

«ეროვნული მეცნიერება»

თბილისი 2008

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

შემდგენელი — იზაბელა ქობალავა

რედაქტორი — გუჩა კვარაცხელია

სარედაქციო კოლეგია — ზურაბ აბაშიძე, ავთანდილ არაბული, შუქია აფრიდონიძე, ჭგენადი ბურჭულაძე, გიორგი გოგოლაშვილი, ნანა ლოლაძე (პასუხისმგებელი მდივანი), ჯურაბ სარჯველაძე, ავთანდილ საყვარელიძე, ვალერი სილოგავა, მიხეილ ქავთარია.

ენციკლოპედიის ძირითადი სამუშაო ჯგუფი:

ირინე აბაშიძე, ნოდარ ბიოშვილი, თამაზ დვალა, მარინე თუშუშვილი, ოთარ ლაბაძე, მთვარისა სილაგაძე, შორენა ანჯაფარიძე, თამარ დოლიძე, მანანა მაკალათია, რუსუდან ფოფხაძე, ნელი ქაფიანიძე.

მხატვრობა — ელენე მაჭავარიანი, შოთა ნიორაძე

ტექ. რედაქტორი — დავით ნიორაძე

კორექტორები — ლეილა საათიაშვილი, ნანა მემვაბიშვილი.

კომპიუტერული უზრუნველყოფა:

დაკაბადონება — კარინა ხარაზიშვილი.

ოპერატორები — იზოლდა მოსიძე, ნანა ბიორგაძე, ციალა ხითაროვა.

ISBN 978-99928-20-34-6

ქართული ენა

ენციკლოპედია

ენციკლოპედია „ქართული ენის“ გამოცემა
შესაძლებელი გახდა **თიბისი ბანკისა** და მისი
ხელმძღვანელის ბატონ **მამუკა ხაზარაძის** ფი-
ნანსური მხარდაჭერით.

ქართული ენციკლოპედიის ირაკლი აბაშიძის სახელობის მთა-
ვარი სამეცნიერო რედაქცია

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტი

ქართული ენციკლოპედიის რედაქცია მუდმივი
და უანგარო მხარდაჭერისათვის გულწრფელ
მადლობას მოახსენებს საერთაშორისო
საქველმოქმედო ფონდს „ქართუ“.

რედაქცია მადლობას უხდის
ბატონ თეიმურაზ ჭიჭინაძეს თანადგომისათვის

ქართული ენციკლოპედიის ირაკლი აბაშიძის სახელობის
მთავარი სამეცნიერო რედაქცია

„ქართული ენა“ არის ქართული ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქციისა და არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ერთობლივი გამოცემა. იგი პირველი ქართული სამეცნიერო-დარგობრივი ენციკლოპედიაა, რომლის შექმნის აუცილებლობა დრომ განაპირობა. ზოგადად, ენციკლოპედია ერის ერთგვარი პასპორტია, მისი კულტურისა და განათლების დონის გამოხატულება. წინამდებარე ენციკლოპედიაც ქართული ენის ისტორიის, მისი განვითარების ეტაპების (ძველი დროიდან თანამედროვე ქართულის ჩათვლით), ქართული ენათმეცნიერული აზროვნების განვითარების, ამ დარგში ქართველ მეცნიერთა და უცხოელ ქართველოლოგთა მიღწევების ამსახველი გამოცემაა. ამდენად, ძალზე დიდია მისი მნიშვნელობა ქართული ჰუმანიტარულ მეცნიერებისათვის. „ქართული ენა“ გამორჩეული იქნება იმ მხრივაც, რომ ამ გამოცემით ისარგებლებენ როგორც სპეციალისტები, ისე ქართველოლოგიის საკითხებით დაინტერესებული მკითხველების ფართო წრე.

ამ უნიკალური გამოცემის მომზადებაში, ენათმეცნიერების ინსტიტუტთან ერთად, აქტიური მონაწილეობა მიიღო თითქმის ყველა ჰუმანიტარულმა დაწესებულებამ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ისტორიის ინსტიტუტი, ი. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი), მეცნიერთა ფართო წრემ. ენციკლოპედიის სამეცნიერო რედაქციაში შემოსული მასალა დამუშავდა ენისა და ლიტერატურის რედაქციაში; დიდი მუშაობა გასწიეს სამეცნიერო და სალიტერატურო კონტროლის, სიტყვანისა და ბიბლიოგრაფიის რედაქციის თანამშრომლებმა, კორექტორებისა და კომპიუტერული უზრუნველყოფის ჯგუფებმა. რედაქციამ გაითვალისწინა ქართული ენციკლოპედიური და საცნობარო ლიტერატურის მომზადების სამეცნიერო-მეთოდური ტრადიცია.

ქართული ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის
სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქციისაგან

ენციკლოპედია „ქართული ენის“ შექმნის ინიციატივა ეკუთვნის აკად. ბ. ჯორბენაძეს. გასული საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში დაიგეგმა არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და ქართული ენციკლოპედიის მთავარი სამეცნიერო რედაქციის ერთობლივი პროექტი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ბ. ჯორბენაძის გარდაცვალების გამო (1993) ეს იდეა არ განხორციელებულა. 90-იანი წლების ბოლოს ენათმეცნიერების ინსტიტუტის იმდროინდელი დირექტორის გ. კვარაცხელიას გადაწყვეტილებით შეიქმნა სპეციალური ჯგუფი, რომელმაც შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ენციკლოპედია (ხელმძღვ. პროფ. ი. ქობალავა, ჯგუფის წევრები: მ. გიორგაძე, მ. კერესელიძე, ც. კვანტალიანი, მ. კიკონიშვილი, ი. ლაბაძე, ნ. ლოლაძე, რ. მურღულია, მ. სეხნიაშვილი, ი. სეხნიაშვილი, ნ. ურთაშვილი).

ენციკლოპედიაში მოცემულია სისტემური ცოდნა ქართული ენის შესახებ. გამოცემა ასახავს ქართული ენის შესწავლის თანამედროვე დონეს. მასში სრულად არის წარმოდგენილი მასალა ქართული და სხვა ქართველური ენების ფონეტიკურ-ფონოლოგიური, გრამატიკული, ლექსიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის, ქართული ენის დიალექტების შესახებ. საკითხები განხილულია ზოგადტიპოლოგიურ კონტექსტში. ასახულია ის პრობლემატიკა, რომელიც ამ საკითხთა კვლევისას წამოიჭრება, როგორც ზოგადად, ისე, საკუთრივ, ქართველოლოგიაში.

ენციკლოპედიაში შესულია ცნობები კავკასიური ენების, აგრეთვე იმ ენების შესახებ, რომლებსაც ისტორიულად საქართველოსთან კულტურული ან სხვა სახის კონტაქტი ჰქონდათ. მასში თავმოყრილია ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ძირითადი ეტაპებისა და ფუნქციონირების მრავალმხრივი ასპექტების ამსახველი მასალა, რომელშიც გაშუქებულია სალიტერატურო ენის ნორმირების ისტორია და ამჟამად არსებული ვითარება. იბეჭდება ცნობები როგორც კომისიების, ისე იმ საზოგადოებრივი ჯგუფებისა და ღვაწლმოსილი პიროვნებების შესახებ, რომელთაც თავიანთი წვლილი შეიტანეს ქართული ენის სიწმინდის დაცვაში.

ენციკლოპედიაში სრულად არის წარმოდგენილი ცნობები ქართული მწიგნობრობის კერების შესახებ როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. სპეციალური სტატიები ეძღვნება იმ ქართველ მოღვაწეებს, რომელთაც განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვით ქართული ენის წინაშე მისი გამდიდრებისა და პოპულარიზაციის თვალსაზრისით.

წიგნში ვრცლად არის წარმოდგენილი ქართული ენის შესწავლის ისტორია და თანამედროვე მდგომარეობა. მოცემულია ცნობები სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტებისა და სასწავლო დაწესებულებათა ქართული ენის კათედრების საქმიანობის შესახებ. მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ქართველოლოგიაში მოღვაწე ქართველ და უცხოელ ენათმეცნიერებს.

წარმოდგენილია ცნობები ქართული დამწერლობის უმნიშვნელოვანესი ძეგლების შესახებ. მასში ასახულია როგორც ეპიგრაფიკული, ისე ხელნაწერი ძეგლები, რომლებიც შემონახულია საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ. ზოგიერთი ცნობა და ილუსტრაცია ამ გამოცემით გახდება ხელმისაწვდომი ფართო საზოგადოებისათვის.

შერჩეულმა მასალამ განსაზღვრა ენციკლოპედიის სპეციფიკა. ლინგვისტური ინფორმაციის უფრო კომპაქტურად წარმოდგენის მიზნით გვარეობრივ ცნებებს დამოუკიდებელი სტატიები აქვს დათმობილი, ხოლო ცალკეული სახეობრივი ტერმინები განხილულია უფრო ფართო პრობლემების კონტექსტში და მათი დეფინიცია მოცემულია განმაზოგადებელ სტატიაში.

ენციკლოპედიის შექმნაში მონაწილეობა მიიღო მეცნიერთა დიდმა ჯგუფმა. ამ გამოცემაში წარმოდგენილია ქართული ენათმეცნიერული სკოლის მთელი სპექტრი, რამაც განსაზღვრა სტატიების არაერთგვაროვნება და მრავალფეროვნება. მადლობას ვუძღვნიტ სტატიების ავტორებს და ყველა იმ პირს, რომელთაც საკუთარი წვლილი შეიტანეს „ქართული ენის“ გამოსაცემად მომზადებაში.

ენციკლოპედია „ქართული ენა“ ამ ტიპის პირველი გამოცემაა და, ბუნებრივია, დაზღვეული არ არის ხარვეზებისაგან. ამიტომ დიდი მადლიერებით მივიღებთ მკითხველთა ყველა შენიშვნას. ვიმედოვნებთ, რომ ეს წიგნი სათანადო ადგილს დაიკავებს იმ გამოცემათა შორის, რომლებიც ქართულ ენასა და ზოგადად ქართულ კულტურას ეძღვნება.

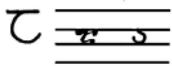
სარედაქციო კოლეგიისაგან

ქართული ენა

1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
ა	ბ	გ	დ	ე		ს	ლ	მ	ნ	200
ჲ	ყ	ვ	ზ	თ		რ	კ	ქ	ც	300
ჩ	ც	ძ	წ	ჭ		ღ	ყ	შ	უ	400
ც	ძ	წ	ჭ	ძ		ყ	შ	უ	ყ	500
ძ	წ	ჭ	ძ	წ		შ	უ	ყ	შ	600
წ	ჭ	ძ	წ	ჭ		უ	ყ	შ	უ	700
ჭ	ძ	წ	ჭ	ძ		ყ	შ	უ	ყ	800
ძ	წ	ჭ	ძ	წ		შ	უ	ყ	შ	900
წ	ჭ	ძ	წ	ჭ		უ	ყ	შ	უ	1000
ჭ	ძ	წ	ჭ	ძ		ყ	შ	უ	ყ	2000
ძ	წ	ჭ	ძ	წ		შ	უ	ყ	შ	3000
წ	ჭ	ძ	წ	ჭ		უ	ყ	შ	უ	4000
ჭ	ძ	წ	ჭ	ძ		ყ	შ	უ	ყ	5000
ძ	წ	ჭ	ძ	წ		შ	უ	ყ	შ	6000
წ	ჭ	ძ	წ	ჭ		უ	ყ	შ	უ	7000
ჭ	ძ	წ	ჭ	ძ		ყ	შ	უ	ყ	8000
ძ	წ	ჭ	ძ	წ		შ	უ	ყ	შ	9000
წ	ჭ	ძ	წ	ჭ		უ	ყ	შ	უ	10000

ბ, ქართული ანბანის პირველი ასო. მისი სახელია „ანი“; გრაფ. სიმბოლო შუა რიგის დაბალი აწეულობის ღია ხმოვანი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴀ. მისი მოხაზულობა ჰორიზონტალისა და მარჯვნივ გახსნილი წრის კომბინაციაა, რაც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური ჟ კუთხოვანი ფორმისაა და ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი. მხედრულში ერთიანი, მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხური ჟ და მხედრული ბ ოთხხაზოვანი სისტემის შუა ორ ხაზს შორის იწერება:

ბგ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ერთს (1), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანური რიგის მიხედვით) აღნიშნავს პირველს. ციფრობრივი რუმერაციის დროს გამოიყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის... განსასხვავებლად: მეხუთე პუნქტის ა მუხლი.

აბაგში ვასილ ივანეს ძე [22. XII. 1899 (3. I. 1900), სოფ. კობი, ყაზბეგის რ-ნი, — 14. I. 2001, მოსკოვი], ოსი ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, ფოლკლორისტი და ეთნოგრაფი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1969), ჩრდ. ოსეთისა (1957) და საქართვე. დამს. მოღვაწე (1984). დაწყებითი განათლება მიიღო კობში, შემდეგ სწავლობდა თბილ. კლასიკურ გიმნაზიაში (1910—18). დაამთავრა ლენინგრ. უნ-ტი (1925). 1928—30 მუშაობდა თბილისში, სსრკ მეცნ. აკად. კავკ. ისტ. და არქეოლ. ინ-ტში, II მსოფლიო ომის წლებში — ცხინვალისა და ვლადიკავკაზის სამეცნ.-კვლევით ინ-ტებში. სიცოცხლის

ბოლომდე მოღვაწეობდა სსრკ (შემდეგში რუსეთის) მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტში. ბ-ის ნაშრომებს (რუს. ენაზე): „ნართების ეპოსი“ (1945), „ოსური ენა და ფოლკლორი“ (1949), „ოსური ენის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ (ტ. 1—4, ლ., 1958—79; 1981 სსრკ სახელმწ. პრემია) დიდი მნიშვნელობა აქვს ირან. ენათა კვლევის, ქართ.-კავკ. და ირან. ენათა კონტაქტების შესწავლის, აგრეთვე კავკ. ხალხთა ეთნოგ. და ფოლკლორის საერთო ელემენტების კვლევისათვის. ქართ. ენისა და ლიტ-რის კვლევის თვალსაზრისით საყურადღებოა მისი სტატიები (რუს. ენაზე): „არმაზის ბილინგვის გარშემო“ («სმამ», 1944, ტ. 5, № 8), „შოთა რუსთაველის პოემის «ვეფხისტყაოსნის» ფოლკლორული საფუძვლების შესახებ“ («Известия АН СССР. ОЛЯ», М., 1966, т. 25, вып. 4), „პოემა «ვეფხისტყაოსნის» ირგვლივ“ («თსუ შრომები», 1967, ტ. 118, სერია 6); „ზოგი ოსური ელემენტის შესახებ ქართულ ენაში“ («Труды Ин-та языкознания АН СССР», 1956, т. 6).

ლიტ.: ბურჭულაძე გ., კავკასიოლოგიური ტალანტის ლინგვისტი. — «ბურჯი ეროვნებისა», 2001, №5; Исаев М. И., Васо Абасов, Владикавказ, 1980.

მ. ანდრონიკაშვილი.

აბასთუმნის წარწერა (VI ს. შუა ხანები), ქართული ასომთავრული წარწერა, შესრულებული რელიეფური ასოებით ქვის ორ ფილაზე, რ-ებიც ქვაჯვრის კვარცხლბეკის ორი სხვადასხვა გვერდითი კიდის ჩამონაჭრია. ე. თაყაიშვილის ცნობით, აღმოჩენილია XX ს. დასაწყისში (არა უგვიანეს 1905) აბასთუმანთან, მდ-ების კურცხანისა და აბასთუმნის წყლის შესართავთან, ეკლესიის ნანგრევის პირდაპირ. როგორც ჩანს, კვარცხლბეკს წარწერიანი კიდეები ჩამოაჭრეს, რომ თბილისში ადვილად ჩამოეტანათ. ამჟამად ინახება საქართვე. მუზეუმში. პირველ ფილაზე (28×64,5×9,5 სმ) გამოქანდაკებულია 6, ხოლო მეორეზე (27×43×10 სმ) — 5 სტრიქონი. დასაწყისში ტექსტი, სადაც ჯვრის აღმმართველის სახელი იყო აღნიშნული, გადათლილ-დაზიანებულია (როგორც ჩანს საგანგებოდ). წარწერის ცალკეული ადგილები განსხვავებულად იკითხება. მთელი ტექსტის წაკითხვის ერთი ვარიანტი ასეთია:

„† [სახელითა ღმრთისაჲთა].
ფესტინიანე მეფისა [ზე, მე, ესა და ეს ვიქმენ, გან] დუღებული

აბასთუმნის წარწერა. VI ს. შუა ხანები (პირველი ფილა).

ნათესავთ[ა შორის], ბრძანებითა ღმრთივ-დაცულისა მამფლისა არ-შუშა პატრიკისაჲთა და ნებითა ღმრთისაჲთა ქართველთა ერის-მთავრისა, ქრიზეპოლს ციხისთა-ვობასა მიწვეწულ ვიყავ. და აღჰუ-მართე პატრიკოსანი ჯუარი წმიდისა ღმრთისმშობელისა სახელსა, სა-ლოცველად ჩემდა და ძმათა ჩემ-თა, მეოხებისათჳს ყოვლისა ჭირისა ამას საწუთროსა და საუკუნოსა. და ვინ აღმოიკითხოს, ლოცვასა მო-მიკვეწეთ“.

სხვადასხვა მკვლევარი წარწე-რას სხვადასხვაგვარად ათარი-ლებს: VII ს. (ე. თაყაიშვილი), VII ს. ან VIII ს. I ნახ. (ს. კაკაბაძე), VI ს. (ა. ბაქრაძე, თ. ბარნაველი), 685—711 (იუსტინიანე II-ის ზე-ობა — ნ. შოშიაშვილი). წარწე-რა თარიღდება პალეოგრაფიული ნიშნების და ტექსტში დასახელე-ბული ისტ. პირების მიხედვით. როგორც მკვლევრები აღნიშნავენ, პალეოგრაფიულად წარწერა ძალი-ან ძველია — V—VII სს. ტექსტში დასახელებული მამფალი არშუშა პატრიკი, რ-იც ქართველთა ერის-მთავრად იწოდება, ჯერ კიდევ ე. თაყაიშვილმა მიიჩნია „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში“ და-სახელებულ ქართლის მარზპან არ-შუშად, რაც სწორი უნდა იყოს. მას პატრიკის (პატრიკიოსის) ბიზანტ. ტიტულიც ჰქონია. კ. კეკელიძის

მოსაზრებით, „ევსტათი მცხეთე-ლის მარტვილობაში“ მოთხრო-ბილი ამბავი განეკუთვნება ირა-ნის შაჰის ხოსრო I ანუშირვანის (531—579) მეფობის დროს, ე. ი. მამფალი არშუშა პატრიკიოსიც მისი თანამედროვეა. მაშინ წარწე-რის დასაწყისში დასახელებული ჯვსტინიანე, რ-ის ზეობითაც თა-რიღდება ჯვრის აღმართვა, არის ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინი-ანე I დიდი (527—565) და არა იუს-ტინიანე II (685—695, 705—711). ამიტომ, ორი დასახელებული მმარ-თველის მეფობის წლების თან-ხედრის მიხედვით, ა. წ. 531—565 თარიღდება.

ა. წ. მეტად მნიშვნელოვან ისტო-რიულ მონაცემებს შეიცავს. იგი ამ მხრივ საგანგებოდაა შესასწავლი. წარწერაში დასტურდება, აგრეთ-ვე, საინტერესო ენობრივი ფაქტე-ბი: ი-ის ნაცვლად ჯ-ით დაწყება საკუთარი სახელისა („ჯვსტინი-ანე“). ეს მოვლენა ქართ. წერილო-ბით ძველებში განსაკუთრებით გა-ვრცელებულია X—XI სს-ში, თუმცა გვაქვს ადრეული მაგალითებიც („ჯესე“, ბალაჭის წარწერა, VII ს.); „განდვებული“, სადაც ჯ მოუ-ლოდნელია (თუ ეს წაკითხვა სწო-რია). როგორც ჩანს, ქრიზეპოლის ციხე იგივე სამცხის ოქროს ციხეა, რ-ის სახელი წარწერაში ბერძნ.-ბიზანტ. ფორმითაა გადმოცემული

(უფრო სწორი იქნებოდა ხრვსო-პოლი). წარწერის ეს მონაცემი მნიშვნელოვანია ქართ. გარემოში ბიზანტ. ბერძნულის გამოთქმის შესასწავლად. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ ქართ. წერილო-ბით ძველებში პირველად ამ წარ-წერაში დასტურდება ლიგატურე-ბი: ჰ და ტ — ორგზის („პატრიკი-სა“, „პატრიკოსანი“), გ და ნ („ვინ“ — ტექსტის ბოლოს).

ლიტ.: კაკაბაძე ს., ქართული სა-ხელმწიფოებრიობის გენეზისის საკი-თები. — «საისტორიო მოამბე», წგ. 1, ტფ., 1924; საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის გამოცემა, ი. აბულაძის რე-დაქციით, თბ., 1953; ბარნაველი თ., აბასთუმნის ერთი წარწერის შესახებ, «მაცნე», 1969, № 5; ქართული წარწე-რების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980; Такайшли Е. С. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. 2, Тфл., 1906.

გ. სილოგავა.
აბელიის წარწერა (XIII ს. შუა ხანები), ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი სოფ. აბე-ლიის (თეთრი წყაროს რ-ნი) ეკლე-სიის სამხრ. კედლის სამ დიდ ქვაზე 23 სტრიქონად:

„† აღიდენ და დაამყარენ ღმერ-თმან მეფენი ჩუენნი დავით და და-ვით, დედოფალი თამარ-ხათუნ და ძე მათი გიორგი, რომელთა წყა-ლობითა ღირს ვიქმენ აღშენებად ეკლესიისა ამის, სამლოცველოდ მეფობისა მათისა, მე, გლახაკი არსენ მშუდაძისძე, მანგლელი მთა-ვარეპისკოპოსი. და საკსენებლად ცოდვილისა სულისა ჩემისა და ძმი-სა ჩემისა ანელაჲსა და მშობელთა და ძმათა და ყოველთა მიცვალე-ბულთა ჩუენთათჳს; გარწმუნოს ღმერთმან.

ვინცა ჰნახოთ ჭირით და რუღუ-ნებით ნამუშაკევი ჩუენი, შენდო-ბაჲ ბრძანეთ, რაჲთა ღმერთმან თქუენცა მოგანიჭოს სასყიდელი შრომათაჲ აქა და საუკუნესა, ამინ.

მას ჟამსა გელ-ვყავ შენებად, ოდეს თათართა დაეპყრა ესე სამე-ფო და ყოველი ქუეყანაჲ. ძალით და შრომით შეემართებოდა ჩემებრ გლახაკისა და არაჲს მქონებელისა-გან, გარნა პატრონთა წყალობითა გელვყავ.

და ვისიცა რა სხჳსა სალოცავი წაგებულა ამისსა შენებასა, მასცა ღმერთმან სასუფეველი მიანიჭოს და მაშენებელთაც და რაჲცა ვინ მოაჭირვა, ყოველთა შეუნდვენ ღმერთმან, ამინ“.

ტექსტის დასაწყისში მოხსენიე-ბული არიან საქართველოს მეფე-ბი დავით VI ნარინი (1245/47—93)

აბელიის წარწერა. XIII ს. შუა ხანები.

და დავით VII ულუს (1247–70), რეზიკ 1247–59 წლებში თანამეფობდნენ. წარწერაც ამ დროს უნდა იყოს შესრულებული, რადგან ტექსტში მათი თანამეფობაა ასახული. გარდა მეფეებისა, იხსენიებიან აგრეთვე სამეფო ოჯახის წევრები — დედოფალი თამარ-ხათუნი, რიც დავით ულუს პირველი მეუღლე (მონღოლთა ნოინის ასული ჯიგთა — ხათუნი) იყო, და მათი ძე, 1268 გარდაცვლილი ბატონიშვილი გიორგი.

მანგლელი მთავარეპისკოპოსი არსენ მშუდაძე წარწერის ტექსტში აღნიშნავს, რომ აბელის ეკლესია აუშენებია თავისი და თავისი ახლობლების სულის მოსახსენიებლად.

ტექსტში დასახელებული „ათორები“ მონღოლები არიან. წარწერიდან კარგად ჩანს მონღოლთა ბატონობის დროინდელი ეკონ. სიღუპი.

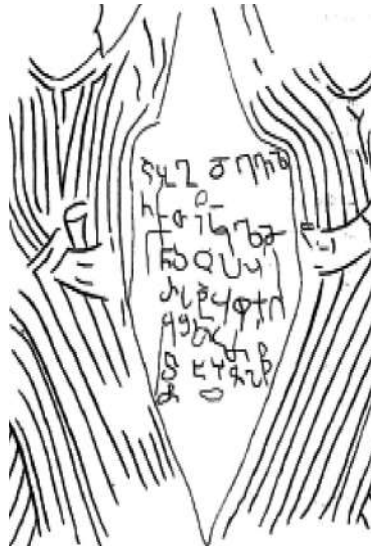
წარწერის ავტორი და ეკლესიის ამშენებელი არსენ მანგლელი თავისი დროის ცნობილი მწიგნობარი და გავლენიანი პირი ყოფილა. ამას მოწმობს 1247–50 მისი ვრცელი ხელრთვობა საბუთზე (ანდერძზე), რიც გრიგოლ სურამელმა (იმ დროის საქართვემართველი) გასცა შიომღვიმის მონასტრის სახელზე. აქ არსენი ერთ-ერთია იმდროინდელ უმაღლეს საერო და სას. პირებს შორის, ვინც ამ საბუთს ამტკიცებს. არსენის ეს ხელრთვობა საინტერესო და მნიშვნელოვანია იმით, რომ კრულობით ნაწილში იგი იმოწმებს ხუთ პატრიარქს, რთა შორის იგულისხმება ქართლის კათალიკოს-პატრიარქი კონსტანტინოპოლის, იერუსალიმის, ანტიოქიისა და ალექსანდრიის პატრიარქებთან ერთად.

ლიტ.: გომელაური ი., ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ აბელაში. — «მაცნე», 1968, №1; ოთხმეზური გ., XII—XIII სს. მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981; ასათიანი ნ., ჭიჭინაძე ი., ალგეთი, თბ., 1985; სილო-

გავა ვ., ქვემო ქართლის წარწერები (მოკლე მიმოხილვა). — კრ.: «დმანისი», II, თბ., 2000; Такайшвили Е. С. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. 2, Тфл., 1906.

გ. სილოგავა. **აბეცედარიუმი**, ტრადიციული რიგის მიხედვით თანამიმდევრულად ჩამოწერილი ასოები, ანბანი (ტერმინი შექმნილია ლათ. ანბანის პირველი ასოების სახელწოდებათა — a -be-ce-de-ს მიხედვით. ცნობილია ლურსმული, ეტრუსკული, ებრ., ბერძნ., ლათ., გლაგოლიცური, კირილიცური, სომხ., ქართ. და სხვ. ანბანი. ცნობილია როგორც სრული, ისე არასრული სახით; გამოიყენება სხვადასხვა დანიშნულებით.

უძველესად ითვლება ძვ. წ. XIV ს-ით დათარიღებული ე. წ. უგარითული ა., შესრულებული ლურსმული დამწერლობით თიხის პატარა ფირფიტაზე — ამულეტზე, რსაც მაგიური დანიშნულება ჰქონდა (ავი თვალისაგან, ბოროტისაგან დასაცავად). სასწავლო დანიშნულებისა ჩანს უძველესი (ძვ. წ. დაახლ. 700) ეტრუსკული ა., ე. წ. მარსილიანის ანბანი, ამოკვეთილი სპილოს ძვლის ოთხკუთხა დაფის ჩარჩოზე (გამორიცხული არ არის, რომ მას მაგიური დანიშნულებაც ჰქონოდა). წინაქრისტ. ხანაში ანბანისათვის მაგიური მნიშვნელობის მინიჭების ტრადიცია ქრისტ. ეპოქაშიც გადმოვიდა. ევროპაში გავრცელებული წესით, ახალაშენებული ტაძრის კურთხევის დროს მის იატაკზე ან კედლებზე ბერძნ. ან ლათ. ანბანი იწერებოდა (იკაწრებოდა) ნაგებობისათვის სიმტკიცის მისანიჭებლად. ამის უშუალო დადასტურებას ვხვდებით საღვთო წერილშიც, სადაც ღმერთი განსაზღვრულია სწორედ ანბანის ნიშნების მიხედვით („მე ვარ ანი და ჰოე, პირველი და უკანასკნელი, დასაბამი და დასასრული“, გამოცხ., 22, 13). სასწავლო დანიშნულება ჰქონდა ფიცრის პატარა ნაჭრებზე, არყის ხის ქერქის ფურცლებზე („ბერესტები“), კე-

აბეცედარიუმი დავათის ქვასვეტზე. IX ს.

რამ. ჭურჭლის ნატეხებზე, ხელნაწერი ფურცლების აშიებზე და სხვ. ამოკვეთილ, ამოკაწრულ ან მიწერილ ანბანს. წერაში საგარჯიმოდ, კალმის შესამოწმებლად, ხელწერის გასასინჯავად შესრულებული ანბანის ნაწილი მიწერილია ხელნაწერი წიგნების ფურცლების აშიებზე.

აბეცედარიუმი სოფ. აცის (ზემო სვანეთი) მთავარანგელოზთა ეკლესიის კედელზე. XIII ს.

აბეცედარიუმი მრავალწყაროს მონასტრის (დავითგარეჯა) ღმრთისმშობლის შობის ეკლესიის კედელზე. XI ს.

სა და ძირითადი ტექსტისაგან თავისუფალ გვერდებზე, ყდის შიდა მხარეს, მის საცავ ფურცლებზე და ა. შ. ზოგჯერ ამავე მიზნით შეიძლება იყოს ამოკაწრული ანბანის პირველი ასოები კედლის შელესილობაზე მთავარი ტექსტის ამოკაწვრის დაწყებამდე.

საქართველოში, საკუთრივ ქართ. ა-ების გარდა, ცნობილია ებრ. ა-იც, რ-იც ჩართულია ოქროს ფირფიტის ამულეტზე ამოკაწრული მაგიური და ისტ. ცნობების შემცველ ტექსტებს შორის; თარიღდება V—VI სს-ით (კ. წერეთელი).

ქართ. ა-ები შესრულებულია დამწერლობის სამივე სახეობით — ასომთავრულით, ნუსხურითა და მხედრულით. ასომთავრული ა-ის უძველესი ცნობილი ნიმუშია დავათის ქვასვეტის ა. იგი ამოკაწრულია ქვასვეტის ერთ-ერთი რელიეფური კომპოზიციის — ჯვრის ამალღების სცენაში, მთავარანგელოზებს შორის ქვის თავისუფალ ზედაპირზე და შეიცავს 37 ასო-ნიშანს. ქვასვეტი აღმოჩენილია 1984—85 დუშეთის რ-ნის სოფ. დავათის ღმრთისმშობლის ეკლესიის არქეოლ. გათხრების დროს. ა-ის წვრილი კაწვრით შესრულებული პატარა ზომის ასოები, ჩანს, აქაც მაგიური დანიშნულებისაა: სალოცავად მისულმა პირმა ქვასვეტის სხვა ნაკაწრ წარწერებს შორის ამოკაწრა ანბანიც — ავი თვალისაგან დასაცავად, ან სხვა პირის დასალოცად, დასაწყევლად თუ ხატზე გადასაცემად. დავათის ქვასვეტი V—VI სს-ით თარიღდება, ხოლო მასზე ამოკაწრული ანბანი პა-

ლეოგრაფიული ნიშნებით IX—X სს-ისაა. არსებობს მოსაზრებაც, რომ დავათის ქვასვეტზე ჯვრის ამალღების კომპოზიციაში ქართ. ანბანი ამოკაწრულია მისი განდიდების მიზნით და მასში კოდირებულია ქართ. ანბანის შექმნის თარიღი — ძვ. წ. 285—284 (გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე).

უძველესი ქართ. ა-ის მნიშვნელოვანი ნიმუშები ამოკაწრულია დავითგარეჯის სამონასტრო კომპლექსის ეკლესიათა ან სხვა დანიშნულების გამოქვაბულთა კედლებზე. მათ შესახებ პირველი გამოქვეყნებული ცნობა ეკუთვნის აკად. გ. ჩუბინაშვილს. მისი აზრით, დოდოსრქის მონასტრის სატრაპეზოს კედელზე ამოკაწრული ყოფილა ქართ. ანბანი, რ-იც ს. კაკაბაძეს XIV ს-ით დაუთარილებია. X ს. შვიდი და XIII ს. ერთი (მხედრული) ა. ამოკაწრულია დავითგარეჯის მრავალწყაროს ღმრთისმშობლის შობის პატარა გამოქვაბული ეკლესიის კედლებზე. X ს. ა-ები შესრულებულია ნუსხურიდან მხედრულზე ან ასომთავრულიდან სწორ ეპიგრაფიკულ ნუსხურზე გარდამავალი დამწერლობით. მათგან სრული სახით მოღწეულია მხოლოდ სამი ა., დანარჩენი, კედლის შელესილობის ჩამოშლის გამო, ნაკლულია.

ა-ები მოიპოვება საქართვ. თითქმის ყველა ისტ. რეგიონში. ზემო სვანეთში სოფ. აცის მთავარანგელოზთა ეკლესიის დას. კედელზე ამოკაწრულია XIII ს. მხედრული ა., ქართ. ანბანის 37 ასო-ნიშნით. ანბანის რიგს აკლდა ერთი ასო: **ჰ** (მის ადგილას ამოკაწრულია **უ**). მნიშვნელოვანია XI—XV სს. ქართ. მხედრული ანბანის შედგენილობის გასარკვევად. ითვლება, რომ მხედრულ ანბანს, ნუსხურისაგან განსხვავებით, თავიდანვე აკლდა სამი ასო: **ჰ, ზ, ტ**, მაგრამ შემდეგ ამ ასოებისთვისაც შემუშავდა მხედრული სახეები: **გ, ჟ, ჭ** (ა. შანიძე). აცის ა-ში წარმოდგენილია ყველა ეს ასო. ჩვაბიანის მთავარანგელოზთა ეკლესიის კედელზე ამოკაწრულია XIV—XV სს. ნუსხური არასრული (ანი-დან ქან-ის ჩათვლით) ხელმოწერილი ა. დასაწყისში ა-ის შემსრულებელს შემდეგი ტექსტი ამოუკაწრავს: „წმიდაო მთავარანგელოზი(!), შეიწყალე და აცხოვნე ამის მწერელი(!) გიორგი, ამენ, უფალო, კირიალეისონ“. აქ ა. აშკარად მაგიური დანიშნულებისაა — იგი ამოწმებს, ამტკიცებს, ავი თვალისაგან იფარავს გიორგის და წარწერაში აღნიშნულ თხოვნას.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ბეთანიის ტაძრის კედელზე მელნით შესრულებული ერთი წარწერა, რ-ის ტექსტში ა-ა ჩართული. პალეოგრაფიული ნიშნებით იგი XVIII ს-ისაა და ეკუთვნის ვინმე იოსებს. მას ტაძრის სამხრ. კედელზე ორი წარწერა გაუკეთებია. პირველში მისი სახელი მონოგრამით ხვეულადაა გადმოცემული: „ღმერთო, შეიწყალე ცოდვილი იოსებ“. მეორე წარწერა მოთავსებულია პირველის ქვემოთ. აქ, შეწყალე ფორმულის ტექსტსა და დამწერის სახელს შორის, ჩაწერილია ასომთავრული ანბანის პირველი ასოები („ღმერთო, შეიწყალე ფრიად ცოდვილი **ა**ლექსი იოსებ“), ცხადია, მაგიური მნიშვნელობით და ისინი შეწყალეების ტექსტის შემადგენელი ნაწილია.

ხელმოწერილი ა-ის კიდევ ერთი ნიმუშია ფიტარეთის ღმრთისმშობლის ტაძრის შელესილობაზე შავი საღებავით მიწერილი XIV ს. ასომთავრული ანბანი. ანბანის რიგის დასრულების შემდეგ, ცალკე, მეოთხე სტრიქონად, იმავე მელნითა და ხელით მიწერილია: „აღარაფონ დავწერე“.

ა-ების ერთი ნაწილი ხელნაწერებზეც იმავე დანიშნულებისაა, როგორც ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე. ამის კარგი ნიმუშია ხელნაწერი Q-99 (XI ს.), რ-ის თითქმის ყოველ გვერდზე, ზოგჯერ ერთ გვერდზე რამდენჯერმე, გვიანდ. შუა საუკუნეებში სხვადასხვა ხელით მიწერილია ასომთავრული, ნუსხური და მხედრული ა-ები, რ-ებშიც ჩართულია ამ ავტორთა მოსახსენიებლები შეწყალეების, დღეგრძელობის, შეწვევის, ცხონების და მისთ. თხოვნით.

ხელნაწერებზე ა-ები სასწავლო მიზნითაც სრულდებოდა. მაგ., ხელნაწერ H-1872-ის ერთ გვერდზე მოთავსებული ნუსხური ანბანის ყოველ ასოს მიწერილი აქვს მისი რიცხვითი მნიშვნელობა: „ა ერთ, ბ ორ, გ სამ, დ ოთხ, ... ფ ხუთას“. ასევე სასწავლო დანიშნულებისაა ის ა-ები, რ-ებშიც ხელნაწერების გვერდებზეა მიწერილი კალიგრაფიული ხელით, თითოეული ასოს მკაფიო და გარკვეული მოხაზულობით.

ლიტ.: სილოგავა ვ., სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988; წერეთელი კ., მცხეთის არამეული ამულეტი. — კრ.: «მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები», ტ. 11, თბ., 1996; Истрин В. А. Возникновение и развитие письма, М., 1970; Фридрих И., История

письма, пер. с нем., М., 1970; Велчева Б. Абеледар, «Кирило-Методиевска енциклопедия», т. 1, София, 1985; Lecclerq H., Abécédairie, «Dictionnaire d'archéologie et de liturgie», publi par F. Cabrol, 1, Paris, 1907, col. 45–61; Puniet P. de, D dicace des gli- ses, იქვე, f. IV, I partie, Paris, 1920, col. 390; Dornseiff Fr., Das Alphabet in Mystik und Magie, Leipzig–Berlin, 1925; Bonner C., Studies in Magical Amulets, Ann Arbor, 1950; Naveh J., Shaked S., Amulets and Magic Bowls. Aramaic Incantations of Late Antiquity, Jerusalem, 1985.

გ. სილოგავა.

აბზაცი (გერმ. Absatz < absetzen — შეწვევა), გაბმული (ხელნაწერი ან ნაბეჭდი) ტექსტის აზრობრივად შეკრული მონაკვეთი, რიც იწყება ახალი, მარჯვნივ შეწყული ან დაწყული (ან ორივე ერთად) სტრიქონით. გაბმულ ტექსტში ა-ს გარკვეული ფუნქციური დატვირთვა აქვს. ა-ის შინაარსის მთლიანობა ვლინდება ფრაზათშორისი (წინადადებათშორისი) კავშირებით (წინადადებაში ნახსენები ობიექტის იგივეობით, სიტყვათა სემანტიკური კავშირებით, შემასმენელთა დროში შეთანხმებით და ა. შ.). ანალოგიური კავშირი არსებობს ა-ებს შორისაც:

„როცა ხალხს ამდენი მოღალატე შინა ჰყავს, მაკედონელიც ვერ გაამარჯვებინებს მას.

ბასიანთან აზნაურებს რომ არ ეღალატნათ, იქაც ვძლევი ბასილი კეისარს, იცოდე“ (კ. გამს.).

ლ. ერუქიძე.

აბლაუტი (გერმ. Ablaut — გადაბერება), აპოფონია, ერთი და იმავე მორფემის ფარგლებში ფონეტიკურად განუპირობებელი ხმოვანთმონაცვლეობა, რა-საც მორფოლ. ფუნქცია აქვს. მორფოლ. ხმოვანთმონაცვლეობა წარმოშობით შეიძლება იყოს ფონეტ. ხასიათისა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც მოისპობა ამ მონაცვლეობის გამომწვევი მიზეზები, მან შესაძლოა შეიძინოს მორფოლ. ფუნქცია და წმინდა მორფოლ. ლირულების ხმოვანთმონაცვლეობად იქცეს. ა. გამოყენებულია გარკვეულ მორფოლ. კატეგორიათა საწარმოებლად როგორც დამოუკიდებლად, ისე დამატებითი მორფემების (ქვემორფემების) სახით. აბლაუტური მონაცვლეობა ხშირად ავლენს მორფმათა გახმოვანების სხვადასხვა საფეხურს, რ-ებიც შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც განსხვავებულ მორფოლ. კატეგორიათა საწარმოებლად გამოყენებული საშუალებები.

აბლაუტური ხმოვანთმონაცვლეობა ფართოდაა გავრცელებული სხვადასხვა ტიპის ენებში. განსაკუთრებით დიდ როლს თამაშობს

იგი სემიურ და ინდოევროპულ ენებში. ქართულში ამ თვალსაზრისით ყველაზე მნიშვნელოვანია ე — ი (ვ-დრეკ — ვ-დრიკ-ე, ვ-გრეხ — ვ-გრეხ-ე...) ხმოვნების მონაცვლეობა (ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, ვ. თოფური, პ. ფოგტი...). სონანტთა სისტემის (იხ. სონანტები) რეკონსტრუქცია საშუალებას იძლევა ახლებურად იქნეს გაანალიზებული ა-ის მექანიზმი ქართველურ ენებში და, აქედან გამომდინარე, ამ ენათა სტრუქტურაც. სახელდობრ, აბლაუტური მიმართებები მიიჩნევა ქართველურ ენათა დამახასიათებელ ერთ-ერთ სტრუქტურულ თავისებურებად, მომდინარე საერთო-ქართველური ეპოქიდან, როდესაც მორფოლ. დერეკაცია არსებითად ა-ს ემყარებოდა (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი). ქართველურ ენებში აბლაუტური მექანიზმის ყველაზე სრული სურათი შემონახულია ზმნის სისტემაში. მაგ., ძვ. ქართულში გარდაშავალი უღვლილებისათვის დამახასიათებელია დრეკადობა: ათემატური აწმყო (ფუძე სრულ საფეხურზე — ვ-ცწმყო) და ე-სუფიქსიანი აორისტი (ფუძე რედუქციის საფეხურზე — ვ-ცწმყო-ე). გარდაუვალი ზმნის უღვლილება „უნიშნო ვნებითის“ ტიპს მიჰყვება: თემატური აწმყო (ფუძე ნულ საფეხურზე — ვ-ცწმყო-ბ) და ნულოვანი აორისტი (ფუძე სრულ საფეხურზე I და II პირში — *ვ-ცწმყო, *ცწმყო; ნულ-საფეხურზე III პირში — ცწმყო-ა).

სახელის სისტემაში ხმოვანთმონაცვლეობა ვლინდება ძირეული და სუფიქსური მორფემების გახმოვანებაში.

ლიტ.: თოფური ვ., ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II. — «თსუ მოამბე», 1929, ტ. 10 (იგივე, იხ. მისი: შრომები, III, თბ., 1979); ახ-ვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.

რ. ქურდაძე.

აბრევიატურა (იტალ. abbreviatura < ლათ. abbrevio — ვამოკლებ), 1. სიტყვების პირობითი შემოკლება წერისას (მაგ., ე. ი. — ესე იგი, ე. წ. — ეგრეთ წოდებული, იხ. — იხილე). 2. სიტყვაწარმოების თავისებური ხერხი, როდესაც სიტყვა შედგენილია შესიტყვებაში შემავალ სიტყვათა პირველი ასოებისაგან (აკრონიმი): „ზაჰესი“ — ზემო ავჭალის ჰიდროელექტროსადგური, „გაერო“ — გაერთიანებული ერების ორგანიზაცია... ან სიტყვათა ნაწილებისაგან: „უნივერსალი“

— უნივერსალური მაღაზია. ასეთი ა-ის ბოლო ნაწილი შეიძლება იყოს სრული სიტყვა: სპეცკურსი, ქიმწმენდა, სტუდენტალაქი, სანე-პიდსადგური... გარდა ამისა, ქართულში შემოსულია მზამზარეული უცხოური ა-ები, მაგ., „იუნესკო“ — ინგლ. UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organizations — გაერთიანებული ერების ორგანიზაცია განათლების, მეცნიერებისა და კულტურის დარგში); „ნატო“ — ინგლ. NATO (North Atlantic Treaty Organization — ჩრდილოეთ ატლანტიკური ხელშეკრულების ორგანიზაცია); „ფიფა“ — ფრანგ. FIFA (Federation Internationale de Football Associations — ფეხბურთის საერთაშორისო ფედერაცია). ასეთი ა-ები ქართულში არსებით სახელებად არის ქცეული და იბრუნვის („იუნესკომ დიდი წვლილი შეიტანა...“, „ნატოს მონაწილეობით“...).

ა-ებისაგან უნდა განვასხვაოთ წერის დროს მიღებული შემოკლებები: მაგ. < მაგალითად, უპ.ყ. < უპირველეს ყოვლისა ან კონტექსტით განპირობებული შემოკლებები: ძვ. ქართ. ენა < ძველი ქართული ენა და მისი.

მ. ჭაბაშვილი.

აბრუპტიზმი (<ლათ. abruptus — მოწყვეტილი, მოგლეჯილი), ყრუ თანხმოვანი, რ-ის წარმოთქმისას ერთმანეთს მიბჯენილი სახმო სიმები გზას უღობავენ ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადს. თვით ეს ბგერა კი ამოსუნთქვის გარეშე, ჰაერის მხოლოდ იმ მარაგით წარმოითქმება, რიც სახმო სიმების ზევით, პირის ღრუშია მოქცეული. ამგვარი წარმოების გამო ამ თანხმოვნებს ხორხს ზედა ექსპირაციულებს, გლოტოკლუზივებს ან ყვლხმულებსაც უწოდებენ, აკუსტიკური ეფექტის მიხედვით კი — მკვეთრებს. სახელწოდება ა. ხაზს უსვამს მათი წარმოთქმის სისწრაფეს, „მოწყვეტით“ წარმოთქმას.

სალიტ. ქართულში ექვსი აბრუპტივია: პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ. საპირისპირო მჟღერ და ყრუ ფშვინვიერ ბგერებთან ერთად ისინი ქმნიან თანხმოვანთა სამეულებს (იხ. თანხმოვნები).

ა-ის არსებობა ქართ., ქართველური და ზოგი კავკ. ენის (მთის იბერიულ-კავკ. ენების, აგრეთვე სომხურის, ოსურის...) ბგერითი წყობის არსებით თავისებურებად იყო მიჩნეული. ა-ები სხვა ენებშიც დასტურდება (ჩრდ. აფრიკის, ამერიკის). ა-ებს აღადგენენ პრაინდოევროპული სიტყვისა (თ. გამყრელიძე, გ. ივანოვი).

ზოგჯერ ა-ად ითვლება არა მხოლოდ ბაგეებთან თუ პირის ღრუში ნაწარმოები თანხმოვანი, არამედ თვით სახმო სიმებში მათი ხშვასკდომით მიღებული ბგერა ან ბგერის ელემენტი. ასეთია, მაგ., მეგრულში თანხმოვანი *ც* (ცუდე) ან მისი მსგავსი ჟღერადობის მქონე ხმოვნის დასაწყისი გერმ. სიტყვათა თავიკიდურ პოზიციაში (ე. წ. ხმოვნის მაგარი შემართვა: `aber, `unter).

ლიტ.: ანკლედინი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, I, II, Тб., 1984; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975, 2nd ed., 1982.

ზ. ჯაფარიძე.

აბსოლუტიზმი

(*ლათ. absolutivus* — დამოუკიდებელი, თვითკმარი),

1. ერგატიული წყობის ენებში გარდაუვალი ზმნის ობიექტისა და გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ბრუნვა; 2. ზოგ ინდოევრ. ენაში ნა-ზმნარი სახელის უცვლელი ფორმა. ქართ. საენათმეცნ. ლიტ-რაში — ზმნის ინფინიტიური ფორმა, რ-იც გამოხატავს წინადადებაში სხვა ზმნით აღნიშნული (ძირითადი) მოქმედების დამატებით მოქმედებას. ა-ის სემანტიკურ-გრამატიკ. სტატუსი ზუსტად დადგენილი არ არის. ზმნის კატეგორიებიდან მას შენარჩუნებული აქვს ასპექტი და გვარი, ამოსავალი ზმნის სინტაქსური კავშირები. ა-ს სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ფუნქცია აკისრია და სხვადასხვაგვარად შეიძლება იყოს გამოხატული. მაგ., რუსულში იგი გამოხატულია ზმნის განუსაზღვრელი ფორმით (Деепричастие) და აღნიშნავს მხოლოდ ერთისა და იმავე სუბიექტის მიერ ძირითად მოქმედებასთან ერთად შესრულებულ დამატებით მოქმედებას.

ა. გვხვდება იბერიულ-კავკ. ენებშიც (აფხაზურში, ლეზგიურში, უდიურში...). ქართულში ა-ს სპეც. გრამატიკ. ფორმა არა აქვს და გამოიხატება დამოკიდებულ წინადადებაში ზმნის პირიან ფორმაზე **რა** კავშირის დართვით. ასეთი ფორმები ფართოდ იყო გავრცელებული ძვ. ქართულში. **რა** კავშირიანი ფორმებით აღნიშნული მოქმედება შეიძლება იყოს როგორც მთავარ წინადადებაში აღნიშნული მოქმედების წინმსწრები ან მომდევნო, ისე მისი თანადროული. ერთდროულობა გამოიხატება **რა** კავშირის დართვით ზმნის უსრულასპექტიან ფორმებზე („და იტყოდის ურთიერთას, ღვეს **რა** ტაძარსა შინა“ — ი. 11, 56; „**რა** ესმოდის მღერა ყმისა,

სმენად მხეცნი მოვიდიან“, შოთა რუსთ.). თანამედროვე ქართულში ერთდროულობა გამოიხატება, ჩვეულებრივ, **რა** კავშირის გარეშე. კავშირიანი ფორმები შედარებით იშვიათია და უმეტესად წიგნურ ხასიათს ატარებს (მიდიოდა რა..., უარყოფს რა...). ა-ის მნიშვნელობით უფრო ხშირია მიმდებარე კონსტრუქციები.

ლიტ.: ლომთათიძე ქ., აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები. — «იკე», II, თბ., 1948; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; Якобсон Р. О., Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. — კრ.: Принципы типологического анализа языков различного строя, М., 1972; Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность Таксис, Л., 1987.

ი. კობალავა.

აბულასან იობისძის წარწერა

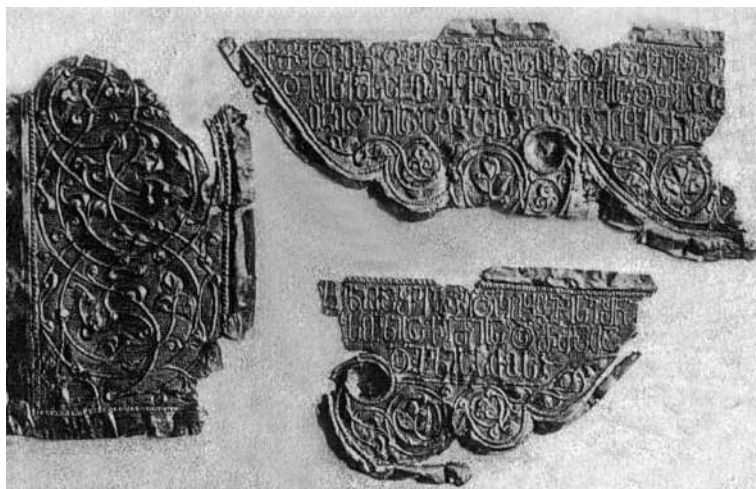
(XII ს. 80-იანი წლები), ქართული ასომთავრული წარწერა, შესრულებული ჭედურობით ვერცხლის მოქერულ ფირფიტებზე. ფირფიტები აღმოჩენილია 1886 პ. ს. უვაროვას ხელმძღვანელობით სოფ. აჭანდარის ეკლესიის ნანგრევების გათხრისას (ყოფ. პოლტავსკოე, წებელდა). ფირფიტები წმ. ანდრია მოციქულის ხატის მოჭედულობის ფრაგმენტებია; ხატიდან მხოლოდ ეს წარწერიანი ფრაგმენტები და ჩარჩოს მოჭედულობის მცირე ნაწილიაა მოღწეული. წარწერა ასეთია:

„ქ მ, ყოვლად წმიდაო მოციქულო ქრისტეს ღმრთისაო ანდრია, შეიწირე [მცირე] ესე მსახურება ჩემგან — ერისთავთა ერისთავისა და მეჭურჭლეთუხუცესისა აბულასანისაგან იობისძისა, [რომელმან ვეცხლითა შევჭდე კუბოა ესე შენი [სალოცველად] სულისა

ჩემისა და ძმათა ჩემთა — ბასილი-სა] და ელიასათუის“.

აბულასანის ძმა — ბასილი იყო ქართლის მთავარეპისკოპოსი, რსაც თბილისის გარეუბანში (შემდეგ ცენტრი), ვერის უბანში, აუშენებია (1185—87) „ლურჯი მონასტერი“ (ვ. ბერიძე). ტაძრის ვრცელ კტიტორულ საამშენებლო წარწერაში ბასილი აბულასანს მოიხსენიებს, როგორც „ერისთავთა ერისთავს“, „ქართლის ამირათა ამირას“, „რუსთუსა და შვიდთა მთეულეთთა პატრონს“; გარდა ამისა, წმ. ანდრია პირველწოდებულის ხატის წარწერაში აბულასანი მოხსენიებულია როგორც მეჭურჭლეთუხუცესი. ყველა ამ მონაცემის მიხედვით, აბულასან იობისძე XII ს. დასასრულის საქართველოს ერთ-ერთი გამოჩენილი დიდებულია. მეკლვერები სამართლიანად აიგივებენ მას „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედ-თანში“ მოხსენიებულ „ამირა ქართლისა და ტფილისისა, სახელით აბულასანთან“, რ-ის შერჩეულიც იყო თამარ მეფის პირველი ქმარი იური ანდრიაშვილი, საქართველოში გიორგი რუსის სახელით ცნობილი.

როგორც ჩანს, აბულასან იობისძე და მთელი მისი ნათესაობა გადაწყვეტს იმ ცნობილ პოლიტ. მოვლენებს, რ-იც საქართველოში დატრიალდა XII ს. ბოლოს გიორგი რუსის გაძევების გამო. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აბულასან იობისძე დას. საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი და უდიდესი ფეოდალ-საგვარეულოს მარუშიან — მარუშისძე — ვარდანის ძე — დადიანების კიდევ ერთი შტოს — იობისძეების წარმომადგენელია (ქ. ჩხატარაიშვილი) და მათი საგვარეულო სამარხი იყო

აბულასან იობისძის წარწერა. XII ს. 80-იანი წლები.

აჭანდარის ეკლესია, რ-ის ნანგრევებშიც აღმოჩნდა ხატის ფრაგმენტები.

ლიტ.: ბერიძე ვ., თბილისის „ლურჯი მონასტერი“. — «ქართული ხელოვნება», ტ. 2, თბ., 1948; ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959; ჩხარტიშვილი ქ., აბულასან იობისძის წარწერა წებელდიდან და მისი ისტორიული მნიშვნელობა. — კრ.: «საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები», VI, თბ., 1990; Уварова П. С., Христианские памятники Кавказа по археологии Кавказа», вып. IV, М., 1984; Такайшвили Е. С. Археологические экскурсии, рассказы и заметки, вып. 2, Тфл., 1906.

გ. სილოგავა.

აბულაძე ილია ვლადიმერის ძე (24. XI. 1901, სოფ. ზემო საქარა, ზესტაფონის რ-ნი, — 9. X. 1968, თბილისი), ძვ. ქართული ენისა და მწერლობის მკვლევარი, არმენოლოგი, პალეოგრაფი, ლექსიკოგრაფი, რუსთველოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1946), პროფესორი (1947), საქართვე. მეცნ. აკად. წევრი. (1950), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). დაამთავრა თსუ სიტყვიერებისა (1926) და საენათმეცნ. (1929) განე-ბები. 1933-იდან ეწეოდა სამეცნ.-პედ. მოღვაწეობას. მისი ინიციატივით 1958 ჩამოყალიბდა საქართვე. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, რ-ის დირექტორი იყო გარდაცვალებამდე. ა-ის სახელთანაა დაკავშირებული კავკ. ალბანელთა ანბანის (იხ. ალბანური დამწერლობა) აღმოჩენა, რ-ის შესახებ მანამდე მხოლოდ საისტორიო წყაროებში დაცული ცნობები არსებობდა. ა-მ ძვ. მწერლობის ანალიზის საფუძველზე ცხადყო ქართ.-სომხ. ლიტ. ურთიერთობის ორმხრივი ხასიათი. მასვე ეკუთვნის ძვ. ქართ. მწერლობის მნიშვნელოვანი (ნათარგმნი თუ ორიგინალური) ძეგლების მეცნ.-კრიტ. გამოცემები: იაკობ ხუცესის „მარტყოლაჲ შუშანიკისი“, „საქმე მოციქულთა“, ასურელ მამათა „ცხოვრებანი“, „მამათა სწავლანი“, იოანე მოხის „ლიმონარი“, ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაჲ“, გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმისათჳს“, ს.-ს. ორბელიანის თხზ., ტ. 4 (ლექსიკონი) და სხვ. ა-მ ორჯერ (1937, 1957) გამოსცა ძვ. ქართ. მწერლობის უმნიშვნელოვანესი ძეგლი „სიბრძნე ბალავარი-სი“. მან პირველმა მოჰკიდა ხელი უძველესი ქართ. ლიტურგიკული ძეგლის მრავალთავის შესწავლას. მანვე შეადგინა პალეოგრაფიული ალბომი (V—XVIII სს. ნიმუშებით).

ქართ. გრამატ. ლიტ-რის შესწავლას მიეძღვნა ა-ის ნაშრომი „ქართული გრამატიკული ლიტერატურის აღრიცხული ძეგლები, I. ზ. შანშოვანი“ («საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», ტ. 10 B, 1940).

განსაკუთრებულია ა-ის ღვაწლი ქართ. ლექსიკის შესწავლის საქმეში. ამ საკითხთან დაკავშირებული სტატიები გამოქვეყნებულია სერიებად: „ძველი ქართულის ლექსიკიდან“, „ქართულისა და სომხურის საერთო სიტყვები“, „ვეფხისტყაოსნის ლექსიკიდან“, „ქართულიდან სესხებული სომხური სიტყვები“ (ბოლო ორი სერიის სტატიები გამოცემულია სომხურადაც). 1973 გამოიცა ა-ის მიერ შედგენილი „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“.

თხზ. ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X საუკუნეებში, თბ., 1944; ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1949 (1973); ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, თბ., 1953; ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, თბ., 1955; „ბალავარიანის“ ქართული რედაქციები, თბ., 1957; ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973; სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“, თბ., 1998. ლიტ.: გამყრელიძე ა., პროფესორი ილია აბულაძე. — კრ.: «მრავალთავი». ფილოლოგიურ-ისტორიული მიგბანი (ემდგნება პროფ. ილია აბულაძის ხსოვნას), I, თბ., 1971 (ახლავს ი. აბულაძის ნაბეჭდი შრომების სია); ქურციკიძე ც., დიდი ფილოლოგი, «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1982, №1.

ც. ქურციკიძე.

ადგილობრივი ბრუნვაში, ადგილის გამოხატველი ბრუნვის ფორმები. ბრუნვა ასეთი სახელწოდებით ქართულში არ არსებობს, მაგრამ გრამატ. ლიტ-რაში სათანადო ტერმინი იხმარებოდა მიც. ბრუნვის იმ ფუნქციის აღსანიშნავად, რიც ადგილზე მიუთითებს. უპასუხებდა კითხვაზე **სად?** ამ დანიშნულებით მიცემითი (ევრ. locativus-ის შესაბამისად) ხშირად იხმარებოდა ძვ. ქართულში. მაგ., პოვა იგი **უდაბნოსა** (დაბ. 16, 7); დაჰვლა **ქუშასა** (გამოსლ. 2, 12); და იყო სიყმილი ძლიერი **სამარიას** (III მეფ. 18, 2). იშვიათად დღესაც გვხვდება: **კახეთს** წავიდა, **ქალაქს** გაემგზავრა და სხვ.

ფონეტიკ. ცვლილებების გავლენით სახელთან ზოგიერთი თანდებულის მჭიდროდ შეზრდის გამო ახ. ქართულში ბრუნვის ნიშანსა და თანდებულს შორის ზღვარი წაიშალა და შეიქმნა საფუძველი, რომ სახელის ფუძეზე დართული ელემენტი მთლიანად ბრუნვის ნიშნად

ყოფილიყო გაგებული. ასეთი რამ მოხდა სამ ბრუნვაში: მიცემითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში. ამის საფუძველზე ა. შანიძემ გამოყო სამი ახ. ბრუნვა: სადალობითი (ქალაქ-ში, წყალ-ზე), გამოსვლითი (სახლ-იდან), მიწვევითი (ქალაქ-ამდე), რ-თაც ადგილობრივი (ლოკალური) ბრუნვები უწოდა. სპეც. ლიტ-რაში ამ ფორმათა შესახებ სხვაგვარი მოსაზრებაც არსებობს.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძველები, I, თბ., 1953; ჩიქოზაძე არნ., თანდებულიან ბრუნვათა საკითხისათვის ქართულში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», II, თბ., 1961.

ა. მარტიროსოვი.

ადვირბილიზაცია (<ლათ. adverbium — ზმნისართი), გაზმნისართება, რომელიმე მეტყველების ნაწილის გამოყენება ზმნისართის მნიშვნელობით. ა. ტრანსპოზიციის კერძო სახეა. ზმნისართად შეიძლება გადაიქცეს ნებისმიერი სახელი: არსებითი: ა) მარტივი ფუძით („ღამე სანთლის ალზე წერდა“, გ. ლეონ.) ან ფუძის გაორკეცვით („ეზო-ეზო მიდიოდა...“); ბ) რომელიმე ბრუნვის ფორმით, რიც უცვლელია, გაქვავებულია („დღეს სტუმარია ეგ ჩემი“, ვაჟა-ფშაველ.); „ვერცხლის ტახტი“ დღით ავიღე, ღამით დავდგი“, ხალხ.; „წყრომით შემომხედა“, „შრიალით ეგებებოდა“, „[ვარსკვლავნი] მთებზე სხდებოდნენ ჯარაღა“, ვაჟა-ფშაველ.); ზედსართავი (მიმღებობითურთ) ვით. ბრუნვაში: („ლა-მაზად შვილის გამზრდელი დედა მიცვნია ღმერთადა“, ვაჟა-ფშაველ.); „განუწყვეტლად წვიმოდა...“; რიცხვითი: ა) ფუძის სახით („პირველ ყმა ხარ“, შოთა რუსთ.); ბ) ფუძეზე **-ჯერ, -ხელ, -გზის** ნაწილაკების დართვით („ორჯერ დაბადებულს... ერთი სიკვდილი ვერას უზამს“, „სამგზის შეავედრა სული სანატრელმა“, კ. გამს.); გ) ვითარებითი ბრუნვის ფორმით („გული **ორად** გაყოფილა“, „მესამედ სცადა ბედი...“); ნაცვალსახელის ფუძეზე **-რე** ნაწილაკის დართვით (ევრ. ის(რ)ე, ვირე...), **-გან** თანდებულის დამატებით (ყველგან, ზოგან, სხვაგან...), **-თვის** თანდებულის ნათესაობითი (ამისთვის, იმისთვის, მისთვის...), ვით. ბრუნვის ფორმით (იმდენად, რამდენად...).

ლიტ. იხ. სტატიასთან ტრანსპოზიცია.

ლ. კვანტალიანი.

ადიექტივაცია (<ლათ. adjectivum — ზედსართავი სახელი), გაზედსართავება, რომელიმე სხვა

ი. აბულაძე.

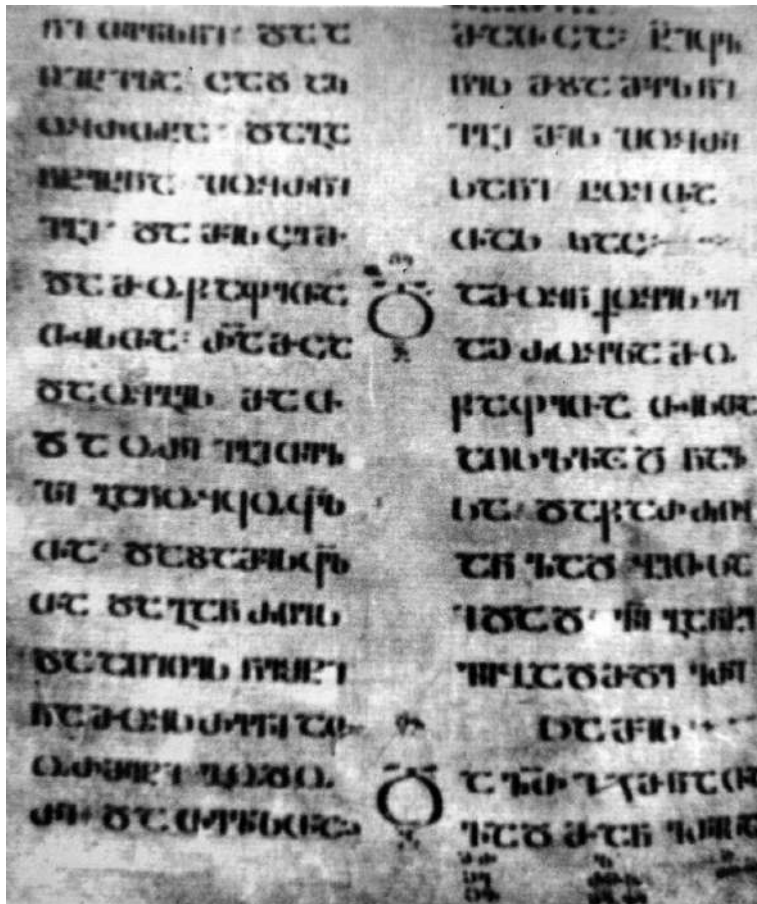
მეტყველების ნაწილის გამოყენება ზედსართავის ფუნქციით. ა. ტრანსპოზიციის კერძო სახეა. ზედსართავის ფუნქციით ხშირად შეიძლება შეგვხვდეს რიცხვითი სახელი: „სიყვარულს ხომ მაინც მიუხვდებოდი და მაინც, სხვა არა იყოს-რა თუნდაც ნაასალი მაღლი გიორგისა არა სცხებოდა“ (ი. ჭავჭავაძე); პირის ნაცვალსახელი: „იქნებ აკვანში ის ყრმა წევს“ (ი. ჭავჭავაძე); არსებითი სახელი: „ზღვა ხალხი გაიბნა ქუჩებში“ (დ. კლდ.); „იქ ერთი ორმო თხილი მაქვს შენახული“ (ვაჟა-ფშაველ.); საწყისი: „ბაბალემ ჯიბიდან ამოიღო ერთი გაბბა აბრეშუმი“ (ი. ჭავჭავაძე).

ლიტ. იხ. სტატიასთან ტრანსპოზიცია.
ნ. ჭუმბურიძე.

ადიშის ოთხთავი, ქართული მწერლობის ერთ-ერთი უძველესი ძეგლი. აღმოჩენილია სოფ. ადიშის (ზემო სვანეთი) ეკლესიაში და ამჟამად დაცულია მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ხელნაწერის ანდერძში მოხსენიებული წელთაღრიცხვის სამივე (დასაბამითგანი, ქორონიკონი, ქრისტესი) სისტემის მიხედვით, გადაწერილია

897 გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებულ შატბერდის მონასტერში, მისი „განახლებით აღმაშენებლის“ დიდი სოფრონის დაკვეთით ვინმე მწერალ მიქაელის მიერ; მმოსველი (წიგნის ყდაში ჩამსმელი) მიქაელ დიაკონია. ხელნაწერი შესრულებულია მრგლოვანი ხელით ეტრატზე ორ სვეტად, ზომა 30×25 სმ. პირველ ხუთ ფურცელზე მოთავსებულია მხატვრულ კამარებში ჩაწერილი სტიქომეტრიული აპარატი, სახარებათა მსგავსი ადგილების მისათითებელი, ე. წ. ევსების „ათი კანონი“. ხელნაწერში დაცულია ოთხთავის უძველესი ქართ. თარგმანი. ის გადმოწერილია უფრო ძვ. ჰაემეტური (იხ. ჰაემეტობა) ტექსტის შემცველი ნუსხიდან. გადამწერ მიქაელს მისი დროისათვის ზედმეტად ქცეული II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირების ჰ-პრეფიქსი ხმოვნების წინ საგანგებოდ ამოუღია, მაგრამ ზოგჯერ ჰ-პრეფიქსიანი ფორმები მაინც ჩარჩენილია: „თავ-ჰუფოს“, „ნუ ჰირქუამთ“, „ჰემტერა“, „ჰუფეს“, „ჰუეტყოდე“, „ჰევედრებოდე“ და სხვ. ა. ო. რედაქციულად განკერ-

ძობით დგას სხვა ოპიზური ტიპის ძვ. ოთხთავების ხელნაწერთაგან. გამოჩენილია ლუკას სახარების ნაწილი, რ-იც, ჩანს, ჰაემეტური ნუსხის ნაკლულობის გამო ამ მონაკვეთში გადამწერს ოპიზური რედაქციის ხელნაწერიდან გადაუწერია და მით შეუვსია. XV ს. II ნახ-ში ა. ო. გურიის ჯუმათის მონასტრის ყოფილ წინამძღვარს ნიკოლაოსს სხვა ხელნაწერებთან ერთად წამოუღია, მაგრამ ხელნაწერი გურიაში დიდხანს აღარ დაუტოვებიათ და აუტანიათ სვანეთში, რასაც ადასტურებს XVI—XVII სს. ნუსხური და მხედრული მინაწერები. მინაწერებს ატყვია სვანური ენის გავლენა: კბილბაგისმიერი გ-ს ადგილას ხშირად ნახმარია სვანურისათვის დამახასიათებელი ბილაბიალური უმარცვლო უ (მთაჟარ მოწამე, თაჟს-დებობითა, უნებისა, კვრია-ეკსა...), ერთგან ნახსენებია სვანი იოანე მუბეჩვანიც (ე. ი. ბერიოელი). პირველი ცნობა ა. ო.-ზე ეკუთვნის ი. ბარტოლომეის, შემდეგი კი — ბ. ნიჟარაძეს (თავისუფალ სვანს), პ. უვაროვას, ა. ხახანაშვილს, ე. თაყაიშვილს, ა. შანიძეს და სხვ. 1910 ე. თაყაიშვილის ექსპედიციის დროს დ. ერმაკოვმა გადაიღო ა. ო.-ის ყველა გვერდის ფოტობირი (200 ტაბულა), რის საფუძველზეც მოსკოვის საარქეოლოგიო საზ-ბამ გამოსცა ფოტოტიპური ალბომი ე. თაყაიშვილის ვრცელი გამოკვლევითურთ (სერიაში «Материалы по археологии Кавказа», вып. XIV, 1916). ამ გამოცემის საფუძველზე ა. ო. (ოპიზისა და ტბეთის ხელნაწერი ვარიანტებითა და ლათ. თარგმანით) გამოსცა ჰარვარდის უნ-ტის პროფ. რ. ბლეიკმა: მარკოზის თავი — 1928, მათეს თავი — 1933, იოანეს თავი — (მ. ბრიერთან ერთად) 1950 და ლუკას თავი — (გამოსცა მ. ბრიერმა) 1955. ა. ო.-ის კრიტ. ტექსტი ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავების პარალელურად გამოსცა ა. შანიძემ („ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით“, თბ., 1945). ა. ო. საყურადღებოა როგორც გრამატიკული, განსაკუთრებით სინტაქსური, სტრუქტურით, ასევე ლექსიკურ-ტერმინოლოგიური, დიალექტიზმებისა და უცხოენოვანი ელემენტების თვალსაზრისით. შესწავლილია ტექსტის სხვადასხვა მხარე: რედაქციული რაობა (ი. იმნაიშვილი, ს. სერებრიაკოვი), დიალექტიზმები (თ. გონიაშვილი), ბერძნული (ს. ყაუხჩიშვილი), წარმომავლობა და არმენიზმები

ადიშის ოთხთავი. 897.

ადიშვის ოთხთავი. 897. კამარა.

(ე. დოჩანაშვილი), მხატვრული სამკაულები (რ. შმერლინგი) და სხვ.

ლიტ.: შანიძე ა., პამეტობა ადიშის სახარებაში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922—23, ტ. 2; გონიაშვილი თ., დიდილექტიონში სათვლის პადიშის ძეგლი. — «ენიშვილის მოამბე», 1938, ტ. 4, ნაკვ. 2; ყაუხჩიშვილი ს., ადიშის ხელნაწერის ბერძნულ-მეტი, იქვე, 1944, ტ. 14; იმნაიშვილი ი., ადიშის ოთხთავი რედაქციულად. — «თსუ შრომები», 1947, ტ. 30—31 ბ; დოჩანაშვილი ე., მასალები ადიშის ოთხთავის წარმომავლობის საკითხისათვის. — «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», ნაკვ. 32, თბ., 1955.

კ. დანელია.

ადსტრათი (< ლათ. ad — გვერდით, —თან და stratum — ფენა, შრე), ერთ ტერიტორიაზე ხანგრძლივი თანაარსებობისა და ენობრივი კონტაქტების (იხ. ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია) დროს ერთი ენის მეორეზე გავლენით, უმთავრესად ბილინგვიზმის გზით, მიღებული ენობრივი თავისებურებები. სუბსტრატისა და სუპერსტრატისაგან განსხვავებით, ა. არ გულისხმობს ეთნიკურ ასიმილაციასა და ენათა აღრევას. იგი ორი დამოუკიდებელი ენის ურთიერთგავლენის შედეგია. ურთიერთგავლენას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს როგორც გენეტიკურად განსხვავებულ, ისე მონათესავე ენებსა და ერთი ენის დიალექტებს შორისაც. მაგ., აღსტრატულმა მოვლენებმა ქართ.-სვანურ, ქართ.-მეგრულ, ქართ.-ჭანურ ურთიერთობათა შედეგად ქართ. ენის დიალექტებზე მნიშვნელოვანი ზეგავლენა იქონია.

ლიტ. იხ. სტატიასთან სუბსტრათი.

ბ. ჯორბენაძე.

ავალიშვილი გიორგი ივანეს ძე (1769, თბილისი, — 1850, მოსკოვი), მწერალი, მთარგმნელი, დრამა-

ტურგი, მოგზაური, პოლიტიკური მოღვაწე, ცნობილი ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი. ერეკლე II-თან დაახლოებული პირის იოანე მეითარის ვაჟი და გიორგი ბატონიშვილის (შემდეგ მეფე გიორგი XII) ნათლული. დაწყებითი განათლება ანტონ I-ის მოწავის, ტრიფილე ჩერქეზიშვილისა და გაიოზ რექტორის ხელმძღვანელობით მიიღო. 1784-ში დამ — მარიამმა და სიმეონ — გ. ჭავჭავაძემ განათლების მისაღებად პეტერბურგში წაიყვანეს, სადაც იგი ეუფლებოდა რუსულ და ევრ. ენებს. მალე ქართლ.-კახეთის საელჩოს მდივანი გახდა. 1788 ჩამოვიდა თბილისში. 1788—94 ა. მეფე ერეკლეს კარზე ასრულებდა მდივნისა და ბაზიერთუხუცესის მოვალეობას. 1791 მეფის დავალებით იმოგზაურა ირანის აზერბაიჯანში, 1794, 1798, 1800 და 1801 კი — პეტერბურგში და, როგორც ქართლ-კახეთის წარმომადგენელი, ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ რუსეთთან სასარგებლო ხელშეკრულება გაეფორმებინა, მაგრამ საელჩოს მცდელობა მარცხით დამთავრდა: 1801 რუსეთმა ქართლ-კახეთის სამეფო თავის გუბერნიად გამოაცხადა. ქართ. საელჩოს წევრები ცდილობდნენ ხალხის აჯანყებას და დამოუკიდებლობის აღდგენას. ამას ადასტურებს მიკვლეული პროკლამაცია, რ-შიც ა. თბილისის მოსახლეობას აჯანყებისაკენ მოუწოდებდა. 1806-იდან იგი უკვე პეტერბურგში ცხოვრობდა, 1811—17 სამეგრელოს მთავრის გრიგორ დადიანის ქვრივის — ნინას (გიორგი XII-ის ასული) „პრისტავი“ და თარჯიმანი იყო, პარალელურად (1812—26) ითვლებოდა რუს. საგარეო საქმეთა სამინისტროს თანამშრომლად. 1819—20 იერუსალიმისა და სხვა წმინდა ადგილების მოხილვის მიზნით იმოგზაურა საზღვარგარეთ. 1822 დამკვიდრდა მოსკოვში. იგი ცდილობდა საქართველოში მუდმივად ცხოვრების ნებართვა მიეღო, მაგრამ, როგორც არაკეთილსამიეროს, ამის ნებას არ რთავდნენ.

ძვ. ქართ. მწერლობის ტრადიციებსა და ანტონის სკოლის პატრ.-განმან. პრინციპებზე აღზრდილი ა. კულტ.-საგანმან. მოღვაწეობასაც ეწეოდა. მან ჭაბუკობიდანვე დაიწყო ქართ. ხელნაწერების გადაწერა. მის მიერ გადაწერილმა ხელნაწერებმა თუ შედგენილმა კრებულებმა არაერთი ნაწარმოები გადაარჩინა უკვალოდ გაქრობას. ა-მა 1788—94 დაწერა ორიგინ. პიესა — „მეფე თეიმურაზი“ (დაკარგულია)

და თარგმნა ა. სუმაროკოვის კომედიები, რითაც ქართ. დრამატურგიის მამამთავრის სახელი დაიმკვიდრა. სწორედ ეს პიესები გახდა მის მიერ ერეკლე მეფის კარზე დაარსებული თეატრის პირველი რეპერტუარი.

ა. თავისი დროის ცნობილი მთარგმნელია. რუს. ენიდან თარგმნიდა რუსი და ევრ. ავტორების (ა. სუმაროკოვი, მ. ხერასკოვი, ემინი, ვოლტერი, ჯ. მილტონი, ქარიტონ აფროდისიელი, ერაზმ როტერდამელი, ნეტარი ავგუსტინე, ფლორიანი, ფენელონი და სხვ.) თხზულებებს. ეს თარგმანებები ძირითადად ავტოგრაფების სახითაა მოღწეული. მათში ასახულია ტექსტზე მუშაობის საინტერესო პროცესი — დახვეწა, გამართვა ტექსტისა (რაც სხვადასხვა განათლებიანი მკითხველს გულისხმობს): გართულება-გამართვა „მაღალ ფრასზე“, გამარტივება ენისა და უბრალოდ „განმსგავსება“ ტექსტებისა, რაც ავლენს მწერლის მიერ ქართ. ენის მდიდარი ლექსიკის ჩინებულ ცოდნას და სინონიმების მოძიება-გამოყენების იშვიათ უნარს.

ა-ის ორიგინ. ნაწარმოებებიდან აღსანიშნავია ლირიკულ ლექსთა კრებული „კმაჲ ცოდვილისა“ (1838) და მხატვრულ-დოკუმენტური პროზის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი „მგზავრობა თბილისით იერუსალიმისადმი საბერძნეთსა ზედა“.

ა. ანტონის სკოლის მწერალია, რაც ვლინდება მისი ორთოგრაფიის, ენობრივი პრინციპებისა და სტილთა თეორიის ერთგულებაში. იგი ცდილობს ენის ნორმირებისა და რეგლამენტაციის მიზნით სამწერლობო ენაში გზა გადაუღობოს დიალექტურ და სასაუბრო მეტყველებისთვის დამახასიათებელ ფორმებს, რაც იმდროინდელ ენაში მრავლად იყო და სხვა კომპონენტებთან ერთად ჭრელ სურათს ქმნიდა. „მგზავრობის“ ენა, ისევე როგორც მისი თარგმანების უმეტესობისა, არქაული ენის, ფსევდო-არქაულისა და ახ. ქართულის გრამატ. ფორმების ერთგვარი ნაზავია. ამას ემატება რუსულის გავლენით შექმნილი კალკები, ხელოვნური სიტყვაწარმოების ნიმუშები და სხვადასხვა დროისა და წარმომავლობის ლექსიკა. სინტაქსი საკმაოდ მოუქნელია. განსაკუთრებით ხელოვნურია „მგზავრობის“ ენა წმინდა ადგილების აღწერისას, რის დროსაც ავტორი იყენებს ე. წ. „შესხმის“ ფორმას — აღზევებულ

სტილს, ტრაფარეტულ მხატვრულ სახეებს და ციტატებს წმინდა წიგნებიდან. მაგრამ იქვე სათავედასავლო და ოუმორისტული ამბების გადმოცემისას მარტივ სტილსა და ხალხ. მეტყველებასთან დაახლოებული თხრობას მიმართავს.

რამდენადაც ა-ის თხზულებების უმრავლესობა ხელოვნური, ძნელად გასაგები ენითა და „მაღალი შტილით“ იყო გამართული, ამან ერთგვარად დააქინა მისი შემოქმედების მნიშვნელობა და შეასუსტა შემდგომი თაობების ინტერესი მის მიმართ. მიუხედავად ამისა, ა-ის შემოქმედება ემსახურებოდა მისი დროის მკითხველის განათლებას, კულტურის დონის ამაღლებასა და ჩვენში ევრ. მოწინავე იდეების დამკვიდრებას.

თხზ. მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1967.

ლიტ. რუხაძე ტ., ძველი ქართული თეატრი და დრამატურგია, თბ., 1949; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966; ცქიტიშვილი ზ., გარსევან ჯავჭავაძის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, თბ., 1982; კიკნაძე ლ., გიორგი ავალიშვილის ცხოვრება და შემოქმედება, თბ., 1993.

ლ. კიკნაძე.

აზერბაიჯანული ენა, აზერბაიჯანის სახელმწიფო ენა. განეკუთვნება თურქულ ენათა ოჯახურ შტოს. ა. მ-ზე ლაპარაკობს 6 მლნ-მდე კაცი აზერბაიჯანში (1989 აღწერა) და 15 მლნ-მდე — ირანში. ასეულ ათასობით ა. მ-ზე მოლაპარაკე მოსახლეობა ცხოვრობს ერაყში, თურქეთში, რუსეთში, ყაზახეთში და ა. შ. საქართველოში აზერბაიჯანულენოვანი მოსახლეობის რაოდენობა დაახლ. 300 ათასამდეა (1989 აღწერა). აზერბაიჯანელები კომპაქტურად დასახლებული არიან მარნეულის, გარდაბნის, ბოლნისისა და დმანისის რ-ნებში; ფუნქციონირებს ზოგადსაგანმან. სკოლები, გამოდის გაზეთი. ა. მ. ისწავლებოდა თბილ. ს.ს. ორბელიანის სახ. პედ. უნ-ტში.

ა. მ-ის მორფოლ. წყობა აგლუტინაციურია, ლექსიკის ძირითადი ნაწილი აზერბაიჯანულია (თურქული). საკმაოდ ბევრია არაბ.-სპარს. და რუს. ნასესხობები. შეინიშნება კავკ. ენათა გავლენაც.

აზერბ. სალიტ. ენა ძირითადად ყალიბდებოდა XIII ს-იდან. დამწერლობას საფუძვლად ედო არაბ. ანბანი. 1929—39 გამოიყენებოდა ლათ. ანბანი, რ-იც 1939 შეცვალა რუს. გრაფიკის საფუძველზე შექმნილმა

ანბანმა. 1993-იდან მიღებულ იქნა ისევ ლათ. ანბანი.

აზერბ.-ქართ. ლიტ. ურთიერთობას საკმაოდ დიდი ხნის ტრადიცია აქვს. აზერბ. მწერლები საქართველოს იხსენიებენ XII ს-იდან (ნიზამი განჯევი და სხვ.). საქართველოშიც კარგად იცნობდნენ აზერბ. (სპარსულენოვან) ლიტ.-რას. ორი ქვეყნის ლიტ. ურთიერთობის განვითარებაში დიდი როლი ითამაშეს XIX ს-ში საქართველოში მოღვაწე აზერბ. მწერლებმა (მ. ფ. ახუნდოვი და სხვ.). განსაკუთრებით განმტკიცდა ურთიერთობა XX ს-ში. ქართვ. მკითხველი გაეცნო აზერბ. ლიტ.-რის მრავალ ნიმუშს. ა. მ-ზე ითარგმნა ქართ. მწერლობის არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი, მ. შ. „ფეხის ტყალასანი“. ქართ.-აზერბ. ენობრივ ურთიერთობას ქართვ. მეცნიერებთან (ს. ჯიქია, ვ. ჯანგიძე, გ. თუშმალიშვილი...) ერთად იკვლევენ აზერბ. მეცნიერებიც.

ლიტ. ფაღავა კ., აზერბაიჯანული და ქართული კულტურული ურთიერთობისათვის, თბ., 1966; Алиева Д., Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей, Баку, 1958; Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков, М., 1962; Гаджиева Н. З., Азербайджанские писатели и Грузия, Тб., 1971 (автореф. канд. дисс.); Дамиричизаде Э. М., Муэсир азербайджандили, Баку, 1972.

ვ. ჰაჯიევი.

ათონის ივერთა მონასტერი

(ი ვ ი რ ო ნ ი, ივერონი), ძველი ქართული სამონასტრო-სამწერლობო ცენტრი ათონის მთაზე (ქალკედონის ნ.-კ-ზე, საბერძნეთი). დაარსებულია 980—983 იოანე მთაწმიდელისა (იბერიისა) და ბარდა სკლია-როსთან ბრძოლაში (979) გამარჯვებული თორნიკე ერისთავის თაოსნობით. X—XI სს-ში აქ ჩამოყალიბდა ძლიერი მწიგნობრული კერა, რ-ის საქმიანობაში მონაწილეობდა

მრავალი სას. მწერალი, მთარგმნელი თუ გადაწერი. აქ მოღვაწეობდნენ ქართ. სას. მწერლობის ისეთი ბრწყინვალე წარმომადგენლები, როგორებიც იყვნენ ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელები. ათონზე იქმნებოდა ორიგინ. თხზულებები, ითარგმნებოდა ლიტ., რელიგ.-ფილოს. ნაწარმოებები, მზადდებოდა და მრავლდებოდა ხელნაწერები, რ-თა მნიშვნელოვანი ნაწილი საქართველოში იგზავნებოდა. ამჟამად ისინი დაცულია აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტსა და სხვა საცავებში. 1982 საქართველოში ჩამოიტანეს (გ. პატარაიას ექსპედიცია) ათონზე დაცული ფონდის მიკროფორები.

ათონის ძლიერმა საგანმან. სკოლამ ღრმა კვალი დაამჩნია შუა საუკ. მთელ ქართ. მწერლობასა და კულტურას, ქართ. მეცნ., თეოლოგიური და საზ. აზრის განვითარებას. გასათვალისწინებელია ის როლიც, რ-იც ათონის სკოლამ ითამაშა ქართ.-ბიზანტ. კულტ. ურთიერთობის განსამტკიცებლად. ათონის სკოლის გზით შეცვდა ბიზანტიურ, იქიდან კი ევროპ. მრავალი ქვეყნის ლიტ.-რაში ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლი, როგორიცაა „სიბრძნე ბალავარისი“, რ-იც ქართულიდან ბერძნულად ითარგმნა ეფთვიმე მთაწმიდელმა.

ათონის სალიტ. სკოლა მემკვიდრეა ტაო-კლარჯეთის სამწიგნობრო კერებისა, რ-ებთან ურთიერთობა მას თავისი არსებობის მანძილზე (X—XII სს.) არ გაუწყვეტია. ამ სკოლის მოღვაწეები — იოვანე იბერი და მისი შვილი ეფთვიმე, იოვანე-თორნიკე, გიორგი ვარაზ-ვაჩე, იოვანე გრძელისძე, არსენი — ნინოწმიდელი ეპისკოპოსი, იოანე ხახულელი-ოქროპირი, გრიგოლი, ჯაქარია მირდატის ძე, მიქაელ და

ათონის ივერთა მონასტერი. X ს.

გიორგი დიაკვნები, ზაქარია ბანელი და მათი თანამედროვე ან მათ შემდეგ მოღვაწე მწიგნობარი მონაზვნები („მოზაძაფნი მათნი“) თითქმის ყველა ტაო-კლარჯეთიდან (უფრო კი ტაოდან) იყვნენ. თვით მონასტერიც ტაოს მსხვილი ფეოდალის — ჩორდვანელების საგამგებლო უნდა ყოფილიყო: წლების მანძილზე, უფრო ზუსტად, XI ს. 40-იან წლებამდე (გიორგი მთაწმიდელის გამოჩენამდე) მონასტრის მესვეურები სწორედ ამ გვარის წარმომადგენლები იყვნენ (თვით მონასტრის დამაარსებელი თორნიკეც). როდესაც ათონის სკოლა ტაო-კლარჯეთის სამწიგნობრო კერების მემკვიდრედ გამოცხადდა, აქ, უპირველესად, იდეური მემკვიდრეობა უნდა ვიგულისხმოთ. ქართველების დამკვიდრება მხოლოდ მონასტრის გაზრდის საჭიროებით („რადთა ქართველნი ოდენ იყვნენ მონასტრისა ამის მკვდრი ყოველნი“) არ უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. მწიგნობარ ბერთა ასეთი როლდენობით და ასე ერთბაშად მონასტერში გადასვლას (თავისი სურვილით თუ მიწვევით) და იქ მოკლე დროში მძლავრი სამწიგნობრო კერის დაარსებას, ცხადია, თავისი მიზეზი და მიზანი უნდა ჰქონოდა. საფიქრებელია, რომ ეს მოხდა ეროვნულ-კონფესიურ საფუძველზე. კერძოდ, ვინაიდან ტაოსა და კლარჯეთის მოსახლეობა ტერიტორიულად და მთარგმნელობითი საქმიანობითაც მნიშვნელოვანწილად სომხ. მოსახლეობას უკავშირდებოდა, იქმნებოდა საშიშროება ქართ. სას. მწერლობაში, და აქედან ქართ. მრევლში, მონოფიზიტური იდეების შეღწევისა. ამის გამო მთელი სიმწვავეთი უნდა დამდგარიყო საკითხი ამ ერესისაგან ქართ. მართლმადიდებლობისა და, აქედან გამომდინარე, ქართველთა თვითმყოფობის დაცვისა. ამ საშიშროებისგან თავის დაღწევის ერთ-ერთ (შეიძლება ითქვას, ძირითად) გზად უნდა მიჩნეულიყო მართლმადიდებლური შინაარსის სას. თხზულებათა თარგმნა უშუალოდ ბერძნ. ორიგინალიდან, სომხურის გამოყენებლად („თვნიერ სომხურისა“, როგორც იმდროინდელი მწიგნობრები თვლიდნენ). ასე რომ, უპირველესი მიზანი, რაც ათონის ქართ. საკრებულომ დაისახა, იყო დოგმატიკური თვალსაზრისით ქართ. ერის განათლება და ამით მართლმადიდებლობის დაცვა. ქართ. მოწინავე საზ-ბა, რ-საც ჩორდვანელების საგვარეულოც ეკუთ-

ვნოდა, უდავოდ ჩაერთვებოდა ამ ეროვნ.-სარწმუნოებრივ მოძრაობაში. განსაკუთრებით საგულისხმოა მასში ქართველთა მეფის — დავით კურაპალატის უშუალო მონაწილეობა. თუ გავითვალისწინებთ მის ურთიერთობას ჯერ თშკის, ხოლო შემდეგ ათონის სამწიგნობრო კერებთან, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მოძრაობა მისი ეროვნ. პოლიტიკის ნაწილი იყო. აღსანიშნავია ის ხელისშემწეობი ფაქტორებიც, რე-ბიც აადვილებდნენ ქართ. მწიგნობარი ბერების ათონზე მოხვედრასა და მათ იქ დამკვიდრებას. კერძოდ, დამოუკიდებელი ქართ. მონასტრის აშენებისათვის გარკვეული პირობების (მატერიალური, უფლებრივი) შექმნაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა თორნიკეს დამსახურებამ და მისმა დიდმა ავტორიტეტმა ბიზანტ. მეფეთა შორის. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია თვით ქართ. მეფის პოლიტ. ორიენტაცია, რაც ბიზანტიისკენ იყო მიმართული. ამ ორიენტაციის შედეგი უნდა იყოს საქართველოში XI ს-იდან ღვთისმსახურების იერუსალიმურ-ანტიოქიური სისტემის ნაცვლად კონსტანტინოპოლურის დამკვიდრება, რასაც სწორედ ათონის სკოლის წარმომადგენლებმა ჩაუყარეს საფუძველი.

XI ს. შემდეგ მონასტერში მწიგნობრულ-საგანმან. საქმიანობა ნელდება და ბოლოს საერთოდ წყდება. XIV ს-იდან ქართველები თანდათანობით კარგავენ სამონასტრო კომპლექსის ფლობის უფლებას და XIX ს-თვის მას მთლიანად ბერძნები განაგებდნენ, თუმცა ქართ. ბერები იქ მაინც რჩებოდნენ (უკანასკნელი 1956 გარდაიცვალა).

ბ. ი. მ-ის (იხვევ, როგორც სხვა საზღვარგარეთული კერების — შავი მთის, პალესტინის...) ლიტ. მემკვიდრეობისა და მისი ისტორიის გათვალისწინება აუცილებელია როგორც საქართველოს, ასევე ბიზანტიისა და სხვა ქვეყნების ისტორიის კვლევისას. კვლევა გააქტიურდა 1980-იანი წლებიდან და მასში ჩართული არიან ქართ. და უცხოელი სპეციალისტები. 1985-იდან ფრანგ. ენაზე დაიწყო ათონის (ივირონის) აქტების (იურიდიული და სხვ. სახის საბუთების) გამოცემა (ქართველ მეცნიერთაგან თანამშრომლობდა ე. მეტრეველი).

ლიტ.: კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 8, თბ., 1970; ხინთიბიძე ე., ქართულ-

ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბ., 1982; მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992; მეტრეველი ე., ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996; მისივე, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, თბ., 1998.

ც. ჟურციკიძე.

«ათონის კრებულის», ლიტერატურულ ნაწარმოებთა და სააღაპე ჩანაწერთა კრებული, შედგენილი და გადაწერილი ათონის ივერთა მონასტერში. XIX ს. შუა ხანებში საქართველოში ჩამოიტანეს. ამჟამად დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში (A-558). ტექსტი დაწერილია ნუსხურით, შეიცავს ეტრატის 211 ფურცელს. აკად. ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევით, „ბ. კ-ს“, როგორც ხელნაწერს, სამი რედაქცია გაუვლია. I რედაქცია შეიქმნა და გადაიწერა 1074 მიქაელ დალალისონელის მიერ ათონის ქართველთა მონასტრის დეკანოზის — იაკობ მღვდლის განზრახვით, გიორგი ოლთისარის მამასახლისობის დროს. ამის შესახებ გადაწერივრცლად მოგვითხრობს ანდერძ-მინაწერში, საიდანაც იმასაც ვიგებთ, რომ ხელნაწერი „დაიწერა წმიდასა ლავრასა, წმიდისა ეფთუმეს მიერ აღმწებულსა ბურლოსა შინა, სადა თუთ მას წმიდასა დაუყოფია“.

„ბ. კ-ის“ I რედაქციაში შეტანილი იყო შემდეგი თხზულებები: 1. იოვანეს და ეფთუმეს ცხოვრება; 2. ეფთუმეს დასდებელნი; 3. სხვა-ნი გალობანი მისვე წმიდისანი; 4. ალაპები და იოვანე მახარებლის ცხოვრება. ამ სახით კრებული შემდგენელთა მიერ ჩაფიქრებული იყო როგორც ათონის ქართველთა ლავრის აღმამწებელთა სახსოვარი წიგნი. XI ს. 80-იანი წლების მიწურულს კრებული შეივსო სხვა თხზულებებითაც: 1. ილარიონ ქართველის ცხოვრება; 2. დასდებელნი ილარიონისნი; 3. დასდებელნი იოვანესნი. ასე ჩამოყალიბდა კრებულის II რედაქცია, რის შედეგადაც „ბ. კ.“ უკვე გადაიქცა ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველ მამათა სახსოვარ წიგნად.

უკანასკნელი, III რედაქცია ჩამოყალიბდა XII ს. 40-იან წლებში. ამ დროს ათონის ქართველთა მონასტრის წინამძღვრის იოვანე კალაკალას დავალებით დეკანოზმა იოვანე თაფლაისძემ „იქი-აქა დაფანქულად“ ჩამოწერილი ალაპები შეკრიბა, გარკვეული წესით დააწყო და გადაწერა, თან მომაგალი სააღაპე ჩანაწერებისათვის შიგადაშიგ ცარიელი ადგილებიც დატოვა. ასე

ჩამოყალიბდა „ბ. კ-ის“ III რედაქცია. იგი გადაიტყა სააღაპე წიგნად.

„ბ. კ.“ შესანიშნავი პირველწყაროა ათონის ქართველთა კულტურის საგანმან. კერის ისტორიისათვის. მნიშვნელოვანია იგი ქართ. ენის ისტორიის თვალსაზრისითაც. კრებულიში შესული თხზულებების ენა მკაფიოდ ასახავს ქართ. სალიტ. ენაში დაწყებულ გადასვლას ძველიდან ახ. ქართულზე.

გამოც.: ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, მ. ჯანაშვილის წინასიტყვაობით, [ტფ.], 1901.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., „ათონის კრებულის“ რედაქცია. — «საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», 1941, ტ. II B; მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგ. 4, თბ., 1967; გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმესი (გამოსაცემად დამზადდა ივ. ჯავახიშვილმა), თბ., 1946 (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 3); შანიძე ა., გიორგი მთაწმიდელის ენა იოვანეს და ეფთჳმეს ცხოვრების მიხედვით, იქვე; აბულაძე ი., ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული აღბრუნებით, თბ., 1973; მეტრეველი ე., ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996; მისივე, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, თბ., 1998; Жордания Ф. Описание рукописей Тифлисского церковного музея, кн. II, Тфл., 1902.

ვ. სილოგავა.

აკუსტიკა (<ბერძნ. akustikós — სმენითი), ფსიქო-ფიზიოლოგიური ბ-ის ნაწილი, სწავლობს ბგერას — სმენისათვის მისაწვდომ (16—20000 ჰერცის დიაპაზონში) დრეკად რხევებსა და ტალღებს. ფონეტიკური ბ. იკვლევს სამეტყველო ბგერებს (ბგერით მოვლენებს) აკუსტიკურ თავისებურებათა თვალსაზრისით, ე. ი. იმ სმენითი ეფექტის მიხედვით, რ-იც შეესაბამება არტიკულაციურ მოძრაობებს. აქ ერთიანდება ფართო სპექტრი საკითხებისა, რ-ებიც ეხება ბგერის (მეტყველების) წარმოქმნას, გადაცემასა და აღქმას (იხ. პერცეფცია) როგორც თეორიული, ისე გამოყენებითი ასპექტებით (იხ. მეტყველების ანალიზი, მეტყველების სინთეზი).

ბგერათწარმოქმნის პროცესი გულისხმობს ბგერის წყაროების არსებობას. ბგერებს შორის განსხვავება (სხვა ფაქტორებთან ერთად) გამოწვეულია სხვადასხვა ტიპის წყაროს არსებობით. განირჩევა: 1. ხმის წყარო, როდესაც ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადი განიცდის გარკვეულ მოდულაციებს სახმო სიმების გავლენით. წარმოიქმნება ხმოვნები და სონორები; 2. ხმაურის, ჩქამის წყარო, როდესაც საწარმოთქმო აპარატში იმავე ჰაერნაკადის გამოვლისას შექმნილი

ტურბულენტური დინება იწვევს ხმაურს, ჩქამს. წარმოიქმნება ყრუ სპირანტები და აფრიკატები; 3. იმპულსური, სკდომითი წყარო, როდესაც ჰაერის წნევა მკვეთრად იცვლება უეცარი სკდომით. წარმოიქმნება ყრუ ხშულმსკდომები (იხ. ხშულები). ხმისა და ჩქამის ერთობლივი მონაწილეობით წარმოიქმნება სპირანტები და აფრიკატები, ხმისა და იმპულსური წყაროების მონაწილეობით კი — მჟღერი ხშულმსკდომები.

აღნიშნულ წყაროთა მიერ გამოცემული ბგერის სიხშირითი (სპექტრული) სტრუქტურის გაფორმება ხდება ზესაღებამ მიღში (ხანაცხვირ-პირის ღრუებში), რ-იც გვევლინება რეზონანტორის როლში. თითოეული ბგერისათვის დამახასიათებელი რეზონანტორული კონფიგურაცია (მოცულობა, ფორმა) მიიღწევა საწარმოთქმო ორგანოთა გარკვეული მდგომარეობით.

სამეტყველო ბგერა არის რხევითი მოძრაობა, რ-ის ხასიათის მიხედვით იგი აღიქმება ტონის ან ჩქამის სახით. როგორც აკუსტიკურ მოვლენას, ბგერას ახასიათებს სიმაღლე, ინტენსივობა, გრძლივობა, ტემბრი. გაბმულ მეტყველებაში ბგერის აკუსტიკური მახასიათებლები იცვლება (მათ სრულ გაქრობამდე კი) სხვა ბგერათა ასეთივე მახასიათებლების გავლენით, რაც, თავის მხრივ, გამოწვეულია შესაბამისი არტიკულაციებით.

ბგერათა აკუსტიკური ასპექტის შესწავლისას ფართოდ არის გამოყენებული ანალიზისა და სინთეზის მეთოდი, რ-იც ხორციელდება სათანადო აპარატურის გამოყენებით (სინთეზატორი, ანალიზატორი და ა. შ.).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; გაფრინდაშვილი შ., ქართული ენის სონორ თანხმონათა ფორმანტული დიაპაზონები. — კრ.: «მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები», თბ., 1966; მისივე, ქართული ენის ნაპრალოვან თანხმონათა საშუალო სპექტრები. — კრ.: «მეტყველების ანალიზის, სინთეზისა და სტატისტიკის საკითხები», თბ., 1967; Фант Г. Акустическая теория речеобразования, пер. с англ., М., 1964; Фланаган Д. Л., Анализ, синтез и восприятие речи человеком, под ред. Л. А. Чистович, Л., 1976; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975 (2nd ed., 1982).

ზ. ჯავახიშვილი.

ალავერდი, სამონასტრო კომპლექსი, ალავერდის საეპისკოპოსოს ცენტრი. მდებარეობს ალაზნის ველზე, სოფ. ალავერდთან. ბ-ის მონასტერი VI ს. შუა ხანებში დააარსა იოსებ ალავერდელმა.

ალავერდის ტაძარი.
XI ს. დასაწყისი.

XI ს. დასაწყისში კვირიკე კახთა მეფემ ალავერდის წმ. გიორგის პატარა ეკლესიის ადგილას ააგო დიდი საკათედრო ტაძარი, რ-იც უმთავრესად ბ-ის სახელწოდებითაა ცნობილი. ტაძარი ერთ-ერთ უდიდესი საეკლ. ნაგებობაა საქართველოში. თავდაპირველად ბ. მხოლოდ მამათა მონასტერი იყო, XVII—XVIII სს-ში კი დედათა მონასტერიც დაარსებულია.

ბ. ცნობილია როგორც ლიტ. საქმიანობის მძლავრი კერა. სხვადასხვა დროს იქ მოღვაწეობდნენ ქართვე. მწერლები, ხელნაწერთა გამამწერები და მკაზმავები: ფილიპე ალავერდელი (XVI—XVII სს.); ზებედე მთავარეპისკოპოსი (XVII ს.), რ-ის დამსახურებაა ალავერდის ოთხთავის გადარჩენა; ნიკიფორე ირბაკი (ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი — XVII ს. I მეოთხედი), ქართ. ხელნაწერების დამცველი და გამამრავლებელი; მარიამ-მკარინე ბაგრატიონი, ერეკლე I-ის ასული, ავტორი ორიგინ. შრომებისა (თოხებ ალავერდელის ცხოვრება, საგალობლები და ღვთისმშობლის შესწმა). აქვე მოღვაწეობდნენ არქიმანდრიტი კირილე ამირანის ძე (XVIII ს.) და იოანე ლარაძე (XVIII ს. მიწურული).

ბ-ის მონასტერს ჰქონდა მდიდარი წიგნსაცავი, რ-იც ივსებოდა იქვე გადაწერილი თუ სხვაგან დამზადებული ხელნაწერი წიგნებით (წიგნსაცავის მრავალი ხელნაწერი ამჟამად დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში).

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ალაშიძე მიხეილ ნესტორის ძე (24. V. 1916, სოფ. საირმე, ცაგერის რ-ნი, — 28. IX. 1996, ქუთაისი), ფილოლოგი, ისტორიკოსი, პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1955). დაწყებითი განათლება მიიღო სოფ. საირმე-

სა და ლაილაშში. 1938 დაამთავრა ქუთ. სახელმწ. პედ. ინ-ტი. აქვე ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტზე კითხულობდა ქართ. გრამატიკის, სტილისტიკისა და დიალექტოლოგიის კურსებს.

საყურადღებოა ბ-ის გამოკვლევები ქართველოლოგიაში. იგი საფუძვლიანად იცნობდა ქართველურ ენათა ლექსიკასა და ტოპონიმიკას; იკვლევდა ქართ.-ზანურ და ქართ.-სვან. სუბსტრატთა პრობლემებს, იმერულ, რაჭულ და ლეჩხუმურ დიალექტთა ურთიერთმიმართებას. ბ-ის გამოკვლევებმა ლეჩხუმურ დიალექტს საკუთარი ადგილი მიუჩინა ქართ. კილოთა შორის. მნიშვნელოვანია მისი ნაშრომი „ლეჩხუმური ლექსიკონი“. ბ. დაინტერესებული იყო ქართ. სალიტ. ენის ისტ. საკითხებით. მუშაობდა მწერლის ენის, სტილისა და პოეტიკის საკითხებზე (ნ. ბარათაშვილის ენის ხალხურობა, ილია და დედაენა, ვაჟა-ფშაველას პოეტური ენის სინტაქსი). „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ აისახა იმერეთისა და რაჭა-ლეჩხუმში მის მიერ მოპოვებული მასალა. შეადგინა მწერლის ლექსიკონები: „დ. კლდიაშვილის ლექსიკონი“ (დ. კლდიაშვილი, თხზულებათა სრული კრებული ორ ტომად, ტ. II, თბ., 1952), „ნ. ლორთქიფანიძის ლექსიკონი“ (ალ. წულუკიძის სახ. ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 34, 1971). არნ. ჩიქობავასთან ერთად გამოსცა ქ. მოწენიძის მონოგრაფია იმერულ დიალექტზე (ორტომეული).

ლ. კვანტალიანი.

ალბანური დამწერლობა, დამწერლობის ორიგინალური სისტემა, რ-იც შექმნილია ფონეტიკურ პრინციპზე. იწერებოდა მარცხნიდან მარჯვნივ. გამოიყენებოდა კავკასიის ალბანეთში დაახლ. V—X სს-ში. ცნობილია მხოლოდ მისი ასომთავრული სახეობა. წარმომავლობის შესახებ გამოთქმულია ორი მოსაზრება: 1. ალბანური ანბანი შექმნილია სომხ. და ქართ. ანბანების საფუძველზე; 2. მომდინარეობს ბერძნულზე ორიენტირებული არამეული დამწერლობის რომელიმე სახეობიდან. სომხ. წყაროების ცნობით, რ-საც მეცნიერთა ნაწილი კრიტიკულად ეკიდება, ალბანური ანბანი V ს. I ნახ. შექმნა სომეხმა ბერმა მესროპ მაშტოცმა ალბანელი ეპისკოპოსის ბენიამინის დახმარებით. ბ. ლ-ის სისტემა და ძეგლები მეცნიერებისათვის ცნობილი არ იყო XX ს. 30-იან წლებამდე. 1937 ი. აბულაძემ ენმიაძინის (სომხეთი)

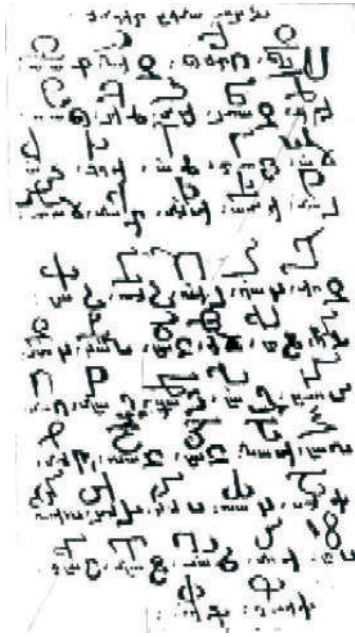
ხელნაწერთა შორის აღმოაჩინა XV ს-ში გადაწერილი სომხ. გრამატ. სახელმძღვანელო, რ-შიც სხვა ენების ანბანებთან ერთად მოცემული იყო ალბანურიც, გრაფიკების ფონეტიკ. მნიშვნელობათა სახელწოდებების სომხ. ტრანსკრიფციით. ხელნაწერის მიხედვით, ალბანური ანბანი შედგებოდა 52 გრაფემისაგან, რ-თა ანალიზმაც მეცნიერები (ა. შანიძე, ჟ. დიუმეზილი) მიიყვანა დასკვნამდე, რომ ალბანური ენა ეკუთვნოდა მთის კავკ. ენების დალესტური ჯგუფის სამხრ. განშტოებას, დღემდე შემონახულს აზერბაიჯანსა და ნაწილობრივ საქართველოში მოსახლე უდიდების ენის სახით (იხ. უდიური ენა). 1948—52 აზერბაიჯანში მინგეჩაურის გათხრების დროს აღმოჩნდა ბ. ლ-ით შესრულებული რამდენიმე ლაპიდარული წარწერა და გრაფიტი, რ-ებსაც სპეციალისტები VI—IX სს-ით ათარიღებენ. წარწერები დღემდე გაუშიფრავი რჩებოდა, ვინაიდან მასალა არ აღმოჩნდა საკმარისი, ხოლო სომხ. ხელნაწერში შემონახულმა, მრავალგზის შეცდომებით

მოხაზულობა უფრო ახლოს არის ალბანური ეპიგრაფიკული ძეგლების გრაფიკების მოხაზულობასთან, ვიდრე სომხ. ხელნაწერში დაცული ანბანისა (სომხ. ხელნაწერის ათამდე გრაფემა საერთოდ არ დასტურდება ალბანურ პალიმფსესტებში, ხოლო სულ ცოტა რგას შეცდომით აქვს მიწერილი ფონეტიკ. მნიშვნელობა). ტიპოლოგიურად იგი მსგავსია უძველესი (V—VII სს.) ქართ. და სომხ. ასომთავრული დამწერლობებისა როგორც გრაფიკითა ფორმით (უფრო ახლოს არის ქართულთან, ვიდრე სომხურთან), ისე ტექსტის მთლიანი მხატვრული აღქმით. ათამდე გრაფემა ფორმით საკმაოდ ემსგავსება ეთიოპურ დამწერლობას.

ალბანური პალიმფსესტების ხელნაწერთა ფურცლები დახაზულია სველ პერგამენტზე დაჭიმული ლარებით, რითაც მიღწეულია ასოთა სიმეტრიულობა; საზედაო ასოებად გამოიყენება ძირითად ტექსტთან შედარებით უფრო დიდი ზომის ლამაზად გამოყვანილი ასომთავრული გრაფიკები; დაქარაგმებათა სისტემა მსგავსია სხვა ადრექრისტ. ძეგლების დაქარაგმების წესისა: ქარაგმდებოდა საპატიო და ისეთი სიტყვები, რ-თა ტექსტში გამოცნობა ძნელი არ იყო მკითხველისათვის (იხ. ქარაგმა). განკვეთილობის ნიშნად იხმარება ორი (იშვიათად სამი) ერთმანეთის მიმართ პარალელურად დასმული მოკლე (წერტილივით) სწორი ხაზი.

2000 წლის ნოემბ.-დეკ. ულტრაიისფერი განათებით მთლიანად გადაიღეს ალბანური პალიმფსესტები. იმავე განათებით გადმოიწერა ტექსტის დიდი ნაწილიც. 2001 წლის მარტ-აპრ. ალბანური ტექსტები გაიშიფრა.

ცნობები ბ. ლ-ის არსებობის შესახებ შემოინახა სომხ. საისტორიო მწერლობამ, რ-ის მიხედვითაც ალბანელებმა ქრისტ. მიღებისთანავე (V ს.) თარგმნეს ალბანურ ენაზე ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები. სომხ. ენაზევე შემონახულ ისტ. დოკუმენტებში გვაქვს ცნობა იმის შესახებ, რომ VII ს. დასაწყისში ალბანეთის კათალიკოსი საერთაშ. მიმოწერისას ეპისტოლეებს ალბანურ ენაზეც ადგენდა. სომეხ მეცნიერთა ერთი ნაწილის აზრით, ალბანური მწერლობა საერთოდ არ არსებობდა. აქ იგულისხმება ალბანეთის სომხ. მოსახლეობის ენა, მწერლობა და დამწერლობა. ამის საპირისპიროდ აზერბ. მეცნიერები თვლიან, რომ სომხ. მწერლობის რამდენიმე

ი. აბულაძის მიერ აღმოჩენილი ალბანური ანბანი.

გადაწერილმა ანბანმა გასაღების ფუნქცია ვერ შეასრულა.

1996 წლის ნოემბ. სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში აღმოჩნდა X ს-ის ორი პალიმფსესტი, რ-თა ქვედა ტექსტი შესრულებულია ასომთავრული ბ. ლ-ით (ზედა ტექსტი ქართულია). ალბანური პალიმფსესტების გრაფიკათა

ალბანურ-ქართული პალიმფსესტი.

ძველი ალბანურიდან არის თარგმნილი და უნდა განიხილებოდეს როგორც ალბანური მწერლობის კუთვნილება.

1996 წმ. ეკატერინეს მონასტერში აღმოჩენილი ალბანურ-ქართ. პალიმფსესტები ცხადყოფენ, რომ კავკასიის ალბანეთის მწერლობა ნამდვილად არსებობდა და საკმაოდ განვითარებულიც იყო. ალბანური მწერლობის ძველი აღმოჩენა ლექციონარი (მთელი წლის საუფლო დღესასწაულებზე წმ. წერილებიდან ლიტურგიული საკითხავების კრებული), რაც უეჭველად გულისხმობს ალბანურ ენაზე ძველი და ახალი აღთქმის წიგნების არსებობას მაინც. ალბანური ლექციონარი თავისი მარტივი ხასიათით ყველაზე ახლოს არის ქართ. ხანმეტ ლექციონართან და მასთან ერთად შეიძლება ამგვარ თხზულებათა შორის უძველესად (V ს. შუა ხანებზე ადრე) ჩაითვალოს.

ალბანურმა მწერლობამ დაკნინება დაიწყო და მალევე დაიკარგა, როგორც კი ალბანეთის საკათალიკოსო მართლმადიდებლობიდან მონოფიზიტობაზე გადავიდა (VII ს. I ნახ.) და სომხ. ეკლესიის ძლიერი გავლენის ქვეშ მოექცა. არის ცნობები, რთა მიხედვითაც სომხ. ეკლესია და მისი მხარდამჭერი არაბთა სახალიფო ანადგურებდა დიოფიზიტურ ალბანურ ლიტრას. დაახლოებით X ს-იდან ა. დ. მთლიანად სომხურით შეიცვალა, ხოლო დიოფიზიტურ გარემოში მოქცეული ალბანელებისათვის — ქართული.

ლიტ.: ალექსიძე ზ., მასალები დვინის 506 წლის კრების ისტორიისათვის, «მაცნე» (ისტორიის ... სერია), 1974, №1; მისივე, ალბანური მწერლობის ძველი სინას მთაზე და მისი მნიშვნელობა კავკასიოლოგიისათვის, თბ., 1998; მისივე, კავკასიის ალბანეთის ენა, დამწერლობა და მწერლობა, თბ., 2003; Абуладзе И. В., К открытию алфавита кавказских албанцев. — «ენიკის მოამბე», 1938, ტ. 4, ნაკვ. 1; Шанидзе А. Г., Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение

для науки, იქვე; მისივე, Язык и письмо кавказских албанцев, М., 1960; Воршиль Г. К дешифровке албанских надписей Азербайджана. — «Этимология», М., 1968; Климов Г. А., К чтению двух памятников агванской (кавказско-албанской) эпиграфики. — «Вопросы языкознания», 1970, № 1; Мнацаканян А. Ш., Олитературе Кавказской Албании, Ер., 1969; Муравьев С. Н. Три этюда о кавказско-албанской (=алу-анской) письменности. — «იკვ», VIII, თბ., 1981; Алексидзе З. Н., Новые памятники письменности Кавказской Албании. — «Христианский Восток» (Новая серия), III, М., 1999; Preliminary Account on the Identification and Deciphering of the Caucasian Albanian Text Discovered on the Mount Sinai. — «History of the Caucasus: the Scientific Public Almanac», Baku, 2001; Le déchiffrement de l'écriture des Albaniens du Caucase. — «Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres», Paris, 2001.

ზ. ალექსიძე.
ალბანური ენა, კავკასიის ალბანელთა ენა. ალბანეთი (ბერძნ. albania, ქართ. „ალბანეთი“ და „ჰერეთი“, სომხ. „ალვანქ“), ერთ-ერთი უძველესი სახელმწიფო ამიერკავკასიაში, მოიცავდა დას. კასპიისპირეთის (ახლანდ. აზერბაიჯანი) და დაღესტნის სამხრ. ნაწილი) ტერიტორიებს. ისტ. წყაროებში შემონახული ცნობები ადასტურებენ მის არსებობას უკვე ძვ. წ. IV ს-ში. ახ. წ. XI ს-ში ალბანეთის სახელმწიფომ არსებობა შეწყვიტა. ტრადიციულად ალბანელების უშუალო მემკვიდრეებად მიჩნეული არიან უდიები. ამ მოსაზრებას ადასტურებს ენობრივი მონაცემებიც. სპეციალისტების ხელთ არსებული მასალის (იხ. ალბანური დამწერლობა) მიხედვით, ალბანურსა და უდიურს ბევრი საერთო აქვთ ლექსიკასა და გრამატიკაში. განსაკუთრებით ხელშესახებია ა. მისა და უდიურის ფონემურ სისტემათა მსგავსება: ფონემათა რაოდენობა, ფონემურ სისტემაში შიშინათა ორი რიგის არსებობა, ფარინგალიზებული ფონემათა (ხმოვანთა) სიმრავლე. ალბანური ტექსტის სტატისტიკური ანალიზი ავლენს ალბანური და უდიური ტექსტების ფონემურ სტრუქტურათა თითქმის სრულ იდენტურობას.

ლიტ.: Абуладзе И. В., Новое сведение о существовании письменности у кавказских албанцев. — «Собщения Груз. филиала АН СССР», 1940, т. 1, №4; Шанидзе А. Г., Язык и письмо кавказских албанцев.. — «საქართვე. მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნ. განყბის მოამბე», 1960, 1; Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности. — «Вопросы языкознания», 1967, № 3

გ. თოფური.
ალეგორია (ბერძნ. allegoria — სხვაგვარად თქმა), ტროპის სახე,

გამონათქვამის ერთ-ერთი ფორმა, როდესაც ზოგადი, განყენებული ცნება ან აზრი გადმოცემულია კონკრეტული სახეებით. სხვაგვარად ა. გულისხმობს საგნისა და მოვლენის პირდაპირი მნიშვნელობით გამოხატვის გზით სხვა საგნისა და მოვლენის წარმოსახვას. კავშირი მხატვრულ სახესა და ა-ის შინაარსს შორის ანალოგიით მყარდება. სიმბოლოსაგან განსხვავებით, ა-ს ყოველთვის ერთი მნიშვნელობა აქვს.

ტერმ. „ა.“ პირველად გვხვდება ფსევდოლონგინესა და ციცერონის ტრაქტატებში ორატორული ხელოვნების შესახებ. ლიტ-რაში ბევრი ალეგორიული სახე შემოტანილია მითოლოგიიდან და ფოლკლორიდან. მელა — მოხერხების კონკრეტულ-ალეგორიული სახეა, მეელი — სიხარბისა, ლომი — ვაჟაკობისა, არწივი — შორსმჭვრეტელობისა, ჯორი — ჯიუტობისა და ა.შ.

ალეგორიულობის პრინციპი უდევს საფუძვლად ანდაზას, გამოცანას, იგავ-არაკს, ზოგჯერ სხვა ჟანრის ნაწარმოებებსაც. ა-ის მიზანია ავტორის აზრის შენიღბვა. ალეგორიულ ჟანრს, მეთოდსა და ხერხს განსაკუთრებით ხშირად იყენებდნენ შუა საუკ. ქრისტ. ლიტ-რაში, როცა მწერლობა ძირითადად აბსტრ. ცნებებს მიმართავდა. XIX ს. II ნახ. ა-ის გაგება შეიზღუდა და მხატვრული ხერხის ვიწრო მნიშვნელობა შეინარჩუნა. ა-ს ხშირად იყენებენ სახვით ხელოვნებაში, პუბლიცისტიკაში და სხვ.

ქართ. ლიტ-რაში ა. ბიბლ. წიგნებიდან მომდინარეობს და ფართოდ გამოიყენებოდა როგორც სას., ისე საერო მწერლობაში. ა., როგორც დიდაქტ. ხერხი, გამოყენებულია ს.-ს. ორბელიანის იგავ-არაკებში. განსაკუთრებით ხშირად მიმართავდნენ მას აღორძინების ხანის ავტორები. ალეგორიულ ხერხს იყენებდნენ ნ. ბარათაშვილი, ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა და სხვ. თანამედროვე მწერლობაში ა. ფსიქოლოგიურად უფრო განვითარებულ სიმბოლურ სახეებს უთმობს ადგილს.

ც. ბარბაქაძე.
ალექსანდრე ბატონიშვილი

[ზ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი (იმერეთის ... სკი)] (1674, თბილისი, — 1711, პეტერ, შვეიცია), მეფე არჩილ II-ისა და ქეთევან დავითის ასულის (თეიმურაზ I-ის შვილიშვილი) შვილი, რუსეთის პირველი გენერალ-ფელდციხმამისტერი (1700) და მეზარბაზნეთა საგანგოს უფროსი. ა.

ალექსანდრე ბატონიშვილი.

ბ-მა დაწყებითი განათლება ჯერ პაპამისის, ვახტანგ V-ის (შაჰნავაზ I) სამეფო კარზე მიიღო, შემდეგ კი მშობლების მეთვალყურეობით — თელავში. ამ გარემოებამ დიდად შეუწყო ხელი მის ჰუმანიტარულ განსწავლულობას, რაც მეცნიერებისა და ლიტერატურის ისეთ დარგებს მოიცავდა, როგორიცაა თეოლოგია, აღმოსავლეთმცოდნეობა, ისტორია, ლექსიკოგრაფია, მთარგმნელობითი საქმიანობა და სხვ. 1680-იანი წლების დამდეგიდან იმერეთის ტახტიდან გადაყენებულმა არჩილ II-მ ოჯახითურთ რუსეთში მიიღო პოლიტი. თავმჯდომარე და მოსკოვში დასახლდა (1685). განათლებულ ქართველ მეფეს რუსეთის დედაქალაქში დიდი პატივი მიუგეს, ხოლო მისი უფროსი ვაჟიშვილი — ალექსანდრე რუსეთის ტახტის მფლობელი — პეტრე I-ის ახლო მეგობარი და თანამებრძოლი გახდა. ბ-მა შესანიშნავად აითვისა რუს. და სხვა უცხო ენები, გაეცნო რუს. და უცხ. ლიტერატურას და მხარში ამოუდგა მამას ბიბლიის ქართ. ტექსტის შევსება-გამართვაში სლავურ და ბერძნ.-ლათ. ტექსტებთან შეჯერების საფუძველზე. სავარაუდოა, რომ ბ. ბ. იმავდროულად მოსკოვის ერთ-ერთ სასწავლებელში სწავლობდა, რაც შეიძლება ყოფილიყო ახლადარსებული სლავურ-ბერძნ.-ლათ. აკადემია.

1697—98 ბ. ბ. ოფიც. წევრის სტატუსით მონაწილეობდა ევროპაში პეტრე I-ის „დიდი ელჩობაში“, რაც უპრეცედენტო მოვლენა იყო რუსეთ-საქართველო ურთიერთობათა ისტორიაში. ბ. ბ. იმ მცირე ექვსკაციანი ჯგუფის წევრიც იყო, რაც მუდმივად თან ახლდა რუსეთის მეფეს ევროპის ქვეყნებში მოგზაურობისას. პეტრე I-ის დავალებით ბ. ბ. 1697—99 პაპისა და უტრეხტის პრივილეგირებულ სასწავლებლებში ეუფლებოდა საარტ. საქმეს. პარალელურად მას შემოქმედებითი ურთიერთობა ჰქონდა ცნობილ პოლანდიელ მეცნიერთან ნ. ვიტსენთან. ამ თანამშრომლობას ადასტურებს ვიტსენის ცნობილი წიგნის „ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთი თათრეთის“ მეორე გამოცემაში (1705) ცალკე განაკვეთი საქართველოს შესახებ. სწორედ ამ გამოცემაშია მოთავსებული ვიტსენისა და ბ. ბ.-ის „ჰოლანდიურ-ქართული ლექსიკონი“.

1700 შვედეთთან დაწყებული ომის დროს ბ. ბ. ნარვასთან ტყვედ ჩავარდა და ათ წელზე მეტი ტყვეობაში დაყო. მაგრამ ეს პერიოდი მის

ხანმოკლე ცხოვრებაში შემოქმედებითად მეტად ნაყოფიერი აღმოჩნდა. სწორედ შვედეთში თარგმნა რუს. სას. ლიტერატურის ნიმუშები, მ. შ. „სადიდებელნი გალობანი უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი“, იმპ. ბასილი მაკედონელის „ტესტამენტი“, სიმეონ პოლოცკის „სიტყვა დღესა ტაძრად მიყვანებისა“ და მრავალი სხვ. ბ. ბ.-ის განათლებამ შვედეთის სამეცნ. და კულტ. წრეების განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია, რაც უმთავრესად სამეფო კარის მთავარი ცერემონიამისტერის — ი. გ. სპარვენფელდის დამსახურება იყო, რ-თანაც ბ. ბ.-ს შემოქმედებითი ურთიერთობა აკავშირებდა. ალბათ, ამ ურთიერთობაზე მიგვანიშნებს ის ფაქტიც, რომ სპარვენფელდის ხელნაწერი თურქულ-ქართული ლექსიკონის ქართ. სიტყვანში მოცემულია ცდა ქართ. სიტყვათა შვედურ შესატყვისებით გადმოცემისა. ბ. ბ.-ის მონაწილეობა ჩანს ქართ. შრიფტის ჩასწორება-დახვეწისა და სტოკჰოლმში მისი ჩამოსხმის საქმეში. მან შრიფტი მოსკოვში გადაუზავნა არჩილ მეფეს. შრიფტის მცირე დახვეწის შემდეგ მოსკოვის სამეფო სტამბაში 1705 დაიბეჭდა „დავითნი“ — პირველი ქართ. ნაბეჭდი წიგნი რუსეთში.

მრავალგზის მცდელობის შემდეგ პეტრე I-მა მოახერხა ბ. ბ.-ის ტყვეობიდან დახსნა (იგი გაიყვალა შვედეთის პრემიერ-მინისტრ გრაფ კ. პიპერზე). 1711 შვედეთიდან რუსეთს მიმავალი ბ. ბ. გზაში გარდაიცვალა. მისი ცხედარი დიდი პატივით ჩაასვენეს მოსკოვში და დონის მონასტრის უფლის მირქმის ეკლესიაში დაკრძალეს.

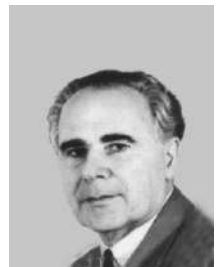
ლიტ.: ვათეიშვილი ჯ., ამაგდარი მამულიშვილები. არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონების ბიოგრაფიისათვის. — «საბჭოთა ხელოვნება», 1978, № 4; მისივე, Юхан Спарвенфельд и первая в России грузинская печатная книга. — «Скандинавский сборник», XXXII, Тарту, 1992; Хмыров М. Д., Главные начальники русской артиллерии. Первый генерал-фельдцейхмейстер царевич Александр Арчилович Имеретинский. — «Артиллерийский журнал», 1866, № 1; Эсадзе Б., Первый генерал-фельдцейхмейстер России царевич Имеретинский Александр Арчилович, СПб., 1901.

ჯ. ვათეიშვილი.
ალექსიძე ზაზა ნიკოლოზის ძე (დ. 3.VIII. 1935, თელავი), ისტორიკოსი და ფილოლოგი. ისტ. მეცნიერებათა დოქტორი (1984), პროფესორი (1985), საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1997). დაამთავრა თსუ ისტ. ფაკ-ტი (1958). იყო თსუ არამენოლოგიის კათედრის გამგე (1979), კ. კე-

კელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტის დირექტორი (1989—2006). ბ. იკვლევს ქრისტ. კავკასიის პოლიტ., სოც.-კულტ. და იდეოლოგიურ პრობლემებს. მან კრიტიკულად დაადგინა და მეცნ. გამოკვლევები დაურთო ძვ. სომხ. და ქართ. მწერლობის ძეგლებს („ეპისტოლეთა წიგნი“, თბ., 1968; უხტანესის „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“, თბ., 1975; არსენი საფარელის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხეთისა“, თბ., 1980). გამოსცა ქართ. და სომხ. ეპიგრაფიკის კორპუსები (ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978; ქართული ფრესკული წარწერების კორპუსი, I, თბ., 1988 — გ. აბრამიშვილთან ერთად). ყველა დასახელებული პუბლიკაცია დაფუძნებულია ქართ. და სომხ. ტექსტების ენობრივ ანალიზზე, ხოლო სტატიათა სერია „კჳრონიკი სახელის ეტიმოლოგიისათვის; ქართულ-სირიული ლექსიკური ურთიერთობის ისტორიიდან; უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები: სეფე-წული და ორე (უკანასკნელი გ. მაჭავარიანთან ერთად); „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ლექსიკიდან და სხვ.] დაწერილია ენათმეცნ. და ისტ. მიჯნაზე. 1990—96 ბ.-ის ხელმძღვანელობით სინას მთაზე მოწყობილი ექსპედიციები სერიოზული აღმოჩენებით აღინიშნა, რ-თაგან ალბანური მწერლობის ძეგლების გამოვლენას და გაშიფვრას (იხ. ალბანური დამწერლობა) განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს კავკ. უძველესი დამწერლობის მქონე ენების შესასწავლად. ბ.-ის შრომებმა არა მარტო გამოავლინა ახ. მასალა და ახლებურად დააყენა კავკასიოლოგიის ბევრი პრობლემა (კავკასიაში რელიგიური სიტუაციის, ქართ., სომხ. და ალბანური დამწერლობის გენეზისისა და განვითარების გზათა ეტაპების, ცალკეულ უძველეს სოც. ინ-ტთა და სხვ. საკითხები), არამედ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ქრისტ. კავკ. საერთო პრობლემატიკის კვლევის თანამედროვე ეტაპის შექმნას.

თბზ. (გარდა სტატიაში მოხსენიებულია): მხედრული დამწერლობის სათავეებთან. — «ცისკარი», 1978, № 5—6 (თანაავტ.: გ. აბრამიშვილი); ატენის სიონის ოთხი წარწერა, თბ., 1983; ქართული წყაროების შესწავლის მეთოდური საკითხები (ავიოგრაფია), თბ., 1985; ალბანური მწერლობის ძეგლი სინას მთაზე და მისი მნიშვნელობა კავკასიოლოგიისათვის, თბ., 1998; Kaukasien und der christliche Orient zwischen 451 und 780. — «Georgica», Jena — Tb., 1981, H. 4.

გამოც.: მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, წგ. I, თბ., 1964 (თანაავტ.: შ.

ზ. ალექსიძე.

ბურჯანაძე); თავნი სომეხთა წვალეობი-სანი ოცდაათნი. — კრ.: «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძეგლები), I, თბ., 1971.

ნ. ავჯიაური.

ალვეოლარული თანხმოვნები (<ლათ. alveolus — ღარი), ნუნისმიერი თანხმოვნები, რ-ებიც ზედა საჭრელი კბილების ნუნებთან — ალვეოლებთან იწარმოება. ქართულში გასარჩევია წინაალვეოლარული (წინანუნისმიერი): **ძ ც წ ს** და უკანალვეოლარული (უკანანუნისმიერი): **ჯ რ ჭ ჟ შ** აფრიკატები და სპირანტები. წინანუნისმიერები, ჩვეულებრივ, ნუნების წინა (კბილების მოსაზღვრე) ფერდთან იწარმოება, უკანანუნისმიერები — უკანა (მაგარი სასის მოსაზღვრე) ფერდთან. ამ ფერდებთან აფრიკატების წარმოსაქმედებად საჭირო ენის ხშვა ოდნავ წინ ხდება იმ ადგილთან შედარებით, სადაც ყალიბდება მათი და შესაბამისი სპირანტების ნაპრაღი. თუ აფრიკატების (**ძ ც წ ჯ რ ჭ**) წარმოების ადგილს მათი ხშვის მიხედვით განვსაზღვრავთ, მაშინ შეიძლება გამოვვყოთ ალვეოლარულ (ნუნისმიერ) ბგერათა ოთხი ურთიერთმიმდევრო რიგი: 1. **ძ ც წ**; 2. **ზ ს**; 3. **ჯ რ ჭ**; 4. **ჟ შ**. მაგრამ მეტყველებაში ეს სურათი იშვიათად გვხვდება და ამიტომ შეიძლება ლაპარაკი აღნიშნულ ბგერათა წარმოქმნაზე ერთსა და იმავე პოზიციაში. რაც შეეხება სხვადასხვა ბგერასთან მეზობლობას, აქ სურათი იცვლება: აღნიშნული რიგების ბგერათა წარმოების არეები ერთმანეთის ფარგლებში იჭრება, მაგ., უკანა რიგის ბგერა წინა რიგის ბგერაზე წინაც შეიძლება წარმოითქვას (შდრ. მაგ., **სს** შესაძლო უკანანუნისმიერი წარმოთქმა სიტყვაში — სოლი, ასევე **შს** შესაძლო წინანუნისმიერი წარმოთქმა სიტყვაში — შიში). ასეთ შემთხვევებში განსხვავება ემყარება ნაპრაღის არა ადგილს, არამედ სიდიდეს, რაც ენის წვერის აწვე-დაწვეით რეგულირდება.

აღსანიშნავია ისიც, რომ გაბმულ მეტყველებაში მეზობელ ბგერათა გავლენის შედეგად ალვეოლარული (ნუნისმიერი) ბგერების წარმოების ადგილი შეიძლება გაცდეს საკუთრივ ნუნების არეს. ისინი შეიძლება წარმოითქვას ნუნებისა და კბილების, ან ნუნებისა და მაგარი სასის საზღვარზე, ამ საზღვრის ნაწილობრივი გადალახვითაც, ე. ი. ნუნისმიერ ბგერებს შეიძლება აღმოაჩნდეთ დ ე ნ ტ ო ა ლ ვ ე ო - ლ ა რ უ ლ ი (კბილნუნისმიერი) და ალვეოპალატალური (ნუნა-მაგარ-

სასისმიერი) პოზიციური ვარიანტებიც.

ალვეოლარულ ბგერად მიიჩნევა მთრთოლი სონორი **რ-ც**, რადგან მისი წარმოთქმისას ენის წვერის ვიბრაცია ნუნების არეში ხდება (იხ. ვიბრანტი).

ზ. ჯავარიძე.

ალიტერაცია (საშ. ლათ. allitteratio <ლათ. al- — თან და litera — ასო), მეტყველების ბგერითი ორგანიზაციის ერთ-ერთი ხერხი, ახლომდგომ სიტყვებში ერთი და იმავე (ან მსგავსი) თანხმოვნის განმეორება მხატვრული შემოქმედების გაძლიერების მიზნით. ა. ფართოდ გავრცელებულია ხალხ. შემოქმედებაში — ანდაზებში, აფორიზმებში, საბავშვო ლექსებში, გამოცანებში, ენის გასატყეხებში („წამხედურამ წაიხედა, წინა ფეხი წაიტყხა...“). ა. განსაკუთრებით თვალსაჩინოს ხდის მეტყველების რიტმს, რის გამოც იგი ფართოდ გამოიყენება პოეტურ ენაში („კარვის კალთა ჩახლართული ჩავჭერ, ჩავაკარბაკე...“, შოთა რუსთ.). ამ მოვლენაში კარგად ჩანს ადამიანის შემოქმედებითი დამოკიდებულება ობიექტურ სინამდვილესთან, სიტყვის აკუსტიკურ ორგანიზაციასთან, მოტივაციურ საფუძვლებთან... ა-ის უმარტივესი ნიმუშებია საწყისის ფორმის ხმაბადებითი სიტყვები, ექსპრესიული ლექსიკა (კაკაუკი, ჭიჭყინი, აფლაბუფლა...).

ა. არაბული.

ალოგენეტური თეორია (<ბერძნ. allos — სხვა, მეორე და gennētos — შობილი), ლინგვისტური თეორია, რ-ის მიხედვით ენათა გენეტიკურ ნათესაობასთან (იხ. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია) ერთად ივარაუდება ისეთ მიმართებათა არსებობა, როდესაც ესა თუ ის ენა ერთი ნაწილით გენეტიკურად უკავშირდება წინაპარ ენას, ხოლო მეორე ნაწილი კანონზომიერ მიმართებებს ამყარებს კონტაქტში მყოფ სხვა ჯგუფის ენასთან (ენებთან). ამგვარად, ალოგენეტური მიმართებები გულისხმობს ენათა ორმხრივ სიახლოვეს — გენეტიკურსა და შეძენილს (კონვერგენციით მიღებულს). ამით ალოგენეტური მიმართებები განსხვავდება როგორც წმინდა გენეტიკური, ისე წმინდა ენობრივი კავშირებისაგანაც (იხ. ენათა კავშირი). ალოგენეტური ურთიერთობები შესაძლებელია დამყარდეს მონათესავე ჯგუფის მივინთაც. მოცემული თეორიის თანახმად, ალოგენეტურ ურთიერთობაში მყოფ ენებად მიჩნეულია

სემიტური და ქამიტური, ურარტული და ხურიტული ენები და სხვ. ასეთივე ურთიერთობაა დაშვებული ქართველურსა და სხვა კავკ. ენებს შორის.

ლიტ.: Цереттели Г. В., О языковом родстве и языковых союзах. — «Вопросы языкознания», 1968, №3.

ლ. ენუქიძე.

ალოგლოტობრაფია (< ბერძნ. allos — სხვა, glōtta — ენა, graphō — ვწერ), წერის თავისებური ხერხი, ზეპირი ტექსტის ჩაწერის მეთოდია. ა. ფართოდ იყო გავრცელებული ირანულენოვან სამყაროში (და, საერთოდ, ახლო აღმოსავლეთში). ა-ის დროს ჩასაწერი ტექსტი, საც გარკვეულ ენაზე კარნახობენ, სინქრონულად ითარგმნება და ჩაიწერება დამწერლობის მქონე სხვა რომელიმე („შუამავალ“) ენაზე. ამოიკითხება არა უცხო ენაზე, რ-ზეც ჩაწერილია ტექსტი, არამედ ისევე თავდაპირველ ენაზე. ასეთი „შუამავალი ენა“ ძვ. სპარსული-სათვის იყო ელამური, ხოლო საშ. სპარსულისათვის — არამეული (იხ. არამეული ენა).

ა-ის გამოყენება რომელიმე ენი-სათვის არ გამორიცხავს ამ ენაზე ლიტ. ტრადიციების არსებობას, მაგ., ზეპირსიტყვიერების სახით [შდრ.: ძვ. ინდური (ვედური) ჰიმნები, ჰომეროსის პოემები...], რ-ებიც შექმნილია მათ წერილობით ფიქსაციამდე გაცილებით ადრე].

გამოთქმულია ვარაუდი (ი. გა-მყრელიძე) ა-ის გამოყენების შე-საძლებლობის შესახებ ქრისტიანობამდელ საქართველოში (არამე-ულის მეშვეობით).

ლიტ.: გამყრელიძე თ., წერის ან-ბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1989.

ლ. ენუქიძე.

ალომორფი (< ბერძნ. allos — სხვა და morphē — ფორმა; ტერმინი შემო-ღებულია ალოფონის ანალოგიით), მორფემის პოზიციურად განპირო-ბებული კონკრეტული ვარიანტი, მორფემული ალტერნანტი. ტექსტში ა-ები გვევლინებიან ფონემურად განსხვავებულ მორფებად (იხ. მორფი), რ-თაც აქვთ ერთნაი-რი მნიშვნელობა და ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებ-აში, ე. ი. არასოდეს გვხვდებიან ერთსა და იმავე პოზიციაში (იხ. დისტრიბუცია). მაგ., ქართულში მოთხრ. ბრუნვის ნიშნები — **მა, მ** წარმოადგენენ ა-ებს: მათ შორის განსხვავება გამოწვეულია ფონე-ტიკური პირობებით: **მა** იხმარება თანხმოვანფუძიან, ხოლო **მ** — ხმო-

ვანფუდიან სახელებთან (კაც-მა, დე-და-მ). ზოგჯერ მორფემა ტექსტში შეიძლება არ იყოს მატერიალურად გამოხატული. ასეთ შემთხვევაში ლაპარაკობენ ნულოვან ა-ზე (მორფზე), რაც გამოიყოფა სხვა ა-ებთან ფუნქციური შეპირისპირებით. მაგ., ქართულში ირიბი ობიექტის ნიშანი (ჰს) ხმოვანთა წინ წარმოადგენილია ნულოვანი ა-ით (შდრ.: ჰკრას, სწერს..., მაგრამ — უკრას, უწერს...). ა-ების ერთ მორფემაში გაერთიანების საკითხი სხვადასხვა ლინგვისტურ მიმდინარეობაში სხვადასხვაგვარად წყდება.

ლიტ.: შარაძენიძე თ., თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; Хамн Э., Словарь американской лингвистической терминологии, пер. с англ., М., 1964.

რ. ქურდაძე.

ალოფონი (< ბერძნ. allos — სხვა და phōnē — ბგერა), ფონემის კონკრეტული სამეტყველო რეალიზაცია, პოზიციური ვარიანტი, რაც წნდება ამა თუ იმ ფონემის მანუფესტაციის დროს განსხვავებულ ბგერით გარემოცვაში (პოზიციამში). მაგ., სიტყვაში **ლილა** პირველი **ლ** რბილია, მეორე კი — მაგარი, მაგრამ მიუხედავად მათ შორის არსებული მნიშვნელოვანი ფონეტ. განსხვავებისა, რაც გამოწვეულია სხვადასხვა ხმოვანთა მეზობლობით, ქართულში ისინი მაინც ერთ ფონემას განეკუთვნებიან, წარმოადგენენ ერთი ფონემის ა-ებს (ასეთ განსხვავებებს სმენა, ჩვეულებრივ, ვერ აღიქვამს). ა-ები არასოდეს გვხვდებიან ერთსა და იმავე პოზიციამში: ისინი ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან დამატებითი დისტრიბუციის (იხ. დისტრიბუცია) დამოკიდებულებაში. თავის მხრივ ა-ც განიხილება როგორც ერთსა და იმავე პოზიციამში დადასტურებული ბგერების — ფონემების (იხ. ფონი) ქვეკლასი.

ლიტ. იხ. სტატიასთან ალმორფი.

ლ. ენუქიძე.

ალტერნაცია (ლათ. alternatio — მონაცვლეობა), მონაცვლეობა, როდესაც ერთი დონის ენობრივი ერთეულები ერთმანეთს ენაცვლებიან უფრო დიდი ერთეულის ფარგლებში. მონაცვლე ერთეულებს უწოდებენ ალტერნატებს. ბგერათმონაცვლეობის შემთხვევაში საქმე გვაქვს როგორც ფონეტ. მონაცვლეობასთან, რაც მიმდინარეობს ცოცხალი ფონეტიკური პროცესების ზეგავლენით, ისე არაფონეტიკურ ა-სთან, რაც აღნიშნული პროცესების მოქმედებით არ აიხსნება.

ფონეტიკური ა. გვხვდება ცოცხალი წარმოთქმის პროცესში და

გამოწვეულია ბგერათა ურთიერთგავლენით, ბგერათა შეგუებით, ბგერათა შეერთებით (იხ. კოარტიკულაცია). ფონეტიკური ცვლილებების გარეშე არ არსებობს რწმეული მეტყველება. ეს არის ენის ბგერითი ცვლილების სპეციფიკა. ბგერათა შეერთებით წარმოქმნილ ბგერათცვლილებებს ეწოდება კომბინატორული ფონეტ. ბგერათცვლილებები (იხ. ასიმილაცია, დისიმილაცია, რედუქცია, მეტათეზისი...).

ყველა კომბინატორული ბგერათცვლილება არის განპირობებული, რადგანაც ბგერათშეერთების ნიადაგზეა წარმოქმნილი, მაგრამ ყველა განპირობებული ბგერათცვლილება არ არის კომბინატორული. მაგ., ყრუ თანხმოვნის წინ მჟღერის დაყრუება (გალობა — გალობა) კომბინატორულია და განპირობებული, მაგრამ სიტყვის ბოლოს მჟღერი თანხმოვნის დაყრუება (კარგად — კარგათ) განპირობებულია და არა კომბინატორული.

არაფონეტიკური ა-ები არ არიან განპირობებული ფონეტიკურად და არც ფონეტ. კანონზომიერება ახასიათებთ. ისინი გამოწვეულია ისტ. ფაქტორებით და სემანტიკური ან გრამატ. ფუნქციით გვევლინებიან (იხ. ბგერითი ცვლილებები).

სიტყვაში ისეთ ფონეტ. მოვლენებს, რთა გამოწვევი ფაქტორი სიტყვის ბგერითი შედგენილობის გარეთ არის, განეკუთვნება ბგერითი ანალოგია (იხ. ანალოგია).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; Бодуэн де Куртена И. А. Опыт теории фонетической альтернции. — იხ. მისი: Избр. труды по общему языкознанию, т. 1, М., 1963; Зиндер Л., Общая фонетика, Л., 1980.

ი. თევდორაძე.

ამბარლოს წარწერა 1032, ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი 5 სტრიქონად ეკლესიის სამხრ. შესასვლელის არქიტრაფ-

ზე. წარწერას მიაკვლია ე. თაყაიშვილმა და პირველმა გამოაქვეყნა 1913. სოფელს მის დროს ამბარლო ერქვა, რის ქართ. სახელწოდება, მისივე ცნობით, ერქუშაანთ სოფელი ყოფილა (დმანისის რ-ის სოფ. განახლება, მაგრამ სპეც. ლიტ-რასა და სამეცნ. წრეებში ეს წარწერა ა.წ-ის სახელითაა ცნობილი). წარწერის პირველი ოთხი სტრიქონი ჰორიზონტალურ რიგებად, ხოლო მე-5 სტრიქონის დასაწყისი დანარჩენების მიმართ განივადაა ამოკვეთილი ფილის მარცხენა მხარეს და გრძელდება ჰორიზონტალურად სხვა სტრიქონების ქვემოთ. ე. თაყაიშვილის დროს წარწერა დაფარული ყოფილა მიწით და ეკლესიისათვის სამხრეთით გვიან მიშენებული ფარდულით, რის სახურავი აუხდიათ და წარწერაც მთლიანად გამოჩენილა. შემდეგ ეკლესიის კედლები კირის ხსნარით შეუთეთრებიათ, ხოლო წარწერის ასოთა კვეთის ღარებისათვის შავი საღებავი შემოუვლიათ; რამდენიმე ადგილას იგი არასწორადაა წასმული, მაგრამ მთლიანად ტექსტი გარკვევით იკითხება:

„ქრონიკონი იყო სმიბ.

† მოწყალებითა ღმრთისაჲთა, მე, თევდორე ღირს ვიქმენ აღშენებად წმიდისა საყდრისა, აღიდენ ღმერთმან, ბაგრატ მეფისა სალოცველად, და შემდგომად ლიპარიტ ერისთავთა ერისთავისა.

მას ჟამსა დაიდვა ბალაჰვარი, ოდეს შეიპყრა ლიპარიტ ერისთავთა ერისთავმან ამირაჲ.

სხვა წყაროებით უცნობი ვინმე თევდორე წარწერით გვამცნობს ეკლესიის აშენების შესახებ, ასახელებს ორ ისტ. პირს — ბაგრატ მეფეს და ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავს, რთა სადიდებლადაც იგი აუგია. დასახელებულია თარიღი — „ქრონიკონი იყო სმიბ“ (252), ე. ი. 1032. ამის მიხედვით უეჭველია, რომ ტექსტში დასახელებულია

ამბარლოს წარწერა. 1032.

მეფე ბაგრატ IV (1027—72) და ლიპარიტ ლიპარიტისძე — ერისთავთერისთავი, შემდეგ მეფის მოწინააღმდეგე უძლიერესი ფეოდალი XI ს. საქართველოში.

წარწერაში გადმოცემულია „ქართლის ცხოვრებიდან“ კარგად ცნობილი ფაქტი — ლიპარიტ ლიპარიტის ძისა და ქართლის ერისთავის ივანე აბაზასძის მიერ თბილისის ამირა ჯაფარის მუხათგვერდში გამოტყუება, შეპყრობა და დიდი ხნით „პატიმრობასა შინა“ დაკავება. როგორც შენიშნავდა ე. თაყაიშვილი, ფაქტი ცნობილი იყო, მაგრამ თარიღი არ იყო გარკვეული, რაც შესაძლებელი გახდა ბ. ზ. მ. მაშინ ბაგრატ IV 12 წლის იყო და ამიტომაც აღნიშნავს „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი, რომ ეს მოხდა „სიმცირესავე შინა ბაგრატ მეფისასაო“. ბ. ზ. მ. დაყრდნობით, ქართვ. დიდებულითა მიერ თბილისის ამირა ჯაფარის 1032 შეპყრობის ფაქტი მიღებულია ქართ. ისტორიოგრაფიაში.

ეკლესიის შიგნით, ჩრდ. კედლის სარტყლის ერთ-ერთ ქვაზე არის მეორე ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი 7 მოკლე სტრიქონად, რაც ასევე თევდორეს ეკუთვნის:

„სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისაჲთა, მე, თევდორე ღირს ვიქმენ აღშენებად წმიდისა საყდრისა სალოცველად სულისა ჩემისა“.

ეს არის ჩვეულებრივი ტრაფარეტული საამშენებლო წარწერა. იგი შესრულებულია იმავე ხელით და დამწერლობით, როგორითაც პირველი წარწერა, ამიტომ მათი თანადროულობა ეჭვს არ იწვევს.

ლიტ.: სილოგავა ვ., ქვემო ქართლის წარწერები. — კრ.: «დმანისი», II, თბ., 2000; Такайшвили Е. С. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. 4, Тфл., 1913.

ვ. სილოგავა.

ანაგრამა (ბერძნ. anagramma < ana — გადა და gramma — ასო), სიტყვასა ან სიტყვათშეხამებაში შემაჯალბერათა (resp. ასოთა) გადასმა, რის შედეგადაც მიიღება იმავე ბგერითი შედგენილობის, მაგრამ სხვა შინაარსის სიტყვა ან ფრაზა: ლარი — ლირა, ცხვირი — რიცხვი...; ანაგრამული წესით ხშირად ადგენენ ფსევდონიმებს. მაგ.: **დოთე** < თედო [რაზიკაშვილი]; **ესმო** < მოსე [ჯანაშვილი]; **ტონკელი** < მელიტონ [კელენჯერიძე] და სხვ.

ბ. ტექსტის ფუნქციური ორგანიზაციის ერთ-ერთი ფორმაა, როდესაც ამოსავალი სიტყვის (ჩვეულებრივ საკუთარი სახელის) შემად-

გენელი ბგერები თუ მარცვლები მიზანსწრაფულად მეორდება სხვა სიტყვასა თუ სიტყვებში.

ბ.ის შექმნას მიაწერენ ბერძენ გრამატიკოს ლიკოფრონს (ძვ. წ. III ს.), თუმცა ბ.ის გამოყენების მაგალითები ბევრად უფრო ძველია. ბ. წარმოშობით მაგიასთან არის დაკავშირებული და წარმოადგენს ძვ. რელიგ. ტექსტებში სახსენებლად აკრძალული საკრალური სახელის დაშიფრვის ხერხს ფონეტ. კოდირების გზით — საკრალურ სახელში შემაჯალი ბგერებისა და მარცვლების გამეორებით — მათი სხვადასხვა კომბინაციით.

თავდაპირველად ბ.ს მიმართავენ უფლის (ღვთაებების) სახელის, მოგვიანებით კი ნებისმიერი არაგასამჟღავნებელი სახელის (მეფის, გმირის, ავტორის...) დასაშიფრად, მაგრამ უცვლელი რჩებოდა „შეფარვით თქმის“ პრინციპი. ვრცელ რიტუალურ ტექსტებში ზოგჯერ სახელის პირდაპირი ხსენება და ბ. ერთმანეთს ენაცვლებოდა სხვადასხვა ფრაგმენტებში, ზოგჯერ — ერთი ფრაგმენტის ფარგლებშიც კი.

ბ.ის ერთ-ერთი გავრცელებული ფორმაა საკრალური სახელის დაშიფვრა თანამიმდევარ სიტყვათა მიჯნაზე (წინა სიტყვის აუსლაუტი + მომდევნო სიტყვის ანლაუტი), ახალი, მესამე სიტყვის წარმოქმნის გზით. ასეთი რამ გვხვდება ზმისა და ე. წ. სდვიგის შემთხვევაშიც (მაგ. პუშკინთან: „Слыхали ль вы за рошей глас ночной“), მაგრამ მიუხედავად ფორმალური მსგავსებისა და ზოგჯერ დამთხვევისა, ბ. პრინციპულად განსხვავდება მათგან. თავისი ფუნქციით ბ. გათვლილია არაცნობიერზე ზემოქმედებისათვის.

ბ.ს ხშირად მიმართავენ როგორც სტილისტიკურ ან კრიპტოგრაფიულ (იხ. კრიპტოგრაფია) ხერხს. ანაგრამული პრინციპი ვლინდება სხვა ნიშნურ სისტემებშიც (მაგ., მუსიკაში). ანაგრამული წყობა, როგორც ვრცელი სიტყვის (სახელის) გარემომცველი სიტყვებში (მარცვლებსა და ფონემებში) გამოხატვის ხერხი, ფართოდ არის გამოყენებული ძვ. ინდოევრ. პოეზიაში (ფ. დე სოსიური): ვედურ ჰიმნებში, ჰომეროსის პოემებში, რომაულ პოეზიაში, გერმ. ალიტერაციულ ლექსში, ფრ. ვიოლის პოეზიაში და სხვ. მაგ., „ოდისეის“ მე-11 თავში (სტრიქონი 400): „ῥῆσας ἀρχαίων ἄνθρωπων ἀμείψων ἄνθρωπον“ („საშინელი მობერვით მძაფრ ქარიშხალთა აღმართველმა“) დამოფრულია სახელი ἄνθρωπον

(აგამემნონი). ბ.ის პრინციპი უცხო არ არის „ვეფხისტყაოსნისთვისაც“. პოემის ეპილოგში ანაგრამული წესით დაშიფრულია თამარ მეფის სახელი: „ვინ არის აღმოსავლეთით დასავლეთს ზართა მარებლად“ (1584, 3).

ბ.მ მაგიასა და საკრალურობასთან კავშირის დაკარგვის შემდეგ ლიტ.-რის „დაბალ“ ჟანრებში (გამოცანები, შარადები, ეპიგრამები...) გადაინაცვლა.

ლიტ.: Кватковский А., Поэтический словарь, М., 1966; Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, пер. с франц., М., 1977; Литературный энциклопедический словарь, М., 1987.

ი. ქობალავა. მ. ქერდიანი.

ანალოგია (ბერძნ. analogia — შესაბამისობა, შესატყვისობა, მსგავსება), ენობრივ ერთეულთა დამსგავსება (ან დაახლოება) ამავე დონის სხვა ერთეულებთან. ბ. ენის განვითარების უმნიშვნელოვანესი ფაქტორია. მისი მოქმედება გულისხმობს ენაში არსებული ფორმების, სტრუქტურული მოდელების მიხედვით ახ. ერთეულების შექმნას. ბ. ენაში შეიძლება მოქმედებდეს ორი ურთიერთსაპირისპირო მიმართულებით: როგორც რეგულარობის განმტკიცების, არსებული სისტემის შენარჩუნების, ისე ახ. ფორმების შექმნისა და ამით საბოლოოდ სისტემის შეცვლის მიმართულებით.

ბ. მოქმედებს ენის ყველა დონეზე, იწვევს ფონეტ. კანონზომიერებებით განუპირობებელ ბგერათვლილებებს და ამით საგრძნობლად ცვლის სიტყვებს. მაგ., სიტყვაში „დაღმართი“ **ღ** არ არის ფონეტიკურად განვითარებული ბგერა: იგი ჩართულია „აღმართის“ ბ.ით, სადაც **ღ** არის **აღ** ზმნისწინის შემადგენელი ელემენტი. სიტყვა „უმცროსის“ ანალოგიითაა გაჩენილი **მ** სიტყვაში „უმფროსი“. ბ.ის მოქმედების შედეგია ზმნის მორფოლოგიაში მომხდარი ცვლილებები. მაგ., 1 თურმეობითში „მიყიდნია“, „დამიხატნია“ და მისთ. ფორმებში **ნ** ჩართულია „გამითონნია“ და მისთ. ფორმათა ბ.ით, სადაც **ნ** აწმყოდან (ვთოხნი) არის გადმოყოლილი; ასევე, ვნებითი გვარის ერთბირიან ზმნათა თურმეობითის ფორმებში პირის ნიშანი წინ არის გადმოწეული (ნაცვლად ძვ. ქართ. ფორმისა „დამალულვარ“ გვაქვს „და-ვ-მალულ-ვარ“), რაც ორპირიანი ზმნის ანალოგიით უნდა მომხდარიყო (ა. შანიძე).

ბ. უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს უცხო ენათა შესწავლის ან

ბავშვის მიერ მშობლიური ენის დაუფლების პროცესში. ძირითადად სწორედ ა-ით ხდება ენის პარადიგმების, კონსტრუქციების ათვისება. ეს კარგად ჩანს იმ შემთხვევებში, როდესაც ბავშვი უკვე ათვისებულ პარადიგმას აგრძელებს სიტყვათა მთელ კლასზე. მაგ., ამ გზითაა შემოსული ბავშვის მეტყველებაში **სებობს** ფორმა, მიღებული „არსებობს“ ფორმისაგან, რ-შიც არ გათანაბრებულ იქნა უარყოფის არ ნაწილაკთან; მიდის — მიდიოდა დაპირისპირების საფუძველზეა წარმოქმნილი ბავშვის ენაში მიბის — მირბოდა დაპირისპირება; თამაშობს — თამაშობდა, მირბის — მირბოდა ფორმათა ა-ით არის ნაწარმოები **ზიოდა** — უწყვეტლის ფორმა „ზის“ ზმნისაგან; „კბენია“ და მისთ. ანალოგიითაა მიღებული **ხვია** და ა. შ.

განსაკუთრებით ფართოდ მოქმედებს ა. დიალექტებში, სადაც, სალიტ. ენისაგან განსხვავებით, მეტყველება არანორმირებულია. მაგ., იმერულში **ჯღის** (შდრ. ზის), **ჯღიან** (შდრ. ზიან) და მისთ. (იხ. აგრეთვე კონტამინაცია, ეტიმოლოგია).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; Со с с ю р Ф. де, Труды по языкознанию, пер. с франц. М., 1933; Дампение М. Е., О некоторых явлениях аналогии в развитии языка (Автореф. канд. дисс.), Тб., 1955; Кубрякова Е. С., Размышления об аналогии, кр.: «Сущность, развитие и функции языка», М., 1987; Гринберг Дж., Антропологическая лингвистика, пер. с англ., Киев, 2004.

ი. ქობალავა.

ანაპტიქსი (<ბერძნ. anaptyxis — ვშლი, ვმართავ), სიტყვაში თანხმოვნებს შორის წარმოთქმის გადავილების მიზნით ხმოვნის განვითარება. აქცესიურ კომპლექსებში პოტენციურად ყოველთვის არსებობს შესაძლებლობა ანაპტიქსური ხმოვნის გაჩენისა, მაგ., თანამედროვე ქართ. მეტყველებაში ძამა, ძამია, ძამიკო ფორმებში შეიძლება ვივარაუდოთ ანაპტიქსური ხმოვნის ჩართვა. ვოკალური ელემენტით გათიშვის კვალი ჩანს ზანურ აქცესიურ კომპლექსებში: ტბა > ტობა || ტიბა; გბ (გობოა) > გუბ || გიბ; კბილ > კიბირი და მისთ. ხშირად სონანტების მეზობლად განვითარებული ხმოვნები (შდრ.: ძვ. ქართ. — კრწყილი, ხევსურულში — კირწყილი, სალიტ. — ჩრჩილი, კახურში — ჩირჩილი, ქიზიყურში — ჩრიჩილი, სალიტ. — კლდე, ხევსურულში —

კილდე...) უფრო ისტორიულად მარცვლოვანი ელემენტების რეფლექსებად შეიძლება მივიჩნიოთ, ვიდრე ანაპტიქსურ ხმოვნებად.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჟღენტი ს., ზანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტის სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.

ნ. იმნაძე.

ანაფორა (ბერძნ. anaphora — ზევით აწევა, გამოტანა), 1. რიტორიკაში — მეტყველების ფიგურა, როდესაც მეტი ექსპრესიულობის მისაღწევად მეტყველების პარალელურ მონაკვეთებში (ლექსებში — მოსაზღვრე ტაეპების, სტროფების) დასაწყისი ნაწილები მეორდება. ეს შეიძლება იყოს ბეგრის ან ბეგრათმომდევრობის გამეორება — ფონეტიკური ა. („რამ გამახაროს / როს თქვენ ტირიხართ, ჩემო კარგებო, / რისთვის დადუმდით, შრიალებთ რად არ?“ ა. კალ.); სიტყვის ან სიტყვების გამეორება — ლექსიკური ა. („და ვიდრე ჩემთანაც მოსულა ფაიზი / და ვიდრე ჩემს თმებსაც თვითნებურ შედეგვს“, ა. კალ.); ერთი და იმავე გრამატიკ. კონსტრუქციის გამეორება — სინტაქსური ა. („დავალ ქვეყანაზე, როგორც ბენდიანი, / ღმერთო! მაპატიე უქმად ხეტილი, / დავალ ქვეყანაზე, როგორც გაძარცვული, / ღმერთო! დაჩქარე ჩემი აღსასრული!“ ტ. გრან.). ა-ს პროზაშიც მიმართავენ. მჭევრმეტყველებაში ა. ემოციურობის გასაძლიერებლად გამოიყენება. განსაკუთრებით მდიდარია ა-ით ქადაგებათა ტექსტები: „მედიდარო, რაჟსთვის იმოსები მოწვეულითა და ზეზითა? არა გესმაა, რასა იტყვს: „უკეთუ გედვას ორი სამოსელი, მიეც, რომელსა არა აქუნდეს?“ არა გესმაა: „განყიდე მონაგები შენი და მიეც გლახაკთა და შემომიდევ მე?“ არცა-მე ესე გესმაა: „განაბნია და მისცა იგი გლახაკთა და სიმართლე მისი უკუნისამდე ჰგიეს?“ (იოვანე ბოლნელის ქადაგებანი).

2. სინტაქსური მიმართება, როდესაც ერთი სიტყვის, ჩვეულებრივ, ნაცვალსახელის მნიშვნელობა გასაგები ხდება სხვა (იმავე ან წინამავალ წინადადებაში შემავალი) სიტყვის მნიშვნელობით. წინამავალი სიტყვა, რ-იც გამოხატავს ნაცვალსახელის რეფერენტს, წარმოადგენს ან ტეცედენტს. მაგ., გამონათქვამში: „უცნაურ ქარბორბალს ვუცქერდი. იგი ფერადი იყო, ცისარტყელას შვიდივე ფერით გაწყობილი“ (ნ. ლუმბ.), **იგი**-ს მნიშვნელობას გასაგებს ხდის ანტეცე-

დენტი „ქარბორბალა“. ზოგჯერ, ანტეცედენტთან ანაფორულ მიმართებაში შეიძლება აღმოჩნდეს სხვა სიტყვებიც: „**ორნი კაცნი** მიდიოდეს სადაურნი სადმე გზასა / **უკანამა წინა** ნახა ჩავარდნილი შიგან ჭასა“ (შოთა რუსთ.). ა-ს, როდესაც ანაფორული სიტყვა წინადადებაში წინ უსწრებს ანტეცედენტს, უწოდებენ კატაფორას. მაგ., „როცა [ის] ხატავს, მარიამი აღტაცებულია“.

ც. ბარბაქაძე.

ანბანები ქართული გრაფიკის საფუძველზე, სხვადასხვა დროის ანბანები, რ-თაც ქართ. გრაფიკული სახეები (ასომთავრული, ნუსხური, მხედრული) დასდებიან საფუძველად.

ქართ. ასომთავრული გრაფიკის დიდი გავლენა ჩანს ალბანურ ასომთავრულზე (V ს.), რასაც ცხადყოფს მასში ქართ. ასომთავრულის რელევანტური მახასიათებლის — ზედა და ქვედა ჰორიზონტალური ხაზების არსებობა (იხ. ალბანური დამწერლობა). ამით ქართ. და ალბანური კაპიტალური დამწერლობები პრინციპულად განსხვავდებიან კავკ. ანბანური სამყაროს მესამე წარმომადგენლის, სომხ. კაპიტალური დამწერლობის — ერკათავრისაგან (ალბანური ანბანური რიგის განსხვავება ქართულისაგან ადვილად აიხსნება მისი შედარებით გვიანდ. წარმოშობით).

ნუსხური გამოიყენა იოანე იალლუზიძემ ოსური ენისათვის: 1820 თბილისში გამოიცა მის მიერ ოსურად თარგმნილი „ლოცვანი, კათიხიზმოსი და მოკლე ქრისტიანებრივ ზნეობითი სწავლა“, 1821 მოსკოვში — „საღმრთო მსახურება“, პარალელური ქართ. და ოსური (იალლუზიძის თარგმანი) ტექსტები; 1824 კი, მოსკოვშივე — „გამოკრებილი ესე კურთხევანი ქართულისა და ოსურისა ენასა ზედა“. ნუსხური და მხედრული შრიფტები იოანე იალლუზიძემ ერთდროულად გამოიყენა ოსური ანბანის (ლოცვანითურთ) შესადგენად და გამოსაცემად.

სხვადასხვა ენის ანბანების შესაქმნელად უფრო ფართოდ გამოიყენებოდა მხედრული დამწერლობის გრაფიკა. 1938—54 სამხრ. ოსეთის ავტონ. ოლქში (საქართველოში) ოფიც. დონეზე ფუნქციონირებდა ქართ. მხედრული დამწერლობის გრაფ. საფუძველზე შექმნილი ოსური ანბანი. 1954 ეს ანბანი რუს. გრაფიკაზე (კირილიცა) დაფუძნებული ანბანით შეიცვალა.

ქართ. მხედრული დამწერლობის გრაფიკა დაედო საფუძველად აფხ. ანბანსაც, რ-იც 1938—54 ფუნქციონ-

ქართული ანბანი

1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Ⴀ	Ⴁ	Ⴂ	Ⴃ	1	Ⴅ	Ⴆ	Ⴇ	Ⴈ	200
Ⴉ	Ⴊ	Ⴋ	Ⴌ	2	Ⴎ	Ⴏ	Ⴐ	Ⴑ	300
Ⴒ	Ⴓ	Ⴔ	Ⴕ	3	Ⴗ	Ⴘ	Ⴙ	Ⴚ	
Ⴛ	Ⴜ	Ⴝ	Ⴞ	4	Ⴜ	Ⴝ	Ⴞ	Ⴟ	400
Ⴟ	Ⴀ	Ⴁ	Ⴂ	5	ჟ	პ	ჟ	პ	500
Ⴃ	Ⴄ	Ⴅ	Ⴆ	6	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	600
Ⴇ	Ⴈ	Ⴉ	Ⴊ	7	პ	ჟ	ჟ	ჟ	700
Ⴋ	Ⴌ	Ⴍ	Ⴎ	8	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	800
Ⴏ	Ⴐ	Ⴑ	Ⴒ	9	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	900
Ⴓ	Ⴔ	Ⴕ	Ⴖ	10	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	1000
Ⴗ	Ⴘ	Ⴙ	Ⴚ	20	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	2000
Ⴛ	Ⴜ	Ⴝ	Ⴞ	30	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	3000
Ⴟ	Ⴀ	Ⴁ	Ⴂ	40	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	4000
Ⴃ	Ⴄ	Ⴅ	Ⴆ	50	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	5000
Ⴇ	Ⴈ	Ⴉ	Ⴊ	60	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	6000
Ⴋ	Ⴌ	Ⴍ	Ⴎ	70	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	7000
Ⴏ	Ⴐ	Ⴑ	Ⴒ	80	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	8000
Ⴓ	Ⴔ	Ⴕ	Ⴖ	90	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	9000
Ⴗ	Ⴘ	Ⴙ	Ⴚ	100	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	10000

1. ასომთავრული; 2. ნუსხური; 3. მხედრული; 4. საერთაშორისო ტრანსკრიფცია 5. რიცხვითი მნიშვნელობა

ნანტური წერის სისტემა, რის გან-
შტობას წარმოადგენს ფინიკური,
ქანანური, პალესტინური და არა-
მეული სისტემები. სწორედ მათგან
იღებს სათავეს მრავალი ცნობილი
ა. (იხ. დამწერლობა).

ქართ. ა-მა, ვიდრე ის თანამედ-
როვე სახეს მიიღებდა, განვითარ-
ების ხანგრძლივი გზა განვლო.
ცნობილია ქართ. ა-ის სამი სახე:
ასომთავრული (V—IX სს.), ნუსხური
(IX—X სს.) და მხედრული (X ს-იდან
დღემდე). თითოეული მათგანი ერ-
თმანეთისაგან განსხვავებული,
სტილისტიკურად შევსებული სისტე-
მაა. გრაფიკულად ისინი ერთიმეო-
რის განვითარებას წარმოადგენენ.
ასომთავრული ცვალებადო-
ბა განპირობებულია სწრაფი, გა-
მარტივებული წერის მოთხოვნით.
ასომთავრული და ნუსხური ცნობი-
ლია ხუცურის სახელწოდებით,
რამდენადაც ეს ა-ები ძირითადად
სას. მწერლობას ემსახურებოდა,
ხოლო მხედრულით იწერებოდა სა-
ერო ხასიათის დოკუმენტები, მხატ-
ვრული ნაწარმოებები და მისთ.

(თუმცა დადასტურებულია მათი
პარალელური გამოყენების შე-
მთხვევებიც ერთი და იმავე მიზნი-
სათვის).

თანამედროვე ქართ. ა. მხედრუ-
ლის უშუალო გაგრძელებაა. ცვლი-
ლებები ძირითადად შეეხო შედგე-
ნილობას: ტრად. ა-იდან ამოღე-
ბულ იქნა ხუთი გრაფიკული ნიშანი
(იხ. ხმარებიდან გამოსული ასოე-
ბი), ასოთა რიგი და სახელწოდებე-
ბი იგივე დარჩა. ქართ. ა. შეიცავს
33 ასოს, არა გვაქვს დიდი და პატა-
რა ასოები. ასოთა რაოდენობა ზუს-
ტად ასახავს ქართ. სალიტ. ენის
ფონემურ შედგენილობას: თითოეუ-
ლი ასო შეესაბამება ცალკეულ ფო-
ნემას, არ არის არც ერთი შემთხვე-
ვა რამდენიმე ნიშნის გამოყენებისა
ერთი ფონემისათვის ან, პირიქით,
ერთი ნიშნისა — სხვადასხვა ფო-
ნემისათვის, როგორც ეს მრავალი
ენის დამწერლობის პრაქტიკაში
გვხვდება.

იხ. აგრ. სპეციალური ანბანები.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართუ-
ლი დამწერლობათმცოდნეობა ანუ
პალეოგრაფია, თბ., 1949; გამე-

რელიძე თ., წერის ანბანური სისტე-
მა და ძველი ქართული დამწერლო-
ბა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და
წარმომავლობა, თბ., 1989; Дирингер
Д., Алфавит, пер. с англ., М., 1963;
Гельб И., Изучение письма (Основы
грамматологии), пер. с англ., М., 1982;
Лундин А. Г. О происхождении
алфавита — «Вестник древней истории»,
1982, №2.

ე. მაჭავარიანი.

ანლაზა, ხალხის მრავალსაუკუნო-
ვან დაკვირვებასა და ცხოვრები-
სეულ გამოცდილებაზე დამყარე-
ბული ერთწინადადებიანი გამო-
ნათქვამი (უპირატესად დიდაქტ.
ხასიათისა). ა-თვის ნიშანდობლი-
ვია კონკრეტულ შინაარსში მო-
ცემული აზრის განზოგადება და
მსგავს შემთხვევებზე ნართაუ-
ლად, მინიშნებით გადატანა. სა-
უბარში, კამათში, პუბლიცისტი-
კასა თუ მხატვრულ ლიტ-რამში
ა-ს იმოწმებენ როგორც საყოველ-
თაოდ აღიარებულ ჭეშმარიტებას.
განსაკუთრებით ფართოდ იყენე-
ბენ სასაუბრო ენაში. ა-ის მიხედ-
ვით მრავალი სიტყვის მასალა შე-
ქმნილა. ხშირად ა-ს გენეზისური
კავშირი აქვს იგავთან, ლექსთან,
ზღაპართან... ხალხური ა-ების
გვერდით არსებობს ე. წ. ლიტე-
რატურული ა-ებიც. მწერლის
ერთწინადადებიანი, გონებაშევი-
ლური, განზოგადების უნარის მქო-
ნე გამონათქვამი ხშირად ხალხში
გადადის, მთარულ ფრაზად იქცევა,
მაგრამ დიდხანს ინარჩუნებს თავის
სინტაქსსა და სტილს. ა-ს, როგორც
მთარულ ფრაზას, ახასიათებს ვა-
რიანტულობა: „ბრძალ რა უნდა და
— ორიგ თვალით“ || „ბრმა რას ჩი-
ვის და ორთავ თვალსაო“ || „ბრმა
რას ტირის და თავის უსინათლო-
ბასაო...“ გვხვდება ერთი აზრის
გამომხატველი, სინონიმური
ა-ებიც: „ბაყაყი ხალიჩაზე დასევს,
ისკუპა და ისევ გუბეში ჩახტაო“;
„ლორის თავი სუფრაზე დადევს,
იგორა, იგორა და ისევ ლაფში ჩა-
ვარდაო...“ და ა. შ.

ა-ის ენა საერთო სახალხო ენის
საუკეთესო ნიმუშია: მთარულ ა-ში
დიალექტური სხვაობა იშლება,
ფრაზა იხვეწება და საერთო ქარ-
თულის ნორმებს ექვემდებარება.
ა. უხვად იყენებს საერთო-სახალხო
ენის მდიდარ ლექსიკას, სადა და
ძლიერ ხალხ. გამოთქმებს, ზოგ-
ჯერ კი სიტყვაწარმოების წესების
სრული დაცვით თვითონაც ქმნის
შინაარსთან მარჯვედ მისადაგე-
ბულ აბ. სიტყვებს (მოიძოხლებს,
ეკონკე, დაეჭაშდება, პატრონდახე-
დულად...).

ადვილად დასამახსოვრებელი სხარტი ფრაზის შესაქმნელად ბ-ში ფართოდ არის გამოყენებული უქვემდებარე, უშემასმენლო, დიალოგისა და კითხვა-პასუხის შემცველი წინადადებები. ყველაზე ხშირად ბ. მარტივ გავრცობილ წინადადებას მიმართავს, ყველაზე იშვიათად — მარტივ გაუვრცობელს („მოჩქარეს მოუგვიანდეს“); თავს არიდებს განკერძოებულ სიტყვებსა და გამოთქმებს, ასევე ზოგ კავშირს (ვინაიდან, რადგანაც, რათა, არამედ, ხოლო, ანუ...); განსაკუთრებული ინტონაციითა და კავშირით ახერხებს გამოთქვებული წევრის კომპენსირებას („მეც კვლავ და — საქათმეში დამმარხეთ“), სხვათა სიტყვის ო-თი კი — „თქვა“, „თქმულა“, „ნათქვამია“, „ამბობენ“, „უთქვამთ“... სიტყვათა შემოკლებას; აზრის განზოგადებისათვის შეარჩევს განკერძოებული მოქმედების გამოხატველ ფორმებს: ზოგად აწმყოს, უპრევერბო მასდარს, პოტენციალის... („ახალი ცოცხი კარგად გვის, ძველი მოატანს ქვიშას“...).

ყველაზე ნიშანდობლივი ბ-ის ენისათვის წინადადების არქიტექტონიკაა. ბ-ის წინადადება სინტაქსურად და ინტონაციურად მტკიცედ შეკრულ ორ, სამ, იშვიათად მეტ ნაწილად იყოფა. ფრაზის ასეთი არქიტექტონიკა, მისი სტრუქტურული თავისებურებანი ხალხ. ბ-ს განასხვავებს ლიტერატურულიდან. ხალხური ბ-ისთვის ნიშანდობლივია სინტაქსურ და ინტონაციურ ფაქტორთა ერთობლიობა, ლიტ. ბ-ში კი ლექსის რიტმი დომინირებს: „სჯობს ყოლა უწვრთის ძაღლისა, უწვრთელი შვილის ყოლასა“ (დ. გურამ.), შდრ.: ხალხ. „უზრდელი (უწვრთელი) შვილის ყოლას / გაუწვრთელი ძაღლის ყოლა სჯობდაო“.

ქართვ. მწერლები და პოეტები დიდ ინტერესს იჩენდნენ ხალხ. ბ-ებისადმი. შოთა რუსთაველი, იოანე ბატონიშვილი, ს.ს. ორბელიანი, დ. გურომიშვილი, ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, ი. გოგებაშვილი, დ. კლდიაშვილი, მ. ჯავახიშვილი... ხშირად იყენებდნენ ბ-ებს.

XIX ს. მეორე ნახევრიდან ბ-ები იბეჭდებოდა ჟურნალ-გაზეთებსა („ცისკარი“, „კრებულები“, „დროება“, „ნობათი“, „ივერია“, „ჯეჯელი“, „მოამბე“, „ნაკადული“) და კრებულებში („Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, „ძველი საქართველო“). გამოხულია ქართ. ბ-თა კრებულები (რ.

ერისთავისა და ი. ჭავჭავაძისა — 1873, პ. უმიკაშვილის — 1876, კ. გვარამაძის — 1895, 1900, დ. თურდოს-პირელისა და ე. გაბრიჩიძის — 1935, ლ. მეტრეველის — 1936, თ. ბეგიაშვილის — 1941, ნ. ნაკაშიძის — 1953, ა. ლლონტის — 1957, გ. კაჭახიძის — 1960 და სხვ.).

ლიტ.: ლლონტი ა., ქართული ანდაზების სინტაქსი. — «სტალინის პედაგ. ინ-ტის შრომები», I, 1952; ჩიქოვანი მ., ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1952; მისივე, ქართული ფოლკლორი, თბ., 1956; ერთელიშვილი ფ., ანდაზის ცნების საკითხისათვის. — «მნათობი», 1957, №3; ზანდუკელი ფ., ანდაზების გენეზისის საკითხისათვის, «მნათობი», 1958, №2; მისივე, ანდაზისა და სიტყვის მასალის ურთიერთობისათვის. — «მაცნე» (გვარები მისივე), 1962, №8; მისივე, წერილები საბავშვო ფოლკლორზე, თბ., 1980; ლეჟავა ლ., ქართული ანდაზების ენა. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», I, თბ., 1959; სინარულიძე ქ., ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, I, თბ., 1960; მისივე, ანდაზა. — კრ.: «ქართული ფოლკლორი», IV, თბ., 1974; კიკნაძე გ., ქართული სატირისა და იუმორის განვითარების ისტორიისათვის, თბ., 1963; ბარდაველიძე ჯ., ანდაზების რიტმული წყობა. — კრ.: «ფოლკლორის თეორია და ისტორია», თბ., 1979 («ქართული ფოლკლორი», VIII).

ლ. ლეჟავა.

ანდერძი, წერილობითი ან ზეპირი განკარგულება, დანაბარები. ძვ. ქართ. წერილობით ძეგლებში ტერმ-ით ბ. აღინიშნება:

1. ხელნაწერ ან ძეგლნაბეჭდ წიგნებზე დართული სხვადასხვა ხასიათის, შინაარსისა და დანიშნულების ბიბლიოგრაფიული ცნობები. მათ ზოგჯერ ან დერძ-მინაწერებსაც უწოდებენ. მათში აღნიშნულია გადაწერის, შემკვეთის, ანუ მომგებლის, შემოსეველის (ყდაში ჩამსმელის), რედაქტორ-გამმართველის და სხვ. ვინაობა, დაწერის თარიღი, ადგილი და ა. შ. მაგ., წიგნის შემოსეველის ბ-ის ნიმუშია X ს. სინას მთის ცნობილი მოღვაწის იოანე-ზოსიმეს ერთ-ერთი ბ., რიც მას სინური მრავალთავისთვის 981 დაურთავს:

„შეიმოსა მესამედ წმიდაჲ ესე წიგნი მრავალთავი ტყავითა ზროხისაჲთა სინაწმიდას ჯელითა იოვანე ფრიად ცოდვილისა ზოსიმესითა დღეთა ოდენ ბოროტად მოზუცებულობისა ჩემისათა, ბრძანებითა და ფრიად მოსწრაფედ მოლუაწებითა მიქაელ და მიქაელ პატიოსანთა მღვდელთაჲთა. დასაბამითგანთა წელთა ქართულად **ხუპე** და ქრონიკონსა **სა**“.

ხელნაწერ წიგნებზე დართულ ასეთ ცნობებს რომ ბ. ეწოდება,

ჩანს მიქაელ მოდრეკილის (X ს.) დისწულის დავითის ბიდან, რიც მას შეუდგენია და დაურთავს იოვანე თორნიკე-ყოფილის შეკვეთით 977 ოშკში გადაწერილი კრებული-სათვის, სახელწოდებით „სამოთხე“. ამ ბ-ში ნათქვამია, რომ „...ესე ანდერძი მე, უღირსმან დავით, დისწულმან ღმერთშემოსილისა მამისა მიქაელ მოდრეკილისმან, დავწერე“. აღსანიშნავია ქართ. სახარება-ოთხთავის თითქმის ყველა ხელნაწერზე დართული ერთი ბ., რიც ტექსტში ბ-დ არ მოიხსენიება, მაგრამ შინაარსით უმნიშვნელოვანესი ბიბლიოგრაფიული ცნობის შემცველია და თავისი დანიშნულებით ბ-ა. ეს არის გიორგი მთაწმიდელის ბ.:

„ესე საცნაურ იყავნ ყოველთა, რამეთუ ესე წმიდაჲ ოთხთავი ჩუენ ახლად გვთარგმნია ფრიადითა იძულებითა მძათა ვითმე სულიერთაჲთა და ბერძულთა სახარებათა შეგვკამებია ფრიადითა გამოწულივითა...“.

ხელნაწერი წიგნების ტრადიციით, ასეთი ბ-ები დართული აქვს ძველნაბეჭდ ქართ. წიგნებსაც.

2. გარდაცვალების წინ რომელიმე პირის დანაბარები. ამის ერთ-ერთი უძველესი ნიმუშია „ანდერძი მირიან მეფისაჲ“, დართული 973—76 გადაწერილ ე. წ. შატერდის კრებულში მოთავსებულ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტზე. ამ ბ-ით მირიან მეფე (IV ს.) დანაბარებს უტოვებს სამ პირს: მეუღლეს, მთავარეპისკოპოსს და „ძესა თჳსსა“. ასეთივე ხასიათისაა ბ., რიც დავით აღმაშენებელს გარდაცვალების წინ თავისი მოძღვრის არსენ ბერისათვის შეუდგენინებია. ამ ბ-ით დავით აღმაშენებელი ტახტის მემკვიდრედ ადგენს თავის უფროს ვაჟს დიმიტრის, რ-საც უბარებს, რომ „მამა მისი გაზარდოს და... შემდგომად მისსა მეფე ჰყოს მამულსა ზედა“. მეფე პირად ქონებას („დრაჰკანნი კოსტანატი ცუაბა და ჩემნი ლაღნი დ თვალმარგალიტნი“) ხაზულს ღმრთისმშობლის ხატს სწირავს, ატენის სამეფო საჭურჭლეში შენახულ ღუკატს და ბოტინატს, რიც ასევე მისი მოპოვებულია, „თუ ელეოდეს მეფე დიმიტრი“, თავის მოძღვრის უტოვებს მონასტრებისათვის გადასაცემად, რათა „ალოცნის ჩემთჳსო“; ხოლო თუ ყველას ვერ შეეღუგა, — „ნახევრისათჳს წინაშე ღმრთისა ვეჰაჯებო“. ბ-ის ბოლოს მეფე გამოსატავს თავის წუხილს: „დარჩა მონასტერი სამარხავი ჩემი

და საბუღალტრო შვილთა ჩემთა უსრულოდ და წარმყუა მისთვის ტკივილი სამარადისო“ (იგულისხმება გელათის მონასტერი, რ-ის მშენებლობა 1125 არ იყო დამთავრებული) და ტახტის მემკვიდრეს დიმიტრის უბარებს — „სრულ-ჰყოს ყოვლითურთ საუკუნოდ სალოცავად ჩემთვის და მისთვის და მომავალთა ჩემთათვის“. ამავე ბ-ში მეფე ასახელებს მაშინდელი საქართველოს უკიდურეს გეოგრაფიკულ, საზღვრებს, რ-იც, მისი განმარტებით, არის „მამული და ახლად მოგებული ლუაწლითა ჩემითა და თქუენითა“; ეს საზღვრებია „ნიკოფსითგან დარუბანდისა საზღურადმდე და ოფეთიდგან სპერად და არეგაწადმდე“.

3. ისტორიული საბუთი, იურიდიული აქტი, შეწირულების გაცემის დოკუმენტი. ასეთი ყოფილა წმ. შიოს (VI ს.) ბ., რ-შიც, სხვა საკითხებთან ერთად, განსაზღვრული იყო მის მიერ დაარსებული მონასტრის სამართლებრივი მდგომარეობა. ბ. დასახელებულია დავით აღმაშენებლის მიერ შიომღვიმისათვის ბოძებულ საბუთში (1124): „არცა ვის სხუასა საქმე უც მღვმესა თანა და არცა მღვმისა ქუბათა, ვითარ იგი თვთ სანატრელისა, მამათა ნათლისა შიოხს ანდერძში სწერია — უფალი მღვმისა ღმერთია, მეუფე წმიდაა მამა შიოხ“. თვითონ დავითმა შიომღვიმის მონასტერს შეუდგინა ცალკე საბუთი-ბ. (1124), რ-ითაც დაუმტკიცა ძვ. ქონება და გაიღო ახ. შეწირულებანი. ამ საბუთის ტექსტშივე ოთხ ადგილას ბ. ეწოდება: „ბერძან არსენი მიბრძანა ამის ანდერძისა დაწერა“ (სტრ. 5); „მონასტერსა ანდერძითა ამით შემოგვედრებ“ (სტრ. 137); „ანდერძი ესე ჩემი შეცვალეხად იურვოს“ (სტრ. 143) და „სხუადა უახლესი ანდერძი დაწერო“ (სტრ. 159). მეტი

სიმტკიცისათვის, ნუსხურით ნაწერი ბ-ის პირველი და ბოლო სტრიქონები მეფეს დაუწერია საკუთარი ხელით, მხედრულით: 1. „ქ. თავსდებოთა ღმრთისაითა მე, დავითს მიწყიეს“; 2. „სიმტკიცეო ყოველთაო ღმერთო, დაამტკიცე, მტკიცედა უქციე“ (სამწუხაროდ, ბ-ის დედანი დაიწვა 1919 ჩრდ. კავკასიაში სამოქალაქო ომის დროს, სადაც იგი სხვა ძვ. ქართ. საბუთებთან ერთად გადამალეს 1915 თურქეთის მოსალოდნელი თავდასხმის გამო. ამ ორ მეტრზე მეტი სიგრძის საბუთიდან მცირე ფრაგმენტი — 28-26 სმ და ფოტოპირია მხოლოდ შემორჩენილი).

ბ-ს უწოდებს შიომღვიმის მონასტრისათვის ბოძებულ საბუთს XIII ს. შუა ხანების საქართველო. ერთ-ერთი დიდმოხელე — მსახურთუხუცესი, ერისთავთა ერისთავი, ქართლის ერისთავი გრიგოლ სურამელი. საბუთს ამოწმებს „არსენი ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკოზ-მწიგნობართუხუცეს ყოფილი და აწ უდაბნოსა მღვმისასა შინა მწირობად შემოსრული“, რ-საც უთხოვია გრიგოლ სურამელისათვის ამ საბუთის გაცემა. დამტკიცების ბოლოს იგი ღმრთისმშობელს მიმართავს: — ვინც ამ საბუთში აღნიშნული პირობები დაარღვიოს, „შენწედა დამიგდია ანდერძადო“, აქედან შეიძლება ბ-ის კიდევ ერთი მნიშვნელობის გამოყოფა — ამა თუ იმ პირისათვის რაიმე საქმის მინდობა აღსასრულებლად.

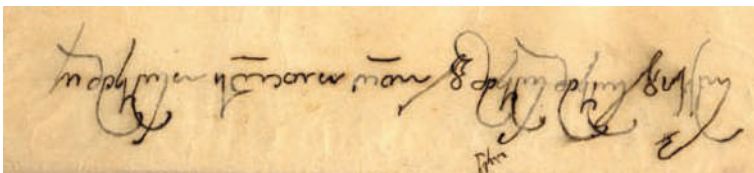
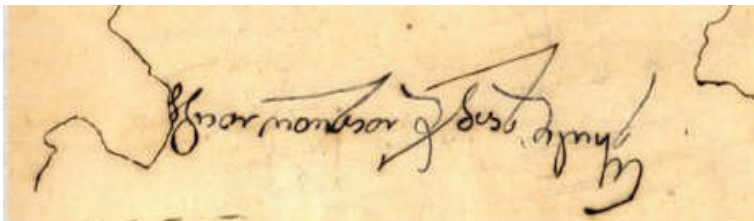
ლიტ.: შანიძე ა., ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეორეთმეტე საუკუნის მწერლობაში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922—23, ტ. 2 (იგივე, იხ. მისი: ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, თბ., ტ. 1, თბ., 1957); ჯავახიშვილი ი., ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ.,

1926 (იგივე, იხ. მისი: თხზულებანი, ტ. 9, თბ., 1996); შარაშიძე ქ., პირველი სტამბა საქართველოში (1709—22), თბ., 1955; სინური მრავალთავი 864 წლისა, სასტამბოდ მოამზადეს კათედრის წევრებმა ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბ., 1959 («ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», V); შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ე. გიუნაშვილმა, თბ., 1979 («ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები», 1); სილოგავა ვ., დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმისადმი (1123—24 წწ.). — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძეგლები), IX, თბ., 1981; მისივე, XI საუკუნის ქართველი მწიგნობარი ბასილი თორელ-ყოფილი და მისი ანდერძი. — იქვე, XV, თბ., 1989; ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I. ქართული ისტორიული საბუთები IX—XIII სს., შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I. ისტორიული საბუთები და სულთა მატიაშვილი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საგნობარო აპარატი დაურთო ვ. სილოგავამ, თბ., 1986; მისივე, ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, თბ., 2003; სარჯვლაძე ზ., ძველი ქართული ენა (ტექსტებითა და ლექსიკონითურთ), თბ., 1997.

ვ. სილოგავა. ანდრონიკაშვილი მზია კონსტანტინეს ასული (14. X. 1920, თბილისი, — 28.VII.2006, იქვე), ენათმეცნიერი, აღმოსავლეთმცოდნე ინდო-ირანული ენების სპეციალობით. საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979), ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1969). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკულტი კავკ. და აღმოსავლური ენების განხრით (1941). 1942—45 იყო საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტის ასპირანტი და მეცნ. თანამშრომელი. 1945-იდან თსუ-ში კითხულობდა ინდო-ირან. და ინდოევრ. ენათა შედარებითი გრამატიკურს, კურსებს, ასწავლიდა ძვ. და საშ. სპარს. ენებსა და სანსკრიტს. ბ. მრავალი შრომის ავტორია. იკვლევდა ირან. ენების ლექსიკურ-გრამატიკურ სტრუქტურას, ირან.-ქართ. ენობრივი ურთიერთობისა და ეტიმოლოგიის საკითხებს. მისი ფუნდამენტური ნაშრომია „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან“ (ტ. I, 1966; ტ. II, 1996). წიგნში პირველად არის შესწავლილი მონოგრაფიულად ძვ. ქართ. ენის ლექსიკა ინდ.-ირან. ენებთან მიმართებით, მოცემულია მრავალი ქართ. სიტყვის ეტიმოლოგია. ბ-მა პირველმა თარგმნა ქართ. ენაზე სპარს. და ინდ. ლიტერის უძველესი ძეგლების ნიმუშები — „ავესტის“ ნაწილის „იამტების“ ჰიმნები («არმაღანი», 1988), აქემენიდების ძვ. სპარს. წარწერები; ინ-

მ. ანდრონიკაშვილი.

დავით აღმაშენებლის ხელით დაწერილი პირველი და ბოლო სტრიქონი მის ანდერძში შიომღვიმის მონასტრისადმი. 1124.

დ. „რიგვედის“ ჰიმნები და ძვ. ინდ. ეპოსის „მაჰაბჰარატას“ ეპიზოდი „ნალა და დამაჰანტი“ («არმაღანი», 1977).

თხზ. (გარდა სტატიისაში მოხსენიებულია): ირანული სატომო და ადგილის სახელები ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში (V—XIII სს.). — «ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები», ტ. 1. აღმოსავლურ ენათა სერია, თბ., 1954; არაბული სიტყვების სპარსული გზით შემოსვლის შესახებ ქართულში. — «თსუ შრომები», 1965, ტ. 105; შენიშვნები ქართულიდან ოსურში შესული სპარსული სიტყვების შესახებ. — კრ.: «აღმოსავლეთმცოდნეობა», თბ., 1976; ისტორია და ეტიმოლოგია ქართული სიტყვებისა — აღიარება და უარყოფა. — წგ.: აკაკი შანიძე — 100. საიუბილეო კრებული, თბ., 1987; О лексических встречах древнеиндийских языков с картвельскими. — კრ.: Санскрит и древнеиндийская культура, М., 1979; О значении данных картвельстики для иранского языкознания. — კრ.: «Иранское языкознание» Ежегодник, 1982, М., 1987; Ономастические элементы греческих надписей Северного Причерноморья в картвельских языках. Кавказ и Средиземноморье. «Иранское языкознание» Ежегодник, 1982, М., 1987; Ономастические элементы греческих надписей Северного Причерноморья в картвельских языках. Кавказ и Средиземноморье. — «Caucasica-Mediterranea», თბ., 1975; О вавилонских математических терминах. — «სმამ», ახ. სერია, 1, 1996 (თანავტ. გ. ჭოლოშვილი).

მ. შონია.

ანთიმოზ (ანთიმ) ივერიელი (დ. დაახლ. 1650-იან წლებში — 1716), ერისკაცობაში ანდრია, გვარი უცნობია. „ივერიელი“ მისი ეროვნების გამომხატველი ზედწოდებაა. ბერძნ.-რუმინ. წყაროებში იგი ამ სახელით იხსენიება, არაბულში — გურჯით (ქართველი).

ა. ი-ის ყრმობისა და სიჭაბუკის შესახებ ცოტა რამ არის ცნობილი. სიჭაბუკეში იგი საქართველოდან ოსმალებს გაუტაციათ, კონსტანტინოპოლში ტყვეობიდან დაუხსნია იერუსალიმის პატრიარქს, რ-ის კარზე მან მიიღო იმ დროისათვის შესაფერისი განათლება. იყო მხატვარი, მოქანდაკე, ზუროთმოძღვარი და შესანიშნავი მქადაგებელი. იცოდა რამდენიმე უცხო ენა: რუმინ., ძვ. სლავ., არაბ., თურქ., ბერძნ. და სხვ. ღრმად განსწავლული იყო თეოლოგიაში, ლიტურგია და ბუნებისმეტყველებაში. ა. ი. ცნობილია როგორც რუმინეთის საეკლ. და პოლიტ. მოღვაწე, მწერალი, განმანათლებელი და რუმინ. ენის რეფორმატორი.

დაახლ. 1690 ა. ი. ვლახეთის მთავრის — კონსტანტინე ბრინკოვიანუსს

მიწვევით ბუქარესტში ჩავიდა. იყო სნაგოვის მონასტრის წინამძღვარი (1694-იდან), რომნიკის ეპისკოპოსი (1705-იდან), ვლახეთის მიტროპოლიტი (1708-იდან გარდაცვალებამდე).

ა. ი., როგორც ვლახეთის სულიერი მწყემსმთავარი, ეკლესიის ავტოკეფალიისა და სახელმწიფოს დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდა. ამის გამო მას უთანხმოება ჰქონდა რუმინეთის მთავართან, რ-ის ბრძანებით იგი შეიპყრეს, აპყარეს სას. ღირსება, დაუბრუნეს ერობის სახელი — ანდრია, მიუსაჯეს სამუდამო ექსორის სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში, მაგრამ ა. ი. თურქმა ჯარისკაცებმა გელიბოლუს მახლობლად, მდ. ლუჩის ნაპირზე ასო-ასო აკუწეს და მისი სხეულის ნაწილები მდინარეში გადაყარეს.

ა. ი-მა ღრმა კვალი დააჩნია რუმინ. კულტ. ცხოვრებას. მან დააარსა სტამბები ბუქარესტში, სნაგოვის მონასტერში, რომნიკში, ტირგოვიშტეში, სადაც ბერძნ., რუმინ., ძვ. სლავურ, არაბ. ენებზე ბეჭდავდა სას. და სამეცნ. წიგნებს. ვლახეთში მოღვაწეობის 26 წლის მანძილზე მისი უშუალო მონაწილეობით დაიბეჭდა 64 წიგნი. ორიგინ. თხზულებებიდან აღსანიშნავია „ქადაგებანი“, რ-იც ღრმა ეროვნ. სულისკვეთებით არის გამსჭვალული. ა. ი. თვითონ ამზადებდა შრიფტებს, წიგნის თავსამკაულებსა და ბოლოსამკაულებს; გრავირებს ხშირად მინიატიურებითა და ორნამენტებით ამკობდა. ა. ი-მა სასტამბო ხელოვნება შეასწავლა თავის მოწაფეებს, რ-ებიც შემდეგ მის საქმეს აგრძელებდნენ. ა. ი-ის სახელს უკავშირდება თბილისში პირველი სტამბის დაარსება (1709). განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა რუმინ. ენაზე საღვთისმეტყველო ლიტურის თარგმნასა და გამოცემას. ამ მხრივ მან ისეთივე როლი შეასრულა რუმინ. საეკლ. მწერლობაში, როგორც ათონის ქართვ. მამებმა ძვ. ქართ. ლიტურის განვითარებაში. ა. ი-მა საფუძველი ჩაუყარა რუმინ. საღვთისმეტყველო ტერმინოლოგიას. მისი მოღვაწეობის დროს რუმინ. ენა ოფიც. ენად იქცა ეკლესიაში და სახელმწ. დაწესებულებებში.

ა. ი-ს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ვლახეთის ეკლესიის აღორძინებაში. მისი თაოსნობით აგებული და აღდგენილ იქნა 20 ეკლესია-მონასტერი. ეკლესია-მონასტრების დიდი ნაწილი მისი პროექტითაა აშენებული.

ბული, მოხატული და ჩუქურთმებით შემკული. მან XVIII ს. დასაწყ. ქართ. ხელოვნების ელემენტები შეიტანა რუმინ. ქრისტ. ხელოვნებაში. ა. ი-ის მიერ 1706 რესტავრებული „კოზიას“ მონასტრის ორნამენტები ნიკორწმინდისა და იშხნის ტაძრების ორნამენტების მსგავსია, ხოლო 1713—16 ბუქარესტში აგებული „ყოვლად წმიდათა“ მონასტრის („ანთიმოზის მონასტერი“) სარკმლებისა და მთავარი კარის ქართ. ორნამენტები ოსტატურადაა შერწყმული რუმინ. სტილთან. ქართ. ხელოვნების ნიმუშებთან მსგავსებას ამჟღავნებენ ა. ი-ის გამოცემულ წიგნებზე დართული ორნამენტები და მინიატიურები.

ა. ი-მა თავისი მოწამებრივი ცხოვრებით რუმინელი ხალხის სიყვარული დაიმსახურა. 1992 რუმინეთის ეკლესიამ იგი წმინდანად შერაცხა; მისი ხსენების დღედ დააწესა 27 სექტემბერი. საქართველოში მას 26 ივნისს იხსენიებს.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული სტამბის ისტორიისათვის. — კრ.: «ლიტერატურული მემკვიდრეობა», წგ. 1, თბ., 1935; შარაშიძე ქ., პირველი სტამბა საქართველოში (1709—22), თბ., 1955; კურდღელაშვილი შ., ქართული სტამბის ისტორიიდან, თბ., 1959; გვინჩიძე ო., ანთიმ ივერიელი, თბ., 1973; ხომერიკი მ., „ყრმა“ თუ „მონა“. — «კრიტიკა», 1984, № 4; კახაკაშვილი შ., ანთიმოზ ივერიელი, თარგმანი და წინასიტყვაობა ზაირა სამხარაძისა. — «განთიადი», 1991, № 3; თვენი. ქართველ წმინდანთა ცხოვრება, ზუგდიდი, 1997; Джинджихашвили Ф., Антимоз Иверинели, Тб., 1967.

ე. ბუბულაშვილი.

ანთროპონიმი (< ბერძნ. *ánthrōpos* — ადამიანი და *onyma* — სახელი), ინდივიდის აღმნიშვნელი ნებისმიერი წარმოშობის საკუთარი სახელი, რ-საც ესა თუ ის პირი ატარებს. საზოგადო არსებით სახელთაგან განსხვავებით, პირის საკუთარი სახელი შეიძლება იყოს როგორც ოფიციალური, ისე არაოფიციალური. ამასთანავე, ერთი და იგივე საკუთარი სახელი (გიორგი, თამარი, ივანე, ქეთევანი, ვახტანგი, ვაჟა, მანანა, ეთერი, შოთა...) შეიძლება ათეულათასობით ადამიანს ერქვას. ამ სახელთა რაოდენობა კიდევ უფრო გაიზარდება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ იგივე სახელები შესაძლოა სხვა ხალხთა ენებშიც დასტურდებოდეს.

ა. ისეთივე ძვ. წარმონაქმნია, როგორც თვით ადამიანთა საზ-ბა. ნებისმიერი ხალხის ანთროპონიმულ სისტემაში გამოიყოფა მშობლიური (ადგილობრივი) და ნასესხები სახელების მდიდარი ფონდი;

ერთენოვანი ანთროპონიმია დღევანდელ მსოფლიოში, შეიძლება ითქვას, არც არსებობს. ქართ. ბუენოსაის, ბუენოსაის, განარჩევენ საკუთრივ ქართ. და არაქართ., სხვადასხვა ენიდან ნასესხებ საკუთარ სახელებს. ადგილ. საკუთარი სახელები, ნასესხებთან შედარებით, უფრო ძველი და მდგრადია. ამიტომაც არის, რომ სხვადასხვა დროს ნასესხები საკუთარი სახელები ფონეტიკურად უფრო იცვლიან სახეს, ვიდრე საკუთრივ ქართ.-ქართველური ბ-ები.

ადგილ. წარმოშობის საკუთარ სახელებში ძირითადად გამოიყენება მისი მფლობელის ფიზ. და სულიერი (შინაგანი) ნიშან-თვისებანი, აგრეთვე ციურ სხეულთა ან ყვავილ-მცენარეთა სახელწოდებანი (გრძელა II გძელა, მაღალა, შავა, თეთრა, მწითურა, სისვა, ვაჟა, შვენა, ჭრელა, ძილა, უშიშა, მზისახარი, მთვარისა, იამზე, შუქია, მზექალა, ცილა, ცისია, ცისნამია...).

აღმ. და დას. ევროპის ხალხებთან კულტ. კონტაქტებმა, მწიგნობრული თუ ზეპირი სესხების გზით, ჩვენი ეროვნ. ანთროპონიმული ფონდის უჩვეულო სიმრავლე და გამრავალფეროვნება გამოიწვია, თუმცა მას საკუთარი ეროვნ. სახე და თვითმყოფლობა არასოდეს დაუკარგავს. საკუთარ სახელთა ან. ფენის გვერდით კვლავ განაგრძობდა არსებობას პირთა სახელრქმევის ადგილ. ტრადიციები. ამიტომაც იყო, რომ ხშირად ერთი კონკრეტული პირი ერთდროულად რამდენიმე საკუთარ სახელს ატარებდა.

ისტორიულად ქართ. ანთროპონიმული სტრუქტურა, ჩვეულებრივ, ორწევრია. სინტაგმას ქმნის პირის საკუთარი სახელი + ნათ. ბრუნვაში დასმული მამის (წინაპრის) სახელი + გვაროვნული სახელი (-ძე, -შვილი, -ური, -ელ-ი...): გაბრიელ დონაური, ბაკურდუხტ ხარაისძე, სულა ჯაფარიძე, რატი დაფქუაისძე, ვარდან გიონაისძე, მიქაელ მჭევრავაისძე, შერმაზან ჩოლოყაშვილი...

განვითარებული ხანის ფეოდალ. საქართველოში მიწის სავარგულების განკარგვის (მფლობელობის) დამადასტურებელ იურიდ. საბუთებში ორწევრ ანთროპონიმულ სინტაგმას ხშირად ცვლის სამწევრად მოდელი (მამისახლობის აღმნიშვნელი გვაროვნული კუთვნილების ჩვენებით): ხოკრიანთ პაპუჩას შვილი იმედა და იასე, ყველიანთ ბერის შვილი გამახარე, წიბტაური ოქროპირის შვილი ქიტესა, თეზელანთ

ზურაბას შვილი ბერი, ოლაძე პაპი-ას შვილი გივი, წითურაული შიოს შვილი პეტრე, მახარე და გივი...

1930-იანი წლებიდან 1990-იან წლებამდე ქართ. ოფიციალურ ბ-ში (პიროვნების დამადასტურებელ დოკუმენტაციაში) სამწევრიანი სინტაგმა (პირის გვარი, სახელი და მამის სახელი) გამოიყენებოდა. ამჟამად საქართვე. მოქალაქეთა პასპორტიზაცია ორწევრად (გვარი, სახელი) სისტემის გამოყენებით ხდება.

ლიტ.: პაგრატიონი იოანე, შემოკლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავდაზნაურთა გვარებისა, თბ., 1997 (რედაქტორი და გამომცემელი ზ. კაცელაშვილი); ჯანაშია ს., თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, იხ. მისი: შრომები, ტ. III, თბ., 1959; მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962; ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, ტ. 1, თბ., 1966; ჯავახიშვილი ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წგ. 1, თბ., 1967; შანიძე ა., თეოფორული სახელები ქართველურ ენებში. — «მაცნე», 1967, № 2 (ლიტ. იხ. აგრეთვე სტატიასთან ანთროპონიმია).

გ. ბედოშვილი.

ანთროპონიმია, საკუთარი სახელის (გვარის, სახელის, მამის სახელის), პატრონიმების, გვაროვნულ-კრებითი სახელების, ფსევდონიმების, შერქმეული ანუ ზედმეტი სახელის (თიკუნის), მხატვრული ნაწარმოებების, აგრეთვე ხალხ. ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების პერსონაჟთა საკუთარი სახელებისა და მისთ. ერთობლიობა. ტერმ. სამეცნ. მიმოქცევაში გაჩნდა ტერმ. „ტოპონიმის“ ანალოგიით.

გ. ბედოშვილი.

ანთროპონიმია, ონომასტიკის დარგი, რიც მეცნიერულად შეისწავლის ადამიანთა ნებისმიერი საკუთარი სახელის წარმოშობისა და ცვლა-განვითარების ისტორიას, მათ სტრუქტურას, ფუნქციებს, გეოგრაფ. გავრცელების იზოგლოსებს. როგორც ენათმეცნ. დარგი, 1960—70-იან წლებში ჩამოყალიბდა. არჩევენ თეორიულ და გამოყენებით ბ-ს.

თეორიული ბ. თანმიმდევრულად შეისწავლის საკუთარ სახელთა წარმოქმნისა და განვითარების საფეხურებს იმ პროცესების გათვალისწინებით, რეზიტ საუკუნეთა მანძილზე მიმდინარეობდა ენაში. თეორიული ბ-ის სფერო მოიცავს ისეთ კარდინალურ საკითხებს, როგორცაა: ანთროპონიმთა სტრუქტურა, მათი მოდელირება, ანთროპონიმებში ისტ. პლასტების, ანუ ენობრივი დანაშრევების გამოვლე-

ნა და ენათა ურთიერთგავლენის ხასიათი, მასშტაბები, ანთროპონიმული უნივერსალიები. თეორიული ბ. ემყარება კვლევა-ძიების იმავე ფორმებსა და მეთოდებს, რეზიტ ონომასტიკის სხვა — ძირითადი და მომიჯნავე დარგები (ტოპონიმია, ისტ. გეოგრაფია, რელიგიის ისტორია...) იყენებენ.

გამოყენებითი ბ. ძირითადად შეისწავლის პირთა სახელების ნორმების პრობლემატიკას, არკვევს საკუთარი სახელის შეღწევისა და ადაპტირების მექანიზმს მონათესავე და არამონათესავე ენებში. გამოყენებითი ბ-ის ერთ-ერთი ამოცანაა ანთროპონიმული ლექსიკონების შედგენა (იხ. ლიტ.). ამას გარდა, ბ-ის სპეციალისტი მოვალეა აქტიურად ეხმარებოდეს სათანადო სახელმწ. ორგანოებს საიდენტიფიკაციო დოკუმენტების გაფორმებისას ზოგი სადავო სახელის მართლწერის მოგვარებაში. გამოყენებითი ბ. უშუალოდ არის დაკავშირებული მეცნიერების ისეთ დარგებთან, როგორცაა: ისტორია, ეთნოგრაფია, ლინგვისტური გეოგრაფია, ანთროპოლოგია, იურისპრუდენცია, ფოლკლორი, კულტუროლოგია...

საქართველოში ონომასტიკური მუშაობის დიდი ტრადიცია არსებობს.

ლიტ.: ლორთქიფანიძე ი., ქვემო ქართლი XVIII ს. პირველ მეოთხედში, ნაწ. I—II, თბ., 1935; ნაწ. III—IV, თბ., 1938; ლეონიძე გ., ქართული სახელები. — გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1967, 17 მარტი, № 12; „ტბის სულთა მატიაწე“ (გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებელი დაუროთ თ. ენუქიძემ), თბ., 1977; მაისურაძე ი., ქართული გვარსახელები, თბ., 1981 (1990); ჭუმბურიძე ზ., რა გქვია შენ?, თბ., 1982; მისივე, დღევან ქართული, თბ., 1987; დლოტი ა., ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1986; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, თბ., ტ. 1, 1991; ტ. II, 1993; ტ. III, 2004 (გამომცემელია საქართველოს მეცნ. აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტის კოლექტივის მიერ); გურიის თავადთა და აზნაურთა ოჯახები (ზ. ჭუმბურიძისა და ქ. ჩხატარაიშვილის რედაქციით, ფოტოტიპური გამოცემა), თბ., 1993; გაგულაშვილი ი., ქართული გვარები, საკუთარი სახელები (ებრაულ სახელთა მცირე ლექსიკონი), ქუთაისი, 1993; ახუაშვილი ი., ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1994; ჯომიდავა ნ., კოლხური გვარ-სახელები, თბ., 1996; ბექურიშვილი ი., ასი აჭარული გვარი, ბათ., 1996; სილაგაძე ა., თორაძე ა., გვარ-სახელები საქართველოში (საცნობარო გამოცემა), თბ., 1997.

გ. ბედოშვილი.

ანისის ქართული ღარფერაბი, ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ამოკვეთილი ძველი სომხურის

ისტ. დედაქალაქის — ანისის ქართ. მართლმადიდებელი ეკლესიის კედლებზე. წარწერების უმრავლესობა ქართ. ფეოდ. სახელმწიფოს ძლიერების ხანას განეკუთვნება და XII ს. დასასრ., XIII ს-ით თარიღდება. ქართ. ენის წერილობითი ძეგლების ასე შორს გავრცელება სამხრ. კავკასიაში (ასევე ჩრდ-ით — კავკასიონის გადაღმა) ქვეყნის პოლიტ. ჰეგემონობის მაჩვენებელია. ა. ძ. წ-ის მნიშვნელოვანი ნაწილი იმ დროს განეკუთვნება, როდესაც ანისი საქართველოს შემადგენლობაში იყო ან მას ექვემდებარებოდა. საყურადღებოა, რომ 1320-შიც კი, როდესაც ქვეყანაში მონღოლები ბატონობდნენ, ანისი და მისი მიმდებარე ტერიტორიები მაინც საქართველოს შემადგენლობაში ითვლებოდა, როგორც ამას ამტკიცებს ანისის ე. წ. მანუქის მეჩეთზე ამოკვეთილი სპარსულენოვანი ეპიგრაფიკული საბუთი — აბუ საიდ ბაჰადურ-ხანის იარლიყი.

ა. ძ. წ-თა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ორი ეპიგრაფიკული საბუთი — 1218 და 1288 წლებისა. პირველი წარმოადგენს კათალიკოს ეტიფანეს „დაწერილს“ (იხ. დაწერილი); აღმოჩენილია 1911 აკად. ნ. მარის ხელმძღვანელობით ანისის არქეოლ. გათხრებისას ერთ-ერთი ქართ. ეკლესიის ნანგრევების გაწმენდის დროს. წარწერა

ქვები მიწით იყო დაფარული. მათი აწყობის შემდეგ დიდი მოცულობის ტექსტი მთლიანად გაიმართა. წარწერა ამოკვეთილია 20 სტრიქონად, 50-ზე მეტ ქვეს ფილაზე. პირველი 19 სტრიქონი ქართ. ასომთავრულითაა ნაწერი, ხოლო მე-20 — სომხური დამტკიცება — ერკათავირით. წარწერის ფილების ადგილსამყოფელი ამჟამად უცნობია (1915, I მსოფლიო ომის დროს, როდესაც ანისი და მისი მიმდებარე ადგილები თურქეთმა დაიკავა, ანისის მუზეუმის თანამშრომლებმა, სხვა არქეოლ. მასალასთან ერთად, რთა გამოზიდვაც ვერ მოხერხდა, წარწერის ფილები კვლავ მიწაში ჩაფლეს).

„დაწერილი“ წარმოადგენს ლაშა გიორგის დროინდელი ქართლის კათალიკოსის — ეტიფანეს განჩინებას ანისის მართლმადიდებელ მრევლისა და სამღვდლოებისადმი. განჩინების მიზეზი შემდეგი ყოფილა: 1218-ის წინა ხანებში ანისის ქართულენოვან მართლმადიდებელ მრევლსა და სამღვდლოებას შორის განხეთქილება ჩამოვარდნილა საეკლ. გადასახადების თაობაზე. როგორც წარწერის ტექსტიდან ჩანს, სამღვდლოება ყოველი ქორწინებისა („გუირგუინთა კურთხევისათჳს“) და მიცვალებულის წესის აგებისათვის („მკუდარისათჳს“) მრევლისაგან ითხოვდა 100-100 დრამას. ამით უკმაყოფილო მრევლის ერთ ნაწილს წირვა-ლოცვაზე დასწრება შეუწყვეტია, ხოლო ანის საპასუხოდ მისი ჩატარება — სამღვდლოების ასევე ერთ ნაწილს. სწორედ ამიტომ წერს კათალიკოსი: „ლოცვასა ნუცა თქუენ დააკლდებით და ნუცა თქუენო“. „დაწერილი“ ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში კათალიკოსი სამღვდლოებას მიმართავს: „უსასყიდლოდ მიღებულს, უსასყიდლოდ მისცემდით“ (მათე, 10, 8). შემდეგ განმარტავს სახარების ამ ადგილს და წერს: „ესე იგი არს, ვეტყუის ღმერთი უკუდავი — „ჩემდა რაჲ მივიცემდე მადლისა მისთვის, რომელი ჩემგან მიიღით? თქუენცა ჰყიდდით დიდსა მადლსა ჩემგან უსყიდულსა. უკეთუ მე უსასყიდლოდ მომიცემიდეს, არც თქუენგან ჯერ-არს სყიდაჲ ლოცვათა ერისა მიმართ“. მეორე ნაწილში კათალიკოსი მრევლს მიმართავს: „უფროჲსად მზიარულებით მისცემდით, თუინიერ დაჭირებისა, რამეთუ „მზიარულებით მისაცემელი უფუარს უფალსა“ (მდრ. 2 კორინთ. 9, 7). შემდეგ იგი მოძღვრავს მრევ-

ლს: „მკუიდრონო ამის ქალაქისანო ქართველნო, რაოდენცა პირველად დიდად პატივცემდით(!) მღელღოთაგან გიგმს ლოცვაჲ და წირვაჲ, ნუ გეწყინების მათთვის ძალისაგებრი მისაცემელი!“

ბოლოს კათალიკოსი მიმართავს განჩინების ორსავე ობიექტს: „და თქუენ გიყუარდენ, ვითარცა მამანი სულიერნი, და მათ უყუარდით, ვითარცა შვილნი სულიერნი...“. კათალიკოსი ეტიფანე, განჩინების მიხედვით, მაინც მრევლს მიმხრობია; დავა, როგორც ჩანს, მის სასარგებლოდ გადაუწყვეტია და ორივე შემთხვევისათვის საეკლ. გადასახადი 100 დრამის ნაცვლად 100 „ტფილური“ განუსაზღვრავს. რაც შეეხება ფულის ერთეულს — „ტფილურს“, იგი სხვაგან არ გვხვდება. როგორც ჩანს, ეტიფანეს დროსაც ახალი შემოსული იყო, რადგან კათალიკოსი განმარტავს: „ტფილური ასი დრამაჲ იგი იყოს — დანგი ერთი ჯ მიეცეს“, ე. ი. ერთი დანგი სამი ტფილური არისო. მრევლის ერთ-ერთ გადასახადად კათალიკოსი „ზროხის ტყავს“ ადგენს და წერს: „ზროხის ტყავი, რომელ ერთობ წავიღიათ აქამდის, აჲ საწირავადვე მისცემდით თუითო შოლტსა“. „ზროხის ტყავში“, ცხადია, იგულისხმება მიცვალებულის სულის სახელზე დაკლული საქონლის (ხარის ან ძროხის) ტყავი, რ-შიც წილი ეკლესიასაც ედო. კათალიკოსის ისიც შეუმცირებია და ერთი „შოლტი“ (ნაჭრით) განუსაზღვრავს. ეტიფანე კათალიკოსის განჩინებას ტექსტის ბოლოს სომხ. ენაზე ამოწმებენ ანისის ადგილ. ხელისუფლები — ეპისკოპოსი მეუფე გრიგოლი და ქალაქის ამირა ვაჰრაბი. განჩინებას მიწერილი აქვს ორი თარიღი: ქართული — „ქრონიკონსა ჯლჳ“ და სომხური „წელი 667“, ჩვენი წელთაღრიცხვით ორივე 1218-ია. საყურადღებოა, რომ ქართულში **წ**-ს ნაცვლად, მისი მნიშვნელობით **ჰ**-ს არის დასმული. ეს წერილობითი ძეგლებში იშვიათად, მაგრამ სხვაგანაც, გვხვდება.

მეორე ქართ. ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი ანისის სხვა ქართ. მართლმადიდებელი ეკლესიის სამხრ. კედელზე, სამეცნ. წრეებში ცნობილია 1910-იანი წლებიდან. წარწერის ფოტო, გრაფიკული მონახაზი, ასომთავრული და გაშიფრული მხედრული ტექსტები გამოქვეყნდა 1980. ეკლესია, რის კედელზეც ამოკვეთილი იყო წარწერა, ამჟამად დაანგრეულია. საქართვეო. მუზეუმის ფოტო-

ანისი. სამადინის წარწერა. 1288.

ანისი. ეტიფანე კათალიკოსის წარწერა. 1218.

თეკაში ინახება წარწერის ფოტონეგატივი (№ 11653—1854), ხოლო ხელნაწ. ინ-ტში, ი. ჯავახიშვილის პირად საარქივო ფონდში — ძალზე დაზიანებული და ნაკლული წარწერის ტექსტის სამი გადმონაწერი — ორი ნ. მარის ავტოგრაფია, ხოლო ერთი — ი. ჯავახიშვილისა. ნ. მარს წარწერა გამოსაცემად ი. ჯავახიშვილისათვის გადაუცია, მაგრამ მას ეს არ განუხორციელებია.

ეკლესია და, კერძოდ, მისი კედელი, რ-ზეც წარწერა იყო ამოკვეთილი, ძლიერ დაზიანებულია. მართალია, წარწერა შედგება 23 სტრიქონისაგან, მაგრამ გაბმული ტექსტი იკითხება მხოლოდ მე-16–23-ე სტრიქონებში. წარწერის შესახებ არსებული მასალების ურთიერთშეჯერებით გაირკვა, რომ იგი წარმოადგენს XIII ს. II ნახ. ანისის ცნობილი მოღვაწის, ეროვნებით სომხის, მაგრამ სარწმუნოებით მართლმადიდებლის — პარონ სამადინის მიერ 1288 გაცემულ საბუთს.

წარწერა შეეხება ანისის მოსახლეობის ან მისი ნაწილის მიერ სეხსისა თუ გადასახადის გადახდას. წარწერა მნიშვნელოვანია იმიტომ, რომ მასში დასტურდება მონღოლთა ბატონობის დროს სასა-მონღოლთა და ამიერკავკასიაში გავრცელებული გადასახადები: თალარი, ნამარი, ტამლა, ყაფჩერი, მალი, იამი; აგრეთვე ტერმინები: ბაჟ-ტამლა, ტამლაჩი, თეთრი, ტამლის ამოგდება და სხვ. ტერმინთა გარკვეული ნაწილი მხოლოდ ამ წარწერის ტექსტში გვხვდება (თალარი, ნამარი, ბაჟ-ტამლა, ტამლაჩი). ცალკე უნდა აღინიშნოს წარწერაში დადასტურებული ტამლის შესახებ, რისგანაც უწარმოებიათ ტერმინები — ტამლაჩი და ბაჟ-ტამ-

ლა. პირველი ნიშნავდა ტამლის ამკრეფს, ხოლო მეორე — საქონელზე გადასახადს, წარმოქმნილს ქართ. და მონღ. შესაბამისი ტერმინების შეერთებით. ტამლა მონღოლთა სახელმწიფოს ძირითადი გადასახადი იყო. დაწესდა XIII ს. 70-იანი წლებიდან და გაუქმდა 1565. მონღოლთა იმპერიის დაშლის შემდეგ საკუთრივ მონღოლთა, კერძოდ ილხანთა, სახელმწიფოში არაერთხელ უცდიათ მისი გაუქმება („ტამლის ამოგდება“), მაგრამ უშედეგოდ. გადაწყვეტილება ერთ-ერთი ასეთი ცდის შესახებ დაუცავს ანისის ამ წარწერას. ტექსტის ბოლოს დასმულია თარიღი — „ქრონიკონი ფჳ“, ე. ი. 1288.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში, ტფ., 1934 (იგივე, იხ. მისი: ქართველი ერის ისტორია, წგ. 3, თბ., 1966; თხზ., ტ. 3, თბ., 1982); სილოგავა ვ., სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1980, № 2; მისივე, ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა. — კრ.: «ახალციხე-ყარსი» (სიმპოზიუმის მასალები), ახალციხე-ყარსი, 2001 (ქართ. და თურქ. ენებზე); Марр Н. Я., Надпись Епипия, католикаса Грузии (Из раскопок в Ани 1910). — «Известия Императорской Академии наук», СПб., 1910, № 117; Дондуа В. Д., К социально-экономической жизни средневековой Грузии по Анийской надписи (1218) Епифания. — კრ.: «Академия наук СССР академику Н. Я. Марру», М.—Л., 1935 (იგივე, იხ. მისი: «საისტორიო ძიებანი», I, თბ., 1967).

ვ. სილოგავა.

ანლაუტი (გერმ. Anlaut), თავკიდური, ინიციალი, სიტყვის (ძირის) დასაწყისი ბგერა, ბგერათმimდეგრობა, მარცვლი, რ-იც ხასიათდება სპეციფიკური ფონეტიკური ფონოლოგიური თავისებურებებით.

მაგ., ფონეტიკური თავკიდურია ის ბგერა, რასაც აქვს თავისი საკუთარი შემართვა. ასეთია ყოველი ბგერა პაუზის შემდეგ. ხშირად ა-ის ბგერათმimდეგრობა განსხვავებულია ინლაუტის ან აუსლაუტის ბგერათმimდეგრობებისაგან. მაგ., ქართულში ბგერათმimდეგრობები — CSC (ბრძ, ბრკ, თრგ, წრფ, ჩრდ, ჩრჩ...) და CSCS (სრსვ, გრგვ, თრთვ, ღრტვ...) რეალიზდება მხოლოდ თავკიდურში.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჟღენტი ს., ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I, თბ., 1960; ფიგტი პ., ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თარგმ. ფრანგ-იდან, თბ., 1961; მდივანი რ., ფონემათა დისტრიბუციული აღრიცხვისათვის თანამედროვე ქართულში. — «მაცნე», 1966, №1; ქობალავა ი., CVC ტიპის ძირითად ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში. II. — «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», III, თბ., 1972; უთურგაიძე თ., ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბ., 1976.

ნ. კიზირია.

ანომალია (ბერძნ. anomalía — უსწორმასწორობა, უწესრიგობა), მოვლენა, როცა ენაში მიღებული საზოგადო წესი, საყოველთაოდ დადგენილი ნორმა დარღვევულია ამა თუ იმ სახით. ა. ფონეტიკ. ფაქტორის გავლენის, სალიტი. ენის განვითარების სხვადასხვა ეპოქის ან სხვადასხვა დიალექტისა და სალიტი. ენის ფორმათა ერთმანეთში შერევის შედეგია. მაგ., ცნობილია, რომ ზმნაში II სუბიექტ. პირის ნიშნად გარკვეული ბგერების წინ შეიძლება იხმარებოდეს **ჰ** ან **ს**. მაგრამ ხანმეტობის დროიდან დღემდე შემონახულია მხოლოდ სამი ზმნა, რთაც ამ პირის ნიშნად **ხ** აქვთ: **ხ-არ** და **ხ-ვალ** (მი-**ხ**-ვალ). ეს ახლანდ. სალიტი. ენის თვალსაზრისით ად შეიძლება ჩაითვალოს. დადგენილ ნორმათა მიხედვით, თანამედროვე სალიტი. ენაში გაბატონებულ, წესებრივ ფორმებად ითვლება ორპირიანი გარდაუვალი ენებით გვარის ზმნებისათვის II თურმეობითში — შეჰკითხებოდა, გასწენოდა; ორპირიანი გარდამავალი ზმნებისათვის I თურმეობითისა და II თურმეობითში — გაუყიდა და გაუყიდა. XIX ს. 60-იანი წლებიდან, როცა დიალექტურ მეტყველებას ფართოდ გაეღო კარი, ლიტ. ენაში სპორადულად გაჩნდა პარალელური, არარეგულარული ფორმები: შეჰკითხებოდა, გასწენოდა და გაუყიდა, რ-ებიც არ შეესატყვისება ფორმაწარმოების საერთო, სტანდარტულ ტიპს.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953.

ა. მარტიროსოვი.

ანჟამბემანი (ფრანგ. enjambement — გადატანა), მეტყველების მარკირებული ფორმის — ლექსის რიტმული ორგანიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი: სინტაქსურად მთლიანი ფრაზის (ან სინტაგმის) გადატანა ერთი სტრიქონიდან მომდევნოში, ანუ ფრაზის მეტრული და სინტაქსური დაბოლოების თანხვედრის დარღვევა, მათი ე. წ. ინტონაციური კონფლიქტი. ფართო გაგებით ა. ეწოდება სალექსო მეტყველების მეტრული (რიტმული) და სინტაქსური დანაწევრების ნებისმიერ დაუმთავრებლობას ერთი ფრაზის (წინადადების) ფარგლებში, მაგ., ცეზურით მყარი სიტყვათშესაძლების გაყოფას ერთი სტრიქონის ფარგლებშიც კი.

ქართ. ფილოლოგიაში გაბატონებული თვალსაზრისით, ა-ის გაჩენა ქართ. პოეტურ მეტყველებაში ნ. ბართათვილის სახელს უკავშირდება (ა. გაწერულია, ა. ხინთიბიძე). ა-ის სიძველის უარსაყოფად მიღებული არგუმენტის თანახმად, იგი გამოწვეულია ცეზურის შესუსტებით: სადაც ძლიერია ცეზურა, იქ ა. არ ჩნდება და — პირიქით. მათი თანაარსებობა არაკანონიკურად არის მიჩნეული (ა. ხინთიბიძე), მაგრამ, როგორც ქართ. (და ქართველური) მარკირებული მეტყველების ნიმუშებიდან ჩანს, ლექსთწყობაში ა. ჩვეულებრივი მოვლენაა, როგორც ხალხ., ასევე პროფესიულ პოეტურ მეტყველებაში (მ. ქურდიანი. ა. სილაგაძე): ძმაილამ, ძმაო, შენ მამკლავი / ხატშია ვნახე, სერობასა... (ხმით ნატირალი); თათარას ჯვალაბაურის / შვილს ყამარიძე ჰქვია... (ხალხ.); აპა ბეჭედნი საფლავისანი ჰგია / აღუტეხელად, აპა სამისა დღისა / მკუდარი განხრწნადი აღდგომილ არს უხრწნელად... (მიქაელ მოდრეკილი, X ს.); ამა ქალაქსა წესია, დღესა მას ნავროზობასა / არცა ვინ ვაჭრობს ვაჭარი, არცა ვინ წავა ვოზობასა... (შოთა რუსთ.); ნავაის ესე ამბავი ჩაღათურისა ენითა / უთქვამს, და მისებრ მეღუქსე სხვა ვინმცა ვიაზრენითა?... (ნ. ციცი, XVII ს.) და სხვ.

ა. ქართ. (და ქართველური) ლექსის მეტრული რეპერტუარის რიტმული ვარიანტების ერთ-ერთი უძველესი (ფუძემდის დონეზე რეკონსტრუირებადი) ფაქტორია.

მ. ქურდიანი.

ანტონი I (ერისკაცობაში — თეიმურაზ ბაგრატიონი) [17 (28). X.

1720 — 1 (12). III. 1788], საეკლესიო და სახელმწიფო მოღვაწე, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი, მწერალი და მთარგმნელი, ღვთისმეტყველი და მეცნიერი, პედაგოგი და პოლიტიკოსი... მის სახელთან არის დაკავშირებული XVIII ს. II ნახ. საქართველოს მეცნ., კულტ. და საგანმან. ცხოვრება (ეკლესიამონასტრების აღდგენა, სკოლების, ბიბ-კების, თეატრის დაარსება, სასტამბო საქმის მოწესრიგება, სახელმძღვანელოების შექმნა...).

ა. I-ის მრავალმხრივ შემოქმედებით მემკვიდრეობაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია გრამატიკ. მოძღვრებას, რ-ის მიხედვით იგი წარმოგვიდგება როგორც უაღრესად განსწავლული, ძვ. და მისი თანამედროვე ქართულის შედმიწვევით მცოდნე, საერთოდ, ენის ბუნებაში ღრმად ჩახედული მკვლევარი, ფართო თვალთახედვის მწიგნობარი. მისი „ქართული ღრამატიკა“ (პირველი რედაქცია — 1753, მეორე — 1767) იყო არა მხოლოდ პირველი სრული სასკოლო გრამატიკა, არამედ პირველი ქართ. გრამატიკაც, რ-მაც უდიდესი როლი შეასრულა შემდეგდროინდელი ქართ. გრამატიკ. აზრის განვითარებაში.

ა. I-ის ცნობით, წინაპართა დიდ ნამოღვაწარში (იგარაუდება კანონიკურ წიგნთა გადმოღება და კომენტირება, თეოლ.-ფილოს. ნაშრომების შექმნა...) ვერ მოიძებნა გრამატიკის სახელმძღვანელო და მეფეები — თეიმურაზ II და ერეკლე II „...წადნოლდეს პოვნასა ღრამატიკისა კანუნთასა“. ა. I სწორედ მათი დავალებით შესდგომია საგრამატიკო საქმიანობას ფ. ყაითმაზაშვილთან ერთად, რ-იც კარგად ყოფილა გათვითცნობიერებული სომხ. გრამატიკ. ლიტ-რაში. მეორე მხრივ, ა. I-ს სას. მოღვაწეობის დაწყებიდანვე მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა კათოლიკე მისიონერებთან, რ-ებიც აქტიურად მოღვაწეობდნენ საქართველოში XVII ს. 30-იანი წლებიდან. ისინი ადგენდნენ ქართ. ენის სახელმძღვანელოებსა და ორენოვან (ქართ.-იტალ. და იტალ.-ქართ.) ლექსიკონებს, რ-ებშიც საკმაოდ კვალიფიციურად იყო წარმოდგენილი ცნობები ქართ. ენის ლექსიკისა და გრამატიკ. წყობის შესახებ; ა. I ასევე კარგად იცნობდა ს.-ს. ორბელიანის ქართულ ლექსიკონს, რ-იც, აგრეთვე კათოლიკე მისიონერთა გავლენით, მდიდარ ინფორმაციას შეიცავდა ქართ. ლექსიკისა და გრამატიკის შესახებ.

აღსანიშნავია, რომ სულხან-საბა და ა. I-იც, ერთი მხრივ, განსაკუთრებით გამოკვეთენ თავიანთ დამოკიდებულებას სომხ. სალექსიკონო და საგრამატიკო ლიტ-რასთან, მეორე მხრივ, ჩქმალავენ ღრმა კავშირს იტალ. სამყაროსთან, რაც მკაფიოდ არის ასახული როგორც სულხან-საბას ქართულ ლექსიკონში, ისე ა. I-ის ქართ. გრამატიკაში. ეს გამოწვეულია იმ რეპრესიებით, რ-საც განიცდიდნენ ისინი კათოლიკე მისიონერებთან კავშირის გამო. იტალ. მისიონერებთან ურთიერთობის მხრივ საყურადღებოა ა. I-ის განცხადება: რასაც მე და ფილიპე ვერ ვიგებდით, იმას იტალიელი მისიონერები გვაგებინებდნენ.

1755-იდან მოყოლებული, 6 წლის განმავლობაში ა. I რუსეთში იმყოფებოდა. იქ გაეცნო ვერ. ენების გრამატიკებს. განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა მეტყველების ნაწილთა მიმართ, როგორც კონკრეტულ ენათა, ისე ზოგადი თვალსაზრისით. „ქართული ღრამატიკის“ II რედაქცია უკვე ლინგვისტიკაში ფრიად განსწავლული, დიდი ერუდიციის მქონე ადამიანის დაწერილია. გრამატიკაში არსებითად გამოკვეთილი და აღნუსხულია ქართ. ენის მეტყველების ნაწილთა გრამატიკ. კატეგორიები და მათი რეალიზაციის ფორმები, ჩამოყალიბებულია სათანადო პარადიგმები. ა. I პარადიგმებით იძლევა თავისი დროის სალიტ. ენის ნორმებს. მისი აზრით, სალიტ. ენა ერთია და მის ნორმებს უნდა ემორჩილებოდეს ყველა. ნორმები აშკარად ამჟღავნებს სალიტ. ენის დემოკრატიზაციის ტენდენციებს: 1. პარადიგმებში აღარ არის შეტანილი ხალხისათვის გაუგებარი სამწერლობო ქართულის ფორმები; 2. გრამატიკაში აღმოჩნდა ისეთი ფორმები, რ-ებიც არ გვხვდება ძვ. ქართულსა და საშ. ქართულის დასაწყისში, მაგრამ გავრცელებულია ხალხ. მეტყველებაში. მაგ., საკუთარი სახელები წოდ. ბრუნვაში, ძვ. ქართულის მსგავსად, ფუძის სახით არის წარმოდგენილი, საზ. სახელები კი — **თ** სუფიქსით. ძვ. ქართულიდან მოყოლებული, თუ ერთი და იმავე საკუთარი სახელით ერთდროულად რამდენიმე პირს აღნიშნავდნენ, იგი ბრუნებისას საზოგადო სახელს უტოლდებოდა — ნაწევარსაც იღებდა და **თ** სუფიქსსაც წოდ. ბრუნვის მრ. რიცხვში. ა. I-ის გრამატიკის პარადიგმებში მხ. რიცხვში გვაქვს მარია, მრ. რიცხვში კი

— მარიამნო, საზოგადო სახელები კი ამ -ო სუფიქსს ორსავე რიცხვში იღებენ: არსებაო, არსებანო... ხალხ. მეტყველების ფორმათა (მარიამო, დანიელო) ნაცვლად სამწერლობო ენის ტრადიციით შემონახული ფორმების (მარიამ, დანიელ) ნორმად მიღება გამართლებული იყო იმით, რომ ისინი იმ დროსაც და შემდეგაც გასაგებია ყველასათვის. სწორედ ამიტომ მიმართვის ეს ფორმები დღემდე დაცულია სალიტ. ნორმებით.

ბ. I-მა, კათოლიკე მისიონერთაგან განსხვავებით, ბრუნების სისტემაში შეიტანა მოთხრობითი და მოქმედებითი, მაგრამ დააკლო ვითარებითი ბრუნვა, რაც მანამდე მხოლოდ სულხან-საბამ გამოყოფაზე ბრუნვად. ბ. I-ის ბრუნების სისტემაში ზედმეტია შემასმენლობითი და დაწყებითი ბრუნვები, რეზიკ ლათინურიდან ქართულში გადმოიტანეს იტალ. მისიონერებმა (იხ. მაჯო ფრანცისკო-მარია და სხვ.) და შემორჩა სახელთა ბრუნების ქართ. პარადიგმებს, თუმცა შემასმენლობითი ბრუნვა ბ. I-ს ზედმეტად მიაჩნდა ქართ. ენისათვის. რაციონალური პრინციპები აიძულებდა მას ქართ. სახელის ბრუნებაში დაეშვა ეს ბრუნვა. მრ. რიცხვში სახელისათვის იგი არჩევს სამეტყველო ენაში უფრო გავრცელებულ **ჟბ** სუფიქსს, **-ფ** სუფიქსს მარტო სახელობითსა და წოდებითში ტოვებს; ზმნათა უღლებიდან სალიტ. ენის დემოკრატიზაციის თვალსაზრისით საყურადღებოა ბ. I-ის გრამატიკის I და II რედაქციების შედარება, ერთი მხრივ, და II რედაქციის I და II ნაწილებისა — მეორე მხრივ. I რედაქციაში უღლების პარადიგმაში ნახმარია ძვ. ქართ. აწმყოს ხოლმეობითისა და ბრძანებითის ფორმები, როგორცაა: აქუს, აგრეთვე აქუნ (მრ. რიცხვის გავებით), მოვალნ... იყავნ, შეკარნ... არიედ, იყუნედ და სხვ. არც ერთი ამ ფორმათაგანი II რედაქციის პარადიგმაში აღარ გვხვდება. ისინი შეცვლილია გვიანდ., სამეტყველო ქართულისათვის მისაღები ფორმებით: აქუს, მოვალს, იყოს, შეკრას, არიან, იყუნენ და სხვ.

II რედაქციის II ნაწილში წარმოდგენილია ენობრივ მონაცემთა გრამატიკა. ანალიზი — მორფემათა იდენტიფიკაცია და მათი ურთიერთობის წესები. ბ. I **-ფ**, **-ედ** სუფიქსებს და პირდ. ობიექტის სიმრავლის გამომხატველ **-ენ**, **-ფ** სუფიქსებს თითქმის თანამედროვე დონეზე ანალიზებს: დადგენილია ობი-

ექტის სიმრავლის **-ენ** სუფიქსის გრამატიკა. ფუნქცია და მის **/ჟენ/** და **-ფ** ალომორფთა განაწილების წესები. მაგრამ სუფიქსიან ფორმებს I ნაწილის პარადიგმაში ვერ გვხვდებით, რადგან სამეტყველო ქართულში ქართლ-კახეთსა და დას. საქართველოში ისინი აღარ იხმარებოდა, რაც იქიდან ჩანს, რომ მათ მანამდე მაჯო და სხვა იტალ. მისიონერები არც კი ახსენებენ; სამაგიეროდ, ბ. I-ს გრამატიკაში შეაქვს მეორეული კაუზატივის ისეთი ფორმები, რთაც სამწერლობო ენის ტრადიციად არ ჰქონდათ, მაგრამ იხმარებოდნენ სამეტყველო ქართულში (ასეთია ოთხაქტანტინი ფორმები: ვაკეთებინებინებ, ვაჭრებინებინებ და სხვ.). ისინი შემდეგ ბ. I-ს გამოგონილ, ხელოვნურ ფორმებად ჩაუთვალეს, მაგრამ ქართულსა და იმერულში ასეთი ფორმები დღემდე დასტურდება. ამდენად, მათი შეტანა ნორმატიულ პარადიგმაში ენის დემოკრატიზაციის მიზნით ხდებოდა: ისინი ხალხის მეტყველებაში იყო, ჰქონდათ სპეციფ. შინაარსი და, ამდენად, საჭირო იყო მათი სალიტ. ენის მიმოქცევაში შეტანა. ასევე აღსანიშნავია III სერიის მეშველზმნიანი ფორმების (შემიკრუხარ, შეუკრუხარ, შეგიკრუხარ და სხვ.) შემოტანა სალიტ. ენაში. ამ ფორმებს ვერ გვხვდებით იტალ. მისიონერთა უფრო ადრე შემქმნილ გრამატიკაში. ტრაქტატებსა და ლექსიკონებში, მაგრამ ბუნებრივი იყო სამეტყველო ქართულისათვის და გარკვეული ტრადიციაც ჰქონდა სამწერლობო ენაში ძვ. ქართულის მიწურულიდან (X ს.): შდრ. ძვ. ქართულის შემიკრევი, შეხუკრევი, შეგიკრევი... უნდა აღინიშნოს აგრეთვე დინამიკურ ზმნათა აწმყოს პარადიგმაში ზმნისწინიანი ფორმების შეტანა; მომავალი ამავე პარადიგმაში კავშირებითის ფორმებით იყო წარმოდგენილი, მსგავსად ძვ. ქართულისა, რაც ზოგ მკვლევარს აძლევდა იმის თქმის საბაბს, რომ ბ. I-მა შექმნა არა მისი დროის, არამედ ძვ. ქართ. ენის გრამატიკა, ასე, მაგ., აწმყოს შევკრავ, განვბან... ფორმებთან ერთად მომავლის ფორმებია შევკრა, განვბანო და სხვ. იტალ. მისიონერთა მიერ XVII—XVIII სს-ში შედგენილ გრამატიკებსა და ლექსიკონებში ხშირია ზმნისწინიანი დინამიკური ფორმები ახლანდ. დროის გავებით: გავგზავნი, შევიტყობ, მოვკლავ, გავაგდებ და სხვ., რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ბ. I-ის დროს სამეტყველო ქართულში დროთა გამომხატვის ძვ. ნორმა

ჯერ კიდევ მოლიანად შეცვლილი არ იყო. ასეთ ვითარებაში ბ. I-ის, როგორც გრამატიკის, მიდრეკილება მკაცრი გრამატიკის წესებისაკენ გასაგები ხდება.

რაც შეეხება გრამატიკ. ტერმინოლოგიას, „ქართულ ლრამატიკაში“ ეს ტერმინები შემოსულია სამი გზით: ძველი ქართ. ფილოს.-თეოლ. მწერლობიდან, მხითარ სებასტაციის გრამატიკიდან და იტალ. მისიონერთა გრამატიკიდან. ნაშრომებიდან. სამივე წყარო ემყარებოდა ლათ.-ბიზანტ. ტერმინოლოგიას.

ლიტ.: პაბუნაშვილი ე., ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, თბ., 1970; ავალიანი ს., ანტონ პირველი (ბაგრატიონი), თბ., 1987; უთურგაიძე თ., ქართული ენის შესწავლის ისტორია, თბ., 1999.

თ. უთურგაიძე.

ანტონიზმი (< ბერძნ. anti- — წინააღმდეგ, საპირისპირო, onyma — სახელი), სემანტიკურად დაპირისპირებული სიტყვები (ერთი მეტყველების ნაწილის ფარგლებში). ზოგი განსაზღვრის მიხედვით, ბ. I მხოლოდ ზედსართავები ან მათგან ნაწარმოები აბსტრ. სახელები ქმნიან (კეთილი — ბოროტი, სიკეთე — ბოროტება), სხვა განსაზღვრის მიხედვით კი — ზმნებიც, ნაცვალსახელებიც, ზმნიზებლებიც: გაიღვიძა — დაიძინა, ყველა — არავინ, ხშირად — იშვიათად და ა. შ.

ანტონიზმი დაპირისპირება ორგვარია: 1. კონტრარული, რის დროსაც დაპირისპირებული ცნებები გამოიხატება ხარისხობრივად განსხვავებულ ნიშან-თვისებათა მწკრივის კიდურა წვერებით: ყოველთვის (— ხშირად — ზოგჯერ — იშვიათად) — არასდროს. ასეთი ბ., როგორც წესი, სხვადასხვა ფუძის სიტყვებია (შავი — თეთრი, გრძელი — მოკლე); 2. კონტრადიქტორული, რის დროსაც ერთი ცნების ნიშან-თვისებები მეორე ცნებაში უარიყოფა: სწორი — არასწორი, ლამაზი — ულამაზო. ამ შემთხვევაში დაპირისპირება დერეგაციულ აფიქსებს, უარყოფით ნაწილაკებს ან ზმნისწინებს ეკისრებათ. შდრ.: ჭკვიანი — უჭკუო, ბედნიერი — უბედური; ყოფნა — არყოფნა, იშვიათად — არა-იშვიათად; ახტა — დახტა, შესვლა — გამოსვლა... მაგრამ აფიქსური წარმოებით დაპირისპირებული მეწველებები ყოველთვის ვერ ქმნიან რეალურ ბ. I. შდრ.: მანკიანი, მანკიერი — უმანკო, მაგრამ თითი — არათითი. ეს ვითარება ზოგჯერ ისტ. ფაქტორებითაა შეპირობებული.

პოლისემიურ სიტყვას, ჩვეულებრივ, ერთზე მეტი ანტონიმი შეესა-

ბამება: მძიმე (ტვირთი) — მსუბუქი, მძიმე (ცხოვრება) — ადვილი, მძიმე (ნაბიჯი, სიარული) — სწრაფი; მსუქანი (კაცი) — გამხდარი, მსუქანი (ხორცი) — მჭლე. მაგრამ პოლისემიას ა-თა სიმრავლისათვის ყოველთვის არა აქვს მნიშვნელობა. მაგ., სიტყვა „ერთ“-ს სხვადასხვა კონტექსტში შეიძლება დაუპირისპირდეს სიტყვები: ორი, მეორე, მრავალი, ცხრა, ასი, ათასი და ა. შ.

ანტიონიმური წყვილები ხშირად რთული სიტყვებისა (ორმნიშვნელობიანი კომპოზიტების) და მყარი შესიტყვებების წარმოქმნის ერთ-ერთი წყაროა: ავ-კარგი, დღე-ღამე, სტუმარ-მასპინძელი, ცოცხალ-მკვდარი, აქა-იქ, მეტ-ნაკლებად, ერი და ბერი, ჭირი და ლხინი.

ა. ენაში რეგულარულ, უზუალურ დაპირისპირებას გულისხმობს და არა შემთხვევითსა და ინდივიდუალურს. ა-თა ხშირ ხმარებას ხელს უწყობს მათი ერთად ყოფნა მყარ გამოთქმებში, ანდაზებში, სიტყვის მასალაში, მოარულ ციტატებში: „ავი არ მაკადრიანო, კარგი არ მაღირსიანო“, „კარგი რამ მჭირდეს, გოგვირდეს, ავი რა საკვირველია“. ამათგან განსხვავებულია ა-ის ოკაზიონალური გამოვლენის შემთხვევები, მაგ., თურგისა და მცინვარის დაპირისპირება ი. ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილებში“ ა-თა ინდივიდუალური, შემოქმედებითი გამოყენების ნიმუშს წარმოადგენს. პოეტურ და ორატორულ მეტყველებაში ა-ზე აივება ანტი თეზა (დაპირისპირება) და ოქსიმორონი (ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნების შეერთება).

ა. დამახასიათებელია სრულიად სხვადასხვა სტრუქტურის ენებისათვის. ამ მხრივ იგი ენობრივი უნივერსალიტეტის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს.

ლიტ.: კვირიკაშვილი ც., ანტონიმის სტრუქტურული დანახაობა. — კრ.: «თბილისის უნივერსიტეტი — გიორგი ახვლედიანს», თბ., 1969; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974.

შ. აფრიდონიძე.

ანტონიმი, ლექსიკური ერთეულების პარადიგმატული ურთიერთობის ტიპი, რ-იც გულისხმობს ერთი მეტყველების ნაწილის სიტყვათა სემანტიკურ დაპირისპირებას, ანტონიმების ურთიერთმიმართებას.

შ. აფრიდონიძე.

ანტონ ცაგერელის წარწერა, ქართული ასომთავრული წარწერა, შესრულებული 16 სტრიქონად რელიეფური ასოებით, მოთავსებული წმ. სვიმეონ საკვირველთმოქმედის ხატის წინა მხარეს, მის ცენტრ. ნაწილში. ხატზე გამოსახულია წმ.

სვიმეონი პირდაპირ, წელზევით, კალათში მჯდომარე, რ-იც მოთავსებულია მძლავრი რვაწახნაგა სვეტის თავზე. გამოსახულების ორივე მხარეს, მხრების დონეზე მოთავსებულია რელიეფური ასომთავრული წარწერა — „წმიდა სვიმონ

ანტონ ცაგერელის წარწერა სვიმეონ მესვეტის ხატზე.

საკრველთმოქმედი“. გამოსახულების ქვემოთ, მარცხენა მხარეს წარმოდგენილია სას. პირი, მთელი ტანით წმ. სვიმეონისკენ მარცხნივ მიბრუნებული, ვედრების პოზაში. ახლავს ასომთავრული რელიეფური წარწერა: „ანტონი ცაგერელი“.

სვიმეონ მესვეტის ხატი ანტონ ცაგერელის გამოსახულებით და წარწერით. XI ს. I მესამედი.

სვეტის მეორე მხარეს მოთავსებულია მთავარი წარწერა:

„მე, გლახკემან ანტონი ცაგერელ-მან, იშხანს ყოფასა ჩემსა, მხატვრუ-

ლი ადგილი ოჯერი ვნახე და ვაშენე და წმიდასა სვიმონს შევწირე, და ხატი ესე შევქმენ, ეკლესიასა მისსა დაუსუენე საკსრად სულისა ჩემისა. ვინცა კნინი ნამსახურები ესე ჩემი შეცვალოს, წმიდა სვიმონ არს-მცა დამსჯელი მისი წინაშე ქრისტესა დღესა მას განკითხვისასა, ამენ“.

კიდევ ერთი, მხოლოდ ჩაჭდვით შესრულებული სამსტრიქონიანი წარწერა მოთავსებულია სვეტის ცოკოლის საფეხურებზე: „ქრისტე, შეიწყალე ფილიპე ოქრომჭედელი. წმიდა სვიმონ, შეიწყალე ანტონი.“ მაშასადამე, XI ს. I მესამედის (გ. ჩუბინაშვილი) ეს ვერცხლის ჭედური ხატი ანტონ ცაგერელ მღვდელმთავარს შეუკვეთია ფილიპე ოქრომჭედლისთვის და დაუსვენებია თავის მიერ აშენებულ ეკლესიაში. ხატი პირველად აღწერა ე. თაყაიშვილმა 1910 წელს სვანეთში, მესტიის სოფ. ლალაშში. ინახება საქართველო. ხელოვნ. მუზეუმში.

ანტონ ცაგერელი საქართველო. ეკლესიის ისტორიაში ცნობილი იერარქია. იგი შემდეგ იშხნელი ეპისკოპოსი, ხოლო მოგვიანებით მთავარეპისკოპოსი გამხდარა. ეს ჩანს იმ წარწერებიდან, რ-ებიც იშხნის ტაძარზეა ამოკვეთილი და აღწერენ ანტონის მიერ აქ ჩატარებულ სამშენებლო სამუშაოებს, მათ შორის ხუროთმოძღვარ ივანე მორჩაყდის მიერ.

ხატის წარწერა აღსანიშნავია როგორც წერილობითი ძეგლი: იგი ლითონზე (ვერცხლი) შესრულებული კიდურწაისრული დამწერლობის კლასიკური ნიმუშია. საინტერესოა ტექსტში დაფიქსირებული გამოთქმები: „მხატვრული ადგილი“, „ოჯერი ვნახე“.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937; Чубинашвили Г. Н., Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959; Sanikidze T., Abramichvili G., Orf vrier e orgienne du VII au XIX e si cle, Geneve, 1979.

ვ. სილოგავა.

ანუხზის წარწერა, ქართული ასომთავრული წარწერა. 1930-იან წლებში აღმოაჩინა მხარეთმცოდნე ი. აძინამ გუდაუთის რ-ნის სოფ. ანუხვის ეკლესიის ნანგრევებში. შესრულებულია კიდურწაისრული დამწერლობით; ამოკვეთილია 10 სტრიქონად ქვასვეტის ფრაგმენტზე; ინახება დ. გულის სახ. აფხ. სახელმწ. მუზეუმში. პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით წარწერა თარიღდება XI ს-ით. მისი ტექსტი ასეთია:

„სახელითა ღმრთისაჲთა. აღ-
ვაშენე ჯუარი ესე სახელსა ზედა
ღმრთისა, მამისა, ძისა, სულისა
წმიდისა მე, გიორგი ბასილისძე-
მან. აწ, ვინცა ევედრებოდეთ ჩუენ,
გ-ნივე მძანი ლოცვასა მოგუიკსენე-
ნით; ამენ იყავნ“.

ანუხვის წარწერა. XI ს.

წარწერა ამოკვეთილია თეთრი
კირქვის ოთხკუთხედად გათლილ
სვეტზე და მოჩუქურთმებულია
გეომ. და სტილიზებული მცენარე-
ული ორნამენტებით. ქვის სვეტის
ქვედა კიდე მოტეხილია, უმნიშ-
ვნელოდ დაზიანებულია მისი ზო-
გიერთი სხვა ნაწილიც. სვეტის შე-
მორჩენილი ფრაგმენტის ზომებია:
სიგრძე — 220 სმ, სიგანე ორ მხარეს
— 25 სმ, დანარჩენ ორ მხარეს — 23
სმ. გეომეტრიული ჩუქურთმებით
დაყოფილია 4 რეგისტრად. წინა
მხარეს, გიორგი ბასილისძის წარ-
წერის ზემოთ და ქვემოთ, წარმო-
დგენილია „აყვავებული ჯვრის“
რელიეფური გამოსახულებები. ზე-

და ჯვარს ახლავს ასომთავრული,
კიდურწაისრული წარწერა „წმი-
დაჲ გიორგი“. ქვედა ჯვარი დაზი-
ანებულია — მოტეხილია მისი ქვედა
ნახევარი; ახლავს წარწერა „წმი-
დაჲ ბასილი“.

სვეტის გვერდით და უკანა კი-
დეებზე გამოსახულია რელიეფურ-
ი „აყვავებული ჯვრები“, რ-თაც
ახლავს ასომთავრული კიდურ-
წაისრული წარწერები: „წმიდაჲ
თეოდორე“, „წმიდაჲ დემეტრე“,
„წმიდაჲ [მე]რკილე“.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორ-
პუსი. II, შეადგინა და გამოსაცემად
მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980,
№ 43, 44.

ვ. სილოგავა.

ანჩისხატის წარწერა, VI ს. ქა-
რთული ასომთავრული წარწერა,
ამოკვეთილი თბილ. ანჩისხატის
ბაზილიკის, ანუ თავდაპირველი
სახელწოდებით „მარიამ-წმიდის
ეკლესიის“ (გ. ჩუბინაშვილი) დას.
ფასადში ჩასმულ ქვის ორ ფილაზე.
აღრე ეს ფილები ეკლესიის სამხრ.
შესასვლელის არქიტრავე ყოფილა
(რ. გვერდწითელი). მათზე წარ-
მოდგენილი იყო ანგელოზთა მი-
ერ ჯვრის ამოღების რელიეფური
კომპოზიცია. შემორჩენილია მისი
ორი ფრაგმენტი — ცენტრ. ნაწილი
„ბოლნური ჯვრის“ გამოსახულე-
ბით და მარჯვენა ნაწილი მფრი-
ნავი ანგელოზის ძალზე დაზიანე-
ბული რელიეფით. დაკარგულია
კომპოზიციის მარცხენა ნაწილი —
მეორე მფრინავი ანგელოზის გამო-
სახულებით. წარწერა ამოკვეთი-
ლი ყოფილა კომპოზიციის ქვემოთ
გრძელ ჰორიზონტალურ სტრიქო-
ნად. მოღწეულია მისი მხოლოდ
მარჯვენა ნაწილის ფრაგმენტები.
ანჩისხატის ტაძრის რესტავრა-
ტორმა რ. გვერდწითელმა შემდე-
გი ტექსტი აღადგინა: „[უფალო.]
მეფესა [დაჩი]ს შეხეწიე“. როგორც
ჩანს, ასეთი აღდგენა ძალზე პირო-
ბითია. სინამდვილეში, წარწერის
შემორჩენილ ასოებში იკითხება:
„[...] მფა[რველ ე]ქმენ; + ამენ“
(სიტყვები წერია სრულად, დაუქა-
რავებლად).

წარწერა პალეოგრაფიული ნი-
შნებით VI—VII სს-ით თარიღდება.
იგი, როგორც ჩანს, ტაძრის აგების
თანდროულია. VI ს. დასაწყისით
ათარიღებს ტაძრის აშენებას გ. ჩუ-
ბინაშვილი. ეს თარიღი სპეციალის-
ტთა შორის საყოველთაოდ გაზიარე-
ბულია.

ა. შ. თავისი შინაარსით მოსახსე-
ნიებული ყოფილა და არა საამშენებ-
ლო. მეფე დაჩის, ვახტანგ გორგას-
ლის ძის სახელის მოხსენიება მასში
მოსალოდნელი არც არის — მართა-

ანჩისხატის წარწერა. VI ს.

ანჩისხატის წარწერა. აღდგენილი
რ. გვერდწითლის მიერ.

ლია, მარიამ-წმიდის ეკლესია მის
დროს აშენდა, მაგრამ იგი დაჩის
არ აუშენებია. „მოქცევაჲ ქართლი-
საჲ“ გვამცნობს: „და ამისა შემდეგო-
მად მეფობდა დაჩი უჟარმელი და
კათალიკოსი იყო სამოველ. და მისა
ზე ტფილისს კაცნი დასხდებოდეს
და მარიამ-წმიდაჲ ეკლესიაჲ აღა-
შენეს“ (შატერდული რედაქცია);
„და მეთერთმეტე მეფობდა და-
ჩი და კათალიკოზი იყო სამოველ.
ამისსა ზე ქალაქსა თბილისს [sic!]
კაცნი დასხდეს და მარიამ-წმიდისა
ეკლესიაჲ აღაშენეს“ (ჭელიშური
რედაქცია). სამოველ (სამოველ) კა-
თალიკოსის როლია გადამწყვეტი
ტაძრის მშენებლობაში — იგი მისი
ზეობის დროითაა დათარიღებული.
ამიტომ, რომ მარიამ-წმიდა საუ-
კუნეების განმავლობაში ქართლის
კათალიკოსის, ხოლო გვიან შუასა-
უკუნ. საქართველოში კათალიკოს-
პატრიარქის კარის ეკლესია იყო.

ა. შ. აღმოჩნდა 1958—64 თბი-
ლისის 1500 წლის იუბილესთან და-
კავშირებით ანჩისხატის ბაზილი-
კის სარესტავრაციო სამუშაოების
დროს, როდესაც ეკლესიის კედლე-
ბი გაიწმინდა გვიანდელი შეღესი-
ლობისაგან. იგი თბილისში შემორ-
ჩენილი უძველესი ქართ. ეპიგრაფი-
კული ძეგლია.

ლიტ.: ჩუბინაშვილი გ., ქართუ-
ლი ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ.,
1936; გვერდწითელი რ., ანჩისხატის
ბაზილიკის სამშენებლო წარწერა. —
«მნათობი», 1987, № 1; მისივე, „წმ.
მარიამის“ ეკლესია თბილისში — ანჩის-
ხატი, თბ., 2001; მუსხელიშვილი დ.,
ანჩისხატის წარწერა. — ენციკლ. «თბი-
ლისი», თბ., 2002.

ვ. სილოგავა.

აორისტი (ბერძნ. aoristos — ალუ-
ნიშნავი, განუსაზღვრელი), ზმნის

გრამატიკული კატეგორია, რიც აერთიანებს სხვადასხვა სტრუქტურისა და წარმოშობის, მაგრამ საერთო ასპექტურ-დროული მნიშვნელობის მქონე ზმნის პირიან ფორმათა პარადიგმებს. ბ. გამოხატავს წარსულში მომხდარ, არაგანგრძობით (მომენტობრივ) დასრულებულ მოქმედებას. გვხვდება ინდოევრ. ენებში (სანსკრიტში, ძვ. ბერძნ. და ძვ. სლავურ ენებში). როგორც განსაკუთრებული ზმნური კატეგორია, იგი დღემდე ფუნქციონირებს თანამედროვე სამხრეთსლავურ ენებში (ბულგარულში, სერბულში, ხორვატულში...).

ქართველოლოგიაში ბ. რამდენიმე მნიშვნელობით გამოიყენება: 1. აღნიშნავს თანამედროვე ქართულის წყვეტილის მწკრივს; 2. ბ. აღადგენენ უძველესი ფორმაციის ქართულისათვის. ამ მოსაზრების თანახმად, განვითარების ადრეულ ეტაპზე ქართ. ზმნის უღვლილება გულისხმობდა ასპექტების (და არა დროების) ცვლას. ერთმანეთს უპირისპირდებოდა განგრძობითი (დოურატიული) და მომენტობრივი ასპექტის ფორმები (იხ. ასპექტი). განგრძობით ასპექტს გადმოსცემდა პერმანსივი, მომენტობრივს კი — ბ. (არნ. ჩიქობავა); 3. ბ. აღნიშნავს ძვ. ქართ. წყვეტილის მწკრივს. ამათგან ბ-ის თავდაპირველ გაგებას შეესაბამება მე-2 მნიშვნელობა. რაც შეეხება მე-3-ს, უნდა აღინიშნოს, რომ ძვ. ქართულის მწკრივთა წარმოებაში ასპექტთან ერთად მონაწილეობს დროის, კილოს და სხვ. გრამატიკ. კატეგორიებიც და ასპექტის გრამატიკ. მნიშვნელობა საგრძნობლად შეცვლილია (ზ. ჭუმბურიძე). თუმცა, ამ ტერმინის გამოყენება წყვეტილის მწკრივის აღსანიშნავად ძვ. ქართულისათვის მაინც დასაშვებია.

ბ.ს განუსაზღვრელი ნამყოფი შესაფერ სახელწოდებად მიიჩნევა ი. ქავთარაძე ზმნათა მხოლოდ ერთი ჯგუფისათვის, რ-საც დიფერენცირებული ნამყოფი არ მოეპოვება — ფორმით წყვეტილია, ხოლო ფუნქციით უწყვეტელი, როგორიცაა, მაგ., **დგას, ზის** ზმნათა ნამყოფი ფორმები: **იდგა, იჯდა**.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., პერმანსივის („ხოლმეობითის“) ისტორიული ადგილისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში. — «სმამ», 1943, ტ. 4, № 1; მისივე, ერატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერულ-კავკასიურ ენებში, I, თბ., 1948; ქავთარაძე ი., ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1954; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ჭუმბურიძე ზ., მყოფადი ქართველურ ენებში, თბ., 1986.

ნ. ლოლაძე.

აპოკოპე (ბერძნ. apokopē — მოკვეცა), ბგერის ან ბგერათა მიმდევრობის მოკვეცა სიტყვის ბოლოს. ბ. შეიძლება გამოწვეული იყოს ფონეტიკური პირობებით (მაგ., კარგა < კარგად) ან მათ გარეშე (ავტო < ავტომობილი, მეტრო < მეტროპოლიტენი...).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1999).

ნ. კიზირია.

აპოსტროფი (ბერძნ. apostrophos — უკუმიქცეული), სტრიქონზედა მძიმე, რიც სხვადასხვა (განსაკუთრებით ევროპულ) ენაში იხმარება: 1. მომიჯნავე სიტყვების გამაერთიანებლად ერთ-ერთ მათგანში, ჩვეულებრივ, ერთმარცვლიან სიტყვაში ხმოვნის გამოტოვების შედეგად (ფრანგ. L'Humanité, იტალ. L'Unità, ინგლ. you're < you are, can't < can not); ნაწილაკდართულ უცხოურ გვარებში (ფრანგ. ჟანა დ'არკი, იტალ. დ'ანუნციო); 2. ნათ. ბრუნვის აღსანიშნავად ორსავე რიცხვში (ინგლ. boy's, boys'); 3. თანხმოვნის სიმარცხის აღსანიშნავად (რუს. ზ-ის მონაცვლედ), ჩვეულებრივ, მომდევნო რბილი ხმოვნის ან დიფთონგის გავლენის ასაცილებლად (отъезд, შდრ. отъезды; отъяснение, შდრ. отъяснения); 4. ირლანდიურ გვარებში სპეციფიკური თავადიური ო ხმოვნის მომდევნოდ (ო'კონორი, ო'ნეილი...); 5. სატრანსლიტერაციო ან სატრანსკრიფციო სისტემაში უცხო ენის სხვადასხვა ფონოლ. სპეციფიკის (სიმკვეთრის, პლატალიზაციის, ასპირაციის...) აღსანიშნავად (მაგ., ინგლისურში: არაბ. 'აინ-ის, რუს. -ის, ქართ. მკვეთრი კ. პ. ტ. წ. ჭ. ან სხვა ტრადიციით — ფშვინიერი ქ. ფ. თ. ც. ჩ. თანხმოვნების გადმოსაცემად).

ბ. გამოყენებულია ქართ. დიალექტოლოგიური ტექსტების ჩაწერისას ორ შემთხვევაში: 1. მაერთებელი და კავშირის ხმოვნის აღსანიშნავად, რიც იკარგება წინა სიტყვასთან ამ კავშირის ენკლიტიკურად (იხ. ენკლიტიკა) მიერთებისას: ქალი-დ' კაც — „ქალი და კაცი“; დიდი-დ' ტუტუნა — „დიდი და პატარა“; 2. თუშური დიალექტური ტექსტების ჩაწერისას ხმოვნის ძლიერი დამართვის აღსანიშნავად: გა'ჭენდ' გამა'ჭენ მხედარმ ცხენ — „გააჭენა და გამოაჭენა მხედარმა ცხენი“.

ბ. განსხვავდება დიაკრიტიკული (ასოსხედა და ასოსქვედა) ნიშნებისაგან იმით, რომ ცალკე გრაფა უჭირავს, ე. ი. გრაფემის პოზიციაშია.

შ. აფრიდონიძე.

არაბული მნა, ჩრდილოარაბული, ცნობილი საკუთრივ ბ. მ-ის

სახელწოდებით; სამხრეთარაბულ და ეთიოპურთან ერთად შეადგენს სემიტურ ენათა სამხრ.-დას. შტოს; გავრცელებულია დას. აზიაში, აფრიკის დიდ ნაწილსა და მალტაზე. ადრე გავრცელებული იყო პირენეს ნ.-კ-ზე, სიცილიაზე, ბალეარის კუნძულებზე, პანტელერიაზე. არაბულად მოსაუბრე მოსახლეობა გვხვდება კვიპროსზე და შუა აზიაში (უზბეკეთი).

სამწერლობო ბ. მ-ს დიდი ტრადიცია აქვს. უძველესი არაბული დამოწმებულია ეპიგრაფიკული ძეგლებით (სირია, სამხრ. პალესტინა, იორდანია, სინაის ნ.-კ., ეგვიპტე). მათი დიდი ნაწილი უთარილოა. ვარაუდობენ, რომ ისინი შექმნილია რამდენიმე საუკუნით ადრე ჩვენს წელთაღრიცხვამდე და მას შემდეგ. ცნობილია ნაბატეური ანბანი (არამ. დამწერლობის ერთ-ერთი განშტოება) შესრულებული ძეგლები (ალ-ჰიჯრა, 267, ალ-ნამარა, 328).

არაბ. ეპიგრაფიკული ძეგლების რიცხვი მცირეა. ისინი მეტად ღირბ ინფორმაციას გვაწვდიან. ამ ხარვეზს ავსებს პოეზია, რ-ის ნიმუშები ცნობილია V ს-იდან. თავდაპირველად ისინი ზეპირი გზით ვრცელდებოდნენ, ხოლო VII ს-იდან იწყება მათი ჩაწერა და თავმოყრა დივანებსა და კრებულებში. პოეზიის ენა გამოირჩევა მდიდარი ლექსიკითა და დახვეწილი სტილით. იგი გავრცელებული იყო დიდ ტერიტორიაზე, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მასში არ ჩანს დიალექტური განსხვავებანი, მაშინ როდესაც არაბული სამყაროსათვის მისი ისტორიის მთელ მანძილზე და დღესაც დამახასიათებელია ბილინგვიზმი: საერთო სალიტ. ენა და ადგილ. სასაუბრო დიალექტები დიდად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

VII ს-ში (610—32) იქმნება პირველი სალიტ. ძეგლი — საღვთო წიგნი, ყურანი, რიც ენობრივად ისლამამდელ პოეზიას უკავშირდება. მისი ძვ. სურები დაწერილია გარითმული პროზით, შემდგომი — ჩვეულებრივი პროზით, ბოლოში კი — თავისუფალი რითმით. ყურანისა და პოეზიის ენა საფუძვლად დაედო სალიტ. არაბულს. სალიტ. ენა, რიც საუკუნეების მანძილზე აერთიანებს მთელ არაბულ სამყაროს, არსებითად არ შეცვლილა (ნაწილობრივ შეიცვალა სინტაქსი და ძირითადად — ლექსიკა).

VII—VIII სს-ში სახალიფოს შექმნასთან დაკავშირებით ბ. მ. გავრცელდა ახლო და შუა აღმოსავლეთში, ფეხი მოიკიდა ჩრდ. აფრიკისა

და პირენეს ნ.-კ-ზე. XVI ს-იდან იგი გზას იკვლევს ინდოეთში, ცენტრ. აფრიკაში, მაღალიაში. XIII—XX ს. 30-იან წლებამდე სამწერლობო ენა ჩრდ. კავკასიაში არაბული იყო.

ა. მ. ფლექსიურ ენათა ტიპს განეკუთვნება. არაბ. ფონემაური სისტემა ხასიათდება თანხმოვანთა სიმდიდრით (28 თანხმოვანი ფონემა) და ხმოვანთა სისტემის შედარებითი სიღარიბით (მოკლე და გრძელი 6 ხმოვანი ფონემა a, u, i, ā, ī, ū); ბრუნვა სამია, სქესი — ორი: მამრობითი და მდედრობითი; წარმოდგენილია სამი რიცხვი: მხოლოდობითი, ორობითი და მრავლობითი — წესიერი და მსხვრეული; სახელები შეიძლება იყოს განსაზღვრული და განუსაზღვრელი; ზმნის (და ნაზმნარი სახელების) ძირი შედგენილია სამი (იშვიათად, ორი ან ოთხი) თანხმოვნისაგან, რ-თანაც დაკავშირებულია ლექსიკური მნიშვნელობა. რაც შეეხება ძირთა გახმოვანებასა და აფიქსებს, ისინი აზუსტებენ მნიშვნელობას ან გადმოსცემენ გრამატიკ. კატეგორიებს (შდრ.: kataba „წერდა“, kutiba „დაწერილია“, katib „მწერალი“, kitab „წერილი, წიგნი“ და ა.შ.).

აღსანიშნავია ა. მ-ის გავლენა მრავალ ენაზე, როგორიცაა სპარს., ავღანური, თურქ., ურდუ, ბერბერული და სხვ. ნაწილი სიტყვებისა შესულია საერთაშ. ტერმინოლოგიაში, მაგ.: აზიმუტი, ალკოჰოლი, ალგებრა, ადმირალი და სხვ.

ქართულში არაბ. ლექსიკა შემოსულია სხვა გზებითაც: საკმაოდ დიდი ნაწილი გავრცელებულია უშუალო კონტაქტით არაბების ბატონობის დროს, რაც მეტ-ნაკლები სიძლიერით VII ს. შუაწლებიდან XI ს. შუაწლებამდე გრძელდებოდა; გარკვეული ნაწილი არაბ. ლექსიკისა შემოსულია სპარს. ენის მეშვეობით; არაბ.-ქართ. ენობრივი ურთიერთობისათვის გასათვალისწინებელია აგრეთვე მთარგმნელობითი საქმიანობა, კერძოდ, ქრისტ. არაბ. ძეგლების თარგმნა ქართულად (იხ. სინას მთა).

არაბ. წარმოშობის სიტყვები დასტურდება ყველა დონეზე, დაწყებული შორისდებულებით, მაგ.: ბარაქა (არაბ. ბარაქ — აკურობა), არაქა (არაბ. ჰარიქა — მოძრაობა, მოქმედება. შდრ.: არაქათი, არაქათწარმოქმნილი), მახლას (არაბ. მახლას — ხსნა, გადარჩენა). ნასესხებია მრავალი არსებითი სახელი თუ საწყისი, რ-თაგან ნაწარმოებია ნასახელარი ზმნები, ზედსართავები, მიმდებარეები. მაგ.: ფიქრი (არაბ.

ფიქარ — იმავე მნიშვნელობით) > ფიქრობს, დაფიქრებული, ფიქრიანი, ფიქრმიცემული და სხვ.; ხასიათი (არაბ. ხასიათ — დამახასიათებელი თვისება) > ახასიათებს, სახასიათო, ხასიათწამსდარი და ა. შ. გვხვდება ქართ. ენის საკუთრებად ქცეული, ქართ. ნიადაგზე შექმნილი კომპოზიტები, როგორიცაა მაგ., სალ-სალამათი (არაბ. საჰ — სალი, სწორი და სალამათ — უვნებლობა); ხათაბალა (არაბ. ხატა — შეცდომა, ბალა — უბედურება), დავიდარაბა (არაბ. დავი — ხმაური, დარაბა — ცემა). აღსანიშნავია, რომ ჩამოთვლილი კომპოზიტები თვით არაბულისთვისაც უცხოა. ხშირია შემთხვევები, როდესაც კომპოზიტის მხოლოდ ერთი ნაწილია არაბული წარმოშობისა: არაქათწარმოქმნილი, ალფაშემორტყმული (არაბ. ჰალკა — წრე), მოკლევადიანი (არაბ. ვად — პირობა, დაპირება). დასტურდება აგრეთვე ამავე ტიპის შესიტყვებები, მაგ., აინუნში არ მოსდის (არაბ. აინ — თვალი); კარგი დახლი დაუდგა (არაბ. დახლ — შემოსავალი) და ა. შ. მაგრამ ბუნებრივია, რომ ნასესხებ მასალას არავითარი გავლენა არ მოუხდენია ქართ. ენის სტრუქტურაზე.

ლიტ.: წერეთელი გ., არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951; ლეკიშვილი ა., არაბული ენა, I. ფონეტიკა, სიტყვაწარმოება და მორფოლოგია, თბ., 1977; „იოვანე ოქროპირის ცხოვრების“ ძველი ქართული თარგმანი და მისი თავისებურებანი 968 წლის ხელნაწერის მიხედვით. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო რ. გვარამიამ, თბ., 1986; Юшманов Н. В., Строй арабского языка, Л., 1938; Церетели Г. В., Арабские диалекты Средней Азии, т. 1, Тб., 1956; Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, М., 1963; Недоспасова М. Е., Вопросы развития современной арабской терминологии. Автореф. диссерт. на соискание уч. степ. канд. филол. наук, Тб., 1964; Лекиашвили В. А., Ориентализмы в грузинском языке. Автореф. диссерт. на соискание уч. степ. канд. филол. наук, Тб., 1992; Юшманов Н. В., Строй арабского языка, Л., 1938; Церетели Г. В., Арабские диалекты Средней Азии, т. 1, Тб., 1956; Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, М., 1963; Недоспасова М. Е., Вопросы развития современной арабской терминологии. Автореф. диссерт. на соискание уч. степ. канд. филол. наук, Тб., 1964; Лекиашвили В. А., Ориентализмы в грузинском языке. Автореф. диссерт. на соискание уч. степ. канд. филол. наук, Тб., 1992; Wright W., A Grammar of the Arabic Language, Camb., 1971.

მ. ნედოსპასოვა.
არამეული დამწერლობა, ჩრდილო სემიტური დამწერლობა. განვითარდა ფინიკიური დამწერლო-

ბისაგან და ძვ. წ. VIII ს-ში დამოუკიდებელი სახე მიიღო. არამეული ენის საერთაშ. სტატუსმა ხელი შეუწყო ა. მ-ის ფართოდ გავრცელებას. მას იყენებდნენ არა მარტო არამეელები, არამედ ყველა ის ხალხი, ვინც ცხოვრობდა აქემენიდთა იმპერიის ვრცელ ტერიტორიაზე (მცირე აზია, ახლო და შუა აღმოსავლეთი); ჩრდ-ით მისი გავრცელების არეალი აღწევდა კავკასიასაც.

აქემენიდთა იმპერიის დაცემამდე (ძვ. წ. IV ს.) ა. მ. ძირითადად ერთგვაროვანია და ცალკეულ ძეგლთა შორის განსხვავება მცირეა. იმპერიის დაცემის შემდეგ ეცემა არამეული ენის პრესტიჟიც და იწყება ა. მ-ის ერთიანი ტიპის დაშლა. ვითარდება ლოკალური დამწერლო-

გრანსკრიფტა	მეორეზიური	პალმირული	სასანური
א	𐤀	𐤁	𐬀
ב	𐤁	𐤂	𐬁
ג	𐤂	𐤃	𐬂
ד	𐤃	𐤄	𐬃
ה	𐤄	𐤅	𐬄
ו	𐤅	𐤆	𐬅
ז	𐤆	𐤇	𐬆
ח	𐤇	𐤈	𐬇
ט	𐤈	𐤉	𐬈
י	𐤉	𐤊	𐬉
כ	𐤊	𐤋	𐬊
ל	𐤋	𐤌	𐬋
מ	𐤌	𐤍	𐬌
נ	𐤍	𐤎	𐬍
ס	𐤎	𐤏	𐬎
ע	𐤏	𐤐	𐬏
פ	𐤐	𐤑	𐬐
צ	𐤑	𐤒	𐬑
ק	𐤒	𐤓	𐬒
ר	𐤓	𐤔	𐬓
ש	𐤔	𐤕	𐬔
ת	𐤕	𐤖	𐬕

არამეული დამწერლობა. ანბანი.

ბები, რეზიკ ორ შტოდ ლაგდება: დასავლური (ებრაული-კვადრატული, ნაბატეური) და აღმოსავლური (ჩრდ. მესოპოტამიური, სამხრ. მესოპოტამიური, პალმირულ-სირიული, პართული). ამ სახეობათა ერთი ნაწილი გამოიყენება საკუთრივ არამეულისა და მისი მონათესავე სემიტური ენებისათვის, მეორე — სრულიად სხვა სისტემის ენათათვის, რთა შორის პირველ რიგში ირანული ენებია (პართული და ფალაური, ანუ საშ. სპარსული). სწორედ მათთვის გამოიყენება ა. დ-ის ე. წ. პართული ტიპი, რიც განსაკუთრებულ სიახლოვეს ჩრდ. მესოპოტამიურ დამწერლობასთან ავლენს. ჩრდ. მესოპოტამიურ დამწერლობათა ტიპს განეკუთვნება არმაზული დამწერლობაც, რით შესრულებული არამეული წარწერები აღმოჩენილია საქართვე. და სომხ. ტერიტორიაზე (I—II სს.).

ა. დ. ანბანური დამწერლობა, რიც მხოლოდ თანხმონებს გადმოცემს და შეიცავს 22 ასოს (თუმცა ვარაუდობენ, რომ მათი რაოდენობა მეტია). გრძელი ხმოვნების გადმოსაცემად თავდაპირველად იყენებდნენ ასოებს w და y (ზოგჯერ o-სა და h-საც), რეზიკ შესაძლებელია გამოტოვებულიც ყოფილიყო (დეფექტური დამწერლობა). ამასთანავე, გვაქვს შემთხვევები, როდესაც იგივე ასოები გადმოსცემდნენ მოკლე ხმოვნებსაც (განსაკუთრებით უცხოურ საკუთარ სახელებში). ხმოვნების გამოხატვის აღნიშნული პრინციპი მთლიანად გატარდა საშ. არამეულის ერთ-ერთ ლიტ. დიალექტში — მანდურში (III—VIII სს.). ბიბლიის ტექსტებისათვის შემოღებული ვოკალური ნიშანთა სისტემა გავრცელდა ბიბლიის არამეულ ნაწილზეც (VII ს.), ხოლო სირიულმა შექმნა ხმოვანთა აღნიშვნის ორი სისტემა (იაკობიტური და ნესტორიანული), რთაც დღესაც იყენებენ. არამეულად წერენ ერთ ჰორიზონტალურ ხაზზე მარჯვნიდან მარცხნივ.

ლიტ.: წერეთელი გ., არამეული დამწერლობა. — ქსე, ტ. 1, თბ., 1975; წერეთელი გ., არამეული ენა, თბ., 1982; მისივე, არამეული დამწერლობით შესრულებული ახალი წარწერა მცხეთა-სამთავროდან. — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1987, № 3; მისივე, საქართველოში აღმოჩენილი არამეული წარწერები და მათი ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა. — იქვე, 1991, № 1.

კ. წერეთელი.

არამეული ენა, ერთ-ერთი სემიტური ენა. ძვ. წ. IX ს-ში გავრცელებული იყო სირია-მესოპოტამიაში, პალესტინასა და ფინიკიაში. ამ ხა-

ნას (ძვ. წ. IX—VIII სს.) განეკუთვნება შამალის, დამასკის, სეფირესა და სხვ. უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები. ასურეთ-ბაბილონისა და აქემენიდთა სპარსეთის ბატონობის დროს (ძვ. წ. VII—IV სს.) ა. მ. საკანცელარიო და საერთაშ. ენა იყო ამ სახელმწიფოებში. ამავე პერიოდისაა (V ს.) ელფანტინის (ეგვიპტე) არამეული პაპირუსების ცნობილი არქივი. მომდევნო საუკუნეებში ა. მ-მ ხმარებიდან განდევნა ებრაული. ა. მ-ს სამწერლობო ენად იყენებდნენ პალმირელი და ნაბატეველი არაბები (I—III სს.). ამავე ხანისაა მცხეთის არამეული წარწერები (იხ. არმაზული დამწერლობა). ა. მ-ის ედესის დიალექტზე, სირიულ ენაზე, შეიქმნა მდიდარი ქრისტიკ. ლიტ-რა (III—XIV სს.), ხოლო მეორე აღმოსავლურ დიალექტზე (ბაბილონის არამეული დიალექტზე), მანდურ ენაზე — მანდურული ლიტ-რა (III—VIII სს.). დღეს ა. მ-ზე მოლაპარაკე მოსახლეობა გვხვდება სირიაში, ერაყში, თურქეთში, ირანში, ყოფ. სირკ-ის ტერიტორიაზე და აშშ-ში.

ლიტ.: წერეთელი გ., არმაზის ბილინგვა. — «ენიშის მოამბე», 1942, ტ. 13; Коковцов П. К., Древнеарамейские надписи из Нираба, СПб., 1899; Винникова И. Н., Словарь арамейских надписей. — «Палестинский сборник», 1958, № 3; 1959, № 4; 1962, № 7; 1964, № 11; 1965, № 13; Церетели К. Г., Материалы по арамейской диалектологии, т. 1, Тб., 1965; Garbini A., L'aramaico antico, Roma, 1956; Rosenthal F. (ed.), An Aramaic handbook [vol. 1-4], Wiesbaden, 1967.

კ. წერეთელი.

არგო (ფრანგ. argot — ქურდების ენა), ზოგიერთი სოციალური ან პროფესიული ჯგუფის, წრის თავისებური მეტყველება, რის სიტყვები და გამოთქმები სპეციალურად არის გასაიდუმლოებული და გასაგებია მხოლოდ სათანადო კოლექტივისათვის. ა-ს ჩვეულებრივი სალიტ. ენისაგან ძირითადად ლექსიკა (ზოგჯერ ინტონაცია და წარმოთქმაც) განასხვავებს. ა-ს სპეციფ. ლექსიკა იქმნება საერთო ლექსიკის გადასხვაფერებით (როგორც მნიშვნელობის, ისე წარმოების თვალსაზრისით), უცხო ენებიდან და ტერიტ. დიალექტებიდან ნასესხობებით ან ხელოვნურად შექმნილი ფორმებით.

ა. წარმოიშვა როგორც საზ-ბის დაბალი ფენების (ქურდების, მოხეტიალეთა და ლატაკთა, სუტენორებისა და მისთ.) მეტყველება. მაგრამ თანდათანობით ა-ს მნიშვნელობა გაფართოვდა და იგი აღნიშნავს სხვადასხვა პროფ. ჯგუფების

მეტყველებასაც, რ-ის ჩამოყალიბებაც შეპირობებულია პროფესიასთან დაკავშირებული ლექსიკის თავისებურებით (თეატრალური ა., ექიმთა ა.). ამ აზრით ა. გაიგივებულია ჟარგონთან.

ზოგჯერ მეტყველების განგებ გასაიდუმლოება დაკავშირებულია სიტყვის მაგიური ძალის რწმენასთან. ამგვარი გასაიდუმლოებული რიტუალური ა. მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში გვხვდება. ქურუმები საგანგებო ენას ქმნიდნენ სულებთან სალაპარაკოდ. ასეთი ა. საქართველოშიც (ხევსურეთი) არის ცნობილი ხატის, ანუ ჯვართ ენის სახით.

ა-ს ნიმუშია აგრეთვე სხვადასხვა პირობითი და საიდუმლო ენები, მაგ., ე. წ. ქაჯური ენა, რ-ის ორი ვარიანტია ცნობილი საქართველოში: 1. ხდება სიტყვის ორად გახლეჩა და ნაწილების გადასმა: დასა ხვალ-მი ნა-შე გო-ბი — „სადა მიხვალ შენა ბიჭო“; 2. ყოველ მარცვალს ემატება **წ, ზ** (ან სხვა რომელიმე) თანხმოვანი იმ ხმოვნით, რა გახმოვანებისაც მარცვალა: სა-წა-და-წა მი-წი-ხვალ-წა შე-წენ-წა-წა მი-წი-გო-წო (იგივე). ამ შემთხვევაში სიტყვების გადასხვაფერება არ უკავშირდება არც ჟარგონს და არც რიტუალურ ა-ს.

ლიტ.: ჩიქობავა ან., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1989; Бодуэн де Куртена А., Блатная музыка. — იხ. მისი: Избранные труды по общему языкознанию, т. 2, М., 1963; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка, 1970.

მ. კობახიძე.

არგოტიზმი, სიტყვა ან გამოთქმა, რიც საერთო სასაუბრო მეტყველებაში, ანდა სალიტერატურო ენაში შესულია რომელიმე არგოდან. ა. სასაუბრო ენაში ნაწილობრივ იცვლის იმ მნიშვნელობას, რიც მას არგოში ჰქონდა. ამასთანავე, იძენს განსაკუთრებულ ექსპრესიულ შეფერილობას. მაგ., ნარკომანების არგოდან სტუდენტთა მეტყველებაში შესული „ტეხავს“ ნიშნავს რაიმე არასასიამოვნოს, არასასურველს. ამ გამოთქმის ამოსავალი მნიშვნელობა არის აბსტინენციის მდგომარეობის აღნიშვნა (რუს. „ломка“). ა. ხშირად პირდაპირი თარგმანის, კალკის სახით გადადის ერთი ენიდან მეორეში. მაგ., „ჩაუშვა“, „მოღის“ (შდრ. „спусил“, „идет“ იმავე მნიშვნელობებით რუსულში). ზოგჯერ სასაუბრო ენაში ა-ის სახით და შეცვლილი სემანტიკით არგოს გავლით შემოდის რომელიმე უცხო სიტყვა. მაგ., „გო-

იმი“, რ-იც წარმოშობით ებრაული სიტყვაა და ნიშნავს „ურწმუნოს“ (უცხო, არაებრაელს), როგორც ა. — „ჩამორჩენილს“, „ხალხში გამოუსვლელს.“

ბ-ები სალიტ. ენაში ძირითადად პერსონაჟთა მეტყველებაში გვხვდება და პერსონაჟის პიროვნების თავისებურებებს ასახავს. ბ-ებს (სხევე როგორც დიალექტიზმებს) ხშირად იყენებენ მთარგმნელებიც დედნის სტილის თავისებურებათა გადმოსაცემად.

ბ-ები ძალიან სწრაფად იცვლება და კარგავს ექსპრესიულობას. ყოველ თაობას და ყოველ დროს მოაქვს მისთვის დამახასიათებელი ახალი ბ-ები.

ბ. კობაიძე.

არეშის წარწერა 881–891, ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი სამ სტრიქონად დიდი ზომის (78x87x95 სმ) ქვანახევრის ბაზისზე. აღმოაჩინეს 1942 ვარძიის მუზეუმის თანამშრომლებმა ნასოფლარ არეშში (ახალქალაქის რ-ნი). დაცვის მიზნით, 1959-იდან გადატანილია კუმურდოს ტაძრის ეზოში; დგას ტაძრის სამხრ. კედლის გასწვრივ. ბ. წ. შინაარსით ეპიგრაფიკული საბუთია, იურიდიული აქტია — აღწერს, როგორ შესწირა ტაოს, კალმახის, შავშეთისა და არტაანის მფლობელის — გურგენ კურაპალატის (ა. 891) ერთ-ერთმა ძემ კუმურდოს საყდარს სოფ. არეშში (არეშში — სოფ. არეშის ძვ. წარწერის ტექსტში დადასტურებული, სახელი). შემწირველის სახელი მოხსენიებული ყოფილა წარწერის პირველ სტრიქონში, რ-იც ბაზისის ზედა კიდესთან იყო ამოკვეთილი. ამჟამად იგი გადათლილია (მისი ჩათვლით, წარწერა ოთხსტრიქონიანია). ტექსტი ასე აღდგება:

„[ა სახელითა ღმრთისაჲთა. აშოტ (ერისთავთა ერისთავმან)], ძემან გურგენ კურაპალატისამან, შეწირა არეშში საყდრისა კუმურდოჲსასად.“

წარწერის დასასრული, ქარაგმების განსხვავებული გახსნით, შეიძლება ასეც წავიკითხოთ: „.... შეწირა არეშში საყდარსა კუმურდოჲსასად...“. მაშინ ტექსტი დაუმთავრებელია (ა. ჯავახიშვილი, ვ. ცისკარიშვილი, ნ. შოშიაშვილი).

ბ. წ-ის ტექსტში გურგენ კურაპალატის მოხსენიება იმის მაჩვენებელია, რომ წარწერის შესრულების დროს იგი ცოცხალი ყოფილა, ხოლო კურაპალატობით მისი დასახელება წარწერის ქვედა თარიღს — 891 განსაზღვრავს. ამის მიხედვით,

არეშის წარწერა.

ბ. წ. 881–891 თარიღდება. ამდენად, იგი, წყისის წარწერის შემდეგ, სადღესოდ ცნობილი უძველესი ქართ. ეპიგრაფიკული საბუთია.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ა., სტელა ასომთავრული წარწერით ნასოფლარ არეშის მახლობლად. — «სმამ», 1944, ტ. 5, 7; ცისკარიშვილი ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959; ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980; სილოგავა ვ., წარწერები არეშის ქვანახევრის ბაზისზე. — იბ. მისი: კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბ., 1994.

ვ. სილოგავა.

არმაზის ბილინგვა, მცხეთის არქეოლოგიური გათხრების დროს (1940) არმაზისხევში აღმოჩენილი ორენოვანი წარწერა, ეპიტაფია, შესრულებული ქვის სტელაზე ბერძნ. და არამეულ ენებზე. ბ. ზ. განეკუთვნება II ს-ს. ბერძნ. ტექსტი, რ-იც შეიცავს 9 სტრიქონს, წაიკითხა და გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (1941). 11-სტრიქონიანი არამეული ტექსტი წაიკითხა და სათანადო გამოკვლევით პირველად გ. წერეთელმა გამოაქვეყნა („არმაზის ბილინგვა“ — რუს. 1941, ქართ. და ინგლ. — 1942). ორივე წარწერა ძირითადად იდენტური შინაარსისაა, ოღონდ არამეული უფრო ვრცელია და შეიცავს დამატებით ცნობებს გარდაცვლისა და მისი მეუღლის შესახებ. ბერძნ. ტექსტში აღნიშნულია, რომ სერაფიტი (ეპიტაფიის ობიექტი) იყო ასული პიტიაზშ ზევახისა და მეუღლე პიტიაზშ პუბლიკოს აგრიპას ძის იოდმანგანისა — იბერიის დიდი მეფის ქსეფარუგის ეზოსმომღვრისა და რომ იგი (სერაფიტი), შეუდარებელი სილამაზის მქონე, გარდაიცვალა 21 წლისა. არამეულ ტექსტში დამატებით დასახელებულია პიტიაზშ ზევახის პატრონი ფარსმან მეფე (2-ჯერ), რ-ის საქმიანობასთან დაკავშირებით შესაძლებელია მოხსენიებული იყოს ფარნავაზ მეფის სახელიც (გ. გიორგაძე). არამეულ ნაწილში დამატებულია სერაფიტის ეპითეტები („კეთილი“, „მშვენიერი“). ყურადღებას იქცევს ეპიტაფიის ბერძნ. და არამ. ტექსტებს შორის არსებული სხვა

ხასიათის სხვაობაც. ბერძნ. ტექსტში თხრობა მესამე პირშია, არამეულში კი — პირველ პირში, მაგრამ ამ ტექსტის მეორე ნახევარი, რ-იც პირველისაგან გამოყოფილია სიტყვით „ასე, ამგვარად“, გრძელდება მესამე პირში. ბ. ზ., როგორც მასთან ერთად ნაპოვნი არამ. ერთენოვანი წარწერა, განსაკუთრებული მნიშვნელობისა არა მარტო ქართული, არამედ ახლო აღმოსავლეთისა და მისი კულტ. ისტორიის შესწავლისთვისაც. წარწერებში ასახულია იმდროინდელი (I–II სს.) იბერიის სახელმწ. სისტემა, მოხსენიებული არიან მაღალი რანგის ისტ. პირები (მეფეები, პიტიაზშები, ეზოსმომღვრები), რ-თაგან ზოგი ადრე უცნობი იყო.

არმაზის ბილინგვა. II ს.

ბ. ზ-მ სპეციალისტთა შორის დიდი ინტერესი გამოიწვია. პირველ რიგში დასადგენი იყო ტექსტის ენა. აკად. გ. წერეთელმა, რ-მაც ამ ტექსტს სპეც. გამოკვლევა მიუძღვნა, უფრო არამეულად ივარაუდა იგი და დაადგინა არამეული დამწერლობის ახ. სახეობა, რ-იც დღეს არმაზული დამწერლობის (გ. წერეთელი) სახელითაა ცნობილი. ბ. ზ-ის ხსენებული გამოცემის შე-

მდეგ მისდამი მიძღვნილი მრავალი გამოკვლევა დაიწერა, შეტანილია კორექტივები არამეული ტექსტის წაკითხვასა და გაგებაში. ვფიქრობთ, დღეს ამ ტექსტის ენის არამეულობაც არ უნდა იწვევდეს ეჭვს: ენა არამეულია, რ-იც ავრძელებს „სახელმწიფო არამეულის“ ტრადიციას. ირანული წარმოშობისაა, ძირითადად, საკუთარი სახელები.

ბ. ბ-მ დაადასტურა, რომ იბერიაში ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ოფიც. წრეებში ბერძნულთან ერთად არამეულსაც იყენებდნენ (როგორც ეს დამახასიათებელია ამ ხანაში სხვა სახელმწიფოებისათვისაც, მაგ., პართიისათვის). ამასთანავე, ბერძნ. ტექსტის პირველ ადგილზე დასმა უნდა მიუთითებდეს ელინისტურ-რომაულ ხანაში ბერძნ. ენის განსაკუთრებულ პრესტიჟზე საერთაშ. მასშტაბით, მაშინ როცა არამეული ამ დროს უფრო „შინაურული“ ხმარებისათვის იყო განკუთვნილი. ამით უნდა აიხსნას აგრეთვე ბერძნ. ეპიტაფიის ძირითადი სიუჟეტის სიმოკლე (გარდაცვლილის ვინაობა), ხოლო არამეულ ნაწილში, რ-იც პირველი პირით იწყება, მოცემულია ისეთი ცნობებიც, რ-ებიც უშუალოდ გარდაცვლილს არ ეხება და უფრო ადგილ. მოსახლეობისათვის იყო განკუთვნილი.

ბ. ბ-მ დასაწყისი მისცა საქართველოში აღმოჩენილი სხვა არამეული წარწერების გაშიფვრა-დადგენასაც. *ლიტ.*: ყაუხჩიშვილი ს., არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები. — «სმამ», 1941, ტ. 2, № 1—2; წერეთელი გ., არმაზის ბილინგვა. — «ენიკის მოამბე», 1942, ტ. 13; აბაგევი ვ., არმაზის ბილინგვის გაშუქება. — «სმამ», 1944, ტ. 5, № 8; გიორგაძე გ., არმაზის ბილინგვა: „ფარნავაზი“ თუ „ფარნავაზიანი“? — «მნათობი», 1986, № 10; Фрейман А. Д., Несколько замечаний к „Армзской билингве“ Г. В. Церетели. — «Известия АН СССР». ОЛЯ, 1946, т. 5, вып. 2; Боголюбов М. Н., Армазская эпитафия. — *kr*: «Ирано-афразийские языковые контакты», М., 1987; Donner H., Rollig W., Kanaanische und aramäische Inschriften, I-III, Wiesbaden, 1962—69; Kutscher J., Naveh J., Bilingual Inscription (Greek-Aramaic) from Armazi. — «Lashonenu», 1970, vol. 34 (in Hebrew).

კ. წერეთელი.

არმაზის წარწერა 864, ქართული ასომთავრული რელიეფური წარწერა, შესრულებული ყვითელი ფერის ფორებიანი ტუფის ორ ფილაზე, რ-ებიც ჩადგმულია გვერდიგვერდ მდ. რეხულის ზემო წელზე, სოფ. არმაზის (ახალგორის რ-ნი) წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრ. ფასადის ცენტრში, კარნიზის ქვეშ. წარწერა შესრულებულია ოთხ სტრიქონად — ტექსტი იკითხება ჯერ ერთი, მარცხენა ფილაზე, ხოლო შემდეგ მეორე — მარჯვენა ფილაზე. პირველი

არმაზი. საამშენებლო წარწერა. 864.

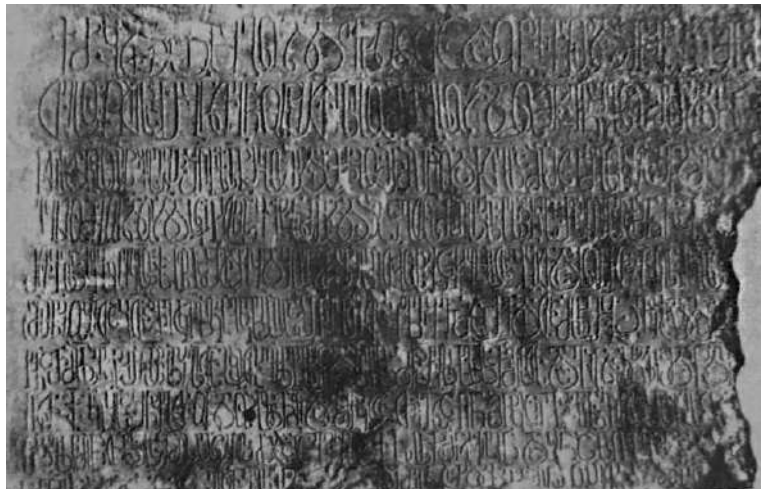
ფილის ბოლოს მეოთხე სტრიქონი მთლიანად გადაშლილია; გ. ჩუბინაშვილი, რ. მეფისაშვილი და ვ. ცინცაძე იქ კითხულობენ სიტყვას „არმაზისა“ კითხვის ნიშნით, ხოლო ნ. შოშიაშვილი — „არმაზელ-მა“. წარწერის ტექსტი ასეთია: „ქ სახელითა ღმრთისაჲთა. მე გიორგი [...] || მამასახლისმან დავიწყე წმიდაჲ ეკლესიაჲ ქრონიკონსა ჰდ, ჯელმწიფობასა გიორგისა“.

წარწერაში დასახელებული „ამ-ლმწიფე გიორგი“ არის „აფხაზთა მეფე“ გიორგი I (861—868). IX—X სს-ში „აფხაზთა მეფეებს“, ანუ დას. საქართველოს (ეგრისის) მეფეებს, ხელი მიუწვდებოდათ აღმ. და სამხრ. საქართველოს ცალკეულ რეგიონებზეც (იხ. კუმურდოს წარწერა 964; ერედვის წარწერა 906 და სხვ.). *ლიტ.*: ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოცემა, თბ., 1980; Чубинашвили Г. Н. памятники VIII и IX веков в Ксанском ущелье. — «ქართული ხელოვნება», ტ. 1, თბ., 1942; მისივე, Мепишавили Р., Цинцадзе В., Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии — Шида-Картли, Тб. 1975.

გ. სილოგავა.

არმაზის წარწერა მარიამ-ხათუნეფილისა, XII ს. II ნახ. ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთი-

ლი 10 სტრიქონად ნაცრისფერი ქვიშაქვის ფილაზე (55x88x20 სმ), რ-იც ჩასმული იყო არმაზისხევის (მცხეთის მახლობლად) ეკლესიის დას. კედელში. ინახება საქართველოს მუზეუმის ქვის ძეგლების ფონდში (№109). შინაარსით წარწერა საამშენებლოა და იმავდროულად ეპიგრაფიკული საბუთიც. მარიამ-ხათუნეფილისა, რ-იც სხვა წყაროებში არ გვხვდება, თავის თავს მოიხსენიებს აბულეთის დედად და სალდუნის ძმისწულად (ორივე ასევე უცნობია); აღნიშნავს, რომ უყვია და აუშენებია ეკლესია არმაზში, როგორც ჩანს, თავისი და ახლობლების დასაკრძალავი ადგილი, ქართლის კათალიკოსის ნიკოლოზის ბრძანებით და სურვილით, და შეუწირავს მისთვის „გლენხნი და სიგელნი“ ამ გლენების ფლორის შესახებ და დაუდგენია მწირველი მისი სულისათვის. ტექსტის ბოლოს დასახელებული არიან კიდევ ეს გლენები, რ-თაგან ერთი ციხედიდელი და მეორე უპითელი ყოფილა. აქვეა ცნობა რაღაც შეწირულებების შესახებ მცხეთაში (შეიძლება — სახლის), მაგრამ ტექსტის ნაკლებობის გამო გაურკვეველია.

არმაზის წარწერა მარიამ-ხათუნეფილისა. XII ს. II ნახ.

წარწერა თარიღდება პალეოგრაფიული ნიშნებისა და მასში დასახელებული ქართლის კათალიკოსის ნიკოლოზ I გულაბერისძის (†1190) მოღვაწეობის მიხედვით. წარწერა ხვეული დამწერლობის კლასიკური ნიმუშია. მისი ტექსტი ასეთია:

„ა შ, ყოვლად საგალობლო დედოფალო, ცათა დაუტყვენელისა დამტყვენლო, მტვრთველო ღმრთისა, ქერობინთაგან უტვრთველისაო, მშობელო დედაო, მაწონებელო ღმრთისა ჭეშმარიტისაო, სიტყვსაებრ შენისა სანატრელო, მარადის ქალწულო მარიამ, პატიოსანო და ნათლისა მიმცემელო ყოველთა შენდამი შევედრებულთაო!

მე, უნდო დედაკაცი, ხათუნ-ყოფილი მარიამ, დედა აბულეთისი, მმისწული სალდუხისი, რომელი ღირს ვიქმენ წმიდასა ღმრთივად-მაქრთებულსა კათოლიკე ეკლესიასა სულისა შევედრებად, შუვამდგომლობითა სუეტისა ცხოველისაჲთა, ბრძანებითა და სურვილითა ქართლისა კათალიკოსის ნიკოლოზისითა, შემწვობითა ყოველთავე კათოლიკე ეკლესიისა შვილთათა, კელ-ვევ მცირედითა მსახურებაჲ:

ვიყიდე და აღვაშენე არმაზს ეკუდერი სრული ყოვლითა, საკურთხეველი, გლეხნი და სიგელი; მწირველი სულისა ჩემისათჳს.

და ვინცა შემდგომითი შემდგომად წოდებულ იქმნეთ ქართლისა კათალიკოსობასა, შეიცვალეთ უნდო სული ჩემი და დაამტკიცეთ, თქვენცა ღმერთმან მტკიცე გყვნეს.

ვინცა შეცვალოს ფრიალი წადილი ჩემგნით — სულისა ჩემისა სალოცავი, შე-მცა-იცვალეების ქრისტეს სარწმუნოებისაგან და შენ აზღვევინე-მცა [ცოდვან] სულისა [ჩემისანი], ამენ.

ერთი გლეხი ტო[...], ბლახსჲე ა ციხედიდს, ლომინაჲ უპითს, მცხეთას [სახლი?]

წარწერის პირველი სტრიქონის მესამე ასოს — დ-ის მუცელში ჩახაზულია სოლომონის ექვსქიმიანი ვარსკვლავი, რიც ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ბიბლ. წარმოშობის ემბლემაა. ის ხშირად გვხვდება, განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთში, ხუროთმოძღვრულ ძეგლებზე, რ-ებიც სამეფო სახლის წევრების მიერაა აშენებული. მისი ჩართვა ამ წარწერის ტექსტში შეიძლება ნიშნავდეს, რომ მარიამ ხათუნყოფილი სამეფო სახლის ან ჩვენთვის უცნობი წევრია, ან დაკავშირებულია ამ სახლთან.

ლიტ.: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგ-

ლების კატალოგი. შედგენილი და დასაბეჭდად მომზადებულია ა. ბაქრაძის და ს. ბოლქვაძის მიერ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1953, № 12 (იქვე წინა გამოცემები); ბარნაველი თ., არმაზის მონასტრის წარწერის თარიღისათვის. — «სმამ», 1960, ტ. 24, № 5.

ვ. სილოგავა.

არმაზული დამწერლობა, არამეული დამწერლობის ჩრდ.-აღმ. მესოპოტამიური ტიპის ერთ-ერთი სახეობა. გავრცელებული იყო საქართველოსა და სომხეთში. ტერმ. ა. დ. შემოიღო აკად. გ. წერეთელმა მცხეთა-არმაზში 1940 აღმოჩენილი არამეული სტელების (I—II სს.) შესწავლის საფუძველზე (იხ. არმაზის ბილინგვა). საქართველოშივე აღმოჩენილია ჭურჭელი და სამკაული ა. დ-ით შესრულებული წარწერებით. ასეთია, მაგ., დას. საქართველოში სოფ. ბორში ნაპოვნი პინაკი (III ს.), ვერცხლის კოვზი და სხვ. ყურადღებას იქცევს უკანასკნელ ხანებში „დედოფლის მინდორზე“ აღმოჩენილი ფირფიტები ნადირობის სცენებით, რ-თაგან ზოგიერთს ა. დ-ით შესრულებული მცირე არამ. წარწერა ახლავს; ა. დ-ით უნდა იყოს შესრულებული 1961 გარნიში (სომხეთი) აღმოჩენილი წარწერა ქვაზე (II ს.). „არმაზულს“ მიაკუთვნებენ მაზანდარანის (ირანი) პინაკების არამ. წარწერებსაც (VIII—IX სს.), რ-თა დამწერლობას „გვიანარმაზულს“ უწოდებენ (ფ. ალტჰაიმი, რ. შტილი). უკანასკნელ ხანებში ჩატარებული არქეოლოგიური ძიების შედეგად გამოვლენილი დედოფლის მინდორის (საქართველო) და სისიანის (სომხეთი) არამეული წარწერები შესრულებულია ა. დ-ით და განეკუთვნება ძვ. წ. I სს.

ა. დ-მ განვითარების დიდი გზა განვლო. მისი სათავე, როგორც ყველა ჩრდ. მესოპოტამიური დამწერლობისა, აქემენიდთა ხანის არამეული (ე. წ. ოფიც. და სახელმწ. არამეული) დამწერლობიდან მომდინარეობს. სპარსეთის იმპერიის დაცემის შემდეგ ვითარდებიან ლოკალური დამწერლობანი, რ-იც ელინისტურ-რომაულ ხანაში ცალკე სახეობებად ყალიბდებიან. ერთ-ერთი მათგანი ადგილ. (ქართულ) ნიადაგზე უნდა იყოს ფორმირებული, რ-იც არმაზის არამეულ წარწერებში აისახა და ჰათრის, ასურის, ჰასანქეფესა და ზოგიერთ სხვა წარწერათა დამწერლობასთან ერთად ერთ ჯგუფს (ჩრდ. მესოპოტამიურს) ქმნის. იგი გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს არამეული დამწერლობის ე. წ. პართულ ტიპთან,

რ-იც არმაკიდებისა და სასანიდების ხანაში (ძვ. წ. III — ახ. წ. V სს.) იყო გავრცელებული საშ. ირანული ენებისათვის (პართული, ფალაური). საყურადღებოა, რომ ა. დ-ით შესრულებული წარწერების ენა (არამეული) გამოდის სტანდარტული არამეულის ჩარჩოებიდან, რაც

ერანსკრიფცია	არმაზი	ბორი	
ა	𐎠	𐎡	
ბ	𐎡	𐎢	
გ	𐎢		
დ	𐎣	𐎤	
ე	𐎤	𐎥	
ვ	𐎦	𐎧	
ზ	𐎧	𐎨	
თ	𐎨	𐎩	
ი	𐎩	𐎪	
კ	𐎪	𐎫	
ქ	𐎫	𐎬	
ლ	𐎬	𐎭	
მ	𐎭	𐎮	
ნ	𐎮	𐎯	
ხ	𐎯	𐎰	
ც	𐎰	𐎱	
ძ	𐎱	𐎲	
ჭ	𐎲	𐎳	
ყ	𐎳	𐎴	
რ	𐎴	𐎵	
შ	𐎵	𐎶	
თ	𐎶	𐎷	

არმაზული დამწერლობა.
ანბანი.

ადგილ. ენის გავლენით უნდა აიხსნას. არსებობს ცდა ა. დ-ის ქართ. დამწერლობასთან გენეტიურად დაკავშირებისა.

ლიტ.: წერეთელი კ., არმაზული დამწერლობა. — «სემიტოლოგიური ძიებანი», V, თბ., 1991; Черетели Г. В., Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита. — «Эпиграфика Востока», 1-1, М.-Л. 1948-49; Приханян А. Г., Арамейская надпись

из Гарни. — «Историко-филологический журнал АН Армянской ССР», 1964, № 3(26); Naveh J., The North-Mesopotamian Aramaic script in the late Parthian period. — «Israel Oriental Studies», II Tel-Aviv, 1972; Oelsner J., Bemerkungen zur schriftgeschichtlichen Einordnung der Inschriften aus Armazi. — «Wissenschaftliche Zeitschrift der Fr. Schiller-Universität Jena». Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe 22, 1973; Tsereteli K., Les inscriptions araméennes de Gorgie. — «Semitica», Paris, 1999.

კ. წერეთელი.

არონსონი (Aronson) პაუარდ ისაკ (დ. 1936), ამერიკელი ენათმეცნიერი, ჩიკაგოს უნ-ტის პროფესორი, ზოგადი ენათმეცნიერებისა და სლავურ ენათა სპეციალისტი. 1960-იანი წლების ბოლოდან მუშაობს ქართველოლოგიაში. ავტორია ქართ. ენის პრაქტიკული გრამატიკისა საგარეო ენათმეცნიერთათვის: „ქართული ენა. საკითხავი გრამატიკა“ (ჩიკაგო, 1972). ეკუთვნის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ქართ. ბრუნებისა და უღვიძლების ფორმალური და სემანტიკური ანალიზის, აგრეთვე ჰიპოტაქსის საკითხებზე, მ. შ. აღსანიშნავია სტატიები: „ქართული ბრუნების ფორმალური ანალიზისათვის“ (1969), „ბრუნისა და სუბიექტის სემანტიკური ანალიზისათვის ქართულში“ (1970), „ზოგიერთი შენიშვნა მიმართებითი წინადადების შესახებ ქართულში“ (1972), „გრამატიკული სუბიექტი ძველ ქართულში“ (1976), „ქცვის, როგორც გრამატიკული კატეგორიის სტატუსისათვის ქართულში“ (1982), „ფუნქციის ფორმალური კორელატები ქართულ ბრუნვაში“ (1983).

ბ. ფაკულტატურად კითხულობს ქართ. ენის კურსს ჩიკაგოს უნ-ტში. მოამზადა რამდენიმე ქართველოლოგი. ინიციატორია ჩიკაგოში ჩატარებული კონფერენციებისა (1979, 1983, 1987, 1990, 1993), რეზიუმეები მისივე ფოტო. სსრ კავშირის არასლავურ ენათა სტრუქტურებს.

შ. აფრიდონიძე.

არსებითი სახელი, სუბსტანტივი, მეტყველების ნაწილი; დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა, რაც აღნიშნავს საგანს. გრამატიკ. ნიშნების მიხედვით საგნად ითვლება ყველაფერი (მატერ. საგნები თუ არამატერ., განყენებული საგან-ცნებები და მოვლენები), რასაც დაესმის კითხვა **ვინ?** ან **რა?** (ადამიანი, დედამიწა, სამშობლო, თავისუფლება). ზედსართავ, რიცხვით და ნაცვალსახელთან ერთად ბ. განეკუთვნება სახელთა კლასს. ხასიათდება ფართო სიტყვაწარ-

მოებითი შესაძლებლობებით; იცვლება ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით; წინადადებაში უპირატესად ასრულებს ქვემდებარისა და დამატების ფუნქციას; გამოიყენება აგრეთვე განსაზღვრებად, გარემოებად და შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად.

გამოიყენება ბ. ს-თა ურთიერთგადმკვეთი ლექსიკურ-გრამატიკ. ჯგუფები: სულიერთა და უსულოთა, ადამიანთა და არადამიანთა (ვინ ჯგუფი და რა ჯგუფი), საკუთარი და საზოგადო, კონკრეტული და აბსტრაქტული, კრებითი, ნივთიერებათა და მოქმედებისა, რეზიუმე ფორმალური, სიტყვაწარმოებისა და სიტყვათმეხამებადობის თვალსაზრისით საკუთარ ქვესიტემებს ქმნიან.

სულიერთა ჯგუფს განეკუთვნება სულიერ, საკუთარი ძალით მოძრავ ცოცხალ არსებათა — ადამიანთა და ცხოველთა სახელები: ქალი, მეგობარი, ციფვი, თევზი. უსულოთა ჯგუფს განეკუთვნება უსულო, საკუთარი ძალით გადაადგილების უნარს მოკლებულ საგანთა სახელები: ცა, ვარსკვლავი, ზღვა, მთა. უსულოთა ჯგუფში გაერთიანებული მცენარეთა სახელები: ცაცხვი, ია... სულიერთა ჯგუფის სახელებს შეეწყობა **ჰეაგ** ზმნა (შვილი, ძალი, მანქანა ჰეაგს), უსულოთა ჯგუფის და მათთან გათანაბრებულ სახელებს — **აქეს** ზმნა (მამულები აქეს).

ქართულში ადამიანთა, გონიერ არსებათა სახელები გამიჯნულია სხვა ცოცხალ არსებათა სახელებისაგან. ეს უკანასკნელნი უსულო, არაგონიერი საგნის სახელებთან არიან გათანაბრებული. ადამიანთა (გონიერთა) ჯგუფში გაერთიანებულია ადამიანთა, ღვთიურ და მითოლოგიურ არსებათა სახელები. დაესმის კითხვა **ვინ?** (აქედან — ტერმინი ვინ ჯგუფი): ღმერთი, ანგელოზი, ადამიანი, მწყემსი, დევი. არადამიანთა (არაგონიერთა) ჯგუფს განეკუთვნება სხვა დანარჩენი სულიერი (ცხოველების, ფრინველების, წყლის ბინადრების, ქვეწარმავლების, მწერების) და უსულო საგნის სახელები. დაესმის კითხვა **რა?** (აქედან — ტერმინი რა ჯგუფი): ვეფხვი, ორბი, დელფინი, მდინარე, სახლი.

ადამიანის სახელებს სადაურობის მაწარმოებლად უპირატესად **ელ** სუფიქსი მოუდის (კახელი გლეხი), არადამიანთა სახელებს — **ურ** სუფიქსი (კახური ღვინო).

საკუთარი სახელი სახელს სდებს ერთ რომელიმე საგანს (გიორგი, ბაგრატიონი, საქართველო, გელათი). საზოგადო სახელი აღნიშნავს მრავალ ერთგვარ საგანს (ქალაქი, ქვეყანა, დათვი, მგელი). საკუთარი სახელით საგნის ერთადერთობის ხაზგასმა, მისი ინდივიდუალიზაცია ხდება, საზოგადო სახელით — ერთგვარ საგანთა განზოგადება.

საკუთარ სახელებში გამოიყოფა შემდეგი თემატური ჯგუფები: გეოგრ. სახელები — ტოპონიმები, ადამიანთა (პირთა) სახელები — ანთროპონიმები, ღმერთების სახელები — თეონიმები, ხალხთა და ტომთა სახელები — ეთნონიმები, ცხოველთა სახელები — ზოონიმები, ციურ სხეულთა სახელები — კოსმონიმები და სხვ.

საკუთარი სახელები, როგორც საგნობრივი მნიშვნელობისაგან მეტ-ნაკლებად დაცილი სიტყვები, ენის ჩვეულებრივ განმარტებით ლექსიკონში არ შეაქვთ (გამონაკლისია მხოლოდ ეთნონიმები). ამ ლექსიკონის თავმოყრა ონომასტიკურ ლექსიკონებში ხდება. მას ენათმეცნ. სპეც. დარგი ონომასტიკა შეისწავლის.

საზოგადო სახელებთან შედარებით, საკუთარ სახელთა რიცხვი გაცილებით მცირეა. მათი ფორმალური მოებითი და სიტყვაწარმოებითი შესაძლებლობები შეზღუდულია. საკუთარი სახელები ლექსიკონის ნაკლებად ცვალებად და ნაკლებად შევსებად სფეროს განეკუთვნებიან. ადამიანთა სახელებს განმეორების მაღალი სიხშირე ახასიათებს, გეოგრ. სახელებში დამთხვევას შემთხვევითი ხასიათი აქვს.

საკუთარ სახელებში ცალკე ჯგუფად გამოყოფენ მოცულობით დიდ და სემანტიკურად მრავალფეროვან ლექსიკას — ე. წ. სახელწოდებებს. ესენია მხატვრული ნაწარმოებების, ჟურნალ-გაზეთების, დღესასწაულების, სხვადასხვა კულტურული თუ საყოფაცხოვრებო ობიექტების (თეატრების, კაფე-ბარების...), ღვინოების, სეროლუქსის წარმოების, საგანთა და მისთ. სახელები. სახელწოდებად, საკუთარ სახელთან ერთად, ფართოდ გამოიყენება საზ. სახელიც, რაც კონტექსტში საკუთარი სახელის ფუნქციას ასრულებს. მაგ.: ლექსი „მერანი“, ჟურნ. „ცისკარი“, დღესასწაული „გიორგობა“, სასტუმრო „მეტეხი“, გემი „საქართველო“, ლუდი „მატილი“ და მისთ. ლექსიკონის ეს ნაწილი, აღსანიშნავი ობიექტების მსგავსად, სწრაფად იცვლება და იცვება ახალ-

ახალი სახელებით. სახელდება ადამიანთა მიზანმიმართული საქმიანობის შედეგია და მასში ყოველთვის ირეკლება სახელმძღვანელო კოლექტივის კულტურა და გემოვნება.

კონკრეტულია სახელი, რაც აღნიშნავს კონკრეტულ საგნებს, ფაქტებსა და მოვლენებს. ბუნებაში რეალურად არსებულ საგანთა სახელების (კაცი, ადამიანი, მზე, შენობა, ყვავილი) გარდა, აქ არამატერიალურ საგანთა სახელებიც შემოდის (დრო, საუკუნე, მიზანი, ფიქრი, დარდი). აბსტრაქტული სახელი ნაწარმოები (მოტივირებული) სახელია, აღნიშნავს განწყობულ საგან-ცნებებს, იხმარება მხ. რიცხვის ფორმით (ამაოება, დიდება, ჭეშმარიტება, მშვიდობა, სიკეთე).

კრებითი სახელი ლექსიკურად (მხ. რიცხვის ფორმით) გამოხატავს ერთგვარ საგანთა სიმრავლეს, კრებულს, როგორც ერთ განუყოფელ მთელს. პირველადი კრებითი სახელებია: ერი, ხალხი, თემი, ფარა, ჯოგი, რემა. ნაწარმოები კრებითი სახელებია: გლეხობა, თავადაზნაურობა, ამძენარი, ბეწვეული, ვერცხლეული.

ნივთიერებათა სახელები აღნიშნავენ ერთგვაროვან ნივთიერებებს, რომელთა დანაწილება, აწონა და გაზომვა შეიძლება, ცალკეულ საგნებად წარმოდგენა კი — არა. ნივთიერებათა სახელებს განეკუთვნება მეტალების, მინერალების, კვების პროდუქტების, სას.სამ. კულტურების, სხვადასხვა მასალების, ქსოვილებისა და მისთ. სახელები (ოქრო, გრანიტი, ღვინო, ხორბალი, ხე-ტყე, ფარჩა).

მოქმედების სახელები ზმნის ფუძისაგან ნაწარმოები სახელებია, აღნიშნავენ მოქმედებას ან მდგომარეობას (ხატვა, კეთება, დგომა, წოლა). მოქმედების სახელის მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე ტერმ. საწყისი და მასდარი.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, I, თბ., 1981; Русская грамматика, I, ., 1982.

ვ. კალანდარიძე.

არსენ ივალთოელი, XI ს. 60-იანი — XII ს. 30-იანი წლების ქართველი ფილოსოფოსი, თეოლოგი, მთარგმნელი, მწერალი, მეცნიერი, გრამატიკოსი. იყო „სიტყვის მპაექრი“ (მოკამათე), საეკლესიო კანონმდებლობის ღრმა მცოდნე, სარწმუნო წყაროებით, იგივე არსენ ბერი — დავით აღმაშენებლის მომღვაწი და მისი ანდერძის აღმწერელი. ბიოგრაფიული ცნობები

მის შესახებ ძუნწადაა შემორჩენილი, ამ ცნობებს ავსებს მოგვიანო ხანის (XVII—XIX სს.) მოღვაწეთა მიერ მოძიებული ისტ.-ბიბლიოგრაფიული და ბიოგრაფ. მასალები (არჩილი, ს.-ს. ორბელიანი, ანტონ I, იოანე და თეიმურაზ ბაგრატიონები, დავით რექტორი, პ. იოსელიანი და სხვ.).

ბ. ი. დაბადებულია ივალთოში, სადაც გარკვეულ პერიოდში უმოღვაწია კიდეც; აქედან მისი ზედწოდება — ივალთოელი. ზოგიერთ წყაროში იხსენიება როგორც ვაჩესძე. განათლება მიიღო კონსტანტინოპოლში, მანგანის აკადემიაში. ბ. ი.-ის დროს იქ მოღვაწეობდნენ ბიზანტ. რენესანსის ბრწყინვალე წარმომადგენლები — მიქაელ ფსელოსი და იოანე იტალოსი, სახელმწიფო მწერალი და იურისტი იოანე ქსიფილინოსი. სწორედ მათ მიერ დამკვიდრებულ ტრადიციებზე ჩამოყალიბდა ბ. ი. როგორც თეოლოგი, მეცნიერი, ფილოსოფოსი და იურისტი.

XI ს. 80-იანი წლებიდან იგი მოღვაწეობდა შავ მთაზე (სირია) ეგრემ მცირესა და იოანე პეტრიწთან ერთად. უფრო გვიან სამივე მოღვაწე დავით აღმაშენებელს მიუწვევია გელათის აკადემიაში. გელათიდან ბ. ი. თავის მშობლიურ ივალთოს დაუბრუნდა და იქ ცნობილი აკადემია დააარსა. სიცოცხლის უკანასკნელი წლები შიომღვიმის მონასტერში გაატარა და იქვე აღესრულა.

ბ. ი. ეწეოდა ნაყოფიერ მოღვაწეობას სხვადასხვა დარგში (თეოლოგია, ფილოსოფია, იურისპრუდენცია და სხვ.). ქმნიდა ორიგინ. ნაწარმოებებს, პოეტურ ნიმუშებს, თარგმნიდა ბერძნულიდან სხვადასხვა შინაარსის (თეოლ., ფილოს., სჯულისმდებლობით) ლიტ.-რას. სამწერლო მოღვაწეობისას იგი ითვალისწინებდა მკითხველი საზ.-ბის ესთეტიკურ დონესა და გემოვნებას. აღსანიშნავია მის მიერ გაწეული შრომა ქართ. გრამატიკის, ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიისა და ტერმინოლოგიის დარგებში. ამ თვალსაზრისით მისი შრომები ნაკლებადაა შესწავლილი. საგულისხმო მასალას გვაწვდიან იმ ხელნაწერთა სქოლიოები, აშიებზე მიწერილი ე. წ. მოზარახეულები და შეისწავენი, რ-თაც შემოუნახავთ არსენის ორიგინ. თუ თარგმნილი შრომები. სამწუხაროდ, ამ შრომათაგან ძალიან ცოტაა გამოქვეყნებული. უკანასკნელ ათწლეულში გამოცა ბერძნულიდან თარგმნი-

ლი მისი ფუნდამენტური ნაშრომები — იოანე დამასკელის „წყარო ცოდნისაჲ“ და საეკლ.-საკანონმდებლო „დიდი სჯულისკანონი“. ბ. ი.-ის ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი ნაშრომია ფილოსოფ. და პოლიტ.-დოგმატიკური ტრაქტატების კრებული „დოგმატიკონი“. მასში ბ. ი.-ს შეუტანია ყველაფერი, რაც საჭირო იყო ქართველთათვის ქრისტიანობის დოგმატიკურ-ფილოს. არსის გასაგებად და სხვადასხვა სარწმუნოებისა და მწვალებლობის „პირის დასაყოფად“. ამ კრებულშივეა შეტანილი ანასტასი სინელის „წინამძღუარი“ და იოანე დამასკელის „წყარო ცოდნისაჲ“. ეს უკანასკნელი ურთულესი ფილოს. ტერმინოლოგიის შემცველია, რ-ის ქართ. შესატყვისები შექმნეს ეგრემ მცირემ და ბ. ი.-მა.

ბ. ი.-ის ნაშრომები საყოვლადოდ მასალას გვაწვდის მისი საენათმეცნიერო მუშაობის შესახებ. სწორედ აქ წარმოჩნდება ბ. ი., როგორც სერიოზული მკვლევარი და ღრმად მცოდნე ქართ. ენის გრამატიკ. და ლექსიკური სტრუქტურისა.

თანამედროვენი ბ. ი.-ს ახასიათებენ როგორც საუკეთესო „თარგმანსა და მეცნიერს ბერძენთა და ქართველთა ენათასა, განმანათლებელსა ყოველთა ეკლესიათაჲსა“. იგი ეფრემ მცირისა და იოანე პეტრიწის თანამედროვეა და პრაქტიკულად ზრუნავდა იმაზე, რომ ქართ. ენა ისეთივე მოქნილი, მდიდარი და გამომსახველი გაეხადა, როგორიც ბერძნ. ენა იყო. მაგ., ანასტასი სინელის „წინამძღუარის“ მისეულ თარგმანზე დართულ სქოლიოში იგი ავითარებს თვალსაზრისს, რ-იც მნიშვნელოვანია თანამედროვე თარგმანის თეორიისთვისაც. სახელდობრ, ბ. ი.-ის მიხედვით, თარგმანის უვარგისობა უპირველესად მთარგმნელის უმწეობის მაჩვენებელია და ენების უნიათო ცოდნაზე მიუთითებს. იგი თავმდაბლურად წერს: „ჩემს თარგმანს თუ სიბნელე რამე სადმე, ანუ სიღუხჭირე შესდგამს, იგი ბერძულისა შედარებულობისაგან არს და არა ქართულთა სიტყუათა დაშუენებასა ვერმეცნიერებისგან“. სხვაგან, კონკრეტული მასალის განიხილვისას კვლავ საინტერესო მოსაზრებას გვთავაზობს. მისი დაკვირვებით, პოლისემიური სიტყვების ერთი ენიდან მეორეზე გადმოტანა ძალზე რთულია: ხშირად მრავალმნიშვნელობიანი სიტყვა მონოსემიურად არის გაგებული, ან კიდეც ორი ან მეტი მნიშვნელობი-

არსენ ივალთოელი. მინიატურა XVII ს. ხელნაწერიდან.

დან კონტექსტისათვის შეუფერებელი მნიშვნელობაა გადმოტანილი. ნიმუშად მოჰყავს ბერძნული *ἔμψυχον* მაგალითი: „შეისწავე, ვითარმედ... ჩუენთა ქართულთა სახარებათა შინა **გარნად** წერილ არს ამას ადგილას: არცა ძემან, გარნა მამამან, და ჩუენ აქა ყოველგან **თუნიერი** დაგვწერია. ბერძულად ესრეთ არს, ვითარმედ **იმი**, რომელი ესე **გარნასაცა** მოასწავებს და **თუნიერსაცა**, ხოლო, ერთისა არა რომლისგან გარეშეიცვის ქართულისა სიტყვსა, ვითარმცა ერთი რაჲმე დაჰმართე და სხვსა მიმართ არღა ჰქონდა კუალი განსავალი სიტყუასა“. **ა. ი. პოლისემიური** სიტყვების გადმოღების საკითხს ასე დეტალურად განიხილავს იმიტომ, რომ ამ ტიპის შეცდომები უხვად დასტურდება ძვ. ქართ. ტექსტებში, რაც სერიოზულ დაბრკოლებას უქმნის ტექსტის გავებას, აბუნდოვნებს აზრს ან სრულიად სხვაგვარ შინაარსს გვაწვდის.

ა. ი., ეფრემ მცირესა და იოანე პეტრიწთან ერთად, მესამირკვლეა ქართ. მწერლობაში ელინოფილური მიმართულებისა (იხ. ელინოფილიზმი), რ-ის ერთ-ერთი უმთავრესი მახასიათებელი იყო ზრუნვა მშობლიურ ენაზე — მისი დახვეწა, გამდიდრება ლექსიკურად, დაახლოება საერთო-სახალხო ენასთან, მისი გამოყვანა ენობრივი შაბლონიდან.

ქართ. ენის ჩინებული ცოდნა და იშვიათი ენობრივი ალლო განსაკუთრებით გამოვლინდა **ა. ი.**-ის სიტყვათშემოქმედებაში, სადაც იგი მაქსიმალურად იყენებდა ენის პოტენციურ შესაძლებლობებს. მის მიერ მარჯვედ შექმნილი ტერმინების გარკვეული ნაწილი დღემდე შემორჩა ქართ. ენას იმავე შინაარსით ან სახეცვლილი ფორმითა და სემანტიკით. მაგ.: **განმე** (კოპორტის მეთაური, ჩინოსანი), **განმგებელი** (მოურავი, მეურნეობის მეთვალყურე, მზრუნველი), **ერთობა** (მხოლოება), **დროება** (დაყოვნება), **ზედნადები** (ვანში), **მოსამართლე** (სამართლის გამრჩევი), **საბჭო** (სასამართლო), **განსჯა** (გასამართლება), **შერწყმული** (ორგანული, მთლიანი), **განსაძღვრება** (საზღვრის გარეთ განდევნა), **განცუფრებული** (რეჟი, შეშლილი), **ერთგობრილი** (შეთანხმებული), **ორგმობა** (სხვადასხვა აზრზე ყოფნა), **მომჭირნე** (თავდაჭირილი), **მოლტოლელი** (შეხიზნული), **თანაცხედრული** (მეუღლე), **საურავი** (ხარჯი, თანხა), **განუღვლა** (განქორწინება),

თავსმდები (თავდები), **უულვაშო** (არასრულწლოვანი), **დამამულება** (მემკვიდრეობა) და სხვ.

ლიტ.: ანტონ I ბაგრატიონი, წყობილსიტყვაობა, თბ., 1980; გაბაშვილი ტ., მიმოსლვა, თბ., 1956; კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1952; ლოლაშვილი ი., არსენ იყალთოელი, თბ., 1978.

თ. ცეტიშვილი.

არტიკულაცია (<ლათ. articulatio < articulo — ვანაწევრებ, დანაწევრებულად წარმოვთქვამ), 1) იგივეა, რაც დანაწევრება; 2) სამეტყველო ორგანოების მოძრაობათა და მდგომარეობათა ერთობლიობა, რ-იც საჭიროა მოცემული ბგერის წარმოსაქმნელად. სამეტყველო ბგერათა აღწერისა და ანალიზის დროს გარჩეულია: 1. ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერნაკადის გადამუშავების მიხედვით **ა.**-ის რაგვარობა (ზმვა, ფრიკაცია, ფშვინვა...) და 2. **ა.**-ის ადგილი (იხ. თანხმოვნები). სამეტყველო აპარატის ცალკეულ ნაწილებს, რ-ებიც უშუალოდ მონაწილეობენ ბგერის წარმოთქმაში, უწოდებენ არტიკულატორებს. განსხვავებულია არტიკულატორების ორი სახე: აქტიური (მოძრავი — ბაგეები, ენა, ქვედა ყბა...) და პასიური (უძრავი — კბილები, ნუნები, სასა...). იზოლირებულად აღებული ნებისმიერი სამეტყველო ბგერის წარმოთქმაში გამოიყოფა სამი მომენტი: შემართვა (ექსკურსია), დაყოვნება, დამართვა (რეკურსია). მაგრამ გაბმული მეტყველების პროცესში კოარტიკულაციის შედეგად ამა თუ იმ ბგერის შემართვა ემთხვევა წინამავალი ბგერის დამართვას, ხოლო დამართვა — მომდევნო ბგერის შემართვას. ზოგჯერ წარმოთქმის პროცესში საწარმოთქმო მდგომარეობათა სწრაფი ცვლის შედეგად დაყოვნების მომენტიც შეიძლება გაქრეს. ამდენად, არტიკულაციური ფონეტიკის შესწავლის საგანია არა მხოლოდ მინიმალური ბგერითი კომპონენტები, არამედ მარცვლები და მეტყველების უფრო ვრცელი ერთეულებიც. წარმოთქმის (შემართვა-დამართვის) წესები ენათა მიხედვით განსხვავებულია (იხ. საარტიკულაციო ბაზისი).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975; Crystal D., A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 5th edition, Oxford, 2003.

ზ. ჯავახიძე.

არქაიზმი (< ბერძნ. archaios — ძველი), მოძველებული სიტყვა ან გამოთქმა, გრამატიკული ფორმა

ან კონსტრუქცია, რ-იც გამოსულია თანამედროვე ენის აქტიური სიტყვაზმარებიდან. **ა.** შემორჩენილია მხოლოდ პასიურ ლექსიკაში, თუმცა მეტ-ნაკლებად მაინც გასავება სათანადო ენობრივი კოლექტივისათვის. გამოიყოფა ლექსიკური და გრამატიკული **ა.**-ები. ლექსიკური **ა.** შეიძლება იყოს საკუთარი (ჭამადი, მეზუერე, ჰრქუა, მოსთულა, მიერთგან, რამეთუ) და ნასესხებიც (არშინი, უზალთუნი, ვერსი). გრამატიკული **ა.**-ია: სახ. ბრუნვის **-ი** ფუძემდგომიან სახელებთან (დაი, მზეი,), მოთხრ. ბრუნვის **-მან** (ცამან), **-ში** და **-ზე** თანდებულთა სრული ფორმები (ცათა შინა, ქუეყანასა ზედა), მოქმ. ბრუნვის უთანდებულო ფორმა გამოსვლითის ფუნქციით („გველსა ხვრელით ამოიყვანს“), **-ის** დაბოლოება ვნებითის III პირის აწმყოში (თბემის), ზმნისწინათა ძვ. ფორმები (აღვიდა, განერიდა, შთაგარდა, წარიღო). ზოგჯერ ეს ზმნისწინები მნიშვნელობათა გასამიჯნავად იხმარება თანამედროვე ქართულში. შდრ.: აღდგომა — აღდგომა, განგება — გავება, წარმატება — წამატება; სინტაქსურ **ა.**-ს ქმნის გაუფორმებელი სახელური ფუძის ხმარება სახ. და მოთხრ. ბრუნვების ფუნქციით ანთროპონიმებში (აბრაამ შვა ისააკ), სახელობითში დასმული ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა ზმნაში (განახვნა ბჭენი), ნაწევრის ხმარება სახელთან (კაცი იგი, კაცსა მას), მსაზღვრელ-საზღვრულის შებრუნებული წყობა (ძლიერნი ამა ქვეყნისანი) და სხვ.

მხატვრულ ლიტ-რაში **ა.** სტილისტიკურ ხერხად გამოიყენება, კერძოდ, ისტ. რომანებსა და ლირიკაში ემსახურება გარკვეული ეპოქის კოლორიტის ან ამაღლებული განწყობილების გადმოცემას: „არ განერება (=მოშორდება, მოსცილდება) ხატი ძლიერი იმ წმიდა ადგილთ“ (ვ. ბარნ.); „საქართველოსი ყოვლის მპყრობელმან ვისურვე, დავით“ (ა. კალანდ.). პუბლიცისტიკასა და ორატორულ მეტყველებაში **ა.** გამოიყენება საზეიმო სტილის, აგრეთვე კომიკური ეფექტების, უარყოფითი დამოკიდებულების (ირონიის, სარკაზმის, სატირის) გამოსახატავად. ზოგ გრამატ. **ა.**-ს თანამედროვე ენაში ტერმინოლოგიის საწარმოებლად იყენებენ. მაგ., ნარიანი მრავლობითი იხმარება ბიოლოგიურ ტერმინთა საწარმოებლად (ბაიასებრნი, ტუჩოსანნი, ჩანთოსანნი), თანიათა ნათესაობითის ფორმები კი — სხვა-

დასხვა (გეოგრ.-პოლიტ., საზ. გაერთიანებების...) სახელწოდებებში (ერთა ლიგა, ქალთა სკოლა, მხატვართა კავშირი).

ამა თუ იმ მიზეზით არქაული ფორმა შეიძლება კვლავ გაცოცხლდეს თანამედროვე ენაში.

ლიტ.: გიგინეიშვილი ი., არქაიზმების საკითხისათვის. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 11, თბ., 1997.

შ. აფრიდონიძე.

არქაიზმი (< ბერძნ. *archē* — საწყისი, *typon* — ნიშნები), წინასახე, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებით გენეტიურად მონათესავე ენათა შედარებისა და შესატყვის ფორმათა შეპირისპირების საფუძველზე დადგენილი ფორმა (თეორიული კონსტრუქცია), რაც ისტორიულად დადასტურებულ ფორმათა ადრეულ საფეხურად ითვლება. მაგ., „შვილი“-ს საერთო ქართველურ სახელწოდებად მ-შუ-ე ივარაუდება. ქართ. პირ-მ-შო (მ-შუ-ე); მეგრ. სქუა (მ-სქუა < მ-სქუ-ე) „შვილი“; სვან. გმსგე || სგეა (< მ-სგ-უ-ე < მ-სქ-უ-ე) „ვაჟიშვილი, ძე“.

იხ. რეკონსტრუქცია.

ბ. დგინდება როგორც ფონემურ, ისე გრამატიკ. და ლექსიკურ-სემანტიკურ დონეზე.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; Schmidt K. H., Sibilanten- und Affrikatenkorrespondenz in den Kartwelsprachen. — «Bedi Kartlisa. Revue de kartvologie», vol. XI-XII, 36-37, Paris, 1961; Gamkrelidze Th.V., A Typology of Common Kartvelian. — «Language», 1966, vol. 42, 1.

ლ. ენუქიძე.

არჩილ II, ბაგრატიონი (1647 — 16. IV. 1713, მოსკოვი), მეფე, ვახტანგ V-ის ძე, პოეტი და მწიგნობარი. მეფობდა იმერეთში (1661—63). ირან. მთავრობის მოთხოვნით (1663) ბ. II ირანში ჩავიდა, სადაც მას მაჰმადიანობა მიაღებინეს და კახეთის მეფედ გამოგზავნეს (შაჰნავაზ-ხანის სახელწოდებით). ბ. II-ის მეფობის წლები (1664—75) კახეთისათვის საკმაოდ ნაყოფიერი აღმოჩნდა. ქვეყნის მოღონიერებით უკმაყოფილო ირანის შაჰმა კახეთის ტახტი თეიმურაზ I-ის შვილიშვილს — ერეკლე ბატონიშვილს (ნაზარალი-ხანს) აღუთქვა, ამიტომ ბ. II-მ სცადა იმერეთის მეფობა დაებრუნებინა. იგი კიდევ ოთხჯერ ავიდა იმერეთის ტახტზე (1678—79; 1690—91; 1695—96; 1698), მაგრამ ამჯერადაც თავადაზნაურობამ ოსმალეთის გავლენითა და

მხარდაჭერით იგი იმერეთიდან გააძევა. ბ. II-მ დახმარებისათვის რუსეთს მიმართა — 1680 ელჩი გაგზავნა, 1682—88 თვითონ იყო იქ, მაგრამ საბოლოოდ მიზანს მაინც ვერ მიაღწია. 1699 იგი სამუდამოდ დასახლდა რუსეთში (მოსკოვის მახლობლად, სოფ. ვსესვიატსკოეში) და ფაქტობრივად ჩამოშორდა პოლიტიკ. მოღვაწეობას. გარდაიცვალა იქვე, დასაფლავებულია მოსკოვში, დონის მონასტერში.

ბ. II-ის ლიტ. და კულტ.-საგანმან. მოღვაწეობამ ღრმა კვალი დააჩნია ქართ. მწერლობასა და ქართ. კულტურას. მისი პოეტური მექანიკური ლა მეტად მრავალფეროვანია. იგი იყო ახ. ლიტ. მოძრაობის მეთაური, ეროვნ. თემატიკის შემოქმადი და ნიჭიერი დამუშავებელი, ლიტ.-რაში (ისევე როგორც პოლიტიკ. ცხოვრებაში) მკვეთრი ანტისპარსული ტენდენციების გამომხატველი, მშობლიური ენის სიწმინდისათვის მებრძოლი. მან შემოიტანა ქართ. მწერლობაში „მართლის თქმის“ პრინციპი. მისი დიდაქტიკ. მოძღვრება დაკნინებული საქართველოს სწავლა-განათლებით აღორძინებისაკენ იყო მიმართული („საქართველოს ზნეობანი“, „ლექსნი ასნი ორბუხლნი“ და სხვ.). ყურადღებას იქცევს მისი მთარგმნელობითი საქმიანობა. რუსეთში ყოფნისას მან თარგმნა „ალექსანდრიანი“, მსოფლიოს ისტორია („ქრონოგრაფი“) და რამდენიმე სას. ხასიათის ნაწარმოები. როგორც ჩანს, ბ. II-ის სახელს უკავშირდება სპარვეწველდის ფონდში დაცული (უფსალის უნ-ტის ბკ-ის ხელნაწერთა განყება) თურქულ-ქართული ლექსიკონის შედგენაც. ეს ხელნაწერი ბ. II-ის ავტოგრაფსაც შეიცავს. ბ. II-მ დიდი მოსამზადებელი სამუშაოები ჩაატარა ბიბლიის ტექსტის დასადგენად, რაშიც მას ეხმარებოდა მისი ვაჟი ალექსანდრე ბატონიშვილი. ბ. II შეეცადა ქართ. შრიფტი მოსკოვშივე დაემზადებინა, მაგრამ პირველივე ცდა მოსკ. სტამბაში ქართ. შრიფტის შექმნის მარცხით დამთავრდა, რადგან ადგილობრივ ოსტატთა ტექნ. შესაძლებლობები დაბალი დონისა აღმოჩნდა. ამიტომ ბ. II-მ, მოსკოვში მცხოვრები უცხოელი მეგობრების შეთავაზებით, ქართ. შრიფტი ამსტერდამში მცხოვრებ უნგრელ ოსტატს ტოტფალუშ მიკლოშ კიშს შეუკვეთა. უნგრელმა მესტამბემ დაამზადა ქართ. შრიფტის სამი ნაირსახეობის (ასომთავრული, ნუსხური, მხედრული) პუანსონ-მატრიცები

და ბ. II-ის ოჯახთან დაახლოებულ პირს, შვედ ენათმეცნიერს იუჰან გაბრიელ სპარვენფელდს გადასცა (1689) მოსკოვში გასაგზავნად. მაგრამ იმ დროს ბ. II საქართველოში იმყოფებოდა, შემდეგ კი დაიწყო ჩრდილოეთის ომი და შრიფტი დიდხანს დარჩა სტოკჰოლმში. აქვე უფრო გვიან ამ მატრიცების მიხედვით ჩამოსახეს ქართ. შრიფტი, რაც 1703 ალექსანდრე ბატონიშვილმა მოსკოვს გაუგზავნა მამას. ამ შრიფტით (უმნიშვნელო დახვეწის შემდეგ) ბ. II-მ 1705 მოსკ. სამეფო სტამბაში დაბეჭდა „დავითნის“ 500 ეგზემპლარი, რითაც დასაბამი მიეცა ქართ. წიგნის ბეჭდვას რუსეთში.

ბ. II-მ ცხოველი ინტერესი გამოიჩინა ქართ. ენის, მისი ლექსიკის სიწმინდის დაცვისადმი. თავის ცნობილ მხატვრულ-პოლემიკურ პოემაში „გაბასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“ ის კიცხავს წინაპარ თუ თავის თანამედროვე პოეტებს მოჭარბებული ბარბაროზმებისა და დიდაქტიზმების ხმარების გამო. იგი არ უარყოფს უცხო ენების ცოდნის საჭიროებას, მაგრამ წინააღმდეგაა ამ ცოდნის გამოყენების ქართულის ასამღვრევად („ეგ ნუ გვინათ, სხვა ენა მეც არ ვიცოდე სხვასავით, / მაგრამ ცუდია გარევა ქართულს ენაში სხვას ავით“). საინტერესოა, რომ ირან-თურქ. და სხვა უცხო წარმოშობის სიტყვების ხმარებას თვით ბ. II-ც ვერ გაეცა, მაგრამ აღმოსავლური სიტყვების შედარებითი სიჭარბე მის თხზულებებში შეიძლება აიხსნას მათი გავრცელებულობით იმდროინდელ სალაპარაკო და სალიტ. ქართულში. რაც შეეხება რუსიციზმებს, ბ. II-ის ორიგინ. ნაწარმოებებსა და თარგმანებში ისინი მხოლოდ პოეტიკურ-სტილისტიკური დანიშნულებითაა გამოყენებული.

ბ. II-მ თავისი შემოქმედებითი კვალი დააჩნია ქართ. ორთოგრაფიასაც. მან პრაქტიკულად პირველმა დაიწყო ორთოგრაფიის რეფორმა. იგი თავის ნაწარმოებებში სრულიად შეგნებულად არ იყენებდა იმ გრაფემებს, რებიც ცოცხალ მეტყველებაში არარსებულ ფონემებს გამოხატავდა (ჭ ღ ჟ), მაგრამ არ შეუზღუდავს ცოცხალ მეტყველებაში ნაკლებად ხმარებული ჰ. რაც შეეხება კ-ს, რაც იმ დროს სალაპარაკო და სალიტ. ქართულში ჯერ კიდევ მკვიდრი ბგერა იყო, ბუნებრივია, ბ. II-ს მისი საკითხი არც დაუსვამს.

არჩილ II.

ბ. II-ის აშკარად გამოხატული ტენდენცია ქართ. ორთოგრაფიის დემოკრატიზაციისა, საფიქრებელია, საჭირო ნიადაგს შექმნიდა ორი საუკუნის შემდეგ ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით განხორციელებული რეფორმებისათვის.

გვ. ვათეიშვილი.

ლ. კობიაშვილი.

ასიმილაცია (< ლათ. assimilatio — დამსგავსება), კომბინატორული ბგერითი ცვლილების სახე, როცა ერთი ბგერის არტიკულაცია იცვლება სხვა ბგერის არტიკულაციის გაგვლით სიტყვის ფარგლებში (იხ. კოარტიკულაცია). ბგერა, რიც იმსგავსებს მეორეს, იქნება ასიმილაციური, ხოლო ბგერა, რიც ემსგავსება ასიმილაციურს — ასიმილირებული. მაგ., სიტყვაში მათგან > მაღან ხდება ყრუ თ-ს გამჟღერება მეზობელი მჟღერი გ-ს გავლენით, ე. ი. ასიმილაციურია გ, ასიმილირებული — დ(ა).

ბ. მოქმედებს როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებში. ბ. მეტ-ნაკლებად ყველა ენაშია გავრცელებული, თუმცა მისი სხვადასხვა სახე ყველა ენისათვის ან ერთი ენის სხვადასხვა პერიოდისთვის კი ერთნაირად არ არის დამახასიათებელი. იმის მიხედვით, თუ რა თვალსაზრისით განვიხილავთ ბ-ის მოქმედებას, გარჩეულია მისი შემდეგი სახეები:

მანძილის მიხედვით — კონტაქტური და დისტანციური. კონტაქტურია ბ., როდესაც ასიმილაციური და ასიმილირებული ბგერები უშუალო მეზობლობაში იმყოფებიან (მსგავსი > მზგავსი; ქვითკირი > ქვითკირი; დაუწყო > დოუწყო). დისტანციურია ბ., როდესაც ერთმანეთს ემსგავსება სხვა ბგერით (ბგერებით) გათიშული ორი ბგერა (სიმშილი > შიმშილი; ბჭისკარი > ჭიშკარი).

მიმართულების მიხედვით — პროგრესული და რეგრესული. პროგრესულია ბ., როცა წინამავალი ბგერა მოქმედებს მომდევნოზე, ე. ი. ბ-ის მოქმედება მიმართულია წინ, სიტყვის ბოლოსაკენ (კბილი > კბილი; შეწუხდა > შეწუხთა). რეგრესულია ბ., როცა მომდევნო ბგერა მოქმედებს წინამავალზე, ე. ი. ბ-ის მოქმედება მიმართულია უკან, სიტყვის თავისაკენ (ერთგული > ერდგული; მისდევს > მიზდევს; კარებთან > კარეფთან). არის შემთხვევები, როდესაც ბგერათა მოქმედება საურთიერთოა, რასაც შედეგად შეიძლება მოჰყვეს შერწყმა (ე. წ. რეციპროკული ბ.): ცამეტი (ათ-სამ-მეტი);

შედგის მიხედვით — სრული და ნაწილობრივი. ბ. სრულია, თუ ერთი ბგერა (ასიმილირებული) მთლიანად ემსგავსება მეორეს (ასიმილაციურს). ეს ხდება მაშინ, როდესაც ბ-ის პროცესში მონაწილე ბგერები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მხოლოდ ერთი არტიკულაციური ნიშნით (გქვია > ქქვია; სიმშილი > შიმშილი; დიალექტური: გაუკეთა > გოუკეთა > გუუკეთა). ბ. ნაწილობრივია, თუ ერთი ბგერა (ასიმილირებული) მხოლოდ ნაწილობრივ ემსგავსება მეორეს (ასიმილაციურს), ერთი რომელიმე არტიკულაციური ნიშნის მიხედვით (მათგან > მაღან; აქებს > აქეფს). ბ-ის მოქმედების შედეგად მომხდარი ბგერათცვლილებები შეიძლება წარმართოს ხმის მონაწილეობა-არმონაწილეობის, წარმოქმნის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით. მაგრამ ხშირად ბ. არის ორი ან მეტი ასიმილაციური პროცესის შედეგი. ასეთ შემთხვევაში ლაპარაკობენ რთულ ბ-ზე (ავად-მყოფი > ავანტყოფი).

ბ-ის მოქმედება გამოწვეულია ფიზიოლოგიური ფაქტორებით, მაგრამ ეს უკანასკნელნი ყოველთვის არ იწვევენ ბ-ს (შდრ. სვან. უმგული — სოფლის სახელი, ნაგჭურ — საკუთარი სახელი, მეთი — საკუთარი სახელი და ა. შ., სადაც მეზობელი ბგერების გავლენით თანხმოვანთა მჟღერობა-სიყრუე არ იცვლება).

ამგვარად, ბ. წარმოვადგენს როგორც ძირითადად იზოლირებულ სიტყვაში მიმდინარე პროცესს. მაგრამ თვით სიტყვის სტრუქტურაში დადასტურებული ბგერათმომდევნოებები ყოველთვის ცოცხალი ფონეტიკური ცვლილებებით არ არის განპირობებული — ისინი გარკვეულწილად ისტორიულად მოქმედი ასიმილაციური (ასევე დისიმიაციური) პროცესების შედეგია (შეშა < *სეშა, ჭიანჭველა < *დინჭველი... იხ. აგრეთვე უმლაუტი). დისტრიბუციური ანალიზის დროს ასიმილაციური პროცესების აღწერა შეცვლილია დისტრიბუციული მოდელების საშუალებით (იხ. დისტრიბუცია). ამიტომაც ბ. მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს ისტ. ფონეტიკურ კვლევაში. გასათვალისწინებელი ის გარემოებაც, რომ ბ-ის მოქმედება სცილდება იზოლირებული სიტყვის ფარგლებს და ვრცელდება მთელ გამონათქვამზე: სამეტყვ. ნაკადის ნარნარი მიმდინარეობა და რიტმი ბ-ის საშუალებით ხორციელდება.

ბ. შეიძლება განვიხილოთ როგორც ენებში მიმდინარე ცოცხალი პროცესი (მსგავსი > მზგავსი), ან როგორც უკვე ისტორიულად მომხდარი პროცესის შედეგი (ცეცხლი < სეცხლი).

ლიტ.: ყიფშიძე ი., ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში (1919—20). — იხ. მისი: რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ნ. იმნაძე.

ასო, გრაფიკული ნიშანი, რიც და-მოუკიდებლად ან სხვა ნიშნებთან ერთად გამოიყენება ფონემების, მათი ვარიანტების ან მიმდევრობის აღსანიშნავად.

დამწერლობის სრულყოფილ სისტემებში თითოეული ბ. შეესაბამება ცალკე ფონემას, როგორც თანამედროვე ქართ. ანბანში. ზოგჯერ ერთი ბ. შეიძლება აღნიშნავდეს ორ ფონემას (ბერძნ. ψ — ps, ლათ. x — ks, ქართ. ასომთავრულ და ნუსხურ ანბანებში ჯ — ვიე), ან პირიქით, ორი ან მეტი ბ. — ერთ ფონემას (ქართ. ასომთავრულ და ნუსხურ ანბანებში ფონემა უ გამოიხატება ორი ასოს შეერთებით — დიგრაფით: თ + ჯ, გერმ. sch გამოხატავს შ-ს და ა. შ.). ზოგჯერ ერთი და იგივე ბ. სიტყვაში დაკავებული პოზიციის (გარემოცვის) მიხედვით აღნიშნავს სხვადასხვა ფონემას [რუს. () უმახვილო პოზიციაში აღნიშნავს -ს ()]. ზოგ დამწერლობათა სისტემაში ერთი და იგივე ბ., სიტყვაში მისი ადგილის მიხედვით, სხვადასხვანაირად იწერება, ე. ი. წარმოდგენილია განსხვავებული ვარიანტებით, ალოგრაფებით. მაგ., ბერძნ. ს წარმოდგენილია დ და ძ ალოგრაფებით.

ე. მაჭავარიანი.

ასომთავრული, ქართული ანბანის ერთ-ერთი სახეობა. იგი უძველესი დამწერლობაა, რ-მაც დასაბამი მისცა ქართ. ანბანის სხვა სახეობებს — ნუსხურსა და მხედრულს.

ადრეული ხანის ბ-ის ნიმუშები გვხვდება ეპიგრაფიკული ძეგლებისა (ქვა, მოზაიკა, ლითონი) და ტყავზე შესრულებული ხელნაწერების (ეტიკეტების) სახით. ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლი საქართველოში არის ბოლნისის სიონის საამშენებლო წარწერა, რ-საც V ს. 90-იანი (493—494) წლებით ათარიღებენ (ა. შანიძე). სხვა ძეგლებიდან ცნობილია პალესტინის მოზაიკური წარწერები, რ-თაგან ერთ-ერთს IV ს. მიაკუთვნებენ (გ. წერეთელი);

დება. ასოთა შორის გარკვეული მანძილია დატოვებული.

ა-ის ასო-ნიშანთა სტილური ერთიანობა მათ ერთდროულ შექმნაზე მეტყველებს. ამ ნიშანთა ანბანზე გაწყობა, კერძოდ, ასოთა სახელდება და ანბანური რიგის დაწესება რიცხვითი მნიშვნელობის მინიჭებით გრაფ. ნიშნების შექმნისთანავე უნდა მომხდარიყო. თავის მხრივ, გრაფ. სტილის ერთიანობა მიგვანიშნებს, რომ ქართ. ა., სხვა ანბანთა ასო-ნიშნების გამოყენების გარეშე, დამოუკიდებლად შეიქმნა. კომპოზიციური აგების პრინციპებითა და საწყისებით ა-ის გრაფ. სტრუქტურა უკავშირდება გეომეტრიას, არქიტექტურას, კოსმოსის უძველეს სიმბოლიკას. კვადრატში მოთავსებული წრეწირი გამოხატავს მიწისა და ცის ერთიანობას. მეოთხედ კვადრატებში ჩახაზული წრეების შემთხვევაში ასოებით იქმნება კვადრიფოლიუმი, რიც სამყაროს აღქმის, შეცნობადობის პირველწყაროა. მან ადრექრისტიანული ხანის ხელოვნებაში ოთხფურა ჯვრის სახით დიდი გავრცელება პოვა. კვადრატის, თავის მხრივ, უკავშირდება ქართ. დარბაზული ტიპის საცხოვრებელ სახლის გეგმას, ხოლო გრაფიკის შემადგენელ ელემენტთა შორის არსებული პროპორციული დამოკიდებულება ძვ. დარბაზული ტიპის გადახურვის კონსტრუქციასთან პოულბოს კავშირს (იხ. კილურწასრული დამწერლობა).

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949 (იხ. მისივე: *თხზ.*, ტ. 9, თბ., 1996); პატარიძე რ., ქართული ასომთავრული, თბ., 1980; მაჭავარიანი ე., ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, თბ., 1982; გამყრელიძე თ., წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1990; Boeder W., Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets, Hamburg (Slavisches Seminar), 1975.

ე. მაჭავარიანი.
ასონანსი (ფრანგ. *assonance* — თანახმიერება), თავდაპირველად (ვიწრო გაგებით) ტონური ხმოვნის გამეორება სიტყვის ბოლოს. გამოყენებული იყო ფრანგ. პოეზიაში; ზოგადად — მეტყველების ბგერითი ორგანიზაციის ფორმა, ბგერითი ჰარმონიის შექმნის ხერხი, რიც გულისხმობს შესაბამის ფრაზაში (სტრიქონში, სტრიქონებში) ერთი და იმავე ხმოვნის (ან მსგავსი ხმოვნების) რეგულარულ განმეორებას. ხშირად გამოიყენება ხალხ. შემოქმედებაში, ანდაზებსა და ენის გასატყეპებში („აფრინე ალალიო, რაც არ არი, არ არიო...“). სავარაუდოა, რომ ამ მოვლენის საწყისები ვლინდება სიტყვაწარმოების დონეზე, კერძოდ, სინჰარმონიზმის იმ

შემთხვევებში, რ-ებიც დასტურდება რედუპლიცირებული ფუძეებისა და ექსპრესიული ლექსიკური ერთეულების სუფიქსურ გაფორმებაში (ჭყაპ-ჭყაპი, ჭყი-ჭყიპი, ცუხ-ცუხი... ჭყაპ-ან-ი, ჭყი-ინ-ი, წკმუტ-უნ-ი...).

ა. არაბული.

ასპექტი (<ლათ. *aspectus* — გარეგანი სახე, შესახედობა), გრამატიკული კატეგორია, რიც ზმნის მიერ აღნიშნულ მოქმედებას წარმოადგენს დასრულებულად ან დაუსრულებლად. ამის მიხედვით ა. ორია: სრული და უსრული (ქართველოლოგიაში ტერმ. ა. დაამკვიდრა ა. შანიძემ). თანამედროვე ქართულში ა., ჩვეულებრივ, ზმნისწინის დართვით იწარმოება. ზმნისწინიანი ფორმები სრული ა-ისაა, უზმნისწინო — უსრულის. მაგ., დაწერს, დაწერა — წერს, წერა.

ა-ის მიხედვით ზმნები შეიძლება იყოს ასპექტიანი და უასპექტო (ა. შანიძე). უასპექტოა ზმნები, რ-ებიც უზმნისწინის საერთოდ არ დაირთავენ მაგ.: არის, უყვარს, ბავშვობს, აფენია...; ან მხოლოდ მიმართულების აღსანიშნავად დაირთავენ. მაგ.: მი-ფრინავს, მი-რბის... ამ ტიპის ზმნებს ასპექტის აკლ ზმნებსაც უწოდებენ (ზ. ჭუმბურიძე).

ძვ. ქართულში სრული და უსრული ა-ის ფუძეები სეროების მიხედვით იყო გარჩეული: I სერიის ფორმები უსრულ ა-ს გამოხატავდა: (აღ) აშწნებს, II სერიისა — სრულს: (აღ) აშწნა, ზმნისწინი ა-ს არ აწარმოებდა.

ივარაუდება, რომ ქართ. ენის განვითარების ადრეულ ეტაპზე დროის კატეგორიას წინ უსწრებდა ზმნათა ცვლა ა-ის მიხედვით. ა. იყო ორგვარი: განგრძობითი (დიურატიული) და მომენტობრივი (წერტილებრივი). განგრძობით ა-ს გადმოსცემდა პერმანენცი, მომენტობრივის — აორისტი (არნ. ჩიქობავა).

თანამედროვე ქართულში, გარკვეულ შემთხვევებში, ზმნას შესაძლებლობა აქვს აღნიშნოს მოქმედების განგრძობითობა-წყვეტილობა, ერთგზისობა-მრავალგზისობა. ა-ის ამგვარ ფუნქციურ ვარიანტებს მოქმედების სახეს უწოდებენ (ზ. ჭუმბურიძე).

უკანასკნელ ხანს ა-ის კატეგორიას განიხილავენ უფრო ფართოდ — არა მხოლოდ ზმნის, არამედ გამოთქმისა (წინადადების, მყარი სინტაქსური კონსტრუქციების) და ტექსტის დონეზე.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., პერმანენციის („ხომეობითი“) ისტორიული ადგილისათვის ქართული ზმნის უღვლილგზის სისტემაში. — *«სამამ»*, 1943, ტ. 4, №1;

შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; მაჭავარიანი გ., ასპექტის კატეგორია ქართველურ ენებში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», IV, თბ., 1974; ჭუმბურიძე ზ., ძველად ქართველურ ენებში, თბ., 1986; Шанидзе А. Г., Изменение системы выражения глагольной категории вида в грузинском и его последствия. — *«Сообщения Академии наук ГССР»*, 1942, т. 3, № 9; Бондарко А. В., Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии, М., 2003; Schmidt K. H., Zu den Aspekten im Georgischen und in indogermanischen Sprachen. — *«Bedi Kartlisa. Revue de kartvologie»*, XV–XVI, Paris, 1963; Vogt H., Grammaire de la langue orgienne, Oslo, 1971.

ნ. ლოლაძე.

ასტრახანი (ძვ. ქართ. წყაროებით — აშტრახანი), ქალაქი რუსეთში, მდ. ვოლგის დელტაში, მსხვილი სამრეწველო და კულტ. ცენტრი. XV–XVIII სს-ში ა-ზე გადიოდა ზაა საქართველოდან მოსკოვისაკენ. ამის გამო სხვადასხვა დროს აქ ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მრავალი ქართველი. მწიგნობარი. ა. იქცა ქართ. კულტურის მნიშვნელოვან კერად, სადაც იქმნებოდა ქართ. ორიგინ. თხზულებები და ნათარგმნი ძეგლები, მზადდებოდა კრებულები. აქ მოღვაწეობდნენ არჩილ II, ვახტანგ VI, ვახუშტი ბატონიშვილი, ნიკოლოზ ორბელიანი, ონანა ქობულაშვილი, მამუკა ბარათაშვილი, ზაალ-ხოისიძე ორბელიანი, გაიოზ რექტორი და სხვ. მრავალი მწერალი და მეცნიერი. ა-ში არიან დაკრძალული ვახტანგ VI, თეიმურაზ II, გაიოზ რექტორი, ტიმოთე გაბაშვილი.

ლიტ.: პაიჭაძე გ., ჯაფარიძე გ., ქართული ისტორიული ძეგლები ქ. ასტრახანში, თბ., 1974; მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ასურული ენა, ახალსირიული ენა, საერთო სახელწოდება თანამედროვე აღმ. არამეული დიალექტებისა, რ-ებზედაც ლაპარაკობენ ასურელები (სირიელები). ა. მ-ზე მოლაპარაკეთა საერთო რიცხვი 3 მლნ-მდე აღწევს, აქედან 8 ათასამდე ცხოვრობს საქართველოში, სადაც მათი უმრავლესობა პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ჩამოვიდა. მაგრამ ასურელები აქ გაცილებით ადრე, VI ს-იდან, ჩანან, როდესაც ასურელი საეკლ. მოღვაწეები („ასურელი მამები“) სირიიდან ჩამოვიდნენ. მათი მოღვაწეობის მიზანი იყო ქრისტ. რელიგიის დაცვა და გავრცელება ჩრდ. კავკასიაში. აღმ. საქართველოში მათ მრავალი მონასტერი (გარეჯა, შიომღვიმე, იყალთო, ალავერდი, ზედაზენი და სხვ.) ააშენეს, რითაც საფუძველი ჩაუყარეს სამონასტრო ცხოვრებას.

ეს სავანეები შემდეგ მწიგნობრობისა და განათლების ცენტრებად იქცნენ. ასურელ მამათა ღვაწლს ქართ. საზოგადოება ყოველთვის აფასებდა. მათ შესახებ მნიშვნელოვანი ლიტერატურა არის შექმნილი.

ბ. მ. თავისი სტრუქტურით საკმაოდ დამოუკიდებელი სეპარატურ ტიპს, რასაც წარმოშობით განეკუთვნება: დიკარგა ზოგიერთი ფონემა, გაჩნდა ახალი; ასპექტის მიხედვით ზმნის უღვლილება შეიცვალა უღვლილებით დრო-კილობით მიხედვით. ზმნაში პირიანი ფორმის გადმოსაცემად გამოყენებულია ნაზმნარი სახელი. დიდი გავრცელება პოვა ანალიზურმა წარმოებამ. ლექსიკაში ფართოდ შეიჭრა თურქ., ირან. და არაბ. წარმოშობის სიტყვები. ბ. მ. მდიდარია დიალექტებით, რთავან საქართველოში გვხვდება სალამისის, ვანის, ჯილუს, ტიარისა და ურმიის დიალექტები. ურმიული დიალექტი საფუძვლად დაედო სალიტ. ენას, რაც გასული საუკუნის 40-იან წლებში ჩამოყალიბდა. მასზე შექმნილია მხატვრული, საეკლ. და სასწავლო ლიტერა, გამოდიოდა ჟურნალ-გაზეთები. 1989 თბილისში ჩამოყალიბდა ასურელთა კულტურის ცენტრი, რის ბაზაზე 1992 შეიქმნა საქართველოში მცხოვრებ ასურელთა საერთაშორისო ეროვნული კონგრესი. 1997-იდან გამოდის (არაპერიოდულად) ამ კონგრესის გაზეთი „ავიუთა“ („თანხმობა“).

ლიტ.: წერეთელი კ. ნარკვევები თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკისა, თბ., 1958; მისივე, თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა, თბ., 1968; მისივე, Современный ассирийский язык, М., 1964 (გერმანულად — ლაიფციგში, 1978; ინგლისურად — მოსკოვი, 1978; იტალიურად — ნეაპოლი, 1970); N Idée Th., Grammatik der neusyrischen Sprache, Lpz., 1868.

კ. წერეთელი.

ასფალგი (Assfalg) იულიუს (6. XI. 1919, აშაუ, ზემო ბავარია, — 13. III. 2001, მიუნხენი), გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნე, ქართველოლოგი, მიუნხენის უნ-ტის პროფესორი, ქრისტი. აღმოსავლეთის კათედრის გამგე, ქრისტი. მწერლობის კორპუსის (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium) არაბ. სექციის გამგე. მის სახელთანაა დაკავშირებული გერმ. ბ-კეპში დაცული ქართ. ხელნაწერების აღწერა, კ. კეპელიძის „ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიის“ I ტომის გერმ. ენაზე თარგმნა-გადამუშავება, საქართველოსა და ქართ. მწერლობის შესახებ მრავალი წერილის გამოქვეყნება გერმ. ენციკლოპედიებსა

და ლექსიკონებში. მისი ნაშრომებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია: ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორია (მ. თარხნიშვილთან ერთად, 1957); ძველი ქართული ენის შესწავლა საქართველოში (1958); საეკლესიო წელიწადისა და ქართული ეკლესიის უახლესი ისტორიის შესახებ (1960); ქართული ხელნაწერების აღწერილობა, დამუშავებული გერმანიის აღმოსავლურ საზოგადოებასთან ერთად (1963); პრალაში დაცული ფრაგმენტები იაკობის ჟამისწირვის ძველი ქართული ტექსტისა (ი. იედლიჩკასთან ერთად, 1961); ქართული მტუდეების შესახებ გერმანიაში (1965); ძველი ქართული ენის მოკლე გრამატიკა (რ. ზოლენგეტან ერთად, 1976).

ბ. ავტორია მრავალი სალექსიკონო სტატიისა საქართველოს, ქართ. ენისა და ლიტერის, დამწერლობის, ეკლესიის, ქართ. მწერლების შესახებ შემდეგ გამოცემებში: „ქრისტიანული აღმოსავლეთის მცირე ლექსიკონი“, „შუა საუკუნეების ლექსიკონი“, „თეოლოგიური რიალენციკლოპედია“, „მსოფლიო ლიტერატურის ლექსიკონი“, მასვე ეკუთვნის საინფორმაციო წერილები გერმანულ აღმოსავლეთმცოდნეთა კონგრესების შესახებ (1960, 1965, 1968), რეცენზიები კ. ჩხენკელის, ი. იედლიჩკას, ა. შანიძის, ე. მეტრეველის, ი. იმნაიშვილისა და სხვათა ნაშრომებზე ჟურნალებში «Byzantinische Zeitschrift» და «Oriens Chrsitianus».

ბ-მა შეადგინა მ. თარხნიშვილის ნაშრომების ბიბლიოგრაფია (1959). იგი აქტიურად თანამშრომლობდა ჟურნალში «ზედი ქართლისა». ფრანგ. სერიის გამოცემის დიდი იყო ამ ჟურნალის სამეცნ. საბჭოს უცვლელი წევრი, აქვეყნებდა სტატიებსა და რეცენზიებს. ბ-ს მიმოწერა ჰქონდა ბევრ ქართველ მეცნიერთან, მ. შ. ა. შანიძესთან, ი. აბულაძესთან, ი. იმნაიშვილთან. აწვდიდა მათ გერმანულენოვან სამეცნ. ლიტერას.

ლიტ.: ჭუმბურიძე თ., იულიუს ასფალგი. — «ბურჯი ეროვნებისა», 1999, № 11; მისივე, აკაკი შანიძისა და იულიუს ასფალგის მიმოწერა. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 1999, № 2.

თ. ჭუმბურიძე.

აბენის სიონის წარწერა 853, ქართული ასომთავრული წარწერა, შესრულებული ყვითელი ოქროთი, ექვს სტრიქონად. მოთავსებულია ტაძრის შიგნით, სამხრეთის აფსიდის დას. კალთაზე. წარწერის ტექსტი ასეთია:

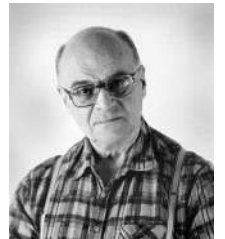
„თთუესა აგუსტოსსა ე-სა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა ოგ-სა, ზედა

წელსა სლო-სა, ქალაქი ტფილისი დაწუა ბულა და შეიპყრა ამირაჲ საჰაკ და მოკლა. და მასვე თთუესა აგუსტოსსა კგ-სა, დღესა შაბათსა-ვე, ზირაქ შეიპყრა კახაჲ და ძმ მისი თარგუჯი“.

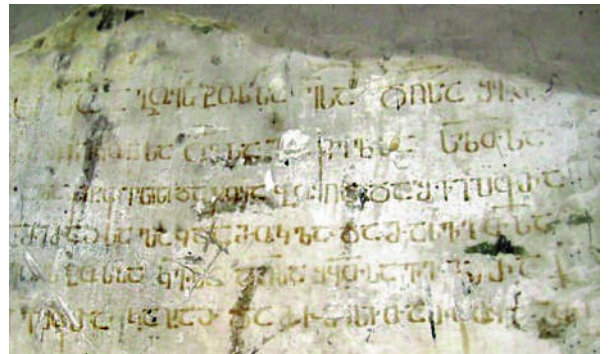
წარწერა ზედმიწევნით ზუსტად გადმოგვცემს საქართვ. ისტორიის სხვა წყაროებთან კარგად ცნობილ ფაქტს არაბი სარდლის ბულა თურქის მიერ სახალიფოსაგან განდგომილი თბილისის ამირა საჰაკის შეპყრობის, მოკვლის და ქალაქის გადაწვის შესახებ. მხოლოდ ამ წარწერიდანაა ცნობილი, რომ ადგილ. ხელისუფალი კახა — ცნობილი კონსტანტინე კახა და მისი ძე თარგუჯი შეუპყრია ბუღას ერთ-ერთ სარდალს ზირაქს.

ბ. ს. წ., როგორც წერილობითი ძეგლი, მრავალმხრივ საყურადღებოა. მასში სიტყვების უმრავლესობა დაუქარაგმებელია, მ. შ. ისეთებიც, რეზიც შემდეგ დაქარაგმებით იწერებოდა (მაგ., „ქრონიკონსა“). ბ. ს. წ-ში დაქარაგმებით გადმოცემულია მხოლოდ ოთხი სიტყვა: **თთუე**, **დღე**, **შაბათი** (სამივე ტექსტში გვხვდება ორ-ორჯერ), **ზედა**. გარდა ამისა, ქარაგმის ნიშანი — გრძელი, განივი, კიღურგამსხვილებული ხაზი — დასმული აქვს რიცხვის აღმნიშვნელ ასოებს.

საყურადღებოა წარწერის ტექსტში თარიღის მითითება — ქართ. ქრონიკონთან ერთად, ჰიჯრითაც — ტერმინით „ზედა წელი“. წარწერის ტექსტის ყველა გამომცემელი 1889-იდან 1974-მდე „ზედა“-ს ნაცვლად კითხულობდა „ისმაიტელთა“-ს. 1974 გაირკვა (ვ. სილოგავა), რომ „ისმაიტელთა“-ს ნაცვლად უნდა იკითხებოდეს „ზედა“ [ეს წაკითხვა მიღებულია „ქართული წარწერების კორპუსის“ ატენის სიონის წარწერებისადმი მიძღვნილ ტომში (1989)]. ტექსტის ასეთი ჩასწორებით ცხადი გახდა, რომ ჰიჯრით დათარიღება იგულისხმება ატენის

ი. ასფალგი.

ატენის სიონის წარწერა. 853.

სიონის 739, 853, 840 და 883 წლების წარწერების „ზედა წელშიც“, ასევე უძველესი ქართ. თარიღიანი ხელნაწერის — 864 გადაწერილი სინური მრავალთავის მთავარ ანდერძში და უბისის სვეტის 1141 წარწერაში, სადაც პირდაპირ არის აღნიშნული — „ზედა წელი სარკინოზთაჲ“, რაც აქ მანამდეც ასე გაიზარებოდა.

ლიტ.: პაქრადე დ., ისტორია საქართველოს, ტფ., 1889; ჟორდანიას თ., ქრონიკები..., I, ტფ., 1892; ბარნაველი თ., ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957; სილოგავა ვ., ქართული ქრონოლოგიური ტერმინოლოგიიდან („ზედა წელი“). — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1974, № 4; ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 3. ფრესკული წარწერები, I. ატენის სიონი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ, თბ., 1989; Джавахид И. К. вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам — «Христианский Восток», т. 1, вып. 3, СПб, 1912 (იგივე, იხ. მიხ.: თხზულებანი, ტ. 9, თბ., 1996; ტ. 12, 1998).

ვ. სილოგავა.

ატენის სიონის წარწერა ძალაქის აზნაველის შესახებ, ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი 13 სტრიქონად, ატენის სიონის (გორის რ-ნი, მდ. ტანის ხეობა) სამხრ. ფასადის აღმ. ნიშაში. წარწერა, მართალია, ასომთავრულია, მაგრამ სხვადასხვა სიმაღლის ასოები ისეა ამოკვეთილი, რომ ისინი ოთხხაზოვან ბადეშია განლაგებული. იგი ერთ-ერთი პირველია იმ წარწერებს შორის, რაც სამეცნ. წრეებში ცნობილი გახდა ჯერ კიდევ 1839-იდან (ფრ. დიუბუა დე მონპერეს პუბლიკაცია). წარწერა დიდი სამეცნ. მნიშვნელობის გამო ბევრჯერაა გამოცემული და სხვადასხვა კუთხით შესწავლილი. წარწერის ტექსტი ასეთია:

„ჩ სახელითა ღმრთისაჲთა. მე გურგანელმან, მირიანის ყმაჲან, თარხუნის ძისაჲმან, ატენისა ციხისთაჲმან, ავაგე ატენს სახლნი და ქულბაგნი მას ჟამსა, ოდეს — ადიდენ ღმერთმან — ძლიერმან მეფეთა მეფემან ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა, სეფესა ზუარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ. გაუმარჯუა ღმერთმან და ბედმან მეფობისა მათისაჲმან — ვითა სწადდა მეფობასა მათსა, ეგრე ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი.

შევკწაღნა მეფობამან მათმან: სასახლენი ადგილნი და საქულბაგნი მკვდრად, ნეპიერობით ვკბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა, რომელთაც შენებაჲ შეეძლო.

მე ავაგე სახლი და ქულბაგი და შევწირე წმიდასა სიონსა ატენი-

სასა, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა, სალოცველად — ჰგიანმცა უკუნისამდე — ძრიელი მეფეთა მეფე ბაგრატ სევასტოსი და მე მათი გიორგი კურაპალატი.

და სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა, გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳნ დავედო თევდორობაჲ ალაჲად. გარდაივდიდეს მამასახლისი წინამძღუარი სიონისაჲ ვინცა იყოს“.

წარწერის ტექსტი რამდენიმე მონაკვეთად იყოფა იმის მიხედვით, თუ რა ამბებია მასში მოთხრობილი. ავტორი, ატენის ციხისთავი გურგანელი, ყოფილა ადგილობრივი დიდებულის მირიან თარხუნის ძის ყმა, მისი გაზრდილი, რ-საც იგი თავის „პატრონს“ უწოდებს. წარწერის ამ მონაკვეთიდან დოკუმენტურად დასტურდება პატრონყმობის ინ-ტის არსებობა XI ს. საქართველოში. ამ მონაკვეთიდან ისიც ჩანს, რომ მეფე ბაგრატ IV-ს (1027—72) მირიან თარხუნისძისთვის უბრძანებია ქალაქის აშენება „სეფესა ზუარსა შიდა“, ე. ი. სამეფო ზვრების (ვენახების) ტერიტორიაზე. ეს ცნობა არის დოკუმენტური მოწმობა ახალი ქალაქების მშენებლობის XI ს. საქართველოში. მირიანს მეფის ეს დავალება შეუსრულებია და აუგია ქალაქი და „დარბაზი“, როგორც ჩანს, სამეფო რეზიდენცია. წარწერის ტექსტის შემდეგი მონაკვეთიდან ჩანს, რომ მომავალი ქალაქის მშენებლობის ადგილას მეფის ბრძანებით სასახლეთა და საქულბაქეთა ააშენებლად ადგილები ცალკეულ პირებზე გაუციათ („მკვდრად, ნეპიერობით“, ბოძებით). მათ შორის ყოფილან მირიანი, მისი ყმა — ატენის ციხისთავი გურგანელი და სხვა ყმები, ოღონდ ის პირები, „რომელთაცა შენებაჲ შეეძლო“. გურგანელს აუგია სახლი და ქულბაქი (სავაჭრო დუქანი), რაც მეფეთა სალოცავად ატენის სიონისთვის შეუწირავს. დასასრულ, გურგანელს თავისი გამზრდელი პატრონის („გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳნ“) მირიანის სახელზე შეწირულების სანაცვლოდ სააღაპე დღე **თევდორობა** (დიდმარხვის პირველი შაბათი) დაუდგენია. მაშასადამე, წარწერა შინაარსით საამშენებლოცაა — ქალაქის აშენების შესახებ მოგვითხრობს (ამ მხრივ იგი უნიკალურია, მსგავსი შინაარსის სხვა წარწერა ქართ. ეპიგრაფიკაში უცნობია) და ეპიგრაფიკული საბუთიც — მასში აღნიშნულია ეკლესიისთვის გარკვეული შეწირულობის

გაღებისა (სახლი, ქულბაქი) და სანაცვლოდ სააღაპე, ე. ი. მოსასხენი-ებელი დღის დადგენის შესახებ.

წარწერის შესრულების ქვედა თარიღია 1060, როდესაც ბაგრატ IV პირველად იხსენიება სევასტოსის ტიტულით ლულალისის (ყულალისის, კულალისის — ჯავახეთში) წარწერაში, ხოლო ზედა თარიღია ბაგრატ IV-ის გარდაცვალების წელი, ე. ი. წარწერა თარიღდება 1060—72-ით. ი. ჯავახიშვილი თარიღის ჩარჩოს უფრო ავიწროებდა და განსაზღვრავდა 1060—68-ით, რადგან 1068-იდან თურქ-სელჩუკების შემოსევა დაიწყო საქართველოში, ხოლო შემდეგ — ბრძოლები თბილ. სამიროს წინააღმდეგ და შეუძლებელი იქნებოდა ისეთი მშვიდობიანი კულტ. სამუშაოს ჩატარება, როგორც ქალაქის მშენებლობა. როგორც შემდეგ გაირკვა, თურქ-სელჩუკთა შემოსევა საქართველოში 1066 (თრეზვის წარწერა) და, შესაძლოა, ამაზე ადრეც (მირაშხანის წარწერა) დაიწყო; ამგვარად, ატენში ქალაქის მშენებლობას და, შესაბამისად, ამ წარწერის ზედა თარიღს ზუსტად ვერ განვსაზღვრავთ. თ. ჟორდანიას წარწერას, რაიმე არგუმენტაციის გარეშე, 1058—64 ათარიღებდა.

მნიშვნელოვან ისტ. ცნობებთან ერთად, წარწერა შეიცავს საინტერესო ენობრივ ფაქტებს — მასში მრავლადაა ცოცხალი მეტყველების ფორმები: ძრიელმან (პარალელურად — ძლიერმან), გაუმარჯუა, შიდა, ვითა, ეგრე, გამზრდელი; მკვეთრად გამოხატულ დიალექტიზმადაა ჩათვლილი „ჩემისათჳნ“ („გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳნ“). ტექსტში ორ ადგილას ჩართულია ხუტბა („ადიდენ ღმერთმან“, „ჰგიანმცა უკუნისამდე“) — თხრობა წყდება და გარკვეული, ხშირად ტრაფარეტული ფორმულებით გადმოცემულია ქება-დიდება ან ლოცვა-კურთხევა. ცნობილია, რომ ეს აღმოსავლური, არაბ.-მუსლიმური სამყაროს სამწერლობო სტილისთვისაა დამახასიათებელი (არ არსებობს ისტ. საბუთი ხუტბის ფორმულის გარეშე; ხშირია ყურან-მიც...). ქართ. წერილობით ძეგლებში არაბობის შემოსვლასთან ერთად ვრცელდება; XII—XIII სს. წარწერებშიც გამოჩნდის სახით გვხვდება, შემდეგ აღარ იხმარება (პირველად დასტურდება მაჩხანის — თბილისის მახლობლად, IX ს-ის წარწერაში ჰომად კიტრის ძისა, ანუ ალკიტრიჭისა, როგორც

წარწერაში არაბულად ჩაწერილი სიტყვებითაა აღნიშნული). ეპოქის ენობრივი ეტიკეტის დამახასიათებელ გამოთქმებად ითვლება წარწერის შემდეგი ნაწილები: „მეფეთა მეფემან ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა“ ან „სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა, გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳს“.

ლიტ.: ბარნაველი თ., ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957; პაქრაძე ა., თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები, როგორც ისტორიული წყარო. — „საქართველო სახელმწ. მუზეუმის მოამბე“, ტ. 20-B, თბ., 1959; დანელია კ., სარგველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997; Джавахов И. К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам «Христианский Восток», т. 1, вып. 3, СПб, 1912 (იგივე, იხ. მისი: თხზულებანი, ტ. 9, თბ., 1996; ტ. 12, 1998); Dubois de Montper ux Fr., Voyage autour du Caucase..., t. III, Paris, 1839.

გ. სილოგავა.

ატენის სიონის წარწერები, ტაძრის კედლებზე დღემდე შემორჩენილი წარწერები ქართ., სომხ., ბერძნ., არაბ., სირ., ებრ. და სლავ. ენებზე, აგრეთვე ქართ. გრაფიკებით გადმოცემული ბერძნ. და ებრ. ტექსტები. წარწერები შესრულებულია სხვადასხვა ტექნიკით: კვეთით, საღებავით, კაწვრით. არის შერეულიც — ამოკვეთილი და შემდეგ საღებავებით დაფარული. დანიშნულების მიხედვით ა. ს. წ. ასე ჯგუფდება: განმარტებითი წარწერები, შეწირულებანი, პილიგრიმული გრაფიტოები, ისტ. შინაარსის მინაწერები და სხვ. ქრონოლოგიურად ისინი მოიცავენ პერიოდს VII ს. იდან XIX ს. ჩათვლით. ინტერიერში წარწერების დიდი ნაწილი დაფარულია XI ს. ფრესკებით. ა. ს. წ.-თა უმრავლესობა ქართულია და ასახავს ქართ. დამწერლობის განვითარების ყველა საფეხურს: მრგოლოვან ასომთავრულს, ნუსხურს, მხედრულსა და მათ შორის გარდამავალ სახეობებს.

ა. ს. წ. უმნიშვნელოვანეს მასალას გვაწვდის როგორც თვითონ ძეგლისა და რეგიონის, ისე საერთოდ საქართვე. პოლიტ. და კულტ. ისტორიის შესახებ. მათი შესწავლის საფუძველზე დადასტურდა ატენის სიონის მშენებლობის ორი ეტაპი: პირველი — VII და X სს. და მეორე — სომეხი მშენებლების მონაწილეობა არქიტ. თოდოსაკის მეტაურობით. XI ს-ის ლაპიდარული წარწერა გვაწვდის ცნობებს ატენის მშენებლობის შესახებ. სტეფანოზ მამფალის 739-ის ფრესკულ წარწერაში იკითხება ქართ. ისტორი-

ოგრაფიისათვის მანამდე უცნობი ტერმინი „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ ერისთავთა უფალი“, რაც დოკუმენტურად ადასტურებს აღმ. და დას. საქართველოს პოლიტ. ერთიანობას XI ს-ზე გაცილებით ადრე. ატენის სიონის ინტერიერის კედლებზე აღმოჩენილმა წარწერებმა ახლებურად დაათარიღეს ნუსხური და მხედრული დამწერლობების უძველესი ეტაპები: ნუსხური თარიღიანი — 835, მხედრული თარიღიანი — 875, შერეული ნუსხურ-მხედრული — VIII ს. დამდეგი. სამხრ. აფსიდის დას. კედელზე გაიშვირა ქართ. რითმიანი პოეზიის ორი უძველესი ნიმუში, დათარიღებული 840—841, ხოლო ვრცელმა ციტატებმა ქართ. ბიბლიის წიგნებიდან გვიჩვენეს დღეისათვის ცნობილი ნუსხებისგან განსხვავებული რედაქციები.

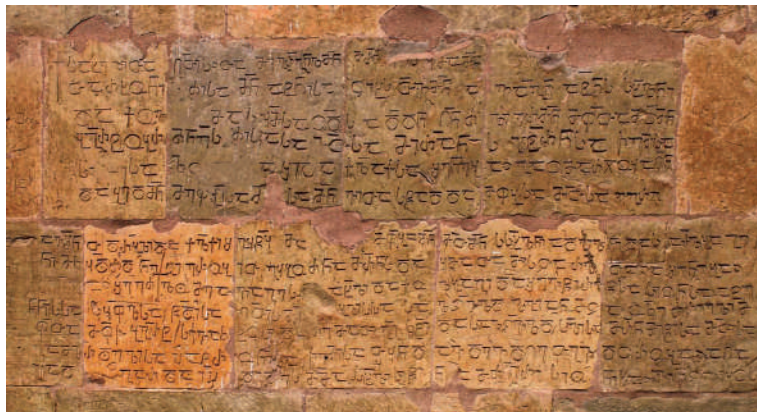
ლიტ.: ბარნაველი თ., ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957; ალექსიძე

ლაუტის ან ინლაუტის შედგენილობისაგან. მაგ., მრავალ ენაში, და მ. შ. ქართულშიც, თავკიდურისათვის დამახასიათებელი მზარდი სონორობის ტენდენცია ბოლოკიდურში არამცთუ შესუსტებულია, არამედ შეცვლილია საპირისპირო ტენდენციით. ქართულში თუ თავკიდურში ჭარბობს CS (ჩქამიერი+სონორი) თანხმოვნური კომბინაციები და შედარებით იშვიათად გვხვდება SC (მ+C, რ+C) კომბინაციები, ბოლოკიდური ხასიათდება **რ ნ ლ** სონორთა სიხშირით კომბინაციის პირველ წევრად (ნდ, ნთ, ნტ, ნმ..., ლფ..., რდ, რმ, რქ...). საერთოდ, შესაძლო კომბინაციათა რაოდენობით ბოლოკიდური საგრძნობლად ჩამორჩება ანლაუტს.

ლიტ. იხ. სტატიასთან ანლაუტი.

ნ. კიხიძე.

აფერეზისი (ბერძნ. *aphairesis* — წართმევა), სიტყვის თავში ბგერის

ატენის სიონის წარწერა ქალაქის აშენების შესახებ. XI ს. 60-იანი წლები.

ზ., ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978; მისივე, ატენის სიონის ოთხი წარწერა, თბ., 1983; აბრამიშვილი გ., ატენის სიონის უცნობი წარწერები. — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1976, № 2; მისივე, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977; მისივე, ატენის სიონის სამი გრაფიტი. — «მნათობი», 1984, № 9; აბრამიშვილი გ., ალექსიძე ზ., მხედრული დამწერლობის სათავეებთან. — «ცისკარი», 1978, № 5—6.

ზ. ალექსიძე.

აუსლაუტი (გერმ. *Auslaut*), ბოლოკიდური, ფინალი, სიტყვის (ძირის) ბოლო ბგერა, მარცვალი, ბგერათმომდევრობა, რაც ხასიათდება სპეციფ. ფონეტიკ. და მორფოლოგიურ თვისებებზე. მაგ., ფონეტიკ. ბოლოკიდურია ის ბგერა, რ-საც აქვს თავისი დამოუკიდებელი დამართვა. ასეთია ყოველი ბგერა პაუზის წინ. ხშირად ა-ის ბგერითი შედგენილობა ან კომბინაციური ტენდენციები განსხვავებულია ან-

(მარცვლის) დაკარგვა, ჩვეულებრივ, წინამავალი სიტყვის ბოლოკიდური ბგერის (ბგერების) გავლენით. მაგ., ძვ. ქართ.: პილო < სპილო, რკო < კრკო... სიტყვის თავში მ- (თანხმოვნის წინ) თითქმის ერთნაირად იკარგება აღმოსავლურ და დასავლურ კილოებში: **შობელი** < მშობელი, **გალობელი** < მგალობელი, **ძინარე** < მძინარე...

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

გ. იმნაიშვილი.

აფიქსი (< ლათ. *affixus* — მიმაგრებული), სართი, მორფემა, დამხმარე მნიშვნელობის მინიმალური მორფოლ. ერთეული, რაც დაერთვის სიტყვის ძირს ან ფუძეს და ასრულებს სიტყვაწარმოებით (იხ. დერივაცია) ან ფორმაწარმოებით (იხ. ფლექსია) ფუნქციას. შესაბამისად, სიტყვაწარმოებითი (დერივაციული) ა. ქმნის ახ. ლექსიკურ მნიშ-

ვნელობას, აწარმოებს ახ. სიტყვას (ქალაქი — ქალაქ-ელ-ი, თოფი — სა-თოფ-ი...); ფორმაწარმოებითი (ფლექსიური) ა. კი ცვლის მხოლოდ გრამატიკულ მნიშვნელობას, აწარმოებს ახ. სიტყვაფორმას (კაც-მა, კაც-ს... გ-წერ, წერ-ს...). ზოგჯერ გამოყოფენ აგრეთვე გარდამავალი ტიპის ა-ს, რ-იც აწარმოებს ახ. სიტყვაფორმას და ნაწილობრივ ცვლის ლექსიკურ მნიშვნელობასაც, მაგ., მრ. რ. ნიშანი **უბ**: წიგნ-ი, წიგნ-უბ-ი (არნ. ჩიქობავა).

სიტყვაში ძირის მიმართ დაკავებული ადგილის მიხედვით ქართულში გარჩეულია შემდეგი სახის ა-ები: პრეფიქსი, სუფიქსი, ინფიქსი, ცირკუმფიქსი. გარდა ამისა, სხვადასხვა ენაში განსხვავებულია აგრეთვე ინტერფიქსი — ა-, რ-იც გამოიყენება რთულ სიტყვებში ძირთა დასაკავშირებლად (რუს. -- ...); ტრანსფიქსი — ა-, რ-იც შეიჭრება თანხმოვანთაგან შედგენილ ძირეულ მორფემებში, ადგილს იკავებს თანხმოვანთა შორის და სიტყვაფორმას ანიჭებს გარკვეულ გრამატიკულ ლექსიკურ მნიშვნელობას (არაბ. ქთბ: ქ-ა-თ-ა-ბ-ა „მან დაწერა“, ქ-უ-თ-ი-ბ-ა „დაიწერა“...); ამბიფიქსი — ა-, რ-საც შეუძლია იყოს პრეფიქსიცა და სუფიქსიც (ინგლ. out: **outdo** „წინააღმდეგობის გადალახვა“, do **out** „დალახვა“) და სხვ.

მატერიალურად გამოხატული ა-ების გვერდით ენათა სტრუქტურული აღწერის მიზნით გამოყოფენ აგრეთვე ნულოვან ა-ს, როდესაც პარადიგმაში აფიქსიანი ფორმების არსებობის პირობებში უნდა აღინიშნოს ა-ის უქონლობა (იხ. მორფემა).

გამოყენების თვალსაზრისით ა-ები შეიძლება იყოს ცოცხალი და მკვდარი, პროდუქტიული და არა-პროდუქტიული. იმის მიხედვით, ერთვის თუ არა ა. უშუალოდ ძირს (მარტივ ფუძეს) ან უკვე გაფორმებულ ფუძეს, განსხვავებულია პირველადი (წიგნ-იერ-ი) და მეორეული (წიგნ-იერ-ობა) ა-ები.

ა-ები, როგორც დამხმარე მორფემები, ქმნიან მორფოლ. და სიტყვაწარმოებითი ინვენტარის დამოუკიდებელ კლასს, მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც სიტყვაწარმოებითი ა-ის ფუნქციით მეტყველების სხვა ნაწილებიც გამოიყენება. ასეთ მორფემებს, ჩვეულებრივ ა-ისგან განსხვავებით, აფიქსილდს უწოდებენ. ამ რიგისაა ქართულში ერთი და იმავე ა-ის პარალელური გამოყენება სხვადასხვა ფუნქციით, მაგ., სიტყვაწარმოებითი ფუნქციით და თანადებულად: **ზებუნებრივ**

ძალებზე, **ზეჟანგზე**, ამხანაგებთან თანხმობით...

ძირზე რამდენიმე პრეფიქსის ან სუფიქსის დართვის შემთხვევაში ა-თა თანმიმდევრობა სიტყვაში (სიტყვაფორმაში) მკაცრად განსაზღვრულია (იხ. რანგი).

ა-ების დართვა, აფიქსაცია საერთოდ და მისი კონკრეტული ტიპების — სუფიქსაციის, პრეფიქსაციის და ა. შ. გამოყენება ენებში არის ერთ-ერთი ტიპოლოგიური ნიშანი მათ განსასხვავებლად (იხ. ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია).

მ. ბერიძე.

აფრიკატი (<ლათ. affricare — ხეხვა), რთული შედგენილობის თანხმოვანი. ყოველი ა. წარმოიღვინება მარტივი ხშულისა და მის ზონაში წარმოებული ჰომორგანული (იხ. ჰომორგანულობა), ჰომოგენური (იხ. ჰომოგენურობა) ნაპრალოვანი ბგერების შეერთებად. მაგ., მჟღერ ხშულს უერთდება მჟღერი ნაპრალოვანი, ხოლო ყრუს — ყრუ: დ + ზ > ძ, თ + ს > ც, ტ + ს > წ, დ + ჟ > ჯ, თ + შ > ჩ, ტ + შ > ჭ. ა-ის შედგენილობაში ხშული და ნაპრალოვანი კომპონენტები ერთ მთლიანობას ქმნის: ა., სხვა ხშულების მსგავსად იწყება ხშვით, მაგრამ, მათგან განსხვავებით, მთავრდება ჰომორგანული ნაპრალოვანი. ამიტომაც ა-ს ხშირად უწოდებენ ნახევარხშულს, ხშულნაპრალოვანს ან რთულ ბგერას. ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ამჟამად ა-თა ორი რიგია წარმოდგენილი: სისინა — **ძ ც წ** და შიშინა — **ჯ ჩ ჭ**. ნავარაუდევია ქართველურ ფუძენაში მესამე რიგის — სისინ-შიშინა **ძ ც წ** ა-თა არსებობაც (იხ. სიბილანტები).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ქობალავა ი., აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში. — «იკე», IX—X, თბ., 1958; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.

ზ. ჯაფარიძე.

აფრიკატიზაცია, ფონეტიკური პროცესი, რ-ის დროსაც მარტივი თანხმოვანი აფრიკატად გადაიქცევა. ისტორიულად ქართველურ ენებში ა. ფართოდ გავრცელებული პროცესი ჩანს. ა-ის რამდენიმე გზა არის ცნობილი: თანხმოვანთა შერწყმა — თ + ს → ც (**ათ** + სამმეტი → ცამეტი); თ + შ → ჩ (**ათ** + შვიდმეტი → ჩვიდმეტი)...; წინაენისმიერ და უკანაენისმიერ ხშულთა ა. (პალატალიზაციის გზით): დ → ძ (**დეც** → ძეც); თ → ც (**თიკანი** → ციკანი)... უკანაენისმიერ ხშულთა ა. ქართველურ ენათაგან ყველაზე მე-

ტად გავრცელებულია ლაზურში (მის ათინურ კილოკავში). ისტორიულად ა-ის ინტენსიური კვალი ჩანს სვანურში: გ → ჯ (**იგი** — სვან. ეჯა), ქ → ჩ (**ქვე** — სვან. ჩუ), კ → ჭ (**კაცი** — სვან. ჭაშ)... უკანაენისმიერ ხშულთა ა-ის კვალი ჩანს ქართულშიც (ნახოკი → ნახოჭი და მისთ.); სპირანტთა ა.: აფრიკატებიან წინაენისმიერი სპირანტები — ზ → ძ (**ზროხა** → ძროხა), ს → ც (**სხენ** → ცხენ), ჟ → ჯ (**დიალექტი**: ჟანგი > ჯანგი), შ → ჩ (**დიალექტი**: ხარშვა → ხარჩვა, წყალში → წყალჩი...), რ → ჯ მხოლოდ ზანურშია დადასტურებული: (მხარი → ხუჯი, ყური → ყუჯი...).

ლიტ. იხ. სტატიასთან აფრიკატი.

ი. ქობალავა.

აფხაზური მნა, აფხაზური ენა (აფსუა ბგზშია, შდრ. აფსუა „აფხაზი, აფსუა“), იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ჩრდილო-დასავლურ ანუ აფხაზურ-ადილურ ენათა ჯგუფის ენა. გავრცელებულია საქართველოში, თურქეთსა და სირიაში, ნაწილობრივ რუსეთის ქალაქებში. აფხაზეთის ავტ. რესპუბლიკაში 1989-თვის აფხაზთა (აფსუათა) რაოდენობა შეადგენდა 93 ათას კაცს, ბათუმსა და მიმდებარე სოფლებში — 1600 კაცს, თურქეთის რესპუბლიკაში 100 000 აფხ. ივარაუდება (გ. ჩირიკა), ხოლო სირიელ აფხაზთა ზუსტი რაოდენობა უცნობია.

ა. მ-ში 6 ხმოვანია — **ა, ე, ი, ო, უ, გ**, რ-თაგან **ე, ი, ო, უ** მიღებულია **ჲ**, **ჟ** ნახევარხმოვანთა კომბინაციით **ა, გ** ძირითად ხმოვნებთან. თანხმოვანთა სისტემა რთულია. სალიტ. ენას მოეპოვება 56 თანხმოვანი ფონემა. მათ გარდა დიალექტებში დასტურდება კიდევ 10 ფონემა (9 ბზიფურ დიალექტში, ერთი — აბჟურში). თანხმოვნები ნაწილდება სამეულებად, წყვილეულებად და ცალეულებად. თანხმოვანთა ნაწილდება მგორეულია. ამ ენის სპეციფიკას, ქართ. ენასთან საერთო 28 თანხმოვნის გარდა, ქმნის ინტენსიური, ლაბიალიზებული, პალატალიზებული თანხმოვანთა რიგების არსებობა. მახვილი ინტენსიური და მოძრავია. ა. მ. აგლუტინაციური ტიპის ენაა ინკორპორაციის ძლიერი ტენდენციით. სახელი შედარებით მარტივია, ზმნა დიდი სირთულით გამოირჩევა. არ ახასიათებს სახელთა ბრუნება, შეინიშნება მხოლოდ ორი ბრუნვის ჩანასახი. ბრუნვათა როლს ასრულებენ პირისა და გრამატიკ. კლასის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელური ელემენტები და სიტყვათა რიგი, რაც ირიბად ასახავს ერგატოულ წყობას.

აფხაზური სახელის სპეციფიკას ქმნის კუთვნილების კატეგორია, რაც თავსართებით გამოიხატება. ზმნა წინადადების ღერძია, ერთი ზმნური ფორმით გადმოიცემა სხვა ენათა მთელი წინადადების შინაარსი, რაც დამახასიათებელია ინკორპორაციული ენებისათვის. უღვლილება კლასოვან-პიროვანია: დ-სა და ლ-ს რიგის პრეფიქსებით გამოიხატება სუბიექტისა და ობიექტის პირი და გრამატიკ. კლასი. ამ პრეფიქსებით განირჩევა, ერთი მხრივ, გონიერისა და არაგონიერის, მეორე მხრივ, ქალისა და მამაკაცის გრამატიკ. კლასები. ზმნა მორფოლოგიურად ასახავს დროს, დინამიკურობას, ფინიტიურობას (დასრულებულობას), გარდამავლობას, კაუზატივს, ქცევას, პოტენციულობას, უარყოფას, უნებურობას, განგრძობადობა-განმეორადობას, მოწვევებითობას... სიტყვის ძირი მარტივია, ძირითადია თანხმოვანი + ხმოვნის ტიპი. ლექსიკაში საკუთარ ლექსიკურ ფონდთან ერთად გამოიყენება დიდი რაოდენობის ნასესხობანი ქართველური ენა-კილოებიდან (ძირითადად მეგრული დიალექტიდან და ქართ. სალიტ. ენიდან), ადიღ-ყაბარდოულიდან, თურქულიდან (სავარაუდოა სესხება ყარაჩაულ-ბალყარულიდანაც), რუსულიდან.

ბ. მ-ს ამჟამად ორი დიალექტი აქვს: აბჟური თავისი თქმებითურთ და ბზიფური სამი კილოკავით (ააცის, ლიხნისა და ოთპარის). ცალკე ერთეულია XIX ს. II ნახ. აფხაზეთიდან გადასახლებულ აფხაზთა ბათუმელი შთამომავლების მეტყველება ორი თქმითურთ (ანგისისა და ფერიის თქმები). თურქეთსა და სირიაში მცხოვრებ აფხაზთა (აფსუათა) მეტყველება დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით სათანადო სიღრმით ვერაფერ არ არის გამოკვლეული. სალიტ. ენას საფუძვლად უდევს უფრო მარტივი სისტემის მქონე აბჟური დიალექტი.

ბ. მ-ის საბოლოო სახის ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართველურმა (კერძოდ, მეგრულმა) სუბსტრატმა, რაც გამოკვეთილად შეინიშნება ამ ენის დიალექტთა ფონოლოგიურ სისტემაში (სპეციფ. აფხაზურ-აფსურ ფონემათა მოშლას აშკარად არეალური ხასიათი აქვს: სისინ-შიშინა სიბილანტთა სისტემა მთლიანად გამქრალია მეგრ. მეტყველების უშუალო მეზობლად გავრცელებულ აბჟურ დიალექტში, ხოლო მისი გაქრობის ტენდენცია მატულობს

1938—54 წლებში მოქმედი აფხაზური ანბანი (ქართულ გრაფიკაზე დამყარებული)

ა	ჟ	ჩ
ბ	ჟი	ჩა
გ	ჟი	ც
[გა]	რ	ცი
[გუ]	ს	ძ
დ	ბ	ძი
დი	ბი	წ
ე	უ	წი
ვ	ფ	ჰ
ზ	ქ	ჰი
თ	[ქა]	ხ
ი	[ქუ]	[ხა]
კ	ლ	[ხუ]
[კა]	[ლა]	ჭ
[კუ]	[ლუ]	ჭი
ლ	ყ	ჭი
მ	[ყა]	ჭი
ნ	[ყუ]	ჭი
ნ	შ	ფ
ო	ში	ზ
პ	ში	

ბზიფური დიალექტის გავრცელების სამხრ.-აღმ. მიმართულებით), ზოგიერთ ფონეტ. პროცესში, განსაკუთრებით ლექსიკაში (დაბალმთიანეთისა და ზღვისპირის მცნარეთა სახელები, თევზების სახელები, ქრისტ. ტერმინოლოგია, ტოპონიმია, გვარსახელები, საცხოვრებელ ნაგებობათა სახელები და სხვ.). ბ. მ-ში მეგრ. სუბსტრატის არსებობა მიაჩნია მისი საისტორიო წყაროთა და ძვ. რუკების მონაცემებზე, რთა მიხედვითაც ირკვევა, რომ XVI საუკუნემდე მაინც აფხაზთა მეტყველება წარმოდგენილი იყო ჩრდ. კავკასიაში (მდ. ყუბანის აუზში).

აფხ. ლექსიკის მცირე ნაწილი პირველად იქნა ჩაწერილი 1641 თურქი მოგზაურის ევლია ჩელების

მიერ არაბ. ანბანის გამოყენებით. აფხ. (აფსური) ანბანი რუს. გრაფიკის საფუძველზე 1862 შექმნა პ. უსლარმა. ამ ანბანის გამოყენებით პირველი საანბანო წიგნი დაიბეჭდა თბილისში 1865. აფხ. მხატვრული ლიტ-რის ისტორია იწყება დ. გულიას შემოქმედებით, რის ლექსების პირველი კრებული დაიბეჭდა თბილისში 1912. აფხ. ანბანის გრაფ. საფუძვლები რამდენჯერმე შეიცვალა: 1862—1926 მცირედი ცვლილებებით გამოიყენებოდა რუს. გრაფიკაზე დაფუძნებული პ. უსლარისეული ანბანი, 1926—28 მოქმედებდა ნ. მარის შედგენილი ლათინიზებული ანალიტიკური ანბანი, 1928—38 მას შეენაცვლა ნ. იაკოვლევის მიერ სსრკ ახალდამწერლობიან ენათათვის შექმნილი უნიფიცირებული ლათინიზებული ანბანი, 1938—54 გამოიყენებოდა ქართ. გრაფიკაზე დაფუძნებული ანბანი, 1954 აღდგენილ იქნა რუს. გრაფიკაზე დაფუძნებული პირველი ანბანი.

ლიტ.: ლომთათიძე ქ., აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I, თბ., 1976; მისივე, ლოკალურ პრევერბთა ძირითადი სახეობანი და მათი გაფორმება აფხაზურსა და აბაზურში, თბ., 1982; მისივე, აფხაზური ენის საკითხები, I, სოხუმი, 1988 (აფხაზ. ენაზე); გვანცელაძე თ., აფხაზური და ქართული ენის შემსწავლელთათვის, ტ. II, თბ., 2003; ჯანაშია ბ., აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1954; არისტავი შ., ჭკალუა ლ., აფხაზური ენის გრამატიკა (პროფ. ქ. ლომთათიძის ლექციების კურსის მიხედვით), სოხუმი, 1966 (აფხაზ. ენაზე); შაყრილი კ., კონჯარია ვ., აფხაზური ენის ლექსიკონი, ტ. I, II, სოხუმი, 1986, 1987 (აფხაზ. ენაზე); Услар П. К. Этнография Кавказа. Языкознание, I, Абхазский язык, Тифлис, 1887, Чараях П. Об отношении абхазского языка к яфетическим, СПб., 1912 («Материалы по яфетическому языкознанию», IV); Март Н. Я., О языке и истории абхазов, М., 1936; Абхазско-русский словарь, Сухуми, 1964; Грамматика абхазского языка, Сухуми, 1968; Ломтатидзе К. В., Абхазский язык. — წგ.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967; Dumzil G., Documents Anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase, V — tudes Abkhaz, Paris, 1967.

თ. გვანცელაძე.

აქტი (ლათ. actus — საქმე), ზმნის კატეგორია, რაც წარსულში მომხდარ მოქმედებას წარმოადგენს როგორც მოუბრის მიერ ნანახს ან უნახავს (დასწრებულს ან დაუსწრებულს). ამის მიხედვით გვაქვს ორი სახის ბ.: ნახული და უნახავი. ნახულია ფორმა, რაც მოქმედებას წარმოადგენს როგორც მოუბრის მიერ ნანახს: **თქვა, ააშენა...**; უნახავია ზმნის ფორმა, რითაც გადმოცემული მოქმედება მოუბარს არ

უნახავს: **უთქვამს**, აუშენებია (ა. შა-ნიძე).

უნახავი ა-ის ფორმა **თურმე**-ს გაგებას შეიცავს, ამიტომ მას თურმეობისაც უწოდებენ. ნახული ა-ის ფორმებზე **თურმე**-ს დართვით მიღებული აღწერითი ფორმა უნახაობას გადმოგვცემს: დაწერა — დაწერა **თურმე**, მაგრამ ამ შემთხვევაში იგი ზმნის მორფოლ. კატეგორია არ არის (ლ. კვაჭაძე). ა-ის კატეგორიის შესახებ ქართ. საენათმეცნიერო ლიტ-რაში აზრთა სხვადასხვაობაა (შდრ. ი. ქავთარაძე).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ქავთარაძე ი., უნახაობის კატეგორიის ისტორიისათვის ქართულში. — «იკე», VIII, თბ., 1956; კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. I, თბ., 1981.

ნ. ლოლაძე.

აბტიური ლექსიკონი, ამა თუ იმ ენობრივ კოლექტივში ყველაზე უფრო ხშირად (აქტიურად) ხმარებულ ლექსიკურ ერთეულთა მარაგი. ა. ლ-ში შედის ე. წ. ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვები, ძირითადი საკომუნიკაციო მარაგი. ა. ლ. განსხვავებულია სხვადასხვა სოც., პროფ. ჯგუფებისათვის (მაგ., მეცხვარისა და მეჩაიისათვის). ა. ლ-ს უპირისპირებენ პასიური ლექსიკონის სიტყვებს, ანუ ისეთ ლექსიკას, რიც ჩვეულებრივ საკომუნიკაციო ურთიერთობებში არ გამოიყენება და მეტყველების ლექსიკურ მარაგში არსებობს, როგორც პასიური ცოდნა.

აქტიური და პასიური ლექსიკონის ცნებებს იყენებენ იმ შემთხვევებისათვისაც, როდესაც უნდათ გამოიყენონ ის ლექსიკა, რიც ენის მომხმარებელმა აქტიურად იცის და რეალურად შეუძლია გამოიყენოს იმ ლექსიკიდან, რ-საც იგი ფაქტობრივად არ იყენებს, მაგრამ სხვისაგან გაგონილი, მისთვის გაუგებარი და უცხო არ არის.

ა. ლ-ის დასადგენად აუცილებელია სათანადო ენობრივი მასალის სისწორული ინდექსაცია. ამგვარი გამოკვლევა შეიძლება ჩატარდეს როგორც ცალკეულ ენობრივ ჯგუფებზე, ასევე ცალკეული პერიოდის ძეგლებზე, ცალკეულ მწერლებზე და ა. შ.

ა. ლ-ის დადგენა მნიშვნელოვანია პრაქტ.-პედ. თვალსაზრისით ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდის შესწავლისას ოპტიმალური ლექსიკური მარაგის შესარჩევად, სხვადასხვა ხასიათის სასწ. ლექსიკონების შესადგენად, მეთოდური რეკომენდაციების შესამუშავებლად და მისთ.

ა. არაბული.

აბტიური წყობა, ენობრივი ტიპოლოგია, რიც ორიენტირებულია ბინარულ დაპირისპირებაზე არა სუბიექტსა და ობიექტს შორის, როგორც ეს ხდება ნომინატიურ (იხ. ნომინატიური წყობა) და ერგატიულ (იხ. ერგატიული წყობა) ენებში, არამედ ე. წ. აქტიური და ინაქტიური საწყისების დაპირისპირებაზე. ა. წ. გულისხმობს ენის წყობის განსაკუთრებულ მოდელს ენობრივი მიმართებების ყველა დონეზე.

ლექსიკურ დონეზე ეს არის სახელების დაყოფა აქტიურ და ინაქტიურ კლასებად: აქტიურ კლასში ერთიანდება ყველა ის სუბსტანტივი, რ-თა რეფერენტები (სიტყვაში ასახული სინამდვილის ელემენტი) წარმოადგენენ ცოცხალ ბუნებას: ადამიანებს, ცხოველებს, მცენარეებს ანუ ყოველივე იმას, რასაც გააჩნია ე. წ. სასიცოცხლო ციკლი, მ. შ. ბუნების მოვლენებს (ქარი, წვიმა, ჭექა-ქუხილი და ა. შ.); ინაქტიურ კლასში შედიან სახელები, რ-თა რეფერენტები შეადგენენ მკვდარ ბუნებას, ნივთთა კლასს — სასიცოცხლო ციკლის უქონელ საგნებს. ასეთი დაპირისპირებისას „ხე“ მიეკუთვნება აქტიურ კლასს, ხოლო მისი ნაყოფი — ინაქტიურს.

სახელების ბინარული ოპოზიცია განსაზღვრავს ზმნათა სისტემის აქტიურ და სტატიკურ ზმნებად დაყოფას, სადაც აქტ. ზმნა გამოხატავს აქტიური სახელის მიერ შესრულებულ მოქმედებას ან მის მდგომარეობას, ხოლო სტატ. ზმნა — ინაქტიური სახელის მდგომარეობას. აქტიური და ინაქტიური სახელების მდგომარეობის გასარჩევად ხშირად გამოიყენება ზმნური ლექსიკური დუბლეტები. მაგ.: აქტ. — „ძალი წვეს“, ინაქტიური — „მორი დევს“. აქტიურობის ლექსიკურ იმპლიკაციებს განეკუთვნება ზმნათა განსაკუთრებული ჯგუფის ე. წ. „აფექტური“ ზმნების კლასის (verba sentiendi, verba affectum და ზოგი სხვ.) არსებობა, რ-თაც სწორედ ა. წ-ის ენებში ეძებნებათ თავისი ბუნებრივი ადგილი.

ა. წ-ის ძირითად სინტაქსურ იმპლიკაციას წარმოადგენს წინადადების აქტიური და ინაქტიური კონსტრუქციების კორელაცია. აქტიურ კონსტრუქციას შეადგენს აქტიური სახელი+აქტიური ზმნა — N_n+V_n ; ინაქტიურს — ინაქტიური სახელი + სტატ. ზმნა — N_n+V_n . აქვე გამოიყოფა თავისებური, „აფექტური“ კონსტრუქცია: აქტიური სახელი + „აფექტური“ ზმნა — N_n+V_n .

ა. წ-ის ძირითადი მორფოლ. მახასიათებელია სახელებში — სპეციალური აქტიური და ინაქტიური ბრუნვების არსებობა (თუ ენას აქვს ბრუნვის სისტემა); ზმნებში — პირის ნიშნების ორი რიგის არსებობა — აქტიური და ინაქტიურისა, რ-ებიც ზმნაში შესაბამისად აღნიშნავენ აქტ. და ინაქტიურ სახელებს.

ა. წ-ის ენების ზმნური სისტემისათვის დამახასიათებელია არა დროული (აწმყო, წარსული, მომავალი), არამედ ასპექტური (ამ ტერმინის ფართო გაგებით) დაპირისპირება, სადაც ზმნური სიტყვაფორმები ერთმანეთს უპირისპირდებიან მოქმედებათა რაგვარობით. აქ გარჩეულია დასრულებული მოქმედება (პერფექტივი), უსრული (იმპერფექტივი), დაწყებითი (ინგრესივი), განგრძობითი (პროგრესივი), გამეორებითი (იტერატივი), გაძლიერებითი (ინტენსივი), აგრეთვე სურვილის (დეზიდერატივი), განზრახვის (ოპტატივი) და ზოგი სხვ. მოქმედების გამოხატველი ზმნური ფორმები. ყოველ მათგანს თავისი მორფოლ. გამოხატულება აქვს სხვადასხვა ენაში.

ა. წ-ის ენებში შეინიშნება ძირეულ მორფმათა რაოდენობრივი ასიმეტრია აქტ. და სტატ. ზმნების კლასებში. ძირეული მორფმა აქტ. ზმნისა, როგორც წესი, წარმოადგენილია რამდენიმე მორფმით, მაშინ როდესაც სტატ. ზმნა მანიფესტირებულია, ჩვეულებრივ, ერთი ძირეული მორფმით. მაგ., ადამიანის მდგომარეობის გადმოსაცემად არსებობს რამდენიმე ზმნური ფორმა: კაცი **დგას**, **ზის**, **წევს** და ა. შ. ნივთის მდგომარეობას მხოლოდ ერთი ზმნური ფორმა გადმოგვცემს: ნივთი **დევს**; კაცი **მოხუცდა**, **დაბერდა**, მაგრამ ნივთი **დაძველდა** და ა. შ.

ატრიბუტულ სინტაგმაში განირჩევა ორგ. და არაორგ. კუთვნილების გამოხატველი ფორმები, რ-ებიც გადმოსცემენ პარტიტიულ (ნაწილის) და პოსესიურ (კუთვნილების) დამოკიდებულებებს. აქაც ერთგვარი ასიმეტრია გვაქვს: სუბსტანტივები აქტ. კლასიდან განარჩევენ ორიგენიარ კუთვნილებას, ხოლო ინაქტიურ სახელებს ატრიბუტულ სინტაგმაში მხოლოდ ორგანული (პარტიტიული) კუთვნილების გამოხატვა შეუძლიათ. ანალოგიური მდგომარეობაა ზმნურ სისტემაშიც, სადაც კუთვნილების გამოხატვის აღსანიშნავად დაპირისპირება ცენტრიდანული-

არაცენტრიდანული ვერსია ვლინდება სწორედ აქტ. და არა სტატ. ზმნურ ფორმებში.

გარდა ზემოჩამოთვლილი იმპლიკაციებისა, ა. წ-ს გააჩნია მთელი რიგი ფრეკვენტალიები (გავრცელებული მოვლენები): აქტ. კლასის სახელებში ადამიანისა და ცხოველის ქვეკლასის გარჩევა, ინაქტიური კლასის სახელთა დაყოფა ფორმისა და ზომის მიხედვით; ზმნებში — ე. წ. სინგულარული და პლურალური ზმნების სუბლექტივობა, მაგ., **გდება—ფრა, ბმა—სხმა, დასმა—დასხმა, ჯდომა—სხდომა, ტეხა—მტვრევა** და ა. შ.

ა. წ-ის ენები გავრცელებულია ჩრდ. და სამხრ. ამერიკის ინდიელთა ენებში, კერძოდ, ნა-დენეს, სიუს, მუსკოვის (გალფი), ტუპი-გუარანი-სა და შესაძლებელია, იროკუა-კადოს ოჯახებში.

არსებობს საკმაოდ მყარი საფუძველი ა. წ-ის რეკონსტრუქციის ზოგიერთი თანამედროვე ნომინატიური და ერგატიული ენების, მ. შ. ინდოევრ., ქართველურისა და აფხ.-ადილ-თვის.

ლიტ.: Климов Г. А. К характеристике языков активного строя. — «Вопросы языкознания», 1972, № 4; მისივე. Очерк общей теории эргативности, М., 1973; მისივე. Типология языков активного строя, М., 1977; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, I—II, Тб., 1984; Ergativity: Towards a Theory of Grammatical Relations, ed. by F. Plank, L. — N.Y., 1979; Gregores E., Suarez S. A., A Description of Colloquial Guarani, The Hague — P., 1987.

ი. კორტავა.

აქცენტი (ლათ. accentus — მახვილი), 1. მახვილი. 2. წარმოთქმის თავისებურება, უცხო ენაზე მეტყველების დროს ამ ენის ბგერითი მხარის უნებლიე დამახინჯება, რაც განპირობებულია მშობლიური ენის საარტიკულაციო ბაზისით. ა. საზოგადოდ, მ. შ. ქართულიც, განსაკუთრებით თავს იჩენს მახვილსა და მელიოდიაში. ქართ. ა-თვის დამახასიათებელია აგრეთვე აბრუპტივების წარმოთქმა ინდოევრ. ყრუ ხშულების ნაცვლად; მჟღერი თანხმოვნების დაფრუება სიტყვის ბოლოში (მაგ., ინგლ. და ფრანგ. ენებზე მეტყველებისას); არარედუცობის ხმოვნების წარმოთქმა რუსულში უმახვილო პოზიციაში (хара́зд). ა. არის ორი ენის სისტემისა და ნორმის ინტერფერენციის გამოვლინება. ერთი ენის შიგნით ა. ვლინდება ამა თუ იმ დიალექტზე მოლაპარაკეთა მეტყველებაში, რეზიკ სრულყოფილად არ ფლობენ სალიტ. ენის ნორმებს. 3. მახვი-

ლის აღმნიშვნელი დიაკრიტიკული ნიშანი (').

ლიტ. იხ. სტატიასთან აქცენტოლოგია.

ი. თევდორაძე.

აქცენტოლოგია (< ლათ. accentus — მახვილი და ბერძნ. logos — სიტყვა, მოძღვრება), 1. მოძღვრება მახვილის ბუნებისა და ფუნქციონირების შესახებ. ა. შეიძლება იყოს აღწერითი, ისტ.-შედარებითი და თეორიული. აღწერითი ა. შეისწავლის მახვილის ადგილს, მის ფონეტ. და ფონოლოგიურ ტიპებს; ისტ.-შედარებითი ა. იკვლევს აქცენტურ სისტემათა ისტ. ცვალებადობას; თეორიული ა. ადგენს პროსოდიულ ერთეულთა მიმართებებს სისტემაში, მათ ენობრივ ფუნქციებს. 2. აქცენტურ საშუალებათა სისტემა, ანუ აქცენტუაცია.

ქართ. საენათმეცნიერო ლიტ-რაში მახვილის საკითხი დიდი ხანია დგას. მახვილის ბუნებას ეხებოდნენ იოანე პეტრიწი, ს. ს. ორბელიანი, ანტონ კათალიკოსი, გაიოზ რექტორი და სხვ. ქართ. მახვილის თვისებრიობასა და მის ადგილზე მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული. ამ საკითხებს საგანგებოდ იკვლევდა ნ. მარი. მან შეისწავლა მახვილის ადგილი ორ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში. გარდა მთავარი მახვილისა, იგი მიუთითებს თანამახვილის არსებობაზეც ოთხ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში. ხუთზე მეტმარცვლიან სიტყვებში კი თანამახვილის არსებობა მას აუცილებლად მიაჩნია. თავისი ბუნებით ქართ. სიტყვათმხვილი, მისი აზრით, ტონური ხასიათისაა. ამ თვალსაზრისს (მცირედენი შენიშვნებით) იზიარებენ პ. ფოგტი და ე. ზელმერი. ქართ. მახვილის ტონურობას ვარაუდობენ რ. პ. რობინსი და ნ. უოტერსონიც; მახვილის განაწილება სიტყვებში კი, მათი აზრით, სხვადასხვაგვარია და დამოკიდებულია მარცვალთა რაოდენობაზე. ქართულში ტონური მახვილის არსებობას (მეორე, დინამიკურ მახვილთან ერთად) ვარაუდობდნენ გ. როგავა და შ. გაფრინდაშვილი. მაგრამ მათი აზრი ამ მახვილების პოზიციის შესახებ განსხვავებულია. ისტ. ასპექტში ქართ. ენის მახვილს იკვლევდა არნ. ჩიქობავა. მისი აზრით, მახვილი ახ. ქართულში სუსტიდინამიკურია და ფიქსირებული, განსხვავებით ძვ. ქართულისაგან, სადაც, ავტორის ვარაუდით, მახვილი იყო ძლიერ-დინამიკური და მოძრავი. გ. ახვლედიანის დაკვირვებითაც, სალიტ. ქართულში დღეს სუსტი დინამიკუ-

რი სიტყვათმხვილია დომინანტი (მაგრამ ჩანს აგრეთვე ტონურობის ელემენტიც). ს. ჟღენტის აზრით, ქართულში სიტყვათმხვილის საკითხი საერთოდ რიტმიკულ ჯგუფებსა და სინტაგმებში უნდა გადაწყვეტილიყო სიტყვა სუსტმხვილიანია და წინადადებაში ის იღებს წინადადების მახვილს. ა. ალხაზიშვილის მიხედვით, მახვილის ადგილი რიტმიკული ჯგუფების მახასიათებელია და არა იზოლირებული სიტყვებისა. სიტყვათმხვილთან შედარებით, ფრაზის მახვილის ხვ. წ. მეტია არნ. ჩიქობავას ვარაუდითაც. იხ. მახვილი.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში. — «სმამ», 1942, ტ. 3; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჟღენტი ს., ქართული ენის რიტმიკულ-მელიოდირი სტრუქტურა, თბ., 1963; როგავა გ., მახვილის საკითხისათვის ქართულში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», III, თბ., 1963; რობინსი რ., უოტერსონი ნ., შენიშვნები ქართული სიტყვის ფონეტიკის შესახებ. — «მიმოხილველი», IV—V, თბ., 1968; თევდორაძე ი., ქართული ენის პროსოდიის საკითხები, თბ., 1971; Март Н.Я., Грамматика литературного грузинского языка, Л., 1925; Алхазышвили А., Порядок слов и интонация в простом повествовательном предложении грузинского языка, Тб. 1959.

ი. თევდორაძე.

აქცესიური კომალიმსამი (< ლათ. accessio — აქეთ მოსვლა), ორ-თანხმოვნიანი ჯგუფები, რეპშიც პირველ ადგილზე წარმოთქმული ბგერა უფრო უკანა წარმოებისა, ვიდრე მეორე ადგილზე წარმოთქმული. მაგ., **დბ, გზ, შგ, ზო** და მისთ. ა. კ-ის კომპონენტები ჰომოგენური და ჰეტეროგენული არიან (იხ. ჰომოგენურობა, ჰეტეროგენულობა).

ა. კ-ის შემცველი სიტყვები ქართულში არც ისე მრავალრიცხოვანია. ძალზე იშვიათია ისინი სხვა ქართველურ ენებშიც. ა. კ. ფიზიოლოგიურად ნაკლებ „ბუნებრივი“ მიმდევრობებია და გამოთქმის სიძნელის გამო სხვადასხვა ენაში მათი აცელების სხვადასხვა გზაა გამოყენებული (იხ. სუპერაცია).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1999).

ნ. იმნაძე.

აღნიაზმილი ვლადიმერ (ლადი) დიმიტრის ძე [7 (19). II. 1860, სოფ. შილდა, ყვარლის რ-ნი, — 23. IV (6. V). 1904, თბილისი], საზოგადო მოღვაწე, პედაგოგი, ეთნოგრაფი, ფოლკლორისტი. დაამთავრა თელავის სასწავლებელი, შემდეგ — გორის საოსტატო სემინარია

(1881). ასწავლიდა ქართ. ენასა და ლიტ-რას თბილ. ქართ. სათავადაზნაურო სასწავლებელსა და ქართვ. კათოლიკეთა სამრევლო სკოლაში. 1883 გამოსცა სახელმძღვანელო „პირველი ნაბიჯი რუსული ენის შესასწავლად დაწყებითი ქართული სკოლებისათვის“.

ამა ჩამოაყალიბა ქართვ. მომღერალთა გუნდი, რითაც საფუძველი ჩაუყარა ქართ. ეროვნ. სასიმღერო შემოქმედების აღორძინებას; აქტიურად მონაწილეობდა „ქართველთა წიგნების გამომცემელი ამხანაგობის“ დაარსებაში (1887); ამავე წელს გამოსცა რუს.-ქართ. „უბის ლექსიკონი“; შეადგინა და გამოაქვეყნა კრებული „ქართული ხალხური ზღაპრები“ (1890), რ-იც საფუძვლად დაედო მ. უორდროპის მიერ ინგლისურად თარგმნილ „ქართულ ხალხურ ზღაპრებს“ (1894); გამოაქვეყნა სკოლისგარეშე საკითხავად „ახალი ანბანის“ რვა წიგნაკი (1892–93).

ბ. იყო პირველი ქართვ. მოღვაწე, რ-მაც 1894–96 იმოგზაურა ირანში, მოინახულა ფერეიდნელი ქართველები და გააცნო საზ-ბას თავისი შთაბეჭდილებები მათი ენისა და ყოფის შესახებ, რაც ცალკე წიგნად გამოაქვეყნა 1896. ნაშრომი შეიცავს ბევრ საინტერესო ცნობას ფერეიდნის ქართ. სოფლების ადგილობრუებარეობის, ბუნების, სამეურნეო საქმიანობისა და ყოფა-ცხოვრების ცალკეული მხარეების შესახებ. ბ-ის ცნობით, ზოგიერთ სოფელს ორ-ორი სახელი რქმევია — ქართული და სპარსული: ზემო მარტყოფი — ახორე ბალა, თელავი — თოღელი, რუისპირი — აფუსი, იგივე რუსთავი, ნინოწმინდა — ქუდუბანაქი და სხვ. მოსახლეობის საერთო რაოდ. 12–15 ათასამდე აღწევდა. ბ-ს შეუკრებია ქართ. გვარები (ბათუაანი, ბასილაანი, გორგინაანი, გუგუნაანი, გულიაანი, დარისპანაანი, ვარდიანი, მაშუკაანი, სამადაანი, სეფიაანი, ზუციცაანი და სხვ.). სპარს. გარემოში, სადაც კაცი საკუთარი სახელით იცნობება, გვარების წმინდად შემონახვა მას ქართ. ტრადიციის დაცვად მიაჩნდა. ავტორი ყურადღებას ამახვილებს ფერეიდნელთა ყოფის სამ მოვლენაზე, რ-ებიც მათ ქართ. სინამდვილესთან აკავშირებს: მშობლიური ენა, ეროვნ. სიამაყის გრძნობა და ქართ. ტიპი, შესახედაობა, იერი და ზნე.

ბ-ს შენიშნული აქვს ფერეიდნელთა მეტყველების ზოგი თავისებურება: ყ-სა და გ-ს ხმარება; მოვიდის, წავიდის და მისთ. ფორმები,

—ში თანდებულის მაგივრად ჩი-ს გამოყენება (სახლში — სახლჩი); შენიშნულია ბგერათა გადასმის შემთხვევები (ბლენა < ბნელა; ლურბელი < ღრუბელი), რაც ავტორს ქართ. დიალექტებისათვის ჩვეულებრივ მოვლენად მიაჩნია. ასევე ამბობენ თოლი, ცხორი — თვალ-ის, ცხვრ-ის მაგივრად. იგი აკვირდებოდა ფერეიდნელთა ლექსიკასაც და პარალელებს ავლებდა ქართ. ენის დიალექტების შესაბამის ფორმებთან (მაგ., „უბნობა, საბელი და სხვ.). აღნიშნული აქვს ზოგიერთ სიტყვაში მომხდარი ცვლილებაც: ბუზი (ბზუკი) — „ბუზუკია“, ბაყაყი — „ბაყაყია“ და „ბაბაყაყა“; გოგრა — „გეგრა“ და „გუგურა“; ციბრუტი — ზოგ სოფელში „თაუშტერა“, ხოლო ხერხი — „ფხაჭი-ფხუჭა“, რ-ებიც ავტორს ახ. მოვლენებად მიაჩნდა. მას შეუმჩნევია, რომ ზოგიერთ საგანს სხვადასხვა სოფელში სხვადასხვანაირ სახელს უწოდებენ, მაგ., ნიტრა (ლიტრა), რ-საც ახჩასა და აფუსში სურა ჰქვია, თოღელში („თელავში“) — ყარყარა, ხოლო მარტყოფში — ჭურჭელია. ამ და სხვა დაკვირვებათა ანალიზის საფუძველზე ბ. დაასკვნის, რომ ფერეიდნელ ქართველთა მეტყველება უახლოვდება კახურს, მის ძველებურ სახეს, რ-იც კარგად არის დაცული ქიზისა და ფშავ-ხევსურეთში. ამასთან, იქ შემონახული გვარების დიდი ნაწილი და ზოგიერთი სოფლის სახელი (მარტყოფი, თელავი, რუისპირი...), მისი აზრით, ამართლებს იმ ვარაუდს, რომ ფერეიდნეში მოსახლე ხალხი გარე კახეთიდან, ანუ ივრის ხეობიდან უნდა ყოფილიყო გადასახლებული.

თხზ. სპარსეთი და იქაური ქართველები (მგზავრის წერილები), ტფ., 1896.

ლიტ. იმედაშვილი ი., ლაღო აღნაშვილი, ტფ., 1929; მეტრეველი პ., ლაღო აღნაშვილი. — «მნათობი», 1960, № 6; შარაშენიძე ზ., ფერეიდნელი „გურჯები“, თბ., 1979.

დ. ჩხუბიანიშვილი.

აღფრთხილ წარმოება, აღწერილობითი, ანალიზური, პერიფერული წარმოება, ფორმალწარმოება, რის დროსაც სრულმნიშვნელობიანი და დამხმარე სიტყვების შეერთებით მიიღება გრამატიკ. ფორმის ეკვივალენტური რთული (შედგენილი) ფორმა (კაც-იქმნა, სპასალარ-ყო, დაწერილ-იქმნა...).

ბ. წ-ის მქონე ზმნათა სახელური წევრი შეიძლება იყოს არსებითი სახელი (მონასტერ-ყო), პირველადი ან წარმოქმნილი ზედსართავი სახელი (დიდ იქმნა, კვრევნო-

სან-ყო), ნაზმნარი ზედსართავი სახელი (აღმოცენებულ იქმნა, შეწყნარებულ-ყო) და სხვ. ზმნურ კომპონენტებად ყველაზე ხშირად დასტურდება **ყოფა, ქმნა და არს** მეშველი ზმნები.

ქართული ორგანული წარმოების ენა და აღწერითი ფორმების ძირითადად მაშინ მიმართავს, როცა (სხვადასხვა მიზეზის გამო) სინთეზური წარმოება ჭირს. თანამედროვე ქართულისაგან განსხვავებით, ძვ. ქართულში ზმნის ბ.წ. უფრო ხშირია და არ წარმოადგენს უცხო ენათა გავლენის შედეგს. მაგ., მთლიანად აღწერითი იყო ერთპირიანი ვნებითების III სერიის ფორმები: ნამყოღრო-იანი ვნებითის მიმდღობა+მეშველი ზმნა — **ვარ, ვიყავ, ვიყო** (დამალულ ვარ, დამალულ ვიყავ, დამალულ ვიყო). თანამედროვე ქართულში კი აღნიშნულ ზმნათათვის III სერიის წარმოება ნარეგია: და-ვ-მალულ-ვარ და მისთ. ფორმები უკვე აღარ არის მთლიანად აღწერითი, რადგან პირის ნიშანი დაერთო მიმდღობას, მაგრამ არც მარტივია, რადგან მეშველი ზმნის დაუხმარებლად ამ ფორმათა წარმოება I და II პირში შეუძლებელია. ბ. წ-ის ორგანულით შეცვლის ტენდენცია ძვ. ქართულშივე ისახება, მაგრამ თანამედროვე სალიტ. ქართულში შეინიშნება საპირისპირო ტენდენცია: პერიფერული ვნებითი თანდათან იფართოვებს ხმარების არეს და ისეთ ზმნებთანაც გამოიყენება, რ-თაც მარტივი ფორმები ადვილად ეწარმოებათ (ა. შანიძე). ამის მიზეზს (სხვა მიზეზთა შორის) თვით ვნებითი გვარის ზმნათა სემანტიკაც წარმოადგენს.

ლიტ. შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; თევზაძე გ., რთული ზმნები ძველ ქართულში. — «ა. ს. პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივ. ინ-ტის შრომები», 1959, ტ. 13; ოსიძე ე., ლაღაძე ტიპის ზმნები ძველ ქართულში. — «იკვ», XII, თბ., 1960; ქავთარაძე ი., ზმნის აღწერითი ფორმების ორგანულით შეცვლის ისტორიიდან ქართულში, იქვე; ღვინაძე თ., ვნებითი გვარის ფორმათა გამოყენებისათვის თანამედროვე ქართული პრესის ენაში. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 3, თბ., 1980; ვაშაკიძე თ., ზმნის აღწერითი წარმოება ძველ ქართულში, თბ., 1993.

თ. ვაშაკიძე.

აშურიანის წარწერები 1032, ქართული ასომთავრული წარწერები, ამოკვეთილი სოფ. აშურიანის (კასპის რ-ნი) იოვანე ნათლისმცემლის ეკლესიის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ფასადებში ჩასმულ ქვის ფილებზე. ეკლესია ნანგრევების სახითაა მოღწეული. წარწერე-

ბი პირველად გადმოწერა დ. მელ-
ვინეთუხუცესის შვილმა და გადაუგ-
ზავნა მ. ბროსეს, რ-მაც ისინი 1849
გამოაქვეყნა. ძეგლი დიდხანს იყო
უყურადღებოდ. 1940 წლის მიწისძ-
ვრის დროს იგი დაინგრა და წარ-
წერიანი ქვის ფილები ნანგრევებში
ჩაიმაჩნა. სამხრეთის კედლის წარ-
წერიანი ქვა უპოვია კასპის სტამ-
ბის მუშას ზ. გასიტაშვილს (1941)
და გადაუცია გორის მხარეთმცოდ-
ნეობის მუზეუმისათვის (1942). აღ-
მოსავლეთის ფასადის წარწერიანი
ქვის ფილას მიაკვლია ხელოვნე-
ბათმცოდნე გ. სოხაშვილმა (1962)
და კასპის მხარეთმცოდნეობის მუ-
ზეუმს ჩააბარა. მანვე აღადგინა და
გამოაქვეყნა ორივე წარწერის ტექ-
სტის გრაფ. ასლები და ფოტოსურა-
თები.

პალეოგრაფიულად სამთავისი-
სა და ა. შ. კიდურწარსული დამ-
წერლობის ძეგლებია და სამთავი-
სის ლაბიდარული კალიგრაფიული
სკოლის ბრწყინვალე ნიმუშებია.

წარწერებიდან ირკვევა, რომ ეკ-
ლესია აშენებულია ქრონიკონით
სნზ (252), ე. ი. 1032 ილარიონ სამ-
თავნელი ეპისკოპოსის მიერ, მისი
მამის ვაჩე ყანჩაელის ხარჯებით.
აღსანიშნავია, რომ იმავე ყანჩაელ-
თა ფეოდალთა საგვარეულოს წარმო-
მადგენლების აშენებულია ბიეთის
ეკლესია (1025) და სამთავისის ტა-
ძარი (1030), მისი მარანი და საწნა-
ხელი (1050), როგორც ეს ამ ძეგლებ-
ზე შემორჩენილი წარწერებიდან
ირკვევა.

აშურიანის ეკლესიის აღმ. ფა-
სადის წარწერა: „ქ სახელითა
ღმრთისაჲთა. მე, ილარიონ სამ-
თავნელმან, ძემან ვაჩე ყანჩაელისა-
მან აღვაშენე წმიდაჲ ესე ეკლესი-
აჲ, საყოფელად წმიდისა ნათლის-
მცემლისა, ბრძანებითა და ფასისა
მიღებითა სულკურთხეულისა მა-
მისა ჩემისა, ქრონიკონსა სნზ. ვინ
რაჲთაჲცა მიზეზითა ესე უდაბნოჲ
წმიდისა საყდრისა სამთავისისა
[გა] მოაგუას, კრულია სიტყვითა
ღმრთისაჲთა“.

სამხრეთის ფასადის წარწერა:
„ქრისტე, ადიდე შენ მიერ დამყა-
რებული უძლეველი ბაგრატი კურა-
პალატი, რამეთუ მათსა ზე აღეშენა
წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ, უდაბნოჲსა
სახლი წმიდისა ნათლისმცემლი-
საჲ, სალოცველად მეფობისა მა-
თისა, კელითა ჩემ გლახაკისა ილა-
რიონ სამთავნელ ეპისკოპოსისა,
ძისა ვაჩე ყანჩაელისა; [შეიწყალე]
, ღმერთო“.

ლიტ.: სოხაშვილი გ., სამთავისი, I,
თბ., 1973.

აშურიანი. სამშენებლო წარწერა. 1032.

გ. სილოგავა. **აფხყო**, საუღლებელი ერთეული, საყრდენი მწკრივი I სერიის ჯგუფი-
სათვის. ზმნათა უმრავლესობა აწმ-
ყოს ფორმას უნიშნოდ იწარმოებს;
ვნებითი გვარის ზმნებს მწკრივის
ნიშნად -ი ელემენტი მოუდის, რ-იც
III სუბიექტ. პირის ფორმებში უჩი-
ნარდება (ვ-თბებ-ი — თბებ-ა); არ-
სებობს თვალსაზრისი, რ-ის მიხედ-

ვების (გეზისა და ორიენტაციის)
ფუნქცია და ზმნას ახ. მნიშვნელო-
ბას აძლევს.

ა. დროის მიხედვით ახლანდე-
ლია, შეიძლება ჰქონდეს როგორც
კონკრეტული, ისე ზოგადი აწმყოს
მნიშვნელობა: გამოხატოს საუბ-
რის მომენტში მიმდინარე ან ჩვეუ-
ლებრივი, განმეორებადი მოქმედე-
ბა (შდრ.: ბავშვი სკოლაში მიდის/
დადის), ზოგჯერ — მომავალი (ან
დაცლილი კონკრეტული დროული
მნიშვნელობისგან: ქუხს, ელავს,
თოვს); კილოს მიხედვით — თხრო-
ბითია; ასპექტის მიხედვით — უს-
რული.

III სუბიექტ. პირის მხოლოდობით-
ში ძირითადად გამოხატავს -ს,
ვნებითი და საშუალო გვარის ზოგ
ზმნაში -ა (თბებ-ა, ს-ტკიც-ა...); მრ.
რიცხვში -ენ, -ან სუფიქსებია გამო-
ყენებული.

სტატ. ზმნათა ერთი ნაწილი I და
II პირის ფორმებს იწარმოებს მეშვე-
ლი ზმნით (ვ-დგა-ვარ, დგა-ხარ...),
გვაქვს პარალელური წარმოების
შემთხვევებიც (ვ-ტირ-ი, ვ-ტირ-ი-
ვარ). სტატ. ზმნათა მცირე ჯგუფი,
გარდამავალ ზმნათა I თურმეობი-
თის მსგავსად, III სუბიექტ. პირის
ფორმებში -ია დაბოლოებას დაირ-
თავს. ავტორთა ერთი ჯგუფი ა-ს
III სუბიექტ. პირის ნიშნად განიხი-
ლავს, მეორე ჯგუფი კი — მეშველი
ზმნის ნაშთად (არს → ა).

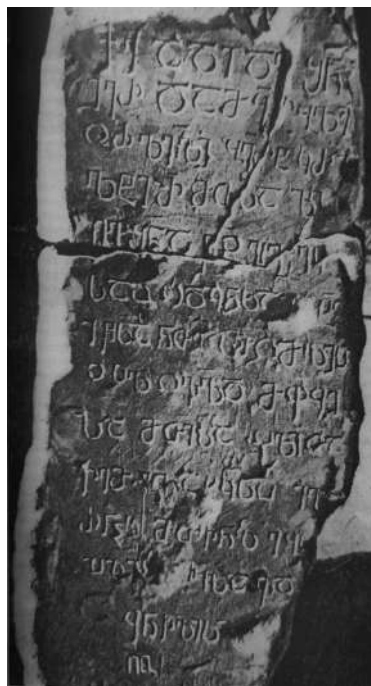
ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული
ენის ზოგადი დახასიათება. — ტ. 1, თბ.,
1950; შანიძე ა., ქართული ენის გრამა-
ტიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973);
გეგუჩიძე ლ., კვლავ კონტექსტის
მნიშვნელობისათვის მწკრივთა დრო-
ულ-კილოურ შესაძლებლობათა რეალი-
ზაციისას. — კრ.: «ვარლამ თოფურია —
100», თბ., 2001.

გ. გოგოლაშვილი.

ვითაც თემის ნიშნად მიჩნეული -ი
(ვ-ჭრ-ი...) აწმყოს ნიშნად გაიზარე-
ბა (გ. გოგოლაშვილი).

ა-ს ფორმა შეიძლება იყოს ზმნის-
წინიანი და უზმნისწინოც. ზმნის-
წინს ა-ს ფორმასთან აქვს მიმართუ-

აფხყოს კავშირებითი, საუღლე-
ბელი ერთეული, იგივე I კავშირე-

აშურიანი. მეფე ბაგრატ IV-ის
წარწერა. 1032.

ბითი, I სერიის საგრცობი მწკრივი, ნიშანი **ჟ**, რ-იც ყველა ფორმაში დასტურდება. უპასუხებს კითხვას: რას ვშვებოდლე? (ვზატავდე, ვიზრდებოდლე). **ა**. **პ**. შეიძლება იყოს ზმნისწინიანიც და უზმნისწინიც (წერ-დეს, მო-დიოდეს...); ზმნისწინი აღნიშნავს მიმართულებას (გეზ-სა და ორიენტაციას) ანდა უცვლის მნიშვნელობას ზმნას (წერდ-ეს — აღ-წერდ-ეს...).

ა. **პ**-ის დამოუკიდებელ ნაკვთად ჩამოყალიბება უშუალოდ არის დაკავშირებული მყოფადის კავშირებითის ჩამოყალიბებასთან და ორივე I კავშირებითის დაშლის, ზმნისწინის ქონა-უქონლობის მიხედვით მისი გაყოფის შედეგია. ზმნისწინის ლექსიკური მნიშვნელობის შენარჩუნების შემთხვევაში აწმყოსა და მყოფადის კავშირებითებს საერთო ფორმები აქვთ.

ა. **პ**. კონკრეტული დროული მიმართებისაგან თავისუფალი ფორმა და არა საკუთრივ აწმყო დროის გადმოძცევი კავშირებითის ნაკვთი. იგი ყველაზე ზოგადდროული, განუსაზღვრელი ფორმაა კავშირებითის ნაკვთთა შორის. ასპექტობრივად კარგად იგუებს უსრულ, განგრძობით და, განსაკუთრებით, მრავალგზისობის სემანტიკას. ეს უკანასკნელი მოქმედების ჩვეულებითობას უსვამს უფრო ხაზს, ვიდრე მოქმედების განმეორებადობას, ხოლმეობითობას.

ა. **პ**. აქტიურად გამოიყენება პირობითი და ნატვრითი მოდალობების გადმოცემისას, ე.წ. ფიცილის ფორმულებში; იხმარება როგორც ნაწილაკებთან ერთად, ისე მათ გარეშე. **ა**. **პ**-თან გამოყენებული ძირითადი მოდალური ნაწილაკებია: **თითქოს** და **უნდა**. გვხვდება აგრეთვე: **იქნებ**, **ეგებ**, **შეიძლება**, **დაე**, **მგონი** ... (მაგ., „ერის წყლული მანდეს წყლულად, მეწოდეს მის ტანჯვით სული“; „ეგებ ჩვენი გაზაფხულიც

მოდიოდეს“); ხშირია მისი მოხმარება ე. წ. კატეგორიული გამორიცხვის წინადადებებში.

დამახასიათებელია **ა**. **პ**-ის გამოყენება სამეცნ. ლიტ-რის ენაში, ერთი მხრივ, ჰიპოთეზური („მისი სიტყვები სწორედ ამაზე უნდა მიანიშნებდეს“), მეორე მხრივ, კატეგორიული მსჯელობისას („იგი უნდა მოძრაობდეს ერთი მიმართულებით“). **ა**. **პ**. ხშირად იხმარება **რაც (არ) უნდა იყოს** ტიპის შესიტყვებებში, რ-ებიც მსჯელობის კატეგორიულობითა და მაქსიმალისმით გამოირჩევიან: („რასაც (არ) უნდა ვაკეთებდე, ყოველთვის ერთს ვფიქრობ“).

ლიტ. იხ. სტატიასთან აწმყო.

ა. პაპიძე.

აფყური, სოფელი ახალციხის რ-ში. ქართ. წყაროებში აწყურის სახელითაც გვხვდება. მატიანეში პირველად XI ს. შუა წლებში იხსენიება. **ა**-ში სხვადასხვა დროს მოღვაწეობდნენ ქართ. კულტურის, სას.-საეკლ. ცხოვრების თვალსაჩინო წარმომადგენლები. მათ შორისაა ეფრემ მაწყვერელი, გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე, რ-იც ეფრემ დიდის სახელით არის ცნობილი. მას უკავშირდება ქართ. ეკლესიის მიერ მირონის კურთხევის უფლების მოპოვება.

ა-ის ეპარქიისა და ლიტ.-საგანმან. კერის თვალსაჩინო წარმომადგენელია გიორგი მაწყვერელი. XI ს-იდან ცნობილია კალიგრაფი გაბრიელი, რ-საც ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავის დავალებით 1053 გადაუწერია იოანე ოქროპირის იოანეს თავის თარგმანება (K № 21); XVI ს-ში აქ მოღვაწეობდნენ გადამწერი გრიგოლი, რ-საც ქაიხოსრო ფანასკერტელ-ციციშვილის ბრძანებით 1538 გადაუნუსხავს მარხვანი (H № 1698), და იოაკიმე მაწყვერელი, რ-მაც სვიმონ კარგარეთელს დაავალა პოლემიკურ-დოგმატიკური და სამეცნ. კრებულის (S № 312) გადაწერა. 1575 იერემია მაწყვერელმა მანოელ ინანიკაშვილს გადააწერინა მარხვანი (Q № 657) და სხვ.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

აჭარული, ქართული ენის დიალექტი. გაგრცელებულია აჭარაში და ისტ. აჭარის იმ ტერიტორიაზე, რ-იც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული, აგრეთვე გურიის რამდენიმე სოფელში (ზოტი, ჩხაკოურა, ქვაბლა). XX ს. ბოლოს სტიქიური მოვლენების გამო მოხდა

მთიანი აჭარის მკვიდრთა მიგრაცია საქართვე. სხვადასხვა კუთხეში.

ა. იყოფა ზემო- და ქვემოაჭარულ კილოკავებად. არის ტენდენცია ქვემოაჭარულიდან ქობულეთური კილოკავის გამოცალკევებისა. კილოკავები ძირითადად ხეობათა მეტყველების მიხედვით ნაწევრდება თქმებად და ქცევებად. **ა**-ის თავისებურებანი განაპირობა ჯერ ზანური ენის, შემდეგ მესხურ-კლარჯული და გურული დიალექტების გარემოცვამ, ბოლოს თურქ. ენის ზეგავლენამ.

ა-ის ფონეტ. ინვენტარში დასტურდება ნახევარხმოვნები , ჟ და გრძელი ხმოვნები ა, ე, ი, უ, რ-ებიც ფონეტ. ცვლილებათა შედეგად მიიღება და შესაბამის ფონმათა ვარიანტებს წარმოადგენს. ქვემოაჭარულისათვის ნიშანდობლივია სუსტი **რ** ბგერა (ლაზურის მსგავსი), რ-იც შეიძლება უკვლოდ დაიკარგოს (თანხმოვნებს შორის, თავკიდურში თანხმოვნის წინ) ან შეერწყას მეზობელ ხმოვანს და შესძინოს საკომპენსაციო სიგრძე: **კრ**-(რკო), **სიბილი**...

ხმოვანკომპლექსთა ცვლის პროცესები **ა**-ში ხასიათდება ერთხმოვნობისაკენ მიდრეკილებით, რაც საბოლოოდ გრძელი ხმოვნებისა და დიფთონგების შექმნის შესაძლებლობაში აისახება. სიტყვის თავკიდურში ხშირად აქვს ადგილი ასიმილაციის გზით მიღებულ დიფთონგ ხმოვანთა შერწყმას: **აუ** > **ოუ** > **უუ** > **უ** (დუწერა, მუტანა), **უუ** > **ოუ** > **უუ** > **უ** (შუნახა), **აე** > **ეე** > **ე** (დუქიდა). **ა**-თვის დამახასიათებელია რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია I და II ობიექტ. პირის ფორმებში (დიგიწერა, შიგაჭამა, გიგვიკეთა). სიტყვის თავკიდურშიც და ბოლოკიდურშიც შესაძლებელია პოზიციურად შეპირობებული დიფთონგიზაცია: **გა** (< **აი**) — **გეა**კეთა, **ეუ** (< **ავი**) — **დეუფიქრე**, **წეუ**და, **ოუ** (< **უ**) — **დოუროგა**, **ეუ** (< **ეული**) — **ტკბილისეუ**ლი, **აუ** (< **აურ**) — **მახინჯაუ**რი, **ჟე** (< **ოვე**) — **წამუ**ელ, **გვეუ**თხუე.

ზმნის მორფოლოგიიდან **ა**-თვის ნიშანდობლივია II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირის ნიშნად არასისტემატური ხმარება პოზიციურად შეპირობებული **პ**-, **ს**-, **შ**-, **ჟ**-, **ხ**-, **ღ**- და კონტამინირებული **ჰს**-, **ჰშ**-, **ჰხ**-ვარიანტებისა: **შეჰპაიჯა**, **სთეხე**და, **ეშჰამდი**თ, **მიჰსცა**, **გაჰშჰრა**. ქობულეთურ მეტყველებაში პირის ნიშნის **ხ**- და **ღ**-ვარიანტის მომდევნოდ იკარგება ჰომორფანული ფუძისეული **ყ** და **გ** თანხმოვნები: **ხოლია** < **ხეოლია**, **ხავს** < **ხეავს**, **მიხავს** < **მიხეავს**, **ღონია** < **ღეონია**.

აწყურის ციხე.

ზემოაჭარულში სუბიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად ჩნდება **ენ** (< 6) ფორმანტი. ინოვაციას წარმოადგენს ამ ფორმანტის გავრცელება პრეფიქსიანი ვენებითი ანალოგიით სხვა ტიპის ზმნებზე: დევლიტენით ჩვენ, ჰკითხენით თქვენ მას ის, ვიცხოვრენით ჩვენ, გავრიგდნით ჩვენ.

მეტად მნიშვნელოვანია ა-ის მონაცემები ზმნაში ობიექტ. პირის რიცხვის აღნიშვნის სისტემის შესწავლის თვალსაზრისით: ობიექტ. II პირის რიცხვი პირდაპირი წყობის ზმნებში არ აღინიშნება („მე თქვენ თავიდან ვერ მოგიხმარე“), მაგრამ სისტემატურად აღინიშნება მიცემითბრუნვითი აქტიური პირის მრავლობითობა დრო-კოლოთა III სერიის ინვერსიულ ფორმებში და ე. წ. ინვერსიულ ზმნებში, რისთვისაც გამოიყენება სუფიქსები: **-ან, -ენ, -ნ, -ეს**. მათი განაწილება მწკრივითა მისხდვით შეესაბამება ძვ. ქართულის სისტემას: **-ან** — აწმყო, I თურმეობითი (ყავან, მუკლავან მათ იგი), **-ენ** — ნამყო დროები (ქონდენ, გუჭირდენ), **-ნ** — კავშირებითი (გიყვარდენ, წიყვანენ), **-ეს** — II თურმეობითი (წიყვანეს მათ იგი).

კირნათ-მარადიდულისათვის საეციფიკურია I ობიექტ. პირის მრავლობითობის გამოხატვა სუფიქსაციის გზით (სუფიქსებით: **-ან, -ენ, -ეს, -თ**): მიმყავან „მიგყავს“, დემნატრენ „მოგვენატრა“, მექნეს „გვექნა“, დიმიწერეთ „დაგვიწერე“.

-ავ და **-ამ** თემის ნიშნები ა-ში განმოვანებას იცვლიან. თქმათა მიხედვით დასტურდება პარალელური ფორმები: მალევედა II მალევიდა, დადგემდეს II დადგმიდეს.

ყურადღებას იქცევს ზმნისართთა გაფორმება **-ად** დაბოლოებით: დუკითხავაჲ, ძვილაჲ, ავლაჲ. ამ ტიპის ზმნისართები მეტწილად ვით. ბრუნვის ფორმისაგან მომდინარეა. ადგილის ზმნისართები **აქ-, იქ-** დაირთავენ **-ში, -ზე** თანდებულებს: იქში, მაგზე (> მაქზე).

ა-ის თავისებურებაა სინტაქსურ კონსტრუქციებში ნაცვალსახელის მან ფორმის გამოყენება სახელობითის ფუნქციით („ქურდი მან იყო“; „იგზე ავლაჲ მან მოკლეს“). ქვემოაჭარულის ზოგ უბანში გარდამავალი და მედიოაქტიური ზმნა ერგატოული კონსტრუქციით იხმარება დრო-კოლოთა I სერიამიც, რასაც ჭანურის გავლენით ხსნიან: „გოგომ დანა ატარებდა“; „ქალებმა ცალკე იცეკვებდნენ“.

ა-ის ლექსიკა გამოირჩევა ნაწარმოებ სიტყვათა სიუხვითა და ორი-

გინალობით, შინამრეწველობის ამსახველი ლექსიკური მასალის მრავალფეროვნებით. სიტყვაწარმოებით საშუალებათაგან ყურადღებას იქცევს ოდნაობითი ხარისხის მაწარმოებელი **და—ო** (დამცრო), წარმომავლობის **-არ** სუფიქსი (ჩხუტუნარი, ქედქედარი); **-ურ** სუფიქსი ქალის სადაურობის აღნიშვნის ფუნქციით (ბათუმურა); **-ფხე** — ქალის გვარსახელური წარმომავლობის მაწარმოებელი (ინაიფხე „ინაიშვილის ქალი“). ჭარბადაა წარმოდგენილი არქაული სიტყვები (გარგანი, კელობს, ნამსხმანი), დიალექტური ინოვაციები (ბაძაგნარი, დაკივანება, დანადირება), ზანიზმები (დუდი, მოჭვა, კუჩხე) და თურქ. ნასესხობანი (ტაჲა, ემია, დოლაბი).

ლიტ.: ნოღაიდელი ჯ., ნარკვევები და ჩანაწერები, II, ბათუმი, 1972; ნიჟარაძე შ., აჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1975; სურმაჯა ნ., პირთა მრავლობითობის აღნიშვნის საკითხისათვის აჭარულში. — «დიალექტოლოგიური კრებული», თბ., 1988; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1989.

ნ. სურმაჯა.

ახვლედიანი გიორგი სარიდანის ძე (13. IV. 1887, სოფ. დერჩი, ახლანდ. წყალტუბოს ზონა, — 7. VII. 1973, თბილისი), ენათმეცნიერი, თსუ-ის პროფესორი (1918), სსრკ მეცნ. აკად. წ.კორ. (1939), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941), თბილ. სახელმწ. უნ-ტის დამფუძნებელი საზ-ბისა და ამავე უნ-ტის პროფესორთა პირველი კოლეგიის წევრი, საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1943), ჩრდ.-ოსეთის ავტონ. რესპ. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967); ექსპერ. ფონეტ. საერთაშ. საზ-ბის (1932) და ამერიკის ლინგვისტური საზ-ბის (1940) წევრი; ა. იყო ინიციატორი ა. ს. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტის (მუშაობდა დირექტორად), ქუთ. პედ. ინ-ტის (მუშაობდა სასწ. ნაწილის გამგედ) და თბილისის უცხო ენათა პედ. ინ-ტის (მუშაობდა სამეცნ. კონსულტანტად) დაარსებისა; მისი თაოსნობით შეიქმნა სამეცნ.-სასწ. დაწესებულებები ჩრდ. ოსეთსა და ცხინვალში; ა. იყო თსუ ბ-კის დირექტორი; ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების დაფუძნების მოთავე და მისი უცვლელი თავ-რე (1923—32); დააარსა და გარდაცვალებამდე ხელმძღვანელობდა თსუ ზოგადი ენათმეცნ. კათედრას; დააარსა თსუ და ენიმიკის ფონეტ. კაბინეტები; მისივე ინიციატივით (პროფ. ს. ჟღენტთან ერთად) გაიხსნა ექსპერ. ფონეტ. ლაბორატორია თსუ-ში; იყო თავმჯდომარე საქართვე. თეატრ. საზ-ბის სასცენო მეტყველების მეთოდური საბჭოსი; აქტიურად თანამშრომლობდა

„ბოლშაია სოვეტსკაია ენციკლოპედიასთან“, „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“, „რუსულ-ქართული ლექსიკონის“ სარედაქციო საბჭოებთან.

ა-მა დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი (1914). სტუდენტობის წლებში დაწერილი სამეცნ. ნაშრომისათვის „ნარნარა და ცხვირისმიერ თანხმოვანთა ისტორიისათვის სანსკრიტში, ბერძნულში, ლათინურსა და სლავურ ენებში“ ოქროს მედალი მიენიჭა. უნ-ტის დამთავრების შემდეგ მიწვეულ იქნა საპროფესოროდ მოსამზადებლად შედარებითი ინდოევრ. ენების კათედრაზე (1915) და მალე პეტერბურგის უნ-ტში მიაგვლინეს, სადაც მისი ხელმძღვანელები იყვნენ მსოფლიოში სახელგანთქმული მეცნიერები, აკადემიკოსები: ნ. მარი (ქართველოლოგიაში), ნ. ზალემაი (ირანისტიკაში), თ. შერბატსკოი (ინდურ ფილოლოგიაში), ლ. შერბა (ზოგად ექსპერ. ფონეტიკაში). თსუ-ის გახსნის დღიდანვე (1918) ა. ქართ. მეცნიერებას ემსახურებოდა. 1918—19 დაიბეჭდა მისი „ენათმეცნიერების შესავალი“ სამ ნაკვეთად. ეს იყო ქართ. ენაზე გამოცემული პირველი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო. მასში თეორ. საკითხების საილუსტრაციოდ მოყვანილი იყო ქართ. ენის მასალა. ამას მოჰყვა „რუსული ენის გრამატიკა“ (1919), „სანსკრიტის მოკლე გრამატიკა“ (1920) „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ (ს. იორდანიშვილთან ერთად, I ნაწ., 1931, II ნაწ., 1935), „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“ (1933), „რუსული ენის გრამატიკა“ (1938, რუს. ენაზე, რუს. სკოლებისათვის), „რუსული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო“ (მე-4 გამოც. 1953, რუს. ენაზე, ქართ. სკოლებისათვის), „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“ (გ. თოფურიასთან ერთად, 1942). 1938 გამოვიდა I ნაწ. მისი ფუნდამენტური ნაშრომისა „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საფუძვლები“, ხოლო შემდეგ, შეესებული სახით, — „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“ (1949, მე-2 გამოც. 1999). ა-ის რედაქციით გამოიცა კოლექტიური შრომა „ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები“ (1972).

ა-ის სამეცნ. შრომები ფილოლ. მრავალ დარგს მოიცავს. იგი იკვლევდა ქართველური, კავკ. ენების, ინდურის, ირანულის, გერმანულის, ფრანგულის, ძვ. ისლანდიურის, სლავურის, ოსურისა და სხვ. ინდოევრ. ენათა საკითხებს. განსაკუთრებით დიდია ა-ის დამსახურება ოსური ენის კვლევაში. მისი რედაქციით გამოიცა ოსური ენის აკად. გრამატიკა (ტ. 1—2, ორჯო-

გ. ახვლედიანი.

ნიკიძე, 1963). ცალკე აღნიშვნის ღირსია ა-ის მოღვაწეობა პედ. ას-პარეზზე. მან საფუძველი ჩაუყარა ევრ. ტიპის ზოგადენათმეცნიერულ განათლებას საქართველოში. თსუ-ის დაარსებიდან 80-იან წლებამდე მისი ხელმძღვანელობით მომზადდა კადრები ინდოევროპისტიკის დარგებში (გერმანისტიკა, რომანისტიკა, რუსისტიკა, ირანისტიკა, ინდოლოგია, ოსოლოგია); საფუძველი ჩაეყარა ქართველურ ენათა ფონეტიკის თეორ. და ექსპერ. შესწავლას; მისი შექმნილი პროგრამებით იკვლევდნენ მთის კავკ. ენათა ბგერით ინვენტარს. ა-ის დამსახურებაა ლოგოპედიის, როგორც ფონეტიკის გამოყენებითი დარგის, დანერგვა-განვითარება საქართველოში. იგი საქართველოში უმაღლეს სასწავლებლებში ათეული წლების მანძილზე კითხულობდა ლექციებს ინდოევროპისტიკულ და ქართ. ენათმეცნიერებაში, ლოგოპედიისა და სასცენო მეტყველების საკითხებზე, დას. ევრ. ლიტ-რის ისტორიაში.

ა. იკვლევდა თარგმანის თეორიისა და პრაქტიკის საკითხებს; თარგმნა ძვ. ინდურიდან „დასაბამი ნივთთა“ (ჰიმნი რიგვედიდან), ავესტურიდან — „ავესტა“ (17 გათა). ა. აქტიურად მონაწილეობდა ქართ. საენათმეცნიერო ტერმინოლოგიის დადგენაში. 1920-იდან თანამშრომლობდა „ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების დამდგენ კომისიასთან“.

თხზ. (გარდა სტატიებში მოხსენიებულია): მკვეთრი ხმული ქართულში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922—23, ტ. 2; Dativus predicativus ოსურ ენაში. — იქვე, ტ. 3, 1923; მასალები აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისთვის. — «მიმოხილველი», წგ. I, თბ., 1926; ფონეტიკური ლიტერატურის ანოტირებული ბიბლიოგრაფია, I — ქართველური ენები, თბ., 1937 (თანაავტ. ს. ჟღენტი და ვ. ფანჩიძე); ფონეტიკური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია, II. კავკასიური ენები, თბ., 1940 (თანაავტ. ს. ჟღენტი); ავესტის თარგმანთა და ქართული ზღაპრის თრითინო. — «ლიტერატურული ძიებანი», II, თბ., 1944; გუტურალთა რეგრესიულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში, «ფსიქოლოგია», III, თბ., 1945; თანხმობათა აქცესიური კომპლექსების საკითხისათვის ქართულში. — «თსუ შრომები», 1947, ტ. 30—31 ბ.

ლიტ.: ძიმიგური შ., გიორგი ახვლედიანი, თბ., 1967; თბილისის უნივერსიტეტი — გიორგი ახვლედიანს. საიუბილეო კრ., მიძღვნილი გიორგი ახვლედიანის დაბადების 80 წლისთავისადმი, თბ., 1969; გიორგი ახვლედიანი. ბიობიბლიოგრაფია, თბ., 1978.

ა. ფოცხიშვილი.

ახტალის წარწერა 1242—50, ქართული ასომთავრული წარწერა, შესრულებული ხვეული („თხზუ-

ლი“) დამწერლობით 10 სტრიქონად ქვის სამ ფილაზე. ფილები ჩასმულია ახტალის კათედრალური ტაძრის (სომხეთი) მოპირდაპირე გორაკზე მდებარე წმ. გიორგის ეკლესიის დას. შესასვლელის ზემოთ. წარწერის ტექსტი ასეთია:

„ქ მე, უღირსი და სულითა საწყალობელი წინამძღუარი პეტრე ღირს ვიქმენ აღშენებად ეგუტრისა ამის სახელსა ზედა წმიდათა მოციქულთასა სადიდებლად მათდა და პირველ პატრონთა და გამზრდელთა, ღირსთთა(!) ჩუენთა, სამლოცველოდ და სულისა ჩემისა სალოცველ-საქსენებლად. და განვაჩინე ათორმეტთა მოციქულთა დღესასწაული, მეორე დღე. ვინცა ჩემისა გუარისა კაცი იყოს, მისისა ძალი-საებრ ძმათა გამიცხენებდეს და იგი ჟამი [ი]წირვებოდეს და მე თქუენთა ლოცვათა შინა მომიცხენებდეთ. და უკუეთუ ჩემთა ცოდვათა მისა-გებელი მომაგოს ღმერთმან და ჩემისა გუარისა კაცი აღარავინ იყოს, თქუენ, ქრისტეს მოყუარენო და მზგავსნო მამანო წმიდანო და ყოველნივე(!) ძმანო, ვინცა პატრონისა ავაგ ათაბაგისა სამწირველოსა, ჩემგნით აღშენებულსა ზედა ღირს იყოს და აღირსოთ, პირველ პატრონთა და თქუენცა, სული მანვე იურვოს დაუკლებლად. ჩემთა გელითა და ძმისწულისა ჩემისა ილა-რიონისითა აგვშენებია და არავინ გუემართლებს უკსენებლობასა.

ესე ჩემგნით გაჩენილი, ანუ ჩუენისა გუარისა კაცმან, ანუ ვინ სხუაჲ შემოვიდეს და დააკლოს და შეცვალოს, შე-მცა-იცვალების შჯული-საგან ქრისტიანეთაჲსა და ცოდვა-

თა ჩემთა პასუხი მან გასცეს წინაშე ღმრთისა“.

წარწერის ავტორი — წინამძღუარი პეტრე და მისი ძმისწული ილა-რიონი სხვა წყაროებში არ მოიხსენიება, თუმცა პეტრე ავაგ ათაბაგთან ერთად იხსენიება ახტალის მიდამოებში მდებარე ნასოფლარ აიორის ერთი სომხ. ხაჩქარის (ქვა-ჯვრის) წარწერაში, რ-საც თარიღად უზის 1245 წელი.

ა. წ-ში იხსენიება საქართველოში ცნობილი ავაგ ათაბაგი, რ-ის სამწირველოც პეტრე წინამძღუარს აუშენებია. ავაგი იყო ასევე ცნობილი ათაბაგის ივანე მხარგრძელის შვილი. ჟამთააღმწერლის ცნობით, მას ათაბაგობა უბოძა მეფე რუსუდანმა, სავარაუდოდ, 1242. გარდაიცვალა ათაბაგი 1250, მასსადამე, წარწერა 1242—50 თარიღდება.

პეტრე წინამძღვრის მიერ თავისი სულის „სალოცველ-საქსენებლად“ დადგენილი დღე, „ათორმეტთა მოციქულთა დღესასწაულის მეორე დღე“ საეკლ. კალენდრით 1 ივლი-სია (ათორმეტთა მოციქულთა დღე-სასწაულია 30 ივნისს — ძვ. სტ.).

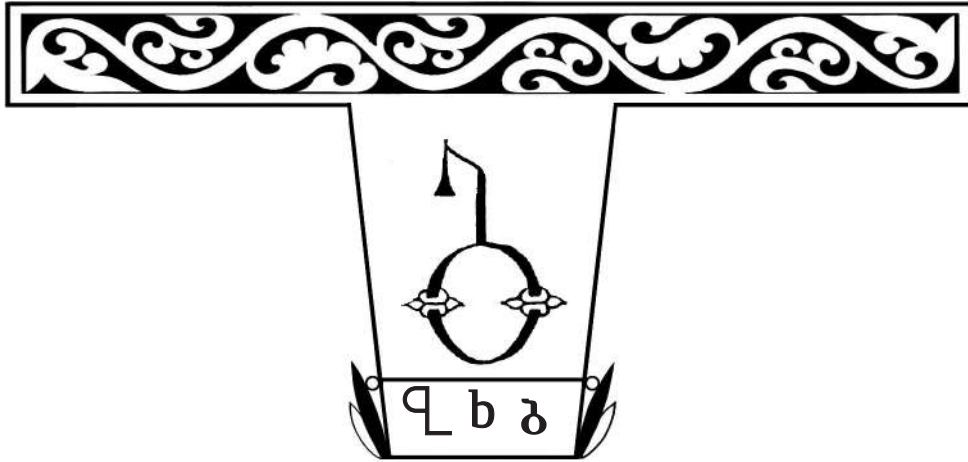
ა. წ., როგორც წერილობითი ძეგლი, პალეოგრაფიულად მეტად მნიშვნელოვანია — იგი ხვეული, ანუ თხზული ლაპიდარული დამწერლობის შესანიშნავი ნიმუშია.

ლიტ.: მელიქსეთ-ბეგი ლ., ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა. — «თსუ შრომები», 1964, ტ. 108; მურადიანი პ., სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკა (სომხ. ენაზე), ერევანი, 1977; Такайшвили Е. С., Грузинские надписи Ахталы. — «СМОНПР», вып. XX, Тфл., 1896.

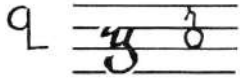
ვ. სილოგავა.

ახტალის წარწერა. XIII ს. შუა წლები.

ბ, ქართული ანბანის მეორე ასო. მისი სახელია „ბანი“; გრაფ. სიმბოლო ბილაბიალური (წყვილბაგისმიერი) მჟღერი ხშული ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴁ**. მისი მოხაზულობა სწორი ხაზებისა და პატარა წრის კომბინაციაა, რაც კვადრატულ არეს იკავებს. VII ს-იდან იგი თავგახსნილია. ნუსხური **Ⴀ** ოდნავ მარჯვნივ არის გადახრილი და ოთხხაზოვანი სისტემის ქვედა სამ ხაზშია მოთავსებული. მხედრული ბ-ს ქვედა ნაწილი წრეს კრავს და ზედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ორს (2), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანის რიგის მიხედვით) აღნიშნავს მეორეს. ციფრობრივი ნუმერაციის დროს გამოიყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის... განსახვავებლად: მათე პუნქტის ბ მუხლი...

ბაგრატის ტაძრის წარწერები, X–XVIII სს. ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების ჯგუფი. 20-ზე მეტი წარწერა ბაგრატის ტაძრის (ქ. ქუთაისში) კედლებსა და ტაძრის მიდამოებში არქეოლ. გათხრების შედეგად აღმოჩენილ ძეგლებზე. მათგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ტაძრის აღმ. და ჩრდ. ფასადებზე ამოკვეთილი და სამშენებლო კერამიკაზე შესრულებული წარწერები. ტაძრის მთავარი, შინაარსით საამშენებლო, წარწერა ამოკვეთილია აღმ. ფასადზე. იგი შესრულებულია კიდურწაისრული დამწერლობით, ადგილ-ადგილ ასოთა შეწიალებით. მას აშკარად გარკვეული მხატვრული ფუნქცია აკისრია და ფასადის

დეკორ. გაფორმების ნაწილია. ტექსტი ასეთია:

„**ბ** შეწვენითა ღმრთისაჲთა. ბაგრატისაგან — ნებითა ღმრთისაჲთა აფხაზთა და ქართველთა მეფისა და კურაპალატისა და დედისა მათისა — გუარანდუხტ დედოფლისა, აღუშენა წმიდაჲ ესე საყდარი ჭელითა...“.

ტექსტში იხსენიებიან ფეოდ. ხანის ერთიანი საქართვე. პირველი მეფე ბაგრატ III (975/78–1014) და დედამისი გუარანდუხტ დედოფალი. ბაგრატ III-ის ტიტულის მიხედვით, წარწერა 1001–08 თარიღდება. კედლიდან ქვების ჩამოცვენის გამო ტექსტის შუა და ბოლო ნაწილი ნაკლულია. ეს ქვები ამჟამად არსად ჩანს (წარწერა ასეთი ნაკლული იყო მისი პირველი შესწავლის დროსაც — XIX ს. 30-იანი წლები). ტექსტის შუა ნაწილის აღდგენა ადვილად შეიძლება სხვა წარწერებით (ხცისის, ნიკორწმინდის, კაცხის და სხვ.), რ-ებშიც ბაგრატ III იხსენიება. ტექსტის ბოლოს მოთავსებული ყოფილა ხუროთმოძღვრის სახელი (შეიძლება ტაძრის აშენების თარიღიც). ტაძრის ჩრდ. ფასადზე, კედლის აღმ. მონაკვეთში ჩასმული დიდი ზომის ქვის ფილაზე ამოკვეთილია ორი წარწერა. შედარებით ვრცელია მარცხენა, 6-სტრიქონიანი წარწერა:

„**ბ** შ, მეუფეო, მფლობელო ყოველთა სუფევათაო, უმეტესად ადიდე ძლიერი ბაგრატ კურაპალატი, აფხაზთა და ქართველთა მეფე, თანა: მამით, დედით, დედოფლით და ძით მათით, ამენ“.

წარწერა შინაარსით მემორიალურია — ბაგრატ III-ის განმადიდებელი ტექსტია. მასში, ყველა სხვა წარწერისაგან განსხვავებით, რ-ებშიც ბაგრატ III იხსენიება,

მეფის ტიტული — კურაპალატი პირველ ადგილზეა აღნიშნული. ამიტომ წარწერა ბაგრატ III-თვის ბიზანტ. ტიტულის, კურაპალატის მინიჭებასთან დაკავშირებით უნდა იყოს შესრულებული და დაახლოებით 1001 თარიღდება. მარჯვნივ ამოკვეთილი წარწერა ორსტრიქონიანია: „**ბ** ოდეს განმტკიცნა იატაკი, ქრონიკონი იყო 223“, ე. ი. 1003. იატაკის დაგება მშენებლობის ბოლო ეტაპია და, ამდენად, წარწერა მიუთითებს ტაძრის მშენებლობის დამთავრების დროს. ტექსტი მნიშვნელოვანია იმითაც, რომ მე-2 სტრიქონში თარიღი აღნიშნულია ინდ.-არაბ. ციფრებით და არა ასოებით, როგორც იმაჟამად საყოველთაოდ იყო გავრცელებული. ითვლება, რომ ეს არის თარიღის დასმისას ინდ.-არაბ. ციფრების გამოყენების პირველი შემთხვევა არა მარტო ქართ. წერილობით ძეგლებში, არამედ მთელ ქრისტ. აღმოსავლეთში.

ტაძრის გარშემო არქეოლ. გათხრების დროს აღმოჩნდა ძვ. სამშენებლო კერამიკის ნარჩენები რელიეფური წარწერებით, რ-თაგან მნიშვნელოვანია ანტიფიქსებზე შესრულებული ორი ჯგუფი. პირველი ჯგუფის ტექსტია: „ქრისტე, ადიდე გიორგი მეფე“, ხოლო მეორე ჯგუფის ერთადერთ მოღწეულ ანტიფიქსზე იკითხება: „ანტონი

ბაგრატის ტაძარი. მეფე გიორგი I-ის წარწერა.

ბაგრატის ტაძარი. ანტონ ქუთათელის წარწერა.

შეიწყალე [ან: ადიდე] ღმერთმან“. პირველში მოხსენიებული გიორგი მეფე არის გიორგი I (1014—27), ხოლო მეორეში მოხსენიებული ანტონი უნდა იყოს სას. პირი, შესაძლებელია, პირველი ქუთათელი მღვდელმთავარი, რ-საც მონაწილეობა მიუღია ტაძრის გადახურვაში. ანტიფიქსები პირველი ჯგუფის წარწერებით, როგორც ჩანს, ტაძრის მშენებლობის მეორე ეტაპის — კარიბჭეების თავდაპირველი გადახურვის ნაშთებია.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 2, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980; სილოგავა ვ., ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატის ტაძრიდან და მისი მიდამოების არქეოლოგიური გათხრებიდან. — «ქუთაისის სახელმწ. უნ-ტის მოამბე», 1995, ტ. 4 (ქართ. და ინგლ. ენებზე).

ვ. სილოგავა.

ბანა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი საეკლესიო და სახელმწიფოებრივი ცენტრი ისტორიული ტაოს ტერიტორიაზე, ჭოროხის ხეობაში, მდ. ბანას მარჯვენა ნაპირას, სოფ. ფენიქიდან 2 კმ-ზე, ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. აშენებულია VII ს-ში, რესტავრირებულია IX—X სს. მიჯნაზე, ზოგჯერ ბ. მეფეთა სამყოფელი და საძვალეც იყო.

X—XI სს-ში ბ-ში მოღვაწე ზაქარია ბანელის, ანუ ვალაშკერტელის თაოსნობით მრავალი მნიშვნელოვანი ხელნაწერი შეიქმნა. მისი დავალებით, კონსტანტინოპოლელ ქართვ. მოღვაწეს — ბასილ ეტრადოს 1031 გადაწერია ცხოვრება და სიტყვები გრიგოლ ღვთისმეტყველისა (A-1), რჯულისკანონი (S-143), მცირე სვინაქსარი და სხვ. ბ-ში დამზადებული წიგნებიდან ჩვენთვის ცნობილია საბაწმინდის ტიპიკონი (A-647), გადაწერილი მეფის ასულ ქეთევანისათვის 1511.

ლიტ.: ჩუბინაშვილი ვ., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, ტფ., 1936; მეფისაშვილი რ., თუმანიშვილი დ., ბანას ტაძარი. შესწავლის და რეკონ-

სტრუქციის საკითხები, თბ., 1989; მე-ნაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ბარბარიზმი (< ბერძნ. barbaros — უცხო), მშობლიურ ენაში საჭიროების გარეშე უცხო სიტყვის ან გამოთქმის შემოტანა (ან არსებული სიტყვის ნაწილობრივი შეცვლა), გაუმართლებელი ნასესხობა, რ-საც მსესხებელ ენაში შესატყვისი სიტყვა-ტერმინი მოეპოვება. ბ-ები ენათა ზეპირი (უმეტესად) და წერილობითი კონტაქტების შედეგია. ქართულისათვის ბ-ებია რუსულიდან შემოსული სიტყვები: „სპიჩკა“ (ასანთი), „შკაფი“ (კარადა, განჯინა), „აკოშკა“ (ფანჯარა), „დანოსი“ (ბეზლობა), „პრიკაზი“ (ბრძანება), „სპორი“ (კამათი) და სხვ. ბ-ებზე ითვლება აგრეთვე დავარი უცხო სიტყვების ფუძეთაგან დედაენის სიტყვაწარმოებითი აფიქსებით გაფორმებული ერთეულებიც. მაგ.: „დამიპრიკაზა“ (მიბრძანა), „ჩააკარტიკა“ (ფოტოსურათი გადაუღო), „რას მესპორები!“ (რას მეკამათები!), „ჩაშკა-ლოჟკასავით“ არიან (ერთმანეთის შესაფერისნი არიან; ფერი ფერსა, მადლი ღმერთსა)...

ბ-ების ერთ-ერთი ნაირსახეობაა კალკი. ბ-ებზე ითვლება უცხო ენის აფიქსებით გაფორმებული პირთა საკუთარი სახელებიც: ანიკა (მდრ.: ანიკო, ანუკა), ვერიკა (მდრ.: ვერიკო), ვანიკა (მდრ.: ვანო, ვანიკო)...

საერთაშ. სიტყვა-ტერმინები, ე. წ. ინტერნაციონალიზმები, ჩვეულებრივ, ბ-ად არ ფასდება. მაგ.: „ისტორია“, „ფილოსოფია“, „პოლიტიკა“, „ლიტერატურა“, „კრიტიკა“... ბ-ებისა და ინტერნაციონალიზმების მიმართ განსხვავებული პოზიცია მაგალითად გამოკვეთილი ი. ჭავჭავაძის სიტყვებში: «მე „ოსტროვები“, „ლინიები“,... ამისთვის დავძრახე, რომ მაგის თანასწორ მნიშვნელობის სიტყვები არიან ჩვენს ენაში...», ხოლო „კრიტიკის“ «...თანასწორი მნიშვნელობის სიტყვა არ არის ქართულს ენაზე... „კრიტიკა“ არის განილვაც, განჩხრეკაც, გარკვევაც, გარჩევაც და დაფასებაც ერთად». ინტერნაციონალიზმებისა და სხვ. ისეთი ნასესხობებისაგან განსხვავებით, რ-თაც მსესხებელ ენაში შესატყვისი სიტყვა ან გამოთქმა არ მოეპოვება, ბ-ების სიჭარბე ენაში მის ლექსიკურ სიმდიდრეს არ მოასწავებს.

ტრადიციული გაგებით (ევრ. ენათმეცნიერებაში), ტერმინი ბ. აღნიშნავს სიტყვის ფორმის დამახინჯებას უცხო ენის გავლენით. ამ

აზრით ბ. უპირისპირდება სოლენციზმს, რ-იც გულისხმობს ამავე მიზეზით გამოწვეულ სინტაქსურ შეუთავსებლობას სიტყვებს შორის (მაგ., ინგლ. those page — სიტყვასიტყვით: „ისინი გვერდი“).

შ. აფრიდონიძე.

ბასილია ნიკანდრო ერასტის ძე (14. VI. 1906, სოხუმი, — 15. VIII. 1986, იქვე), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი, დოცენტი. 1924 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი. იმავე წელს დაიწყო მუშაობა ქართ. ენისა და ლიტ-რის მასწავლებლად. სოხუმის სახელმწ. პედ. ინ-ტის დაარსებიდან 1969-მდე ხელმძღვანელობდა ქართ. ენისა და ლიტ-რის კათედრას, ხოლო მისი გაყოფის შემდეგ სამი წელი ქართ. ენის კათედრას ედგა სათავეში. 1940—47 იყო სოხუმის პედ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სასწ.-სამეცნ. დარგში.

ბ. ავტორია მრავალი ნაშრომისა, მ. შ. 11 წიგნისა, რომელთაგან აღსანიშნავია „ქართული ლიტერატურა“ (სახელმძღვანელოები არა-ქართული სკოლების VII—IX კლასებისათვის), სოხუმი, 1945—46 და სხვ.

თზ.: ქართული მართლწერის საკითხები, I—II, სოხუმი, 1960; სასვენი ნიშნების ხმარების წესები ქართულში, თბ., 1966; უკავშირო რთული წინადადება, თბ., 1974; შემასწავლებელი და შემასწავლელი დამოკიდებული წინადადება ქართულში, სოხუმი, 1974; წინადადების ტიპები მტკიცებისა და შინაარს-ინტონაციის ანუ მოდალობის მიხედვით, თბ., 1983; ქართული ენის პრაქტიკული სტილისტიკა, თბ., 1991 (თანაავტ. ტ. ქეცბაია).

ო. მიქიაშვილი.

ბასკური ენა, ესპანეთის (ბასკურ პროვინციებში — ნავარა, გიპუსკოა, ბისკაია, ალავა) და საფრანგეთში (ქვემო პირენეს დეპარტამენტი) მცხოვრები ხალხის — ბასკების ენა. ლაპარაკობს დაახლ. 930 ათ. კაცი (1972 წლის მდგომარეობით). ლათ. ამერიკაში 250 ათასამდე ბასკი ემიგრანტია.

ბ. მ-ის ფონემატურ სისტემაში დადასტურებულია 28 ფონემა — 5 ხმოვანი (a, e, i, o, u) და 23 თანხმოვანი (p, b, t, f, d, k, g, m, n, ო, r, l, ო, c, ო, ო, f, s, ო, ო, j, h). ხშულ თანხმოვანთა ჯგუფში ერთმანეთს უპირისპირდება მჟღერი და ყრუ, ხოლო ყრუ ალვეოლარული აფრიკატებისა და სპირანტების ჯგუფში — სისინა და ნახევრად შიშინა. არის პალატალიზებული თანხმოვნებიც.

ბ. მ-ში სიტყვის პირველადი ძირი უმეტესად ერთმარცვლიანია (lur „მიწა“, hur „წყალი“, su „ცეცხლი“, hor „ძალი“, bil „სვლა“ და

ნ. ბასილია.

ბანა. ეკლესია.

სხვ.). ორმარცვლიანი ძირები ისტორიულად მეორეული უნდა იყოს.

ტიპოლოგიურად ბ. მ. აგლუტინაციური ენაა. სიტყვათა წარმოქმნა ხორციელდება როგორც აფიქსებით, ისე ფუძეთა შეკავშირებით. ძირითადი მეტყველების ნაწილებია: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, არტიკლი, ზმნა, ზმნისართი, თანდებული, კავშირი. სახელს აქვს ბრუნების, რიცხვისა და განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის კატეგორიები. ბრუნება ერთია. გამოიყოფა 8 ბრუნვა: სახელობითი (განდმოსცემს გარდაუვალი ზმნის ქვემდებარესა და გარდამავალი ზმნის პირდაპირ დამატებას), საგანგებო ბრუნვა — აგენტივი, ანუ ერგატივი (აღნიშნავს გარდამავალი ზმნის ქვემდებარეს); დანარჩენი ბრუნვებია: ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი, მიმართულებითი (ალატივი), ადგილობითი (ლოკატივი) და დაშორებითი (სეპარატივი).

ზმნა განარჩევს პირის, რიცხვის, დროის, კილოს, კონტაქტის კატეგორიებს. ზმნის უღვლილება პოლიპერსონალურია, ე. ი. ზმნაში წარმოდგენილია როგორც სუბიექტი, ისე პირი. და ირ. ობიექტი. პირები. განირჩევა ზმნის სინთეზური და ანალიზური ფორმები. თვლის სისტემა ოცობითია.

ბ. მ-ს აქვს რვა დიალექტი. წერილობითი ძეგლები გვხვდება XVI ს-იდან, გრაფიკა ლათინურია. მწერლობაში აისახებოდა სხვადასხვა დიალექტი. ბოლო ხანს ორი (ლაზურდისა და გიპუსკოსა) დიალექტის საფუძველზე ყალიბდება ერთიანი სალიტ. ბ. მ.

ბ. მ-ის წარმომავლობის საკითხი კარგა ხანია მკვლევართა ყურადღებას იქცევს. იგი არ არის ინდოევროპ. ენა. ბასკოლოგების საერთო აზრით, ბ. მ-ს საფუძვლად უნდა ედოს ენა აკვიტანიელებისა და გასკონებისა, რეზიკ ძვ. და ახ. წ. მიჯნაზე ცხოვრობდნენ დას. პირენესა და მის მეზობელ რ-ნებში. ძვ. ლათ. ტექსტებში დადასტურებული ცალკეული სიტყვები (მეტწილად პირთა სახელები და ტოპონიმები) ამ ტომების ენებიდან სავსებით ემთხვევა ბ. მ-ის მასალას.

სხვადასხვა დროს ბ. მ-ს ადარებდნენ ფინურ-უნგრულ (ლ. ლ. ბონაპარტი, ვ. ი. ვან ეისი), ქამიტურ (პ. შუხარდტი, ა. ტრომბეტი, პ. გ. მუკარჟოვსკი), ამერიკის ინდიელთა (ა. დ'აბადი, კ. კ. ულენბეგი) ენებს, ძვ. ექსანეთის იბერიულ ენას (ვ. ჰუმბოლდტი, პ. შუხარდტი).

მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს სიახლოვე ბ. მ-სა და იბერიულ-კავკ. ენებს, განსაკუთრებით მათი სამხრეთული ჯგუფის — ქართველურ ენებს შორის.

ლიტ.: ფოგტი პ., ბასკური და კავკასიური ენები, თარგმ. ფრანგულიდან. — «მომომნილველი», VI—IX, თბ., 1972; ლაფონი რ., ბასკური ენა, თარგმ. ფრანგულიდან. — წგ.: ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური პიპოთეზა, თბ., 1976; ძიძიგური შ., ბასკები და ქართველები, თბ., 1982; მისივე, ბასკურ-კავკასიური პრობლემა, თბ., 1981; Шишмарев В., Баскский язык. — мис: Очерки по истории языков Испании, М.-Л., 1941; Браун Я., Когда баски потеряли контакт с остальными картельскими племенами. — «Rocznik orientalistyczny», t. XLVIII, cz. 2, Warszawa, 1993; Mendizabal L., La lengua vasca. Gramatica, conversacion, diccionario vasco-castellano y castellano-vasco, B. Aires, 1943; Lafitte P., Grammaire basque (navarro-labourdin litt raire), Bayonne, 1962; Braun J., Euscaro-Caucasica. — «Encuentros Internacionales de Vascologos, Iker-l», Real Academia de la Lengua Vasca, Bilbao, 1981; misive, La langue basque parmi les autres: influences, comparaisons. — «Actes du Colloque international de l'Ura 1055 du C. N. R. S.», Baigozzi, 1994; misive, Verbo kartvelicos y vascos. — «Fontes Linguae Vasconum. Studia et documenta», XXXIII, 86, Bilbao, 2001.

ი. ბრაუნი.

ბაქრაძე დიმიტრი ზაქარიას ძე [26. X (7. XI). 1826, სოფ. ხაშმი, საგარეჯოს რ-ნი, — 10 (22). II. 1890, თბილისი], ისტორიკოსი, არქეოლოგი და ეთნოგრაფი, ქართ. ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო წარმომადგენელი. პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1879). დაამთავრა თბილ. სას. სასწავლებელი, შემდეგ მოსკ. სას. აკადემია (1850). 1851 საქართველოში დაბრუნდა. 1852—57 მუშაობდა გორის სამაზრო სკოლაში. ამავე პერიოდში აქვეყნებდა ისტ.-ეთნოგრ. წერილებს ქართ. და რუს. პერიოდულ პრესაში. 1858—61 მსახურობდა ქუთ. გუბერნატორის კანცელარიაში. 1861-იდან გარდაცვალებამდე ცხოვრობდა თბილისში, თანამშრომლობდა კავკ. არქეოგრაფიულ კომისიასთან. იყო ქართ. გამოცემების ცენზორი, თავმჯდომარეობდა საადგილმამულო კომისიებს, ეწეოდა ინტენსიურ მეცნ. მუშაობას.

ბ. 1879 დ. ყიფიანთან და ი. ჭავჭავაძესთან ერთად აქტიურად მონაწილეობდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსებაში. 1889 მისი ინიციატივით შეიქმნა ქართ. სიძველეთა თავმოყრისა და დაცვის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კერა XIX ს. საქართველოში — თბილისის საეკლესიო მუზეუმი. ბ-ის რედაქტორობით გამოქვეყნდა იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“ (ნაწ. I, 1862), ვახუშტი ბატონიშვილის

„საქართველოს ისტორია“ (1885), ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულის რუს. თარგმანი (1887) და სხვ. წერდა ნარკვევებს საქართვ. ისტორიის ცალკეულ საკითხებზე; 1889 გამოაქვეყნა ნაშრომი: „ისტორია საქართველოსი“ (უძველესი დროიდან X ს. დასასრულამდე). 80-იან წლებში ბ-მ მკაცრი პასუხი გასცა ქ. პატკანოვს, რ-იც ხელაღებით უარყოფდა „ქართლის ცხოვრების“, როგორც ისტ. წყაროს, მნიშვნელობას. თავის ნაშრომებში ბ. დიდ ყურადღებას უთმობდა კულტურის ძეგლებს, მათ აღწერას, სალექსიკონო მასალას. 1875 ლექსიკონის სახით შეადგინა „კავკასია ქრისტიანობის უძველეს ძეგლებში“ (რუს. ენაზე), რ-იც შეიცავს ცნობებს საქართვ. და სომხ. ხუროთმოძღვრული ძეგლების შესახებ.

XIX ს. II ნახ-ში ბ. აქტიურად მონაწილეობდა ქართ. სალიტ. ენის გამო გამართულ კამათში (იხ. „მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლა). ჟურნ. «ცისკარში» (1860, №9) გამოქვეყნებული სტატიით მან მზარი დაუჭირა თავად ა. ორბელიანის მოთხოვნას, რომ სალიტ. ენა გამხდარიყო დარბაისლური (საშ. სტილის) და სამწერლობო ენა დაახლოებოდა სასაუბროს. მაგრამ, მისგან განსხვავებით, მიიჩნევდა, რომ სალიტ. ენას საფუძვლად უნდა დასდებოდა არა ლოგიკისა და გრამატიკის სახელმძღვანელოები, არამედ საზ-ბის ცოცხალი მეტყველება და ჭეშმარიტ მწერალთა ნაწარმოებების ენა.

იხ.: Сванетия. «Кавказ», 1861, №1-4; Краткий очерк Гурии; Чурук-су и Аджары. — «Известия Кавк. отдела Имп. русск. геогр. об-ва», т. 2, вып. 5, Тфл., 1873; Исторический очерк турецкой системы землевладения. Приложение к протоколу Кавк. юрид. об-ва, 1889, №9.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ, თბ., 1938; დუმბაძე მ., ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), ბათ., 1950.

თ. უთურგაიძე.

ბაქრაძე, ფართო გაგებით, დრეკადი გარემოს ნაწილაკთა რხევითი მოძრაობა; ს ა მ ე ტ ყ ვ ე ლ ბ. ა, ადამიანის მიერ გამოცემული და სმენით აღსაქმელი არტიკულაციურ-აკუსტიკური წარმონაქმნი. ბ. არის მეტყველების უმოკლესი ერთეული, რ-იც მონაწილეობს მნიშვნელობის მქონე ენობრივ ერთეულთა ბგერითი გარსის შექმნაში.

თითოეული ბ., როგორც რთული ფსიქოფიზიკური კომპლექსი, ხასიათდება სპეციფ. არტიკულაციის, შესაბამისი აკუსტიკური მახასიათებლებისა (იხ. აკუსტიკა) და აღქმის, პერცეფციის მიხედვით. არ-

დ. ბაქრაძე.

ტიკულაციური თავისებურებები განსაზღვრავს ბ-თა დაჯგუფებას ძირითად კლასებად: ხმოვნებად და თანხმოვნებად. აკუსტიკური ფაქტორებითაა შეპირობებული ხმის წყაროებით გამოწვეული ბგერათ-წარმოქმნის თავისებურებები და სახმო რეზონატორებში შექმნილი სიხშირითი მახასიათებლები.

ბ. წარმოგვიდგება როგორც მეტყველების მინიმალური სეგმენტური ერთეული (მეტყველების ხაზოვანი ჯაჭვის შემადგენელი), მაგრამ მეტყველების ჯაჭვის დანაწევრება ბ-ებად მხოლოდ არტიკულაციურ-აკუსტიკურ თავისებურებებზე დაყრდნობით შეუძლებელია: რეალურად ყოველი ბ. მეტყველებაში წარმოდგენილია ერთმანეთისაგან ფიზიკურად განსხვავებული უამრავი ბგერითი რეალიზაციით, ფონემათ. ეს განსხვავებები გამოწვეულია როგორც წარმოთქმის მანერით, ისე საწარმოთქმო პირობებით. სახელდობრ, რეალურად მეტყველების პროცესში ცალკე ბ. (გარდა იშვიათი გამონაკლისისა) არ გვხვდება. გაბმულ მეტყველებაში იგი არსებობს სხვა ბ-ების გარემოცვაში, რაც გავლენას ახდენს მის წარმოთქმაზე. ყოველი ბ-ის არტიკულაცია იწყება წინამავალ ბ-ში და გრძელდება მომდევნოში (იხ. კოარტიკულაცია). ამდენად, მინიმალურ სამეტყველო ერთეულად (არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვალსაზრისით) ფაქტობრივად გვევლინება მარცვალი.

ბგერითი ნაკადის სეგმენტაცია შესაძლებელია მხოლოდ ფუნქციური თვალსაზრისით, მოცემული ენის ფონემურ სისტემაზე (პერცეფციაზე) დამყარებით (იხ. ფონემა). ბ-ები, როგორც გაბმული სამეტყველო ნაკადის შემადგენელი სეგმენტური ერთეულები, განსხვავდებიან ზესეგმენტური (სუპრასეგმენტური) ერთეულებისაგან, რ-ებიც ზემოდან ედებიან სეგმენტურ ერთეულებს და ქმნიან მათ რიტმიკულ-ინტონაციურ სახეს (იხ. პროსოდი).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1999); Фант Г. Акустическая теория речеобразования, пер. сангл., М. 1964; Зиндер Л. Общая фонетика, Л., 1980; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975.

ზ. ჯაფარიძე.

ბგერათმშენებლობა, კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისობები, რეგულარული ფონემური შესატყვისობები, მონათესავე ენათა ფუძემდებლად მომდინარე ენობრივ ელემენტებში — ძირეულ და ავთოსურ მორფემებში — ფონემათა

რეგულარული სინქრონიული ურთიერთიმართება, როდესაც ერთი ენის რომელიმე ფონემას მეორე ენაში რეგულარულად შეესატყვისება ერთი და იგივე ფონემა, ფონოლოგიურად მისი იდენტური, ან მისგან განსხვავებული. მაგალითები ქართველური ენებიდან: ქართ. ს (ასი) — ზანური შ (ოში „ასი“) — სვან. შ (აშირ „ასი“); ქართ. ა (ასი) — ზანური თ (ოში) — სვან. ა (აშირ); ქართ. თ (დათვი) — ზანური თ (თუნთი „დათვი“) — სვან. შდ (დშდ „დათვი“); ქართ. ძ (ძალი) — ზანური ჯ (ჯოლორი „ძალი“) — სვან. ჟ (ჟელ „ძალი“) და ა. შ.

ბ. არის ენათა ნათესაობის დადგენის აუცილებელი კრიტერიუმი, რადგანაც ეს არის ენათა შორის ისეთი მსგავსება, რ-იც მხოლოდ და მხოლოდ ენათა დიფერენციაციის პროცესში წარმოიქმნება. ყოველგვარი სხვა მსგავსება (ლექსიკის, გრამატიკის, კატეგორიების, სინტაქსური კონსტრუქციების სფეროში და ა. შ.) შეიძლება იყოს არა მხოლოდ საერთო წარმომავლობის, არამედ სხვა ენათა გავლენის, ტიპოლოგიური მსგავსების ან საერთოდ შემთხვევითობის შედეგი.

ქართველურ ენათა ბ-ის შესწავლა XIX ს-იდან იწყება. ამ კვლევაში დიდი წვლილი შეიტანეს (ქართულ-მეგრულ მასალაზე დაყრდნობით) ა. ცაგარელმა, ი. ყიფშიძემ და, განსაკუთრებით, პ. ჭარაიამ. ქართველური ენების ბ-ის დადგენაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ნ. მარმა. შემდგომში დიდი კარტველოლოგების დიდი დამსახურებაა შესატყვისობათა დაზუსტება, შევსება, ახ. ინტერპრეტაციების შემოტანა და ა. შ. ამ მიმართულებით კვლევა გრძელდება.

ლიტ.: ჭარაია პ., მეგრული დიალექტის ნათესაური დამოკიდებულება ქართულთან [1895—96]. — იხ. მისი: მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1997; მისივე, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი [1910—19], თბ., 1997; თოფურია ვ., ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში. I. — «მომოხილველი», წგ. 1, ტფ., 1926; III — «საქართველოს არქივი», წგ. 3, ტფ., 1927; II — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1930, ტ. 10; ჩიქოვანა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938; შარაძენიძე თ., სვანურ-ქართულ-ზანური შესატყვისობის ზოგიერთი საკითხი [1954]. — «იკე», XXX, თბ., 1991; გამყრელიძე თ., სიბილანტია შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი ტერმინების ზოგი საკითხი, თბ., 1959; მაჭავარიანი გ., საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965; მელიქიშვილი ი., საერთო-ქართველურ სიბილანტია სისტემა ფუნქციონალური ტიპოლოგიის თვალსაზრისით. — «თანამედროვე ზოგადი

ენათმეცნიერების საკითხები», V, თბ., 1980; ონიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები, თბ., 1989; ფენრიხი პ., სარწველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, მე-2 გამოც., თბ., 2000; Климов Г. А., Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964; Шмидт К. Х., Относительная хронология и картвельские языки. — «Вопросы языкознания», 1989, №4.

ა. ონიანი.

ბგერითი ცვლილებები, ცვლილებები, რ-თაც განიცდიან ბგერითი ერთეულები ენის განვითარების ამა თუ იმ მონაკვეთში ალოფონების დონეზე (იხ. ალოფონი) ცოცხალი ფონეტიკის პროცესების ზეგავლენით (იხ. ალტერნაცია), ან ენის ისტ. განვითარების პროცესში მომხდარი დიაქრონიული ცვლილებებით ფონემათა დონეზე (იხ. ასიმილაცია, დისიმილაცია...). ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით ბ. გ-ის ცნება უმნიშვნელოვანესია ისტ.-შედარებით ენათმეცნიერებაში.

როდესაც ენის ისტორიის გარკვეულ პერიოდში (ერთი ენის დიალექტებსა ან მონათესავე ენებს შორის) არსებობს ურთიერთდაკავშირებულ ცვლილებათა მთელი სერია, რ-საც შედეგად მოჰყვება ფონემათა სისტემის შეცვლა, ეს მეტყველებს ბგერათა გადაწევაზე. სისტემური ბგერითი გადაწევა ქმნიან ბგერათშესატყვისობებს (მაგ., სისინა და შიშინა სიბილანტთა შესატყვისობა ქართველურ ენებში), რ-თაც ემყარება ისტ.-შედარებითი მეთოდი. ცვლილებათა რეგულარული სერიები კომპარატივისტიკაში, ჩვეულებრივ, განიხილება როგორც ბგერითი კანონი. პირველ ასეთ კანონად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ი. გრიმის მიერ ჩამოყალიბებული შესატყვისობები, რ-ებიც ასახავენ თანხმოვანთა პირველ გადაწევას გარმ. ენებში („გრიმის კანონი“, 1822), მაგრამ ეს კანონი არ იყო მკაცრად ფორმულირებული და ამიტომ ვერ ხსნიდა იმ გამონაკლისებს, რ-ებიც დადგენილ კანონზომიერებას არ ლევდა. ი. გრიმისათვის (და მისი თანამედროვეებისათვის) საკვებით საკმარისი იყო იმის ჩვენება, რომ კანონზომიერება დგინდებოდა შემთხვევათა უმრავლესობისათვის.

ბგერითი კანონის ცნება ისტ.-შედარებით ენათმეცნიერებაში შემოტანილია მოგვიანებით (XIX ს. II ნახ.). ნეოგრამატიკოსების მიერ. იგი გულისხმობდა კანონის მკაცრ რეგულარულობას (გამონაკლისებიც თავისივე კანონზომიერებებით იხსნებოდა). ეს ითვალისწინებ-

და ცვლილებათა კანონზომიერებებისა და მათი დარღვევისათვის ფონეტიკური საფუძვლების, განსაკუთრებით გარემოცვის, დადგენას. ამ პრინციპს ემყარება კ. ვერნერის კანონი (1875), რაც გრიმის კანონიდან გადახვევებს მკაცრ ფონეტიკურ საფუძვლებს უძებნის.

ნეოგრამატიკოსთა პრინციპი ცვლილებათა აბსოლუტური რეგულარულობის შესახებ არაერთგვაროვნად იქნა შეფასებული ენათმეცნიერთა მიერ. მაგ., ფ. დე-სოსიურის მიხედვით, აბსოლუტური ცვლილებებზე მსჯელობა ზედპირულია, რადგან ასეთი ცვლილებები ფაქტობრივად, იშვიათია, ამიტომ მისი აზრით უფრო რაციონალური იქნება ლაპარაკი სპონტანურ (შინაგანი მიზეზებით გამოწვეულ) და კომპინატორულ ცვლილებებზე. ფონეტიკურ ცვლილებათა გამოწვევის მიზეზების დადგენის სირთულეზე ამახვილებს ყურადღებას ი. ა. ბოდუენ დე კურტენო, მისი აზრით, რამდენადაც ცვლილებათა გამოწვევის მიზეზები არაერთგვაროვნაა (ფიზიკური, ფიზიოლოგიური, ფსიქიკური, ენის ინდივიდუალური, გამოყენების თავისებურებები და სხვა) ცვლილებები და ა. შ.). ამდენად, „ფონეტიკური კანონი“, რაც ემყარება ცვლილებათა სრულ რეგულარულობასა და უკანონოობას, ფიქციაა.

მიუხედავად „ბგერითი კანონის“ დადგენის სირთულეებისა, მკაცრ ფონეტიკურ საფუძვლებზე დამყარებული რეგულარულობის პრინციპის შემოტანამ უდიდესი როლი ითამაშა შემდეგდროინდელი კომპარატივისტიკის განვითარებაში. მისი საშუალებით არაერთი კანონზომიერება და მისი „დარღვევა“ იქნა ახსნილი. მაგ., ქართველურ ენებში სისინა და შიშინა სიბილანტთა შესატყვისობის დარღვევის შემთხვევები: ქართ. შ — სვან. ზან. სქ/სგ, ქართ. ჯ — სვან. ზან. ძგ/სგ შესატყვისობა, ნაცვლად მოსალოდნელი შ — შქ/შგ, ჯ — ჯგ შესატყვისობისა, ახსნილია გ ან ჴ ფონემების მეზობლობით (თ. გამყრელიძე).

რამდენადაც ნებისმიერი ბგერითი კანონის მოქმედება შეპირობებულია კონკრეტული პირობებითა და დროით, ამდენად, ენის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში შეიძლება მოქმედებდეს სხვადასხვა კანონი. კონკრეტული პირობების განპირობებულობის შეწყვეტის შემდეგ რჩება პოზიციურად განუპირობებელი ისტორიული

მონაცვლეობა, რმაც შეიძლება მორფოლ. ფუნქციაც შეიძინოს (იხ. აბლაუტი).

თანამედროვე ენათმეცნიერების მდგომარეობა „ფონეტიკური კანონის“ რეაბილიტაციის საშუალებას იძლევა, მაგრამ არა ნეოგრამატიკოსთა გაგებით, არამედ სხვა ფორმით: „ფონეტიკური კანონი“ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს როგორც „ენის სინქრონულ მდგომარეობაში ფუნქციონირების კანონი“ (ვ. ჟურავლიძე), რაც, თავის მხრივ, ფონეტიკურ პროცესთა შემდგომი ფონოლოგიზაციისა და მორფოლოგიზაციის გათვალისწინებით საფუძვლად ქმნის დროული იერარქიის (რელატიური ქრონოლოგიის) დასადგენად. ფონოლოგიზაციისა და მორფოლოგიზაციის ქრონოლოგი. იერარქიის დადგენის მეთოდები ჯერ საკმარისად დამუშავებული არ არის.

ლიტ.: გამყრელიძე თ., სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959; Соссюр Ф. де, Курс общей лингвистики, пер. с франц.; М., 1933; Бодуэн де Куртено И. А., Фонетические законы. — сб. Мисс: Избранные труды по общему языкознанию, т. 2, М., 1963. Реформатский А. А., Изменения в фоенике и фонетические законы. — сб. Мисс: Введение в языковедение, М., 1967. Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978; Журавлев В. К., Постулат непреложности фонетических законов и современная компаративистика. «Вопросы языкознания», 1986, №4.

ი. ქობალავა.

ბგერა, ბგერითი სიმბოლიზმი, ფონეტიკური სიმბოლიზმი, სამეტყველო ბგერებისა და ბგერათკომპლექსების ან ცალკეული ბგერითი ნიშნების დაკავშირება მნიშვნელობასთან. ხმაბადვისაგან განსხვავებით (იხ. ონომატოპეა), ბ. არის სინესთეზიის ისეთი ფორმა, რაც ასახავს საგნის არაბგერით თვისებებს — ფორმის, სიდიდის, სიმაგრის, მოძრაობის, ადამიანისა თუ ცხოველის ფიზიკურ. მდგომარეობის... თავისებურებებს. შდრ.: ციცქნა — ძიძგნა, ცუცყული — ძუნძული, სადაც ც (ცქ) რაღაც პატარასა და მსუბუქს უკავშირდება, ხოლო ძ (ძგ) — შედარებით დიდსა და მძიმეს. ასეთი დაპირისპირებები ენის ფონეტიკურ ტრადიციებთანაა დაკავშირებული და სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარაა.

ბგერისა და მნიშვნელობის კავშირი ყურადღების საგანი იყო უძველესი დროიდანვე (პლატონი, მოგვიანებით ჟ. რუსო, გ. ლაბინიცი, ვ. ჰუმბოლტი) და უკავშირდებოდა ენის წარმოშობის საკითხებს. თა-

ნამედროვე მეცნიერებაში ბგერათსიმბოლიკის პრობლემა ფართოდ შეისწავლება ენობრივი ნიშნის ნებისმიერობის საკითხთან დაკავშირებით. ბგერათსიმბოლიკა შეისწავლება, აგრეთვე, ისეთ პრობლემებთან მიმართებით, როგორიცაა: ბავშვის მეტყველება, სტილისტიკა, ლინგვისტური ტიპოლოგია, ექსპერ. ფსიქოლოგია, ფსიქოლინგვისტიკა და სხვ.

ბ. ფართოდ გამოიყენება პოეზიაში და წარმოადგენს ფონიკის (საღებქლო მეტყველების ბგერითი ორგანიზაციის ფორმათა სისტემა) ერთ-ერთ საფუძველს.

ლიტ.: ქობალავა ი., მეგრული სიტყვაწარმოებიდან. — «იკე», XXI, თბ., 1979; Журковский Б. В., Идеофоны: сопоставительный анализ, М., 1968; Шахнарович А. М., Проблемы мотивированности языкового Знака в онтогенезе речи. — წგ.: Общая и прикладная психолингвистика, М. 1973; Журавлев А. П., Фонетическое значение, Л., 1974; Воронин С. В., Основы ронесемантики, Л., 1982; Sapir E. A., Study in phonetic symbolism. — «Journal of Experimental Psychology», 1929, vol. 12, №3; Jacobson R., Waugh L., The sound shape of language, Bloomington, 1979 (2nd ed., B.—N.Y., 2002).

ზ. ჯავახიძე.

ბედერი (ბოდერი) (Boeder) ვინფრიდ (დ. 2. IV. 1937, არვალერი), გერმანელი მეცნიერი, ქართველოლოგი. სწავლობდა ფრაიბურგისა და ჰამბურგის უნივერსიტეტში. ჰამბურგის უნივერსიტეტ-დოცენტი (1967), ოლდენბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი (1973), ჟურნ. «Revue des études Gorgiennes et Caucasiennes»-ის სარედაქციო საბჭოს წევრი (1985), ევროპის ლინგვისტიკის საზოგადოების წევრი (1968). იკვლევს ქართ. და სხვა ქართველური ენების გრამატიკ. წყობის საკითხებს. მისი ნაშრომებიდან მნიშვნელოვანია „ქცევა ქართულში“, რშიც ახლებურად არის განხილული ქართ. ენის ამ ურთულესი კატეგორიის გამოხატვის პრობლემა; „დაკავშირის ხმარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში“ და სხვ. ბ.ს. ეკუთვნის მეტად საინტერესო გამოკვლევა ძვ. ქართ. ანბანის გრაფ. სტრუქტურის შესახებ. მისი აზრით, ქართ. ანბანის შემქმნელს უხელმძღვანელებია გეომეტრიული პრინციპით. აგრეთვე საყურადღებოა ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ქართ. სპეციფ. თანხმოვან ფონემათა შესატყვისი გრაფემები დალაგებულია ბერძნ. საენათმეცნ. აზრის გათვალისწინებით. ბ.მ. შეისწავლა დაქარაგმების წესები ძვ. ქართულში, აგრეთვე ძვ. ქართ. პუნქტუაცია. გერმანულად თარგმნა თ. გამყრელიძის, გ. მაჭა-

ვ. ბედერი.

ვარიანის, გ. კლიმოვის ნაშრომები. დაინტერესებულია ქართ. ფოლკლორის საკითხებით.

თბზ. Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets. — «Zeitschrift für Russischunterricht», Hamburg, 1975; ber die Versionen des georgischen Verbs. — «Folia Linguistica», The Hague, 1979, t. II, 1–2; ber einige Verwendungen von „da“ („und“) in der altgeorgischen Literatursprache. — იქვე, 1983, t. XVII, 1–4.

ლიტ. თურნავა ს., XX საუკუნის საზღვარგარეთული ქართველოლოგია, თბ., 1999.

ზ. სარჯველაძე.

ბედიის ბარძიშის წარწერა, ქართული ჭედური ხელოვნების თვალსაჩინო ნიმუშზე — ბაჯალ-

ბედიის ბარძიში. წარწერა ბაგრატ III-ისა და მისი დედის გურანდუხტ დედოფლისა. (ფრაგმენტი).

ლო ოქროსუბარძიმზე შესრულებულია წარწერა. მდიდრული „სიწმიდის ჭურჭელი“ ახალაშენებული ბედიის ტაძრისათვის შეუწირავთ ფეოდალ. ხანის ერთიანი საქართველოს პირველ მეფეს ბაგრატ III-სა (975/78–1014) და მის დედას — დედოფალ გურანდუხტს. ჩვენამდე მოაღწია ბარძიშის ზედა ნაწილმა — თასმა, რის სადგარიც დაკარგულია. თასი დაცულია საქართველოში. მუზეუმში. იგი გამოჭედილია მთლიანი ოქროს ზოდისაგან; წონა — 752 გ, სიმაღლე — 12,5 სმ,

პირის დიამეტრი — 13,5x14 სმ (წრე ოდნავ გაღუნულია), ქვედა ნაწილის დიამეტრი — 9,5x10 სმ. თასის ზედაპირი თაღნარით დაყოფილია 12 ნაწილად. მათში წარმოდგენილია ქრისტეს, ღვთისმშობლის, მოციქულებისა და მახარებლების გამოსახულებები. ქრისტე და ღვთისმშობელი გამოსახული არიან ერთმანეთის პირისპირ, ხოლო სხვები — წრიულად მათ შორის დარჩენილ არეზე. ღვთისმშობელი მუხლებზე ყრმა იესოთი ტახტზე ზის. ღვთისმშობლის გამოსახულება უწარწეროა. ქრისტეს გამოსახულებას ახლავს ბერძნ. განმარტებითი წარწერა, ხოლო სხვა ფიგურებს — ჩაჭდევით შესრულებული განმარტებითი ასომთავრული წარწერები, რთა თანმიმდევრობა ქრისტეს გამოსახულების მარცხნიდან მარჯვნივ ასეთია: „წმიდა იოვანე“, „წმიდა ანდრია“, „წმიდა ლუკა“, „წმიდა მარკოზ“, „წმიდა პავლე“, „წმიდა პეტრე“, „წმიდა ლეონოზ“, „წმიდა თადეოზ“, „წმიდა ბართლომე“, „წმიდა იაკობ“. დამკვეთების — ბაგრატ III-ისა და მისი დედის გურანდუხტის — ერთსტრიქონიანი, ასომთავრული, ჩაჭდევით შესრულებული წარწერა დაუყვება თასის პირის კიდეს მთელ სიმრგვალებზე. წარწერის ტექსტი შემდეგია:

„ა წმიდაო ღმრთისმშობელო, მეოხ ეყავ წინაშე ძისა შენისა ბაგრატ აფხაზთა მეფესა და დედასა მათსა გურანდუხტ დედოფალსა — ამის ბარძიშისა შემომწირველთა, ამის საკურთხეველისა შემამკობელთა და ამის წმიდისა საყდრისა აღმამწმენებელთა, ამენ“.

რადგან წარწერაში ბაგრატ III კურაპალატის ტიტულით არ იხსენიება, წარწერა 1001-მდეა შესრულებული. ერთი ქრონოლოგიური ჩანაწერით, „წელსა შჟთ, ბაგრატ, ძემან გურგენ მეფისამან, კურაპალატმან, ბედია აღაშენა“. „წელი შჟთ“ 999 წელია. ბაგრატმაც ბარძიში, ალბათ, ტაძრის შენების დროისათვის დაამზადებინა. ამდენად, შესაძლებელია წარწერაც ამავე წლით დათარიღდეს (გ. ჩუბინაშვილი).

ლიტ. ჩუბინაშვილი გ., ბედიის ოქროს ბარძიში. — «საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», 1940, ტ. 10 B; მისი ივე, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959.

ვ. სილოგავა.

ბედიის წარწერები, ბედიის ტაძარზე, სამრეკლოსა და საეპისკოპოსო პალატაზე სხვადასხვა დროს შესრულებული ქართული ასომთავრული წარწერები. დღეისათვის

4 ასეთი წარწერაა ცნობილი. მ. ბროსეს ცნობით (1849), ბედიის ტაძრის დას. კედლის ერთ-ერთ კუთხის ქვაზე ამოკვეთილი ყოფილა წარწერა, რაც ამჟამად არსად ჩანს. ალბათ, იგი განადგურდა XIX ს. II ნახ-ში ტაძრის განახლებისა და მოპირკეთების დროს. მისი ტექსტი ასეთია: „წმიდაო ღმრთისმშობელო, მეოხ ექმენ წმიდისა ამის საყდრისა ამშენებელს, გალატოზთაუხუცეს სუმეონს“. წარწერა შინაარსით ბედიის ტაძრის აგების თანადროულია და X ს-ით უნდა დათარიღდეს. მ. ბროსესავე ცნობით, ბედიის მონასტერში, დას-ით მდებარე დანგრეული სამრეკლოს აღმ. შესასვლელის თავზე ჩასმული ყოფილა ფილა ასომთავრული წარწერით. მ. ბროსეს მისი მხოლოდ ფრაგმენტები აქვს გამოქვეყნებული. როგორც ჩანს, იგი იმ დროსაც დაზიანებული ყოფილა. ამჟამად ეს ფრაგმენტებიც დაკარგულია. მ. ბროსეს მიერ გამოქვეყნებულ მასალებსა და ხელნაწ. ინ-ტში დაცულ (თ. ჟორდანია, პირადი საარქივო ფონდი, 393) წარწერის ტექსტზე დაყრდნობით, იგი შეიძლება ასე წავიკითხოთ:

„[ა ღმერთო, შეიწყალე სული ამის] მაშენებლისა ნიკოლოზი კათალიკოსისა და სოფრონ ბედიელისა — გონგლიბაძემთასა; შეიწყალებ ღმერთმან“.

წარწერაში მოხსენიებული ნიკოლოზი კათალიკოსი უნდა იყოს ბედიელყოფილი ნიკოლოზი. იგი XIII ს. II ნახ. მოღვაწეა (ე. მეტრეველი) და წარწერაც XIII ს. II ნახ. უნდა დათარიღდეს. ზ. ჭიდან ერთ-ერთი, გადარჩენილი და ჩვენამდე მოღწეული, ამოკვეთილია 3 სტრიქონად სამრეკლოს დას. კედელში ჩასმულ ქვის ფილაზე. მისი ტექსტი ასეთია: „ა ადიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფე კოსტანტინე, ძე დავითისა, ამენ“. წარწერაში დასახელებული მეფე არის კონსტანტინე I, დავით ნარინის ძე და ამის მიხედვით წარწერა 1293–1327-ით თარიღდება. ასევე ჩვენამდე მოღწეულია ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი 3 სტრიქონად მოწითალო ფერის ქვის ფილაზე, მოთავსებულია საეპისკოპოსო პალატის აღმ. (მარჯვენა) შესასვლელის ტიმპანზე. წარწერა ადგილ-ადგილ დაზიანებულია, მესამე სტრიქონი თითქმის გადაშლილია, მაგრამ, არსებული მასალების მიხედვით, ადვილად შეიძლება მთელი ტექსტის აღდგენა: „ა აღმამშენებელი პალატისა ამის ეპისკოპოსი, ბედიელი მიტრაპოლიტი (!) ანტონი [ჟუანის ძე; შეუნდგენს

ბედიის წარწერა მიტროპოლიტ ანტონ ჟუანისძისა.

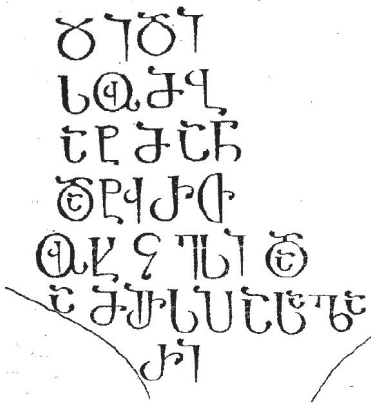
ლმერთმან, ამენ]“. ანტონ ჟუანის ძე ლევან I დადიანის (1533 — 72) თანამედროვეა. ამიტომ წარწერაც შეიძლება აღნიშნული წლებით დათარიღდეს.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 2, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980 (იქვე სრული ბიბლიოგრაფია).

ვ. სილოგავა.

«ბედი ქართლისა», „რევიუ დე კარტველოლოჟი“ («Bedi Kartlisa. Revue de Kartv lologie»), ქართველოლოგიური სამეცნიერო ჟურნალი. დაარსდა 1948 პარიზში. 1958-მდე გამოდიოდა ქართ. ენაზე. 1958-იდან სტატიები იბეჭდებოდა ფრანგ., ინგლ., გერმ. და იტალ. ენებზე. ყოველწლიურად გამოდიოდა ჟურნალის ერთი ან ორი გაერთიანებული ტომი. 1983 გამოვიდა ბოლო — 41-ე ტომი. «ბ. ქ.» გამოდიოდა საფრ. სამეცნ. კვლევის ეროვნ. ცენტრის დახმარებით. ჟურნალმა თავის გარშემო შემოიკრიბა უცხოეთში მოღვაწე ქართველოლოგები. ბეჭდავდა აგრეთვე ქართვ., აზერბ. და ჩრდ. კავკასიელ მეცნიერთა სტატიებს. «ბ. ქ.» დააარსა ნინო სალიამ (ქურციკაშვილი), დირექტორ-რედაქტორი იყო მისი მეუღლე, საქართვე. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი, პროფ. კ. სალია. ჟურნალის სამეცნ. საბჭოში, რის თავ-რე იყო პროფ. კ. სალია, შედიოდნენ: ი. ასფალგი (მიუნხენი), ჟ. გარიტი (ლუვენი), ფ. გრაფენი (პარიზი), ი. გრიმო (პარიზი), ჟ. დიუმევილი (პარიზი), შ. ვან ესბროკი (ბრიუსელი), დ. ლანგი (ლონდონი), რ. ლაფონი (ბორდო), ჟ.-პ. მაე (პარიზი), ბ. მარტენ-იზარი (პარიზი), ი. მელიქოვი (სტრასბურგი), შ. მერსიე (პარიზი), ი. მოლიტორი (ბამბერგი), კ. პარი (პარიზი), გ. პეჩი (იენა), ლ. ტარდი (ბუდაპეშტი), ნ. ტიერი (პარიზი), ბ. უტიე (საბლე-სიურ-სარტი), პ. ფოგტი (ოსლო), კ. ჰ. შმიდტი (ბონი). ი. ტაბალუა.

ბეთანიის წარწერები, ფრესკული და ლაპიდარული (ქვაზე შესრულებული) ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, რ-ებიც მოთავსებულია თბილისის სამხრ.-დას-ით მე-16 კმ-ზე, მდ. ვერის ხეობაში მდებარე ბეთანიის მონასტრის მთავარი ტაძრისა და მის დას-ით აგებული სამწირველოს კედლებზე. ღმრთისმშობლის შობის მთავარ ტაძარზე ლაპიდარული წარწერები არ შემონახულა, მაგრამ ფრესკული წარწერები მრავლადაა ტაძრის შიგნით, ფრესკულ მხატვრობაზე. შინაარსით ეს წარწერები ორი სახისაა: ფრესკულ გამოსახულებათა განმარტებითი და ისტ. პირთა პორტრეტების

ბეთანიის წარწერა სუმბატ მანდატურ-თუხუცესისა და ამირსპასალარისა.

თანმხლები. ტაძრის ფრესკული მხატვრობა ძლიერ დაზიანებულია ატმ. და სხვ. ზემოქმედების გამო. მხატვრობა ძირითადად შემორჩენილია საკურთხეველში. თითოეულ ფრესკულ სცენას ახლავს განმარტებითი წარწერები, რ-ებიც ასომთავრული დამწერლობის მონუმ. ძეგლებია. როგორც წერილობითი ძეგლები, განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საკურთხეველში გამოსახული ეკლესიის მამებისა და სხვ. წმინდანების განმარტებითი წარწერები. მათ აშკარად მხატვრული დატვირთვა აქვთ და მონატურლობის დეკორ. სისტემის ნაწილს ქმნიან.

ტაძარში ისტ. პორტრეტთა ორი ჯგუფია: ერთი მოთავსებულია ჩრდ. კედელზე, მეორე — სამხრეთ-ზე, სადაც ორი მამაკაცის გამოსახულებაა. მათგან უფროსს ახლავს წარწერა: „დიდი სუმბატ მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალა-

ბეთანიის წარწერა ევზიბ წურილაისძისა.

რი“. მეორე მამაკაცის გამოსახულების წარწერა ამჟამად გადაშლილია და არ იკითხება, მაგრამ, სავარაუდოდ, ეს მამაკაცი უნდა იყოს სუმბატის უფროსი ვაჟი ივანე ორბელი — მოგვიანებით საქართვე. სამეფოს მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი, გიორგი III-ის წინააღმდეგ 1177 მოწყობილი აჯანყების მეთაური. სუმბატი დემეტრე I-ის დროინდელი სახელმწ. მოხელე იყო და სწორედ მის დროს ეკავა (1155-მდე) აღნიშნული თანამდებობები. ამიტომ მისი გამოსახულება და ბეთანიის მხატვრობის ეს ნაწილი XII ს. შუა ხანებით თარიღდება.

ტაძრის ჩრდ. კედელზე გამოსახული სამეფო ჯგუფური პორტრეტი, რ-ზედაც წარმოდგენილია გიორგი III, თამარ მეფე და ლაშა გიორგი. გამოსახულებებს ახლავს წარწერები: „დიდი მეფეთ მეფე გიორგი“, „თამარ მეფე და დედოფალი“, „გიორგი მეფეთ მეფე, ძე თამარისი“. რადგან ლაშა გიორგი გამოსახულია სამეფო ტანსაცმელში, ტაძრის ფრესკული მხატვრობის ეს ჯგუფი და მათი თანმხლები წარწერები 1204—07-ით თარიღდება — ლაშა გიორგის თანამოსაყდრედ კურთხევიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე.

მთავარი ტაძრის დას-ით აგებულ სამლოცველოზე, რ-იც ამჟამად წმ. გიორგის ეკლესიაა, მოთავსებულია სამი ლაპიდარული წარწერა. სამივეში მოხსენიება პატრონი რუსუდანი — ივანე ორბელის, მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის მეუღლე, ლორე-ტაშირის სომ. ხ. სამეფოს მეფის კვირიკე III-ის ასული. მას ეს სამწირველო 1196 აუგია. ამის შესახებ მოგვითხრობს ძალზე დაზიანებული ვრცელი (14-სტრიქონიანი) ასომთავრული წარწერა, რ-იც ამოკვეთილია სამხრ. შესასვლელის ტიშპანზე. სწორედ მას ახლავს თარიღი „ქრონიკონი ჳივ“ (1196).

მთავარი საამშენებლო წარწერის ზემოთ ჩასმულია ქვის ფილა ასომთავრული წარწერით, რ-შიც ნათქვამია: „[ა რ]ომელმან ჯუარსა ზედა იცევ ჩუენთჳს, ქრისტე ღმერთო, მფარველ ექმენ პატრონსა რუსუდანს აქაცა და სამუნდცა, ზეცასა სასუფეველსა შენსა“.

მესამე წარწერა ამოკვეთილია ეკლესიის დას. კედელში ჩასმულ ერთ-ერთ ქვაზე, 8 სტრიქონად, ლაშაზი, ხვეული და ადგილ-ადგილ შეწიადებული ასომთავრულით. წარწერა ეკუთვნის უცნობს, ვინმე ევზიბ წურილაისძეს. მას ევზიბის

თანამდებობა ეკავა პატრონ რუსუდანის კარზე და მისი გაზრდილი იყო. როგორც ჩანს, მასაც შეუტანია წვლილი ამ პატარა ეკლესიის, რუსუდანის სამარხავ-სამწირველოს აგებაში, რადგან მისი სახელით ცალკე წარწერა მოუთავსებიათ ეკლესიის კედელზე:

„მ ღმერთო მაღალო, დიდო, ვით მათი გაზრდილი ეჯიბი წური-ლაისძე უპატონსენს-მყო ჩემ ჯორ სახეთასა პატრონმან რუსუდან, აგრეთვე უზეშთაეს და უმაღლეს ასუფვეთ წინაშე თქუენსა. ამით მიერ შეგივრდები, რამეთუ სულითა ფრიად ცოდვილ ვარ“.

წარწერის ტექსტში საინტერესო გამოთქმაა — „ჩემ ჯორ სახეთასა“. იგი უაღრესი თავმდაბლობის გამოხატულებაა და ძვ. ქართ. წერილობით ძეგლებში გავრცელებული მსგავსი გამოთქმების — „პირუტყუთ სახე“, „თიკანთ მსგავსი ესე გონება“ და მისთ. ფარდია.

ლიტ.: სილოგავა ვ., ბეთანიის წარწერები, თბ., 1994.

ვ. სილოგავა.

ბენაშვილი ანდრია სიმონის ძე [2 (14). XII. 1852, სოფ. ზემო მაჩხაანი, ახლანდ. დედოფლისწყაროს რ-ნი, — 10 (23). XII. 1908, ქუთაისი], პედაგოგი, გრამატიკოსი, მუსიკათმცოდნე. დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია. მოღვაწეობდა ქუთაისში, სას. სასწავლებელში ასწავლიდა ქართ. ენას, ქალთა საეპარქიო სასწავლებელში — გალობას; ლოტბარობდა გაბრიელ ეპისკოპოსის მგალობელთა გუნდს. გამოსცა „ქართული ხმები“. საეკლესიო გალობა წმ. იოანე ოქროპირის წირვის წესისა ქართლ-კახეთის კილოზე; ხალხური სიმღერები, შეკრებილი და ნოტებზედ გადაღებული“ (1885). 1894 გამოსცა „მოკლე ქართული გრამატიკა“, რასაც სახელმძღვანელოდ იყენებდნენ საქართვე. სას. სასწავლებლებში.

ბ-ის გრამატიკა ტრადიც. სქემით არის შედგენილი. როგორც სასწ. დანიშნულების წიგნი, ითვალისწინებს მანამდე არსებულ სასკოლო გრამატიკებს და მოკლედ გადმოცემს მორფოლოგიისა და სინტაქსის ძირითად საკითხებს. გრამატიკას წამმდგარებული აქვს ცნობები ქართ. ანბანისა და მარცვალთაოდენობის შესახებ. მოცემულია ანბანთრიგი — სულ 38 ასო (მ. შ. მ, ჯ, ჰ). გრამატიკა განმარტებულია როგორც „საკანი ანუ წიგნი, რომლითაც ვსწავლობთ მართლ-ლაპარაკსა და მართლ-წერას“. შედგება ორი ნაწილისგან: „ლექსთ-წარმოება“ (ეტიმოლოგია) იკვლევს ქართ. ენა-

ში ხმარებულ ყოველ სიტყვას, მისი ხმარებისა და ცვლილების წესებს; „ლექსთ-თხზულება“ (სინტაქსი) გვასწავლის სიტყვების ერთმანეთთან დაკავშირებას აზრის გამოსახატავად. დასახელებულია ცხრა მეტყველების ნაწილი (არ ჩანს ნაწილაკი), შემდეგ კი მოცემულია მათი მოკლე დახასიათება.

„ბრუნება“ განმარტებულია როგორც სახელების დაბოლოების ცვლილება. დასახელებულია შვიდი ბრუნვა, დღევანდელი ბრუნვების შესაბამისი. ბრუნების ტიპები ემყარება ხუთ ხმოვანს, რეზედაც ბოლოვდება სახელი, ი-ც ჩათვლილია ფუნქციულ ხმოვანად. მითითებულია ბრუნების დროს შენიშნული თავისებურებანი: რა შემთხვევაში ეკვეცება სახელს ფუძე, როგორია ამა თუ იმ სახელთან ბრუნვის დაბოლოება, რით გამოირჩევა ადამიანის სახელების ბრუნება. კუმშვა და კუმშვადი სახელები არ არის გათვალისწინებული. სახელზმნისა და მიმდევრების მოკლე დახასიათების შემდეგ განხილულია შეკავშირებულ სახელთა (მსაზღვრელ-საზღვრულის) ბრუნება.

ზმნების დახასიათება იწყება გვარის ფორმათა ჩვენებით (მოქმედებითი, ვნებითი, საშუალი), თუმცა არაფერია ნათქვამი გვარზე, როგორც გრამატ. კატეგორიაზე. ზმნის სხვა კატეგორიათაგან ავტორი ეხება პირსა და რიცხვს, კონტაქტს, დროსა და სახეს (ასპექტს). დრო სამია: აწმყო, ნამყო (გწერდი) და მყოფადი, სახე — ორი: სრული (დავხატე) და უსრული (ვხატავ). ზმნის დანარჩენი ფორმები ნაჩვენებია მოთხრობითი, ნატვრითი, პირობითი და ბრძანებითი კილოს მიხედვით. „მიმოხრა“ (უღლება) განმარტებულია როგორც ზმნის პირთა მიხედვით „ცვლილება დროში და რიცხვში, როდესაც ზმნებს ან თავი ეცვლება, ან ბოლო“. მსჯელობას ერთვის უღლების პარადიგმები.

ფორმალური სიტყვებიდან განხილულია ზმნიზედ, თანდებული, კავშირი და შორისდებული.

სინტაქსი წინადადების განმარტებით იწყება („სიტყვებით გამოხატული აზრი“). წინადადებაში ორი უმთავრესი ნაწილია გამოყოფილი: ქვემდებარე და „შესმენილი“ (შემასმენელი), ხოლო წინადადების დანარჩენ წევრებს „ამხსენელი სიტყვები“ ჰქვია. მათგან ნაწილი — „დამატებითი სიტყვები“ — მიეკუთვნება შემასმენელს და მას განმარტავს (იგულისხმება

გარემოებანი და დამატებანი). დანარჩენი „დამატებითი სიტყვები“ ქვემდებარეს ან ერთ-ერთ დამატებით სიტყვას განმარტავენ. წინადადება განხილულია აგებულების მიხედვითაც; გარჩეულია: მოკლე (გაუვრცობელი) და ვრცელი (გავრცობელი); მარტივი, გაერთებული (შერწყმული) ან რთული. აქვე განხილულია ამ წინადადებათა სახეები მაგალითების ჩვენებით. ყურადღება ეთმობა ჩართულ სიტყვათა და წინადადებათა დახასიათებას (იგულისხმება: ჩართული, დანართი, მიმართვა, პირდაპირი ნათქვამი...). ბოლოს მოცემულია მართლწერის (პუნქტუაციის) ნიშნები და მათი ხმარების წესები.

დ. ჩხუბიანიშვილი.

ბერთა, ძველი ქართული საეკლესიო და კულტურის კერა კლარჯეთში, მდ. კარჩხალის მარჯვენა ნაპირზე (ამჟამად თურქ. ტერიტორია, გადაკეთებულია მეჩეთად). მონასტერი დაარსებულია VIII—IX სს-ში, გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის დროს. შემორჩენილი მონუმენტური ნაგებობის ნაშთი სავარაუდოს ხდის ბ-ში სასწავლებლის არსებობას. ბ. მნიშვნელოვანი მწიგნობრული კერა იყო. ცნობილია ბ-ის ორი ოთხთავი: ერთი, გადაწერილი 988-მდე, ინახება ქ. ნიუტონში — აშშ (ხელნაწერის მიკროფილმი ინახება საქართვე. მეცნ. აკად. ცენტრ. სამეცნ. ბ-კაში) (იხ. ბერთის ოთხთავი) და მეორე (XII ს.), რ-ის გადაწერის ზუსტი თარიღი და გადაწერის ვინაობა უცნობია. სახარება ოქროჭედურ ყდაში ჩაუსვამს ბეშქენ ოპიზარს. ხელნაწერს მრავალი საინტერესო მინაწერი შემოუნახავს. დაცულია თბილისში (კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტი). ბ-ში მოღვაწეობდა ცნობილი მწიგნობარი ზეკეპე ბერთელი (X ს.).

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ბერთის ოთხთავი, ქართული სამწერლობო ენის მნიშვნელოვანი ძეგლი. გადაწერილია X ს-ში, სუმბატ III ერისთავთ-ერისთავის (გ. 941) და მისი შვილების — დავითისა (გ. 992) და ბაგრატის (გ. 988) სიცოცხლეში, ე. ი. 988-მდე, კლარჯეთში, ბერთის მონასტერში. შესრულებულია ეტრატზე მრგოლვანი, ორ სვეტად. შეიცავს 257 ფურცელს. გაირჩევა 4 ხელი, თუმცა მთავარი გადაწერნი არიან ვინმე გაბრიელი და მისი მეუღლე. ბოლო 257-ე ფურცლის V-ზე X ს-ის ნუსხურით ანდერძია მიწერილი, რ-შიც

ა. ბენაშვილი.

ნათქვამია:

„მე, გლახაკი გაბრიელ, და მეულ-ლე ჩემი ღირს ვიქმენით დაწერად წმიდისა ამის სახარებისა ლავრასა შინა დიდსა ბერთას, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობლისასა, სალოცველად მეფეთა ჩუენთა სუბ-ბატ ერისთავთა ერისთავისათჳს და შვილთა მათთჳს დავითისათჳს და ბაგრატიისათჳს“...

ხელნაწერში შედის ჩარჩოში ჩასმული მახარებელთა სურათები (1r–2v), მხატვრულ კამარებში ჩაწერილი „ევსების 10 კანონი“ (3r–5v), ოთხივე სახარების სრული ტექსტი (6r–257 r), რიც რედაქციულად ქართ. თარგმანის ძვ., ოპიზურ (913) ვერსიას (პროტო-ვულგატას) მიჰყვება. მას დაუტავს სხვადასხვა დროის მინაწერები (24 ნუსხური, 2 მხედრული), რთაგან აღსანიშნავია ვეფხისტყაოსნის ერთი ტაეპი: „მართლად იტყვის მოციქული: შიში შეიქმს სიგვარულსა“ (237r). ეს ჯერჯერობით პოემის ტექსტის დამოწმების ყველაზე ძველი (XV ს.) ნიმუშია.

მინაწერებიდან ჩანს, რომ ხელნაწერი კარგა ხანს გურიამში ინახებოდა; მერე ვინმე გურიელისაგან

მოხვედრილა ყარსის სომხ. ეკლესიაში, საიდანაც 1830 ამერ. მისიონერებს სმითსა და ღუაბის სხვა სომხ. და ქართ. ხელნაწერებთან ერთად ამერიკაში წაუღიათ. მათი ექსპედიციის ანგარიშში, რიც ორ ტომად გამოვიდა 1833, ბ. ო. არ იხსენიება, ამდენად, იგი ერთი საუკუნე უცნობი იყო სამეცნ. წრისათვის. 1939 ხელნაწერი ქ. ნიუტონის (მასაჩუსეტისის შტატი) თეოლ. მუზეუმის კურატორმა რ. პირსმა ამ მუზეუმის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ფონდში აღმოაჩინა. პირსმა 1940 მიიწვია ამერ. ორიენტალისტი, პარვარდის უნ-ტის პროფესორი, ქართველოლოგი რ. ბლეიკი, რმაც შეისწავლა ეს ხელნაწერი და ს. ტერ-ნერსესიანთან ერთად 1944 გამოაქვეყნა გრცელი ნაშრომი. შემდეგ ბ. ო. გადაიტანეს პარვარდის კოლეჯის ბ-კაში, საიდანაც 1959 საქართვე. მეცნ. აკად. ცენტრ. სამეცნ. ბ-კამ მიიღო მისი მიკროფილმი. ცნობილია ბერთის მონასტერში გადაწერილი მეორე ოთხთავი (ხელნაწ. ინ-ტის Q–906), რის ოქროჭედილი ყდის ავტორია ცნობილი ოქრომქანდაკელები ბეშქენ ოპიზარი.

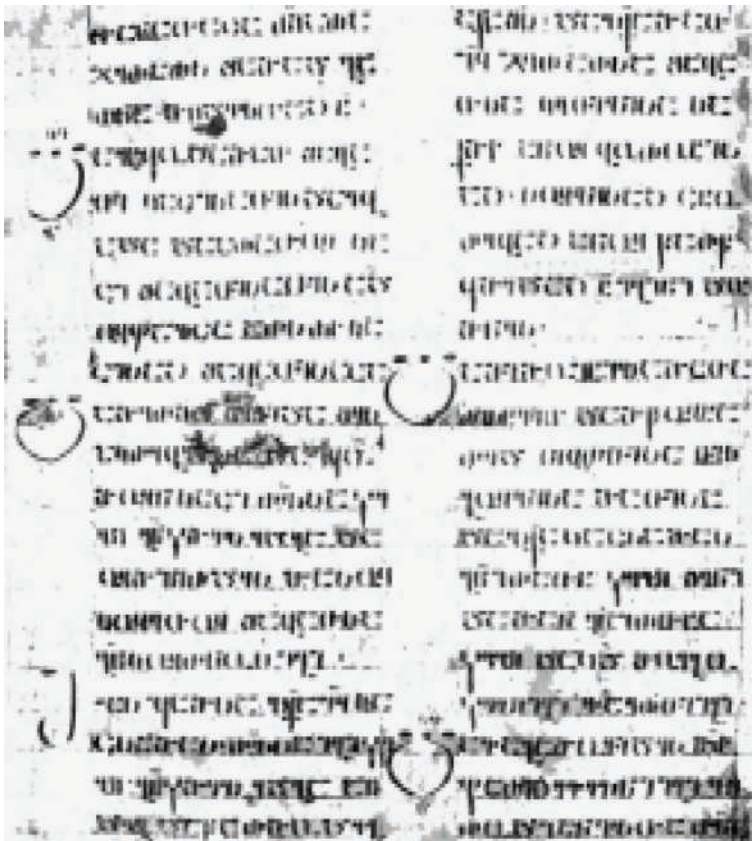
ლიტ.: ამერიკაში აღმოჩენილი ძველი ქართული ხელნაწერი. — «ლიტერატურა და ხელოვნება», 1944, 24 ნომბ., 39; მეათე საუკუნის ქართული ხელნაწერი. — გაზ. «კომუნისტი», 1959, 17 მაისი; ამირანაშვილი შ., ბერთის ოთხთავის მინიატურებისა და მხატვრული მორთულობის დათარიღებისათვის. — კრ.: «ორიონი» (გმდგნება ა. შანიძეს), თბ., 1967; ტურაშვილი ი., ბერთის ოთხთავის დათარიღებისათვის. — «ცისკარი», 1977, 4; მისივე, ბერთის ოთხთავის მინაწერები. — «მნათობი», 1979, 7; Blake R., Ter-Nersessian S., The gospel of Berthay. An Old-Georgian manuscript of the tenth century. — «Byzantion». — vol. 16, f. 1, Boston, 1944.

ვ. ბერიძე.

კ. დანელია.
გაბრიელ ვუკოლ მიხეილის ძე (15. II. 1883, ხონი, — 11. V. 1963, თბილისი), ენათმეცნიერი, რუსთველოლოგი. საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1948), პროფესორი (1932). პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტის დამთავრების (1912) შემდეგ მასწავლებლობდა ქუთაისსა და თბილისში. 1922–32 ქართ. ენისა და ლიტ-რის კურსს კითხულობდა ამიერკავკ. კომუნისტურ უნ-ტში, 1932-იდან მოღვაწეობდა თსუ-ში. 1912 შეადგინა „სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“, რიც გამოირჩევა სანიმუშო განმარტებებით, მდიდარი და კარგად შერჩეული საილუსტრაციო მასალით. ბ-ს განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიის დადგენაში. ამ საქმეს იგი თითქმის სამი ათეული წელი უძღვებოდა. მისი უშუალო მონაწილეობით დამუშავდა ტერმინოლოგიური ლექსიკონები — სამშენებლო (1926), ფიზიკისა და ელექტროტექნიკის (1928), ენისა და ლიტერატურის (1928), ნორმალური ანატომიის (1930), ბიბლიოთეკათმცოდნეობის, ბიბლიოგრაფიისა და პოლიგრაფიული საქმის (1932), ტექნიკური (1936), მეცენარეობის (1938), ენტომოლოგიის (1938), საავიაციო (1945), სამედიცინო (1947), ნიადაგთმცოდნეობისა (1950) და სხვ. 1978 „ტექნიკური ტერმინოლოგიის“ შემდგენელ-რედაქტორთა ჯგუფთან ერთად მიენიჭა გ. ნიკოლაძის სახ. პრემია.

ბ-ს გამოქვეყნებული აქვს მრავალი ნაშრომი რუსთველოლოგიის, ქართ. ენისა და ლიტ-რის სხვადასხვა საკითხზე. მათგან აღსანიშნავია: „ვეფხისტყაოსნის ხალხურობისათვის“, რ-შიც ავტორი იკვლევს რუსთაველის პოემის ეროვნ. ძირებს, მის კავშირს ქართ. ფოლკლორთან; „შოთას პოეტიკისათვის“ და „რუსთაველის შაირისათვის“, რ-ებშიც

ბერთის ოთხთავი. X ს.

ენება რუსთაველის შეხედულებას პოეზიაზე და მისი ლექსთწყობის თავისებურებებს.

თზ. რუსთაველოლოგიური ეტიუდები, თბ., 1961; ვეფხისტყაოსნის კომენტარი, ს. ცაიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ., 1974.

ლიტ. მეგრელიძე ი., რუსთაველოლოგიები, თბ., 1970.

ს. ცაიშვილი.

რ. ლამბაშიძე.

აბრნარდ ნაიათლელი, XVII ს.

იტალიელი კათოლიკე მისიონერი, თეოლოგი და ფილოსოფოსი. რომის ეკლესიის დავალებით, საქართველოს პირველად ეწვია 1661 მცირე ხნით. 1670—80 საქართველოში ცხოვრობდა. დიდ დახმარებას უწევდა ვახტანგ V-ს ევროპასთან ურთიერთობაში. მეგობრობდა უფლისწულ გიორგისთან (შემდეგში მეფე გიორგი XI); კარგად ფლობდა ქართ. ენას; ეწეოდა მთარგმნელობითსა და კულტ.-საგანმან. მოღვაწეობას. კითხულობდა ნუსხურ ტექსტებსაც. ბ. ნ-მა ჩაიწერა ქართ. ზღაპრები. ეს ჩანაწერები პირველად საქართველოში გამოიცა (1964). ზღაპრების ტექსტებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტ. დიალექტოლოგიისათვის.

ცნობილია ბ. ნ-ის ორი ხელნაწერი ლექსიკონი (დაცულია ნეაპოლის ეროვნ. ბ-კაში): იტალიურ-ქართული (360 გვ., ხელნაწერი) და ქართულ-იტალიური (628 გვ., ხელნაწერი). ბ. ნ. მათ მონახაზებს უწოდებდა. ლექსიკონები დაწერილია მისივე ხელით. ისინი არ არის იდენტური: ქართ.-იტალ. ლექსიკონი არ წარმოადგენს იტალ.-ქართ. ლექსიკონის შებრუნებულ ვარიანტს.

ბ. ნ-ის გრამატიკ. შეხედულებები ასახულია მის ლექსიკონებში. მეტყველების ნაწილთაგან ლექსიკონებში მეტი ყურადღება ეთმობა ზმნას. ცალკეული ზმნის განმარტებას ახლავს გრამატიკ. დახასიათება: მოცემულია აწმყოს, უწყვეტილისა და წყვეტილის ფორმები. სალექსიკონო ერთეულად გამოტანილია აწმყოს პირიანი ფორმა, მას მოსდევს სხვადასხვა მწკრივის ფორმები ორსავე რიცხვში. მაგ., „დავჯდები“; perf. „დავჯდექ“, „დავჯე“, „დავჯდა“; plur. „დავჯექით“, „დავჯექით“, „დავჯდენ“; Imp. sg. „დავჯე“, plur. „დავჯექით“; opt. „დავჯდე“, „დავჯდე“, „დავჯდეს“. ბ. ნ. ხშირად მიმართავს უღლების ფორმათა შემოკლებას: სტატიის დასაწყისში გამოტანილი ფორმის შემდეგ აღნიშნავს მხოლოდ ზმნისწინს (თუ იგი ზმნას აქვს), პირის ნიშანს და გვარის ან ქცევის ნიშანს; მაგ., „მეუბნების“,

გე, ე (ე. ი. გეუბნების, ეუბნების) და ა. შ. ზოგჯერ ქართ. ზმნის პირთა მიმართულების ჩვენებასაც ცდილობს: dar parola „დაპირდები“, a me „დამპირდები“, a te „დაგპირდები“, a quell „დაგპირდები“.

ფორმათა ორთოგრაფია ძირითადად მწიგნობრულია, რაც ქართ. მწერლობის ცოდნას ან უფლისწულ გიორგის კონსულტაციებს მიეწერება.

სახელთა ფორმალრიგებიდან მხოლოდ ნათ. ბრუნვის ფორმაა ასახული აქა-იქ: Sasso „ქუა“, di Sasso „ქუისა“ და სხვ.

ლიტ. უთურგაიძე თ., ქართული ენის შესწავლის ისტორია, თბ., 1999; Орловская Н. К. Грузинские словари. Бернардо Неаполианского. — «ლიტერატურული ურთიერთობანი», III, თბ., 1972.

თ. უთურგაიძე.

აბრნარდ ნაიათლელი, ინდოევროპულ ენათა ოჯახის განკერძოებული წევრი, უწყვეტი წერილობითი ტრადიციის მქონე ერთ-ერთი უძველესი ენა მსოფლიოში. ბ. ნ-ზე ფიქსირებული პირველი წერილობითი დოკუმენტები დაახლ. ძვ. წ. XIV ს-ით თარიღდება.

განვითარების ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ბ. ნ. იყენებდა დამწერლობის ორ სისტემას: 1. მინოსურ A-ხაზოვანიდან განვითარებულ B-ხაზოვან მარცვლოვანს (ძვ. წ. XIV—XII სს.) და 2. ფინიკიური კონსონანტური დამწერლობის საფუძველზე ჩამოყალიბებულ ფონეტ. ბერძნ. ანბანს, რიც 24 ასო-ნიშანს შეიცავს. ამ სისტემით შესრულებულმა პირველმა წარწერებმა ჩვენამდე ძვ. წ. VIII ს-იდან მოადწია. მას უცვლელი სახით იყენებს თანამედროვე ბ. ნ. ბერძნ. პროტოტიპის გათვალისწინებით უნდა იყოს შექმნილი ქართ. ანბანიც (კ. კეკელიძე, თ. გამყრელიძე).

პროტოპერძულის გამოყოფა ინდოევროპულისაგან უნდა მომხდარიყო არა უგვიანეს ძვ. წ. III ათასწლ. მიწურულისა. ამავე პერიოდთან ბერძნულენოვანი ტომები იწყებენ შედწევას ეგეიდაში, ბალკანეთის ნ. კ-ზე. სუბსტრატული წინაბერძნული, ანუ ეგეოსური ენების ძლიერი გავლენის საფუძველზე უკვე ძვ. წ. XVII ს-თვის ჩამოყალიბდა ბ. ნ. მან განვითარების შემდეგი პერიოდები განვლო:

1. მიკენური (ძვ. წ. XVII—XII სს.). B-ხაზოვანი დამწერლობის (გაიშიფრა 1952) მარცვლოვანი ხასიათი და ამ პერიოდის წერილობით დოკუმენტთა სქემატურობა (ძირითადად საკანცელარიო ხასიათის ჩანაწერები) არ იძლევა მიკენური ბ. ნ-ზე საფუძვლიანი მსჯელობის შესაძლებლობას, მაგრამ მაინც ხერხდება მისი ძირითადი თავისებურებების გათვალისწინება. მიკენური ყველა ნიშნით ბ. ნ-ის განვითარების უძველესი სტადიაა, რაც გარკვეულწილად პომეროსის ეპოსსა და არქაული ეპოქის სხვა წერილობით წყაროებშია შემონახული. თანამედროვე მეცნიერთა აზრით, შესაძლოა, წინაბერძნულ-ეგეოსურ ენობრივ სამყაროში მნიშვნელოვანი ქართველური კომპონენტიც არსებულიყო, საიდანაც ბ. ნ-მ ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულში ქართველური წარმომავლობის მრავალი ფუძე და ლექსიკური ფორმატივი შეითვისა;

2. ლიტერატურული დიალექტების, ანუ კლასიკური (ძვ. წ. XI—IV სს.). მიკენური სამყაროს დაქვეითების შემდეგ დაიწყო ბ. ნ-ის დიალექტებად დიფერენცია. ესა თუ ის დიალექტი მწერლობის ამა თუ იმ ჟანრისათვის სალიტ. ენის ფუნქციას იძენდა. გამოიკვეთა ოთხი ძირითადი ლიტ. დიალექტი: ა) იონიური — უპირატესად ეპოსისა და დეკლამაციური ლირიკისათვის; ბ) ეოლიური — უპირატესად ლესბოსური პიროვნული სასიმღერო ლირიკისათვის; გ) დორიული — უპირატესად საგუნდო ლირიკისათვის; დ) ატიკური — უპირატესად დრამის სადიალოგო პარტიებისა და პროზისათვის. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებული პოპულარობითა და მასშტაბურობით გამოირჩეოდა და მან მეტწილად განსაზღვრა ბ. ნ-ის შემდგომი განვითარების გზები. ატიკური დიალექტი ძვ. ბ. ნ-ის შემსწავლელთათვის დღესაც საბაზისოდ ითვლება. ამ ეპოქაში ბერძნ. კოლონიზაციის შედეგად ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და შავიზღვისპირეთში მრავალი დასახლება დაფუძნდა, მ. შ. საქართველოს სანაპირო ზოლშიც; გაჩნდა პირველი ბერძნ. წარწერები (ძირითადად გრაფიკური). თავის მხრივ, ბერძენი მწერლები თავიანთ შემოქმედებაში საქართველოსთან დაკავშირებულ არაერთ საკუთარ (სატომო, კუთხეების, პირების, დასახლებების) სახელს გვიდასტურებენ;

3. კოინეს, ანუ საერთო დიალექტის პერიოდი (ძვ. წ. IV ს. მიწურული — ახ. წ. VI ს.). ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებისა და მსოფლიო სახელმწიფოს, ანუ ელინისტური სამყაროს წარმოქმნის შემდეგ, როდესაც ბ. ნ. მრავალრიცხოვანი ხალხისა და ქვეყნისათვის

ოფიციალურ ენად იქცა, შეიქმნა ერთიანი სალიტ. ნორმების ფორმირების აუცილებლობა. ატიკურის ბაზაზე ჩამოყალიბდა ერთიანი დიალექტი, რ-მაც თანდათანობით შთანთქმა სხვა დიალექტები. კოინეს ეპოქიდან იწყება ბ. მ-ის ფონოლოგიური სისტემის ტრანსფორმაციის პროცესი, რ-იც ახ. წ. VIII—X ს-ში დასრულდა. მისი უმთავრესი ნიშნები იყო ბერძნ. ხმოვანთა რთული სისტემის (გრძელი და მოკლე ხმოვნები) მარტივი ექვსხმოვნიანი სისტემით შეცვლა; დიფთონგების გამარტივება, მუს. მახვილის შეცვლა ექვსპირატორულით. მოხდა არსებითი ცვლილება მჟღერი და ასპირირებული ხშულების ფრიკატივებად გარდაქმნის მიმართულებით. ელინისტური ეპოქიდან აღმ. ხმელთაშუაზღვისპირეთში ძირითადად ორი სამწერლობო ენა ფუნქციონირებდა: ბერძნული და არამეული. როგორც ეპიგრაფიკული მასალა გვიჩვენებს, საქართველოში ბერძნულს, როგორც სამწერლობო ენას, ქართ. დამწერლობის გავრცელებამდე წამყვანი ადგილი ეკავა. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში ბ. მ-იდან ქართულში არაერთი ლექსიკური ფორმა შემოვიდა. ბერძნ. წყაროებს უკავშირდება ისეთი საკუთარი სახელების შემონახვა, რ-ებიც ანტიკური ეპოქის საქართვე. ისტორიისა და გეოგრაფიის აღდგენაში ფასდაუდებელ სამსახურს გვიწვევენ, ესენია: კოლხი, იბერია, კვიტაია (ქუთაისი), ფასისი (ფოთი), მესტლეტა (მცხეთა) და მრ. სხვ.;

4. შუა საუკუნეების, ანუ ბიზანტიური ხანის (600—1400). ამ პერიოდში ბ. მ-ში, ფაქტობრივად, ჩამოყალიბდა ის ფონოლოგიური სისტემა, რ-იც თანამედროვე ენისთვისაცაა დამახასიათებელი. სალიტ. ენაში მკაცრად ცდილობდნენ კლასიკური, მეტწილად კოინეს ან ატიკური ნორმების დაცვას, მაგრამ სასაუბრო ენაში გარდაქმნების პროცესი საკმაოდ ინტენსიურად წარიმართა და, როგორც ფიქრობენ, სალიტ. და ხალხ. ენები ამ დროს იმდენად დაშორდა ერთმანეთს, რომ ბიზანტიაში დიგლოსიაზეც კი შეიძლება მსჯელობა. ამ ეპოქაში განსაკუთრებით გაიზარდა ბერძნობების ხვ. წ. ქართულში, რასაც ინტენსიურმა მთარგმნელობითმა მოღვაწეობამ შეუწყო ხელი. წმინდა წიგნებიდან, საღვთისმეტყველო და ფილოს. ლიტ-რიდან ძვ. ქართულში მრავალი ტერმინი და ლექსიკური ფორმატივი შევიდა: ეკლესია, მონასტერი, ბოძონი, ფი-

ლოსოფია, ისტორია, თეატრი და მრ. სხვ.;

5. ახალი ბერძნულის (XV ს-იდან). ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ ბ. მ-ის განვითარება საკმაოდ წინააღმდეგობრივად წარიმართა. ერთი მხრივ, ცდილობდნენ სალიტ. ენაში არქაიზმის სულის შენარჩუნებას, მეორე მხრივ კი — ხალხ. ენისათვის სალიტ. ნორმის სტატუსის მიცემას. ამ უკანასკნელმა ტენდენციამ მხოლოდ XIX ს. 80-იანი წლებიდან მოიპოვა უპირატესობა, თუმცა დღემდე საბერძნეთში დიმოტიკისთან („ხალხურ ენასთან“) ერთად მომხრეები ჰყავს არქაიზებულ კათარევუსასაც (ე. წ. „სუფთა ენას“). ახ. ბ. მ-ის მრავალრიცხოვან დიალექტთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია პონტოური დიალექტი, რ-ზედაც თურქეთის შავიზღვისპირეთის პონტოს რეგიონში მცხოვრები ბერძნები მეტყველებდნენ. XIX ს-იდან იწყება მათი ინტენსიური გადასახლება მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში. საქართველოში ბინა დაიდო 100000-ზე მეტმა პონტოელმა. მათ დიალექტში მრავალი ქართ. ნასესხობა აღინიშნება.

თანამედროვე სპეციალური საერთაშ. ტერმინოლოგიის ფორმირების პროცესში, ლათინურთან ერთად, აქტიურად გამოიყენება ძვ. ბ. მ.; ამგვარი ტერმინები უცხო ენებიდან ქართულშიც ინტენსიურად შემოდის.

ლიტ.: ურუშაძე ა., ძველი ბერძნული ენა, თბ., 1969; გორდეზიანი რ., წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1980; გორდეზიანი რ., დარჩია ი., შამანიდი ს., ძველი ბერძნული და ახალი ბერძნული, თბ., 1999; ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი,

I—II, თბ., 1999; Schwyzer E., Griechische Grammatik, Bd. 1—4, München, 1953—71; Hoffmann O., Debrunner A., Scherer A., Geschichte der Griechischen Sprache, Bd. 1—2, Berlin, 1969—74.

რ. გორდეზიანი.

ბესლეთის ხიდის წარწერა,

ასომთავრული ერთსტრიქონიანი წარწერა, ამოკვეთილი სოხუმის სამხრ. ნაწილში მდ. ბესლეთზე გადებული ერთმალიანი ძველი ქვის ხიდის („ვენეციური ხიდის“), როგორც მას ადგილობრივ ემახიან) თაღის დას. კიდეზე. წარწერის შემორჩენილ ნაწილს უკავია თაღის დაახლ. ერთი მესამედი. ფილა, რ-ზედაც წარწერის ტექსტის დასაწყისია ამოკვეთილი, ხიდის სამხრ. ბურჯის წყობაშია დატანებული, ხოლო სხვადასხვა ქვაზე ამოკვეთილი დანარჩენი ნაწილი ნახევარწრიულად დაუყვება თაღს. წარწერა შესრულებულია კიდურწარსული დამწერლობით და ნაწილობრივ — კიდურწერტილოვანი დამწერლობით, ადგილ-ადგილ შეწიალებული, დიდი ზომის ღრმად ჩაჭრილი ასოებით. ხიდის თაღის წარწერიანი ქვების ჩამოვარდნისა და დაკარგვის გამო ტექსტი ძალზე ნაკლებად და ფრაგმენტულადაა შემონახული. შესაძლებელია მოღწეული ნაწილის აღდგენის ორი ვარიანტი წარმოვადგინოთ: 1. „ქრისტი [მეფე] ყოველთა, [უმეტესად ად]იდე ორთავე შინა სუფევათა, [უძლეველი]“; 2. „ქრისტი, [მფლობელი] ყოველთა [სუფევათა, ად]იდე ორთავე შინა სუფევათა [უძლეველი]“. წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებით XI ს-ისაა. მასში დასახელებული მეფე შეიძლება ყოფილიყო ბაგრატ III, გიორგი I ან ბაგრატ IV. თუ ტექსტში რომელიმე მათგან-

მეფე ბაგრატ კურაპალატის წარწერის ნაწილი ბესლეთის ხიდზე. XI ს.

ნის სახელის, ტიტულის ან თუნდაც ტიტულის ნაწილის აღდგენა მოხერხდებოდა, წარწერის თარიღი დაკონკრეტდებოდა, მაგრამ ტექსტის მოღწეული ფრაგმენტის მიხედვით ამის შესაძლებლობა არ არსებობს და წარწერა ზოგადად XI ს-ით თარიღდება.

ლიტ.: ბარნაველი თ., ბესლეთის ხიდის თარიღისათვის. — „მაცნე“, 1970, 6; ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 2, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980; Бгажба Х. С., Из истории письменности в Абхазии, Тб., 1967.

ვ. სილოგავა.

ბიბლიზმები, ამა თუ იმ ენაში შესული და დამკვიდრებული ბიბლიური სიტყვები ან გამოთქმები (იხ. ბიბლია); მათ ზოგჯერ ლიტერატურულ იდიომებსაც უწოდებენ. მაგ., „აბრაამის ბატკანი“ (უდანაშაულო, უბრალო); „ბაბილონის გოდოლი“ (იოქმის, როცა ყველა და ყველაფერი არეულია, ერთმანეთისა არაფერი გაეგებათ); „გოლგოთა“ (მძიმე, ძნელი გზა, წამების ადგილი, დაუსრულებელი ტანჯვა); „გოგი-მაგოგი“ (მრავალნი, ძლიერნი, ქვეყნის დამპყრობნი, მომსვრელნი); „განტევების ვაცი“ (სხვათა ბრალთა მტვირთველი, ვისაც სხვის მაგიერ პასუხისმგებლობას აკისრებენ); „ედემი“ (განცხრომის ადგილი); „იობის მოთმინება“ (უსაზღვრო მოთმინება, სულგრძელობა); „იერიქონის საყვირი“ (ყურთასმენის წამლები ყვირილი, ღრიალი); „იუდას ამბორი“ (ლაღატი, გამცემლობა, ორგულობა); „კაენის ცოდვა“ (ბოროტება, ძმის მკვლელობა, გულქვაობა); „ნოეს კილობანი“ (დიდი ტევადობისა, უზარმაზარი); „ნოეს მტრედი“ (იმედის მომნიჭებელი, სიხარულის მაცნე); „სოდომ-გომორი“ (სრული არეულობა, უწყობა, უხელო ცხოვრება); „უძლები შვილი“ (კაცი, რიც არავის ემორჩილება); „ურწმუნო თომა“ (ვინც ადვილად არავის არაფერს დაუჯერებს); „ფარისეველი“ (პირმოთნე, მლიქვნელი, მოჩვენებითი ქველმოქმედი); „ციური მანანა“ (შემშოლბისა და ნაკლებობის დროს მოულოდნელად საიდანმე გაჩენილი საზრდო; უხვი და იაფი მოწყალება); „მარგალიტის დაყრა ღორთათვის“ (უღირსისათვის შეუფერებელი პატივის მიცემა); „ხელების დაბანა“ (ბრალის თავიდან აცილება) და სხვ. მრ.

ი. ქერქაძე.

ბიბლია (ბერძნ. biblia, სიტყვასიტყვით — წიგნები), იუდაისტური და ქრისტიანული რელიგიების წმინდა წიგნების კრებული. შედგება ორი

ძირითადი ნაწილისაგან — ძველი და ახალი აღთქმისაგან; ახალ აღთქმას წმინდა წიგნად მხოლოდ ქრისტე, რელიგია ცნობს. ძველი აღთქმის დიდი ნაწილი დაწერილია ძვ. ებრაულ ენაზე, ზოგიერთ გვიანდელ წიგნში გვხვდება არამეული ტექსტიც. ძველი აღთქმა შეიცავს წიგნებს, რეზებზე სხვადასხვა დროსაა დაწერილი და შინაარსითაც განსხვავებულია. საბოლოო სახე ებრაულმა ძველმა აღთქმამ საკმაოდ გვიან მიიღო. მისი შედგენილობის კანონიზაცია დაიწყო ძვ. წ. V ს-ში და დამთავრდა ახ. წ. II ს-ში. VII—IX სს-ში ძვ. ებრაული ტექსტი საბოლოოდ დაამუშავეს ე. წ. მასორეტული სკოლის წარმომადგენლებმა. მათ გაახმოვანეს ტექსტი, რიც სემიტური ენების ტრადიციის მიხედვით მხოლოდ თანხმოვნებით იყო დაწერილი. მასორეტული ბ-ის ხელნაწერებში ყველაზე ძველი მხოლოდ IX—X სს-ისაა. მკვდარი ზღვის (კუმრანის) ხელნაწერთა აღმოჩენამ (1949) გამოავლინა უფრო ადრეული ტექსტები — ახ. წ. დასაწყისისა. ამ გარემოების გამო ძველი აღთქმის ტექსტის შესასწავლად ძალზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ძვ. თარგმანებს, მაგ., სეპტუაგინტას, რიც ქრისტიანობის ჩამოყალიბებამდე იყო ნათარგმნი ეგვიპტეში მცხოვრები ებრაელებისათვის, რთა კოლონია ენობრივად ელინიზებული იყო, მაგრამ ებრაულ სარწმუნოებას ინარჩუნებდა. ქრისტიანობის ჩამოყალიბებასა და გავრცელებასთან ერთად ძველი აღთქმის წიგნები მრავალ ენაზე ითარგმნა. ბევრ თარგმანს სწორედ სეპტუაგინტა დაედო საფუძვლად. ბ-ის მეორე ნაწილი — ახალი აღთქმა დაწერილია ბერძნ. ენაზე, თუმცა ზოგიერთ ნაწილში შეიძლება თავდაპირველად არამეული ტექსტიც ყოფილიყო ჩართული.

საქართველოში ძველი და ახალი აღთქმის წიგნების თარგმნა ქრისტე გავრცელებისთანავე დაიწყო. ბ-ის ტექსტების უძველესი ფრაგმენტები შემონახულია V—VIII სს. ტექსტებში, მ. შ. ბევრია ნაწყვეტი ახალი აღთქმიდან. ამ ტექსტების დათარიღება შესაძლებელია მათში შემონახული თავისებური ენობრივი მოვლენებით — ხანმეტობითა და ჰაემეტობით, რიც IX ს-ში უკვე ხმარებიდან გამოსული უნდა იყოს. ხანმეტ და ჰაემეტ ფრაგმენტებში დაცული მასალები ზოგჯერ მთლიანი ბიბლიური წიგნების ნაწილებს წარმოადგენს, ზოგჯერ კი — ლექციონარისა. ოშკის, ანუ ათონის ბ. (978) წარმოადგენს ძველი აღ-

თქმის წიგნების დღეისათვის ცნობილ ყველაზე ადრეულ ნუსხას. რედაქციულად მასთან ძალიან ახლოს დგას გელათის ბიბლია (XII ს.). ბ-ის მთლიანი ტექსტის ხელახლა შეკრებას (XVII ს.) შეეცადა ს.-ს. ორბელიანი (იხ. მცხეთური ხელნაწერი). არსებობს ბიბლიურ წიგნთა სხვა, შედარებით გვიანდელი ნუსხები, რეზებზე ძველი აღთქმის ამა თუ იმ ნაწილს შეიცავენ. მათი ტექსტი რედაქციულად ბევრად ძველია.

ბიბლიურ ტექსტებს შეიცავენ ძველი ლექციონარები (პარიზისა — X ს., ლატისისა — X ს., კალასი — X ს. და სინური — 932), რეზებზე საკითხავები ბიდან დალაგებულია ლიტურგიკული რიგის მიხედვით. ლექციონარები საინტერესო მონაცემებს იძლევა უძველესი თარგმანების ტექსტზე დაკვირვებისათვის. ლექციონარების ტექსტთანაა ზოგიერთი ოშკური ტიპისა, ზოგჯერ კი პარალელს პოულობს გვიანდელი ნუსხების ტექსტთან, რაც ამ უკანასკნელის სიძველეს ადასტურებს.

ახალი აღთქმის უძველესი ხელნაწერები (ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების შემდეგ) IX—X სს-ისაა. ჩვეულებრივ, ახალი აღთქმის ხელნაწერები გაყოფილია: ცალკეა სანარება (ოთხთავი) და ცალკე — სამოციქულო. ოთხთავის უძველესი ნუსხებია: ადიშის (897), ურბნისის (906), ოპიზის (913), ჯრუჭის (936), პარხლის (973), ტბეთისა (995) და ბერტის (988-მდე). ყველა ამ ნუსხაში (ადიშურის გარდა) ტექსტი ძირითადად ერთი ტიპისაა; ახლოსაა ხანმეტი და ჰაემეტი ფრაგმენტების ტექსტთან და წარმოადგენს ე. წ. ქართ. პროტოვულგატას (ბიბლიის კანონიზებამდე ტექსტს). სამოციქულო უძველესი ნუსხებიც X ს-ისაა. ახალი აღთქმის ტექსტი მთლიანად XI ს-ში არის რედაქტირებული გიორგი მთაწმიდელის მიერ (ზოგიერთი შესწორება მასში ფერემ მცირესაც შეუტანია). გიორგისეული ტექსტი იმთავითვე კანონიკურად იქნა მიჩნეული ქართ. საეკლ. პრაქტიკაში.

ძველი და ახალი აღთქმის შემცველი ქართ. ბ-ის პირველი სრული ბეჭდური ტექსტი (ნუსხური შრიფტით) 1743 გამოვიდა მოსკოვში. გამომცემლებმა ბაქარ და ვახუშტი ბაგრატიონებმა ამ წიგნისათვის გამოიყენეს მრავალი სხვადასხვა მასალა: წიგნის წინასიტყვაობასა და ბოლოსიტყვაობაში ისინი აღნიშნავენ მათი დროისთვის „განრყუ-

ნილ“, „დაკარგულ და დაკლებულ“ წიგნთა შევსებასა და განმარტებას, „ევთა განმარტულ იყო რუსთაგან“. ერთი ნაწილი ბიბლიური წიგნებისა ამ გამოცემაში ძვ. წყაროებს მისდევს; ამასთან ერთად მათ გამოუყენებიათ „გელათური“ ტექსტიც და არჩილ მეფის მიერ სლავურიდან ნათარგმნი ტექსტებიც, რეზიკ მეტად მძიმეა და ბევრ ადგილას გაუგებარი. რუს. ბ-ის მიხედვით, სწორების გამო ტექსტში გაპარულია სლავიზმები. გამოცემას არ გააჩნია კრიტიკული აპარატი. ამიტომ გამოყენებული წყაროების მიგნებას გაგნებულ კვლევა-ძიებას საჭიროებს. იგივე ითქმის 1884 დაბეჭდილ ძველი ალექსის ორტომეულზეც. მოკლე წინასიტყვაობაში ნათქვამია, რომ წიგნში გამოყენებულია 1743 გამოცემის შესწორებული ტექსტი. შესწორებები, როგორც აღნიშნულია იმავე წინასიტყვაობაში, შეუტანიათ ათონური ხელნაწერიდან (რ-საც გამოცემლები ეფთვიმე მთაწმიდელის ნამუშევრად მოიხსენიებენ), ამ შესწორებათა ხასიათის ან რაოდენობის გარკვევა და ტექსტის რაობა აქაც ქართულებულია კრიტიკული აპარატის უქონლობის გამო. მეცნ. კვლევისათვის აგრეთვე ნაკლებ გამოსაძეგია ბიბლიური წიგნების — უმთავრესად ფსალმუნისა და ახალი აღთქმის საკმაოდ მრავალრიცხოვანი საეკლ. გამოცემები (ფსალმუნი პირველად არჩილ მეფემ დაბეჭდა მოსკოვში 1705, ოთხთავი — ვახტანგ VI-მ თავის დაარსებულ სტამბაში, თბილისში 1709), რ-ებიც XIX ს-სა და XX ს. დასაწყისში დაიბეჭდა. XIX ს. II ნახ-იდან ძვ. ქართ. მწერლობა თანდათანობით იპყრობს ქართველ და სხვა მკვლევართა ყურადღებას. ინტენსიურ შემკრებლობით მუშაობას მოჰყვა ბიბლიური წიგნების ძიება და გამოვლენა.

ბ. მეტად საყურადღებო ძეგლია ქართ. ენის შესწავლის თვალსაზრისით. ბიბლიური ტექსტები ქართ. ენის ლექსიკის გამდიდრების ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა. უძველესი ბ-ის ენა უდევს საფუძვლად ძვ. ქართულ სალიტ. ენას. ბიბლიურ ტექსტებში ასახულია როგორც ქართ. ენის განვითარების მრავალი სტადია, ისე სხვადასხვა სალიტ. სკოლათა გავლენა (იხ. ელინოფილიზმი). ბ-ის წიგნების განსხვავებული თარგმანები საშუალებას იძლევა დავაკვირდეთ მთარგმნელობითი მუშაობის სხვადასხვაგვარ პრინციპს და მივაკვლიოთ იმ განსხვავებულ დედნებს, საიდანაც ესა თუ ის ადგილი

არის ნათარგმნი. მაგ., ფს. 16,11 ძვ. თარგმანებში იძლევა იკითხვის: „გულს-იდგინეს დამდაბლებად ჩემი“, ხოლო გიორგი მთაწმიდელის ნარედაქციულ ტექსტშია: „თუალნი მათნი ყვნეს დადრეკილ“; ფს. 36,30: „პირი მართლისა იტყოდის სიბრძნესა და ენამან მისმან თქუას სამართალი“ — „პირმან მართლისამან იჭუართოს სიბრძნე და ენად მისი იტყოდის მშჯავრსა“... ბიბლიური ტექსტები მნიშვნელოვანია ლექსიკის კვლევისას. რამდენადაც ბიბლიის წიგნები შინაარსობრივად მრავალფეროვანია, მათ ტექსტებში ყოფილი ხასიათის ლექსიკის დიდი პლასტია შემონახული. ბიბლიურ წიგნებში დაცულია იშვიათი ლექსიკა: „პატენი“, „სილოდა“, „მელოდარი“, „გაზრი“, „ბაგრუკი“, „ბიცი“, „ბრადენი“, „დაგურემული“, „კარაბა“, „როჭიკი“ და მრ. სხვ., რ-თა მნიშვნელობის დადგენა შესაძლებელია პარალელური ქართ. და უცხოენოვანი (ებრ., ბერძნ., სომხ., სირიული) წყაროებით. ჯრუჭ-პარხლისა და ადიშურ რედაქციათა შედარებიდან ჩანს, რომ სიტყვები „ტაგარი“ და „საწნახელი“ (მ. 21,33) სინონიმური მნიშვნელობისა არიან. ბიბლ. ტექსტებში შემონახულია ისეთი ლექსიკა, რ-იც თავდაპირველი მნიშვნელობის გარკვევის საშუალებას იძლევა. მაგ., „სარეცელი“ განიმარტება როგორც „დასაფენი“, „დასაგები“, რადგან „დარეცვა“ და „დასტურებულია როგორც „დაფენა“, „დაგება“. ბიბლ. ლექსიკის მიხედვით, შესაძლებელია აგრეთვე დღეს ნაკლებხმარებული ზოგი სიტყვის ახსნაც. მაგ., „მოწიწება“ სიტყვაში ნათელი არ არის ძირის ლექსიკური მნიშვნელობა. შდრ. „არღარა ემინოდის მერმე, არცა იწიწვოდინ“ (იერ. 23, 4). მთის კილოებში დღესაც არის შემონახული „წიწნი“ და მისგან ნაწარმოები ფორმები: „მიწ-წიწი“, „როშკას აწიწდეს ციხენი“ და სხვ.

ბიბლ. გამოთქმები და სახეები მეტად მნიშვნელოვანია ქართ. მწერლობაში მხატვრულ სახეთა შესაქმნელად (იხ. ბიბლიზმები).

ტექსტები: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ოთხთავის მიხედვით (897, 936 და 973), ა. შანიძის გამოც., თბ., 1945; წიგნი ძუელისა აღთქმისანი, ა. შანიძის გამოც., ტ. 1, ნაკვ. 1—2, თბ., 1947—48; იგივე, ილ. აბულაძის, ბ. გიგინეიშვილისა და სხვ. გამოც., ნაკვ. 1—3, თბ., 1989—91; საქმე მოციქულთა. X—XIV საუკუნეთა ხელნაწერის მიხედვით, ილ. აბულაძის გამოც., თბ., 1950; კათოლიკე ეპისტოლენი. ქართული ვერსიები, ქ. ლორთქიფანიძის გამოც., თბ., 1956; ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქცია, მ. შანიძის გამოც., [წგ.] 1, თბ., 1960; იოანეს გამოცხადება

და მისი თარგმანები. ძველი ქართული ვერსია, ტექსტი გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1961; პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსცეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ, თბ., 1974; ეზეკიელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თ. ცქიტიშვილმა, თბ., 1976 (ოშკური და გელათური ვერსიები); ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1979; მცხეთური ხელნაწერი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა დაურთო ე. დოჩანაშვილმა, ნაკვ. 1—5, თბ., 1981—86; იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები, კ. დანელიას გამოც., თბ., 1992; ბიბლია. საქართველოს საკათალიკოსოს გამოც., თბ., 1989; L'ancienne version g orgienne des Actes d' Ap tres, par G. Garitte, Louvain, 1955; The old Georgian version of the Prophets. Critical edition by Robert P. Blake and Maurice Bri re. — «Patrologia Orientalis», t. 29, fasc. 2—5; t. 30, fasc. 3, Paris, 1963 (ქართ. ტექსტი ლათ. თარგმანით), პარიზი, 1961. ლიტ.: შანიძე მ., ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბ., 1979; Бл а ж к Р. П., О древнегрузинских версиях Ветхого Завета. — «Известия Кавк. отделения Имп. Моск. археол. об-ва», вып. 6, Тфл., 1921; მისივე, Ancient Georgian versions of the Old Testament. — «Harvard Theological Review», 1926, vol. 19, 3.

მ. შანიძე.

ბილინგვიზმი (< ლათ. bi — ორ-
მაგი, lingua — ენა), ო რ ე ნ ვ ე ბ ა,
საზოგადოების ან ინდივიდის მიერ
ორი ენის გამოყენება კონკრეტული
კომუნიკაციური სიტუაციის შესაბა-
მისად. ტერმ. „ბ.“ ენათმეცნიერება-
ში დაამკვიდრა ამერ. ლინგვისტმა
ჯ. ა. ფიშმანმა (1967) ამერ. ლინგ-
ვისტის ჩ. ფერგიუსონის „დიგლო-
სიის“ თეორიაზე დაყრდნობით (იხ.
დიგლოსია).

ჩ. ფერგიუსონის თეორიის ის ნა-
წილი, რ-იც საზ-ბაში სხვადასხვა
ენის გამოყენების ფსიქოლინგვის-
ტურ ასპექტს განიხილავს, ჯ. ფიშ-
მანმა ორი მიმართულებით განავი-
თარა: 1. სიტუაცია აპირისპირებს
ერთი ენის „მაღალ“ და „დაბალ“
ვარიანტებს; 2. სიტუაცია „მაღა-
ლი“ და „დაბალი“ ფუნქციით აპი-
რისპირებს სხვადასხვა ენის ვარი-
ანტებს; დიგლოსია ფუნქციურ დი-
ფერენციაციას ახდენს ერთი ენის
ვარიანტებს შორის, ბ. — ორ ენას
შორის.

ბ-ის მოვლენას უკავშირდება
ენათა პრესტიჟის საკითხი, რაც
ენობრივი პოლიტიკითაც განისაზღ-
ვრება და ფსიქოლ. ფაქტორებითაც
(მაგ., პარაგვაიში, სადაც ყველა ლა-
პარაკობს ესპანურად და გუარანიზე,
ესპანური „მაღალი“ ფორმაა, გუა-
რანი — „დაბალი“); ზოგ საზ-ბაში
ბ. ინდივიდუალურია და არა სოცი-
ალური (მაგ., შვეიცარია, ბელგია),
ზოგში კი ბ. სოც. მოვლენაა (ცა-

რისტულ რუსეთში არისტოკრატია ლაპარაკობდა ფრანგულად, ხალხი — მხოლოდ რუსულად; იშვიათ შემთხვევაში შეიძლება არსებობდეს მცირე ჯგუფი ერთადერთი ლინგვისტური ვარიანტით.

ბ. განიხილავს ენათა ენობრივ-სოც. მიმართების საკითხებს კონკრეტულ საზ-ბაში, ასე რომ, ნაწილობრივ, დიგლოსიის ინტერესთა სფეროშიც იჭრება. როგორც თანამედროვე სოციოლინგვისტიკები აღნიშნავენ, ბ. არის მსოფლიოს მოსახლეობის უმრავლესობის და არა მხოლოდ ბილინგვური ქვეყნების პრობლემა. დღეს 5000-მდე განსხვავებული ენა 250 ეროვნ. სახელმწიფოშია გავრცელებული, ეს კი იწვევს ენათა სტატუსისა თუ ფუნქციონირების საკითხთა გამწვავებას; ყოველი ენობრივი სიტუაცია საგანგებო განხილვას მოითხოვს. ნებისმიერ ეკოპოლიტიკურ ცვლილებას შეიძლება ენათა სტატუსის ცვლა მოჰყვეს. ერთი და იგივე ენა სხვადასხვა სახელმწიფოში სხვადასხვა როლს ასრულებს (მაგ., მაღალი სტანდარტულობისა და სალიტ. ტრადიციის მქონე ესპანური ენა აშშ-ში მხოლოდ მეორეხარისხოვანია).

ბ. ენათა კონტაქტების სხვადასხვა ფორმას გულისხმობს. ცნობილია: ინდივიდუალური, საოჯახო, სიტუაციური, ნაციონალური, ეროვნულ უმცირესობათა, სახელმწიფო ბ. და სხვ. ბილინგვური მეტყველების თავისებურებანი აისახება ფონოლოგიაში, მორფოსინტაქსში, ლექსიკაში, სემანტიკასა და პარალინგვისტიკაში.

ბ. მრავალენოვნების (მულტილინგვიზმის) ყველაზე დამახასიათებელი სახეა.

ლიტ.: Fishman J., Bilingualism with and without Diglossia. Diglossia with and without Bilingualism. — «Journal of Social Issues», 1967, 32; Orstein-Galicia L., Bilingualism—multilingualism: Its characteristics and properties. — In: Contrastive sociolinguistics, B.-N.Y., 1996; Calvet L.-J., Language wars and linguistic politics, Oxf., 1998.

მ. ტაბიძე.

ბიოგრაფიული ლექსიკონი, ენციკლოპედიური ტიპის საცნობარო ლექსიკონი, რ-შიც სალექსიკონო სტატიებად წარმოდგენილია გამოჩენილი ისტორიული პირების ან ამა თუ იმ დარგის ცნობილი მოღვაწეების ძირითადი ბიოგრაფიული მონაცემები. არცთუ იშვიათად ამგვარი პერსონალური ცნობები ჩართულია რომელიმე დარგის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში. ენათმეცნ. სფეროში ამგვარი ლექსიკონის ნიმუშია, მაგ., ბ. პოტიეს „LeLangage“ (პარიზი, 1973), რ-იც 500 ბიოგრაფიულ სტატიას და ლინგვისტურ ტერმინს შეიცავს.

წმინდა ბ. ლ-ის ნიმუშია „Русский биографический словарь“ (т. 1–13, С.-Петербург, 1896–1913). ასეთივეა მ. ბულანოვის „Восточнославянские языковеды“, (Минск, 1976), რ-შიც სლავისტიკის დარგში მომუშავე 300-ზე მეტი ენათმეცნიერის ბიოგრაფიაა მოცემული. ქართ. ფილოლოგიაში ამ ტიპის ლექსიკონის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ „ქართული მწერლობა“, ლექსიკონი-ცნობარი, წიგნი I, თბ., 1984, რ-იც მოამზადა საქართვე. მწერალთა კავშირთან არსებულმა მხატვრული თარგმანისა და ლიტ. ურთიერთობის მთავარმა სარედაქციო კოლეგიამ. ამ ტომში შესული მასალა გამოფილია ორ პერიოდად: V–XVIII და XIX სს. ლექსიკონში ანბანური რიგით წარმოდგენილია ვრცელი ინფორმაცია V–XIX სს-ში მოღვაწე თითქმის ყველა ქართვე. მწერლის შესახებ. ლექსიკონის მეორე ტომში იგარაუდება XX ს-ში მოღვაწე მწერლები. ბოლო პერიოდში შეიქმნა აგრეთვე ქართ. ბიოგრაფიული ლექსიკონი „ვინ ვინაა საქართველოში“, თბ., 2001–02; პერსონალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი „ივანე ჯავახიშვილი“, თბ., 2002; „ვინ ვინ არის საქართველოში“, 2006.

ა. არაბული.

ბლაიხშტაინერი (Bleichsteiner) რობერტ (1891–1954), ავსტრიელი ენათმეცნიერი, კავკასიოლოგი, მთარგმნელი, ეთნოგრაფი. ვენის უნ-ტის პროფესორი. ვენისა და გრაცის უნ-ტებში სწავლობდა ეთნოგრაფიას, ისტორიას, აღმოსავლურ და კავკ. ენებს; თავისუფლად ფლობდა ქართ. და სომხ. ენებს; იკვლევდა ქართველურ ენებს და მათ დიალექტებს; აგრძელებდა ჰ. შუხარდტის საენათმეცნიერო სკოლის ტრადიციებს. ბ.-ს ეკუთვნის ფრიალ საყურადღებო ნაშრომები კავკასიოლოგიისა და ქართველოლოგიის დარგში, ეთნოგრ. და ლიტ-რის პრობლემურ საკითხებზე: „კავკასიელ ხალხთა და ენათა მიმოხილვა“, „ქართული ბალადა ამირანზე“ (ორივე 1918); „ქართული ანდაზები, გამოცანები, თქმულებები და ზღაპრები თარგმანით, კომენტარებით, ტრანსკრიფციითა და ლექსიკონით“ (გამოიცა 1919 ვენაში ქართ. და გერმ. ენებზე); „ნარკვევები ქართველთა ტომის — გურულების ენისა და ეთნოგრაფიის შესახებ“ (1931–32); „კავკასიურ ენათა ჯგუფი“ (1937); „ვეფხისტყაოსანი — XII საუკუნის ქართული მინეზინგური პოემა“ (1940); „დიდი ქართველი პოეტი — ნიკოლოზ ბარათაშვილი“ (1945);

„ქართული ლიტერატურა“ (1948); „ქართველი ხალხი“ (1949); „საქართველო გუშინ და დღეს“ (1950). ბ.-მა გერმანულად თარგმნა „ვეფხისტყაოსნის“ ხალხ. ვერსია; გამოცა კრებ. „ახალი ქართველი პოეტები“ (1946), რ-შიც შევიდა ნ. ბარათაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, გ. ტაბიძის, გ. ლეონიძის, ვ. გაფრინდაშვილის, ა. აბაშელისა და სხვ. ნაწარმოებები; ცალკე გამოსცა დ. ჭონქაძის „სურამის ციხე“ (1947). გამოუქვეყნებელი დარჩა გ. ჩოლოყაშვილის „ხილთა ქება“ და შ. არაგვისპირელის მოთხრობები. 1950 ბ. სტუმრად იყო საქართველოში და თავისი შთაბეჭდილებები („სტუმრად თბილისის უნივერსიტეტში“) გამოაქვეყნა ვენის უნ-ტის გაზეთში. აღსანიშნავია, რომ ბ.-მა აღზარდა ქართველოლოგი ფრ. კ. ნაისერი.

მთის იბერიულ-კავკ. ენათა შესახებ დაწერილ რამდენიმე ნაშრომში ბ. ცდილობდა დაედგინა მათი მიმართება სხვა ენებთან (ბასკური, პამირის ენები).

თბზ.: Eine georgische Ballade von Amiran. — «Berichte des Forschungsinstituts für Osten und Orientalistik», 1918, [Bd.] 2; Beitr. zur Sprach- und Volkskunde des georgischen Stammes der Gurier. — «Caucasica», 1931–32, [v.] 7–9; Die kaukasische Sprachgruppe. — «Anthropos», 1937, Bd. 32; Der Mann in Pantherfell. Ein georgischer Minnesang aus dem 12. Jahrh. — «Asienberichte», 1940, [Bd.] 5; Der grosse georgische Dichter Nikolos Barataschwili. — «Die Brücke», 1945, 1, 6–7; Die Literatur Georgiens. — იქვე, 1948, 3; Das Volk der Georgier. — იქვე, 1949, 4.

გ. თოფურია.

გ. კახიაშვილი.

ბლეიკი (Blake) რობერტ პიროზნტ (1. X. 1886 — 9. V. 1950), ამერიკელი ორიენტალისტი, ქართველოლოგი. პარვარდის უნ-ტის პროფესორი. ნ. მარის მოწაფე. 1918–20 თსუ-ში ასწავლიდა ბერძნ. ენასა და ბიზანტ. ისტორიას. ბ.-მა გამოავლინა და მეცნიერულად აღწერა პალესტინასა და ათონზე დაცული მრავალი ქართ. ხელნაწერი, მ. შ. „ბალავარიანის“ ვრცელი რედაქცია. გამოსცა ქართ. ბიბლიური და ჰაგიოგრაფიული ტექსტები ლათ. თარგმანითურთ. მნიშვნელოვანი გამოკვლევები აქვს ბიბლიოლოგიისა და პატროლოგიის დარგში. მისი ნაშრომები ქართ. ბიბლიისა და ჰაგიოგრაფიის შესახებ გამოქვეყნებულია ცალკე წიგნებად.

ლიტ.: Blake Robert Pierpont. Biography and bibliography, by R. Z. Nolf, Camb. (Mass.), 1954.

მ. შანიძე.

ბოლნისის სიონი, ძველი ქართული საეკლესიო ცენტრი ქვემო ქართლში, სოფ. ბოლნისში, მდ.

რ. ბლეიკი.

ბოლნისის წყლის მარცხენა ნაპირზე, ჩრდ-ის ერთ-ერთი შესასვლელის თავზე მოთავსებული წარწერის მიხედვით, აშენებულია 478—493 წლებში (იხ. ბოლნისის სიონის წარწერები).

ბ. ს-ის ლიტ. მოღვაწეთაგან ცნობილია ქართ. ჰომილეტიკური მწერლობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იოანე ბოლნელი (X—XI სს.). მისი სახელით ჩვენამდე მოღწეულია რამდენიმე ქადაგება (A 70, 95, 144...).

ხელნაწერთა დაცვა-გამრავლებაზე ზრუნავდნენ გვიანდ. ხანის ბიბლიოფილი ბოლნელები: იოსებ რევეშვილი (XVII ს.), მაქსიმე მაჭუტაძე (XVII ს.) და სხვ.

ლიტ.: ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, ტფ., 1936; მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ბოლნისის სიონის წარწერები, ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების მნიშვნელოვანი ჯგუფი (ოცზე მეტი) ბოლნისის ტაძრის კედლებსა და ტაძრის გარშემო არქეოლ. გათხრების დროს აღმოჩენილ ქვის სტელაზე. წარწერები სხვადასხვა დროს მიეკუთვნება (V—X სს.); შინაარსისა და დანიშნულების მიხედვით ისინი შემდეგნაირად ჯგუფდება:

1. საამშენებლო წარწერა. აღმოჩენილია (1937) ჩრდ.-დას. შესასვლელის გასწვრივ ლ. მუსხელიშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარებული არქეოლ. გათხრების დროს. არქიტრავის დიდი ზომის ბლოკის (300×67 სმ) შუა ნაწილი (155×59 სმ), წარწერის ტექსტის ვრცელი ნაწილითურთ, ადრევე ჩაქცეულა და მიწაში ჩამარხულა. შესასვლელის თავზე შერჩენილ ქვაზე წარწერის ტექსტი გადამლილ-გადარეცხილია. წარწერის ნაწილი კარგადაა დაცული მიწაში აღმოჩენილ ქვის ფრაგმენტზე. წარწერა 4-სტრიქონიანია, შესრულებულია რელიეფური ასომთავრული ასოებით. ტექსტის მოღწეული (დაახლ. ერთი მესამედი) ფრაგმენტისა და შერჩენილი ასოების პირველი პუბლიკაცია ეკუთვნის ლ. მუსხელიშვილს (1938). ტექსტის აღდგენის პირველი ვარიანტი წარმოადგინა ა. შანიძემ (1940); შემდეგ მან კიდევ გამოაქვეყნა მისეული აღდგენის ორი ვარიანტი (1975, 1977). სხვადასხვა ვარიანტები გამოაქვეყნეს შ. ამირანაშვილმა (1958), ნ. შოშიაშვილმა (1980), მ. ჩხიკვაძემ (1981), რ. პატარიძემ (1984), ბ. მჭედლიშვილმა (1984), საურ. კაკაბაძემ (1984), ე. მაჭავარიან-

მა (1985), ვ. სილოგავამ (1994) და სხვ. ტექსტის ცალკეული ადგილების დაზუსტებაში გარკვეული წვლილი შეიტანეს მ. თარხნიშვილმა (1950), ი. მოლიტორმა (1956) და სხვ.

მასალების მიხედვით შესაძლებელია წარწერის ტექსტის აღდგენის ორი ვარიანტი: ა. [შეწვენითა წ(მიდ)]ისა სამებისათა, ოც წლისა პერო[ზ მ]ეფეთა მეფისასა დახიდ[ვა]საძირკველი წ(მიდ)ისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა [შემდგომად, მეფობასა | კავატისასა განხეშორა. ვი]ნ აქა შინა თავყანისხცეს, ღ(მერთმა)ნ შეიწყალენ და ვინ ამ[ის] | მაშწნებელსა ღ(ავი)თ ე[პისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღ(მერთმა)ნ შეიწყალ[ლ]ენ; [ამწნ]“. ამ ვარიანტით ტაძრის მშენებლობა დაუწყიათ ირანის მეფეთა მეფის პეროზის (459—484) მეფობის მე-20 წელს, ე. ი. 478 და დაუმთავრებიათ 15 წლის შემდეგ, ე. ი. 493, ირანში კავადის მეფობის დროს; ბ. „[შეწვენითა წ(მიდ)]ისა სამებისათა, ოც წლისა პერო[ზ მ]ეფეთა მეფისასა დახიდ[ვა]საძირკველი წ(მიდ)ისა] ამის ეკლესიასა და ათხუთმეტ წლისა [კავად მეფეთა მეფისასა განხეშორა. ვი]ნ აქა შინა თავყანისხცეს, ღ(მერთმა)ნ შეიწყალენ და ვინ ამ[ის] წ(მიდ)ისა ეკლესიასა | მაშწნებელსა ღ(ავი)თ ე[პისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღ(მერთმა)ნ შეიწყალ[ლ]ენ; [ამწნ]“. აღდგენილი ვარიანტი მიუთითებს, რომ ტაძრის მშენებლობა დაუწყიათ მეფეთა მეფე პეროზის (459—484) მეფობის მე-20 წელს, ე. ი. 478 და დაუმთავრებიათ მეფეთა მეფე კავადის (488—531) მეფობის მე-15 წ., ე. ი. 503;

2. მე მორი ალური წარწერები. ტაძრის კედლების სხვადასხვა ადგილას ჩასმულია ან ტაძრის გარშემო არქეოლ. გათხრების (1936—38) დროს აღმოჩენილია სტელეები ბოლნური ჯვრების გამო-სახულებით. ზოგიერთზე არის რელიეფური ასომთავრული წარწერები იმ პირთა დასახელებით, რთა სახელზედაც ეს სტელეები დამზადდა. ტაძრის უძველესი მემორიალური წარწერებიდან სრულად იკითხება შემდეგი: „ესე ჯუარი ვარსქენ ნახპეტისაჲ“ (V ს.); „ძნელაჲ“ (V ს.); „განდი“ (V ს.); „ესე ჯუარი თაფაჲსი...“ (V ს.); „...სული მიქაელისა შეიწყალენ“ (V—VI სს.); „ჩორან, ქრისტე, შეიწყალე ცოლშვილითურთ“ (VI—VII სს.); „ესე ჯუარი შუშანიკისი“ (X ს.) და სხვ., მაგრამ ტაძრის მემორიალურ

წარწერებს შორის უმნიშვნელოვანესია ორი:

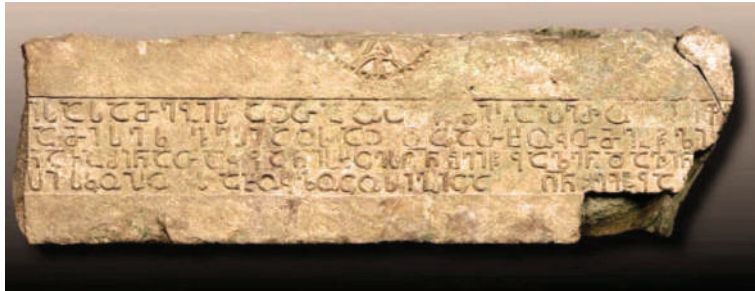
პირველი წარწერა, რელიეფური ასომთავრულით შესრულებული 8 სტრიქონი, გამოქანდაკებულია ტაძრის აღმ. ფასადში ჩასმულ ქვის ოთხკუთხა ფილაზე (90×50 სმ). ფილის შუაში გამოყვანილია ორმაგ წრეში ჩასმული ბოლნური ჯვარი, რის გარშემო ზედაპირი მთლიანად შევსებულია წარწერით: „ქ(რისტ)ე, ღ(ავი)თ ეპისკოპოსი კრებულითურთ, და ამას ეკლესიასა შინა შენდა მიმართ თავყანისმცემელნი შეიწყალენ და [მშრ]ომელთა ამას ეკლესი[ა]ს[ა] შინა შეხეწიე; იყავნ, იყავნ“. წარწერა სამეცნ. ლიტ-რაში ცნობილია 1854-იდან (პირველად გამოაქვეყნა აკად. მ. ბროსემ); მას შემდეგ თითქმის 30-ჯერ გამოიცა ქართ., რუს., ფრანგ., გერმ., ინგლ. და ლათ. ენებზე. წარწერა ტაძრის აგების ან მისი მშენებლობის პროცესის რომელიმე ეტაპის თანადროულია და, სამშენებლო წარწერის მსგავსად, პირობითად, 493 ან 503 თარიღდება.

მეორე, ერთსტრიქონიანი წარწერა შესრულებულია რელიეფური ასომთავრული ასოებით ტაძრის ჩრდ.-დას. შესასვლელის არქიტრავეზე. ბ. ს. შ-ებს შორის პირველად სწორედ ეს წარწერა გამოაქვეყნა 1838 მ. ბროსემ. მისი ტექსტი ასეთია: „შეწვენითა ქ(რისტ)მსითა, მე, ფარნ(ევან) და აზარუხტ, შეხუაბთ ე[სე] კარი სალოცველად სულთა ჩუენათოჲს“. წარწერა პალეოგრაფიულად ტაძრის სამშენებლო წარწერისა და დავით ეპისკოპოსის წარწერის იდენტურია — ისიც შინაარსით ტაძრის მშენებლობასთანაა დაკავშირებული. ამიტომ, პირობითად, ზემოდასახელებული ორი წარწერის მსგავსად, შეიძლება მისი 493 ან 503 დათარიღება;

3. წარწერა-საბუთები. ბოლნისის ტაძრის სამხრ.-აღმ. შესას-

ბოლნისის სიონი. 478—503.

ბოლნისის სიონი. საამშენებლო წარწერა. 493.

ვლელის ტიპპანზე ამოკვეთილი სამი ეპიგრაფიკული საბუთი. სამივე X ს. მოღვაწის ელია ბოლნელი ეპისკოპოსის სახელს უკავშირდება და წარმოადგენს მის განჩინებებს;

4. ეპიტაფიები. ბოლნისის სიონში არქეოლ. გათხრების შედეგად (1936) აღრუული ხანის რამდენიმე საფლავის ქვა აღმოჩნდა. ერთ-ერთია მომწვანო ფერის ქვის ბრტყელი ოთხკუთხა ფილა (157×28×28 სმ). მისი ზედა ნაწილი შევსებულია ორმაგ ორნამენტირებულ წრეში ჩასმული ბოლნური ჯვრით, ხოლო ქვედა — ამოკვეთით შესრულებული 4-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით: „ესე საფლავნი იოვანე ბოლნელ ეპისკოპოსისანი და ვინ სხუა დაეფლის ამასცა — ნუ ევების“. პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერა X ს-ისაა. ამ თვალსაზრისით იგი ელია ბოლნელის მიერ გურგენ ერისთავთერისთავის ალაპის დაწესების წარწერის სრული იდენტურია — ორივე შეიძლება ერთი ხელოსნის მიერ იყოს შესრულებული. ზოგიერთი მკვლევარი ეპიტაფიაში დასახელებულ იოვანე ბოლნელს X ს. გამოჩენილ ქართველ მწერალთან და ჰიმნოგრაფთან აიგივებს. ამ წარწერიანი ფილის ზურგზე ამოკვეთილია ასევე X ს. წარწერა ვინმე შუშანიკისა, რ-იც ზემოთ იყო ნახსენები;

5. მოლოცვლათა მიერ შესრულებული ნაკაწრი წარწერები ანუ გრაფიტოები. ბოლნისის ტაძრის კედლებზე სხვადასხვა ადგილას ამოკაწრულია X—XI სს. (ზოგიერთი შეიძლება ამაზე ადრინდელიც) წარწერები, რ-ებიც ეკლესიაში სალოცავად მისულ პირებს ეკუთვნის. ეს წარწერები, ჩვეულებრივ, ტრაპეზოიდული ტექსტებისაგან შედგება: „ქრისტე, შეიწყალე...“ და შემდეგ იმ პირის სახელია, რ-მაც წარწერა ამოკაწრა ან ვის სახელზედაც ამოკაწვრინეს იგი. მათში დასახელებულია უცნობი პირები: კვიკე, იოვანე, ზოსიმე, თეოდორე, გიორგი, სუმბატ, პეტრე, იონა, მიქაელ და სხვ. ზოგიერთი სახელი, ალბათ, ერთი და იმავე პირისა (მაგ., კვიკე), რამდენჯერმეა ამოკვეთილი ტაძრის კედლების სხვადასხვა ადგილზე.

აღნიშნულ წარწერათაგან ენობრივი თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია 493 ან 503-ით დათარიღებული ტაძრის საამშენებლო, დავით ეპისკოპოსისა და ფარნავან და აზარუხტის მემორიალური წარწერები, აგრეთვე, ზოგიერთი სხვა, რ-შიც ხანმეტობაა დაფიქსირებული (თაყვანისცეცს, ხულოცოს, შეხეწი, შეხუაბო). ისინი საინტერესოა პალეოგრაფიულა-

დაც — ბ, , ყ და შ ასოები შეკრული მარჯულებითაა გადმოცემული.

ლიტ.: სილოგავა ვ., ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1994 (იქვე სრული ბიბლიოგრაფია).

ვ. სილოგავა.

ბოპი (Bopp) ფრანც (14. IX. 1791, მაინცი, — 23. X. 1867, ბერლინი), გერმანელი ენათმეცნიერი. ბერლინის უნ-ტის პროფესორი (1821—64), პრუსიის მეცნ. აკად. წევრი (1822). 1816 გამოქვეყნდა მისი პირველი შრომა: „სანსკრიტის უღვლილების სისტემის შესახებ ბერძნულ, ლათინურ, სპარსულ და გერმანულ ენებთან შედარებით“, რ-მაც ინდოევრ. ენათა ნათესაობის კვლევას ჩაუყარა საფუძველი. ეს არის ინდოევრ. ენათა შედარებითი გრამატიკის შედგენის პირველი ცდა. ფუნდამენტური სახე ეძლევა ინდოევრ. ენათა კვლევის საქმეს მის სამტომიან ნაშრომში: „შედარებითი გრამატიკა სანსკრიტის, ზენდის, სომხურის, ბერძნულის, ლათინურის, ლიტვურის, ძველი სლავურის, გოთურისა და გერმანულისა“. პირველი გამოცემა გამოვიდა 1833—52, ხოლო მეორე, მთლიანად გადაშუშავებული — 1857—61 წლებში (მესამე გამოცემა — 1868—71). მართალია, ბ-ს ინდოევრ. ენათა ნათესაობის დასამტკიცებლად ბევრათმესატყვეობები არ დაუდგენია, მაგრამ მისი ანალიზი ძირითადად ემყარებოდა მასალას, რ-იც შემდეგ სხვა მკვლევრებმა გამოიყენეს მათ დასადგენად.

ბ-მა გამოთქვა აზრი ქართველურ ენათა ინდოევრ. ენებთან ნათესაობის შესახებაც. ქართული, სვანური, მეგრული და ლაზური ენების შესახებ ბ. მსჯელობს მ. ბროსეს, გ. როზენის და ი. კლაპროტის შრომების საფუძველზე. იგი კრიტიკულად ეკიდება სომხური ენის მეშვეობით ქართულის ინდოევრ. დაკავშირების ცდებს, რადგან თვლის, რომ თანხედრის შემთხვევაში ჩვეულებრივ სესხებასთან გვაქვს საქმე. თავად ქართველურ ენათა მონაცემებს სანსკრიტს უდარებს. ამ კვლევის შედეგები წარმოდგენილი აქვს შრომაში, რ-იც წაიკითხა ბერლინის მეცნ. აკად. სხდომაზე (1842), შემდეგ კი ნაშრომი სათაურით: „ქართულის შესახებ ენათა ნათესაობის თვალსაზრისით“, დაიბეჭდა 1846, სადაც იგი წერდა: „თუ გვინდა, რომ დავასაბუთოთ უძველესი ნათესაობა ქართულსა და სანსკრიტს შორის, თვით სანსკრიტს უნდა მივმართოთ, რომელთანაც ქართულსა და ლაზურს საყურადღებო თანხვედრები აქვთ, ამასთან, ენობრივი ორგანიზმის ყველა ნაწილში: სახელის ფლექსიამში,

ბოლნისის სიონის წარწერა დავით ეპისკოპოსისა.

ზედსართავის ხარისხების წარმოებაში, ნაცვალსახელურ ძირებსა და ნაცვალსახელურ ფლექსიაში, რიცხვითი სახელებში, ზმნის უღლებაში პირის, რიცხვის, დროისა და კილოს მიხედვით...“ ბ-ის მიერ შედარებულ მასალაში წარმოდგენილია, მაგ., ნაცვალსახელები: ქართ. **მე**, ლაზ. **მა** — სკრ. mam „მე“. სვან. **ნაი** „ჩვენ“ — სკრ. na-s, ლათ. nos, იტალ. noi-. ქართ. **ესე**, **ესა** — სკრ. esa. ქართ. **იმან** — სკრ. ima-m; ბრუნვის ნიშნები: ქართ. **-ის** — სკრ. sya; ქართ. **-ითა** — სკრ. -te; რიცხვის ნიშნები: ქართ. **-ნი** — სკრ. -ni; უარყოფის ნაწილაკი: ქართ. **ნუ** — სკრ. na; ბ. მსგავსებას ხედავს ზმნაში მრავლობითი რიცხვისა და იმპერფექტის წარმოებაში; ერთმანეთთან აკავშირებს რიცხვითი სახელებს: ქართ. **ექვსი** — სკრ. sas — ლათ. sex; ქართ. **შვიდი** — სკრ. sapta; მეშველ ზმნას: **არის** — სკრ. as, ლათ. eram, ero, ინგლ. ar-tar-e; მას წარმოდგენილი აქვს მთელი რიგი ქართველურ-ინდოევრ. ლექსიკური შეხვედრები, რ-ებიც დღესაც ფიგურირებენ.

თბზ. Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstammes, B., 1847.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., იბეროლ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; Дельбрюк В., Введение в изучение языка «Записки историко-филол. факультета Имп. С.-Петербургского Университета», 1904, ч.1, XXV; Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В., Очерки по истории лингвистики, М., 1975.

ი. მელიქიშვილი.

ბორენას ლექსი-წარწერა, ქართული ასომთავრული 11-სტრიქონიანი წარწერა, შესრულებული ვერცხლის ჭედურ ფირფიტაზე, რიც დაკრულია პატარა ზომის (13,5×11 სმ) ღმრთისმშობლის ხატის ზურგზე. ხატი ინახებოდა მესტიის რ-ნის სოფ. ლენჯერში, ნესგუნის მაცხოვრის ეკლესიაში. 1948 აკად. გ. ჩუბინაშვილმა შესანახად გადაიტანა სვანეთის ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმში (მესტია).

ხატის წინა მხარეს წარმოდგენილი ყოფილა ღმრთისმშობლის წელზევითი ფერწერული გამოსახულება, ჩასმული მოოქრული ვერცხლის ჭედურ ჩარჩოში. ხატის ჩარჩო და ღმრთისმშობლის ნიშნი შემკულია სევადით შესრულებული ფოთლოვანი ორნამენტით. ცენტრ. ნაწილის ზედა კიდეებში, ნიშნის ორივე მხარეს, მოთავსებულია სევადით შესრულებული ასომთავრული განმარტებითი წარწერა, რ-ის ასოები შევუღალაა ჩამოწერილი სამ სტრიქონად: „დედაჲ || ღმრთისაჲ“. ხატის ზურგზე დაკრული მთლიანი ვერცხლის ფირფიტის შემოკეცილი

კიდეები გადადის გვერდებზე და, წინა მხარის ფირფიტასთან ერთად, საერთო ვერცხლის ლურსმნებითაა დამაგრებული. ფირფიტის ქვედა ნაწილი მოგლეჯილია და ამის გამო წარწერის ბოლო სტრიქონის ასოები შუაზეა გადაჭრილი. ხატის ზურგზე, ვერცხლის ჭედური ფირფიტის მთელ სიმაღლეზე, წარმოდგენილია რთული მოყვანილობის კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრის გამოსახულება (გოლგოთის ჯვარი). ჯვრის გარშემო დარჩენილი არე და კვარცხლბეკის ზედაპირი შევსებულია ასომთავრული რელიეფური წარწერით. ასოები კიდურ-წერტილოვანია; განკვეთილობის ნიშნებად დასმულია რელიეფური ორწერტილები. ქარავმის ნიშნები არ არის. მართალია, წარწერა თერთმეტსტრიქონიანია, მაგრამ, გარკვეული წესით სტრიქონთა განაწილების შემდეგ, იგი დალაგდება ხუთსტრიქონიან ლექსად, იამბიკოდ:

„რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი, / პრქუი რაჲ გაბრიელს «ვარ უფლისა მძევალი», / მაშინ ისტუმრე ქვეყნად მოუვალი, / დაემოღ ძალი — პირველვე სისხლდამთვრა-

ბორენას წარწერა.

ლი, / ქალწულო, მიხსენ ბორენა ჭირმრავალი“.

ამ ლექსის აღმოჩენიდან (XIX ს. დასასრული) დღემდე მეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა მისი წაკითხვის, ბორენას ვინაობისა და წარწერის დათარიღების შესახებ.

მკვლევართა უმრავლესობა (ა. ხახანაშვილი, კ. კეკელიძე, ს. ყუბანეიშვილი, ს. ცაიშვილი, ი. ქაფიაშვილი...) წარწერაში დასახელებულ ბორენას მიიჩნევენ მეფე ბაგრატ IV-ის (1027—72) მეუღლე ბორენა დედოფლად. აქედან გამომდინარე,

მას XI ს-ით ათარიღებენ. ე. თაყაიშვილი ხატს XI—XII სს. „კლასიკურ ხანას“ მიაკუთვნებდა, ხოლო ტექსტს XVI—XVII სს-ში გადაწერილად მიიჩნევდა და ასკვნია, რომ ლექსის ბორენა სხვა პირია და არა ბაგრატ IV-ის მეუღლე. პ. ინგოროვას მოსაზრებით, წარწერა XIII ს-ისაა, ხოლო ლექსის ავტორია ცოტნე დადიანის მეუღლე ბორენა დედოფალი, ასული შოთა რუსთველის ძმის, ტბელისა. მაგრამ მისი ეს მოსაზრება „მწელად დასაჯერებელი და მით უფრო ძნელად დასამტკიცებელი მაცდური ვარაუდის სფეროს განეკუთვნება“ (ა. ბარამიძე). სამაგიეროდ, პ. ინგოროვამ ამ, ერთი შეხედვით ბუნდოვანი ლექსის პოეტური სახეები სწორად გახსნა და მისი შინაარსი ასე გადმოცა:

„შენ, დედაო მარიამ, რომელმან ევას, პირველ დედას მიუზღე ვალი, რომელმან პრქეი გაბრიელ მახარებელს, რომ მე ვარო მხევალი უფლისა; რომელმან ისტუმრე მაშინ ის, ვინც არ მოსულიყო ქვეყნად — ქრისტე, რომლისა მიერ დაემხო ძალი ბოროტისა, რომელიც პირველითგანვე სისხლით იყო დამთვრალი მას შემდეგ, რაც ქვეყნად პირველად დაინთხა უმანკო სისხლი კავნის მიერ; შენ, ქალწულო მარიამ, მიხსენ მე, ჭირმრავალი ბორენა“.

ლექსის შინაარსის ასეთი გაგება ძირითადად მისაღებია, თუმცა ზოგიერთი დეტალის დაზუსტებაც შეიძლება. მაგრამ მთავარი მაინც სხვაა — სვანეთში დაცული ან სვანეთთან დაკავშირებული წერილობითი ძეგლების კომპლ. შესწავლა კატეგორიული დასკვნების საშუალებას გვაძლევს, რათა ზოგიერთ საკითხზე ვარაუდი მეტი დამაჯერებლობით გამოითქვას.

უეჭველია, რომ ნესგუნის ხატის წარწერა ბორენას ლექსით, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, XIII ს. II ან XIV ს. I ნახ-ით თარიღდება. უეჭველია ისიც, რომ XI—XIV სს. სვანეთის მოსახლეობა წერა-კითხვის მცოდნე იყო. ამასთანავე, სვანეთის საზ-ბას ჰყავდა ადგილ. ხუროთმოძღვრები, მხატვრები, ფერმწერები, ოქრომჭედლები, პოეტები. რაც შეეხება კონკრეტულად პოეზიას, შუა საუკ. სვანეთის ხალხ. პოეზიის რამდენიმე ნიმუშმა ნაქარგი წარწერის სახით ჩვენს დრომდე მოაღწია. მაგ., ცნობილია XIII ს. II ნახ-ით დათარიღებული ლექსები, რ-ებიც ამოქარგულია სვანეთის სოფ. უშგულის მაცხოვრის ეკლესიაში და-

ცულ ტილოს ქისებზე. მათი რაოდენობა 80-ს აღემატება. სამ მათგანზე შაირით, რუსთველური თექვსმეტმარცვლიანი საზომით დაწერილი ლექსებია ამოქარგული. ქისების ადგილ. წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს და მათზე ამოქარგული ლექსებიც ქისების შემქმნელებს უნდა ეკუთვნოდეთ. ამდენად, არ უნდა იყოს უჩვეულო, რომ ნესგუნის ხატზე ადგილ. მკვიდრის, ჩვენთვის უცნობი ვინმე ბორენას ლექსი იყოს მოთავსებული. რაც შეეხება ქალის საკუთარ სახელს — ბორენას, იგი შუა საუკ. სვანეთში, ისევე, როგორც მთელ საქართველოში, საკმაოდ გავრცელებული ჩანს. იგი შეიძლება დასტურდება XIII ს. II ნახ. წერილობით ძეგლში „მატიანე სუანეთისა კრებისაჲ“. გარდა ამისა, ცალკეა დასახელებული ბორენა რატიანი, ბორენა უშუხიანი, ბორენა წიფიანი და სხვ. სახეებით შესაძლებელია, რომ ნესგუნის ხატის წარწერა-ლექსის ავტორი ერთ-ერთი მათგანი იყოს.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; ინგოროვცა პ., შოთა რუსთაველი (1166—1250). — წგ.: შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი. ტექსტი, წგ. 1, თბ., 1970; ქართული პოეზია, წგ. 1. ძველი ქართული პოეზია. V—XII სს., შეადგინა ს. ცაიშვილმა, თბ., 1979; ქაფიაშვილი ი., ძველი ქართველი მწიგნობარი ქალები, თბ., 1994; სილოგავა ვ., ბორენას წარწერა-ლექსის გარშემო. — გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1999, 15—22 იანვარი, 3; Материалы по археологии Кавказа, вып. X, М., 1904.

ვ. სილოგავა.

ბრაუნი (Braun) იან (დ. 15. V. 1926, ლოდი), პოლონელი ენათმეცნიერი, ქართველოლოგი და ბასკოლოგი. დაამთავრა ლოდის უნ-ტი (1951). 1951—55 ასპირანტურის კურსი გაიარა თსუ-ში ა. შანიძის ხელმძღვანელობით და აქვე დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე: „ქართული ზმნის მრავალბირიანობა“ (1955). სამეცნ.-პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ვარშავის უნ-ტში, სადაც კითხულობდა ზოგადი ენათმეცნ., შუემრთლოვანებისა და ე. წ. აზიანტიკური ენების შედარებითი გრამატიკის კურსს. განსაკუთრებით ნაყოფიერად იკვლევდა ბასკურ-კავკ. ენათა ურთიერთობის პრობლემას, იცავდა ამ ენათა გენეტიკური ნათესაობის თეორიას. აღწერა კრაკოვში დაცული ქართ. ხელნაწერები (1958). მისი თანამშრომლობითა და კონსულტაციით გამოქვეყნდა პოეტ იეჟი ზაგურსკის მიერ თარგმნილი „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი სრული გამოცემა

პოლ. ენაზე. იყო აგრეთვე მეცნიერ-კონსულტანტი იგორ სიკირიციკის მიერ პოლ. ენაზე შედგენილი ქართ. პოეზიის ანთოლოგიისა (ლოდი, 1985) და ინგლ. ქართვე ლოლოგის დ. მ. ლანგის ნაშრომის „ძველი საქართველოს“ თარგმანისა პოლ. ენაზე (1972). პოლონურად თარგმნა ნ. ბარათაშვილის, ა. წერეთლის, გ. ლეონიძის რამდენიმე ლექსი, ს.ს. ორბელიანის იგავ-არაკები, ქართ. ფოლკლორის ნიმუშები.

ბ.არჩელა ბასკური ენის სამეფო აკადემიის საპატიო წევრად (2001), საქართველოს მეცნ. აკადემიის უცხოელ წევრად (2002).

თხზ.: Sumerian and Tibeto-Burman, Warszawa, 2001. იხ. აგრეთვე სტატიასთან ბასკური ენა.

ზ. ჭუმბურიძე.

ბრიერი (Bri re) მორის (1. IX. 1881 — 11. III. 1960), ფრანგი აღმოსავლეთმცოდნე და ქართველოლოგი. განათლებით მათემატიკოსი. ქართ. ენა შეისწავლა პარიზში, აღმოსავლური ცოცხალი ენების სკოლაში, სადაც 1926—28 ისმენდა ნ. მარის ლექციებს. ნ. მარის თანაავტორობით ფრანგ. ენაზე გამოაქვეყნა ქართ. ენის სახელმძღვანელო (1931). ნ. მარისა და ბ-ის ერთობლივ ნაშრომში, განსხვავებით ნ. მარის 1908 ძვ. ქართ. ენის გრამატიკის ძირითადი ცნებებისა და 1925 ძვ. სალიტ. ქართულის გრამატიკისაგან, ზოგი მთვლენა სხვაგვარადაა კვალიფიცირებული: ქართ. ენაში არ დასტურდება მ-ს გაორმაგება, არ ივარაუდება გ და გრძელი ხმოვნები; თანხმოვანთა პარადიგმული ცნობილი უფრო პროპორციულია, ვიდრე ნ. მარის წინა შრომებში: ცნობილ კვადრატში წინაენისმიერი აფრიკატები გადატანილია სიბილანტების მხარეს, ხოლო უკანაენისმიერი აფრიკატები — სპირანტების მხარეს; კვადრატის გარეთ პომორგანული თანხმოვნები ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი და არა ანტიპოდების სახით... 1936 ბ. იყო თბილისში, გამოსცა რამდენიმე ძვ. ქართ. ტექსტი, მ. შ. „შატბერდის კრებულიდან“ (1954). რ. ბლეიკის გარდაცვალების შემდეგ ბ-მა მუშაობა განაგრძო ქართ. ძველი ალთქმის გამოცემებზე — წინასწარმეტყველთა წიგნებზე (პარიზი, 1961). 25 წლის განმავლობაში ასწავლიდა ქართ. ენას პარიზის კათოლ. ინ-ტის ძვ. აღმოსავლური ენებისა და აღმოსავლური ცოცხალი ენების სკოლაში; აქვეყნებდა სირიულ ტექსტებსაც.

თხზ.: La langue g orgienne, Paris, 1931 (თანაავტ.: N. Marr).

ლიტ.: შანიძე ა., პროფესორი მორის ბრიერი. — «ლიტერატურული გაზეთი», 1960, 6 მაისი, 19.

მ. შანიძე.
თ. უთურგაძე.

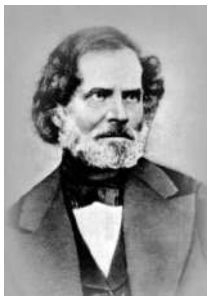
ბროსე (Brosset) მარი ფელისიტე (5. II. 1802, პარიზი, — 3. IX. 1880, შატელრო, საფრანგეთი), ფრანგი ორიენტალისტი და ქართველოლოგი. სწავლობდა ორლეანის, შემდეგ სან-სულპისიენის სას. სემინარიაში. ისმენდა ლექციებს კოლეჟ დე ფრანსში, სწავლობდა ჩინურ ენასა და ლიტ-რას, შემდეგ — ქართულსა და სომხურს. გამოაქვეყნა რამდენიმე ქართველოლოგიური ნაშრომი და ამით საფუძველი ჩაუყარა მეცნ. ქართველოლოგიის ევროპაში.

ქართველოლოგიური მოღვაწეობა ბ-მ წინამორბედ მკვლევართა ნაშრომების კრიტ. განხილვითა და შეფასებით დაიწყო. მან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია პარიზის „სააზიო საზოგადოების“ დაგვლებით ი. კლაპროთის მიერ შედგენილ გრამატ. ნაშრომს, ხელნაწერში გაეცნო მას და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ი. კლაპროთი ქართ. ენის სრულფასოვან გრამატიკას ვერ შექმნიდა. თავისი დასკვნა ბ-მ მოახსენა „სააზიო საზოგადოებას“. ამას მოჰყვა ცხარე კამათი ბ-სა და კლაპროთის შორის. თუ ი. კლაპროთს შესაძლებლად მიაჩნდა მეორე და მესამე პირთა ხელიდან გამოსულ მასალებზე დაყრდნობა, ბ. აუცილებლად თვლიდა პირველწყაროების შესწავლას, ენის საფუძვლიან ცოდნას.

ბ-მ 1834 პარიზში ლიტოგრაფიულად დაბეჭდა ნაშრომი „L'art lib ral ou grammair e g orgienne“ („ელოვნება აზნაურობითი ენის ქართულისა ენისა თვთმასწავლებელი“), რიც არსებითად ქართ. ენის გრამატიკაა, რ-საც საფუძვლად უდევს ტრად. ფილოლ. გრამატიკა. მუშაობის პროცესში დიდი დანხარება გაუწია 1767 ანტონ I-ის შედგენილმა გრამატიკამ. ბ-მ მიზნად დაისახა, გადმოეცა ქართ. ენის გრამატიკის არსი, საწინააღმდეგო აზრის გამოთქმისას ზოგჯერ შეჰკამათებოდა ანტონ I-ს ან დაჰყრდნობოდა მას და ასე გაემდიდრებინა თავისი ნაშრომი მრავალრიცხოვანი საყურადღებო ფაქტით. ბ-ს შრომა შედგება წინასიტყვაობის, 17 თავისა და დასკვნისაგან. პირველ თავში განხილულია ცნობები ქართ. ანბანის შესახებ, ქართ. ტექვლელების თავისებურებანი. შემდგომ თავებში დაწვრილებითაა განხილული 8 მეტყველების ნაწილი. ყოველ თავს

ო. ბრაუნი.

მ. ბროსე.

საილუსტრაციოდ მოსდევს „მირიანის“ ფრანგ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ. ეს ტექსტი ქართულ ენაზე ბ-მ პარიზის სამეფო ბ-კის ფონდში აღმოაჩინა. ნათელი გახდა, რომ საქმე ჰქონდა გადმოკეთებულ და არა ორიგინ. თხზულებასთან. ბ-მ „მირიანი“ ფრანგულად თარგმნა და სააზიო ჟურნალში გამოაქვეყნა.

არსებითად ბ-ს შედგენილია მეორე შრომაც „ქართული ენის ელემენტები“ (1837). ამ შრომაზე მუშაობა ი. კლაპროთმა დაიწყო, მაგრამ მან შრომის მხოლოდ ნაწილი (სახელები) შეასრულა, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ ეს სამუშაო ბ-მ დაასრულა.

„ქართული ენის ელემენტებში“ გამოყოფილია სინტაქსი, რ-იც 1834 გამოცემულ შრომაში სათანადო მეტყველების ნაწილებთან ერთად განიხილებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი მოვლენის გაგება სადავო ან არასწორია, ბ-ს ნაშრომები გამოირჩევა მასალის ცოდნით და მთელი XIX ს. განმავლობაში წარმოადგენდა უცხოელთათვის ძირითად წყაროს ქართ. ენის გასაცნობად.

ბ-მ ქართ. ენისადმი მიძღვნილ შრომებში ფონეტიკის, მორფოლ. და სინტაქსის საკითხების გაანალიზების შედეგად წამოაყენა დებულება, რომ ქართ. ენა ინდოევრ. ენათა ინდურ-ირან. შტოს ეკუთვნის. მისი აზრით, ამის საფუძველს იძლევა შემდეგი: 1. ქართ. სიტყვების ნაწილი საზიაროა ინდო-გერმ. ლექსიკასთან. უახლოვდება, ყველაზე ხშირად სომხ. ენის მეშვეობით, სანსკრიტს, ძვ. სპარსულსა და ზენდურს; 2. სახელის ფორმები, დიდი ნაწილი ბრუნებისა, შედარებითი ხარისხის ფორმანტი და თითქმის ყველა ქართ. ნაცვალსახელი სავსებით სანსკრიტული ანდა ზენდურია; 3. ფორმა, კლასიფიკაცია და უღვლილების ნაწილი ანალოგიურია სპარსულის, სანსკრიტისა და ბერძნულისა. ამავე დროს ბ. მიუთითებს, რომ „სინტაქსი და სიტყვათა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართულს თითქმის თავისებურად აქვს, თუმცა ყველა ეს დადასტურებული მიმართება-კავშირი ინდოევრ. ენებთან იმის უფლებას იძლევა, რომ ვივარაუდოთ: არსებობს სხვა კავშირებიც, რასაც უფრო მარჯვე მკვლევარი უცნობლად გამოავლენს“ („მელოვნება აზნაურობით“).

ქართ. მასალების პუბლიკაციის მიზნით ბ-მ შეისწავლა პარიზის ბ-კაში დაცული ქართ. ხელნაწერები და ორ კრებულად გამოაქვეყნა. ახ. მასალების მოსაპოვებლად დაუკავ-

შირდა პეტერბურგში მყოფ ქართ. სწავლულს, ბატონიშვილ თეიმურაზ ბაგრატიონს, რ-მაც იმდროინდელ რუსეთში ყველაზე უკეთ შეძლო რეალური და საქმიანი დახმარება გაეწია ბ-სათვის. ბ-მ პარიზის სააზიო საზ-ბის წინაშე დააყენა საკითხი თეიმურაზ ბაგრატიონის ამ საზ-ბის წევრად არჩევის თაობაზე, რაც 1831 განხორციელდა კიდევ. ამ დღიდან მოყოლებული, თეიმურაზ ბაგრატიონი სისტემატურად ამარაგებდა სააზიო საზ-ბას და ბ-ს ახალ-ახალი მასალებით ქართ. ლიტ-რის, ენისა და ისტორიის შესახებ. ეს მასალები საფუძვლად დაედო ბ-ს ახ. ნაშრომებს ქართველოლოგიაში, გამოსცა ქართ. მასალების ახალი კრებული, რ-შიც შევიდა თეიმურაზ ბაგრატიონის სამი თხზულება. მან რამდენიმე მნიშვნელოვანი განმარტება მიაწოდა ბ-ს ქართ. ენისა და ლიტ-რის საკითხებზედაც. ბ-სა და თეიმურაზ ბაგრატიონს შორის მიმოწერით დაწყებული სამეცნ. ურთიერთობა კიდევ უფრო გაღრმავდა მას შემდეგ, რაც ბ. აირჩიეს პეტერბ. მეცნ. სამეფო აკად. წევრად და ის პეტერბურგში გადავიდა სამუშაოდ. აქ მან პირადად გაიცნო თეიმურაზ ბაგრატიონი და თავის ნამდვილ მასწავლებლად აღიარა.

1839—41 აკადემიასა და უნ-ტში ბ-მ წაიკითხა ლექციების ციკლი საქართველოს და სომხეთის ისტორიის შესახებ. 1847—48 იმოგზაურა საქართველოში, შეკრიბა დიდძალი ეპიგრაფიკული, ნუმიზმატიკური, დოკუმენტური და სხვ. მასალა და პეტერბურგში სამ წიგნად გამოაქვეყნა (1849—51). ფრანგულად თარგმნა და 1849—58 შვიდ ტომად დაბეჭდა „ქართლის ცხოვრება“, ვახუშტი ბაგრატიონის „ისტორიის“ გეოგრ. ნაწილი და სხვ. 1861 გამოაქვეყნა საბუთები რუსეთ-საქართველო ურთიერთობის შესახებ. ბ-ს 200-ზე მეტ ნაშრომში თავმოყრილია დიდძალი კრიტიკულად შემოწმებული მასალა. მან გაამდიდრა ქართ. ისტორიოგრაფია, გააფართოვა მისი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა, წინ წასწია ქართ. ნუმიზმატიკის, სფრაგისტიკის, ეპიგრაფიკისა და სხვა დამხმარე დარგების შესწავლა, წამოჭრა და დაამუშავა შუასაუკ. საქართველო ისტორიის მრავალი საკითხი, სცადა დაეწერა საქართველო ისტორიის კურსი.

ბ-ს არქივი და მის მიერ შეკრებილი ქართ. ხელნაწერები დაცულია პეტერბ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტში.

ლიტ.: მარი ფელისიტი ბროსე, ბიბლიოლოგრაფია (ბიოგრაფიული ნა-

რკვევები და შრომების სისტემატური ბიბლიოგრაფია), გამოცემული ე. ზოშტარია-ბროსეს და ს. ანდრეის მიერ, თბ., 1999 (ქართ. და ფრანგ. ენებზე).

ბ. იოსავა.

ბრუნება, სახელთა ფორმაცვალება, რ-ის დროსაც იცვლება სიტყვის მხოლოდ გრამატიკული მნიშვნელობა, ლექსიკური მნიშვნელობა კი უცვლელი რჩება.

ბ. ხდება ბრუნვათა მიხედვით (იხ. ბრუნვა). თანამედროვე სალიტ. ქართულში გამოყოფენ 7 ძირითად ბრუნვას; ესენია: სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაობითი, მოქმედებითი, ვითარებითი, წოდებითი. ბრუნვის ფორმათა სისტემა ქმნის პარადიგმას. პარადიგმის წევრებს შორის ურთიერთმიმართების სახე განსაზღვრავს პარადიგმის მორფოლ. ტიპს.

ქართულში ბრუნვის ნიშნებსა და ფუძეში მიმდინარე ცვლილებები ფონეტიკ. ხასიათისაა. ტრადიციულად წარმოდგენილი ბ-ის ტიპების კლასიფიკაციაც ემყარება არა მორფოლოგიურ, არამედ ფონოლოგიურ კრიტერიუმს. სახელთა ბ., როგორც მორფოლ. პროცესი, ქართულში ერთია (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა). ამდენად, ბგერით ცვლილებათა გამო მიღებული სახეობების მორფოლ. ტიპებად მიჩნევა მიზანშეუწონელი ჩანს.

ბ-ის მორფოლ. პრინციპის მიხედვით, სახელი ორგვარია: სუბსტანტივი და ატრიბუტივი. სუბსტანტივი ცალკე მდგომი სახელია, რ-საც 7-წევრიანი (სრული) ბ-ის პარადიგმა აქვს. სუბსტანტივთა ბ-ის პროცესში ფონოლოგიური სხვაობის მიხედვით აჯგუფდებიან ბოლოზმოვნიანი და ბოლოთანზმოვნიანი სახელები; ბოლოზმოვნიანი სახელები, თავის მხრივ, ფუძეუკვეცელი ან ფუძეუკვეცადია. თანზმოვანფუძიანი სახელებიც, ფუძის ფონეტიკ. ცვლის მიხედვით, ფუძეუკვეცელი ან ფუძეუკვეცადია. ქართულში გვაქვს კუმშვად-კვეცადი სახელებიც (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა).

ატრიბუტივის (მსაზღვრელი სახელის) ბ-ის პარადიგმა, როდესაც მსაზღვრელი საზღვრულის წინ არის დასმული, რიგი თავისებურებებით გამოირჩევა: 1. თანზმოვან-ფუძიანი ატრიბუტივი წინადადებაში გვხვდება: ა) უნიშნოდ (ემთხვევა ფუძეს): „**მაღალ** სახლ-ს“, „**მაღალ** სახლ-ად“; ბ) -ი სუფიქსიანი ფორმით: „**მაღალ-ი** სახლი“, „**მაღალ-ი** სახლ-ის“; „**მაღალ-ი** სახლ-ით“; გ) -მა სუფიქსიანი ფორმით: „**მაღალ-მა** სახლ-მა“; დ) -ო სუფიქსიანი ფორმით: „**მაღალ-ო**

სახლ-ო“. 2. ხმოვანფუძიანი მსაზღვრელი უბრუნველია და ყველა ბრუნვაში სახელის ფუძეს ემთხვევა: „**კობტა** მდელი“; „**კობტა** მდელი-ო-ს“; „**კობტა** მდელი-ს“...“

ბრუნვათა სისტემების ანალიზისას, მორფოლ. ნიშანზე დაყრდნობით, გამოიყოფა კერძო სისტემები, რებიც რამდენიმე ჯგუფში ერთიანდებიან (პ. ფოტაძე): 1. საკუთარი სახელები (ოთხბრუნვიანი პარადიგმით); 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელები (ფუძემონაცვლეობის პრინციპი); 3. **რა** ნაცვალსახელი; 4. **ვინ** ნაცვალსახელი; 5. პირის ნაცვალსახელები და ა. შ. ამ კერძო შემთხვევებში არსებითია ის, რომ ყველგან ბ-ის ნაკლული პარადიგმა გვაქვს — აკლავ ესა თუ ის ბრუნვა, რ-თა კომპენსაციასაც ან ამავე პარადიგმაში წვერის საშუალებით ახდენს (**ვინ** ნაცვალსახელი ითავსებს სახელობითისა და მოთხრობითის ფუნქციებს), ანდა სხვა პარადიგმიდან სესხულობს (ჩვენებითი ნაცვალსახელთა სისტემიდან — **ეს (ის) იგი** ერთეულებს მესამე პირის ნაცვალსახელის ნომინატივის ფუნქციით, **ჩემ-კუთვნი**ლებითი ნაცვალსახელის ფუძეს პირველი პირის ნაცვალსახელის ნათ. ბრუნვის გადმოსაცემად და სხვ.). ყველა ეს კერძოობითი პარადიგმა ჩვენი ბ-ის III ტიპის (ნაკლული პარადიგმის მქონე სახე-
მიც. — იქ (ს)
ნათ. — —
მოქ. — იქ-ით, იქ-იდან
ვით. — იქ-ამდე

ლთა ჯგუფს).

ცალკე უნდა გამოიყოს ზმნის ატრიბუტივთა (ზმნისართთა) ბ., რ-იც ასევე ნაკლული პარადიგმათა წარმოდგენილი:

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დანახილვა. — ქველი, ტ. 1, თბ., 1950 (1998); შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980); სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბ., 1956; ფოტაძე პ., ბრუნვათა სისტემა ძველ ქართულში. — «მომხმეილველი», IV—V, თბ., 1968; ონიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები (სახელთა მორფოლოგია), თბ., 1989; შალვაშვილი ლ., პირისა და **ვინ** კითხვითი ნაცვალსახელთა ბრუნვის პარადიგმების ჩამოყალიბება ქართულში. — «საღმრთალო მაცნე ფილოლ. მეცნ. დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად», თბ., 1993; ჯორბენაძე ბ., ქართული ენის მორფოლოგია, თბ., 1995.

კ. გაბუნია.

ბრუნებადი სიტყვა, სიტყვა, რ-იც იბრუნვის. ბრუნებადად რომ

ჩაითვალოს, სიტყვას უნდა ჰქონდეს ორი ბრუნვის ფორმა მაინც.

ქართ. ენაში ბ. ს-ები ძირითადად სახელებია, მ. შ. სხვა ენებიდან ნა-სესხებიც. მაგ., სიტყვა „პალტო“ ქართულში რუსულიდანაა შემოსული, რუსულში კი — ფრანგულიდან. იგი არ იბრუნვის არც რუსულში და არც ფრანგულში, ქართულში კი გვაქვს: პალტო, პალტო-მ, პალტო-ს და ა. შ.

ქართ. ენაში ბრუნებადი შეიძლება იყოს არა მარტო სახელები, არამედ ფორმაუცვლელი სიტყვებიც და თვით პირიანი ზმნებიც კი: „**გა-ის** გავეყარე“, „**ვუის** შევეყარე“, „ერთი მაქვს სჯობს ათას **მქონდას**...“

ზმნისართებში დაპირისპირება „აქედან—აქამდე“ (შდრ.: „სახლიდან—სახლამდე“) გვავარაუდებინებს ბრუნვის არსებობას. ამდენად, ზმნისართიც შესაძლოა ჩაირთოს ბ. ს-თა ჯგუფში (ბ. ჯორბენაძე).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980).

ქ. დათუკიშვილი.

ბრუნვა, სახელის გრამატიკული კატეგორია, რ-იც განასხვავებს ერთი და იმავე ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე სიტყვებს ფორმალურ-გრამატიკული თვალსაზრისით.

ბ., როგორც გრამატიკ. კატეგორია, ერთსა და იმავე დროს მორფოლოგიურიცაა და სინტაქსურიც. როგორც დღეს — 0
დღე-ის (← * დღეს-ის)
—
დღე-იდან (← * დღეს-იდან
←* დღეს-ით-გან)
დღე-მდე (← * დღეს-მდე) (ბ. ჯორბენაძე).

მორფოლ. კატეგორიის, ბ-ს სიტყვის სტრუქტურაში მკაცრად განსაზღვრული ადგილი აქვს (იხ. რანგი). ბ-ის გამოხატველი ფორმანტი ქართულში სუფიქსია: იგი უშუალოდ დაერთვის ფუძეს (ან მრ. რიცხვის აღმნიშვნელ ბოლოსართის მოსდევს).

ყოველი ბ-ის ფორმა გამოხატავს ძირითად, ამოსავალ მნიშვნელობას, რ-იც ნიუანსობრივად იცვლება იმისდა მიხედვით, თუ რა მნიშვნელობის გამოხატველია ფუძე; ბ-ის ფორმის მნიშვნელობის ნიუანსურ სხვაობას განსაზღვრავს აგრეთვე წინადადებაში მასთან დაკავშირებული სხვა სიტყვაფორმის ლექსიკურ-გრამატიკ. მნიშვნელობა (შდრ.: „მეზობელ-ს ხატავს“ და „მეზობელ-ს უნატავს“).

სიტყვაფორმის ფუძის ლექსიკურ მნიშვნელობასთან ურთიერთობის სახე განსაზღვრავს ბ-ის მორფოლ. ფუნქციას, ხოლო სიტყვაფორმის

ურთიერთმიმართება წინადადების სხვა წევრებთან — ბ-ის სინტაქსურ ფუნქციას.

XVIII—XIX სს. ქართ. გრამატიკებში ბ-ების რაოდენობისა და ფორმების საკითხის შესახებ ერთნაირი აზრი არ იყო ჩამოყალიბებული, თუმცა ბ-ების რაოდენობა, ნაწილობრივ, XX ს-შიც საკამათოდ რჩებოდა. საქმე ეხება წოდებით ბრუნვას. თუ ერთი მოსაზრებით იგი სრულუფლებიანია და მისი ადგილი სხვა ბ-ებს შორისაა (ა. შანიძე), სხვა მოსაზრებით მისი ბრუნვად მიჩნევა შეუძლებელია (არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია).

თანამედროვე ქართულში (წოდებითის ჩათვლით) შვიდ ბ-ს გამოყოფენ. თითოეულს თავისი ნიშანი აქვს. ბ-ის ფორმები ქმნიან ჩამოყალიბებულ სისტემას:

სახელობითი ბრუნვა — **ი** (ხმოვანფუძიან სახელებთან — **ი**); მოთხრობითი ბრუნვა — **მა** (ხმოვანფუძიანებთან — **მ**); მიცემითი ბრუნვა — **ს**; ნათესაობითი ბრუნვა — **ის** (ფუძეუკვეცელ სახელებთან — **ს**, **სი**); მოქმედებითი ბრუნვა — **ით** (ფუძეუკვეცელ სახელებთან — **ით**); ვითარებითი ბრუნვა — **ად** (ხმოვანფუძიან სახელებთან — **დ**); წოდებითი ბრუნვა — **თ** (ხმოვანფუძიანებთან — **გ** ან **თ**). ა. შანიძე ამ „ძირითად“ 7 ბ-ს ადგილობით ბრუნვებსაც უმატებს.

ბ-თა შორის დაპირისპირება შესაძლოა პრივატული ოპოზიციის სახით იყოს წარმოდგენილი; მაგ., ძვ. ქართულში წრფელობითი ბრუნვა უნიშნობით უპირისპირდებოდა სხვა ბ-ებს (ა. შანიძე, ი. იმნაიშვილი). თანამედროვე ქართულში წრფელობითის ფუნქციები სახელობითა შეითავსა, თუმცა უნიშნოდ წარმოდგენილი ფორმა დღესაც იხმარება გარკვეულ სინტაქსურ კონსტრუქციებში (მაგ., ხმოვანფუძიანი მსაზღვრელი საზღვრულის ყველა ბ-ში ცვლილებისას: პატარა სახლი, პატარა სახლმა...; თანხმოვანფუძიანი მსაზღვრელი საზღვრულის მიც. და ვით. ბ-ებთან: დიდ სახლს, დიდ სახლად).

ძვ. ქართულისგან განსხვავებით, თანამედროვე სალიტ. ქართულში ზოგიერთი ბ-ის ნიშანი ფონეტიკურად გამარტივდა (მაგ., მოთხრობა — **მა** || **მ**).

ბ-ის ნიშანთა წარმომავლობა სხვადასხვაა: სახ. და მოთხრობ. ბ-ები აშკარად გვიანდ. წარმოებისა და ნაცვალსახელთაგან მომდინარეობენ: კაც იგი > *კაცი > კაცი (ა. შანიძე), კაც მან > კაცმან > კაცმა (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა).

ძვ. ქართულში ბ-თა ფუნქციონირების თავისებურებათა ანალიზის შედეგად გამოყოფენ უძველეს — ნათ.-მოქმ. [-ის, -ით (ოდ), -ინ, -ივ] ალომორფებით წარმოდგენილ და მიც.-მიმართულებით (-ას, -ად, -ან, -ავ) ალომორფებით წარმოდგენილ ბ-ებს (ვ. თოფურია, ე. ბაბუნაშვილი, თ. შარაძენიძე).

ბ-ის ნიშნის შეიძლება დაერთოს ემფატიკური ხმოვანი -ა; ნათესაობითსა და მოქმედებითში ხმოვან-ფუძიან უკვეცელ სახელებში ა-ს ენაცვლება -ი ხმოვანი (წყარო-ი, წყარო-თ-ი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980); მისივე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976; ბაბუნაშვილი ე., მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვების ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში. — კრ.: სახელის ბრუნვების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, ვ. თოფურიას რედ., თბ., 1956; თოფურია ვ., წოდებითი ბრუნვისათვის. — იქვე: შანიძე ა., წოდებითის ფორმის ადგილისათვის გრამატიკაში. — იქვე: შარაძენიძე ი., მოქმედებითი და მიმართულებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში. — იქვე: ცერცვაძე ი., ბრუნვათა საკითხი XVIII და XIX სს. ქართველ გრამატიკისათვის. — იქვე: იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნვა და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; თოფურია ვ., ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში. — იხ. მისი: შრომები, ტ. 3, თბ., 1979; ონიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები, თბ., 1989.

კ. გაბუნია.

ბრძანებითი მიმართვა, ზმნური მიმართვის ფორმა, რ-იც ემთხვევა აორისტის II პირის ფორმას, ოღონდ მისგან განსხვავდება ინტონაციურად — წარმოითქმის სპეციფიკურად მაღალი ტონით და ხმის ინტენსივობით [შდრ.: გააკეთე (უკვე) და გააკეთე!]; ეს ნიშნები და ამა თუ იმ მოქმედების შესრულებისაკენ მოწოდების ფუნქცია გამოარჩევს ბ. მ-ს სხვა ფორმებისაგან და, ამრიგად, იგი განასახიერებს ე. წ. ბრძანებით კილოს (იხ. კილო), რ-იც უპირისპირდება თხრობითსა და კავშირებით კილოებს. ბ. მ., ჩვეულებრივ, პუნქტუაციურად ფორმდება მახილის ნიშნით (მაგ.: „მეგობრებო, წინ, წინ გასწით!“ ი. ვედ.).

ბრძანებითი ფორმის ადგილი ზმნის სხვა პირიან ფორმებს შორის განისაზღვრება თვით ამ კილოური კატეგორიის ფართო და ვიწრო გაგებით. სპეციალისტთა დიდი ნაწილის აზრით, ბრძანების სემანტიკის გადმოცემა სამივე პირს შეუძლია, და არა მხოლოდ II პირს; I და III პირის ზმნები საამისოდ II კავშირებითის ფორმებს იშველიებენ, ოღონდ I პირის ზმნას მხო-

ლოდ მრავლობითის ფორმები აქვს (წეროს/წერონ, მაგრამ: ვწერთ!); ამავე (ფართო) თვალსაზრისის მიხედვით (ა. შანიძე), გამოიყოფა ე. წ. უკუთქმითი, ანუ აკრძალვითი ბრძანებითი ფორმები, რ-ებიც უარყოფითი ნუ და არ ნაწილაკების დართვით იშველიებენ სხვა კილოურ ფორმებს: თხრობითისას — ნუ + აწყო/მყოფადი (ნუ წერ/დაწერ!) და კავშირებითისას — არ + მეორე კავშირებითი (არ + წერო/დაწერო!).

მეორე (ვიწრო) თვალსაზრისის მიხედვით (ქ. ლომთათიძე), ბრძანებითი ოდენ მიმართვის ფორმა (როგორც დიალოგური მეტყველების სპეციფიკური მახასიათებელი) და ამიტომ იგი მხოლოდ მეორე პირის კუთვნილებაა. ამ ფორმით მოქმედი თანამოსაუბრეს მოუწოდებს — სთხოვს ან უბრძანებს — შესარულოს ესა თუ ის მოქმედება. ამიტომ ამ თვალსაზრისისათვის მოუღებელია უკუთქმითი (აკრძალვითი) ბრძანება, რ-იც მოქმედების შესრულებლობისკენ მოუწოდებს თანამოსაუბრეს.

ბრძანებითის, როგორც მიმართვის ფორმის, სასარგებლოდ მეტყველებს სპეციფ. ინტონაციის გავლენით II პირის ფორმებში ბოლო მარცვლის მოკვეცა ზეპირ მეტყველებაში: მოიტან(ე), ადე(ქი), დაჯე(ქი), მოიცა(დე), გაიქე(ცი), მომე(ცი), წამო(დი), შეხე(დე), გასწი(ე), დაჰკა(რი), დადე(ვი), გეთაყვა(ნე), გენაცვა(ლე) და მისთ. [ანალოგიური პროცესისათვის შდრ.: სახელური მიმართვის შემოკლებული ფორმები: ქა(ლო), გო(გო), ბიძი(ა), დედი(ლო), მამი(ლო), ბაბუ(ა) და მისთ.].

თანამედროვე ქართულში ერთადერთი ბრძანებითის ფორმა, რ-იც არ ემთხვევა აორისტისას, არის -დი (შდრ.: მოხვედი და მოდი, წახვედი და წადი); იგი მიღებული ჩანს ვედ ზმნის ფონეტიკ. ცვლილების შედეგად (მოვედი > მოედი > მოდი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980); ერთელიშვილი ფ., რატომ იყენებს მეორე ბრძანებითი წყვეტილის ფუძეს? — „თსუ შრომები“, 1956, ტ. 61; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; ლომთათიძე ქ., ბრძანებითი კილოს შესახებ. — „იკვწ“, XX—XXI, თბ., 1995; აფრიდონიშვილი შ., ბრძანებითი, როგორც მიმართვის ზმნური ფორმა. — „საენათმეცნიერო ძიებანი“, IV, თბ., 1995.

შ. აფრიდონიძე.

ბრძანებითი წინადადება, წინადადება, რ-იც გამოხატავს მოქმედების ნება-სურვილს, ბრძანებას (იხ. ბრძანებითი მიმართვა). ბ. წ.

შეიცავს ზმნის ბრძანებითი კილოს (იხ. კილო) ფორმას, რ-ითაც გადმოიცემა კატეგორიული ბრძანება (აილე ფარ-ხმალი!“, გ. შატბ.), მოწოდება-წაქეზება, გაფრთხილება, თხოვნა-ვედრება... („ხელში გეჭიროს სიმართლის თასი, მასში მტყვნები გრძნობის ჩასწურე!“, გ. ტაბ.; „ღმერთო, არ მისცე ყვავილი ზიანი!“, ვაჟა-ფშავე, „არ დაიდარლო, დედაო, ნუ მიეცემი სევდასა“, გ. ლეონ.; „ნუ გამხდი ნაცარქექიად, ნუ დამსვამ ცივსა კერასა“, ა. წერ.). ბ. წ-ს ახასიათებს სპეციფიკური ინტონაცია, რ-იც რამდენადმე იცვლება გადმოსაცემი შინაარსის შესაბამისად. მაგ., კატეგორიული ბრძანება გადმოიცემა მაღალი ტონით („აინთე ცეცხლით გული, მტერსა დაეცი მეხად!“, ი. ჭავჭავაძე), არაკატეგორიული კი (თხოვნა, რჩევა-დარიგება, ვედრება...) — შედარებით დაბალი ტონით („შრომა აილე მახვილად და მოთმინება ფარადა“, ა. წერ.). ბ. წ. არის მტკიცების მიხედვით წართქმითი და უკუთქმითი. წართქმითი ბ. წ. გვიჩვენებს, რომ მოქმედი მოქმედების შესრულებას მოითხოვს („მოჰმადლე ქართველს ქართვლის ნდობა და სიყვარული და აღუდგინე მშვენიერი ესე მამული“, ი. ჭავჭავაძე), უკუთქმითი ბ. წ. კი მოქმედების შესრულებას კრძალავს („ნუ აილე სხვაზე მახვილს, ნურც უარყოფ შენსა ფარსა“, ა. წერ.). ბ. წ-ში ნაირგვარი სტილურ-ექსპრესიული მნიშვნელობის გამოსახატავად გამოყენებულია ლექსიკური საშუალებები, დამხმარე სიტყვები, ნაწილაკები („აბა, თავი მოიყარეთ სწავლისათვის თავის დროზე“, რ. ერისთ.). ბ. წ-ში ზმნის ფორმა ზოგჯერ შეკვეცილია („გამო, შეითამაშე“). ბ. წ. შეიძლება უშემასმენლოც იყოს („აბა, როზეგები!“).

ლიტ. იხ. სტატიასთან თხრობითი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

ბრძანებები, ორი წყვილი სასვენი ნიშანი, რ-იც შედგება მიმართულებით განსხვავებული ქვედა და ზედა წყვილი მძიმისაგან („“) ან ერთმანეთის შემხვედრი ორი წყვილი კუთხოვანი ნიშნისაგან (« »).

ბ. იხმარება: 1. სხვისი ნათქვამის, ციტატის მოყვანისას ან ამა თუ იმ საყოფაცხოვრებო, საგაჭრო და კულტ. ობიექტების (კინო-თეატრების, სასტუმროს, გემების...), ჟურნალ-გაზეთების, ალმანახის... ლიტერატურული, მუსიკალური და მისთ. ნაწარმოებების სახელწოდება-სათაურის დასახელებისას: „ყაყაჩოს გვერდს ვერ აუვლი“, „სხვა საქართველო სად არი?“ „აქ დაიბა-

გ. ბურჭულაძე.

და «სულიკო»¹; „მზისკენ გაფრინდა «მერანი»“ (ა. კალანდ.); 2. ტექსტში სიტყვის ან მისი ნაწილის გამოსაყოფად: „ასეთნაირად დაგნამცეცდით, რომ დიდი სიტყვა «მამულიც» გავანამცეცეთ“ (ი. ჭავჭავ.); 3. უცხოური სიტყვის ფონეტიკურ თავისებურებათა დედაენის ასოებით (ერთგვარი დამახინჯებითაც) გადმოსაცემად: „ამ შემთხვევაში... მუშაობს... გრძნობა «კლიაუზნიკობისა»... «კლიაუზნი» ხალხნი ვართ და რა ვქნათ“ (ვაჟა-ფშავე.); 4. ირონიული შეფასების გამოსახატავად: „ჩვენი «უშიშარი გმირები» კისრისტეხით გარბოდნენ იქიდან“². ირონიულად ნახმარ სიტყვასა თუ გამოთქმას ხშირად უძღვის სიტყვათშეხამება „ეგრეთ წოდებული“ (შემოკლებით — ე. წ.): „ამისთანა საქმე მოსდის... ერთს მოძღვრებასაც, რიც ეგრეთ წოდებულ «დედათა უფლების საქმეს» შეეხება“ (ი. ჭავჭავ.).

ზოგჯერ, განსაკუთრებით უფროსი თაობის მეტყველებაში, ტერმინი „ბრჭყალები“ მოიხსენიება „წინ-წკლებადაც“.

შ. აფრიდონიძე.

ბურჭულაძე გენადი თორნიკეს ძე (11. IV. 1940, ოზურგეთი, — 15. V. 2006, თბილისი), ენათმეცნიერი, დალესტნურ და ქართველურ ენათა სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1981), პროფესორი (1988). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის კავკ. ენათა განყოფილება (1963) და ასპირანტურა „კავკასიური ენების“ სპეციალობით (1967). 1968-იდან ეწეოდა პედ. საქმიანობას საქართვე. სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელში როგორც უფრ. მასწავლებელი, დოცენტი, პროფესორი. 1992—2005 იყო ცხინვალის სახელმწიფო უნი-ტის პრორექტორი სამეცნ. დარგში. 1999-იდან გარდაცვალებამდე კითხულობდა ლექციებს თსუ ფილოლ. ფაკულტეტის კავკ. ენათა განყ-ბაზე.

1976-იდან მუშაობდა არნ. ჩიქო-ბავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტში უფრ. და წამყვანი მეცნ. თანამშრომლის თანამდებობაზე. 1998-იდან გარდაცვალებამდე იყო ინ-ტის მთავარი მეცნ. თანამშრომელი. 1996-იდან თანამშრომლობდა ქართ. ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის სახ. მთავარ

სამეცნ. რედაქციასთან, მონაწილეობდა ენციკლოპედია „საქართველო“ II ტომის მომზადებაში.

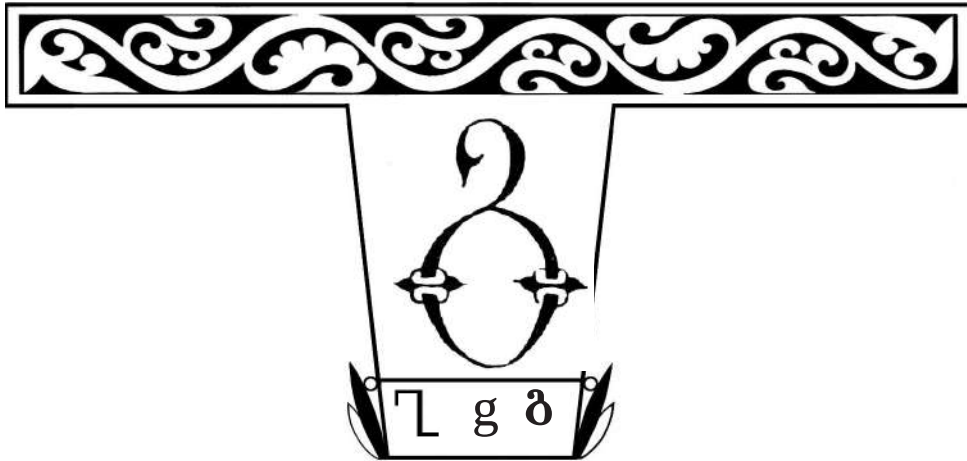
ბ-ის რამდენიმე მონოგრაფია და 300-ზე მეტი სამეცნ. სტატია მოიცავს დალ. და ქართველური ენათმეცნიერების მნიშვნელოვან საკითხებს. მისი სამი მონოგრაფია ეძღვნება ლაკური ენის სახელის, ზმნის სისტემისა და ისტორიის საკვანძო საკითხების კვლევას. 2005 წაშრომთა ციკლისათვის ლაკური ენის შესახებ მიენიჭა არნ. ჩიქო-ბავას სახ. პრემია.

სამეცნ. მიღწევათა პოპულარიზაციას, ცნობილ მეცნიერთა ღვაწლის წარმოჩენას ეძღვნება მისი წიგნები „შეიცან თავი შენი“ (2003) და „დიდ წინაპართა ნაკვალევზე“ (2005).

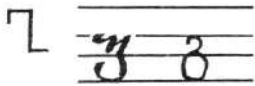
დაჯილდოებული იყო ღირსების ორდენით.

თბზ. ბრუნვათა შედგენილობისა და არსებით სახელთა ბრუნების პროცესების ძირითადი საკითხები ლაკურში, თბ., 1986; ლაკური ზმნა, თბ., 1987; ზმნური სიტყვაწარმოება ლაკურ ენაში, თბ., 1993; პირის დაბოლოებათა წარმომავლობა ლაკურში, თბ., 2002.

ვ. შენგელია.

გ, ქართ. ანბანის მესამე ასო. მისი სახელია „განი“; გრაფ. სიმბოლო ველარული მჟღერი ხშული ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴀ. მისი მოხაზულობა ურთიერთპერპენდიკულარული ხაზების კომბინაციაა, რ-იც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური ჟ მარჯვნივაა გადახრილი. მისი ქვედა ნაწილი რკალური ფორმისაა. მხედრულში იგი წრეს წარმოადგენს. ნუსხური და მხედრული ბ ოთხხაზოვანი სისტემის ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართულ სათვალავში აღნიშნავდა სამს (3), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანის რიგის მიხედვით) აღნიშნავს მესამეს. ციფრობრივი ნუმერაციის დროს გამოიყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის... განსასხვავებლად: მეათე პუნქტის გ მუხლი.

გაბაშვილი ტიმოთე (გ. 1764, ასტრახანი), მწერალი, საეკლესიო მოღვაწე, მეცნიერი, დიპლომატი, კარტოგრაფი. მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის სრულად აღდგენა ვერ ხერხდება. 1729-მდე დავითგარეჯის მონასტრის ბერი იყო, 30-იანი წლებიდან მოღვაწეობდა იმერეთში, სადაც ქუთათელ მთავარეპისკოპოსად აკურთხეს. აქ იგი აქტიურად ჩაება სახელმწიფოებრივსა და საეკლ. საქმიანობაში და მეფე ალექსანდრე V-ის დიდი ნდობა დაიმსახურა. 1738 მეფემ ბ. შანშე ერისთავთან ერთად რუსეთის იმპერატორთან გაგზავნა ოსმალეების წინააღმდეგ

დახმარების სათხოვნელად. ბ-მა, თხოვნის წერილთან ერთად, მოსკოვში ჩაიტანა თავისივე შედგენილი დას. საქართვე. რუკა, რ-საც სამხედრო დანიშნულებაც ჰქონდა: მასზე დეტალურად იყო ასახული რელიეფი, წიაღისეული სიმდიდრეები, ისტ. ძეგლები და ციხესიმაგრეები, სამხედრო დანიშნულების ობიექტები. იმპერატორმა, ირანთან ურთიერთობის გაუარესების შიშით, ალექსანდრეს გეგმებს მხარი არ დაუჭირა და ელჩებს რუსეთის დატოვება მოსთხოვა. 1740 საქართველოში მომავალი ბ. ჩრდ. კავკასიაში ჩერქეზეზმა დაატყვევეს. 6 თვის შემდეგ გაიპარა და იმერეთში დაბრუნდა. 1743—47 იგი ისევ ქუთათელი მთავარეპისკოპოსის წოდებას ატარებდა, თუმცა ამ დროისათვის ეს ეპარქია გაუქმებული იყო. ოსმ. აგრესიის გაძლიერების გამო რუს. ორიენტაციის მქონე ბ. იძულებული გახდა ქართლში გადასულიყო (1749), სადაც თანამოაზრედ ანტონ I ეგულებოდა. 1753 იგი ქართლის მთავარეპისკოპოსი გახდა და აქტიურად ჩაება ერეკლე II-ისა და ანტონ I-ის სახელმწიფოებრივსა და კულტ.-საგანმან. საქმიანობაში. მათი დიდი ხელშეწყობით 1755—59 იმოგზაურა კონსტანტინოპოლში, ათონსა და იერუსალიმში არა მარტო საეკლესიო, არამედ პოლიტიკური მიზნებითაც. 1759 ბ. ქართლში დაბრუნდა, საიდანაც ანტონ I უკვე გაძევებული იყო, ხოლო მის თანამოაზრეებს სასტიკად უსწორდებოდა ზაქარია გაბაშვილი. ამან აიძულა ტიმოთე ქართლს გასცლოდა და ყიზლარში წასულიყო, საიდანაც 1762, რუს. მთავრობის ნებართვით, საცხოვრებლად ასტრახანს ჩავიდა, გარდაიცვალა იქვე. დასაფლავებულია

ლია ასტრახანის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარში.

ბ-ის შრომები გაერთიანებულია ავტოგრაფულ კრებულში, რ-საც მისი შემდეგდროინდელი მოღვაწენი „ტიმოთიანს“ უწოდებენ. მასში შეტანილი თხზულებები ანტი-მაჰმადიანური სულისკვეთებითაა გამსჭვალული. ისტ.-პოლემიკური შინაარსის თხზულება — „მარწყუხი“ სასწავლო მიზნითაა დაწერილი და ანტონ I-ის სასწ.-საგანმან. გეგმის ნაწილია. ბ. მხოლოდ პრაქტ. საქმიანობით როლი იყო ანტონ I-თან დაკავშირებული. მას, როგორც ღვთისმეტყველებასა და ფილოსოფიაში დიდად განსწავლულ მღვდელმთავარს, ანტონ I თავის თხზულებებს აძლევდა განსახილველად და შესაფასებლად. ბ-მა ანტონ I-ის „სპეკალს“ დაურთო შესავალი, ხოლო „მზამეტყველებას“ — ბოლოსიტყვაობა.

ბ-ის მოგზაურობა აღწერილია მის სამოგზაურო-მემუარული ჟანრის თხზულებაში „მიმოსლვა“ (სათაურით „მოხილუა წმიდათა და სხუათა აღმოსავლეთისა ადგილთა“ — გამოსცა პ. იოსელიანმა 1852). ეს არის პირველი ნაშრომი, რ-მაც სათავე დაუდო საზღვარგარეთ არსებული ქართ. კულტურის კერების მეცნ. შესწავლას. თხზულება მნიშვნელოვანია გეოგრ. მეცნიერებისთვისაც. იგი განსაკუთრებით საინტერესოა ენის თვალსაზრისით. ბ., როგორც განსწავლული მწიგნობარი, კარგად ფლობდა ძვ. ქართ. ენას და თავის თხზულებას ძირითადად არქაული ენით წერდა, მაგრამ იმდროინდელი სამწერლობო ენის გავლენით, რ-საც სიჭრელე და გრამატი. ფორმების ნაირგვარობა ახასიათებდა, ყოველთვის ვერ

იცავდა ძვ. ქართ. მორფოლ. და სინტაქსის წესებს და მათ ცვლიდა ახ. ქართ. წესებით ან ხელოვნური, ფსევდოარქაული ფორმებით. ამიტომ „მიმოსლვაში“ ერთმანეთის გვერდით იხმარება არქაული, ახალი და ხელოვნური სიტყვაწარმოების ნიმუშები. თხზულების ენას ორთოგრაფიული სიტყვლეც ახასიათებს. დიდი ნაირგვარობაა ტოპონიმების დაწერილობაშიც.

„მიმოსლვა“ საინტერესოა სტილთა გამოყენების თვალსაზრისითაც. ბ. თავის თხზულებებში, როგორც ანტონ I-ის თანამზრახველი და თანამოღვაწე, პრაქტიკულად ხორცს ასხამდა სტილთა თეორიას (იხ. სამი სტილის თეორია). ამის დასტურია „მიმოსლვაში“ სხვადასხვა სტილის გამოყენების შემთხვევები: მოგზაურობა საკმაოდ მარტივი ენითაა გადმოცემული, მაგრამ, როდესაც ავტორი მსჯელობს მაღალი მატერიალების ან განყენებული თემების შესახებ, მიმართავს ლირიკულ წილსვლებს და ა.შ., მარტივი თხრობა იცვლება მძიმე ენით — არქაული ან ფსევდო-არქაული გრამატიკით. ფორმებითა და ლექსიკით, მოუქნელი და ხელოვნურად გაართულებული სინტაქსით, მაღალფარდოვანი და ბუნდოვანი სტილით.

თხზ. მიმოსლვა, ელ. მეტრეველის გამოცემა, თბ., 1956.

ლიტ. კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1951; ბურჯანაძე შ., ლიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკა როგორც ფეოდალური საქართველოს ისტორიის პირველწყარო. — «ხელნაწერთა ინ-ტის მოამბე», 1959, ტ. 1.

ლ. კიკნაძე.

გაბრიელ პატარაი, X ს. ქართველი კალიგრაფი. მოღვაწეობდა სამხრ. საქართველოში. საეპიტოფო, შესაძლოა, პარხალში. ცნობილია მის მიერ გადაწერილი რამდენიმე წიგნი: ა) პარხლის მრავალთავი (ხელნაწ. ინ-ტი, A—95), ხელნაწერი (1310 გვერდი, ზომა 45,5X34 სმ), რ-შიც შესულია ქართ. მწერლობის უძველესი ძეგლების — შუშანიკისა და აბო თბილელის მარტივობათა ტექსტები. კრებული ნაწერია ყავისფერი მეღვინით, ორ სვეტად, ლამაზი, მკაფიო ნუსხურით; ასოები მსხვილია, სამკაულები არა აქვს. საზედო ასოების უმეტესობა შესრულებულია მეღვინით, ნაწილი — სინგურით. XVI ს-ში კრებული ჯერ კიდევ პარხლის მონასტერს ეკუთვნოდა, XVII ს-ში კი თურქეთიდან გამოიხსნა და განაახლა დადიანის ასულმა, დედოფალთედოფალმა მარიაჰმა; ბ)

პარხლის ოთხთავი (ხელნაწ. ინ-ტი, S—4927); გ) საკითხავი და სიტყვები წმ. მამათა (იქვე, A—144). წიგნი ძლიერ დაზიანებულია; შესრულებულია სინგურით, ზოგი ასოს მონახულობა ოდნავ ორნამენტულია, თუმცა მთლიანად ხელნაწერის მართულობა ზომიერია. ბ. პ. თავისი დროის კალიგრაფიული ხელოვნების დიდოსტატია.

ლიტ. ბერიძე ვ., ძველი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967.

ნ. გიომილი.

გაგაცოხილი წინადადება, მარტივი წინადადება, რ-შიც მთავარ წევრებთან ერთად არის ერთი ან ერთზე მეტი მეორეხარისხოვანი (არამთავარი) წევრი („სამშობლოს ცასა ბნელად გაშლილი მწუხრის ზეწარი გადაეფარა“, ი. ჭავჭავაძე). მეორეხარისხოვანი წევრები შეიძლება დაუკავშირდნენ ერთ მთავარ წევრს („გათენებისას ჭიუხში შურთხმა დარეკა ზარიო“, ვაჟა-ფშაველას) ან სხვადასხვას („ახალ მოსავალს მარანი ხვდება ღვინობისთვეში ძველისძველ ღვინით“, ლ. ასათ.). ერთნაირი სინტაქსური ფუნქციის მქონე მეორეხარისხოვანი წევრები, ჩვეულებრივ, სინტაქსურ წევრებს ქმნიან სხვადასხვა მთავარ წევრთან („მაისის წვიმამ დაწურა ლაყვარლის იაგუნდები“, გ. ლეონ.). მეორეხარისხოვანი წევრები შეიძლება ახლდეს მთავარ წევრს („მსუბუქი ბურუსი მწვანე ველს თეთრად გადაეფარა“, თ. დონჟი.); მთავარ წევრთან დაკავშირებულ მეორეხარისხოვან წევრს, თავის მხრივ, შეიძლება ახლდეს დამოკიდებული წევრი, ანუ დამოკიდებულის დამოკიდებული და ა. შ. და ერთ მთავარ წევრთან იყოს ერთმანეთთან ცალმხრივი დაქვემდებარებით (იხ. დაქვემდებარება) შეკავშირებული მეორეხარისხოვან წევრთა ჯგუფი, რიც ამ მთავარი წევრის შემადგენელს ქმნის („მთებში დამდნარი თოვლის წყლებით აზვირთებული ალაზნის ველს სარტყელივით გასდევდა“, თ. დონჟი.). ამ წინადადებაში ქვემდებარის („ალაზანი“) შემადგენელია „მთებში დამდნარი თოვლის წყლებით აზვირთებული“. თუ ყველა მთავარ წევრთან მეორეხარისხოვან წევრთა ჯგუფებია შეკავშირებული, მაშინ გავრცობილი წინადადება საკმაოდ ვრცელია („გაზაფხულის ნაზი სურნელებით დაინანთებული მიწის ღრმა სუნთქვა ტკბილად უერთდებოდა ცადაფრენილი ტოროლას უსაზღვრო ღვნას“, თ. დონჟი.).

ლიტ. კიკნაძე ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; დავითიანი ა., ქართული

ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

გაიოზ რამქორი (1746, სოფ. მაღარო, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი, — 20. II. 1821, ასტრახანი), საეკლესიო და სახელმწიფო მოღვაწე, მეცნიერი, ფილოლოგი, მთარგმნელი, პედაგოგი, დიპლომატი. მისი წარმომავლობა და გვარი საბოლოოდ დადგენილი არ არის, ზოგი მას ბარათაშვილად მიიჩნევს, ზოგი — თავაიშვილად, ზოგიც — ვაგოშაშვილად. თავად ყველგან ხელს აწერს სახელმთხელოებით ან წარმომადგენლობით: გაიოზ რექტორი, გაიოზ მოზდოკელი და სხვ. იგი ანტონ I-ს 1763 აუყვანია მოწოდვად. 1765 დაამთავრა თბილ. სემინარია და ბერად აღიკვეცა. 1772 ახლდა პეტერბურგში საგანგებო მისიით წარგზავნილ ანტონ I-ს. პეტერბურგში ალექსანდრე ნეველის სემინარიაში დაუწყია რუს. ენის შესწავლა. სწავლობდა აგრეთვე ბერძნ. და ლათ. ენებს. ბ. რ. დარჩა რუსეთში და სწავლა განაგრძო მოსკ. სლავურ-ბერძნ.-ლათ. აკადემიაში (დაამთავრა 1778). სწავლასთან ერთად ეწეოდა შემოქმედებით საქმიანობას: თარგმნიდა ბერძნულიდან და რუსულიდან როგორც სას., ისე საერო, სამეცნ. და დიდაქტ. ხასიათის თხზულებებს, წერდა ორიგინ. ნაშრომებს. 1778 ერეკლე II-მ ბ. რ. გამოიწვია თბილისში, სადაც მან დააარსა რუს. სკოლა ქართველებსათვის; ერთხანს ხელმძღვანელობდა თბილ. სემინარიას. 1779 აკურთხეს მღვდელ-მონაზვნად. 1780 გაიწვიეს რუსეთში, სადაც მიიღო ილუმენობა. 1782 კვლავ დაბრუნდა საქართველოში, ამჯერად რუსეთის მთავრობის დავალებით ერეკლე II-თან მოსალაპარაკებლად. ამავე წელს, 28 მაისს, თელავში გაიხსნა სას. სემინარია, რის პირველი რექტორი და მისი დაარსების ერთ-ერთი ორგანიზატორი იყო. იგი სწორედ თელავის სემინარიის რექტორის სახელითაა ცნობილი.

ბ. რ. პრაქტიკულად მხოლოდ ერთ წელს იყო თელავის სემინარიის რექტორი. ამ პერიოდში მან რუსულიდან თარგმნა სახელმწ. და სასწ. დაწესებულებათა „წესდება“, ანუ „საზოგადო რელამენტები, ესე იგი არს კანონი ანუ რიგი“, რიც საფუძვლად დაუდო სემინარიის „ტიპიკონს“. სემინარიისათვის საჭირო სახელმძღვანელოებსაც თვითონ თარგმნიდა. 1783 დაუწყია შარლ როლენის თერთმეტტომეული „ძველი ისტორიის“ თარგმნა, რაც შე-

მდეგ სხვებს გაუგრძელებიათ. მისი ხელმძღვანელობით იმართებოდა პაექრობები მეცნ. საკითხებზე, ეწყობოდა მოსწავლეთა საჯარო გამოცდები, სემინარიელთა მუშაობის შემაჯამებელი სხდომები. სემინარიის გახსნის წლისთავზე საგრამატიკო თემისადმი მიძღვნილ საზეიმო საჯარო დისპუტზე მან წარმოთქვა თავისი ცნობილი „სიტყუა საღრამატიკო“.

საეკლ., სახელმწ. და საზ. საქმიანობაში ბ. რ. საკმაოდ დიდ ფიგურად აქცია. მას მიანდეს ერეკლე II-ის შვილიშვილის, შემდეგ იმერეთის მეფის, სოლომონ II-ის აღზრდა. ერეკლე II-მ ბ. რ. დაინიშნა იმ კომისიის წევრად, რ-მაც ქ. გეორგიევსკში დადო ცნობილი ტრაქტატი რუსეთთან (1783).

1784 ბ. რ. არქიმანდრიტად აკურთხეს პეტერბურგში. ამ დროიდან იგი სამუდამოდ დარჩა რუსეთში. 1785—89 ცხოვრობდა ქ. კრემენჩუგში, ეწეოდა ნაყოფიერ ლიტ. საქმიანობას: თარგმნიდა და წერდა ორიგინ. ნაშრომებს. აქ დაწერა მან „ქართული ღრამმატიკა“ (1789), აგრეთვე მეორე გრამატიკ. ნაშრომიც — „Карталинская грамматика“ — ქართ. ენის პირველი გრამატიკა რუს. ენაზე. შემორჩენილი ავტოგრაფი ნაკლულია. ჭვირნიშნის მიხედვით, ნაშრომი შესრულებულია 1784-ის შემდეგ [ერთ-ერთ ნაშრომს, რ-იც გრამატიკასთან ერთადაა შემონახული, ბ. რ-ის ხელით აწერია: „ვიწყე მაისს 20, წელსა ჩღუზ (1787). კრემენჩუგს, გაიოს“].

1794-იდან იწყება ბ. რ-ის მოღვაწეობა მოზდოკში. მას მიენდო ოსებში ქრისტიანობის გამავრცელებელი კომისიის საქმიანობის ხელმძღვანელობა. თავიდანვე ბ. რ-მა მთავარი ყურადღება სკოლას მიაქცია. მან სლავური ანბანის საფუძველზე შეადგინა ოსური ანბანი და გადათარგმნა „პირველ-დაწყებითი საქრისტიანო მოძღვრება“, რ-იც დაიბეჭდა მოსკოვში (1798) სლავურ-ოსურად და პირველ ოსურ წიგნად ითვლება (ო. თედევა, ს. ბულიჩი).

1796—1801 ბ. რ-ის ინიციატივითა და ხარჯით მოზდოკში დაარსდა ქართ. სტამბა. აქ დაიბეჭდა (1797) მისი „ანბანი, ლოცვანი, მოკლე საქრისტიანო სწავლა“, რ-ის 600 ეგზ., მთავარმართებელ ციციანოვის თხოვნით, ბ. რ-ს თბილისში გამოუგზავნია. 1799—1808 ბ. რ. სარატოვისა და პენზის ეპარქიების ეპისკოპოსი იყო, 1808-იდან

გარდაცვალებამდე — ასტრახანისა და სტავროპოლის მთავარეპისკოპოსი. დაკრძალულია ასტრახანში, საკრებულო ტაძარში.

ბ. რ-ის თარგმანებისა და ორიგინ. ნაშრომთა რიცხვი, მის თანამედროვეთა ცნობით, ოთხასს აღწევდა; ჩვენთვის ცნობილია შედარებით მცირე ნაწილი.

ბ. რ-ის გრამატიკ. ხასიათის სამი ნაშრომიდან ქრონოლოგიურად პირველია ზოგადთეორიული ხასიათის ნაშრომი „სიტყუა საღრამატიკო“ (1783), რ-იც ორი ნაწილისაგან შედგება. ერთი ნაწილი — „მოკლედ ცხადყოფისათვის საღრამატიკოთა პაზრთა სარგებლობისა“ — მოხსენებად წაუკითხავს თელავის სემინარიაში გამართულ დისპუტზე. მეორე ნაწილი — „დადებულება საღრამატიკო საზოგადოელსა პაექრობისათვის“ საჯარო დისპუტის თეზისებია, რ-თა მიხედვითაც ჩატარებულა პაექრობა თელავის სემინარიაში და შეუმოწმებიათ სემინარიელთა მომზადების დონე გრამატიკაში. ნაშრომის ორსავე ნაწილში ავტორი თანმიმდევრულად განიხილავს ფონეტიკის, მორფოლ. და სინტაქსის ზოგადთეორიულ საკითხებს და ხაზს უსვამს გრამატიკის საყოველთაო მნიშვნელობას, რომ იგი „დასაბამად ყოველთა ცნობათა დაუდვისთ ბრძენთა, ვითარცა კარი ყოვლისა სიტყვრებითისა ცნობისა“.

ბ. რ-ის „ქართული ღრამმატიკა“ ქართ. ენაზე დაბეჭდილი გრამატიკის პირველი სახელმძღვანელოა, რომლის 630 ეგზ. 1804 ბ. რ-ს თბილ. კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის ქართ. ანბანთან ერთად გამოუგზავნია. XIX ს. I მეოთხედში ქართვ. ახალგაზრდობა ამ წიგნით სწავლობდა მშობლიური ენის გრამატიკას.

ჩვენამდე მოღწეულია ქართ. გრამატიკის როგორც ნაბეჭდი ეგზემპლარები, ისე ავტოგრაფი. წიგნი მომცრო ფორმატისაა, შეიცავს 143 გვერდს. ტექსტის ძირითადი ნაწილი დაბეჭდილია ძირსური შრიფტით, მხედრულით აწყობილია მეტწილად შენიშვნები. შედგება შესავლისა და სამი ნაწილისაგან. შესავალში განმარტებულია გრამატიკის რაობა და გამოყოფილია მისი ძირითადი შემადგენელი ნაწილები: წიგნი (ასო), მარცხალი, ლექსი (სიტყვა) და სიტყუა (წინადადება). შესავალში ჩამოთვლილია მეტყველების ნაწილები: I ნაწილში — „თუს ვითარებითთა ცნობათა ნაწილთა სიტყვსა-

თა საზოგადოდ“ — მეტყველების ნაწილები დახასიათებულია მორფოლოგიისა და სიტყვაწარმოების თვალსაზრისით; II ნაწილი — „თუს სინტაქსისა ანუ აღნაქუსისა“ — ეხება სინტაქსს; III ნაწილი — „მართლკითხუსა (პროსოდიისა) და წერისათვის (ორთოგრაფიისა)“ — მოიცავს მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხებს.

ბ. რ-ის გრამატიკა ძირითადად შედგენილია ანტონ I-ის გრამატიკის (1767 წლის ვარიანტი) მიხედვით, მაგრამ, ამასთანავე, გამოირჩევა თავისი აღნაგობით, საინტერესო დაკვირვებებითა და ზოგი საკითხის ორიგინ. გაშუქებით. დაზუსტებული და უფრო მკაფიოდ ჩამოყალიბებულია გრამატიკ. ცნებები, შემოტანილია ახ. ტერმინები: „ორგმოვანი“ — დიფთონგის აღსანიშნავად, „ჰმა მარტივი“ კი ახალი ცნებაა, რ-საც იგი ხმარობს წინადადების განხილვისას. რამდენადმე სწორადაა გამოყოფილი ბრუნვის ნიშნები. ამ ნიშნებში არ არის შეტანილი -მიმართ-, -მდე-, -გამო-, -მეგრ თანდებულები, უკუგდებულია ორმაგი მრავლობითის ფორმები (-ებნი, -ებთ, -ებთა). ქართვ. გრამატიკოსთა შორის ბ. რ-მა პირველმა გამოყო სახელებში რიცხვითი სახელები, სხვაგვარად დააჯგუფა წარმოქმნილი სახელები, ნაცვალსახელები და სხვ.; ახლებურადაა დალაგებული უღვლილების ტიპებიც. გამოყოფილია ექვსი „უღლვა“ და მათ გასარჩევად ყურადღება ექცევა არა აწმყოს დაბოლოებებს, არამედ პირის ნიშნებს. მესამე პირის ნიშნები მიჩნეულია „მაპიროვნედაც“ (პირის ნიშანი) და „მამრავლადაც“ (მრ. რ-ის ნიშანი). შენიშნულია ზმნისწინთა ფუნქცია — ზმნით გამოხატულ მოქმედებამდგომარეობას უცვალის დრო და მათი მასაპექტებელი უნარიც. ზმნის ნატვრითი და პირობითი კილოს ფორმები გაერთიანებულია „ქუე-წყობილებითის“ სახელწოდებით. საინტერესოა დაკვირვებები ქართ. ენის სინტაქსის საკითხებზედაც. სინტაქსი მიჩნეულია გრამატიკის ნაწილად. არაერთი საყურადღებო შენიშვნაა გამოთქმული „უფლისა“ (S) და „ძიების“ (O) ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ, განსხვავებულია ორგვარი დამოკიდებულება სინტაქსურ წყვილთა შორის: შეთანხმება („ეთანხმების“) და მართვა („დაექსუის“). შენიშნულია, რომ წოდ. ბრუნვაში დასმული სახელი არასოდეს იქნება წინადადების წევრი. ასევე საინტერესო შენიშ-

ვნებია ორმაგი უარყოფის, ტმესისა და სხვათა შესახებ. ბ. რ-ის ქართ. გრამატიკა, რ-იც მოსწავლეთა ფართო წრისათვის იყო გამიზნული, დაწერილია მარტივად და გასაგებად.

„Карталинская грамматика“ ბ. რ-ის „ქართული ღრამმატიკის“ მიხედვით არის დაწერილი, მაგრამ დამოუკიდებელი ნაშრომია, უფრო შეკვეცილი და გამარტივებული. ავტორი ცდილობს რუს მკითხველს მიაწოდოს მხოლოდ აუცილებელი ცნობები ქართ. ენის გრამატიკაზე. მეტყველების ნაწილთა და გრამატიკაზე. კატეგორიათა დეფინიციები მეტწილად უკუგდებულია, „მდედართა“ ანუ გრამატიკაზე. კატეგორიათა სახეების რაოდენობა შემცირებულია. სხვადასხვაგვარი თანამიმდევრობითაა დალაგებული მეტყველების ნაწილთა განმსაზღვრელი თავები, განსხვავებულია და დაჯგუფებული ზმნიშედეგი, კავშირები და შორისდებულები. ქართ. გრამატიკა. ტერმინები მოცემულია როგორც ქართულად, ასევე რუსულად ტრანსკრიფციითა და თარგმანით. ზოგი მათგანი განსხვავდება „ქართული ღრამმატიკის“ ტერმინოლოგიისაგან.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; დარჩია მ., გაიოზ რექტორი, თბ., 1972.

ე. ნიკოლაიშვილი.

ბაგოშაძე, სამეცნიერო ურთიერთობის ერთეული, აზრობრივად დასრულებული და მოცემული ენის სტრუქტურული მახასიათებლების მიხედვით გაფორმებული. ბ. შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც სამეცნიერო ერთეული (ნიშანი), რ-ის აღმნიშვნელი არის წინადადების ლექსიკურ-გრამატიკ. ინტონაციური სტრუქტურა, აღსანიშნავი კი — თვით სინამდვილის ფაქტი (იხ. ენობრივი ნიშანი). ბ. ორიენტირებულია მეტყველების პროცესში მონაწილე ინდივიდებზე, კონტექსტზე, სიტუაციაზე, მოლაპარაკეთა ფონურ ცოდნაზე და ა. შ., რის გამოც ფაქტობრივად ერთი და იმავე შინაარსის საფუძველზე შეიძლება აიგოს განსხვავებული ბ-ები („დღეს წვიმა მოდის, მე არ შემიძლია მოსვლა“, „წვიმის გამო ვერ მოვიდვარ“, „უამინდობა მაფერხებს“...).

ჩვეულებრივ, ბ-ს განმარტავენ როგორც კონკრ. მოლაპარაკის მიერ კონკრ. სიტუაციაში პაუზებს შორის აგებულ სამეცნიერო მონაკვეთს. იგი შეიძლება შედგებოდეს ერთი სიტყვისაგან (კითხვა, პასუხი), ერთი ან მეტი წინადად-

ბისაგან (იხ. ტექსტი). ბ. შეიძლება იყოს ცალკე ან შედიოდეს უფრო დიდ სამეცნიერო ერთეულში (დი-ალოგი, მონოლოგი).

ენათმეცნიერებაში ჯერ კიდევ არ არის ბოლომდე გადაჭრილი ბ-ის წინადადებისთან მიმართების საკითხი. მას განსაზღვრავენ როგორც წინადადებისაგან სხვადასხვა ნიშნით (სხვადასხვა თეორიათა მიხედვით — მოცულობით, სტრუქტურით, შინაარსით ან ფუნქციონირებით) განსხვავებულ ერთეულს.

მეტყველების ლინგვისტიკისა და სემანტიკური სინტაქსის განვითარების შედეგად გაჩნდა ტენდენცია, რომ ბ. წინადადებისათვის კი არ დაეპირისპირებინათ, არამედ თვით წინადადებაში განესხვავებინათ ორი მხარე: სტრუქტურულ-სემანტიკური სქემა (მოდელი) და ბ., ანუ როგორც წინადადების სიგნიფიკატი ენობრივი ნიშნის შინაარსობრივი მხარე, ენის ერთეული და დენოტატი (ობიექტთა კლასის გამომხატველი ვირტუალური რეფერენტი, მეტყველების ერთეული).

ლიტ.: დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, 1, თბ., 1973; კიზირია ა., მარტივი წინადადების ტიპები წვერთა შემადგენლობის მიხედვით და კომუნიკაციები, თბ., 1987; Пражский лингвистический кружок, пер. с чеш., М., 1967; Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972; Гак В. Г., Высказывание, Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ლ. კვანტალიანი.

ბაგოშაძე თამაზ ვალერიანის ძე (დ. 23. X. 1929, ქუთაისი), ენათმეცნიერი, აღმოსავლეთმცოდნე, საზოგადო მოღვაწე, საქართვე. მეცნ. აკადემიის პრეზიდენტი (2005-იდან). საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1974), სსრკ (ამჟამად რუსეთის) მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1984), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979), ამერიკის მეცნ. ნაციონალური აკად. უცხოელი წევრი (2006), ამერიკის ხელოვნებათა და მეცნ. აკად. უცხოელი წევრი (1978); ევროპის მეცნ. აკად. („აკადემია ევროპა“) ნამდვ. წევრი (2006), ბრიტანეთის აკად. (1980) და ავსტრიის მეცნ. აკად. (1983) უცხოელი წევრი, საქსონიის მეცნ. აკად. უცხოელი წევრი (1988); ამერიკის ლინგვისტური საზ-ბის საპატიო წევრი (1971), ევროპის ლინგვისტური საზ-ბის წევრი (1986—87 — პრეზიდენტი), ბონისა (1994) და ჩიკაგოს (1995) უნ-ტების საპატიო დოქტორი. ინ-დო-გერმ. საზ-ბის (გფრ) საპატიო წევრი (1984), ჟურნ. „ვოპროსი

იაზიკოზნანია“ მთ. რედაქტორი (1988—95). დამთავრა თსუ აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის ფილოლ. განყ-ბა სემიოლოგიის სპეციალობით (1952). სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწევა საქართვე. მეცნ. აკადემიისა (აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის დირექტორი 1973—2005, შემდგომ — საპატიო დირექტორი და სამეცნ. საბჭოს თავ-რე) და თსუ-ში (სტრუქტურული და გამოყენებითი ლინგვისტიკის კათედრის გამ-ვე 1966-იდან, გ. ახვლედიანის სახ. ზოგადი და გამოყენებითი ენათმეცნ. კათედრის გამ-ვე 1998-იდან).

ბ. თანაბარი წარმატებით მოღვაწეობს როგორც თეორიული ენათმეცნიერების, ისე ქართველოლოგიისა და ინდოევროპისტიკის სფეროებში.

ბ-ის ქართველოლოგიურ ნაშრომთაგან აღსანიშნავია „სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი“ (1959). სამეცნ. წრეებში განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო გ. მაჭავარიანთან ერთად შექმნილმა მონოგრაფიამ „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“ (1965), რ-შიც ახლებურადაა აღდგენილი საერთო-ქართველური ენობრივი სისტემის ძირითადი სტრუქტურული მოდელები (გერმ. თარგმ. 1982). ნაშრომში „წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმოშობა“ (1989, ი. ჯავახიშვილის სახ. პრემია, 1992; ინგლ. ენაზე, აშშ, 1995) ძვ. ქართ. ანბანური დამწერლობის წარმოშობისა და განვითარების საკითხების შესწავლა ემყარება არა „გამოხატულების პლანის“ გარეგანი გამოვლენების განხილვას, არამედ „შინაარსის პლანის“ უფრო არსებით, შინაგან სტრუქტურულ მონაცემებს. ძვ. სემიტური, ძვ. ბერძნ. და ძვ. ქართ. წერილობითი სისტემების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიურმა შეპირისპირებამ გამოავლინა ქართ. დამწერლობის დამოკიდებულება ძვ. ბერძნულ და არა ძვ. სემიტურ სისტემაზე, რ-საც, ჩვეულებრივ, უკავშირებდნენ ძვ. ქართულ ასომთავრულ დამწერლობას. ნაშრომში განხილულია ძვ. ქართული წერის სტრუქტურული მახასიათებლები და გარკვეულია მისი ტიპოლოგიური ადგილი ადრექრისტ. ხანის დამწერლობათა შორის (კობტური, გოთური, ძვ. სომხური და ძვ. სლავ-

თ. ბაგაშვილი.

ვური), რ-ებიც შეიქმნა აღმ.-ქრისტიანულ კულტ. სამყაროში. განსაკუთრებულია ბ-ის ღვაწლი შედარებითი ინდოევროპეისტიკის დარგში. ხეთური სოლიდობის დამწერლობის წარმოშობისა და ფონემური სისტემის კვლევისას ბ-მ გარკვეულწილად დააზუსტა და შეავსო ფ. დე სოსიურის „სონანტური კოფიციენტების“ კონცეფციის საფუძველზე შექმნილი ე. წ. „ლარინგალური თეორია“, რ-იც ეხება ინდოევროპეანთა სისტემის ჩამოყალიბებისა და განვითარების ხანგრძლივ და რთულ პროცესს.

ბ-ის მიერ ვ. ივანოვთან ერთად შემუშავებული „ეგლოტალური თეორია“ გვთავაზობს ინდოევროპეანთა სისტემის პრინციპულად ახალ პარადიგმას ინდოევროპეისტიკის (შედარებითი ენათმეცნიერებაში (იხ. სტ. რეკონსტრუქცია). ეს ჰიპოთეზა არსებითად ცვლის ინდოევროპეისტიკის ტრად. სურათს. ინდოევროპულ ფუძემდებლად პროტოკულტურის რეკონსტრუქციის მიზნით ჩატარებული ხანგრძლივი კვლევა-ძიება შეჯამებულია ორტომიან ნაშრომში „ინდოევროპული ენა და ინდოევროპელები. ფუძემდებლისა და პროტოკულტურის რეკონსტრუქცია და ისტორიულ-ტიპოლოგიური ანალიზი“ (თბ., 1984, რუს. ენაზე, ვ. ივანოვის თანაავტორობით და რ. იაკობსონის წინასიტყვაობით; ინგლ. ენაზე: ბერლინი—ნიუ-იორკი, 1994—95), ნაშრომს 1988 მიენიჭა ლენინური პრემია. 2003 თსუ-ში გამოიცა ბ-ის ენციკლოპედიური ხასიათის სახელმძღვანელო „თეორიული ენათმეცნიერების კურსი“ (თანაავტორობით ერთად).

ბ-ის გამოკვლევაში „ენობრივი ნიშნის ნებისმიერობის პრობლემა-სათვის“ (1972) მოცემულია ახლებური ინტერპრეტაცია ენობრივი ნიშნის პირობითობისა და ნილს ბორის „დამატებითობის პრინციპის“ თვალსაზრისით.

XX ს. 80-იან წწ-ში ბ. იყო უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, სახალხო დეპუტატთა ყრილობების მონაწილე მოსკოვში, სადაც 1989 მკვეთრად კრიტიკული გამოსვლები ჰქონდა 1989 წლის 9 აპრილს თბილისში დატარებული ტრავმის შესახებ. იყო საქართველოს უზენაესი საბჭოსა და რამდენიმე მოწვევის საქართვე. პარლამენტის წევრი (1990—92; 1990, 2003), საქართვე. პარლამენტის საგარეო ურთიერთობათა კომიტეტის თავიერი მუდმივმოქმედი საპარლამენტო

დელეგაციების საკოორდ. საბჭოს ხელმძღვანელი.

ბ. არის ჰუმბოლდტის საერთაშ. პრემიის ლაურეატი (გფრ, 1989), ი. ჯავახიშვილის სახ. პრემიის ლაურეატი (თსუ, 1992) დაჯილდოებულია ღირსების ორდენით (1999). 2000 მიენიჭა „თბილისის საპატიო მოქალაქის“ წოდება.

თზ. (გარდა სტატიაში მოხსენიებულია): „რჩეული ქართველოლოგიური შრომები (სამეცნიერო შრომების ბიბლიოგრაფიით და გ. კლიმოვის შესავალი წერილით), თბ., 2000; დეზაფრიატიზაცია სვანურში. „გადაწერის წესები“ დიაქრონიულ ფონოლოგიაში, თბ., 1968. Хеттский язык. Ларингальная теория. — «ენათმეცნიერების ისტორიულ-ტიპოლოგიის შრომები (აღმოსავლურ ენათა სერიის)», ტ. 3, თბ., 1960; Передвижение согласных в хеттском (неситском) языке. — «Переднеазиатский сборник», М., 1966; The Akkado-Hittite syllabary and the problem of the origin of the Hittite script. — «Archiv Orient. In», 1961, Vol. 29,3; Kartvelian and Indo-European: A typology of reconstructed linguistic systems. — «To Honour Roman Jakobson», The Hague, 1967; Anatolian languages and the problem of Indo-European migration to Asia Minor. — «Studies In General and Oriental Linguistics», Presented to Shir Hatt ri, Tokyo, 1970; Selected Writings. Linguistic Sign, Typology, and Language Reconstruction, Innsbruck, 2006 (სამეცნიერო შრომების ბიბლიოგრაფიით და რუდიგერ შმიტის შესავალი წერილით თ. გამყრელიძის შესახებ).

ჯ. გიუნაშვილი.

ნ. გიოშვილი.

ბანაჰიმოვა, წინადადებაში სიტყვის ან სიტყვათა ჯგუფის აზრობრივი და რიტმულ-ინტონაციური გამოყოფა. ინტონაციურად გამოყოფილი, ანუ განკერძოებული სიტყვა ან სიტყვათა ჯგუფი წინადადების სტრუქტურაში არ მონაწილეობს. ამის გამო მისი ამოღებით წინადადების სტრუქტურა არ იცვლება. **ბ. გიწრო** მნიშვნელობით ეხება წინადადების არამთავარ წევრებს (განსაზღვრებასა და გარემოებას), ფართო მნიშვნელობით კი გულისხმობს როგორც საკუთრივ ბ-ს, ასევე ახსნა-განმარტებასა და დაზუსტება-შემოერთებასაც. ტრადიციულად განკერძოებულ სიტყვებსა და გამოთქმებს ყოფენ ორ ჯგუფად: 1) განკერძოებულ წინადადების წევრებად (განკერძოებული განსაზღვრება, განკერძოებული გარემოება, დანართი); 2) წინადადებასთან გრამატ. დაუკავშირებელ სიტყვა-გამოთქმებად [მიმართვა, ჩართული, შორისდებული, მიგებითი ნაწილაკები (იხ. ნაწილაკი)]. განკერძოებული წინადადების წევრი ე. წ. ფარდობით მიმართებაშია წინადადების ამა თუ იმ წევრთან, რ-საც უთანხმდება ბრუნვასა და რიცხვში. მაგ.,

განკერძოებული განსაზღვრება განსაზღვრავს წინადადებაში სახელით გამოხატულ რომელიმე წევრს და იღებს იმ ბრუნვისა და რიცხვის ფორმას, რ-იც საზღვრულს აქვს: „**დარეჯანმა** მეორე დღესვე ცხენით გასწია ქიზიყს, თავისებურად **მორთულმა**“ (ი. ჭავჭავაძე); „აღმოსავლეთი ნაომარ **ადგილს** ჰგავდა, **სისხლით გადალესილს**“ (ვაჟა-ფშაველას). განკერძოებული განსაზღვრება, უპირატესად, საზღვრულის შემდეგაა და მიმყოფი სიტყვებითაა განვრცობილი. საზღვრულის წინ განკერძოებული განსაზღვრება, ჩვეულებრივ, წინადადების წევრად გადაიქცევა (**თავისებურად მორთულმა** დარეჯანმა მეორე დღესვე ცხენით გასწია ქიზიყს...), გარდა იმ შემთხვევებისა, როცა საზღვრული წევრი ნაცვალსახელებითაა წარმოდგენილი: „ჩვენ, **მოკუნტულნი**, თქვენ, **გაბდინძეშენი**, ვერა ვთავსდებით ერთმანეთშია“ (ი. ჭავჭავაძე).

განკერძოებული გარემოებანი (ადგილისა, დროისა, ვითარებისა...) წინადადებაში მოსდევნენ თანამოსახელე წევრს და აზუსტებენ მას: „მთის მწვერვალზე, **ცის მახლობლად**, მერცხლის ბუდედ რაღაც მოჩანს“ (ა. წერ.); „რა ტკბილია დასვენება საღამო ჟამს, **შრომის მერე**“ (გ. ტაბა).

ამხსნელ-დამაზუსტებელი ფუნქცია აქვს განკერძოებულ დანართსაც, რ-იც წინადადებაში სახელით გამოხატულ რომელიმე წევრს მიემართება: „ჩემი მამული, **საქართველო**, დღეს მიცოცხლდება“ (ი. ჭავჭავაძე). სახსნელ-დასაზუსტებელი წევრის გამოტოვების შემთხვევაში განკერძოებული წევრი წინადადებაში მის ადგილს იჭერს და წინადადების წევრად იქცევა: „საქართველო დღეს მიცოცხლდება“.

წინადადებასთან გრამატიკულად დაუკავშირებელი განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები სხვადასხვა მნიშვნელობისაა. ამათგან შორისდებული და მიგებითი ნაწილაკები, ჩვეულებრივ, წინადადების ეკვივალენტებად გვევლინება. მიმართვა ასახელებს მისამართ პირს და წოდ. ბრუნვაში დგას: „ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწევინა?“ (ი. ჭავჭავაძე), ხოლო ჩართული სიტყვა ან კონსტრუქცია გვიჩვენებს, თუ როგორ უყურებს მოქმედი წინადადებით გამოხატულ აზრს: „მშვიდობის ჩანგი, **რა თქმა უნდა**, მდიდარს არ უნდა“ (გ. ტაბ.). განკერძოებული წევრებისაგან განსხვავებით, წინადადებასთან გრამატიკულად დაუკავშირე-

ბელი სიტყვა-გამოთქმების გადაკეთება წინადადების წევრებად შეუძლებელია.

ლიტ.: შამელაშვილი რ., განკუთვნილი სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდები, თბ., 1958; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; ცქიტიშვილი ნ., დანართის ძირითადი სტილისტიკური ფუნქციები და მართლწერასთან დაკავშირებული ზოგი საკითხი. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 5, თბ., 1983; მისივე, ჩართული. — იქვე, წგ. 8, თბ., 1988; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

განკვეთილობის ნიშნები, ტექნიკური გრაფიკული ნიშნები, რეზიკ გამოყენებულია ტექსტში მიჯრით დაწერილი სიტყვების ერთმანეთისაგან გასამიჯნავად. ბ. ნ. ბერძნულსა და რომაულში ადრინდელი პერიოდებიდან არის ცნობილი. ქართ. წერილობით ძეგლებში გვხვდება VII ს-იდან. გრაფიკულად ბ. ნ. იგივე სასვენ ნიშნებია (იხ. პუნქტუაცია ძველ ქართულში) — (>), (<), (&), და სხვ. გამოყენებული განსხვავებული ფუნქციით. თავსდებოდა სიტყვის (ან ინტერვალის) გარეშე დაწერილი რამდენიმე სიტყვის) ბოლოს დაცულ შუალედებში (სტრიქონებს ზევით ან სტრიქონებში).

სასვენ ნიშნების გვერდით, სპეც. ნიშნის (&) შემოღება „განსაკუთრებულად სიტყვას“ აუცილებლად მიუხრევა ეფრემ მცირეს. VII—X სს. ძეგლებში მათი ხმარება იშვიათი და არასისტემატურია, ხოლო XI ს-იდან უფრო ხშირად გვხვდება (სიტყვის ბოლოს ორი წერტილის სახით) სიგელ-გუჯრებსა და ხელნაწერ წიგნების ანდერძ-მინაწერებში. XV—XVIII სს. ძეგლებში კი ბ. ნ-ები (ორი ან სამი წერტილის სახით) სისტემატურად გამოიყენება, თუმცა სიტყვათა შორის ინტერვალის არსებობის დროს მათი ხმარება მხოლოდ ტრადიციით ან სამკაულის ფუნქციით შეიძლება აიხსნას.

ლიტ.: ქაჯაია ლ., განკვეთილობის ნიშნები ძველ ქართულ ხელნაწერებში (VII—X სს.) . — «პალეოგრაფიული ძიებანი», ტ. 1, თბ., 1965; ჭილ-ეტრატის იადგარი. გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1977; დანელია კ., სარგველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

ლ. ქაჯაია.

განმარტებითი ლექსიკონი, ერთენოვანი ლინგვისტური ლექსიკონი, რ-შიც ახსნილია სიტყვათა მნიშვნელობები, მოცემულია მათი გრამატიკული, სტილისტიკური და სხვა სახის ენობრივი თავისებურებები.

ბ. ლ. ასახავს ენის ლექსიკურ შედგენილობას მისი განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე. ქართ. ენის ბ. ლ-ის პირველ ნიმუშად თვლიან ეფრემ მცირის (XI ს.) მიერ „ფსალმუნთა თარგმანებისათვის“ წამმდგარებულ წინასიტყვაობაში „არა ლიტონად, არცა ურთიერთას აღრეულად, არამედ ასოთა ზედა ანბანისათა გაწყობილად და განკარგულად“ ახსნილ სიტყვებს. თავისი არსით ბ. ლ-ა ს.ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“ (1716, გამოცემა: 1884, 1928, 1949, 1965—66, 1991—93), რ-საც ვახტანგ VI-მ „სიტყვის კონა“ უწოდა. საბას ლექსიკონზე დაყრდნობით ნ. ჩუბინაშვილმა შეადგინა „ქართული ლექსიკონი“ (დაბეჭდა 1961).

ქართ. ლექსიკოგრაფიაში დიდი მოვლენა იყო „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რვატომეულის გამოცემა (1950—64). ლექსიკონი შეიცავს 112 949 სალექსიკონო ერთეულს. განმარტებული სიტყვები ანბანის რიგზეა დალაგებული. ზმნის სალექსიკონო ერთეულია აწმყოს (ან მყოფადის) მხ. რიცხვის III პირის ფორმა. გათვალისწინებულია ზმნის ქცევა, გვარი, კაუზატივი (წერ-ს, იწერ-ს, აწერინებ-ს). „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ ახ. ქართ. სალიტ. ენის ლექსიკონია. მას ნორმატიული ხასიათი აქვს. ლექსიკონი დოკუმენტურია: სიტყვების განმარტებას მოსდევს გამოთქმები ამა თუ იმ ავტორის ნაწარმოებიდან (იგულისხმება, პირველ ყოვლისა, სიტყვაკაზმული მწერლობა). მიუხედავად ამისა, ლიტ-რაში უხმარი სიტყვა მხოლოდ ამის გამო არ მიიჩნევა არალიტერატურულად. ლექსიკონში ზოგ სიტყვას უწერია „კუთხ.“ (კუთხური), ეს მეტწილად ისეთი მასალაა, რ-იც ლექსიკონის სარეზერვო ფონდად ივარაუდება. ლექსიკონი მომზადებულია ენათმეცნიერების ინ-ტში აკად. არნ. ჩიქოვას საერთო რედაქციით. მასვე ეკუთვნის პირველი ტომის წინასიტყვაობა და „ქართული ენის ზოგადი ენათმეცნიერული დახასიათება“. 1971 ბ. ლ-ის სარედაქციო ჯგუფს მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია.

ქართ. ენის განმარტებითი რვატომეული ლექსიკონის საფუძველზე 1986 გამოვიდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ ერთტომეული (მთ. რედ. არნ. ჩიქოვავა, რედ. მ. ჭაბაშვილი). ლექსიკონს წამმდგარებული აქვს არნ. ჩიქოვას წინასიტყვაობა. ერთტომე-

ული შეიცავს 60 000-მდე სალექსიკონო ერთეულს (სიტყვას). 1990 ხელახლა გამოვიდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ ერთტომეული (ორ წიგნად). ენათმეცნიერების ინ-ტში მზადდება ბ. ლ-ის ახალი რედაქცია. გამო-სულია (2007) I ტ. (ა—ბ).

მ. მესხიშვილი.

განსაზღვრება, წინადადების არამთავარი წევრი, რ-იც ახლავს არსებითი სახელით ან მასთან გათანაბრებული სიტყვით გადმოცემულ წევრს, ახასიათებს მას თვისების, რაოდენობის, კუთვნილების, რიგის... თვალსაზრისით და მიუგებს კითხვებზე: **რომელი? როგორი? რანაირი? რამდენი? მე-რამდენი? სადაური? როდინდელი? ვისი? რისა?**

ბ-ს იმ სიტყვასთან ერთად, რ-საც ის ახლავს, მსაზღვრელ-სა-ზღვრულს უწოდებენ, ხოლო ამ წყვილის კომპონენტებს ცალ-ცალკე — მსაზღვრელსა და საზღვრულს. ბ. უძღვის ან მოსდევს მის მიერ განსაზღვრულ სიტყვას. ამის მიხედვით არჩევენ წინამავალ და მომდევნო, ანუ პრეპოზიციურ და პოსტპოზიციურ ბ-ს, შესაბამისად — პრეპოზიციურ და პოსტპოზიციურ წყობას. ამოსავალი ბ-ის პოზიციაა. ბ. უმეტესად უშუალოდ უკავშირდება მის მიერ განსაზღვრულ სახელს. მაგრამ შესაძლებელია მათ შორის მოექცეს წინადადების სხვა წევრი ან წევრები, ზოგჯერ შესიტყვებებიც კი. ასეთ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ბ-ის გათიშვასთან. ზოგჯერ წინადადებაში ბ. წარმოდგენილია საზღვრულის გარეშე, რ-იც ივარაუდება ტექსტის მიხედვით. ასეთ შემთხვევაში ბ-ის განმარტებასთან გვაქვს საქმე.

ბ. ორგვარია: ატრიბუტული და სუბსტანტიური. პირველი საგნის ნიშან-თვისებაზე მიუთითებს (**მაღალი** კაცი, **მღელვარე** ზღვა...), მეორე — თვით საგანზე (**წიგნის** ყდა, **დედის** ალერსი...). საზღვრულთან სინტაქსური ურთიერთობის მიხედვით გამოყოფენ შეთანხმებულ (იხ. შეთანხმება), მართულ (იხ. მართვა) და მართულ-შეთანხმებულ ბ-ებს.

ლიტ. იხ. სტატიასთან გარემოება.

ც. კალაძე.

გაპიროვნება, პერსონაჟი-კაცია (<ლათ. persona — სახე, პიროვნება და facere — კეთება), მეტაფორის კერძო სახე, როდესაც არაცოცხალ საგნებზე, განყენებულ ცნებებზე ხდება ცოცხალ, სულიერ არსებათა თვისებების გადატანა.

ამით ბ. გამოიყოფა მეტაფორისაგან, რ-იც გულისხმობს ყოველგვარი თვისების გადატანას ნებისმიერი საგნიდან, მოვლენიდან... მეორეზე (იხ. აგრეთვე ალეგორია).

ბ. ხშირად გვხვდება სასაუბრო მეტყველებაში: „ქარი ღრიალებს“, „ჩიტი ამღერდა“; დიდი ადგილი უკავია მითოლოგიასა და ხალხურ სიტყვიერებაში (ზღაპრები, იგავ-არაკები...). როგორც გამოსახვის სტილისტიკური ხერხი, ბ. გამოყენებულია მხატვრულ ლიტ-რაში, უმეტესად პოეზიაში, მაგ., „მისვე ხმისა სიტყვოსაგან წყლით ქვანაცა გამოსხდინა, / ისმენდიან, გაკვირდინა, რა ატირდის, ატირდინა“ (შოთა რუსთ.). ამ მხრივ განსაკუთრებით მდიდარია ვაჟა-ფშაველას შემოქმედება: „სოფლის თავს სძინავს შავ ნისლსა“, „მოთანი მაღალნი... დგანან და ელიან“.

ბ. გამოხატება გრამატიკულად, მაგ., ზმნის მრ. რიცხვის შეთანხმებით უსულო საგნის აღმნიშვნელი სახელის ებ-იანი მრავლობითის ფორმასთან: „გაღმა-გამოღმა ჩრდილები / ტყეს და მთებს უდგემნ ტაბლასა“ (ვაჟა-ფშავე).

ბ. ხშირად სიტყვის სემანტიკური ცვლილების საფუძველი ხდება.

ც. *ბარბაქაძე.*

გარდამავალი დიალექტი, წარმოიქმნება მოსაზღვრე ტერიტორიაზე ორი ან მეტი დიალექტის ხანგრძლივი და ინტენსიური ურთიერთზეგავლენის, ურთიერთშერწყმის საფუძველზე. ბ. დ-ისთვის საკუთრივ მახასიათებლებთან ერთად ნიშანდობლივია ახალშემდენილი თავისებურებები, რ-ებიც არ არის დამახასიათებელი არც ერთი ურთიერთშემხები დიალექტისათვის. ბ. დ-ის წარმოქმნის ზონებად მიიჩნევა, მაგ., სურამის ქედის ორივე კალთაზე გავრცელებული ქართლურ-ზემოიქმერული მეტყველება; ქართლურ-მთიულური და ქართლურ-ფშაურის — არაგვის ხეობაში; ასევე ქართლურ-მესხურ-ჯავახურ; ქვემოთაჭულ-იმერული და ა. შ.

ლიტ.: გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I. დიალექტთა განხილვა, ტექსტები, ლექსიკონი, თბ., 1961; თოფურია ვ., ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», III, თბ., 1963; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

ა. *მარტიროსოვი.*

გარდამავალი მხედრული, X—XI სს-ში გავრცელებული ქართული მხედრული დამწერლობის (იხ.

მხედრული) ქვესახეობა, რ-ის ასოთა მოხაზულობა გარდამავალი ეტაპია ნუსხურიდან მხედრულისაკენ (აქედანაა სახელწოდება). ამ დამწერლობითაა შესრულებული ისტ. საბუთები (ბაგრატ IV-ის ორი სიგელი), ხელნაწერთა ზოგიერთი მინაწერი და წარწერები. საბუთების დამწერლობაში, განსაკუთრებით ბაგრატ IV-ის სიგელში ოპიზარი და მიწნაძოროელი მამებისადმი (1054—72), მას ახასიათებს ნუსხური ასოების კუთხოვანი ადგილების მომრგვალება, რაც შეიძლება საბუთის დამწერის ინდივიდუალური ხელწერის ნიშანიც იყოს, ხოლო სხვა შემთხვევებში, განსაკუთრებით ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, კუთხოვნება დატოვებულია. დამწერლობის ამ ქვესახეობისათვის ასევე დამახასიათებელია ასოების გადაბმა, რ-იც მისგან განვითარებულ მხედრულ დამწერლობაში წამყვანი ელემენტია. ბ. მ-ის წიგნური ნიმუშების აღსანიშნავად ი. ჯავახიშვილმა შემოიღო სახელწოდება ნუსხახუცური ორი მრგოლოვანი, ხოლო საბუთების ხელის აღსანიშნავად — ნუსხახუცური მწიგნობრული დამწერლობა. ბ. მ. მოიცავს ორივე ამ ტერმინს და ზედმეტს ხდის ტერმინოლოგიურ დაქუცმაცებას, რასაც საფუძვლად უდევს არა დამწერლობის განვითარების საფერხური, არამედ წერილობითი ძეგლის შინაარსობრივი მხარე.

ლიტ.: მაჭავარიანი ე., მხედრული დამწერლობის ადრეული ნიმუშები. — კრ.: «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძიებანი), III, თბ., 1973; ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. — *იხზ.*, ტ. 9, ნაკვ. 1, თბ., 1996.

ვ. *სილოგავა.*

გარდამავლობა, ზმნის კატეგორია, რ-იც ხასიათდება სუბიექტის მოქმედების გადასვლა-გადაუსვლელობით ობიექტზე. შესაბამისად, გამოიყოფა გარდამავალი და გარდაუვალი (ტრანზიტული და ინტრანზიტული) ზმნები. ფორმის თვალსაზრისით გარდამავლობა-გარდაუვალობის შინაარსობრივი გამოხატვა ცალკეულ ენებში ტიპოლოგიურად განსხვავებულია. განსხვავებას ძირითადად სუბიექტისა და ობიექტის განსხვავებული ფუნქციები და ამ ფუნქციათა შესატყვისი გაფორმება ქმნის.

გრამატიკებში გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების გარჩევა სტოლეებიდან მოდის. უკვე პირველ ქართ. გრამატიკებში, გვარის ფორმათა დახასიათებისას, გადმოცემულია ბ-ის სემანტიკური დახასიათება — მოქმედების სხვა სა-

განზე გადასვლა-გადაუსვლელობა (ანტონ I, გაიოზ რექტორი, ს. დოდაშვილი, პ. იოსელიანი...). ამ გრამატიკებში ბ. გვართან არის გაიგივებული. ტერმინები გარდამავალი, გარდაუვალი პირველად მ. ჯანაშვილის „ქართულ გრამატიკაში“ (1908) მოხსენიებული.

ბ. სემანტიკურ-სინტაქსური კატეგორიაა: გარდაუვალი და გარდამავალი ფორმები ერთმანეთისაგან პირდაპირი (უახლოესი) ობიექტის არქონა-ქონებით განსხვავდებიან (პ. შუხარდტი, ა. შანიძე). ქართ. ზმნის მორფოლოგიის ძირითადი და საკვანძო საკითხები (პირიანობა-ვალენტობა, ინვერსია, გვარი, ქცევა, კაუზატივი...) მხოლოდ ბ-სთან კავშირში გაიზარდა და განიხილება. მაგ., პირიანობასთან: ერთპირიანი ზმნები გარდაუვალია, სამპირიანი — გარდამავალი, ორპირიანი შეიძლება გარდაუვალიც იყოს (ბრუნვაუცვლელი ობიექტით) და — გარდამავალიც (ბრუნვაცვალეზადი ობიექტით). გარდაუვალ ზმნას ან არ შეეწყობა ობიექტი (შენდება, იხატება, თბება, წუხს ის...), ან შეეწყობა მიც. ბრუნვაში (უშენდება, ეხატება, უთბება, უწუხს..., აუშენდა, დაწერა, გაუთბა..., აჰყენებია, დაჰხატვია, გასთბობა ... ის მას), სუბიექტი — კი სახ. ბრუნვაში დგას.

გარდამავალ ზმნას ქართულში ბრუნვაცვალეზადი სუბიექტი და, შესაბამისად, ბრუნვაცვალეზადი ობიექტი აქვს (სამპირიან ზმნაში ერთი ობიექტი ბრუნვაცვალეზადია, მეორე — ბრუნვაუცვლელი): I სერიის ფორმებში ბრუნვაცვალეზადი სუბიექტი სახ. ბრუნვაშია, ობიექტი — მიცემითში (აშენებს ის მას); II სერიის ფორმებში სუბიექტი მოთხრობითშია, ობიექტი — სახელობითში (ააშენა მან ის); III სერიის ფორმებში სუბიექტი მიც. ბრუნვაშია, ობიექტი — სახელობითში (აუშენებია მას ის), მაგრამ აქ წყობა ინვერსიულია (ა. შანიძე): რეალური სუბიექტი ობიექტის ნიშნით გადმოიცემა, რეალური ობიექტი — სუბიექტის ნიშნით (იხ. ინვერსია).

სუბიექტის ბრუნვის მიხედვით, გარდამავალი ზმნები უდვლილებს პარადიგმაში სამგვარ სინტაქსურ კონსტრუქციას ქმნიან: სახელობითიანს (იხ. ნომინატიური წყობა), მოთხრობითიანს (იხ. ერგატიული წყობა) და მიცემითიანს (იხ. დატიური წყობა) — გარდაუვალი ზმნის სახელობითიანი კონსტრუქციის საპირისპიროდ. ეს III

პირს ეხება. I და II პირის ფორმებთან კონსტრუქცია (როგორც გარდაუვალი, ისე გარდამავალი ზმნისა) ინდეფინიტურია (გაუფორმებელი).

გარდამავალ ზმნებს გარკვეული ნიშნებიც აქვს როგორც ზმნის ფორმაში, ასევე ზმნასთან შეწყობილ სახელებთან: მოთხრობითში დასმული სუბიექტის მრავლობითობა ახ. ქართულში ზმნაშიც აისახება (-ეს): ააშენ-ეს მათ ის [ძვ. ქართულში ზმნაში აისახებოდა პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობაც: და-ეხატ-ენ მე იგინი (არნ. ჩიქობავა)].

ბ-ის თვალსაზრისით, ქართული ერგატიული ტიპოლოგიის ენადაა მიჩნეული (არნ. ჩიქობავა). უნდა აღინიშნოს, რომ XX ს-ის დასასრულისათვის ქართ. ენის გარდამავალი ზმნის ერგატიულობის თეორიას ბევრი ოპონენტი გამოუჩნდა როგორც ჩვენში, ასევე უცხოეთში. ქართ. საენათმეცნ. ლიტ-რაში ბ-თან დაკავშირებული მრავალი სხვა საკითხიც სადავოდ რჩება, კერძოდ, ბ-ისა და გვარის ურთიერთობის, ბ-ის მიხედვით მოთხრობითსუბიექტიანი პირდაპირი ობიექტის არმქონე ზმნათა კვალიფიკაციის საკითხი და სხვ.

ლიტ.: შანიძე ა., ზმნათა გარდამავლობის საკითხისათვის ქართველურ ენებში. — «სმამ», 1942, ტ. 3, 2; მისივე, ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980); ჩიქობავა არნ., ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციების ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით, თბ., 1948; მისივე, ზმნის გარდამავლობა როგორც მორფოლოგიური კატეგორია ქართულში. — «იკე», IV, თბ., 1979; მაჭავარიანი გ., „უნიშნო ვნებითები“ ქართველურ ენებში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», I, თბ., 1959; ბაბუნაშვილი ე., საშუალო გვარის ზმნებთან დაკავშირებული ზოგი საკითხისათვის ქართულში. — კრ.: «ენათმეცნიერება», ტ. 10, თბ., 1986; სახოკია მ., სემანტიკური ფაქტორები და გრამატიკული არგუმენტაცია მორფო-სინტაქსში. — კრ.: «ტიპოლოგიური ძიებანი», IV, თბ., 2000; ნოზაძე ლ., ისევ მედიოაქტიური ზმნების შესახებ ქართულში. — «იკე», XXXV, თბ., 2005; Климов Г. А., Очерк общей теории эргативности, М., 1973; Сахония М. М., Поссесивность переходность и эргативность, Тб., 1985.

მ. სუხიშვილი.

ბარემოვბა, წინადადების არამთავარი წევრი, რ-იც აღნიშნავს, თუ რა ვითარებაში ხდება მოქმედება. ბ. არის ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნის. იგი გადმოიცემა ზმნის შემდეგითა (იხ. ზმნიზედა) და ირიბ ბრუნვაში და-

სმული სახელებით, თანდებულებით ან უთანდებულოდ.

ადგილის ბ. აღნიშნავს მოქმედების ადგილს ან მიმართულებას (მოუგებს კითხვებზე: **სად? საიდან? საითკენ? სადამდის?**). ადგილის ზმნიზედა წინადადებაში ყოველთვის ადგილის ბ-აა (მიდის **შინ, ზევით, მაღლა...**). არსებითი სახელი ადგილის ბ-დ გვხვდება ირიბ ბრუნვებში: მიცემითში, ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში უთანდებულოდ (იშვიათად) ან თანდებულებით [ზის ბაღში, ტახტზე, კედელთან..., მიდის ტყისკენ; „მოიდან დაეშა ღამე“ (გ. ტაბ.); „კიტრი უბიდამ გამცვივდა“ (დ. გურ.); „ლობემდისაც ვერ მიგვეს შენი დამწეული სული“ (დ. კლდ.)].

დროის ბ. აღნიშნავს მოქმედების დროს (მოუგებს კითხვებზე: **როდის? რა დროიდან? რა დრომდის? რამდენ ხანს?**). დროის ზმნიზედა წინადადებაში ყოველთვის დროის ბ-აა: „**ჯერ** ასეთი გაზაფხული არ დამდგარა ჩვენთვის, ძმებო“ (ი. გრიშ.); „**აღერ** ამდგარსა კურდღელსა ვერ დაეწევა მწევარი“ (ხალხ.). დროის ბ-დ გვხვდება არსებითი სახელიც: მიცემითში — „**დღეს** მერცხალი შემოფრინდა“ (ა. წერ.); „**ალიონზე** ფრთხილად აედექი“ (ნ. დუმბ.); ნათესაობითში — „ნახევარი **საათის** შემდეგ ვერხვი დაბლა ევდო გაშოტილი“ (ვაჟა-ფშავე.), „**გალვებიდან** ირ-გვლივ გაცეცებით მიმოიხედა“ (რ. გვეტ.); მოქმედებითში — „**ღამით** ქარი ქროდა; „ზაალი **ზამთრობით** ქალაქში ცხოვრობდა“ (მ. ჯავახ.); „თეოფილე **სიყრმიდანვე** გარჯაში იყო“ (რ. გვეტ.); ვითარებითში — „**სიკვდილამდის** ვის მოუკლავს თავი კაცსა მეცნიერსა?“ (შოთა რუსთ.).

ვითარების ბ. გამოხატავს მოქმედების თვისებრივ ხასიათს, ხარისხს, ზომას, ჯერობას (მოუგებს კითხვებზე: **როგორ? რანაირად? რამდენად? რამდენჯერ?**). ვითარების ბ. გადმოიცემა ვითარების ზმნიზედებით — „**წამოვიდა უცებ** სეტყვა“, „ელიზბარს **ძალიან** უყვარდა ნადირობა“ (ვაჟა-ფშავე.) და სახელებით. სახელი ვითარების ბ-დ გვხვდება სახელობითში, მიცემითში, ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში. **ვით** თანდებულებით სახელი სახელობითსა და მიცემითში ვითარების ბ-ა: „**ფეხვის ჭრელი პერანგი-ვით** გაიშალა ქართლის ველი“ (გ. ლეონ.); „გადმა ჩანს ქისტის

სოფელი არწივის **ბუდესავითა**“ (ვაჟა-ფშავე.). მიც. და ნათ. ბრუნვებში ვითარების ბ. ყოველთვის თანდებულებითაა: „**ჩემს ნებაზედა** დაფრენო“ (ა. წერ.); „**ფრიალო-საებრ** ჩამოთლილი აქვს იმ წმინდანთ სადგურს ყინულის ზღუდე“ (ი. ჭავჭავ.); მოქმედებითსა და ვითარებითში კი — უთანდებულო: „**მისი ლექსი ზევით, ლხენით** ხან მეჯლისში შეფრინდება“; „**ძმაო, რა ტკბილად, რა უდარდელად** ჩემი დღეები იქ მიდიოდნენ!“ (ი. ჭავჭავ.); ზედსართავი სახელის ვითარებითის ფორმა წინადადებაში, ჩვეულებრივ, ვითარების ბ-აა. ვითარების ბ-თა ჯგუფში აერთიანებენ აგრეთვე ზომა-ოდენობისა და ჯერობის ზმნისართებით გადმოცემულ ბ-საც: „**შენ ერთხელ** იტყვი, „**მითხარო**“, მე **ასჯერ** ვითხრობ“; „ვერასა“ (შოთა რუსთ.); „**მოხუცის** მახვილს შვილისთვის გული **ორად** გაეზო“ (ა. ყაზბ.). ვითარების ბ-დ მიიჩნევენ პარონომაზიული წყვილის (იხ. პარონომაზია) მოქმ. ბრუნვაში დასმულ სახელსაც: „**ხმელი** წიფელი ამოიკვნესებს ღრმა **კვნესით**“ (ვაჟა-ფშავე.).

მიზეზის ბ. აღნიშნავს მოქმედების გამომწვევ მიზეზს (მოუგებს კითხვებზე: **რატომ? რის გამო? რა მიზეზით?**), გადმოიცემა მიზეზის ზმნიზედებით — „**მხოლოდ იმიტომ**, რომ მაღალია, მარად და მარად ტყდება ჩინარი“ (გ. ტაბ.) და სახელებით ნათ. და მოქმ. ბრუნვებში. ნათესაობითში დასმული მიზეზის ბ. თანდებულებითაა: „**გასროლო სიბნელის გამო** არ შეიძლებოდა“ (ა. ყაზბ.); „**დედაბერს ტანჯვისაგან** მთლად ჩანაოჭებული სახე უფრო ჩანაოჭებოდა“ (შ. არაგვ.); მოქმ. ბრუნვაში კი — უთანდებულო: „**სირცხვილით** შინ როგორღა მივიღე მეურმე კაცი“ (ი. ჭავჭავ.).

მიზნის ბ. გვიჩვენებს მოქმედების მიზანს (მოუგებს კითხვებზე: **რისთვის? რა მიზნით?**). მიზნის ბ-ის გადმოსაცემად გამოყენებულია მიზნის ზმნიზედები: „**მე ჩანგური მისთვის** მიწადა, რომ სიმართლეს ჰმსახურებდეს“ (ა. წერ.) და ნათ. და ვით. ბრუნვებში დასმული სახელები (სახელზმნებითურთ). ნათ. ბრუნვაში მიზნის ბ. თანდებულებითაა: „**კაცი ტანჯვისათვის** არის გაჩენილი“ (ა. ყაზბ.). ვითარებითში — უთანდებულო: „**გიორგი ტყეში** ყოფილიყო ჭიგოს **საჭრელად**“ (ი. ჭავჭავ.). მყოფადის მიმდევობის ვით. ბრუნვა წინადადებაში, ჩვეულებრივ, მიზნის ბ-აა: „**იქ ყვავილები**

გაშლილა ჩემს საზრდოდ, საწუწნელად“ (ა. წერ.). ძვ. ქართულში ამავე ფუნქციით გვხვდებოდა მასდარის ვით. ბრუნვაც: „დავდა წერად ანდერძისად“ (შოთა რუსთ.).

ბ. სინტაქსურ წყვილს ქმნის როგორც ზმნასთან (შინ ბრუნდება), ასევე ნაზმნარი სახელებით გამოხატულ წევრებთანაც (შინ დაბრუნება, შინ დაბრუნებული...). იგი შეიძლება დაუკავშირდეს ზედსართავ სახელსაც (ეგრე ლამაზი, ძლიერ ღონიერი) და მეორე ბ-საც (ეგრე ტკბილად, ძლიერ გვიან...). წამყვან სიტყვასთან ბ-ის კავშირი ოდენ სემანტიკურია, ამიტომ ბ. მართული წევრია (იხ. მირთვა).

ლიტ.: კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; მისივე, მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართულურ ენებში, თბ., 1982; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966 (1996); დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973.

ლ. კვანტალიანი.
ბარეჯის ტეტრალინგვა, ოთხენოვანი (ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული) ოქროსფერი

საღებავით შესრულებული წარწერა (1352), გარეჯის ერთ-ერთი სამონასტრო კომპლექსის — „უდაბნოს“, ანუ „წამებულის“ სატრაპეზოს ჩრდ. კედელზე. წარწერის ქართ. ნაწილი, რ-იც შესრულებულია მხედრულით, მიწერილია ირიბად, 6 სტრიქონად. ასევე ექვსსტრიქონიანია ირიბადვე მიწერილი სომხ. ნაწილი, რ-იც შესრულებულია ნუსხურით. სპარს. და უიღურული ნაწილები შესრულებულია 5—5 სტრიქონად, რომელთაგან სპარსული, პირველ ორთან შედარებით, ნაკლებ ირიბად, ხოლო უიღურულის სტრიქონები სწორ, პორიზ. ხაზებადაა შესრულებული. საღებავის გაფერმკრთალების გამო, წარწერა ბუნდოვანია, თუმცა შემორჩენილია ფოტო, გადაღებული 1930 აკად. შ. ამირანაშვილის მიერ (გამოაქვეყნა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა), რ-ზედაც ტექსტი კარგად ჩანს. წარწერის ქართ. ნაწილი ასე იკითხება:

„ქ. მე, მიწა, [უღირსი] სარგის, მე არსლანისა, ამოვედით წმიდამ დავითისა საფლავსა. მე და ჩემმან მეუღლემან და ჩემმან შვილმან

ამირ-საიდ, ლოცვად ჩვენდა და ჩვენთა გარდასულთა ცოდვათა შენდობისათვის. და ვინცა წაიკითხოს ეს და შენდობა თქვას, მას და მისთა გარდასულთა შეუძღვნეს ღმერთმან და წმიდა დავით. დაიწერა თვესა მაისს, ქრონიკონსა მ“.

წარწერა დათარიღებულია ახ. წ. 1352-ით. იგივე თარიღი აქვს დასმული სომხ. და სპარს. ტექსტებსაც (უიღურულში თარიღიანი ადგილი არ იკითხება). ოთხივე ტექსტის ძირითადი ნაწილი შინაარსით თითქმის ერთნაირია. ამასთან, სომხ. ტექსტი, ქართულთან შედარებით, მეტისმეტად ვულგარული ენითაა დაწერილი — ვხვდებით ფსევდოთარქაიზმებს და შეცდომებსაც კი (ლ. მელიქსეთ-ბეგი). ეს, ალბათ, იმიტომ, რომ გამოთქმული მოსაზრების (ლ. მელიქსეთ-ბეგი) საწინააღმდეგოდ, წარწერის შემსრულებელი სომეხი არ უნდა იყოს. წარწერა რამდენიმე ათეული წლის წინ საგულდაგულოდ გადაუფხვიათ.

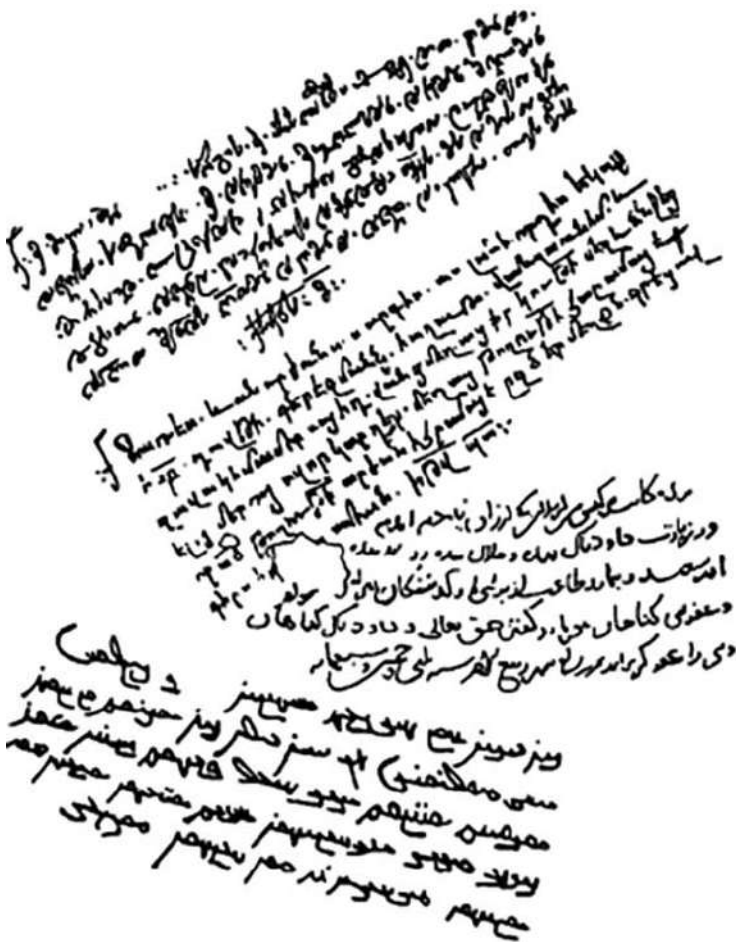
ლიტ.: მელიქსეთ-ბეგი ლ., გარეჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა: ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული. — „ენიკის მოამბე“, 1940, ტ. 5—6; გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტ. 1, ნაკვ. 1, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა და ზ. სხირტლაძემ, თბ., 1999; Меликсет-Бекон Л. М., Гареджинская тетралингва эпохи монголов, 1352 г «Эпиграфика Востока», VIII, М-Л, 1953.

გ. სილოგავა.

გაუგრცოვანი წინადადება, მარტივი წინადადება, რ-იც მხოლოდ მთავარი წევრებისაგან შედგება. როცა შემასმენელი უპირო ზმნაა, ბ. წ-ში მხოლოდ ერთი მთავარი წევრია (თოვს. წვიმს. ქუხს...); როცა შემასმენელი ერთპირიანი ზმნაა, ბ. წ. ორი წევრისაგან — შემასმენელისა და ქვემდებარისაგან შედგება („ქარი ქრის“, „ქარავანი მიდის“...). თუ შემასმენელი ორ- და სამპირიანი ზმნებია, შემასმენელთან და ქვემდებარესთან ერთად ბ. წ-ში არის პირდაპირი და ირიბი დამატებებიც: „დღემ დაიხურა პირბადე“ (ვაჟა-ფშავე.); „სოფელს ბინდი წამოეფარა“ (დ. შენგ.); „მზემ ფანჯარას სხივი სტყორცნა“ (ი. ევდ.). მთავარ წევრთა რაოდენობის მიხედვით მარტივი წინადადება არის ერთშემადგენლიანი (წვიმს), ორშემადგენლიანი (ქარი ქრის), სამშემადგენლიანი („მთებმა დახუჭეს თვალები“, „პირი ემურვის მთვარესა“ (ვაჟა-ფშავე.) და ოთხშემადგენლიანი (დედამ შვილს საგზალი მოუმზადა).

ლიტ. იხ. სტ-თან გავრცობილი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

გარეჯის ტეტრალინგვა. 1352.

შ. გაფრინდაშვილი.

გაფრინდაშვილი შოთა გერასიმეს ძე [27. I (9. II). 1916, საჩხერე, შორაპნის მაზრა, — 27. III. 1968, თბილისი], ენათმეცნიერი, ზოგადი ფონეტიკის, ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1957), პროფესორი (1957). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1937). მონაწილეობდა მეორე მსოფლიო ომში. სხვადასხვა დროს სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა ცხინვალისა და თბილისის პედ. ინ-ტებში, იყო ქართ. ენის კათედრის გამგე. ბ. საქართველოში ექსპერ. ფონეტიკის ერთ-ერთი დამამკვიდრებელია. იგი ხელმძღვანელობდა ექსპერ. ფონეტიკის ლაბორატორიას თსუ-სა და ენათმეცნ. ინ-ტში, სადაც ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენათა ფონეტიკასთან ერთად ისწავლებოდა სხვა ენების (რუს., ფრანგ., სპარს...) ფონეტიკის საკითხებიც.

ბ-მა სრულყო წარმოთქმის პროცესისა და სამეტყველო ბგერათა შესწავლის ტრად. მეთოდები. საქართველოში პირველმა დანერგა ფონეტიკ. კვლევის მრავალი თანამედროვე აპარატული მეთოდი (კინორენტგენოგრაფია, სპექტროგრაფია...), წამოიწყო ექსპერიმენტი სამეტყველო ბგერათა ხელოვნური გამიზნული ცვლით. ბ. აქტიურად მონაწილეობდა როგორც საქართველოს, ისე უცხოეთის სამეცნ. სესიებზე და საერთაშ. კონგრესებში. იყო სსრკ მეცნ. აკად. ენისა და ლიტ-რის განყ-ბის ფონეტიკისა და ფონოლოგიის კომისიის წევრი.

თხზ. საწარმოთქმო დაბრკოლებათა რაკვარობის საკითხი ქართულში. — «იკვ», XII, თბ., 1960; ხშულ-მსკდომ თანხმოვანთა კლასიფიკაციისათვის ქართველურ ენებში. — იქვე, XIII, თბ., 1962; Фонетика персидского языка, I, звуковой состав, Тб., 1964 (თანაავტ.: Дж. Гунашвили); Фонетика даргинского языка, Тб., 1966.

ზ. ჯაფარიძე.
ნ. იმნაძე.

გაჩეჩილაძე პოლიევქტ ლუკას ძე [26. VI (9. VII). 1914, სოფ. ოზჩა, ახლანდ. ბაღდათის რ-ნი, — 2. IV. 1979, თბილისი], ენათმეცნიერი, ლექსიკოლოგი. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1953). 1939 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი, 1947 — ასპირანტურა.

1947-იდან სიცოცხლის ბოლომდე მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტში, ჯერ უმცრ., ხოლო 1958-იდან უფრ. მეცნ. თანამშრომლად. იკვლევდა ძვ. და ახ. ქართ. ენის გრამატიკ. და ლექსიკოლოგიის საკითხებს; ძირითადად მუშაობდა ლექსიკოლო-

გია-ლექსიკოგრაფიის სფეროში; მისი მონაწილეობით მომზადდა „ქართული ენის ინვერსიული ლექსიკონი“, თბ., 1967; «„ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია (ფუძე-ფორმათა ინდექსი)», თბ., 1973.

ბ. აქტიურად მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ 8-ტომულის შედგენაში (1950—64). იყო VII ტომის თანარედაქტორი, რისთვისაც მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია (1971).

ბ. წლების განმავლობაში სხვადასხვა მუშაობის პირობებში სწავლობდა ქართ. დიალექტების ლექსიკას, ქართლისა და იმერულის ლექსიკურ მასალებს აქვეყნებდა სამეცნ. გამოცემებში. 1976 კი მისი ავტორობით გამოიცა „იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა“, რ-შიც 4000-ზე მეტი სიტყვა არის განმარტებული და ილუსტრირებული.

თხზ. ქართული ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიის ისტორიისათვის. — «იკვ», XI, თბ., 1959; კვლავ -მცა ნაწილაკისათვის. — იქვე, XII, თბ., 1960; უფის ზმნის ეტიმოლოგიისათვის. — იქვე, XIX, თბ., 1973; იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1976.

ა. არაბული.

გეზი, ზმნის კატეგორია, რ-იც გვიჩვენებს, თუ როგორია ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართება სივრცეში მდებარე სხვა პუნქტებთან. ბ. ორია ქართულში: მიუშვარ თავი და მიმართული. მიუშვართავი ფორმით გამოხატული მოქმედება არ აღნიშნავს მიმართულებას სივრცეში მდებარე რომელიმე პუნქტისაკენ, მიმართული ფორმა კი გვიჩვენებს მოქმედების მიმართულებას. მიუშვართავი ბ-ის ფორმები უზმნისწინია, მიმართულისა — ზმნისწინიანი. მიმართულება ქართულში რამდენიმე სახისაა: 1. ქვევიდან ზევით: ა) ა- (აღ) — აფრინდა, ბ) ამო — ამოფრინდა; 2. ზევიდან ქვევით: ა) და — დაფრინდა, ბ) ჩა — ფრინდა; 3. შიგნიდან გარეთ: ა) გა — გაფრინდა, ბ) გამო — გამოფრინდა; 4. გარედან შიგნით: ა) შე — შეფრინდა, ბ) შემო — შემოფრინდა; 5. დაბრკოლების გადალახვა: ა) გადა — გადაფრინდა, ბ) გადმო — გადმოფრინდა.

ჩა- ზმნისწინია მიღებულია შე- და და- ზმნისწინია შერწყმით, მაგრამ თანამედროვე ქართულში იგი არ წარმოადგენს მასში შემავალ ზმნისწინთა ფუნქციების ჯამს (არ გამოხატავს ორმაგ მიმართულებას). იგი ზემოდან ქვემოთ, ამასთან, სიღრმეში მიმართული მოქმედების აღმნიშვნელია.

ზმნა, რ-იც ზმნისწინს არ დაირთავს, მოკლებულია ბ-ის გამოხატვის უნარს. ამასთან, ყველა ზმნისწინიანი ფორმა არ გამოხატავს ბ-ს, მაგ., გა-და-ხატა, შე-კერა და ა. შ.

ლიტ. შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980); კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. 1, თბ., 1981.

მ. მანჯგალაძე.
გელათის აკადემია, შუა საუკუნეების ქართული კულტურულ-სამეცნიერო და პედაგოგიურ-საგანმანათლებლო კერა. ბ. ა. შედის გელათის სამონასტრო კომპლექსში, რ-იც მდებარეობს ქუთაისის ჩრდ.-აღმ-ით მე-11 კმ-ზე, მდ. წყალწითელას ხეობაში. სამონასტრო ანსამბლის მშენებლობა დაიწყო 1106 დავით აღმაშენებლის თაოსნობით და მისივე ანდერძის თანახმად დაასრულა მისმა შვილმა დემეტრემ. ბ. ა. აღმაშენებლის სიცოცხლეშივე იქცა „ყოვლისა აღმოსავლისა მეორედ იერუსალიმად“, „სხუად ათინად“. ისტორიკოსის მიერ ამ ორი ქალაქის — ათენისა და იერუსალიმის — ანტიკური ფილოს. და ქრისტიკ. რწმენის ორი სიმბოლოს დაკავშირებას საფუძვლად უდევს შუა საუკ. ქრისტიკ. სამყაროსათვის დამახასიათებელი პრინციპი რწმენისა და ცოდნის ერთიანობისა. გელათში მოხდა ანტიკ. და ქრისტიკულტ. ტრადიციების შერწყმა. აქ ჩაეყარა საფუძველი ანტიკ. ფილოს. და ბიზანტიკ. ნეოპლატონიზმის შესწავლას, ნეოპლატონიკოსთა მიერ დამუშავებული არისტოტელეს ლოგიკის გამოყენებას ქრისტიკ. მოძღვრების დასაბუთებლად.

გელათში დაარსდა „სასწავლებელი ყრმათათჳს“, სადაც ქართველნი განისწავლებოდნენ სიბრძნისმეტყველებაში, რიტორიკასა და გრამატიკაში. სწავლება ეყრდნობოდა trivium-quadrivium-ის სისტემას, რაც გულისხმობდა 7 დისციპლინის — ერთი მხრივ, რიტორიკის, გრამატიკისა და ფილოსოფიის, ანუ დიალექტიკის, მეორე მხრივ — გეომეტრიკის, არითმეტიკის, მუსიკისა და ასტრონომიის სწავლებას.

მემკვიდრის ცნობით, დავით მეფემ აქ შეკრიბა თავისი დროის ცნობილი მოაზროვნეები — „არათჳსთა ოდენ სამეფოთა შინა პოვნილნი, არამედ ქუეყნისა კიდეთათჳს... დავითის მიერ აქ მოწვეულ სწავლულთა შორის იყვნენ არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი, იოანე ტარიჭისძე. მათი ინტერესების წრე მოიცავდა ბიბლ. და თეოლო-

ბ. გაჩეჩილაძე.

გიურ ეგზეგეტიკას, პლატონისა და არისტოტელეს, ნეოპლატონიკოსების, პირველ ყოვლისა, ალექსანდრიელი ნეოპლატონიკოსებისა და ათენელი პროკლე დიადოქოსის ნაშრომებს, რთა თარგმანები და განმარტებანი, როგორც ჩანს, სახელმძღვანელოთა დანიშნულებას ასრულებდნენ ამ სკოლის მსმენელთათვის. გელათის სკოლაში თარგმნილი ალექსანდრიელი სკოლის მამამთავრის, ამონიოსის კომენტარები პორფირის ცნობილ ნაშრომზე „შესავალი არისტოტელეს კატეგორიებისა“ და თვით არისტოტელეს კატეგორიებზე: „მოსაცხენებელი ხუთთა ჯმათადმი პორფირი ფილოსოფოსისათა“ და „მოსაცხენებელნი ათთა კატილორიათადმი არისტოტელისათა“ (მთარგმნელი იოანე ტარიჭისძე); წმ. იოანე დამასკელის სამნაწილიანი ნაშრომის „წყაროთცოდნის“ ნაწილები — „დიალექტიკა“ და „გარდამოცემა“ (მთარგმნელი არსენ ივალთოელი); ნეოპლატონური ფილოს. თხზულებებიდან იოანე პეტრიწმა თარგმნა III ს. ნეოპლატონიკოსის — ნემესიოს ემესელის „ბუნებისათეს კაცისა“, რიც ქრისტ. ანთროპოლოგიის სახელმძღვანელოდ გამოიყენებოდა შუა საუკ. ევროპის სამონასტრო სკოლებში; V ს. ნეოპლატონიკოსის პროკლე დიადოქოსის „ღვთისმეტყველების საფუძვლები“ („კავშირნი ღმრთისმეტყველებითნი“), რსაც პეტრიწმა დაურთო საკუთარი „განმარტებანი“. ეს უკანასკნელი სალექციო კურსია პლატონურ ფილოსოფიაში, დატვირთული დამოწმებებითა და ციტატებით ელინ ფილოსოფოსთა (განსაკუთრებით პლატონის, არისტოტელეს, ელევლების, პითაგორელების, სტოელებისა და სხვ.) თხზულებებიდან. ბიბლ. ეგზეგეტიკიდან აღსანიშნავია გელათის კატენებიანი ბიბლია (იხ. გელათის ბიბლია), აღჭურვილი წმ. მამათა განმარტებებით, თეოფილაქტე ბულგარელის სახარებათა თარგმანები და სხვ.; ქრისტიანული ეთიკის სფეროდან — იოანე სინელის „სათნოებათა კიბე“; ისტორიიდან — „იუდაებრივი დასაბამისტყუაობა“. **გ. ა.** შიამეშქისილი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“.

ძვ. ქართ. თარგმანის ისტორიაში გელათის სალიტ. სკოლა არის ელინოფილური მიმდინარეობის (იხ. ელინოფილიზმი) მძლავრი კერა, სადაც დამუშავდა და პრაქტიკულად განხორციელდა ადევკატური თარგმანი, ჩამოყალიბდა ქართ. ფილოს.-თეოლოგიური ტერმინოლოგიის მწვობრი ფორმალურ-სემანტ. სისტემა, შემუშავებული არსენ ივალთოელის ჯგუფისა და იოანე პეტრიწის მიერ. მართებული იქნება მას ეწოდოს „გელათური“ ენობრივ-ლიტ. სტილი (ნაცვლად აქამდე მიღებული ტერმინებისა — პეტრიწული, პეტრიწონული).

გ. ა. მნიშვნელოვანი ეტაპია ქართ. ფილოს. აზრის განვითარების გზაზე. იგი იყო შუა საუკუნეების ტიპური საგანმანათლებლო კერა, რიც ქართ. ნიდაგზე აგრძელებდა და ავითარებდა ბიზანტ. ინტელექტუალურ რენესანსულ აზროვნებას. ეს სკოლა იდგა იმ მაგისტრალურ ხაზზე, რსაც უფრო მოგვიანებით გაჰყვა ევროპული სამყარო.

წყარო: იოანე პეტრიწი, განმარტება პროკლე დიადოქოსის „ღმრთისმეტყველების საფუძვლებისა“. თანამედროვე ქართ. ენაზე გადმოღო, გამოკვლევა, ლექსიკონი და შენიშვნები დაურთო დ. მელიქიშვილმა, თბ., 1999.

ლიტ.: თავი შიშვილი გ., უმაღლესი განათლების ისტორიისათვის საქართველოში, ნაკვ. 1, თბ., 1938; ყაუხჩიშვილი ს., გელათის აკადემია, თბ., 1948; ლომინაძე ბ., გელათი, ქუთ., 1958; ნუცუბიძე შ., ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1958; გამსახურდია ს., სწავლა-განათლება ძველ საქართველოში, თბ., 1975; მელიქიშვილი დ., ტერმინოლოგიური სიტყვათშემოქმედების პრინციპები და ფილოსოფიური ტერმინოლოგიის სისტემატიზაცია გელათის სკოლაში. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 10, თბ., 1993; მისივე, გელათის სალიტერატურო სკოლა. — «ქუთაისის სახელმწ. უნ-ტის მოამბე», 1994, 1, 2; მისივე, გელათური ენობრივი სტილის ერთიანობისა და ინდივიდუალობის საკითხისათვის. — «გელათის მეცნიერებათა აკადემიის უწყებანი», 1996, ტ. 2.

დ. მელიქიშვილი.
გელათის ბიბლია, XII ს. ქართული სამწერლობო ენის მნიშვნელოვანი ძეგლი. შესრულებულია ქალაქ ზეხვი ინდივიდუალური ნუსხური ხელით, შეიცავს 301 ფურცელს, ზომა 35X25 სმ. აღმოაჩინა თ. ჟორდანიამ ქუთაისში, ბაგრატის ტაძარზე მიშენებული ეკლესიის ნანგრევებში და მანვე აღწერა ვრცლად (ქრონიკები, II, ტფ., 1897). ამჟამად დაცულია ხელნაწ. ინ-ტში (A-1108), ძალზე დაზიანებული და ნაკლები, მოღწეული ნაწილი რესტავრირებულია. ამავე ტექსტს შეიცავს A-1108-ის პედიის მეორე ხელნაწერი (Q-1152), ქალაქ ზეხვი ნაწერი მსხვილი ნუსხური ხელით, XII—XIII სს., 421 ფურცელი, ზომა 39,5X28,5 სმ. Q-1152 უნდა იყოს A-1108-იდან ან შუალედური ნუსხი-

გელათის აკადემია.

დან გადნაწერი. არ გამოირჩევენ ორივეს წარმომავლობას ერთი ხელნაწერიდანაც (თ. ჟორდანი). ორივე ხელნაწერი შეიცავს ძველი ალექსის წიგნთა თავისებურ, ბერძნულში დამძიმებულ ე. წ. პეტრიწული სტილის ქართ. რედაქციას. ბიბლიის ძირითადი ტექსტი მოთავსებულია ფურცლის შუა ნაწილში, განიერ აშეიბზე კი ახლავს თარგმან-კომენტარები, რის გამოც მას კატენებიანი ბიბლიასაც უწოდებენ. კომენტარები განსამარტავ კიმენურ ტექსტთან დაკავშირებულია ასოებრივი ნუმერაციით და 40-მდე პირობითი ნიშნით. ამერიკელმა ქართველოლოგმა რ. ბლეიკმა საგანგებოდ შესწავლა

გელათის ბიბლია. XII ს.

ბ. ბ., არეული ფურცლები დაალაგა, გვერდებზე დააწყო და მნიშვნელოვანი ფილოლ. საკითხები გაარკვია.

A-1108 არასრულად შეიცავს ძველი ალთქმის შემდეგ წიგნებს: ლევიტელთაჲ, რიცხუთაჲ, II შჯულთა, ისუ ნავესი, მსაჯულთაჲ, რუთისი, ესაიასი, იერემიასი, ეზეკიელისა და მცირე წინასწარმეტყველთა (იოსია, იოველი, ამოსი, აბდია, იონა, მიქია, ნაუმი, სოფონია, ანგია, ზაქარია). Q-1152 ხელნაწერი უფრო ვრცელად შეიცავს ამავე წიგნებს, მაგრამ აკლია წინასწარმეტყველთა წიგნები. A-1108 ხელნაწერისთვის რედაქცია გაუკეთებია ს.ს. ორბელიანს (იხ. მცხეთური ხელნაწერი).

ბ. ბ-ის ტექსტიდან გამოცემულია წინასწარმეტყველთა წიგნები — ეზეკიელის, თ. ცქიტიშვილის მიერ 1976; ხოლო იგივე, სხვა წინასწარმეტყველებთან ერთად, — ე. დოჩანაშვილის მიერ 1985—86 („მცხეთური ხელნაწერი“); „წიგნნი ძუელისა ალთქუმისანი“, მომზადებული ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობით, ნაკვ. 1—3, 1989—91.

ლიტ.: ჟორდანიან თ., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობის, წგ. 2, ტფ., 1897; ინგოროვცა პ., ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა. — «მნათობი», 1939, 4; კეკელიძე კ., ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; დანელია კ., ს.ს. ორბელიანის ლექსიკონის ერთი წყარო. — «მაცნე», 1964, 2; გიგინეიშვილი ბ., კიკვიძე ც., რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი (გელათური ვერსია). — კრ.: «შოთა რუსთაველი. ისტ.-ფილოლ. ძიებანი», თბ., 1966; Блейк Р. П., О древнегрузинских версиях Ветхого Завета. = «Известия Кавк. отделения Имп. Моск. археол. об-ва», вып. 6, Тфл., 1921.

კ. დანელია.

გენდერი, სოციალური სქესი, ენაში წარმოადგენს ქალისა და მამაკაცის მეტყველებისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებს. აქედან გამომდინარე, გენდერული ლინგვისტიკა სწავლობს ქალებისა და კაცებისათვის დამახასიათებელ სამეტყველო სტერეოტიპებს. მაგ., მამაკაცი არ იხმარს ქალებში გავრცელებულ შორისდებულს „უი, ქა!“, მეორე მხრივ, კაცთა მეტყველებისათვის სხვა შორისდებულები თუ შეძახილები დამახასიათებელი. ლოცვისა და წვედების ფორმულები, ჩვეულებრივ, ქალთა მეტყველებას ახასიათებს, ხოლო გინება — კაცისას. საერთოდ, ცნობილია, რომ ქალთა მეტყველებაში ხშირია კნინობითი სუფიქსების, თავაზიანობის ფორმების ხმარება, ქალები მოსაუბრეს ხშირად მიმართავენ სახელით და საუბრისას, საერთოდ, უკეთ ახერ-

ხებენ კონტაქტის დამყარებას მოსაუბრესთან, მაშინ როდესაც კაცების მეტყველებაში ხშირია ხანგრძლივი სასაუბრო მონაკვეთები. კაცები ხშირად აწყვეტინებენ მოსაუბრეს საუბარს და იმავდროულად ცდილობენ საუბრის თემაზე კონტროლის შენარჩუნებას. განსხვავება ქალისა და მამაკაცის მეტყველებაში ოდითგანვეა შემჩნეული, რასაც უმეტეს შემთხვევაში, სოციალური ფაქტორით ხსნიან. მაგ., ძვ. ინდურ დრამაში მამაკაცები მეტყველებდნენ სანსკრიტზე, ქალები კი — პრაკრიტზე. ამ შემთხვევაში სხვაობა სოც. რანგს ეფუძნება (ო. იესერსენი). ქალისა და მამაკაცის მეტყველება ბევრგან განსხვავებულია დღესაც. მაგ., ანდოურის (დალ. ენა) მამაკაცი ამბობს: დინ „მე“, მინ „შინ“, ჰეკა „კაცი“, იმავე ფორმებს კი ქალი სხვაგვარად გამოთქვამს: დენ, მენ, ჰეკვა. გენდერული იდენტიფიკაცია შეიძლება მოხდეს აგრეთვე კულტურის, დროისა და სივრცის ფაქტორების გათვალისწინებით, თუმცა ბთვის არსებითია სწორედ სოც. ფაქტორი, რადგან, თუ გენეტიკური განსაზღვრავს ბიოლ. სქესს, სოც. კოდები განაპირობებენ ადამიანთა ქცევას, განსაზღვრავენ ბ-ს.

გენდერული თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად საინტერესოა ყველა ენა, ისეთებიც კი, რებშიც არაა გარჩეული გრამატიკ. სქესი. სამაგიეროდ, ასეთ ენებში მკაფიოდაა გამოხატული მამაკაცური (მასკულინური) და ქალური (ფემინური) სტერეოტიპები. მაგ.: **შვილი** ქართ. ენის ზოგ მთის დიალექტსა და სვანურში ნიშნავს მხოლოდ ბიჭს. თუ კაცს ჰყავს სამი შვილი, ერთი ბიჭი და ორი გოგო, კითხვაზე: რამდენი შვილი ჰყავს, უპასუხებს: — ერთი შვილი მყავს და ორი გოგო. ეს მამაკაცური ბ-ის უპირატესობაზე მეტყველებს. ამას სხვა ფაქტებიც გვიჩვენებენ, სახელდობრ, ქართულში მამაკაცური ბ. არ არის მარკირებული, იგი უნიშნოა, მაშინ როდესაც ქალური ბ. მარკირებულია. ეს აღინიშნება მაგ., გათხოვილი ქალის ქალიშვილობის გვარის წარმოებისას. ქართ. ენის კახურ, რაჭულ, იმერულ და გურულ დიალექტებში ქალიშვილობის გვარს ერთვის სპეც. სუფიქსები: -ურ-ი, -ოურ-ი, -ფხე („მეგრ. -ხე): მახარობლიაური, გოქსაური, ტაბეშოური, ლომთათიფხე. გათხოვილი ქალის წარმომავლობა -ურ-ა, -ულ-ა სუფიქსებით ტოპონიმებისგანაც იწარმოება ქართ. ენის ორ დიალექტში — აჭარულსა და მე-

სხურში. მაგ., ზენდიურა ნიშნავს სოფელ ზენდილიდან გამოთხოვილ ქალს; ჩუნჩხულა — სოფელ ჩუნჩხათიდან გამოთხოვილ ქალს (იხ. გვარსახელი).

ქართ. ენის ნათესაურ ტერმინოლოგიაში მდებარეობით ბ-ის ტერმინთა დანაწევრებულობა მისი ერთგვარი მარკირებულობის მაჩვენებელია. ამ შემთხვევაში ცალკე ტერმინებია დეიდა (დედის და) და მამიდა (მამის და), მაშინ, როდესაც დედის ძმაც და მამის ძმაც აღინიშნება ერთი ტერმინით — ბიძა.

ქალისა და მამაკაცის გენდერული განსხვავებულობის სოც. საფუძველი თავდაპირველად ბიჭისა და გოგოს განსხვავებული აღზრდის წესში ვლინდება, ხოლო შემდეგ მამაკაცის გარე, მძიმე ფიზიკური შრომითა და ქალის საოჯახო საქმიანობით განისაზღვრება. ფაქტობრივად ეს სოც. საფუძველი განაპირობებს მამაკაცის გენდერულ დომინირებას.

ლიტ.: ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989; კიკვიძე ზ., სქესისა და გენდერის ცნებათა გარჩევის აუცილებლობისა და ლინგვისტური გენდეროლოგიის ზოგიერთი საკითხის შესახებ. — «საენათმეცნიერო ძიებანი», XI, თბ., 2001; Foley W. A., Anthropological Linguistics, Blackwell Publishers, Oxf., 1997; Wardhaugh R., An Introduction to sociolinguistics, Blackwell Publishers, Oxf., 2002; Kurdadze R., Problems of gender and language in modern Georgian and Georgian dialects. — «Second International Gender and Language Association Conference. Book of Abstracts», Lancaster University, 2002; Словарь гендерных терминов, ред. Ф. Ф. Денисова, М., 2002.

რ. ქურდაძე.

გაიორგიკა, ნიკოლაას ვიტსენისა და ალექსანდრე ბაქონიშვილის (ბაგრატიონის) სახელობის სამეცნიერო-კულტურული ცენტრი ნიდერლანდში. დაარსდა 1989 ამსტერდამში ჰოლანდიელ და ქართველ მეცნიერთა (ბ. ნარდენი, ჯ. ვათეიშვილი, რ. რობოლი, დ. ლაცკო, ვ. ფრომი, ვ. ლუკასენი და სხვ.) თაოსნობით. ცენტრის ოურიდიულ გაფორმებამდე (1996) მის ფუნქციებს ასრულებდა ჰოლანდიაში არსებული ალექსანდრე ბაგრატიონის ფონდი, რ-იც ასევე ზემოხსენებულ პირთა თაოსნობით შეიქმნა.

ცენტრმა და ფონდმა არაერთი ღირსშესანიშნავი ღონისძიება განახორცილა: ამსტერდამის უნიტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტში 1992-იდან ტრადიციულად აღინიშნება საქართველოს დღეები, რ-საც ჰოლანდიელებთან ერთად ქართ. დიასპორის წარმომადგენლებიც ესწრებიან; ქ. ზან-

დამის პეტრე I-ის სახლ-მუზეუმს გაუკეთდა და საზეიმოდ გაიხსნა ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონის ხსოვნის უკვდავსაყოფი მემორიალური დაფა (1994); ჩატარდა სამეცნ. კონფერენცია ქართველოლოგიისა და კავკასიათმცოდნეობის დარგში (1995); აღმ. ევროპის ინ-ტის დავალებით დაიწერა გამოკვლევა თემაზე: „ნიკოლაას ვიტსენი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ“ (ჯ. ვათეიშვილი). ცენტრი და ფონდი, რ-ებსაც შესაბამისად ხელმძღვანელობენ ჯ. ვათეიშვილი და პიმ ვან დერ მეიდენი, ერთობლივად გამოსცემენ აღმანახის ტიპის პერიოდულ გამოცემას — „გეოგრაფიკას“ (1995). 1996-იდან ცენტრის გამგეობისა და მისი თბილ. ფილიალის (ნ. ერისთავი) თაოსნობით ხდება თანამშრომელთა გაცევა სამეცნ.-შემეცნებითი მიზნით.

ჯ. ვათეიშვილი. **«გეორგიკა»** («Georgica»), თბილისისა და იენის (გერმანია) უნივერსიტეტების ერთობლივი ყოველწლიური გამოცემა. 1978—89 გამოდიოდა იენაში (დაიბეჭდა 12 ნაკვეთი), მე-13—14 გაერთიანებული ნაკვეთი დაიბეჭდა კონსტანცაში (რუმინეთი). ამ ნომრიდან «ბ.» გამოდის როგორც ოთხი უნ-ტის (თბილისი, იენა, ზაარბრიუკენი, კონსტანცა) ერთობლივი ორგანო (რედაქტორები: ჰ. ფენრიხი — იენა, შ. ძიმიჯური — თბილისი). 2006-თვის გამოსულია 89 ნომერი (რედაქტორები: შ. ხოტივარი-იუნგერი, მ. ლორთქიფანიძე). «ბ.» ფართო პროფილის ქართველოლოგიური და კავკასიოლოგიური გამოცემაა, რ-შიც ქვეყნდება როგორც ქართული, ისე უცხოელი ავტორების გამოკვლევები ენათმეცნ., ლიტერატურათმცოდნეობის, ფილოს., ისტ., არქეოლ., ეთნოგრაფიკის, საკითხებზე. აქვს კრიტიკ. ბიბლიოგრაფიული განცხადება.

გ. თოფური. **გეოგრაფიკა** დავით ოქროპირის ძე (28. VII. 1917, ზესტაფონი, — 29. VI. 1979, თბილისი), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1971). 1948 დაამთავრა ქუთ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის ფაკ-ტი, 1952 — ასპირანტურა. 1948—68 მუშაობდა ქუთ. პედ. ინ-ტში სხვადასხვა თანამდებობაზე. 1968 მარტიდან გარდაცვალებამდე თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრის წევრი იყო.

ბ. ავტორია 50-ზე მეტი სამეცნ. ნაშრომისა, რ-ებიც ეძღვნება ძვ. ქართ. ზმნის სისტემას, მწერლის

ენასა და სტილს, ცალკეულ გრამატიკატეგორიათა წარმოების თავისებურებებს, ქართ. ენის სწავლების ფორმებსა და მეთოდებს.

თხზ. მესამე პირის სუბიექტის ნიშანი დ ძველ ქართულში. — «ქუთაისის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1952—53, ტ. 11; კავშირებითი მეორის ერთი ფუნქციის შესახებ ძველ ქართულში. — იქვე, 1955, ტ. 13; ქართული ენა. ლექსიკოლოგიისა და სემასიოლოგიის პრაქტიკული, თბ., 1962; ძველი ქართული სალიტერატურო ენისაგან განსხვავებული სინტაქსური მოვლენები ს.-ს. ორბელიანის თხზულებებში. — «თსუ შრომები», 1972, ტ. B4 (143); ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ს.-ს. ორბელიანის ენაში. — კრ.: «ენათმეცნიერება», თბ., 1976 («თსუ შრომები», ტ. 174).

ლ. კვანტალიანი.

ზვარი, ზმნის კატეგორია, გავრცელებულია სხვადასხვა სტრუქტურის ენებში. ტრადიციული განმარტებით, ზ. ზმნის სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებას ასახავს (სხვადასხვა ვარიაციებით) ან — ზ-ის კატეგორიით გამოიხატება მოქმედების მიმართება ქვემდებარესთან და ა. შ.

ზ-ის გაგება საკამათო იყო მის შესახებ გრამატიკ. მოძღვრების ჩამოყალიბებიდანვე. პანინის გრამატიკიდან დღემდე ზ-ის კატეგორიის შესახებ დიდძალი საენათმეცნ. ლიტ-რა დაგროვდა. გამოიკვეთა მრავალი საკითხი, რ-ებიც ქართ. ენის გვარის კატეგორიის შესწავლის დროსაც იჩენს თავს. ესაა ტერმინის საკითხი, კატეგორიის განმარტებათა წინააღმდეგობრივი შინაარსი, ზ-ის კატეგორიის წევრ სიტყვა-ფორმათა რაოდენობის საკითხი, ზ-ის კატეგორიის წევრთა ოპოზიციის ხასიათის განსაზღვრა, ზ-ის კატეგორიის სტატუსის დადგენა მოცემულ სისტემაში, ზ-ისა და პირიანობის (იხ. პირი), ზ-ისა და გარდამავლობის საკითხები და სხვ.

თანამედროვე ქართ. გრამატიკ. ლიტ-რაში დამკვიდრებულია ტერმ. ზ. და გავრცელებულია მისი კატეგორიის შემდეგი განმარტება: ზ. არის ზმნის ფორმა, რ-იც გვიჩვენებს, თუ როგორია ურთიერთობა გრამატიკულად მოქმედ პირსა და ზმნით აღნიშნულ მოქმედებას შორის: მოქმედება მომდინარეობს სუბიექტ. პირისაგან და სხვა პირზეა დამართული, სუბიექტი განიცდის ამ მოქმედებას, თუ მომდინარეობს მისგან, მაგრამ ისე, რომ არც სხვა პირზეა პირდაპირ დამართული და არც განცდილია სხვისი ზემოქმედებით. ამის მიხედვით გვაქვს სამი ზ.: მოქმედებითი, ვნებითი, საშუალო. მოქმედებითი: ხატავს, უზრდის,

ათბობს, აწუხებს, აგორებს..., ვნებითი: ი-ხატება, ე-ზრდება, წუხდება, გორდება, თბება..., საშუალო: წუხს, გორავს... (ა. შანიძე).

ზ-ის სისტემა ქართულში შეიძლება იყოს სამწევრიანი: მოქმედებითი — ვნებითი — საშუალო (ა-წუხებს — წუხდება — წუხს, ა-წვეს — წვება — წვეს) და ორწევრიანიც: მოქმედებითი — ვნებითი (ხატავს — ი-ხატება, ა-თბობს — თბება...). ტრადიციულად მიჩნეულია, რომ ვნებითი გვარი მარკირებულია. ფორმათა წარმოების მიხედვით გამოიყოფა პრეფიქსიანი — აბსოლუტური, ო-ნიანი (ი-ხატება...) და რელატიური, ე-ნიანი (ე-ხატება) ვნებითები, ასევე სუფიქსიანი — დ-ონიანი (წუხდება...) და უნიშნო (თბება...) ვნებითები. უნიშნო ვნებითები ისტორიულად უგვარო დინამიკურ ზმნებადაა მიჩნეული (ქ. ლომთათიძე, გ. მაჭავარიანი...). მორფოლოგიური ოპოზიციების პრინციპთა გათვალისწინებით ზ-ის სისტემაში ვნებითთან ერთად მარკირებულია მოქმედებითის ფორმებიც, არამარკირებულია საშუალო ზ.: ა-გორებს — გორდება — გორავს (გ. ნებიერიძე, ა. ონიანი). ოპოზიციის რ-შიც მოქმედებითს ან ვნებითს არა აქვს მარკერი, ნულოვანი ალომორფი (იხ. ალომორფი) იგულისხმება.

საშუალო ზ-ის ზმნებში სემანტიკისა და უღვლილების ფორმათა თავისებურების მიხედვით ორი ჯგუფი გამოიყოფა: საშუალო-ვნებითი (მედიოპასივები): არის, დგას, წევს, ჩანს... და საშუალო-მოქმედებითი (მედიოაქტივები): წუხს, ცხოვრობს... შესაბამისად, საშუალო ზ-ის ზმნები უღვლილების ნაკლებულ (სრული ასპექტის) ფორმებს ორგვარად ივსებენ: საშუალო-ვნებითი — ვნებითი ზ-ის ფორმებით (დგას — ი-დგება — ი-დგა იგი...), საშუალო-მოქმედებითი მოქმედებითი ზ-ის სათანადო ფორმებით: ერთპირიანები სასუბიექტო ქცევის (წუხს — ი-წუხებს იგი — ი-წუხა მან...), ხოლო ორპირიანები — საობიექტო ქცევის ფორმებით (და-რაჯობს — უ-დარაჯებს ის მას — უ-დარაჯა მან მას...), ერთი კორექტივით: ნასესხებ ფორმათა შესიტყვებაში გამოირიცხება პირდაპირი ობიექტი. მედიოაქტიურ ზმნათა დეფექტური პარადიგმის შევსება ქართულში დონიანი ვნებითის ფორმებითაც შეიძლება: წუხს — შე-წუხდება — შეწუხდა-... (არნ. ჩიქობავა, ე. ბაბუნაშვილი...).

ძვ. ქართ. და სხვა ქართველურ

ენათა გარკვეული ფაქტების შეჯერებით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ წუხს — იწუხა ტიპის ფორმები ისტორიულად ერთი პარადიგმის ფორმებია (ლ. ნოზაძე).

ბ-ის კატეგორიის ფორმათა შორის ურთიერთობა კონვერსიის საფუძველზეა განსაზღვრული. კონვერსია (შებრუნება, მოქცევა) ეწოდება ბ-ის ერთი ფორმიდან მეორეში გადასვლას, ერთი და იმავე შინაარსის გადმოცემას სხვადასხვა გრამატიკით (მხატვარი ხატავს სურათს — სურათი იხატება მხატვრის მიერ). ტერმინი ა. შანიძის ეკუთვნის, თუმცა კონვერსიის მექანიზმი ჯერ კიდევ ანტონ I-ის გრამატიკაშია გარკვეული.

კონვერსიულ წყვილებში აქტივ-პასივის (მოქმედებით-ვნებითის), აქტივ-მედოუმის (მოქმედებით-საშუალოს) ფორმალური განაწილებისათვის არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება აქტივის ფორმათა მოდულებს: ხატავს — ი-ხატება, უ-ხატავს — ე-ხატება, წუხს — ა-წუხებს — წუხ-დება, ა-თბობს — თბება... თუმცა ამ წყვილთაგან ყველა ვერ აკმაყოფილებს კონვერსიის პირობებს (თ. უთურგაძე).

ქართულში არსებობს ბ-ის კატეგორიის სხვა განმარტებაც, რის თანახმად ზმნას შეუძლია საგანგებო თავსართ-ბოლოსართით აღნიშნოს, თუ როგორაა წარმოდგენილი მოქმედება — მოქმედის თვალსაზრისით (სუბიექტის პოზიციიდან) თუ მოქმედების ობიექტის თვალსაზრისით (სუბიექტისგან განყენებით), ე. ი. ზმნას შეუძლია აჩვენოს ბ-ები — მოქმედებითი და ვნებითი (არნ. ჩიქობავა...). ამ თვალსაზრისით ბ-ის კატეგორია ორწევრიანია: აქტივი — პასივი, საშუალო ბ-თვის ამ ოპოზიციიში ადგილი არ რჩება: საშუალო ბ-ის ზმნები გარდაუვალი უგვარო სტატიკური ზმნებია: წუხ-ს, ჩანს... (იხ. სტატუსი). ამ უგვარო სტატიკურ ზმნათაგან, ერთი მხრივ, კაუზაციის გზით მიიღება დინამიკური გარდამავალი (წუხს — ა-წუხებს) ზმნები (ე. წ. „პირველადი კაუზატივები“), მეორე მხრივ, სუფიქსაციის გზით — დინამიკური გარდაუვალი ფორმები (წუხ-ს — წუხ-დება, ძვ. ქართ. წუხ-ნ-ების || წუხ-დ-ების). დინამიკური გარდამავალი და გარდაუვალი ფორმები ქმნიან აქტიურობა-პასიურობის მიხედვით დაპირისპირებულ კონვერსიულ წყვილს: ა-წუხებს, წუხ-დება... სხვა თვალსაზრისით, სუფიქსიანი ვნებითები იწარმოება სათანადო აქტივის

ფორმებიდან — პასივის ფუძეში წარმოდგენილი ყველა ფონემატური ცვლილება უკვე აქტივშია განხორციელებული.

აღნიშნულია, რომ ვნებითის სინთეზური ფორმები ქართულში ხშირად არ აკმაყოფილებს პასიურობის უნივერსალურ გაგებას — აქტივ-პასივის დაპირისპირებისას ხშირად ირღვევა კონვერსიის პირობები (მდრ.: მაგ., ფორმით პასიური და შინაარსით აქტიური ზმნები ქართულში, ე. წ. დეპონენსები: იძლევა, იბღვირება, ეზიდება, ეწევა... და ა.შ.). გამოთქმულია აზრი, რომ ვნებითის უნივერსალური მოდელის გათვალისწინებით, სინტაქსურად და სემანტიკურად აქტიურ ზმნებს ქართულში აღწერილი ვნებითები შეესაბამება (ა. პარისი).

ბ-ის კატეგორიის ფორმათა გენეზისის გარკვევისას წინა პლანზე დგება ბ-ისა და გარდამავლობის, ბ-ისა და კაუზატივის, ბ-ისა და რეფლექსივის, ბ-ისა და პოტენცი-ალისის ურთიერთობის საკითხი. ჩანს, რომ ბ-ის მოდალური მნიშვნელობები (კერძოდ, ვნებითის ფორმების) ქცევის მნიშვნელობებია და არა ბ-ისა (მ. მაჭავარიანი). არსებობს თვალსაზრისი, რომ ბ-ის კატეგორია ქართულში არათანაბმდებოდა არის გამოსატყული უღვლილების სისტემაში. აქტივი—პასივი უფრო მკაფიოდაა გარჩეული I სერიის ფორმებში (არნ. ჩიქობავა...); ამავე დროს, ბ-ის კატეგორია ქართულში მიჩნეულია ფუნდამენტურ კატეგორიად: ქართ. ზმნის უღვლილებას ბ-ის კატეგორია განსაზღვრავს (ა. შანიძე).

ეს განსხვავებული თვალსაზრისი ბ-ის კატეგორიის გრამატიკურ სტატუსის დადგენაშიც აისახება. ქართ. საენათმეცნ. ლიტ-რაში ბ-ის კატეგორია განმარტებულია როგორც ლექსიკურ-გრამატიკული (ა. შანიძე), სინტაქსურ-მორფოლოგიური (ფ. ერთელიშვილი), მორფოლოგიური (ა. ონიანი) თუ სინტაქსური (რ. ასათიანი).

ლიტ.: თოფურია ვ., მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში. — «სმამ», 1942, ტ. 3, 9; ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; მისივე, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1979; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953, (1973, 1980); ლომთათიძე ქ., თბება ტიპის ზმნათა ისტორიისათვის ქართულში. — «ივე», IV, თბ., 1953; მაჭავარიანი გ., უნიშნო ვნებითი ქართველურ ენებში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», I, თბ., 1959;

ერთელიშვილი ფ., ქცევის საკითხისათვის ქართულში. — «თსუ შრომები», 1965, ტ. 114; ჯორბენაძე ბ., ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხი ქართულში, თბ., 1975; უთურგაძე თ., ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბ., 1976; ასათიანი რ., მარტივი წინადადების ტიპოლოგიური ანალიზი, თბ., 1982; მისივე, გვარის მორფოლოგიური კატეგორია ქართულსა და ქართველურ ენებში. — კრ.: «ტიპოლოგიური ძიებანი», თბ., 1990; ნებიერიძე გ., გვარისა და კაუზატივის ურთიერთმიმართება ქართულში. — «საენათმეცნიერო კრებული», ნაწ. 1, თბ., 1984; მაჭავარიანი მ., ქცევის გრამატიკული კატეგორიის სემანტიკა, თბ., 1987; დვინაძე თ., ქართული ზმნის ვნებითი გვარის ფორმათა სტილისტიკა, თბ., 1989; ონიანი ა., სვანური ენა, თბ., 1998; მელიქიშვილი დ., ქართული ზმნის უღვლების სისტემა, თბ., 2001; გარის A. C., Georgian Syntax. A study in Relational Grammar. Cambridge, 1981.

მ. სუბიშვილი.

გვარსახელი, ოჯახის მეგვიდრეობითი სახელი, რაც თაობიდან თაობაზე გადადის.

საქართველოში ბ. უფრო დიდი სოციალური ერთეულის, რამდენიმე ათეული და ხშირად ასეული ოჯახის სახელწოდებაა, რეგიც თავიანთ წარმომავლობას ერთ პიროვნებას უკავშირებენ, აქვთ საერთო თვითშეგნება ნათესაობის შესახებ, მიეკუთვნებიან ერთ გვარს. ქართ. გვარისათვის დამახასიათებელი ეგზოგამია (გვარის შიგნით ქორწინების აკრძალვა) ადასტურებს, რომ ქართველებში მოხდა პირველყოფილი გვარის უწყვეტი გადასვლა გვიანდელ გვარში, რაც სწორედ ბ-ებშია ასახული. ქართ. წერილობით ძეგლებში არაერთგზის გვხვდება ტერმინი „გვარი“ იმ გაგებით, რაც დღესა აქვს. ძვ. ქართულში ბ-ის პარალელური ტერმინია სახლი.

საქართველოში ბ-ს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. მხედველობაში თუ არ მივიღებთ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ (X ს.) მოხსენიებულ უსუფიქსო ქართულ ბ-ს **ბაჰლაუნდი**, ქართ. ბ. — **დაფანჩული** დადასტურებულია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“. ჰაგიოგრაფიული ძეგლის ავტორი აშოტ კურაპალატის ამბების (IX ს. 20-იან წლებამდე) აღწერისას წერს: „ხოლო იყო ვინმე აზნაური დიდებული წინაშე აშოტ კურაპალატისა და ერქვა მას სახელი გაბრიელ დაფანჩული, და აწნათესავთა მისთა ჰქვიან დაფანჩულნი“. ბ. დადასტურებულია IX ს. II ნახ. ქართ. საისტ. დოკუმენტშიც, რ-შიც ფაგნელების ფეოდალ. გვართან ერთად დასახელებულია

ორი გლუხური გვარიც — შულისა-
ძე და ტარიკასძე. დღეს არსებული
არაერთი ქართ. გვარი საუკუნე-
ების სიღრმეშია წარმოქმნილი და
ბევრი მათგანი ცნობილია XII—
XIII სს-იდან.

ქართ. ბ-ების უმრავლესობა სუ-
ფიქსიანია. ისინი ჯგუფდებიან
როგორც სუფიქსების, ისე ფუძე-
ების (ძირეული სიტყვების) მიხედ-
ვით. სემანტიკური თვალსაზრისით
ქართ. ბ-თა ფონდი ოთხ ჯგუფად
იყოფა: ეპონიმიური, ეთნონიმი-
ური, ტოპონიმიური და პროფესიული.

ეპონიმიურია ქართ. ბ-ების დი-
დი ნაწილი, მათ ძირითადად მა-
მაკაცის კანონიზებული ქრისტ.
სახელი ან მეტსახელი უდევთ სა-
ფუძვლად: პავლიაშვილი, გიორ-
გამე, ალექსანდრია, დავითური...
ძე. ქართ. სახელებიდან ან მეტსა-
ხელებიდან მომდინარე გვარებია:
ბედიძე, ირემაშვილი, ვერძაული,
ტურავა, გელოვანი...

ეთნონიმიური ჯგუფის ბ-ებს
რიცხვს მიეკუთვნება ბ-ები, რ-თა
საფუძველია ეთნონიმი (იხ. პირთა
სადაურობა-წარმომავლობის სახე-
ლები). მაგრამ ეთნონიმიური ფუ-
ძეები ყოველთვის ვერ გვაძლევს
რეალურ ენობრივ და ისტ. ინფორ-
მაციას, რადგან ეთნონიმებიც ან-
თროპონიმიზაციის პროცესს გა-
ნიცდიდნენ: ლეკია, ოსია, ჩერქეზა,
ბერძენა, თათარა, არაბა, თურქა
და მისთ. უკვე მამაკაცის გაანთრო-
პონიმიზებული სახელებია.

ტოპონიმიებიდან არის ნაწარმო-
ები ქართ. ბ-ების არცთუ უმნიშ-
ვნელო რაოდენობა, გარდა -ელ
სუფიქსიანებისა, რ-თაც ზოგჯერ
მამაკაცის სახელი უდევთ საფუძ-
ვლად. მაგ., გვარი სურამელაშვი-
ლი — ფუძეში, მართლაც იკითხება
ტოპონიმი სურამი, მაგრამ სინამ-
დებოში ბ-ს საფუძვლად უდევს
გაანთროპონიმიზებული ტოპონიმი
სურამელა.

პროფ. ტიპის ბ-ებს ფუძედ აქვთ
ამა თუ იმ პროფესიის, თანამდე-
ბობის, ხელობა-მოსაქმეობის ან-
მნიშვნელი ტერმინები, რ-ებიც და-
თლად გვიჩვენებენ ქართ. ხალხის
საქმიანობის მრავალმხრივობას.
ამ სახელთა ფუძეები ხშირად ქარ-
თულთან ერთად აღმოსავლურიცაა
(სპარსული, არაბული, თურქული).
ამ ტიპის ქართ. ბ-ებია: მეგუთნიშ-
ვილი, მეტივიშვილი, მესტუმრე,
ჭკადუა, მუშკუდიანი, მჭედლიძე,
მჭედლიშვილი, სადუნიშვილი, ქე-
შიკიშვილი, მეზუკე, მენაბდე... (იხ.
პირთა შერქმეული სახელები).

ქართ. (ქართველური) ბ-ები სუ-

ფიქსების მრავალფეროვნებით
გამოირჩევა: **-ძე, -შვილი, -ურ**
(-ულ), **-ან(-იან), -ია, -ელ, -ა, -არ,**
-იშ, -ში, -სკირი, -ყვა... მათ უმე-
ტესობას ერთი დატვირთვა და
შინაარსი აქვს: ისინი ძირითა-
დად კუთვნილებას და კრებითო-
ბას გამოხატავენ. ყველა სუფიქსი,
რ-ებიც ბ-ების დაბოლოებადაა
გამოყენებული, საერთოა ქართ. და
ქართველური ენებისათვის. დღეს
-შვილი დაბოლოებით ნაწარმო-
ები გვარების უმეტესობა უფრო
ადრე **-ძე**-თი იწარმოებოდა. ზო-
გიერთი **-ურ** სუფიქსიანი გვარიც
XVIII—XIX სს. მიჯნაზე **-ძე** და
-შვილი დაბოლოებით შეიცვა-
ლა. მართალია, **-ძე** და **-შვილი**
(გვარის ფუძის ნათ. ბრ. ფორმა-
ზე დართული) საკმაოდ ადრეუ-
ლი ხანის წერილობით ძეგლებშია
დადასტურებული, მაგრამ საქარ-
თველოში ფეოლ. ურთიერთობის
პერიოდში, კერძოდ, VIII ს-იდან
ჩნდება -ელ სუფიქსიანი ბ-ები.
თავდაპირველად მთელი საქარ-
თველოსათვის დამახასიათებელი
იყო **-ან(-იან), -ურ(-ულ)** და **-ეთ(-თ)**
სუფიქსიანი გვარები. დღეს სამეგრე-
ლოში **-ა** სუფიქსით დაბოლოე-
ბული გვარები თავის დროზე **-იან**
(**-ან**) სუფიქსით უნდა ყოფილიყო
გაფორმებული. საკმაოდ ადრე ამ
გვარებში თანხმოვანი „ნ“ დაი-
კარგა: ნაცვლად კვარაცხელიანისა
მივიღეთ კვარაცხელია, გაბუნი-
ანისა — გაბუნია, კაჭარანისა —
კაჭარაა (კაჭარავა), გობეჩიანისა
— გობეჩია... თავის დროზე ფარ-
თოდ იყო გავრცელებული **-სკირი,**
-ჭკორი, -ში(-შ), -ტი, -ყვა სუფიქ-
სიანი გვარებიც. დღეს ისინი ერ-
თგვარ რელიქტებს წარმოადგენენ.

შესაძლებელია სუფიქსების მი-
ხედვით ქალისა და კაცის ბ-ების
განსხვავება (იხ. გენდერი). ასე-
თი ფუნქცია ზანურსა და დას. სა-
ქართვ. დიალექტებში (ქვემო იმე-
რულში, გურულში) ჰქონდა -ფხე|ზე
სუფიქსს. მამაკაცის ბ-ს — კახიძეს
შეესატყვისებოდა ქალის ბ. — კა-
ხიფხე. შესაბამისად: წულაძე —
წულაფხე, ხინიკიძე — ხინიკიფხე,
თურქია — თურქიფხე, ქოიავა — ქო-
იახე... მდებარეობითი სქესის გამო-
ხატვის ფუნქცია შეუძენია გარკვე-
ულ ეტაპზე **-ურ(-ულ)** სუფიქსსაც.
ზემო იმერეთში, შიდა ქართლსა
და კახეთში (ისტორიულად სამხრ.-
დას. საქართველოშიც) გათხოვილი
ქალის ქალიშვილობის გვარს **-ურ(-**
ულ) სუფიქსით აწარმოებენ: გე-
ლაშვილის ქალზე იტყვიან „გელა-
ური“, მიქაცაძეზე — „მიქაციური“,

შანშიაშვილზე — „შანშიაური“...

ქართ. ენა ერთსა და იმავე ბ-ის
სხვადასხვა სოც. წრის წარმომად-
გენლებსაც განასხვავებდა ერთმა-
ნეთისაგან. წერეთლები იყვნენ
თავადებიც და გლეხებიც. შესაბა-
მისად თავადი თუ წერეთელი იყო,
გლეხი — წერეთელა, აზნაური
ჭყონია იყო, გლეხი — ჭყონიელა;
თავადები აფაქიძეები იყვნენ, მაგ-
რამ გლეხების რამდენიმე კომლი
აფაქელად იწერებოდა.

ლიტ.: ჯანაშია ს., თუბალ-თაბა-
ლი, ტიბარენი, იბერი. — იხ. მისი: შრო-
მები, ტ. 3, თბ., 1959; თოფჩიშვილი
რ., როდის წარმოიქმნა ქართული გვარ-
სახელები, თბ., 1977; მაისურაძე ი.,
ქართული გვარსახელები (სემანტიკა,
სტრუქტურა, ეტიმოლოგია), თბ., 1979;
ჭუმბუჭიძე ზ., დედაენა ქართული,
თბ., 1987.

რ. თოფჩიშვილი.

გვინცაძე ალექსანდრე ერასტის
ძე (27.XI.1904, ამბროლაური, სოფ.
ბარეული, — 21.III.1993, თელავი),
ენათმეცნიერი. პროფესორი (1984).
1929 დაამთავრა თსუ. იქვე მუშაობ-
და ლაბორანტად ლექსიკოლოგიის
კაბინეტში (ხელმძღვ. პროფ. ა. შა-
ნიძე, 1929—30) მასწავლებლობდა
გურჯაანის, სიღნაღისა და თელავის
პედ. სასწავლებლებში (1930—39).
თელავის სახელმწ. პედ. ინ-ტში მუ-
შაობდა მისი დაარსებიდან (1939)
გარდაცვალებამდე. არჩეული იყო
დეკანისა და კათედრის გამგის თა-
ნამდებობებზე (1939—74).

ბ. 1932-იდან თანამშრომლობ-
და მასწავლებელთა კვალიფიკა-
ციის ასამაღლებელ დაწესებულე-
ბებთან. ინტენსიურად მუშაობდა
ქართ. სალიტ. ენისა და დიალექ-
ტების პრობლემებზე. იკვლევდა
მორფოლოგიის, ლექსიკოლოგიისა
და ლინგვისტური სტილისტიკის
საკითხებს. სწავლობდა მწერლის
ენას, აგრეთვე ქართ. ენის მეთოდ-
ის საკითხებს. გამოქვეყნებული
აქვს ათეულობით სამეცნ. ნაშრო-
მი, დამხმარე სახელმძღვანელოები
ფილოლ. ფაკ-ტის სტუდენტებისა-
თვის.

იხ.: თვლის სისტემა ქართულ-
ში, თბ., 1960; სტილისტიკის საკითხე-
ბი (დამხმარე სახელმძღვანელო), თბ.,
1971; ქართული ენის რიცხვითი სახე-
ლი, თბ., 1972; ზოგადი სტილისტიკის
საფუძვლები (დამხმარე სახელმძღვანე-
ლო), თბ., 1974; სასვენი და წერა-ბეჭ-
დვის ტექნიკის ნიშნები, თბ., 1989.

რ. ჭიკაძე.

გვისობა, ზმნის კატეგორია, რ-იც
გვიჩვენებს, თუ რამდენჯერ არის
მოხმდარი მოქმედება — ერთჯერ
თუ მრავალჯერ. ერთჯერადი
ფორმა ერთხელ მოხმდარ მოქმედ-

ა. გვინცაძე.

ბას გამოხატავს, მრავალგზისი — მრავალჯერ განმეორებულს.

ბ-ის კატეგორია შესაძლებელია გამოიხატოს მხოლოდ წარსულში. ერთგზისობისათვის გამოიყენება წვეტილის ფორმები. მრავალგზისობის გამოსახატავად ძვ. ქართულში ზმნას საკუთარი ფორმა მოეპოვებოდა, რიც ქიზიყურსა და მთის ზოგიერთ დიალექტშია დაცული: შევიდის (შდრ. შევიდა). ქართ. ენის დიალექტთა უმრავლესობასა და სალიტ. ქართულში ეს ფორმები დაიკარგა. მათი გამოხატვა დაეკისრა უწყვეტელსა და მისგან ნაწარმოებ ე. წ. ხოლმეობითის მწკრივს.

მრავალგზისი ფორმა ნაწილად „ხოლმეს“ გაგებას შეიცავს. „ხოლმე“ შეიძლება დაერთოს ზმნის ფორმასაც, მაგრამ ამ შემთხვევაში აღწერითი ფორმები ბ-ის მორფო. კატეგორიას უკვე არ გამოხატავს (ლ. კვაჭაძე). მრავალგზისი ფორმები ისეთ მოქმედებასაც გადმოსცემენ, რ-ებიც ჩვეულებად არის ქცეული, ასეთ ფორმებს ჩვეულებითსაც უწოდებენ. ამგვარმა ფორმებმა შეიძლება დაკარგონ დროის კატეგორია.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973, 1980); კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. 1, თბ., 1981.

ნ. ლოლაძე.

გიგინეიშვილი ბაქარ კონას ძე (1. III. 1933, ბათუმი, — 1. X. 1997, თბილისი), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1973), პროფესორი (1975). 1956 დაამთავრა თსუ, 1959 — ასპირანტურა კავკასიურ ენათა სპეციალობით. 1960-იდან მუშაობდა ხელნაწ. ინ-ტში, 1968-იდან სიცოცხლის ბოლომდე — თსუ-ის ზოგადი ენათმეცნ. კათედრაზე.

ბ. იკვლევდა ქართ. და სხვა ქართველური ენების სტრუქტურისა და ისტორიის, ძვ. ქართ. ფილოლ., კავკ., კერძოდ, დაღესტნური ენების, ზოგადი ენათმეცნიერების აქტუალურ პრობლემებს. მონოგრაფიამ, რიც მისი სადოქტორო დისერტაცია იყო — „დაღესტნური ენების შედარებითი ფონეტიკა“ (1977) — საერთაშორისო აღიარება მოუტანა როგორც კავკ. ენათა ერთ-ერთ უთვალსაჩინოეს მკვლევარს.

ბ-ს ეკუთვნის საქართველოსა და უცხოეთში დაბეჭდილი სტატიების სერია, რიც ეძღვნება ქართ. და სხვა ქართველური ენების ლექსიკას, ფონემატური და გრამატ. წყობის საკითხებს.

ბ-მა დიდი წვლილი შეიტანა ქართ. ბიბლიის შესწავლასა და გამოცემაში; გამოქვეყნებულია მის

მიერ მომზადებული ძველი ალექსის წიგნების ერთი ნაწილი — „შესაქმე“, „ლევითელთა“. მუშაობდა გელათის ბიბლიის კატენებზე, შეადგინა და გამოსცა „ძველი ქართული ენის ტაბულები“, X ს-ის მნიშვნელოვანი ძეგლი „შატბერდის კრებული“ (1979, ე. გიუნაშვილთან ერთად).

სიცოცხლის ბოლო წლებში ბ. მუშაობდა მრავალტომიან „ქართული ენის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონზე“. ნ. სარჯველაძე.

გიგინეიშვილი ივანე მოსეს ძე (9. VIII. 1909, ქუთაისი, — 28. I. 1982, თბილისი), ენათმეცნიერი, დიალექტოლოგი, ტექსტოლოგი, ლექსიკოგრაფი. ლინგვისტილისტიკის ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში, სალიტ. ენის ნორმალიზატორი, ენის ისტორიკოსი. საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979). ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1976). სხვადასხვა დროს მუშაობდა ენის, ლიტ.-რის, ისტ. და ხელოვნების ინ-ტის („ელხი“) ენის სექტორის უმცროს მეცნ. თანამშრომლად, სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა (1938-იდან) სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელში, პარალელურად მე-3 საცდელ-საწვინებელ სკოლაში. იყო „ენიკის“ ქართველურ ენათა განყ-ბის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი, ენათმეცნ. ინ-ტის სწავლული მდივანი, იმავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე (1950—66) და დირექტორის მოვალეობის შემსრულებელი (1952—53). 1946-იდან გარდაცვალებამდე იყო საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი კომისიის წევრი და მდივანი, ხოლო 1953—82 — ჯერ საქართვე. მინისტრთა საბჭოს პრეზიდიუმთან, შემდეგ კი — საქართვე. მინისტრთა საბჭოსთან არსებული თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ნორმების დამდგენი მუდმივი სახელმწ. კომისიის წევრი და მდივანი; იმავე წლიდან ენათმეცნ. ინ-ტის თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ნორმების დამდგენი კომისიის განყ-ბის (1966-იდან „ქართული მეტყველების კულტურის განყოფილება“) გამგე. იყო „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მთავარი რედაქციის სწავლული მდივანი (1949—53); „ვეფხისტყაოსნის“ კრიტ. ტექსტის დამდგენი კომისიის (1959—60), შემდეგ კი აკად. პრეზიდიუმთან შექმნილი „ვეფხისტყაოსნის“ აკად. ტექსტის მომზადებელი კომისიის მთავარი რედაქციის წევრი; 1951—82 — საქართვე. მეცნ. აკად. „მოამბის“

მთავარი რედაქტორის მოადგილე; 1973—82 ქართ. ენციკლოპედიის სატრანსკრიფციო-ტერმინოლოგიური ჯგუფის ხელმძღვანელი.

ბ-ის მეცნ. კვლევებს სფერო მოიცავდა ახ. ქართ. სალიტ. ენის ჩამოყალიბების, დიალექტებსა და საერთო-სახალხო ენასთან მისი მიმართების საკითხებს. ბ-ის ხელმძღვანელობით ენათმეცნ. ინ-ტის ქართ. მეტყველების კულტურის განყ-ბა მუშაობდა სინტაქსისა და სტილისტიკის საკითხებზე, ასევე პრაქტ. სტილისტიკის სახელმძღვანელოს შედგენაზე ლექსიკონითურთ, რ-საც წონდა მოეცა კონტექსტში სიტყვის უმართებულო ხმარების, უმართებულო სიტყვათშეხამებათა ტიპობრივი შემთხვევები. ამ ლექსიკონის ერთი ნაწილი გამოქვეყნებულია «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხებში» (წგ. VII, 1985).

კლასიკური და ალორმინების ხანის ორიგინ. თუ ნათარგმნ ძეგლთა და ავტორთა („აბდულმე-სია“, „ვისრამიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „შაჰ-ნამე“, „ვეფხისტყაოსანი“, „რუსუდანიანი“, „თამარიანი“, თეიმურაზ I, არჩილი, თეიმურაზ II, „დავითიანი“, სულხან-საბა, ზესიკი) ენის ხანგრძლივი კვლევის შედეგად ბ. მივიდა დასკვნამდე, რომ ე. წ. საშუალო ქართული ენა არ არის ისეთი ჩამოყალიბებული, დამოუკიდებელი ერთეული, როგორცაა ძვ. და ახ. ქართ. სალიტ. ენა.

ტექსტოლოგიური კვლევის ერთგვარ ეტალონად შეიძლება ჩაითვალოს ბ-ის ნამუშევრები. ტექსტის დადგენა-გამოცემის თვალსაზრისით სანიშნოა „რუსუდანიანი“ (ი. აბულაძესთან ერთად, 1957), გაჟაფშაველას „ბახტრიონი“ (1972) და „ხუთი პოემა“ (1975). ნაყოფიერი და მრავალმხრივი იყო ბ-ის ლექსიკოგრაფიული მუშაობა: იყო „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ VIII ტ. თანარედაქტორი (ბ. ფოჩუასთან ერთად), რისთვის სხვა რედაქტორებთან ერთად მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია, 1971; ე. თოფურასთან ერთად შეადგინა სასკოლო ორთოგრაფიული ლექსიკონი (1941, 1946, 1949), შემდეგ ვრცელი „ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1968, 1998). მის მიერ შედგენილი ლექსიკონები ერთგვ. „დავითიანს“ (1955 და 1980), „რუსუდანიანს“ (1957) და ქართულურ, კაზურ, ფშაურ, გუდამაყრულ დიალექტურ ტექსტებს (წიგნში „ქართული დიალექტოლოგია“, I, 1961); წინას-

ბ. გიგინეიშვილი.

ი. გიგინეიშვილი.

წარი რედაქცია გაუკეთა ქართ. ენციკლოპედიის მთავარი სამეცნიერო რედაქციის მიერ გამოცემულ ორთოგრაფიულ ლექსიკონებს: ბერძნული და რომაული საკუთარი სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი (1985); საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი (1987); საბჭოთა კავშირის გეოგრაფიულ სახელთა ორთოგრაფიული ლექსიკონი (1987); უცხოურ პირთა სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი (1989); საზღვარგარეთის ქვეყნების გეოგრაფიულ სახელთა ორთოგრაფიული ლექსიკონი (1989).

ბ. თავდადებით ემსახურებოდა სალიტ. ენის უნიფიკაციის საქმეს, მისი სიწმინდისა და მონოლითურობის დაცვას, ქართ. მეტყველების კულტურის კვლევასა და მოვლას. მისი რედაქციით გამოვიდა „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“ — ხუთი წიგნი. იყო რედაქტორი კრებისა „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები“ (1970, 1986). ბ. იღვწოდა ენობრივ ნორმათა პოპულარიზაციისა და დანერგვისათვის, რადიომაუწყებლობის კომიტეტში ხელმძღვანელობდა რადიოგადაცემათა ციკლს — „ქართული სალიტერატურო ენის სიწმინდისათვის“, კითხულობდა ლექციებს ტელევიზიისა და რადიოს მუშაკებისათვის, გამომცემლობების თანამშრომლებისა და პედაგოგებისათვის.

თხზ. (გარდა ტექსტში მოხსენიებულია): ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის საკითხები. — «იკე», III, თბ., 1952; ილია ჭავჭავაძე და ახალი ქართული სალიტერატურო ენა. — «თსუ შრომები», 1958, ტ. 69; სულხან-საბას ენისათვის. — წგ.: სულხან-საბა ორბელიანი. საიუბილეო კრებ., თბ., 1959; „ბახტრიონის“ ტექსტისათვის; „ბახტრიონის“ ენობრივი თავისებურებანი; „ბახტრიონის“ ავტორგრაფი. — წგ.: ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონი“, თბ., 1972; გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის კრიტიკის ისტორიის საკითხების შესახებ, თბ., 1975; გ. ბარნოვის სტილის თავისებურებათა საკითხისათვის. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 10, თბ., 1993; არქაიზმების საკითხისათვის. — იქვე, წგ. 11, თბ., 1998.

ლიტ. ლეჟავა ლ., ივანე გიგინეიშვილი, თბ., 1986; აფრიდონიძე შ., ივანე გიგინეიშვილი — 80. — «ბალავერი», XVI, თბ., 1991.

ლ. ლეჟავა.

გიგინეიშვილი კონა მოსეს ძე (6. V. 1902, ქუთაისი, — 7. I. 1976, თბილისი), ფილოლოგი, ენათმეცნიერი, ლექსიკოლოგი. დაამთავრა ქუთ. ქართ. გიმნაზია (1920) და თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1929). თსუ ასპირანტურის დამთავრების (1942) შემდეგ პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ბათუმის

პედ. ინ-ტში (1942—54), იყო ქართ. ენის კათედრის გამგე. პარალელურად ლექციებს კითხულობდა ქუთ. პედ., თბილ. თეატრალურ და უცხო ენათა ინ-ტებში. 1954—66 ბ. მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტის სამეცნ. ტერმინოლოგიის განყ-ბის მეცნ. თანამშრომლად. 1966-იდან გარდაცვალებამდე — ქართ. ენციკლოპედიის სალიტ. კონსტრუქციის რედაქციაში უფრ. სამეცნ. რედაქტორად, აგრეთვე სატრანსკრიფციო ჯგუფის ხელმძღვანელად (1973-მდე), აქ მან დიდი წვლილი შეიტანა ენობრივი, ტერმინოლოგიური საკითხების გადაწყვეტაში, უცხ. სახელთა ქართ. დაწერილობის დადგენაში და სხვ. ბ-ის მიერ შედგენილი „ბერძნული და რომაული საკუთარი სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (გამოიცა 1985) აღიარებულია ნორმატიულ სახელმძღვანელოდ. დაუმთავრებელი დარჩა ბიბლიის ტერმინთა ქართ.-რუს.-გერმ. პარალელური ლექსიკონი.

თხზ. გიორგი ერისთავის კომედიების ენა. — «ბათუმის შოთა რუსთაველის სახ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1950, ტ. 1; ბრძანებითი კილო ძველ და ახალ ქართულში (ხელნაწერი; თეზისები გამოქვეყნდა); Из истории грузинской грамматической терминологии. — კრ.: Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания), М., 1961.

ნ. გიომილი.

გიორგი მთაფრიშვილი (1909—1965), გამოჩენილი სასულიერო და საზოგადო მოღვაწე, ძველი ქართული მწერლობის უთვალსაჩინოესი წარმომადგენელი, მთარგმნელი. ათონის ივერთა მონასტრის წინამძღვარი, საქართველოს გარეთ მოღვაწე ქართველთა მწიგნობრულ-სალიტ. საქმიანობის სულისჩამდგმელი. მისი ბიოგრაფის, გიორგი მცირის, ცნობით, ბ. მ. დაიბადა თრიალეთში, სწავლობდა ტაძრისის, შემდეგ — ხაზულის მონასტერში. 1022 ბიძამ წაიყვანა კონსტანტინოპოლში, სადაც თორმეტი წელი გაატარა. იქ შეისწავლა ბერძნ. ენა და ეზიარა ბიზანტ. კულტურას. 1034 სამშობლოში დაბრუნდა და ხაზულის მონასტერში ბერად აღიკვეცა. 1036 სირიაში, შავ მთაზე, რომანწმიდის მონასტერში დაემკვიდრა. 1039 სქიემა შეიმოსა და იერუსალიმს გაემგზავრა წმინდა ადგილებს მოსალოცად, აქედან კი მისი მოძღვრის, გიორგი შეყენებულის, რჩევით ათონს წავიდა. 1044—1057 ბ. მ. ათონის ივერთა მონასტრის წინამძღვარი იყო. იცავდა ქართ. ეკლესიას და კულტურას უცხოელთა შემოტევისაგან. 1057 იერუსალიმის პატრი-

გიორგი და ეფთვიმე მთაწმიდელები. ანტილის ეკლესია. XIII ს. მხატვრობა.

არქთან კამათში დაიცვა საქართ. ეკლესიის ავტოკეფალობა, რითაც ქართველი ერისა და ქართ. კულტურის თვითმყოფობა აჩვენა.

განსაკუთრებით დიდი ბ. მ-ის დამსახურება ქართ. მწერლობის წინაშე. არ დარჩენილა საეკლ. მწერლობის არც ერთი დარგი, რომ მას მნიშვნელოვანი წვლილი არ შეეტანოს როგორც მთარგმნელს, მწერალს, რედაქტორს. მან, უპირველეს ყოვლისა, თარგმნა ისეთი თხზულებანი, რ-ებიც ქართ. ენაზე არ არსებობდა, ხოლო თარგმნილი, მაგრამ „ჟამთა სიგრძითა უცვლელად და უგუნურთა მგმარებელთაგან დაგესლებულნი“, გაუჩაღხავს და თანამედროვეობისათვის მიუსადაგებია; ეფთვიმე მთაწმიდელის დაწყებული ან მოკლედ თარგმნილი თხზულებანი ვრცლად უთარგმნია, ბერძნულისათვის შეუდარებია და დაუხვეწავს.

ბ. მ-მა ხელმეორედ თარგმნა ბიბლიის ზოგიერთი წიგნი (დავითნი, სახარება, სამოციქულო), სხვა წიგნები კი გაჩაღხა და ბერძნულს შეაჯერა. თავისი მწერლური კვალი დააჩნია აპოკრიფულ მწერლობას, ეგზეგეტიკას, დოგმატიკას, საეკლ. სამართალს, პოშილეტიკას, პაგიოგრაფიას. მისი ორიგინ. პაგიოგრაფიული ნაწარმოები „ცხორებად ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი და ეფთემესი და უწყებად ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისაჲ“ უმნიშვნელოვანესი ძეგლია X—XI სს. საქართვ. ისტორიის შესასწავლად.

იოანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების აღწერისას ბ. მ-ს ორი მიზანი ჰქონდა: ამ გამოჩენილ პირთა ბიოგრაფია მომავალ თაობებს „ხატად“, მისაბამად დარჩენოდა და, მეორე, ათონის ივერთა ლავრის

კ. გიგინეიშვილი.

მაშენებლების — ეფთვიმესა და იოანეს ცხოვრება გამხდარიყო ქართველთა უფლების დამცავი წერილობითი დოკუმენტი ათონზე.

ბ. მ. განსაკუთრებული ინტენსივობით მოღვაწეობდა ლიტურგიკის დარგში. მან თარგმნა ღვთისმსახურებისათვის საჭირო ყველა წიგნი. პირველად — სვინაქსარი, როგორც საფუძველი ეკლესიისა, პარაკლიტონი, მარხვანი, ზატიკი, კურთხევანი, საწელიწადო საწინასწარმეტყველო, საგალობელთა კრებული — „თთუენი ათორმეტნივე“, რშიც შევიდა კალენდარული თანმიმდევრობით დალაგებული მთელი წლის ჰიმნოგრაფიული მასალა (იხ. თვენი).

სრულიად განსაკუთრებულია ბ. მ-ის დამოკიდებულება სათარგმნ ჰიმნოგრაფიულ მასალასთან. X ს. მიწურულამდე ქართვ. ჰიმნოგრაფებისათვის ბერძნ. დედანთან სიახლოვეს გადამწყვეტი მნიშვნელობა არ ჰქონდა. ისინი ქმნიდნენ გადამუშავებულ, გადაკაზმულ თარგმანებს, რებიც სპეც. ტერმინითაც („ქართული“) იყო აღნიშნული, იმის მიმანიშნებლად, რომ ეს თარგმანები ქართულად არის „აღწერილი“. ბ. მ-ის მთარგმნელობითი მეთოდი ძირითადად დედანთან სიახლოვეს გულისხმობდა, მაგრამ არ უნდა დარღვეულიყო ძლისპირგალობის ურთიერთობა — მარცვალთა შესაბამისი თანაფარდობა. თვეზე მუშაობის პროცესში იგი განსაკუთრებულ ანგარიშს უწევდა X ს. იადგარებში დაცულ მდიდარ ჰიმნოგრაფიულ მემკვიდრეობას.

მთაწმიდელების მთარგმნელობითი პოზიციებიდან გამომდინარე, დედნის შინაარსი რომ არ დამახინჯებულიყო, ბ. მ. თავისებურად უდგებოდა ბერძნ. აკროსტიქიან საგალობელს. იგი თავს არიდებდა აკროსტიქიანი საგალობლის თარგმნას, რადგან იცოდა, როგორი ხელოვნებითაც უნდა ყოფილიყო თარგმნილი ასეთი საგალობელი, მასში მაინც იჩრდილებოდა შინაარსი. ამიტომაც აცხადებდა: „ჩემთა გალობათა შინა თავთა (აკროსტიქის ასოებს — ლ. ჯ.) ნუ ეძებ ... მე სიტყუანი (შინაარსი — ლ. ჯ.) მინებთან და არა წითელნი ასონი“. მართლაც, ბ. მ-ის უზარმაზარ ჰიმნოგრაფიულ კრებულში — თორმეტი თვის თვენიში ბერძნ. საგალობელი სულ რამდენჯერმეა აკროსტიქით გადმოღებული. ერთერთი მათგანია იოანე დამასკელის ქრისტეშობის საგალობელი, რის თარგმნისას ბ. მ-მა დიდი შრომა

გასწია, რათა დედნის ფორმა დაეცვა. იგი ჯერ თარგმნიდა აკროსტიქულ სტროფს, აქართულებდა, შემდეგ კი აკროსტიქული სტროფის მიხედვით აყალიბებდა დედნისგან განსხვავებულ სრულიად ახალ საგალობელს. ამ შემთხვევაში მისთვის მთავარი იყო დაეცვა საგალობლის ფორმა, რამაც თარგმანი ტექსტობრივად დედანს დააშორა. იგი თვეს დართულ ანდერძებსა თუ შენიშვნებში ხშირად მიუთითებს საგალობლის თარგმნის სიძნელეზე: „მეცნიერთა და მოძღუართა ყოველთა იცით, რომელი დასდებლისა თარგმნაჲ ძნელ არს და საჭირო. ყოველსა თუალგაჲ უნდა და წონაჲ და დიდი მოცალეობაჲ“ (Ath. 65,73). ეს სიძნელეები ორმაგდებოდა, როდესაც უნდა შენარჩუნებულიყო დედნისეული ფორმა (აკროსტიქი) და შინაარსი. ბ. მ. მიუთითებს — „ქართულად აღწერო“, და მართლაც, შობის საგალობლის მისეული თარგმანი იმდენად ქართული, გადამუშავებული და გადაკაზმულია, რომ თავისუფლად შეიძლება ბ. მ-ის ორიგინალურ ნაწარმოებად ჩაითვალოს.

კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინტის საზღვარგარეთის ფონდებში (იერუსალიმი, სინა, ათონი) დაცულია ბ. მ-ის რედაქციის „თვენის“ თორმეტი თვის ნუსხები, რებიც XI—XII სს. თარიღდება. ათონურმა კოლექციამ შემოგვინახა მისი ავტოგრაფული ნუსხები (Ath. 73/58, 48...). სწორედ ათონური ფონდის ხელნაწერებშია დაცული მნიშვნელოვანი მასალა „თვენის“ შექმნის ისტორიის, მისი თავდაპირველი კომპოზიციისა და ზოგიერთი ბერძნ. წყაროს შესახებ. ათონური ნუსხების ანდერძების მიხედვით, „თვენიზე“ მუშაობის პროცესში ბ. მ. მარტო არ ყოფილა — მის მიერ დასახული გეზით მუშაობდნენ ქართ. მწერლობის ისტორიაში აქამდე სრულიად უცნობი პირები — XI ს. მოღვაწენი გრიგოლ ხახულები და ნიკოლა მონაზონი.

„თვენის“ ნუსხებს (Ath. 73, 54, 65, Ier. 98) ერთვის საინტერესო ანდერძები, რებიც შეიცავენ მნიშვნელოვან მასალას ქართ. ჰიმნოგრაფიის ისტორიისათვის. ამ ანდერძებში ნათლად გამოიკვეთა ბ. მ-ის დამოკიდებულება წინარე ჰიმნოგრაფიულ მემკვიდრეობასთან, კერძოდ მეხელებთან, პროფსიონალ მუსიკოს-მთარგმნელებთან.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., გიორგი მთაწმიდელი. — იხ. მისი: ძველი ქართუ-

ლი საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945 (თხზ., ტ. 8, თბ., 1977); მეტრეველი ე., XI საუკუნის ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის ისტორიიდან. — «ას. პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1952, ტ. 9; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; ჯღამაია ლ., იოანე დამასკელის შობის აკროსტიქული საგალობლის გიორგი მთაწმიდელისეული თარგმანი. — კრ.: შოთა რუსთაველი. ისტ.-ფილოლ. ძიებანი, თბ., 1966; მისივე, თვენის ათონური ნუსხები. — კრ.: «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძიებანი), XII, თბ., 1988.

ლ. ჯღამაია.

გიპპერტი (Gippert) იოსტ (დ. 12. III. 1956. გერმანია), გერმანელი მეცნიერი. მარბურგისა და ზერლინის უნ-ტებში სწავლობდა შედარებით ენათმეცნიერებას, ინდოლოგიას, იაპონოლოგიასა და ჩინოლოგიას. პირველი სადოქტორო დისერტაციის დაცვის შემდეგ მოღვაწეობდა (1977—1990) ზერლინის, ვენისა და ზალცბურგის უნ-ტებში. მეორე სადოქტორო დისერტაციის (ჰაბილიტაციის) დაცვის შემდეგ 1991—1993 მუშაობდა მარბურგის უნ-ტში, 1994-იდან ფრანკფურტის გოეთეს სახ. უნ-ტის პროფესორია და ხელმძღვანელობს შედარებითი ენათმეცნ. ინ-ტს. იგი რამდენიმე სამეცნ. კომისიისა და მეცნ. აკად. წევრია.

ბ. 150-ზე მეტი სამეცნ. ნაშრომის ავტორი, სამეცნ. გამოცემების რედაქტორი და რეცენზენტი, მისი მეცნ. მოღვაწეობის სპექტრი ფართოა — მოიცავს არა მხოლოდ ინდოევროპულს (სანსკრიტი, ირანული, თოხარული, ირლანდიური, მალედივური და ა. შ.), არამედ სხვა ჯგუფის ენებსაც: აფხაზურს, უდიურს, ალბანურს, ბაცურს.

კავკ. ენებით ბ. გასული საუკუნის 80-იან წლებში დაინტერესდა (მისი მეორე სადოქტორო დისერტაციის თემა იყო ირანულ-სომხ.-ქართ. ლექსიკური შეხვედრები — „Iranika-Armeno-Iberica“, 1991). აქედან მოყოლებული, ინტენსიურად მუშაობს ქართველურსა და აფხა. ადილ. ენებზე, უკანასკნელ ხანებში კი დაღესტურ, კერძოდ უდიურ ენაზე. 1996-იდან არის გელათის მეცნ. აკად. საპატიო წევრი, 1997 აირჩიეს ს.-ს. ორბელიანის სახ. უნ-ტის საპატიო პროფესორად.

როგორც კომპიუტერული ლინგვისტიკის შესანიშნავ სპეციალისტს, ბ-ს უდიდესი წვლილი მიუძღვის ენობრივ მონაცემთა დიგიტალური ბაზების შექმნასა და გადამუშავებაში: მის მიერ დაარსებული დიგიტალური ლინგვისტიკური კორპუსი TITUS-ი (ტექსტურ

ო. გიპერტი.

და სხვა ლინგვისტურ მონაცემთა ბანკი ინდოევროპული და არაინდოევროპული ენებისათვის საძიებო სისტემის თანხლებით <http://titus.uni-frankfurt.de>) 1987-იდან არის მსოფლიო სამეცნ. მიმოქცევაში როგორც სამეცნ. რუსურსი. გარდა ამისა, ავტორია საერთაშორისო პროექტებისა:

ა) TOFU — პროექტი [თოხარული ხელნაწერების ელექტრონული ბანკი ბერლინ-ბრანდენბურგის მეცნ. აკადემიასთან (ბერლინი), ბრიტანულ მუზეუმთან (ლონდონი) და ეროვნულ ბ-კასთან (პარიზი)] თანამშრომლობით, <http://titus.fkidl.uni-frankfurt.de/texte/tocharuc/tht.htm>, 1995-იდან];

ბ) OGAMIKA — პროექტი (არქაული ირლანდიური წარწერების ელექტრონული კორპუსი <http://titus.fkidl.uni-frankfurt.de/ogam/frame.htm>, 1995-იდან).

ბ. ავტორია რამდენიმე საერთაშორისო სამეცნ. პროექტისა კავკასიოლოგიაში:

ა) ARMAZI — პროექტი — კავკ. ენების ტექსტურ მონაცემთა ელექტრონული ბანკი საძიებო სისტემის თანხლებით საქართველოს 10 სხვადასხვა სამეცნ. დაწესებულებასთან თანამშრომლობით (<http://armazi.uni-frankfurt.de>, სამეცნიერო მიმოქცევაშია 1998-იდან);

ბ) ECLING — პროექტი — საერთოხეში მყოფი კავკ. ენები საქართველოში (წოვათუშური, უდიური, სვანური), საერთოხეში მყოფი ენების ელექტრონული დოკუმენტაციის პროგრამა ფოლკსვანგენ-შტიფტუნგთან (MPI Nijmegen) და საქართველოს ორ სამეცნ. ჯგუფთან თანამშრომლობით (<http://titus.fkidl.uni-frankfurt.de/ecling.htm> სამეცნ. მიმოქცევაშია 2002-იდან);

გ) კავკასიური წარმოშობის პალიმფსესტები — ალბანური პალიმფსესტები სინას მთიდან და ავსტრიის ეროვნული ბ-კის არქივის ქართ. პალიმფსესტები საქართველოს ორ სამეცნ. დაწესებულებასთან თანამშრომლობით (2004-იდან).

მ. მანჯვალაძე.

გიულდენსტადტი (Guldenstaedt) იოჰან ანტონ [26. IV (7. V). 1745, რიგა, — 23. III (3. IV). 1781, პეტერბურგი], გერმანელი მეცნიერი, მოგზაური. პეტერბ. მეცნ. აკად. წევრი (1771), „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოების“ პრეზიდენტი (1780-იდან). სწავლობდა ბერლინის სამეცნ.-ქირურგ. სასწავლებელში. ოდერის ფრანკფურტის

უნ-ტში მიიღო დოქტორის ხარისხი (1767). რუსეთის მეცნ. აკად. მიწვევით პეტერბურგში ჩავიდა 1768—74 ექსპედიციებში მონაწილეობის მისაღებად. ბ-ის ექსპედიციამ, რ-საც დავალებული ჰქონდა ჩრდ. კავკასიისა და საქართველოს ყოველმხრივი გამოკვლევა-შესწავლა, 1770 იანვრიდან 1771 აგვ-მდე მოიარა ჩრდ. კავკასია და სექტ-ში საქართველოში ჩამოვიდა, სადაც 1772 ოქტ-მდე დარჩა. ბ-მა მოიარა მთელი ქართლი, კახეთი, იმერეთი, რაჭა, იყო გურია-სამეგრელოს საზღვრებზე; შეხვდა ერეკლე II-სა და სოლომონ I-ს. 1772 ნოემბრიდან 1773 ივლისამდე ბ. კვლავ ჩრდ. კავკასიაში იყო. 1775 წლის 2 მარტს პეტერბურგში დაბრუნდა.

ბ-ის გარდაცვალების შემდეგ აკად. პ. პალასმა ორ ტომად გამოსცა მისი ჩანაწერები „მოგზაურობა რუსეთსა და კავკასიის მთიანეთში“. ამ ნაშრომში მრავალი ცნობაა დაცული საქართველოსა და ჩრდ. კავკასიის შესახებ, მ. შ. ყველაზე დიდი ადგილი ქვეყნის გეოგრ. და მინერალოგიურ აღწერას ეთმობა. კუთხეებისა და პუნქტების დასახელებისა ბ-მა ისინი ისტორიულად მიმოიხილა, აღწერა არქიტ. ძეგლები, წარმოადგინა ფოლკლორული მასალა, დაწვრილებით შეწერა ადგილ. ფლორასა და ფაუნას. ბ-ის მიერ ზედმიწევნით სიზუსტით შედგენილი საქართველო უაღრესად დიდი მნიშვნელობისაა (ვახუშტი ბაგრატიონის რუკასთან ერთად). ავტორმა უხვად მოგვაცოცხა ცნობები საქართველოს სამეფო-სამთავროთა პოლიტ. მდგომარეობის, სახელმწ. წყობილების, სოც. ურთიერთობების, სოფლის მეურნეობის, ადგილ. სარეწების, ვაჭრობა-ხელოსნობის, ბაზრებისა და ფასების, მიმოქცევაში არსებული მონეტების, ზომა-წონის ერთეულების, სწავლა-განათლების, კანონმდებლობის შესახებ. ასევე მნიშვნელოვანია ბ-ის ნაშრომში დაცული ეთნოგრ. ცნობები (ქორწილი, დასაფლავება, საცხოვრ. სახლები, ტრანსპორტი, ღვინის დაყენების წესი, მკურნალობა და სხვ.). და ბოლოს, იგი ახასიათებს ცნობილ ისტ. პიროვნებებს (მეფეებს, მოხელეებს, რეზიდენტებს და ა. შ.).

კავკასიაში მოგზაურობის დროს ბ-მა შეკრიბა ლექსიკური მასალა და შეადგინა კავკასიაში გავრცელებული ენების შედარებითი სიტყვათა კონები. თითოეული ასეთი კონა შეიცავს 340-მდე სიტყვას (არსებითი სახელები, ნაცვალსახე-

ლები, რიცხვითი სახელები, ზედსართავეები, ზმნები). სიტყვები დალაგებულია თემატურად. მთის მრავალი იბერიულ-კავკ. ენის ლექსიკური მასალა ასე ვრცლად პირველად იქნა ჩაწერილი, ამიტომ მათი შესწავლის ისტორიაში ამ დოკუმენტაციას დიდი ღირებულება აქვს. ლექსიკური მასალის შედარების საფუძველზე ბ-მა გამოყო ენათა ექვსი ჯგუფი: 1. ქართული (ქართული, მეგრული, სვანური), 2. ქისტური (ჩაჩნური, ინგუშური, თუშური), 3. ლეკური (ხუნძურ-დიდოური, ანწუნური, ჭარული, ყაზიყ-მუხური, ახუშური), 4. ჩერქეზული (ყაბარდოული და აფხაზური), 5. ოსური, 6. თათრული. მან ეს ენები ჯგუფებად დაყო და ცალკეული ჯგუფის წევრთა შორის ნათესაური ურთიერთობის საკითხი პირველმა დასვა.

თზ. მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის გამოცემა, ტ. 1—2, თბ., 1962—64.

ლიტ. ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; Полиевктов М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тфл., 1935.

ბ. გელაშვილი.

გლოსა (ბერძნ. *glossa* — ენა, მეტყველება), გაუგებარი, მოძველებული სიტყვის, გამოთქმის თარგმანი ან განმარტება, რ-საც ბერძენი და რომაელი მთარგმნელები თუ კომენტატორები ურთავდნენ განსამარტავ სიტყვას (ჩვეულებრივ, სტრიქონებს შორის ან ტექსტის აშეგზზე). თავდაპირველად ბ. ეწოდებოდა თვით განსამარტავ სიტყვას. ბ-ების გამოყენება დაიწყო საბერძნეთში ჰომეროსის პოემების შესწავლისას, შემდეგ კი ეს ხერხი გამოიყენეს (სხვა ევრ. ენებშიც) ბიბლ. და, საერთოდ, საღვთისმეტყველო, აგრეთვე იურიდ. ტექსტების განმარტება-კომენტირებისას.

ბ-ების დართვა ფართოდ იყო გავრცელებული სხვადასხვა ხასიათის ძვ. ქართ. წერილობით ძეგლებშიც. მაგ., უძველეს ქართ. ტექსტებში გამოყენებული სიტყვა „ძნობა“ გიორგი მთაწმიდელისეულ თარგმანში ჩანაცვლებულია სიტყვით „სახიობა“, რ-საც განმარტებისათვის ბ-დ ახლავს სიტყვა „გალობა“ (ი. აბულაძე).

ლიტ. აბულაძე ი., ძველი ქართულის ლექსიკიდან. — «ივე», XII, თბ., 1960.

ი. ქერქაძე.

გლოსარიუმი (ლათ. *glossarium*), თავდაპირველი მნიშვნელობით — ლექსიკონი, რ-შიც გაუგებარი სიტყვები (გლოსები), მათი ახსნა ან

პარაფრაზია წარმოდგენილი. თანამედროვე გაგებით — ანბანური წესით დალაგებული ლექსიკური ინვენტარი, რ-იც ნაშრომს ერთვის ბოლოს და შეიცავს მასში გამოყენებული სპეც. სიტყვების ახსნას; სასწავლო ანთოლოგიების ბოლოს დართული ორენოვანი ლექსიკონები; (იშვიათად) სპეციალიზებული ან დიალექტოლოგიური ლექსიკონების ნუსხა.

ი. ქერქაძე.

გლოტოქრონოლოგია (< ბერძნ. *glōtta* — ენა, *chrōnos* — დრო, და *logos* — სიტყვა, მოძღვრება), ლექსიკურ-სტატისტიკური მეთოდი, რ-იც მონათესავე ენებში შემონახულ საერთო სიტყვათა საფუძველზე ცდილობს დაადგინოს ამ ენათა დაშორების (ფუძემდენის დიფერენციაციის) თარიღი, ე. ი. განსაზღვროს მონათესავე ენათა დამოუკიდებელი არსებობის დაწყების დრო. ისტ.-შედარებითი მეთოდისაგან განსხვავებით, რ-იც მხოლოდ რელატიური ქრონოლოგიის დადგენის საშუალებას იძლევა, ბ. მიმართულია აბსოლუტური ქრონოლოგიის დასადგენად. გლოტოქრონოლოგიური მეთოდი გულისხმობს რადიოაქტიური ნახშირბადის იზოტოპების დაშლის პერიოდის განმსაზღვრელი ფორმულის გამოყენებას ენობრივი მასალისათვის (მ. სვოდში, რ. ლიზი). ეს მეთოდი ემყარება ვარაუდს, რომ ყველა ენაში ლექსიკური მარაგის გარკვეული (სოც. და კულტ. პირობებზე ნაკლებად დამოკიდებული) ნაწილი (200 ან 100 სიტყვა) დროის დიდ (დაახლ. ათასწლეული) მონაკვეთში იცვლება ერთნაირი ტემპით. რაც უფრო მცირეა საერთო სიტყვათა (ელემენტთა) რაოდენობა მონათესავე ენებში, მით უფრო შორს გადაიწევა მათი დაშორების თარიღი და პირიქით. ამ მეთოდით მიღებული თარიღები მიახლოებითია (ცთომილება 200 წელი) და მხოლოდ ადასტურებს ისტ.-შედარებითი მეთოდის საფუძველზე გამოთქმულ ვარაუდს.

ბ-ის მეთოდით შესწავლილ ქართველურ ენათა მასალაზედაც განსხვავებული ვარაუდები გამოითქვა. 100 სიტყვის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ქართველური ფუძემდენის დიფერენციაცია, კერძოდ, სვანურის დაშორება, უნდა დაწყებულიყო დაახლ. 4000 წლის წინ (ძვ. წ. XIX ს.), ზანურისა — დაახლ. 2700 წლის წინ (ძვ. წ. VIII ს.), ზანურის დიალექტებისა კი — ახ. წ. VI ს. (გ. კლიმოვი). 200 სიტყვის ანალიზი სხვა სურათს იძლევა: სვანურის გამოყოფა უნდა მომხდარიყო დაახლ. ძვ. წ. X ს-ში,

ხოლო ქართულ-ზანურის დიფერენციაცია — ჩვენი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი). ასეთი სხვაობა დათარიღებაში აშკარად მიანიშნებს მეთოდის ნაკლოვანებაზე.

ლიტ.: გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; ლერნერი კ., გლოტოქრონოლოგიის მეთოდი და ლექსიკო-სტატისტიკის ამოცანები. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1971, 1; ბერგსლანდი კ., ფოგტი პ., გლოტოქრონოლოგიის საფუძველი ანობისათვის (თარგმანი ინგლისურიდან, წინასიტყვაობა და კომენტარები შ. აფრიდონიძისა). — «მიმომხილველი», VI—IX, თბ., 1969—72; Климов Г. А., О глоттохронологическом методе датировки распада праязыка. — «Вопросы языкознания», 1959, №2; Сводеш М., Лексико-статистическое датирование доисторических этнических контактов. — კრ.: «Новое в лингвистике», вып. 1, М., 1960; Гамкрелидзе Т. В. Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тб., 1984.

ლ. ერუქიძე.

ბოგებაშვილი იაკოვ სიმონის ძე [15 (27). X. 1840, სოფ. ვარიანი, გორის რ-ნი, — 1 (14). VI. 1912, თბილისი], პედაგოგი, საქართველოში მეცნიერული პედაგოგიკის ფუძემდებელი, განმანათლებელი, კრიტიკოსი, საბავშვო მწერალი და საზოგადო მოღვაწე. დაიბადა მღვდლის ოჯახში. უფროსმა ძმამ, ივანემ იგი ჯერ გორის, შემდეგ კი

სასწავლებლის მასწავლებლად, ხოლო 1868 იქვე გადაიყვანეს ინსპექტორად. პედ. ასპარეზზე გამოსვლისთანავე მან ენერგიული ბრძოლა გააჩაღა სკოლებში გამეფებული რეაქციული რეჟიმის წინააღმდეგ. ამავე დროს აქტიურად დაუკავშირდა ეროვნ.-განმათ. მოძრაობას, რ-საც ი. ჭავჭავაძე და ა. წერეთელი ხელმძღვანელობდნენ. ბ-ის საქმიანობამ სინოლისა და მეფის ხელისუფალთა უკმაყოფილება გამოიწვია და 1874, როგორც პოლიტიკურად არასაიმედო, გადააყენეს თანამდებობიდან. ამის შემდეგ ბ. სახელმწ. სამსახურში აღარ შესულა და მთელი სიცოცხლე საზ. მოღვაწეობას მიუძღვნა.

ბ-ის პედ. მოღვაწეობის მიზანი იყო ქართვ. ხალხის ეროვნული მეობის შენარჩუნებისა და სოც.-ეკონ. დე კულტ. კეთილდღეობის საკითხები. იგი თვლიდა, რომ ყოველგვარ განათლებას ქვაკუთხედად უნდა დაედოს მშობლიური ენა და ამტკიცებდა, რომ განათლების პირველი საფეხური არის სახალხო სკოლა დედაენის სწავლების უფლებით.

ბ. ქართ. ენის უფლებების დაცვისა და დედაენაზე სწავლების მნიშვნელობას განიხილავდა ქართვ. ხალხის ისტორიის, მისი აწმყოსა და მერმისისათვის ბრძოლის

ი. გოგებაშვილი.

თბილ. სას. სასწავლებელში მიაბარა. როგორც ღარიბი მღვდლის შვილი, ბ. იქვე მიიღეს პანსიონში. 1855-იდან სწავლა გააგრძელა სას. სემინარიაში, რ-იც „პირველ მოწაფედ“ დაამთავრა 1861 და იმავედროულად ჩაირიცხა კიევის სას. აკადემიაში. პარალელურად კიევის უნ-ტშიც ისმენდა ლექციებს საბუნებისმეტყველო დისციპლინებში. ჯანმრთელობის მდგომარეობისა და ნაწილობრივ უსახსრობის გამოც იგი 1863 სამშობლოში დაბრუნდა. 1864 ბ. დანიშნეს თბილ. სას.

იდელთან კავშირში, დედაენას კი თვლიდა ქართველთა ეროვნული სახის შენარჩუნების ძირითად საშუალებად. მას სწამდა, რომ ღარიბი გლეხის მდგომარეობას გამოაკეთებდა მხოლოდ განათლება. ხალხის გათავითცნობიერების იარაღად „წალმართად დაყენებული სახალხო სკოლა“ მიაჩნდა. ბ-მა დედაენისა და სკოლის პრობლემას ვიწრო საგანმანათლებლო ჩარჩოები მოხსნა და საზ. აზრის ცენტრში მოაქცია, აქტიური ცხოვრებისათვის მომზადება და რეალური განათლება და-

უსახა მიზნად. ამ მიმართულებით იგი თეორიულთან ერთად აქტიურ პრაქტ. მოღვაწეობასაც ეწეოდა.

ყველაზე დიდი დამსახურება, რაც ბ-ს მიუძღვის ქართვ. ხალხის წინაშე, სასკოლო სახელმძღვანელობის შედგენაა. მათი მეშვეობით თითოეული ბავშვი ეცნობოდა როგორც დედაენის საგანძურს, ისე მეცნიერებათა საფუძვლებს.

ბ-ის სახელმძღვანელოებმა — „ქართული ანბანი ანუ პირველი საკითხავი წიგნი ყრმათათვის“ (1865); „დედა ენა“, I ნაწილი; „დედა ენა“, II ნაწილი (1876, იხ. „დედა ენა“); „კოკორი“; „ბუნების კარი“ (1868); „დედანი ქართული წერისა“; „Русское слово“, I ნაწილი; „Русское слово“ (1887), II ნაწილი — უდიდესი როლი შეასრულეს სალიტ. ქართ. ენის განვითარებასა და დამკვიდრებაში. ბ-მა სასკოლო სახელმძღვანელოების ფარგლებში მოაქცია საქართვ. ისტორია, ლიტერა, ბუნება, გეოგრაფია, ეთნოგრაფია და გასაგები ფორმით მიაწოდა ხალხს. მის კალამს ეკუთვნის 150-ზე მეტი ორიგინალური საბავშვო მოთხრობა; სხვადასხვა დროს გამოსცა საყმაწვილო მოთხრობებისა და ლექსების კრებულები: „კუნწულა“, „ხოლი“, „აკილი“, „კოკორი“, „მოსავლის მცველი“ და სხვ. სისტემატურად კრებდა, აბუშავებდა და ხვწვდა ქართ. ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებს; მუშაობდა საუკეთესო საბავშვო ნაწარმოებთა თარგმნაზე; საქმიანი ურთიერთობა ჰქონდა საბავშვო ჟურნალებთან — „ჯეჯვლი“, „ნაკადული“, „ნობათი“.

ბ-ის სახელს უკავშირდება საქართველოში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზ-ბის დაარსება და მისი საქმიანობა. მან უძრავი და მოძრავი ქონების ნაწილი ამ საზ-ბას დაუტოვა, ნაწილი — ქართ. საბავშვო ბაღს, ქალთა სკოლას, სომეხთა და მაჰმადიანთა საქველმოქმედო საზ-ბას.

ბ-მა გარკვე. წვლილი შეიტანა ქართ. უნ-ტის აგებასა და მისთვის ნაკვეთის შეძენაში; მისი ინიციატივით შემოიღეს მასწავლებელთა დაჯილდოების პრაქტიკა. ბ-ს თავისი სტიპენდიატებიც ჰყავდა რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში. ბ-ის გაგზავნილი ფულით ე. ნინოშვილმა თავი დააღწია შორეულ ციმბირს; დიდ დახმარებას უწევდა ა. წერეთელს, რ-საც სახელმძღვანელოებში მოთავსებული ლექსებისათვის ჰონორარად ანდერძით ყოველთვიურად ათ-ათი თუმანი დაუკანონა.

ბ. დასაფლავებული იყო დიდუბის პანთეონში. 1940, დაბადებიდან 100 წლისთავზე, მისი ნეშტი გადმოასვენეს მამულებითზე და ი. ჭავჭავაძის გვერდით დაკრძალეს.

ბ-ის ლიტ. მემკვიდრეობა გამოცემულია 10 ტომად; მისი სახელი მიენიჭა პედ. მეცნ. ინ-ტს, თელავის პედ. ინ-ტს, თბილისის პედ. სასწავლებელს, საქართვ. პედ. საზ-ბას და ა. შ. დაწესებულია იაკობ გოგებაშვილის სახ. მედალი; პედ. საზოგადოებამ დააარსა იაკობ გოგებაშვილის სახ. ფულადი პრემია წლის საუკეთესო პედაგოგიური ნაშრომის ან სახელმძღვანელოთათვის; ყოველი წლის 27 ოქტ. დაწესდა იაკობის დღედ („იაკობობა“); 1960, 1965, 1990 წლებში აღინიშნა ბ-ის დაბადებიდან 120, 125, 150 წლისთავი; 1976 აღინიშნა „დედა ენის“ 100 წლის იუბილე, 1983 დაიდგა „დედაენის“ („ცოდნის ზარი“) ძეგლი (მოქანდაკე ე. ამაშუკელი).

თხზ. თხზულებანი, ტ. 1—10, თბ., 1952—65.

ლიტ. იაკობ გოგებაშვილი (საოუბლო კრებული), თბ., 1940; თავ. ზ. ი. შვილი გ., იაკობ გოგებაშვილი, თბ., 1960; ლორთქიფანიძე დ., დიდი ქართველი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი (დაბადების 120 წლისთავის გამო), თბ., 1960; თბილისი უ., იაკობ გოგებაშვილი — ქართული სახალხო სკოლის ფუძემდებელი, თბ., 1977.

მ. მეძველია.

ბორბაძე სერგი რომანოზის ძე (1876, სოფ. ილეში, ზესტაფონის რ-ნი, — 1929, თბილისი), ლიტერატურათმცოდნე, ისტორიკოსი, პედაგოგი და ენათმეცნიერი. დაამთავრა ქუთ. სას. სასწავლებელი (1890), შემდეგ თბილ. სას. სემინარია (1897). სწავლა განაგრძო ყაზანის სას. აკად. ისტ. ფაკ-ტზე, სადაც ნაშრომისათვის „ეკლესია და სახელმწიფო ძველ საქართველოში“ კანდიდატის ხარისხი მიენიჭა. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მუშაობდა ქართ. ენის, ლიტ-რისა და ისტ. პედაგოგიკაზე და ახალსენაკში, შემდეგ თბილ. გიმნაზიასა და უმაღლეს სასწავლებლებში.

ბ. იყო ქართ. საენათმეცნ. საზ-ბის ერთ-ერთი დამფუძნებელი. მან დიდი ღვაწლი დასდო 1907 დაარსებულ საქართვ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზ-ბას, რ-ის მდივანი იყო თვრამეტი წლის განმავლობაში. სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული აქვს სასწ. დანიშნულების რამდენიმე სახელმძღვანელო და ქრესტომათია: „ქართული ენა არა-ქართველებისათვის“; „ჩვენი ძველი მწერლობა და ხალხური პოეზია“ (1915); „ჩვენი ახალი მწერლობა“

(წვ. I, 1917); მონაწილეობა მიიღო ბესიკის თხზულებათა გამოცემაში. მანვე გამოაქვეყნა ნემესიოს ემესელის „ბუნებისათვის კაცისა“ (1914), იაკობ ხუცესის (ცურტაველის) „შუ-შანიკის წამება“ (1917). ბ. ავტორია ქართ. ვერსიფიკაციის პირველი სისტემ. კურსისა — „ქართული ლექსი“ (1930), რ-შიც განხილულია მახვილის, მეტრიკის, სტროფიკის, რითმისა და ლექსის კომპოზიციის საკითხები.

თვალსაჩინოა ბ-ის ღვაწლი ენობრივი პრობლემატიკის შესწავლის სფეროში. იმ საკითხებს შორის, რ-თაც ავტორი ეხება, ყურადღებას იქცევს წევრთა ადგილი წინადადებაში, ქართ. სალიტ. ენის პერიოდიზაცია, ქართ. მართლწერის საკითხები. მასვე ეკუთვნის XIX ს-ის II ნახ. და XX ს-ის დასაწყისის ახ. სალიტ. ქართ. ენის საკითხებისადმი მიძღვნილი ლიტ-რის ისტ.-კრიტ. მიმოხილვა.

ქართ. წინადადების საკითხებს ეძღვნება გამოკვლევა „ქართული სადასიტიყვაობა“ (1914—15), რ-შიც ყურადღება გამახვილებულია წევრთა ადგილზე წინადადებაში. შემასმენელი მიჩნეულია წინადადების ძირითად წევრად. ავტორის დაკვირვება, რომ ახ. ქართულში შემასმენელი ჩვეულებრივ წინადადების ბოლოში დაისმის, დღესაც ანგარიშგასაწევია. დანარჩენ წევრთა თანამიმდევრობა, კი ლოგიკური უპირატესობის პრინციპს ემორჩილება.

ბ-ის მოსაზრება სალიტ. ენის პერიოდიზაციის შესახებ ასეთია: სალიტ. ენა ორ პერიოდს მოიცავს — ძველსა და ახალს. ახ. სამწერლობო ენა XII ს-ში ჩაისახა, ხოლო საბოლოოდ XIX ს. II ნახ. დამკვიდრდა („ქართული სადასიტიყვაობა“, 1914—15). შემდეგ (1925—26) ავტორმა შეიცვალა თვალსაზრისი: „სალიტერატურო ქართულმა მწერლობის დაარსებიდან დღემდის სამი მთავარი საფეხური განვლო, შესაბამისად გვაქვს: ძველი, საშუალო და ახალი ქართული“. ახ. ქართ. ენის დასაწყისად მას 1850 მიაჩნია, როდესაც გამოქვეყნდა და დაიდგა გ. ერისთავის კომედია „გაყრა“ და გამოითქვა აზრი ახ. ქართ. ენის დაბადების შესახებ (პ. იოსელიანი). ბ-ის თვალსაზრისის ცვლილება ერთგვარად განაპირობა იმ დროს სამეცნ. ლიტ-რაში გამოთქმულმა მოსაზრებებმა (კ. კეკელიძე, ა. შანიძე).

ბ-ს დიდი დამსახურება მიუძღვის

ახ. სალიტ. ქართულის დამკვიდრებისათვის ბრძოლის ისტორიის შესწავლაში. ამ მხრივ მას წინამორბედი არ ჰყოლია. თავის ისტ.-კრიტ. მიმოხილვაში მან წარმოაჩინა ამ ბრძოლის ძირითადი ეტაპები და ამ ეტაპებისთვის დამახასიათებელი სადავო საკითხები; ნათლად დაგვანახვა რეალური ვითარების ცვლილებასთან ერთად სადისკუსიო პრობლემატიკის ცვალებადობა და ის წინააღმდეგობანი, რ-თაც ესა თუ ის თვალსაზრისი შეიცავდა.

ბ-ის ნაშრომებში დიდი ადგილი ეთმობა ქართ. მართლწერის საკითხებს. მან შეიმუშავა ძირითადი სახელმძღვანელო პრინციპები სამწერლობო ქართ. ენის ნორმათა დასადგენად. ამავე დროს, მოგვცა მთელი რიგი რეკომენდაციები ორთოგრაფ. და გრამატიკ. საკითხების მოსაგვარებლად.

თხზ. (გარდა ტექსტში მოხსენიებული-სა): ქართული წყობილი სიტყვაობა. ლექს-თა-წყობის თეორიიდან. — «გრამატიკა», №1, ტფ., 1912; ქართული მართლწერა, ქუთ., 1916; ახალი სალიტერატურო ქართულის ისტორიიდან, ტფ., 1925—26; ახალი სალიტერატურო ქართული, ტფ., 1929.

ლიტ. ფოჩხუა ბ., სიტყვათვან-ღებებისათვის ქართულში. — «იკე», XIII, თბ., 1962; გაჭვრელია ა., რჩეული ნა-წერები, ტ. 2, თბ., 1965; აფრიდონიძე შ., სიტყვათვან-ღება ახალ ქართულში, თბ., 1986.

დ. ჩუბიანიშვილი.
ბორდუზიანი ბორდუზიანიშვილის ძე (დ. 9. VI. 1940, თბილისი), ფილოლოგი. საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1988). ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1974), პროფესორი (1977). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1963). ბ. არის საბერძნ. არქეო-ლოგიური საზ-ბის საპატიო წევრი (1987), ვინკლმანის საერთაშ. საზ-ბის წევრი (1971), საქსონიის მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1977). სამეცნ.-პედ. მოღვაწეობას ეწევა თსუ კლასიკური ფილოლ. კათედრაზე. 1989—2006 წ-ებში ამ კათედრის გამგეა. ხელმძღვანელობს თსუ ხმელთა-შუა ზღვის კულტურების კვლე-ვის ლაბორატორიას (1982-იდან). 1993-იდან იყო თსუ პრორექტორი სასწ. დარგში. 1997 სათავეში ჩა-უდგა თსუ-ს კლასიკური ფილოლ., ბიზანტიკისტიკისა და ნეოგრეცი-ტიკის სასწ.-სამეცნ. ინ-ტს. გამო-ქვეყნებული აქვს 150-მდე სტატია და მონოგრაფია პომეროლოგიის, ეგეისტიკის, ეტრუსკოლოგიის, ანტ. ლიტ-რისა და კულტ. ისტორიის, ქართველოლოგიის სფეროში ქართ. და უცხო ენებზე.

ბ. გამოდის მოხსენებებით და კი-თხულობს ლექციებს საზღვარგა-

რეთის (საბერძნეთი, გერმ., რუსეთი, იტალია, აშშ) სამეცნ. ცენტრებსა და უნ-ტებში. სამეცნ. ნაშრომები-სათვის მიენიჭა საუნივერსიტეტო (1970), რესპუბლიკური (1973), სა-კავშ. (1973) პრემიები.

თხზ. „ილიადა“ და ეგეოსური მოსახ-ლეობის ისტორიისა და ეთნოგენეზის საკითხები, თბ., 1970; ეტრუსკული და ქართველური, თბ., 1980; წინარეგრ-ძნული და ქართველური, თბ., 1985; ბერძნული საქართველოში (კოლექტიუ-რი მონოგრაფია), თბ., 1990; ბერძნული ცივილიზაცია, ტ. 1—2, თბ., 1989—97; ქართული თვითშეგნების ჩამოყალიბე-ბის პრობლემა, თბ., 1993; ქაოსიდან კოსმოსამდე, თბ., 1997; ბერძნული ლიტერატურა, თბ., 2002; კლასიკური ფილოლოგიის შესავალი (მე-2 გამოც.), თბ., 2007; მედიტერანულ-ქართველური მიმართებები, ტ. 1—3, თბ., 2007; *Кавказ и проблемы древнейших средиземноморских языковых и культурных взаимоотношений*, Тб., 1975; *Проблемы гомеровского эпоса*, Тб., 1978; „Илиада“ и „Одиссея“ — памятники письменности (Античность как тип культуры), М., 1988; *Kriterien der Schriftlichkeit und Mündlichkeit im homerischen Epos*, Fr./M., 1986; *Abwandlungsformen der traditionellen Struktur des Mythos in der griechischen und römischen Heldendichtung (Griechenland und Rom. Vergleichende Untersuchungen zu Entwicklungstendenzen und Hauptpunkte der antiken Geschichte, Kunst und Literatur)*, Tbilisi, 1996.

ნ. ტონია.

გრამატიკა (ბერძნ. *grammatikē* < *grámma* — ასო), 1. ენის სტრუქტუ-რული ორგანიზაციის დონე, სის-ტემა ენობრ. მოვლენებისა, რ-ებიც დაკავშირებულია ენის აგებუ-ლებასთან. გრამატიკ. ერთეულები წარმოადგენენ განზოგადებულ ფორმებს, აბსტრაქციებს, რ-ებიც განსაზღვრავენ ენის წყობას (იხ. გრამატიკული კატეგორია, გრამა-ტიკული მნიშვნელობა, გრამატი-კული ფორმა). 2. ენათმეცნიერების ნაწილი, რ-იც შეისწავლის ენის აგებულებას.

გრამატიკ. კვლევას საფუძველი ჩაეყარა მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში (ინდოეთი, საბერძნეთი, ჩინეთი, არაბეთი...) დიდი ხნით ადრე, საკუთრივ ენათმეცნიერების, როგორც მეცნიერების დამოუკი-დებელი დარგის ჩამოყალიბებამ-დე, ბერძნ. გრამატიკ. მოძღვრებამ, რ-იც განმსაზღვრელი აღმოჩნდა ევროპული გრამატიკ. აზრის განვი-თარებისათვის, სრულყოფილი სახე მიიღო ალექსანდრიულ სკოლაში. ამ სკოლის საქმიანობამ უმაღლეს დონეს მიაღწია ძვ. წ. II — ახ. წ. II სს-ში. სწორედ მაშინ შეიქმნა (ძვ. წ. II ს.) დიონისე თრაკიელის ცნო-ბილი „გრამატიკული ხელოვნება“ (*Téchnē grammatikē*). ალექსანდრი-ელთა გრამატიკ. მოძღვრება განმ-საზღვრელი აღმოჩნდა შემდგომი

პერიოდის ევროპული გრამატიკ. აზ-რის განვითარებისათვის. მაგრამ ეს უკანასკნელი ვითარდებოდა არა მხოლოდ და არა იმდენად პრაქტიკ. კვლევის ჩარჩოებში, არამედ სხვა — ზოგადი, უნივერსალური, ფი-ლოს. ბ-ების მიმართულებითაც. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა „პორორიალის გრა-მატიკა“ (1660), რ-შიც ენის კატე-გორიები ლოგიკურ კატეგორიებზე დაყრდნობით განიხილებოდა (იხ. ენათმეცნიერება).

ისტ. და შედარებითი კვლევის დამკვიდრებამ (XIX ს. დასაწყ.) საფუძველი ჩაუყარა შედარებით-ისტ. გრამატიკებს. ენათმეცნიერების შემდგომმა განვითარებამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეი-ტანა გრამატიკ. მოძღვრებაში.

ტრადიციული ბ. ჩამოყალიბდა როგორც მოძღვრება, რ-ის ძირითად ერთეულს წარმოადგენს სი-ტყვა, ხოლო კვლევის საგანი შე-მოიფარვლა სიტყვის აგებულე-ბითა და სიტყვათა შორის მიმარ-თებების დადგენით. შესაბამისად, ბ-ში გამოიყო ორი ნაწილი — მორფოლოგია და სინტაქსი. ეს და-ყოფა საკმაოდ პირობითია და ხში-რად ძნელი ხდება ამ ორ ნაწილს შორის მკაფიო საზღვრის დად-გენა. ამიტომაც, თანამედროვე გრამატიკოსები უფრო და უფრო ხშირად ლაპარაკობენ მორფო-სინტაქსურ კატეგორიებზე, როგორც არის მაგ., ბრუნვა, გვარი.

მორფოლოგიად და სინტაქსად გრამატიკის დაყოფამ განაპირობა ის ფაქტი, რომ სიტყვის ფონეტიკ. და ლექსიკურ-სემანტიკური თვისე-ბები, რ-ებიც ისევე მნიშვნელოვანია სიტყვისათვის როგორც გრამატი-კული, საკუთრივ გრამატიკ. კვლევის მიღმა აღმოჩნდა. ზოგიერთ თანა-მედროვე მიმდინარეობაში ასეთ სწრაფვას აბსტრაქტული მიმარ-თებებისადმი შედეგად მოჰყვა სა-ერთოდ სიტყვის, როგორც ბ-ის ძირითადი ერთეულის, უარყოფა და მისი ჩანაცვლება მორფემით (დესკრიფციული ლინგვისტიკა) ან წინადადებით (გენერატიული ბ.).

გრამატიკ. კვლევის დავიწროვება ეწინააღმდეგება ენობრივი სტრუ-ქტურირების კონცეპციას. სიტყვა, როგორც გრამატიკ. ერთეული, წარ-მოადგენს რთულ სტრუქტურულ წარმონაქმნს, რ-იც არსებობს არა იზოლირებულად, არამედ დაკავ-შირებულია ფონოლოგიურ და სემანტიკურ სტრუქტურებთან. მა-თი გათვალისწინების გარეშე წმი-

რ. გორდუზიანი.

ნდა ფორმალური გრამატიკა. კვლევა შეიძლება სერიოზული სირთულეების წინაშე აღმოჩნდეს (იხ. მორფოლოგია, დერევიცაია).

კვლევის მიზნებისა და ამოსავალი თეორიული ჩარჩოებიდან გამომდინარე ტრადიციული ბების გვერდით შეიქმნა სხვადასხვა შედეგებისა და სხვადასხვა მეთოდოლოგია. ბაზაზე დამყარებული ახალი ბები — თეორიული, სტრუქტურული, დესკრიფციული, სტრატეგიკული, სისტემური, ტრანსფორმაციული, ფუნქციური და სხვ.

გრამატიკა, წყობა, როგორც ენის შემადგენელი ნაწილი, ენის განვითარების ნებისმიერ ეტაპზე ჩართულია საერთო ფუნქციონირებაში. ამის საფუძველზე განასხვავებენ, ერთი მხრივ, ბ-ს როგორც ჩამოყალიბებულ სისტემას, რ-იც საფუძვლად ედება მეტყველებას (competence grammar), მეორე მხრივ ამ სისტემის აქტიურ გამოყენებას მოლაპარაკეთა მიერ ენობრივი საშუალებებით წინადადებების უსასრულო რაოდენობით შექმნაში (performance grammar) (იხ. მეტყველება).

გრამატიკა, მეცნიერებით ქართველთა დაინტერესება იწყება X ს-იდან (იხ. «სიტყუაჲ ართონთათჳს», ძველი ქართული გრამატიკული აზრის სათავეებთან, ძველი ქართული ლინგვისტური აზროვნების პერმენევტიკული საფუძვლები). გრამატიკა, აზროვნების პირველი ნაკადი იქმნება X—XII სს-ში ბიზანტი. მეცნიერების გავლენით. ჩანს, რომ ქართველები იცნობდნენ როგორც დიონისე თრაკიელის ბ-ს, ისე მის განმარტებულთა დებულებებს, რ-თაც პლატონის, არისტოტელეს, პროკლე დიადოქოსის ნაშრომების მსგავსად ბერძნ. დედნებში ეცნობდნენ. ამ პერიოდს განეკუთვნება პირველი გრამატიკა. ტრაქტატები, როგორიცაა ანონიმი ქართველი გრამატიკოსის „სიტყუაჲ ართონთათჳს“ და იოანე პეტრიწის „ბოლოსიტყუაჲ“, რ-იც ერთვის პროკლეს „განმარტებაჲს“. XII ს-ში ითარგმნა ამონიოს პერმეას თხზულებანი, რ-ებშიც, ბ-ის საკითხებზე მსჯელობისას, ბერძნ. გრამატიკა. ტერმინოლოგია ან პირდაპირ არის გადმოტანილი, ან შექმნილია სათანადო კალკები, რ-თა მეშვეობით შესაძლებელი ხდება მსჯელობა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის ზოგად საკითხებზე. გიორგი მთაწმიდელი „დრამატიკოსად“ მოიხსენიება

ათონის ივერთა მონასტრის 1074 ალაპების წიგნში და მისი გრამატიკა. მოძღვრება დახასიათებულია დიონისე თრაკიელის ბ-ის მოთხოვნათა მიხედვით. იოანე პეტრიწმა და მისი ხელმძღვანელობით გელათის თეოლოგიურმა სკოლამ სალიტ. ენის დემოკრატიზაცია სამწერლობო ენაში სამეტყველო ენის ლექსიკისა და გრამატიკ. ფორმების შემოტანით დაიწყო. ამ პერიოდში შექმნილი ენობრივი ლექსიკური მოდელები წარმატებით გამოიყენეს იმდროინდელმა შემოქმედებმა და თვით შოთა რუსთაველმა.

ისტ. ვითარების გამო დროებით შეწყვეტილი გრამატიკა. კვლევა განახლდა XVII ს-ში იტალ. კათოლიკე მისიონერთა ინიციატივით. ისინი საქართველოში ხსნიდნენ სკოლებს, სადაც ბერძნ. და ლათ. ბ-ებთან ერთად ასწავლიდნენ მათ მიერ ქართ. ენისათვის დადგენილ წესებს. 1629 რომში დაიბეჭდა „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“, რ-ის შემდგენლებიც იყვნენ სტეფანო პაოლინი და ნიკიფორო ირბაქი (ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი); 1643 იქვე დაიბეჭდა ფრანცისკო-მარია მაჯოს „ქართული ენის გრამატიკა“ (იხ. პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები). 1670—80-ით თარიღდება ბერნარდე ნეაპოლელის მიერ შედგენილი ქართულ-იტალიური და იტალიურ-ქართული ხელნაწერი ლექსიკონები, რ-ებშიც ლექსიკურ განმარტებებთან ერთად მოცემულია გრამატიკ. ინფორმაცია: სახელებთან მითითებულია ფუძეთა წარმოქმნის, ზმნებთან კი — კატეგორიათა მიხედვით სიტყვათა ფორმაცვალების შესახებ. XVIII ს. I მეოთხედით თარიღდება ანონიმი ავტორის გორული „იტალიურ-ქართული ლექსიკონი“, რ-საც წინ უძღვის 33-გვერდიანი გრამატიკ. ტრაქტატი.

XVIII ს-ის პირველ ნახ-შია შექმნილი ქართულად დაწერილი პირველი ბ. ქართ. ენისა (იხ. ზ. შანშოვანი). მაგრამ ეს ბ. არ არის დამოუკიდებელი ნაშრომი და მას ქართულ გრამატიკა. აზრის განვითარებაზე რაიმე მნიშვნელოვანი გავლენა არ მოუხდენია.

XVII—XVIII სს. ქართ. გრამატიკა. აზრის ალტერაციები და ახ. სიმაღლეზე აყვანა დაკავშირებულია ს. ს. ორბელიანისა და ანტონ I-ის სახელებთან. იტალიელ მისიონერებთან ურთიერთობამ მათ საშუალება მისცა კარგად გაეცნობოდნენ როგორც ლათ. ბ-ებს, ისე თვით იტალიელთა მიერ შედგენილ

ქართ. ენის ბ-ებსა და ლექსიკონებს. ისინი უშუალოდ მისიონერთაგან იღებდნენ კონსულტაციებს გრამატიკ. საქმიანობის შესახებ.

ს. ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართულის“ შექმნის მიზანი იყო „გარყვნილი“ ენის უცხო მინარევთაგან გაწმენდა, მისი სრულქმნა და განმტკიცება. ლექსიკონი უნდა გამხდარიყო „სასწავლო კეთილგონიერთა მოსწავლეთათვის“. მასალის ხასიათითა და მასშტაბებით ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონი იტალ. ლექსიკონთა პრინციპებს მიჰყვება. ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონს ახლავს აგრეთვე დანართი „სასწავლო ყრმათათვის“, რ-შიც წარმოდგენილია ქართ. ენის ბგერითი ანალიზი, მოცემულია მორფმათა კონკრეტული დახასიათება, აგებულია სახელთა და ზმნათა პარადიგმები. ამ ლექსიკონში ქართ. გრამატიკ. ტრადიციებთან (იოანე პეტრიწი, „სიტყუაჲ ართონთათჳს“) ერთად იტალიელ მისიონერთა ნაშრომებიცაა გათვალისწინებული.

ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონისა და იტალიელ მისიონერთა გრამატიკ. ტრაქტატების სახით ანტონ I-ს სოლიდური მასალა და დებულებები დახვდა. რუსეთში ყოფნისას ის გაეცნო ევრ. ენების ბ-ებს, შეეცადა დაედგინა, რა იყო ენებს შორის საერთო და რა — სპეციფიკური. მისი „ქართული ღრამატიკის“ მეორე რედაქცია ჩამოყალიბებული მეცნ. ნაშრომია. აქ დადგენილია სახელთა და ზმნათა ფორმაცვალების სახეები, რ-თაგან ზოგი დღესაც ინარჩუნებს ნორმის ძალას.

ანტონ I-ის „ქართული ღრამატიკა“ შემდგომი პერიოდის ყველა ბ-ის საფუძველი გახდა და, თუმცა მომდევნო თაობათა წარმომადგენლები მას სხვადასხვაგვარად კითხულობდნენ, ერთი რამ ნათელია — XIX ს. 90-იან წლებამდე არსებითად ანტონ I-ის ბ-ის ვარიანტები ტრიალებს, მეტ-ნაკლებად გასაგები ენით დაწერილი. გრამატიკ. კატეგორიების მეცნ. აღწერა, სახელური და ზმნური პარადიგმების სრულქმნა შემდგომ პერიოდს ეკუთვნის (ნ. მარი, ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურიძე...).

ლიტ.: კარიჭაშვილი ი., ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია. XVII და XVIII სს., თბ., 1929; ჩიქობავა არნ., იბერულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; მისივე, გრამატიკა. — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, თბ., 1978; ბაბუნაშვილი ე., ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, თბ., 1970; სტურუა

ნ., სიტყვა როგორც ენობრივი ერთეული, თბ., 1975; ჩიქობავა არნ., ვაოიშვილი ჯ., პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, თბ., 1978; ფოცხიშვილი ა., ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიისათვის, თბ., 1979; მისივე, ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995; მელიქიშვილი დ., გელათის სკოლა და ქართული მეცნიერული ენის განვითარების საკითხები. — კრ.: «ენათმეცნიერება», ტ. 10, თბ., 1986; შანიძე მ., სიტყვა ართრონათეს. ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, თბ., 1990; უთურგაძე თ., ქართული ენის შესწავლა იტალიელ მისიონერთა მიერ და მათი მეცნიერული ნააზრევის ურთიერთმიმართება. — «იკე», XXIX, თბ., 1990; მისივე, ქართული ენის შესწავლის ისტორია, ნაწ. 1, თბ., 1999; კვანტალიანი ლ., ქართული წინადადების შესწავლა ისტორიის. — «იკე», XXIX, თბ., 1990; მისივე, ქართული ენის სინტაქსის შესწავლის ისტორია. — «იკე», XXXII, თბ., 1993; ბაბუნაშვილი ე., უთურგაძე თ., ანტონ პირველის „ქართული გრამატიკა“ და მისი ეროვნულ-ისტორიული მნიშვნელობა, თბ., 1991; ანტონ I, ქართული ღრამატიკა (მეორე რედაქცია — 1767 წ.), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ე. ბაბუნაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. კიკნაძემ, თბ., 1997; Виноградов В. В., Грамматическое учение о слове. М.-Л., 1947; Есперсек О., Философия грамматики, пер. с англ. М., 1958; Орловская Н. К., Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке. — «ოსუ შრომები», 1959, ტ. 75; Матезиус В., О системном грамматическом анализе. — «Пражский лингвистический кружок», М., 1967; Исследования по общей теории грамматики, М., 1968; Шведова Н. Ю., Грамматика, Лингвистический Энциклопедический Словарь, М., 1990; Жордания Г., Гамезардашвили З., Римско-католическая миссия в Грузия, Тб., 1994.

თ. უთურგაძე.

გრამატიკალიზაცია, 1. სრულმნიშვნელოვანი სიტყვის ლექსიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვა მისი დამხმარე ფუნქციით გამოყენების შედეგად. სრულმნიშვნელობიანი სიტყვები გამოიყენება თანდებულის, ნაწილაკისა და სხვ. ფუნქციით. მაგ.: ზმნიზედა თანდებულის ფუნქციით — „ეჭვს **გარეშე**“, „სახლის **უკან**“; ზმნა ნაწილაკის ფუნქციით — „**უნდა** გავაკეთო“, „**იქნებ** გავაკეთო“; სრულმნიშვნელობიანი ზმნა მეშველი ზმნის ფუნქციით (იხ. აღწერითი წარმოება). 2. ცნებითი განსხვავების ასახვა ცალკეულ ენათა გრამატიკაში. მაგ., იმ ენებში, რ-ებშიც არსებობს მრ. რიცხვის ფორმისაგან განსხვავებული ორობითი (სამობითი...) რიცხვი, კონცეპტუალური განსხვავება ორსა (სამსა...) და მეტს შორის გრამატიკალიზებულია.

ლიტ.: Matthews P. H., The Concise Oxford Dictionary of Linguistics, Oxford Univ. Press, 1997.

ნ. ლოლაძე.

გრამატიკული კატეგორია, საერთო სემანტიკის მქონე ერთმანეთთან დაპირისპირებული გრამატიკული ფორმების სისტემა. ტერმ. „კატეგორია“ არისტოტელეს ფილოსოფიიდან მომდინარეობს. ლოგიკურ-ფილოს. თვალსაზრისით იგი აღნიშნავს საგნებისათვის გარკვეული თვისების მინიჭებას, პრედიკაციას. სპეც. ლიტ-რაში განარჩევენ პირველად, მეორეულ და ფუნქციონალურ ბ. კ-ებს. პირველად ბ. კ-ებს განეკუთვნება მეტყველების ნაწილები: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა..., მეორეული კატეგორიები: პირი, რიცხვი, სქესი, ბრუნვა, დრო..., ტრად. სინტაქსური ცნებები „სუბიექტი“, „ობიექტი“, „პრედიკატი“... განეკუთვნება ფუნქციონალურ კატეგორიებს. სტრუქტურულად განსხვავებულ ენებს განსხვავებული კატეგორიები აქვთ. ქართულის ბ. კ-ებია ზმნასთან — პირი, რიცხვი, კილო, დრო, გზისობა, აქტი, თანამდევრობა, გეზი, ორიენტაცია, ასპექტი, გვარი, ქცევა, კონტაქტი; სახელებთან — ბრუნვა და რიცხვი. ქართულში არა გვაქვს ევრ. ენებისათვის დამახასიათებელი გრამატიკ. სქესის კატეგორია. ენები განსხვავდებიან ერთსა და იმავე კატეგორიაში გაერთიანებული წევრების რაოდენობის მიხედვითაც (მაგ., ბრუნვათა რაოდენობა ქართულსა და გერმანულში). საერთო სემანტიკით გამოყოფილ ბ. კ-ს შეიძლება ჰქონდეს სხვადასხვა ფორმალური გამოხატულება. მაგ., ქართულში გვაქვს ინიანი, ენიანი, დონიანი და ე. წ. უნიშნო ვნებითი.

თანამედროვე ენათმეცნიერებაში ტერმ. ბ. კ. სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარება. ზოგჯერ იგი, ლექსიკური კატეგორიისაგან განსხვავებით, გამოიყენება მხოლოდ იმ ერთეულთა „კლასის“ ან „ჯგუფის“ აღსანიშნავად, რ-ებიც ცალკეულ ენაში ასრულებენ ერთნაირ ფუნქციას, აქვთ ერთნაირი გრამატიკული მნიშვნელობა (ბრუნვა, პირი, რიცხვი, დრო, ასპექტი და ა. შ.), ან აღნიშნავენ ელემენტთა ნებისმიერ ჯგუფს, რ-იც კონკრეტულ ენათა აღწერისას გამოვლინდება. გამოყოფენ აგრეთვე ე. წ. „ფარულ“ ბ. კ-ებს. ასეთი კატეგორია ფორმალური სახით ვლინდება ენის რომელსაღმე დონეზე. მაგ., ქართულში შეიძლება გამოვლინდეს კატეგორია „სუბიექტი“ — უსულო სინტაქსურ დონეზე: **ე**-იანი უსულო სახელი ზმნას მრავლობით რიცხვში ვერ ითანხმებს.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973;

Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978.

ლ. ენუქიძე.

გრამატიკული კლასი, სახელთა ჯგუფი, რ-შიც სახელები გარკვეული სემანტიკური თვალსაზრისითაა გაერთიანებული. ენაში ასეთი ჯგუფი შეიძლება რამდენიმე იყოს, თითოეული თავ-თავისი გრამატიკ. მახასიათებლით. გრამატიკ. კლასების არსებობა ნიშანდობლივია იბეროულ-კავკ. ენათა უმრავლესობისათვის (ამ მხრივ გამოწვევისაა ქართველური და ადიღური ენები, ლეზგიური, ალუღური და უდიური). კლას-კატეგორია ამ ენათა მთელ მორფოლოგიას გასდევს: იგი მოეპოვება თითქმის ყველა მეტყველების ნაწილს. მისი მორფოლ. ნიშანი — ბ. კ-ის ექსპონენტი — შედის სიტყვის შემადგენლობაში როგორც პრეფიქსი ან სუფიქსი, ან ორივე ერთად. გამოწვევისაა არსებითი სახელი, რ-იც სიტყვის აგებულებაში, როგორც წესი, არ შეიცავს კლასის ნიშანს, გარდა რამდენიმე იშვიათი შემთხვევისა (მაგ., ხუნძ. ვას — „ვაჟიშვილი“, ას — „ქალიშვილი“). არსებობს ვარაუდი, რომ სუბსტანტივს ნომინატიურ ფორმაში დაკარგული უნდა ჰქონდეს ბ. კ-ის ნიშანი — თავისი კლასიფიკატორი (ეს საკითხი დისკუსიის საგანია). თუ რა გრამატიკ. კლასისაა ესა თუ ის სახელი, ირკვევა სინტაქსური საშუალებით — შეთანხმებით: რა კლასის ნიშანიცაა წარმოდგენილი ზმნაში, ზედსართავში, რიცხვით სახელში, ნაცვალ-სახელში, მიმღებობასა და მასდარი-ინფინიტივში, იმავე კლასის იქნება სახელი (მაგ., ხუნძ. ემენ **გ**-უგო — „მამა არის“, ებელ -იგო — „დედა არის“, ჩუ — **ბ**-უგო „ცნენი არის“). იმის მიხედვით, თუ რა სემანტიკური პრინციპი უდევს საფუძვლად სახელთა კლასიფიკაციას, ბ. კ-ის სხვადასხვა სისტემა გამოიყოფა. მხ. რიცხვის მიხედვით გვაქვს ორ-, სამ- და ოთხკლასიანი სისტემები, ჩვეულებრივია ოთხკლასიანი სისტემა, მაგრამ ლაპარაკობენ ხუთ- და ექვსკლასიან სისტემებზეც, ხოლო მხ. და მრ. რიცხვის კლასის ნიშანთა კომბინაციებით მათმა რაოდენობამ შეიძლება 10-მდეც კი მიაღწიოს (ნახურ ენებში). ორკლასიან სისტემაში ადამიანის (პიროვნების) კლასი უპირისპირდება დანარჩენი სახელების (არაადამიანის, ნივთის) კლასს. ასეთი ოდენ ბინარული ოპოზიცია დასტურდება მხოლოდ თაბასარანულ ენაში; სამკლასიან სისტემებში, ორკლასიანისაგან

განსხვავებით, ადამიანის კლასი დიფერენცირებულია მამაკაცისა და ქალის კლასებად, ხოლო ყველა სხვა სახელი აქაც არაადამიანის (ნივთის) კლასში შედის. ასეა ხუნძურსა და ანდიურ ენათა უმრავლესობაში და მესამე პირისათვის — აფხაზურსა და აბაზურში. ოთხკლასიანი სისტემები გვაქვს ყველა ნახურ, დიდოურ და ზოგ ლეზგიურ ენაში, ლაკურსა და დარგულში, ხოლო ანდიურ ენათაგან — (ზემო) ანდიურსა და ჭამალალურში. ამ ჯგუფის თავისებურება ის არის, რომ ადამიანის კლასთან ერთად დიფერენცირებულია არაადამიანის (ნივთის) კლასის სახელებიც, რეზიკ უკვე ორ კლასში არის განაწილებული, მაგრამ არ არის ნათელი, რას ემყარება ამ განაწილების კრიტერიუმი, რა ნიშნით შედის, ვთქვათ, „ძალი“, „ქვა“ — ერთ კლასში, ხოლო „ძროხა“, „სახლი“ — სხვა კლასში. სწორედ ეს გაურკვევლობა ქმნის ყველა იმ სირთულეს, რეზიკ თავს იჩენს ამ კატეგორიის შესწავლისას როგორც სინქრონიული, ისე დიაქრონიული თვალსაზრისით. სწორედ აქ ვლინდება ის თავისებურებებიც, რებითაც ბ. პ. განსხვავდება გრამატიკის სქესისაგან. გარდა რაოდენობისა, კლასსა და სქესს შორის არსებითი სხვაობა კიდევ ის არის, რომ იმ ბ. პ.-ში, რ-შიც მამრობითი სქესის ადამიანი შედის, გრამატიკის სქესისაგან განსხვავებით, არ შეიძლება აღმოჩენდეს არც ერთი ცხოველი, ნივთი, მოვლენა; ყველა ცხოველი, მიუხედავად სქესისა, ნივთის კლასშია მოქცეული. სწორედ ამიტომ ეძლევა იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერებაში უპირატესობა „გრამატიკულ სქესთან“ შედარებით ტერმ. „ბ. პ.-ს“. ბ. პების სხვადასხვა სისტემის არსებობის მიუხედავად, სემანტიკურად ამ ენებში სახელთა ორი ძირითადი ჯგუფი მაინც გაირჩევა: **ვინ-ჯგუფი**, რ-შიც მხოლოდ ადამიანი (პირი) შედის და **რა-ჯგუფი**, რ-იც ყველა სხვა სახელს, საგანს მოიცავს (ცოცხალსაც და არაცოცხალსაც). ასეა როგორც კლას-კატეგორიის მქონე, ისე მის არამქონე ენებშიც. ვარაუდობენ იმასაც, რომ ისტორიულად სახელთა დაჯგუფებას საფუძვლად უდევს არა სქესი, არამედ ადამიანთა, საგანთა და მოვლენათა სოც. ღირებულება (იხ. გენდერი).

სპეც. ლიტ-რაში გამოთქმულია ვარაუდი ბ. პების არსებობის შესახებ ქართველურ ენათა განვითარების ადრეულ საფეხურებზე (არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, ქ. ლომთათიძე, გ. როგავა...).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1979; გურგენიძე ტ., გრამატიკული კლასები და მათი რაოდენობის დადგენის გზები. — კრ. «გზა ენისაკენ», საქ. მეცნ. აკად. არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, თბ., 1998. გ. თოფურია.

გრამატიკული მნიშვნელობა, განზოგადებული, განყენებული ენობრივი მნიშვნელობა, რ-იც ახასიათებს სიტყვებს, სიტყვაფორმებს, სინტაქსურ კონსტრუქციებს და მყარ სიტყვათშეხამებებს. მორფოლოგიის დონეზე ეს არის სიტყვის, როგორც მეტყველების ნაწილის, ზოგადი მნიშვნელობა (მაგ., სა- ენობრიობა არსებით სახელებში, პროცესუალობა ზმნებში...); აგრეთვე სიტყვათა, სიტყვაფორმათა კონკრეტული მნიშვნელობები, რ-ითაც ისინი უპირისპირდებიან ერთმანეთს გრამატიკული კატეგორიის ფარგლებში (მაგ., სახელის ბრუნვა, ზმნის პირი, დრო...). სინტაქსის დონეზე ეს არის პრედიკატიულობა, აგრეთვე მრავალფეროვანი მიმართებები წინადადების წევრებსა (მაგ., სუბიექტს, ობიექტს, მოდიფიკატორებს...) და წინადადებებს შორის. ბ. მ-ის ნაცვლად ლინგვისტურ ლიტ-რაში გვხვდება ტერმინი სტრუქტურული მნიშვნელობაც (ჩ.კ. ფრიზი).

იხ. აგრ. ლექსიკური მნიშვნელობა.

ლიტ.: Курилович Е., Заметки о значении слова. — იხ. მისი: Очерки по лингвистике, М., 1962; Бондарко А. В., Грамматическое значение и смысл, Л., 1978; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978.

გრამატიკული სისწორე, 1. შესაბამისობა კონკრეტული ენის კანონებთან; ენობრივ საშუალებათა გამოსაძევება აზრის ისე გამოსახატავად, რომ შესაძლებელი გახდეს ყველაზე ეფექტური ურთიერთობა (გაგება) სათანადო ენის მატარებელთა შორის (ფართო მნიშვნელობა); 2. შესაბამისობა ამა თუ იმ ენის გრამატიკ. წყობის მოქმედ გრამატიკ. მოდელებთან (ვიწრო მნიშვნელობა). ბ. ს. გულისხმობს სალიტ. ენის ნორმების დაცვას, რეზიკ ზეპირსა და წერიტ მეტყველებაში კონკრეტული ენის მატარებელთა მიერ აღიქმება ამ ენაში საყოველთაოდ მიღებულ და ტრადიციით შემონახულ ენობრივ ჩვევად (უზუსად).

ბ. ს-ს საფუძვლად უდევს კონკრეტული ენის გრამატიკ. სტრუქტურა, რ-შიც მოწესრიგებულია, ერთი მხრივ, მორფემების (ფუძისა და აფიქსების)

ურთიერთობა, მეორე მხრივ, — სინტაქსური ურთიერთობა. შდრ.: „ქუდიანი“ (ნორმა), „ქუდოსანი“ (არაუზუალური სიტყვაწარმოება) ან „ქუდოვანი“ (დარღვევა); „მათ გააკეთეს“ (ნორმა) და „მათ გააკეთენ“ (დარღვევა); „იგი დაჰპირდა (შეეკითხა, შეეხვეწა) მას“ (ნორმა) და „მან დაჰპირდა (შეეკითხა, შეეხვეწა) მას“ (დარღვევა); „ბევრი წერილი“ (ნორმა) და „ბევრი წერილები“ (დარღვევა) და სხვ.

შ. აფრიდონიძე.

გრამატიკული ფორმა, გრამატიკული შინაარსის გამოხატულება. განსაზღვრებისას მხედველობაში მისაღები, ერთი მხრით, სიტყვათა ფლექსიური და დერივაციული ცვლილებები, მეორე მხრით, — გამოხატულების პლანი და შინაარსის პლანი.

ფლექსიური ცვლილებაა წმინდა გრამატიკ. ცვლილება, ანუ სიტყვის ფორმისა და შინაარსის ისეთი ცვლილება, რ-იც არ ეხება ლექსიკურ მნიშვნელობას; დერივაციული ცვლილების დროს, პირიქით, იცვლება სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა. სახელის ბრუნვა (კაც-ი, კაც-მა, კაც-ს...) ფლექსიური ცვლილებაა; ახ. ლექსიკური მნიშვნელობის წარმოქმნა (კაც-ური, სა-კაც-უ-კაც-ი...) კი — დერივაციული ცვლილება. ბრუნვის ნიშნები **-ი**, **-მა**, **-ს** ფლექსიური ელემენტებია, მიეკუთვნებიან მორფოლ. სისტემას; **-ურ**, **-სა** — **ე**, **უ** — **ო** კი — დერივაციული ელემენტებია, მიეკუთვნებიან ლექსიკურ სისტემას.

გამოხატულების პლანი ვარაუდობს სიტყვის მატერიალურ რეალიზაციას — მეტყველებაში ეს არის ბგერათა თანამიმდევრობა; შინაარსის პლანი არის ის მნიშვნელობა, რ-იც ივარაუდება გამოხატულების პლანის მიხედვით.

ბ. შ. გამოხატულების პლანისა და ფლექსიური შინაარსის ერთიანობაა. იგი განსაზღვრება სიტყვაში წარმოდგენილი მეტყველების ნაწილთა კატეგორიების მნიშვნელობებითა და ამ კატეგორიათა ფორმალური რეალიზაციით. მაგ., კაც-ე-ბი — გრამატიკ. ფორმის მნიშვნელობას განსაზღვრავს სახ. ბრუნვა და მრ. რიცხვი, რ-ებიც წარმოდგენილია **-ი** და **-ებ** სუფიქსებით.

გრამატიკ. ელემენტები ენაში ცალკე არ არსებობს, ისინი ერთვებიან ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელ ფუძეს. ამიტომ ბ. შ-ებზე მსჯელობისას გვიხდება სიტყვის მნიშვნელობის განყენება ფუძის (ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელი ელემენტის) გარეშე.

რომელიმე ფორმა, მაგ., ძმა, როგორც ბ. ზ., ზუსტად იმავე მნიშვნელობისაა, რა მნიშვნელობაც აქვს ფორმას კაც-ი. მაგრამ ძმა-ში სახ. ბრუნვა მატერიალურად არ არის გამოხატული, როგორც ფორმაში /კაც-ი/. ასეთი განსხვავების მიზეზი არის ფონემატური სისტემა, რ-ის მიხედვითაც ხმოვანთა კომბინაციები ქართულში არაბუნებრივია. ეს წესი გავლენას ახდენს მორფოლ. ელემენტთა ურთიერთობაზე გამოხატულების პლანში: ძმა-ი > ძმა. მაშასადამე, სახელობითის -ი ნიშნის დაკარგვა გრამატიკ. სისტემის მართონი არ მომხდარა. ამიტომ გრამატიკული მნიშვნელობა /ძმა/ ფორმას მაინც შემორჩა, რაც იმას ნიშნავს, რომ /ძმა/ ფორმა ისე უპირისპირდება ბრუნვის კატეგორიის სხვა პარადიგმატულ წევრებს, როგორც /კაც-ი/: ძმა, ძმა-მ, ძმა-ს... შდრ.: კაც-ი, კაც-მა, კაც-ს... რადგან /ძმა/ გრამატიკულად მაინც სახ. ბრუნვაა, მიუხედავად ნიშნის უქონლობისა. ასეთი შემთხვევებისათვის შემოღებული იქნა ტერმინი ნულოვანი ალომორფი (), რ-საც გრამატიკულად ამ შემთხვევაში იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც -ი სუფიქსს. (-ი) და () ერთიმეორის პოზიციური ვარიანტებია: -ი გვაქვს თანხმოდანუდებიანი სახელების ფორმებში, კი — ხმოვანფუძიანი სახელების ფორმებში (იხ. ალომორფი).

ნულოვანი ალომორფების გაუთვალისწინებლობა გრამატიკ. ანალიზში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს ბ. ზ-თა განსაზღვრისას. მაგ., გავრცელებული თვალსაზრისით, **გაქვებთ** მხოლოდ ერთი გრამატიკ. ფორმაა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ფორმით შეიძლება გამოიხატოს პირთა განსხვავებული კომბინაციები (გაქვებთ მე თქვენ || ჩვენ შენ || ის თქვენ || ჩვენ თქვენ). ამათგან პარადიგმაში მხოლოდ ერთს ტოვებენ (ა. შანიძე, არნ. ჩიქოვავა...), მაგრამ, თუ ბ. ზ-ს მივიჩნევთ გამოხატულებისა და შინაარსის პლანის ერთიანობად, საქმე გვექნება ოთხ ბ. ზ-თან. მათ განსასხვავებლად საჭიროა თავ-თავის ადგილას ჩაიწეროს ნულოვანი ალომორფები, კერძოდ, (1) -გა-ქ-ებ-თ მე თქვენ: - ამ ფორმაში გამოხატავს I სუბიექტ. პირს (S₁) პირდაპირ-ობიექტ. II პირის (O₁) წინა პოზიციაში; **თ**-სუფიქსი ბ. ზ-ის ბოლოს გამოხატავს პირდაპირ ობიექტ. II პირის სიმრავლეს (O₂^პ); (2) -გა-ქ-ებ-თ ის თქვენ: - გამოხატავს სუბიექტ. III პირს (S₃); საშუალო ქართულში

და დღესაც მთის დიალექტებში ჩვეულებრივია გაქვებ-ს-თ, -ს- დაიკარგა ფონემატური შეუთავსებლობის მიზეზით; (3) -გა-ქ-ებ-თ ჩვენ შენ: - აქაც S₁-ის ალომორფია. ამ პირის სიმრავლე გამოხატულია -თ სუფიქსით (შდრ. პირველი შემთხვევა); (4) -გა-ქ-ებ-თ ჩვენ თქვენ: პირველი - არის S₁-ის ნიშანი, მეორე - კი გამოხატავს O₂^პ-ის სიმრავლეს, რ-იც პირველ შემთხვევაში გამოხატული იყო მატერიალურად, აქ კი S₁-ის -თ სუფიქსის მომდევნოდ ფონემატური შეუთავსებლობის გამო ჩაჯერდნო.

ლიტ.: ჩიქოვავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; Ельмслев Л., Прологомены к теории языка, пер. с англ. — კრ.: «Новое в лингвистике», вып. 1, М., 1960; Хэмп О., словарь американской лингвистической терминологии, пер. с англ., М., 1964.

ბრამატოლოგია (< ბერძნ. γραμμα- ასოები, lēgos — მოძღვრება), დამწერლობათმცოდნეობა, სემიოტიკური დისციპლინა, რ-იც შეისწავლის განსხვავებულ წერით სისტემებში გამოყენებულ ნიშან-სიმბოლოთა პარადიგმატულ (იხ. პარადიგმატიკა) და სინტაგმატურ (იხ. სინტაგმატიკა) მიმართებებს.

იხ. პალეოგრაფია.
ლიტ.: გამყრელიძე თ., წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1989.

ბრაფიზა (< ბერძნ. graph — ვწერ), ენის დამწერლობითი სისტემის მინიმალური ნიშნური ერთეული, რ-ის რეფერენტი (დამწერლობის ხასიათის მიხედვით) შეიძლება იყოს სიტყვა ან მორფემა (იდეოგრაფიულ დამწერლობაში), მარცვალი (სილაბურ დამწერლობაში) ან ფონემა (ანბანურ დამწერლობაში). ხშირად ტერმინი ბ. გამოყენებულია როგორც ასოს სინონიმი და, შესაბამისად, გრაფიკული ანალიზი გულისხმობს ასო-ნიშანთა გრაფიკულ ანალიზს.

ლიტ.: ჩხენკელი თ., ასომთავრულის გეომეტრიული სტრუქტურა. — «საბჭოთა ხელოვნება», 1977, 8; პატარიძე რ., ქართული ასომთავრული, თბ., 1980; მაჭავარიანი ე., ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, თბ., 1982; გამყრელიძე თ., წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1989; Амброва Т. А., К истории и теории графемики, 1977.

ბრაფიკა (ბერძნ. graphik < graph — ვწერ, ვხაზავ, ვხატავ), 1. (ფონემატურ დამწერლობაში) გრაფემისა და ფონემის შესაბამისობა. ამ თვალსაზრისით საკმაოდ სრულყოფილია ქართ. ბ., რ-შიც თითოეული ფონემა

გამოხატულია ცალკე გრაფემით და, პირიქით, თითოეული გრაფემა შეესაბამება ერთ ფონემას (იხ. ასო); 2. მოცემული დამწერლობის ყველა საშუალების — გრაფემების, სახელო ნიშნების, სატრანსკრიფციო ნიშნების (იხ. ტრანსკრიფცია) და მისთ. ერთობლიობა და ამ საშუალებათა მოხაზულობა, აგრეთვე სიტყვათა შორის ინტერვალები, აბზაცი, სიტყვათა შემოკლების ხერხები (აბრევიატურა, ქარაგმა), ტექსტში რომელიმე ადგილის გამოყოფის მიზნით მისი გახაზვა, ზოგჯერ ამავე მიზნით ნაბეჭდ ტექსტში განსხვავებული შრიფტის (დახრილი, პეტტიტი...) გამოყენება და ა. შ. თანამედროვე ქართ. დამწერლობაში განსხვავებულია ხელნაწერი და ნაბეჭდი ბ. ეს უკანასკნელი ემყარება ქართ. მხედრულ დამწერლობას.

ლიტ.: Гордезиани Б., Грузинская графика, Тб., 1963; Вахეი И., К вопросу письменного языка, пер. с нем. — კრ.: «Пражский лингвистический кружок», М., 1967; Макарова Р. В., Понятие графики и графемы. — კრ.: «Система и уровни языка», М. 1969.

ბრაფიტი (იტალ. graffito — ამოკაწრული), წვეტიანი მჭრელი იარაღით კედლის შეღვისილობაზე ამოკაწრული წარწერა ან გრაფიკული ნახატი. ქართულად ასეთი წარწერების აღსანიშნავად დამკვიდრდა ტერმ. ნაკაწრი წარწერა. მათ ახასიათებთ მრავალი თავისებურება, რის გამოც ისინი სხვა ეპიგრაფიკული ძეგლებისაგან გამოიყოფა და ცალკე შეისწავლება. მათი თავისებურებანი განპირობებულია საწერი მასალითა და იარაღით. ისინი შესრულებულია სახელდახელოდ მომლოცველის მიერ ან რაიმე შემთხვევასთან დაკავშირებით. ნაკაწრი წარწერების სახელდახელო ხასიათი განაპირობებს მათ კიდევ ერთ პალეოგრაფიულ თავისებურებას — ისინი შესრულებულია ე. წ. „გაქრული ხელით“ და, როგორც წესი, ავტოგრაფულია. სხვა სახის (ლაპიდარული, ფრესკული, ჭედური) ეპიგრაფიკული ძეგლების მსგავსად, ბ-ც მნიშვნელოვანია პალეოგრაფიულად, დამწერლობის განვითარების შესასწავლად, და შინაარსობრივად.

ანტ. ხანის, ასევე ბერძნ. და ლათ. ბ-ების მეცნ. შესწავლა დაიწყო XIX ს-ში ანტ. ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლასთან ერთად. შემუშავებულია ასეთი სახის წარწერების გამოცემის პრინციპები, რ-ებიც შეიძლება გავრცელდეს სხვაენოვან და, მათ შორის, ქართ.

ბ-ებზედაც, თუმცა შეიძლება ზოგიერთ შემთხვევაში გამოწვევას იქნეს დაშვებული.

ნაკაწრი წარწერები დიდი რაოდენობითაა ქართ. ეპიგრაფიკაში. საქართვე. თითქმის ყველა ეკლესიას, რ-საც ძველი, თავდაპირველი შელესილობა რამდენიმე შერჩენია, ერთი-ორი ბ. მაინც მოეპოვება, ხოლო ზოგიერთს — რამდენიმე ათეულიც. მათი უმეტესობა შედგენილია ტრაფარეტული ფორმულის მიხედვით: „ქრისტე (ან წმიდაო გიორგი, წმიდაო ღმრთისმშობლო და სხვ.) შეიწყალო“ ესა და ეს. ამავე დროს, ქართ. ნაკაწრი წარწერები შინაარსობრივად მრავალფეროვანია: ეპიგრაფიკული საბუთები, მოსახსენიებლები, სასულიერო, ყოფითი ხასიათის ტექსტები; ასევე — ანბანები, ანუ აბეცდარიუშები და სხვ. ქართ. ბ-ები შესრულებულია ასომთავრული, ნუსხური და მხედრული დამწერლობით, მათი დიდი ნაწილი გარდამავალი მხედრულითაც არის შესრულებული და მნიშვნელოვანი წყაროა დამწერლობის ამ სახეობის შესასწავლად. ბ-ები, ისევე როგორც სხვა სახის ეპიგრაფიკული ძეგლები, მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავენ ქართ. ონომასტიკის, ტოპონიმიკის, პოლიტიკ., ეკონ., რელიგ. და ეთნ. ისტორიის შესასწავლად.

უძველესი ქართ. ბ-ები V—VI სს-ით თარიღდება (ბოლნისის სიონი), ხოლო მათი გავრცელების ზედა ქრონოლ. ზღვარი XIX ს-მდე აღწევს. X—XIII სს. ბ-ები დიდი რაოდენობით მოიპოვება გარეჯის მონასტრებში — ლავრაში, უდაბნოში, ბერთუბანში და სხვ. ისინი ამოკაწრულია აგრეთვე ძველი შუამთის (VII ს. ჯვრის ტიპის ეკლესია), ჭყონდიდის, ნიქოზის, რკონის, თიანეთის სიონისა და სხვ. ტაძრების შელესილობაზე. დიდი რაოდენობით გამოვლინდა X—XVIII სს. ბ-ები სვანეთის ეკლესი-

ებში — 30-ზე მეტ ეკლესიაში 320-ზე მეტი ბ-ა მოკვლეული, შესწავლილი და გამოცემული. მათ დახვეწილი გრაფიკა და შინაარსობრივი მრავალფეროვნება ახასიათებთ. ბ-ების სიმრავლე ცხადყოფს წერა-კითხვის ფართო გავრცელებას შუა საუკუნეების საქართველოს ამ მთიან, ცენტრ. რაიონებს ბუნებრივი ზღუდეებით მოშორებულ მხარეში. სვანეთის ბ-ებს შორის შინაარსობრივად მნიშვნელოვანია ნაკაწრი ეპიგრაფიკული საბუთები — გელი და დაწერილი. ზოგი მათგანი ასეთია: „ქ. ესე გელი მე, მიქაელ გორელდიანმან დავწერე. დიდება წმიდასა გიორგის, მეფოველთა პარვა დაადგეს“ (XI ს., ნიკიფარი, წმ. გიორგის ეკლესია); „ქ. სამოცდასამი აჟურა, შეიდი დრახკანი, ხუთისა დრახკისა წონით სხვაი შეყრილი ვეცხლი, ხუთი ბეჭედი — ესე გიორგის ხუცესსა, ხაფთანასა მიუთვალა სოფელმან“ [XI ს., ჩვაბიანი (მუჟალი), მთავარანგელოზთა ეკლესია]; „ქ. სახელითა ღმრთისათა. ესე გელი ჩუენ, კალელთა დავწერეთ, დიდთა და მცირეთა, რომელ ამას გეობასა შიგან ვართ, აღიდენ ღმერთმან, ავალიანი და ხვ(იბლი)ანი შიგან გვრთავს. ვინ ზროხა იპაროს — გვეისუფალს წესინერად აზღვიოს, ჩუენთჳს ზროხა ზღოს, მესამედი — ჭირისუფლის იყოს; თუ დავილ (სვან. თხა) იპაროს — ორი იყოს ჩუენთჳს; ვის ხვარბალი შევაპყრათ — შეუკრებთ თითო, შესგენი ცეცხლით დაუწვათ“ (XI ს. 1096-მდე; ივარი, მთავარანგელოზთა ეკლესია).

წარწერა-ბ-ებთან ერთად ეკლესიების კედლებზე დიდი რაოდენობით არის ნახატი ბ-ები (ხელი, ფრინველი, ცხოველები, ქვეწარმავლები, მაგაური ნიშნები და სხვ.). წარწერები ზოგჯერ ამ ნახატ-ბ-ებს ახლავს, ზოგჯერ — ცალკეა შესრულებული. ცალ-

კუულ შემთხვევებში ნახატი ბ-ები ადრეული წარწერების ზემოდანაა ამოკაწრული და ტექსტები იმდენად დაზიანებულია, რომ ისინი ან საერთოდ არ იკითხება, ან იკითხება ნაწყვეტებად. ქვედა ტექსტი შეიძლება ზოგჯერ მათ „დამზიანებელ“ ნახატ ბ-ებზე გაცილებით მნიშვნელოვანი იყოს. მაგ., გარეჯის მრავალწყაროს ღმრთაების ეკლესიის ნახატ ბ-ებს — აქლემების, აქლემოსანის მხედრების, ისრის პირების, ცხოველებისა და სხვ. გამოსახულებებით, დაუზიანებიათ მათ ქვემოთ ამოკაწრული XI ს. მეტად მნიშვნელოვანი ვრცელი ტექსტი, შესრულებული გარდამავალი მხედრულით, რ-შიც მოთხრობილი ყოფილა ღმრთაების ხატის ტაძარში დასვენების შესახებ.

ლიტ.: მელიქსეთ-ბეგი ლ., „გარეჯის მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა: ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უილურული. — «ენიმკის მოამბე», 1940, ტ. 5-6; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II. ეპიგრაფიკული ძეგლები, გამოსცა ვ. სილოგავამ, თბ., 1988; Чубинашвили Г. Н., Пещерные монастыри Давида-Гареджи, Тб., 1948.

ვ. სილოგავა.

ბრემის ტრილინგვა. სამეწოვანი (სომხურ-ქართულ-სპარსული) წარწერა ბრემის ერთ-ერთი უბნის — „თარსა გალავნის“ ეკლესიის დას. შესასვლელის ტიმპანის ქვაზე. სამივე წარწერა რელიეფურია. სომხ. ტექსტი შესრულებულია ასომთავრულით, „ერკათავირით“ (10 სტრიქონი), ქართული — მხედრულით (13 სტრიქონი), სპარსული — ნასთალიკით (9 სტრიქონი). ტექსტების ძირითად ნაწილში ერთი და იგივე მეორდება, მაგრამ არის განსხვავებებიც. ტრილინგვის ქართ. ნაწილის ტექსტი ასეთია:

„მე, ფრიად ცოდვილმან მათარსი, აღვაშენე კარის ეკლესია ესე ყოვლად წმიდისა, ბრძანებითა და შეწევნითა ძისა მისისა; და ჟამსა შინა მეფობასა მისისა — პატრონის აღექსანდრესითა, წელსა მეოცდას-

ბრემი. ტრილინგვა.

მესა, ქრონიკონსა სპა. და შევწირეთ კნინი შესაწირავი ესე: სამი კუამლი კაცი, ერთი წისქვილი, ერთი ვენაჯი და ორი ქულბაქი — საცხრად სული — ჩემისა. რამაცა ადამის მონათესავემან ამა ეკლესიაზედა მჯდომს კაცზედა ნასად გელი დადვას, ან ეს არ გაუთაოს, ღმერთმან მას ნურა გაუთაოს რა. ამინ კირიალეისონ“.

ქრონიკონით თარიღი შეესაბამება 1593-ს, ხოლო წარწერაში მოხსენიებული კახეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1574—1605) მეფობის 23-ე წელი — 1597-ს. წარწერის სომხ. და სპარს. ნაწილში დასმულია ერთი და იგივე თარიღი — 1595. ეკლესიის ამშენებლისა და მისთვის შეწირულების გამცემის სახელი ქართ. და სპარს. ტექსტში მათარსია, ხოლო სომხ. ნაწილში — მერტიჩი, ძე ზაქარაისი, შვილიშვილი ქრისტონესი. სპარს. ნაწილში აღნიშნულია მათარსის მეუღლის სახელიც — სანდუხტ სოლთან (ეს უკანასკნელი სიტყვა ახლავს ხოლმე ქალის ზოგიერთ სპარსულ სახელს — ა. შანიძე, ვ. ფუთურიძე). იგი ეკლესიის აშენების და წარწერის შესრულების დროს გარდაცვლილი ყოფილა. სახელი მათარსი არის დამახინჯებული ფორმა იერუსალიმში ნამყოფი პირის (მომლოცველის, პოლიგრამის) აღმნიშვნელი ზედწოდებისა „მათესი“ (ლ. მელიქსეთ-ბეგი). ასევე, მის სახელს უკავშირებენ ნაქალაქარ გრემის ერთ-ერთი უბნის სახელს — „თარსა გალავანი“, სადაც მათარსის აშენებული ეკლესია დგას „[მა]თარსის გალავანი“.

ბ. ტ-ში მოხსენიებული მათარსი ყოფილა კახეთის მეფის ალექსანდრე II-ის კარის მდივანი. 1577 მას დაუწერია ალექსანდრე მეფის მიერ ჯორჯაძეებისათვის ბოძებული წყალობის წიგნი. მასვე მიიწვევენ უფლისციხის 1585 ერთი სომხ. წარწერის ავტორად, რ-შიც იგი იხსენიება მერტიჩ მათერის სახელით (ლ. მელიქსეთ-ბეგი).

ბ. ტ-ის სპარს. ნაწილის „პირველი ორი სტრიქონი წარმოადგენს პაზაჯე მაცურის ზომით დაწერილს ლექსს, რობაიას“ (ა. შანიძე, ვ. ფუთურიძე).

ლიტ.: შანიძე ა., ფუთურიძე ვ., სამეგრელო წარწერა გრემში. — «ენიმკის მოამბე», 1940, ტ. 5-6; ზაქარაია პ., ნაქალაქარ გრემის არქიტექტურა, თბ., 1975; Меликсет-Бек Л. М., К толкованию имени „Матарси“ Гремской (Грузия) трилингвы конца XVI в., — «Эпиграфика Востока», XVII, М.-Л., 1960.

ვ. სილოგავა.

ბრძოლიშობა, სამეტყველო ბგერებისათვის დამახასიათებელი მეტნაკლები ხანგრძლივობა. ზოგიერთ

ენაში ბგერათგრძლივობა ფონოლოგიური ღირებულებისაა — ერთმანეთს უპირისპირდება გრძელი და მოკლე ხმოვანი, გემინირებული და ცალი თანხმოვანი.

ბგერათგრძლივობა (ტონსა და ინტენსივობასთან ერთად) სიტყვათმანვილის გამოვლინებაა. მახვილიანი ხმოვნის ბ. აღმატება უმახვილოსას (იხ. მახვილი). ხმოვანთგრძლივობა ღირებულია აგრეთვე სინტაგმის მახვილებში, კერძოდ, სინტაგმის ლოგიკურ მახვილში, როდესაც წინადადების ბოლო სინტაგმა საგანგებოდ არის გამოყოფილი (იხ. მელიქსეთ-ბეგი).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1999).

ი. თევდორაძე.

გუდავა ტოგო ესტატეს ძე [23. IX. 1922, ახალი სენაკი (ახლანდ. სენაკი), — 23. XI. 1976, თბილისი], ენათმეცნიერი, ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენათა სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1966). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1945). სამეცნ. მოღვაწეობას ეწეოდა საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტში, პედაგოგიურს — თსუ-ში.

ბ-ს ძირითადი შრომები ეძღვნება დადესტურ ენათა როგორც აღწერით, ისე ისტ. შედარებით შესწავლას. მან პირველმა შეისწავლა მეცნიერულად დადესტნის რამდენიმე უმწერლობო ენა; გამოცა მათი პირველი გრამატიკები — „ბოთლიხური ენა“ (თბ., 1963), „ბავგალური ენა“ (თბ., 1971), ლოლბერიული და ტინდიური ენების მოკლე გრამატიკა. მიმოხილვანი კი 1967 დაბეჭდა მოსკოვში. მას ეკუთვნის აგრეთვე განმაზოგადებელი ხასიათის შრომები: „ზმნურ ფუძეთა შედარებითი ანალიზი ხუნძურსა და ანდიურ ენებში“ (მაჰაჩყალა, 1959), „ანდიურ ენათა კონსონანტიზმი“ (თბ., 1964), „დიდოურ ენათა კონსონანტიზმის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი“ (თბ., 1979). ბ-მ დადესტანში გამოავლინა და გამოსცა ქართ. მატერ. კულტურის რამდენიმე ეპიგრაფიკული ძეგლი (1954). მანვე სტატიაში „ქართულ-ხუნძური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ“ (1954) გამოავლინა ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენათა საერთო ლექსიკის ზოგი ნიმუში. ბ-ს გამოკვლევა „ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ტლატერალის გენეზისისა და ქართველურ ენებში მისი შესატყვისის შესახებ“ (1954) იბერიულ-კავკ. ენაში ჯგუფთაშორისი კანონზომიერი ბგერათ-

შესატყვისობის ძიების ერთ-ერთი საყურადღებო ცდაა.

ბ-ს ქართველოლოგიური შრომებიდან ცნობილია „ზანური (მეგრულ-ჭანური) სრულხმოვნობის ახსნის ცდა“, „თ-ს უ-ში გადასვლის ზოგიერთი შემთხვევა ზანურ ენაში“, „რეგრესული დეზაფრიკატიზაციის ერთი შემთხვევა ზანურში“, „მახვილის ადგილისათვის მეგრულში“, „ბავგისმიერი თანხმოვნები ჩქამიერთა წინ მეგრულში“, „-უან დაბოლოების შესახებ მეგრულ კაუზატივებში“ და სხვ.

ბ. იკვლევდა ქართველური შედარებითი ლექსთწყობის საკითხებს, კერძოდ, ქართ.-მეგრულისას. მის გამოკვლევებში — „ქართული სალექსო სტრიქონის აგებულების ზოგიერთი საკითხი“, „მახვილის საკითხი ქართული ლექსის სტრუქტურაში“, „მეგრული ლექსის სტრუქტურის საკითხები“ — წარმოჩნდა მეტრიკული პოეტიკისა და ენათმეცნ. კანონზომიერებათა მჭიდროდ ურთიერთკავშირი.

თბ. (გარდა სტატიაში მოხსენიებულისა): ქართული ხალხური სიტყვიერება. მეგრული ტექსტები, I. პოეზია, თბ., 1975.

ლიტ.: ტოგო გუდავა. — «მაცნე» (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1977, 1; F h n r i c h H., Ad memoriam Togo Gudawa. — «Zeitschrift f r Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung», Bd. 30, H. 4, Berlin, 1977; Boeder W., Gudawa T. E. — «Bedi Kartlisa. Revue de kartv lologie», vol. XXXVII, Paris, 1979.

გ. ბურჭულაძე.

ბურული, ქართული ენის დიალექტი, დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის — გურიის მოსახლეობის მეტყველება. ბ. იყოფა ორ კილოკავად: ზემო გურულად (ჩოხატაურისა და ოზურგეთის რ-ნის მთიანი ნაწილის მოსახლ. მეტყველება) და ქვემოგურულად (ლანჩხუთისა და ოზურგეთის რ-ნების მოსახლ. მეტყველება). კილოკავებში შემავალი თქმები, თავის მხრივ, იყოფა განსხვავებულ ქცევებად. მაგ., ჩოხატაურის თქმაში განირჩევა ზემო სურების, შუა სურებისა და დიდვანის ქცევები.

ბ-ის ფორმირებაცა და მისი ენობრივი თავისებურებებიც ისტ.-გეოგრ. ფაქტორებმა განაპირობა. სპეციალისტები (ნ. მარი, ი. ჯავახიშვილი, ი. ყიფშიძე, არნ. ჩიქობავა და სხვ.) ვარაუდობენ, რომ ჩვ. წ. პირველ საუკუნეებში ქართულად მოლაპარაკე ერთ-ერთი ტომი სამხრ.-აღმ-იდან შავი ზღვის სანაპიროსაკენ დაძვრულა და ზანებით დასახლებულ ტერიტორიაზე დამკვიდრებულა. სწორედ

ზანურ სამყაროსთან ხანგრძლივი და მჭიდრო კონტაქტის შედეგად ზანიზმების სიუხვე ბ-ში. ხმოვანთა რედუქციის სისუსტე სახელების ბრუნებისას როგორც თანხმოვან-ფუძიან (წყალის, მსხალით...), ისე ხმოვანფუძიან (ყპაის, რძეით ...) სახელებში; ობიექტის მრავლობითის გამომხატვა III სუბიექტ. პირის -ენ სუფიქსით (შეგნებინ, გაქვენ, მოყვენ ...), მოთხრობითბრუნების ქვემდებარე გარდაუვალ ზმნებთან (კაცმა მოკტა, კაცმა დიეცა...) და სხვ. ფონეტ. და გრამატ. მოვლენები. განსაკუთრებით შესამჩნევია ზანიზმები ლექსიკაში (აკალიფება, დამაგინება, ორჩხუმი, ოჭვათო, ჯარგვალი, ჯუმალია ...), ტოპონიმიში (ორჩაბური, ჭვათორი, ჯუმათი ...). გურულ ტოპონიმიასა და ანთროპონიმიში წარმოჩენილია იმ რიცხვის ფორმებიც, რ-ებსაც ანალოგიები ეძებნება აფხ.-ადილ. ენებთან: სუფსა, აჭყვა, მალთაყვა, ინგოროყვა, ჭანუყვაძე, თალაკვაძე, ბოლქვაძე ... (ს. ჯანაშია, გ. როგავა).

ამავე დროს, იმის გამო, რომ ბ. დიდი ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა ზანურ გარემოცვაში, მას შემოუნახავს არაერთი არქაული სიტყვა და ენობრივი მოვლენა: მოქმედებითი გვარის ზმნათა ერთი ნაწილი უძველესი მარტივი ფუძით იხმარება (ჩეხს, ხვეტს); -ავ/-ამ თემისნიშნის ზმნების ვნებითი გვარიც ხშირად არქაული წესითაა ნაწარმოები (იმაღლის, იკარქვის): ბ-ის ზოგ თქმაში III სუბიექტ. პირის მრავლობითობა გარდაუვალ ზმნებთან -ეს სუფიქსითაც გამოიხატება (მიეგებეს, ადგეს იგენმა); გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელთა გაუფორმებელი წარმოება სახ. და მოთხრ. ბრუნვაში (სა-მსონ მობძანდა, დავით გამეიარა) და სხვ. მრავალ არქაული სიტყვა შემორჩენილია ლექსიკაში (ზარმელი, კოში, მერე, ჟვავი, უსხი ...). შემონახული არქაული ფორმები ბ-ს ძვ. ქართ. სალიტ. ენასთან აახლოებს, განსაკუთრებით კი — იმ ლიტ. სოფლების ენასთან, რ-ებიც ქართ. ენის სამხრ.-დასავლურ კილოებთან, ე.ი. ისტ. ქვემო ქართლის მეტყველებასთან (შავშურ-კლარჯულთან) იყო დაკავშირებული (ქართული დიალექტოლოგია, I, 1961).

ბ-ის მრავალფეროვნების ერთ-ერთი მიზეზია აგრეთვე მისი მეზობლობა, ერთი მხრივ, იმერულთან და, მეორე მხრივ, აჭარულთან, რაც თავისებურ გავლენას ახდენს ამ კუთხეთა მოსაზღვრე სოფლე-

ბის მეტყველებაზე. აჭარულთან ბ-ს აერთიანებს მთელი რიგი ენობრივ. მოვლენები: შავგრიმანი, ლაპარიკი (ხმოვანთა შენაცვლება); ზაბუთი, ამ შიშორე (ასიმილაცია); კალონი, ანპავი (დისიმილაცია); დააქფია, ძვილაჲ (მეტათეზისი); კოპზი, იბარცხნის (სუბსტიტუცია); გვერჩი, ბეძე=ბედზე (აფრიკატიზაცია); საცოდვაი, ურცხო, გემბრიელი (ბგერათგანვითარება); ფთა, ჩთილი, (ბგერათდაკარგვა); ხიბაკიანა, მაშინდულა (ვით. ბრუნვაში მხოლოდ -ა გვხვდება); ბახჩასან, ქვასან (-თან თანდებულის ნაცვლად -ან); მიასტრა, იცნა (მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად წყვეტილში -ა); ღვიძავდა, ძინავდა (უწყვეტელში აწმყოს ფუძეა გამოყენებული); შვიდი ძმანები, ფირალები გაქცეულა (რიცხვში შეუთანხმებლობა); საერთოა ლექსიკის დიდი მარაგი (დელი, ეტოშება, კატარი, კვენდლი, და სხვ.). საკმაოდ ბევრი ერთნაირი ფონეტ. და გრამატ. მოვლენა დასტურდება გურიისა და იმერეთის ურთიერთმოსაზღვრე სოფლების მეტყველებაშიც: ქ'არ < ქე არ, ქი არ; კ'ვერ < კი ვერ (ხმოვანთა ელიზია); კჭირს, კყავს (ასიმილიციური დაყრუება); მინუჩი, გვერძე, ღმერც (აფრიკატიზაცია); ვორი, საშინავი (ბგერის ჩართვა); კივა, ჩხივა (-ი მავრტობიან ზმნებთან მესამე პირის -ა სუფიქსის ხმარება); ყრილარიენ, ზილარიენ (მდგომარეობის გამომხატველ ზმნებთან აწმყოში მესამე სუბიექტური პირის სიმრავლის გამოხატვა მეშველი ზმნით); იმგენმა იმღერი (მოთხრობითში დასმული სახელის მრავლობითობის გამოხატვა -ენ სუფიქსით, ძირითადად ქვემოიმერულში); გაქვენ, გეყურებოდენ (მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობის გამოხატვა -ენ ფორმანტით); ისობს ||ისოფს, ღრიალოფს, ამტროფს (თემის ნიშანთა შენაცვლება); დგანა, ჟდანა ფუძე გართულებულია -ან სუფიქსით, უბირატესად ქვემოიმერულში; აჭუშის, ართუშის (-ეჟ სუფიქსიან კაუზატივებში ფუძის გახმოვანების ცვლა); ორი ბიჭები (რიცხვით სახელთან საზღვრული მრავლობითშია წარმოდგენილი); ბიჭებმა იჩხუბა, მაგენი ამბობდა (ქვემდებარე-შემასმენელს შორის რიცხვში შეუთანხმებლობა) და სხვ. საერთოა მრავალი ლექსიკური ერთეული (გაგანია, თანაქა, ლორთქო, ტარაბუა, ყანთარი და ა. შ.).

თვალსაჩინოა ბ-ის სიახლოვე იმერულ კილოსთანაც. ამიტომ იმ დიალექტურ არეალში, რ-საც ბ.

და აჭარული ქმნიან, შეიძლება შევიდეს იმერულელიც (კლარჯული). იმერულელისა და ბ-ის ურთიერთ-მსგავსება დასტურდება როგორც ფონეტ.-გრამატ. მოვლენებით, ისე ლექსიკითაც. შდრ. იმერულ-გურული: მეითავა, დეიჭირა (ნაწილობრივი ასიმილაცია); გუუხსნა, დუუბა (სრული ასიმილაცია); შიეძლო, შიეხვეწა (დისიმილაცია); მუა, გოგუები (თა > უა, ოე > უე რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე); ვინცხა, რაცხა (თანხმოვანთა ასიმილაცია); სუნთელი (თანხმოვანთა დისიმილაცია); ეცოდება (კონტრამინაცია); ოდასან, ხესან (-თან თანდებულისეული -თ იკარგება); იცნა (მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მხ. რიცხვში წყვეტილში გამოიყენება -ა); მუაგონდენ = მოაგონდათ (რეალური სუბიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა -ენ ფორმანტით ინვერსიულ ზმნებში); დაწვა კაცმა (გარდაუვალ ზმნებთან II სერიაში სუბიექტი მოთხრ. ბრუნვაშია); ლექსიკა: ალიკაპი, არტაშანი, ბელყაიში, გვარდა, ზორი, ქარაფსი და ა. შ.

ბ-ში გამოიყოფა ძვ. მესხურის ფენა: ე ხმოვნის იოტიზებული შემატოვა (ფერთი); ორმაგი წარმოება მრავლობითობისა (ძმანები); რეგრესული ასიმილაცია როგორც ხმოვნებში (მუუტანა), ასევე თანხმოვნებში (აშჯერ=ასჯერ); ქვემდებარისა და შემასმენლის შეუთანხმებლობა რიცხვში (თქვენ ბძანდები, თქვენ უთხარი); -ათ-ით ნაწარმოები ტოპონიმები (ჩოჩხათი, მამათი) და სხვ. ბევრი საერთოა ლექსიკაში: განაწერა, ზენგილი, თავმოდგმული, ნაშალი, ოტური, უგლაგარი, ფხეჭი, ჭიბოშანი, ჭლიკი და სხვ.

ბ-ში არაერთი სიტყვაა შესული თურქულიდან (ბალდუმი, ეგირი, რახათი, სერესკელი, სილალი, უზანდარა, ოდა და ა. შ.). მათგან ზოგი უცვლელად დამკვიდრდა, ზოგი ფონეტიკურადაა სახეცვლილი.

კილოკაური სხვაობა შეიძლება იყოს ფონეტ. ან მორფოლ. ხასიათისა (შდრ. ქვემოგურული: გიეძრო, ბალანაი, ბალანაის — ზემოგურული: გეეძრო ... ბალანე, ბალანეს); შეიძლება განსხვავებოდეს ინტონაცია, ტონი, რიტმი, მახვილი. ინტონაცია განსხვავებულია არა მარტო კილოკავთა, არამედ თქმებს შორისაც [მაგ., ზემოსურებელთა მეტყველებასთან შედარებით შუასურებელთა მეტყველება განსაკუთრებული ხანგრძლივობით ხასიათდება (ს. ჟღენტი)], მაგრამ კილოკაური სხვაობა ძირითადად

მაინც ლექსიკას ემჩნევა. ერთ კილოკავში დადასტურებული ფორმა ან საერთოდ არ იხმარება მეორე კილოკავში, ან იხმარება ნაკლები სიხშირით. ზოგჯერ ერთი და იგივე სიტყვა განსხვავებული მნიშვნელობისაა (მაგ., ოფირო — ქვემოთურულში წისქვილის ჩიბო, ზემოთურულში ბლის ხის ქერქისაგან გაკეთებული ამოსაფარებელი ქვევრის სახურავისათვის).

განსაკუთრებით საინტერესოა საკუთრივ ბ-ში ნაწარმოები ფორმები: ამორანქვა — „წყლის ამოს-

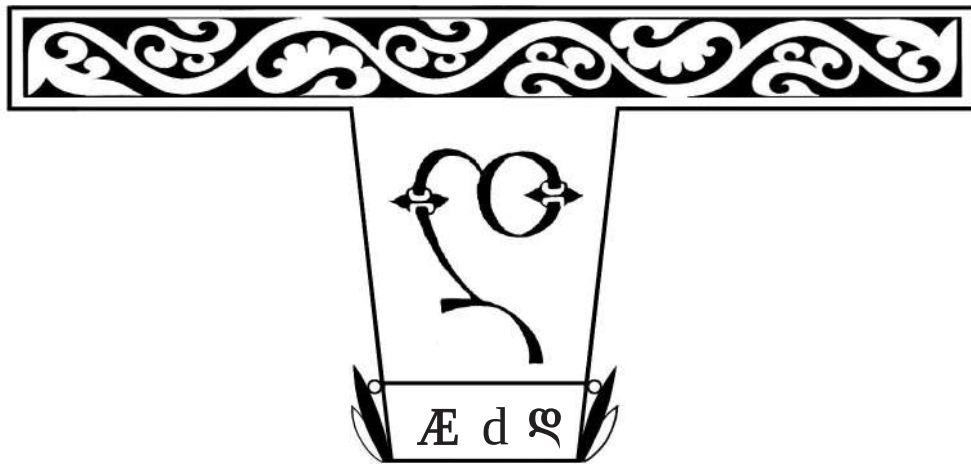
ხმა, ამოქაჩვა“; გადამაგინება — „ფესვის გადაწვენა“, ელანძე — „სწრაფად“ (ერთ ლანდზე) და მისთ.

ბ-ის დიალექტური ფორმებიდან ზოგი ქართ. ენის სხვა კილოებშიც დასტურდება, მაგრამ ერთი მთლიანი სისტემა, რ-საც ეს ფორმები ქმნიან, მხოლოდ ბ-თვისაა დამახასიათებელი.

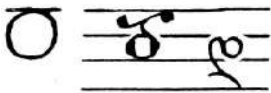
ლიტ.: ჟღენტაი ს., გურული კილო. გამოკვლევა, ტექსტები, ლექსიკონი, თბ., 1936; მისივე, ზანიზმები გურულ ზმნებში. — «ენიშკის მოამბე», 1940, ტ. 5-6; გიგინეიშვილი ი., თოფურია

ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; სარჯველაძე ზ., ზანიზმები გურულში. — «გორის ნ. ბარათაშვილის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1965, ტ. 10; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

ე. ნიკოლაიშვილი.

დ, ქართული ანბანის მეოთხე ასო, მისი სახელია „დონი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი მჟღერი ხშული ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴀ. მისი მოხაზულობა წრისა და ხაზის კომბინაციაა, რიც კვადრატულ არეს იკავებს. ადრეულ ძეგლებში იგი ყელის გარეშე გვხვდება. ნუსხური Ⴀ მარჯვნივაა გადახრილი და ზედა სამ ხაზშია მოთავსებული. მხედრულ დ-ს საყრდენი ფეხი აქვს და ოთხხაზოვანი სისტემის ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოთხს (4), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანის რიგის მიხედვით) აღნიშნავს მეოთხეს. ციფრობრივი ნუმერაციის დროს გამოიყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის... განსახვავებლად: მეხუთე პუნქტის დ მუხლი.

დადიანი ნიკოლოზ (ნიკო) გიორგის ძე (დაახლ. 1780—1834), ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე. ავტორი ქართ. ენის ხელნაწერი გრამატიკისა, რიც დაცულია კ.კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში (A — 1019). დ. საქართველოში ცნობილია როგორც პრორუსული ორიენტაციის საზ. მოღვაწე. XIX ს. დასაწყისიდან აქტიურად იყო ჩაბმული საქართვე. (განსაკუთრებით სამეგრელო-აფხაზეთის) პოლიტ. ცხოვრებაში: 1804-იდან იყო სამეგრელოს უმაღლესი საგამგეო საბჭოს წევრი; 1805 მეთაურობდა სამეგრელოს რუსეთთან შეერთების საკითხზე რუსეთს

წარგზავნილ დელეგაციას. იბრძოდა აფხაზეთში რუს. ორიენტაციის მქონე მთავრის საფარ-ბეგის დასამკვიდრებლად; 1810—23 იყო ლეჩხუმის სარდალ-მოურავი; მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის 1806—12 და 1828—29 ომებში; რუს. მთავრობას ეხმარებოდა იმერეთის 1810 და 1819—20 აჯანყებების ჩაქრობაში. დაჯილდოებული იყო იმპერატორ ანას პირველი ხარისხის ორდენით; ებოძა გენერალ-მაიორის წოდება. დაკრძალულია მარტვილში.

დ. ავტორია საქართვე. ისტორიის სახელმძღვანელოსი „ქართველთა ცხოვრება“ (1823—24), მასვე ეკუთვნის სამეგრელოს სამთავროს მართვა-გამგეობის განწესება — „დასტურლამა“, 1824—34 რუსეთში ცხოვრების ამსახველი დღიური „მიმოვლა ნიკოლა დადიანოვისა“ (ჩვენამდე არ მოუღწევია) და რამდენიმე ლექსი. „ქართველთა ცხოვრება“ სამი ნაწილისაგან შედგება: პირველი ორი არის ქართლის ცხოვრების რედაქციების შემოკლებული რედაქცია, მესამე — 1749—1823 დას. საქართველოს ამბები — ორიგინალურია.

1818 დ-ს დაუწერია გრამატიკა და, როგორც ხელნაწერზე მინაწერები მოწმობს, მოუძღვნია ანტონ II-ისათვის, რ-საც იგი ბიძად ერგებოდა და რ-მაც მისი ხელმძღვანელობით დაიწყო გრამატიკის შესწავლა 1818-იდან. ჩვენამდე მოღწეული ცალი დ-ის ავტოგრაფი არ არის. იგი 1821 მინაწერებიანად გადაუწერია ვინმე გრიგორი ბერს. წიგნის პირველ გვერდზე რუსული მინაწერია, რიც გადამწერს არ ეკუთვნის. იგი გვამცნობს, რომ წიგნი 1832 გრიგოლ დადიანის საკუთრება ყოფილა. გრამატიკა კონსპექტური ხასიათისაა. დასაწყისში

მოცემულია გრამატიკის ტრადიც. განმარტება: „ღრამატიკა არის შემძლებლობა მართლუბნობად და წესიერწერად. უმთავრესნი ნაწილნი ღრამატიკისანი არიან ოთხნი, ესე იგი: წიგნი, მარცვალი, ლექსი და სიტყუა...“ შემდეგ მსჯელობაა მეტყველების ნაწილებზე, სახელის მდევარზე, რიცხვზე. მეტყველების ნაწილებიდან წარმოდგენილია არსებითი სახელი, ნაცვალსახელი, მიმღეობა, ზმნიზედა, კავშირი, შორისდებული. ცალკე ნაწილად არის გამოყოფილი სინტაქსი.

დ-ის გრამატიკას აშკარად ეტყობა გაიოზ რექტორისა და ი. ქართველიშვილის გრამატიკათა გავლენის კვალი.

გ. ცოცანიძე.

დავით ბატონიშვილი (ბ ა გ რ ა - ტ ი ო ნ ი) [1. VII. 1767, თბილისი, — 13 (25). V. 1819, პეტერბურგი], გიორგი XII-ის უფროსი ძე, ქართლ-კახეთის სამეფოს გამგებელი (1800—01), მწერალი, მეცნიერი, გენ.-ლეიტენანტი (1800). აღიზარდა თავისი პაპის — ერეკლე II-ის კარზე. 1787—89 და 1797—98 სწავლობდა და მსახურობდა რუსეთში. 1803, ქართლ-კახეთის ბაგრატიონთა ოჯახის სხვა წევრებთან ერთად, პეტერბურგში გადაასახლეს. აქ გაიშალა მისი მეცნ. და ლიტ. მოღვაწეობა. დ. ბ. ქართვ. ვოლტერისა და ლეონტი წარმომადგენელი იყო. მას ეკუთვნის მიმოწერის ფორმით დაწერილი ნაწარმოები „ახალი შიხი“, რ-შიც აისახა ფრანგ განმანათლებელთა იდეები. ეწეოდა ლექსიკოგრაფიულ მუშაობას. ს.-ს. ორბელიანის „სიტყვის კონას“ დაუმატა ცალკეული სიტყვები, შეავსო განმარტებები, მიუწერა სომხ., თურქ. და რუს. შესატყვისები.

საფურადღებოა დ. ბ-ის „მცირე

დავით ბატონიშვილი.

ლრამატიკა“, რ-ის ექვსი ხელნაწერია ცნობილი. ამათგან ორი ინახება სანქტ-პეტერბურგში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის ფილიალში, ოთხი კი — კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში. თბილისური ეგზემპლარებით გაირკვა დაწერის თარიღი — 1790 — და ადგილი — თბილისი. სხვადასხვა ხელნაწერი სხვადასხვა დროს არის გადაწერილი (1792, 1795, 1799). გრამატიკა მცირე მოცულობისაა — სულ 83 ფურცელი. ავებულია კითხვა-მიკვების წესით — როგორც ჩანს, იგი სასკოლოდ იყო განკუთვნილი. შედგება 16 თავისაგან, რ-ებშიც განხილულია: ა — გრამატიკის არსი, გრამატიკის ნაწილები; ბ — არსებითი და ზედსართავი სახელები, მოცემულია ბრუნების სქემები; გ — ცალკეულ ბრუნებათა რაობა, დადგენილია ბრუნვის ნიშნები, წარმოდგენილია განუსაზღვრელ ნაცვალსახელთა ბრუნება; დ — ნაცვალსახელთა ჯგუფები; ე — ზმნა, მისი კატეგორიები; ვ — გამოტოვებულია; ზ — სახელზმნები; ჟ — ვით. ბრუნვაში დასმული საწყისი; თ — მიმდებარეობა; ი — თანდებულები; ია — ზმნიზედები; იბ — შორისდებული; ივ — კავშირები; იდ — წინადადების წევრთა ურთიერთობა; იე — წინადადების წევრები; ივ — წერა. ლ. ბ-ის გრამატიკა, გაიღო რექტორის გრამატიკასთან ერთად, ანტონ I-ის გრამატიკების შეკუმშულად გადმოცემის ცდაა. ლ. ბ-ის გრამატიკის ტერმინები, თავების თანამიმდევრობა თუ შინაარსი ანტონ I-ის გავლენას განიცდის, მაგრამ ლ. ბ-ის მთავარი დამსახურება ის არის, რომ მან მოახერხა გამიჯნოდა ანტონ I-ის გრამატიკათა წყობას და ამით ნაშრომი მეთოდურად უფრო გამართლებული გაეხადა.

ლიტ.: ფოცხიშვილი ა., ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995.

ა. ფოცხიშვილი.

დავითგარეჯა, ფეოდალური ხანის საქართველოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო რელიგიურ-კულტურული ცენტრი, სამონასტრო გამოქვაბულ-

თა კომპლექსი. მდებარეობს თბილისის სამხრ.-აღმ-ით 60—70 კმ-ზე, ისტ. კუთხეში, გარეჯის კლდოვან მთებში. დაარსებულია VI ს. I ნახევარში ერთ-ერთი ასურელი მამის, დავითის მიერ.

ლ. კულტურისა და განათლების მძლავრი კერა იყო. სხვადასხვა დროს აქ მოღვაწეობდნენ: ონოფრე გარეჯელი (XII ს.), რ-ის დავალებითაც დაწერილია დავით გარეჯელის ცხოვრების მეტაფრასული რედაქცია; დავით აღმაშენებლის ვაჟი — დემეტრე I; ონოფრე მაჭუტაძე (XVII—XVIII სს. მიჯნა), რ-მაც არა მარტო ხელი შეუწყო მწიგნობართა საქმიანობას, არამედ გარკვეული მიმართულებაც მისცა მას. მისი დაკვეთით 1639-ის მიწურულს შეიქმნა პაგიოგრაფიული კრებული (A—160), რ-შიც შევიდა ნინოს ცხოვრება, სვეტიცხოვლის საკითხავი, დავითის, იოანესა და შიოს ცხოვრებანი და სხვ. XVII ს. მიწურულს ლ-ში (იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში) დამკვიდრდა ს.-ს. ორბელიანი. აქ მან დაწერა ქადაგებათა კრებული „სწავლანი“ (A—479). XVII ს. მიწურულიდან 1724-მდე ნათლისმცემლის მონასტერში მოღვაწეობდა მწერალი ბესარიონ ბარათაშვილ-ორბელიშვილი; მას ეკუთვნის ქართველ წმინდანთა წამება-ცხოვრებანი — „ქართველთა წმიდანთა მოთხრობა-ისტორია“. ცნობილია მის მიერ დაწერილი რამდენიმე პაგიოგრაფიული თხზულება, კათოლიკობის წინააღმდეგ მიმართული საპოლემიკო თხზულება „გრდემლი“. იგი შესანიშნავი კალიგრაფიც ყოფილა. ამავე პერიოდში ლ-ის მონასტერში მოღვაწეობდნენ და მწიგნობრულ საქმიანობას ეწეოდნენ ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი (XVIII ს.), იბო წინამძღვარი, გაბრიელ საგინაშვილი (XVIII ს.), იოსებ არაგვის ერისთავის შვილი, ექვთიმე (ზაზა) ბარათაშვილი, გრიგოლ დოდორქელი, ანტონ I, ტიმოთე გაბაშვილი, გაბრიელ მცირე და სხვ. ლ-ში დაწერილი იყო ხელნაწერთა მდიდარი ფონდი.

ლიტ.: ლომინაძე ბ., ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სენიორიები), I, თბ., 1966; აბრამიშვილი გ., დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბ., 1972; თოდუა თ., გარეჯა (მონასტერთა ლოკალიზაციისათვის). — «ძეგლის მეგობარი», 1973, 31—33.

ლ. მენაბდე.

დავითიანი აკაკი ალექსის ძე (26. VI. 1924, სოფ. ლახამულა, ახლანდ. მესტიის რ-ნი, — 15. III. 1980, თბილისი), ენათმეცნიერი, მეთოდისტი.

ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1971). დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1947). იყო საქართვე. მეცნ. აკადემიის ენის ინ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბის მეცნ. თანამშრომელი (1947—48), მასწავლებელი მესტიის რ-ნისა და თბილ. სკოლებში (1948—54), ბათუმის რუსთაველის სახ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენის კათედრის უფრ. მასწავლებელი (1954—56), საქართვე. ი. გოგებაშვილის სახ. პედ. მეცნ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი (1955—60). 1960-იდან სამეცნ. და პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილ. ა. პუშკინის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენის კათედრაზე.

ლ-ის გამოკვლევები ეხება ქართ. ენის სტრუქტურისა და სწავლების მეთოდის საკითხებს. იგი იყო სახელმძღვანელოების ავტორი და თანაავტორი. 1973 გამოცა ლ-ის „ქართული ენის სინტაქსი“, რ-იც ძირითადი სახელმძღვანელოა (ლ. კვაჭაძის „თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსთან“ ერთად) ფილოლ. ფაკ-ტის სტუდენტებისათვის. წიგნში საკითხები ახლებურად, ტრადიც. სინტაქსისაგან განსხვავებულად, არის გაშუქებული. წინადადება განხილულია სტრუქტურული თვალსაზრისით, როგორც იმ სტრუქტურულ ერთეულთა მთლიანობა, რ-ებიც ურთიერთ შორის გარკვეულ მიმართებებს ამყარებენ. მოცემულია, ერთი მხრივ, ამ მიმართებების ზოგად კანონზომიერებათა დადგენის ცდა, ხოლო, მეორე მხრივ, კონკრეტული მაგალითების ანალიზით ნაჩვენებია მიმართებათა კერძო სახეები.

თზ. ქართული ენის სწავლების მეთოდის, თბ., 1966; ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; პრაქტიკული ვარჯიშობა ქართულ ენაში, თბ., 1977.

ლ. კვანტალიანი.

დამატება, წინადადების წევრი, გადმოიცემა არსებითი სახელით (ან ფუნქციით მასთან გათანაბრებული სხვა სიტყვით — ზედსართავით, ნაცვალსახელით...). აღნიშნავს ზმნასთან სხვადასხვაგვარი მიმართებით დაკავშირებულ ობიექტებს. ამ მიმართებათა მიხედვით ლ-ში ორი ჯგუფია გარჩეული: პირმართი და პირმიუმართავი. პირმართი ლ. ზმნის ობიექტ. პირის (იხ. ობიექტი) ფარდი სახელია. ის შეიძლება იყოს ორგვარი: პირდაპირი დამატება და ირიბი დამატება.

ინდოევ. ენათაგან განსხვავებით, ქართულში პირმართი ლ. ისეთივე სრულფასოვანი მთავარი

დავითგარეჯა. ლავრა.

წევრია წინადადებისა, როგორც ქვემდებარე. ზნა-შემასმენელთან (კოორდინაციულ სტრუქტურაში) პირმიმართი **დ.** ამყარებს რთულ სინტაქსურ ურთიერთობას: მართავს შემასმენლის პირს, იმართვის შემასმენლისაგან ბრუნვაში და არაბოლიგატორულად ითანხმებს შემასმენელს რიცხვში. პირმიმართი **დ.** კი ზნა-შემასმენელთან ისეთსავე სინტაქსურ კავშირს ამყარებს, როგორსაც გარემოება (იხ. უბრალო დამატება).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. 2; სინტაქსი, თბ., 1948; თოფურია ვ., ქართული ენის გრამატიკის სადავო საკითხები. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში» (ჟურნ. „სკოლა და ცხოვრების“ დამატება), 1967; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართულურ ენებში, თბ., 1982; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

თ. ღვინაძე.

დამოკიდებული წინადადება, რთული ქვეწყობილი წინადადების შემადგენელი წინადადება, პრედიატული ერთეული. მიმართება და ხსნის მთავარი წინადადების რომელიმე წევრს ან მთლიანად მთავარ წინადადებას; ამხსნელი წინადადება. მაგ.: 1. „მე იგი მიყვარს, ვისაც უყვარდა თავისი ქვეყნის ხალხი და მიწა“ (ლ. ასათ.); 2. „როცა დათბება და ჩამოცხება, სიმღერის მინდა მე წამოწყება“ (გ. ტაბ.). პირველ მაგალითში **დ.** წ., რიც საკავშირებელი სიტყვით (ვისაც) უერთდება მთავარ წინადადებას, მიემართება და ხსნის მთავარ წინადადებაში ნაცვალსახელით (იგი) გადმოცემულ წევრს. მეორე მაგალითში „როცა“ საკავშირებელი დამოკიდებული ხსნის მთლიანად მთავარ წინადადებას. დაქვემდებარებითი დამოკიდებულების გამოსავლენად ტრად. გრამატიკაში გამოყენებულია კითხვის დასმის ხერხი (თუ ეს შესაძლებელია). კითხვაში შედის მთავარი წინადადება და უპასუხებს დამოკიდებული („როდის მინდა მე სიმღერის წამოწყება?“ — „როცა დათბება და ჩამოცხება“).

დ. წ. მთავარს უერთდება კავშირებით ან საკავშირებელი სიტყვებით (კავშირიანი შეერთება), ან უკავშიროდ (უკავშირო შეერთება) (იხ. კავშირი). **დ.** წ-ის შესაერთებლად მთავართან გამოყენებულია მაქვემდებარებელი კავშირები და მიმართებითი სიტყვები. ეს უკანასკნელი **დ.** წ-ში წევრის ფუნქციას ასრულებენ და ამიტომ მათ წევრ-კავშირებს ან საკავშირებელ სიტყვებს უწოდებ-

ენ. მაქვემდებარებელი კავშირი და საკავშირებელი სიტყვა **დ.** წ-ის სტრუქტურული ელემენტებია. **დ.** წ. თუ ადგილს შეიცვლის, კავშირიც თან მიჰყვება მას („რასაც მოსამართლე ვერ შეუძლოს, კაცმა უნდა შეუძლოს“, შდრ.: „კაცმა უნდა შეუძლოს, რასაც მოსამართლე ვერ შეუძლოს“, ა. ყაზბ.). მთავარ წინადადებაში ზოგჯერ არის ნაცვალსახელით ან ზმნისართით გადმოცემული წევრი, რ-საც **დ.** წ. უშუალოდ მიემართება და აზუსტებს მას მისათითებელი სიტყვა ჰქვია („როგორც მნათობი მსოფლიო ცაში, ისე ერთი ხარ პოეზიაში“, გ. ტაბ.). მაქვემდებარებელი კავშირი ან საკავშირებელი სიტყვა დამოკიდებულში, მისათითებელი ან საკორელაციო სიტყვა (კორელატი) მთავარში ქვეწყობის სტრუქტურული ელემენტებია და ფორმალურად აღნიშნავენ დაქვემდებარებით დამოკიდებულებას („კოკასა შიგან რაცა დვას, იგივე წარმოდინდების“, შოთა რუსთ.; „იქ თვით სამოთხე ჯოჯოხეთია, სად თვის შხამს ანთხევს მტრობა და შური“, ი. ჭავჭავ.). არის შემთხვევები, როცა მთავარი წინადადების ბოლოს მოქცეული მისათითებელი სიტყვა მომდევნო მაქვემდებარებელ კავშირს ან საკავშირებელ სიტყვას მიეკედლება ინტონაციურად. ამ გზით მიიღება რთული კავშირები: **იმიტომ რომ, ასე რომ, ისე როგორც, მაშინ როდესაც...** („გეორგი გვერდზედ დაეწვინათ, ასე რომ პირისახე კესოსაქენა ჰქონდა“, ი. ჭავჭავ.). **დ.** წ. ფუნქციით სხვადასხვაგვარია. **დ.** წ-თა ტრადიციული კლასიფიკაციის მიხედვით, მათი ფუნქცია გათანაბრებულია წინადადების წევრის ფუნქციასთან. გამოყოფილია იმდენი სახის **დ.** წ., რამდენი წინადადების წევრია: ქვემდებარეული, დამატებითი, განსაზღვრებითი, შემასმენლური, გარემოებითი. ამით ემატება რამდენიმე ისეთი **დ.** წ., რ-თა შესაბამისი წინადადების წევრი არ არის. ასეთებია: პირობითი, შედეგობითი, დათმობითი და მთავრის მიმართი **დ.** წ-ები. **დ.** წ-თა ტრად. კლასიფიკაცია სრულად ვერ ასახავს იმ ნაირგვარ აზრობრივ მიმართებებს, რაც რთული ქვეწყობილი წინადადების კომპონენტებს შორის მყარდება როგორც კავშირებითა და საკავშირებელი სიტყვებით, ასევე მთავარი და **დ.** წ-ის შემასმენელთა ურთიერთშეფარდებითა და დამხმარე ლექსიკური საშუალებების გამოყენებით. ტრად. სემანტიკური კლასიფიკა-

ციით ზოგჯერ (როცა ძირითად მნიშვნელობას სხვა მნიშვნელობაც „დაფინება“ ხოლმე) ძნელია **დ.** წ-ის ფუნქციის განსაზღვრა, მაგ., განსაზღვრებით-მიზეზობითის, პირობით-გამორიცხვითის, დაპირისპირებით-გამორიცხვითის და ა. შ. მიუხედავად ნაკლოვანებებისა, ტრად. კლასიფიკაციას დასაჯუფებლად მაინც იყენებენ. **დ.** წ-თა დახასიათება ხდება სტრუქტურულ-სემანტიკური ნიშნებით: 1. შეერთების საშუალებათა მიხედვით (კავშირიანი **დ.** წ. თუ უკავშირო, რა არის შესაერთებლად გამოყენებული — მაქვემდებარებელი კავშირი თუ საკავშირებელი სიტყვა); 2. სინტაქსური ფუნქციის მიხედვით (რა სინტაქსურ როლს ასრულებს **დ.** წ. მთავარი წინადადების მიმართ: ქვემდებარისას, დამატებისას და ა. შ.); 3. პოზიციის მიხედვით (მთავარი წინადადების წინ არის, მთავრის შემდეგაა თუ მთავარშია მოქცეული). ზოგადად, მთავარი წინადადების მიმართ დამოკიდებულის პოზიცია შეიძლება სამგვარი იყოს: წინა (პრეპოზიცია), მომდევნო (პოსტპოზიცია) და ჩართული (ინტერპოზიცია). ზოგ შემთხვევაში **დ.** წ-ის პოზიციის შეცვლა ადვილად ხერხდება, გადაადგილება რთული წინადადების სტილისტურ მნიშვნელობას ცვლის, ზოგჯერაც პოზიცია მყარია. თუ **დ.** წ. მთავარს რთული კავშირით უერთდება, პოსტპოზიცია არ შეიცვლება („ჩემს სიტყვასაც გავაგებინებ, იმიტომ რომ შეილის სიტყვა მშობელს ყოველთვის ესმის“, ი. ჭავ.). უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში კომპონენტების რიგი, ჩვეულებრივ, მყარია („შესვი — გაამოს“, „გკითხოს — უპასუხე“).

ლიტ. იხ. სტატიასთან რთული ქვეწყობილი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

დამფარლობა, მეტყველების ფიქსაცია გრაფიკულ ნიშანთა სისტემების საშუალებით სამეტყველო ინფორმაციის მანძილზე გადასაცემად ან დროთა განმავლობაში შესანახად. **დ.**-ში გრაფ. ნიშნები წარმოადგენს მეტყველების ამა თუ იმ ელემენტის (მთელი გამონათქვამის, სიტყვის, მარცვლის, ბგერის) სიმბოლოებს. **დ.**-ის ისტორიაში გამოყოფენ ხუთ ძირითად საფეხურს: 1. ხატოვანს ანუ პიქტოგრაფიულს; 2. იდეოგრაფიულს; 3. სიტყვიერ-მარცვლოვანს (ლოგოგრაფიულ-სილაბურს); 4. მარცვლოვანს ანუ სილაბურს; 5. ანბანურს. ეს ტერმინები ყოველთვის ზუსტად ვერ ასახავენ ამა თუ იმ კონკრეტ-

ტული ღ-ის ბუნებას, რადგან ზოგი მათგანი ნარევია.

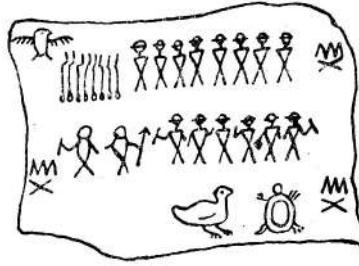
ღ-ის გრაფ. სისტემებს წინ უსწრებდა სხვადასხვა სახის პრიმიტიული სისტემები. მაგ., საყოველთაოდ იყო გავრცელებული კლდეებზე, გამოქვაბულის კედლებზე და ა. შ. შესრულებული მხატვრობა (გეომეტრ. ფიგურები, საგანთა, ადამიანთა ან ცხოველთა გამოსახულებები და სხვ.), რ-იც ემსახურებოდა როგორც მაგიური ან რიტუალური ქმედებები ასახვას, ისე, საფიქრებელია, რაიმე სახის ინფორმაციის გადაცემასაც. კომუნიკაციური და მნიშვნელოვანი ფუნქციებით ფართოდაა გამოყენებული არაგრაფიკული საშუალებები, რ-თაგან განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია ე. წ. ვამპუშები (სხვადასხვა ფერისა და ფორმის ნიჟარების კომბინაციები) და კიპუშ (განსაკვეთილი ზონების კომბინაციები). აღრიცხვისა და ანგა-

ნაჭდევებიანი ფირფიტები (ავსტრალია).

რისწორებისათვის მთელ რიგ ხალხებში (ცენტრ. აფრიკა, აზია, ავსტრალია...) გავრცელებულია ნაჭდევებიანი ხის თხელი ფირფიტები ან ჯოხები და ა. შ.

პიქტოგრაფიული, ხატოვანი ღ. აზრის ფიქსაციის უძველესი საშუალებაა. იგი წარმოშობით უკავშირდება პირველყოფილ სახვით ხელოვნებას, მაგრამ ჩვეულებრივი ნახატისაგან განსხვავდება გამოყენებითი ხასიათით. პიქტოგრამა აღნიშნავს კონკრეტულ საგანს, ხოლო მათი ჯგუფი — გამონათქვამის ზოგად აზრს. ამ სისტემაში არ აისახება ენის ბგერითი მხარე, ენის დანაწევრება სიტყვებად, ამდენად მისი წაკითხვა შეუძლია ნებისმიერი ენის წარმომადგენელს. თუმცა პიქტოგრაფია მნიშვნელოვანი წინგადადგმული ნაბიჯი იყო ღ-ის განვითარების თვალსაზრისით, მას მხოლოდ პირობითად შეიძლება ეწოდოს ღ. (არსებობს აზრი, რომ პიქტოგრაფია საერთოდ არ შეიძლება ჩაითვალოს ღ-დ. ფ. დე სოსიური და სხვ.). პიქტოგრაფიული ნიშნები ფართოდ არის გავრცელებული მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში: მესოპოტამიაში, ამხრ.-დას. ევროპაში, ამერიკაში, ციმბირის მკვიდრ მოსახლეობაში. მას იყენებენ ცენტრ. აფრიკისა და

ინდიელთა სვლის იდეოგრაფიული გამოსახულება (ჩრდ. ამერიკა).

ავსტრალიის ტომებშიც.

პიქტოგრაფიის შემდეგი საფეხური წარმოდგენილია იდეოგრაფიული დამწერლობით. მასში იდეოგრამა (სახვითი ელემენტი) გამოხატავს არა იმდენად საგანს, რამდენადაც უფრო ამ ნიშანთან დაკავშირებულ იდეებს — მთლიან სიტყვას გრამატიკ. ფორმაში. მაგ., წრე გამოხატავს არა მარტო მზეს, არამედ სიცხეს, სინათლეს, სიტყვას „დღე“. იდეოგრაფიულ ღ-ში შესაძლებელია გრაფ. სიმბოლოების გამოყენებაც. წმინდა იდეოგრაფიული ღ. ფართოდ ვერ გავრცელდა. იგი ფაქტობრივად არსებობდა როგორც გარდამავალი საფეხური პიქტოგრაფიულ და ლოგოგრაფიულ ღ-თა შორის. იდეოგრაფიული ღ-ის ნიშნები დადასტურებულია ძვ. შუმერში (ძვ. წ. III ათასწლ.), ამერიკისა და აფრიკის ზოგ ტომებთან, პოლინეზიასა და ავსტრა-

ლიაში, ჩრდ.-აღმ. ციმბირში და სხვ. ვარაუდობენ აგრეთვე, რომ იდეოგრაფიული აღდგომის კუნძულისა და XX ს-ში შექმნილი ჩუკოტკის ღ-ები.

ლოგოგრაფიულ-სილაბური ანუ სიტყვიერ-მარცვლოვანი ღ. მსოფლიოში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სისტემაა, იგი დღესაც იხმარება (ჩინეთში). ამ ღ-ის სისტემის საფუძველია მრავალი მნიშვნელობის მქონე იდეოგრამა, ამ უკანასკნელის კონკრეტულ სიტყვებთან დაკავშირება ხდება დეტერმინანტებითა და დამატებითი გრაფ. ნიშნებით, რ-ებიც აღნიშნავენ ბგერით ერთეულებს (განსაკუთრებით გრამატიკ. ელემენტებში). სიტყვასთან დაკავშირებულ იდეოგრაფიულ ნიშანს ლოგოგრამა ეწოდება. იმ ნიშნებისთვის, რ-ებიც გამოხატავენ ბგერათა თანამიმდევრობას, ლოგოგრამები გამოიყენება, მაგრამ ისინი „რეპუსის“ პრინციპით წაკითხება. მაგ., შუმერული გინა — „მოსული“ აღნიშნულია ლოგოგრამებით — ფეხი(გი) + ქვა(ნა). ლოგოგრამები არ გადმოსცემდნენ ყოველთვის მარცვალს. მაგ., ეგვიპტეში ისინი მხოლოდ თანხმოვნებს აღნიშნავდნენ, ხოლო აქადურში შესაძლებელი იყო მარცვლის დანაწევრება. ლოგოგრაფიულ-სილაბური ღ. სათანადო სისრულით გადმოსცემდა ნებისმიერ შინაარსს, რადგან მისი საშუალებით ხერხდებოდა მეტყვე-

ამოსავალი იდეოგრაფიული	სილოსტრიკული ნიშნების უძველესი ფორმები	ადრეულ-ბაბილონური ნიშნები	ასირიული და აქადური ნიშნები	შუმერული ნიშნები
				ფრინველი
				თევზი
				სახეღარი
				ხარი
				მზე, დღე
				მარცვლეული
				ხეხილის ბალი
				ხენა

ძველი შუმერული იდეოგრაფიული ნიშნები და მათი სოლისტრიკული ვარიანტები.

rev. ed., Chicago, 1963; Jensen H., Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, 3. Aufl., Berlin, 1969.

ვ. ახვლედიანი.

დამხმარე სიტყვები, ფუნქციონალური ლექსიკა, გრამატიკულ ცნებათა გამომხატველი სიტყვები. სრულმნიშვნელობიან სიტყვათაგან განსხვავებით, დამხმარე სიტყვას არა აქვს დამოუკიდებელი საგნობრივი მნიშვნელობა და არ შეიძლება იყოს წინადადების წევრი. იგი მხოლოდ სხვა სიტყვასთან ერთად გამოიყენება. გრამატიკ. აფიქსების მსგავსად, ასეთი სიტყვებიც გრამატიკ. მიმართებებს გამოხატავენ, თუმცა, აფიქსებისაგან განსხვავებით, ისინი მეტი დამოუკიდებლობით ხასიათდებიან: დ. ს-სა და მათ მიერ მოდიფიცირებულ სიტყვას შორის შეიძლება ჩაისვას სხვა სიტყვები, რაც შეუძლებელია სიტყვის შიგნით აფიქსების საზღვარზე. ამგვარი ერთეულები ფორმალურად ცალკე, დამოუკიდებელი სიტყვებია და, ამდენად, ლექსიკოლოგიის სფეროში განიხილება. მათ მიეკუთვნება ქართულში თანდებული, კავშირი, ნაწილაკი. ძვ. ქართულში გამოყოფენ ნაწევარსაც: სახლი ესე, სახლი იგი... (ა. შანიძე). ცალკე დგას შორისდებული, ემოციური შემახილი, რიც წინადადების არც ერთ წევრს არ მიემართება, და გამოხატავს მოქმედის ემოციურ დამოკიდებულებას თქმულის მიმართ.

დ. ს. წარმოშობით ხშირად სრულმნიშვნელობიანი, გარკვეული ფორმის მქონე ლექსემებია; მაგრამ მათ დროთა განმავლობაში განუცდათ დესამანტიზაცია, დაუკარგავთ თავიანთი პარადიგმატული და სინტაგმატური კავშირები და დამხმარე ენობრივ ერთეულებად ქცეულან. მაგ., ნაწილაკები — **უნდა, ეგები, ლამის** წარმომავლობით ზმნის პირიანი ფორმებია. პირვანდელი სემანტიკის დაკარგვა ამგვარი ერთეულების შემდგომ ფონეტიკ. გაცვეთასაც იწვევს (შდრ.: **გინდა, იქნებ, ეგებ...**). შესაძლებელია დესამანტიზაციას დაქვემდებარებული ფუძე პარალელურად თავისი პირვანდელი ფუნქციითაც გამოიყენებოდეს (შდრ.: „ბავშვს წყლის დაღვევა **უნდა**“ და „**უნდა** ავ ვარდ მაშადავითზე“, პ. იაშვი.).

ზოგჯერ ამგვარი წარმომავლობის ფუნქციონალური ერთეული დროთა განმავლობაში ფუძესაც შეეზრდება და მორფემად იქცევა (მაგ., ასე იქცევა **უნდა** ნაწილაკი აჭარულ დიალექტში: „ვევლასთვინ-ნა მომესწრო“...).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; ჯორბენაძე ბ., ნაზმნარი მოძალადური ელემენტები ქართულში. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 10, თბ., 1993; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ა. არაბული.

დანართი, ატრიბუტული განსაზღვრება, შეთანხმებული მსაზღვრელი. გამოხატულია არსებითი სახელით და არსებით სახელსავე განსაზღვრავს. მას ზოგჯერ მიმატებასაც უწოდებენ. ასეთ განსაზღვრებად უმეტესად გამოიყენება არსებითი სახელის შემდეგი სემანტიკური ჯგუფები: ზომის (მტკაველი, კილომეტრი...), წონის (ფუთი, ტონა...), საწყასის (ჭიქა, ცისტერნა...), ფართობის (ქვევა, პექტარი...), პროფესიის (მუშა, მასწავლებელი...), წოდებისა და თანამდებობის (გლეხი, თავადი, აკადემიკოსი...), გეოგრაფიული პუნქტების (ქალაქი, დაბა...), ლიტერატურული ჟანრების (ლექსი, მოთხრობა...), პრესის სახეობათა (გაზეთი, ჟურნალი...), ნათესაური ან თავაზიანი დამოკიდებულების გამოხატველი სიტყვები, რესპ. მიმართვის დროსაც იყენებენ (მია, მამიდა...), გვხვდება აგრეთვე სიმრავლის, რაიმე ერთეულის ან საზღვრულის მუდმივი დამახასიათებელი ნიშნის აღმნიშვნელი სახელები: ზღვა (ზღვა ხალხი), ქვა (ქვა გული), ძროხა (ძროხა ღედაკაცი), ლუკმა (ლუკმა პური), უღელი (უღელი ხარი) და სხვ.

სასაზღვრი (საზღვრული) არსებითი სახელი შეიძლება იყოს როგორც საზოგადო, ისე საკუთარი, ე. ი. იქმნება ორწევრიანი შესიტყვებები: მუშა ბოჭულაძე, პროფესორი მელიქიშვილი, ქალაქი ქუთაისი, გაზეთი «თბილისი» და სხვ. ატრიბუტულ განსაზღვრებად გამოიყენებული ზომის, წონის და ა. შ. აღმნიშვნელი არსებითი სახელები განსაზღვრებად მოითხოვენ რაოდენობით რიცხვით სახელებს და იქმნება სამწევრიანი (შეთანხმებული) შესიტყვებები: ერთი ურემი შეშა, ორი ქცევა მიწა და სხვ. მსგავსი შესიტყვებები შეიძლება შეადგინოს მასდარმატ: ერთი გაბმა აბრეშუმი, სამი გარბენა მინდორი და სხვ.

შესიტყვება — საზოგადო + საზოგადო არსებითი სახელი — შეიძლება რთულ სიტყვად (კომპოზიტად) იქცეს. ასეთი წარმომავლობის ჩანს ძელქვა, სირაქლემა, ვაჟკაცი და სხვ. რთული სიტყვის წევრები ხშირად ინარჩუნებენ სემანტიკურ და-

მოუკიდებლობას და ლეფისით არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული: სახლ-მუზეუმი, პოეტ-აკადემიკოსი და მისთ. მათ შერწყმულ დანართ(ებ)ს უწოდებენ (ვ. თოფურია).

არსებითი სახელით გამოხატული დ. (მსაზღვრელი) უმეტესად წინ უსწრებს საზღვრულს. შებრუნებული წყობის ნიმუშებია სახელ-გვარები (თუ გვარს მივიჩნევთ მსაზღვრელად), მეფეთა და ხელობის აღმნიშვნელი სახელები, რთა დიდი ნაწილი წარმოადგენს გაქვავებულ, ზედწოდებად ქცეულ შესიტყვებას: ვახტანგ გორგასალი, ხოსია მეწისქვილე და მისთ.; სამეცნ. სტილსა და ტექნ. ლიტ-რაში დამკვიდრებული ე. წ. სიმბოლოები და აბრევიატურებიანი შესიტყვებები: ABC სამკუთხედი, H₂SO₄ ნაერთი, შპს საწარმო და მისთ.

თუ მსაზღვრელ-საზღვრული ორწევრიანია და დ. (მსაზღვრელი) მოსდევს საზღვრულს, იგი იბრუნვის, საზღვრული კი ფუძის სახითა წარმოადგენილი (მაგ.: დავით აღმაშენებელი, დავით აღმაშენებელმა...). ასევე იბრუნვის ე. წ. შერწყმული დ. (პოეტ-აკადემიკოსი, პოეტ-აკადემიკოსმა...) და სიმბოლოებიანი სიტყვები (ABC სამკუთხედი, ABC სამკუთხედმა...).

თუ დ. უსწრებს საზღვრულს, ე. ი. მსაზღვრელ-საზღვრული წყობა პირდაპირია, მაშინ დ-ის ბრუნვის წესს განსაზღვრავს მისი ფუძე: ხმოვანფუძიანი დ. (მსაზღვრელი) ფუძის სახით იქნება წარმოდგენილი, იბრუნვის მხოლოდ საზღვრული. მაგ., ზღვა ხალხი, ზღვა ხალხმა... თანხმოვანფუძიანი დ. კი მისდევს ატრიბუტულ მსაზღვრელთა ე. წ. „შერეული ბრუნვის“ წესს. ამ წესს უგამონაკლისოდ მიჰყვება ზომა-წონის სახელები, ხოლო სხვა სემანტიკის დანართ-მსაზღვრელთათვის ბრუნვის ნიშანმოკვეცილი სახეობა ძირითადია არა მარტო მიცემითა და ვითარებითში, არამედ ნათესაობითა და მოქმედებითშიც: პროფესორი მელიქიშვილი, პროფესორი მელიქიშვილით. ასევე იბრუნვის საზღვრულთან ერთად მასწავლებელი, ბატონი, ქალაქი, რომანი, ჟურნალი, გაზეთი და მისთ., თუ მათი საზღვრულები (სათაურები და სახელწოდებები) ბრუნვადია. მაგრამ, თუ სათაური და სახელწოდება უბრუნველია, მაშინ იგი წინადადებად ან კერძოდ ულ დანართს.

განკერძოებული დ. შეიძლება ახლდეს ნებისმიერი სახელით გამოხატულ წინადადების სახელურ

წევრებს — ქვემდებარეს, დამატებას ან შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილს. ბრუნებადი განკერძოებული **დ.** შეთანხმებულია ბრუნვაში განსასაზღვრ წევრთან. იგი შეიძლება იყოს უკავშირო ან კავშირიანი. ასახსნელ წევრთან **დ-ის** დასაკავშირებლად გამოყენებულია მაიგივებელი კავშირები — **ანუ** და **ესე იგი**; მიმართებითი ზმნიწედა — როგორც და სიტყვები: სახელად, გვარად, მოდემით, ჩამომავლობით, წოდებით, უმთავრესად, მაგალითად, სახელდობრ, ისიც და სხვ.

განკერძოებული **დ.** უმეტესად მოსდევს საზღვრულს. **დ-სა** და ასახსნელ წევრს შორის ადგილის შეცვლა ფუნქციების შეცვლასაც იწვევს: **დ.** ასახსნელ სიტყვად იქცევა და ასახსნელი სიტყვა — **დ-ად**. მაგ.: „კატა, საყვარელი მეგობარი ობლისა, ტოტსა სცემდა ობლოს და უაღერსებდა“ (ვაჟა-ფშავე). შდრ.: საყვარელი მეგობარი ობლისა, კატა, ტოტსა სცემდა ობლოს და უაღერსებდა... იშვიათად განკერძოებული **დ.** შეიძლება უსწრებლეს საზღვრულს. განკერძოებული **დ.** პუნქტუაციურად (მძიმით ან ტირით) უნდა იყოს გამოყოფილი წინადადების ძირითადი ქსოვილი. მაგ.: პუნქტუაციასთან (და **დ-ისა** და საზღვრულის ერთად ბრუნებასთან) დაკავშირებით თავს იჩენს ზოგიერთი სადავო და ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა თვალსაზრისით მოსაგვარებელი საკითხი.

ლიტ.: შამელაშვილი რ., განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდები, თბ., 1958; ბასილაია ნ., ქართული მართლწერის საკითხები, ნაკვ. 1, სოხუმი, 1960; მისივე, პუნქტუაცია, თბ., 1973; თოფურია ვ., შერწყმული დანართის მართლწერა. — კრ.: თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, კრებ. I, თბ., 1970; მისივე, ქართული ენა და მართლწერის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1988; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; მისივე, დანართიანი სახელის სწორად ხმარებისათვის. — იხ. მისი: სალიტერატურო ქართულის საჭირობო-ტო საკითხები, თბ., 1979; შალამბერიძე გ., გაბეჩავა რ., ქართული ენის პრაქტიკული სტილისტიკა, თბ., 1974; შალამბერიძე გ., პატივი-ვე ენასა შენსა. — «სკოლა და ცხოვრება», 1981, 9; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ნ. ცქიტიშვილი.

დანაწევრება, არ ტიკულებია, სიტყვაში, წინადადებაში ან გაბმულ ტექსტში შემადგენელი ელემენტების გამოყოფა; ენობრივი ერთეულის **დ.** შეიძლება სხვადასხვა

ნიშნის მიხედვით. მაგ.: ლინგვისტიკაში ფართოდაა გავრცელებული ენობრივი ერთეულების ორმაგი დანაწევრების ანუ ენობრივი სისტემის დუალობის პრინციპი, რიც ადამიანური ენის სპეციფიკად ითვლება (ლ. იელმსლევ, ა. მარტინე, ჩ. ჰოკეტი). **დ-ის** არსი ასეთია: მნიშვნელობის მქონე ერთეულები (წინადადებიდან მორფემაზე) შეიძლება დანაწევრდეს მის შემადგენლობაში შემავალ მნიშვნელობის მქონე უფრო მცირე ერთეულებად, რ-ებიც, თავის მხრივ, ნაწევრდებიან კიდევ უფრო მცირე ერთეულებად და ა. შ. მანამ, სანამ ანალიზის პროცესში არ დადგება მომენტი, როდესაც მიღებული ერთეულები, მორფემები, უკვე აღარ დაიყოფა მნიშვნელობის მქონე ერთეულებად. ეს არის პირველი დანაწევრება. მნიშვნელობის მქონე მინიმალური ერთეულები, თავის მხრივ, იყოფიან მნიშვნელობის არმქონე ერთეულებად — მარცვალთა ჯგუფებად, მარცვლებად, ბგერებად, ბგერით ნიშნებად. ეს არის მეორე დანაწევრება.

შესაძლებელია წინადადების **დ.** უშუალო შემადგენელთა მიხედვით: ანალიზის პირველ საფეხურზე ზმნური და სახელური ჯგუფის გამოყოფა, ხოლო შემდეგ თითოეული მათგანის თანდათანობით დაშლა საბოლოო შემადგენლებამდე — სიტყვებამდე სინტაქსურ დონეზე და მორფემებამდე მორფოლ. დონეზე. გარდა გრამატიკ. **დ-ისა**, ცნობილია აგრეთვე წინადადების აქტუალური **დ.**, რიც უშუალოდ ლაბარაკის მომენტში, აქტუალურ მეტყველებაში ხდება. აქტუალური **დ.** შეიძლება დაემთხვეს გრამატიკ. **დ-ს** (ვანომ / ცოლ-შვილი აგარაკზე წაიყვანა), ან არ დაემთხვეს მას (ვანომ ცოლ-შვილი / აგარაკზე წაიყვანა). ზოგი ენათმეცნიერის აზრით, წინადადებასა და სიტყვაში შემადგენელ ელემენტთა შორის ერთგვარი მიმართებები არსებობს, ამიტომ მათი დანაწევრება ერთგვარ პრინციპს უნდა ემყარებოდეს. მაგ., ამერ. დესკრიფციულ ენათმეცნიერებაში ერთი პრინციპით ხდება უშუალო შემადგენელთა გამოყოფა როგორც წინადადებაში, ისე სიტყვაში. სიტყვისა და წინადადების **დ-თვის** გავრცელებული მეთოდებია ჩანაცვლების (სუბსტიტუციის), დისტრიბუციისა და დამატებითი დისტრიბუციის მეთოდები, დამუშავებული დესკრიფციულ ენათმეცნიერებაში (იხ. დისტრიბუცია, სუბსტიტუცია).

ლიტ.: შარაძენიძე თ., დამატებითი დისტრიბუციის პრინციპი და მისი მნიშვნელობა ფონოლოგიისა და მორფოლოგიისათვის. — იხ. მისი: თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; მისივე, მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაცია და სუბსტიტუციის მეთოდი დესკრიფციული ენათმეცნიერების სინტაქსში. — იქვე; Ельмслев Л., Прологомены к теории языка. — «Новое в лингвистике», вып. 1, М., 1960; Мартине А., Основы общей лингвистики. — «Новое в лингвистике», вып. 1, М., 1963.

ლ. ენუქიძე.
ი. ქობალავა.

დანელია კორნელი დავითის ძე (15. VI. 1934, სოფ. ნაჯახაო, მარტვილის რ-ნი, — 27. IX. 1997, თბილისი), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1979), პროფესორი (1980). 1957 დაამთავრა ქუთ. პედაგ. ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის განცხ. 1960—63 სწავლობდა თსუ ასპირანტურაში ა. შანიძის ხელმძღვანელობით. 1967—80 მუშაობდა თსუ-ში ძვ. ქართ. ენის კათედრის დოცენტად, 1980-იდან — პროფესორად, ხოლო 1987-იდან — ამავე კათედრის გამგედ. 1986-იდან შეთავსებით მუშაობდა არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტის წამყვან მეცნიერ-თანამშრომლად. 1988-იდან იყო თსუ ფილოლ. ფაკულტეტის დეკანი.

დ. ავტორია 170-მდე შრომისა, მ. შ. 10 ფუნდამენტური მონოგრაფიის. მისი კვლევის სფეროა ძვ. ქართული ენა, უძველესი წერილობითი ძეგლების კრიტიკ. პუბლიკაცია, ქართ. სამწერლობო ენის ისტორია, ქართველურ ენათა ისტ.-მედარებითი გრამატიკისა და პოეტური ენის საკითხები, ქართველოლოგიის ისტორია და სხვ. მ. შ. ცენტრ. ადგილი უკავია ქართ. ქრისტიკულ კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლების ენობრივი, ლიტ. და წყაროთმცოდნეობითი ასპექტების, ძვ. ქართ. ენის სტრუქტურის პრობლემათა კვლევას. მისი სამეცნ. გამოცემებიდან აღსანიშნავია „პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები“ (თანაგამომცემელი პროფ. ქ. ძოწენიძე, 1974), „ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები“ (1976), „ქართული ლექციონარის პარიზული ხელნაწერი“, (ტ. I, 1987; ტ. II, 1997), „იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები“ (1992). **დ.** იკვლევდა ბიბლიურ წიგნთა ქართ. ენაზე თარგმნასთან დაკავშირებულ პრობლემურ საკითხებს. ნაშრომისათვის „ქართული ლექციონარის პარიზული ხელნაწერი და მისი მნიშვნელობა ქართული სამწერლობო ენის ისტორიისათვის“ 1988 მიენიჭა ი.

კ. დანელია.

ჯავახიშვილის სახ. სამეცნ. პრემია. განსაკუთრებით ფასეულია მონოგრაფია „ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საკითხები“ (1983), რ-შიც კომპლექსურად არის განხილული ქართ. ლიტ-რის ისტორიის საკვანძო საკითხები, გამოვლენილია უცხო ენებიდან მომდინარე ლექსიკური და გრამატიკ. ელემენტები ქართ. თარგმანში.

მ-ს აქვს საყურადღებო შრომები ძვ. ქართულსა და „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკის შესახებ, ს.-ს. ორბელიანის „სიტყვის კონის“ წყაროებსა და მასში ასახულ კოლხურ ლექსიკურ შრეებზე, ჩახრუხადისა და შავთელის ხოტბათა პოეტურ ენაზე. წერილების მთელი სერია უძღვნა ქართ. სალიტ. ენის უცხო ენებთან კონტაქტის პრობლემას. გამოსცა „ქართული ხალხური ზეპირსიტყვაობის“ II ტომი (ავტორი პროფ. ა. ცანავა, 1992); თსუ-ში საფუძველი ჩაუყარა ახ. სასწავლო კურსს — „ქართველოლოგიის შესავალი“, დაგვიტოვა ქართ. ენათმეცნ. აზრის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი მონოგრაფიული ნაშრომები: „იოსებ ყიფშიძე — ცხოვრება და მეცნიერული მემკვიდრეობა“ (1985), „აკაკი შანიძე — ცხოვრება და მოღვაწეობა“ (პროფ. ზ. სარჯველაძის თანაავტორობით, 1987), ასევე აღსანიშნავია ი. ყიფშიძის თხზულება-

თა პუბლიკაცია (1994) მ-ს რედაქტორობით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით. 1997 გამოსცა „ქართული პალეოგრაფია“ (ზ. სარჯველაძის თანაავტორობით).

თბზ. (გარდა სტატიამო მოხსენიებულისა): ნარკვევები ქართული სამწერლობო ენის ისტორიიდან, თბ., 1998.

ზ. სარჯველაძე.
დატიური ფიგურა, ენობრივი ტიპოლოგია, რ-საც გამოყოფენ ინვერსიულ ზმნებთან. იგულისხმება ინვერსიული ზმნა და რეალური სუბიექტი (ქვემდებარე) მიც. ბრუნვაში (დატივში). ქართულში მ. ფ. გვხვდება გრძნობა-აქტის ზმნებთან I სერიაში: კაცს უყვარს, სძულს, უხარია...; გარდამავალ ორ და სამპირიან ზმნებთან დრო-კილოთა III სერიაში, სადაც გარდამავალი ზმნის პირდ. ობიექტი და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი სახელობით-შია, ხოლო გარდამავალი ზმნის სუბიექტი წარმოდგენილია ირ. ბრუნვით — დატივით: **კაცს** აუშენებია სახლი, დედას ბავშვისათვის მიუცია სათამაშო (იხ. ინვერსია, ინვერსიული ზმნები).

ეს წარმოება მეორეულია და განხორციელებულია პოსესიური კონსტრუქციის გზით, რ-იც ქცევის კატეგორიას ემყარება. III სერიის ფორმები პერფექტული ფორმებია. პერფექტი, თავის მხრივ, განისაზღვრება როგორც ფორმა, რ-შიც „მდგომარეობის“ ცნება უკავშირდება „ფლობის“ ცნებას. შესაბამისად, მოქმედი პირი წარმოგვიდგება, როგორც განხორციელებული მოქმედების მფლობელი (ე. ბენვენისტო). კუთვნილების სემანტიკა კი ენებში შეიძლება გამოიხატოს როგორც ანალიზურად (მეშველი ზმნების დახმარებით), ისე — სინთეზურად (ზმნაში, ქცევის კატეგორიის მეშვეობით. ამ უკანასკნელის ნიმუშია ქართული ენები. ამ ენათა სასხვისო ქცევა გამოხატავს მოქმედების მიმართულებას ადრესატისაკენ (ირ. ობიექტისაკენ), რ-იც, ჩვეულებრივ, კუთვნილება-დანიშნულების (-თვის) კონკრეტული სემანტიკის სახეს იღებს: ის მე მიწერს. პერფექტული (III სერიის) ფორმების წარმოებისას ხდება ნეიტრალიზაცია, რის შედეგად რჩება მხოლოდ მ-ს რიგის პირის ნიშნები და სასხვისო ქცევის ფორმები, ორიენტირებული გამონათქვამის არააქტიურ (არააგენტურ) წევრზე, ადრესატზე. შედეგად ვიღებთ ფორმებს: მე ის დამიწერა და მისთ. ე.ი. სტატიკურ ზმნათა ფორმისა და სასხვისო ქცევის სემანტიკის შეერთების შედეგად ვიღებთ მ. ფ-ს ზმნურ ფორმა-

თა III სერიაში. ასევე დგას საკითხი გრძნობა-აქტის ზმნებთანაც.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძველები, I, თბ., 1973; მელიქიშვილი ი., ზმნურ ფორმათა I, II და III სერიის ურთიერთმიმართებისათვის ქართულურ ენებში. — «თბილისის ს.-ს. ორბელიანის სახ. სახელმწ. პედ. უნ-ტის ქართული ენის კათედრის შრომები», IV, თბ., 1998; Бенвенист Э., Пассивное оформление перфекта переходного глагола. — იხ. მისი: Общая лингвистика, пер. с франц. М., 1974; Кортава Ю., Перфект индоевропейский и картвельский.. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1981, I.

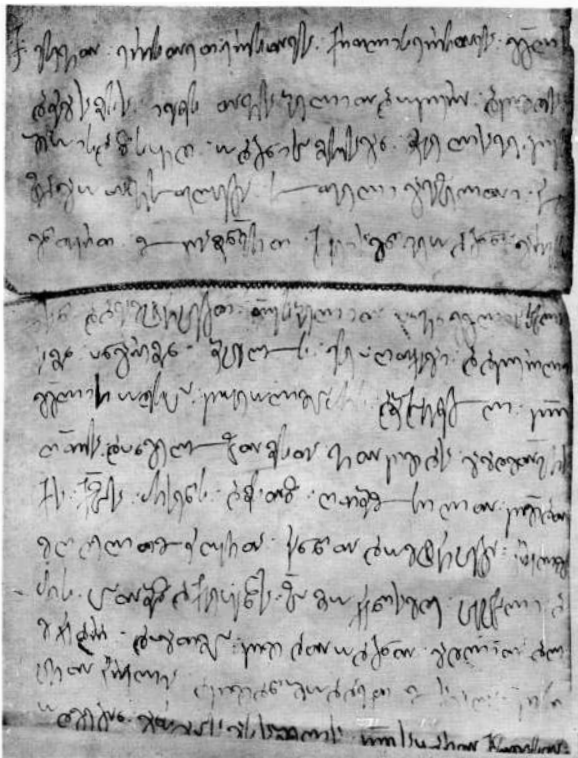
ი. მელიქიშვილი.

დაქვემდებარება, სუბორდინაცია, ჰიპოტაქსი, სინტაქსური კავშირი ორ სრულმნიშვნელოვან სიტყვას ან წინადადებას შორის, რ-თაგან ერთი მთავარია, გაბატონებული, მეორე კი — მასზე დამოკიდებული, დაქვემდებარებული. ტერმ. „დ.“ ვიწრო მნიშვნელობით არის სიტყვათა დაქვემდებარება, ფართო მნიშვნელობით — წინადადებათა ქვეყობა. სიტყვათა დ. აფიქსებთან ენებში, მ. შ. ქართულშიც, ხდება დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (დილ-ის ნიაგ-მა დაუბერ-ა). განასხვავებენ ცალმხრივ მ-ს — სუბორდინაციასა და საურთიერთო მ-ს — კოორდინაციას. ცალმხრივია დ., როცა წამყვანი, გაბატონებული სიტყვა, დომინანტი, მოითხოვს დამოკიდებულ სიტყვისაგან გარკვეულ ფორმას, თვითონ კი ანგარიშს არ უწევს მას. სინტაქსურ წევრში „დილის ნიაგმა“ წამყვანი სიტყვა „ნიაგმა“ მოითხოვს დამოკიდებულისაგან („დილის“) ნათ. ბრუნვას. საურთიერთოა დ., როცა სინტაქსური წევრის შემდგენელი სიტყვები ურთიერთგავლენას ახდენენ და ერთმანეთის ფორმას განაპირობებენ. წევრში „ნიაგმა დაუბერა“ სახელი „ნიაგმა“ (ქვემდებარე) მოითხოვს ზმნისაგან (შემასმენლისაგან) III სუბიექტ. პირის ფორმას; თავის მხრივ, ზმნაც მოითხოვს სახელს მოთხრ. ბრუნვაში. აქ საურთიერთოა დ.-ს სიტყვათა დაქვემდებარებითი დამოკიდებულების ძირითადი სახეებია შეთანხმება, მართვა და მირთვა.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1968; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

დაფირილი, ქართული დიპლომატიკური ტერმინი. აღნიშნავდა საბუთს, იურიდ. აქტს, დოკუმენტს,

დაფირილი გრიგოლ სურამელი მღვდლისადმი 1247—1250 სიგელი.

რ-იც მეფის მიერ არ იყო გაცემული (იშვიათად — ასეთსაც). მიწნეულია, რომ **დ.**, როგორც საბუთის აღმნიშვნელი ტერმინი, გაბატონებული იყო **X** ს-მდე. ამ დროიდან მასთან ერთად ვრცელდება ბერძნ.-ბიზანტ. ტერმინი — სიგელი — მეფეთა მიერ გაცემული საბუთი. **X—XIV** სს-ში **დ.** და „სიგელი“ თანაარსებობდნენ. **XV** ს-იდან შემოდის ტერმინი — წიგნი, რ-მაც **XVI** ს-იდან შეცვალა და მთლიანად განდევნა **დ.** ამიერიდან **დ.**-ს იყენებდნენ რბილ საწერ მასალაზე (ეტრათი, ქაღალდი) შესრულებული საბუთების აღსანიშნავად.

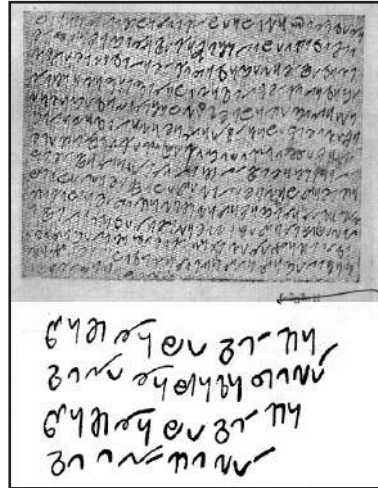
ჩვენამდე მოღწეული ძვ. ქართ. საბუთებიდან იურიდ. აქტის აღსანიშნავად **დ.** პირველად გვხვდება მელქისედეკ ქართლის კათალიკოსის მიერ მცხეთის სვეტიცხოვლისათვის გაცემულ **დ.**-ში (1031—33). აქ იგი ორგზის უწოდებს თავის საბუთს **დ.**-ს: „რომელთა ესე დაწერილი და განგებული სულისა ჩემისაჲ ჰნახოთ, თქვენ სიმტკიცე დაწერეთ“; „...ბაგრატ აფხაზთა მეფეო... და ძლიერო მეფეო კრიკე... ესე დაწერილი... ჯელითა თქუენითა დაამტკიცეთ“. ნიშანდობლივია, რომ არც ბაგრატ IV, არც კვირიკე კახთა მეფე და საბუთის სხვა დამამტკიცებლები მას **დ.**-ს არ უწოდებენ, არამედ მოიხსენიებენ „ბრძანებით“ ან რაიმე სხვა სიტყვით („გაუგია“, „დაუწერია“). პირველად **დ.**, როგორც არა მეფის მიერ გაცემული საბუთი და როგორც მეფის მიერ გაცემული საბუთი — სიგელი — ერთმანეთის საპირისპიროდ დასტურდება ოპიზარ და მიჯნაძორელი მამებისათვის ბაგრატ IV-ის მიერ გაცემულ სიგელში (1054—72). აქ აღნიშნულია, რომ მიჯნაძორელმა მამებმა წარმოადგინეს „სიგელნი გურგენ ერისთავთა ერისთავისაი, გურგენ მეფეთა მეფისაი, პაპისა ჩემისა ბაგრატ კურაპალატისაი და მამისა ჩემისა გიორგი მეფისაი“, ხოლო ოპიზართა მიერ წარმოდგენილი საბუთის შესახებ აღნიშნულია: „მოიღეს ოპიზართა დაწერილი გუარამ მამფლისაი“; მასასადავ, **დ.**-ისა და სიგელის, როგორც გარკვეული სახის საბუთების აღმნიშვნელი ტერმინების, გავრცელების სფერო აქ მკვეთრად და დიფერენცირებული. იმავე **XI** ს-ში არის ერთი შემთხვევა, როდესაც მეფის მიერ გაცემულ საბუთს, მის მტკიცებით ნაწილში — გიორგი ქართლის კათალიკოსის ხელრთულობაში **დ.** ეწოდება: „მე, გიორგი ქართლის კათალიკოზი, მოწამე ვარ დაწვე-

რილსა მათსა“, „ვინცა ვინ... ვითა მათსა დაწერილსა სწერია, უქციოს და შალოს დაწერილი მათი... ჰრისხავსმცა მამაი, ძე და სული წმიდაი“ და სხვ. მაგრამ ეს გამოწკლისია და სხვა შემთხვევებში, როგორც წესი, **დ.** მხოლოდ ისეთ საბუთებს ეწოდება, რ-ებიც არ არის მეფის მიერ გაცემული.

დ. არის ეპიგრაფიკული საბუთების აღმნიშვნელი დიპლომატიკური ტერმინიც. ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ასეთი საბუთია **დ.** ზაზისა და თუთასი ბაჰრამისა და ლომასათვის მეფუდის ხეობის სოფელ ჭალოსუბინიდან; თარიღდება **X** ს-ით. წარწერა ასე იწყება: „სახელითა ღმრთისაითა. ესე დაწერილი დაგვიწერეთ ჩუენ, ზაზი და თუთამან კოლონკელის ფხუენელასძისა პირით და მისა ცოლისაითა...“ რამდენიმე **დ.** დასტურდება სვანეთის ნაკაწრ წარწერებში. ერთი მათგანის დასაწყისი ასეთია: „ქ. სახელითა ღმრთისაითა. ესე დაწერილი და ნიშანი დაუწერეთ მეფოველთა და ზეგენელთა“ (**XIV—XV** სს. ნაკიფარი, წმ. გიორგის ეკლესია).

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგ. 3, თბ., 1966; ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. 1. **IX—XIII** სს. საბუთები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II. ეპიგრაფიკული ძეგლები, ვ. სილოგავას გამოც., თბ., 1988; ჯავახიშვილი ი., ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. — იმ. მისი **თხზ.**, ტ. 9, თბ., 1996.

ვ. სილოგავა.
დედაბრული ხელი, ქართული მხედრული დამწერლობის სახეობა. ჩამოყალიბდა სამხრ.-დას. საქართველოში (გურიასა და აჭარაში). უპირატესად გავრცელებული იყო ქალებს შორის (აქედანაა სახელწოდებაც — **დ.** ხ.). ჩვენამდე მოაღწია **დ.** ხ-ით შესრულებულმა კერძო წერილებმა (ხელნაწ. ინ-ტი, H-1258ა), ისტ. საბუთებმა — მიწის ნასყიდობის წიგნებმა (ხელნაწ. ინ-ტი, Qd-3351, Qd-3366, Qd-3578, Qd-3580) და ხელნაწერმა წიგნმა — კარაბადინმა (ხელნაწ. ინ-ტი, H-1258; ზომა 12x14 სმ; 34 გვ.), ასევე, **დ.** ხ-ით თურქ. ენაზე დაწერილმა წერილმა. **დ.** ხ-ით არის ნაწერი ხელნაწერთა ინ-ტის H ფონდის (ყოფ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმის კოლექცია) შემდეგი წერილობითი ძეგლები: 2885—2889, 2959, 2981, 2983, 2984, 2986, 2989, 2993. **დ.** ხ. პირველად ზოგადად დაახასიათა და მისი ორსტრიქონიანი ნიმუში გამოაქვეყნა დ. ბაქრაძემ (1878). ტერმ. „**დ.** ხ.“ წერილობით პირველად დააფიქ-

დედაბრული ხელის ნიმუში.

სირა აკად. ს. ჯანაშიამ (1946), იგი საგანგებოდ გამოიკვლია და მის შესახებ ცალკე ნაშრომი — გამოფრული ტექსტები და ტაბულები — გამოაქვეყნა თ. ხაჭომიამ (1949).

დ. ხ-სთვის დამახასიათებელია მხედრული ასოების კუთხიანი მონახულობით გადმოცემა; ცალკეულ შემთხვევებში მხედრულით დაწერილ ტექსტში ნუსხური, ზოგჯერ **უ. ი** ან სხვა ასოების ზედმეტად ჩართვა სიტყვაში; **ა, გ, ე, ო**-სა და ზოგიერთი სხვა ასოს ისეთი მონახულობა რ-იც იწვევს მსგავსებას **XI** ს. მხედრული დამწერლობით შესრულებულ წერილობით ძეგლებთან. **დ.** ხ-ით შესრულებული ჩვენამდე მოღწეული ნიმუშები **XIX** ს-ისაა. მკვლევართა ვარაუდით, მათი ცალკეული ასოების მსგავსება უძველესი დროის მხედრული დამწერლობის ძეგლებთან **დ.** ხ-ის ადრეულ წარმოშობაზე მიუთითებს.

ლიტ.: ჯანაშია ს., გიორგი შარვაშიძე, თბ., 1946; ხაჭომია თ., ქართული დამწერლობის ერთ-ერთი თავისებური სახე, «მომომხილველი», I, თბ., 1949, ტაბ. Бакрадзе Д. З., Археологическое путешествие по Грузии и Адчаре, 1878.

ვ. სილოგავა.
დედაინა, ენა ენობრივი სოციუმი-სა, რ-საც ადამიანი მიეკუთვნება. ენა არ არის მხოლოდ მზა ცნებების აღმნიშვნელი ან ინფორმაციის გადამცემი ბგერითი საშუალება. ამგვარი გაგება უფრო ენის მონხმარების პასიურ ასპექტებს გულისხმობს და არა ენის მონაწილეობას საგნობრივი ცნობიერებისა და კულტურის ფაქტის აგებაში. მაგრამ ყოველი ენა გვეძლევა, როგორც ამა თუ იმ ხალხის ენა, როგორც **დ.**, ამიტომ მისი როლი განუზომელია პიროვნებისა და ერის ცნობიერების ჩამოყალიბებაში, ცნებათაგების პროცე-

სებში (იხ. ენობრივი მსოფლხედვა). ენა, როგორც შუამავალი (ვ. ფონ ჰუმბოლდტი), სწორედ დ-ის გზით ხდის ადამიანს გარკვეული საზ-ბის წევრად, რ-იც ჯერ ენობრივი ერთობის წევრი ხდება და შემდეგ — საზ-ბის სხვა წრისა. ენობრივი ერთობა სოც. ერთობის თავდაპირველი ფორმაა და დ-ს შესწევს ძალა, მასში გააერთიანოს ინდივიდები. დ. ის ენაა, რ-იც მეტყველების ზოგადადამიანურ უნარს ემპირიულად განახორციელებს და ინდივიდს, როგორც ამა თუ იმ ენობრივი სოციუმის წევრს, ჩართავს ათასწლოებით ისტორიის მანძილზე შემუშავებულ საგანთწოდომის აქტებში. დ-ის სწავლით ბავშვი შეუცნობლად ითვისებს ენის შინაარსობრივ ასპექტს, გამოცდილებას და აღწევს იმ შედეგებს, რასაც მართლ თვითონ ვერ მიაღწევდა. დ-ის შინაარსეული აგებულება თავისი მრავალფეროვანი სფეროებით მისთვის ბუნებრივი საგანთხედვა ხდება. ადამიანი დაბადებიდან სიკვდილამდე დ-შია ჩართული და მასთან კავშირი ნიშნავს არა მხოლოდ დ-ზე წერა-მეტყველებას, არამედ დ-ით აზროვნებასაც და, რაც მთავარია მოქმედებასაც. სულ ადრეული ასაკიდან ბავშვი თანდათანობით შეეზრდება დ-ს (უცხო ენისა კი მხოლოდ დასწავლა ხდება) და ეს ბუნებრივი შეზრდა შემდეგშიც გრძელდება. ეს არის მუდმივი პროცესი დედაენობრივი მსოფლხედვის გარდმოსახვისა ცალკეული ინდივიდის ცნობიერებაზე.

დ. კულტ. შემოქმედების აუცილებელი წინაპირობაცაა. იგი „შეჭრილია“ მთელ კულტურაში და ზოგჯერ მისი ზოგიერთი ფორმის მესამიერკვლევაც გვევლინება. ენა არის მართლმოდენ ანარეკლი ან უბრალო რეგისტრატორი ისტორიული პროცესისა. „ენები უდავოდ განეკუთვნებიან კაცობრიობის ისტორიის ამგებ ძალებს“ (ვ. ფონ ჰუმბოლდტი). სიტყვაკაზმულ მწერლობაში იგი თავისი შესაძლებლობების მწვერვალებს აღწევს. დ-ით გაერთიანებული ერი კულტურის სუბიექტია.

ენის ენერგეტიკული გაგება გვაძლევს საფუძველს ვილაპარაკოთ დ-ის სამ მთავარ ფუნქციაზე: აზრის წარმოქმნაში მონაწილეობა, კულტურის აგებაში ჩართვა და ადამიანთა ჯგუფის გაერთიანება ერთეულად საზოგადოებად და ენობრივი სოციუმის შექმნა. ამ ფუნქციების მოშლა ნიშნავს ეროვნ. ცნობიერების მოშლას, ერის ფსიქიკის დანგრევას.

ლიტ.: რამიშვილი გ., ენათა შინაარსობრივი სხვაობა ენათმეცნიერებისა და კულტურის თეორიის თვალსაზრისით, თბ., 1995; მისივე, დედაენის თეორია. დედაენა, მისი ფუნქციები და მისი სწავლება, თბ., 1998 (2000); Humboldt W. von, Gesammelte Schriften (in 17 Bänden), hrsg. von A. Leitzmann, Berlin, 1903; Weisgerber L., Das Tor zur Muttersprache, D sseldorf, 1961; მისივე, Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur, D sseldorf, 1971.

გ. რამიშვილი. «დედა ენა», ქართული ენის სახელმძღვანელო დაწყებითი კლასებისათვის. შეადგინა პედაგოგმა და მოაზროვნემ ი. გოგებაშვილმა. პირველად გამოიცა 1876 — «დედა ენა ანუ ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი სახალხო სკოლებისათვის». გამოცემები მეორედებოდა ორ წელიწადში ერთხელ, შემდეგ კი, გაზრდილი მოთხოვნილების გამო, ყოველწლიურად და ზოგჯერ წელიწადში ორჯერაც კი. არსებობს «დ. მ-ის» 46 გამოცემა, აქედან გოგებაშვილის სიცოცხლეში (1912-მდე) იგი 33-ჯერ დაიბეჭდა. ყოველ ახ. გამოცემაში ავტორი მეტწილად ხეწდა სახელმძღვანელოს აგებისა და მასალის მიწოდების პრინციპებს, ცვლილებები შეჰქონდა საგარეო-საკითხავ მასალაში.

«დ. მ.» თავდაპირველად ორი წლის კურსის მასალას მოიცავდა. 21-ე გამოცემის (1906) შემდეგ გამოდიოდა ორ ნაწილად. ამ გამოცემიდან იგი უკვე ყველა სარწმუნოების ქართველთა ანბანის სახელმძღვანელო იყო, რის გამოც წიგნიდან ამოიღეს სარწმუნოებრივი ხასიათის მასალები. «დ. მ.» ანბანის ორიგინ. სახელმძღვანელოა. იგი შედგენილია კითხვა-წერის (ნაცვლად წერა-კითხვის) ანალიზურ-სინთეზური მეთოდით. სწავლების ეს ფორმა ავტორმა განავითარა, მიუსადაგა ქართ. ენის ბუნებას და დღეისათვისაც ანბანის სწავლების ერთადერთ ქმედით საშუალებად აქცია. «დ. მ.» აგებულია თვალსაჩინოების პრინციპით. მასში უზვადაა საყოფაცხოვრებო თემატიკისა და საქართვე. ბუნების ამსახველი ილუსტრაციები. შესაცნობ ასო-ბგერას ახლავს ბავშვისთვის საინტერესო და ნაცნობი საგნის სურათი, რაც საგრძნობლად აიოლებს მასალის ათვისებას.

ი. გოგებაშვილი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა საგარეო-საკითხავების შერჩევას. მოსწავლეებში ეროვნული ცნობიერების ჩამოყალიბების მიზნით ავტორი საგანგებოდ არჩევდა (ზოგჯერ სხვებს უკვეთდა და თვითონაც თხზავდა) ქართ. ყოფისა და ტრა-

დიციების ამსახველ მასალებს. ეს მასალა სამი სახისაა: ცალკეული სიტყვები, წინადადება-გამოთქმები, პატარ-პატარა მოთხრობა-ლექსები. ყოველი ახ. ასო-ბგერის შესწავლას თან სდევს საგარეო სიტყვები და ფრაზები. «საანბანო ნაწილში» ჩართულია პატარა, სახალისო და ადვილად საკითხავი მოთხრობები. წიგნში 24 სავარჯიშო რიგია. ყოველი რიგი ერთი და იმავე წესითაა დალაგებული; შემდეგ მოცემულია სასაუბრო, რასაც მოსდევს ანდაზები, გამოცანები, ენის გასატეხი გამოთქმები და სავარჯიშო მასალა.

1944-იდან გამოდის ი. გოგებაშვილის «დ. მ-ის» საფუძველზე შედგენილი ნ. ბოცვაძისა და ე. ბურჯანაძის «დ. მ.» ორ წიგნად, I და II კლასებისათვის. ასევე ი. გოგებაშვილის «დ. მ-ის» მიხედვითაა შედგენილი ვ. რამიშვილის «დ. მ.» მოსამზადებელი და I კლასებისათვის. გამოცემულია აგრეთვე რამდენიმე საანბანო სახელმძღვანელო, მაგრამ ძირითადად სკოლებში დარჩა ი. გოგებაშვილის «დ. მ-ის» საფუძველზე შედგენილი სახელმძღვანელოები.

გოგებაშვილის «დ. მ-მ» უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა ქართველთა მთელი თაობების აღზრდაში. იგი წარმოდგენილი იყო მსოფლიო გამოფენებზე პარიზსა (1900) და ვენესუელაში (1960), სადაც ერთ-ერთი საპრიზო ადგილი დაიკავა და სიგელით დაჯილდოვდა. გამოცემის 100 წლისთავთან დაკავშირებით (1976) თბილისში აიგო ძეგლი, („ცოდნის ზარი“, მოქანდაკე ე. ამაშუკელი. ბრინჯაო).

ლიტ.: აბულაძე ს., იაკობ გოგებაშვილის სახელმძღვანელოები, თბ., 1950; ძიძიგური შ., იაკობ გოგებაშვილი და ქართული საერთო-სახალხო ენა, თბ., 1975; იაკობ გოგებაშვილი — დედა ენის ასი წელი, თბ., 1976; რამიშვილი ვ., იაკობ გოგებაშვილის «დედა ენა», თბ., 1979; მისივე, ეროვნული საუნჯე, 1982; მისივე, დედაენა იაკობ გოგებაშვილის მოძღვრებაში, თბ., 1990; მეგრელიძე ი., იაკობ გოგებაშვილი და ახალი ქართული ენა, თბ., 1988.

მ. მეძველია. დეიტერსი (Deeters) გერჰარდტ ულრიხ ვოლდემარ (1892—1961), გერმანელი ენათმეცნიერი, ბონის უნ-ტის პროფესორი, კავკასიოლოგი და ქართველოლოგი. იკვლევდა ქართ. და მთის იბერიულ-კავკ. ენებს. მასვე ეკუთვნის რამდენიმე წერილი შოთა რუსთაველზე და ნაშრომი „ქართული ლიტერატურა“ (1963).

ქართველურ ენათა კვლევის თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა „ქართველური ზმნა“ („Das Kharthwelische Verbum“, Leipzig, 1930). ამ ნაშრომში დ. ორ მიზანს ისახავდა: პირველ ყოვლისა, მას სურდა ნიადაგი მოემზადებინა ქართველურ ენათა ისტ.-შედარებითი გრამატიკის შესაქმნელად, შემდეგ კი ქართველური ენები შეედარებინა მთის იბერიულ-კავკ. ენებთან და საბოლოოდ ამ ენათა მიმართება გაერკვია მცირე აზიისა და წინა აზიის ძველ ენებთან. ნაშრომი 15 თავისაგან შედგება. მასში თანამიმდევრულადაა განხილული ზმნისწინები, პირის აღმნიშვნელი პრეფიქსები და სუფიქსები, მრ. რიცხვის სუფიქსები, დროის და გვართა წარმოება და ა. შ.

დ-ს ყურადღება მიუქცევია ქართ. ენის დიალექტებისთვისაც. ამ მიზნით გამოუყენებია ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავასა და ვ. თოფურის შრომები.

რიგ შემთხვევაში დ. ემყარება ნ. მარის „ჭანური ენის გრამატიკას“, ი. ყიფშიძის „მეგრული ენის გრამატიკას“, სვანურისთვის კი იყენებს ა. ონიანისა და ი. ნიჟარაძის ტექსტებს, ა. შანიძის გამოკვლევას — „უძელაუტი სვანური“. ამასთან ერთად, შანიძისეული კლასიფიკაციით, სვანურში ოთხ დიალექტს გამოყოფს (ბალსზემოურს, ბალსქვემოურს, ლაშხურსა და ლენტიხურს).

„ქართველური ზმნა“ გამოქვეყნდა უფრო ადრე, ვიდრე დაიბეჭდებოდა ა. შანიძის „ქართული ენის გრამატიკა“ (1930), ნ. მარისა და მ. ბრიერის „ქართული ენა“ (1931), ვ. თოფურის „სვანური ენა, I. ზმნა“ (1931). ამის გამო დ-ის ნაშრომის ზოგი საკითხი სადავოა.

ლიტ.: ჩიქობავა ა. არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965. გ. თოფურია.

დეზაფრიკატიზაცია, აფრიკატის გადაქცევა მარტივ თანხმოვნად, რედუქციის ერთ-ერთი სახეობა. დ. შეიძლება წარმართოს ორი გზით: ერთი მხრივ, სპირანტიული ელემენტის დაკარგვის, შესაბამისად მარტივ ხშულთა მიღების და, მეორე მხრივ, ხშულობის ელემენტის დაკარგვის, სპირანტიზაციის გზით. ქართულში ეს პროცესები გავრცელებულია დიალექტებში. მაგ., გურულსა და აჭარულში გვხვდება წ > ტ: სტავლა < სწავლა, სტორეთ < სწორედ, სასტავლებელი < სასწავლებელი და მისთ. უფრო ხშირია აფრიკატთა სპირანტიზაცია

ციის შემთხვევები. მაგ., ძ > ზ საკმაოდ გავრცელებულია ინგილოურში — ზალი < ძალი..., იმერულში — ზალუან < ძალიან, ზმა < ძმა; დ-ის შემთხვევები არასისტემურად გვხვდება იმერულში, კახურში, ხევსურულში, ფერეიდნულში...

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1998); ქობაღაშაძე ი., აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში. — «იკე», IX—X, თბ., 1958.

ნ. იმნაძე.

დეიქსისი (< ბერძნ. d ixis — ჩვენება), ენობრივ ერთეულთა მნიშვნელობა ან ფუნქცია, უჩვენოს მოცემულ სამეტყველო სიტუაციაში გამონათქვამის მიმართება კონკრეტულ მოლაპარაკესა და მსმენელთან, წარმოთქმის კონკრეტულ დროსა და ადგილთან. „დ. ემსახურება სამეტყველო სიტუაციისა და გამონათქვამის დენოტატიური შინაარსის კომპონენტების აქტუალიზაციას“ (ვ. ვინოგრადოვი).

დ. გამოიხატება ლექსიკური და გრამატიკ. საშუალებებით. ლექსიკაში დეიქტური მნიშვნელობისაა ძირითადად ჩვენებითი ნაცვალსახელები, სივრცისა და დროის ზმნიშვნელები, არტიკლი, მიმართვის ფორმები, ზნისწინები, ნაწილაკები; გრამატიკაში — პირი, დრო, ტაქსისი (წინადადებაში მოქმედებებს შორის დროული თანმიმდევრობა).

განასხვავებენ გარეგან და შინაგან დებს. გარეგანი დ. (საკუთრივ დ.) ორიენტირებულია არაენობრივ სინამდვილეზე (გამონათქვამის სიტუაციაზე); შინაგანი დ. მიმართულია ტექსტის (დისკურსის) შინაგან სტრუქტურაზე, ხოლო იმის მიხედვით, თუ რა მიმართულებით (წინ, უკან) რეალიზდება დ. ტექსტში, განსხვავებულია ანაფორა და კატაფორა.

დ., როგორც რეფერენციის საშუალება, უნივერსალური ენობრივი თვისებაა, რიც სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად არის გამოხატული, მაგრამ დეიქტური სისტემის ევოცენტრულობა ვლინდება ყველა ენაში: სისტემის ცენტრი არის პირველი პირი — მოლაპარაკე — ego „მე“. მეორე პირია ის, ვისაც მოლაპარაკე მიმართავს. როგორც კომუნიკაციური პარტნიორი, იგი დამოუკიდებელი არ არის და არსებობს მხოლოდ პირველ პირთან მიმართებით, მის სივრცეში. ამიტომაც არის შესაძლებელი ისეთი ფორმების არსებობა, როგორიცაა ქართულში „ჩემსკენ მოდის“ — „შენსკენ

მოდის“, მაგრამ „მისკენ მოდის“. სივრცისა და დროის ენობრივი სტრუქტურირებაც პირველ პირზე ან ლაპარაკის მომენტზეა ორიენტირებული (შდრ. აქ-იქ, ახლოს-შორს, ახლა-შემდეგ...). დეიქტური სისტემის ევოცენტრული ხასიათი განსაკუთრებით კარგად ჩანს „დეიქტური ორიენტაციის“ მქონე ენებში, როგორიცაა ქართული, რ-შიც მოძრაობის მიმართულება — აქეთ-იქით, ზევით-ქვევით..., მხოლოდ პირველი პირის ლოკალიზაციასთან მიმართებით განისაზღვრება (მოდის, ამოდის... ჩემსკენ, ჩადის... ჩემგან ქვევით, ჩამოდის... ზევით... ჩემსკენ; შდრ. რუს. / (იხ. ორიენტაცია).

დ-ის მნიშვნელობით აგრეთვე გამოყენებულია ინგლ. ტერმინი „შიფტერი“ (რ. იაკობსონი). ამ ტერმინით აღნიშნულია ნებისმიერი ენობრივი ერთეული, რიც კონკრეტული დენოტაციის გარეშე გამოხატავს წინადადების კავშირს მოლაპარაკე — მსმენელთან და სამეტყველო აქტთან. ასეთი ფართო დეფინიციით დ. გულისხმობს არა მხოლოდ ჩვენებით ნაცვალსახელებს (დემონსტრაციებს), არამედ ისეთ არავტონომიურ ნაცვალსახელებსაც, როგორიცაა ფრ. je „მე“, tu „შენ“ და ზმნიშვნელებს — ici „აქ“, „აქეთ“, „ახლა“, „აწი“, maintenant „ახლა, როცა...“, რაკი..., რ-თა რეფერენტის იდენტიფიკაცია შესაძლებელია მხოლოდ მსმენელისთვის ცნობილი სიტუაციის შემთხვევაში.

ლიტ.: Бенвенист Э., Общая лингвистика (пер. с франц.), М., 1974; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику (пер. с англ.), М., 1978; Виноградов В. А., Дейксис. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990; Бюлер К., Теория языка. Репрезентативная функция языка (пер. с нем.), М., 2000.

ი. ქობალავა.

დენტალური თანხმოვნები (ლათ. dentalis — კბილისმიერი), კბილისმიერი თანხმოვნები, რებიც ზედა საჭრელ კბილებთან წარმოიქმნებიან. ქართულ ჩქამიერ ბგერათაგან ასეთებია ხშულ-მსკდომები (დ, თ, ტ). მათი წარმოთქმისას ენა ებჯინება კბილებს, დროებით გზას უდობავს საწარმოთქმო ჰაერს, ხოლო ამ ბგერებისათვის დამახასიათებელი სკდომის ხმაური (ჩქამი) სწორედ ენისეული ხშვის ერთაშად მოშლის (სკდომის) დროს წარმოიქმნება.

კბილისმიერებად მიიჩნევა **ნ** და **ლ** ბგერებიც, რადგან ენა კბილებს

მათი წარმოთქმის დროსაც ებჯინება. ზემოთ ჩამოთვლილი კბილისმიერი ბგერებისაგან განსხვავებით სონორ **ნ** და **ლ** ბგერათა წარმოსათქმელად საჭირო არაა არც კბილებთან ენისეული ხშვის მოშლა და არც აქ (ან სადმე სხვაგან) წარმოქმნილი ჩქამი. ცხვირისმიერი (ნაზალური) **ნ**-ს წარმოთქმისას ენის კბილებზე მიბჯენა და ჰაერის ნაკადისთვის გზის დახშვა ემსახურება ამ ნაკადის მხოლოდ ცხვირიდან გამოდინებას, ხოლო გვერდითი (ლალატური) **ლ**-ს წარმოთქმისას — მის მიშვებას გვერდითი მიმართულებით, ლოყის გასწვრივ, სხვადასხვა ბგერის მეზობლობამ შეიძლება გამოიწვიოს **ლ**. **თ**-ის წარმოების ადგილის უკან (ნუნებისაკენ, ნუნებზე) გადაწევა: ღოქი, თოხი, ტუჩი...

ზ. ჯაფარიძე.

დერმატიზაცია (ლათ. derivatio — გადახრა; წარმოქმნა), 1. სიტყვაწარმოება. ფართო გაგებით ლექსიკური ერთეულების წარმოქმნა. ამ გაგებით **დ.** (ფლექსიასთან ერთად) უპირისპირდება კომპოზიციას (თხზვას), რიც ახალ ფუძეს წარმოქმნის დამოუკიდებელი ერთეულების შეერთებით. ვიწრო გაგებით, **დ.** არის სიტყვის ისეთი ცვლილება, რის შედეგადაც მისი ლექსიკური მნიშვნელობა (ფლექსიისაგან განსხვავებით) იცვლება. წარმოქმნისას პირველად, ანუ ძირეულ ფუძეზე მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსების — დერივაციული აფიქსების დამატებით მიიღება ახ. ფუძე: გულ-ი > გულ-ოფან-ი, ცხენ-ი > ცხენ-ოსან-ი, სვან-ი > სვან-ეთ-ი. წარმოქმნილი სახელის ფუძედ გამოიყენება აგრეთვე რომელიმე ბრუნვის ფორმა, ჩვეულებრივ — ვითარებითი და მოქმედებითი: გულ-ი > გულ-ად-ი, შემთხვევა > შემთხვევ-ით-ი. ისტორიულად წარმოქმნილ სახელად შეიძლება მივიჩნიოთ ნაგენიტივარი გეოგრ. სახელები, რთაც ბოლოში **-ის** და **-თ(ა)** მოუდით: თბილ-ის-ი, შინდ-ის-ი... მოწამე-თ-ა, ბერ-თ-ა და სხვ.

აფიქსების გამოყენების მხრივ **დ.** ფორმაწარმოებას უკავშირდება: წარმოქმნის საშუალებები ისევე აწარმოებენ ახ. სიტყვებს, როგორც ფორმაწარმოქმნელი მორფემები მორფოლ. სახის ცვლილებას. თავისი დანიშნულებით და სტრუქტურით წარმოქმნა ლექსიკოლოგიასაც განეკუთვნება (სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობის ცვლის გამო) და მორფოლოგიასაც (მაწარმოებელი აფიქსების გამოყენების თვალ-

საზრისით). წარმოქმნა შეიძლება იყოს სახელურიცა და ზმნურიც. ჩვეულებრივ, არსებითი სახელისაგან ზედსართავია ნაწარმოები და ზედსართავისაგან — არსებითი: კაც-ი > კაც-ურ-ი, კლდე > კლდე-ოფან-ი, ქუდი-ი > სა-ქუდე და ა. შ.; მაღალ-ი > სი-მაღლე, ახალგაზრდა > ახალგაზრდ-ობა. შედარებით იშვიათი მოვლენაა, როცა არსებითისაგან არსებითი სახელი მიიღება, ზედსართავისაგან — ზედსართავი: ბალ-ი > მე-ბალ-ე, სახლ-ი > სა-სახლე-ი... წითელ-ი > წით-ურ-ი, თეთრ-ი > უ-თეთრ-ეს-ი. არის შემთხვევები, როცა არსებითისაგან ზედსართავი იწარმოება, მისგან კი — ახ. არსებითი სახელი: გულ-ი > გულ-ად-ი > გულ-ად-ობა. ასევე ჩვეულებრივია აფიქსების დართვით ზმნური ფუძისგან ნაზმნარი სახელის, ხოლო სახელისაგან ნასახელარი ზმნის წარმოქმნა: ხატავ-ს > ხატვა, იბრძვი-ს > ბრძოლა, ტირი-ს > ტირილი-ი... ბარ-ი > ბარაგ-ს, ჩქარ-ი > ჩქარობ-ს.

აფიქსაციით წარმოქმნილი სახელები სამი სახისაა: პრეფიქსული (სა-წერი, უ-რიცხვი), სუფიქსური (მანდილ-ოსან-ი, სახელოფან-ი), პრეფიქსულ-სუფიქსური, ანუ ცირკუმფიქსური (სი-ლამაზ-ე, სა-ოჯახ-ე, მე-ურმე).

შინაარსობრივად წარმოქმნილ სახელებს ასე აჯგუფებენ: კნინობითი, ქონებისა, უქონლობისა, წარმომავლობისა, დანიშნულებისა, წინავითარებისა, ხელობისა, აბსტრაქტული, რიგობითი და წილობითი, გეოგრაფიული, ხარისხისა და სხვ.

სიტყვაწარმოებითი მოდელები ენაში შეიძლება იყოს პროდუქტიული (მოქმედი) და არაპროდუქტიული, რაც იმას ნიშნავს, რომ მოდელები ენის განვითარების მანძილზე იცვლება და ამრიგად, ისტორიული დიაქრონიული და სინქრონიული სიტყვაწარმოებითი მოდელები განსხვავებულია.

პროდუქტიული სიტყვაწარმოებითი მოდელების მაგალითია -ობა სუფიქსით არსებითებისაგან ახალი არსებითების წარმოება: კაცი — კაცობა, არაპროდუქტიულისა — ედ სუფიქსიანი ფორმები, როგორიცაა: კარედი. თუმცა სამეცნიერო ტერმინების შექმნისას მეცნიერებმა სწორედ ეს მოდელი გამოიყენეს: წრედი, პწკარედი. სხვა ენიდან ნასესხები მოდელი შეიძლება იყოს პროდუქტიული ენაში, მაგ., -ისტ სუფიქსით შესაძლოა ახალი სიტყვების წარმოება ქარ-

თულში, თუმცა ასეთი სიტყვები მრავალრიცხოვანი არ იქნება. მაგალითების სიხშირე და მოდელების პროდუქტიულობა განსხვავებული რიგის ცნებებია.

დ. უკავშირდება როგორც მორფოლოგიას, ისე ლექსიკოლოგიასაც, მაგრამ არცერთ მათგანს არ განეკუთვნება. მორფოლოგიაში ტერმ. „დ.“ გულისხმობს სიტყვათფორმაციის მხოლოდ ერთ კატეგორიას — დერივაციულ მორფოლოგიას.

2. გენერატ. გრამატიკაში ტერმ. „დ.“ გამოყენებულია წინადადების წარმოქმნის პროცესისათვის.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; ფორჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974.

ა. მარტიროსოვი.
ნ. სტურუა.

დეტერმინანტი, დეტერმინანტივი (ლათ. determinans — განმსაზღვრელი), 1. გრამატიკული ან ლექსიკური საშუალება, რიც ხელს უწყობს საგანთა კლასიდან რომელიმე წევრის გამოყოფას (არტიკლები, ჩვენებითი ნაცვალსახელები...). სიტყვაწარმოებაში **დ.** აღნიშნავს რთული სიტყვის კომპონენტს, რიც მეორე კომპონენტის განსაზღვრებაა (წყალბურთი, კალათბურთი, ფეხბურთი...).

ქართ. საენათმეცნ. ლიტ-რაში ტერმინი **დ.** გამოყენებულია (არნ. ჩიქობავა) სახელური ფუძეების (სუბსტანტივის, ატრიბუტის) საწარმოებელი სუფიქსების (**-ალ**, **-ელ**, **-ულ**, **-ოლ**, **-ლ**) აღსანიშნავად, რეპიტ გამოყოფილია **მანამდე** ფუძისეულად ცნობილ მასალაში, მაგრამ **ამჟამად** აფიქსებად არ აღიქმება: წყ-ალ, მალ-ალ, ყინ-ულ, ქს-ელ, წით-ელ, გ-ულ, ზაფხ-ულ, მამ-ულ, ფრჩხ-ილ, ც-ოლ, ვაშ-ლ, თაფ-ლ, მრჩობ-ლ... დების მეშვეობით უნდა მომხდარიყო გაუდიფერენცირებელი (სახელისა და ზმნისთვის საერთო) ძირებისაგან გარკვეული ფუძის, როგორც სახელის, კონკრეტისაცა. გამოქმულები ვარაუდი, რომ თავდაპირველად აღნიშნულ სუფიქსებს დეიტური ნაწილაკების ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ.

2. დამხმარე ნიშანი, იეროგლიფურ ლექსიკონში იეროგლიფის ადგილის მაჩვენებელი (მაგ., ჩინურში).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართულ ენებში, თბ., 1942; Meise A., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, пер. с франц. М.-Л. 1938; Бенвенист Э., Индоевропейское именное словообразование, пер. с франц.,

M., 1955; Погава Г. В., К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках, Тб., 1956.

ლ. სანიკიძე.

დევისი (გერმ. Divis <ლათ. divisio — დაყოფა, დანაწევრება), გრაფიკული ნიშანი, მოკლე პორტიონ-ტალური ხაზი (-), რ-იც იხმარება ერთზე მეტი მნიშვნელობის მქონე (ჩვეულებრივ, ორმნიშვნელობიანი) რთული სიტყვების კომპონენტთა დასაკავშირებლად (და-ძმა, ხელ-ფეხი), გაორმაგებული ფუძეებისა თუ სიტყვების მიჯნაზე (ტყე-ტყე, ორ-ორი, ეს-ესაა, აქა-იქ), დანართიანი სახელის შემცველი მსაზღვრელ-საზღვრულის მიჯნაზე (სახლ-მუზეუმი, წვერ-კორესპონდენტი), ზმნისწინებით განსხვავებული ზმნებისა თუ სახელზმნების მიჯნაზე (მიიარ-მოიარა, მისვლა-მო-სვლა, შესასვლელ-გამოსასვლელი), ორმაგი გვარის გასაფორმებლად (ბაგრატიონ-მუხრანელი, ერისთავ-ხოშტარია), არაქართულ რთულ ტოპონიმთა — როგორც წესი, დასახლებული პუნქტების სახელწოდებათა — კომპონენტების მიჯნაზე (ნიუ-იორკი, იასნაია-პოლიანა), ზოგი ნაწილაკის წინ (ჩუმად-მეთქი, მოდი-თქო), გრამატიკული ფორმების გამოსაყოფად (გ-პრეფიქსი, ებ-სუ-ფიქსი, გა-ი-ა-რა), სიტყვის მარცხელებად დასაყოფად (მა-მა-ლი) და სტრიქონიდან სტრიქონზე გადასატანად, სიტყვის შემოკლებისას საწყისსა და ბოლო ელემენტებს შორის (ბ-ნი = ბატონი, ლიტ-რა = ლიტერატურა).

ღ-ით შეერთებული სიტყვები, ჩვეულებრივ, ერთ სემანტიკურ ველს განეკუთვნებიან და ხშირად სინონიმებად ან ანტონიმებად გვევლინებიან (სვე-ბედი, ავ-კარგი). ღ-ით გაფორმებული კომპოზიტების აბსტრ. სახელებად ან ზედსართავეებად ქცევისას ღ. უქმდება და კომპოზიტები ერთ სიტყვად იწერება (და-ძმა, მაგრამ — დამძობა, დამძური). ზოგი ენისაგან განსხვავებით, ქართულში ღ. არ იწერება გადაბეგრებულ ან თითო-ორი ბგერით გართულებული გაორმაგებული ფუძეების შემცველ სიტყვებში (არეშარე, ხევზუვი, გოგლიმოგ-ლი. შდრ. რუს.: тогиль-могиль).

ღ-ის ხმარების წესი დროთა განმავლობაში შეიძლება შეიცვალოს სიტყვის ან გამოთქმის კომპონენტთა ცვლის კვალობაზე (რკინის გზა > რკინის-გზა > რკინიგზა).

შ. აფრედონიძე.

დეცესიური კომპლექსები (<ლათ. decessio — წასვლა, დაშო-

რება), ორი თანხმოვნის ისეთი მიმდევრობა, როდესაც პირველი თანხმოვანი უფრო წინა წარმოებისაა, ვიდრე მომდევნო. ასეთია ქართულში **ბღ, ფზ, ჰგ, სქ, შზ, ტკ** და სხვ. მიჩნეულია, რომ ასეთ კომპლექსებში შემავალ თანხმოვანთა არტიკულაცია მიისწრაფვის ერთფაგიერობისაკენ (გ. ახვლედიანი). ღ. კ-ში ნავარაუდევია არა მხოლოდ საერთო ხშვა, არამედ განხშვაც (ს. ჟღერტი).

ქართ. ენისათვის სპეციფიკურად ითვლება ხშულ თანხმოვანთა დეცესიური წყვილები, რ-ებსაც პარმონიულ ჯგუფებს უწოდებენ: ამ კომპლექსების ორივე თანხმოვანი პეტერორგანულია, ხოლო მჟღერობა — სიყრუის მიხედვით ჰომოგენური: ორივე მჟღერი, ასპირირებული ან აბრუპტივია. გამოყოფენ პარმონიულ წყვილთა ორ სისტემას — A და B (გ. ახვლედიანი, ნ. ქუთელია). მათ საერთო აქვთ პირველი კომპონენტი: ხშულთა და აფრიკატთა სამეულები — **ბ-ფ-ჰ, დ-თ, ძ-ც-წ**; განსხვავებულია მეორე კომპონენტი: A სისტემაში გვხვდება ხშულთა მეხუთე სამეულის წევრები **გ-ქ-კ, B** სისტემაში კი — სპირანტები **ღ-ხ** და **ყ**.

A	B
ბგ ფჰ ჰკ	ბღ ფზ ჰყ
დგ თქ ტკ	დღ თზ ტყ
ძგ ცქ წკ	ძღ ცზ წყ
ჯგ ჩქ ჭკ	ჯღ ჩზ ჭყ

(აბგა, ფჰა, აპკი, ადგა, თქვა, ტკივილი, ძგერა, ცქერა, წკირი, ჯგუფი, ჩქარი, ჭკუა, ბლავის, ფზა, ჰყრობა, დღე, თზა, ტყე, ძლოლა, ცხელი, წყალი, ჯღაბნა, ჩხირი, ჭყვიც).

პარმონიული კომპლექსების A და B სისტემებს აჯგუფებენ პირველი კომპონენტის მიხედვითაც, რაც მიზანშეწონილად არის მიჩნეული აღნიშნულ კომპლექსთა დიაქრონიული კვლევისათვის (გ. როგავა):

A	B
ძგ ცქ წკ	ჯგ ჩქ ჭყ
ძღ ცზ წყ	ჯღ ჩზ ჭყ

აქცესიური და ღ. კ-ების ექსპერ. შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელია პარმონიული კომპლექსების სპეციფიკად კოარტიკულაციის ხარისხის მიჩვენვა, რ-იც პარმონიულ კომპლექსებში მეტია, ვიდრე აქცესიურებში.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჟღერტი ს., ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956; როგავა გ., დეცესიური პარმონიული კომპლექსთა სისტემისა და ისტორიისათვის ქართველურ ენებში. — «მაცნე», 1965, 2; იმნაძე ნ.,

ხშულთა პარმონიული კომპლექსების შესახებ ქართულში. — «იკე», XXIV, თბ., 1985; Кутелия Н. С., Две системы гармонических согласных в грузинском языке (экспериментальное исследование). Автореф. канд. дисс., Тб., 1956.

ნ. იმნაძე.

დიათეზა (ბერძნ. diathesis — გვარი), მიმართებათა სქემა სინტაქსური და სემანტიკური დონის ერთეულებს შორის. სემანტიკური დონის ერთეულებია სიტუაციის ზმნით გამოხატული მონაწილენი: სუბიექტი (აგენტი), ობიექტი (პაციენტი), ინსტრუმენტი, ადრესატი და სხვ. სინტაქსური დონისა კი — წინადადების წევრები: ქვემდებარე, შემასმენელი, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება და სხვ. ზოგჯერ გვაქვს პირდაპირი შესატყვისობა ამ ორი დონის ელემენტთა შორის: სუბიექტს გამოხატავს ქვემდებარე, ობიექტს — პირდ. დამატება, ადრესატს — ირ. დამატება. ასეთ მიმართებას ამოცანა ღ. ეწოდება. ზოგჯერ მიმართება იცვლება. თეორიული შესაძლებლობა მრავალგვარია. შესაძლებელია სიტუაცია გულისხმობდეს სუბიექტს, წინადადებაში კი არ იყოს ქვემდებარე. მაგ., „ჩვენთან აშენებენ მეტროს“. ღ-თა აღრიცხვა ყველა შესაძლო ვარიანტის გათვალისწინებას გულისხმობს. შესაბამისი მაგალითები სხვადასხვა ენის მასალაზე ვლინდება. ამოსავალი ღ-ის ცვლის ყველაზე გავრცელებული შემთხვევაა, როდესაც ობიექტი ქვემდებარედ იქცევა, სუბიექტი კი — უბრალო დამატებად: „კაცი წერს წიგნს“ — „წიგნი იწერება კაცის მიერ“. ასეთი ცვლილება ხდება ვნებით გვარში. გვარი ღ-ის ერთ-ერთი სახეობაა. კერძოდ, ღ. გვაძლევს გვარს იმ შემთხვევაში, როდესაც ზმნაში რეგულარულად აისახება (მორფოლოგიურად გამოიხატება) შესატყვისობა სინტაქსური და სემანტიკური დონის ელემენტებს შორის. გვარი არის ზმნაში გრამატიკულად მარკირებული ღ.

ლიტ.: Категория залогов, Л., 1970; Диатезы и залогов, Л., 1975.

ლ. ენუქიძე.

დიალექტი (ბერძნ. dialektos — ლაპარაკი, თქმა, კილო), კილო, ენის ვარიანტი, რ-ზეც მეტწილად ენობრივი კოლექტივის ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ნიშნით გამოყოფილი ჯგუფი. ღ-ად განიხილება აგრეთვე სოციალური ან პროფესიული წრეებისათვის დამახასიათებელი მეტწილად (იხ. სოციალური დიალექტი) ტერმ. „ღ.“ ენათმეცნიერებაში სხვადასხვა მნიშვნელობით გამოიყენება.

ამ ტერმინით ხშირად აღნიშნულია მონათესავე ენათა შტოები, მაგ., ინდოევრ. ღები (გერმანიკული, იტალიკური და ა. შ.), ან ერთი ენის ისტორიულად განსხვავებული ეტაპები (ამ მნიშვნელობით შემოთავაზებულია ტერმინი — ისტორიული ან ტემპორალური ღები). ტერმ. „ღ.“ გავრცელებულია აგრეთვე განვითარებადი ქვეყნების დაუდგენელი სტატუსის მქონე უმწერლობო ენების აღსანიშნავად. გარდა ტერმინოლოგიური არაერთგვაროვნებისა, ლინგვისტიკაში დიდ ხანს ეჭვის ქვეშ იყო საკუთრივ დიალექტური საზღვრების დადგენის შესაძლებლობაც კი. ამჟამად ეს საკითხი არ დგას (იხ. ლინგვისტური გეოგრაფია).

ტერიტ. ღს ენის სხვა დიალექტთან (დიალექტებთან) და სალიტ. ენასთან გარკვეული მსგავსების ფონზე აქვს ნაწილობრივ განსხვავებული ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური სისტემები, დამახასიათებელი ინტონაციური ქარგები. მაგ., ქართ. ენის მთის ღებს (თუშურს, ფშაურსა და ხევსურულს) ზმნის უღლების სისტემაში მოეპოვება ე. წ. არქაული ნამყო უსრული, რის გამოც დრო-კილოთა II სერიაში გვაქვს არა ორი, არამედ სამი ნაკვეთი (მწკრივი), ამით ისინი განსხვავდებიან როგორც სალიტ. ქართულის, ისე აღმ. საქართველოს ბარისა და დასავლურ ქართ. ღები-საგან (შდრ. თუშ. მოვიდ., მოვიდის, მოვიდეს; გააკეთა, გააკეთის, გააკეთოს...). ქართ. ენის ღები ერთ ნაწილს მოეპოვება ფარინგალური ყრუ ფშვინიერი კ, რითაც მათი თანხმოვანთა სისტემები განსხვავდება სხვა ღების თანხმოვანთა სისტემებისაგან. ღების შიგნით, მათი თანდათანობითი დიფერენციაციის გზით, გამოიყოფა ერთმანეთისაგან შედარებით ნაკლებად განსხვავებული დიალექტური ერთეულები, ქვედიალექტები: კილოკავები, თქმები, ქცევები — ღთა ადგილობრივი ნაირსახეობანი, რებიც მეტყველებაში დადასტურებული პარალელური ფონეტიკური, თუ გრამატიკური ფორმებიდან ერთ-ერთს ანიჭებენ უპირატესობას. მაგ., თუშურ ღ-ში მოზვერს ორი სახელი აქვს: **მოზვერაქ** და **ჭეჭყაქ**. თუშურ ღ-ზე მეტყველსათვის ორივე ცოცხალი სიტყვაა, მაგრამ პირველს ჩაღმაები და გომეწრელები ანიჭებენ უპირატესობას, მეორეს — პირიქითელები. ბგერათშენაცვლება და მახვილის განა-

წილება ხევსურულში ქმნის ერთი და იმავე ფორმის („კაცი ვარ“) ორ ნაირსახეობას: **კაც-ვარი** და **კაც-ორ**, ოღონდ პირველი მათგანი არხოტულისთვისაა დამახასიათებელი, მეორე — შატილურისთვის. რაც შეეხება თქმებსა და ქცევებს, იქ თავისებურებებს ძირითადად ქმნიან ზესეგმენტური მახასიათებლები: არადისტინქციური ინტონაციები, მეტყველების ტემპი და სხვ. ტერიტ. ღებს ახასიათებს შიდასოციალური დიფერენციაციაც: განასხვავებენ უფროსი და უმცროსი თაობის, ქალთა და მამაკაცთა, მოსწავლე ახალგაზრდობის და სხვ. მეტყველებას და ა.შ.

დიალექტური კვლევის თვალსაზრისით უფრო და უფრო მეტი დრებულებას იძენს ე. წ. ქალაქური ღ., რიც მოიცავს (განსაკუთრებით მეგაპოლისებში) ლოკალურ დიალექტურ შრეებსაც.

ენის ტერიტ. ღებად დიფერენციაცია ისტ. პროცესია, რ-საც ადგილი აქვს ენობრივი კოლექტივის ჯგუფების გეოგრ. თუ პოლიტ. იზოლაციაში ხანგრძლივი ცხოვრებისას. ერთი ენის ღები დროთა განმავლობაში შეიძლება ისე დაშორდნენ ერთმანეთს, რომ დამოუკიდებელ ენებად ჩამოყალიბდნენ. ამ გზით მიიღება გენეტიკურად მონათესავე ენათა ჯგუფები. მაგ., საერთო-ქართველური ფუძეების ჯერ დიალექტებად დიფერენციაციისა და ღების დამოუკიდებელ ენებად განვითარების შედეგად წარმოიქმნა ქართველურ ენათა ჯგუფი. საკუთრივ ქართული წარმოდგენილია ღებით, რ-თაგან 13 — ქართლური, კახური, თუშური, ფშაური, ხევსურული, მოხუერი, მთიულური-გუდამაყრული, მესხური, იმერული, გურული, აჭარული, რაჭული და ლეჩხუმური — საქართვე. სახელმწიფოს ტერიტორიაზე გავრცელებული. ნაწილი ქართ. ღებისა საქართველოს საზღვრებს გარეთაა: იმერხეული (კლარჯული) — თურქეთში, ინგილოური — აზერბაიჯანში და ფერეიდნული — ირანში. ასახელებენ კიდევ ერთ ღს — ყიზლარ-მოზდოკურს, რ-იც დღეს ფაქტობრივად აღარ არსებობს. თითოეულ ღ-ში გამოყოფილი კილოკავები ზოგჯერ იმდენად მნიშვნელოვან თავისებურებებს ავლენენ, რომ შეიძლება ცალკე ღებადაც კი იქნეს მიჩნეული. მაგ., ზემომიერული და ქვემომიერული — იმერულში და ქიზიყური — კახურში.

თუ ქვედიალექტური ერთეულების (კილოკავების, თქმების, ქცე-

ვების) გამოყოფის პროცესი მეტნაკლებად გამჭვირვალეა, შედარებით პრობლემურია თვით ენასა და ღს შორის განსხვავების დადგენა. მსგავს შემთხვევებში კლასიფიკაციები, რ-თა მიხედვით ხდება განსხვავებულ დიალექტურ ერთეულთა როგორც დამოუკიდებელ ენათა ან ერთი ენის ღებად იდენტიფიკაცია, განსხვავებულ ენებში (შესაბამის რეგიონებში შექმნილი კულტ.-ისტორიული პირობების მიხედვით) განსხვავებულ ფაქტორებზეა დამოკიდებული. ენის ფუნქციონირებიდან გამომდინარე, ხშირად ძირითად კრიტერიუმად ჩვეულებრივ ასახელებენ ურთიერთგაგებინებას: თუ განსხვავებულ დიალექტურ ერთეულთა წარმომადგენლებს ესმით ერთმანეთის, საქმე გვაქვს ერთი ენის ღებთან, წინააღმდეგ შემთხვევაში — განსხვავებულ ენებთან. მაგრამ აღნიშნული კრიტერიუმი ზოგჯერ არ იძლევა ენისა და ღის ცალსახად განსხვავების შესაძლებლობას. ერთი მხრივ, ცნობილია ენები, რ-თა ღები იმდენად განსხვავებულია, რომ მათზე მოლაპარაკენი ვერ უკვებენ ერთმანეთს, მაგ., ჩრდ. და სამხრ. იტალიური ან ჩინური ღები. მეორე მხრივ, დანიურზე, ნორვეგიულზე, შვედურზე მოლაპარაკეთ ესმით ერთმანეთის, თუმცა ეს ერთეულები მიჩნეულია განსხვავებულ ენებად. მსგავსი სიტუაციაა რუსულსა და ბელორუსულს, რუმინულსა და მოლდავურს, სპარსულსა და ტაჯიკურს, თურქულსა და აზერბაიჯანულს და სხვ. შორის. თანამედროვე არაბ. დიალექტები (ტუნისური, ალჟირული...) მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან კლასიკური არაბულისაგან, მაგრამ მათი მიჩნევა ერთი ენის ღებად განპირობებულია საერთო სალიტ. ენით (იხ. არაბული ენა). ასევე, ლიტ. ენა აერთიანებს პინდი ენის განსხვავებულ ღებს, ჩინურის ღთა გამართიანებელი აღმოჩნდა იდეოგრაფიული დამწერლობა, რ-იც არსებულ სამეტყველო ბარიერს შლის; სკანდინავიურ (და მსგავს სიტუაციაში მყოფ) ენათა დამოუკიდებლობა გამართლებულია ისტორიის, კულტურის, ლიტ-რის, პოლიტ. ვითარების გათვალისწინებით. ანგარიშგასასწავი (ზოგჯერ ერთადერთი) კრიტერიუმი ენის მფლობელთა თვითშეგნება, რომელიც განაპირობებს ერთი და იმავე ენობრივი კოლექტივისადმი (resp. ენისადმი) მათ მიკუთვნებას ან მისგან გამიჯვნას. მაგ., პუშტუ

(ავლანური) ენის ღებები, რებებიც ენობრივად საკმაოდ დაშორებული არიან ერთმანეთს მიიჩნევიან ერთი ენის ღებად, ძირითადად ეთნიკური ერთიანობის შეგნების საფუძველზე. ასევე, ეთნიკური პრინციპით ერთიანდებიან ქუთთული ენის ღებებიც და სხვ.

მაგრამ როგორი მნიშვნელოვანიც უნდა იყოს ექსტრალინგვისტურ ფაქტორთა როლი სამეტყველო ერთეულების ენებად თუ ღებად იდენტიფიკაციისათვის ობიექტური ლინგვისტ. კრიტერიუმების შემოტანის აუცილებლობა მაინც რჩება. ეს თავიდან აგვაცილებს სოციოლინგვისტური და საკუთრივ ლინგვისტ. კრიტერიუმების (და შესაბამისი ცნებების) აღრევას, რასაც შედეგად შეიძლება მოჰყვეს ენათა და, რაც უფრო არასასურველია, ღთა რაოდენობის გაზრდა. ღთა წრის ხელოვნური გაფართოვება დიდ სირთულეებს შეუქმნის დიალექტურ კვლევას შესაბამისი მეთოდის უქონლობის გამო (იხ. ქართულური ენები). ამასთანავე, საგნებით ცხადია, ენებისა და ღების ლინგვისტური სტატუსის სწორად დადგენის მნიშვნელობა შედარებით-ისტ. კვლევისათვის, რ-ც გულისხმობს არა მხოლოდ ენათა ნათესაობისა და მონათესავე ენების ოჯახების დადგენას, არამედ საიმედო საფუძველს ქმნის ენათა ცვალებადობის მიზეზებისა და მიმართულებების, საერთოდ ენათა განვითარების კანონზომიერებათა დადგენისათვის. ამიტომ, საკუთრივ ლინგვისტური კრიტერიუმების დამუშავება მუდმივად აქტუალურია ენათმეცნიერებისათვის. ერთ-ერთი ასეთი ცდა დიასისტემის აგებაა, რ-საც გვთავაზობს უ. ვაინრაიხი. სახელდობრ, დიასისტემა მოიაზრება როგორც პომოგენურ და დისკრეტულ სისტემათა მიმართ საერთო ენობრივი სისტემის გამოხატველი ფორმალურ მიმართებათა ქსელი, რ-ის ჩარჩოებში შესაძლებელი ხდება დიალექტურ მოვლენათა შორის განსხვავებების ჩვენება (როგორც ინვენტარში, ისე დისტრიბუციაში). თანმიმდევრულად გატარებული დიასისტემური აღწერა საშუალებას იძლევა გავითვალისწინოთ დიალექტური მოვლენები მათი განსხვავებისა და უწყვეტობის პირობებში.

დიალექტური ერთეულების ლინგვისტ. კლასიფიკაციას გულისხმობს იელმსლევისეული „ცნებითი იერარქიის“ (სისტემა, კატეგორია, ნიშანი, რიგი, ელემენტი) საფუძველზე შემოტანილი „სისტემური“

კრიტერიუმი (ა. ვედოშენკო). ამ კრიტერიუმით, დიალექტურ ერთეულთა იერარქიაში ყოველი ობიექტი, როგორც კლასი, განიხილება სიმრავლედ, რ-შიც ცვლილებათა გარკვეული გრადაციები განსაზღვრავს დიალექტურ ერთეულთა იერარქიას. თუ ცვლილებები ეხება კატეგორიებს, საქმე გვაქვს განსხვავებულ ენებთან; თუ კატეგორიათა იგივეობის პირობებში ცვლილებები ეხება ნიშნებს, შეიძლება ვილაპარაკოთ (ჩვენში მიღებული ტერმინოლოგიით) კილოზე; თუ არის იგივეობა კატეგორიისა და ნიშნის დონეზე, მაშინ განსხვავებების მიხედვით შეიძლება ვილაპარაკოთ კილოკავზე, ხოლო კატეგორიის, ნიშნისა და რიგის იდენტურობის შემთხვევაში — თქმაზე. მონათესავე ენებსა და ღებს შორის განსხვავების დასადგენად ერთ-ერთ ლინგვისტურ კრიტერიუმად შემოთავაზებულია ენობრივ და დიალექტურ სისტემებს შორის არსებული შემდეგი სტრუქტურული განსხვავებები: ენობრივი სისტემის დამოუკიდებელი და ღ-ის დამოკიდებული ხასიათი; საერთოენობრივ სისტემასთან შედარებით, დიალექტურის ღია ხასიათი და, აქედან გამომდინარე, დიალექტური სისტემების მეტი გამჭვირვალობა და მათ შინაგან სტრუქტურაში მეტი ვარიანტულობა ენობრივთან შედარებით (ლ. ბარანიკოვა).

დივერგენციის პირველ საფეხურზე ხდება საერთო ფუძემდის ღებად დაყოფა, რ-ის შედეგად წარმოიქმნება არა განსხვავებული სისტემები, არამედ მხოლოდ სისტემის ვარიანტები. ე. ი. ენის დივერგენციის დიალექტური დონე ფაქტობრივად არის სისტემის ვარიანტებად დიფერენციაციის დონე. მიმართებები, ერთი მხრივ ღებს, ხოლო მეორე მხრივ, მონათესავე ენებს შორის განსხვავებულია. ენობრივ და დიალექტურ სტატუსებს შორის სხვაობა, მაგ., ლექსიკურ დონეზე ასე წარმოგვიდგება: ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდი ერთი ენის ღებში არსებითად იდენტურია, განსხვავება პერიფერიულ ლექსიკაში იჩენს თავს. მონათესავე ენებს შორის კი განსხვავებულია როგორც პერიფერიული, ისე ძირითადი ფონდის ლექსიკა. ამასთანავე, ამოსავალი მსგავსების დასადგენად რიგ შემთხვევაში საჭირო ხდება დიაქრონიული მეთოდების გამოყენება. ასეთივე თვალსაჩინო განსხვავებები დასტურდება მონათესავე ენათა ფონოლოგ., გრამატ., სისტემებშიც.

იხ. გარდამავალი დიალექტი.

ლიტ.: გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I. ქართული ენის კილოთა მოკლე განხილვა, ტექსტები, ლექსიკონი, თბ., 1961; ვაინრაიხი უ., შესაძლებელია თუ არა სტრუქტურული დიალექტოლოგია? თარგმ. ინგლ. — «მომხილველი» (სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული კრებული), IV—V, თბ., 1968; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1989; ცოცანიძე გ., ქართულ-ქართველური დიალექტების განლაგება ენათა გენეალოგიურ ხეზე და მათი განლაგება ეთნო-კულტურულ არეალებში. — ბათუმის შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. უნივერსიტეტის მეშველობით აბაშიძის სახელობის სამეცნ. კვლევითი ცენტრის კრებული, II, 2002; Баранникова Л. И. О разграничении языка и диалекта, — «Язык и общество», М., 1968; Евдошенко А. П., Диалектное членение языка и проблема группировки или «классификация» диалектов. — Общие проблемы диалектологии и истории языка. Ответы на вопросник, М., 1969; Эдельман Д. И., Проблема «язык или диалект?» при отсутствии письменности. — კრ. «Лингвистическая география, диалектология и история языка», Ереван, 1976; Касаткин Л. Л., Диалект. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

გ. ცოცანიძე.

ი. ქობალავა.

დიალექტიზმი, ერთი (ან რამდენიმე) დიალექტისათვის დამახასიათებელი ენობრივი ფორმა ან მოვლენა, რ-იც სხვადასხვა გარემოებაში თავს იჩენს სალიტერატურო ენაში. იგი ფასდება სალიტ. ენის პოზიციიდან. ღ-ს არ ცნობს და ებრძვის სალიტ. ნორმა. გამოყოფენ სხვადასხვა ხასიათის ღ-ს: ფონეტიკურს (ფონოლოგიურს), მაგ., პრეფიქსულ მორფმათა მიჯნის ხმოვანთა თანამიმდევრობის თავისებურებანი ქართ. ენის აღმ. და დას. დიალექტებში: **მეწონება** (ფშაური), **მეწონება** (კახური), **მეიტანა** (იმერული), **გუჟყელტია** (გურული); გრამატიკულს (მორფოლოგიური, სინტაქსური) — დიალექტურად თავისებური გრამატ. ფორმები: მაგ., ე. წ. არქაული ნამყო უსრულის, ხოლმეობითისა და თხოვნითი ბრძანებითის ფორმები აღმ. საქართვ. დიალექტებში: **ავილი** (ქიზიყურში), **უთხრილი**, **დამიტიროლი** (ფშაურში), **უთხრილი** (ხევსურულში), **უთხრილი** (თუშურში); ლექსიკურს — დიალექტური სინონიმები: **ბაბო**, **ბერდედა**, **დიდედა**; ეთნოგრაფიულს — ამათუ იმ კუთხის ეთნოგრ. რეალობათა აღმნიშვნელი ლექსიკა: **უბიანები** — ქალის საპატარძლო სამოსი

თუშეთში, **ფაფანაკი** — მამაკაცის ქუდი იმერეთში, **თათები** — ნაქსოვი ფეხსამოსი ხევსურეთში... დ. არის აგრეთვე საზ. ფენების თუ პროფესიული ჯგუფების დამახასიათებელი მეტყველებიდან სალიტ. ენაში შემოტანილი სიტყვები.

სალიტ. ენაში უნებლიე, გაუაზრებელი დების ხმარება უარყოფითი მოვლენაა, მაგრამ მხატვრულ ლიტ-რაში მას იყენებენ როგორც გამომსახველობით ხერხს ლიტ. ტიპების ხასიათის სრულყოფილად გახსნისა და ადგილობრივი კოლორიტის ჩვენების მიზნით. ქართ. ლიტ-რაში დ., როგორც მხატვრული ხერხი, თავს იჩენს XIX ს-ის შუა წლებიდან და უკავშირდება მწერლობაში კრიტიკული რეალიზმის, იმ დროისათვის ახალი მხატვრულ-შემოქმედებითი მეთოდის, დამკვიდრებას. დებს თავიანთ შემოქმედებაში მიმართავენ გ. ერისთავი (ქალაქელ ვაჭართა მეტყველება), ი. ჭავჭავაძე (მოხეური), ვაჟა-ფშაველა (ფშაური), ა. ყაზბეგი (მოხეური), ე. ნინოშვილი (გურული), დ. კლიაშვილი (იმერული). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ვაჟას დამოკიდებულება დებისადმი (იხ. ვაჟა-ფშაველა). ლიტ-რაში წარმატებით გამოყენებული დები ხშირად მკვიდრდება სამწერლობო ენაში, იქცევა მის კუთვნილებად. ამის მაგალითად შეიძლება მივიჩნიოთ სალიტ. ქართულში ვაჟა-ფშაველას შემოქმედებიდან შემოსული, ხალხური პოეზიიდან მომდინარე შესიტყვება „კაი ყმა“ (აქედან — „კაი ყმის ინსტიტუტი“).

დებს ლიტ-რაში მიმართავენ მხატვრული ეფექტის გასაძლიერებლად, მაგრამ თუ მწერალს მხატვრულმა ადლომ და ზომიერების გრძნობამ უღალატა, იგი დადებითის ნაცვლად უარყოფით ეფექტს იძლევა.

ლიტ. ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; ვაჟა-ფშაველა, მცირე შენიშვნა (პასუხად ბ. პ. მირიანაშვილს). — იხ. მისი: *თხზულებანი* ორ ტომად, ტ. 2, თბ., 1979; ჭილაია ა., ჭილაია რ., *ლიტერატურათმცოდნეობის ცნებები*, თბ., 1984; ლომთათიძე ქ., *დიალექტური ლექსიკის ადგილი ენისა ენაში*. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. 6, თბ., 1984; კოშორიძე ე., *სალიტერატურო ქართულისა და დიალექტების ურთიერთობის ისტორიისათვის*. — იქვე.

გ. ცოცანიძე.

დიალექტოლოგია (ლაპარაკი, თქმა, კილო, დიალექტი და *logos* — სიტყვა, მოძღვრება), ენათმეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის დიალექტურ მეტყველებასა და დიალექტებს. იგი შეიძლება იყოს

ალწერთი ან ისტორიული. ალწერთი დ. სწავლობს საერთო სახალხო ენას მის სივრცით განფენილობაში. ნებისმიერი თანამედროვე ეროვნული ენა არის რთული ერთიანობა, მოიცავს სახესხვაობათა მთელ კომპლექსს — სალიტ. ენას სოც. და სტილური, დიალექტურ მეტყველებას კი — ტერიტ. ვარიანტებით. სწორედ ეს ტერიტ. და სოც. ვარიანტები მათ ინდივიდუალობასა და ერთიანობაში არის დ-ის შესწავლის ძირითადი ობიექტი.

დ., როგორც მეცნ. დისციპლინა, ჩაისახა ეთნოგრაფიის წიაღში და გამოიკვეთა ხალხის სულისკეთი და მატერ. კულტურის შესწავლასთან ერთად. ადგილ. ენობრივი თავისებურებებიც განიხილებოდა როგორც ამა თუ იმ კუთხის მცხოვრებთა ეთნოგ. ნიშნები. როგორც ენათმეცნ. დისციპლინა, დ. ჩამოყალიბდა XIX ს. შუა წლებისათვის და გაღრმავდა საუკუნის ბოლოსა და XX ს. დასაწყისში. დ-ის განვითარებასთან ერთად იცვლება და სრულყოფილი ხდება მისი კვლევის გზები და მეთოდები. თავდაპირველად დ. შეისწავლიდა მეტყველების ცალკეულ, ძირითადად ლექსიკურ, თავისებურებებს, შემდეგ კი ენის ტერიტ. თავისებურებებს მისი სტრუქტურის ყველა დონეზე, მაგრამ ეს მიდგომა მაინც ატომისტური იყო — ენობრივი მოვლენები განიხილებოდა და შეისწავლებოდა იზოლირებულად, საერთო სისტემისაგან მოწყვეტით, რაც იმდროინდელი ლინგვისტიკის ზოგადი დამახასიათებელი ნიშანი იყო. XIX ს. ბოლოსთვის დიალექტოლოგიურ კვლევაში შემოვიდა კარტოგრაფიების მეთოდი — ცალკეულ ენობრივ მოვლენათა გადატანა გეოგრ. რუკებზე ერთი ენის (ზოგჯერ მონათესავე ენების) გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე და ერთგვაროვანი ენობრივი მოვლენების შეერთება ხაზებით — იზოგლოსებით, შემდეგ კი მათი თავმოყრა კრებულებად ატლასის (იხ. ლინგვისტური ატლასი) სახით. დაინერგა ალწერთი დ-ის ახალი მიმართულება — ლინგვისტური გეოგრაფია, რ-იც გაბატონებულ მიმართულებად დამკვიდრდა. XX ს. II ნახ-იდან ამერიკის ლინგვისტურ წრეებში (უ. ვაინაროიზი) დაინერგა კიდევ ერთი დიასისტემური მეთოდი (იხ. დიალექტი) — ენობრივი სისტემების აღწერა ენის გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე, მათი ვარიანტულობის ჩვენებით. ამგვარი მიდგომა განიხილებოდა, როგორც ენათმეც-

ნიერების ორი მიმართულების — დიალექტოლოგიურისა და სტრუქტურალისტურის დაკავშირების ცდა.

ისტ. დ. სწავლობს დიალექტური მეტყველების სტრუქტურას ისტ. პერსპექტივაში — ენობრივ თავისებურებათა წარმოშობის მიზეზებს, იზოგლოსების დროით და ტერიტ. ასპექტებს, დიალექტურ ერთეულთა ჩამოყალიბების პირობებს და დიალექტებისაგან ახლო მონათესავე ენების წარმოშობას.

ალწერთი და ისტ. დ-ის გარდა, გამოყოფენ აგრეთვე სოციალურ დ-ს, რ-იც შეისწავლის სოც.-კლასობრივ, პროფესიულ, ასაკობრივ, სქესთა და სხვ. ნიშნების მიხედვით მეტყველების დიფერენციაციას. სოც. დ-ის საგანია აგრეთვე ჟარგონული მეტყველება, რ-ის თავისებურებებიც ძირითადად ლექსიკით, იშვიათად ფრაზეოლოგიით შემოიფარგლება (იხ. სოციალური დიალექტი).

დ. ცდილობს მიაღწიოს ცნება „დიალექტის“ ცალსახა, არაწინააღმდეგობრივ დეფინიციას და იმ კრიტერიუმის დადგენას, რ-ითაც მოხერხდება ენის და დიალექტის გამოიჯნა: სად თავდება დიალექტი და სად იწყება ენა?

ითვლება, რომ ქართ. დ. ჩაისახა XX ს. დასაწყისში, თუმცა ფრაგმენტული ცნობები ქართ. დიალექტების შესახებ XVII ს. 80-იანი წლებიდან მოგვეპოვება, როდესაც თურქმა მოგზაურმა ევლია ჩელენბიმ მესხეთში ჩაიწერა ორი ქართ. ზღაპარი, რაც პირველ დიალექტოლოგიურ ჩანაწერად ითვლება. ცალკეული დიალექტოლოგიური ცნობები გვხვდება ს.-ს. ორბელიანთან (XVIII ს. დასაწყისი), ვახუშტი ბატონიშვილთან, მარი ბროსესთან (1834), გ. როზენთან (1846), რ. ერკერთან (1895).

ქართ. ენის დიალექტების სისტემატური მეცნ. შესწავლა XX ს. 10-იანი წლებიდან დაიწყო, როცა 1911 წ. მარმა გამოაქვეყნა იმერხეული ტექსტები მოკლე ფონეტიკურმატ. მიმოხილვითურთ. გამოქვეყნდა მ. ჯანაშვილის შრომა საინგილოს შესახებ (1911—19); ამავე პერიოდში ქართ. დიალექტების აქტიური შესწავლა დაიწყო ა. შანიძემ („ქართული კილოები მთაში“, 1915) და ვუკ. ბერიძემ. ოციანი წლებიდან უკვე ფართოდ გაიშალა დიალექტოლოგიური მუშაობა, რ-შიც ემუშავა ქართველ ენათმეცნიერთა უფროსი თაობის წარმომადგენლები: ა. შანიძე, გ.

ახელედიანი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია და მათი მოწაფეების მთელი პლეადა. დიალექტოლოგიური კვლევის ორ ძირითად ცენტრთან — თსუ ქართ. ენის კათედრასა და ენათმეცნ. ინ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბასთან ერთად მუშაობდნენ საქართველოს სხვა უმაღლესი სასწავლებლების ქართ. ენის კათედრებიც. XX ს. 70-იან წლებში საქართვ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ-ბასთან დაარსდა საკავშ. მეცნ. აკადემიასთან არსებული ენის ისტორიისა და დიალექტოლოგიის საკოორდინაციო საბჭოს საქართვ. განყ-ბა (გამგე აკად. შ. ძიძიგუროს, მოადგილე პროფ. ა. მარტიროსოვი, სწავლული მდივანი გ. ცოცანიძე). საბჭო კოორდინაციას უწევდა დიალექტოლოგიურ მუშაობას მთელ საქართველოში. 1978-იდან საბჭოს ეგვლით საფუძველი ჩაეყარა რესპუბლიკურ დიალექტოლოგიურ კონფერენციებს. 1990-იდან დამოუკიდებლად ფუნქციონირებდა დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი.

საქართველოში დიალექტოლოგიური კვლევა მიმდინარეობს ეთნოგრ. კუთხეებისა და გეოგრ. რეგიონების მიხედვით. იკრიბება ტექსტობრივი და ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური მასალა, რ-ის საფუძველზეც ხდება დიალექტის ყველა დონის ენობრივ თავისებურებათა აღწერა; მომზადება და გამოცემა მონოგრაფიებისა თითოეული დიალექტის შესახებ. მეტ-ნაკლები სისრულით შესწავლილია ქართ. ენის ყველა დიალექტი, გამოქვეყნებულია ტექსტობრივი და ლექსიკური მასალები, ბევრი მათგანის შესახებ არსებობს მონოგრაფიული გამოკვლევები: ს. ჟღენტი, „გურული კილო“ (1936); ა. ჭინჭარაული, „ხევსურულის თავისებურებანი“ (1960); თ. უთურგაძე, „თუშური კილო“ (1960); ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, „ქართული ენის კახური დიალექტი“ (1956); ი. ქავთარაძე, „ქართული ენის ცხინური დიალექტი“ (1982); გ. ცოცანიძე, „ფშავური დიალექტი“ (1978); შ. ნიჟარაძე, „აჭარული დიალექტი“ (1971); შ. ფუტკარაძე, „ჩვენებურების ქართული“ (1985) და სხვ. გამოცემულია განმარტებული შრომები: ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია (I, II), მისივე, ქართველურ ენათა დიალექტები. დაწყებულია მუშაობა ლინგვისტური ატლასის შესაქმნელად, შედგენილია კითხვარი, ეწყობა ექსპედიციები სათანადო მასალების მოსაპოვებლად.

მნიშვნელოვანი შედეგებია მიღწეული ქართველურ ენათა დიალექტების ისტ. ასპექტით კვლევისას. დგინდება წინარე ქართველური ენის დიალექტური დიფერენციაციისა და დიალექტების დამოუკიდებელ ენებად განვითარების შეფარდებითი ქრონოლოგია; ისტ. კანონზომიერებანი, რ-მაც მოგვცა დღევანდელ ქართველური ენებში ხმოვანთა და თანხმოვანთა ფონეტ. რეგულარული შესატყვისობანი. თანამედროვე ქართ. ენის დიალექტების არაერთი მორფოლ. თუ სინტაქსური მოვლენა შექმნება ისტ. თვალსაზრისით. მოვლენები, რ-იც დასტურდება ქართ. ენის მხოლოდ მთის დიალექტებში და ძვ. ქართ. ენის ადრეულ წერილობით დოკუმენტებში, ქართ. ენის დიალექტების სხვადასხვა ისტ. პირობებში განვითარების შედეგია და მათ დიალექტოლოგიურ გამოკვლევებში სათანადო ადგილი ეთმობა.

ლიტ.: გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I. ქართული ენის კილოთა მოკლე განხილვა, ტექსტები, ლექსიკონი, თბ., 1961; თოფურია ვ., ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», III, თბ., 1963; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; ძიძიგური შ., ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1989; Лернер К. Б., Социальная природа языка и процесс языкового взаимодействия, Тб., 1989.

ბიბლ.: იმნაიშვილი გ. (შემდგ.), ქართული დიალექტოლოგიის ბიბლიოგრაფია, თბ., 1969.

გ. ცოცანიძე.

დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი, შეიქმნა 1992 ქუთაისის ა. წერეთლის სახ. სახელმწ. უნ-ტის რექტორის პროფ. მ. თოდუას ინიციატივით ამავე უნ-ტთან. ფუნქციონირებდა 2006-მდე. ინ-ტს 1992-იდან ხელმძღვანელობდა პროფ. ტ. ფუტკარაძე, რ-მაც შეიმუშავა ინ-ტის სამუშაო სპეც. პროგრამა-ინსტრუქცია და ჩამოაყალიბა მომდებელთა ჯგუფები.

ინ-ტის ძირითადი მიზანი იყო ქართველურ ენათა დიალექტების, ქართველურ ტომთა ფოლკლორისა და ეთნოგრაფიის შესწავლა (მასალის ჩაწერა, მეცნ. დამუშავება, გამოცემა).

მომდებელთა სამკაცნიანი ჯგუფები ენათმეცნიერის, ფოლკლორისტისა და ეთნოგრაფის შემადგენლობით წინასწარ შერჩეულ

დასახლებულ პუნქტებში სპეც. პროგრამა-ინსტრუქციის მიხედვით უწყვეტად მუშაობდნენ ერთი წლის განმავლობაში მაინც. ამგვარი კომპლ. მუშაობა საშუალებას იძლევა მაქსიმალურად აღიწეროს ფოლკლორი, წეს-ჩვეულებანი, წელიწადის სხვადასხვა დროისათვის დამახასიათებელი ყოფა, ბუნებრივი მოვლენების ყველა ასპექტი და მათი ენობრივი „სამოსელიც“; სპეც. დარგობრივი კითხვარების საფუძველზე მაგნიტოფონით ჩაწერილი მასალა ერთნაირად საინტერესოა ენათმეცნიერის, ფოლკლორისტისა და ეთნოგრაფისთვის; ასევე სოცოლოგიისა და ფსიქოლოგიისათვისაც... ჯგუფების მიერ ჩაწერილი მასალის გადაწერის სიზუსტეს ამოწმებდნენ ტექსტის რედაქტორები; ზანურ-სვანურ მასალას უკეთდებოდა პირდაპირი, პუკარედული თარგმანი ქართ. ენაზე. ჩაწერილი აუდიო და ვიდეო მასალა ინახება განუსაზღვრელი ვადით.

ინ-ტი ყოველი წლის 9—13 მაისს ატარებდა სამეცნ. სიმპოზიუმს — „ქუთაისური საუბრები“, სადაც, თანამშრომელთა გარდა, მონაწილეობდნენ ჩვენი ქვეყნის თუ საზღვარგარეთის სხვადასხვა სამეცნ. ცენტრების ენათმეცნიერები, ეთნოგრაფები, ფოლკლორისტები (როგორც წესი, ფოლკლორისტთა და ეთნოლოგთა მოხსენებებში გაანალიზებული იყო ქართველურ ენათა დიალექტური და ონომასტიკური მასალა). სიმპოზიუმის მასალები იბეჭდებოდა ქართ. და ინგლ. ენებზე სახელწოდებით „ქუთაისური საუბრები“. ინ-ტი გამოსცემდა პერიოდულ სამეცნ. ორგანოს «ქართველური მემკვიდრეობა».

ე. ჭანტურიძე.

დიალექტური ლექსიკონი, ლექსიკონი, რ-შიც თავმოყრილია და განმარტებულია დიალექტის ლექსიკური მარაგი. თავისი ხასიათით დ. ლ. განმარტებითი ლექსიკონების ტიპს განეკუთვნება. იმისდა მიხედვით, თუ დიალექტური მეტყველების რა არეალს მოიცავს, დ. ლ. შეიძლება იყოს კრებოსით ან რეგიონალური. კრებოსით დ. ლ.-ში შედის მოცემული ენის გავრცელების ტერიტორიის დიალექტური მეტყველების მთლიანი მარაგი, რეგიონალურ დ. ლ.-ში კი — ერთი ეთნოგრ. კუთხის, ერთი დიალექტის ლექსიკური მარაგი.

სალექსიკონო მასალის შერჩევის ხასიათის მიხედვით დ. ლ. შეიძლება იყოს დიფერენციული ან სრული. დიფერენციული ლექსიკონი

ნი შეიცავს მხოლოდ იმ ლექსიკურ ერთეულებს, რაც სპეციფიკურია მოცემული დიალექტის სიტყვიერი მარაგისათვის, ე. ი. განსხვავებულია სალიტ. ენის ლექსიკისაგან. აქ შემოვა შემდეგი ლექსიკური ერთეულები: ა) სიტყვა, რ-იც სალიტ. ენაში არ არის და დიალექტში არის (თუშ. **გორდილა**); ბ) სალიტ. ენაში არის, მაგრამ იქ სხვა მნიშვნელობა აქვს, დიალექტში კი — სხვა (თუშ. **მონა** — ცუდი); გ) პოლისემიური სიტყვა, რ-იც მნიშვნელობათა ერთი ნაწილით ემთხვევა სალიტერატუროს, მეორე ნაწილით განსხვავდება (**გადგომა**, ფრაზეოლოგიური **განზე გადგომა** — თუშურში, ლიტერატურულსაგან განსხვავებით, ღალატის მნიშვნელობა არ გააჩნია. სამაგიეროდ, იქ სხვა დამატებითი მნიშვნელობა აქვს: მოწინააღმდეგეთა პირისპირ დგომისას ხელსაყრელი საბრძოლო პოზიციის დაკავება); დ) სიტყვა, რ-იც სალიტერატუროში მონოსემიურია, დიალექტში — პოლისემიური და სემანტიკური მოცულობა ერთი ან რამდენიმე მნიშვნელობით მეტია (**განსხვავებას** ქართულში, სალიტერატუროსთან ერთად, აქვს კიდევ ორი მნიშვნელობა: გადასახლება და გარდაცვალება). სრული დ. ლ. მოიცავს დიალექტის მთელ სიტყვიერ მარაგს, როგორც სალიტ. ენასთან საზიაროს, ისე მხოლოდ ამ კუთხისათვის დამახასიათებელს. დ. ლ.-ში, გარდა წმინდა ლექსიკური განმარტებისა, მოცემულია აგრეთვე ენციკლოპედიური ცნობები. დ. ლ.-ების შედგენა საქართველოში იწყება მეცნ. დიალექტოლოგიის შექმნის პარალელურად — XX ს. 10-იანი წლებიდან. დღემდე შედგენილი დ. ლ.-ები ძირითადად დიფერენციული ხასიათისაა — მეტ-ნაკლები სისრულით ასახავენ მხოლოდ დიალექტების ლექსიკურ თავისებურებებს. 1912 გამოვიდა ვუკ. ბერიძის „სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“. ეს იყო ქართ. ენის პირველი დ. ლ. მას შემდეგ, განსაკუთრებით 40-იანი წლებიდან, ფართოდ გაიშალა მუშაობა დიალექტების ლექსიკური მასალის შესაგროვებლად, რასაც ითვალისწინებდა ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის მოსამზადებელი სამუშაოები. დღემდე გამოცემულია ლექსიკოგრაფიულად გამართული რამდენიმე დ. ლ.: გ. შარაშიძე, „გურული ლექსიკონი“, ბ. წერეთელი, „იმერული ლექსიკონი“, მ. ალავიძე, „ლენხუმური ლექსიკონი“, ს. მენთეშაშვილი, „ქიზიყური ლექსიკონი“; პ. ხუ-

ბუტია, „თუშური კილო, ლექსიკა“; ა. ჭინჭარაული, ვაჟა-ფშაველას „მცირე ლექსიკონი“; შ. ნიჟარაძე, „ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა“; ქ. მოწინიძე, „ზემო-იმერული ლექსიკონი“; პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა; პ. ჯაფარიძე, გურული დიალექტი, ტექსტები, ლექსიკონის მასალები; ნ. როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი; თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, „ქართული ლექსიკონი“; ა. კობახიძე, „რაჭული დიალექტის ლექსიკონი“; რ. ღამბაშიძე, „ქართული ენის ინგილოური დიალექტის ლექსიკონი“; გამოიცა ა. დლონტის მიერ შედგენილი კრებისით დ. ლ. — „ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა“ (ორ ტომად).

გ. ცოცანიძე.
დიალოგი (ბერძნ. dialogos — საუბარი ორთა შორის), სოციალური ურთიერთობის ფორმა, რ-იც გულისხმობს მასში ორი მხარის — ადრესანტისა (მოლაპარაკის, კომუნიკატორის) და ადრესატის (მსმენელის) მონაწილეობას. კომუნიკაციის პროცესში მათი როლები იცვლება და დ. იღებს რეპლიკათა (მოლაპარაკის გამოხატულებათა) გაცვლა-გამოცვლის ხასიათს.

დ-ისთვის აუცილებელ საფუძველს ქმნის ექსტრალინგვისტური (გარეუბრივი) ფაქტორების მთელი წყება: სამეტყველო გარემო, სიტუაციის კონკრეტულობა და მიზანი, კომუნიკანტების (დ-ში მონაწილეების) ურთიერთდამოკიდებულება, მათი ემოციური მდგომარეობა და ა. შ.

ენობრივი თვალსაზრისით, დ-ისთვის, როგორც მეტყველების ფორმისათვის, დამახასიათებელია მოკლე გამონათქვამები, მარტივი სინტაქსი; საუბარს აქვს კითხვა-პასუხის, თანხმობა-უარყოფის, დამატების, ახსნის, გაგრძობის ხასიათი. რამდენადაც ინფორმაციის სისრულე მიიღწევა (ინტონაციასა და ჟესტ-მიმიკასთან ერთად) საუბრის თემატიკის განსაზღვრულობითა და სიტუაციური განპირობებულობით, ამიტომ დ-ში ხშირია უსრულ წინადადებათა, დადასტურებით ან უარყოფით ნაწილაკთა ხმარება.

დ-ის ფორმა ფართოდ გამოიყენება მხატვრულ ლიტ-რაში (განსაკუთრებით დრამატურგიაში), აგრეთვე ფილოს.-პუბლიც. ჟანრის ნაწარმოებებში (მაგ., პლატონის, ლუკიანეს, გალილეის დიალოგები, თანამედროვე დისკუსიები, ინ-

ტერვიუები და მისთ.). დიალოგური ფორმა გამოიყენება ენის სწავლების პრაქტიკაშიც.

დ. აღაშენა შვიდობა მიმართოს როგორც გარეთ, სხვა ადრესატისაკენ, ასევე შიგნით, თავის თავისაკენ (შინაგანი დიალოგი). იხ. მონოლოგი.

ლიტ.: Якубинский Л. П., О диалогической речи. — об. მისი: Избранные работы. Язык и его функционирование, М., 1986.

ლ. ენუქიძე.

დიაქრონია (< ბერძნ. dia — გავლთ, გამჭოლი და chronos — დრო), ენობრივი მოვლენების, ენობრივი სისტემის ცვალებადობის ისტორიული თანამიმდევრობა; ენის შესწავლა ამ თანამიმდევრობის თვალსაზრისით. ტერმ. „დიაქრონიული ენათმეცნიერება“ შემოტანილია ფ. დე სოსიურის მიერ „ისტორიული ენათმეცნიერების“ ნაცვლად. სოსიურის კონცეფციაში დ. — ენის ცვალებადობა დროში — გამოიწვევს სინქრონიისაგან — რომელიმე მოცემულ ეტაპზე ენის მდგომარეობისაგან. მაგრამ მათ შორის ურთიერთგამომრიცხავი წინააღმდეგობა არ არსებობს — ისინი ავსებენ და ამდიდრებენ ერთმანეთს.

ენა მუდმივ ცვლილებას განიცდის. დროთა განმავლობაში ენობრივი მოვლენების ერთი ნაწილი ქრება, მეორე — ჩნდება და ა. შ. მაგრამ რამდენადაც ენობრივი ფაქტები, მოვლენები არსებობენ სისტემაში, სადაც ერთი ელემენტის შეცვლა ცვლილებებს იწვევს სხვებში, იცვლება მთლიანი სისტემა. დიაქრონიული ენათმეცნიერება გულისხმობს ენობრივ სისტემათა სინქრონიული ეტაპების, სინქრონიული ჭრილების ქრონოლ. თანმიმდევრობათა შესწავლას, ენის გარკვეულ სინქრონიულ მდგომარეობათა ცვლის აღწერას. იგი ენის განვითარების ეტაპებისათვის დამახასიათებელი მოვლენების ახსნისა და გაგების საშუალებას იძლევა. შესაძლებელია ენის განვითარების გარკვეული ეტაპის შესწავლა სათანადო დოკუმენტაციის (წერილობითი ძეგლების) საფუძველზე (მაგ., X ს. ქართულის ახ. ქართულთან შეპირისპირებით). იქ, სადაც დოკუმენტაცია არ არსებობს, დიაქრონიული ენათმეცნიერება იყენებს სპეც. მეთოდებს, როგორიცაა მონათესავე ენათა ან დიალექტთა შედარება, შინაგანი რეკონსტრუქცია (იხ. რეკონსტრუქცია) და ა. შ.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., სინქრონიული და დიაქრონიული ენათმეცნიერების ურთიერთობისათვის. — об. მისი: ზოგადი ენათმეცნიერება, II. ძირითადი პრობლე-

მები, თბ., (1945) 1983; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; შარაძენიძე თ., ცოცხალი ენის დიალექტთა მნიშვნელობა ენის განვითარების შესწავლისათვის (სინქრონიკ-დიქრონიკისა და სტატიკა-დინამიკის ურთიერთობასთან დაკავშირებით). — იხ. მისი: თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; Сосюр Ф. де, Курс общей лингвистики. — იხ. მისი: Труды по языкознанию, пер. с франц. М., 1977.

ლ. ენუქიძე.

დიგლოსია (< ბერძნ. di — ორჯერ და glossa — ენა), ორი ენის ან ერთი ენის ორი ვარიანტის ერთდროული არსებობა. ტერმინი დ. სოციოლინგვისტიკაში დანერგა ჩ. ფერგიუსონმა (1959). ბერძნულში ეს სიტყვა ბილინგვიზმსაც ნიშნავს, მაგრამ ფერგიუსონმა ამ ტერმინის მხოლოდ ერთი მნიშვნელობა გამოიყენა და მისი მეშვეობით ერთი ენის ვარიანტების მიმართება აღნიშნა. ფერგიუსონის მიხედვით, დ. არის ერთი ენის ორი ვარიანტის სტაბილური მიმართების გამოხატულება მოვლენა. როგორც წესი, ამ ვარიანტებიდან ერთი „მაღალია“, მეორე — „დაბალი“ (მაგ., კლასიკური არაბული და სალაპარაკო არაბული, ხალხური ბერძნული და „სოფთა“ ბერძნული...). სტანდარტიზებული ვარიანტსა და „ხალხურ“ ვარიანტს ერთი და იგივე მოდელი აქვს. სხვაობა ისაა, რომ შესაძლებელია მხოლოდ ერთის (სტანდარტიზებული ვარიანტის) კონტროლი (ნორმალიზაციის თვალსაზრისით).

დ-ის მოვლენის შესწავლა გულისხმობს როგორც ფსიქოლინგვისტიკურ (ინდივიდ. ენობრივი პოზიცია), ისე სოციოლინგვისტიკურ (დ-ის სოციალური სიგნიფიკანტები და მათი მეშვეობით საზ-ბის ჯგუფური დიფერენციაცია) განხილვას. ეს გაორება საფუძვლად დაედო მეორე ამერ. ლინგვისტის — ჯ. ფიშმანის იმ თეორიას ბილინგვიზმის შესახებ, რ-იც ენობრივი კონტაქტების საკითხებს ეხება (იხ. ბილინგვიზმი).

დ-ზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია სამი პირობა: 1. დ. ყველაზე ხშირად გვხვდება უნივერსალურ ოპოზიციაში — ფორმალური და არაფორმალური ენების მიმართებაში; 2. ერთი და იმავე ენის ფუნქციურ განაწილებაში; 3. დ-ის ფენომენი უფრო ნაყოფიერად იკვლევს ფორმალური ენის გამოყენების თეორიულ პერსპექტივებსა და სოც. მნიშვნელობას, ვიდრე არაფორმალურისას.

დ-ის მოვლენა რიც შემთხვევებში ძნელი გასამიჯნია ბილინგვიზმი-

საგან. განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც გენეტიკურად მონათესავე ენები ახ. გეოპოლიტიკური საზღვრებით ეყოფიან ერთმანეთს ან გარკვეული ენობრივი პოლიტიკის შედეგად ფუნქციონირების სფეროთა განაწილებისას ერთმანეთის მეტოქეები ხდებიან.

ლიტ.: Ferguson Ch. A., Diglossia. — «Word», 1959, vol. 15, 4; Fishman J., Bilingualism with and without Diglossia. Diglossia with and without Bilingualism, «Journal of Social Issues», 1967, 32; Calvet L.-Y., Language wars and linguistic politics, Oxford University Press, 1998; Language and symbolic power, Bourdieu Polity Press, 1991 (ed. by John B. Thompson).

მ. ტაბიძე.

დირი (Dirr) ადოლფ (17. XII. 1867, აუგსბურგი, — 9. IV. 1930, მიუნხენი), გერმანელი ეთნოგრაფი და ენათმეცნიერი, კავკასიისმცოდნე. 1902—13 ჯერ თემირ-ხან-შურაში (დღევანდელი ქ. ბუინაქსკი), შემდეგ კი თბილისში ასწავლიდა გერმ. ენას. 1913-იდან გარდაცვალებამდე იყო მიუნხენის ეთნოგრ. მუზეუმის დირექტორი. დალესტნურ ენათა გამოკვლევისათვის 1908 მიენიჭა მიუნხენის უნ-ტის საპატიო დოქტორის წოდება, 1909 — პეტერბურგის მეცნ. აკად. მაკარის სახ. პრემია, 1920 კი — პროფესორის წოდება. 1924 ბოლონის (იტალია) აკად. წ.-კორ. გახდა.

კავკასიაში ყოფნისას დ. სწავლობდა კავკ. ხალხების ეთნოგრაფიასა და ენებს. თბილისში რუსულ ენაზე გამოაქვეყნა არაერთი ნარკვევი დალესტნურ ენათა შესახებ. ეს გრამატ. ნარკვევები იმავე აგებულებისაა, როგორც პ. უსლარის ანალოგიური შრომები — შეიცავს გრამატ. მიმოხილვას, ტექსტებს (რუს. თარგმანით) და ლექსიკონს (რუს. ინდექსით). დ-ს ეკუთვნის გამოკვლევები — „მასალები ან-დიურ-დიდოური ჯგუფის ენათა და კილოთა შესასწავლად“ (1919) და „თეორიულ-პრაქტიკული გრამატიკა თანამედროვე ქართული ენისა“ (გერმ. ენაზე, 1904).

1924 დ-მა ლაიფციგში (გერმანია) დააარსა პირველი საენათმეცნ. ჟურნალი კავკასიისმცოდნეობის დარგში «Caucasica», რ-საც სიკვდილამდე რედაქტორობდა (სულ გამოვიდა ჟურნალის 11 ნაკვეთი; 1934 მისი გამოცემა შეწყდა). 1928 ლაიფციგში დაიბეჭდა მისი შრომა „კავკასიურ ენათა შესწავლის შესავალი“, რ-იც თავისი დროისათვის ყველაზე ვრცელი შემაჯამებული გამოკვლევა იყო კავკასიურ ენათა შესახებ. ქართ. ზმნის შესა-

ხებ მსჯელობისას დ-მა მიმოიხილა ზმნის ბუნების საკითხი კავკასიურ ენებში, მაგრამ გარკვეული დასკვნა ვერ გააკეთა. შემოიტანა გამოთქმები: ერგატიული კონსტრუქცია (ლოგ. სუბიექტი ერგატივში), დატიური ანუ აფექტიური კონსტრუქცია (ლოგ. სუბიექტი მიცემითში ანდა აფექტივში) და ნომინატიური კონსტრუქცია (ლოგ. სუბიექტი სახელობითში).

დ-ის შრომებს დღესაც არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა.

თბზ.: Грамматика удинского языка, Тфл., 1903; Грамматический очерк табасаранского языка, Тфл., 1905; Краткий грамматический очерк андийского языка, Тфл., 1906; Агульский язык, Тфл., 1907; Арчинский язык, Тфл., 1908; Материалы для изучения языков и наречий андо-диодойской группы, Тфл., 1909; Рутульский язык, Тфл., 1912; Цахурский язык, Тфл., 1913; Einf hrung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; Немировский М. Я., Адольф Дирр и кавказская лингвистика, Владикавказ, 1930. — Schindler Br., A. Dirr (17. XII. 1867 — 9. IV. 1930), «Caucasica», 1930, TL 9, Fasc. 6.

გ. თოფურია.

დისიმილაცია (ლათ. dissimilatio — განმსგავსება), კომბინატორული ბგერათცვლილებების ერთ-ერთი სახე, რ-ის დროსაც სიტყვაში ორი ერთნაირი ან ერთმანეთის მსგავსი ბგერიდან ერთი კარგავს საერთო ნიშანს და იცვლება. დ. ხდება როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებში. ბგერა, რ-ის გავლენით იცვლება მეორე ბგერა, არის მ ა დ ი ს ი მ ი - ლ ი რ ე ბ ე ლ ი ანუ დისიმილატორი, ხოლო ბგერა, რ-იც იცვლება — დისიმილირებული. დ-ის სახეობა:

მანძილის მიხედვით — კონტაქტური და დისტანციური. კონტაქტურია დ., როდესაც ხდება ბგერების განმსგავსება: ამბავი > ანბავი, მუხამაზი > მუხამაზი...; დ. დისტანციურია, თუ ხდება სიტყვაში ერთმანეთისგან დაშორებული ბგერების განმსგავსება — ლელწამი > ლერწამი, ორჯერ > ორჯელ... ენებში უფრო გავრცელებულია დისტანციური დ.; მიმართულების მიხედვით — პროგრესული და რეგრესული. პროგრესულია დ., როდესაც სიტყვაში წინა ბგერა გავლენას ახდენს მომდევნოზე, ე. ი. დ. მოქმედებს სიტყვის ბოლოსკენ: ლელწამი > ლერწამი, არაფერი > არაფელი...; დ. რეგრესულია, თუ მომდევნო ბგერა მოქმედებს წინა ბგერაზე, ე. ი. დისიმილაციური მოქმედება მიმართულია სიტყვის თავისკენ: წლეულს > წრეულს, სუნელი > სურნელი, სათითოლოდ >

სათითაოდ... ქართულში (ქართველურ ენებში) უფრო გავრცელებულია პროგრესული **ღ**. (გორ-ური → გორული, გურური → გურული);

ღ-ის შედეგად ზოგჯერ შესაძლებელია სიტყვიდან როგორც დისიმილირებული ბგერის დაკარგვა (პირფვარი > პიფვარი), ისე მთელი მარცვლის ამოვარდნა (იხ. ჰაპლოლოგია). **ღ**-ის მოქმედების შედეგი უნდა იყოს ქართულში დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები: ჭაბუკი < ჭაპუკი, ბილწი < პილწი და მისთ.

სინქრ. დონეზე დიაქრონიული ცვლილებების გარკვეული ნაწილი ისტ. გარდაქმნების შედეგია და არა ცოცხალი პროცესების მოქმედებისა (იხ. ასიმილაცია).

ლიტ.: ყიფშიძე ი., ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში (1919–20). — იხ. მისი: რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1999).

ნ. იმნაძე.

დისტრიბუცია (< ლათ. distribuere — განაწილება, დაყოფა), ენობრივი ერთეულების განლაგება უფრო დიდი მოცულობის ერთეულებში, კონტექსტებში. **ღ**, როგორც კრიტერიუმი, მეტ-ნაკლებად თანამიმდევრული სახით გამოყენებულია ფონოლოგიაში (ნ. ტრუბეცკოი, დ. ჯოუნზი, ლ. ბლუმფილდი, ამერ. დესკრიპტივისტები...) ბგერითი ნაკადის სეგმენტაციისა და იდენტიფიკაციისთვის. შემდეგ გადატანით იქნა მორფოლოგიისა და სინტაქსის სფეროებში (მათი სპეციფიკის გათვალისწინებითა და შესაბამისი ცვლილებებით). შესაძლებელია მისი გამოყენება ენის სემანტიკურ დონეზეც. ამ კრიტერიუმების გამოყენებით სეგმენტაციისა და იდენტიფიკაციის პრინციპები ძირითადად შეიძლება ჩამოყალიბდეს შემდეგი წესების სახით:

1. თუ ტექსტის სეგმენტაციით მიღებული ორი (ფონეტიკურად მსგავსი ან ფუნქციურად იდენტური) ერთეული არ დასტურდება ერთსა და იმავე პოზიციაში (გარემოცვაში), მაშინ ეს ერთეულები ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან დამაკლებულობაში და განეკუთვნებიან ერთსა და იმავე ენობრივ ერთეულს. მაგ., ქართ. სიტყვაში „ლა-თი“ პირველი მარცვლის მაგარი **ლ** არასოდეს შეგვხვდება **ი**-ს წინ, სადაც მხოლოდ რბილი **ლ** დასტურდება. ისინი ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში და განეკუთვნებიან **ლ** ფონემას. ასევე

ქართულში მოთხრ. ბრუნვის ნიშნები **-მ** და **-მა** იმყოფებიან დამატებითი დისტრიბუციის მიმართებაში: **-მ** გვხვდება მხოლოდ ხმოვანფუძიან სახელებთან (დელა-მ), **-მა** კი — თანხმოვანფუძიანებთან (კაც-მა) და წარმოადგენენ ერთი და იმავე მორფემის ალომორფებს;

2. თუ სეგმენტაციით მიღებული ორი ერთეული გვხვდება ერთსა და იმავე პოზიციაში (გარემოცვაში) და მათი ურთიერთშენაცვლებით იცვლება მნიშვნელობა, მაშინ ეს ერთეულები ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან კონტრასტული დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში და განეკუთვნებიან სხვადასხვა ენობრივ ერთეულებს. მაგ., სიტყვები: ქარი, ქერი, ქორი... განსხვავდებიან მხოლოდ **ა**, **ე**, **ო** ხმოვნებით, რის გამოც ეს უკანასკნელები სხვადასხვა ფონემაში ერთიანდებიან. ასევე ბრუნვის ნიშნები, რეზიცი გვხვდება ერთსა და იმავე პოზიციაში (ერთსა და იმავე ფუძესთან): კაც-ი, კაც-მა, კაც-ს..., განსხვავდებიან გრამატიკ. მნიშვნელობას და გვევლინებიან ტექსტში სხვადასხვა მორფემის წარმომადგენლებად;

3. თუ სეგმენტაციით მიღებული ორი ერთეული გვხვდება ერთსა და იმავე პოზიციაში (გარემოცვაში), მაგრამ მათი ურთიერთიანაცვლებით მნიშვნელობა არ იცვლება, მაშინ ეს ერთეულები ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან თავისუფალი ვარიანტების მიმართებაში და წარმოადგენენ თავისუფალ ვარიანტებს. მაგ., (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ სტილურ განსხვავებებს) მრ. რიცხვის ფორმებში **-ებ** და **-ნ** ფორმანტების მონაცვლეობა (კაც-ებ-ი, კაც-ნ-ი).

დისტრიბუციული წესებით მორფემების, სიტყვების აღწერა სინქრონიულ დონეზე ზედმეტს ხდის ისეთი ფონეტიკური პროცესების დაშვებას, როგორიცაა ასიმილაცია, დისიმილაცია..., რეზიცი შესაბამისად განიხილებიან როგორც დიაქრონიული პროცესები.

როგორც ფონოლოგიური კვლევის პრაქტიკამ ცხადყო, დისტრიბუციული ანალიზისთვის წმინდა დისტრიბუციული კრიტერიუმები საკმარისი არ აღმოჩნდა. საჭირო გახდა ისეთი არაფორმალური კრიტერიუმების შემოტანა, როგორიცაა საანალიზო ერთეულთა მსგავსება (ფონეტიკ. ფუნქციური), მნიშვნელობა და, რაც მთავარია, ენის მატარებლის თვალსაზრისი (ლ. იელმსლევე).

ლიტ.: ენათმეცნიერების შესავლის

საკითხები, გ. ახვლედიანის რედ., თბ., 1972; შარაძენიძე თ., თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; ქობალავა ი., ფონემის ცნება ენათმეცნიერებაში, თბ., 1976; Глисон Г., Введение в дескриптивную лингвистику, пер. с англ., М., 1959; Трубецкой Н.С., Основы фонологии, пер. с нем., М., 1960; Jones D., The phoneme: its nature and use, Cambridge, 1950; Fischer-Jørgensen E., On the definition of phoneme categories on a distributional basis. — «Acta Linguistica», VII, fasc. 1–2, Copenhagen, 1952; Diderichsen P., Importance of distribution versus other criteria in linguistic analysis. — «Reports for the Eight International Congress of Linguists», Oslo, 1957.

ლ. ენუქიძე.

ი. ქობალავა.

დიფთონგი (< ბერძნ. diphthongos — ორხმოვანა), ერთ მარცვლად წარმოთქმული, ერთ მარცვალში გაერთიანებული ხმოვნური წარმოშობის ორი მონაკვეთი. ამ ორი მონაკვეთიდან, ჩვეულებრივ, მარცვლის შექმნის უნარი მხოლოდ ერთს აქვს შენარჩუნებული და ის ქმნის მწვერვალს, მეორე კი მოკლებულია ამ უნარს: იგი ქმნის მარცვლის ფერდს.

სალიტ. ქართულში **ღ**-ები არ გვაქვს. ქართული საწარმოთქმო ნორმებით ყოველი ხმოვნური ელემენტი ცალკე მარცვალს ქმნის: იარუსი, იურისტი... თუმცა ცოცხალ მეტყველებაში ხშირია **ჟარუსი**, **ჟურისტი**, **ჟორლა**, **ჰაჟლა**, **სეჟრი**, **ტყეჟლი**...

თუ **ღ**-ში შემავალი ელემენტებიდან პირველ ადგილზე მარცვლის მწვერვალია, მეორეზე კი — მარცვლის ფერდი, **ღ**-ს დამავალს (ანუ ნამდვილს) უწოდებენ. ასეთია ქართულში **ეჟ**, **ოჟ**, **უჟ**, **აჟ**..., ხოლო თუ მარცვლის მწვერვალი მეორე ადგილზეა — **ღ**. აღმავალია: **ჟე**, **ჟე**, **ჟა**, **ჟა**. დამავალ **ღ**-ში მეორე წვერად მოკლე ხმოვანი გვაქვს, აღმავალში კი პირველ წვერად გვევლინება არა მოკლე ხმოვანი, არამედ თანხმოვნური ელემენტი.

არსებობს მოსაზრება, რომ **ღ**. ნამდვილი ანუ ჭეშმარიტია, თუ მისი ელემენტები მარცვლის შექმნის თვალსაზრისით ერთნაირი ძალიანა. ამის საპირისპიროდ აღმავალი და დამავალი **ღ**-ები ცრუ, არანამდვილ **ღ**-ებად მიიჩნევა (ლ. შჩერბა).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949 (1999); Peterson G. E., Transitions, glides and diphthong. — «International Journal of American Linguistics», 1961; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975.

ზ. ჯავახიძე.

დიქცია (< ლათ. dictio — წარმოთქმა), წარმოთქმის თავისებურებე-

ბი, დამახასიათებელი ამა თუ იმ კონკრეტული ინდივიდისათვის. კარგი დ. გულისხმობს სიტყვის მკაფიო წარმოთქმას. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება დ-ს სასცენო, სატელევიზიო და, საერთოდ, საჯარო მეტყველებებში.

ნ. კიზირია.

დოდაშვილი კოტე ივანეს ძე (გ. XI. 1919, თბილისი), ენათმეცნიერი და ლიტერატურათმცოდნე. მოღვაწეობდა XIX ს. 80-იან — XX ს. 10-იან წლებში. ავტორია ქართ. გრამატიკისა და ქართ. ლექსთწყობის საკითხებისადმი მიძღვნილი რამდენიმე წერილისა [„საგრამატიკო ესკიზი, ზოგიერთი მოსაზრებანი ზმნაზე და ზმნის გამო“, „ქართული ლექსთწყობა“, „საგრამატიკო კვლევა“, „ახალი გზა-კვალი ქართული გრამატიკის კვლევა-ძიებისა“, „სხვადასხვა წერილები“, „ივერიულის ფონეტიკისათვის“ (რუს. ენაზე) და სხვ.], რ-ებიც იბეჭდებოდა გაზეთებში — «ივერია», «კვალი» და «მოამბე». ამ წერილებში დ. განიხილავდა სახელთა ბრუნებისა და ზმნის უღვლილების საკვანძო საკითხებს ქართულში, ქართ. ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაციას წარმოების ადგილისა და რავგარობის მიხედვით, ეხებოდა სალიტ. ქართ. ენის სიწმინდის საკითხებსაც. დ-ს ბევრი მართებული და საინტერესო შეხედულება აქვს გამოთქმული ქართ. გრამატიკის საკითხებზე. მკვლევარი სამართლიანად გამოყოფს ქართულში ერთ ბრუნებას (კანკლედობას); სწორია დასკვნა ბრუნებათა ნაცვალსახელური წარმომავლობის შესახებ (თონდ, მისი აზრით, სახ. ბრუნვის -ი ნიშანი ისი ნაცვალსახელიდან მომდინარეობს). მართებულია დ-ის დაკვირვება თანდებულების დამოუკიდებელი მნიშვნელობის სიტყვებიდან მომდინარეობის შესახებ. ზმნის უღვლილებისას განიხილავს და ადგენს პირთა კომბინაციებს. პირთა მიმართების თვალსაზრისით გამოყოფს სუბიექტური („მოუმართავი“) და ობიექტური („მიმართული“) წყობის ზმნებს. იგი ყურადღებას ამახვილებს იმ ფაქტზე, რომ III პირის მხ. და მრ. რიცხვის გამოსახატავად ზმნას რამდენიმე ნიშანი აქვს. აღწერს პრეფიქსის ცვლილებას (პ > ს [ზ > შ]) დ, თ, ტ, ძ, ც, წ, ჯ, ჩ, ჭ თანხმოვნების წინ, გამოყოფს პს მრჩობლ პრეფიქსს, ანალიზებს ობიექტური წყობის I პირის მრ. რიცხვის გვ-პრეფიქსს და შლის მას გ- II პირისა და ვ-მ I პირის პრეფიქსებად.

სახარების ტექსტის ანალიზის საფუძველზე დ. იძლევა -6 სუფიქსური ელემენტის სწორ კვალიფიკაციას ზმნასა და სახელებში. საყურადღებოა, რომ ზმნის ფორმები მან წარმოების მიხედვით დააჯგუფა და ამის საფუძველზე ქართულში დრო-კილოთა ორი ჯგუფი გამოყო. ქართველურ (ივერიულ) ენათა გენეზისური ურთიერთობების კვლევა დ-ს წინა აზრის მკვდარ და ცოცხალ კავკ. ენებთან მიმართებით ესახებოდა.

ლიტ.: გაწერელია ა., ქართული კლასიკური ლექსი, თბ., 1953; ქართული პოეტიკის ქრესტომათია (XVIII—XIX სს.), გ. მიქაძის რედ. და შენიშვნებით, თბ., 1954; აბესაძე ნ., გრამატიკის საკითხები XIX ს. ქართულ პერიოდულ გამოცემებში, თბ., 1960.

მ. სუნიშვილი.

დოდაშვილი სოლომონ ივანეს ძე [17 (29). V. 1805, სოფ. მალარო, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი, — 20. VIII (1. IX). 1836, ვიატკა], განმანათლებელი, ფილოსოფოსი, ლიტერატორი, ჟურნალისტი, პედაგოგი. 1818-იდან სწავლობდა სიღნაღის სას. სასწავლებელში, 1820-იდან — თბილისის სას. სემინარიაში. 1823 სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნ-ტის ფილოს.-იურიდ. ფაკულტეტზე. უნ-ტის დამთავრებისას (1827) ქართულად დაწერა ნაშრომი „ფილოსოფიის კურსი, ნაწილი I, ლოგიკა“, რიც იმავე წელს დაიბეჭდა რუს. ენაზე სანქტ-პეტერბურგში. ნაშრომში ძირითადად ჩამოყალიბებულია დ-ის ფილოს. შეხედულებები. იგი სწორად განსაზღვრავდა ფილოს. საგანს და თვლიდა, რომ ფილოსოფიამ უნდა იყოსწავლოს რეალური ადამიანი. ეს იყო მეტად გაბედული ნაბიჯი მაშინდელი გაბატონებული დოგმების წინააღმდეგ.

1827 დ. საქართველოში დაბრუნდა და დაინიშნა მასწავლებლად თბილ. კეთილშობილთა სასწავლებელში, რ-იც შემდეგ გიმნაზიად გადაკეთდა (1830). ასწავლიდა ქართ. სიტყვიერებას, რიტორიკას, ლოგიკასა და გეოგრაფიას. 1828-იდან იყო რედაქტორი ახალდაარსებული გაზ. «ტფილისის უწყება-ნის» ქართ. გამოცემისა, 1830-იდან კი — ამ გაზეთის გამომცემელი. 1832 გაზეთის დამატების სახით დაერთო ჟურნალი «სალიტერატურონი ნაწილი» „ტფილისის უწყება-ბათანი“, რ-ის რედაქტორიც ისევ დ. იყო. გამოვიდა ჟურნალის მხოლოდ ხუთი ნომერი. ეს იყო პირველი ქართ. ლიტ. ჟურნალი, რ-ის მიზანი იყო გაეღვიძებინა ქართველთა შორის „სურვილი და სიყვარული ბუნებებისა ენისა და სიტყვიერებისა“, დაენერგა საზ-ბაში „თავისუფალი აზრები“, გამოეყვანებინა „თავისუფლების მოყვარებით აღბეჭდილი თხზულებანი“ აქ დაიბეჭდა. დ-ის „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა ანუ სიტყვიერებისა“ (1832, 1, 2). მასში დ-მა განიხილა მშობლიური ენისა და ლიტ-რის ისტორიის საკითხები, წარმოაჩინა ქართ. ენის სიმდიდრე და ქართ. სიტყვიერი ხელოვნების უდიდესი მნიშვნელობა. ჟურნალის მე-3 ნომერში გამოქვეყნდა დ-ის კრიტ. სტატია გ. ს. გორდევის წერილზე „Погребальные обряды царей Грузинских“ («Тифлисские Ведомости», 1832, 1). ავტორმა ამხილა ის უეცრობა და შეცდომები, რ-ებიც დაუშვა გორდევემ საქართვ. ისტ. საკითხებზე მსჯელობისას. ამავე ჟურნალში გამოქვეყნებული ისტ. მასალებიდან აღსანიშნავია დ-ის მეორე ნაშრომიც — „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (3, 4), მხატვრული ლიტ-რიდან — მოთხრობა „ელენა“ (4, 5), „ჟინევრა“ (1), რ-ის ქართ. ტექსტი და მისი ფრანგ. თარგმანი დაბეჭდა (1837) მ. ბროსემ პარიზში. დ-მა დატოვა მდიდარი ეპისტოლური მემკვიდრეობა.

დ-მა დაწერა ქართულად და თარგმნა რუსულად სპეც. ნაშრომი „რიტორიკა“ (1928). აქ ესთეტიკის ზოგად პრობლემამატიკასთან ერთად ავტორი განიხილავს თეორ.-ლიტ. საკითხებს, აქვე ეხება გრამატიკის, სტილისტიკისა და მეტყველების კულტურის საკითხებსაც. ერის პროგრესულობისა და კულტ. ერთ-ერთ მთავარ საზომად იგი მიიჩნევდა ლიტ-რისა და ენის განვითარებას. დიდ შეფასებას აძლევდა ქართ. ენას, აღნიშნავდა მის სიმდიდრეს, ლექსიკური მარაგის სიმდიდრეს, შესაძლებლობას, გამოხატოს აზრის ყოველი უმცირესი მოძრაობა, გრძნობის ყოველი ნიუანსი. დ. მოითხოვდა ენის სიწმინდის დაცვას, შესწავლასა და დაფასებას. დ-ს ჯერ კიდევ 1827 ჰქონია დაწერილი ქართ. გრამატიკა, რ-იც 1830 დაბეჭდა კიდევ სათაურით: „შემოკლებული ქართული ღრამატიკა“. ეს არის პრაქტ. სახელმძღვანელო, რ-ის მიზანია შეასწავლოს მსმენელს „კანონიერი უბნობა და წერა ქართულად“. „ღრამატიკა“ 3 ნაწილისაგან შედგება: I — ლექსთწარმოებისათვის (მორფოლოგია), II — ლექსთხელოვნებისათვის (სინტაქსი), III — მართლწერისათვის (ორთოგრაფია), ახლავს შესავალი — „შეყვანილებისათვის“, სადაც განხილულია გრამატიკის

ს. დოდაშვილი.

კ. დონდუა.

დანიშნულება, დახასიათებულია ქართ. ანბანი, სიტყვა, მარცვალი, ასო, ჩამოთვლილია მეტყველების ნაწილები. თავისი აგებულებითა და შედგენილობით იგი ძირითადად მისდევს წინამორბედ სახელმძღვანელოებს, მაგრამ, ამავე დროს, განსხვავდება კიდევ მათგან: თავისებურია და ახლებური ლექსისა (სიტყვის) და ასოს განმარტებები, სახელებში ცალკე ჯგუფადაა გამოყოფილი აბსტრაქტული („გონებთინი“) საგნები, „რომელთა ხილვა არა ძალგვიძის“ (სული, სიტკბობა, სიცოცხლე და ა. შ.), თავისებურადაა დაყოფილი რიცხვითი სახელები — „რაოდენობითნი“ (ერთი, ორი, ათი...), „წესებითნი“ (პირველი, მეორე, მესამე...), „დაწვევებითნი“ (ნახევარი, მესამედი...), „შემკრებლობითნი“ (წყვილი, სამკეცი...); ნაცვალსახელის განსაზღვრა უფრო დახვეწილია, განმარტებებიც შეცვლილია. ავტორი ზმნას არსებითად ისევე განიხილავს, როგორც ადრინდ. გრამატიკოსები, თუმცა ზოგჯერ შეცვლილი აქვს მასალის ტრად. განლაგება და ტერმინებიც, განსაზღვრებებიც უფრო დაზუსტებულია და გასაგები. სახელზმნებს ავტორი მოკლედ ეხება. უდებრების განხილვისას საინტერესოა თანდებულზე მსჯელობა. აქ თანდებულიანი სახელის ფუნქციაზეა მინიშნება. ზმნიზედებისა და კავშირების შესახებ მოსაზრებები, წინა გრამატიკოსებთან შედარებით, უფრო მართებულია და ნათელიც. ავტორის შეხედულებათა საბუთიანობა, სიზუსტე და სიღრმე განსაკუთრებით გრამატიკის მეორე ნაწილში ჩანს. სხვათაგან დამოუკიდებელია ლ-ის მსჯელობა „საზოგადოთა კანონთათვის“. ეს კანონები რიტორიკიდან მომდინარეობს. „პერიოდთა“ შესახებ მსჯელობისას იგრძნობა რუს გრამატიკოსთა გავლენა.

1832 ლ. დაპატიმრეს რუსეთის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობისათვის. შეთქმულების ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი და მეთაური ლ., შეთქმულთა უმრავლესობისაგან განსხვავებით, ოცნებობდა არა მეფის ხელისუფლების აღდგენაზე საქართველოში, არამედ, თავისი დემოკრ. მსოფლმხედველობიდან გამომდინარე, რესპუბლიკური წყობის დამკვიდრებაზე. 1834 ლ. გადაასახლეს რუსეთის შორეულ გუბერნიაში — ვიატკაში, სადაც ჭლებით გარდაიცვალა.

თხზ. თხზულებანი, თბ., 1961.

ლიტ. გოცაძე მ., სოლომონ დოდაშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 1955; კუკავა თ., სოლომონ დოდაშვილი და მისი მსოფლმხედველობა, თბ., 1955; სოლომონ დოდაშვილი. ბიო-ბიბლიოგრაფია (1825—1966), შემდგ. ნ. დოლიძე და ნ. ფირცხალავა, ს. ხუციშვილის რედ. და წინასიტყვაობით, თბ., 1967; ფოცნიშვილი ა., ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995.

ე. ნიკოლაიშვილი.
ლონდუა კარპეზ დარისპანის ძე (13. X. 1891, ქუთაისი, — 3. XI. 1951, ლენინგრადი), ფილოლოგი, ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1935), ლენინგრ. და თბილ. უნ-ტების პროფესორი (1940-იდან), საქართვე. უცნ. აკად. წ. კორ. (1944). პეტროგრ. უნ-ტის დამთავრების შემდეგ (1922) იქვე ეწეოდა სამეცნ.-პედ. მოღვაწეობას. 1941—45 მუშაობდა თბილისში, საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტსა და თსუ-ში. იკვლევდა ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენებს, ზოგადი ენათმეცნ. პრობლემებს. მის საენათმეცნიერო შრომათაგან აღსანიშნავია „მაფემინიზებული ხმოვანი ქართულში“ (რუს. ენაზე, 1935), „ადილური ტიპის მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის სვანურში“ (1943), „გრამატიკული უარყოფა როგორც ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემა“ (რუს. ენაზე, 1948), „ქართული ენის მესხური კილო“ (რუს. ენაზე, 1967). მნიშვნელოვანია ლ-ს ღვაწლი რუსთაველოლოგიაში. მის ნაშრომებში — „ამირანდარეჯანიანი“ (რუს. ენაზე, 1937), „შოთა რუსთაველი და ქართული ლიტერატურა“ (რუს. ენაზე, 1938), „მეტაფორა ფართო გაგებით და პოეტური მეტაფორა“ (რუს. ენაზე, 1938), „საშინელი უმეცრება“, დ. დანდუროვის წიგნის „შოთა რუსთაველის“ შესახებ (რუს. ენაზე, 1937, ქართ. ენაზე, 1938), „კიდევ ერთხელ რუსთაველის ცხოვრებისადმი მიძღვნილი წიგნის შესახებ“ (რუს. ენაზე, 1940), „ვეფხისტყაოსნის ერთი შესავალი სტროფის ლინგვისტური ანალიზისათვის“ (1943) და სხვ. — გამოქვეყნებულია შოთა რუსთაველის ბიოგრაფიისა და შემოქმედების, აგრეთვე მისი ეპოქის ქართ. კულტ. საკითხები.

თხზ. რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1967; Статьи по общему и кавказскому языкознанию, Л., 1975.

ი. მეგრელიძე.
დრო, ზმნის კატეგორია, რეალური დროის სპეციფიკური ენობრივი ასახვა. ემსახურება ზმნით გამონათქვამი მოქმედების ან მდგომარეობის დროით ლოკალიზაციას თქმის მომენტთან მიმართებით. მოქმედება შეიძლება ხდებოდეს თქმის

მომენტში, უსწრებდეს თქმის მომენტს ან მოხდეს თქმის შემდეგ. ამის მიხედვით ტრადიციულად ენებში, მ. შ. ქართულშიც, გამოიყოფა სამი დრო: ახლანდელი, წარსული და მომავალი. ტერმინები დაამკვიდრა ა. შანიძემ ნაცვლად ტერმინებისა — აწმყო, ნამყო, მყოფადი, რ-ებიც ანტონ I-გან მომდინარეობს და ახლაც რჩება სათანადო მწკრივების აღსანიშნავად. მაგრამ აღნიშნული სამწვერა ობოზიცია ენებში არ რეალიზდება როგორც მხოლოდ ტემპორალური. სხვა ზმნურ კატეგორიებთან, ძირითადად კილოსა და ასპექტთან, მჭიდრო კავშირში წარმოიქმნება საუღლებელ ფორმათა რთული სისტემა, რიც ენათა მიხედვით სხვადასხვაგვარია. შესაბამისად, სხვადასხვა დროს ქართულში სამზე მეტი ლ-ის (ს. ხუნდაძე, ნ. მარი...) გამოყოფა, ა. შანიძის აზრით, გამოწვეულია ლ-ის კატეგორიის აღრევით სხვა ზმნურ კატეგორიებთან.

ქართულში ლ-ის კატეგორიას გრამატიკ. ნიშანი არ მოეპოვება. თუმცა ახლანდელისაგან წარსულისა და მომავალის ფორმების გარჩევა შეიძლება ასპექტით ან სხვა ფუძით. მაგ. წერს — დაწერა, დაწერს ან არის — იქნება. ხშირად ახლანდელი ლ-ის აღმნიშვნელი ფორმები კონტექსტის მიხედვით იცვლის დროულ გაგებას. მაგ., ახლანდელი ლ-ის ფორმები შეიძლება გამოხატავდეს ზედროულობას (უდროობას) — „დედამიწა ბრუნავს“, „თევზი ცურავს“...; მომავალს — „ხვალ შენთან მოვდივარ“, წარსულს — „შეგხედ და ავერ მოდის“...; წარსულის ფორმა შეიძლება გამოყენებული იყოს სხვა დროის გამოსახატავად. მაგ., მოდალურ წინადადებაში მან შეიძლება გამოხატოს მომავალი — „თუ ასე წერე, ვერასოდეს დამთავრებ“.

ლ-ს, როგორც სახელისაგან ზმნის განმასხვავებელ განსაკუთრებულ კატეგორიას, ჯერ კიდევ არის ტოტალურ გამოყოფა. თანამედროვე ენათმეცნიერებაში ლ-ის ტრად. თეორიამ რეინტერპრეტაცია განიცადა, მ. შ. ტექსტის ლინგვისტიკის თვალსაზრისითაც.

ლიტ. შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., (1953) 1973; კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. I, თბ., 1981; Есперсен О. Философия грамматики, пер. с англ., М., 1958; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1992..

ნ. ლოლაძე.
ღუბლები (ფრანგ. doublet), 1. განსხვავებული ბგერითი შედგენი-

ლობის აბსოლუტურად იდენტური მნიშვნელობის სიტყვებიდან ერთ-ერთი (მაგ., **ენათმეცნიერება — ლინგვისტიკა**); 2. ენობრივი ერთეულის ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური, ლექსიკური, სტილური ნაირსახეობა, ვარიანტი. მაგ., მორფოლ. **დ-ებია** მრ. რიცხვის ნიშნები **-ებ** და **-ნ** ქართულში (კაც-**ებ-ი**, კაც-**ნ-ი**...); დიალექტური **დ-ები** გვხვდება პერსონაჟთა მეტყველებაში, მაგ.: „ხარჩო გექნება გემოიანი“ (ნ. ლორთქი.), 3. შინაარსითა და ჟღერადობით მეტ-ნაკლებად მსგავსი (ერთი წარმოშობის ან სხვადასხვა დროს ნასესხები) სიტყვებიდან ერთ-ერთი. ასეთი სიტყვები ქმნიან ეტიმოლოგიურ **დ-ებს**.

ლიტ.: ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974.

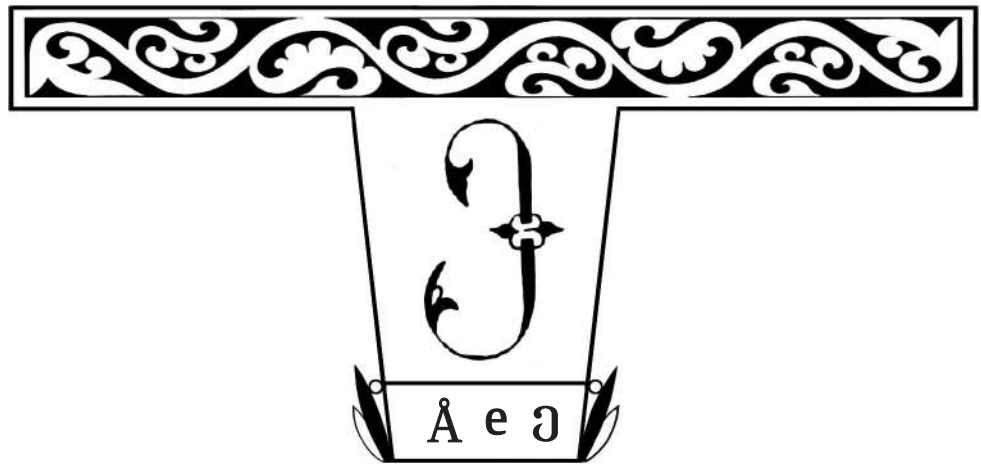
ლ. ენუქიძე.
დუმბაძე ანტონ თეოფილეს ძე (7. I. 1933, სოფ. შემოქმედი, ოზურგეთის რ-ნი, — 25. XI. 1998, თბილისი), მხატვარი—გრაფიკოსი, საქართვე. დამს. მხატვარი (1984). 1960 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. სამხატვრო აკადემია. იქვე ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას (1990-იდან იყო გამოყენებითი გრაფიკის კათედრის გამგე). გამოფენებში მონაწილეობდა 1961-იდან. 1960-იდან იყო ქართ. შრიფტის ექსპერ. ლაბორატორიის მხატვარი (1972-იდან — გამგე). **დ-მ** შექმნა და წარმოებაში დანერგა 50-მდე ქართ. სასტამბო შრიფტი

(სატექსტე, სატიტულო, სააფიშო, საწერი მანქანის და სხვ.), მ. შ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია „უნივერსიტეტი“ (1962—65), „განახლებული“ (ბ. გორდეზიანთან ერთად, 1965—66), „ლიტერატურული“ (1965—68), „რუსთაველი“ (1965—66), „ენციკლოპედიური“ (1967—68), „სპეციალური“ (1993—95) და სხვ. გაფორმებული აქვს 200-მდე წიგნი, 20 პლაკატი და სხვ. მუშაობდა დაზგურ გრაფიკაშიც.

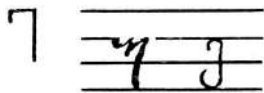
ნ. გიომვილი.

ა. დუმბაძე.

მ. ქართ. ანბანის მეხუთე ასო. მისი სახელია „ენი“; გრაფ. სიმბოლო საშუალო აწეულობის არალაბი-ალიზებული ხმოვანი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა ო. მისი მოხაზულობა ურთიერთპერპენდი-კულარული ხაზების კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ნუსხური ჰ კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრული მ-ს ზედა და ქვედა ნაწილები რკა-ლური ფორმისაა. ნუსხურ და მხედ-რულ ოთხხაზოვან სისტემაში ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშ-ნავდა ხუთს (5), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანური რიგის მი-ხედვით) აღნიშნავს მეხუთეს. ციფ-რობრივი ნუმერაციის დროს გამო-იყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის... განსასხვავებლად: მეხუ-თე პუნქტის ე მუხლი.

ებრაული ენა. განეკუთვნება სემი-ტურ ენათა ქანაანურ ჯგუფს. მისი უძველესი ძეგლებია: ბიბლია, ეპიგ-რაფიკული ძეგლები — გეზერის კა-ლენდარი (ძვ. წ. X ს.), სილოაჰის წარწერა (ძვ. წ. VII ს.), ოსტრაკა (წარწერები თიხის ჭურჭლის ნატე-ხებზე) სამარიიდან (ძვ. წ. VIII ს.), ლახიშიდან (ძვ. წ. VI ს.), პალიმ-ფსესილი იუდას უდაბნოდან (ძვ. წ. VIII—VII ს.), მონეტები, წარწე-რიანი საწონები და სხვ. მ. მ. ძვ. წ. VI ს-მდე საერთო-სახალხო ენა იყო პალესტინაში, რის შემდეგაც დაიწ-ყო მისი არამეიზაცია (პირველ ყოვ-ლისა — ქალაქებში). ამ პერიოდის (ძვ. წ. XII—II სს.) მ. მ. ცნობილია

როგორც ბიბლიის ებრაული ან ძველი ებრაული. ახ. წ. III ს-მდე იგი ჯერ კიდევ იხმარებოდა სოფ-ლის მოსახლეობაში. ქალაქად მას იყენებდნენ მხოლოდ სწავლულე-ბი — რაბინები, რ-ებმაც შექმნეს „აკადემიური“ ლიტ-რა: ბიბლიის კომენტარები და ბიბლიური კანო-ნების დამატებანი („მიშნა“, „თო-სეფთა“, „მიდრაშები“), უფრო გვი-ან — იერუსალიმისა და ბაბილონის „თალმუდები“ (IV—V სს.), ბიბლი-ის ტექსტების კითხვის წესებისა და ვოკალიზაციის ნიშნების კრებ. „მასორა“ (VI—VII სს.). ამ ლიტ-რის ენა ცნობილია როგორც რაბი-ნული ან მიშნის ებრაული. ძვ. წ. III — ახ. წ. II სს. ხანისაა იუდას უდაბნოში (ყუმრანისა და მურაბა-თის ხეობები) აღმოჩენილი გრაფი-კული, ოსტრაკა, ასევე ნახალ-ხევერ-ში ნაპოვნი კორესპონდენცია. ბიბ-ლიის შემდგომი ებრ. ლიტ-რის ენა საშუალო ებრაულადაა ცნობილი. ამის შემდეგ იწყება თანამედროვე ებრაულის ხანა (წოგჯერ მას არას-წორად „ძველებრაულს“, „ივრითს“ უწოდებენ, რაც ებრაულად „ებრა-ულ ენას“ ნიშნავს). თანამედროვე მ. მ. გაცოცხლებული ბიბლიის ენაა, რ-ზეც XIX ს. ბოლოდან სისტემა-ტურად იქმნება ლიტ-რა (მხატვრუ-ლი, სასწავლო, პერიოდიკა), ხოლო ისრაელის სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ (1948) ამ სახელმწიფოს ოფიც. ენაა. თანამედროვე ებრ. წარ-მოთქმას საფუძვლად დაედო ბიბლ. ტექსტების ე. წ. სეფარდული ტრა-დიცია, რაც ესპანეთსა და აღმოსავ-ლეთში მცხოვრებ ებრაელთა (მ. შ. — ქართველ ებრაელთა) წრეებშია გავრცელებული.

მ. მ-თვის დამახასიათებელია ბო-ლოკიდური მოკლე ხმოვნის დაკარ-

გვა, სიტყვის შიგნითა ან, ხორ-ხისმიერ თანხმოვანთა სისუსტე, ხმოვნისა და თანხმოვნის სიგრძის დაკარგვა, სახელთა ბრუნების და-კარგვა, დროის გამოხატვა ასპექ-ტით, რასაც თანამედროვე ებრა-ულში დაემატა პარტიციპიალური დროები, ანალიტიკური კონსტრუქ-ციების განვითარება და სხვ.

მ. მ-ის ისტ. შესწავლისთვის დი-დი მნიშვნელობა ენიჭება საქართვ. ტერიტორიაზე არსებულ ებრ. ეპიგ-რაფიკულ ძეგლებს, ხელნაწერებს, განსაკუთრებით ქართვ. ებრაელთა ენობრივ ტრადიციებს, სადაც კარ-გადაა დაცული ძვ. ებრ. ფონოლო-გიური სისტემა.

საქართველოში ებრაელთა პირ-ველი ემიგრაცია ძვ. წ. VI ს-ში ივა-რაუდება, როდესაც პალესტინაში ჯერ კიდევ მათი მშობლიური ენა, ებრაული, იყო გაბატონებული. ამ ემიგრაციის სამეტყველო ენაც, ცხა-დია, ებრაული (ბიბლიის ენა) უნ-და ყოფილიყო. ებრაელთა მეორე ემიგრაცია საქართველოში I—II სს-ში ჩანს დაწყებული. ეს ის ხა-ნაა, როდესაც პალესტინაში უკვე არამეული ენაა გავრცელებული. სწორედ ამიტომ, რომ ამ ხანებში შექმნილი ბიბლიის წიგნების ნაწი-ლი (ეზრა, დანიელი) ძვ. წ. V—II სს. არამეულ ენაზეა დაწერილი. ეს ენა სამეცნ. ლიტ-რაში ცნობილია როგორც ბიბლიის არამეუ-ლი, რამდენადაც სწორედ ბიბლი-ამ შემოინახა იგი. აქედან მოყო-ლებული, პალესტინელ ებრაელთა მშობლიურ ენას ცვლის არამეული ენის პალესტინის დიალექტი, რ-იც ებრაელთა დედაენა გახდა. ბუნებ-რივია, ამ დროს საქართველოში შემოსული ებრაელები სწორედ არამეულად მეტყველებდნენ, თუმ-

ცა სავსებით შესაძლებელია, რომ მათი ნაწილი ფლობდა მშობლიურ ებრაულსაც. არც ის არის გამორიცხული, რომ საქართველოში დამხვედურმა ებრაელებამ უკეთ იცოდა თავისი წინაპრების ენა და მათ წრეში იგი ჯერ კიდევ ცოცხლობდა ქართულის გვერდით. ამას ადასტურებს ებრაული ტექსტების წაკითხვის დღევანდელი ტრადიცია, რის მიხედვითაც, ხშირი თანხმობები (b p d t) ხშირ წარმოთქმას ინარჩუნებენ ხმოვნების შემდეგაც და არ განიცდიან სპირანტიზაციას ისე, როგორც ეს ბიბლიის ებრაულში მოხდა: ებრ. g n b — ქართული ებრაული **განაბი** — „ქურდი“ და არა **განავ**, როგორც ეს გვიანდელი წაკითხვით არის. მაგრამ გვაქვს ებრ. melek — ქართული ებრაული **მელეხი** — „მეფე“. სპირანტიზაციას ებრაულში შედარებით გვიანდელ (ძვ. წ. VI ს. შემდგომ) მოვლენად მიიჩნევენ და მიაწერენ არამეულის გავლენას. სპირანტიზაციის პროცესი უნდა დამთავრებულიყო III ს-ში, ამიტომ იგი ერთნაირად აისახა კიდევ იმ ქართველ ებრაელთა მეტყველებაში, რთა წინაპრები ამ პროცესის დამთავრებამდე გადმოსახლდნენ საქართველოში. ქართველ ებრაელთა წარმოთქმაში დაცულია აგრეთვე განსხვავება ფშვინიერსა და ემფატიკურ თანხმოვნებს შორის (t თ — t k ქ — q კ), რაც ევროპ. ებრაელების მეტყველებასა და ისრაელის ოფიც. ენაში არ არის შენარჩუნებული. ასევე, თანამედროვე ებრაულში გამქრალია ფარინგალური ჰაინი, რის არსებობის კვალს ებრაულში ადასტურებს ებრაულიდან ქართულში შემოსული სიტყვა **ყიური** „ებრაელი“ (< ძვ. ებრ. C'ibri) და ა. შ.

საქართველოში დასახლებული ებრაელები, ბუნებრივია, ითვისებდნენ ქართულ ენას, რაც შემდეგ საუკუნეთა მანძილზე მათთვის მშობლიური ენის ფუნქციას ასრულებდა, იყო მათი სასაუბრო და სამწერლობო ენა. მაგრამ ქართველ ებრაელთა მეტყველებაში ჯერ კიდევ შემორჩენილია ებრაული სიტყვები, რეზიკ გვიან შემოვიდა ქართულში (სავარაუდოა, ზეპირი გზით) და ძირითადად გამოიყენება როგორც ჟარგონი (**ტობე** „კარგი“, **განაბი** „ქურდი“...).

მ. მ-მ, როგორც უძველესი ბიბლიის ენამ, საგრძნობი გავლენა იქონია ქართ. და, საერთოდ, ყველა იმ სამწერლობო ენაზე, რეზიკზედაც ბიბლ. ტექსტები ითარგმნებოდა. ეს გავლენა ძირითადად

შეეხო ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიას (იხ. ბიბლიეზმები). მაგ., ქართ. ბიბლიაში ვხვდებით როგორც ცალკეულ ებრაულ სიტყვებს (**ამინ** — „იყავნ“...), ისე ებრაულის საფუძველზე შექმნილ გამოთქმებს. ქართ. ბიბლ. ტექსტებში დადასტურებული პარონიმაზიის შემთხვევებიც („მოყვანებით მოიყვანოს იგი თავისა თვისა ცოლად“, „დამჯობით დამჯუნე იგინი“...) ორიგინალის გავლენაზე მეტყველებს (იხ. პარონიმაზია).

ლიტ.: წერეთელი კ., ბიბლიის ებრაული, თბ., 2001; Бабаликашвили Н.И., Еврейские надписи в Грузии (XVIII-XIX вв.), Тб., 1971; Айхенвальд А. Ю., Современный иврит, М., 1990; Greenberg M., Introduction to Hebrew, New Jersey, 1965; Meyer R., Hebräische Grammatik, [Bd.] 1-2, B., 1966-72; Simon H., Lehrbuch der modernen hebräischen Sprache, Lpz., 1970; Kutscher E. Y., A History of the Hebrew Language, Leiden, 1982.

კ. წერეთელი.

ეფემიზმი (ბერძნ. euphemisms — კეთილმეტყველება: $\epsilon\upsilon$ — კარგად და $\phi\eta\mu\iota$ — ვლაპარაკობ), ტროპის სახე — უსიამოვნო, საშიშ წარმოდგენებთან დაკავშირებული ან მიუღებელი უხამსი, უხეში სიტყვის, გამოთქმის შეცვლა თავაზიანი, შერბილებული, საზოგადოებაში მიღებული, ემოციურად ნეიტრალური (ზოგჯერ უცხო ენიდან ნასესხები) სიტყვით, გამოთქმით. ამ აზრით, ეფემისტური შენაცვლება ახლოსაა სინონიმისთან. ზოგჯერ შენაცვლება ეხება დასახელებებს, რთა წარმოთქმა ენაში ამა თუ იმ მიზეზით არასასურველად არის მიჩნეული (იხ. ტაბუ). მაგ., სიტყვა გველის ნაცვლად ქართულში შეიძლება შეგვხვდეს სიტყვები: უხსენებელი, უსახელო, მცურავი და ა. შ.; მ-ები ჩნდება აგრეთვე უსიამოვნო, უარყოფითი მოვლენების აღსანიშნავად. მაგ., მოკვდა > სული განუტევა, გარდაიცვალა; კუბო > სასახლე; ბებერი > ხნიერი, მოხუცებული... ასეთი შენაცვლებები მეტ-ნაკლებად მყარია და მ. ხდება საერთო ლექსიკის კუთვნილება, შედის შესაბამის სინონიმურ ჯგუფებში. მაგრამ გვაქვს ოკაზონალური მ-ებიც, რეზიკ ჩნდება მხოლოდ გარკვეულ კონტექსტში და ატარებენ ინდივიდუალურ ხასიათს. ხშირად მ. კარგავს ნეიტრალურ ემოციურ იერს და ხელახლა იცვლება ახალი მ-ით: ფესხადილი > ტუა-ლეტი და ა. შ.

მ-ის საპირისპირო პროცესია დისფემიზმი — ნეიტრალური სიტყვის, გამოთქმის შეცვლა უხეში, ემოციურად უფრო დატვირთული სიტყვით, გამოთქმით („ფეხები გა-

ფშვიკა“ < გარდაიცვალა...).

მ., რიც გამოხატავს იმის საპირისპიროს, რაც უნდა თქმულიყო, არის ანტიფრაზისი, მაგ., „წყნარი ოკეანე“, ან ზოგიერთი საშიში ინფექციური დაავადების აღსანიშნავად გამოყენებული სიტყვა „ბატონები“ და მისთ.

ც. ბარბაქაძე.

ეფფონია (ბერძნ. euphonia — კეთილხმოვანება < $\epsilon\upsilon$ — კარგი, კეთილი და $\phi\eta\eta\epsilon$ — ბგერა), მეტყველების კეთილხმოვანება, რიც მიიღწევა ბგერათა სხვადასხვა სახის გამეორებით (იხ. ალიტერაცია, ანაფორა, ასონანსი).

მ-ს უპირისპირდება კაკოფონია — ძნელად წარმოსათქმელი ან სმენისათვის არასასიამოვნო ბგერების თავმოყრა ან გამეორება („თეთრი თრითინა თეთრ თრთვილზე თრთოდა...“). ც. ბარბაქაძე.

თინონიზმი (< ბერძნ. thnos — ხალხი და nyma — სახელი), სახელწოდება ნებისმიერი ეთნოსისა (ხალხისა), რსაც აქვს ერისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნები: ტერიტორიისა და ენის ისტორიულად ჩამოყალიბებული ერთობლიობა, საერთო ეკონ. და ზნეობრივ-ფსიქიკ. წყობა და მის ბაზაზე შექმნილი კულტურის ერთიანობა...

მ-ებია: არაბი, ბერძენი, ესპანელი, ესტონელი, იაპონელი, ინგლისელი, ინდოელი, იტალიელი, რუსი, უკრაინელი, ფინელი, ქართველი, ჩინელი...

ზოგჯერ ტერმ. „მ.“ გამოიყენება ერთი ენის ფარგლებში სხვადასხვა დიალექტზე მოსაუბრე ეთნ. ჯგუფების წარმომადგენელთა აღსანიშნავადაც. ამის მიხედვით მ-ებად მიიჩნევენ სადაურობა-წარმომავლობის ტერმინებს: აჭარელი, გურული, თუში, იმერელი, კახელი, ლეჩხუმელი, რაჭველი, ფშაველი, ქართლელი, ხევსური... ტერმ. მ-ის ამგვარი გამოყენება მეთოდოლოგიურად გაუმართლებელია. მონათესავე დიალექტებზე მეტყველი ხალხის მიმართ უმჯობესია გამოიყენებოდეს ტერმინი ეთნიკური ერთეული.

მორფოლ. თვალსაზრისით არსებობს მ-ების ორი ჯგუფი: მარტივი და რთული. მარტივია: არაბი, ბერძენი, რუსი, სომეხი, ბასკი, ოსი, სპარსი, ჩერქეზი, ლაკი, შვედი... რთული შედგენილობის მ-ები წარმოიქმნება ამა თუ იმ ქვეყნის საკუთარი სახელის ფუძეზე სადაურობის აღმნიშვნელი -ელ სუფიქსის დართვით: ესტონელი > ესტონელი, უნგრეთი > უნგრელი, ინგლისი > ინგლისელი... მ-ებს,

თავის მხრივ, შეუძლიათ წარმოქმნან სახელწოდებები ქვეყნებისა, რეგშიც ძირითადად ამ სახელდების ეთნოსის ცხოვრობს (იხ. ეთნოტოპონიმი).

გ. ბედოშვილი.

ეთნონიმიკა, ანთროპონიმიკის ნაწილი, რაც შეისწავლის ცალკეულ ეთნოსთა საკუთარ სახელებს. ამ შემთხვევაში ტერმ. „შესწავლა“ გულისხმობს ეთნონიმური ტერმინების წარმოშობის, სტრუქტურის, ენობრივი კუთვნილების, ეტიმოლოგიისა და მისით. გარკვევას.

ეთნოსთა საკუთარი სახელები ძირითადად ორი გზით წარმოიქმნება: ა) ეთნონიმი წარმოიქმნება უშუალოდ, ამა თუ იმ ხალხის მიერ. სახელებების ძირითადი ფაქტორი ხდება ეთნოსის განსახლების (გეოგრაფიული), კონფესიური, ენობრივი და სხვ. ნიშან-მახასიათებლები. ამგვარ ეთნონიმებს თვითწოდებით, ადგილობრივ, საკუთრივ შერქმეულ სახელებად მოიხსენიებენ. თვითშერქმეული ეთნონიმებია: ქართველი, ალემანი (გერმანელი), სპაინ (ესპანელი), ბრიტან (ინგლისელი), ჟაპან (იაპონელი), ხატაი (ჩინელი), რუსი || როსი (რუსეთის მცხოვრები), მაღარი (უნგრელი) და სხვ. ბ) ეთნოსის სახელდება ხდება გარედან, სხვაენოვანი ხალხის მიერ. უცხოენოვანი ეთნონიმების ქართულად გადმოცემის საკითხი არაერთგვაროვანია: ზოგიერთი მათგანი ქართულში სადაურობის **ჟელ** სუფიქსით არის გაფორმებული: ასირი-ელ-ი, ავსტრი-ელ-ი, ბელგი-ელ-ი, ესპან-ელ-ი, ინგლის-ელ-ი, იტალი-ელ-ი, ჩინ-ელ-ი, ფინ-ელ-ი, გერმან-ელ-ი, იაპონ-ელ-ი... ზოგიც მხოლოდ ფუძის სახით არის წარმოდგენილი: ბასკი, ფრანგი, არაბი, რუსი, შვედი, თურქი, ბერძენი, ლატი, ქურთი...

გ. ბედოშვილი.

ეთნოტოპონიმი, გეოგრაფიული ობიექტის საკუთარი სახელი — ტოპონიმი, რაც საყრდენ ფუძედ ეთნონიმს ანუ სატომო სახელს იყენებს. ქართულში წარმოქმნის ძირითადი საშუალებაა აფიქსაცია: ეთნოსის აღმნიშვნელ ტერმინის მიერთვის გეოგრ. **ეთ-** სუფიქსი: კოლხ-ეთ-ი, ლაზ-ეთ-ი, სვან-ეთ-ი, რუს-ეთ-ი, ფინეთ-ი, ჩინ-ეთ-ი.

მ-თა სადერივაციო საშუალებად, ჩვეულებრივ, გამოყენებულია ცირკუმფიქსები **სა — ეთ-**: სა-ბერძენ-ეთ-ი, სა-ფრანგ-ეთ-ი და **სა-თ-**: სა-ქართველ-თ, სა-მეგრელ-თ, სა-ზან-თ...

მ-თა წარმოების ტიპს მიჰყვება აგრეთვე ადამიანთა გვარ-სახელებისა

და ტერიტ.-ადმ. ერთეულების აღმნიშვნელი ტერმინების მიხედვით გაფორმებული ტოპონიმები. აქაც მხოლოდ **სა — თ** კონფიქსი გამოიყენება: სა-კორინთლ-თ, სა-მაჩაბლ-თ, სა-გურამ-თ, სა-ბარათიან-თ, სა-დადიან-თ; სა-არაგვ-თ, სა-მუხრან-თ, სა-ჯავახ-თ (წესს გამონაკლისი არა აქვს).

მ-თა წარმოქმნაში არ გვხვდება **სა — ე** ცირკუმფიქსი. იგი მხოლოდ არაადამიანთა კლასის სახელებთანაა დადასტურებული: სა-ირმ-ე, სა-მგლ-ე, სა-იხვ-ე, სა-ქორ-ე, სა-ბუ-ე, სა-დათვ-ე...

გ. ბედოშვილი.

ელინოფილიზმი, ბიზანტიური საეკლესიო კულტურის განვრცო სხვადასხვა ქრისტიანი ერების (სირიელთა, სომეხთა, ქართველთა, სლავთა...) ზოგადკულტურულ ტრადიციაში. ეს ტენდენცია გამოვლინდა ხელოვნების თითქმის ყველა დარგში — საეკლ. ხუროთმოძღვრებაში, მხატვრობაში, ხატწერაში, მუსიკასა და განსაკუთრებით ლიტერაში — როგორც ნათარგმნში, ისე ორიგინალურში.

ენობრივ-ლიტ. ასპექტით მ. გულისხმობს ბიზანტ. მწერლობის გავლენას არა მარტო შინაარსობრივი (თეოლ.-ფილოს.), არამედ ფორმობრივი (ენობრივ-სტილის-ტიკური და ტერმინოლოგიური) თვალსაზრისითაც. ელინოფილური მთარგმნელობითი მეთოდის მიზანია დედანთან მაქსიმალური ეკვივალენტურობის მიღწევა, რაც გულისხმობს თარგმანში დედნის ყველა დეტალის, აზრობრივი ნიუანსისა თუ ენობრივ-სტილისტიკური თავისებურების ასახვას. აქედან გამომდინარე, ელინოფილური თარგმანისათვის დამახასიათებელია ლექსიკური და სინტაქსური კალკების სიმრავლე, ახ. სამეცნ. ენის შექმნის მკვეთრად გამოხატული ტენდენცია. ამგვარი ზედმიწევნითი მთარგმნელობითი მეთოდი ზოგჯერ თარგმანის ენის ხელოვნურობას იწვევდა, მაგრამ ამავე ტენდენციამ ხელი შეუწყო ქართ. ენის მდიდარი და მრავალფეროვანი გამომხატველობითი საშუალებების ახლებურ ამოქმედებას.

მ., როგორც კულტ. ორიენტაცია, ვლინდება ბიზანტ. კულტურის ცალკეული ეპოქისათვის დამახასიათებელი იდეებისადმი განსაკუთრებული ინტერესითა და მათი ათვისებით არაბერძენ მოღვაწეთა მიერ. ეს არის კლასიკური და საეკლ. ტექსტების კრიტ. კვლევა, კომენტატორული მოღვაწეობა, ლიტ.-თეორ.

აზროვნებისაკენ სწრაფვა, რიტორიკა-გრამატიკა-ფილოსოფიისადმი, ე. წ. „გარეშე სიბრძნისადმი“, ღრმა ინტერესი.

მ-ის ჩამოთვლილი ნიშნები მეტნაკლებად ძვ. ქართ. მწერლობის ყველა პერიოდში შეინიშნებოდა, მაგრამ ელინოფილური მიმართულება, როგორც მკვეთრად გამოხატული კულტ. ორიენტაცია, ქართ. მწერლობაში XI ს. მეორე ნახევრიდან იჩენს თავს. ამ მიმდინარეობის ფუძემდებელია ცნობილი სას. მოღვაწე და მწიგნობარი ეფრემ მცირე. მის თარგმანებში თუ ორიგინ. კოლოფონებსა და კომენტარებში ცნება და ტერმინმა „ელინური“, „ელინურობა“, რ-საც ადრექრისტი. ლიტ-რაში კულტ.-თეოლ. მნიშვნელობა ჰქონდა მიღებული და „წარმართულს“ აღნიშნავდა (შესაბამისად, XI ს-მდე ქართ. მწერლობაშიც უარყოფითად აღიქმებოდა), მკვეთრად უარყოფითი შინაარსი დაკარგა და მაღალი რიტორიკულ-ფილოს. სტილისა და კარგი განათლების აღმნიშვნელი გახდა.

ეფრემ მცირის თარგმანებში კარგად ჩანს ათონელთა მთარგმნელობითი ტრადიციებიდან ელინოფილურზე თანდათანობით გადასვლის პროცესი. თუკი თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში იგი „სიტყუადართვიანი“ (მეტ-ნაკლებად თავისუფალი) მთარგმნელობითი მეთოდით და ტერმინთა გადმოტანის თვალსაზრისით ათონელთა მიმდევარი იყო (გრიგოლ ღვთისმეტყველის 19 არალიტურგიკული სიტყვა, იოანე დამასკელის „დიალექტიკა“ და „გარდამოცემა“), მის გვიანდ. თარგმანებში (გრიგოლ ღვთისმეტყველის 16 ლიტურგიკული სიტყვა, არეოპაგიტული კორპუსი) უკვე თავს იჩენს მკვეთრად ჩამოყალიბებული ელინოფილური პოზიცია — დედანთან მაქს. სიახლოვე, საღვთისმეტყველო-ტერმინოლოგიური სიზუსტე. ეფრემ მცირის კოლოფონებში („დიალექტიკისა“ და გრიგოლ ღვთისმეტყველის 16-სიტყველის შესავლები, ფსალმუნთა და სამოციქულოს განმარტებათა წინასიტყვაობები და ბოლოსიტყვაობები) გამჟღავნებულია ბიზანტიაში მიმდინარე ლიტ. პროცესების ღრმა ცოდნა — ასახულია ბიზანტ. რიტორიკის აქტუალური საკითხები, სტილური და პოეტიკური თეორიები, მეცნიერულად ჩამოყალიბებულია მთარგმნელობითი კონცეფცია. ელინოფილურ ორიენტაციას ავლენს ეფრემ მცირე ნუსხებზე მუშაობის

დროსაც კრებულები, რეზიუმეები მისი თარგმანებითა, თავისი ავტორებითა და ატრიბუტიკით — კოლოფურებით, ლექსიკოლოგიური, გრამატიკური, რიტორიკული, საღვთისმეტყველო, მითოლოგიური, კომენტარებით, მარცხენა, პრესოდიისა და პუნქტუაციის ნიშნებით მკვეთრად გამოხატული ბიზანტიზებული ხელნაწერებია.

ელინოფილური მიმდინარეობის გამგრძელებელია მწიგნობარი და მთარგმნელი არსენ ივალთოელი (XII ს.). მან განავითარა ფერმეტიკის მიერ დაწყებული საღვთისმეტყველო და ფილოს. ლიტ-რის თარგმნისა და კომენტარების საქმე (კრებული „დოგმატიკონი“). უშუალოდ არსენ ივალთოელი იყო დამფუძნებელი ე. წ. გელათური საღვთისმეტყველო სკოლისა, რიც ქართ. მწერლობის გვიანელინოფილურ პერიოდს ქმნის (XII—XIII სს.). ამ სკოლის წარმომადგენლები არიან პეტრე გელათელი (იოანე სინელის „კლემაქსი“), იოანე ჭიმჭიმელი (თეოფილაქტე ბულარელის მარკოზისა და ლუკას სახარებების განმარტებანი), მაქსიმე აღმსარებლის თხზულებათა, თეოფილაქტე ბულარელის იოანეს სახარების განმარტებათა, ქსიფელინოსის ავტორობით ცნობილი მეტაფრასული საკითხავების, გელათური ბიბლიის (კიმენი და კომენტარები), ეკლესიასტეს განმარტებათა, ამონიოს ერმისისა (ჰერმიასა) და იოსებ ფლავიუსის თხზულებათა მთარგმნელები და სხვ. ამ მიმდინარეობას ავგირგვინებს იოანე პეტრიწი ნემესიოს ემესელის „ბუნებისათვის კაცისა“ და პროკლე დიადოქოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნის“ თარგმანებითა და მათი კომენტარებით.

ელინოფილურმა იდეებმა გამოხმაურება პოვა ქართ. ორიგინალურებაშიც (მეტატიკონები, მეხოტბეები). ამ იდეებმა გარკვეულწილად ნიადაგი მოუმზადეს რუსთაველის მსოფლმხედველობასაც.

წყარო: იოანე დამასკელი, დიალექტიკა, მ. რაფაგას გამოც., თბ., 1976; ნემესიოს ემესელი, ბუნებისათვის კაცისა, ს. გორგაძის გამოც., თბ., 1914; იოანე პეტრიწი, შრომები, ს. ყაუხჩიშვილის და შ. ნუცუბიძის გამოც., ტ. 1, თბ., 1940; ტ. 2, თბ., 1937; პეტრე იბერიელი (ფსევდოდითონისე არეოპაგელი), შრომები, ს. ენუქაშვილის გამოც., თბ., 1961; იოსებ ფლავიუსი, მოთხრობანი ოუდაებრივი და ძუელსიტყუაობისანი, ტ. 1—2, თბ., 1987—88; შანიძე მ., შესავალი ფერმეტიკის ფსალმუნთა თარგმანებისა, თბ., 1968 («ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 11); მისივე, სიტყუაჲ ართონთათჳს — ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, თბ., 1990.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; მელიქიშვილი დ., იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბ., 1975; სირაძე რ., ძველი ქართული თეოლოგიური ლიტერატურული აზროვნების საკითხები, თბ., 1975; ლოლაშვილი ი., არსენ ივალთოელი, თბ., 1978; დანელია კ., ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; ამონიოს ერმისის თხზულებები ქართულ მწერლობაში, ნ. კეჭელაძის და მ. რაფაგას გამოც., თბ., 1983; სარჯველაძე ზ., ქართული საღვთისმეტყველო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984; თვალთვალი დ., ფერმეტიკის ერთი უცნობი ანდერძი, თბ., 1988 («ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 27); ფსევდოდითონისე მითოლოგიურ კომენტართა ქართული თარგმანები, თ. თხიშველიძისა და ალ. გამყრელიძის გამოც., თბ., 1989; ბეზარაშვილი ქ., ფერმეტიკი, ელინოფილიზმი და ბერძნულ-ქართული ლექსიკონის საკითხები. — «ფილოლოგიური ძიებანი», II, თბ., 1995; მისივე, ბაძვის ტრადიციული კლასიკური ცნება ბიზანტიური რიტორიკის თეორიაში და ფერმეტიკისათა. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1997, № 1—4; სიტყუანი ფსალმუნთანი შემოკლებით გამოკრებული მრავალთა წიგნთაგან, ნ. დობოჯიშვილის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1995—96; ჭელიძე ე., ძველი ქართული საღვთისმეტყველო ტერმინოლოგია, თბ., 1996; ანტინესტორიანული ტრაქტატები არსენი ვაჩეს მის „დოგმატიკონში“, ა. ჩანტლაძის გამოც., თბ., 1997; მკალბოლიშვილი თ., ხოფერია ლ., ჩანტლაძე ა., მაქსიმე აღმსარებლის თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანები. — «ისტორიულ-ფილოლოგიური კრებული», თბ., 1997.

ქ. ბეზარაშვილი.
თ. თხიშველიძე.

ელიფსისი (ბერძნ. *leipsis* — გამოტოვება), მეტყველების პროცესში (იხ. მეტყველება) ან წერილობით ტექსტში დაკლება სიტყვის ან სიტყვებისა, რეზიუმე ადვილად საგულისხმებელია კონტექსტით ან სამეტყველო სიტუაციით. მის შედეგად მიიღება არასრული წინადადებები, ნაკლები კონსტრუქციები, მაგრამ ინფორმაციის სიზუსტე დაცულია. მ. ჩვეულებრივად დიალოგებში („მამა გყავ?“ — „არა, შენი ჭირი მე“. — „დედა?“ — „გახლავთ“. — „ვინ ინახავ?“ — „მე, შენი ჭირი მე“, ი. ჭავჭავაძე). „ნაკლებია“ ზოგი ბრძანებითი წინადადება („აბა, ცხენები!“). როდესაც წინადადებაში ხშირად გამოტოვებულია განმეორებული ზმნა („შენ პირუტყვი ხარ და მე — მეტყველი“, ი. ჭავჭავაძე; „ცა გაფურჩქნის ვენახს ჰგავდა, ვარსკვლავები — ოქროს გვრიტებს“, გ. ლეონ.). მის შედეგად შესიტყვებათა შეკუმშვა: კაცი წვირით < წვერით მოსილი კაცი; დევით კაცი < დევით დიდი კაცი; ცეცხლივით თვლები < ცეცხლივით ანთებული თვლები. მის შედეგად მიიღება აგრეთვე ნაკლები სარი მარტივი წინადადება. სახელდობრ, ზოგჯერ

როდესაც ქვეყნობილი წინადადების გამარტივებისას იკვეცება მთავარი წინადადება და უერთდება დამოკიდებულს („თუ გამოაღვიძა, მისმა ფეხისხმამ გამოაღვიძა მერცხალი“ → „მისმა ფეხისხმამ თუ გამოაღვიძა მერცხალი“, რ. ინან.); ასევე, ზოგჯერ იკვეცება დამოკიდებული წინადადება და უერთდება მთავარს („ქართველი კაცი, ალბათ, თავს მოიკლავდა, მის ადგილას რომ ყოფილიყო“ → „ქართველი კაცი, ალბათ, თავს მოიკლავდა მის ადგილას“, გ. რჩეული).

მ. აუცილებელი ჩანს ზეპირი მეტყველებისათვის, სადაც გამოტოვებული სიტყვები, გამოთქმები ადვილად იგება პარალინგვისტური (სამეტყველო ერთეულების შემცველი არავერბალური) საშუალებებით — ჟესტებით, მიმიკით, პოზით. მის განენის საფუძველი შეიძლება იყოს როგორც ინფორმაციის ცალსახეობის მიღწევა, ისე მეტყველების ალქმის (მეხსიერების) ხასიათი. როგორც სტილისტიკურ ხერხს, მის ფართოდ იყენებენ ორატორულ ხელოვნებაში, მხატვ. ლიტ-რამში.

ლიტ.: დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; Балли И., французская стилистика, пер. с франц. М., 1961; Колшанский Г. В., Паралингвистика, М., 1971; Горелов И. Н., Избранные труды по психолингвистике, М., 2000.

ლ. კვანტალიანი.

მეფატიკური ხმოვანი, ხმოვანი, რიც ერთვის გარკვეულ ბრუნვებში დასმულ სახელებს და გამონათქვამში (წინადადებაში) ძირითადად ასრულებს სადემარკაციო ფუნქციას. ქართულში მ. ხ-ებია **ა** და **ი**. ტერმ. „მეფატიკური“ პირველად გამოიყენა ნ. მარმა მხოლოდ **ა** ხმოვნისთვის, როგორც მავრცობისათვის. შემდეგ იგი (ფუნქციური იგივეობის გათვალისწინებით) გავრცელდა **ი** ხმოვანზეც.

მეფატიკური ა. ხმოვანი **ა** შეიძლება დაერთოს სახელებს, ზოგ ფორმაცვლელ სიტყვას (იშვითად, ზმნებსაც). მას საენათმეცნ. ლიტ-რაში **მავრცობ** ხმოვანს, ნართაულ **ა**-ს და მარცვალთლიაობის **ა**-საც უწოდებენ.

ა ხმოვანი ძვ. ქართულშიც გაყოფილია, სადაც მისი ხმარება სისტემური და კანონზომიერი იყო. იგი ერთიდა მხოლოდ საზ. სახელებს მიეცა, ნათ. და მოქმ. ბრუნვებში, გარდა იმ შემთხვევებისა, როდესაც სახელი იყო კომპოზიციის პირველი წევრი, შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილი ან თანდებულიანი (მოქმ. ბრუნვა). **ა**

ხმოვანს არ დაირთავდა წინადადებაში ზმნისართად გამოყენებული სახელიც. სახელებში დადასტურებული ამ -ა-ს გენეტურად ჩვენებით ნაცვალსახელს უკავშირებდნენ (ამას, ამის, ამით) და -ა ელემენტით გავრცობილ ბრუნვის ფორმებს, განუსაზღვრელი ფორმებისაგან განსხვავებით, განსაზღვრულად თვლიდნენ (არნ. ჩიქობავა).

ახ. ქართულში -ა ხმოვანს განსაზღვრული ფუნქცია არა აქვს და არც სისტემურადაა გამოყენებული. იხმარება შემდეგ შემთხვევებში: 1. უფრო ხშირად დაერთვის როგორც საკუთარ, ისე საზოგადო სახელებსა და ნაცვალსახელებს მიც., ნათ., მოქმ. და ვით. ბრუნვებში, ხოლო შესაფერის სიტუაციაში ხმოვანფუძიან სახელებსა და ნაცვალსახელებს მოთხრ. ბრუნვაშიც (კაცსა, რისა, ხმითა, შეილადა, ვანომა...); 2. ზოგჯერ დასტურდება (დაერთვის ან აღდგება) თანდებულთან ან ზოგ ისეთ ნაცვალსახელთან, რიც ბრუნვის ნიშნით არ არის გაფორმებული (ბავშვისთვისა, კესოსკენა, ცხენივითა... შენა, ესა, ვინა...); 3. ხშირად იხმარება ფორმაუცვლელ სიტყვებთან, ძირითადად ზმნისართებთან, ზოგჯერ კი — კავშირებსა და ნაწილაკებთანაც (აქა, წინა, კიდევ, იმიტომ...); 4. ხშირად -ა ხმოვნით გავრცობილ ფორმას ერთვის სხვათა სიტყვის -თ ხმოვანი (რალცამათ, გულითათ, რადათ...); 5. იშვიათად გვხვდება ზმნებთანაც. ასეთი შემთხვევები უფრო ხშირია სასაუბრო მეტყველებაში, ძირითადად მრავლობითობის -თ-სა და III სუბიექტ. პირის ნიშნის -ს-ს შემდეგ (მივიდეთა და ვნახოთ, ნახესა და განიცადეს...). ყველა ამ შემთხვევაში მ. ხ. სტილისტიკური დანიშნულებისაა, მაგრამ მას მაინც გარკვეული ადგილი აქვს სიტყვაში და გარკვეულ პირობებში იხმარება: წინადადებაში პაუზის წინ; და, თუ კავშირების წინ; მოკლე (ერთმარცვლიანი) და ისეთი ზმნების წინ, რთავ თავში (პირველ მარცვალში) ხმოვნის შემცველი მორფოლ. ელემენტი (ზმნისწინი, საწარმოებელი პრეფიქსი...) არ ახლავს.

ქართულში -ა ხმოვნის ხმარება აუცილებელია შემდეგ შემთხვევებში: თანხმოვანფუძიან სიტყვებში -ც(ა) ნაწილაკის წინ (წამალსა-ც, თვითონა-ც, უწინა-ც... გამონაკლისებია შენც, ჩვენც, თქვენც, ვინც, როგორც... ასეთ -ა-ს მართებულ ხმოვანსაც უწოდებენ); სახელის მიც. ბრუნვის ფორმებთან, როდესაც მას -ვით თანდებული ერთვის

(კალიასავით, მზესავით, ხბოსავით...); ნათ. ბრუნვაში დასმულ მსაზღვრელთან, თუ ის საზღვრულს მოსდევს (ძალა სიყვარულისა, მუშაობას გიორგისა-ს...); შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილთან (ქვისა-ა, კარგადა-ა, იმიტომ-ა...); და, თუ კავშირებით შეერთებულ მიც. ან ნათ. ბრუნვაში დასმულ სახელთან პირველთან, როცა მეორე თანდებულდართულია (მიწასა და ცაზე, ძმისა თუ დისთვის...).

თ. ზურაბიშვილი.

ემფატიკური -ი. ემფატიკური -ა და უკვეცვლ სახელთა ბოლოს ნათ. და მოქმ. ბრუნვებში -ი დაბოლოება (წყაროსი, წყაროთი) მიჩნეულია ერთ და იმავე ოდენობად: ორივე შემთხვევაში ამ -ი-ს უკავია ის ადგილი, რ-იც ემფატიკურ -ა-ს ეკავა (არნ. ჩიქობავა).

-ი დაბოლოება (წყაროსი...) წარმოშობით სახ. ბრუნვის ნიშანია (გ. თოფურია, ა. შანიძე). თვით სახ. ბრუნვის ნიშანი -ი და ემფატიკური -ა წარმოშობით განსაზღვრებითი ელემენტები იყო: კაც (განუსაზღვრელი) — *კაც-ი (განსაზღვრული). ეს დაპირისპირება ძვ. ქართულში უკვე მოშლილია, რადგან -ი იქცა სახ. ბრუნვის ნიშნად, ემფატიკური -ა კი შეუერთდა მიც., ნათ. და მოქმ. ბრუნვათა ნიშნებს (-სა, -ისა, -ითა). ძვ. ქართულში ბუნებრივია როგორც „კაცისა წიგნი“, ისე „წიგნი კაცისა“ (უფრო ძველია — „კაცისაჲ წიგნი“ და „წიგნი კაცისაჲ“), განსაზღვრულობა კი ამ დროს გამოიხატებოდა ნაწევრებით (კაცი იგი, კაცსა მას, კაცისა მის, კაცითა მით), ამას შედეგად მოჰყვა სუბსტანტიურ მსაზღვრელთა ბოლოს ემფატიკური -ა სუფიქსისა და -ი სუფიქსის (რ-იც მსაზღვრელად გამოყენებული საკუთარი სახელის ბოლოს იყო სახ. ბრუნვაში) გაერთმინებულობა, მათ შეიძინეს სადემარკაციო ფუნქცია და კონსტრუქციები ჩაკეტეს: ბუნებრივია — „მოვიდა წერილი მეზობლისა/ამხანაგთან“, არ არის ბუნებრივი — „მოვიდა წერილი/მეზობლისა ამხანაგთან“; ასევე ბუნებრივია — „მოუმარჯვა წყალი წყაროსი/კალაპოტს“, არ არის ბუნებრივი — „მოუმარჯვა წყალი/წყაროსი კალაპოტს“.

არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რ-ის თანახმად ემფატიკური — ა ხმოვნის შეცვლა — ი ხმოვნით უკავშირდება ომონიმური ფორმების (ერთი მხრივ, მიც. და ნათ., მეორე მხრივ, მოქმ. და ვით. ბრუნვების) განსხვავების საჭიროებას (ლ. ნოზაძე).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., სახელთა

ბრუნების ისტორიიდან ქართულში: ფუძეუკვეც სახელთა ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმანტთა ევოლუციისათვის (1942). — კრ.: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, გ. თოფურისა რედ., თბ., 1956; მისივე, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის, იქვე; უთურგაძე თ., მორფოლოგიური ცვლილებებისათვის ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებში. — «იკე», XXIII, თბ., 1985; მისივე, გავრცელების -ა-ს დისტრიბუციის შეცვლა სუბსტანციურ მსაზღვრელთან და მისი სინტაქსური შედეგები ქართულ ენაში. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1985, №2; ნოზაძე ლ., ემფატიკური -ი ქართულში. — «იკე», XXIX, თბ., 1990; Марр Н.Я., Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925; Дондуа К. К вопросу о родительном эфатическом в древнегрузинском языке (1930). — კრ.: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, გ. თოფურისა რედ., თბ., 1956; Deeters G., Armenisch und S. kaukasisch. — «Caucasic», 1926, Fasc. 3.

თ. უთურგაძე.

ენა, დინამიკური სისტემა ნიშნებისა, რ-იც იხმარება ადამიანთა ურთიერთობის, გაგებინების საშუალებად. „ნიშანთა სისტემა“ მასალაზე მიუთითებს, „ურთიერთობის საშუალება“ — მის დანიშნულებაზე, ფუნქციაზე. მ-ის საკომუნიკაციო ფუნქცია (მ. — ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება) ძირითადია სხვა ფუნქციების (მ. — აზროვნების იარაღი; შინაარსის გადმოცემა) შორის. ურთიერთობა გულისხმობს მოქმელს, მსმენელსა და სათქმელს. სათქმელი ნაწევრდება მოქმელის ცნობიერებაში, ყალიბდება სიტყვებში; მსმენელი გაიგონებს ნათქვამს და შესაბამის აზრად შეკრავს; გაგებინება იწვევს ანალიზით მოქმელის ცნობიერებაში და თავდება სინთეზით მსმენელის ცნობიერებაში. მ. რთული მოვლენაა: სამეტყველო ბგერები ფიზ. ბუნებისაა; სათქმელის ანალიზი და სინთეზი ფსიქ. პროცესებს გულისხმობს; მოქმელისა და მსმენელის ურთიერთობა თავისი ხასიათით კოლექტიურია (საზოგადოებრივია).

მეტყველება ინდივიდში ხორციელდება, ინდივიდ. აქტია, მაგრამ თავისი დანიშნულებით იგი კოლექტივს ემსახურება, საზოგადოებრივია. საზ-ბის ცხოვრება შეუძლებელი იქნებოდა, ადამიანს რომ ურთიერთობის ეს საშუალება — (მ.) — არ ჰქონოდა. მ. აკავშირებს წინა თაობას მომდევნო თაობასთან, შესაძლებელს ხდის ისტ. შემდგომადობას.

ცალკეული მ. და მეტყველება გულისხმობს როგორც კონკრ. ენას („ქართული ენა“, „სომხური ენა“, „რუსული ენა“...), ისე მეტყველებას, მეტყველების აქტებს, ლაპარაკს

(„ენა აიდგა“ – ლაპარაკი ისწავლა, „ენის წარმოშობა“ – მეტყველების წარმოშობა...). მ-ის ამ ორი გაგების გარჩევა ბუნებრივია, მაგრამ მათი დაპირისპირებისათვის საფუძველი არ არსებობს. მ-ში არაფერია ისეთი, რაც ადრე მეტყველების აქტებში არ ყოფილა მოცემული; მ. ვლინდება მეტყველებაში და შეისწავლება მეტყველების აქტების საშუალებით (იხ. მეტყველება).

ხალხი, ერი კლასებად იყოფა. ერთგვარი განსხვავება კლასების მეტყველებაში შეიმჩნევა, მაგრამ მ. კლასობრივი მაინც ვერ იქნება — მისი დანიშნულებაა, მოემსახუროს მთელ ხალხს, მთელ ერს (იხ. სოციალური დიალექტი). მ. ერის ერთ-ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ნიშანია, რ-იც არსებობდა მრავალი საუკუნით ადრე, ვიდრე ხალხი ერად ჩამოყალიბდებოდა და შეიძლება არსებობდეს ერის მოშლის შემდეგაც (იხ. ეროვნული ენა). ხალხი, ერი ვერ დარჩება იმავე ხალხად, ერად, თუ დაკარგა თავისი მ.: მ. ხალხის მეობის ძირითადი ნიშანია. „ენა არის ყველაზე ცოცხალი ... და მჭიდრო კავშირი, რომელიც ხალხის გარდასულ, ახლანდელ და მომავალ თაობებს აერთიანებს ერთ დიდ ისტორიულ ცოცხალ მთლიანობად“... „სანამ ხალხს შერჩენია მისი ენა ცოცხლად, მანამდე ცოცხლობს თვით ხალხი“ (კ. უშინსკი). მ. მანამდე ითვლება ცოცხალ მ-დ, სანამ მას ხმარობენ ურთიერთობის საშუალებად. თუ მ-ს ეს დანიშნულება მოეშალა, იგი მკვდარია. კლასიკური ლათინური, იულიუს კეისრისა და ციცერონის მ., შესანიშნავად დამუშავებული, მკვდარი აღმოჩნდა, როცა დაკარგა საკომუნიკაციო ფუნქცია.

მ. შედგება ნიშნებისაგან, რ-ებიც ქმნიან სისტემას (იხ. ენობრივი ნიშანი). სიტყვა „ცხენი“ გარკვეულ ოთხფეხა შინაურ ცხოველს გვანიშნებს. ეს ოთხი ბგერა („ცხენ“) არაფერს შეიცავს ისეთს, რომ ეს შინაური ცხოველი გვანიშნოს: „ცხენი“ პირობითი ნიშანია ამ ცხოველის. ენობრივი ნიშანს აქვს მნიშვნელობა, ე. ი. ის მიუთითებს სინამდვილის გარკვეულ საგანზე, ფაქტზე, პროცესზე; ის მიმართებაშია აღსანიშნთან. ეს მიმართებაა მნიშვნელობა. სიტყვის მნიშვნელობად ხშირად ცნება ესახებათ, ხშირად კიდევ წარმოდგენა, რ-იც სიტყვის თქმისა თუ გაგონებისას უჩნდება მსმენელს (ანდა აქვს მოქმელს). ცნება ვერ იქნება მნიშვნელობა, რადგანაც ყოველდღიური სიტყვახმარება მეცნ. ხასიათის

შინაარსს როდი გულისხმობს, რომ ცნების განსაზღვრულობა მოეპოვებოდეს. რაც შეეხება წარმოდგენას, იგი სხვადასხვაგვარი შეიძლება ჰქონდეს მოქმელსა და მსმენელს, ან შეიძლება საგნის წარმოდგენა სულ არ გვექონდეს, მხოლოდ სიტყვის წარმოდგენა (ოპტიკური, აკუსტური, მოტორული) გვექონდეს და სიტყვა სწორად გავიგოთ: საორიენტაციოდ აღსანიშნი (რეალური საგანი) გვაქვს და იმიტირ.

ენობრივი ფაქტი სამგვარ ერთეულს გულისხმობს: ფონემას, სიტყვასა და შესიტყვებას („დიდი გზა“, „გზა სიარულმა დალია“). შესიტყვება ყველაზე რთული ერთეულია. იგი შედგება სიტყვებისაგან („დიდი“, „გზა“, „სიარულმა“, „დალია“). სიტყვა შედგება ფონემებისაგან (დ-ი-დ-ი, გ-ზ-ა, ს-ი-ა-რ-უ-ლ-მ-ა, დ-ა-ლ-ი-ა). ფონემა საშენი მასალაა სიტყვისათვის. ფონემათა რიცხვი ყოველ მ-ში განსაზღვრულია (ახ. ქართ. სალიტ. მ-ში 28 თანხმოვანი გვაქვს და 5 ხმოვანი). სიტყვათა და შესიტყვებათა რიცხვი განუსაზღვრელია. სიტყვასა და შესიტყვებას აქვს მნიშვნელობა, მოეპოვება აღსანიშნი; ფონემას აღსანიშნი არ გააჩნია, მაგრამ აქვს სისტემური ხასიათი. სისტემურობა ახასიათებს სამივე აღნიშნულ ერთობივ ერთეულს.

სისტემურობა მორფოლოგიასა და სინტაქსში უფრო ცხადი და ხელშესახება, ვიდრე ფონეტიკაში (იხ. ფონოლოგია). ყველაზე მკრთალად იგი ვლინდება ლექსიკაში. ცალკეული ერთეულები, სიტყვები ერთმანეთთან არ ჩანს დაკავშირებული (მცენარეთა სახელები: ცაცხვი, მუხა, რცხილა, თელა, მურყანი ... ცხოველთა სახელები: ცხენი, ძროხა, ხარი, ცხვარი, თხა, კვიცი, ხბო, ბატკანი, თიკანი...), მაგრამ საკმარისია ცხოველთა ასაკობრივი სხვაობა გაირჩეს, რომ ლექსიკური ერთეულები ერთმანეთთან დაკავშირებული აღმოჩნდეს (იხ. ლექსიკური მნიშვნელობა). ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონში „ცხოვართან“ დაკავშირებით ნათქვამია: „ცხოვარსა მამალსა ეწოდების ვერძი და დედალსა — ნერბი, ხოლო შვილთა მათთა — კრავი; დიდსა კრავსა — ტარივი, ჩჩულსა კრავსა — ბატკანი; წლის კრავსა და მცირედ ნაკლებსა — ბუწი; წელიწადს უკან — შიშავი; ორი წლისასა — აზმანი; გამოყვერილსა — ჭედილი; კეთილურუხიანსა — სადგამი და მწერავსა — ერკემალი („ლექსიკონი ქართული“). საბასათვის ყველა ეს სახელი სემანტიკურად მთლიან ჯგუფს ქმნის და ამ

ჯგუფში ყოველ მათგანს თავისი გარკვეული ადგილი ეკუთვნის მისი მნიშვნელობის შესაბამისად.

მ-ის სისტემა განსხვავდება მ-ის სტრუქტურისაგან: ყველაფერი სტრუქტურული სისტემურია, ყველაფერი სისტემური კი სტრუქტურული როდია. მაგ., მორფოლოგიაში ბრუნებისა და უღვლილების გარდა, სისტემურობა ახასიათებს სიტყვაწარმოებასაც: ბაღ-ი — მე-ბაღ-ე, ველ-ი — მე-ველ-ე, ვენახ-ი — მე-ვენახ-ე. ეს ნაწარმოები სიტყვები ახ. მნიშვნელობას იძენს, მაგრამ ახ. სინტაქსურ მიმართებას არ გულისხმობს: ვენახე — ბაღი, ველი, ვენახი, მებაღე, მეველე... სხვა ბრუნვის ან პირის ფორმები — სიტყვის მნიშვნელობას ისინი არ ცვლიან, ამ მნიშვნელობათა ურთიერთობას, მნიშვნელობათა მიმართებას კი ცვლიან, ზოგჯერ — არსებითადაც: გ-ეკითხები და მ-ეკითხები, გ-შველი და მ-შველი...; ეს წყვილები I პირს ეხება („მე“), ოღონდ ერთ შემთხვევაში ეს პირი სუბიექტურია, მეორეში — ობიექტური. მიმართების ცვლა კიდევ უფრო ხელშესახება სახელის ბრუნვითა მაგალითზე: „მ-ის მეგობარი“ და „მეგობრ-ის ძმა“ ერთი და იმავე სახელებისაგან შედგება, გამონათქვამთა შინაარსი კი სხვადასხვაა. ეს გამოიწვია მიმართების ცვლამ ამ ორი სახელის მნიშვნელობათა შორის. მიმართება ქმნის სტრუქტურას: იცვალა მიმართება მნიშვნელობათა შორის — იცვალა სტრუქტურაც.

სიტყვის მნიშვნელობა, ლექსიკური მნიშვნელობა, არის მიმართება აღსანიშნისადმი. სიტყვის სტრუქტურაც მიმართებაა, ოღონდ არა აღსანიშნის, არამედ მნიშვნელობისადმი: ლექსიკური მნიშვნელობა არის პირველადი მიმართება, სტრუქტურულ მნიშვნელობას კი შეიძლება მეორეული მიმართება ეწოდოს. მ. მთლიანად წარმოადგენს მიმართებათა სამყაროს, პირველად და მეორეულ მიმართებათა სისტემას. არ შეიძლება არსებობდეს მ. პირველადი მიმართებების გარეშე: ნიშანი გულისხმობს აღსანიშნს. რაც შეეხება მეორეულ მიმართებებს, სხვადასხვა მ-მ ისინი შეიძლება სხვადასხვა საშუალებით გადმოსცეს: ქართულში, რუსულში, გერმანულში, ლათინურში, არაბულში და სხვ. ძირითად საშუალებად საამისო აფიქსებია გამოყენებული. მაგრამ თუ სიტყვა აფიქსებს არ დაირთავს, ბრუნება და უღვლილება მ-ს არ მოეპოვება და სიტყვები უცვლელია, მაშინ მეორეულ მიმართებათა გადმოსაცემად

მ. მიმართავს სიტყვის ადგილმდებარეობისა და ინტონაცია-მახვილის ცვლას (იხ. ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია).

დროთა განმავლობაში ენობრივი სისტემის არც ერთი რგოლი არ რჩება უცვლელი, ოღონდ ეს ცვლა თანაბარი არაა და ჩვეულებრივ შემწვევლი რჩებათ მოლაპარაკეებს (იხ. დიაქრონია). ცვლა შედეგის მიხედვით ორგანოა: სხვაობა მატულობს, ე. ი. ხდება დიფერენციაცია ანუ დიფერენცია (იხ. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია), ანდა, პირუკუ, სხვაობა კლებულობს, ენობრივი ერთეულები ერთმანეთს უახლოვდება, ხდება უნიფიკაცია ანუ კონვერგენცია (იხ. ენათა კავშირი).

სხვაობა სივრცეში განფენილი მ-ისა კუთხური მეტყველების სახეს იღებს (იხ. დიალექტი), კილო ანუ დიალექტი ყველაზე მეტ სხვაობას გულისხმობს. მასზე მცირეა კილოკავის თავისებურება. კილოკავში შეიძლება იყოს გარჩეული თქმა; თქმაზე მცირე სხვაობას ქცევას უწოდებენ (მაგ., ქართ. ენა > კახური კილო > გარეკახური კილოკავი > მანავის თქმა...). საერთოდ, ორი ადამიანიც კი სავსებით ერთნაირად არ ლაპარაკობს (ერთი და იმავე პირის მეტყველებაც შეიძლება იცვალოს დროთა ვითარებაში). ინდივიდი თავისებურება, თუკი იგი ხელს არ უშლის, არ აბრკოლებს გაგებინებას, ასატანია მ-თვის და, ჩვეულებრივ, არც იქცევს მსმენელის ყურადღებას (იხ. იდიოლექტი).

რაც უფრო სუსტია კონტაქტი სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებათა შორის, მით უფრო მეტი ასპარეზი რჩება დიფერენციაციის (დიფერენციის) ტენდენციას და — პირუკუ. ზეპირი მეტყველების უნიფიკაციას დიდად უწყობს ხელს სამწერლობო მ. (იხ. სალიტერატურო ენა). იგი იქმნება უპირატესად ერთი დიალექტის საფუძველზე, რ-საც საყრდენი დიალექტი ეწოდება. მისი დიალექტის შერჩევა შეპირობებულია კულტ.-ისტ. ანდა პოლიტ. მიზეზებით (და არა ენობრივი თავისებურებებით). მ-ში რამდენიმე დიალექტი შეიძლება გაირჩეოდეს, სამწერლობო მ. კი ერთი იქნება ყველა დიალექტის წარმომადგენელთათვის. გარკვეულ ისტ. პირობებში მწერლობა შეიძლება შეეჭმნას ორ დიალექტზე (მაგ., მორღულ მ-ში). ორი სამწერლობო მ-ის შექმნა ორი დიალექტის საფუძველზე ხელს უწყობს დიალექტების გათიშვას და ერთი მ-ის ნაცვლად ორის შექმნას, რაც თვით ხალხის ერთიანობის შეგნებას აცლის სა-

ფუძველს. ერთი სამწერლობო მ. ყველა დიალექტის წარმომადგენელთათვის მათი ენობრივი (და შესაბამისად — ეროვნული) კონსოლიდაციის მტკიცე საფუძველია, განსაკუთრებით ეს ითქმის ძვ. სამწერლობო ტრადიციის მქონე მ-ების შესახებ. რაც მეტი გამოყენება აქვს სამწერლობო მ-ს (სკოლა, მხატვრული მწერლობა, პრესა...), მით მეტი ძალა ექნება მას დიალექტურ სხვაობათა მოშლისა და ერთიან ნორმათა დამკვიდრებისათვის (იხ. ენობრივი ნორმა) ამ მ-ზე მოლაპარაკე ხალხში. სამწერლობო მ. ზეპირ დიალექტურ მეტყველებას ემყარება, მისიონ ცოცხლობს, მაგრამ იგი ამავე დროს ხალხის კულტ. წინსვლის ძლიერი ფაქტორიცაა და ზეპირი მეტყველების განვითარებაზეც ზემოქმედების დიდი ძალა შესწევს. ძვ. სამწერლობო მ-ის განვითარების ყოველი საკითხი (ახ. სამწერლობო მ-გან განსხვავებით) უნდა განვიხილოთ ორი განზომილებით: მის ცოცხალ მეტყველებასთან, საყრდენ დიალექტთან მიმართებით, ერთი მხრით, და სამწერლობო მ-ის ისტორიასთან, ისტ. ტრადიციებთან მიმართებით მეორე მხრით.

მ. წარმოიშვა როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება საზოგადოების განვითარების პროცესში. მ-ის განვითარება აზროვნების განვითარებასთან მჭიდრო კავშირში მიმდინარეობდა. მ-ისა და აზროვნების ურთიერთობის გარკვევა არ გულისხმობს მათი იგივეობას. გარჩევა მეტყველებისა და აზროვნებისა, როგორც სხვადასხვაგვარი რაობისა, კვალიტეტისა, აუცილებელი წინაპირობაა მათი ურთიერთობის საძიებლად.

იხ. აგრეთვე: ენათა კლასიფიკაციები, ენათმეცნიერება, ენობრივი კონტაქტები, ენობრივი მსოფლხედვა, ენობრივი პოლიტიკა, ენობრივი სიტუაცია, პარადიგმატიკა, ჟესტების ენა, სინტაგმატიკა, სინქრონია. ლიტ.: შარაძენიძე თ., თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; მისივე, ენისა და მეტყველების ურთიერთობის პრობლემა, თბ., 1974; რამიშვილი ი., კობეშაშვილის სტრუქტურალისტური სკოლის ამოსავალი პრინციპები, თბ., 1974; ჩიქობავა არნ., ზოგადი ენათმეცნიერება, [ტ.] 2 — ძირითადი პრობლემები, თბ., (1945) 1983; მისივე, Проблема языка как предмета языкознания, М., 1959; Сосю р Ф. де, Курс общей лингвистики, пер. с франц., М., 1933; Сепир Э., Язык. Введение в изучение речи, пер. с англ., М.-Л., 1934; Вандриес Ж., Язык, пер. с франц., М., 1937; Шухардт Т., Избр. статьи по языкознанию, пер. с нем., М., 1950; Выгодский Л.С., Мышление и речь, Избр. психологические исследования, М., 1956; Глисон Г., Введение в дескриптивную

лингвистику, пер. с англ. М., 1959; Пауль Г., Принципы истории языка, пер. с нем., М., 1960; Бодуэн де Куртენэ И. А., Избр. труды по общему языкознанию, т. 1-2, М., 1963; Звегинцев В. А., Теоретическая и прикладная лингвистика, М., 1968; Общее языкознание, под ред. Б. А., Серебренникова, [т. 123], М., 1970-73; Современное итальянское языкознание, пер. с итал., М., 1971; Хомский Н., Язык и мышление, пер. с англ., М., 1972; Чейф У. Л., Значение и структура языка, пер. с англ., М., 1975; Schleicher A., Sprachvergleichende Untersuchungen, [Bd.] 2, Bonn, 1850; Meillet A., Linguistique historique et linguistique générale, 2 d., t. 1-2, P. 1926-36; Linguistique guide alphabétique, par la dir. d' A. Martinet, P., 1969; Weisgerber L., Zweimal Sprache, D sseldorf, 1973.

არნ. ჩიქობავა.

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია, ენათა დაჯგუფება საერთო წარმომავლობის მიხედვით. მ. ბ. პ. ემყარება ენის განვითარებაში დიფერენციაციის პროცესს, რ-ის საფუძველზეც ერთი ენისაგან რამდენიმე ენა წარმოიშობა. ენა დროთა განმავლობაში იცვლება. ერთი ენის ცვალებადობის მიზეზები სხვადასხვა ადგილას ერთმანეთისაგან განსხვავებულია, ამიტომ ერთი და იგივე ენა სხვადასხვა სახეს იღებს. იგი იშლება დიალექტებად. ცვალებადობის პროცესი დიალექტებს შორის შეიძლება იმდენად გაღრმავდეს, რომ დიალექტი დამოუკიდებელ ენად იქცეს. მსოფლიოს ენათა გარკვეული ჯგუფები საერთო წარმოშობისა არიან. ასეთ ენებს მონათესავეს უწოდებენ. ენას, რ-ის დიფერენციაციის საფუძველზედაც მიიღება მონათესავე ენები, ფუძენა ეწოდება, ხოლო მონათესავე ენათა ჯგუფს — ენათა ოჯახი. ამჟამად მსოფლიოს ენები დაჯგუფებულია რამდენიმე ოჯახად. ესენია: ინდოევროპული, სემიტური, ქამიტური, ფინურ-უნგრული, ალთაური (თურქულ-მონღოლური), მანჯურიულ-ტუნგუსური, იბერიულ-კავკასიური, ჩინურ-ტიბეტური, დრავიდული, სუდანური, ჰოტენტოტური, ალგონკინური. ერთი ოჯახის ენათა შორის შესაძლებელია ნათესაობის სხვადასხვა საფეხური დასტურდებოდეს. ამის შესაბამისად ოჯახი იყოფა უფრო ახლო მონათესავე ენათა შტოებად და კიდევ უფრო მცირე ჯგუფებად. თითოეულ შტოს ან ქვეჯგუფს თავისი ფუძენა აქვს. მსოფლიოს ყველა ენისათვის საკითხი გენეალოგიური ურთიერთობისა, რ-იც მთელი ოჯახის საერთო ფუძენიდან მომდინარეობს, ბოლომდე ჯერ კიდევ არ არის დადგენილი.

გენეალოგიური კლასიფიკაციასთან დაკავშირებული ტერმინები „ნათესაობა“, „ოჯახი“, „გენეალოგია“... ენათმეცნიერებაში ბუნების-

მეტყველებიდან არის შემოტანილი. XIX ს. 70-იან წლებამდე ენათმეცნიერება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა გავლენას განიცდიდა, რასაც თავისი მიზეზი ჰქონდა. იყო ცდა, ენა ცოცხალი ორგანიზმისთვის გაეტოლებინათ, მ. ბ. კ. ცხოველთა და მცენარეთა კლასიფიკაციის შესაბამისად მიაჩნდათ. შემდეგ ენას ცოცხალ ორგანიზმად არავის მიუჩნევია, მაგრამ ძვ. ტერმინები მაინც შემორჩა, თუმცა შეცვლილი შინაარსით.

აღსანიშნავია აგრეთვე ისტორიულ ენათმეცნიერებაში უკვე დადგენილი ენათა ოჯახების მეტაენგნეალოგიური კლასიფიკაციის ცდები, რის მიზანია ენებს შორის უფრო შორეული ნათესაობის დადგენა, ვიდრე ამას ჩვეულებრივი ენათა ოჯახები გულისხმობს. ბიოლოგიაში მიღებული საკლასიფიკაციო იერარქიის ანალოგიით მონათესავე ოჯახთა ჯგუფს, ანუ ოჯახთა ოჯახს აღნიშნავენ ტერმინებით — გვარი (stock) ან ფილუმი (ბერძნ. *phylon* „ტიმო“, „გვარი“). ზოგჯერ ამ ტერმინებს განასხვავებენ და ფილუმს იყენებენ კიდევ უფრო ფართო დაჯგუფების (სუპერსტოკის) აღსანიშნავად. მაგრამ რამდენადაც ეს ტერმინები მკაცრად განსაზღვრული არ არის, შემოთავაზებულია ალტერნატიული ტერმინები — ენათა ოჯახი იმ ენათა ერთიანობის აღსანიშნავად, რთა საერთო წარმომავლობა ცნობილია (მაგ., ინდოევროპული), და კონიექტურული ან საგარეულო ოჯახი ენებისათვის, რთა საერთო წარმომავლობა ჰიპოთეტურია (იხ. ნოსტრატული ჰიპოთეზა).

ენათმეცნიერებაში ენათა ცვალებადობის შესწავლის პრიორიტეტის აღიარებამ თავის დროზე განაპირობა იმ აზრის დამკვიდრება, რომ ერთადერთი მეცნ. კლასიფიკაცია, რაც შეიძლება ფასეული იყოს, არის ენათა ისტორიაზე დაფუძნებული გენეალოგიური კლასიფიკაცია (ა. მეიე,...).

ენათა ნათესაობის დადგენის ძირითად საშუალებად გამოიყენება ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი. იგი ადგენს მხოლოდ მონათესავე ენებში არსებულ მსგავსებებს, საერთოს ერთი წარმომავლობის ენებისათვის. მეთოდი ემყარება რეგულარულ ბეგრატიფიკაციას, რაც წარმოიშობა საერთო ამოსავალი მასალის კანონზომიერი ცვალებადობის შედეგად და ამიტომ დასტურდება მხოლოდ მონათესავე ენათა ლექსიკასა და

გრამატიკ. ელემენტებში (იხ. ენათა კლასიფიკაციები).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ზოგადი ენათმეცნიერება, [ტ.] 2 — ძირითადი პრობლემები, თბ., 1945; მისივე, ზოგადი ენათმეცნიერება, [ტ.] 1 — პრობლემები, თბ., 1946; შარაძენიძე თ., ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბ., 1958; გამყრელიძე თ., კიკნაძე ზ., შადური ი., შენგელაია ნ., თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბ., 2003; Мейе А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, пер. с франц., М.-Л., 1938; Иванов В. В., Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, М., 1954; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, 1-1, Тб., 1984; ; Matthews P. H., The Concise Oxford Dictionary of Linguistics, Oxford University Press, 1997.

თ. შარაძენიძე.

ი. ქობლავა.

ენათა კავშირი, ენათა დაჯგუფება ხანგრძლივი კონტაქტების ან კონვერგენციის გზით შეძენილი მსგავსების საფუძველზე, არეალური კავშირი. გენეტიკურად მონათესავე ენათა ოჯახისაგან განსხვავებული ერთობის — მ. პის — გამოყოფის თეორ. დასაბუთება (პირველად 1923) ჩამოაყალიბა ნ. ტრუბეცკოი (თუმცა მეზობელი და საერთო გეოგ. სუბსტრატით დაკავშირებულ ენათა ერთიანობის იდეა ი. ბოლუენ დე კურტენეს შრომებშიც იყო წამოყენებული). უფრო გვიან ნ. ტრუბეცკოისთან ერთად ენათა არეალური კავშირის იდეას ავითარებდნენ პრადის სკოლის სხვა წარმომადგენლები (რ. იაკობსონი, ვ. სკალიჩკა...), იტალ. ნეოლინგვისტები (ვ. პიზანი, ჯ. ბონფანტი) და ზოგი სხვა ავტორი (კ. კ. ულენბეკი, ვ. დეიტერსი...). მ. პის თეორიის სრულყოფის ცდები შემდეგაც არ შეწყვეტილა [ვ. ბირნბაუმი, ვ. გეორგივი, ვ. ტობოროვი, ბ. სერებრენიკოვი, ჯ. ედელმანი, ვ. ნეროზნაკი, ვ. წერეთელი (იხ. ალოგენეტური თეორია)].

სხვადასხვა დროს ამგვარ კავშირებად იქნა მიჩნეული: ბალკანური — ალბანური, ახ. ბერძნული, ბულგარული და რუმინული ენები (ნ. ტრუბეცკოი), კავკასიური — ჩრდ.-კავკ. და ქართველური ენები (ნ. ტრუბეცკოი, ი. ბოლუენ დე კურტენე), ინდოევრ. ენები (ნ. ტრუბეცკოი, ვ. პიზანი), ევრაზიული — ევრ. და აზიის ენები (რ. იაკობსონი), ვოლგისპირეთის — მარიული, უდმურტული, ბაშკირული, თათარული, ჩუვაშური ენები (ბ. სერებრენიკოვი); ცენტრალურაზიური — ინდოევრ., დრავიდული, ჩინურ-ტიბეტური ოჯახების ზოგიერთი ენა (ვ. ტობოროვი). აღნიშნავენ ენათა განვითარების მსგავსი ტენდენციე-

ბის არსებობას სამხრ.-აღმ. აზიის, აფრიკისა და ოკეანის ზოგ რეგიონში.

თავდაპირველად მ. პ-ები განიხილებოდა როგორც ენათა ოჯახისაგან დამოუკიდებელი წარმონაქმნები. მაგრამ თანდათანობით გამოიკვეთა ტენდენცია, ეჭვის ქვეშ დაეყენებინათ ენათა ნათესაობის დადგენის შესაძლებლობა და მისი აუცილებლობაც კი. გამოითქვა მოსაზრება (ინდოევრ. ენათა მიმართ), რომ დიფერენციაციის გზით ენათა ნათესაობის ნაცვლად შეიძლება ვილაპარაკოთ ხანგრძლივი ტერატი. მეზობლობის შედეგად ენათა დაახლოებაზე (ნ. ტრუბეცკოი).

მ. პ-ში გაერთიანებულ ენებს შორის მსგავსებას ადგენენ როგორც კომპლექსურად, ენობრივი სისტემის სხვადასხვა დონეზე (ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური) და საერთო კულტურის ამსახველ ლექსიკაში, ისე — ერთ ენობრივ დონეზეც. მაგ., თუ ბალკანური მ. პ-თვის ნ. ტრუბეცკოი გამოყოფდა სხვადასხვა დონის სტრუქტურულ ნიშნებს, კავკ. მ. პ-თვის იგი კმაყოფილდებოდა მხოლოდ საერთო ფონოლოგიურ ნიშნებზე მითითებით. ასევე, ევრაზიული მ. პ. ემყარებოდა მხოლოდ ფონოლოგიურ ნიშნებს (პროსოდიული მონოტონია და თანხმოვანთა დაპირისპირება სილბო-სიმაგრის მიხედვით). აღნიშნულია, რომ ამგვარი ერთსტრუქტურიანი მსგავსება შესაძლებელია დადგინდეს ენათა დიდი არეალებისათვის, მაგრამ იგი უფრო ტიპოლოგიური ხასიათის ჩანს და ნაკლებად შეესაბამება მ. პ-ის იდეას (ვ. ნეროზნაკი).

ამოსავალი პრინციპებისა და გამოყენებული მეთოდოლოგიის თვალსაზრისით მ. პ-ის თეორია არ შეიძლება ჩაითვალოს რამდენადმე სრულყოფილ თეორიად, სანამ მთელი სისრულით არ იქნება გათვალისწინებული ენათა რეალური შესვედრების შესაძლო შედეგები (იხ. ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია). სახელობრ, უნდა განისაზღვროს კონტაქტისას რომელი ენობრივი მოვლენები გადადის ერთი ენიდან მეორეში შედარებით ადვილად და რომელი საერთოდ არ ექვემდებარება სესხებას. ამ მიმართულებით კვლევა მნიშვნელოვანი ჩანს არა მხოლოდ ენათა ინტეგრაციის, არამედ ისტ.-შედარებითი კვლევის თვალსაზრისითაც.

ლიტ.: შარაძენიძე თ., ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბ., 1958; მე-

ლიქიშვილი ი., ქართველურ-ინდოევროპული გენეტიური ურთიერთმომართების საკითხისათვის. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 2002, №1; Трубенцкой Н. С., Мысли об индоевропейской проблеме (1939). — «Вопросы языкознания», 1958, №1; Якобсон Р., К характеристике евразийского языкового союза. — об.: Jakobson R., Selected writings, I. Phonological studies, Gravenhage, 1962; Эдельман Д. И., к истории языкового союза. — «Вопросы языкознания», 1978, №3

თ. შარაძენიძე.

ი. ქობლაძე.

ენათა კლასიფიკაციები, მსოფლიოს ენათა განაწილება სხვადასხვა ჯგუფში გარკვეული ნიშნების მიხედვით. მ. კ-ის პრობლემა წარმოიშვა ენათა შედარების შედეგად. ცნობილია ენათა რამდენიმე კლასიფიკაცია, რ-თა საფუძველია განსხვავებული საკლასიფიკაციო ნიშნები. ყველაზე გავრცელებულია ენათა გენეალოგიური და ტიპოლოგიური კლასიფიკაციები. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია ენებს აჯგუფებს მათი საერთო წარმომავლობის მიხედვით, ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია კი ემყარება ენათა შორის მსგავსებას რომელიმე სტრუქტურული (ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და სემანტიკური) ნიშნის მიხედვით. სხვა კლასიფიკაციებიდან აღსანიშნავია: ვ. შმიდტის კლასიფიკაცია (1926), რ-იც გულისხმობდა კულტ. წრეების შესაბამისად ენათა ოჯახებზე უფრო ფართო გაერთიანების — ენათა წრეების დადგენას, დამყარებულს ფონეტ. და გრამატ. მსგავსება-განსხვავებაზე; არეალური ლინგვისტიკის პრინციპებზე აგებული არეალური კლასიფიკაცია ენებს აჯგუფებს ენობრივი მოვლენების ტერიტორიული გავრცელების მიხედვით. არეალურმა კლასიფიკაციამ შეიძლება მოიცვას როგორც გენეტიკურად მონათესავე, ისე — არამონათესავე ენებიც და გამოყენებულ იქნეს ერთი ენის ფარგლებშიც (დიალექტური მოვლენების შესასწავლად). ენათა არეალური კლასიფიკაციის სახეა ენათა კავშირიც; ერთიანი გლოტოკონიური პროცესის დაშვებაზეა აგებული ნ. მარის სტადიური კლასიფიკაცია (იხ. ენათა სტადიური კლასიფიკაცია) და ა. შ.

ლიტ.: შარაძენიძე თ., ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბ., 1958; Бенвенист Э., Классификация языков. — «Новое в лингвистике», вып. 3, М., 1963; Теоретические основы классификации языков мира, ч. 1-2, М., 1980-82.

ლ. ერუქიძე.

ენათა სტადიური კლასიფიკაცია, ენათა კლასიფიკაცია მათი განვითარების სტადიების მიხედვით. ამ კლასიფიკაციას ცენტრალური

ადგილი უკავია ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ (იხ. იაფეტური თეორია). რამდენადაც ნ. მარს ენათა განვითარება ერთიან გლოტოკონიურ პროცესად წარმოედგინა (ყველა ენას საფუძველად ედება ოთხი პირველადი ელემენტი: **სალ, ბერ, იონ, რომ**), მან ენათა კლასიფიკაციის პრინციპად, ბუნებრივია, განვითარების სხვადასხვა საფეხური მიიჩნია და თითოეულ საფეხურს სტადია უწოდა. ერთ სტადიას ენათა რამდენიმე სისტემა შეიძლება შეესაბამებოდეს.

ნ. მარის მიხედვით, სტადიების მონაცვლეობა აფეთქების გზით მიმდინარეობს, ხოლო სტადია ევოლუციურად ვითარდება შეგნიდან, სადაც ძირითადად მუტაციური ცვლილებები ხდება. ენათა განვითარების აუცილებელ პირობად გამოცხადდა ენათა შეჯვარება, რ-იც გარდაუვალი ინტეგრაციის მიზეზად იქნა მიჩნეული. ამის გამო არსებული მოქმედი და მკვდარი ენები რიცხობრივად იმაზე ნაკლებია, ვიდრე ოდინდელი ენების რაოდენობა: უნიფიკაციის შედეგად განვითარებას ერთი ენისავე მიეყვართ.

მ. ს. კ-ით, მეტყველების საწყისი კინეტიკური (ხელის) ენაა. მაგრამ ამ საფეხურზე საკუთრივ ენა, ადამიანის მეტყველება ჯერ კიდევ არ შეიძლება ჩაითვალოს საბოლოოდ ჩამოყალიბებულად. ამ კლასიფიკაციის მიხედვით არსებული ენებიდან მწვერვალს ინდოევრ. ენები ქმნიან. მათ ქვემოთ იაფეტური (სემიტურთან მონათესავე ფლექსიური) ენებია, რ-ებიც განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე დგანან. უფრო ქვემოთ ურალურ-ალთაური ენების შტო (აგლუტინაციური წყობის იაფეტური ენები) თავსდება. აქვე ჩუვაშურ ენასა და უნგრულ-ფინურ ენათა ოჯახს აქვს დათმობილი ადგილი. კიდევ უფრო ქვემოთ ქამიტური ენებია განლაგებული, რ-ებიც აგლუტინაციური არიან მხოლოდ ტიპოლოგიურად, მაგრამ უფრო მეტ სინთეზურ ბუნებას ავლენენ და აფხაზურთან დგანან ახლოს. უფრო დაბლა ენათა სინთეზური მდგომარეობაა, რ-იც იაფეტურ ენებში გადმონაშთის სახით ასახულია აფხაზურის ტიპის ენებით. სულ ქვემოთ პრიმიტ. ენების ჯგუფია, რ-აც ადამიანური მეტყველების წარმოშობა უკავშირდება. მოცემულ სქემაში გამოიყოფა ოთხი ტიპის გარდამავალი ენა: ერთ-ერთი სომხ. და ალბანური (ბალკანეთის) — იაფეტიზმიდან ინდოევროპეზმამდე, მეორე —

სომხ. ენა და ჩუვაშური — იაფეტიზმიდან თურქიზმისაკენ გარდამავალი. შემდეგ ნ. მარმა გადასინჯა თავისი თვალსაზრისი მსოფლიო ენათა გადანაწილებაზე და მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანა მასში. პირველ ყოვლისა, სისტემათა მონაცვლეობის გამოსახატავად გენეალოგიური ხე უსარგებლოდ იქნა მიჩნეული. მეორე, სქემა ნაკლოვანი იყო, რადგან მასში არ ასახულა ამერიკის, ოკეანისა და აფრიკის, დრავიდული, არაპრომეთიდული (ინდოევრ.), შორეული აღმ. და ჩინ. ენები.

ახ. კლასიფიკაციას მორფოლ. ტიპოლოგია დაედო საფუძველად. ამორფულ (სინთეზურ ანუ მორფოლოგიის არმქონე) ენებს უპირისპირდება მორფოლოგიის მქონე აგლუტინაციური და ფლექსიური ტიპის ენები. საკუთრივ იაფეტურში შენიშნულია სინთეზურ-ამორფულიდან ფლექსიურობამდე მისული არამონოლითური პროცესები. ამ სქემაში ამორფულობა, აგლუტინაცია და ფლექსიურობა ერთმანეთის მომდევნო საფეხურებად არის აღიარებული. პერიოდების მიხედვით ენები ამგვარად განაწილდა:

პირველადი პერიოდის (მონოსილაბური და პოლისემანტური): ჩინური და მისი მსგავსი, შუა და შორეული აფრიკის ცოცხალი ენები; მეორეული პერიოდის: ფინურ-უნგრული, თურქული და მონღოლური; მესამეული პერიოდის: გადმონაშთი იაფეტური ენები, ქამიტური ენები (ახლო და შორეული აფრიკის ენები); მეოთხეული პერიოდის: სემიტური და ინდოევრ. ენები. თითოეულ მოცემულ პერიოდს მჭიდროდ უკავშირდება პალეოაზიური და ამერიკული, ავსტრალიისა და ოკეანის ენები.

მოცემულ კლასიფიკაციაში განსაკუთრებულ ადგილს იკავებენ იაფეტური ენები, რ-ებიც ადამიანურ მეტყველებას გამოხატავენ პირველ ტრანსფორმაციამდე და მის რამდენიმე ტრანსფორმაციას შორის არსებული პლასტების სახით. ესაა განსაკუთრებული სისტემა, რ-იც გაიარა ყველა სისტემის სხვა დანარჩენმა ენებმა.

კავკ. ენებს ნ. მარი ათავსებდა ფლექსიურ, აგლუტინაციურის გადმონაშთებით ქართულსა და უმეველესი ტიპის — სინთეზურ ანუ ამორფულ აფხ. ენებს შორის.

ნაცვალსახელურ-აგლუტინაციურია ბასკური, ძვ. სალიტ. ქართ., შიშინა და მთის ენები. გამარტივებული აგლუტინაციურია ჩრდი-

ლოკავკ. და ხალხური ქართული. ფლექსიური ტიპისაკენ გარდამავალ საფეხურზე დგას ძვ. სალიტ. ქართული, სომხური პრომეთიდული ფლექსიურობისკენ გარდამავალი. ამიტომ იაფეტური ენები პოლისტადიური ენებია: ფორმალურ-ლოგიკური აზროვნებიდან კოსმოსური მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებამდე. ისინი გაუდიფერენცირებელი და დიფერენცირება, რის გამოც მათი დახასიათება როგორც „სინთეზურისა“ და „ამორფულისა“, ან „აგლუტინაციურისა“ მათი სისტემების ფორმალურ ტიპს ვერ არკვევს.

ლიტ. იხ. სტატიასთან იაფეტური თეორია.

მ. ბაბუხაძე.

ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია, ენათა დაჯგუფება სტრუქტურული (ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური, სემანტიკური...) მსგავსების მიხედვით. შესაძლებელია მსგავსება ემყარებოდეს რომელიმე ერთ ნიშანს, ან ერთდროულად ერთმანეთთან დაკავშირებულ და ერთმანეთით განპირობებულ რამდენიმე ნიშანს. სწორედ ენებს შორის არსებული ეს საერთო ქმნის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის საფუძველს. ერთი და იმავე სტრუქტურული ნიშნით გაერთიანებული ენები ქმნიან ენათა ტიპს. ერთი ენა სხვადასხვა ნიშნით შეიძლება სხვადასხვა ტიპში გაერთიანდეს.

ენებს შორის ტიპოლოგიური მსგავსების საფუძველი იმდენად ბრძანად დევს ადამიანური ენის სტრუქტურაში, რომ მისი ახსნა თვით ადამიანის ბიოფიზიოლოგიური და ფსიქიკური შესაძლებლობების გარკვევას უკავშირდება (არის გენეტიკურ დონეზე ახსნის ცდებიც: კ. ოუნგი, ნ. ზომსკი). ამიტომაც მ. ბ. ბ. გენეალოგიური კლასიფიკაციისა და ენათა კავშირებისაგან განსხვავებით, არ ითვალისწინებს ენათა დიფერენციისა და კონვერგენციის პროცესებით განპირობებულ სიახლოვეს, მაგ., ინგლისური ენა, რიც წარმოშობით განეკუთვნება ინდოევრ. ენათა გერმანიკულ ჯგუფს და, შესაბამისად, ავლენს ამ ენებთან მსგავსებას, ანალიზური წყობის მიხედვით სტრუქტურულ სიახლოვეს ავლენს რომანული ჯგუფის ენებთან.

პრაქტიკულად მოსალოდნელია სხვადასხვა ნიშანზე დაფუძნებული მრავალი სახის მ. ბ. ბ. არსებულ კლასიფიკაციათა შორის ყველაზე გაერტყელებულია მორფოლოგიური კლასიფიკაცია. არსებობს ამ

კლასიფიკაციის რამდენიმე ცდა, რ-თა შორის უძველესია ენების დაჯგუფება სიტყვათა მორფოლ. სტრუქტურის მიხედვით. ტრადიციულად ამ ნიშნით ენათა ოთხ ტიპს გამოყოფენ. ესენია: მაიზოლირებელი, აგლუტინაციური, ფლექსიური და პოლისინთეზური ენები. მაიზოლირებელი ენები უპირისპირდება ყველა დანარჩენს იმით, რომ მათში სიტყვა მიმართების აფიქსებს არ დაირთავს, ფორმას არ იცვლის. მიმართებები გამოხატულია სიტყვათა ადგილმდებარეობის, ინტონაციის, დამხმარე (ე. წ. ცარიელი) სიტყვების საშუალებით. მაიზოლირებელი ენების ტიპური ნიმუშია ჩინური ენა. აგლუტინაციური და ფლექსიური ენები აფიქსიანი ენებია. განსხვავება ის ქმნის, თუ როგორ, რა წესით უკავშირდება აფიქსი ფუძეს. აგლუტინაციურ ენაში თითოეული აფიქსი, ჩვეულებრივ გამოხატავს ერთ გრამატ. მნიშვნელობას და ორგანულად არ ერწყმის არც ძირსა და არც სხვა აფიქსებს. ამიტომაც სიტყვის სტრუქტურა გამჭვირვალეა და სიტყვა ადვილად იშლება შემადგენელ ნაწილებად (მაგ., ქართ. მატარებელ-ებ-ის-კენ-აც). აგლუტინაციური ენებია იბერიულ-კავკასიური, ფინურ-უნგრული, ზოგიერთი აფრიკული და ამერიკის ინდიელთა ენები და სხვ. ფლექსიურ ენაში კი შესაძლებელია ფუძის შერწყმა, რის გამოც ფუძის დაშლა ძნელი ხდება, მაგ., როდესაც ერთი აფიქსით ორი მნიშვნელობა გამოხატული (ქართ. კაც-თა ფორმაში -თა ერთდროულად რიცხვსაც აღნიშნავს და ბრუნვასაც) ან გრამატ. მნიშვნელობის გამოსახატავად ფუძის ფლექსიის გამოყენებული (ვგრძნ - ვგრძნებ). ფლექსიურია ინდოევროპული და სემიტური ენები. ინკორპორაციული (შთასხეულებითი) ანუ პოლისინთეზური ენებისათვის დამახასიათებელია ის, რომ ზღვარი წინადადებასა და სიტყვას შორის წაშლილია. ის, რაც სხვა ენებში მთელი წინადადებით გადმოიცემა, ინკორპორაციულ ენაში გამოხატულია სიტყვით, რიც თავისი შინაარსით სხვა ენათა წინადადებას უდრის, ფორმით კი ზოგი სიტყვას უტოლდება. ინკორპორაციულია მაგ., ამერიკის ინდიელთა და ჩრდ. აზიის (პალეოაზიური) ენები.

ჩვეულებრივ, ენებში აღნიშნული ნიშნები პარალელურადაც გვხვდება, მაგრამ კლასიფიკაციისას მნიშვნელობა ენიჭება იმას, თუ ამა თუ იმ ენაში რომელი ნიშანი ჭარბობს, ე. ი. რომელია ტიპოლოგიურად განმსაზღვრელი.

მორფოლ. კლასიფიკაციის თავისებური ინტერპრეტაციაა ენათა ფსიქოლოგიური კლასიფიკაცია, რიც ემყარება ფორმისა და უფორმო ენათა დაპირისპირებას (პ. შტაინთალი, 1850; ფ. მისტელი, 1893). ტიპოლოგიური (მორფოლოგიური) კლასიფიკაციის ერთ-ერთ ნიმუშს წარმოადგენს აგრეთვე ე. სეპირის კონცეპტური კლასიფიკაცია. ე. სეპირის თვალსაზრისით, ენაში გამოხატული ცნებები ოთხ ჯგუფს შეადგენს: 1. ძირითადი (კონკრეტული) ცნებები, რეზიკ გამოხატულია დამოუკიდებელი სიტყვებით ან ძირეული ელემენტებით და არ გადმოცემენ მიმართებებს; 2. დერივაციული ცნებები, გამოხატულია აფიქსაციის ან ძირის შინაგანი ცვლილებით; 3. კონკრეტულ-რელაციური ანუ შერეულ-რელაციური ცნებები, გამოხატულია აფიქსაციით ან ძირის ცვლილებით. მათი ძალა ერთი სიტყვის ფარგლებს სცილდება და სინტაქსურ ურთიერთობას ამყარებენ სიტყვათა შორის; 4. წმინდა რელაციური ცნებები, გამოხატულია აფიქსაციით, ძირის ცვლილებებით, დამოუკიდებელი სიტყვებისა და ადგილმდებარეობის საშუალებით. სინტაქსური ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ნიმუშია ი. მეშჩანინოვის კლასიფიკაცია წინადადების კონსტრუქციების მიხედვით. ამ კლასიფიკაციის თანახმად, გამოიყოფა წინადადების 7 ტიპი: ინკორპორაციული, უბიექტო, პოსესიური, ერგატიული, აფექტური, ლოკატიური და ნომინატიური. ერთ ენაში ერთდროულად შეიძლება შეგვხვდეს ერთზე მეტი კონსტრუქცია. ტიპოლ. კლასიფიკაციას მიეკუთვნება აგრეთვე ენათა კავშირებისა და ენობრივი წრეების გამოყოფის ცდა და სხვ.

ლიტ.: ჩიქობავა არბ., ზოგადი ენათმეცნიერება, II, თბ., 1945 (1983); შარაძენიძე თ., ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბ., 1958; მელიქიშვილი ი., მარკირების მიმართება ფონოლოგიაში, თბ., 1976; ასათიანი რ., ქართველურ ენათა ტიპოლოგიის საკითხები, თბ., 1994; Сепир Э., Язык, пер. с англ., М.-Л., 1934; Мещанинов И.И., Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945 (1978); Успенский Б.А., Структурная типология языков, М., 1965; Рождественский Ю.В., Типология слова. Сепир Э., Язык, пер. с англ., М.-Л., 1934; Мещанинов И.И., Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945 (1978); Успенский Б.А., Структурная типология языков, М., 1965; Рождественский Ю.В., Типология слова. — კრ.: Языковые универсалии и лингвистическая типология М. 1969. «Новое в лингвистике», вып V, Языковые универсалии, М., 1970; Принципы типологического анализа языков — разичной строя, ред. Б. А. Успенский, 1972; «Новое в зарубежной

лингвистике», вып. XXV: Контрастивная лингвистика, М., 1989.

ლ. ენუქიძე.
ი. ქობალავა.

ენათმეცნიერების სათავეებთან. ლინგვისტიკა, მეცნიერება ადამიანის ენის შესახებ.

ენათმეცნიერების სათავეებთან. ენათმეცნიერება, ლინგვისტიკა, არის მეცნიერება ადამიანის ენის შესახებ. ე-ს აინტერესებს ყველა ენა — ამაჟამად თუ ოდესმე არსებული, ან მომავალში შესაძლებელი; განურჩევლად იმისა, ვინ ან რამდენი ადამიანი ლაპარაკობს ამა თუ იმ ენაზე — მაღალი ცივილიზაციის წარმომადგენელი თუ კულტ. განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ათასობით, მილიონობით (მილიარდიც კი), თუ მხოლოდ რამდენიმე ათეული (რამდენიმე ინდივიდი). ე-ს ობიექტია ადამიანის სამეტყველო მოქმედება თავისი მრავალფეროვანი გამოვლინებებით, ანუ ე-ს აინტერესებს ყველაფერი ენის შესახებ. აქ შემოდის პრობლემათა ფართო წრე, მაგრამ, პირველ ყოვლისა, იგულისხმება პასუხი კითხვაზე — რა არის ენა?

ენის ერთმნიშვნელოვანი განსაზღვრება არ არსებობს, რაც გამოწვეულია თვით ენის ბუნებით. ენა მრავალასპექტიანი, მრავალკომპონენტური, სტრუქტურულად ურთულესი მოვლენაა. იგი ერთსა და იმავე დროს წარმოგვიდგება როგორც ფსიქიკური და ფიზიკური, სოციალური და ინდივიდუალური, დროის ყოველი მონაკვეთისათვის ჩამოყალიბებული სისტემა და მუდმივ ცვალებადობაში მყოფი მოვლენა, სემიოტიკური ბუნების მქონე და, ამასთანავე, ბიოლოგიურად განპირობებული წარმონაქმნი და ა.შ. ენა გვევლინება ამ ჰეტეროგენიული კომპონენტების ერთიანობად, რთავან თითოეული აუცილებელია, მაგრამ არასაკმარისი ენის დასახასიათებლად. ენის შემადგენლობაში ისინი მოქმედებენ ერთდროულად, ერთმანეთთან ურთიერთკავშირში და ამით განაპირობებენ თვით ენის არსებობას. ამიტომ ენის განსაზღვრა მათგან რომელიმე ერთის მიხედვით (რისი ნიმუშებიც ე-ს ისტორიაში მრავლად არის) იქნება არასრულყოფილი და, ამდენად, არაადეკვატური, სანამ არ დადგინდება ენის არსი და ამით არ დამყარდება აღნიშნულ კომპონენტებს შორის „ბუნებრივი წესრიგი“ (ფ.

დე სოსიური). ე-ის ძირითადი ამოცანა არის ენის არსის დადგენა. ამ (და ენასთან დაკავშირებულ მრავალ სხვა) საკითხზე პასუხი დამოკიდებულია არა მხოლოდ იმაზე, თუ ენის რომელი მხარეა აღებული კვლევის საგნად, არამედ იმაზეც, თუ რა მოთხოვნებს აყენებს ეპოქა ენათმეცნ. კვლევის წინაშე, და როგორია ეპოქის კულტ.-ინტელექტუალური დონე. ამის მიხედვით ენის შესახებ ცოდნა იცვლება, შესაბამისად იცვლება (ვიწროვდება ან ფართოვდება) ენათმეცნ. კვლევის ფარგლებიც. მაგრამ ძირითად პრობლემად ყოველთვის რჩება ენის არსის პრობლემა. ფაქტობრივად აქ იყრის თავს ენის შესწავლასთან დაკავშირებული ყველა მნიშვნელოვანი საკითხი: ენა და მეტყველება, ენა და აზროვნება, ენობრივი ფორმა და სუბსტანცია, ენა და საზოგადოება, ენა და ეთნოსი, ენა და კულტურა, ენის წარმოშობისა და განვითარების კანონზომიერებები, ენის სისტემურ-სტრუქტურული ორგანიზაცია, ენობრივი კომუნიკაცია და მრ. სხვ.

ბუნებრივია, ენის შესწავლასთან დაკავშირებული მთელი ეს პრობლემატიკა ერთბაშად არ წარმოქმნილა. თანამედროვე ლინგვისტიკური დონის ჩამოყალიბებას წინ უძღოდა გამიზნული დაკვირვებებისა და ძიებების ხანგრძლივი, თითქმის სამათასწლოვანი, ტრადიციები. სწორი არ იქნება მათი შეფასება როგორც „არამეცნიერული“, ან თუნდაც „მეცნიერებამდელი“ კვლევისა (რაც უფრო ცალმხრივი შეფასების შედეგია). ეს ტრადიციები ისახებოდა და ვითარდებოდა სხვადასხვა დროს მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში იქ არსებული კულტ. დონის საფუძველზე წამოჭრილი პრაქტ. მოთხოვნების შესაბამისად. ცნობილია კვლევის ისტორიულად ჩამოყალიბებული შემდეგი კერები: ევროპული, ინდური, არაბული, ჩინური და იაპონური. გარკვეული ისტ.-გეოგრ. თუ სხვა ფაქტორების გამო მათ თანაბარი მონაწილეობა არ მიუღიათ უშუალოდ თანამედროვე ე-ის ჩამოყალიბების პროცესში, მაგრამ ეს ფაქტი არ ამცირებს ამ ტრადიციების მნიშვნელობას ლინგვისტიკური აზრის ისტორიისათვის. უფრო მეტიც, დასახული მიზნებითა და, რაც მთავარია, მიღწეული შედეგებით ეს იყო კვლევა, რმაც დიდ წარმატებას მიაღწია ენის გარკვეუ-

ლი ასპექტების შესწავლაში და ამით თავისი წვლილი შეიტანა თანამედროვე ლინგვისტიკის თეორ.-მეთოდოლოგიური და პრაქტ. ბაზის შექმნასა და მის გამდიდრებაში.

ლინგვისტიკა, როგორც მეცნიერების დამოუკიდებელი დარგი, რმაც თანდათანობით შეძლო ფართოდ მოეცვა ენის პრობლემები და გამზდარიყო არა რეგიონალური, არამედ მსოფლიო მნიშვნელობის მეცნიერება, ჩამოყალიბდა ევროპული ტრადიციების ბაზაზე. თავის მხრივ, ეს ტრადიციები სათავეს იღებს ანტ. მეცნიერებაში. ამან მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა არა მხოლოდ ანტიკური გრამატიკ. მოძღვრების ხასიათი, არამედ საბოლოოდ ლინგვისტიკური აზრის განვითარება ევროპაში.

ანტიკური გრამატიკ. მოძღვრება თავის დროზე ჩაისახა წმინდა ფილოს. მიზნებით („ილიადასა“ და „ოდისეას“ ძველი, IX—VII სს. ტექსტების შესწავლა), მაგრამ ადრევე შეიძინა ფილოს. შინაარსი (საკუთრივ გრამატიკა იმ პერიოდისათვის წარმოდგენდა ვიწრო „ხელოვნებას“, უშუალოდ წერა-კითხვის სწავლებასთან დაკავშირებულ პრაქტიკას და, ბუნებრივია, შეზღუდული იყო ამ პრაქტიკის ინტერესებით). ანტ. მეცნიერების სინთეზურმა ხასიათმა განსაზღვრა ლინგვისტიკური კვლევის მიმართულება: იგი დაკავშირებული აღმოჩნდა ზოგადფილოს. პრობლემატიკასთან და ძირითადად ამ პრობლემატიკის ფარგლებში ვითარდებოდა. ცნობილი კამათი, რიც მიმდინარეობდა ძვ. ბერძნ. ფილოსოფიაში „ფიუსეისა“ და „თესეის“ მომხრეებს შორის სახელთა „სისწორეზე“ (არსებობდა სახელდების პრინციპზე), ნოყიერ ნიადაგს ქმნიდა ენის საკითხების კვლევისათვის. მუშავდებოდა ბევრათა კლასიფიკაციები, ჩამოყალიბდა მოძღვრება მეტყველების ნაწილთა შესახებ, განიხილებოდა ზმნისა და სახელის კატეგორიები, ბრუნების სისტემა, სინტაქსის პრობლემები და სხვ. ფილოსოფიასთან კავშირი არ გაწყვეტილა ელინისტურ პერიოდშიც კი, როდესაც ალექსანდრიელმა გრამატიკოსებმა შექმნეს ფილოსოფიისაგან დამოუკიდებელი გრამატიკ. მოძღვრება, რმაც დასრულებული სახე მიიღო დიონისე თრაკიელის „Τεχνή γραμματικῆ“-ში. ბერძნ. გრამატიკის პრინციპები

დაედო საფუძვლად ლათინური ენის ადრინდელ (ძვ.წ. II—აბ. წ. I სს.) გრამატიკებს (ელიუს სტილო, მარკ ტერენციუს ვარონი, მარკ ფაბიუს კვინტილიანი). ამავე პრინციპებს (გარკვეული ცვლილებებით) ეყრდნობიან გვიანდელი რომაელი გრამატიკოსებიც, რთა შორის განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდნენ დონატუსი (IV ს.) და პრისციანუსი (VI ს.). სწორედ მათი გრამატიკები გახდა ის ძირითადი წყარო, რითაც სარგებლობდნენ შუა საუკ. ევროპაში, როდესაც ლათინური, როგორც რელიგიისა და მეცნიერების ენა, პრაქტ. შესწავლისა და ფილოს. რეფლექსიის ერთადერთ საგნად იქცა.

მაგრამ შუა საუკუნეები გრამატიკის მიმართ დამოკიდებულების თვალსაზრისით არ შეიძლება ერთგვაროვნად შეფასდეს. გვიან შუა საუკ-ში (XI—XII-იდან) ანტიკ. ფილოსოფიის, განსაკუთრებით არისტოტელეს დიდი გავლენით იწყება ლოგიკის აღმავლობა, რამაც თეოლოგიასა და ცოდნის ყველა სფეროში შეაღწია. თვალსაჩინოდ გამოიკვეთა ეს გავლენა გრამატიკაშიც (როგორც ეს ანსელმ კენტერბერიელის, ჟილბერტის, პიერ აბელარის ნაშრომებიდან ჩანს). ხდება გრამატიკის ლოგიზაცია, რეალურად ჩნდება ლოგიკის მხრიდან გრამატიკის „ჩაყლაპვის საფრთხე“ (ი. პინბორგი). მაგრამ ამ პერიოდშივე თავი იჩინა საპირისპირო ტენდენციამაც. სამონასტრო და საუნივერსიტეტო სწავლების პრაქტიკაში, ტექსტის კომენტირებასთან დაკავშირებით, ჩნდება ახალი იდეები, იწყება პრისციანუსის კრიტიკა (უილიამ კონჩიელი). არის ცდები გრამატიკის დამოუკიდებლობის დაცვისა (პეტრე ჰელიელი), მაგრამ ამ სიახლეებს გრამატ. აზროვნებაზე რაიმე გავლენა არ მოუხდენია. ურყევი რჩებოდა ამ პერიოდისათვის გაბატონებული თვალსაზრისი, რომ ენის ლოგიკური არსი საერთოა ყველა ხალხისათვის (ენებს შორის განსხვავება მხოლოდ გარეგნულია). სწორედ ამ იდეებმა დაუდო საფუძველი უნივერსალური გრამატიკების შექმნას. მაგრამ ენის ფილოსოფიის ფარგლებშიც კი ლინგვისტიკური კვლევის თვალსაზრისით მაინც გარკვეული წარმატებები იქნა მიღწეული (უპირატესად სინტაქსისა და სემანტიკის სფეროებში).

მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა აღორძინების პერიოდიდან (XV ს-იდან ფაქტობრივად XVIII ს. დასასრულამდე), როდესაც ეპო-

ქის მოთხოვნებიდან, ისევე როგორც მეცნიერებისა და ხელოვნების ყველა დარგში, ენათმეცნ. კვლევის წინაშეც ახალი ამოცანები დააყენა. ხალხთა შორის პოლიტ. თუ რელიგ. კონტაქტების ზრდასთან ერთად იზრდებოდა ინტერესი სხვა, განსაკუთრებით ცოცხალი, ზოგ შემთხვევაში მანამდე უცნობი, ენების მიმართ. ლათ. გრამატიკების გვერდით იწერებოდა მათ ყალიბზე შექმნილი ნაციონალური გრამატიკები. ასე, XV—XVI სს-ში შეიქმნა ესპანური, პრეტონული, ფრანგ. ინგლ. უნგრული, ჩეხური, პოლონ., ბასკური, სლავ., ლიტვური და სხვა ენების გრამატიკები. მართალია, მათი ძირითადი მიზანი, XVI ს. სლოვენის გრამატიკოსის ლავრენტი ზიზანის სიტყვებით, იყო სწორად მეტყველებისა და წერის შესწავლა, მაგრამ ახალ ენებთან ერთად ევროპელები ეცნობოდნენ ახალ გრამატ. ტრადიციებსაც (ეს განსაკუთრებით ითქმის არაბულ გრამატიკულ მოძღვრებაზე). გაფართოვდა კვლევის ჰორიზონტი, დაიწყო უნივერს. ენებისა და ანბანური სისტემების, უნივერს. გრამატიკების დამუშავება, მ. შ. შეიქმნა პორთიალის ზოგადი გრამატიკა, რის იდეების შეფასება მხოლოდ XX ს-ში მოხდა (ფ.დ. სოსიური ნ. ხომსკი). მაგრამ ენათმეცნ. კვლევის ძირითადი მიმართულება სხვა გზით განვითარდა.

კვლევის ჰორიზონტის გაფართოვებას შედეგად მოჰყვა მრავალენოვანი შედარებითი ლექსიკონების შექმნა (პ. ს. პალასის ლექსიკონი 272 ენის, ლ. გერვასის — 307 ენის, ი.კ.ადელუნგისა და ი.ს. ფატერის — 500 ენის მასალაზე), რთა დონე არც თუ ისე მაღალი იყო, მაგრამ მათ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს ლინგვისტიკური კვლევის განვითარებაში. შუა საუკ-ში გაბატონებული ტრადიციული პრობლემატიკის, განსაკუთრებით ენათა უცვლელობის შესახებ თეზისის, გვერდით თანდათანობით ფუხს იკიდებდა ენათა ისტ. განვითარებისა (ჯ. პრისტილი, მონბოლო, ი. გ. პერდერი) და ენათა ნათესაობის (ი. ი. სკალიგერი, მ. ლიტუანუსი, ლ. კატე, ფ. რუპიგი, გ. ლაიბნიცი, მ. ლომონოსოვი, და სხვ.) იდეები. ამ იდეების განვითარებას გარკვეულწილად ხელს უწყობდა

აგრეთვე იმდროინდელი სამეცნიერო ატმოსფერო (ისტორიული და საბუნებისმეტყველო დარგების განვითარება). ყოველივე ამას არ შეიძლება გარდატეხა არ გამოეწვია ლინგვისტურ აზროვნებაში და ასეც მოხდა. როდესაც ინდოეთში მოღვაწე იურისტი და ორიენტალისტი უ. ჯონსი 1786 ინგლისის სამეფო აზიური საზღვის წინაშე წარდგა თავისი დაკვირვებებით სანსკრიტის (ძვ. ინდ. სალიტერატურო ენა) სიახლოვეზე ბერძნ. და ლათ., ასევე გოთურ, კელტურ და ძვ. სპარსულ ენებთან, აგრეთვე ამ ენათა შესაძლო საერთო წყაროზე, ნიადაგი ახალი მიმართულებისათვის მომზადებული იყო. სანსკრიტის „აღმოჩენა“ გახდა უკანასკნელი ბიძგი, რმაც საბოლოოდ განსაზღვრა ევროპ. ლინგვისტური კვლევის მიმართულება. ევროპელ მკვლევართა მიერ სანსკრიტი გამოყენებულ იქნა არსებითად როგორც ენობრივი მასალა, რიც საგრძნობლად იფართოვებდა შედარების პერსპექტივებს. მაგრამ იმ ეპოქის ლინგვისტური აზროვნება ვერ აღმოჩნდა მზად სათანადოდ გაეაზრებინა ცოდნის ის დონე, რსაც ინდოელმა გრამატიკოსებმა მრავალი საუკუნით ადრე მიაღწიეს სანსკრიტის შესწავლაში. უფრო გვიან ლინგვისტური კვლევის პრაქტიკამ ანალოგიური საკითხები ხელახლა წამოჭრა.

XIX ს. დასაწყისიდანვე გაიშალა ფართო შედარებით-ისტ. კვლევა. მართალია, ამ კვლევაში ბევრი რამ ჯერ კიდევ გასარკვევი ან დასაზუსტებელი იყო, მაგრამ თავისი მასშტაბებით, სხვა მეცნიერებათაგან დამოუკიდებელი საგნითა და საკუთარი მეთოდებით უკვე მოასწავებდა ახალი მეცნიერული დარგის ჩამოყალიბებას. ეს იყო სრულიად ახალი მიდგომა, ახალი მეცნ. პარადიგმა, რმაც უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა მ-ის, როგორც მაღალგანვითარებული მეცნიერების, სტატუსის მიღწევაში.

მაგრამ, მიუხედავად კომპარატივისტიკაში დიდი წარმატებებისა, რსაც შედარებით-ისტ. მ-მ მიაღწია XIX ს-ში, მან ვერ შეძლო მოეცვა ენობრივი კვლევის უმნიშვნელოვანესი ასპექტები, „ვერ გახდა ისტორიული მეცნიერება“ (ფ.დ. სოსიური). გამოსავალი თვით კვლევის პროცესმა აჩვენა. თუ იმ პერიოდის ძირითადი მეთოდოლოგიური პრინციპის თანახმად, ენის

მეცნ. შესწავლა ნიშნავდა მხოლოდ ისტორიულ შესწავლას, დიქტონოული კვლევის გაღრმავებასთან დაკავშირებით უფრო და უფრო მეტად იგრძნობოდა სინქრონიული კვლევის აუცილებლობა (პ. პაული, ი. ბოლუენ დე კურტენე ...). განსაკუთრებით გაიზარდა სინქრონიული კვლევის როლი ფ. დე სოსიურის შემდეგ: სწორედ სოსიურიდან იწყება სინქრონიული მ-ის, როგორც დამოუკიდებელი და სრულყოფილი მეცნიერების, აღიარება.

XX ს-ში უკვე სინქრონიული მ-ის ბაზაზე მოხდა როგორც ტრადიც. დარგების გადასინჯვა ახალი მეცნ. პრინციპების მიხედვით, ისე ახალი მიმდინარეობებისა და დარგების წარმოშობა, რეზიკ ქმნიან თანამედროვე მ-ის საფუძველს.

ლიტ.: Тронский А. А., Проблемы языка в античной науке — «Античные теории языка и стили», М., 1937; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., — 1973; Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В., Очерки по истории лингвистики, М., 1975; История лингвистических учений. Древний мир, Л., 1980; История лингвистических учений. Средневековый Восток, Л., 1985; Габучян Г. М., Арабская языковедческая традиция. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990; Яхонтов С. Э., Китайская языковедческая традиция, იქვე; Emeneau M. B., India and Linguistics. — «Journal of the American oriental Society», 1955, vol. 75, №3; Mounin G., Histoire de la linguistique des origines au XXe si cle, P., 1967; Robins R. H., A short history of Linguistics, Bloomington and London, 1968.

ი. ქობალავა.

ენათმეცნიერების თანამედროვე მიმართულებები. XX ს. II ნახ-ში ზედიზედ წარმოიშვა მ-ის ახალი მიმართულებები, რ-ებმაც ენის სისტემისადმი იმანენტური მიდგომის არასაკმარისობა გამოავლინეს. ისინი ყალიბდებოდა სტრუქტურული მ-ის ერთგვარი დაძლევა და ახლო წარსულში ფართოდ გავრცელებული კონცეფციების კრიტიკით. ახალი შეხედულებების მიხედვით, არაადეკვატურია ენობრივ ერთეულთა ანალიზის შემოფარგვლა ენის მხოლოდ მოდელებისა და სტრუქტურების ანალიზით, ასევე, ცალმხრივობა ახასიათებს თეორიებს, რ-ებიც არ ითვალისწინებენ იმას, რომ ენობრივი კომუნიკაცია ორმხრივი პროცესია, რ-შიც მონაწილეობს როგორც მოლაპარაკე (მეტყველების წარმომქმნელი), ისე მსმენელი (მეტყველების აღმქმელი), რომ კომუნიკაცია მხოლოდ მზა ენობრივი

ფორმების რეალიზაცია არ არის, არამედ ამ ფორმათა წარმოქმნაც. იდეა მომდინარეობს ვ. ფონ ჰუმბოლდტისაგან (1767—1835), რ-იც ენას განიხილავს როგორც „უკვე შექმნილის, უკვე ნაწარმოების“ („ერგონის“) და „შექმნის პროცესში“ („გენერაციის“) და „შემოქმედი ძალის“ („ენერგიის“) დიალექტიკურ ერთიანობას, ამასთანავე, მთავარი როლი ამ უკანასკნელს ენიჭება. თანამედროვე მ-ში მოხდა ჰუმბოლდტის თეორიის აქტუალიზება, რაც ენის ახალ გაგებაშიც აისახა — ენა განისაზღვრება არა როგორც ნიშანთა სტატისტიკური სისტემა, არამედ როგორც სისტემა რეალურ მოქმედებაში, ადამიანთან, მეტყველ სუბიექტთან მჭიდრო კავშირში.

თანამედროვე კომუნიკაციური თეორიის თანახმად, ენის შესწავლა უნდა მიმდინარეობდეს როგორც შიდაენობრივი (ინტრალინგვისტური), ისე გარეენობრივი (ექსტრალინგვისტური) ფაქტორების გათვალისწინებით, რადგან ისინი არსებითად განაპირობებენ ენობრივი ურთიერთობის სტრუქტურასა და შინაარსს. შესაბამისად, ენის ანალიზი გახდა კომპლექსური, ხოლო ანალიზის საგანი — უფრო ვრცელი (ტევადი). მაგ., სიტყვის მნიშვნელობის კვლევისას საკმარისი აღარ არის საკუთრივ ენობრივი კონტექსტი, აუცილებლად გასათვალისწინებელია პრაგმატიკული კონტექსტიცა და სიტუაცია; სინტაქსური კვლევაკ გასცდა წინადადების ფარგლებს და მან მეტყველების აქტთა ბმულ თანამიმდევრობაზე, ანუ დისკურსზე გადაინაცვლა, რ-იც სხვადასხვა ასპექტის (პრაგმატიკული, სემანტიკური, რეფერენტული, ემოციურ-შემფასებლური...) გათვალისწინების საშუალებას იძლევა.

ადამიანის ფაქტორის შემოყვანას ენის ანალიზის სფეროში, რამაც ლინგვისტიკის პორობონის გაფართოება გამოიწვია, თან ახლდა მ-ის დაახლოება ადამიანის შემსწავლელ დისციპლინებთან (ფსიქოლოგია, სოციოლოგია, ეთნოგრაფია, ისტორია, კულტუროლოგია, კოგნიტოლოგია, ბიოლოგია, ნევროლოგია...). მათ მიჯნასა და გადაკვეთაზე წარმოიშვა ინტერდისციპლინარული მეცნიერებები, რ-ებიც თანამედროვე ჰუმანიტარული ცოდნის ანთროპოცენტრულ, დინამიკურ, ფუნქციონალურ, კოგნიტიურსა და,

საბოლოო ჯამში, კომუნიკაციურ პარადიგმაში განიხილება. ახალ დისციპლინათა მეცნიერებათაშორისი ბუნება და სტატუსი გამოხატულებას პოულობს თითოეული მათგანის ცნებით აპარატსა და კომპოზიტურ სახელწოდებაში.

ფსიქოლინგვისტიკა შეისწავლის ბუნებრივი ენით გადმოცემული მეტყველების წარმოქმნისა და აღქმის თვისებებსა და ბუნებას, იკვლევს მეტყველების პროცესს შინაარსის, მეტყველების აქტის კომუნიკაციური ღირებულებისა და კომუნიკაციურ მიზანდასახულობასთან შესაბამისობის თვალსაზრისით. ფსიქოლინგვისტიკის პრობლემატიკა უკავშირდება ენის დაუფლებისა და გამოყენების მექანიზმებსა და მენტალურ პროცესებს, ენისა და აზროვნების ურთიერთმიმართების გარკვევას, ბავშვის მეტყველებასა და სხვ.; ქმნის თეორიულ საფუძველს პრაქტ. ამოცანების გადასაჭრელად ისეთ სფეროებში, როგორიცაა ენის (დედაენის) სწავლება, სკოლამდელთა აღზრდა და ლოგოპედია, ფსიქოთერაპია, სამართლო ექსპერტიზა, კრიმინალისტიკა, აგრეთვე, მეტყველების ფონოლოგიურ, გრამატ. ლექსიკურ და სემანტიკურ მოშლილობათა გამოვლენა. ეს უკანასკნელი სფერო ფსიქოლინგვისტიკას საერთო აქვს ნეიროლინგვისტიკასთან, რ-იც სპეციალურად არის ორიენტირებული სხვადასხვა სახის აფაზიათა დიაგნოსტიკასა და მკურნალობაზე. იგი შეიქმნა ნევროლოგიისა და მ-ის მიჯნაზე და ენის სისტემას შეისწავლის ენობრივი ქცევის მიმართებით ტვინის სუბსტრატთან. ნეიროლინგვისტიკის პრაგმატიკული განსაზღვრება ნეიროლინგვისტიკური პროგრამირება, რ-იც ჩამოყალიბების პროცესშია. ენის ნევროლოგიურ მექანიზმებს სწავლობს ბიოლინგვისტიკაც, მაგრამ მოლეკულური გენეტიკის თვალსაზრისით. იგი იკვლევს ენობრივ ჩვევათა და სტრუქტურათა თანდაყოლილობის საკითხს, ლინგვისტურ და გენეტიკურ კოდებს შორის სტრუქტურულ მსგავსებასა და იმ გენეტიკურ ფაქტორებს, რ-ებიც განსაზღვრავენ ადამიანის მიერ ენის ათვისებასა და ენის გამოყენებას, ანუ ენობრივი უნარის განვითარების ბიოლოგიურ წინამძღვრებს.

სოციოლინგვისტიკა ვითარდება მ-ის, სოციოლოგიის, სოც. ფსიქოლოგიისა და ეთნო-

რაფიის გადაკვეთაზე. იგი შეისწავლის ენის სოც. ბუნებასთან დაკავშირებულ პრობლემათა ფართო კომპლექსს, იკვლევს სოც. ფაქტორების გავლენას ენაზე, სწავლობს ენის არსებობის ფორმებსა და ენის ფუნქციონირებას საზოგადოებაში, საერთოდ, ენის სოც. დიფერენციაციის პრობლემებს, რაც უკავშირდება სხვადასხვა სახის განსხვავებებს, რეზიკ ენობრივ ერთეულთა თავისებურებებს განაპირობებს. ამ განპირობებულობის შედეგია სოც. დიალექტი, ენის ვარიანტი, სტილი (ფუნქციონალური და ინდივიდუალური), საზ-ბის გარკვეული მოთხოვნების საფუძველზე შექმნილი სალიტ. ენა.

სოციოლინგვისტიკურ კვლევათა სფეროში შედის ორენოვნებისა და მისი განსაკუთრებული სახეობის — დიგლოსიის პრობლემები, აგრეთვე, ნორმალიზაციასა და კოდიფიკაციასთან დაკავშირებული მეტყველების კულტურის საკითხები. მეცნიერების ამავე სფეროში იქმნება თეორ. საფუძვლები ენობრივი პოლიტიკის ჩამოყალიბებისა და განხორციელებისათვის.

სოციოლინგვისტიკის ფარგლებში განიხილება ენობრივი თავისებურებები ენის შინაგანი სტრუქტურისა და გარე სოციოლინგვისტური მახასიათებლების ურთიერთმიმართების ფონზე. აღნიშნული მახასიათებლები გულისხმობს მოლაპარაკისა და მსმენელის, კომუნიკაციის გარემოს, სიტუაციის, სოციალური კონტექსტისა და სხვ. ნაირგვარ მაჩვენებლებს. ამავე დროს, ყურადღება ექცევა კომუნიკაციის ეთნოგრაფიულ მხარეს, ანუ კულტ. ფაქტორების გავლენას ენობრივი ურთიერთობის პროცესზე. სოციოლინგვისტიკის, როგორც ინტერდისციპლინარული, კომპლექსური მეცნიერების მეთოდები ენათმეცნ. და სოციოლოგიური პროცედურების სინთეზს წარმოადგენს.

კულტ. და სოც. ფაქტორების გავლენას ენობრივი ურთიერთობის პროცესზე იკვლევს ეთნოლინგვისტიკა, მაგრამ განსხვავებული კუთხითა და აქცენტებით. ენის ფუნქციონირება და განვითარება მას აინტერესებს ენობრივი, ეთნოკულტ. და ეთნოფსიქოლოგიური ურთიერთმედების თვალსაზრისით. იგი ენის ანალიზის მეშვეობით შეისწავლის ამ ენაზე მოლაპარაკე

ხალხის ფსიქოლოგიას, მითოლოგიას, ისტორიასა და კულტურას, ეყრდნობა რა იმ პოსტულატს, რომ ხალხები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან სამყაროს ენობრივი ხედვით. ენათმეცნიერების მეთოდების გარდა, ფართოდ იყენებს ექსპერიმენტული ფსიქოლოგიის მეთოდებსაც სემანტიკის ეთნოლინგვისტიკური პრობლემების შესასწავლად. ეთნოლინგვისტიკას ეთნოფსიქოლინგვისტიკასაც უწოდებენ, როცა სურთ გახაზონ, რომ იგი სამეტყველო მოქმედებას, ენობრივ ცნობიერებასა და კომუნიკაციის ეროვნულ სპეციფიკას იკვლევს.

ეთნოფსიქოლინგვისტიკურ კვლევათა წიაღში იშვიათად შეხვდებით სულ ახალი დარგი — ლინგვოკულტუროლოგია, რომლის ყურადღების ცენტრშია ენისა და კულტურის, ენისა და ეთნოსის, ენისა და ხალხის მენტალიტეტის ურთიერთმიმართების შესწავლა და აღწერა. ორივე დარგს საერთო ზოგადეთეორიული საფუძველი აქვს — სეპირ-უორფის ცნობილი პიპოთეზა ენის ფარდობითობის (ლინგვისტური რელატივიზმის) შესახებ. პიპოთეზის დებულებათა მიხედვით, ენა განაპირობებს ამ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანის აზროვნების ტიპს; სამყაროს აღქმის ხერხი დამოკიდებულია ენაზე, რ-ითაც ხორციელდება აზროვნება. აქედან გამომდინარე, ყოველი ხალხის მსოფლხედვისა და მსოფლგაგების საფუძველია საგნობრივ მნიშვნელობათა საკუთარი სისტემა, სოც. სტერეოტიპები, კოგნიტიური სქემები, რაც იმას ნიშნავს, რომ ადამიანის ცნობიერება დეტერმინირებულია ეთნიკურად. ეთნოსოციოკულტურული ფაქტორი აზრის ჩამოყალიბებისა და ფორმულირების ეროვნ.-ეთნიკური თავისებურებებით ვლინდება. ამ ზოგად დებულებებში იკვეთება ენის (დედაენის) როლი ადამიანის შემეცნებით მოღვაწეობაში.

ენის აღნიშნულ როლს საგანგებოდ იკვლევს კოგნიტიური ლინგვისტიკა. იგი ენას განიხილავს როგორც ზოგად კოგნიტიურ მექანიზმს, როგორც ნიშანთა სისტემას, რ-საც გადამწვევტი მნიშვნელობა აქვს სამყაროს შესახებ ცოდნის რეპრეზენტაციასა (კოდირებასა) და ტრანსფორმირებაში. ამ მიმართულების ცენტრალური პრობლემა ენობრივი ურთიერთობის, როგორც ცოდნის გაცვლის ძირითადი ბაზისის,

მოდელის აგება. მას აინტერესებს კულტ. კონცეპტები (კულტურაში შექმნილი საზრისები), რადგან შემეცნება სწორედ მათი წარმოქმნისა და ტრანსფორმაციის პროცესად მიაჩნია. კოგნიტიური ლინგვისტიკა ეროვნ.-სპეციფიკურსა და უნივერსალურ კონცეპტუალურ სისტემებს კოგნიტიური მექანიზმის თვალსაზრისით შეისწავლის; აღწერს და იკვლევს ადამიანის აზროვნებით მოქმედებასთან დაკავშირებულ ენობრივ მოვლენებს, აგრეთვე — ენობრივ პროცესებს მეხსიერებასთან, წარმოსახვასა და აღქმასთან მათი მიმართებით. ისევე როგორც ეთნოლინგვისტიკა და ლინგვოკულტუროლოგია, კოგნიტიური ლინგვისტიკაც დიდ ყურადღებას უთმობს სამყაროს ენობრივი სურათის პრობლემებს, მაგრამ მისთვის პრიორიტეტული მაინც სამყაროს შესახებ ინფორმაციის მიღების, გადამუშავებისა და გადაცემის პროცესებში წარმოდგენილი სხვადასხვა ცოდნა და მისი ენობრივი კატეგორიზაციისა და კონცეპტუალიზაციის ენობრივი საშუალებებია. კოგნიტიური ლინგვისტიკის ეს ასპექტი მას უკავშირებს კიდევ ერთ ინტერდისციპლინარულ დარგს — კომპიუტერულ ლინგვისტიკას, რომლის პრობლემატიკა მოიცავს მონაცემთა ბაზების შედგენა-დამუშავების, ენის სტრუქტურათა მოდელირებისა და ამოცნობის, მანქანური თარგმნისა და ტექსტის ავტომატური რეფერირების, ხელოვნური ინტელექტის შექმნის, მეტყველების სინთეზისა და ანალიზის საკითხებს. მათი გადაწყვეტა კოგნიტიური ლინგვისტიკის მიღწევათა გათვალისწინებას მოითხოვს.

ენის შესწავლის პრაგმატიკულმა ასპექტმა უკანასკნელ ხანს ენათმეცნ. კვლევათა მთელი სფერო შექმნა, რ-საც პრაგმატოლინგვისტიკა ეწოდება. პრაგმატოლინგვისტიკამ მოიცვა საკითხები, რ-თა შესწავლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს ბერძნ. რიტორიკასა და სტილისტიკაში. ფილოლ. ცოდნის ეს დარგები იმთავითვე მეტყველების გამომსახველობით საშუალებებსა და მსმენელზე (ადრესატზე) მათ ეფექტურ ზემოქმედებას იკვლევდნენ. ამ თვალსაზრისით, რიტორიკა უკვე იყო პრაგმატიკა შეზღუდული ფორმით. XX ს-ში პრაგმატიკულ ასპექტს მიუბრუნდნენ კომუნიკაციისა და ფუნქციურ სტილთა

თეორიები, სოციოლინგვისტიკა, ფსიქოლინგვისტიკა, დისკურსის თეორია და სხვ., რომ არაფერი ვთქვათ თანამედროვე სემიოტიკური მოძღვრების პრაგმატიკულ იდეებზე (ჩ. პირსი, ჩ. მორისი), რ-ებმაც პრაგმალინგვისტიკის ჩამოყალიბებასა და განვითარებას ბიძგი მისცეს. „პრაგმატიკა“, როგორც სპეციფ. სემიოტიკური ტერმინი, გულისხმობს „დისციპლინას, რომელიც შეისწავლის ნიშანთა მიმართებას მათ ინტერპრეტაციურებთან... მას საქმე აქვს სემიოზის ბიოტიკურ ასპექტებთან, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყველა ფსიქოლოგიურ, ბიოლოგიურ და სოციოლოგიურ მოვლენასთან, რომელიც შეიმჩნევა ნიშანთა ფუნქციონირებისას“ (ჩ. მორისი). ის მოსაზრება, რომ პრაგმატიკული წესების დადგენის გარეშე ვერ მოხერხდება ენის სრული სემანტიკური დახასიათება, პირველად იმავე სემიოტიკური თეორიის ფარგლებში გამოითქვა. აღნიშნული შეხედულებები ფუძემდებლური აღმოჩნდა გასული საუკუნის 60—70-იანი წლებიდან როგორც სხვადასხვა პრაგმატიკული კონცეფციისათვის (ჯ. ოსტინი, ჯ. სერლი, პ. გრაისი, ლ. ლინსკი, პ. სტროსონი), ისე ენობრივი ურთიერთობის პრაქტ. კვლევებისთვისაც. პრაგმატიკულ კვლევათა გამაერთიანებელი კატეგორია სუბიექტის კატეგორიაა. „სუბიექტურობა“, როგორც ენის ზოგადი თვისება, სჭვალავს კომუნიკაციის ყველა მხარეს, მოლაპარაკე სუბიექტისა და მეტყველების ადრესატის ურთიერთმიმართებათა რთულ კომპლექსს. აქ შეისწავლება გამონათქვამის ცხადი და ფარული მიზნები, მეტყველების ტაქტიკა, მეტყველებითი ქცევის ტიპები და ურთიერთობის ფორმები, საუბრის წესები, კომუნიკაციის სოც.-ეტიკეტური მხარე, მოლაპარაკის განწყობა, გამონათქვამის შინაარსის შეფასება, გამონათქვამის ორგანიზება იმის შესაბამისად, რასაც მეტი მნიშვნელობა ენიჭება მეტყვობინებაში, მეტყველების ინტერპრეტაცია, მეტყველის განზრახვა, გამონათქვამის ზემოქმედება ადრესატზე, მისი ესთეტიკური ეფექტი და მრავალი სხვ. მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რ-ებიც კომუნიკაციის მიმდინარეობის რეალური პირობებისა და პრაგმატიკული კონტექსტის შესაბამისად განსაზღვრავენ ენობრივი გამოხატულების თავისე-

ბურებებს. პრაგმალინგვისტიკა, როგორც დარგი, ჯერჯერობით მკაფიოდ შემოსაზღვრული არ არის, რადგან მას სხვა ენათმეცნ. დისციპლინებთან და მიმართულებებთან ბევრი საერთო პრობლემა და კვლევითი ინტერესების გადაკვეთის ვრცელი სფერო აქვს. ამ სფეროს ერთ-ერთ უბანს წარმოადგენს პარალინგვისტიკა.

ტერმ. „პარალინგვისტიკა“ (ბერძნ. — para-თან, ახლო) მ-თან ახლოს მყოფ დარგს ნიშნავს, ხოლო მისი შესწავლის ობიექტი — პარაენობრივი ერთეულები — არავერბალურ ფაქტებს გულისხმობს, რ-ებიც ენობრივი გამოხატულებისათვის არაენობრივ კონტექსტს ქმნიან. თუ წმინდა არავერბალური კომუნიკაცია ლინგვისტიკის სფერო არ არის, ვერბალურ ურთიერთობასთან შერწყმით იგი მ-ის შესწავლის საგანი ხდება როგორც დამხმარე, მეორადი საკომუნიკაციო სისტემა. ამგვარად, პარალინგვისტიკა შეისწავლის რეალურ სამეტყველო ურთიერთობაში ჩართულ არაენობრივ საშუალებებს (პარალინგვიზმებს), რ-ებიც ხელს უწყობენ გაგებინების პროცესს, აჩქარებენ მას, აზუსტებენ ცალკეულ ენობრივ მნიშვნელობას და ზეგავლენას ახდენენ კომუნიკაციის მონაწილეებზე. არავერბალური საშუალებებით გამოხატება მოლაპარაკის ემოცია, მიმართება ადრესატთან, ურთიერთობის სიტუაციასა და გარემოსთან; გადაიცემა დამატებითი (ზოგჯერ არსებითი) ინფორმაცია კომუნიკანტებისა და საუბრის საგნის შესახებ. პარალინგვიზმებს სამეტყველო აქტის (დისკურსის) მათგანაზღვრელი ფუნქცია აქვთ, ისინი მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ გამონათქვამის სემანტიკურ-სინტაქსური აგებულებისა და შინაარსის ჩამოყალიბებაში, რაც პარალინგვისტიკის, როგორც მ-ის დარგის, სტატუსს განსაზღვრავს.

კომუნიკაციის არავერბალური საშუალებები ნაირგვარია როგორც გამოხატვის, ისე ფუნქციის თვალსაზრისით. გამოიყოფა ფონაციური და კინეტიკური პარალინგვიზმები. ფონაციური პარალინგვიზმები ბგერადი (ზეპირი) მეტყველების წარმონაქმნია, რ-იც ვარაუდობს სმენით აღქმას როგორც მსმენელის, ისე მოლაპარაკის მხრივ, ვინაიდან სმენითი კონტროლი მისთვის უკუკავშირის როლს ასრულებს. ფონაციურ

პარაენობრივ საშუალებებს განეკუთვნება; ხმის ტემბრი, მეტყველების ტემპი, ხმის აწვე-დაწვეა, გამოწვეული კომუნიკაციის სიტუაციით, მოლაპარაკის სუბიექტური მდგომარეობითა თუ ეთნოკულტ.-ეთიკური ნორმებით; შეფონების (ეზიტაციური) პაუზები და მათი შემავსებელი ბგერები („იი...“, „ეე...“, „მმ...“); პროსოდიის შემადგენელი მხოლოდ ის გარკვეული მელოდიკური კომპონენტები, რ-ებიც სხვადასხვა ინტონაციურ ქარგას ქმნიან და განსხვავებულია ასაკის, სქესის, სოც. სტატუსის, აგრეთვე, ემოციის რაგვარობის მიხედვით; წარმოთქმის იდიოლექტური, დიალექტური და სოც. თავისებურებანი. კინეტიკური პარალინგვიზმებია სხეულის გამომსახველობითი მოძრაობები (კინემები): ჟესტი, მიმიკა, პანტომიმა; აქვე განიხილება პოზა (როგორც მოძრაობის შედეგი) და პროქსემიკური (ლათ. proximus „უახლოესი“; სხეულთან ახლოს მყოფი) ელემენტები, რ-ებიც სივრცულ ფონს, „სამუშაო სივრცეს“ შემოსაზღვრავენ. სივრცული ფონის სტრუქტურას განაპირობებს ეთნიკურად დეტერმინირებული პროქსემიკური დისტანციები, რ-ებიც ქმნიან ინტიმურ, პირადულ, საზოგადოებრივსა და სხვ. ზონებს. განსაკუთრებით მრავალფეროვანია ჟესტები (მისაღებისა და დამშვიდობების, ყურადღების მისაპყრობი, მოხმობისა და მოპატიჟების, აკრძალვის, მუქარის, შეურაცხყოფის, დათანხმების, მოწონების, შეკითხვის, მაღლიერების, თხოვნის, შერცხვენის, დაბნეულობის გამომხატველი და სხვ.), მ. შ. ჟესტიმიკური კომპლექსები, რ-ებიც დადებითს და უარყოფით შეფასებას, არცოდნას, დავიწყებას, აღფრთოვანებასა და სხვ. გადმოსცემენ. მაგ., შეკითხვის კომპლექსური გამოხატვა შეიძლება ხდებოდეს აწეული წარბებით, ცხვირისკენ წამოწეული ტუჩებითა და ერთდროულად თავის პირიზონალური რხევით.

პარალინგვიზმები ლექსიკურად არის ასახული ყველა ენაში. მათი სიტყვიერი აღწერა ფრაზეოლოგიური ფონდის უდიდეს ნაწილს შეადგენს. კერძოდ, კინემათა ვერბალური ეკვივალენტების (სომატონიმების) მონაწილეობით ფრაზეოლოგიური გამოთქმების შექმნა ერთ-ერთი ლინგვისტური უნივერსალია.

პარალინგვისტიკური კვლევის შედეგების გამოყენება ხდება პრა-

გმალინგვისტიკაში, ფსიქოლინგვისტიკაში, სოციოლინგვისტიკაში, ეთნოლინგვისტიკაში და დისკურსის თეორიაში, აგრეთვე მხატვრული ტექსტის გაღრმავებული ანალიზის დროს პერსონაჟთა ხასიათის წვდომისას. თავის მხრივ, მხატვრ. ტექსტი, როგორც პარალინგვისტურ მოვლენათა სუბსტიტუტი, მათი შესწავლის მდიდარი წყაროა.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ენათმეცნიერება როგორც ინტეგრალური მეცნიერება ენის შესახებ «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», II, თბ., 1967; რამიშვილი გ., ენათა შინაარსობრივი სხვაობა ენათმეცნიერებისა და კულტურის თვალსაზრისით, თბ., 1996; ლებანიძე გ., ანთროპოცენტრიზმი და კომუნიკაციური ლინგვისტიკა, თბ., 1998; ომიადე თ., პარალინგვისტიკა და მეტყველების თანმხლებ საშუალებათა აღწერა ენაში. საკანდ. დის. ავტორეფ., თბ., 1998; გამყრელიძე თ., კიკნაძე ზ., შადური ი., შენგელაია ნ., თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბ., 2003; ომიადე ს., ქართული დისკურსის ლინგვოკულტურულ შემადგენელთა სტრუქტურა, სემანტიკა და ფუნქციონირება. სადოქტ. დის. ავტორეფ., თბ., 2006; Хойер Г., Антропологическая лингвистика. — «Новое в лингвистике», вып. [У, М., 1965; Лурия А. Р., Основные проблемы нейролингвистики, М., 1975; Белл Р. Г., Социolingвистика. Цели, методы и проблемы, М., 1980; Роль целовещеского фактора в языке, М., 1988; «Новое в Зарубежной Лингвистике», вып. XX: Когнитивные аспекты языка, М., 1988; Ван Дейк Т. А., Язык, познание, коммуникация, М., 1989; «Новое в Зарубежной Лингвистике», вып. XXIV: Компьютерная лингвистика, М., 1989; Сепир Э., Избранные труды по языкознанию и культурологии, М., 1993; Звягинцев В. А., мысли о лингвистике, М., 1996; Этнокультурная специфика языкового сознания, М., 1996; Вежницкая А., язык, культура, познание, М., 1996; Фуко М., Археология знания, Киев, 1996; Воробьев В. В., Лингвокультурология. Теория и методы, М., 1997; Моррис Ч. У., Основная теория знаков// Семиотика: Антология, М., 2001; Якобсон Р., В поисках сущности языка// Семиотика: Антология, М., 2001. с. 111-129; Красных В. В., Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология, М., 2002; Ажеж К., Человек говорящий, М., 2003; Лотман Ю. М., Семиосфера, СПб., 2004; Сильверстейн М., Уорфианство и лингвистическое воображение нации. «Логос», 2005, №4, с. 71-115; Trager G., Paralinguage: a First approximation. — «Studies in Linguistics», v. 13. 1958; Jakobson R., Boas' View of Grammatical Meaning. — «American Anthropologist», 1959, 61; Birdwhistell R. L., Paralanguage. Twent live years after Sapir. — «Communication in face-to-face interaction». 1972; Fillmore Ch., Pragmatics and the description of Discours. — «Berkeley studies in syntax and semantics», v. 1, Berk.(Calif.), 1974; Labov W., Sociolinguistic patterns, Phil., 1974; Hymes D., Foundations in sociolinguistics. An ethnographic approach. phil., 1974; Holliday M. A. K., Language

as a social semiotic the social interpretation of Language and meaning, Balt., 1978; Ethnolinguistics: Boas, Sapir and Worf revised, The Hague, 1979; Kramsch C., Language and Culture, Oxford, 1998; Fild T., Psycholinguistics. Ln., 2003.

გ. კვარაცხელია.

ენათმეცნიერების ინსტიტუტი არნ. ჩიქობავას სახელობის, სა-მეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება. დაარსდა 1936 აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (ენიმკი) ბაზაზე. 1941-იდან, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის დაარსებასთან დაკავშირებით, „ენიმკის“ გაყოფის შემდეგ ჩამოყალიბდა „აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი“, რ-საც 1950-იდან ეწოდება მ. ი. 1988 მიენიჭა არნ. ჩიქობავას სახელი. ინ-ტის დირექტორები იყვნენ: ვ. თოფურია (1943—49), გ. ახვლედიანი (1949—50), არნ. ჩიქობავა (1950—52), ი. გიგინეიშვილი (1952—53), ქ. ლომთათიძე (1953—63, 1975—87), ვ. ფანჭვიძე (1963—75), ბ. ჯორბენაძე (1987—93), გ. კვარაცხელია (1993—2006). 2006-იდან ინ-ტი გახდა საჯარო სამართლის იურიდ. პირი).

ინ-ტის ძირითადი მიმართულებაა ქართ. ენის შესწავლა როგორც ნორმატიული, ისე ისტ. თვალსაზრისით, სხვა ქართველური (მეგრულ-ჭანური, სვანური) და მთის იბერიულ-კავკ. (აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღესტნური) ენების — მათი ფონეტიკის, გრამატიკის, სტრუქტურის, სინტაქსის, ლექსიკისა და დიალექტოლოგიის საკითხების კვლევა სინქრონიულ და დიაქრონიულ ასპექტში, აგრეთვე ტიპოლოგიური თვალთახედვით ამ ენათა სხვა ჯგუფის ენებთან კონტაქტები და ამ თვალსაზრისით თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნ. ძირითადი პრობლემები. ინ-ტის სტრუქტურული ერთეულებია: ზოგადი ენათმეცნიერების, ქართველური ენების, მეტყველების კულტურის, ლექსიკოლოგიის, სამეცნ. ტერმინოლოგიისა და თარგმნითი ლექსიკონების, მთის იბერიულ-კავკ. ენების, ენობრივ მონაცემთა კომპიუტერული დამუშავებისა და სამეცნ. ინფორმაციის განყ-ბები. 2006-მდე მუშაობდა ექსპერიმენტ. ფონეტიკის, ისტ.-ეტიმოლოგიური ლექსიკონის, ონომასტიკის პრობლემური კვლევის, ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიური ატლასის, ზოგადი ენათმეცნ. განყ-ბასთან არსებული კომპიუტერული ლინგვისტიკის, ქართველურ ენათა

(ზუგდიდის) ლაბორატორიები და ენციკლოპედიისა და ინფორმაციის ჯგუფი.

ინ-ტის ძირითადი სამეცნ. ორგანოა «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება» (დაარსდა 1946); აგრეთვე: «ქართველურ ენათა სტრუქტურების საკითხები», «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», «ეტიმოლოგიური ძიებანი», «ქართველოლოგიური კრებული», «დიალექტოლოგიური კრებული», «თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები». ინ-ტის ბაზაზე საქართვე. მეცნ. აკადემია გამოსცემდა საკავშ. ორგანოს «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეულს» (დაარსდა 1974, ბოლო ტ. — 2003). 1950—64 ინ-ტმა გამოსცა რვატომეული «ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი» (1971 ინ-ტს მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია); ინ-ტის მიერ გამოცემულია რამდენიმე ასეული მონოგრაფია, კრებული, სხვადასხვა სახის ლექსიკონები.

ინ-ტს მუდმივი სამეცნ. კონტაქტები აქვს უცხოეთის სხვადასხვა სამეცნ. ცენტრებთან.

ინ-ტის თაოსნობით 1965-იდან ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ ყოფილი საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა სამეცნ. ცენტრებში ტარდებოდა რეგიონალური სამეცნ. სესიები, რ-ებიც ეძღვნებოდა იბერიულ-კავკ. ენათა სისტემისა და ისტორიის საკითხებს. ჩატარებულია 13 ასეთი სესია. სხვადასხვა წლებში სესიას მასპინძლობდა თბილისი, მაჰაჩყალა, ნალჩიკი, მაიკოპი, ჩერკესკი, გროზნო, ვლადიკავკაზი, სოხუმი; საორგანიზაციო კომიტეტის თავმჯდომარე ქ. ლომთათიძე. 1991 მოეწყო კავკასიოლოგთა I საერთაშ. სიმპოზიუმი. 1998 გაიმართა საერთაშ. სიმპოზიუმი, რ-იც მიეძღვნა არნ. ჩიქობავას იუბილეს. ინ-ტი ყოველწლიურად ატარებს ორ საინტერესო სამეცნ. სესიას, რესპუბლიკურ დიალექტოლოგიურ სესიასა და კონფერენციას „ქართული ენა და კომპიუტერული ტექნოლოგიები“. მოხსენებები იბეჭდება „მასალების“ სახით.

მ. ი-ში სხვადასხვა პერიოდში მუშაობდნენ ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, ს. ჯანაშია, გ. წერეთელი, ვ. თოფურია, ს. ჟღენტა, თ. შარაძენიძე, ი. გიგინეიშვილი, ტ. გუდავა, მ. ქალდანი და სხვ.

ლიტ.: ლომთათიძე ქ., ენათმეცნიერების ინსტიტუტი ოქტომბრის რევოლუციის 60 წლისთაზე. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1977, №3; საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების

ინსტიტუტის გამოცემათა ბიბლიოგრაფია (1936—1972). — «იკე», XIX, თბ., 1974; «იკე», XXX, თბ., 1991.

გ. თოფურია.

ენის გარდნობა (გერმ. Sprachgefhl), მშობლიური (ან უცხო) ენის კარგი მცოდნის ინტუიციური რეაქცია გამონათქვამის ამა თუ იმ ფორმის მიმართ, რაც სწორი მეტყველების შეფასების კრიტერიუმია. ამავე გარდნობის საფუძველზე ქმნის ენის მატარებელი ახალ, ენობრივად სწორ ფორმებსაც. ეს ალღო განსაკუთრებით გამაზვიანებული აქვთ მწერლებს, პოეტებს, ძირითადად სწორედ ისინი ქმნიან ახ. ენობრივ ფორმებს. ზოგი მკვლევარი ენობრივ ალღოს, როგორც ობიექტურად არსებულ რეალობას, მიიჩნევს ენის შესწავლის საყრდენად (ი. ა. ბოლუენ დე კურტენე) და საჭიროდ თვლის მის შემოტანას **ენის ანალიზში** (ლ. იელმსლევე).

ლ. ენუქიძე.

ენის, ისტორიისა და მათერიალური კულტურის ინსტიტუტი (ენიმპი) აკად. ნ. მარის სახელობისა, სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება. დაარსდა 1936, როგორც სსრკ მეცნ. აკად. საქართვე. ფილიალის კომპლექსური ინსტიტუტი ამავე ფილიალის ე. წ. „კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტის“ ბაზაზე. თავდაპირველად ინ-ტის შემადგენლობაში შედიოდა ქართველურ, კავკასიურ, მახლობელი აღმოსავლეთის ენათა, ლექსიკოლოგიის, ტერმინოლოგიის, ისტორიის, არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის განყ-ბები, ფონეტიკის კაბინეტი, ნ. მარის კაბინეტი.

1941 წლის 1 მარტიდან, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის დაარსებასთან დაკავშირებით, ენიმპი გაიყო — აკად. ნ. მარის სახ. ენის ინ-ტად და ისტორიის ინ-ტად, მაგრამ მათ ერთხანს შერჩათ ერთიანი ხელმძღვანელობა: სამეცნ. საბჭო — 1944-მდე, დირექცია — 1943 წლის 1 მარტამდე. ინ-ტს ჰქონდა თავისი ორგანო — «ენიმპის მოამბე». 1937—44 გამოვიდა სულ 14 ტომი. დღიდან დაარსებისა ბოლომდე მას ხელმძღვანელობდა აკად. ს. ჯანაშია.

ლიტ.: ჯანაშია ს., მოკლე ანგარიში ენიმპის და მისი სამეცნიერო საბჭოს მუშაობისა 1936—1944 წწ. — «ენიმპის შრომები», 1944, ტ. 14.

გ. თოფურია.

ენის, ლიტერატურის, ისტორიისა და ხელოვნების ინსტიტუტი (ელხი), სახელმწიფოებრივი მასშტაბის პირველი ქართული სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი, რაც მოიცავდა ჰუმანიტარული მეცნიერების ყველა სფეროს.

ინ-ტის სამუშაო პროგრამით ელხი წარმართავდა ქართ. სალიტ. ენის უნიფიკაციის (სადავო საკითხების მოგვარების, ერთიანი ნორმების შემუშავებისა და დანერგვის) საქმეს; წყვეტდა ზოგიერთი მეტად რთული ტერმინის საკითხს; საერთო ხელმძღვანელობას უწევდა ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონის, სინონიმთა ლექსიკონის, დამხმარე საშუალებათა დამუშავებას, რაც ხელს უწყობდა ერთიანი სალიტ. ენის ნორმების დადგენასა და დახვეწას. ინ-ტი დაარსდა 1933 წ. 10 ივნისს თსუ-ის მაშინდელი რექტორის ლ. აღნაშვილის (1897—1937) ხელშეწყობით. სამუშაო წესდების შედგენა მიენდო ფილოლ. ფაკ-ტის დეკან ს. ხუნდაძეს. მისი გარდაცვალების შემდეგ ელხის დირექტორად დაინიშნა ა. ჭყონია (1898—1937), სწავლულ მდივნად — ვ. თოფურია. დაარსდა ინ-ტის ყოველწლიური ორგანო «ლიტერატურული მეცნიერება» (რედ. გ. ლეონიძე), გამოვიდა ერთადერთი ნომერი (1935). პირველი სამეცნ. მოხსენება წაიკითხა ა. ბარამიძემ 1933 წლის 5 ნოემბერს.

1933 წლის 17 ნოემბერს გაზ. «კომუნისტში» გამოქვეყნდა მასალა ა. ჭყონიას ხელმოწერით: „ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენისათვის“, სადაც ჩამოთვლილი იყო ყველა მოსაგვარებელი საკითხი.

1934 შექმნილი ნორმათა კომისია საკითხს დოკუმენტურ-მეცნიერულად შეისწავლიდა ელხში, რაც დამუშავებულ საკითხს გადასცემდა ცენტრ. სატერმინოლოგიო კომისიას. რამდენადაც ინ-ტში ფაქტობრივად მხოლოდ ორი სექცია (ენისა და ლიტ-რის) მოქმედებდა, 1934 წლის 20 აგვისტოს მოხდა ელხის რეორგანიზაცია და ეწოდა „რუსთაველის სახელობის ენისა და ლიტერატურის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი“, 1936 ენის განყ-ბა გადავიდა ენის, ისტორიისა და მათერიალური კულტურის ინსტიტუტში („ენიმპი“).

ლიტ.: ბარამიძე ალ., ჩვენი ცხოვრების ლამაზი. — გაზ. «კომუნისტი», 1988, 13 ოქტ.

ლ. ლეჟავა.

ენისმიერი თანხმობა, თანხმობები, რთა წარმოთქმისას ენის ესა თუ ის ნაწილი მონაწილეობს ამ ბგერებისათვის საჭირო ხშვის, ნაპრალებისა და ჰაერნაკადის მიმართულების შემცვლელი დაბრკოლების შექმნაში. იმის მიხედვით, თუ ენის რომელი ნაწილი ასრულებს აქტიურად ბგერისათვის საჭირო

მოდრობას, ჩვეულებრივ, განირჩევა წინა ენისმიერი, შუაენისმიერი და უკანაენისმიერი თანხმობები.

ქართულში წინაენისმიერი თანხმობები **დ-თ-ტ** (იხ. დენტალური თანხმობები), **ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ, ზ-ს, ჟ-შ** (იხ. ალვეოლარული თანხმობები), **ნ, რ, ლ** (იხ. სონორები). უკანაენისმიერი თანხმობები **გ-ქ-კ, ღ-ყ** (იხ. ველარული თანხმობები). რაც შეეხება შუაენისმიერ თანხმობებს, სალიტ. ქართულის საწარმოთქმო ნორმების მკაცრად დაცვის შემთხვევაში ისინი არ გვხვდებიან, თავისუფალ მეტყველებაში კი ხშირია ხმოვანი **ი-ს** გადაქცევა შუაენისმიერ თანხმობად — დ: არუსი, ურისტი, ორლა...

ცალკე გამოიყოფა ენისძირისმიერი თანხმობები, რ-ებიც იწარმოებიან ენის ძირის მიბჯვნით ან მიახლოებით ხანის უკანა კედელთან. თუმცა შესაძლებელია ამ ბგერის სხვა ვარიანტიც — უკანა ენის მიახლოებით რბილ სასასთან ნაქის არეში (იხ. ფარინგალური თანხმობები).

ზ. ჯავახიძე.

ენკლიტიკა (ბერძნ. enklitik <enklino — ვიხრები), უმახვილო სიტყვა, რაც შესიტყვებაში ეკედლება წინამავალ მახვილიან სიტყვას. ასეთია ქართულში ცალკე მდგომი თანდებულები, ნაწილაკები, კავშირები, ზოგი ნაცვალსახელი.

მ. ისევე ბუნებრივია ქართ. მეტყველებისათვის, როგორც მისი საპირისპირო შემთხვევა — პროკლიტიკა. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ სალიტ. ენის ისტორიისა და დიალექტების მონაცემებს, ცხადი ხდება ენკლიტიკური პროცესის უპირატესობა. ამ ვარაუდს რამდენიმე მომენტი უჭერს მხარს: ა) ქართ. ენის სიტყვათმახვილის ბუნება (მდებარეობა), რაც სიტყვის გაზრდის შესაძლებლობას იძლევა; ბ) ზმნის ანალიზურ ფორმებსა და შედგენილ შემასმენელში მეშველი ზმნის შერწყმის ტენდენცია; გ) თანდებულების სახელებთან შერწყმის ისტორიულად თვალსაჩინო პროცესი; დ) ზოგი კავშირისა და ნაწილაკის ენკლიტიკური მიერთება წინამავალ სიტყვასთან (მაგ., მესხური — ღვდელი მოვიყვანო-ნა < მოვიყვანო-უნდა და მისთ.). გასათვალისწინებელია აგრეთვე სხვა ფაქტორებიც — სინტაქსური წყობის მოთხოვნები, სინტაქსური კავშირები, სიტყვათა სემანტიკური „მიზიდულობა“, რ-ებიც რიგ შემთხვევებში განაპირობებენ პროსოდიული სურათის არაერთგვაროვნებას.

ფრაზის რიტმიკული სეგმენტაციის თვალსაზრისით მეტად საყურადღებოა და კავშირის ქცევა იმ პოზიციებში, სადაც მ-ისა და პროკლიტიკისათვის თანაბარი გარემოა შექმნილი, მაგ., ერთგვარწევრებიან წინადადებებში „პაპა და ბებია დღეს სოფელში წავიდნენ“ და „ბებია და პაპა დღეს სოფელში წავიდნენ“. პირველ წინადადებაში ინტონაციურად სიტყვათა კავშირი „პაპა და“ ენკლიტიკური მონაკვეთია და მარცვალთა რაოდენობით, ჩვეულებისამებრ, არ აღემატება მომდევნო მონაკვეთს „ბებია“ და „პაპა“ არაბუნებრივია იმის გამო, რომ მ-ის შემთხვევაში „ბებია და“ პირველი მონაკვეთი მეტია მომდევნოზე. აღწერილი ვითარება შეინიშნება კომპოზიტების სტრუქტურაში, პოეტურ მეტყველებაში და ა. შ.

ლიტ.: არაბული ა., ენკლიტიკის ბუნებისათვის ქართულში. — კრ.: «ვარლამ თოფური — 100», თბ., 2001.

ა. არაბული.

ენობრივი კლიშე (ფრანგ. cliché — სტანდარტული რელიეფური გამოსახულება სერიული ანაბეჭდების მისაღებად), ენათმეცნიერული სამეცნიერო სტერეოტიპი, სიტყვა ან მზამზარეული მყარი გამონათქვამი, რაც წარმოიქმნება სპეციალური (დარგობრივი) ენების სტანდარტიზაციის მოთხოვნით და აქტიურ როლს ასრულებს ერთი ან რამდენიმე ფუნქციური სტილის ფარგლებში.

კლიშედ შეიძლება მივიჩნიოთ ნებისმიერი მთარული ენობრივი ფორმულა, დაწყებული ერთი სიტყვით და დამთავრებული ფრაზით, რ-საც შესაბამისი (სპეციალური) ტექსტის აგებაში საკვანძო კონსტრუქციული (სტილისტიკური) ფუნქცია ეკისრება. ამგვარ ერთეულებს ზოგჯერ გარკვეული ეპოქის იდეოლოგიურ-პროპაგანდისტული ბეჭედიც აზის და შესაბამისი ვითარების ცვლილებასთან ერთად თმობს ასპარეზს. მაგ., თუ წინა სოც. წყობის პირობებში ერთგვარი კლიშეს ფუნქცია შეიძინა სიტყვამ ფორუმი (აგრარიკოსთა ფორუმი, მწველავთა ფორუმი და მისთ.), დღეს ამგვარი მნიშვნელობა შეიძინა სიტყვამ სამიტი, რ-მაც თანამედროვე მასშტაბში თითქმის მთლიანად შეცვალა სიტყვა შეხვედრა სახელმწიფოთა ურთიერთობის დონეზე. ასეთივე გავრცელებისაა გარკვეული შინაარსობრივი დატვირთვის შესიტყვებები: ხალხის ნება, მოქალაქეობრივი შეგნება, პოლიტიკური შოუ, ხავერდოვანი გადატრიალება და მრ. სხვ.

კლიშეს მოვლენა უპირველესად საინტერესოა როგორც კონსტრუქციული ელემენტი გარკვე. სპეციალური ენის (ენების) ჩამოყალიბების პროცესში. ამგვარ ენებში რაციონალური და მშრალი საკომუნიკაციო ამოცანების გადასაწყვეტად დიდი ადგილი უკავია მზა ფორმულებს, სტერეოტიპულ ფრაზებს. ასე მკვიდრდება ოფიციალურ-საქმიან, სამეცნ. თუ საინფორმაციო ენაში გამონათქვამები, რ-ებიც რეგულარული გამოყენების გამო ერთგვარი სავალდებულო ფორმულების სახეს იღებს, მაგ., საკითხის დასმა, კვლევის მიმართულება, მეთოდოლოგიური საფუძველი, პოზიციის დაფიქსირება, განუხრელი ზრდა და მრ. სხვ. აქვე უნდა დასახელდეს ისეთი სტანდარტული განკერძოებული გამოთქმები, რ-ებიც თავისებურ, ოფიციალურ სტილისტიკურ ელფერს სძენენ შესაბამის სპეციალურ ენებს: ჩვეულებისამებრ, ერთი მხრივ, შეიძლება ითქვას, ჩვენი აზრით, საზოგადოდ, კერძოდ, ამგვარად, ე. ი., ე. წ. და მისთ.

მ. კ-ები არცთუ იშვიათად უცხოენოვანი კალკები, არაბუნებრივი სტრუქტურული ერთეულები (დარტყმა მიაყენა, წარმოებს დამზადება და მისთ.). ამგვარი სტერეოტიპული ერთეულები, სხვადასხვა სტილის აქტიური ფუნქციონირების პირობებში, ბუნებრივად აღწევენ ჩვეულებრივ მეტყველებაში, სალიტ. ენაში, სიტყვაკაზმულ მწერლობაშიც კი და ამით დამატებით პრობლემას ქმნიან სალიტ. ენის სიწმინდისა და ბუნებრივობის დაცვის თვალსაზრისით.

ა. არაბული.

ენობრივი კონტაქტები (ლათ. contactus — შეხება), ორი ან მეტი ენის ურთიერთქმედება, რაც გავლენას ახდენს ერთ-ერთი ან რამდენიმე მათგანის სტრუქტურასა და ლექსიკაზე. მ. კ. სოციოლინგვისტური ტერმინია და ამა თუ იმ სახელმწიფოს (ან ეროვნების) ენის სხვა ენასთან კავშირს გულისხმობს. მ. კ-ის მიზეზები განსხვავებულია. ენათა შეხვედრები შეიძლება ემყარებოდეს ენობრივი და ეთნიკური ჯგუფების ინტენსიურ სამეურნეო, კულტ.-საგანმან., სავაჭრო, სამხ.-პოლიტ. თუ სხვა სახის ურთიერთობებს. ზოგჯერ მ. კ-ის საფუძველია მათი საერთო წარმოშობა, ზიარი სტატუსი, ფუნქციათა შეთავსება, საზ. ერთობაში ცალკეულ პირთა განსხვავებული ენობრივი კუთვნილება, კომპეტენცია და ა. შ.

მ. კ-ის პრაგმატული გამოყენებითი სფეროებია: მასშტაბი, საქმის წარმოება, პოლიტიკა და დიპლომატია, სამართლებრივი სფერო, პუბლიცისტიკა, მეცნიერება, მხატვრული ლიტ-რა და სასაუბრო სიტუაციები. კონტაქტების ინტენსივობა განსაზღვრავს ინტერფერენციის ხარისხსა და ოდენობას. თუმცა სალიტ. ენის ტრადიციებსა და ნორმალიზაცია-სტანდარტიზაციის დონეს შეუძლია დაიცვას ენა ჭარბი ინტერფერენციისაგან: კონტაქტების დროს სტანდარტიზებული ენები მეტ-ნაკლებად აკონტროლებენ კალკებსა და უმართებულო სესხების პროცესებს.

მ. კ-ის რეალიზაციის სფეროები სხვადასხვაა: 1. საერთო სახელმწიფოებრივი ურთიერთობის სფერო — მაგ., სალიტერატურო ენა, რიც სახელმწიფოს შიგნით ეროვნებათაშორის ურთიერთობის ენაა (ინგლისური ენა აშშ-ში); 2. რეგიონალური ურთიერთობის სფერო — ზოგადდიალექტური კოინე ერთეოვნულ სახელმწიფოში; 3. ადგილობრივი ურთიერთობის ენა — დამწერლობის არმქონე დიალექტი და დიალექტი წერილობითი ფიქსაციით, ან ეროვნული უმცირესობის ენა მრავალეროვან სახელმწიფოში (გერმ. ან ნორვ. ენები აშშ-ში; ბერბერული ენა ალჟირში; პამირული ენები ტაჯიკეთში და სხვ.); 4. წარმოების სფერო, რ-საც ემსახურება პროფესიული ენობრივი წარმონაქმნი (ლათ. ენა, როგორც მეცნიერების ენა); 5. საოჯახო-საყოფაცხოვრებო ურთიერთობის სფერო — დიალექტები, ქალაქური მდამიური ენა, ეთნოლინგვისტურ ერთობათა ენა (უელსური ინგლისში, ბრეტონული საფრანგეთში და სხვ.); 6. რიტუალური ერთობის ენა — სალიტ. ეროვნული ენა (ინგლისური, ფრანგული...), ძვ. წერილობითი ენა (ძვ. სლავური), უცხო ენა (მკვდარი ან ცოცხალი ენები).

მ. კ-ის ცნებას უკავშირდება მოცემული ენობრივი სისტემის მიმართ მასთან კონტაქტში მყოფი ენისა თუ ენობრივი ვარიანტის სტრატული ადგილის (როლის) განსაზღვრაც. ამ საკითხთან დაკავშირებით განიხილება ენობრივი ადსტრატის, სუბსტრატისა და სუპერსტრატის ცნებები.

განსაკუთრებით მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას იძლევა ქართულის მ. კ. (ზეპირი მეტყველების ან წერილობითი ტექსტების მეშვეობით) მეზობელ თუ უშუალოდ საქართვ. ტერიტორიაზე

გავრცელებულ ინდოევრო., სემიტურ და სხვ. ჯგუფის ენებთან (იხ. საქართველოში გავრცელებული ენები). ამ კონტაქტთა კვალის შესწავლა აუცილებელი ჩანს როგორც საკუთრივ ქართულის (ქართველურის), ისე ზოგადენათმეცნ. (სესხების კანონზომიერებათა) კვლევის თვალსაზრისითაც (იხ. ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია).

ლიტ.: გიორგაძე გ., ზოგიერთ ძველმოსავლურ ენასთან ქართველური ენების კონტაქტების საკითხი თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 1999, №3; Швейцер А. Д., Никольский Л. Б., Введение в социолингвистику, М., 1978; Weinreich U., Languages in Contact: Findings and Problems (Publications of the Linguistic Circle of New York, I (1953), reprinted 1968, The Hague; Mother tongue and Fatherland. Language and politics in German, Manchester and New York, 1992; Sociolinguistics: International Yearbook of European Sociolinguistics, 7. ed. by Ulrich Ammon, Klaus J. Mattheier, Peter H. Nelde, T. Bingen, 1993; Dixon R. M., The Rise and Fall of Languages, Cambridge, 1997; Fasold R., The Sociolinguistics of Society, Oxford, 1998; Finch G., Linguistic Terms and Concepts, London, 2000.

მ. ტაბიძე.

ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია, ენათა შორის შესაძლებელი კონტაქტების დაჯგუფება ურთიერთგავლენათა ხასიათის მიხედვით. ლინგვისტიკაში შემოთავაზებული კრიტერიუმების გამოყენებით შესაძლებელი ჩანს ენობრივ ურთიერთგავლენათა დაჯგუფება მათი მიმართულებისა ან/და ინტენსივობის ხარისხის საფუძველზე.

მიმართულების მიხედვით განსხვავებულია ცალმხრივი და საურთიერთო გავლენები. ცალმხრივია გავლენა, როდესაც სახეზეა მხოლოდ ერთი ენის ზემოქმედება მეორეზე. ასეთი გავლენა ფართოდ არის გავრცელებული მსოფლიოს ენებში და, ჩვეულებრივ, რეალიზდება ლექსიკის სფეროში. გამოწვეულია როგორც უცხო ენებიდან ლიტერატურული თუ კულტურული სესხებით, ისე მათთან უშუალო კონტაქტების შედეგად (იხ. ნასესხობა, საქართველოში გავრცელებული ენები). გამორიცხული არ არის, რომ უცხოენობრივი ზემოქმედება მეტნაკლებად ენის სხვა დონეებზეც აისახოს (იხ. სუბსტრატი, სუპერსტრატი). საურთიერთო გავლენა გულისხმობს კონტაქტში მყოფ ენათა დამახასიათებელი ნიშნების ურთიერთშეღწევას. ამ შემთხვევაშიც გავლენის სფეროდ მეტწილად რჩება ლექსიკა, როგორც ამას ადგილი აქვს, მაგ., ფრანგულსა და

ინგლისურს შორის (თითოეულ ამ ენაში მრავლად არის მეორე ენიდან შემოსული სიტყვები). შესაძლებელია ურთიერთზემოქმედება გამოვლინდეს ენის სხვა დონეებზეც (იხ. ადსტრატი).

უფრო ინტენსიური ენობრივი კონტაქტების დროს, როდესაც ადგილი აქვს ენათა ურთიერთგავლენებს მთელ სისტემაში, იქმნება ენათა კავშირი. ენათა ურთიერთგავლენების უკიდურეს ფორმებად მიჩნეულია პიჯინიზაციისა და კრეოლიზაციის პროცესები.

პიჯინიზაცია გულისხმობს ენათა ურთიერთგავლენას, რის შედეგად იქმნება ახალი, მათზე მოლაპარაკეთათვის არამშობლიური, ენა — პიჯინი (დამახინჯებული ინგლ. business „საქმე“). პიჯინი, როგორც ბუნებრივი საკომუნიკაციო საშუალება, კონტაქტური ენა, წარმოიქმნება და გამოიყენება შეზღუდულ პირობებში. გვხვდება, ჩვეულებრივ, ეკონომიკური განვითარების არეებში (სამხრ.-აღმ. აზია, აფრიკა, ამერიკა...), როდესაც საქმიან ადგილებში (პლანტაციები, ფაქტორიები, ვაჭრობის ცენტრები, ნავსადგურები...) თავს იყრიან სხვადასხვა, ერთმანეთისათვის გაუგებარ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანები. ასეთ დროს რომელიმე (ყოველი მოცემული შემთხვევისათვის კომუნიკაციის თვალსაზრისით უფრო შესაფერისი) ენა ხდება ამოსავალი, რის ბაზაზე იქმნება ახალი, ყველასათვის გასაგები ენა — პიჯინი. ცნობილია ინგლ., ფრანგ., ესპანურ, პორტუგალიურ ენათა ბაზაზე შექმნილი პიჯინები. გენეტიურად პიჯინი ამოსავალი ენის გაგრძელებაა, მაგრამ სტრუქტურულად უკვე განსხვავებულია მისგან, მისი დამოუკიდებელი ვარიანტია. პიჯინები ხასიათდებიან შეზღუდული ლექსიკონით (უკიდურესად ღარიბი ლექსიკური მარაგი, ერთმნიშვნელობიანი სიტყვები...) და ძალზე გამარტივებული გრამატიკით (თითქმის მთლიანად მოშლილი ფლექსია, გამარტივებული სინტაქსური ურთიერთობები...); რთული ტონური სისტემები იცვლება დინამიკური მახვილის მარტივი სისტემებით და ა. შ.

პიჯინებისაგან განსხვავებულია ე. წ. პიჯინიზებული ენები, პიჯინიზაციის გარეშე ჩამოყალიბებული კონტაქტური ენები. ისინი წარმოიქმნებიან ავტოქტონურ ენათა ურთიერთგავლენის შედეგად,

მაგრამ არა როგორც დამოუკიდებელი სტრუქტურის მქონე ახალი ენები, არამედ როგორც ამოსავალი ენების გაგრძელება გარკვეული ცვლილებებით.

ზოგჯერ პიჯინებად განიხილება ასევე შეზღუდული მოხმარების ენები — საბიერები (ხმელთაშუა ზღვის ნავსადგურებში გამოყენებული კონტაქტური ენები, მიღებული რომანული ენების შერევით ბერძნულთან, თურქულთან, არაბულთან). სოციოლინგვისტიკაში არის ცდები მათი განსხვავებისა: საკუთრივ პიჯინებად უფრო მიჩნეულია გამოყენების თვალსაზრისით ნაკლებ-სპეციალიზებული ენები.

ზოგჯერ სპეციფიკურ პირობებში პიჯინი, ფუნქციონირების სფეროს გაფართოების შედეგად, შეიძლება გადაიქცეს გარკვეული ეთნიკური გაერთიანების ერთადერთ ენად და შეიძინოს მშობლიური ენის სტატუსი. ასეთ პიჯინს უწოდებენ კრეოლურენას, ხოლო ასეთ ენად გადაქცევის პროცესს — კრეოლიზაციას. კრეოლური ენები გავრცელებულია იამაიკაზე, ჰაიტიზე, დომინიკის რესპუბლიკაში და მსოფლიოს მრავალ ყოფილ კოლონიურ ქვეყნებში.

ეთნოსურ ენად გადაქცევისთანავე კრეოლურ ენაში იწყება სტრუქტურული და სემანტიკურ-სტილისტური მოდელის გართულება, რის შედეგადაც ფორმობრივად და ფუნქციურად იგი თანდათან უახლოვდება ჩვეულებრივ ენებს. თუ კრეოლურ ენაზე გავრცელდება სალიტ. ენის გავლენა, იწყება დეკრეოლიზაციის პროცესი.

კრეოლური ენების გვერდით არსებობენ აგრეთვე კრეოლიზებული ენები. ისინი წარმოიქმნებიან როგორც კონტაქტური ენები, მაგრამ არა პიჯინების კრეოლიზაციის გზით, არამედ ავტოქტონურ ენათა ურთიერთგავლენებით. ასეთია, მაგ., კონგოს სამხრეთ-დასავლეთში გავრცელებული ენა კიტუბუ, შექმნილი კიკონგის ბაზაზე. როგორც კი ამ ენამ მიიღო მშობლიური ენის სტატუსი, მაშინვე დაიწყო მისი ლექსიკისა და გრამატიკის სტრუქტურის გართულება და, ამდენად, კრეოლიზებული ენიდან „ნორმალურ“ ენად გადაქცევის პროცესიც.

ლიტ.: გამყრელიძე თ., კიკანაძე ზ., შადური ი., შენგელაია ნ., თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბ., 2003; На йда Ю. А., Племенные и торговые языки. — «Новое в лингвистике», вып. VI, М., 1972; Тейлор Т., «Функция-форма» в «нетрадиционных языках», 0:3; იქვე.

Щерба Л. В., О понятии смешения языков. — Щерба Л. В., Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974; Возникновение и функционирование контактных языков, М., 1987; Виноградов В. А., Пиджины. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990; Дьячков М. В., Креольские языки, იქვე; Сепир Э., Как языки влияют на друг друга. — Сепир Э., Избранные труды по языкознанию и культурологии, пер. с англ., М., 1993; Сепир Э., Как языки влияют на друг друга. — Сепир Э., Избранные труды по языкознанию и культурологии, пер. с англ., М., 1993; Crystal D., A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Third ed., Oxford, 1992.

ი. კობლაკა.

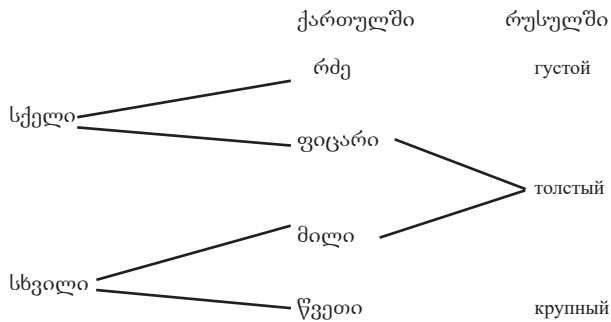
ენობრივი მსოფლხედვა (გერმ. Sprachliche Weltansicht), ფილოსოფიურ-ენათმეცნიერული ცნება, რ-მაც გადატრიალება მოახდინა კულტურის (ფართო გაგებით) ისტორიაში. „მ. მ.“, და შესაბამისად „ენობრივი მსოფლხედი“ (Sprachliches Weltbild), ვ. ფონ ჰუმბოლდტის, ლ. ვაისგერბერისა და სხვ. მოძღვრებებში ეხება ენის შინაარსულ აგებულებას, სამყაროს ენობრივი მოცემულობის სხვადასხვაგვარ წესს. ენის წინაფორმა, წარმოდგენილი სათანადო ენის სემანტიკურ-გრამატიკული დანაწევრებითა და გამოსახვის კონკრეტულ-ენობრივი საშუალებებით, ენის შემსწავლელ ადამიანს „მნიშვნელობების“ სახით ეძლევა და იგი მას გაუცნობიერებლად ითვისებს. რამდენადაც ენა გვეძლევა არა ზოგადი ფორმით, არამედ — როგორც მხოლოდ დედაენა, ე. ი. გარკვეული ენის — ქართულის, ფრანგულის, ჩინურის... სახით, ამდენად, მ. მ. დედაენისეულია. ყოველ ენას (დედაენას) სამყაროს მოდელირების საკუთარი წესი, სამყაროს ენობრივი გადამუშავების თავისი გზა — საკუთარი „მსოფლხედვა“ აქვს. ვ. ჰუმბოლდტის მოძღვრებაში ეს ცნება აღმოცენდა სწორედ ენათა შედარების ამოცანებთან დაკავშირებით. ვ. ჰუმბოლდტის მიხედვით, ყოველი ენა თავის ყოველ გამოვლინებაში არის „მოთიანი მსოფლხედვა“, ამდენად, ენათა სიმრავლე არის მსოფლხედვათა სიმრავლე და იგია „ყოველგვარი ენის კვლევის საფუძველი და საბოლოო მიზანი“.

თეზისი მ. მ.-ის შესახებ, რ-იც დღემდე მრავალი გაუგებრობის წყაროა, წმინდა ემპირიული თვალსაზრისით შეიცავს საკმაოდ მარტივ აზრს: ენათა სხვაობა არ დაიყვანება მხოლოდ ბგერით ფაქტორზე. სიტყვა არ შეიძლება იყოს გარეენობრივი ფაქტის ან მზა ცნების მხოლოდ ბგერითი ანაბეჭდი. სიტყვასა და საგანს შორის ძვეს „ენობ-

რივი შინაარსი“ (ლ. ვაისგერბერი), რაც არ არის ტრად. „მნიშვნელობა“. ადამიანსა და სინამდვილეს შორის არის „ენითი (აზრითი) შუასამყარო“, ბგერითი ფორმებით წარმოჩენილი. ადამიანსა და საგან-სამყაროს შორის მოთავსებული ეს „შუაფენა“ მონაწილეობს სინამდვილის აზრებად გარდასახვაში ანუ საკუთრივ ადამიანური სამყაროს აგებაში. იგი არა მხოლოდ მეტყველებითი კომუნიკაციის აუცილებელი საფუძველია, არამედ შეიცავს სამყაროს ადამიანისეული განმარტების ელემენტებსაც. ე. ი. სხვადასხვა ენები საგნის (საგან-სამყაროს) არა მხოლოდ სხვადასხვა ბგერითი აღნიშვნაა, არამედ მისი „სხვადასხვაგვარი ხედვა“ (ჰუმბოლდტი). ამდენად, სიტყვა აღნიშნავს არა საგანს „თავისთავად“, არამედ ენობრივად გადამუშავებულ „ვერბალურ საგანს“.

მ. მ.-ის ერთი მონაკვეთია ენობრივი „ველი“ ან სემანტიკური ველი — მოთიანობის მქონე ნაწევროვანი სტრუქტურა, რ-იც „დაფენილია“ საგანსამყაროზე და გა-

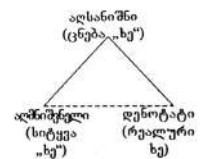
ვარ გაფართოებას საგანსამყაროს მიმართაც. ეს ნიშნავს, გაცნობიერდეს, რომ დედაენა სამყაროს მოდელირების მხოლოდ ერთ-ერთი ვარიანტია და არა ერთადერთი, რასაც სწორედ ენათა შინაარსების მიხედვით შედარება გამოაჩენს. ამასთან, ასეთი შედარება ქმნის პირობებს სემანტიკური ინტერფერენციის (ფსიქოლოგიაში ყალბი იდენტიფიკაციის სახელით ცნობილი) საფუძვლის გამოსავლენად, ასახსნელად და დასაძლევად, რაც, თავის მხრივ, მეორე ენის უკეთ დაუფლების პირობაა. მაგ., ქართულში ზედსართავი „სქელი“ გამოიყენება როგორც სითხის, ისე მყარი ბრტყელი საგნების მიმართ; ზედსართავი „მსხვილი“ გამოიყენება როგორც მრგვალი და ოვალური სხეულების, ასევე სითხის (თუკი მას მრგვალი ფორმა აქვს მიღებული) მიმართ. რუსულში ბრტყელი და სიგრძითი განზომილების მქონე მრგვალი სხეულებისათვის ერთი ზედსართავი გამოყენებული, სიგრძითი განზომილების არმქონე მრგვალი ფორმის სხეულებისათვის — სხვა.

ნეკუთვნება ენობრივ შუასამყაროს. როგორც ტირი-ვაისგერბერის ცნებით ან პარადიგმატული ველის სახელით ცნობილი სემანტიკური სტრუქტურების, ისე პორციგის სინტაგმური ველის დადგენა ჩვეულებრივ ხდება ერთი ენის ფარგლებში. მ. მ. უდევს საფუძვლად და მისი დადასტურებაცაა სტრუქტურები, რ-საც ლატენტური სემანტიკური სტრუქტურები შეიძლება ეწოდოს და რ-თა გამოვლინება ხდება ენათა შეპირისპირებით, რაც ცხადყოფს სხვადასხვა ენის მიერ სინამდვილის სტრუქტურირების, აგების სხვადასხვაობასა და თავისებურებას. შედარების გარეშე დედაენასა და სინამდვილეს შორის საზღვარი თითქმის წაშლილია. ამ საზღვრის გაცნობიერება იწვევს სხვა ენის შესწავლით, რაც მოასწავებს უკვე ახალი ენობრივი თვალსაზრისის შეძენასა და პერსპექტივის ერთგ-

სემანტიკური შეუთანხმებლობის ეს სურათი შეიძლება ასე გამოისახოს:

ზოგჯერ ერთმანეთში ურევინ მსოფლხედვასა და მსოფლმხედველობას (მეცნიერულს თუ იდეოლოგიურს). ენობრივი მსოფლხედი არის ისტორიულად აკუმულირებული ენობრივი ცოდნა, ენობრივი სოციალის არაცნობიერი თეორ. პოზიცია სინამდვილის მიმართ და სხვაობს ენათა მიხედვით. ამისგან განსხვავებით, სამყაროს მეცნიერული სურათი იგება ასტრონომიული, ბიოლოგიური ან სხვა სახის კავშირთა ცნობიერი გააზრებით, ხოლო მსოფლმხედველობა (იდეოლოგია) არის პიროვნული გადაწყვეტა იმისა, რასაც სამყაროს კავშირთა იდეოლოგიური ხედვა ჰქვია და უფრო ადამიანის პოზიციის შეფასებაა რელიგ., ფილოს. და პოლიტ. თვალსაზრისით.

უკანასკნელ ხანებში სხვადასხვა ჰუმანიტარულ მეცნიერებასა და საკუთრივ ფილოსოფიაში ტერმ. „მსოფლხედვის“ გამოყენებაში ხედავენ ჰიპერფუნქციონალიზმის ანუ ენის მიერ აზროვნების დეტერმინაციის საფრთხეს. აქვე განიხილავენ ე. წ. „ლინგვისტურ რელატივიზმს“, რაც მწვავე პოლემიკის საგნად იქცა, განსაკუთრებით სეპირ-უორფის „ლინგვისტური ფარდობითობის“ ჰიპოთეზის გამოჩენის შემდეგ. ამ კონტექსტში ახსენებენ ე. ჰუმბოლდტსაც მისი შეხედულებების არაადეკვატური ინტერპრეტაციის საფუძველზე. მ. მ-ის ჰუმბოლდტისეული იდეა, ენათა სემანტიკის სტრუქტურულ თავისებურებასა და მათ ისტ. უნიკალობაზე, არ შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც „ენობრივი დეტერმინიზმი“. ბუნებრივი ენა არ არის მნიშვნელობათა დახშული სისტემა, რაც გამოირჩეხავს ყოველგვარ სხვა „ხედვას“ და კეტავს გაგებინების ჰორიზონტს. იგი ღია სისტემაა, რაც ჩართულია სხვა ენებთან გაცვლის დინამიურ პროცესში.

ლიტ.: რამიშვილი გ., ენის ენერგეტიკული თეორიის საკითხები, თბ., 1978; მისივე, ენათა შინაარსობრივი სხვაობა ენათმეცნიერებისა და კულტურის თეორიის თვალსაზრისით, თბ., 1995; Humboldt W. von, Gesammelte Schriften, Bd. 3-4, 6-7, Heidelberg, 1951; Weisgerber L., Das Gesetz der Sprache, Heidelberg, 1951; მისივე, Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik, Düsseldorf, 1962; Gippert H., Gibt es ein sprachliches Relativitätsprinzip? Untersuchungen zur Sapir-Worf Hypothese, Frankfurt, 1972.

გ. რამიშვილი.
ენობრივი ნიშანი, ბეგრამიზმ-დევერობა (ბეგრა), რაც მოცემულ ენაში გარკვეულ შინაარსს გამოხატავს. ამ გაგებით (რაც ფ.დ. სოსიურის ზოგადლინგვისტურ მომდგრებას უკავშირდება), მ. ნ-ს აქვსჭორი მხარე — გამოხატულება და შინაარსი, ანუ სოსიურის ტერმინებით — აღმნიშვნელი (ფრანგ. signifiant) და აღსანიშნი (ფრანგ. signifi). აღმნიშვნელი, როგორც ენის ფაქტი, დაკავშირებულია ბეგრით სუბსტანციასთან, გვევლინება მის ფორმად (სოსიურის მიხედვით — ფსიქიკაში მუდმივად არსებულ ბეგრით წარმოდგენად, ბეგრით ხატად). აღსანიშნია სინამდვილის ესა თუ ის ფრაგმენტი — საგანი, მოვლენა, მიმართება ..., მაგრამ ნიშნის შემადგენლობაში ისინი წარმოდგენილი არიან ცნებების სახით. სინამდვილის ობიექტს (საგანს, მოვლენას...), რაც შეეთანადება ენობრივ აღსანიშნს, ეწოდება დენოტატი (რეფერენტი), ხოლო თვით მიმართებას — რეფ-

ერენცია. წარმოდგენილი ურთიერთობების საილუსტრაციოდ ხშირად მიმართავენ ე. წ. სემანტიკურ სამკუთხედს.

ნიშნის შემადგენელი ორი მხარე არსებობს მხოლოდ ურთიერთკავშირის შედეგად: აღმნიშვნელი იმდენად არის ენობრივი აღმნიშვნელი, რამდენადაც ის რაიმეს (აღსანიშნით გადმოცემულს) გამოხატავს, ხოლო აღსანიშნი იმდენად არის ენობრივი აღსანიშნი, რამდენადაც ის ენობრივად გამოხატულია.

კავშირი აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის ნებისმიერია: ბეგრათა თანმიმდევრობა, რითაც აღნიშნულია საგანი, არ არის შინაგანი აუცილებლობით დაკავშირებული ამ საგანთან [შდრ. ერთი და იმავე საგნის სახელწოდებები სხვადასხვა ენაში: ქართ. თვალი, რუს. , ინგლ. eye, ფრანგ. il, გერმ. Auge...; ქართ. ქვეყანა, არაბ. balad(un), რუს. страна, ინგლ. land...; ქართ. ვარსკვლავი, არაბ. kavkab(un), რუს. და ა. შ.]. მაგრამ ნიშნის ნებისმიერობა არ ნიშნავს თავისუფლებას მოლაპარაკეთა მხრიდან მათ გამოყენებაში. ენობრივი კოლექტივის წევრებისათვის ნიშანი არ არის თავისუფალი, იგი იძულებითია, თავს მოხვეული, რასაც განაპირობებს ორი ფაქტორი: ენა, როგორც საკომუნიკაციო სისტემა არსებობს მხოლოდ სოციალურ რეალობაში. ფუნქციონირებისათვის მას სჭირდება, რომ ენობრივი ნიშნები საერთო იყოს კოლექტივის წევრებისათვის. მეორე მხრივ, ენა არ არსებობს დროის გარეშე. იგი მუდმივად წარმოვედგება როგორც წინა საუკუნეებიდან მიღებული და შემდეგი თაობებისთვის გადაცემული კონვენციური სისტემა. ამგვარად, სოციალური მასა და დრო განაპირობებს ენის უწყვეტობას, გარკვეულწილად ზღუდავს ნიშნის თავისუფლებას.

ნიშნის ნებისმიერობა არ გამო-რიცხავს ენაში აბსოლუტურად ნებისმიერი, ა რ ა მ ო ტ ი ვირებული ნიშნების გვერდით მოტივირებული ნიშნების არსებობას. მაგ., ქართ. რიცხვითი სახელები — ათი, ასი, რვა... არამოტივირებულია, მაგრამ მათგან ნაწარმოებია — თვრამეტი (<ათ-რვა-მეტი), ათასი (<ათი-ასი) უკვე შედარებით მოტივირებულია, რადგან მათი შედგენილობა მეტნაკლებად გამჭვირვალეა. ნებისმიერობის პრინციპი, რსაც შეუზღუდაობის პირობებში შეუძლია

შექმნას დიდი სირთულეები, რამდენადმე რეგულირდება სწორედ ნიშანთა მოტივირების მეშვეობით.

ნიშნები ენაში ერთმანეთთან არის დაკავშირებული და ქმნიან სისტემას. თითოეული ნიშანი გაპირობებულია მასთან დაპირისპირებული სხვა ნიშნებით. ეს ქმნის ნიშნის ღირებულებას. ღირებულება განისაზღვრება ნიშნის ადგილით ენობრივ სისტემაში. ერთნაირი ან ნაწილობრივ მსგავსი მნიშვნელობის მქონე ნიშნების ღირებულება სხვადასხვა ენაში შეიძლება განსხვავებული იყოს იმის მიხედვით, თუ როგორია თითოეული ენის სისტემა. მაგ., განსხვავებულია მრ. რიცხვის ღირებულება ისეთ ენებში, სადაც მრ. რიცხვს მხ. რიცხვი უპირისპირდება, და ისეთ ენებში, სადაც მრ. და მხ. რიცხვთან ერთად ორობითი რიცხვიც არსებობს (იხ. ენობრივი მსოფლხედვა).

მ. ნ-ის სოსიურისეულმა დეფინიციამ ფართო გავრცელება პოვა ენათმეცნიერებაში, მაგრამ გაჩნდა სხვადასხვა თვალსაზრისით მისი დაზუსტებისა თუ შევსების მოთხოვნილებაც. მაგ., ფ. სოსიურის დებულებაზე ნიშნის ნებისმიერობის შესახებ აღნიშნა (ე. ბენვენისტი), რომ ნებისმიერობა და შემთხვევითობა ეხება არა ნიშნის შინაგან სტრუქტურას (აღმნიშვნელსა და აღსანიშნს შორის მიმართებას), არამედ სიმბოლო-ნიშნის მიმართებას რეალური სამყაროს საგნებთან. აღმნიშვნელსა და აღსანიშნს შორის კავშირი კი უნდა განვიხილოთ როგორც აუცილებელი. არასაკმარისად იქნა მიჩნეული მ. ნ-ის განსაზღვრა მხოლოდ „ვერტიკალური“ ნიშნის შიგნით აღმნიშვნელსა და აღსანიშნს შორის არსებული მიმართებების საფუძველზე. მ. ნ-ის ნამდვილი არსის სრულად დახასიათებისათვის ასევე აუცილებლად მიიჩნევა „ჰორიზონტალური“ მიმართებების დადგენა, ე.ი. მიმართებების გათვალისწინება მოცემულ ნიშანსა და ამავე სისტემის შესაბამის ნიშნებს შორის როგორც აღმნიშვნელის, ისე აღსანიშნის დონეზე (თ. გამყრელიძე). კამათს იწვევს აგრეთვე აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის კავშირის ნებისმიერობა ბეგრითი სიმბოლიზმის (იხ. ბეგრწერა) პოზიციებიდან, რის მიხედვით ეს კავშირი მოტივირებულად უნდა განიხილებოდეს. აღნიშნული (და სხვა მსგავსი) შენიშვნები არსებითად არ ეხება ნიშნის ორმხრივ (ბილატერალურ) ხასიათს. საკმაოდ

გავრცელებულია ნიშნის, როგორც ცალმხრივი (უნილატერალური) ერთეულის გაგებაც, რ-ის თანახმად „ნიშანი“ განისაზღვრება როგორც ბგერათმომდევრობა, რ-იც არა მხოლოდ ასახავს რომელიმე ექსტრალინგვისტურ საგანს, მოვლენას..., არამედ შეიცავს მის შესახებ ინფორმაციას, დაკავშირებულია მნიშვნელობასთან (ვ. ზ. პანფილოვი, ვ. მ. სოლნცევი). განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო მ. ნ-ის, როგორც ლოგოცენტრისტული ეპოქის წარმონაქმნის კრიტიკამ პოსტსტრუქტურალიზმის პერიოდში (ჟ. დერიდა, რ. ბარტი, ...), როდესაც ეჭვის ქვეშ იქნა დაყენებული საერთოდ ასეთი ერთეულის არსებობის უფლებაც კი.

ლიტ.: Сосюр Ф. де, Курс общей лингвистики, пер. с франц. М. 1933; Бенвенист Э., Природа языкового знака. — об. мисси: Общая лингвистика, пер. с франц., М., 1974; Гамкрелидзе Т. В., К проблеме „произвольности языкового знака“. — «Вопросы языкознания», 1972, №6; Дерида Ж., О грамматологии, пер. с франц., М., 2000.

ი. ქობალავა.

ენობრივი ნორმა, 1. ენობრივ საშუალებათა საყოველთაოდ მიღებული სამეტყველო ხმარება და მისი მომწესრიგებელი წესების ერთობლიობა; 2. ენა, როგორც სისტემა (ინვარიანტი), რ-იც უპირისპირდება მეტყველებას (ვარიანტს). არსებობს ნორმა საწარმოო (ორთოეპიული), მართლწერისა (ორთოგრაფიული), გრამატიკული (ენობრივი პრაქტიკიდან გამომდინარე გრამატიკული წესების ერთობლიობა, რ-იც აწესრიგებს ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივის მეტყველებას) და ლექსიკური (ამა თუ იმ ენაში მიღებული სიტყვახმარების ნორმა). გამოყოფენ სტილისტიკურ ნორმასაც. მ. ნ-თა დადგენას ნორმალიზაცია ეწოდება.

ნორმის საკითხი მხოლოდ სალიტ. ანუ სამწერლობო ენის მიმართ დაისმის. რამდენადაც სალიტ. ენა უმეტესწილად ერთია, დიალექტი კი — რამდენიმე მაინც, ნორმა ინვარიანტად, ანუ ერთადერთ ვარიანტად ითვლება, სხვა დანარჩენი პარალელური ფორმები (დიალექტური, ჟარგონული თუ სხვა ხასიათისა) კი ვარიანტებია. ერთიანი და ნორმირებული ენა იმიტომ არის საჭირო, რომ თავიდან აიცილოს ცოცხალი დიალექტური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ისეთი ნაირგვარობა, რ-იც ენას აჭრელებს და აძაბუნებს (შდრ. ლიტ. ფორმა „იმათ თქვეს“ და კუთხური: „იმათმა თქვეს“ და „იმგენმა თქვეს“).

მ. ნ-ის დადგენა ფილოლ. მეცნ. განვითარების ადრეულ საფეხურზე გრამატიკას ეკისრებოდა, ვინაიდან გრამატიკა ნორმატიული დისციპლინა იყო. მასში, ეტიმოლოგიასა და სინტაქსთან ერთად, აუცილებელ ნაწილად შედიოდა მართლწერა (ორთოგრაფია). ეს ტრადიცია მომდინარეობდა ძვ. ბერძნ. და ლათ. გრამატიკებიდან. მხოლოდ XIX ს-ში, როცა შეიქმნა მეცნ. ლინგვისტიკა, გრამატიკის მიზანი შეიცვალა. ამ პერიოდიდან მოყოლებული, გრამატიკას ენობრივი ფაქტორების კანონზომიერებათა გამოვლენა და ენობრივ მოვლენათა ახსნა დაეკისრა. სიტყვასა თუ ფორმის ცვალებების ისტორიის დადგენის შემდგომ გასარკვევია, თუ რა ვარიანტია (ვარიანტებია) მხატვრულ ლიტ-რაში გავრცელებული. დასასრულ, უნდა შეფასდეს, რომელ ვარიანტს მიენიჭოს უპირატესობა ლიტ. სიტყვათხმარებაში, ე. ი. რომელი ფორმაა სწორი (მაგ., ბავშვი და ბავშვი? წავიდნენ, წავიდენ თუ წვეიდენ?).

ენა, როგორც ისტ. მონაცემი, ცვალებადია. ასევე ცვალებადია სალიტ. ენაც (თუკი ის ცოცხალია და იხმარება), თუმცა არასამწერლობო ენასთან შედარებით ის უფრო ნელა იცვლება. არც სალიტ. ენის ნორმა ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილი. ამიტომ ხშირად ის, რაც სწორი იყო ენის განვითარების ძვ. საფეხურზე, თანამედროვე ენისათვის შეიძლება ხელოვნური და უმართებულო აღმოჩნდეს (მაგ., ისტორიულად სწორმა ფორმებმა — დაჯედი, დაწვეი... სახე იცვალა და მოგვცა: დაჯექი, დაწვეი... ძველი თავყანის-ცემა, ორმოცი, ათერთმეტი... შეიცვალა და ამჟამად გვაქვს: თავყვანისცემა, ორმოცი, თერთმეტი და მისთ.).

მოუხედავად ნორმის ცვალებადობისა, რაც ნორმალიზატორული მუშაობის ერთ-ერთ ძირითად სირთულეს წარმოადგენს, ნორმა სალიტ. ენისათვის მაინც საჭიროა. ამასთან, ნორმის გამოუმუშავება ენობრივი სისტემის კანონზომიერებათა და ენის ისტორიის გათვალისწინებას მოითხოვს. ნორმის დადგენა მეცნ., ობიექტურ საფუძველს უნდა ემყარებოდეს, სუბიექტური მომენტი კი (კეთილშობილება, პირადი გემოვნება...) უნდა გამოირიცხოს.

15-საუკუნოვანი დამწერლობის ტრადიციების მქონე ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დადგენის მეცნ. პრინციპები პირველად 1930-იან წლებში იქნა შემუშავებული არნ.

ჩიქობავას მოხსენების მიხედვით (გამოქვეყნდა 1936), რ-ებიც თითქმის უცვლელად დაედო საფუძვლად „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებს“ (I, 1970, რედ. ი. გიგინეიშვილი), დამტკიცებულს საქართვე. მინისტრთა საბჭოსთან არსებული თანამედროვე ქართ. სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი სახელმწიფო კომისიის მიერ (1995-იდან იგი ფუნქციონირებს საქართვე. პრეზიდენტთან არსებული სახელმწიფო ენის კომისიის სახით). ამ პრინციპების საყრდენი დებულებებია:

1. ქართ. სალიტ. ენის ნორმების შემუშავების დროს მაქსიმალურად უნდა იქნეს გათვალისწინებული ქართ. ლიტ-რის კლასიკოსების ენა, არ უნდა შეიქმნას ცოცხალი ენი-საგან დამორებული ხელოვნური ნორმები.

2. გადასინჯვას არ მოითხოვს და უცვლელი უნდა დარჩეს ისეთი ლექსიკური, მორფოლ. თუ სინტაქსური მონაცემები, რ-ებიც სალიტ. ქართულში მხოლოდ ერთი სახით გვხვდება, მაშინაც კი, როცა ის სა-ესებით უმართებულოა ქართ. ენის გრამატ. სისტემის თვალსაზრისით. რასაც უყოყმანო სოც. სანქცია აქვს, ის საკითხად ვერ იქცევა.

3. როცა სალიტ. ქართულში ორი ან მეტი მოცილე მორფოლ.-სინტაქსური მოვლენა იჩენს თავს, საკითხი უნდა გადაწყდეს იმის სასარგებლოდ, თუ რომელია ა) უფრო გავრცელებული კლასიკოსთა ენაში და ეგუება სალიტ. ენის შინაგანი განვითარების ტენდენციას; ბ) მართლებული ქართ. ენის დღევანდელი გრამატ. სისტემით, ე. ი. გრამატიკულად კანონიერია და არ არღვევს ამ სისტემით ნაგულისხმებ თანამიმდევრობას; გ) სხვა თანაბარ პირობებში წარმოების პრინციპის მიხედვით უფრო მარტივი; დ) სხვა თანაბარ პირობებში მნიშვნელობის მიხედვით უფრო ნათელი. იშვიათ შემთხვევაში, როცა ერთმანეთის მოცილე გამოდის ორი ან მეტი პარალელური ფორმა, რ-ებიც თანაბრად კანონიერია გრამატ. თვალსაზრისით, მაგრამ ხმარების მიხედვით კლასიკოსების ენაში არც ერთს არ ენიჭება უპირატესობა, შესაძლებელია, ისინი პარალელურად დარჩნენ.

4. ორთოგრაფიული საკითხების მოგვარებისას სავალდებულოა, დარჩეს ერთი ფორმა. ამ შემთხვევაში მოცილე მოვლენათაგან უპირატესობა უნდა მიეცეს იმას, რ-იც ა) უფრო გავრცელებულია სალიტ.

ქართულში; ბ) გამართლებულია ეტიმოლოგიურად და მორფოლოგიურად; გ) მისაღებია ქართ. ენის ბუნებრივ კომპლექსთან თვალსაზრისით.

ლიტ.: ჯანაშია ს., რით უნდა ვიხელმძღვანელოთ მართლწერისა და სალტერატურო ენის ნორმების დადგენისას (პრინციპები). — იბ. მისი: შრომები, ტ. 3, თბ., 1959; თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, კრებ. I, თბ., 1970 (1986); ჩიქობავა არნ., სალიტერატურო ენა და ნორმა. — კრ.: «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ., 2, თბ., 1979; Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

შ. აფრიდონიძე.

ენობრივი პოლიტიკა, კონკრეტული სახელმწიფოს შიგნით ენისა თუ ენათა სტატუსის, ენათა ურთიერთობის, სოციალურ-კულტურული განვითარებისა და მათი პერსპექტივების განსაზღვრა-უზრუნველყოფის ღონისძიებათა პროგრამა.

მსოფლიო ისტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი ენის ისტორიადაა. ყოველი სახელმწიფო მეტ-ნაკლებად თითქმის ყოველთვის ატარებდა გარკვეულ ენობრივ პოლიტიკას; დამწერლობის განვითარებაზე ზრუნვით, განათლების სისტემით, მწერლობისა თუ მეცნიერების ენის დაცვით, ლექსიკონების შედგენითა თუ ტერმინოლოგიური ნორმების დამუშავებით იცავდა სახელმწ. ენას. ამით მოსახლეობის ენობრივი კონსოლიდაციაც ხდებოდა. მაგრამ, რამდენადაც დღეს არც ერთი ქვეყანა არ არის მხოლოდ ერთენოვანი, მ. პ. თანდათან გადაიქცა ისეთ სისტემად, რაც მრავალი ენობრივი პრობლემის გადასაჭრელ ღონისძიებას შეიმუშავებს და ცხოვრებაშიც ატარებს. ასეთი საკითხებია: ენათა „პრესტიჟის“, დიგლოსიის, ბილინგვიზმისა და მულტილინგვიზმის, ენათა სტანდარტიზაციის, ენობრივი კანონების, ლოკალური და სოც. „ენების“ საგანმანათლებლო სისტემასთან მიმართების, ემიგრანტთა ენობრივი მდგომარეობის, ენის სოც. სტრატეგიულობის, ენათა „სიკვდილის“ („ენათა გაქრობის“), „პროფილაქტიკისა“ და სხვ. მრავალი.

მ. პ.-ს მხოლოდ პოზიტიური შედეგები არ მოჰყვება. ამ პოლიტიკით შეიძლება იმართოს უარყოფითი მოვლენებიც: ეთნოკონფლიქტთა გაღვივება, სახელმწიფოთაშორისი დაპირისპირებანი, ენათა დაყოფა „პრესტიჟიულ“ და „არაპრესტიჟიულ“ ენებად, სახელმწიფოს მთლიანობის დაშლის პოლიტ. პროცესები, საზღვის შიდასოციალური დაყოფა და

ადამიანის უფლებათა შეზღუდვა...

მ. პ.-ის ერთ-ერთი საკვანძო საკითხია ენის დეფინიციის პრობლემა. იმის მიხედვით, თუ რა არის ენა მისი სოც.-პოლიტ. გაგებით, განისაზღვრება დიალექტის ცნება, მოლაპარაკის მონოლინგვიურობა, დიგლოსიურობა თუ ბილინგვიზმი. ამ განსაზღვრებათა საფუძველზე (სხვა ნიშნებთან ერთად) შემუშავდება ენის სტატუსის საკითხიც. დღეს თანამედროვე ლინგვისტურსა და სოციოლინგვისტურ ლიტ-რაში არ არის დამუშავებული ენის, დიგლოსიისა და ბილინგვიზმის ცნებათა უდავო განსაზღვრებანი, რაც ზოგჯერ პოლიტიკური „თამაშის“ იარაღი ხდება.

მ. პ. შემუშავდება ენობრივი სიტუაციის განსაზღვრის საფუძველზე. მ. პ.-ის ცნება განუყოფლად დაკავშირებული ენობრივი კონფლიქტისა და ენის ეკოლოგიის ცნებებთან. ენობრივი კონფლიქტები ენათა კონტაქტების (იხ. ენობრივი კონტაქტები) ერთ-ერთი სახეა, რაც სხვადასხვა ენობრივი საზ.-პის ან სხვადასხვა ენობრივი შრის სოც.-პოლიტ. ინტერესების შეჯახებისას გამოიკვეთება. ხშირად ამგვარ კონფლიქტებში ენობრივი წინააღმდეგობები არ არის პირველადი, მაგრამ პირველადი მხოლოდ ის ცხადდება.

მ. პ.-ის ცნება უშუალოდ დაკავშირებული ენობრივ დაგეგმვასა და, ამდენად, სახელმწ. ენის ცნებასთან. სახელმწიფო ენა არის ქვეყნის კონსტიტუციით განსაზღვრული ენა, რითაც ხორციელდება სახელმწიფოს შიგნით ყველა საკანონმდებლო, აღმასრულებელი, სასამართლო ხელისუფლება. ენობრივი დაგეგმვა ორი მიმართულებით წარმოებს: ა) სახელმწიფო გვემავს სახელმწ. ენის განვითარების კურსს, ამ ქვეყნის ტერიტორიაზე გავრცელებული სხვა ენების დამოკიდებულების საკითხს სახელმწ. ენასთან, ენათა ფუნქციონირების არეებს; ბ) რამდენადაც გარეგანი ფაქტორების სხვადასხვა ტიპის ზემოქმედებით იცვლება ენობრივი სიტუაცია სახელმწიფოში, ენობრივი დაგეგმვაც სხვა მიმართულებას იძენს.

საქართველოში მ. პ.-ს უძველესი ტრადიციები აქვს. ქართ. ენის, როგორც ეროვნული თვითშეგნების გაძლიერების ერთ-ერთი ბერკეტის, სახელმწიფოებრივი ძალა მუდმივად იყო უზრუნველყოფილი. გათვალისწინებული იყო მისი მაკონსოლიდირებელი როლი ქართველურ ენებსა და დიალექტებთან მიმართებით. ქართ. სალიტ. ენის

ნორმალიზაციის პროცესი სათავეს იღებს უძველესი დროიდან და განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ცნობილ საეკლ.-სამონასტრო სკოლებში, სადაც ენობრივი ნორმების, თარგმანის, ტერმინოლოგიის, სამეცნ. ენის (და საერთოდ ფუნქციურ სტილთა) კანონები მუშავდებოდა. ქართ. სახელმწ. (და საეკლ.) პოლიტ. შედეგი იყო ის, რომ სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებისა და უცხო სახელმწიფოთა ექსპანსიების დროსაც კი ქართ. სალიტ. ენა მთელი ქართველური სამყაროს მწიგნობრობისა და ეკლესიის ენად რჩებოდა („...ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულების“, გ. მერჩულე). სახელმწიფოებრივი მშენებლობის პერიოდს საგანმან. ცენტრების, ქართ. სალიტ. ენის აღმავლობა ახლავს (დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე, შოთა რუსთაველი). სახელმწიფოებრივი კრიზისის დროსაც კი საქართველოში სამეფო ხელისუფლების კურსი მუდამ მიმართული იყო ქართ. ენის ფუნქციონირების არეთა შეუზღუდველობის, საგანმან. საქმის მოწესრიგებისა და სალექსიკონო, მთარგმნელობითი, სამეცნ. საქმიანობისაკენ (ვახტანგ VI, ს.-ს. ორბელიანი).

საქართველოს სახელმწიფოებრიობის მოშლამ 1801-იდან ქართ. ენისა და, საერთოდ, საქართველოს ბედი მეფის რუსეთის პოლიტიკას დაუქვემდებარა. რუსეთის ასიმილაციური პოლიტიკა დემოგრაფიულ და ეკონომიკურ ექსპანსიასთან ერთად ქართ. ენის წინააღმდეგაც აღმოჩნდა მიმართული, რასაც შედეგად მოჰყვა განათლების სისტემაში რუსული ენის გაბატონება. შემდეგი ნაბიჯი იყო სამეგრელოს, სვანეთისა და აჭარის სკოლებში ქართულის ნაცვლად სწავლების შემოღება მეგრულად, სვანურად და თურქულად, რის საფუძველზეც უნდა ესწავლებინათ რუსული.

ქართ. ენასთან ბრძოლა ანბანის საკითხსაც შეეხო. მაგ., 1889 ვინმე აშორდიამ რუს. ანბანის მიხედვით შეთხზა მეგრული ანბანი. დაიწყეს საღვთო წიგნების მეგრულად თარგმნა (რაც უარყო სამეგრელოს სამღვდლოების შეკრებულმა). 1864 რუს. გრაფიკის საფუძველზე შეიქმნა სვანური საანბანო წიგნი („ლუმენუ ანბან“), XIX ს. დასასრულს, ასევე რუს. გრაფიკის საფუძველზე, აშორდიას, ლევიცკისა და გერენის მიერ შედგენილ იქნა მეგ-

რული საანბანო წესდება, ხოლო 1899 — გერმანის „მეგრული ანბანი“. დამოუკიდებელ ხალხებად ცნადებოდნენ იმერლები, გურულები, აჭარლები, ხევსურები, ფშავლები, თუშები და სხვ.

XX ს-ში საბჭოურ იმპერიალ ტრანსფორმირებული ცარიტული რუსეთის ენობრივი პოლიტიკა საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ, ისევე როგორც სხვა საბჭ. რესპუბლიკებში, რუს. ენის პრიორიტეტით მიმდინარეობდა (მაგ., 1958 მიღებულ იქნა კანონი, რ-ის მიხედვითაც ეროვნ. ენის შესწავლა და ამავე ენაზე სწავლება ეროვნ. სკოლებში ნებაყოფლობით საქმედ ცნადებოდა), იცვლებოდა ლექსიკა, მაგ., თურქულ-თათრული ლექსიკონის 1958-ის გამოცემაში ორჯერ მეტი რუს. სიტყვაა, ვიდრე 1929-ის გამოცემაში... მოსკოვი ავადლებულებს ნაციონალური რესპუბლიკების ლიტერატორებს უცხოელი კლასიკოსების თარგმნისას ესარგებლათ არა ორიგინალით, არამედ მხოლოდ რუსული თარგმანით, ხელოვნური მიგრაციული პროცესებით ქმნიდა „რუსულენოვანი მოსახლეობის“ კოლონიებს რესპუბლიკებში და სხვ. 1961 სკკპ ცკ-ის პროგრამა აცხადებდა: «რუსული ენა ფაქტობრივად იქცა ურთიერთობისა და თანამშრომლობის საერთო ენად სსრკ-ის ყველა ხალხისათვის, რადგან „ნაციონალურმა სახელმწიფოებრიობამ და ფედერაციამ შეასრულეს თავისი ისტორიული მისია“.

მაგრამ მ. პ. საქართველოში არ ყოფილა ცალმხრივი. კარიზმის რუსიფიკატორულ კურსს უპირისპირდებოდა ქართ. ენის ინტერესების დასაცავად განხორციელებული ღონისძიებები: XIX ს. 40-იან წლებში ქართ. თეატრის აღდგენა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსება (1879), ქართ. დრამატული საზოგადოების ჩამოყალიბება (1880), ჟურნალ-გაზეთების გამოცემა (მარტო XIX ს-ში ასეულობით ქართ. გაზეთი გამოდიოდა), დისკუსიები ენის საკითხებზე, მშობლიურ და უცხო ენაზე სწავლების, ასევე ორენოვანი სწავლების საკითხების დამუშავება (ი. ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი, ა. წერეთელი...) და სხვ. 1917 ოქტომბრის სოციალ. რევოლუციის შემდეგ დამოუკიდებელი ქართ. სახელმწიფო ფართოდ შლის ქართ. ენის დაცვისა და განვითარებისაკენ მიმართულ საგანგებო მუშაობას (თბილ. სახელმწ. უნ-ტის, სხვა უმაღლესი სასწავლებლების

გახსნა, ქართ. ენის სიწმინდის დაცვისა და ქართ. ტერმინოლოგიის დამუშავებელი კომისიების შექმნა). 1921-იდან, რუსეთის მიერ საქართველოს ხელახალი ანექსიის შემდეგ, ქართ. ენის ბედი კვლავ რუსეთის მ. პ-ის ქვეშ მოექცა.

საბჭოურსა და პოსტსაბჭოურ პერიოდებშიც ქართ. ენის დასაცავად საქართველოში ხორციელდებოდა ეროვნული მ. პ., რ-ის დასახასიათებლად რამდენიმე მაგალითის დასახელებაც კმარა: 1925 განათლების სახალხო კომისარიატის საბჭოსთან დაარსდა ცენტრ. სამეცნ. სატერმინოლოგიკო კომიტეტი (შემდეგ კომისია); 1936 — სამეცნ. ტერმინოლოგიის განყოფილება; მომზადდა (და გამოიცა) „ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ 8 ტომი (113 ათას სიტყვაზე მეტი); 1946—48 ჩამოყალიბდა სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი კომისია; 1968 გამოიცა ვრცელი ორთოგრაფიული ლექსიკონი; მუშაობს „თანამედროვე ქართ. სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი კომისია“, შემდეგ „საქართველოს პრეზიდენტთან არსებული სახელმწიფო ენის კომისია“. შექმნილია „სახელმწიფო ენის სამსახური“ — ენის დეპარტამენტი.

ლიტ.: მელოქიშვილი დ., იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბ., 1975; ჩიქობავა არნ., ქართ. ენის ზოგადი დახასიათება, თბ., 1998; Колониальная политика царизма в Азербайджане, [М.-Л., 1936; Советское государство и право, М., 1961, №12; Ferguson Ch. A., Diglossia. — «Language in Culture and Society», Harper and Row, 1964; Fishman J. A., Bilingualism with and without Diglossia. Diglossia with and without Bilingualism. — «Journal of Social Issues», 1967, 32; Neld P. H., Status Change of Languages, Berlin-New York, 1992; Dixon R. M., The Rise and Fall of Languages, Cambridge, 1997; Language Conflict. — წგ.: The Handbook of Sociolinguistics, ed. by Florian Coulmas, Oxford, 1997; Calvet L.-J., Language Wars and Linguistic Politics, Oxford, 1998; Priestly T., Linguistic propaganda against perceived irredentism. — «International Journal of Applied Linguistics», 1999, vol. 9, 1; Hudson R., Diglossia as a Special Case of Register Variation. — წგ.: Sociolinguistic Perspectives on Register, ed. by Douglas Biber, Edvard Finegan, New York — Oxford, 1999.

მ. ტაბიძე.

ენობრივი სიტუაცია, კონკრეტულ ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ არეალში გავრცელებული ენების ფუნქციური მიმართების, სტატუსისა და სოციალური როლის ამსახველი ვითარება. მ. ს. გარკვეულ პერიოდს მოიცავს. მისი აღწერისას მეტი ყურადღება ეთმობა ენათა დახასიათებას სინქრონიულ დონეზე, ვიდრე მოცემულ გეოგრ.

არეალში ამ ენათა გამოჩენის ისტორიას (თუმცა თანამედროვე სოციოლინგვისტიკა ამ ცალმხრივობის აღმოფხვრასაც ესწრაფვის).

მ. ს. გულისხმობს მოცემულ გეოპოლიტიკურ სივრცეში გავრცელებული ენებისა და სახელმწ. ენის მიმართებას; განათლების სისტემაში ენათა ფუნქციონირებას; კონკრეტულ (ან რამდენიმე) ენაზე მოლაპარაკეთა რაოდენობას სახელმწიფოში (სახელმწიფოს რომელსამე რეგიონში); მოსახლეობის ენობრივი კომპეტენციის მიხედვით განსხვავებულ ასაკობრივსა და სოც. ჯგუფებს; ბილინგვიზმისა და მულტილინგვიზმის ხარისხს; არამკვიდრი მოსახლეობის ვინაობის, მეობის (identity) განმსაზღვრელ ფაქტორებს; ეროვნულ უმცირესობათა ენობრივ უფლებებს; ენათა ლინგვისტური ურთიერთგავლენის ხარისხს და სხვ. მ. ს. ცვალებადია იგი დამოკიდებულია სახელმწიფოს ძლიერებაზე, დემოკრატიის ხარისხზე, სახელმწიფოს ენობრივ პოლიტიკაზე, მეზობელ სახელმწიფოთა თავისებურებებზე, ეროვნ. უმცირესობათა და უმრავლესობის ურთიერთობაზე, მიგრაციულ პროცესებზე, ეკონ. ვითარებაზე და სხვ.

საქართველოს დღევანდელი მ. ს. განსაზღვრა XIX და XX სს. ენობრივმა პოლიტიკამ, რ-საც ძირითადად რუსეთის ცარიტული და საბჭოური იმპერიები ახორციელებდნენ.

საქართველოში მკვიდრი მოსახლეობის — ქართველების — გარდა ცხოვრობენ აფხაზები, აზერბაიჯანელები, ასურელები, ებრაელები, ოსები, სომხები, უდიები, ქისტები, ხუნძები და სხვ. საქართველოს სახელმწ. ენაა ქართული და უზრუნველყოფილია მისი ფუნქციონირება სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრების ყველა დონეზე. ყველა აპაქართ. ეთნიკურ ჯგუფს, რ-იც კომპაქტურად სახლობს საქართველოში, შექმნილი აქვს პირობები მშობლიურ ენაზე განათლების მიღებისა და კულტ. განვითარებისათვის.

XX ს. 90-იან წლებში ეთნოკონფლიქტებისა და სამხ. აგრესიის შედეგად ქართველი მოსახლეობა გამოდევნილია აფხაზეთიდან და ისტორიული სამაჩაბლოდან (სამხრ. ოსეთის ავტონ. ოლქი). შესაბამისად, ქართ. ენის ფუნქციონირება ხელოვნურადაა შეწყვეტილი ამ ორ რეგიონში.

ლიტ.: Multilingualism in the Soviet Union. Aspects of language Policy and its Implementation, ed. by E. Glyn Lewis, The Hague-Paris, 1972; Status Change of Lan-

guages, ed. by Ulrich Ammon and Marlis Hellinger, Berlin—New York, 1992.

მ. ტაბიძე.

ენციკლოპედიური ლექსიკონი

(ფრანგ. encyclopédie < ბერძნ. enkyklios paideia — ცოდნის წრე), სამეცნიერო ან სამეცნიერო-პოპულარული საცნობარო გამოცემა, რ-შიც შეკუმშული და სისტემური სახით ასახულია ამა თუ იმ ეპოქის მეცნიერულ-კულტურული დონე. ლინგვისტური ლექსიკონისაგან (იხ. ლექსიკონი) განსხვავებით, რ-შიც სიტყვის მნიშვნელობებია ახსნილი, მ. ლ. ორიენტირებულია ცნებათა ახსნაზე, საგანთა, მოვლენათა აღწერაზე და ა. შ. თავისი ხასიათით ენციკლოპედიურია ტერმინოლოგიური და ბიოგრაფიული ლექსიკონებიც (იხ. ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, ბიოგრაფიული ლექსიკონი).

შინაარსის მიხედვით მ. ლ-ები სხვადასხვა ტიპისაა: უნივერსალური — წარმოგვიდგენს არსებით ინფორმაციას ცოდნისა და პრაქტიკული საქმიანობის ყველა სფეროდან; დარგობრივი — ორიენტირებული ერთ რომელიმე დარგზე [რუს. ენაზე გამოცემული ენციკლოპედიები: „ლიტერატურული ენციკლოპედია“ (10 ტომი, 1928—39); „ლინგვისტური ენციკლოპედიური ლექსიკონი“ (1990)]; რეგიონალური — ეხება ერთ რომელიმე მხარეს, ქვეყანას, ქალაქს (ენციკლოპედია „თბილისი“, 2002); სპეციალური — ეხება ცალკეულ თემას. სტრუქტურის (მასალის განლაგების) მიხედვით განსხვავებულია ანბანური (მასალა დალაგებულია ანბანური (მასალა) სისტემური (მასალა გაშუქებულია თემატურ ციკლებად) და შერეული (ანბანურ-სისტემური) მ. ლ-ები.

ენციკლოპედიური ხასიათის შრომები უძველესი დროიდანაა ცნობილი ძვ. ეგვიპტეში, ძვ. ჩინეთში, ძვ. საბერძნეთში, ძვ. რომში, შუა საუკუნეებიდან კი — ევროპაში, არაბულენოვან სამყაროში. ტერმ. „ენციკლოპედიის“ მნიშვნელობა ყოველთვის ერთი და იგივე არ ყოფილა. ანტ. სამყაროში იგი ზოგადსაგანმან. ცოდნის ელემენტარულ კრებულებს აღნიშნავდა. XVI ს. დას. ევროპაში ახალი მნიშვნელობით — „სხვადასხვა შინაარსის კრებულის“ გაგებით — გამოიყენებოდა. შემდეგ თანდათანობით მიიღო დღევანდელი სახე. ეს ტერმინი სისტემატურად განლაგებული მასალის აღსანიშნავად პირველმა გამოიყენა ი. გ. ალშტედმა 1620 („ფილოსოფიური კურსის ენციკლოპედია“),

1728 კი — ეფ. ჩემპერსმა, რ-ის შრომაშიც მასალა ანბანთრიგზე იყო გაწყობილი. ენციკლოპედიური ლიტ-რის ფართო გავრცელებას სათავე დაუდო დ. დიდროსა და ჟ. დალამბერის რედაქციით გამოცემულმა 35-ტომიანმა დიდმა ფრანგ. ენციკლოპედიამ (1751—80). მსოფლიო ენციკლოპედიური აზროვნების უდიდეს მონაპოვრად ითვლება ინგლისის ეროვნ. ენციკლოპედია „ბრიტანიკა“ (I გამოც. 1768—71), „ბროკჰაუზის“ სახელწოდებით ცნობილი გერმ. ენციკლოპედიების გამოცემები (1808-იდან), ამერ. ენციკლოპედია „ამერიკანა“ (1903—04), იტალ. — „იტალიანა“ (1929—39), პ. ლარუსის ფრანგ. ენციკლოპედიები (XIX—XX სს.) და სხვ. რუსეთშიც გამოიცა მნიშვნელოვანი ენციკლოპედიები: პავლენკოვის (1899), გრანატის (1891-იდან), ბროკჰაუზისა და ეფრონის (1890—1907), „დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია“ (1926—47, 66 ტომი; მე-2 გამოც., 1950—58, 51 ტომი; მე-3 გამოც. 1969—78, 30 ტომი).

საქართველოში ტერმ. „ენციკლოპედია“ XVIII ს-იდან იხმარება, თუმცა ძვ. ქართ. მწერლობის ძეგლთა შორის მრავალფეროვანი შინაარსისა და საკითხთა სისტ. განლაგების გამო ბევრი მათგანი შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ენციკლოპედიური ხასიათის თხზულებად (მრავალთავეები, სწავლანი, საეკლ. ჰიმნოგრაფიული, პოლემიკურ-დოგმატ. თუ ფილოს.-თეოლ. კრებულები). მაგ., იოანე-ზოსიმეს მიერ შედგენილი კრებულის (956) იადგარულ ნაწილში ავტორს განხილული აქვს იმდროინდელი საქართველოს ჰიმნოგრაფიული ძეგლები — არქაულიც (VII—IX სს.) და თანადროულიც (X ს.), მათთვის მიუწერია „ძუელნი“ და „ახალნი“. საქართველოში არსებული ნათარგმნი თუ ორიგინ. ჰიმნოგრაფიული მემკვიდრეობა თავმოყრილია X ს. მოღვაწის მიქაელ მოდრეკილის მიერ შედგენილ კრებულში (978—988), რ-შიც საგალობლებს მიწერილი აქვს ავტორობა სახელები და გალობის ნიშნები. თემის მრავალმხრივი განხილვისა და საკითხების სისტემ. განლაგების გამო თემატური ენციკლოპედიის წინამორბედად შეიძლება მივიჩნიოთ ეფთვიმე მთაწმიდელის მათეს სახარების იოანე ოქროპირის თარგმანის კომენტარები, გაიორგი მთაწმიდელის თვენი.

ეფთვიმესა და გაიორგის განმან. მოღვაწეობა გააგრძელა ეფრემ

მცირემ. მან თარგმანის ტექსტის გაგებისათვის საჭირო შენიშვნები შეიტანა არა ტექსტში, არამედ — წინასიტყვაობაში, ანდერძსა და სქოლიო-კომენტარებში. ფილოს.-ლექსიკოლოგიური და გრამატ. ხასიათის ეს კომენტარები მეცნ.-საცნობარო აპარატის როლს ასრულებს და ეფრემ მცირის თხზულებებს ენციკლოპედიურ ხასიათს ანიჭებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ეგზეგეტიკური თხზულება „ფსალმუნთა განმარტება“, რ-საც ახლავს ანბანურ რიგზე გაწყობილი ბიბლ.-საღვთისმეტყველო ცნებათა განმარტებები. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს არსენ იყალთოელის მიერ თარგმნილი „დოგმატიკონი“, რ-ის ხელნაწერის კიდევზე მრავლადაა არსენის ხელით მიწერილი საღვთისმეტყველო ცნებათა განმარტებების შემცველი სქოლიო-შენიშვნები. ქართ. ფილოს. და ენციკლოპედიური აზროვნების ჩამოყალიბებას, აგრეთვე სამეცნ.-ფილოს. ტერმინებისა და ცნებების შემუშავება-დამკვიდრებას დიდი ამაგი დასდო იოანე პეტრიწმა. მან პროკლე დიადოქოსის თხზულების „კავშირნი ღვთისმეტყველებითის“ თარგმანი გააღრმავა და გაამდიდრა კომენტარებითა და შენიშვნებით, დაურთო ბოლოსიტყვაობა, რ-შიც მისი თეოლოგიური სისტემაა ჩამოყალიბებული. წინამორბედ მოღვაწეთა ტრადიციებს აგრძელებს ანტონ I. მისი დოგმატიკურ-პოლემიკური ხასიათის თხზულება „მზამეტყველება“ საკვლევეი თემის ყოველმხრივი და სისტემ. განხილვით ენციკლოპედიური ხასიათის ნაშრომად შეიძლება ჩაითვალოს.

ახ. ეტაპი ქართ. ენციკლოპედიური აზროვნების განვითარებაში იწყება ს. ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართულით“. მისი ლექსიკოგრაფიული მოღვაწეობის გამგრძელებელნი არიან დავით და იოანე ბატონიშვილები. ისინი ცდილობდნენ, „ლექსიკონი ქართულითისათვის“ უფრო მეტად მიეცათ ენციკლოპედიური ხასიათი: ამატებდნენ ახ. ტერმინებს, ბევრ სიტყვას ურთავდნენ უცხო შესატყვისებს, კომენტარს, წყაროთა დასახელებებს, იყენებდნენ უახლეს სპეც. ლიტ-რას. დავით ბატონიშვილს 1788 შეუდგენია „მითოლოგიური ლექსიკონი“ გ. ჩელკოვის ამავე სახელწოდების ლექსიკონის მიხედვით; მისი ერთ-ერთი წყაროა ფსევდონიმეს მითოლოგიური კომენტარების ეფრემ მცირისეული თარგმანი.

მითოლ. გმირებისა და სამყაროს ყოველმხრივი აღწერა-დახასიათება ლექსიკონს ენციკლოპედიურ ხასიათს ანიჭებს. ენციკლოპედიური ხასიათისაა იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“ („ხუმარსწავლა“), რ-იც მკითხველს იმ დროის მეცნ. მიღწევებს აცნობს.

XIX ს-იდან ტერმ. „ენციკლოპედია“ მყარად იკიდებს ფეხს როგორც თარგმანებში, ისე ორიგინ. თხზულებებში. ასეთია, მაგ., „ყმათა ენციკლოპედია ანუ ახალნი შემოკლებულნი ჰსწავლანი ყოვლისა გვარისანი“, რ-იც იოანე ბატონიშვილის დავალებებით რუსულიდან უთარგმნა ი. ბაბლამძეს (ინახება ხელნაწერის სახით).

1823 პეტერბურგში დაიბეჭდა გ. ჩუგუნაშვილის (ჩუგუნოვის) „ენციკლოპედია ანუ შეკრებულება ზნეობათა სწავლათა პაზრთან და განსჯანი სხუათა და სხუათა თავთათს და აღსხმული ანბანთა ზედა“. ეს ნაშრომი პირველი გამოცემაა, რ-ის სათაურშიც არის ტერმ. „ენციკლოპედია“. 1898—99 თბილისში გამოიცა ი. როსტომაშვილის რუს. ენციკლოპედიური ლექსიკონი — „სალარო ცოდნისა“ 4 ტომად. შემდეგ რამდენჯერმე სცადეს ენციკლოპედიის გამოცემა (1904 — ამხანაგობა „ცისკარმა“, 1912 — ბაქოში მცხოვრებმა ქართველებმა, 1914 — გ. რუკავიშნიკოვმა), მაგრამ უშედეგოდ.

1927 თბილისში დაიბეჭდა იუსტ. აბულაძის „რუსულ-ქართული ლექსიკონი სალიტერატურო, საპოლიტიკო და უცხო სიტყვათა და ტერმინთა ჩათვლით“ (I ნაწ.), რ-იც შინაარსითა და შედგენილობის პრინციპით ენციკლოპედიური ხასიათისაა.

ენციკლოპედიის გამოცემა XX ს-ის 30-იან წლებშიც სცადეს. საკ. კბ(ბ) კავკასიის სამხარეო კომიტეტის დადგენილებით (1932) შეიქმნა სარედაქციო კოლეგია „ქართული საბჭოთა დიდი ენციკლოპედიის“ მოსამზადებლად. 1936-თვის დაიწყო ტექსტის აწყობა, მაგრამ იმ პერიოდში შექმნილ ვითარებათა გამო მასზე მუშაობა 1940 შეწყდა.

XX ს. 60-იან წლებში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მთავარი სამეცნიერო რედაქციის შექმნა ი. აბაშიძის ხელმძღვანელობით (1966—92 — მთ. რედაქტორი ი. აბაშიძე, 1992—2006 — ა. საყვარელიძე, 2006-იდან — ზ. აბაშიძე). 1975—87 წლებში გამოიცა ქართული საბჭო-

თა ენციკლოპედიის 12 ტომი (11 ძირითადი, 1 სპეც. ტომი „საქართველოს სსრ“ — 2 წიგნად ქართ. და რუს. ენებზე). ამავე რედაქციამ დაიწყო მომზადება ენციკლოპედიისა „საქართველო“, რ-ის პირველი ტ. გამოვიდა 1997 (მთ. რედ. ა. საყვარელიძე), 2002 კი გამოიცა ენციკლოპედია „თბილისი“. იმავე წელს თბილ. სახელმწ. უნ-ტში შეიქმნა პირველი პერსონალური (ბიოგრაფიული) მ. ლ. „ივანე ჯავახიშვილი“ (მთ. რედაქტორი აკად. რ. მეტრეველი).

ლიტ.: ყიფიანი ი., ნარკვევები ენციკლოპედიური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1987.

ლ. კიკნაძე.

ეპიგრაფიკა (ბერძნ. epigraph — წარწერა), ისტორიული და ფილოლოგიური დარგის სპეციალური სამეცნიერო დისციპლინა. შეისწავლის მაგარ საწერ მასალაზე (ქვა, ლითონი, ძვალი, ხე, კერამიკა, კედლის შელესილობა, აგრეთვე, ქსოვილი და სხვ.) ამოკვეთილ, გამოქანდაკებულ, ჭედვით შესრულებულ, ამოკაწრულ, საღებავით მიწერილ, ქსოვილზე ამოქარგულ და სხვ. ძვ. წარწერებს. მ. იკვლევს წარწერის როგორც გარეგან მხარეს დამწერლობის თვალსაზრისით (იხ. პალეოგრაფია), ისე

ბი, ტერმინები, ენობრივი მოვლენები, ქრონოლოგია, ონომასტიკური, რელიგიური, ეთნოლოგიური და სხვ. მონაცემები). წარწერების ცნობები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია როგორც მათში ასახული მოვლენების თანადროული.

ეპიგრაფიკული ძეგლები დამწერლობის მქონე ყველა ხალხს მოეპოვება. ცნობილია ბერძნ., ლათ., ეგვიპტური, შუმერული, ხეთური, ასურული, ურარტული, არამეული, ძვ. ინდ., ძვ. ჩინ., კოლუმბამდელი ამერიკის ხალხებისა და სხვათა წარწერები. შინაარსობრივად ისინი მრავალგვარია: საამშენებლო, მემორიალური, სამართლებრივი აქტები, ეპიგრაფიკული საბუთები, ბელეტრისტული (ცალკეული ლექსები, პოემების ნაწყვეტები, ანდაზები, კალამბურები, სკაბრეზული გამოთქმები...), მაგიური, ზომამწონის ან მანძილის აღმნიშვნელი ტექსტები, კერამიკულ ძეგლებზე (დოქები, ქვევრები, კრამიტები...) მოთავსებული დამღები და სხვ., რ-ებიც მნიშვნელოვანი (ზოგჯერ ერთადერთი) წყაროა მათი შემქმნელი ხალხის ენის, ისტორიის, მატერ. კულტ. შესასწავლად.

მ-ს, როგორც მეცნიერებას, საფუძველი ევროპაში ჩაეყარა. სხვა ფაქტორებთან (ფილოლ. და ისტ. ცოდნის განვითარება, სიმეცხლეებით გატაცება...) ერთად, მის განვითარებას ხელი შეუწყო ძვ. აღმ. ხალხების მიერ დატოვებული მრავალრიცხოვანი წარწერების გამოფრვამ (ფრ. შამპოლიონი, ჰ. როაულინსტონი, გ. გროტეფენდი), ინტენსიურმა შესწავლამ და გამოცემამ.

სადღეისოდ გამოცემულია ან გრძელდება გამოცემა ბერძნული, ლათინური, სემიტური, ებრ., ირან., ძვ. ინდ., რუს., სომხ. და სხვ. წარწერების კრებულებისა, კორპუსებისა. არსებობს სპეც. სამეცნ. ჟურნალები, სისტემატურად ტარდება ეპიგრაფიკოსთა საერთაშ. სიმპოზიუმები და კონგრესები.

ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლებით დაინტერესება საქართველოში ადრევე დაწყებულია. ე. თაყაიშვილის აზრით, XI ს. ქართვ. ისტორიკოსს სუმბატ დავითისძეს თავის თხზულებაში „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ გამოყენებული უნდა ჰქონდეს ტაო-კლარჯეთის ქართ. მონასტრების X—XI სს. ძვ. ქართ. წარწერების ქრონოლ. და გენეალოგიური ცნობები. ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემები არაერთგზის აქვს გამოყენებული და დამოუკიდებელი ვახუშტი ბატონიშვილს.

ბოლნისი. ბარნაბას წარწერა. V ს.

მის შინაარსს (ტექსტში მოყვანილი ისტ. ფაქტები, დასახელებული პირე-

თრეხვი. ლეონტი მროველის წარწერა. 1066.

ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლების სისტემატური შესწავლა XIX ს-ში იწყება. პირველი ასეთი სამუშაო ჩაატარა აკად. მ. ბროსემ. თავდაპირველად მან შევიცარიელ ფრანგ მოგზაურსა და მკვლევარს ფრ. დიუბუა დე მონპერეს გაუშიფრა და გამოსაცემად მოამზადებინა 1833—34 საქართველოში მისი მოგზაურობისას შეკრებილი ძვ. ქართ. წარწერები, ხოლო მოგვიანებით (1847—48) თვითონ იმოგზაურა საქართველოსა და სომხეთში სიძველეთა ადგილებზე შესასწავლად; გადმოწერა რამდენიმე ასეული ძვ. ქართ. წარწერა, გაშიფრა და თარგმნა ფრანგულად, დაურთო კომენტარები და გამოაქვეყნა თავის ცნობილ წიგნში „ანგარიშები“ (Rapports), რ-იც 1847, 1849 და 1851 სამ წიგნად გამოქვეყნდა პეტერბურგში. მ. ბროსეს ეს გამოცემა (აგრეთვე, ორიოდ სხვა მნიშვნელოვანი პუბლიკაცია ძვ. ქართ. წარწერებისა) დღესაც რჩება მთავარ პირველწყაროდ ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლების შესასწავლად.

ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოვლენაში, შესწავლასა და

გამოცემაში მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის ისტორიკოს დ. ბაქრაძეს; ძვ. ქართ. წარწერები გამოცეს აგრეთვე ი. როსტომაშვილმა, ი. გვარამაძემ, თ. ხუსკივაძემ, ა. ქუთათელაძემ, თ. ჟორდანიამ, ა. ხახანაშვილმა და სხვ.

XIX ს-ში დაიწყო და XX ს-ში წარმატებით გააგრძელა ძვ. ქართულ წარწერების შესწავლა ე. თაყაიშვილმა (1863—1953). მან ახ. მეცნ. ეტაპი შექმნა ქართულ ე-ში. სპეც. სერიებში („Археологические экскурсии, разыскания и заметки“, შემოკლებით — АЭРЗ), წიგნებსა („არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისსა და ჩანგლში 1907 წელს“, „არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს“, „Христианские памятники“ — МАК, XII, „1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში“ — ქართ. და რუს. ენებზე...) და წერილებში მან გამოაქვეყნა ასობით მანამდე უცნობი ძვ. ქართ. წარწერა.

XX ს-ში არაერთი მნიშვნელოვანი ძვ. ქართ. წარწერა გამოაქვეყნეს ნ. მარმა, ი. ჯავახიშვილმა, ა. შანიძემ, კ. კეკელიძემ, გ. ჩუბინაშვილმა და სხვ. თავისი წვლილი შეიტანეს ამ საქმეში ქართ. ხელოვნების ისტ. ინ-ტის თანამშრომლებმა: რ. შმერლინგმა, რ. მეფისაშვილმა, ვ. ცინცაძემ, ლ. რჩეულიშვილმა, ს. ბარნაველმა და სხვ., რ-ებიც სწავლობდნენ არა მარტო ქართ. ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს, არამედ მათზე მოთავსებულ წარწერებსაც.

ამჟამად ცნობილია V—XVIII სს. ათი ათასამდე ძვ. ქართ. წარწერა, რ-ებიც საწერი მასალისა და შესრულების ტექნიკის მიხედვით იყოფა შემდეგ ჯგუფებად: 1. ლაპიდარული — ქვაზე გამოქანდაკებით (რელიეფურად) ან ამოკვეთით შესრულებული; 2. მოზაიკური; 3. ფრესკული — საღებავით შესრულებული; 4. ნაკაწრი, ანუ გრაფიტოები; 5. კერამიკული; 6. ჭედური — ლითონზე შესრულებული და 7. ნაქარგი — ქსოვილებზე შესრულებული.

ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლები

შესრულებულია ქართ. დამწერლობის ყველა სახეობით: ასომთავრულით, ნუსხური, გარდამავალი მხედრულითა და მხედრულით.

შინაარსისა და დანიშნულების მიხედვით ძვ. ქართ. წარწერები ასე ჯგუფდება: საამშენებლო, მემორიალური (მოსახსენებელი), ეპიგრაფიკული საბუთები, პილიგრიმული (მომლოცველთა), მაგიური (მათრიცხვითა ანბანები ანუ აბეცედარიუმები), საღმრთო წერილის ციტატები, ეპიტაფიები, ლექსები, გამოსახულებათა (ფრესკული სცენების ან ცალკეული პირების) განმარტებითი, საყოფაცხოვრებო შინაარსისა და სხვ.

მრავალი ქართ. წარწერა მოიპოვება უცხოეთშიც — პალესტინაში, კერძოდ, იერუსალიმში, სინას მთაზე, ათონზე (როგორც ქართველთა მონასტერში, ისე მის გარეთ), კვიპროსზე, პეტრიწონში და, განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით, თურქეთში — საქართველოს ისტ. ტერიტორიის ხუროთმოძღვრულ ძეგლებზე. მრავლადაა ძვ. ქართ. წარწერები სომხეთში, აზერბაიჯანსა და ჩრდ. კავკასიაში, კერძოდ, დაღესტანში (აქ მოიპოვება ძველი, X—XI სს., ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლები და ისეთი წარწერებიც, რ-თა ენა ადგილობრივია, ხოლო დამწერლობა ქართ. — ნუსხური ან მხედრული. XV ს-იდან აქ ქართ. წარწერები არ ჩანს). ნიშანდობლივია ქართ. წარწერების ფართო გავრცელება სომხეთის ისტ. ტერიტორიაზე (მ. შ. ანისსა და ყარსში) XI ს-იდან XVIII ს. 30-იანი წლების ჩათვლით, რაც ქართ. ენის პოლიტ. და ოურიდ. სტატუსის და ქართ. პოლიტ. სივრცის მაჩვენებელია სამხრ. კავკასიაში იმ პერიოდში, როდესაც სომხეთის მიწები ქართ. ფეოდალურ სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო (იხ. ანისის ქართული წარწერები).

XIX ს-ში დაწყებული ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლა შემდეგაც გაგრძელდა. 1975 საქართვე. მეცნ. აკად. საქართვე. ისტ. წყაროების კომისიასთან (თავრები: შ. ძიძიგური, რ. მეტრეველი) ჩამოყალიბდა ეპიგრაფიკული ძეგლებისა და ხელნაწერთა მინაწერების სექცია. გამოქვეყნდა სერიის — „ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების“ (შემდეგ მას „ქართული წარწერების კორპუსი“ ეწოდა) გამოცემის პროექტი — „წესები და პრინციპები“ (ვ. სილოგავა, «მაცნე», ისტორიის... სერია, 1, 1975). სადღეისოდ გამოქვეყნებულია „ქართულ

დმანისი. არაბული ეპიგრაფია. XIII ს.

წარწერათა კორპუსის სამი ტომი — 1 ტომი — V—X სს. ლაპიდარული წარწერები (ნ. შოშიაშვილი), მე-2 ტომი — IX—XIII სს. დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარული წარწერები (ვ. სილოგავა), მე-3 ტომი (იგი ერთდროულად ფარწერული წარწერების 1 ტომიცაა) — ატენის სიონის ფრესკული წარწერები (გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე). ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლა და გამოქვეყნება თემატური, გეოგრაფიკული, ქრონოლოგიური, კერძოების, ასევე ცალკეული სტატიების სახით დღესაც მიმდინარეობს.

საქართველოში, გარდა ძვ. ქართ. წარწერებისა, მოიპოვება აგრეთვე ძვ. ბერძნ., არამეული, ებრ., სირიული, ბიზანტ. ბერძნული, სომხ., არაბ., თურქ., ირან., უიღურული, სლავური წარწერები. ისინი შემორჩენილია მონოლითების, ბილინგვების, ტრილინგვისა და თვით ტეტრალინგვის სახით, რაც ძალზე იშვიათია. მიმდინარეობს მათი ინტენსიური შესწავლა.

აკად. გ. წერეთელმა შეისწავლა არამეული და ბერძნ. წარწერები. მანვე გამოსცა საქართველოს ლურსმული დამწერლობის ურარტული ძეგლები (1938). აკად. გ. მელიქიშვილმა გამოაქვეყნა ურარტული ლურსმული წარწერების კორპუსი (1947—48, 1959), რ-იც დღემდე ამ ტიპის ძეგლების ყველაზე სრული კრებულია. ძვ. ბერძნ., ბიზანტ. ბერძნული, სემიტური, არამეული, არაბ., სომხ. ეპიგრაფიკული ძეგლები შეისწავლეს ს. ყაუხჩიშვილმა, თ. ყაუხჩიშვილმა, კ. წერეთელმა, გ. გიორგაძემ, ც. კახიანმა, ზ. ალექსიძემ და სხვ.

ლიტ.: ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951; II გამოცემა — საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I. დასავლეთ საქართველო, თბ., 1999; II. აღმოსავლეთ საქართველო, თბ., 2000; III. საძიებლები, თბ., 2001; სილოგავა ვ., ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები (შესწავლის შედეგები და ამოცანები). — «მაცნე» (ისტორიის ... სერია), 1975, Федорова Е. В., Введение в латинскую эпиграфику, М., 1952; Грюндель Р. Два замечательных юбилея эпиграфики. — «ВДИ», 1965, №4; Шош и а ш в и л и Н. Ф., Развитие грузинской эпиграфики и палеографии. — В сб.: Проблемы палеографии и кодикологии в СССР, М., 1974.

ვ. სილოგავა.

ეპიგრაფიკული დიპლომატიკა, ისტორიულ-ფილოლოგიური და იურიდიული დარგის სამეცნიერო დისციპლინა. სწავლობს ეპიგრაფიკულ საბუთებს, ე. ი. მაგარ საწერ მასალაზე (ქვა, ხე, ლითონი...) შესრულებულ იურიდიულ აქტებს,

წარწერა-საბუთებს. მ. დ-ის შესწავლის საგანია როგორც წარწერა-საბუთის შინაარსი, მისი იურიდ. მხარე, ისე მასში წარმოდგენილი ტერმინები, ენობრივი მოვლენები, ისტ. რეალიები, ყოფა-ცხოვრებითი ფაქტები და სხვ. საქართველოში მ. დ-ის ძეგლები, ანუ წარწერა-საბუთები უფრო ადრინდელია (VII ს.), ვიდრე რბილ საწერ მასალაზე (ეტრატე, ქაღალდი) შესრულებული იურიდ. საბუთები.

მ. დ-ის ძეგლები მოეპოვება ყველა ხალხს, რ-საც აქვს დამწერლობა და თავისი ისტორიის მანძილზე შეუქმნია და დაუტოვებია წარწერები. ამ მხრივ გამორჩეულია ძვ. ბერძნ. და ლათ. წარწერების ის მნიშვნელოვანი და მრავალრიც-

ლაშა გიორგის წელი. XIII ს. 10-იანი წლები.

ხოვანი ნაწილი, რ-იც წარმოადგენს საკანონმდებლო აქტებს, ორ იურიდ. მხარეს შორის დადებულ ხელშეკრულებებს და სხვ. საყოველთაოდ ცნობილია ხაშურაბის კანონები (ძვ. წ. XVIII ს. 60—50-იანი წლები), რ-იც ამოკვეთილია ლურსმული დამწერლობით ბაზალტის ქვის დიდ სტელაზე და სხვ.

ქრისტ. ხანის მ. დ-ის ძეგლებიდან დიდი რაოდენობით წარწერა-საბუთებია ცნობილი სომხ. ეპიგრაფიკაში.

ყველა სახის ქართ. ეპიგრაფიკული საბუთების რაოდენობა რამდენიმე ასეულია. ქართ. მ. დ-ის სად-

ღეისოდ ცნობილი უძველესი ძეგლია წყისის წარწერა (616—619). ქრონოლოგიურად მომდევნო ძეგლია არეშის წარწერა (881—891), რ-ის იურიდ. შინაარსი და დანიშნულება როგორც სამართლებრივი აქტისა, ეჭვს არ იწვევს.

V—X სს-იდან ცნობილია ათობით ქვაჯვარი, რ-თა ერთ ნაწილზე შემორჩენილია წარწერები ამოკვეთილი. შინაარსით ისინი არ არიან იურიდ. ძეგლები, მაგრამ მათი აღმართვა, თუნდაც უწარწეროდ, მიწის გარკვეულ ნაკვეთზე თავისთავად ადასტურებდა მისი აღმართველის უფლებას ამ მიწაზე. ამიტომ ეს ქვაჯვრებიც შეიძლება ჩაითვალოს იურიდ. ძალის, ანუ მ. დ-ის ძეგლებად. კვარცხლბეკზე ამოკვეთილ წარწერებში მათ „ჯუარი“ ეწოდება. ამის მიხედვით, მიწისმფლობელობის აღმნიშვნელ უძველეს (V—VIII სს.) ტერმინად შეიძლება „ჯუარი“ მივიჩნიოთ.

X ს. დასასრულიდან ქართ. მ. დ-ში ჩნდება საბუთების აღმნიშვნელი სპეც. ტერმინები — „კელი“, „დაწერილი“; მოგვიანებით (XIII ს-იდან) — „ბრძანებაჲ“, „დაწერილი და ნიშანი“, „განგებული“...

ქართ. მ. დ-ის თავისებური ძეგლებია საგანგებოდ გათლილ ხის ჯოხებზე მელნით დაწერილი ისტ. საბუთები. ოცზე მეტი ასეთი საბუთი დაცულია სოფ. კალის (მესტიის რ-ნი) წმ. კვირიკეს („ლაგურკი“) ეკლესიაში. მსგავსი შინაარსის სხვა სვანური საბუთებიდან (ისინი 200-მდეა), რ-ებიც ხელნაწერი წიგნების აშიებზეა მიწერილი, მათ მხოლოდ საწერი მასალა განასხვავებს.

სამართლებრივი ურთიერთობის და ამ ურთიერთობათა გამოხატვის ფორმების მიხედვით ქართ. მ. დ-ის ძეგლები შემდეგ ჯგუფებად იყოფა: 1. ჯვრები, 2. კელები, 3. დაწერილები, 4. განგებულებანი, 5. ქვის ან სხვა საეკლ. შეწირულებათა წარწერები, 6. სააღაპე დადგენილებები... თითოეული მათგანი შეიძლება გაცემული იყოს საერო და სას. ხელისუფალთა, ცენტრ. და ადგილ. მმართველობის წარმომადგენელთა, მეფეთა, დედოფალთა, კათალიკოსთა და სხვ. მიერ.

ლიტ.: სილოგავა ვ., ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში. — «მაცნე» (ისტორიის...სერია), 1972, 4; მისივე, ისტორიული საბუთები ლაგურკიდან. — იქვე, 1973, 3; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II. ეპიგრაფიკული ძეგლები, ვ. სილოგავას გამოც., თბ., 1988, გვ. 187—211; მისივე, კუპურლო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბ., 1994; მ-ი

სიკვ. ქვემო ქართლის წარწერები (მოკლემიმონილვა). — კრ.: «დმანისი», II, თბ., 2000.

გ. სილოგავა.

ეპითეტი (<ბერძნ. epitheton — და-რთული, დამატებული), სიტყვა, რ-იც რომელიმე ნიშნით განსაზღვრავს საგანს ან მოვლენას, ე. ი. ასრულებს განსაზღვრების ფუნქციას. ჩვეულებრივი (ნეიტრალური) განსაზღვრებისაგან განსხვავებით, მ-ს აქვს ექსპრესიულ-სტილისტური ღირებულება, რაც მიიღწევა განსაზღვრების გამოყენებით იმ სიტყვასთან, რ-თანაც იგი სემანტიკურად თავსებადი არ არის (შდრ. ოქროს ბეჭედი — ოქროს გული). ყოველი განსაზღვრება პოტენციურად მ-ია, მაგრამ მ-ის თვისება შეიძლება შეიძინოს მხოლოდ კონტექსტში.

მორფოლ. სტრუქტურის მიხედვით მ. შეიძლება იყოს მარტივი (მძინარე სამყარო, წარმტაცი ბუნება) და რთული (ჩალასავით ოქროსფერი თმა, ანგელოზივით სახის ბიჭი).

სინტაქსური ფუნქციის თვალსაზრისით, მ., როგორც განსაზღვრება, შეიძლება იყოს ადიექტიური (ამაღლებელი სცენა, დანისლული თვლები, გასაოცარი წარმატება) და ადვერბიული (შეხვედ მგელივით, გაყინულად უმზერდა, მწვანედ ბიბინებდა, ქვასავით უმეტყველო...). არ არის გამორიცხული, რომ ადვერბიული მ. გრამატიკულად უერთდებოდეს საზღვრულს (ზმნას ან სახელს), სემანტიკის თვალსაზრისით კი დაკავშირებული იყოს სხვა სიტყვასთან. მაგ., წინადადებაში „მზე წითლად ტოვებდა გორაკებს“ — ჩამავალი მზის წითელი ფერია ნაგულისხმევი, ე. ი. ადვერბიული ფორმა ლოგიკურად დაკავშირებულია არსებით სახელთან, მას განსაზღვრავს, თუმცა ფორმალურად, წმინდა გრამატიკ. თვალსაზრისით იგი ზმნას უერთდება.

ადვერბიული მ. ინფორმაციულად უფრო დატვირთულია. ამიტომაც თუ ადიექტიური მ-ის გასაგებად ზოგჯერ ვიწრო კონტექსტით კი შეიძლება საკმარისი იყოს, ადვერბიული მ-ის გასაგებად უმეტესწილად ფართო კონტექსტის ცოდნაა აუცილებელი. გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ყველა ის დონე, რ-ზე შეიძლება ესა თუ ის მ. იქნეს გაანალიზებული (მორფოლოგიური, სინტაქსური, ლექსიკური, სემანტიკური, პროსოდიული, სიმბოლური, მეტასემიოტიკური), მხოლოდ ამგვარი ანალიზის

შემდეგ ხდება შესაძლებელი მ-ის ნამდვილი აზრის გაგება.

ნ. ქემერტელიძე.
ეპისტოლე (ბერძნ. epistol — წერილი), სპეციფიკური ლიტერატურული ჟანრის თხზულება, რ-იც ქრისტიანობის ჩამოყალიბების ადრეულ ხანაში გულისხმობდა ეპიკური შინაარსის (უპირატესად ავტორის აზრის, იდეის და არა თხრობითი ამბის) გადმოცემას ლირიკული უშუალოებით, როდესაც უშუალო კავშირია დამყარებული ავტორსა და ადრესატს შორის. ყოველი მ. გამიზნულია მხოლოდ გარკვეული ადრესატისა (იქნება ეს ერთი პიროვნება თუ მთელი ჯგუფი, წრე) და განსაზღვრული მომენტისათვის. ესაა ერთგვარი „ღია წერილი“, რ-იც გადმოსცემს ავტორის შეხედულებებს ქრისტიანობასთან დაკავშირებულ ამ თუ იმ საკითხზე. ამიტომ მ. მტკიცებითი და დამრიგებლური ხასიათისაც არის. ქართულში ეს სიტყვა შემოსულია V ს-იდან, როცა ბიბლიის სხვა ნაწილებთან ერთად ითარგმნა ამ ხასიათის თხზულებებიც. მოღწეულია უძველესი ქართ. თარგმანები პავლე მოციქულის 14 მ-ისა და 7 ე. წ. კათოლიკე მ-ისა (იაკობის, პეტრესი და იოანესი). X—XI სს-ებიდან მ-ს, „მოკითხვათა და საქმეთათვის მინაწერის“ ანუ საზოგადოდ „წერილის“, შინაარსს გამოხატავდა წიგნი. მაგ., სამოელ ქართლის კათალიკოსი იოვანე საბანის ძეს სწერს: „აწ მიიღე წიგნი ესე ჩემი“. გიორგი მერჩულის სიტყვებით, ბაგრატ კურაპალატმა საბა იშხნელთან „მწერაფლ დაწერა წიგნი“. „ვეფხისტყაოსნის“ გმირებიც ერთმანეთს „წიგნებს“ სწერენ. სალიტ. ქართულში მ-ს ორივე — ძვ. და ახ. მნიშვნელობა შემორჩა.

ლიტ.: დანელია კ., ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; Вреде В., Происхождение книг Нового завета, М., 1908.

კ. დანელია.

ერგატიული წყობა, სინტაქსური კონსტრუქცია, წინადადების ტიპი, რ-იც შედგება სამწევროვანი სინტაგმისაგან: — გარდამავალი ზმნა, პირდაპირი (უახლოესი) ობიექტი და რეალური სუბიექტი. გარდამავალ ზმნასთან პირდ. ობიექტი და-ისმის სახ. ან მიც. ბრუნვაში, ხოლო რეალური სუბიექტი დგას სპეციფიკურ ბრუნვაში, რ-საც ერგატივის (ბერძნ. „მოქმედი პირი“) ან აქტივის უწოდებენ (ქართულად — მოთხრობითი). დამახასიათებელია, რომ მ. წ-ის მქონე ენებს არა აქვთ ბრალდებითი ბრუნვა ანუ აკუზატივი, რ-იც ერგატიული ტიპოლოგიის ენებ-

ში სახელობითით ან მიცემითით გადმოიცემა, მაგ., ქართულში: კაცმა ააშენა სახლი, შდრ.: კაცი აშენებს სახლს. ქართველურ ენებში სუბიექტი და პირდ. ობიექტი ბრუნვის მიხედვით ცვალებადია და ეს ცვალებადობა გარდამავალი ზმნის დროზეა დამოკიდებული — ქართულსა და სვანურში მ. წ. გვაქვს მხოლოდ აორისტის სერიაში, ჭანურში — სამივე სერიაში, მეგრულში კი — ნამყო ძირითადის სერიაში, მაგრამ, ყველა (როგორც გარდამავალ, ისე გარდაუვალ) ზმნასთან. მთის იბერიულ-კავკ. ენებში გარდამავალი ზმნა მ. წ-ს ქმნის ყველა დროში. მისი ძირითადი მორფოლ. მახასიათებელია ერგატიული ბრუნვა. ეს კონსტრუქცია აღწერის თვალსაზრისით შეიძლება სხვადასხვა ანომალიური (დეფექტური) სისტემით იყოს წარმოდგენილი. ასევე ზოგ შემთხვევაში (და ზოგ ენაში) მ. წ. გამოყენებულია გარდაუვალ ზმნებთანაც, ყველა ამ გადახრას თავისი ახსნა და განმარტება აქვს. მ. წ. ყველა იბერიულ-კავკ. ენისათვის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშან-თვისებაა. მისი თავისებური სახეობები დასტურდება პალეოაზიურ და ახ. ინდ. ენებში, ბასკურში (ეს უკანასკნელი ერგატიული ტიპოლოგიის თვალსაზრისითაც ახლოს დგას იბერიულ-კავკ. ენებთან).

იბერიულ-კავკ. ენებში ძირითადად ორი სახის ერგატივი განირჩევა: 1. თავისთავადი, დამოუკიდებელი ერგატივი, რ-იც მხოლოდ სუბიექტის ბრუნვაა და სხვა ფუნქცია მას არა აქვს (ასეა ქართველურ და რამდენიმე მთის იბერიულ-კავკ. ენაში) და 2. საზიარო, ფუნქციითა შემთავსებული ერგატივი, რ-იც სხვა ბრუნვის (მოქმ., ნათ., ადგილობრივი ბრუნვის) ფუნქციასაც ითავსებს... საზიარო ერგატივი სხვადასხვა ვარიაციულობით დამახასიათებელია მთის იბერიულ-კავკ. ენათა დიდი უმრავლესობისათვის. ერგატივის ეს მრავალსაზიარო არის სწორედ საფუძველი იმ ნაირგვარი, სხვადასხვა თეორ. პოსტულატებზე დამყარებული თვალსაზრისებისა, რ-ებიც არსებობს მ. წ-ის რაობისა და ბუნების შესახებ, კერძოდ, ამ კონსტრუქციის აქტივობა-პასიურობის პრობლემასთან დაკავშირებით. გარკვეულია, რომ ისტორიულად მ. წ. ნეიტრალური (ინდიფერენტული) ბუნებისა იყო და ბევრ მთის იბერიულ-კავკ. ენაში ეს ნეიტრალური ბუნება დღესაც დაცულია. თანამედროვე ქართ. და სხვა ქართველურ ენებში, სადაც

ფუნქციონირებს დამოუკიდებელი ერგატივი, რაც არ არის საზიარო, მ. წ. ყოველთვის აქტიურია.

ლიტ.: ჩიქო ბაგა არნ., ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I. ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციების ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართ. სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით, თბ., 1948; II. ერგატიული კონსტრუქციის რაობის თეორიები, თბ., 1961; Климов Г. А., Очерк общей истории эргативности, М., 1973; Comrie B., Ergativity – Syntactic Typology. — «Studies in the Phenomenology of Language», University of Texas Press, 1978; Dixon R.M., Ergativity, Cambridge, 1994.

გ. თოფურია.

ერედვის წარწერა 906, ქართ. ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი ცხრა სტრიქონად სოფ. ერედვის (გორის რ-ნი) წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთის ფასადის მრგვალი სვეტის ზედა ნაწილზე. წარწერის მრგვლოვანი ასოები რამდენადმე კუთხოვანი მოხაზულობისაა, ხოლო **ი, ლ, ნ, ც** ასოები ნუსხურისაა, კენ იხრებიან. წარწერის ტექსტი ასეთია:

„სახელითა ღმრთისათა, მამისა, ძისა და სულისა წმიდისათა. მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისათა, შეწევნითა წმიდისა გიორგისთა, კელმწიფობასა ღმრთივდამყარებულისა წმიდისა კოსტანტინე მეფისასა, რომელმან ბრძანა და ჩავიდა ჰერეთს შიგან, ჰერთა მეფეა გააქცია და მუნით მშუილობით იქცა, ცისკრად აღავერდს ილოცა, მწუხრი ბრძანს გადაჰტა; მეორედ კულა ავიდა, ვეჯინისა ციხე დაღეწა, ქართლს შინა უფლობასა ტბელისა ივანესა, მთავარეპისკოპოსობასა სანატრელისა ყესა, ჯუარითა მისითა; გაზრახვითა ნიქოზელისა სანატრელისა სტეფანე ებისკოპოსისათა, ძალითა, შეწევნითა მოყუასთათა, მე თევდორე თაფლამს-ძემან დავდევი საძირკველი.

წელნი იყუნეს **ხგი**, ქრონიკა. წარწერის ტექსტში თარიღი ბოლომდე არ არის ამოკვეთილი. რადგან დასაბამითგან წელთაღრიცხვით აღნიშნული **ხგი** გვაძლევს 906 წელს (6510—5604), მაშინ მისი შესაბამისი ქრონიკონით უნდა ყოფილიყო **რკვ** (126 + 780).

წარწერა დოკუმენტურად ადასტურებს „მატიანე ქართლისაჲს“ (XI ს.) მიხედვით კარგად ცნობილ ფაქტს კონსტანტინე აფხაზთა მეფის (893—922) ჰერეთს ლაშქრობის შესახებ, როდესაც მან „ილოცა აღავერდს წმიდის გიორგის წინაშე, და შემოსა ხატი მისი ოქროთი“ (ქ. ც., I, 264: 15).

ნარატიულ წყაროზე («მატიანე ქართლისაჲს») დაყრდნობით ცდი-

ლობენ მ. წ. დაათარიღონ „914 წლის ახლო“ დროით. ამ შემთხვევაში უპირატესობა უნდა მიეცეს წარწერის, როგორც მოვლენის თანადროული ძეგლის, ჩვენებას, ე. ი. უნდა დათარიღდეს 906-ით.

ლიტ.: ქართ. წარწერების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980 (ბიბლიოგრაფ.).

გ. სილოგავა.

ერთეულიზმი ფარნაოზ გიორგის ძე (27. II. 1923, თბილისი, — 6. VII. 1972, იქვე), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1969). 1950 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი. მოღვაწეობდა იქვე, ახ. ქართ. ენის კათედრაზე. იყო ერთ-ერთი მთ. ინიციატორი თსუ-ში ტოპონიმური ცენტრის — ტოპონიმისკის ლაბორატორიის დაარსების (1969; პროფ. ფარნაოზ ერთეულიზმის სახელობის ონომასტიკის სამეცნ.-კვლევითი ლაბორატორია არსებობდა ახ. ქართ. ენის კათედრასთან).

მ-ს ეკუთვნის ნაშრომები (გამოქვეყნებული თუ გამოუქვეყნებელი) ენათმეცნიერების ისეთ დარგებში, როგორიცაა ფონეტიკა, მორფოლოგია, სინტაქსი, ეტიმოლოგია, ლექსიკოლოგია... მ. შ. აღსანიშნავია: „რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში. ჰიპოტაქსის საკითხები“ (1963); „ზმნური ფუძეების ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში“ (1970; გაანალიზებულია 5481 ფუძე); „სახელურ ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში“, რ-იც გამოიცა ავტორის გარდაცვალების შემდეგ (1980; გაანალიზებულია 11 362 ფუძე). ამ მონოგრაფიებში საყურადღებოდ დასვენება ქართულში ზმნური თუ სახელური ფუძეების აგებულებისა და ფონემური შედგენილობის შესახებ.

მ. დაინტერესებული იყო ფრაზეოლოგიით — იკვლევდა ხატოვან და იდიომურ თქმებს, ანდაზებს, აფორიზმებს (ნოველების კრებული ანდაზების თემაზე გამოაქვეყნა ფ. გიორგაძის ფსევდონიმით). განსაკუთრებით იყო დაინტერესებული ენობრივი მოვლენის ისტორიით, დიაქრონიულ ასპექტში განიხილავდა პირის ნიშნებისა და ვნებითობის სუფიქსთა გენეზისის, ქცევის, სონანტური ანლაუტისა და აუსლაუტის, ზოგიერთი სიტყვა-წარმოებით აფიქსის ფუნქციისა და წარმომავლობის, ინვერსიის, მახვილის საკითხებს; შექმნა გამოკვლევათა სერია „სტრუქტურულ-ეტიმოლოგიური ძიებანი“.

პ. ცხადაია.

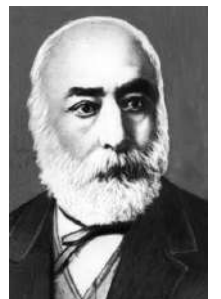
ერისთავი რაფიელ დავითის ძე [9 (21). IV. 1824, სოფ. ქვემო ჭალა, კასპის რ-ნი, — 19. II (4. III). 1901, თელავი], მწერალი, ლექსიკოგრაფი, ეთნოგრაფი. მწერლობასთან ერთად მრავალმხრივ საზ. საქმიანობასაც ეწეოდა: მონაწილეობდა სატერმინოლოგიო სხდომებში, მუშაობდა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენ კომისიაში (1882), იყო ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი, მონაწილეობდა ქართ. თეატრის აღორძინებაში და ა. შ. განსაკუთრებით დიდია მისი დამსახურება დედაენის დაცვაში. საპოლემიკო წერილებითა და გამოსვლებით იგი გაბედულად ილაშქრებდა იმათ წინააღმდეგ, ვინც ქართ. ენის ღირსებას შეურაცხყოფდა. გორის საოსტატო სემინარიის დირექტორის სემინოვის საპასუხოდ, რ-მაც საერო სასწავლებლებში ფიზიკის, გეოგრაფიის, ისტორიისა და მთელი რიგი სხვა საგნების ქართულად სწავლება შეუძლებლად მიიჩნია შესატყვისი ქართ. ტერმინების უქონლობის გამო („დროება“ 1880, 204, 205, 206), მ-მა დაასაბუთა, რომ ქართველებს ჰქონდათ დედაენაზე როგორც საღვთო და საერო, ასევე ფილოს. წიგნები, მაღალხარისხოვანი თარგმანები კლასიკოსებისა და მთელ რიგ სამეცნ. დისციპლინებში (ფიზიკა, გეოგრაფია, ლოგიკა, ესთეტიკა, თეორეტიკა, რიტორიკა და სხვ.) სათანადო სამეცნ. ტერმინები („დროება“, 1880, 212). ი. ჭავჭავაძესთან, ა. წერეთელთან, ი. გოგებაშვილთან და ი. მაჩაბელთან ერთად მ. ჩაება დიდ სატერმინოლოგიო მუშაობაში. მისი აზრით, ტერმინთა შერჩევისას უმჯობესია ისევ ჩვენი სიტყვები აღვადგინოთ, ვიდრე სხვებისაგან ვისესხოთ; თუმცა ამავე დროს ზოგჯერ სიტყვათა სესხებასაც უშვებდა („დროება“ 1880, 212). მან მრავალი რუს. ტერმინი და ტერმინოლოგიური გამოთქმა მარჯვედ გადმოაქართულა და დაამკვიდრა ჩვენს ენაში. დღესაც მიღებულია: карта — რუკა, остров — კუნძული, мыс — კონცხი, парус — აფრა, равноденствие — ბუნიობა, рычаг — ოწინარი, азармаци, муфта — ქურო და სხვ.

მ. შეურიგებლად იბრძოდა ქართ. ენის სწავლების უფლების აღსადგენად; მოითხოვდა განათლების დაწესებას დედაენაზე. ამასთან, მომხრე იყო, რომ „დედაენის ზედმიწევნით შესწავლის შემდეგ, ყმაწვილს სხვა ერების ენებიც ესწავლა“.

მ. თავისი საჯარო ლექციებით დიდ სამსახურს უწევდა მეცნ. ცო-

ფ. ერთეულიზმი.

რ. ერისთავი.

დნის პოპულარიზაციას. 1882 ლექსიკაში „ქართული ენის დაარსება, გავრცელება და დამკვიდრება“ ყუ-რადლება გამახვილებული იყო ენათა წარმოშობის, განვითარების, დიფერენციაციის საკითხებზე. თავის თანამედროვე და წინამორბედ ევრ. ფილოსოფოსთა და მეცნიერთა ნააზრევზე დაყრდნობით მ. ცდილობდა გაერკვია ქართ. ენის ადგილი სხვა ენათა შორის. მისი აზრით, ქართ. ენა ცალკეა, იგი არ ენათესავება არც ინდოევრ., არც ლათ. ენებს. ლექსიკის მეორე ნაწილში თავმოყრილი იყო ქართ. ენის მდიდარი ლექსიკა და ეტიმოლოგიური ძიება, წარმოდგენილი და გაანალიზებული რთული სიტყვების წარმოება, წარმოჩენილი სინონიმთა სიმრავლე. იგი ცალკე გამოყოფდა არქაიზმებს, რ-ებიც მთის კილოებს შემოუნახავს.

მეორე საჯარო ლექსიკა (1885) ეხებოდა ქართ. ლიტ-რის ისტორიას IV ს-იდან XIII ს-მდე. აქვე განხილული იყო ქართული ანბანის წარმოშობა, გაანალიზებული მის ფონეტიკა. შესაძლებლობები და გამოთქმული ვარაუდი, რომ ქართ. ანბანის ღირსება უფრო გაიზრდება, თუ მას გამოვსახებთ „ხუთ უქმ ასოს“ — **ჭ, ჳ, ჴ, ჶ, ღ**.

მ-მა გამოსცა ანტონ I-ის „ქართული ღრამმატიკა“ (1885) და სწავლების მიზნით შეადგინა „მოკლე სქემა პირველისა ნაწილისა ღრამმატიკისა“. „სქემა“ შედგენილია იმ დროს არსებული ხელნაწერი და ნაბეჭდი გრამატიკების (პ. იოსელიანის, გაიოზ რექტორის, ი. და დ. ჩუბინაშვილების) საფუძველზე. მ-მა ვერ შეძლო გვერდი აევლო არსებული ტრადიციისათვის, თუმცა უცდია სქემაში ზოგი რამე გაემარტივებინა.

მ-ის ნაწარმოებებში „სამი სტილის“ თეორიის გამოყენების ტენდენციაც მჟღავნდება: ლექსები, კომედიები „სცენები“ (ჩვენი ხალხის ცხოვრებიდან) დაწერილია ხალხ. ენით. მათგან განსხვავდება მისი სტატიები, პირადი წერილები, მის მიერ შედგენილი და გამოცემული ლექსიკონების წინასიტყვაობანი, რ-თა ენა მოკლებულია ბუნებრიობას, სიმარტივეს, დამძიმებულია არქაიზმებით, ხელოვნური ფორმებით და მკითხველისათვის ძნელი გასაგებია.

დიდი დამახასიათებელი აქვს მ-ს ქართ. თეატრის წინაშე. იგი, ი. ჭავჭავაძესა და ა. წერეთელთან ერთად, განახლებული თეატრის დაარსების ერთ-ერთი ინიციატორია. მან ორიგინ. თუ გადმოკეთებული პიესებით გაამდიდრა განახლებული ქართ.

თეატრის რეპერტუარი. **ჭმ-მა** მოქმედი პირების რეალისტური დახასიათების უპირველეს საშუალებად ენა მიიჩნია. მ-ის თითოეულ პერსონაჟს თავისი მეტყველება აქვს, მათი განათლების დონისა და მეტყველების კულტურის შესაფერი-სად.

მ. დიდი ლექსიკოლოგი და ლექსიკოგრაფია. 1884 მისი რედაქციითა და წინასიტყვაობით პირველად გამოიცა ს.-ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“. 1873 კავკასიის სსს.-სამ. საზ-ბის უწყებაში დაბეჭდა „შემოკლებული ლათინურ-რუსულ-ქართ. მცენარეთა ლექსიკონი“. ლექსიკონის შედგენის მიზანი იყო მიეწოდებინა ქართველთათვის მცენარეთა ლათ.-რუს. სახელწოდებანი და უცხოელთათვის მისაწვდომი გაეხადა მცენარეთა ქართ. დასახელება. ლექსიკონი იმ მხრივაცაა მნიშვნელოვანი, რომ მცენარეთა საერთო ქართ. სახელწოდებებთან ერთად მასში გათვალისწინებულია ქართულურის, იმერულის, მეგრულის მონაცემებიც. მ-ის ეს ლექსიკონი საიმპერატორო სსს.-სამ. საზ-ბამ დააჯილდოვა დიდი ვერცხლის მედლით. ლექსიკონი, შესწორებული და შესწავლილი ცხოველთა და ლითონთა სახელებით, ცალკე წიგნად გამოვიდა 1884 („მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფო-ბეებიდან“).

1885-იდან მ. მუშაობდა ქართ.-რუს. ლექსიკონის შედგენაზე, (ლექსიკონი დასრულებული არ არის).

მ-ის არქივში ინახება დიდძალი ხელნაწერი სალექსიკონო მასალა, რ-ის ძირითადი ნაწილია დარგობრივი და სამღვდელმსახურო ლექსიკის ნიმუშები, ბიბლიიდან — მცენარეთა და ფრინველთა სახელწოდებანი; მოცემულია აგრეთვე ფერთა ვრცელი სია, რ-შიც, გარდა ძირითადი ფერებისა, წარმოდგენილია თანაფერთა მრავალრიცხოვანი ნიუანსები: შავ-მოლურჯო (); წითელ-მოწალისფრო (); წითელ-სისვი () (ფონდი 484).

ქართ. ენის ლექსიკის გასამდიდრებლად მ-ს აუცილებლად მიაჩნდა ხალხური სიტყვიერების შეკრება-გამოქვეყნება, რადგან მასში ის-მოდა ქართ. ენის „ნამდვილი ბუნება და მიმოხერა“. მ-მა ი. ჭავჭავაძესთან ერთად გამოსცა „გლეხური სიმღერები, ლექსები და ანდაზები“ 1873; 1879 მანვე შეკრიბა და ცალკე წიგნად დაბეჭდა „ქართული გამოცანები“ იმ აზრით, რომ „არ დაკარ-

გულიყვნენ იგინი სამუდამოთ ჩვენი ლიტერატურისათვის“.

თბზ. შემოკლებული ლათინური, რუსული და ქართ. მცენარეთა ლექსიკონი, ტფ., 1873; მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი: მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფო-ბეებიდან, ტფ., 1884; რამდენად მართალია, რომ ქართულ ენას სიღარიბე შესწამეს? — „დროება“, 1880, №212; ლექსიკონის ციკლი ქართულ ენასა და ლიტერატურაზე (ავტორთაგანი დატულია აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მ-ის საარქივო ფონდში).

ლიტ. გოგებაშვილი ი., რჩეული პედაგოგიური და პუბლიცისტური ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1910; ვაშაყმაძე შ., რაფიელ ერისთავი, თბ., 1974; იორდანიშვილი ლ., რ. ერისთავის ტერმინოლოგიური შრომები. — „ივეკ“, XII, თბ., 1960; მისივე, რ. ერისთავის ხელნაწერი ლექსიკონები. — ჟურნ. „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, 1972, 4; მისივე, რ. ერისთავი ქართული ენის წარმოშობის, დაარსებისა და განვითარების შესახებ. — „ივეკ“, XXIV, თბ., 1985; მისივე, რ. ერისთავი — ლექსიკოგრაფი და რედაქტორი. — ივეკ, XXIX, თბ., 1990.

ლ. იორდანიშვილი.

ერკერტი (Erckert) რიხარდ (1830 — 1900, ბერლინი), პრუსიელი მკვლევარი, მსახურობდა რუსეთში, იყო სამხ. პირი, გენ.-ლ. აქვს ეთნოგრაფი. და ენათმეცნ. ხასიათის შრომები. მონოგრაფია „კავკასია და მისი ხალხები“ (1887) შეიცავს ეთნოგრაფ. ცნობებს კავკ. ხალხების შესახებ, კავკ. ენათა ლექსიკურ მასალას. მეორე შრომა „კავკასიური ძირის ენები“ (1895) გამოცემულია ორ ტომად. მასში 545 სიტყვაა თარგმნილი თითქმის ყველა კავკ. ენაზე, მოცემულია ცალკეული ფრაზები და თითოეული ენის მოკლე გრამატიკ. მიმოხილვა.

ქართ. ენის მიმოხილვა იწყება გრამატიკ. ხასიათის შენიშვნებით: ენება სალიტ. ენის საკითხებს, ძვ. ქართულისთვის დამახასიათებელ თავისებურებებს, იძლევა ახ. ქართულის ზოგად დახასიათებას; მოცემული აქვს ქართველურ ენათა გენეალოგიური სქემა. ნაშრომში მოკლედია განხილული ფონეტიკის, ბრუნების, უღვლილებისა და სიტყვაწარმოების საკითხები. დახასიათებულია ქართ. ენის დიალექტები, მოცემულია ქართ. მეტყველების ნიმუშები და სხვ. ქართველურ ენათა განხილვა თავდება „ქართველურ ენათა გრამატიკული ტაბულით“.

თბზ. Der Kaukasus und seine Völker, Leipzig, 1887; Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Bd. 1—2, Wien, 1895.

ლიტ. ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; Ган К., Труды Р. фон Эркерта. — «Известия Кавк. отдела Имп. русск. геогр. общ-ва», т. 14, вып. 2, Тфл., 1901.

გ. თოფური.

ერთმანეთს **მნა**, სოციალურ-ისტორიული ცნება, აღნიშნავს ენას, რაც არის ერის ურთიერთობის საშუალება და შეიძლება არსებობდეს ორი ფორმით — ზეპირი და წერილობითი. **მ. მ.** ფორმდება და ვითარდება ერის ჩამოყალიბებასთან ერთად და ერთდროულად არის როგორც ერის წარმოშობისა და არსებობის წანამდევარი, ისე ამ პროცესის შედეგი. **მ. მ.** ეროვნების ენის მემკვიდრეა. იგი მეტია, ვიდრე სახელმწიფო ენა (იხ. ენობრივი პოლიტიკა). **მ. მ.** არის სიმბოლო მოქალაქეთა ერთობის ერთად მოაზრებისა. თუკი კონკრეტული ენა, დროში ცვალებადობისას, არ კარგავს თავის სოციალურ არსს, იგი ინარჩუნებს კულტ.-ისტ. და სხვ. ტრადიციასთან თაობიდან თაობისთვის გადაცემის უნარსაც. **მ. მ.** არის ენის არსებობის ერთგვარი ტიპი, რაც არსებობის სხვა ტიპებსაც უპირისპირდება (გვარის ენა, ტომის ენა...) და სხვა. **მ. მ.** საც (მაგ., ესპანური—კატალონიურს, რუსული—უკრაინულს). ენა ვითარდება თავისი შინაგანი კანონებით, მაგრამ თანდათანობით ერგება საზ. მოწყობასაც. ასეთი შეგუების შესაძლებლობა ენის სოც. არსითაა განპირობებული: **მ. მ.** აქვს განვითარებული ფუნქციური სისტემა, რაც საშუალებას აძლევს, უზრუნველყოს კომუნიკაციური ამოცანების ოპტიმალური გადაწყვეტა. **მ. მ.** არის წარმოშობასთან არის დაკავშირებული ენის ფუნქციური განვითარების უმაღლესი ეტაპი და მისი მთავარი იპოსტასის — ეროვნული სალიტერატურო ენის განვითარება. ენის მდგომარეობა, რაც **მ. მ.** არის სახელით არის აღნიშნული, განისაზღვრება კომპონენტთა კონკრეტული ნიშნებით, როგორიცაა სალიტ. ენის ერთიანი ფორმა (შდრ.: რუსული, ფრანგული) ან ვარიანტული ფორმა (შდრ.: სალიტ. ენის ორი ფორმა ალბანურსა და ნორვეგიულში), დიალექტთა, კილოთა ან თქმათა ამა თუ იმ ოდენობის არსებობა, მეტყველების გარდამავალი ფორმების არსებობა [ნახევარდიალექტები (იხ. გარდამავალი დიალექტი), კოინე და სხვ.].

მ. მ. თვის ყველაზე დამახასიათებელ სოციუმად გვევლინება სახელმწიფო. თანაბარ ვითარებაში სხვადასხვა ეროვნულ სახელმწიფოს შეიძლება ერთი და იგივე ენა ემსახურებოდეს (მაგ., ბრიტანული ინგლისური ინგლისში და ამერიკული ვარიანტი აშშ-ში).

ერს საკუთარი სოც., პოლიტ., ტერიტ., ფსიქოლ., კულტ. მთლიან-

ობისთვის უეჭველად ესაჭიროება საერთო სტანდარტიზებული (ნორმირებული) ენა, რაც ერის სახელმწიფოებრიობის ერთ-ერთი ნიშანიც იქნება. ამ ფუნქციას ასრულებს სახელმწიფო ენა, ე. ი. სახელმწ. კონსტიტუციით განსაზღვრული ენა, რითაც ხორციელდება სახელმწიფოს შიგნით ყველა საკანონმდებლო, აღმასრულებელი, სასამართლო ხელისუფლება.

ენა, კულტურასთან, რელიგიასა და ისტორიასთან ერთად, ეროვნულობის უმთავრესი კომპონენტია. ენა თვითკუთვნილების განსაზღვრის ორიენტირაცაა. იქ, სადაც ადრე არსებობდა რეგიონული და სოც. ენობრივი ვარიანტების სიმრავლე, დროთა განმავლობაში წარმოიშობა სტანდარტული გაერთიანება იმ ენობრივი ვარიანტებისა, რებიც შეგნებულადაა დაკავშირებული ეროვნების გამაერთიანებელ ცნებასთან. ამ აზრით, ენა ინდიკატორია, რაც ეროვნებას განიხილავს, როგორც საფეხურს ეთნიკური კუთვნილებიდან ერამდე (ჯ. ფიშმანი).

ლიტ.: Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990; Fishman J. A., Bilingualism with and without Diglossia. Diglossia with and without Bilingualism. — «Journal of Social Issues», 1967, №32; Fasold R., The Sociolinguistics of Society, N. Y., 1998; Calvet L.-Y., Language wars and linguistic politics, Oxf., 1998.

მ. ტაბიძე.

ეტიმოლოგია (ბერძნ. etymologia < tymon — სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობა და ñegos — მოძღვრება), 1. ენათმეცნიერების დარგი, შეისწავლის სიტყვის წარმოშობას, მისი მნიშვნელობის განვითარებას; 2. სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა; 3. ძველი სასკოლო გრამატიკის დარგი, რაც სწავლობდა ცალკე სიტყვის აგებულებას (დაახლ. შეესაბამებოდა შემდეგდროინდელ მორფოლოგიას); XIX ს. ენათმეცნიერებაში ტერმ. „მ.“ გამოიყენებოდა გრამატიკის მნიშვნელობით.

მ. გულისხმობს სიტყვის ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენების ამოშიფრვას ანუ იმ დანახათების მიგნებას, რის საფუძველზეც საგანს, მოვლენას დაერქვა სახელი (რვეული — რვიანი, გაფითრდა — ფითრის ფერი დაედო...).

ნებისმიერი ენის ლექსიკაში არის გარკვეული რაოდენობა სიტყვებისა, რთა კავშირი ფორმასა (ბევრით შედგენილობასა) და შინაარსს შორის ამ ენაზე მოლაპარაკეთათვის გაუგებარი ხდება. ეს ბუნებრივიცაა: ისტ. ცვალებადობის პროცესში თანდათან იცვლება სიტყვის ფორმა, ბნელდება სიტყვის მნიშვნელობაც. ეს შესაბამისად ართულებს ამოსავალი მოდელის აღდგენის შესაძლებლობასაც. თანამედროვე **მ.** ემყარება ენობრივი სისტემის ყველა რგოლის ჩამოყალიბებისა და ცვლის პროცესების ცოდნას. მაგ., სიტყვა ნაწმირის **მ.** დადგენისათვის აუცილებელია შხ და ხშ თანხმოვანთა ჯგუფების ისტ. განაწილების შესწავლა — როგორც ქართულის დიალექტთა მონაცემების გათვალისწინება (შდრ. დიალექტური ნაწმირი, ვ. თოფურია), ისე მონათესავე ენათა შესაბამის ფუძეთა შედარება: სვან. შხ, მეგრ. ნოშქვერი (არნ. ჩიქობავა); გამოთქმულია ვარაუდი, რომ რიცხვითი სახელი ორი წარმოშობით უკავშირდება სიტყვებს ყური, ყვერი და თავდაპირველად წყვილობის აღმნიშვნელი სიტყვა უნდა ყოფილიყო (ი. ჯავახიშვილი); მწიფ-ს, ა-მწიფ-ებს, და-მწიფ-და... ნასახელარი ზმნები ნაწარმოებია მიმდებარე ფუძისაგან მწიფე (მე-მწარმოებელით), სადაც ძირი არის წ-იფ-კი — იფ-თემის ნიშნის ვარიანტია (შდრ. წ-ევ — წ-იფ, წ-იფ — წ-იფ); მი-ე-წევ-ა, მი-ე-წი-ე(ვ)-ა — მი-ე-წ-იფ-ა. შდრ. სვან. ან-ჰე „მოაღწია“, მგ-ჰი „მოღწეული“, „მწიფე“ (ა. შანიძე) და ა. შ.

ეტიმოლოგიური ძიება აუცილებელია ისტ.-შედარებითი კვლევის პროცესში. განსაკუთრებით ფასეულია **მ.** მონაცემები ფუძენის ლექსიკური ფონდის აღდგენისთვის და ეტიმოლოგიური ლექსიკონების შედგენისას (იხ. ეტიმოლოგიური ლექსიკონი). მაგ., ამჟამად ქართულში ცალკე არ არსებობს ძირი **ცენ-**, მაგრამ დაცულია ფუძეებში: **ცენ-**დ-ე-ბ-ი, აღმო-**ცენ-**ე-ბ-ა, მ-ცენ-არ-ე და სხვ. ზანურისა (მეგრ. **-ჩან-** || **-ჩან-**უა „გაზრდა“, „ნაყოფის გამოღება“, ლაზ. **ჩან-** || **წჩან-** „ხარობს“, „იზრდება“... (არნ. ჩიქობავა) და სვანურის (**შენ-/შან-/შნ** „ნაყოფი“, „მოსხმა“... ვ. თოფურია) მონაცემები საშუალებას იძლევა ქართველური ფუძენის დღენზე აღდგენილი იქნეს ძირი **ცენ-** ამ მნიშვნელობით (გ. კლიმოვი).

ზოგჯერ **მ.** ემყარება სიტყვის უშუალო გააზრებას მეცნ. კვლევის გარეშე, მხოლოდ სიტყვათა გარეგნული მსგავსების მიხედვით. ასეთ **მ.**ს, მეცნიერული **მ.**-გან განსხვავებით, უწოდებენ ხალხურ ანუ ცრუ **მ.**-ს. მაგ., ასეა გაკეთებული სამტრედია — „სამი მტრედი არის“, რაჭა — „რა ჭა?“ და სხვ. მრავალი მდ. **იორის** სახელწოდება გაიარება

როგორც **იორა, ორად იქცა** (ვახუშტი).

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართ. და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ., 1937; ჩიქობავა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942; მისივე, ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., (1953) 1973; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; Климов Г. А., Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.

ი. ქერქაძე.

ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, სამეცნიერო ტიპის ლექსიკონი, რ-შიც სალექსიკონო სტატიების სახით წარმოდგენილია ამა თუ იმ ენის ლექსიკური ფონდის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური კვლევის შედეგები. ნებისმიერი ენის ლექსიკური ფონდის შედგენილობა წარმოშობის თვალსაზრისით არაერთგვაროვანია, კერძოდ, მოიცავს როგორც უძველესი ძირეული ფონდის მონაცემებს, ისე კონკრეტული ენის სიტყვაწარმოების გზით წარმოქმნილ ახ. ლექსიკურ ერთეულებსა და ისტ. ნასესხობებს. ამიტომ მ. ლ. შეიძლება შეიკავდეს როგორც რომელიმე კონკრეტული ენის შინაგანი რეკონსტრუქციისა და ისტ. კვლევის შედეგებს, ისე მონათესავე ენათა ისტ. შედარებითი კვლევის მონაცემებს. ერთი კონკრეტული ენის მ. ლ., ჩვეულებისამებრ, ყველა მითითებული ტიპის მასალას და კვლევის შედეგებს მოიცავს, მონათესავე ენათა მ. ლ-ის საგანი კი მხოლოდ საერთო, უძველესი ფონდის ლექსიკაა. პირველი ტიპის (ერთი ენის) ცნობილი მ. ლ-ებია: Walde A., Lateinisches etymologisches W rterbuch, Bd. 1–3, Hdlb., 1965; Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, т. 1–4, М., 1986–87; Абаев В., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1–3, М.—Л., 1958–79. მონათესავე ენათა შედარებითი ლექსიკონების ნიმუშებია: Pokorny J., Indogermanisches etymologisches W rterbuch, Bd. 1–2, Bern–M nchen, 1959–65; Miklosicz F., Etymologisches W rterbuch der slavischen Sprachen, W., 1986 (Amst., 1970).

ქართველოლოგიაში – ცნობილია ქართველურ ენათა შედარებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონები: არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართ. შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938; Климов Г. А., Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964; ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური

ლექსიკონი, თბ., 1990 (მეორე შესებული და შესწორებული გამოცემა, 2000).

ა. არაბული.

ეტიმონი (ბერძნ. tymon – ჭეშმარიტი მნიშვნელობა), ამოსავალი ძირეული მონაცემი (ფორმა და მნიშვნელობა), რ-იც საფუძვლად ედება რომელიმე კონკრეტული სიტყვის წარმოშობას. სიტყვის ისტ. ფუნქციონირების პროცესში მორფონოლოგიური და სემანტიკური პროცესების შედეგად, ჩვეულებრივ, მიმდინარეობს სიტყვის წარმოშობის, ეტიმოლოგიური მოტივაციის დაბინდვა, რის აღდგენასაც ემსახურება ეტიმოლოგიური კვლევა. ეტიმოლოგიური ძიების ერთ-ერთი საბოლოო შედეგია სწორედ მ-ის დადგენა. მაგ.: ქართ. **ძელ** – ზან. **ჯა(ლ)** – „ხე“ ფუძეთა შეპირისპირების შედეგად აღდგება: ***ძელ** = „ხე“ (იხ. არქეტიპი).

ი. ქერქაძე.

მტრადი, პერგამენტი, ტყავისაგან დამზადებული საწერი მასალა. ტყავის დამუშავება საწერ მასალად უძველესი დროიდან იყო ცნობილი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ცნობები ამის შესახებ დაცულია პეროდოტესთან (ძვ. წ. V ს.). როგორც ხელოსნობის დარგი, მ-ის დამზადება განსაკუთრებით განვითარდა ელინისტურ პერიოდში ქ. პერგამონში. აქედანაა მისი სახელწოდებაც „პერგამენტი“ (ამავე ფუძიდან მომდინარეობს მ-ის ევროპ. სახელწოდებანი). მ-ის დასამზადებლად იყენებდნენ ახალგაზრდა პირუტყვის (ხბო, ციკანი, კრავი) ტყავს, რ-საც საგანგებოდ ამუშავებდნენ კირიან წყალში. სათანადო ტექნოლ. ციკლის გავლის შემდეგ ტყავს ჭიმავდნენ და აშრობდნენ. უკვე გამშრალი მ-ის ზედაპირი ორივე მხრიდან მუშავდებოდა ცარცით ან კვერცხის ცილით, თუმცა მისი გარეთა (ბეჭვის) მხარე დამუშავების შემდეგ უფრო მუქი ფერისა რჩებოდა, ვიდრე – შიდა. მ-ის ორივე გვერდი გამოიყენებოდა საწერად. მასალის სიძვირისა და დამუშავების ხანგრძლივობის გამო მ. ძვირადღირებული საწერი მასალა იყო. მიუხედავად ამისა, საუკეთესო თვისებებმა – სირბილემ, მოქნილობამ, გამძლეობამ განაპირობა მ-ის ფართო გავრცელება. მ-ის გაბატონებამ ბაზრიდან თანდათანობით განდევნა ჭილი, უფრო იაფი, მაგრამ ნაკლებად გამძლე საწერი მასალა. ამავე დროს მ-ის გამოყენებას სამწიგნობრო ხელოვნებაში მოჰყვა სხვა სიახლეც – გრაფილი შეიცვალა კოდექსის (რეგულის, თანამედროვე წიგნის) ფორმით.

მ-ზე დაწერილ წიგნებს უპირატესობა ენიჭებოდა საღვთისმსახურო პრაქტიკაშიც – წიგნის გამოყენება ღვთისმსახურების დროს გაცილებით ადვილი აღმოჩნდა, ვიდრე გრაფილისა. დამუშავებული ტყავი იკეცებოდა ოთხად შეეულსა და განივ ცენტრ. ზოლებზე და რვეულისებურად იკრებოდა. ასე გადაკეცილ ტყავის ნაჭერს ბერძნულად *tetr dion* (ოთხეული) ეწოდებოდა. ამ ბერძნ. სიტყვიდან არის მიღებული ქართ. მ. (შდრ. აგრეთვე რუს.), იგი თავდაპირველად აღნიშნავდა ტყავის რვეულს, თანდათანობით კი ტყავის საწერი მასალის აღმნიშვნელ ზოგად სახელად იქცა.

გადამწერები მ-ს მისი სიძვირის გამო დიდი მომჭირნეობით ხმარობდნენ. ზოგჯერ დაძველებულ ხელნაწერებს შლიდნენ, ძვ. ტექსტს ფხეკდნენ და ერთხელ უკვე გამოყენებულ მ-ზე ხელმოწერდ წერდნენ, მაგრამ რადგან მ. კარგად იწოვს საღებავს, ძვ. ტექსტი ბოლომდე მაინც არ იშლებოდა. ასე წარმოიშვა ე. წ. პალიმფსესტური ტექსტები (იხ. პალიმფსესტი).

საქართველოში გამოიყენებოდა როგორც შემოტანილი, ასევე ადგილ. წარმოების მ. ხელნაწერთა მინაწერებში დაცული ცნობებით მ-ს ამზადებდნენ ბატკნის, ციკნის და თვით ირმის ტყავისგანაც კი. მ-ის დამუშავება – „შექმნა ეტრატისა“ ხელოსნობის ცალკე დარგს წარმოადგენდა.

ქართ. ხელნაწერების ყველაზე ძველი და უმნიშვნელოვანესი ნაწილი (XI ს-მდე, ქალაქის მასობრივ გამოყენებამდე) – VI–VII სს. პალიმფსესტები, ხანმოკლე ლექციონარი (VII ს.), სინური მრავალთავი (867), ადიშის (897), ჯრუჭის (936), პარხლის (973) ოთხთავები, უდაბნოს (X ს.), შატბერდის (973–976) მრავალთავები და სხვ. მ-ზეა შესრულებული.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წგ. 3, ნაკვ. 1 – ქართ. დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფ., 1926, II გამოც., 1949 (**თხზ.** თორმეტ ტომად, ტ. 9, თბ., 1996); სურგულაძე მ., ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

მ. სურგულაძე.

ეფთხიმი მთაფრიძე, X–XI სს. (955–1028) ლიტერატორი, მთარგმნელი და სასულიერო მოღვაწე. ათონის სალიტერატურო სკოლის მამამთავარი, იოანე მთაწმიდელის გარდაცვალების შემდეგ, 1005–19 წლებში, ათონის

ივერთა მონასტრის წინამძღვარი, გარდაცვალებამდე მზრუნველი და გამგებელი მთელი ათონის სამონასტრო ცხოვრებისა. დაიბადა ტაოში, წარმოშობით ეკუთვნოდა დიდ ფეოლ. სახლს — ჩორდვანელებს (ჩორჩანელთა ფეოლ. გვარის შტო სამხრ. ტაოში). დედის მხრიდანაც იმავე ჩორდვანელების შთამომავალი იყო. გარდაიცვალა 1028 წლის 13 მაისს. დაკრძალულია ათონის ქართველთა მონასტრის ღვთისმშობლის ეკლესიის საძვალეში. მისი ხსენების დღე 13 მაისია. ამ დღეს მთელი მსოფლიოს მართლმადიდებელი ეკლესია აღნიშნავს.

მ. მ. პატარა იყო, როდესაც ბერად შემდგარი მისი მამა — იოანე ულუმბოს მთაზე დამკვიდრდა. ეფთვიმე დაძმასთან ერთად დედის მამამ — აბუპარ ჩორდვანელმა წაიყვანა აღსაზრდელად. მალე, ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობის გამო, მცირეწლოვანი ეფთვიმე სხვა უფლისწულებთან ერთად მძევლად მოხვდა საბერძნეთის სამეფო კარზე. როდესაც იოანემ ეს ამბავი შეიტყო, სასწრაფოდ ჩავიდა კონსტანტინოპოლში, საიდანაც საბერძნეთის მეფეთა დასტურით შვილი ულუმბოს მთაზე წაიყვანა. 965 იოანე შვილსა და რამდენიმე მოწაფესთან ერთად ათონზე გადავიდა და ათანასე დიდის ცნობილ ლავრაში დამკვიდრდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ კი ათანასეს რჩევით იოანემ (თორნიკე ჩორდვანელთან ერთად) მონასტერი დააარსა. ეფთვიმემ სრულყოფილი განათლება მიიღო ქართულ და ბერძნულ ენებზე. 975-იდან დაიწყო მთარგმნელობითი მოღვაწეობა.

ათონის ქართველთა მონასტრის დაარსებასა და იქ მთარგმნელობითი საქმიანობის გაშლას, კულტურულთან ერთად, დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ დროისათვის ტაოსა და კლარჯეთში (რომელთა სამწიგნობრო კერებსაც დაემყარა ათონის სალიტ. სკოლა) ეროვნ.-კონფესიონალური თვალსაზრისით მკვეთრად რთული ვითარება იყო. რა-კი იქაური მოსახლეობა სომხურ გარემოცვაში, სომხების მეზობლად ცხოვრობდა და ლიტ.-მთარგმნელობითი საქმიანობითაც უმეტესად მათ უკავშირდებოდა, ქართ. მწერლობაში, აქედან კი ქართველ მრევლში მონოფიზიტური იდეების შეღწევის საშიშროება იქმნებოდა. ამ საშიშროების თავიდან ასაცილებლად პირველ რიგში საჭირო იყო ქართველები გარკვეულიყვნენ სარწმუნოების საკითხებში, მიეღოთ სარწმუნოებრივი განათლე-

ბა. ამიტომ აუცილებელი გახდა მართლმადიდებლური შინაარსის თხზულებათა თარგმნა უშუალოდ ბერძნულიდან, სომხურის გვერდის ავლით („თვნიერ სომხურისა“). ეს მისია თავს იღო ათონის სალიტ. სკოლამ, ძირითადად კი მ. მ-მა. ბიოგრაფის ცნობით, იგი წლების განმავლობაში (გარდაცვალებამდე) შეუსვენებლად თარგმნიდა და ამ თარგმანებს სასწრაფოდ აგზავნიდა საქართველოში. ამიტომ იყო, რომ მთარგმნელობითი საქმიანობა სკოლის მოწაფეთა მიერ შეფასდა როგორც ქართველთა განმანათლებლობა (მან „განანათლა ქართველთა ენა და ქუეყანა“, გიორგი მთაწმიდელი).

მ. მ-ის მთარგმნელობითი მოღვაწეობით ქართ. სას. მწერლობაში სრულიად ახ. ხანა დაიწყო. IV ს-იდან მოკიდებული, არ დარჩენილა არც ერთი ცნობილი ბიზანტ. მწერალი, რ-იც მას ქართ. ენაზე არ აემეტყველებინა: თარგმნა IV ს. სას. მწერლობის კოორფეების, იოანე ოქროპირისა და კაბადოკიელი მამების (გრიგოლ ღვთისმეტყველის, ბასილი დიდისა და გრიგოლ ნოსელის) თხზულებები. მ. მ-ის თარგმანითაა დაცული ქართ. სას. მწერლობაში იოანე ოქროპირის, მათესა და იოანეს სახარებათა თარგმანები (განმარტებები), ბასილი დიდის „ითიკა“, რ-იც აერთიანებს მორალურ-დოგმატიკურ თემებზე შექმნილ „სწავლათა“ ჰომილიებსა და ფსალმუნთა თარგმანებს, გრიგოლ ღვთისმეტყველის ჰომილეტიკური თხზულებები, რ-თაც ავტორის საღვთისმეტყველო სტილის სიღრმისა და სირთულის გამო მ. მ-მდე, 5—6 საუკუნის მანძილზე, ქართ. მწერლობაში ღირსეული მთარგმნელები არ გამოსჩენია.

ჰომილეტიკური თხზულებების თარგმანებით მ. მ-მა ქართ. მწერლობაში შემოიყვანა გრიგოლ ნოსელიცა და IV ს. ასევე დიდი ავტორი ეფრემ ასური. მანვე თარგმნა აგრეთვე IV ს. პალესტინელი მოღვაწის მაკარის სახელით ცნობილი არამეკარისეული თხზულებები — მაკარის „სწავლანის“ სახელწოდებით. თარგმნილი აქვს მაქსიმე აღმსარებლის სხვადასხვა ჟანრის თხზულებები, იოანე სინელის „კლემასი“, ანდრია კრეტელის „იოანეს გამოცხადების“ თარგმანები, იოანე დამასკელის „წინამძღვარი“, პატერიკული კრებული.

მ. მ-ს განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის პაგიოგრაფიული ჟანრის თხზულებათა თარგმნაშიც. მან

თარგმნა ბერძ. „წამება“ და „ცხოვრება“, რ-თა ერთი ნაწილი აპოკრიფულია. ამ ჟანრის თხზულებებიდან აღსანიშნავია „წამება მთავარმოწამისა დიმიტრისი, ცხოვრება სტეფანე ახლისა, წამება კლიმენტი პრომთა პაპისა, ცხოვრებანი ათანასე დიდისა, ბაგრატ ტავრომენელისა, ონოფრე მძოვრისა, მარიამ მეგვიპტელისა, ანტონი დიდისა“ და სხვ., საკუთრივ აპოკრიფული თხზულებები: იოანე ღვთისმეტყველისა და ანდრია მოციქულის მიმოსლვანი.

მ. მ-ის თარგმანითაა დაცული ჩვენს მწერლობაში ახალი აღთქმის დამამთავრებელი წიგნი „იოანეს გამოცხადება“, რ-იც, ალბათ, მისი აპოკრიფული შინაარსის გამო მანამდე ქართულად თარგმნილი არ ყოფილა.

ღვთისმსახურებისათვის საჭირო ლიტურგიკული ძეგლებიდან მ. მ-ს თარგმნილი აქვს რამდენიმე თხზულება, მ. შ. „მცირე საწელიწდო სვინაქსარი“, დასდებულნი მარხვათანი და საგალობლები. მასვე ეკუთვნის „მცირე სჯულისკანონის“ შედგენა ბერძნ. კანონიკური მწერლობის სხვადასხვა წყაროს მიხედვით.

ქართ. და ბერძნ. ენების სრულყოფილი ცოდნა და ბერძენ მწიგნობართა წრეში დიდი ავტორიტეტი მას შესაძლებლობას აძლევდა, ქართულიდან ბერძნულადც ეთარგმნა ცალკეული თხზულებები. მისი ბიოგრაფი გიორგი მთაწმიდელი ასეთებად ასახელებს „ბალავარიანსა“ და „აბუკურას“.

ეფრემ მცირის გადმოცემით, მ. მ-ის მთარგმნელობითი მეთოდისათვის დამახასიათებელია „შემატება და კლება“. ეს მეთოდი მ. მ-ის თარგმანებში ფართოდაა გამოყენებული და ცვლილებათა მრავალფეროვნებას გულისხმობს: ხშირად ამა თუ იმ თხზულების თარგმანი იმავე ავტორის სხვა თხზულებით ანდა ამ თხზულებიდან ამოღებული ფრაგმენტებითა და ეპიზოდებითაა გავრცობილი. ზოგჯერ თარგმანის გასავრცობად გამოყენებულია სხვა ავტორის თხზულებები, მათგან ამოღებული ფრაგმენტები და ეპიზოდები. თარგმანის ტექსტში შეიძლება ჩართული იყოს კომენტარებიც, თუ ასეთი აღმოჩნდება სათარგმნ ბერძნ. ტექსტს. ჩვეულებრივია აგრეთვე საკუთარი კომენტარების შეტანა და საკუთარი დამოკიდებულების გამომჟღავნება ნაწარმოებში ასახულ ამა თუ იმ უარყოფითი თუ დადებითი მოვლენისადმი. ზოგჯერ ნაწარმოებში შეტა-

ნილი ცვლილებებით შეცვლილია მისი ჟანრი. სათარგმნი ტექსტისადმი მ. მ-ის ამგვარი თავისუფალი დამოკიდებულება იმდროინდელი ვითარებით ჩანს განპირობებული — მართლმადიდებლობის პრინციპებში ნაკლებად გაცნობიერებული ქართ. მკითხველებისათვის დამატებითი დეტალების მიწოდებისა და მათი სარწმუნოებრივი განათლების საჭიროებით. ტექსტზე რედაქტორული მუშაობის ეს მეთოდი ბიზანტ. მწერლობის პრინციპებში პოულობს დასაყრდენს.

მ. მ. თავისი თარგმანების მიხედვით ენის რეფორმატორიც არის. ამ თარგმანებში იგი უფრო ფართოდ იყენებს იმ გრამატიკ. ფორმებსა და ლექსიკურ ერთეულებს, რ-ებიც, როგორც ჩანს, უკვე X ს. მიწურულისათვის გზას იკაფავდნენ ენაში, ხოლო შემცირებულია და შეზღუდული იმ ფორმებისა და ლექსიკური ერთეულების გამოყენება, რ-ებიც ენაში დროთა განმავლობაში დაიკარგნენ, ანდა დაკარგეს ძველი მნიშვნელობები. ასე რომ, ძვ. ქართულიდან ახლისაკენ შემობრუნების ამსახველი ნიშნები პირველად მ. მ-ის შემოქმედებაში იჩენს თავს, გიორგი მთაწმიდელის ენა ამ მხრივ მის მომდევნო ეტაპს ასახავს.

მ. მ-ის თარგმანები საგანგებოდაა დაცული უცხოენოვანი ლექსიკური თუ გრამატიკ. გავლენებისაგან. იგულისხმება, ერთი მხრივ, სომხ. ლექსიკა, რ-იც ტაო-კლარჯეთის ორენოვანი რეგიონის ქართულში დიდი როლდნობით იხმარებოდა (მ. მ. თვითონ ამ რეგიონიდან იყო და მის გარშემოც ათონზე ძირითადად ამ რეგიონებიდან ჩამოსული ბერები ტრიალებდნენ) და, მეორე მხრივ, ბერძნ. ენის როგორც გრამატიკ., ისე ლექსიკური თავისებურებანი, რ-ებიც თარგმნის დროს ჩვეულებრივ იჩენენ ხოლმე თავს.

მ. მ-ის თარგმანების ენასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია მისი ერთი თავისებურება: ქართ.-ბერძნ. ენების სრულყოფილ ცოდნასა და დიდი მწიგნობრისათვის დამახასიათებელ სხვა ღირსებებთან ერთად იგი სიტყვათშემოქმედების საგანგებო ნიჭით დაჯილდოებულიც იყო. მის თარგმანებში ბევრი ისეთი სიტყვა გვხვდება, რ-იც მ. მ-ს თვითონ შეუქმნია ძირითადად ბერძნ. შესაბამისი სიტყვების (განსაკუთრებით კომპოზიტების) კალკირების გზით, ოღონდ ქართ. ენის გრამატიკულ და ლექსიკურ შესაძლებლობათა და თავისებურებათა გათვალისწინებით. ამიტომ ეს სიტყვები იმდენად

ქართულია, რომ ბერძნულთან შედარების გარეშე მათში კალკების ამოცნობა ჭირს (მაგ., „სიტყვათშემოქმედ.“ — ვექილი, „ტაბლაკეთილი“ — სტუმართმოყვარე, „არავინ-არავის-განი“ — არარაობა, „დამთქმელი“ — მეკობრე, „მომოვალა“ — მაწანწალა, „მბამელი“ — მსახიობი და სხვ.). საერთოდ კი ხანგრძლივი ტრადიციებით შემუშავებული ქართ. გრამატიკ. ფორმები და სინტაქსური კონსტრუქციები, საკუთრივ ქართულისათვის ნიშანდობლივი მხატვრული სტილი, საუკუნეების მანძილზე შემენილი და ქართველთა მეტყველებებაში დამკვიდრებული მდიდარი ლექსიკა ქმნიან ერთობლივად მ. მ-ის თარგმანების ენობრივ და სტილურ სახეს.

მ. მ-ის მოღვაწეობის მნიშვნელობა ბევრად სცილდება ეროვნულ ფარგლებს. მას ღირსეული ადგილი უკავია ქრისტიკ. მწერლობის ისტორიაში ცნობილი დიდი საეკლ. მამების გვერდით.

წყარო: გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმესი. — წგ.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წგ. 2, ილ. აბულაძის რედ., თბ., 1967.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ათონის ლიტერატურული სკოლის ისტორიიდან, იბ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945; მისივე, ექვთიმე ათონელის თარგმნელობითი მოღვაწეობის ერთი ნიმუში. — იქვე; მისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; ლოლაშვილი ი., ათონურ ქართულ ხელნაწერთა სიახლენი, თბ., 1982; ქურციკიძე ც., ბასილი კესარიელის „სწავლათა“ პოშილიის ეფთჳიმე ათონელის თარგმანის თავისებურება. — «ფილოლოგიური ძიებანი», II, თბ., 1995; მეტრეველი ე., ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996.

ც. ქურციკიძე.

ეფრემ მცირე, XI ს. II ნახევრის ცნობილი მწიგნობარი, მთარგმნელი, თეოლოგი, ფილოსოფოსი, მეცნიერი, ფილოლოგი, ლექსიკოლოგი და ლექსიკოგრაფი. ქართ. მწერლობაში შექმნა ეპოქა, რ-მაც წარმატებით დააგვირგვინა ეფთჳიმე და გიორგი მთაწმიდელელების სალიტ. სკოლის მოღვაწეობა და ფუძე დაუდო ღრმა მეცნ. სტილით აღბეჭდილ ახ. სამწერლობო მიმართულებას, რ-იც შემდგომ განავითარეს და განავრცეს არსენ ფალთოელმა და იოანე პეტრიწმა.

მ. მ-ის ბიოგრაფიიდან ცოტა რამ არის ცნობილი: დაბადებულია XI ს. I ნახევარში. ვარაუდობენ, რომ იგი ვაჩე კარიჭისძის შვილია. სწავლავანათლება კონსტანტინოპოლში

მიიღო, სრულყოფილად დაეუფლა ბერძნ. ენასა და ძვ. ბერძნ. გრამატიკ. ტრადიციებს, ღრმად განისწავლა ღმრთისმეტყველებასა და ფილოსოფიაში.

გაურკვეველი მიზეზების გამო მ. მ. საბერძნეთიდან სამოღვაწეოდ მცირე აზიაში, ანტიოქიის მახლობლად, შავ მთაზე გადავიდა და აქტიურად ჩაება იქაურ ბერ-მონაზონთა სალიტ. სკოლის მუშაობაში. XI ს. 90-იან წლებში შავი მთის კასტანას მონასტრის წინამძღვარი გახდა. გარდაცვლილი უნდა იყოს XII ს. დასაწყისში (1103 რუს-ურბნისის კრების აქტები მას გარდაცვლილად მოიხსენიებს).

მ. მ-მ დიდი ორიგინალური თუ თარგმნითი შემოქმედებითი შემკვიდრება დაგვიტოვა. ორიგინ. თხზულებებიდან აღსანიშნავია: „მოსაჯენებელი მცირე სუმეონისათვის ლოლოთისა და თხრობა მიზეზსა ამით საკითხავთა თარგმანისათა“, „უწყება მიზეზისა ქართველთა მოქცევისა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიქცნენის“, „ფსალმუნთა კატენების შესავალი“, „ფსალმუნთა გამოკრებილი თარგმანება“, თარგმნილ ტექსტებზე დართული შეისწავნე და ანდერძები.

მ. მ-ს ბერძნულიდან უთარგმნია, განუმარტავს და რედაქცია გაუკეთებია სხვადასხვა დარგის (ბიბლიოლოგია, ეგზეგეტიკა, პოლემიკა, ასკეტიკა, მისტიკა, პაგიოგრაფია, პოშილეტიკა, ისტორია, ფილოსოფია) მრავალი ტექსტისათვის, რ-თა მიხედვით იგი ფართო ერუდიტისა და განათლების მეცნიერია. მისი ენათმეცნ. ნააზრევები შედგება ფართომასშტაბიანი მთარგმნელობითი მუშაობისა. ენის საკითხებზე განსჯა უშუალოდ უკავშირდება მის ახ. მთარგმნელობით თეორიას, რ-იც შემდეგი პრინციპებითაა განსაზღვრული: 1. მთარგმნელი სრულყოფილად უნდა ფლობდეს ბერძნ. და ქართ. ენებს; უნდა იცოდეს: „ზედმიწვენიითი რაბამოზა ქართველთა და ბერძენთა ენათა“; 2. თხზულება უნდა ითარგმნოდეს უშუალოდ დედნიდან ყოველგვარი შემოკლება-შემატების გარეშე; 3. თარგმანი უნდა იყოს ზუსტი, მაგრამ არა სიტყვასიტყვითი, რათა არ შეილახოს იმ ენის ბუნება, რ-ზეც ძეგლი ითარგმნება; 4. თარგმანს დართული უნდა ჰქონდეს კომენტარები, რ-შიც განხილული იქნება ძეგლთან დაკავშირებული ისტ., თეოლ., ლინგვ. თუ ტექსტოლ. საკითხები. მ. მ. პირდაპირ მიუთითებს: ტექსტი უნდა ითარგმნოს „მარტივად,

შეუზავებელად და შეუხებელად“, თუმცა ეს პრინციპი ადვილად განსახორციელებელი არ არის. იგი მთარგმნელისაგან მოითხოვს დიდ განსწავლულობას, რათა სათანადოდ გაერკვეს დედნისეული „ღრმა ადგილების“ ნამდვილ შინაარსში, რასაც ხშირად აძნელებს სათარგმნი ძეგლის ალევორიულ-მეტაფორული შინაარსი, კულტ.-გეოგ. არეალის თავისებურებანი, სიტყვათა სემანტიკური ველის სხვაობები და პოლისემანტურობა.

მ. მ. მკაცრად იცავდა ამ პრინციპებს პრაქტ.-მთარგმნელობით მოღვაწეობაში. მან შექმნა თავისი დროისათვის ახალი და ღირებული მთარგმნელობითი თეორია, რისთვისაც თვითონ არასოდეს უღალატია (იხ. ელინოფილიზმი). მის მიერ თარგმნილ ყოველ ტექსტს ახლავს მეცნიერულად გამართული „სიტყვადართულობა“; თარგმანი გამოირჩევა ზედმიწევნითი სიზუსტით და ყოველთვის შესრულებულია უშუალოდ დედნის ენიდან. მეტიც, მან ხელახლა თარგმნა ჰომილეტიკური ტექსტი ბერძნულიდან, რ-იც მანამდე სომხურიდან იყო გადმოღებული: „კულად მეორედ ვიძიულე თარგმნად, რამეთუ სომეხისა შვილსა და ბერძენისა შვილიშვილსა, ნუჟკუე და არა უეჭუელსა, თუთ უეჭვი და საკუთარი შვილი აღვირჩიევს.“ ეს სიტყვები მ. მ-ის გრამატიკ. აზროვნების განმსაზღვრელად იქცა და ფართოდ დამკვიდრდა XI–XII სს. მწერლობაში. უშუალოდ ბერძნ. წყაროების მიხედვით, რ-თაგან აღსანიშნავია დიონისე თრაკიელის „გრამატიკის ხელოვნება“, იქმნება გრამატიკული ტერმინოლოგია და იგი არ არის გაშუალებული ლათინურით, როგორც ეს ევროპელებმა აითვისეს და გაავრცელეს.

ქართ. ლინგვისტური აზროვნების ისტორიისათვის განსაკუთრებით ფასეულია ეფრემისეული ისტ., გრამატიკ. და ლექსიკური ხასიათის მეცნ. მსჯელობა-განმარტებანი, რ-ებსაც ავტორი ტექსტის ნუკთაგანისათვის მიმართავს. ნამდვილი ენათმეცნიერის ალღოთი მსჯელობს მ. მ. სამწერლობო და ზეპირმეტყველების საკითხებზე. იგი გამოჰყოფს და განასხვავებს სალიტ. ენას და ზეპირმეტყველებას, სათანადო ტერმინებით შემოაქვს: წიგნური ენა და სოფლური ენა. ხშირად, როდესაც სიტყვას ორი მნიშვნელობა აქვს — „წიგნური“ (ლიტერატურული) და „სოფლური“, იგი აფრთხილებს მკითხველს: „შეისწავე, ვითარმედ ლექსი ღრმა-

სა სიტყუასა ჰქვიან წიგნურსა, რომელსა სოფლურად ნაცუალი სხუაი აქუნდეს... შეისწავე, რამეთუ სახელსა ამას **მედგარსა** ორი სახე აქვს: წიგნურად **მცონარესა** უხმობს **მედგარსა**, ხოლო სოფლურად **მზაკურსა** ჰქვიან მედგარი“.

ქართ. გრამატიკ. აზროვნების ისტორიის თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანია მ. მ-ის შრომებში დამატებული გრამატიკ. ტერმინოლოგია: გარდასრული (წარსული), აწინდელი (აწმყო), მომავალი; ერთობითი (მხოლოდობითი), გამრავლებითი (მრავლობითი); ახლოს მოკუენი (კვეცა), მრავალკვეცობა (ხოლმეობითობა, მრავალგზისობა). საგულისხმოა სხვა ტერმინებიც: „განსაზღვრება“, ერთ არის, განკვეთილი. საზოგადო და საკუთარი სახელების აღმნიშვნელია **ზოგადი** და **განთვისებული** სახელები.

საყურადღებოა მ. მ-ის მსჯელობა ქართულში ბრძანებითი კილოს თაობაზე. მას შენიშნული აქვს ბრძანებითის ფორმების ხმარება ნატვრითი კილოსა და მომავალი დროის აღსანიშნავად: „**მოვედინ** სუფევად შენი“, „**იყავნ** ნება შენი“. შენიშნული აქვს ისიც, რომ მთარგმნელები ბერძნულის ბრძანებითსა და ნატვრით კილოებს, აგრეთვე მომავალ დროს, ბრძანებითის ფორმებს უხამებენ: „ბრძანებითი არის მომასწავებელი მომავალთა“.

მ. მ. მთარგმნელთა ყურადღებას მიაქცევს სიტყვის პირდაპირსა და გადატანით მნიშვნელობებს ანუ „ხუმევიოსა“ და „დამართებით სიტყუას“. მაგ., გამოთქმაში „ღმერთმან წინასაუკუნეთამან“ უკანასკნელი სიტყვა არის არა პირდაპირი ნათქვამი, არამედ — „ხუმევიითი“.

მ. მ. მსჯელობს ყველა იმ ენათმეცნ. საკითხზე, რ-იც თარგმნის პროცესში ენის ნორმალიზაციასთან არის დაკავშირებული. ერთ-ერთი მათგანია პუნქტუაციის სისტემა, რ-იც თვითონ შექმნა ბერძნულის ანალოგიით. იგი შენიშნავს, რომ პირველმთარგმნელებს „არარაა უღუაწით წერტილთა განკუეთისათჳს“. შემოაქვს სათანადო პუნქტუაციური და მარგინალური ნიშნების აღმნიშვნელი ტერმინები. პუნქტუაციურია: ერთწერტილი (მძიმე), ორწერტილი (კითხვის ნიშანი), სამწერტილი, ექვსწერტილი. ამ ნიშნებს საინტონაციო, სადეკლამაციო ხმის ამწევი ფუნქცია აქვს. მარგინალური ტერმინებია: „შეისწავე“, „განსაზღვრება“, „მოზრახული“, „მზის თვალი“, „იოტა“; წერასთან დაკავშირებული ტერმინებია: „მოთხვით წერა“ (ოთხკუთხედი წერა), „გარემოწერა“, „მართგანწყობით წერა“. როგორც ცნობილია, მ. მ-მ პირველმა თარგმნა ქართულად იოანე დამასკელის „დიდლექტიკა“, ფილოს. ნაშრომი, რ-შიც 170-ზე მეტი ფილოს. და თეოლოგიური ტერმინი აქვს გამოყენებული. ზოგიერთი მათგანი დღესაც იხმარება, დიდი უმრავლესობა კი ისტორიის კუთვნილებაა და მეტად ფასეულია ქართ. ტერმინოლოგიის ისტორიისათვის: განსაზღვრება, საზღვარი, ერთარსი, განკვეთილობა, კითხვა-მიგება (დიალოგი), მოზრახული (მოაზრებული, მოფიქრებული) და სხვ.

საინტერესო მასალას იძლევა მ. მ-ის შემოქმედება ისტ. დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით, მაგ., არცთუ იშვიათია დიალექტური სიტყვები: **ბრე** (შდრ. გაბრელოება), **ჩელხი**, **სიჩხიე**, **გნჩიე** („ხვავის გაუღწევი ანაკაზმი“, ს.-ს. ორბ.). უაღრესად მნიშვნელოვანია მ. მ-ის ნაღვაწი ლექსიკოლოგიის დარგში: მას ასეულობით სიტყვა აქვს გატანილი აშიაზე და განმარტებული. ლექსიკოლოგიური სამუშაოების მიზანი იყო სალიტ. ენის სრულყოფა. მისი აზრით, ენის ლექსიკის გამდიდრება დიდად არის დამოკიდებული ენის პოეტურობის შესაძლებლობების გამოვლენაზე, ძნელად გასაგებ სიტყვათა განმარტებებზე. სქოლიოებსა და კიდურწერილობებში მ. მ-ს განმარტებული აქვს არა მარტო უცხო წარმომავლობის სიტყვები, არამედ ქართულიც (იშვიათად ხმარებული სიტყვები — ნეოლოგიზმები, არქაიზმები). ლექსიკოგრაფიული თვალსაზრისით საინტერესოა განმარტებები — სხარტი, მოკვეთილი ფრაზები ზუსტად ხსნიან სიტყვის შინაარსს: „**პიმენ** მწყვრალად გამოითქმის“, „**ირისე** რომელ არს მშვილდი ცისაჲ“, „**ვარშამაგ** ეწოდების სუდარასა, რომელ არს თავსახუეველი“, „ხოლო **სიმამრად** სახელსდვა მას, ვითარც ძმას მეუღლისასა“, „**მოციქული** გარეგნებულად გამოითარგმანების“. განმარტებულია არა მარტო ცალკეული სიტყვები, არამედ ფრაზეოლოგიური ერთეულებიც: „ყოველსა შინა **შეზმნილ**, ესე იგი არს, წურთილ და განსწავლულ არს“. მან ამგვარი ლექსიკოლოგიურ-ლექსიკოგრაფიული ძიებები იმით დაავიწყებინა, რომ ლექსიკონები დაურთო თავისივე თარგმნილ ორ ტექსტს — ფსალმუნთა განმარტებას და პეტრე იბერის შრომებს, რითაც

საფუძველი ჩაუყარა ქართ. ლექსი-კოგრაფიას. იგი იკვლევდა სიტყვის მნიშვნელობებს, ალაგებდა ანბანის რიგით და ურთავდა განმარტებებს. განმარტებული აქვს ლექსიკონის რაობაც: „ამასთანა ამასცა მეცნიერ იყავ, ვითარმედ ესრეთ აქუს ჩუეუ-ლება წიგნებსა ბერძენთასა, რაფთა ანბანსა ზედა განაწყობდენ ყოველ-თავე სიტყუათა გამოსაძიებელთა და ღრმათა, რაფთა ადვილ იყვენენ საპოვნელად. და წიგნსა მას ლექსი-კონ უწოდენ, რომელ არს ლექსთაჲ ე. ი. იგი არს ღრმათა სიტყუათაჲ.“

ლექსიკოგრაფიის თვალსაზრისით საინტერესოა სიტყვის სალექსიკონო ერთეულად გატანისა და განმარტების ეფრემისეული პრინციპები. სახელთა სალექსიკონო

ფორმად მას აღებული აქვს წრფე-ლობითი ბრუნვის ფორმა. მაგ., **კუერთხ ღმრთისა, კარ შემყუანებელ, მარჯუენე და მკლავ მამისა...**, ზმნის სალექსიკონო ერთეულად კი უპირო ფორმა, მასდარი, რ-იც ფუნქციურად ინფინიტივის ტოლფასია. მაგ., ზის ფორმისათვის შერჩეულია **ჯდომა**, უწამებს — **წამება**, ში-ის — **შიშშილი**. მასდარი მიიჩნევა სალექსიკონო ერთეულად მაშინაც, როცა ტექსტში მხოლოდ პირიანი ფორმებია, მაგ., იცინოდა, იცინოდის — **სიცილი**.

მ. მ. გრამატი. ოპერაციებს ატარებდა გარკვეული წესების დაცვით, რაც განამტკიცებს იმ აზრს, რომ XI—XII სს-ში, შესაძლოა გაცილებით ადრეც, ქართველებს

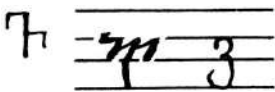
ჰქონდათ გრამატიკის სახელმძღვანელო (იხ. „სიტყუაჲ ართრონთათუს“).

ლიტ.: ნუცუბიძე შ., ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1956; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; შანიძე მ., ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბ., 1979; მისივე, სიტყუაჲართრონთათუს — ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, თბ., 1990; სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984; თვალთვაძე დ., ეფრემ მცირე — ბიზანტიური მწერლობის მთარგმნელი-კომენტატორი (ავტორეფერატი), თბ., 1997; დანელია კ., ნარკვევები ქართული სამწერლობო ენის ისტორიიდან, თბ., 1998.

თ. ცქიტიშვილი.

3, ქართული ანბანის მეექვსე ასო; მისი სახელია „ვინი“; გრაფ. სიმბოლო ბაგისმიერი სონორი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴀ. მისი მოხაზულობა ურთიერთპერპენდიკულარული ხაზების კომბინაციაა, რ-იც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური *ჟ* კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრული *ჰ*-ს ზედა და ქვედა ნაწილები რკალური ფორმისაა. ნუსხური *ჟ* და მხედრული *ჰ* ოთხხაზოვანი სისტემის ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ექვსს (6), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანის რიგის მიხედვით) აღნიშნავს მეექვსეს. ციფრობრივი ნუმერაციის დროს გამოიყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის... განსასხვავებლად: მეხუთე პუნქტის ვ მუხლი.

ვალენტობა (< ლათ. valentia — ძალა), ზმნის უნარი, შეიწყოს წინადადების ბირთვში აქტანტი სახელების განსაზღვრული რაოდენობა. ზმნის პირიანობისაგან (იხ. პირი) განსხვავებით, ვ. სინტაქსური კატეგორიაა.

ენობრივი სისტემის ლოგიკურ-სემანტიკური დონის ერთეულები — პრედიკატი (P), სუბიექტი (S), ობიექტი (O) — უნივერსალური კატეგორიებია. ენებს შორის განსხვავებას ქმნის არა ამ კატეგორიათა არსებობა-არარსებობა, არამედ მათი განსხვავებული გამოხატვა გარკვეული მორფოლ.,

სინტაქსური თუ ლოგიკური საშუალებებით; ამ თვალსაზრისით განსხვავებები ენებს შორის შეეხება ენათა ე. წ. ზედაპირულ და არა სიღრმისეულ სტრუქტურებს, რ-ებიც ზოგადობით და უნივერსალობით ხასიათდებიან.

ობიექტი, როგორც სემანტიკური კატეგორია, შესაძლებელია წარმოდგენილი იყოს როგორც პირდაპირი ობიექტი და ირიბი ობიექტი. ეს უკანასკნელი სხვადასხვა როლს ასრულებს პროცესსა თუ სიტუაციაში და შესაძლებელია დახასიათდეს როგორც ადრესატი („ბავშვი წერილს სწერს მამას“), დესიგნატი („დედა წერილს უწერს ბავშვს“), ეგზეკუტორი („დედა წერილს აწერინებს ბავშვს“), ლოკატიური ობიექტი („დედა ქუდს ახურავს ბავშვს“) და სხვ.

ენობრივ სისტემაში სუბიექტისა და ობიექტის სხვადასხვა სახეობის აღმნიშვნელი არსებითი სახელები (აგრ. ნაცვალსახელები), ანუ აქტანტები გარკვეული წესით უკავშირდებიან პროცესის ან სიტუაციის გამომხატველ გრამატ. ერთეულს — ზმნა-შემასმენელს და ქმნიან სინტაქსურ ერთიანობას, ე. წ. წინადადების ბირთვს. იმისდა მიხედვით, თუ რა ხასიათისაა ზმნა, რა სემანტიკური შინაარსისა და სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველია იგი, ზმნური ფორმა შეიძლება წინადადების ბირთვში წარმოდგენილი იყოს სახელის გარეშე (ე. ი. სტრუქტურულად მას არავითარი სახელი არ შეეწყოს: შდრ. თოვს, წვიმს, ქუნს...), ან ერთი, ან მეტი სახელი (ნაცვალსახელი) დაუკავშირდეს. ამგვარად, წინადადების ბირთვი შეიძლება განვიხილოთ როგორც ზმნური ფორმა განსაზღვრული რაოდენ-

ობის ცარიელი სინტაქსური უჯრედებით, რ-ებიც შესაძლებელია გრამატიკულად სწორი წინადადებების მისაღებად გარკვეული ფორმის სახელებით (ნაცვალსახელებით) შეივსოს.

წინადადების ბირთვის ცენტრ. სინტაქსური ელემენტი ამ თვალსაზრისით ზმნა-შემასმენელია, რ-საც ამა თუ იმ ფორმით შეეწყობა სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელები (ნაცვალსახელები). ზმნური ფორმის უნარს, შეიწყოს წინადადების ბირთვში სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელების (ნაცვალსახელების), ანუ აქტანტების განსაზღვრული რაოდენობა, შეიძლება ზმნის ვ. ეწოდოს (ლ. ტენიერი). ამგვარად, ზმნური ფორმის „სინტაქსური ვ.“ განისაზღვრება წინადადების ბირთვში თავისუფალ უჯრედთა რაოდენობით.

სინტაქსური უჯრედების რაოდენობა წინადადების ბირთვში განისაზღვრება ზმნური ფორმის სტრუქტურით: ნულვალენტიანი თოვს, ერთვალენტიანი — ლ წვეს (ის), ორვალენტიანი — ლ ლ კლავს (ის მას), სამვალენტიანი — ლ ლ ლ სწერს (ის მას მას) და ა. შ.

სხვადასხვა ტრანსფორმაციული წესის შემოღებით, ზმნური ფორმის ვ-ის გარდაქმნის შესაბამისად, შესაძლებელია აღიწეროს ენის სინტაქსურ კონსტრუქციათა გარდაქმნები. მაგ., ორვალენტიანი ზმნური ფორმა (ე. ი. ზმნური კონსტრუქცია ქვემდებარითა და პირდ. დამატებით) ქართულში გარდაიქმნება სამვალენტიან ზმნურ კონსტრუქციად ზმნური ფორმის ტრანსფორმაციით კაუზატივის (იხ. კონტაქტი) ან ქვევის კატეგო-

რიათა მიხედვით: მამა (S) წერილს (O პირდ. დამატება) წერს → მამა (S) ბავშვს (O ეგზეგუტორი) წერილს (O პირდ. დამატება) **ა-წერ-ინ-ებ-ს**; მამა წერილს წერს → მამა (S) ბავშვს (O დესიგნატი) წერილს (O პირდ. დამატება) **უ-წერ-ს**; მამა წერილს წერს → მამა (S) წერილს (O ლოკატიური) მისამართს (O პირდ. დამატება) **ა-წერ-ს**. სამვალენტიანი ზმნური ფორმა (ე. ი. ზმნური კონსტრუქცია ქვემდებარით, პირდ. და ირ. დამატებებით) ამავე ტრანსფორმაციებით გარდაიქმნება ოთხვალენტიან ზმნურ კონსტრუქციად ირ. ობიექტის გამოხატვით: მამა (S) ბავშვს (O ადრესატი) წერილს (O პირდ. დამატება) სწერს → მამა (S) დედას (O ეგზეგუტორი) ბავშვთან (O ადრესატი) წერილს (O პირდ. დამატება) **ა-წერ-ინ-ებ-ს**; მამა ბავშვს წერილს **სწერს** → მამა (S) დედას (O ეგზეგუტორი) ბავშვთან (O ადრესატი) წერილს (O პირდ. დამატება) **უწერს** და ა.შ.

სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა ამსახველ სახელთან დაკავშირებული ნიშნები ზმნურ ფორმაში შესაძლებელია გამოხატავდნენ ამ ერთეულთა სხვადასხვა კატეგორიებს: პირს ან კლასს. ამის მიხედვით გარჩეულია პირი და კლასიკური უღვლილება (შე-

საძლებელია შერეული ტიპიც).

ქართ. ენის ზმნური სისტემა წარმოადგენს სტრუქტურულ ტიპს მკვეთრად გამოხატული პიროვანი უღვლილებით. ზმნა-შემასმენელთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთაგან ზმნურ ფორმაში ნიშანს აჩენენ როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის გამომხატველი სახელები. ამ თვალსაზრისით ქართ. ზმნა შეიძლება დახასიათდეს როგორც სუბიექტურ-ობიექტური წყობის ზმნა.

ლიტ.: გამყრელიძე თ., ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“. — «საენათმეცნიერო კრებული, მიძღვნილი გივი მაჭავარიანის ხსოვნისადმი», თბ., 1979; ენუქიძე ლ., ძირითადი სინტაქსური თეორიები თანამედროვე საზღვარგარეთულ ენათმეცნიერებაში, თბ., 1987; Теньер Л., Основы структурного синтаксиса, пер. с франц., М., 1988.

თ. გამყრელიძე.

მანის სახარება, ვანის ოთხთავი, XII—XIII სს. სახარება-ოთხთავის გიორგი მთაწმიდლისეული ქართ. რედაქციის ხელნაწერი. შესრულებულია ლამაზი ნუსხურით ორ სვეტად. შეიცავს 274 ფურცელს (241-ე ფურცელი ამოვარდნილია), თითო სვეტში 21 სტრიქონია. ხელნაწერის ზომაა 29x21 სმ, ნაწერი სვეტისა — 19x5, 2. სათაურები, აბზაცის დასაწყისი და ზოგჯერ ცალკეული სიტყვების პირველი ასოები შესრულებულია მთავრულითა და ოქრომელ-ნით. მდიდრულადაა შემკობილი ევსების „10 კანონის“ შემცველი ეპიგრაფებით, მახარებელთა სურათებითა და მინიატიურებით. ხელნაწერის მომხატველია ბერძენი მიქაელ კორესელი, გადაწერილია თამარის სამეფო კარის დაკვეთით ვინმე იოვანეს მიერ ქ. კონსტანტინოპოლთან ახლომდებარე რომანას ქართველთა მონასტერში. ანდერძიდან ჩანს, რომ ცნობილ მოღვაწე ბერს ზაქარიას ათონის მთაწმიდის მონასტრის დიდ წიგნსაცავში მოუძიებია ოთხთავის გიორგი მთაწმიდლისეული ავტოგრაფი. იგი ჯერ შატბერდელ სტეფანე ხუცს გადაუწერია, შემდეგ კი — იოვანეს.

თითოეულ სახარებას უძღვის მოკლე უწყება და თავების ტექსტი: მათესას — 76, მარკოზისას — 57, ლუკასას — 96, იოანესას — 36. ეს თავები ტექსტის შიგნითაც მეორდება სათანადო ადგილებში. ხელნაწერში დაცულია ბევრი მინაწერი და გიორგი მთაწმიდლის ცნობილი ანდერძიც.

ორთოგრაფია-ფონეტიკიდან მ. ს-ს ახასიათებს უმ დაწერილობა ნაცვლად უე-ნი: ტყუშობასა, უკუშ, ს ასიმილაციით იცვლება

შ-დ სისტემებზე ჯგ ჩ-ს წინ: შჯის, ჰშნანთ, მოშჭრიდეს...; ჰ პირის ნიშანი შენახულია მხოლოდ ხ-ს წინ: ჰხადის..., ზმნის ვნებითი გვარის ფორმებში უვინო დაწერილობაა: ცხონდების და ა. შ.

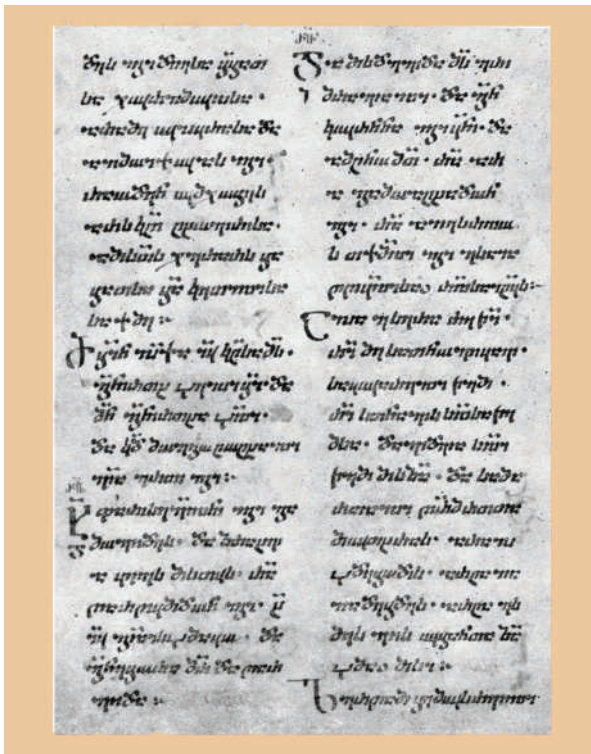
3. ს. ერთხანს (XIV—XV სს.) დაცული ყოფილა მესხეთში, შორათის მონასტერში, შემდეგ (XVIII ს.) — ვანში, 1889-იდან კი — გელათში, საიდანაც ვუკ. ბერიძეს ჩამოუტანია თბილისში. ამჟამად ინახება ხელნაწ. ინ-ტში (A-1335). ტექსტი გამოკვლევითურთ გამოსცა ი. იმნაიშვილმა 1979.

ლიტ.: ყაუხჩიშვილი თ., ზოგი ქართული ხელნაწერის ბერძნული მინაწერები. — «მიმოხილველი», II, თბ., 1951; საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (A კოლექცია), ტ. 4, თბ., 1954; მაჭავარიანი ე., ვანის ოთხთავის დეკორაციული მორთულობა. — «ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე», 1960, ტ. 2; აბულაძე ი., ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული აღბოძი, თბ., 1973; ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია. ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1979.

კ. დანელია.

მანის მკაბთა წარწერები, თამარ მეფის ეპოქის ეპიგრაფიკული ძეგლები, რედაქცია შესრულებულია მრგლოვანი დამწერლობით ვანის ქვაბთა გუმბათოვანი მონასტრისა და წუნდის ეკლესიის კედლებზე (იხ. აგრეთვე ვანის ქვაბთა წარწერების პოეზია).

ვანის ქვაბთა სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ისტ. ჯავახეთში, ასპინძიდან 28 კმ დაშორებით მდ. მტკვრის მარჯვ. ნაპირზე, ახალქალაქის პლატოს ქარაფის კლდოვან უბეში. გამოქვაბულთა ხუროთმოძღვრული ანსამბლის ცენტრში, კლდეში ნაკვეთი გუმბათოვანი ტაძრის გარშემო, 24 სართულზე განლაგებულია 200-ზე მეტი კლდის სახლი 8 ეკლესიით. ვანის ქვემოთ 4 კმ-ზე მტკვრის მარჯვ. ნაპირზე მდებარეობს წუნდის ნაქალაქარი. ვანის ქვაბთა უდაბნო-მონასტერი და წუნდის საერისთავო 1191-მდე გურგენისძეთა ფეოდალ-გვარის სამფლობელო იყო. 1191 გურგენისძეთა წარმომადგენელ იჩქითს თამარ მეფის წინააღმდეგ გიორგი რუსის შეთქმულებაში მონაწილეობის გამო ჩამოერთვა ვანის ქვაბები და 1191—1204 ისინი მეფის კუთვნილებად იქცა. შემდეგ მონასტერი გადაუციათ თმოგველ ერისთავთერისთავებისათვის. XIII ს-ის 20—30-იან წლებში ერისთავთერისთავ მხარგრძელს შეუდგენია მონასტრის წესდება, რმაც ჩვენს დრომდე მოაღწია (იხ. „ვაჰანის ქვაბთა განგება“). XIV ს. II

ვანის ოთხთავი. XII—XIII სს.

ნახ-იდან მონასტრის მფლობელები სხვა გვარეულობანი ჩანან. თურქთა მიერ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის შემდეგ მონასტერმა არსებობა შეწყვიტა.

3. ძ. წ. აღმოაჩინა გ. გაფრინდაშვილმა 1283 მიწისძვრით დანგრეული ნამონასტრალის არქიტექტურა. გათხრებისას 1965—66 წარწერების დათარიღების (1186—91) წლები ტექსტისა და ისტ. წყაროების ანალიზის საშუალებას იძლევა. წარწერები ეკუთვნის ირქით გურგენისძეს.

ტაძრის წარწერა ხუთსტრიქონიანია, შესრულებულია ქვის ფილაზე (150 60 სმ) წითლად შეღებილი ასოებით. სიტყვათა განკვეთილობის ნიშანი ორწერტილია, ქარაგმის ნიშანი — მოკლე წარწერის შინაარსი ასეთია:

„იესო ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა სუფევათა მგეფეთა მგეფე და დედოფალი თაშაშარ ომლისა ზე მე

შესრულებული სამსტრიქონიანი წარწერა ამოკვეთილია წუნდის ეკლესიის არქიტრაფზე (190 53 სმ): „საზნეულით ღმრთისათა მე იქეთმან გურგენისძემან აღვაშენე ეკლესია ესე მათაშული ჩუენი საზნელისა ზედა წმიდისა ნათლისმცემლისა სავლელთა ეკლესიად ჩემთაჲს და მშობელთა ჩემთათჲს“.

წარწერა შესრულებული უნდა იყოს XII ს. 90-იან წლებში. ამას ადასტურებს ვანის ქვაბებში აღმოჩენილი ექვსსტრიქონიანი წარწერა (1204), ამოკვეთილი მონასტრის ზღუდეზე, რ-ის ამშენებელი მეფის მოხელე ანტონ ჭყონდიდელია. „იესო ქრისტე ადიდე ორთავე შინა სუფევათა მეფეთა მეფე და დედოფალი თაშაშარ წელსა მგეფთაშისა მათისა საოცსა ანტონი ჭყონდიდელისა მიერ აღმშენა ზღუდე ესე შეუნიდევ“.

საზრისით — თავშესაფარი) ჩნდება. მონასტრის ყველაზე მაღალ სართულზე მოთავსებულ ჯვრის ტიპის პატარა გუმბათიანი ეკლესიის კედლებზე, როგორც შიგნით, ისე გარეთ, მოთავსებულია შავი საღებავით შესრულებული მხედრული წარწერები (დაახლ. 50-მდე), რ-ებიც ხელწერისა და სხვა მონაცემების მიხედვით სავარაუდოდ XV ს. II ნახ. თარიღდება (წარწერების ერთი ნაწილი გამოაქვეყნა ვ. ცისკარიშვილმა, 1954).

წარწერები ეკუთვნის მონასტრის ბინადარ ქალებს, რ-ებიც აქ იძულებით მოხვედრილან. ესენი არიან: გულქანი, ანა რჩეულაშვილი, თუმანი გოჯიშვილი, მისი და შადაბანი სულთანი და სხვ. წარწერებში ქალები გოდებენ თავიანთი მძიმე ხვედრის გამო; თავს ავედრებენ და ითხოვენ შველასა და შენდობას ღმრთისმშობლისა და ღვთაების ხატისაგან. ზოგიერთი წარწერა ყოფითი ხასიათისაა და შეიცავს შემსრულებლის ბიოგრაფიულ ცნობებსაც. მაგ., გულქანის პროზაულ წარწერებში ნათქვამია, რომ მასზე „ულამაზეს სულიერი დედამიწაზედა არ იარებოდა“. ის „ქალად და გასათხოვად“ მოუყვანია მანუჩარს (საფიქრებელია, ყვარყვარე ათაბაგის შვილს, რ-იც XV ს. II ნახ-ში მოღვაწეობდა).

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ლექსითი წარწერები. პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ანა რჩეულაშვილის წარწერაში ჩართული „ვეფხისტყაოსნის“ ფრაგმენტი — უიმედობის გამოძნატველი ორი სტროფი (1300 — 1301) ქაჯთა ტყვეობაშიმყოფი ნესტანის წერილიდან. ამით ანა თავის უიმედო ყოვასაც ასახავს:

„ქ. ციხეს ვზი ეზო მაღალსა, თუალნი ძლივ შემომაცდება, / გზა გურაბითა შემოვლენ, მცველნი მან ზედა დგებიან; / მაშიგან ორნი გუშაგნი ნაბადსა არ დაცდება, / მათსა შემბელსა დაჯოცენ, ცეცხლურებ მოედებიან. / ჩემო, ნუ მოხვალ ჩემ ზედა სხუათა მებრძოლთა წესითა, / ნუცა მე მომკლავ ჭირითა ამისგან უარესითა, / დამთქმეთა, დაგთმო ჭირითა ამისგან უარესითა“. ტექსტი აშკარად წარწერილია ზეპირად, რის გამოც დამახინჯებულია, მაგრამ მისი მნიშვნელობა ქართ. ლიტ-რისათვის დიდია: ეს არის „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი უძველესი ჩანაწერი, რ-იც ორი საუკუნით უსწრებს ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერებს.

ლექსები აღმოჩნდა სხვა წარწერებშიც. ასეთია სულ 10 ლექსი, რ-

ვანის ქვაბთა წარწერა.

იქეთმან გურგენისძემან აღვაშენე ეკლესია ესე და დავასრულე ჩუენი მათაშული, ღმრთისმშობლისა, ნათლისმცემლისა და ჯუარო წმიდისა სკმეონისი ვინცა ილთცვიდეთ მცესა მთმთისკენეთ“.

მეორე სამკვიდრებლის ეგვტერის წარწერა, ორსტრიქონიანია (130 36 სმ). სიტყვებს შორის განკვეთილობის ნიშანი არ ჩანს. ქარაგმის ნიშანი მოკლეა:

„ესე არს სამკვიდრობელი ჩუენ გურგენათი მე ირქითმან აღვაშენე შეშინდო“ს ღმერთმან“.

იქით გურგენისძის მესამე, კიდურწერტილოვანი დამწერლობით

ლიტ.: ცისკარიშვილი ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959; მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962; გაფრინდაშვილი გ., ვანის ქვაბის განძი. — «ძეგლის ძეგლობარი», 1966, №6; სილოგავა ვ., სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ახალციხე, 2000.

გ. გაფრინდაშვილი.
ვანის ქვაბთა წარწერების პოეზია, ვანის ქვაბთა სამონასტრო კომპლექსში მრავლად მოიპოვება ქვაბის ბინადარი ქალების წარწერებიც (XV ს.).

ვანის ქვაბთა მონასტერი თავდაპირველად მამათა მონასტერი იყო, მაგრამ XIV ს. მიწურულიდან, დედათა ე. წ. სამყოფელი (სხვა თვალ-

ვანის ქვაბთა წარწერა იქით გურგენისძისა.

ეზიკ ადრე პროზაულ ტექსტებად იყო მიჩნეული და ასევე დაიბეჭდა. აქ არის ფრაგმენტები „ვეფხისტყაოსნიდან“ და „როსტომიანიდან“, ლირიკული ლექსები, როგორც მწიგნობრული (მაგ., გულქანის მეორე წარწერა), ისე ხალხ. ზეპირ-სიტყვიერებიდან (თუმანიის ლექსი „ზეცას გაველ, ზეცა ვნახე...“). ზოგი მათგანი თვით წარწერათა ავტორების მიერ ჩანს შეთხზული და საკმაოდ მაღალი მხატვრული დონით გამოირჩევა. მაგ., თუმანიის ერთი სატრფიალო ლექსი ასე იკითხება: „ქ. მზეო, გიშენის წაღვოტი ხილითა და ზევნარითა, / უწყალოდ მოკლავ მიჯნურსა და გულსა დახვე ნართა“.

ვანის ქვაბთა წარწერები შეიცავენ ახ. მასალებს ძვ. ქართ. პოეზიის ისტორიისათვის და სრულიად დამსახურებულად იპყრობენ მკვლევართა ყურადღებას. გარდა წმინდა ისტ.-ლიტ. მნიშვნელობისა, წარწერები ენობრივი თვალსაზრისითაც საინტერესოა: ისინი მეტნაკლებად ასახავენ სასაუბრო ენის და, ამდენად, დიალექტის თავისებურებებსაც.

ლიტ.: ცისკარიშვილი ვ., წარწერები ასპინძის რაიონიდან. — «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», ნაკვ. 30, თბ., 1954; თნიანი შ., ვანის ქვაბთა მონასტრის წარწერების პოეზია. — «საბჭოთა ხელოვნება», 1959, №7, 1960. №8; კეკელიძე კ., ვანის ქვაბთა მონასტრის წარწერების პოეზია. — იხ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. 13, თბ., 1974.

შ. თნიანი.

ვაჟა-ფშაველა (ნამდვ. სახელი და გვარი — ლუკა რაზიკაშვილი) (14. VII.1861, სოფ. ჩარგალი, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი, — 27.VII.1915, თბილისი), პოეტი. მ.-შ-ს მამა, პავლე რაზიკაშვილი სოფლის მღვდელი იყო, დედა, ბარბალე (გულქანი) ფხიელეშვილი — შვილმრავალი ოჯახის დიასახლისი. ძმები — ბაჩანა (ნიკო) და თედო რაზიკაშვილები — ქართ. მწერლობის თვალსაჩინო წარმომადგენლები არიან.

მ.-შ. 8 წლამდე ჩარგალში იზრდებოდა, ოჯახში, სადაც თვითნასწავლი მამისა და ხალხ. სიტყვიერების კარგი მცოდნე დედის წყალობით ისწავლა წერა-კითხვა, თავიდანვე ეზიარა ქართ. (კერძოდ, ფშაური) ფოლკლორის უმდიდრეს საგანძურს. 1869—77 სწავლობდა თელავის სას. სასწავლებელში, 1877—79 — თბილ. სამასწავლებლო ინ-ტთან არსებულ ორკლასიან სამოქალაქო სასწავლებელში, 1879-იდან — გორის საოსტატო სემინარიაში, რ-იც 1882 დაამთავრა. ერთხანს მასწავლებლობდა სოფ. ამტნისხევში. 1883 — 84 კი პეტერბ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტის თავისუფალი მსმენელი იყო. ხელმოკლეობის გამო მალე დატოვა უნ-ტი და საქართველოში დაბრუნდა. რამდენიმე წელიწადი მუშაობდა ჯერ ოთარაშენში, ამილახვრის ოჯახში, შინამასწავლებლად, შემდეგ — დიდი თონეთის სოფლის სკოლაში. 1888-იდან დასახლდა ჩარგალში, სადაც ცხოვრობდა სიცოცხლის ბოლომდე ჩვეულებრივი მთიელი გლეხის ცხოვრებით. აქ დაიწერა მისი უბრწყინვალესი ლიტ. თხზულებების ძირითადი ნაწილი. პერიფერიაზე ცხოვრება ხელს არ უშლიდა, ყოფილიყო ქვეყნის საზ.-კულტ. ცხოვრების უაქტიურესი წევრი.

განსაკუთრებულია მ.-შ-ს ადგილი ქართ. სამწერლობო ენის განვითარების ისტორიაში. როგორც მწერალი, იგი თანმიმდევრული გამტარებელია იმ ენობრივი პრინციპებისა, რ-ებიც დაამკვიდრეს XIX ს. სამოციანელებმა — თერგდალეულებმა: სამწერლობო ენა უნდა იყოს ერთიანი, მონოლითური, ხალხური, სასაუბრო ენასთან დაახლოებული, ოღონდ არა დიალექტური. თავისი ენობრივი პოზიცია მ.-შ-მ ცხადად და ლაგონიურად ჩამოაყალიბა რამდენიმე საპოლემიკო თუ თეორ. ხასიათის წერილში, რ-ებიც იმდროინდელ პერიოდიკაში იბეჭდებოდა. გან-

საკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი წერილი „ნიჭიერი მწერალი“ (1910), რ-შიც მსჯელობაა ენის როლზე მწერლის შემოქმედებაში. მწერლის ნიჭიერებას, მ.-შ-ს აზრით, ორი ფაქტორი განსაზღვრავს: ერთია, რაზე წერს მწერალი, „რა მოვლენანი გაუხდია მას თავისი მწერლობის საგნად...“. მეორე და მთავარი ფაქტორი მწერლის ნიჭიერების განსაზღვრისა არის მისი ენა: „მწერალს უპირველესად ყოვლისა, საკუთარი „ენა“ უნდა ჰქონდეს, ვინაიდან ენა სახეა მწერლისა, მისი ფიზიონომია და, უკეთესად რომ ვსთქვათ, — მწერლის სულია; ენაში იმალება მწერლის ინდივიდუალობა, მისი „მე“. მ.-შ-ს აზრით, „ნიჭიერი მწერლის ნაწარმოები თუ ერთი-ორი რამ წაგიკითხავთ წინად, შემდეგ ხელმოწერელები რომ შეგხვდეთ, ადვილად იცნობთ, ვის კალამსაც ეკუთვნის... მწერალს უნდა ჰქონდეს საკუთარი ფრაზეოლოგია, საკუთარი წინადადებანი, საკუთარი სურათები, თუნდაც ისინი სხვის სურათებს ჰგავდეს, მაინც და მაინც თავისებურად უნდა იყოს გამოთქმული; მამასადამე, ორიგინალობა უნდა ეტყობოდეს, ბეჭედი თავისებურობისა უნდა ესვას“. პოეტური ხატები, მშობლიურ ნიადაგზე შექმნილი და პოეტის გრძნობა-გონებაში გადახარშული, სულის ტკივილამდე განცდილი და გათავისებული მშობლიური ენის საშუალებით მიაქვს ავტორს მკითხველამდე. დედა ენის გარდა, ვერც ერთ სხვა ენაზე, რაც უნდა კარგად ფლობდეს მას მწერალი, ვერ დაიწერება სრულფასოვანი ლიტ. ნაწარმოები; შედეგები იქმნება მხოლოდ მშობლიურ ენაზე, იმ ენაზე, რა სამყაროშიც არის წარმოშობილი პოეტური ხილვები. „როგორ შეიძლებოდა, თქვენვე იფიქრეთ, რუსთაველს მონგოლურად ან არაბულად ეფიქრა, ეგრძნო და ისე დაეწერა „ვეფხისტყაოსანი“! ან დიდი მცოდნეც რომ ყოფილიყო მონგოლურის და არაბურის ენები-სა და იმათ ენაზე დაეწერა თავისი უკვდავი ნაწარმოები, ის იქნებოდა, რასაც დღეს ვხედავთ? არც მესამედი!“ მ.-შ-ს მიხედვით, თუ მწერლური ხილვები ერთი მხარეა ლიტ. შემოქმედებისა, მეორე მხარე „დედა-ენაა, მისი სიტყვების აკინძვა, მისი მიმოხვრა ერთნაირი ამაჰმოდრავებული ძალაა, ზეშთაბერვა, პოეტის აღმაფრთოვანებული მუსიკა, მისთვის ძალღონის მიმცემი თვით წერის დროს, მეორე მუხაა. თუ პირველი მარცხნივ უდგას და აზრს

ვაჟა-ფშაველა.

უკარნახებს, მეორე მარჯვენას უმშვენიერეს და ნაწარმოების ფორმას აძლევს“.

ცალკე მსჯელობის საგანია მ.-ფ.-ს დამოკიდებულება დიალექტურ მეტყველებასთან. თანამედროვე თუ შემდგომი თაობის ლიტერატორები და კრიტიკოსები მას ხშირად უსაყვედურებდნენ თავის თხზულებებში დიალექტური (ფშაური) ფორმებისა თუ ლექსიკის მოჭარბებული ხმარების გამო; მათი აზრით, ვაჟა ამით ქართ. სალიტ. ენის მთლიანობას, მის სიწმინდეს უქმნიდა საფრთხეს, ენას „აზოროკლიანებდა“. ამის თაობაზეც მ.-ფ.-ს სრულიად გარკვეულად ჩამოყალიბებული მოსაზრება აქვს: დიალექტური ლექსიკა და გრამატიკა ფორმები კი არ ვნებს სალიტ. ენას, არამედ, პირიქით, ხელს უწყობს მის გამდიდრებას, განვითარებას: „ახლანდელი ლიტერატურული ენა ახალია და სიახლის გამო ბევრს ფორმებს, ბევრს სიტყვებს მოკლებული არის. ყველა ეს სიტყვები და ფორმები ხალხშია დამარხული. ხალხი, ერი დედაა ენისა. იგი ჰბადებს და ჰზრდის ენას, როგორც დედა შვილს. ყოველი ეთნოგრაფი და საერო მწერალი მოვალეა ყველა საყრადღებო ხალხური სიტყვა, ან ფორმა გააცნოს ლიტერატურულ ენას... თუ ენა იშვილებს იმ ფორმას, იმ სიტყვას, ხომ კარგი, თუ არა და, არც არაფერი ამითი წახდება“.

ენა, მ.-ფ.-ს აზრით, მუდმივად არის და ცვალებადიც. მუდმივია იმდენად, რამდენადაც „რაც ხასიათი და ბუნება ისტორიულად მიჰიჭება ენას, იგი უნდა შერჩეს სიკვდილამდე. მართალია, ენა თანდათან წარმატებაში შედის, წინ მიდის, მაგრამ ისე კი არა, რომ გუნებასა და ხასიათს იცვლიდეს. თუ ეს მოხდა, მაშინ ენაც კვდება“. ენის ცვალება კი იმას ნიშნავს, რომ იგი „მდიდრდება ახალის სიტყვებით, რომლებიც საჭიროა ახალთა ცნებათა გამოსახატავად. როგორც ბელსი, რამდენიც იზრდება და მატებს სიტყვებს, ცნებებს სწავლობს, უადვილდება ფრაზის შედგენა, ... აგრეთვე ენაც, რამდენიც უფრო წინ წასულია და წარმატებული, იმდენად უფრო მომზადებულია ყველა ცნების გამოსახატავად“. ენა მდინარეს ჰგავს: თუ სათავე არ დაუშრა, ბოლოში მდინარე არ დაშრება, შეიძლება აიძვრეს კი სხვადასხვა შენაკადებისა და მინარევების წყალობით. ასეა ენაც, იგი შეიძლება შეიბღალოს უნიჭო მწერალთა ხელში, მაგრამ დაშრობით კი არ

დაშრება, თუ სათავე ძლიერი და სიცოცხლისუნარიანი აქვს. სათავე ენისა კი სწორედ დიალექტური მეტყველება და ძველი მწერლობაა. მწერლის ვალია აზიაროს, დააწაფოს მკითხველი ენის მდინარის ამ წმინდა, აუშლრველ სათავეს. ამ რწმენით მ.-ფ.-მ ფართოდ გაუღო კარი თავის შემოქმედებაში ფშაურ დიალექტიზმებს, ოღონდ დიალექტური ნაკადი მის შემოქმედებაში უკონტროლო და უთავბოლო არ ყოფილა.

მ.-ფ.-ს შემოქმედებაზე დაკვირვება აშკარად გვიჩვენებს ლიტ. პროცესთან მწერლის დამოკიდებულებას. შეიძლება გამოვყოთ სამი საკითხი: 1. მწერალი თავისი დროის სალიტ. ქართულით წერს (პროზა, პუბლიცისტიკა); 2. დიალექტიზმს ხმარობს როგორც მხატვრულ ხერხს, რ-იც ემსახურება მხატვრული გარემოს კოლორიტულად წარმოჩენასა და ლიტ. გმირების შინაგანი ბუნების გახსნას (პოეტური ეპოსი); 3. ლირიკული ლექსების ნაწილს წერს ფშაური ხალხ. პოეზიის ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი ენით. აქ განსაზღვრულია ლირ. გმირის ხასიათი: თუ გმირი ზოგადად ქართველია, ლექსში დიალექტიზმები არ არის; თუ ლირ. გმირი ფშაველია ან საერთოდ მთიელი, ლექსის პოეტური სამოსიც მისი შესაფერისია.

ერთიანი ქართ. ენა თავისი უამრავი კილო-თქმითა და ძვ. სალიტ. ქართულით მიაჩნდა ვაჟას იმ ამოუწყვეტ საღაროდ, საიდანაც უნდა ამოკრიბოს მწერალმა ენობრივი მარგალიტები და მათი საშუალებით აზიაროს მკითხველი თავისეულ პოეტურ ხატებს. პოეტის ეს პოზიცია უაღრესად სხატად და ლაკონიურადაა ნათქვამი ა. წერეთლის პასუხად ნათქვამ ლექსში:

„გულს მისვენია ხატადა ენა მთისა და ბარისა. / მე არც ერთს კილოს არ ვწუნობ, თუა ქართველის გვარისა. / მოთაყვანე ვარ ყოვლისა იმათ ტკბილის და მწარისა, / ნუ შეგაშინებთ, არ გავენებთ მთიდან ყვირილი ხარისა.“.

თხზ. თხზულებათა სრული კრებული 10 ტომად, თბ., 1964; ნიჭიერი მწერალი. — «სახალხო გაზეთი», 1910; მცირე შენიშვნა. — «ივერია», 1888, №174.

ლიტ.: ძიძიგური შ., ვაჟა-ფშაველას ენის პრობლემა. — იბ. მისი: ლიტერატურულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, თბ., 1974; კიკნაძე გ., ლიტერატურის თეორიისა და ისტორიის საკითხები, თბ., 1978; ცოცანიძე გ., ვაჟა-ფშაველა და ქართული სამწერლობო ენა. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», 1980, №3.

გ. ცოცანიძე.

მარლაშო (ერისთავი) (1763 — 8.VIII.1830, მოსკოვი), სასულიერო მოღვაწე. 1811 დაინიშნა აღმ. საქართველოს ეკლესიის მმართველად. რუს. ხელისუფალთა დავალებით შეადგინა აღმ. საქართველოს ეკლესიის რეორგანიზაციის პროექტი, რ-იც სხვა ღონისძიებებთან ერთად ითვალისწინებდა საქართველოს საეგზარქოსოს შექმნას და მის დაქვემდებარებას რუსეთის სინოდისადმი. ამ პროექტის მიღებისთანავე მ. საქართვე. ეგზარქოსი და მიტროპოლიტი გახდა. 1814-იდან იყო საქართველოსა და იმერეთის ეგზარქოსი. ამ თანამდებობიდან მისი გაწვევის (1817) შემდეგ იყო რუს. სინოდის წევრი (1817—25). 1825-იდან განაგებდა მოსკოვის დანიელის მონასტერს, სადაც გარდაიცვალა.

მ. მრავალმხრივი მოღვაწე იყო. 1805 მოსკოვში დააარსა ქართ. სტამბა. მისი ქადაგებანი და სას. ხასიათის სხვა თხზულებები იბეჭდებოდა ქართ. და რუს. ენებზე. მასვე ეკუთვნის „მოკლე ქართული გრამატიკა“.

მ.-ის გრამატიკა შექმნილია გაიოზ რექტორის გრამატიკის საფუძველზე და მხოლოდ პრაქტ. მიზნებს ისახავს. მისი გამოცემა, ავტორის განცხადებით, განუპირობებია იმ ახ. პოლიტ. ატმოსფეროს, რ-იც საქართველოს რუსეთთან შეერთებაში შექმნა. წიგნი გათვალისწინებულია „რუსეთის მკვიდრთათვის“, განსაკუთრებით საქართველოში წარგზავნილთათვის. გრამატიკა დაბეჭდილია ნუსხურით, იქვე რუს. განმარტებები ახლავს. წიგნი მცირე ზომისაა, 64-გვერდიანია, გამოცემულია სანქტ-პეტერბურგში 1802.

ავტორი გრამატიკას განსაზღვრავს ტრადიციისამებრ, როგორც მეცნიერებას სწორად მეტყველებისა და წერის შესახებ. გამოყოფილია გრამატიკის შემადგენელი ნაწილები: 1. წიგნი [ქართული ანბანი — 39 ასო და ასოთა (ბგერათა) მოკლე დახასიათება კლასიფიკაციითურთ]; 2. მარცვადი (ზოგადი დახასიათება და სასვენი ნიშნები ზოგიერთი მათგანის ხმარების თავისებურებებისა და სპეციფიკურობის გათვალისწინებით); 3. ლექსი (განხილულია რვა მეტყველების ნაწილი — სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, მიმღეობა, ზმნიზედა, თანდებული, კავშირი, შორისდებული); 4. სიტყუა (მოკლედ არის განხილული სინტაქსის საკითხები, სიტყვათა რიგისა და სიტყვათშეხამების წესები). წიგნში შედარე-

ბით ვრცლად არის მიმოხილული მეტყველების ნაწილები; აღნიშნულია, რომ მათგან ოთხი (სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, მიმღებობა) ფორმაცვალბადია, დანარჩენი კი — ფორმაცვალბადი. განხილულია სახელისა და ზმნის კატეგორიები, მოცემულია ბრუნვათა („დაბრუნვის“) წესები და ნიმუშები. ავტორი ყველაზე დიდ ადგილს უთმობს ზმნას (გვ. 26—58). ზმნის კატეგორიებიდან განხილულია ნათესავი (გვარი), ნაქთი (მარტივი და რთული ფორმები), სახე („პირველსახე“ და „სხმიტვარდასვლითი“), რიცხვი, პირი, დრო, კილო, უღლუა. ეს უკანასკნელი სიმოკლისათვის წარმოდგენილია მხოლოდ სამი ტიპით. არის მოკლე მსჯელობა სხვა მეტყველების ნაწილების შესახებაც.

თხზ.: Краткая грузинская грамматика, СПб., 1802.

ლიტ.: Цагарели А. О грамматической литературе грузинского языка, СПб., 1873.

გ. ბედოშვილი.

ვახტანგ VI (1675 — 26. III. 1737, ასტრახანი), ქართლის გამგებელი (ჯანშიში) 1703 — 14, მეფე 1716—24. გიორგი XI-ის ძმის ლევანის ძე. ვ. VI-ის მეფობის წლები გამოირჩევა ქვეყნის დიდი კულტ. აღორძინებით. მის სახელთანაა დაკავშირებული პროგრ. განათლებულ მეცნიერთა დასის — სწავლულ კაცთა კომისიის დიდი კულტ. საქმიანობა, პირველი ქართ. სტამბის დაარსება (1708 — 09) თბილისში; იგი ცნობილია როგორც ნაყოფიერი საკანონმდებლო მოღვაწე, რისთვისაც მას „სჯულმდებელი“ უწოდეს. საქართველოსთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ვ. VI-ის თაოსნობით შექმნილ კანონთა კრებულს, განსაკუთრებით მის ძირითად ნაწილს — „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა“.

ვ. VI-ის ნაყოფიერი მოღვაწეობა დროდადრო წყდებოდა სხვადასხვა პოლიტ. მიზეზით. სიცოცხლის ბოლო წლებში იძულებული გახდა თავისი ამალით რუსეთში გამგზავრებულიყო, სადაც გარდაიცვალა კიდეც. დასაფლავებულია ასტრახანში, მიძინების ტაძარში.

1712 ვ. VI-ის სტამბაში პირველად დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსანი“ საფუძვლიანი კრიტ.-მეცნ. გამოკვლევითურთ, რ-შიც განხილულია შემდეგი საკითხები: პოემის ორიგინალურობის დასაბუთება, იდეური მიზანდასახულობის კვლევა და სხვ. ნაშრომი საგულისხმოა ლექსიკოლოგიური თვალსაზრისითაც. ვახტანგისეული „ვეფხისტყაოსანი“ მნიშვნელოვანია როგორც პირველი

მეცნ. გამოცემის ცდა, რ-მაც ბიძგი მისცა პოემის ტექსტის შემდგომ შესწავლა-აღდგენას და საფუძველი ჩაუყარა მეცნ. რუსთველოლოგიას. ვ. VI-ს წვლილი მიუძღვის ქართ. დიდაქტ. მწერლობის განვითარებაშიც. სწავლა-აღზრდის ახლებურ ნიადაგზე აღორძინება მას ძნელდებოდაში ჩავარდნილი ქვეყნის უპირველეს ამოცანად მიჩნდა. ვ. VI-მ თარგმნა და გადმოაკეთა მსოფლიო დიდაქტ. ლიტ-რის თვალსაჩინო ნიმუშები: გალექსა რუს. თხზულების „აპოთეგმატას“ ე. თურქისტანიშვილისეული მოკლე რედაქცია („სიბრძნე მალაღობელი“), თარგმნა „ქილილა და დამანა“, „ამირ-ნასარიანი“ და სხვ.

ვ. VI-ის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია ლირიკას, რ-იც თემატიკური მრავალფეროვნებითა და იდეური სიღრმით გამოირჩევა. ძვ. ქართ. მწერლობაში მან ერთ-ერთმა პირველმა შექმნა პატრიოტული ლირიკის ნიმუშები, განავითარა ე. წ. აღორძინების ხანის პოეზიისათვის ნიშანდობლივი მოტივი — „მდურვა სოფლისადმი“. ვ. VI-ის სატრფიალო ხასიათის ლექსები მეტწილად ალერგიულ-მისტიკური შინაარსისაა; სიყვარულის ერთადერთ საგნად დასახულია უმაღლესი რეალობა, როგორც ეს ქრისტ. თეოლოგიაშია მიჩნეული, ღვთაებრივი სინამდვილე. ამ ე. წ. „საღვთო მიჯნურობის“ კონცეფციით სცადა მან „ვეფხისტყაოსანში“ სიყვარულის მოტივის ახსნა-განმარტებაც. მისი ლირიკის ამ თავისებურებამ შემდგომი განვითარება პოვა ქართ. პოეზიაში (დ. გუარამიშვილი, მ. ბარათაშვილი და სხვ.). პოეტის ლექსები არც გრძნობად-კონკრეტულ სახეებსაა მოკლებული. მის ლირ. შედევრებში აღბეჭდილია ღრმად ინდივიდ., ადამიანური განცდები („რანი და მოვაკანი და...“), გამოხატულია ბუნების მშვენიერების განცდა („რა სჯობს მასში ტფილისსა...“) და სხვ.

თხზ.: თხზულებათა კრებული, აღ. ბარამიძის რედ., თბ., 1947; ლექსები და პოემები, აღ. ბარამიძის რედ., თბ., 1975. ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., დამოკიდებულია რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, ტფ., 1919; დონდუა ვ., ვახტანგ VI-ის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან (1712—1745). — «მიმოხილველი», III, თბ., 1953; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1958; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973; Цагарели А. А., Сношения России с Кавказом в XVI-XVIII столетиях, СПб, 1891..

მ. დუმბაძე.
ს. ცაიშვილი.

ვახუშტი ბატონიშვილი (ბაგრატიონი) (1696, თბილისი, —

1757, მოსკოვი), ისტორიკოსი, გეოგრაფი და კარტოგრაფი. ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის ქორწინების გარეშე შეიღო. იზრდებოდა სამეფო კარზე. აღზრდა-განათლებას მეფრევობდნენ თვით ვახტანგ VI და ს.ს. ორბელიანი, ასევე თბილისში მყოფი კათოლიკე მისიონერები. ვ. ბ-მა, ქართულის გარდა, იცოდა ბერძნ., ლათ., ფრანგ., თურქ., რუს. და სომხ. ენები. აქტიური პოლიტ. და საზ. მოღვაწეობა სიჭაბუკის წლებშივე დაიწყო. მან მდივანბეგ გივი თუმანიშვილთან ერთად ქვემო ქართლის სტატისტიკური აღწერა ჩაატარა. 1724 ვ. ბ. თავისი ოჯახით ვახტანგ VI-ს გაჰყვა რუსეთში, 1725—27 ასტრახანში დარჩენილ ქართველთა ამაღლას ხელმძღვანელობდა; აქვე დააწყებინა ზ. შანშოვანს ქართული გრამატიკის წერა. საბოლოოდ მოსკოვში დაბინავდა (1728-იდან) და სახელმწ. ჯამაგირი დაენიშნა.

1734—35 ვ. ბ-მა შეადგინა რუკა „საქართველოს სამეფოები“, ამას მოჰყვა 1745 მოსკოვში დასრულებული მნიშვნელოვანი გამოკვლევა „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. ეს გამოკვლევა ორი ნაწილისაგან შედგება: ა) საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIV ს-მდე, ცალკეულ სამეფოებად დაყოფამდე; ბ) ახალი ისტორია — XIV—XVIII სს. ნაშრომის პირველი ნაწილი გადამუშავებული და შევსებული „ქართლის ცხოვრება“, მეორე ნაწილი კი მთლიანად ორიგინალურია.

ვ. ბ. ნაყოფიერ მთარგმნელობით მოღვაწეობასაც ეწეოდა. იგი ძირითადად თარგმნიდა რუს. ენიდან, მონაწილეობდა სომხურიდან თარგმნაშიც (ზ. შანშოვანთან ერთად). ქართულად თარგმნა სხვადასხვა ხასიათის თხზულებანი: საისტორიო, გეოგრ., დოგმატიკურ-პოლემიკური და სხვ. 1752 რუსულიდან თარგმნა „მოკლე პოლიტიკური გეოგრაფია“ 27-რუკიან მსოფლიო ატლასთან ერთად, რ-შიც იმ დროისათვის ცნობილი ყველა ქვეყანა (თელავის სემინარიაში გეოგრაფიას ამ სახელმძღვანელოთი ასწავლიდნენ). აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ბიბლიის გამოსაცემად მომზადებაში, რ-იც მოსკოვში 1742 — 43 დაიბეჭდა (ცნობილია „ბაქარის ბიბლიის“ სახელწოდებით). იგი ფაქტობრივად იყო ბიბლიის რედაქტორი და ტექსტოლოგი. მუშაობდა აგრეთვე რუს.-ქართ. ლექსიკონის შედგენაზე.

ვ. ბ. საქართველო სამეფოს მხოლოდ ისტ. და გეოგრ. აღწერით არ კმა-

ვახტანგ VI.

ვახუშტი ბატონიშვილის ატლასი.

ყოფილდებოდა. საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობისა და ერთმეფობის დამამტკიცებლად მას ქართველთა ერთიანი რჯული, ენა და დამწერლობა მიაჩნდა (მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი). ქართ. სალიტ. ენის შესახებ იგი წერს: „... არს ამით ყოველთა წიგნი და ენა ერთი-იგივე ფარნაოზ პირველისა მეფისაგან ქმნილი: და ჰკითხოთ რა წინათქმულთა მათ კაცთა: „რა ენა და წიგნი უწყი“, მოგიგებს მცის: „ქართული“. რამეთუ არა იტყვს არცა რჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერ-კახთასა, არამედ ქართულსა“.

საქართველ. სხვადასხვა კუთხის აღწერისას მ. ბ. მათ მოკლე ენობრივ დახასიათებასაც გვაწვდის. იგი ყველგან აღნიშნავს, რომ „არიან ესენი სარწმუნოებითა და ენითა ქართულითა“. მართალია, იგი ცალკეულ დიალექტებს არ განიხილავს, მაგრამ ზოგჯერ მათ მსგავსებაზე მინიშნებს. მაგ., გურიის მოსახლეობის აღწერისას: „და ენა მათი, რომელსა უბნობენ, მესხურ და არა იმერთაებრ“. სამცხის, კლარჯეთისა და აჭარის მოსახლეობის შესახებ ყველგან მიუთითებს, რომ მათი ენა არის ქართული და ისინი სხვა კუთხის ქართველებისაგან მხოლოდ სარწმუნოებით განსხვავდებიან.

საყურადღებოა მ. ბ.-ის აზრი სვანურისა და მეგრულის შესახებ. მიუხედავად იმისა, რომ ამ სფეროში მას სპეც. სამუშაო არ ჩაუტარებია, მაინც საგულისხმო დასკვნებს აკეთებს. სახელდობრ, სვანებს „ენა თჳსი აქუსთ საკუთარი, გარნა უწყიან ქართულიცა“. იგი აქ არ გამოყოფს რომელიმე ფენას, იგულისხმება, რომ ქართული ყველამ იცის; ხოლო მეგრელი „სარწმუნოებითა, რჯულითა და წესითა და ქცევითა იმერთათა. ენით არიან — დიდნი და წარჩინებულნი ქართულის ენითა, არამედ აქუსთ თჳსიცა ენა, გარნა წამედარი ქართულივე, ვითარცა ღმერთი — ღმერთი, ჩემი — ჩემი და აქუსთ წიგნი ქართულივე და არა სხუა“. მართალია, ეს მსჯელობა მოკლებულია სიზუსტეს (რის საშუალებასაც ვერ იძლეოდა იმდროინდელი ცოდნა ენათა ნათესაობისა და მონათესავე ენების შესახებ), მაგრამ ავტორის აზრი მაინც გასაგებია: იგი აღნიშნავს, რომ სვანების მსგავსად, მეგრელებსაც აქვთ „თჳსი ენა“; ხოლო როდესაც მეგრულს „წამედარ ქართულს“ უწოდებს, ამით მინიშნებს მეგრულის დიდ სიახლოვეზე

ქართულთან (რაც, ბუნებრივია, მან ასე ადვილად ვერ შეამჩნია სვანურს). საკუთრივ ქართ. დიალექტებზე კი, ხშირ შემთხვევაში მათ შორის ხელშესახები განსხვავების მიუხედავად, იგი ლაპარაკობს როგორც „ქართულ ენაზე“.

განსაკუთრებით საინტერესოა მ. ბ.-ის ეტიმოლოგიური დაკვირვებები, რ-ებიც უმეტესწილად ხალხურია და რამდენადმე გულუბრყვილო. მაგრამ იგი მაშინდელ სამეცნ. ლიტ-რაში გავრცელებულ მოსაზრებებსაც გვაწვდის. მაგ., საქართველოს სახელწოდების შესახებ ის წერს: „ხოლო ქვეყანა ესე იწოდების სახელითა სამითა. პირველად საქართველო, მეორედ — ივერია, მესამედ — გიორგია. ხოლო საქართველო არს სახელი ქართლოსის გამო, რ-სა წილად ზუდა ქუეყანა ესე...“; მეორე სახელს — „ივერიას“ მ. ბ. არაზუსტად უკავშირებს არშაკ მეფესთან ბრძოლაში გამარჯვებული ადერკი მეფის აღტაცებულ შეძახილს: „იი, ვერიე“, თუმცა აქვე სხვაგვარ სიმბოლურ ახსნასაც გვაწვდის. რაკი ადერკის მეფობის დროს იშვა ქრისტე, „მოასწავებდა კმა სახარებისა ხარებასა და სიხარულსა სასუფეველისასა, ხოლო „ვერიე“ — მორევნასა კერბთა ზედა ჯუარისაგან და ქსნასა ეშმაკისაგან საქართველოსასა“. რაც შეეხება „გიორგიას“, „მკნედ მომჭირნეობისა მუშაკობისა ქართველთა ეწოდა [რამეთუ „გიორგი“ მუშაკად ითარგმნის]“. აქვე მ. ბ.ს მეორე მოსაზრებაც მოჰყავს და „გიორგიას“ წმინდა გიორგის სახელს უკავშირებს: „რამეთუ არა არიან ბორცუნი ანუ მაღალნი გორანი, რომელთა ზედა არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმიდის გიორგისანი და ესეცა ამის მიერ იწოდა“. აღნიშნავს, რომ საქართველოს ევროპელები „ჯორჯიას“, რუსები „გორუსა“ და მაჰმადიანები „გურჯეს“ უწოდებენ, „მათითა ორფოლადიის გამო, არამედ იგივე გიორგიავე არს“.

მ. ბ. ტოპონიმებს უმეტესწილად ზედაპირულად განიხილავს. ხშირად მისი დაკვირვებები არ არის ზუსტი და ამომწურავი, მაგრამ საყურადღებოა სწორედ ხალხ. წარმომავლობის გამო. ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით მას განხილული აქვს ტოპონიმები: ალაზანი, არგუეთი, ბედი, ბოჭორმა, დებედა, თუხარისი, არტანუჯი, კლარჯეთი, ლეჩხუმი, მაშავერი, მესხი, ოდიში, ოკრიბა, რიონი, სამცხე, სუანეთი, ტბეთი, ქართლი, ქიზიყი, შავშეთი, გორი, ყვირილა, ჭანეთი,

ჭოროხი, წყალწითელა, ცხენისწყალი, რაჭა, ჭარი, ვაკე, ზერეთისი და სხვ. ზოგი ამ სახელთაგან საკმაოდ ზუსტად არის ახსნილი:

გორი — „ამან სახელი მოიგო გორისაგან, რომელი აღმოსული არს მუნ დიდი, ლიახვის მდინარის კიდეა ზედა“; ყვირილა — „მდინარე მან ამან მოიგო სახელი თჳსის ჩქარისა და კლდესა ზედა დინებითა, ვინაფთვან კმოვანებს შორს სასმენლად“; წყალწითელა — „რომელმან მოიგო სახელი წითლის მიწისაგან, რამეთუ მას ზედა დინებითა წითლდების“; ცხენისწყალი — „ერქვა მდინარე თაკუერისა, ხოლო ოდეს მოაშოო ცხენი ანაკოფილად უკმოქცეულის ყრუს სპათა მ. ჩ. (60 000), ამისათვის უწოდეს ცხენის წყალი“; ტბეთი — „რომელმან მოიგო სახელი მუნ მყოფთა მცირედთა დ მრავალთა ტბათაგან“ და სხვ.

მ. ბ.-მა თავისი წვლილი რუს. კულტურის განვითარებაშიც შეიტანა. არის ცნობა, რომ იგი უნდა ყოფილიყო მოსკოვის უნ-ტის ერთ-ერთი დამაარსებელი. მ. ბ. დაკრძალულია მოსკოვში. ამჟამად საფლავი დაკარგულია.

თბზ. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. — წგ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ. მათურელი ი., ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა, თბ., 1990; სიხარულიძე ფრ., ვახუშტის ბიობიბლიოგრაფია. — «სახალხო გაზეთი», 1992, № 600; ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., დიდი ქართველი. — გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1997, № 43 (3146); მენაბდე ლ., ვახუშტი ბაგრატიონის თარგმანები. — გაზ. «კალმასობა», 1997, № 8.

ც. კვანტალიანი.

„გაჰანის ძეგბთა ზანგეზა“ (1225—1230), ვანის ქვაბების (იხ. ვანის ქვაბთა წარწერები) მონასტრის წესდება („ტაპიკონი“, „ანდერძი და განგება“, „განგება და განწესება“, „ანდერძი“, „მეგლი და განგება“, „განგება“ — როგორც მას ტექსტში ეწოდება სხვადასხვა ადგილას). იგი მონასტრის განუწინა თმოგველთა ფეოლ. სახლის წევრმა, ერისთავთერისთავმა მხარგრძელ სარგისის ძემ. საქართველოს მრავალრიცხოვან დიდი და მცირე მონასტრების ტიპიკონებს, ანუ დისციპლინარულ წესდებებს შორის იგი ერთადერთია, რ-მაც შედარებით სრული სახით მოაღწია ჩვენამდე (ასეთია მხოლოდ პეტრიწონის წესდება, მაგრამ იგი უფრო ბიზანტ. საკოროპორაციო სამართლის ძეგლია, ვიდრე ქართულისა).

„მ.ქ.მ.“ დაწერილია XII—XIII სს. კლასიკური ნუსხურით ეტრატის გრძელ გრანდილზე, რ-იც საგანგე-

ბოდ გათლილ ჯოხზეა დახვეული. გრაგნილი (562 სმ) დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში (დ—933). იგი შედგება 12 ფურცლის, ანუ კეფისაგან, მაგრამ ლ. მუსხელიშვილის ვარაუდით (1939), თავდაპირველად 15 კეფი უნდა ყოფილიყო. დაკარგულ 3 კეფზე მოთავსებული იქნებოდა ტიპიკონის შესავალი, პირველი თავის ზანდუკი, ანუ სარჩევი პირველი სტრიქონებით (მოდწეულია ამ თავის ნაწილი), დიდი ნაწილი (დასაწყისი) მეორე თავისა, მესამე თავი მოთიანად, მეოთხე თავის ზანდუკი და ტექსტის პირველი სტრიქონები. „ვ.კ.გ“-ის ტექსტი შედგებოდა შვიდი თავისაგან. პირველი თავის შინაარსი ზოგადი ხასიათისაა. დანარჩენ თავებში მკაცრად არის განსაზღვრული როგორც მონასტრის კრებულის შემადგენლობა (სულ 61 პირი), ისე მონასტრის სამოს წევრების (მათი რანგების მიხედვით) უფლება-მოვალეობანი და ქცევის წესები. ასევე გათვალისწინებულია სასჯელის ფორმები ამ წესების დარღვევისას (დამრღვევის თვით მონასტრიდან გაძევებამდე) და ა.შ.

საკუთრივ ტიპიკონის ტექსტი მთავრდება მონასტრის მესაკუთრის ვრცელი ჩანაწერით, რ-შიც აღნიშნულია, რომ „მიწამან და მონამან მკარგრძელმან დიდითა გულისმოდგინებითა განგებაჲ ესე აღვწერე მონასტრისა ჩემისათჳს, რომელი ესე აწვე საქმით სრულქმნილ არს ყოვლითური ჩემ მიერ და უმეტესისა შემეწისათჳს დამიც სასოებაჲ ყოველთა დღეთა ცხოვრებისა ჩემისათა“. ამას მოსდევს ვრცელი წყევლა იმათთვის, „ვინცა ესე განგებაჲ უდაბნოჲსა ჩუენისაჲ... რაჲსაცა, მიზეზისა მიღებითა შეცვალოს“.

„ვ.კ.გ“-ის ოთხი დასკვნითი მუხლით განსაზღვრულია შემდეგი: 1. ეს „ძეგლი და განგებაჲ“ წლის განმავლობაში სამგზის იქნეს წაკითხული „ტრაპეზსა ზედა“ — პირველად წმინდა მარხვების დაწყებისას, თევდობობა დღეს; მეორედ — „სულის წმიდისა მოსლვასა“ და მესამედ — „ჯუართამაღლებას“; ამას მოსდევს წყევლა იმათთვის, ვინც სამგზის წაკითხვას დააკლებს; 2. თუ ვინმე მონაზონი გახდება და „ძმათა თანა დაეწერება“, ეს „ძეგლი“ მას უნდა „სრულებით წარეკითხოვდეს“; 3. მონასტრის ზღუდის დიდი კარები დიდმარხვის დღეებში, ხარება დღის (25 მარტის) გამოკლებით („უხარებოდა“) ნუ

გაიღება, „ცოტათა კართა იარე-ბოდენ“, თუ ხელმწიფე ან დიდებული ვინმე არ მოვა. ქრისტეშობის მარხვისას და „მოციქულთასა“ შაბათ-კვირისა და დღესასწაულთა გარდა, ასევე ნუ გაიღება დიდი კარები. ასევე, „ამათ სხუათა წინაუკუანთა დღეთა ოთხშაბათ-პარასკევთა და ორშაბათსა“ ნუ გაიღება დიდი კარები. 4. ცალკე წყევლა იმ „მოდ-ლუართა, დეკანოზთა და კელისუფალთა“ მიმართ, რ-თაც თავის დროს არ გამართონ ამ „ძეგლის“ სამგზის წაკითხვა დადგენილ დღეებში.

„ვ.კ.გ“-ის ხელნაწერის გრაგნილზე ამის შემდეგ დატოვებულია 11 სმ სიგანის ცარიელი ადგილი, სადაც, წესის თანახმად, მონასტრის პატრონის — მხარგრძელის ხელრთვა-დამტკიცება უნდა ყოფილიყო, მაგრამ იგი არ არის. ამას მოსდევს გიორგი ქართლის კათალიკოსის გაკრული ნუსხურით შესრულებული 11-სტრიქონიანი ხელრთვა-დამტკიცება, რ-შიც იგი მხარგრძელს „ერისთავთა ერისთავს“ უწოდებს. სწორედ ბოლო ხანებში გიორგის კათალიკოსობის დაზუსტებული წლების მიხედვით „ვ.კ.გ.“ თარიღდება 1225—30. თ. ჟორდანია, ძეგლის პირველი გამოცემელი, მას ათარიღებდა 1212 — 17; ლ. მუსხელიშვილი და, მის მიხედვით, ი. დოლიძე — 1204 — 34.

უშუალოდ „ვ.კ.გ“-ის ტექსტთანაა დაკავშირებული გრაგნილზე მოთავსებული XIII ს. მინაწერები. გარდა ამისა, „ვ.კ.გ“-ის გრაგნილის როგორც წინა, ისე უკანა მხარეზე მოთავსებულია სხვადასხვა დროის 23 მინაწერი საბუთი.

გამოც.: ჟორდანია თ., ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და „ძეგლი“ ვაჰანის ქუაბთა, ტფ., 1896; მისივე, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წგ. 2, ტფ., 1897 (ნაწყვეტი); ვაჰანის ქუაბთა განგება (XIII ს.), გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, ტფ., 1939; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 3, ი. დოლიძის გამოც., თბ., 1970.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია. — *თხზ.*, ტ. 6, თბ., 1982; ტალახაძე ი., „ვაჰანის ქუაბთა განგების“ ხელნაწერი (აღწერილობა, შესწავლის ისტორია, დათარიღება). — «მეცნიერეთა (საისტორიო კრებული)», III, თბილისი—ახალციხე, 1999.

ვ. სილოგავა.

მელარული აბირბეი (ლათ. ველარის<ველუმ — რბილი სასა), რბილსასისმიერი, უკანასასისმიერი, პოსტალატალური ხმოვნები და თანხმოვნები, რ-ებსაც ჰაერნაკადის უვიწროესი გასასვლელი ან ხშვა რბილი სასის (ველუმის) არეში ექმნებათ. ქართულში ველარული

ხმოვნებია **უ** და **ო**, თანხმოვნებიდან ველარული ხშულ-მსკდომებია **გ ქ კ** ნაპარალოვნები — **ღ ხ ყ** (იხ. ველარული თანხმოვნები).

ველარული (რბილსასისმიერი, უკანასასისმიერი) ბგერები უპირისპირდებიან მაგარსასისმიერებს ანუ პალატალურებს.

ზ. ჯავახიშვილი.

მელარული თანხმოვნები, რ ბ ი ლ ს ა ს ი ს მ ი ე რ ი, უკანანისმიერი თანხმოვნები, რ-თა წარმოქმნისას ენის უკანა ნაწილი (უკანა ენა) რბილ სასასთან ქმნის საწარმოთქმო ხშვას ან ნაპარალს. ქართულში ასეთებია ხშულ-მსკდომი თანხმოვნები — **გ ქ კ** და ნაპარალოვნები — **ღ ხ**.

თანამედროვე ქართულში შეინიშნება ენისძირისმიერი **ყ** თანხმოვნის უკანანისმიერ თანხმოვნად გადაქცევა: იგი აფრიკატული (ხშულ-ნაპარალოვანი) წარმოების ორი ვარიანტით გვხვდება — მისთვის საჭირო ხშვა ხორციელდება ან ენისძირის მიბჯენით ხახის ზედა არეში (იხ. ფარინგალური თანხმოვნები), ან უკანანის მიბჯენით რბილ სასასთან ნაქის არეში. ამის შედეგად შეიძლება გამოვეყოთ უკანანისმიერ გრძლივ (ნაპარალოვან) თანხმოვანთა სამეული **ღ ხ ყ** (ზ. ჯავახიშვილი).

ფუნქციური (თანხმოვნურ კომბინაციებში მონაწილეობის) თვალსაზრისითაც **ყ** უკანანისმიერი **ღ, ხ** თანხმოვნების გვერდით დგას და მათთან ერთად ქმნის ერთ დისტრიბუციულ კლასს (გ. ახვლედიანი, თ. უთურგაიძე, ზ. ჯავახიშვილი, ი. ქობალავა და სხვ.). ეს ფაქტი სავსებით ბუნებრივი ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ **ყ**-ს ფონეტიკურ ბუნებას.

ყ-ს წარმოების თავისებურებებს ადრევე მიექცა ყურადღება. თავდაპირველად **ყ** ხასიათდებოდა როგორც ფარინგალური აბრუპტიული ხშული (გ. ახვლედიანი). ლარინგოლოგ ა. ჩარგეიშვილის ექსპერ. გამოკვლევამ ცხადი გახადა, რომ **ყ** არ არის წმინდა მეცხეული (ხშულ-მსკდომი) ბგერა. მისი მეტწილად გაგრძელებული წარმოთქმის შესაძლებლობა მოწმობს ამ ბგერის არტიკულაციის დროს ნაპარალის არსებობას. ნაპარალი წარმოიქმნება ხახის (ფარინგის) უკანა კედელზე გვერდითი კედლების, ზონრების მიახლოებისას. ამიტომ ენისძირისმიერი ხშვისას ამ ადგილას უმნიშვნელო ნაპარალი მაინც ჩნდება (მსგავსი მოსაზრება უფრო ადრეც იყო გამოთქმული ი. ჟღერტის მიერ ფშვინიერი ჯ და მჟღერი ფარინგალური **ღ**-ს მიმართ). მოსაზრება

ფარინგალურ თანხმოვანთა და მათ შორის **ყ**-ს არახშულობის შესახებ გაიზიარა გ. ახვლედიანმა და მათ სპირანტიზაციის უწოდეს. ამით ავტორის უნდოდა გამოეკვეთა ის განსხვავება აღნიშნულ ბგერებსა და აფრიკატებს შორის, რეზიკ აგრეთვე შეიცავენ სპირანტულ ელემენტს ნშვის შემდეგ (იხ. აფრიკატი). მაგრამ მან შეუძლებლად ჩათვალა **ყ**-ს (აგრეთვე **ღ**-, **ჭ**-ს) მიჩნევა პოსტველარულად, რამდენადაც ამ ტერმინით აქტიურ ორგანოდ ნაგულისხმევია უკანა ენა და არა ენისძირი. ამ მოსაზრებისგან განსხვავებით, ფონეტიკა და ფონოლოგიური მახასიათებლებზე დაყრდნობით, **ღ** **ხ**-ს რიგის **ყ**-ც უკანაენისმიერ ნაპარალოვნად მიიჩნია თ. უთურგაიძემ.

ამ უკანასკნელ პერიოდში **ყ**-ს (და აგრეთვე **ჯ**-ს) წარმოების რაგვარობისა და ადგილის საკითხის სპეციალური გამოკვლევა მოუძღვნა თ. გამყრელიძემ. მისი აზრით, ფიზიოლოგიურად ქართული **ყ** — მკვეთრი სპირანტი არსებითად იმავე „ველარულ ზონაში“ იწარმოება, სადაც არამკვეთრი (მჟღერი) **ღ** და არამკვეთრი (ყრუ) **ხ** სპირანტები, რაც აშკარად შეიგრძნობა კინესთეტიკურად და დადასტურებული იქნა ექსპერიმენტულადაც. **ყ**-ს განხილვა როგორც „მკვეთრი ველარული“ სპირანტისა გამართლებული ჩანს ფუნქციურ-დისტრიბუციული და დიაქრონული გარდაქმნების თვალსაზრისითაც. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ჰარმონიულ კომპლექსთა (იხ. დეცესიური კომპლექსები) B სისტემა. მასში შემავალი კომპლექსები წარმოადგენენ ანტიერიოვრული ხშულებისა და აფრიკატების კომბინაციებს ჰომოგენურ ველარულ სპირანტებთან, რეზიკთან მკვეთრი **ყ** ფუნქციურად იმავე როლს ასრულებს, რასაც შესაბამისად მჟღერი **ღ** და ყრუ **ხ** სპირანტები:

ბღ — ფხ — ჰყ
დღ — თხ — ტყ
ძღ — ცხ — წყ
ჯღ — ჩხ — ჭყ

აღსანიშნავია, რომ **ყ**-ს ეს ფუნქცია მას შემდეგ კი არ მიუღია, რაც მოიშალა **ჭ**-**ყ** ოპოზიცია (იხ. ფარინგალური თანხმოვნები) და **ყ** ველარულ სპირანტთა (**ღ**-**ხ**) რიგს მიეკუთვნა, არამედ ეს ჯერ კიდევ უძველესი ხანის ქართულში ივარაუდება და, შესაძლებელია, საერთო-ქართველურშიც (შდრ. აგრეთვე **ხ/ყ** მონაცვლეობა უკვე ძვ. ქართულში: **ტხ**/**ტყ**-დომბა).

ამ და, აგრეთვე, დიაქრონიულ გარდაქმნათა მონაცემების საფუძველზე კეთდება დაცვანა, რ-ის თანახმად, თანხმოვანი **ყ** საბოლოოდ შეიძლება დახასიათდეს როგორც ველარული მკვეთრი (გლოტალიზებული) სპირანტი და მოთავსდეს ცხრილში მჟღერი ველარული **ღ** და ყრუ (ფშვინიერი) ველარული **ხ** სპირანტების გვერდით ნაპარალოვანთა **ღ** **ხ** სამეულის საწარმოებლად.

ლიტ.: ჟღენტი ს., მჟღერი ხშული ფარინგალის საკითხისათვის სვანურში (1946). — იხ. მისი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები. (ექსპერიმენტული გამოკვლევა), თბ., 1949; ჩარგვიშვილი ა., ქართული „ყ“ და „ჯ“ თანხმოვნების ბიომექანიკის საკითხისათვის. — «სმამი», 1946, ტ. 7, №8; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; უთურგაიძე თ., ქართული ენის ფონეტიკური სტრუქტურა, თბ., 1976; გამყრელიძე თ., თანხმოვანთა „განდასვლა“ ქართულში (ყ/ღ და ყ/ღ ფონემათა სტატუსისათვის ქართულსა და კავკასიურში). — იხ. მისი: რჩეული ქართველოლოგიური შრომები, თბ., 2000.

ზ. ჯავახიძე.
ი. კობლაძე.

მერაბალიზაცია (ლათ. ვერბუმ — ზმნა), 1. ტრანსპორტიაციის კერძო სახე, როდესაც ზმნის როლში შეიძლება მოგვევლინოს სხვა მეტყველების ნაწილი. ასეთი გადასვლა გულისხმობს არა მორფოლ. გამობატვას (შდრ. თეთრი > თეთრდება), არამედ სინტაქსურს — სხვა მეტყველების ნაწილი წინადადებაში გვევლინება ზმნა-შემასმენლის ფუნქციით: „როცა ესპანელების მეზარბაზნემ თავისი ზარბაზნის გასროლა დააპირა, მე ბრძანება გავეცი: — **თაფ**“ (ე. ი. ისროლე!).

2. ენობრივი ონტოლოგიზაცია, ენობრივად გადაქცევა.

ნ. ჭუმბურიძე.

მიგრანტი (< ლათ. ვიბრო — ვარხევი), მთრთოლი, თანხმოვანი ბგერა, რ-ის წარმოქმნისას ჰაერნაკადის ვიწრო გასასვლელი პირის ღრუში რიტმულად ფართოვდება და ვიწროვდება, რაც იწვევს რ-ს ტიპის ბგერის წარმოქმნას. სალიტ. ქართულში ასეთია სონორი — **რ**. მისი წარმოქმნისას ენის წვერის ვიბრაცია ავიწროებს და აფართოებს ჰაერნაკადის გასასვლელს ზედა საჭრელი კბილების ნუნებთან. ამ დროს ენის წვერი შეიძლება ეხებოდეს ნუნებს, რის გამოც წინაენისმიერ მ-ს ხშულ-ნაპარალოვან ბგერასაც უწოდებენ. მაგრამ ენის წვერის ნუნებთან კონტაქტი რ-ს წარმოქმნისათვის აუცილებელი არაა, ხოლო იმ შემთხვევებში, როცა იგი ხდება, მას მაინც ვერ გავუტოლებთ

ხშვას — იგი გზას არ უკეტავს და არ წვევტს ჰაერნაკადს. რ-ს წარმოქმნისათვის არსებითია ჰაერნაკადის გასასვლელის მკვეთრი დავიწროება-გაფართოება, ხოლო აღქმისათვის — ამასთან დაკავშირებული ბგერითი ტალღის ინტენსივობის რიტმული ცვლა.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ზ. ჯავახიძე.

ვითარებითი ბრუნვა, სახელის ფორმა, რ-იც შედის ბრუნების პარადიგმაში. თანამედროვე სალიტ. ქართულში წარმოდგენილია თანხმოვანფუძიანებთან **-ად**, ხმოვანფუძიანებთან **-დ** ბოლოსართით (ძვირად, ქალაქად, სარკედ, უთოდ...), ძვ. ქართულში გვხვდებოდა ოდენად სუფიქსიც (ჯოჯოხეთად, სადიდებელად); ვითარებითის ნიშნად მიიჩნევენ **-და** სუფიქსსაც ძვ. ქართულში (ჩემდა, შენდა...).

ვ. ბ-ში დასმული სახელი გამოხატავს ვითარებას (კარგად ვარ, გარდაქცევას (კატად იქცა), მიმართულებას (სახლამდე მიდის), ფინალურ მომენტს ტემპორალურ ასპექტში (შვიდ საათამდე მეძინა)...

ვ. ბ. დაირთავს მხოლოდ **-მდე** || **-მდის** (საშუალო ქართულში — **-მდინ**, **-მდისინ**...) თანდებულს. ძვ. ქართულში **-კერძო** თანდებულსაც დაირთავდა („ჩრდილოთ **კერძო**“).

ვ. ბ. ერთ-ერთი უძველესი ბრუნვაა. წარმომავლობით მას ურარტულ **-ედი** სუფიქსს უკავშირებდნენ (არნ. ჩიქობავა). ვ. ბ-ის თანხმოვან ელემენტს ხედავენ მოქმედებითი ბრუნვისნიშნისეულ **-თ** ბგერაშიც; სხვა თვალსაზრისით, ვ. ბ-ის ნიშნის არქეტიპად **-ადა** სუფიქსს აღადგენენ (**-ადა** || **-ად** და **-დ**).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკა, I. მორფოლოგია, ტფ., 1930; ჩიქობავა არნ., მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობის წარმოებისა და ისტორიისათვის. — «ენიკის მოამბე», 1937, ტ. 1; სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, გ. თოფურაძის რედ., თბ., 1956; Климов Г. А., Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М, 1962.

კ. გაბუნიას.

მიტსენი (ჭიტსენ) ნიკოლაას (1641—1717), ჰოლანდიელი მეცნიერი (აღმოსავლეთმცოდნე, კარტოგრაფი, იურისტი) და სახელმწიფო მოღვაწე.

ვ., როგორც ჰოლანდიური ელჩობის წევრი, 1664—65 რუსეთში იმყოფებოდა, სადაც დიდძალი მასალა შეაგროვა ჩრდ.-აღმ. აზიისა და მიმდებარე ტერიტორიათა შესახებ, რაც საფუძვლად დაედო მის მიერ შედგენილ ამ რეგიონის რუკას.

ნ. ვიტსენი.

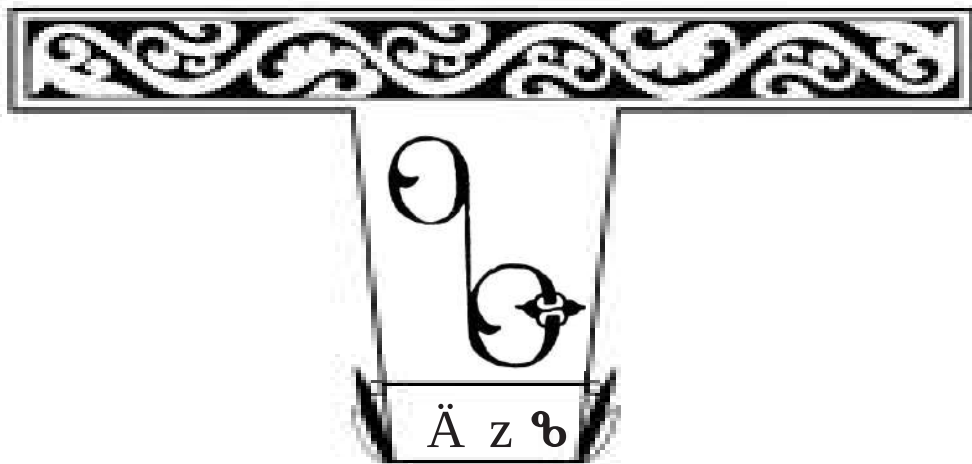
სა (1687) და გამოქვეყნებულ ნაშრომს „ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი თათრეთი“ (1692). გამოკვლევებში სათანადო ადგილი დაეთმო საქართველოსა და ქართველებს, რთაც ავტორმა თავის წიგნში საგანგებო თავი მიუძღვნა. რუსეთის ემიგრაციაში მყოფმა არჩილ II-მ 1686 ურთიერთობა დაამყარა მ-თან, რიც იმხანად ამსტერდამის ქალაქისთავი იყო და რ-მაც დახმარება აღმოუჩინა ქართველ მეფეს სას. და საერო ქართ. შრიფტის შექმნაში (მათი მიმოწერის დამადასტურებელი საბუთები ნიმუშებითურთ დაცულია ამსტერდამის უნ-ტის ბიბ-კის ხელნაწერთა განც-ბაში). 1697—98 ჰოლანდიაში წარგზავნილი რუსეთის „დიდი ელჩობის“ შემადგენლობაში პეტრე I-თან ერთად მონაწილეობდა მისი ახლო მეგობარი ალექსანდრე ბატონიშვილიც (არჩილ II-ის ძე), რ-ის მიმართ მ-მა განსაკუთრე-

ბით გულთბილი დამოკიდებულება გამოამჟღავნა. მისი ხელშეწყობით ალექსანდრე ბატონიშვილმა, რიც ჰოლანდიაში 1699-ის ზაფხულამდე დარჩა, საარტილერიო საქმე ათვისა ჰააგისა და უტრეხტის სათანადო სასწავლებლებში მაღალი კვალიფიკაციის მქონე სპეციალისტების ხელმძღვანელობით. ამ ხნის განმავლობაში მ-სა და ალექსანდრე ბატონიშვილს შორის მჭიდრო შემოქმედებითი ურთიერთობა დამყარდა, რაც აისახა მ-ის ზემოაღნიშნული წიგნის მეორე გამოცემაში (1705). წიგნის ნაწილი საქართველოს შესახებ ძირეულადაა გადახალისებული და შევსებული ახ. ფაქტობრივი მასალით. აქ წარმოდგენილია აგრეთვე მ-ისა და ალექსანდრე ბატონიშვილის მიერ შედგენილი იმ დროისათვის უნიკალური ჰოლანდიურ-ქართული ლექსიკონი და პორტრეტული სახეები

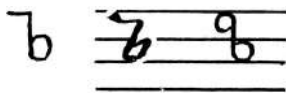
ორი ქართვე. მეფის — არჩილ II-ისა და ერეკლე I-ისა. წიგნის ავტორის მინიშნებით, პორტრეტები ჰოლანდიელმა მხატვარმა მისი თხოვნით შეასრულა. აღსანიშნავია, რომ მ. თავის წიგნში არაერთგზის იმოწმებს ახალგაზრდა ქართველ კოლეგის, ალექსანდრე ბატონიშვილის კავკასიათმცოდნეობით პრობლემატიკასთან დაკავშირებულ მოსაზრებებსა თუ გამონათქვამებს.

ლიტ.: Ватейшвили Д. Л., Николаас Витсен и его сведения о Грузии. Исследования о голландско-грузинских исторических отношениях и новая публикация раздела о Грузии из книги Н. Витсена „Северная и Восточная Татария“, Амстердам (1705), М., 1998; Scheltens J. M., Peter de Groote, Keizer van Rusland in Holland en te Zaandam in 1697 en 1717, Amsterdam, 1844; Gebhard I. F., Het leven Mr. Nicolaas Cornelisz Witsen, Utrecht, 1881.

გვ. ვათეიშვილი.

ზ, ქართული ანბანის მეშვიდე ასო; მისი სახელია „ზენი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი სისინა მჟღერი სისინა ნაპრალოვანი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴌ**. მისი მოხაზულობა წრისა და ხაზების კომბინაციაა, რ-იც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური **ⴆ** მარჯვნივა გადახრილი. მხედრულში მისი ზედა ნაწილიც წრიული ფორმისაა. ნუსხური **ⴆ** და მხედრული **ზ** ოთხხაზოვანი სისტემის ზედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართულ სათვალავში აღნიშნავდა შვიდს (7), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას (ანბანური რიცხის მიხედვით) აღნიშნავს მეშვიდეს. ციფრობრივი ნუმერაციის დროს გამოიყენება ერთი და იმავე ნომრით აღნიშნული რამდენიმე საგნის, პუნქტის განსასხვავებლად: მეხუთე პუნქტის **ზ** მუხლი.

ზალდის წარწერა 960, სწორი ეპიგრაფიკული ნუსხურით შესრულებული რვასტრიქონიანი ქართული წარწერა, ამოკვეთილი სოფ. ზალდის (გორის რ-ნის ქუთისის თემის) ლალისის წმინდა გიორგის ეკლესიის ჩრდ. ფასადის ბალავარში ჩასმულ ქვის ფილაზე. წარწერის ტექსტი ასე იკითხება: „ქრისტე, შეიწყალე გიორგი და ივანე, სამეზობლასა დადევს საძირკველი, ქრონიკონსა რპ“.

თარიღის აღმნიშვნელი ასოები **რპ** ქვემოთ, ფილის კიდეზე არ ეტეოდა, ამიტომ ატანილია ზემოთ და ამოკვეთილია ტექსტის მეორე სტრიქონის გასწვრივ. მეოთხე

სტრიქონში ასოებს **სა** ქარაგმის ხაზი არა აქვს; იგი შეიძლება გაიხსნას როგორც „სამებასა“, ისე „სამეზობლასა“. პირველ შემთხვევაში უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გიორგიმ და ივანემ დადევს საძირკველი სამეზობლის სახელზე აგებული ეკლესიისა, ხოლო მეორე შემთხვევაში — ეკლესიის საძირკველი დადევს სამეზობლადღეს (ბრწყინვალე შეიდეულის სამშაბათს).

ენობრივი თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ წარწერის ტექსტ-

ში **ე-ზე** დაბოლოებული ადამიანის საკუთარი სახელი **საზ**. ბრუნვაში გადმოცემულია **ჭ**-ით (ივანე).

ზ. წ. მნიშვნელოვანია პალეოგრაფიულად, როგორც სწორი ეპიგრაფიკული ნუსხურით შესრულებული თარიღიანი წერილობითი ძეგლი და, ამდენად, ერთ-ერთი დასაყრდენი ქართ. დამწერლობის ამ სახეობით შესრულებული ძეგლების **X** ან **X—XI** სს-ით დათარიღებისათვის.

ლიტ.: მეგრელიძე ი., სიძველეები ლიანხის ხეობიდან. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1984, №2; ოთხმეზური გ., შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა. — კრ.: ოსთა საკითხი, თბ., 1996.

ვ. სილოგავა.

ზანური ენა (კოლხური ენა), ერთ-ერთი ქართველური ენა (იხ. ქართველური ენები). ერთიან **ზ.** მ-ზე დღეს არავინ მეტყველებს; ცნება „ზანური“ ანუ „კოლხური“ ისტ. შინაარსისაა. ამჟამად **ზ.** მ-ს აქვს ორი დიალექტი — მეგრული და ლაზური (ჭანური), რ-ებიც რეალურად ფუნქციონირებენ.

მეგრულ-ლაზურის ერთიანობის აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინი გვხვდება. ნ. მარს ადრე გამოყენებული ჰქონდა ტერმ. „თუბალკაენური“ (თუბალურში მეგრული იგულისხმებოდა, კაენურში — ლაზური). შემდეგ მეგრულისათვის ნ. მარმა „ივერიულიც“ გამოიყენა. მეგრულ-ლაზურის მნიშვნელობით ტერმ. „ზ. მ.“ დაამკვიდრა არნ. ჩიქობავამ. ავტორი ემყარებოდა როგორც ისტ. წყაროებს, ისე თანამედროვე ენობრივ მონაცემებს. კერძოდ, ბერძნ. წყაროებში შავი-ზღვისპირა ზოლის ქართველური მოსახლეობა იხსენიება როგორც „სანები“ („ზ“ ფონემა ბერძნულს არა აქვს, საფიქრებელია, რომ „ს“

ზალდა. გიორგის და იოვანეს წარწერა. 960.

ასო ზ-ს გადმოსაცემად იყო გამოყენებული). ტერმ. „ზანი“ დღესაც არ არის დავიწყებული ქართველურ ენათა წრეში. იგი შემორჩენილია ტოპონიმებში ზანა, საზანო, ზანათი. ზან- ძირი დაცულია სვანურშიც და მეგრელების ალსანიშნავად გამოიყენება — მეზან — „მეგრელი“. ტერმ. კოლხური პირველად გამოიყენა გერმ. მეცნიერმა გეორგ როზენმა, მაგრამ იგი ქართველოლოგიაში არ დამკვიდრებულა. XX ს. 60-იან წლებში ტერმ. „კოლხური“ მეგრულ-ჭანურის მნიშვნელობით გამოიყენა ა. შანიძემ და ამის შემდეგ იგი „ზანურის“ პარალელურად შემოვიდა სამეცნ. ლიტ-რაში.

ზანურს, სვანურთან შედარებით, უფრო გვიან უნდა მიეღო დამოუკიდებელი სახე. წინარე ქართველური ენიდან სვანური ადრე ჩანს გამოყოფილი, გლოტოქრონოლოგიური მეთოდის მიხედვით (იხ. გლოტოქრონოლოგია), სავარაუდოდ ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისისათვის (გ. კლიმოვი) ან ძვ. წ. X ს-თვის (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი). სვანურის გამოყოფის შემდეგ ქართული და ზანური გაუთიშავი ორი ფენა იყო კიდევ ათი საუკუნე მაინც. ამ ხანას უწოდებენ ზანურ-ქართული ერთიანობის ხანას. ამ ერთიანობიდან ზანურის გამოყოფა სავარაუდოდ უნდა მომხდარიყო ძვ. წ. X—VIII სს-ში (გ. კლიმოვი) ან ახ. წ-ის მიჯნაზე (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი). ზანურის დიფერენციატია ორ კილოდ უნდა დაწყებულიყო ახ. წ. პირველი საუკუნეების აქეთ. დაახლ. VII ს-თვის ამ კილოებს დამოუკიდებელი სახე უნდა ჰქონოდა. ზანურის (კოლხურის) გავრცელების არეალი ისტორიულად უფრო დიდი იყო, ვიდრე დღესაა. მეგრული და ლაზური მეტყველების რეგიონები ამჟამად გათიშულია გურია-აჭარის ტერიტორიით, რაც ამ ტერიტორიაზე ქართულენოვანი მოსახლეობის მიგრაციით აიხსნება (ნ. მარი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, არნ. ჩიქობავა ...). ამას ადასტურებს გურია-აჭარის ტერიტორიაზე ზანური ტოპონიმების არსებობაც.

მეგრულ-ლაზურის თავდაპირველი კილოური დიფერენციატია შემდეგ პერიოდებში უფრო გაღრმავდა, რასაც ხელს უწყობდა განსხვავებული ენობრივი გარემოც, რ-შიც მათ უნდებოდათ და უნდებოდათ ფუნქციონირება. თუმცა სხვაობა იმდენად მნიშვნელოვანი არ არის, რომ ისინი დამოუკიდებელ ენებად ჩაითვალოს: მათი ფუნქციური და გრამატიკ. სტრუქტურები ახლოსაა ერთმანეთთან. ამასთანავე, ლაზებ-

სა და მეგრელებს მეტ-ნაკლებად ეს-მით ერთმანეთისა.

საერთო ნიშნების მიუხედავად, განსხვავება ლაზურსა და მეგრულს შორის მაინც საგრძნობია. ამას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ნ. მარმა, რ-მაც ეს განსხვავება საკმაო საფუძვლად მიიჩნია ლაზურისა და მეგრულის სხვადასხვა ენებად გამოსაცხადებლად. განსხვავება ვლინდება როგორც ფონეტიკაში (ბგერით სისტემებში, ფონეტიკურ პროცესებში), ისე გრამატიკაში: დიდი სხვაობაა უღვლილების სისტემაში (აწმყოს, მყოფადისა და აორისტის წარმოება, მასდარის წარმოება...), არსებით და ზედსართავ სახელებში, ნაცვალსახელებში (განსაკუთრებით — ჩვენებით ნაცვალსახელებში); სინტაქსურ კონსტრუქციებში და ა.შ. მეგრულისა და ლაზურის (ჭანურის) ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლობის სასარგებლოდ, ნ. მარის აზრით, ყველაზე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ მათ (ამ კერძო შემთხვევაში ნ. მარი მხოლოდ ჭანურზე მსჯელობს) საკუთარი კილოები და თქმები აქეთ, რ-ებიც, მრავალფეროვნების მიუხედავად, ერთიანდებიან საერთო ლინგვისტური ნორმით. განხილულ თვალსაზრისს არაერთი მეცნიერი იზიარებს როგორც ჩვენში, ისე უცხოეთში. იხ. აგრ. ლაზური ენა, მეგრული ენა.

ლიტ. იხ. სტატიებთან ქართველოლოგია, ქართველური ენები.

კ. დანელია.

ზარზმის წარწერა ივანე სულას ძისა, დაახლ. 979. ზარზმის

მონასტრის (ისტ. სამცხე, ახლანდ. ადიგენის რ-ნი) სამრეკლოს შესასვლელის თავზე ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილი ქართული ასომთავრული წარწერა. დიდი ზომის (211×100 სმ) ქვის ფილაზე გამოსახულია რელიეფური „ჯვარი აყვავებული“. წარწერა ამოკვეთილი იყო ჯვრის ორივე მხარეს 10—10 სტრიქონად. ფილა მოგვიანებით ხელმოკრედ გამოუყენებიათ საშენ მასალად და ჩამოუჭრიათ მარჯვენა მხარე. ამ ნაწილის ფრაგმენტი, წარწერის ტექსტის ნაწყვეტით, რ-იც თითქმის არ იკითხება, ჩასმულია მონასტრის მთავარი ტაძრის (XIV ს.) სამხრ. კედელში. სამრეკლოს შესასვლელის თავზე ჩასმულ ფილაზე თავდაპირველი სახით შე-რჩენილია წარწერის მარცხენა ნაწილი (10 სტრქ.) და დასაწყისი მარ-ჯვენა ნაწილის სტრიქონებისა — 4—7 ასოს მანძილზე (გადარჩენილი მარცხენა ნაწილის მიხედვით, ყოველ სტრიქონში 19—30 ასო უნდა ყოფილიყო). გადარჩენილი ნაწილისა და მთავარი ტაძრის სამხრ. კედლის ფრაგმენტის სტრიქონები არ ებმის ერთმანეთს, რადგან ტექსტი გადათლილია და ნაკლული. ამიტომ წარწერის მარჯვენა ნაწილში მეტ-ნაკლებად გაბზული ტექსტის აღდგენა ვერ ხერხდება. ფაქტობრივად, ჩვენამდე მოაღწია წარწერის ტექსტის მხოლოდ მარცხენა ნაწილმა, რ-იც მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს:

„...სახელითა ღმრთისათა და წმიდისა ღმრთისმშობელისა მეოხებითა მე, ივანე, ძემან სულასმან,

ზარზმის მონასტრი. XIV ს.

აღვაშენე წმიდა ეგუტერი. მას ჟამსა ოდეს საბერძნეთს გადგა სკლიაროსი, დავით კურაპალატი აღიდენ ღმერთმან — უშუელა წმიდათა მეფეთა და ჩუენ ყოველნი ლაშქარს წარგუავლინნა. სკლიაროსი გავაქციეთ. მე მას ქუეყანასა, რომელსა ჰქუიან ხარსანანი, ადგილსა, რომელსა ჰქუიან სარვენისნი მუნ ესუენა ტახტი...“.

ამგვარად, წარწერა ეკუთვნის ივანე სულას ძეს — ბიზანტ. საიმპერატორო კარის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარდა სკლიაროსთან დავით კურაპალატის (A 1001) მიერ 979 საომრად გაგზავნილი ლაშქრის მონაწილეს. წყაროების („სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი) მონაცემებით, ივანე სულას ძე ჩორჩანელთა — ადგილობრივი ძლიერი ფეოდალ. საგვარეულოს — წარმომადგენელი იყო. ე. თაყაიშვილი თვლიდა, რომ იგი თორნიკე ერისთავია — ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გაგზავნილი მხედრობის ერთ-ერთი სარდალი (იხ. ათონის ივერთა მონასტერი). ავტორის აზრით, თორნიკეს ბერობის სახელი ითანე იგივე ივანეა, ხოლო სულა მეორე სახელია თორნიკეს მამისა — ჩორდვანელისა. ეს სულა და ათონის ქართველთა მონასტრის იმდროინდელ ერთ-ერთ აღაპში მოხსენიებული ძმების, ფარსმანისა და ჩორჩანელის, მამა — სულა სხვადასხვა პირია. ორივე სულას ასევე სხვადასხვა პირებად და სხვადასხვა დროის მოღვაწეებად მიიჩნევენ ნ.

ბერძენიშვილი და ე. მეტრეველი.

გარდა ივანე სულას ძისა, წარწერის ტექსტში დასახელებული არიან ისტ. პირები: სკლიაროსი (ორგზის) და დავით კურაპალატი; გეოგორ. სახელები: საბერძნეთი, ხარსანანი და სარვენისნი. წარწერა, მასში წარმოდგენილი ისტ. რეალობით, დაახლოებით 979-ით თარიღდება. იგი დოკუმენტურად ადასტურებს ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართველთა ლაშქრის მონაწილეობასა და მის დამსახურებას ბიზანტ. სამეფო კარის წინაშე.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. I. შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980 (იქვე ბიბლიოგრა.); მეტრეველი ე., ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, თბ., 1998; Такайшвили Е. С., Зарзмский монастырь, его реставрация и фрески. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 35, Тфл., 1905.

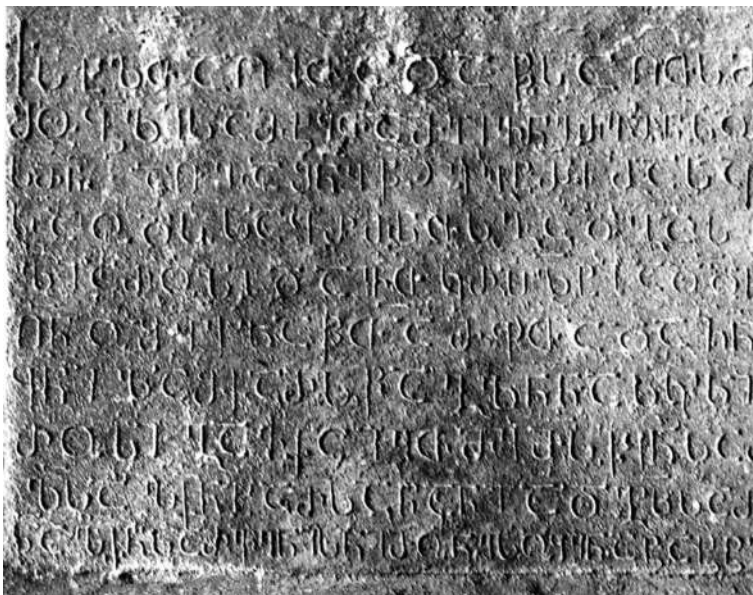
ვ. სილოგავა.

ზედა წელი, ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მუსლიმური წელთაღრიცხვის (ჰიჯრის) აღმნიშვნელი ტერმინი. ყველაზე ადრე დასტურდება ატენის სიონში სტეფანოზ მამფალის საღვთავით შესრულებულ ეპიტაფიაში (739), ხოლო ყველაზე გვიან — უბისის სამონასტრო კომპლექსის ერთ-ერთ ნაგებობაზე, „სუეტზე“ ბასილი ჭყონდიდლის საამშენებლო ლაპიდარულ წარწერაში (1141). როგორც წესი, ზ. წ. ყოველთვის გვხვდება ქართ. ქრონიკონით ან ქართ. დასაბამითგან დათარიღებასთან ერთად: ატენის სიონის

გუარამავრ დედოფლის ეპიტაფიაში აღნიშნულია, რომ იგი „ზედა წელსა სკვ. ქრონიკონსა 85 აღესრულა“ (837); ხოლო სუმბატ მამფალის ეპიტაფიაში ატენის სიონიდან ნათქვამია: „ზედა წელსა [სიონ], ქრონიკონსა 86 აღესრულა კურთხეული მამფალი სუმბატ, ძმ. აშოტისი“ (885), თუმცა შეიძლება თარიღი მხოლოდ ზ. წ-ით იყოს აღნიშნული, როგორც ეს „ცხრა ნეტარების“ ტექსტის ბოლოსაა ატენის სიონის კიდევე ერთ წარწერაში: „დაიწერა ზედა წელსა სკვ“ (840—841). ზ. წ-ის მნიშვნელობის გარკვევით შესაძლებელი გახდა ერთი ადგილის სწორად წაკითხვა ატენის სიონის 853-ით დათარიღებულ წარწერაში ბუღა თურქის შემოსევის შესახებ. კერძოდ, ადრე მიღებული წაკითხვის „ქრონიკონსა 86-სა, ისმაიტელსა წელსა სლთ-სა“ (ი. ჯავახიშვილი) ნაცვლად უნდა წავიკითხოთ „ქრონიკონსა 86-სა, ზედა წელსა სლთ-სა“ (853); ასევე, „კოსტანტი კახის მარტვილობაში“ კოსტანტის სიკვდილით დასჯის თარიღი ნაცვლად „ზედაწერილსა ისმაიტელთასა ორას ოცდაათორმეტსა“ (853), უნდა წავიკითხოთ, როგორც „ზედა წელსა ისმაიტელთასა ორას ოც და ათურამეტსა“ (853).

ტერმ. „ზ. წ.“-ის ზუსტი მნიშვნელობა საბოლოოდ გარკვეული არ არის. სავარაუდოდ, იგი უნდა აღნიშნავდეს ასტრონომიული წლის იმ მონაკვეთს, რ-შიც ერთმანეთს ფარავს ქრისტიანული და მუსლ. წელთაღრიცხვებით აღნიშნული თარიღი. მაგ., თუ ტექსტში გვაქვს „ქრონიკონი იყო ტ ა, ზედა წელი სარკინოზთაჲ ფლე“ (უბისის სვეტის წარწერა), სადაც ქრონიკონით თარიღი აღნიშნავს 1141 წლის 1 იანვარს 31 დეკემბრამდე, ხოლო ჰიჯრის 535 — 17 აგვ. 1140 — 5 აგვ. 1141, მაშინ, აღნიშნული ვარაუდის მიხედვით, ზ. წ. იქნება 5 იანვ. — 5 აგვ. 1141. ამ ვარაუდის შემოწმება შეიძლება იმ შემთხვევაში, როდესაც წარმოდგენილია თარიღის ოვე, დღე და რიცხვიც. მაგ., ბუღა თურქის ქართლში შემოსევის თარიღი ატენის სიონის წარწერაში ასეა გადმოცემული: „თუესა აგუსტოსა ე-სა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა 86-სა, ზედა წელსა სლთ-სა“; ქრონიკონი უდრის 1 იანვ. — 31 დეკ. 853, ჰიჯრით თარიღი — 12 ივნ. 853 — 1 ივნ. 854, ზ. წ. იქნება 12 ივნ. — 31 დეკ. 853. მართლაც, 5 აგვისტო, შაბათი, ქრონიკონით აღნიშნული თარიღის ამ მონაკვეთშია მოქცეული.

ლიტ.: სილოგავა ვ., ქართული ქრონოლოგიური ტერმინოლოგიიდან („ზედა

ზარზმის წარწერა ივანე სულას ძისა. დაახლ. 979.

წელი“). — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1974, №4.

გ. სილოგავა.

ზედსართავი სახელი, ა დ ი ე ქ - ტ ი ვ ი, მეტყველების ნაწილი; დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა, რ-იც გამოხატავს საგნის ნიშან-თვისებას. ზ. ს-ის კითხვებია: როგორი? რომელი? სადაური? როდინდელი? (დიდი სახლი, თეთრი იასამანი, უღრუბლო ზეცა, ქართული საგალობლები, საშვილიშვილო საქმე, შარშანდელი თოვლი). ზ. ს. მიეკუთვნება მსაზღვრელ სახელებს. იბრუნვის როგორც ატრიბუტული (შეთანხმებული) მსაზღვრელი; წინადადებაში ასრულებს ატრიბუტული განსაზღვრების ფუნქციას, გამოიყენება აგრეთვე შედგენილი შემასწავლის სახელად ნაწილად („ბოროტი კაცი დანიაშიც ბოროტი არის“. ივ. მაჩაბ., თარგმ.).

ტრადიციულად იმიჯნება ერთმანეთისაგან ზ. ს-თა ორი ძირითადი ჯგუფი: ვითარებითი, რ-იც საგნის ნიშან-თვისებას ასახელებს უშუალოდ, სხვა საგანთან მიმართების გარეშე (წითელი ვაშლი, კეთილი კაცი, ავი ძაღლი) და მიმართებითი, რ-იც საგნის ნიშან-თვისებას წარმოაჩენს სხვა საგანთან მიმართებით (ხავსი — ხავსიანი ქვა, კულტურა — კულტურული მეშვიდრობა, შობა — საშობაო არდადეგები).

ვითარებით ზ. ს-თა უდიდესი ნაწილი პირველადი, არამოტივირებული სიტყვაა. მაგ.: თეთრი, შავი, დიდი, პატარა, კარგი, ცუდი, ვიწრო, ფართო, ბოროტი, კეთილი, მლაშე, მცირე, მტკიცე, წმინდა, ჭეშმარიტი, ბრმა, ყრუ, ცრუ... წარმოდგენილი მასალა შედგენილობის მიხედვით არაერთგვაროვანია. ისტორიულად მარტივფუძიან (საკუთარ თუ ნასესხებ) ზ. ს-თან ერთად მისი შევსება ხდებოდა (და ხდება) დაბინდული სტრუქტურისა და სემანტიკის მქონე ნასახელარი ზ. ს-ისა და იმ მიმღებების ხარჯზე, რ-ებსაც დაკარგული აქვთ ზმნური კატეგორიები. ამიტომ, ვითარებითი ზ. ს-ის პირველადობისა და არამოტივირებულობის შესახებ მსჯელობისას, ამოსავლად თანამედროვე ქართულის ვითარება ივარაუდება.

ვითარებითი ზ. ს. გარკვეული გრამატიკ. და ლექსიკური თავისებურებებით ხასიათდება: ა) აწარმოებს ხარისხის ფორმებს (დიდი — უდიდესი — მოდილო); ბ) უნარი აქვს ეგვე შეინარსი აღწერითი ფორმითაც გადმოსცეს (ძალიან დიდი — ოდნავ დიდი); გ) ქმნის საპირისპირო მნიშვნელობის მქონე (ანტონიმურ) წყვილებს (დიდი — პატარა, მაღალი

— დაბალი); დ) აქვს ზმნიზებული ფორმები (ჩქარი — ჩქარა, კარგი — კარგად); ე) აბსტრაქტულ სახელებს უპირატესად სი — ე აფიქსებით აწარმოებს (ახალი — სიახლე, ღრმა — სიღრმე). ეს ნიშნები ყველა ზ. ს-თვის ერთნაირად დამახასიათებელი არ არის. ბრმა, ყრუ, ცრუ, ნელი, ჩუმი... აბსოლუტურ, მუდმივ ნიშანს გამოხატავს, ამიტომ ხარისხის ფორმებს ვერ აწარმოებს; ხარისხის ნაკლებოვანი სისტემით ხასიათდება: წმინდა — უწმინდესი, ახალი — უახლესი... ფერის და ნაწილობრივ, ზომის აღმნიშვნელი სახელებისათვის ბუნებრივი ჩანს ოდნაობითი ხარისხის ფორმები: წითელი — მოწითალო, ყვითელი — მოყვითალო (უწითლესი, უყვითლესი გრამატიკულად დასაშვებია ფორმებია, თუმცა ეს მნიშვნელობა სალიტ. ენაში უპირატესად აღწერითად გადმოიცემა: მუქი წითელი, ხასხასა მწვანე, ქათქათა თეთრი), ასევე: დიდი-მოდილო, გრძელი-მოგრძო ... ზოგი სპეციალისტი ამ ფორმათა წარმოშობას სიტყვაწარმოებას უკავშირებს (თ. ზურაბიშვილი).

მიღებული შეხედულების თანახმად, ხარისხის ფორმები, საზოგადოდ, ვითარებითი ზ. ს-ის კუთვნილებაა, მიმართებითი ზ. ს. ამ უნარს მოკლებულია. ის ნიშან-თვისება, რ-საც იგი გამოხატავს (მქონებლობა — უქონლობა, წარმომავლობა, დანიშნულება...) საგანს შეიძლება ახასიათებდეს, ან არ ახასიათებდეს. ამ თვისების მეტ-ნაკლები ოდენობით წარმოდგენა კი შეუძლებელია. თუ რომელიმე მიმართებითი ზ. ს. ხარისხის ფორმას აწარმოებს, ეს იმას ნიშნავს, რომ მას დაკარგული აქვს მიმართებითობა და ვითარებითად არის ქცეული (ა. შანიძე). ეს ზედსართავებია: ძლიერი (←ძალა-იერი), ღონიერი, გონიერი, ბედნიერი, მშვენიერი, გემრიელი, ჭკვიანი (←ჭკუ-იანი), პატიოსანი (←პატივ-ოსანი), მნიშვნელოვანი, გულითადი, დიადი (←დიდ-ად-ი), ძვირფასი, ერთგული, კეთილშობილი. დასახელებული ზ. ს-ები აწარმოებენ ხარისხის ფორმებს: ბედნიერი — უბედნიერესი, კეთილშობილი — უკეთილშობილესი. ხარისხის ფორმათა წარმოების უნარის გამო ვითარებით ზ. ს-ად განიხილება აგრეთვე მიმღებობური ფორმები: მწიფე, მორცხვი, მყრალი, მხურვალე.

მიმართებითი ზ. ს. ყველა ნაწარმოები, მოტივირებული სახელია გამჭვირვალე სტრუქტურითა და სემანტიკით. ფუძის მიხედვით მიმართებითი ზ. ს. წარმოქმნილი

ან თხზულია. წარმოქმნილ ზედსართავებში ძირეულ სახელად (სემანტიკურ ბირთვად) უპირატესად არსებითი სახელი გვხვდება (შაქრიანი, საზეიმო, შედარებით იშვიათად — სხვა მეტყველების ნაწილი: ზ. ს. (სასწრაფო, მცირე-დი), ნაცვალსახელი (ჩვენებული, საჩვენო), რიცხვითი სახელი (ერთიანი, პირველადი), ზმნისართი (აქაური, სამუდამო), ზმნა (მშვენიერი, მშვიერი), დამხმარე სიტყვა (სათუო, უებრო); ფორმის მიხედვით წარმოქმნილი ზ. ს., ჩვეულებრივ, სუფიქსური (მზიანი, წიგნიერი) ან პრეფიქსულ-სუფიქსურია (მეოცნებე, საშემოდგომო), იშვიათად — ოდენ პრეფიქსული (ურიცხვი, ალოგიკური, არაორდინალური, ანტიკოორფციული); სემანტიკის (მნიშვნელობის) მიხედვით გამოიყოფა წარმოქმნილი ზ. ს-თა შემდეგი ჯგუფები: ქონების (ყაბალახიანი, შუბოსანი, ძაღვანი, წესიერი), უქონლობის (უგემური, უწიგნიერი, უგულუ, უდისციპლინი), წარმომავლობის (ქალაქელი — ქალაქური, წლიური, გუშინდელი), დანიშნულების (საფოსტო, საქვეყნო, სასწრაფო).

ყურადღებას იქცევს მოქმ. და ვით. ბრუნვის ნიშნებით ნაწარმოები ზ. ს-ები: დადებითი, წერითი, რიცხვითი, ჟანგვითი; დრეკადი, დენადი, ხსნადი, კუმშვადი. ამ ტიპის ზედსართავთა გამოყენების არე ტერმინოლოგიური დანიშნულებით განუზომლად ფართოა.

თხზული ზ. ს. არის ფუძეგაორკეცებული (გიჟმაჟი, უზარმაზარი, მაღალ-მაღალი) ან ნაირფუძიანი (ღარიბ-ღატაკი, ცოცხალ-მკვდარი; ვარდისფერი, გულქვა, გულკეთილი, გულგატეხილი).

ზ. ს., როგორც ნიშან-თვისების გამომხატველი სიტყვა, საგნის სახელთან — არსებით სახელთან (საზღვრულთან) ერთად ფუნქციონირებს: ქმნის მსაზღვრელ-საზღვრულის სინტაქსურ წყვილს, იბრუნვის როგორც ატრიბუტული მსაზღვრელი (**წითელი ვაშლი, წითელმა ვაშლმა...**). ზ. ს. კონტექსტში შეიძლება დამოუკიდებლად, არსებითი სახელის (საზღვრულის) გარეშეც შეგვხვდეს. ამ შემთხვევაში იგი გასუბსტანტივებულია, შესიტყვებას ქმნის ზმნასთან, ასრულებს არსებითი სახელის ფუნქციას და იბრუნვის როგორც სათანადო ფუძის არსებითი სახელი (მაგ.: **კუზანს** სამარე გაასწორებს).

ზოგიერთი ენათმეცნიერი აფართოებს ზ. ს-ის ტრადიციულ ჩარჩოს და მასში, როგორც ნაზმნარი ზ. ს.,

მიმდებარე შეაქვს (შ. კეკელია, ა. დავითიანი). რუს. საენათმეცნიერო ლიტ-რამი ეს ჩარჩო კიდევ უფრო გაფართოებულია და ზ. ს.-ის, როგორც მეტყველების ნაწილის, შემადგენლობაში, საკუთრივ ზ. ს.-ის გარდა, ბრუნების წესისა და სინტაქსური ფუნქციის მსგავსება-ერთიანობის საფუძველზე, მიმდებარებასთან ერთად შეაქვთ რიგობითი რიცხვითი სახელი და ნაცვალსახელი (პირის ნაცვალსახელის გარდა).
ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953 (1973); იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნება და ბრუნვითა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; ზურაბიშვილი თ., ოდნობითის ფორმათა ისტორიისათვის ქართველურ ენებში. — «სმამ», 1962, ტ. 29, №5; კეკელია შ., დავითიანი ა., ქართული ენა, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. 1, თბ., 1981.

ვ. კალანდაძე.

წერტილი წინადადება, რთული წინადადება, რიც თანწყობითა და ქვეწყობით არის შექმნილი. ზ. წ.-ის მთავარი კომპონენტი ყოველთვის თანწყობილია, კავშირიანი ან უკავშირო. იგი შეიძლება შედგებოდეს ორი ან მეტი წინადადებისაგან. დამოკიდებული წინადადება ახლავს მთავარი წინადადების (თანწყობილის) ერთ ან ყველა კომპონენტს. მაგ., „ქალი მიდის (1), რომ სხვაგან გაიკეთოს ბუდე (2), კაცი კი ბედს შინ მოელოდება (3)“ (ი. ჭავჭავაძე). მთავარი წინადადება (1, 3) შეიცავს მაპირისპირებელ კი კავშირს, დამოკიდებული წინადადება (2) ახლავს მთავარის პირველ კომპონენტს; „მარტო შენი მტერი დაგიმაღავს (1), შენს სახეზე რომ ურიგობა ნახოს რამე (2), მოყვარე კი მაშინვე სარკეს მოგიტანს (3), რომ გაისწორო და ხალხში არ შერცხვებ (4)“ (ი. ჭავჭავაძე). აქ მთავარი წინადადების ორსავე კომპონენტს (1, 3) ახლავს დამოკიდებული წინადადება (2, 4).

ზ. წ.-ს **შერეული** სახის რთულ წინადადებასაც უწოდებენ. ზ. წ. საკმაოდ ვრცელია, თუ მთავარი წინადადების კომპონენტებთან თანადაქვემდებარებით ან ხარისხობრივი ქვეწყობით რამდენიმე დამოკიდებული წინადადება შეკავშირებული: „ეკიმი, რომელიც დაუყენეს იაგოს (2), იმედობდა (1), რომ რამდენსამე დღეზედ ფეხზედ წამოაყენებდა ავადმყოფს (3) და იაგოც მოთმინებით მოელოდა ამ დღეს (4), რადგანაც წარმოუთქმელად გული ეღრინებოდა გიგოლაზედ (5), რომელმაც ისე უკაცურად გააბა ხათაბლაში, გახადა კაცნაკლავად, წაართვა საცოლე და მოაშორა სა-

მშობლოს (6)“ (ა. ყაზბეგი). მთავარი წინადადება (1, 4) და-კავშირიანი თანწყობილია. მის პირველ კომპონენტს თანადაქვემდებარებით უკავშირდება ორი დამოკიდებული (2, 3), ხოლო მეორე კომპონენტს (4) უშუალოდ ექვემდებარება მე-5 წინადადება (მიზეზის გარემოებითი დამოკიდებული), რ-საც ახლავს განსაზღვრებითდამოკიდებული წინადადება (6). ზოგჯერ მთავარი წინადადების ყველა კომპონენტს ახლავს საერთო დაქვემდებარებული წინადადება: „მეც სუშულივით დავიგოლევი (1) და მეც გამახმობს უცხო ზმანება (2), თუ საქართველოს ლურჯი გორები დროზედ არ ნახა ჩემმა თვალებმა (3)“ (ლ. ასათი). პირობითი დამოკიდებული (3) ახლავს მთავარი წინადადების ორსავე კომპონენტს (1, 2). საერთო დაქვემდებარებული წინადადება სხვადასხვა სინტაქსურ ფუნქციას შეიძლება ასრულებდეს მთავარი წინადადების კომპონენტებთან: „იმდენად გახუნდა (1), ისეთმა რამემ მოდრიკა (2), რომ ახლა ჩემი თავიც იკადრა (3)“ (მ. ჯავახი). აქ მთავარი წინადადების პირველი კომპონენტისათვის დამოკიდებული წინადადება (3) ვითარების გარემოებითია, მეორისათვის კი — განსაზღვრებითი.

ზ. წ.-ს კიდევ უფრო ართულებს ისეთი შემთხვევები, როცა მთავარი წინადადება ორზე მეტი კომპონენტის თანწყობითაა შექმნილი, ან როცა დამოკიდებული კომპონენტებიც არიან თანწყობილი, თუ რთული წინადადების ნაწილებშიც მოიპოვება განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმებიც.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკა, II, თბ., 1948; კიზირია ა., ქართული ენა. პრაქტიკუმი, თბ., 1984; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

ჯიჯრავი მართალი, მეტყველების ორგანიზაციის ფორმა, ფრაზაზე უფრო ვრცელი; შედგება ორი ან მეტი ერთმანეთთან თემატურად დაკავშირებული დამოუკიდებელი წინადადებისაგან. ზ. მ.-ებად არის მიჩნეული რთული სინტაქსური მთლიანობა (პროზაული სტროფი), პერიოდი, დიალოგური ერთიანობა (კითხვა-პასუხი, მიკროტექსტი). ზოგი ავტორი ზ. მ.-ად თვლის აბზაცსაც (იხ. აბზაცი). ზ. მ. ვრცელ აზრს — მიკროთემას გამოხატავს. მის შემადგენელ წინადადებათა შორის ისეთი მჭიდრო სინტაქსური კავშირი არ არის, როგორიცაა რთული ქვეწყობილი წინადადების

ნაწილებს შორის. ზ. მ.-ში ყოველი მომდევნო წინადადება წინა წინადადების აზრის შემთავსებელ-განმავითარებელია. წინადადებათა შორის სპეციფიკური კავშირი (ე. წ. პარალელური, თანამიმდევრული, მიერთებითი) რეალიზებულია სხვადასხვა ლექსიკურ-გრამატიკული საშუალებებით, როგორიცაა: მიერთებული კავშირები, ანაფორული წყვილსახელები (იხ. ანაფორა), ანაფორული მიმართება, ზმნისართები, მოდალური სიტყვები (იხ. მოდალობა), ზმნის დრო-კილოთა ფორმების შესაბამისობა, გარემოებითი დეტერმინანტები, სინონიმური შენაცვლება და მისთ. რთული სინტაქსური მთლიანობისათვის ნიშანდობლივია აგრეთვე რიტმულ-ინტონაციური ერთიანობა. შესაძლებელია ამ სტრუქტურულ-სემანტიკური ერთეულის დანაწევრება, რის შედეგადაც გამოიყოფა დასაწყისი, შუა ნაწილი და დაბოლოება. დასაწყისი, ჩვეულებრივ, დამოუკიდებელი წინადადებაა და ხშირად მიკროთემის ფორმულირებას იძლევა. შუა ნაწილი ძირითადად აზრს ავითარებს, დაბოლოება კი წინა ნათქვამის შეჯამებაა. მართალია, კომპოზ.-თემატური და სინტაქსური მხარეები ერთმანეთს უკავშირდება, მაგრამ ისინი ზოგჯერ არ ემთხვევიან ერთმანეთს. მაგ.:

„— მეფე ვინმე იყო დიდებული (1). ოცდაათი ვაჟი ჰყვა (2). რა მოიწია დრო სიკვდილისა მისისა, მოუწოდა ძეთა თვისთა, მოაღებინა ოცდაათი ისარი, შეკრა მაგრა ერთად და მოზიდა, რათა გატეხოს, და ვერ გატეხა (3). მერმე თითო-თითო მოზიდა და ყოველივე დაღეწა (4). უთხრა შვილთა თვისთა:

— თუცა ერთად ხართ და ერთსა პირსა ზედა სდგენართ, მტერი ეგრე ვერ გაგტეხსთ, ვითა მე წელან შეკრული ისარი ვერ გაგტეხე. თუ გაიყრებით, ესრეთ თითო-თითოდ დაგლეწოსთ მტერმან, თავიცა მოსთხაროთ და მოყვარეცა (6)“ (ს. ს. ორბ.).

ეს ტექსტი რთული სინტაქსური მთლიანობაა, რიც სხვადასხვა სტრუქტურის 6 წინადადებისაგან შედგება. აქ გამოიყოფა შესავალი (1, 2), შუა ნაწილი (3, 4, 5) და დაბოლოება (6). პირველი წინადადება სრულიად დამოუკიდებელია. იგი ამავე დროს გამაერთიანებელიცაა მომდევნო წინადადებებისა, რადგან მისი ქვემდებარე („მეფე“) იგულისხმება ქვემდებარედ მომდევნო წინადადებებში (მე-2, მე-3, მე-4, მე-5). გამაერთიანებელია სხვა საშუალებებიც: ა) ზმნის დრო-კილოთა ფორმების ერთგვარობა (ყველა

წინადადებაში, გარდა უკანასკნელისა, ზმნები ნამყო სრულშია); ბ) მოდალური მნიშვნელობა; გ) სინონიმური შენაცვლება (ვაჟი, ძეთა, შვილთა); დ) დროის დეტერმინანტების მონაცვლეობა („რა მოიწია დრო სიკვდილისა მისისა... მერმე“) და ა. შ. დასკვნა (მე-რ), რ-იც ზერთული წინადადებითაა გადმოცემული, შინაარსობრივ-ემოციური თვალსაზრისით განიხილვა წინამავალი თხრობითი ხასიათის ნაწილისაგან და ცალკე აბზაცითაა წარმოდგენილი. საერთოდ, მთელი ტექსტი ორ აბზაცად დაყოფილი. რთული სინტაქსური მთლიანობა აბზაცისაგან იმით განსხვავდება, რომ ეს უკანასკნელი სტილისტიკურ-კომპოზ. ერთეულია და გარკვეულ შემთხვევებში შეიძლება ერთი წინადადებითაც იქნეს გადმოცემული.

ზ. მ-ებზე მსჯელობა ძვ. ქართ. გრამატიკებშიც გვხვდება, კერძოდ, განხილულია კითხვა-მიგება და პერიოდი. ანტონ I-ის მიერ ნახმარი ტერმ. „ყოვლადი სიტყუა“ (// „შეყოვლადებული სიტყუა“), დღევანდელი გაგებით, ნიშნავს რამდენიმე კომპონენტის შემცველ რთულ ქვეწყობილ წინადადებასაც და რთულ სინტაქსურ მთლიანობასაც, რასაც ანტონ I-ერთგან პერიოდსაც უწოდებს. უფრო გვიან თ. ჟორდანიამ, რთული ქვეწყობილი წინადადებისა და პერიოდის გარდა, განიხილა რთული სინტაქსური მთლიანობაც (საილუსტრაციოდ მოყვანილია ს. ს. ორბელიანის არაკი) და მას საუბარი, ანუ სიტყვა უწოდა.

ზ. მ. ტექსტის ლინგვისტიკის კვლევის ობიექტია.

ლიტ.: ქართული ლრამატიკა, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, ტფ., 1885; ჟორდანიას თ., ქართული გრამატიკა (ეტიმოლოგია და სინტაქსი), ტფ., 1889; ფოცნიშვილი ა., ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიიდან, თბ., 1979; სერგია ვ., ქართული ენის ტექსტის ლინგვისტიკა, თბ., 1997; Крючков С. Е., Максимов Л. Ю., Современный русский язык (синтаксис сложного предложения), М., 1977; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ლ. კვანტალიანი.

ზმნა, მეტყველების ნაწილი; სრულმნიშვნელოვანი, ფორმაცვალებადი (უღლებადი) სიტყვა. ფუნქციურად გამოხატავს კონსტრუქციაში სუბიექტად წარმოდგენილი პირის მოქმედებას (აკეთებს, კეთდება...) ან მდგომარეობას (დგას, წუხს...).

ქართული ზ. რთული მეტყველების ნაწილია. სირთულეს უპირველესად განაპირობებს ზმნურ კატეგორიათა სიმრავლე. მნიშვნელობასთან მიმართების თვალსაზრისით ზ-ის კატეგორიები შეიძლება ორ ჯგუფად დალაგ-

დეს: უღლები და წარმოქმნის კატეგორიებად (ა. შანიძე). უღლების კატეგორიად მიჩნეულია ის, რ-იც ცვლის ზ-ის გრამატიკ. მნიშვნელობას. ასეთებია პირი, რიცხვი, დრო, კილო, გზისობა, აქტი, თანამდევრობა, მწკრივი. წარმოქმნის კატეგორიად მიჩნეულია ის, რ-იც ცვლის ზ-ის ლექსიკურ მნიშვნელობას. ასეთებია გეზი, ორიენტაცია, ასპექტი, გვარი, ქცევა, კონტაქტი. შესაძლებელია, ძვ. ქართულში ასპექტი უღლების კატეგორია იყო, ახალში კი იგი წარმოქმნის კატეგორიაა (ა. შანიძე).

ფორმალური გამოხატვის თვალსაზრისით ზ-ის კატეგორიები იყოფა გრამატიკულ (მორფოლოგიურ) და სემანტიკურ კატეგორიებად. ამგვარ კლასიფიკაციას საფუძვლად უდევს გრამატიკ. კატეგორიის, როგორც მორფოლ. კატეგორიის, ტრად. გაგება, ე.ი. კატეგორიისა, რ-იც გამოიხატება მორფოლოგიური საშუალებებით. ამ გაგებით, მორფოლ. კატეგორიებია პირი, რიცხვი, მწკრივი, გვარი, ქცევა, კონტაქტი... სემანტიკური — დრო, კილო, აქტი...

ქართ. ზმნური ფორმების ძირითადი საკლასიფიკაციო ერთეულებია, ერთი მხრივ, სტატიკური (იხ. სტატუსი) და დინამიკური ზ-ები, მეორე მხრივ, გარდაუვალი და გარდამავალი ზ-ები (არნ. ჩიქობავა).

ზ-ის სირთულის ერთ-ერთი საფუძველი აფიქსებთან დაკავშირებული პრობლემაა: ერთი და იგივე კატეგორია შეიძლება რამდენიმე აფიქსით გადმოიცეს და, პირიქით, მასალობრივად ერთი და იგივე აფიქსი რამდენიმე ფუნქციით მოგვევლინოს.

ქართ. ზ-ის ძირითადი თავისებურებაა მრავალპირიანობა: ერთსა და იმავე დროს ზ. შეიძლება მორფოლოგიურად დაკავშირებული იყოს რამდენიმე პირთან, ე.ი. აისახოს რამდენიმე პირი — სუბიექტურიცა და ობიექტურიც. შესაბამისად, ზ. შეიძლება იყოს ერთპირიანი (მასში აისახება მხოლოდ სუბიექტ. პირი — კვდება...), ორპირიანი (სუბიექტ. და ობიექტ. პირები — მხატავს ის მე, ეზიდება ის მას...), სამპირიანი (სუბიექტ. და ორი ობიექტ. პირი — სწერს ის მას მას...). ასახელებენ ოთხპირიან ზ-საც. პირიანობისა და ვალენტობის გარჩევამ ეს საკითხი დააზუსტა (იხ. ვალენტობა).

ზ. ფორმას იცვლის როგორც სუბიექტ. პირების (სუბიექტ. წყობა, სუბიექტ. უღლება), ისე ობიექტ. პირების მიხედვით (ობიექტ. წყობა, ობიექტ. უღლება).

ზ-ის ფორმაცვალება ხდება საუღლებელ ერთეულთა (მწკრივი, დრო-კილო...) მიხედვით, საუღლებელი ერთეულის შიგნით — პირისა და რიცხვის მიხედვით. ზ-ს მოეპოვება როგორც ორგანული წარმოება, ისე აღწერითი წარმოება.

საუღლებელი ფუძის მიხედვით ზმნურ ფორმათა დაჯგუფება ხდება (კ. დოდაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი, ნ. მარი...) სერიებად (იხ. სერია) და მწკრივებად (იხ. აგრეთვე ნაკვთი). საუღლებელ ერთეულთა რაობისა და რაოდენობის საკითხზე ერთგვაროვანი აზრი არ არსებობს (უ. ყორღანაშვილი, ა. დავითიანი).

გარკვეული ნიშნებით ზმნებთან აერთიანებენ სახელზმნებსაც, თუმცა აზრი იმის თაობაზე, სახელზმნა ზ. არის თუ სახელი, არაერთგვაროვანია.

გ. გოგოლაშვილი. **ზმნისა**, ზმნისართი, დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა, რ-იც განსაზღვრავს ზმნით (აგრეთვე სახელზმნით) გამოხატულ მოქმედებას. ზ-ს ზმნის ამხსნელ სიტყვას უწოდებენ (ა. შანიძე).

ფორმის მიხედვით გამოიყოფა: ა) პირველადი (ძირითადი) ზ-ები: აქ(ა), იქ(ა), სად(ა), წინ(ა), შინ(ა), აწ, ხვალ... ეს ზ-ები მარტივი ფუძისაა არიან, თუმცა ზოგჯერ შეიცავენ დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებსაც (აქეთ, იქით, ზევით). ზოგიერთი მათგანის ანალიზით [აქ(ა), იქ(ა)...] გამოვლენილია ზ-ის კავშირი ნაცვალსახელურ ძირებთან (ქ. ლომთათიძე, ბ. ფონსუა, გ. შალამბერიძე). ბ) ნაწარმოები ზ-ები უმეტესად სახელისაგან, კერძოდ, სახელის რომელიმე ბრუნვის ფორმისაგან იწარმოებიან. მაგ., გაქვავებული მიცემითის ფორმებია: ძირს, ახლოს, შორს, სადამოს, დილას, დღეს, წელს... გვაქვს -ში, -ზე თანდებულიანი მიცემითის ფორმებიც (რ-ებსაც სადაობითს უწოდებენ): შუაში/შუაზე, ბოლოში, გან-ზე, გვერდზე... ნათ. ბრუნვის ფორმა აქვთ შემდეგ ზ-ებს: -ზის (ერთგზის, სამგზის და სხვ.); -მარადის (←მარადლის) || მარად, წუხელის (შეკვეცი: წუხელ)... გვაქვს მოქმ. ბრუნვის ფორმიდან მომდინარე ზ-ები: ა) უთანდებულო მოქმედებითიდან — წინათ (←წინათ); გარეთ (←გარეთ); უნებლიეთ (←უნებლიეთ); და სხვ. ბ) თანდებულიანი მოქმედებითიდან: თავიდან, შიგნიდან, ქვევიდან და სხვ. ვით. ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილია შემდეგი ზ-ები: ა) სრული ფორმით — ცერად, აღმაცერად, ანაზად, უეცრად, უბ-

რად... ბ) ნაწილობრივი შეკვეცით: ჩქარა (← ჩქარად); ნელა (← ნელად); მაღლა (← მაღლად)... გ) თანდებულის დართვით: სანამდე/საღამდე, აქამდე, მანამდე...

ზ-ად შეიძლება გამოყენებული იყოს სახელის ფუძე. მაგ., ღამე („ავადმყოფს ღამე სრულებით არ ეძინა“) || ღამით... უფრო ხშირია სახელთა გაორკეცებული ფუძეების გამოყენება ზ-ად: ხევ-ხევ, სოფელ-სოფელ, ლუკმა-ლუკმა...

გამოყოფენ ე. წ. საკუთარი წარმოების ზ-ებსაც. მაწარმოებლად გამოყოფილია: -იგ (ოდინდელი ბრუნვის ნიშანი): მარჯვნივ, მარცხნივ, ირგვლივ, დაუყოვნებლივ... -რე: აგრე (მაგრე, ეგრე), მეტადრე... -შე: წინაშე, -მო: ზეგარდმო და სხვ.

ზოგიერთი ზ. გვხვდება სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით (შორს, შორის, შორით, შორად)... მსგავსი შემთხვევები ცხადყოფს, რომ ზ-ად გამოყენებული სიტყვების ბრუნვაში მართვა ისტ. ფაქტია. ზოგი მკვლევარი ზ-ს, რაც მხოლოდ რამდენიმე ბრუნვის ფორმა მოეპოვება, ნაკლებად პარადიგმის მქონე ფორმაცვალად სიტყვათა რიგში განიხილავს (ბ. ჯორბენაძე)...

შინაარსის მიხედვით ზ-ებში რამდენიმე ჯგუფი გამოიყოფა:

ადგილის ზ. აღნიშნავს მოქმედების ადგილს ან მიმართულებას. ადგილის (ადგილმდებარეობის) აღმნიშვნელი ზ. უპასუხებს კითხვაზე: სად? — წინ, უკან, ზევით, ქვევით...

მიმართულების ზ. უპასუხებს კითხვებზე: ა) საით[კენ]? — სუბიექტის ან ობიექტის მოძრაობის მიმართულება (აქეთ, იქით, იქითკენ, შინისკენ, ქვემოთკენ...); ბ) საიდან? — მოქმედების საწყისი პუნქტი (აქედან, იქიდან, შორიდან, გაღმიდან...); გ) სადამდე? — საბოლოო პუნქტი სივრცეში (შუამდე, ბოლომდე, შინამდე...). ქართულში არ არის გარჩეული ერთ ადგილას მყოფობისა და სხვა პუნქტისაკენ მიმართული მოძრაობის აღმნიშვნელი ზ-ები (მდგორც, მაგალითად, რუსულში (შდრ. შინ ზის და შინ მისი). კითხვაც შეიძლება ერთნაირი დაისვას — სად? (შდრ. ? ?).

დროის ზ. აღნიშნავს დროის მონაკვეთს, რ-შიც სრულდება მოქმედება; მიუგებს კითხვაზე: როდის? — დღეს, გუშინ, ხვალ, წელს, შარშან, გაისად და სხვ. აქვს მეორე მნიშვნელობაც: აჩვენოს ასპექტი — დაახასიათოს მოქმედება მისი გრძლივობის, პერიოდულობის, ინტენსივობის მიხედვით. ასეთი ზ-ებია: ყოველთვის, მუდამ, ხშირად,

იშვიათად, ხანდახან, ზოგჯერ. ამ ზ-ებით გამოხატული დროის გარემოება უახლოვდება ვითარების გარემოებას.

ზომა-წონისა და ოდენობის ზ-ები მიუთითებენ, თუ რა ზომით და რა რაოდენობით, რამდენად და რამდენჯერ ხდება მოქმედება. ასეთი ზ-ებია: სულ, ნაკლებ, მეტად, ცოტად, სავსებით სრულად, ერთხელ, ორჯერ, ამდენად ზომა-ოდენობის ზ-ებს პოლისემიურ ზ-ებსაც უწოდებენ: ერთმა და იმავე ზ-მ შეიძლება გამოიხატოს დროც და ჯერობაც (შდრ.: ერთხელ მეფემ თავის ვაჟებს დაუძახა და მეფემ ვაჟებს ერთხელ დაუძახა) (შ. აფრიდონიძე).

ვითარების ზ. უჩვენებს, თუ როგორ, რა ვითარებაში ხდება მოქმედება და უპასუხებს კითხვაზე როგორ? — კარგად, ცუდად, ნელა, ჩქარა, უცებ (უცბად), ადრე, გვიან... ვითარების ზ-მ შეიძლება გამოხატოს მოქმედების ინტენსივობა, სისრულე, ხარისხი: ძალიან, ძლიერ, მეტად, ნაკლებად, ერთიანად, სრულად/სრულიად და სხვ. ამ მნიშვნელობით ვითარების ზ. უახლოვდება ზომა-ოდენობის ზ-ს. ამიტომ წინადადებაში ორივემ შეიძლება შეასრულოს ვითარების (ხან — დროის) გარემოების ფუნქცია.

ვითარების (და ზომა-ოდენობის) ზ-ები შეიძლება მოგვევლინოს ზედსართავის ან სხვა ზ-ის მსაზღვრელად. მაგ., ძალიან მაღალი/ძალიან მაღლა; სრულიად მოულოდნელი/სრულიად მოულოდნელად...

მიზეზის ზ. აღნიშნავს მიზეზს, რითაც გამოწვეულია მოქმედება. იგი მიუგებს კითხვაზე რატომ? — ამიტომ, მაგითომ, იმიტომ.

მიზნის ზ. აღნიშნავს მიზანს, რაც ემსახურება მოქმედება. მისი კითხვებია რად? რისთვის? — ამისათვის, მაგისათვის, იმისათვის, ამაღ. მიზეზისა და მიზნის ზ-ები წარმოშობით ნაცვალსახელებია.

კითხვითი ზ-ა — სად? საიდან? საითკენ? როდის? როგორ? რად? რატომ? რისთვის?

მიმართებითი ზ. მიიღება კითხვით ზ-ზე ც ნაწილაკის დართვით. იგი დამოკიდებულ წინადადებას აერთებს მთავართან და ასრულებს კავშირის ფუნქციას. ასეთი ზ-ებია: სადაც, საიდანაც, როდესაც, როგორც, რადაც, რისთვისაც.

ნებისმიერი ზ. წინადადებაში ქმნის წვეთის შემასმენელთან ან ნაზმნარი სახელით გადმოცემულ წინადადების წვეთიან და ასრულებს სათანადო შინაარსის მქონე

გარემოების როლს. ზოგიერთი ზ. (უფრო — ადგილისა და დროისა) გამოიყენება თანდებულად. ასეთ შემთხვევაში იგი მართავს სახელს ბრუნვაში (სახლის წინ, მდინარის გაღმა, ორი წლის წინათ, ერთი საათის შემდეგ).

შემასმენელთან ყველაზე მჭიდროდ დაკავშირებულ წვეთის ქმნის ვითარების (და ზომა-ოდენობის) ზ. (საერთოდ — ვითარების გარემოება). ამიტომ პოზიციის შეცვლისას ზ-მ შეიძლება შეასრულოს ჩართულის ფუნქცია.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, 1. მორფოლოგია, თბ., 1953 (1973); ჩინჩალაძე მ., ქართული ზმნისარსის სწავლება სკოლაში, თბ., 1955; ფოჩხუა ბ., ზმნისარსითი ზმნისარსები. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», 1, თბ., 1959; შალამბერიძე გ., ზმნისარსი ძველ ქართულში. — იქვე: აფრიდონიძე შ., სიტყვათვანალება ახალ ქართულში, თბ., 1986.

ც. კალაძე.

ზმნისწინი, პრეგერბი, ზმნის თავში დართული მორფემა, რომელსაც აქვს როგორც სიტყვაწარმოებითი, ისე ფორმაწარმოებითი ფუნქციები: ცვლის ლექსიკურ მნიშვნელობებს, გვიჩვენებს მიმართულებას, აწარმოებს მომავალ დროს და, ამასთანავე, ზმნაში გამოხატულ მოქმედებას სძენს დასრულებულ სახეს.

ზ-თა აღსანიშნავად სხვადასხვა ავტორი განსხვავებულ ტერმინებს იყენებდა: ართრონი (ს.-ს. ორბელიანი), ზედდადებული, კერძო კი ზედდადებული, ნიშანი განმავითარი (ანტონ I), შეერთებულად მხარეული თანდებულები (ს. დოდაშვილი), მიმდოლი თანდებულები (დ. ყიფიანი), სიტყვის ნაკვეთი (ა. ქუთათელაძე) და სხვ. ტერმ. „ზ.“ დაამკვიდრა ა. შანიძემ.

ზ. შედგენილობის მიხედვით არის მარტივი და რთული, ორიენტაციის მიხედვით — საიქითო და სააქეთო (იხ. ორიენტაცია). საიქითო ორიენტაციისა: **მი**, **ა**, **და**, **გა**, **შე**, **ჩა**, **გადა**, **წა**, **უკუ**; სააქეთო ორიენტაციისა: **მო**, **ამო**, **დამო**, **გამო**, **შემო**, **ჩამო**, **გადმო**, **წამო**, **უკმო**.

საიქითო, ანუ მასშორებელი ორიენტაციის ზ-ები მარტივია (გამონაკლისია **გადა**), სააქეთო, ანუ მახლოებელი ორიენტაციისა კი — ყველა რთული, გარდა **მო** ზ-ისა, რის დართვა-დაურთველობის საშუალებით გამოიხატება ორიენტაციის განსხვავება ორივე რიგის ზ-ებს შორის (ა. შანიძე).

ზ. პოლიფუნქციური მონაცემია. იგი აღნიშნავს მიმართულებას: **ა**-დის, **შე**-დის, **გა**-დის, **ჩა**-დის (ა.

შანიძე, არნ. ჩიქობავა, ი. ვეშაპიძე, ზ. ჭუმბურიძე, ბ. ჯორბენაძე, გ. გოგოლაშვილი) და ორიენტაციას: მიკროსი, მიკროსი, მი-ფრინავს, მი-ფრინავს (ა. შანიძე). ზოგი მკვლევარი ორიენტაციას ცალკე არ გამოყოფს და მას გეზთან (იხ. გეზი) ერთად განიხილავს მიმართულებაში (იხ. ვეშაპიძე, ზ. ჭუმბურიძე). — ზ. გამოხატავს სრულ ასპექტს (იხ. ასპექტი): აკეთა — გა-აკეთა (ა. შანიძე); აწარმოებს დროს, სახელდობრ, ახლანდელისაგან მომავალს, მაგ.: კერავს — შეკერავს, აკეთებს — გა-აკეთებს (არნ. ჩიქობავა, ა. შანიძე); აწარმოებს მწკრივს, აწმყოსაგან მყოფადს (ზ. ჭუმბურიძე, ლ. კვაჭაძე, ა. კი-ზირია); აწარმოებს განსხვავებული მნიშვნელობის მქონე ზმნებს. მაგ.: სახლი ა-აგო, ხალიჩა და-აგო, ფული წა-აგო (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა, ი. ვეშაპიძე, ზ. ჭუმბურიძე); აღნიშნავს ადგილმდებარეობას; ძვ. ქართულში საკმაოდ გავრცელებული იყო ადგილობრივი ზ-ებიც, რ-ებიც თანამედროვე ქართულში აღარ იხმარება (ი. ვეშაპიძე).

ზ-ის ფუნქციებიდან პირველია მიმართულების აღნიშვნა; უძველესია მნიშვნელობათა გამიჯვნის ფუნქცია (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა). სრული ასპექტისა და დროის (აწმყოსაგან მყოფადის წარმოება) აღნიშვნა ახ. ქართულისათვისაა დამახასიათებელი (არნ. ჩიქობავა). მიმართულება ხშირად თანამდევ ფუნქციად გვევლინება (ბ. ჯორბენაძე).

ზ-ების გამოყენების მიხედვით ზმნებს ყოფენ: 1. ორ ჯგუფად: ა) ზმნები ან ზმნების ფორმები, რ-თაც ზ-ები საერთოდ არ დაერთვის: სწამს, უყვარს, სძულს, ჰვლიდავს, სძინავს და სხვ.; ბ) ზმნები, რ-თაც შეუძლიათ ზ. დაერთონ ან არ დაერთონ: ხატვა — და-ხატვა, გრეხა — და-გრეხა (ა. შანიძე); 2. სამ ჯგუფად: პირველი ორი ჯგუფი ა. შანიძის კლასიფიკაციით არის გამოყოფილი. მესამე დამატებულ ჯგუფში გაერთიანებულია ზმნები, რ-ებიც უზმნისწინოდ არ გვხვდება და ზმნები, რ-თაც უზმნისწინოდ პარალელური ფორმა ამა თუ იმ დროში არ ეწარმოებათ, მაგ., ვნებითი გვარის ფორმები II და III სერიებში (და მყოფადის წრეშიც) მხოლოდ ზმნისწინიანია: წა-ვიდა, მი-ფრინდა, გა-გორდა, გა-ბრაზდა (არ ითქმის ვიდა, ფრინდა, გორდა, ბრაზდა). კლასიფიკაცია მორფოლოგიურია (ლ. კვაჭაძე). 3. სამ ჯგუფად (კლასიფიკაცია სემანტიკურია): 1. ზმნები, რ-ებიც ზ-ს არ დაერთავენ. ეს არის არსებობის (მყოფობის), ფიზიკური და ემოციური მდგომარეობისა და ზოგიერთი სხვა სემანტიკის ზმნე-

ბი. 2. მოძრაობის ზმნები, რ-ებიც უზმნისწინოდ არ გვხვდება. 3. ზმნები, რ-ებსაც შეუძლიათ ზ. დაერთონ ან არ დაერთონ. ზ-თა შერჩევა დამოკიდებულია როგორც ზმნის, ისე ზ-ის სემანტიკაზე (ნ. ლოლაძე). აუცილებელია ზმნური სიტყვაწარმოებითი მოტივაციის შესწავლა, რადგანაც ნაწარმოები სიტყვის მნიშვნელობაში გასათვალისწინებელია მამოტივირებელი მორფემის ამოსავალი სემანტიკაც. მაგ.: წა-იკითხავს ზმნაში წა-ზ. თავდაპირველად აღნიშნავდა მიმართულებას — აქედან იქით. ამჟამად წა-ზ-ის ეს ფუნქცია დაკარგულია (ნ. ლოლაძე).

რამდენადაც ზ-ს ოდინდელი ფუნქციების (მიმართულება, მნიშვნელობის ცვლა) გვერდით ახალ ქართულში გაუჩნდა ახალი ფუნქციებიც — დროისა და ასპექტის ჩვენება, რამაც გააძლიერა ზმნის ლექსიკური მნიშვნელობის ცვლის შესაძლებლობა. სწორედ ამის შედეგია, რომ ახ. ქართულში ზ-ის სიტყვაწარმოებითი ფუნქცია უკვე ძირითად, წამყვან ფუნქციად იქცა. დღეს ზ-იანი ზმნების დიდ ნაწილში მიმართულება არ ჩანს, მაგრამ, დროისა და ასპექტის გამოხატვის გარდა, ჩანს ზ-ის სიტყვაწარმოებითი ფუნქცია, ოღონდ სხვადასხვა ნიუანსობრივი გაგებით დატვირთული: მოქმედების სასრულობის, უნებლიობის გამოხატვა და ა. შ.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., წარ- პრევერბის მნიშვნელობისათვის ქართულში. — «ენიკის მოამბე», 1937, ტ. 1; შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953 (1973); ვეშაპიძე ი., ზმნისწინი ძველ ქართულ ენაში, თბ., 1967; კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, თბ., 1986; გოგოლაშვილი გ., ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა, თბ., 1988; ჯორბენაძე ბ., ქართული ენის მორფოლოგია. პროგრამა-პროსპექტი, თბ., 1995; მან-ჯგალაძე მ., ზმნისწინის ფაქულტატიური დანიშნულებისათვის ქართულში. — «საენათმეცნიერო ძიებანი», VII, თბ., 1998; კვანტალიანი ც., ზმნისწინი და ქვეის ფორმათა წარმოების საკითხები. — იქვე, VIII, თბ., 1999; ლოლაძე ნ., ზმნისწინიან ფორმათა მოტივაციის ზოგიერთი საკითხისათვის. — იქვე.

ც. კვანტალიანი.
ზოონი (<ბერძნ. zoön — ცოცხალი არსება, ცხოველი, onyma — სახელი), ფაუნის ნებისმიერი წარმომადგენლის სახელწოდება. ზ-ების ერთობლიობას ზოონიმია ეწოდება, ხოლო ონომასტიკის დარგს, რ-იც ზ-ებს შეისწავლის — ზოონიმიკა.

ქართულში ზ-ები ფართოდაა გამოყენებული ტოპონიმებისა და ანთროპონიმების საწარმოებლად. ზ-თაგან ნაწარმოებ ტოპონიმებში გაირჩევა: ცხოველთა, ფრინველთა, თევზთა, ქვეწარმავალთა, მწერთა სახელწოდებებისაგან მიღებუ-

ლი ქვეჯგუფები. საქართველოს ტერიტორიაზე ასეთი წარმოშობის ტოპონიმები მრავლად გვხვდება: ბუ-ეთი, სა-წურბლ-ია, კუ-ს ტბა, სა-კალმახ-ე, გველის-წყალი, მგლი-იანი, ქორ-ეთ-ი, ბუ-ზ-ალა და სხვ. ამ ტიპის სახელწოდებები ყველა შემთხვევაში მოტივირებულია ფაუნის მოცემული წარმომადგენლის გავრცელების ადგილით.

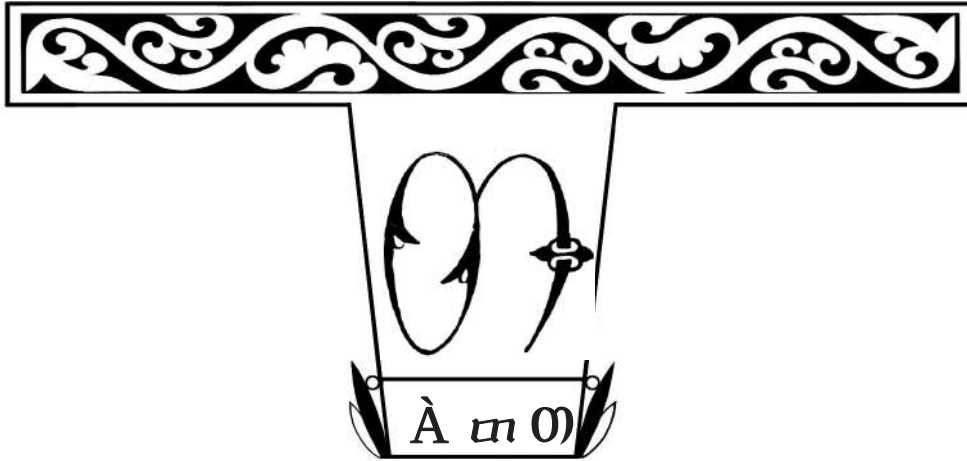
ზ-ები ხშირია ქართ. გვარსახელებშიც [თუმცა ისინი უმეტესად ნაწარმოებია არა უშუალოდ ზ-ებისაგან, არამედ მათგან წარმოქმნილი საკუთარი სახელებისაგან (ეპონიმებისგან)].

ქართ. გვარსახელთა (resp. ეპონიმთა) შედგენილობაში გვხვდება როგორც გარეული, ისე შინაური ცხოველების, ფრინველების... სახელწოდებები. ამასთანავე, გარეულ ცხოველთა და ფრინველთა სახელწოდებები რაოდენობრივად ბევრად აღემატება შინაურებისას. ეს ბუნებრივიცაა, თუ გავითვალისწინებთ გარეული ფაუნის მრავალფეროვნებას შინაურთან შედარებით. ამ ტიპის გვარსახელებია: ავაზაშვილი, არჩვაძე, აფთარაული, დათვი-აშვილი, ვეფხვაძე, ვეშაპიძე, თევზაძე, ირემაძე, კატაშვილი, კვერნაძე, კოლუაშვილი, ლომიძე, ლომაშვილი, მამალაძე, მელაძე, მგელაძე, მიმინოშვილი, ტურაშვილი, ფოცხვერაშვილი, ფუტკარაძე, ქათამაძე, ქურციკიძე, ღორაშვილი, შევარდნაძე, შევლიძე, ცხვარიაშვილი, წეროძე, წიწილაშვილი, ჭედილაშვილი, ჯიქია და სხვ. არის შემთხვევები, როდესაც ზრდადასრულებული ცხოველის სახელწოდება გვარსახელთა საწარმოებლად არ არის გამოყენებული (ცხენი, კამეჩი, ძროხა...), მაგრამ მათი ნაშეიერებისა — გვხვდება (კვიცაძე, ზაქიძე, ბოჩოლაშვილი...).

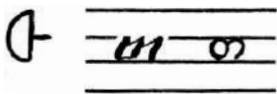
ქართულ (ქართველურ), ისევე როგორც ნებისმიერი სხვა ენაში, გვარსახელებში ზოონიმების გამოყენების მოტივაცია ძირითადად განპირობებულია ეროვნული ტრადიციებით — ისტ.-ეთნოგრ. რეალიებით, ყოფითი თავისებურებებით, საერთო კულტუროლოგიური ფონით.

ლიტ.: მაისურაძე ი., ქართული გვარსახელები, თბ., 1981; ჭუმბურიძე ზ., რა გქვია შენ?, თბ., 1982; ცხადაია პ., გვარები და გვართა დასახელებანი სამეგრელოში, თბ., 2000; ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2002; მაღრაძე ვ., ქართველური ტოპონიმებისა და გვარების წარმოება და ურთიერთმიმართება, თბ., 2006.

ვ. მაღრაძე.

მ, ქართული ანბანის მერვე (ძვ. ქართ. მეცხრე) ასო. მისი სახელია „თანნი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენის-მიერი ხშული ფშვინვიერი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **À**. მისი მოხაზულობა ნახევარწრისა და ხაზის ურთიერთკომბინაციაა, რ-იც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური **მ** მარჯვნივაა გადახრილი, მხედრული კი ერთიანი, მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხური **მ** და მხედრული **მ** ოთხხაზოვანი სისტემის შუა ორ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართულ სათვალავში აღნიშნავდა ცხრას (9), ახ. ქართულში ჩამოთვლისას აღნიშნავს (ანბანის რიგის მიხედვით) მერვეს.

თანნი, 1. ტექსტის თემატურად დასრულებული მონაკვეთი; 2. თხზულების ან წიგნის დასაწყისი (გვხვდება X ს-იდან). **მ**, გრაფიკულად ხელნაწერებში გამოიყოფოდა დამწერლობის ტიპით (ასომთავრულით) და შესრულებული იყო წითელი მელნით (სინგური). XVIII ს-იდან ამავე მნიშვნელობით გვხვდება კარი.

მ. სურგულაძე.

თალაყვაძე მარიამ ივანეს ასული (16. I. 1902, სოფ. ასკანა, ოზურგეთის რ-ნი, — 4. IV. 1982, თბილისი), ფილოლოგი, ქართ. ენის სწავლების მეთოდის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1965). **მ**-მ დაწვებითი განათლება მშობლიურ სოფელში მიიღო. 1917 დაამთავრა ხონის წმ. მარიაშის სახ. ქალთა სასწავლებელი და მასწავლებლად დაიწყო მუშაობა ჯერ სოფ. ამაღლების (ვანის რ-ნი) ორკლასიან სასწავლებ-

ელში, შემდეგ — სოფ. მარადიდის დაწყებით სკოლაში. 1923 **მ**. ჩაირიცხა ბათუმის პედ. სასწავლებელში, 1926 — თბილ. სახელმწ. უნ-ტში სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტზე, რ-ის დამთავრების (1930) შემდეგ მუშაობა დაიწყო საჯარო ბ-კაში. მუშაობდა რუსთაველის სახ. ლიტ-რის ინ-ტში ჯერ სახელმძღვანელოების სექტორში, შემდეგ კონტროლიორ-კორექტორად. 1939—41 გაიარა ასპირანტურის კურსი პედ. მეცნ. ინ-ტში და მუშაობა დაიწყო საქ. სახ. განათლების მუზეუმში. 1943—45 მუშაობდა გორის პედ. ინ-ტში, 1945-იდან გარდაცვალებამდე მოღვაწეობდა თბილ. სახ. უნ-ტში.

მ. აქტიურ პედ. მუშაობასთან ერთად ეწეოდა ნაყოფიერ სამეცნ. საქმიანობას. იგი ავტორია მრავალი მეთოდიკური წერილისა და 72 მონოგრაფიული გამოკვლევისა (აქედან 5 სახელმძღვანელო) ქართ. ენის სწავლების მეთოდის დარგში.

ქართ. პედაგოგიკაში შეტანილი ღვაწლისათვის **მ**-ს მიღებული აქვს ი. გოგებაშვილის სახ. პრემია (1976) და ი. ჯავახიშვილის სახ. მედალი (1978).

თხზ. ი. გოგებაშვილის დედაენის აგების პრინციპები, თბ., 1943; ქართული ენის სწავლება V კლასში, თბ., 1952; ი. გოგებაშვილის ანბანის სახელმძღვანელოთა აგების პრინციპები, თბ., 1952; ზმნის სწავლება სკოლაში, თბ., 1955; ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდიკა, თბ., 1959; ვარლამ თოფური, თბ., 1968.

მ. რეხვიაშვილი.

თანამდგომლობა, ზმნის კატეგორია, რ-იც აღნიშნავს, თუ როგორია დროული მიმართება ორ მოქმედებას შორის. **მ**. ახლოს არის დროის კატეგორიასთან, მაგრამ დრო მოქმედებას აფასებს უბნობის მომენტის მიხედვით, **მ**. კი — ორი მოქმედების

ერთმანეთთან შეფარდების მიხედვით. დროისათვის ერთი მოქმედებაა საჭირო, **მ**-თვის — ორი, რ-თაგან შეიძლება ერთი იგულისხმებოდეს. **მ**-ის ფორმები ქართულში სამგვარია: ერთდროულობა, უწინარესობა, შემდგომობა.

ერთდროულია ზმნის ფორმა, რ-იც გვიჩვენებს, რომ ერთი მოქმედება სხვა დასახელებულ (ან ნაგულისხმევ) მოქმედებასთან ერთად ხდება. იგი გამოიხატება მხოლოდ წარსულში, განსაკუთრებული მწკრივი არ აქვს, გადმოიცემა უწყვეტლის ფორმით: ამხანაგი რომ **შემოვიდა, ვთამაშობდი...** (იხ. აბსოლუტივი).

უწინარესია ზმნის ფორმა, რ-იც გვიჩვენებს, რომ დასახელებული მოქმედება წინ უსწრებს მეორეს. იგი გადმოიცემა II თურმეობითის ფორმით.

შემდგომია ზმნის ფორმა, რ-ით აღნიშნული მოქმედება მოსდევს დასახელებულ (ან ნაგულისხმევ) მოქმედებას. იგი გადმოიცემა წყვეტილით.

საერთოდ, უწინარესობა და შემდგომობა ერთმანეთთან კავშირში მოიაზრება და შესაძლებელია წარსულსა და მომავალში. ქართულში კი უწინარესობა და შემდგომობა, ისევე როგორც ერთდროულობა, გამოიხატება მხოლოდ წარსულში: მონადირემ **დაინახა** ჯიხვი, რომელსაც ვარჯში **მოსწყენოდა** (მოსწყენოდა — უწინ, დაინახა — შემდეგ). **ლიტ.**: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953.

ნ. ლოლაძე.

თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი კომისია, წარმართავდა ქართული სალიტერატურო ენის უნიფიკაციის (სადავო საკითხების მოგვარების, ერთიანი ნორმების შე-

მუშავეებისა და დანერგვის) საქმეს. პირველად (1934) განსახკომთან შეიქმნა „ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა რესპუბლიკური კომისია“ 30 კაცის შემადგენლობით (თავ-რე მ. ტორთაშვილი, მოადგილე ა. თათარაშვილი, მდივანი ვ. თოფური). კომისიას ევალებოდა სადავო საკითხების მოსაგვარებლად ძირითადი პრინციპების შემუშავება და მათზე დაყრდნობით საყოველთაო სავალდებულო ნორმების დადგენა.

კომისიის მუშაობას წინ უძღოდა გამოცდილება იმ საქმიანობისა, რაც გასწიეს სახელმწიფო სამეცნიერო საბჭომ (1921, თავ-რე ი. ჯავახიშვილი); 1921 განსახკომთან თბილ. უნ-ტის ძალეებით შექმნილმა კომისიამ [ა. შანიძე (თავ-რე), გ. ახვლედიანი, კ. კეკელიძე, ს. გორგაძე, ვუკ. ბერიძე], რამაც მოამზადა სადავო საკითხთა მოგვარების პროექტები (გამოიცა ცალკე წიგნაკად — «სალიტერატურო ქართულისათვის», თბ., 1921); აგრეთვე განსახკომთან შექმნილმა ცენტრალურმა სატერმინოლოგიო კომისიამ (1925, თავ-რე ვუკ. ბერიძე), რ-იც საბოლოოდ ადასტურებდა სამეცნ.-სატერმინოლოგიო კომისიის მიერ შემუშავებულ და მიღებულ ტერმინოლოგიას და სატერმინოლოგიო მუშაობასთან სალიტ. ენის სიწმინდის საკითხების შესამუშავებლად; საქ. სსრ ცაკ-თან დაარსებულმა მთავარმა სატერმინოლოგიო კომიტეტმა (1926, თავ-რე ფ. მახარაძე); რუსთაველის სახ. ლიტ-რის ინ-ტთან შექმნილმა სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენმა სამუშაო კომისიამ (1933, თავ-რე ა. ჭყონია), რ-საც დაეკისრა საკითხთა დოკუმენტური მეცნ. შესწავლა.

კომისია ძირითადად მაინც ეყრდნობოდა ენისა და ტერმინოლოგიის კომიტეტისა და რუსთაველის სახ. ლიტ-რის ინ-ტთან დაარსებული სამუშაო კომისიის შედეგებს. მან არნ. ჩიქობავას მოხსენების მიხედვით შეიმუშავა სალიტ. ენის ნორმათა დადგენის ძირითადი პრინციპები. მათ საფუძველზე დადგინდა 18 ნორმა. კომისიის მიერ შემუშავებული პრინციპებიცა და ნორმებიც დაამტკიცა საქ. სსრ განათლების სახალხო კომისარიატმა, „როგორც სავალდებულო სახელმძღვანელო ყველა სახის სასწავლებლებისა, გამომცემლობებისა და პერიოდული გამოცემებისათვის“.

1936 დაიბეჭდა «ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები», I (84 გვ.), რ-ის პროექტები 1932 წაკითხულ იქნა მოხსენებებზე სატერმი-

ნოლოგიო კომისიისა და სახელგამის მიერ მოწოდებულ კურს-კონფერენცი-აზე. გამოქვეყნდა (1932—33) 10 ნაკვეთი საერთო გრიფით: „ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენისათვის“.

„ელზის“ (იხ. ენის, ლიტერატურის, ისტორიისა და ხელოვნების ინსტიტუტი) რეორგანიზაციის (1934 წლის 20 ივლისი) შედეგად ჩამოყალიბებულ ენისა და ლიტ-რის სამეცნ.-კვლ. ინსტიტუტთან უნ-ტის რექტორის ბრძანებით 1935 წლის 10 ივლ. შეიქმნა „ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი სამუშაო კომისია“ 18 კაცის შემადგენლობით (თავ-რე ა. შანიძე, მოადგილე ვ. თოფური); კომისიას უნდა დაემუშავებინა სადავო საკითხები, შეედგინა თეზისები და პროექტები და წარედგინა რესპუბლიკური კომისიისათვის.

განათლების სახალხო კომისარიატის მიმართვისა და სსრკ აკად. საქართვე. ფილიალის პრეზიდიუმის 1937 წლის თებერვლის დადგენილების საფუძველზე **ენიმკის** (იხ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი) ქართველურ ენათა სექტორთან ჩამოყალიბდა სალიტერატურო ქართული ენის ნორმებისა და ქართული ორთოგრაფიის ახალი სამუშაო კომისია (თავ-რე ა. შანიძე).

1937 საჭირო გახდა კომისიის შევსება, რის შესახებაც განსახკომს თხოვნით მიმართეს ენიმკის დირექტორმა ს. ჯანაშიამ და კომისიის თავ-რემ ა. შანიძემ. განათლების სახალხო კომისარს ეთხოვა აგრეთვე, რომ ორთოგრაფიული ლექსიკონის მასალები ლიტ-რის ინ-ტიდან გადასულიყო ენიმკის განკარგულებაში, რათა ისინი დაჩქარებით განეხილა სალიტ. ქართ. ენის ნორმათა დამდგენ კომისიას.

გამოქვეყნებულ ნორმათა საფუძველზე 1941 ვ. თოფურიამ და ი. გიგინეიშვილმა გამოსცეს სასკოლო „ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (II გამოც. 1946, III — 1949).

საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს 1946 წლის 25 მაისის დადგენილების საფუძველზე 1946—48 წლებში საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან მუშაობდა ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი კომისია ჯერ ს. ჯანაშიას, შემდეგ — ა. შანიძის თავმჯდომარეობით.

1953 მინისტრთა საბჭოს დადგენილებით მინისტრთა საბჭოს პრეზიდიუმთან შეიქმნა თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი სახელმწიფო

კომისია, ხოლო მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან — თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა შემუშავებელი სამუშაო კომისია (თავ-რე ი. გიგინეიშვილი).

მინისტრთა საბჭოს დადგენილებით 1953-იდან ენათმეცნ. ინ-ტში შეიქმნა ნორმათა კომისიის სამეცნ. ბაზა — ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა განყოფილება. 1966-იდან ნორმების განყ-ბა გარდაიქმნა „ქართული მეტყველების კულტურის განყოფილებად“. მას ევალებოდა სადავო საკითხების შესწავლა და სახელმწ. კომისიისათვის პროექტებისა და საჭირო მასალების მომზადება. განყ-ბაში დამუშავებული პროექტები ჯერ განიხილებოდა ინ-ტის სამეცნ. საბჭოზე და მოწონებული პროექტი დასამტკიცებლად წარედგინებოდა ნორმათა დამდგენ კომისიას.

1954 ნორმების დამდგენი კომისიის რეორგანიზაციის საფუძველზე მინისტრთა საბჭოსთან ამოქმედდა თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისია (თავ-რე გ. ჯავახიშვილი, დ. ქართველიშვილი, თავ-რის მოადგილე ქ. ლომთათიძე, მდივანი ი. გიგინეიშვილი).

ნორმათა კომისიის მიერ მიღებულ წესებს ემყარებოდა პირველი ვრცელი ორთოგრაფიული ლექსიკონი, რ-იც 1968 გამოვიდა („ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ შემდგენლები: ვ. თოფურია, ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიას რედაქციით). ლექსიკონს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამკვიდრებისა და დაცვის თვალსაზრისით. 1998 გამოვიდა ამ ლექსიკონის მეორე, შევსებული გამოცემა (იხ. ორთოგრაფიული ლექსიკონი).

1970 გამოქვეყნდა «თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების» პირველი კრებული.

1972 დაარსდა ენათმეცნ. ინ-ტის მეტყველების კულტურის განყ-ბის ბეჭდვითი ორგანო «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», რ-ის XII წიგნი გამოვიდა 2004.

საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს დადგენილებით (1984 წლის 31 აგვ.) ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი სახელმწ. კომისიის მიერ დამტკიცებული ნორმები ქვეყნებოდა თანდათანობით ბიულეტენების სახით, რ-ებზე შემდეგ საფუძველად დაედო ნორმათა 11 კრებულს («თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები»),

გამოვიდა «ბიულეტენი» №1—2, 1985 (10 ნორმა) და №3, 1987 (7 ნორმა).

1995—2004 მოქმედებდა თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწ. კომისიის რეორგანიზაციის შედეგად საქართვე. პრეზიდენტის ბრძანებით შექმნილი საქართველოს პრეზიდენტთან არსებული სახელმწიფო ენის კომისია (თავ-რე ე. შევარდნაძე, მოადგილე გ. კვარაცხელია).

იხ. ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა საექსპერტო კომისია.

ლ. ლეჟავა.

«თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმა-ბი», საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მიერ გამოცემული კრებული (რედ. ი. გიგინეიშვილი). პირველი კრებული გამოიცა 1970. 1986 დაიბეჭდა ამ კრებულის მეორე, ფოტოტიპური გამოცემა. ნორმები ეხება თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ორთოგრაფიის, სიტყვაწარმოების, სახელთა ბრუნების, ზმნების უღვლილების, სიტყვათა წარმოქმნის, კომპოზიციის, აგრეთვე, ნაწილაკიან და თანდებულიან ფორმათა ხმარებისა თუ სიტყვათა წყობის სადავო საკითხებს. სათანადო ადგილი აქვს დათმობილი უცხო ენებიდან მომდინარე სიტყვათა ქართულად გადმოცემის საკითხებსაც.

მ. კერესელიძე.

თანდებული, მეტყველების ნაწილი; ფორმაუცვლელი დამხმარე სიტყვა, რაც დაერთვის სახელის გარკვეული ბრუნვის ფორმას და ამყარებს სხვადასხვა სახის მიმართებას სახელსა და სახელს, ან სახელსა და ზმნას შორის (მაგ.: სამშობლოსათვის თავდადებული, საქართველოში მცხოვრები; თავისუფლებაზე ოცნებობს, ბეთანიისაკენ მიჰყავს). ო. კავშირსა და ნაწილაკთან ერთად განეკუთვნება ფუნქციონალურ ლექსიკას. მათ გამაერთიანებელ სახელად ქართ. საენათმეცნიერო ლიტერაში მხლებლებიც და უდეტ რეზიცი იხმარება (იხ. დამხმარე სიტყვები).

ო-ები დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვებისაგან (სახელებისა და ზმნისართებისაგან) მომდინარეობს. დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე მეტყველების ნაწილთა დამხმარე სიტყვებად გამოიყენება-გადაქცევის პროცესი მხოლოდ ისტ. ფაქტი არ არის - იგი დღესაც აქტუალურია. თანამედროვე

სალიტ. ენებში წიგნური გზით ო-თა რიცხვი თანდათანობით იზრდება ისეთი ზმნისართებისა და სახელების ხარჯზე, რ-ებიც სემანტიკურად გამოხატავენ მიმართება-დამოკიდებულებას (რელატიურობის სემანტიკა დამხმარე სიტყვად ქცევის გზაზე ისტორიულადაც არანაკლებ მნიშვნელოვანი და გადამწყვეტი იყო).

ო-ები, რ-ებიც ფუნქციონალური ლექსიკის ნიშნით გაერთიანებულ სხვადასხვა მეტყველების ნაწილთა ნაკრებს წარმოადგენს, შედგენილობისა და მოხმარების მხრივ ერთგვაროვანი არ არის. მათში ისტ., სტრუქტურული თუ ფუნქციურ-სემანტიკური თვალსაზრისით არსებითად განსხვავებული მასალა თავმოყრილი. სისტემის ბირთვის ყველა ენაში პირველადი ო-ები ქმნიან. ეს არის მცირერიცხოვანი ჯგუფი — სემანტიკურად და ფორმობრივად გაცვეთილი უმარტივესი „სიტყვები“ (ბეგრატომლექსები), რ-ებიც მეტწილად ენის ლექსიკის უძველეს ფენას განეკუთვნება და რ-თა კავშირი საყრდენ სიტყვებად სინქრონიულ დონეზე ხელშესახები არ არის. მათი სიმცირე ქართულში (ქართველურ ენებში) კარგად განვითარებული ბრუნვითა სისტემისა და ზმნის მიმართებითი ფორმების, კერძოდ კი — ქცევის ფორმების არსებობით არის შეპირობებული. პირველადი ო-ებია: **ზე** (< **ზედა**), **ში** (< **შინა**), **-თან**, **-ვით**, **-გან**, **-კენ**, **-ებრ** || **-მებრ**, **-მდე** || **-მდის**), **გამო**, **გარდა**, **მიერ**, **მიმართ**, **შორის**, **შუა**, **წინაშე**.

მეორეულ ო-ებს განეკუთვნება სახელები და ზმნისართები, რ-თაც ფორმობრივი და სემანტიკური კავშირი საყრდენ სიტყვებთან მეტნაკლებად შენარჩუნებული აქვთ. ზმნისართული ო-ებია (ამ დანიშნულებით უპირატესად ადგილისა და დროის ზმნისართები გამოიყენება): **წინ**, **უკან**, **მარჯვნივ**, **მარცხნივ**, **ირგვლივ**, **გარშემო**, **ქვეშ**, **ზევით**, **ქვევით**, **გასწვრივ**, **გაღმა**, **შემდეგ**, **წინათ...** სახელური ო-ებია (ამ დანიშნულებით გამოიყენებულ არსებით სახელს, საწყისსა და მიმდებარე მეტწილად მოქმ. ან ვით. ბრუნვის ფორმა აქვს): **შესახებ**, **თაობაზე**, **საშუალებით**, **მიზნით**, **წყალობით**, **მიხედვით**, **მიუხედავად**, **შედეგად**, **მსგავსად**, **ნაცვლად...** პირველად ო-ებთან ერთად იხმარება **მიმართებით**, **შედარებით**, **დაკავშირებით...** (მაგ., საკითხთან მიმართებით).

ო. ქართულში სახელს მოსდევს, სახელის მიმართ პოსტპოზიციურია (შდრ. ევრ. და ზოგი სხვ. ენის წინ-

დებული, რ-იც წინ უძღვის სახელს, სახელის მიმართ პრეპოზიციურია). ო. შეიძლება იყოს სახელთან შეწყვეტილი (ერთმარცვლიანი ო-ები. მაგ.: **მთაში**, **მდინარესთან**) ან ცალკე მდგომი (ორ- და მეტმარცვლიანი ო-ები, მაგ.: ძმებს **შორის**, მზის **გარშემო**. გამოწაკლისია **-თანავე**: **შეხვედრისთანავე**). ძირითადი ო-იანი ბრუნვებია: **მიც**, **ნათ**, **მოქმ**, და **ვით**; **მოთხრ**. და **წოდ**. ბრუნვები ო-ს არ დაირთავენ; ო-იანი სახ. ბრუნვა თანამედროვე ქართულის შენამდენია. ო. რომელიმე განსაზღვრულ, ჩვეულებრივ, ერთ ბრუნვას ერთვის. ორ ბრუნვასთან იხმარება **-ვით** (სახ. და **მიც**. ბრუნვები) და **-გან** (ნათ. და **მოქმ**. ბრუნვები). **-ვით** ო-იანი სახ. და **მიც**. ბრუნვის ფორმები ფუნქციურად იდენტური, მაგრამ სტილისტიკურად სხვადასხვა ღირებულების მქონეა (შდრ.: ვეფხვივით და ვეფხვსავით). **-გან** ო-ის ფუნქციები ბრუნვითა მიხედვით გამიჯნულია (მაგ.: ხის-**გან** გამოთალა და ხით-**გან** > ხი-**დან** ჩამოვარდა).

ბრუნვითა მიხედვით ო-ები ასეა განაწილებული: სახელობითი — **-ვით** (თანხმოვანფუძიან სახელებთან); **მიცემითი** — **-ვით**, **-თან**, **-ზე**, **-ში**, **შორის**, **შუა**; **ნათესაობითი** — **-თვის**, **-გან**, **-კენ**, **-დმი** (|| **-დამი**), **-თანავე**, **-ებრ** (|| **-მებრ**), **მიერ**, **გამო**, **გარდა**, **მიმართ**, **წინაშე**, **ნათ**. ბრუნვასთან იხმარება აგრეთვე მეორეული ო-ების აბსოლ. უმრავლესობა; მოქმედებითი — **-გან** (ით-**გან** > იდან), **-ურთ**; **ვით**. — **-მდე** (|| **-მდის**).

ო-ის დართვისას მორფემათა შესაყარზე, ჩვეულებრივ, ფონეტიკულილებებს განიცდის როგორც ო., ისე ბრუნვის ნიშანიც. ხშირად მათ შორის ზღვარი იშლება და ამოსავალი ვითარება იწრიდება. სამეცნ. ლიტ-რაში ო-იანი ფორმის დამოუკიდებელ ბრუნვად მიჩნევის არაერთი მაგალითია ცნობილი (იხ. ადგილობითი ბრუნვები).

ო-ებში ორგანულად არის შეწყვეტილი გრამატიკ. და ლექსიკური მნიშვნელობა. ბრუნვითა მნიშვნელობა ო-თა გრამატიკული მნიშვნელობაა, ხოლო სემანტიკური ელემენტები, რ-ებიც ამა თუ იმ მიმართებათა კონკრეტიზაციასთანაა დაკავშირებული, მათს ლექსიკურ მნიშვნელობად არის მიჩნეული. ო-ები არა მარტო არეგულირებენ სინტაქსურ კავშირს სიტყვებს შორის, არამედ ამ კავშირის ხასიათსაც განსაზღვრავენ. სახელის ბრუნვის ფორმასთან ერთად ო. ქმნის სინტაქსურ მთლიანობას, ე. წ. ო-იანი ბრუნვის ფორმას (ო-იან კონსტრუქციას),

რ-იც სემანტიკურადც ერთიანი და დაუნაწევრებელია.

მ-ის მნიშვნელობათა რეალიზაცია სხვა სიტყვებთან ურთიერთობისას გარკვეულ გარემოცვაში ხდება. მინიმალურ კონტექსტს საამისოდ შესიტყვება წარმოადგენს. მ-ი შესიტყვების წევრებს — სახელსა და სახელს, ზმნასა და სახელს შორის ამყარებს ობიექტურ, სივრცობრივ (ლოკალურ), დროულ, კუთვნილებადანიშნულებით, მსგავსება-შედარებითს, მიზეზობრივ, მიზნობრივსა და სხვ. სახის მიმართებას. ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში ამ მიმართებათა მნიშვნელობა მ-ის საშუალებით შეერთებულ შესიტყვების წევრთა სემანტიკაზე დამოკიდებული. ობიექტურ მიმართებათა მნიშვნელობა ყველაზე უფრო ზოგადი და განყენებულია (გრამატიზებულია) მ-ის მნიშვნელობათა შორის (მაგ.: მომავალზე ფიქრი, საკითხისადმი ინტერესი), სხვა შემთხვევაში მისი სემანტიკა უფრო კონკრეტული და ხელშესახებია. სივრცის ცნება ფართო და მრავალმხრივია თავისი შინაარსით. მ-ის საშუალებით იგი შეიძლება დაზუსტებულ იქნეს ადგილმყოფობის (შინაგან სივრცეში, ზედაპირზე, ახლოს, წინ, გვერდით... მყოფობის), საწყისი ან სასრული პუნქტის, მიმართულების და სხვა თვალსაზრისით (მაგ.: ზღვაში ბინადრობს, ღია ზღვაში გავიდა, ზღვაზე ღრუბელი ჩამოწვა, ზაფხული ზღვაზე გაატარა, ზღვასთან დასახლდა, ზღვიდან დაბრუნდა, ზღვამდე გადაჭიმული, გული ზღვისკენ მიუწევს).

ზოგი მ-ი უპირატესად ერთი ფუნქციით იხმარება (მიერ, -ურთ, შესახებ...), ზოგისთვის მრავალფუნქციურობაა დამახასიათებელი (-ზე, -ში, -თვის, -გან...). მ-თა მრავალფუნქციურობას კონტექსტი შეაპირობებს, კონტექსტის საშუალებითვე ხდება მრავალფუნქციურობის თანმხლებ პრობლემათა დაძლევა (შდრ. ამ თვალსაზრისით: სოფელში ცხოვრობს, სოფელში წავიდა, ბუნქებში დაიმაღლა, მთაში აცივდა, აპრილში დაიბადა, მარტოობაში სიმშვიდე პოვა, ტოლებში გამოარჩია, ობლობაში გაიზარდა...).

მ-თა უდიდესი ნაწილი სტილისტიკურად ნეიტრალურ ლექსიკას მიეკუთვნება. ასეთია უპირატესად პირველადი და ზმნისართული მ-ები. ემოციურად შეფერილი მ-ებია, მაგ., წყალობით, მეოხებით, შემწეობით (შდრ. ნეიტრალური — საშუალებით). წიგნური შეფერილობა აქვს და უპირატესად წიგნის ენაში იხმარება — შესახებ, თაობაზე, დაკავშირებით, მიმართებით, შესაბამისად...

სასაუბრო ელფერი აქვს -ზე მ-ს მიზნის სემანტიკის გადმოსაცემად — ზურზე მიდის ტიპის შესიტყვებებში.

მ-ი ქართ. გრამატიკის ერთ-ერთი საფუძვლიანად შესწავლილი საკითხთაგანია. სპეც. გამოკვლევების გარდა, რ-ებიც მ-ებს (ზოგადად თუ ცალკეულ მათგანს კერძოდ), მათს ეტიმოლოგიას, სტრუქტურას, სინტაქსურ, სემანტიკურსა თუ სტილისტიკურ ფუნქციებს ეძღვნება, არსებობს ისეთი ნაშრომებიც, რ-ებშიც სხვა, უფრო ფართო — მორფოლ. და სინტაქსურ საკითხებთან ერთად მ-ებიც არაერთგზის გამხდარა კვლევის ობიექტი. კერძოდ, მ-ები და მ-იანი ფორმები შესწავლილია სახელთა ბრუნებასა და ბრუნვათა ფუნქციებთან, მეტყველების ნაწილებთან, წინადადების წევრებსა და სიტყვათშეხამებებთან დაკავშირებით. მ-თა მორფოლ. და სემანტიკური დახასიათება წარმოდგენილია ქართ. ენის განმარტებით ლექსიკონში (იხ. განმარტებითი ლექსიკონი), აგრეთვე მორფემების ლექსიკონში. ამ უკანასკნელში მ-ები მორფემიების — მორფემის დანიშნულებით გამოყენებული, წარმოშობით არამორფემული ელემენტების სახელით არის შეტანილი.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953; მარტიროსოვი ა., თანდებული ქართულში. — «იკე», I, თბ., 1946; Русская грамматика, т. I, М., 1982.

გ. კალანდაძე.
თანხმოვანთა ჯგუფები, თანხმოვანთა სინტაგმატიკური მიმდევრობები (იხ. სინტაგმატიკა), რ-ებიც აგებულია მოცემული ენისათვის დამახასიათებელ კომბინაციურ კანონზომიერებათა საფუძველზე.

თანხმოვანთა კომბინაციური კანონზომიერებები დგინდება როგორც გარკვეული მეტყობინების (ტექსტის) ფარგლებში, ისე სალექსიკონო მასალის მიხედვით (ძირის ან სიტყვის ფარგლებში). მათი შესწავლა შესაძლებელია არა მხოლოდ თანხმოვანთა უშუალო მეზობლობაში (კონტაქტური მიმდევრობები), არამედ დაშორებულ (სხვა ფონემებით გათიშულ) პოზიციებშიც (დისტანციური მიმდევრობები).

მ-ის აგებულება სხვადასხვა ენაში განსხვავებულია როგორც მათში შემავალ თანხმოვანთა რაოდენობით, ისე შედგენილობით, რაც საბოლოოდ განპირობებულია მოცემული ენის ფონემური სისტემითა და მისთვის დამახასიათებელი სინ-

ტაგმატიკური წესებით (ფონემურ კომბინაციათა შექმნის უნარით). გარდა ცალკეული ენებისათვის დამახასიათებელი კონკრეტული კომბინაციური წესებისა, არსებობს აგრეთვე ყველა ენისათვის საერთო უნივერს. წესები და ტენდენციები.

თანხმოვნური კომბინაციებით განსაკუთრებით მდიდარია ქართული. მათი შესწავლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ საკუთრივ ქართულის, არამედ თანხმოვანთმიმდევრობათა ზოგადი ტიპოლოგიის თვალსაზრისითაც.

ქართ. ენის მ-ის ჯგ. გაანალიზებულია სხვადასხვა დონეზე (დიფერენციალური ნიშნების, ფონემების) და სხვადასხვა ერთეულის (მარცვლის, ძირის) ფარგლებში. თანხმოვანთა კომბინაციური შესაძლებლობების დასადგენად მაქსიმალურად ხელსაყრელი პირობებია CVC (თანხმოვანი — ხმოვანი — თანხმოვანი) ზოგადი ტიპის ძირებში, სადაც C შეიძლება წარმოდგენილი იყოს როგორც ერთი თანხმოვნით, ისე მ-ის ჯგ-ით. აქ კომბინაციური ურთიერთშეზღუდვები ვლინდება არა მხოლოდ თანხმოვანთა უშუალო მეზობლობაში — ძირის თავკიდურში (ხმოვნის წინ) ან ბოლოკიდურში (ხმოვნის მომდევნოდ), არამედ მმამინაც, როდესაც თავკიდურის ან ბოლოკიდურის თანხმოვნები, მ-ის ჯგ. გათიშული არიან ძირეული ხმოვნით. ქვემოთ წარმოდგენილი შედეგები, მიღებული CVC ტიპის სახელური და ზმნური ძირების ანალიზით. კომბინაციათა შესწავლისას ამოსავლად აღებულია ორწევრიანი ჯგუფები. ასეთი კომბინაციები ყველაზე მრავალრიცხოვანია და ყველაზე სრულად ავლენენ თანხმოვანთა დისტრიბუციულ შესაძლებლობებს. ამასთანავე, მათ საფუძველზე ყოველთვის აიგება უფრო დიდი კონსონანტური ჯგუფები, რამდენადაც ორზე მეტწევრიან ჯგუფებში ერთმანეთის გვერდით მყოფ ყოველ ორ წევრს შორის იგივე დისტრიბუციული წესები მოქმედებს, რ-ებიც ძალაშია ორწევრიან კომპლექსების მიმართ (ლ. იელმსლევ, ჯ. გრინბერგი).

თანხმოვნურ კომბინაციათა შედგენილობისა და რაოდენობის თვალსაზრისით ძირის თავკიდური და ბოლოკიდური რამდენადმე განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაგრამ თანხმოვანთა დადასტურებული კომპლექსების შესწავლა საშუალებას იძლევა დადგინდეს თავკიდურისა და ბოლოკიდურისათვის საერთო კომბინაციური კანონზომიერებები:

ველარული, ანუ უკანანისმიერი; ფარინგალური, ანუ ხახისმიერი; ლარინგალური, ანუ ხორხისმიერი (იხ. ლარინგალური თანხმოვნები). 2. იმის მიხედვით, თუ რა სახის დაბრკოლება ელბება ჰაერნაკადს ზესადგამ მიღში, განსხვავებულია დაბრკოლებათა რაგვარობა. ქართულში ო-თვის გარჩეულია დაბრკოლებათა სამი სახის რაგვარობა: ხშულობა, ნაპრალღონობა (იხ. სპირანტები), შერეული რაგვარობა (იხ. აფრიკატი, ვიბრანტი, ლიტერალური თანხმოვნები, ნაზალური ბგერები). 3. სახმო სიმების მოქმედების მიხედვით განსხვავდებიან მჟღერი (იხ. მჟღერი ბგერები) და ყრუ (აბრუპტივი და ფშვინიერი) ო. (იხ. ყრუ ბგერები).

აღნიშნული ნიშნებით ჩქამიერი ო. ლაგდებიან ჰომორგანულ ხშულობა და აფრიკატთა სამეულებად და ნაპრალღონობა წყვილელებად (გამონაკლისია ცალად დარჩენილი ნაპრალღონები — ლაბიალური ვ და ლარინგალური ჰ, ერთი მხრივ, და ველარულ ნაპრალღონთა სამეული, მეორე მხრივ). თითოეული რიგი შეიცავს მჟღერ და ყრუ წყვილებს (სამეულები — ფშვინიერსა და აბრუპტივს, წყვილეულები — ფშვინიერს). სხვადასხვა ლოკალური რიგის მჟღერები და ყრუები ლაგდებიან ჰომოვენური (იხ. ჰომოვენურობა), ჰეტეროგანული (იხ. ჰეტეროგანულობა) ო-ის სერიებად. 4. ბგერათა წარმოქმნისას ცხვირის ღრუს მონაწილეობის მიხედვით თანხმოვნები იყოფიან ორალურ, პირისმიერ (იხ. ორალური ბგერები) და ნაზალურ თანხმოვნებად.

აკუსტიკური მახასიათებლებიდან (იხ. აკუსტიკა) ო-ის კლასიფიკაციის დროს მხედველობაში მიიღება ხმის მონაწილეობის ხარისხი (იხ. სონორები). ამ ნიშნით ო-ს ალვიქვამთ ტონის ან ჩქამის სახით. შესაბამისად გამოიყოფა ო-ის ორი ჯგუფი: სონორები — ლ, რ, მ, ნ და ჩქამიერები — ყველა დანარჩენი თანხმოვანი.

ფონოლოგიური თვალსაზრისით თანხმოვანი (ან თანხმოვანთა ჯგუფი) განხილულია როგორც მარცვლის განაპირა (მარგინალური), პერიფერიული წვერი, რ-იც არ არის აუცილებელი მარცვლის შესაქმნელად (ო-ის ფონოლოგიურად ღირებულ ნიშანთა შესახებ იხ. ფონემა).

ანალიზის ფონეტ. და ფონოლოგიურ დონეთა აღრევის ასაცილებლად ზოგჯერ ტერმ. „თანხმოვანი“ („კონსონანტი“) შენარჩუნებულია

ფონოლოგიური დონის ერთეული-სათვის, ხოლო ფონეტ. დონის ერთეულისათვის შემოთავაზებულია ტერმინი კონტოიდი (კ. ლ. პაიკი, ლ. იელმსლევეი).

არტიკულაციური და აკუსტიკური ნიშნებით დაჯგუფება წარმოადგენს პარადიგმატიკულ (სისტემაში დაკავებული ადგილის მიხედვით, იხ. პარადიგმატიკა) კლასიფიკაციას, რ-იც ქართ. ენის თანხმოვანი ფონემებისათვის შემდეგ სახეს იღებს (იხ. ცხრილი).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; გაფრინდაშვილი შ., საწარმოთქმო დაბრკოლებათა რაგვარობის საკითხი ქართულში. — «იკე», XII, თბ., 1960; ფოგტი პ., ქართული ენის ფონემატიკური სტრუქტურა, თარგმ. ფრანგ., თბ., 1961; უთურგაიძე თ., ქართული ენის ფონემატიკური სტრუქტურა, თბ., 1976; ჯაფარიძე ზ., ბგერათა საწარმოთქმო დაბრკოლების მიხედვით დაჯგუფებისათვის ქართულში. — «იკე», XXII, თბ., 1980; ონიანი ა., თანხმოვანთა სისტემა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში (პარადიგმატიკული ანალიზი). — «ენათმეცნიერების საკითხები», 2000, №2; გამყრელიძე თ., თანხმოვანთა „განდასება“ ქართულში. — კრ.: ჯვარლამ თოფურია — 100», თბ., 2001.

ი. ქობალავა.

თარგმანი და ქართული ენის მხანსიპანის საპითხები ზუა საუკუნეებში, ხალხურ ენათა განვითარების თვალსაზრისით, ქრისტ. შუასაუკუნეები ორ, ერთმანეთისგან განსხვავებულ, მოდელს გვთავაზობს. დასავლეთის ქრისტიანობაში, ერთიანი რომის დედაეკლესიითა და უნივერს. საეკლესიო ენით, ლათინური კოინე განასახიერებდა როგორც ამ ერთობის ზენაციონალურობას, ასევე ახდენდა მასში შემავალი ხალხებისა და ეკლესიების რეპრეზენტაციასაც. იმის მიუხედავად, რომ ამგვარი მოდელი გარკვეულად შეზღუდული იყო (მასში მხოლოდ ლათინურის მცოდნე ელიტარული უმცირესობა იკლესიზმდებოდა), იგი მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე შენარჩუნებულ იქნა და მან მნიშვნელოვნად განსაზღვრა დასავლეთის ხალხ. ენათა ევანგელისაციის ბედი. მეორე მხრივ, გვაქვს აღმოსავლეთის ქრისტიანობა, რ-შიც ამ რელიგიური სივრცის დომინანტი ბერძნ. ენა, უნივერსალიზმის ნიშნით თუ საბაბით, არ დამკვიდრებულა. ადგილობრივი ხალხ. ენების საზ. და სოც. ფუნქციის გაზრდა და მათი ქცევა დამწერლობის მქონე ენებად ყველაზე მეტად ამ ხალხთა მშობლიურ ენაზე მისიონირებისა და ბიბლიის თარგმნის აუცილებლობამ განსაზღვრა. ამ კონტექსტში განხილვება როგორც ქართ., ასევე

სომხ., გოთური და საეკლ. სლავური დამწერლობების შექმნა (თ. გამყრელიძე); ქართულთან მიმართებით ამ საკითხებს საგანგებოდ იკვლევს ვ. ბედერი.

დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ხალხ. ენათა განვითარების ეს მკვეთრად განსხვავებული გზები, საფიქრებელია, ყველაზე მეტად არსებულმა არაერთგვაროვანმა სოციოლინგვისტურმა წინაპირობებმა განსაზღვრა. ადრეული შუა საუკუნეების მეტ-ნაკლებად ერთიანი დასავლური სამყარო, რ-შიც ლათინურს ჯერ კიდევ დომინირებამდე დიდი ხნით ადრე ჰქონდა დამკვიდრებული ერთიანი ზენაციონალური საურთიერთო და კულტურის ენის სტატუსი, ყოველგვარი გარეგანი იძულების გარეშე, ნებაყოფლობით შეხვდა ლათ. ენაზე მისიონირების ფაქტს. ანტ. ტრადიციების მემკვიდრე ბერძნულს ამგვარი ზენაციონალური საურთიერთო და კულტურის ენის ფუნქცია არ გააჩნდა. ამასთანავე, ძლიერი იყო ეროვნული იდენტურობის მკვეთრად გამოსატყუი ფუნქცია, რასაც აღმოსავლეთის ხალხ. ენები ატარებდნენ.

დასავლეთის ეკლესიის უნივერსალურმა ენამ დიდი ხნის განმავლობაში, კერძოდ, რეფორმაციამდე, ურყევად შეინარჩუნა, ხალხ. ენებთან შედარებით, კულტ. და რელიგ. აღმატებულობის სტატუსი. ხალხ. ენებისთვის სწორედ ეს აღმატებულობის აღიარება იქცა უმთავრეს ხელისშემშლელ პირობად, რამაც ასე დაავიანა მათი გადაქცევა განათლების, კულტურის, ლიტერისა და, საერთოდ, სამწერლობო ენებად. ჰეგემონ ლათინურსა და მასთან შედარებით დაბალი რანგისად მიჩნეულ ხალხ. ენებს შორის ურთიერთობას სრულიად სამართლიანად უწოდებენ ლათინურის მიერ ხალხ. ენებზე განხორციელებულ „პირიტიულ იმპერიალიზმს და საკრამენტულ კულტს“.

სხვაგვარად წარმართა ურთიერთობა ბერძნულსა და აღმოსავლეთ ქრისტიანობის ხალხ. ენებს შორის. თითოეული ამ ენათაგანი წმინდა ენებთან (ებრაული, ბერძნული, ლათინური) შედარებით ფუნქციურად დიფერენცირებულ, უფრო დაბალი რანგის ენად კი არ იქნა მიჩნეული, არამედ დამკვიდრდა როგორც ლიტურგიის, რელიგიის, კულტურისა და, საერთოდ, სახელმწ. ენა. ამ პროცესში უდიდესი როლი ითამაშა ბიბლ. წიგნების თარგმნამ, განსაკუთრებით თარგ-

მნასთან დაკავშირებულმა სოციო-ლინგვისტურმა და თეოლოგიურმა წინაპირობებმა. ეს ორი, ერთმანეთისგან მკვეთრად განსხვავებული სამყარო ბიბლიის მშობლიურ ენაზე თარგმნის საწინააღმდეგოდ მაინც მსგავს არგუმენტებს იყენებდა მათ რელიგ. სივრცეში მოქცეული ხალხ. ენების მიმართ: 1. ხალხ. ენის სტილისტიკური და სემანტიკური სიღარიბე — წმინდა ენებთან შედარებით ღარიბი ხალხ. ენას არ ძალუძს სრულყოფილად გადმოცეს ბიბლ. წიგნის ღრმა შინაარსი, ამიტომაც გაუმართლებელია მათი თარგმნა; 2. თვითნებური ინტერპრეტაციის საფრთხე — ვინაიდან არ არსებობს ორი იდენტური ენა, თარგმანი უსათუოდ გამოიწვევს ტექსტის გარკვეულ ცვლას მთარგმნელი ენის ზუნების გათვალისწინებით, რაც სულწმინდის მიერ ინსპირირებული ბიბლ. წიგნების შემთხვევაში მიუღებელია: მშობლიურ ენაზე თარგმნილი ბიბლია და, საერთოდ, თეოლოგიური ლიტ-რა იოლად ჩაუვარდება ხელში გაუნათლებელ ხალხს, რასაც მოჰყვება ტექსტის თვითნებური ინტერპრეტაცია.

ბიბლიის თარგმნის საწინააღმდეგო არგუმენტებს აღმოსავლეთ ქრისტიანობის ნაციონალურენოვან ეკლესიებსაც უყენებდნენ. ეს არ იყო მხოლოდ კულტურულად აღმატებული ბერძნების უსაფუძვლო ყვედრება. ფილოს., ლიტ. თუ თეოლოგიურ ტრადიციებში გაწაფულ ბერძნულთან შედარებით მშობლიური ენის სიღარიბეს, რა თქმა უნდა, აღმოსავლეთის ნაციონალურენოვანი ეკლესიებიც აღიარებდნენ, მაგ., გიორგი მთაწმიდელის ღვაწლზე საუბრისას გიორგი მცირე აღნიშნავს, რომ უმდიდრეს ბერძნულთან შედარებით ჩვენი ენა და, შესაბამისად, „ნათესავი ჩვენი“ უსწავლელია და უმეცარი („რომელნი-ესე ბარბაროს-წოდებულ ვიყვნით ელენთა მიერ უსწავლელობისათვის და უმეცრებისა ჩუენისა“). ამის მაგალითად ქართვ. მთარგმნელ-რედაქტორთა უამრავი კომენტარის დასახელება შეიძლება: „შეისწავე, რამეთუ ორსახე არს ბერძნულად სახელი სულისაჲ, ფსიქი, რომელი უმეტესსა ადგილსა სამშენველისა წილ დადებულ არს პავლესა შინა; და კუალად პნევმა, რომელი-ესე თვთ თავადის სულისა არსებასა უწოდიან და წმიდისათვის იგივე ითქუამის. ხოლო ქართველთა უღონოებისაგან ერთი სახელი აქუს სულისაჲ“ (ხელნაწერი A — 217, 322r), შენიშნავს იოანე პეტრიწი.

არც ბერძენთა მიერ ბიბლიის ქართ. თარგმანებისათვის წაყენებული საყვედური — ტექსტის უნებური ცვლა (შდრ. ეფრემ მცირე: „კუალად გუაყუედრიან ბერძენნი ცვალებათათჳს სიტყუათაჲსა“) — იყო სრულიად უსაფუძვლო. გიორგი მთაწმიდელიც აღიარებს, რომ „პირველითგან მართლად და ჭეშმარიტად“ თარგმნილი ქართ. ბიბლია მრავალ უზუსტობას შეიცავს, რთა მიზეზად იგი შემდეგ გარემოებებს ასახელებს: 1. უცხოთა (სომეხთა) გავლენა ადრეულ ქართ. თარგმანებზე; 2. ზოგი წიგნის ნაჩქარევად და ცუდად თარგმნა; 3. დროთა ვითარებაში გადამწერთათვის ტექსტის გაუგებრობა. და-მაჯერებელია ეფრემ მცირის მსჯელობა ძვ. ქართ. თარგმანების რევიზიისა თუ ხელახლა თარგმნის თაობაზე. ამასთანავე, იგი ცდილობს გაამართლოს თავისი წინამორბედის, ეფთვიმე ათონელისეული თავისუფალი თარგმანის მეთოდი და საამისოდ რამდენიმე არგუმენტს ასახელებს: ა. მართალია, ეფთვიმეს თარგმანები ზუსტი არაა, მაგრამ „ქართულად შეუნიერი არს,“ რის გამოც ისინი „...სააჯმნო-ქმნილ არს არა ქართველთათჳს, არამედ ბერძენთათჳს“ (ხელნდ. A. — 292, 279 V); ბ. ეფთვიმეს მეთოდს რეალური მდგომარეობა განსაზღვრავდა: იგი ისე თარგმნიდა, „...ვითა მას ჟამსა შეჰჳუნდა, ...სიჩოვბასა ჩუენისა ნათესავისასა სძითა ზრდიდა და მხლითა ... და ურწყულობასა ძლიერსა ამის ღმრთისმეტყუელი-სა წიგნისა ღუნისასა განჰზავებდა წყალთაგან სულიერთა, ...რამეთუ მაშინ ჩუენი ნათესავი ლიტონ იყო და ჩჩულ“ (ხელნაწ. იერ. 43, 3r).

ამ მცირერიცხოვანი მაგალითებიდანაც ცხადია, რომ ბიბლიისა და წმინდა მამათა თხზულებების თარგმნის საწინააღმდეგო ზოგად მოსაზრებებს ქართველებიც იზიარებდნენ, მაგრამ საგულისხმოა აქ ის შედეგები, რ-ებიც ამ თეოლოგიურ და სოციოლინგვისტურ წინაპირობებს მოჰყვა: მაშინ როცა რეფორმაციამდელმა რომის ერთიანმა ეკლესიამ ხალხ. ენები მათი სემანტიკური და სტილისტიკური სიღარიბის საბაბით „დაიწუნა“ წმინდა წერილის სათარგმნელად, ამავე მიზეზებმა არათუ დააბრკოლა მშობლიურ ენაზე თეოლოგიური, ფილოს. და სამწერლო ტრადიციების განვითარება, არამედ, პირიქით, მთარგმნელ-რედაქტორები „აიძულა მშობლიური ენის გამოძახტელობით საშუალებებში გამოეძიათ

და გამოენახათ ყველა მოქმედი თუ პოტენციური საშუალება და მაქსიმალურად გამოეყენებინათ ისინი“ (კ. დანელია), იოანე პეტრიწის თქმით, ქართ. ენა გაეტოლებინათ „...გონიერთა ხედვათა მომმარჯვე ... ელლინთა ენაშვიობისთვის, ... რომელსა ზედა ყოველსავე თჳსი სახელი ჰქვან, შესაბამი თჳსისა არსებისაჲ“.

ეს ორი მთავარი არგუმენტი — ქართ. ენის სიღარიბის დაძლევის წადილი (იგულისხმება ცნებათა ზუსტი დიფერენცირება) და თარგმანებში უზუსტობების მაქს. შესწორება — სხვა მიზეზებთან ერთად — განსაზღვრავდა XI ს. საქართველოში მიმდინარე უმდიდრეს ლიტ. პროცესს — ბიბლ. წიგნებისა და უმთავრესი თეოლოგიური ლიტ-რის რამდენჯერმე გადამუშავებასა და ბერძნულთან მათ მაქს. დაახლოებას (იხ. ელინოფილიზმი).

ამ მოვლენის ყველაზე მნიშვნელოვანი შედეგი ქართ. სამეცნ. ენის ფილოს., საღვთისმეტყველო თუ საენათმეცნ. ტერმინოლოგიის შექმნაა: შედარებით ღარიბი გამოცდილების მქონე ქართ. ენა სტილისტიკური და სემანტიკური პოტენციალის მაქს. გამოყენებით გადის ურთულეს გზას, რათა უძველესი და უმდიდრესი ტრადიციების ბერძნულს გაუტოლდეს (შდრ. იოანე პეტრიწი: „და აღვიშურვე ტომისათჳს გუართა ჩემთასა მე მიდმოობაჲ ენისაჲ გაღეჟსებული და მესხუეჲ მდაბიორთაგან“). ქართვ. მთარგმნელ-რედაქტორთა ლინგვისტური ხასიათის კომენტარებში ხშირია ასეთი გამოთქმები: „დატევნაჲ ჩუენსა ენასა ზედა“ „განცხადებაჲ ჩუენსა ენასა ზედა“ და ა. შ. როგორც ჩანს, ამ „გადმოტეფრვასა“ თუ „დატევნაში“ ისინი „...ცნების შინაარსის ზუსტად გადმოცემის ყველაზე მარჯვე და სანდო ხერხს — სემანტიკური და ფორმალური ტერმინოლოგიური კალკების შექმნას“ გულისხმობდნენ (დ. მელიქიშვილი). ასეთი გზა, რა თქმა უნდა, ვერ ასცდებოდა ხელოვნურობასა და არაბუნებრიობას. მაგრამ ეს ამგვარი თარგმანების ნაკლი კი არ არის, არამედ მათი უმთავრესი დამახასიათებელი ნიშანია, რასაც, პირველ რიგში, სწორედ რევიზიის მომხრე მთარგმნელ-რედაქტორები გრძნობდნენ. ამის მიზეზი, მთარგმნელთა აზრით, „ქართულთა სიტყუათა დაშუენების ვერმეცნიერობა“ კი

არაა, არამედ ბიბლიური წიგნების თარგმნის ზოგადი პრინციპი: „...რომელ თარგმანი მასვე და ერთსა პმეტყუელებდეს და აქუნდეს მოსწავება პირსა თითოეულსა სიტყვასა“ („ფსალმუნთა გამოკრებული თარგმანება“). ანასტასი სინელის თხზულების არსენ იყალთოელისეულ თარგმანს ასეთი კომენტარი ახლავს: „ხოლო უწყოდეთ ესეცა რამე სიბუნლე, ანუ სიღუჭიერე შესდგამს ამას თარგმანსა, იგი ბერძულისა შედარებულობისგან არს და არა ქართულთა სიტყუათა და შეუენებისა ვერმეცნიერობისაგან“.

„ბერძულისა შედარებულობისგან“ მომდინარე არაბუნებრივი ფორმები „ენამ თანდათან ჩამოიშორა და გამდიდრებული დარჩა დერივაციისა და კომპოზიციის ახალ შესაძლებლობათა წარმოჩენითა და დამკვიდრებით“ (კ. დანელია); ამგვარი რევიზიით კი ქართ. თარგმანები გათავისუფლდა ბერძენთა მიერ „ცვალებათათვის სიტყუათაჲსა“ გამოთქმული ყვედრებისაგან ისე, რომ არ შეუბღალავს „ქართულთა სიტყუათა დაშუენება“ — ბიბლ. წიგნთა სამგზის საგულდაგულო გადამუშავებისა და ბერძნულთან უკიდურესი დაახლოების შემდეგაც ეკლესიის კანონიკურ ბიბლიად დარჩა გიორგი მთაწმიდელისეული თარგმანი, რ-იც, მთარგმნელისავე თქმით, იმგვარად ითარგმნებოდა, „...ვიტა ჩუენსა ენასა მოუვიდოდა და წესი საქმისაჲ ეძიებდა“.

ლიტ.: დანელია კ., ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; გამყრელიძე თ., წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1990; ჭელიძე ე., ძველი ქართული საღვთისმეტყველო ტერმინოლოგია, თბ., 1996; მელიქიშვილი დ., ძველი ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ტერმინოლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1999; Boeder W., Sprache und Identität in der Geschichte der Georgier. — იქვე; მისივე, Die georgischen Mönche auf dem Berge Athos und die Geschichte der georgischen Schriftsprache. — «Bedi Kartisa. Revue de Kartvologie», vol. 41, Paris, 1983; მისივე, Sprachen und Nationen im Raum des Kaukasus, G. Gentschel (ed.), ber Muttersprachen und Vaterländer. — «Zur Entwicklung von Standardsprachen in Europa», 1997; Gamkrelidze Th., Das Christentum und die altgeorgische Kultur. — «Philologie, Typologie und Sprachstruktur». Festschrift für W. Boeder, Frankfurt/Main, 2002.

ნ. დობორჯინიძე.

თარგმნითი ლექსიკონი, ლექსიკონი, რომელიც ახდენს ერთი ენის ლექსიკის გეგმაზომიერ შეპირისპირებას სხვა ენის სათანადო სემანტიკის მქონე ლექსიკასთან.

მ. ლ-ებს ყველაზე დიდ ჯგუფს

ქმნის სხვადასხვა მოცულობის საერთო დანოშნულების ორენოვანი ლექსიკონები. სპეც. მ. ლ-ებს მიეკუთვნება ტერმინოლოგიური, ფრაზოლოგიური და იდიომატური ლექსიკონები, ანდაზებისა და საანდაზო გამოთქმების ე. წ. პარემიოლოგიური და სხვ. ლექსიკონები.

მ. ლ-ის (ისევე, როგორც ნებისმიერი ლექსიკონის) შედგენისას მრავალი ლექსიკოგრაფიული საკითხი იჩენს თავს, მაგრამ მათი გადაწყვეტისას მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული საკუთრივ მ. ლ-ების სპეციფიკა: ლექსიკონის მიზანი, სათარგმნი და თარგმანის ენის ფონეტიკა და გრამატიკა. თავისებურებები და ა. შ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ეკვივალენტების პრობლემა. კერძოდ, სიტყვათა უმეტესობას სხვადასხვა ენაში შეიძლება აღმოაჩნდეს სხვადასხვა რაოდენობის ეკვივალენტი. მაგ., რუს. кувшин-ს ენათმეცნ. ინტის მიერ გამოცემულ რუსულ-ქართულ ლექსიკონში შესატყვისად აქვს დოქი, ლიტრა, ხელადა, კოკა; медный кувшин — თუნგი (დ. ჩუბინაშვილის რუსულ-ქართულ ლექსიკონში 13 შესატყვისი ჰქონდა; თბილ. უნტის რუსულ-ქართულ ლექსიკონში — 15). ამ სიტყვას გერმანულში ერთი შესატყვისი აქვს (Krug m.), ფრანგულში — 2 (cruche f და pot m.) და ა. შ. სიტყვას ერთი ენის სხვადასხვა გამონათქვამშიც არა აქვს აბსოლუტურად ერთნაირი მნიშვნელობა. მ. ლ. ვერასოდეს შეძლებს თარგმანში სიტყვის ყველა შესაძლო ნიუანსის ჩვენებას. ამასთანავე, სიტყვათა უმეტესობას არა აქვს აბსოლუტურად ზუსტი შესატყვისი სხვა ენაში და, ამდენად, სავესებით ზუსტი თარგმანი შეუძლებელია. გამონაკლისია ტერმინების სესება თუ თარგმან. სათარგმნ სიტყვას ისეთი შესატყვისი უნდა მოეძებნოს, რ-საც ინფორმაციის ნაკლები დანაკარგი ექნება. არის შემთხვევები, როდესაც სათარგმნ სიტყვას საერთოდ არ გააჩნია შესატყვისი. ასეთ შემთხვევაში ლექსიკონის შემდგენლები ზოგჯერ ამ სიტყვის ეკვივალენტის ნაცვლად იძლევიან მის ტრანსლიტერაციას და ფრჩხილებში მოკლე განმარტებას. მ. ლ-ებში სირთულეს ქმნის აგრეთვე სინონიმების პრობლემა. თარგმნის სიზუსტის თვალსაზრისით უმართებულო ჩანს როგორც სათარგმნ სიტყვისათვის ერთი ეკვივალენტის შეთანადება, ისე სინონიმურ ეკვივალენტთა სი-

უხვე.

თარგმნით ლექსიკოგრაფიას დიდი ხნის ისტორია აქვს, მაგრამ ორენოვანი ლექსიკონების (და საერთოდ ლექსიკონების) ფართო გავრცელება იწყება აღორძინების პერიოდიდან, კერძოდ, XV—XVI სს-იდან. გერმ. მეცნიერის ვ. ცაუნმიულერის (W. Zauhm Iler) მიერ შედგენილ ბიბლიოგრაფიაში 1460-იდან 1958-მდე მსოფლიოს 500-ზე მეტ ენასა და დიალექტზე აღნუსხულია 5600 ლექსიკონი, რ-თა ძირითადი ნაწილი მ. ლ-ებია. ბიბლიოგრაფია არასრულია. ქართ. ლექსიკონებიდან მასში მოხვედრილია მხოლოდ 15. 1966 გამოსულ ბიბლიოგრაფიაში — «Словари, изданные в СССР с 1918 по 1962 г.» კი აღნუსხულია საქართველოში 1958-მდე გამოცემული 140 მცირე და დიდი ლექსიკონი, რ-თაგან ცაუნმიულერის ბიბლიოგრაფიაში მოხვედრილია მხოლოდ სამი — «ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი» (იხ. განმარტებითი ლექსიკონი), თ. და ი. გვარჯალაძეების «ინგლისურ-ქართული ლექსიკონი» (1950) და «რუსულ-ქართული ლექსიკონი» (1937), რ-იც შეცდომით დ. ჩუბინოვის ლექსიკონის ახ. გამოცემად არის მიჩნეული.

უცხო სიტყვათა თარგმნის ტრადიციები ქართ. სინამდვილეში ბიბლ. ტექსტების თარგმანთან ერთად ჩაისახა. უძველესი მ. ლ., რ-ის ერთ-ერთი კომპონენტად გამოყენებულია ქართ. ენა, არის „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ (იხ. ნ. ჩოლოყაშვილი).

ქართ. თარგმნითი ლექსიკოგრაფიის ისტორიაში გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ს.-ს. ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ მრავალი ქართ. სიტყვის სომხ., თურქ. და ლათ. (იტალიურ) თარგმანებს: ქართ.-სომხ. ნაწილი შეიცავს 1847 სიტყვას, ქართ.-თურქ. — 1945, ხოლო ქართ.-ლათ. (იტალიური) — 1486 სიტყვას; სულ 5278 სიტყვას (ს. იორდანიშვილი).

XIX ს-ში ქართ. თარგმნით ლექსიკოგრაფიაში ახ. პერიოდი დაიწყო. შეიქმნა რუს. ენის მცირე თუ დიდი ზომის ხელნაწერი სასაუბროები, თვითმასწავლებლები და მ. ლ-ები. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ნ. ჩუბინაშვილის დამსახურება. მან დიდი ამაგი დასდო ქართ. თარგმნით ლექსიკოგრაფიას ქართულ-რუსული და რუსულ-ქართული ლექსიკონების შექმნით.

ნ. ჩუბინაშვილის „ქართული ლექსიკონის“ შედგენის ზოგადი პრინციპები, წყაროების დამოწ-

მება, სიტყვების ლაკონიური განმარტება ძირითადად საბასეულია. სიტყვის განმარტებას, ზოგიერთი გამოხატვის გარდა, მოსდევს რუსული თარგმანი; ამდენად, ამ ლექსიკონის მართებული სახელწოდება უნდა იყოს „ქართულ-რუსული განმარტებით-თარგმნითი ლექსიკონი“. ნ. ჩუბინაშვილი კარგად იცნობდა თავისი დროის ქართ. და რუს. ლექსიკოგრაფიულსა და გრამატიკულ-რას. მან თავის ლექსიკონს წაუშდევარა ქართ. გრამატიკის მოკლე მიმოხილვა. ნ. ჩუბინაშვილმა გაცხრილა, დააზუსტა საბას ლექსიკონის სიტყვანი, შეამცირა იგი ზმნის პირიანი ფორმების, „უცნ-ზურო“ სიტყვების, ანთროპონიმებისა და სხვა საკუთარი სახელების, ვიწროსპეციალური სიტყვების ამოღებით. ამასთან ერთად, ლექსიკონში შეიტანა ახალი სიტყვების გარკვეული რაოდენობა, მაგრამ ლექსიკონის მოცულობა საბას ლექსიკონზე მცირეა (დაახლოებით 13500 სიტყვა). ასევე დიდა ნ. ჩუბინაშვილის დამსახურება თავისი დროისათვის შესანიშნავი ნაშრომის, კაპიტალური ორტომიანი „რუსულ-ქართული ლექსიკონის“ შექმნით. ამ ლექსიკონით მყარი საფუძველი ჩაეყარა რუს.-ქართ. ლექსიკოგრაფიას. ლექსიკონი ამჟღავნებს ავტორის ღრმა განსწავლულობას, ფართო ერუდიციას. ამ ლექსიკონს გარკვეული მნიშვნელობა დღესაც შენარჩუნებული აქვს.

უაღრესად დიდა ქართ. თარგმნითი ლექსიკოგრაფიის წინაშე პეტერბურგის უნ-ტის პროფესორის, გამოჩენილი ენათმეცნიერის, ლექსიკოგრაფისა და ლიტერატურათმცოდნის დ. ჩუბინაშვილის დამსახურება. მან ღირსეულად განაგრძო და ახ. სიმაღლეზე აიყვანა თავისი ბიძის, ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკოგრაფიული საქმიანობა. ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდამ გამოსცა „ქართულ-რუსულ-ფრანგიცული ლექსიკონი“ (1840), რამაც დემიოვოს პრემია დაიმსახურა. 1846 გამოვიდა მისი „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, ხოლო 1886 გამოიცა „ხელახლად შედგენილი რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, რიც კვლავ გამოიცა 1901. 1887 დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცა ვრცელი და თავისი დროისათვის შესანიშნავი ლექსიკოგრაფიული ნაშრომი — „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“. მან დიდი სამსახური გაუწია ქართ. საზოგადოებას. 1984 ეს ლექსიკონი ხელახლა გამოსცა ა. შანიძემ. დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებს შე-

ნარჩუნებული აქვთ ისტ. მნიშვნელობა და სპეციალისტები ზოგჯერ დღესაც მიმართავენ მათ.

თბილ. უნ-ტის მიერ გამოცემული „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ (1937) ავებულია ანბანური წესით. სიტყვანი კარგადაა შერჩეული და დახვეწილი. ლიტ., ნორმატიულ ლექსიკასთან ერთად გამოყენებულია სასაუბრო, მოძველებული და დიალექტური სიტყვები. მდიდრულად არის წარმოდგენილი საილუსტრაციო მასალა და ფრაზეოლოგიური გამოთქმები. ლექსიკონს წამდგარებული აქვს „სალიტერატურო ქართულის ნორმები“. ლექსიკოგრაფიული სიახლეა ის, რომ ლექსიკონში ინფინიტივის სახით შესულ ზმნურ ერთეულებს თარგმანში მოსდევს მოქმედების სახელი (მასდარი) და ფრჩხილებში სათანადო ზმნის მხ. რიცხვის III პირის ფორმა. თუ თარგმანში რამდენიმე მოქმედების სახელია, ზმნის პირიანი ფორმა ექნება მხოლოდ პირველს. მაგ., *встрѣнѣся* (უსრ. *встрѣнѣся*) შეჭრა, შეგარდნა, შესევა.

ქ. დათიკაშვილის „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“ დ. ჩუბინაშვილის „ქართულ-რუსული ლექსიკონის“ შემდეგ პირველი ვრცელი ლექსიკონია. ამ უკანასკნელთან შედარებით მასში მრავალი ახ. სიტყვა შედის. იგი ორჯერ გამოიცა: 1943—48 წლებში ორ ტომად და 1953—67 — სამ ტომად. ლექსიკონის სამტომეული 41021 სიტყვა-სტატიას შეიცავს, მაგრამ იმის გამო, რომ ზმნური ერთეულები ბუდეებშია შეტანილი, სათარგმნ სიტყვათა საერთო რაოდენობა (ბუდეებში არსებული ზმნების ჩათვლით) ბევრად მეტია. სიტყვა-სტატიის აღნაგობა ნ. და დ. ჩუბინაშვილების ქართულ-რუსული ლექსიკონების მსგავსია. შდრ. **ბარჯი**: ა. (თევზის საჭერი იარაღი) ; ბ. (გრძელ ლატანზე ჩამოცმული ლითონის კავიანი წვეტი) ; გ. (ძალიან მოსმული ხის ტოტებისათვის) *подпѣрка*.

მოქმედების სახელი (მასდარი) თარგმნილია: 1) როგორც სახელი — *блеск, блистание, сверкание...*; 2) როგორც ზმნა — *блестеть, блистать* — **ბზინვა** ლექსიკონში უხვადია საილუსტრაციო მასალა.

„რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტის გამოცემა (სამტომეული). გამოვიდა 1956—59. სარედაქციო კოლეგიაში გამოჩენილი მეცნიერები შედიოდნენ. ლექსიკონის მო-

ცულობა — 64623 სიტყვა. მასში გათვალისწინებულია იმ დროისათვის თარგმნითი ლექსიკოგრაფიის დარგში მიღწეული შედეგები. არის სიახლეები: არსებით სახელებს ნაჩვენები აქვს მრ. რიცხვის ფორმა. საჭირო სიახლეა იმის ჩვენება, თუ რა ბრუნვაში მართავს სახელს ზმნა. მაგ., *встретить кого-что; встретиться с кем-чем; договориться с кем-чем* და უდამატ. 2. *до чего*. ფრაზეოლოგიური გამოთქმები, იდიომები ჩამოტანილია სიტყვა-სტატიის ბოლოში და გამოყოფილია $\diamond$ ნიშნით. ლექსიკონი დაბეჭდილია არაეკონომიური შრიფტით.

მრავალმხრივ საყურადღებოა **კ. ჩხენკელის** „ქართულ-გერმანული ლექსიკონი“ (ცურხი, 1960—74). იგი სოლიდური ნაშრომია, შესრულებული მაღალ ლექსიკოგრაფიულ დონეზე. ლექსიკონს საფუძვლად უდევს ავტორისავე „ქართული ენის შესავალი“. განსაკუთრებული პუნქტუალურობით არის ნაჩვენები ქართ. ზმნის სტრუქტურული თავისებურებანი. ზმნური ერთეულები დეტალურად არის დამუშავებული სვეც. მოდელის მიხედვით, რამაც ზედმიწევნით სრულად წარმოაჩინა ქართ. ზმნის რთული ბუნება. ლექსიკონი გერმ. მკითხველისთვის ჩანს გამიზნული. მისი წარმატებით გამოყენებისათვის მომხმარებელი კარგად უნდა იცნობდეს ლექსიკონის შესავალს. 2006 ლონდონში გამოვიდა „დიდი ქართულ-ინგლისური ლექსიკონი“ (მთ. რედ. დ. რეიფილდი). იხ. აგრეთვე ჰოლანდიურ-ქართული ლექსიკონი.

ა. კობახიძე.

თემა [ბერძნ. *thema* — ის, რაც დევს (საფუძველში)], 1. წინადადების აქტუალური დანაწევრების შედეგად მიღებული ნაწილი, რიც შეიცავს მოლაპარაკის ან მსმენელისათვის ცნობილ (ან მოცემულ) ინფორმაციას და რიც საფუძვლად ედება ახალ ინფორმაციას (იხ. რემა). წინადადების ტრადიციული დანაწილებისგან განსხვავებით, *თ*-ში არის ის, რაზეც (ვისზეც) ლაპარაკია მოცემულ გამონათქვამში (მაგ., *ბავშვი ხატავს სურათს, კედელზე სურათი კიდა*); 2. (ინდოევროპეისტიკაში) ძირისა და თემატური ხმოვნის ერთიანობა.

ქართ. სამეცნ. გრამატიკაში ცნება და ტერმინი *თ*. დაამკვიდრა ა. შანიძემ. *თ*. გაგებულია როგორც ფუძის სახეობა, რიც საყრდენია I და II სერიების ფორმათა სისტემისათვის. I სერიის ფორმათა სისტემისა-

თვის საყრდენ ფუძეს I სერიის *მ.* ეწოდება; II სერიის ფორმათა საყრდენ ფუძეს — II სერიისა. საუღლებელ ერთეულთა III სერიის მწკრივთა სისტემისათვის *მ*-ის საკითხი არ დგას: III სერიის მწკრივები საუღლებელი ფუძის პრინციპის მიხედვით არ არიან გაერთიანებული, ამიტომაც საერთო საყრდენი ფუძე III სერიის ფორმებს არ მოეპოვება.

თუ I და II სერიების *მ.* ერთნაირია, ასეთ ზმნებს ერთთემიანები ეწოდება: წერ-ს — წერ-ა... თუ I სერიის *მ.* განსხვავებულია II სერიის *მ*-გან, ასეთ ზმნებს ორთემიანები ეწოდება. აქ ორი შემთხვევა გაირჩევა: ა) როცა ერთმანეთს უპირისპირდება I სერიის რთული (*ხატ-ავ, კეთ-ებ...*) და II სერიის მარტივი (*ხატ-, კეთ-...*) *მ*-ები; ბ) როცა I და II სერიის *მ*-ები განსხვავებულია განზოგადებით: I სერიის *მ.* *ე* ხმოვანიანია (დრეკ-, გრეხ-...), II სერიის *მ.* — *ი* ხმოვანიანია (დრიკ-, გრიხ-...). ასეთ ზმნებს ხმოვანმონაცვლე ზმნებსაც უწოდებენ. ორთემიანია ის ზმნებიც, რებიც I სერიაში ნულოვანი განზოგადებით არის წარმოდგენილი (თლ- ჭრ-...), ხოლო II სერიაში — აქ განზოგადებით (თალ-, ჭერ-...).

რთული და მარტივი *მ*-ის განმასხვავებელ ელემენტს თემის ნიშანი ეწოდება.

ისტორიულად ერთთემიანი ზმნა შეიძლება ორთემიანად იქცეს: თეს-ს — თეს-ა > თეს-ავ-ს — თეს-ა-... ან რთული და მარტივი *მ*-ის დაპირისპირება ხმოვანმონაცვლეობამ შეცვალეს: წარ-ა-დგინ-ებ-ს — წარ-ე-დგინ-ა > წარ-ა-დგინ-ს — წარ-ა-დგინ-ე... ეს პროცესი გაცილებით აქტიურია და რთული ახ. ქართ. ენის დიალექტებში.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973); Матезиус В., О так называемом актуальном членении предложения, пер. с чеш. — В сб.: Пражский лингвистический кружок, М., 1967; Слюсарева Н. А., Категориальная основа тема-рематической организации предложения. — «Вопросы языкознания», 1986, №4.

გ. გოგოლაშვილი.

თემის ნიშანი, ზმნური ფორმის ის ნაწილი, რიც I სერიის რთულ თემას (იხ. თემა) განასხვავებს II სერიის მარტივი თემისაგან; სტრუქტურის მიხედვით *მ.* შეიძლება იყოს მარტივი და რთული. მარტივი *მ.* ნებისა: *-ავ* (ხატ-ავ-ს), *-ამ* (დგ-ამ-ს), *-ებ* (აკეთ-ებ-ს), *-ობ* (გმ-ობ-ს), *-ოფ* (ყოფ-ს), *-ემ* (მისც-ემ-ს), *-ევ* (ინგრ-ევ-ს); რთული *მ.* ნ. ორი *მ.* ნ-ის შეერთებით მიიღება *-ავ* და *-ამ* ხმოვან-

დაკარგულ *მ.* ნ-თა კომბინაციით *-ებ* *მ.* ნ-თან: *-ვებ* (< *-ავ-ებ*: *ი-რთ-ვებ-ა*), *-მებ* (< *-ამებ*: *ი-დღ-მებ-ა*).

არნ. ჩიქობავას აზრით, *მ.* ნ. აწმყოს ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსია. გ. მაჭავარიანი თვლის, რომ იგი გრძლიობის გრამატიკატივიზაციის ნიშანია: გრძლივი ფორმები უპირისპირდება არამარკირებულ, არაგრძლივ, წყვეტილ ფორმებს: *ვხატ-ავ* : *ვხატ-ე*...

მ. ნ. არის საუღლებელ ერთეულთა I და II სერიის დაპირისპირების ერთ-ერთი ფაქტორი. შესაძლებელია მოხდეს *მ.* ნ-ის ფუძეში გადატანა — *ხტუნ-ავ-ობ-ს* — *იხტუნ-ავ-ა-...*; *მ.* ნ-ის დაკარგვა — წარ-ი-ყვან-ებ-ს — წაიყვან-ს...; *მ.* ნ-ის გაჩენა — თეს-ს — თეს-ავ-ს...; *მ.* ნ-ის შენაცვლება — *ი-მალ-ვ-ის* — *იმალ-ებ-ა*... მოქმედებითი და საშუალო გვარის ზმნათა III სერიის ფორმებში *მ.* ნ. შეიძლება გვექნოდეს (*უკეთ-ებ-ია, ეკეთ-ებ-ინა, ეკეთ-ებ-ინ-ოს*), შეიძლება — არა (აულია, აელა, აელოს).

საწყის *მ.* ნ. ყოველთვის გადაჰყვება (*ხატვა, კეთება...*), მიმდევრებს კი შეიძლება გადაჰყვეს, შეიძლება — არა (გამკეთებელი, მაგრამ ნაკეთი...).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973); ჩიქობავა არნ., აწმყოს ფუძის წარმოქმნის ისტორიისათვის. I. — «იკვ», XIV, თბ., 1964; მაჭავარიანი გ., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკა, თბ., 2002.

გ. გოგოლაშვილი.

თესაურუსი (ლათ. thesaurus < ბერძნ. thesauros — საუნჯე, საგანძური), 1. არანორმატიული ლექსიკონი, რ-შიც ყველაზე სრულად არის ასახული მოცემული ენის მთელი ლექსიკური მარაგი; 2. იგივეა, რაც იდეოგრაფიული ლექსიკონი.

პირველი მნიშვნელობით *მ.* მოიცავს ენის მთელ ლექსიკას არქაიზმებისა და ნეოლოგიზმების, სასაუბრო და დიალექტური ლექსიკის ჩათვლით. ლექსიკონში შესული სიტყვებს ახლავს ტექსტებში მათი ხმარების მაგალითები. რამდენადაც ცოცხალი ენის ლექსიკური მარაგი მუდმივ ცვალებადობას განიცდის, ბუნებრივია, მისი *მ.* არასოდეს იქნება სრული. ასეთი შეიძლება იყოს მხოლოდ მკვდარი ენის (მაგ., „Thesaurus linguae latinae“, გამოდის 1900-იდან), ცალკეული მწერლის ან ცალკეული ნაწარმოების ლექსიკონი.

რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტერის ინ-ტთან არსებულ „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის

დამდგენ კომისიაში შექმნილია ქართ. ენის უმდიდრესი სალექსიკონო ფონდი, რ-ის კარტოთეკა 6 მილიონამდე ბარათს ითვლის. საქართვ. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმის 1998 წლის 17 სექტ. დადგენილების თანახმად, კომისია შეუდგა ამ ფონდის კომპიუტერულ დამუშავებას და „ქართული ენის თესაურუსის“ გამოსაცემად მომზადებას. *მ.*-ში წარმოდგენილი იქნება ქართ. ენის დოკუმენტურად ფიქსირებული პერიოდის (V ს-იდან დღემდე) მთელი ლექსიკა ქრონოლოგიურად დალაგებული ტექსტობრივი საილუსტრაციო მასალით. მასში სრულად აისახება ქართ. ენის უმდიდრესი სიტყვიერი მარაგი. ეს იქნება მრავალნაკვეთიანი გამოცემა, ლათინური, ინგლისური, ფრანგული და ზოგი სხვ. ენის ცნობილი *მ*-ების ანალოგიური.

ლ. აბულაძე.

თხზენი, ყოველდღიური, კალენდარული თანმიმდევრობით დალაგებული თორმეტი თვის ჰიმნოგრაფიული კრებული. ტერმ. „*მ.*“ პირველად იხსენიება X ს. 60-იანი წლების ბოლოს შედგენილ პალესტინური ტრადიციის იადგარში, მაგრამ აღნიშნავს არა მთლიანად იადგარს, არამედ მის მხოლოდ ერთ ნაწილს — „სათუეო“ განყოფილებას. X—XI სს-ის მიჯნაზე ხდება იადგარის დაშლა ცალკე ლიტურგიკულ წიგნებად. ამ დანაწევრების ნიადაგზე X ს-ის იადგარების იერუსალიმური კალენდრის მიხედვით ყალიბდება *მ*-ის პირველი რედაქცია (ხელნაწ. ინ-ტი, Jer. 42, 71, DO). იგი ტექსტობრივ-სტრუქტურულად უახლოვდება *მ*-ს, ამიტომ დგას გარდამავალ საფეხურად X ს. იადგარებსა და გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის *მ*-ს შორის. მისი ჩამოყალიბება იერუსალიმის ქართველთა სამეფონობრო ცენტრშია სავარაუდებელი. *მ*-ის, როგორც დამოუკიდებელი ჰიმნოგრაფიული კრებულის, შექმნა გიორგი მთაწმიდელის სახელთანაა დაკავშირებული, რ-მაც კრებული თავისივე თარგმნილი სვინაქსარის საფუძველზე შეადგინა. *მ*-ში შესული ჰიმნოგრაფიული მასალის დიდი ნაწილი გიორგი მთაწმიდელმა ბერძნულიდან თარგმნა. გამოიყენა რამდენიმე ბერძნ. წყარო, რ-თაც *მ*-ის ნუსხებზე დართულ ანდერძებში ასახელებს (წმ. სოფიოს სტრიქონთა კრებული, პეტრეწმინდის, სვიმონწმინდის სათუეო, კაუვი ეკლესიის „დედა“...) და რებიც აისახა *მ*-ში შემავალი საგალობლის სტრუქტურაში.

ბერძნ. წყაროს პარალელურად გიორგი მთაწმიდელმა გამოიყენა ის მდიდარი ჰიმნოგრაფიული მასალა, რაც X ს. ქართ. ჰიმნოგრაფიულ კრებულებში — იადგარებში არსებობდა. ო-ის ჰიმნოგრაფიული რეპერტუარის ერთ მესამედზე მეტი მან თითქმის უცვლელად გადმოიტანა იადგარებიდან, მაგრამ მაინც ბერძნულს შეუფერა და ბერძნული-სავე მიხედვით მიაწერა ავტორი. ის მასალა, რაც მის მთარგმნელობით პრინციპებს ვერ აკმაყოფილებდა, ხელმეორედ თარგმნა. ბერძნ. ტექსტთან სიახლოვე იყო გიორგი მთაწმიდელის მთარგმნელობითი მეთოდის ამოსავალი. სწორედ ამ კუთხით შეხედა მან ისეთი დიდი ავტორიტეტის ჰიმნოგრაფიულ თარგმანებს, როგორიც ეფთვიმე მთაწმიდელი იყო და მისი თარგმნილი მასალა მაინც ბერძნულს შეუფერა, ბერძნულისავე მიხედვით მიუმატა თითოეულ ოდას მეოთხე სტროფი და ისე შეიტანა ო-ში, ანდერძში კი თავი იმართლა: „ბერძნულად ესრე არისო“ (Jer. 110, ვვ. 4r). ასე შეიქმნა თორმეტი თვის უზარმაზარი ჰიმნოგრაფიული კრებული — ო-, რ-ის მსგავსი, მასალის სისრულისა და უნიკალურობის თვალსაზრისით, როგორც გიორგი მთაწმიდელი გადმოგვცემს, თვით საბერძნეთის ეკლესიაშიც არ მოიპოვებოდა.

ხელნაწ. ინ-ტის ფონდებში დაცულია გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის ო-თა ნუსხები, რ-ებიც XI—XIII სს-ით თარიღდება: Jer. 110 (სექტემბერი), Jer. 124 (სექტემბერი, ოქტომბერი, ნოემბერი), S 4999 (დეკემბერი), Ath 65 (იანვარ-თებერვალი; ავტოგრაფი); Jer. 100 (თებერვალ-მარტი); H 1710 (მაისი); Jer. 98 (ივნისი); H 2338, Ath. 64 (ივლის-აგვისტო).

ლიტ.: მეტრეველი ე., XI საუკუნის ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის ისტორიიდან. — «ა. ს. პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1952, ტ. 9; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; მისივე, უცნობი რედაქცია ქართული ჰიმნოგრაფიული თუენისა. — იხ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VIII, თბ., 1962; ჯღამაია ლ., თუენის ათონური ნუსხები. — «მრავალთავი» (ფილოლოგ.-ისტ. ძიებანი), IX, თბ., 1981.

ლ. ჯღამაია.

თიკუნი, 1. (ვიწრო მნიშვნ.) ხალხური ტერმინი, რ-იც გამოიყენება საქართველოს ჩრდ.-აღმ. მთიანეთში, განსაკუთრებით — ხევსურეთში, როგორც მრავალსახელიანობის შემადგენელი ნაწილი (ნათლობის, ხატის, სულის სახელებთან ერთად). აღნიშნავს არა ყოველგვარ მეტ-

სახელს, არამედ მხოლოდ ოჯახში შემოსული (ძირითადად ახალმოყვანილი) რძლის მიერ ქმრისა და მისი ნათესავებისათვის შერქმეულ სახელს. ამდენად, ო-ის შემოქმედელ ქალი ივარაუდება. ო-ის წარმოქმნა დაკავშირებულია სახელის ტაბუირებასთან, რ-იც, თავის მხრივ, ეფუძნება ადამიანის სახელისა და სულის იგივეობის რწმენას. აკრძალული სახელები არ იხმარებოდა არც მიმართვებში, არც III პირში მოხსენიებისას. საერთოდ, ისინი ამოღებული იყო ხმარებიდან. მათი ხსენება მხოლოდ სიბერეში ხდებოდა შესაძლებელი, ისიც არა უშუალოდ მიმართვისას. ო-ის წარმოშობა უკავშირდება ოჯახური სამართლის კანონებს. ლიტ-რაში მოიხსენიება ამგვარი ო-ები: მარწყო, თეთრი (ქალის სახელები, შერქმეული სახის კანის ფერის მიხედვით; შდრ. მაყვალა) და სხვ.

2. (ფართო მნიშვნ.), ქართული ონომასტიკური ტერმინი, რ-საც იყენებს ზოგი ქართვე. ენათმეცნიერი ყოველგვარი მეტსახელის აღსანიშნავად — იმის მიუხედავად, თუ ვის შეარქვეს, ან ვინ შეარქვა ესა თუ ის სახელი.

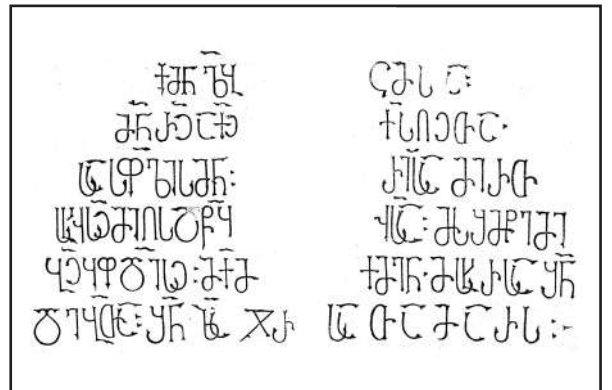
ლიტ.: მაკალათია ს., ხევსურეთი, ტფ., 1935; თედორაძე გ., ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, II, თბ., 1939; ნარაძე რ., თიკუნი (ხელნაწერი), 1940; დლონტი ა., ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1986; Apridonidze Sch., Das System der georgischen Anthroponymie (Personennamen). — «Georgica», Heft 7, Jena—Tbilisi, 1984.

შ. აფრიდონიძე.

თიღვის წარწერა 1152, ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი თორმეტ სტრიქონად თიღვის მონასტრის (ქარელის რ-ნი) მიძინების ეკლესიის პატრონიკეში შესასვლელის ზემოთ, ტიმპანის საგანგებოდ მორთულ ქვის ფილაზე. წარწერის ტექსტში ა. შანიძემ იამბიკო შენიშნა და იგი ასე გაძარტა: ტექსტის მიხედვით, ეკლესია

„ქმნილებამან რად აქაჲსა სოფლისამან, სხვსად მიიღის დაწყება ყოფადისად, მოქმედებითა შენსა ზედა ჯუარცმულისა ქრისტეს ღმრთისაათა, რომლისა მიმართ ჟამსა მას შემწე მექმენ მსახურსა შენსა თამარს“.

თავდაპირველად ჯვრის სახელობისა ყოფილა, რასაც, ადასტურებს ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობაც (ქართლის ცხოვრება, IV, 376:5). წარწერის ბოლოს დასახელებული თამარი არის დავით აღმაშენებლის ასული, რ-საც, საისტორიო წყაროთა ცნობით, თიღვის მონასტერი აუშენებია და იქვე შემონაზვნებულია (ლაშა გიორგის დროინდელი

თიღვის წარწერა. 1152.

მემკთიანე, ქართლის ცხოვრება, I, 366:15; ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება, IV, 165:15, 376:1).

თიღვის მონასტრის აშენებისა და წარწერის თარიღი დაადგინა ლ. რჩეულიშვილმა.

ლიტ.: რჩეულიშვილი ლ., შარვანის დედოფლის თამარის აღმშენებლობა, თბ., 1960; ოთხმეზური გ., შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა. — კრ.: ოსთა საკითხი, თბ., 1996.

ვ. სილოგავა.

თოფურია გურამ ვარლამის ძე (27. III. 1930, თბილისი, — 31. V. 2006, იქვე), ენათმეცნიერი, ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ (დალესტურ) ენათა მკვლევარი. საქართვე. მეცნ. აკადემიის წ.-კორ. (1997), ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1988). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის კავკ. ენათა განყ-ბა (1954). 1954—57 იყო ენათმეცნ. ინ-ტის ასპირანტი (კავკ. ენათა განხრით). 1957-იდან სამეცნ. მოღვაწეობას ეწეოდა არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტში. 1973—87 იყო ამავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე, 1987-იდან — მთის იბერიულ-კავკ. ენათა განყ-ბის გამგე.

ო-ს ძირითადი შრომები ეძღვნება ლეზგიური და სხვა დალესტური ენების მორფოლ., ფონეტ. და ლექ-

გ. თოფურია.

სიკის საკითხებს; დალესტურ ენათა ზოგად პრობლემატიკას (ბრუნების კლასიფიკაცია, მისი ჩამოყალიბება და განვითარების საკითხები, პალეოგრაფიკის ცნება და სხვ.); ავტორია მონოგრაფიებისა: „ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები“ (1959), „ბრუნების მორფოლოგია დალესტური ენებში“ (1995, რუს. ენაზე); ნაშრომებისა

ქართველურ ენათა მორფოლოგიისა თუ ლექსიკის, ისტ. ტოპონიმიკის საკითხებზე: „ერთი ჰიპოთეტური ფორმის რეალურობისათვის ზანური ენის არეალიდან (სამცხის ტოპონიმიკიდან)“ (1968), „მოქმედებითი ბრუნვის ისტორიისათვის სვანურში“ (1977), „სიტყვაწარმოების ერთი მოდელის შესახებ ქართულში (სახელური-უ სუფიქსისათვის ქართულში)“ (1998) და სხვ.

მ. სამჯერ იყო არჩეული ევროპის კავკასიოლოგთა საზ.-ბის ვიცე-პრეზიდენტად (ბოლოს ახ. ვადით 1996-იდან). იყო რამდენიმე სამეცნ. ჟურნალის რედაქციის წევრი («იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება», «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადური», «მაცნე», «ეტიმოლოგიური ძიებანი»). მიღებული აქვს არნ. ჩიქობავას სახ. პრემია (1996).

თხზ. (გარდა სტატიისა მოხსენიებულია): ქართულ-ქართველური ეთნონიმიკის ლინგვისტური საკითხები, I. — «იკე», XVII, თბ., 1970; ლინგვისტური გეოგრაფია, ტოპონიმიკა და ენის ისტორია (ქართველურ ენათა მასალაზე). — კრ.: «ხელეწიფი» (ედგენება გ. ჩიქობავას დაბადებიდან 90 წლისთავს), თბ., 1985.

გ. ბურჭულაძე.

თოფურია ვარლამ ტრიფონის ძე (8. I. 1901, სოფ. ონტოფო, აბაშის რ-ნი, — 21. VIII. 1966, თბილისი), ენათმეცნიერი, ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მკვლევარი. საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1944), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1946), ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1935), პროფესორი (1935). დაამთავრა თსუ სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტი საენათმეცნიერო განხრით (1922). სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა თსუ-სა (1936—66) და საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტში (1936—66). იყო ჯერ ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინ-ტის ლექსიკოლოგიის (1936—41), შემდეგ ენათმეცნ. ინ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბის (1941—60) გამგე; ენათმეცნ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილე (1941—43), დირექტორი (1943—49). 1945-იდან გარდაცვალებამდე განაგებდა მისი ინიციატივით დაარსებულ ახ. ქართ. ენის კათედრას თსუ-ში. სხვადასხვა დროს იყო ქუთაისის სახელმწ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენის კათედრის გამგე (1933—38), თბილისის სამასწავლებლო ინ-ტის დირექტორის მოადგილე და ქართ. ენის კათედრის გამგე (1935—36), გორის სახელმწ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენის კათედრის გამგე (1950—52). მ. ხელმძღვანელობდა ქართ. ენის პრობლემების საკოორდინაციო სამეცნ. საბჭოს,

მონაწილეობდა ქართ. სალიტ. ენის ნორმების დამდგენი რესპ. კომისიის მუშაობასა (ერთხანს იყო კომისიის მდივანი) და მეცნ. ტერმინოლოგიის შექმნა-დანერგვაში.

მ. იკვლევდა ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის, დიალექტოლოგიისა და ლექსიკოლოგიის, ეპიგრაფიკისა და ქართ. ენის სწავლების აქტუალურ საკითხებს. მისი პირველი მეცნ. ნაშრომია „სინტაქსური ანალიზის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით“ (1923); ავტორია 250-მდე ნაშრომისა, ხოლო მისი რედაქციით გამოცემულია 70-მდე წიგნი.

მ. საქართველოში ერთი პირველთაგანია, ვინც მთის იბერიულ-კავკ. ენებს სწავლობდა ადგილზე, სავსე პირობებში. ასე შეიქმნა მ-ს პირველხარისხოვანი შრომები ლაკური ენის ფონეტიკა-მორფოლოგიისა თუ სინტაქსის საკითხებზე. განსაკუთრებულია მისი როლი სვანური ენის მეცნ. შესწავლაში („სვანური ენა“, I. ზმნა, 1930). ა. შანიძესთან ერთად დააარსა სვანური ტექსტების გამოცემის სერია. გამოიცა „სვანური პოეზია“, I (1939); „სვანური პროზაული ტექსტები“: 1. ბალსხემოური კილო (1939); 2. ბალსქვემოური კილო (1957); 3. ლენტეხური კილო (1967); 4. ლაშხური კილო (1979). ამ სერიებში გამოქვეყნებული ტექსტების საგრძნობი ნაწილი მ-ს მიერაა ჩაწერილი და სვანური ენის დოკუმენტაციას წარმოადგენს.

ქართ. და ქართველურ ენათა ფონეტიკის საკვანძო საკითხები განხილული მ-ს შრომათა ციკლში — „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“ (5 ნაწილად, 1926—41); საგანგებო შრომათა სერია მიუძღვნა ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებას (6 ნაშრომი, 1938—59); ქართველურ ენათა ისტ.-შედარებითი შესწავლის საკითხებს: „ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის მეგრულ-ჭანურში“ (1937), „რედუქციისათვის ქართველურ ენებში“ (1946), „გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში“ (1954), „ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი“ (1961) და სხვ.

მ. 1922-იდან სწავლობდა ქართ. დიალექტებს; გამოსცა გამოკვლევა — „ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები“ (1963). მისი ხელმძღვანელობითა და თანაავტორობით გამოქვეყნდა „ქართული დიალექტოლოგია. I“ (1961), რ-შიც

დიალექტების მიმოხილვათა მეტი წილი მ-ს ეკუთვნის.

ქართ. ეპიგრაფიკას ეძღვნება შრომები: „შიდა ქართლში დაცულ ზოგიერთ სიძველეთა წარწერები“ (1924), „ქვაჯვარანი საქართველოში“ (1942). ძვ. ქართულის საკვანძო საკითხებს ეხება გამოკვლევები: „ზმნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში“ (1942), „დ-თავ-სართიანი ზმნები ქართულში“ (1942) და სხვ. სახელთა ბრუნება, ფუნქციები გამოკვლეულია ნაშრომებში: „წოდებითი ბრუნვისათვის“ (1953), „ეითარებითი ბრუნვის დაბოლოებისათვის ქართულში“ (1942), „წრფელობითი ბრუნვისათვის ძველ ქართულში“ (1965) და სხვ. გამოქვეყნდა მ-ს თანამედროვე „ქართული ენა“ 5 მონაკვეთად (1932—33), „ქართული ენის გრამატიკის სადავო საკითხები“ (1967) და სხვ.

მ-მ საფუძველი ჩაუყარა ქართული ენის სწავლების მეცნ. მეთოდებს: „ქართული წერის დედანი“ — დაწყებითი სკოლების მოსწავლეთათვის (I გამოც. 1933); წერილების სერია „მშობლიური ენის სწავლების საკითხები საშუალო სკოლაში“ (1953—60), ცალკე წიგნად — „ქართული ენა და მართლწერის ზოგიერთი საკითხი“ (1965, 1988, 2005). მ-ს მიერაა შემუშავებული 7 ნორმა «თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებში» (1970).

მ. იყო „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მთავარი რედაქციის წევრი და III ტომის რედაქტორი, რისთვისაც 1971 მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია; იყო ასევე „ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონის“, „რუსულ-ქართული ლექსიკონისა“ და „ქართულ-რუსული ლექსიკონის“ თანაავტორი.

თხზ.: შრომები, ტ. 1, თბ., 1967; ტ. 3, თბ., 1979; ტ. 2, თბ., 2002; Сванский язык. — «იკე», XII, თბ., 1985.

ლიტ.: თა. ლაკვაძე მ., ვარლამ თოფურია, თბ., 1968; კ. ზირია ა., ქალ-დანი მ., ვარლამ თოფურია (ცხოვრება და სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობა), თბ., 1968; ვარლამ თოფურია. ბიობიბლიოგრაფია, თბ., 1984.

გ. ბურჭულაძე.

თუარგოზი I, საუღლებელი ერთეული, იგივე შედეგობითი I, დრო-კილოთა III სერიის მწკრივი. დრო — წარსული, კილო — თხრობითი, აქტი — უნახავი. გამოხატავს მოქმედებას, რ-ის შედეგად აწმყოში ჩანს. მაგ., ფორმაში **დანგრეულა** — სახეზეა წარსულში მომხდარი მოქმედების შედეგი.

მოქმედებითი და საშუალო-მოქ-

გ. თოფურია.

მედებითი გვარის ზმნები *მ*. I-ში ინვერსიულია; ხდება ქცევათა ნეიტრალიზაცია — ფორმოზრეოდ ყველა ზმნა სათბიექტო ქცევის ფორმას იღებს. სამპირიან ზმნებში პირი იკლებს — ირ. ობიექტი გაუჩინარდება (უკეთებს ის მას მას — უკეთებია ის მას...); ფორმაწარმოების სამგვარი მოდელი გვაქვს: *-აგ* და *-ამ* თემისნიშნის ზმნები აწმყოს ფუძეს გამოიყენებენ (ხატ-აგ-ს — და-ხატ-აგ-ს...); ზმნათა ერთი ჯგუფი აწმყოს ფუძეს *-ი* დაბოლოებით ართულებს (აკეთ-ებს — გა-უკეთ-ებს-ი...); ნაწილი ზმნებისა წყვეტილობის საყრდენ ფუძეს *-ი* დაბოლოებას დაურთავს (ა-ი-ღო — ა-უ-ღი-ა...); ობიექტ. I და II პირის ფორმები მეშველ ზმნას დაირთავენ (ა-გ-უ-შენ-გ-ი-ვარ... შე-გ-უ-პი-ი-ვარ...). *-ა* მეორე და მესამე ტიპის ზმნებში ერთი თვალსაზრისის მიხედვით III სუბიექტ. პირის ნიშანია, სხვა თვალსაზრისით — მეშველი ზმნის ნაშთი.

ვნებითი და საშუალ-ვნებითი გვარის ზმნები მეშველზმნიანია სამივე პირში (III პირის ფორმაში მეშველი ზმნა შეკვეცილია: არის > ა). ერთპირიანებში წარსული დროის სათბიექტო მიმდრობის *-ილ* სუფიქსიან ფორმას დაერთვის მეშველი ზმნა აწმყოს ფორმით (გა-ვ-ზრდილ-ვარ, გა-ზრდილ-ხარ, გა-ზრდილ-ა...); ორპირიანებში მეშველი ზმნა დაერთვის *-ი* ფორმანტით გართულებულ აწმყოს ფუძეს (ა-გ-შენ-გ-ი-ვარ, გა-ვ-ზრდილ-ი-ვარ...).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — წგ.: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ქავთარაძე ი., უნახაობის კატეგორიის ისტორიისათვის ქართულში. — «იკე», VIII, თბ., 1956; არაბული ა., მესამე სერიის ნაკვეთულთა წარმოება და მნიშვნელობა ძველ ქართულში, თბ., 1984; ფხაკაძე დ., I თურმობითის ფუნქციები ქართულში, თბ., 1984; მელიქიშვილი ი., ზმნურ ფორმათა I, II და III სერიის ურთიერთმიმართებისათვის ქართველურ ენებში. — «სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტი. ქართული ენის კათედრის შრომები», 1998, I, ტ. 4; Schmidt K. H., Die vorgeschichtlichen Grundlagen der Kategorie „Perfect“ im Indogermanischen und S kaukasischen. — არნოლდ ჩიქობავას (დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული), თბ., 1979.

გ. გოგოლაშვილი.

თურქმობითი II, საუღლებელი ერთეული, იგივე შედეგობითი II; დრო-კილობითი III სერიის მწკრივი. დრო — წარსული, კილო — თხრობითი, აქტი — უნახავი, თანამდევრობა — უწინარესი. გამოსატყავს

ისეთი მოქმედების შედეგს, რაც წინ უსწრებდა წარსულშივე მომხდარ სხვა მოქმედებას. მაგ., ფორმაში **დაენგრია** — წარსულში ჩანს იმ მოქმედების შედეგი, რაც უფრო ადრე მომხდარა.

მოქმედებითი და საშუალ-მოქმედებითი გვარის ზმნები *მ*. II-ში ინვერსიულია; ხდება ქცევათა ნეიტრალიზაცია — ფორმოზრეოდ ყველა ზმნა სათბიექტო ქცევის ფორმას იღებს. სამპირიან ზმნა ორპირიანად გადაკეთდება — გაუჩინარდება ირ. ობიექტი. *მ*. II-ის წარმოებაში ორი ძირითადი მოდელი გვაქვს: ზმნათა ერთი ნაწილის ფორმები ემთხვევა წყვეტილობის მარტივ ფუძეს (გა-ვ-ზარდ-ე, გა-ე-ზარდ-ე, გა-ე-ზარდ-ა, და-ე-ხატ-ე...); ზმნათა მეორე ჯგუფში შუალობითი კონტაქტის ზმნათა წყვეტილობის ფუძე გამოიყენება (ა-ვ-შენ-გ-ი-ვარ, და-ვ-ე-სახლ-გ-ი-ვარ...).

ვნებითი და საშუალ-ვნებითი გვარის ზმნებში ერთპირიანები წარსული დროის ვნებითი გვარის *-ილ* სუფიქსიან მიმდრობაზე მეშველ ზმნას დაირთავენ წყვეტილობის ფორმით (აშენებულ-იყო, გაზრდილ-იყო...); ორპირიანები აწმყოს ფუძეზე *ოდ-ი* ფორმებს დაირთავენ (ა-ვ-შენ-გ-ოდ-ი, გა-ვ-ზრდილ-ოდ-ი, და-ვ-მალ-გ-ოდ-ი...).

ლიტ. იხ. სტატისტიკა თურქმობითი I.

გ. გოგოლაშვილი.

თურქული ენები, ენათა ოჯახი, გავრცელებული შუა და სამხრ.-აღმ. აზიაში, სამხრ. და დას. ციმბირში, ჩრდ. და სამხრ. კავკასიაში, შავი-ზღვისპირეთში, მცირე აზიაში. მცირერიცხოვანი თურქ. მოდგმის ენები გვხვდება უკრაინაში, ლიტვაში, პოლონეთში, მოლდავეთში, მაკედონიაში, ბულგარეთში, რუმინეთში, ჩინეთში, მონღოლეთში, ავღანეთსა და ირანში.

მ. II-ს, მონღოლურსა და თუნგურ-მანჯურიულ ენებთან ერთად, აჯგუფებენ ალთაურ ოჯახში. ურალურ-ალთაური ჰიპოთეზის მიხედვით, ალთაური ენები უნგრულ-ფინურ ენებთან ერთად შეადგენენ ურალურ-ალთაურ მიკროოჯახს. წინარეთურქულიდან მომდინარეობს ორი შტო: ბულგარული და საერთო თურქული. ბულგარულში იგულისხმება დღევანდელი ჩუვაშური, აწ მკვდარი ბულგარული და ხაზარული ენები. საერთო თურქულის მკვდარი ენებია: ძვ. ოღუზური, ჰუნური, ძვ. უღლურული, პაჭანიკური, ყუმანური, ყალმუხური, ძვ. უზბეკური. ეს შტო თავის მხრივ იყოფა აღმოსავლურ, დასავლურ,

ჩრდილოურ და სამხრეთულ ჯგუფებად.

თურქ. წარმომავლობის ძვ. ენებზე არსებობს წერილობითი ძეგლები. ამ ენებს შორის უძველესია თურქულ-რუნულ ძეგლთა ენა, რის ნიმუშები აღმოჩენილია უზარმაზარ ტერიტორიაზე — მდ. დუნაიდან მდ. ლენამდე. აღსანიშნავია მდ. ორხონისა და მდ. ენისეის აუზში ნაპოვნი წარწერები, რთა ენა ოღუზურია.

რუნული ანბანის გარდა, თურქ. წარმომავლობის ტომთაგან უღლურებმა გამოიყენეს სოლღური ანბანი, რის ადაპტირებულ ვარიანტს შემდგომ უღლურული ანბანი უწოდეს. იგი XVIII ს-მდე გამოიყენებოდა. საერთოდ, ძვ. და საშ. თურქ. ენობრივი პერიოდები წარმოდგენილია რუნული, ორხონულ-ენისეური, უღლურული, მანჩქეური, ბრაჰმანული, არაბული და ნესტორიანული დამწერლობის ძეგლებით.

მ. II-ის ტიპოლოგიური მოდელი აგლუტინაციურია. აგლუტინაციის თანხლები პროცესია სინჰარმონიზმი. ხმოვანთა პალატალური ჰარმონია თურქ. წარმომავლობის ყველა ენაში ვლინდება, ხოლო ჰარმონია პალატალური მიხედვით სხვადასხვაგვარადაა წარმოდგენილი. საერთო თურქულში უნდა არსებულიყო გრძელი და მოკლე 8 ხმოვანი ფონემა: ა, ა, ო, ო, ყ, ი, ო, ო. რიგი მორფონოლოგიური პროცესების შედეგად გრძელი ხმოვნები შერჩა იაკუტურს, თურქმენულსა და ხალაჯურ ენებს. ოღუზური ენებისათვის დამახასიათებელია მჟღერი ანლაუტი, ყიფჩაყურ ენებში კი უპირატესად ყრუ ხმოლებია ანლაუტში (შდრ. ქართულში ყიფჩაყურ ენათაგან შემოსული საკუთარი სახელები — **თემური, თენგიზი** და ოღუზური ენებიდან შემოღწეული **დემური, დენიზა**...). ბრუნვის პარადიგმის მათრგანიზებული ცენტრია ფუძე საწყის (სახელობით) ბრუნვაში. ბრუნვის კატეგორიაში 6 ბრუნვაა (გარდა იაკუტურისა). *მ*. II-ში (გარდა ჩუვაშურისა) მრავლობითობა გადმოიცემა BaR აფიქსით. კუთვნილების კატეგორია გამოიხატება ფუძესთან პირის ნიშანთა მიერთებით. რიცხვითი სახელთა შემადგენლობაშია ლექსიკური ერთეული პირველი ათეულის, 20-ის, 30-ის, 40-ის, 50-ის 100-ის, 1000-ის აღსანიშნავად, ხოლო 60, 70, 80, 90 — თხზული სიტყვებია. ჩვენებითი ნაცვალსახელები აღნიშნავენ საგანთა განლაგების 35 პლანს. კითხვით ნაცვალსახელებში ორი ფუძეა

გარჩეული: kim „კინ?“ და ne „რა?“. უკუქცევით ნაცვალსახელთა ფუძე ემყარება არსებით სახელს. ზმნის უღვლილებობას განსხვავებულია პირის ნიშანთა 2 ტიპი. დამახასიათებელი სინტაქსური კატეგორიაა იზაფეთი. ორ სახელს შორის მიმართების ეს ტიპი საერთო თურქულია და ყველა ენაში გვხვდება. საერთო თურქული მოვლენაა მარტივი სახელადი წინადადების მოდელი შემასმენლობითი აფიქსებით, ხოლო ზმნურ წინადადებათა ტიპებში გვხვდება ღერძული წევრი — პირიელი ფორმა ზმნის წარსული ან აწმყო-მყოფადი დროის ფორმით. **მ.** **მ-ში** მარტივი წინადადება უპირატესი სინტაქსური სტრუქტურაა. სიტყვაწარმოებაში ძირითადად გავრცელებულია აფიქსაცია, არის სხვა ფორმებიც.

ქართველების ურთიერთობას თურქულენოვან სამყაროსთან მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. ადრეული შუა საუკუნეებიდან იყო კონტაქტები ჩრდ. კავკასიაში — ჰუნებთან, ხაზარებთან, პაჭანიკებთან. თურქულენოვან მუსლიმთა დიდმა ეთნ. ჯგუფებმა საფუძველი ჩაუყარეს აზერბაიჯანის სახელმწიფოს, რთანაც საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი მეზობლობა აკავშირებს. თურქული მოდემის ყიფნაყვით დავით აღმაშენებლის დროიდან საქართველოშიც სახლობდნენ. მთელი რიგი ომების შემდეგ საქართველოზე დამოკიდებული აღმოჩნდნენ თურქული სასულთნოები ირანის აზერბაიჯანშიც. ისტ. თუ სხვა სახის წყაროებიდან ცნობილია, რომ თურქულენოვან სამყაროსთან ქართველთა ურთიერთობა მხოლოდ ომებით, სამხედრო შეტაკებებით არ განისაზღვრებოდა და კულტ.-ეკონ. სფეროსაც მოიცავდა. **XV ს.** **II ნახ-იდან** საქართველო დაუმეზობლდა აზ. თურქულ წარმონაქმნს — ოსმალეთს, რ-ის ექსპანსიური პოლიტიკა საქართველოზეც გავრცელდა. 1578 იქმნება ახალციხის საფაშოსგან გამოცალკეებული ჩილდირის ვილაიეთი. ისლამი ამ რეგიონში სწრაფად გავრცელდა. 1828-მდე სამხრ. საქართველოს ეს ნაწილი ოსმალთა სახელმწიფოში რჩებოდა, შემდეგ კი ახალციხე, ახალქალაქი და სამცხე გამოვიდა ოსმალთა ზედამხედველობის ზონიდან. 1878—79 რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად ბათუმი, ყარსი, არტაანი, ართვინი, არტანუჯი, ბორჩხა, შავშეთი და ხოფის ნაწილი რუსეთს დარჩა. გამუსლიმებულ მოსახლეობას მიეცა არჩევანის უფლება

— მიეღო რუსეთის ქვეშევრდომობა ან გადასახლება რუსეთის ოსმალეთში. საუკუნეთა განმავლობაში თურქულენოვან მოსახლეობასთან ახლო თუ შორეული კავშირების შედეგად ქართულში იკვეთება ნასესხებ ლექსიკურ ერთეულთა მთელი შრე. სხვადასხვა **მ.** **მ-გან** შემოსული ლექსემები ენაში დამკვიდრებისას ერთნაირ რეფლექსებს იძლევა, რაც აძნელებს სესხების უშუალო წყაროების დადგენას. ძირითად კრიტერიუმად რჩება ტერიტ. სი-ახლოვე და ისტ.-ეკონ. ურთიერთობანი, რაც უპირატესად მაინც ხსნის თურქ. ლექსიკის სიუხვს ქართ. ენასა და მის დიალექტებში. თურქულენოვანი ნასესხობების ნიმუშებად შეიძლება დასახელდეს: გემი, ელჩი, თუნუქი, შუქი, ალჩუ, არტალა, არხი, არმადანი, იალქანი, ბულა, ბურღული, ელდუკი, იარა, იარალი, იერიში, ყაბახი, ხანი და სხვ. ხშირია თურქ. წარმომავლობის სახელები ქართველურ ანთროპონიმიკაში: ალთუნა, ასლან, ყაფლან, გელდია, დოლუნჯი, დურმიშან, დურსენ, ელგუჯა, ქურუკი, ჩოლუა და სხვ. აღსანიშნავია, რომ თურქულენოვანი ნასესხობების მნიშვნელოვანი ნაწილი, თავის მხრივ, სემიტურ-ირანული წარმოშობისაა. ეს ბუნებრივია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ არაბული იყო რელიგიისა და მეცნიერების ენა, ხოლო ირანიზმების შეჭრას **მ.** **მ-ში** ხელს უწყობდა სპარს. ლიტრა. ამიტომაც ხშირად ბევრი არაბ. და სპარს. ლექსიკური ერთეული *via turcica* აღმოჩნდა ქართულში. მათგან ზოგი სიტყვა, რაც თურქულში უკვე აღარ ფიგურირებს, ქართულს შემორჩენია (**მაგ.** **ფორჩიაში**).

ლიტ.: ჯიქია ს., „ლაზუტ“ სიტყვის წარმოშობისათვის. — «სმამ», 1944, ტ. 5, 2; მისივე, კოლექტიური შრომის ერთი ქართული ტერმინისათვის თურქულ ენებში. — «იკე», I, თბ., 1946; მისივე, შენიშვნები „სიმინდ-სემადალის“ შესახებ. — «თსუ შრომები», 1947, 30b—31b; მისივე, О грузинско-азербайджанских языковых взаимоотношениях. — «ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები», ტ. 2, თბ., 1957; მისივე, აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან. I. — იქვე, ტ. 3, 1960; II. — «თსუ შრომები». აღმოსავლეთმცოდნეობა, 1987, ტ. 273; ბელთაძე მ., XVIII ს. თურქულენოვანი ძველი ქართული ტრანსკრიფციით. — «თსუ შრომები», 1967, ტ. 121; აბულაძე ც., ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქული თარგმანები, თბ., 1968; გურგენიძე ნ., აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აჭარულსა და გურულში, თბ., 1973; შერვაშიძე ლ., ტაიჭის შესახებ. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1985; შაყულაშვილი გ., ძველი თბილისის პოეზიის ისტორიიდან, თბ., 1987; რუ-

ხაძე ლ., თურქიზმები ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში, თბ., 1993; ბაღათურიძე ნ., თურქიზმები მესაქონლეობის ლექსიკაში. — «ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 51-ე სამეცნ. კონფერენცია», თბ., 1993; მისივე, ალიკაპის ეტიმოლოგიისათვის. — «ენათმეცნიერების ინ-ტის», 52-ე სამეცნ. სესია», თბ., 1993; მისივე, ჯაღათურ-ქართული ურთიერთობიდან. — «ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 53-ე სამეცნ. სესია», თბ., 1994; მისივე, ლაფშას ეტიმოლოგიისათვის. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», VI, თბ., 1996; მისივე, თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან. — კრ.: «ეტიმოლოგიური ძიებანი», VI, თბ., 1997; გურგენიძე ნ., ჯიქია მ., თურქული წარმომავლობის ანთროპონიმები ქართულში, თბ., 1994; ჯიქია მ., თურქიზმები ქართველურ ანთროპონიმებში. — «სადღესასწაულო მაცნე», თბ., 1995; Баскаков Н. А., Тюркские языки. — В кн.: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; Джанелидзе В. Т., Ингилийский диалект в Азербайджане. Вопросы грамматической и лексической интерпретации, Тб., 1978; Серебряников Б. А., Гаджиева Н. 3., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, М., 1984; Морфология, М., 1988; Philologiae turcicae fundamenta, vol. 1—2, Wiesbaden, 1959—64.

მ. ჯიქია.

თუშური, ქართული ენის დიალექტი, რ-ზედაც მეტყველებს საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხის — თუშეთის მოსახლეობა.

თუშეთი საქართველოში უკიდურესი ჩრდ.-აღმ. ნაწილია, მდებარეობს კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდ.-ით, მდინარეების — თუშეთის ალაზნისა და პირიქითის ალაზნის ხეობებში. თუშეთს ჩრდ.-იდან ესაზღვრება მთიანი ჩაჩნეთი, აღმ.-იდან — დაღესტანი, სამხ.-ით — კახეთი და დას.-ით — ფშავი და ხევსურეთი. იგი საქართველოს ის მაღალმთიანი რეგიონია, რ-ის სოფლებიც მდებარეობს ზღვის დონიდან 2000 მ-ზე მაღლა. XIX ს-ის II ნახ. და XX ს-ის I ნახ. მოხდა თუშეთიდან მოსახლეობის თითქმის მთლიანი მიგრაცია კახეთის ბარში, სადაც გაშენდა თუშებით დასახლებული სამი სოფელი — ზემო ალვანი, ქვემო ალვანი და ლალისყური. **მ.** **დღეს** ამ სამ სოფელშია გავრცელებული. ისტ. თუშეთი კი ძირითადად გადაქცეულია მეცხოველეობა საზაფხულო სამოვრების ტერიტორიად, სადაც მოსახლეობა ადის ზაფხულობით. მუდმივი მოსახლეობის მცირე ნაწილი დარჩენილია მის მხოლოდ რამდენიმე სოფელში. თუშეთი სადღესოდ წარმოადგენს **მ.** **მ-ის** არა გავრცელების, არამედ მისი ფორმირების ტერიტორიას.

მ. **ენობრივად** აღმ. საქართველოს მთის დიალექტებს მიეკუთვნება და

ფშაურ-ხევსურულ და მოხურ დი-
ალექტებთან ერთად ერთიანდება
ე.წ. ფხოური კილოების ჯგუფში,
ხასიათდება უაღრესი არქაულობით
და ბევრ საერთოს ავლენს ძვ. და საშ.
ქართულთან, არქ. ენობრივი ნიშნის
მიხედვით ეხმაურება ქართ. ენის სამ-
ხრ.-დას. დიალექტებს — აჭარულსა
და იმერხეულს.

მ-ის ფონოლოგიურ ინვენტარში
დღეს სალიტ. ქართულისაგან განს-
ხვავებული რამდენიმე ბგერა დას-
ტურდება, რ-ებიც გრაფიკულად ასე
გამოიხატება: ჯ, ზ, ზ, ჭ, ჭ. ამათგან
ჯ დამოუკიდებელი ფონემაა, რ-ის
ფონეტიკ. სახეც და ფონოლოგიური
დისტრიბუცია მთლიანად ძვ. სა-
ლიტ. ქართულისაგან იმეორებს: ჯმა-
ლი, ჯელი, ჯორცი, ჯველა, ჯუმფელ, ჯ-
ავილი და სხვა; ზ დასტურდება
ხმოვანფუძიან სახელებთან ფრაზის
აბსოლუტურ ბოლოში (ანუ ფიქ-
სირებული პაუზის წინ), როგორც
სახ. ბრუნვის ნიშნის უმარცვლო
რეფლექსი: შდრ.: „ძმა მოვიდ“ და
„მოვიდ ძმამ“. ასეთივეა: გზამ,
თხამ, კატამ, დედამ, მამამ, ორმომ,
დედამ და სხვ. ბ გვხვდება აგრეთვე
როგორც ხმოვნის ე. წ. „ფშვინვეირი“
შემართვა“ ჩვენებითი ნაცვალსახე-
ლების თავკიდურად: ბახლ, ბაქ...
ბ აგრეთვე სახ. ბრუნვის რეფლექ-
სია თანხმოვანფუძიან სახელებთან
ფრაზის იმავე პოზიციაში, სადაც ზ
დასტურდება: შდრ.: ცხენ მომიკვდ
და მომიკვდ ცხენი; აგრეთვე: ცხვა-
რბ, ძალბრ... გ — ფარინგალური
მკვეთრი ბგერაა. იგი გამოხატავს
ხმოვნის ძლიერ დამართვას და ახა-
სიათებს პრეფიქსულ მორფემათა
მიჯნაზე პოზიციურად მიღებულ
გრძელ ხმოვნებს: გაკჭენ, მიცყვან,
შუქტან, შეფვარ, გიგუშ, მიცპარ.
ივარაუდება სიტყვა-ფორმების
ასეთი ტრანსფორმაცია: მოიპარა
→ მოიპარა → მიცპარ. გ, როგორც
ძლიერი დამართვა, ახასიათებს
აგრეთვე სუფიქსურ -ას: მამალაგრ,
დედალაგრ, ნაცარაგრ, თავადაგრ;
დასტურდება აგრეთვე პირთა
საპეციფიკო თუშურ სახელებში:
მაცო, მაცო, დაცო. გ ბგერა ის
ფონეტიკ. ერთეულია, რ-იც მ-ს გა-
ნასხვავებს ქართ. ენის ყველა სხვა
დიალექტისაგან და ნახური ენების
(ბაცბური, ჩაჩური) გავლენის შედე-
გადაა მიჩნეული. ჭ მ-ს უმარცვლო
ალოფონია და ვლინდება როგორც
III სუბიექტ. პირის ნიშნის ალო-
მორფი ზმნური სიტყვაფორმის აბ-
სოლუტურ ბოლოში: გიგუშ (გაიგო),
წიგლუ (წაილო), მოიგუშ (მოიგო).
ფონეტიკ. პოზიციის შეცვლის შემთ-
ხვევაში თ ხმოვანი სრული ხანით

აღდგება: წიგლო (წაილო), გიგო
(ხომ გაიგო).

ფონეტიკ. პროცესებიდან მ-ს ახა-
სიათებს როგორც ხმოვანთა, ისე
თანხმოვანთა რეგრესული ასიმი-
ლაცია. ხმოვანთა რეგრესული ასი-
მილაციის შედეგია ხმოვნების სა-
ბოლო შერწყმა გრძელ ხმოვანად,
რ-საც უვითარდება ძლიერი დამარ-
თვა. თანხმოვნებში ასიმილაციური-
ბია ხშირი ბგერები, ასიმილაციის
კი სპირანტები განიცდიან: ზღველ
← სთველი, ჟჯავრობ ← სჯავრობ,
ღღველ ← ჰღველ...

მ-ის მორფოლ. თავისებურებე-
ბიდან აღსანიშნავია შემდეგი: სახ.
ბრუნვის ნიშნად ფრაზაში სიტყვის
პოზიციის მიხედვით ხმოვანფუძიან
სახელებთან მონაცვლეობს ღ და
ჟ, თანხმოვანფუძიან სახელებთან
— ღ და ზ: ფრაზის შიგნით რეალიზ-
დება ალომორფი, ფრაზის ბოლოს
— ღ და ზ: დედა მოვიდ — მოვიდ
დედა; კაც გამოჩინდ — გამოჩინდ
კაც. მთხრ. ბრუნვის ნიშნად მხო-
ლოდ ერთი ალომორფი — მ გვაქვს
როგორც ხმოვან, ისე თანხმოვანფუ-
ძიან სახელებთან: ძალბრ დამაშინ,
მგელმ შეჭამ; თხამ დიქნავლ. ად-
გილობითის მნიშვნელობით გამო-
იყენება უთანდებულო მიც. ბრუნვა:
დიკლოს (დიკლოში) მოიდა დიდი
— და სახელის ფუძე უსუფიქსოდ:
ხისო (ხისოში) გარიგდა ჯარია,
ქალაქ (ქალაქში) დაგიბეს პატრო-
ნი. გამოსვლითობის მნიშვნელობა
აქვს ა საერთოებთან მოქმ. ბრუნვის
ფორმებს: ციხითა (ციხიდან) გად-
მოფრენილმა შუა გახია ჯარია.
ნანათესაობითარ სახელთა ვით.
ბრუნვის უთანდებულო ფორმები
ასრულებს -თვის თანდებულობითა
ფუნქციას: დედისად (დედისთვის)
ეთქე შვილს, ცხენისად (ცხენის-
თვის) პატა ქერ მჭირდება (ამ
ფაქტის კვალიფიკაცია სხვაგვარა-
დაც შეიძლება: ნათ. ბრუნვის -თვის
თანდებულს მ-ში -ად შეესაბამე-
ბა). წოდ. ბრუნვის -თ მ-ში ხშირად
გ-დ რედუცირდება: ბიჭვ (ბიჭო)
რაცს აკეთებ? მ-ში ორიგინალურია
ე. წ. ლოკალურ ბრუნვათა „სადაო-
ბით-გამოსვლითი“ ფორმები -ზე-
ით(ა) და -შიით(ა) ბოლოსართე-
ბით, რ-თაც შეიძლება რთული თან-
დებულების კვალიფიკაცია მიე-
ცეს: მთაზეით (მთიდან), თოვლო,
გადახვედ, ჩემ გულით ჯავრო —
რად-გერა. ცხვარშიით მომალაქმ
მნახ. ამგვარი ე. წ. სადაობით-გა-
მოსვლითები შეიძლება ხელახლა-
დაც იბრუნოს: მთაზეითამ (მთაზე
მყოფამ) გადმოხმახ, რაცს ხართავ?
უჩინაგშიითამ (სიბნელეში მყოფ-

მა) გამოვხედ. -ებ-იანი მრავლობი-
თით გაფორმებულ სახელს მოთხრ.
ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნის -მ ფორ-
მანტის ნაცვლად -თ დაერთვის: თუ-
შებთ ჩაზმახეს ლეკებსა, ესლ უნდა
ვსცადოთ თავიო. თბიექტ. პირის
ნიშნით აისახება როგორც პირდ.,
ასევე ირ. თბიექტი, სახელობით-
ბრუნვიანიც და მიცემითბრუნვი-
ანიც: მოღვლიჯა ჩვენი ფარები, ზე-
ცას გახტონდა გრიალი. ცას მოსწ-
ყდა წითელ მასკვლავი. თბიექტ.
პირის ნიშნებად დასტურდება ზ, ს,
ჟ, შ, ღ, ხ პოზიციური ალომორფე-
ბი: ზძახს, სწოვს, ჟჯუარავს, შჩჩჩს,
ღბანს, ხპარავს. ეგვევ ალომორფე-
ბი გამოიყენება II სუბიექტ. პირის
ნიშნებადაც: ზძრავ, სწევ, ჟჯავ-
რობ, შჩუჩუნებ, ღბაბანებ, ხპეიტ-
რობ. ნამყო უსრულში III სუბიექტ.
პირის მრავლობითობის ნიშანი -ეს
ფორმანტია. -ენ-ს აქ მ-ს არასოდეს
ხმარობს: წიყყანდეს, ჩაყყანდეს.

მ-ის ზმნის დრო-კილოთა სისტე-
მაში დადასტურებულია უწყვეტლი-
სა და წყვეტილის ხოლმეობითის
მწკრივები, რ-ებსაც I და II პირის
ფორმებთან -იდ, ხოლო II პირის
ფორმებთან -ი სუფიქსები აწარმო-
ებს: ვაკეთებდ-იდრ, აკეთებდ-იდრ,
აკეთებდ-ი-ს; ვაგაკეთ-იდრ, გაგაკეთ-
იდრ, გაგაკეთ-ი-ს. ამ მწკრივთა მეორე
პირის ფორმები კონტექსტის მიხედ-
ვით ზოგჯერ თხოვნის მნიშვნელო-
ბასაც შეიცავს და ასედაც ეძახიან —
თ ხ ვ ნითი ბრძანებითები: უთხრი-
დით დოჭუელებსა, დაძრან ბურაყის
ტარიო. თხოვნის გამოსახატავად
მ-ს სპეციალური -ლ ნაწილაკიც
მოეპოვება, რ-იც წინადადების სხვა-
დასხვა წევრს დაერთვის: ზედლ შენ
დაჯედ, ლამაზო; ჩილოლებსაღ უთ-
ხრიდით, კიცვასს უჭირონ მკარიო.
ეს ნაწილაკი ზოგჯერ ე. წ. თხოვ-
ნით ბრძანებითებსაც დაერთვის
და თხოვნის შინაარსს აძლიერებს:
უთხრიდით ჩემსა მაგივრად შენთა-
ნად დაიძინოსა. ნატვრითობის გამო-
სახატავად ძალზე პროდუქტიულია
-მც(ა) || -მ ნაწილაკი: დაიმც ვიყვიდი
ძმიანი, მარჯაკლამ, ქევალითაა,
ნუმც გამათხოს მამამა, მელსამ თავ
მიდიდინა. აგრეთვე ორიგინალუ-
რია მ-ში მტკიცებითი -წ ნაწილაკი:
მეაწ (მე ხომ) შენ არას შეგირთავ;
ცხენო, გატყობაწ (ხომ გატყობ);
გეშინის. ასეთივე მნიშვნელობის
გამაძლიერებელი ფუნქცია აქვს -ოდ
ფორმანტს: დიდიოდ (მთლად დიდი,
ყველაზე დიდი) რომელიც იყვ, იეს
დავიჭირ.

მ-ს აქვს მნიშვნელოვანი სინტაქ-
სური თავისებურებანიც: მსაზღვრე-
ლი საზღვრულს ბრუნვაში სრულად

ითანხმებს: **ჩემის მამის** სალოცავში დალაზეროს; **მალალმ ღმერთმ** მოხკითხოს; **ჩემს ძმას** დავიფიცავ; **კარგაცს გზას** ვანახვევ. ამავე დროს, ატრიბუტული მსაზღვრელი ზოგჯერ საზღვრულთან უბრუნველია: მაღალაჲ ცხენმ, მაღალაჲ ცხენმ, მაღალაჲ ცხენს, მაღალაჲ ცხენის, მაღალაჲ ცხენით ... სახელობით-ბრუნვიანი ობიექტი ზმნას რიცხვში ყოველთვის ითანხმებს, არა აქვს მნიშვნელობა მრავლობითის წარმოება **ებ**-იანია თუ **ნარ**-იანი: მკრები დავყარენი ქსლობა ჯარნობასა; ხუთნ გარეჲ მორეკნეს. **ნ** ფორმანტი თავს იჩენს ნამყოში სუბიექტის მრავლობითის **-ეს** მაწარმოების გვერდითაც: სუ მთელ ქალებ დათხოვდნეს.

მ. მდიდარია დიალექტური ლექსიკით, რასაც რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებს: განსაკუთრებული საცხოვრებელი გეოგრა. გარემო, ცხოვრების მთაბარული წესი, სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებული სამეურნეო ყოფა-საქმიანობა, ორიგინ. ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენები და ზნე-ჩვეულებები, სიახლოვე ნახურ და დაღესტნურ ენობრივ სამყაროსთან და სხვ.

ლიტ.: უთურგაიძე თ., თუშური კილო, თბ., 1960; კურდღელაიძე გ., თუშეთი, თბ., 1983; ცოცანიძე გ., გიორგობიდან გიორგობამდე, თბ., 1987; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, II, თბ., 1989; 1998; ბოჭორიძე გ., თუშეთი, თბ., 1993.

გ. ცოცანიძე.

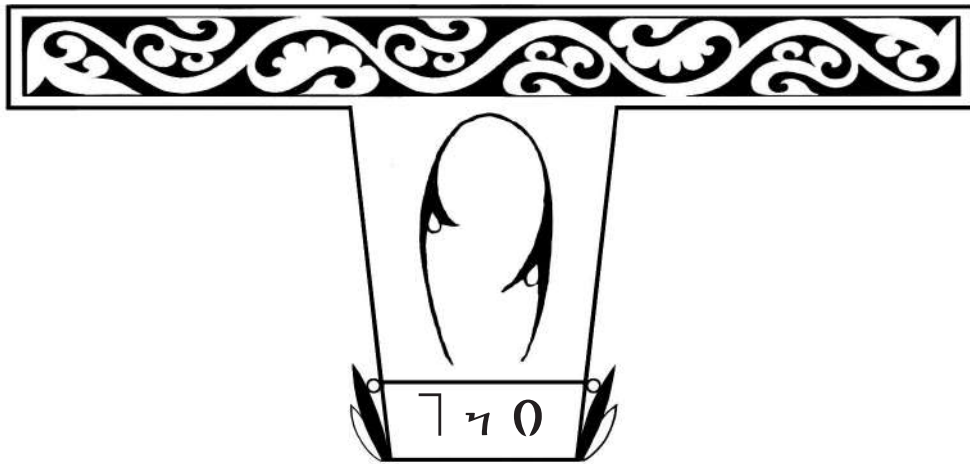
თხრობითი წინადადება, წინადადება, რითაც გადმოიცემა რაიმე ცნობა ამა თუ იმ ფაქტის ან მოვლენის დადასტურების ან უარყოფის სახით. **მ.** **წ**-ში შემასმენელი, ჩვეულებრივ, გადმოცემულია ზმნის თხრობითი კილოს ფორმით („მზე

წითლად-ყვითლად ელვარე ღუოდა“, ი. ჭავჭავ.). თხრობითი შინაარსის რთული ქვეწყობილი წინადადების დამოკიდებულ კომპონენტში ზმნა (შემასმენელი) შეიძლება იყოს კავშირებითი კილოს ფორმითაც („ქვეყნად რომ ერთიც დარჩეს ქართველი, აკვნებს გამართავს, ვაჰს გაახარებს“, გ. აბაშ.). **მ.** **წ**, სხვა ტიპის წინადადებებისაგან განსხვავებით (კითხვითი, ბრძანებითი...), თითქმის არ ავლენს მოქმედის დამოკიდებულებას და მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციას ახდენს. მტკიცების მიხედვით **მ.** **წ**. არის წართქმითი („არსენამ როსტომს ტყეში დარჩენილთა ამბავი გამოჰკითხა“, მ. ჯავახ.) და უკუთქმითი („ახალმოსულ თოვლს, ყინვადაკრულს, არსად არ აჩნდა ნაფხური ადამიანისა“, ი. ჭავჭავ.). აგებულების, ანუ სტრუქტურის მიხედვით **მ.** **წ**. შეიძლება იყოს მარტივი („განდევნილმა მეფემ უცხოებაში დაღია სული“, ნ. ლორთქ.), შერწყმული („არჩვთა, შუნთა და ხარ-ჯიხვთა რქა გალღვითა რქაზედა“, ვაჟა-ფშავე.) და რთული („ესმის დღეიდან ყოველი, რასაც ფრინველნი გალობენ“, ვაჟა-ფშავე.). საერთოდ, **მ.** **წ**-თვის, მიუხედავად მისი აგებულებისა, დამახასიათებელია დამავალი ინტონაცია. მარტივ წინადადებაში წინადადების თავიდან ბოლოსაკენ ტონი თანდათან დაბლდება. რაც უფრო ვრცელია წინადადება, მით უფრო რთულია ტონის მოდულაცია. რთულ წინადადებაში ტონი მაღლდება პირველი შემადგენელი წინადადების ბოლოს, სულ ერთია, მთავარია იგი თუ დამოკიდებული (კარგი იქნება, თუ მოხვალ. შდრ. თუ მოხვალ, კარგი იქნება). ტონის

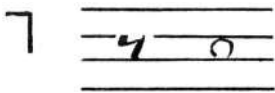
ამაღლება ხდება შერწყმულ წინადადებაშიც ერთგვარი წვერების ჩამოთვლისას („ჩიტმა დიდი მაღლობა შესწირა ღმერთს, ტყეს, ყველა მცენარეს, ფრინველთ და ნადირთაც კი“, ვაჟა-ფშავე.). თითოეული ერთგვარი წვერი, გარდა უკანასკნელისა, წარმოითქმის ამაღლებული ტონით, წვერებიდან (ე. ი. ხმა შეწყდება მომდევნო სიტყვის დაბალი ტონით დაწყებამდე); ტონის ამგვარი ამაღლება არის ე. წ. მოლოდინის ინტონაცია (გ. ახვლედიანი). შედარებით მშვიდი, დამავალი ინტონაცია განასხვავებს **მ.** **წ**-ს სხვა სახის მოდალური წინადადებებისაგან. სიტყვათა განლაგება მარტივ **მ.** **წ**-ში თავისუფალია, მაგრამ უპირატესობა მაინც ენიჭება ზმნის წინადადების ბოლოს მოთავსებას, ჩვეულებრივ, წინადადება იწყება ქვემდებარით („დღემ დაიხურა პირბადე“, ვაჟა-ფშავე.). ლოგიკური მახვილის მქონე სიტყვა, წესისამებრ, ზმნის (შემასმენლის) წინ დგას.

ლიტ.: გორგაძე ს., ქართული სადასიტყვაობა, ტფ., 1915; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; ბასილაია ნ., წინადადების ტიპები მტკიცებისა და შინაარს-ინტონაციის ანუ მოდალობის მიხედვით, თბ., 1983; აფრიდონიძე შ., სიტყვათგანლაგება ახალ ქართულში, თბ., 1986; კიზირია ნ., სალიტერატურო ქართულის ინტონაციის საკითხები, თბ., 1987; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

ო, ქართული ანბანის მეცხრე (ძვ. ქართ. ანბანის მეათე) ასო. მისი სახელია „ინი“; გრაფ. სიმბოლო წინა რიგის მაღალი აწეულობის არალაბიალიზებული ხმოვანი ფონემისა = ასომთავრულში იწერებოდა ო. მისი მოხაზულობა ურთიერთპერპენდიკულარული ხაზების კომბინაციაა, რაც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ო ნუსხურში კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრულში ო-ს მარტივი რკალური ფორმა აქვს. ნუსხურსა და მხედრულში იგი შუა ორ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ათს (10).

იადგარი (სპარს. yadg r — ხსოვნა, სახსოვარი), ქრისტიანული ღვთისმსახურების ადრეულ ეტაპზე ჩამოყალიბებული ქართული ჰიმნოგრაფიული კრებული. მასში თავმოყრილია საეკლესიო წელიწადის სხვადასხვა პერიოდისათვის განკუთვნილი განსხვავებული ფორმისა და დანიშნულების საგალობლები; ო. არის ღვთისმსახურების იერუსალიმური წესის ამსახველი ძეგლი, რის ბერძნული მოდელი ჩვენამდე მოღწეული არ არის. ო-ის შედგენილობის თავისებურებაა კალენდარულ დღესასწაულთა რიგის ქრისტეს შობით დაწყება; მარტსა და აპრილს შორის ჩართულია დიდმარხვისა და ზაჭკის მოძრაი პერიოდების საგალობლები; შეიცავს ე. წ. აღდგომის დასდებულების, ანუ ოქტოიქოსის საგალობლების რვა-მიან კომპლექტს.

ო-ის არსებობა VII ს. დასასრულიდან ივარაუდება და იგი სხვადასხვა

რედაქციით არის ხელნაწერებში წარმოდგენილი. უძველეს რედაქციაში პალესტინური ლიტურგიკული პოეზიის ადრეული ნიმუშების, ძირითადად V—VII სს. თარგმანებია. საგალობლების ეს ფონდი ასახავს ლიტურგიკული გალობის ფორმების განვითარების იმ ეტაპს, როცა ბიბლ. ოდებისა და ფსალმუნების (იხ. ფსალმუნი) მისამღერებლად (რეფრენებად) განკუთვნილი მარტივი მონოსტროფული საგალობლების გვერდით ქრისტ. ღვთისმსახურებაში დამკვიდრება იწყო საგალობელთა ახალმა, მრავალსტროფიანმა და მრავალკომპონენტისა ფორმებმა (სტიქარონებმა და ჰიმნოგრაფიული კანონის ადრეულმა ნიმუშებმა). კრებულის ჩამოყალიბებას საფუძვლად დაედო ტიპიკონის მნიშვნელობის მქონე უძველესი ლიტურგიკული ძეგლის, „იერუსალიმური კანონარის“, ანუ ლექციონარის ვრცელი ქართ. ვერსიის სტრუქტურა და მასში ასახული მონოსტროფული საგალობლების უძველესი ფენა, რ-მაც ახ. ფორმის საგალობლებთან ერთად შეადგინა პირველი დამოუკიდებელი ჰიმნოგრაფიული კრებული. ქართ. საღვთისმსახურო პრაქტიკაში ო-ის ძვ. რედაქცია დამკვიდრებული იყო VII—IX სს.-ში.

IX—X სს. მიჯნაზე ჩამოყალიბდა ო-ის მთლიანად განახლებული რედაქცია. ეს ფაქტი განპირობებული იყო VIII ს.-ში ბერძნ. საეკლესიო მუსიკის რეფორმით, რ-იც საბაწმინდის მონასტერში განხორციელდა. წარმოიშვა გალობის ახ. ფორმები, დამყარებული საგალობლების რიტმულ-მუსიკალურ საზომთა — ძლისპირთა და ტროპართა შორის არსებულ სილაბურ თანაფარდობაზე. ითარგმნა და შედგა ძლის-

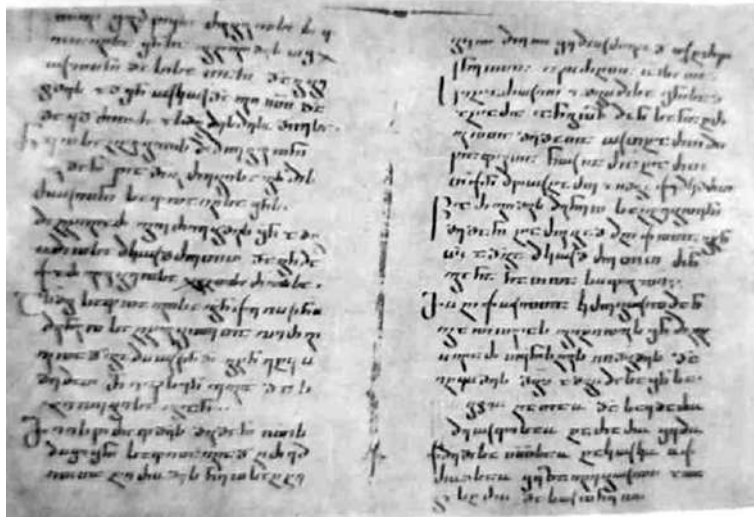
პირთა ქართ. კრებულები, რაც თარგმნილი და ორიგინალური ახ. რეპერტუარის ჩამოყალიბების საფუძველი გახდა. ახ. ო-ის შევსების პროცესი X ს. დასასრულამდე გაგრძელდა. ო-ის დღემდე მოღწეული ყველა ნუსხა X ს. თარიღდება. მათი უდიდესი ნაწილი პალესტინის ქართ. სამწერლო კერებშია შედგენილი და ამჟამად ქართ. ხელნაწერთა სინურ კოლექციაშია თავმოყრილი. ო-ის ძვ. და X ს. რედაქციის ნუსხებმა შემოინახეს ბერძნულიდან თარგმნილი მრავალრიცხოვანი საგალობელი ტექსტი, რთა დიდ ნაწილს დედნები არ ეძებნებათ. ნუსხათა ნაწილში საგალობლებს ახლავს აღნიშვნები ნევშური მუსიკალური დამწერლობით.

X ს. რედაქციის ხელნაწერთა შორის გამორჩეულია მიქაელ მოდრეკილის მიერ შედგენილი კრებული (978—988), რ-შიც ფაქტობრივად შეჯამებულია დიდი ო-ის ჩამოყალიბების პროცესი და ყველაზე სრულადაა წარმოდგენილი ქართ. ველ ჰიმნოდთა შემოქმედება.

ქართულ ო-ებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ისტორიის კვლევისათვის, რადგანაც ისინი „იერუსალიმურ ლექციონართან“ ერთად ასახავენ ჰიმნოგრაფიის განვითარების უწყვეტ პროცესს XI ს. დამდეგამდე, როცა ო-მა, როგორც ჰიმნოგრაფიული კრებულის ადრეულმა სახემ, ადგილი დაუთმო ღვთისმსახურების ბიზანტ. წესისათვის დამახასიათებელ ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულ კრებულებს.

ო. დიპლომატიკური ტერმინიცაა და ზოგჯერ შეწირულობის სიგელის მნიშვნელობით იხმარება.

გამოც.: ინგოროვცა პ., ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, წგ. 1 — ტექსტები. VIII—X სს., ტფ., 1913; ქართული

მცირე იაღვარი. 987.

სამართლის ძეგლები, ი. დლოიდის გამოც., თბ., 1970, საბ. 231, 233; ძლისბორნი და ღმრთისმშობლისანი, ორი ძველი რედაქცია X—XI სს. ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1971; უძველესი იაღვარი, გამოსაც. მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ე. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა და ლ. ხევსურიაძემ, თბ., 1980; Les hymnes de la R surrection, I. Hymnographie liturgique g orgienne. Textes du Sina 18. Introduction, traduction et annotation par Ch. Renoux, Paris, 2000.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; მისივე, უცნობი რედაქცია ქართული ჰიმნოგრაფიული თუნისა. — იხ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VIII, თბ., 1962; ინგოროყვა პ., თხზულებათა კრებული, ტ. 3, თბ., 1965; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური რედაქცია, ნაკვ. 1. შეადგინეს: ე. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიაძემ და ლ. ჯღამაიამ, თბ., 1978; ხევსურიაძე ლ., ჯღამაია ლ., X საუკუნის დიდი იაღვარის ერთი ნუსხის შესახებ. — «მრავალთავი», (ფილოლ.-ისტ. მივანი), XVIII, თბ., 1999; Кекелидзе К., Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тфл., 1908.

ლ. ხევსურიაძე.

იაღვარში (ნამდვ. გვარი — გაბარათი) იოანე გიორგის ძე [1775, სოფ. ზაღდა, — 5 (17). VIII. 1830, თბილისი], ოსი პოეტი, პედაგოგი და საზ. მოღვაწე. დაიბადა აზნაურის ოჯახში. ერეკლე II-ის შუამდგომლობით მიაბარეს დავითგარეჯის მონასტერში. შემდეგ სწავლა განაგრძო თბილ. სას. სემინარიაში. საზ. საქმიანობა დაიწყო გადამწერობით (ორჯერ გადაუწერია ვეფხისტყაოსანი). 1815—21 მუშაობდა თბილისში, ოსეთის სას. კომისიაში თარგმანად. ქართულიდან ოსურად თარგმნა სას. წიგნები: „საცისკრონი ლოცვანი“ („ლოცვანი, კატეხიზმოსი და მოკლე

ქრისტიანებრი ზნეობითი სწავლა“, ტფ., 1820); „გამოკრებილი კურთხევანი“ („დაიბეჭდა გამოკრებილი ესე კურთხევანი ქართულსა და ოსურსა ენასა ზედა მოსკოვს“, 1824). ოს-უთარგმნია ოთხთავი (დაცულია ხელნაწერით). 1820-იდან თბილ. სას. სემინარიაში ოს ბავშვებს ასწავლიდა რუს. და ქართ. ენებს. 1820 ქართ. გრაფიკის (ნუსხურისა და მხედრულის) საფუძველზე შეადგინა ოსური ანბანი, ხოლო 1821 — პირველი საანბანი წიგნი ოსურ ენაზე. ოს-პოეტური შემოქმედებიდან აღსანიშნავია პატრიოტული პოემა „ალღუზიანი“ (1885, ქართ. ენაზე).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ოსური ენის ისტორიისათვის. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1925, ტ. 5; თე-დევეი ლ., ქართული ოთხთავის ოსური თარგმანის ისტორიისათვის. — «ოსურ შრომები», 1964, ტ. 108; Гукеев Дж. О жизни деятельности Ивана Ялгуидзе. — «Известия Юго-осетинского научно-исследовательского института», 1955, вып. 7.

მ. ქურდიანი.

იაფეტური ენები, ქართულისა და მისი მონათესავე ენების აღმნიშვნელი ტერმინი. შემოღებულია ნ. მარის მიერ ენათმეცნიერებაში იმ დროისათვის სემიტიკური ტერმინებისა და სემიტურის ანალოგიით. ახ. ტერმინის შემოტანა განაპირობა იმჟამინდელ მკვლევართა „სქოლასტიკურმა“ დამოკიდებულებამ ქართ. ენასთან და ქართველური ენების მსხვილი ენობრივი ოჯახებიდან იზოლირებულად წარმოდგენის ტენდენციამ. ტერმინი ნაწარმოებია ბიბლ. ნოეს უმცროსი ვაჟის — იაფეტის სახელისგან. ამით ხაზი ესმებოდა ო. მის ნათესაობას სემიტური (ქამიტური) ენების ოჯახთან.

ო. მის ისტორია 1908-იდან იწყება, როდესაც პეტერბურგის უნ-ტმა გამოსცა ნ. მარის კაპიტალური ნაშრომი „ძველი ქართული ენის გრამატიკის ძირითადი ტაბულები ქართულის სემიტურთან ნათესაობის წინასწარი უწყებით“. ქართ. ენის სემიტურთან ნათესაობის იდეამ მოითხოვა ქართულის მონათესავე ენების შესწავლა. ამდენად, ო. მის ბირთვს ქართველური ენები შეადგენდა. აქედან დაიწყო ო. მ-თა წრის გაფართოება: 1909—13 დიდი ყურადღება დაეთმო სომხურის, ოსურისა და მთის კავკ. ენების (ნახურისა და ლალესტურის ჯგუფების) შესწავლას. აფხ.-აღღ. ენების ფართოდ შემოტანამ ო. მ-ის წრეში წინ წასწია მკვლარი ენების — ელამურის, შუმერულის, ქალდეურის, პელაზგურისა და ეტრუსკულის აქამდე უცნობი ენობრივი მოვლენების ახსნის საქმე და ო. მ-ის ოჯახი შეივსო მკვლარი სამწერლობო ენების ფართო სპექტრით.

1917-იდან ფართოდება ო. მის საზღვრები. ყურადღების ცენტრში მოექცა პირენეს ნ.-კ-ზე გავრცელებული ბასკური ენა, აგრეთვე ყარაყუმის მთიანეთში გავრცელებული ბურიშული (ბურუშასკი), ვერშიყული, 1920-იდან კი — რიგი რომანული ენები, ასევე ირლანდიური და კელტური. 1922-იდან გაღრმავდა ესპანეთის ბასკების ენის შესწავლა, ალბანურში კი გამოიკვეთა ილირიულის სუბსტრატი. ო. მ-ის თეორიამ იმჟამინდელ ევროპაში ფართო გამოხმაურება პოვა. მაგ., ფ. ა. ბრაუნი ძვ. გერმ. ენის ძირებს ო. მ-ის საშუალებით ხსნიდა და ა. შ.

1924 წ. მარმა ყურადღება მიაქცია ვოლგისა და კამისპირეთის ენებს: ბულგარულს, ხაზარულს, ჩუვაშურს, ზირანულს, კოგულურს, ოსტიაკურს და გააერთიანა ისინი ო. მ-ის ოჯახში. 1926—31 ო. მ-ის წრე გამდიდრდა სკვითური, გურთული, ბრეტონული და გოთური ენებით.

კვლევის შემდგომ გაღრმავებას შედეგად მოჰყვა ახ. ენათმეცნ. თეორიის შექმნა (იხ. იაფეტური თეორია) და ტერმინი „ო. მ.“ გოლტოგონიური პროცესის ერთიანობის განსაკუთრებული სტადიის აღსანიშნავად იქნა გამოყენებული (იხ. ენათა სტადიური კლასიფიკაცია).

ლიტ.: Март Н. Я., Избранные труды, т. I—V, М.-Л., 1933—37; Март Н. Я. Кадказ и памятники его духовной культуры — «ИАН», СПб., 1912; მისივე, Халдская клинообразная надпись из села Леска Ванского округа. — იქვე,

1915; მისივე, Кавказский культурный мир и Армения. — «Журнал министерства народного просвещения», 1915; მისივე, Ossetica-Japhetica. — «ИАН», П., 1918; მისივე, Армянский термин ачдау, იქვე, 1920; მისივე, Предварительный отчет по командировке в пределы древней Этрурии и Баскию. — იქვე, 1921; მისივე, К вопросу об яфетидизмах в албанском. — «Яфетический сборник», 1, П., 1922; მისივე, Абхазско-русский словарь. Пособие к лекциям и в исследовательской работе, Л., 1926; Меликсет-Бекоев Л. М., Академик Н. Я. Марр и яфетическая теория, 1936; Мещанинов И. И., Марр — основатель советского языкознания, М.-Л., 1949.

მ. ბაბუხაძე.

იავფტური თეორია, ი ა ფ ე ტ ი - დოლოგია, ნიკო მარის მიერ 1923—34 წლებში შექმნილი საენათმეცნიერო თეორია (ე. წ. ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება) ერთიანი გლოტოგონიური პროცესების (ენის წარმოშობისა და განვითარების) შესახებ.

თავდაპირველად ტერმ. „იავფტიდოლოგია“ იავფტური ენების კვლევა-ძიებას გულისხმობდა (იხ. იავფტური ენები), მაგრამ შემდეგ იგი მსოფლიო ენათმეცნიერების შემსწავლელი სამეცნ. დისციპლინის სახელწოდებად იქცა. შესაბამისად, იავფტიდოლოგიის კვლევის ობიექტი პალეოგლოტოგონია გახდა. ამით ის განსხვავდება ინდოევროპეისტიკისაგან, რაც იავფტიდოლოგიის თვალსაზრისით ენათა ნეოგლოტოგონიურ პერიოდს შეისწავლის. კვლევის ობიექტია ამგვარი სხვაობა საფუძვლად დაედო იავფტიდოლოგიისა და ისტ.-შედარებითი ენათმეცნიერების მეთოდებს შორის პრინციპულ განსხვავებას. ამის გაუთვალისწინებლობა ყოველთვის ქმნიდა სერიოზულ ვაკუუმს ო. თ.-ის ირგვლივ.

ო. თ. ორ ძირითად პოსტულატს ემყარება: 1. ყველაფერი სტადიებისა და 2. ყველაფერი შრეების, ფენების მიხედვით. პირველი პოსტულატი გულისხმობს, რომ ენის განვითარების მთელ მანძილზე ადამიანის აზროვნება რამდენჯერმე ძირფესვიანად შეიცვალა, აზროვნების ერთი სტადია ცვლიდა მეორეს. ყოველი სტადიის შიგნით ცვლილებები ევოლუციურად მიმდინარეობდა, ახ. სტადიაზე გადასვლა კი ხდებოდა რევოლუციურად, ძვ. აზროვნების ნორმების მსხვერველი და ახ. ნორმებზე გადასვლით. სტადიური ძვრები იმდენად მღიერი იყო, რომ ახ. თაობები ძველთან შედარებით სხვა სამყაროდან მოსულს ჰგავდნენ. თუკი აზროვნება ამ ძვრებში ვერავითარ კვალს ვერ ტოვებდა, ენა აღმოჩნდა ის ფენომენი, რაც

ამ ცვლილებათა კვალს შრეების სახით ინარჩუნებდა. სწორედ მათი საშუალებით შეიძლება აზროვნების სტადიური განვითარების საფეხურების ამოცნობაც. ბუნებრივია, რომ აზროვნების პარალელურად იცვლებოდა ენაც, მაგრამ, აზროვნებისაგან განსხვავებით, ენა ახ. საფეხურზე გადასვლისას, აზროვნების ახ. სისტემაზე მორგებისას და ახ. წესზე თავისი ელემენტების გადახარისხებისას ინარჩუნებდა ძველი მდგომარეობის ელემენტებს — დანალექებს, დანაშრევებს. სწორედ ამ დანაშრევების საშუალებით შეიძლება გავიგოთ, თუ როგორი იყო ენა და აზროვნება სტადიური განვითარების წინა საფეხურზე. ამდენად, ენობრივი მოვლენების ანალიზი ნიშნავს სიტყვის მნიშვნელობათა გათვალისწინებას სტადიების მიხედვით (და არა მხოლოდ ერთი სისტემიდან გამომდინარე, პორიზონტალურად).

ნ. მარის მეორე პოსტულატი გულისხმობს, რომ საზ-ბის განვითარების ადრეულ საფეხურებზე კოლექტივები ორგანიზებული იყო არა მათი წევრების სისხლისმიერი ნათესაობით, არამედ იმ წარმოების ხასიათის მიხედვით, რ-საც ისინი ეწოდნენ. კოლექტივები ვითარდებოდნენ საწარმოო პრინციპის მიხედვით, ერთიანდებოდნენ ისე, რომ ქმნიდნენ ფენებს ერთ ახალ წარმოებაში. შემდეგ ეს ფენები გადაიქცეოდნენ უფრო დიდ დაჯგუფებებად („საწარმოო-სოციალურ დაჯგუფებებად“).

თანამედროვე ენების ანალიზისას მათში აღმოჩნდება იმდენი ფენა (შრე, დანალექი), რამდენი კოლექტივიც იღებდა მონაწილეობას მათ შექმნაში. ნასესხობები გვიანდელი, ნეოგლოტოგონიური პერიოდის ფაქტები ან გვიან ჩამოყალიბებული ენათშორისი კანონზომიერებებია, რ-ებიც წინა სტადიათა კანონზომიერებებისაგან ძირფესვიანად განსხვავდება.

იავფტიდოლოგიის უშუალოდ უკავშირდება პალეოგლოტოგონიური მეთოდი (იხ. ენათა სტადიური კლასიფიკაცია), პალეოგლოტოგონიკა, პალეოსემანტიკა, რ-ებიც მარისეული ზოგადი თეორიის კონტექსტში უნდა იქნეს გააზრებული.

მარის თეორია თავის დროზე გააკრიტიკეს როგორც ისტ.-შედარებითი ენათმეცნიერების, ისე საერთოდ ზოგადენათმეცნ. თვალსაზრისით. განსაკუთრებით გამკაცრდა კრიტიკა 1950-იდან, როდესაც იგი წარიმართა მარქსისტული

ენათმეცნ. პოზიციებიდან და მიზნად დაისახა მარიზმის დაძლევა და ტრად. ლინგვისტიკის პრინციპების დაცვა. ამ საკითხებს მიემდგვნა სპეც. დისკუსია გაზეთ „პრავდის“ ფურცლებზე (1950). დისკუსია გაიხსნა არნ. ჩიქობავას სტატიით. მასში მონაწილეობა მიიღო ი. სტალინ-მაც. დისკუსიის შემდეგ ამ მიმართულებით კვლევა პრაქტიკულად შეწყდა. მაგრამ დისკუსიას სხვა შედეგიც მოჰყვა: გარკვეული დროით შეფერხდა ენისა და აზროვნების, ენათა ტიპოლოგიის, პალეოლინგვისტიკის, სოციოლინგვისტიკის პრობლემათა კვლევა, რ-თაც თანამედროვე ენათმეცნიერებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია.

ლიტ.: Марр Н. Я., Избранные работы, т. I—V, М.-Л., 1933—37; Мещанинов И. И., Введение в яфетидологию, Л., 1929; მისივე, Члены предложения и части речи, М.—Л., 1945; Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, М., 1952; Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании. Сборник статей, М., 1952; Абаев В. И. Н. Я. Марр (1864—1934). — «Вопросы языкознания», 1960, №1; Гухман М. М., Гипотетические исследования. — «Теоретические проблемы советского языкознания», М., 1968; Поливанов Е. Д., Избр. работы. Статьи по общему языкознанию, М., 1968.

მ. ბაბუხაძე.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, მეცნიერული თეორია იბერიულ-კავკასიურ ენათა (იხ. იბერიულ-კავკასიური ენები) სტრუქტურის, ისტორიისა და გენეზისის შესახებ. იბერ.-კავკას. ენათა მიმართ ინტერესი თვალსაჩინო ხდება XVIII ს-ის II ნახ-იდან. პირველი ცნობები ამ ენათა შესახებ უკავშირდება ი. გიულდენშტედტის სახელს. მის „მოგზაურობათა“ II ტომში (1791) წარმოდგენილია როგორც ქართველური ენების (ქართული, მეგრული სვანური), ისე მთის კავკასიური ენების (აფხაზური, ყაბარდოული, ჩაჩურ-ინგუშურ-თუშურის, ხუნძურის, ანდიურის, დიდოურის, დარგულისა და ლაკურის) ლექსიკური მასალა (გაბმული ტექსტები). ლექსიკური შედარებების საფუძველზე ამ ენებში მან გამოყო საერთო წარმომავლობით დაკავშირებულ ენათა ოთხი ჯგუფი: 1. ქართული, მეგრული, სვანური; 2. ჩაჩური, ინგუშური და თუშური (=ბაცური); 3. ხუნძურ-დიდოური და დარგუულ-ლაკური; 4. ყაბარდოული და აფხაზური. თვით ჯგუფებს შორის ნათესაობის საკითხს გიულდენშტედტი არ შეხება.

მთის კავკ. ენების (ხუნძურისა და ყაბარდოულის) პირველი, მოკლე

და საკმაოდ ზერელე გრამატიკული მიმოხილვა ეკუთვნის პ. კლაპროტს (1814), მაგრამ ეს ნაშრომი, ლინგვისტური თვალსაზრისით, არსებითად მოკლებულია რაიმე მეცნიერულ ღირებულებას. XIX ს. I ნახევარში შეიქმნა გრამატიკული ნაშრომები მთის კავკ. ენათა შესახებ: ადიღურის (1835—40), უდიურისა (1845) და ბაცბურის (1848), მაგრამ ეს ნაშრომები თავის დროზე არ გამოქვეყნებულა. კავკ. ენათა ნამდვილი მეცნ. ანალიზი იწყება გერმ. მეცნ. გ. როზენის შრომებით. როზენი ძირითადად ენებოლად ქართვ. ენებს (მან პირველმა შეისწავლა ჭანური), მაგრამ იქვე წარმოადგინა აფხაზურის მოკლე გრამატიკა. მიმოხილვაც, რ-შიც მრავალი საყურადღებო დაკვირვება აქვს გამოთქმული. მან პირველმა მოუთხრა აფხაზურ-ადიღურ და იბერიულ (ქართველურ) ენათა საერთო წარმომავლობაზე.

მთის კავკ. ენათა შესწავლის შემდეგი ეტაპები დაკავშირებულია ა. შიფნერის, პ. უსლარის, რ. ერკერტის, ა. დირის მოღვაწეობასთან, რ-ებმაც უდიდესი როლი ითამაშეს ამ ენათა კვლევაში. ინტერესს იბერიულ-კავკასიურ ენათა მიმართ გასული საუკუნიდანვე იჩენდნენ რუსი და უცხოელი ენათმეცნიერები (პ. შუხარდტი, ა. სომერფელტი, გ. შმიდტი, გ. დეიტერსი, ჟ. დიუმევილი, კ. ბოუდა, პ. ფოგტი, ი. მესაროვი, ს. ბიხოვსკაია, ა. ბოკარევი, ე. ბოკარევი, ა. პენკო, ლ. ჟიროკოვი, ნ. იაკოვლევი, გ. კლიმოვი და სხვ.). 1950-იდან აღნიშნულ ენათა კვლევაში განსაკ. ინტენსიურად ჩაებნენ ადგილობრივი კადრები (რ-თა უმეტესობას განათლება თბ. უნ-ტში აქვთ მიღებული). ეს ენები დღეს უკვე მსოფლიოს მრავალ ქვეანაში (აშშ, გერმანია, ინგლისი, ნორვეგია, საფრანგეთი და პოლანდია...) შეისწავლება.

თსუ-ს დარსებობისთანავე „თავის მიზნად და მოვალეობად, ქართულისა და ქართველურის გართა, კავკასიური ენებისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ენების შესწავლა ჰქონდა დასახული“ (ი. ჯავახიშვილი). საფუძველი ჩაეყარა მთის იბერიულ-კავკ. ენათა სისტემატურ კვლევას ადიღზე: ა. შანიძე სწავლობდა წოვა-თუმურს, ს. ჯანაშია — აფხაზურსა და ადიღურს, არნ. ჩიქობავა — ხუნძურს, ვ. თოფურია — ლაკურს. არნ. ჩიქობავამ თსუ-ში კავკ. ენათა კათედრა დააარსა (1933), ხოლო ენათმეცნ. ინ-ტში მთის იბერიულ-კავკ. ენათა

განყ-ბა ჩამოაყალიბა (1936) და საქართველოში, იბერიულ-კავკ. ენათა კავკასიოლოგიური სხვა ცენტრებისგან (მოსკოვი, ლენინგრადი, დაღესტანი, ყაზან-ბალყარეთი, ჩაჩნეთი და ინგუშეთი, აფხაზეთი, ყარაჩაეთ-ჩერქეზეთი, ადიღე, აზერბაიჯანი) განსხვავებით, მთის იბერიულ-კავკ. ენათა ყოველი ქვეჯგუფის ენების შესწავლა დაიწყო. სწორედ უპირველესად აქ ჩატარებული გეგმაზომიერი კვლევა-ძიების შედეგად ი. პ. მ. ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ სამეცნიერო დისციპლინად.

შესწავლილია მთის იბერიულ-კავკ. ენათა ცალკეული ენები და დიალექტები (ქართველურ ენათა შესახებ იხ. ქართველოლოგია, ქართველური ენები). ქ. ლომთათიძეს ეკუთვნის მონოგრაფიები: „აფხაზური ენის ტაპანური დიალექტი“ (1944), „აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა შორის“ (1954); გამოქვეყნებულია ხ. ბლაჟას „აფხაზური ენის ბზიფური დიალექტი“ (1964), მ. ციკოლიას „აფხაზური ენის აბჟური დიალექტი“ (1969), ლ. ჭკადუას „დროთა და ძირითად მოდალურ წარმოებათა სისტემა აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში“ (1970) და სხვ. გამოცემულია ბ. ჯანაშიას „აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი“ (1954), ქართველ და აფხაზ ენათმეცნიერთა წერილები აფხ. ენის შესახებ. დაიბეჭდა გ. როგავას (თანავტორი ზ. კერაშევა) „ადიღური ენის გრამატიკა“ (1966). აფხ.-ადიღ. ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის ცალკეულ საკითხებს ეძღვნება გ. როგავას „სახელის ფუძის აგებულება და გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ადიღურ (ჩერქეზულ) ენებში“ (1956) და „ორგანული და ნივთიერი კუთვნილების კატეგორია ადიღურ ენაში“ (1980), ქ. ლომთათიძის „ლოკალურ პრევერბთა ძირითადი სახეობანი და მათი გაფორმება აფხაზურსა და აბაზურში“ (1982), თ. გვანცელაძის „ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოების ძირითადი პრინციპები აფხაზურსა და აბაზურ ენებში“ (1991); ს. ჯანაშიას, გ. როგავას, ქ. ლომთათიძის, ვ. შენგელიას, რ. ჯანაშიას, თ. გვანცელაძის, ნ. მაჭავარიანის, ი. შადურისა და სხვ. ნაშრომები.

ნახურ ენათა სტრუქტურას ეხება მონოგრაფიები: „ნახური ენების თანხმობანთა სისტემა“ (კ. ჭრელაშვილი, 1975), „ნახური ჯგუფის ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შე-

დარებითი ანალიზი“ (დ. იმნაიშვილი, 1977); გამოიცა დ. და ნ. ქადაგიძეების „წოვათუმურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი“ (1984); ასევე თ. გონიაშვილის, რ. გაგუას, ლ. სანიკიძის, ბ. შავხელიშვილის, რ. ფარეულიძის, მ. ჩუხუას და სხვ. წერილები.

დაღესტნურ ენათაგან ცალკე ენებისა თუ დიალექტების მთლიანი მიმოხილვაა მოცემული მონოგრაფიებში: „ხუნძური ენა“ (არნ. ჩიქობავა, ი. ცერცვაძე, 1962), „ადიღური ენა“ (ი. ცერცვაძე, 1965), „პოთლიხური ენა“ (1963), და „ბავგალური ენა“ (ტ. გუდავა, 1971), „ახვაზური ენა“ (1967) და „კარატაული ენა“ (1971, ზ. მაჰომედბეკოვა), „დიდოური ენა პინუსურ და ხვარშიულ ენებთან მიმართებაში“ (დ. იმნაიშვილი, 1963), „დიდოური ენის პინუსური დიალექტი“ (1963), „ხვარშიული ენა, II ფონეტიკა“ (1998, ე. ლომთაძე), „კუბაჩური ენა“ (1963), „თაბასარანული ენა“ (1965), „ალღური ენა“ (1970) და „დარგული ენის მეჭებური დიალექტი“ (1982, ა. მაჰომედბეკოვა), „უდიური ენა“ (1971), „წახური და მუხადური ენები“ (ორ წიგნად: I. ფონეტიკა, II. მორფოლოგია (1984, ე. ჯეირანიშვილი); „უდიურის გრამატიკული ანალიზი“ (გ. ფანჩიძე, 1974); „არჩიბული ენა და მისი ადგილი დაღესტნურ მონათესავე ენათა შორის“ (ო. კახაძე, 1979). დაღესტნურ ენათა ცალკეულ საკითხებს ეძღვნება: „ზმნურ ფუძეთა შედარებითი ანალიზი ხუნძურსა და ადიღურ ენებში“ (1959), „ადიღურ ენათა კონსონანტიზმი“ (1964) და „დიდოურ ენათა კონსონანტიზმის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი“ (ტ. გუდავა, 1979); „ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები“ (1959), „ბრუნების მორფოლოგია დაღესტნურ ენებში“ (გ. თოფურია, 1994), „დარგული ენის ფონეტიკა“ (შ. გაფრინდაშვილი, 1968), „დაღესტნურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა“ (ბ. გიგინეიშვილი, 1978), „არსებითი სახელთა მრავლობითის წარმოება დარგულსა და ლაკურში“ (ლ. ლვინჯილია, 1978), „თანხმობანთა შეთავსებადობის საკითხები ხუნძურ ენაში“ (ნ. ბარნოვი, 1983), „გრამატიკული კლასები ლეზგიურ ენებში“ (ო. კახაძე, 1984), „სიტყვათმანვილი დიდოურ ენებში“ (1984), „დიდოურ ენათა ვოკალიზმის დიპრონიული ანალიზი“ (1994), „სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები ბჟეიტურ ენაში“ (1996), „ზმნა

და ნაზმნარი სახელები ბეჟიტურ (ბეჟიტურ-ჰუნზიბურ) ენაში“ (ე. ლომთაძე, 2000); „ბრუნვათა შედგენილობისა და არსებით სახელთა ბრუნების პროცესების ძირითადი საკითხები ლაკურში“ (1986), „ლაკური ზმნა“ (1987), „ზმნური სიტყვათწარმოება ლაკურ ენაში“ (გ. ბურჭულაძე, 1993). გარდა ამისა, არნ. ჩიქობავასა და ვ. თოფურიას გზამკვლევ სტატიებში, ნ. არდოტელის, ი. გუდავას, ტ. გურგენიძის, ბ. კიკვიძის, ვ. კიკილაშვილის, ტ. სიხარულიძის, ზ. ჯაფარიძისა და სხვ. წერილებში გამოკვლეულია ზოგიერთი დალ. ენის ფონეტიკა-მორფოლოგიის, სინტაქსისა თუ ლექსიკის კონკრეტული საკითხები.

იბერიულ-კავკ. ენათაგან ქართულის სხვა ენებთან გენეზისური ურთიერთობის საკითხი სპეც. ლიტ-რაში პირველად მ. ბროსემ წამოჭრა (1834) და ქართული მიაკუთვნა ინდოევრ. ენათა ოჯახს, ფ. ბოპმა კი ქართულთან ერთად სხვა ქართველური ენებიც აქ გააერთიანა (1846—47). მ. მიულერმა (1854—55) ქართველური და, საერთოდ, კავკ. ენები ურალურ-ალთაურ ენებს დაუკავშირა. 1864 ფრ. მიულერმა და პ. უსლარმა, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, იბერიულ-კავკ. ენები ცალკე ოჯახად გამოყვეს. ნ. მარმა ისინი სემიტურ ენათა მონათესავედ მიიჩნია: ჩათვალა ჯერ იაფეტურ შტოდ, ხოლო შემდეგ (1916) — ცალკე ოჯახად. უფრო გვიან (1920-იდან) ნ. მარი იაფეტურ ენებს უკავშირებდა წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის მკვლარ ენებსა და ცოცხალ ბასკურს, 1923-იდან კი მან საერთოდ უარყო ენათა გენეტიკა. ნათესაობა (იხ. იაფეტური ენები, იაფეტური თეორია). ნ. ტრუბეცკოი უარყოფდა ქართველურ ენათა მთის იბერიულ-კავკ. ენებთან ნათესაობას (1924). ნ. მარმა ადრევე (1926) შენიშნა, რომ ქართველურ ენათა მყარი მეცნ. კვლევა წარმოუდგენელია „მთის ყველა მკვიდრი ენის დიდი შესწავლის გარეშე“. იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერების ცენტრ. პრობლემას, იბერიულ-კავკ. ენათა შიდა ნათესაობას მიემდგინა ი. ჯავახიშვილის „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (1937). ამ ენათა მორფოლ. სტრუქტურის კვლევის შედეგად ავტორი ასკვნის: ქართველური და მთის იბერიულ-კავკ. ენები ისტორიულად ახლომონათესავე ენები ყოფილან, მაგრამ საუკუნეთა განმავლობაში დასცილებიან ერთ-

მანეთს. მართლაც, იბერიულ-კავკ. ენათა ამ მიმართულებით შემდგომმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ „ერთობა იქ დადასტურდა, სადაც ახლა ყველაზე დიდი სხვაობა გვაქვს ... რაც უფრო შორს ვიხედებით წარსულში, მით უფრო მეტია საერთო“ (არნ. ჩიქობავა). მართალია, გენეტიკური ნათესაობის ერთ-ერთი უტყუარი ნიშანი — რეგულარული სახის კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობა — იბერიულ-კავკ. ენებში ჯერ კიდევ არ არის გამოვლენილი, მაგრამ ცალკეული ჯგუფთაშორის ძიებანი ამ მიმართულებითაც ტარდება (ნ. ტრუბეცკოი, ტ. გუდავა, ქ. ლომთაძე). ასეთი ძიებისას კონკრეტულად და საზოგადოდ იბერიულ-კავკ. ენათა კვლევისას, ერთი საერთო სახის სიმსხვე იჩენს თავს: ყოველი მათგანი, გარდა ქართულისა, მოკლებულია საკუთარ წერილობით ძეგლებს (იხ. იბერიულ-კავკასიური ენები) — ენის ისტ. ერთ-ერთ უპირველეს წყაროს. ამდენად, ისტ.-შედარებითი კვლევა აქ შეზღუდულია და, ბუნებრივია, ვერ გვაძლევს იმ შედეგებს, რასაც, მაგ., ინდოევრ. ენათა შესწავლა (არნ. ჩიქობავა). ამას გარდა, იბერიულ-კავკ. ენათა შორის ბგერათშესატყვისობათა დადგენის დროს ამ ენათა სხვა თავისებურებების გათვალისწინებაცაა საჭირო. ასე, მაგ., აფხ.-ადიდ. ენათაგან, რ-თა ნათესაობას არავინ უარყოფს, აფხაზურსა და აბაზურში ერთი რიგის თანხმოვანთა შორის უდავოდ დასტურდება „კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობა, მაგრამ იგი არარეგულარული ხასიათისაა... მოიცავს თითო ან, საუკეთესო შემთხვევაში, ორ-ორ ძირეულ ერთეულს“ (ქ. ლომთაძე). ეს კი ძირითადად შეპირობებულია იმით, რომ იბერიულ-კავკ. ენები ფონოლოგიური სისტემის მიხედვით საზოგადოდ მრავალთანხმოვანი (მაგ., ინდოევრ. ენათა ორი ათეული თანხმოვნის ნაცვლად აქ ზოგჯერ 80-მდეა), ხოლო ძირითადად შედგენილობით — ერთთანხმოვანი (ქ. ლომთაძე). იმანვე დროს, არნ. ჩიქობავას აზრით, გასათვალისწინებელია, რომ იბერიულ-კავკ. ენათა შორის, დივერგენციის პროცესთან ერთად ძალზე ძლიერია კონვერგენციული მოვლენებიც („კავკასია — ენათა მთა“) და სხვ. კვლავ ძალაშია ისტ. ენათმეცნიერების გადაუდებელი ამოცანა, რ-იც ა. მეიემ ამ 100-ზე მეტი წლის წინ დასაზა, — იბერიულ-კავკ. ენათა ისტ.-შედარებითი გრამატიკის შექმნა, რასაც, არნ. ჩიქობავას აზრით,

უნდა მოჰყვეს ამ ენათა საერთო ძირების ისტ. ლექსიკონის შედგენა. ამ ძირითადი ამოცანების გადაჭრის შემდეგ შესაძლებელი გახდება იბერიულ-კავკ. ენათა შორის რეგულარული სახის კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობათა დადგენა. ამას უნდა მოჰყვეს იბერიულ-კავკ. ენათა გარენათესაობის მტკიცება. უკვე დაწყებულია იბერიულ-კავკ. ენებთან წინა აზიის ძვ. არაინდოევროპული და არასემიტური ენებისა (პროტოხეთური, ხურიტული, ურარტული) და ბასკურის ისტ.-გენეტიკური ურთიერთობის საკითხთა კვლევა.

იბერიულ-კავკ. ენათა ისტორიისა თუ ცალკეული ჯგუფების შესახებ გამოქვეყნებულია განმაზოგადებული სახის შრომები: „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია“ (1965) და „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესწავალი“ (არნ. ჩიქობავა, 1979); „აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. I. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები“ (ქ. ლომთაძე, 1976), „კლასიკური და პიროვანი უღვლილების ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში“ (ნ. ანდლუაძე, 1968). 1977 საქართვე. მეცნ. აკად. ენისა და ლიტ-რის განყ-ბასთან ჩამოყალიბდა ბასკური ენისა და კულტურის საზ-ბა. 1976 თსუ-ში ახ. ქართ. ენის კათედრაზე დაიწყო მუშაობა ბასკური ენის პრობლემებზე: გამოქვეყნდა მონოგრაფიები: „ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა“ (არნ. ჩიქობავა, წინასიტყვაობით და რედაქტორობით, 1976), შ. ძიძიგურის „ბასკურ-კავკასიური პრობლემა“ (1981) და „ბასკები და ქართველები“ (1978, ქართ. ენაზე, 1982 — რუს. ენაზე), ნ. მარის „ბასკურ-კავკასიური ლექსიკური პარალელები“ (1987, რუს. ენაზე), ი. ზიცარის „რეკონსტრუქციები ბასკური ენის სფეროებში“ (1987, რუს. ენაზე). გ. წერეთელმა გამოაქვეყნა ნაშრომში „საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები“ (1939); 1982 გამოვიდა ვ. გვახარაძის „ზმნა და სახელი ურარტულში“. თ. გამყრელიძემ გამოიკვლია არაინდოევრ. ელემენტები ხეთურ-ნესიტურში (1956). მიმდინარეობს სხვა ენებთან ქართველურ ენათა უძველესი კონტაქტების კვლევა. გამოვლენილია ლექსიკური შეხვედრები წინა აზიის ძვ. ენებთან — ურარტულთან (გ. მელიქიშვილი), ხეთურთან (გ. გიორგაძე).

ასეთი მუშაობის შედეგად თბილისის იბერიულ-კავკ. ენათა კვლევადიების ცენტრად იქცა, ხოლო თუ უკვე 65 წელზე მეტია, ქართველურ ენათა სპეციალისტებთან ერთად, ზრდის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტებს, რეზიკ წარმატებით მუშაობენ არა მარტო საქართველოში, არამედ ყოფ. საბჭოთა კავშირის ყველა კავკასიოლოგიურ ცენტრში. არნ. ჩიქობავას ინიციატივით 1965-იდან ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ იბერიულ-კავკ. ენათა შესწავლის რომელსამე ცენტრში ტარდებოდა ენათმეცნიერ-კავკასიოლოგთა რეგიონალური სამეცნ. სესიები (1991-მდე ჩატარდა 13 სესია, ხოლო 1991 თბილისში გაიმართა კავკასიოლოგთა საერთაშ. სიმპოზიუმი), რეზიკ იბერიულ-კავკ. ენათა შესწავლის სხვადასხვა საკითხს ეძღვნებოდა. საქართვე. მეცნ. აკადემიის გრიფით გამოდის საერთაშ. ორგანო «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადული» (1974-იდან; 1987-მდე გამოცემულია I—XIV ტტ. არნ. ჩიქობავას რედაქტორობით. 1988 — 95 წლებში დაისტამბა XV—XXI ტტ. XVI ტ-იდან რედაქტორია ქ. ლომთათიძე). იბერიულ-კავკ. ენათა ისტ.-შეღარებითი კვლევა არ არის თვითმიზანი — იკვლიოს და დაადგინოს მხოლოდ ამ ენათა გენეტიკა. ნათესაობა. მათი შესწავლა უპირველესად კავკასიის ხალხთა, მათ შორის ქართვერის, მეცნ. ისტორიის დადგენითაა ნაკარნახევი (პ. უსლარი, ი. ჯავახიშვილი). იბერიულ-კავკ. ენათა კვლევა მეტად აქტუალურია ზოგადენათმეცნ. თვალსაზრისითაც. განსაკუთრებით ფასეულია ამ ენათა მონაცემები თანამედროვე ტიპოლოგიური კვლევისას.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წგ. 2 — ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937; ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; მისივე, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1979; «იკე», I—XXXIV, თბ., 1946—2000; «იკეწ», I—XXI, თბ., 1974—94; «Материалы по яфетическому языкознанию», I—XII, Л., 1910-25; Марр Н. Я. Кавказоведение и абхазский язык. — об. მისი: Избранные работы, т. I. Этапы развития яфетической теории, Л., 1933; Чикобава А. С., О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков. — «Вопросы языкознания», 1955, №6; Бокарев Е. А., Климов Г. А., Иберийско-кавказские языки народов СССР, т. 4. Иберийско-кавказские языки, М., 1967; Ломтатидзе К. В., К вопросу о закономерном и регулярном характере звуковых соответствий. — «იკეწ», IX, თბ., 1982; Климов Г. А., Введение в кавказское языкознание, М. 1986 Dirr A.,

Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928; Bou da K., Introduction à la linguistique caucasica «Acta Salmanticens a. Filosof a y letters. Universidad de Salamanca, 1960, t. XV, 1; Deeters G., Die kaukasischen Sprachen. — «Handbuch der Orientalistik», Bd. 7, Leiden — K In, 1963.

გ. ბურჭულაძე.

«იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება», არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინ-ტის სამეცნიერო ორგანო. გამოდის 1946-იდან. გამოცემულია 34 ტომი (2000), იბეჭდება (ქართ. და უცხ. ენებზე) როგორც აღწერითი, ისე ისტ.-შეღარებითი ხასიათის წერილები თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების, ქართველური და მთის იბერიულ-კავკ. (აფხ.-ადილ., ნახური, დაღესტნური) ენების ფონეტიკის, გრამატიკის, სტრუქტურის, ლექსიკისა და დიალექტოლოგიის საკითხებზე; ქვეყნდება დიალექტოლოგიური სახის ტექსტები და ლექსიკური მასალა, «ი.პ. მ.»-ში წარმოდგენილია აღნიშნულ ენათა სხვა წარმომავლობის ენებთან ტიპოლოგიური კონტაქტის საკითხები. იბეჭდება იბერიულ-კავკ. ენათა სფეროში გამოცემულ შრომათა რეცენზიები, საენათმეცნ. ცხოვრების ამსახველი ქრონიკები.

გ. ბურჭულაძე.

«იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადული», კავკასიისმცოდნე ენათმეცნიერთა სამეცნიერო ორგანო. გამოდის თბილისში 1974-იდან. ხელმძღვანელობს საქართვე. მეცნ. აკადემია და სარედაქციო კოლეგია, რ-შიც შედიან ცნობილი ენათმეცნიერები იბერიულ-კავკ. ენათა შესწავლის სხვადასხვა სამეცნიერო ცენტრიდან. «ი.პ. მ. წ»-ის დაარსების ინიციატორი და მისი მთ. რედაქტორი იყო არნ. ჩიქობავა, რ-ის რედაქტორობითაც გამოცემულია I—XIV ტტ. (1987). 1988—94 დაისტამბა XV—XXI ტტ. (XVI ტ-იდან რედაქტორი ქ. ლომთათიძე). ჟურნალი ძირითადად ემყარება იმ საენათმეცნიერო კონტენტსა და პრინციპულ დებულებებს, რიც საფუძვლად ედო ჯერ კიდევ 75-ზე მეტი წლის წინ გამოსულ «ი.პ. მ. წ»-ის წინამორბედ «ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადულს» (იხ. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოებები), რ-ის მხოლოდ გაერთიანებული 1—2 ტ. გამოვიდა (1923—24). «ი.პ. მ. წ»-ში იბეჭდება წერილები ლინგვისტური თეორიის, იბერიულ-კავკ. ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის, ენობრივი კონტაქტების, ბას-

კურ-კავკ. ენათა ურთიერთობის თაობაზე, ქვეყნდება რეცენზიები და ბიბლიოგრაფიული სახის მიმოხილვები, ინფორმაციები სხვადასხვა სამეცნ. ცენტრში იბერიულ-კავკ. ენათა შესწავლის შესახებ, იბერიულ-კავკ. ენათა სისტემისა და ისტორიის შესწავლისადმი მიძღვნილ რეგიონალურ სამეცნ. სესიათა ანგარიშები, პერსონალია. სტატიები იბეჭდება ქართ., რუს., ინგლ. და გერმ. ენებზე. «ი.პ. მ. წ»-ის ავტორები არიან არა მარტო ქართვე. სპეციალისტები, არამედ — უცხოელი ენათმეცნიერებიც. ჟურნალი საერთაშ. მნიშვნელობის ერთ-ერთი სერიოზული ლინგვისტური პერიოდული გამოცემაა.

გ. ბურჭულაძე.

იბერიულ-კავკასიური ენები, კავკასიაში კომპაქტურად დასახლებულ ხალხთა ენების ყველაზე დიდი ჯგუფი, რიც მონათესავე იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს ქმნის. მასში ოთხ ჯგუფს გამოყოფენ: 1. იბერიული (ანუ ქართველური) ჯგუფი — ქართული, ზანური (კოლხური), ანუ მეგრულ-ჭანური (მეგრულ-ლაზური) და სვანური; 2. აფხაზურ-ადილური (ანუ აფხაზურ-ჩერქეზული) ჯგუფი — აფხაზური, აბაზური, ადილეური, გაბარდოული და უბიხური; 3. ნახური ანუ ჩაჩნური ჯგუფი — ჩაჩნური, ინგუშური და წოვა-თუშური (ანუ ბაცური); 4. დაღესტნური ჯგუფი — ა) ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფი — ხუნძური, ანდიური, ბოთლიხური, ლოდობერიული, კარატაული, ჭამალალური, ტინდიური, ბაგვალალური, ახვახური, დიდოური, ჰინუხური, ხვარშიული, კაპუჭური (ანუ ბეეტიური), ჰუნზიბური; ბ) ლაკურ-დარგული ქვეჯგუფი — ლაკური, დარგული; გ) ლეზგიური ქვეჯგუფი — ლეზგიური, თაბასარანული, ალულური, წახური, მუხადური (რუთულური), უდიური, ბუღუზური, კრიწული, ხინალულური, არჩიხული. ყველა ეს ენა (სულ 37), გარდა უბიხურისა, გავრცელებულია კავკასიის მიწა-წყალზე, ხოლო უბიხები 1864 სოჭი-ადლეის მიდამოებიდან მთლიანად გადაასახლეს თურქეთში. დღეს მათი ენა გაქრობის გზაზეა.

ენათა ამ ოჯახის აღსანიშნავად სხვადასხვა დროს სხვადასხვა სახელწოდება გამოიყენებოდა — პალეოკავკასიური, აფგეტური, ალარიდიული, ქართულ-შარომატიული. ამჟამად კი ძირითადად ორი ტერმინია დამკვიდრებული — იბერიულ-კავკასიური ენები და კავკასიური ენები. პირველს ის უპირატესობა აქვს, რომ იგი გარკ-

ვევით შემოსაზღვრავს იმ წრეს ენებისას, რეზიკ არ არიან მხოლოდ კავკასიაში გავრცელებული — ინდოევროპულ (სომხური, ოსური, თალიშური, ქურთული), თურქულ (აზერბაიჯანული, ყუბუჩური, ყარაჩაული, ბალყარული, ნოღაური) და სემიტურ (ასურული) ენებს. ამდენად, ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური ენები“ საშუალებას იძლევა ენათმეცნიერული ცნება „კავკასიური ენები“ გაიმიჯნოს გეოგრ. ცნებისაგან „კავკასიის ენები“. ყველა ეს ენობრივი ჯგუფი, გარდა ქართველურისა, ერთიანდება ტერმინით მთის იბერიულ-კავკასიური ენები, ან უფრო მოკლე ფორმით — მთის კავკასიური ენები. მისი სინონიმი ჩრდილოკავკასიური ენები, რ-საც უპირისპირდება ქართველური ენების აღმნიშვნელი — სამხრულკავკასიური ენები.

ი.-პ. მ. წარმოდგენილია 12 სამწერლობო და 25 უმწერლობო ენით. დამწერლობის მქონე ენები: ქართული, აფხაზური, აბაზური, ადიღური, ყაბარდოული, ჩაჩნური, ინგუშური, ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ლეზგიური, თაბასარანული. ამ ენათაგან უძველესი დამწერლობა აქვს მხოლოდ ქართულ ენას, ხოლო დანარჩენი ახალდამწერლობიანი ენებია, რ-თა უმრავლესობის დამწერლობა (ანბანები) XX ს. 20-იან წლებში შეიქმნა ჯერ ლათ. გრაფიკის საფუძველზე, ხოლო შემდეგ (1938-იდან) ლათინური რუს. გრაფიკით შეიცვალა; უფრო ადრე კი XIX ს. II ნახ-ში, რუს. გრაფიკის საფუძველზე და ცალკეული ქართ. ასოებისა და დიაკრიტიკული ნიშნების დამატებით რუსმა ენათმეცნიერმა პ. უსლარმა (1816—1875) დამუშავა აფხაზური, ჩაჩნური, ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ლეზგიური და თაბასარანული ენების ანბანები. იყო ცალკეული ცდები მთის კავკ. ენებისათვის გამოყენებინათ არაბული დამწერლობა, მაგრამ უშედეგოდ. დაღესტნურ ენათა ახალი ანბანების შექმნის პროცესი დღესაც გრძელდება. სულ რამდენიმე წელია (1990-იდან), რაც დამუშავდა ანბანები ალღური, რუთულური და წახური ენებისათვის. სინას მთაზე ახალდმოჩენილი ალბანური ტექსტი (იხ. ალბანური დამწერლობა) საფუძველს იძლევა ძვ. ალბანური ენა დაუკავშირდეს ლეზგიური ქვეჯგუფის ენებს, კერძოდ უდიურ ენას, მაგრამ ეს დამწერლობა VIII ს-იდან გაქრა და კავკასიურ, კერძოდ, ლეზგიურ ენათა თანამედროვე დამწერლობებს

ახალშექმნილ ანბანებს ემყარება.

ი.-პ. მ.-ს ბევრი რამ აქვთ საერთო როგორც ფონეტიკასა და მორფოლოგიასში, ისე სინტაქსსა და ლექსიკაში, მაგრამ მნიშვნელოვანია სხვაობაც. ამიტომაც ამ ენათა გენეტიკური ნათესაობის პრობლემა დღესაც დისკუსიის საგანია (იხ. ქართველური ენები). დგას იბერ.-კავკ. ენათა გარე ნათესაობის საკითხიც სხვა ენებთან.

ლიტ. იხ. სტატიასთან იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება.

გ. თოფურია.

იდეოგრაფიული ლექსიკონი, ს ა მ ე ც ნ ი ე რ თ ლ ექსიკონი (იხ. ლექსიკონი), თესაურუსი, რ-შიც ასახულია სემანტიკური მიმართებები (სინონიმია, პიპონიმია) ლექსიკურ ერთეულებს შორის. ი. ლ-ში მთელი ლექსიკური მასალა წარმოდგენილია თემატიკური ჯგუფებისა და ქვეჯგუფების სახით. ლექსიკონში სიტყვები ლაგდება არა ანბანური პრინციპით, არამედ ცნებითი ბუდეების მიხედვით. ი. ლ-ის შედგენას საფუძვლად ედება ლექსიკური ფონდის თემატიკური კლასიფიკაცია: მასში მაქსიმალურადაა წარმოდგენილი ზოგადი თემები (განყოფილებები), რ-ის ქვეკლასიფიკაციასაც ასახავს ქვეთემები (ქვეგანყოფილებები). ამგვარი კლასიფიკაციის არაერთი ცდა არსებობს, მ. შ. ერთ-ერთი პირველია პ. მ. როჟეს ლექსიკონი ინგლისური ენისათვის (1852), რ-იც მოიცავს შემდეგ მთავარ თემებს (თავისი ქვეთემატიკური დანაწევრებით): 1. აბსტრაქტული მიმართებანი, 2. სივრცე, 3. ნივთიერება, 4. ინტელექტი, 5. ნებელობა, 6. გრძნობები.

ქართული ლექსიკის ამგვარი კლასიფიკაციის საფუძვლად შეიძლება მივიჩნიოთ ს.-ს. ორბელიანის „სიტყვის კონა“, რ-შიც ათეულობით თემატიკური ბუდეა წარმოდგენილი. პირველი ქართ. იდეოგრაფიული თემატიკური კლასიფიკაცია მოახდინა და ი. ლ. შეადგინა პ. ფოჩხუამ. გამოიცა (ავტორის გარდაცვალების შემდეგ) ამ დიდი შრომის მხოლოდ ერთი ნაწილი: „თანამედროვე ქართული ენის იდეოგრაფიული ლექსიკონი“, ნაკვ. I, თბ., 1987. ლექსიკონში შესულია შემდეგი თემატიკური ჯგუფები: არაცოცხალი ბუნება, მცენარეები, ცხოველები.

ა. არაბული.

იდიოლექტი (ბერძნ. idios — თავისი, თავისებური და (dia)lektos — კილო, კილოკავი), ინდივიდუალური ენა; ენის ცალკეული მატარებლისათვის დამახასიათებელი მეტყველე-

ბა (ან წერის თავისებურება) ამა თუ იმ კონკრეტული საერთო ენობრივი სისტემის შიგნით; მოცემული ენის რეალიზაცია ცალკეული ინდივიდის მეტყველებაში, რ-საც მოლაპარაკე იყენებს კომუნიკაციის მიზნებისათვის. აქედან გამომდინარე, ი დ ი ლ ექ ტ უ რ ი ვარიატია იქნება განსხვავება კონკრეტულ ინდივიდთა მეტყველებაში ერთი ენის შიგნით (იხ. იდიოსტილი). მაგრამ, როგორც აღნიშნულია, ი. არ არის აღწერის ერთიანი ობიექტი. მისი განუმეორებლობა შედეგია ისეთი განსხვავებული ფაქტორების გადაკვეთისა, როგორიცაა მოც. ინდივიდის დამოკიდებულება ინდივიდთა დროებით ან მუდმივ ჯგუფებთან, სიტუაციური სტილისტიკური ვარიანტები, რ-თაც ის იყენებს კონკრეტულ შემთხვევებში, აგრეთვე თვით ინდივიდის უნიკალური პიროვნული ნიშნები (ჯ. გრინბერგი). ი-ს დონემდე მეტყველების ტიპების დაყვანის საწინააღმდეგო არგუმენტებია წამოყენებული უ. ვაინრაიხის მიერაც: 1. ი. არ არის პოზიციონური წარმონაქმნი, შესაძლებელია მისი შემდგომი დაშლა სტილების მიხედვით; 2. სამეტყველო მოდელის უცვლელობაზე ლაპარაკი შეიძლება არა ერთი ინდივიდის, არამედ მხოლოდ ორი ინდივიდის დიალოგიური ურთიერთობის პირობებში.

ვიწრო მნიშვნელობით ი. აღნიშნავს მხოლოდ ინდივიდისათვის დამახასიათებელ სამეტყველო თავისებურებებსა და ჩვევებს (ხმის სიმაღლე, მეტყველების რიტმი და მისთ.).

ლიტ.: ვაინრაიხ უ., შესაძლებელია თუ არა სტრუქტურული დიალექტოლოგია? (თარგმ. ინგლ.). — კრ.: «მიომიწილველი», IV — V, თბ., 1967; Гринберг Дж., Антропологическая лингвистика. Вводный курс, пер. с англ., М., 2004; Bloch B., A set of postulates for phonemic analysis. — «Language», 1948, vol. 24, № 1.

ი. ქობალავა.

იდიოზი (< ბერძნ. idioma — თავისებურება), 1. საერთო სახელწოდება განსხვავებულ ენობრივ წარმონაქმნთა, ენის არსებობის სხვადასხვა ფორმათა (ენების, დიალექტის, კოლოკავის და ა. შ.) აღსანიშნავად. ი-ით ზოგჯერ აღნიშნავენ იმ ენობრივი კოლექტივის მეტყველებასაც, რ-საც არ შეესაბამება არც ერთი პოლიტიკური, ადმინისტრაციული თუ ნაციონალური სტრუქტურა (მაგ., საფრანგეთში პროვანსული); 2. იგივეა, რაც ფრაზეოლოგიზმი.

ი. ქობალავა.

იდიოსტილი, ენის მფლობელის ინდივიდუალურ-სტილისტიკური

თავისებურებები. ი. იდიოლექტ-თან შედარებით ენობრივ ერთეულთა მეტი სისტემურობითა და იერარქიული ორგანიზებულობით ხასიათდება. იდიოლექტი იდიოსტილის ჩამოყალიბების ფაზად მიაჩნიათ, მათ ურთიერთმიმართებას სქემატურად ასე გამოხატავენ: ავტორის ენა → ინდივიდუალური კომპონენტები (იდიოლექტი) → კონტაქტურად ნიშნადი კომპონენტები (ი.). ლინგვოსტილისტიკაში ი. ენობრივ პიროვნებას (linguistic personality) უკავშირდება, რ-ის ცნება გულისხმობს თვითმყოფად ენის მატარებელს, წარმოდგენილს თავისი სამეტყველო-სტილისტიკური მახასიათებლების ერთობლიობით. მაგ., ი. ჭავჭავაძის, როგორც ენობრივი პიროვნების, ი-სათვის დამახასიათებელია გადმოცემული შინაარსის უტყუარობა, მეტყველების უდავო სიმართლე, თხრობის ლოგიკურობა, თანამიმდევრულობა და სიცხადე, აზრისა და მეტყველების არაწინააღმდეგობრიობა, არგუმენტაციის სისრულე და სიზუსტე, დასკვნათა აუცილებლობა, აზრობრივი დატვირთულობა, შინაარსის კონცენტრირება, უმთავრესის გამოყოფის უნარი, სიმარტივე, გასაგებობა, ხალხურობა, მოძველებული სტილისტიკური ნორმების ნგრევა ენის ფუნქციურ შესაძლებლობათა ოპტიმალური განხორციელების მიზნით, სალიტ.-წიგნურ და ხალხ.-სასაუბრო მეტყველებათა სინთეზი პუბლიცისტიკაში და სხვ. ამ კრიტერიუმთა ერთობლიობა ილიასთან შინაგანი სტილისტიკური ჰომოგენურობითაა ნიშანდებული, რაც საშუალებას იძლევა მისი ი. განვიხილოთ როგორც მსოფლმხედველობრივი სტილი, რ-ის ერთიანობა, მთლიანობა ყოველ ცალკეულ ელემენტში ჩანს. ე. ი. შეიძლება ლაპარაკი ი-ზე, როგორც ენობრივი პიროვნების მსოფლმხედველობაზე, ინდივიდუალური სტილისა და მსოფლმხედველობის ურთიერთსახეზე.

ლიტ. იხ. სტატიასთან სტილი.

გ. კვარაცხელია.

იკორთის წარწერები, ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ამოკვეთილი იკორთის (ქარელის რ-ნი) მონასტრის მთავარი ტაძრის კედლებზე. ტაძარი 1989 მიწისძვრამ დაანგრია. მან რამდენიმე წარწერა შემოგვინახა, რ-თაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია ორი — სამშენებლო, ამოკვეთილი დას. ფასადის მარჯვენა ნაწილში, კარიბჭის ზემოთ და დიდებულითა — როგორც ჩანს, ტაძრის მშენებლობის კტიტორთა

მოსახსენებელი. იგი ამოკვეთილი იყო აღმ. ფასადზე, დიდი ზომის დეკორ. ჯვრის პორიზ. მკლავების ქვემოთ. პირველი წარწერა, ძალზე დაზიანებული, შეისწავლა მ. ბროსემ (1848), შემდეგ — თ. ჟორდანიამაც (1892). მათ მიერ გადმოწერილი ტექსტები ძლიერ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, თუმცა ტექსტის ბოლოს აღნიშნული თარიღი — „ქრონიკონს ტჰბ“, ე. ი. 1172 ორივეს ერთნაირად აქვს მოცემული. მეორე წარწერის ტექსტმა სრული სახით მოაღწია — „მელო ცხოველო, შეიწყალენ სულითა ერისთავთა ერისთავი ვარდან, არსენი ჭყონდიდელი, ბასილი და თუალისგუგა“.

პირველი — სამშენებლო წარწერის თარიღიდან გამომდინარე, ერისთავთა ერისთავი ვარდან უნდა იყოს გიორგი III-ისა და თამარის

იკორთა. წარწერა აღმოსავლეთის ფასადზე. 1172.

დროის ცნობილი სამეფო კარის მოხელე ვარდან დადიანი მსახურთუხუცესი (იგი იხსენიება სამშენებლო წარწერის ტექსტშიც, როგორც მ. ბროსეს, ისე თ. ჟორდანიას მიერ გადმოწერილში, თუმცა მათ მისი სახელი არ გაუშიფრავთ). მეორე პირის სახელის (არსენ) წაკითხვა ეჭვს არ იწვევს. მკვლევრებს აეჭვებს მის შემდეგ ორივე მხრივ ორწერტილებს შორის ჩასმული ჭ-ს გაშიფვრა. მას „ჭიაბერად“ კითხულობენ და მიიჩნევენ, რომ იგი გიორგი III-ის გაზრდილის და თამარის დროის მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის ჭიაბერის სახელია, მაგრამ „ჭიაბერი“ ჭ-დ არ ქარავმდებოდა. ერთადერთი სიტყვა, რ-იც ასე ქარავმდებოდა ძვ. ქართ. წერილობით ძეგლებში,

იყო „ჭყონდიდელი“; უფრო მეტიც, იგი მხოლოდ „ჭ-დ დაქარავმებული ფორმით გვხვდება. ამიტომ „არსენი ჭ“ უნდა იყოს გიორგი III-ის დროინდელი უცნობი არსენ ჭყონდიდელი. წარწერის ტექსტის ბოლოს დასახელებული ორი პირი — ბასილი და თუალისგუგა ადგილობრივი ხელისუფლები უნდა იყვნენ.

ლიტ. ზაქარაია პ., ქართული ხუროთმოძღვრება. XI—XVIII სს., თბ., 1990.

გ. სილოგავა.

ილარიონ ქართველი, IX ს. სასულიერო მოღვაწე, მონასტერთ-მაშენებელი, მონასტრის წესისა და კანონის დამდები. დაიბადა კახეთში, დიდგვაროვან ოჯახში. ი. ქ-ის ქტიტორულ მოღვაწეობას უკავშირდება სამი ძეგლი: ფერისცვალების ეკლესია დავითგარეჯის ლავრაში, ე. წ. ი. ქ-ის ფილიალი იმავე ლავრაში და აკურის მამადავითის დედათა მონასტერი. ი. ქ-მა ცხოვრების უდიდესი ნაწილი საზღვარგარეთ გაატარა. კახეთში დედათა და მამათა მონასტრების აშენების შემდეგ მოიარა პალესტინა (იერუსალიმი, თაბორი, გოლგოთა, ბეთლემი, იორდანის უდაბნო, საბაწმინდის ლავრა). შემდეგ მოღვაწეობდა ბითვინიის ოლიმპზე (მცირე აზია), მოიარა რომი, კონსტანტინოპოლი, თესალონიკე, სადაც მას თაყვანისცემის ნიშნად ეკლესია აუშენეს. გარდაიცვალა თესალონიკეში. მისი ნეშტი დაკრძალულია რომანას ქართველთა მონასტერში. მის სახელზე შექმნილია ჰაგიოგრაფიული, ჰიმნოგრაფიული თხზულებები და იკონოგრაფიის ნიმუშები. გარდაცვალების დღე (19 ნოემბ.) შეტანილია როგორც დღესასწაული ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნში (A 558, 1074); ი. ქ. ახ. ტრადიციის წინამორბედი: IX ს. საქართვე.-ბიზანტ. ურთიერთობის გაცხოველების ხანაა. ი. ქ-ის მისია და მოღვაწეობა ბიზანტ. ორიენტაციისა და ბიზანტიაში ქართველთა კოლონიზაციის დასაწყისის მაუწყებელია.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ნაწყვეტი ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან. — იხ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1957; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბ., 1967; III, თბ., 1971; დოლაქიძე მ., „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ ძველი რედაქციები, თბ., 1974; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1992; მეტრეველი ე., ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, თბ., 1998; Peeters P. S., Hilarion d'Iberie. — «Analecta Bollandiana», XXXII, Bruxelles,

მხრივ. აწმყოში თავს იჩენს ფუძის გაერთოფორმების ტენდენცია, ფუძე რთულდება თემის ნიშნებით: წერ-ავ-ს, ტეხ-ავ-ს... ქართლის მომიჯნავე რეგიონში -ავ → -ამ, -ევ → -ემ პაუზისა და თანხმოვნის წინა პოზიციაში (თიბ-ამ-ს, ყეფ-ამ-ს, აძლ-ემ-ს...) და საპირისპიროდ, -ამ → -ავ (ჩაასხ-ავ-ს, იზ-ავ-ს...). ფუძეში ხმოვანმონაცვლე ზმნები პარალელურ ვარიანტებს გვიჩვენებენ (კრეფ-ავ-ს || კრიფ-ავ-ს, კეჟ-ავ-ს || კპიჟ-ავ-ს...). ფართო გამოყენებისაა მიმღობის ფუძისაგან -ობ → -ოფ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები (ხმარულ-ოფ-ს, ტანულ-ოფ-ს...).

0-ში აწმყო-მყოფადის ფორმებში ხშირია თემის ნიშანთა შენაცვლების შემთხვევები: -ებ → -ი (აბალის, აბრალის) -ი → -ობ (შეფერობს → შეფეროფს), -ებ → -ობ (დრიალობს, ფრიალობს), ფონეტიკ. საფუძველზე -ევ → -ოფ (ამტრ-ოფ-ს)...

თავისებურებებით ხასიათდება სტატიკური ზმნების ფორმათა წარმოება ზემოთმხროლსა (ჯდია, წვია, დვია) და ქვემოთმხროლში (ჯდანა, დენა „დეფს“...). ფართოდაა გავრცელებული მეშველზმნიანი წარმოება (ვჯდანვარ, ვჯდივარ, ვჯვირივარ, ვჯვენივარ, ვჯორავარ, ვჯქაროვარ...). ნამყო ძირითადად შოგ ზმნასთან I და II პირის ფორმებში -ე სუფიქსის ნაცვლად გვხვდება -ი (დავაბი, დააბი...) ან -ევ-ი → -ე-ი, უპირატესად ზემოთმხროლში (ვიყიდევი || ვიყიდევი, მოვიყვანევი || მოვიყვანევი...). II კავშირებითის წარმოებაში ჩნდება უნიფიკაციის ტენდენცია. ქვემოთმხროლში უპირატესობა ენიჭება -ე ფორმანტს (დეიხჩეფს „დაიხჩოს“, დეიდევს „დაიდოს“), ზემოთმხროლში — -ოს (წახვიდო „წახვიდე“, გედვეიდოს „გადავიდე“). უნიფიკაცია თავს იჩენს III სერიის ფორმათა წარმოების დროსაც. I შედეგობითი ძირითადია -ი და ბოლოებიანი წარმოება (მოუკლია, დოუბია...). ქვემოთმხროლსათვის დამახასიათებელია IV სერიის ფორმათა წარმოება, რაც ძირითადად III პირში გამოიყენება (მინავალა, მინავალიყო, მინავალიყოს, ნაყვარება, ნაყდება, ნათობა...).

0-თვის დამახასიათებელი ძირითადი სინტაქსური მოვლენებიდან აღსანიშნავია საზღვრულის სახ. ბრუნვის ფორმით გამოყენება ყველა ბრუნვაში (დიდი ბოვშმა, დიდი ბოვშს...). ზოგჯერ მსაზღვრელი გვხვდება ფუძის სახითაც (დიდ ბოვშმა). აქტიური სემანტიკის გამომხატველ გარდაუვალ ზმნათა

II სერიის ფორმებთან სუბიექტი წარმოდგენილია მოთხრ. ბრუნვაში (ბიჭმა მევიდა; გამემშვიდობა ამ კაცმა...). ეს მოვლენა უფრო ხშირად ქვემოთმხროლში იჩენს თავს და მეგრულთან უშუალო კონტაქტის შედეგი უნდა იყოს.

0-ში უხვადაა წარმოდგენილი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დარგობრივი ლექსიკის დიალექტური ნაირსახეობანი. გამოიყოფა არქაული ფენა, ეთნოგრ. თავისებურებების ამსახველი ლექსიკა, ზანიზმები.

0. დიალექტის თავისებურებანი ასახულია XV—XVI სს. სიგელ-გუჯრებში, რაც დიალექტის ისტ. თვალსაზრისით შესწავლის შესაძლებლობას იძლევა.

ლიტ.: ფანჩიძე ვ., მრავლობითი რიცხვის აღნიშვნისათვის ზმნაში იმერული კილოს მიხედვით. — «სმამ», ტ. 6, 10, თბ., 1945; კახაძე ო., ოკრიბულის თავისებურებანი. — «იკე», VI, თბ., 1954; გაჩეჩილაძე პ., იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება. — იქვე, VIII, თბ., 1956; გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; ძიძიგუ-რი შ., იმერული დიალექტი. — იხ. მისი: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970; ძიწიძე ქ., ზემოთმხროლ კილოკავი (ენობრივი მიმოხილვა და ტექსტები), თბ., 1973; კუბლაშვილი კ., ქართული ენის ქვემოთმხროლ დიალექტი, თბ., 1985; ნოზაძე ლ., კავშირებითის ფორმათა წარმოებისათვის ზემოთმხროლში. — «იკე», XXV, თბ., 1986; ჯორბენაძე პ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

ნ. ჭუმბურიძე.

იმიჩხეული, კლარჯული, ქართული ენის დიალექტი. შემორჩენილია ისტ. შავშეთ-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მდინარეების იმერხევისა და შავშეთის წყლის აუზებში (მდ. ჭოროხის ხეობამდე). ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია.

ტერმ. «0.» ქართ. დიალექტოლოგიაში დამკვიდრდა იმ ძირითადი გეოგრ. ადგილის მიხედვით, სადაც დღეს 0. მეტყველებაა გავრცელებული, თუმცა საქმის რეალურ ვითარებას უფრო კლარჯული (ან შავშურ-კლარჯული) შეეფერება. 0-ად მეტყველთა შორის ორი ფენა გამოიყოფა: ტაო-კლარჯეთის ძირძველი მოსახლეობის შთამომავალნი და აჭარა-მესხეთიდან XIX ს. მუჰაჯირებად წასულ ქართველთა შთამომავალნი. ამათ შორის ენობრივ სხვაობას მეცნიერებიც ამჩნევენ და თვით მოსახლეობაც.

0-ის დიალექტოლოგიურ სახეს ორი ფაქტორი განაპირობებს: ამ კუთხის საქართველოსაგან ხანგრძლივი მოწყვეტით განპირობებული ფონეტიკურ-გრამატიკ. არქაიზმები და თურქულ გარემოში

ასევე ხანგრძლივი ცხოვრებით გაჩენილი უამრავი ლექსიკური ნასესხობა.

შ. ფუტკარაძე ადასტურებს 0. დიალექტის შიგნით კილოკაურად განსხვავებულ ხუთ ნაირსახეობას: მუჰაჯირი ქართველების შთამომავალთა მეტყველებას ბურსის ვილაიეთში, ქ. ინეგოლისა და ინეგოლის რაიონის სოფლებში; ტაოს ქართულ მეტყველებას ისტ. ტაოს სოფლებში; 0. მეტყველება, მდ. იმერხევის აუზში შემავალ სოფლებში; ლივანურ მეტყველებას ბორჩხისა და მურულულის რაიონების სოფლებში; მაჭახლურ მეტყველებას ზედა მაჭახლის სოფლებში.

აღსანიშნავია ფონეტიკ. თავისებურებები: დაცულია (ელი „ხელი“, არი „ხარი“). გვხვდება უ (დეკეული, ბეური, ყაჭს „ჭყავს“), დასტურდება ძ როგორც ძ-ს რეფლექსი (ანაა „დედა“, ფენჯერა „ფანჯარა“, ფენჯერაჟს „ფანჯრის“, წა „წადი“, ა „ადი“). გავრცელებულია ხმოვანთა რეგრესული ასიმილაცია (დადინა > დეეინა, დაუძანა > დოუძანა); ბოლოკიდურ პოზიციაში დისიმილაციით აე > ეე > იე (თმაეი > თმეეი > თმიეი); ნაწილობრივი ასიმილაციით იცვლება აი კომპლექსი (დაიჭირა > დეიჭირა); რეგრესიული დისტანციური ასიმილაციის შემთხვევები (დეიჭედებან „დაიჭიდებან“). **ოა, ოე, ეა** კომპლექსებში ხდება დისიმილაცია (მოვათავე > მოათავე > მუათავე, მოველი > მოელი > მუელი, შეაჭო > შიაჭო). ადგილი აქვს მჟღერი აფორიკატების დეზაფორიკატიზაციას (ჩაზვრა, გოუზახა). **ვე** და **ვი** კომპლექსები იცვლება შესაბამისად **ო** და **უ** ხმოვნებით (ზოლი — „ძველი“, სირცხული — „სირცხვილი“).

მორფოლ. თავისებურებანი: ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები სახ. ბრუნვაში დაირთავენ -ი || -ა-ს (ანაა „დედა“, ბაბოა „მამა“, გიდელაა „გიდელი“); მოთხრობითში ამ ტიპის სახელები განიხილება -მა (ანამა, ბაბომა). მაგრცობ ხმოვნად დასტურდება -ა (მირზასა) და -ი (მირზასი). გვხვდება -დამ თანდებული (ქვემდამ „ქვემდინა“). რეალური სუბიექტის მრავლობითობა გამოიხატება -ან || -ენ ფორმანტებით (აქან „აქეთ“, ინჟან „სძინავთ“, უქნიან „უქნიათ“). -ავ და -ამ თემის ნიშნები გახმოვანებას იცვლიან ნამყო უსრულსა და მასზე დაფუძნებულ მწკრივებში (მაღვედა „მაღავდა“). ამავე თემისნიშნისა ზმნათაგან ვნებითი არქაული

წესით იწარმოება (იმაღვის, იბმის).

სინტაქსური თავისებურებანი: „ეშინია“ ტიპის ზმნებთან დაცულია ძვ. ქართულისებური კონსტრუქცია: ჩიტიდამ მეშინოდა, „ჩიტისგან მეშინოდა — ჩიტისა მეშინოდა“. აქტიური სემანტიკის გარდაუვალი ზმნების II სერიის ფორმებთან ქვემდებარე დასმულია მოთხრ. ბრუნვაში: წეჲდა კაცმა. „დაუძახა“ ზმნასთან ობიექტი დგას სახ. ბრუნვაში: დუჲძახა ქელოლლანი „დაუძახა ქელოლლანს“.

ლექსიკაში შენახულია არქაული ფენა, ქართული ლექსიკა კარგადაა დაცული სას.-სამ. ტერმინოლოგიაში. შეინიშნება დიალექტური ინოვაციები: მრავლადაა თურქ. ნასესხობანი, თითქმის მთლიანად თურქულია ნათესაობის ტერმინოლოგია. ტოპონიმთა ქართულია. სიტყვებიც კი, რ-ებიც ცოცხალ მეტყველებაში აღარ იხმარება, დაცულია ტოპონიმთა (ბოსლიეთი — ბოსელს „ახორი“ ჰქვია; ვაკიეთი — ვაკეს „დუზი“ ჰქვია).

ლიტ.: გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; ფუტყარაძე შ., ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993; Марр Н. Я., Дневник поездки в Шавшетию. — „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, VII, СПб., 1911.

გ. ცოცანიძე.

იხანაიშვილი გრიგოლ მისეს ძე (3. XII. 1912, ქ. ტყვარჩელი, — 14. X. 1997, თბილისი), ენათმეცნიერი, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1995). დაამთავრა ქუთაისის პედ. ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის ფაკ-ტი (1937), საქართვე. მეცნ. აკად. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინ-ტის ასპირანტურა (1941). მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტის უმცროს (1946), უფროს (1955), წამყვან (1995-იდან) მეცნიერ თანამშრომლად.

იკვლევდა ქართ. სალიტ. ენასა და მის დიალექტებს. ავტორია 7 წიგნისა და 130-ზე მეტი სამეცნიერო სტატიისა.

თხზ. ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956 (ა. მარტიროსოვის თანაავტორობით); ქართული ენის ინგოლოური დიალექტის თავისებურებანი, თბ., 1966; ქართული დიალექტოლოგიის ბიბლიოგრაფია, თბ., 1969; ქართული დიალექტი (გამოკვლევა და ტექსტები), I თბ., 1974; დიალექტოლოგიური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია, თბ., 1999; ქართული ენის გურული დიალექტი, თბ., 2005.

ლ. კვანტალიანი.

იხანაიშვილი ივანე ბესარიონის ძე, (10. I. 1906, სოფ. ლაშის-ლეღე, ლანჩხუთის რ-ნი, — 26. I. 1988, თბილისი), ენათმეცნიერი;

ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1959), პროფესორი (1960), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967). დაამთავრა თსუ საენათმეცნიერო განხრით (1930). 1930—38 ეწეოდა პედ. საქმიანობას ლანჩხუთში, მცხეთასა და თბილისში. 1939—45 მუშაობდა თსუ ქართ. ენის კათედრაზე, კათედრის გაყოფის შემდეგ — ძვ. ქართ. ენის კათედრაზე (1945—88). 1949—51 იყო ა. პუშკინის სახ. თბილ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენის კათედრის გამგე.

ი. იკვლევდა ძვ. ქართ. ენის ძველებს. მოამზადა და გამოსცა „ქართული ოთხთავის ბოლო ორი რედაქცია“ (1979), ახალი აღთქმის წიგნებიდან — „იოანეს გამოცხადება“ და მისი თარგმანები (1961), თხზულების ძვ. ქართ. ვერსიასთან ერთად წარმოდგენილია ანდრია კესარიელის „თარგმანები“. ტექსტს ახლავს გამოკვლევა და ლექსიკონი. ასევე გამოკვლევითა და ლექსიკონითურთ გამოსცა „წამება შვიდთა ყრმათა მაკაბელთა“ (1980).

ი. აბულაძესთან ერთად ი. მონაწილეობდა ქართ. ოთხთავის ძვ. რედაქციის გამოცემაში სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (გამოსცა ა. შანიძემ, 1945), ძვ. ქართ. ენის კათედრის სხვა წევრებთან ერთად — სინური და უდაბნოს მრავალთავეების გამოცემაში. ამათგან სინურ მრავალთავეს მიუძღვნა ცალკე მონოგრაფიული გამოკვლევა, რ-შიც ენობრივ მიმოხილვასთან ერთად არის ვრცელი ლექსიკონი.

ი-მა შეადგინა სასწავლო დანიშნულების „ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია“ ორ ტომად (ტ. 1 — 1949, ტ. 2 — 1963). სასწავლო დანიშნულებისაა აგრეთვე ი-ის გამოცემა „საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში“ (ტ. 1, 1963; ტ. 2, 1966).

ი-ის ლექსიკოგრაფიული საქმიანობიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს „ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონის“ გამოცემა (ორ წიგნად, 1948 — 49); მონაწილეობდა „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონიის შედგენაში.

ი-მა ძვ. ქართ. ენის გრამატიკის საკითხებს მიუძღვნა ფუნდამენტური მონოგრაფია „სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში“ (1957). შეავსო და ცალკე წიგნად გამოსცა (1972) ძვ. ქართ. ენის მიმოხილვა და ტაბულები. ძვ. ქართ. ზმნის მორფოლ. სტრუქტურის კვლევას ეძღვნება მონოგრაფია „ზმნა ძველ ქართულ-

ში“, რ-იც გამოსაცემად მოამზადა და 1996 მაინის ფრანკფურტში გამოსცა მისმა შვილმა ვ. იმნაიშვილმა. ამ ნაშრომისათვის ი. და ვ. იმნაიშვილებს ა. შანიძის სახ. პრემია მიენიჭათ.

ი. თანაავტორია (ა. შანიძესა და ლ. კვაჭაძესთან ერთად) ქართ. ენის სასკოლო სახელმძღვანელოებისა. მას ეკუთვნის მეთოდური წერილები ძვ. და ახ. ქართ. ენის სწავლების საკითხებზე სკოლაში; წერილების სერია თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ნორმალიზაციის საკითხებზე. წიგნად გამოიცა მისი „ქართული პოეტური ენის საკითხები“ (1966), აგრეთვე „ვაჟა-ფშაველა და ძველი ქართული ენა“ (1968).

ზ. ჭუმბურიძე.

იხანილოური, ქართული ენის დიალექტი. გავრცელებულია საინგილოში, რ-იც ამჟამად აზერბაიჯანის შემადგენლობაშია და მოიცავს კახის, ზაქათალისა და ბელაქნის რ-ებს. საქართველოში ი-ზე მეტყველებს დედოფლისწყაროს რ-ის სოფ. სამთაწყაროს მოსახლეობა.

X—XVII ს-მდე ეს მხარე პერეთის (XVII ს-ში კახეთ-პერეთის) შემადგენლობაში შედიოდა. XVIII ს-ში ჩნდება ტერმ. „ინგილო“. შესაბამისად, ინგილოთა სამოსახლოს ეწოდა „საინგილო“. ვარაუდობენ, რომ „ინგილო“ მიღებულია ძველი თურქ. იანგილი ფორმიდან (yangili → yangilo „ახალი → ახალმორჯულებული“). თავდაპირველად „ინგილო“ სოც. შინაარსის ცნება იყო და არა ეთნიკური.

ი. იყოფა კაკურ და ალიაბათურ კილოკავეებად. კაკურში გამოიყოფა ალიბეგლოური თქმა, ხოლო ალიაბათური იყოფა ალიაბათის, მოსულისა და ითითალის თქმებად.

დაცულია 3 ფონემა (ველი „ხელი“, საწნავი „სახნავი“), არის 3 ფონემის წყვილბაგისმიერი ჯეგარიანტი (ქუაჲ „ქვა“, რუაჲ „რვა“, მოკლუაჲ „მოკლევა“), დასტურდება სუსტი ხმოვანი გ, რ-იც **გ, ე, ი** და **ო** ხმოვნების ალოფონია (გმოჲ „ამოდი“, შგმოჲ „შემოდი“, კარშე „კარში“, კარზე „კარზე“, კიდგან „კიდობანი“, ყვსმათი „ყისმათი“). დასტურდება უმლაუტიზებული ხმოვნები რ (ზრლ — „ძველი“, ჩრლ — „ჩვენი“, ვრზახ || რზახივარ — „ვეძახი“) და ჯ (კურტ — „კვირტი“, წუმჲ — „წვიმა“, ვჟუ || ჟცვიარ — „ვიცი“), რ-ებიც ზოგჯერ ოპოზიციას ქმნიან **ო** და **უ** ხმოვნებთან და სიტყვათგანმასხვავებელ ფუნქციას იძენენ: ზრლ „ძველი“ —

ი. იმნაიშვილი.

ზოლ „ძვალის“; კურტ „კვირტი“ — კურტ „კრუხი“... ზოგჯერ კი თავისუფლად მონაცვლეობენ მათთან: ჩონ || ჩონ („ჩენი“). ო-ში ქართ. ენის მჟღერ **ჯ** და **ძ** აფრიკატებს ცვლის შესაბამისი მჟღერი სპირანტები **ჯ** → **ჟ** (დაჟდა „დაჯდა“), **ძ** → **ზ** (ზმაძ „ძმა“). დასტურდება ხმოვანთა ფშვინიერი, მკვეთრი და იოტიზებული (ჰ-|| გ-|| ზ-) შემართვა (ჰეკალ || ჰეკალ || აეკალ „ეკალი“); გვხვდება გემინირებული **ბბ, მმ, შშ, რრ, ლლ, გგ, წწ** თანხმოვნები (კამმენი „კამბენი“, სილლაძ „სილა“, ლობაზა „მასხარა“ და სხვ.).

ო-ს ახასიათებს როგორც დამავალი (Vა, Vჟ), ასევე აღმავალი (აV, ჟV) დიფთონგები (ხჟალ „ხვალ“, მოხჟელ „მოხვედი“, აჟქ „საპალენე“). პრეფიქსულ მორფემათა მიჯნაზე ადგილი აქვს ხმოვანთა კონტაქტურ ასიმილაციას: აე → ეე (დეენაზა „დაენაზა“), **ოე** → **ეე** (მეეწონა „მოეწონა“), **იე** → **ეე** (მეეც, „მიეც“), ხოლო სუფიქსურ მორფემათა მიჯნაზე — ხმოვანთა დისიმილაციას: ეე → იე (სამარები $<$ სამარეები, ტყეები $\leftarrow$ ტყეებები).

ო-ში I პირისნიშნისეული **გ** თანხმოვანი იწვევს პრეფიქსისეული **ა** ხმოვნის ლაბიალიზაციას (დოვკალი — „დავკალი“; ოტკივდა — „ავტკივდა“). ინტერფოკალურ პოზიციაში იკარგება **გ** სუბიექტ. პირისნიშნის: **ოგა** → **ოა** → **უა** (მუალ „მოვალ“, მუამზად „მოვამზადე“)... აღსანიშნავია ასიმილაცია-დისიმილაციის ნიმუშები: **აუ** → **ოუ** → **ოუ** → **ოგ** (ოული → ოული → ოელი „აულია“), **აუ** → **აჟ** (პროგრესული დისიმილაციის გზით: აქავრობა „აქაურობა“, გოზავრ — გოზაური „ღვინო-არყის ჭურჭელი“), ანალოგიურად: **ეუ** → **ეჟ** → **ეგ** (დეკველ „დეკველი“, დანაშავლ „დანაშაული“). დასტურდება **ვა** || **უა** → **ო** (ზოლ — ძვალ, ჭომ — ჭვამ — ვჭამ); პარალელურად დასტურდება **ვა** → **უ** (დევაკუნ „დიაკვანი“) და **ვე** → **უ** (ქართულ „ქართველი“).

ო-ში ვერ ძლებს ხშულ თანხმოვანთა ჯგუფები და სხვადასხვა გზით ხდება მოსალოდნელი არაბუნებრივი კომპლექსების აცილება: ა) ხმოვნის ჩართვით კიბილ — „კბილი“, შიტოა — „შტო“, ღრჟმ — „ღრმა“; ბ) **სკ, სტ, სპ, შკ** კომპლექსების წინ ე. წ. პროთეტული ხმოვნის გაჩენით — ისკამი — „სკამი“, ისტაქან || ესტაქან — „სტაქანი“, იშკოლ || უშკოლ — „შკოლა“, იშკაფ — „შკაფი“; გ) თანხმოვანთა დაკარგვით — კინაა — „რკინა“, ზეა — „რძე“, წკინავს || წყინავს — „ბრწყინავს“; დ) თანხმოვანთა კომპლექსში შემავალი მეორე

წვერის (ხშულის) ნაპრალოვანთან მონაცვლეობით — გზელი — „გძელი“, ბზოლა — „ბრძოლა“, ყმელი — „ყბელი“. ო. თავიდან იცილებს ხმოვანთა უშუალო თანამიმდევრობასაც; ა) დიფთონგიზაციის გზით — ააღა — „აიღო“, გააგინა — „გაიგინა“, დეკველი — „დეკველი“; ბ) ხმოვნის დაკარგვით — მოვყონი || მოჟყონ — „მოუყვანია“, გონი — „გჟონია“; გ) თანხმოვნის ჩართვით — შუვაა „შუა“, ყმუელი „ყმული“, ნიგორი „ნიორი“... მაგრამ ეს წესი ირღვევა, თუ ხმოვანთმომდევრობა ა) მორფემათა ზღვარზეა: ერთი — აერთევს; ბ) მიღებულია თანხმოვნის დაკარგვით: იმააჟ (იმასაც); გ) ორი სიტყვის შეხორცებით: მეუმ (← მეუნ ← მეუნდა), რაზიოვაა (← აზერბ. რაზი + ქართ. ოვა „თანხმობა“); ასევე უცხო ენიდან შემოსულ სიტყვებში: ტაია (აზერბ. დაა „დელის ძმა“), ყაუმ (აზერბ. გოჰუმ „ნათესავი, მოყვარე“) და სხვ.

ო-ის მორფოლ. თავისებურებებიდან აღსანიშნავია **ყე** || **ყ** ნაწილაკის ხმარება, რითაც გამოიხატება: ა) პირდ. და ირ. ობიექტთა მრავლობითობა დაჯოცა-ყე || დაჯოცაყ — „დახოცა-ყ“ (პირდ. ობიექტი), აჭამა-ყე || აჭამაყ „აჭამა“ მან მათ ის (ირ. ობიექტი); ბ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობა ინვერსიულ ზმნებში — ჰქონდა-ყე || ჰქონდაყ — „ჰქონდათ“; გ) ხოლმეობითი (მრავალგზისობა) — ცხრვაყ (ცხვება ხოლმე), (ე)ჭომყ (გჭამ ხოლმე); დ) სახელეობთან — ყენ „კენ“ თანდებულის ფონეტ. ვარიანტია — კარევისყენ „კარებისკენ“.

ო-ის ალიაბათურ კილოკავში თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს ბრუნვის ნიშნად შენარჩუნებული აქვთ **-ი** (დედაკაცი, შოლი), ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები ბრუნვის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი (მამა, ჟაფა), მაგრამ კაკურ კილოკავში საპირისპირო ვითარებაა: თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები ბრუნვის ნიშნის გარეშე იხმარება (დედაკაც, შული), ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები კი — **-ა**-ს (← **-ი**) დაირთავენ (მამაა, დაა). მოთხრ. ბრუნვის ნიშნად ო-ში გვხვდება **-მა** (კაცმა), **-მამ** (← მან): **ამამ** „ამან“. მიც. ბრუნვის ნიშნად — **-ს**, **-ა**, **-ჰ** და : ენაა უკიდევს (← ენას უკიდევს „ენაჩლუნვია“). ნათ. ბრუნვის ნიშნად წარმოდგენილია შემდეგი ალომორფები: ი^ს (ჟეჰრანი გორც „ჯეჰრანის ხორცი“), — (მა-მაა გუღვაზ „მამის ცხვირსახოცი“) და (კრრცხ დანადრე ქათამ — „კვერცხის დაძვება ქათამი“).

მოქმ. ბრუნვის ალომორფებია: **-ათი** (ჩოშკათი „ხმლით“), **-ითი** (კელითი „ხელით“), **-ი** (ფეყი „ფენით“) და (ლამ მასლევარ „ლამით მოვალ“). ვით. ბრუნვის ნიშნად დასტურდება: **აღ** (გაღურა ჩოვცომ „ბიჭურად ჩაუცვამს“) და **-ა** (მასხარაა მიგდევს „მასხარად მიგდებს“). გამოყოფილია ლოკალური ბრუნვები: სადაობით-გამოსვლითი (კარშიათით „გარედან“), ნათ.-გამოსვლითი (კაციზგინი^თ „კაცისგანით“), ნათ.-მიმართულ-ბითი (წაჟდა თქონს „წავიდა თქვენსას“). დასტურდება სახელთა მრ. რიცხვის ორმაგი წარმოება (ქებევ-ებ „რქებები“). გავრცელებულია მეშველზმნიანი წარმოება ყველა ტიპის ზმნათა I და II პირში (ხატავ-ვარ/ხარ „გხატავ-ხატავ“, ბრბრბი-ვარ/ხარ „გებრბები-ბერბები“, ტურ-ვარ/ხარ „გტიორი-ტიორი“, (ე)წევ-ვარ/ხარ.

ო-ში ადგილი აქვს **-აგ** სუფიქსის უნიფიცირებას (წორ-ავ-ვარ „ვწერ“, დრ-ავ-ვარ „ვდრეკ“, ყოფ-ავ-ვარ „ვეყოფ“). თხოვნით-ბრძანებითის II პირის ფორმად გამოყენებულია II კავშირებითის ფორმა (წახულო!). ნამყო ძირითადის I და II პირის ფორმებში წარმოება უნიფიცირებულია: კაკურში — **ი** ან (შოჰანახ || შოჰანახი „შეგინახე“, შაჰანახ „შეინახე“), ალიაბათურში — პირიქით, **ჟ** სუფიქსი ვრცელდება (ვიცანე-იცანე „ვიცანი-იცანი“); უნიფიცირებულია კავშირებითების წარმოება II და III სერიებში (წაჰყონას — II კავშირებითი, მეგეცას — III კავშირებითი), ხოლო ალიაბათურში — **ო** (მოკლოს „მოკლას“); კაკურში დინამიკური ვნებითის აწმყოს მრ. რიცხვის III პირში დასტურდება **-ი**-ს დაბოლოება (გდევის), ხოლო ალიაბათურში — **ა** (გდება); კითხვით ნაცვალსახელთან ერთად გამოიყენება კითხვითის **-ა** ნაწილაკი (მინ არისა? „ვინ არის?“).

უცხო ენიდან ნასესხებია ზოგი ზმნიზება, ნაწილაკი, კავშირი, შორისდებული და აფიქსები (**ჰე-ვაშ-ჰევაშ** „ნელ-ნელა“, **ჰათაარ** „როგორ“, **ჰამ** „თან“, **დენა** „ცალი“, **ამმა** „მაგრამ“, **გა** || **გაჰ** „ნან“, ანჟახ „მდე“ **-ბე** („-თვის“), **ჰაჰფ** (შებრალების შორისდებული), ხელობის აღმნიშვნელი სუფიქსი **-ჩი** (კოლხოზ-ჩი „კოლმეურნე“, **ოგ-ჩი** „მონადირე“); **ლაფ** „ძალიან“... დამკვიდრებულია აღმატებითი ხარისხის წარმოების აზერბ. წესი — პირველი მარცვალს დაერთვის **მ** თანხმოვანი (კომკორაჟ „ძალიან

მკვახე“, წიშწითელ „სულმთლად წითელი“).

შეინიშნება აზერბაიჯანულის გავლენით წარმოქმნილი ფრაზეოლოგიური კალკები: მასწავლებელი სა ზისა? „მასწავლებელი სად ცხოვრობს?“ თავში ჩავარდნაა „მიხვედრა, გააზრება“.

0-ში საგრძნობია უცხო ენიდან ნასესხები ლექსიკის სიუხვე (ავლუჟ „შხამი“, ბარუჟ „კედელი“, თექაჟ „ჯიხვი“, მაშაჟ „ფოცხვერი“, ტადარ „გუდაჟ“, ხაჩ „ჯვარი“, ზაჟ „უვარგისი, გაფუჭება“ და სხვ.). დაცულია ძვ. ქართულისეული ფენა (ასტამი „ცომის საფხვე“, ტაბლა „მაგიდა, სუფრა“, გაჯდა „გახტა, გაძრობა“, დაზოვაჟ, ზოვაჟ „მოგება, შობა, დაბადება...“).

ლიტ.: ჯანაშვილი მ., საინგილო, ტფ., 1913; იმნაიშვილი გ., ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბ., 1966; ჩანგაშვილი გ., საინგილო, თბ., 1970; როსტიაშვილი ნ., ინგილოური ლექსიკონი, თბ., 1978; ღამბაშიძე რ., ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკონი, თბ., 1988; კუზიბაშვილი ვ., ხმოვანთა სისტემა ინგილოურში. — «მაცნე» (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1991, №4.

ვ. კუზიბაშვილი.

ინვერსია (< ლათ. inversio — გადგადგოება, შებრუნება), მოცემული ენისათვის სიტყვის ან წინადადების ნაწილების ნორმალ მიჩნეული რიგის, თანამიმდევრობის შეცვლა, შებრუნება. ინდოევრ. ენათმეცნიერებაში აღნიშნავს წინადადებაში სიტყვათა რიგის, უფრო ხშირად, სუბიექტისა და პრედიკატის თანამიმდევრობის შეცვლას. ქართველოლოგიაში 0. ძირითადად გამოიყენება ზმნაში პირის ნიშანთა რიგის შებრუნების აღსანიშნავად, გვხვდება სიტყვათა რიგის, კერძოდ, მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობის შეცვლის მნიშვნელობითაც.

პირის ნიშანთა 0. გულისხმობს სუბიექტ. პირის გამოხატვას ობიექტ. პირის ნიშნით და პირიქით (იხ. პირი). 0-ის მიზეზად მიჩნეულია ის გარემოება, რომ ობიექტი (ირიბი) ყოველთვის აღნიშნავს სულიერ (ან მასთან გათანაბრებულ) პირს და ამიტომ წარმოადგენს მოქმედ, განმცდელ, აღმქმელ პირს, მაშინ როდესაც სუბიექტი უფრო ხშირად გამოდის აღქმის საგნის როლში. ამის შედეგად იქმნება წინააღმდეგობა პირის ნიშნებსა და მათ მიერ აღნიშნული პირის ფუნქციებს შორის. ამ წინააღმდეგობის მოსახსნელად არნ. ჩიქობავამ შემოიტანა მორფოლ. სუბიექტის (რეალური ობიექტის) და რეალური სუბიექტის (მორფოლ. ობიექტის) ცნებები, რთავან პირველი წარმოადგენს მე-

ორის თავისებურ ენობრივ ასახვას.

პირის ნიშანთა 0-ის პრობლემასთან დამოკიდებულება ქართველოლოგიაში არაერთგვაროვანია. ერთი მხრივ, სპეციალისტთა ნაწილი 0-ის არსებობას უარყოფს (ა. ონიანი, გ. კლიმოვი), მეორე მხრივ, აზრთა სხვადასხვაობაა 0-ის მომხრეთა შორისაც ამა თუ იმ ტიპის ზმნათა ინვერსიულად მიჩნევის თაობაზე. ძირითადად ერთმანეთს უპირისპირდება ორი თვალსაზრისი: ა. შანიძის აზრით, ინვერსიულია გარდამავალი მნის III სერიის ფორმები. არნ. ჩიქობავასათვის ინვერსიულია აგრეთვე **მიყვარს, მაქვს** ტიპისა და რამდენიმე ლაბილური ზმნა. დღეისათვის 0-ს უფრო ფართოდ განიხილავენ (იხ. ინვერსიული ზმნები).

ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ თანამედროვე ქართულში მოხდა 0-ის გრამატიკალიზაცია, რაც მიც. ბრუნვაში დასმული სახელის (რეალური სუბიექტის) მიერ ზმნის რიცხვში შეთანხმების უნარის მოპოვებით გამოიხატა (ბ. ჯორბენაძე, დ. მელიქიშვილი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953 (1973); მისივე, **თხზ.**, ტ. 2, თბ., 1981; ჩიქობავა ა., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1928 (1968); მისივე, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. I, თბ., 1950; ონიანი ა., ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978; ჯორბენაძე ბ., **Принципы становления инверсионных глаголов.** — «იკე», VIII, თბ., 1981; მელიქიშვილი დ., ქართული ზმნის უღლების სისტემა, თბ., 2001.

ნ. ლოლაძე.

ინვერსიული ზმნები, ფართო გაგებით — ზმნები, რეზშიც ადგილი აქვს პირის ნიშანთა ინვერსიას; ვიწრო გაგებით — ზმნათა ლექსიკურ-გრამატიკული ჯგუფი, რ-შიც გაერთიანებულია გრძნობა-აღქმისა და უნებლიე პროცესების აღმნიშვნელი ზმნები. ამ ზმნათა სპეციფიკიდან გამომდინარე, გრამატ. ობიექტი (ირიბი) წარმოადგენს აღმქმელ, განმცდელ პირს, ამიტომ იგი შეფასებულია როგორც მოქმედი.

დღეისათვის ქართველოლოგიაში ინვერსიულად მიიჩნევა: ა) III სერიის ფორმები გარდამავალი ზმნისა (გა-მ-იკეთებია მე ის); ბ) გრძნობა-აღქმის ზმნები (მ-იყვარს ტიპისა; აგრეთვე, მაქვს, მყავს); გ) კაუზატიური ზმნები, რ-ებიც ინვერსიის საფუძველზე სურვილის გამოხატვის უნარს იძენენ (კაუზატივი: მ-ამ-ღერა მან მე სიმღერა — სურვილის სემანტიკა: ნეტავი მ-ამღერა მე სიმღერა); დ) გუნების, მიჩნევის, უნებ-

ლიე მოქმედების გამომხატველი ვნებითის ფორმები (მ-ემღერება, მ-ეცოტავება, შემო-მ-ეხარჯება); ე) სუბიექტგაუჩინარებული ზმნები მოქმედებითი გვარისა (მ-აცაცხებს შიშისაგან); აგრეთვე მედიოაქტიურ ზმნათა III სერიის ფორმები. უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი ზემოაღნიშნული ტიპის ზმნათა ინვერსიულობას არ იზიარებენ თვით ინვერსიის მომხრენიც კი (იხ. ინვერსია).

0. ზ-თა თავისებურებებზე ყურადღება გაამახვილა დ. ჩუბინაშვილმა, ხოლო მათი გამოყოფის დასაბუთება და უღვლილების სისტემაში განსაკუთრებული ადგილის მიჩენა ნ. მარის სახელს უკავშირდება. აღნიშნული ზმნები იწვევს ქართ. ენის უცხოელ მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესსაც. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გრძნობა-აღქმის პროცესების გადმოსაცემად ქართულს უფრო ადეკვატური კონსტრუქციაა მოეპოვება, ვიდრე ბევრ ინდოევროპულ ენას (ფ. ფინკი, ა. დირი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953 (1973); მისივე, **თხზ.**, ტ. 2, თბ., 1981; ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; ჯორბენაძე ბ., **Принципы становления инверсионных глаголов.** — «იკე», VIII, თბ., 1981; მელიქიშვილი დ., ქართული ზმნის უღლების სისტემა, თბ., 2001; Чубинов Д., Краткая грузинская грамматика, СПб., 1855; Мэр Н. Я. Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925; Дирр А., Глагол в кавказских языках. — კრ.: «Эргативная конструкция предложения», М., 1950; Финк Ф. О якобы пассивном характере переходного глагола. — იკე.

ნ. ლოლაძე.

ინვერსიული ლექსიკონი, ლექსიკონი, რ-შიც სიტყვები ანბანის რიგზე გაწყობილია შებრუნებით, ანუ დაბოლოების მიხედვით. ამგვარად, თუ ჩვეულებრივ ლექსიკონებში სიტყვები განლაგებულია თავკიდურ ასოებზე (ბადი, ბაძგი, ბაძვა, ბაძილი, ბაწარი, ბაჭია...), 0. ლ-ში ბოლოკიდური ასოები იცავენ ანბანურ რიგს (ორფა, ქორფა, ტურფა, ულუფა, აქა, მუთაქა, ლაქა, ლაქლაქა...).

აღსანიშნავია 0. ლ-თა სამეცნ. და პრაქტ.-ფილოლ. დანიშნულება. დაბოლოებათა მიხედვით სისტემატიზაციის გზით ამგვარი ლექსიკონები ნათელ სურათს იძლევა სიტყვათა აუსლაუტის ფონოლოგიური და მორფოლ. სტრუქტურის შესახებ, აადვილებს სუფიქსების მიხედვით ფორმათა ძიებასა და ანალიზს, მით უფრო, როცა საკითხი ეხება აგლუტინაციური ტიპის ენებს. ამგვარად გაწყობილი მასალა მაქსიმალურად

ხელმისაწვდომია პედ. დანიშნულ-ბითაც.

ენობრივი მასალის ინვერსიული სისტემატიზაცია განსაკუთრებით აქტუალური ხდება მანქანური ენის დამკვიდრების, მასალის ავტომ. ანალიზისა და სინთეზის ინტენს. დანერგვის პირობებში.

ი. ლ-ის შედგენა გულისხმობს საწყის მასალად რაიმე კონკრეტული ლექსიკონის (სიტყვანის) არსებობას — ცალკეული ნაწარმოებისა თუ მწერლის ლექსიკონიდან დაწყებული და ენის სრული განმარტებითი ლექსიკონით დამთავრებული. ქართ. ენისათვის არსებობს ენათმეცნ. ინტის მიერ მომზადებული „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მ-ტომეულის საფუძველზე ბ. ფოჩხუას რედაქციით შედგენილი „ინვერსიული ლექსიკონი“ (თბ., 1967) და ილ. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონის“ საფუძველზე შედგენილი „ილია აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონის“ ინვერსიული საძიებელი“ (თბ., 1979).

ა. არაბული.

ინლაუტი (გერმ. Inlaut — შიდა ბგერა), მედიალა, სიტყვის (ძირის) შიგნითა ბგერა, ბგერათმომდევრობა, მარცვალა. მედიალურ ბგერას ფონეტიკურად არა აქვს საკუთარი, დამოუკიდებელი არც შემართვა და არც დამართვა. მედიალურ პოზიციაში ბგერათმომდევრობას შეიძლება ახასიათებდეს ანლაუტისა და აუსლაუტისაგან განსხვავებული ფონეტიკ. და მორფოლოგიური თავისებურებები.

ლიტ. იხ. სტატიებთან ანლაუტი, აუსლაუტი.

ნ. კიზირია.

ინტენსივობა (ლათ. intensio — დაძაბულობა, გაძლიერება), მეტყველების ნაკადში ბგერის წარმოქმნის მეტ-ნაკლები სიძლიერე. ის ბგერები, რ-ებსაც მთქმელი დიდი ინტენსივობით წარმოთქვამს, მახვილიან მარცვალს შეადგენენ. ქართულში ი. სიტყვათმახვილის მთავარი მაჩასიათებელია (იხ. მახვილი). ი. აგრეთვე ერთ-ერთი დამაძაბავი სიტყვის ლოგიკური გამოყოფისა. ამ შემთხვევაში ინტენსივობა მკვეთრად იზრდება მახვილიან მარცვალზე; თანდათან მზარდია ი. სინტაგმის ლოგიკურ მახვილშიც (იხ. მელოდიკა).

ი. თევდორაძე.

ინტერნაციონალიზმი, ლექსიკური ერთეულები, რ-ებიც გავრცელებულია მსოფლიო, მ. შ. არამონათესავე, ენათა დიდ არეალში. ი-ის სათავე უპირატესად ბერძნ. და ლათ. ენობრივი სამყაროა, საიდანაც მომდინარეობს ევროპ. ცივილიზაციის,

ინტელექტუალური მოღვაწეობის სხვადასხვა დარგის შესაბამისი ტერმინოლოგია. ი-ის წყაროა აგრეთვე არაბ. და ებრ. ენები. ი-ის ფონდი ივსება თანამედროვე ენებიდანაც: იტალიურიდან (მუს. ტერმინოლოგია), ინგლისურიდან (საზღვაო ტერმინოლოგია) და სხვ. ქართ. ენის ხანგრძლივმა კულტ.-ისტ. კონტაქტებმა დას. და აღმ. ენობრივ სამყაროსთან განაპირობა ის, რომ ქართულმა აღრიდანვე შეითვისა სხეც. სიტყვები და გამოთქმები, ასევე გავრცელებული მსოფლიოს არაერთ ენაში (მაგ., ფილოსოფია, ისტორია, გრამატიკა, ლექსი, ეკლესია, ექსორია...).

ი-ის ფართოდ დამკვიდრება ენებში, მ. შ. ქართულში, განსაკუთრებით განაპირობა XIX—XX სს. სამეცნ.-ტექ. პროგრესმა, ინტენსიურმა სოც.-ეკონ. ურთიერთობებმა და ა. შ. ამ გზით დამკვიდრდა ენაში არაერთი საერთაშ. სიტყვა (კოსმოსი, დიალექტიკა, ნევროზი, ანესთეზია, აქსიომა, ანალოგია, აბსურდი, აბსცესი და მისთ.).

ხშირად ი. ენაში შემოდის სხვა ენების მეშვეობით და შესაბამისად იცვლის ჟღერადობას, ზოგჯერ მნიშვნელობასაც.

არცთუ იშვიათად ინტერნაციონალური ტერმინოლოგია შექმნილია ხელოვნურად (არსებულის ანალოგიით), უპირატესად ბერძნ. და ლათ. ენათა საფუძველზე (ფონოლოგია, გრაფემა, მორფემა, სემანტიკა და მისთ.).

ი. შეადგენს ენის უცხო სიტყვათა ლექსიკონის მნიშვნელოვან ნაწილს.

ა. არაბული.

ინტონაცია (<ლათ. intonatio, intono — ხმამაღლა წარმოთქვამა), მელოდიკის ძირითადი კომპონენტი. სხვა კომპონენტებთან ერთად ი. ქმნის ფრაზას, ყოფს მას სემენტებად და რიტმიკულ ჯგუფებად, განასხვავებს სხვადასხვა საკომუნიკაციო ერთეულს: კითხვითს, თხრობითს და ა. შ. ლინგვისტური ანალიზის დროს ყურადღება ექცევა ტონალურ დიაპაზონს, ინტერვალებს, ინტონაციურ მწვერვალს, ინტონაციის მიმართულებას სინტაგმის ბოლო მარცვლებზე და ა. შ. ი. არის მელოდიკური ასპექტის ყველაზე მნიშვნელოვანი მაჩასიათებელი, სხვა კომპონენტები კი მხოლოდ მისი თანმხლები ნიშნებია. ამიტომ მელოდიკის კვლევისას ხშირად მელოდიკური ასპექტის ანალიზი დაყვანილია ი-ის შესწავლამდე (აქედან ტერმ. „ი-ის“ არაადეკვატური ხმაურება „მელოდიკის“ მნიშვნელობით რუს. საენათმეცნ. ლიტ-რაში).

ქართულში ი., სხვა მაჩასიათებლებთან ერთად, გამოთქვამს ყოფს სინტაგმებად (იხ. სინტაგმა 1) — საზღვრები სინტაგმებს შორის აღინიშნება ინტონაციური ქარგის შეცვლით: ი. ქმნის სინტაგმის მახვილებს; მიგვანიშნებს აგრეთვე სინტაგმის მთავარ სიტყვაზე. ტონის აწევა ხდება მახვილიანი ხმოვნის მომდევნო მარცვალზე (იხ. მახვილი).

ი-ს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მეტყველების ემოციური ელფერის გამოხატვისას.

ი. თევდორაძე.

ინფინიტივი (ლათ. infinitivus — განუსაზღვრელი), ზმნის განუსაზღვრელი ფორმა, აღნიშნავს განზოგადებულ მოქმედებას პირზე, რიცხვსა და (ენათა უმრავლესობაში) ზმნის სხვა კატეგორიებზე მითითების გარეშე. გენიტიურად ი. ნაზმნარი არსებითი სახელია და მისი ერთ-ერთი ბრუნვის ფორმას უკავშირდება. ახ. ქართულში ინფინიტივი არ არის. მასთან მნიშვნელობით ახლოს დგას ნაზმნარი არსებითი სახელი — მასდარი (საწყისი). ძვ. ქართულში დადასტურებულია ი-ის თავისებური სახეობა — ნაზმნარი არსებითი სახელის ვით. ბრუნვის ფორმა, რ-იც არასინტაქსურ ოდენობას წარმოადგენდა და იხმარებოდა სხვა ენათა ი-თვის დამახასიათებელ პოზიციაში, ი-ის ფუნქციით (ისწრაფდა განკურნებად, შდრ. ისწრაფდა განკურნებასა), რაც მთავარია, ჰქონდა ობიექტის ზმნური მართვის უნარი (ისწრაფდა განკურნებად მოყუასა... უბრძანა აღმოცენებად წყალი...), იხ. მასდარული კონსტრუქცია.

დ. ჩხუბიანიშვილი.

ინფიქსი (ლათ. infixus — შიგ. ჩამაგრებული, ჩართული), აფიქსი, ჩართული მარტივი ფუძეში, ანუ **ძირში**. ქართულ ენაში გვაქვს ფონეტიკ. პროცესთა შედეგად მიღებული ნასუფიქსარი და ნაპრეფიქსალი ინფიქსები: მოკ-გ-ლა (შდრ. კლ-ავ-ს), ჩაგ-გ-რა (შდრ. ჩაგრ-ავ-ს), ხ-გ-ნა (შდრ. ხნ-ავ-ს)..., დიალექტი ნა-გ-ხე (< ვ-ნახე), ტ-გ-ეხავ (გ-ტეხავ)...

მ. ბერიძე.

იოანე ბატონიშვილი (ბაგრატიონი) (16. V. 1768, თბილისი, — 15. II. 1830, სანქტ-პეტერბურგი), სახელმწიფო მოღვაწე, განმანათლებელი, მწერალი, მთარგმნელი, ლექსიკოგრაფი; გიორგი XII-ის ვაჟი. დაწყებითი განათლება დავით რექტორის ხელმძღვანელობით მიიღო. მის განათლებაში გარკვეული როლი ითამაშა ერეკლე მეფის კარზე

პოლიტ. აგენტმა იაკობ რაინეგსმა და ავსტრიელმა მეცნიერმა იოსებ გეტეიკმა.

0. ზ. ახალგაზრდა ჩაება საქართვე. მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1789 ლეკებს ებრძოდა ზედაველაზე, 1790 იმერეთში იყო ერეკლე მეფის დავალებით და იცავდა სოლომონ II-ის ტახტს პრეტენდენტთა შემოსევისგან. 1796 სოფ. შილდას იცავდა ომარ-ხანის (ხუნძახის ბატონი) შემოსევისგან. 1798 სოფ. დირბთან დაამარცხა ლეკები. იმავე წელს დავით ბატონიშვილთან ერთად გაილაშქრა ყარსის საფაშოს წინააღმდეგ და გაიმარჯვა. 1800 თავი გამოიჩინა ომარ-ხანის წინააღმდეგ ბრძოლაში ნიახურასთან. გიორგი XII-ის გარდაცვალების შემდეგ აქტიურად ეხმარებოდა დავით ბატონიშვილს ტახტის შემომტკიცებაში. 1801 რუსეთის მთავრობამ 0. ზ. აიძულა სამშობლო დაეტოვებინა (ძმებთან ერთად) და რუსეთში გადასახლებულიყო. იგი ჯერ მოსკოვში შეჩერდა, 1802 თებ-იდან კი პეტერბურგში დამკვიდრდა.

0. ზ.-მა ადრე დაიწყო სამეცნ. მოღვაწეობა. 1794—98 ხელმძღვანელობდა (დავით ბატონიშვილთან ერთად) ქართლ-კახეთის აღწერას. 1799 დაწერა მნიშვნელოვანი ნაშრომი „სჯულდება“, რ-შიც დასმულია საქართველოს მართვისა და პოლიტ.-საზ. და კულტ.-ეკონ. ცხოვრების რეორგანიზაციის საკითხები. ინტერესს იწვევს ავტორის აზრი „განათლების მოხელის“ პოსტის შემოღების შესახებ, რ-საც უნდა ეხელმძღვანელა სკოლებისა და სტამბის საქმიანობისათვის; საჭიროდ თვლიდა სათათბირო ორგანოს შექმნას, გაზეთის დაარსებას, უმაღლესი სასწავლებლების გახსნას თბილისში, გორსა და თელავში; დაწყებითი განათლების შემოღებას ვაჭართა და გლეხთა შვილებისთვის და სხვ.

პეტერბურგში დამკვიდრების შემდეგ პოლიტ. ასპარეზს ჩამოცილებული მეცნიერი ენციკლოპედიურ განათლებას დაეწაფა და გულდასმით მუშაობდა მეცნიერებისა და ხელოვნების სხვადასხვა დარგში (ისტორია, ლექსიკოგრაფია, ფილოსოფია, ესთეტიკა, მუსიკა, ბიოლოგია, ფიზიკა, ქიმია, მათემატიკა, სამხედრო საქმე და სხვ.); გარს იკრებდა ენების მცოდნე

და მუყაით მწიგნობრებს და წარმართავდა მათ კულტ.-საგანმან. მოღვაწეობას: ათარგმნიებდა და თვითონაც თარგმნიდა პროგრესული იდეების შემცველ სამეცნ. შრომებს, სახელმძღვანელოებს, ლექსიკონებს, სამკურნალო წიგნებს და გზავნიდა საქართველოში. მისი აზრით, ქართველების ხსნა ფართო განათლებითა და მრავალგვარი ცოდნის დაუფლებით იყო შესაძლებელი. თვითონაც აქტიურ შემოქმედებით მოღვაწეობას ეწეოდა: თარგმნიდა საჭირო წიგნებს, ქმნიდა სახელმძღვანელოებსა თუ ლექსიკონებს, სამკურნალო წიგნებსა და ენციკლოპედიური ხასიათის შრომებს. აღსანიშნავია მისი ორიგინ. თხზულებები: ისტ. ხასიათის — „ქართლ-კახეთის აღწერა“, „ბაგრატიონთა შთამომავლობა“, „ქართული ლექსიკონი“, რ-ის მხოლოდ ფრაგმენტია მოღწეული (აანოლა), „მოკლე რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, „სალექსიკონო მასალები“, „ქართული გრამატიკა“, „სწავლანი“ — ენციკლოპედიური ხასიათის თხზულება, სამშობლოს მონატრებით დაწერილი „პატარა ედემით განძება“ და სხვ. რაც შეეხება რუს.-ქართ. და საბუნებისმეტყველო ლექსიკონებს, რ-ებიც თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში მას მიეწერებოდა, შედგენილია სხვა ავტორის მიერ 0. ზ.-ის დავალებითა და ზედამხედველობით (იხ. ჭილაძე ვ.).

0. ზ.-ის შემოქმედების გვირგვინია ენციკლოპედიური ხასიათის თხზულება „ხუმარსწავლა“, ანუ „კალმასობა“, რ-იც დაიწერა 1813—28. საქართველოს საზ. ცხოვრების ევროპულ ყაიდაზე გარდაქმნის მოსურნე და მქადაგებელი, იგი თხზულებაში საინტერესოდ გადმოსცემს განმანათლებელთა იდეებს და მათ განხორციელებას უკავშირებს თავისი ქვეყნის პოლიტ. ძლიერებასა და კულტ.-ეკონ. აღორძინებას. სწორედ „ხუმარსწავლაში“ ჩართული ავტორის პირველი გრამატ. ნაშრომი. გრამატიკა სიტყვა-მიგების წესითაა დაწერილი. შინაარსობრივად იგი მოჰყვება დავით ბატონიშვილის, ანტონ I-ის და განსაკუთრებით გაიოზ რექტორის გრამატიკებს. მეორე დამოუკიდებელი გრამატ. ნაშრომი (1829) სახელმძღვანელოდაა გათვალისწინებული, არ იმეორებს პირველს. ავტორს უსარგებელია მთლიანად დავით ბატონიშვილის გრამატიკით, თუმცა მასში ცალკეული (უმნიშვნელო) გადახვევები მაინც შეინიშნება.

0. ზ.-ის გრამატიკებმა ქართ. გრამატ. აზრის განვითარებაზე გავლენა ვერ იქონია (ა. ფოცხიშვილი).

0. ზ.-ის თხზულებათა ენა (როგორც ორიგინალურის, ისე თარგმანებისა) ხასიათდება ორთოგ. და გრამატ. ნორმათა დიდი სიჭრელითა და ნაირგვარობით, ერთმანეთის გვერდით სხვადასხვა დროისა და წარმომავლობის ენობრივი ფორმებისა და ლექსიკის, კერძოდ, არქაულის, ფსევდოარქაულის, ახ. ქართულის, დიალექტურის, სასაუბრო ენობრივი და ხელოვნური სიტყვათაწარმოების ნიმუშების თუ სინტაქსური კონსტრუქციების ხმარებით. თხზულებათა ენა საინტერესოა იმიტომ, რომ კარგად ასახავს თავისი დროის სალიტ. ენაში მიმდინარე პროცესებს — ხალხურ მეტყველებასთან დაახლოებისა და ენის არქაიზაციის ტენდენციებს. ამ ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო მოვლენის გამოსახატავად 0. ზ.-ის თხზულებებში გამოყენებულია ორი სხვადასხვა სტილი — არქაიზებული და სასაუბრო, თითოეული მათგანისთვის დამახასიათებელი ენობრივი საშუალებებით (გრაფიკა და ორთოგრაფია, მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკა, ფრაზეოლოგია). ზოგჯერ ორივე სტილი ერთი თხზულების ფარგლებში ენაცვლება ერთმანეთს, მაგ., „ხუმარსწავლაში“ მეცნ. ცოდნის გადმოსაცემად — ფილოს., საღვთისმეტყველო, გრამატ. და სხვ. კატეგორიებზე მსჯელობისას არქაიზებული ენაა გამოყენებული, ხოლო თხრობანი და დიალოგები მარტივი, სასაუბრო, ქართლ-კახური დიალექტიზმებით შეზავებული ენითაა გადმოცემული. მაგრამ არქაიზებული ენის გამოყენება 0. ზ.-ის თხზულებებში მარტო ენაში მიმდინარე ტენდენციით არ აიხსნება. როგორც ჩანს, მისი საფუძველია ანტონ I-ის შეხედულებები სტილთა თეორიის შესახებ და მისივე გრამატიკა, რ-ის ცოდნა და გამოყენება სავალდებულო იყო იმ დროის განათლებული მწიგნობრებისთვის. ამიტომ არის, რომ 0. ზ. მწერალთა მემკვიდრეობის შეფასებისას („მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის“) ხელმძღვანელობდა მათი „მაღალ ფრასზე“ თხზვის უნარით, თუმცა თვითონ ამას პრაქტიკულად ვერ (თუ არ) ასხამდა ხორცს.

თხზ. სჯულდება, ივ. სურგულაძის გამოცემა, თბ., 1957; ქართლ-კახეთის აღწერა, თ. ენუქიძისა და გ. ბედოშვილის გამოცემა, თბ., 1986; ხუმარსწავლა, წგ. I, თბ., 1990; წგ. II, თბ., 1991 (გამომცემლები: ც. კახაბრიშვილი და ც. კიკვიძე). **ლიტ.** გოგუაძე ნ., იოანე ბატონიშვილის „გრამატიკა“. — ჯ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე,

1962, ტ. 4; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966; კოტიხოვი ნ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიიდან. XVIII—XIX სს., თბ., 1973; ქუთათელაძე ლ., იოანე ბაგრატიონის „ქართული ლექსიკონი“, თბ., 1975; ქიქოძე გ., წერილები, ესეები, ნარკვევები, თბ., 1985; ფოცხიშვილი ა., ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995; კიკნაძე ლ., იოანე ბატონიშვილის კალმასობისეული ქართული გრამატიკის ტექსტისათვის. — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძეგანი), XX, თბ., 2003.

ლ. კიკნაძე.

იოანე-ზოსიმე, X ს. მწიგნობარი და საეკლესიო მოღვაწე. ბიოგრაფიული ცნობები მის შესახებ ძალზე ძუნწადაა შემონახული ძირითადად ქართ. ხელნაწერთა სინური კოლექციის ანდერძ-მინაწერებში. ი.-ზ-ს სახელს უკავშირდება მრავალი ხელნაწერის როგორც შედგენა-გადაწერა, ისე შემოსვა-განახლება. მისი მოღვაწეობა მთლიანად დაკავშირებულია პალესტინასთან: მოღვაწეობდა ჯერ საბაწმიდის ლავრაში (40-იანი წლების დასაწყისიდან 60-იანი წლების დასასრულამდე), შემდგომ კი — სინას მთაზე. უადრესი ხელნაწერი, რიც აღასტურებს ი.-ზ-ს მოღვაწეობას სინაზე, არის Sin 35, მის მიერ შემოსილი 973, ხოლო უგვიანესი — ა. ცაგარლის კატალოგის № 93 და № 92 (ამჟამად გაფანტული სხვადასხვა სიძველეთსაცავში), გადაწერილი და შემოსილი 986.

ი.-ზ. იმ ქართვ. საბაწმიდელ-სინელ საეკლ. მოღვაწეთა წარმომადგენელია, რეები ქრისტ. ღვთისმსახურების წინაბიზანტიური, ანუ იერუსალიმური წესის აღმსრულებელი უკანასკნელი თაობა გამოდგა. საქართველოს პოლიტ. ორიენტაციამ X ს. II ნახ.-ში განსაზღვრა ქართ. ეკლესიის გადასვლა კონსტანტინოპოლის საღვთისმსახურო წესზე. ამ პროცესმა, როგორც ჩანს, განაპირობა საბაწმიდელ-სინელ მწიგნობართა მოღვაწეობის შინაარსი და მიმართულება. თავისი დროის სიახლეთა დანერგვასთან ერთად ისინი ცდილობდნენ, იერუსალიმური ტრადიციის ამსახველი მრავალი ძეგლი თუ ლიტურგიკული წესი შეეფარდებინათ ახ. პრაქტიკასთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ი.-ზ-ს როგორც ლიტურგიკის მოღვაწეობა. მის მიერ შედგენილი კრებულები ალბედილია ერთდროულად სიახლითაც და სიძველითაც. პირველ რიგში გამოყოფენ მის ენციკლოპედიური ხასიათის ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულ კრებულს Sin 34-ს, რიც თვით ი.-ზ-ს თქმით, მას შეუდგენია სწავლულ კაცთათვის („მეცნიერისა

კაცისათვის“). ანდერძის მიხედვით, კრებულის შედგენა ი.-ზ-ს 965 დაუსრულებია, მაგრამ გარკვეული შენიშვნა-განმარტებები თუ სხვა მასალა კრებულში შეტანილი ჩანს მისი მოღვაწეობის სინურ პერიოდში. Sin 34-ის გარკვეული ნაწილები, რეებიც დაკარგულად ითვლებოდა, დაცული აღმოჩნდა პეტერბ. საჯარო და ლაიფციგის უნ-ტის ბ-კების ხელნაწერთა კოლექციებში. ეს შეესება კიდევ უფრო თვალსაჩინოს ხდის Sin 34-ის მნიშვნელობას. ბევრი ძეგლი, რეებიც მხოლოდ ი.-ზ-ს კრებულებმა შემოინახეს, პირველად Sin 34-შია შეტანილი ან მხოლოდ ამ ხელნაწერთაა მოღწეული. ხელნაწერის შენიშვნა-განმარტებებსა და ანდერძ-მინაწერებში ნათლად ჩანს, თუ როგორ იძიებს ი.-ზ. ამა თუ იმ ძეგლის სხვადასხვა წარმომავლობისა და სიძველის რედაქციებს, აჯერებს მათ ახ., თანამედროვე პრაქტიკასთან და ქმნის სრულიად ახალ მთლიანობას. ამგვარ იშვიათ ძეგლებს მიეკუთვნება პასქალისტური ხასიათის ვრცელი ნაშრომი — „ცნობისათვის და უწყებისა, ჭეშმარიტად რომელი მოგუეხიზრა ჩვენ მოძღუართა მიერ, განსაზღვრული გამოძიებისათვის ჟამთა და წელთა...“ (Sin 34, Sin 38), რ-შიც განმარტებულია ქართ. და ბერძნ. ტრადიციაში სხვადასხვა კალენდარული გამოთვლების წესი და მოცემულია მე-13 მოქცევის (781—1312) 532-წლიანი ციკლის ტაბულა (გამოცემულია). განსაკუთრებით საყურადღებოა ნაშრომში მოცემული ქრონოლოგიური სისტემები, მ. შ. „ქართველთა სათვალავი“. ასევე მნიშვნელოვანია სხვადასხვა წყაროს საფუძველზე შედგენილი „კრებად თითუთაჲ წელიწადისათაჲ“, რიც პალესტინური ტრადიციის საეკლ. დანიშნულების ვრცელი კალენდარია. საეკლ. დღესასწაულთა და ხსენებათა, მ. შ. ქართვ. წმინდანების ხსენებათა გარდა, კალენდარი შეიცავს მნიშვნელოვან ცნობებს პალესტინის წმინდა ადგილებისა და ეკლესია-მონასტრების, აგრეთვე ჰაგიოგრაფიისა და ლიტურგიკის საკითხების შესასწავლად. ი.-ზ. დიდ ყურადღებას უთმობდა ჰიმნოგრაფიული კრებულების შედგენას. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია კრებულთა შორის ყველაზე ადრეული Sin 34 ხელნაწერი, რ-შიც იადვარის ორი — უძველესი და ახალი — რედაქციაა შეტანილი. ამ კრებულში აისახა ძველიდან ახ. ტიპის საკალობლებზე გადასვლის პროცესი, ამ ეტაპზე საღვთისმსახურო პრაქტიკაში ძვ. და ახ.

ტრადიციების ურთიერთშეთავსება. ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში ი.-ზ. მოიხსენიება როგორც „მჩხრეკალი“, ანუ ტექსტის დამდგენელი და რედაქტორი, მომგებელი, ხელნაწერის შემმოსველი. იგი არსად არის დასახელებული ავტორად ან მთარგმნელად. ამის მიუხედავად, მას მიაწერენ ავტორობას ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლისა, როგორიცაა „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“, რის სამი ნუსხა ი.-ზ-ს ხელით არის გადაწერილი. მეცვლევართა ნაწილი ი.-ზ-ს ამ ძეგლის მხოლოდ გადამწერად თვლის. ი.-ზ-ს მიეწერება ასევე ორიგინ. აკროსტიქული ლექსი Sin 34-იდან. ეს არის შესხმის ფორმით დაწერილი თავისებური ანდერძი Sin 34-ის იადვარისა. ლექსის ორმხრივი კიდურწერილობაში იკითხება სახელი „გეორგი“, რ-საც მეცვლევართა ნაწილი ლექსის ავტორად მიიჩნევს.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ხელნაწერები გრაცში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1929, ტ. 9; ჯავახიშვილი ი., სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947; კეკელიძე კ., იოანე ქართველის კალენდარი (X ს.). — იბ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957; მისივე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1980; ინგოროვცა პ., თხზულებათა კრებული, ტ. 3, თბ., 1965; ძლისიძი ნ. და ღმრთისმშობლისანი. ორი ძველი რედაქცია X—XI სს. ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1971; ჭანკიევი ც., პალესტინელ გადამწერ „იოანეთა“ შესახებ. — «მრავალთავი», III, თბ., 1973; ხევსურიანი ლ., Sin 34-ის შედგენილობის საკითხისათვის. — იქვე, VI, თბ., 1978; მისივე, იოანე-ზოსიმეს ერთი ხელნაწერის შესახებ. — «მრავალთავი», VII, თბ., 1980; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1980; Цагарели А., Памятники грузинской старины в Святой Земле на Синае. — «Православный Палестинский сборник», т. IV, вып. 1, СПб, 1888; Марр Н. Я Описание грузинских рукописей Синайского Монастыря, М.-Л., 1940; Brosset M., tudes de chronologie technique, I. — Men. de l'Academie Imp. des Sciences de St. Petersburg, VII, s. rie, XI, №13, 1868; Garitte G., Catalogue des manuscrits gorgiens litt raires du Mont Sina. — «CSCO», vol. 165, Subsidia, t. 9, Louvain, 1956; Le Calendrier palestino-g orgien du Sina ticus 34, dit , traduit et comment par G. Garitte, Bruxelles, 1958; Esbroeck M. van, Les manuscrits de Jean Zosime Sin. 34 et Tsagareli 81. — «Revue de Kartv lologie», vol. XXXIX, Paris, 1981.

ლ. ხევსურიანი.

იოანე ავტირი, შუა საუკუნეების ქართული ფილოსოფიური აზროვნების წარმომადგენელი, ფილოლოგი, მწიგნობარი. აღიზარდა ტაო-კლარჯეთის ქართ. ცენტრებში, სწავლა

განასრულა კონსტანტინოპოლში, კონსტანტინე მონაშაქოსის მიერ დაარსებულ მანგანის აკადემიაში. მის ინტერესებს სფეროს ეტყობა იმ ბიზანტ. ფილოს. რენესანსის ტრადიციათა კვალი, რ-ის წარმომადგენლები იყვნენ მიქაელ ფსელოსი და იოანე იტალოსი. შემორჩენილია ამ უკანასკნელის წერილები „აბაზგი“ (ქართველი) ფილოსოფოსისადმი. ამ ფილოსოფოსად მკვლევარნი ი. პ.-ს მიიჩნევენ. საფიქრებელია, რომ მან ნაწილობრივ გაიზიარა იოანე იტალოსის ბედი, რ-იც იღვევებოდა თავის თანამოაზრეებთან ერთად 1082—84. 1083 ი. პ.-მა მოღვაწეობა დაიწყო ბაქოვოს (ბულგარეთი) პეტრიწონის მონასტერში, რ-იც დაარსა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ და იქ ქართვ. მოღვაწენი დაამკვიდრა. აქედან იღებს სათავეს მისი ზედწოდება **პეტრიწი** || **პეტრიწი** (რ-იც შემორჩენილია ქართ. წყაროებში და უკავშირდება მონასტრის ბულგარულ სახელს „პეტრიწი“). ი. პ.-ს ამ დროსაც უნდა ჰქონოდა ურთიერთობა ბიზანტ. ფილოს. და სამეცნ. წრეებთან. შემდეგ იგი დავით აღმაშენებელმა მიიწვია თავისსავე დაარსებულ გელათის აკადემიაში და ი. პ. მუშაობდა „დავითის გამგონებისა და წყალობათა და თანადგომისა მინდობილი“. გელათი მისი და სხვა მოღვაწეთა წყალობით შეიქმნა „სხუად ათინად... ფრიად უაღრეს მისსა“.

ცნობილია, რომ ი. პ.-ს გრამატიკის ავტორობასაც მიაწერენ. ანტონ კათალიკოსს შეუსწავლია ი. პ.-ის ლიტ. შემკვიდრეობა და დაუწერია მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის მიმოხილვა, რ-იც ჩართულია „სპეკალში“. ანტონი წერს: „ყოვლი ფილოსოფიაჲ ესე იგი ღრამატიკაჲ და რიტორიკაჲ და გეომეტრიაჲ და ასტრონომიაჲ და მუსიკაჲ და ფიზიკაჲ და მეთეფისიკაჲ, ვითა მზემან ზოდნი, ერთბამად შემოვლო, და ყოველსა ელინთა ენამზეობითსა სიტყვთსა ხელოვნებასა ზედმიწევნილ იქმნა“. დავით რექტორმა თავის მიერ დაწერილ ი. პ.-ის ბიოგრაფიის მიმოხილვას დაუმატა: „ამანვე იოანემ ქართველთა შორის შემოიღო უღღვილეზა ზმნისა, ამანვე — მავითარებელი ზმნისა, სახელ-ზმნისა და მიმღებანი. ესევე არს ქართველთა ენასა ზედა ლექსთა დამკვეცისა შემომღებელი“. ი. პ.-ს გრამატიკის ავტორობას მიაწერენ ასევე ა. შეგრენი, მ. ბროსე, ა. ცაგარელი, მ. ჯანაშვილი და ნ. მარი.

ი. პ.-ს თავისი „განმარტების“ ბოლოსიტყვაობაში ბასილი დიდზე მსჯელობისას, მოჰყავს გრიგოლ ნაზიანზელის აზრი ბასილის გრამატი-

კის სფეროთი არ შემოიფარგლება. მან, როგორც ნიჭიერმა და ერუდირებულმა მთარგმნელმა, შექმნა ტერმინები ბერძნ. ფილოს. თუ კულტ.-სამეცნ. თხზულებებში არსებულ ტერმინთა შესატყვისად, თუმცა ზოგ შემთხვევაში აქაც ვერ გაეცა კალკებს, რაც გამოიწვია მთარგმნელის სურვილმა — ქართ. თარგმნილი ტექსტი დაეახლოებინა ბერძნულისთვის. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ავტორმა თავი დააღწია ბერძნ. სამეცნ. ენის გაგვლენას და შექმნა ორიგინალური, ქართ. ენის ბუნებასთან შესატყვისი ტერმინები, რ-ებიც დღესაც გამოიყენება.

თხზ. შრომები, ტ. 1—2, ს. ყაუხჩიშვილის და შ. ნუცუბიძის გამოც., თბ., 1937—40; განმარტება პროკლე დიადოხოსის „ღმრთისმეტყველების საფუძვლებისა“. თანამედროვე ქართულ ენაზე გადმოიღო, გამოკვლევა, ლექსიკონი და შენიშვნები დაურთო დ. მელიქიშვილმა, თბ., 1999.

ლიტ. კეჭაყმაძე ნ., იოანე პეტრიწის ენის საკითხისათვის. — «თსუ შრომები», 1956, ტ. 61; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; დანელია კ., ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; მელიქიშვილი დ., ძველი ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ტერმინოლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1999.

თ. ცქიტიშვილი. **«იოვანე ოქროპირის ცხოვრების» ადრეული ქართული ხელნაწერი**, ბერძნულ ენაზე სხვადასხვა ავტორთა მიერ შექმნილია იოვანე ოქროპირის ცხოვრება-მოქალაქეობის ამსახველი არაერთი თხზულება. მათგან ყველაზე ცნობილია VII ს. მოღვაწის — გიორგი ალექსანდრიელის „იოვანე ოქრო-

ტიკის სფეროთი არ შემოიფარგლება. მან, როგორც ნიჭიერმა და ერუდირებულმა მთარგმნელმა, შექმნა ტერმინები ბერძნ. ფილოს. თუ კულტ.-სამეცნ. თხზულებებში არსებულ ტერმინთა შესატყვისად, თუმცა ზოგ შემთხვევაში აქაც ვერ გაეცა კალკებს, რაც გამოიწვია მთარგმნელის სურვილმა — ქართ. თარგმნილი ტექსტი დაეახლოებინა ბერძნულისთვის. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ავტორმა თავი დააღწია ბერძნ. სამეცნ. ენის გაგვლენას და შექმნა ორიგინალური, ქართ. ენის ბუნებასთან შესატყვისი ტერმინები, რ-ებიც დღესაც გამოიყენება.

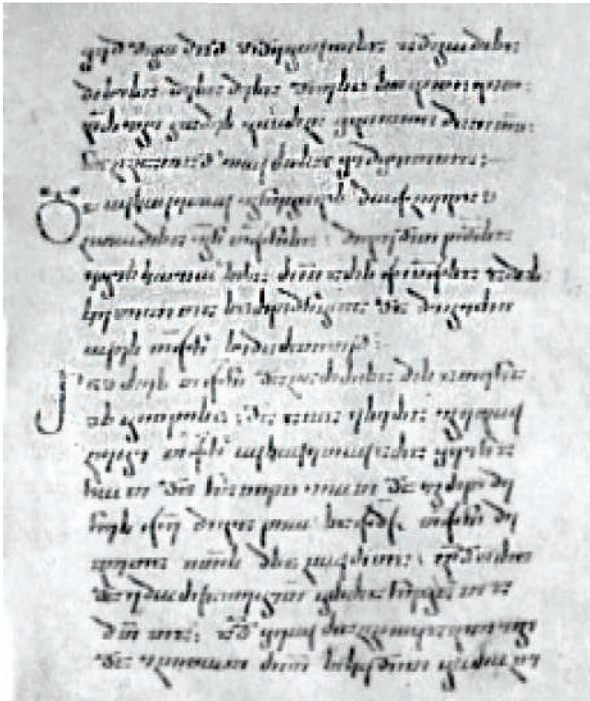
თხზ. შრომები, ტ. 1—2, ს. ყაუხჩიშვილის და შ. ნუცუბიძის გამოც., თბ., 1937—40; განმარტება პროკლე დიადოხოსის „ღმრთისმეტყველების საფუძვლებისა“. თანამედროვე ქართულ ენაზე გადმოიღო, გამოკვლევა, ლექსიკონი და შენიშვნები დაურთო დ. მელიქიშვილმა, თბ., 1999.

ლიტ. კეჭაყმაძე ნ., იოანე პეტრიწის ენის საკითხისათვის. — «თსუ შრომები», 1956, ტ. 61; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; დანელია კ., ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; მელიქიშვილი დ., ძველი ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ტერმინოლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1999.

თ. ცქიტიშვილი. **«იოვანე ოქროპირის ცხოვრების» ადრეული ქართული ხელნაწერი**, ბერძნულ ენაზე სხვადასხვა ავტორთა მიერ შექმნილია იოვანე ოქროპირის ცხოვრება-მოქალაქეობის ამსახველი არაერთი თხზულება. მათგან ყველაზე ცნობილია VII ს. მოღვაწის — გიორგი ალექსანდრიელის „იოვანე ოქრო-

იოვანე ოქროპირის ცხოვრება. ხელნაწერი. 968.

იოვანე ოქროპირის ცხოვრება. ხელნაწერი. 968.

პირის ცხოვრება“, რ-იც სხვადასხვა ქრისტ. ხალხის ენაზე ითარგმნა. ქართველებიც დაინტერესებულან ამ თხზულებით და უთარგმნიათ მისი კიმენური და მეტაფრასული რედაქციები. მეტაფრასული რედაქცია ორჯერაა თარგმნილი თეოფილე ხუცესმონაზვნისა (ათ. 36, XI ს.) და ეფრემ მცირის მიერ (384, XI—XII ს.). ქართველებს ქართ. კიმენური და ეფრემ მცირის თარგმნილი მეტაფრასული რედაქციების საფუძველზე თავადაც შეუქმნიათ ახ. კომპილაციური რედაქცია (A 188, XIII). საქართველოში განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა კიმენური რედაქცია, რასაც მოწმობს მისი შემცველი ხელნაწერების რაოდენობა და მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები (X—XIX ს.). კიმენური რედაქციის ხელნაწერთაგან ერთ-ერთი უძველესი ქართ. თარიღიანი ხელნაწერია H, 2124. მას ერთვის გადამწერისა და მომცემლის ანდერძები, რ-ებშიც არის ზუსტი ცნობები ამ ხელნაწერის შექმნის შესახებ (256v — 157r). იგი გადაუწერიათ 968 პალესტინაში, ხარიტონის ლავრაში. გადამწერია ივანე საფარელი, მომცემელი — სინას მთის მკვიდრი, ზუცესი მიქაელ ფანასკერტელი, რ-საც ხელნაწერი სინას მთისთვის შეუწირავს. აქედან ხელნაწერი ჩამოუტანია პ. უსპენსკის. შემდეგ კი უსპენსკის სხვა ხელნაწერებთან ერთად პეტერ-

ბურგის საჯარო ბ-კის საკუთრება გამხდარა. იქ მას გაუკეთდა ახ. ყდა და გატარდა ნომრით H-C-13. 1923 ხელნაწერი სხვა ქართ. ნუსხებთან ერთად ჩამოტანილ იქნა საქართველოში და გადაეცა საქართველოში. ხელნაწ. ინ-ტში. ხელნაწერი შეიცავს 258 ფურცელს. მისი ზომაა 16 13; ნაწერია ეტრატზე კალიგრაფიული ნუსხურით. სახედაო ასოები მხატვრულადაა გაფორმებული. 1 v-ზე იოვანე ოქროპირის გამოსახულებაა მთელი ტანით, რ-საც ახლავს მთავრული ასოებით შესრულებული დაქარაგმებული წარწერა: „წმიდაო იოვანე, შეიწყალე გიორგი“. 258r-ზე არაბ. მინაწერია: „დავთარი, რომელშიც არის იოვანე ოქროპირის ამბავი. წყეულიმც იყოს ის, ვინც გაიტანს მას სინას მთიდან“. ყდა ხისაა, გადაკრული მოყავისფრო ტყავი. ყდის ზედა ფრთაზე ამოტვიფრულია მოოქრული ჯვრის გამოსახულება, ქვედა ფრთაზე — ბარძიმი.

ხელნაწერში დაცული იოვანე ოქროპირის ცხოვრების ქართ. ვერსიის ტექსტი საინტერესოა ენობრივი თვალსაზრისით. იგი თარგმნილია ბერძნულიდან, რის დამამტკიცებელი სხვადასხვა ხასიათის ჩვენებები მასში საკმაოდ მრავლადაა. მაგრამ ტექსტში არაბ. ენის ზეპირი გავლენის კვალიც შეინიშნება, რაც გვინდებდა ზოგიერთი საკუთარი სახელის არაბიზებული ფორმით ხმა-რებასა და რამდენიმე შემთხვევაში — სინტაქსშიც. მსგავსი ვითარება პალესტინაში ბერძნულიდან თარგმნილ სხვა ძეგლებშიც გვხვდება, მაგ., ნიკოდიმოსის სახარებაში. ეს აიხსნება იმ არაბულენოვანი გარემოთი, რ-იც არსებობდა VIII—X ს-ში პალესტინასა და მის ცნობილ ინტერნაციონალურ სკოლებში, სადაც ქართველები მოღვაწეობდნენ და სადაც ინტენსიურად ვითარდებოდა ქრისტ. არაბ. ლიტ-რა. ქართ. ვერსია საინტერესოა ჩანს იოვანე ოქროპირის ბერძნ. პაგიოგრაფიული დოხიის შესწავლის თვალსაზრისითაც, ვინაიდან საფიქრებელია, რომ ქართვ. მთარგმნელმა გამოიყენა გიორგი ალექსანდრიელისეული „იოვანე ოქროპირის ცხოვრების“ არა დღეისათვის ცნობილი გამოქვეყნებული ბერძნ. ტექსტი, არამედ მისგან რამდენადმე განსხვავებული სხვა ტექსტი.

ლიტ.: იმნაიშვილი ი., ათასი წლის ქართული წიგნი. — გაზ. «თბილისი», 1968, 28. XII; აბულაძე ი., ქართული წიგნები იოვანე ოქროპირის ცხოვრებითა და მისი გამოძახილი ძველ ქართულ

მწერლობაში. — იხ. მისი: შრომები, III, თბ., 1982; ჭუმბურიძე ზ., ათასწლოვანი ხელნაწერი. — იხ. მისი: ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ, თბ., 1983; „იოვანე ოქროპირის ცხოვრების“ ძველი ქართული თარგმანი და მისი თავისებურებანი 968 წლის ხელნაწერის მიხედვით. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო რ. გვარამია, თბ., 1986; Gvaramia R., Version g orgienne ancienne de la Vie de saint Jean Chrysostome. — «Le Mus on», t. 99, fasc. 3—4, Louvain, 1986.

რ. გვარამია.

იორდანიშვილი სოლომონ გიორგის ძე (24. X. 1898, თელავი, — 26. IX. 1953, თბილისი), ენათმეცნიერი — ლექსიკოლოგი, ლიტერატურის ისტორიკოსი-რუსთველოლოგი, მთარგმნელი. სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა 1915 წელს. „თეატრსა და ცხოვრებაში“ ს. კაეშნიშვილის ფსევდონიმით. თანამშრომლობდა ქართ. პერიოდულ გამოცემებში როგორც რუს. ენიდან მთარგმნელი, 1919 მუშაობდა საქართველოში. მუზეუმში სამეცნ. საბჭოს მდივანად. 1926 დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (საენათმეცნიერო განხრით), 1933 მიანიჭეს დოცენტის წოდება. 1935—38 მუშაობდა შოთა რუსთაველის სახ. ქართ. ენისა და ლიტ-რის ინ-ტში მეცნიერ-თანამშრომლად, კითხულობდა ლექციებს უნ-ტში ძვ. ქართ. ლიტ-რასა და რუსთველოლოგიაში. ასწავლიდა სასწავლო პროგრამის ადმინისტრაციის ფაკ-ტზე (1945), იყო ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენი კომისიის წევრი-მდივანი (1935—37), საენათმეცნიერო საზ-ბის, მწერალთა კავშირისა და სალიტ. ქართულის ნორმათა მომწესრიგებელი სახელმწ. კომისიის წევრი. 1940-იდან — საქ. სსრ განსაკუთრებული მუზეუმო საქმეთა კონსულტანტი; 1945-იდან განაგებდა სამუზეუმო სექტორს, ამავე წლიდან მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენის ინ-ტის ლექსიკოლოგიის განყოფილებაში. 1945 მიენიჭა ფილოლ. მეცნ. კანდიდატის სამეცნ. ხარისხი ნაშრომისათვის „ვეფხისტყაოსნის ბალმონტიკისმიერი რუსული თარგმანი“ (ცალკე წიგნად დაიბეჭდა 1964). 0-მა მრავალი ნაშრომი მიუძღვნა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებსა და ტექსტის დადგენის საკითხებს. საგანგებო წერილით არკვევდა ვეფხისტყაოსნის ევრ. ენებზე თარგმანების ავტორიანობას — განხილული აქვს ფრანგული (მ. ბროსე, ი. მეუნარგია), გერმანული (ა. ლა-ისტე), ინგლისური (მ. უორდროპი), პოლონური (ს. ლაფინსკი) უნგრული (ბ. ვიკარი) თარგმანები;

ს. იორდანიშვილი.

შეისწავლა ვეფხისტყაოსნის ბაჟანისეული თარგმანი უკრ. ენაზე და მ. შავლობისეული ოსური თარგმანი. მის მიერ შესრულებული ვეფხისტყაოსნის რუსული პრეპარედი (1933, გამოქვეყნდა 1966) ლათ. ტრანსკრიფციითა და ყოველი ტაქტის პროზაული თარგმანით საფუძვლად დაედო პოემის მხატვრულ თარგმანებს რუს. და უცხოურ ენებზე. 1938 ე. ორბელიანთან ერთად ფრანგულად თარგმნა ვეფხისტყაოსანი (გამოქვეყნდა 1977). 1938 მოსკოვში გამოვიდა ვეფხისტყაოსნის ტ. უორდროპისეული თარგმანი ე. ორბელიანისა და ო-ის მიერ შეესრულებული, მათივე რედაქციით. 1948 გამოაქვეყნა პოემის ჩანართ-დანართი სტროფები.

აღსანიშნავია ო-ის სიტყვასიტყვით თარგმანები გერმანული („ნიბელუნგები“, 1934), ფრანგული („სიმღერა როლანდზე“, 1942), ინდური („რამაიანა“, 1943) ეპოსის ძეგლებისა; დ. გურამიშვილის თხზულებათა სიტყვასიტყვით თარგმანი რუს. ენაზე (1938), „ვის რამიანის“ რუს. თარგმანი (გამოიცა 1949, 1960, 1989).

ო-მა ა. ბარამიდესთან ერთად მეცნიერულად გამოსცა დ. გურამიშვილის „დავითიანი“ (1931), რ-საც ლექსიკონი დაურთო (გ. ლეონიდესთან ერთად), „შაჰნავაზიანი“ (1935), გ. ლეონიდისა და ო-ის რედაქციით, ლექსიკონი და საძიებელი შეადგინა ო-მა. ო-ის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და კომენტარებით გამოიცა ს. ს. ორბელიანის თხზულებები: „სიბრძნე-სიცრუისას“ რუს. თარგმანი (1939), „მოგზაურობა ევროპაში“ (1940, დაურთო ლექსიკონიც) და „სიტყვის კონა“ (1949). გამოსცა ასევე ესოპეს იგავები (1944), თეიმურაზ ბატონიშვილის (ბაგრატიონი) ნაწარმოებები (1945, 1947, 1948), „მოგზაურობა ჩემი ევროპისა სხვათა და სხვათა ადგილთა“ (1945), იმავე თეიმურაზ ბატონიშვილის „წიგნსაცავი კატალოგი“ (1948) და პიესა „სამსახეობა რაინდისა“. ო-მა სპეციალური წერილები და რეცენზიები მიუძღვნა ვაჟა-ფშაველას ლიტ. მემკვიდრეობის გამოცემისა და თარგმანის საკითხებს. 1930 გამოაქვეყნა სტატია „ვაჟას ენის შესახებ“ (დროშა, 13); რუსულიდან ქართულად თარგმნა რ. დანიბეგაშვილის „მოგზაურობა ინდოეთში“ (1950), დაურთო წინასიტყვაობა და დამატებანი შენიშვნებითურთ. გ. ახვლედიანთან ერთად გამოსცა „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“,

ორტომეული (1931—35). 1930—35 მონაწილეობდა ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიის შემუშავებაში. მისმა გამოკვლევამ „ქართული კომპოზიტივის დაწერილობისათვის“ მრავალი სავალდებულო ფორმა შესძინა ქართ. ორთოგრაფიას (1934).

თხზ. ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან (შეადგინა შ. ძიძიგურმა), თბ., 1953 (მეორე გამოცემა 1964).

ლიტ. ყიფშიძე ი., სოლომონ იორდანიშვილი რედაქტორ-გამომცემელი. — «მაცნე (ენისა და ლიტ. სერია)», 1981, 2; გრიგოლაშვილი ლ., ს. იორდანიშვილი — ძველი ქართული მწერლობის მკვლევარი, თბ., 1986.

ლ. იორდანიშვილი. პლატონ ეგნატეს ძე [15(27). XI. 1809, თბილისი, — 15(27). XI. 1875, იქვე], ისტორიკოსი, თეოლოგი-ფილოსოფოსი. 1835 დაამთავრა პეტერბურგის სას. აკადემია ლეონტიძეების კანდიდატის ხარისხით. მუშაობდა თბილ. სემინარიაში ფილოს. და ფიზიკის მასწავლებლად. 1845—56 რედაქტორობდა გაზ. «ზაკავკასკი ვესტნიკს». 1849 იმოგზაურა საბერძნეთში, მოინახულა ათონის ივერთა მონასტერი, შეისწავლა ქართ. კულტ. ძეგლები. თანამშრომლობდა და კორესპონდენციებს გზავნიდა რუს. მეცნ. აკადემიაში. დაკავშირებული იყო აკად. მ. ბროსესთან. გამოქვეყნებული აქვს ქართველოლოგიის პრობლემატიკისადმი მიძღვნილი ათეულობით ნაშრომი.

ო. ანტონ I-ის ლიტ. სკოლისა და მისი ენობრივი პოზიციის მიმდევარი იყო. XIX ს. 60-იან წლებში „მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლის დროს „მამათა“ ბანაკს ემხრობოდა. გამოსცა რამდენიმე ლიტ. და ისტ.-სამეცნ. ნაშრომი: ჩახრუხადის „თამარიანი“ (1838), იოანე შავთელის „აბულუმესიანი“ (1838), იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“ (1851), ტიმოთე გაბაშვილის „მომოსლვა“ (1852), ანტონ I-ის „წობილსიტყვაობა“ (1853), არჩილ II-ის „თეიმურაზიანი“ (1853); 1850 ო-ის წინასიტყვაობით გამოვიდა გ. ერისთავის „გაყრა“.

ო. ავტორია ქართ. ენის სასკოლო სახელმძღვანელოსი „პირეულ—დაწყებითნი კანონნი ქართულისა ღრამატიკისა“, რ-იც დაიბეჭდა 1840. გრამატიკის პირველი ვარიანტი შეიქმნა 1831 და მოიცავდა გრამატიკის ბოლო ორ ნაწილს — სინტაქსსა და ორთოგრაფიას. ო-ის აზრით, მოქმედ სახელმძღვანელოს სწორედ ეს ორი ნაწილი აკლდა. ამავე წელს თბილისის სას.

სემინარიის მმართველობას განუხილავს ეს ნაშრომი და სათანადო რეცენზირების შემდეგ შესაძლებლად მიუჩნევია მისი სასწ. სახელმძღვანელოდ დაშვება. მოგვიანებით (1832 წლის 24. ოქტ.) სემინარიის გამგეობამ აღძრა შუამდგომლობა საქართვ. ეგზარქოსის წინაშე ო-ის გრამატიკის სრულყოფილი რუს.-ქართ. ვარიანტის დაბეჭდვის შესახებ. 1836 საქართვ. ეგზარქოსმა ევგენიმ ო-ს დაავალა შეედგინა ქართ. გრამატიკა (რუს. თარგმანითურთ). 1837 წლის 29 აპრილს ო-მა წარუდგინა პატაკი სას. სემინარიის გამგეობას ამ დავალების შესრულების შესახებ. სემინარიამ ხელნაწერი გადაუზავნა ეგზარქოსს, რ-მაც ნაშრომის დაბეჭდვა ორი წლით შეაყოვნა. 1840 ო-მა მიიღო აკად. წ.-კორის დიპლომი. როგორც ჩანს, ამ გარემოებამ იმოქმედა გრამატიკის დაბეჭდვის საქმეზე და რეცენზირების შემდეგ (რეცენზენტი აკად. მ. ბროსე) დაიბეჭდა მხოლოდ ქართ. ნაწილი. რუს. ნაწილი ამ გრამატიკისა საერთოდ არ დაბეჭდილა. ო-ის გრამატიკა, თავისი უშუალო წინამორბედების მსგავსად, ეფუძნება ანტონ I-ისა და გაიოზ რექტორის ნააზრევს, მაგრამ შეინიშნება სიახლეებიც. ო. პირველი ქართვ. გრამატიკისა, რ-მაც ბრუნვათა რიგიდან განდევნა წრფელობითი (შეცვალა სახელობითი), შემასმენლობითი და დაწყებითი, რითაც თითქმის XIX ს. 90-იან წლებამდე ყველაზე კარგად გადმოგვცა ქართ. ენის ბრუნვათა წყება. ო-ს, ანტონის მსგავსად, თანმიმდევრობით აუღია ქართ. ანბანის ასოები და იქვე მიუწერია ის ფონეტიკ. მოვლენები, რ-ებშიც შეიძლება მონაწილეობა მიიღონ ამ ასოებით გამოხატულმა ბგერებმა. ამ დაკვირვებებში მოცემულია ქართ. ენის, თუმც ინტუიციური, მაგრამ ფაქტებზე დაფუძნებული დებულებები. შეიძლება ითქვას, რომ ო. არის ქართ. ენის ფონეტიკ. მოვლენების მეცნ. შესწავლის ერთ-ერთი პიონერი.

ლიტ. შარაძე გ., პლატონ იოსელიანი — რუსთველოლოგი, თბ., 1980; ფოცხიშვილი ა., ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995; Барамидзе А. А., Ватейшвили Д. А. П. И., Иоселиани. Очерк жизни и научно-общественной деятельности, Тб., 1978.

გ. ცოცანიძე.

იბრანული ენაში, ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ერთ-ერთი შტო. დამოუკიდებელ არსებობას იწყებენ ძვ. წ. II ათასწლეულის დამდეგიდან, როდესაც ხდება ამ ენებზე მოლაპარაკეთა მიგრაცია და ინდოირანული ენობრივი ერთიანობის დაშლა.

პ. იოსელიანი.

0. მ. დადასტურებულია უძველეს წერილობით ძეგლებში, რაც საშუალებას იძლევა თვალი მივადევნოთ ამ ენათა განვითარების ისტორიას დაახლ. 25—27 საუკუნის მანძილზე. ძირითადად განასხვავებენ 2 ჯგუფს: აღმოსავლურსა და დასავლურს. გამოიყოფა 0. მ-ის განვითარების 3 პერიოდი:

1. ძვ. 0. მ. — ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისიდან ძვ. წ. IV—III სს-მდე — მიდიური, ძვ. სპარსული, ავესტური, სკვითური. ძვ. სპარსული დადასტურებულია აკამანელთა მეფეების ლურსმულ წარწერებში (ძვ. წ. VI—IV სს.). ძვ. 0. მ. მიდლარი მორფოლოგიური სტრუქტურის ფლექსიური ენეობია. სახელს აქვს 3 სქესი, 8 ბრუნვა, 2 რიცხვი (იშვიათად ორობითიც). ზმნური კატეგორიებიდან გვხვდება პირის, რიცხვის, დროის, კილოსა და გვარის კატეგორიები. მაგრამ უკვე ძვ. ირანულ ხანაშივე შეიმჩნევა რღვევის პროცესი, რ-ებიც სრულდება 0. მ-ში.

2. საშ. 0. მ. — ძვ. წ. IV—III სს-იდან ახ. წ. VIII—IX სს-მდე — ე. წ. საშ. სპარსული, პართული, სოლდუნი, ხორეზმული, საკა, ტოხარული და სხვ. საშ. სპარსულის ანბანი შემუშავებული იყო არამეული დამწერლობის საფუძველზე. საშ. 0. მ-ში მოშლილია ფლექსია: მახვილის გადაწევის შედეგად მოიკვეცა ბოლოკიდური ელემენტები — ბრუნვისა და სქესის სუფიქსები, ფართო გასაქანი მიეცა აღწერით წარმოებას, ცვლილებები განიცადა ბგერითმა სისტემამ: მოხდა დიფთონგების მონოფთონგიზაცია (ai > , au >), ხშულთა სპირანტიზაცია და სხვ.

3. ახ. 0. მ. — ახ. წ. IX—X სს-იდან. ეს ენებია: ახ. სპარსული, ტაჯიკური, ავღანური (პუშტუ), ოსური, ქურთული, ბელუჯური, თათური, თალიშური და სხვ. თანამედროვე სპარსულში თვალში საცემია ცვლილებები ლექსიკაში (დიდი რაოდენობით ნასესხობები, განსაკუთრებით არაბულიდან). სალიტ. ენას საფუძვლად უდევს თეირანის დიალექტი. დამწერლობაში გამოყენებულია არაბ. გრაფიკა (დამატებულია 4 ნიშანი სპეციფ. ბგერებისათვის). მორფოლ. სტრუქტურა ანალიზურია: არა გვაქვს სქესისა და ბრუნვის კატეგორიები; ზმნას აქვს პირის, რიცხვის, დროის, კილოსა და გვარის კატეგორიები; ფართოდაა გავრცელებული ანალიზური კონსტრუქციები.

ქართველებს განსაკუთრებით ხანგრძლივი და მჭიდრო ურთიერთობა აკავშირებდათ ირანელებთან, რაც საუკუნეთა მანძილზე განპირობებული იყო რთული ისტ.

პოლიტ. თუ რელიგიურ-კულტ. ფაქტორებით. ამ ურთიერთობამ განსაზღვრა მრავალრიცხოვანი ნასესხობების (საკუთრივ ირანულისა და ირანულის გზით — არაბულის) არსებობა ქართულში. ნასესხები ლექსიკა გამოირჩევა დიდი მრავალფეროვნებით და მოიცავს ანთროპონიმებს, პოლიტ.-ადმ., სამხედრო, რელიგიურ, ყოველდღიურ ყოფასთან დაკავშირებულ სიტყვებს. ნასესხობები განეკუთვნება 0. მ-ის სხვადასხვა დიალექტურ შტოს და სხვადასხვა ქრონოლოგიურ დონეს (თუმცა ზოგჯერ სესხების წყაროს მკაცრი იდენტიფიკაცია გაძნელებულია). ქართულში შემოსულია ნასესხობები: სპარსულიდან — **არმაზი** — კერპი, ძვ. ქართველების მთავარი ღვთაება, შდრ. ძვ. სპარსული **auramazd** „ბრძენი უფალი“; სავესტო სარწმუნო ჩანს ქართ. ეთნონიმების — **სპარსი**, **სპარსული** — დაკავშირება ძველი სპარსულ **Parza-**თან (პროვინცია ირანის სამხრ. დას. ნაწილში, აქამანელებისა და შემდეგ სასანელების სამშობლო)... ავესტის ენიდან — **დროშა**, შდრ. ავესტური **drap a**; ეშმა „ავი“, „ბოროტი“, „ცოფიანი“, „დედონი“, შდრ. ავესტური **aē ma < aē** „მღელვარება“, „შფოთი“... სკვითურ-ალანურ-ოსური ენებიდან — **კაპოეტი** „მტკნარი წყლის თევზი ერთგვარი“, შდრ. ოსური **k f** „თევზი“ < **cap** (საერთო აღმოსავლეთირანული სიტყვა, ვ. აბავეი)... პართულიდან — **ჟამი** „დღე“, „საათი“, „სეზონი“, „დრო“, შდრ. ძველი სპარსული **am na**, სომხ. **amanak** „დრო“, „ასაკი“. ქართ. და სომხ. სიტყვებში თავკიდური (ჟ) საშუალებას იძლევა სესხების წყაროდ აღვადგინოთ პართული ფორმა **aman**, რ-ის უფრო ადრინდელი სახეა ქართულში დადასტურებული უსუფიქსო **am**; აბჯარი (სომხურის გზით) „საჭურველი“, „იარაღი“, შდრ. პართული **ap̄ r**, **ap̄z r** საშ. სპარს. **afz r** „ძალა“, „იარაღი“, სომხ. **au ar**, **au an**... საშ. სპარსულიდან — საკუთარი სახელები: **ვარდან**, ირან. **Ward n**; **პეროჟ**, **პეროზ**, შდრ. საშუალო სპარსული **pēr z**; **ნარიმან**, შდრ. საშ. სპარს. **nar** „მამაკაცი“, **men** „ფიქრი“, „აზრი“, ე. ი. „ვაჟკაცურად მოაზროვნე“, „ვაჟკაციური სულისკვეთებისა“; **მირიან**, შდრ. საშ. სპარს. **mīr n**, **ვახუშტი**, შდრ. ძვ. ირან. **Vahi ta** — „სამოთხე“, საშ. სპარს. **Vahi t**; „შავის“ აღმნიშვნელი ანთროპონიმებიდან ქართულში გვხვდება რამდენიმე ვარიანტი: **შიოშ**, **შიაოშ**, **სიაუშ**, **შიოაოშ** და სხვ. სამხ.-აღმ. თუ სხვა სა-

ხის ტერმინებიდან აღსანიშნავია: **გუნდი** „ჯარი“, „რაზმი“... შდრ. საშ. სპარს. **gund**; **სპე** „არმია“, „ჯვარი“, შდრ. საშ. სპარს. **sp h**; ასპარეზი „მოედანი“, „სტადიონი“, შდრ. საშ. სპარს. **asp(u)r s**, **asprēs**; **პიტიახ-ში**, შდრ. საშ. სპარს. **byty'h** „მეორე, მეფის შემდეგ“, „ირანის შაჰინშაჰის ნაცვალი“, **ჯომარდი** „რაინდი“, შდრ. საშ. სპარს. **jēvanmard** < **yuv nmart** „ოსტატი“, გადატანით — რამეში დახელოვნებული ადამიანი; **ზენარი** „ფიცი“, შდრ. საშ. სპარს. **zēnhar** „დახვა“, „ფიცი“; **ანდერძი** (< ანდერზი), შდრ. საშ. სპარს. **handarz** „რჩევა“, „დარიგება“; **ტახტი**, შდრ. საშ. სპარს. **t xt** „მეფის სავარდელი“... ახალი სპარსულიდან — საკუთარი სახელები: **ნესტანდარე-ჯან**, შდრ. ახ. სპარს. შესიტყვება **nestandarjeh n** „ქვეყნად არ არის (ჩემი მსგავსი)“; **გივი**, შდრ. ახ. სპარს. **G v**; **ზურაბ**, შდრ. ახ. სპარს. **Sohr b** (სავარაუდო ეტიმოლოგიით „წითელი წყლისა“); **ნოდარ**, შდრ. ახ. სპარს. **Nadar**, ავესტური **Naotara** „ნორჩი“...; **სარდალი**, შდრ. ახ. სპარს. **sard r** „მეთაური“; **ხიშტი** შდრ. ახ. სპარს. **xe t** (საშ. სპარს. **xi t**) „ლახვარი“, „შუბი“; **აივანი**, შდრ. ახ. სპარს. **ayvan** „დარბაზი“, „კარიბჭე“, „ღია გალერეა“ და სხვ. მრ.

კლასიკური სპარსულიდან დაწყებული, ახ. სპარსულში, განსაკუთრებით თანამედროვე ენაში, დიდი რაოდენობით შემოდის და მკვიდრდება არაბ. სიტყვები, რთა აბსოლუტური უმრავლესობა უკვე სპარს. ენის განუყოფელი ნაწილია. ბუნებრივია, ეს სიტყვები სპარსულის გზით ქართულშიც შემოდის და ქმნის მასში არაბ. ლექსიკის ძირითად ნაწილს (საკუთრივ არაბულიდან ნასესხები ლექსიკური ერთეულები შედარებით მცირეა). ასე, ფონეტიკური მიხედვით სპარსულის გზას გვაგვარაუდებინებს სიტყვები: ალამი (სპარს. **alam**, არაბ. **’alam**), ხოტბა, ეშხი და სხვა მრავალი.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ქართულში შემოსული ირან. სიტყვების ნაწილი იმდენად დამკვიდრდა, რომ ამ სიტყვათა უცხოური წარმოშობა დღეს არ იგრძნობა. ისინი ექვემდებარებიან ქართულის გრამატიკ. მოდელს და იცვლებიან ქართ. ენობრივი ნორმების მიხედვით. მაგ., სპარსულიდან შემოსული **ფანჯარა** ქართულში კუმშვადკვეცადი სიტყვაა: **ფანჯარის**... (შდრ. ქართ. **კედლის**, **კატის** და მისტ.), თუმცა ანალოგიური პროცესები უცხოა სპარსულისათვის. ამგვარი

სიტყვები, ბარბარიზმებისაგან განსხვავებით, ქართ. ენის ლექსიკური მარაგის გამდიდრების ერთ-ერთი წყაროა (იხ. ნასესხობა).

ლიტ.: ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966; II, ნაწ. 1, თბ., 1996; Очерки по истории изучения иранских языков, М., 1962.

თ. ჩხეიძე.

ირიზი დამატება, პ ი რ მ ი მ ა რ თ ი დამატება (იხ. დამატება). წინადადების წევრი, წარმოდგენილი ზმნის ობიექტური პირის ფარდი სახელით. **ი. დ.** „უმოქმედოა“ ქვემდებარის მოქმედება მას ირიზად, ანუ არაპირდაპირ ეხება; **ი. დ.** შეიძლება აღნიშნავდეს: ა) მფლობელს („დედას ჩემი მეგობრების ტელეფონის ნომრები უბის წიგნაკში უწერია“); ბ) ზმნით აღნიშნული მოქმედების უშუალო შემსრულებელს („გიორგიმ მეგობარს ტყიდან შეშა მოატანინა“); გ) პირს, რ-საც ქვემდებარის მოქმედება უშუალოდ ეხება („მანქანა ხეს დაეჯახა“); დ) მოქმედების უშუალო, ოღონდ პასიურ შემსრულებელს („რა უაზროდ ეკვლევიანება მტერს“) და ა.შ.

ი. დ. შეიძლება ახლდეს როგორც გარდამავალ (აუცილებლად სამპირიან), ისე გარდაუვალ (ორპირიან) ზმნა-შემასმენელს. ქართულში იგი ბრუნვაუცვლელია, ყოველთვის მიც. ბრუნვაშია („დედა შვილს წერილს სწერს“, „დედამ შვილს წერილი მისწერა“...). გარდამავალი ზმნა-შემასმენლის III სერიის ფორმებთან **ი. დ.** უბრალო დამატებად ტრანსფორმირდება („დედას შვილისთვის წერილი მიუწერია“). გარდაუვალი ზმნის ირიზი დამატება სამსავე სერიაში მიც. ბრუნვაშია („ემალება ის მას“, „დაეამლა ის მას“, „დამალვია ის მას“...).

ი. დ. ზმნურ ფორმაში მ-ს რიგის აფიქსებით აისახება; პირდაპირი დამატებისგან განსხვავებით, მას სამსავე პირში ნიშანი აქვს: „მან მე მო-მ-წერა“, „მან შენ მო-გ-წერა“, „მან მას მი-ს-წერა“.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1928 (1968); დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

კ. გაბუნია.

ირონია (ბერძნ. eirōneia — მოჩვენებითობა, თვალთმაქცობა), ტროპის სახეობა, სიტყვის ან გამონათქვამის გადატანითი მნიშვნელობით ხმარება დაცივნის მიზნით. **ი.ში** ერთდროულად რეალიზდება ორი მნიშვნელობა — სალექსიკონო და კონტექსტური, მისი საპირისპირო. **ი.ის** შემთხვევაში ეს იწვევს მოქმე-

ლის მიერ ნაგულისხმევ მნიშვნელობასა და წინადადების მნიშვნელობას შორის არსებით განსხვავებას. მაგ., როცა შეხვედრაზე დავიანებულ ადამიანს მივმართავთ: „ოჰ, რა ადრე მოხვედი!“ ან სისულელის მოქმელს ვეუბნებით: „ოჰ, რა ჭკვიანი ხარ!“ — ორივე შემთხვევაში საქმე გვაქვს **ი.თან.** გამონათქვამის ირონიულად მიჩნევა პრაგმატული შედარების შედეგია.

მხატვრულ შემოქმედებაში **ი. რეალიზდება** როგორც სტილისტიკური ხერხი. ზოგიერთი ლიტ. ნაწარმოები მთლიანად ირონიული ხასიათისაა მაგ., **ი. ჭავჭავაძის** ცნობილი ლექსი: „ბედნიერი ერი“: „ჩვენისთანა ბედნიერი განა არის სადმე ერი?...“

ზეპირმეტყველებაში **ი.ის** გამოხატვის მძლავრი საშუალებაა ინტონაცია. **ი. შეიძლება** იყოს მსუბუქი და მწვავე. მწვავე **ი.ს** სარკაზმი ეწოდება, მსუბუქს — იუმორი. **ი.ის** რეალიზება ხდება აგრეთვე პარადოქსის, გროტესკის, პიპერბოლის საშუალებით, **ი.ს** უახლოვდება პაროდია. ირონიული ბუნებისაა ანტიფრაზისი.

ც. ბარბაქაძე.

ისტორიული ლექსიკონი, სპეციალური ლექსიკონი, რ-იც აღწერს სამწერლობო ენის ლექსიკის ისტორიას ენის ერთი რომელიმე (რამდენიმე) მონაკვეთის ან მთელი ისტორიის მანძილზე. **ი.ლ.ში** დოკუმენტაცია წარმოდგენილი უნდა იყოს ქრონოლ. თანამიმდევრობით და ისეთი სიხშირით, რომ წარმოჩნდეს ცალკეულ სიტყვათა ისტორია: როდიდან იხმარება სიტყვა ან როდის ქრება, როგორ იცვლება მისი მნიშვნელობა, როგორია სიტყვის სემანტიკური კავშირები, სიტყვათმეზამეზანი, ფრაზეოლოგიზმები, კერძო კონტექსტები და ა.შ. ენის ლექსიკის წარმოდგენისას გათვალისწინებული უნდა იყოს როგორც დიაქრონიული, ვერტიკალური, ასევე სინქრონიული, პორიზონტალური ჭრილი. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, თუ სინქრონიული ძეგლების მასალა უხვია, მათი შერჩევისას განსაკუთრებული სიფრთხილეა საჭირო ერთფეროვნების თავიდან ასაცილებლად.

ი. ლ.ების შექმნას საფუძველი დაედო XIX ს-ში, როდესაც ევრ. ქვეყნებში (გერმანია, ინგლისი, საფრანგეთი, შვედია, პოლანდია, დანია, შოტლანდია, რუსეთი) დაიწყო ამ ტიპის დიდი ლექსიკონების

მომზადება და გამოცემა. დიდი **ი. ლ.ის** პირველი ნიმუშია ძმების ფ. და ი. გრიმების გერმანული ლექსიკონი (Deutsches Wörterbuch), რ-ის გამოცემა 100 წელზე მეტ ხანს გაგრძელდა (1852–1960). ოქსფორდის ცნობილი **ი. ლ.ის** გამოცემას დასჭირდა 46 წელი (1882–1928). დღემდე დაუმთავრებელია ჰოლანდიური (გამოდის 1863-იდან), შვედური (1893-იდან), შოტლანდიური (1885-იდან), ესპანური (1913-იდან) **ი. ლ.ები**. XIX ს-შივე დაიწყო რუს. ენის **ი. ლ.ის** დამუშავება: Срезневский И. И. Маериалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. 1–3, СПб., 1880–1912. ნაკვეთად მიმდინარეობს რუსული ენის **ი. ლ.ის** გამოცემა: Словарь русского языка XI–XVII вв., 1–14, 1975–88.

ევროპული **ი. ლ.ების** რეტროსპექტულმა ანალიზმა უჩვენა მათი წარუმატებლობის მიზეზები: გადატვირთულია მასალით, არ არის გამიჯნული სამწერლობო ენის ლექსიკა დიალექტური და ეტიმოლოგიური მასალისაგან, არ არის დაცული მასალის შერჩევის, სიტყვა-სტატიების მოცულობისა და რაოდენობის მყარი პრინციპები (ლ. შჩერბა, თ. ნ. ტრუბაჩოვი, ფ. დე ტოლენარე...).

ი. ლ.ებისადმი ყურადღება განსაკუთრებით იზრდება XX ს. 40–50-იანი წლებიდან, რაც არსებითად განსაზღვრა ენათმეცნიერებაში სემანტიკისადმი ახ. არატრადიციულმა მეცნ. მიდგომამ. გაიზარდა ინტერესი ისტ. ლექსიკოგრაფიის პრობლემებისადმი (ხ. კასარესი, ვ. ტოლენარი, თ. სემერენი, ი. ნემეცი, ნ. მიხალევი, თ. ტრუბაჩოვი და სხვ.). ევროპაში კვლავ საჭიროდ მიიჩნიეს **ი. ლ.ების** ახ. პრინციპებითა და მეთოდებით აგებული პროექტების მომზადება. ისტ. ლექსიკოლოგიის კურსი ლექსიკონების დემონუმენტალიზაციის გზით მიემართება. სადღესოდ პრინციპულად იმიჯნება ისტ. დიალექტური და ეტიმოლოგიური ლექსიკონები. ისინი ეყრდნობიან ერთმანეთის მონაცემებს, მაგრამ აღწერენ სიტყვის ისტორიას თავის საზღვრებში. მით უფრო ანაქრონიზშია ლაპარაკი ისტორიულ-ეტიმოლოგიურ ლექსიკონზე. ასეთ ლექსიკონებში არავითარი დამატებითი ინფორმაცია არ არის, ისინი არ განსხვავდებიან წმინდა ეტიმოლოგიური ლექსიკონებისაგან.

ი. ლ-ების გარეშე შეუძლებელია აიწეროს სიტყვის, ენის სემანტიკური სტრუქტურა მის უწყვეტ ევოლუციურ ჭრილში. ამ გაგებით ი. ლ. ენის ისტორიაცაა, რ-საც, გარდა დიდი ენათმეცნ. ღირებულებისა, ეროვნ. მნიშვნელობაც აქვს: ლექსიკის ისტორიის სიღრმისეულ შრეებში ამოიკითხება ერის ისტორიის უნიკალური ჩანაწერები, ეთნოკულტურული, გონითი, განცდითი მონაცემები. ენისა და ერის ამ მიმართებისათვის შდრ. ძველ ქართულში „ენის“ ხმაარება „ერის“, „ხალხის“ მნიშვნელობით: „და შემდგომნი ამათნი სკვთნი, ხაზარნი, ალანნი, ხუარასანი და ხუარაზმშა, და ბერთელნი, აბაშნი, არაბნი, მიდნი, ელამიტელნი, და შუამდინარელნი და ყოველნი **ენანი** და ნათესავნი მამრიყით მალრიბამდე“ („ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, 23, 4). „ესე ძენი სემისნი — **ენათა** შინა მათთა, სოფელთა შინა მათთა და ნათესავთა მათთა“ (დაბად. 10, 31).

ქართ. ენის ი. ლ-ის მასალის შეკრება-დამუშავება 1962-იდან მიმდინარეობს ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენ კომისიაში. სალექსიკონო ფონდში 6 მილიონი ბარათია და მოიცავს V—XIX სს. მასალაზე მუშაობა დღესაც გრძელდება (იხ. თესაურისი).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ჭანურძე-გორული-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; დლონტი ა., ქართული ლექსიკოლოგიის საფუძვლები, თბ., 1988; Касарес Х., Введение в современную лексикографию, М., 1958; Богатов Г. А., История слова как объект русской исторической лексикографии, М., 1984; Трубачев О. Н., Историческая и этимологическая лексикография., 1984; — წგ.: Теория и практика русской исторической лексикографии, М., 1984; Цкитишвили Т. К., об историческом словаре грузинского языка. — «Вопросы языкознания», 1987, №1; Table ronde sur les grandes dictionnaires historiques, Frenes, 1973; Bahr L., Ist Lexikographie eine Wissenschaft? Bemerkungen zu einer Tagung. — «Zeitschrift für germanische Linguistik», VI, 1978.

თ. ცქიტიშვილი.

იტალიურ-ქართული ლექსიკონი, ანონიმური ლექსიკონი, ცნობილი გორული ლექსიკონის სახელით. მას გარეკანზე იტალიურად აწერია — „ეს წიგნი დაწერილია 1724 წელს“. წარწერა ფურცლის ბოლოს, შუა ადგილზეა; იმავე გვერდზე, ზემოთ, მარჯვენა მხარეს, წერია თარიღი — 1787, ხოლო მეორე გვერდზე, სადაც წარმოდგენილია ქართ. ანბანის სამივე სახეობა, სხვა თარიღი — 1750, რ-საც მოსდევს

წარწერა ნუსხური ასოებით: „უფალო წარუმართე ჯეროლიმოს“ („ლო წარმართე ჯეროლიმოს“). ჩვენი აზრით, ლექსიკონი შექმნილია მოხსენიებულზე უფრო ადრე, რადგან იგი გამოყენებულია ს.ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართულის“ B რედაქციის (1715—16) დანართში.

იტალიურად დაწერილი ქართ. ენის გრამატიკა და ი. ძ. ლ. აღწერა აკად. ე. მეტრეველმა (ხელნაწერთა აღწერილობა, I, 1957, გვ. 459), მეცნიერულად შეისწავლა პროფ. ნ. ორლოვსკიამ.

ლექსიკონი შექმნილია ბერნარდე ნეაპოლელის „იტალიურ-ქართული ლექსიკონის“ პრინციპებით. ოლონდ სალექსიკონო ერთეულთა გრამატ. დახასიათება აქ უფრო სრულია. ლექსიკონს წინ უძღვის 33-გვერდიანი გრამატ. მიმოხილვა სახელთა და ზმნათა ვრცელი პარადიგმებით, რ-ებიც წინადადებებშიც არის წარმოდგენილი.

გრამატ. ნაწილში სახელი წარმოდგენილია ექვს ბრუნვაში:

N. მამა მამები,
G. მამის ან მამისა მამებისა,
D. მამასა მამებსა,
Acc. მამა მამები,
V. მამაო მამებო,
Abl. მამისაგან მამებისაგან.

თანხმოვანფუძიან სახელთაგან ნაბრუნებია **პური**, ხმოვანფუძიან კვეცად სახელთაგან — **მამა** და **მზე**. უკვეცელთაგან — **კომბოსტო** და **ძუძუ**. ბრუნვათა ფორმები რამდენიმე თვალსაზრისით იქცევენ ყურადღებას: (1) ნათ. ბრუნვაში ყველა სახელთან ნაჩვენებია როგორც გაუვრცობელი, ისე გავრცობილი ფორმა: **მამის** — **მამისა** და ა. შ.; (2) უკვეცელი სახელები ნათ. ბრუნვაში მხოლოდ **ა**-თი განივრცობა: **კომბოსტოსა** და მისთ. არ გვხვდება: **კომბოსტოლი**, **ძუძუსი**; (3) წოდ. ბრუნვაში **ო**-ს გვერდით **ვ**-ც ჩნდება: **მზევე**; (4) სახელები მრ. რიცხვში ძირითადად **-ებ** სუფიქსით არიან წარმოდგენილი: **-თ** სუფიქსიანი ფორმა სახელთა მრ. რიცხვში არ გვხვდება, **ნ** სუფიქსიც მხოლოდ ორ შემთხვევაშია დამოწმებული (ძუძუნი, ძუძუნო).

გორული მეტყველების თვალსაზრისით, საყურადღებოა **მო**-ზმნისწინის **მო-** || **მა-** ვარიანტების კანონზომიერი მონაცვლეობა: I ობიექტ. პირის **მ-** პრეფიქსის წინ **მა-** გვხვდება, სხვა შემთხვევაში — **მო-**; მაგ.: **მამიტანა**, **მაგრამ მოგიტანა**; **მამცემენ**, **მაგრამ მოცემენ**; **მამწერე**, **მაგრამ მოგწერე** და სხვ. მორფოლ. თვალსაზრისით ყუ-

რადღებას იქცევს სახელი **მზე** — **ებ** სუფიქსიან მრავლობითში. **მე** კომპლექსი ყველგან მარტივი **მე** ხმოვნით არის წარმოდგენილი: **მზები**, **მზებისა**, **მზებსა** და სხვ. ეს ქართული მეტყველების ფაქტად უნდა მივიჩნიოთ. ამით რეალიზებულია ფონემატური წესი, რ-იც კრძალავს ხმოვანთა კომბინაციებს მორფმათა ფარგლებში. ფ.-მ. მაჯოს პარადიგმებზე ამას უჭერს მხარს.

როგორც ლექსიკონის შესავალ გრამატ. ნაწილში, ისე სალექსიკონო სტატიებში ზმნათა უღლება საკმაოდ სწორად არის წარმოდგენილი; მაგ.:

1. Presente — აწმყო: „მე მიყვარს: შენ გიყვარს: იმას უყვარს; ჩვენ გვიყვარს: თქვენ გიყვარს: იმათ უყვარსთ“; 2. Imperfetto — ნამყო უსრული: „მე მიყვარდა: გი: უ: P. გვიყვარდა: თ: თ“; **გი** აქ მეორე პირის ფორმაა: გიყვარდა, უ- კი — მესამისა — უყვარდა; P. გამოხატავს მრ. რიცხვს (Plurale); **თ** მეორე და მესამე პირებში ნიშნავს იმას, რომ მხოლოდობითის ფორმა უცვლელად მეორდება, მრ. რიცხვში მათ მხოლოდ **-თ** სუფიქსი ემატებათ; 3. Perfetto — ნამყო სრული: „მე შემეყვარე: შეი, შეიყვარა; P. თ:თ: შეიყვარეს“; 4. 2^ა perfetto — მეორე ნამყო სრული: „მე შემეყვარება: შეგი: შეუ; P. შეგიყვარება: თ:თ“; 5. Piu che Perfetto — ნამყო უსრულისი (ე. ი. უფრო ნამყო სრული): „მე შემეყვარა: შეგე: შეე; P. შეგვეყვარა: თ:თ“; 6. Futuro — მყოფადი: „მე შევიყვარებ: შეი: შეიყვარებს; P. თ:თ: შეიყვარებენ“; 7. Imperativo — ბრძანებითი: „შენ შეიყვარე: იმან შეიყვაროს: ჩვენ შევიყვართ; თქვენ შეიყვარეთ: იმათ შეიყვარონ“; 8. Presente et Imperfetto dell' ottativo — აწმყოსა და ნამყო უსრულის ნატვრითი: „ნეტამე მე მიყვარდეს: გი: უ: P. გვი: გი: უყვარდესთ“; 9. Perfetto (ივარაუდება „ნატვრითის ნამყო სრული“): „ნეტამე მე შემეყვაროს: შეგე: შეე; P. შეგვეყვაროს: თ:თ“; 10. Piu che Perfetto (ივარაუდება ნატვრითი კილოს ნამყო უსრულისი): „ნეტამე მე შემეყვარა; შემდეგ როგორც თხრობით კილოში“; 11. Futuro (ივარაუდება ნატვრითი კილოს მყოფადი): „რომ მე შევიყვარო: შე: შეიყვარო; P. თ:თ: შეიყვარონ“; 12. Coniuntivo Presente — კავშირებითის აწმყო: „როს შევიყვარო...“ (იმეორებს ნატვრითის).

თვით ლექსიკონში ავტორი არ ასხვავებს ნატვრითი და კავშირებითი კილოს ფორმებს, ისინი მხო-

ლოდ **ნეტამც** ნაწილაკისა და **რომ** კავშირით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან.

გორული ანონიმური **მ.-ძ.** **ლ.-ის** გრამატიკა ნაწილი არსებითად მიჰყვება **ფ.-მ.** მავოს გრამატიკას. ანონიმი ქართ. ენას უკეთ ფლობს, მაგრამ გრამატიკ. დებულებები და მაგალითებიც კი **ფ.-მ.** მავოსაგან გადმოუღია. ის მცირედენი განსხვავება, რაზედაც ლიტ-რაში მიუთითებენ (**ნ.** ორლოვსკაია), იმდენად გრამატიკ. კვალიფიკაციას არ ეხება, რამდენადაც განსხვავებას საანალიზო მასალის მიხედვით: **ფ.-მ.** მავო ანალიზებდა გორული დიალექტის სამეტყველო ფორმებს, ანონიმი კი — ქართულურისას. ანონიმის გორული ლექსიკონი გრამატიკ. დანართებით და შიგა ჩანართებით ერთგვარი შეჯამებაა იმ დებულებებისა, რეზიკ მანამდე ჩამოაყალიბეს ქართ. ენისთვის **ფ.-მ.** მავომ, ბერნარდე ნეაპოლელმა და სხვ. მისიონერებმა.

საკუთრივ ლექსიკონს დაახლოებით 250 გვერდი უკავია.

ანბანში წარმოდგენილი **კ, ზ, მ, წ, ჳ** ასოებიდან ლექსიკონში გამოყენებულია **კ**, თუმცა არა ყველა საჭირო შემთხვევაში. მაგ., ხელი ჩაწერილია **ხ** ასოთი (**იხ.** Mano) გელ-წიო სიტყვაში კი იგივე ხელი **კ** ასოთა ჩაწერილი (**იხ.** Ascetta), **კ** გვხვდება სხვა სიტყვებშიც: მოვდა (**იხ.** Beretta), კლდის-კმა (**იხ.** Echo), თიკა (**იხ.** Creta). წყვილბაგისმიერი თანხმოვანი **უ** გამოყენებულია ძუირი (**იხ.** Costa) სიტყვაში.

ლექსიკონის ორთოგრაფია საშ. ქართულის ბოლო პერიოდისაა: ჩვენ, ნამგი, თქვენ და სხვ.

ზმნები ლექსიკონში წარმოდგენილია აწმყო ს ფორმით, მიწერილი აქვთ უწყვეტლის, წყვეტილის, I თურმეობითის, II თურმეობითისა და მყოფადის ფორმები, მაგ., „Accendere ვანთებ: დი: ავანთე: ამინთა: ამენთო: ავანთებ“ (**დი** აქ გამოხატავს უწყვეტლის ფორმას — ვანთებდი)...

სახელები ხშირად წარმოდგენილია სემანტიკური ველებით, მაგ., „Colombo-aio — მტრედი, სატრედო“; Fratello, Gemallo — ძმა, ტყუპი; მომდევნო სტრიქონზე წარმოდგენილია ძმობა, ძმობილობა, ძმობილი (**იხ.** Fratellaza : to); „Albero : otto — ხე, ბაყილო“ (otto — გადაიწერება; Alberotto — ახალგამოტანილი ყლორტია).

ლექსიკონის ბოლოს ჩამოწერილია არაბ. ციფრები მათი ქართ. დასახელებით: ერთი, ორი... ამათ

მოსდევს რიგობითი რიცხვის ფორმები: მეერთე, მეორე... რიცხვთა შემდეგ ჩამოწერილია წყვილის ერთეულები: ლიტრა, ჩარეკა, სათლი, რუბი..., შემდეგ — ფულის ერთეულები: აბაზი, უზალთუნი, ფლური... სულ ბოლოს მოქცეულია საეკლ. ტერმინები: ბზობა, აღდგომა, ამაღლება და სხვ.

ლექსიკონი მთავრდება შეგონებით: „ადამის ტომი : მოიგონე : რომ : მიწა : ხარ : და : მიწათ : გარდაიქცევი“.

ლიტ.: უთურგაიძე თ., ქართული ენის შესწავლის ისტორია, თბ., 1999; Орловская Н. К., Анонимная грузинская грамматика XVIII в. на итальянском языке. — «თსუ შრომები», 1959, ტ. 75.

თ. უთურგაიძე.

იყალთო, ქართული კულტურის კერა კახეთში, თელავის ჩრდ-ით; დააარსა ასურელმა მამამ, იოანე ზედაზნელის მოწაფემ — ზენონმა. გადმოცემის თანახმად, აქ აკადემია უნდა არსებულებო. ჩვენამდე მოღწეული აქაური ხელნაწერები შედარებით გვიანდ. ხანისაა და **მ-ს** აკადემიის შესახებ ცნობებს არ შეიცავს. ამის მიუხედავად, ჩატარებულმა მეცნ. კვლევა-ძიებამ უეჭველი გახადა აქ **XII ს-ში** უდიდესი სასწ.-სამეცნ. ცენტრის — აკადემიის არსებობა. **მ-ს** აკადემიის დაარსება დაკავშირებულია გამოჩენილი ფილოსოფოსის არსენ იყალთოელის (**XI—XII სს.**) სახელთან. იგი ყოფილა „ღვთისმეტყველ-ფილოსოფი, ფიზიკოსი, ანატომიკოსი, ალილორიულთა შეთხზვათა შინა ქებული, საღმრთოთა საგალობელთა კეთილად დამთხველი, უცხო და მალაღი მესტიე და საეკლესიოთა ტიბიკონთა მეცნიერი“ (იოანე ბატონიშვილი).

მ-ს აკადემიას უნდა ჰქონოდა მდიდარი წიგნსაცავი. სამწუხაროდ, იმდროინდელ ხელნაწერებს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

იშხანი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, შუა საუკუნეთა საქართველოს ერთ-ერთი დიდი სამონასტრო ცენტრი ტაოში (ახლანდ. თურქეთის ტერიტორია). ეკლესია **VII ს.** 30-იან წლებში ეპისკოპოსმა ნერსესმა ააშენა. **IX ს-ში** გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე საბა იშხნელმა განაახლა. **მ.** კულტ.-საგანმან. კერა იყო. იქაურ მოღვაწეთაგან ცნობილი არიან: საბა იშხნელი (**VIII—IX სს.**) — ილარიონ რომაელის თხზულებათა მთარგმნელი; ილარიონ იშხნელი (**X—XI სს.**), რ-ის დაკვეთით არის გადაწერილი ასკეტურ თხზულებ-

იყალთოს სამონასტრო კომპლექსი. VI—XVIII სს.

ბათა კრებული (**A-35**) და მესტიის სახარება (1033), ამბერკი იშხნელი (**XVI ს.**), რ-მაც განაახლებინა 1233-ით დათარიღებული ხელნაწერი (**A-85**), რ-იც აბუსერისძე ტბელისა და სხვა ქართვ. მოღვაწეთა მნიშვნელოვან ორიგინ. თხზულებებს შეიცავს.

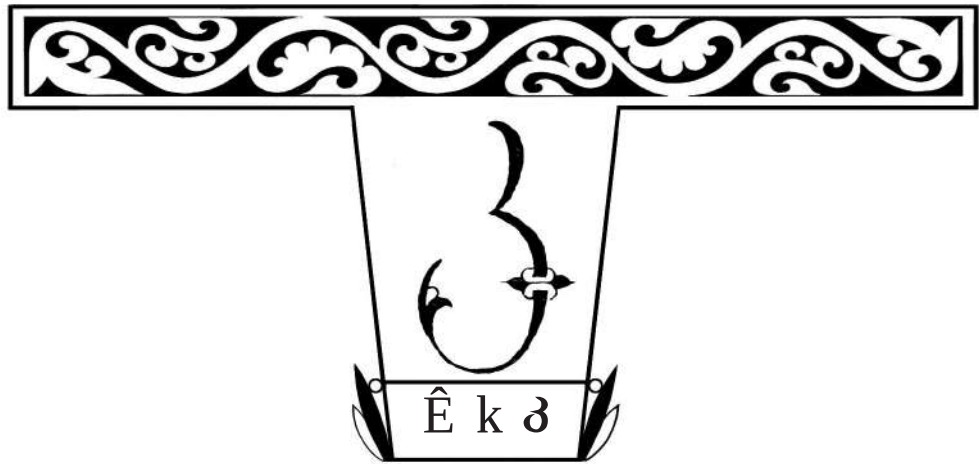
მ-ში ლიტ. ინტენსიურობას ადასტურებს შატბერდის კრებულის მიწაწერი: („ესე კაცისა შესაქმე დაიწერა დედითა იშხანისათა“), პარხლის გადამწერის ცნობა („ესე მამათა ცხოვრება, რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიღე და მით გავსრულე“) და სხვ. 1034მ. ბროსეს უნახავს **მ-ში** გადაწერილი ეტრატის სახარების ნაწყვეტები. ი. ჯავახიშვილი „დავითისა და ტირიჭნის წამებას“ **მ-ს** უკავშირებდა.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

იშხნის ეკლესიის წარწერა. XI ს. I მესამედი.

პ, ქართული ანბანის მეათე (ძვ. ქართ. — მეთერთმეტე) ასო. მისი სახელია „კანი“; გრაფ. სიმბოლო უკანანისმიერი ხშული აბრუპტივისა. ასომთავრულში იწერებოდა „Ê“. მისი მოხაზულობა ხაზებისა და წრის კომბინაციაა, რომელიც კვადრატის ნახევარს იკავებს. Ê ნუსხურში კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილია. იგი ნუსხურში ოთხ ხაზში, ხოლო მხედრულში ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოცს (20).

კავშირებითი II, საუღლებელი ერთეული, დრო-კილოთა მეორე სერიის მწკრივი, დრო — მომავალი, კილო — კავშირებითი ან ბრძანებითი, ასპექტი — სრული ან უსრული.

პ. II-ის მწკრივის ნიშნებია **-ა, -ე, -ო**; **-ო** გვაქვს ზმნებთან, რთაც წყვეტილის მწკრივში **-ე** სუფიქსი მოუდის; **-ე** სუფიქსით აწარმოებს პ. II-ის სუფიქსიანი და უნიშნო ვნებითები; სხვა შემთხვევებში **-ა** სუფიქსი გამოიყენება. III სუბიექტ. პირის ნიშნად მხოლოდობითში **-ს**, ხოლო მრავლობითში **-ნ** სუფიქსები გვაქვს.

ზმნისწინი ასპექტიან ზმნებში ახდენს სრული და უსრული ასპექტის დაპირისპირებას; სხვა შემთხვევაში აღნიშნავს მიმართულებას ან მნიშვნელობას უცვლის ზმნას. პ. II-ში ვნებითი გვარის ზმნები უზმნისწინოდ, ჩვეულებრივ, არ იხმარება. პ. II-ის I სუბიექტ. პირის მრავლობითისა და III პირის ფორმები გამოიყენება ბრძანებითი კილოს გამოსახატავად (გაგაკეთოთ! გააკეთოთ! გააკეთონ!).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1980; გოგოლაშვილი გ., დრო-კილოთა მეორე სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბ., 1984; მისივე, მეორე კავშირებითის ფორმათა წარმოების ზოგი საკითხი თანამედროვე ქართულში. — «ქსკს», წგ. 6, თბ., 1984.

გ. გოგოლაშვილი.
კავშირებითი III, ზმნის საუღლებელი ერთეული; დრო-კილოთა III სერიის მწკრივი, დრო — წარსული, კილო — კავშირებითი. ამ მწკრივებში მოქმედებითი და საშუალო-მოქმედებითი გვარის ზმნები ინვერსიულია (იხ. ინვერსია); ხდება ქცევათა ნეიტრალიზაცია — ყველა ზმნა საობიექტო ქცევის ფორმას იღებს. სამპირიანი ზმნა ორპირიანი ხდება — გაუჩინარდება ირიბი ობიექტი. პ. III-ში **-ე** პრეფიქსი იჩენს თავს (ა-ე-ლოს, გა-ე-კეთების...); პ. III-ის წარმოების ორი ძირითადი მოდელი გვაქვს: ზმნათა ერთი ნაწილის ფორმები ემთხვევა II კავშირებითის მარტივ ფუძეს (გა-ე-ზარდ-ო-ს, და-ე-ხატ-ო-ს...); ზმნების მეორე ნაწილი კი შუალობითი კონტაქტის ზმნათა II კავშირებითის ფუძეს გამოიყენებს (ა-ე-შენ-ე-ბ-ინ-ო-ს, და-ე-სახლ-ე-ბ-ინ-ო-ს...).

ვნებითი და საშუალო-ვნებითი გვარის ზმნებში ერთპირიანი ზმნები წარსული დროის ვნებითი გვარის **-ინ** სუფიქსიან მიმღებობაზე მეშველ ზმნას დაირთავენ II კავშირებითის ფორმით (აშენებულ-იყოს, გაზრდილ-იყოს...); ორპირიანები აწმყოს ფუძეზე **-ოდ-ე** ფორმანტს დაირთავენ (ა-შენ-ე-ბ-ოდ-ე-ს, გა-ზრდ-ოდ-ე-ს, და-მალ-ვ-ოდ-ე-ს...).

ლიტ.: ნიქოშაძე არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973).

გ. გოგოლაშვილი.

კავშირი, დამხმარე სიტყვა, რიც კავშირებს წინადადების ორ

წევრს ან ორ წინადადებას. პ-ს არა აქვს დამოუკიდებელი (თავისთავადი) მნიშვნელობა, რის გამოც წინადადების წევრობა არ შეუძლია. იგი მნიშვნელობას იძენს სხვა დამოუკიდებელ სიტყვებთან ხმარებით. ფუნქციის მიხედვით განასხვავებენ ორ ჯგუფს: მაერთებელი პ-ები და მაქვემდებარებელი პ-ები. მაერთებელი პ-ები გამოყენებულია თანწყობის (პარატაქსი) შემთხვევაში: ერთგვარ წევრთა შესაერთებლად შერწყმულ წინადადებაში და გრამატიკულად თანასწორ წინადადებათა შესაკავშირებლად რთულ თანწყობილ წინადადებაში („აღმოებრწყინდა მზე დიდებულადა და განანათლა ქვეყანა ბნელი“, ი. ჭავჭავაძე: „ცა იწმინდება და სისხამ დილით მზე ერეკება ღრუბლების ფარას“, ლ. ასათ.).

მაქვემდებარებელი პ-ები ქვეწყობას (ჰიპოტაქსი) აფორმებენ: დამოკიდებულ წინადადებას უერთებენ მთავარს („მღერო ისე გაძლიერდა, რომ ტყეის ჭახჭახი გაჰქონდა“, ვაჟა-ფშაველ.).

მაერთებელი პ-ები მნიშვნელობის მიხედვით ოთხგვარია: ა) მაჯგუფებელი — **და, თუ**; ბ) მაცალკევებელი — **თუ, ან** (ვარიანტებით: **ან — ან, ან — ან არადა...**), **ხან** (ვარიანტებით: **ხან — ხან კი...**), **გინდ — გინდ; თუნდ — თუნდ** — ეს პ-ები, ჩვეულებრივ, მეორდება („წვიმა კი მღეროდა ხან მალა, ხან ჩუმა, ხან სარკმლის მინებზე როცავდა მალუმად“, ი. გრიშ); გ) დაპირისპირებელი — **მაგრამ, ხოლო, კი, არამედ, თორემ...**; დ) მაიგივებელი — **ანუ, ესე იგი** — აკავშირებენ წინადადების წევრთან ან წინადადებასთან განკვეთილებულ სიტყვებსა და გამოთქმებს, რომელ-

თაც დანართის ფუნქცია აქვთ („ნაფურები, ესე იგი გაპატივებული მამული დიდ საფასურშია ჩვენში“, ი. ჭავჭავაძე).

მაქვემდებარებელი პებიც შინაარსის მიხედვით რამდენიმე ჯგუფად იყოფა: დროისა (ვიდრე, სანამ...), მიზეზისა (რადგან, ვინაიდან...), მიზნისა (რათა...), დათმობისა (თუმცა...), პირობისა (თუ, თუკი...). მაქვემდებარებელი პების გარდა, ქვეწყობილ წინადადებაში მთავართან დამოკიდებულის შესაერთებლად გამოყენებულია მიმართებითი სიტყვებიც (მიმართებითი ნაცვალსახელები: **ვინც, რაც, რომელიც...**; მიმართებითი ზმნისართები: **სადაც, როდესაც, როგორც...**), რეზიცი, საკუთრივ პებისაგან განსხვავებით, დამოკიდებული წინადადების წევრები არიან მიმართებითი სიტყვები, ე. წ. წევრ-პები.

ერთსა და იმავე პ-ს ზოგჯერ სხვადასხვა ფუნქცია აქვს. მაგალითად, **თუ** ზოგჯერ მავგუფებელი პ-ია („კაცი თუ დედაკაცი, დიდი თუ პატარა თავგამოდებით მუშაობდა“, ვაჟა-ფშაველას), ხან — მაქვემდებარებელი (თუ მზე ხარ, მაშინ მიმზევე, მიშველე, შემობრალია“, ვაჟა-ფშაველას).

პ. ფორმალური სიტყვაა; ზოგი მათგანი მარტივია, დაუშლელი (**და, თუ, ხოლო...**), ზოგიც რთული ან წარმოქმნილი (**რაკი, ვიდრე, თუმცა...**), ცალკეულ პებთან შეპირისპირებით გამოყოფენ აგრეთვე წყვილულ პებს, რეზიცი ნაწილებთან შესაკავშირებელ ერთეულთა შორის. ასეთია, მაგ., მაპირისპირებელი **არამედ**, რ-იც, წესისამებრ, მოითხოვს მის წინ მდგომ ერთგვარ წევრთან მეორე საკავშირებელს და ქმნის ასეთ წყვილებს: **კი არა — არამედ, არა მარტო — არამედ, არამცთუ — არამედ...** („თქვენს წინ კაცი კი აღარ იდგა, არამედ დაკემსილი, გაცრეცილი ღამე“; „მომიგონებენ მეგანძურად არა მეფენი, არამედ ჩემები მიკარგული მეოცნებენი“, გ. ლეონი.). ქვეწყობილ წინადადებაში ზოგჯერ საკორელაციო სიტყვის შეხამება მაქვემდებარებელ პ-თან ე. წ. შედგენილ პებს ქმნის (**იმიტომ რომ, ასე რომ...**).

ყოველ პ-ს აქვს თავისი ისტორია: პ-თაგან ზოგი ძალიან ძველია (**და, თუ, ხოლო...**), ზოგიც გვიანდელი (თორემ, თითქოს, ოღონდ...). პები წარმოქმნილია უპირატესად ნაცვალსახელებისა და ზმნისართებისაგან (რომელ > რომე > რომ; რაჟთგან > რათგან > რადგან; ვი-

ნა თგან — ვინაიდგან — ვინაიდ-ან...); არის აგრეთვე ნაწილაკური წარმოშობის პები (არა+მედ...), კავშირ-ნაწილაკები (კი, თუ...); ზმნის პირიანი ფორმებისგანაა მიღებული გინდ(ა), **თუნდ** (< თუ+უნდ(ა), ჩართული გამოთქმების გამარტივების შედეგია — **ესე იგი** (< ესე იგი არს), **თითქოს** (< თუ+თითქოს), **მართალია** (< მართალი არის).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973); კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. I, თბ., 1961; მისივე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996; ერთეულშვილი ფ., რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში, I. პირობაქსის საკითხები, თბ., 1963; ძიმიგური შ., კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969. ლ. კვანტალიანი.

კავშირანი შვირთება, წინადადების ერთგვარი წევრების ან რთული წინადადების შემადგენელი მარტივი (ან შერწყმული) წინადადებების შეერთება კავშირის საშუალებით.

პ. შ-ის დროს ერთგვარ წევრებს (თანწყობილი წინადადების თანაბარუფლებიან წინადადებებს) მათგან ერთი კავშირები აერთებენ (იხ. კავშირი).

რთული ქვეწყობილი წინადადების შემადგენელ ნაწილთა დასაკავშირებლად გამოიყენება მაქვემდებარებელი კავშირები. მაქვემდებარებელი კავშირი და მიმართებითი სიტყვა მეტწილად იწყებს დამოკიდებულ წინადადებას, მაგრამ ზოგჯერ (უფრო პოეზიის ენაში) დამოკიდებული წინადადების შიგნითაა.

მთავარ წინადადებაში ხშირად მოიპოვება ისეთი სიტყვა, რომელიც დამოკიდებულ წინადადებას გვავარაუდებინებს. ასეთ სიტყვებს მისათითებელი, საკორელაციო სიტყვები ჰქვია. მისათითებელი სიტყვის ფუნქციით იხმარება ჩვენებითი ნაცვალსახელები (ის, ისეთი, იმნაირი...) და ზმნიზედები (იქ, ისე, იმიტომ, მაშინ...).

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1954.

კ. გაბუნია.

კალიგრაფია (ბერძნ. kalligraphia — ლამაზი ხელწერა < kallos — სილამაზე და graph — ვწერ), ლამაზად წერის ხელოვნება, წერის ფორმა-ნიშანთა დამახასიათებელი მხატვრული შესრულებით. პ-ის განვითარება დაკავშირებულია დამწერლობის განვითარებასა და მის მიზანდასახულობასთან. ჩვეულებრივი ხელწერისაგან განსხვავებით, პ. აადვილებს ნაწერის წა-

კითხვას და, ამასთან, გარკვეულ ემოციურ განწყობილებასაც ქმნის.

საქართველოში კალიგრაფიულ შესრულებას იმთავითვე დიდი ყურადღება ექცეოდა. სხვადასხვა დროს იწერებოდა ქვაზე, თიხაზე, ლითონზე, ჭილზე, ეტრატზე, ქალაღზე; იწერებოდა ასო-ნიშნების მოხაზულობისა და საწერი მასალის შესაბამისად, მაგრამ ყოველთვის სტილისტიკურად გამართული, ესთეტიკურად სრულყოფილი ფორმით. ქართ. ანბანის სამივე სახე — ასომთავრული, ნუსხური და მხედრული განვითარების ყოველ ეტაპზე სრულყოფილი კალიგრაფიით გამოირჩეოდა.

ასომთავრული ასოებით შესრულებული ლაპიდარული წარწერები ყურადღებას იქცევს მონუმენტურობითა და სილამაზით. ქვაზე ამოკვეთილი რელიეფური წარწერები (ჩაღრმავებული ფონით თუ ამოწეული კვეთილი ასოებით) გათვალისწინებული იყო შორიდან (განსაკუთრებით ეს ითქმის ეკლესიის წარწერებზე) დასანახად, რის გამოც ასოები ნათელი, მკვეთრად გამოხატული და, ამასთანავე, ესთეტიკური სიამოვნების მომნიჭებელი უნდა ყოფილიყო. ტაძრის ფასადებსა და ჭედურ ყდებზე წარწერები სრულდებოდა ორნამენტული შემკულობის ფონზე და საერთო კომპოზიციის განუყოფელი ელემენტი იყო.

დროთა განმავლობაში წიგნებზე გაზრდილმა მოთხოვნილებამ (საწერ საშუალებებთან ერთად) გამოიწვია ასო-მოხაზულობათა ცვალებადობა. ნუსხურ დამწერლობაში ასოები უკვე სწრაფად იწერებოდა და გამოკვეთილი, ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი ფორმებით დიდ მხატვრულ ეფექტს იწვევდა. განსაკუთრებით გამოირჩევა ხელნაწერი ტექსტების შემსრულებელთა პ. თავსამკაულთან, მოხატულ საზედაო ასოებთან, სიუჟეტურ კომბინაციებთან ერთად. ლამაზად ნაწერ ტექსტს შუასაუკუნეთა წიგნის ხელოვნებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. საქართველოში თუ მის ფარგლებს გარეთ პ-ის კერები ეკლესია-მონასტრები იყო. ამგვარ სკრიპტორიუმებში, სადაც გადამწერ-კალიგრაფები მოღვაწეობდნენ, „გადამწერლობა“ ხელობად ითვლებოდა: ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძში წიგნის მოსამზადებელ საქმიანობაში — „მსოფლიო მუშაობაში“ — დასახელებული არიან გადამწერებიც. ხელნაწერებმა მრავალი შესანიშ-

ნავი კალიგრაფის სახელი შემოგვინახა (იოანე-ზოსიმე, მიქაელ მოდრეკილი, გაბრიელ პატარაძე სხვ.). ხშირად სამწერლობო ცენტრები საგრძნობლად განსხვავდება ერთმანეთისაგან თავისი კალიგრაფიით, რაც საშუალებას იძლევა გაირკვეს დაუთარილებელი ძეგლების შესრულების დრო ან რომელ კალიგრაფიულ სკოლას მიეკუთვნება ესა თუ ის ხელნაწერი. მაგ., მიქაელ მოდრეკილის საგალობელთა კრებულის ტექსტის დაწერილობაში რამდენიმე ხელწერა გაირჩევა, მაგრამ თითოეული გადამწერი მანაც ერთიან კალიგრაფიულ სტილს იცავს.

მხედრულ დამწერლობაში ასომწავლსა მოხაზულობა საგრძნობლად გამარტივებულია: აქ ყოველი ასოს კონტური ერთიანია და მრგვალოვანი ელემენტების კავშირი ვერტიკალურ ღერძთან ესთეტიკურად სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს. ამ დამწერლობის მრავალ ცნობილ კალიგრაფთა შორის შეიძლება გამოვყოთ ბევრთაგან თანიაშვილი (XVII ს.), რის გადაწერილი „ვეფხისტყაოსანი“ განსაკუთრებული მხატვრულობით გამოირჩევა. ხელნაწერის ყოველ გვერდს ამკობს ოქროთი შესრულებული ორნამენტული ამიები.

ასომწავლობათა კალიგრაფიული პრინციპი იქნა შენარჩუნებული ბეჭდურ დამწერლობაშიც. ქართ. სტამბის შექმნის დღიდანვე მხატვარ-გრაფიკოსთა არაერთი თაობა მუშაობდა, რათა ქართ. დამწერლობის საფუძველზე დაეხვეწათ ქართ. შრიფტი პოლიგრაფიული მოთხოვნების შესაბამისად. ადვილად წასაკითხი და ესთეტიკურად სასიამოვნო სასტამბო გარნატურების შექმნაში განსაკუთრებით დიდი დამსახურება მიუძღვის „ქართული შრიფტის რეფორმების კომიტეტს“ (1933; ხელმძღვ. მხატვარი დ. შვეარდნაძე) და „ქართული შრიფტის კომიტეტს“ (1947; ხელმძღვ. ბ. გორდეზიანი).

იხ. აგრეთვე სტ. ა. დუმბაძე.
ლიტ.: ყიფიანი ი., ქართული შრიფტი. — ქსე, ტ. 10, თბ., 1986.

ე. მაჭავარიანი.

კალკი (ფრანგ. calque — ასლი), ახალი სიტყვის, შესიტყვებისა თუ მნიშვნელობის წარმოქმნა უცხო ენობრივი სტრუქტურების გავლენით. პ. არის უცხოენოვანი მასალის სესხების ერთ-ერთი ფორმა. შემთავსებელი ენისათვის პ-ის მნიშვნელობის შეფასებისას უნდა გაავითვალისწინოთ, რომ ეს მოვლენა განსაკუთრებით ღრმად

მსჭვალავს ენობრივ სისტემებს და ენის ბუნებრივ განვითარებაზე მკვეთრად აღიბეჭდება. ამიტომაც პ-ების გავრცელება სალიტ. ენის ნორმებით გარკვეულწილად ყოველთვის იზღუდება. თუმცა ბევრ შემთხვევაში პ-ები ხელს უწყობს ენის გამომსახველობითი პოტენციის გამოვლენას და ლექსიკის გამდიდრების ერთ-ერთ წყაროდ შეიძლება ჩაითვალოს. ქართ. ენას ისტორიულად არაერთი კალკირებული ფორმა და გამოთქმა შეუძენია, განსაკუთრებით ბიბლ. წიგნების გზით (იხ. ელინოფილიზმი). მაგ., ძვ. ქართულში წინამსრბოლი „წინამორბედი“ პ. ჩანს ბერძნ. $\pi\rho\delta\rho\mu\omicron\varsigma$ სიტყვისა, გულთმეცნიერი — $\kappa\alpha\rho\delta\iota$ $\rho\omega\sigma\tau\omicron\upsilon$, თანარიცხუ — $\sigma\upsilon\nu\alpha\rho\iota\sigma\mu\alpha$, ღმრთისმბრძოლი — $\Theta\epsilon\iota\sigma\mu\alpha\chi\iota\varsigma$...

გავრცელებულია გვიანდ. პ-იც: წარმოდგენა — представление და მისთ.

არსებობს კალკირების რამდენიმე სახე: სიტყვაწარმოებითი მოდულების კალკირება (თვითმპყრობელობა ← რუს. самодержавие ← ბერძნ. $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\iota\tau\epsilon\alpha$; განზავება ← რუს. разнaвление ← გერმ. verdringen); სემანტიკის კალკირება (დამუხტვა — განმუხტვა — რუს. заряд-разряд ...); ფრაზეოლოგიური პ-ები (ბრმა მორჩილება — რუს. $\text{слепое повиновение}$ — გერმ. blinder Gehorsam ...); ნაწილობრივი კალკირების შემთხვევები (ლუდნაა, შდრ. ჩაიხანა; ანტისხეულები). არსებობს მცდარი კალკირების შემთხვევებიც, რეზიცი უცხოენოვანი მასალის არასწორ გაგებას ეფუძნება (მაგ., ძვ. ქართულში ლელუსულები ბერძნ. $\sigma\upsilon\chi\iota\mu\rho\iota\varsigma$ სიტყვის მცდარი გაგების შედეგად და მიღებული, კერძოდ, აღრეულია სიტყვები $\mu\omicron\rho\upsilon$ „თუთა“ და $\mu\alpha\rho\upsilon$ „სულელი“).

ენაში ისტორიულად დამკვიდრებული პ-ების გამოვლენა და ახსნა ხშირად სერიოზულ ისტ.-ეტიმოლოგიურ ანალიზს მოითხოვს.

ლიტ.: ფოჩუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974.

ა. არაბული.

პარიტაჟილი დავით გიორგის ძე (1862, სოფ. ხიდისთავი, გორის რ-ნი, — 26.VII.1927, თბილისი), მწერალი, ისტორიკოსი, ლიტერატურათმცოდნე, გრამატიკოსი. 1876 დაამთავრა გორის სას. სასწავლებელი, იმავე წელს ჩაირიცხა თბილ. სას. სემინარიაში, რ-იც დაამთავრა 1882. სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტზე, შემდეგ კი პარიზში სორბონის უნტის ფილოლ. ფაკ-ტზე. 1885 საქართველოში დაბრუნდა. იგი ჯერ მიწვეული

იყო ფრანგული ენის მასწავლებლად თბილ. სათავადაზნაურო სკოლაში, ხოლო შემდეგ გადაიყვანეს ქართ. ენისა და ისტ. მასწავლებლად თბილ. ქართ. გიმნაზიაში.

პ. იყო ფართო პროფილის მკვლევარი. 1885-იდან მისი კრიტიკ.-პუბლიც. წერილები, მოთხრობები, გამოკვლევები იბეჭდებოდა ჟურნალ-გაზეთებში («დროება», «თეატრი», «მოამბე», «ჯეჯილი», «კვალი», «ივერია» და სხვ.). 1885—92 იყო „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მდივანი, 1921—27 — უნტის სიძველეთსაცავის მცველი. პ-მა გამოსცა „ვეფხისტყაოსანი“ (1903, 1920), ა. ყაზბეგის თხზულებათა სრული კრებული (1910), ა. ხახანაშვილის „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ (1913, 1919), ნ. ბარათაშვილის ლექსებისა და წერილების კრებული (1910). პ-ს აქვს გამოკვლევები ქართ. ქორონიკონის, ქართ. ანბანის წარმოშობისა და განვითარების შესახებ („ხუცური ანბანი“ 1910, 1914), შრომები საქართველოს ისტორიაში.

პ. ავტორია ქართ. გრამატიკისა. „ქართული ენის გრამატიკა — ეტიმოლოგია“ დაიბეჭდა 1930, მისი გარდაცვალების შემდეგ (შედგენილი იყო 1924). პ-ის გრამატიკა ახ. ქართ. ენის აღწერითი გრამატიკაა, რ-შიც იმდროინდელი გრამატიკ. აზრის შესაფერისადაა გაშუქებული ფონეტიკისა და მორფოლოგიის საკითხები. ნაშრომი განსხვავდება მანამდე არსებული გრამატიკებიდან, რ-თა ავტორები მასალად ძვ. სალიტ. ქართულს იყენებდნენ და ანტონ კათალიკოსის გრამატიკ. აზრის დიდ გავლენას განიცდიდნენ. შეიძლება ითქვას, რომ პ-ის გრამატიკა ერთგვარი წინამორბედი მომავალი ნამდვილი მეცნ. გრამატიკისა, რ-იც ჩვენში შეიქმნა XX ს. 30-იანი წლებიდან.

ა. მარტიროსოვი.

პაჭარაშა გიორგი ნესტორის ძე (12.XII.1921, სოფ. საკაჭარავო, აბაშის რ-ნი, — 8.III.1995, თბილისი), ენათმეცნიერი, ქართველოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1975), პროფესორი (1994). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1949) და მუშაობა განაგრძო იქვე, კავკ. ენათა კათედრაზე. 1958-იდან პ. მოღვაწეობდა ყოფ. ა. პუშკინის სახ. თბილ. პედ. ინ-ტში. იგი ავტორია 2 მონოგრაფიისა და 50-მდე სა-მეცნ. სტატიისა, რ-ებიც ეძღვნება ქართველოლოგიის მნიშვნელოვან საკითხებს.

თბზ.: ნასესხებ სიტყვათა ერთი ჯგუფის ფონეტიკური ცვლილებისათვის მეგრულში. — «სმამ», 1963, ტ. 30, №3; ზოგი გეოგრაფიული სახელწოდების აგებულებისათვის ქართველურ ენებში. — «თბილისის ა.ს. პუშკინის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1961, ტ. 15; ფონეტიკური პროცესების მიმდინარეობის მოდელირების საკითხისათვის ქართველურ ენებში. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1974, №4; ბგერათა ასიმილაციურ-დისიმილაციური ცვლილებების ხარისხის განსაზღვრისათვის ქართველურ ენებში. — «სმამ», 1975, ტ. 78, №1.

ო. ქაჯაია.

პანაძე ოტია ილარიონის ძე (28. III. 1918, ტყიბული, — 28. X. 2003, თბილისი), ენათმეცნიერი, ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1973), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1945), იყო ენათმეცნ. ინ-ტის ასპირანტი (1945—48). სამეცნ. მოღვაწეობას ეწეოდა ენათმეცნ. ინ-ტში (როგორც ინ-ტის მთ. სპეციალისტი), პედაგოგიურს — თსუ კავკ. ენათა კათედრაზე.

პ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება არჩიბულისა და სხვა ლეზგიურ ენათა ისტ. ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და ლექსიკის საკითხებს. იბერიულ-კავკ. ენათა სპეციფ. რიგის ლატერალურ თანხმოვანთა ჩამოყალიბებისა და ისტორიის თვალსაზრისით ფასეულია პ-ის შრომები: „ლატერალური თანხმოვნები არჩიბულში“ (1958), „ზოგი შენიშვნა ლატერალური თანხმოვნების შესახებ“ (1959) და სხვ. იგი ავტორია მონოგრაფიებისა: „არჩიბული ენა და მისი ადგილი დაღესტნის მონათესავე ენათა შორის“ (1977), „გრამატიკული კლასები ლეზგიურ ენებში“ (1984).

პ-ის არაერთი შრომა ეხება ქართველურ ენათა ფონეტიკისა და ლექსიკის საკითხებს: „პურეულის ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულში“ (1956), „ხმოვანთა ასიმილაციის ზოგიერთი საკითხის თაობაზე ქართველურ ენებში“ (1981), „ლექსიკური ზანიზმებისათვის იმერულში“ (1987); აგრეთვე ქართ. ენის დიალექტთა შესწავლას: „ატენისა და წედისის ხეობის ქართული“ (1953), „ოკრიბულის თავისებურებანი“ (1954) და სხვ. პ. მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ (ტ. I—8, 1950—64) მომზადებაში, იყო V ტომის ერთ-ერთი რედაქტორი, რისთვისაც, სხვა რედაქტორებთან ერთად, მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია (1971). იგი იყო „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წე-

ლიწდეულის“ რედაქციის წევრი, ენათმეცნ. ინ-ტის სადოქტორო ხარისხის მიმნიჭებელი საბჭოს წევრი.

თბზ.: პურეულის ლექსიკა ქართულში, თბ., 1987; ტერმინი ეგრისი. — კრ.: საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993; აფხაზი/აფხაზა ფუძის თაობაზე. — იქვე.

გ. ბურჭულაძე.

პახური, ქართული ენის დიალექტი, რ-ზედაც მეტყველებს ისტორიული კახეთის — ანმეტის, თელავის, ყვარლის, ლაგოდეხის, გურჯაანის, საგარეჯოს, სიღნაღისა და დედოფლისწყაროს რ-ების მოსახლეობა. პ-ის ტერიტ. გავრცელების ჩრდ. საზღვარი გასდევს კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედს, რ-ის გადაღმა მდებარეობს თუშეთი, თუშურ დიალექტზე მეტყველი მოსახლეობით, და დაღესტანი, ძირითადად ხუნძურ ენაზე მეტყველი მოსახლეობით; აღმ-ით და სამხ.-აღმ-ით ესაზღვრება აზერბაიჯანი და ალაზნისა და ივრის ქვემო დინების დაუსახლებელი ველები მეცხვარეთა საზამთრო საძოვრებით; სამხრ-ით — თბილისისა და რუსთავის რ-ნები — ქვემო ქართლის ტერიტორიები აზერბაიჯანულენოვანი მოსახლეობით; დას-ით და ჩრდ.-დას-ით — ქართლი მტკვრისა და არაგვის ხეობებით, და ერწო-თიანეთი, რ-ის მოსახლეობაც მეტყველებს ფშაურ-ხევსურული დიალექტური ენობრივი მოვლენებით დიდად გაჯერებულ თიანურ კილოზე. მთლიანად კახეთში საკმაოდ ბევრია, ერთი მხრივ, ქართ. ენის დიალექტებზე — თუშურ, ფშაურ, ხევსურულ, მთიულურ, იმერულ კილოებზე მეტყველი, ხოლო მეორე მხრივ, არაქართულენოვანი — ოსური, ქისტური, აზერბ., რუს. სოფლები, რ-თა მოსახლეობაც სხვადასხვა დროსა და პირობებშია აქ მიგრირებული. ეს გარემოება საგრძნობ დაღს ასვამს კახურ მეტყველებას, განსაკუთრებით მის ლექსიკას.

პ. სამ კილოკავად განიყოფება: შიგნიკახური, რ-ზედაც მეტყველებს ალაზნის ველის — ანმეტის, თელავის, გურჯაანის, ყვარლის რ-ნების მოსახლეობა; გარეკახური — გურჯაანის რ-ნის ნაწილი და საგარეჯოს რ-ნის სოფლების მოსახლეობა, და ქიზიყური — სიღნაღის, ლაგოდეხისა და დედოფლისწყაროს რ-ნების მოსახლეობა. შიგნიკახური და გარეკახური ერთმანეთისაგან მხოლოდ მეტყველების ინტონაციით განსხვავდება, ქიზიყურს კი ორივესაგან, მკვეთრად გამოხატული ინტონაციის გარდა, ფონოლოგიური და გრამატ. ნიშნები განასხვავებს.

პ-ის ფონოლოგიურ ინვენტარში სალიტ. ქართულისაგან განსხვავებული ორი ერთეული მოიპოვება: ფარინგალური ყრუფშვინციერი ნშული აფრიკატი და შუაენისმიერი მჟღერი სპირანტი . ქიზიყური კილოკავისათვისაა დამახასიათებელი და იქ იგი ფონოლოგიური ღირებულებისაა: ჯელი, მალი, ორცი, ფე ი ... მისი დისტრიბუცია ისეთივეა, როგორიც ძვ. სალიტ. ქართულსა და ამ ფონემის მქონე ქართ. ენის მთის დიალექტებში. პ-ის სხვა კილოკავებში, იმავე ლექსიკურ ერთეულებში — უფროსი თაობის მეტყველებში, იგი სპორადულად მონაცვლეობს ხ სპირანტთან.

ა დამახასიათებელია ყველა კილოკავისათვის. იგი სიტყვის ფუძეში ს და შ სპირანტების რეფლექსია პოზიციაში V-C (წინაენისმიერი მკვეთრი): ტაფტი, მუფტი, ფლოფტი, ნაფავლი. გვხვდება II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირების პრეფიქსებად აგრეთვე V-C პოზიციაში, რ-საც ქმნის ზმნისწინის ხმოვანი და ფუძისეული თანხმოვანი: მოფტება, მოფგლიჯა, შეფხვდა, დაფჯანტავს, არ გაფჯანტო... ან წინამავალი სიტყვის ემფატიკური ა და ზმნის ფუძის თანხმოვანი: რასა ფფიქრობ? დედასა ფკითხა, მეზობელსა ფთხოვა... აქ ეს ორი სიტყვა ფონეტიკურად იმდენად მთლიანდება (პაუზა იკარგება), რომ დიალექტოლოგები ტექსტების ჩაწერისას ზოგჯერ ამ ფ-ს წინამავალ სიტყვას მიაწერენ ხოლმე: რასაფ ფიქრობ?

პ-ს პრეფიქსულ და სუფიქსურ მორფემათა მიჯნაზე ახასიათებს ხმოვანთა სრული კონტაქტური რეგრესული ასიმილაცია: მეწონა, შაა-შინა, გამეკიდა, გეგო, მაფიქრდა; იმეგს, კოდალეები, კუტალები ... რთული ზმნისწინების შემთხვევაში ხორციელდება კონტაქტურის თანადროული დისტანციური ასიმილაცია: ემეეტანა, გემეგდო, შემეეტანა, გედევდო...

პ-ში სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი თანხმოვნები ყრუვდება: ცუდათ, კაცათ, შავათ ... ამ გზით მიღებულ ყრუ თანხმოვნებს უკვე სოც. ღირებულება აქვს მოპოვებული და უკვე გვაქვს შავათვე შაღება, კაცათაც მეჩვენა, ცუდათვე ყოფითაყო. ამავე გზითაა მიღებული ქ-ც სიტყვაფორმებში: კარქი, კარქო, კარქისა, კარქათ...; გვაქვს მ და ნ ფონემათა სუბსტიტუცია, ერთი მხრივ: ბანბა, ბუნბული, ანბავი, უანბევი; მეორე მხრივ — სამთელი, ამთებს. ასევე, დისიმილაციური,

მ. კელენჯერიძე.

ოლონდ დისტანციური, სუბსტიტუციის შედეგი ჩანს **ბ** და **ვ** ფონემათა მონაცვლეობა სიტყვაფორმებში: ეუბნევა, ებნევა, მებნევი, გებნევი. ხდება სხვადასხვა ხასიათისა და მიმართულების ერთდროული ფონეტი. პროცესები: მეტათეზისი-სუბსტიტუცია-ასიმილაცია სიტყვაში „ავანტყოფი“, რის ამოსავალი ფორმა „ავადმყოფია“. აგრეთვე ბლერტამს ← ბერტყავს, მადრიელი ← მადლიერი. გვხვდება სიტყვათა ფონეტი. გამარტივების შემთხვევები: შარანდელი ← შარშანდელი, ფენშველა ← ფენშიშველა. ამავე რიგისა ჩანს **მეავ** ← **მეავსი**, **გავ** ← **გავსი**, **მაქ** ← **მაქსი**, **გაქ** ← **გაქსი**...

პ-ში, ფონემათა განაწილების წესებიდან გამომდინარე, სახელთა ბრუნებისა ვლინდება ბრუნვის ნიშანთა თავისებური ვარიანტები. როცა სიტყვაფორმის შინაარსობრივი მხარე ამის საშუალებას იძლევა, სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში **ს** ფონემა სუსტდება და **ჟ**-დ რეალიზდება ხმოვნების მომდევნოდ და **შ**-მდე დადის თანხმოვნების მომდევნო პოზიციაში. ამისდა კვალად მიტ. ბრუნვის ნიშნად პ-ში ხმოვნების მომდევნოდ გვაქვს **-ჟ**: დედაჟ, მამაჟ, ძმაჟ, დაჟ, ხოლო თანხმოვნების მომდევნოდ — **შ**: კაც ვემახი, ცხენ შავკაზმაჟ, გულ მოგიკლამ ... როგორც კი პოზიცია შეიცვლება, მიტ. ბრუნვის ნიშანი სრული სახით აღდგება: დედასაც, ძმასაც, დასაც; კაცსაც და ქალსაც, ცხენსაც. იმავე მიზეზით ნათ. ბრუნვის ნიშნად **-ის** სუფიქსის ნაცვლად გვაქვს მისი გამარტივებული **-ი** ან **-იჟ** ვარიანტი: სოფლი ბოლოში; თხიჟ რძე, იმი გულითჟინ || გულიჟთჟინ. იმ წესის გამო კი, რომ სიტყვის ბოლოში მჟღერი ფონემები ყრუვდება, ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად გვაქვს **-ათ** და არა **-ად**. ეს დაყრდნობით ვარიანტი რჩება ყველა ვითარებაში: **კარქათაც** შავჯორე, შავარცხვინე. ამის პარალელურად ზოგჯერ გვაქვს ბრუნვის ნიშნის **-ა** ვარიანტი: მე **კარქა** დავინახე.

პ. ზმნაში სუბიექტ. და ობიექტ. პირთა ასახვისას ძვ. ქართ. სალიტ. ენის ტრადიციას აგრძელებს და აღმ. საქართველოს მთის დიალექტების თავისებურებებს იზიარებს: ზმნაში აფიქსიით აისახება II სუბიექტ. პირი და მიტ. ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი ობიექტ. პირი (პირდაპირი და ირიბი). ოლონდ აქ არა გვაქვს პოზიციების მიხედვით განაწილებული ვარიანტები — თანხმოვნების წინა პოზიციაში აქ ყველაგან **-ჟ** ვარიანტი რეალიზდება: შენც ალექი

და მიდვარე თავი დედაჟ; ვენახსა ჟხნავს; მიდწერა დედაჟ წერილი.

პ-ში ირ. ობიექტის მრავლობითობა ზმნაში ყოველთვის აღინიშნება. შიგნი- და გარეკახურში მას **თ** სუფიქსი გამოხატავს (იმათ სტუმრები **მოუვიდათ**, **გაუხარდათ** ძალიანა), ქიზიყურში კი ირ. ობიექტის სიმრავლეს **-კე** ნაწილაკი გადმოსცემს (ახლა მე თქვენ წამლებ დაგირიგებ **კე**; უთხრა **კე** იმათა).

პ. ლექსიკურად უაღრესად მდიდარი დიალექტია. განსაკუთრებული სიმდიდრითა და თვითმყოფლობით გამოირჩევა მემინდერეობისა და მევენახეობის ლექსიკა. მათზე ვერ მოუხდენია გავლენა უცხოურ ენებს, რომელთა ხანგრძლივ გარემოცვაშიც უხდებოდა განვითარება პ-ს. სამაგიეროდ, რამდენაღმე შესამჩნევია თურქულენოვანი სამყაროს გავლენა მეცხოველეობის ლექსიკაზე.

პ. გამოირჩეულად მდიდარია ხატოვანი ფრაზეოლოგიით.

ლიტ.: მარტიროსოვი ა., იმნაიშვილი გ., ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956; თოფურია ვ., გიგინეიშვილი ივ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

გ. კუზიბაბაშვილი.

კელენჯერიძე მელიტონ სპირიდონის ძე (5. II. 1864, სოფ. ტაბაკინი, ზესტაფონის რ-ნი, — 15. VIII. 1942, თბილისი), საზოგადო მოღვაწე, პედაგოგი, ფოლკლორისტი, ქართული ეკლესიის ისტორიის მკვლევარი. დაწე. განათლება მიიღო ქუთაისში. 1884-იდან სწავლა განაგრძო თბილ. სას. სასწავლებელში, 1890-იდან კიევის სას. აკადემიის მსმენელი გახდა. 1893 წაშრომისათვის „ქართული ეკლესია XVIII ს-ში“ მიენიჭა ღვთისმეტყველების კანდიდატის ხარისხი. კიევის სას. აკად. დამთავრების (1894) შემდეგ მასწავლებლობდა ქუთაისსა და ფოთში. პ-ს გარკვეული წვლილი მიუძღვის ქართ. სალიტ. ენის განვითარებაში. შეადგინა სახელმძღვანელოები სკოლებისათვის: „სიტყვიერების თეორია“ „ქართული ქრესტომათია“ და „ქართული პრაქტიკული გრამატიკა“. გრამატიკა გამოვიდა ორჯერ. პირველი გამოცემა (1920) შეიცავს მხოლოდ მორფოლოგიას, მეორე კი — (1925) მორფოლოგიასა და სინტაქსს. პირველი გამოცემა განკუთვნილია სკოლებისათვის სახელმძღვანელოდ, ხოლო მეორე — თვითგანვითარებისა და ქართ. ენის შესწავლის მსურველთათვის.

ორივე გამოცემა აგებულია ლოგიკისტური გრამატიკის საფუძ-

ველზე, მაგრამ ადრინდელი გრამატიკებისაგან ორივე განსხვავდება გრამატიკის საკითხების სწავლების თვალსაზრისით. პ-მ ამ სახელმძღვანელოში უარყო დედუქციური გზა და სწავლების ძირითად გეზად აღიარა ინდუქცია.

მეორე გამოცემაში საგრამატიკო მასალა დაყოფილია „კონცენტრებად“. პირველი სამი საფეხური ეპიზოდური კურსია და შეიცავს გრამატიკის მხოლოდ ელემენტარულ საკითხებს, ხოლო ორი უკანასკნელი საფეხური (IV, V) ეთმობა მორფოლოგიისა და სინტაქსის სისტემატურ კურსს.

ორივე გამოცემაში მსჯელობას წინ უსწრებს მაგალითი ან ცხრილი, რის შესახებაც დასმულია კითხვები და იქვე მოცემული პასუხებიც.

გრამატიკ. საკითხების კვალიფიკაციის თვალსაზრისით პ-ის გრამატიკა მეცნ. სიახლით არ გამოირჩევა და რჩება პრაქტ. გრამატიკის დონეზე.

ლიტ.: ჯაგოდინიშვილი თ., ქართული ფოლკლორისტიკის სათავეებთან, თბ., 1986; ფანასკერტელი-ციციშვილი თ., ქართული ფოლკლორის მოამბენი — მელიტონ კელენჯერიძე, თბ., 2001.

გ. იმნაიშვილი.

კვარაცხელია გუჩა შალვას ასული (დ. 2.X.1940, თბილისი), ენათმეცნიერი, პოეტი და დრამატურგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1986), პროფესორი (1988), საქართვე. აკად. წ.-კორ. (2001). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბა (1963), ენათმეცნ. ინ-ტის ასპირანტურა ზოგადი და მათ. ენათმეცნ. სპეციალობით. იყო იმავე ინ-ტის დირექტორი (1993–2006), თსუ ზოგადი ენათმეცნ. კათედრის პროფესორი; ს.-ს. ორბელიანის სახ. პედ. უნ-ტში ქართ. ენის კათედრის გამგე (1984–94) და არაქართველთათვის ქართ. ენის სწავლების სამეცნ. ლაბორატორიის ხელმძღვანელი (1993–1994); განათლების მინისტრი (1992); საქართვე. პრეზიდენტთან არსებული სახელმწ. ენის სახელმწ. კომისიის თავ-რის მოადგილე (1995–2005).

პ. იკვლევს ზოგადი ენათმეცნიერების, ტექსტის ლინგვისტიკის, ქართ. ენის სტრუქტურისა და გრამატიკის საკითხებს. მისმა გამოკვლევებმა ქართ. სალიტ. ენის ისეთი ფუნქციური ქვესისტემებისა, როგორცაა სამეცნიერო, საგაზეთო-პუბლიცისტური, ოფიციალურ-საქმიანი და მხატვრული სტილი, საფუძველი ჩაუყარა საქართველოში ფუნქციური სტილისტიკის შექმნას.

გ. კვარაცხელია.

პ-ს ეკუთვნის ნაშრომები ენათმეცნ. თეორიასა და ისტორიაში, აგრეთვე, მათ. ლინგვისტიკისა და ენის სტატიკის. მეთოდებით კვლევის სფეროში. მან ერთ-ერთმა პირველმა შეისწავლა და დაადგინა პრაღის სკოლის ლინგვისტური კონცეფციის გენეზისური კავშირი „ოპოიაზის“ თეორიულ დებულებებთან. იკვლევს აგრეთვე ქართ. ენის კომპიუტერიზაციისა და ენის ფორმალიზაციის პრობლემებს.

პ. ეწევა აქტიურ ლიტერატურულ მოღვაწეობას. გამოქვეყნებული აქვს ლექსებისა და პოემების კრებულები. მისი პიესები სხვადასხვა დროს იღებოდა თბილისში, ბათუმში, ქუთაისსა და სოხუმში.

თხზ. სტატისტიკური მეთოდებით ლექსიკის სტილისტიკურ-მედარებითი კვლევა. — კრ.-ში: თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები, II, თბ., 1967; მხატვრული მეტყველების შესწავლის საკითხები პრაღის სკოლასა და „ოპოიაზში“. — დასახ. კრ., III, თბ., 1972; ქართული ენის ფუნქციური სტილისტიკა, თბ., 1990; მხატვრული ენის შესწავლის ლინგვისტური ასპექტები, თბ., 1995; მეტყველების კულტურა, ნორმა და ნორმალიზაცია. — «ქართული ენა და ლიტერატურა არაქართულენოვან სკოლებში», 1998, №2; ისევ ფორმალიზაციისათვის ენათმეცნიერებაში. — «ცხინვალის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომათა კრებული», გორი, 1999; ენობრივი თვითშეგნება და სალიტერატურო ნორმა, როგორც ღირებულება. — კრ.-ში: „ვ. თოფურია — 100“, თბ., 2001.

საით მიემართება დრო, თბ., 1981; უფრო მაღალი ცა, თბ., 1987; მართალთა და უღმერთოთა გზები, თბ., 2000; ჩვენ, ძილში გაპარულები. ორი პიესა, თბ., 2000.

გ. ბურჭულაძე.

კვამჩაძე ლეო (ლევან) მიხეილის ძე (დ. 3. X. 1908, სოფ. ლახამულა, მესტიის რ-ნი), ენათმეცნიერი, ქართული ენისა და მისი სწავლების მეთოდის მკვლევარი. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983), საქართვე. სკოლის დამს. მასწავლებელი (1966). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1930). 1945—48 წლებში გაიარა ასპირანტურის კურსი აკად. ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობით. 1940—42 შეეხო პოლიტ. რეპრესიები. პ-მ 1931-იდან დაიწყო პედაგოგიური, 1947-იდან კი სამეცნ.-კვლევითი მოღვაწეობა. 1931—32 იგი იყო მესტიის პედ. სასწავლებლის მასწავლებელი, 1932—33 — სოფ. ლახამულის რვაწლიანი სკოლის დირექტორი; 1933—36 — მესტიის პედ. სასწავლებლის სასწ. ნაწილის გამგე; 1935—44 — თბილ. 55-ე და მე-8 ვაჟთა საშ. სკოლების მასწავლებელი, ხოლო 1944—47 — თბილ. ქალთა მე-7 სკოლის სასწ. ნაწილის გამგე. 1947-იდან მოღვაწეობდა

ა. პუშკინის პედ. უნ-ტში ქართ. ენის კათედრაზე. 1950—52 შეთავსებით მუშაობდა ა. წერეთლის სახ. ზუგდიდის სამასწავლებლო ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის კათედრის გამგედ.

პ-ის ნაშრომებში განხილულია ქართ. ენის გრამატიკის, მეტწილად სინტაქსისა და საშ. სკოლაში ენის სწავლების მეთოდის ძირეული საკითხები. მათგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი“ (გამოკვლევა-სახელმძღვანელო ფილოლ. ფაკ-ტის სტუდენტთათვის, 1966), „ქართული ენა“ (სახელმძღვანელო პედ. ფაკ-ტებისათვის, ნაწ. 1, 1961), „რთული წინადადების სწავლების მეთოდიკა“ (1950), „წინადადების წევრები ქართულში“ (1954), „მიმლეობისა და სახელის ზოგიერთი ფორმის სინტაქსური კვალიფიკაციისათვის“ (1957), „ტოლად-შერწყმული სახელები ლექსიკური და გრამატიკული თვალსაზრისით“ (1967), „თანაინი მრავლობითის მოქმედებითი და ვითარებითი ახალ ქართულში“ (1997).

აღსანიშნავია პ-ის დიდი დამსახურება სახელმძღვანელოების შექმნაში. იგი ა. შანიძის თანაავტორია საშ. სკოლის „ქართული ენის გრამატიკის“ ორივე ნაწილისა 1964—70-იანი წლების მიწურულამდე, ხოლო შემდეგ V—IX კლასების „ქართული ენისა“. წიგნისათვის „თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი“ (1988) მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია (1998). დაჯილდოებულია ღირსების ორდენით (1997).

თხზ. (გარდა სტატიისა აღნიშნულისა): რთული წინადადების სწავლების თანამიმდევრობა, თბ., 1949; დამოკიდებულ წინადადებათა სახეების ამოცნობისათვის. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», 1950, №3; ქვედებარე და დამატება გარეგნულად მსგავს შემასმენელებთან. — ჟურნ. «კომუნისტური აღზრდისათვის», VI, თბ., 1954; ქართული ენის სინტაქსი (სახელმძღვანელო პედაგოგიური სასწავლებლებისათვის), თბ., 1956.

ლიტ. დავითიანი ა., შესანიშნავი მეცნიერი, პედაგოგი. — გაზ. «საბჭოთა პედაგოგი», 1970, №26; მაისურაძე ი., ღვაწლმოსილი პედაგოგი და მეცნიერი. — გაზ. «სახალხო განათლება», 1970, №80. ლლონტი ა., სარჯველაძე ზ., ღვაწლმოსილი პედაგოგი და მეცნიერი. — გაზ. «თბილისი», 1980, №122; კაჭარავა გ., მაისურაძე ი., თვეზაძე ჯ., გამოჩენილი მკვლევარი და ღვაწლმოსილი პედაგოგი. — გაზ. «საბჭოთა პედაგოგი», 1980,

№29; სერგია ვ., ახალგაზრდობის სამაგიდო წიგნი. — ი ქ ვ ე, 1989, №12; ქაჯაია ო., შამელაშვილი რ., თანამედროვე ქართული ენის მეცნიერული სინტაქსი. — გაზ. «საბჭოთა ოსეთი», 1990, №31; ლლონტი ა., ოთხმოცი. — გაზ. «თაობა», 1990, №23.

ც. ბარბაქაძე.

კვიტარიძე პოლიევქტოს (პოლიო) (1849—1904), ლიტერატორი, პუბლიცისტი, პედაგოგი, საზოგადო მოღვაწე. სწავლობდა პეტერბ. უნ-ტში აღმოსავლური ენების ფაკ-ტზე. 1902-იდან მასწავლებლობდა ქუთაისში, იყო „წიგნების გამავრცელებელი ქუთათური ამხანაგობის“ დამაარსებელი და მისი სარედაქციო კომისიის მუდმივი წევრი. მონაწილეობდა კრებულ „ცდის“ გამოცემაში, ამ კრებულშივე აქვეყნებდა ლიტ.-კრიტ. წერილებს, ნარკვევებს, მოთხრობებს, ლექსებს. თანამშრომლობდა აგრეთვე «დროებაში», «ივერიაში», «თეატრში», «ნოზათში». იღვწოდა ქართ. ენის სწავლების გასაუმჯობესებლად. პ-ს ეკუთვნის პრაქტ. დანიშნულების გრამატიკ. ნაშრომი — „ქართული სწორმეტყველება. საშინჯი სახელმძღვანელო“ (1888).

პ-ის გრამატიკა გათვალისწინებულია ორ ნაწილად: პირველი ნაწილი — სიტყვათა წარმოება, ანუ ეტიმოლოგია — განიხილავს სიტყვებს, „გვიჩვენებს, თუ რომელი სიტყვა როგორ და საიდან წარმოშობილა, რა ფორმაზე დგას და რადარანაირი ცვლილება შეუძლია მიიღოს სხვა და სხვა შემთხვევაში აზრისა და ცნების შესაბამისად“. გრამატიკის მეორე ნაწილი კი — სინტაქსი — განიხილავს სიტყვების ერთმანეთთან გადაბმისა და შეთანხმების წესებს. წიგნში მხოლოდ პირველი ნაწილია წარმოდგენილი. მასში განხილულია შემდეგი საკითხები: 1. ქართ. ენის ბგერითი შედგენილობა; 2. სიტყვათა ცვლილება — ბრუნვა და უღლება; 3. სიტყვათა წარმოება; 4. ლექსიკის ზოგი საკითხი; 5. მართლწერა და მართლმეტყველება; 6. ქართულ-სვანურ-მეგრულის ურთიერთობის ზოგი საკითხი.

გრამატიკ. ცნებათა განსაზღვრისას პ. ლოგიკისტურ-ფსიქოლ. თვალსაზრისზე დგას. იგი თვლის, რომ საგანზე (გრძნობის საშუალებით მიღებულზე ან გონებით წარმოდგენილზე) გვაქვს „ცნება“ ან „წარმოდგენილება“, რ-ის გამოსახატავად („გარეგნათ გამოსატქმელათ“) საუკეთესო საშუალება არის სიტყვა. რამდენიმე ცნების ერთად

ლ. კვაჭაძე.

გამოყენება არის მსჯელობა, მსჯელობის გარეგანი სამოსელი კი — წინადადება. წინადადებებში არის სიტყვა, რითაც აღინიშნება ლაპარაკის მიზეზი (ქვემდებარე) და სიტყვა, რიც „შეგვასმენს, თუ რა ვითარება მიეკუთვნა ან ჩამოერთვა საგანს“ (შემასმენელი). წინადადებაში მესამე სიტყვაცაა — მათი დამაკავშირებელი, ანუ მათი.

„სწორმეტყველებაში“ დასმულ საკითხებზე მსჯელობისას ავტორი უხვად იყენებს როგორც სალიტ. ენის, ასევე დიალექტების მასალას და აკეთებს საყურადღებო დასკვნებს ანბანის, სალიტ. ენისა და დიალექტურ („ადგილობრივ“, „სათემო“) ფორმათა ურთიერთობის შესახებ და სხვ. მაგ., პის აზრით, ქართ., მეგრ. და სვან. ენები ერთმანეთს დაშორდნენ ფონეტიკური, ცვლილებების ნიადაგზე. მათ ნათესაობას ამტკიცებს „სიტყვების ფესვები და მრავალი უსაჭიროეს სიტყვების ერთი და იგივეობა“.

ლიტ.: ქართული მწერლობა. ლექსიკონი-ცნობარი, წგ. 1, თბ., 1984.

მ. შინჯიაშვილი.

კიდურყვავილოვანი დამწერლობა, ქართული ასომთავრული დამწერლობის ერთ-ერთი დეკორატიული სახეობა (იხ. აგრეთვე კიდურწაისრული დამწერლობა, კიდურწერტილოვანი დამწერლობა). პ. ღ-ის ასოთა კიდურებში, ზოგჯერ ასოს ტანის სხვა ადგილას, ასევე ქარაგმის ხაზის (ჩვეულებრივ, კლავნილის) ბოლოებში დასმულია ფოთლის მოყვანილობის ნიშნები. ტერმინი შემოიღო ი. ჯავახიშვილმა (1926), თუმცა მას დამწერლობის ამ

სახეობის აღწერა-დახასიათება არ მოუცია. პ. ღ. ძირითადად გავრცელებული იყო XI ს-ში; მისი ცალკეული ნიმუშები გვხვანაც გვხვდება როგორც ლაპიდარულ, ისე ჭედურ და ფრესკულ წარწერებში. მან ფართოდ მოიკიდა ფეხი წიგნური დამწერლობის ძეგლებშიც (ხელნაწერებში), განსაკუთრებით — საზედაო ასოების გაფორმებისას. ლაპიდარულ დამწერლობაში პ. ღ-ის ნიმუშებია ზედა ვარძიაში (ასპინძის რ-ნი) — ღვთისმშობლის ეკლესიის სამხრ. კარზე ბალავრის ქვის წარწერა ლიპარიტ ერისთავთა ერისთავისა (XI ს. I მეოთხედი); ნიკორწმინდის ტაძრის აღმ. ფასადზე გამოსახული რელიეფური კომპოზიციის — „მეორედ მოსვლის“ განმარტებითი წარწერა და სხვ. პ. ღ. განსაკუთრებით გავრცელებულია ჭედურ, ლითონზე შესრულებულ წარწერებში — ხატებსა და ჯვრებზე. ასეთი სახის ძეგლებში თვალნათლივ ჩანს, რომ პ. ღ-ს, გარდა ინფორმაციული დატვირთვისა (ამბის გადმოცემა, გამოსახული წმინდანის დასახელება), დეკორატიული ფუნქციაც ჰქონდა და ჭედური ძეგლის მხატვრული გაფორმების ელემენტს შეადგენდა. ამის კარგი ნიმუშებია ჯუმათის წმ. გიორგის ხატის როგორც განმარტებითი, ისე ვრცელი ქტიტორული (ერისთავთა ერისთავის ვარდან ვარდანისძისა, XI ს.) წარწერები, ნაკიფარის (ზემო სვანეთი) წმ. გიორგის ხატის განმარტებითი წარწერა (XI ს.), ხიდისთავის (გურია, ჩოხატაურის რ-ნი) წმ. გიორგის ხატის წარწერა (XI ს.), ლაკლავისძეთა ხატის (ზარზმადან) განმარტებითი და ქტიტორული წარწერები და სხვ. პ. ღ-ის ფრესკული ნიმუშები, XIII ს-ით დათარიღებული, ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო XIX ს. 30-იან წლებში გვხვდება გეგუთის (ქუთაისის მახლობლად) სასახლის მოხატულობის ფრაგმენტებში (ფრ. დიუბუას ცნობა). პ. ღ-ის ხელნაწერებში გამოყენების ნიმუშებად შეიძლება დასახელდეს ხელნაწ. ინტის ფონდების ხელნაწერები A-87, H-1667 და სხვ.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949 (ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წგ. 3, ნაკვ. 1); გაბაშვილი ც., ზედა ვარძია, თბ., 1985.

გ. სილოგავა.

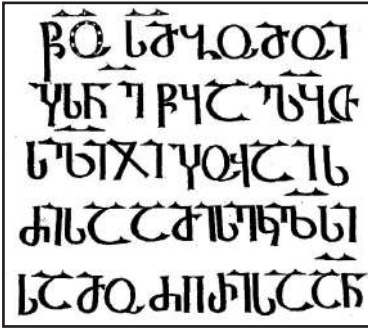
კიდურწაისრული დამწერლობა, ქართული ასომთავრული დამწერლობის ერთ-ერთი დეკორატიული სახეობა (იხ. აგრეთვე კიდურყვავილოვანი დამწერლობა, კიდურ-

წერტილოვანი დამწერლობა). პ. ღ-ის ასოთა კიდურებში, აგრეთვე ასოს ტანის ზოგიერთ სხვა ადგილას და ქარაგმის ხაზებში, ისრის მოყვანილობის პატარა, წაწვეტებული სამკუთხედებია დასმული. პ. ღ. გავრცელებული იყო XI ს-ში, თუმცა, გამონაკლისის სახით, იგი XII ს. ორ ჭედურ წარწერაშიც გვხვდება (დავით აღმაშენებლის საწინამძღვრე ჯვრისა და თამარ მეფის გულსაკიდი ჯვრის წარწერა). ასევე, დასტურდება XII ს. რამდენიმე ლაპიდარულ წარწერაში: სამთავისის ტაძრის (1156), თიღვის ეკლესიაზე დავით აღმაშენებლის ასულის — თამარის (დაახლ. 1152), ნიკორწმინდის ტაძარზე რატი ერისთავის ასულის ეფემიას წარწერებში, მაგრამ მათი პალეოგრაფიული ნიშნებისათვის კიდურწაისრულობა უკვე აღარ არის ძირითადი მახასიათებელი, განსხვავებით XI ს. წარწერებისაგან. პ. ღ-ის „გადაგვარებულ სახეობად“ მიიჩნევენ აგრეთვე ეტიფანე კათალიკოსის 1218 წარწერას ანისის ქართ. ეკლესიაზე (ი. ჯავახიშვილი). ამ სახის დამწერლობის აღსანიშნავად ი. ჯავახიშვილმა შემოიღო ტერმ. ტყუზწვეტიანი დამწერლობა (1926). ამ დამწერლობით შესრულებული ეპიგრაფიკული ძეგლების აღწერისას ლ. მუსხელიშვილმა გამოიყენა ტერმ. „კიდურისრებიანი“ (1942), თუმცა თვითონ მაინც „ტყუზწვეტიანი“ იხმარა, რ. შმერლინგმა კი — „ასოთა ბოლოების სამკუთხედებით გამშვენებული“ უწოდა (1955). 1970-იანი წლებიდან დასაწყისიდან ტერმინების — „კიდურყვავილოვანის“ და „კიდურწერტილოვანის“ ანალოგიით, აგრეთვე ტერმინთა უნიფიცირების მიზნით, დამკვიდრდა ტერმ. „კიდურწაისრული“ (გ. სილოგავა, 1972), რმაც ფართო გავრცელება პოვა და ამჟამად გამოიყენება ამ სახის დამწერლობის აღსანიშნავად.

პ. ღ-ით შესრულებული წარწერების უძველესი თარიღიანი ნიმუშებია ხცისის ტაძრის (ისტ. შიდა ქართლი, ხაშურის რ-ნი) წარწერები, რეზიკ საამშენებლო წარწერის თარიღის მიხედვით („ქრონიკონი იყო სპზ“), 1002-ითაა დათარიღებული. მათზე ცოტა ადრინდელი ჩანს ერთი წარწერა, მართალია, უთარიღო, მაგრამ, მასში მოხსენებული პირების მოღვაწეობის მიხედვით, ზუსტად თარიღდება. ესაა ბაგრატიის ტაძრის (ქუთაისი) საამშენებლო წარწერა, ამოკვეთილი ტაძრის აღმ. ფასადზე, სარკმელთა კამარის ბრტყელ წახანაზე, რ-შიც

კიდურყვავილოვანი დამწერლობა.

კიდურწაისრული დამწერლობა.

მეფე ბაგრატ III დასახელებულია კურაპალატის ტიტულის გარეშე (მიიღო 1001, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ) და ამიტომ წარწერა 978—1001-ით თარიღდება.

ამჟამად ცნობილია პ. დ-ით შესრულებული 50-მდე წარწერა — ვრცელი, მოკლე ან ფრაგმენტული; მათგან ნახევარი თარიღიანია ან ზუსტად თარიღდება ტექსტის შინაარსით. გარდა უკვე დასახელებულისა, პ. დ-ის კარგი ნიმუშებია პატარა ონის, ნიკორწმინდის, სავანის, სვეტიცხოვლის, სამთავისის, მანგლისის, ალავერდის, ჭყონდიდის, კაცხის, ანუხვის, წებელდისა და სხვ. ეკლესიებისა და ტაძრების წარწერები. მათი ქრონოლოგიური ფარგლები X—XI სს. მიჯნიდან XI ს-ის I ნახ-მდე ვრცელდება.

პ. დ-ის წარმოშობის ადგილის შესახებ ვარაუდები გამოთქვას ლ. მუსხელიშვილმა, რ-ც. პ. დ-ის ჩამოყალიბების ადგილად შიდა ქართლს თვლის, და თ. ბარნაველმა, რ-ც პ. დ-ს დამწერლობის „აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ხერხად“ მიიჩნევს.

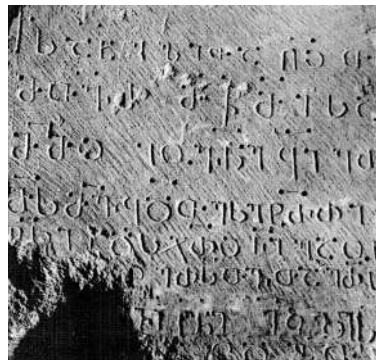
ლ. მუსხელიშვილის ვარაუდი იმ ფაქტს ემყარება, რომ XX ს. 30—40-იანი წლების დასაწყისში უმეტესად ცნობილი იყო მხოლოდ აღმ. საქართველოს პ. დ-ით შესრულებული წარწერები. ამასთან, ის ძირითადად შეისწავლიდა შიდა ქართლში კ. დ-ის კლასიკურ ნიმუშებს, როგორიცაა სვეტიცხოვლის (მიანლ. 1029) და სამთავისის (1030), ასევე ხცისის ტაძრის (1002) წარწერები. პ. დ-ის უძველეს ქრონოლოგიურ ფენებს განეკუთვნება დას. საქართველოში ბაგრატის ტაძრის ვრცელი სამშენებლო წარწერა (978—1001); პ. დ-ის ძეგლები ცნობილია აფხაზეთში — ანუხვის, წებელდის კანკელის ფილის წარწერები. დას. საქართველოში რიცხობრივად მეტია პ. დ-ით შესრულებული როგორც პირ-

ველხარისხოვანი, ისე რიგითი ნიმუშები. ამიტომ, მკვლევართა განკარგულებაში არსებული მასალის მიხედვით, უფრო საფუძვლიანი ჩანს ვარაუდი პ. დ-ის დას. საქართველოში, ისტ. აფხაზეთა სამეფოში ჩასახვის შესახებ.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949 (ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წგ. 3, ნაკვ. 1); სილოგავა ვ., კიდურწაისრული დამწერლობა. — იხ. მისი: დასავლეთ საქართველოს X—XVIII სს. ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1972.

ვ. სილოგავა.

კიდურწაისრული დამწერლობა, ქართული ასომთავრული დამწერლობის ერთ-ერთი დემორატიული სახეობა (იხ. აგრეთვე კიდურწაისრული დამწერლობა, კიდურწაისრული დამწერლობა). პ. დ-ის ასოთა კიდურებში, ასევე ქარაგმის ხაზების ბოლოებში დასმულია ღრმა წერტილები. ტერმინი შემოიღო (1926) ი. ჯავახიშვილმა.

კიდურწერტილოვანი დამწერლობა.

პ. დ-ით შესრულებული უძველესი თარიღიანი წარწერაა 1006 საამშენებლო წარწერა გურგენ მეფეთა მეფისა (994—1008) იშხნის მცირე ეკლესიის სამხრ. შესასვლელის ტიშპანზე; ასევე პ. დ-ით შესრულებული ერთ-ერთი უძველესი წერილობითი ძეგლია ბაგრატ IV-ის 1032 წარწერა იშხნის დიდი ტაძრის სამხრ. კედელზე. ამის შემდეგ პ. დ-ით შესრულებულ წერილობით ძეგლებს ვხვდებით XVIII ს-ის ჩათვლით.

ლიტ. იხ. სტატიასთან: კიდურწაისრული დამწერლობა.

ვ. სილოგავა.

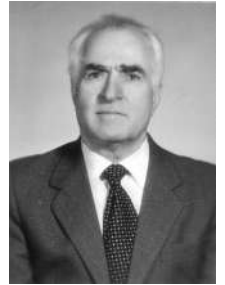
კიზირია ანტონ იოსების ძე (8. I. 1914, სოფ. კოდორი, აბაშის რ-ნი, — 8. XII. 1986, თბილისი), ფილოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1965), პროფესორი (1969), საქართვე. მეცნ. დამსახურებული მოღვაწე (1985). დაამთავრა ქუთ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის

ფაკ-ტი (1937), თსუ ასპირანტურა ქართ. ენის განხრით (1941). მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტში ჯერ უმცროს (1943), შემდეგ უფრ. მეცნ. თანამშრომლად. იყო თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრის დოცენტი (1945—1955), ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას თბილისში, ქუთაისსა და თელავში. იკვლევდა ქართველური ენების სტრუქტურისა და ისტ. საკითხებს, ძირითადად — ქართველური ენების სინტაქსის პრობლემებს. ავტორია 9 წიგნისა და რამდენიმე ათეული სამეცნ. სტატიისა. ეწეოდა ნაყოფიერ საზ. საქმიანობას, მიღებული ჰქონდა მთავრობის ჯილდოები.

თხზ.: მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1969; მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982; მარტივი წინადადების ტიპები წევრთა შემადგენლობის მიხედვით და კომუნიკატიულობის, 1987; ნარკვევები ქართული ენის შესწავლის ისტორიიდან, თბ., 1997.

ლ. კვანტალიანი.

კითხვითი წინადადება, წინადადება, რ-იც გამოხატავს კითხვას. წარმოითქმის კითხვითი ინტონაციით, რ-იც სხვადასხვაგვარია წინადადების შედგენილობის მიხედვით. პ. წ. არის ორი სახის: კითხვითი-ტყვეიანი და კითხვითი სიტყვის უქონელი. კითხვითი სიტყვებია: 1. კითხვითი ნაცვალსახელები (ვინ? რა? რომელი? როგორი?...), 2. კითხვითი ზმნისართები (სად? როდის? როგორ? რატომ?...), 3. კითხვითი ნაწილაკები (ხომ, განა, ნუთუ, თუ...), კითხვითი ნაცვალსახელები და ზმნისართები წინადადების წევრებია. ისინი იწყებენ პ. წ-ს და კითხვის მახვილიც მათზეა. კითხვითი სიტყვაზე ტონი ძლიერდება და მაღლდება, წინადადების ბოლოს კი დაბლდება (ვინ არის? რამ შეგაშინა? რატომ შეკრთი? სად მიდიხარ?). თუმცა ამ ტიპის პ. წ-ის ინტონაცია დაბალია, მაგრამ იგი მაინც უფრო მაღალია, ვიდრე თხრობითი წინადადებისა. თუ კითხვითი სიტყვა შუა წინადადებაშია, მაშინ ინტონაცია აღმავალ-დამავალია (მესტვირე რა ს ამბობს? სოფელში როდის აპირებს წასვლას? გამოსასყიდს რამდენს ითხოვს?...), ამ ტიპის პ. წ-ები ითხოვენ პასუხს, რ-იც ხშირად ერთი სიტყვით გადმოიცემა. თუ კითხვითი ნაცვალსახელები და კითხვითი ზმნისართები კითხვითი მნიშვნელობით არ არის ნახმარი და უარყოფას აღნიშნავენ, ასეთი კითხვითი სიტყვის შემცველი წინადადება არ მოითხოვს პასუხს და ექსპრესიულ-ემოციურ წინადადებად

ა. კიზირია.

იქცევა („ბუნებას, უფლის ნაკურთხსა, რას უზამს ტურა-მელები?!“, ვაჟა-ფშავე.) იგი შინაარსით კითხვით-რიტორიკული წინადადებაა. კითხვითი ნაწილაკები წინადადების წევრები არ არიან, მხოლოდ კითხვას გამოხატავენ და ამასთან ერთად ხშირად რაღაც ეჭვს, უნდობლობას, განცვიფრებას ან დასტურსაც აღნიშნავენ („განა სიძუნწით მოსდიოდა ეს ამბავი?“, ი. ჭავჭავაძე; „ნუთუ შენს მგოსანს მყისვე დამკარგავ?“, ი. გრიშ.; „დღეს ხომ ხედავ ცისკრის ვარსკვლავს?“, ა. წერ.). როცა კითხვითი წინადადება კითხვითი სიტყვის უქონელია, მაშინ კითხვა მხოლოდ ინტონაციით გამოიხატება. ასეთ წინადადებაში კითხვის მახვილი სხვადასხვაგვარია: აღმავალი (ზმნა წინადადების ბოლოსაა: „სიძუნწე და ქართველი ორივე ერთად მოთავსდება?“, ი. ჭავჭავაძე; „დამავალი (ზმნა წინადადების თავშია: „გაზრდის-ლა კიდევ მშობელი ვაჟაკებს ჩვენისთანასა?“, ვაჟა-ფშავე.), აღმავალ-დამავალი (ზმნა წინადადებაშია: „მარტო სიამე მახსოვს თქვენგანა?, ვაჟა-ფშავე.). კითხვის მახვილიანი ზმნა ამაღლებული ტონით წარმოითქმის და ზმნის ბოლო მარცვლის ხმოვანიც გრძელდება („ყინული და ცეცხლი ერთი-ერთმანეთსა არ დალევენ?“, ი. ჭავჭავაძე).

შინაარსის მიხედვით პ. შ. შეიძლება იყოს კითხვით-წართქმითი, კითხვით-უკუთქმითი, კითხვით-წაქეზებითი, კითხვით-რიტორიკული, ალტერნატიული და ა. შ., ავებულების მიხედვით კი — მარტივი („ვინ ააკვნესებს ლხენით ჩემს ლექსებს?“, ი. გრიშ.), შერწყმული („არ ავუხსნა სიხარული, არ შევიფიქრო უკმარობა?, გ. შატბ.). როდესაც თანწყობილ წინადადებაში შეიძლება ან ერთ-ერთი კომპონენტი იყოს კითხვითი, ან — ყველა („შორით მომესმის ყრუ ტაშისცემა, მაგრამ იქ ვინმეს შევებრალე?“, გ. ტაბ.; „ეს საბანია ასე ლამაზი თუ ანგელოზის ფრთები მახურავს?“, ტ. ტაბ.). ქვეწყობილი წინადადება კითხვითია, თუ მთავარი წინადადება კითხვითი („ნუთუ არ არის ეს ღრუ, ვმდერდეთ შეწყობილს ხმაზედა?“, ვაჟა-ფშავე.). დამოკიდებულმა წინადადებამ შეიძლება გამოხატოს ირიბი კითხვა („მე ვეკითხები კახეთს, თუ რაზე ფიქრობს ქართლი“, გ. ტაბ.).

ლიტ. იხ. სტატიასთან: თხრობითი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

კითხვით-ძახილის ნიშანი (?), ორი სასვენი ნიშნის — კითხვისა და ძახილის ნიშანთა კომბინაცია.

იხმარება ძირითადად რიტორიკული კითხვის შემცველი, ე. წ. კითხვით-ძახილის წინადადების შემდეგ. მაგ., „რალა იგი სინათლე, რასაცა ახლავს ბნელია?!“ (შოთა რუსთ.); „ვინ დასთვალს ზღვაში ქვიშა და ან ცაზე ვარსკვლავები?!“ (ა. წერ.); „კაცია ადამიანი?!“ (ი. ჭავჭავაძე); „როს-ლა გველიროს ჩვენ გაღვიძება?!“ (ი. ჭავჭავაძე).

შ. აფრიდონიძე.

კითხვით-ძახილის წინადადება, წინადადება, რ-იც კითხვასთან ერთად ძლიერ გრძნობასაც გამოხატავს და წარმოითქმის კითხვისა და ძახილის ინტონაციით („სად იცის მიწამ ასე ღიმილი და გაზაფხულმა ახავერდება?!“, ს. ის). ამ ტიპის წინადადებაში უმთავრესად გაკვირვება-განცვიფრება გამოხატული („რატომ არ ჰგულისხმობს, არ ვიცო, ამ ჰანგს ბუნება ბარისა?!“, ვაჟა-ფშავე.). პ.-ძ. შ. ხშირად რიტორიკული შინაარსისაა, პასუხს არ ითხოვს და კითხვითი ფორმა მხოლოდ ექსპრესიის გასაძლიერებლად არის გამოყენებული („განა აქვს კი ცრემლი ცეცხლმოდებულ გულსა?!“, ი. ჭავჭავაძე; „სიკვდილო, კარგის მოკვლისთვის ნეტავ ვინ გეტყვის ქებასა?!“, ვაჟა-ფშავე.). პ.-ძ. შ. არის წართქმითი და უკუთქმითი. ზოგჯერ წართქმით წინადადებას უკუთქმითი მნიშვნელობა აქვს („განა ყველა, რაც ხმელია, კაცის-გან საწუნარია?!“, ვაჟა-ფშავე.) და პირიქით, უკუთქმით წინადადებას — წართქმითი („ჭია კი ცოცხალი არსება არ არის, რომ გადაჰყლაპავთ ხოლმე?!“, ვაჟა-ფშავე.). პ.-ძ. შ.-ში ხმის ამაღლებას ახდება კითხვით სიტყვაზე, თუ წინადადებაში არის ასეთი სიტყვა, ან იმ სიტყვაზე, რსაც ეხება კითხვა („ქორი ვარ, სხვას რომ მოვსტაცო?!“, ა. წერ.). ამგვარ წინადადებას თუ შორისდებულიც ახლავს, ისიც ხმის ამაღლებით წარმოითქმის („ჰმ, უკვდავების წყარო და ნაძალადევი ჭა ერთმანეთს შეადარა?!“, ა. წერ.). ავებულების მიხედვით პ.-ძ. შ. არის მარტივიც („კაცად ვის დაუნახია ბნელეთში მადლის მთესველი?!“, ვაჟა-ფშავე.), შერწყმულიც („რამდენი თვალი და ხელ-ხმალი უნდა ჰქონდეს ადამიანს?!“, ლ. გოთ.), როდესაც („უნდა შეშინდეს განა ზღვა, ხაპავა რომ უწყონ ცხრილითა?!“, ვაჟა-ფშავე.). პ.-ძ. შ.-ის ბოლოს დაისმის კითხვისა და ძახილის ნიშნები.

ლიტ. იხ. სტატიასთან: თხრობითი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

კითხვის ნიშანი (?), სასვენი ნიშანი, რ-იც დაისმის კითხვითი მიმართვის შემცველი სიტყვის,

ფრაზის ან წინადადების ბოლოს — იმისდა მოუხედავად, ამ კითხვებში მონაწილეობს თუ არა კითხვითი სიტყვა-წევრები ან კითხვითი ნაწილაკები. მაგ.: „გირგოლა, შენა?“, (ალ. ყაზბ.); „არაბი ხარ? — იეზიდი“ (ა. კალ.); „შენ რომ ჩემთვის რკო არ მოგიტანიაო?“ (ზლაპარი „რწყილი და ჭიანჭველა“); „სადა ხარ, ჩემო სულიკო? (ა. წერ.); „რომელი სცნობს შენს სახეს? ან ვინ იტყვის შენს სახელს? ვინ გაიგებს შენს ძახილს? ძახილს ვინ დაიჯერებს?“ (გ. ტაბ.).

ზოგჯერ პ. ნ-ს რიტორიკულ კითხვასთანაც სვამენ, რაც გაუმართლებელია, ვინაიდან ასეთი კითხვა მხოლოდ ფორმითაა კითხვის სტრუქტურისა, შინაარსი კი მტკიცებითი ხასიათისაა. ამიტომ მართებულია ასეთ კითხვას დაესვას კითხვით-ძახილის ნიშანი.

შ. აფრიდონიძე.

პიქანამე ფილადელფოს (ნათლობის სახელი — ნიკიფორე) იოანეს ძე (დაახლ. 1794 — 5. IX 1833, თბილისი), ქართველ თავადაზნაურთა 1832 შეთქმულების ერთ-ერთი მეთაური. 1802 სასწავლებლად ნათლისმცემლის მონასტერში მი-აბარეს, საიდანაც 1813 ხირსის არქიმანდრიტმა თავის მონასტერში წაიყვანა. 1817 პ. ბერად შედგა ნიკოლოზის სახელით, 1818 იეროდიაკონად აკურთხეს, ხოლო 1822 — მღვდელმონაზვნად. მაშინ უწყოდეს ფილადელფოსი. 1826 პ. დაბრუნდა თბილისში, ფერისცვალების მონასტერში. იმავე წელს კათალიკოს ანტონ II-სთან გაემგზავრა ნიჟნინოვ-გოროდში, სადაც დიდი უსიამოვნება შეემთხვა და დააპატიმრეს, მაგრამ იმპერატორის ჩარევის შემდეგ გაათავისუფლეს და საქართველოში დააბრუნეს. რუსეთში ყოფნისას პ. დაუახლოვდა ოქროპირ ბატონიშვილს, რ-მაც იგი ეროვნ.-განმათ. მოძრაობაში ჩააბა, ხოლო 1829 თბილისში ჩამოსულმა ბატონიშვილმა პ.-ს კონკრეტული დავალებები მი-სცა. პ. გახდა შეთქმულების ერთ-ერთი აქტიური წევრი, შეადგინა საიდუმლო საზ-ბის წესდება, ე. წ. „აკტი გონიური“, და საიდუმლო ანბანი შეთქმულთათვის, რ-იც პ.-ს ბერძნ., ლათ. და რუს. ასოების მი-მსგავსებით შეუდგენია ზუცური და მხედრული ასოების ბაზაზე. დაწერა თხზულებები: „მამულის სიყვარული“ და „გოდებანი იერემიასნი, ძი-სა ენესნი ხილვათათვის მდგომარეობისა ივერიისა აწინდელსა ზედა“.

1832 შეთქმულება გასცეს, წლის 9 იანვ. პ. შუამთის მონას-

ტერში დააპატიმრეს. იმავე წლის 5 სექტ. იგი თბილისში პატიმრობაში გარდაიცვალა.

პ. პოლიტ. მოღვ-აწეობასთან ერთად ფართო ლიტ. საქმიანობასაც ეწეოდა. ცნობილია აგრეთვე როგორც გადამწერი. ჩვენამდე მოაღწია მის მიერ გადაწერილმა ანტონის გრამატიკის დიდმა ნაწილმა. ორიგინ. გრამატიკის დაწერაც უცდია. ჯერჯერობით მიკვლეულია მისი „ქართული ღრამატიკის“ მხოლოდ პირველი ნაწილი, რ-იც ქართ. ენათმეცნ. აზრის ისტორიისათვის გარკვეული მნიშვნელობის მქონეა, მიუხედავად ფრაგმენტულობისა და ნაკლებეფექტურობისა. ავტორი ძირითადად სარგებლობს ი. ქართველიშვილის გრამატიკით, მაგრამ შიგადაშიგ ანტონის გრამატიკისკენაც იხრება. ნაშრომს შესაძლო არს ცხადად გულისხმობს-ჰყოფა და ადვილად დანერგვად გონებასა შინა“.

საარქივო ფონდში მოკვლეულია აგრეთვე მისი ქადაგებები: „ქადაგება კაცთა ცოდვის შესახებ“, „იოანე ნათლისმცემლის ქადაგება“, „სწავლა სარწმუნოებისათვის“ და სხვ. ქადაგებათა ფრაგმენტები.

თხზ.: მაშულის სიყვარული (ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი, კომენტარი და ლექსიკონი დაურთო პრფ. თ. კუკავამ), თბ., 1996; ქადაგება ქველმოქმედების შესახებ (ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი, კომენტარი და ლექსიკონი დაურთო მ. ხომერიკმა), თბ., 1997.

ლიტ.: გოზალიშვილი გ., 1832 წლის შეთქმულება, ტ. 1, თბ., 1935; ხომერიკი მ., ფოლადლოვს კიკნაძის გრამატიკული ნაშრომი, თბ., 1997.

გ. ბუბუტიშვილი.

კილო, გრამატიკული კატეგორია, რ-იც ასახავს სინამდვილისადმი ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართებას მოსაუბრის თვალსაზრისით. დროისა და ასპექტის კატეგორიებთან ერთად კილო ქართულში განიხილება როგორც უღლების კატეგორია (ა. შანიძე).

ზმნის მნიშვნელობასთან მოსაუბრის დამოკიდებულება შეიძლება იყოს ნეიტრალური და არანეიტრალური. არანეიტრალური დამოკიდებულება ფართო სემანტიკურ ველს მოიცავს, — მოქმედება შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს როგორც თხოვნა, ნატვრა, ბრძანება, პირობა, ეჭვი, ვარაუდი... თითო-

ეულ დასახელებულ შინაარსს გამოხატვის საკუთარი სტრუქტურა აქვს, მაგრამ ყველა სტრუქტურა არ არის მორფოლოგიურად გამოხატული.

ქართ. საენათმეცნიერო ლიტ-რა-ში ტრადიციულად გამოყოფენ სამ პ-ს: თხრობითს, კავშირებითსა და ბრძანებითს (ზოგჯერ ნატვრითსა და პირობითსაც). ამგვარი დაყოფა დაკავშირებულია ანტ. და ევრ. გრამატ. ტრადიციებთან და დაფუძნებულია ძვ. ქართულის ზმნის მორფოლ. სტრუქტურაზე, რ-შიც კილოური შინაარსით განსხვავებული ნაკვეთები ფორმობრივად სამ ჯგუფს ქმნიდნენ: კავშირებითისა და ბრძანებითის ფორმები საკუთარი წარმოებით უპირისპირდებოდნენ თხრობითს (ნულოვანს). ამჟამად ბრძანებითის ფორმათა გაქრობასთან დაკავშირებით, თანამედროვე ქართულის საუღლებელ ერთეულთა სისტემაში ფორმობრივად დაპირისპირებული ორი პ-ა შემორჩენილი: თხრობითი (ნულოვანი) და კავშირებითი (სუფიქსები: **ა, ე, თ**). მაგრამ კილოური შინაარსი არ არის მყარად დაკავშირებული ზმნურ ფორმასთან და შესაბამისი აფიქსებიც არ არის საკმარისი (და ერთადერთი) პირობა კილოური შინაარსის გადმოსაცემად. სინტაქსურ, ლექსიკურ, ინტონაციურ... მექანიზმებს შეუძლიათ გააბუნდოვნონ (განეიტრალონ) პ-ს მორფოლ. სტრუქტურა და კონტექსტის კვალობაზე მოხდეს საუღლებელ ერთეულთა კილოური მნიშვნელობის შეცვლა. ამიტომ უკანასკნელ ხანებში პ. განიხილება არა როგორც ოდენ მორფოლ., არამედ როგორც რთული გრამატ.-სემანტიკური კატეგორია, რომელიც წარმოაჩენს ზმნური ფორმის შესაძლებლობას, დამოუკიდებლად ანდა დამხმარე კონტექსტური საშუალებით გამოხატოს მოსაუბრის დამოკიდებულება ზმნის მნიშვნელობასთან.

პ-ს ორწევროვანი ოპოზიციის შექმნამ ტერმინოლოგიური ცვლილებებიც გამოიწვია: ტერმინი **კავშირებითი** მთლიანად არანეიტრალური (არათხრობითი) კილოური შინაარსის გამოხატველი გახდა; პ-ს ოპოზიციური წყვილის დაპირისპირების გამოსახატავად გაჩნდა ტერმინებიც: რეალური და ირეალური. ასეთ შემთხვევაში ტერმინები — „თხრობითი“ და „კავშირებითი“ საუღლებელ ერთეულთა სისტემაში ტრადიციულად ამ ნაკვეთთა მეტ-ნაკლები კილოური შესაძლებლობის მაჩვენებელია, ხოლო

„რეალური“ და „ირეალური“ — საკუთრივ კილოური დაპირისპირების გამოხატველი.

თხრობითი პ. (indicative) ზმნით გადმოცემულ მოქმედებას წარმოადგენს როგორც ფაქტს. იგი არის ნეიტრალური, ნულოვანი ფორმა პ-სი და უპირისპირდება არანეიტრალურს — კავშირებითს (ირეალურს). თხრობითი, როგორც ზმნის ნეიტრალური ფორმა, ფართო სემანტიკური და სინტაქსური შესაძლებლობების მქონეა. იგი იფუძნება ნებისმიერი ტიპის კონსტრუქციას, თავისუფალია სხვა პ-ებისათვის დამახასიათებელი შეზღუდვებისაგან. თხრობითი კილოს, არათხრობითი პ-ებისაგან განსხვავებით, არა აქვს ისეთი სემანტიკური ნიშნები, რ-ებიც მას შეზღუდვად მოქმედების დროული მიმართების გამოხატვაში. მხოლოდ თხრობითი პ-ს აქვს დროისა და ასპექტის სრული, ჩამოყალიბებული, მკვეთრად გამოხატული სისტემა. მართალია, თხრობითი პ-ს ფორმები რეალურ მოქმედებას გადმოსცემენ, მაგრამ მათ ირეალური მოქმედების გადმოცემა შეუძლიათ. ისინი ადვილად შეიწყობენ მოდალურ სიტყვებსა და ნაწილაკებს, ქმნიან ანალიზური ტიპის მოდალურ კონსტრუქციებს, რომელთა საშუალებითაც გადმოიცემა სხვა პ-თვის დამახასიათებელი მოდალური ნიშანსები.

კავშირებითი პ. (Subjunctive II) ზმნით გადმოცემულ მოქმედებას წარმოადგენს როგორც სასურველს, სავარაუდოს, შესაძლებელს, ზოგადად — არაფაქტს. ამავე მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე ტერმ. ირეალური კილო, რ-ლიც უკეთ ასახავს თანამედროვე ქართულში შექმნილ ვითარებას.

ძვ. ქართულში კავშირებითი პ. გამოიხატებოდა ორი საშუალებით: შესაბამისი თხრობითი კილოს ფორმებისაგან **-ა, -ე, -თ** ფორმანტებით ნაწარმოები საუღლებელი ერთეულებით, ე. წ. კავშირებითი ნაკვეთებით და **-მცა** ნაწილაკის მეშვეობით. ამავე საშუალებით გადმოიცემოდა აგრეთვე მომავალი დრო. თანამედროვე ქართულში არსებითად ვითარება არ შეცვლილა — იმ განსხვავებით, რომ მომავალი დროის გადმოცემისათვის ენა იშვიათადლა მიმართავს კავშირებითის ნაკვეთებს და **-მცა** ნაწილაკიც მხოლოდ რეფლექსურად ფუნქციონირებს.

კავშირებითი პ-ს შინაარსის გადმოცემა აუცილებლად ორი ზმნა-

შემასმენლის ჰიპოტაქსურ მიმართებას მოითხოვს და, ამდენად, იგი რთული დაქვემდებარებული წინადადების (ან მისი ტიპის) კონსტრუქციაში რეალიზდება. საკუთრივ ტერმ. „კავშირებითი“ რთული სინტაქსური კონსტრუქციისაკენ მისწრაფებაზე მიგვანიშნებს. იგი მომდინარეობს ბერძნ. სიტყვის ლათ. თარგმანისაგან და ნიშნავს „დაქვემდებარებულს“. კავშირებითი პ. არაა ოდენ მორფოლოგიური კატეგორია: ზმნის სათანადო ფორმა არაა საკმარისი საშუალება კავშირებითი კილოს გადმოსაცემად. იგი გამოიხატება ენის გრამატიკულ, ინტონაციურ და სხვადასხვა კონტექსტურ საშუალებათა კომპლექსით. სხვაგვარად ეს პ. არ ფუნქციონირებს. ასეთ კომპლექსში შესაძლებელია თხრობითი პ-ს ნაკვთთა გამოყენებაც გადმოსაცემი შინაარსის შენარჩუნებით.

კავშირებითი პ., როგორც არანეიტრალური კილოური დამოკიდებულების გამოხატველი, ფართო სემანტიკური შესაძლებლობების მომცველია. ამ ნაირგვარი სემანტიკური ნიუანსების გადმოცემისას სხვადასხვა საკომპენსაციო საშუალების ხარჯზე ცალკეულ შემთხვევებში ხდება ჰიპოტაქსური კონსტრუქციის გამარტივება, ბევრბალოსი მარტივი წინადადებებისა და მყარი ფრაზეოლოგიური შესიტყვებების შექმნა (იხ. აწმყოს კავშირებითი, კავშირებითი II, კავშირებითი III).

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი პ. (imperative) ზმნით გადმოცემულ მოქმედებას წარმოადგენს როგორც აუცილებლად შესასრულებელს. ძვ. ქართულში ბრძანებითს საუღლებელ ერთეულთა სისტემაში საკუთარი ფორმები მოეპოვებოდა და ეს ფორმები, კავშირებითის ნაკვეთებთან ერთად, უპირისპირდებოდნენ თხრობითისას, ქმნიდნენ სამწვეროვან მორფოლ. სისტემას. თანამედროვე ქართულში ბრძანებითის ფორმა მორფოლ. ნიშნით აღარ არის წარმოდგენილი და მისი გამოხატვის ძირითადი საშუალება ინტონაციაა. პოლისემიურ და ომონიმურ ფორმათა შორის ბრძანებითის მნიშვნელობის მქონე ზმნათა გამოყოფის ძირითად საშუალებებად მიჩნეულია კონტექსტით შეპირობებული ინტონაცია, დროული სხვაობა, პირთა მიმართებანი, სიტყვათგანლაგება. ბრძანებითი პ-ს გადმოსაცემად სხვადასხვა პ-სა და ნაკვთის ფორმები გამოიყენება (იხ. ბრძანებითი მიმართვა), თუმცა

ზოგჯერ მისი შინაარსის გადმოსაცემად ზმნის აღნიშნული ფორმებიც არ არის საკმარისი პირობა. მხოლოდ გარკვეულ კონტექსტურ და ინტონაციურ საშუალებათა კომპლექსში ხდება ზმნური ფორმის მოდალური შესაძლებლობის რეალიზება.

ბრძანებითობა მეტყველების კატეგორიაა და იგი დიალოგური მეტყველებისთვის არის დამახასიათებელი. ებრძანება მხოლოდ და მხოლოდ II პირს; მაშინაც კი, როცა ბრძანება I და II პირისათვისაა განკუთვნილი, ბრძანების გადმოცემად მეორე პირი იგულისხმება. ბრძანებითი არის მიმართვის ფორმა, ხოლო ბრძანებითობა ზმნისათვის იგივე ფუნქციაა, რაც სახელისათვის წოდ. ბრუნვაში დგომა.

გაირჩევა ორგვარი ბრძანებითი: I. ბრძანებითი, რომელიც II პირისკენაა მიმართული და დიალოგურ მეტყველებას გულისხმობს: **გაკეთე! ავაშენო!** 2. ზოგადი ბრძანებითი, რომელიც ვნებითი გვარის II კავშირებითის III პირის ფორმით არის წარმოდგენილი. მეორე ტიპის ბრძანებითი ძირითადად არადიალოგურ მეტყველებაში გამოიყენება. ასეთ შემთხვევაში „გამაშუალებელი“ II პირი აღარ იგულისხმება და განზოგადებული, პირმიუმაართავი ბრძანება გამოიხატება (გაკეთდეს, აშენდეს...). ზოგჯერ მეტი კატეგორიულობისათვის ასეთ ფორმებთან იხმარება „უნდა“ ნაწილაკიც (უნდა გაკეთდეს, უნდა აშენდეს...); გამოიყენება აგრეთვე ზმნის ანალიზური ფორმებიც: **გაკეთებულ იქნეს, აშენებულ იქნეს...**

ხსენებული ორივე ჯგუფის ბრძანებითი თავისი კატეგორიულობით უპირისპირდება თხრობით-ბრძანებითს, რომელიც თხრობის სემანტიკით შეფერილ ბრძანებას აღნიშნავს. შესაბამისი ფორმები სინტაქსური კონსტრუქციის მიხედვით დრო-კილოთა მეორე ჯგუფს განეკუთვნებიან. სემანტიკით ისინი დღევანდელ მყოფადის კავშირებითს მოგვაგონებენ. მათი ბრძანებითი შინაარსი სინტაქსურ წყობაში გამოიხატება, თხრობითი — სემანტიკაში. იხ. მაგ.: „ქალობა დაიკვებოდეს ქალმა ხვარამზისთანამა“; „მთავ, შენ ის ჩემი ნათქვამი გულ-მკერდზე დაიწეროდი“. ძირითადად გავრცელებულია მთის დიალექტებში და გამოიხატება იქ ჯერ კიდევ შემორჩენილი ხოლმეობითის ფორმებით, რეიტრამდენადმე განსხვავებულია ძვ. ქართულის ხოლმეობითისაგან. ისტორიულად

ფშაურ-ხევსურული ხოლმეობითი ნაკვთთა პირველ წყებას ეკუთვნოდა, ნამყო უსრულისა და ხოლმეობითის შერწყმის შედეგი იყო, არქაულ ნამყო უსრულს ეფუძნებოდა I და II პირი, ხოლმეობითის — III პირი. მსგავსი ფორმები ძვ. ქართულშიცაა დადასტურებული და ყველგან ამ არქაულ ნამყო უსრულს კავშირებითის მნიშვნელობა აქვს. ძვ. ქართულის წარავლინოდის, აღილოდიან... ფშაურ-ხევსურულის **უთხროდი / უთხრიდი** ფორმების თხრობით-წაქეზებითი ფუნქცია თანამედროვე სალიტ. ქართულში და სპორადულად ხალხურ პოეზიაშიც დაუკავშირდა მყოფადის კავშირებითს: „მოახსენებდე, ჭაბუკო, მეფეს“; „შთაგონებდე კაცთა სიყვარულს“; „მომიტანდე, შემასმედე...“

პ ი რ ბ ი თ ი პ. (conditional) გამოხატავს ორი მოქმედების ისეთ მიზეზ-შედეგობრივ დაკავშირებას, როდესაც ერთი მოქმედება (პირობად დადებული) არის მეორის შესრულების საფუძველი. ცხადია, პირობითი შინაარსი მხოლოდ რთული წინადადებით გამოიხატება და პირობად დადებული მოქმედების დრო აუცილებლად უსწრებს შესაძლო შედეგს. აბსოლუტური დროული გამოხატულების თვალსაზრისით გამოიყოფა მომავლის მიზანპირობითობა და წარსულის მიზანპირობითობა. ზოგჯერ პირობით კილოს ცალკე კილოურ სახედ ან პ-ს სახესხვაობადც განსაზღვრავენ. გამოყოფენ აგრეთვე რეალურსა და ირეალურ პირობითობას.

პირობითი პ-ს თავისი შინაარსის გადმოსაცემად საკუთარი ფორმები არ გააჩნია და პირობითობა ირეალური კილოს ერთ-ერთი მოდალური ნიუანსია. რეალური პირობითობა ქართულში თხრობითი პ-ს ნაკვთთა მონაწილეობით გადმოიცემა, იშვიათად — II კავშირებითით. ირეალური პირობითობის გამოხატვისას დამოკიდებული წინადადებაში კავშირებითის ან **თუ** ნაწილაკით პირობითობა პ-ს ნაკვთები გვაქვს.

ნ ა ტ ვ რ ი თ ი პ., ოპტატივი (optative) გამოხატავს სასურველ მოქმედებას. ძვ. ქართველი გრამატიკოსები მას ცალკე კილოურ ფორმად გამოიყოფდნენ და ნატვრითთან ერთად მას საწადისს, სანეტარძოს ან თუბითისაც უწოდებდნენ. საუღლებელ ერთეულთა სისტემაში ნატვრითი პ-ს თავისი შინაარსის გადმოსაცემად საკუთარი ფორმები არ გააჩნია და ნატვრითობა კავ-

შირებითი (II ირეალური) კილოს ერთ-ერთი მოდალური ნიუანსია.

ნატვრითობის შინაარსი გადმოიცემა ძირითადად კავშირებითის ნაკვთებით, რეზიანაც ხშირად იხმარება **ნეტავ, ვინძლო, იქნებ, ეგებ...** ნაწილაკები. ამ მოდალური შინაარსის გადმოსაცემად კვლავ გამოიყენება ძვ. ქართულის **-მცა** ნაწილაკიანი კონსტრუქცია ან მისი ანალოგიით შექმნილი ფრაზეოლოგიური გამოთქმები **-მცა-ს** გარეშეც („ნეტამცაი, მომკლამცაი, ასო-ასო ამქნამცაი“... ა: „დმერთმა დაგლოცა!“).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953 (1973); ჩიქობავა არნ., ქართული ზმნის ნაკვთიულობა დაჯგუფების პრინციპისათვის. — «იკუ», XIII, თბ., 1962; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; ნინუა გ., კავშირებითისა და ბრძანებითის ფორმათა ფუნქციების შესახებ, «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1967, №1; ოქროპირიძე ნ., კავშირებითი კილოს მოდალური ფუნქციები ქართულ ენაში. — «საქართვ. პედაგოგიური ინტელის შრომები», II, თბ., 1975; მელიქიშვილი დ., მომავალი დროისა და კავშირებითი კილოს ურთიერთიმართების საკითხისათვის (ძველი ქართული ენის მასალებზე დაყრდნობით). — «იკუ», VII, თბ., 1980; ჯორბენაძე ბ., ქართული ზმნის ფორმობრივი და ფუნქციური ანალიზის პრინციპები, თბ., 1980; პაპიძე ა., II კავშირებითის ნაკვთის ფუნქციები და გამოყენება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. — «ქსკს», წგ. 4, თბ., 1981; მ ი ს ი ვ ე, კავშირებითი კილოსა და მომავალი დროის გამოხატვისათვის ქართულში. — «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», V, თბ., 1981; გოგოლაშვილი გ., დრო-კილობა მეორე სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბ., 1984; არაბული ა., შესამე სერიის ნაკვთიულობა წარმოება და მნიშვნელობა ძველ ქართულში, თბ., 1984; კოტინოვი ნ., კილოს კატეგორია და სინტაქსის ზოგიერთი საკითხი ქართულში, თბ., 1986; Виноградов В. В., О категории модальности и модальных словах в русском языке. - «Труды Ин-та русского языка АН СССР», т. 2, М.-Л., 1950; Бондарко А. В., Теория морфологических категорий, М. 1976.

ა. პაპიძე.

კლაპროთი (Klaproth) პაინრის ოულიუს ფონ (11.X. 1783, ბერლინი, — 28.VIII.1835, პარიზი), გერმანელი ლინგვისტი, ორიენტალისტი. 1807-იდან რუს მეცნ. აკად. ექსტრაორდინარული აკადემიკოსი. 1807—08 მოვლინებული იყო კავკასიაში ფილოლ., ეთნოლ. და ისტ. კვლევისათვის. მისი მოგზაურობა აღწერილია წიგნში „მოგზაურობა კავკასიასა და საქართველოში“ (ტ. I, 1812, ტ. II, 1814) და სხვ. შრომებში. 1825-იდან პ. პარიზში მუშაობდა. გარდაიცვალა იქვე.

თბილისში პ. იყო 1808 წლის 13 იანვრ-დან ივნ-მდე. ამ ხნის მანძილზე რამდენჯერმე იმოგზაურა არაგვისა და მტკვრის სათავეებში, მტკვარსა და იორს შორის მდებარე რ-ნებში, იყო ლეკების მადევარ ქართვ. ფეოდალებთან ერთად ლიახვის ველზე, აგრეთვე საქართვ. სამხ. გზაზე. თბილისის ქართ. საზ-ბა ყოველწლიურად ცდილობდა დახმარებოდა მას მეცნ. კვლევაში. 14 ივნ. პ. გაემგზავრა მოზდოკს, ადგილ. ხელისუფლებისაგან ფარულად მოიარა მცირე და დიდი ყაზარდო და ჩავიდა რაჭაში ონამდე. თავის ნაშრომში იგი აღწერს თბილისს, იძლევა ისტ. ნარკვევს, ექსკურსს საქართვ. მთიელებზე, საქართველოსთან ოსეთის დამოკიდებულებაზე და სხვ. 1827 გამოსცა ქართ-ფრანგ. და ფრანგ-ქართ. ლექსიკონი (4000-მდე სიტყვა). ლექსიკონი წარმოადგენს პირველ ნაწილს შრომისა „ენის ლექსიკონი და გრამატიკა“. პ-მა დაიწყო ქართ. გრამატიკის ბეჭდვაც, რაც მისი გარდაცვალების შემდეგ დაამთავრა მ. ბროსემ.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; მისივე, К вопросу о первых текстовых записях по горским иберийско-кавказским языкам. — «Вопросы языкознания», 1962, №4; Полевиков М. А., Европейские путешественники по Кавказу 1800—1830 гг., Тб., 1946.

გ. თოფურია.

კლიზოზი გიორგი ანდრეას ძე (20.X.1928, ლენინგრადი, — 5. V. 1997, მოსკოვი), რუსი ქართველოლოგი და კავკასიოლოგი. რუსეთის მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტის მთ. მეცნ. თანამშრომელი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1970). დაამთავრა ლენინგრადის უნ-ტის ფილოლ. ფაკ-ტი. ასპირანტურის კურსი გაიარა თბილისში არნ. ჩიქობავას ხელმძღვანელობით. აქ ის დაუფლა ქართულს, შეისწავლა მეგრული, ლაზური, სვანური. ამ ენათა მასალას წარმატებით იყენებდა არა მარტო ქართველოლოგიურ ძიებებში, არამედ ზოგადენათმეცნ. კვლევაშიც. მსოფლიო ენათმეცნ. ყურადღების ცენტრში მოექცა მისი მონოგრაფიები შედარებით-ისტ. ენათმეცნ. თეორიისა და პრაქტიკის, აქტიური და ერგატული კონსტრუქციების საკითხებზე. ქართველოლოგიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა მისი მონოგრაფიული ნაშრომები: Склонение в картвельских языках, в сравнительно историческом аспекте, М., 1962; Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964; Кавказские языки, М., 1965.

თხზ. (გარდა ტექსტში მოხსენიებულია): Очерк общей теории эргативности, М., 1973; Типология языков активного строя, М., 1977; Введение в кавказское языкознание, М., 1986; Основы лингвистической компаративистики, М., 1990; Древнейшие индоевропейизмы картвельских языков, М., 1994.

ზ. სარჯველაძე.

კნინობითი სახელეზი, წარმოქმნილ სახელთა ჯგუფი, რ-იც გამოხატავს სიმცირის, აღერსის, დამცირების სემანტიკას.

სიტყვაწარმოების სხვა ჯგუფებისაგან განსხვავებით, კნინობითობა სიტყვას ჩვეულებრივ ემოციურ-გამომხატველობით იერს აძლევს, ძირითადი ლექსიკური მნიშვნელობა კი უცვლელი რჩება.

როგორც ძველ, ისე თანამედროვე სალიტ. ქართულში პ. ს. ნაკლებად გავრცელებულია. კნინობითობა უფრო მეტად დამახასიათებელია ცოცხალი სასაუბრო მეტყველებისათვის. პ. ს. შედარებით ხშირად გვხვდება ზოგ დიალექტში: ხევსურულში, მთიულურში, ფშაურში, რაჭულსა და გურულში, ქართველურ ენათაგან — სვანურში.

კნინობითობა გამოიხატება სხვადასხვა ენობრივი საშუალებით. ყველაზე გავრცელებულია მისი გამოხატვა მარტივი სუფიქსებით — ა, ი-ა, აკ, იკ, ოკ, უკ, ან, ინ, უნ, აღ, ელ, ილ, ატ, იტ, ოტ, უტ, იც, უც, იჭ, უჭ, ირ, ურ... და მათი შეერთებით მიღებული რთული სუფიქსებით: ოკ-ინ-ა, უკ-ელ-ა, უც-უნ-ა, უხ-ან-ა და სხვ. — (რ-თაც უმეტესად კნინობითობის ა ბოლოსართი აქვთ დართული): მამალ-ა, კაც-ა, კაც-ია, წიგნ-აკ-ი, ბეს-იკ-ი, ვარ-იკ-ა, ბიჭ-უკ-ა, ბიჭ-უნ-ა, კატ-უნ-ი, ყრუ-ა-ლა, წალდ-ულ-ა, დედილ-ო, ფეხ-უც-ა, ყბ-აჩ-ა, პარკ-უჭ-ი, გლეხ-უჭ-ა, კოპ-იჭ-ი, კოპ-ყ-ა, ბუმბლ-უქ-ა, ქალ-აჩ-უნ-ა, ვაჭრ-უკ-ანა, ბებრ-უხ-ან-ა, ბებრ-უც-უნა...

სუფიქსებით ფუძეთა თანდათანობითი გართულება შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ:

ფუნქციური თვალსაზრისით კნინობითობა მოიცავს მრავალ სემანტიკურ ნიუანსს, რ-იც, თავის მხრივ, განაპირობებს მაწარმოებელ სუფიქსთა მრავალფეროვნებას. სახელთა უმეტესობა კნინობითს ვერ აწარმოებს და სათანადო შინაარსი მხოლოდ აღწერითად გადმოიცემა. კნინობითის წარმოების დროს არსებითი მნიშვნელობა თავად ფუძის სემანტიკას ენიჭება. კნინობით-აღერსობითს უმეტესად ის ფუძეები აწარმოებენ, რომლის სემანტიკა იგუებს სიმცირის ან აღერსის გამოხატვას: პატარა — პაწია, პაწაწინა,

ქალ → {
-ა
-ი} → -ა
-ი → -ა

პაწუკა, პაწაწკინტელა... დედა — დედიკო, დედილო.

კნინობით-დამცირებითი მნიშვნელობა შეიძლება შეიძინოს სახელმა, რისთვისაც სიმცირის ან ალერსის სემანტიკა შეუთავსებელია: ბებერი — ბებრუკა, ბებრუხა, ბებრუხუნა, ბებრუცუნა; ყრულა, ყრუხუნა და სხვ., ან როცა სუფიქსი გამოხატავს მისთვის შეუფერებელი ნიშნის ან თვისების მქონელობას ან მასთან მსგავსებას: ყბ-აჩ-ა, ყბ-აცა (დიდი ყბების მქონე ადამიანი), ქალაჩუნა, ქალაჭუნა (ქალის თვისებების მქონე ვაჟი).

სიმცირის ან ალერსის გამოხატვა ხდება ლექსიკური საშუალებებითაც: ცუგა, ფისო, ბაჭია, კიჭი და სხვ.

კნინობითობის გამოხატვის ერთ-ერთი საშუალებაა ფუძისეულ ხმოვანთა მონაცვლეობა რედუპლიკაციის დროს: ბიჭ-ბუჭი.

კნინობითობის ფორმანტები ხშირად ურთიერთმონაცვლეობენ ერთ-სა და იმავე ფუძესთან, რასაც თან სდევს სემანტიკური გადახრები. ზოგჯერ ეს მონაცვლეობა გამოყენებულია ახ. ლექსიკური ერთეულის — ტერმინის შესაქმნელად: წიგნი — წიგნაკი, პატარა ზომის წიგნი, ბროშურა; პატარა წიგნის სახის ზოგი საბუთი; თვალი — თვალაკი, ტექნ. პატარა სათვალთვალო ჭეჭრულტანა; საქსოვი დაზვის ნაწილი; კბილი — კბილაკი, ტექნ. პატარა კბილი; კნინ. სუფიქსები ზოგჯერ მცენარეთა ან ცხოველთა სახეობებს განარჩევს: წიწმატი — ბოსტნეული ბაღნარე; წიწმატურა — სარეველა ბაღნარე; წიწმატულა — სარეველა მცენარე; მჟაუნა — ბოსტნეული მათიტელასებრთა ოჯახისა, მჟაველა — დაბალი მრავალწლოვანი ველური მცენარე; ძერა — დიდი მტაცებელი ფრინველი შევარდნისნაირთა რიგისა, ძერანა — ანისული, ცერეცო; ძერუკა — პატარა ძერა, ძერძერუკი — მტაცებელი ფრინველია ერთგვარი; კატა — მტაცებელი პატარა ცხოველი, კატუნი — ველური გარეული კატა, კატუნა — კატუნია — კნინ. მოფ. კატა.

ლიტ.: მარტიროსოვი ა., კნინობითი სახელები ძველ ქართულში. — «იკუ», XX, თბ., 1978; თოფური ა. ვ., შრომები, III, თბ., 1979; შანიძე ა., თხზულებანი, ტ. 3, თბ., 1980; ტუსკია მ., სიტყვაწარმოებითი აფიქსების ფუნქციები და შენამებალობა სახელურ ფუძეთა სემანტიკური ჯგუფების მიხედვით. — «ქსკს», წგ. 10, თბ., 1993; ჯორბენაძე ბ., ქართული

ენის მორფოლოგია (პროგრამა-პროსპექტი), თბ., 1995; ჭუმბურიძე ზ., კნინობითი სახელები სვანურში. — «ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 20 თბ., 1997.

მ. კიკონიშვილი.

კოარტიკულაცია (ლათ. coarticulation — თანარტიკულაცია), მეტყველების გარკვეული მონაკვეთის (მარცვლის, სიტყვის) მთლიანი არტიკულაცია. წარმოთქმის პროცესში არ ხდება მარცვალში ან სიტყვაში შემავალ ბგერათა ცალკეული არტიკულაცია. ყოველი წინა ბგერის დამართვა შერეულია მომდევნო ბგერის შემართვასთან, რის გამოც მეზობელი ბგერები გავლენას ახდენენ ერთმანეთზე (ცალმხრივ ან ორმხრივ), ეგუებიან ერთმანეთს. ამგვარი ურთიერთგავლენის, აკომოდაციის შედეგად ერთი ბგერა იძენს სხვა ბგერის თვისებებს, ანუ ბგერის პირველად, ძირითად არტიკულაციას ემატება შეძენილი, მეორეული არტიკულაცია. მაგ., ხმოვანი ა, რიც ხასიათდება მაქსიმალური ღიაობით, საგრძნობლად ვიწროვდება წარმოთქმაში ი ხმოვნის წინ, რასაც საერთოდ შეიძლება მოჰყვეს ა → ე პროცესი. შდრ. წაიღო → წეიღო. ამრიგად, ბგერათა ურთიერთგავლენა შეიძლება იყოს არა მხოლოდ კონტაქტური, არამედ გავრცელდეს არაუშუალო მეზობლობაში მყოფ ბგერებზედაც, ე. ი. იყოს დისტანციური. მაგ., დისტანციური რეგრესული ასიმილაციის შედეგი ჩანს ფორმებში: შიმშილი → სიმშილი, ჭიშკარი → (ბ)ჭისკარი.

პ-ის შედეგად ბგერის მეორეული არტიკულაცია შეიძლება გამოიხატოს როგორც:

ველარიზაცია — ველარული ბგერის გავლენით წინამავალი არაველარული ბგერა იძენს მეორეულ არტიკულაციას, რაც ვლინდება უკანა ენის მიახლოებით რბილ სასთან. მაგ., სიტყვებში ბუ, დო, სული, ზოლი... ბ, დ, ზ, ს თანხმოვნები უ და ო ხმოვნების გავლენით ველარიზებულია, ე. ი. უკანაენა აწეულია რბილი სასის მიმართულებით. ველარიზებული ბგერები აკუსტიკურად ხასიათდება დაბალი სატემპრო ტონით, რაც დაკავშირებულია ლაბიალიზაციის შედეგად (ბაგეების წაშვება-მომრგვალებით) რეზონატორის დაგრძელებასთან.

ლაბიალიზაცია — რომელიმე არალაბიალური ბგერა პ-ით იძენს მეორეულ არტიკულაციას — ბა-

გისმიერობას. ლაბიალიზებულია ქართულში ყველა თანხმოვანი ო და უ ხმოვნების წინ. მაგ., დ ბგერა, რ-ის პირველად არტიკულაციაში ბაგეები მონაწილეობს, ლაბიალური ხმოვნების წინ ლაბიალიზებული ხდება და წარმოითქმის წინ წამოწეული, მომრგვალებული ბაგეებით; შდრ. დ სიტყვებში: დედა, დო, დუმა.

ნაზალიზაცია — რომელიმე არანაზალურ ბგერას მეზობელი ნაზალური ბგერის გავლენით, ე. ი. პ-ის შედეგად, ემატება ნაზალური ეფექტი. ამ ეფექტს იწვევს ჰაერნაკადის ნაწილის გასვლა ცხვირში. ნაზალიზაციას განიცდიან ბგერები ნაზალური მ და ნ თანხმოვნების მეზობლობაში: ამბავი, ანდერძი, ბანი, გემი.

ლიტ. ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ნ. კიზირია.

კოინე (ბერძნ. koin di lektos საერთო ენა > მეტყველება), ენის ფუნქციური ტიპი, საერთო ენა, რიც რომელიმე წამყვანი (ცენტრალური) დიალექტის (ენის) საფუძველზე ჩამოყალიბდა დიალექტთაშორისი (ენათშორისი) ურთიერთობისა და ეთნიკური (ეროვნული) თვითგამოხატვის ძირითად საშუალებად.

პ. თავდაპირველად, როგორც საერთო ენობრივი ფორმა, ჩამოყალიბდა ძვ. საბერძნეთში (ატეკური დიალექტის ბაზაზე), როდესაც ალექსანდრე მაკედონელის დაპყრობითი ომების შემდეგ განსაკუთრებით იგრძნობოდა საერთო ენის საჭიროება.

თანამედროვე სოციოლინგვისტიკაში ტერმინი პ. გამოიყენება ენის ნებისმიერი ვარიანტის მიმართ, რიც წარმოიქმნება დიალექტთა შორის განსხვავებების გაერთიანებით. ამ მნიშვნელობით პ. შესაძლოა წარმოადგენდეს საერთო ზეპირ საკომუნიკაციო ნორმას გარკვეულ რეგიონში (მაგ., ქალაქური პ.); არსებობდეს როგორც დიალექტთაშორისი ოდენობა ცალკეულ დიალექტთა აქტიური ურთიერთობის არეალში (მაგ., თიანეთი), ან გამოვლინდეს ხალხური სიტყვიერების რომელსამე ცალკეულ სფეროში (მაგ.: ანდაზებში, ზღაპრებში, პოეზიაში...).

ქართ. ენობრივი სინამდვილისათვის ნიშანდობლივი ჩანს ერთგვარი პოეტური პ-ს არსებობა ხალხური შემოქმედების დონეზე, რამდენადაც დიალექტურად მკვეთრად განსხვავებულ სხვადასხვა კუთხეთა პოეტური ფოლკლორი დიალექტიზმების თვალსაზრისით

საკმაოდ ხელშესახებად არის რეგლამენტირებული და მინიმალურ ენობრივ სხვაობას წარმოაჩენს. სხვა ქართველურ ენათა ანალოგიური ტენდენციებისა და საერთო პოეტური კულტურის გათვალისწინებით, შესაძლებელია ეს ფაქტი არქეტიპულ მოვლენად შეფასდეს. კ-ს, როგორც ენობრივ მოვლენას, ერთგვარი შუალედური ადგილი უკავია ლინგვა-ფრანკასა და სალიტ. ენას შორის და არცთუ იშვიათად იგი ამ უკანასკნელის ჩამოყალიბების წინაპირობადაც გვევლინება (იხ. ბერძნული ენა).

ლიტ.: Десницкая А. В. Надиалектные формы устной речи и их роль в истории языка, Л., 1970.

ა. არაბული.

კომპიუტერული ლინგვისტიკა, გამოყენებითი ლინგვისტიკის მიმდინარეობა, რ-იც ადგენს ლინგვისტურ მონაცემთა დამუშავებისა და შენახვის ავტომატიზებულ მეთოდებს. ამ ტერმინის ატრიბუტული ნაწილი („კომპიუტერული“) გამართლებულია იმდენად, რამდენადაც პირველადი ბიძგი ამ დარგის განვითარებას გამოთვლელმა მანქანამ (კომპიუტერმა) მისცა. კვლევის არედ მანქანური თარგმნის ამოცანა იქცა. როგორც კი პირველი, საკმაოდ ზერეფე, წარმატების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ კომპიუტერი ამ ამოცანას მართლ ვერ გადაწყვეტდა, გაჩნდა ორგვარი რეაქცია: ერთი მხრივ, დაცხრა ინტერესი მანქანური თარგმნის მიმართ, მეორე მხრივ, სტიმული მიეცა ამ ამოცანისა (მანქანური თარგმნისა) და, საერთოდ, ენისადმი კომპიუტერული მიდგომის ღრმა თეორიულ შესწავლასა და გააზრებას.

ამ მიმდინარეობის განვითარებაში უდიდესი წვლილი მიუძღვის მოსკოვის სკოლას (ი. მელჩუკი, ა. ჟოლკოვსკი, ი. აპრესიანი). მათი (უპირველესად ი. მელჩუკის) თაოსნობით დამუშავდა ისეთი მოდელის საფუძვლები, რ-იც ნებისმიერი განვითარებული ენობრივი კომპიუტერული სისტემის ქვეკუთხედს უნდა წარმოადგენდეს. ასეთია „შინაარსი ↔ ტექსტი“-ს მოდელი, რ-იც მოწოდებულია ადამიანის ენობრივი ქცევის ორი ძირითადი პროცესის საიმპიტაციოდ. ეს პროცესებია ტექსტის წარმოქმნა (ანუ სინთეზი) და ტექსტის გაგება (ანუ ანალიზი). პროცესები ხორციელდება საფხურებრივად: ანალიზი იწყება ტექსტის ჩვეულებრივი ფონემური/გრაფიკული წარმოდგენის მორფოლ. გარჩევით, რის შემდეგაც სინტაქ-

სურ წესებს მორფოლ. ანალიზის შედეგები გადაჰყავს ტექსტის სინტაქსურ წარმოდგენაში; შედეგი გადამუშავდება სემანტიკური კომპონენტების მეშვეობით ტექსტის საბოლოო (მოცემული პროცესისათვის) სემანტიკურ წარმოდგენად. ეს უკანასკნელი ექსპლიციტურად უნდა გამოხატავდეს შესავალ ტექსტში იმპლიციტურად კოდირებულ შინაარსს. სინთეზმა, ბუნებრივია, უნდა გაიაროს იგივე საფხურები საპირისპირო მიმართულებით.

ყოველი ენობრივი დონის წარმოდგენას თავისი სპეციფიკა აქვს: ფონემურ/გრაფიკულ დონეზე ტექსტი წარმოდგენილია როგორც ფონემათა/გრაფემათა უბრალო თანამიმდევრობა; მორფოლ. წესებს იგი გადაჰყავს სიტყვათა წარმოდგენის თანამიმდევრობაში, სადაც ყოველ სიტყვას ენაცვლება შესატყვისი — გრამატიკულად დახასიათებული ლექსემა, ანუ სიტყვის ფუძე. ამ უკანასკნელს ახლავს ფუძის კონკრეტული ფორმით და მასზე დართული აფიქსებით განსაზღვრული გრამატ. კატეგორიების მნიშვნელობები. ეს ერთეულები სინტაქსური წესების სათანადო დამუშავების შემდეგ წინადადების სინტაქსის ამსახველი ხისებრი სტრუქტურის კვანძებში იკავებენ ადგილს. საბოლოოდ ეს უკანასკნელი წარმოდგენა სემანტიკურმა წესებმა უნდა გადაიყვანოს შინაარსის მაქსიმალურად ცალსახა და ექსპლიციტურ გამოხატულებაში, რ-იც წარმოდგენილია გრაფის სახით. გრაფაში მიმართებები მაქსიმალურად სტანდარტიზებულია, საკვანძო ერთეულები კი იდეალურ შემთხვევაში დაფვანილია სემანტიკური პრიმიტივების დონეზე. საერთოდ, ანალიზის ერთ-ერთ ძირითად პრინციპს წარმოადგენს ტექსტური ერთეულების მრავალმნიშვნელობიანობის, ანუ ომონიმის, ამ ტერმინის ყველაზე ფართო გაგებით, მოხსნა და შინაარსის შესაძლებელი ვარიანტების მაქს. შეზღუდვა.

ამის საპირისპიროდ, ტექსტის მასინთეზირებელმა პროცესმა უნდა შეძლოს (იდეალურ შემთხვევაში) მოცემული შინაარსის ყველა დასაშვები ენობრივი გამოხატულების აგება, ე. ი. უნდა წარმოქმნას სინონიმური ტექსტების, ანუ ურთიერთპარაფრაზების სრული სიმრავლე. ამრიგად, ლაპარაკია სისტემაზე, რომელიც თავის იდეალურ, ზღვრულ გადაწყვეტაში ენას ადამიანივით უნდა ფლობდეს. თეორიული თვალსაზრისით ეს მოასწა-

ვებს ახალ, მეტად მნიშვნელოვან ეტაპს ენათმეცნიერების საერთო განვითარებაში: თუ ტრადიციულად ენათმეცნ. იკვლევდა ენობრივი ქცევის პროდუქტს, ანუ ტექსტს (ამ სიტყვის ფართო გაგებით), ადგენდა ამ ტექსტის ერთეულების ინვენტარებს ლექსიკონებისა და გრამატიკების სახით, კომპიუტერული ლინგვისტიკის განვითარების ფაზაში დღის წესრიგში შესულია ახალი, თუმცა წინა პუნქტიდან ბუნებრივად გამომდინარე საკითხი: როგორ წარმოიქმნება ტექსტი, ანუ როგორ შეიძლება ფუნქციონირებდეს ის ენობრივი მექანიზმი, რომელიც ტექსტს წარმოქმნის.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ სწორედ ამ ღრმა თეორიულ კვლევას მოჰყვება წმინდა პრაქტიკული (კომპიუტერული) გამოყენების ისეთი პერსპექტივები, როგორიცაა ავტომატური თარგმანი, დიალოგი კომპიუტერთან (და სხვ. ტექნიკურ მოწყობილობებთან) ბუნებრივი ენის საშუალებით, ენის სწავლების ავტომატიზაცია და ა.შ. ამ ტექნოლოგიებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ახ. ათასწლეულში, რ-მაც უკვე დაიშახურა ინფორმაციის ეპოქის სახელი.

პ. ლ-ის პირველი კერა საქართველოში წარმოიშვა XX ს. 50-იანი წლების დამლევს ახლანდ. მართვის სისტემების ინსტიტუტში. პირველი მიღწევა იყო რუს.-ქართ. ავტომატური თარგმნის ექსპერ. სისტემის შექმნა, შემდეგ — ლინგვისტური პროცესორების დამუშავება კომპიუტერთან ბუნებრივ ენაზე დიალოგისათვის და გრამატიკის სწავლების კომპიუტერული სისტემები. ამ სამუშაოების საფუძველი ენობრივი (ქართული, რუსული, გერმანული, ინგლისური) ალგორითმების შექმნა იყო, ხოლო კვლევის პრიორიტეტული ობიექტი — მორფოლ. დონე.

70-იანი წლებიდან თსუ-ში ფუნქციონირებს სტრუქტურული და გამოყენებითი ლინგვისტიკის კათედრა, რომელმაც ამ დარგის მრავალი სპეციალისტი აღზარდა. ბოლო წლებში ამ სფეროს მკვლევართა წრე გაფართოვდა. შეიქმნა სათანადო ჯგუფი ენათმეცნ. ინტ-ში (ქართ. მორფოლ. მონაცემთა ბაზები), თსუ-თან ჩამოყალიბდა ცენტრი „ენა, ლოგიკა, მეტყველება“, რ-მაც დიდი სამუშაო ჩაატარა ამ სამეცნ. მიმართულების პროპაგანდისათვის და უცხოეთში ანალოგიური სამეცნ. ინტერესების მქონე წრეებთან ურთიერთობის დასამყარებლად.

ლიტ.: Мельчук И. А., Опыт теории лингвистических моделей „Смысл ↔ ТЕКСТ“, М., 1974 (1999); Апросян Ю. Д., Избранные труды, т. 1, Лексическая семантика; Т. П. Интегральное описание языка и системная лексикография, М., 1995; Чикондзе Г. Б., Сетевое представление морфологических процессов, Тб., 2004.

გ. ჩიკონძე.

კომპოზიტი (ლათ. compositus), რთული სიტყვა, თხზული სახელი (ა. შანიძე), ორი ან მეტი ფუძის შეერთებით წარმოქმნილი ლექსიკური ერთეული. პ-ს, როგორც თხზული სიტყვაწარმოების პროდუქტს, მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ენის ლექსიკურ სისტემაში. პ-თა ანალიზი და კლასიფიკაცია საინტერესოა მათი მნიშვნელობის (ინტენსიტიუმი) სემანტიკის, კომპონენტური შემადგენლობის, კომპონენტთა ადგილის, ფორმის, სემანტიკური ურთიერთმიმართების, მორფოლოგიური პროცესების და სხვ. თვალსაზრისით. ენები მნიშვნელოვნად განსხვავდება კომპოზიტიური სიტყვაწარმოების შესაძლებლობებითა და პ-თა აგებულება-შემადგენლობით, თუმცა საერთო ნიშნებიც მრავლად შეინიშნება.

პ-ური სიტყვაწარმოების საბოლოო შედეგის თვალსაზრისით დასტურდება როგორც ერთეულობა პ-ები, რ-თა კომპონენტების დამოუკიდებელი სემანტიკა დაჩრდილულია და პ. ერთი დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონეა (ცისკარი, თავლაფდასხმული, ქინძისთავი, თავქუდმოგლეჯილი, გულგახეთქილი...), ასევე ორცნებიანი პ-ები, რ-ებშიც კომპონენტთა მნიშვნელობები შენარჩუნებულია და პ-ის მნიშვნელობა უდრის მათი მნიშვნელობების ჯამს (მთა-ბარი, გუდა-ნაბადი, რქამოტეხილი...). ამ უკანასკნელთ, მათი ბუნების გათვალისწინებით, შერწყმულ სახელებსაც ეძახიან (ა. შანიძე). გამოყოფენ ტოლად შერწყმულ, ანუ თანაბარუფლებიან კომპონენტთა შემცველ პ-ებს (დევემირი, ავ-კარგი, ბედ-ილბალი...) და არტოლადშერწყმულ, ანუ მსაზღვრელ-საზღვრულის ტიპის პ-ებს (შუბლთეთერი, ყურმოჭრილი, შავ-თვალა, სულგანაბული...).

პ-თა აღნიშნულ კლასიფიკაციას არსებითი მნიშვნელობა აქვს როგორც მათი სტრუქტურული ანალიზის, ასევე ორთოგრაფიული და სხვ. საკითხების კვლევისას.

პ-ების შესწავლა აქტუალურია როგორც ენის სისტემისა და სტრუქტურის სინქრონიული ანალიზის, ასევე ენობრივი ფაქტებისა და შესაბამისი პრობლემების ისტ. კვლევის თვალსაზრისით.

იხ. აგრეთვე კომპოზიცი.

ა. არაბული.

კომპოზიცი (ლათ. compositio — შედგენა, შეთხზვა), თხზვა, ახალი ლექსიკური ერთეულების წარმოქმნა ორი ან მეტი ფუძის (სიტყვის) შეერთებით. ამავე მოვლენას ეკუთვნის ერთი და იმავე ფუძის განმეორება, ანუ რედუპლიკაცია. თხზვის შედგენად წარმოქმნება რთული სიტყვა, ანუ კომპოზიტი. თხზვის პროცესს სხვადასხვა ენის სიტყვაწარმოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია.

პ. მოქმედი პროცესია ენის განვითარების ყველა ქრონოლოგიურ დონეზე. შეერთებულ ფუძეთა ურთიერთკავშირის სიმყარით თხზული სახელები ენობრივად სულ სხვადასხვაგვარ ვითარებას წარმოგვიდგენენ. რთული სიტყვის კომპონენტთა სემანტიკური თავისთავადობა თუ ზოგ შემთხვევაში შენარჩუნებულია, ანუ კომპოზიტის მნიშვნელობა უდრის კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამს (ნელ-ნელა, მთა-ბარი, თეთრ-წყერა...), ხშირად კომპოზიტის მნიშვნელობაში კომპონენტთა სემანტიკა აღარ შეიცნობა, რთული სიტყვა სემანტიკურ მთლიანობად არის ქცეული (თავსლაფი, ცისკარი, გულხელდაკრეფილი, ჭირისუფალი...). არცთუ იშვიათად ამგვარი მასალის კომპონენტური ანალიზი ისტ.-ეტიმოლოგიურ ძიებას მოითხოვს (ჭიშკარი, წისქვილი, ცამეტი...).

პ-ის პროცესი სემანტიკური და ფორმობრივი თვალსაზრისით გარკვეულ სტრუქტურულ მოთხოვნებს ექვემდებარება. უპირველესად აღსანიშნავია ის, რომ ყველა მეტყველების ნაწილს არა აქვს კომპოზიციის მონაწილეობის ერთგვარი უნარი. ხშირია სახელების (მსაზღვრელ-საზღვრულთა) გაკომპოზიტება (დედაბოძი, ქინძისთავი, ცისკარი...); ჭარბობს პრეპოზიციური წყობის შემთხვევები, თუმცა ამ თვალსაზრისით სხვადასხვაგვარი ისტ. ვითარების გათვალისწინება აუცილებელი. ამავე დროს, შენიშნულია ტენდენცია, რომ კომპოზიტის პირველი კომპონენტი მეორეზე მოკლე იყოს.

პ-ის პროცესში ხდება ცალკეულ ფუძეთა და ფორმათა მორფოლ. და ფონოლოგიური სტრუქტურების ურთიერთგავლენით განპირობებული მორფოლოგიური ცვლილებები, რაც ხშირად კომპოზიტთა კომპონენტური სხვაგვარობის დაბინდვის მიზეზად გვევლინება (ჭიშკარი ← ბჭის-კარი, თავანის-ცემა ← თავ-ყანის-ცემა, წისქვილი ← წყლის-ფქვილი...).

შესაბამის პროცესებთან დაკავშირებული სხვადასხვა ენობრივი

საკითხის გათვალისწინებით, პ. სიტყვათწარმოების, სიტყვათშემოქმედების ერთ-ერთი რთული და საინტერესო უბანია, რ-საც, წმინდა ლექსიკოლოგიურის გარდა, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ისტ., ეთნოფსიქოლ. მსოფლმხედველობრივი თვალსაზრისითაც (შდრ.: ცისკარი, თავანისცემა, მამასისხლა, გულისხმა... აგრეთვე გეოგრ., მცენარეთა სახელები და მისთ.). ა. არაბული.

კონტამინაცია (ლათ. contaminatio — შეერევა, შეხება, შერწყმა), ანალოგიის ერთ-ერთი სახე, რ-იც გულისხმობს სამეტყველო ნაკადში ორი ენობრივი ერთეულის გაერთიანებას მათი სტრუქტურულ-ფუნქციონალური თუ სემანტიკური მსგავსების საფუძველზე. ჩვეულებრივ, პ. ხდება მეტყველების პროცესში და განიხილება როგორც ლიტ. ნორმებიდან გადახვევა, მაგრამ ის, ამავე დროს, არის ახალი ენობრივი ელემენტების წარმოქმნის წყარო და მისი შედეგები ხშირად იქცევა ნორმად.

პ. გვხვდება ენის ყველა დონეზე. მაგ., სიტყვაში **უმფროსი** გვაქვს ზედმეტი **მ** მასთან ასოციაციურად დაკავშირებული სიტყვის **უმცროსი**-ს ანალოგიით. ფორმა **რასთვის** წარმოქმნილია ორი ენობრივი ერთეულის — **რისთვის** და **რატომ** ფორმების შერევით. **გულიდან ვერ მოიშორა** მიღებულია ორი გამოთქმიდან: **თავიდან ვერ მოიშორა** და **გულიდან ვერ ამოიგდო**. ასევეა მიღებული გამოთქმები: **სტუმართმოყვარეობას გაუწევს** (მასპინძლობას გაუწევს და სტუმართმოყვარეობას გამოიჩენს), **მადლობა მოიხადა** (ბოდიში მოიხადა, მადლობა გადაიხადა).

ნ. იმნაძე.

კონტაქტი (ლათ. contactus — შეხება), კაუზატივი, ზმნის კატეგორია, რ-იც ზმნის ფორმის მიხედვით გვიჩვენებს, სუბიექტ. პირი უშუალოდ მოქმედებს პირდ. ობიექტზე, თუ სხვა პირის შუალობით (ა. შანიძე).

უშუალოა პ., რ-იც აღნიშნავს, რომ სუბიექტ. პირი მოქმედებს პირდ. ობიექტზე უშუალოდ, სხვა პირის ჩაურევლად (გზატავ, ვაკეთებ, ვაშენებ...). შუალობითი პ., რ-იც აღნიშნავს, რომ სუბიექტ. პირი მოქმედებს პირდ. ობიექტზე სხვა პირის შუალობით (ვახატვინებ, ვაკეთებინებ, ვაშენებინებ...).

შუალობითი პ-ის გრამატიკ. მნიშვნელობას ორი მორფმა გამოხატავს: **-ინ** და **-ეინ** (ისტორიულად

-ევ) სუფიქსები, რ-ებიც დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში იმყოფებიან ერთმანეთთან: -იწ გვხვდება ერთ-ან მეტმარცვლიან საყრდენ მორფემასთან, -ევინ და-ერთვის ნულმარცვლიან ან პოტენციურად ნულმარცვლიან საყრდენ მორფემას. მკვლევართა ნაწილი (არნ. ჩიქობავა, გ. მაჭავარიანი, ა. თაყაიშვილი, ე. გეურქოვა, ბ. გიგინეიშვილი, ი. ქავთარაძე...) აღნიშნულ სუფიქსებთან ერთად ა-პრეფიქსსაც ან მხოლოდ ა-პრეფიქსს გამოყოფს.

ძვ. ქართულში შუალობითი პ. ორნაირად იწარმოებოდა: აღწერითად და ორგანულად; ამათგან უფრო ნიშანდობლივია აღწერითი წარმოება: ვით. ბრუნვაში დასმული მასდარი + ზმნის ფორმა (მოკვეთად-ეც = მოაკვეთინე...). -გვ და -იწ მაწარმოებელთაგან -გვ უფრო ადრინდელ პერიოდში ფუნქციონირებს, -იწ X—XI სს-იდან იკიდებს ფეხს.

შუალობითი პ-ის ზმნას სამივე ქცევის ფორმა მოეპოვება: საარვისო (აკეთებინებს), სათავისო (იკეთებინებს) და სასხვისო (უკეთებინებს).

საარვისო ქცევის ფორმაში, ჩვეულებრივ, სამი პირი დასტურდება: სუბიექტური, ირიბობიექტური და პირდაპირობიექტური. ზმნის ფორმა ამ შემთხვევაში გამოხატავს ვითარებას, როდესაც რეალურად მოქმედებს არა ერთი პირი, არამედ ორი: სუბიექტ. პირი, რ-იც ხელმძღვანელობს მოქმედებასა და პირი, რ-იც უშუალოდ ასრულებს ხელმძღვანელის დავალებას. ხელმძღვანელი პირი — ეს არის საქმის მოთავე, ინიციატორი, მისი ორგანიზატორი, ხოლო ვინც უშუალოდ მოქმედებს, ერთგვარი იარაღია საქმის ორგანიზატორის ხელში. მესამე (პირდაპირობიექტ.) პირი მათი მოქმედების საგანია.

ორპირიანი საარვისო, რ-საც ობიექტად III პირი აქვს, შუალობითში გადაყვანისას სამპირიანი ფორმას გვაძლევს (აკეთებს ის მას, აკეთებინებს ის მას მას); შუალობითი პ-ის სათავისო არ განსხვავდება უშუალო პ-ის სათავისოსაგან პირთა რაოდენობის თვალსაზრისით: ორივე ფორმა ორპირიანია; უშუალო პ-ის სასხვისო ყოველთვის სამპირიანია. შუალობითში გადაყვანით შემსრულებელი ობიექტ. პირი ემატება და ოთხიანი უნდა გახდეს (დამიწერა მან მე ის — დამიწერინა მან მე იგი მას — ა. შანიძე). შუალობითი პ-ის სასხვისო ქცევის ფორმ-

ბი უფრო ნშირია, ვიდრე სათანადო სათავისოსი.

სამპირიანი შუალობითი პ-ის შემთხვევაში იძულება ეხება ორ. ობიექტს, ორპირიანის შემთხვევაში — პირდ. ობიექტს. ამით განსხვავდება გარდამავალი ზმნისაგან ნაწარმოები შუალობითი პ-ის ფორმები გარდაუვალი ზმნისაგან ნაწარმოები შუალობითი პ-ის ფორმებისაგან... მო-ა-კუდ-ინ-ა ისეთივე შუალობითი პ-ია, როგორც და-ა-წერ-ინ-ა. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ მო-ა-კუდ-ინ-ა ორპირიანია, და-ა-წერ-ინ-ა — სამპირიანი. ეს კი შედეგია საწარმოებელ ფუძეთა სხვადასხვაობისა: პირველი გარდაუვალი ზმნისაგან არის ნაწარმოები, მეორე — გარდამავლისაგან (გ. მაჭავარიანი).

შუალობითი პ-ის ზმნის ირ. ობიექტი (ე. ო. ის პირი, რ-საც ზმნის ფორმის მიხედვით „აიძულებენ“) სულიერი უნდა იყოს, შდრ. „ბატონი ყმას ამუშავებს“ და „ყმა მიწას ამუშავებს“ (ჭ. ქორია).

შუალობითი პ-ის ფორმები აქვს ვნებითი გვარის ზმნასაც. ვნებითად მოქცევისას მოქმედებითი გვარის შუალობითის ფორმა ორპირიანი ხდება (ეკვლევიანება ის მას — აკვლევიანებს ის მას მას (თავს)...). ამოსავალ შუალობითის ფორმაში პირდ. ობიექტის ფუნქციას უკუქმევითი ნაცვალსახელი ასრულებს — შემოდის რეფლექსურობის სემანტიკა. შუალობით-რეფლექსური კონსტრუქცია ორაზროვანია: აჭვრინებს ის მას თავს = 1. ის (S) მას (ირ. O-ს) აჭვრინებს მის (ირ. O-ის) თავს; 2. ის (S) მას (ირ. O-ს) აჭვრინებს საკუთარ (S-ის) თავს. როგორც ჩანს, სწორედ ამგვარი ორაზროვნების ლიკვიდაციის საჭიროებამ განაპირობა მოქმედებითი გვარის შუალობითის ფორმების კონფერსია.

პ-ის თვალსაზრისით გრამატიკულად დაპირისპირებულ ოპოზიციურ ცალკეს წარმოადგენენ ზმნის უპირო ფორმები — მასდარები და მიმღებები (გაკეთება — გაკეთებ-ინ-ება — გაკეთებ-ინ-ებული...).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ქავთარაძე ი., ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1954; თაყაიშვილი ა., კაუზატივის წარმოების ზოგი საკითხი ქართულში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», IV, თბ., 1974; მაჭავარიანი გ., კაუზატივის კატეგორია ქართველურ ენებში. — «იკვ», XXVII, თბ., 1988.

ჭ. ქორია.

კონტექსტი (ლათ. contextus — შეერთება, შეკავშირება), ტექსტში ენობრივი ერთეულების გარემოცვა (მარჯვენა, მარცხენა). პ. კომუნიკა-

ციის აუცილებელი პირობაა. პ-ის გარეშე შეუძლებელი ხდება მნიშვნელობის ადეკვატური აღქმა. მაგ., სიტყვას „მობრძანდი“, იმის მიხედვით, თუ რა პ-შია ის მოქცეული, შეიძლება ჰქონდეს სრულიად განსხვავებული მნიშვნელობები (თხოვნა, ბრძანება, დაცინვა, მუქარა...).

პ. შეიძლება იყოს ვიწრო (მინიმალური გარემოცვა, რ-შიც განისაზღვრება მოც. ენობრივი ერთეული) და ფართო (როდესაც საჭირო ხდება მთელი ტექსტის გათვალისწინება). სიტყვის მნიშვნელობის დასადგენად ვიწრო პ. იქნება შესიტყვება. სწორედ ასეთ პ-ში შეიძლება სიტყვა მოგვევლინოს ტროპის სახით, მიიღოს განსხვავებული სტილისტიკური და ემოციური შეფერილობა, შეიძინოს ახალი მნიშვნელობები, მათ შორის წმინდა ოკაზიონალურიც, რ-იც აქამდე არ ყოფილა (და შესაძლოა, არც არასოდეს იქნეს) დაფიქსირებული ენაში. ვიწრო პ. საკმარისია მნიშვნელობების დასადგენად სამეცნ. ნაშრომებში, ან მხატვრულ ნაწარმოებთა სტილისტიკურ-ემოციურ შეფერილობას მოკლებულ გამონათქვამებში. მაგრამ ხშირ შემთხვევაში სიტყვის, და მით უფრო — ფრაზის მნიშვნელობის დადგენა მოითხოვს ფართო პ-ის გათვალისწინებას. ზოგჯერ ფართო პ. სცილდება ლინგვისტური (ვერბალური, პარალინგვისტური) პ-ის გაგებას და მოიცავს ექსტრალინგვისტურ ფაქტებსა და მოვლენებს (კომუნიკაციის პირობები, ადგილი და დრო, კომუნიკაციის პროცესში ჩართული ინდივიდები, მათ შორის ურთიერთობა და მისი). შესაძლებელია ისიც მოხდეს, რომ ტექსტში პ. არ იყოს ექსპლიციტურად გამოხატული. მაშინ საჭირო ხდება იმპლიციტური ფორუნი ცოდნის (პრესუპოზიციის) გამოყენება.

პ-ის ცნება აუცილებელია ლინგვისტური ანალიზისათვის. იგი გამოიყენება ენის ყველა დონეზე (ფონოლოგიური, სინტაქსური, სემანტიკური) და საშუალებას იძლევა განისაზღვროს მოცემული ერთეული. პ-ის გარეშე შეუძლებელია ისეთი ენობრივი მოვლენების შესწავლა, როგორიცაა სხვადასხვა ენობრივი ერთეულის (სიტყვის, ფრაზის) რეალური მნიშვნელობა, ლექსიკური თავსებადობა, სინონიმია, პოლისემია და მისი. ახალი პ-ების წარმოქმნა დიდ როლს თამაშობს ენის სემანტიკურ ცვლილებებში. გარკვეულწილად პ-ების ცოდნას ემყარება ენის გრძნობა.

ლიტ.: Языковые единицы и контекст, Л., 1973.

ნ. ქემერტელიძე.

კოორდინაცია (ლათ. coordinatio — ურთიერთშეხამება), 1. თანწყობა; 2. სიტყვათა საურთიერთო დაქვემდებარება. პ. არის მიმართება ზმნასა და მასთან მორფოლოგიურად (პირის მიხედვით) დაკავშირებულ სახელებს (ქვემდებარესა და პირმომართ დამატებებს) შორის. ტერმინი „პ.“ საურთიერთო მართვის მნიშვნელობით ქართ. საენათმეცნიერო ლიტ-რაში დამკვიდრდა არნ. ჩიქობავას შრომის („მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“, I, 1928) საფუძველზე. ამ შრომის მიხედვით, რელატიური აგებულების (ორ- და სამპირიანი) ზმნა მართავს მასთან მორფოლოგიურად დაკავშირებული სახელების ბრუნვებს, სახელები თავის მხრივ მართავენ ზმნის პირს (კლავს ის მას, უკვდება ის მას, სთხოვს ის მას მას). პ. საურთიერთო მართვა (იხ. მართვა), პ. უპირისპირდება ცალმხრივ მართვას, სუბორდინაციას (კაცი კვდება). პ-ში მონაწილე სიტყვა არის კოორდინატი. კოორდინატი შეიძლება იყოს ძირითადი, დიდი, მცირე (ძვ. ქართულში უმცირესიც). **ძირითადი კოორდინატი** (coordinata princeps) არის ზმნა, რიც მართავს მასთან პირთა მიხედვით დაკავშირებული სახელების ბრუნვებს. ზმნა პ-ის ცენტრია. სახელები შეიძლება იყოს დიდი და მცირე **კოორდინატები**. დიდი ის კოორდინატი (coordinata major), რიც მართავს ზმნის პირს და ითანხმებს რიცხვს (ის სთხოვს — ისინი სთხოვენ). მცირე ის კოორდინატი (coordinata minor), რიც მართავს ზმნის პირს, მაგრამ ვერ ითანხმებს რიცხვს (სთხოვს მას — სთხოვს მათ). სხვა მოსაზრებით, პ. საურთიერთო დაქვემდებარებაა და არა საურთიერთო მართვა. კოორდინაციულ ურთიერთობას ამყარებს თავის სუბიექტთან (სახელთან) აბსოლუტური აგებულების (ერთპირიანი) ზმნაც. ზმნა მართავს მასთან პირით დაკავშირებულ სახელებს (ქვემდებარესა და პირმომართ დამატებებს) ბრუნვაში, სახელები კი ითანხმებენ ზმნას პირში (მე ვ-სთხოვ, შენ სთხოვ, ის სთხოვს; მე მ-თხოვს, შენ გ-თხოვს, მას ს-თხოვს...). I პირის ნაცვალსახელი ზმნას შეიწყობს I პირის ფორმით, II პირის ნაცვალსახელი — II პირის ფორმით; მესამე პირის სახელი კი ზმნისაგან ითხოვს III პირის ფორმას, ე. ი. სახელები (ქვემდებარე და პირმომართი დამატებები) ითანხმებენ ზმნას პირში. სახელები (მე, შენ, ის...) ლექსიკურად აღნიშნავენ პირებს, ზმნა კი გრამატიკულად, ფორმით გამოხატავს მათ. შეთანხმება

ლა ლექსიკურ-გრამატიკულია.

პ-ის საფუძველზე იქმნება მარტივი წინადადების სტრუქტურული მოდელი (კონსტრუქცია).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1968; დავითიანი პ., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

კორიდეთის ხელნაწერი, ცნობილი ბერძნული ოთხთავი, ასომთავრულით გადაწერილი IX ს-ში ქართველი გადაწერის მიერ ბერძნ. დამწერლობის ქართული დუქტუსით. ზომა 29X24 სმ. ნაწერია მოყვითალო ეტრატზე, ორ სვეტად. ხელნაწერი შეიცავს 249 ფურცელს, რამდენიმე ფურცელი აკლია, ზოგიც დაზიანებულია.

პ. ხ. XV ს-მდე ინახებოდა ამჟამად თურქეთის საზღვრებში მოქცეულ სოფ. კორიდეთის ღვთისმშობლის ეკლესიაში (1914-მდე კორიდეთი ყოფ. ბათუმის ოლქის ართვინის მხარეში შედიოდა). X ს-ში ხელნაწერი ხელახლა აუკინდავთ და შეუკაზმავთ კორიდეთში ერისთავ ბეშქენის ბრძანებით.

XV ს. მიწურულს პ. ხ. კორიდეთიდან გადაუტანაით ზემო სვანეთში, სოფ. კალაში, წმ. კვირიკესა და ივლიტეს ეკლესიაში, სადაც 1853 აღმოაჩინა ეთნოგრაფმა ბარტოლომეიმ. 1869 ქუთაისის გუბერნატორმა გრაფმა ვლ. ლევაშოვმა ხელნაწერი 50 მან. გირაოთი სვანეთიდან პეტერბურგში წაიღო. იქ ხელნაწერს გაეცნო მ. ბროსე და 1872 წელს გამოაქვეყნა ვრცელი წერილი მეცნიერებისათვის ამ ხელნაწერის მნიშვნელობის თაობაზე.

ლ. დადექელიანისა და ეპისკოპოს გაბრიელ ქიქოძის მეცადინეობით ხელნაწერი საქართველოში დააბრუნეს და გელათის მონასტერს გადასცეს. 1901 კირიონ ეპისკოპოსმა იგი გელათიდან თბილისში ჩამოიტანა და გადასცა საეკლ. მუზეუმს, სადაც 1993-ით აღირიცხა. შემდეგ პ. ხ. შესასწავლად და გამოსაცემად თბილ. გიმნაზიის გერმანული ენის მასწავლებლის — პასტორ გ. ბერმანის მეშვეობით ლაიფციგში გაგზავნეს, საიდანაც თბილ. საეკლ. მუზეუმში დააბრუნეს 1904.

პ. ხ. ლაიფციგში გამოსცეს 1913. მანამდე მისი ნაწილი — მარკოზის თავი — ფოტოტიპირად გამოიცა (Материалы по археологии Кавказа, XI, М., 1907).

ამჟამად პ. ხ. დაცულია ხელნაწ. ინ-ტში, ბერძნ. ხელნაწერების ფონ-

დში (Gr-28). პ. ხ-სადმი სამეცნ. ინტერესს განაპირობებს არა მხოლოდ ტექსტობრივი და პალეოგრაფიული, არამედ ისტ.-ლიტ. მნიშვნელობაც, რადგან მასზე მეტად საყურადღებო ქართ. და ბერძნ. მინაწერებია. ამ სხვადასხვა დროს შესრულებულ მინაწერთაგან 24 ქართულია, 9 — ბერძნული. მათი დიდი ნაწილი საბუთებია, რ-ებიც ასახავენ საერთოდ კლარჯეთისა და, კერძოდ, კორიდეთის ყოფას. ოთხთავის ქართული მინაწერი გამოსცა ნ. მარმა, 1911 მათ დათარიღების საკითხს შეეხო ნ. ყაუხჩიშვილი, ხოლო გრ. წერეთელმა მალაქ მეცნ. დონეზე შესწავლა ბერძნ. მინაწერები.

ლიტ.: ყაუხჩიშვილი ს., კორიდეთის ბერძნული სახარების ქართული მინაწერების დათარიღებისათვის. — «ჩვენი მეცნიერება», 1924, №11—12; წერეთელი გრ., კორიდეთის ხელნაწერი და მისი ბერძნული მინაწერები, ტფ., 1937; სილოგავა ვ., კორიდეთის საბუთები (IX—XIII სს.), თბ., 1989; Brosset M., Note sur un manuscrit grec des quatre vangiles rapport de Souan thie et appartenant au comte Panine. — «M langes Asiatiques», t. VI, livr. 3 et 4. St. Pb., 1872; Beermann und Gregory, Die Koridethi-Evangelien 038, Leipzig, 1913 (mit 12 Tafeln und 2 Karten).

ა. ურუშაძე.

პრემსიოთი ლემსიკონი, ლექსიკონი, რ-შიც სხვადასხვა წყაროებისა თუ ენობრივი ქვესისტემების ლექსიკური მონაცემები ერთი ლექსიკოგრაფიული პრინციპით არის გაერთიანებული. მაგ., დიალექტური ლექსიკის პ. ლ. თავს უყრის არსებულ ლექსიკურ მასალას და მათ სისტემურად აერთიანებს ფუძის მიხედვით ან სხვა პრინციპით. ამგვარი ლექსიკონი ნათლად წარმოაჩენს ენის ლექსიკური ფონდის სიმდიდრეს, ცალკეულ ლექსიკურ ერთეულთა გავრცელებულობასა და სიხშირეს. პ. ლ-ს დიდი დახმარების გაწევა შეუძლია სხვადასხვა ხასიათის ლექსიკოლოგიური და ლექსიკოგრაფიული სამუშაოების შესრულებისას (განმარტებითი, იდეოგრაფიული თუ ისტ. ლექსიკონების შედგენა, ისტ.-ეტიმოლოგიური, სემასიოლოგიური და სხვა სახის კვლევა...).

ა. არაბული.

პრიპტოგრაფია (< ბერძნ. kryptos — საიდუმლო და gr ph — ვწერ), საიდუმლო (დამიფრული) დამწერლობა, პირობითი საიდუმლო ნიშნების გამოყენება იმ მიზნით, რომ ტექსტი გასაგები იყოს მხოლოდ განდობილ პირთათვის.

უძველესი ქართ. დამიფრული ტექსტების — კრიპტოგრამების

არსებობა დადასტურებულია X ს-იდან, თუმცა მათი შექმნა უფრო ადრეა სავარაუდებელი: X ს-ში კ. საკმაოდ პოპულარული ჩანს საქართველოში, ვიდრე XIX ს. დასასრულამდე.

როგორც კრიპტოანალიზმა ცხადყო, ჩვენამდე მოღწეული ძვ. კრიპტოგრამები ძირითადად ხელნაწერებზე დართული ანდერძებია. მათი შემდგენლები, ჩვეულებრივ, ხელნაწერთა გადამწერები და მფლობელები არიან. ზოგჯერ შემონახულია მომხატველების, მთარგმნელებისა და სხვ. სახელებიც.

ძვ. ქართ. კრიპტოგრაფიული დაწმწრობა იმთავითვე გარკვეულ სისტემებად არის ჩამოყალიბებული. შესაძლებელი ხდება მათი წარმოშობისა და განვითარების გზების დადგენა. ეს სისტემები სხვადასხვა პრინციპზეა აგებული და სხვადასხვა პერიოდით თარიღდება. სისტემათაგან ზოგიერთს ბერძნულის გავლენა ეტყობა, მაგრამ ისინიც გადამუშავებული და შეცვლილი სახითაა დამკვიდრებული. ქართულში გავრცელებულია შემდეგი კრიპტოგრაფიული სისტემები:

ანჩინური — ემყარება ასოთა მონაცვლეობას, ამასთანავე, გათვალისწინებულია მათი რიცხვითი მნიშვნელობებიც. მონაცვლეობენ, ერთი მხრივ, ერთეულებისა და ათასეულების, მეორე მხრივ, ათეულებისა და ასეულების აღმნიშვნელი ასოები. ასე, ერთმანეთს ენაცვლებიან: ა-1 — ჩ-1000 (აქედან სახელწოდება: ანჩინური), ბ-2 — ც-2000, ი-10 — რ-100, კ-20 — ს-200 და ა. შ.

ანჯანური — ამ სისტემაში რიცხვითი მნიშვნელობა არ არის გათვალისწინებული. ასოთა შენაცვლება (მასში 3 და 4 ასოები არ მონაწილეობს) ასეთია: ა-ჯ (აქედან სახელწოდება ანჯანური), ბ-გ, გ-ხ, დ-ჭ და ა. შ.

ანრეური — ემყარება ასოთა მონაცვლეობას, მაგრამ გათვალისწინებულია მათი რიცხვითი მნიშვნელობებიც. ერთეულების აღმნიშვნელობებს ენაცვლებიან ასეულების, ხოლო ათეულებისას — ათასეულების აღმნიშვნელი ასოები. შესაბამისად, ამ სისტემაში: ა-1 — რ-100, ბ-2 — ს-200, ი-10 — ჩ-1000, მ-40 — წ-4000 და ა. შ.

ანკოური — ემყარება მხოლოდ ასოთა მონაცვლეობას, რიცხვითი მნიშვნელობებს ყურადღება არ ექცევა: ა-ბ, ბ-გ, გ-დ და ა. შ.

სათვალავადი — გულისხმობს კრიპტოგრამული სიტყვების შედ-

გენას ისე, რომ წარმოდგენილი იყოს ასოთა რიცხვითი მნიშვნელობები: ა-1, ბ-2, გ-3 და ა. შ. არსებობს ამ სისტემის მრავალი სახეობა.

უკუდაწერილობის — გულისხმობს ქართული ანბანით ნაწერი წინადადების ან ცალკეული დაქარაგმებული თუ დაუქარაგმებელი სახით წაკითხვას მარჯვნიდან მარცხნივ: ქ. აილე ო ~ ღ: ეშ: ი ~ ც: ირ: — ქ. აილე, ღმერთო შეიწყალე ცოდვილი რომანოზი.

სარკისებრი — უკუდაწერილობის სისტემის ანალოგიურია, იწერება მარჯვნიდან მარცხნივ, მაგრამ ასოებიც უკუღმა წერია.

სხვადაწერილობის — ქართული ტექსტი იწერება რომელიმე უცხო ენის (ძირითადად ბერძნული, ლათინური, სომხური და სლავური) ანბანით. მაგ., მიქაელ მოდრეკილის იადგარში (978—988) იკითხება კრიპტოგრამა: á:TA Í Ê Ë TÇ ÍÁ... — ქ. ბერძულნი... შესაძლებელია ერთ კრიპტოგრამულ სიტყვაში რამდენიმე ანბანიც იყოს გამოყენებული.

ცნობილია სხვა კრიპტოგრაფიული სისტემებიც: კო მ პ ი ლ ა - ც ი უ რ ი, აკროსტიქული, ერთი და იმავე ასოს გამეორებით, სიტყვათა დაქარაგმებით, ასოების გამოტოვებით მიღებული, პირობით ნიშანთა სისტემები...

ძალზე დიდია კრიპტოგრაფიული ტექსტების, მინაწერების მნიშვნელობა ხელნაწერთა შესწავლისათვის. მათი საშუალებით გამოვლენილია დღემდე უცნობი მრავალი ხელნაწერის გადამწერი თუ მფლობელი; დაზუსტებულია ამ ხელნაწერთა გადაწერის თარიღი, ადგილი და სხვ. (იხ. დედაბრული ხელი).

ლიტ.: ათანელიშვილი ლ., ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, თბ., 1982 (იქვე — ბიბლიოგრაფია).

ც. ქურციკიძე.
კუმურდოს წარწერები, 964, XI, XVI სს-ის ქართული ასომთავრული რელიეფური და ამოკვეთით შესრულებული წარწერები, რეზიც მოთავსებულია კუმურდოს კათედრალური ტაძრის (ისტ. ჯავახეთში, ახალქალაქის სამხრ. დას-ით მე-12 კმ-ზე) კედლებზე. კ. წ. მრავალფეროვანია შინაარსითა და დანიშნულებით — საამშენებლო, მემორიალური, განმარტებითი, სააღაპე. მთავარი, თავდაპირველი საამშენებლო წარწერა მოთავსებულია ტაძრის სამხრ. შესასვლელის არქიტრაფზე. წარწერა გამორჩეულია იმ მხრივ, რომ მასში იშვიათი სიზუსტით არის მითითებული ტაძრის მშენებლობის დასრულების თარიღი. მისი ტექსტი ასეთია:

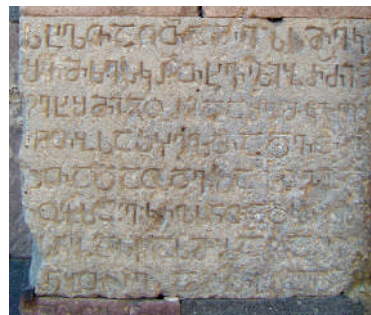

კუმურდო. გოლიათის სააღაპე წარწერა. XI ს.

„შეწვენითა ღმრთისაჲთა. იოვანე ეპისკოპოსმან დადგა საძირკველი ამის ეკლესიისაჲ ჯელითა ჩემ ცოდვილისა საკოცრისაჲთა, ლეონ მეფისა ზა, აღიდენ ღმერთმან, ქრონიკონსა რბდ, თუესა მაჲსსა ა, დღესა შაფათსა, ა მთუარისსა, ერისთვობასა ზუიანსსა; ესე ბალაჰვარი მან დადგა; ქრისტე, შეეწიე მონასა შენსა, ამენ“. ამის მიხედვით, კუმურდოს ტაძარი აუშენებია იოვანე ეპისკოპოსს ლეონ აფხაზთა მეფის დროს, 964 წელს, ადგილობრივი ხელისუფლის ზუიან ერისთავობისას. ტაძრის ხუროთმოძღვარი ყოფილა საკოცარი.

ასევე 964-ით თარიღდება ტაძრის კედლე ათამდე წარწერა — იოვანე ეპისკოპოსის მემორიალური აღმ. ფასადზე, მაშენებელთა კვერქსი და გიორგისა, როგორც ჩანს, სამუშაოთა ხელმძღვანელისა („საქმესა ზედამდგომისა“, შდრ. ოშკის წარწერა) ტაძრის სამხრ. შესასვლელის არქიტრაფის მარჯ. კუთხეში, ვაჩე ერისთავის სააღაპე სამხრ. ფასადზე; ადამის, ევას, ცისა და ქვეყნის, ადამიანის თავის რელიეფების სახით გადმოცემული სიმბოლური გამოსახულებებისა ტაძრის სამხ. და ჩრდ. ფასადების ნიშებში და სხვ.

X ს. II ნახ. და XI ს. I ნახ-ით თარიღდება ტაძრის სამხ. ფასადზე ამოკვეთილი შვიდი სააღაპე წარწერა, რეზიც გვამცნობენ, რომ

კუმურდო. წარწერა ზოსიმე კუმურდოელის. XI ს.

კუმურდო. გიორგის წარწერა. 964.

სხვადასხვა კუმურდოელ ეპისკოპოსს სხვადასხვა დროს ალაპები დაუდგენია სხვადასხვა პირთათვის. ერთ-ერთი მათგანის ტექსტი ასეთია: „სახელითა ღმრთისაჲთა. მე, გრიგოლ ეპისკოპოსმან დაუდეგ ალაპად ბზობის პარასკევი მოლოზონს — დღესასწაული წმიდათა მღვდელთ — მოძღუართა, ვინ სრულობით არა გარდაიჭადლოს, კრულია ამით ხატიითა და ჩუენითა ჯუარითა. ფასი სრული აგუილია“.

XI ს-ში, ბაგრატ IV-ის (1027—72) მეფობისას, კუმურდოელ ეპისკოპოსს, ზოსიმეს, ტაძრისათვის დას. მხრიდან მართკუთხა გარშემოსავლელი („შტოჲ“) მიუშენებია. ამის შესახებ მას სამხრ. კედელზე კარნიზის გასწვრივ მოზრდილი ასოებით ერთ გრძელ სტრიქონად ვრცელი წარწერა ამო-

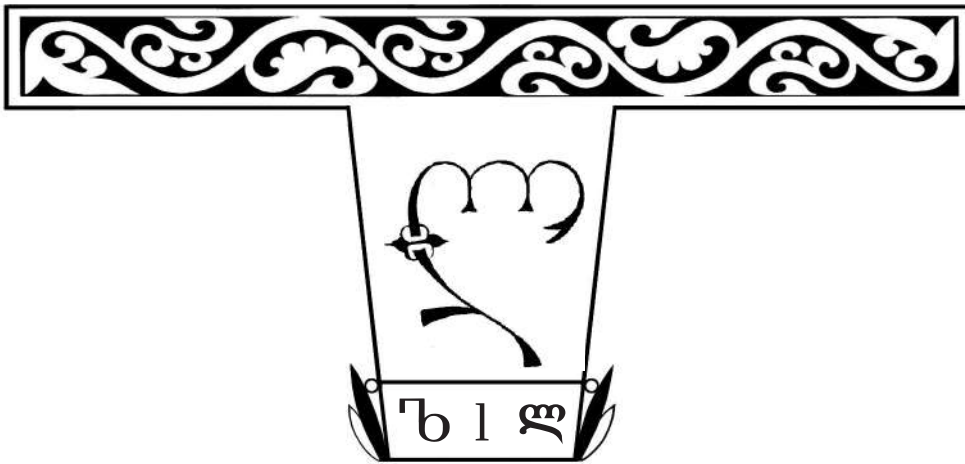
უკვეთინებია. წარწერის დასაწყისი ამჟამად ნაკლულია, მაგრამ მისი სრული ტექსტის აღდგენა ასე შეიძლება: „[A ადიდენ ღმერთმან ბაგრატ მეფე და დედაჲ მა]თი მარიამ დედოფალი. აღმენა შტოჲ ესე მეფობასა მათსა, მღვდელთმოძღურობასა ზოსიმე კუმურდოელისასა [...]“. სხვა წარწერით, იმავე ზოსიმე ეპისკოპოსს, უცნობი დავით ოქრომჭედლის ხელით „შეუმოსავს“ ტაძრის საკურთხეველი, ბარძიმფეშხუმი, ჯუარი (როგორც ჩანს, საკურთხეველის წინამდებარე) და შეუმკია ღმრთაების ხატი. ყოველივე ამის გამო მას დავითისათვის ორი მოსახსენიებელი (საალაპე) დღე დაუდგენია — ბზობის კვირის პარასკევი და სამეობო — ბრწყინვალე შვიდეულის, ანუ აღდგომის კვირის სამშაბათი (ორივე გარდამავალი, მოძრავი ქრისტ. დღესასწაული). ამის შესახებ მას ვრცელი კიდურწარსრული წარწერა ამოუკვეთინებია ტაძრის სამხრ. ფასადზე, თვალსაჩინო და გამორჩეულ ადგილას: „სახელითა ღმრთისაჲთა. მე, ზოსიმე კუმურდოელმან შევმოსე საკურთხეველი, ბარძიმფეშხუმი(!), ჯუარი და შევამკე ხატი ღმრთაებისაჲ კელითა დავითისაჲთა. დაუდეგ სალოცავად ბზვობისა კ. კირიელისონითა; დეკანოზი შეუსუენებდეს წმიდასა სამეობოსა შესუენებითა. კრულია ამით ხატიითა, ვინ შეუცვალოს“. სამწუხაროდ, დავით ოქრომჭედლის ზემოდასახელებულ არც ერთ ნამუშევარს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

XVI ს. 10-იან წლებში კუმურდოს ტაძარში აღდგენითი სამშენებლო სამუშაოები ჩაუტარებია ადგილობრივ ხელისუფალს, პატრონ ელისბაღს და წარწერა ამოუკვეთინებია ტაძრის დას. მინაშენის დას. შესასვლელის ახალ არქიტურაზე: „A იესუ ქრისტე, დიდებულის ჰყავ ორთავე შინა ცხორებათა მეორედ აღმაშენებელი პატრონი ელისბაღ, დედა მათი ქრისტიანა, მეცხედრე მათი მარის, ძენი მათნი და ასულნი მათნი; ამენ“. წარწერაში დასახელებული პირები ცნობილია სხვა წყაროებითაც (მათ შესახებ მასალები გამოაქვეყნეს ე. თაყაიშვილმა, ქ. შარაშიძემ, ვ. ცისკარიშვილმა). მათზე დაყრდნობით, წარწერის თარიღი 1511—15 განისაზღვრება. იმავე არქიტურაზე ამოკვეთილია ამ წარწერის თანადროული სხვა წარწერები; ერთი ზოსიმე კუმურდოელის, ხოლო მეორე — გალატოზ მიქელის მოსახსენიებულია.

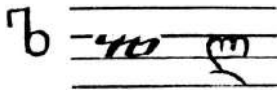
პ. ფ. ქართ. ეპიგრაფიკის გამორჩეული, მნიშვნელოვანი ძეგლებია როგორც ენობრივად, ისე მათში ასახული ისტ. ცნობებით, დასახელებულია მრავალი ისტ. პირი, რთა მოღვაწეობის პერიოდი X—XVI სს. მოიცავს. ეს წარწერები შეისწავლეს და გამოაქვეყნეს მ. ბროსემ (1847), ი. როსტომაშვილმა (1881), ე. თაყაიშვილმა (1902), ნ. ბერძენიშვილმა (1933—64), ვ. ცისკარიშვილმა (1959) და სხვ.

ლიტ. სილოგავა ვ. კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბ., 1994 (იქვე — ბიბლიოგრაფია).

ვ. სილოგავა.

ლ, ქართული ანბანის მეთერთმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეთორმეტე) ასო. მისი სახელია „ლასი“; გრაფ. სიმბოლო ლატერალური სონორი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴊ**. მისი მოხაზულობა წრისა და ხაზების კომბინაციაა, რიც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური **ⴊ** კუთხოვანი ფორმისაა, მარჯვნივ გადახრილი და ოთხხაზოვანი სისტემის შუა ორ ხაზშია მოთავსებული. **ლ**-ს მხედრულში საყრდენი ფეხი აქვს და ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოცდაათს (30).

ლაბიალური ბგერები (ლათ. labialis), ბ ა გ ის მ ი ე რ ი ბ გერები, თანხმოვნები და ხმოვნები, რ-ებიც ბაგეების სხვადასხვაგვარი მოძრაობით წარმოითქმება. თუ ბგერის წარმოთქმაში ორივე ბაგე მონაწილეობს, წარმოითქმის წყვილბაგისმიერი ხშულ-მსკდომი. მას ბილაბიალურს, წყვილბაგისმიერს უწოდებენ. არის თანხმოვნები, რთა წარმოთქმისას მხოლოდ ერთი ბაგე მონაწილეობს, მათ ლაბიოდენტალურს, კბილბაგისმიერ თანხმოვნებს უწოდებენ. მათი წარმოთქმისას ქვედა ბაგე ზედა საჭრელი კბილების კიდეს ებჯინება. ქართულში ასეთია ვ. მრავალ ენაში მჟღერ ვ ბგერას უპირისპირდება ყრუ კბილბაგისმიერი თანხმოვანი, რუსული - ს მსგავსი. ყრუ ბგერათა მეზობლად ქართული ვ-ც -ს მსგავსად წარმოითქმის (მაგ., ყრუ თ-ს წინ სიტყვაში ნავთი), მაგრამ ამას სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა

არ მოსდევს. ქართ. ენობრივი სმენა ამ სხვაობას ვერც ამჩნევს. მჟღერობა-სიყრუის ნიშნით საპირისპირო ერთეულის უქონლობა ვ-ს სონორ თანხმოვნებთან აახლოებს (იხ. სონორები).

ქართ. ენის დიალექტებში გვხვდება კბილბაგისმიერი ვ-ს წყვილბაგისმიერი ვარიანტიც.

ბაგეთა მომრგვალებით და წინ წაწევით წარმოითქმის ხმოვნები უ, ო. ბაგეთა ხშვით და ამ ხშვის ერთბაში მოშლით — თანხმოვნები ბ, ფ, პ. ბაგისმიერ თანხმოვნად მიიჩნევენ ნახალურ მ-საც. ისიც ბაგეთა ხშვით ხასიათდება, ოღონდ მის წარმოსათქმელად საჭიროა ამ ხშვის არა მოშლა, არამედ, პირიქით — შენარჩუნება. ეს აუცილებელია იმისთვის, რომ ჰერნაკადი ცხვირისმიერი მ-ს წარმოთქმისას პირის ღრუდან არ გამოედინოს.

ზ. ჯავარიძე.

ლაზური ენა, ლ ა ზ უ რ ი, **ლ. ე.**, ისევე როგორც ქართული, სვანური და მეგრული ენები, ქართველურ ენათა ოჯახს განეკუთვნება და მეგრულთან ერთად ამ ოჯახის ზანურ ენათა ჯგუფს ქმნის. ტერმ., „ლაზურის“ გვერდით ლიტ-ში გამოიყენება „ჭანურიც“. ზოგი მკვლევარი უპირატესობას აძლევს ლაზურს, ზოგი — ჭანურს, ზოგისთვის კი ეს ტერმინები სინონიმურია. ამ ენაზე მოლაპარაკეები თავიანთ თავს ლაზს/ლაზებს უწოდებენ, ჭან- ფუძე მათთვის, როგორც წესი უცნობია.

ლაზები კომპაქტურად სახლობენ შავი ზღვის სამხრ.-აღმ. სანაპიროზე, საქართვე. საზღვრისპირა სოფ. სარფში და თურქეთში — ართვინის ვილაიეთის ხოვის, ბორჩხისა და არქაბის ილჩეებსა და რიზეს

ვილაიეთის ფინდიქლის, ართაშენის, ჩამლიპემშინისა და ფაზარის ილჩეებში. ბევრი ლაზი ცხოვრობს თურქეთის სხვადასხვა ქალაქსა და სოფელში. ლაზთა ცალკეული ოჯახები გაბნეულია დას. საქართვე. ზოგ რეგიონში (აჭარა, აფხაზეთი, გური-ა და სამეგრელო).

ლაზურში დიალექტურ ერთეულთა ორი ჯგუფი გამოიყოფა: დასავლური (შემადგენელი კილოკავების სახელწოდებათა მიხედვით — ათინურ-ართაშენული და ვიწურ-არქაბული) და აღმოსავლური (ხოფურ-ჩხალური). დასავლური და აღმოსავლური დიალექტები მკვეთრად უპირისპირდებიან ერთმანეთს როგორც ფონეტ.-გრამატი., ისე ლექსიკურადაც. ამასთან, ზოგ შემთხვევაში ამა თუ იმ ენობრივი თავისებურებით ერთ-ერთი დასავლური დიალექტი აღმოსავლურთან იჩენს მეტ სიახლოვეს, ან დიალექტების შიგნით კილოკავები და ცალკეული თქმები უპირისპირდებიან ერთმანეთს და სხვა დიალექტების ჩვენებას იმეორებენ.

ლაზურის ხმოვნებია: შუა რიგის ა, წინა რიგის (პალატალური) ე, ი, უკანა რიგის (ლაბიალური) ო, უ. ჩქამიერ თანხმოვნებში გამოიყოფა 6 ლოკალური რიგი: ლაბიალური (ბ, ფ, პ; ?/ვ,), დენტალური (დ, თ, ტ), წინაალვეოლარული (ძ, ც, წ; ზ, ს), უკანაალვეოლარული (ჯ, ჩ, ჭ; ჟ, შ), ველარული (გ, ქ, კ; ლ, ხ, ყ) და ლარინგალური (ჰ). ამ რიგებში შემავალი ხშულები სამეულებს ქმნიან (მჟღერი, ფშვინვიერი, მკვეთრი), ნაპრალოვნები კი — წყვილეულებს (მჟღერი, ფშვინვიერი); მხოლოდ ველარულებში გვაქვს გლოტალიზებული სპირანტიც (ყ) და ლარინგალურ რიგში ერთი ნაპრალოვანი

(ჰ). სონორი თანხმონენები იყოფა ორ ჯგუფად: ნაზალურებად (ლაბიალური მ, დენტალური ნ) და ორალურებად (გვერდითი — დენტალური ლ, პირდაპირები — ალვეოლარული რ და პალატალური ?).

ლაბიალური ფშვინივიერი სპირანტი საკუთრივ ლაზურ სიტყვებში მეტად შეზღუდულად იხმარება და, როგორც წესი, ნასესხებ სიტყვებში გვხვდება. ლატერალური ლ ზოგ თქმაში პალატალიზებულია უკანა რიგის ხმოვანთა წინა. გლოტალიზებული სპირანტი ყ მხოლოდ ხოფურ-ჩხალურშია დაცული ხმოვნებისა და ვ, ლ თანხმონენთა წინ. ფუძისეული ჩქამიერი თანხმონენის მომდევნო ველარული ყ სპირანტი ლაზურში ვერ ძლებს. ხოფურ-ჩხალურსა და ვიწურ-არქაბულში ამოსავალი ტყ, წყ, ჭყ კომპლექსები ტკ, წკ, ჭკ-დ არის ცვლილი; ათინურ-არტაშენულში კომპლექსები გამარტივებულია მეორე წვერის დაკარგვით. აქ ამავე წესით მარტივდება ველარული კ ხშულის შემცველი კომპლექსებიც. ხოფურ-ჩხალურში დადასტურებული პყ, ტყ, წყ, ჭყ კომპლექსების შემცველ ფუძეთა მეტი წილი ქართულიდან არის ნასესხები; ორიოდ შემთხვევა გვაქვს კომპლექსებში კ-ს ყ-თი შენაცვლებისა. ასევე გვიანდ. ფონეტიკ. პროცესების შედეგია გლოტალური ხშულის შემცველი კომპლექსის სპორადული გამოვლენა ათინურ-არტაშენულში: ტკვა (< თქვა) „თქვენ“, ტკუ (< თქუ) „თქვა“.

ფონეტიკ. პროცესებიდან აღსანიშნავია ნაზალური მ, ნ-ს განვითარება სიტყვის ანლაუტში; რ-ს დაკარგვა ხმოვნებს შორის; სიტყვის ბოლოკი-დური ს-ს დასუსტება ?-ად და ველარულ ხშულთა პალატალიზაცია-აფრიკატიზაცია (გ > ჯ, ქ > ჩ, კ > ჭ) წინა რიგის ხმოვნებისა და პალატალური თანხმონენის წინ ათინურ-არტაშენულში; ხმოვნის მეორეული სინკოპირება და პ-ს განვითარება ფუძისეული მ-ს შემდეგ ათინურ-არტაშენულსა და ვიწურში (თოფრი „თაფლი“, თხომბუ „თხმელა“, შდრ. ხოფურ-ჩხალურისა და არქაბულის თოფური, თხომბუ); ველარული თანხმონენების მომდევნო ვ ლაბიალის დაკარგვა ი ხმოვნის წინ ათინურ-არტაშენულსა და ვიწურ-არქაბულში (შქით „შეიდი“, კინი „ჩიტი“ — შდრ. ხოფურ-ჩხალური შქით, კვინი).

მახვილი სუსტია, ორზე მეტმარცვლიან სიტყვებს, ჩვეულებრივ, ბოლოდან მესამე მარცვალზე მოუდის, ათინურ-არტაშენულში ხშირად — მეორეზე.

ყველა სახელის ფუძე ხმოვნით ბოლოვდება. ბოლოკიდური -ი ორდა მეტმარცვლიან ფუძეებში ისტორიულად სახ. ბრუნვის ნიშანია. გამოიყოფა ბრუნვები: სახელობითი (ბრუნვის ნიშანი — 0), მოთხრობითი (-ქ), მიცემითი (-ს), ნათესაობითი (-შ/-ში), მიმართულებითი (-შა/-შე), დაშორებითი (-შენ), მოქმედებითი (-თე/-თენ). ათინურ-არტაშენულში ერთიანი მიმართულებით-დაშორებითი ბრუნვაა (-შა/-შე); ამავე დიალექტის ზოგ თქმაში სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი ერთნაირად, ნულოვანი ნიშნით, არის წარმოდგენილი. სახელთა მრ. რიცხვის სუფიქსის ალომორფებია -ფე, -ეფე, -ლეფე, -ელეფე. მათი განაწილება დიალექტურ ერთეულთა (აგრეთვე, მეტყველების ნაწილთა) მიხედვით განსხვავებულია.

ზმნა ოულდება სუბიექტ. და სუბიექტ.-ობიექტ. წყობით, პირისა და რიცხვის გამოხატვის წესი ისეთივეა, როგორიც მეგრულში. სუბიექტ. პირის ნიშანთა ალომორფებია: I პირისა — ვ, ბ, ფ, -, პ, პპ, მ, 0; II პირისა — 0; III პირისა — ს/-ნ/-უ; ობიექტურისა: I პირისა — მ, მპ; II პირისა — გ, ქ, კ, კმ; III პირისა — 0.

ქცევა სამია: ნეიტრალური, სასუბიექტო, საობიექტო. სასუბიექტო ქცევის ფორმები მხოლოდ კუთვნილებით ურთიერთობას გადმოსცემენ და არა დანიშნულების: ნიკვათუ „მოიჭრა“ (თავისი და არა თავისთვის).

განიჩრევა მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო გვარი. ვნებითი შეიძლება იყოს ი-პრეფიქსიანი (ერთპირიანი), ა-პრეფიქსიანი (ორპირიანი) და ნულნიშნისანი. ორპირიანი ვნებითის ფორმებს ინვერსიული წყობის შემთხვევაში პოტენციულის გაგება აქვთ (აჭკომენ „შეუძლია (შე)ჭამოს“).

გამოიყოფა მწკრივთა ორი რიგი: ძველი, ანუ ძირითადი (მეგრულთან საერთო) და ახალი, ძირითად მწკრივებზე დამყარებული (საკუთრივ ლაზური) მწკრივები. მწკრივები სამ სერიად ჯგუფდება. სერიებად დაჯგუფებისათვის ამოსავალია ძირითადი მწკრივები. გვიანდ. მწკრივები, იმისდა მიხედვით, თუ რომელ მწკრივებზე არიან დაყრდნობილი, შესაბამის სერიას განეკუთვნებიან. მწკრივთა სისტემა ასეთია: I სერია — აწყო, ნამყო „სრული“, „ნანამყო „სრულარი“ თურმეობითი, პირობითი I, კავშირებითი I, მყოფადი I, მყოფადი I-ის ნამყო; II სერია — აორისტი,

ნააორისტალი თურმეობითი I, ნააორისტალი თურმეობითი II, პირობითი II, კავშირებითი II, მყოფადი II, მყოფადი II-ის ნამყო, ნააორისტალი თურმეობითის პირობითი, მყოფადის ნამყო თურმეობითი, მყოფადის ნამყო პირობითი; III სერია — ინვერსიული თურმეობითი I, ინვერსიული თურმეობითი II, პირობითი III, კავშირებითი III. მყოფადებისა და არაინვერსიული თურმეობითების წარმოების წესით დასავლური და აღმოსავლური დიალექტური ერთეულები ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავდებიან. გარდამავალი ზმნები I და II სერიის მწკრივთა ფორმებთან სუბიექტს მოთხრ. ბრუნვაში შეიცვალენ, პირდ. ობიექტს — სახელობითში, გარდამავალ ზმნათა III სერიის მწკრივები ინვერსიულია: სუბიექტი მიც. ბრუნვაში დგას, პირდ. ობიექტს — სახელობითში. გარდაუვალ ზმნებს III სერიის ფორმები, ჩვეულებრივ, არ ეწარმოებათ, გამონაკლისია მეშველზმნიანი ყოფერენ „ყოფილა“, დოყოფუმერენ „დამწოფებულა, მოწულა“ ფორმები (ხოფურ-ჩხალურში) და რამდენიმე ზმნა, რეზიცი, გარდამავალთა მსგავსად, ინვერსიულად ოულდებიან (უხთიმუნ, ულავუნ „უვლია, წასულა“, გ?უხუნუნ „შემჯდარა“). ინვერსიულად ნაუღლები გარდაუვალი ზმნები სუბიექტს ზოგ თქმაში მიცემითის, ზოგში კი სახელობითის ფორმით შეიცვლებენ.

მასდარის მაწარმოებელია ო- — უ ცირკუმფიქსი (უპრევერბო ფორმებში — ოჭარუ „წერა“) და -უ სუფიქსი (პრევერბიანებში — მენთიმუ „მისვლა“). სპორადულად გვხვდება -ა სუფიქსიც: ღურა „სიკვდილი“, წილვა „ნომბერი“ (ეტიმოლოგიურად — „კრეფა“). სამივე გვარის მიმდევრების გვერდით მათი ფუნქციით გამოიყენება ზმნური ფორმაც, რიც ასეთ შემთხვევაში სახელივით იბრუნება: მაგ., ულუნ-მულუნ-ქ „გამვლელ-გამომვლელმა“ („მიდის-მოდის-მა“).

ქართულის მსგავსად, გარდამავალ ზმნათა სუბიექტის ბრუნვებია: I სერიაში — სახელობითი, II სერიაში — მოთხრობითი, III სერიაში — მიცემითი; პირდ. ობიექტისა: I სერიაში — მიცემითი, II და III სერიებში — სახელობითი. გარდაუვალ ზმნებს III სერიაში მეშველზმნიანი წარმოება აქვთ. გამონაკლისს წარმოადგენს რამდენიმე ზმნა. გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტი I სერიაში სახელობითშია, II სერიაში — მოთხრობითი, III

სერიაში მეშველზმნიანი ფორმები-სა სახელობითშია, ინვერსიულები-სა კი — მიცემითში.

მასდარს ძირითადად აწარმოებს სუფიქსი -ა, რის წინ შეიძლება იდგეს თემის ნიშანი ან თემისნიშ-ნიხეული ელემენტი (ლურ-ა „სიკ-ვდილი“, ცქ-აფ-ა „ქება“, თას-უ-ა „თესვა“). მასდარის მაწარმოებელი კონფიქსი -ო- — უ მხოლოდ მიმართულებით და დაშორებით ბრუნვა-თა ფორმებშია დაცული (ომუშებუ-შა „სამუშაოდ“, ომუშებუშე „სამუშაოდან“).

სახელურ ჯგუფში პრეპოზიციური წყობა უფრო გავრცელებულია, თუმცა იშვიათად პოსტპოზიციურიც იხმარება. ორივე წყობის შემთხვევაში სახელური ჯგუფის ბოლო წევრი იცვლება ბრუნვათა მიხედვით, წინას კი ბრუნვის ნიშნის ნელოვანი ალომორფი აქვს. ასევე თანწყობით სახელურ ჯგუფში უკავშიროდ ან დო „და“ კავშირით შეერთებულ ერთგვაროვან წევრთაგან მხოლოდ ბოლო წევრი დაირთავს სათანადო ბრუნვის ნიშანს, სხვები კი წინამავალი მსაზღვრელის ან საზღვრულის მსგავსად იქცევიან.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ჭანურის გრამატიკული ანალიზი (ტექსტებითურთ), ტფ., 1936; მისივე, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938; ჟღერტი ს., ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953; გამყრელიძე თ., სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959; როგავა გ., ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები. ხმოვანთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში, თბ., 1962; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აალაულის ქართველურ ენებში, თბ., 1965; მელიქიშვილი ი., ქართველურ ენათა ორი იზოლირებული ბევრათვარდობის ახსნისათვის: კრებ. „თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები“, თბ., 1981; ფენრიხი პ., სარჯველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. მეორე შეცვლებული და გადამუშავებული გამოცემა, თბ., 2000; კარტოზია გ., ლაზური ენა და მისი ადგილი ქართველურ ენათა სისტემაში, თბ., 2005; Март Н. Я., Грамматика чанского (лазского) языка, с хрестоматию и словарем, СПб., 1910; Книшидзе И. А., Дополнительные сведения о чанском языке (Из лингвистической экскурсии в Русский Лазистан), СПб., 1911; Schmidt K. H., Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der dkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962; Klimov G. A., Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages. Berlin, New York, 1998.

გ. კარტოზია.

ლარინგალური თანხმოვნები (<ბერძნ. larynx — ხორბი), ყელი სმიერი, ხორხისმიერი თანხმოვნები, რთა წარმოსატქმელად

საჭირო ხშვა ან ნაპრალი. წარმოიქმნება ლარინგსში (ხორხში) სახმო სიმების მეშვეობით. სალიტ. ქართულში გვხვდება მხოლოდ ერთი ლარინგალი — სპირანტი პ. ლარინგალურია მეგრული ხშულ-მსკდომი ც (მაგ., სიტყვაში ცუდე).

ლატერალური თანხმოვნები (<ლათ. lateralis), გვერდითი თანხმოვნები, რთა წარმოქმნის დროს კბილებსა თუ სასას მიბჯენილი ენა ჰაერნაკადს გასასვლელს უტოვებს ერთ-ერთი ან ორივე ლოყის გასწვრივ. იმის მიხედვით, ცალ მხარეს რჩება ჰაერნაკადის გასასვლელი, თუ ორივე მხარეს, გაირჩევა თანხმოვნის ცალგვერდითი, მონოლატერალური და ორგვერდითი, ბილატერალური სახესხვალები. ქართულში გვხვდება ლ. თ-ის ორივე სახესხვაობა. მათი ურთიერთანაცვლება სიტყვებს არ განასხვავებს.

ზ. ჯავარიძე.

ლაფონი (Lafon) რენე (4. VIII. 1899, მერინაკი, ბორდოს ახლოს, — 4. II. 1974, არკაშონი, იქვე), ფრანგი ენათმეცნიერი, ბასკოლოგი, კავკასიოლოგი, ქართველოლოგი. ბორდოს უნ-ტის პროფესორი (1948), საფრანგეთის მხატვრული ლიტერის აკად. წ.კორ. (1952), ბილბაოს აკად. წევრი (1955). 1937-იდან იკვლევდა კავკ. ენებთან ბასკური ენის ნათესაობის საკითხს. 1944 დაიცვა დისერტაცია თემაზე „ბასკური ზმნის სისტემა მეთექვსმეტე საუკუნეში“ (ტ. 1—2). ლ-ს 100-ზე მეტი ნაშრომი ეკუთვნის. მან ფრანგ. ენაზე თარგმნა ა. შანიდის „გრამატიკული სუბიექტი ზოგიერთ გარდაუვალ ზმნასთან ქართულში“, „ვეფხისტყაოსნის“ ცალკეული თავები, ვაჟა-ფშაველას „მთის წყარო“, ა. წერეთლის „სულიკო“, ე. წერეთელთან ერთად ი. აბაშიძის „ხმა გოლგოთასთან“ და სხვ. სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული აქვს რეცენზიები და სტატიები ქართვ. მეცნიერთა (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა, ქ. ლომთათიძე, ი. ცერცვაძე, ბ. ფოჩუა და სხვ.) ნაშრომებზე. 1969 თსუ სამეცნ. საბჭომ ქართ. ენის შესწავლისა და მისი პოპულარიზაციის საქმეში დიდი დამსახურებისათვის ლ-ს თსუ საპატიო დოქტორის წოდება მიანიჭა.

თხზ.: Les origines de la langue basque, P., 1951; Pour faire mieux connaître la langue gorgienne. — «Beti Kartlisa. Revue de Kartvologie», vol. 4—5, Paris, 1958; Ergatif et passif en basque et en gorgien. — «Bulletin de la Société de linguistique de Paris», 1971, t. 66; ბასკური ენა.

— წგ.: ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა, თბ., 1976.

ლიტ.: თურნავა ს., რენე ლაფონი და საქართველო, თბ., 1969; მისივე, XX საუკუნის საზღვარგარეთული ქართველოლოგია, თბ., 1999.

ს. თურნავა.

ლეონტი მროველის ჯარჯირა

1066, ნუსხური ოცსტრიქონიანი წარწერა, ამოკვეთილი მწვანე ქვის სტელაზე. ოთხკუთხა სტელა (ზომა 64,5 25,5 12,5 სმ) აღმოჩნდა 1957 თრეხვის ქვაბებში (ქარელის რ-ნი, მდ. ხვედრულის ხეობის მარცხენა მხარე). მას მიაკვლია სადაზვერვო ჯგუფმა, რ-შიც შედიოდნენ: ლ. გოთუა — მწერალი, ა. ნემსიწვრიძე — მთამსვლელი, გ. ხეცურიანი — ექიმი და გ. გაფრინდაშვილი — არქიტექტორი, რ-მაც გამოსცა ეს წარწერა. წარწერიანი სტელა ამჟამად დაცულია საქართვე. მუზეუმის ქვის ძეგლების ფონდში. დამუშავებულია სტელის მხოლოდ წინა მხარე. კომპოზიციურად იგი იყოფა ორ თითქმის თანაბარ ნაწილად. ზედა ნაწილი ოთხკუთხედ ჩარჩოშია ჩასმული შუაში ამოღარული მარტვი გრეზილი ორნამენტით. ჩარჩოს შიგნით არის ასეთივე ორნამენტის, მკლავებზე წვერობე-გაფართოებული ჯვრის (ზომა: 25 16 სმ) გამოსახულება. სტელის ქვედა ნახევრის შუა ნაწილი უჭირავს მსხვილ, მრგვალ ღეროს. მის თავზე დასმულია მრგვალი, რელიეფური კოპი, ხოლო მასზე აღმართულია ზედა ნაწილში გამოსახული ჯვარი. ქვედა ნაწილის ღერო ქვემოთ ორად იყოფა და თითოეული ნაწილი ბოლოვდება პალმეტებით. მთელი კომპოზიცია „აყვავებულ ჯვარს“ გამოსახავს. ჯვრის ზედა მკლავის ორივე მხარეს ასომთავრულით ამოკვეთილია ერთსტრიქონიანი წარწერა: „წმიდა მთავარანგელოზი“. განივი მკლავების ქვემოთ, ჯვრის ბუდეებში, ვერტიკალური მკლავის ორივე მხარეს ამოკვეთილია წარწერა:

„მე, ლეონტი მროველმან, დიდითა მოჭირვებითა აღვაშენე ესე ქუაბი ხატისათჳს ღმრთაებისა, და დღესა ჭირისასა ნავთსაყუდელად რუისისა საყდრისა შეილთათჳს, ჟამთა შინა აღფარსალან სულტანისაგან ოხრობისათა. ქრონიკონსა სპჳ“.

წარწერაში აღნიშნული ქრონიკონი სპჳ 1066-ს შეესაბამება. წარწერის მიხედვით, მეტი დამაჯერებლობა მოიპოვა თვალსაზრისმა (ი. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ნ. ბერძენიშვილი), რომ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის პირველი

რ. ლაფონი.

ბირთვის შემდეგნელი და მისი პირველი სამი თხზულების ავტორი, ისტორიკოსი ლეონტი მროველი არის XI ს. მოღვაწე, სას. პირი და რუსის მღვდელმთავარი. ეს იმ შემთხვევაში, თუ წარწერას და „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ ლეონტი მროველს გავაიგივებთ. ამას გარდა, წარწერა მოგვითხრობს თურქ-სელჯუკთა სულთნის ალფარსლანის ქართლზე გალაშქრების შესახებ და გადმოგვცემს ერთ-ერთი ასეთი შემოსევის ზუსტ თარიღს — 1066. ასევე, წარწერაში აღნიშნულია, რომ რუსის საყდრის მთავარი სიწმიდის — „ღმრთაების“ ხატის — თავშესაფრად მღვდელმთავარს ქვაბი აუშენებია, რიც ტაძრის საყდრისშვილთა თავშესაფარი („ნავთსაყუდელი“) შეიძლება ყოფილიყო.

ლიტ.: გაფრინდაშვილი გ., ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან. — «საქართველო. აკადემიის საზ. მეცნ. განყ-ბის მოამბე», 1961, №1.

გ. სილოგავა.

ლექსემა (ინგლ. lexeme < ბერძნ. lexis — სიტყვა, გამოთქმა), სიტყვა — ენის სემანტიკური სისტემის ერთეული. ლ. განისაზღვრება როგორც ფორმისა და მნიშვნელობის ერთიანობა (ლექსიკურ-სემანტიკური ერთიანობა). სიტყვის პარადიგმატური უნარი გამოიხატება ტერმინით „ლ.“, ხოლო მისი სინტაგმატური შესაძლებლობა ტერმინით — სიტყვაფორმა.

ლ. სიტყვაფორმათაგან განყენებული, აბსტრაქტიზებული ერთეულია. მაგ., მხოლოდ გრამატიკულად განსხვავებული სიტყვაფორმები: სახლმა, სახლის, სახლად... ქმნიან ერთ ლ-ს. სალექსიკონო ერთეული, წარმოდგენილი პარადიგმის ერთ-ერთი წევრის სახით, პირობითად არის ლ., ანუ ასევე აბსტრაქტიზებული ერთეული (მაგ. ქველ-ის სალექსიკონო ერთეულები: წერ-ს, სახლ-ი...). ლ-ის ცნება მოითხოვს აგრეთვე ლექსიკურ-სემანტიკური ვარიანტებისაგან სიტყვის განყენებულად წარმოდგენას. კერძოდ, პოლისემიის შემთხვევები ერთ ლ-დ გაიგება: — 1. მხედველობის ორგანო; 2. ძვირფასი ქვა; 3. ცალკეული უჯრედი...; ერთ ლ-ად გაიგება კომპოზიტები: მიწა-წყალი, ერთგული...; შედგენილი საკუთარი სახელები: დიდი ჯიხაიში, დედოფლისწყარო..., მყარი შესიტყვებები: თვალში არ მოსდის, ყურს სჭრის და მისთ.

ლიტ.: Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ. М.,

1978; Слово в грамматике и словаре, М., 1984.

ა. არაბული.

ლექსი, მეტყველების მარკირებული ფორმა, რიც უპირისპირდება მეტყველების არამარკირებულ ფორმას როგორც მეტყველების მაქსიმალურად ორგანიზებული ტექსტი (ნებისმიერი ხასიათისა, ზეპირი ან წერილობითი) მინიმალურად ორგანიზებულ (ნებისმიერი ხასიათის, ზეპირ ან წერილობითი) ტექსტს. მეტყველებაში ენის გამოვლენის ამ ორი ფორმის ბინარული ოპოზიცია ასიმეტრიულია: არამარკირებული ფორმების სიხშირე გაცილებით მეტია მარკირებული ფორმების სიხშირეზე.

ლ-ს, როგორც მეტყველების მარკირებულ ფორმას, აქვს ორი არსებითი მარკერი: 1. ტექსტის რიტმული ორგანიზაცია, რაც სხვადასხვა ტიპის ლექსიფიკაბაში მიიღწევა სხვადასხვა ხერხით (იზომორფულობით, ანუ იზოქრონიულობით, თანაბარმარცვლიანობით, მახვილთა ან ტონთა კანონზომიერ და რეგულარული გამეორებით, რიტმული გასაყარის ფაქტორით და ა. შ.); 2. ტექსტის კომპოზიციური ორგანიზაცია (რითმული ან ალიტერაციული სტრუქტურა).

მ. ქურდიანი.

ლექსიკა (< ბერძნ. lexis — სიტყვისა), ენაში არსებული სიტყვათა მარაგი, ენის ლექსიკური ფონდი.

ლ. უშუალოდ ასახავს ენობრივი კოლექტივის ყოფას, ისტ.-ეთნ. რეალობას, მატერ. და სულიერ კულტურას და ამ თვალსაზრისით ის შეუცვლელი ისტ. წყაროა. ენის სხვა სფეროებისაგან განსხვავებით, ლ. იოლად შეღწევადია და შედარებით სწრაფად იცვლება. ლ-ის ისტ. ცვალებადობაში გარკვეულ როლს თამაშობს გარეენობრივი გავლენები. მაგ., ქართულში (ისევე როგორც ბევრ სხვ. ენაში) ქრისტ. კულტურასთან დაკავშირებული ლ. უმთავრესად ბერძნ. ენისაგან არის დავალებული, მესაქონლეობის ბევრი ტერმინი აღმოსავლური ენებიდან არის შეთვისებული, ხოლო XX ს. სამეცნ.-ტექნ. რევოლუციამ გამოიწვია ევრ. ენებიდან მთელი ტერმინოლოგიური პლასტების შემოჭრა (იხ. ნასესხობა).

მეორე მხრივ, ლ-ის ცვალებადობას განაპირობებს ენის შინაგანი სიტყვაწარმოებითი პოტენციის მოქმედება — დერეკაცია და კომპოზიცია, პოლისემია, ლექსიკალიზაცია და მისი.

ლ-ის ისტ. დინამიკურობა არის საფუძველი ლექსიკური პარადიგმატიკის მრავალფეროვნებისა. ლ. განვითარების ნებისმიერ ეტაპზე სხვადასხვა ისტ. და ენობრივ დანაშრევს შეიცავს. სინქრონიულ დონეზე წარმოდგენილ ბუდეებში ერთდროულად შეიძლება გამოვლინდეს როგორც ძველი ლექსიკა (არქაიზმები), ისე ახალი (ნეოლოგიზმები), დიალექტური და პროფესიულ-ჟარგონული და სხვ. ლექსიკური ერთეულები. ამ მრავალფეროვნების შესაბამისად ტერმ. „ლ.“ გამოიყენება ვიწრო გაგებითაც: პროფესიული ლ., დარგობრივი ლ., დიალექტური ლ., ჟარგონული ლ., ნასესხები ლ., საყოფაცხოვრებო ლ., პოეტური ლ., „ვეფხისტყაოსნის“ ლ., ექსპრესიული ლ., ვულგარული ლ. და მისთ. ლ-ის ცალკეული ჯგუფების გამოყოფის საფუძველია გარკვეული მეთოდით, თუ თვალსაზრისით კონკრეტული ენობრივი ქვესისტემების შესწავლის აუცილებლობა, სისტემატიზაციის, კლასიფიკაციის, ანალიზის ინტერესები. მაგ., გამოიყოფა სრულმნიშვნელოვანი და დამხმარე სიტყვები; საზოგადო და საკუთარი, აბსტრაქტული და კონკრეტული სახელები; სინონიმური და ომონიმური მიმართებები და მისთ. ლ-ის სპეციფ. ნაწილს შეადგენს ფრაზეოლოგიზმები, როგორც ლექსიკალიზებული შესიტყვებანი. ლ-ის შემსწავლელი უმთავრესი დისციპლინებია ლექსიკოლოგია (იხ. სემანტიკა), ონომასიოლოგია, სტილისტიკა, ეტიმოლოგია, სოციოლინგვისტიკა... სალექსიკონო კლასიფიკაციის ასპექტით კი — ლექსიკოგრაფია.

ა. არაბული.

ლექსიკალიზაცია (ფრანგ. lexicalisation), მორფემების, სიტყვაფორმების ან სიტყვათშეერთებების (შესიტყვებების) გადაქცევა დამოუკიდებელ ლექსიკურ ერთეულებად. ენაში ამ პროცესის სხვადასხვაგვარი გამოვლინება შეიძლება დადასტურდეს. მაგ., ლ-ა მორფემების გადაქცევა დამოუკიდებელ სიტყვებად (ობა, წინა, იხი... „თბილისი სულ დღეობებზე დადიოდა და ობების გატარებაში იყო. სამი ობა ერთად დაუდგა თბილისელებს: ფეთხანობა, სიონობა, ანჩხატობა“. «ვეფრიკა»); ცალკეულ გრამატ. ფორმათა ჩამოყალიბება ლექსიკურ ერთეულებად (არსი, უწყისი...); სიტყვათშეერთებათა ლექსიკური გამთლიანება (რკინი/ს/გზა, ერთგული, თავქუდ-

მოგლეჯილი, ნუგეში...), ლ. ცოცხალ ენაში მუდმივად მიმდინარე პროცესი, ლექსიკის გამდიდრების შინაგანი ენობრივი რეზერვია.

ა. არაბული.

ლექსიკოგრაფია (< ბერძნ. lexikós — სიტყვისა და gráphō — ვწერ), ენათმეცნიერების დარგი, რიც ამუშავებს ლექსიკონის შედგენის თეორიულ და პრაქტიკულ პრინციპებს. პრაქტ. ლ-ის განვითარებაში სამი ძირითადი პერიოდია გამოყოფილი: ა) ლექსიკონებამდე პერიოდი, როდესაც განმარტავდნენ ცალკეულ ძნელად გასაგებ სიტყვებს, აღგებდნენ ე. წ. გლოსებს, გლოსარუმებს, ვოკაბულარებს (სასწ. დანიშნულების კრებულებს)...; ბ) ადრელექსიკოგრაფიული პერიოდი: სასაუბრო ენისაგან განსხვავებით, სალიტ. ენის ლექსიკონი და შესიტყვებების შესწავლა, მოგვიანებით — პასიური ტიპის თარგმნითი ლექსიკონები, როცა სხვა ენის ლექსიკა განიმარტებოდა მშობლიური ენით, შემდეგ — აქტიური ტიპის თარგმნითი ლექსიკონები, რეზიც ეყრდნობოდა ცოცხალ ხალხ. მეტყველებას (მაგ., ფრანგულ-ლათინური, ინგლისურ-ლათინური ლექსიკონები) და, აგრეთვე, ცოცხალი ენების ორენოვანი ლექსიკონები; გ) განვითარებული ლ-ის პერიოდი — ნაციონალური ლიტ. ენების განვითარების ნაყოფი, რ-ის ძირითადი ფუნქციაა ენის ლექსიკური ფონდის აღწერა და ნორმალიზაცია, საზ-ბის ენობრივი კულტ. ამაღლება (განმარტებითი, ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, ორთოგრაფიული ლექსიკონი, სინონიმთა ლექსიკონი, გრამატიკული, იდეოგრაფიული ლექსიკონი, ინვერსიული ლექსიკონი).

ლ. აღრიცხავს და ადგენს ლექსიკონთა ტიპებს, აყალიბებს ცალკეულ სახეობათა შედგენის პრინციპებს. ლ-ის პრაქტ. ფუნქციაა ლექსიკურ ერთეულთა თავმოყრა და სისტემატიზაცია, სიტყვათა რაოდენობის განსაზღვრა, სალექსიკონო ფორმის შეჩვენა (სათანადო ენის გრამატიკ. წყობის გათვალისწინებით), სალექსიკონო სტატიის პრინციპების დადგენა — სიტყვათა ანბანურად თუ ბუდობრივად გაწყობა, განმარტებათა სახეობების გამომუშავება, მნიშვნელობათა და ნიუანსურ სხვაობათა, მეტაფორულ და ფიგურალურ ხმარებათა გათვალისწინება, სადოკუმენტაციო ფონდის შეჩვენა და სხვ.

თანამედროვე ლ-ის თეორიის მახასიათებლებად მიიჩნევენ: ა) ლექსიკის სისტემატურობას, ლექსიკონებ-

ში სიტყვის ლექსიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის გათვალისწინებას სხვა სიტყვებთან მიმართებით; ბ) აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის მიმართებათა ცვალებადობას (მნიშვნელობის ცვლა მეტყველებაში და მისთ.); გ) ენის გრამატიკასა და სინტაქსთან, მორფოლოგიასა და ფონეტიკასთან, განსაკუთრებით კი ლექსიკოლოგიასთან ლ-ის მჭიდრო კავშირის აღიარებას.

თანამედროვე ლ-ის დამსახურებაა მის მიერ ლექსიკონების დიდი სოც. მნიშვნელობის აღიარება, ხაზგასმა იმისა, რომ ეპოქის მიღწევები თავს იყრის ლექსიკონებში.

საქართველოში ლექსიკოგრაფიული მუშაობის დიდი ტრადიცია არსებობს: განმარტებითი ლექსიკონი, დიალექტური ლექსიკონი, თარგმნითი ლექსიკონი, იდეოგრაფიული ლექსიკონი, ინვერსიული ლექსიკონი, ისტორიული ლექსიკონი, სიმფონია, სინონიმთა ლექსიკონი, სპეციალური ლექსიკონი, უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი. გარდა ამისა, მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ცალკეულ მწერალთა ლექსიკონები. გამოცემულია ვაჟა-ფშაველას (ა. ჭინჭარაული), ილიას, აკაკისა და გალაკტიონის (თ. სანიკიძე) ლექსიკონები.

ლიტ.: სიტყვა-სტატიის აგებულებისა და ლექსიკონის სარგებლობის შესახებ. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; ლლონტი ა., ქართული ლექსიკოგრაფიის საკითხები, თბ., 1983; შამელაშვილი რ., თანამედროვე ქართული ენის ლექსიკა, წგნ. 1—3, თბ., 1972—79; სილაგაძე ჯ., ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკური სინონიმის საკითხები, თბ., 1981; მირიანაშვილი ნ., ფერთა აღმნიშვნელი ლექსიკა ქართულსა და რუსულ ენებში, თბ., 1986; Касарес Х., Введение в современную лексикографию, пер. с исп., М., 1958; Слово в грамматике и словаре, М., 1984.

ბ. ფოჩხუა,

ა. ჭინჭარაული.

ლექსიკოლოგია (< ბერძნ. lexikós — სიტყვისა და logós — მოძღვრება), ენათმეცნიერების დარგი, რიც შეისწავლის ენის ლექსიკურ ფონდს, მის შედგენილობას, სიტყვათა სემანტიკას, ფუნქციონირებასა და ცვალებადობას. ლ. ემიჯნება ლექსიკოგრაფიას და, ამასთანავე, წარმოადგენს მის თეორიულ საფუძველს. განსხვავებით ფონეტიკისა და მორფოლოგიისაგან, რეზიც შეისწავლიან სიტყვის ბეგრადობასა და აგებულებას, ლ-ის კვლევის საგანია სიტყვა, როგორც მნიშვნელობის მქონე ენობრივი ერთეული. სიტყვის მნიშვნელობას საფუძ-

ლად უდევს საგნობრივი მიმართება. სიტყვის აგებულების დერევატული ცვლა წარმოქმნის ახალ საგნობრივ მიმართებას, ახალ სიტყვას. ამდენად, დერევატია შინაგანად არის დაკავშირებული ლ-თან. ლ. არკვევს სიტყვისა და საგნის ურთიერთობას, რასაც განიხილვენ სემასიოლოგიის თვალსაზრისით — სიტყვიდან ამოსვლით (სადიებელია მისი მნიშვნელობა) ან ონომასიოლოგიის თვალსაზრისით — საგნიდან ამოსვლით (სადიებელია მისი სახელწოდება). ამ ქვედარგებთან ერთად, ლ-ს განეკუთვნება ეტიმოლოგიაც, ხოლო მომიჯნავე დარგებია ფრაზეოლოგია და სტილისტიკა.

ლექსიკის კვლევას იწყებენ სიტყვათა კლასიფიკაციით. ძირითადია მათი დაჯგუფება სრულმნიშვნელოვან (იხ. სრულმნიშვნელოვანი სიტყვები) და დამხმარე სიტყვებად (იხ. დამხმარე სიტყვები). მათი დაჯგუფება ხდება იმის მიხედვითაც, ამა თუ იმ სიტყვაში მისი რომელი ფუნქციაა წარმმართველი: აღნიშვნისა (არსებითი, ზედსართავი, რიცხვითი სახელები, ზმნა, ზმნისართი), მითითებისა (ნაცვალსახელები, ზოგი ზმნისართი, დეიქტური სიტყვები) თუ გამოხატვისა (შორისდებულები). სიტყვის ფუნქციონირება არ გააიზრება ენობრივ კოლექტივთან მიმართების გარეშე. ლექსიკის შესწავლა ენობრივ კოლექტივთან მიმართებით სიტყვათა დაჯგუფების საფუძველია მოლაპარაკეთა ტერიტ. განაწილებისა თუ საქმიანობის მიხედვით (დიალექტური და დარგობრივი ლექსიკა). სხვადასხვა სიტყვას სხვადასხვა პროფესიულ ჯგუფში შეიძლება განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონდეს; მათი შესვედრა საერთო ენაში იძლევა პოლისემიას, ხოლო ტერიტ. ჯგუფებში არსებულ ერთგვარმნიშვნელობიან სიტყვათა თავმოყრა — სინონიმია. ლექსიკის, როგორც სისტემის, განიხილვა გულისხმობს, გაირკვეს ამ სისტემის ელემენტთა — სიტყვათა ურთიერთმიმართება, რ-საც განაპირობებს ამ სიტყვებით აღნიშნულ მოვლენათა ურთიერთკავშირი. მაგრამ, როცა ერთმანეთთან დაკავშირებული სიტყვები შექმნის სისტემას, მის შემდგომ ბედს ენობრივი ტრადიცია განსაზღვრავს. ლ. იკვლევს ამგვარად შეპირობებულ სიტყვათაგან შიშებს — პარადიგმატურ (ასოციაციურ) და სინტაგმატურ (დისტრიბუციულ) მიმართებებს ლექსიკურ ერთეულთა შორის.

სხვა ენობრივ მოვლენებთან შედარებით ლექსიკა ყველაზე სწრა-

ზად იცვლება, რაც ლექსიკის სისტემატურ კვლევასთან ერთად აუცილებელს ხდის მის ისტ. კვლევას, ინოვაციათა გზებისა და მიზეზების დადგენას; ლექსიკური კონტაქტების შესწავლის საფუძველზე ლ. არკვევს შეთვისებული (ნასესხები) და საკუთარი ლექსიკის ურთიერთმიმართებას, ლექსიკური ფონდის გამდიდრების წყაროს, საშუალებებს და სხვ.

ლიტ.: ჩი ქობავა ან., გრამატიკის აგებულების ძირითადი საკითხები. — «სსრკ მეცნ. აკად. საქართვე. ფილოლოგიის მოამბე», 1940, ტ. 1, №2-3; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957; Дорошевский В. Элементы лексикологии и семантики, М., 1973; Krohnasser K., Handbuch der Semasiologie, Hdlb., 1968; Ullmann S., Semantics, Oxf., 1977; მისივე, Grundz ge der Semantik, Berlin, 1978.

ბ. ფოჩხუა.

შ. აფრიდონიძე.

ლექსიკონი (ბერძნ. lexik n), 1. სიტყვათა მარაგი, ლექსიკურ ერთეულთა ერთიანობა, რიც დამახასიათებელია ამა თუ იმ ენისათვის, დიალექტისათვის, ადამიანის მოღვაწეობის რომელიმე სფეროსა თუ ინდივიდისათვის; 2. საცნობარო წიგნი, რ-შიც გარკვეული წესით (ანბანურად, ბუდობრივად) განლაგებულია ამა თუ იმ ენის ლექსიკურ ერთეულთა (ჩვეულებრივ, სიტყვათა) მარაგი და მოცემულია მათი განმარტება ან ინფორმაცია მათ შესახებ. შინაარსის, დანიშნულების, მასალის მომცველობის, აღწერის გზების, სალექსიკონო ერთეულის შერჩევის, მასალის განლაგების და მისთ. მიხედვით განირჩევა ლ-თა სხვადასხვა ტიპი და სახე.

იმის მიხედვით, თუ რა კუთხით არის სიტყვა განმარტებული, განასხვავებენ ლინგვისტურ და ენციკლოპედიურ ლ-ებს. ლინგვისტურ ლ-ებში მოცემულია სიტყვათა მნიშვნელობის განმარტებები, ასახულია მათი ლინგვისტური მახასიათებლები. ლინგვისტური ლ-ები შეიძლება იყოს განმარტებითი, დიალექტური, ისტორიული, ეტიმოლოგიური, უცხო სიტყვათა, სინონიმთა, პარონიმთა, ორთოგრაფიული, ორთოეპიული, კრესპიტი, მწერლის და სხვ. ლინგვისტური ლ. შეიძლება იყოს ერთენოვანი, ორ- და მეტენოვანი (იხ. თარგმნითი ლექსიკონი).

ენობრივი მასალის მომცველობის თვალსაზრისით, ერთმანეთისაგან განსხვავებულია ენის მთელი ლექსიკური მარაგის მომცველი ლ-ები — თესაურუსი ან განმარტებითი და სპეციალური ლექსიკონები.

სალექსიკონო ერთეულები შეიძლება იყოს სიტყვაზე მცირეც და სიტყვაზე დიდიც. შესაბამისად, განსხვავებულია, ერთი მხრივ, მორფემების, ფუძემდების..., ხოლო, მეორე მხრივ, ფრაზეოლოგიური, სიტყვათშეხამებათა... ლ-ები.

სამეცნ. მიზნით იქმნება შებრუნებული, ანუ ინვერსიული ლექსიკონი. ცალკე უნდა გამოიყოს სხვადასხვა სახის საძიებლები, ინდექსები, რ-ებიც ენაში, ტექსტში ლექსიკური ერთეულების სიხშირეს (იხ. სიხშირული ლექსიკონი), ან ტექსტში მათი შეხვედრის ადგილს (იხ. სიმფონია) გვიჩვენებენ.

ენციკლოპედიური ტიპის ლ-ებში განმარტებულია არა სიტყვის მნიშვნელობა, არამედ სიტყვით გამოხატული ცნება, საგანი, მოვლენა... ამ ტიპისაა ენციკლოპედიური, იდეოგრაფიული, ტერმინოლოგიური, ბიოგრაფიული და მისთ. ლ-ები.

(იხ. აგრეთვე სტ. „სიტყვის კონა“).

ლიტ.: ჩი ქობავა ან., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; დლონტი ა., ქართული ლექსიკოგრაფიის საკითხები, თბ., 1983; Чикобава А. С. О принципах составления Толкового словаря грузинского языка... — კრ.: Лексикографический сборник, 1, М., 1957; Щерба Л. В., опыт общей теории лексикографии. — იხ. მისი: Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974.

ა. არაბული.

ლექსიკური მნიშვნელობა, გამოხატავს კავშირს ენაში არსებულ კონკრეტულ ბეგრათკომპლექსსა (აღმნიშვნელსა) და შინაარსს (აღსანიშნს) შორის. სიტყვის მნიშვნელობა ადამიანთა ისტ. ცნობიერებაზეა დაფუძნებული. ლ. მ-ის მატარებელია სიტყვის ფუძე. სიტყვის ის ძირითადი სემანტიკა, რის საფუძველზეც შესაძლებელი ხდება სიტყვის ენობრივი ფუნქციონირება, არის სწორედ ლ. მ. სიტყვათა ურთიერთდაკავშირებისათვის, ლ. მ-თან ერთად, აუცილებელია გრამატ. ფორმათა მნიშვნელობა. ერთი ლექსემის ფარგლებში გრამატ. მნიშვნელობა იცვლება, ლ. მ. მყარია. მაგ., სიტყვაფორმებში —კაცი, კაცმა, კაცს... მგელი, მგელმა, მგელს... ლ. მ-ის მატარებელია კაც- და მგელ- ძირეული მორფემები, მაგრამ სიტყვათა ჩამოთვლილ ფორმებს განსხვავებული გრამატ. მნიშვნელობა აქვს. ამიტომაც არის შესაძლებელი, რომ სიტყვათა ლ. მ-ის შეუცვლელად აიგოს როგორც წინადადება „კაცი მისდევს მგელს“, ასევე „მგელი მისდევს კაცს“, როგორც „კაცმა მოკლა მგელი“, ასევე „მგელმა მოკლა კაცი“.

ლ. მ. ზოგჯერ საკმაოდ რთული წარმონაქმნია. ასეთი ვითარება გვაქვს სიტყვაწარმოების შედეგად მიღებულ სიტყვებში. მათში ურთიერთს შეერწყმის ამოსავალი ლექსიკური ერთეულის საგნობრივი მნიშვნელობა და სიტყვაწარმოებითი აფიქსით გამოხატული დერეგაციული მნიშვნელობა. მაგ. კაცუნა მნიშვნელობით არის „პატარა კაცი“, რიც წარმოიქმნება კაც- ლექსიკური მორფემისა და -უნა სუფიქსის შეერთებით. ასეთივე სურათი გვაქვს კომპოზიტებში, თუმცა აქ ორი ან მეტი კომპონენტის შეერთება ხდება. დროთა განმავლობაში აღნიშნულ წარმონაქმნებში ლ. მ-ის დიფერენცირებული აღქმა იკარგება; ეს პროცესი თვით ლ. მ-ის ბუნებიდან გამომდინარეობს (მაგ., დღეს სიტყვაში „ცისკარი“ „კარის“ ლ. მ. აღარ აღიქმება, არც „გულახდილი“ მოიაზრება „გულისა“ და „ახილის“ მნიშვნელობები...)

სიტყვის მნიშვნელობა მჭიდროდ უკავშირდება ცნების ფილოს. კატეგორიას. მათ შორის განუყოფელი კავშირია. ამავე დროს, მათი განსხვავებაც ხელშესახებია. ცნება მოიცავს მნიშვნელობის არსებით, ზოგად ასპექტს, ხოლო ლ. მ. ითავსებს სემანტიკის დეტალებსაც, მაგ., შეფასებით მომენტს, ემოციურ დამოკიდებულებას თუ სხვა ნიუანსს. მნიშვნელობა შეიძლება წარმოვიდგინოთ ცნების სემანტიკურ მასალად, ხოლო ცნება — სიტყვის მნიშვნელობის შემცენებით კონდენსაციად.

ლ. მ-ს ისტორიულად მუდმივი ცვალებადობა ახასიათებს. მისთვის ნიშანდობლივია სემანტიკური საზღვრების არამყარობა, პოლისემიურობის ტენდენცია, მნიშვნელობათა საზღვრების გადანაცვლება... ამიტომაც ლ. მ-ის შესწავლის ერთი მიმართულება მის ისტორიას უკავშირდება.

ლ. მ-ის კვლევა ლინგვისტიკის ერთ-ერთი ურთულესი სფეროა. მნიშვნელობის შესწავლა ენათმეცნიერებასთან ერთად უშუალოდ უკავშირდება ისეთ დისციპლინებს, როგორცაა ფილოსოფია, ფსიქოლოგია, ლოგიკა, ისტორია და სხვ.

ლიტ.: იხ. გრამატიკული მნიშვნელობა.

ა. არაბული.

ლექსუზური, ქართული ენის დიალექტი, საქართველოს ეთნოგრაფიული კუთხის — ლეჩხუმის — მცხოვრებთა მეტყველება. ლექსუმს აღმ-ით ესაზღვრება რაჭა, დას-ით — სამეგრელო, ჩრდ-ით — ქვემო სვანეთი, სამხრ-ით — იმერეთი.

„ლ. კილოკავურად ერთიანია და თუ რაიმე დიფერენციაცია შეიმჩნევა, ეს აიხსნება მომიჯნავე კილოთა თუ ენათა გავლენით“. მომიჯნავე კილოები რაჭული და იმერულია, მომიჯნავე ენები — სვანური და ზანური.

ლ-ში დასტურდება **ა, ჟ, გ, ზ** გვხვდება: ა) ა → ე დაბოლოების მქონე სახელებთან ნათ. და მოქმ. ბრუნვაში: ბიცოლემს, ბიცოლემთ; ბ) კონტამინირებულ ფორმებთან სახ. ბრუნვაში: დედა || დედე → დე-დადე. ჟ დასტურდება: ა) თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ: ყჟა; ბ) ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინ: ბეჟრი. **გ** დამოწმებულია მაგრცობი -ე ხმოვნის პოზიციაში: კაცე || კაცეგ. სპორადულად ისმის გრძელი ხმოვანი, მიღებული ორი ხმოვნის შერწყმით: მერე → მეე → მჟე.

ლ-ში ფართოდაა წარმოდგენილი ფონეტიკ. მოვლენები: აე → ეე: ბიძაბი → ბიძეები; ოე → ეე: ჩამოეკიდა → ჩამეეკიდა; აი, ოი → ეი: ბიცოლაჲ → ბიცოლეი → ბიცოლე; აუ → ოუ: შინაური → შინოური; ეუ → ოუ: აპეური → აპოური; ოუ, ეუ → უუ: მიუდგება → მუუდგება; აო, ეო → ო: მეორე → მოორე; ეა → ია: შეაქო → შიაქო; ოა → უა: მოაქვს → მუაქ; ოე → უე: მოესწრა → მუესწრა; ვე → ო ფართოდაა გავრცელებული ყველა პოზიციაში: სჩევეია → სჩოვეია; ვი → უ: წვიმს → წუმს, ღვინო → ღუნო. თავკიდური ო ხმოვნის წინ ვითარდება ვ || ჟ: ორი → ვორი.

გვხვდება თანხმოვანთა როგორც რეგრესული (საფსე → საფსე), ასევე პროგრესული (წახდება → წახთება) ასიმილაციის შემთხვევები, თანხმოვანთა დისიმილაცია: არაფერი → არაფელი; სულელი → სუნელი. ხშირია ბგერათა დაკარგვა და ჩართვა (ხშირად — ერთი და იმავე ბგერისა ერთსა და იმავე პოზიციაში). სისტემურად იკარგვის ს: ეს კაცი → ე კაცი, ქოთანს → ქოთან, ტყის კაცი → ტყი კაცი, არის → არი.

ლ-თვის სუბსტიტუცია ერთ-ერთ ნიშანდობლივ ფონეტ. მოვლენად ითვლება: მალავ → მალამ, ყავს → ყამს, თევზი → თეზი, მღილი → ბღილი, ბურლი → ბულლი, საქონელი → სახონელი.

ხშირად იცვლება სწ კომპლექსი: ნასწავლი → ნასტავლი, სწორი → ხწორი.

ბგერათმენაცვლების ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა აფრიკატიზაცია: მოხარშავს → მოხარჩამს.

სახ. ბრუნვაში ა ხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებული სახელები ი ნიშანს არ დაირთავენ, მაგრამ მისი კვალი მაინც ჩანს: ტომარე (← ტომარეი

← ტომარაჲ). ხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებულ ერთ ან ორმარცვლიან სახელებს -ი ბრუნვის ნიშანი შესაძლოა დაერთოს: კტეი, უროი. თანხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებულ ორმარცვლიან საკუთარ სახელებში -ი სახ. ბრუნვის ნიშანი ფუძისეულად გაიზარება: ვახტანგიმ, მაგრამ გვაქვს საპირისპიროც: აკაკი — აკაკმა.

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ლოკატივის დანიშნულებით: ჩამევიდა ლაილაშ. ასევე ლოკატივს გამოხატავს ნანათესაობითარი მიცემითი: მეზობლისას. ნათ. და მოქმ. ბრუნვებში ხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებული სახელები, ჩვეულებრივ, არ იკვეცება და არც ბრუნვის ნიშანი რედუცირდება: ქვაის || ქვამს, ქვაით || ქვათ. ვით. ბრუნვის ნიშნად გვაქვს -ად → -ათ (|| -დ → -თ), -ა (სწორა). წოდ. ბრუნვის ფორმანტად -ო გვაქვს (დავით-ო, მარიამ-ო).

თანდებულთაგან ნიშანდობლივია -კე ← -კენ: ლეჩუმისკე; -თვინ ← -თვის ქალისთვის; -გან თანდებულობის მიქმედებითი გვხვდება სამი ნაირსახეობით: ოჯახითგან || ოჯახიდან || ოჯახიდან.

ლ-ში სახელის მრ. რიცხვის მაწარმოებელია -ებ, შეინიშნება და-ნი, ძმა-ნი ტიპის მრავლობითიც.

II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირები ლ-ში მეტ-ნაკლებად დაცულია 3- || ს- ნიშნით: სჭამ, სთხოვ. ზმნის ფუძისეული თანხმოვანი ფონეტიკურად ცვლის ნიშანს: ჰყავს → ხავს, ზოგჯერ 3- ფონეტიკურად ცვლის ფუძისეულ თანხმოვანს: მოჰპარა → მოფარა, ჰკითხა → ქითხა.

მრ. რიცხვში III სუბიექტ. პირის ნიშანი არის -ენ: წერენ, წერდ-ენ, გათბ-ენ. გარდამავალ ზმნათა აორისტში — ეს: დაწერ-ეს; კავშირებითში — ნ: წერდ-ნ.

მრავლობითის აღსანიშნავად ლ-ში გამოიყენება -ყე და არიენ || ლარიენ. -ყე გამოხატავს: ა) ორ. ობიექტის მრავლობითობას: ის მათ უფუჭებდა-ყე; ბ) პირდ. ობიექტის მრავლობითობას: მე დავტოვე-ყე; გ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობას: ის მათ ზავს-ყე (ჰყავთ); დ) ზოგჯერ რეალური ობიექტის მრავლობითობას: ვენახები გვაყ-ვე ← გვაქვს-ყე ← არიენ > ლარიენ: ისინი დგანლარიენ || დგილარიენ; მას ყავლარიენ; დაწოლილარიენ; ნაცემლარიენ.

-ავ თემის ნიშანი დაერთვის წარმოშობით უთემისნიშნო ზმნებს: წერ-ავს.

I სერიაში ფართოდ გამოიყენება მიმდებარის ფუძისაგან -ობ თე-

მის ნიშნით ნაწარმოები ფორმები: სროულობს → სროულოფს.

ლ-თვის დამახასიათებელია IV სერიის ფორმათა პოვნიერება: ნაპარავა, ნაპარავიყო.

შეუზღუდავად იწარმოება ნასახელარი ზმნები: სახურავი → მოასახურავეფს. ქვე || ქე გვხვდება დადასტურებითი მნიშვნელობით. სპეციფიკური მოვლენაა -სე ნაწილ-აკ-მორფემოიდის პოვნიერება. იგი დაერთვის ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებსა და ზმნებს: დაეჭირა კაცი-სე, იკითხა-სე.

სახელდების პრინციპის თვალსაზრისით საინტერესოა მცენარეთა სახელწოდებანი, ნაწარმოები მო—ო აფიქსით: მოჭარხლუა || მოჭარხლუე.

ლ. ყურადღებას იქცევს მდიდარი დარგობრივი ლექსიკით. მრავლადაა ზანიზმები: რაგადობს — ლაყბობს, ძლაბი — გოგო; სვანიზმები — მექვი (სვ. მექ) — თივის ბულული, მოლაგი (სვ. მოლა) — ჭირნახული.

ლიტ.: ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

რ. ლანდია.

ლინგვისტური ატლასი, რუკების სისტემატიზებული ერთობლიობა, რ-შიც თითოეულ რუკაზე რაიმე პირობითი ნიშნით (ფერით, ხაზით...) აღნიშნულია რომელიმე ერთი ენობრივი (ფონეტიკ. მორფოლოგიური თუ ლექსიკური) თავისებურების ნაირსახეობათა განლაგება დასახლებული პუნქტების მიხედვით გარკვეულ ტერიტორიაზე (ერთი ენის გავრცელების ფარგლებში, ერთ სახელმწიფოში, ერთ კონტინენტზე, მონათესავე ენათა გავრცელების საზღვრებში და ა.შ.). თუ რა შესაძლებლობები აქვს დიალექტური მოვლენების კარტოგრაფირებას, კარგად გამოჩნდა იმ რუკაზე, რ-იც ვ. თოფურიამ შეადგინა -ავ თემისნიშნის ზმნათა ნამყო უსრულისათვის.

ასევე, შესაძლებელია ამავე მეთოდით ერთმანეთის მსგავსი მოვლენების აღწერა მონათესავე და არამონათესავე ენების არეალზეც. მაგ., ევროპის რუკაზე შეიძლება ნაჩვენები იყოს, სად უწევს ანგარიშს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა სუბიექტის (ვისაც ეკუთვნის) გრამატიკ. სქესს (როგორც ეს ინგლისურშია), სად — ობიექტის (რაც ეკუთვნის) გრამატიკ. სქესს (ფრანგულის მსგავსად), სად აისახება გარკვეული საშუალებებით ერთსა და იმავე კუთვნილებით ნაცვალსახელში როგორც სუბიექტის, ასევე ობიექტის გრამატიკ. სქესი (გერმანულის მსგავსად).

ხაზს, რ-იც ლინგვისტურ რუკაზე ერთსა და იმავე მოვლენას აღნიშნავს, იზოგლოსა ეწოდება.

ლ. ბ-ების შედგენა დაიწყო XIX—XX სს. მიჯნაზე, რაც დაკავშირებული იყო ენათმეცნიერების ახ. დარგის — ლინგვისტური გეოგრაფიის ჩამოყალიბებასთან.

ლ. ბ-ის შედგენაზე მუშაობა იწყება იმ კითხვარის შედგენით, რ-ის მიხედვითაც უნდა იქნეს გამოკვლეული საძიებელ თავისებურებათა გავრცელებისა და განლაგების ფარგლები. ასეთი კითხვარის შედგენა, თავის მხრივ, გულისხმობს საკვლევი დიალექტებისა თუ ენების შესწავლის გარკვეულ დონეს. ასევე წინასწარ ზუსტდება, ყოველი დასახლებული პუნქტი უნდა აღიწეროს თუ ერთმანეთისაგან გარკვეული მანძილით დაშორებული სოფლები ან ქალაქები. ეს ძირითადად დამოკიდებულია აღსაწერი ტერიტორიის დასახლების სიმჭიდროვესა და ენობრივ თავისებურებათა მოსალოდნელ სიჭრელზე.

კითხვარის შეგება ხდება ან უშუალო დაკვირვების მეთოდით (ანუ პირდაპირი გამოკითხვით), როცა მკვლევარი თვითონ მიდის აღსაწერ ადგილას და შეისწავლის საძიებელ თავისებურებებს, ანდა ანკეტირების მეთოდით, როცა კითხვარები დაიგზავნება სხვადასხვა ადგილას და მათ შეესებაში მონაწილეობენ არასპეციალისტები.

რუკაზე გადატანის წინ მონაცემები კიდევ ერთხელ მოწმდება. დღეისათვის უკვე არსებობს მრავალი ენისა თუ ენათა ჯგუფების ლ. ბ-ები. მსოფლიოში უდიდესი ლ. ბ-ებია გერმანული ენის დიალექტოლოგიური ატლასი (შეადგინეს გ. ვენკერმა და ფ. ვრედემ, 1876—1926), ფრანგული ენის ლ. ბ. (გამოაქვეყნეს ჟ. ჟილიერონმა და ე. ედმონმა, ტ. 1—7, 1902—12), იტალიური ენის ლ. ბ. (ტ. 1—8, 1928—40). ეს უკანასკნელი შეიცავს გარკვეულ ეთნოგრ. მონაცემებსაც. არსებობს მეოლადური და სომხ. ენების ლ. ბ-ები, გამოქვეყნებულია რუსული ენის ლინგვისტური რუკების რამდენიმე კრებული, ბელორუსული ენის დიალექტოლოგიური ატლასი (1963).

1911 ქართ. ენის დიალექტოლოგიური შესწავლის მოკლე პროგრამა შეადგინა პეტერბ. ქართ. სტუდენტთა სამეცნ. წრემ ი. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით. 1927 დიალექტოლოგიური ლექსიკის შეგროვების პროგრამა შეადგინა ქართ. სამეცნ. საზოგადოებამ. ამჟამად

ქართ. ენის დიალექტოლოგიური ატლასისთვის მასალის შეგროვება მიმდინარეობს ენათმეცნ. ინ-ტში ა. კიზირიას, ი. ქავთარაძის, მ. ჭაბაშვილის, თ. უთურგაიძის მიერ შედგენილი კითხვარის („კითხვარი ქართული დიალექტოლოგიური ატლასის მასალისათვის“), აგრეთვე დარგობრივი ლექსიკის რამდენიმე სპეც. კითხვარის მიხედვით (შეადგინეს თ. უთურგაიძემ, ა. არაბულმა...).

ლიტ.: თოფური ა. ვ., ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები. — «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», III, თბ., 1963; Сухарев Н. Л. Лингвистические атласы и карты. — კრ.: Проблемы картографирования в языкознании и этнографии, Л., 1974.

მ. კობაიძე.

ლინგვისტური მაიზრაზია, ენათმეცნიერების დარგი, იკვლევს ცალკეულ ენობრივ მოვლენათა ტერიტორიული გავრცელების საზღვრებს. იგი წარმოიშვა XIX—XX სს-ში დიალექტთა შესწავლის პროცესში. ტრადიციული დიალექტოლოგიისაგან განსხვავებით, რ-იც აღწერს გარკვეულ გეოგრ. საზღვრებში გავრცელებული დიალექტის თავისებურებათა ერთობლიობას (ანდა დიალექტურ მოვლენებს შეისწავლის გარკვეული ენობრივი სისტემის ფარგლებში), ლ. ბ. მიზნად ისახავს წარმოადგინოს ამა თუ იმ ენობრივი თავისებურების გავრცელებულობა მთელი ენის მასშტაბით.

შემდეგ ლ. ბ-ის მეთოდები გამოიყენეს საერთო მოვლენათა შესასწავლად, როგორც მონათესავე, ასევე არამონათესავე ენებშიც ტიპოლოგიურ მსგავსებათა თუ განსხვავებათა წარმოსაჩენად. მაგ., ლ. ბ-ის მეთოდებით აღიწერება ზოგი მორფოლ., სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებები ენათა მიხედვით ევროპის ტერიტორიაზე, სადაც თანაარსებობენ არამონათესავე ინდოევრ. და უნერულ-ფინური ენები. ასეთ შესწავლას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ხალხთა ისტორიის, მიგრაციების, ენათა კონტაქტებისა და მათი შედეგების კვლევისთვისაც.

ენობრივ თავისებურებებს ლ. ბ. შეისწავლის კარტოგრაფირების მეთოდით. რუკაზე აღინიშნება ის ადგილები, სადაც გარკვეული თავისებურება იქნეს თავს. ამა თუ იმ ნიშნის ან მოვლენის ნაირსახეობათა განლაგების ფარგლები აღინიშნება ხაზით, რ-საც იზოგლოსას უწოდებენ. შეიძლება ეს ფარგლები სხვა პირობითი ნიშნითაც (მაგ., ფერით...) აღინიშნოს. იქმნება იმდენი

რუკა, რამდენ თავისებურებასაც შეისწავლიან. ცალკეულ თავისებურებათა რუკები ერთიანდება ლინგვისტურ ატლასში.

ენობრივ თავისებურებათა ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად გავრცელებამ საფუძველი მისცა მკვლევართა ერთ ნაწილს დიალექტის როგორც გარკვეულ ენობრივ თავისებურებათა ერთობლიობის მქონე მეტყველების უარსაყოფად. ასეთი დასკვნა ემყარება იმ ფაქტს, რომ სხვადასხვა მოვლენის ამსახველი იზოგლოსები ერთმანეთს გადაკვეთენ, მაგრამ არ ემთხვევიან და რაიმე მკაფიოდ გამოსატყუალ ერთობლიობას არ ქმნიან. თვით ენათა შორის საზღვრებიც კი არ აღმოჩნდა ისეთი მტკიცე და მკაფიო, როგორც ეს ერთი შეხედვით ჩანდა.

დიალექტების არსებობის უარყოფა რომელიმე თეორიული მოსაზრების საფუძველზე სინამდვილეზე ძალდატანების ცდა იქნებოდა. ურთიერთგადამკვეთი იზოგლოსების შესწავლა ყოველთვის წარმოაჩენს დიალექტის სტრუქტურულ ცენტრსა და პერიფერიას, სადაც სხვადასხვა დიალექტის თავისებურებები შეიძლება თანაარსებობდნენ. ამასთანავე, იზოგლოსების შესწავლა გვიჩვენებს, თუ რომელი ენობრივი მოვლენები არის რეგულარულად ურთიერთდაკავშირებული. იზოლირებული იზოგლოსების ენათმეცნ. განმარტება შეუძლებელია, რადგან შეუძლებელია ენობრივი მოვლენის გაგება სისტემის გათვალისწინების გარეშე. საჭირო ჩანს არა მხოლოდ ცალკეულ ფორმათა, არამედ ფორმათა სისტემის კარტოგრაფირებაც.

დიალექტოლოგია და ლ. ბ. ურთიერთშემავსებელი დარგებია და არა ურთიერთდაპირისპირებული.

ლიტ.: Жирмунский В. М., О некоторых проблемах лингвистической географии. - «Вопросы языкознания», 1954, №4; Вопросы теории лингвистической географии, М., 1962; Бородин М. А., Проблемы лингвистической географии, М.-Л., 1966; Эдельман Д. И., Основные вопросы лингвистической географии, М., 1968.

მ. კობაიძე.

ლიტოტესი (ბერძნ. *litotés* — სიმარტივე, სიმცირე), 1. მეოზისის სახე, საგნის, მოვლენის... ისეთი თვისების შემცირებული ხარისხით წარმოდგენა, რ-იც არ ახასიათებს ობიექტს. ლ. თავისებურად „უარყოფის უარყოფა“, რ-იც საბოლოოდ დადებით დახასიათებას იძლევა, მაგრამ რამდენადმე მაკინტ შემცირებული ხარისხით. მაგ., ფორმები „არაუინტერესოლ“, „არა-

უსარგებლოდ“ მნიშვნელობით უტოლდებიან „საინტერესოდ“, „სასარგებლოდ“ სიტყვებს, მაგრამ ნიუანსებით (დადებითი თვისების ხარისხით) მაინც განსხვავდებიან ამ უკანასკნელთაგან. როგორც ტროპის სახე, ლ. მეტყველებასა და მხატვრულ ლიტერატურაში აღნიშნავს სტილურ ზომიერებას, სიმკაცრეს. ამით ის უპირისპირდება ჰიპერბოლას.

2. იგივეა, რაც მეიოზისი.

ც. ბარბაქაძე.

ლიხნის წარწერები, ძველი ქართული წარწერები ლიხნის ტაძრის (გუდაუთის აღმ-ით 6 კმ) ქორეფის კედლებზე. აქ, სხვადასხვა ადგილას, არის ათზე მეტი წარწერა, რთაგან უმნიშვნელოვანესია სამი: წარწერა კომეტის გამოჩენის შესახებ, ვაჩე პროტოსპათარისა და პეტრიკ პატრიკის წარწერა, გიორგი კურაპალატის წარწერა. ტაძრის კედლის შელესილობა პირველი და მესამე წარწერის (აგრეთვე მასზე შესრულებული სხვა ფრაგმენტული წარწერების) ტექსტით, საქართვე. კულტურის სამინისტროს ძეგლთა დაცვის მთ. სამმართველოს საბჭოს გადაწყვეტილებით, 1986 მოიხსნა კედლიდან და გადაიტანეს თბილისში, ძეგლთა დაცვის მთ. სამმართველოს სარესტავრაციო-საწარმოო სახელოსნოში, სადაც გაიწმინდა, გამაგრდა და ჩაუტარდა საკონსერვაციო სამუშაოები. ინახება ძვ. ქართ. მხატვრობის კვლევის, ფიქსაციისა და რესტავრაციის ცენტრში. მეორე წარწერა თავის ადგილზეა — ლიხნის ტაძრის დას. კედელზე.

წარწერა კომეტის გამოჩენის შესახებ ერთსტრიქონიანია, შესრულებული თავისებური ხერხით: ასომთავრული ტექსტის ყოველი სიტყვის პირველი მოზრდილი ასოს მთელ სიგრძეზე ჩამოწერილია ამ სიტყვის დანარჩენი ასოები უფრო პატარა ზომისა, ხოლო მრგვალი მოხაზულობის ასოებში, მაგ., ან-ში, ორ ადგილას, პატარა ასოები პირველი დიდი ზომის ასოს მუცელშია ჩაწერილი. მთლიანად წარწერა შესრულებულია წითელი საღებავით, სინგურით. მისი ტექსტი ასეთია:

„ქ. კურთხეულ ხარ ღმერთო, ყოვლად ყოველსა შინა. ესე იქმნა დასაბამითგანთა წელთა ხქათ, ქრონიკონსა სპვ, მეფობასა ბაგრატ გიორგის ძისასა, ინდიკტიონსა ლწ. აპრილსა თუესა ვარსკულავი გამოჩნდა, რომელ მისსა წიაღსა აღმოვილიდის და წინა მისსა, ვითარცა

შარავანდი დიდი, მოკიდებით მასვე. ესე იქმნა ბზობითგან აღვსებადმდე“.

წარწერა პირველად შეისწავლა აკად. მ. ბროსემ (1848). მიჩნეულია, რომ ლიხნის ტაძრის წარწერაში დაფიქსირებულია პალეოსკომეტის დედამიწის ხილვადობის სფეროში გამოჩენის ერთ-ერთი შემთხვევა, რაც მოხდა XI ს-ში, 1066. წარწერის დასაბამითგანითი თარიღი და თარიღი ბაგრატ IV-ის მეფობის წლების მიხედვით შესაბამეა 1065, ხოლო ქრონიკონითი თარიღი — 1066. ვინაიდან ტექსტში აღნიშნულია, რომ კომეტა გამოჩნდა აპრილში, ბზობიდან აღდგომამდე, 1066 აღდგომა იყო 16 აპრილს, ბზობა იქნებოდა 9 აპრილს. ამიტომ წარწერის თარიღად 1066 უნდა მივიჩნიოთ. მასასადამე, საქართველოში კომეტა იხილვებოდა 1066 წლის 9—16 აპრილს.

ლიხნი. ვაჩე პროტოსპათარისა და იპატოსის და პეტრიკ პატრიკისა და მწიგნობართა უხუცესის წარწერა. XI ს.

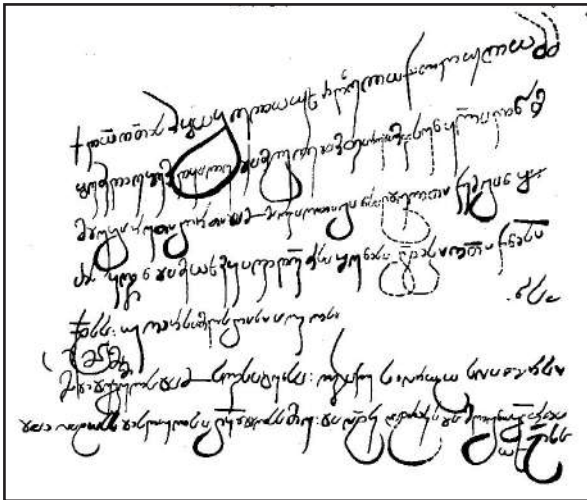
ვაჩე პროტოსპათარისა და იპატოსის და პეტრიკ პატრიკისა და მწიგნობართა უხუცესის წარწერა შესრულებულია სინგურით, 9 სტრიქონად, მდივანმწიგნობრული დამწერლობით. იგი მიწერილია ტაძრის მეორე სართულზე, ქორეფის დას. სარკმლის მარჯვნივ, სარკმლიდან თაღამდე კედლის მონაკვეთზე. ტაძრის კედელი და წარწერაც XIX—XX სს-ში რამდენჯერმე შეუთეთრებიათ კირით. ამის შედეგად წარწერა, რიც 1848 შეისწავლა და მომდევნო წელს გამოსცა (თუმცა არასწორი წაკითხვით) მ.

ბროსემ, დაფარული იყო. 1983—86 რესტავრატორ მ. ბუჩუკურის ხელმძღვანელობით კედელი გაიწმინდა და გამოჩნდა წარწერის ძალზე გაბაცებული ტექსტი. ხელნაწ. ინ-ტში ინახება ამ წარწერის ასლი, გადმოღებული, როგორც ჩანს, XIX ს-ში. მართალია, იგი ზუსტი არ არის, რადგან გადმოღებულია მდივანმწიგნობრული დამწერლობის არმცოდნის მიერ, მაგრამ დედნისა და ასლის შეჯერებით დადგინდა წარწერის შემდეგი ტექსტი:

„ქ. წმიდაო ღმრთისმშობელო, უხრწნელო ქალწულო მარიამ, შემეწიე, შემეწყალე, დამიცვე, დამიფარე და მივსენ ყოველთა წინამიდებარეთა ჭირთა და მომავალთა განსაცდელთაგან; ჩემგან შორს ყვინ! და მეოხ მეყავ წინაშე ძისა შენისა, ჭეშმარიტისა ღმრთისა ჩუენისა ქრისტესსა, უდიდისსა, მიწასა, ჭიასა, ავლსა და მტუერსა, მონასა და მადიდებელსა და მოსავსა შენსა ვაჩეს პროტოსპათარსა და იპატოსსა, დისწულსა ჭყონდიდლისასა, მე და პეტრიკ პატრიკსა და მწიგნობართა უხუცესსა“.

პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით წარწერა XI ს-ისაა. მასში მოხსენიებული პეტრიკ პატრიკი და მისი ძმა იოვანე ჭყონდიდელი (იგი, როგორც საყოველთაოდ ცნობილი პიროვნება, წარწერაში სახელით არც იხსენიება) მეფე ბაგრატ IV-ის (1027—72) დროის ცნობილი პოლიტ. და საეკლ. მოღვაწეები არიან. მათი დისწული ყოფილა ვაჩე — ჩვენთვის ამ წარწერამდე უცნობი, ბიზანტ. სამმართველო კარის მაღალი ტიტულების — პროტოსპათარისა და იპატოსის მქონე. გიორგი ხუცესმონაზვნის „გიორგი მთაწმიდელის ცხორებიდან“ ცნობილია, რომ პეტრიკ პატრიკმა (რიც, როგორც ჩანს, ბაგრატ IV-ის წარმომადგენელი იყო ბიზანტ. სამეფო კარზე) და მისმა ძმამ იოვანე ჭყონდიდელმა (რ-მაც, საფიქრებელია, გიორგი მთაწმიდელის წინადადებით დაიკავა ბაგრატ IV-ის მიერ გიორგი მთაწმიდელისათვის შეთავაზებული ჭყონდიდის კათედრა), დიდი როლი შეასრულეს გიორგი მთაწმიდელის თარგმნილი წიგნების გამრავლებისა და გავრცელების, ასევე გიორგი მთაწმიდელის გარდაცვალების შემდეგ მისი კანონიზაციის საქმეში. ორივე მათგანი რამდენჯერმე იხსენიება ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნში.

გიორგი კურაპალატის წარწერა შესრულებულია სინგურით,

ლიხნის ვაჩე პროტოსპატარისა და იპატოსის და პეტრიკ პატრიკისა და მწიგნობართა უხუცესის წარწერა. XI ს.

მიდევამწიგნობრული დამწერლობით, ორ გრძელ სტრიქონად იმ წარწერის ქვემოთ, რიც ხეება კომეტის გამოჩენას. მისი ტექსტი, ზემოთ განხილულ ორ წარწერასთან შედარებით, დაზიანებულია, თუმცა უმეტესი ნაწილი გარკვევით იკითხება:

„ქ. მეუფო, ძეო მეუფისაო, ღმერთო, ძეო ღმერთისაო, ადიდე, დაიცვე, გაზარდე, აკურთხე და დღევრძელ ყვე, და მრავალ ყვინ წელნი მეფობისა მისისანი, დღენი ცისანი, გინა მქუ[ეყანისანი], კეთილად მსახურისა და მადიდებელისა ღმრთაებისა შენისა გიორგი კურაპალატისანი. და ყვე განგებაი მისი, მოწყალებაი გლახაკთაი, მოღუაწებაი ეკლესიათაი[...] და სრულ ყვე წყალობაი მათი მიწასა, ჭიასა, საყვარსა იოვანე სირნოწს [...] კანანახსა, მწიგნობარსა და დიაკონსა“.

პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით წარწერა XI ს-ისაა. მასში მოხსენიებული გიორგი კურაპალატი არის მეფე გიორგი II (1072—89), ძე ბაგრატ IV-ისა და მამა დავით IV აღმაშენებლისა. წარწერა უნდა იყოს შესრულებული ჯერ კიდევ გიორგი მეფის უფლისწულობაში, კურაპალატის ტიტულის მიღებასთან დაკავშირებით. ამას მოწმობს წარ-

წერის ადორაციული, განმადიდებელი ხასიათი და მასში გიორგის კურაპალატობის საგანგებოდ აღნიშვნა. გიორგის მამა მეფე ბაგრატ IV 1059 ნოველსიმოსის ტიტულით იხსენიება, მანამდე იგი კურაპალატი იყო 1032-იდან. როგორც ჩანს, 1059, ან ცოტა უფრო ადრე, „გამოთავისუფლებული“ კურაპალატის ტიტული გიორგი უფლისწულს უნდა მიეღო და წარწერაც 1060-იანი წლებით, მაგრამ არა უადრეს 1066-ისა, უნდა დათარიღდეს, რადგან კედელზე იგი ისეა მიწერილი, როგორც ამის საშუალებას იძლევა 1066-ის წარწერა კომეტის გამოჩენის შესახებ. წარწერის ზედა თარიღი 1072-ით უნდა განისაზღვროს, რადგან 1073 შიომღვიმის მონასტრისათვის მიცემულ სიგელში გიორგი II კურაპალატობით თავის ძეს, დავითს მოიხსენიებს. ამიტომ ლიხნის ტაძრის ამ წარწერის თარიღი შეიძლება 1066-72-ით განისაზღვროს.

ლიხნის ტაძარზე მოიპოვება ასევე XI ს-ით დათარიღებული ათამდე წარწერის ფრაგმენტები; XIV ს-ით თარიღდება 10-ზე მეტი წარწერა, რეზიკ ამ დროის ფრესკებს ახლავს და გამოსახულ პირებსა და სიუჟეტებს განმარტავს. ლიხნის ტაძრის წარწერები უმნიშვნელოვანესი წყაროა საქართველოს ისტორიისათვის.

ლიტ.: სილოგავა ვ., სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა, თბ., 2006; Brosset M.-F., Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, livr. 1. Huitième rapport, St.-Pb., 1849.

გ. სილოგავა.

ლომთათიძე ქეთევან ბესარიონის ასული (9. II. 1911, სოფ. ხილისთავი, ჩოხატაურის რ-ნი, — 22.XI.2007, თბილისი), ენათმეცნიერი, ქართველურ, აფხაზურ-ადილურ ენათა და ზოგადი ენათმეცნიერების სპეციალისტი. საქართველ. აკად. აკადემიკოსი (1979). ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1945), პროფესორი (1950). საქართველ. დამს. მოღვაწე (1962), აფხ. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1931 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის საენათმეცნიერო განყ-ბა. სამეცნ. მუშაობას ეწეოდა საქართველ. სახელმწ. მუზეუმში, ენის, ლიტერისა და ხელოვნების ინ-ტში (ელბი), ენის, მატერ. კულტ. და ისტ. ინ-ტში (ენიმკი); ენათმეცნ. ინ-ტში (1953—63 და 1975—87 იყო ენათმეცნ. ინ-ტის დირექტორი, 1987-იდან — ამავე ინ-ტის საპატიო დირექტორი). დ. გულიასა და ს. ჯანაშიას შემდეგ თსუ-ში, აგრეთვე სოხუმის პედ. ინ-

ტში კითხულობდა აფხ. და აბაზურ ენების კურსს.

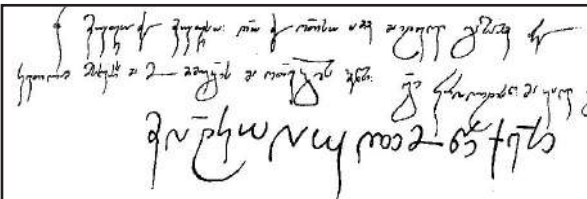
ლ. იკვლევს ქართველურ და აფხ.-ადილურ ენათა სტრუქტურასა და ისტორიას, ამ ენათა ურთიერთიმართების კერძო და ზოგადმეცნიერულ პრობლემებს. მტკიცე სამეცნ. საფუძველი შექმნა აფხ.-აბაზურ ენათა და დიალექტთა ფონოლოგიური სისტემის, ფონეტიკ. პროცესთა, მორფოლ. კატეგორიათა, სინტაქსის, ლექსიკისა და დიალექტოლოგიურ პრობლემათა ისტ.-შედარებითი ანალიზისათვის, გამოავლინა რამდენიმე მნიშვნელოვანი კანონზომიერება, რთაც სამეცნ. ლიტერა-ში „ლომთათიძის კანონთა“ სახელწოდებით აღნიშნავენ. აღზარდა აფხაზ, აბაზა და ჩერქეზ ენათმეცნიერთა რამდენიმე თაობა.

ქართველურ ენათა სტრუქტურისა და ისტ. საკითხების კვლევის შედეგად გამოაქვეყნა რამდენიმე მონოგრაფია და 200-მდე წერილი, რ-ებშიც განხილულია ქართველურ ენათა ისტ. ურთიერთიმართების, დიალექტთა და ენათა დიფერენცირების, ისტ. და სინქრონიული ფონოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიის, სალიტ. ენის ფუნქციონირების, ეტიმოლოგიისა და ბგერათშესატყვისობათა აქტუალური პრობლემები. მის მრავალრიცხოვან ნაშრომთაგან აღსანიშნავია გამოკვლევები ქართულ დიალექტებში II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირის ნიშნათა რეფლექსების, ლაბიალურ კომპლექსთაგან ახ. ფონემების წარმოქმნის, თანხმოვან-თვითმთავრებისაგან მეორეული სისინ-შიშინა ბგერების მიღების, „თბება“ ტიპის ზმნათა თავისებურებების, ქართ. ზმნის ინფინიტური წარმოების შესახებ და სხვ. მისი ხელმძღვანელობით მომზადდა და გამოქვეყნდა აკადემიური სამეტომეული და ერთტომეული რუსულ-ქართული (1956-59, 1983) და სხვადასხვა დარგის ტერმინოლოგიური ლექსიკონები, მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რედაქციის მომზადებაში, იყო ამ ლექსიკონის VII ტომის ერთ-ერთი რედაქტორი. ამ ლექსიკონის მომზადებისათვის ლ-ს მიენიჭა საქართველ. პრემია (1971). მისი რედაქტორობით დაიბეჭდა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეულისა“ და „ეტიმოლოგიური ძიებანი“-ს რამდენიმე ტომი.

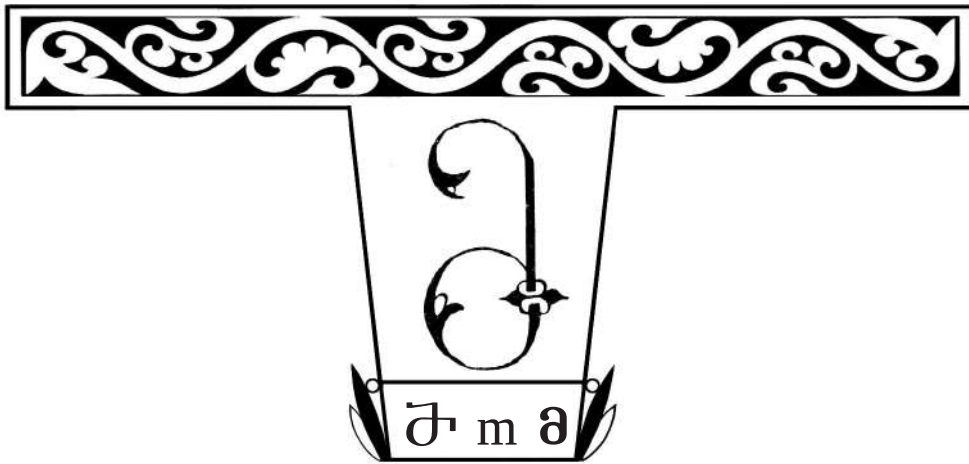
ლ-ს მიღებული აქვს სახელმწ. ჯილდოები.

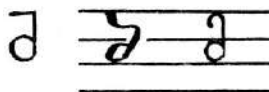
ქ. ლომთათიძე.

ლიხნის გიორგი კურაპალატის წარწერა. XI ს.

მ, ქართული ანბანის მეთორმეტე (ძვ. ქართ. მეცამეტე) ასო. მისი სახელია „მანი“; გრაფ. სიმბოლო წვეილბავისმიერი ხშვის მქონე ნახალური (ცხვირისმიერი) სონორი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **შ**. მისი მოხაზულობა წრისა და ხაზების კომბინაციაა. ნუსხური **შ** მარჯვნივაა გადახრილი. მხედრული მ ერთიან, მომრგვალებულ კონტურს იძენს. ნუსხური **შ** და მხედრული მ ოთხხაზოვანი სისტემის ზედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართულ სათვალავში აღნიშნავდა ორმოცს (40).

„მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლა, პოლემიკა იდეურ-მსოფლმხედველობრივ, ლიტერატურულ და ენობრივ საკითხებზე მწერალთა და ლიტერატორთა ძველ და ახალ თაობებს შორის XIX ს. 60–70-იან წლებში. პოლემიკის საბაბი გახდა ი. ჭავჭავაძის ლიტ.-კრიტ. წერილი «ორიოდე სიტყვა თ. რევაზ შალვას ძის ერისთავის მიერ კახლოვიდგან „შეშლილის“ თარგმნაზედა» („ცისკარი“, 1861, №4). რ. ერისთავისეული თარგმანი („ცისკარი“, 1860, №4) და პოემაც ი. ჭავჭავაძემ მძაფრად გააკრიტიკა. ამ წერილით მან განსაზღვრა ქართ. ლიტ.-რისა და სალიტ. ენის შემდგომი განვითარების გზა.

ი. ჭავჭავაძის შეფასებით, ი. კოხლოვი, „კარამზინის სკოლის“, ანუ სენტიმენტალიზმის წარმომადგენელი, უმნიშვნელო მწერალი იყო, ხოლო „შეშლილი“ მის „ცუდ პოემებში უცუდესი“. პოემის ერისთავისეულ თარგმანს ილია კიდეც უფრო

მკაცრ შეფასებას აძლევდა: „მისი თარგმანი ასეთი რამ არის, რომ შთამომავლობას უნდა გადასცეს კაცმა, რათა გამოუთქმელ სიცუდის მაგალითად სახეში პქონდეთ მომავალს მწერლებს. თარგმანი — როგორც თარგმანი ხომ არ ვარგა, ენა უფრო უვარგისი აქვს თავად ერისთავს“. ამავე წერილში განაცხადა ილიამ პირველად ასოების — **შ**, **ჭ**, **ჯ**, **ჴ**, **კ** — შესახებ: „ეს ასოები არ გვიხმარია ჩვენ სტატიამში; თუ, ვინიცოხაა, ეს ენის წინააღმდეგ მიაჩნდეს ვისმეს, ჩვენ ყოველთვის მზად ვართ გავსცეთ პასუხი და გამოუცხადოთ, რა მიზეზითაც არა ვხმარობთ“.

ილიას ამ წერილს უფროსი თაობის ლიტერატორთა მძაფრი რეაქცია მოჰყვა. მის საპასუხოდ «ცისკრის» მომდევნო (მე-5) ნომერში დაიბეჭდა ბ. ჯორჯაძის წერილი „თ. ილია ჭავჭავაძის კრიტიკაზე“, რ. ერისთავის „პასუხი თავადი ილია ჭავჭავაძის კრიტიკისა“ და გ. ბარათოვის (ბარათაშვილის) „წერილი რედაქტორთან“. ავტორებმა ყურადღება გაამახვილეს თვით ი. ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა კრიტიკაზე; ამ მხრივ მათი ცალკეული ენობრივი შენიშვნები მართებულიც იყო, მაგრამ ამით ილიას ზოგად დებულებებს ვერავინ შეარყევდა.

ილიამ წერილში „პასუხი“ („ცისკარი“, 1861, 6) კიდეც უფრო ნათლად და დამაჯერებლად ჩამოაყალიბა შეხედულებანი საზ. ცხოვრებაში ლიტ.-რის, ხელოვნების როლისა და ადგილის, სალიტ. ენის ხალხურობის შესახებ, დაასაბუთა ზედმეტად ქცეულ ასოთა უკუგდების აუცილებლობა და სხვ.

ილიას „პასუხს“ „ცისკრის« რედაქციამ დაურთო ვრცელი შენიშ-

ვნები, რითაც ჟურნალი აშკარად უფროს თაობას მიემხრო და დაუპირისპირდა „შვილებს“. ჟურნალის ამავე ნომერში გამოქვეყნდა ს. მესხიევის (მესხიშვილის) „უსტარი ანტიკრიტიკული“, მიმართული ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ. ილიას არც ეს „უსტარი“ დაუტოვებია უპასუხოდ, მაგრამ მისი წერილი „სარდიონ მესხიევის კრიტიკის გამო“ თავის დროზე რატომღაც არ დაბეჭდილა. «ცისკარში» (1861, 9) გამოქვეყნდა ჯერ ბ. ჯორჯაძის „პასუხის პასუხი“, შემდეგ კი (1862, №2) — წერილი რედაქტორთან, რ-საც ხელს აწერდა „ზემოური იმერელი გორისელი წერეთელი ეფთვიმე“ (მწერალ გ. წერეთლის მამა). წერილმა განსაკუთრებით გააღიზიანა „შვილები“. მას სამი საპასუხო წერილი მოჰყვა: „წიგნი მიწერილი რედაქტორთან ეფთვიმე წერეთლისა“, „რამდენიმე სიტყვა ზემოური იმერლის გორისელის სტატიასზე“ (ორივე «ცისკარი», 1862, 4) და „ახირებული ფურცელი“ («ცისკარი», 1862, 5). პირველი ორი გამოქვეყნდა „თერგდალეულის“ ფსევდონიმით, მესამეს კი ხელს აწერდა „მესამე თერგდალეული“. პირველი წერილი ეკუთვნოდა კ. ლორთქიფანიძეს, მეორე — ს. აბაშიძეს, მესამე — ა. წერეთელს.

1863 წ. იანვრიდან გამოსვლა იწყო ახ. სალიტ. ჟურნ. «საქართველოს მოამბემ» (რედ. ი. ჭავჭავაძე), რაც, თავისთავად, „შვილების“ დიდი გამარჯვება იყო. „მამებს“ კამათი აღარ გაუგრძელებიათ.

„მამათა“ და „შვილთა“ შორის უთანხმოებამ ახალი ძალით იფეთქა 1871. საქართველოში იმპერატორ ალექსანდრე II-ის ჩამოსვლის წინ თავდაზნაურობის ყრილობა-

ზე საკამათოდ იქცა საკითხი, რა ეთხოვით იმპერატორისათვის: სამხ. სასწავლებლის (კადეტთა კორპუსის) გახსნა თუ უნ-ტის დაარსება თბილისში. „შვილების“ აქტიური მხარდაჭერით გაიმარჯვა უნ-ტის დაარსების იდეამ, მაგრამ იმდროინდელი გავლენიანი პირებისაგან შემდგარმა კომისიამ მეფისნაცვალ ბარონ ნიკოლაისა და თავადაზნაურობის მარშალ რ. ანდრონიკაშვილის რჩევით შეცვალა იმპერატორისათვის მისართმევი ადრესის პროექტი და, უმრავლესობის სურვილის მიუხედავად, კადეტთა კორპუსის გახსნა ითხოვა. ამან აღაშფოთა „თერგდალეულთა“ თაობა, განსაკუთრებით მათი ლიდერი — ი. ჭავჭავაძე. ამით იყო გამოწვეული მისი მწვავე პამფლეტები „გამოცანებისა“ და „კიდევ გამოცანების“ სახელწოდებით, რ-ებშიც გაკრიტიკებული იყვნენ მაღალჩინოსანი ქართველნი. მოხელეები, მ. შ. რ. ანდრონიკაშვილი, გ. და ი. მუხრანბატონები, პ. იოსელიანი, გ. ორბელიანი და სხვ. ილიას „გამოცანების“ საპასუხოლ გ. ორბელიანმა დაწერა ლექსი „პასუხი შვილთა“, რ-საც მოჰყვა ილიას „პასუხის პასუხი“, აკაკის „ხარბუზა ლენერალს“, „კოლო-ბუზების პასუხი“, „პატრიოტის აღსარება“ და სხვ.

„მამათა“ და „შვილთა“ პოლემიკის შედეგი იყო ორთოგრაფიის გამარტივება და ე. წ. „ზედმეტი ასოების“ ამოღება ხმარებიდან (იხ. ხმარებიდან გამოსული ასოები), ხალხურ მეტყველებაში გავრცელებული ლექსიკისა და გრამატიკის ფორმების დანერგვა სალიტ. ენაში, საერთაშორისო ტერმინების გავრცელება, ბარბარიზმების უკუგდება, სამი სტილის თეორიის დამტკიცება და ა. შ. ამ ბრძოლის დღეიზად იქცა „მამულე, ენა, სარწმუნოება“.

ლიტ.: გაწერელია ა., ლიტერატურული ნარკვევები, თბ., 1948; ინგოროვ ა. პ., ილია ჭავჭავაძე (ბიოგრაფიული ნარკვევი), თბ., 1951; ჭუმბურიძე ჯ., ქართული კრიტიკის ისტორია, I, თბ., 1974.

ზ. ჭუმბურიძე.

მანანური თარგმნა, ავტომატური თარგმნა ერთი ბუნებრივი ენიდან მეორეზე კომპიუტერული ტექნიკით. პირველი საცდელი თარგმანი შესრულდა აშშ-ში 1954. აქედან იწყება სხვადასხვა ქვეყანაში მ. თ.-ზე ინტენსიური მუშაობა, რასაც ამ დარგის ჩამოყალიბება და საცდელი თარგმანების მთელი სერიები მოჰყვა. თავდაპირველად ეს იყო ბინარული (ენათა მხოლოდ გარკვეული წყვილისათვის

გამიზნული) თარგმანები. მაგრამ თანდათანობით აშკარა გახდა ბინარული სისტემის უკმარისობა და აუცილებლობა ისეთი მძლავრი (დიდი ამხსნელობითი ძალის მქონე) ლინგვისტური სისტემების შექმნა, რ-ებიც შეძლებდნენ ნებისმიერი ენიდან ნებისმიერ ენაზე თარგმნის უზრუნველყოფას. ჯერჯერობით ეს მიზანი მიღწეული არ არის, მაგრამ მ. თ. რჩება კომპიუტერული ლინგვისტიკის უმნიშვნელოვანეს დარგად.

მ. თ.-ის მიზანია მანქანამ (ავტომატმა) „გაიმეოროს“ მთარგმნელის ენობრივი ქცევა — „გაიგოს“ სათარგმნი მასალა (ტექსტი) ერთ („წყარო“) ენაზე (პირველი საფეხური), დაუძებნოს მას შესატყვისები მეორე ენაში („ენა-მიზანში“, მეორე საფეხური) და გამოხატოს იგი ამ ენაზე (მესამე საფეხური). ამისათვის მანქანას მიეწოდება სპეციალური წესები (ალგორითმების სახით). თარგმნის პროცესში შემოაქვთ ტოლფასი, სინონიმური (ერთი და იმავე ინფორმაციის შემცველი) ტექსტების ცნება. აზრი (შინაარსი), რ-იც სხვადასხვა ენის ტოლფას ტექსტებს აქვთ, საერთოა (ინვარიანტულია) და არ იცვლება ერთი ტექსტიდან მეორე ტექსტის მიღებისას, ანუ სინონიმური გარდაქმნის (პარაფრაზირების) დროს. გარდაქმნილ მოდელს ეკისრება აზრიდან ტექსტის და ტექსტიდან აზრის მიღება (ზოგადი ფორმულა — აზრი ↔ ტექსტი). მოდელირების არეში ექცევა ენის ყველა სფერო — მორფოლოგიური, სინტაქსური, ლექსიკური, სემანტიკური — როგორც სათარგმნი („წყარო“) ენის, ისე იმ ენისა („ენა-მიზანი“), რ-ზედაც ტექსტი ითარგმნება. სათარგმნი ენის დამუშავება ანალიზის ეტაპია (ზოგადი ფორმულა — ტექსტი → აზრი), იმ ენის ფორმალიზება კი, რ-ზედაც ითარგმნება ტექსტი — სინთეზის ეტაპი (ზოგადი ფორმულა — აზრი → ტექსტი). ანალიზსა და სინთეზს შორის არის შუალედური ეტაპი (საკუთრივ თარგმნა), რ-იც ერთი ენის აზრს შეესაბამებს მეორისას (ზოგადი ფორმულა — აზრი → აზრი). წინადადების აზრობრივი ჩანაწერიდან (სიღრმისეული წინადადებიდან), როგორც ინვარიანტიდან, სხვადასხვა ენისათვის აიგება ყველა ზედაპირული სინონიმური წინადადება.

მოდელის მუშაობის ძირითადი პირობაა ყველა ეტაპზე მკაცრად დეტერმინებული მიმართებების დადგენა, რასაც სპეციფიკური და-

ბრკოლებები ეწოდება. ანალიზის ეტაპზე ეს დაბრკოლება ომონიმი-აა — ერთ აღმნიშვნელს რამდენიმე აღსანიშნავი შეესაბამება (მაგ., ქართ. ს აღნიშნავს მიც., ნათ. ბრუნვებს, ზმნის III პირს); სინთეზის ეტაპზე კი სირთულის გამომწვევი მიზეზი სინონიმი-აა — ერთი აღსანიშნავი რამდენიმე აღმნიშვნელით გამოიხატება (მაგ., ქართ. ვნებით გვარს აღნიშნავს -დ, -ი/-ე, -ო). ცალსახოა მოითხოვს რამდენიმე შესაძლებლობიდან ერთ-ერთის ავტომატურ არჩევას, რაც ხშირად ფართო ენობრივი კონტექსტის გათვალისწინებას მოითხოვს, ამდენად, მ. თ.-ის დარგში დასმული საკითხები ენათმეცნიერების სფეროს განეკუთვნება.

თავის მხრივ, მ. თ.-ის შესრულებული კომპიუტერული სისტემები ენის აღწერისა და ამ უკანასკნელის შემოწმების საიმედო საშუალებაცაა. შემთხვევითი არ არის, რომ არაერთი მეცნიერი ენის აღწერის (ენის შესახებ ცოდნის წარმოდგენის) თეორიად მიიჩნევს მოდელს — „აზრი ↔ ტექსტი“.

ამრიგად, მ. თ.-ის კვლევაში გასარჩევია ორი ძირითადი ასპექტი: გამოყენებითი (სამეცნ.-ტექნ. ტექსტების თარგმნა, საინფორმაციო საქმის ავტომატიზაცია და ა. შ.) და თეორიული (დამიანის მეტყველების მოდელირება, ლინგვ. აღწერილობისათვის მათემატიკური ფორმალიზმის დამუშავება და სხვ.). პირველი მიმართულებისათვის დამახასიათებელია ყურადღების გამახვილება ტექნ. დეტალებზე (დაპროგრამება, მანქანური მხსიერება და სხვ.), მეორე მიმართულების განვითარება საჭიროებს ზოგადლინგვისტურ და, პირველ რიგში, სემანტიკურ გამოკვლევებს.

საქართველოში მ. თ.-ზე მუშაობა დაიწყო 1957-იდან საქართვე. მეცნ. აკადემიის ელექტრონიკის, ავტომატიკისა და ტელემექანიკის ინსტიტუტში (ახლანდ. მართვის სისტემების ინსტიტუტი) ა. ელიაშვილის ხელმძღვანელობით. პირველი სამუშაო ითვალისწინებდა რუსულიდან ქართულზე ბინარულ თარგმნას. საცდელი თარგმანი მათემატიკისა და ავტომატიკის დარგის ტექსტებისათვის შესრულდა 60—70-იან წლებში. დღეისათვის ნებისმიერი ენიდან ნებისმიერ ენაზე თარგმნის პროგრამებიდან მზად არის ქართ. ენის მორფოლ. სინთეზის მოდელი; ინგლ.-ქართ. ავტომატური ლექსიკონი მორფოლ. პროცესორებითურთ.

გარდა აღნიშნული მიმართულებებისა, საქართველოში მუშავდება აგრეთვე მ. მ-ის რამდენიმე განსხვავებული კონცეფციაც (ჯ. ანთიძე, ო. კაპანაძე...).

ლიტ.: თამარაშვილი ლ., მარგველანი ლ., ჩიკოიძე გ., ბუნებრივი ენა და გამოთვლითი მანქანა, თბ., 1987; Апресян Ю.Д., Лексическая семантика. Синонимические средства языка, М. 1974; Мельчук И. А., Опыт теории лингвистических моделей „СМЫСЛ ↔ ТЕКСТ“, 2 изд., М., 1999; Language and Technology, Luxembourg, 1996.

ლ. მარგველანი.

მარგინალური ნიშნები ძველ ქართულ ხელნაწერებში, მცირე ზომის გამოსახულებები ან მოკლე სიტყვიერი მინიშნებები ხელნაწერთა აშოებზე. ისევე როგორც ხელნაწერის ყველა დეტალი (მინიატიურა, საზედაო ასო, თავსამკაული თუ სხვ.), მ. ნ. ორგანულადაა დაკავშირებული ხელნაწერის ძირითად ტექსტთან და მის გაგებას ემსახურება. ეს ტექსტის გამომსახველობითი, მკითხველისათვის ადვილად აღსაქმელი კომენტარია.

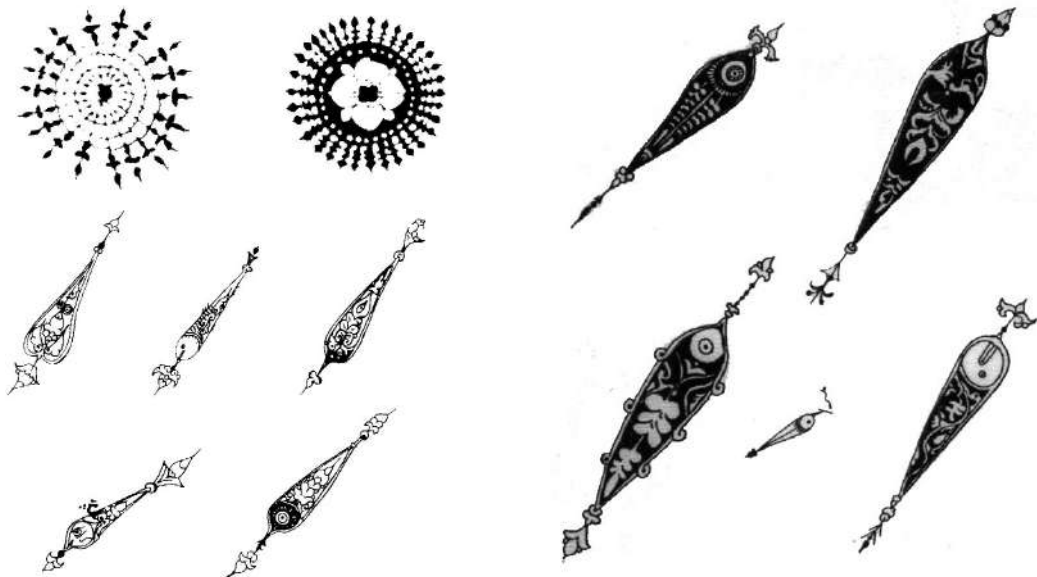
მ. ნ-ის სისტემა აღექვსანდრიელ გრამატიკოსთა მიერ არის შემოღებული ელინისტურ ეპოქაში. ძველი გრამატიკოსები მათ ბერძენ ავტორთა თხზულებებზე გარკვეული ტექსტობრივი სამუშაოების ჩატარებისას იყენებდნენ. ბიზანტ. ხელნაწერმა ფორმის თვალსაზრისით ბევრი რამ გადმოიღო ანტიკური ხელნაწერი წიგნებიდან, მათ შორის — ხელნაწერის აშოზე მ. ნ-ის დართვის პრინციპებიც. ბიზანტ. ავტორების — ბასილი დი-

დის, იოანე ოქროპირის, გრიგოლ ნაზიანზელისა და ა. შ. — თხზულებების შემცველ ხელნაწერთა აშოებზე დასტურდება ისეთი ნიშნები, როგორიცაა: shm - shmeion (= nota bene — [ქართ. „შეისწავე“] განსაკუთრებით საინტერესო ადგილი), wr - wraion (= beatus — [ქართ. „შუენიერი“] მხატვრული პასაჟები), gr - grafesqai (= varia lectio — განსხვავებული ვარიანტული წაკითხვა), >— (ბიბლ. ციტატების აღმნიშვნელი ნიშანი) და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი ბიზანტ. ავტორის ხელნაწერებში მ. ნ-ის ერთმა ფგუფმა განსაკუთრებული, სპეციფ. ფუნქცია შეიძინა. მაგ., როგორც VI ს. ანონიმი კომენტატორი მიაწინებს, გრიგოლ ნაზიანზელის ხელნაწერებში მზის ნიშნით (☉) აღნიშნულია ის პასაჟები, სადაც ლაპარაკია საღვთისმეტყველო თემებზე, ხოლო ვარსკვლავით („) — ის ადგილები, რეზიკ ქრისტეს განკაცებას ეხება.

მ. ნ-ს შუა საუკ. ქართულ ხელნაწერებშიც ვხვდებით, სადაც ისინი უმეტესწილად ბერძნულიდან არის გადმოტანილი. მ. ნ. ტექნიკური ფუნქციითაა გამოყენებული X ს. შუა წლების ლიტურგიკულ კრებულში (Sin. 34). ამ კრებულის შემდგენელ-რედაქტორი, ჰიმნოგრაფი იოანე-ზოსიმე „ჟამნის“ შატ-ბერდული და საბაწმიდური რედაქციების გასამიჯნად ხმარობს ნიშანთა გარკვეულ სისტემას და აღნიშნავს, რომ იგი მათ „ბერძულ-

თა ძუელთა წიგნთაგან“ იღებს.

ქართ. ხელნაწერებში მ. ნ-ის სისტემატური ხმარება დაკავშირებულია XI ს-ის შავი მთის ელინოფილი მწიგნობრისა და მთარგმნელის, ეფრემ მცირის სახელთან. საზოგადოდ, ქართ. ხელნაწერის აგება და გაფორმება ბიზანტ. ხელნაწერების მიხედვით ეფრემ მცირის, როგორც ელინოფილი მწიგნობრის, მოღვაწეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეა (იხ. ელინოფილიზმი). იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ შესავალში (A-24, XII ს.) იგი ლაპარაკობს მ. ნ-ზე: „შეისწავე, განსაზღვრებაჲ განწინებითურთ და სამეცნიეროჲ“, რეზიკ „ყოველთა წიგნთა ბერძულთა უწერიან კიდესა“ და რეზიკ პრაქტიკული დაწინიშნულება აქვთ, ეხმარებიან მკითხველს, ტექსტის გადაკითხვის გარეშე მოძებნოს მისთვის საინტერესო და საჭირო „სამეცნიერო სიტყუა“. ეფრემ მცირის თარგმანების შემცველ ხელნაწერებში უხვადაა მ. ნ.: **შეისწავე, იხილე, შუენიერი**, რეზიკ მკითხველის ყურადღებას ამახვილებენ განსაკუთრებულად საყურადღებო, ან განსაკუთრებულად მხატვრულ, აზრობრივად დახვეწილ ადგილებზე. ეფრემს ნათარგმნი აქვს გრიგოლ ნაზიანზელის ანონიმი კომენტატორის სქოლიოც (Jer. 43, 4v), ხოლო მის მიერ ნათარგმნ გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა კრებულებში გამოყენებულია კომენტარში მოცემული ნიშანთა სისტემა (Jer. 15-XII ს., A-109 - XII ს.). აღსანიშ-

მარგინალური ნიშნები გრიგოლ ნაზიანზელის XII—XIII სს. ქართული ხელნაწერებიდან.

ნავია ქართველ გადამწერ-კალიგრაფთა განსაკუთრებული შემოქმედებითი მიდგომა ამ ნიშანთა მიმართ და მათი ორიგინალური დეკორატიული გაფორმება ქართ. ხელნაწერებში. ეფრემის ავტოგრაფულ ნუსხაში S-1276 (XI ს. დასასრული) დასტურდება ზმნის ნიშნის ხმარების რამდენიმე შემთხვევა იმ ფუნქციით, რ-საც ის ასრულებს გრიგოლ ნაზიანზელის კრებულებში. კიდევ ერთ მარგინალურ ნიშანს — **ჲ** (იოტას) — ვხვდებით „სამოციქულოს“ ეფრემისეული რედაქციის შემცველ ხელნაწერებში: Jer. 9 (XI ს.), Jer. 6 (XII ს.), A-390 (XI—XII ს.), ეფრემის მიერ შეცვლილი ტექსტის გასწვრივ. ამ ნიშნის ფუნქციას ეფრემ მცირე „სამოციქულოს“ წინასიტყვაობაში განმარტავს.

გვიანდელი ელინოფილური თარგმანების შემცველ ხელნაწერებში (XII—XIII სს.) ისეთ მ. ნ-თან ერთად, როგორიცაა: **შეისწავე, იხილე, შეენიერი**, ჩნდება ახალი სიტყვიერი მინიშნებები: **განიგე-მე, დანიშნე** და სხვ. ეს ნიშნები უხვადაა, მაგ., გელ. 14-ში (XII ს.) — მაქსიმე აღმსარებლის თხზულებათა გელათური თარგმანების შემცველ კრებულში.

ლიტ.: დანელია კ., ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; ოთხმეწური თ., მარგინალური ნიშნები და მათი მხატვრული გაფორმების წესი ბიზანტიურ და ქართულ ხელნაწერებში. — «ლიტერატურა და ხელოვნება», 1992, № 5—6; თვალთვაძე დ., კომენტატორულ საქმიანობასთან დაკავშირებული რამდენიმე ტერმინი ეფრემ მცირის სქოლიოების მიხედვით. — «თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 1998, ტ. 30; T. Otkhmezuri, Les Signes Marginaux dans les Manuscrits Gorgiens de Gr goire de Nazianze. Le Mus on, t. 104, Fasc. 3-4, 1991, p. 335-347.

თ. ოთხმეწური.

მართმა, სიტყვათა ისეთი დაქვემდებარება, როცა ერთი სიტყვა მეორისაგან მოითხოვს იმ ფორმას, რ-იც მას ან მოცემულ შემთხვევაში არა აქვს, ან საერთოდ არ გააჩნია. სიტყვას, რ-იც მართავს, მ მ ა რ -თ ა ვ ი ეწოდება, ხოლო იმას, რ-იც იმართვის, — მ ა რ თ უ ლ ი. წინადადებაში „დედის გულმა გაიხარა“ ორი სინტაქსური წყვილია: „დედის გულმა“ და „გულმა გაიხარა“. სახელებისაგან შექმნილ წყვილში „დედის გულმა“ წამყვანი ან მმართავი სიტყვაა „გულმა“ (საზღვრული), რ-იც დამოკიდებულისაგან (მსაზღვრელისაგან) მოითხოვს იმ ფორმას — ნათ. ბრუნვას, რ-იც თვითონ არა აქვს. ქართულში სახელი სახელს მართავს ბრუნვაში. აქ მ. ცალმხრივია. წყვილში „გულმა გა-

იხარა“ უფრო რთული სინტაქსური კავშირია. ზმნა, უღლებადი სიტყვა, სახელისაგან მოითხოვს გარკვეული, ამ შემთხვევაში — მოთხრ., ბრუნვის ფორმას, თუმცა ბრუნვის კატეგორია მას არ გააჩნია, ე. ი. ზმნა მართავს სახელს ბრუნვაში. ამასთანავე, სახელიც „გულმა“ მოითხოვს ზმნისაგან III სუბიექტ. პირის ფორმას (გაიხარა), მაშასადამე, სახელიც მართავს ზმნას პირში. აქ არის საურთიერთო მ., ანუ კოორდინაცია. ზმნასთან მორფოლოგიურად (პირთა მიხედვით) დაკავშირებული სახელები (ქვემდებარე, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება) მართავენ ზმნას სათანადო სუბიექტ. და ობიექტ. პირებში ნიშნით ან უნიშნოდ, ზმნა კი მართავს ამ სახელებს ბრუნვაში („მე-მ ფანჯარა-ს სხივი-ს სტყორცნა“). სხვა თვალსაზრისით, ზემოთ დასახელებულ შემთხვევაში ზმნა მართავს სახელებს ბრუნვაში, ხოლო სახელები ითანხმებენ ზმნას პირში (მე ვსტყორცნე, შენ სტყორცნე, მან სტყორცნა; მე მტყორცნა, შენ გტყორცნა, მას სტყორცნა), რაკი ისინი ლექსიკურად გამოსატყვევნი პირებს, რ-ებიც ზმნაში გრამატიკულადაა წარმოდგენილი. ამდენად, ამ შემთხვევაში საურთიერთო მ. კი არ არის, არამედ — საურთიერთო დაქვემდებარება (ა. დავითიანი, ლ. კვაჭაძე). ზმნისა და მასთან პირით დაკავშირებული სახელების (ქვემდებარისა და პირმიმართი დამატებების) ურთიერთობა რა თვალსაზრისითაც უნდა იქნეს განხილული — წმინდა გრამატიკულით თუ სემანტიკურ-გრამატიკულით, ფაქტია, რომ დაქვემდებარება ორმხრივია, საურთიერთოა, ზმნა არ არის ოდენ გაბატონებული, წამყვანი სიტყვა.

ზმნისა და სახელის ურთიერთობა ცალმხრივია, თუ სახელი ზმნასთან პირით არ არის დაკავშირებული. ამ შემთხვევაში ზმნა გაბატონებული, მმართავი სიტყვაა. იგი სახელს მართავს სხვადასხვა ბრუნვაში (მიც., ნათ., მოქ., ვით.): „ხმაღს ხელი იკრის“, „მგლის ეშინია“, „ნისკარტით მოწიწკნა“, „მტრედად გადაიქცა“. ცალმხრივი ურთიერთობა შეიძლება იყოს: უშუალო მ., როდესაც ზმნა სახელს მართავს უშუალოდ: „გულს ჩაიკრა“, „გულს ასვენია“, „ბალს შევიდა“, ან შუალო ბით მ. თანდებულის საშუალებით: „გულში ჩაიკრა“, „გულზე ასვენია“, „ბალში შევიდა“. აქ ზმნის (ან ნაზმნარი სახელის) მიერ სახელის მართვა თანდებულის მეშვეობით ხდება. ზმნის (სახელზმნის) მიერ უშუალოდ თუ

შუალობით მართული სახელი წინადადებაში უბრალო დამატება ან გარემოებაა.

სახელებისაგან შექმნილ წყვილშიც ცალმხრივი მ-ა, როცა მმართავი სახელი (საზღვრული) მართულისაგან (მსაზღვრელისაგან) მოითხოვს ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას (ჯვარისკაცის მამა, მერცხლების გუნდი, გმირთა მოედანი...). მართული სიტყვა (გენიტიური სახელი) სინტაქსური ფუნქციით სუბსტანტიური (მართული) განსაზღვრებაა, თუ მმართავი სიტყვა საკუთრივ არსებითი სახელია (ტაძრის გუმბათი, ტაძრის კედელი, ტაძრის კარი...); პირმიმართავი (უბრალო) დამატებაა, თუ მმართავი სიტყვა ნაზმნარი სახელია — მასდარი ან მიმდებარე: [ტაძრის შენება, ტაძრის მშენებელი, ტაძრის ასაშენებლად... (ა. შანიძე, ლ. კვაჭაძე)]. სხვა თვალსაზრისით, სახელის მიერ ნათ. ბრუნვაში მართული სახელი განსაზღვრებაა, მიუხედავად იმისა, მმართავი საკუთრივ არსებითი სახელია თუ ნაზმნარი სახელი (ვ. თოფურია).

სახელი შეიძლება მართოს თანდებულმაც (ან თანდებულის მნიშვნელობით გამოყენებულმა ზმნისარტთა). ზოგი თანდებული სახელს მართავს ერთ ბრუნვაში (მაგ., -ში მიცემითში, -კენ ნათესაობითში: სოფელში, სოფლისკენ...), ზოგი — მეტში (მაგ., -გან მეგობრისგან, სოფლიდან...). თანდებულის სიტყვა სინტაქსური წყვილის წევრია, რ-იც წინადადებაში უბრალო დამატება ან გარემოებაა, თვითონ თანდებულის სიტყვაში კი ე. წ. შ ი ნ ა გ ა ნ ი მ-ა, რაკი თანდებული წინადადების წევრის განუყოფელი ნაწილია.

ლიტ.: კიზორია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; თოფურია ვ., ქართული ენის გრამატიკის სადავო საკითხები. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», 1967, №3; ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., (1928) 1968; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., (1966) 1996.

ლ. კვანტალიანი.

მარი ნიკო (ნიკოლოზ) იაკობის ძე [25. XII. 1864 (6. I. 1865), სოფ. დაბლაჯიხე, ჩოხატაურის რ-ნი, — 20. XII. 1934, ლენინგრადი], ენათმეცნიერი, ფილოლოგი, ორიენტალისტი, არქეოლოგი. რუსეთის მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1912). 1874 დაამთავრა ოზურგეთის სამკლასიანი სასწავლებელი, 1884 — ქუთ. კლასიკური გიმნაზია და

სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტზე. 1891—1900 იყო ამავე უნ-ტის პრივატ-დოცენტი. 1900 მ. დაინიშნა ქართ.-სომხ. სიტყვიერების კათედრის ექსტრაორდინარულ პროფესორად. 1908-იდან სათავეში ჩაუდგა აღმოსავლეთმცოდნეობის კათედრას, 1911 აირჩიეს აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტის დეკანად. 1921-იდან მ. ხელმძღვანელობდა პეტროგრადში მის მიერვე დაარსებულ „იაფეთილოლოგიურ“ (1922-იდან — „იაფეტურ“) ინსტიტუტს“ (შემდეგ — „ენისა და აზროვნების ინსტიტუტი“). ამავე პერიოდში (1924—30) იყო ლენინგრადის საჯარო ბ-კის დირექტორი, 1930-იდან სსრკ მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი.

მრავალმხრივი იყო მ-ის მეცნ. მოღვაწეობა. მისი ინტერესების სფერო მოიცავდა არმენისტიკას, კულტ. ისტორიას, არქეოლოგიას (ანისის გათხრები, ექსპედიცია ვანის ტბის სამხრ-ით, ვარნაკის სამაროვნის გათხრები). მისი ინიციატივით ჩატარდა პირველი ლინგვისტური და არქეოლ. ექსპედიციები ახალქალაქისა და ახალციხის რ-ებში (1917) ქართ., სომხ. და თურქ. ენათა დიალექტების, ვარძიის გამოქვაბულების, ზარზმისა და საფარის მონასტრების კედლის მხატვრობის შესასწავლად.

მ-ის სახელთანაა დაკავშირებული ისეთი სამეცნ. სერიების შექმნა, როგორიცაა: «Тексты ирзыскания по армяно-грузинской филологии», 1900—13 (13 წიგნი); «Материалы по яфетическому языкознанию», 1922—29; «Яфетический сборник», 1922—32 (9 წიგნი); «Язык и мышление» (1933—49); «Христианский Восток», 1912—22 (6 წიგნი); «Bibliotheca Armen -Georgica», «Monumenta hagiographica Georgica» და სხვ.

უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის მ-ს ქართ. ხელნაწერების გამოვლენასა და შესწავლაში. 1898 იგი (ნ. კონდაკოვთან ერთად) გაემგზავრა ათონის ივერთა მონასტერში და შეძლებისდაგვარად სრულად აღწერა იქ დაცული ქართ. ხელნაწერების კოლექცია. 1902 იმოგზაურა სინას მთაზე (ი. ჯავახიშვილთან და ბიზანტინოლოგ ი. ვასილიევთან ერთად) და იერუსალიმში. ამ ექსპედიციის დროს აღმოაჩინა ქართ. ჰაგიოგრაფიის ბრწყინვალე ძეგლი — გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“. თხზულება რუს. თარგმანითა და ვრცელი გამოკვლევით გამოსცა 1911. მანვე გამოსცა (გამოკვლევებით, ლექსი-

კონითა და რუს. თარგმანით) ძვ. ქართ. სას. მწერლობის არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი: „პეტრე იბერის ცხოვრება“ (1896), იპოლიტე რომაელის „თარგმანება ქება-ქებათა სა“ (1901), ბასილი კესარიელის „ფიზიოლოგი“ (1904), ანტიოქე სტრატიგის „იერუსალიმის წარტყვევნის“ არაბ. ტექსტის ქართ. თარგმანი (1909) და სხვ.

მნიშვნელოვანია მ-ის ღვაწლი კლასიკური ხანის ქართ. საერო ლიტერატურის შესწავლაშიც. 1902 ვრცელი გამოკვლევებითურთ გამოცა (რუს. ენაზე) „ძველი ქართველი მებრძოლები“ — „აბდულმესიანი“ და „თამარიანი“. სპეციალური გამოკვლევები მიუძღვნა „ვეფხისტყაოსანს“, „ამირანდარეჯანის“, „ვისრამიანს“, „რუსუდანიანს“.

განსაკუთრებით დიდია მ-ის დამსახურება ქართველურ ენათა კვლევაში, რასაც მან არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა: «Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими» (1908), «Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем», С.-Петербург, 1910, «Грамматика древнелитературного грузинского языка», Л. 1925, «La langue gorgienne» P., 1931 (მ. ბრიერთან ერთად). აქვს სპეციალური წერილები სვანური ენის შესახებ, მნიშვნელოვანი დაკვირვებები ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობებზე, საფურადღებო ეტიმოლოგიები და ა. შ.

მრავალი დებულება, რეზიკ საფუძვლად დაედო ქართ. ენის მეცნ. ანალიზს, მ-ის სახელს უკავშირდება. მის ნაშრომებში ვრცლად არის განხილული ქართ. ენის ფონეტიკის საკითხები. ავტორი დაწვრილებით მსჯელობს თანხმოვანთა არტიკულაციურ-აკუსტიკურ თავისებურებებზე (მსჯელობას ერთვის სათანადო ტაბულები), მათ წარმომავლობასა და წარმოთქმის ცვლილებებზე. გამოყოფილი აქვს ხუთი ხმოვანი, ორი ნახევარხმოვანი (ე, ჯ) და დიფთონგები: აჲ, ჳ, შ, უჲ; ძვ. ქართულისათვის ვარაუდობდა ირაციონალური გ-ს არსებობასაც, რიც ენაცვლებოდა დასუსტებულ უ, ე, ი ხმოვნებს და ქმნიდა მარცვალს; განიხილული აქვს თანხმოვანთა კომბინაციები (როგორც უშუალო მეზობლობაში, ისე ხმოვნით გათიშულ პოზიციებში), ფონეტიკ. ცვლილებები, სიტყვის მახვილი და ა. შ.

მორფოლოგიაში მ. განიხილავს სახელთა ბრუნების სისტემას. დი-

აქრონიული პერსპექტივის გათვალისწინებით იგი შეეხო სახელთა განსაზღვრულობის კატეგორიასაც და აღნიშნა აქ მომხდარი ცვლილებები: პირველი განსაზღვრებითი ელემენტები, რთა საშუალებითაც განსაზღვრული ფორმები ცალკეულ ბრუნებში უპირისპირდებოდნენ განუსაზღვრულებს, იქცნენ ბრუნვის ნიშნებად. ახ. განსაზღვრებითი ელემენტების ფუნქციით მოგვევლინენ ნაცვალსახელები (კაც-ი იგი, კაც-მან მან...). აქვე იგი შეეხო სახელთა ფორმაცვალების მორფოლოგიურ საკითხებსაც (ფუძეთა კუმშვა და კვეცა).

მ-ს საკმაოდ ვრცლად აქვს განხილული ზმნა. ზმნის კატეგორიებიდან განხილულია პირი, რიცხვი, გვარი, ქცევა, კილო, დრო, ასპექტი, გეზი, ორიენტაცია. პირის ნიშნები გენეტიკურად დაკავშირებულია ნაცვალსახელებთან. ნაცვალსახელური ნაწილაკებისაგან მომდინარე პირის ნიშნები ქმნიან სუბიექტ. და ობიექტ. წყობის ზმნებს. ავტორი მსჯელობს ლოგიკურ სუბიექტსა და ობიექტზე. საფურადღებოა II სუბიექტ. პირის ნიშნის ხმარების სწორი დისტრიბუციული ანალიზი და ა. შ.

განსხვავებული მიდგომისა და ზოგჯერ ფაქტების უზუსტობის მიუხედავად, მ-ის მიერ წამოყენებული ზოგი დებულება დღემდე ინარჩუნებს აქტუალობას და შეიძლება მსჯელობის საგანი იყოს.

როგორც ცნობილია, მ. დიდ წუერადღებას უთმობდა ქართ. ენის (ქართველური ენების) სხვა ენებთან ნათესაობის საკითხებს (იხ. იაფეტური ენები). ამ მიმართულებით კვლევამ იგი საბოლოოდ მიიყვანა ენათა ნათესაობის უარყოფამდე და ერთიანი გლოტოქრონოლოგიური თეორიის შექმნამდე, რაც მკაცრად იქნა გაკრიტიკებული (იხ. იაფეტური თეორია).

თხზ.: Избранные работы, т. 1—5, М. — Л., 1933—37.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; ძიძიგური შ., ნიკო მარი — ქართული კულტურის მკვლევარი, თბ., 1965.

თ. უთურგაიძე.

მარტვილი, უძველესი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, მნიშვნელოვანი საგანმანათლებლო კერა დასავლეთ საქართველოში, დაბა მარტვილში. მ-ის თავდაპირველი სახელწოდება იყო ჭყონდიდი. VII ს. I ნახ-ში აქ მარტვილთა სახელზე ააგეს ეკლესია, XI ს-ში დააარსდა ჭყონდიდის საეპისკოპოსო. მ-ში მნიშვნელოვანი კულტ.-საგანმან. საქმიანობა იყო

ნ. მარი.

მარტვილის ოთხთავი. X ს. მეორე ნახევარი.

გაჩაღებული. აქ მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები: სტეფანე სანანთისძე ჭყონდიდელი (X ს.) რ-მაც შეთხზა ორიგინალური ჰიმნები: ნათლისღების, აბო თბილელისა და სტეფანე პირველმოწამის დასდებულები, თარგმნა „საკითხავი დაუფდომელთაჲ“, „ცხოვრება და მოქალაქობაჲ წმ. თეოქტისტის ლეზველისაჲ“ (SN384) და გრიგოლ ნოსელის „შესხმაჲ წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისაჲ“ (AN-1170; KN-5); გიორგი ჭყონდიდელი (XI ს.), იოანე ჭყონდიდელი (XI–XII ს.) — გიორგი ათონელის ცხოვრების აღწერის ერთ-ერთი ინიციატორი, იოანე მესვეტე — გადაწერი „აგიოგრაფიული კრებულისა“ (Q-240); გიორგი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი (XI–XII სს) — დავით აღმაშენებლის აღმზრდელი და ერთგული მოკავშირე. ჩვენამდე

მოდღეულია მისი დაკვეთით დამზადებული ხელნაწერი (AN-1114); მწერალი და მქადაგებელი ანტონ ცაგერელ-ჭყონდიდელი (XVIII ს.); გაბრიელ ჭყონდიდელი (XVIII ს.), რ-ის ინიციატივითაა გადაწერილი ვახტანგის სამართალი (H-1683), სჯულისკანონი (Q-53), დოგმატიკურ-ასკეტური და მეცნიერული კრებული (S-263) და სხვ.; დავით ჭყონდიდელი (XIX ს.); გიორგი ჭყონდიდელი, რ-მაც გადააწერინა სულხან-საბას ლექსიკონი (1838), „გიორგი ათონელის ცხოვრება“ (1839 წ.); რომანოზ მესვეტე (XIX ს.) — მრავალი ხელნაწერის შემქმნელი. მ-ის ხელნაწერთა კოლექცია დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

მარტივი ღვთისმეტყველება, შემასმენელი, რ-იც მხოლოდ ზმნის პირიანი ფორმით არის გადმოცემული, მხოლოდ ზმნისგან შედგება. მისი ფუძე მარტივი ან რთულია, შეიძლება დაერთოს ნაწილაკი, ან მოხდეს ფუძის რედუქციაცია სხვადასხვა ცვლილებით. მწკრივის ფორმა, რ-ითაც შემასმენელია გადმოცემული, შეიცავს ლექსიკურ მნიშვნელობასაც და კატეგორიებსაც (პირს, რიცხვს, დროს, კილოს და სხვ.).

ზოგი გარდაუვალი ზმნა აწმყოს მწკრივის I და II პირში რთული ფორმითაა წარმოდგენილი: ვდგავარ, ვდგავართ, დგახარ, დგახართ...

რთულია ერთპირიან გარდაუვალ ზმნათა ფორმები III სერიის სამსავე მწკრივში, ხოლო ორპირიანი გარდაუვალისა — I თურმეობითში: გავზრდილვარ, გავზრდილიყავ, გავზრდილიყო, მივსალმებივარ; რთულია აგრეთვე გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის ფორმები I და II ობიექტ, პირში: ავუშენებივარ, აუშენებიხარ.

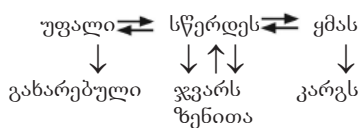
მ. შ-ად მიიჩნევა რთული ზმნებით გადმოცემული შემასმენელიც: უზრუნველყო, ცხადყო, შეურაცხყო. რამდენიმე ზმნა წარმოშობით შედგენილი შემასმენელია, ამჟამად კი — მარტივი: ცივა (ცივ არს), ცხელა (ცხელ არს)...; მ. შ-ა ზმნის განმეორებით მიღებული ფორმები (ავკეცე, ვკეცე); აგრეთვე შერწყმული ზმნები („დაწყნარდ-დალუმა“).

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966 (1996); კიხიძე ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982.

ლ. კვანტალიანი.

მარტივი წინადადება, წინადადება, რ-იც აგებულია ზმნასთან სხვა სრულმნიშვნელოვანი სიტყვების (სახელების, ზმნისართის) და ქვემდებარებითი შეკავშირებით (იხ. დაქვემდებარება). მ. შ-ის ცენტრი ზმნაა, რ-ითაც არის გადმოცემული წინადადების ძირითადი წევრი — შემასმენელი (პრედიკატი). მ. შ-ში მხოლოდ ერთი შემასმენელია, რ-თანაც ცალმხრივი დაქვემდებარებით (სუბორდინაციით) ან საუბრითიერით დაქვემდებარებით (კოორდინაციით) დაკავშირებულია წინადადების სხვა წევრები. მაგ., „გახარებული უფალი კარგს ემას ჯვარს სწერდეს ზენითა“ (ვაჟა-ფშაველ.). ამ მარტივ წინადადებაში ძირითადი წევრი — ზმნა-შემასმენელი „სწერდეს“ მართავს სახელებს ბრუნვაში (უფალი —

ქვემდებარე, ყმას — ირ. დამატება, ჯვარს — პირდ. დამატება. თავის მხრივ, სახელები მართავენ ზმნას სუბიექტ-ობიექტ. პირებში (უფალი სწერდეს; ყმას სწერდეს; ჯვარს სწერდეს — მართვა პოტენციური), ე. ი. მ. წ-ის მთავარ წევრთა შორის არის საერთოეობით დაქვემდებარება. მთავარ წევრებს ახლავს დამოკიდებული წევრები (გახარებული უფალი, კარგს ყმას, სწერდეს ზენითა). სახელები (უფალი, ყმას) ითანხმებენ არამთავარ წევრებს — განსაზღვრებებს ბრუნვაში; ადგილის გარემოება („ზენითა“) მიერთვის ძირითად წევრს — შემასმენელს. სქემატურად ეს ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

მ. წ. მოდალობის მიხედვით არის თხრობითი, კითხვითი, ბრძანებითი, ძახილისა; მთავარ წევრთა შედგენილობის მიხედვით — გავრცობილი და გაუვრცობელი, სრული და უსრული, უქვემდებარე, განუზღვრელობრიანი, განზოგადებულ-პირიანი. სახელდებითი წინადადება მხოლოდ პირობითი თუ შეიძლება ჩაითვალოს წინადადებად, რადგან მასში შემასმენელი არ არის.

ლიტ.: კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996; ფეიქრიშვილი ჟ., ქართული ენის სინტაქსი, ქუთაისი, 1996.

კ. გაბუნია.

მარტიროსოვი არამ გიორგის ძე (1912, სიღნაღი, — 1998, თბილისი), ენათმეცნიერი, ქართველოლოგი. პროფესორი, დოქტორი (1965). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი კავკ. და აღმოსავლური ენების განხრით; 1941 დაამთავრა ენიმკი-ს ასპირანტურის კურსი და ამავე წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე მუშაობდა ჯერ ენიმკის, შემდეგ ენათმეცნ. ინ-ტის თანამშრომლად, სადაც გაიარა გზა უმცროსი მეცნ. თანამშრომლიდან წამყვან მეცნ. თანამშრომლამდე. მ. 1938-იდან სიცოცხლის ბოლომდე ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას საქართველოს სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელში. იყო ა. ს. პუშკინის სახ. თბილ. პედ. ინ-ტის პროფესორი, კათედრის გამგე.

მ. ავტორია ქართ. და ქართველოლოგიური ენათმეცნიერების საკითხებზე გამოქვეყნებული მრავალი ნაშრომისა. მ. შ. აღსანიშნავია 5 მონოგრაფია: „ქართული ენის კახური დიალექტი“. გამოკვლევა, ტექსტები, ლექსიკონი (გრ. იმნაიშვილთან ერთად), თბ., 1956; „ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში. ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი“, თბ., 1964; „ქართული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის“, თბ., 1972; „ჭილ-ეჭრატის იადგარი“. ტექსტი და გამოკვლევა (ა. შანიძესა და ა. ჯიშიაშვილთან ერთად), თბ., 1977; „ქართული ენის ჯავახური დიალექტი“. გამოკვლევა, ტექსტები, ლექსიკონი, თბ., 1984.

საქართველოს სომხურ სკოლებში ქართ. ენას VII, VIII, IX და X კლასებში ასწავლიდნენ მ-ის თანავტორობით შედგენილი სახელმძღვანელოებით.

გ. ცოცანიძე.

მარშევი (Marshev) იოლანდა (დ. 11. V. 1920, ციურიხი), შვეიცარიელი ქართველოლოგი. 1939 დაამთავრა გიმნაზია, იმავე წელს სწავლა განაგრძო ციურიხის უნ-ტში, რიც დაამთავრა რომანისტიკისა და კლასიკური ფილოლ. განხრით. პროფ. კ. ჩხენკელის ხელმძღვანელობით შეისწავლა ქართ. ენა და ლიტ-რა. თანამშრომლობდა კ. ჩხენკელთან გერმ. ენაზე გამოცემული „ქართული ენის შესავლისა“ და „ქართულ-გერმანული ლექსიკონის“ შედგენაში. კ. ჩხენკელის გარდაცვალების შემდეგ მ-ს მიაწოდეს ამ ლექსიკონის დამთავრება. 1974 მან ლ. ფლურისთან და რ. ნოიკომთან ერთად დაასრულა ლექსიკონის გამოცემა (გამოიცა 3 ტომად). ციურიხის კანტონის ხელმძღვანელობამ საგანგებოდ აღნიშნა „ქართულ-გერმანულ ლექსიკონზე“ მომუშავე კოლექტივის ღვაწლი და ლექსიკონის გამოსაცემად გაწეული მრავალწლიანი მუშაობისათვის მ. შ. ლ. ფლური და რ. ნოიკომი დააჯილდოვა.

1964—88 მ. ასწავლიდა ქართ. ენას ციურიხის უნ-ტში, კითხულობდა ლექციებს ქართ. ენის სტრუქტურისა და ქართ. ლიტ-რის ისტ. საკითხებზე. 1986 ციურიხში გამოსცა მონოგრაფია „ქართული ენის მორფემები“. რ. ნოიკომთან ერთად თარგმნა ა. წერეთლის „ჩემი თავადასავალი“ (ციურიხი, 1990). 1996 დაასრულა ფუნდამენტური ნაშრომი „გერმანულ-ქართული ლექსიკონი“.

გ. იმნაიშვილი.

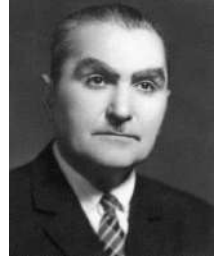
მარცვალთბასაყარი, საზღვარი ორ მარცვალს შორის. საზღვრის საკითხი ფონეტიკაში დღემდე პრობლემატურია. არც ერთი ცნობილი

თეორია მარცვლის შესახებ არ იძლევა მარცვალთა ზუსტი საზღვრების დადგენის საშუალებას. მხოლოდ სონორობის თეორიაშია მითითებული, რომ მარცვლის ბოლო მოდის მინიმალურად სონორ ბგერაზე, რიც შეიძლება მიეკედლოს როგორც წინა, ისე მომდევნო მარცვალს. კონკრეტულ მაგალითებზე ამ წესით მ-ის დადგენა ძნელდება, მაგ., ზაფხუ-ლი თუ ზაფ-ხუ-ლი?

მარცვალთა საზღვარი ენებში სხვადასხვაგვარად დგინდება. განსაზღვრული შეიძლება იყოს ბგერათა შემართვა-დამართვის მომენტი. ქართულში თანხმოვნებს სხვადასხვა შემართვა-დამართვა ახასიათებთ: ფშვინიერებს — ნელი, აბრუპტივებს კი — ძლიერი. ამიტომ მხოლოდ აბრუპტივები მიისწრაფიან, მიეკედლონ მომდევნოს. დანარჩენი თანხმოვნები შეიძლება მიეკედლონ როგორც წინა, ისე მომდევნო მარცვალს. ქართულში მარცვალთა საზღვრის დადგენას ხელს უწყობს აქცესიურ-დეცესიური კომპლექსების გათვალისწინება. თუ სიტყვის შიგნით ვგაქვს აქცესიური კომპლექსი, პირველი თანხმოვანი მიეკედლება წინამავალ მარცვალს, ხოლო მეორე — მომდევნოს: ილ-ბა-ლი, ხოლო დეცესიური კომპლექსი დაუშლელად მიეკედლება მომდევნო მარცვალს: სი-ტყვა, უ-თხრა (გ. ახვლედიანი), თუმცა კატეგორიულად იმის მტკიცება, რომ დეცესიური კომპლექსი ყოველთვის დაუშლელია, მაინც არ შეიძლება. არის შემთხვევები (იგულისხმება დეცესიურ კომპლექსთა A ჯგუფი), როდესაც (სიტყვაში კომპლექსის პოზიციის ან სხვა რომელიმე მიზეზის გამო) მ. კომპლექსის კომპონენტებს შორის გადის: აბ-გა, აბ-კი, ად-გა... ასეთი შემთხვევები მოულოდნელი არ უნდა იყოს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მარცვალი წარმოთქმა-აქტის ყველაზე ბუნებრივი ელემენტია. ამ კონტექსტში საინტერესოა აგრეთვე მოსაზრება, რომ ანტიციპაციური კოარტიკულაციის პირობებში ორი ნებისმიერი ხშულის თანმიმდევრობა ხასიათდება ერთჟამიერი განწმენით (პ. ლაღვეოვადი). სხვა თვალსაზრისით, ფონემები მარცვალში დალაგებულია კლებადი სონორობის მიხედვით მარცვლის ცენტრიდან (ხმოვნიდან) მარცხნივ და მარჯვნივ:

← ← ← ←
ცხრა დღე დრო თმა

(გ. ნებიერიძე).

ა. მარტიროსოვი.

ო. მარშევი.

ქართ. მ-ის შესახებ ორი საპირისპირო აზრია გამოთქმული: 1. ქართულში მარცვალს მიდრეკილება აქვს ღიაობისაკენ (გ. ახვლედიანი, ა. ფოცხიშვილი); 2. მარცვალს მიდრეკილება აქვს დახურულობისაკენ (თ. უთურგაიძე).

საერთო ქართველურ დონეზე მ. თანხმოვნის შემდეგ არის ნაგვარუდვეი (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი).

ლიტ. იხ. სტატიასთან მარცვალი.

ი. თევდორაძე.

მარცვალი, რწმული მეტყველების უმცირესი ბუნებრივი ერთეული. მ-ის შესწავლისას უნდა დადგინდეს: 1. რა ფონეტიკური ფაქტორი ქმნის მ-ს; 2. როგორია მ-ის შედგენილობა და 3. სად არის მ-ის საზღვარი (მარცვალთვასაყარი). ფონეტიკაში მ-ის საყოველთაოდ მიღებული განმარტება არ არსებობს: ცნობილია მ-ის სხვადასხვა თეორიები, რ-ებიც ემყარებიან არტიკულაციურ ან აკუსტიკურ მახასიათებლებს. აკუსტიკური დახასიათების მიხედვით (სონორობის თეორია), მ. არის სონორობის ზრდისა და შესუსტების ტალღა: სიტყვაში იმდენი მ-ია, რამდენი სონორობის მწვერვალიცაა მასში. მ-ის საყრდენია ნაკლებ სონორობა შუა მოქცეული მათზე მეტი სონორობის მქონე ბგერა (თ. იესპერსენი). არტიკულაციური დახასიათებით, მ. არის მინიმალური საწარმოთქმო ერთეული, რ-იც ჰაერის ერთი ჯახებით წარმოითქმის ან კუნთების დაძაბულობის ერთი იმპულსით იქმნება (რ. სიტეტსონი). არის ცდა მ-ის ფონემატიკური აღწერისა, რ-ის თანახმად „მარცვალი არის ფონემურ თანამიმდევრობათა განმეორებადი უმცირესი ერთეული“ (ე. ჰაუგენი). მ-ის ორიგინალური ინტერპრეტაცია აქვს მოცემული პ. ლადეფოგდის: „მარცვალი შეიძლება განვიხილოთ, როგორც აბსტრაქტული ოდენობა, რ-იც არსებობს მეტყველის მეტა-ლურ აქტივობაში. მარცვალი არის აუცილებელი ერთეული გამოთქმის ორგანიზაციის პროცესში“. ბგერებისა და მათი ცვალებადობის შესწავლისას ავტორისათვის ამოსავალი არის მ. პერცეფციის თვალსაზრისითაც მ. უმცირესი ბუნებრივი ერთეულია (ზ. ჯაფარიძე).

მ-ის შესწავლის სიძნელე ის არის, რომ მისი გამოყოფა უნდა მოხდეს მხოლოდ ფონეტ. მახასიათებლების საფუძველზე. მაგრამ როგორც ექსპერიმენტულმა კვლევამ აჩვენა, ეს მახასიათებლები არ არის მუდმივი, ისინი ცვალებადია მეტყველებაში. ამის გამო ზოგი ფონეტიკოსი სა-

ერთოდ ეჭვის ქვეშ აყენებდა მ-ის, როგორც დამოუკიდებელი ფონეტ. ერთეულის, არსებობას. მრავალი ფაქტორი კი საპირისპიროს ადასტურებს:

1. მეტყველებას ყველა მოქმელი (მათ შორის ბავშვებიც და ნაკლებ წიგნიერებიც) უფრო ადვილად ანაწევრებს მ-ებად, ვიდრე ბგერებად. უცხო ენაზე წარმოთქმულ ბგერათა თანამიმდევრობაში მსმენელი ვერ გამოყოფს სიტყვებსა და ფონემებს, მაგრამ არ არის ძნელი მისი მ-ებად დანაწევრება; 2. დიდი მნიშვნელობა აქვს მ-ს პოეზიაში — ლექსის რიტმი ემყარება მ-თა რაოდენობას; 3. ექსპერიმენტულად დადასტურებულია, რომ ზესეგმენტური ერთეულები (მახვილი, ინტონაცია, გრძლივობა და ა. შ.) ახასიათებს არა რომელიმე ცალკეულ ბგერას, არამედ მ-ს; 4. მ-ის მნიშვნელობას ადასტურებს დამწერლობის განვითარების ისტორიაც — არსებობს დამწერლობის სისტემები (ე.წ. სილაბური დამწერლობები), სადაც სიმბოლოები აღნიშნავენ არა სიტყვას ან ბგერას, არამედ მ-ს.

მ-ის შედგენაში უპირატესობა აქვს ხმოვანს, ის მ-ს ქმნის თანხმოვანთა გარემოცვაში; ხმოვანი მ-ის მწვერვალია, ხოლო თანხმოვნები — მისი პერიფერიული ელემენტები. ხმოვანს შეუძლია მარტომ შექმნას მ. (ი-გი). სიტყვაში იმდენი მ-ია, რამდენი ხმოვანიცაა მასში. სონორობის თეორიის მიხედვით, ზოგიერთ ენაში მ-ს ქმნიან სონანტებიც (რ, ლ, მ, ნ). თანამედროვე ქართულში სონორი თანხმოვნები მ-ს ვერ ქმნიან და ხშირად სასაუბრო სწრაფ მეტყველებაში სრულ რედუქციას განიცდიან, მაგ.: სახლს > სახს. ამასთანავე, ქართ. სილაბურ ლექსში მ-თა რაოდენობა მხოლოდ ხმოვანთა რაოდენობის ტოლია.

მ. ორგანოა: ღია და დახურული. ღია ეწოდება მარცვლოვანი ბგერით დამთავრებულ მ-ს (დე-და, მა-მა, ძმა); დახურული — უმარცვლო ბგერით დამთავრებულს (სისხ-ლი, და-ხურ-ვა).

მ-თან დაკავშირებით არსებობს აგრეთვე ფონემათა განლაგების, ანუ არანჟირების საკითხი. მეცნიერთა ერთ ჯგუფს მიაჩნია, რომ ენაში ფონემათა თანამიმდევრობის წესები უნდა დადგინდეს მ-ის, და არა სიტყვის ან მორფემის ფარგლებში; მეტიც, თვით მორფემები და სიტყვები შეიძლება აღიწეროს მ-ის ტერმინებში (ფ. დე სოსიური, პ. ლადეფოგედი, თ. უთურგაიძე).

ქართულისათვის დადგენილია მ-ის ფარგლებში ბგერათა განა-

წილების შემდეგი წესები (გათვალისწინებულია სალიტ. ენა და დიალექტების ვითარება):

1. ერთ მარცვალში ორი ხმოვანი არ გვხვდება; 2. ორ ხმოვანს შორის მოქცეული თანხმოვანი ეკუთვნის მომდევნო მარცვალს; 3. ორ ხმოვანს შორის მოქცეული ორი თანხმოვანი დამარცვლისას იშლება: პირველი თანხმოვანი ეკუთვნის პირველ ხმოვანს, ხოლო მეორე — მეორე ხმოვანს; 4. თუ ინტერვოკალურ პოზიციაში ირლვევა მზარდი ნაპრალოვნობა, მარცვალთვასაყარი დაიდება იქ, სადაც მზარდი ნაპრალოვნობა ირლვევა (აფრ-თხილეს, იბრ-ძვის, ან-თხევს); 5. დანარჩენ შემთხვევებში ინტერვოკალური თანხმოვნებიდან პირველი მისდევს პირველ ხმოვანს, დანარჩენი თანხმოვნები მომდევნო ხმოვნის ექსპლოზიას წარმოადგენენ (თ. უთურგაიძე).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; ჯაფარიძე ზ., პერცეფციული ფონეტიკა, თბ., 1975; უთურგაიძე თ., ქართული ენის ფონემატიკური სტრუქტურა, თბ., 1976; ნებიერიძე გ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1991; ფოცხიშვილი ა., 1. მარცვალთვალის ა ახალ ქართულში; 2. მარცვალთვალის ა-ს პრობლემა ძველსა და ახალ ქართულში. — იხ. მისი: ქართული ენა, თბ., 2000; Сосиур Ф. де, Курс общей лингвистики, пер. с франц., М., 1933; Ladefoged P., A Course in Phonetics, 2 ed., New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1982.

ი. თევდორაძე.

მასდარი (არაბ. masdar — გამოსავალი, საწყისი, წყარო), ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში საწყისის სინონიმი, აღნიშნავს ნაზმნარ სუბსტანტივებს, აქვს ობიექტის მართვის ზმნური სინტაქსური ძალა (წერა, ხატვა, ტირილი...).

ამ ფორმებს ანტონ I ზმნის სიტემაში განიხილავდა და აღნიშნავდა ტერმინით სახელ ზმნა, როგორც „ქმნისა“ და „ვნების“ გამოძახებულ სიტყვებს, რ-ებსაც სახელის ნიშნებიც აქვთ და ზმნისა. შემდგომ ა. შანიძემ გააფართოვა „სახელზმნის“ ხმარების არე და იგი მიმდებარეზდაც გაავრცელა, ნაზმნარი არსებითი სახელისათვის კი შემოიღო ტერმინი „საწყისი“. დღეისათვის სახელზმნა მოიცავს საწყისსაც და მიმდებარესაც, ე. ი. საერთოდ „უპირო ზმნას“ (ა. შანიძე).

ენათმეცნიერთა ნაწილი ნაზმნარი სუბსტანტივების აღსანიშნავად უფრო მიზანშეწონილად თვლის ტერმ. მ-ის გამოყენებას, რამდენადაც „საწყისი“, როგორც ტერმი-

ნი, ზმნის წარმოებისათვის ამოსავლად გულისხმობს ამ ფორმებს (წერა, კეთება...), სინამდვილეში უფრო ხშირად მ. მეორეულია, ნაწარმოები ზმნის აწმყო-მყოფადის ფორმათაგან (წერს — წერ-ა, აკეთებს — კეთება... (არნ. ჩიქობავა)).

ქართულში გვხვდება აგრეთვე პირველადი მ-ებიც, მოქმედების აღმნიშვნელი პირველადი სახელები, რ-ებიც თვითონაა ამოსავალი ზმნათა წარმოებისათვის (შრიალი — შრიალებს, კაკანი — კაკანებს, გუგუნი — გუგუნებს...). მათი უმრავლესობა მარტივი ან გაორკეცებული ხმაბადებითი ფუძეებია.

მ. ზმნის განყენებული მნიშვნელობის მატარებელია: არ განასხვავებს ზმნის კატეგორიათა უმრავლესობას (პირს, დროს, ქცევას...); მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმები მხოლოდ იშვიათ შემთხვევებშია გარჩეული (ტყვა — ტყდომა, ხეთქა — სკდომა, ღუღება — ღუღილი...), ზმნასთან მას აერთიანებს ლექსიკური მნიშვნელობა, ფუძე, ზმნისწინი და ამ უკანასკნელთან დაკავშირებული კატეგორიები (გეზი, ორიენტაცია, ასპექტი...).

მ. ფორმაცვალებადი სახელია, იბრუნვის არსებითი სახელის მსგავსად, როგორც მოქმედების სახელი, ჩვეულებრივ, მრ. რ-ს არ აწარმოებს, თუმცა კონკრეტული სემანტიკის მიღებისას ან სტილისტიკური საჭიროებისათვის მისი მრ. რ-ის ფორმებიც გვხვდება [„ვთქვი საწუთროსა გმობანი“ (შოთა რუსთ.); საკლასო წერები].

ქართულისთვის დამახასიათებელია მ-ის სუფიქსური და პრეფიქს-სუფიქსური წარმოება (იშვიათად). ძირითადი მაწარმოებელია -ა სუფიქსი, რიც დაერთვის ზმნის აწმყო-მყოფადის ფუძეს (წერ-ს — წერ-ა, თესვ-ს — თესვ-ა, შლი-ს — შლ-ა, აშენებს — შენებ-ა...), ზოგი ტიპის ზმნათა მ-ს -ა სუფიქსთან ერთად აწარმოებს **-ნ, -ომ, -ოლ** ინფიქსები (თხზ-ნ-ა, ძოვ-ნ-ა, ხტ-ომ-ა, სხდ-ომ-ა, დგ-ომ-ა...; ბრძ-ოლ-ა, ქრ-ოლ-ა...). გარდა ამისა, არის გაცილებით მცირერიცხოვანი ჯგუფი ზმნებისა, რ-თაც მაწარმოებლად **-ილ** სუფიქსი აქვთ (ტირ-ილ-ი, წუხ-ილ-ი, დუმ-ილ-ი...), ანდა სი — ილ, სი — ულ, ს — ა, სი — ა ცირკუმფიქსები (სი-რბ-ილ-ი, სი-ყვარ-ულ-ი, ს-ვლ-ა, სი-მღერ-ა...). ასეთ მ-თა დიდი ნაწილი დღეს გასუსტანტივებულია.

სინტაქსური თვალსაზრისით, მ. არსებითი სახელისაგან თითქმის არ განსხვავდება. ძვ. ქართულში

მ-ის ვითარებითი ბრუნვის ფორმა არასინტაქსურ ოდენობად იყო ქცეული, ზმნისებურად მართავდა ობიექტს და ქმნიდა მასდარულ კონსტრუქციებს ან ინფინიტიურ კონსტრუქციებს. ახალ ქართულში მ-ს ობიექტის მართვის სინტაქსური ძალა არა აქვს.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქმზლ, ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ჩხუბიანი შვილი დ., ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1972; ცხადაძე ბ., მასდარის წარმოება ძველ ქართულში, თბ., 1984.

დ. ჩხუბიანი შვილი.
მასდარული კონსტრუქცია, ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში აღნიშნავს ვითარებითი ბრუნვაში დასმული მასდარის მიერ შექმნილ კონსტრუქციას („იზრახა განტევადა იგი“ მათ. 1, 19; „ჯერ-არსა მიცემად ხარკი კეისარსა“, მარკ. 12, 24 A). ფართო გაგებით ამ ტერმინს ხმარობენ ვით. ბრუნვაში დასმული მასდარის შემცველი სხვა ტიპის შესიტყვების აღსანიშნავადაც („ჰნებავს წარსლვად“, „დასხდეს სერობად“...).

მასდარს, როგორც ზმნისაგან ნაწარმოებ არსებითი სახელს, გადმოცოლილი აქვს ზმნის ზოგი თვისება (ზმნისწინი, ასპექტი... სემანტიკა); ფორმაცვალებით იგი არსებითი სახელის ბადალია და წინადადებაში ფუნქციონირებს, როგორც არსებითი სახელი. ძვ. ქართულში მასდარის ვით. ბრუნვა ხშირად არასინტაქსურ ოდენობადაა ქცეული, იხმარება სახელისათვის უჩვეულო პოზიციაში (ბრძანებს — ბრძანა, ჰნებავს, ეშინის... **განტევადა**), ამავე დროს, ავლენს ზმნურ სინტაქსურ ძალას — მართავს ობიექტს სახ. და მიც. ბრუნვებში. ამის გამო მასდარის ვით. ბრუნვის ფორმა სახელის პარადიგმისაგან განცალკევებით დგას, ვერბოიდად იქცევა და ინფინიტივის ჩანასახად მიიჩნევა.

„მიცემად“ ტიპის ფორმები და მათი კონსტრუქციები წინადადებაში შეიძლება გამოყენებულ იქნეს დამატების, ქვემდებარის, მიზნის გარემოების, შედგენილი შემასმენლის პრედიკატული წევრის ფუნქციით. განარჩევენ დამატებით-მასდარულ და გარემოებით-მასდარულ კონსტრუქციებს (შ. დიდიგური).

ვით. ბრუნვაში დასმულმა მასდარმა (resp. ინფინიტივმა) შეიძლება შექმნას ერთპირიანი და ორპირიანი გარდაუვალი, ორპირიანი და სამპირიანი გარდამავალი ზმნის

შესიტყვების მსგავსი კონსტრუქციები. იმისდა მიხედვით, თუ რომელ სახეობასთან გვაქვს საქმე, მას შეიძლება დაუკავშირდეს პირდ. ობიექტი (სახ. და მიც. ბრუნვებში), ირ. ობიექტი (მიც. ბრუნვაში) და იშვიათად სუბიექტი (სახ. ბრუნვაში). მოქმედების ობიექტი მას ხშირად იმავე ფორმითა და სინტაქსური წესით უკავშირდება, როგორც სათანადო ზმნას. შენიშნულია კანონზომიერება, რომ მასდარის მიერ მართული პირდ. დამატების ორი ბრუნვიდან ერთ-ერთის არჩევანს მას ზმნა განაპირობებს, რ-თანაც მასდარული კონსტრუქციაა დაკავშირებული („...ისწრაფდა **თესვად კაცთმოყვარებასა**“, ტიმ. ანტ., შდრ. „ვისწრაფო **გამოცხადებად... საქმე** იგი: კიმ. I). ძვ. ქართულშივე „მიცემად“ ტიპის ფორმებთან შეიძლება შეგვხვდეს სახელი ნათესაობითი ან ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმით, სახელური მართვისათვის დამახასიათებელი სინტაქსური ურთიერთობით. მათი გამოყენების გახშირება მ. პისრღვევის მანიშნებელია („...ხარკისა მიცემად, თესვად თესლისა“...).

XII ს-იდან მ. კები თანდათანობით გამოდის ხმარებიდან. თავს იჩენს ორი ტენდენცია: ერთი ქართ. ენის განვითარების ბუნებრივ ხაზს მიჰყვება და ხასიათდება მ. პის თანდათანობით გაქრობით, მეორე კი ცდილობს ძვ. ქართულის სხვა ენობრივ თავისებურებებთან ერთად შეინარჩუნოს „მიცემად“ ტიპის ფორმები, როგორც სტილისტიკური ხერხი.

განხილულ ფორმათა ზოგი სახეობის გამოყენება დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ცოცხალი სასაუბრო მეტყველებისათვის, რასაც მოწმობს მთის კილოებში შემორჩენილი ფორმები, რ-ებიც სუპინუ-მის ფუნქციისაა და ძირითადად ნასახელარი ზმნებისაგან იწარმოებიან (წავიდა ნადირობად...). შედარებით ფართოა ამ ფორმათა გამოყენების სფერო თურქურში (... ბარვად შედგ, თქმად თუს...).

ლიტ.: მარტიროსოვი ა., მასდარული კონსტრუქციის გენეზისისათვის ძველ ქართულში. — «იკვ», VII, თბ., 1955; იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნვა და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; კოტინოვი ნ., ვითარებითში დასმული მასდარის ფუნქციები ძველ ქართულში. — «თელავის ი. გოგებაშვილის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», V, 1964; დიდიგური შ., წინადადების მასდარული კონსტრუქცია. — «თბილისის ა. ს. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1966, ტ. 19; ჩხუბიანი შვილი დ., ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1972; კობაიძე მ., ვამ-

ლინგი კ., კიდევ ერთხელ ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში. თეზისები. — «ქუთაისური საუბრები», V, 1997.

დ. ჩხუბიანიშვილი.

მაჭავარიანი გივი ირაკლის ძე (წ. XII. 1927, თბილისი, — 27. VIII. 1968, იქვე), ენათმეცნიერი ქართველოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1967). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი კავკ. ენების სპეციალობით (1950), მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტში მეცნ. თანამშრომლად, 1955—68 იყო თსუ ზოგადი ენათმეცნ. კათედრის დოცენტი, შემდეგ — პროფესორი.

მ-ის პირველივე სამეცნიერო ნაშრომებიდან გამოიკვეთა მისი, როგორც ქართველოლოგის, ფართო ინტერესები. ერთ-ერთ ადრინდელ ნაშრომში — „ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები ქართველურ ენებში“ (საკანდ. დისერტაცია, 1954) პირველად იქნა გამოწვლილვით შესწავლილი ქართველურ ენათა უაღრესად მნიშვნელოვანი, მაგრამ მანამდე ნაკლებად გამოკვლეული პრობლემები. ამ ნაშრომში, პირველად ჩვენს სამეცნ. ლიტ-რამში, არ არის გაზიარებული სვანური ენის ნარეგობის თეორია, რ-საც ნ. მარმა დაუდო საფუძველი.

მ-მა აღმოსავლეთმცოდნეობის XXV საერთაშორისო კონგრესზე (მოსკოვი, 1960) წამოაყენა თეორია, რ-ის მიხედვითაც საერთო-ქართველურ ფუძეენაში არსებობდა სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა სამი რიგი (წინააღმდეგ მანამდე ქართველურ ენათმეცნიერებაში მიღებული თვალსაზრისისა სიბილანტთა ორი რიგის არსებობის შესახებ).

ქართველურ ენათმეცნიერებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მონოგრაფიას „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“ (თბ., 1965), რ-ის ავტორიც მ. იყო. თ. გამყრელიძესთან ერთად. ეს ნაშრომი ქართველურ ენათა შედარებით-ისტ. გრამატიკის საფუძველია. მასში გამოთქმულია თვალსაზრისი ქართველურ ფუძეენაში სონანტთა კლასის (იხ. სონანტები) არსებობის შესახებ, რის შედეგადაც აიხსნა და დაზუსტდა ქართველურ ენათა შედარებითი ფონოლოგიისა და მორფოლოგიის მრავალი საკითხი. სონანტთა კლასის რეკონსტრუქციას უკავშირდება მეორე მნიშვნელოვანი თეორია აბლაუტის არსებობისა (იხ. აბლაუტი). ნაშრომში მოცემულია აგრეთვე ქართველურ ძირულ და აფიქსურ მორფემათა კანონიკური ფორმა: 1. ძირულისათვის — თანხმ. + ხმოვ.

+ თანხმ. (კახ., ბან., ...). ძირში მართი თანხმოვანს შეიძლება ჩაენაცვლოს ჰარმონიული ან ლაბიალური თანხმოვნის შემცველი კომპლექსები (*ტყაჟი, *დელჟი...); 2. აფიქსურისათვის — თანხმ. + ხმოვ. პრეფიქსებში და ხმოვ. + თანხმ. სუფიქსებში. დადგენილია ძირულ და აფიქსურ მორფემათა ურთიერთშეხამების კანონზომიერებებიც.

ქართველურ ენათა ფონოლოგიური და მორფოლოგიური კვლევის თვალსაზრისით საყურადღებოა მ-ის მონოგრაფია „საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა“ (თბ., 1965). მონოგრაფიაში გამოთქმულ შეხედულებათა საფუძველია მოძღვრება სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის შესახებ ქართველურ ენებში. ნაშრომის პირველი ნაწილი ეხება ქართველურ ენათა შედარების შედეგად აღდგენილი ფუძეენის თანხმოვან ფონემათა პარადიგმატულ სისტემას, ხოლო მეორე ნაწილი — იმ კონსონანტურ ჯგუფებს, რ-ებიც აღდგება საერთო-ქართველური ფუძეენის დონეზე. ქართვ. ენათა ურთიერთიმარბოების, შედარებითი ფონოლოგიისა და გრამატიკის ძირითად საკითხებს ეხება მ-ის ნაშრომი „ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, რ-იც შედგენილია თბილისის სახელმწიფ. უნ-ტის ფილოლ. ფაკ-ტზე 1958—61 წაკითხული ლექციების საფუძველზე და გამოიცა ავტორის გარდაცვალების შემდეგ — 2002.

მ-ის კვლევის ძირითადი საგანი იყო ქართველური ენები; იკვლევდა იბერიულ-კავკ. ენებსაც.

ლიტ.: საენათმეცნიერო კრებული (მძლვნება გ. მაჭავარიანის ხსოვნას დაბადების 50 წლისთავზე), თბ., 1979 (იქვე მ-ის შრომების ბიბლიოგრაფია).

ზ. სარჯველაძე.

მახვილი, მეტყველებაში რომელიმე ერთეულის გამოყოფა ფონეტიკური საშუალებებით. მ. ზესეგმენტური დონის ერთეულია (ზოგიერთ ენაში ფონოლოგიურად ღირებული). იმის მიხედვით, მეტყველების ნაკადის რომელ სეგმენტს უკავშირდება ის ფუნქციურად, განასხვავებენ მარცვლის, სიტყვის, სინტაგმისა და ფრაზის მახვილებს. ერთ-ერთი სახესხვაობაა ლოკური მ., რ-იც აღნიშნავს ყველაზე მნიშვნელოვან ელემენტს გამონათქვამში (იხ. მელოდიკა). მ-ის მატარებელია მარცვალი. გამოიყოფა მახვილის სამი ფონეტიკ. კომპონენტი (მ-ის ტიპს განსაზღვრავს ამ კომპონენტებიდან ერთ-ერთის ყიჭარბე ენაში):

1) ინტენსივობა — ამ თვისებაზეა დამყარებული დინამიკური სიტყვათმახვილი; 2) ტონის სიმაღლე — ამ ნიშნის მიხედვით გამოიყოფა მუსიკალური მახვილი; 3) გრძლივობა — ამ ნიშნით გამოყოფენ ე. წ. კვანტიტატიურ, ანუ რაოდენობრივ მ-ს (მაგ., რუსულში).

ენებში, როგორც წესი, ერთი ტიპის მ. გვაქვს. ჩვეულებრივ, სიტყვაში ერთი მ-ია, მაგრამ ოთხ-და მეტმარცვლიან სიტყვებში ჩნდება მეორე მ-იც (თანამახვილი). ორივე მ. ერთი ტიპისაა. მ-ები ენებში განსხვავდებიან არა მხოლოდ ფონეტიკ., არამედ სტრუქტურული ტიპის მიხედვითაც. ამ თვალსაზრისით განარჩევენ ფიქსირებულ (ფრანგული, ჩეხური, პოლონური, ქართული) და არაფიქსირებულ (რუსული, ინგლისური, გერმანული) სიტყვათმახვილებს. მ-ის ტიპები ისტორიულად ცვალებადია.

სიტყვათმახვილი ენაში სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებს: ყველა ტიპის მ-ისათვის საერთოა კულმინაციური ფუნქცია, რაც განაპირობებს ცალკეული სიტყვების მთლიანობას და დამოუკიდებლობას მისი ბგერითი მხარის პროსოდიული ცენტრალიზაციით. მ. (განსაკუთრებით ფიქსირებული) ასრულებს დელიმიტაციურ (გამიჯვნით) ფუნქციას: იგი აღნიშნავს სიტყვათა საზღვრებს. მახვილი (ფიქსირებულიც და არაფიქსირებულიც), როგორც ფრაზის მელოდიკის ერთ-ერთი მთავარი ელემენტი, ასრულებს ექსპრესიულ ფუნქციას. სიტყვათმახვილის როლი ძალიან მნიშვნელოვანია პოეტური ენის რიტმიკულ სტრუქტურაში.

ქართ. ენაში სიტყვათმახვილი სუსტია. ამით არის განპირობებული აზრთა მრავალფეროვნება მისი ადგილისა და ბუნების შესახებ (იხ. აქცენტოლოგია). ექსპერიმენტული მონაცემებით ქართ. სიტყვათმახვილი სუსტდინამიკურია და სიტყვის დასაწყისიდან პირველ მარცვალზე მოდის. ოთხ-და მეტმარცვლიან სიტყვებში გვაქვს თანამახვილიც: ოთხმარცვლიანში — ბოლოდან მეორე მარცვალზე, ხუთმარცვლიანში — ბოლოდან მესამეზე, ექვს-და მეტმარცვლიანში — უმეტეს შემთხვევაში მეოთხეზე (შესაძლებელია მესამეზედაც). თანამახვილიც დინამიკურია, რაც გამოიხატება უმახვილო მარცვლების ინტენსივობასთან შედარებით უფრო მაღალი ინტენსივობით: პრემარე, ხელცარბელი, ვაჟკაცობა, გულისხმბერი, აღმაშენებელი.

გ. მაჭავარიანი.

ქართულში დასაწყისი მარცვლის მახვილიანობის თვალსაზრისით საგულისხმოა შემდეგი: 1. მ-ის გადაადგილება პირველი მარცვლიდან მომდევნო მარცვლებზე აღიქმება, როგორც ქართულისათვის არაბუნებრივი ან დიალექტური წარმოთქმა; 2. პირველი მარცვლის გრძლივობა აღემატება მომდევნო მარცვლებისას, რაც აგრეთვე მისი მახვილიანობის დამადასტურებელია (ვაჟკაცობა — პირველი „ა“-ს გრძლივობა — 120 მს, მეორისა — 72 მს).

სიტყვის ლოგიკურად გამოყოფისას მაღალი ინტენსივობით აღინიშნება გამოყოფილი სიტყვის დასაწყისი ხმოვანი (ვრჯოხეთი — პირველი „ო“-ს ინტენსივობაა 35, მეორისა — 12).

ქართულ მეტყველებაში არა გვაქვს ტონური სიტყვათმახვილი. ტონის სიმაღლე თანამედროვე ქართულში არ არის ფიქსირებული მარცვლების მიმართ, ტონალური ცვლილებები ყოველთვის მელოდიკის კანონზომიერებით განისაზღვრება. ტონის მიმოქცევა (ტონალური კონტური) გარკვეული ფუნქციის მატარებელია და ლოკალიზებულია სინტაგმის ცენტრსა და სინტაგმურ მახვილებზე. ტონის ამოღება დამოკიდებულია სიტყვის როლზე გამონათქვამში, არის ის სინტაგმის (ან ფრაზის) ცენტრი, თუ არა. იზოლირებულად წარმოთქმულ სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვაში ტონი შესაძლოა ერთ სიმაღლეზე იყოს პირველსა და მომდევნო მარცვალზე (ხელცარბილი — ე და ა-ს ტონის სიმაღლეა 250 ჰც). მაგრამ, თუ სიტყვა სინტაგმის ცენტრია, მთავარმახვილიანი მარცვლის მომდევნო მარცვალზე ტონი აიწევს (ე. წ. მახვილშემდგომი აწევა) მარცვალთა რაოდენობის მიუხედავად. მაგ., **თეიმურაზს** გული აუჩუყდა და / ცრემლი მოერია, თეიმურაზს **გული** აუჩუყდა და / ცრემლი მოერია, თეიმურაზს გული აუჩუყდა და / ცრემლი მოერია — ერთი ფრაზის წარმოთქმის სამი ვარიანტია. პირველ სინტაგმებში სხვადასხვა წევრია გააზრებული სინტაგმის ცენტრად (თეიმურაზს, გული, აუჩუყდა), მახვილშემდგომი აწევაც ამ სიტყვებზე ხდება. აწევა არ ხდება სინტაგმის მთავარ სიტყვაზე, თუკი ის წინადადების აბსოლუტურ ბოლოში დგას, რადგანაც აქ თავს იჩენს თხრობითი მელოდიკის მთავარი კანონზომიერება — თანდათან დამავალი ტონი: ხეებმა თელას თვალღერება დაუწყეს.

სინტაგმათგანსაყარზე პაუზის წინ მახვილშემდგომი აწევა შესაძლოა

არ გვექნოდეს, რადგანაც აქ სინტაგმის მახვილებია. მაგ., სიტყვა **აააააააა** სინტაგმის საზღვარზეა და აღმავალ-დამავალი მახვილით აღინიშნება. სიტყვა **ნოდარმა** სინტაგმის საზღვარზეა და მკვეთრად აღმავალი მახვილით აღინიშნება. იგივე სიტყვები ფრაზაში სხვა ტონალურ სურათს ავლენენ გამონათქვამში მათი ადგილისა და ფუნქციის მიხედვით.

სიტყვათმახვილის ადგილი დასაწყის მარცვალზე დადასტურდა ქართული ლექსის კვლევის დროსაც (გ. ტაბიძე, აკ. ხინთიბიძე, ა. სილაგაძე). გალაკტიონი საგანგებოდ მსჯელობდა სიტყვათმახვილის შესახებ ქართულში და აღნიშნავდა, რომ სიტყვათმახვილი სიტყვას თავში მოუდის (სამმარცვლიანში ეს ბოლოდან მესამე მარცვალშია). მისი აზრით, ქართულ ლექსში მნიშვნელოვანია სწორედ მარცვალთაოდენობა: „ქართული ლექსითწყობა სილაბურია“.

ლიტ.: გორგაძე ს., ქართული წყობილის სიტყვაობა, ტფ., 1912; მისივე, ქართული ლექსი. ლექსთწყობის გამოკვლევა, ტფ., 1930; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჟღერტი ს., ქართული ენის რიტმიკულ-მელოდიკური სტრუქტურა, თბ., 1963; გაჩეჩილაძე გ., ქართული ლექსი ინგლისურთან შეპირისპირებით. — «მნათობი», 1967, №10; თევდორაძე ი., ქართული ენის პროსოდიის საკითხები, თბ., 1972; ხინთიბიძე აკ., ქართული ლექსის ბუნებისათვის, თბ., 1976; სილაგაძე ა., მახვილის საკითხისათვის ქართულ ლექსში. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1986, №4; ტაბიძე გ., საკითხის დასმისათვის. — იბ. მისი: თხზულებანი, ტ. 12, თბ., 1975; Алхазиншвили А., Порядок слов и интонация в простом повествовательном предложении грузинского языка. — «Фонетический сборник», I, Тб., 1959; Цховребадзе Н., Обучение интонации немецкого языка на начальном этапе языкового вуза (при контакте немецкого с грузинским). Автореф. канд. дис. М. 1979.

ი. თევდორაძე.

მაჯო (Maggio) ფრანჩესკო-მარია (1612, პალერმო, — 1686). თეატინელი ბერი, მისიონერი. საქართველოში ჩამოვიდა 1637 და რვა წლის განმავლობაში მოღვაწეობდა ჯერ გორში, შემდეგ — სამეგრელოში, ძირითადად კი — გურიაში. 1643 რომში გამოსცა ნაშრომი — „თხზულება აღმოსავლური ენების შესახებ, რომლებიც საქართველოს მხარეებში იხმარება“ (მეორე გამოცემა — 1670). წიგნის პირველი ნაწილი არის „... ქართული, ანუ იბერიული სასაუბრო ენის გრამატიკული წესები“ („... Georgianae, seu Iberiae vulgaris linguae — Institutiones grammaticae“).

გრამატ. ნაწილი შედგება ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსისა და პროსოდიისაგან. იგი იწყება ქართ. ანბანით (ასოები და ასოთა სახელები) შესაბამისი ლათინური ტრანსლიტერებითურთ, რეგიც შექმნილია ქართ. ბგერების თვისებათა გათვალისწინებით. ავტორი ემყარება სტ. პაოლინისა და ნ. ირბაქის (იხ. ჩოლოყაშვილი ნ.) ტრანსლიტერაციის წესებს. აქვე ფონეტიკურად გაანალიზებულია თანხმოვნები და ხმოვნები წარმოების ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით; მოცემულია პროსოდიული დახასიათება.

მნიშვნელოვანია ნაშრომის მორფოლ. ნაწილი. აღნიშნულია, რომ ქართ. ენას არა აქვს სქესის კატეგორია; სახელს აქვს ექვსი ბრუნვა (გამოყენებულია ლათინური ენის სქემა): სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, წოდებითი და გამოსვლითი (მოთხრობითის ფორმები სახელობითის ვარიანტად არის მიჩნეული); ხმოვანფუძიან სახელებში ბრალდებითი ბრუნვა სახელობითისაგან განსხვავებულია -ი სუფიქსით (სახ. მთა — ბრალდ. მთა-ი); უკვეცელ სახელთა მიც. და ნათ. ბრუნვის ფორმები ემთხვევა ერთმანეთს (ნათ.-მიც. ხბოსა, დროსა...); -ებ სუფიქსიანი მრავლობითის გვერდით განხილულია ნართანანი მრავლობითის ფორმებიც; ცალკე განიხილება ნაცვალსახელები, მოცემულია პირისა და კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნვა; მნიშვნელოვანია მ-ს დაკვირვება უღლების ფორმებზე; თხრობით კილოში, ლათინურისგან განსხვავებით, ექვსი მწკრივია (დაემატა თურმეობითი I — Praeteritum perfectum magis propinquum — „ყველაზე უფრო ახლო მყოფი ნამყო სრული“). ბრძანებითში სწორად არის გამოყოფილი **მოდი**, **მოვიდეს** ფორმები, სხვები კი საჭიროებენ შესწორებას; გამოყოფს ნატვრით კილონაც, რ-საც აწარმოებს თხრობითის ფორმაზე დართული **ნათთან** („ნეტამც“) ნაწილაკი; გამოყოფილია სუბიექტ. I და III პირთა ნიშნები ვ-, ა-, -ს, შესაბამისად, ასევე ობიექტ. პირთა მ- (I) და გ- (II), უ- (III) პრეფიქსები; შენიშნულია სუბიექტ. II პირის ხ- პრეფიქსი თავის ადგილას სამ ზმნაში (ხარ, მოხვალ, შეხიქ „გააკეთებ“), ოღონდ პირთა ანალიზისას ის ცალკე არ განიხილება. მ. ცალ-ცალკე თავებში მსჯელობს ზმნიზებათა, შორისდებულთა და კავშირთა შესახებ; მორფოლოგიაშივეა განხილული სახელთა

წარმოქმნის საკმაოდ მნიშვნელოვანი სახეობები; სინტაქსში მოცემულია შეთანხმებისა და მართვის წესები სახელთა შორის, სახელსა და ზმნას შორის ბრუნვებისა და რიცხვის მიხედვით. პროსოდიასი განხილულია სიტყვაში მახვილის შემთხვევები.

XVII—XVIII სს. ევროპელი მეცნიერები ქართულ ენას მ-ს ნაშრომით ეცნობოდნენ.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., პირველი ქართული ლექსიკოგრაფიული და გრამატიკული ნაშრომების შესახებ. — იხ. ჩიქობავა არნ., ვათეიშვილი ჯ., პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, თბ., 1983.

თ. უთურგაიძე.

მიგრაციები იოსებ ბართლომეს ძე (9. IV. 1909, სოფ. ხიდისთავი, ჩოხატაურის რ-ნი, — 23. I. 1996, თბილისი), ენათმეცნიერი, ლიტერატურათმცოდნე. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1961), პროფესორი (1966), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1980). დაამთავრა თსუ (1931). ასპირანტურა გააბარა რუსეთის მეცნ. აკად. ენისა და აზროვნების ინ-ტში, რ-ის დამთავრების შემდეგ მუშაობდა ამავე ინ-ტის უფრ. მეცნ. თანამშრომლად (1934—39). იყო ა. ს. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტის ქართ.-სომხ.-აზერბ. ენების კათედრის გამგე (1939—42). შემდეგ წლებში პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ცხინვალისა და გორის უმაღლეს სასწავლებლებში. 1959-იდან იყო შ. რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ-რის ინ-ტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი. მ. ავტორია ნაშრომებისა დიდოური ენების, რუსთაველოლოგიისა და ქართ. მწერლობის — ქართ. და კავკ. ფოლკლორის, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიის, არმენისტიკის საკითხებზე. ყურადღებას იქცევს მისი ნაშრომები ძვ. და ახ. ქართულის ლექსიკის, ქართ. დიალექტოლოგიის, ტოპონიმიკის, ეპიგრაფიკის საკითხებზე, მ. შ. აღსანიშნავია მონოგრაფიები: „Лазский и мегрельский слон в гурийском“, М.—Л., 1938; „У истоков абхазоведения“, Сух., 1985.

გ. თოფურია.

მიგრული ენა, მეგრული, მეგრელების — ქართველთა ეთნოგრ. ჯგუფის მეტყველება. აქვს ორი დიალექტი: დასავლური (შემადგენელი კილოკავების სახელწოდებათა მიხედვით — ზუგდიდურ-სამურზაყანული) და აღმოსავლური (სენაკურ-მარტვილური). განსხვავება მათ შორის, უმთავრესად, ლექსიკურია.

მეგრულში არის ექვსი ხმოვანი: შუა რიგის — **ა, გ, წინა რიგის** (პალატალური) — **ე, ი, უკანა რიგის** (ლალბალური) — **ო, უ**. მათგან **ა** დაბალი

აწეულობისაა, **ე, თ** — საშუალოსი, **ი, გ, უ** — მაღლისა. **გ** ზუგდიდურ-სამურზაყანულისთვისაა დამახასიათებელი, სენაკურ-მარტვილურში მის ადგილას **ი** ან **უ** გვაქვს (მდრ. ჭენგ — ჭინუ „წნელი“). ორი ხმოვნის შეერთებითა და ფონეტ. გარდაქმნებითაა მიღებული ორმაგი (ე. წ. „გრძელი“) ხმოვნები: **აა, ეე, იი, უუ**.

ჩქამიერ თანხმოვანთა ლოკალური რიგებია: ბილაბიალური (**ბ, ფ, პ**), დენტალური (**დ, თ, ტ**), წინაალვეოლარული (**ძ, ც, წ; ზ, ს**), უკანალვეოლარული (**ჯ, ჩ, ჭ; ჟ, შ**), ველარული (**გ, ქ, კ; ღ, ხ, ყ**), ლარინგალური (**ღ, ჰ**). გვაქვს ხშულთა სამეორე (მჟღერი, ფშვინვიერი, მკვეთრი), ნაპრალოვანთა წყვილულები (მჟღერი, ფშვინვიერი); გამონაკლისია ბოლო ორი რიგი: ველარულში მკვეთრი ნაპრალოვანიც (**ყ**) შედის, ლარინგალურში კი — თითო ხშული (მკვეთრი **ქ**) და ნაპრალოვანი (ფშვინვიერი **ჰ**). სონორი თანხმოვნები იყოფა ორ ჯგუფად — ნაზალურებად (ბილაბიალური **მ**, დენტალური **ნ**) და ორალურებად (ლალბიალური ფონემის ორი ფაკულტატური ვარიანტი — ბილაბიალური **ჟ** და ლალბიოდენტალური **ვ** ალოფონები; ალვეოლარული **რ**; პალატალიზებული დენტალი **ლ**, რიც მარტვილურ კილოკავში წარმოდგენილია პალატალური **ლ** ალოფონით).

განსხვავდება წარმოთქმის ორი სტილი: სრული (თანხმოვნით დაბოლოებულ სიტყვას შეიძლება დაერთოს ერთ-ერთი ვიწრო ხმოვანი: **ი, გ** ან **უ**) და კვეცილი (სიტყვის ბოლოკიდური ვიწრო ხმოვანი იკვეცება და ორმაგი ხმოვანი ცალმავად წარმოითქმის). მახვილი სუსტი დინამიკურია: თანხმოვნით დაბოლოებულ სიტყვებში ბოლოდან მეორე მარცვალზეა, ხმოვნით დაბოლოებულებში — ბოლოდან მესამეზე. მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზეა ხმოვნით დაბოლოებულ სიტყვაშიც, თუკი ეს ხმოვანი ორმაგის ვარიანტია (ე.ი. სიტყვაკვეცილი სტილით წარმოითქმის).

სიტყვის ბოლოს **ნ** იკარგება, მაგრამ აღდება არაბოლოკიდურ პოზიციაში მოხვედრისას.

სახელთა ბრუნებისას ბრუნვის ნიშნის ვარიანტულობას განსაზღვრავს ფუძის რაგვარობა (თანხმოვანზე ბოლოვდება თუ ხმოვანზე, ბოლოკიდური თანხმოვანი იგულებს თუ არა მომდევნო თანხმოვნის მეზობლობას). გამოიყოფა ცხრა ბრუნვა: სახელობითი (ბრუნვის ნიშანი — **ი, -**), მოთხრობითი (**-ქ/-იქ**),

მიცემითი (**-ს/-ც/-ის**), ნათესაობითი (**-იშ/-იში, -შ/-ში**), მიმართულებითი (**-იშა, -შა**), დაშორებითი (**-იშე, -შე**), დანიშნულებითი (**-იშოთ/-იშო, -შოთ/-შო**), მოქმედებითი (**-ით, -თ**), ვითარებითი (**-ო, -თ**). მრ. რიცხვი იწარმოება **-ეფ/-ლეფ** სუფიქსით.

ზმნა იუღლება სუბიექტ. ან სუბიექტ.-ობიექტ. წყობით. იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი პირის ნიშანია ზმნურ ფორმაში, ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანი ან ორპირიანი. აბსოლუტური (ე. ი. ნულ- და ერთვალენტური) ზმნა ერთპირიანია პირდაპირი წყობისას, ორპირიანია ინვერსიული წყობის დროს. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში სუბიექტის პირი გამოიხატება კონფიქსით, რიც შედგება შესაბამისი პირის ობიექტ. (**0**) პრეფიქსისა და III პირის სუბიექტ. (**S**) სუფიქსისაგან. რელატიური (ე. ი. ორ- და მეტვალენტური) ზმნის ერთპირიანი ფორმები გვაქვს, როცა შეწყობილია I და II პირი ერთმანეთთან, **S₁-S₂ O₃**-თან. (პირდაპირი წყობის დროს), ან **O₁-O₂ S₃**-თან (ინვერსიისას); ორპირიანი ფორმები გვაქვს, როცა III პირი პირდაპირი წყობის ზმნაში სუბიექტია, ინვერსიულში კი — ობიექტი.

S₁ და **S₂**-ის ნიშნებად პრეფიქსება. **S₁**-ის ალომორფები: **გ, ბ, ფ, პ, მ, -**; II პირი ნულოვანი ნიშნითაა წარმოდგენილი; **S₂**-ის ნიშნად სუფიქსია, მისი ალომორფები **-ს, (-ნ), -უ**. ობიექტური პირის ნიშნებად სამივე პირში პრეფიქსება. **O₁**-ის ალომორფები **მ, გ, ბ, ფ, პ**; **O₂**-ისა — **გ, რ, ო**; **O₃**-ის ერთადერთი ალომორფი ნულია. ფონეტ. პროცესების შედეგად ზოგ შემთხვევაში პრეფიქსული პირის ნიშანი გაინფიქსებულია (მაგ., მუფშენქ > მუფშენქ < გმუშენქ „გმუშაობ“).

მრ. რიცხვის სუფიქსებია: **-თ** (**S₁** და **S₂** და/ან ობიექტის სიმრავლეს აღნიშნავს ერთპირიანი ფორმებში); **-ნ, -ან, -ნან, -ეს** (გამოხატავენ **S₃**-ის სიმრავლეს ერთ- და ორპირიანი ფორმებში, **S₁** და **S₂**-ის ან ობიექტისას კი — ორპირიანებაში).

განიიჩევა მოქმედებითი, ენებითი და საშუალო გვარი. ენებითი ორი სახისაა: ნიშნითი და უნიშნო. ენებითის ნიშნებია: **0** - პრეფიქსი (ერთპირიანებში, მაგ., **ირდუ(ნ)** „იზრდება“), **ა, ე** - პრეფიქსები (ორპირიანებში: **არდუ(ნ)** „ეზრდება“, **ესურებუ(ნ)** „ესტუმრება“) და **-დ** სუფიქსი (**გოთანდუ** „გათენდა“, **გუ(უ) თანდუ** „გაუთენდა“).

ქცევა არის სამი: ნეიტრალური (ნიშნები: **ო, ო, ა**; **ოცქვანს**

„აქებს“, ახარენს „ახარებს“, ბონს „ბანს“, სასუბიექტო (ნიშანი -ი: იცქვანს „იქებს“, იბონს „იბანს“), საობიექტო [ნიშნები: -ი (I — II პირისა), -უ- (III პირისა): მიცქვანს „მიქებს“, უცქვანს „უქებს“, მიბონს „მიბანს“, უბონს „უბანს“]. როგორც ვნებითის -ე-, ისე ნეიტრალური ქცევის -ა- ნასესხებია ქართ. ენიდან.

მწკრივთა სისტემაში გამოიყოფა ოთხი სერია: I სერია — აწმყო, ნაწმყო უსრული, I პირობითი, I კავშირებითი; II სერია — აორისტი, II პირობითი, II კავშირებითი; III სერია — I თურმეობითი, II თურმეობითი, III პირობითი, III კავშირებითი; IV სერია — III თურმეობითი, IV თურმეობითი, IV პირობითი, IV კავშირებითი.

კავშირებითი კილოს მაწარმოებელია -ა სუფიქსი, რ-საც მხ. რიცხვის I და II პირის „რომ“-კავშირიანი კავშირებითის ფორმებში ენაცვლება -ე(ე) სუფიქსი. პირობითი კილოს ფორმები იწარმოება ოთხივე სერიის ნამყო დროის გამომხატველ მწკრივებზე -კო დაბოლოების დართვით.

ლიტ.: ჩიქოვაძე არნ., ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, თბ., 1936; მისივე, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938; გამყრელიძე თ., სიბილაშტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, საქართველო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია, თბ., 1965; გუდავაძე ტ., მახვილის ადგილისათვის მეგრულში. — კრ. „თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს“, თბ., 1969; გუდავაძე ტ., გამყრელიძე თ., თანხმობათა კომპლექსები მეგრულში. — კრ. „აკაკი შანიძის“, თბ., 1981; ჟღენტი ს., ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953; როგავა გ., დრო-კილოთა IV ჯგუფის ნაკვეთები ქართველურ ენებში. — „ივე“, V, 1953; ციკლია მ., მეგრულის სამურზაყანო-ზუგდიდური კილოკავის ფონეტიკური მიმოხილვა. — „აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. XXV, სოხუმი, 1954; მელიქიშვილი ი., ქართველურ ენათა ორი იზოლირებული ბეგრათფარდობის ახსნისათვის. — კრ. „თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები“, თბ., 1981; Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, СПб., 1914; Климов Г. А., Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М. 1962; Schmidt K. H., Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der skaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962; Harris A. C., Mingrelian: The Indigenous Language of the Caucasus. Vol. I. The Kartvelian Languages, New York, 1991; Климов Г. А., Etimological Dictionary of the Kartvelian Languages, Berlin–New York, 1998.

გ. კარტოზია.

მეიოზისი (< ბერძნ. meiosis — და-მცირება, დაკნინება, დაპატარავება), 1. ტროპის სახე, რ-იც საენის,

მოვლენის თვისებას საგანგებოდ ამცირებს ან ამდაბლებს მათ შეფასებას. ამით მ. უპირისპირდება ჰიპერბოლას. მაგ., გარკვეულ სიტუაციაში „კარგი“ შეიძლება შეიცვალოს გამოთქმით: „არა უშავს“; უარყოფითი თვისებების დამცრობისას მ. ეფვემისტურ (იხ. ეფვემიზმი) მნიშვნელობასაც იძენს: „არც ისე სასიამოვნო სანახავია“ — „უსიამოვნოს“ აღსანიშნავად. ზოგჯერ მ-მა შეიძლება გამოიწვიოს საპირისპირო ეფექტიც — რაიმე თვისების გაზვიადება, გაძლიერება, მაგ., როდესაც ლაპარაკია თავისთავად მცირეზე: „ლოტოს კოჭი“ — პატარა კაცი, „რწყილის ნაწლავი“ — ძალიან წმინდა ძაფი და მისთ. ხდება სიმცირის თვისების ჰიპერბოლიზაცია. მ. თავისი ხასიათით ირონიულ ელფერს ატარებს. 2. იგივეა, რაც ლიტოტესი.

ც. ბარბაქაძე.

მეკელაინი (Meckelein) რიხარდ გეორგ (13. IX. 1880, სოფ. არნშტაინი, ბავარია, — 4. XI. 1948, ბერლინი), გერმანელი ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, ქართველოლოგი და სლავისტი. დაამთავრა ბერლინის უნ-ტი. 1914-იდან მუშაობდა ბერლინის სამეფო (1919-იდან პრუსიის) სახელმწ. ბ-კაში. 1921-იდან ბერლინის უნ-ტში კითხულობდა ქართ., რუს., პოლონ., სამხრ. სლავური და ესპ. ენების კურსს.

1922 მისი ინიციატივით ბერლინში შეიქმნა „რუსთაველის საზოგადოება“. ამავე წელს დააარსა ჟურნ. «მორგენლანდი» («Morgenland»), რის პირველი ნომერიც მთლიანად საქართველოსა და კავკასიის მიეძღვნა. მისივე თაოსნობით შეიქმნა გამომცემლობა „ახლო აღმოსავლეთი“, რ-შიც იბეჭდებოდა ქართ.-გერმ. კულტ. ურთიერთობის ამსახველი მასალები. 1919 მ-მა ბერლინში გამოსცა წიგნი „ბერლინის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში და პრუსიის წიგნსაცავში არსებული ქართული გრამატიკებისა და ლექსიკონების ბიბლიოგრაფია“. მასვე ეკუთვნის „გერმანული ენის სახელმძღვანელო ქართველთათვის“ (ბერლინი 1918, 1922, 1931), „ქართულ-გერმანული სიტყვანი“ (ბერლინი-ლაიფციგი, 1928), „გერმანულ-ქართული ლექსიკონი“ (ნაწ. 1, ბერლინი, 1937, ნაწ. 2, ლაიფციგი, 1943).

ს. ჭიჭინაძე.

მელიქიშვილი გიორგი ალექსანდრეს ძე (30. XII. 1918, თბილისი, — 27. III. 2002, იქვე), საქართველოს, კავკასიისა და მანკობე-

ლი აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის მკვლევარი. საქართვე. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1960), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). ლენინური (1957), ი. ჯავახიშვილის სახ. (1976) და საქართვე. სახელმწ. (1982) პრემიების ლაურეატი. დაამთავრა თსუ ისტ. ფაკ-ტი (1939). 1944-იდან მუშაობდა ისტ. ინ-ტში მეცნ. თანამშრომლად (1956-იდან პროფესორი), ხოლო 1965–99 იყო ამავე ინ-ტის დირექტორი.

მ. ავტორია მრავალი გამოკვლევისა ძვ. აღმოსავლეთის ისტორიისა და ფილოლოგიის დარგში. ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით გამოიკვლია უძველესი ქართველური პოლიტ. გაერთიანებების — კულხას და დიაუხის — ისტორიის საკითხები; დაამუშავა საქართვე. ძვ. ისტორიისა და ფეოდალ. ხანის მრავალი კარდინალური პრობლემა. მ-ის ნაშრომებმა ახალი ეტაპი შექმნა მსოფლიო ურარტოლოგიაში. ამ მხრივ აღსანიშნავია მისი ფუნდამენტური ნაშრომი „Урартские клинообразные надписи“ (მე-2 გამოც. 1960, მოსკოვი). მასში შესულია ურარტული ენის გრამატიკის ვრცელი ნარკვევი, რ-იც ცალკე წიგნადც გამოვიდა („Урартский язык“, М., 1964; Die urartische Sprache, Rome, 1971). განხილულია ცალკეული ფონეტიკ. მოვლენები, მორფოლოგიის თითქმის ყველა მხარე — სიტყვა-წარმოება, ბრუნება, ნაცვალსახელები, რიცხვითი სახელები, გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების უღვლილება, მყოფადი დროის წარმოება, -ri-თი წარმოებული ზმნის ფორმები, ბრძანებითი კილოს წარმოება, ოპტატივი, „ყოფნა“ ზმნის წარმოება, თანდებულები, წინდებულები, ნაწილაკები; მიმოხილულია სინტაქსური მოვლენები და სხვ. ცალკე მსჯელობაა ურარტული ენის მუსასირული კილოკავის შესახებ, ხურიტულთან ურარტული ენის ნათესაობის საკითხზე; საგანგებო განყოფილება ეძღვნება ურარტული წარწერების სტილის და ამ მხრივ საამშენებლო, საომარი და საკულტო წარწერების თავისებურებებს, ურარტული წარწერების სტილის მსგავსებას ასურული წარწერების სტილთან და ა. შ. ურარტული ენის გრამატიკის ეს ნარკვევი გამოირჩევა მრავალი სიახლითა და ორიგინალობით. მაგრამ მ-ის ნაშრომის ვრცელი (1960 წლის) ვარიანტის უმთავრესი ღირსება ისაა, რომ მასში წარმოდგენილია საკუთ-

რივ ურარტული ეპიგრაფიკული ძეგლების სრული კურსი, შეფერებული ახალ, აქამდე უცნობ, მასალებთან. ამ წიგნის გამოქვეყნების შემდეგ პუბლიკაცია ინტენსიურად გამოიყენება ურარტოლოგიურ ლიტერატურაში. გამოქვეყნდა ავტორის „Окрытия, публикации 1954—70.“ («Вестник древней истории»-ს, 3, 4, 1965), რ-ი ავსებს 1970-მდე მოპოვებულ მასალას.

წიგნი „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის“ მ. შეეხო ქართულის სხვა ენებთან მიმართების საკითხს. მან ეჭვის ქვეშ დააყენა XIX ს. ევრ. მეცნიერების, და ქართ. მეცნიერებაში ფართოდ აღიარებული, თვალსაზრისი ქართ. ენის ნათესაობის შესახებ ჩრდილოკავკ. ხალხების ენებთან (აფხაზურ-ადიღური, ჩაჩნურ-დაღესტნური), ასევე მახლობელი აღმოსავლეთისა და სამხრ. ევროპის მთელ რივ მკვდარ ენებთან (შუმერული, ხეთური, ელამური, კასიტური, ხურიტული, ურარტული; პელასგების, ეტრუსკების, ესპანეთის იბერების), აგრეთვე თანამედროვე ბასკების ენასთან. ამ ენებს აერთიანებდნენ ენათა ერთ დიდ ჯგუფში, რ-საც სხვადასხვა სახელწოდებით აღნიშნავდნენ — ალაროდული, აზიანიკური, იაფეტიდური და ა. შ. აკად. ს. ჯანაშიამ ენათა ამ ჰიპოთეზურ ჯგუფს „ხეთურ-იბერიულ ენათა ოჯახი“ უწოდა. ამ ჰიპოთეზათა უარყოფისას მ. ემყარებოდა გამოჩენილი ევრ. და ქართ. ენათმეცნიერების: ნ. ტრუბეცკოის, პ. ფოტის, გ. დეიტერსის, კ. პ. შმიდტის, გ. წერეთლის, თ. გამყრელიძის, გ. მაჭავარიანის და სხვ. მტკიცებებს. ზემოდასახელებულ ნაშრომში გულდასმითაა გაანალიზებული ქართულის შეხვედრები ინდოევრ., ძირითადად უცნობი წარმომავლობის, ლექსიკასთან.

გ. გიორგაძე.

მელოდიკა (< ბერძნ. melodikos — მელოდიური, სასიმღერო), ურთიერთდაკავშირებული კომპონენტების: ინტონაციის, გრძლივობის, ინტენსივობის, ტემპისა და პაუზის ერთობლიობა. მათგან ინტონაცია ყველაზე არსებითი და მუდმივმოქმედი მახასიათებელია მ-ისა. ენაში ყველა გამონათქვამს აქვს თავისი მელოდიკური სურათი.

მელოდიკური ასპექტი მჭიდროდ არის დაკავშირებული გამონათქვამის სინტაქსურ ასპექტთან იმ გაგებით, რომ არ არსებობს მელოდიკურად გაუფორმებელი გამონათ-

ქვამი. მაგრამ წინადადების (გამონათქვამის) სინტაქსური წყობა არ განსაზღვრავს მის მელოდიკურ სურათს. მელოდიკური ანალიზი ავლენს წინადადების მრავალ სახესხვაობას (მარტივი, რთული, თანწყობილი, ქვეწყობილი და ა. შ.). ეს მრავალფეროვნება უკანა პლანზე გადაიწევს მელოდიკური ასპექტის შესწავლისას. ამ შემთხვევაში არსებითია არა სიტყვათა რაოდენობა (ანუ მარცვალთა რაოდენობა), არამედ ის, გამონათქვამი ერთსინტაგმიანია თუ მრავალსინტაგმიანი, დასრულებულია თუ არა სინტაგმა სემანტიკურად, რა პოზიცია უკავია სინტაგმას გამონათქვამში. ამის მიხედვით გამოყენებული იქნება სხვადასხვა ტიპის სინტაგმური მახვილები.

მელოდიკურ ასპექტში არსებითია, გაირჩეს ინდივიდუალური და სოციალურად ღირებული მახასიათებლები. ის, რაც ინდივიდუალური და არაარსებითია ერთი ენისათვის, შესაძლოა, არსებითი იყოს მეორისათვის. მაგ., ქართულისათვის არსებითია ტონის მიმოქცევა სინტაგმის ბოლო მარცვლებზე

ამ ტიპის მახვილით აღინიშნება თხრობითი წინადადების ბოლო:

ხეებმა თელას თვალღერება და-
უწყეს.

თანდათან დამავალი მახვილი შეიძლება გვექონდეს უკავშირო წინადადების კომპონენტებს შორის, თუ მთქმელს სურს, გამოკვეთოს ამ კომპონენტების შინაარსობრივი დამოუკიდებლობა:

კრდევ კარგი, ცრცხალს გვხვდა.

წინადადების შიდა სინტაგმები გამოიყოფა აღმავალ-დამავალი, მკვეთრად აღმავალი და თანდათან აღმავალი (ლოგიკური) მახვილებით. ამ მახვილებს განსხვავებული აქვთ ფიზიკური საფუძვლები, საერთო კი ისაა, რომ სამივე გამოხატავს დაუსრულებელ აზრს და აღნიშნავს წინა სინტაგმის მჭიდრო კავშირს მომდევნოსთან.

ქართულში განსაკუთრებით გავრცელებულია აღმავალ-დამავალი მახვილი. აქ ტონი აიწევს სინტაგმის ბოლოდან მესამე ხმოვანზე, ამ დონეზე რჩება იგი მომდევნო მარცვლებზედაც და მკვეთრად დაიწევს სინტაგმის უკანასკნელ ხმოვანზე.

მაღალი ინტენსივობით ყოველთვის აღინიშნება სიტყვათმახვილის (მთავარის ან თანამახვილის) მატარებელი ხმოვანი, ტონის აწევა კი იწვება სინტაგმის ბოლოდან მესამე მარცვალზე.

ამ ტიპის მახვილის ფართო ხმარებით აიხსნება გავრცელებული აზრი ქართ. სიტყვათმახვილის ბუნებისა და ადგილის შესახებ — ბოლოდან მესამე მარცვალზე ტონური მახვილი (იხ. მახვილი). მაგ.,

↑ ↑ ↓
როცა დავითი შინ მოვიდა / სწამო ხანი იყო.

თუ სინტაგმის ბოლოს ორმარცვლიანი სიტყვაა, მაშინ ტონის აწევა იწვება წინა სიტყვის ბოლო ხმოვანზე:

↑ ↑ ↓
ხალხი რომ ქუჩებში იყო / მაშინ მოხდა ეს ამბავი.

(დამავალი, აღმავალ-დამავალი, მკვეთრად აღმავალი და თანდათან აღმავალი), ხოლო არაარსებითია ტონალური ინტერვალი სინტაგმათგანსაყარზე.

მ-ის შესწავლა დაიწყო XIX ს. ბოლოს. XX ს. დასაწყისში ყურადღება გამახვილებული იყო მ-ის როლზე სხვადასხვა ტიპის გამონათქვამებში: 50-იან წლებში — მ-ისა და სინტაქსის ურთიერთკავშირზე, ხოლო 70—80-იან წლებში გამოიკვეთა ტენდენცია მ-ის აღწერისას სასრული რაოდენობის რელევანტური ნიშნებით.

ქართ. ენის მ-ში გამოიყოფა ოთხი ტიპის სინტაგმათმახვილი: თანდათან დამავალი, აღმავალ-დამავალი, მკვეთრად აღმავალი და თანდათან აღმავალი.

პირველისათვის დამახასიათებელია თანდათან დამავალი ტონი და ინტენსივობა სინტაგმის ცენტრიდან ბოლო მარცვალზე. ის მიგვანიშნებს აზრის დასრულებასა და სინტაგმის დამოუკიდებლობაზე გამონათქვამის მომდევნო მონაკვეთისაგან.

თუ ორმარცვლიან სიტყვას კავშირი (და, რომ...) მოსდევს, აღმავალ-დამავალი მახვილიც მათზე განაწილდება.

ხოლო თუ სინტაგმის ბოლოს ერთმარცვლიანი სიტყვაა, ტონის ამბლლება წინა სიტყვის ბოლო მარცვლებზე მოდის:

ეზოში რომ კაკალი დგას / იქ თხილია შენახული.

ოთხ-, ხუთ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მაღალი ინტენსივობა დაცულია სიტყვათმახვილის ადგილზე (მთავარისა და თანამახვილის), ხოლო ტონის მიმოქცევის სურათი იგივე რჩება.

სინტაგმათმახვილისათვის ღირებული ტონის ცვალებადობა ბოლო სამ მარცვალზე ნაწილდება.

მესამე ანუ აღმავალ მახვილში ტონი მკვეთრად აიწვევს სინტაგმის ბოლო მარცვალზე (ზოგჯერ ბოლო ორ მარცვალზე), მაღალი ინტენსივობით კი სიტყვის დასაწყისი აღინიშნება:

დაიჭექა თოფმა დაბლა და / მაღლა / ჭრმა შეიფრთხილა.

ეს მახვილი მოითხოვს მომდევნო სინტაგმაში ერთ-ერთი სიტყვის ან მთლიანად სინტაგმის ლოგიკურად გამოყოფას მახვილიანი ხმოვნის ინტენსივობის ზრდით.

აღმავალი მახვილი გვხვდება სინტაგმათგასაყარზე აღმავალ-დამავალის პარალელურად (ორივე დაუსრულებელ აზრს გამოხატავს).

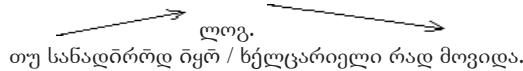
განსაკუთრებით ხშირია აღმავალი მახვილი ერთსიტყვიან სინტაგმებზე:

უცებ / გაღმა / ხრალი მოისმა.

თანდათან აღმავალი, ანუ ლოგიკური სინტაგმათმახვილისათვის ნიშანდობლივია სინტაგმის ბოლო რამდენიმე (სამ-, ოთხ-) მარცვალზე ტონის თანდათან ამბლლება, რასაც თან სდევს ინტენსივობისა და გრძლივობის ზრდა.

თუ სინტაგმათგასაყარზე არის ლოგიკური მახვილი, მომდევნო სინტაგმაში რომელიმე სიტყვა აუცილებლად გამოიყოფა ლოგიკურად:

თუ სანადიროდ იყრ / ხელცარიელი რად მოვიდა.

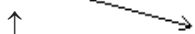
ამ მახვილში აქტიურად მონაწილეობს მ-ის ყველა მახასიათებელი: ტონი, ინტენსივობა, გრძლივობა, ტემპი; სინტაგმათგასაყარზე გვაქვს აღმავალი ტონი, მზარდი ინტენსივობა, რასაც თან სდევს ტემპის შენელება და ბგერათგრძლივობის ზრდა.

ზოგ შემთხვევაში (მაგ. თხრობითი წინადადების ბოლოს, სადაც ტონი საზოგადოდ დამავალია) ტემპი და ბგერათგრძლივობა ერთადერთი საშუალებაა ლოგიკური გამოყოფისა:

ქვითინებდა შეველ, კენესოდა ჯენრანნი.

სინტაქსური წყობისა და მ-ის ურთიერთობის თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ მარტივი წინადადება მელოდიკურად შეიძლება გაუტოლდეს რთულს (თანწყობილსა და ქვეწყობილსა), თუკი ორივეში ერთნაირია სინტაგმათა რაოდენობა და მახვილის ტიპები:

ეს წიგნი / უკვე გუშინ ვნახე;

თუ სანადიროდ იყო / ხელცარიელი რად მოვიდა.

შესაძლოა მარტივიცა და რთული წინადადებაც წარმოითქვას როგორც ერთსინტაგმიანი.

შესაძლოა ერთსა და იმავე გამონათქვამს სხვადასხვა მელოდიკური სურათი ჰქონდეს იმის მიხედვით, თუ რა აზრი აქვს ჩაქსოვილი მასში მთქმელს:

გუშინ / ჩამოსულმა სტუმრებმა / ქალაქი დაათვალიერეს.

გუშინ ჩამოსულმა სტუმრებმა / ქალაქი დაათვალიერეს.

კითხვითი წინადადების მელოდიკაც აღიწერება ზემოთ დასახელებული სინტაგმური მახვილებით. მელოდიკური სურათი არ არის დამოკიდებული კითხვითი სიტყვის ან ნაწილაკის არსებობაზე გადამწყვეტია ზმნა-შემასმენლის ადგილი წინადადებაში და მისი მახასიათებლების (ინტონაციის, ინტენსივობის, გრძლივობის) ცვალებადობა:

ვინ გითხრა შენ ეს ამბავი?

შენ ეს ამბავი ვინ გითხრა?

თუ წინადადებაში არის კითხვითი სიტყვა ან ნაწილაკი, მათი კომბინაცია ზმნა-შემასმენელთან ქმნის ერთ რიტმიკულ ჯგუფს და რელევანტური მქოლადიკური მახასიათებლები მასზე განაწილდება:

↑ ↑ ↓ ↘

როდის ყვავის ნუში?

დაუსრულებელი სინტაგმებისათვის დამახასიათებელი აღმავალ-დამავალი მახვილი ფართოდ არის წარმოდგენილი კითხვით წინადადებებშიც.

მ-თან დაკავშირებით გარჩეულია ტერმინები: ლოგიკური და ემოციური მახვილები, რ-ებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ფიზიკური მახასიათებლებითა და მნიშვნელობითაც. ისინი ხასიათდებიან აკუსტიკური ნიშნების სხვადასხვა კომბინაციებით და სხვადასხვა მიმართებაში არიან ნეიტრალურად წარმოთქმულ წინადადების შინაარსთან: ემოციური ელფერი ვრცელდება მთელ გამოხატვაში და გამოხატვაში ახალ მნიშვნელობას იძენს ნეიტრალურად წარმოთქმულ წინადადებასთან შედარებით (ირონია, გაბრაზება, დაცინვა, სიხარული, მოფერება). ამიტომ მართებული უნდა იყოს ტერმინი ემოციური მ. და არა ემოციური მახვილი.

სიტყვის ან სინტაგმის ლოგიკურად გამოყოფის დროს თხრობითი წინადადების შინაარსი არ იცვლება, მნიშვნელობა არ სცილდება ნეიტრალური წინადადების ჩარჩოს.

განსაკუთრებულია მ-ის მნიშვნელობა ტექსტის ფარგლებში (იხ. პროლოგი).

ლიტ.: თევდორაძე ი., კითხვითი წინადადების მქოლადიკა. — „ფონეტიკა და ნორმა“, საკავშირო კონფერენციის მოხსენებები, თბ., 1982; გვარჯალაძე გ., ქართული ხალხური სიმღერის რიტმული საფუძვლების ტიპოლოგიური თავისებურებანი, თბ., 1982. ლიტ. იხ. აგრეთვე სტატიასთან მახვილი.

ი. თევდორაძე.

მინთეზაზილი სტეფანე ბაგრატიის ძე (1907, სოფ. ქვემო მაჩხანა, სიღნაღის რ-ნი, — 20. IV. 1965, თბილისი), ენათმეცნიერი, ლექსიკოლოგი. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1945). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1930). იყო საქართვე. სახელმწ. მუზეუმის ეთნოგრ. განყ-ბის თანამშრომელი (1931), ისტ. განყ-ბის გამგე (1941—45), 1951-იდან ენათმეცნ. ინ-ტის ლექსიკოლოგიის განყ-ბის გამგე. მ-ის წერილებიდან მნიშვნელოვანია „კალოზა ქიზიყში“ (1936), „კვერი“ (1936), „აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები“ (1937), „ჰაემეტოზა ინგილოურში“ (1939),

„მიცვალებულთა დამარხვისა და სამარეების ტერმინოლოგიისათვის“ (1944), მანვე შემოიღო არქეოლ. ტერმინი „სამაროვანი“. მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ (ტ. 1—8, 1950—64) მომზადებაში (VII ტომის ერთ-ერთი რედაქტორი), რისთვისაც, სხვა რედაქტორებთან ერთად, საქართვე. სახელმწ. პრემია მიენიჭა (1971).

თხზ.: ქიზიყური ლექსიკონი, ვ. თოფურიას რედ., თბ., 1943.

ა. არაბული.

მისხიზილი მერი ვასილის ასული (დ. 29. IV. 1923, თბილისი), ენათმეცნიერი-ლექსიკოლოგი. 1945 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის აღმოსავლეთმცოდნეობის განყ-ბა. 1951 დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია — „გ. სუნდუკიანი და ქართული ლექსიკა-ფორაზოლოგია მის ნაწარმოებებში“.

1950-იდან მუშაობს ენათმეცნ. ინ-ტის ლექსიკოლოგიის განყ-ბაში. 1951-იდან მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ (ქველ) 8-ტომეულის მასალების სარედაქციოდ მომზადებაში; იყო რედაქტორი VI ტომისა (თ. შარაძენიძესთან ერთად). ქველ-ის მომზადებაში შეტანილი წვლილი-სათვის 1971 მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია.

მ. ასევე მონაწილეობდა სხვა ლექსიკოგრაფიულ სამუშაოებში: „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი — ინვერსიული ლექსიკონი“, თბ., 1967; „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი — ერთტომეული“, თბ., 1986; „ვეფხისტყაოსნის“ ფუძეთა და სიტყვაფორმათა ინდექსი“, თბ., 1973. იგი ერთ-ერთი შემდგენელია „ქართული დიალექტის ლექსიკონისა“, თბ., 1981.

მ-ის ხელმძღვანელობითა და რედაქტორობით მომზადდა ქველ-ის 8-ტომეულის დამატებითი ტომი.

გამოქვეყნებული აქვს ნაშრომები ქართული ლექსიკოგრაფიის საკითხებზე.

ა. არაბული.

მისხური, სამცხური-ჯავახური, ქართული ენის დიალექტი. ისტორიულად მესხეთი, იგივე ზემო ქართლი, მოიცავდა სამცხეს, ჯავახეთს, თორს, კოლა-არტაანს, ერუშეთს, კლარჯეთს, სპერს... ამ კუთხეთა მოსახლეობის მეტყველება იყო ისტორიული მ.; დღეს მ. მოიცავს სამცხისა და ჯავახეთის (ასპინდა, ახალციხე, ადიგენი, ახალქალაქი, ნინოწმინდა) ადგილობრივ მკვიდრთა მეტყველებას და იგი ისტ. მ-ის მხოლოდ ნაწილია. სამეცნიერო ლიტ-რაში ტერმ.

„მ.“ ტრადიციულად იხმარებოდა სამცხის მოსახლეობის მეტყველების აღსანიშნავად. ცალკე დიალექტად განიხილებოდა ჯავახური. თანამედროვე გამოკვლევებში, ისტ. ვითარებისა და ლინგვისტური მონაცემების გათვალისწინებით, სამცხური და ჯავახური ერთი დიალექტის — მ-ის კილოკავებად განიხილება.

ბგერითი შედგენილობის თავისებურებას ქმნის **ჟ, ჭ, ჴ, ჵ** ბგერათა არსებობა. **ჟ** უმეტესად ი → **ჯ** პროცესის შედეგადაა მიღებული აღმავალ და დამავალ დიფთონგებში (**ჟაკობაჟ, დედაჟ**), **ჭ** — გვაქვს ზოგიერთ შემოსულ სიტყვაში (**ეჭენდი**) ან I სუბიექტ. პირის ვ-ნიშნის ფონეტიკ. ვარიანტად ყოფიანხმოვანთა წინ: **დავკარგე** — **დაძკარგე...**; **ღ** და **წ** ხმოვნები იშვიათად დასტურდება შემოსულ სიტყვებში, გვაქვს ქართ. ფორმებშიც: **ჩონ**, **თქვენთუნ** (იშვიათად). უფრო ხშირად უ მიღებულია უ → ვი პროცესის შედეგად და დამოწმებულია იმ ფორმებში, სადაც ფონემატური სტრუქტურის აკრძალვის გამო პროცესი საბოლოო -ვი საფუძვრამდე ვერ მიდის: **პაღრები, ძულრები, კალრები...** უ გვაქვს: თანხმოვანთგამყარად — **კუნიჟკა, ბურმა...**, ან შემოსულ სიტყვებში — **ყურათლი, ყუსმათი...**

ხმოვანთა ფონეტიკ. პროცესებს წარმართავს ქართ. ენის ფონემატური სტრუქტურის თავისებურებით შეპირობებული, ენის ყველა ქვესისტემისათვის საერთო კანონზომიერება — ხმოვანთკომპლექსის მოშლისაკენ სწრაფვა. მ-ში ამ კომპლექსთა ცვლილება არ მიდის საბოლოო საფუძვრამდე — ერთ ხმოვნამდე. მ-ის თავისებურებას შეადგენს ლაბიალური ხმოვნის შემცველი კომპლექსის ცვლილების გზა: ა) სიტყვის თავში: **ოა / უა (მუაწია);** **ოე / უე (მუელი);** ბ) სიტყვის ბოლოში: **ოა / უა / უა / ვია (გაათხვია),** **ოე / უე / უე / ვიე (ვაძვიე),** **უა / უა / ვია (მოატყვია).** ასიმილაციას განიცდიან: ა) ერთნაირი ლიაობისა და სხვადასხვა სერიის ხმოვნები: **ოე / ეე (მეეტანა),** **ოუ / უუ (მუუტანა)...**; ბ) მომიჯნავე ლიაობისა და ერთი სერიის ხმოვნები: **აე / ეე (წეელო),** **ოუ / უუ (მუუწვია).** პირველ შემთხვევაში დამსგავსება ხდება სერიის მიხედვით, მეორეში — ლიაობის მიხედვით. მორფემათა მიჯნაზე მ-სთვის დასაშვებია შემდეგი ხმოვანთკომპლექსები: **აუ, აო, აი, თი, ეო, ეუ, იი, იე, ია.** ასიმილაციით მიღებული ეე კომპლექსი კიდევ იცვლება დისიმილაციის გზით და

გვაძლევს იე-ს (მოეტანა / მეეტანა / მიეტანა).

თანხმოვანთა ფონეტიკური კომპლექსებიდან აღსანიშნავია ბაგისმიერთა ნ-თი შენაცვლება თანხმოვნის წინა ან ბოლოკიდურ პოზიციაში: მ → ნ, ვ → ნ, ზ → მ → ნ, ფ → მ → ნ. პროცესის მოქმედების არე ფართოა და მოიცავს ბრუნების, უღლების, წარმოქმნის სისტემებს: დედანთი-ლი, საფე → სანსე, ამდგარი → ან-დგარი, დედამ → დედან, აკეთამს → აკეთანს...

ყურადღებას იქცევს ხმოვანფუძიან სახელებთან -ი || -ე ბრუნვის ნიშნის გამოვლენის კანონზომიერება. ბრუნვის ნიშანი დაჩნდება საკუთარ ან საკუთართან გაიგივებულ სახელებთან (დედაი, ნინოი) ყოველთვის, და -ა სუფიქსით ნაწარმოებ ზედსართავებთან, თუ ისინი მიაღწევენ გარეშე არიან წარმოდგენილი (კუნძილიაი არ ჩანს...), ან შედგენილი შემასმენელის სახელად ნაწილს წარმოადგენენ (მტი-რალაი). ამასთან, -ი გვაქვს უპირატესად მახვილიან, -ე კი — უმახვილო პოზიციაში.

მოთხრობითი ხმოვანფუძიან სახელებთან ბრუნვის ნიშნად ხმოვანს -ნ მოსდევს: მამან, პეტრენ... -მ გამოჩნდება მაშინ, როცა ბრუნვის ნიშანს ხმოვანი მოსდევს: მამამაც, პეტრემაც... მიც. ბრუნვის ნიშნის გვერდით გვაქვს მისი გარიანტები -ჰ, -ჲ; ნათესაობითი თანხმოვანფუძიანებთან და კვეცად სახელებთან გვაქვს -ის/-იჰ/-ი ნიშნები, უკვეცელი სახელები კი გვიჩვენებენ -ს, -ჰ, -ე ბრუნვის ნიშანს.

მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებისას, სახ. და წოდ. ბრუნვების გარდა, მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში ფუძის სახით არის წარმოდგენილი (დიდ ბიჭმა, დიდ ბიჭს, დიდ ბიჭის, დიდ ბიჭად). ნარიანი მრავლობითი უმეტესად ზედსართავისა და რიცხვითი სახელის მრავლობითობის აღნიშვნისას გვხვდება, როცა ისინი შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად არიან წარმოდგენილი (ორნი ვაართ, მარტონი არიან...).

თემის ნიშნების უნიფიკაცია შორს არის წასული — ყველა შესაძლო პოზიციაში (თანხმოვნური სუფიქსის წინ ან ბოლოკიდურად) გაბატონებულია -ავ, -ამ, -ეზ, -ოზ, -ოფ თემის ნიშანთა ნარიანი ვარიანტები: -ან, -უნ, -ონ. ამასთან, -ან სუფიქსი უპირატესად გვხვდება ყველა დანარჩენის მონაცვლედ. მ-ის ზოგიერთ თქმაში ნარიანი სუფიქსების გვერდით გვაქვს -ამ, -ემ,

-ომ სუფიქსთა გაბატონების გამოხატული ტენდენციაც. გამოჩენის წარმოდგენს უღე-არალური თქმა: ვილამ, ვიგამ...

უწყვეტელში -ავ-იან ზმნებთან -ენ თემისნიშნის ფორმები გვაქვს: ვნატენდი, ვწერენდი, ვკერენდი (შდრ. ძვ. ქართ. ვმაღავ — ვმაღევდ). უმარცვლოფუძიან ზმნებთან -ან და -ენ თემისნიშნითა განაწილების გარკვეული კანონზომიერება შეინიშნება: ვრგან/ვრგენ, ვრწყან/ვრწყენ... მაგრამ ვაქენ, ვაღენ... (შდრ.: დარგო/დარგა და აქო, ალო...).

კავშირებითი კილოს საწარმოებლად გამოყენებულია ნა || და (უნდა) ნაწილაკი: წავიდენა, → ნა წავიდე. დადასტურებულია ე.წ. თხოვნითი ბრძანებითი, გამოხატული II კავშირებითის ფორმით: მოიტანო! წახვიდე!

მეურნეობის დარგობრივი მრავალფეროვნება, ყოფა-ცხოვრების სტილი განაპირობებენ მ-ის ლექსიკურ თავისებურებებს. მრავალსაუკუნოვანმა უცხოენოვანმა გარემოცვამ ყველაზე დიდი კვალი ლექსიკას დააჩნია — მ-ში ბევრი თურქიზმი და სხვა უცხოენოვანი ბარბარიზმი გვხვდება; მიუხედავად ამისა, მ-ის ლექსიკა უჩვეულოდ მდიდარია და ბევრ არქაულ და სპეციფ. ფორმას ინახავს.

მესხთა დინჯი, დარბაისლური მეტყველება წარმოაჩენს სამეტყველო სტილის მდიდარ საშუალებებს; ლამაზი, სხარტი, დახვეწილი და მოქნილია მ-ის ფრაზეოლოგია. ლიტ.: მაპისურაძე ი., ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში. — «გორის ნ. ბარათაშვილის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1942, ტ. I; ძიძიგური შ., მესხური დიალექტი. — იხ. მისი: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970; ლომსაძე შ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII—XIX სს.), თბ., 1975; მარტიროსოვი ა., ქართული ენის ჯავახური დიალექტი, თბ., 1984; ბერიძე გრ., ქართული ენის ჯავახური კილო, თბ., 1988; ჯორბენაძე პ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989; ბერიძე მ., სამცხურის ძირითადი თავისებურებანი. საკანდ. დისერტაცია, თბ., 1994.

მ. ბერიძე.

მეტათეზისი (< ბერძნ. met thesis — გადაადგილება), პერმუტაცია, ტრანსპოზიცია, გადასმა, სიტყვაში მარცვლების, ბგერების ან ბგერითი მახასიათებლების ურთიერთანაცვლება ასიმეტრიკურ ან დისიმილაციურ ნიადაგზე. მ. შეიძლება იყოს რაოდენობითი, მაგ., სიტყვაში ბგერის სიგრძე-სიმოკლის გადასმა (ბერძნ. téos < tos) და თვისებრივი, როცა საქმე ეხება თვით ბგერების გადანაცვლებას. მ. კონტაქტურია,

როდესაც ხდება მოსაზღვრე ბგერების გადასმა (ნახშირი < ნაშხირი), დისტანციური — დაშორებული ბგერების გადაადგილება (ცარიელი < ცალიერი). ბგერათა გადაადგილების მიმართულების მიხედვით მ. შეიძლება იყოს პროგრესული (დიალექტ. ნავე < ვნახე) და რეგრესული (ნამგალი < მანგალი). ქართულში მ-ის საერთო მიმართულება რეგრესულია. განსაკუთრებით ხშირია სონორულ **რ ღ ნ** და კბილბაგისმიერ **ვ-ს** გადასმა (სვლა < სლვა, ხვრა < ხრვა, კვლა < კლვა...).

მ-ის მიზეზი შეიძლება იყოს არტიკულაციური (ჩვეულებრივ, კონტაქტური მ-ის დროს): წარმოთქმისათვის უხერხული ან ბგერათშეხამების სისტემის თვალსაზრისით არამოტივირებული კომპლექსების აცილება (ნახშირი < ნაშხირი, კვლა < კლვა...), ან ფსიქოლოგიური (ჩვეულებრივ, დისტანციური მ-ის დროს) — ანტიციპაცია და ინერცია. მ. უპირატესად სასაუბრო ენას, დიალექტურ მეტყველებას ახასიათებს, მაგრამ ხშირია შემთხვევები, როცა ასეთი ფორმები სალიტ. ენაშიც მკვიდრდება (ნამგალი, ცარიელი...).

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ნ. იმნაძე.

მეტაფორა (ბერძნ. — metaphor გადატანა), ტროპის ძირითადი სახე, მეტყველების ფიგურა, რ-იც გულისხმობს გარკვეული საგნების, მოვლენების, მოქმედებისათვის და ა. შ. ჩვეულებრივ გამოყენებული სიტყვების ან გამოთქმების გადატანას სხვა სახის საგნებზე, მოვლენებზე, მოქმედებებზე და ა. შ. რაიმე თვალსაზრისით მიმსგავსებული ნიშნების საფუძველზე. ვიწრო მნიშვნელობით, ტერმ. „მ“. აღნიშნავდა გამოხატულების ფორმის შეცვლას რიტორიკული ეფექტისათვის (იხ. რიტორიკა). ფართო მნიშვნელობით, მ. წარმოდგენილია როგორც ზოგადი მოდელი, რ-შიც რომელიმე სფერო სისტემატურად განხილულია სხვა სფეროს ტერმინებით (გ. პ. ლაკოფი). მაგ., ომთან დაკავშირებული საბრძოლო ტერმინები სისტემატურად გამოიყენება კამათის პროცესის აღსაწერად („მეტოქე დავამარცხე“, „მოულოდნელად იერიში მიიტანა“, „იძულებული იყო, კაპიტულაცია გამოეცხადებინა...“), ან არმიების სფეროში („მისი დაპყრობის სურვილი გამიქრა“, „ის ალყაშემორტყმული იყო თავიანთი მცემელთა მიერ...“).

თავისი ხასიათით მეტაფორიზაცია რთული მოვლენაა, რ-იც ვლინდება ადამიანის არსებობისა და მოღვაწეობის მრავალ, ერთი შე-

ხედვით, სრულიად განსხვავებულ სფეროებში. შესაბამისად მ-ს, როგორც მრავალსაქვეყნიან მოვლენას, სხვადასხვა დარგი შეისწავლის: პოეტიკა (სტილისტიკა, რიტორიკა, ესთეტიკა) — როგორც ტროპის სახეობას, ლექსიკოლოგია — როგორც ახალი ენობრივი მნიშვნელობის გაჩენის წყაროს, პრაგმატიკა — როგორც ენის მოხმარების განსაკუთრებულ სახეს, ფსიქოლინგვისტიკა და ფსიქოლოგია — როგორც ასოციაციურ მექანიზმს, მეტყველების ინტერპრეტაციისა და აღქმის მექანიზმს, ლოგიკა და ფილოსოფია — როგორც აზროვნების ფორმასა და სინამდვილის შემეცნების საშუალებას და ა. შ.

ამჟამად ყველაზე სრულად მ. შესწავლილია ლექსიკოლოგიაში. განსაკუთრებული ყურადღება იმთავითვე მიექცა სრულმნიშვნელობიან სიტყვათა ორ ძირითად კლასს — საგანთა და თვისებათა აღმნიშვნელ სახელებს (არსებითებსა და ზედსართავებს), განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ზმნური მეტაფორების შესწავლა. რაც უფრო მრავალკომპონენტური და ინფორმაციულად მდიდარია სიტყვის მნიშვნელობა, მით უფრო იოლად ხდება მოცემული სიტყვის მეტაფორიზაცია (ბედის **ნებიერი**, **გესლიანი** პასუხი, აზრის **დინება**...და სხვ.).

სიტყვის მეტაფორული ცვლილება ჩნდება გარკვეულ სიტუაციაში, ინდივიდუალურ სამეტყველო კონტექსტში, საიდანაც იგი შეიძლება გადავიდეს ენის სფეროში და გახდეს საერთო ენობრივი ფაქტი. როგორც ასეთი, იგი ფუძის ძირითად მნიშვნელობასთან ერთად ფიქსირდება ენის ლექსიკონებში. მაგ., ქველ-ის მიხედვით სიტყვა **კაკალი** არის: 1. მაღალი, ფართოფოთლებიანი ხე; ისხამს მაგარნაჭუჭიან, წენგოიან ნაყოფს... 2. ამ ხის მაგარნაჭუჭიანი, წენგოიანი ნაყოფი. მაგრამ ეს სიტყვა შეიძლება აღნიშნავდეს აგრეთვე რაიმე პატარა და მრგვალს, რისამე მარცვლებს, ბურთულას (**ღომის კაკალი**); თვალის ბურთისებურ სხეულს (**თვალის კაკალი** | იგივეა, რაც **თვალი**); ერთს, მარტოხელას (**კაკალი კაცი**); შუაგულს (**კაკალ გულში**) და სხვ.

ზოგჯერ სენტენციის შემცველი მ. წარმოიქმნება სიტუაციებს შორის ანალოგიით (სიტყვას **ქარს ნუ გაატან!**). ამგვარი მეტაფორული დატვირთვა აქვთ, ჩვეულებრივ, ანდაზებს („ქათამმა ჩხრიკა, ჩხრიკა... და დანა გამოჩნრიკა“).

მხატვრულ ლიტ-რაში მ-ის მეშვეობით საგნებისა და მოვლენების

ნიშან-თვისებათა გადატანა-დაკავშირება შემოქმედის ინდივიდუალობით განისაზღვრება. თვისებათა მოულოდნელი გადაადგილება მ-ის შინაარსს ძნელად გამოსაცნობს ხდის. „თუ სათქმელი შედგება მეტაფორისაგან, იგი გამოცანაა“ (არისტოტელე). მაგრამ სწორედ მეტაფორულობა აძლიერებს წარმოსახვას, უფრო შთაბეჭდავს ხდის პოეტურ (და არა მხოლოდ პოეტურ) სახეს: „ზაფრანის ფერად შეცვალა ბროლი ცრემლისა ბანამან“ (შოთა რუსთ.).

მ. ფუნქციონირებს პრედიკატთან კავშირში („ატრიბუტთა სფეროში“) და მისი მთავარი ფუნქციაა, იყოს დამახასიათებელი, განსხვავებით მეტონიმისაგან, რ-იც კონკრეტულ საგანთან მიმართებით იდენტიფიკაციის ფუნქციას ასრულებს (ნ. არუთინოვა).

ადრესატზე ზემოქმედების მიხედვით, მ. იყოფა ეპიფორად და დიაფორად. ეპიფორა გულისხმობს წინადადების, სტრიქონის... ბოლოს სიტყვისათვის, გამონათქვამისათვის დამახასიათებელ ბუნდოვანებას, სიტყვათა თამაშს, რ-იც ემყარება პოლისემიას, ომონიმიას. ეპიფორისათვის ძირითადად ითვლება ექსპრესიული ფუნქცია (წარმოსახვისადმი აპელაცია). მაგ., „ახალმან ფიფქმან დათოვა, ვარდი დათრთოვია, დანასა / მოუნდის გულსა დაცემა, ზოგჯერ მიჰმართის დანასა“ (შოთა რუსთ.).

დიაფორა სიტყვის გამოთქმას, მაგრამ განსხვავებული მნიშვნელობით, სხვა ეფექტით, სხვა რეგისტრით. მისთვის ძირითადია სუბესტიური ფუნქცია (ინტუიციისადმი აპელაცია). მაგ., წინადადებაში — „მე მიხარია შენი ნახვა“ — „მე“ პიროვნული სემანტიკის გამოხატველია (აღნიშნავს კონკრეტულ I პირს), მაგრამ დ. აიზენშაურის საარჩევნო კამპანიის დროს გამოყენებულ ლოზუნგში — „მე მიყვარს აიკი“ — „მე“ გულისხმობს ყველა მსმენელს, რ-საც მიმართავენ, ყველა თანამოაზრეს. კოგნიტური ფუნქციის მიხედვით, მ. იყოფა ბაზისურად (გამოხატავს აზროვნების ფორმას სამყაროსთან ან მის მნიშვნელოვან ნაწილთან მიმართებით) და გვერდითად (განსაზღვრავს წარმოდგენას კონკრეტულ ობიექტზე).

მეტაფორული ცვლილებები ენის ლექსიკურ-სემანტიკურ შესაძლებლობათა გამდიდრების უმნიშვნელოვანესი წყაროა.

ლიტ.: ლიტერატურათმცოდნეობის ტერმინთა მოკლე ლექსიკონი, თბ., 1966; ფოჩუხა ბ., ქართული ენის ლექსიკო-

ლოგია, თბ., 1974; ჭილაია ა., ჭილაია რ., ლიტერატურათმცოდნეობის ტერმინები, თბ., 1984; Теория метафоры, М., 1990; Арутюнова Н. Д., Метафора. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990; Лакс Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем, пер. с англ., М. 2004.

ც. ბარბაქაძე.

მეტონიმია (ბერძნ. metonymia — გადარქმევა), ტროპის სახე, რ-იც გულისხმობს სახელწოდების რეგულარულ ან ოკაზიონალურ გადატანას ერთი ობიექტიდან სხვა, მასთან ფიზიკური სიახლოვის (მეზობლობის) ან რაიმე სახის ასოციაციებით დაკავშირებულ ობიექტზე. მ-ს ზოგჯერ განიხილავენ როგორც ლოგიკური კატეგორიის შეცვლას, სადაც ერთმანეთს ენაცვლება გარეგანი სახე და რეალობა. მეტაფორისაგან განსხვავებით (იხ. მეტაფორა), რ-ის საფუძველიც ობიექტებს შორის მსგავსებაა, მ-ის საფუძველი შეიძლება იყოს საგნებს, მოვლენებს, პროცესებს და ა. შ. შორის არსებული სივრცითი, დროული, სიტუაციური, ცნებითი, სინტაგმატური, სემანტიკური, ლოგიკური და მისთ. მიმართებები. წმირად მ. ჩნდება წინადადებიდან სიტყვის ამოვარდნის შედეგად. მჭიდრო სემანტიკური კონტაქტის გამო სინტაგმის დარჩენილი წევრი თავის თავში მოიცავს და გულისხმობს ამოვარდნილი სიტყვის მნიშვნელობას.

მ-ის დროს, სინეკდოქისაგან განსხვავებით (იხ. სინეკდოქე), ობიექტები შეიძლება განვიხილოთ ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად, როგორც სხვადასხვა კლასის წევრები, რ-თა მიმართ მ. მაიდენტოფიცირებელი ფუნქციით გვევლინება. მ. გვაქვს, როდესაც ენაცვლება: ა) მიზეზი — შედეგს, ან პირიქით („მის სახეზე გრძნობები ერთმანეთს ენაცვებოდნენ“). გრძნობები მიზეზია, რ-იც იწვევს სახის გამომეტყველების შეცვლას); ბ) მთელი — ნაწილს („ეზოში ვაშლი დგას“; იგულისხმება **ვაშლის ხე**); გ) მოქმედება — შედეგს („ავტობუსის გაჩერება“; იგულისხმება ადგილი, სადაც ავტობუსი ჩერდება); დ) ადგილი — იქ მყოფ ხალხს, დაწესებულებას („პენტაგონი“ — შენობის სახელწოდება გამოყენებულია იმ უწყების აღსანიშნავად, რ-იც მასშია განთავსებული. მაგ. „პენტაგონის გეგმები“); ე) ავტორის სახელი — მის ნაწარმოებს, ან პირიქით („კვითხულობ **გალაკტიონს**“, ე. ი. გალაკტიონის ნაწარმოებებს); ვ) მეცნიერების დარგი — მისი შესწავლის საგანს (შდრ. **ფონეტიკა** — მეცნიერება ბგერების შესახებ და

ფონეტიკა — ენის ბგერითი მხარე); „ზ) აბსტრაქტული — კონკრეტულს, ან პირიქით („ლუარსაბი ახლაც ცოცხალია“ — იგულისხმება ის ზოგადი მოვლენა, რომელსაც ლუარსაბი თათქარიძე განასახიერებს); თ) სიმბოლო — საგანს, რის სიმბოლოცაა („ყიზილბაში“ — თურქ. „წითელთავიანი“, წითელი თავსაბურავის გამო შეერქვათ სპარსელ დამპყრობლებს: „ჭერახივით ეყარა ჩახოცილი ყიზილბაში“, ვ. ბარნ.) და ა. შ.

მ. ჩვეულებრივ, მეტყველების ფაქტია და, როგორც სიტუაციური მოვლენა, ლექსიკონში არ აისახება, მაგრამ, თუ მეტონიმური ჩანაცვლება რეგულარულია და მას შედეგად მოჰყვება ჩამნაცვლებელი ფუძის პოლისემიურობა ან მისი მნიშვნელობის მთლიანად შეცვლა, იგი ხდება ენის ფაქტი. მაგ., ფრანგ. „ბიურო“ თავდაპირველად ნიშნავდა საწერ მაგიდაზე გადასაფარებელ ნაჭერს, შემდეგ — თვით მაგიდას, ბოლოს კი — სააგენტოს; ასევე, ძვ. ქართულში „ცხედარი“ ნიშნავდა საწოლს, ახლა კი გამოიყენება „მიცვალებულის“ მნიშვნელობით (ე. ი. აღნიშნავს იმას, ვინც საწოლზე ასვენია).

ლიტ.: ფოჩუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка, М., 1974; Арутюнова Н. Д., Метонимия. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990

ც. ბარბაქაძე.

მიტრეველი ელენე პავლეს ასული (13. XII. 1917, ზესტაფონი, — 5. III. 2003, თბილისი), ფილოლოგი. საქართვე. მეცნ. აკად. ნამდვ. წევრი (1983), ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1957), პროფესორი (1970), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1977). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1940). მუშაობდა გორის სახელმწ. პედ. ინ-ტში (1944—48), ა. პუშკინის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტსა (1948—52) და საქართვე. სახელმწ. მუზეუმის ხელნაწ. განც-ბაში (1946—58). ხელნაწ. ინ-ტის დაარსებიდან (1958) ხელმძღვანელობდა ხელნაწერთა, ხოლო 1959-იდან — არქეოგრაფიის განც-ბებს. 1968—89 იყო ინ-ტის დირექტორი (1989-იდან — დირექტორის მრჩეველი). მ. წლების განმავლობაში იყო საკავშირო მეცნ. აკად. არქეოგრაფიული კომისიის წევრი და იმავდროულად ხელმძღვანელობდა საქართვე. მეცნ. აკად. არქეოგრაფიულ კომისიას.

მ. იყო ფართო დიაპაზონის მკვლევარი. მისი კვლევის სფერო მოიცავდა ძვ. ქართ. მწერლობის როგორც სას., ისე საერო ლიტ-რის მრავალ დარგს. მ-ის ნაშრომით

„XI ს. ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფია“ (1951), ფაქტობრივად, საფუძველი დაედო ქართ. ორიგინ. ჰიმნოგრაფიის შესწავლას. მ-ის ხელმძღვანელობით ავტორთა კოლექტივის მიერ (ე. მეტრეველი, ც. ჭანკიევი, ლ. ხევსურიანი) მომზადებული გამოცემა „უძველესი იადგარი“ (1980) საქართვე. სახელმწ. პრემიით აღინიშნა (1994). ხელნაწერებზე მუშაობისას მ-მა გამოავლინა მანამდე უცნობი არაერთი ძეგლი და ისტ.-ლიტ. ფაქტი, განსაზღვრა მათი ადგილი ქართ. ლიტ-რისა და კულტურის განვითარების ისტორიაში. მისი ნაშრომები ეხება კლასიკური პერიოდის ქართ. საერო ლიტ-რის ორიგინ. და ნათარგმნი ძეგლების („ვეფხისტყაოსანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „აბდულმესიანი“) ანალიზის საკითხებსაც, ს.-ს. ორბელიანის მხატვრულ და ლექსიკოგრაფიულ მემკვიდრეობას. მ-მა საგანგებოდ შეისწავლა ე. წ. „მოგზაურობათა“ ჟანრი (ტ. გაბაშვილის „მიმოსვლა“, გ. ავალიშვილის „მოგზაურობა“).

მ. წლების განმავლობაში იკვლევდა ძვ. ქართ. კულტურის საზღვარგარეთულ ლიტ.-საგანსაც. ცენტრებს (ათონზე, პალესტინაში, სირიაში, სინაზე) და იქ დაცულ ხელნაწერთა კოლექციებს. მის სახელთან არის დაკავშირებული მრავალი ნაკლებად ცნობილი ან საერთოდ უცნობი ქართ. სკრიპტორიუმების აღმოჩენა და შესწავლა. მ. ხელმძღვანელობდა საქართვე. და საზღვარგარეთის სიძველეთსაცავებში დაცულ ქართ. ხელნაწერთა მეცნ. აღწერილობის შედგენას, რის 30 ტომიდან იგი 9 ტომის თანავტორია, ხოლო 17-ისა — რედაქტორი. მ-ის ინიციატივით ხელნაწ. ინ-ტში გაიხსნა ახალი განც-ბები, შეიქმნა ლიტურგიკული და მეტაფრასული ძეგლების, „მრავალთავის“ შემსწავლელი ჯგუფები (გრიგოლ ნაზიანზელის შემოქმედების შემსწავლელი ჯგუფი, რ-საც თვითონ ხელმძღვანელობდა, ჩართულია საერთაშორისო პროგრამაში); დაარსდა (1977-იდან) „ძველი ქართული მწერლობის ძეგლების“ აკადემიური სერია. 1976-იდან მ. თანამშრომლობდა ბიზანტ. ცივილიზაციის ისტორიის შემსწავლელ პარიზულ ცენტრთან. მისი მონაწილეობით, უცხოელ თანავტორებთან ერთად, გამოქვეყნდა ივირონის ბერძნ. აქტების ოთხი ტომი გამოკვლევითურთ (1985—1995).

თხზ.: შავი მთის მწიგნობრული კერის ისტორიისათვის XI საუკუნის პირველ ნახევარში. — «ს. ჯანაშიას სახ. საქართვე. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», 1959, 208; მასალები იერუსალიმის ქართული

კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.). (ტექსტები და მასალები), თბ., 1962; შეჰანის უდაბნო — XI საუკუნის ქართული სკრიპტორიუმი პალესტინაში. — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძიებანი), V, თბ., 1976; პალესტინის მონასტრების — დერთუფასა და დერტავის ხელნაწერების ირგვლივ. — «აღმოსავლური ფილოლოგია», IV, თბ., 1976; ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996; ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი, თბ., 1998; Значение синайской экспедиции 1902 года в развитии грузиноведения, М., 1976.

რ. გვარამია.

ც. ქურციკიძე.

მიტრეველი, 1. ლაპარაკი, საუბარი, რის საშუალებითაც მყარდება ურთიერთობა. 2. მ. განისაზღვრება როგორც ენის (langue), ანუ ენობრივი სისტემის სამეტყველო რეალიზაცია. იგი ფსიქოფიზიკური ფენომენია, რის მეშვეობითაც ხდება ენის სისტემის აქტუალიზაცია საკომუნიკაციო აქტებში. მ. არის სისტემის ინდივიდუალური გამოყენება. მ. კონკრეტულია და წარმოიქმნება ენის სისტემაში არსებული კოდის საფუძველზე.

მ-ის, როგორც ლინგვისტური ცნების, გამოცალკევებასა და მოგვიანებით მის ცალკე შესწავლას საფუძველი დაუდო ფ. დე სოსიურის მიერ ენისა (langue) და მეტყველების (parole) ერთმანეთთან დაპირისპირებამ. რამდენადაც სხვა ევრ. ენების შესაბამისი ტერმინები — Sprache — Rede (გერმ.) ან language — speech (ინგლ.) — არ გამოხატავენ ზუსტად იმ აზრს, რაც სოსიურმა ჩაიღო ამ ცნებების დიქტომიაში, ეს ტერმინები ხშირად სწორედ ფრანგული ვარიანტით იხმარება სხვადასხვა ენაში; უფრო გვიან შემოვიდა ტერმინები competence „კომპეტენცია“, „ცოდნა“, vs performance „ქმედება“, „გამოყენება“ (ნ. ჩომსკი), რ-ებიც ამავე დაპირისპირებას ასახავენ და თუმცა უფრო შეზღუდულად, მაგრამ მაინც იხმარება langue და parole-ის სანაცვლოდ.

ის მახასიათებლები, რ-ებითაც მ. უპირისპირდება ენას, ფ. დე სოსიურის მიხედვით, შემდეგნაირად შეიძლება ჩამოყალიბდეს: ენა არის სისტემა, მიმართებათა აბსტრაქტული კოდი, რ-იც სოც. იმპერატივს წარმოადგენს. იგი საფუძვლად უდევს მოცემული ენის ყველა გამონათქვამს. კონკრეტული სამეტყველო მოქმედების ყოველი კონკრეტული შემთხვევა ემყარება და ასახავს ენის ზოგად (აბსტრაქტულ) სისტემას. მ. არის ენის ამოქმედება და ფუნქციონება. მ. ეფუძნება ადამიანის ბუნებრივ (ფ. დე სო-

ე. მეტრეველი.

სიური), თანდაყოლილ (ნ. ჩომსკი) უნარს, შეისწავლოს ესა თუ ის ენა და საკომუნიკაციოდ გამოიყენოს იგი. ამ თვალსაზრისით, ენა და მ. ქმნიან ერთ მთლიანობას, რაც თავისი მახასიათებლებით ადამიანისათვის სპეციფ. ფენომენია.

მ-ში არაფერია კოლექტიური. მისი გამოვლინება ინდივიდუალობითა და სიტუაციით არის განპირობებული. ამდენად, იგი სიტუაციური ოდენობა და ერთჯერადი (ერთეული) მოვლენაა. ამ თვალსაზრისით მ. ვარიანტულია, ხოლო ენა — ინვარიანტული. მ. არის ინდივიდის ნებელობის აქტი, რაც ხორციელდება ენის ერთეულთა კომბინაციების საშუალებით; მ. წრფივია, ენა კი — სისტემური და იერარქიული; მ. აქტიურია და დინამიკური, ენა კი — სტატიკური. ენა, როგორც აბსტრაქტული ოდენობა, მხოლოდ მ-ის კონკრეტულ, ინდივიდუალურ, სუბიექტურ აქტში პოვებს თავის საბოლოო განსაზღვრულობას (ვ. ფონ ჰუმბოლდტი).

ვითარებასა და სიტუაციასთან მჭიდრო მიმართების გამო სამეტყველო გამონათქვამები შეიძლება შეფასდეს ჭეშმარიტებისა და სიყალბის კრიტერიუმებით; ენა ამ კრიტერიუმებით ვერ შეფასდება. მ. მრავალფეროვანი და არაერთგვაროვანია. იგი არის ერთდროულად ფიზიკური, ფიზიოლოგიური, ფსიქიკური და ა. შ. მოვლენა. მეტყველების სხვადასხვა ფუნქციურ ტიპს განსაზღვრავს საკომუნიკაციო სიტუაცია და მოლაპარაკეთა მიზნები.

ისტორიულად მ. ყოველთვის წინ უსწრებს ენას — ბავშვი მშობლიურ ენას სწავლობს მხოლოდ მშობლების მ-ის მოსმენით; ენის ევოლუცია განპირობებულია სწორედ მ-ის მოქმედებით.

მ. შეისწავლება სოციოლოგიის (F. Heider), ფსიქოლოგიის (Ch. Schmidt, I. Schlesinger), ფილოსოფიის (J. Austin, J. Searle...), ხელოვნურის ინტელექტის (F. Bruce, J. Allen...) და სხვ. ასპექტებით.

მ-ის შესწავლამ საფუძველი დაუდო პრაგმატიკას, როგორც ენობრივი ანალიზის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ასპექტს თანამედროვე ენათმეცნიერებაში. პრაგმატიკა განიხილავს მ-ს მიზნებისა და ღირებულებების თვალსაზრისით. მ-ის შესწავლის აუცილებლობამ ჩამოაყალიბა თანამედროვე ენათმეცნიერების ისეთი უმნიშვნელოვანესი დარგი, როგორიცაა ტექნისტიკის ლინგვისტიკა (დისკურ-

სის ანალიზი); შეიქმნა სამეტყველო აქტების თეორია.

ლიტ.: ჩიქობავა ა., ზოგადი ენათმეცნიერება, II. ძირითადი პრობლემები, თბ., 1945 (1983); შარაძენიძე თ., ენისა და მეტყველების ურთიერთობის პრობლემა, თბ., 1974; Гарлинер А., Различие между «речью» и «языком». — В кн.: Звегинцев В. А., История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2, М., 1965; Соссюр Ф. де, Курс общей лингвистики, Труды по языкознанию, М., 1977; Гумбольдт В. фон, Избранные труды по языкознанию, пер. с нем., М., 1984; Searle J. R., Speech Acts, Cambridge, 1969; Dressler W., Einführung in die Textlinguistik, Tübingen, 1972; Chomsky N., Language and Mind, N. Y., 1972; Levinson S. C., Pragmatics, Cambridge, 1983.

ნ. შენგელაია.
მეტყველების ანალიზი, რთული ფორმის ბგერითი ტალღის დაშლა მარტივ შემადგენლებად.

მეტყველების აკუსტიკური ანალიზი ოსცილოგრაფიულ და სპექტროგრაფიულ მეთოდებს ემყარება. ოსცილოგრაფიის მეშვეობით შესაძლებელია ბგერის ცალკეული ფაზის, თვით ბგერის ან უფრო გრძელი სეგმენტის გრძლივობის, ინტენსივობისა და სიმაღლის გაზომვა. სპექტროგრაფია მ-ის უფრო სრულყოფილი მეთოდია. მისი მეშვეობით ხდება სიგნალის, როგორც ორგანოზომილებიანი (სიხშირე-ინტენსივობა) ჭრილების, ისე სპექტრის შემადგენლებისა და ინტენსივობის დროში ცვლილების სამგანზომილებიანი რეგისტრაცია. თანამედროვე ეტაპზე მეტყველების აკუსტიკური ანალიზის ჩატარება შესაძლებელია კომპიუტერული პროგრამების მეშვეობით.

ბგერითი ტალღა განისაზღვრება ბგერითი წყაროსა და სამეტყველო ტრაქტის სარეზონანსო სისტემის აკუსტიკური მახასიათებლებით. ეს ნიშნავს, რომ ბგერითი სიგნალი $P(f)$ აკუსტიკის თვალსაზრისით წარმოადგენს სამეტყველო ტრაქტის გარდამავალი ფუნქციის $T(f)$ და ბგერითი წყაროს სპექტრის $S(f)$ ნამრავლს: $P(f)=T(f)S(f)$.

ბგერითი წყაროს ორი ძირითადი სახიდან (პერიოდული რხევა და ჩქამი) სპექტროგრამაზე ჩქამი წარმოდგენილია ენერგიის ირეგულარული განაწილებით დროში, ხოლო სახმო სიმების პერიოდული რხევები — ჰარმონიკული სტრუქტურით. სახმო სიმების რხევის პერიოდულობა განისაზღვრება რხევის ერთი ციკლის T_0 -გრძლივობით, რის შებრუნებული სიდიდე $F_0=1/T_0$ არის ე. წ. ძირითადი ტონის სიხშირე.

იმის გამო, რომ სამეტყველო ტრაქტის გარდამავალი ფუნქცია

წარმოადგენს რეზონანსების (პოლუსებისა) და ანტირეზონანსების (ნულების) სისტემას, სახმო იმპულსები ნაზალური და ორალური რეზონატორების გავლის შემდეგ იღებს რთულ ფორმას მკვეთრად გამონათქვამი მაქსიმუმებით, რებიც განპირობებულია სამეტყველო ტრაქტის საარტიკულაციო კონფიგურაციით. ამგვარად, ბგერათა წარმოქმნა ფაქტობრივად არის ბგერითი წყაროს მიერ გენერირებული სიგნალის ფილტრაციის პროცესი. სპექტრული მაქსიმუმის არეებს ეწოდება ფორმანტები და მათი სიხშირე აღინიშნება როგორც F_n (სადაც $n=1, 2, 3, 4, \dots$); გარდა სიხშირისა, ფორმანტი განისაზღვრება აგრეთვე სიგნალის (B_n) და ამპლიტუდით (A_n). ხმოვანი ბგერების იდენტიფიცირება შესაძლებელია პირველი ორი ფორმანტის მიხედვით, უფრო მაღალი ფორმანტები გამოავლენს მეტყველების კოარტიკულაციურ და ინდივიდუალურ თავისებურებებს.

მეტყველების წარმოქმნის აკუსტიკური თეორია ადგენს კავშირს სამეტყველო პროცესის ფიზიოლოგიურ მხარესა და სიგნალის მახასიათებლებს შორის და აგებულია იმ დაშვებაზე, რომ სახმო სიმების მახასიათებლები არ არის დამოკიდებული სარეზონანსო სისტემებზე. ეს ნიშნავს, რომ ფორმანტების სიხშირე დამოკიდებულია მხოლოდ საარტიკულაციო რეზონატორების ფორმაზე და არ არის დამოკიდებული ბგერითი წყაროს ჰარმონიკების სიხშირეზე.

ლიტ. იხ. სტატიასთან მეტყველების სინთეზი.

ი. ლეჟავა.

მეტყველების ნაწილები, სემანტიკური, სიტყვაწარმოებითი და გრამატიკული (მორფოლოგიური, სინტაქსური) თვისებების საფუძველზე დაჯგუფებული სიტყვათა კლასები. მნიშვნელობის გამოხატვის თვალსაზრისით, მ. ნ. იყოფა დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე და დამხმარე მ. ნ-ად.

მ. ნ-ის შესახებ მოძღვრების შექმნა სტოელთა დამსახურებაა. მართალია, არისტოტელესთან გვხვდება ცალკეული მ. ნ-ის სახელწოდებები (სახელი, ზნა, ართრონი, კავშირი), მაგრამ არისტოტელე არც ერთ ნაშრომში მათზე ცალკე არ მსჯელობს.

დიოგენე ლაერტიელის (III ს.) ცნობით, სტოელმა ქრისიპემ მეტყველების ხუთი ნაწილი გამოყო: საკუთარი სახელი (ὀνομα), საზოგადო სახელი (πρῶτονον), ზნა (ῥῆμα), კავშირი (συνθεσις) და

ართრონი (αρθρον). ტერმინში „ართრონი“ სტოლეები გულისხმობდნენ ნაცვალსახელებსაც (ჩვენებითი, კითხვითი, მიმართებითი და განუსაზღვრელობითი) და საკუთრივ ართრონსაც, ხოლო „კავშირში“, საკუთრივ კავშირის გარდა, იგულისხმებოდა წინდებულებიც. ქრისტიანულ საკუთარ სახელს უპირისპირებს საზოგადოს და ცალკე ნაწილად გამოყოფს, მიმღეობას კი ჯერ კიდევ ზმნას მიაწერს. ძვ. წ. II ს-ში სტოლმა ანტიპატროს ტარსოსელმა მეტყველების ხუთ ნაწილს მიუმატა მეექვსე — ზმნიზედა, რ-საც მან უწოდა μεσσηδ, „შუა“.

ალექსანდრიული სკოლის წარმომადგენელმა არისტარქემ სამოთრაკიელმა (დაახლ. 217—145) განასხვავა მეტყველების რვა ნაწილი. სამოთრაკიელის მოსწავლემ — დიონისიოს თრაკიელმა მ. ნ. ამავე რაოდენობით შეიტანა თავის გრამატიკაში.

დიონისიოს თრაკიელი იყენებს ტერმ. „სიტყვის ნაწილები“ (μερητων λογιον). სიტყვა ამ შემთხვევაში წინადადებას აღნიშნავს. დიონისიოს თრაკიელის „გრამატიკის ხელოვნებაში“ მოცემული მ. ნ-ის თანამიმდევრობა ასეთია: სახელი (ονομα), ზმნა (ρημα), მიმღეობა (μετοχη), ართრონი (αρθρον), ნაცვალსახელი (αυτανομα), წინდებული (προμεσος) ზმნიზედა (επιρρημα), შემკვრელი, ანუ კავშირი (εσθησμος). ამ თანამიმდევრობას თრაკიელის გრამატიკის ერთ-ერთი კომენტატორი ჰელიოდორე ასე ხსნის: „სახელი და ზმნა იმიტომ უსწრებენ წინ სხვა ნაწილებს, რომ მათ შეუძლიათ აზრის გადმოცემა სხვა ნაწილთაგან დამოუკიდებლად, მაგალითად, „სოკრატე კითხულობს“. სახელი იმიტომ დგას ზმნაზე წინ, რომ სახელი არის აღმნიშვნელია, ზმნა კი შემთხვევითის, არაარსებითის, არსი კი წინ უსწრებს არაარსებითს. ამას მოსდევს მიმღეობა, როგორც ორივეს, სახელისა და ზმნის, თვისებების მქონე. ართრონი წინ უსწრებს ნაცვალსახელს, რადგან ნაცვალსახელი არა მხოლოდ სახელის ნაცვლად გამოიყენება, არამედ იგი ართრონსაც ცვლის. წინდებული ზმნიზედაზე წინ დგას, რადგან სახელებთან გამოიყენება, ზმნიზედა — ზმნებთან. ხოლო ვინაიდან სახელი ზმნაზე წინ დგას, წინდებული, როგორც სახელის წინდებული, წინ უსწრებს ზმნიზედას, როგორც ზმნის ზედას; შემკვრელი — მთავარ ნაწილთა ჩამონათვალს, რადგან იგი შემკვრელი, შემაკავ-

შირებელია მეტყველების სხვა ნაწილებისა“.

წინადადების უმთავრესი ნაწილებია სახელი და ზმნა, — მსჯელობს იგივე ჰელიოდორე: „სახელისა და ზმნის გარეშე არაფერი არ შეიქმნება, წინადადება არ დასრულდება. ადამიანსაც აქვს ნაწილები: ხელი, ფეხი, ტვინი, გული. ხელ-ფეხის გარეშე ადამიანი იარსებებს, ტვინისა და გულის გარეშე — ვერა. სახელი და ზმნა ტვინსა და გულს ჰგავს, რადგან სახელისა და ზმნის გარეშე სიტყვა (resp. წინადადება) არ დასრულდება“.

მ. ნ-ის დიონისიოს თრაკიელი-სეული თანამიმდევრობის შესახებ შუა საუკუნეებში არსებული თვალსაზრისი ნათლადაა გადმოცემული იოანე იტალოსის ერთ-ერთ ცნობილ ტრაქტატში: „წერილი აბაზგი გრამატიკოსისადმი გრამატიკის ზოგიერთი საკითხის სიმწიფეთა შესახებ“. იტალოსი წინააღმდეგაა მიმღეობის ცალკე მეტყველების ნაწილად გამოყოფისა. მას ასევე კარგად შეუძნევია თრაკიელისა და სხვების შეცდომა, რ-თაც ართრონი და ნაცვალსახელები ვერ განურჩევიათ ერთმანეთისაგან და ერთ წყებაში აქცევდნენ ი ნაწევარს და ის ნაცვალსახელს.

შუა საუკუნეებში შეამჩნიეს, რომ ზმნიზედის განსაზღვრაც არ არის ზუსტი და საკმარისი, რადგან ზმნიზედის ხმაურება შეიძლება არა მარტო ზმნებთან, არამედ ზედსართავ სახელებთან და ზმნიზედებთანაც. ამას ამბობს იტალოსიც. იგი იწუნებს აგრეთვე მეტყველების ბოლო, მერვე ნაწილის — შემკვრელის (ანუ კავშირის) ერთ-ერთი ჯგუფის აღმნიშვნელ ტერმინს διαδεστικος — მაცალკეებელს. შემკვრელი თუ განცალკევებულთ კრავს, როგორაა მაცალკეებლად, გამოთიშველად წოდებული. ასევე უარყოფს ტერმინს — წინდებული (προμεσος), რადგანაც ის ყოველთვის არ უძღვის წინ სხვა სიტყვებს.

საბოლოოდ, მ. ნ-ის ტრადიციულ კლასიფიკაციაში თრაკიელის „გრამატიკის ხელოვნებისეულ“ „სიტყვის ნაწილთა“ რიგიდან დატოვებულია ექვსი მეტყველების ნაწილი. მიმღეობა ახლა ცალკე ნაწილად არ გამოიყოფა; ართრონი სახელებთან განიხილება, ზედსართავი და რიცხვითი სახელები მოგვიანებით გამოიყოფა ცალკე მეტყველების ნაწილებად. შორისდებული რომაელმა გრამატიკოსებმა ართრონის ნაცვლად დაამატეს, ვინაიდან ლათინურში სახელს ართრონი არ დაერთვის.

ქართული ენის პირველ გრამატიკურულ ნაწილებში მეტყველების ნაწილთა რიგი ასეა წარმოდგენილი: ზურაბ შანშოვანმა თავის გრამატიკაში მეტყველების რვა ნაწილი გამოყო: სახელი, ზმნა, შეწყნარება („მიმღეობა“), სახელდართული („ნაცვალსახელი“), იოტი („ნაწევარი“), ართრონი („თანდებული“), ზმართული („კავშირი“) და შემკვრელი („კავშირი“). ანტონის გრამატიკაშიც რვა „სიტყვის ნაწილია“: სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, მიმღეობა, თანდებული, ზმნიზედა, კავშირი, შორისდებული. ანტონის გრამატიკაში, მართალია, სახელი ორად იყოფა — ზედშესრულად და არსებითად, რ-თაც შემდგომ გაიოზ რექტორი მესამე ჯგუფსაც უმატებს — „რიცხვობით“, მაგრამ არც „ზედშესრული“, ანუ ზედსართავი სახელი, და არც „რიცხვობითი“, ანუ რიცხვითი სახელი, მეტყველების ცალკე ნაწილებად არ არის გამოყოფილი.

ანტონ კათალიკოსის გრამატიკაში მოცემული მ. ნ-ის თანამიმდევრობა ზუსტად მეთოდება გაიოზ რექტორის, იოანე ბატონიშვილის, ს. დოდაშვილის, პ. იოსელიანის გრამატიკ, თხზულებებში.

დ. ჩუბინაშვილმა გრამატიკა, ნაწილში, რ-იც 1840 გამოცემულ „ქართულ-რუსულ-ფრანგიულ ლექსიკონს“ დაურთო, მ. ნ-ის რიგიდან მიმღეობა ამოიღო და სახელის ნაცვლად არსებითი და „ზედშესრული“ (ზედსართავი) შეიტანა. იგივე გაიმეორა თავის 1887 გამოცემულ გრამატიკაშიც. პ. კვიცარიძემ არსებითს და ზედშესრულს რიცხვითი სახელიც დაუმატა, მოგვიანებით, 1924, დ. კარიჭაშვილმა — ნაწილაკი, და საბოლოოდ მ. ნ-ის რიგმა დასრულებული სახე მიიღო ქართულში.

ლიტ.: იოსელიანი პ., პირველ-დაწყებითი კანონი ქართულისა ღრამატიკისა, ტფ., 1840; ჩუბინოვი დ., ქართულ-რუსულ-ფრანგიული ლექსიკონი, სპბ., 1870; მისივე, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ახლად შედგენილი დავით ჩუბინოვისაგან, სპბ., 1887; მოკლე ღრამატიკა ქართულისა ენისა, ქმნული ზურაბ შანშოვანისაგან 1737 წელსა, გამოცემულია ა. ცაგარელისგან, ს.-პეტერბურლი, 1881; ქართული ღრამატიკა, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, ტფ., 1885; კვიცარიძე პ., ქართული სწორმეტყველება. საშინ-ჯი სახელმძღვანელო, წგ. 1, ტფ., 1888; გაიოზ რექტორი, ქართული ღრამატიკა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ე. ნიკოლაიშვილმა, თბ., 1970; თოფურიძე ვ., მეტყველების ნაწილებისათვის ქართულში. წერილი I. — «ახალი სკოლისაკენ», 1929, №11—12; წერილი II. — «კულტურული აღმშენებლობა», 1930,

№7—8; ჩიქობავა ა., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; ფოცხიშვილი ა., ნარკვევები მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციის ისტორიიდან, თბ., 1960; მისივე, ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიიდან, თბ., 1995; ბაბუნაშვილი ე., ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, თბ., 1970; ქარო სანიძე ლ., დიონისიოს თრაკიელის „გრამატიკის ხელნაწილი“ და ძველი ქართული გრამატიკული აზროვნება, თბ., 1998; Античные теории языка и стиля, под ред. Ш. М. Фрейденберг (собрание текстов со вступит. статьями И. М. Тронского и С. В. Меликовой-Толстой), Л., 1936; История лингвистических учений. Древний мир, Л., 1980; Scholia in Dionysii Thracis Artem Grammaticam. — «Graeci», v ol. I, III. Ed. Hilgard, Lipsiae, 1901.

ლ. ქაროსანიძე.

მეტყველების სინთეზი, მეტყველების სხვადასხვა ერთეულისა თუ პარამეტრების მეშვეობით სინთეზირებული მეტყველების გენერირება. მ. ს. ტექნოლოგიური გარღვევა „ადამინი-მანქანა“ პრობლემის გადაწყვეტისას, მაგრამ ამავე დროს საშუალებას იძლევა ალქმის თვალსაზრისით შეფასდეს მეტყველების ანალიზის შედეგად მიღებული მონაცემები.

არსებობს სინთეზირებული მეტყველების გენერაციის ტექნოლოგიურად განსხვავებული რამდენიმე მიმართულება: სამეტყველო სიგნალით კოდირება-აღდგენის მეთოდი, მეტყველების ფორმანტული სინთეზი ანალოგიური სინთეზატორებით და მეტყველების წარმოქმნის მათემატიკური მოდელირება.

ამ მეთოდთაგან პირველი განსახორციელებლად ყველაზე მარტივია, რადგან ბუნებრივი მეტყველების სხვადასხვა მონაკვეთების (ფონემა, დიფონი, მარცვალი, სიტყვა, ფრაზა) ჩაწერა ხდება ციფრული დამახასოვრებელი მოწყობილობით, ხოლო აღდგენა — სპეციალური პროგრამით.

მეტყველების ფორმანტული სინთეზი პრინციპულად განსხვავდება პირველი მეთოდისაგან და ემყარება სამეტყველო ტრაქტის მოდელირებას ელექტრული სქემების გამოყენებით. ამ წესით შექმნილი სინთეზატორების „ჟღერადობა“ არაბუნებრივია: ეს განპირობებულია მეტყველების წყაროს თავისებურებებით, რამდენადაც მეტყველება სინთეზატორშია გენერირებული.

ქართული მ. ს. განხორციელებულია მეტყველების კოდირება-აღდგენის მეთოდის ნაირსახეობით — ე. წ. კომპილაციის მეთოდით, რიც საკმაოდ პრაქტიკულია და გულისხმობს უწყვეტი მეტყველების მიღებას ცოცხალი მეტყვე-

ლებიდან სეგმენტირებული მცირე გრძლივობის საყრდენი ელემენტების (ბგერების) შეპირაპირებით (ა. თუმიშვილი, გ. რამიშვილი, ზ. ჯაფარიძე). სინთეზირებული მეტყველების ბუნებრივობისათვის ყოველი ბგერა ამოჭრილია ერთსა და იმავე არტიკულაციურ ზონაში ნაწარმოები ბგერების გარემოცვიდან. ეს ზონებია — წინაენისმიერი, უკანაენისმიერი, ბაგისმიერი. ქართ. მეტყველების თავისებურებებიდან გამომდინარე (ორთოეპიისა და ორთოგრაფიის სიახლოვე, მეზობელი ბგერების სუსტი კოარტიკულაციური გავლენა), შესაძლებელი გახდა საკმაოდ კარგი გარჩევადობისა და ბუნებრივად მიახლოებული მ. ს.

ქართული მ. ს-თვის დასაშვებია გამოყენებულ იქნეს აგრეთვე კომბინირებული მარცვლოვან-ფონემური მიდგომა, რაც გულისხმობს საყრდენ ელემენტებად როგორც ფონემის, ისე მარცვლების გამოყენებას.

ლიტ.: რამიშვილი გ., ჯაფარიძე ზ., ქართული მეტყველების კომპილაციური სინთეზის კომბინირებული მეთოდი. — «საქართვე. მეცნ. აკადემიის მართვის სისტემების ინსტიტუტის კრებული», თბ., 1997; Фланган Дж., Анализ, синтез и восприятие речи, М., 1968; Фант Г., Анализ и синтез речи, Новосибирск, 1970; Кейтер Дж., Компьютеры — синтезаторы речи, М., 1985.

ი. ლეჟავა.

მეტყველების ფიგურა (ლათ. figura — გამოსახულება, გარეგნული სახე), რიტორიკული ფიგურა, სტილისტიკური ფიგურა, თავისებური (ჩვეულებრივისაგან განსხვავებული) მეტყველების ფორმა, რიც გამოიყენება გამომსახველობისა და ემოციური ელფერის გასაძლიერებლად.

მ. ფ-ის ერთმნიშვნელოვანი განსაზღვრება არ არსებობს. ანტ. ტრადიციით, ფიგურა გამოყენებული იყო რიტორიკაში პოეტურ სემანტიკასთან დაკავშირებით, როგორც მნიშვნელობის ცვლის, ნორმიდან გადახვევის საშუალება. ტექსტის ლინგვისტიკის ჩამოყალიბებასთან ერთად სცადეს, შეეტანათ ლინგვისტური თვალსაზრისი პოეტიკასა და რიტორიკაში. ეს არის ძიება შუალედური ელემენტისა, რიც უზრუნველყოფდა ტექსტის შემადგენელი წმინდა ენობრივი ელემენტების დონიდან ტექსტის კომპოზიციის დონის ელემენტებისაკენ გადასვლას (ვ. ტოპოროვი). არის ტენდენცია, მ. ფ-ის ტიპობრივ შემთხვევებად მიიჩნიონ მეტყველების პროცესში ენობრივი ელემენტების გამოყენება უჩვეულო, ნორმასთან ან უფრო მარტივ ეკვივალენტურ გამოთქმას-

თან მიმართებით რამდენადმე მოდიფიცირებული სემანტიკური და სინტაქსური ფუნქციით. ამ თვალსაზრისით გამოყოფენ ფიგურათა ორ დიდ ჯგუფს: 1. საკუთრივ ფიგურებს, როდესაც ხდება გამოთქმის ელემენტთა დისპოზიციის შეცვლა მათი მნიშვნელობის შეუცვლელად. ესენია კონსტრუქციის ფიგურები (ინვერსია, გრადაცია, დანართი,...), ელოკუციის ფიგურები (გამოვრება,...) და სტილისტიკური ფიგურები (პარაფრაზი,...); 2. მნიშვნელობის ფიგურებს, ანუ ტროპებს, როდესაც ხდება სიტყვის მნიშვნელობის შეცვლა ობიექტებს შორის მსგავსების (მეტაფორა,...) ან ეკვივალენტური მიმართებების საფუძველზე (მეტონიმია, სინეკდოქა,...).

ლიტ.: Топоров В. Н., Фигуры речи, — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990; Mounin G., Dictionnaire de la linguistique, P., 1995.

ც. ბარბაქაძე.

ფიგურა ზმნა, ზმნის ანალიზურ ფორმებში გრამატიკულ ფორმათა საწარმოებლად გამოყენებული დამხმარე ზმნა. მ. ფ-ები წარმოშობით დამოუკიდებელი ზმნის ფორმებია.

მ. ფ-ებია: **ვარ**, **ხარ**, **იყავ**, **იყო**. მაგ., მივიღვარ, მიდიხარ, გავზრდილიყავი, გაზრდილიყო.

ზოგიერთ ზმნას მეშველი დაერთვის მხოლოდ I და II პირში: ვუყვარვარ, უყვარხარ, მაგრამ: უყვარვართ, უყვარხართ, მაგრამ: უყვართ. ზოგიერთს კი — სამსავე პირში: გავზრდილიყავ, გაზრდილიყო.

ძვ. ქართულში მეშველად დასტურდება აგრეთვე შემდეგი ზმნები: **ყოფს** (ლაღად-ყო), **იქმნა** (უტყუ-იქმნა), **უნის** (ტკბილ-უნის), **სდებს** (სახელ-სდებს), **სცა** (ნათელ-სცა; წარწერად-სცა).

თანამედროვე ქართულში მ. ფ. ყველაზე ხშირად შედგენილი შემასმენლის ზმნურ ნაწილად გამოიყენება. აქ დასტურდება **ვარ** და მისი მონაცვლე ზმნები. **ვარ** ზმნას მხოლოდ აწმყოთ მწკრივის ფორმები მოეპოვება (ვარ, ხარ, არის, ვართ, ხართ, არიან). მყოფადის წრეში მას ენაცვლება **ვიქნები** (**ვიქნებოდი**, **ვიქნებოდე**), II და III სერიის მწკრივები კი **ყოფა** ზმნისაგან აქვს შევსებული: „ჩვენ სტუდენტები ვართ“; „შენ ჯიუტი გოგო ხარ“; „ისინი უკვე დაბრუნებული იქნებიან“; „მზე ალბათ გადასული იქნებოდა“; „ნინო კარგი მასწავლებელი იყო“; „მეგობარი ერთგული უნდა იყოს“; „გიორგი ცოცხალი ყოფილა“ და სხვა.

გარ ზმნის III პირის ფორმა ხშირად შეკვეცილია და დარჩენილია მხოლოდ თავკიდური ა, რ-იც შეერთებულია სახელად ნაწილთან („ნინო ჭკვიანი გოგოა“) ან რომელიმე სხვ. სიტყვასთან: („ირგვლივ უზარმაზარი მთებია აყუდებული“).

არის ერთპირიანი ზმნაა. როდესაც შედგენილ შემასმენელში ორპირიანი ფორმაა საჭირო, მაშინ მას ენაცვლება **მაქვს** ან **მყავს**: „მაქვს“ იმ შემთხვევაში, თუ შედგენილ შემასმენელთან სახელობით ბრუნვაში შეწყობილი სახელი უსულო საგანს აღნიშნავს, ხოლო „მყავს“ — მაშინ, თუ ასეთად სულიერი სახელია. მაგ., „წერილი გაგზავნილი მაქვს“ (= ჩემი წერილი გაგზავნილია), „ბავშვი გაგზავნილი მყავს“ (= ჩემი ბავშვი გაგზავნილია). ამ ზმნებს II სერიის მწკრივები აკლია, ხოლო მყოფადის მწკრივებში იმავე პირისაგან ნაწარმოები ენიანი ვნებითი ენაცვლება (**მეწევა, მეყოლება**), III სერიაში კი გვაქვს **მქონია (მქონოდა, მქონოდეს), მყოლია (მყოლოდა, მყოლოდეს)**.

„არის“ ზმნას I და III სუბიექტ. პირში ენაცვლება **გახლავს** (ერთპირიანი ზმნის მნიშვნელობით). ეს ზმნა ლექსიკურად იგივეა, რაც „არის“, მხოლოდ იხმარება თავიანთ საუბარში. ამ ზმნას II სუბიექტ. პირის ფორმა აკლია. აქ მას ენაცვლება **ბრბანდება**. ორივე ზმნა იხმარება შედგენილი შემასმენლის ზმნურ ნაწილად.

შემასმენელი, რომელიც სტატიკური ზმნით არის გადმოცემული, შეიძლება წინადადებაში შეიცვალოს შედგენილი შემასმენლით, რ-შიც ვნებითის მიმღობა შედის (ანთია — **დანთებულია**; აბარია — **ჩაბარებულია** აქვს). ე. ი. იქ, სადაც სტატიკური ფორმა არა გვაქვს, სწორედ შედგენილი შემასმენელი (**ჩაბარებულია** აქვს ტიპისა) იხმარება.

მეშველ ზმნებად გამოიყენება აგრეთვე: **გახდა** („დათო სტუდენტი გახდა“), **დარჩა** („ყველა კმაყოფილი დარჩა“), **ჰგონია** („ავს კაცს ყოველი კაცი თავისი მსგავსი ჰგონი“), **გამოდგა** („ნინო კარგი დედა გამოდგა“), **გამოვა** („ის მართლა მხატვარი გამოვა“), **ჩანს** („გოთრგი უენო ჩანს“) და სხვა.

მ. ზ. დასტურდება აღწერითი ვნებითის ფორმებშიც (დაწერილ იქნა, აშენებულ იქნა...). აქ სახელური კომპონენტი ვნებითის მიმღობაა. ვნებითის მიმღობა სახელად წევრად შედგენილ შემასმენელთანაც გვაქვს, მაგრამ ასეთი შედგენილი

შემასმენელი აწმყოს წრეშიც იხმარება (აღწერითი ვნებითისაგან განსხვავებით) და მას II სერიაში „იყო“ მოულის და არა „იქნა“ („წერილი დაწერილი იყო“, „შდრ. „წერილი დაწერილ იქნა“). ასეთ შედგენილ შემასმენელს რელატიური ფორმებიც უკეთდება. ამ შემთხვევაში „არის“ ზმნას აწმყოში „აქვს“ და „ჰყავს“ ენაცვლება („თანხა გადახდილი მაქვს“, „თანხა გადახდილი მქონდა“; „ბავშვი გაგზავნილი მყავს“, „ბავშვი გაგზავნილი მყავდა“). პერიფრასტული (აღწერითი, ანალიზური) ვნებითი კი მხოლოდ აბსოლუტურ ფორმებს გვაძლევს და აქ აღარ ხდება გარჩევა სულიერისა უსულოსაგან (როგორც ეს შედგენილ შემასმენელთან გვექნა). ყველგან „იქნება“ და „იქნა“ გამოიყენება („თანხა გადახდილი იქნა“, „ბავშვი გაგზავნილი იქნა“). ანალიზურ ვნებითში მიმღობა ფუძის სახით დასტურდება (როცა მიმღობა წინ უსწრებს მეშველ ზმნას), შედგენილ შემასმენელთან კი მას სახელობითის ნიშანიც ახლავს თანამედროვე ქართულში.

მ. ზ. დასტურდება სიტყვათა მყარ შეხამებაშიც (მაგ., „ჭკუაში დაუჯდა“ — მოეწონა...).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977; არაბული ა., მესამე სერიის ნაკვეთელთა წარმოება და მნიშვნელობა ძველ ქართულში, თბ., 1984; ვაშაკიძე თ., ზმნის აღწერითი წარმოება ძველ ქართულში, თბ., 1993; Аналитические конструкции в языках различных типов, Л., 1963; Чикобава А. С., О некоторых процессах трансформации аналитических образований в синтетические — კრ.: «Аналитические конструкции в языках различных типов», М.—Л., 1965.

თ. ვაშაკიძე.

მთავარი წინადადება, რთული ქვეწყობილი წინადადების კომპონენტი, გაბატონებული წინადადება, რ-საც ექვემდებარება დამოკიდებული წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

მთიულურ-გუდამაყრული, ქართული ენის დიალექტი, რ-ზედაც მეტყველებს საქართველოს ორი ისტორიულ-გეოგრაფიული კუთხის, მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობა.

მ. ზ. დიალექტში ორი კილოკავი გამოიყოფა. ისინი ზუსტად ლოკალიზებულ გეოგრ. სივრცეში არიან მოქცეული. მთიულეთი განფენილია თეთრი, ანუ მთიულეთის არაგვის აუზში. იგი იწყება სოფ. ანანურის ზემოთ (დგნალისა და ჭართლის ხეობის სოფლები) და მთავრდება ჯვრის უღელტეხილის გადასასვლელ-

ლით. მთიულეთს ჩრდ-იდან ხევი (ყაზბეგის რ-ნი) ემიჯნება, სამხრ-ით — დგნალ-ჭართლის ხეობა, დას-ით — ქსნის ხეობა, აღმ-ით — გუდამაყარი. გუდამაყარი მდებარეობს შავი, ანუ გუდამაყრის არაგვის ხეობაში. მისი სამხრ. საზღვარი იწყება დ. ფა-სანაურთან, იქ, სადაც ერთიმეორეს ერთვის თეთრი (მთიულეთის) და შავი (გუდამაყრის) არაგვი.

მთიულურ და გუდამაყრულ კილოებს ძირითადად ინტონაცია განასხვავებს: მთიულურში მახვილი ფიქსირებულია სიტყვის ან რიტმიკული ჯგუფის ბოლოს (ბოლოდან მეორე მარცვალზე). რაც შეეხება გუდამაყრულს, აქ მახვილი ფიქსირებულია სიტყვის ან რიტმიკული ჯგუფის დასაწყისში. ამ მხრივ გუდამაყრული მთის სხვა კილოებთან ავლენს საერთო. გუდამაყრულში მახვილიანი მარცვალ-ი უმახვილოსაგან გამოირჩევა მაღალი ინტენსივობით, აგრეთვე ტონის სიმაღლით. მ. ზ-ში, ისევე როგორც ქართ. ენის სხვა დიალექტებში, ენობრივი მახვილი დაცულია ლექსშიც.

მ. ზ-ში შემონახულია **ჭ** ფონემა. გვხვდება ნახევარხმოვანი **ჟ**, რ-იც პირისნიშნისეული **ჰ**-ს ან **ს**-ს ფონეტიკ. ვარიანტია. იგი, შესაძლოა, ბრუნვის ნიშნისეული **ი**-ს დასუსტების შედეგად იყოს მახვილიანი ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში (ლაღუაჟ | ლაღუაი). **უ** და **ჟ** ალოფონების განაწილება ზოგ შემთხვევაში პოზიციით აიხსნება — დამოკიდებულია წინამავალ ფორმაში ნულთან მონაცვლე **ა** ხმოვნის გამოვლენაზე (ვისღაქუ — ვისა აქუ). დასაშვებია **გ** → **უ** (წვრთნა → წურთნა). დამახასიათებელია **ჟა** → **ო** და **ჟა** → **ო** პროცესი (თჟალი → თოლი, უარესი → ორესი). შენარჩუნებულია **ავ** თემისნიშნისეული **ვ**-ს ადგილი სონორის შემცველ თანხმოვან-ტოკომპლექსის მომდევნოდ ზმნის პირიან და უპირო ფორმებში (იგნვის, მოკლვა, მკლველი...). ხდება ხმოვნის გაჩენა (ჩართვა) სონორის შემცველ თანხმოვან-ტოკომპლექსებში (სიტყვის დასაწყისში): კურკო, კირცხილა, კირწყილი, ჩირჩილა, ჩირდილი... თანხმოვნებში ხდება რეგრესული ასიმილაცია (* გატხდა → გათხდა). მორფემათა მიჯნაზე ხმოვან-ტოკომპლექსებში აკრძალულია აუ → ოუ → უუ; აი → ეი → იი პროცესები. დელაბიალიზაციის ტენდენციის გამო გვაქვს გადასვლა აუ → ეუ (და არა აუ → ოუ): ფასანაური → ფასანეური (შდრ. საპირისპირო ეუ → აუ პროცესი მორფემის

შიგნით: აპური → აპური, უე → უა: ბურა → ბურა).

მორფემათა მიჯნაზე იცვლება მიმდევრობები: აე → ეე (მაეტანა → მეეტანა), აო → ოო (მუშაობა → მუშოობა), ოა → უა (გიგოა → გიგუა), ოე → უე (ვინის ჩავარდნით): მოვესწარ → მუესწარ.

მორფემის შიგნით დასტურდება ურთიერთსაპირისპირო მიმართულებების პროცესები. უ → ვი (დურბინდი → დვირბინდი), ვი → უ (საკვირველი → საკურველი), ია → იე (ხასიათი → ხასიეთი), იე → ია (იესო → იასო). დამახასიათებელია ხმოვანთა ცვლა მორფემის შიგნით: ა → ე (ჭარხალი → ჭერხალი, კრამიტი → კრემიტი...).

სახელთა ბრუნებაში ერთზე მეტმარცვლიან -ა, -ია სუფიქსიან სახელებსა და -ა ხმოვანფუძიან საკუთარ სახელებში სამ ბრუნვაში (სახელობის, ნათესაობისა და მოქმედებითი) შენარჩუნებულია -ა||-ი ხმოვანი დაბოლოება: გოჩაა|| გოჩაი, გოჩაა|| გოჩაის, პატარაა, ჯელცულაა... კვეცად სახელებს, მათ შორის მასდარებს, სახ. ბრუნვის ნიშანი არ დაერთვის. -ებ-იანი მრავლობითის გამოყენება უფრო ხშირია, თუმცა შენარჩუნებულია ნარ-თანხანი მრავლობითიც: ორანი ძროხანი (ორანი აქ კნინობითის ფორმა — ცალკე ორა ან ორაა არ დასტურდება); სამნი ძმანი... წარმოების ეს ფორმა ხშირია აქაურ სოფლის სახელებში: ქავთარა-ნი — ქავთარა-თ-ას, კობა-ნი — კობა-თ-ას, ჭიკა-ნი — ჭიკა-თ სოფელი, ჭიკა-თ ბაღი. შდრ. პოსტოზიცური წყობის — ბაღი ჭიკა-თი და მისთ. ეგვევ ვითარება გვაქვს კომლის სახელებში: ბეჟანიან-თი, ციხელიან-თი, ჯერმიზაან-თი... მეცხვართა მეტყველებაში დაცულია ოცობითი თვლის სისტემა: ექვსოცი, შვიდოცი... ზმნისწინთა სისტემაში დამახასიათებელია მა-ზმნისწინის გამოყენება I ობიექტ. პირში: მაბიჭანს (შდრ. II პირი — მოგვიტანს), შე-ზმნისწინი წესისამებრ მა-ს სახით არის წარმოდგენილი (შაბიჭანა). ზმნაში ს- და ჰ-პრეფიქსით აღინიშნება III პირის მიცემითბრუნვანი ობიექტი: სთავს ის მას (მაგრამ დათესა მან ის). III სუბიექტ. პირის -ს სუფიქსი წარმოდგენილი არ არის სტატიკურ ზმნათა აწმყოში და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში (დასთრავ, მაუკვლავ...), -ს არის III პირის ნიშანი სტატიკურ ზმნებში: უხარის, ემინის... ება-ს პარალელურად გვხვდება. -ვი-ს დაბოლოება ი-ნიან

და ე-ნიან ვნებობებში: ივნის, ევნის... შენარჩუნებულია წვევტილისა და II ბრძანებითის გარჩევა II პირში: დაწერე — II ბრძანებითი; დასწერე — წვევტილი.

მახვილი მ.-ბ-ში (ასევე მოხურში) ვერ იწვევს ბოლოკიდური ხმოვნის კვეცას ან დავიწროებას (შდრ. ხევსურული და თუშური), წვევტილის ფორმა (დავწერე) და II ხოლმეობითი (დავწერი) სამივე პირში ინარჩუნებს საკუთარ ფორმას, რის გამოც არ ჩნდება მათი ურთიერთდამთხვევის საშიშროება. სწორედ ამიტომ არ ხდება ხოლმეობითის მწკრივის ფორმების -იდ ან -ოდ სუფიქსით გართულება. შენარჩუნებულია ძველი ქართული სეზური ფორმა II ხოლმეობითისა. ფორმით ერთმანეთს ემთხვევა I ხოლმეობითისა და უწვევტილის I და II პირის ფორმები (ვწერდი, სწერდი; სწერდა; ვწერდი, სწერდი, სწერდის). შესაძლოა, სწორედ აქ გაჩნდა თავიდან -კე ნაწილაკი ხოლმეობითის მწკრივში. დღეისათვის ეს -კე, როგორც მოქმედების მრავალგზისობის აღმნიშვნელი ფორმანტი, თავს იჩენს II ხოლმეობითშიც: წაიყვანის || წაიყვანისკე... ხოლმეობითის მწკრივები გამოხატავს არა მარტო მრავალგზისობას, არამედ განგრძობითობასაც: დიდ დარბაზში იყვის. შუაზე იყვის გაწოლილი (გატიხრული), უყორდის, აწუხებდის...

დასტურდება ე. წ. თხოვნითი ბრძანებითის ფორმები: გააკეთოდე, გაიგონებდე, წაიკითხოდე... თუ II ბრძანებითი გამოხატავს მოქმედების თანდასწრებით შესასრულებელ მოქმედებას (გააკეთე!), -ოდ-იანი ბრძანებითი კი, ე. წ. თხოვნითი ბრძანებითი, გამოხატავს მოქმედებას, რაც უნდა შესრულდეს მომავალში და არა ახლავ, თანაც მოქმედის დაუსწრებლად (გააკეთ-ოდე). ზოგჯერ (სპორადულად) -ოდ-იანმა ბრძანებითმა შეიძლება გამოხატოს მრავალგზის შესრულებული მოქმედება (შდრ. ქართულურში ხოლმე-ს გამოყენება ბრძანებითებში). -ოდ-იანმა ბრძანებითმა შეიძლება გამოხატოს არანაკლებ კატეგორიული ბრძანებაც, ვიდრე II ბრძანებითმა. განსხვავებას ქმნის მხოლოდ მიმართება თქმის მომენტთან (მომავალი თუ აწმყო).

გვხვდება სინტაქსური ასიმილაციის შემთხვევები: „ადაგ ამ კაცმა და უთხრა“; „წავიდა ამ რძალმა და მივიდა დედიძეთას“. II სერიაში შენარჩუნებულია მიცემითბრუნ-

ვიანი ობიექტი ზმნებთან: სცემა მან მას, დაჰპატიჟა მან მას, აგინა მან მას (შდრ. სალიტ. სცემა მან იგი, დაჰპატიჟა მან იგი, აგინა მან იგი). შენარჩუნებულია არქაული კონსტრუქცია გარდაუვალ ემინია, სცხვენია ზმნებთან: ემინის მისგან; სცხვენია მისგან... პრეფიქსიან ვნებობებში II სერიაში დაცულია მრავლობითობის -ენ სუფიქსი: დავიძალ-ენ-ით, დავეძალ-ენ-ით, ან სუფიქსით აღინიშნება სინტაქსური სუბიექტის (ლოგიკური ობიექტის) მრავლობითობა: მიყვარ-ს — მიყვარ-ან, მძულ-ს — მძულ-ან...

განსაკუთრებით მდიდარია მ.-ბ-ის დარგობრივი (მეცხოველეობა, პურული კულტურები, მეფუტკრეობა, შინაური რეწვა...) ლექსიკა. -ელ და -ურ სუფიქსებით გარჩეულია ვინ და რა ჯგუფის სახელები ზმნისართებისაგან ნაწარმოებ ზედსართავებშიც: სადავ-ელ-ი, აქავ-ელ-ი, იქავ-ელ-ი; სადა-ურ-ი, აქა-ურ-ი, იქა-ურ-ი.

ისევე, როგორც მთის სხვა კილოებში, მ.-ბ-შიც დასტურდება ლექსიკური ნასესხობები მეზობელი ჩრდილო კავკ. ხალხთა ენებიდან.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მთიულურის თავისებურებანი. — «ენიკის მოამბე», 1937, ტ. 2, ნაკვ. 1; კაიშაური ლ., მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 1967; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989; ზვი-ადაური ნ., ნახურ-დაღესტნურ ენათა ლექსიკა ქართული ენის მთის დიალექტებში. — «ეტიმოლოგიური ძიებანი», VI, თბ., 1997.

მ. კობაიძე.

მიმართვა, განკერძოებული სიტყვა ან სიტყვათა ჯგუფი, რიც წინადადებაში გამოყენებულია მიმართი პირის აღსანიშნავად და გადმოიცემა წოდებით ბრუნვაში დასმული სახელით: გამარჯობა, თამარ! ვინ გნებათ, ბატონო?...

მისამართი პირი უმეტესად ადამიანია, თუმცა პოეტურ მეტყველებაში შეიძლება იყოს სხვა (სულიერი და უსულო) საგანიც: ამიტომ მ. გადმოიცემა როგორც ადამიანის საკუთარი სახელითა და ნათესაობის, წოდების, პროფესიის, თანამდებობის... აღმნიშვნელი სახელებით, ისე ცხოველთა, ფრინველთა, უსულო და განყენებულ საგანთა სახელებითაც. მ., რიც ადამიანის საკუთარი სახელითა და ნათესაობის, წოდების, პროფესიის, თანამდებობის... აღმნიშვნელი სახელებით, ისე ცხოველთა, ფრინველთა, უსულო და განყენებულ საგანთა სახელებითაც. მ., რიც ადამიანის საკუთარი სახელითა და ნათესაობის, წოდების, პროფესიის, თანამდებობის... აღმნიშვნელი სახელებით, ისე ცხოველთა, ფრინველთა, უსულო და განყენებულ საგანთა სახელებითაც.

მ-ს წინადადებაში არა აქვს მყარი ადგილი. ის შეიძლება იდგეს წინადადების თავშიც, შუაშიც და ბოლოშიც. თუ მ. წინადადების თავშია, ის თავისი მომყოლი სიტყვებთურთ

გამოიყოფა ძახილის ნიშნით (განსაკუთრებული ექსპრესიის შემთხვევაში) ან მძიმით; თუ შუაშია — ორივე მხრიდან მძიმით. წინადადების ბოლოს მოქცეული მ-ის წინ მძიმე იწერება, მ-ის შემდეგ კი ის ნიშანი, რ-იც შეეფერება წინადადებას შინაარსის მიხედვით.

მ-ის გამოყენების სფერო მრავალფეროვანია: დიალოგები, მოწოდებები, ლოზუნგები, მისაღებებისა და გამომშვიდობების ფორმულები, კერძო და საქმიანი მიმოწერა, საზ-ბის წინაშე წარმოთქმული სიტყვები...

მ. ენის ემოციურ სფეროს განეკუთვნება (ამ მხრივ იგი ახლოს დგას შორისდებულთან) და ინტონაციური მრავალფეროვნებით გამოირჩევა.

იხ. აგრ. სტ. „რეფლექსური მიმართვა“.

ტ. კალაძე.

მიმღეობა, ზმნის უდღებელი ფორმა, რ-იც იბრუნვის. მ. წინადადებაში ზედსართავის ფუნქციით გამოიყენება: დასაწერი, დაწერილი, დაუწერილი (წერილი, ლექსი...). მ-ს მოყვება წარმოქმნის ყველა ის კატეგორია, რ-იც საწყისისთვის არის დამახასიათებელი (იხ. მასდარი): გეზი, ორიენტაცია, ასპექტი, კონტაქტი, გვარი (ეს უკანასკნელი საწყისთან იშვიათია); ზმნის კატეგორიებიდან, საწყისის მსგავსად, აკლია ქცევა, თუმცა, მისგან განსხვავებით, შეუძლია გამოხატოს მიმართებითი დრო. მაგრამ აქ არ შეიძლება ლაპარაკი დროის კატეგორიაზე, ეს არის თანამიმდევრობა, კატეგორია, რ-იც გამოხატავს არა წარსულსა და მომავალს, არამედ მოქმედების უწინარესობას ან შემდგომადობას წინადადებაში ნახმარი ზმნის დროის მიმართ (ა. შანიძე). არის მოსაზრება, რომ მ-ში დროის აღნიშვნა გამოირიცხულია; ასევე არც გვარის მიხედვით დაპირისპირებული მ-ის ფორმები გვაქვს (ე. ოსიძე).

მ. ქართულში სხვადასხვაგვარად იწარმოება. არსებობს პრეფიქსიანი, სუფიქსიანი და პრეფიქს-სუფიქსიანი წარმოება, რ-თაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს პრეფიქსებით ნაწარმოები ფორმები, რადგან, მ-ისთვის ნიშანდობლივი სწორედ პრეფიქსებია (არნ. ჩიქობავა). პრეფიქსებად გვევლინება: მ-, ნა-, სა-, უ-: მ-ზიდ-ავ-ი, ნა-წვ-ავ-ი, სა-გებ-ი, და-უ-ფარ-ავ-ი და ა. შ.

ქართ. სამეცნ. ლიტ-რაში არსებობს თვალსაზრისი, რომ მ-თვის ზმნის I სერიის ფუძეა საყრდენი, მაგ., ა-შენ-ებს — ა-შენ-ებ-ულ-ი,

მალ-ავ-ს — სა-მალ-ავ-ი და ა. შ. (ა. შანიძე). მაგრამ გამოთქმულია მოსაზრებაც, რომ ქართულში ნაზმნარ სახელთა წარმოებისას ასევე აქტიურად იხმარებოდა II სერიის ფუძეც: ზი-ს -ჯდ-ა/ი-ჯდ-ა → ჯდ-ომ-ა → მ-ჯდომ-არ-ე, ტკბ-ებ-ა → და-ტკბ-ა → და-მ-ტკბარ-ი, ვ-ფხვ-ი → და-ვ-ფხვ-ი → ნა-ფხვ-ი და სხვ. თუმცა იქვე აღნიშნულია, რომ ნა- და სა- პრეფიქსიანი ყველა ფორმა ამგვარ ვითარებას არ უჩვენებს (ბ. ჯორბენაძე).

სხვადასხვა პრინციპით ნაწარმოები ფორმების პარალელური ხმარების ფაქტი ახსნას მოითხოვს.

არსებობს თვალსაზრისი, რომ მ-ის განსხვავებული ფორმები სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა დიალექტური წრის შემონატანია. განსხვავების წყაროდ დიალექტების მოშველიება საკითხს ვერ ახსნის. მიზეზი ქრონოლოგიურ შრეებშია საძიებელი. მაგ., მიჩნეულია, რომ მ-ის მაწარმოებელი აფიქსებიდან პრეფიქსი ისტორიულად გრამატიკული კლასის მაჩვენებელი იყო, ხოლო სუფიქსი — სახელის ფუძის დეტერმინანტი. ამის მიხედვით, მ-ის წარმოების ჩამოყალიბების გზა ქართულში შესაძლებელია ასეთი ყოფილიყო: თავდაპირველად მ-ის შინაარსს გამოხატავდა ზმნის პირიანი (კლასიკური) ფორმა დიურატიული ასპექტით, შემდეგ — მ-ის მაწარმოებელ სუფიქსთა დართვით მიღებული დროისა და გვარის მიხედვით განუსაზღვრელი ნაზმნარი სახელი, ხოლო ენაში გრამატ. კლას-კატეგორიის გაქრობის შემდეგ — ნაზმნარი ზედსართავი სახელი, რ-იც უკვე ზმნის მორფოლ. კატეგორიებსაც აღნიშნავს (ე. ოსიძე). ამ მსჯელობიდან გამომდინარე, ფორმებში — ტფ-ილ-ი, ცხ-ელ-ი — მ-ებ-ი-ილ, -ელ სუფიქსები წარმოშობით სახელის ფუძის დეტერმინანტებია. ეს ფორმები იმ ეტაპის ამსახველი ჩანს, როდესაც მ-თა ფორმობრივი მოდელი ენაში ჯერ არ იყო ჩამოყალიბებული (ფორმებში **ნა-ღობ-ი**, **სა-ფარ-ი** და **ნა-ბად-ი**, **ნა-კეთ-ი**... აშკარაა, რომ უნიშნობა გვიანდელია). ენაში ერთმანეთის გვერდით აღმოჩნდა ძვ. და ახ. ფორმები. მ-თა ფორმობრივი ყალიბის წარმოქმნის პირველ ეტაპზე თემის ნიშნის მოკვეცა არ შეიძლება ყოფილიყო დამახასიათებელი — მოკვეცა შემდეგ მოხდა მორფოლ. სისტემის გავლენით და იგი დაკავშირებული ჩანს ხმოვანმო-ნაცვლე და ერთთემიან ზმნურ ფუძებთან. ეს უკანასკნელნი აწმყოში

თემის ნიშნის არ დაირთავდნენ და, ამდენად, იგი არც მ-თვის იყო საჭირო. ანალოგიით, თემისნიშნის ზმნათაგან ნა- და სა- პრეფიქსებით ნაწარმოებმა მიმღებურმა ფორმებმაც ზოგ შემთხვევაში თემის ნიშანი ჩამოიკვეცეს; მაგრამ აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ეს პროცესი ფორმათა ერთ ნაწილს საერთოდ არ შეეხება, მეორე ნაწილში კი მერყეობა შეინიშნება.

მ- და უ- პრეფიქსიანი მ-ები, შეიძლება ითქვას, თითქმის უგამონაკლისოდ წარმოვადგენენ თემის ნიშნებით გაფორმებულ აწმყოს ფუძეს. რაც შეეხება ნა- პრეფიქსიან მ-ს, რ-იც ნამყო დროისად არის მიჩნეული, ფაქტობრივად მოქმედი თემის ნიშნებით გაფორმებული ზმნური ფუძეების ნამყო ფუძეს ვერ ასახავს, მაგ.: მი-ს-ცემ-ს — მი-ნაცემი, ა-გებ-ს — ანაგები, რგ-ავ-ს — ნარგავი და მისთ. (განათხარი, განაზარდი ტიპის ფორმები ძალიან იშვიათია); და თუ გავითვალისწინებთ, რომ მ-თვის პრეფიქსია ნიშანდობლივი, ცხადი გახდება, რომ მ-ის პრეფიქსულ წარმოებას II სერიის ფუძესთან კავშირი არა აქვს და მისი წარმოება აწმყოს დრო-კი-ლოთა ჩამოყალიბების თანადროულია. ამ გარემოების გამო სალიტ. ქართულში ერთგვაროვანი ვითარებაა და იგი მხედავი და მხედი, მოსაკითხავი და მოსაკითხი ფორმებიდან უპირატესობას პირველი ტიპის ფორმებს ანიჭებს, რ-ებშიც I სერიის ფუძეა ასახული, თემის ნიშნებით გაფორმებული.

ძვ. და საშ. ქართულში ფუძედ-რეკადი ზმნებისგან პრეფიქსებით ნაწარმოებ მ-ებში -ავ თემის ნიშანი არ ჩანს, ყველგან უთემისნიშნო ფუძეა წარმოდგენილი (მკრეფი, დანაგლეჯი, სახელი, უმრეტი...). იგივე უნდა ითქვას მარტვი, ერთთემიან ზმნათაგან ნაწარმოები მიმღებური ფორმების შესახებაც (გამტეხი, განაკვეთი, საკენკი...). ახ. ქართულში ფუძედ-რეკადი ზმნებისგან ნაწარმოებ მიმღებურ ფორმებში თემისნიშნის წარმოებაზე გადასვლის პროცესი, ამოსავალი ზმნური ფუძეებისაგან განსხვავებით, დასრულებული არ არის, მაგრამ თემისნიშნის წარმოება (წამ-ლეკავი, სალესავი, მოუტეხავი...), უთემისნიშნო წარმოებასთან შედარებით უფრო ხშირია და, როგორც ჩანს, საერთო ტენდენციის შესაბამისად, საბოლოოდ თემისნიშნის ფორმები დამკვიდრდება.

მ-ის მაწარმოებელ სუფიქსებად გამოიყენებულია **-ილ** და **-ულ**: და-

წერ-ილ-ი, და-ფლეთ-ილ-ი, გა-თლ-ილ-ი, გა-ყოფ-ილ-ი, გა-პოზ-ილ-ი, და-მალ-ულ-ი, და-რბე-ულ-ი, ა-შენებ-ულ-ი, და-ცემ-ულ-ი. როგორც ცნობილია, მ-ების მაწარმოებელი -ილ და -ულ სუფიქსები სალიტ. ქართულში და დიალექტებში ენაცვლებიან ერთმანეთს, მაგრამ მათი დისტრიბუცია დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორია ზმნის ფუძე (ა. შანიძე, გ. დეტერსი, დ. მელიქიშვილი, ა. არაბული, ბ. ჯორბენაძე, რ. ქურდაძე).

მ-ის ფორმათა საწარმოებლად მოგვებოვება პრეფიქს-სუფიქსიც: მ-თლ-ელ-ი, მ-კვდ-არ-ი, და-უ-წერ-ელ-ი და ა. შ.

ლიტ.: ჩიქო ბავა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942; მისივე, უპრეფიქსო მიმღებობათა წარმოებისა და ისტორიის ზოგი საკითხი ქართულში. — «იკვ», XIII, თბ., 1986; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ოსიძე ე. მიმღებობის წარმოება ქართულში. — «თსუ შრომები», 1957, ტ. 67; ზურაბიშვილი თ., ნა- — ევ და ნა- აფიქსებით სახელთა წარმოებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი. — «ქსკს», წგ. 1, თბ., 1972; სანიკიძე ი., მიმღებობათა პარალელური ფორმების წარმოების ზოგი საკითხისათვის. — «თსუ შრომები», ტ. 164 (ენათმეცნიერება), თბ., 1975; ჯორბენაძე ბ., ქართული ზმნის ფორმოებრივი და ფუნქციური ანალიზის პრინციპები, თბ., 1980; არაბული ა., ნამყო დროის საობიექტო მიმღებობის წარმოების ისტორიისათვის ქართულში. — «იკვ», XIV, თბ., 1987; ქურდაძე რ., ხმოვანმონაცვლე ზმნათა პირველი სერიისა და სახელ-ზმნის წარმოების შესახებ. — «იკვ», XXXIII, თბ., 1994.

ი. ლუტიძე.

მიმღებობიანი კონსტრუქციები, მიმღებობის შემცველი შესიტყვება. სინტაქსურ-სემანტიკური ფუნქციის მიხედვით გამოირჩევა მ. კის ორი სახე:

1. განკერძოებული განსაზღვრება, რაც ქვემდებარეს ან დამატებას ახლავს (ან მათ როლს კისრულობს), შინაარსით კი შემასმენელს უკავშირდება და შემასმენლით გამოხატულ მოქმედებას ახალ ნიუანსს მატებს.

გამოიყოფა ორი შემთხვევა: ა) განკერძოებული განსაზღვრება ახლავს ნაცვალსახელით გამოხატულ ქვემდებარეს ან დამატებას: „...ის კი, სიბნელეში საიმედოდ შეყუჟული, ერთსა და იმავეს იმეორებდა“ (ო. ჭილ.); ბ) განკერძოებული განსაზღვრება განმარტოებულია, გამოტოვებული საზღვრული წევრი კი იგულისხმება ზმნის პირის ან ადრე ნათქვამის მიხედვით: „უცებ ბიჭმა სალამურის დაკვრა შეწყვიტა და სმენადქცეული, ერთ წერტილს დააცქერდა“ (გ. შატბ.).

ორსავე შემთხვევაში განკერძოებული განსაზღვრება შეიძლება იყოს როგორც შემასმენლის წინა, ისე მომღვენი პოზიციაში; თვითონ შეიძლება იყოს გაუვრცოებელიც — ოდენ მიმღებობით (იშვიათად — ზედსართავით) გამოხატული და სხვა წევრებით გავრცოებელიც (ორ- და მეტშემადგენლიანი შესიტყვება); ნებისმიერ პოზიციაში იგი ზმნა-შემასმენელთან ქმნის სემანტიკურ წყვილს; ოღონდ „განკერძოების ხარისხი“ იზრდება, როდესაც განკერძოებული განსაზღვრება დისტანციურ პოზიციაშია შემასმენელთან და თვითონაც გავრცოებულია.

წინადადების აღნიშნული წევრი, ქმნის რა წყვილს შემასმენელთან, ფუნქციით უახლოვდება გარემოებით სიტყვებს. ყველაზე მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს ვითარების გარემოებასთან. შეიძლება ჰქონდეს დროისა და მიზეზის გარემოებათა სემანტიკური ნიუანსებიც. მაგ., „აღმართზე მიმავალი ისევ სკოლის მეგობრებზე ფიქრობდა“ (ა. სულ.).

თუ განკერძოებულ განსაზღვრებათა დიდ ნაწილს შეიძლება ჩაენაცვლოს განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება, აღნიშნულ შესიტყვებებს ვერ შევცვლით განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადებებით; ისინი უფრო გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებებით შეიცვლებიან, უფრო ზუსტად — რა კავშირითა და მეშველი ზმნით შედგენილი (არის რა, იყო რა) კონსტრუქციით, ე. ი. ისეთი კონსტრუქციით, რაც ინდოევროპული ენების აბსოლუტივის (რუს. „დეპერიჩასტიეს“) უტოლდება (იხ. აბსოლუტივი).

წინადადების ამ წევრის რეალური ფუნქცია, ნებისმიერ პოზიციაში, აბსოლუტივის (და არა რომელიმე გარემოების) გამოხატვაა. მაგ.: „...მალა ახედვას ვერ ბედავდა, თავდახრილი ელოდა ჭირნახულ ქედზე საბედისწერო მახვილის დაცემას“ (გ. შატბ.). შესიტყვება — თავდახრილი ელოდა — შეიძლება გაიშალოს კონსტრუქციად: თავდახრილი იყო რა, ელოდა (თავი დაეხარა და ელოდა)...

აბსოლუტივის სემანტიკა (და მიმღებობის პრედიკაცია) ცხადად იგრძნობა მაშინ, როდესაც მიმღებობით გამოხატულ წევრს უშუალოდ მოსდევს დამოკიდებული წინადადება. მაგ.: „...ცოდნას სიფხიზლე წაერთმია, რაც ასე სჭირდებოდა მის წინაპარს, გამოქვაბულში დაყურსული გულის ფანცქალით რომ ითვისებ-

და გარე სამყაროს იღუმალ ხმებს“ (ო. ჭილ.).

მ. კის აბსოლუტივის ფუნქცია კარგად ვლინდება თარგმანის ენაში. მაგ.: „დონს ყალყზე შემდგარი ნისლი დასწოლოდა და ცარცის გორაკის ფერდობებზე ფენებად შემკვრივებული, ციცაბოზე ნაცრისფერი უთავო გველივით მოცურავდა“ (ი. ჯავახ.). შდრ. თარგმანი: „Над Доном на дыбах ходил туман и пластаясь по откосу меловой горы, сползал в яры серой безголоной гадюкой“ (თარგმ. ზ. ახვლედიანი-სა).

აბსოლუტივის ფუნქციის მქონე განკერძოებული განსაზღვრება, ჩვეულებრივ, იმართვის ბრუნვაში შემასმენლის მიერ. მაგ.: „...სიავეს შეჩვეულსა, ეს რუსების სიკეთე გამოიკვირდა“ (ი. ჭავჭავაძე); განსაზღვრებასა და შემასმენელს შორის რიცხვში შეთანხმება კი გაშუალებული ჩანს საზღვრულით. მაგ., ღვინიანი ტიკები ურემზე ეწყო, ტურბივით ყურებდაცქვეტილები“ (ვაჟა-ფშაველ.).

მიმღებობით გამოხატული წევრი სხვადასხვაგვარადაა კვალიფიცირებული სამცნ. ლიტ-რაში: მას მიიჩნევენ ვითარების გარემოებად, შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად, ჩვეულებრივი მსაზღვრელის სემანტიკურ-სტილურ ვარიანტად უწოდებენ „მომენტობრივ მახასიათებელს“, „პრედიკატულ განსაზღვრებას“ და ა. შ. მიმღებობიანი შესიტყვების ყველა სინტაქსურ-სემანტიკურ ნიშანს, რ-ებიც საყრდენია მისი ამა თუ იმ დეფინიციისათვის, კარგად ითავსებს აბსოლუტივი (იხ. პრედიკატული განსაზღვრება).

2. „მოყოლებული“, „მოკიდებული“, „დაწყებული“ მიმღებობით შედგენილი შესიტყვებები.

ცნობილია, რომ **გან**-თანდებულებიანი მოქმ. ბრუნვის ერთ-ერთი ფუნქცია ძვ. ქართულშივე დროში ან სივრცეში დაწყებითობის აღნიშვნაა, **გან**-თანდებულებიანი მოქმედებითმა (ე. ი. **(ი)დ-ან** სუფიქსით გაფორმებულმა სახელმა) შეიძლება შეასრულოს დროის ან ადგილის გარემოების ფუნქცია.

აღნიშნულ შესიტყვებებს ან ბრუნვის ფორმებს ხშირად ერთვის მიმღებობები „მოყოლებული“, „მოკიდებული“, „დაწყებული“, რ-ებიც მთლიან შესიტყვებას ახალ სემანტიკას სძენენ — აღნიშნავენ მოქმედების უწყვეტობას, განმეორებითობას, ჩვეულებრიობას, მაგ.: „ის ვაჟებს არას დაჰდევდა, ბაღლობით

მოკიდებული“ (ბაჩანა); „ამ დღი-დან მოყოლებული მთელი ხუთი წელიწადი დაჰყო მიხაკომ ნოტარიუსთან“ (ნ.ლომ)...

ზოგჯერ ეს შესიტყვებები მიზეზის სემანტიკასაც შეიცავენ, ეს არის ერთ-ერთი ნიშნუმი ენაში გამოვლენილი ზოგადფილოსოფიური კანონზომიერებისა — სივრცე — დრო — მიზეზი: კონკრეტულიდან განყენებულისაკენ. საინტერესოა ამ მხრივ „მოკიდებული“ მიმღეობიდან მიღებული პრევერბიანი „დამოკიდებული“: სივრცე (რას მოკიდებული) — მიზეზი (რაზე დამოკიდებული)...

ის ფაქტი, რომ მოყოლებული, მოკიდებული, დაწყებული მიმღეობებით შედგენილი შესიტყვებები ითავსებენ სხვადასხვა გარემოების (ადგილის, დროის, მიზეზის) ფუნქციას, გვაპარაულებინებს, რომ ეს შესიტყვებები აბსოლუტიზმის ფუნქციისაა ანალოგიური. თუმცა აბსოლუტიზმი არ არის ქართული ენისათვის დამახასიათებელი სინტაქსური (მით უფრო — მორფოლოგიური) ოდენობა, მაგრამ, რაკი მიმღეობიდან შესიტყვებებში გამჭვირვალედ ჩანს მისი სინტაქსურ-სემანტიკური ფუნქცია და ამ ფუნქციას აღნიშნული შესიტყვებები წარმატებით ასრულებენ თარგმანის ენაშიც, მათი გამოყოფა შესაძლებელია.

ლიტ.: ჩიქობავა არ., ზოგი სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისათვის ძველ ქართულში (სივრცისა და დროის მომენტთა ურთიერთობის ასპექტში). — «ფსიქოლოგია», 111, თბ., 1945; ძო-წენიძე ქ., გან-თანდებულებიანი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში. — «ივე», 1, თბ., 1946; შა-რაძე ნიკიძე თ., მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში. — კრ.: სახელის ბრუნვების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, თბ., 1956; იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნვა და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; შამელაშვილი რ., განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდიკა, თბ., 1959; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; შალამბე-რიძე გ., გაბეჩავა რ., ქართული ენის პრაქტიკული სტილისტიკა, თბ., 1974; ცქიტიშვილი ნ., განკერძოებული განსაზღვრების ერთი სტილისტიკური ფუნქციისათვის. — «ქსკს», წგ. 4, თბ., 1981; მისივე, აბსოლუტიზმის ფუნქციის მქონე ზოგი შესიტყვება ქართულში. — იქვე, წგ. 6, თბ., 1984; აფრიდონიძე შ., სიტყვათგანლაგება ახალ ქართულში, თბ., 1986; Пешковский А. А., Русский синтаксис в научном освещении, М., 1935.

ბ. ცქიტიშვილი.

მირაზნის ფარფირა [1064], ქართული წარწერა, ამოკვეთილი ღრმა კაწვრით არტანუხის მტკვრის ხეობის ერთ-ერთი გამოქვაბულის

კედელზე, ვარძიის გამოქვაბულე-ბის დას-ით 5 კმ-ზე, მდინარის მარ-ჯვენა სანაპიროზე, სოფ. მირაზნის ახლოს. აქ, ორი გამოქვაბულის გამტისხრავ კედელზე, 11 სტრიქონად ამოკვეთილია წარწერის ტექსტის ძირითადი ნაწილი, ხოლო დასასრული გადატანილია მარცხნივ, პირველი სტრიქონების გასწვრივ. წარწერა რამდენიმე ადგილას უმნიშვნელოდ არის დაზიანებული და მისი სრული სახით აღდგენა შესაძლებელია.

წარწერა შერეული დამწერლობით არის შესრულებული — ასომთავრული, ნუსხური, გარდამავალი მხედრული და მხედრული ასოებით. სხვადასხვანაირია ა, გ, დ, ე, ვ, ი, თ ასოების დაწერილობა. არის თავისებური გრაფიკებიც, მაგ., ყ ასეთი მოხაზულობით სხვა წერილობით ძეგლებში არ გვხვდება. სხვა გრაფიკებსაც ხშირად ინდივიდუალური ხელწერა აქვთ. პალეოგრაფიული ნიშნებითა და ტექსტის შინაარსის მიხედვით წარწერა XI ს-ით თარიღდება. წარწერის ტექსტი ასეთია:

„† სახელითა ღმრთისათა. მე, გიორგ(ა) ხუცესმან დავწ(ერე) მას ჟამს, ოდეს გას მოვიდ(ა) (...) ხორასანი ქალაქით.

მე, გიორგა ფრიად ცოდვილს. მეწიფა მოვიდა ჯავახეთს და შეპრისხა ყოველი ყოველს ქრისტიანს. მეტად ახალქალაქი(თ) წაიღო, ას(წ)ყიდა და ტყუედ წაი(ღო). ყოველი მესხი აზნაური შიგან დგა ფარსმან პირ ექ(მ)ნა მეფეს. მოკლეს და ყოველი ასწყვიდ(ეს).

უფალო, შეუნდვენ გოპარის ცოდ(ე)ან(ი),

(ა)მენ; მირაზნელ(თა) ყოველთა შეუნდვენ, უფალო, ამენ. (მეცა) ფრიად ცოდ(ვი)ლი მომიქსენ(ეთ), (გიორგა) ბერი“.

ტექსტში დასახელებულია 6 ტოპონიმი [ხორასანი, ჯავახეთი, ახალქალაქი, მირაზნანი, მესხეთი, გოგა (გოგაშენი)] და 4 ანთროპონიმი (გიორგა, ფარსმან, გოპარი და კიდე ერთი პირი, რ-ის სახელი წარწერის ნაკლულ ნაწილში ეწერა).

წარწერაში აღწერილია 1064 თურქ-სელჯუკთა სულთნის ალფარსლანის თავდასხმა ჯავახეთის ახალქალაქზე, მისი დაპყრობა და გადაწვა. ეს ისტ. ფაქტი წერილობითი წყაროებითაც ცნობილია. ქალაქის დამცველებში საგანგებოდ მოიხსენიებიან მესხი აზნაურები („ყოველი მესხი აზნაური შიგან დგა“). მათ შორის ყოფილა აგრეთვე ფარსმან თმოგველი, ბაგრატ

IV-ის (1027—72) დროინდელი ცნობილი პოლიტ. მოღვაწე, რ-ის ურთიერთობაც მეფესთან არაერთგვაროვანი იყო, მაგრამ ახალქალაქზე, სამხრ. საქართველოს ერთ-ერთ ფორპოსტზე, თავდასხმის დროს იგი მეფეს მიმხრობია („ფარსმან პირექმნა მეფესა“) და დაღუპულა კიდეც. წარწერაში დასახელებული სხვა პირები უცნობია. ტექსტის ავტორი, შესაძლოა — შემსრულებელიც, ჩანს გიორგი ხუცესი. ასევე, არ არის ცნობილი, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო „მეწიფა“, რ-მაც დაიპყრო ახალქალაქი. ცნობილია, რომ ეს იყო სულთანი ალფ-არსლანი, მაგრამ გაუგებარია, როგორ შეიძლება მისი დაკავშირება სახელთან „მეწიფა“ თუ ტიტულთან „ველმწიფე“.

ლიტ.: გაფრინდაშვილი გ., ახალი ნაგარძივის წარწერა. — «მეცნიერება და ტექნიკა», 1953, №9; სილოგავა ვ., ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი თურქ-სელჯუკთა შემოსევის შესახებ XI ს. საქართველოში (მირაზნის წარწერა). — კრ.: ასპინძა-სამცხისა და ჯავახეთის საზღვარზე, ახალციხე, 2000.

ვ. სილოგავა.

მირთვა, სიტყვათა ისეთი დაქვემდებარება, როცა წამყვანი სიტყვა დამოკიდებულს მხოლოდ შინაარსობრივ იკავშირებს და არა ფორმით. იგი დამოკიდებულების „ნულ-ფორმაა“. წამყვან სიტყვას მიერთვის ზმნისარტები („აღმართ-აღმართ მივდიოდი მე ნელა“, ა. წერ.) ან ზმნისართად ქცეული განმხოლოებული ფორმა სახელისა („გათენებისას ჭიუხში შურთხმა დარეკა ზარიო“, ვაჟა-ფშავე; „მეის ფიქრნი შენდა მოისწრაფვიან“, ნ. ბარ; „წამოვიდა უცბად სიტყვა“). წამყვანი სიტყვა, ჩვეულებრივ, ზმნა ან ნაზმნარი სახელია — მასდარი, მიმღეობა (ადრე დგება, ადრე ადგომა, ადრე ამდგარი), ზოგჯერ — ზედსართავიც (ეგრე ლამაზი, ძლიერ მდიდარი...). ზმნისართი მიერთვის ზმნისართსაც (ძლიერ ადრე, უფრო გვიან...). მირთული სიტყვა წინადადებაში გარემოებაა, თუმცა ყოველი გარემოება, თუ იგი ზმნისართით და ზმნისართად ქცეული სახელით არ არის გადმოცემული, არ არის მირთული (იხ. გარემოება).

ლიტ. იხ. სტატიასთან მართვა.

ლ. კვანტალიანი.

მისათითებელი სიტყვა, მთავარ წინადადებაში ნაცვალსახელით ან ზმნისართით გადმოცემული წინადადების წევრი, რ-საც ხსნის და აზუსტებს დამოკიდებულებას წინადადებაში. მ. ს. დამოკიდებული წინადადების ფარდი, ანუ საკორელაციო სიტყვაა, კორელატი.

დამოკიდებული წინადადების სინტაქსური ფუნქციის დადგენა, ჩვეულებრივ, მ. ს-ის მიხედვითაც ხდება: 1. „მე რომ მიყვარდი, ის სიყვარული მოკვდავთა ენით არ გამოითქმის“ (ა. წერ.); 2. „მეტყველების ნიჭს ისეთივე ვარჯიშობა უნდა, როგორიც ყველაფერს სხვას“ (ი. ჭავჭავაძე); 3. „იქ, სადაც შენი გულია, სულ მუდამ გაზაფხულია“ (გ. ლეონი). 1, 2 მაგალითებში მ. ს-ები (ის, ისეთი) განსაზღვრებებია და მათი ამხსნელი წინადადებებიც სინტაქსური ფუნქციით განსაზღვრებითია. მე-3 მაგალითში მ. ს. (იქ) ადგილის გარემოებაა და დამოკიდებული წინადადებაც ადგილის გარემოებითია. განსაზღვრებითი დამოკიდებულების შემცველ ქვეწყობილ წინადადებაში მ. ს. მისამართი სიტყვის მსაზღვრელია: „მე ვეტრფი იმ თეთრჩოხიან მაყარს, კრიმანჭულის დროს ცას რომ ახედავს“ (ლ. ასათი). ქვემდებარული, შემასმენლური და დამატებითი დამოკიდებული წინადადებების კორელატი — ჩვენებითი ნაცვალსახელი მთავარ წინადადებაში მისამართი წევრის მაგივრადაც არის: „მე იგი ვარ, ვინ სოფელსა არ ამოვკრეფ კიტრად ბერად“ (შოთა რუსთა); „ვისაც არ უყვარს მშობელი დედა, ის მის მაგივრად ვის შეიყვარებს?“ (ა. წერ.); „მას დედის ბუბუ ტკბილი შხამადაც შერგებია, მამულისთვის სიკვდილი ვისაც დაზარებია“ (ი. ჭავჭავაძე). მ. ს. შეიძლება იყოს მთავარ წინადადებაში, შეიძლება — არა. კორელატად გამოყე-

ნებულ ზმნისართს სხვაგვარად მეორე საკავშირებელსაც უწოდებენ. ამ ზმნისართის არსებობა მთავარ წინადადებაში ხშირად აუცილებელია: „რამდენჯერ ქარი შეარხვეს საროს, იმდენჯერ მტკვარი უმეტეს თხრავს“, (ნ. ბარ.).

ლიტ. იხ. სტატიასთან ქვეწყობილი წინადადება. ლ. კვანტალიანი. **მისამართი სიტყვა**, მთავარ წინადადებაში სახელით გამოხატული წევრი, რ-საც ხსნის და განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადება, ა. ს. ა. ს. ნ. ელი წევრი („იქნებ აკვანში ის ყრმა წევს, ვისიც არ ითქმის სახელი, ი. ჭავჭავაძე; არის ქვეყნები სხვა, რომელთაც არა აქვთ ზღვა, გ. ტაბა. დამოკიდებული წინადადების წევრ-კავშირები — მიმართებითი ნაცვალსახელები (ვინც, რომელიც...) მიემართება მთავარ წინადადებაში ასახსნელ წევრს, ანუ მ. ს-ს. წევრ-კავშირი „რომელიც“ გარკვეულ შემთხვევებში კიდევ უთანხმდება რიცხვში მას. მ. ს-ს — არსებით სახელს — შეიძლება ახლდეს მსაზღვრელი ჩვენებითი ნაცვალსახელი, რ-ის ზოგად მნიშვნელობასაც აკონკრეტებს დამოკიდებული წინადადება (მიტანა უნდა იმ ამბავს, რაც ზეზვამ დამაბარაო, ვაჟა-ფშაველ). ლიტ. იხ. სტატიასთან ქვეწყობილი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი. **მიქაელ მოღრეკილი**, X ს. II ნახევრის ცნობილი შატბერდელი მოღვაწე; პოეტი, ჰიმნოგრაფი, მწიგნობარი, კალიგრაფი. იგი შემდგენელ-რედაქტორია ჰიმნოგრა-

ფიული კრებულისა — იადგარი, რ-იც, კრებულის ანდერძებში მოხსენიებული ისტ. პირების გათვალისწინებით, შედგენილია 978—988 (ხელნაწ. ინსტ. S-425). იადგარი შემკრებლური ხასიათისაა იმ თვალსაზრისით, რომ მასში თავმოყრილია X ს. მდიდარი ნათარგმნი თუ ორიგინ. ჰიმნოგრაფიული მემკვიდრეობა. ბერძნულიდან თარგმნილი საგალობლების უდიდესი ნაწილი ავტორების გარეშეა წარმოდგენილი, ნაწილს კი ავტორი ჰყავს (იოანე დამასკელი, ანდრეა კრიტელი, კოზმა იერუსალიმელი, თეოფანე, ეფრემი). იოანე მინჩხი, იოანე მტევეარი, ეზრა, კურდანა, სტეფანე სანანოხსძე ჭყონდიდელი, იოანე ქონქოზისძე, თვით მიქაელი... — ეს არის მთელი თაობა X ს. ქართვ. ჰიმნოგრაფები. მათა უმრავლესობაც სწორედ ამ კრებულმა წარმოაჩინა და რთა შემოქმედებაც ერთი მძლავრი ნაკადია X ს. ქართ. ჰიმნოგრაფიისა. კრებულში ოთხი საგალობელია, რ-ებიც ავტორად მ. მ-ს ასახელებენ. მაგრამ მიქაელი, ძირითადად, მისივე ანდერძების მიხედვით, საგალობელთა შემკრები და კალიგრაფია. კრებულის ერთი (ყველაზე დიდი) ნაწილი გადაწერილია მისი დახვეწილი კალიგრაფიული ხელით, მეორე ნაწილის გადამწერია ვინმე ეფთვიძე, მესამესი კი — უცნობია. კრებულის მოღწეული ნაწილის შედგენილობა ასეთია: ძლისპირნი, სათუფო ნაწილი, აღდგომის ციკლი, საშაბათო დასდებულები, დასდებულნი სულისანი, საუფლოთა სახმარნი ფარავთონნი.

მ. მ-ის იადგარში საგალობლებთან დაკავშირებით რამდენჯერმე მოხსენიებულია ტერმ. მეხური, რ-იც ათეული წლების მანძილზე მეცნიერთა კვლევის საგანი იყო. დღეს უკვე საკამათო აღარ არის, რომ მეხური მუსიკალური ტერმინია. შესაბამისად, მ. მ-ის იადგარის დიდი ნაწილი შემკულია ნეუმებით (ნიშნებით). ამდენად, იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ უძველეს ნეუმირებულ ხელნაწერს (X ს. 40-იან წლებში შექმნილ პალესტინური ტრადიციის იადგართან — -sin 1-თან ერთად). ის მნიშვნელოვანი ლიტურგიკული ხასიათის შენიშვნები, რ-ებიც ხან ტექსტში, ხან ხელნაწერის აშეგზება მოთავსებული და მიმართულია მგალობლებისა და მღვდელთმსახურებისადმი, მიანიშნებს იმას, რომ იადგარი საწავლო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო. ამასვე მიუთითებს ისიც,

მიქაელ მოღრეკილის იადგარი. X ს.

რომ ძლისპირნი, რეზიც გალობა-თა რიტმულ-მელოდიურ მოდელებს შეიცავს, უქარაგმოდ არის წარმოდგენილი.

პალესტინური ტრადიციის იად-გარის განსაკუთრებული მნიშვნელობაა ისიც, რომ ამ ტიპის ბერძნული მოდელი არ არსებობს და მის შესახებ მსჯელობა მხოლოდ მ. მ-ის იადგარის საშუალებით შეიძლება.

ლიტ.: ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა S კოლექციისა, ტ. 1, თბ., 1959; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; ინგოროყვა პ., *თხზ.* კრ., ტ. 3, თბ., 1965; ჯღამაია ლ., მიქაელ მოდრეკილის საგალობლები. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1972, №2; Кекелидзе К. С., Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тфл., 1908.

ლ. ჯღამაია.
800-ე წელი ბრუნვაში უძველესი ფორმაციის ბრუნვა. მისი ნიშანია -ს ფორმანტი, რიც საერთო ჩანს ქართველური ენებისთვის. მ. ბ-თან გამოიყენება -ვით, -თან, -ზე, -ში თანდებულები:

-ვით თანდებული გამოიყენება როგორც თანხმოვანფუძიან, ისე ხმოვანფუძიან სახელებთან. ორივე შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი (-ა) მაგრიცობთან ერთად) შენარჩუნებულია: კაც-ს-ავით, კატა-ს-ავით, ყრუ-ს-ავით...

-თან თანდებულთან ბრუნვის ნიშანი იკარგვის თანხმოვანფუძიან სახელებში: სახლ-ს-თან → სახლ-თან., კაც-ს-თან → კაც-თან, ხმოვანფუძიან სახელებში კი ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებულია: დედა-ს-თან, ხე-ს-თან, რუ-ს-თან...

-ზე, -ში თანდებულებთან -ს ორივე შემთხვევაში იკარგვის: მთა-ს-ში — მთა-ში, წყალ-ს-ზე — წყალ-ზე. ა. შანიძის აზრით, რადგან -ში და -ზე უშუალოდ ფუძეს ერთვის, მათ ისეთივე ფუნქცია მიიღეს, როგორიც ბრუნვის ნიშნებს აქვთ. ამიტომ იგი -ში და -ზე თანდებულიან მიცემითს სადავით ბრუნვად გამოყოფს.

მ. ბ. ერთ-ერთი ძირითადი სინტაქსური მნიშვნელობის მქონე ბრუნვაა. იგი გამოხატავს: 1. პირდაპირ ობიექტს გარდამავალ ზმნებთან I სერიის ფორმებში: „მეზობელი აშენებს სახლ-ს“, „მხატვარი ხატავს სურათ-ს“, „დედა აწერინებს ბავშვს წერილ-ს“... (ძვ. ქართულში მ. ბ. გამოყენებული იყო მასდართანაც; 2. ირიბ ობიექტს — ა) სამხირობიან გარდამავალ ზმნებთან I და II სერიის ფორმებში: „მეზობელი სახლს უშენებს შვილ-ს“, „დედა წერილს აწერინებს ბავშვ-ს“, „მეზო-

ბელმა სახლი აუშენა შვილ-ს“, „დედამ წერილი დაწერინა ბავშვ-ს“; ბ) ორპირიან გარდამავალ ზმნებთან სამივე სერიის ფორმებში: „ფეფრება მზე ღრუბელ-ს“, „მოეფერა მზე ღრუბელ-ს“; 3. ადგილისა და დროის გარემოებებს: ძირ-ს, შორ-ს, წელ-ს, დილა-ს, შუაღამე-ს, დღე-ს, შაბათ-ს...

ლიტ.: ჩიქო ბავა არნ., გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში. — «მამა», ტ. 7, №1-2, თბ., 1946; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1, თბ., 1953; კიჭორია ა., ადგილისა და დროის გარემოება ძველ ქართულში. — «იკე», V, თბ., 1953; მარტიროსოვი ა., მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში. — კრ.: სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, თბ., 1956; ბაბუნაშვილი ე., მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვების ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში. — იქვე; ჩხუბიანიშვილი დ., ინფინიტის საკითხისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1972.

კ. გაბუნია.
მოდალოზა (<ლათ. modus — ზომა, ხერხი; კილო ზმნისა), კატეგორია, რიც აღნიშნავს მეტყველების შინაარსის დამოკიდებულებას სინამდვილესთან. ეს მიმართება შეიძლება გამოიხატოს გრამატიკ., ლექსიკური და ინტონაციური საშუალებებით. მ-ის კატეგორია უნივერსალურია, რიც სხვადასხვა ენის სისტემაში თავისებურად შეიძლება გამოვლინდეს. მ. შეიძლება გამოიხატოს როგორც ორგანულად (ზმნის კილოს ფორმით), ისე მისანიშნებელი ელემენტების, ე. წ. სპეც. მოდიფიკატორების დახმარებით (როგორცაა სხვადასხვა მოდალური ფორმა თუ ნაწილაკი). გამოყოფილია მ-ის ოთხი სახე: 1. ობიექტური მ., რიც გამოხატავს შეტყობინების დამოკიდებულებას სინამდვილესთან რეალურობის თვალსაზრისით. გამოხატვის მთავარ საშუალებად მიიჩნევენ ზმნის კილოს; 2. სუბიექტური მ., რიც გულისხმობს მოქმედის დამოკიდებულებას ნათქვამთან. გადმოიცემა ინტონაციის, სპეც. კონსტრუქციების, სიტყვათა წყობის, გამეორების, შორისდებულებისა და მოდალური ნაწილაკების საშუალებით; 3. ლექსიკური მ., გადმოიცემა ლექსიკური საშუალებებით, ანუ მოდალური ზმნების, მოდალური პრედიკატივების მეშვეობით; იგი სიახლოვეს ამჟღავნებს, ერთი მხრივ, ობიექტუ მ-თან — ფორმალურ-სემანტიკური მახასიათებლებით, — და, მეორე მხრივ, სუბიექტურ მ-თან იმ თვალსაზრისით, რომ იგი მოქმედის სუბიექტურ დამოკიდებულებასაც ავლენს; 4. დადასტურებისა და უარ-

ყოფის, აგრეთვე კითხვის შემცველი ფრაზები. ამგვარად გამოხატული შინაარსი ძირითადად შემდეგია: შესაძლებლობის, სასურველობის, ვალდებულების, იძულების, მოსალოდნელობის, მზაობისა და მისთ.

მ-ის კატეგორიის სუბიექტურ და ობიექტურ მ-დ დიფერენცირება ავლენს სინამდვილესთან მოქმედის დამოკიდებულების ხარისხს, ანუ შეტყობინების, გამონათქვამის დამოკიდებულებას სინამდვილესთან რეალურობის თვალსაზრისით; მეორე მხრივ კი, შეტყობინება კვალიფიცირდება სხვადასხვა ასპექტით (ემოციურითა თუ რაციონალურით) და ამის გამოხატავად გამოყენებულია ის საშუალებანი, რეზიც რეალურად არსებობს ენაში. სუბიექტური მ. უფრო ფართოა და გამოხატვის მრავალ საშუალებას მოიცავს, დაწყებული სპეციფ. მოდალური ნაწილაკებით და დამთავრებული სიტყვათა რიგითა და სპეციფ. სინტაქსური კონსტრუქციებით ან მისი კომპონენტების წყობის სქემით.

მ. კომპლექსური, მრავალასპექტიანი მორფოსინტაქსური კატეგორიაა, რიც სხვა ფუნქციურ-სემანტიკურ კატეგორიათა მთელ სისტემასთან მჭიდრო კავშირშია წარმოდგენილი. მ-ის კატეგორია, ამასთანავე, გულისხმობს შემდეგ პოზიციითა არსებობას და ურთიერთდამოკიდებულებას: მოლაპარაკე (ანუ სუბიექტი), მოსაუბრე (ანუ ობიექტი), გამონათქვამის შინაარსი და სინამდვილე. ცალკეული ენის შესაძლებლობათა და რეალიზაციის საშუალებათა ღრმა შესწავლა წარმოაჩენს არა მარტო ენის მიერ ამ კატეგორიის გადმოცემის სპეციფიკას, არამედ თავად მ-ის, როგორც უნივერსალური კატეგორიის არსსაც.

ქართულში მ-ის გამოხატვის ფუნქცია ეკისრება მოდალურ ელემენტებს (ბ. ჯორბენაძე), რეზიც ენაში გამოიყენება როგორც მოდალური დანიშნულებით, ასევე ზმნური ფუნქციით. მოდალურ ელემენტთა დიდი ნაწილი ზმნური წარმომავლობისაა (ეგებ, იქნებ, ლამის, უნდა, გინდა, თუგინდ, ეტყობა, თითქმის...). სწორედ ამ ზმნათა სემანტიკამ და სინტაქსური კონსტრუქციის თავისებურებამ განაპირობა აღნიშნულ ფორმათა მიერ თანდათანობით ზმნური ნიშნების დაკარგვა. ეს ზმნები მოდალური მახასიათებლებით თავიდანვე გამოირჩეოდნენ და თავიანთ ზმნურ შინაარსს სხვა ზმნურ ფორმებთან ერთად გადმოცემდნენ მასდართული კონსტრუქციით ან ჰიპოტაქსის

მემვეობით (იხ. მასდარული კონსტრუქცია, ჰიპოტაქსი).

მოდალურ ფორმათა ფორმო-რიგ-ფუნქციური ცვლილება ქართულში XV ს-იდან იწყება.

ლიტ.: ჯორბენაძე ბ., ნაზმნარი მოდალური ელემენტები ქართულში. — «ქსეს», წგ. 10, თბ., 1993; შარაშენიძე ნ., უნდა მოდალური ფორმის ისტორიისა და მორფოსინტაქსური ანალიზისათვის. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 1999, №4; Виноградов В. В., О категории модальности имодальных словах в русском языке. — «Труды ин-та русского языка АН СССР», М. - Л., 1950; Балли Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, пер. с франц., М., 1955; Русская грамматика, т. 2, М., 1980; Беч Г., Das semantische System der deutschen Modalverba. — «Travaux du Cercle de Linguistique de Copenhague», vol. 5, 1949; Hintikka K. J., Models for modalities, 1969; Rivero M. L., Remarks on operators and modalities. — «Folia linguistica», The Hague, 1972, t. IX, 2; Groenendijk J., Stokhof M., Modality and conversational information. — «Theoretical linguistics», 2, 1975; Calbert J., Vater H., Aspekte der Modalität, 1975; Lewy C., Meaning and modality, 1976; Gerstenkorn A., Das Modalsystem im heutigen Deutsch, 1976; Bausch K. M., Modalität und Konjunktivgebrauch in der gesprochenen deutschen Standardsprache, 1979.

ნ. შარაშენიძე.

მოთხრობითი ბრუნვა, ზოგი ენისათვის სპეციფიკური ბრუნვა, რიც გარდამავალი ზმნის სუბიექტს გამოხატავს — იგივე ერთგვარობა (ბერძნ. *ergatis* — მოქმედი პირი). მოთხრობითი გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ბრუნვაა და ამ მხრივ გარდაუვალი ზმნის სუბიექტისა და გარდამავალი ზმნის ობიექტის ბრუნვას — სახელობითის (ნომინატივის) უპირისპირდება.

მ. ბ. დასტურდება იბერიულ-კავკ. ენათა ოჯახის წარმომადგენელ ენობრივ ჯგუფებში, აგრეთვე ზოგ პაპუა ენაში, ინდიელთა ენებში.

ქართულში მთის კავკ. ენათაგან განსხვავებით, გარდამავალი ზმნა მ. ბ-ში მართავეს სახელს მხოლოდ დრო-კილოთა II სერიაში. მ. ბ-ით ფორმდება მედიოაქტიური ზმნის სუბიექტიც II სერიაში. მკვლევართა აზრით, ეს გამოწვეულია იმით, რომ მედიოაქტიური ზმნები წარმოშობით გარდამავალი ზმნებია და მათ ახასიათებთ ე.წ. შინაგანი ობიექტი (იმეფა მან).

მ. ბ. ძვ. ქართულში წარმოდგენილი იყო **-მან** სუფიქსით (მამა-მან, კაც-მან). თანამედროვე სალიტ. ქართულში მან ცვლილება განიცადა: თანხმოდგენილობისაგან გვხვდება **-მა** (კაც-მა, სახლ-მა) ხმოვანფუძიანებთან — ოდენ **-მ** (დედა-მ, ყრუ-მ).

სხვა ქართველურ ენებში მ. ბ-ის ნიშანს ფონეტი. შესატყვისები არ გააჩნია (შდრ. ზან. **-ქ**; სვან. **-დ**). მ. ბ-ის ნიშნის წარმომადგენლობისა და

შედგენილობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა: მას უკავშირებენ ნაცვალსახელურ **-მ**-ძირს, რომელიც III პირის ნაცვალსახელთა ე.წ. „ირიბ ბრუნვაში“ დასტურდება (ეს — ამან, ამას... ის || იგი — იმან || მან; იმას || მას...). ბოლოკიდურ **-ფ** სუფიქსს ერგატივის უძველეს ნიშნად მიიჩნევენ (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა); არსებობს თვალსაზრისი, რის მიხედვითაც ეს **-ფ** დეტერმინანტი სუფიქსის ნაშთია (დ. მელიქიშვილი).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში. — «თსუ შრომები», ტ. 10, 1939; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; მელიქიშვილი დ., პირის ნაცვალსახელთა ფუძის აგებულებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი. — კრ.: ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან, თბ., 1980; Климов Г. А., Склонение в картвельских языках, (в грамматическом историческом аспекте), М., 1962.

კ. გაბუნია.

მოთხოვნიის გრამატიკა, „მოკლე ქართული გრამატიკა“, დასტამბული საფრანგეთის ქ. მონთობანში (1877).

XIX ს-ის II ნახ-ში უცხოეთში გადახვეწილი ქართვ. კათოლიკე-მოდღარნი ნაყოფიერ კულტ.-საგანმან. მუშაობას ეწეოდნენ — დააარსეს საგამომცემლო კერები ვენეციაში, კონსტანტინოპოლსა და მონთობანში, სადაც იბეჭდებოდა სახელმძღვანელოები და ლექსიკონები სასოფლო სკოლებისათვის. „მოკლე ქართული გრამატიკა“ იქ გამოქვეყნებული ერთ-ერთი ქართული წიგნია. გრამატიკა ანონიმურია. ვარაუდობენ, რომ მისი ავტორი უნდა იყოს პეტრე ხარისჭირაშვილი, ახალციხელი კათოლიკე-მოდღარი, რიც ქართ. საგამომცემლო კერების დაარსების ერთ-ერთი მოთავე ყოფილა.

მ. ბ. შედგება მორფოლოგიისა და სინტაქსისაგან; შედგენილია ქართ. გრამატიკ. ტრადიციის მიხედვით, უფრო კი საკითხთა განხილვის წესითა და თანამიმდევრობით ემყარება პ. იოსელიანის გრამატიკას. ქართ. ანბანში გამოყოფილი 39 ასო, აქედან ხუთი ხმოვანია (ა, ე, ი, ო, უ), ხუთი — „ორხმოანი“ (ზ, ძ, ჯ, შ, მ), დანარჩენი „უხმოანი არიანი“. მარცვალთაგან შედგება ლექსი (= სიტყვა), ლექსთაგან — სიტყვა (= წინადადება). აგებულების მიხედვით სიტყვათა ხუთი ჯგუფია გამოყოფილი: პირველი სახის (თეთრი, სახლი...), წარმოებულნი (სითეთრე, სახლეული...), მარტივნი (ღმერთი, კეთილი...), რთულნი (ღვთის-მსახურება...). ამავე რიგშია დასახელებული კნინო-

ბითნი (წიგნაკი, გლახაკი...), ისევე როგორც პ. იოსელიანის გრამატიკაში, რაც ამ თანამიმდევრობაში გაუმართლებელია.

მეტყველების ნაწილებში დასახელებულია მიმღებობა, არ ჩანს ნაწილაკი და რიცხვითი სახელი. ეს უკანასკნელი ზედსართავ სახელთა რიგშია განხილული. ტრადიციისა და კვალად, სახელის ოთხი ნათესავია (სქესი) გამოყოფილი: მამრობითი, მდედრობითი, საზოგადო (შვილი, ხბო) და საშუალო (უსულო არსებებსა და გონებაში წარმოდგენილ საგნებს აღნიშნავს). ზედშესრულ (= ზედსართავ) სახელებს სამი ხარისხი აქვს: დადებითი (კეთილი...), შედარებითი (უკეთესი...), გარდამეტებითი (უუკეთესი...); შენიშნულია ხარისხის აღწერითი წარმოება (ფრიალ მაღალი...) და ოდნაობითი ხარისხის ფორმები (მომცრო, მოწითალო...). სახელს ოთხი თვისება აქვს: ნათესავი, ბრუნვა, რიცხვი და კანკლედობა (ბრუნება). დასახელებულია რვა ბრუნვა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენლობითი, დაწეებითი, მოქმედებითი, მოთხრობითი და წოდებითი. შემასმენლობითი ბრუნვის გამოყოფა, ავტორის აზრით, აუცილებელია, რადგან იგი ზმნის (ძიების) დამატების ბრუნვაა.

სახელთა ფუძის დაბოლოების გათვალისწინებით, კანკლედობის ოთხი ტიპია გამოყოფილი — დაახლოებით ისე, როგორც ეს ს. დოდაშვილისა და პ. იოსელიანის გრამატიკებშია. შენიშნულია ფუძის კვეცისა და კუმშვის შემთხვევები; საინტერესოა პოლისემიურ სიტყვათა ცალკე ჯგუფად გამოყოფა, რთა მნიშვნელობის სხვადასხვაობა ბრუნების პარადიგმებში ვლინდება (თვალისა — თვისა...).

გამოყოფილია ზმნათა ექვსი ჯგუფი: არსებითი ზმნები (ვარ, ხარ, არის...), მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო, ანუ უმემვეობითი; ბოლო ორ ჯგუფში „სხმით გარდასვლითი“ (ვაწერინებ...) და „მრჩობლ სხმით გარდასვლითი“ (ვაწერინებინებ...) ზმნები იგულისხმება. ზმნას ხუთნაირი ცვლილება მოუდის: პირი, რიცხვი, დრო, სქესი (კილო) და უღვლილება; ზმნას სამი დრო აქვს: აწმყო, ნამყო და ქმნადი. ნამყო დრო სამად განიყოფება: უსრული (ვსჭრიდი), სრული (ვლოცე), უუსრულის (მიმიცია, მიმიცე-მიეს...).

სქესი (კილო) ოთხია: საზღვრებითი (თხრობითი), ბრძანებითი,

სათუო და განუსაზღვრებელი. ეს უკანასკნელი, ანტონის შემდეგ დამკვიდრებული ტრადიციით, ინფინიტივია. აქვე გამოვჩენთ ის დებულება, რაც პ. იოსელიანმა შეიმუშავა „წერად“ ტიპის ფორმებიანი დამატების ბრუნვათა შესახებ, კერძოდ, ბრუნვის არჩევანს ზმნა განაპირობებს (განვიზრახავ მიცემად წერილსა, განვიზრახე მიცემად წერილი).

პირის ნიშნები ანდა დროის (მწკრივის) მაწარმოებლები არ არის გამოყოფილი, თუმცა ადრინდელ გრამატიკებში (მაგ., პ. იოსელიანთან) მინიშნებულია ზმნის განმაპიროვნებელი ნიშნები, რაც საფუძვლად უდევს უღვლილების ტიპების გამოყოფას. მ. ბ.-ში კი უღვლილების 2 სახეობა თავიდან და ბოლოკიდურ ასოებს ემყარება, რაც საბოლოოდ ემთხვევა სუბიექტ. (გინის რიგისა) და ობიექტ. (მანის რიგის) წყობის ზმნათა უღვლილებას.

ის ზმნები, რ-ებიც ამ ორი ტიპის ზმნათა უღვლილების წესებს არ მიჰყვებიან, „უკანონოდ შეირაცხებიანო“, აღნიშნავს ავტორი. ასეთია არსებითი ანუ შემწე ზმნები: ვარ, ვიქმნები და სხვ.

უღვლილების პარადიგმებში თითქმის ყველა ის ფორმაა წარმოდგენილი, რ-ებიც ეს თანამედროვე გრამატიკებში გვაქვს, ოღონდ განსხვავებული თანამიმდევრობითა და სისრულით. ავტორი აღნიშნავს, რომ მარცვალნი (ზმნისწინები), რ-ნიც „მოეზაგებიან ზმნათა“, უსრულ დროებს შეცვლიან სრულ დროებად, ე. ი. სრულ ასპექტს აწარმოებენ.

მორფოლოგიაში მეტ-ნაკლები სისრულით განხილულია აგრეთვე სხვა მეტყველების ნაწილებიც.

სინტაქსი („ლექსთონხულობა“) მოცულობით მცირეა, განმარტებულია, როგორც გრამატიკის ნაწილი, რ-იც „ასწავებს სიტყვის ნაწილების კანონიერად შეწყობასა“. სიტყვათა შორის დამოკიდებულების აღსანიშნავად გამოყენებულია ტერმინები შეთანხმება და შეთხზვა.

ზმნასთან შეწყობილ სახელთაგან ზოგი უფალია (ქვემდებარე), ზოგი — ძიება (დამატება). ძიება სამგვარია: ნათესავის, ბუნებითი და გარემოებითი. განმარტების და საილუსტრაციო მასალის მიხედვით, ნათესავის ძიება პირდ. დამატებაა (გჰსჭრი ხესა), მაგრამ ასეთადაა მიჩნეული ვნებითი გვარის ზმნებთან დაკავშირებული თანდებულიანი სახელიც (ხე მოიჭრა პავლესაგან). ბუნებითი ძიება ირიბ და

უბრალე დამატებას გულისხმობს, გარემოებითი — სხვადასხვა სახის გარემოებებს. გამახვილებულია ყურადღება ქვემდებარისა და დამატების ბრუნვებზე დროისა და კილოს მიხედვით. ბოლოს კი ავტორი ეხება ორთოგრაფიისა და პუნქტუაციის საკითხებს, სიტყვათა გადატანის წესებს.

მ. ბ.-ს აქვს დანართი — მაგალითთა გრამატ. და ლოგიკური ანალიზი („დარღვევა“). პირველი გულისხმობს სიტყვათა დასასიათებლად გრამატ. მახასიათებლების მიხედვით; „ლოგიკური“ ანალიზის დროს კი ყურადღება ექცევა წინადადების ან ფრაზის აზრს.

ავტორი არაერთხელ მიმართავს ევრ. (იტალიურ, ფრანგულ) ენებთან შედარებას. არ არის გარჩეული ძველი და ახალი ქართული. ავტორისათვის არსებობს თხზულების (წერილობითი) ენა და მდებარე (სასაუბრო) ენა, რაც ჩანს საილუსტრაციო მასალის დასახელებისას.

დ. ჩხუბანიშვილი.

მონოლოგი (< ბერძნ. *monos* — ერთი და *logos* — სიტყვა, მოძღვრება), მეტყველების (ზეპირი, წერილი) ფორმა, რ-იც მოკლებულია კომუნიკაციურ მიზნებს და უშუალოდ არ გულისხმობს ადრესატს, არ ითვალისწინებს მის რეაქციას. ეს არის „ინტრაპერსონალური აქტი“, სოციალურად იზოლირებული ინდივიდის საუბარი საკუთარ თავთან. ამ აზრით მ. ახლოსაა უკვე რეალიზებულ შინაგან მეტყველებასთან. მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში მ. იძენს კომუნიკაციურ დატვირთვას და, ხდება რა მეტ-ნაკლებად „დიალოგიზებული“, გულისხმობს კონკრეტულ ადრესატს (მსმენელს, მკითხველს). მაგრამ მ. ხასიათდება შინაარსისა და გამოხატულების მეტი მრავალფეროვნებით, ვიდრე დიალოგი. იგი წარმოადგენს როგორც გამოხატულების აზრობრივად შეკრული მთლიანობა. მოლაპარაკის მხატვრული ან სხვა სახის კომუნიკაციური ინტენცია განაპირობებს მ-ის ჟანრულ და სტილისტიკურ მრავალფეროვნებას (ცნობილია მხატვრული, სააგიტაციო, თხრობითი და მისთ. მ-ები). ყველა ასეთ შემთხვევაში მ. მიზნად ისახავს ადრესატის შინაგან გააქტიურებას, მასში გარკვეული ემოციების გამოწვევას. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა სააგიტაციო მ-ის შემთხვევაში, როგორცაა საჯარო მეტყველება — პოლიტ., სას.-სამქ.-დაგებლო ან ფოლკლორული რიტორიკა და ა. შ.

ი. ქობალავა.

მორფემა (< ბერძნ. *morphe* — ფორმა და *-eme* — რთული ტერმინების შემადგენლობაში ენის სტრუქტურული ერთეულის მაწარმოებელი), გრამატიკის ძირითადი ერთეული. მორფოლ. ანალიზის უმცირესი, შემდგომ განუყოფელი ერთეული. ტერმ. «მ.» გამოიყენება სხვადასხვა მნიშვნელობით. ძირითადია ორი გაგება: 1. სიტყვის შემადგენელი უმცირესი ერთეული, რ-საც აქვს მხოლოდ გრამატიკული მნიშვნელობა. ამ გაგებით მ. უპირისპირდება ლექსემას, როგორც ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელ ერთეულს. მ-ებად, ჩვეულებრივ, მიჩნეულია აფიქსები, თუმცა ხშირად ასეთებად განიხილება აგრეთვე ტონი, მახვილი, სიტყვათა რიგი და მისთ. ზოგჯერ მ-ის საპირისპიროდ, ძირეული მ-ის აღსანიშნავად გამოყენებულია ტერმ. სემანტემა. 2. სიტყვის შემადგენლობაში მნიშვნელობის მქონე უმცირესი ერთეული, მინიმალური ნიშანი, რ-საც შეიძლება ჰქონდეს ან გრამატ., ან ლექსიკური მნიშვნელობა. სიტყვა, რ-იც შედგება ერთი მ-ისაგან, იქნება მონომორფემა (ხე, პეპელა, მაგრამ, რომ, ...), ხოლო სიტყვა, რ-შიც შედის ერთზე მეტი მ. — პოლიმორფემა (კაც-უნ-ები, მი-ფრინ-ავ-ენ, უ-მადლ-ეს-ი, ...). სიტყვის სიღრმე განისაზღვრება მასში შემავალი მ-ების რაოდენობით. ხაზობრივ მიმდევრობაში მ-თა განლაგებას შეისწავლის მორფოტაქტიკა (იხ. აგრეთვე რანგი). მ-ების მიერ გამოხატული მნიშვნელობის მიხედვით განსხვავებულია გრამატიკული და ლექსიკური მ-ები. გრამატიკულია მ-ები, რ-ებიც გამოხატავენ მხოლოდ სრულ-მნიშვნელობიან სიტყვებს შორის მიმართებებს, გრამატ. კატეგორიებს, ან აწარმოებენ ახალ სიტყვებს. იმის გამო, რომ გრამატ. მ-ები, აფიქსები, დამოუკიდებლად არ არსებობენ, განისაზღვრებიან როგორც დამოკიდებული მ-ები. გრამატ. მ-ს, რ-ებიც ლექსიკურ მნიშვნელობას მოკლებულია დამოუკიდებელი სიტყვებით გამოიხატება, უწოდებენ ფუნქციურ სიტყვებს. ზოგჯერ აფიქსისეული მ-ები სიტყვაში შეიძლება არც იყოს გამოხატული, ე. ი. წარმოდგენილი იყოს როგორც ნულოვანი მ., მაგრამ სხვა მ-ებთან დაპირისპირებით, იგი მაინც ქმნიდეს სიტყვის გარკვეულ ფორმას (შდრ. მხ. რ. კაც-ი — მრ. რ. კაც-ები). გრამატ. მ-ების ინვენტარი ენებში რაოდენობრივად საკმაოდ შეზღუდულია, მაგრამ

ძალზე დიდია მათი გამოყენების სიხშირე და მნიშვნელობა ტექსტის მთლიანობის შექმნაში. გრამატიკური, ძირითადი მ-ები, რამდენადაც მათთან დაკავშირებულია სიტყვათა საგნობრივი მნიშვნელობები, ყოველთვის გამოხატულია (ქალ-, ხელ-, კედელ-, ურო, ძმა, ...). ისინი გამოიყენებიან ახ. სიტყვების ასაგებად (სა-**ყურე**, **სგან**-ეთი, ეკალნარი, კეთილშობილი, შორიახლო, ...). ლექსიკური მ-ები, როგორც დამოუკიდებლად არსებული სიტყვები, განისაზღვრებიან როგორც თავი-სუფალი მ-ები.

ტერმ. მ. ენათმეცნიერებაში შემოიტანა ი. ბოდუენ დე კურტენემ (1877), რ-იც იყენებდა მას როგორც სიტყვის მორფოლ. ნაწილების (გრამატიკ. მორფემების), ისე შემდგომ დაუშვლელი სიტყვების (ძირების) აღსანიშნავად. მ-ის, როგორც გრამატიკ. ისე ლექსიკური მ-ების აღმნიშვნელი ტერმინის ნაცვლად საერთო სახელწოდებად ფრანგ. საენათმეცნ. ლიტ-ში გამოყენებულია ტერმინი მონემა (ა. მარტინე), ტერმ. მ. კი გამოიყენება მხოლოდ გრამატიკ. მონემის სინონიმად.

მ-ები, როგორც ემიკური (სემიოტიკური მნიშვნელობის მქონე) ერთეულები, აბსტრაქციებია, რ-ებიც მეტყველებაში რეალიზდება კონკრეტული ვარიანტებით (იხ. ალომორფი, მორფი).

განხილული დეფინიციების მიხედვით, მ. არ არის უნივერსალური ცნება: სიტყვის შემადგენლობაში სიტყვაზე მცირე გრამატიკ. სეგმენტების გამოყოფის შესაძლებლობა არ არის აბსოლუტური. ლაპარაკი შეიძლება მხოლოდ ენებში ასეთი შესაძლებლობის სხვადასხვა ხარისხზე (ჯ. ლაიონი). მაგ., თუ თურქ. (აგლუტინაციური) ენის სიტყვა ადვილად ნაწევრდება შემადგენელ მ-ებად, ფლექსიური ტიპის ენისათვის ანალიზის ეს პრინციპი ძნელად გამოსაყენებელია. ასე, ლათინურში ერთი მ., მაგ., *us* (*dom-us* „სახლი“) ერთდროულად აღნიშნავს სახ. ბრუნვასაც და მხ. რიცხვსაც (შდრ. ანალოგიური ვითარება ქართულში, სადაც, მაგ., მ. ზმნის ფორმებში ერთდროულად აღნიშნავს III სუბიექტ. პირს და მხ. რიცხვს). მ-ის ცნების გამოყენებისათვის დაბრკოლება არსებობს ე. წ. „ამორფულ ენებშიც“ და ა. შ. ყველა მსგავსი შემთხვევისათვის გამოსავლის ძიება მიმდინარეობს სხვადასხვა მიმართულებით.

ლიტ.: Бодуэн де Куртене И. А., Избранные труды по общему языкознанию,

т. 1, М., 1963; Мартин А., Основы общей лингвистики, пер. с франц. — «Новое в лингвистике», вып. 3, М., 1963; Климов Г. А., Фонема и морфема М., 1967; Лайонз Дж., Введение в георетическую лингвистику, пер. с англ., М. 1978.

ი. ქობალავა.

მორფემების ლექსიკონი, ლექსიკონი, რ-შიც წარმოდგენილია ენაში არსებული მორფემები და მოდალური ელემენტები, დახასიათებული მორფოლოგიური და სემანტიკური თვალსაზრისით. ქართ. ენისათვის შედგენილია ამ ტიპის ლექსიკონი — „ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი“ (ავტორები: ბ. ჯორბენაძე, მ. კობაიძე, მ. ბერიძე, თბ., 1988). ლექსიკონის პრინციპები შეიმუშავა ბ. ჯორბენაძემ.

ლექსიკონში შეტანილია და განმარტებულია აგრეთვე დამოუკიდებელი მნიშვნელობის ის ფორმებიც, რ-ებიც შეიძლება გამოყენებულ იქნეს თანდებულების, ნაწილაკებისა ან მეშველი ზმნის დანიშნულებით (წინ, ქვეშ, უნდა, არის...). მორფემის დანიშნულებით გამოყენებული არამორფემული წარმოშობის ელემენტები **მორფემოიდებად** არის განმარტებული. ლექსიკონში შეტანილია ყველა ის მორფემა და მოდალური ელემენტი, რ-იც გამოვლენილია ძვ. ქართულში, ახ. ქართ. სალიტ. ენასა და მის დიალექტებში; განმარტებულია ის მორფემებიც, რ-ებიც გამოიყოფა ეტიმოლოგიური ანალიზის საფუძველზე. ცალკეა გამოტანილი რთული შედგენილობის მორფემები (მა-, მე-, -იან, -იან..., რ-თაც მთლიანობაში ეკისრებათ ამა თუ იმ გრამატიკ. და ლექსიკური მნიშვნელობის გამოხატვა; შესაბამის ადგილას განმარტებულია ის შემთხვევებიც, როცა რთული მორფემების შემადგენელი მორფემები დამოუკიდებლად მონაწილეობს ფორმა-ან სიტყვაწარმოებაში.

მ. ლ-ში განმარტებულია მორფემათა ფონეტიკ. ნაირსახეობანი. შესაბამისი მინიშნებით გამოყოფილია ფონეტიკ. დანართებიც; წარმოდგენილია ყველა ის ძირითადი მნიშვნელობა, რ-ებიც ამა თუ იმ მორფემას ან მოდალურ ელემენტს აქვს ენაში. ძირითად განმარტებას ახლავს დამაზუსტებელი შენიშვნები; სადაც ეს შესაძლებელია, წარმოდგენილია ცნობები მორფემათა გენეზის შესახებაც.

ციკუმფიქსები მ. ლ-ში წარმოდგენილია შესაბამისი პრეფიქსისა და სუფიქსის ჩვენებით დამოუკიდებლად, ოღონდ აუცილებელი მი-

თითებით, თუ რომელი პრეფიქსი რომელ სუფიქსთანაა შეწყვილებული, და პირიქით. ციკუმფიქსში შემავალი სუფიქსებიც ანბანთრიგზეა გაწყობილი, რაც მათ მოძებნას აადვილებს.

მ. ლ-ში განმარტებულია ისეთი მორფემებიც, რ-თა მნიშვნელობაც ამჟამად დაჩრდილულია (ორ-მ-ოცი, ბედ-ნ-იერი). დანართის სახით მოცემულია იმ მორფემათა ჩამონათვალი, რ-ებიც ნასესხებ სიტყვებში გამოიყოფა.

ც. კვანტალიანი.

მორფი (< ბერძნ. *morphe* — ფორმა), 1. მნიშვნელობის მქონე მინიმალური ერთეული, რ-იც გვევლინება ტექსტში მორფემის კონკრეტულ ვარიანტად, პოზიციურ ექსპონენტად. მორფემა სიტყვაში რეალიზებულია ერთი ან მეტი მ-ით. ალტერნატიულ მ-ებს უწოდებენ ალომორფებს. მორფემასთან მიმართებით მ-ები განიხილება როგორც: ცარიელი, როდესაც ვერ ხერხდება სიტყვის ფორმალური ნიშნის ლოკალიზება მორფემის მიმართ, ან შერწყმული (კონტამინირებული, *portemanteau*), როდესაც ერთი მ. შეიძლება მიემართებოდეს ერთზე მეტ მორფემას. ზოგჯერ მ-ის ნიმუშად დასახელებულია აგრეთვე სუბმორფემა — მორფემის ნაწილი, რ-იც სიტყვაში მ-ორდება ერთი და იმავე ფორმითა და მნიშვნელობით, მაგ., ინგლ. **sl** სიტყვებში: **slimy** „ლორწოვანი“, „ბლანტი ლამი“ და **slug** „ზოლო. ლოქორა“, „მატილი“, „ლიფსიტა“ (შდრ. ქართ. **წვ** სიტყვებში: **წვერი**, **წვეტი**, **წვრილი**, **წვნიკი**, ...).

2. ამერ. ლინგვისტურ ტერმინოლოგიაში მ. გაგებულია როგორც მორფემის — ემიკური ერთეულის (*resp.* ფორმის) — კონკრეტული სუბსტანციური (ფონიკური, გრაფიკ.) რეალიზაცია ტექსტში.

ლიტ.: Хэмп Э., Словарь американской лингвистической терминологии, пер. с англ., М., 1964; Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М. 1969; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978; Crystal D., A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 5-th ed., Oxford, 2003.

ი. ქობალავა.

მორფოლოგია (ბერძნ. *morphe* — სახეობა, ფორმა და *lógos* — სიტყვა, მოძღვრება), მეცნიერული გრამატიკის დარგი, რ-იც შეისწავლის სიტყვის ფორმას, სტრუქტურას, ე. ი. თავსართ-ბოლოსართებს (აფიქსებს), რ-ებიც გადმოგვცემენ სიტყვათა სინტაქსურ ურთიერთობას, მაგრამ სიტყვის მნიშვნელობას არ ცვლიან: ძმის მეგობარი, მეგობრის

ძმა (შდრ. ძმა-ს, ძმ-ის, ძმ-ით... და სიტყვის მნიშვნელობის მცველი აფიქსები: ძმ-ურ-ი, მო-ძმ-ე, ძმ-ობ-ა...).

ჩვეულებრივი გაგების თანახმად, მ-ის საგანია სიტყვის ყოველგვარი ცვლა, სიტყვათა სინტაქსური ურთიერთობის აფიქსებიცა და სიტყვათა მნიშვნელობის მცველიც (ე. ი. ახალი სიტყვის საწარმოებელიც). ამისდა კვალად, სიტყვაწარმოება მ-ის ისეთივე საგანი გამოდის, როგორც ფორმაცვალება. ლექსიკოლოგიას ასეთ შემთხვევაში მოუხდებოდა მხოლოდ მარტივი ფუძის სიტყვათა შესწავლა (ძმ-ურ-ი, მო-ძმ-ე, ძმა-კაც-ი... მ-ს განეკუთვნებოდა).

ეს გავრცელებული გაგება იმ ვითარებას ასახავს, როდესაც ლექსიკოლოგია, როგორც ცალკე დარგი, არ არსებობდა, მ-ის ადგილი ეკავა ეტიმოლოგიას, როგორც მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრებას, და მასში შეისწავლებოდა წინადადებაში შემავალი ყოველი სიტყვა, ცვალებადიცა (სახელი, ზმნა...) და უცვლელიც (ზმნისართი), აგრეთვე დამხმარი სიტყვები (კავშირები), ნაწილაკებიც კი. ფორმაცვალებაცა და სიტყვაწარმოებაც, სიტყვის მნიშვნელობაც ეტიმოლოგიაში შეისწავლებოდა.

ამჟამად გავრცელებულია მ-ის სხვაგვარი გაგებაც: მ. არის მოძღვრება მორფემების შესახებ, ხოლო მორფემად ითვლება ყოველგვარი აფიქსი და მარტივი ფუძეც, რ-საც თავსართ-ბოლოსართი დაერთვის, ე. ი. სიტყვის ყოველი ნაწილი („ძმ-ურ-ი“ სამ მორფემას შეიცავს: 1) ძმ-, 2) -ურ-, 3) -ი). ამგვარი გაგება ერთ სიბრტყეზე აყენებს მარტივ ფუძეს (ძირს), რ-იც სიტყვის ბრთვითა და რ-თანაც დაკავშირებულია სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა, ერთი მხრივ, და იმ თავსართ-ბოლოსართებს, რ-ებიც მარტივი ფუძის (ძირის) ცვლას იწვევენ, მაგრამ მარტივი ფუძის (ძირის) გარეშე თავისთავად არაფერს აღნიშნავენ, მეორე მხრივ. მ-ისა და მორფემის ასეთი გაგება მნიშვნელობის ფიზიკალისტურ ინტერპრეტაციას უკავშირდება და ამერ. დესკრიფციული ენათმეცნიერების ბიპევიორისტულ პრინციპს ეფარდება.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ზოგადი ენათმეცნიერება, I — პროპედევტიკული ნაწილი, ტფ., 1935; მისივე, ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; შარაძენიძე თ., თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; სტურუა ნ., სიტყვა როგორც ენობრივი ერთეული, თბ., 1975; Реформатский А. А., Введение в языковедение, 4 изд., М., 1967; Блумфилд Л., Язык, пер. с англ., М. 1968.

არნ. ჩიქობავა.

მორფონოლოგია (< ბერძ. morphē — სახეობა, ფორმა, phone — ბგერა და I gos — სიტყვა, მოძღვრება), მორფოლოგიის ფონოლოგიის, მორფოლოგიის ფონოლოგიის, ენათმეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის ენის ფონოლოგიურ (ფონემურ, პროსოდიულ) საშუალებათა მორფოლოგიურ გამოყენებას. მ. იკვლევს მნიშვნელობის მქონე ერთეულების (სხვადასხვა ტიპის მორფემების, სიტყვების) ფონემურ აგებულებას: ცვლილებებს, რ-ებიც მოსალოდნელია მორფემათა ფონემურ აგებულებაში ამ მორფემათა სიტყვებზე გაერთიანების დროს (მაგ., აფიქსის გავლენით ძირის ცვლილებებს, შდრ. მგელ — მგლი: მგელი — მგლური, ან, პირიქით, ძირის გავლენით გამოწვეულ ცვლილებებს აფიქსებში, შდრ. III პირის ობიექტ. ნიშნები ქართულში: ჰ-კლავს, ს-წიკნის); სიტყვებში მორფემათა განაწილებას მათი ფონემური სტრუქტურის მიხედვით (მაგ., ქართულში ბოლოთანხმოვნთან სახელებთან მოთხრ. ბრუნვის ნიშნად — მ-ა ფორმანტი გვხვდება, ბოლოსმოხმონიანებთან კი — მ. შდრ. კაც-მა, დედა-მ); მორფოლ. ცვლილებების გამოხატველ ფონოლოგიურ მონაცვლეობებს: აბლაუტს, უმლაუტს და სხვ.

მ-ის ერთეულია მორფონემა. ენათმეცნიერებაში ცნობილია მორფონემის განსხვავებული დეფინიციები. ამჟამად ფართოდ გავრცელებული დეფინიციის მიხედვით, მორფონემა გაგებულია იმ ფონემათა კლასად, რ-ებიც განსხვავებული ფონოლოგიური პირობების შესაბამისად ერთსა და იმავე მორფემის ფარგლებში ერთმანეთს ენაცვლებიან (ქართ. სიტყვებში ავად < ავად — ავადა გვაქვს დ/თ მორფონემა). მ., როგორც ენათმეცნიერების დამოუკიდებელი დარგი, დამკვიდრდა ნ. ტრუბეცკოიმ XX ს. 20—30-იანი წლების მიჯნაზე.

ლიტ.: Макаев Э. А. Кубрякова Е. С., О статусе морфологии и единицах ее описания. — კრ.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, М., 1969; Troubetzkoy N. S., Sur la morphologie. — «Travaux du Cercle de Linguistique de Prague», vol. I, 1929.

ი. ქობალავა.

მოხვედებითი ბრუნვა, ქართულში თანხმოვანფუძიან და ხმოვანფუძიან ფუძეკვყვად სახელებში -ით სუფიქსითაა წარმოდგენილი („სახლ-ით, სახ-ით“); ფუძეკვყველ ხმოვანფუძიან სახელებთან სუფიქსიური ხმოვანი იკარგვის („წყარო-ით“, „თორნიკე-ით“).

მ. ბ. დაირთავს -ურთ, -გან, -დამ (-დალმა || -დალმე) თანდებულებს; -ით-გან სუფიქსებისაგან ფონეტ. ცვლილებათა შედეგად ვიღებთ -დან ბოლოსართს, რ-იც ა. შანიძემ დამოუკიდებელ გამოსვლითი ბრუნვის ნიშნად გამოყო და გამოიჯნა მ. ბ-გან;

მ. ბ-ში დასმული სახელი გამოხატავს საჭურველს, იარაღს („ბარით მუშაობს“, „თოფით მოკლა“); თანაობას („ცოლითურთ მობრძანდა“); მოქმედების საწყის პუნქტს („სახლიდან წავიდა“ — ე. წ. „გამოსვლითი ბრუნვა“); დროში დაწყებითობას („იმ დღიდან დაიწყო“); მოქმედების მიზეზს („ამ ამბით განაწყენებული“); მოქმედების ვითარებას („ტირილით მოდის“)...

მოქმედებითი უძველესი ფორმაციის ბრუნვაა, რ-საც თავდაპირველად, როგორც ჩანს, სიტყვაწარმოებითი დანიშნულება ჰქონდა. მ. ბ., საწყისობა-სასრულობის თვალსაზრისით, ოპოზიციას ქმნის ვითარებითთან (შდრ. „ქალაქითი ქალაქად“; დიდიდან საღამომდე...). მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს სუფიქსიური -ით თანხმოვნის -დ არქეტიპის დაგრუბნების შედეგად მიღებას (-იდ-ით). წარმომავლობით ამ აღდგენილ -დ ელემენტს ვითარებითის თანხმოვან ელემენტს უკავშირებენ.

ლიტ.: თოფური ა. ვ. ბრუნვის სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვასთან შედარებით. — «სმამ», ტ. 5, 3, თბ., 1944; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; სახელთა ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, თბ., 1956; იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნვა და ბრუნვითა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; იმნაიშვილი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები (სახელთა მორფოლოგია), თბ., 1989.

კ. გაბუნია.

მოხვეური, ქართული ენის დიალექტი, გავრცელებულია საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს კუთხეში — ხევში. ხევი მდებარეობს კავკასიონის ჩრდ. ფერდობზე, თერგის აუზში. აღმ-ით მას ხევსურეთი ესაზღვრება, სამხრ-ით — მთიულეთი, ჩრდ-ით — ჩრდილო ოსეთი, დას-ით — შიდა ქართლი. ხევში, გარდა მოხვევებისა, ცხოვრობენ ხევსურები, ქისტები, ოსები. ხევზე გადის საქართველოს სამხ. გზა.

მ-ის ფონოლოგიური თავისებურებებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:

დაცულია ფონემა ჯ: ჯარი, ჯმალი, ჯოცს..., თუმცა ახ. თაობის მეტყველებებში იგი თითქმის აღარ ისმის. შედარებით მკვიდრია უმარცვლო

ჟ-ს პოზიცია. ზოგჯერ მას სიტყვა-თგანმასხვავებული ფუნქციაც აქვს: სველი „დასველებული“ — სუელი „შრატი, წაქი“; შეინიშნება ხმოვნის ფშვინიერი და იოტიზებული შემართვის კვალი: ჰეკალი || ჯეკალი... ჩაკითხვისა და კითხვით-მახილის ინტონაციისას თავს იჩენს მახვილიანი გ: ძაუგს მიდიხარ? ძაუგსგ.. ხმოვანთა ძლიერი რედუქცია: შკემები „სკამები“, ნიკბის „ნიკაპის“... დასტურდება დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები: პატარა — ბატარა. მ-ის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ფონეტი. თავისებურებაა კომპლექსთა ნაირსახოვანი ცვლილებები: შხ → ჩხ (შხამა → ჩხამა): ჩქ → შქ (გააჩქარე → გააშქარე); სხ → ცხ (სხვა → ცხო) და პირიქით: ცხ → სხ (ცხიმიანი → სხიმიანი), სტ → შტ (ქისტა → ქიშტი); სკ → შკ (სკამი → შკამი) ...

მ-ში უა || გა → ო პროცესი თითქმის გამონაკლისის გარეშეა გატარებული ყველა პოზიციაში: ვახტანგ → ოხთანგ, სიტყვა → სიტყო... ცვლილებას შესაძლოა წინ უძღოდეს მეტათეზისი: მთვრალი → მთრვალი → მთროლი...; თავს იჩენს საპირისპირო პროცესიც: ო → ვა: ოსი → ვასი, გიორგი → გივარგი... ჟე || ვე → ო ცვლილება ორი ნაირსახეობით გვხვდება ჟე → ვე → ო: გაშვება → გაშობა...; ჟე → ვე → ო: ძველი → ძრლი...; ო და ო ოპოზიცია ზოგჯერ მნიშვნელობებსაც განარჩევს: დოგოხმარა „დაგვახმარა“ — დოგოხმარა „დაგვეხმარა“. შეინიშნება ო-ს დელაბიალიზაციის ტენდენცია: დაგვეძინა — დოგოძინა — დოგეძინა || დოგეძინა... ასევე ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი ჟი → ვი → უ: მშვიდობა → მშუდობა; ჟი → ვი → უ: გვითხრა → გუთხრა, შვიდი → შუდი... ხდება უ ხმოვნის დელაბიალიზაცია: დოგუჩრა → დოგოჩრა. მ-ს ახასიათებს უ → ჟი | | ვი პროცესიც: დურბინი → დვირბინი. ზოგჯერ შეინიშნება ბოლოკიდური პოზიციის ცვლის შემთხვევები: სახლისთვის → სახლისთუი...; ლაბიალური თანხმოვანი ახდენს ხმოვნის პროგრესულ ასიმილაციას: პავლე → პოვლე, ამბავი → ამბოვი...

II სუბიექტური და III. ობიექტ. პირის ნიშანთა ფონეტი. ნაირსახეობანია: ჰ → ხ (ყრუ თანხმოვნების წინ: დახკაზმა, ხყევის) → ლ (სონარებისა და გ. მჟღერი თანხმოვნების წინ: ღმართებს, ღბრალობს); ს → შ (შიშინა ყრუ აფრიკატების წინ: შჭამს, შაშჩივლა) → ჟ (შიში-ნა მჟღერი აფრიკატის წინ: ჟჯავ-რობს), ს → ზ (დ, ძ მჟღერების წინ — მიზლე, ღაზდახა).

მ-ში თავისებურია არა მარტო მახვილი, არამედ თითოეული ბგერის წარმოთქმაც; დამახასიათებელია მჟღერობის მაღალი ხარისხი, ფშვინიერთა ბუნების შენარჩუნება და გაძლიერება. მ-ში მახვილი არაა ფონოლოგიური; იგი სიტყვას ანიჭებს მუსიკალურ-ტონურ ელფერს და იცავს მას წინადადებაში მონოტონური წარმოთქმისაგან. მართალია, ცალკე სიტყვაში მ-ის მახვილი ჰგავს მთიულურისას, მაგრამ მრავალმარცვლიან სიტყვაში ის ტონურ-დინამიკურისაგან იხრება ისევე, როგორც სალიტი. ქართულშია. სიტყვაში მთავარი და დამატებითი, თანამახვილი, შეინიშნება ბოლოდან მესამე-მეოთხე მარცვლებში. მრავალმარცვლიან სიტყვაში ორი მახვილი — დინამიკური და ტონური უდავოა. ტონური ჩანს დომინანტი. ტონის ამადლება მესამე-მეოთხე მარცვალზეა.

მორფოლ. თავისებურებათაგან ყურადღებას იქცევს შემდეგი: სახელობითში ბრუნვის ნიშანი -ი დაერთვის როგორც თანხმოვანზე, ისე -ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს: გუთან-ი, ქალა-ი... სხვა ხმოვნებზე ფუძედაბოლოებული სახელები, როგორც წესი, -ი ბრუნვის ნიშანს არ დაერთავენ. გამონაკლისია უ-ზე დაბოლოებული ერთმარცვლიანი სახელები, რ-თაც ბრუნვის ნიშნის წინ უვითარდებათ ვ: ბუვი-ი, ყრუვი-ი...; უთანდებულო მიცემით გამოიყენება ადგილის გარემოების გამომხატველად: ძაუგს წავიდა. ამ დანიშნულებით იგი იხმარება -თა სუფიქსიან მრავლობითთანაც (ნანათესაობითარი მიცემითი) — ცოლეურ-თა-ს დარჩებოდა...; მიცემითის ფორმა შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს ვით. ბრუნვის ფუნქციით: მზა-ს, მზად-ს, ტიტველას „ტიტველად“... და მოქმ. ბრუნვის დანიშნულებით: მამყვა სროლა-სროლა-ს („სროლა-სროლით“). მიცემითის -ს ნიშნით ფორმდება ზოგი ზმნისართი: წელია || წელია-ს... იგივე ზმნისართები შესაძლოა ნათ. ბრუნვის ფორმითაც იქნეს წარმოდგენილი: წელან-ის... ნათ. და მოქმ. ბრუნვის ნიშნები ვერ კვეცენ -ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს და არც თვითონ რედუცირდებიან: ქალა-ის, ქალა-ით... დრო-ჟამის აღმნიშვნელი სიტყვების ნათ. ბრუნვის ფორმა გამოხატავს დროის გარემოებას (ზამთრის — „ზამთარში“); უთანდებულო მოქმედებითს შეუძლია გადმოსცეს გამოსვლითობა (აბლატივი): გერგეტი-ით (= გერგეტიდან); ფართოდაა გავრ-

ცელებული -იგ სუფიქსიანი წარმოება: ზამთარიგ — „ზამთარში“, უნებლ-იგ — „უნებურად“... წოდებით-ში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან დამოწმებულია -ჟ || უ: ქალა-ჟ || ქალა-უ...; ნაწილაკები შესაძლოა მიერთოს ნაცვალსახელთა ბრუნვის ფორმას (და არა ფუძეს, როგორც ეს სხვა დიალექტებსა თუ სალიტ. ქართულში გვხვდება): რა-მა-მე „რამემ“, რა-მ-ლა-ც „რალაცამ“, ვინ-ე-ბ-ი-ლა-ც „ვილაცები“.

მ-ში პროდუქტიულია ვითარების ზმნისართების -ებურ || -ებულ სუფიქსით წარმოება: ქარებულას || ქარებულად, ფარებულას || ფარებულად. იშვიათია -დამ თანდებული: გარედამ — „გარედან“. ამ ფუნქციით გამოიყენება უთანდებულო მოქმედებითი: სახლით, გარეთით. ჩვეულებრივი მოვლენაა -ში || შიგ (-ჩი || ჩიგ), -ზე || ზედ, -გან თანდებულიანი სახელების -თი ფორმანტით გაფორმება (გამოსვლითობის ფუნქციის დაკონკრეტების შემთხვევაში): ჯარ-ჩიგა-თ — „ჯარში და იქიდან“, სახნავ-ზედ-ით — „სახნავზე და იქიდან“.

მ-ში სახელთა მრ. რ-ის ფორმები თითქმის თანაბრად იწარმოება -ნ, -თა და -ებ სუფიქსებით. თავს იჩენს ზოგი თავისებურება: III პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითის ფორმები უპირატესად -ებ სუფიქსით იწარმოება: ესე-ებ-ი || ეს-ებ-ი — „ესენი“, ის-ებ-ი — „ისინი“, ზოგ-ებ-ი / „ზოგნი“... -ებ გასდევს ბრუნების მთელ პარადიგმას: ემე-ებ-მა — „ამათ“, ემე-ებს-ს, ემე-ებს-ის...; -ნ / -თ(ა) სუფიქსიანი მრავლობითი ოჯახის, შტო-გვარის სახელთა ძირითადი მაწარმოებელია. მის პარალელურად იხმარება -ენ || -ეთ სუფიქსებით.

მ-ში შეინიშნება ზოგი თავისებურება ზმნისწინთა გამოყენებაში: მოსალოდნელია მო- (მა-), იხმარება გა-: სიზმარი გეგრეშქენა, და-ს ცვლის გა- ზმნისწინი, ან — პირიქით: მძინარს [ძმებს] სულ თურმე გა მჭრა თავები; თავის ძროხა მეზობლის ძროხებჩი და უ რ ა...

I სუბიექტ. და ობიექტ., ასევე II ობიექტ. პირის აღნიშვნა მ-ში ისევე ხდება, როგორც სალიტ. ენაში, ოღონდ I სუბიექტ. პირის მომდევნოდ თითქმის ყოველთვის იხმარება III ობიექტ. პირის ნიშანი, ისევე როგორც ეს იყო ქართ. სალიტ. ენაში თითქმის XIX ს-ის ბოლომდე: ცელს გამოგსწკვავთ, ქასურით გავლესთ; ნამყო უსრულსა და ნამყო ძირითადში მრ. რ-ის III სუბიექტ. პირის ნიშანი, ჩვეულებრივ, არის —

ეს: ა-კეთ-ებ-დ-ეს — „აკეთებდნენ“, გამა-ი-პარ-ნ-ეს „გამოიპარნენ“...; ნამყო ძირითადად მხ. რ-ის III სუბიექტი. პირის ნიშნად ა გვაქვს: ამა-ი-და „ამოიღო“, ჩა-ა-გ-ა „ჩააგო“... ანალოგიური ვითარებაა II თურმეობითშიც: ე-ე-ლ-ა „აელო“.

მ-ში ხოლმეობითის ფორმები სამგვარად იწარმოება: ოდენ -ი სუფიქსით: (ჰნ-ავ-დი-ის, მა-ჰნ-ის-), საკუთრივ დიალექტური — ოდენ -კე ნაწილაკით (ჰნ-ავ-ს-კე, ჰნ-ავ-და-კე), უფრო ხშირად კი — ზემოხსენებული ორი წარმოების კონტამინაციით: ჰნ-ავ-დი-ის-კე, ჰნ-ავ-დი-ან-კე; მა-ჰნ-ი-ს-კე, მა-ჰნ-ი-ან-კე.

ბრძანებითი ორი სახისაა: კატეგორიული (იყენებს ნამყო ძირითადის II პირის ფორმას: გა-ა-მზად-ე) და თხოვნით-წაქეზებითი, რ-იც ორი ნაირსახეობით გვხვდება: -ლა ნაწილაკით (გა-ა-მზად-ე-ლა) და -ოდ-ე დაბოლოებით (გა-ა-მზად-ოდ-ე).

მ-ს სახასიათებს კავშირებითის ფორმათა წარმოების თავისებურება: I კავშირებითში ყოველთვის არის -ე (მალ-ავ-დ-ე-ს, ი-მალ-ე-ბ-ოდ-ე-ს); II და III კავშირებითში გარდამავალ ზმნათა წარმოება უნიფიცირებულია — გამოიყენება ა (და-მალ-ა-ს, წა-უ-ლი-ა-ს, და-ა-ბრუნ-ა-ს... და-ე-მალ-ა-ს...).

მ-ში კავსატივის წარმოებისას ზმნაში პირის ნიშნით აისახება არა ირიბი, არამედ პირდ. ობიექტი: და-გ-ა-გლეჯ-ინ-ებ „დავაგლეჯინებ მე მას შენ თავს“.

უპირატესობა ეძლევა უძველესი ფორმაციის ზმნების უთემისნიშნოდ გამოყენებას: ჩეჩ-ს „ჩეჩავს“, ჰეჩ-ს „ჰეჩებს ისვრის“, კეც-ს — „კეცავს“...

მ-ის სინტაქსიდან საყურადღებოა შემდეგი:

სახელსა და ზმნას შორის გვაქვს აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: „ხალხი მიულოცავდეს (= მიულოცავდნენ), იმათ სადღეგრძელოს დალევდეს (= დალევდნენ)“...; მიც. ბრუნვაში დასმული ობიექტი ზმნას ეთანხმება მრ. რ-ში I და II პირის ფორმათა გამოყენებისას: ჩვენ გვ-მალ-ავ-ს — გვ-მალ-ვ-ენ, თქვენ — გ-მალ-ავ-ს-თ — გ-მალ-ვ-ენ-თ. III პირში მრ. რ. არ აღინიშნება, ინვერსიულ ზმნებშიც კი: მათ ე-წყინ-ა (და არა: ეწყინათ), ზ-ძინ-ა-ი (და არა: ზძინათ). შეინიშნება სახელობითში დასმული ობიექტის ზმნასთან რიცხვში შეთანხმების შემთხვევები: მე ვ-ნახ-ენ ესე-ნი, ძმა-ნი წა-ხ-კიდ-ნა. აღსანიშნავია ვნებითი გვარის ფორმასთან ძე.

ქართულში პოვნიერი კონსტრუქციების გამოყენება: „მეშინია იმ კაცისგა (= კაცისგან)“, „იმ ქალისგა (= ქალისგან) ძრიად მეხატრება“.

მ-ში სიტყვაწარმოებითი დანიშნულებითაა გამოყენებული ნანათესაობითარი გასუბსტანტივებული ფორმები: ფეჰ-ის-ა-ი „ფერხული“, ჩოჰ-ის-ა-ი „ჩოხის ნაჭერი“. -ურ სუფიქსი, სადაურობის გარდა, გამოხატავს კუთვნილებასაც და ამ შემთხვევაში ნათ. ბრუნვით შეიძლება შეიცვალოს: ყაზბეგ-ურ-ი ადგილი „ყაზბეგის, ყაზბეგიანთ ადგილი“. მიზნის სემანტიკა გამოიხატება -ობ (-ა) სუფიქსიანი მასდარის ფორმებით: დამოუკიდებლად (ნადირ-ობ) ან უთანდებულო და თანდებულიანი მიცემითით (ნადირობას || ნადირობაზე), ან ვითარებითით (ნადირობად), ანდა გაუდიფერენცირებელი მიცემით-ვითარებითით (ნადირობა). ადგილის სახელწოდებათა საწარმოებლად გამოყენებულია -ობ: ყან-ობ-ი, ბოსლ-ობ-ი.

დამკვიდრებულია აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება ცირკუმფიქსის საშუალებით: სი-ობლ-ე „ობლობა“, სი-მხიარულ-ე „მხიარულება“. წარმომავლობის -ელ დასტურდება ზმნისართული წარმოშობის ფორმებშიც: სადავ-ელ-ი, აქავ-ელ-ი (კაცი); შდრ. აქა-ურ-ი, იქი-ურ-ი (ნივთი).

უხმოვანპრეფიქსო ზმნებისაგან (ტეხ-ს, კერავ-ს ჰკიდებ-ს...) საობიექტო მიმღეობა შეიძლება იწარმოოს ს- (და არა მოსალოდნელი სა-) პრეფიქსის საშუალებით: გა-ს-კიდ-ელ-ა-ი „გასაკიდელი“, და-ს-კერავ-ა-ი „საკერველი, ძველზე ახლის გამოსაკერველი ნაჭერი“. ჩვეულებრივია საობიექტო მიმღეობის სა-ის ცირკუმფიქსიანი წარმოება: საბზან-ის-ი „საბრძნისი“, საღონისი, „საშუალება, სახსარი“.

მ-ში თვლის სისტემა ასის შემდეგაც ოცლობითია: ხუთოცი, ექვსოცი..., ათასის შემდეგ — ასობითი: თერთმეტასი, თორმეტასი...

ლიტ.: გიგინეიშვილი ი., თოფური ი. ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; ქავთარაძე ი., ქართული ენის მოხურო დიალექტი, თბ., 1985; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

ბ. ჯორბენაძე.

ბ. კობიაშვილი.

მჟღერი ბგერები, ბგერები, რთა წარმოთქმისათვის დამახასიათებელია დამაბული სახმო სიმების პერიოდული რხევა, ვიბრაცია. ვიბრაცია წარმოქმნის ამ ბგერათა ტონს, ანუ ხმას, ამიტომ მ. ბ-ს ხმიერ ბგერებსაც უწოდებენ.

დამაბული სახმო სიმების ვიბრაცია, ბგერის მქონეობა, მისი ვოკალიზებული წარმოთქმა სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონეა ბგერათა სხვადასხვა ჯგუფში. ჩქამიერ ბგერებში სახმო სიმების ვიბრაციის შეცვლა მათი სხვაგვარი მოქმედებით (ფშვინვიერობით ან ყელხშულობით) ერთ ჩქამიერს მეორეში გადაიყვანს, ამავე კი შეიძლება ერთი სიტყვა მეორედ აქციოს. ასე, მქლერი დ-ს ფშვინვიერი თ-თი ან ყელხშული ტ-თი შეცვლა სიტყვებსაც შეცვლის: დარი-თარი-ტარი. აქ მქლერობა ფონოლოგიურად ღირებული ნიშანია. ქართულში გვაქვს 8 მქლერი ჩქამიერი: ხშულები ბ, დ, ძ, ჯ, გ და ნაპრალოვნები ზ, ჟ, ლ.

ხმოვნები (ა, ე, ი, ო, უ) და სონორები (რ, ლ, მ, ნ, ვ), ჩვეულებრივ, ჟღერით წარმოითქმებიან, მაგრამ ამ ნიშნის მქონეობით ისინი სხვა ფონემებს არ უპირისპირდებიან: ყრუ ხმოვანი ან სონორი ფონემები არ არსებობენ. მართალია, ამა თუ იმ მიზეზის გამო, მაგ., ჩურჩულით წარმოთქმისას ხმოვნებიცა და სონორებიც შეიძლება არამქლერად, ყრუდ წარმოითქვას, მაგრამ ვერ მოიძებნება თუნდაც ერთი ისეთი შემთხვევა, რომ ამ განსხვავებას ფონემატური ღირებულება ჰქონდეს. ზ. ჯაფარიძე.

მრავალთავი, უძველესი ჰომილეთიკურ-ლიტურგიკული კრებული, რ-იც ძირითადად საუფლო და სხვა დიდი საეკლესიო დღესასწაულებითა თვის იყო განკუთვნილი. მასში შედიოდა მთელი წლის ლიტურგიკული კალენდრიდან გამოკრებილი ჰომილიები, რ-ებიც სწორედ ამ დღესასწაულებზე წასაკითხად იყო გამოიზნული. მ-ის ეორტალოგიური ციკლი ხარების დღესასწაულით იწყება, რაც მის იერუსალიმურ წარმოშობასა და არქაულობაზე მიუთითებს. დღეისათვის ცნობილია ქართული მ-ის რამდენიმე ნუსხა, რთაგან უძველესი VIII ს-ით თარიღდება (ხანმეტი მრავალთავი).

ქართ. მ-ის როგორც კრებულის ჩამოყალიბება ქართ. მწერლობის განვითარების ადრეულ პერიოდში, V ს-ში ივარაუდება, და იგი, იერუსალიმურ ლექციონართან და უძველეს იადგართან ერთად, იერუსალიმური საღვთისმსახურო პრაქტიკის ამსახველი ძეგლია. თვით ტექსტები ძირითადად ბერძნულიდან არის თარგმნილი.

კრებულის განვითარების ისტორიაში გარდამავალ ეტაპად ითვლება VIII ს., როდესაც მასში, ლიტურგიკული მასალის გარდა,

აბო თბილელის წამების ტექსტი იქნა შეტანილი. კრებულის სტრუქტურის ასეთი ძირეული ცვლილება კი მხოლოდ საქართველოში შექმნილი ისტ. ვითარებით შეიძლება აიხსნას: VIII—X სს. საქართველოში არაბობის ხანაა და, როგორც ჩანს, ამ მოვლენასთან ქართველთა ეროვნული დამოკიდებულება აისახა თვით ჰომილეტიკურ-ლიტურგიკულ კრებულშიც, რ-შიც, პროტესტის ნიშნად, ქრისტიანობისათვის წამებული არაბი აბოს წამების ტექსტი შეიტანეს.

ეს და სხვა მრავალი ფაქტი მოწმობს, რომ ქართ. კრებული საკმაოდ ადრე გამოეყო თავის ბერძნულ მოდელს და თითოეული მათგანი, ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად, განვითარების საკუთარ გზას დაადგა. X ს. დასასრულისათვის მთავრდება ქართ. კრებულის განვითარება, იგი საბოლოოდ კარგავს თავის პირვანდელ სახეს და ჩვეულებრივი ჰომილეტიკურ-ჰაგიოგრაფიული კრებული ხდება. ამის გამო უძველესმა ქართ. მ-ებმა შემოგვინახეს როგორც ქრისტ. ეკლესიის წმინდა მამებისა და სხვ. ბიზანტ. ავტორთა ჰომილიები, ასევე მათში უფრო გვიან შეტანილი ქართვ. ავტორების ჰომილიები და ჰაგიოგრაფიული ტექსტებიც (როგორც ნათარგმნი, ასევე ორიგინალური).

ქართ. მ-ები და მათში დაცული ტექსტები მრავალმხრივ იზიდავს საეკლესიო საინტერესოა, როგორც უძველესი ლიტურგიკული ძეგლები იერუსალიმური და ქართ. ქრისტ. ეკლესიების ისტორიის შესასწავლად. მათში შემონახული ტექსტები, პირველ რიგში, საყურადღებოა, როგორც უძველესი ქართ. მწერლობის ნიმუშები ქართ. ენის ისტორიის თვალსაზრისით, მეორე მხრივ კი — როგორც უძველესი თარგმანები ბერძნ. ჰომილიებისა, რ-თა ორიგინალები რიგ შემთხვევებში დღეისათვის დაკარგულად ითვლება. ზოგჯერ ქართ. მ-ის მასალა ჰომილიის შედგენილობის პირვანდელი სახის აღდგენისა და მისი ავტორის დადგენის საშუალებასაც იძლევა. ამდენად, თითოეული მ-ის არქაული ფენის გამოვლენა თავისი მნიშვნელობით ბიზანტ. მწერლობაში დღეისათვის დაკარგული უძველესი ბერძნ. ჰომილიების სტრუქტურის აღდგენის ტოლფასია.

ლიტ.: შანიძე ა., ხანმეტი მრავალთავი. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», ტ. 7, ტფ., 1926; მისივე სინური მრავალთავი 864 წლისა, თბ., 1959 («ძველი ქართული ენის კათედრის

შრომები», 5); შანიძე ა., ჭუმბურიძე ზ., უდაბნოს მრავალთავი, თბ., 1994; აბულაძე ი., შრომები, ტ. 3, თბ., 1982; მგალობლიშვილი თ., კლარჯული მრავალთავი, თბ., 1991; მასისურიძე მ., დამბაშიძე ა., ჩხენკელი მ., ათონის მრავალთავი, თბ., 1999; Garitte G., Catalogue des manuscrits gorgiens littéraires du Mont Sina. — «Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium», vol. 165, Louvain, 1956; Esbroeck M. van, Les plus anciens homiliaires gorgiens, Louvain-la-Neuve, 1975.

თ. მგალობლიშვილი.

მრავალწერტილი (...), ჰორიზონტალურ რიგში გამწკრივებული სამი წერტილი (...) სიმრავლის აღმნიშვნელი უძველესი ნიშანი. იხმარება გაწყვეტილი სიტყვის ან დაუმთავრებელი ფრაზისა თუ წინადადების ბოლოს, მ. შ. ციტატის არასრულად მოყვანისას: «მტკი... და დადუმნა ხოლო» (ი. ცურტი); „მე კი... ნიადაგ მახსოვარ, / არც საით მომესვენები“ (ა. კალანდ.).

მ. იხმარება აგრეთვე მოქმედებათა პერიოდული მონაცვლეობის აღსანიშნავად:

„კუთხიგორს ერთი ვარსკვლავი / ციმციმებს... ქრება... ციმციმებს“ (ა. კალანდ.).

შ. აფრიდონიძე.

მსიგზაუს წარწერები, IX—X სს., ერთ-ერთი უძველესი ქართული ასომთავრული წარწერები დასავლეთ საქართველოდან. რელიეფური წარწერები მოთავსებულია კრამიტის კალიბტერებზე, რ-ებიც აღმოჩნდა 1962 გუდაუთის რ-ის სოფ. პრიმორსკოეს მახლობლად (მსიგზაუს) მთაზე მიკვლეული ეკლესიის ნანგრევების გაქმენდისას. წარწერების მიხედვით, კალიბტერები ორი ტიპისაა. პირველი ტიპის კალიბტერის (ზომა 15,5x10 სმ) ცენტრში წარმოდგენილია „მალტური“ ჯვარი; კალიბტერზე არის სამსტრიქონიანი წარწერა, რ-იც იკითხება ქვემოდან ზემოთ; ტექსტის ბოლო სიტყვის („ა~ ნ“) ასოები იკითხება ისე, როგორც სარკეში. ყველა კალიბტერი დამზადებულია ერთ ფალიბში; ცნობილია 30 ცალი (28 ინახებოდა ბიჭვინთის ტაძარში, 2 — ხელნაწ. ინ-ტში). I ტიპის კალიბტერის წარწერის ტექსტი ასეთია: „ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ, ამენ“. II ტიპის კალიბტერის (ზომა: 13,5x10 სმ) ცენტრში წარმოდგენილია „მალტური“ ჯვარი; მის ზედაპირზე მოთავსებულია ორსტრიქონიანი წარწერა, რ-იც იკითხება ქვემოდან ზემოთ; სიტყვა „ამენ“ ისევ შეტრიალებულად (როგორც სარკეში) იკითხება. ყველა კალიბტერი დამზადებულია ერთ

ფალიბში; ცნობილია 16 ცალი (15 ინახებოდა ბიჭვინთის ტაძარში, 1 — ხელნაწერთა ინსტიტუტში); II ტიპის კალიბტერის წარწერის ტექსტი ასეთია: „მიქაელ, ამენ“. წარწერები კალიბტერების ორივე ტიპზე, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, თარიღდება IX—X სს-ით: **ლ** ასო გადმოცემულია დაბალი ყელით და აქვს ნუსხურისავე მიდრეკილება, **ე** და **ლ** ასოების განივი ხაზი მარცხნივ არ გადადის.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი (ლაპიდარული წარწერები, II), გ. სილოგავას გამოც., თბ., 1980.

ვ. სილოგავა.

მუხლი, ტექსტის აზრობრივად დასრულებული მცირე მონაკვეთი (პარაგრაფი), რ-ის გამოყენება ან მითითება შესაძლებელია ძირითადად ტექსტისაგან დამოუკიდებლად. მ. ხელნაწერ და ნაბეჭდ წიგნებში გამოიყოფა გრაფიკულად. ხელნაწერებში მ-ის დასაწყისი აღინიშნებოდა წითელი მელნით შესრულებული ანბანური სათვალავით. ნაბეჭდ წიგნებში გამოყენებულია მუხლის ციფრობრივი ნუმერაცია. მ-ებად ტექსტის დანაკვეთა ძირითადად ხდება ბიბლ. წიგნებსა და ოურიდ. დოკუმენტებში.

ლიტ.: აბულაძე ი., წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი. — «თსუ შრომები», 1950, ტ. 39; სურგულაძე მ., ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.

მ. სურგულაძე.

მყოფადი, საუღლებელი ერთეული (ა. შანიძე). მ. ფორმობრივი თვალსაზრისით იდენტურია აწმყოს მწკრივის ფორმებისა; ზმნათა ერთი ნაწილი აწმყოს ფორმებისაგან ზმნისწინით განსხვავდება (წერს — და-წერს), თუმცა ზმნისწინიან და უზმნისწინო ფორმათა დაპირისპირებას არა აქვს სისტემური ხასიათი. ეს არის ძირითადი საფუძველი იმი-სა, რომ მ. (და საერთოდ მ-ის წრის მწკრივები) დამოუკიდებელ საუღლებელ ერთეულად არ გაიანზრება მკვლევართა ერთი ჯგუფის მიერ (გ. გოგოლაშვილი, ა. ონიანი...).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ჭუმბურიძე ზ., მყოფადი ქართველურ ენებში, თბ., 1986; გოგოლაშვილი გ., ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა, თბ., 1988; ონიანი ა., თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა, თბ., 2003.

გ. გოგოლაშვილი.

მყოფადის კაფორიზმით, საუღლებელი ერთეული (ა. შანიძე), იგივე კავშირებითი I, პირბით-კავშირებითი. მ. კ. ფორმობრივი თვალსაზრისით იდენტურია აწმყოს კავშირებითისა. ზმნათა

ერთი ნაწილი უწყვეტლისაგან მხოლოდ ზმნისწინით განსხვავდება, თუმცა ამას სისტემური ხასიათი არა აქვს. ზმნათა მეორე ნაწილში ხდება ფორმათა შენაცვლება (სესხება): მეფობის — ი-მეფ-ებ-ს... ეს არის ძირითადი საფუძველი იმისა, რომ მ. პ., ისევე როგორც ე. წ. მყოფადის წრის მწკრივები, დამოუკიდებელ საუბლებელ ერთეულად არ გაიანზრება მკვლევართა ერთი ჯგუფის მიერ (გ. გოგოლაშვილი, ა. ონიანი...).

ლიტ. ინ. სტატისთან მყოფადი.

გ. გოგოლაშვილი.

მცხეთის ჯვრის წარწერები, ქართული ასომთავრული დამწერლობის ერთ-ერთი უძველესი ეპიგრაფიკული ნიმუშები. ამოკვეთილია მცხეთის ჯვრის ტაძრის აღმ. და სამხ. ფასადის რელიეფებზე, ტაძრის შუაში აღმართულ ჯვრის კვარცხლბეკზე (კვარცხლბეკის შემორჩენილი ნაწილი წარწერის მოზრდილი ფრაგმენტით ამჟამად დაცულია საქართველოში, ტაძრის სამხრ.-დას.ით, კუთხის ოთახში შესასვლელის ზემოთ და კედლის მოპირკეთების ცალკეულ ფილებზე. ყველა წარწერა თანადროულია და მათში მოხსენიებული ისტ. პირების, კერძოდ, სტეფანოზ პატრიკიოსის ქართლში ერისმთავრად ყოფნის მიხედვით თარიღდება (VI—VII სს. მიჯნა, 595—605).

შინაარსის მიხედვით მ. ჯ. წ. იყოფა შემდეგ ჯგუფებად:

1. საამშენებლო-ქტიტორული წარწერები: სტეფანოზ პატრიკიოსის, მისი ძმის დემეტრე ვპატო-

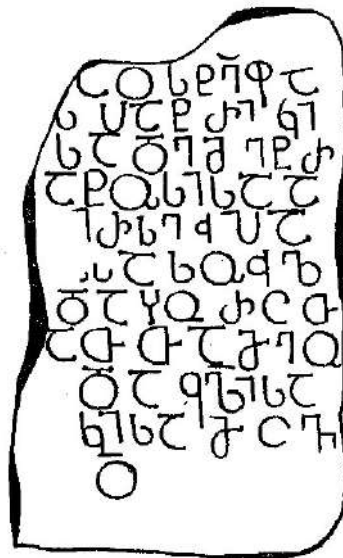
მცხეთის ჯვარი. წარწერა ჯვრის კვარცხლბეკზე. 595—605.

სის და ძის ადარნერსე ვიპატოსის წარწერა ჯვრის „აღმართვის“ შესახებ, ამოკვეთილი კვარცხლბეკზე. მისი ტექსტი ასეთია:

„[ესე] ჯ(უარი) ქ(რისტ)ჴსი აღ[ემართა] ს(ა)ლ(ო)ც[ველ]ად სტეფა[ნო]ს პატრიკი[ოსი]სა, დემეტრ[ე]ს პატოსისა ა[დარნ]ესე ვპა[ტო]სისა, სულ[თა] და ჯორცთ[ამ] ათთა მეო[ხად] და ყოვლისა[—]ლისა მცვ[—]ელა[დ]“ (მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა ბოლოდან მეორე სტრიქონის პირველი, სანახევროდ მოღწეული სიტყვის წაკითხვა-აღდგენაში: „[სახ]ლისა“ — ა. კალანდამე, გ. ჩუბინაშვილი, ნ. მიქაძე, მ. თარხნიშვილი, მ. ლორთქიფანიძე; „[ქართ]ლისა“ — ზ. ალექსიძე; „[მ(ო)მ(ა)ვ]ლისა“ — ნ. შოშიაშვილი).

ქრისტეს მკვლელობის თემსტია წარწერა ტაძრის სამხრ.-დას.ით კუთხის ოთახის — „საყოფელის“ აშენების შესახებ, ამოკვეთილი ამ ოთახში შესასვლელის ზემოთ, შიდა მხარეს. მისი ტექსტი ასეთია: „წყალობითა ღმრთისაათა და შეწვენითა ჯუარისაათა მე, თემესტია მკველმან ქრისტესმან აღვაშენე საყოფელი ესე, სასენებელად სულისა, თავგანისაცემად ღედათა“.

2. მოსახსენებლები: სტეფანოზ ქართლის პატრიკიოსისა — „[ხა]ტო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალებ“ (ყველა წინა გამოცემაში „ხატოს“ ნაცვლად იკითხება „ჯუარო“, რაც შეცდომაა); დემეტრე ვიპატოსისა — „წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრე ვპატოსსა მეოხ

ხეყავ“; ადრნერსე ვიპატოსისა — „წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, ადრნერსეს ვპატოსსა მეოხ ეყავ“; ადრნერსე ვიპატოსის ძის ქობულისა — „წმიდაო სტეფანე, ქობული სტრატელატი შეიწყალებ“;

3. გამოსახულებების განმსაზღვრელი წარწერები; მათგან მოაღწია მხოლოდ ერთმა, ძალზე დაზიანებული სახით: „ქობულ ადრნერსეს ძე“;

4. ხელოსანთა ნიშნები — ქართ. ასომთავრული ანბანის ცალკეული ასოები, რეზიც დასმულია ტაძრის მოპირკეთების სხვადასხვა ფილაზე (მათ შორის იკითხება სახელიც — „დემეტრე“).

მცხეთის ჯვარი. ადარნერსე ვიპატოსის წარწერა. 595—605.

მცხეთის ჯვარი. სტეფანოზ პატრიკიოსის წარწერა. 595—605.

მ. ჯ. წ. მნიშვნელოვანია პალეოგრაფიისათვის, როგორც ქართ. დამწერლობის უტყუარად დათარიღებული ნიმუშები, და ენის ისტორიისათვის — მათში დასტურდება როგორც ხანმეტი, ისე არახანმეტი ფორმები.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი (ლაპიდარული წარწერები, I), ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980 (იქვე ბიბლიოგრაფია); სილოგავა ვ., ჯვრის წარწერები. — ქსე, ტ. 11, თბ., 1987.

ვ. სილოგავა.

მცხეთური ხელნაწერი, ბიბლიოლოგიური ძეგლი, ქართული ბიბლიის ყველაზე სრული ხელნაწერი, შემდგენელი და რედაქტორი ს. ს. ორბელიანი. მ. ხ. რთული შედგენილობის ტექსტია, რ-შიც ერთმანეთის გვერდითაა მოთავსებული ბიბლიის სხვადასხვა წყაროდან მომდინარე და სხვადასხვა დროს შესრულებული თარგმანები. მათი დიდი ნაწილი ბიბლიის ქართ. ვერსიის უძველესი ტექსტებია (IV—V სს.), შეფერებული ბერძნ. ბიბლიის ტექსტთან XI—XIII სს.-ში. სხვები შედარებით გვიანდელი ჩანს. ყველა მათგანს ემჩნევა არაერთგზისი შესწორებისა და რედაქციის კვალი. ტექსტოლოგიური ანალიზი ავლენს როგორც ბერძნ. და სომხ., ისე სხვა, ნაწილობრივ უცნობი, წყაროების გავლენასაც.

მ. ხ-ის ტექსტზე მუშაობისას ს. ს. ორბელიანი ემყარებოდა გელათის ბიბლიას, რ-იც რედაქციულად გადაუმუშავებია. ტექსტის შესწორებისა და შევსებისას იგი მეტწილად სარგებლობდა სომხ. ბიბლიის ამსტერდამული გამოცემით. თავებდა და მუხლებად დაყოფაც განსხვავებულია გელათური ტექსტისაგან. მ. ხ-ში ჩართულია აგრეთვე ვახტანგ VI-ის სტამბაში დაბეჭდილი წინასწარმეტყველთა და ახალი აღთქმის ტექსტები. ხელნაწერი ინახება ხელნაწ. ინ-ტში (A 51).

ტექსტი ხუთ წიგნად გამოქვეყნდა 1981—86: 1. მოსეს ხუთწიგნეული, ისო ნავეს, მსაჯულთა, რუთის წიგნები, თბ., 1981; 2. მეფეთა I—IV, ნეშტთა I—II და ეზრას I—III წიგნები, თბ., 1982; 3. ტობის, ივდიითის, ესთერის, იობის წიგნები, ფსალმუნნი, იგავთა წიგნი, თბ., 1983; 4. ეკლესიასტე, სიბრძნე სოლომონისა, ქებათა ქება სოლომონისა, წინასწარმეტყველთა წიგნები — ესაია, იერემია, ბარუქი, ეზეკიელი, თბ., 1985; 5. დანიელის, მცირე წინასწარმეტყველთა და ახალი აღთქმის წიგნები, თბ., 1986; 1999 გამოქვეყნდა მე-6 წიგნი, რ-შიც ს. ს. ორბელიანის მიერ შედგენილი ბიბ-

ლიური საძიებლებია შესული.

მ. ხ-ის ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და ვრცელი გამოკვლევა დაურთო თ. დოჩანაშვილმა.

ს. სარჯველაძე.

მძიმე (.), სასვენი ნიშანი, რ-იც იხმარება: 1. შერწყმული წინადადების ერთგვაროვანი წევრების, რთული თანწყობილი წინადადების შემადგენელი მარტივი წინადადებების უკავშირდ შესაერთებლად, ანდა რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში მთავარი და დამოკიდებული წინადადებების მიჯნაზე (როგორც უკავშირო, ისე კავშირიანი შეერთებისას). მაგ., „ჩემს სახლ-კარზედა არც დღე, არც ღამე / აღარ ვფიქრობდი, არ ვღონდებოდი“ (ი. ჭავჭავაძე); „ლუარსაბი ჯერ კიდევ სიზმრის ამბავში იყო და ხმა არ გასცა, დარეჯანი წამოვდა და მხოლოდ მაშინ დაინახა, რომ ლუარსაბი... უძრავადა გდია“ (ი. ჭავჭავაძე). 2. განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების, მათ შორის ჩართულის, დანართისა და მიმართვის გამოსაყოფად: „წყალნი, მთით დაქანებულინი, / აღმასებრ უფსკრულს ცვივიან“ (გ. ორბ.); „გამოჩნდა ქალი ლამაზი, / შავის ტანსაცმლით მოსილი“ (ვაჟა-ფშაველ.); „სულ ბოროტო, ვინ მოგიხმო ჩემად წინამძღვრად“ (ნ. ბარათ.); „დიდრონი თვალები, ყოველთვის დასისხლებულნი, თითქო ყელში თოკი წაუჭერიათო“ (ი. ჭავჭავაძე); „ხან წინ მოუძღვის, ხან — გვერდზე, მხარდამხარ...“ (ვაჟა-ფშაველ.). 3. იხმარება ამა თუ იმ წიგნის, ნაწარმოების, სტატიისა და ა. შ. გაფორმებისას: ავტორის, სათაურის, გამომცემლობის, გამოცემის ადგილისა და დროის შესახებ ცნობების ერთმანეთისაგან გასამიჯნავად. მაგ., ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953. 4. ტირესთან ერთად იხმარება ავტორისეული სიტყვებისა და პერსონაჟთა მეტყველების გასამიჯნავად. მაგ.: „— მე აღარა მესმის-რა, — უთხრა ძმამა, — ამ საცოდაობამ გამაშტერა“ (ი. ჭავჭავაძე).

შ. აფრიდონიძე.

მჟკრიზი, საუღლებელი ერთეული. ამ ცნების აღსანიშნავად სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ავტორთან (ზოგჯერ ერთსა და იმავე ავტორთანაც) სხვა ტერმინებიც გამოიყენებოდა: რიგი, წვერი, დრო, დროკილო... ამჟამად ძირითადად ორი ტერმინია დამკვიდრებული: **მწკრივი** (ა. შანიძე) და **ნაკვთი** (არნ. ჩიქობავა). თითოეული მათგანის შემოტანას თან ახლდა შესაბამისი ცნების განსხვავებული გაგება. ა. შანიძის აზრით, მ. რთული კატე-

გორიაა, რ-იც შეიცავს რამდენიმე კატეგორიას „მწკრივის ელემენტებად“ წოდებულს. ესენია: დრო, კილო, გზისობა, აქტი, თანამდევრობა. მ-თა შორის სხვაობას ფუნქციურად ამ ელემენტთა მქონეობა განსაზღვრავს.

არსებობს თვალსაზრისი, რ-ის მიხედვითაც მ. კატეგორიაა, მაგრამ არა რთული. მ. იგივეა ზმნისათვის, რაც ბრუნვა სახელისათვის: „მწკრივი არის ენაში ზმნის არსებობის, მისი ფუნქციონირების ფორმა“ (ბ. ჯორბენაძე). მ-ს მოვლევბა თავისი ფუძე და მაწარმოებელი. მ-ის ფუძეა ზმნური ფორმის ის ნაწილი, რ-საც ჩამოშორებული აქვს ზმნისწინი, პირისა და რიცხვის ნიშნები. მ-ის ნიშანი არის ზმნური ფორმის სუფიქსური ნაწილი, რ-იც დამახასიათებელია კონკრეტული მ-თვის და არ გადაჰყვება სხვა მ-ებში.

აზრთა სხვადასხვაობა მ-თა რაოდენობის საკითხშიც ირენს თავს. ძველ ქართ. სალიტ. ენაში ნ. მარბა რვა მ. გამოყო (დღევანდელი ტერმინოლოგიით: აწმყო, უწვევტელი / ნამყო უსრული, I კავშირებითი, წვევტელი / ნამყო სრული, II კავშირებითი, I თურმეობითი, II თურმეობითი, III კავშირებითი). სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ავტორთან დაემატა: აწმყოს ხოლმეობითი, უწვევტლის ხოლმეობითი (I ხოლმეობითი), II ხოლმეობითი, შერეული კავშირებითი, III ხოლმეობითი (ა. შანიძე); შერეული ხოლმეობითი, შერეული ნამყო, შერეული ბრძანებითი (ლ. კიკნაძე). ამ მ-ების შესახებ აზრთა ერთგვარობა არ არსებობს.

ახ. სალიტ. ქართულში ძირითადად 11 მ-ს გამოყოფენ (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა,...). სხვაობა მ-თა რაოდენობის თვალსაზრისით ძვ. და ახ. ქართულს შორის ძირითადად შეაპირობა ხოლმეობითის მორფოლ. კატეგორიის გაქრობამ, ასევე დროისა და ასპექტის გამოხატვის თვალსაზრისით მომხდარმა ცვლილებებმა. ამის საფუძველზე გამოიყო I სერიაში ორი წრე — აწმყოსა და მყოფადისა. I სერიისათვის მწკრივთა განმასხვავებელ ელემენტად ზმნისწინი იქნა მიჩნეული. მაგრამ რამდენადაც ზმნისწინი იგივე ფუნქცია არ აკისრია II და III სერიაში, მკვლევართა ერთი ნაწილი არ იზიარებს მყოფადის წრის გამოყოფის იდეას და დროკილოთა სისტემას 8 მ-ით წარმოადგენს (გ. გოგოლაშვილი, ა. ონიანი, ქ. დათუკიშვილი...). გამიჯნვითა

მესამე თვალსაზრისი, რ-ის მიხედვითაც ზმნისწინით განსხვავებული ფორმები ყველა შემთხვევაში უნდა ჩაითვალოს დამოუკიდებელ მ-ად. შესაბამისად, გვექნება 16 მწკრივი (ა. არაბული).

მ-თა დალაგება (სერიებად) საუბლებელი ფუძის პრინციპით მოხდა (კ. დოდაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი, ნ. მარი...). დრო-კილოთა სისტემაში მ-ების ფუძეები ერთმანეთს შეიძლება მიემართებოდეს ხაზოვანი (წერ — წერ-დ...), ან — ჩანაცვლების პრინციპით (წერ-ე — წერ-ო...) (ბ. ჯვორბენაძე).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დანახათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული [ენის] გრამატიკის საფუძვლები, 1, თბ., 1953 (1973); გოგოლაშვილი გ., ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა, თბ., 1988; ჯორბენაძე ბ., ქართული ენის მორფოლოგია, თბ., 1995.

გ. გოგოლაშვილი.

მხედრული, ქართული დამწერლობის სახეობა. ასომთავრული და ნუსხური დამწერლობისაგან განსხვავებით, იგი გამოიყენება საერთო

დანიშნულებით, აქედან სახელწოდება — „მხედრული“.

მ., ისევე როგორც ქართ. ანბანის სხვა ფორმები, ასოთა მოხაზულობის მხრივ კანონზომიერი განვითარების სურათს იძლევა. ძეგლების ქრონოლ. თანამიმდევრობით შესწავლამ ცხადყო, რომ ასომთავრულიდან ნუსხურზე და შემდეგ ნუსხურიდან მხედრულზე გადასვლა თანდათანობით ხდებოდა, ახალი დამწერლობისათვის დამახასიათებელი თავისებურებები ძეგლის წიაღში მზადდებოდა და მწიფდებოდა.

მ. ასოთა მოხაზულობის მხრივ მართვია, ყველა ასო აქ ერთიან მონახაზს ქმნის, კონტური ხელის აულებლად სრულდება. გამარტივებული წერისაკენ სწრაფვა ასოთა ერთიან და, ამასთანავე, მომრგვალებულ ფორმაში გამოიხატება. თანამედროვე მ-ის ზოგიერთ ასოს შერჩენილი აქვს ასომთავრულის მოხაზულობა, უდიდეს ნაწილს კი რთული განვითარების გზა აქვს

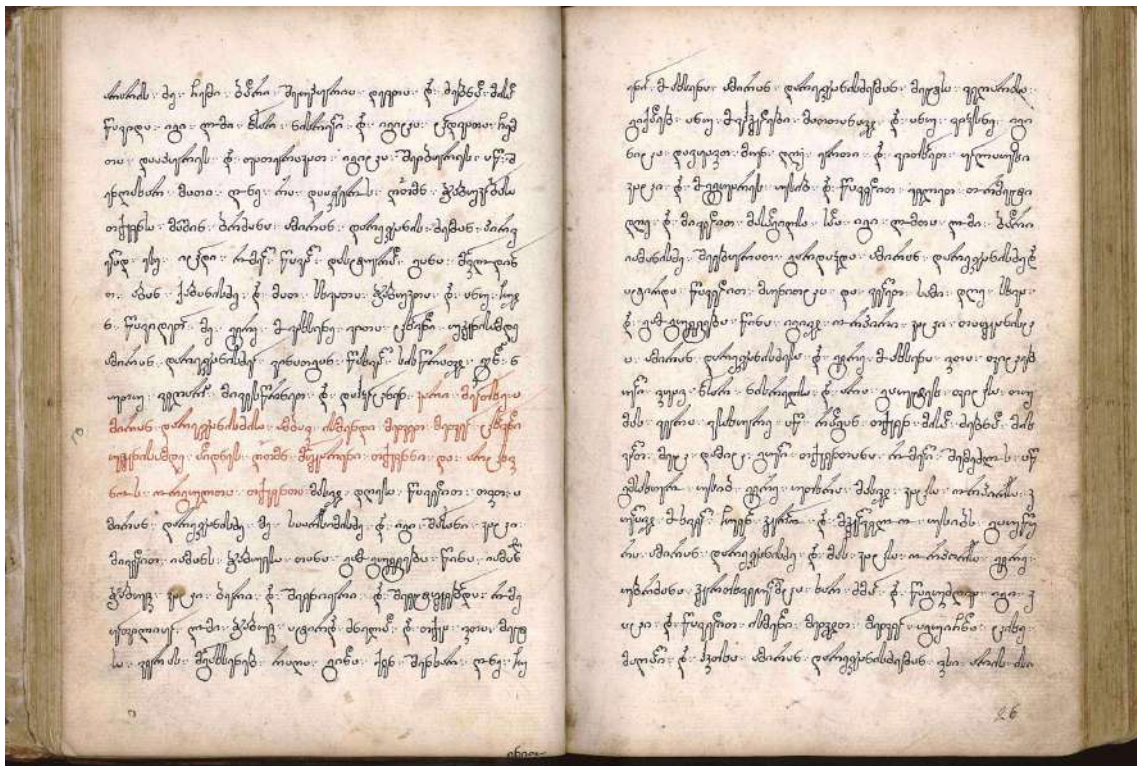
განვლილი. ამ საერთო ევოლუციაში გარკვეული კანონზომიერებანი შეინიშნება. სახელდობრ, ადრეულ ეტაპებზევე ჩაისახა ტენდენცია შემომრგვალებისა და, ერთიანი კონტურის შექმნასთან დაკავშირებით, ფორმათა თანდათანობითი შებრუნებისაკენ.

მ-ის ოთხხაზოვანი სისტემა ნუსხური ასოების ოთხ სტრიქონში განაწილებას მისდევს; ნუსხურში განვითარებული კბილანების სისტემაც მხედრული ფორმების განმსაზღვრელი გახდა (იხ. აგრეთვე გარდამავალი მხედრული).

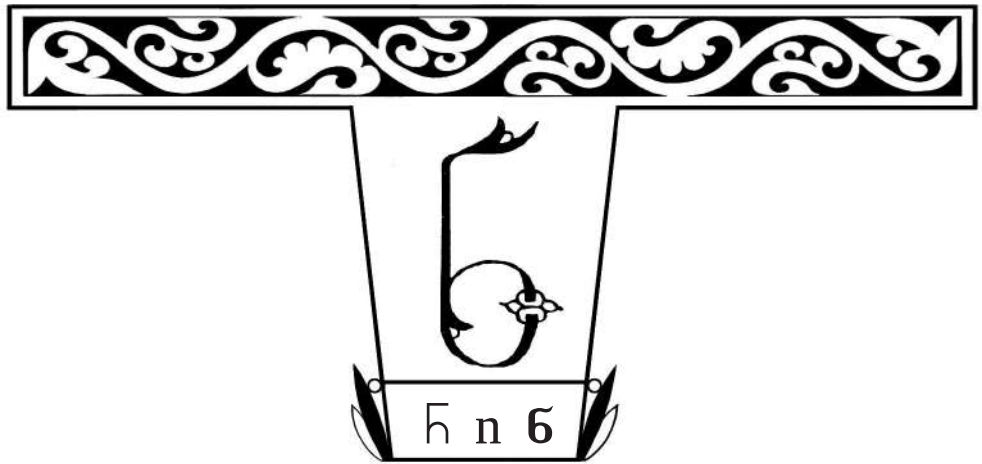
მ. დამწერლობის ადრეული ნიმუშები IX ს-იდან გვხვდება (ატენის სიონი) და სწრაფად გავრცელდა საერთო საქმიანობის სფეროში.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლაც, წგ. 3, ნაკვ. 1 — ქართული დამწერლობა მცოდნეთა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1996 (თხზ. 12 ტომად, ტ. 9); მაჭავარიანი ე., ქართული ანბანი, თბ., 1977.

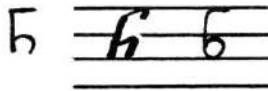
ე. მაჭავარიანი.

მხედრული დამწერლობის ნიმუში. მარიამისეული ქართლის ცხოვრება. XVII ს.

ნ, ქართული ანბანის მეცამეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეთოთხმეტე) ასო; მისი სახელია „ნარი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი (კბილის-მიერი) ხშვის მქონე ნაზალური (ცხვირისმიერი) სონორი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴌ**. მისი მოხაზულობა ხაზებისა და რკალის კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ნუსხური **ⴌ** მარჯვნივაა გადახრილი. მხედრული **ⴌ** ერთიანი, მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხური **ⴌ** და მხედრული **ⴌ** ოთხხაზოვანი სისტემის ზედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ორმოცდაათს (50).

ნაზალური ბგერები, ც ხ ვ ი -რისმიერი ბგერები, ხმოვნები ან თანხმოვნები, რ-თა წარმოქმნისას პაერნაკადა გარეთ ცხვირის ღრუს გავლით გამოედინება. რბილი სასა ნაქითურთ ძირსაა ჩამოშვებული და გზას უხსნის ნაკადს ცხვირისკენ. ნაზალური ხმოვნების (მათ ნაზალიზებულებსაც უწოდებენ) წარმოქმნისას პირის გზაც ღიაა, ხოლო ნაზალური თანხმოვნების შემთხვევაში პირის ღრუ გადაკეტილია ბაგისმიერი ან ენისმიერი ხშვით. ბაგისმიერი ხშვით წარმოიქმნისა, მაგ., ქართ. **მ**, წინაენისმიერი ხშვით (ზედა საჭრელ კბილებთან ან მათ ნუნებთან) — **ნ**. ნაზალური თანხმოვნის ენისმიერი ხშვა შეიძლება განხორციელდეს შუა ენის მიბჯენით მაგარ სასაზე (მაგ., ფრანგ. სიტყვაში *signe* „ნიშანი“) ან უკანა ენის მიბჯენით ჩამოშვებულ რბილ

სასაზე (გერმ. *singen* „სიმღერა“, *Zunge* „ენა“).

ქართულში ნაზალური ხმოვანი ფონემები არა გვაქვს.

ზ. ჯაფარიძე.

ნათესაობითი ბრუნვა, კუთვნილება-დანისშულებისგამომხატველი ბრუნვა, რ-საც ინდოევროპულ ენათა გენიტივი შეეფარდება.

ქართულ ენაში **ნ**. ბ. -ის(ა), -ს(ი) ბოლოსართებითაა წარმოდგენილი: თანხმოვანფუძიან და ხმოვანფუძიან კვეცად სახელებთან — **ის(ა)** დაბოლოება გვხვდება — **კაც-ის(ა)**, **დედ-ის(ა)**, ხმოვანფუძიან უკვეცელ სახელებთან — **ს(ი): წყარო-ს(ი), რუ-ს(ი), ელენე-ს(ი)...** (გამონაკლისია — **დრო-ის**).

ბოლოკიდური -ი ხმოვნის თაობაზე სხვადასხვა თვალსაზრისი არსებობს: მკვლევართა ნაწილი მას ემფატიკურ ხმოვანდ მიიჩნევს (შდრ.: **კაც-ისა** — **წყარო-ს-ი**); სხვა თვალსაზრისით, -ი ბრუნვის ნიშნისეულია, ბგერათვალსაშის შედეგად მიღებული: **-ის** → **-სი** (იხ. ემფატიკური ხმოვანი).

ნათესაობითი უძველესი ფორმაციის ბრუნვაა. -ის სუფიქსის პარალელურად ვარაუდობენ აგრეთვე -ინ სუფიქსის არსებობასაც, რ-იც ზმნისართებსა და თანდებულებშია შემორჩენილი სიტყვამწარმოებელი ელემენტის სტატუსით: **გუშ-ინ**, **მაშ-ინ**, -თვ-ის || -თვ-ინ, -მდ-ის || -მდ-ინ... **ნ**. ბ-ის -ის სუფიქსს კანონზომიერი შესატყვისები მოეპოვება ქართვ. ენებში: ზანურში — **-იშ** (→ **შ**), სვანურში — **-იშ**, ეშ სუფიქსების სახით.

ნ. ბ-ში დასმული სახელი დაირთავს თანდებულებს: -თვის, -გან, -კენ, -ებრ, -თანავე, -დამი. თითქმის

შეუზღუდავია ნათესაობითის ფორმაზე ზმნისართთა დართვა თანდებულის ფუნქციით: **სახლ-ის წინ**, **მიწ-ის ქვეშ**, **ხუთი დღ-ის შემდეგ...**

ნ. ბ. თანამედროვე სალიტ. ქართულში გამოხატავს: კუთვნილებას (ძმის სახლი), დანიშნულებას (ქორწინების სახლი), მასალას (ხის სახლი), აგენსს (ბავშვის თამაში), სამოქმედო ობიექტს (ხის მოჭრა). თანდებულთა დართვის შედეგად ნათესაობითს სხვა ფუნქციათა გამოხატვაც ეკისრება: აჩვენოს მიმართულება (ტყისკენ); მოცილება-დაშორება (კაცისგან); მსგავსება (თიხისაებრ); დრო (მოსვლისთანავე) და სხვა. **ნ**. ბ. ხშირად დერივაციული სუფიქსის როლს ასრულებს (თბილ-ის-ი, ვარგ-ის-ი...); გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მსაზღვრელის ფუნქციით გამოყენებული სახელი არ შეიძლება ჩაითვალოს **ნ**. ბ-ის ფორმად (თ. უთურგაიძე).

ლიტ.: ჩიქოვაძე არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ. ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; თოფურია ვ., ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოებანი. — კრ.: სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. I, თბ., 1956; უთურგაიძე თ., ქართული ენის სახელის მორფოლოგიური ანალიზი, თბ., 1986; თნიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები, თბ., 1989; ნოზაძე ლ., ემფატიკური ი ქართულში. — «იკე», XIX, თბ., 1990.

კ. გაბუნია.

ნაისერი (Neisser) ფრიდრიხ კარლ (6. I. 1909, ვენა, — გ. წ. უცნობია, იქვე), ავსტრიელი ენათმეცნიერი. სწავლობდა ვენის ერთ-ერთ რეალურ სასწავლებელში, რ-ის დამთავრების შემდეგ (1928) სწავლა განაგრძო ვენის უნ-ტში. ეუფლებოდა ანგლისტიკასა და ამერიკა-

ნისტიკას, ისმენდა ლექციებს სი-რიულის, ხეთურისა და აფრიკული ენების შესახებ. მალე შეუდგა კავკ. ენების, უწინარეს ყოვლისა, ქართულის შესწავლას. 1936 დაიცვა დისერტაცია თემაზე: „შტუდიე-ბი ქართული სიტყვაწარმოებისა-თვის“ („Studien zur georgischen Wortbildung“). ამ დროიდან იგი ქართვ. ენათმეცნიერთა ყურადღებას იქცევდა (ცნობილია მისი კონტაქტე-ბი ა. შანიძესთან).

ნ-ის დისერტაცია (რ. ბლაიზშტა-ინერის წინასიტყვაობით) წიგნად გამოსცა 1953 გ. დეტერსმა და იგი მაშინვე აღიარეს ქართ. ენათმეცნ. წრეებში. გაჩნდა ამ ნაშრომის ქარ-თულად თარგმნის იდეა (გ. მაჭავა-რიანი).

ნ. ხუციშვილი.

ნაკვთი, საუღლებელი ერთეუ-ლის აღმნიშვნელი ტერმინი. შე-მოიღო არნ. ჩიქობავამ. ტერმინის შემოღება დაკავშირებული იყო „მწკრივისაგან“ განსხვავებული ცნების შემოტანასთან. მწკრივისა-გან განსხვავებით, ნ. არ არის გრა-მატ. კატეგორია: იგი ტექნიკური ტერმინია და მოუთხოვს უღვლი-ლების ერთეულზე ამ ერთეულის ფუნქციის აღუნიშნავად. ამიტომ ნ. ვერ იქნება გრამატ. კატეგორია („უფუნქციო კატეგორია“ არ არის კატეგორია!), ისევე როგორც გრა-მატ. კატეგორიას არ გულისხმობენ ტერმინები: „ბეგრა“, „ხმოვანი“, „ფუძე“ (არნ. ჩიქობავა).

ამდენად, „ნ.“ და „მწკრივის“, როგორც ტერმინების, გამოყენები-სას გათვალისწინებულ უნდა იქნეს შესაბამის ცნებათა შორის განსხვა-ვება.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ერგათული კონსტრუქციის პრობლემა იბერულ-კავ-კასიურ ენებში, I, თბ., 1948.

გ. გოგოლაშვილი.

ნასესხობა, ერთი ენის ელემენ-ტების შეღწევა მეორე ენაში ენა-თა ურთიერთგავლენის, ენობრივი კონტაქტების შედეგად. ენათა და ერთა ურთიერთობა საზოგადოე-ბის, კაცობრიობის ისტ. და კულტ. განვითარებისა უცვლელი პი-რობაა. ამგვარ ისტ. კონტაქტებს (პოზიტიურსაც და ნეგატიურსაც, აგრესიულსაც და კულტურულსაც) შედეგად ენათა ურთიერთშეღწე-ვა მოსდევს. ერთი ენიდან მეორე ენაში შეიძლება გადავიდეს სხვა-დასხვა რიგის ენობრივი მოვლენე-ბი. იშვიათად ეს არის სინტაქსური კონსტრუქციები, უფრო იშვიათად — დერევაციული აფიქსები, რ-ებიც სიტყვებთან ერთად აღწევენ ენაში. ენობრივი გავლენის თვალსაზრი-

სით განსაკუთრებით შეღწევადი-ა ლექსიკური ფონდი.

ქართ. ენას ისტორიულად არა-ერთ კავკ., ევროპისა და აზიის კონტინენტის ერთან და ენასთან ჰქონია კავშირ-ურთიერთობა. ყველა ამ ენას თავისი კვალი აღუ-ბეჭდავს ქართ. ენის ლექსიკურ ფონდშიც. ქართულში გვაქვს ნ-ები სხვადასხვა ენებიდან: ბერძნ., ებრ., სპარს., არაბ., თურქ., სომხ., რუს. და სხვ. მაგ., საეკლ. ტერმინები: აი-აზმა, ამბიონი, ემბაზი, ოლარი, ლიტანია... ბერძნულიდან არის შე-მოსული; ბათქაში, ბოლმა, ყოჩი, ფარა... — თურქულიდან; იატაკი, კოშკი, ლაშქარი, ტაბაკი, ფარდა-გი... — სპარსულიდან... ერთი ენი-დან მეორეში სიტყვა შეიძლება მე-სამე ენის მეშვეობითაც შევიდეს. ისეთი შემთხვევებიც გვაქვს, როდესაც ერთი და იგივე სიტყვა ორჯერ შესულა ენაში სხვადასხვა გზით. მაგ., **კოშკი** ქართულში სპარსული-დან შემოვიდა, საიდანაც ასევე გავ-რცელდა ევრ. ენებში. ბოლოს კი ფრანგულიდან კვლავ შეიძინა ქარ-თულმა, მაგრამ უკვე ახ. ფორმითა და სემანტიკით — **კოისკი**.

ნ-თა ერთ დიდ მასივს ქმნის თა-ნამედროვე საერთაშ. ლექსიკა, ანუ ინტერნაციონალიზმები.

ნ. მსესხებელ ენაში ამ ენის ფო-ნემატურ და სემანტიკურ სტრუქტუ-რასთან ადაპტაციის რთულ გზას გადის, ასევე ემორჩილება მსესხებე-ლი ენის მორფოლ. პროცესებს. ამ გარემოებათა გამო ნ. ახ. ენის ორგ. ნაწილი ხდება და მასში საბოლო-ოდ დამკვიდრებისას, მისი უცხოუ-რობა აღარც აღიქმება.

ამდენად, მიმღებ ენაში ადაპტა-ციის პროცესის თვალსაზრისით, ნ-თა რიგში შეიძლება გამოიყოს რა-მდენიმე ფენა: შეთვისებული ლექ-სიკა, რ-იც ჯერ კიდევ ორგანულთან სინონიმურად (პარალელურად) გა-მოიყენება; ლექსიკა, რ-იც ამ მნიშ-ვნელობით ერთადერთია, მაგრამ რ-ის უცხოურობა ენაში ჯერ კიდევ აღიქმება და ლექსიკა, რ-იც უკვე იმდენად არის გათავისუფლებული, რომ მსესხებელი ენის ლექსიკურ-გრა-მატ. სისტემის ორგ. ნაწილად ქცე-ულა.

ნ-ის სრული გამოვლენა ენის ლექსიკური ფონდის საფუძვლიან ისტ.-უტიმოლოგიურ ანალიზს მო-ითხოვს.

ა. არაბული.

ნაცვალსახელი, სიტყვა, რ-იც მიუთითებს საგანზე ან მის თვისე-ბაზე. სახელწოდება მიღებულია ორი სიტყვის შეერთებით: ნაცვალ

+ სახელი. ადრინდ. გრამატ. ლიტ-რაში ამ ტერმინმა არსებითი როლი შეასრულა ნ-ის რაობისა და მნიშვნე-ლობის დადგენაში. იგი განისაზღვ-რებოდა ისეთ ენობრივ ერთეულად, რ-იც სახელის ნაცვლად, მის მაგივ-რად იხმარება. მაგ., გაიოზ რექ-ტორის „ქართულ ღრამბატიკაში“ (1789) იკითხება: „ნაცვალ-სახელი არს ნაწილი სიტყვისა, რომელიც ნაცვლად სახელისა დაიდების სი-ტყუათა შინა“. ასეთი განმარტება სხვადასხვა რედაქციით დღესაც ძალაშია როგორც ქართ., ისე სხვა ენების ნორმატიულ გრამატიკებში. დახასიათება ზოგადად სწორია, მაგრამ სრული არ არის, რადგან იგი ერთნაირად არ მოიცავს ყველა ნ-ს. ტრად. განმარტება არ გამოდგება, მაგ., I და II პირის ნ-ების მიმართ, რ-ებიც მთქმელისა და თანამოსა-უბრის, ე. ი. პირის საერთო, ზოგადი სახელებია. ცნობილია, რომ სახელი ზმნას შეეწყობა III პირის ფორმაში, ამიტომ სინტაქსურად ეს ნ-ები არ შეიძლება იხმარებოდეს სახელის ნაცვლად. ყოველ შემთხვევაში, მათ მიერ სახელის შეცვლა ისე, რომ არ დაირღვეს წინადადების მთელი წყო-ბა, შეუძლებელია. ამდენად, ნ. შეიძ-ლება განისაზღვროს ისეთ სიტყვად, რ-იც წინადადებაში უმთავრესად არ-სებითის, ზედსართავის ან რიცხვითი სახელის ეკვივალენტად გვევლინება.

ანტიკური გრამატ. ლიტ-რიდან დღემდე, მეტყველების ნაწილთა ტრად. კლასიფიკაციის მიხედვით, ნ. ძირითადად დამოუკიდებელ მე-ტყველების ნაწილად იყო მიჩნე-ული. თუ ამოვალთ იქიდან, რომ „მეტყველების ნაწილი მორფოლო-გიის ცნებაა და ამ ცნების დადგენი-სას საფუძველი მორფოლოგიური ნიშანი უნდა იყოს“ (არნ. ჩიქობავა) და, ამავე დროს, თუ გავითვალის-წინებთ ნ-თა ძირითად დანიშნულე-ბასაც, ისინი ცალკე მეტყველების ნაწილად არ გამოიყოფა. ერთი ნა-წილი შეიძლება არსებით სახელ-თა ჯგუფში გაერთიანდეს, სხვები კი — ზედსართავებს დაუკავშირ-დეს. ამის მიხედვით, ყველა ნ. შევა სახელის შემცვლელ მეტყველების ნაწილში, თუმცა მისგან მაინც გან-სხვავდება. ნ-ის ძირითადი თვისე-ბა არის აბსტრაქციის თავისებური უნარი. აბსტრაქცია, მართალია, მეტ-ნაკლებად ახასიათებს ყვე-ლა მეტყველების ნაწილს, მაგრამ ზოგადისა და კერძოს შეთავსება ისე, როგორც ეს ნ-შია მოცემული, სხვა მეტყველების ნაწილისათვის არ არის ნიშანდობლივი. სახელი-სათვის მთავარია ის, თუ რას აღ-

ნიშნავს, ნ-თვის კი — როგორ აღნიშნავს. არსებითი, ზედსართავი (აგრეთვე რიცხვითი) სახელი პირდაპირ ასახელებს საგანს, მოქმედება-მდგომარეობას, აღნიშნავს მის ნიშან-თვისებას, ხარისხსა და რაოდენობას, ნ. კი ზოგადად, განყენებული სახით მიუთითებს მათზე. სხვადასხვაგვარ სიტუაციაში, ხმარების ცალკეულ შემთხვევებში იგი ავლენს კონკრეტულ მნიშვნელობასაც.

XIX ს. I ნახ-იდან ქართ. გრამატიკაში ლიტ-რაში ნ-თა კლასიფიკაციას საფუძვლად სხვადასხვა პრინციპი ედო. განსხვავებული იყო აგრეთვე ნ-თა ჯგუფების რაოდენობა და მათი აღმნიშვნელი ტერმინებიც. თანამედროვე გრამატიკაში ლიტ-რის მიხედვით, გამოიყოფა ნ-თა შემდეგი ჯგუფები: პირის (მე, შენ, ჩვენ, თქვენ...) (იხ. პირის ნაცვალსახელები), კუთვნილებითი (ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი, მისი...), ჩვენიებითი (ეს, ეგ, ის, იგი, ასეთი...), კითხვითი (ვინ? რა? რომელი? როგორ?...), მიმართებითი (ვინც, რაც, რომელიც, როგორც...) ურთიერთობითი (ერთმანეთი), განსაზღვრებითი (თვით, თვითონ, თითოეული, ყველა, ყოველი...), განუსაზღვრელობითი (ვინმე, რამე, რომელიმე, ზოგი, ზოგიერთი...), უარყოფითი (არავინ, ვერავინ...).

გრამატიკ. თვალსაზრისით, ნ-ებს სხვა სახელებთან აქვთ მსგავსებაც და განსხვავებაც. განმასხვავებელი თვისება ისაა, რომ მათ არ მოეპოვებათ ერთიანი მორფოლ. ყალიბი. მაგ., I და II პირის ნ-ები ბრუნვათა მიხედვით არ იცვლება, მათ მრ. მორფოლოგიურად არ ეწარმოებათ; კითხვითი ნ. ვინ? ოთხი ბრუნვისათვის სულ ორ ფორმას გვიჩვენებს (ვინ — სახ. და მოთხრ., ვის — მიც. და ნათ.), მრავლობითი, ჩვეულებრივ, არ ეწარმოება; ძირითადი ჩვენებითი ნ-ები ბრუნვათა ფორმებს უპირატესად სუბლექტურად აწარმოებენ, ორ სხვადასხვა ფუძეს იყენებენ: ერთიან სახელობითისათვის — ამა, მაგა, იმა, იმ; ყველა ეს ნ. სახელობითში ფუძის სახით იხმარება. მოთხრებითში მათ ორგ. წარმოება ახასიათებთ: მა-ნ, ამა-ნ, იმა-ნ, მაგა-ნ. რაც შეეხება კუთვნილებით და ზოგიერთ სხვა ნ-ს, ისინი თავიანთი დანიშნულებით მსაზღვრელი სიტყვებია და ისე იბრუნვიან, როგორც ზედსართავი სახელები.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; მარტიროსოვი ა., ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, თბ., 1964; ქართულანი ნ., ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემები

ქართულში სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით, თბ., 1985.

ა. მარტიროსოვი.
ნაწიშვარი, სახელის მხლებელი, რიც გვიჩვენებს, რომ ამ სახელით აღნიშნული საგანი ცნობილია, გარკვეულია. ასეთ ნ-ს გრამატიკაში განსაზღვრულ უწოდებენ, ხოლო უცნობი, გაურკვეველი საგნის აღმნიშვნელს — განუსაზღვრელს. ნ. დასტურდება ძვ. ქართულში, ახ. ქართულს იგი აღარ მოეპოვება. ნ. ახლავს მხოლოდ საზოგადო სახელს. საკუთარი სახელი (პირის, გეოგრაფიკ. ...) თავისთავად განსაზღვრულად ითვლება და ნ-ს არ საჭიროებს. ზედსართავ, რიცხვით და ნაცვალსახელთა უმეტესობას თვით ევალება არსებითი სახელის განსაზღვრა და ამიტომ ნ. არც მათ ერთვის, გარდა იშვიათი გამონაკლისისა, როგორიცაა **ერთი იგი**, რიც „მეორეს“ ან „სხვას“ აღნიშნავს.

ნ-ად ძვ. ქართულში იხმარებოდა სამი სიტყვა, წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელები: ესე, ეგე, იგი, რ-თა დანიშნულება იყო განესაზღვრათ გაურკვეველი სახელი და აღენიშნათ მისი მიმართება რომელიმე პირისადმი: პირველი (ესე), მეორე (ეგე), თუ მესამისადმი (იგი): სახლი ესე, სახლი ეგე, სახლი იგი. პირისადმი მიმართება დამახასიათებელია ქართ. (აგრეთვე ძვ. სომხური) ნ-თვის, ხოლო სხვა ენათა ნ. (მაგ., გერმანულის, ფრანგულისა და სხვ.) მოკლებულია პირისადმი მიმართებას. სამაგიეროდ, მათ მოეპოვებათ სქესი: მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო (გერმ. der, die, das; ფრანგ. la, le).

ნ. სახელს შეიძლება თავშიც ერთდეს და ბოლოშიც. თავში ერთვის ბერძნ., არაბ., ფრანგ., გერმ. და სხვ. ენებში; ბოლოში ერთვის ძვ. ქართ., სომხ. ბულგ., რუმ., ბასკ. და სხვ. ენებში; ბოლოში დართული ნ., ჩვეულებრივ, ერწყმის სახელს (მაგ., ბულგარულში, სომხურში და სხვ.), მაგრამ ძვ. ქართულში იგი ცალკე იხმარებოდა.

ნაწიშვარიანი სახელი ბრუნვანაკლებია, მას არ მოეპოვება წრფელობითი და წოდებითი ბრუნვები.

განუსაზღვრელ სახელს ძვ. ქართულში შეიძლება დაერთოს აგრეთვე **ერთი** ან **ვინმე** (**ვინმე** მხოლოდ მაშინ, თუ ადამიანზეა ლაპარაკი).

თ. ზურაბიშვილი.

ნაწილაკი, მეტყველების ნაწილი, დამოუკიდებელ მნიშვნელობას მოკლებული სიტყვა, ბევრა ან ბევრათკომპლექსი, რიც ერთვის წინადადების წევრს ან მთელ წინადადებას და

სხვადასხვა ელფერი (მოდალური და მისთა) შეაქვს მის მნიშვნელობაში.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ნ-ის (ისევე როგორც საერთოდ ფუნქციონალური სიტყვების) როლი გამონათქვამის შინაარსობრივ გამოთქვანაში.

ნ-ები ქართულში განსხვავებულ ჯგუფებს ქმნიან. მათი ადგილი არ არის მკაცრად განსაზღვრული; ზოგი ნ. წინ უძღვის სიტყვას (**არ, ვერ, ნუ...**), ზოგი — მოსდევს მას (**-ვე, -ლა, -ოდე...**); ნ. ცალკე იწერება (დეფისით — **მეტი...**, უდეფისოდ — **ხოლმე, თურმე...**) და სიტყვასთან შეწყვეტილიც (**ზუთიოდ, სადღა...**). ნ-თაგან ზოგი მხოლოდ ზმნასთან იხმარება (**არ, ვერ...**), ზოგი — სახელთან (**-ოდე**), ზოგიც — ყველა სიტყვასთან (**-ო**). ფუნქციის მიხედვით გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები: კითხვითი, მიმართებითი, განუსაზღვრელობითი, უკუთქმითი, გაძლიერებითი, მიგებითი, სიტყვასიტყვითი და სხვ.

კითხვითი ნ-ები გამოხატავენ კითხვას სხვადასხვა სემანტიკური ნიუანსით: **განა, ნუთუ, არ-კი, აკი, ხომ...** ძვ. ქართულში იყო სხვა კითხვითი ნ-ებიც — **ა** („იაკობ მანდ არსა“), **-მე** („რათ-მე ვყო“), ამჟამად აღნიშნული ფუნქციით **-ა** გვხვდება აღმ. საქართვ. მთის დიალექტებში (თუშური, ფშაური...), **-მე** კი განუსაზღვრელი ნ-ის ფუნქციით გამოიყენება.

მიმართებითი ნ-ები ერთვინ სრულმნიშვნელოვან კითხვით სიტყვებს და გადააქცევენ მათ მიმართებითად. ძვ. ქართულში მიმართებითი ნ-ები იყო: **ესე, ეგე, იგი** (წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელები) და **-ცა** (რომელია-იგი „რომელიც“, **ვინცა** „ვინც“...), ამათგან თანამედროვე ქართულში მხოლოდ **-ც** (< -ცა) გვხვდება: **ვინც, ვისიც, სადაც, როგორც...**

განუსაზღვრელობითი ნ. ერთვის კითხვით სიტყვას — ნაცვალსახელს ან ზმნიშვლას — და მას განუსაზღვრელობის მნიშვნელობას ანიჭებს. ამ ფუნქციით ქართულში გამოიყენება **-მე**: **ვინმე, რომელიმე, სადმე, როგორმე...** ანალოგიური ფუნქციისაა **-ლაც(ა)**, (ვილაცა, რაღაცა)....

უკუთქმითი ნ-ები ერთვინ ზმნას და გამოხატავენ ზმნით აღნიშნული მოქმედების უარყოფას. ასეთებია **არ, ვერ, ნუ** (ცალკე) და **-ლა, -ც** ნ-ების დართვით — **აღარ, ვეღარ, ნუღარ, არც(ა), ვერც(ა), ნურც(ა)**. ამ ნ-ებით გამოხატული უარყოფის მნიშვნელობები სემან-

ტიკურად განსხვავებულია (იხ. უარყოფა).

გაძლიერებითი ნ-ების ფუნქცია სახელებზე, ზმნიშებებზე (ზმნი-სართებზე) დართვისას ყურადღება გაამახვილოს ამ უკანასკნელთა მიერ გამოხატულ საგანზე, თვისებაზე, ადგილზე... როგორც მრავალთაგან ერთ-ერთზე. ამ შემთხვევაში გაძლიერებითი ნ. მნიშვნელობით უახლოვდება „აგრეთვეს“. მაგ., „გითრიც მოსულა“ ნიშნავს, რომ მის გარდა სხვა პირებიც მოსულან; „ამ დილითაც ქარია“ ნიშნავს, რომ ქარი იყო წუხელ ან გუშინ, ანდა გუშინწინ და ა. შ. „წიგნიც ვიყიდე“ ნიშნავს, რომ სხვა საგნებთან ერთად ვიყიდე აგრეთვე წიგნი...

თუ წინადადებაში ერთგვაროვანი წევრებია, მაშინ გაძლიერების მიზნით ც შეიძლება დაერთოს თითოეულ მათგანს: „წიგნიც ვიყიდე და რვეულიც“; ც ნ-ის გამოყენება აუცილებელია უკუთქმით და აკრძალვით შერწყმულ წინადადებებში: „არც ჯიხვი მოკლა, არც არჩვი“, „ნურც ჯიხვს მოკლავ, ნურც არჩვს“; გაძლიერების ფუნქციით -ც სხვა შემთხვევებშიც გამოიყენება (შდრ. ც-ს მნიშვნელობა ასეთ კონტექსტებში: „წიგნიც ვიყიდე“ – ძალიან მინდოდა და იმიტომ; „ქალაქშიც გაემგზავრა“ – ძალიან უნდოდა ქალაქში გამგზავრება და მისით).

მიეგებითი ნ-ები გამოიყენება რაიმეს დადასტურების ან უარყოფის ფუნქციით. მიეგებითი ნ-ები ორგვარია: დადასტურებითი (პო, კი, დიახ) და უკუთქმითი (არა, ვერა). ეს ნაწილაკები გვხვდება კითხვის პასუხად და ენაცვლებიან მთელ წინადადებას (გინდა ნაირ-ნაირი ყვავილები დაგიკრიფო? – არა).

სიტყვასიტყვითი ნ-ები გამოხატავენ თავისი ან სხვისი ნათქვამის უცვლელად გამეორებას: **მეთქი** – იმეორებს I პირის ნათქვამს („აკი გითხარი მოვალ-მეთქი“); **თქვა, თქო** – აღნიშნავს მოუბრის დანაბარებ სიტყვას, რიც II პირმა III-ს უნდა გადასცეს („ამალამ არ მოხვიდე-თქო, გადაეცი“); **ო** – გადმოგვცემს III პირის ნათქვამს („დედამ შემოგიფარა, წერილები ხშირად მოიწერე“).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; შერაზადაშვილი მ., ნაწილაკი – წინადადების ინფორმაციული სტრუქტურის კომპონენტი. – «საენათმეცნიერო ძიებანი», IX, თბ., 1999; შენგელაია ნ., არასრული სიტყვები და ტექსტის სემანტიკური მთლიანობა, თბ., 2000.

კ. გაბუნია.

ნეკრესი ალექსანდრე პავლეს ძე (4. IX. 1880, თბილისი, – 8. VII. 1967,

იქვე), ლექსიკოლოგი, მთარგმნელი, პედაგოგი, თეატრისა და კინოს მსახიობი, საქართველოს სახელმწიფოს წევრი, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი. 1902 დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია და მუშაობა დაიწყო ხაშურის დაწყებითი სკოლის მასწავლებლად. 1919–21 იყო ზოგადსაგანმან. კურსების ინსპექტორი და რუს. ენის მასწავლებელი. 1933-იდან 1936-მდე ითვლებოდა ქართული საბჭოთა დიდი ენციკლოპედიის რედაქციის სწავლულ მდივნად და მონაწილეობდა თსუ-ის მიერ გამოცემული რუსულ-ქართული ლექსიკონის (1937) შედგენაში. 1938–60 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილ. სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელში.

ნ-ის სამეცნ. ნაშრომები ეხება ქართ. ენის, ქართ. და რუს. ლიტ-რის ისტ., ქართ. თეატრის საკითხებს. მ. შ. ფუნდამენტურია „ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი“ (I გამოც. 1951), რმაც საყოველთაო აღიარება მოიპოვა. ნ-მა თარგმნა რუსულად ი. ჭავჭავაძის („კაცია-ადამიანი?!“), ა. ყაზბეგის („ელისო“, „ელგუჯა“, „ხევისბერი გოჩა“), დ. კლდიაშვილის („სამანიშვილის დედინაცვალი“, „ბაკულას ღორები“, „როსტომ მანველიძე“), შ. დადიანის, ე. ზედგინიძისა და სხვათა ნაწარმოებები, აგრეთვე ზ. ფალიაშვილის, შ. მშველიძისა და სხვა ქართვ. კომპოზიტორთა ოპერების, არიების, რომანსების, სიმღერების ლიბრეტოები და ტექსტები; რუსულიდან ქართულად თარგმნა უმაღლესი სკოლის სახელმძღვანელოები, ასევე საოპერო ლიბრეტოები, ფ. შილერის ოდა „სიხარულს“ და სხვ.

ახალგაზრდობაში ნ. წლების მანძილზე მუშაობდა ავჭალის სცენისმოყვარე მუშათა კლუბში და სახალხო სახლში ქართ. თეატრის ისეთ მოღვაწეებთან ერთად, როგორებიც იყვნენ ვ. აბაშიძე, მ. საფაროვა-აბაშიძისა, ა. იმედაშვილი, ა. წუწუნავა, შ. დადიანი, ი. გრიშაშვილი, ვ. ნინიძე, ი. ზურაბიშვილი და სხვ. მესრულებულები აქვს 40-მდე სახასიათო როლი პიესებში (ნ. გოგოლის „რევიზორი“, ა. ცაგარელის „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ“, ა. გუნიას „ალღუმი“, ა. ოსტროვსკის „უდანაშაულო დამნაშავენი“, „შემოსავლიანი ადგილი“ და სხვ.) და შექმნა რამდენიმე შთამბეჭდავი სახე ქართ. ფილმებში („უკანასკნელი მასკარადი“, „არსენა“...).

თხზ.: ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი (I გამოც. 1951, II გამოც. 1961, III გამოც. 1978); სინონიმთა საკითხისათვის, 1949 (შესავლის სახით აქვს წამდგარებული „ქართულ სინონიმთა ლექსიკონის“ 1951 წ. გამოცემას); ქართული იდიომები ი. ჭავჭავაძის „კაცია-ადამიანი?!“ მიხედვით და მათი რუსული შესატყვისები. – «თბილისის ა. ს. პუშკინის სახ. ინ-ტის შრომები», 1941, №1.

ვ. ნეიძე.

ნეკრესი, ისტორიული ქალაქი კახეთში, კავკასიონის ქედის ფერდობზე, სოფ. შილდის მახლობლად. დაარსა მეფე ფარნაჯომმა (ძვ. წ. II–I სს.). IV ს-ში მეფე თრდატმა აქ ააგო ეკლესია, რ-შიც VI ს-ში დამკვიდრდა ერთი ასურელი მამათაგანი – აბიბოს ნეკრესელი. მის დროს დაარსდა ნეკრესის საეპისკოპოსო (იარსება XIX ს-მდე). ნ-ში გაჩაღებული იყო კულტ.-საგანმან. მოღვაწეობა. ვარაუდობენ, რომ უცნობი ნეკრესელის დაწერილი უნდა იყოს „აბიბოს ნეკრესელის წამების“ მეტაფრასული რედაქცია (XII ს.). ნ-ში მოღვაწე მწიგნობართაგან აღსანიშნავია დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი (XVIII ს.), რ-იც აქტიურად მონაწილეობდა ფილოს. თხზულებათა თარგმნასა და ხელნაწერთა გამრავლებაში. მას ეკუთვნის თარგმანები: დავით უძლეველის „წიგნი საზღვართა“ (H 69, S 334, 1180, 2564), მხითარ სევასტიელის რიტორიკა (S 203, 266, 334) და სხვ; ლექსები: კიდურწერილობა „დოსითეოს ნეკრესელი“, ანბან-თქებანი, ს.-ს. ორბელიანის ქება (H

ნეკრესის მონასტერი. გუმბათოვანი ეკლესია. VIII–IX სს.

1100, 187, S 105, 47—48), თავის ქება ჭაბუა ორბელიანის მაგიერ „ვითომ მზეგზაბუკაქედეს ნეკრესელს დოსითელს“. 1794-იდან ნ-ის კათედრას განაგებდა ნაყოფიერი შემოქმედი ამბროსიმიქაძე, — მრავალი ლექსისა და ქადაგების ავტორი.

ნ-ის ნაქალაქარზე 1984-იდან წარმოებული გათხრების (ხელმძღვანელი — აკად. ლ. ჭილაშვილი) შედეგად ხუროთმოძღვრულ ნაგებობათა ნაშთებთან ერთად აღმოჩენილია ასომთავრული დამწერლობით შესრულებული რამდენიმე ლაპიდარული წარწერა, რეზიც ქრონოლოგიურად უძველეს ქართ. წარწერათა რიგში დგანან.

ლიტ.: ჭილაშვილი ლ., ნეკრესის არქეოლოგიის დასაწყისი. — «დავით აღმაშენებელი». საქართვ. მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნ. განყ-ბის შრომათა კრებული, თბ., 1990; მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის ძეგლები, თბ., 1992; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

ლ. მენაბდე.

ნეოლოგიზმი (< ბერძნ. *neos* — ახალი, *logos* — სიტყვა), ლექსიკური ერთეული ან გამოთქმა, რიც მკვიდრდება ენაში ახალი, მანამდე უცნობი საგნისა თუ მოვლენის აღსანიშნავად. ნ-ების წყარო შეიძლება სხვადასხვა იყოს: ა) ნ-ები იქმნება თვით იმავე ენის ლექსიკურ-გრამატ. შესაძლებლობების გამოყენებით (რკინიგზა, დენი, ელემენი, ფეხბურთი, კეტბურთი, ექთანი...); ბ) ხშირია ახ. ტერმინთა სესხება (კოსმოდრომი, აპოგეა, კომბაინი, ჯინსი, ფლომასტერი...); გ) არცთუ იშვიათია ახალ სიტყვათა კალკირება (ტელეხედვა, ავტოკალამი, თანავარსკვლავედი, „ცივი ომი“ და მისთ.).

ნ-ების ინტენს. დამკვიდრება ენისათვის ნიშანდობლივია კულტ. და სამეცნ.-ტექ. განვითარების პროცესში. ამავე დროს, მათი დამკვიდრება სალიტ. ენის სიწმინდის თვალსაზრისით მუდმივ ყურადღებას მოითხოვს (იხ. ოკაზიონალიზმი).

ა. არაბული.

ნიკოლაიშვილი იასონ ნიკოლოზის ძე (24. III. 1865 — 2. V. 1941, თბილისი), პედაგოგი, მწერალი, გრამატიკოსი. დაამთავრა ხონის საოსტატო სემინარია (1885). მუშაობდა მასწავლებლად. ხანგრძლივი მასწავლებლობის პრაქტიკა მან კარგად გამოიყენა მშობლიური ენის გრამატიკის შესადგენად, თანდათანობით შესასწორებლად და შესავსებად. ნ-ის „ქართული ენის გრამატიკა“ 7-ჯერ გამოიცა (1912—28).

პირველ გამოცემაში (1912), სათაურით „ქართული მოკლე გრა-

მატიკა“, ქართ. ენის ძირითადი წესები მარტივად და მოწაფისათვის გასაგებადაა მოცემული. იგი დაწერილია წინამორბედ გრამატ. ლიტ-რაზე დაყრდნობით, ამიტომ ვერ აცდა იმ შეცდომებს, რითაც ხასიათდება აღნიშნული სახელმძღვანელოები. 1912-ის გამოცემა უცვლელად განმეორდა 1913 და 1917-ში, ხოლო 1919 ნაწილობრივ შესწორდა. ეს უკანასკნელი გამოცემა კი შეუცვლელად დაიბეჭდა 1923 სახელწოდებით — „ქართული ენის პრაქტიკული გრამატიკა“.

ამ გამოცემებისაგან თავისი მოცულობითა და შინაარსით დიდად განსხვავდება ბოლო ორი გამოცემა. ისინი გაცილებით ვრცელია და სრულყოფილი. 1927 გამოქვეყნებულ „ქართული ენის გრამატიკას“ (იგი უცვლელად გამოვიდა 1928-შიც) საფუძვლად უდევს თანამედროვე საენათმეცნ. ლიტ-რა. ავტორი ცდილობს, დაეყრდნოს ფორმალური გრამატიკის პრინციპებს. იგი უხვად იყენებს საენათმეცნ. ტერმინებს, რეზიც დღესაც იხმარება. ამის მიუხედავად, თანამედროვე მოთხოვნებს ვერც ბოლო გამოცემა ი აკმაყოფილებს.

გ. იმნაიშვილი.

ნინოფინდა, სამონასტრო კომპლექსი სოფ. ნინოწმინდაში (საგარეჯოს რაიონი), გომბორის ქედის სამხრ. მთისწინეთზე. ნ-ის ტაძარი (VI ს.) ნანგრევების სახითაა მოღწეული. მონასტერში მდიდარი წიგნსაცავი ყოფილა. აქ მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები და პოეტები: არსენ ნინოწმინდელი (X—XI სს.) — ეფთვიმე ათონელის ახლო თანამ-

შრომელი; მიტროფანე ნინოწმინდელი, რ-ის დაკვეთით ვინმე გიორგის 1763 გადაუწერია სახარება-სამოციქულოს საკითხავები (K 104); იოანე ნინოწმინდელი, რ-მაც 1795 ნათლისმცემლის მონასტერში გადააწერინა სას.-საეკლ. შინაარსის კრებული (H-102); მწერალი და ხელნაწერთა მომგებელი საბატუსიშვილი (XVIII ს.). მისი „ანდერძისებრი ლუწანი“ საყურადღებოა ქართ. ეკლესიის, სამართლის, ეკონომიკის, მატერ.-კულტ. ისტორიისათვის.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის ძეგლები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ნიჟარაძე შოთა (შუქრი) იზეთის ძე (1915, სოფ. ვაიო, ქედის რ-ნი, — 1989, ბათუმი), დიალექტოლოგი, ლექსიკოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1972), პროფესორი. დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი აღმოსავლური და კავკ. ენების განხრით (1941). 1946-იდან გარდაცვალებამდე სამეცნ.-პედ. საქმიანობას ეწეოდა ბათუმის რუსთაველის სახ. პედ. ინ-ტში, ხელმძღვანელობდა ქართ. ენისა და ლიტ-რის კათედრას (1967—85). არჩეული იყო მეცნ. აკად. დიალექტოლოგიისა და ენის ისტ. საკოორდინაციო და თსუ სპეციალზებული საბჭოების წევრად.

ნ. ძირითადად იკვლევდა აჭარულ კილოს სხვადასხვა კუთხით. იგი ავტორია 50-მდე ნაშრომისა, მათგან 4 — მონოგრაფიაა. აჭარული დიალექტისთვის დამახასიათებელი ფონეტ.-გრამატ. და ლექსიკური მოვლენები გამოწველივით არის აღწერილი და გაანალიზებული მონოგრაფიებში: „ხემაჭარუ-

შ. ნიჟარაძე.

ნინოწმინდის ტაძარი. VI ს.

ლის თავისებურებანი“ (ბათ., 1957); „ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი“ (ბათ., 1961). აჭარული მეტყველების შესწავლის საფუძველზე ნ. მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ აჭარულში, ნაცვლად ორი (ზემო და ქვემო აჭარული) კილოკავისა, უნდა გამოიყოს სამი კილოკავი ერთეული: ზემოაჭარული (ხულოსა და შუახევის რ-ნები), ქვემოაჭარული (ქედისა და ნაწილობრივ ხელვაჩაურის რ-ნები) და ქობულეთური (ქედისა და ნაწილობრივ ხელვაჩაურის რ-ნები). ამ კლასიფიკაციით, კილოკავი დიფერენციაცია შეესაბამება მხარის ისტ.-გეოგრ. დაეთნიკურ დაყოფას. ნ-ის აზრით, სპეციფ. დიალექტური თავისებურებანი ყველაზე კოლორიტულად შემონახულია ქვემოაჭარულში, კერძოდ, ქედის რ-ნის მეტყველებაში, რ-იც შედარებით დაცულია სხვა კილოთა გაყვანისაგან.

ალსანიშნავია ნ-ის დამსახურება აჭარული კილოს ლექსიკის შესწავლაში, რაც აისახა მონოგრაფიაში „ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლექსიკა“ (ბათ., 1971). ავტორი გამოყოფს აჭარულის ლექსიკისათვის დამახასიათებელ ძირითად პლასტებს: არქაიზმებს, ზანიზმებს, უშუალო და შუალობითი გზით შემოსულ თურქ.-არაბ.-სპარს. ნასესხობებს. განსაკუთრებით ფასეულია მონოგრაფიის II ნაწილი — ლექსიკონი, რ-იც 8000 სიტყვა-სტატიას შეიცავს; გამოირჩევა მასალის საიმედოობით, ფრაზეოლოგიზმებისა და იდიომატური გამოთქმების სიუხვით და დღემდე აჭარული კილოს შეუცვლელ ლექსიკონად რჩება.

ნ. სურმავა.

ნოიკომი (Neucom) რუთ (12. XI. 1920, ნოიპაუზენი — 30. VI. 2001, ციურიხი), შვეიცარიელი ქართველოლოგი. ფილოს. მეცნ. დოქტორი (1945). გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ (1939) ციურიხის უნ-ტში სწავლობდა ფრანგ. ენასა და ლიტრას, გერმ. ლიტრას, ხელოვნ. ისტორიას. 1945 დაამთავრა ფილოს. ფაკ-ტი დოქტორის ხარისხით. 1949-იდან პროფ. კ. ჩხენკელის მოწაფე და ერთ-ერთი თანამშრომელი იყო. მასთან ერთად თარგმნა გერმანულად „ვისრამიანი“ (გამოცა 1957), „ვეფხისტყაოსანი“ (გამოცა 1974). ნ. თანამშრომლობდა კ. ჩხენკელთან „ქართულ-გერმანული ლექსიკონის“ შედგენაში, რ-ის გამოცემაც დასრულდა 1974 (გამოცა გერმ. ენაზე 3 ტომად). ციურიხის კანტონის ხელმძღვანელობამ საგანგებოდ აღნიშნა

„ქართულ-გერმანული ლექსიკონზე“ მომუშავე კოლექტივის ღვაწლი და ლექსიკონის გამოსაცემად გაწეული მრავალწლიანი მუშაობისათვის ნ., ი. მარშევი და ლ. ფლური დაჯილდოვა.

1970 ციურიხში გამოიცა „თანამედროვე ქართველი მწერლები“, რ-შიც შესულია მ. ჯავახიშვილის, ნ. ლორთქიფანიძის, კ. გამსახურდიას, ლ. გოთუასა და გ. ჩიქოვანის მოთხრობები. წიგნს ახლავს ნ-ს ვრცელი ბოლოსიტყვაობა. მან ი. მარშევთან ერთად თარგმნა აკაკის „ჩემი თავგადასავალი“ (ციურიხი, 1990). ცნობილია მისი წერილები საქართველოსა და ქართ. ლიტრის შესახებ.

ქ. ბერიძე.

ნომინატიური წყობა, ენის ტიპოლოგია, ორიენტირებული სუბიექტისა და ობიექტის სემანტიკურ განსხვავებაზე, რაც თავის გამოხატულებას პოულობს ენის როგორც ლექსიკაში, ისე გრამატიკაში. ლექსიკაში ეს არის ზმნების განაწილება გარდამავლობა-გარდაუვალობის მიხედვით; სინტაქსში აღინიშნება გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნებისათვის ერთიანი ნომინატიური კონსტრუქცია; მორფოლოგიისთვის დამახასიათებელია ქვემდებარის სახელობითისა და პირდ. ობიექტის აკუზატიური ბრუნვების ოპოზიცია.

ქართველურ (ქართულ, სვანურ, მეგრულ) ენებში ნ. წ-ის მქონედ I სერიის ფორმები გვევლინება, თუმცა კლასიკური ნომინატიური წყობისგან გადახრას ქმნის პირდ. ობიექტის ბრუნვა — ნაცვლად აკუზატივისა, პირდ. ობიექტი დგას მიტ. ბრუნვაში. ამის შედეგად პირდ. და ირ. ობიექტის (ადრესატის) ბრუნვები ერთმანეთს ემთხვევა: (დღეა ბავშვ-ს (ირ. ობ.) კაბას (პირდ. ობიექტი.) უკერავს). მაგრამ ქართვ. ენათა მიმართ მაინც არის შესაძლებელი ლაპარაკი აკუზატიურ ფუნქციათა გამოხატვაზე. ისევე როგორც კუთვნილება-დანინშეულების კატეგორია, აქტანტებთან — სუბიექტსა და ობიექტთან მიმართებაც ქართ. ზმნაში გამოიხატება სინთეზურად, ქცევის კატეგორიის მეშვეობით. ქცევის ნიშანი ა გამოხატავს ფუნქციათა სწორედ იმ კონას, რ-საც გამოხატავს ინდოევრ. ენათა აკუზატივი. ეს ფუნქციებია:

1. მიმართება პირდ. ობიექტთან: ა-კეთებს სკამ-ს;

2. მიმართება მოქმედების რეალურ შემსრულებელთან, იძულების პირთან: ა-ხატვინებს ბავშვ-ს სურათ-ს;

3. ლოკატიური მიმართება: ა-ზის, ა-დგას, ა-წევს...

ქცევის ნიშანი ი/უ გამოხატავს მიმართებას ადრესატთან, გამოხატავს არააქტიურ (პროტოტიპულად ცოცხალ) მონაწილესთან, ე. ი. მიცემითურ მიმართებას: უ-კეთებს ის ბავშვს საჭმელს, უ-ყვარს დედას ბავშვი. ამგვარად, ქართველურ ენებში I სერია შესაძლებელია ნომინატიური კონსტრუქციის მქონედ იქნეს მიჩნეული, რადგან სინკრეტიზმი პირდ. და ირ. ობიექტის ბრუნვებისა — მიტ. ბრუნვის სახით — იხსნება ქცევის კატეგორიის მეშვეობით: ის ბავშვს კაბას უკერავს, სადაც ორ მიცემითურ ობიექტს შორის განსხვავებას ამყარებს სასხვისო ქცევის ნიშანი უ-, რ-იც მხოლოდ ადრესატს მიემართება და ამით ომონიმია იხსნება.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ნეპოტიჩი გ., არსებობს თუ არა ერგატიული კონსტრუქცია ქართველურ ენებში? — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1987, 3; მელიქიშვილი ი., ზმნურ ფორმათა I, II და III სერიის ურთიერთობისათვის ქართველურ ენებში. ნომინატიურ და ერგატიულ (აქტიურ) კონსტრუქციათა ურთიერთმიმართებისათვის. — «თბილისის ს.-ს. ორბელიანის სახ. სახელმწ. პედ. უნ-ტის ქართული ენის კათედრის შრომები», IV, თბ., 1998; Климов Г. А., Номинативное и эргативное предложения. Типологическое сопоставление структур, М., 1984..

ი. მელიქიშვილი.

ნოსტრატული ჰიპოთეზა (<ლათ. nostrās — ჩვენი, აქაური, ადგილობრივი), ენათა ექვსი ოჯახის (ინდოევროპული, ქართველური, ურალური, ალთაური, დრავიდული, სემიტურ-ქამიტური) ნათესაობის იდეა. ცალკეული ოჯახების (იხ. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია) გაერთიანებაზე ლაპარაკი დაიწყო მათი ისტ.-შედარებითი კვლევის პროცესში. გამოითქვა მოსაზრებები ურალურ-ალთაური, ინდოევრ.-სემიტ., ინდოევრ.-ქართველური, ურალურ-ინდოევრ. ოჯახების გენეტიურად დაკავშირების შესაძლებლობაზე. უფრო ფართო მასალის განზოგადებამ გააჩინა აზრი გენეტიური ნათესაობის საფუძველზე ამ ოჯახების გაერთიანების შესახებ არა წყვილ-წყვილად, არამედ ერთ მაკროოჯახად, რ-შიც შემავალ ენებს ეწოდა ნოსტრატული ენები (ტერმინი შემოტანილია ჰ. პედერსენის მიერ 1903).

ნ. ჰ-ის ერთ-ერთი ავტორის, ვ. ილიჩ-სვიტიჩის მიხედვით, დასახელებული ექვსი ოჯახის ენებს შორის არსებობს მსგავსება, რ-იც ატარებს არა შემთხვევით, არამედ მო-

რ. ნოიკომი.

ტივირებულ ხასიათს. ასეთი მსგავსება არ შეიძლება აიხსნას უბრალო სესხებით (თუმცა ზოგ შემთხვევაში არც ეს არის გამორიცხული). ითვლება, რომ ნოსტრატულ ენათა დაჯგუფებაში შემავალ წინარეენათა გენეტიური ნათესაობა ვლინდება მათში საერთო მორფემების (ძირეულის, აფიქსურის) არსებობით, რაც ქმნის საფუძველს ბეგრატშესატყვი-სობების დასადგენად; მარცვლისა და ძირის აგების მსგავსი პრინციპებით; ნაწილობრივ — სინტაქსური წესებით.

ნოსტრატული მაკროთჯახის დივერგენციის დათარიღება ჰიპოთეზურია. გლოტოქრონოლოგიური (იხ. გლოტოქრონოლოგია) მოსაზრებებით (მორფემათა ცვალებადობის მიხედვით), ამ პროცესს ადგილი უნდა ჰქონოდა დაახლოებით 8 ათასი წლის წინ (და არა უგვიანეს), კულტ.-ისტ. მონაცემებით კი — 11 ათასი წლის წინათ ჩვ. წ-მდე. არქეოლოგიურ და სხვა მასალაზე დაყრდნობით ივარაუდება, რომ ნოსტრატული ენების თავდაპირველი გავრცელების რეგიონი უნდა ყოფილიყო ანლო აღმოსავლეთი.

ინტენსიური კვლევის მიუხედავად, ნ. ჰ. ჯერჯერობით ჰიპოთეზის დონეზე რჩება და მასზე, როგორც მეტ-ნაკლებად ჩამოყალიბებულ თეორიაზე, ლაპარაკი ნაადრევია ჩანს. ძირითად მიზეზად შეიძლება დასახელდეს ნოსტრატულ დაჯგუფებაში შემავალი ცალკეული ოჯახების შესწავლის არათანაბარი მდგომარეობა და, აქედან გამომდინარე, მათი პრაქტიკული რეკონსტრუქციის სანდოობა. ასეთი დასკვნის საშუალებას იძლევა თუნდაც ქართველური ენების მასალა, რ-იც (სხვა ოჯახების ენობრივ მასალასთან ერთად) საფუძველია ნ. ჰისათვის (ბ. ფოჩხუა).

ვ. ილიჩ-სვიტიჩის შედარებითი ლექსიკონი პირველი (და ჯერჯერობით ერთადერთი) ნაშრომია, რ-შიც ექვსივე ოჯახის მონაცემები (353 ერთეული) არის გათვალისწინებული, გამოყენებულია 100-ზე მეტი ქართველური მორფემა, როგორცაა: al- „ალი“, ar(a) „უარ-ყოფითი ნაწილაკი, b- „ბმა“, „მი-ბმა“, bē-/bēl- „ბერე“, „გაბერე“, bir „მღერა (მეგრ.)“, brge „ბრგე“, mʒ-e „მზე“, cel- „თიბვა“, cwar-/cur „წვეთვა“, „წვეთი“, čam-/čdm- „ჭამა“, čʔcd/čʔād- „ჭედვა“, „მიჭედება“, čʔer-/čʔar- „ჭრა“... მაგრამ წარმოდგენილი მასალა არ არის ისე თანმიმდევრულად გაანალიზებული, რომ მისი უკრიტიკოდ გამოყენება

შესაძლებელი იყოს პრაქტიკის შედარებისათვის (რ-საც ემყარება ნ. ჰ.).

ლიტ.: ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский) Введение. Сравнительный словарь, [т. I], М. 1971, [т. II], 1976, [т. III], 1984. Конференция - Ностратические языки и ностратическое языкознание. Тезисы докладов, М., 1977; Дыбо В. А., Терентьев В. А. Ностратические языки. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990. Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский) Введение. Сравнительный словарь, [т. I], М. 1971, [т. II], 1976, [т. III], 1984. Конференция - Ностратические языки и ностратическое языкознание. Тезисы докладов, М., 1977; Дыбо В. А., Терентьев В. А. Ностратические языки. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ი. ქობალავა.

ნოლაიდელი ჯემალ (ჯიმშერ) იზეთის ძე [10 (23). III, 1906, სოფ. წყავროკა, ქობულეთის რ-ნი, — 29. III. 1966, ბათუმი], აჭარული დიალექტის, აჭარის ზეპირსიტყვიერებისა და მუსიკალური ფოლკლორის, ეთნოგრაფიის ერთ-ერთი პირველი მკვლევარი. ფილოლ. მეცნ. კანდ. (1940), აჭარის მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). დაამთავრა თსუ ენისა და ლიტ-რის და საენათმეცნ. განყ-ბები (1931). 1935—58 კითხულობდა ბათუმის სახელმწ. პედ. ინ-ტში საენათმეცნ. დისციპლინათა კურსებს, 1958-იდან გარდაცვალებამდე მუშაობდა ბათუმის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში ფოლკლორის განყ-ბის გამგედ, სადაც, ნაყოფიერ სამეცნ. მუშაობასთან ერთად, ეწეოდა ფართო საველე-შემკვრელობით საქმიანობას. 1936 ბათუმში გამოვიდა მისი „აჭარა დიალექტოლოგიურად“, რ-იც პირველი შედარებით სრული გამოკვლევაა აჭარული კილოს შესახებ. 1960 გამოქვეყნდა ნ-ის მონოგრაფია „აჭარული კილოს თავისებურებანი“. მასში განხილულია აჭარულის ძირითადი ფონეტიკური, მორფოლოგიური და ლექსიკური თავისებურებანი. ნაშრომს დართული აქვს დიდძალი ენობრივი მასალა. ნ-ს ეკუთვნის აჭარული დიალექტის კილოკაური დიფერენციაციის პირველი ცდა. ავტორი აჭარულს ყოფს ორ შტოდ — მთისა და ბარის აჭარულად, ანუ ქობულურად. მთის აჭარულში შეიტანა მდ. აჭარისწყლის ხეობის (ხულო-შუახევის, ქედისა და, ნაწილობრივ, ბათუმის რ-ნების) მეტყველება, ხოლო ბარის აჭარულში —

ქობულეთისა და ბათუმის (ახლანდ. ხელვაჩაურის) რ-ნებისა. ტოპონიმიკის, ეტიმოლოგიისა და სხვ. საკითხებს ეხება ნ-ის სტატიები: „აჭარულ გეოგრაფიულ სახელთა შედგენილობისათვის“, „ერთი ქართული ტერმინისათვის თურქულში (თავანი)“, „აჭარული დიალექტის მიმართება მესხურთან“.

ნ. დიალექტოლოგიურ მუშაობას მჭიდროდ უკავშირებდა ფოლკლორულ-ეთნოგრაფ. კვლევა-ძიებას. მას გამოქვეყნებული აქვს „აჭარის ხალხური სიტყვიერება“ (წგ. I, ბათ., 1936; წგ. II, ბათ., 1940), „აჭარული ზეპირსიტყვიერებისა და ეთნოგრაფიის მასალები“ (თბ., 1967), „ეთნოგრაფიული ნარკვევები აჭარელთა ყოფა-ცხოვრებიდან“ (თბ., 1935). მასვე ეკუთვნის წერილები მუს. ფოლკლორის ცალკეულ საკითხებზე: „სამუსიკო საკრავები აჭარულში“, „აჭარული ნადური სიმღერების ოთხხმიანობის თავისებურების შესახებ“, „მასალები აჭარული მუსიკალური ფოლკლორიდან“.

ნ-ის გარდაცვალების შემდეგ გამოვიდა მისი ნაშრომების კრებული — „ნარკვევები და ჩანაწერები“ სამ წიგნად პროფ. ი. მეგრელიძის საერთო რედაქციით (ბათ., 1971, 1972, 1977). დიალექტოლოგიური ხასიათის ნაშრომები თავმოყრილია მეორე წიგნში.

ლიტ.: მეგრელიძე ი., ჯემალ ნოლაიდელი, ბათ., 1977 (ახლავს ნ-ის ნაბეჭდი და ხელნაწერი ნაშრომების სია); ნიჟარაძე შ., პირველი აჭარელი ენათმეცნიერი. — კრ.: აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, II, თბ., 1979.

ნ. სურმავა.

ნუსხური, ქართული ანბანის ერთ-ერთი სახეობაა. პირველად გვხვდება სინური მრავალთავის ანდერძში (864). XI ს-იდან მან საბოლოოდ განდევნა ხელნაწერი ტექსტებიდან ასომთავრული და არსებობა განაგრძო XIX ს-მდე. ხელნაწერთა ანდერძის მინაწერებში ნ-ს, ისევე როგორც ასომთავრულს, ხუცური ჰქვია.

ნ. უშუალოდ ასომთავრულის სახეცვლილების შედეგადაა წარმოქმნილი, მაგრამ ასოთა მოხაზულობებს თავისი დამახასიათებელი სტილი აქვს, რ-ის ჩამოყალიბება განაპირობა სწრაფი, გამარტივებული წერის მოთხოვნილებამ.

ვერტ. სისტემაზე დამყარებული ასომთავრულის სახე ნუსხურ დამწერლობაში კვადრატის ფორმებიდან გამოდის და ოთხხაზოვან სისტემაში თავსდება. ის გრაფ. თავისებურებანი კი, რ-ებმაც ნ. დამწერლობის სახე განსაზღვრეს,

ჯ. ნოლაიდელი.

ჯერ კიდევ ასომთავრულში ჩაისახა. ეს არის ასო-მოხაზულობათა სწრაფვა თავგახსნილობისაკენ: წრიული მოხაზულობის ასოებს V-VIII სს. თანდათანობით ეხსნებათ თავი და რკალურ ფორმებზე გადადიან; ირლვევა ორხაზოვანი წერის სისტემა, რაც განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ასწვრივი ღერძის დაგრძელებით გამოიხატება.

აღნიშნულმა გრაფ. ცვლილებებმა შეცვალა თანაფარდობა ვერტ. და ჰორიზ. ხაზებს შორის. მთელ რიგ ასოებში ასწვრივი ღერძი შემცირდა ორჯერ, ასოები სხვადასხვა სიმაღლისა გახდა და ოთხ ხაზში განაწილდა. თუ ასომთავრულში ასოთა მოხაზულობა ხელის რამდენიმე ადებით სრულდებოდა, ნ-ში ფორმათა საერთო არქიტექტონიკას უკვე ერთიანი მონახაზისაკენ

სწრაფვა ახასიათებს, ასოები მარჯვნივაა გადახრილი, ისინი სიტყვაში გაბმით, უინტერვალოდ იწერება. დახრილი კუთხოვანი ფორმების ფარგლებში შეიქმნა ე. წ. დაკბილული სისტემა, რაც ტექსტის საერთო დაწერილობაში დეკორატიულობის შთაბეჭდილებას ქმნის.

ნ-ის კალიგრაფიული შესრულების მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა მიქაელ მოდრეკილის საგალობელთა კრებული (X ს.), გელათის ოთხთავი (XII ს.), ვანის ოთხთავი (XII—XIII სს.) და სხვ.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949 (ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წგ. 3, ნაკვ. 1); მაჭავარიანი ე., ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, თბ., 1982.

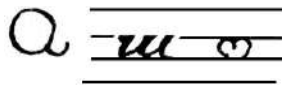
ე. მაჭავარიანი.

ქართული ნუსხური.

ო, ქართული ანბანის მეთოთხმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეთექვსმეტე) ასო. მისი სახელია „ონი“; გრაფ. სიმბოლო უკანა რიგის საშ. აწეულობის (ბაგისმიერი) ხმოვანი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **Q**. მისი მოხაზულობაა წრისა და რკალის კომბინაცია, რ-იც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური **Ⴏ** კუთხოვანი ფორმისაა. მხედრული **Ⴑ** მომრგვალებული კონტურის მქონეა:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა სამოცდაათს (70).

ობიექტი (ლათ. objectum — საგანი), სინტაქსური კატეგორია, რ-იც აღნიშნავს იმ საგანს ან პირს, რომლისკენაც მიმართულია (პირდაპირ ან ირიბად) სუბიექტის მოქმედება (იხ. დამატება).

წინადადებაში **ო**. წარმოდგენილია სუბიექტის ბრუნვისაგან განსხვავებული ბრუნვის ფორმით. მაგ., ინდოევრ. ენებში არსებობს სპეც. ბრუნვა — აკუზატივი, ქართულში (ქართველურში) კი შესაბამისი შინაარსი გადმოცემულია მიც. ბრუნვის ფორმით, რ-ის ფუნქციაც მოცემულ შემთხვევაში რამდენადმე უახლოვდება აკუზატივის ფუნქციას (იხ. ნომინატიური წყობა).

ენათა უმრავლესობაში **ო**. წინადადების მეორეხარისხოვანი წევრია. ქართულში (ქართველურში) იგი წარმოდგენილია შესაბამისი პირის ნიშნებით ზმნაში (I პირი — მ, გვ., II პირი — გ.; III პირი — ჰ) და მთავარი წევრის როლში გამოდის.

ი. მელიქიშვილი.

ოკაზიონალიზმი (<ლათ. occasionalis — შემთხვევითი), ნეოლოგიზმი, რ-იც არსებული დერივაციული თუ ფლექსიური სისტემისათვის გამო-ნაკლისია. ამგვარი წარმოებები, ჩვეულებისამებრ, შემოქმედთა ენი-სათვის არის დამახასიათებელი და პოეტიკურ ან სხვა სტილისტიკურ დანიშნულებას ასრულებენ. მაგ., ცნობილია რუსთველისეული **ო**-ები: დესი — „უდესი“, „დაზე უკეთესი“ („დისაგანმცა უფრო დესი“), უცხენ-მალესი („ყოვლგან რბოდეს საძებარად, ვინცა იყო უცხენმალესი“)... ამგვარი ინდივიდუალური წარმოებები, ჩვეულებრივ, ენაში არ მკვიდრდება როგორც არაკანონიერი, არასისტემური, არაუზუალური; თუმცა გამორიცხული არ არის ცალკეული ერთეულის გამოყენება-დამკვიდრება როგორც გაქვავებული, მყარი ფუძისა (მაგ., ილიასეული ენობრივად კანონიერი ფორმა **გვეყუდნეს** („ჩვენი თავნი ჩვენადვე გვეყუდნეს“) ოკაზიონალურ ერთეულად იქნა გაგებული და **ყუდნ** ფუძე „გვეკუთვნის“ ზმნის საწარმოებელი მოდელით დამკვიდრდა: გვეყუდნის, გვეყუდნოდა და მისით.).

ა. არაბული.

ომონიზმი (< ბერძნ. homonymos — თანამოსახელე), სხვადასხვა წარმოშობის ორი ან მეტი დამოუკიდებელი ლექსიკური ერთეული, რომელთა შორის სრული ბგერობრივი დამთხვევაა (იხ. ომონიმია), მაგ.: ბარი, ბალი, ხელი... ლექსიკონში ისინი დამოუკიდებელ ლექსიკურ ერთეულებად არის წარმოდგენილი (შესაბამისი ნუმერაციით), მაგ.: **ბარი**¹ — დაბლობი, ვაკიანი ადგილი... **ბარი**² — მობრტყო წვერმახვილი რკინის იარაღი... **ბარი**³ — მტაცებელი ფრინველი შავარდნების ჯგუფისა... **ბარი**⁴ — ერთგვარი რესტორა-

ნი... **ბარი**⁵ — ატმოსფერული წნევის ერთეული... (ქეგლ).

ა. არაბული.

ომონიმია (ბერძნ. homonymia — ერთსახელიანობა), ორი ან მეტი დამოუკიდებელი ლექსიკური ერთეულის ბგერობრივი იდენტურობა (მაგ., ქეგლ-ში ფონეტიკური კომპლექსი **ბალი** სამ ლექსიკურ ერთეულად არის წარმოდგენილი: 1. **ბალი** (Cerasus avium) საშუალო ან მაღალი ტანის ხეილი (ვარდისებრთა ოჯახისა); 2. **ბალი** (ფრანგ. balle) ამა თუ იმ მოვლენის ინტენსიურობის ციფრობრივი გამოხატულება; 3. **ბალი** (ფრანგ. bal) საზეიმო წვეულება მუსიკითა და ცეკვით. **ო**-ის მოვლენა საკმაოდ ძნელი გასამიჯნავია პოლისემიისაგან. ორსავე შემთხვევაში გვაქვს ფორმის იგივეობა და მნიშვნელობათა სხვადასხვაობა; მაგრამ პოლისემიის შემთხვევაში მრავალმნიშვნელობა განვითარებულია ერთი ძირითადი მნიშვნელობიდან, ხოლო **ო**. გულისხმობს დამოუკიდებელი ლექსიკური ერთეულების ბგერობრივ დამთხვევას. საკითხის გარკვევას აძნელებს ისეთი შემთხვევები, როდესაც პოლისემიური ლექსიკური ერთეულის ცალკეული მნიშვნელობები ძალზე დასცილებია ერთმანეთს. მაგ., ანალიზის გარეშე ძნელი სათქმელია, **ბეჭი** „სხეულის ნაწილი“ და **ბეჭი** „საქსოვი იარაღი“ **ო**-ის შემთხვევაა თუ პოლისემიისა. ბუნებრივია, ყოველი ამგვარი მოვლენის განსაზღვრისათვის აუცილებელია ისტ. თვალსაზრისის მოშველიება; დიაქრონიული ანალიზი განარჩევს, რომ ომონიმები სხვადასხვა სიტყვებია (ხშირად სხვადასხვა ენიდან მომდინარე), პოლისემიური ერთეულები კი — ერთი სიტყვის სემანტიკური ვარიანტები. მაგ., ქართულში ორი

ძირითადი მნიშვნელობის შემცველია სიტყვა **ხელი** (1. „სხეულის ნაწილის სახელი“; 2. „გოჭი“). ანალოგიური ადასტურებს, რომ ეს არის **ო-ის** ფაქტი: ისტორიულად არსებობდა ორი დამოუკიდებელი სიტყვა: **კელი** — „სხეულის ნაწილის სახელი“ და **ხელი** — „გოჭი“.

ლექსიკურის გარდა, არცთუ იშვიათია გრამატიკის შემთხვევებიც; მათ ომოფორმები ეწოდება.

ა. არაბული.

ონომასიოლოგია (ბერძნ. *onomasia* — სახელდება < *onoma* — სახელი და *logos* — მოძღვრება), ნომინაციის თეორია. იგი სემასიოლოგიასთან ერთად მიჩნეულია სემანტიკის ერთ-ერთ განშტოებად, მაგრამ, პირველსაგან განსხვავებით, ამოდის ცნებიდან და იკვლევს მის სახელწოდებას. **ო.** ნომინაციური თვალსაზრისით სწავლობს ენის ყველა დონის ერთეულს (ისტორიას, ცვლილებებს, წარმოქმნის გზებს...). თანამედროვე ენათმეცნიერებაში განასხვავებენ **ო-ის** ორგვარ გაგებას: ფართოს, რიც მოიცავს სახელდების მთელ პროცესებს, და ვიწროს, რიც ეხება მხოლოდ ცნების ლექსიკურ რეპრეზენტაციას.

ო-ის დამოკიდებულება სემასიოლოგიასა და სემანტიკასთან სხვადასხვანაირად ესმით. ერთი თვალსაზრისით, სემასიოლოგია და **ო.** თანაბარუფლებიან დარგებია და მათი დაპირისპირებაც გნოსეოლოგიური ხასიათისაა: მათ შორის არჩევანი დამოკიდებულია კვლევის მიზნებზე (ფ. დორსაიფი, ე. კუბრიაკოვა...). სხვა თვალსაზრისით, ონომასიოლოგიური ასპექტი, სემანტიკურთან შედარებით, მეორეულია და მასზეა დაქვემდებარებული (ბ. ფონსია).

ლიტ.: ფონსია ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; Артюнова Н. Д., Синтаксис. — წგ.: Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972; მისივე, Ономастология. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990..

გ. ბედოშვილი.

ონომასტიკა (< ბერძნ. *onomastikē téchnē* — სახელდების ხელოვნება), ენათმეცნიერების დარგი, რიც შეისწავლის ყოველგვარ საკუთარ სახელს. ონომასტიკის ქვედარგებია: ანთროპონიმიკა, ტოპონიმიკა, ზოონიმიკა, ეთნონიმიკა, კოსმონიმიკა, თეონიმიკა და სხვ.

ადრე ამ მნიშვნელობით გამოიყენებოდა ტერმინი **ტოპონომასტიკა**. ამასთანავე, დიდი ხნის განმავლობაში ტერმინით **ო.** აღინიშნებოდა: 1. ანთროპონიმიკა; 2.

ანთროპონიმიკა; 3. ონიმია. ამ ვითარების გამომდინარე ტერმინები: დიალექტური **ო.**, ლიტერატურული **ო.**, ოდინდელი **ო.**, რეალური **ო.**, მითოლოგიური **ო.** და სხვ. ეს ტერმინები არაა ზუსტი, რადგან მათ შინაარსს განსაზღვრავს არა **ო.** (როგორც მეცნიერება), არამედ **ონიმი** ა (ბერძნ. *onyma* — სახელი) — **ო-ის** შესწავლის საგანი. ამიტომ საკუთარ სახელებზე მსჯელობისას უფრო მართებულია **ონიმის** ხმარება: დიალექტური ონიმია, ლიტ. ონიმია, ოდინდელი ონიმია, რეალური ონიმია და ა. შ.

პ. ცხადაია.

ონომასტიკონი 1. ონიმთა სია ან ლექსიკონი, რასაც ახლავს ლინგვისტური და ექსტრალინგვისტური ახსნა-განმარტებანი. ჩვეულებრივ, დგება ცალ-ცალკე ონიმთა სხვადასხვა კლასისათვის. მაგ., ანთროპონიმიკონი, ტოპონიმიკონი; 2. ონიმია ამა თუ იმ ეთნოსის, სოციალის ონიმთა რეპერტუარი ამა თუ იმ ეპოქისათვის. ტერმინი გამოიყენებოდა მხოლოდ „ანთროპონიმიკონის“ მნიშვნელობით.

პ. ცხადაია.

ონომატოპია (ბერძნ. *onomatopoiia* — სახელთა წარმოქმნა < *noma*, ნათ. ბრ. *nomatos* — სახელი და *poi* — ვაკეთებ, ვქმნი), ხმაბაძვა, ბუნების მოვლენათა თანმხლები ხმების, ცოცხალ არსებათა ხმების (ყვირილის, სტვენის...) მიხედვითი გადმოცემა სამეტყველო ბგერით და ამის საფუძველზე სიტყვების შექმნა. ერთმანეთისგან უნდა გაირჩეს: ა) საკუთრივ ხმაბაძვა — ფორმაცვლი (არაბრუნებადი და არაუღლებადი) ბგერათკომპლექსით ხმების მიხედვითი გადმოცემა: ყიყიყი! გუ-გუ! ტკაც!...; ბ) ხმაბაძვის საფუძველზე ამა თუ იმ ხმების აღნიშვნა ფორმაცვლებადი სიტყვებით: შრიალი, ტკაცუნი, ხარხარი...; გ) ხმაბაძვის საფუძველზე ამა თუ იმ ხმების გამომცემი მოვლენებისა და არსებების აღნიშვნა ფორმაცვლებადი სიტყვებით: გუგული, ჭრიჭინა, ტკაცუნა. ქართ. სიტყვებში ხმაბაძვითი ბგერათკომპლექსი გაორმაგებითა და ზოგი ბგერის შეცვლით გამოიყენება: შდრ. ჭახ-ჭახანი — ჭახჭახი, ტკაც-ტკაცუნი — ტკაცტკაცუნი, თუმცა ამ რიგის ლექსიკური ერთეულები ყოველთვის არა გვაქვს.

ერთი და იგივე ხმების სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად ფასდება და გადმოცემა, რაც დამოკიდებულია ამ ენათა ფონემურ წყობასა და შესაბამისი ფონემების

სმენით აღქმაზე (შდრ. ქართ. ყიყილიყი — რუს. кукареку).

ზ. ჯავახიშვილი.

ოპიზა, უძველესი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა კლარჯეთში. ზოგიერთი მკვლევარი მას V ს-ში დაარსებულად მიიჩნევს. (პ. ინგოროყვა). მდებარეობს შავშეთის წყალსა და ანაკერტს შორის, ჭოროხის ხეობის აღმ-ით, ხანძთისაკენ მიმავალი გზის ხელმარცხნივ, მდ. იმერხევის ღრმა და ვიწრო ხეობის სათავეში (ამჟამად თურქეთშია, ათოვინის ვილაიეთში). VIII ს-ის 80-იანი წლების დამდეგს, როდესაც გრიგოლ ხანძთელი კლარჯეთში მივიდა, იგი **ო-ს** დადგა და აქედან დაიწყო თავისი ფართო სამონასტრო-სა-ალმშენებლო საქმიანობა. მისი ცხოვრების აღმწერის, გიორგი მერჩულეს ცნობით, კლარჯეთის „ყოველთა უდაბნოთა უწინარეს აღშენებულ არს ოპიზა“. ბასილ ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ (X ს.) შემონახულია **ო-ის** პირველ-მაშენებელთა სახელები: აღეშენა „ოპიზაჲ მონაზონთა მიერ, რომელთა ეწოდებოდა ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი“, ხოლო გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ შემონახულია **ო-ის** პირველწინამძღვართა სახელები: სამოელ, ანდრია, გიორგი. **ო.** არაერთხელ ყოფილა განახლებული და „მეორედ აღშენებული“. მის აღმშენებელთა შორის არიან გურგენ აშოტ კურაპალატის ძე, გუარამ მამფალი, აშოტ კურაპალატი და სხვ. ცნობილია ფოტოგრაფი. ერმაკოვის მიერ 1874 წ-იდან წამოღებული ბარელიეფი მაცხოვრის, **ო-ის** ტაძრის მოდელის, კტიტორების — აშოტისა და დავითის გამოსახულებებით. იგი ამჟამად საქართველოშია. მუზეუმშია გამოფენილი. ბარელიეფზე გამოსახულ აშოტს მიიჩნევენ აშოტ I კურაპალატად (გ. 826), ხოლო დავითს — წინასწარმეტყველ დავითად. ამჟამად გარკვეულია, რომ მასზე გამოსახული არიან ადარნესის ძენი — აშოტ კურაპალატი (გ. 954) და დავით ქართველი მეფე (923—937). ამის მიხედვით ბარელიეფი თარიღდება 923—937-ით (ნ. შოშიაშვილი). მასასადამე, ბარელიეფი ასახავს **ო-ის** ერთ-ერთ განახლებას X ს-ის 20—30-იან წლებში. **ო-ის** მონასტერთან დაკავშირებულ წერილობით ძეგლებს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია დედნის სახით მოღწეული, სამწუხაროდ, თავ-ბოლონაკლული, მაგრამ მაინც დიდი ზომის (247X28 სმ), ეტრატზე დაწერილი სიგელი პაატა IV-ისა

(1027—72) ოპიზელი და მიჯნაძე-როელი მამულისადმი, რ-შიც გადაწვეტილია სამამულე დავა ამ ორ მონასტერს შორის (Sd-1201). ო-ის სიგელი თარიღდება 1057—72-ით.

ო. ძვ. ქართ. მწერლობისა და კულტ. ერთ-ერთი ძლიერი და მნიშვნელოვანი კერა იყო. სხვადასხვა დროს აქ მოღვაწეობდნენ გრიგოლ ხანძთელი, რ-იც გამოჩენილი ჰიმნოგრაფიც იყო, მიქაელ პარეხელი, სერაპიონ ზარზმელი, გიორგი მამწვერელი, ათანასე ოპიზელი და სხვ.

ო-ში გადაწერილ ხელნაწერებს შორის აღსანიშნავია 913 გადაწერილი ოთხთავი, რ-იც ათონზე, ქართველთა მონასტერში ინახება; ათანასე არვანდ-ყოფილის მიერ გიორგი მთაწმიდელის ნუსხისაგან 1093 გადაწერილი პარაკლიტი (A-93) და სხვ. ოპიზელ მოღვაწეობდა მიიჩნევენ XII ს. II ნახ-ის ოქრომჭედლებს ბეშქენ და ბექა ოპიზრებს: ბეშქენ ოპიზარს ეკუთვნის ბერთის სახარების (Q-906) ყდის მოჭედილობა, რ-იც ჩვენამდე მოღწეული მისი ერთადერთი ნამუშევარია, ხოლო ბექა ოპიზარს — ანჩის კარედი ხატის ცენტრალური ნაწილის ჩარჩოს მოჭედილობა, რ-იც თამარ მეფის „ნივთისა ბოძებითა“ შესრულებული ანჩელი ეპისკოპოსის იოვანე რკინაელის დაკვეთით; 1195-ით დათარიღებული წყაროსთავის სახარების (Q-907) ყდის მოჭედილობა — წინა მხარეს ვედრების, ხოლო უკანა მხარეს — ჯვარცმის გამოსახულებით. აღსანიშნავია, რომ ხელნაწერის ანდერძში მის მომზადებაზე გაწეულ ხარჯებს შორის მოხსენიებულია ოქრომჭედლის გასამრჯელო — 23 დრამა. ბექა ოპიზარს მოუჭედავს წყაროსთავისათვის შეწირული მეორე სახარების ყდაც.

გარდა ხელნაწერთა გადაწერებისა და ოქრომჭედლებისა, ო-ში, როგორც ჩანს, კალატოზებს — ტაძრის მშენებელ-ხუროთმოძღვრებსაც ამზადებდნენ. ერთ-ერთი ასეთია მიქაელ ოპიზარი, რ-საც 996 ჰყონდიელის ტაძრის დას-ით ეკვდერი თუ სანათლავე აუგია.

ლიტ.: ამირანაშვილი შ., ბექა ოპიზარი, თბ., 1956; მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992; Djobadze W., Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and av eti, Stuttgart, 1992.

ვ. სილოგავა.

ორალური ზგამრები (ლათ. ოს. ნათ. ბრ. -ōris — პირი), პ ი რ ი ს მ ი ე რ ი ბგერები, ხმოვნები და თანხმოვნები, რ-თა წარმოთქმისას ჰაერნაკადი გარეთ პირის ღრუს გავლით გამოე-

დინება, ცხვირის ღრუ კი ამ დროს რბილი სასის აწვეთი გადაკეტილია. სალიტ. ქართულის 33 ფონემიდან 31 ორალურია. გამონაკლისს ქმნის ორი ნაზალური ბგერა (იხ. ნაზალური ბგერები) — მ და ნ, რ-თა წარმოთქმისას ცხვირის ღრუს გზა ღიაა (რბილი სასა ჩამოშვებულია), პირისა კი — დაკეტილი. ცხვირის ღრუსკენ გზის გადაკეტვა ათავისუფლებს ორალურ ბგერებს ცხვირისმიერი შეფერილობიდან. ამიტომ მათ ზოგჯერ სუფთა ბგერებსაც უწოდებენ.

ზ. ჯავახიძე.

ორაგლიანი ალექსანდრე ვახტანგის ძე (24. V. 1802, თბილისი, — 28. XII. 1869, იქვე), ისტორიკოსი, პუბლიცისტი, დრამატურგი, პოეტი. 1810 მიაბარეს თბილ. კეთილშობილთა სასწავლებელში. 1817 დაიწყო სამხ. სამსახური. მონაწილეობდა დიდი ყაბარდოს ლაშქრობაში. მოგვიანებით გახდა 1832 შეთქმულების ერთ-ერთი მეთაური, რისთვისაც მიუსაჯეს ჯერ სიკვდილი, შემდეგ კი ეს სასჯელი შეუცვალეს ორენბურგში გადასახლებით. 1840 იგი დაბრუნდა გადასახლებიდან, თავი აარიდა სახელმწ. სამსახურს და განაგრძო ბრძოლა რუსიფიკატორული რეჟიმის წინააღმდეგ, დარჩა 60-იანელთა თაობის იდეალად და ზნეობრივ ორიენტაციად. მისი მეცადინეობით მოხერხდა ჟურნალ „ცისკრის“ განახლება (1856), ხოლო შემდეგ — ჟურნალ „მნათობის“ დაარსება (1869). ო-ის მხატვრულ-დოკუმენტურმა ნაწარმოებებმა ყველაზე სრულად შემოგვინახა XVIII ს. ბოლოსა და XIX ს. დასაწყისის საქართვე. ტრაგიკული ისტორია, ქვეყნის რუსეთის კაბალაში მოქცევის ნამდვილი გარემოებანი.

ო-ის „ცისკრის“ განახლებამდე საინიციატივო ჯგუფმა მიანდო, შეედგინა და გამოქვეყნებინა წიგნაკი „ქართული ენისათვის“ (1856), რ-შიც გატარებულია შემდეგი აზრი: ჩვენმა მწერლებმა როგორც უნდა წერონ, უწინდელი სწავლულებით თუ ახლებურად, ორივე კარგი იქნება, და თუ ამჟამად ამ ორგვარ მწერალთა შორის ცილობაა, — თითოეული თავისას ამჯობინებს, ორივესათვის გზა ხსნილი იქნება ახალგამოცემულ ჟურნალში და ერთმანეთის შეფასებაზე შეეძლება, — ეს იყო ო-ის სამოქმედო პრინციპი: ფრთხილი გამორჩევა, დადგენა სტილურ-ენობრივი ნაკადებისა და შემდეგ უკვე მართლწერის საბოლოო დახვეწა. ო. მოითხოვდა გიმნაზიაში აღდგენილ და ესწავლე-

ბინათ ანტონ კათალიკოსის გრამატიკა, როგორც საძირკველი ქართ. ენისა. სტატიაში „ქართული უბნობა ანუ წერა“ („ცისკარი“, 1860, 6) ყველაზე სრულად არის ჩამოყალიბებული მისი შეხედულებანი ენასა და მის რეფორმაზე. იგი გრძნობს ენის ევოლუციურ ბუნებას, მისი განახლების აუცილებლობას. მართლწერის თვალსაზრისით ამასაც შენიშნავს: კარგი იქნება, თუ ასე დავწერთ: ნაცვლად **ჩვენ** — **ჩვენ**; ნაცვლად **ჰსწერენ** — **სწერენ**; ნაცვლად **თჳს** — **თვის**. ამ სტატიაში ო. გამომარჩევდა ქართ. წერის დარბაისლურ, მდებარესა და შუალედურ კილო-მანერას. იგი აღიარებდა სამივეს საჭიროებას, მაგრამ თვითონ უფრო იხრებოდა შუალედურისაკენ. როცა გამოქვეყნდა ი. ჭავჭავაძის წერილი «ორიოდ სიტყვა თ. რვეზ ერისთავის კაზლოვიდან „შეშლილის“ თარგმნაზედა», ო-მა არ გაიზიარა ქართ. ანბანიდან ყველა იმ ასო-ნიშნის ამოღების საჭიროება, რ-ესაც ილია მოძველებულად მიიჩნევდა, მაგრამ, მისი თაობის სხვა წარმომადგენლებისაგან განსხვავებით, დათანხმდა უ (უ-ბრჯგუ) ამოღოთ. ნიშანდობლივია, რომ ილიამ წერილი „პასუხი“ (1861) სწორედ მას მიუძღვნა, როგორც ყველაზე სანდოს „მამათა“ შორის.

ლიტ.: ჩხეიძე რ., ალექსანდრე ორაგლიანი (ბიოგრაფიული რომანი), თბ., 1996.

რ. ჩხეიძე.

ორაგლიანი სულხან-საბა [24. X (3. XI). 1658, სოფ. ტანძია, ბოლნისის რ-ნი, — 26.1 (6. II). 1725, მოსკოვი], მწერალი, მეცნიერი, პოლიტიკური მოღვაწე. წარმოშობით უმაღლეს არისტოკრატიულ წრეს ეკუთვნოდა. ო-მა საუკეთესო განათლება მიიღო. მის აღზრდას ხელმძღვანელობდნენ მამა — ქართლის მდივანბეგი ვახტანგ ორბელიანი და მამიდაშვილები — უფლისწულები არჩილ II, ლევანი და გიორგი (შემდეგ მეფე გიორგი XI). მოგვიანებით ო. თავი გახდა ქართლის მმართველ მეფის — ვახტანგ VI-ის აღმზრდელი.

ო. ჭაბუკობიდანვე მონაწილეობდა ქვეყნის პოლიტ. ცხოვრებაში. მას შემდეგ, რაც გიორგი XI-მ ტახტი დაკარგა, ო., როგორც მისი თანამოაზრე, იძულებული გახდა ქართლს გასცლოდა (1695), საბოლოოდ კი ბერად აღიკვეცა ღვთისმეტყველის მონასტერში (1698). ამის მიუხედავად, სახელმწ. საქმიანობისათვის თავი არ დაუწეობდა: როდესაც მისი აღზრდილი ვახტანგი

ა. ორბელიანი.

ს.ს. ორბელიანი.

ქართლში გამეფდა, ო. იყო ყველა მისი პოლიტ. და კულტ. წამოწყების თანამონაწილე. იგი მეფეს ახლდა სპარსეთში გადასახლების დროსაც (1612). მეფის დავალებით ო. ქართლში დაბრუნდა და აქედან საიდუმლო მისიით ევროპაში გაემგზავრა (1613), სადაც დახმარების მიღების მიზნით დიპლ. მოლაპარაკებას აწარმოებდა საფრანგეთის მეფესა და რომის პაპთან. მაგრამ მისი ელჩობა უშედეგო აღმოჩნდა. 1719 ქართლში მობრუნებული ვახტანგ VI, პოლიტ. სიტუაციის უკიდურესად გამწვავების გამო, 1724 იძულებული გახდა რუსეთში გადასახლებულიყო. მეფის ამაღლაში მყოფი ო. გარდაიცვალა მოსკოვში, დაკრძალულია ვსესვიატსკოვში.

ო. სახელმწ. საქმიანობასთან ერთად ინტენსიურ საგანმ. მუშაობას ეწეოდა, რასაც, უცხო ენების ცოდნასთან ერთად, დიდად უწყობდა ხელს ბრწყინვალე განათლება ღვთისმეტყველებაში, ბუნებისმეტყველებაში და ფილოსოფიაში. მან შთამომავლობას დაუტოვა თარგმნითი თუ ორიგინალური საერო და სას. ხასიათის არაერთი მნიშვნელოვანი ნაწარმოები, მ. შ. დიდაქტიკურ-აღმზრდელობითი დანიშნულების იგავ-არაკთა კრებული „სიბრძნისიკრებისა“ (1688—1710), ქადაგებათა კრებული „სწავლანი ანუ ქადაგებანი...“ (1698—1710), ჰიმნოგრაფიული თხზულებები, სამოგზაურო-მეგზაურო ხასიათის ნაწარმოები „მოგზაურობა ევროპაში“ და სხვ.

ო. ქართ. მეცნიერების ისტორიაში დიდი ლექსიკოგრაფის სახელითაა შესული. „ლექსიკონი ქართული“, ანუ „სიტყვის კონა“, როგორც უწოდა ამ ლექსიკონს ვახტანგ VI-მ, ო-ს 1685—1715 შეუდგენია. ლექსიკონი 20 ათასამდე ლექსიკურ ერთეულს ითვლის. იმის გამო, რომ მასში დიდი რაოდენობითაა შეტანილი ონომასტიკური და ტოპონიმიკური მასალა და სიტყვათა უმეტესობას ახლავს უცხოური (თურქული, სომხური, იტალიური) შესატყვისები, ეს ლექსიკონი განმარტებითან ერთად არის ენციკლოპედიურიცა და თარგმნითიც (ილ. აბულაძე).

დროის მოთხოვნილებების თანახმად, ლექსიკონი საგანმ. მიზანს ისახავდა. ამას მიანიშნებს როგორც მისი შერეული შედგენილობა, ისე ლექსიკონზე დართული შესავალი („ანბანნი სასწავლონი ყრმათა მიერ“) და დასასრული, რ-ებიც ელემენტარული განათლებისათვის სა-

ს.ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“. 1716.

ჭირო ცოდნას აწვდიან მკითხველს (შესავალში განხილულია ქართ. ანბანთან დაკავშირებული ცალკეული საკითხები, ლექსიკონის ბოლოს კი ჩამოთვლილია ქრისტეს 70 მოციქული, მოხელეთა სახელები, ქართულ და „თათრულ“ ენებზე ცალკეული ე. წ. „საგმარი“ სახელები, განჯაფის ანუ ბანქოს თამაშის სახელები; აგრეთვე, მსოფლიოს სხვადასხვა ენაზე თევზების სახე-წოდებები, ზოდიაქოები, სხვადასხვა ქვეყანაში მიღებული წელთაღრიცხვები).

ჩვენამდე ლექსიკონის ბევრმა ხელნაწერმა მოაღწია. მათგან ცხრა ავტოგრაფული (ო-ის ხელით გადაწერილი) და ავტოგრაფული მნიშვნელობის (ო-ს მონაწილეობა აქვს მიღებული მათ გადაწერასა და რედაქტირებაში) ხელნაწერია, რ-ებიც მდაცულობა ხელნაწ. ინ-ტში: H 416, S 2498, Q 400, H 95, H 1658, A 1473, A 75, H 1429 და ქუთ. სახელმწ. მუზეუმში — 300. აღნიშნული ხელნაწერები ლექსიკონის ჩამოყალიბების სხვადასხვა ეტაპს წარმოგვიდგენენ. ყველაზე ადრინდელი და მოკლე რედაქცია დაცულია აქვს H 416 ხელნაწერს, საბოლოო და ყველაზე ვრცელი ტექსტი ლექსიკონისა კი შესულია H 1429 ხელნაწერში.

ო-ის „ლექსიკონი ქართული“ ძირითადად დოკუმენტირებული ლექსიკონია, თუმცა მასში დიდი ადგილი უკავია ხალხ. მეტყველებაში გავრცელებულ არალიტერატურულ ლექსიკასაც. ავტორს წყაროებად გამოყენებული აქვს იმ დროისათვის არსებული თითქმის მთელი

ლიტ-რა — როგორც მხატვრული, ისე ისტ. და ფილოს., როგორც ორიგინ., ისე თარგმნილი, როგორც სას., ისე საერო ხასიათისა. ძირითადი წყარო კი, ეს მოსალოდნელიც იყო, მაინც ბიბლიაა, მისი ძველი და ახალი აღთქმა.

სიტყვათა მნიშვნელობების დადგენისას, ქართ. წყაროების გარდა (ქართ. წერილობითი ძეგლები, დიალექტების მონაცემები), ო. ხშირად მიმართავს სომხ., ლათ. და ბერძნ. ლექსიკონებს, ზოგჯერ არაბულსაც. ლექსიკონში ჩანს ბერძნ.-სომხ.-ლათ. ბიბლიების ამავე მიზნით გამოყენების კვალიც.

ო-ის განმარტებები სიტყვის შინაარსის ზუსტი გახსნით და ლაქონიურობით ხასიათდება, მაგრამ რაც მის ლექსიკონს ყველა სხვა ლექსიკონისაგან გამოარჩევს, რასაც ანალიზი არა აქვს და ო-ის ლექსიკოგრაფიული მეთოდის სიახლეა, არის ის, რომ ავტორი გამოყოფს ზოგად და კონკრეტულ სიტყვებს და ზოგადთან აჯგუფებს კონკრეტულ სახელებს განმარტებებითურთ. ამავე დროს, თითოეული სახეობა თავის ადგილასაც არის განმარტებული. მაგ.: „საგმილი ესე არს ცეცხლთა საგზებელი კაცთა დასაწვავად, გინა აბანოს საგზებელი და მისთანა; თუნი არს კეცის ჭურჭელთა გამოსაწვავი; თაკარა არს ჭიქათა დასადნობელი და შესაქნელი; ღუმელი არს პურის საცხობი, რომელთა ფურნე უწოდენ; თორნე არს ღრმად პურის ჩასაკრავი; აკუთა არს ქვაბთა ქვეშ შესაკეთებელი; ბრძმედი არს ილეკროთა დასადნობელი ადგილი“;

„ფრჩხილი არს კაცის თითი-სა რქანი; ჩლიქი არს ზროხათა და მისთანათა განპებული ფერკის ფრჩხილი; ქაჩაჩი არს ცხენთა, ვირთა და მისთანათა მრთელი ფრჩხილი; ჭანგი არს მკეც-

„ლექსიკონი ქართული“ თავისი აგებულებითა და პრინციპებით დიდად არის დავალებული იტალ. მისიონერთა მიერ საქართველოში შედგენილი ლექსიკონებისგან, კერძოდ: იტალიელთა ლექსიკონების მსგავსად, ო-ის ლექსიკონში

რის, მას რიცხვითი მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მ-ს მომდევნოდ კი ამის შესაძლებლობა ჩნდებოდა. ქართ. თანხმოვნების კლასიფი-

ცხრილი1

თანხმოვათა ჯგუფები წარმოების ადგილის მიხედვით	თანხმოვათა ჯგუფები რავგარობის მიხედვით		
	მაგარი ანუ მეტი	საშუალო ანუ ზომიერი, ანუ ჩვილი	დაბალი ანუ ნაკლები
ბაგისმიერი	პ	ბ	მ ფ
ენის წვერისმიერი	ზ რ ტ ც ძ წ	დ ნ ს	თ ლ
შუაენისმიერი	კ ჯ	ნ ჩ ხ	ქ ღ
ხორხისმიერი	ჭ	ყ	ჰ
ნახევარბაგეთამიერი	ვ ჟ შ ჭ	ჴ ჵ	ღ ე მ

თა ფერკის მოდრეკილი ფრჩხილი; კლანჭი არს ბაზთა და ფრინველთა ფრჩხილი“.

თხზ.: თხზულებანი ოთხ ტომად, თბ., 1959—66.

ლიტ.: აბულაძე ი., სულხან-საბა ორბელიანის სიმსური წყაროები. — «თსუ შრომები», 1936, ტ. 3; მენაბდე ლ., სულხან-საბა ორბელიანი, თბ., 1953; ქუთათელიაძე ლ., ს.ს. ორბელიანის ლექსიკონის რედაქციები (ავტოგრაფების მიხედვით), თბ., 1957; მეტრეველი ე., ს.ს. ორბელიანის ლექსიკონის უძველესი ავტოგრაფი. — «ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», 1956, ტ. 19 B; ქავთარია მ., სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის უცნობი ავტოგრაფი. — «საქართველო. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე», 1960, ტ. 2; აბულაძე ი., სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“, თბ., 1998.

ც. ქურციკიძე.

ო-ის „ლექსიკონი ქართულის“ მიზანია ქართ. ენის სიწმინდის დაცვა. ავტორს მიაჩნდა, რომ ქართული ენა „გაერყვნათ“ სხვა ენებთან შერევით და საჭიროებდა განწმენდას. იხ. („სიტყვის კონა“).

ლექსიკონის საშუალებით სალიტ. ენის ნორმათა დადგენა დაიწყო იტალიელებმა მე-17 ს-ის დასაწყისში. ო. სიყრმიდანვე დაკავშირებული იყო იტალ. მისიონერებთან. მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბერნარდო ნეაპოლელი, რომაც ვახტანგ V-ის (შაჰნავაზის) სამეფო კარზე მოღვაწეობისას შეადგინა იტალიურ-ქართული და ქართულ-იტალიური ლექსიკონები. ო., თავის მამიდაშვილებთან (ვახტანგ V-ის შვილებთან) — გიორგისთან, არჩილსა და ლეონთან ერთად, უშუალო მოწმე იყო ამ ლექსიკონთა შედგენისა. ასევე უნდა აღინიშნოს მისი უეჭველი მეცნ. კავშირი გორულ ანონიმურ იტალიურ-ქართულ ლექსიკონთან, რომელიც შედგენილია XVIII ს. 10-იან წლებში.

1) მეტაურ სიტყვად ხშირად პირიანი ფორმებიც არის გატანილი; 2) სახელთა და ზმნათა სემანტიკურ განმარტებას ხშირად ახლავს გრამატ. დახასიათება; 3) სიტყვები წარმოდგენილია სემანტიკური ველებით. ო. ამ პრინციპთა გატარების საკუთარ მეთოდს ქმნის: კათოლიკე მისიონერებთან შედარებით, აბსტრაქციის უფრო მაღალი დონე მას საშუალებას აძლევს, ათორთნათა (მორფმათა) მისეული სისტემით ენობრივი მოვლენები მოდელის დონეზე წარმოადგინოს.

ო-მა დიდი გრამატ. მემკვიდრეობაც დაგვიტოვა, რაც წარმოდგენილია თვით ლექსიკონში და მასზე დართულ ტრაქტატებში, რთაც ავტორმა „სასწავლო ყრმათა“ უწოდა.

„ლექსიკონი ქართულის“ მეცნ. გამოცემებში, რ-ებიც ემყარება ავტოგრაფულ ნუსხებს, არ შესულა ორი ტრაქტატი: ერთი სახელთა ბრუნებისა და ზმნათა უღლების, მეორე კი — ზმნისწინების შესახებ. ეს ტრაქტატები ქ. შარაშიძემ 1716-მდე შედგენილად მიიჩნია, ე. ი. მანამდე, ვიდრე ო. შეადგენდა ლექსიკონის B რედაქციას. ლ. ქუთათელიაძემ კი დააზუსტა, რომ აღნიშნული მნიშვნელოვანი გამოკვლევები არის B რედაქციის ავტოგრაფული ნუსხის (H-1658) დაკარგული წინა ნაწილი. იგი შემონახულია ამ ნაწილის დაკარგვამდე, H-1658-იდან გადანუსხულ სამ ხელნაწერში (1947, A-1113 და A-1157). ეს ნაწილიც „სასწავლო ყრმათას“ განყოფილებაში იქნებოდა შესული ფონეტ. ნაწილის გვერდით.

ო-მა ქართ. ანბანს დაუმატა ასო, რადგან იგი იხმარებოდა ძვ. წიგნებში; ასო ვგადაიტანა მ-ის მომდევნოდ, ანბანის ბოლოს, რადგან ძვ. ადგილზე, ტარსა და ფარს შო-

კაციას ო. ახდენს წარმოების ადგილისა და რავგარობის მიხედვით (იხ. ცნრ. 1).

ხმოვნების კლასიფიკაციას წარმოვადგენთ ასეთი სქემით:

მაღალი	ზომიერი	მდაბალი
ა ე	ი	ო უ

ორივე კლასიფიკაცია ემყარება ბერძნ.-ლათ. გრამატიკებს.

აქვე მსჯელობაა მახვილის სამ სახეობაზე და ბგერათა მოთავეობასა და დამახლოებულობაზე სიტყვის ფარგლებში. ეს ყველაფერი დიონისე თრაკიელის გრამატიკის გამოძახილია, გაშუალებული იოანე პეტრიწის ტრაქტატითა და ო-ის დროის ბერძნ.-ლათ. გრამატიკებით.

რაც შეეხება გრამატ. ტრაქტატებს (განხილულია A-1113 ხელნაწერის მიხედვით), მათში წარმოდგენილია სახელის ბრუნებისა და ზმნის უღლების პარადიგმები (იხ. ცხრ. 2).

ბრუნვათა სახელდების მიხედვით სრულიად აშკარაა ამ პარადიგმის იტალ. წარმომავლობა: გორული ანონიმური იტალ.-ქართ. ლექსიკონის შესავალ ნაწილში სწორედ ეს სახელია ნაბრუნები ბრუნვათა ამ სახელდებითა და რიგით. დამატებულია კითხვები ბრუნვათა მიხედვით; მრ. რ-ის -ებ სუფიქსიანი ფორმები შეცვლილია -ნ/-თ სუფიქსიანი მწიგნობრული ფორმებით.

თუ მოთხრობითის -მა სუფიქსიან და გამოსვლის -დამ თანდებულებიან ფორმებს იტალიელთა მიერ შედგენილ გრამატიკებში XVII ს-დანვე ვხვდებით (მოთხრობითის — სახელობითის ვარიანტად), ვით. და მოქმ. ბრუნვების ფორმები პირ-

			სინგულარე	პლურალე
ნომინატიო	რომელ	ა ზმა	მამა	მამანი
ჯენეტიო	რომლისა	ა ზმა	მამის	მამათანი
დატიო	რომელსა	ა ზმა	მამასა	მამათა
აკუსიტიო	რომელს	ა ზმა	მამა	მამანი
ვოკატიო	რომელ	ა ზმა	მამაო	მამანო
აბლიტიო	როლისგან	ა ზმა	მამისაგან	მამათაგან
	რომლად		მამად	მამებად
	რომლიდან		მამიდან	მამებიდან
	რომლით		მამით	მამებით
	რომელთან		მამამან	მამებმან

ცხრილი 3

ადგილსა	მღერა	სლვა	ჯდომა
ზე	მღერად	ასლვა	აჯდომა
ქვე	იმღერებაჲ	ჩასლვა	ჩაჯდომა
აქათ	ჩამღერებაჲ	მოსლვა	მოჯდომა
იქით	მომღერებაჲ	მისლვა	მიჯდომა
წინა	მიმღერებაჲ	წარსლვა	წაჯდომა
უკან	წამღერებაჲ	უკმოსლვა	უკუჯდომა
სისწორს	უკმომღერებაჲ	გასლვა	გაჯდომა
უკმო	გამღერებაჲ	გამოსლვა	უკმოჯდომა
შინათ	შემღერებაჲ	შესლვა	შეჯდომა

ველად აქ არის წარმოდგენილი ქართ. ენის სახელის ბრუნების პარადიგმაში.

ამ პარადიგმიდან კიდევ საყურადღებოა აკუსატიოს კითხვა — რომელს და ნათ. ბრუნვის ფორმა მრ. რ-ში — მამათანი. ესენი გამოძახილია XI—XII სს. მიჯნის გრამატ. ტრაქტატისა „სიტყუაჲ ართონთათჳს“, რ-შიც ლაპარაკია მიც. და ბრალდებითი ბრუნვების საერთო კითხვაზე — ვის? და ნათ. ბრუნვის მრ. რ-შიც სახელები სწორედ ორმაგი ბრუნვის ფორმებით არის წარმოდგენილი (სულთან, ღმერთთანი და სხვ.).

მ. იმავე გორული ანონიმური ლექსიკონის მიხედვით ქმნის უღლების პარადიგმას (აქაც **მიევარს** ზმნა არის ნაუღლები). ამ პარადიგმაში სულხან-საბასეული არის:

1) მწიგნობრული ორთოგრაფია (მიყუარს, შეგუყუარებია...); 2) ნამყო სრულში (იტალ. perfetto) მიყვარს მედიოპასიური ზმნის პარადიგმისთვის ანონიმის მიერ შეტანილი აქტივის მიუღებელი ფორმების შეცვლა პასივის -დ სუფიქსიანი ფორმებით (ასეთ შენაცვლებას ჩვენ დროში ახდენდა არნ. ჩიქობავა); 3) -თ სუფიქსი თურმეობითის I პირის მრ. რ-ში არ იყო იტალიელის პარადიგმაში, სულხან-საბას იგი შეუტანია, უნდა ვივარაუდოთ, ხალხური მეტყველებიდან (ამ ფორმებს სხვაგანაც ვხვდებით გვიან, მაგ., ანტონ I-ის გრამატიკაში).

მ-ს იტალიელი ანონიმის პარადიგმიდან გამორჩა I თურმეობითის დასახელება (2^ა perfetto) და ამ მწკრივის ფორმები მოხვდა II თურმეობითის — პლუსკვამპერფექტის

პარადიგმაში, ხოლო თვით II თურმეობითის ფორმები პარადიგმის გარეშე დარჩა.

მეორე ტრაქტატსაც უცვლელად წარმოვადგენთ (იხ. ცხრ. 3).

მეორე ტრაქტატში საკმაო სისრულით არის წარმოდგენილი ქართ. ზმნის გეზისა და ორიენტაციის ფორმები. ამ მხრივ მ. პირველია, ვინც პარადიგმატულად წარმოადგინა ქართ. ზმნისწინები და მოუთითა მათ ფუნქციაზე („ზე“, „ქვე“ და სხვ.). ჩანს, რომ ეს ტრაქტატი შედგება სალექსიკონო მასალაზე დაკვირვების: როდესაც მ. ლექსიკონში მსჯელობს ართონებზე (მორფემებზე), ცალ-ცალკე გამოყოფს ზმნისწინებს (ზოგჯერ მხოლოდ თანხმონითი ნაწილით) და აძლევს მათ სათანადო დახასიათებას (იხ. ცხრ. 3).

ბიბლ.: სულხან-საბა ორბელიანი. ანოტირებული ბიბლიოგრაფია (1658—1958 წწ.). შეადგინა მ. ჯილაურმა, თბ., 1960.

თ. უთურგაიძე.

ორგანული წარმოება, სინთეზური წარმოება; ფორმაწარმოება, რ-ის დროსაც ანალიზური, აღწერითი წარმოებისგან განსხვავებით, გრამატიკული ფორმა წარმოიქმნება აფიქსების საშუალებით.

სინთეზურ ენებად მიჩნეულია როგორც ფლექსიური, ისე აგლუტინაციური ენები. თანამედროვე ქართული ძვ. ქართულთან შედარებით უფრო ორგანული წარმოების ენაა, თუმცა აღწერითი წარმოებაც საკმაოდ ფართოდ არის გავრცელებული. განსაკუთრებით ეს ეხება ვნებითის ფორმების ხმარებას. შდრ. გაკეთებულ იქნა — გაკეთდა, აღრიცხულ იქნა — აღრიცხა და მისთ.

თ. ვაშაკიძე.

ორთოგრაფია (ბერძნ. orthographia < orthós — სწორი, მართებული, graphō — ვწერ), მართლწერა: 1. წერის წესების ჩამოყალიბებული სისტემა; ამა თუ იმ სალიტერატურო ენაში; 2. ენათმეცნიერების დარგი, რაც შეისწავლის და ადგენს მართლწერის წესებს. ამ წესების შემუშავებისას ხელმძღვანელობენ სხვადასხვა (ფონეტიკ., მორფოლ.) პრინციპით, რეზიკ განსაზღვრავენ ამა თუ იმ დაწერილობის შერჩევას მოცილე, მეტოქე დაწერილობათაგან.

ო-ის სირთულე-სიმარტივეს მნიშვნელოვანწილად განაპირობებს მიმართება ბგერასა და ასოს შორის, წარმოთქმასა და დაწერილობას შორის. რაც უფრო დაშორებულია ენაში წარმოთქმა და დაწერილობა, მით უფრო რთულია ამ ენის ო. ამგვარ შემთხვევებში სათანადო ენისათვის შემოღებულია სატრანსკრიფციო, ანუ ნაწერის წაკითხვა-წარმოთქმის წესების სისტემა. მაგ., ინგლისურში იწერება right (= უფლება; სწორი; მარჯვენა), ხოლო გამოითქმის როგორც [raɪt]; სიტყვა fire (= ცეცხლი) გამოითქმის როგორც [faɪə]. ასევე რუსულში: სიტყვაში პირველი ორი უმახვილობის გამო — დ გარდაიქმნება ზეპირ მეტყველებაში; გერმანულში ei დიფთონგი წარმოითქმის ai სახით; ფრანგულში ხმოვან ასოთა ჯგუფი eau წარმოითქმის როგორც o და სხვ.

ამ მხრივ ქართ. ო. შეუდარებლად მარტივია, ვინაიდან ქათულში მაქსიმალური შესაბამისობაა ბგერასა და ასოს შორის: თითო ბგერა თითო გრაფ. ნიშნით (ასოთი) გამოისახება და პირუკუ: თითო ასო თითო ბგერით წარმოითქმის. ამასთანავე, ქართ. სიტყვის ფუძეს არ ახასიათებს ე. წ. მრჩობლი (ორმაგი) თანხმოვნები, რის გამოც საერთაშორისო სიტყვებსა და უცხოურ საკუთარ სახელებში დადასტურებული ორმაგი თანხმოვნები ქართულში მარტივდება: გრამ(მ)ატიკა, პრეს(ს)ა, ოპ(პ)ონენტი, კომ(მ)უნიზმი... შილ(ლ)ერი, მოპას(ს)ანი... პოლ(ლ)ანდია, ლის(ს)აბონი, ბონ(ნ)ი და სხვ.

შ. აფრიდონიძე.

ორთოგრაფიული ლექსიკონი, სალიტერატურო ენის ნორმატიული ლექსიკონი, ანუ მართლწერის თვალსაზრისით სწორი, ენობრივი ნორმების მიხედვით გამართული ლიტერატურული სიტყვაფორმების ლექსიკონი. იგი მოწოდებულია, დაიცვას სალიტ. ენისათვის ნიშნდობლივი ერთიანობა-მონოლითურობა სასაუბრო მეტყველებისათვის

დამახასიათებელი სიტყვებისაგან და ხელი შეუწყოს უნიფიცირებული ენობრივი ნორმების დანერგვა-განმტკიცებასა და გავრცელებას მოსახლეობაში.

ქართ. ენის ო. ლ-ების შედგენა-გამოცემას საფუძველი ჩაუყარეს ვ. თოფურიამ და ი. გიგინეიშვილმა 1940-იან წლებში. ამ მუშაობას უშუალოდ წინ უძღოდა ქართ. სალიტ. ენის ნორმების I ნაკვეთის გამოცემა (1935). ო. ლ-ის პირველი გამოცემები (1941, 1947, 1949), როგორც სასკოლო დანიშნულების მქონე ცნობარები, მცირე მოცულობისა იყო. ვრცელი გამოცემის განხორციელება კი შესაძლებელი გახდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ენობრივ ნორმათა დადგენა-დანერგვა სახელმწიფოს ზრუნვის საგანი გახდა (1950-იან წლებში საქართვე. მთავრობასთან შეიქმნა საგანგებო კომისია) და ეს მუშაობა მეცნ. საფუძველს დაემყარა (ენათმეცნ. ინ-ტში შეიქმნა სპეციალური განცხადება და დაარსდა ბეჭდვითი ორგანო „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“); მას შემდეგ რაც დასრულდა (1964) „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რედაქციის გამოცემა, 1968 გამოვიდა ვ. თოფურიას და ი. გიგინეიშვილის მიერ შედგენილი „ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონის“ პირველი ვრცელი გამოცემა (30 000-მდე ერთეული), ხოლო 1998 — ამ ლექსიკონის მეორე, საგრძნობლად შევსებული (80 000-მდე ერთეული) და დაზუსტებულ-გასწორებული გამოცემა. ამ ლექსიკონში სათანადოდაა ასახული და დამტკიცებული ქართ. სალიტ. ენის სპეციფიკიზაციები იმ პრინციპების გამოყენებით, რეზიკ საფუძვლად უდევს ენობრივ ნორმებს.

განსხვავებით სხვა ენების ო. ლ-ებისაგან, რეზიკში მხოლოდ სწორი ფორმებია აღნუსხული, ქართ. ენის ო. ლ-ში მითითებულ მართულ ფორმებთან ერთად წარმოდგენილია პოტენციურად მოსალოდნელი უმართებულო ფორმებიც და ისინი უკუგდებულია [და არა] ან [კი არა] აღნიშვნებით. ეს ხერხი განსაკუთრებით ეფექტურია, როცა სწორ და არასწორ მოცილე ფორმებს ანბანურ რიგში სხვადასხვა ადგილი უკავია. შდრ.: [ჭადი კი არა] მჭადი; ბაკქანალია [და არა ვაკქანალია]. ლექსიკონში მითითებულია პარალელური ფორმებიც შედარებით უპირატესობის ან სრული პარალელურობის ჩვენებით.

ცალკე ერთეულებადაა შეტანი-

ლი ან სიტყვებს საჭიროებისამებრ მიწერილი აქვს გარკვეული (ბრუნვის, პირის, თანდებულობის, სიტყვაწარმოებითი და მისთ.) ფორმები, რეზიკში მორფმათა (ფუძისა და ფორმანტის) მიჯნაზე ხდება მრჩობლი თანხმოვნების თავმოყრა. მაგ.: ლომი (ლომმა), ციტრუსი (ციტრუსს), კოვზი (კოვზზე), შიში (შიშში), ბურთი (ბურთთან), ვვარდები, მმართველი, დამშვიდლება, გაიყინნენ და სხვ.

კუმშვად ან დაბოლოებით კუმშვადის მსგავს უკუმშველ სახელებს, აგრეთვე სპეციფიკურ უცხოურ კვეცად ან უკვეცელო სახელებს მიწერილი აქვთ ნათ. ბრუნვის ფორმა. შდრ.: თუმანი (თუმნისა), მაგრამ გუშანი (გუშანისა), ასევე: ლურჯა (ნათ. ლურჯას), ჟელე (ნათ. ჟელეს)..., მაგრამ: სირენა (სირენისა), ცენზურა (ცენზურისა) და მისთ. ო ან უ ხმოვნის წინ ვ თანხმოვნის დაკარგვის მოსალოდნელ შემთხვევებში მითითებულია ამ თანხმოვნის შენარჩუნების მაგალითები. მაგ., ბავშვი (წოდ. ბავშვი!).

ინტერნაციონალიზმები, ანუ საერთაშ. სიტყვები და უცხ. საკუთარი სახელები (პირთა სახელ-გვარები, გეოგრაფ. სახელები) წარმოდგენილია ცალკეული ბგერებისა თუ ბგერათკომპლექსების ქართულად გადმოცემის წესების მიხედვით, რეზიკში კომპლექსურადაა გათვალისწინებული ფონეტიკ. და გრაფ. პრინციპები (ეს წესები შესულია „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებში“, I, 1970).

ო. ლ. საინტერესო ცნობებს იძლევა წარმოებით მსგავსი დერეკაციული აფიქსების ფუნქციური მონაცვლეობისა თუ გამიჯვნის შესახებ. შდრ.: **სანაყოფო** და **სანაყოფე** — იდენტური ფუნქციით, მაგრამ: **სანაშენე** (მეურნეობა) და **სანაშენი** (საქონელი); **საცოლე** (ქალი) და **საცოლო** (დასაქორწინებელი ვაჟი). ასევე დიფერენცირებულია: **მევა-ლე** და **მოვალე**, **მევახშე** და **მოვახშე**, **მსესხებელი** და **მასესხებელი**... მსგავსადვე გამოიყენება და სათანადო კვალიფიკაციები ერთვის წინა ვითარების ნა—ევ და ნა—ებ წარმოების ფორმებს იმის მიხედვით, სახელისგანაა ისინი ნაწარმოები, თუ ზმნისაგან. შესაბამისად დიფერენცირებულია მათი სემანტიკური ფუნქციებიც. შდრ.: **ნასადილები** (ვინც ისადილა) და **ნასადილევი** (ნასადილევს — სადილის შემდეგ), **ნაოპერაციები** (ვისაც ოპერაცია გაუკეთეს) და **ნაოპერაციევი** ადგილი...

ქართ. ენის ო. ლ-ში, გარდა წმინდა ორთოგრაფიის სფეროში შემავალი ფონეტიკა და მორფ. საკითხებისა, სინტაქსური და სტილისტიკური სირთულეებიცაა გათვალისწინებული. ეს, პირველ ყოვლისა, ენება ფუძემონაცველ სიტყვებს ამა თუ იმ გრამატიკ. კატეგორიის მიხედვით. მაგ., **ჯდება** ის, მაგრამ **სხდებიან** ისინი; **აბია** (ერთი), მაგრამ **ასხია** (ხეს ბევრი)... ქართ. მრავალპირიანი ზმნის სპეციფიკის საჩვენებლად მოყვანილ ალტერნატიულ ერთ- და ორპირიან, ანდა ორ- და სამპირიან სინტაქსურ კონსტრუქციებში სუბიექტ-ობიექტის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელების გარდა, წარმოდგენილია ლექსიკური სინტაგმებიც. მაგ., **ჩამოტყდება** შტო, მაგრამ **ჩამოსტყდება** დოქს ტუჩი; **გამოჭრის** ის ჯვოს, მაგრამ: **გამოსჭრის** ის მას ყელს...

რთული შედგენილობის სიტყვების (კომპოზიტების) დაწერილობასთან დაკავშირებით ისმის პუნქტუაციის, კერძოდ, დეფისის გამოყენების საკითხი. კომპონენტების შერწყმულად წერის თუ დეფისით გაფორმების საკითხი ლექსიკონის წინასიტყვაობაში ჩამოყალიბებული წესების მიხედვითაა გადაწყვეტილი (შდრ.: დედა-შვილი, მაგრამ: დედაშვილობა; დედაშვილური, ასევე: მამა-პაპა, მაგრამ: მამაპაპური და მისთ.).

შ. აფრიდონიძე.

ორთოპეია (ბერძნ. ortho peia < orth s — სწორი, pos — მეტყველება), მართლმეტყველება. 1. საწარმოთქმო ნორმათა ერთობლიობა, რიც სალიტ. მეტყველების მთლიანობასა და ერთგვაროვნებას განაპირობებს. ო. ეხება როგორც მეტყველების სემანტიკურ ერთეულებს (ბგერებს, ბგერათმომდევრობებს), ისე ზესემანტიკურ ერთეულებსაც (მახვილს, ინტონაციას...). 2. საწარმოთქმო ნორმების შემსწავლელი სამეცნიერო დარგი. ო-ის ობიექტია სალიტ. ზეპირმეტყველების ნებისმიერი ასპექტი. ამ გაგებით იგი რიტორიკის ცნებას ენათესავება.

საზოგადოდ, ზეპირმეტყველება როგორც ისტორიულად, ისე ყოველჟამიერად წინ უსწრებს წერით მეტყველებას. ამდენად, ო. წინ უსწრებს ორთოგრაფიას. ამასთანავე, ეს უკანასკნელი ო-ის მოთხოვნების გათვალისწინებით ყალიბდება: ბევრი რამ, რაც ორთოგრაფიის მოსაგვარებელია, ო-ში იღებს სათავეს. ორთოგრაფიის დამოკიდებულება ო-ზე განსაკუთრებით აქტუალურია ქართულისათვის —

მწიგნობრული ტრადიციის მქონე ენისათვის, რ-საც ტრადიციულად ახასიათებს ზეპირი და წერითი მეტყველების მაქსიმალური სიახლოვე. შესაბამისად, ო-ის ამოცანაც ნათელია: სიტყვის (ფრაზის) წარმოთქმა მაქსიმალური ბგერითი სისრულით.

ორთოეპიული ნორმები ხანგრძლივად, საუკუნეთა განმავლობაში ყალიბდება და მკვიდრდება. ამ პროცესისათვის მეტი სტიქიურობა და ბუნებრიობაა დამახასიათებელი, ვიდრე მართლწერისათვის. ო. მკვიდრდება საერთოეპოვნ. ენის ჩამოყალიბების კვალდაკვალ, მაშინ, როდესაც თანდათან ფართოვდება ზეპირმეტყველების მოქმედების სფეროები, როცა მეტად ვითარდება ოფიციალური, საქმიანი, პუბლიც. მეტყველების ფორმები.

ო. ბევრად უფრო სწრაფად ექცევა ცოცხალი ენობრივი პროცესების გავლენის სფეროში, ვიდრე ორთოგრაფიის ნორმები. ეს გავლენა შეიძლება მომდინარეობდეს როგორც კუთხური მეტყველებიდან, ისე უცხოენოვანი გარემოდან. თუ ტრადიციულად ქართ. მეტყველებაში უფრო ნიშანდობლივი იყო კილოური მინარევების არსებობა, ბოლო დროს მეტად გამოიკვეთა უცხოენებიდან მომდინარე სამეტყველო ნორმები და მანერები, რამაც ქართ. მართლმეტყველება არაერთი ახ. პრობლემის წინაშე დააყენა.

ზოგჯერ ო-ის მნიშვნელობით იხმარება ტერმინი ორთოფონია, მაგრამ უფრო ხშირად იგი აღნიშნავს მხატვრული წარმოთქმის ხელოვნებას.

ა. არაბული.

ორიენტაცია (ფრანგ. orientation), ზმნის მორფოლოგიური კატეგორია, რიც გვიჩვენებს ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართულებას I პირის პოზიციიდან: საით არის მოქმედება მიმართული — იმ პოზიციისაკენ, რიც მოსაუბრეს აქვს სივრცეში, თუ — საწინააღმდეგო მიმართულებით. ამის მიხედვით ო. ორგვარია: მ ა ა ხ ლ ე ბ ე ლ ი და მ ა შ ო რ ე ბ ე ლ ი, ანუ ს ა ა ქ ე თ ო და ს ა ი ქ ი თ ო.

სააქეთოა ო., როდესაც მოქმედების სუბიექტი ან პირი. ობიექტი I პირისაკენ მიემართება: მოგორავს ქვა (სუბიექტი), შემოაგორა ქვა (პირი. ობიექტი); საიქითოა ო., როდესაც მოქმედების სუბიექტი ან პირი. ობიექტი შორდება I პირს: მიგორავს ქვა (სუბიექტი), მიაგორა ქვა (პირი. ობიექტი). II

პირი, როგორც მოსაუბრესთან (I პირთან) ახლოს მდგომი, I პირის სივრცეში მოიაზრება, და სააქეთო ო-ს გულისხმობს.

ო., ისევე როგორც გეზი, გამოიხატება ზმნისწინების მეშვეობით. ო-ს მიხედვით ზმნისწინები იყოფა: ა) საიქითო — მი-, ა-, და-, გა-, შე-, ჩა-, გადა-, წა-; ბ) სააქეთო: მო-, ამო-, გამო-, შემო-, ჩამო-, გადმო-, წამო- (ა. შანიძე).

ო-ის კატეგორიის ამგვარ გაგებაში შეტანილ იქნა დაზუსტებები და ცვლილებები. აღინიშნა, რომ სააქეთო ო. გამოხატავს მოქმედების მიმართულებას არა მხოლოდ I პირისაკენ, არამედ II პირისაკენაც, განურჩევლად იმისა, იმყოფება თუ არა ეს პირი I პირის სივრცეში: მე **გამოვიგზავნე** წერილი მოსკოვში (შ. კეკელია, ა. დავითიანი, ა. ფოცხიშვილი, ა. ონიანი). რაც შეეხება საიქითო ო-ს, მოქმედება შეიძლება იყოს მიმართული იქითკენ, სადაც I და II პირი არ იმყოფება (ა. ონიანი). ასევე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ო. გამოხატულია მხოლოდ მი- და მო- ზმნისწინებით. რაც შეეხება სხვა მარტივ ზმნისწინებს, ისინი წარმოდგენილია როგორც სააქეთო, ისე საიქითო ო-ის გამოხატველ ფორმებში და, ამდენად, ო-ის აღნიშვნასთან არაფერი აქვთ საერთო. ო-ის მიხედვით ოპოზიციის წევრთა რაოდენობა არის სამი: ნ ე ი ტ რ ა ლ უ რ ი (ცურავს), ს ა ა ქ ე თ ო (მო-ცურავს) და ს ა ი ქ ი თ ო (მი-ცურავს) (ა. ონიანი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; კვაჭაძე ლ., ქართული ენა, ნაწ. 1, თბ., 1961; კეკელია შ., დავითიანი ა., ქართული ენა, თბ., 1973; ფოცხიშვილი ა., ორიენტაციის კატეგორიის გავებისათვის თანამედროვე ქართულში. — იხ. მისი: ქართული ენა, თბ., 2000; ონიანი ა., ორიენტაციის კატეგორია თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 2001, 4.

ნ. ლოლაძე.

ორფერტილი (:), სასვენი ნიშანი. ო. იხმარება:

1. რისამე ჩამოთვლისას — ჩამოსათვლელი საგნების ან მოვლენების აღმნიშვნელი სიტყვების წინ, მათი განმაზოგადებელი წინამავალი სიტყვის ან მისი შემცველი ფრაზის შემდეგ. განმაზოგადებელ სიტყვებად უპირატესად გამოიყენება ნაცვალსახელები: **ყვლა**, **ყველაფერი**, **ყოველი**, **სხვადასხვა**, აგრეთვე ზმნიწოდები: **ყველგან**, **ყოველთვის**, **მუდამ**... მაგ.: ყველაფერი მდუმარებს: ხე, ქვა, ტყე, მთა და მინდორი (ვაჟა-ფშავე). ო. იხმარება მაშინაც, როცა წინამავალ წინა-

დადებაში გარკვეული მინიშნებაა მომდევნო განმარტებაზე. ამ შემთხვევაში მიმანიშნებელი სიტყვებია: **შემდეგი, შემდეგნაირად, ასეთი, ამისთანა, ასეთნაირად, ამგვარად, სახელდობრ, მაგალითად, კერძოდ** და ა. შ. მაგ., უპასუხეთ შემდეგ კითხვებს:...

2. უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში წინამავალი მთავარი და დამოკიდებული წინადადებების მიჯნაზე, თუ დამოკიდებული განმარტავს მთავარში გადმოცემული ამბის მიზეზს ან მიზანს. მაგ., „არა, მყინვარი არ მიყვარს: მისი სიცივე სუსხავს და სითეთრე აბერებს“ (ი. ჭავჭავაძე).

3. **ო.** დაისმის პირდაპირი ნათქვამის წინამავალი ავტორისეული სიტყვების შემდეგ, რეიტე ძირითადად „მეტყველება-წრის“ ზმნებით გამოიხატება: **ნათქვამია, თქვა, უთხრა, ბრძანა** და მისთ., ანდა ავტორისეულ სიტყვებში მონაწილე სახელების (**ანდაზა, სიტყვები...**) შემდეგ. მაგ., „**უბრძანა:** ნუ სტირ, ასულო, ისმინე ჩემი თხრობილი“ (შოთა რუსთ.); „მართალი **უთქვამთ:** წუთისოფელი ზოგისათვის მაშაა, ზოგისათვის — მაშინაცვალი“ (ი. ჭავჭავაძე); „... არც ეს ბესარიონ გაბაშვილის **სიტყვებია** ურიგო: „ერთი მაქვს სჯობს ათასს მქონდას“ (ი. ჭავჭავაძე).

შ. აფრიდონიძე.

ოსური ენა, განეკუთვნება ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ირანულ შტოს; გენეტიურად უკავშირდება სკვითურ-ალანურ ენას. **ო.** ე. ყალიბდებოდა II—I ათასწლეულში ძვ. ევროპის ენებთან (სლავური, ბალტიური და სხვ.), შემდეგ კი — ახ. წ. დასაწყისში ჩრდ. კავკ. ენებთან მჭიდრო კონტაქტში. XIV ს.-იდან თანდათანობით იწყება ოსების ჩამოსახლება საქართველოში, სადაც ისინი ემორჩილებოდნენ ქართლის სამეფო ხელისუფლებასა და ცალკეულ სათავადო სახლებს (გ. თოგოშვილი). ამჟამად **ო.** ე. ძირითადად გავრცელებულია ჩრდ. ოსეთში, აგრეთვე საქართველოს ზოგიერთ რ-ში, ყაბ.-ბალყ-სა და სტავროპოლის მხარეში. **ო.** ე.-ზე ლაპარაკობს 542 ათასი კაცი, აქედან საქართველოში 162 ათასი (1979, აღწერა); აქვს ორი დიალექტი: ირონული (საფუძვლად უდევს სალიტ. ენას) და დიგორული.

კავკ. სამყაროში **ო.** ე.-მ საგრძნობი ცვლილებები განიცადა: სხვა ირან. ენებისაგან განსხვავებით გაჩნდა გლოტალიზებული თანხმოვნები, მორფოლოგიაში ჩამოყა-

ლიბდა მრავალბრუნვიანი აგლუტინაციური ბრუნება (ვ. აბაევი). **ო.** ე.-ის ფონეტიკასა და ლექსიკაზე დიდი გავლენა მოახდინა კავკ. სამყარო, განსაკუთრებით — ქართ. ენამ. ფონოლოგიური შედგენილობა: 28 თანხმოვანი (მ. შ. მკვეთრები — კ, პ, ტ, წ, ჭ) და 7 ხმოვანი. აქვს 9 ბრუნვა. ბრუნვა აგლუტინაციურია, უდვლილება — ფლექსიური. გ. ახვლედიანის დაკვირვებით ირანულისათვის უცხო ბგერები ისე შეითვისა ოსურმა, რომ ისინი გვხვდება საკუთრივ ირანულ ლექსიკაშიც. ხანგრძლივი ოსურ-ქართ. ურთიერთობისა და ენობრ. კონტაქტების შედეგია ქართულისათვის დამახასიათებელი ორიენტაციის გამოხატვა (**მო-** და **მი-** ზმნის-წინებით) ოსურ ზმნაში, რასაც ყურადღება მიაქცია ვ. აბაევმა და ეს მიიჩნია „ოსური ენის იბ.-კავკ. ბუნების ერთ-ერთ გამოვლენად“. გ. ახვლედიანის მიხედვით, ოსურში ქართ. ზმნისწინების ორივე ფუნქცია (მიმართულებისა და პერფექტული ასპექტის გამოხატვისა) შენარჩუნებულია. მისივე დაკვირვებით, ქართულის გავლენები ვლინდება გარკვეული ტიპის ზმნიზედების წარმოებაზე, მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობაზე. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ძირითადი ლექსიკური ფონდისეული სიტყვების ურთიერთშეღწევა ორივე ენის ლექსიკაში. მაგ., ქართულში ოსურიდან ჩანს შემოსული სიტყვები: შავი, ქუდი, ლუდი და სხვ. (მ. ანდრონიკაშვილი).

პირველი წერილობითი ძეგლი, რიც შესრულებულია ბერძნ. გრაფიკით, 941-ით თარიღდება. პირველი ოსური ხელნაწერი (1802) შესრულებულია ქართ. გრაფიკით. იალღუზიძის მიერ. პირველი ნაბეჭდი წიგნი — „მოკლე კატეხიზისი“ დაბეჭდილია ძვ. სლავურ ანბანით. დამწერლობა შექმნა ა. შოგერენმა ძვ. სლავური ანბანის საფუძველზე (1844). 1923—38 დამწერლობას საფუძვლად ედო ლათ. ანბანი, 1938-იდან ჩრდ. ოსეთში — რუს. გრაფიკა, ყოფ. სამხრ. ოსეთის ოლქში — ქართ. ანბანი (1954-იდან — რუს. გრაფიკა).

ლიტ.: ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966; Шегрен А., Осетинская: грамматика, ч. 1-2, СПб., 1844; Абаев В. И., Осетинский язык и фольклор, т. 1, М.-Л., 1949; Ахведиани Г. С., Сборник избранных работ по осетинскому языку, кн. 1, Тб., 1960; Грамматика осетинского языка, т. 1-2, Орджоникидзе, 1963-69. Шегрен А., Осетинская: грамматика, ч. 1-2, СПб., 1844; Абаев В. И., Осетинский язык и фольклор, т. 1, М.-Л., 1949; Ахведиани Г. С., Сборник из-

бранных работ по осетинскому языку, кн. 1, Тб., 1960; Грамматика осетинского языка, т. 1-2, Орджоникидзе, 1963-69.

თ. ჩხეიძე.

ოზგი, X—XI სს. საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, „დიდებული ლავრა“, როგორც მას თანამედროვეები უწოდებდნენ. მდებარეობს ისტ. ქართ. პროვინციაში — ტაოში, თორთუმის ციხის ახლოს, თორთუმისწყლის შესართავთან (ამჟამად თურქეთშია. სოფელს, რაშიც **ო.**-ის მონასტერია, დღეს ჩამლი იემაჯი ჰქვია). **ო.**-ის სამონასტრო კომპლექსი მრავალი ნაგებობისაგან შედგება: იოვანე ნათლისმცემლის დიდი ტაძარი, სემინარია, საოსტიგნე-სატრაპეზო, მცირე ეკლესიები და სხვ. მთავარი ტაძარი აგებულია ტაოელი მეფეების — ადარნესე კურაპალატის შვილების — ბაგრატ ერისთავთ ერისთავისა და დავითის მიერ 963—976. **ო.**-ში ძვ. ქართ. მწერლობის გამოჩენილი წარმომადგენლები მოღვაწეობდნენ. აქ ითარგმნა ან შეიქმნა მრავალი ლიტ. ძეგლი, გადაიწერა ხელნაწერები. კერძოდ, **ო.**-ში 977 გადაიწერა. „სამოთხე“ — იოვანე ოქროპირის, ეფრემ ასურისა და სხვათა სწავლანი; 979 — იოვანე ოქროპირის ცხოვრება; 987 — ბიბლია, ქართ. ბიბლიის უძველესი სრული ხელნაწერი და სხვ. სამეფო დასახელებული ხელნაწერი ინახება ათონზე, ქართველთა მონასტერში. მათ შექმნაში დიდი წვლილი მიუძღვის პირადად იოვანე—თორნიკეს, დავით კურაპალატის ერთ-ერთ უახლოეს თანამებრძოლს და იოვანე მთაწმიდელთან ერთად ათონის ქართველთა მონასტრის დამაარსებელს. XIX ს.-ში ეს ხელნაწერები საქართველოში ჩამოიტანეს ასლების გადასაღებად. ეს ასლები ინახება ხელნაწ. ინ-ტში (A-471, 1142, 1144, S-422), ხოლო თვითონ ხელნაწერები ათონზეა დაბრუნებული. ოშკელ მოღვაწეთა შორის აღსანიშნავია მიქაელ მოდრეკილი — შემდგენელი დიდი მოცულობის ჰიმნოგრაფიული კრებულისა (S-425), რაშიც შესულია იოვანე მტევეარის, იოვანე მინჩხის, ეზრას და სხვ., აგრეთვე, თვით მიქაელ მოდრეკილის როგორც თარგმნილი, ისე ორიგინ. საეკლესიო საგალობლები. კრებულის გადაწერის თარიღია 978—988 (ზოგიერთ მკვლევარს იგი შატბერდში შედგენილად მიაჩნია). X ს.-ში **ო.**-ში მოღვაწე გრიგოლ ოშკელმა თარგმნა გრიგოლ ღმრთისმეტყველის „საკითხავი სამხილებელი ართა-ნოსთა“ (A-87), სტეფანე დეკანოზმა გადაწერა ზემოთ დასახელებული

„სამოთხე“, მიქელმა, გიორგიმ და სტეფანემ გადაწერეს ბიბლია; XI ს-ში VII-ში მოღვაწეობდა ეფრემ დიდი ოშკელი, რ-იც შემდეგ შავ მთაზე გადასულა და ეფრემ მცირის ახლო თანამშრომელი გამხდარა და სხვ.

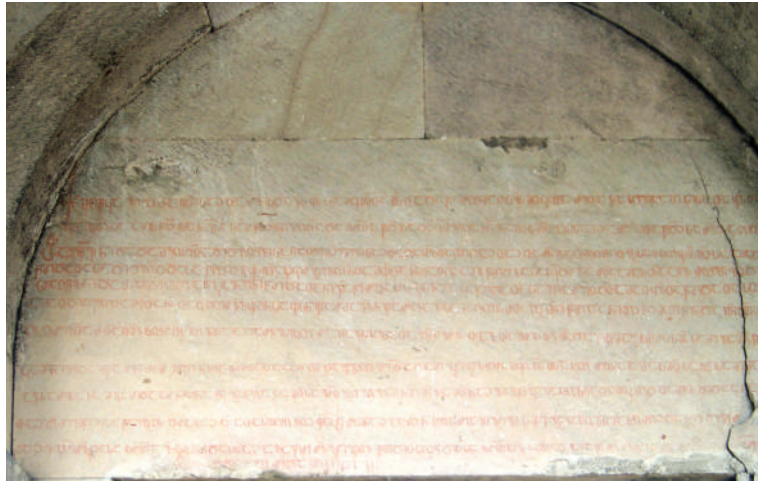
1033 ოთხთავის შესანიშნავად მოხატული ხელნაწერი გადაწერა VII-ში გაბრიელ გიორგის ძმისწულმა იშხნელი ეპისკოპოსის ილარიონ მასურის ძის დაკვეთით. ინახება მესტიის მუზეუმში (M-1).

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ.1, ნაკვ. 2, თბ., 1962; სილოგავა ვ., გამოკვლევა ოშკის ტაძრის ქტიტორთა რელიეფების და აშენების თარიღის შესახებ... — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1977, №1; მისივე, ოშკი — X ს-ის მემორიალური ტაძარი, თბ., 2006; Jobadze W., Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and av ei, Stuttgart, 1992.

ვ. სილოგავა.

ოშკის წარწერა გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომისა“, ქართული ასომთავრული 12-სტრიქონიანი წარწერა, შესრულებული სინგურიტის დაწერილია ოშკის ტაძრის სამხრ. შესასვლელის ბალავრის (ტიმპანის) ქვაზე. წარწერა უნიკალურია თავისი შინაარსით არა მარტო ქართ., არამედ ზოგადად ეპიგრაფიკაშიც — მასში აღრიცხულია ტაძრის მშენებლობისას ერთი წლის განმავლობაში გაწეული ხარჯი. ტაძრის კედლებზე შემორჩენილია სხვადასხვა შინაარსისა და დანიშნულების 30-მდე წარწერა, რთა უმრავლესობა სინგურიტაა შესრულებული, ხოლო ორიოდ მათგანი ამოკვეთილია ქვის ფილებზე. წარწერები თარიღდება X ს-ის 60-იანი წლების შემდგომი პერიოდით, ხოლო ერთი — 1036-ით.

გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომისა“ წარწერა შედგება ორი ნაწილისაგან. პირველი ნაწილი ვრცელი ლეთისმეტყველური შესავალია, რის ბოლოს აღნიშნულია: „ღმერთმან შეეწიენ ორთავე ცხორებათა ძეთა ღმრთივკურთხეულისა ადარნასე კურაპალატისათა — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან, დავით მაგისტროსმან, სამებან წმიდამან სამნივე დაიფარენ მარჯუენითა თხსითა და აღიდენ ორთავე ცხო-

ოშკის ტაძარი. გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომისა“ საამშენებლო წარწერა. X ს. 60-იანი წლები.

ვრებათა (!). და მე, გრიგოლ, ღირს მყო ღმერთმან მსახურებასა ამას მათსა ღმრთისა მიმართ, და მე ვიყავ საქმესა ზედამდგომი, და არ-წმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულობა ჩემი, მონისა მათისაჲ“.

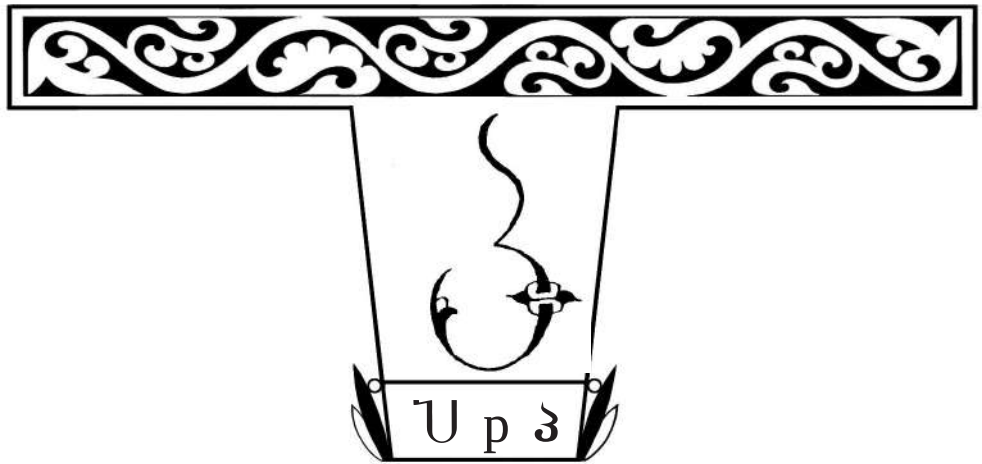
როგორც ჩანს, ამ წარწერამდე ჩვენთვის უცნობი ეს გრიგოლი, ოშკის ტაძრის მშენებლობის „საქმესა ზედამდგომი“, ე. ი. სამუშაოთა ხელმძღვანელი ყოფილა. წარწერის მეორე ნაწილში მას აღრიცხული აქვს მშენებლობის ერთი წლის მანძილზე გაწეული ხარჯი: „ესე იყო გალატოზთა და მოქმედთა მიზდი და აზავერთა მექუიშეთაჲ, რომელ წელიწადსა წაეგების: „დრამაჲ 3 ათასი, ლუინოჲ ფისოსი 3, რკინაჲ ლიტრაჲ 6, ხუარბალი გრივი სმი. გალატოზი და ხუროჲ და მჭედელი, რომელ მარადის შურებოდა ი. კარი, რომელ ქვასა კრებდა ლ: ჯორი და სხუაჲ აზავერი, რომელ გრიგოლ-წმიდით სპონდიკსა კრებდა ლ: სხუა აზავერი, რომელ [...] კრებდა. და [ყოველი] ერი და მოქმედი 3. [...]“. ამ მონაცემების მიხედვით, ოშკის ტაძრის მშენებლობაზე წლის განმავლობაში გაიცემოდა 20 000 დრამა კალატოზებისა და მუშების გასამარჯელოდ და ქვიშის მზიდავი ხარების ქირისათვის; იხარჯებოდა 5 000 ჯამი („ფისო-

სი“) ღვინო, 50 ლიტრა რკინა, 250 გრივი ხორბალი. მშენებლობაზე მუდმივად მუშაობდა („მარადის შურებოდა“) 70 კალატოზი, ხურო და მჭედელი. ამასთანავე, ქვას „კრებდა“ (ე. ი. რიყზე აკრეფილ ქვას ეზიდებოდა), 30 ხარი; გრიგოლწმიდით (სოფლის სახელია), როგორც ჩანს, კარიერიდან, სამშენებლო ქვას — სპონდიკს (მოყვითალო ფერის მსუბუქი ფოროვანი ქვაა, სხვაგან შირიმის სახელით ცნობილი) ეზიდებოდა 30 ჯორი და აზავერი; 60 აზავერი კიდევ რალაცას ეზიდებოდა (თუ რას — არ ჩანს, რადგან ამ ადგილას წარწერის ტექსტი დაზიანებულია და ნაკლული); ამას გარდა, კიდევ 80 „ერი“ და მუშა რალაც საქმით იყო დაკავებული, რით, არ ვიცით, რადგან, ტექსტის ბოლო ნაწილი ნაკლულია.

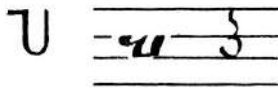
წარწერა ენობრივად მეტად საინტერესოა: მასში გვხვდება X ს-ის II ნახ-ში გავრცელებული ტერმინები: გალატოზი, მოქმედი, მიზდი, აზავერი, მექუიშე, დრამა, ლუინოჲ, რკინაჲ, ლიტრაჲ, ხუარბალი, გრივი, ხუროჲ, მჭედელი, კარი, ჯორი, სპონდიკი, ერი და სხვ.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960; სილოგავა ვ., ოშკი — X ს-ის მემორიალური ტაძარი, თბ., 2006.

ვ. სილოგავა.

პ, ქართული ანბანის მეთხუთმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეჩვიდმეტე) ასო. მისი სახელია „პარი“; გრაფ. სიმბოლო ბაგისმიერი აბრუპტივი ხშული თანხმოვანი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴑ. მისი მოხაზულობა რკალისა და ხაზებისაგან შედგება, რიც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხურში Ⴑ კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. იგი შუა ორ ხაზშია მოთავსებული. მხედრულში პ მომრგვალებული კონტურის მქონეა. იგი ოთხხაზოვანი სისტემის ზედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოთხმოცს (80).

პალეოგრაფია (<ბერძნ. palai s — ძველი, graph — ვწერ), ისტორიულ-ფილოლოგიური დისციპლინა. სწავლობს წერის ხელოვნებასთან, დამწერლობით კულტურასთან დაკავშირებულ საკითხებს: ანბანის წარმოშობას, ასოთა მოხაზულობის ისტ. ცვალებადობას, ნაწერის ესთეტიკურ მხარეს, ტექსტის დანაწევრების აღმნიშვნელ სასვენ და განკვეთილობის ნიშნებს, საწერ მასალასა და იარაღებს, წარწერებისა და ხელნაწერი ძეგლების რაობას (მათ ქრონოლოგიას, შექმნის ადგილს, ისტ. გარემოს ...) და სხვ. პ. ცალკე დისციპლინად ჩამოყალიბდა ძველი დოკუმენტებისა და წერილობითი წყაროების რეალურ ღირებულებათა განმსაზღვრელი დიპლომატიკისაგან. პ-ის ფუძემდებლად და ტერმინის მეცნიერებაში დამამკვიდრებლად ითვლება ფრანგ ბ. მონფოკონი, ავტორი შრომისა

„ბერძნული პალეოგრაფია“ (1708).

პ-ის ძირითადი პრაქტ. დანიშნულებაა დაუთარილებელი ხელნაწერების ხელის განსაზღვრის საფუძველზე დაადგინოს ავტორი, დრო და ადგილი, ისეთი ხელნაწერებისა, რ-ებშიც ამ საკითხებზე პირდაპირი ცნობები არ არის.

პ. ემსახურება ისტორიას, ენათმეცნიერებას, ხელოვნებათმცოდნეობას, ლიტ-რის ისტორიას, საკუთრივ ტექსტოლოგიასა და სხვ. პუმანიტარულ დარგებს. პ-ის მომიჯნავე დისციპლინებია: ეპიგრაფიკა (წარწერათმცოდნეობა), პერალდიკა (გერბთმცოდნეობა), ნუმიზმატიკა (ფულისმცოდნეობა) და სხვ.

ზოგადი პ-ის გვერდით არსებობს კერძო პ., რ-იც სწავლობს კონკრეტული დამწერლობის (ქართ., ბერძნ., სლავ. და ა. შ.) საკითხებს.

ქართ. პ-ის მეცნ. შესწავლა იწყება XIX ს-ის II ნახ-იდან (ფ. დიუბუა, მ. ბროსე, დ. ბაქრაძე, ა. ცაგარელი, ე. თაყაიშვილი, მ. ჯანაშვილი, დ. კარიჭაშვილი, ნ. მარი...), ხოლო მეცნიერულად ქართ. პ-ის ძირითადი საკითხები სისტემურად დაამუშავა ი. ჯავახიშვილმა. XX ს. 20-იან წლებში მან პირველმა წაიკითხა ქართ. პ-ის კურსი ახალდაარსებულ თბილისის უნ-ტში და შექმნა პირველი სახელმძღვანელო — „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“ (1926). პ-ის საკითხებს ინტენსიურად იკვლევენ აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი., ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949; აბულაძე ი., ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1949; ხაჭოშია თ., ნუსხური დამწერლობის გარდამავალი ხელი (XI ს.), თბ., 1954; პალეოგრაფიული ძიებანი, ტ. 1-2, თბ., 1965-69; ქაჯაია ლ., პუნქტუა-

ცია X—XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში, თბ., 1969; სურგულაძე მ., ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978; მაჭავარიანი ე., ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, თბ., 1982; მისივე, XI—XIV საუკუნეთა ქართული ოთხთავების დეკორატიული მორთულობის სისტემა, თბ., 1987 (სადოქტ. დისერტაცია); გამყრელიძე თ., წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომავლობა, თბ., 1990; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

კ. დანელია.

პალესტინის ქართული მონასტრები, ქართული კულტურის ძეგლები პალესტინაში. საქართველოსა და წმ. მიწას შორის ურთიერთობებს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. უძველესი ქართ. წყაროების მიხედვით, ქართ.-ებრ. ურთიერთობები ნაბუქოდონოსორის დროიდან იწყება, უფრო ზუსტად კი, მის მიერ იერუსალიმის აოხრების შემდეგ, როდესაც ებრაელთა პირველი ტალღა შემოვიდა ქართლში. შემდეგშიც ებრაელთა კიდევ რამდენიმე ნაკადი დასახლებულა საქართველოში (ძვ. წ. I და ახ. წ. I სს.), თუმცა ებრაული დიასპორის ქართლში არსებობის დამადასტურებელი ფაქტები ჯერჯერობით ახ. წ. პირველი სს-ით თარიღდება (იხ. ებრაული ენა). საქართველოსა და წმ. მიწას შორის ურთიერთობები კიდევ უფრო მჭიდრო გახდა IV ს-ში, ჩვენს ქვეყანაში (იბერია, ლაზიკა) ქრისტიანობის სახელმწ. რელიგიად აღიარების შემდეგ.

აქედან მოყოლებული, გამორჩეული ხდება ქართველთა დამოკიდებულება წმ. ქალაქ იერუსალიმისადმი. IV—V სს-ში ქართლის დედაქალაქ მცხეთასა და მის შემოგარენში დასტურდება ქრისტეს დროინდელი იერუსალიმის წმ. ადგილების

ტოპონიმია (ელეონი, გეთსიმანია, ბეთანია, თაბორი და ა. შ.), რაც აუცილებელი იყო იმხანად ქართლში იერუსალიმური ღვთისმსახურების დასამკვიდრებლად. მცხეთაში, მაცხოვრის კვართის დაფვლის უწმინდეს ადგილზე აგებული პირველი ქრისტე. ტაძრის — ქვემო ეკლესიის (დღევანდელი სვეტიცხოველი) — სახელწოდებებიც: „წმიდაა წმიდათაჲ“, „წმიდაა სიონი“, „დღედაჲ ყოველთა ეკლესიათაჲ, მოციქულთა სახელობისა“ იერუსალიმს უკავშირდება. ფაქტობრივ, ქრისტიანობის პირველი საუკუნეებიდანვე მცხეთა ქართველთათვის მეორე იერუსალიმად, მის ხატად იქცა.

IV ს-იდან მოყოლებული, ქართველები შეუდგნენ ქრისტე. კულტურის გაცნობას და ახალდაარსებულ ეკლესიასათვის საჭირო ლიტურგიის თარგმნასა და გავრცელებას. ამ მიზნით ქართ. ეკლესიის მოღვაწეთა და ქართვ. მეფეთა მცდელობით შეიქმნა სამწერლობო და მთარგმნელობითი ცენტრები, ქართ. კულტურის მნიშვნელოვანი კერები როგორც საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთაც. ახალგაქრისტიანებული ქვეყნის მოსახლეობისათვის განსაკუთრებული იყო ისტ. პალესტინის წმ. ადგილების მოხილვისა და მოლოცვის სურვილი. როგორც ჩანს, IV ს. II ნახ-დან წმ. მიწაზე პირველი ქართველები გამოჩნდნენ. მათგან მხოლოდ ორი ცნობილი მოღვაწის სახელი შემოგვრჩა — ევაგრე პონტოელისა და უფლისწულ ბაკურისა. მაგრამ, ბუნებრივია, ამ პერიოდში წმ. მიწაზე, ალბათ, უკვე იქნებოდნენ ქართვე. პილიგრიმებიც. ამის დასტური უნდა იყოს ნაზარეთის ხარების ახ. კათოლიკური ეკლესიის ადგილას არსებული და V ს-ის I ნახ-მდე დაწარმული ძვ. ეკლესიის შელესილობაზე აღმოჩენილი სამი ქართ. გრაფიტი, რ-თაგან ერთ-ერთზე, სავარაუდოდ, დაქარაგმებული სიტყვა „გიორგი“ უნდა იყოს შემორჩენილი (ზ. ალექსიძე).

V—VI სს-ში წმ. მიწაზე ქართველთა ექსპანსია საკმაოდ ძლიერი იყო. ქართ. წარწერებიც ამ ტერიტორიაზე უფრო მეტად ამ დროით თარიღდება. თავდაპირველად ქართველები მკვიდრდებოდნენ ცნობილ სავანეებში, ქმნიდნენ საკრებულოებს, აშენებდნენ ჩამოსულ ქართველთათვის სასტუმრო სახლებს. იერუსალიმის პირველი მომლოცველები იყვნენ ქართველი მეფეები, სამეფო სახლისა და არისტოკრატის წარმომადგენლე-

პალესტინა. წმ. ჯვრის მონასტერი.

ბი. ქართველები ღვთისმსახურებას თვებოდნენ ჩასულ მომლოცველთა მშობლიურ ენაზე აღავლენდნენ რაოდენობა იმდენად დიდი იყო, არა მარტო ქართლში (იბერია), რომ, პეტრე იბერიის ქართ. „ცხოვრების“ თანახმად, იგი არა მარტო მონასტრებსა და ეკლესიებს აშენებდა, არამედ საჭიროდ თვლიდა სასტუმრო სახლების აგებასაც წმ. თეოდოსის (VI ს.) ბიოგრაფიც, ქალაქში.

V—VI სს-ში წმ. მიწაზე ქართველთა მოძრაობის გეოგრაფია თანდათან გაფართოვდა. ქართველები ჩანან არა მარტო იერუსალიმსა და მის შემოგარენში, არამედ პალესტინის უდაბნოებშიც იმ დროისათვის უკვე დაფუძნებულ მონასტრებსა და ლავრებში, ასევე მათ მიერ აგებულ საკუთრივ ქართ. მონასტრებში. წმ. მიწაზე საქარ-

ბი. ქართველები ღვთისმსახურებას თვებოდნენ ჩასულ მომლოცველთა მშობლიურ ენაზე აღავლენდნენ რაოდენობა იმდენად დიდი იყო, არა მარტო ქართლში (იბერია), რომ, პეტრე იბერიის ქართ. „ცხოვრების“ თანახმად, იგი არა მარტო მონასტრებსა და ეკლესიებს აშენებდა, არამედ საჭიროდ თვლიდა სასტუმრო სახლების აგებასაც წმ. თეოდოსის (VI ს.) ბიოგრაფიც, ქალაქში.

ბი. ქართველები ღვთისმსახურებას თვებოდნენ ჩასულ მომლოცველთა მშობლიურ ენაზე აღავლენდნენ რაოდენობა იმდენად დიდი იყო, არა მარტო ქართლში (იბერია), რომ, პეტრე იბერიის ქართ. „ცხოვრების“ თანახმად, იგი არა მარტო მონასტრებსა და ეკლესიებს აშენებდა, არამედ საჭიროდ თვლიდა სასტუმრო სახლების აგებასაც წმ. თეოდოსის (VI ს.) ბიოგრაფიც, ქალაქში.

წმ. ჯვრის მონასტრის ბერძნულ-ქართული წარწერა.

იერუსალიმი. წმ. სიმეონის მონასტერი.

ნებლობითი საქმიანობის შესახებაც, რასაც ობიექტური საფუძველი აქვს — ბევრი რამ გაქრა და განადგურდა ჟამთა სიავის, სპარსელთა შემოსევისა (VI ს.) თუ არაბთა ბატონობის შედეგად (VII—XI სს). ამასთანავე, თითქმის XVIII ს-მდე წმ. მიწაზე მოგზაურ ქართველებს, როგორც ჩანს, წესად არ ჰქონიათ სამოგზაურო შთაბეჭდილებების ჩაწერა (ეღ. მეტრეველი). ადრე საუკუნეებში წმ. მიწაზე ქართველთა მოღვაწეობისა თუ პილიგრიმობის შესახებ ცნობები გაბნეულია ქართვ. მოღვაწეთა და წმინდანთა „ცხოვრებში“, ასევე ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებსა და ალაპებში. ასეთი ჩანაწერები კი, ძირითადად, XI ს-იდან დასტურდება. ასე რომ, არაბობამდელი პერიოდის ქართული თუ არაქართული ძეგლების მიგნება, მათი რაობის დადგენა საკმაოდ რთული პრობლემაა თანა-

წმ. ელენესა და წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. ბარბიმის პერეკელი. XVII ს.

მედროვე მეცნიერებისთვის, თუმცა აქა-იქ შემთხვევით გაბნეული და დღემდე შემორჩენილი წყაროების, განსაკუთრებით კი არქეოლოგიური გათხრების მეშვეობით მაინც ხერხდება წმ. მიწაზე ქართ. კოლონიის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის აღდგენა.

1939 იერუსალიმში ძველი სასაფლაოს გათხრისას აღმოჩნდა პეტრე იბერის მიერ წმ. ქალაქში დავითის კოშკთან აგებული იბერთა მონასტრის იბერი წინამძღვრის (როგორც ეს ბერძნ. ტექსტშია აღნიშნული), სამუელის, საფლავის ქვა (VI ს.). წარწერა ბერძნულენოვანია, რადგანაც წინამძღვარი, მონასტრიდან მოცილებით, საერთო ქრისტე. სასაფლაოზეა დაკრძალული და არა იბერთა მონასტერში.

1952 ბეთლემის მახლობლად, სოფ. ბირ-ელ-კატში, იტალ. არქეოლოგმა ვ. კორბომ აღმოაჩინა პეტრე იბერის ერთ-ერთი ქართ. მონასტრის ნანგრევები. ამ ნანგრევებში გადარჩენილი ოთხი ქართ. მოზაიკური წარწერის მიხედვით (V—VI სს.), მონასტერი პეტრე იბერის მიერ წმ. თეოდორე ტირონის (IV ს.) სახელზე ყოფილა აგებული. აქვე ჩამოთვლილი არიან პეტრე იბერის წინაპრებიც. ამ წარწერათაგან ერთ-ერთში მოიხსენიებიან ასევე მამა ანტონი და იოსია. მამა ანტონი, საფიქრებელია, იერუსალიმის ეკლესიის ის მღვდელი და წინამძღვარი ანტონ ქართველია, რიც, სვიმონ მესვეტის დედის — მართას „ცხოვრების“ მიხედვით, VI ს-ში იერუსალიმიდან შავ მთაზე მისულა.

2002 იერუსალიმის მახლობლად, არაბულ სოფ. უმლეიზუნში ისრაელელმა არქეოლოგმა ჯ. ზელიგმანმა შემთხვევით აღმოაჩინა ქართ. მონასტრის ნანგრევები ულამაზესი კრიპტითა და ქართ. ასომთავრული წარწერით (თავდაპირველად ჯ. ზელიგმანს მონასტერი ბიზანტიური ეგონა და ამის შესახებ სტატიაც კი გამოაქვეყნა). წარწერა მონასტრის წინამძღვრის იოჰანე ფურტაველ ეპისკოპოსის საფლავის ქვაზეა ამოკვეთილი და V—VI სს-ით თარიღდება. საფიქრებელია, ეს მონასტერიც პეტრე იბერის იერუსალიმის მახლობლად უდაბნოში მოღვაწეობასთან იყოს დაკავშირებული.

V—VI ს-იდან ქართველები რომ საკმაოდ იყვნენ წმ. მიწაზე, ამას ადასტურებს არა მარტო პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართ.-სირიული ვერსიები, არამედ წმ. ჯვრის მონასტრის დღეისათვის განად-

გურებული კედლის მხატვრობის მნიშვნელოვანი ნაწილიც, რიც ცნობილი მეცნიერისა და მოგზაურის ტ. გაბაშვილის (XVIII ს.) აღწერილობით არის შემონახული.

V—VI სს-ში პალესტინის უდაბნოებში ქართველთა მოღვაწეობას ადასტურებს ასევე წმ. გერასიმე იორდანელისა და მისი მონასტრის შესახებ შემონახული რამდენიმე ბიზანტ. წყარო, რ-თა მიხედვითაც იუდეისა და იორდანეს უდაბნოში მოღვაწე ბერებს შორის ჯვაროსნებამდე და ჯვაროსანთა შემდეგაც იყვნენ ქართველი—იბერიელი ბერები, მესვეტეებიც კი, გამოჩენილი თავისი რწმენითა და ღმრთისმსახურებით. აქვეა ცნობები იმ ქართვ. ბერების შესახებაც, რ-ებიც კალამონში ცხოვრობდნენ. შემონახულია ასევე ცნობები კალამონის მონასტრის კედლებზე ქართ. წარწერების არსებობის შესახებ, ჯვაროსნებამდე პერიოდშიც კი.

VII ს. სომეხი პილიგრიმისაკან ვიგებთ ასევე, რომ აღდგომის ეკლესიის კარიბჭესთან არსებობდა გოგარენთა (ქართველთა) და წმ. იოანეს ქართველთა მონასტერი.

არაბთა ბატონობამდე (V—VII სს.) ქართ. კოლონიის სიძლიერეზე მეტყველებს ისიც, რომ ქართველები ღვთისმსახურებას ქართულად ალაგვდნენ და ისიც, რომ VI ს-ში საბაწმიდის მონასტრის ერთ-ერთი მამასახლისი მარტვილი ქართველი იყო.

ქართველთა მიმოსვლა წმ. მიწაზე არ შეწყვეტილა თვით არაბთა ბატონობის ჟამსაც. IX ს-იდან შემორჩენილია ორი ცნობა, რ-თა მიხედვითაც 808-ში ოთხი ქართვ. ბერი ცხოვრობდა ზეთისხილის მთაზე, ხოლო ქართვ. განდევილი — გეთსიმანიაში.

არაბთა ბატონობის პერიოდში წმ. მიწაზე ქართველთა მოღვაწეობის შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება გრიგოლ ხანძთელისა (IX ს.) და ილარიონ ქართველის (X ს.) „ცხოვრებებს“. საბაწმიდაში მოღვაწეობდნენ გრიგოლის მოწაფეები არსენი და მაკარი. ამ უკანასკნელმა 864 გადაწერა სინური მრავალთავი — ერთ-ერთი უძველესი ქართ. თარიღიანი კოდექსი (ამჟამად დაცულია სინას მთის ქართ. კოლექციაში). გრიგოლმა თავისი ეკლესიისა და მონასტრის წესი განაწესა სწორედ საბაწმიდის მონასტრის ტიპიკონის საფუძველზე, რიც მისმა მოწაფეებმა გამოუგზავნეს მას წმ. მიწიდან.

ილარიონ ქართველის „ცხოვრებაში“ შემონახულია წმ. მიწაზე მოგზაურობის მოკლე აღწერა, რაც, ფაქტობრივად ერთადერთია შემორჩენილი ქართულ წყაროებში: „ილარიონმა წარიყვანა ძმაჲ ერთი და წარემართა წმიდად ქალაქად იზრუსალაჲიმდ“.

VIII–IX სს-ში საბაწმიდაში მოღვაწეობდნენ ასევე სეით თარგმანი, უძველესი პაგიოგრაფიული კრებულის მთარგმნელ-შემდგენელი, და ჰიმნოგრაფი ბასილ საბაწმიდელი.

X ს-ში პალაგრაში მოღვაწეთაგან ცნობილი არიან: სვიმონ მგალობელი — ერთ-ერთი ძველი იადგარის გადამწერი (ხელნაწერი სინას მთის ქართ. კოლექციაშია დაცული), თეოდორე და პავლე პალაგრელები. აქვე 968 იოანე საფარელმა გადაწერა „იოვანე ოქროპირის ცხოვრება“.

IX–X სს-ში პალესტინაში არაბთა მიერ შევიწროებული ქართველები ნაწილობრივ აიყარნენ საბასა და ხარიტონის ლავრებიდან და სინას მთაზე გადაინაცვლეს.

V–X სს-ში ქართველები აქტიურად იყვნენ ჩაბმული პალესტინის მონასტრებისა და ლავრების ინტერნაციონალურ საკრებულოთა მწიგნობრულ საქმიანობაში. ამ პერიოდში პალესტინაში ჩასული და სხვადასხვა მონასტრებში გაბნეული ქართველები ინტენსიურ მთარგმნელობით და მწიგნობრულ საქმიანობას ეწეოდნენ. ქართულად ითარგმნა წმ. მიწაზე გავრცელებული საღვთისმსახურო წიგნები: ლექციონარები, მრავალთავეები, იადგარები, ჟამის წირვები. უძველესი ნიმუშები ასკეტიკური და აპოკრიფული ლიტერატურისა და სხვ. ამ თარგმანთა დიდი ნაწილის ორიგინალებს ჩვენამდე არ მოუღწევია, რის გამოც ქართ. თარგმანებს განსაკუთრებული, პირველწყაროს მნიშვნელობა ენიჭება როგორც ადრებიზანტიური მწერლობის, ასევე ქრისტ. აღმოსავლეთის კულტურისა და მწერლობის ადრეული ეტაპის შესწავლისათვის.

ქართვ. მწიგნობრებმა და მგალობლებმა დიდი სამუშაო ჩაატარეს ადრებიზანტიური ჰიმნოგრაფიისა და გალობის პალესტინური (საბაწმიდური) სკოლის მიღწევის ქართულად გადმოსაღებად. ამიტომ ადრებიზანტიური, ანუ (პალესტინური) ჰიმნოგრაფიის შესწავლა ქართ. მასალის გაუთვალისწინებლად შეუძლებელია.

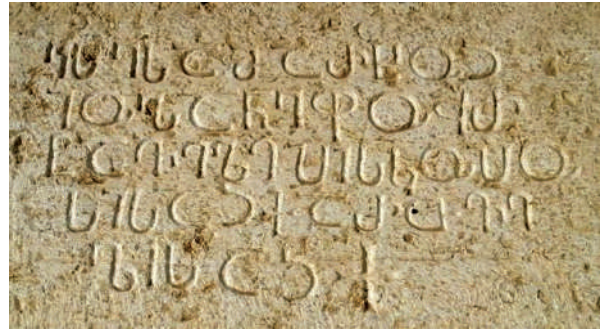
X ს-თვის ქართ. ენაზე შექმნილი იყო უმდიდრესი ორიგინ. და

ნათარგმნი ჰიმნოგრაფია, საისტორიო მწერლობა, ლიტურგიკული მწერლობის ძეგლები, ნათარგმნი იყო ბიბლია, ითარგმნებოდა და იწერებოდა სამონასტრო ტიპიკონები, იქმნებოდა ეროვნული კალენდრები, საკუთარი წელთაღრიცხვა.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს იერუსალიმის მიდამოებში აღმოჩენილი V–VI სს. რამდენიმე ბერძნ. წარწერა. მეცნიერები დიდი ხანია ცდილობდნენ ამ წარწერებში დადასტურებული წელთაღრიცხვის დადგენას სხვადასხვა სისტემების გამოყენებით, მაგრამ უშედეგოდ. ათიოლე წლის წინ, ისრაელელი არქეოლოგი ლეა დი სეგნი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ხსენებულ წარწერებში შესაძლებელია ქართ. წელთაღრიცხვა იყოს გამოყენებული — ლაპარაკია ქორონიკონზე. ეს სისტემა საქართველოში პირველად VIII ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისიდან დასტურდება, წმ. მიწაზე კი, ჩანს, გაცილებით ადრე გამოიყენებოდა. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ ადასტურებს ქართველთა მჭიდრო კონტაქტებს წმ. მიწაზე მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებთან და, ბუნებრივია, მეტყველებს ქართ. თემის სიძლიერეზე ამ პერიოდში. ასევე მნიშვნელოვანია 2002 „უმლეიზონ“ში აღმოჩენილი ქართ. წარწერაში (V–VI სს.) ეთნონიმ „ქართველის“ დადასტურება. ეს არის ამ ტერმინის უძველესი დამოწმება (ქართ. წყაროებში იგი მხოლოდ VII ს-იდან არის ცნობილი).

X ს-იდან, როდესაც დაიწყო იერუსალიმური საღვთისმსახურო პრაქტიკის კონსტანტინოპოლურით შეცვლა, გოლგოთაზე მოღვაწე ქართველებმა (XI ს. I ნახ-ში) შექმნეს იერუსალიმური პრაქტიკიდან კონსტანტინოპოლურზე გადასასვლელად საჭირო „შუალედური ხიდი“ — ქართ. ლიტურგიკული წიგნების კომპლექტები, რ-ებშიც უკვე არსებითი ცვლილებები იყო შეტანილი. ამ ცვლილებათა საფუძველზე ნელ-ნელა, ლოგიკურად და გააზრებულად ხდება ქართ. ღვთისმსახურების იერუსალიმური პრაქტიკიდან კონსტანტინოპოლურზე გადასვლა.

XI ს-ის 20–30-იან წლებში წმ. მიწაზე იწყება ქართველთა უმნიშვნელოვანესი კულტ.-მწიგნობრული და სას. ცენტრის — წმ. ჯვრის მონასტრის მშენებლობა წმ. ქალაქის მახლობელ უდაბნოში (დღევანდელი დას. იერუსალიმი). მონასტრის მშენებლობაში მონაწი-

უმლეიზონი. იოჰანე ფურტაველ ეპისკოპოსის წარწერა. V ს.

ლეობას იღებდნენ არა მარტო წმ. მიწაზე მცხოვრები ქართველები, არამედ სამეფო ოჯახი, მთელი საქართველო და ათონის მთის ქართ. კოლონიის მოღვაწენი.

დაარსებისთანავე წმ. ჯვრის მონასტერი მთელი ქართ. კოლონიის წინამძღოლი გახდა. მისი წინამძღვარი ინიშნებოდა საქართველოდან და საუკუნეების მანძილზე (XVIII ს-მდე) იგი შუამავალი იყო საქართველოსა და იერუსალიმის პატრიარქს შორის.

XIII ს-დან იწყება მძიმე პერიოდი საქართველოს ცხოვრებაში. მონღოლების, ირანელების, თურქ-ოსმალების განუწყვეტელმა შემოსევებმა ქვეყანა და მისი ეკლესია ძალზე დაასუსტა. თუმცა ამის შემდეგაც ქართველები კვლავ დიდი პატივით სარგებლობდნენ იერუსალიმში, XIV–XV სს-შიც კი მათ ხელთ ეპყრათ ქრისტეს საფლავის კლიტე. ისინი ასევე ეწეოდნენ ფართო სამონასტრო-აღმშენებლობით საქმიანობას. XIX ს-მდე ქართველები 40-ზე მეტ სავანე-მონასტერში მოღვაწეობდნენ. ამის შემდეგ მათი არსებობა წმ. მიწაზე არ დასტურდება.

ეკლესია-მონასტრები, რომლებიც ერთ დროს ეკუთვნოდათ ქართველებს:

წმ. მარიამისა და წმ. ელისაბედის შეხვედრა. წმ. ჯვრის მონასტრის ფრესკა.

შოთა რუსთაველის ფრესკა დაზიანებამდე.

შოთა რუსთაველის ფრესკა დაზიანებისა და რესტავრაციის შემდეგ.

1. წმ. იაკობ სპარსის (წმ. იაკობ დაჭრილის) მონასტერი იერუსალიმში, დავითის კოშკის მახლობლად (V—VI სს.).
2. წმ. თეოდორეს მონასტერი ბირელ-კატში, იერუსალიმის მახლობლად (V—VI სს.).
3. ახალმიკვლეული ქართული მონასტერი უმლეიზუნში, იერუსალიმის მახლობლად (V—VI სს.).
4. წმ. ჯვრის მონასტერი იერუსალიმში (V—VII სს.; XI—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს. მდებარეობს ე.წ. ახალ იერუსალიმში.
5. წმ. იაკობის მონასტერი იერუსალიმში (XI—XII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოს და წარმოადგენს

- სომეხთა საკათედრო ტაძარს. მდებარეობს ძველი იერუსალიმის სომეხთა უბანში
6. წმ. სიმეონის (იგივე კატამონის) მონასტერი (XI—XVI სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ე.წ. ახალ იერუსალიმში.
7. წმ. იოანე მახარებლის მონასტერი ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში (XIII—XVI სს.); ამჟამად ეკუთვნის რომის კათოლიკური ეკლესიის ფრანცისკელთა ორდენს და ცნობილია, როგორც საღვაწთო (მხსნელის) მონასტერი. მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.
8. ცოუნების მთის მონასტერი (XIII—XIV სს. ამჟამად ეკუთვნის

იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს იერიქონის მახლობლად.

9. პრეტორიუმის მონასტერი (XIV ს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ვია დოლოროსაზე, ძველი იერუსალიმის მუსლიმთა უბანში.

10. წმ. თეკლას მონასტერი (XIII—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.

11. წმ. გიორგის მონასტერი (XIII—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ებრაელთა უბანში.

12. წმ. ეკატერინეს მონასტერი (XIII—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.

13. წმ. დემეტრეს მონასტერი (XIII—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.

14. წმ. თევდორეს მონასტერი (XIII—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.

15. წმ. ნიკოლოზის მონასტერი (XIII—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.

16. წმ. ბასილის მონასტერი (XIV—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში.

17. წმ. ანგელოზთა მონასტერი (XV—XVII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის სომეხთა უბანში.

18. წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის მეტოქი (XVII—XVIII სს.). მდებარეობდა წმ. ჯვრის მონასტრის მახლობლად.

19. წმ. ანას (საიდნაიას) მონასტერი (XVII—XVIII სს.). ამჟამად

ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის სა-პატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში. 20. წმ. აბრაამის მონასტერი (XVII—XVIII სს.). ამჟამად ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიის სა-პატრიარქოს; მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანთა უბანში, წმ. საფლავის ეკლესიის ეზოში.

ქართული და სხვაენოვანი წერილობითი წყაროების მიხედვით ცნობილი წმ. მიწის ის ეკლესია-მონასტრები, რომელთა ადგილმდებარეობა დასაზუსტებელია:

1. მაიუმის საეპისკოპოსო ეკლესია (V ს.).
2. წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი (=დერტავი) (XI—XIII სს.).
3. დერთუფას მონასტერი (XI—XII სს.).
4. კაპათას მონასტერი (XI—XIII სს.).
5. დევთუბნის მონასტერი (XIII—XIV სს.).
6. წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი (XV ს.).

თ. მგალობლიშვილი.

პალესტინის წარწერები, ქართული ასომთავრული წარწერები, აღმოჩენილი 1952 იტალიელი არქეოლოგის ვიოჯილიო კორბოს მიერ ბეთლემის მახლობლად, ბირ-ელ-კატის მიდამოებში, ქართ. მონასტრის ნანგრევების გათხრისას. წარწერები შესრულებულია მოზაიკით მონასტრის სატრაპეზოს იატაკზე და ეზოს სხვადასხვა ადგილებში და ამჟამად ინახება იერუსალიმში, ფრანცისკელთა მონასტერში. პირველად გამოაქვეყნა მ. თარხნიშვილმა 1954—1955. მის გამოცემაზე დაყრდნობით წარწერებზე დაკვირვებები გამოაქვეყნეს ალ. გამყრელიძემ (1956), შ. ნუცუბიძემ (1959), ს. ყაუხჩიშვილმა (1959), კ. კეკელიძემ (1960), გ. წერეთელმა (1960), ვ. ჩაჩანიძემ (1974), ზ. სარჯველაძემ (1997).

პირველი პუბლიკაციის შემდეგ მიაჩნდათ, რომ აღმოჩენილი იყო ოთხი ქართ. წარწერა. სინამდვილეში კი ერთი, IV ნომრით აღნიშნული წარწერა, ლათინურია (მას სხვებიც ასეთად მიიჩნევენ. ამ დაზიანებული, ფრაგმენტულად მოღწეული წარწერის სამი ლათინური სტრიქონის დასაწყისის ზემოთ ორ სტრიქონში თითო ქართ. ასომთავრულ ასოსაც განარჩევენ, მაგრამ ისინი გაურკვეველი, რომელიმე ლათინური ასოების ნარ-

ჩენებია); II და III ნომრებით აღნიშნული წარწერების ტექსტები ერთმანეთის გაგრძელებაა და, თუმცა ისინი ნაპოვნია მონასტრის ეზოს სხვადასხვა ადგილას, ერთ წარწერად უნდა მივიჩნიოთ; ცალკე დგას I ნომრით აღნიშნული წარწერა, რიც, მკვლევართა აზრით, სხვებზე გვიანდელია.

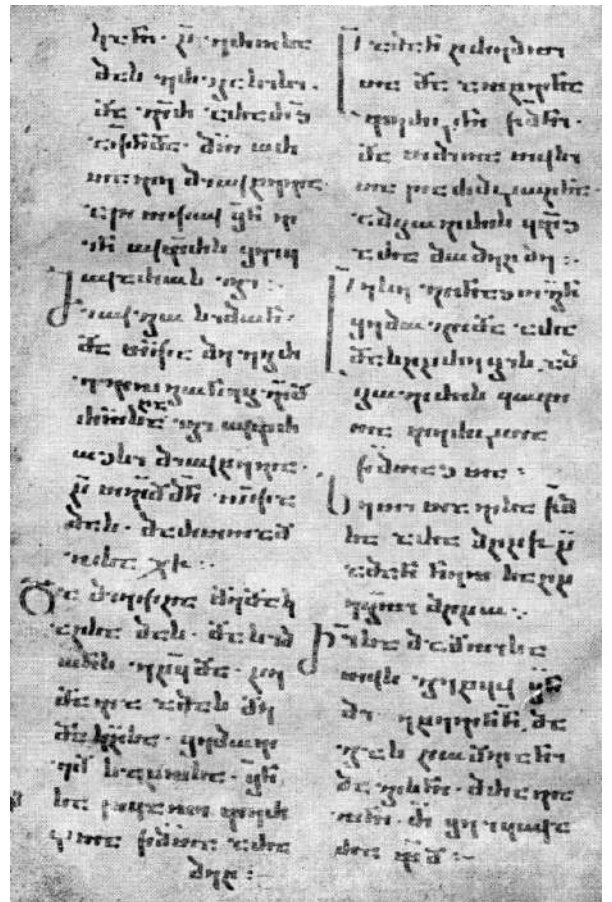
პირველი, ანტონი აბას და იოსიას წარწერის ტექსტი ასეთია:

„შეწვევითა ქ(რისტ)სითა და მეოხებითა | წმიდისა თ(ეოდორ)ესითა, | შე(ეიწყალე)ნ ანტონი აბაა და იოსია — მოქმნელი ამის სეფისაჲ, და მამა-დედაჲ იოსიასი, ამენ“.

წარწერაში დასახელებულია მონასტრის წინამძღვარი აბა ანტონი და სეფის, ე. ი. მოზაიკის „მოქმნელი“ ვინმე იოსია. მიიჩნევენ, რომ წარწერა გადაკეთებულია — ყოველ შემთხვევაში, ტექსტი პირველი-მეორე სტრიქონიდან მესამე სტრიქონში გადასვლისას გაუმართავია — არ ჩანს, თუ ვის სთხოვენ აბა ანტონისა და იოსიას (აგრეთვე, იოსიას დედ-მამის) შეწყალებას.

მეორე წარწერის ერთიანი ტექსტის პირველი ნაწილი ჩასმული ყოფილა ოთხკუთხა „სახელურებიან“ ჩარჩოში. იგი, როგორც ჩანს, ხუთი სტრიქონისაგან შედგებოდა, თუმცა მკვლევრები ოთხსტრიქონიან წარწერად მიიჩნევენ. ამ ნაწილის ყოველი სტრიქონი 12—14 ასოსგან შედგებოდა. სრულად მოაღწია მხოლოდ პირველმა სტრიქონმა, მეორე და მესამე სტრიქონები ნაკლულია, მეოთხე სტრიქონიდან ერთი ასოა შემორჩენილი, ხოლო მეხუთე სტრიქონი მთლიანად წაშლილია. ამ წარწერის მეორე ნაწილი სამი მონაკვეთისაგან შედგება. თითოეული ჩასმულია ცალკე ოთხკუთხა ჩარჩოში, ისე რომ, ეს მონაკვეთები კვადრატული ფორმისაა. პირველი და მეორე მონაკვეთები ორსტრიქონიანია, თუმცა ზომით მისი ჩარჩოც წინა მონაკვეთების ჩარჩოების ტოლია. ეს ორი სტრიქონი (პირველი — სამასოიანი, მეორე — ოთხასოიანი) მონაკვეთებს შუაშია გამოყვანილი. მეორე ნაწილის სტრიქონები, პირველი ნაწილის სტრიქონებთან შედარებით, უფრო მოკლეა და საშუალოდ 5—7 ასოსაგან შედგება. მთლიანად ამ წარწერის ტექსტი, აღდგენილი ნაკლული ადგილებით, ასეთია:

„წმიდაო თეოდორე, მარუან და ბურზ(ე)ნ-მიპრ[შ] (ეიწყალე)ნ, ამი[ს] ეკლ[ესიისა] მა[შ]წმენ-ბელნი, ამენ[;] და ძუძიელნი მათ-

პალესტინის ოთხთავი.

ნი — ბაკურ და || გრი-ორმიზღ და ნაშობნი | მათნი, ქ(რისტე), || შე(ეიწყალე)ნ, ამენ“.

პ. შ. ს. მ. თარხნიშვილი ერთიანად VI ს-ით ათარიღებდა. პირველ, აბა ანტონისა და იოსიას, წარწერას კ. კეკელიძე ათარიღებს 614—620-ით, გ. წერეთელი — 532—552-ით, შ. ნუცუბიძე — 711—718-ით; ზ. სარჯველაძე, ისევე როგორც პალესტინის სხვა წარწერებს — VI ს-ით. მეორე და მესამე, ანუ მარუან და ბურზენ-მიპრისა და ბაკურ და გრი-ორმიზღის წარწერებს გ. წერეთელი ათარიღებს 430-იანი წლებით. მისი დასკვნით, „ეს წარწერები არიან უძველესი დღემდე ცნობილ ყველაზე ძველ ქართულ წარწერათა შო-

პალესტინის უდაბნოს ქართული მონასტრის წარწერა. V ს. I ნახ.

პალესტინის უდაბნოს ქართული მონასტრის წარწერა. V ს. I ნახ.

რის, ვინაიდან ნახევარი საუკუნით მაინც წინ უსწრებენ დღემდე ყველაზე ძველად მიჩნეულს ბოლნისის წარწერებს¹. ამ თვალსაზრისს, განსაკუთრებით ბოლო ხანებში, ყველა მკვლევარი არ იზიარებს.

ლიტ.: თარხნიშვილი მ., ახლად აღმოჩენილი ქართველთა მონასტერი ბეთლემში. — «ბედი ქართლისა», ტ. XVI, პარიზი, 1954 (იხ. მ. თარხნიშვილი, წერილები, თბ., 1994); ნუცუბიძე შ., ქართული წარწერები იერუსალიმში. — «კომუნისტი», 1959, 4 იანვ.; გაუხნიშვილი ს., ქართლის ცხოვრების ცნობები.

ქართულ-ებრაული პალიმფსესტი. VI—VII ს.

— წგ-ში: ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, თბ., 1959; კეკელიძე კ., უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად და მისი მოზაიკური წარწერა. — იხ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. VI, თბ., 1960; წერეთელი გ., უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960; ჩაჩანიძე ვ., პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბ., 1974; სარჯველაძე ზ., ძველი ქართული ენა, თბ., 1997; Le iscrizioni musive del monastero di Bir el-Qatt. Studio del rev. M. Tarchnisvili, wg-Si: Virgilio Corbo O. F. M., Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni, Gerusalemme, 1955.

ვ. სილოგავა.

პალიმფსესტი (< ბერძნ. Palimpseston < palin — ისევ, კვლავ, psa — ვფხვკ, ვრეცხავ), ხელნაწერი (ჩვეულებრივ, ეტრატე), რ-ის ფურცლები გადარეცხვის შემდეგ ხელმეორედ არის გამოყენებული საწერ მასალა. ეს გამოწვეული იყო ტყავის უკმარისობით. ამიტომ გადამწერები ხმარებიდან გამოსულ ტექსტებს შლიდნენ, საწერად გამოყენებულ საღებავს, ანუ მელანს რეცხავდნენ რძით ან რძის შემცველი სითხით. გასუფთავებულ ეტრატზე ხელმეორედ იწერებოდა ახ. ტექსტი. მაგრამ ხელნაწერის ფურცლებს, საგულდაგულო გადარეცხვის მიუხედავად, მაინც აქვთ შემორჩენილი ძვ. ტექსტის კვალი და ქვედა ფენის ამოკითხვა ძნელად, მაგრამ ზოგჯერ მაინც შესაძლებელი ხდება.

პ-ებისადმი ცხოველი ინტერესი ჩვენში XX ს-ის 20-იანი წლებიდან ჩნდება. მათი აღმოჩენა და ამოკითხვა ი. ჯავახიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული. დღეისათვის ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ქართ. პ-ების რაოდენობა 2000-მდე ფურცელს აღწევს. მათ შესწავლაზე მუშაობდნენ ა. შანიძე, ი. აბულაძე, ლ. ქაჯაია, ბირმინგემის უნ-ტის პროფესორი ჯ. ნ. ბერძოლი. მათ მიერ ამოკითხული მასალის წყალობით ჩვენამდე მოაღწია უძველესმა, V—VIII სს. წერილობითმა ძეგლებმა, რ-ებიც დღეს „ხანძრეტი“ და „ჰაემეტი“ პ-ების სახელით არის ცნობილი. ამოკითხული მასალა სას. მწერლობის მრავალ დარგს მოიცავს: ბიბლიურს, პავიოგრაფიულს, ლიტურგიკულს, ჰომილეტიკურსა და მოციქულთა აქტებს. გადარეცხილმა მასალამ დაადასტურა, რომ V ს-ში იქმნებოდა არა მარტო ნათარგმნი, არამედ ორიგინალური ძეგლებიც.

უძველესი ქართ. ტექსტების აღმოჩენამ დიდი გამოხმაურება პოვა საზღვარგარეთაც (რ. ბლეიკი, ი. მოლითორი, ჯ. ნ. ბერძოლი, პ. გრივენი და მ. იოვი).

ლიტ.: შანიძე ა., ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის

ისტორიისათვის. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1923, ტ. 3; მისივე, ხანძრეტი მრავალთავი. — იქვე, 1927, ტ. 7; მისივე, ხანძრეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები. — «ენიშის მოამბე», 1937, ტ. 2, ნაკვ. 1; ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949; ქაჯაია ლ., ხანძრეტი ტექსტები, ნაკვ. 1, თბ., 1984; Birdsall J. N., A second Georgian recension of the Protevangelium Jacobi. — «Le Mus on», t. 83, fasc. 1—2, Louvain, 1970; misive, Khanmeti Fragments of the Synoptic Gospels from Ms. Vind. Georg. 2. — «Oriens Christianus», Bd. 55, 1971; misive, Palimpsest Fragments of a Khanmeti Georgian Version of I Esdras. — «Le Mus on», t. 85, fasc. 1—2, Louvain, 1972; Kadzaiia L., Die Iteste georgische Vier-Evangelien-Handschrift. Aus dem georgischen bersetzt von H. Greeven und M. Iob, Bochum, 1989.

ლ. ქაჯაია.

პარადიგმა (< ბერძნ. paradeigma — მაგალითი, ნიმუში). 1. ერთობლიობა სიტყვის (ძირის, ფუძის) გრამატიკულად განპირობებული ფორმებისა, რ-ებიც ერთსა და იმავე კონტექსტში (მორფემა, სინტაგმა, ფრაზა) გამოირიცხავენ ერთმანეთს, ერთმანეთის მიმართ იმყოფებიან მიმართებაში in absentia (შდრ. სინტაგმა). მაგ., ერთი და იმავე სახელის ბრუნვის ფორმები (კაცი, კაცმა, კაც-ს, კაც-ის...) ქმნიან ბრუნების პ-ს; ზმნის ცვლა პირის მიხედვით (მა-ქვს, გვ-აქვს...) იქნება უღლების პ. და ა. შ.

2. ერთ-ერთი სიტყვის ფლექსიური ცვლა (ბრუნება, უღლება), როგორც ნიმუში მსგავს სიტყვათა ცვლისათვის. მაგ., ა. შანიძის „ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლებში“ ფუძეკუმშვადი სახელებისათვის ასეთი პ-ებია წარმოდგენილი: ა ხმოვნის კუმშვისთვის — სტუმარი, სტუმრის, ე ხმოვნის კუმშვისათვის — სომეხი, სომხის და ა. შ. ი. ქობალავა.

პარადიგმატიკა, 1. მიმართებათა ორი ტიპიდან ერთი (უპირისპირდება სინტაგმატიკას), როდესაც ენობრივი ერთეულები ერთსა და იმავე კონტექსტში გამოირიცხავენ ერთმანეთს (იხ. პარადიგმა), ანუ შეუძლიათ ჩაენაცვლონ ერთმანეთს. ყველა ენობრივი ერთეული, რ-ებიც ეკუთვნის ერთსა და იმავე პარადიგმას, იმყოფებიან პარადიგმულ მიმართებაში.

პარადიგმული მიმართებები შეიძლება დადგინდეს ლინგვისტური ანალიზის ყველა დონეზე. მაგ., სიტყვებში: დარი, თარი, ტარი ა ფონემის წინ პოზიციაში ერთმანეთს ენაცვლებიან დ, თ, ტ პარადიგმის წევრები; ბრუნვის ფორმები — კაცი, კაცმა, კაც-ს, კაც-ის... არასოდეს შეგვხვდება ერთსა და იმავე სინტაქსურ კონტექსტში. ასევე

წინადადებაში „დათვი ტყის ბინადარი“, სიტყვას „დათვი“ შეიძლება ჩაენაცვლოს ტყის სხვა ბინადართა სახელები: ლომი, ვეფხვი, აფთარი, მეგლი, ტახი და ა. შ.

2. მოძღვრება პარადიგმულ მართებათა შესახებ.

ი. კობალავა.

პარატაქსი (ბერძნ. parataxis — მიმდევრობითი განლაგება), თანაწყოება, გრამატიკულად თანასწორუფლებიანი ენობრივი ერთეულების სინტაქსური კავშირი. პარატაქსული კავშირი მყარდება შერწყმული წინადადების ერთგვარ წევრებს შორის („მე ვეჭრები ძლიერ ტფილისის ჰავას, ნიკო ფიროსმანს და საათნოვას“ ლ. ასათ.), ორ (ან მეტ) წინადადებას შორის, რებიც წარმოადგენენ რთული წინადადების ნაწილებს („ცა ვარსკვლავებით შემოიჭვდა, წყნარად აცურდა ნარნარი მთვარე, ძილს მისცემია მშვიდი მინდორი და დაფიქრებით დგას მთა მდუმარე“, გ. ტაბ.), ასევე დიალოგის რეპლიკებს შორისაც, როგორც კავშირის პერიფერული სახე, ფუნქციონირებს მარტივ წინადადებაშიც, თუმცა არ გააჩნია კონსტიტუციური მნიშვნელობა, რადგან ვერ ქმნის ახალ სინტაქსურ პოზიციებს (იყენებს უკვე არსებულს).

პ-ის სპეციფიკას ზოგჯერ განიხილვენ მისი შენაცვლებადობის უნარის მიხედვით: პრინციპულად შესაძლებელია თანაწობილი წინადადების შემადგენელ მარტივ წინადადებებს ადგილი შევუცვალოთ ისე, რომ არ შეიცვალოს მნიშვნელობა.

რთული წინადადების სინტაქსში, როგორც წესი, პ-ს უპირისპირებენ ჰიპოტაქსს, მაგრამ სინამდვილეში ოპოზიცია მათ შორის არ არსებობს, ვინაიდან მათი ფუნქციები შეუთავსებელია: ჰიპოტაქსი გამოავლენს ერთმანეთის მომდევნო წინადადებათა შინაარსობრივი დამოკიდებულების განსხვავებულ სახეებს, პ-ისათვის კი ეს ასპექტი არააქტიურია. პ-ის დანიშნულებაა, დაახასიათოს წინადადებათა მიმდევრობა არა იერარქიის თვალსაზრისით, არამედ განაწილებისა და კოორდინირების მიხედვით.

პარატაქსული წინადადებები კავშირიანი ან უკავშირო (მხოლოდ ინტონაციით გამოხატული). კავშირად იხმარება მაერთებელი, მაპირისპირებელი, მაცალკეებელი კავშირები.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკა, II, თბ., 1957; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის

სინტაქსი, თბ., 1996; Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ლ. კვანტალიანი.

პარაფრაზი, პ ე რ ი ფ რ ა ზ ი (ბერძნ. paraphrasis, periphrasis — აღწერა, გადმოცემა), გარდათქმა, აღწერითი სიტყვასაქცევი; სალიტ. ენაში ხმარებული სტილისტიკური ხერხი, როცა სხვის მიერ მოკლედ ნათქვამი ვრცლად (ოღონდ ადვილად გასაგები ფორმით) გადმოცემა საკუთარი სიტყვებით; მთელი ფრაზით ან წინადადებით იმის გამოსატყა, რაც ერთი (ან ორი) სიტყვით შეიძლება გამოთქვას. პ-ის საშუალებით რეალური საგნები და მოვლენები არაპირდაპირ, გადაკვრით ან პერიფრაზული მინიშნებით მოიხსენიება; ამასთან, წინ წამოიწვება აღსაწერი ცნების ესა თუ ის მნიშვნელოვანი ნიშანი ან სიტუაცია. განსაკუთრებით ხშირია დასესხება ცნობილი ლიტ. ნაწარმოებებიდან. პ-ის ძირითადი დანიშნულებაა სათქმელისათვის მეტი გამომსახველობის მინიჭება მსმენელზე ძლიერი ზემოქმედების მოსახდენად.

პ., ჩვეულებრივ, აგებულია ტროპების (მეტაფორის, მეტონიმის, სინეკდოქეს და სხვ.) საფუძველზე, ასეთი პ-ები უპირატესად ემოციურ-შეფასებითია. მაგ., ყვავილთა მეფე (ვარდი), ცხოველთა მეფე (ლომი), ფრინველთა მეფე (არწივი), უდაბნოს ხომალდი (აქლემი), ტყის სანიტარი (მგელი); ზოგჯერ (განსაკუთრებით ზღაპრებში) პ. ერთმება ძირითად სიტყვა-ტერმინს (მაგ., მელია-კუდიგრძელია).

ზოგიერთი ცნება რამდენიმე პარალელური პ-ით მოიხსენიება. მათ შორის აღსანიშნავია პირველ ყოვლისა ღმერთი, რომლის პარაფრაზული ვარიანტებია: მამაზეციერი, არსთა გამრიგე, გამჩენი, დამბადებელი, შემოქმედი, და სხვ.

პ. განსაკუთრებით ხშირად გამოიყენება სხვადასხვა ქვეყნის ან ქალაქის მინიშნებით დასახელებისას. ხანგრძლივი ტრადიციებით განმტკიცებული პარაფრაზული გამოთქმებია: ალექსანდრე (ისრაელი), ამომავალი მზის ქვეყანა (იაპონია), მარადიული ქალაქი (რომი). აშშ-ის ყველა შტატს შერქმეული აქვს პარაფრაზული სახელები, მაგ.: ოქროს შტატი (კალიფორნია), მარადმწვანე შტატი (ვაშინგტონი), მაგნოლიის შტატი (მისისიპი) და სხვ.

პირთა და გეოგ. სახელთა საიდენტიფიკაციოდ პ-ის გამოყენება

ობიექტურ მონაცემებზე დაყრდნობით ერთ-ერთი მარტივი და პროდუქტიული საშუალებაა. მაგ., ვეფხისტყაოსნის ავტორი (შოთა რუსთაველი), საქართველოს დედაქალაქი (თბილისი) და სხვ. მათ „ობიექტურობით“ რამდენადმე უახლოვდება: გვირგვინოსანი (მეფე), დღის მნათობი (მზე), ღამის მნათობი (მთვარე), სუსტი სქესი (ქალი), ძლიერი სქესი (მამაკაცი), მეორე ნახევარი (ცოლი), მეორე პური (კარტოფილი) და ა. შ.

საბჭოთა ეპოქამ წარმოშვა გარკვეული სტერეოტიპული პ-ები: მწვანე ოქრო (ჩაი), მწვანე მეგობარი (ტყე), შავი ოქრო (მარგანცი; ამავე ნიშნით ქ. ჭიათურას შავი ოქროს ქალაქი ეწოდა) და ა. შ.

ზოგჯერ პ. ეფემისტური ხასიათისაა, მაგ., ამ სტრიქონების დამწერი (მე, ავტორი), თქვენი მონა-მორჩილი (მე) და ა. შ.

პ-ად შეიძლება იქცეს მხატვრული ლიტ-რის ფაქტი. ტრად. და საყოველთაოდ მიღებულ პ-ად ითვლება „მჭმუნვარე სახის რაინდი“ დონ-კიხოტის აღსანიშნავად. პეტრე პირველი „სპილენძის მხედრად“ იწოდება პუშკინის ამავე სახელწოდების პოემაში. ნაკლებ პოპულარულია ფილოსოფოს ი. კანტის პარაფრაზული სახელი „კენიგსბერგელი ჩინელი“ (დასტურდება გრ. რობაქიძის „ფალესტრაში“).

გარდა მხატვრული ლიტ-რისა, პ. ხშირად გამოიყენება პუბლიც. და ზეპირ (როგორც საჯარო, ისე სასაუბრო) მეტყველებაში, სამეცნ. მეტყველებაში კი იგი ტერმინად ქცევის ტენდენციით ხასიათდება და, ამდენად, მოკლებულია ექსპრესიას. მიუხედავად ამისა, ზოგჯერ ხერხდება ტერმინთა ან ტერმინიზებულ გამოთქვამთა ვაცოცხლება. მაგ., დეკარტის ცნობილი გამოთქმა cogito ergo sum („ვაზროვნებ, მაშასადამე, ვარსებობ“) პარაფრაზირების გზით სხვადასხვა დროს ასე გარდაითქვა: amo ergo sum („მიყვარს, მაშასადამე, ვარსებობ“, E. Mounier), canto ergo sum („ემღერი — მაშასადამე, ვარსებობ“, ნ. ანდლუქაძე).

პ-ის გრამატიკული სტრუქტურა საკმაოდ მრავალფეროვანია, მაგრამ სახელური შესიტყვებები მაინც საგრძნობლად ჭარბობს. ძირითადი სახეებია: არს. სახ. (ნათ. ბრ-ში) + არს. სახ. (ფრინველთა მეფე); ზედს. სახ. (ან მიმღეობა) + არს. სახ. (მარადიული ქალაქი). გვგვდება ამ ორი სტრუქტურის კომბინაცია (ამომავალი მზის ქვეყანა).

ლიტ.: Балли Ш., Французская стилистика, М., 1961; Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969; Розенталь Д.Э., Практическая стилистика русского языка, 5-ое изд. М., 1987; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990..

შ. აფრიდონიძე.

პარონიმები (ბერძნ. *par nymon* < *para* — თან, ახლოს და *nyma* — სახელი), გარეგნულად (ბგერობრივად, ჟღერადობით) მსგავსი, შინაარსით კი განსხვავებული სიტყვები, რთა გამოყენებისას შეიმჩნევა მათი აღრევა. მაგრამ პ-ის გაჩენა მხოლოდ მსგავსებით არ აიხსნება, უმეტეს შემთხვევაში იგი შესაბამის სიტყვათა მნიშვნელობის უცოდინრობით არის გამოწვეული. მაგ: მცნება — ცნება, აღქმა — აღთქმა, სწავლა — სწავლება, თარგმნა — თარგმანი და მისტი; მხატვრული ლიტ-რის ენაში პ-ები შეიძლება სტილიზებულიად, კალამბურებისათვის გამოიყენებოდეს, ჩვეულებრივ კი, მათ გამოყენების თავისი, განსხვავებული ლექსიკური სემანტიკა და სტილისტიკური შესაძლებლობები აქვთ, რთა გათვალისწინება აუცილებელია გამართული მეტყველებისათვის. ამიტომ მათი გამოვლენა და ახსნა აუცილებელია სალიტ. ენის განვითარების პროცესში.

ვიწრო მნიშვნელობით პ-ად ითვლება საერთო ძირის მქონე სიტყვები (თარგმნა — თარგმანი, სწავლა — სწავლება...), ფართო გაგებით კი — სხვადასხვა წარმომავლობის სიტყვებიც, რ-ებიც შემთხვევით ჰგვანან ერთმანეთს (აღქმა — აღთქმა). იმისათვის, რომ ლექსიკური ერთეულები პ-ად ჩაითვალოს, საკმარისი არ არის მათი მხოლოდ გარეგნული (თუნდაც ძალზე მიახლოებული) მსგავსება; თეორიულად მათი პ-ად მიჩნევა ვერ მოხერხდება, თუ არ არსებობს სიტყვახმარებაში მათი აღრევის ფაქტი (ფაქტები). პ. გამოიყოფა უმეტესად ნასესხებ ლექსიკაში (პენალი — პენალტი, ადრესატი — ადრესანტი, დიპლომატი — დიპლომანტი და სხვ.), მაგრამ საკმაოდია ორიგინალურ ქართ. ლექსიკაშიც; ზემოთ დასახელებულთა გარდა, ასეთებია ზედსართავი სახელები: დაბალი — მდაბალი, ახლობელი — მახლობელი და სხვ. ქართ. ენის პ-ის ლექსიკონი ჯერჯერობით არ არსებობს მასალის სიმცირის გამო.

ლიტ.: ღვინაძე თ., პარონიმია თანამედროვე ქართულ სიტყვახმარებაში. — «ქსკს», წგ. 4, თბ., 1981; Трудные случаи употребления эднокоренных слов русского языка. Составили Ю. А., Бельников и М. С. Панюшева, М., 1968; Колесников Н. П., Словарь паронимов русского языка, Тб.,

1971; Вишнякова Ш. В., Словарь паронимов русского языка, М., 1984.

თ. ღვინაძე.

პარონიმთა ლექსიკონი, სპეციალური ლექსიკონი, რ-იც თავს უყრის და განმარტავს პარონიმებს — აგებულება-ჟღერადობით მსგავს და მნიშვნელობით განსხვავებულ ლექსიკურ ერთეულებს. პ. ლ. ძირითადად ნორმატიული — ორთოგრაფიულ-ორთოეპიური — დანიშნულებისაა, ვინაიდან მიზნად ისახავს, დაზღვიოს მომხმარებელი (მკითხველი) პარონიმულ ერთეულთა ურთიერთჩანაცვლებისაგან, აღრევისაგან (მაგ., დიალექტური — დიალექტიკური, კონიექტურა — კონიუნქტურა, ცნება — მცნება, აღქმა — აღთქმა და მისტი.). სწორედ ამიტომ ლექსიკონში პარონიმები წარმოდგენილია წყვილად, მიმსგავსებულ ერთეულთა პარალელის სახით, შესაბამისი დეფინიციითა და ილუსტრაციითურთ.

ლიტ. იხ. სტატიასთან პარონიმები.

ა. არაბული.

პარონიმია, პარონიმების აღრევა მეტყველებაში ლინგვისტიკისტიკის თვალსაზრისით. მხატვრული ლიტ-რის ენაში პარონიმებით მანიპულირებას ხშირად მიმართავენ და მაშინ იგი მხატვრულ ხერხად აღიქმება.

ენათმეცნ. თვალსაზრისით პ. სტილისტიკური შეცდომაა. ქართ. სიტყვათაგან პ-ის მაგალითი იქნება: უებრო — უებარი. შეუფერებელია სიტყვათშეხამება „უებარი მეგობარი“ ან „უებრო წამალი“, უნდა იყოს „უებრო მეგობარი“, „უებარი წამალი“; პ-ის ნიმუშებია აგრეთვე მოუხადა და გადაუხადა სიტყვების აღრევა ფრაზეოლოგიურ გამოთქმებში: „მადლობა მოუხადა“, ნაცვლად სწორი გამოთქმისა „მადლობა გადაუხადა“ (შდრ. „ბოდიში მოუხადა“); ასევე პ-ის მაგალითია სიტყვა „მცხოვრების“ მაგივრად სიტყვა „მაცხოვრების“ ხმარება და სხვ. პ-ის შემთხვევები ხშირია უცხო სიტყვათა გამოყენებისას, მაგ., კომპანია — კამპანია სიტყვების გამოყენებისას შეცდომაა „ყოველი მნიშვნელოვანი კომპანიისას ეწეობა რეიდები“... (გაზეთიდან); ანდა: „თავს ვერ აღწევნ ცუდ კამპანიას“. უნდა იყოს: „მნიშვნელოვანი კამპანია“ და „ცუდი კომპანია“.

ლიტ. იხ. სტატიასთან პარონიმები.

თ. ღვინაძე.

პარონომაზია, პარონომაზია (< ბერძნ. *par nomasia* < *para* — ახლოს და *onomaz* — ვასახელება), სტი-

ლისტიკური ფიგურა, რ-შიც ერთი და იგივე ზმნა ორი განსხვავებული (პირიანი და უპირი) ფორმით არის წარმოდგენილი და ერთ ზმნურ მნიშვნელობას გადმოსცემს. პ. სემიტიური ენებისათვის, განსაკუთრებით ებრაულისათვის, დამახასიათებელ მოვლენად არის მიჩნეული. ებრაულში პ. გადმოიცემა ერთი და იმავე ძირისაგან ნაწარმოები ორი ფორმით, რ-თაგან ერთი ინფინიტიურია, ხოლო მეორე — ფინიტიური. ეს ფორმები უშუალოდ მოსდევნ ერთმანეთს.

პ-ს მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ქართ. სალიტ. ენის ისტორიაში. განსაკუთრებით ხშირია პ-ის შემთხვევები ბიბლ. ტექსტების თარგმანებში. ქართ. ბიბლ. ტექსტებში პ. შედგება მასდარისა და პირიანი ფორმისაგან. მაგ., „კითხვით მკითხავდა ჩუენ კაცი იგი ნათესავსა ჩუენსა (მცხ. Gn 43, 7)“. სინტაქსურად პ. არის შედგენილი შემასმენელი და ცალკე სინტაქსურ ერთეულებად არ იშლება, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი კარგავს თავის სპეციფიკურობას.

ქართულში, ისევე როგორც ებრაულში, პ-ის შემთხვევათა დიდი წილი პირობით და ბრძანებით წინადადებებზე მოდის: „უკეთუ განვრცობით განვირცნეს უფალმან ღმერთმან საზღვარნი შენნი (მცხ. Dt 19, 8)“.

ფუნქციურად ქართული პ. იმეორებს ებრაულს, კერძოდ, გამოხატავს მოქმედების ინტენსივობას, აგრეთვე, განმყოფება-ხანგრძლივობასაც: „... რამეთუ მეფობით მეფობდე შენ და მიიწიოს უფლება შენი ყოველსა ზედა ისრაელსა (მცხ. I Sam 24, 21)“. წარსულში მომხდარი პ. ხაზს უსვამს ამ მოქმედების ნამდვილად, ჭეშმარიტად შესრულებას: „და ვაცსა მას ცოდვისასა ძიებით ეძიებდა მოსე (ოშკი Lv 10, 16)“.

პ-ის წევრები ქართულში ასე ლაგდება: ჩვეულებრივ, მასდარი უშუალოდ წინ უსწრებს პირიან ფორმას, თუმცა, სემიტიურისაგან განსხვავებით, ქართულში პ-ის წევრთა შორის შეიძლება ჩართული იყოს სხვა სიტყვებიც, უმეტესად ნაცვალსახელები ან ნაწილაკები. მაგ., „და იყოს სმენით თუ ისმინეთ მცნებანი უფლისა ღვთისა თქუენისანი... (მცხ. Dt 28)“. აღსანიშნავია, რომ ნაცვალსახელთა ჩართვისას იცვლება პ-ის წევრთა რიგიც — პირველ ადგილს იკავებს ზმნის პირიანი ფორმა: „არა მოვკლათ იგი მოკლვით (მცხ. Gn 37, 22)“.

ებრაულისა და, საერთოდ, სემიტიური ენებისაგან განსხვავებით,

ქართულში გვხვდება პ-ის შემთხვევები, როდესაც იგი გადმოიცემა ორი სინონიმური ძირიდან ნაწარმოები ფორმებითაც:

...ყოველი რომელი შეეხოს მთასა, სიკუდილითა აღესრულოს (მცხ. Ex 9, 2)“. ამგვარი პ-ის საფუძველი თვით ქართულში, განსაკუთრებით მის დიალექტებში უნდა ვეძიოთ.

ლიტ.: წერეთელი კ., პარონომასია ქართულში (პარონომასიის შემთხვევები ძველ ქართულ ტექსტებში). — «იკე», VI, თბ., 1954; Reckendorf H., ber Paronomasie in den semitischen Sprachen, Biessen, 1909.

კ. წერეთელი.

პარხალი, ბაზილიკური ტაძარი, სამონასტრო კომპლექსი და ძვ. ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, აშენებული 961–973 ტაოში, მდ. პარხლისწყლის ხეობაში. პარხალი ქართ. კულტურისთვის მნიშვნელოვანია როგორც სუროთ-მოძღვრული ძეგლი, ასევე ტაძარში გადაწერილი, ან მასთან დაკავშირებული ხელნაწერებით და მათი ანდერძოსასხეულებით, ძვ. ქართ. წარწერებით.

სუროთმოძღვრული ფორმებით პ-ის ტაძარი, ტაოში მდებარე ოთხთა ეკლესიასთან ერთად, გვიანდელი ბაზილიკების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლია. ტაძარი მკვერვად ნაგებია, იგი თითქმის თავდაპირველი სახითაა მოღწეული. ჩანს, ეს იმის გამოც მოხდა, რომ XVI ს-იდან ამ ადგილებში ოსმალური მფლობელობის დამყარების შემდეგ ტაძარი მეჩეთად გადაკეთდა, რ-იც დღესაც მოქმედია.

პ-თან დაკავშირებულია რამდენიმე მნიშვნელოვანი ძვ. ქართ. ხელნაწერი, რ-თა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი — პ-ის სახარება-ოთხთავი, გადაწერილი 973 (A-1453) და პ-ის მრავალთავი XI ს. დასაწყისისა (A-95).

პ-ის ოთხთავი ეტრატზე ასომთავრულით გადაწერილი ხელნაწერია (259 ფურცელი). მას რამდენიმე მნიშვნელოვანი ანდერძი აქვს, რ-თა შორის აღსანიშნავია ორი. პირველი ანდერძის მიხედვით, ხელნაწერი გადაწერილია „სალოცველად მეფეთა ჩუენათჳს — ღმრთივ დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთავისა“, იოვანეს მიერ, რ-ის ნართაული სახელი ყოფილა ბერა. ამავე ანდერძში იოვანე-ბერა ხელნაწერის გადაწერის თარიღს წელთაღრიცხვის ორნაირი სისტემით ასახელებს — „დაიწერა დასაბამითგანთა წელთა ხფოზ (6577), ქრონიკონი იყო მეცამეტედ ქცეული

რჟგ“ (193); ორივე შეესატყვისება ჩვენი წელთაღრიცხვის 973-ს.

ხელნაწერის მეორე ანდერძში კიდევ ერთხელ არის დასახელებული დავით მაგისტროსი, აგრეთვე პ-ის მონასტრის წინამძღვარი ეფთიმე. აქვე აღნიშნულია, რომ ხელნაწერი „წინაშე ახალსა ეკლესიასა, ახალსა საკურთხეველსა ზედა დაიდვას“, საიდანაც ჩანს, რომ 973-თვის პ-ის ტაძრის მშენებლობა ახალი დასრულებული ყოფილა. ანდერძის ბოლოს იოვანე-ბერა კიდევ ერთხელ მოიხსენიებს თავის თავს და წერს — „მე, იოვანე-ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დავწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა“. აქედან ცხადია, რომ იოვანე-ბერა შატბერდელი მოღვაწე ყოფილა და ხელნაწერიც მას იქ გადაუწერია.

ორივე ანდერძში დასახელებული დავით მაგისტროსი არის ცნობილი დავით კურაპალატი, ტაოს მეფე, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საფუძვლის დამდებია. პ-ის ოთხთავში იგი პირველად იხსენიება მაგისტროსის ტიტულით, რაც ქრონოლოგიური საყრდენია X ს. საქართვ. ისტორიის მთელი რიგი საკითხებისათვის.

პ-ის ოთხთავის ტექსტი, სხვა ქართ. სახარებების ტექსტებთან შედარებით, განსხვავებული რედაქციისაა და ჯრუჭის I ოთხთავის (996) ტექსტთან ერთად ცალკე რედაქციას ქმნის. ამის გამო, იგი, რო-

გორც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ძეგლი ძვ. ქართ. მწერლობისა, ადიშის სახარების (897) ტექსტის პარალელურად, ცალკეა მთლიანად გამოცემული.

პ-ის მრავალთავი ეტრატზე ნუსხახუცურით გადაწერილი დიდი მოცულობის (45,5 × 75,5 სმ) ხელნაწერია. შეიცავს 655 ფურცელს.

ანდერძის მიხედვით, იგი გადაწერილია პარხალშივე გაბრიელ პატარაძეს მიერ, რ-იც ხელნაწერს „წმიდათა მოწამეთა საკითხავებს“ უწოდებს. მას კრებულის შესადგენად დიდი მუშაობა ჩაუტარებია — „ესე მამათა მოწამეთაჲ, რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნიით მოვიღე და მით გავისრულე“, — წერს იგი. ამჟამად ხელნაწერი შეიცავს 149 ნაწარმოებს — იოანე ოქროპირის, გრიგოლ ღვრთისმეტყველის, გრიგოლ ნოსელისა და სხვა ბიზანტ. ავტორების ბერძნულიდან თარგმნილ თხზულებებს. მასში ჩართულია ქართ. ორიგინ. მწერლობის ძეგლები — „შუმანიკის წამება“, „ჰაბოს წამება“ და იოანე ბოლნელი ეპისკოპოსის ქადაგებანი (9 პოშილია). აღსანიშნავია, რომ პ-ის მრავალთავი ყველაზე ძველი ხელნაწერია, რ-შიც ეს თხზულებებია წარმოდგენილი: პირველი — V, მეორე — VIII და მესამე — IX სს-ებისა.

პ-ის ტაძარზე რამდენიმე ლაპიდარული და წითელი საღებავით შესრულებული წარწერაა. მათ

პარხალი. ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქის — იოანეს წარწერა. 980—1001.

შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ტაძრის სამხრ. ფასადის შუა ნაგის კედელზე წითელი საღებავით, დიდი ზომის ასოებით შესრულებული 11-სტრიქონიანი წარწერა, რ-იც ეკუთვნის პ-ის წინამძღვარს იოვანეს. იგი წარწერაში საქართვე. ეკლესიის მეთაურს მოიხსენიებს „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქის“ ტიტულით. წარწერა თარიღდება დავით კურაპალატის მეფობის წლებით, როდესაც ქართლის კათალიკოსი იყო იოვანე I ოქრობერი (980—1001). ესაა ქართლის კათალიკოსის სადღესოდ ცნობილი უძველესი დასახელება პატრიარქის ტიტულით, რ-ის დაწესება უკავშირდება დავით კურაპალატის სახელს და რ-საც დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც საქართვე. ეკლესიის, ისე მთლიანად საქართვე. ისტორიისათვის.

ლიტ.: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.), გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1945; საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (A კოლექცია), ტ. 5, თბ., 1955; ტ. 1, თბ., 1973; თაყაიშვილი ე., 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.

გ. სილოგავა.

პაუზა (ლათ. pausa < ბერძნ. p usis — შეჩერება, შეწყვეტა), მეტყველების შეწყვეტა, რასაც აკუსტიკურად შეესატყვისება სიჩუმე (უბგერობა), ფიზიოლოგიურად კი — სამეტყველო ორგანოების შეჩერება. პ. ასრულებს ენობრივ ფუნქციებს: ანაწევრებს გამონათქვამს ფრაზებად და სინტაგმებად, მელიდიკის სხვა მახასიათებლებთან ერთად (ინტონაცია, მახვილი, ტემპი); შინაარსობრივად და ემოციურად გამოყოფს სიტყვას ან სინტაგმას; მიგვანიშნებს მეტნაკლებად მჭიდრო კავშირზე გამონათქვამის წერებს შორის.

პეტრიწონის მონასტერი.

ქართულში მეტყველების ნაკადის სინტაგმებად დაყოფისას პ. არის მნიშვნელოვანი საორიენტაციო ფაქტორი. ქართულისათვის სპეციფ. მოვლენაა პ. კავშირების (და, რომ, მაგრამ) შემდეგ (იხ. მელოდიკა). სინტაგმებს შორის პ. ფართოდ არის გამოყენებული უკავშირო რთულ წინადადებებში.

ი. თვედორაძე.

პერცეფცია (ლათ. perceptio — წარმოდგენა, აღქმა), (ფონეტიკ.) სამეტყველო ბგერათა, როგორც მოცემული ენის ბგერათა აღქმა. ბგერათა აღქმისათვის მნიშვნელობა აქვს არა მარტო აღსაქმელ ბგერათა ფიზიკურ მახასიათებლებს, არამედ იმასაც, თუ რომელი ენობრივი კოლექტივის წარმომადგენელია მსმენელი, ვინაიდან მხოლოდ ფიზიკური მახასიათებლებით ფონეტიკ. ერთეულის დადგენა შეუძლებელია. ყოველ ენაში გაირჩევა ისეთი ჟღერადობები, რ-ებიც არსებითია ამ ენის სიტყვათა და წინადადებათა ფორმების შესადაგენად და ერთმანეთისაგან გასარჩევად. ფიზიკური მახასიათებლების უზუსტესი აღწერაც კი არ იძლევა იმის საშუალებას, გავარკვიოთ, თუ რატომ მიიჩნევენ ერთსა და იმავე ბგერას სხვადასხვა ენის წარმომადგენლები სხვადასხვად, ანდა ამა თუ იმ ენის ორ სხვადასხვა ბგერას ერთ ბგერად (როგორც, მაგ., რუსები ან ინგლისელები — ქართ. რ და ჯ ბგერებს). ამისათვის საჭირო ხდება იმის გათვალისწინება, თუ როგორ აფასებს ერთი და იმავე ბგერით მონაცემებს (სიგრძეს, სიძლიერეს, სპექტრს...) სხვადასხვა ფონემატური სმენა, სხვადასხვა ენის პერცეფციული ბაზისი.

ზ. ჯავარიძე.

პერცეფციული ბაზისი, ენობრივ (კერძოდ, ფონეტიკურ) საშუალებათა სისტემა, რ-იც სამეტყველო გამონათქვამის აღსაქმელად, გასაგონად გამოიყენება. ენის პ. ბ., როგორც სმენით საშუალებათა სისტემა, ენის ბგერითი წყობის ერთ-ერთი ფორმაა (იხ. საარტიკულაციო ბაზისი). პ. ბ. შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივის წევრთა მეხსიერებაში მოცემულ ფონეტიკ. (სამეტყველო ნაკადის სეგმენტურ და ზესეგმენტურ) ერთეულთა ეტალონები და მათთან შედარების წესები. ფონეტიკურად განსხვავებული ენები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან პ. ბ-ის როგორც ეტალონებით, ისე ამ ეტალონებთან შედარების წესებით. გამონათქვამის გავრცელება შეიძლება განვიხილოთ როგორც პ. ბ-ის ეტალონებთან გა-

ტოლების, იდენტიფიკაციის თანმხლები პროცესი.

ენის პ. ბ. რეალურად ცალკეული ინდივიდის პ. ბ-ის სახითაა მოცემული. ენობრივი კოლექტივის (ენის, კილოს, კილოკავის) პ. ბ. შეიძლება გავიგოთ როგორც ის საერთო, რაც ახასიათებს მოცემული ენობრივი კოლექტივის წარმომადგენელთა პ. ბ-ებს.

ენის პ. ბ. ხასიათდება ზონისებრი ბუნებით, რაც გულისხმობს ეტალონთა იმ თვისებას, რ-იც საშუალებას გვაძლევს, აღვწეროთ ისინი გარკვეული ზონის სახით და მივუთითოთ ამ ზონის საზღვრებზე. სახელდობრ, თუ აღსაქმელი ბგერითი რეალიზაციის კორელატს სმენით ანალიზატორში წერტილის სახით წარმოვიდგენთ, მაშინ შესაბამისი ფონეტიკ. ერთეულის ეტალონი შეიძლება წარმოვიდგინოთ, როგორც ამგვარი წერტილებისაგან შემდგარი ზონა. ამ ზონას ქმნის ის წერტილები, რ-თა შესატყვისი ბგერითი რეალიზაციები მსმენელისათვის იდენტურია, ე. ი. სხვაობის მიუხედავად, გრძლივობაში, ტონის სიმაღლეში და ა. შ. მათი აღქმა ხდება როგორც ერთი და იმავე ბგერისა (მაგ., თავკიდურ ა ხმოვანთა იდენტურობა სიტყვებში „ასი“ და „ასული“). ამგვარად, ეტალონის ზონაში ექცევა ის წერტილები, რ-თა ფიზიკური კორელატებიც მსმენელისათვის ერთ კლასს, ერთ კატეგორიას ქმნის (რაც შეპირობებულია აღქმის ერთ-ერთი ნიშნით — მისი კატეგორიულობით). ასეთ ზონას ეტალონის იდენტურობის ზონას ვუწოდებთ. მასთან ერთად, საჭიროა გამოიყოს მსგავსების ზონაც, რ-იც უშუალოდ ესაზღვრება მას. ამ ზონაში მოხდება ის წერტილები, რ-თა ფიზიკურ კორელატებს მსმენელი აღიქვამს როგორც იდენტურობის ზონის წერტილთა ფიზიკური კორელატების მსგავსებს. მაგ., ინგლისურის არმცოდნე ქართველი ხმოვანს სიტყვაში back აღიქვამს როგორც ბგერას, რ-იც ერთდროულად ე და ა ბგერებს ჰგავს.

ლიტ.: ჯავარიძე ზ., პერცეფციული ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1975.

ზ. ჯავარიძე.

პეტრიწონის მონასტერი, პაწკოვოს მონასტერი, კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა საზღვარგარეთ — ბიზანტიის იმპერიაში (ახლანდ. ბულგარეთის ტერიტორია). 1083 დააარსა ბიზანტი. პოლიტიკ. და სამხ. მოღვაწემ, ეროვნებით ქართველმა გრიგოლ ბაკურიანის

გრიგოლ და აბაზ ბაკურიანის ძეი. საძვალის ფრესკა.

ძემ, მანვე შეუდგინა მონასტერს „ტიპიკონი“ (წესდება) ქართ. და ბერძნ. ენებზე. (იხ. პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი).

პეტრიწონის სავანეში იყო სასწავლებელი, სემინარია, რ-იც ამზადებდა ქართველებს კულტ.-საგანმ. საქმიანობისათვის. გავრცელებული აზრით, სემინარიას ოცი წლის მანძილზე ხელმძღვანელობდა იოანე პეტრიწი, რ-ის ლიტ.-ფილოს. სკოლამ კიდევ უფრო დაუახლოვა ქართ. მწერლობა ბიზანტიურს, დოგმატიკურ-ფილოს. წიგნების თარგმნითა და კომენტარით ხელი შეუწყო ქართ. ფილოს. აზრის განვითარებას.

პეტრიწონის ლიტ. მოღვაწეთაგან ცნობილია დავით პეტრიწონელი (XI ს.), ოქროპირ ტაოელი (XIV ს.), გრიგოლ კალიგრაფი (XIV ს.). XIV ს-ის ქართ. პეტრიწონელი ხელნაწერი „დღესასწაულთა საკითხავნი“ დაცულია ხელნაწ. ინტში.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის ძეგლები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

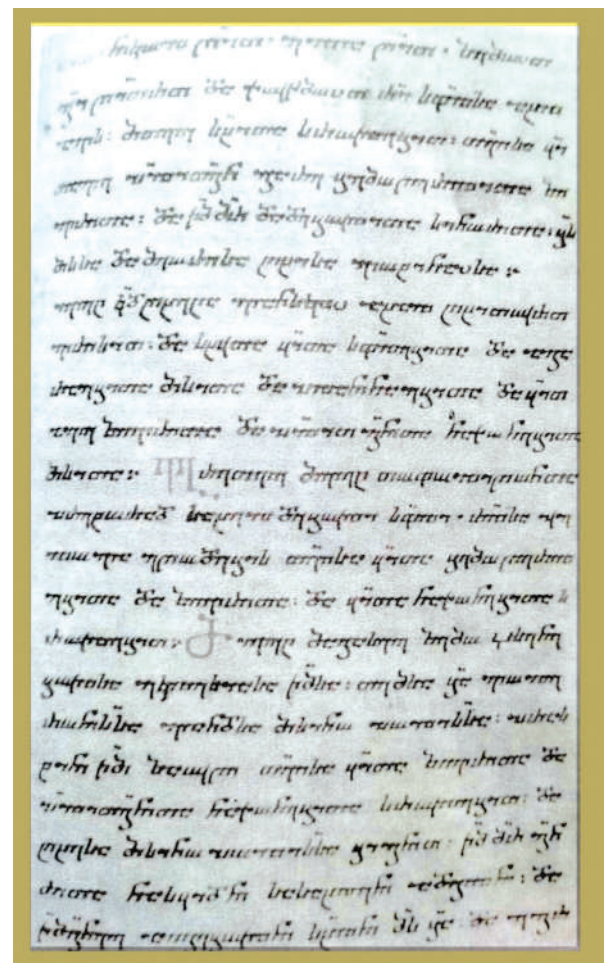
პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი, წესდება, რ-იც მონასტრის ამგებმა, ბიზანტიის პოლიტ. და სამხ. მოღვაწემ, დასავლეთის დიდმა დომესტიკოსმა, ეროვნებით ქართველმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შეადგინა მის მიერ აგებული მონასტრისათვის. ტიპიკონი გრიგოლს ორ ენაზე შეუდგენია — ქართულად და ბერძნულად. ერთი ბერძნ. ცალი, როგორც იურიდ. დოკუმენტი, სამეფო კანცელარიაში იყო დაცული კონსტანტინოპოლში, დანარჩენი კი მონასტერში რჩებოდა. ტიპიკონის ყველა ცალი თვით გრიგოლის მი-

ერ იყო დამოწმებული. გრიგოლის ხელიდან გამოსული ეს ადრეული დედნები ამჟამად დაკარგულია. 1949 ბულგარეთში გაემგზავრა სამეცნ. ექსპედიცია საქართველოდან, (ა. შანიძე, ს. ყაუხჩიშვილი და ო. გიგინეიშვილი. სოფიის სახელმწ. ბ-კაში მუშაობისას მათ აღმოაჩინეს ტიპიკონის ქართ. ნუსხა, გადაწერილი XIX ს. ბოლოს (1954 ეს ნუსხა გამოსცა მ. თარხნიშვილმა ბელგიაში). უფრო გვიან (1951) ცნობილი გახდა ტიპიკონის ნუსხის არსებობა კ. ხიოსზე, კორაისის სახ. ბ-კაში. ხელნაწერი XIII ს-ისა აღმოჩნდა. ხიოსური ნუსხის ბერძნ. ნაწილი ქართ. თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა 1963, ხოლო ქართ. ტექსტი ხიოსის ხელნაწერის მიხედვით ა. შანიძემ დაბეჭდა ვრცელი გამოკვლევით, ლექსიკონითა და რუსული თარგმანით [ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი. ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბ., (1971) ძველი ქართული ენის ძეგლები, 13].

ტიპიკონის ბერძნ. და ქართ. ტექსტები ძირითადად ერთი და იმავე შინაარსისაა, გარდა ზოგიერთი უმნიშვნელო სხვაობისა. გრიგოლი წერს, რომ „სიმტკიცე“, ე. ი. იურიდ. ძალა ბერძნულ ტექსტს ჰქონია, ხოლო მონასტრის მძებისათვის მას ქართ. ტექსტი შეუდგენია, „რამეთუ მონაზონნი მონასტრისა ჩემისანი გუარად ქართველნი არიან და არა იციან ბერძნული წარკითხვაჲ“. მონასტრის ძმათა და თავისი ქართველობა გრიგოლს არაერთგზის აქვს ნახსენები, საიდანაც ჩანს, რომ ზოგიერთი მეცნიერის მოსაზრება იმის შესახებ, თითქოს გრიგოლ ბაკურიანის ძე

სომეხი იყო, ყოველგვარ საფუძველს არის მოკლებული. ტიპიკონში დაწვრილებით არის ჩამოთვლილი ის ადგილ-მამულები, გრიგოლმა რომ მონასტერს შესწირა; აქ არის აგრეთვე სიები სხვადასხვა ნივთებისა, რ-ებიც გრიგოლმა გადასცა მონასტერს; ნათქვამია, რომ მონასტერი განთავისუფლებულია ყოველგვარი გადასახადისაგან; განსაზღვრულია მონასტრის მძების სარჩო, დაწვრილებით არის აწერილი მათი ცხოვრების, მონასტრის ახ. წინამძღვრის დანიშვნის წესები და სხვ. ტიპიკონი უძვირფასეს მასალას იძლევა როგორც იმდროინდელი სამონასტრო ცხოვრების შესახებ, ისე საზოგადოდ XI ს. საქართვე. და ბიზანტ. ისტორიის საკითხებზე.

უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს ტიპიკონს, როგორც ქართ. ენის ძეგლს. ცნობილია, რომ XI ს. ძეგლთა უმრავლესობა სას. მწერლობის ნათარგმნი ძეგლებია, ტიპიკონი კი ქართველის მიერ ქარ-

პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი. ხიოსის ხელნაწერი. XIII ს.

თულად დაწერილი ორიგინ. თხზულებაა. მისი ლექსიკა მდიდარია და მრავალფეროვანი: ჩამოთვლილია უამრავი რეალია, რთა აღმნიშვნელი ტერმინებიც უაღრესად საყურადღებოა; ძალზე საინტერესოა სიტყვათა ისტორიის დასადგენად ზოგიერთი ტერმინის ხმარება. მაგ., ტექსტში გვხვდება სიტყვები: „გლეხი“, „ლარნაკი“ („კუბოს“ მნიშვნელობით), „ლიტონი“ (უბრალო), „ოსტიგანი“ (იგივე „კელარი“, ანუ სურსათ-სანოვანის საქმის გამგე), „უღელი“, „უკდური“ (რძის ნაწარმი), „ქორაკანდელი“ (ჩამოსაკიდებელი სანათური ჭალი), „ჭელტობა“ (თავისკენ მიკერძობა) და სხვ. ტიპიკონში მრავლად არის აგრეთვე ბერძნულიდან ნასესხები სიტყვები, რთაც მნიშვნელობა აქვს იმდროინდელი ბერძნ. წარმოთქმის შესასწავლად.

მ. შანიძე.

პაჩი (P tsch) გერტრუდ (დ. 22. I. 1910, აინბეკი, ჰანოვერის პროვინცია), გერმანელი ქართველოლოგი. დაამთავრა ქალთა ლიცეუმი. 1929 მიუნსტერის უნ-ტში სწავლობდა აღმოსავლურ ენებს. 1937 დაიცვა დისერტაცია ძვ. ქართ. ზმნის შესახებ. მოღვაწეობდა ბერლინისა და იენის უნ-ტებში. პ. ავტორია გამოკვლევებისა ძვ. ქართ. ზმნის სტრუქტურის, ქართულში ნასესხებ ფუძეთა და სიტყვის აღნაგობის, ქართ. ლიტერის, კერძოდ რუსთველოლოგიის, საკითხების შესახებ; ქართულიდან გერმანულად თარგმნილი აქვს „ქართლის ცხოვრება“, კ. გამსახურდიას „დიდოსტატის მარჯვენა“ და სხვ.

ი. ქავთარაძე.

პირდაპირი დამატება, პირმართი დამატება (იხ. დამატება), რიც წინადადებაში ზმნის ობიექტური პირის ფარდი სახელითაა წარმოდგენილი.

პ. დ. გამოხატავს პირს, რსაც ქვემდებარის მოქმედება ეხება უშუალოდ („კაცმა **სახლი** ააშენა“) ან სხვა პირის მეშვეობით („მეზობელმა კაცს **სახლი** ააშენებინა“). პ. დ-ის კითხვებია: **ვინ, რა, ვის, რას**. პ. დ. ბრუნვაცვალბადი ობიექტია.

პ. დ. ახლავს მხოლოდ გარდამავალ ზმნა-შემასმენელს. ქართულში იგი ბრუნვაცვალბადია სერიების მიხედვით. მისი ბრუნვებია: მიცემითი — ზმნა-შემასმენლის I სერიის ფორმებთან და სახელობითი — II და III სერიის ფორმებთან. („კაცი კლავს **დათვს**“, „კაცი მოკლავს **დათვი**“).

პ. დ. წინადადების მთავარი წევრია: იგი იმართვის ზმნა-შემას-

მენლისაგან ბრუნვაში და მართავს ზმნა-შემასმენელს პირში. ზმნურ ფორმაში პ. დ. მ-ს რიგის აფიქსებით არის წარმოდგენილი I და II პირში („მან **მე** და-**მ**-ხატა“, „მან **შენ** და-**გ**-ხატა“). III პირში პ. დ-ს ნიშანი არა აქვს („მან ის და-ხატა“).

ლიტ.: ჩიქო ბავა არნ., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართულში, თბ., 1968; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი I, თბ., 1973.

კ. გაბუნია.

პირველი ქართული ნაბეჭდილი **მოცემები**, XVII ს. რომში დაბეჭდილი ქართული გამოცემები. 1628 წლის 20 ივნისს რომის კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი საზ-ბის, ე. წ. „პროპაგანდა ფიდეს“, საგანგებო სხდომამ მიიღო დადგენილება, შექმნილიყო ქართ. ასოების პუანსონები და მატრიცები, რეებიც იხმარება როგორც სას., ისე საერო ტექსტებში, რათა ქართველებს შესძლებოდათ წიგნების ბეჭდვა საჭიროებისამებრ. სტამბაში ორი სახის შრიფტი უნდა ჩამოსახათ — ნუსხური და მხედრული.

1629 წლის 1 აგვისტოს „პროპაგანდა ფიდეს“ წევრმა აქილეს ვენერიომ ხელი მოაწერა რომის პაპის ურბან VIII-დმი „მიძღვნას“, რიც დაერთო პაპოლინისა და ნიკიფორე ირბაქის „ქართულ-იტალიურ ლექსიკონს“. ამით სათავე დაედო ქართ. ლიტერის ბეჭდურ ტრადიციას (იხ. ჩოლოყაშვილი ნ.).

მხედრული შრიფტის ჩამოსხმის შემდეგ, საფიქრებელია, რომ დაბეჭდილი იქნებოდა „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“, რიც შინაარსობრივად და მოცულობითაც ჩამორჩებოდა „ლექსიკონს“. როგორც ჩანს, მან ასოთამწყობისათვის ერთგვარად სავარჯიშო ტექსტის როლი შეასრულა, რითაც გაუადვილა მას შემდგომი ამოცანის გადაჭრა, კერძოდ, „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ დაბეჭდვა. ამავ დროს დაიბეჭდა აგრეთვე ნიკიფორე ირბაქის მიერ ლათინურიდან ქართულად თარგმნილი ლოცვა — „ლიტანია ლაურეტანა“, წარსულში პოპულარული ლოცვა ღვთისმშობლისადმი. მისი ერთადერთი ეგზემპლარი აღმოჩნდა ვატიკანის „ბიბლიოთეკა აპოსტოლიკაში“. 1643 იმავე სტამბაში დაიბეჭდა ფრანჩესკა-მარია მაჯოს „ქართული გრამატიკა“.

პირველი ქართ. ნაბეჭდი წიგნების რომში გამოქვეყნება ფასდაუდებელია ქართ. კულტ. ისტორიასათვის. XVII—XVIII სს. ნიკიფორე ირბაქისა და ს. პაოლინის

„ქართულ-იტალიურ ლექსიკონი“ და ფ. მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკა“ წარმოადგენდა ერთადერთ ლინგვისტური შინაარსის წყაროს, რიც აკმაყოფილებდა სამეცნ.-შემცენებით ინტერესს მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ენის — ქართულის მიმართ. ამ წიგნების მეშვეობით ეცნობოდნენ ქართ. ენას დას. ევროპის სამეცნ. წრეების ისეთი თვალსაჩინო წარმომადგენლები, როგორებიც არიან: გ.-ვ. ლაიბნიცი, ლ. ერვასი, ი.-გ. სპარვენფელი, ნ.-კ. ვიტსენი, ზ.-ტ. ბაიერი, ა. აკოლუტისი და სხვ.

ლიტ.: თამარაშვილი მ., ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902; ჩიქო ბავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; ჩიქო ბავა არნ., ვათეიშვილი ჯ., პირველი ქართული ნაბეჭდილი გამოცემები, თბ., 1983.

ჯ. ვათეიშვილი.

პირთა სადაურობა-წარმოშობის სახელები, სპეციფიკური წარმოების ანთროპონიმები, რეებიც პირთა სადაურობას აღნიშნავენ. ამგვარად ნაწარმოებ სახელთა საყრდენ ფუძედ, ჩვეულებრივ, გვევლინება პირის ადრინდელი საცხოვრებელი ადგილის (სოფელი, ქალაქი, ქვეყანა...) სახელწოდება (ტოპონიმი), რიც დაირთავს სადაურობის ელ- (იშვიათად — ურ-) სუფიქსს, რაც გვაწვდის წარმოქმნილ ერთეულში ნაგულისხმებ ინფორმაციას: თბილის-ელ-ი, ქუთაის-ელ-ი, ზუგდიდ-ელ-ი, ქობულეთ-ელ-ი, მუხრან-ელ-ი, აჭარ-ელ-ი, ფშავ-ელ-ი, მარტყოფ-ელ-ი, ახალციხ-ელ-ი; ბაგა-ურ-ი, ბოდა-ურ-ი (< ბოდა(ვ)-ურ-ი), ღულელა-ურ-ი, ხარხელა-ურ-ი, კონდოლა-ურ-ი, ლაშხა-ურ-ი, ხად-ურ-ი, ტაველ-ურ-ი (< ტაო-ელ-ურ-ი), ჭალის-ურ-ი, ქუთათ-ურ-ი, ჩოხ-ურ-ი, ტოხ-ურ-ი...

ზოგჯერ ამგვარი წარმონაქმნები საგვაროვნო -ძე, -შვილ და -ურ-სართების გარეშე დამოუკიდებელ ოფიციალურ გვარებადაც შეიძლება შეგვხვდეს: ბაზალ-ელ-ი, ამა-შუკ-ელ-ი, გომართ-ელ-ი, იშხნ-ელ-ი, მურჯიკნ-ელ-ი, მეტრეველ-ი (< მეტრეველ-ი; ეტრევი სოფელია ლიახვის ხეობაში), გოკი-ელ-ი, წერეთ-ელ-ი, (წერეთი სოფელია ქართლში, გორის რ.), ხინგ-ელ-ი (სოფ. ხინო) და მისტ.

შეინიშნება შემთხვევები, როცა ესა თუ ის გვარი ბოლოში ასევე ელ- დაბოლოებით გვევლინება, მაგრამ მათ სადაურობა-წარმოშობის სახელებად ვერ მივიჩნევთ: ბარათელ-ი, ბეწუკელ-ი, გაგაშელ-ი, გამრეკელ-ი, დარასელ-ი,

საკუთრივ სახელიც (ის, ბავში, ქარი, ფანქარი...).

წინადადებაში ზმნასთან დაკავშირებული სუბიექტის ან ობიექტის გამოხატველ სახელს თუ ნაცვალსახელს შეუძლია ზმნურ ფორმაში თავისი ნიშანი გაიჩინოს. ამგვარი ნიშნები ზმნურ ფორმაში შესაძლებელია სხვადასხვა კატეგორიებს გამოხატავდნენ: 1. ნაცვალსახელის (resp. სახელის) პ-ს, რაც გვაძლევს პიროვან უღვლილებას და 2. სახელის (resp. ნაცვალსახელის) სემანტიკურ კლასს, რაც გვაძლევს კლასოვან უღვლილებას. ქართ. ენის ზმნური სისტემა წარმოადგენს სტრუქტურულ ტიპს მკვეთრად გამოხატული პიროვანი უღვლილებით, ე. ი. ზმნური ფორმა წარმოადგენს იმ სახელთა რეპრეზენტანტ ნიშნებს, რეპიცი მოცემული სახელების (resp. ნაცვალსახელების) პირის კატეგორიას გამოხატავს. ქართ. ზმნა შესაძლებელია დახასიათდეს როგორც სუბიექტური-ობიექტური წყობის ზმნა, რაც იცვლება როგორც სუბიექტ., ისე ობიექტ. პ-ის მიხედვით. თანამედროვე ქართულში სუბიექტ. და ობიექტ. პ-თა ნიშნებია:

სუბიექტური	ობიექტური
ვ-,	მ- (მრ. რ. გვ-),
პ-(ს-), ხ-,	გ-
ლ-, ა-, თ-	პ-(ს-)
(მრ. რ. -ენ (-ენ),	
-ან, -ნ, -ეს);	

ქართ. ზმნა განსხვავდება მრავალ ენაში (ბერძნ., ლათ., რუს...) დადასტურებული სუბიექტ. წყობის ზმნური სტრუქტურისაგან, რაც ზმნის ფორმაში მხოლოდ სუბიექტ. ნიშნებს წარმოაჩენს. მაგრამ ერთ-ერთი სტრუქტურული მახასიათებელი ქართ. ზმნისა ის არის, რომ მასთან სინტაქსურად დაკავშირებული ყველა სახელი ვერ აჩენს მორფოლ. ნიშანს ზმნურ ფორმაში (ა. შანიძე). კერძოდ, აქტუალურად გამოვლენილ მორფოლ. ნიშანთა რაოდენობა ზმნურ სტრუქტურაში არ აღემატება ორს, მაშინ როდესაც ზმნასთან სინტაქსურად შეიძლება დაკავშირებული იყოს ოთხი სახელი (იხ. ვალენტობა). ამგვარად, „პირიანობის“ თვალსაზრისით ქართ. ზმნა შეიძლება დახასიათდეს როგორც ერთპირიანი (მონოპერსონალური) და ორპირიანი (ბიპერსონალური).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; გამყრელიძე თ., ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“. — «საენათმეცნიერო კრებული», თბ., 1079; Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974; Яковсон

Р., Принципы типологического анализа языков различного строя, М., 1972.

ნ. ლოლაძე.

პირის ნაცვალსახელში, ნაცვალსახელები, რეპიცი პირებს აღნიშნავენ მოლაპარაკის თვალსაზრისით და მასთან მიმართების საფუძველზე. ეს მიმართება გვიჩვენებს, რომ ესა თუ ის პირი ან მოსაუბრეა, ან თანამოსაუბრე, ან კიდევ ის პირია, რის შესახებაც საუბარია. ამ ურთიერთობაში ამოსავალი მოლაპარაკე ანუ I პირია, ვისაც იგი უშუალოდ მიმართავს — II პირია, ხოლო ის, ვინც ამ ორი პირის გარეშეა, III პირად ითვლება. I პირს აღნიშნავენ **მე** და **ჩვენ**, II-ს — **შენ** და **თქვენ**, III-ს — **ეს**, **ეგ**, **ის** (იგი) და **ესენი**, **ეგენი**, **ისინი** (იგინი). I და II პ. ნ. არსებითად განსხვავდება III-გან. ეს უკანასკნელი იგივე ჩვენებითი ნაცვალსახელია, რის მნიშვნელობა უფრო ფართოა, რადგანაც იგი არა მარტო საგანზე მიუთითებს, არამედ პირსაც აღნიშნავს. განსხვავება ჩანს გრამატიკულადაც: III პირის ნაცვალსახელი ფორმაცვლებადია; მოეპოვება როგორც ბრუნვის, ისე რიცხვის კატეგორია, I და II პ. ნ-ს კი ბრუნვისა და რიცხვის მორფოლოგიური კატეგორია არ გააჩნიათ. I და II პ. ნ. ყოველთვის ადამიანს აღნიშნავენ, მაგრამ გადატანითი მნიშვნელობით **შენ** შეიძლება არაადამიანის მიმართაც იყოს ნახმარი; მაგ., ვაი შენ, ჩემო თერგო! შენ, ჩემო ძმობილო! (ი. ჭავჭავაძე).

ზმნის მრავალპირიანობისა და ორგანული წარმოების გამო ქართ. ენას არ ახასიათებს წინადადებაში პ. ნ-ის ისე ხშირი ხმარება, როგორც ეს ზოგიერთ ენაშია. მისი გამოყენება აუცილებელია, როცა ლოგიკური მახვილი მასზე მოდის, როცა პირთა დაპირისპირებაა, ანდა როცა აზრობრივად, მხოლოდ ზმნის საშუალებით, შეუძლებელი ხდება სათანადო პირების წარმოდგენა. ზოგჯერ პ. ნ-ის ხშირად გამოყენებას სტილისტიკური ფაქტორიც განაპირობებს.

I და II პ. ნ-ის ბრუნების საერთო სურათი ასეთია:

სახ. მე შენ ჩვენ თქვენ; მოთხ. მე შენ ჩვენ თქვენ; მიც. მე შენ ჩვენ თქვენ; ნათეს. ჩემ-შენ-ჩვენ-თქვენ-.

როგორც ჩანს, ეს ნაცვალსახელები ფორმაუცვლელი, უბრუნველი სახელებია. მათ შორის მხოლოდ ასეთი განსხვავებაა: **მე** საერთო ფუძეა სახელობითის, მოთხრობითისა და მიცემითისათვის. ნათესაობითში მას **ჩემ**- ფუძე ენაცვლება ამ ბრუნვაში მოსალოდნელი თან-

დებულის დართვით (ჩემ-გან, ჩემთვის). არც **მე** და არც **ჩემ**- არ არის ერთი სახელის ორი სხვადასხვა ბრუნვის ფორმა, რეპიცი წარმოშობითაც სხვადასხვა დროისა ჩანან, რაც შეეხება **შენ**, **ჩვენ**, **თქვენ**-ს, ესენი სრულიად უცვლელი სახელებია.

პ. ნ-ს, საერთოდ, მოქმ. და ვით. ბრუნვები არ გააჩნიათ, მაგრამ გარკვეულ შემთხვევაში ეს ნაკლი შეიძლება შეუვსონ სათანადო კუთვნილებითმა ნაცვალსახელებმა: **ჩემი** — **ჩემით**, **ჩემად**, **შენი** — **შენით**, **შენად** და ა. შ.

არსებით სახელთაგან განსხვავებით, პ. ნ-ს მორფოლოგიურად არც რიცხვის კატეგორია აქვთ. მართალია, **მე** და **ჩვენ**, **შენ** და **თქვენ** ერთმანეთის მიმართ მხოლოდობით-მრავლობითის ფორმებად გვესახება, მაგრამ სინამდვილეში აქ რიცხვი გამოხატულია არა აფიქსის (რიცხვის გამოხატველი ნიშნის) გამოყენებით, არამედ — ლექსიკურად, სულ სხვადასხვა სიტყვების საშუალებით. აღსანიშნავია ისიც, რომ I პირის ნაცვალსახელს საერთოდ არც შეიძლება ჰქონდეს მრ. რიცხვი, რადგან იგი მიუთითებს მოლაპარაკეზე, რაც მხოლოდ ერთი შეიძლება იყოს. **ჩვენ** ნაცვალსახელით მოლაპარაკე აღნიშნავს არა ერთზე მეტ **მე**-ს, არამედ — თავის თავს და აგრეთვე იმას ან იმათ, ვისაც ელაპარაკება, ან ვისაც ეხება საუბარი.

მორიდებული, თავაზიანი საუბრისას **თქვენ** ნაცვალსახელი ერთის მიმართაც იხმარება.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, თბ., 1973.

ა. მარტიროსოვი.

პლეონაზმი (ბერძნ. pleonasm — ზედმეტობა, სიჭარბე), მეტყველების ფორმა, როდესაც ერთი და იმავე ცნებისათვის გამოყენებულია აზრობრივად მსგავსი, სტილისტიკურად ჭარბი სიტყვები. რამდენადაც პ-ის დროს ხდება ლოგიკურად ზედმეტ ენობრივ ერთეულთა, ჩვეულებრივ, სინონიმთა, დაგროვება, ჭარბი სიტყვის ამოვარდნით აზრი არ ირღვევა. მაგ., გამოთქმაში „პირადად მე“ სიტყვა „პირადად“ ზედმეტია, რადგან „მე“ გულისხმობს ამ შინაარსს. პ-ად ითვლება არა მარტო სიტყვათა, არამედ გამოწვევებისა სიჭარბეც. პ. მეტყველებაში ზოგჯერ აზუსტებს აზრს და სტილისტიკური დატვირთვის მატარებელია, მაგ., „წარსულს უკან ვერ დააბრუნებ“.

პ-ის უკიდურეს ფორმად ითვლება ტავტოლოგია — ერთნაირი მნიშ-

ენელობის სიტყვათა განმეორება. გრამატიკული პ. გულისხმობს სინონიმურ გრამატიკულ საშუალებათა თავმოყრას.

ც. ბარბაქაძე. **პოლიგრაფი** ევგენი დიმიტრის ძე [28. II (12.III). 1891, სმოლენსკი, — 25. I. 1938], რუსი ენათმეცნიერი, პეტროგრადისა და შუა აზიის (ტაშკენტის) უნ-ტების პროფესორი (1919). დაამთავრა პეტერბურგის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი (1912). პარალელურად სწავლობდა აღმოსავლურ პრაქტიკულ აკადემიაში (იაპონური ენის განხრით). სხვადასხვა დროს მუშაობდა პეტერბურგსა და მოსკოვში, ტაშკენტსა და სამარყანდში, ფრუნზეში, სადაც, გარდა ინტენსიური სამეცნ.-კვლევითი მუშაობისა, ეწეოდა აქტიურ საზ. მოღვაწეობას: მონაწილეობდა ნაციონალურ (უზბეკეთის, ყირგიზეთის, თურქმენეთის) სამეცნ. კომისიათა საქმიანობაში. კითხულობდა თურქულ, ალთაურ, ჩინურ-ტიბეტურ და სხვ. აღმოსავლურ ენათა შედარებითი გრამატიკების კურსებს. 1937 იგი დააპატიმრეს.

პ. მუშაობდა ისტ.-შედარებითი, ტიპოლოგიური და ზოგადი ენათმეცნ. პრობლემებზე (სამწუხაროდ, მისი შრომების, განსაკუთრებით — გამოუცემელი გამოკვლევების დიდი ნაწილი დაკარგულია). პ-ის ინტერესების სფერო მოიცავდა მრავალ ენას, მათ შორის — ქართულსაც. ქართ. ენის ფონეტიკას ეხება მისი სტატია „ქართულ თანხმოვანთა მოკლე კლასიფიკაცია“ («Бюллетень Средне-Азийского государственного университета», Ташкент, №8, 1925). ეს ნაშრომი მოხსენიებული არ არის პ-ის შრომების სიაში, რ-იც გამოიკა მისი რეაბილიტაციის შემდეგ (1968).

ამ წერილის მიხედვით, ქართ. ენის თანხმოვნები ქმნიან: 1. ხშულთა სამეულებს — ცალკეული სამეულის ფარგლებში თანხმოვნები დაპირისპირებულია ყელის მუშაობით; 2. წყვილულებს — ესენი სპირანტებია (აქ შემოდის ნ. მარის „სიბილანტებიც“, რ-თაც ნ. მარი განასხვავებდა „სპირანტებისაგან“) და ერთიმეორეს უპირისპირდებიან აგრეთვე ყელის მუშაობით; 3. ცალეულებს — ცხვირისმიერი მ ნ; სონორი რ ლ ჟ და სპირანტი პ.

სამეულეებში წარმოდგენილი პ ზ ჟ კ კ ყ ორმაგი ხშულებია — ახასიათებთ პირისა და ყელისმიერი ხშვა; ყელის ხშვის სკდომა შეიძლება უსწრებდეს პირში სკდომას; პირის ხშვის სკდომა ხდება იმ პაე-

რით, რ-იც ყელიდან მოდის ყელისმიერი სკდომის შემდეგ — ამიტომ ისინი პამზირებული თანხმოვნებია; სამეულეებში მჟღერებია ბ დ მ ჯ გ, ხოლო ფშვინვნიერები (უფრო ზუსტად, კვაზი-ფშვინვნიერები) — ფ თ ც ჩ ქ ჯ. ქართ. თანხმოვანთა ფშვინვა გაცილებით სუსტია, ვიდრე გერმ., ლათ., ჩინ., მონღოლური, ჩრდ.-აღმოსავლურ იაპონური ფშვინვიერი თანხმოვნებისა. ამიტომ ქართ. ფშვინვიერი თანხმოვნები დახასიათდება სიყრუითა და ყელხშვის არქონით. ქართული ხ ლ უფრო უკან იწარმოება, ვიდრე რუსული ხ. (მაგ., მოსკოვის ძველი თაობის წარმოთქმით).

ხ მომდინარეობს არქაული კ-გან, ლ — „ღრმად უკანაენისმიერი, ხშული და მღერი“ გ-გან.

ღრმად უკანაენისმიერთა რიგიდან (ყ || ჯ) ხშულობა შემოინახა მხოლოდ მ-მ (ყ), რაც იმით აიხსნება, რომ „რაც მეტია წინააღმდეგობა, გამძლეობაც მეტია“ და პირიქით.

წერილში „ქართულ თანხმოვანთა მოკლე კლასიფიკაცია“ პ., ქართ. თანხმოვნების კვაზი-ფშვინვიერობაზე მსჯელობისას, მიუთითებს, რომ მას მოჰზადებული ჰქონია ნაშრომი „Очерк грузинской фонетики“.

თ. უთურგაძე.

პოლისემია (< ბერძნ. polysēmos — მრავალმნიშვნელობიანი), ენობრივი ერთეულის უნარი გამოხატოს ერთზე მეტი მნიშვნელობა, ჰქონდეს ერთზე მეტი აღსანიშნავი. პ. ვლინდება როგორც გრამატიკ., ისე ლექსიკურ ერთეულებთან. გრამატიკული პ-ის ნიმუში: III პირის ფორმა **უნდა**, რ-იც შეიძლება აღნიშნავდეს როგორც ზმნის პირიან ფორმას („საჭმელი **უნდა**“), ისე — პირიანობას მოკლებულ მოდალურ ნაწილაკს („**უნდა** გააკეთოს!“). უფრო ხშირია ლექსიკური პ.: სიტყვა **ძვირი**, „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით ითავსებს 4 მნიშვნელობას: 1. დიდი ფასის მქონე, 2. არახშირი, იშვიათი, 3. ცუდი, ავი, ბოროტი რამ, 4. (ძვ.) ტუნწი.

ბევრად მეტი მნიშვნელობები უდასტურდება სიტყვებს: თავი, თვალი, გული და სხვ.

პ. შედეგია ენის გარკვეულ ქრონოლოგიურ დონეზე იმ მნიშვნელობათა თავმოყრისა, რ-ებიც სიტყვას ისტ. განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე შეუძენია. მაგ., სიტყვა **ბეჭს** პოლისემიურობა მიაწიჭა მისმა გამოყენებამ საფეიქრო ტერმინად. ამიტომაც პ-ის კვლევა

მოითხოვს სიტყვის მნიშვნელობათა ფორმირების პროცესების, მიზეზ-შედეგობრივი კავშირების შესწავლას. პ-ის შექმნისას მნიშვნელობათა დაკავშირებაში დიდ როლს ასრულებს შესაბამის რეალიათა ფორმობრივი ან ფუნქციური მსგავსება (იხ. მეტაფორა), ანდა ერთიანობა მეზობლობის მიხედვით (იხ. მეტონიმია).

პ. ყოველთვის გულისხმობს მრავალი მნიშვნელობის განვითარებას ერთი ძირითადი ლექსიკური მნიშვნელობისგან. ამიტომაც კავშირი ამ მნიშვნელობათა შორის რჩება ერთი სიტყვის მნიშვნელობად (შდრ. ომონიმია). ლექსიკონებში სიტყვათა პოლისემიურობა დიფერენცირებულია, სემანტიკური ნიუანსების თანმიმდევრული ნუმერაციით აისახება.

ლიტ.: ჩიქობავა არ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; ფოჩუა პ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; Лингвистический энциклопедический словарь; М., 1990.

ა. არაბული.

პრედიატი (< ლათ. praedicatum — ნათქვამი), ლოგიკისა და ენათმეცნიერების ტერმინი, რ-იც აღნიშნავს მსჯელობის კონსტიტუციურ წევრს — იმას, რაც გამოითქმება (მტკიცება ან უარყოფა) სუბიექტის შესახებ. პ. მხოლოდ მიუთითებს საგნის თვისებაზე, მდგომარეობაზე, სხვა საგნებთან მიმართებაზე.

ლოგიკური და ლინგვ. ტერმინების აღრევის თავიდან აცილების მიზნით ზოგ ენაში ტერმ. „პ.“ შეიცვალა კალკირებული სიტყვით, მაგ., სლავურში — „პ.“, ქართულში — „შემასმენელი“; მაგრამ ამით მაინც ვერ იქნა აცილებული ამ ტერმინის ხმარების აუცილებლობა. „შემასმენელთან“ ასოცირდება, უპირველეს ყოვლისა, წინადადების ამ წევრის ფორმალური ასპექტი, ტერმ. პ-თან კი დაკავშირებულია მნიშვნელობა, შინაარსობრივი მხარე.

გამოიყოფა პ-ის რამდენიმე სემანტიკური ტიპი: ტაქსონომიური (მიუთითებს საგნის ამა თუ იმ კლასში შესვლას — „ეს ხე ნაძვია“), რელატიური (მიუთითებს მოცემული ობიექტის მიმართებას სხვა ობიექტებთან — „კახა გიორგის მამაა“); მახასიათებელი (მიუთითებს ობიექტის დინამიკურ და სტატიკურ, მუდმივ და ცვალებად თვისებებზე — „ნიჭი მისნის“, „ის დაიღალა“ და სხვ.); შეფასებითი (ახდენს ობიექტის შეფასებას ამა თუ იმ ნიშნის მიხედვით — „აქ ცუდი კლიმატია“); დროითი და სივ-

რცული ლოკალიზაციის (მიუთითებს მოქმედების ან მდგომარეობის ადგილსა და დროზე — „ახლა შუაღელა“, „თემური შინ არის“).

პ-ის კლასიფიკაცია შესაძლებელია აქტანტების რაოდენობის მიხედვითაც: პ. შესაძლოა იყოს ერთადგილიანი, ორადგილიანი და სამადგილიანი (შდრ.: ქართ. „ერთპირიანი“, „ორპირიანი“, „სამპირიანი“ ზმნები).

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996; Марызо Ж., Словарь лингвистических терминов, пер. с франц., М., 1960; Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ლ. ენუქიძე.

პრეფიკსული განსაზღვრება, განსაზღვრების ერთ-ერთი სახე, რ-იც სინტაქსურად ზმნას უკავშირდება. გადმოცემულია მიმდებარეობითა და სახელით. იგი ორმაგი ბუნებისაა, შედის შემასმენლის ჯგუფში, მაგრამ, ამასთანავე, დამოკიდებულია ქვემდებარესა თუ პირმიმართ დამატებაზედაც. პ. ზ. საგანს (ქვემდებარეს, პირმიმართ დამატებას) ახასიათებს ზმნით გამოხატული მოქმედების შესრულების მომენტთან მიმართებით და, ჩვეულებრივ, აღნიშნავს არა საგნის მუდმივ ან ხანგრძლივად დამახასიათებელ ნიშანს, არამედ — დროებითს, მომენტობრივს. ეს ნიშანი იმავდროულად ზმნა-შემასმენლით გამოხატული მოქმედების ნიშანიცაა (ნიბლია სულგანაბული შესცქეროდა ალაღს), — იმ შემთხვევაშიც კი, როცა პ. ზ. მუდმივ ან დროის ხანგრძლივ მონაკვეთში ახასიათებს საგანს. ეს თვისება განსაკუთრებით შესამჩნევია ხდება ზმნით გადმოცემული მოქმედების შესრულების მომენტში (დიდი და თვალტანადი იდგა იგი მთისკაცის წინ).

პ. ზ. ბრუნვასა და რიცხვში ეთანხმება იმ წევრს, რ-საც იგი განსაზღვრავს (ლევანი გაყურებული იჯდა; მაჩვები დაჩოქილები იდგნენ დათვის წინაშე; თქვენისთანა პატივსაცემ კაცს ხელცარიელს ვერ გავისტუმრებ; იმათ ამ ამბავმა მოუშაღებლებს მოუსწრო).

პ. ზ. დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს ვითარების გარემოებასთან. ამით აიხსნება, რომ ისინი ზოგჯერ ერთი ოდენობის სინტაქსურ ერთეულებად არიან წარმოდგენილი („ის მიდიდა წყნარად და დაფიქრებული“).

პ. ზ. ჩვეულებრივ, უშუალოდ უსწრებს ზმნა-შემასმენელს, შედარებით იშვიათად გვხვდება მომდევნო ან გათიშულ პოზიციაში. იგი შეიძლება ახლდეს როგორც გარდაუვალ, ისე

გარდამავალ ზმნას, უფრო ხშირად კი — მდგომარეობის, მოძრაობის, მხედველობის, სმენისა და მეტყველების აღმნიშვნელ ზმნებთან გვხვდება.

სხვა თვალსაზრისით (ალ. ლლონტი), ხსენებული ფორმები ზმნასთან არიან სინტაქსურად დაკავშირებული, მიუგებენ ვითარების გარემოების კითხვაზე როგორ და ამის გამო ვითარების გარემოებად უნდა იქნენ მიჩნეული. ასევე თვლიან, რომ ეს ფორმები შედიან შემასმენლის შედგენილობაში, წარმოადგენენ მის სახელად ნაწილს (ატრიბუციუს) და მათი ცალკე წევრად გამოყოფა არ ხდება.

ლიტ.: ჟორდანი თ., ქართული გრამატიკა, ტფ., 1889; იმნაიშვილი ი., შედგენილი შემასმენელი ქართულში. — «თბილისის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1948, ტ. 8; მისივე, მიმდებარეობისა და სახელის ზოგიერთი ფორმის სინტაქსური კვალიფიკაციისათვის. — «კომუნისტური აღზრდისათვის», 1957, 12; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; ლლონტი ა., ატრიბუციური შემასმენელი ქართულში. — «ცხინვალის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები», 1955, II; მისივე, პრეფიკსული განსაზღვრება ძველ ქართულში. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 1999, 4; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; Булаховский Л. А., Русский литературный язык первой половины XIX века, М., 1954; Адмони В. Г., Введение в синтаксис современного немецкого языка, М., 1955; Гулыга Е. В., Натанзон М. Д., Грамматика немецкого языка, М., 1957; Смирницкий А. И., Синтаксис английского языка, М., 1957.

ლ. კვაჭაძე.

პრეფიქსი (ლათ. praefixus — წინ მომაგრებული, წინ დართული), აფიქსური მორფემა, რ-იც წინ უძღვის სიტყვის ძირს: ი-მალება, უ-მაღავს, მ-მაღავს, გადა-მაღავს, მ-პარავი, მე-ოხი, ს-ვლა... პ-ს, რომელიც წინ უძღვის ზმნურ ფუძეს, პრეფერს უწოდებენ. ქართ. საენათმეცნ. ლიტ-რაში ტრადიციულად პრეფერბი ზმნისწინის ბადალ ტერმინად გამოიყენება, ზმნური ფუძის წინ მოთავსებულ სხვა რიგის აფიქსებს კი (მაგ. პირისა და ქცევის ნიშნებს) ზმნურ პრეფიქსებს უწოდებენ. ფუნქციურად პ. შეიძლება იყოს ფორმალური (დერივაციული) და სიტყვაწარმოებითი (იხ. აფიქსი).

მ. ბერიძე.

პროკლიტიკა (< ბერძნ. proclitikon — წინ დახრილი), უმახვილო სიტყვა, რ-იც გველდება მომდევნო მახვილიან სიტყვას. პ-ებად გამოდიან ცალკე მდგომი თანდებულები, ნაწილაკები, კავშირები, ზოგი ნაცვალსახელი. მაგ., „მეც წავალ, შენც წახვალ“. ამ მაგალითში მახ-

ვილი მოდის სიტყვებზე „წავალ“, „წახვალ“, ხოლო სიტყვები მეც, შენც პ-ებია. პ-ის საპირისპიროა ენკლიტიკა.

ნ. კიზირია.

პრონომინალიზაცია (< ლათ. pronominalis — ნაცვალსახელური), ტრანსპოზიციის კერძო სახე — ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის გამოყენება ნაცვალსახელის ფუნქციით, როცა სიტყვა კარგავს თავის ლექსიკურ მნიშვნელობას და იძენს მხოლოდ მისათითებელ ფუნქციას. ნაცვალსახელთა რიგში შეიძლება გადავიდნენ ისეთი არსებითი სახელები, როგორიცაა თავი („თავი ისახელა“), კაცი („კაცმა არ იცის“), ადამიანი...; ზედსართავეები: მოცემული („მოცემულ შემთხვევაში“), განსაზღვრული, მთელი...; რიცხვითი სახელი: ერთი („იყო ერთი ზარმაცი გოგო“).

ნ. ჭუმბურიძე.

პროსოდი (ბერძნ. prosodia — მახვილი, მისამღერი), ფონეტიკურ მახასიათებელთა (სიმაღლე, სიძლიერე, გრძლივობა) სისტემა, რაც გვლინდება მეტყველების ყველა დონეზე (მარცვალი, სიტყვა, სიტყვათა შეწყობა, ფრაზა, ტექსტი). საზოგადოდ გამოყოფენ პ-ის შემდეგ კომპონენტებს: ინტონაციას, მახვილს, გრძლივობას, ტემბრს, რიტმს, პაუზას. ამ შემთხვევაში პ. სინონიმი ტერმინისა „მელოდიკა“, ორივე იხმარება ენის სუპრასემანტური ფუნქციონალური სისტემის აღსანიშნავად, თუმცა შეიმჩნევა პ-ისა და მელოდიკის გამიჯვნის ტენდენცია: ტერმინ „მელოდიკას“ უკავშირებენ ფრაზას, პ-ს კი — ყველა სამეტყველო სემანტის მარცვლიდან ტექსტამდე.

70-იანი წლებიდან პ-ის პარალელურად ფართოდ იყენებენ ტერმინს პროსოდიკა, რაც განაპირობა ტექსტის შესწავლისადმი ინტერესის ზრდას. ეს ტერმინები ზოგ შემთხვევაში იხმარება იდენტური მნიშვნელობით, ზოგჯერ კი — განსხვავებულია: პროსოდიკა გამოყენებულია მარცვლოდან მიმართებით, ხოლო პ. უკავშირდება ყველა სემანტურ ერთეულს (მარცვალს, სიტყვას, სინტაგმას, ფრაზას, ტექსტს).

ლექსთმცოდნეობაში პ. აღნიშნავს ფონეტ. საშუალებათა სისტემას, რ-იც ახასიათებს მარცვალს. ისტორიულად პ. უკავშირდება ლექსთწყობის შესწავლას. ამ ტერმინით აღინიშნებოდა ანტ. გრამატიკის ის მონაკვეთი, რ-იც სწავლობდა ვერსიფიკაციის კანონებს.

ლიტ.: Дубовский Ю. А., Вопросы просодии устного текста, Минск, 1975; Николаева Т. М., Просодия текста, М., 1980; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тб., 1984; Manual of Phonetics, ed. by B. Malmberg, Amst., 1968; La defoged P. A Course in Phonetics, N.Y., 1975 (2ed. 1982).

ი. თევდორაძე.

პუნქტუაცია (საშ. ლათ. punctuatio < punctum — წერტილი), 1. ანბანისა და ციფრებისაგან განსხვავებული გრაფიკული ნიშნების, სასვენი ნიშნების სისტემა. პ-ის ძირითადი დანიშნულებაა წერილობითი (ბეჭდვითი) ტექსტის აზრობრივი დანაწევრება და მისი გრაფ. ორგანიზაცია. ორთოგრაფიასთან ერთად პ. არის სალიტ., ანუ დამწერლობის მქონე ენის ძირითადი საშუალება სათქმელის, აზრის მოსაწყისრებისა და გრაფ. გზით; 2. ამა თუ იმ ენის წერილობითი ტექსტის პუნქტუაციური გაფორმების წესები; 3. ენათმეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის პ-ის სისტემის კანონზომიერებებსა და სასვენი ნიშნების ხმარების წესებს.

პ-ის ჩამოყალიბებამდე სიტყვები მიჯრით, ინტერვალის გარეშე იწერებოდა, რაც ტექსტის აღქმას აძნელებდა. დამწერლობის განვითარებასთან ერთად გაჩნდა ტექსტის დანაწევრების საჭიროება. ძვ. ქართულში წინადადებით გამოხატული აზრის დასანაწევრებლად წერტილების სხვადასხვა კომბინაცია გამოიყენებოდა (იხ. პუნქტუაცია ძველ ქართულში). XIX ს-ში ქართ. პ. რუსულის გზას გაჰყვა და დღემდე მის ანალოგს წარმოადგენს.

თანამედროვე ქართულში პუნქტუაციური სისტემა შედგება შემდეგი სასვენი ნიშნებისაგან: წერტილი, ორწერტილი, მრავალწერტილი, მძიმე, წერტილ-მძიმე, ტირე, დეფისი, კითხვის ნიშანი, ძახილის ნიშანი, კითხვით-ძახილის ნიშანი, ბრჭყალები, ფრჩხილები.

ლიტ.: თაბუკაშვილი ტრ., სასვენი ნიშნების ხმარება, ტფ., 1925; ბასილაია ნ., სასვენი ნიშნების ხმარების წესები ქართულში, თბ., 1966; ჟურნალისტიკის სტილისტიკური ცნობარი, თბ., 2002; Современная русская пунктуация, М., 1979.

შ. აფრიდონიძე.

პუნქტუაცია ძველ ქართულში, გაბმული ტექსტის დასანაწევრებლად შემუშავებული ნიშნები. ძვ. ქართ. დამწერლობაში ეს ნიშნები ძალიან ადრე ჩნდება (V ს-იდან) და ბიზანტ. პუნქტუაციური სისტემის გავლენით ჩანს შემოღებული.

ძირითადად გამოყენებული იყო „წერტილი“ (ეტიმოლ. ნიშნავს „ჩხვლეტილს“) და მისი სხვადასხვა კომბინაციის საშუალებით ხდებოდა ტექსტის დანაწევრება. V—X სს. ხელნაწერებში გამოყენებულია მთვრდო წერტილზე დაფუძნებული სამი ნიშანი: ერთი მთვრდო წერტილი (-) სტრიქონს ზევით ან სტრიქონებს შუა, ორი მთვრდო წერტილი (=) შუაში და მათი შეერთებით მიღებული ბუნის მსგავსი ნიშანი (>) სტრიქონს შუა. მათგან ორი წერტილი (=) და-ისმის წინადადებისა და მუხლის ბოლოს. ერთი წერტილისა და ბუნის მსგავსი ნიშნის ხმარებაში სისტემურება არ ჩანს და სხვადასხვა ხელნაწერში სხვადასხვაგვარი სურათითა დაფიქსირებული. სასვენი ნიშნების სისტემატიზაციას შეეცადა ეფრემ მცირე (XI ს. II ნახ). მისი სისტემა ოთხ ნიშანს ემყარება: (.) „მცირედ სასუენად“, (:) „განსაკუთრებულად სიტყუისა“, (:) „დიდად სასუენად“ და (·:·) „სრულად დასაბოლოებლად და ახლად დასაწყებლად სიტყუისა“.

XI ს-იდან ხელნაწერებში იწყება კითხვითი წინადადების გამოყოფა მახვილისა და მძიმის (·) საშუალებით. მახვილი დაისმის კითხვით სიტყვასთან ან კითხვით ნაწილასთან, მძიმე — კითხვით სიტყვასთან ან კითხვითი წინადადების ბოლოს. XII ს-ში ეს უკანასკნელი წერტილ-მძიმით (;) გამოიყოფა.

XVIII ს-ში სასვენი ნიშნების ახ. სისტემა შემუშავა ანტონი I-მა. იგი წინადადებებს ყოფს „უსრულად“, „სრულად“, „დასასრულად“ და შესაბამისად იყენებს ნიშნებს: მძიმეს (·), ერთწერტილს (·) და ორწერტილს (:). XIX ს-იდან ქართ. პუნქტუაცია თანდათანობით იღებს დღევანდელი პუნქტუაციის სახეს (იხ. პუნქტუაცია).

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949; ქაჯაია ლ., პუნქტუაცია ძველ ქართულ ხელნაწერებში (V—X სს.). — «კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე», 1963, ტ. 5.

ლ. ქაჯაია.

პურიზმი (ფრანგ. purisme < ლათ. purus — წმინდა), ზოგადად: ენაში ტრადიციული სისწორის მკაცრი დაცვა, ბრძოლა უცხოენოვან ნასესხობათაგან, აგრეთვე არასალიტერატურო მეტყველების ელემენტებისაგან (დიალექტიზმები, ვულგარიზმები...) ენის გასაწმენდად. ვიწრო მნიშვნელობით პ. აღნიშნავს ამა

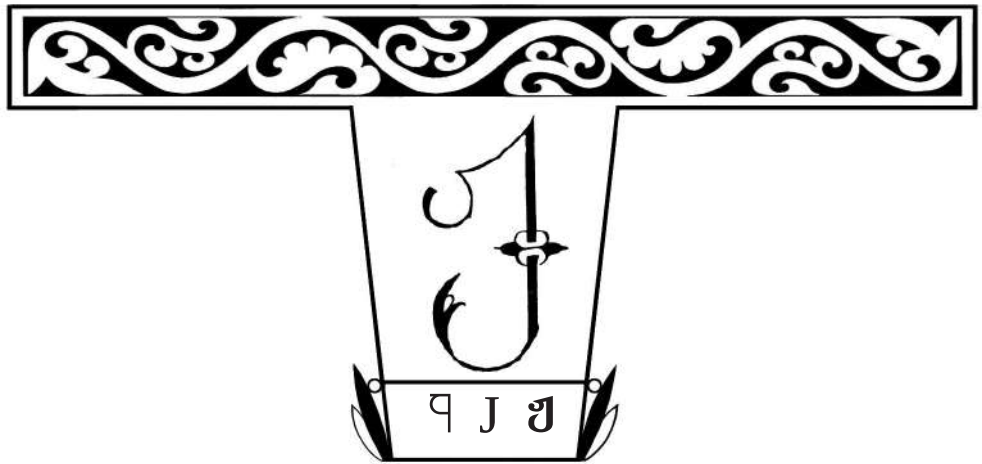
თუ იმ უცხო ენიდან ნასესხები, უკვე დამკვიდრებული (ძირითადად — საერთაშორისო) სიტყვის ნაცვლად მშობლიური (ან მონათესავე) ენის წიალიდან ხელოვნურად გაცოცხლებული ან შეთხზული სიტყვის ხმარებას. XX ს. სალიტ. ქართულში პ-ებად ითვლება: რონოდა (გაგონი), სატუცავი (კალოში), გვადრუცი (ჩემოდანი), ჩალათა (კონვერტი), გლარჯშილა (პაპიროსი), გვაბანაკი (პალტო), იყლიმი (ტემპერატურა), ჯუმლი (კატალოგი), ძიქვა (შარვალი) და მისტ. XIX ს. რუსულში პ-ებად ფასდებოდა გრაფ შიშკოვის მიერ დანერგული სიტყვები: тротуар (ტროტუარი), кашми (კალოში), бильярд (ბილიარდი)...

პურისტული ტენდენციები განსაკუთრებით იჩენს თავს მნიშვნელოვანი საზ. მოვლენების (ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის, რევოლუციებისა თუ ომების) დროს. პ-ების გაჩენა დაკავშირებულია ენაში ამა თუ იმ უცხოური ენის ლექსიკის მოძალეხასთან და შეიძლება შეფასდეს როგორც ენის „თავდაცვითი რეაქცია“ უცხო ენის „ლექსიკურ აგრესიას“. მაგრამ „გაეროვნულების“ ამგვარი ცდები არცთუ იშვიათად მარცხით მთავრდება პურისტების სუბიექტური და ანტიისტ. პოზიციის გამო, რასაც შედეგად მოჰყვება ხელოვნური, მოუქნელი და ხშირად გაუგებარი ლექსიკური ერთეულების წარმოქმნა.

პ., ერთი შეხედვით, დადებით მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს, რამდენადაც დაკავშირებულია ენის, როგორც თვითმყოფი ეროვნული კულტურის ორგანული ნაწილის, განვითარებაზე ზრუნვასთან, მაგრამ პ-ის რეტროსპექტიული ხასიათის, ენის წინსვლა-გამდიდრების შეფასებისას პურისტების უკიდურესი კონსერვატიული პოზიციის გამო პ-ები არსებითად უარსაყოფია. ყოველგვარ ნასესხობათა წინააღმდეგ ბრძოლა გაუმართლებელია, მით უფრო მაშინ, როდესაც საქმე ენება საყოველთაოდ გაგრცელებული საერთაშორისო სიტყვების, განსაკუთრებით, ახალი ტერმინების სესხებას, რაც სრულიადაც არ ეწინააღმდეგება ენის ბუნებრივ განვითარებას (იხ. ინტერნაციონალიზმები).

ლიტ.: აფრიდონიძე შ., სიტყვათსესხება. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», 1982, 2.

შ. აფრიდონიძე

ჟ, ქართული ანბანის მეთექვსმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეთვრამეტე) ასო. მისი სახელია „ჟანი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი მჟღერი შიშინა ნაპრალოვანი თანხმოვანი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **Ⴏ**. მისი მოხაზულობა ხაზებისა და წრის კომბინაციაა, რომელიც კვადრატის ნახევარს იკავებს. VI–VII სს. თავგახსნილია **ჟ**. ნუსხურში მარჯვნივაა გადახრილი. იგი მხედრულში მომრგვალებული ფორმისაა. ნუსხურსა და მხედრულში **ჟ** ოთხხაზოვანი სისტემის ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოთხმოცდაათს (90).

ჟარგონი (ფრანგ. jargon), ვიწრო სოციალური ჯგუფის მეტყველება, სოციალური დიალექტის სახე. **ჟ.** ქმნის მეტყველების ისეთ ნაირსახეობას, რიც გასაგებია ადამიანთა მხოლოდ ვიწრო ჯგუფისათვის და გაუგებარი საზოგადოების სხვა წევრებისათვის.

თანამედროვე ქართ. ახალგაზრდულ **ჟ**-ს მიეკუთვნება: აეთესა — „გაეპარა“; გოიმი — „ჩამორჩენილი“; „გაუნათლებელი“; დაიდა — „მოიშვა“, „მოიპოვა“, „დაეფლა“; იტასავა — „ისეირნა“, „იხეტილა“; მარიაჟობა — „თავმოშწონება“, „ბრანჭვა“, „ყოფილობა“; ნაშამორი — „ქალთა გულების დაპყრობის ოსტატა“, „ქალების მუსუსი“ და სხვ.

ჟ-ს ხშირად არგოს სინონიმად მიიჩნევენ, მაგრამ, ზოგი მკვლევრის აზრით, **ჟ.**, არგოსაგან განსხვავებით, დამცირების, ათვალწუნების (პეიორატიულ) მომენტსაც შეიცავს.

გავრცელებული აზრის თანახმად, **ჟ.** საერთო ენისაგან განსხვავებულია მხოლოდ ლექსიკით. მაგრამ ჟარგონიზმების წარმოებისას ქართ. ახალგაზრდული მეტყველება გრამატიკის (მორფოლოგიისა და სინტაქსის) ერთგვარ მონაწილეობასაც გვიჩვენებს. კერძოდ, გარკვეული სიტყვები მიც. ბრუნვაში -ში თანდებულის დართვისას იძენენ ჟარგონულ მნიშვნელობას: წაგებულშია — „წაგებული აქვს“; გადაყლაპულშია — „გადაყლაპული აქვს“, „ნასვამია“ და მისთ.

ასევე, როცა ენის ერთი სახის ზმნიზედა **ჟ**-ში მეორე სახის ზმნიზედის მნიშვნელობას იძენს: ეგრევე — სალიტ. ენაში ნიშნავს „მაგვარადვე“, „მაგნაირადვე“, **ჟ**-ში კი დროის ზმნიზედის მნიშვნელობას იღებს და ნიშნავს „მაშინვე“-ს: „ეს რომ დავინახე, ეგრევე ვიყიდე...“ და სხვ.

რამდენადაც **ჟ**-სა და არგოს არა აქვთ საკუთარი ენობრივი საფუძველი, ყოველი ახალი თაობა თავის ყაიდაზე ცვლის მათ. ეს ცვლა არ არის ენის განვითარება. დროთა განმავლობაში **ჟ.** და არგო სულ უფრო ნაგვიანდება, მძიმდება და მოუქნელი ხდება.

ლიტ.: ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები, გ. ახვლედიანის რედაქციით, თბ., 1972; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989; ქურდაძე რ., რეცენზია ქართული ჟარგონის ლექსიკონის შესახებ. — ჟურნ. «ბურჯი ეროვნებისა», 2000, №3; Ахманова О. С., словарь лингвистических терминов, М., 1969.

რ. ქურდაძე.

ჟესტების ენა, კომუნიკაციის ძირითადი საშუალება ყრუ-მუნჯთათვის. განასხვავებენ **ჟ.** მ-ის ორ ტიპს:

1. ხელის მოძრაობითი (ჟესტიკულაციური) ნიშნებით ფაქტობრი-

ვად აღინიშნება ცალკეული ბგერა/ფონემა (უფრო ხშირად კი — ასო). კონკრეტული სიტყვა გადმოიცემა გარკვეული ჟესტიკულაციური ნიშნების იმ თანმიმდევრობით, რიც მოცემული სიტყვის ბგერით/ფონემურ შედგენილობას შეესაბამება. ამ ტიპის ენათაგან შედარებით გავრცელებულია ისეთი, რ-შიც სიტყვის აღნიშვნა იმეორებს მოცემული სიტყვის დაწერილობას. ამ უკანასკნელს მოიხსენიებენ როგორც თითებით ჩაწერილს (fingerspelling).

2. ჟესტიკულაციური ნიშნებით აღინიშნება გარკვეული შინაარსი და ცნებები. ამ ტიპის **ჟ.** მ-ს სხვაგვარად ნიშნების ენას (Sign Language) უწოდებენ. აღსანიშნავია, რომ ბოლო რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში შეიცვალა მეცნიერების დამოკიდებულება ნიშანთა ენის მიმართ. თავდაპირველი შეფასება, რომ ნიშანთა ენა უბრალოდ პანტომიმურია და გრამატიკულად დეფექტური, სინამდვილეს აღარ შეეფერება.

ბუნებრივ სამეტყველო ენასა და ნიშანთა ენას შორის არის როგორც განსხვავება, ასევე მსგავსება.

ძირითადი განსხვავებები: ბუნებრივი ენის ძირითადი თვისებაა ენობრივი ნიშნის ნებისმიერობა (პირობითობა), რაც ძირითადად გულისხმობს შემდეგს: საგნის ბუნება არ განსაზღვრავს მისი აღმნიშვნელი სიტყვის ბგერით შედგენილობას. სწორედ ნიშნის პირობითობაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ერთსა და იმავე საგანს სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ბგერითი შედგენილობის სიტყვებით აღნიშნავენ. ნებისმიერობის (პირობითობის) საპირისპირო თვისებაა იკონურობა (სახეობრიობა), როცა

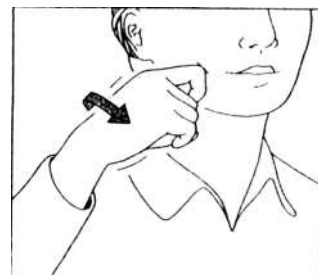
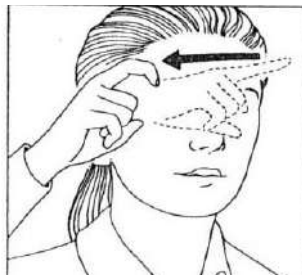
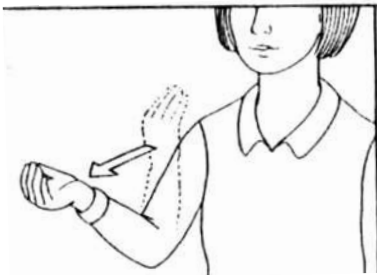
აღსანიშნის ბუნება განსაზღვრავს აღმნიშვნელს, ანუ როცა აღმნიშვნელი აღსანიშნის ერთგვარ ხატს წარმოადგენს. ბუნებრივი სამეტყველო ენისთვის იკონურობა ნაკლებად დაძაბავს (გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს ე. წ. ონომატოპეური (ხმაბამებით) სიტყვები, იხ. ონომატოპეა).

ნიშანთა ენას კი, პირიქით, იკონურობის მაღალი ხარისხი ახასიათებს. მაგ., „მოსამართლეს“ შეესაბამება ნიშანი, რაც ხელების ფესტიკულაციით აწონ-დაწონას გამოხატავს. იმის მიუხედავად, რომ ნიშანთა ენისთვის იკონურობა დაძაბავს, ყოველ ფესტიკულ ენაში იკონურობის პრინ-

ციპი სტრუქტურით რეალიზდება. ადამიანის მეტყველება არის ბგერათა ნაკადი, ბგერათა მიმდევრობა (სწორედ ამ წრფივ მიმდევრობაზე დაკვირვებით უნდა ამოხსნას ლინგვისტმა რთული ენობრივი მექანიზმი). ნიშანთა ენის რეალიზაცია კი სივრცულია, რაც თითქმის მეტ საშუალებას უნდა იძლეოდეს ენის რთული მექანიზმის წარმოსაჩენად.

ძირითადი მსგავსებები: როგორც ბუნებრივ სამეტყველო ენას, ისე ნიშანთა ენასაც ახასიათებს დუალულობა. საზოგადოდ, დუალულობა გულისხმობს შემდეგს: მნიშვნელობის არმქონე მცირე რაოდენობის მინიმალური ერთეულები-

(საურთიერთო) მორფოლ. კატეგორიები. რაც შეეხება სინტაქსურ კატეგორიებს, ბუნებრივ ენებში, განსაკუთრებით ევრ. ენებში, სუბიექტი, ობიექტი, შემასმენელი ხასიათდება თავისი ადგილით წინადადებაში (რაც მოცემული ენისთვის დამახასიათებელ სიტყვათა რიგს განსაზღვრავს). ბევრ ენაში სიტყვათა ფიქსირებული რიგია, მაგ., ინგლისურისათვის დამახასიათებელია რიგი SVO. მაგრამ ASL-ში თითოეულ ძირითად სინტაქსურ კატეგორიას (როლს) აქვს თავისი ადგილი სივრცეში. ამიტომ, თუ წინადადება ორპიროვნაა ბუნებრივ ენაში, ნიშანთა ენა იძლევა შესაძლებლობას, ორპიროვნება მოიხსნას.

I. მოცემა;
II. ზაფხული;
III. მანინვი.

ციბი სხვადასხვაგვარად ხორციელდება. მაგ., ამერ. ნიშანთა ენაში „ხე“ გადმოიცემა ვერტიკალურად აღმართული წინა მკლავითა და ხელის გაშლილი თითებით; დანიურ ნიშანთა ენაში ხელებით ჯერ შემოხაზავენ ხის მომრგვალებულ ზედა ნაწილს, შემდეგ კი — ხის ტანს; ჩინ. ნიშანთა ენაში ჯერ ხის ტანი შემოიხაზება და შემდეგ იწყებენ ხელები მოძრაობას ზემოთ ხის წვერის შემოსახაზად. ამდენად, იკონურობის მიუხედავად, კონკრეტულ ენაში მოცემული საგნის აღმნიშვნელი ფესტიკულაციური ნიშანი ცალსახად ვერ განისაზღვრება.

ნიშანთა ენების დიქტონიულმა შესწავლამ გამოავლინა, რომ იკონურობის ხარისხი დროთა განმავლობაში კლებულობს. ამ თვალსაზრისით შედარებით დაწვრილებითაა შესწავლილი ამერ. ნიშანთა ენა (ASL), რაც ფრანგ. ნიშანთა ენის მიხედვით შეიქმნა 200 წლის წინათ. ASL-ში „სახლი“, „შინ“ აღინიშნებოდა აშკარად გამჭვირვალე ნიშნით, რაც წარმოადგენდა ნიშნების კომბინაციას მნიშვნელობით „ჭამა“ და „ძილი“. დღეს ეს ნიშანი ისეთი გამჭვირვალე აღარ არის, იკონურობა დაიკარგა და იგი პირობით ნიშანს დაუახლოვდა.

ბუნებრივი ენა, ძირითადად,

ბისაგან, მათი კომბინირების საფუძველზე, მიიღება მნიშვნელობის მქონე ერთეულთა საკმაოდ დიდი რაოდენობა. მაგ., ენაში ბგერები-საგან, რთაც მნიშვნელობა არ გააჩნიათ, მიიღება სიტყვები.

ნიშანთა ენაში ამგვარ მინიმალურ ერთეულებს ქმნის ფესტიკულაციური ნიშნის შემადგენელი შემდეგი სამი ძირითადი პარამეტრი: ხელების კონფიგურაცია, არტიკულაციის ადგილი და ხელების მოძრაობა. თითოეული ეს პარამეტრი რამდენიმე განსხვავებული სახით შეიძლება იყოს წარმოდგენილი. მაგ., ASL-ში დადასტურებულია ხელების 19 განსხვავებული კონფიგურაცია, არტიკულაციის 12 განსხვავებული ადგილი, ხელების 24 განსხვავებული მოძრაობა. ცალკე თითოეულ ამ პარამეტრს მნიშვნელობა არა აქვს, მაგრამ მათ ახასიათებთ სიტყვათგანმასხვავებელი ფუნქცია.

როგორც ბუნებრივ ენას, ასევე ნიშანთა ენასაც აქვს გრამატიკა. ამ უკანასკნელის გრამატიკა შეიძლება რამდენიმე განსხვავებული იყოს შესაბამისი ბუნებრივი ენის გრამატიკა. სტრუქტურისაგან. მაგ., ASL მორფოლოგიურად უფრო მდიდარია, ვიდრე შესაბამისი ბუნებრივი ენა. ASL-ს აქვს პირის, რიცხვის, ასპექტის, რესპონდენტობის

დასასრულ, ნიშანთა ენის შესწავლა საინტერესოა სხვა თვალსაზრისითაც. მაგ., იმის გამო, რომ ნიშანთა ენა ბუნებრივ ენასთან შედარებით ნაკლებად აბოლოგურად შეზღუდული (რამდენიმე დამოუკიდებელია სუნთქვისაგან), იგი თითქმის ენასთან დაკავშირებულ კოგნიტიურ პროცესებზე დაკვირვების მეტ საშუალებას იძლევა.

ლიტ.: Frishberg N., Arbitrariness and Iconicity: Historical Change in American Sign Languages.— «Language», 1975, vol. 51; Klima E. S., Bellugi U., The Signs of Language, Cambridge, 1979; Poizner H., Klima E. S., Bellugi U., What the hands reveal about the brain, Cambridge, 1987; Carroll D.W., Psychology of Language, 3 ed., Wash., 1999.

ე. სოსელია.

ჟორდანი გიორგი თევდორეს (თედოს) ძე (1885, თბილისი, — 1937), იურისტი. 1905 დაამთავრა ქუთ. კლასიკური გიმნაზია, 1911 — მოსკ. უნი-ტის იურიდ. ფაკ-ტი. პროფ. ა. ვორმსმა შესთავაზა, დარჩენილიყო უნი-ტში საპროფესოროდ მოსამზადებლად, მაგრამ ჟ. სამშობლოში დაბრუნდა. თბილ. სათავადაზნაურო გიმნაზიაში ასწავლიდა ლათინურსა და სამართალმცოდნეობას (1912—14); მუშაობდა სხვადასხვა დაწესებულების იურისკონსულტად, მ. შ. თბილ. ოპერის თეატრში, დამცველთა კოლეგიის წევრად და ა. შ. ეწეოდა კერძო იურიდიულ პრაქ-

ტიკას; 1935 საცხოვრებლად გადავიდა რუსეთში. იყო მოსკ. მცირე თეატრის ფილიალის დირექტორის მოადგილე, 1937 — მოსკ. საავტორო უფლებათა დაცვის საზ-ბის თანამშრომელი.

1937 დააპატიმრეს. მასალები შ-ს რეპილიტაციის შესახებ ინახება შ-ს პირად არქივში.

შ. ხანგრძლივად მუშაობდა საავტორო უფლებების საკითხზე. თბილ. ოპერის თეატრში მოღვაწეობისას დიდი თეორიული ცოდნა და ფაქტობრივი მასალა დაუგროვდა, რის საფუძველზედაც დაწერა მეცნ. გამოკვლევა „საავტორო უფლება“.

შ-ს მეცნ. კვლევის უნარი ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს გამოვლინდა. 1908 იგი მონაწილეობდა ექსპედიციაში, რ-იც ალ. ხახანაშვილის ხელმძღვანელობით საქართველოში სწავლობდა ქართ. ადამიანებს. ამ საკითხებს მან არაერთი საინტერესო მოსაზრება მიუძღვნა.

ყველაზე დიდ ინტერესს შ. იჩენდა ქართ. კულტურის საკითხებისადმი. 1907 მოსკ. უნ-ტში დააარსა „ქართული კულტურის მოყვარულთა წრე“, 1912 კი მისივე ინიციატივით თბილისში დაარსდა „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება“, რ-მაც უდიდესი როლი ითამაშა ქართ. კულტურის პოპულარიზაციის საქმეში — ამ საზ-ბის მოღვაწეობით ჩაეყარა საფუძველი ქართ. სალიტ. ენის ნორმალიზაციის ახალ ეტაპს.

შ-ს, როგორც საზ-ბის თავ-რეს, ახასიათებდა კვალიფიციურობა, პასუხისმგებლობა, ენთუზიაზმი, რთულ სიტუაციებში სწრაფი ორიენტირების უნარი. ქართ. ენისა და ლიტ-რის სანაქებო ცოდნა.

ალსანიშნავია შ-ს ღვაწლი მოსკ. დიდი თეატრის რეპერტუარში ოპერა „აბესალომ და ეთერის“ შესატანად (1933).

ლიტ.: გო დერ იძე ლ., „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ მოღვაწეთა ისტორიიდან. — «მნათობი», 1970, №1; მისივე, მასალები „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ ისტორიისათვის. — «საისტორიო მოამბე», 1973, №27—28; თარხნიშვილი ნ., საზოგადოებრივი საქმიანობის უანგარო სიყვარულით. — «საარქივო სამმართველოს სამეცნიერო-საინფორმაციო ბიულეტენი», 1985, №47; ლეჟავა ლ., ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის ისტორიიდან („ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება“) — «ქსკს», წგ. 8, თბ., 1987.

ლ. ლეჟავა.

ჟორდანია თევდორე (თედო) დავითის ძე [20. IV (2. V). 1854, მოქვი, ოჩამჩირის რ-ნი, — 22. X (4. XI). 1916, კასპი], ისტორიკოსი, პედაგო-

გი, ფილოლოგი. წარჩინებით დამთავრა თბილ. სას. სემინარია (1875). სახელმწიფო ხარჯით მიიღეს მოსკ. სას. აკადემიაში, რ-იც წარჩინებით დაამთავრა 1879. 1879—84 იყო თბილ. სას. სასწავლებლის ზედამხედველი, 1884—96 — ქართ. სიტყვიერების მასწავლებელი. 1896 იგი გადაიყვანეს გურია-სამეგრელოს ეპარქიის სამრევლო სკოლების მეთვალყურედ. 1880-იდან იყო ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი. შ-მ დიდი ამაგი დასდო ძვ. ქართ. მწერლობის შესწავლას. იკვლევდა მიქაელ მოდრეკილის, არსენ დიდი საფარელის, მაშუკა თავაქარაშვილის, იოსებ თბილელის, თეიმურაზ I-ისა და სხვ. ცხოვრებასა და შემოქმედებას, ქართ. ბიბლიის წარმოშობის საკითხებს, ჰაგიოგრაფიულ და ჰიმნოგრაფიულ ძეგლებს.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს შ-ს „ქართული გრამმატიკა“ (1889), რ-იც გამოირჩევა საკითხების ახლებური გააზრებით. თავისებურია ამ გრამატიკის აგებულება. იგი ეტიმოლოგიისა და სინტაქსისაგან შედგება, მაგრამ ეს ორი დარგი ერთმანეთთანაა შერწყმული. წინადადების წევრთა ანალიზი, ავტორის თვალსაზრისით, მოიცავს წევრთა სინტაქსურსა და მორფოლ. ანალიზს, ხოლო მორფოლ. ანალიზი მოცემულია იმის მიხედვით, თუ რა დანიშნულებითაა ესა თუ ის სიტყვა წინადადებაში ნახმარი. შესაბამისად, სიტყვათა ცვლა სამგვარია: 1. შემასმენლის ცვლა, ანუ უღვლილება; 2. ქვემდებარისა და დამატება-განსაზღვრებათა ცვლა, ანუ ბრუნება და 3. სიტყვაწარმოება.

„გრამმატიკას“ უძღვის შესავალი, რ-შიც დახასიათებულია გრამატიკა და მისი ნაწილები. პირველ განყ-ბაში განხილულია ფონეტიკის, მეორეში კი — წინადადების შედგენილობის საკითხები და მათთან მიმართებით მეტყველების ნაწილთა ცვლილებები. ავტორის აზრით, ქართული ანბანი ორგვარია: 1. ხუცური, რ-იც განიყოფება ასომთავრულად და ნუსხურად და 2. მხედრული, რ-იც აგრეთვე ორგვარია: სტამბური, ანუ მრგვალი ხელწერა და მხედრული ნუსხა, ანუ წვრილი ხელწერა. ავტორს ადრინდელად მხედრული ანბანი მიუჩნევია: მისი აზრით, ეს ანბანი შემოღებულია „მესამე საუკუნეში ქრისტეს დაბადებამდე საქართველოს მეფის ფარნაოზისაგან ზენდურის ანბანების მიმსგავსებით... ხუცური ანბანი კი მოგონილია ხუცებისათვის და იხ-

მარებოდა მხოლოდ საღმრთო და საეკლესიო მწერლობაში. ხუცური ანბანი გაჩნდა მეხუთე საუკუნის დამწყვეტსა არჩილ მეფის დროს.“

შ. ხმარებიდან გასულ ასოებს მორფოლ. დანიშნულებას აძლევს, ამიტომ, ცხადია, საჭიროდ მიაჩნია მათი დატოვება. ბგერათა კლასიფიკაციისას გამოყოფს ხმოვნებს (ა, ე, გ, ი, ო, უ), ნახევარხმოვნებს (ფ, ჟ), რთულებს (ჳ — ვი, ჴ — ჰი) და თანხმოვნებს („უხმოებს“).

მეორე განყ-ბაში წინადადების აგების პრინციპებია მოცემული. წინადადება, ავტორის აზრით, არის „მარტივი ჰაზრი ანუ მსჯელობა რომელსამე საგანზე“. წინადადების მთავარი წევრებია ქვემდებარე („უფალი აზრისა“) და შესმენილი („თხრობილი“). წინადადებაში წამყვანია შემასმენელი, მასზეა დამოკიდებული ქვემდებარე და დამატებითი სიტყვები, ხოლო განსაზღვრება ანგარიშს უწევს ქვემდებარეს, რადგან მისი ცვალებადობა დამოკიდებულია ქვემდებარის ფორმაზე. გრამატიკაში წინადადების წევრთა კლასიფიკაციისას ნაწილობრივ შეინიშნება ანტონ I-ის გავლენა, მაგრამ, წინამორბედ გრამატიკებთან შედარებით, მასში უფრო სრულყოფილია დახასიათებული წინადადების წევრთა ფორმები და გამოხატვის საშუალებანი, გამოყოფილია მთავარი და მეორეხარისხოვანი წევრები, გამოვლენილია შემასმენლის სინტაქსური ძალა. „ქართული გრამმატიკის“ მეორე ნაწილში მოცემულია წინადადებათა და სიტყვის ნაწილთა კერძო განხილვა. გათვალისწინებული ორი განყ-ბის ნაცვლად მასში მხოლოდ ერთია წარმოდგენილი, მეორე განყ-ბის შესახებ ავტორი „ბოლოსიტყვაობაში“ შენიშნავს, რომ „მეორე ნაწილი შრომისა, რომელშიც დაწვრილებით განხილულია უღვლილება ზმნათა და მათი სინტაქსური თვისებანი დაუბეჭდავად დაგვრჩა ჩვენის ხელმოკლეობით“. II ნაწილის I განყ-ბაში ყურადღება გამახვილებულია მეტყველების ნაწილთა სხვადასხვა სახის ცვლილებებზე.

„ქართულ გრამმატიკაში“ პირველადაა განხილული გაერთიანებული და დამოკიდებული წინადადებები. პირველი, ახლანდელი გაგებით, შერწყმული წინადადებაა, მეორე — რთული ქვეწყობილი. სიტყვაწარმოება და საწარმოებელი აფიქსები, ადრინდელი გრამატიკებისაგან განსხვავებით, ვრცლად არის განხილული. არის სხვა სიახლეც: შემჩნეულია მსგავ-

თ. ჟორდანია.

სება მოქმედებითი გვარის ზმნათა II თურმეობითსა და პრეფიქსიანი ვნებითის ორპირიან ზმნათა ნამყო სრულს შორის: „პატარძალს გაეშალა სუფრაჲ, ეს ნიშნავს: ა) პატარძალმა თურმე სუფრა გაშალა; ბ) პატარძლისათვის სუფრა იქნა გაშლილი, პატარძალს სუფრა გაუშალეს“. ავტორი ვრცლად ჩერდება სიტყვაწარმოებაზე; უსაყვედურებს მწერლებს იმის გამო, რომ ისინი ნაკლებ ყურადღებას აქცევენ ქართ. ენის სასიქადულო ღირსებას „და მრავალსიტყვაობენ იქ, სადაც ენა ნებას გვაძლევს მოკლედ გამოვთქვათ პაზრი“.

თხზ.: ქართული გრამმატიკა (ეტიმოლოგია და სინტაქსი), ტფ., 1889.

ლიტ.: კიზირია ა., ნარკვევები ქართული ენის შესწავლის ისტორიიდან, თბ., 1997.

ე. ნიკოლაიშვილი.

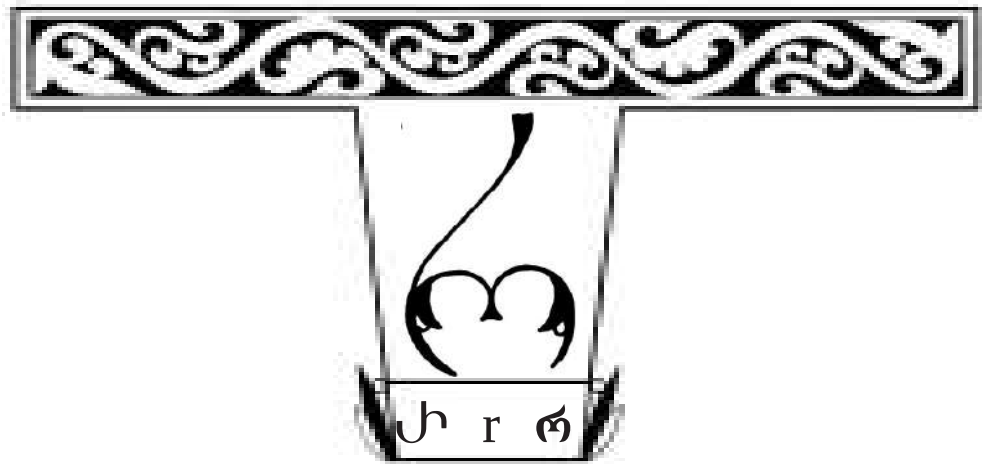
ქიქნაძე სერგი მიხეილის ძე (30.V.1912, სოფ. ქვენობანი, ჩოხატაურის რ-ნი, — 11.X.1963, თბილისი), ენათმეცნიერი-ფონეტიკოსი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1949), პროფესორი (1950). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1932), ასპირანტურის კურსი გაიარა თბილ. უნ-ტსა და რუსეთის მეცნ. აკად. ენისა და აზროვნების ინ-ტში ნ. მარის ხელმძღვანელობით. განაგრძდა ქართ. ენის კათედრას ქუთაისის პედ. ინ-ტში (1937—41), იყო თსუ პრორექტორი სამეცნ. დარგში (1950—62), სადაც გ. ახვლედიანთან ერთად დააარსა ექსპერ. ფონეტ. სასწ.-სამეცნ. ლაბორატორია.

ქ. იკვლევდა ქართველურ ენათა სტრუქტურისა და ფონეტ. საკითხებს, რ-თა შესახებაც გამოქვეყ-

ნებული აქვს 70-ზე მეტი ნაშრომი, მ. შ. — 10 მონოგრაფია, მ. შ.: „გურული კილო“ (1936), „ჭანური ტექსტები“ (1938), „სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“ (1949), „ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა“ (1953), „ქართული ენის ფონეტიკა“ (1956), „ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა“ (1960), „ქართული ენის რიტმიკულ-მელოდიკური სტრუქტურა“ (1963), ქართველურ ენათა ფონეტიკის საკითხები (რჩეული შრომები), თბ., 1965 და სხვ.

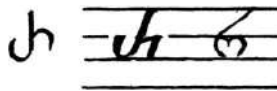
ქ-ს დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოში ლოგოპედიის დამკვიდრებასა და განვითარებაში.

ი. თევდორაძე.

გ. რამიშვილი.

რ, ქართული ანბანის მეჩვიდმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეცხრამეტე) ასო. მისი სახელია „რაე“; გრაფ. სიმბოლო ენისწვერისმიერი ვიბრანტი სონორი თანხმოვნისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ჩ**. მისი მონაზულობა ხაზისა და რკალების კომბინაციაა, რაც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხურში **ჩ** კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრულში იგი მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხურსა და მხედრულში **რ** ზედა ორ ხაზში იწერება.

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ასს (100).

რამიშვილი გურამ ვალერიანის ძე (22. VIII. 1932, თბილისი, — 4. X. 1998, იქვე), ენათმეცნიერი. 1955 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის კავკ. ენების განყ-ბა, 1958 — თსუ ზოგადი ენათმეცნ. ასპირანტურა აკად. გ. ახვლედიანის ხელმძღვანელობით. 1958-იდან მუშაობდა თსუ ზოგადი ენათმეცნ. კათედრაზე უფრ. მასწავლებლის, დოცენტის (1961), პროფესორის (1971) თანამდებობებზე. 1973—98 იყო ზოგადი ენათმეცნ. კათედრის გამგე, 1990—95 თბილ. ი. ჭავჭავაძის სახ. უცხო ენათა ინ-ტის რექტორი. 1960 დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია („ჰუმბოლდტის ენის თეორიის ზოგი საკითხი“). 1968—70 სამეცნ. მივლინებით იმყოფებოდა იენის (გერმანია) უნ-ტში, სადაც დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია („ენის შინაფორმის პრობლემა თანამედროვე ლინგვისტიკაში“). 1973—74 ასევე სამეცნ. მივლინებით იმო-

ფებოდა ბონის (გერმანია) უნ-ტში. 1974 მიენიჭა ლ. ვაისგერბერის საპატიო მედალი, 1983 — ალბერტ შვაიცერის მედალი (გერმანია), 1989 — იაკობ და ვილჰელმ გრიმების სახელმწ. პრემია (ბერლინი). 1973-იდან იყო ევრ. ლინგვისტთა საერთაშ. საზ-ბის წევრი, საერთაშ. საენათმეცნ. ჟურნ. „Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung“ რედაქციის წევრი. იყო მრავალი საერთაშ. საენათმეცნ. ფორუმის მონაწილე, საქართვე. ჰუმანიტარულ მეცნ. და ფილოს. მეცნ. აკადემიების ნამდვ. წევრი.

რ-ის შრომები ეკუთვნის თანამედროვე ენათმეცნ. იმ მიმართულებას, რ-ის ყურადღების ცენტრშია ენათა შინაარსობრივი მხარის კვლევა. მისი შრომები მოიცავს საკითხთა ფართო წრეს, რ-შიც მოქცეულია ენათმეცნ. კლასიკური თეორიების (ვ. ჰუმბოლდტი, ფ. დე სოსიური) ამოსავალ ცნებათა ინტერპრეტაცია თანამედროვე ენის თეორიის ამოცანების შესაბამისად. რ-მა წამოაყენა და დაასაბუთა „ენის შინაგანი ფორმის“ ორიგინ. კონცეფცია. მის სახელთან არის დაკავშირებული ენის თეორიაში ბგერა—აზრის ასახსნელად ენობრივი სინთეზის პოსტულატის შემოტანა, რ-იც ამყარებს კორელაციას ენის თეორიის ძირითად ცნებებს შორის (არტიკულაცია, სინთეზი, ენერგია, ღირებულება, შინაფორმა, წარმოქმნა...). რ-ის სემანტიკური ხასიათის ნაშრომებში გამოკვლეულია საგნის ენაში ტრანსპონირების სემანტიკური პირობები; პოსტულირებულია დედაენაში მნიშვნელობათა აღურველობის წესი, ენობრივი შუაწვერის ცნება, სუბსტანციური ზონების იდეა, სემანტიკური ოპოზიტი-

ვები (ლატენტური სტრუქტურები), ენათა სემანტიკური ბალანსის პრინციპი, რეფერენციისა და ინტერპრეტაციის დონეები სემანტიკაში, რაც ქმნის ნაყოფიერ ნიადაგს ენათა შინაარსული ასპექტის გამოსავლენად. რ. მიუთითებს სემანტიკის ლატენტური მექანიზმების ცხადყოფისა და აღწერის ორგვარ ემპირიულ შესაძლებლობაზე („ენობრივი ალღოს ფენომენი“, „სემანტიკური ინტერფერენცია“). ამ თეორ. პოზიციებიდან არის შესწავლილი ქართ. ენის ლექსიკის სხვადასხვა სფერო: ხმაბაძვითი ლექსიკა, ნათესაობის ტერმინოლოგია, ფერის, განზომილებათა ზედსართავები და სხვ. რ. ფსიქოლოგებთან ერთად იკვლევდა დედაენობრივი ფაქტორის გაუცნობიერებელი მოქმედების სახეებს მეორე ენის ათვისების დროს. თავის მოწაფეებთან ერთად საქართველოში შექმნა ე. წ. „გერმანული სკოლების ქსელი“, სადაც გერმ. და სხვა უცხოური ენების სწავლება ემყარება ენათა კოორდინირებული სწავლების პრინციპს.

თხზ. ენის ენერგეტული თეორიის საკითხები, თბ., 1978; სიტყვისა და ტერმინის სემანტიკური რაობა. — «სმაშ», 1979, ტ. 94, №3; ენათა შინაარსობრივი სხვაობა ენათმეცნიერებისა და კულტურის თეორიის თვალსაზრისით, თბ., 1995; შესავალი ენის ანთროპოლოგიაში. ფ. დე სოსიური, თბ., 1996; პოლისემიის ლინგვისტური რაობისათვის. — არნ. ჩიქობავას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბ., 1998; დედაენის თეორია. დედაენა, მისი ფუნქციები და სწავლება, თბ., 2000; К вопросу о внутренней форме языка (Синтез и порождение). — Actes du Xe Congr^s International des Linguistes, Bucarest, 1967; Язык и философия культуры, М., 1985 (პროფ. ა. გულუგასთან ერთად); ber semantische Strukturen in der Konfrontation-slinguistik. Spezialprobleme der wissenschaftlichen und technischen bersetzung, Halle/Saale, 1971; ber die philosophischen Grundlagen

der Sprachanthropologie. — «Logos semantico», Madrid, 1981; Muttersprachliche Intuition und Semantik. Sprachwissenschaftliche Forschungen, Innsbruck, 1985; Einheit in der Vielfalt. Grundfragen der Sprachtheorie, Bonn, 1988—89.

ა. კარტოზია.

რამიზილი ვალერიან თომას ძე (14. I. 1907, სოფ. დიდი ვანი, ჩოხატაურის რ-ნი, — 8. XI. 1990, თბილისი), პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე, პედ. მეცნ. დოქტორი (1965), პროფესორი (1967), საქართვე. სკოლის დამს. მასწავლებელი (1960), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1977). 1933 დაამთავრა თბილ. თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი. სხვადასხვა დროს მუშაობდა თსუ-ში, თბილ. პედ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში, გორის პედ. ინ-ტში; იყო განათლების სამინისტროს მეთოდგანცხების განყოფილებაში, თსუ-ში, თბილ. პედ. მეცნ. ეროვნ. ინ-ტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი, 1959-იდან მუშაობდა ა. პუშკინის სახ. თბილ. პედ. ინ-ტში, 1960—68 იყო დაწვ. განათლების პედ. და მეთოდის კათედრის გამგე, 1968-იდან გარდაცვალებამდე — ქართ. ენისა და ლიტ-რის მეთოდის კათედრის გამგე.

რ-ის სამეცნ. მოღვაწეობა მეტად ნაყოფიერი იყო. იგი ავტორია 750 ნაშრომისა (მონოგრაფიები, სტატიები). მათი ძირითადი ნაწილი ეძღვნება ქართ. ენის სწავლების მეთოდებს: „ქართული ენის სწავლების მეთოდიკა“ (1954, გამოცემა 4-ჯერ); „განმახიარებელი სწავლების პრობლემატიკა“ (1958); „ქართული ენის სწავლების მეთოდის საფუძვლები“ (1982) და სხვ. რ. ავტორია დაწვებითი კლასების პროგრამებისა და სახელმძღვანელოებისა. ამ სფეროში გაწეული ღვაწლისათვის რ-ს მიენიჭა ი. გოგებაშვილის სახ. I ხარისხის პრემია (1978).

თხზ. (გარდა სტატიისა მოხსენიებულია): პუნქტუაციის სწავლების მეთოდიკა, თბ., 1954; სტილისტიკის სწავლებისა და მეტყველების სტილზე მუშაობის საკითხები, თბ., 1965; „დედაენა“. მოსამზადებელი კლასებისათვის, თბ., 1973; „დედაენა“. I კლასისათვის, თბ., 1973; ქართული ენის სწავლების მეთოდის საკითხები დაწვებითი კლასებში, თბ., 1976; ი. გოგებაშვილის „დედაენა“, თბ., 1979.

ლიტ.: ჩინჩალაძე მ., ვალერიან რამიზილი (მეცნიერი, საზოგადო მოღვაწე, პედაგოგი), თბ., 1992.

მ. ჩინჩალაძე.

რანგი (ინგლ. rang — რიგი), 1. სინტაქსში განსხვავებული ენობრივი დონის ერთეულთა შორის იერარქიული ურთიერთმიმართება. ამ მნიშვნელობით ტერმ. „რ.“ შემოტანილია ამერ. ლინგვისტის მ.ა.კ.

პოლიდის მიერ. ითვლება, რომ, თუ წინადადებებს ჩათვლით უმაღლესი რ-ის, ხოლო მორფემებს — უმაღლესი რ-ის ერთეულებად, მაშინ, შუალედურ სინტაგმატურ ერთეულებთან ერთად, მივიღებთ რ-თა სკალას:

წინადადება
ფრაზა
სიტყვათა ჯგუფი
სიტყვა
მორფემა

სადაც მიმდევრობაში უფრო მაღალი რ-ის ერთეული შედგება უფრო დაბალი რ-ის ერთეულებისაგან ან, პირიქით, უფრო დაბალი რ-ის ერთეული შედის უფრო მაღალი რ-ის ერთეულში.

2. მორფემული რ. აღნიშნავს აფიქსის უმაღლეს პოზიციას (ადგილს) ძირის მიმართ სიტყვაფორმის შემადგენლობაში. სიტყვაფორმაში აფიქსთა თანმიმდევრობა არ არის თავისუფალი, იგი გარკვეულ რიგს ემორჩილება. იმ პოზიციის მიხედვით, რ-იც კონკრეტულ შემთხვევაში აფიქსს უკავია აფიქსთა ჯგუფში, გვაქვს განსხვავებული პოზიციის პრეფიქსები და სუფიქსები. I პოზიციის აფიქსებში ერთიანდება ყველა აფიქსი, რ-იც შეიძლება მოსდევდეს, ან წინ უსწრებდეს ძირს; II პოზიციის აფიქსებში გაერთიანდება ყველა აფიქსი, რ-იც შეიძლება მოსდევდეს, ან წინ უსწრებდეს I პოზიციის აფიქსებს და ა. შ. პოზიციის ზრდასთან ერთად მცირდება მასში შემავალი ელემენტების რაოდენობა. აფიქსების ერთი ნაწილი გვხვდება მხოლოდ I პოზიციაში, ნაწილი — I და II პოზიციაში და ა. შ. მაგ. ქართულში პირის აღმნიშვნელი სუფიქსი — ს გვხვდება I (წერ-ს), II (აკეთ-ეს-ს), III (აწერ-ინ-ეს-ს), IV (აკეთ-ეს-დ-ეს) და V (აწერ-ინ-ეს-დ-ეს) პოზიციებში, მაგრამ მისი რ. უტოლდება ხუთს, რადგან უმაღლესი პოზიცია უდრის ხუთს. ე. ი. რ. პირის აფიქსის ის ადგილი აფიქსთა ჯგუფში, რ-ის დროსაც იგი მაქსიმალურადაა დაშორებული ძირს. ეს არის ადგილი, რ-ის იქით მოცემული აფიქსი აღარ შეიძლება შეგვხვდეს. შესაბამისად, ქართულში გვაქვს I, II, III რ-ის პრეფიქსები და I, II, III, IV, V რ-ის სუფიქსები.

I რ-ის აფიქსებში ერთიანდება ყველა ის აფიქსი, რ-თა უმაღლესი პოზიცია არის I; II რ-ის აფიქსებში ერთიანდება ყველა ის აფიქსი, რ-თა უმაღლესი პოზიცია არის 2 და ა. შ.

რანგობრივი კლასიფიკაციები ძირითად მიმართებით პირობითად

შესაძლებელია გამოიხატოს შემდეგნაირად: სუფიქსური მორფემები — 01, 02, 03, 04, 05, პრეფიქსური — 10, 20, 30 (მ. დამენია).

ქართ. ზმნის პირიან ფორმებში რ-ების მიხედვით პრეფიქსები შემდეგნაირად დალაგდება: I რ-ის პრეფიქსები — ა) ქცევის ნიშნები, ბ) გვარის ნიშნები; II რ-ის პრეფიქსები — პირის ნიშნები; III რ-ის პრეფიქსები — ზმნისწინები.

სხვადასხვა რ-ის პრეფიქსები კონიუნქციით („და“) უკავშირდებიან ერთმანეთს: სიტყვაფორმაში ერთდროულად შეიძლება გვქონდეს I, II, III და ა. შ. რ-ის აფიქსები. ერთი და იმავე რ-ის აფიქსებს აკავშირებს დიზიუნქცია („ან“). სიტყვაფორმაში წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი რ-ის აფიქსი ე. ი. სხვადასხვა რ-ის აფიქსები სინტაგმატიკურ მიმართებაში არიან ერთმანეთთან (და-გ-ა-წერ-ინ-ეს), ერთი და იმავე რ-ის აფიქსები კი ქმნიან პარადიგმას: ი-წერ- ა-წერ- უ-წერ-; ღ-წერ-...

რ-ის სხვანაირად შეიძლება ვუწოდოთ აფიქსის ნომინალური პოზიცია. თითოეული აფიქსი ხასიათდება როგორც რეალური, ისე ნომინალური პოზიციით. მოცემულ პოზიციაში, შესაძლებელია, შეგვხვდეს აფიქსი, რ-ის რ. ტოლია ან მეტია პოზიციაზე, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში არ შეგვხვდება აფიქსი, რ-ის რ. ნაკლებია პოზიციაზე, ე. ი. I პოზიციაში თოვრიულად მოსალოდნელია ყველა რ-ის აფიქსი, II-ში ყველა, გარდა I-ისა, III-ში — ყველა, გარდა I და II-ისა და ა. შ. მაგ., III პოზიციაში III რ-ის დ-ს (ნამყო უსრ.) გვერდით აღმოჩნდება მხოლოდ I კავშირებითის ე. რადგან მისი რ. (5) მეტია პოზიციაზე (3) და არავითარ შემთხვევაში ვნებითი გვარის სუფიქსი, რადგან მისი რ. (1) ნაკლებია მოცემულ პოზიციაზე.

დაბოლოს, ორი აფიქსი სხვადასხვა კლასის წარმომადგენელია, თუ მოიძებნება სხვა ისეთი აფიქსი, რ-იც თავსებადი ერთთან, მაგრამ არ არის თავსებადი მეორესთან. მაგ, I რ-ის ა- პრეფიქსი შედის ერთ კლასში, ხოლო I რ-ის ე- პრეფიქსი — მეორე კლასში, რადგან პირველი აწმყოში თავსებადი III სუბიექტ. პირის მხ. რ-ის სუფიქსთან მაშინ, როდესაც მეორე ამ სუფიქსთან არ არის თავსებადი. შდრ.: ა-ქცევ-ს და ე-ქცევ-ა.

ლიტ.: დამენია მ., მარგველა-ნი ლ., თამარაშვილი ლ., ქართული ზმნის დაბოლოებათა ლექსიკონი მანქანური თარგმნისათვის. — «ელექტრონი-

ვ. რამიშვილი.

კის, ავტომატიკისა და ტელემექანიკის ინ-ტის შრომები», ტ. 2, თბ., 1961; დამენია მ., ქართული ზმნური მორფემების სტრუქტურული მოდელი, თბ., 1982; Глисон Г., Введение в дескриптивную лингвистику, пер. с англ., М., 1959; Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978.

ლ. თამარაშვილი.

რატული, ქართული ენის დიალექტი, რ-ზედაც მეტყველებს საქართველოს ერთ-ერთი ეთნოგრაფიული კუთხის — რატის მოსახლეობა. რატა მდებარეობს დას. საქართველოში. ჩრდ.-აღმ. ნაწილში. ჩრდ.-ით ესაზღვრება ოსეთი, ჩრდ.-დას-ით — ქვემო სვანეთი, დას-ით — ლეჩხუმი, სამხრ-ით — იმერეთი, აღმ-ით — ქართლი.

დიალექტური თვალსაზრისით რ. ოთხ კილოკავად იყოფა: რიგინს-თაური (ღებო, ჭიორა), გლოლური, ზემორაჭული და ქვემო რატული. ღებო და ჭიორა მჭიდროდ უკავშირდება სვანეთს და ამიტომ მათში სვანური სუბსტრატის ხელშეახლება. გლოლურს ემჩნევა აღმოსავლურ ქართ. დიალექტებთან ურთიერთობის კვალი, ლექსიკაში ვლინდება ოსურთან კონტაქტიც. ქვემო რატულს ორ თქმად ყოფენ — ქვემო რატის მთიანი ნაწილის მეტყველებს, რ-იც ახლოს დგას ზემორაჭულთან და უკავშირდება ზემოიმერულსაც, და რიგინის დაბლობში მოხინაძრე რატელების მეტყველებს, რ-იც ახლოს დგას ლეჩხუმურთან. საკუთრივ რ-ის თავისებურებანი ყველაზე უკეთ ჩანს ზემორაჭულში.

რ-თვის დამახასიათებელია მეტყველების დინჯი კილო. რიგინს-თაურისა და გლოლურის ინტონაცია უახლოვდება აღმ. საქართველოში. დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ინტონაციას. ბგერათა სისტემის თვალსაზრისით თავისებურება შეინიშნება გლოლურში: წარმოდგენილია ჯ და უკანაენისმიერი ლ, რიგინსთაურში დასტურდება ჯ, გლოლურში (ზეპ. პოეზია) — იშვიათად ჯ.

რ-ში ხმოვანთა (ასევე თანხმოვან-ხმოვანთა) კომპლექსები ფონეტიკურად უფრო მდგრადია, ვიდრე ქართ. ენის სხვა დიალექტებში.

სახ. ბრუნვაში გლოლურში გვაქვს -ი, -ჲ, მოთხრობითში ხმოვანფუძიანებთან — -მა, ნათესაობითსა და მოქმედებითში — -ჲს, -ჲთ. უთანდებულო მიცემით გამოიხატება ადგილისა და დროის გარემოება: „ღებს მიდიოდა“, „ისე ვწვებოდი ზამთარს“. ნანათესაობითარი მიცემით გამოიხატება: ადგილი (გლეხისას), დრო (გათენებისას), კუთვნილება (ჩვენსა ჯვარი დავიწერეთ), მასალა (სპილენძისას

აკეთებდნენ კარდლეფს). რ-ის ყველა კილოკავში გვხვდება მავრცობი -ა.

სახელთა მრ. რიცხვის ძირითადი მაწარმოებელია -ებ. გლოლურში -ებ ზოგჯერ რთულდება -ნ ფორმანტით (ვაჟაებნი), აქვე საკმაოდ ხშირია -ნ/-თ სუფიქსიანი წარმოება.

გლოლურში შეინიშნება თვლის ოცობითი სისტემის თავისებური გამოხატულება: ექვსოცი (ასოცი). გვარტომობის სახელები გლოლურში იწარმოება -ეთ სუფიქსით, რიგინსთაურში — -იან და -ენ სუფიქსებით.

ზმნის თავისებურებათაგან ყურადღებას იქცევს შემდეგი: გვხვდება ზმნისწინთა ფონეტიკ. ნაირსახეობები. ხშირია თემის ნიშანთა ცვალებადობა და მონაცვლეობა (უპირატესად მთარაჭულში), ზმნის ხმოვანი პრეფიქსების თავისებური გამოყენება. ზოგი ფუძე თავისებურად იწარმოება (ჯდ-ი-ა || ჯდ-ის, ჯდ-ი-ან — ზის). სუბიექტ. II და ობიექტ. III პირის ნიშნები კილოკავებში მეტ-ნაკლებად დაცულია. გლოლური ერთადერთი კილოკავია ქართ. ენისა, სადაც მრ. რ-ის ნიშნად არის -ნ (კავშირებითის პარადიგმაში: გწვალბდენ, იყონ, ყოფილიყონ).

მიცემითში დასმული სახელის (RS) მრავლობითობა გლოლურში არ აღინიშნება, აქ ძვ. ქართული სებრი ვითარებაა. არსებითი სხვაობაა რ-ის კილოკავებს შორის მრ. რ-ის III სუბიექტ. პირის აღნიშვნის თვალსაზრისითაც. ქვემო რატულში ძირითადია -ენ (ზოგჯერ -ან) — წასულ-ენ (წასულ-ან); ნამყო ძირითადში -ენ არის მხოლოდ გარდაუვალ ზმნებთან (გვიზარდ-ენ). ზემორაჭულში -ენ ძირითადი მაწარმოებელია (წერ-ენ), თავს იჩენს -ნ-ენ სუფიქსის ადგილას (წერდ-ენ); გარდამავალ ზმნათა ნამყო ძირითადში არის -ეს (დაწერ-ეს). ანალოგიური მდგომარეობაა რიგინსთაურშიც. გლოლური პრინციპულად განსხვავდება: -ეს სუფიქსი გვაქვს ნამყო უსრულსა (წერდ-ეს წერდენ) და ნამყო ძირითადში: გარდამავალ ზმნებთან — დაწერეს, გარდაუვალ ზმნებთან — გაკეთდეს გაკეთდნენ.

პრეფიქსიანი ვნებითის ფუძე -ენ → -ნ სუფიქსით რთულდება (გავემზადენით). -ეს არის ორგანული გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითშიც (II თურმეობითში): დახვედროდ-ეს (=დახვედროდენ).

გლოლურში პირდ. ობიექტის მრავლობითობა, ძვ. ქართულის მსგავსად, -ენ → -ნ სუფიქსით გამო-

იხატება (მე ისინი ვნახ-ენ). ინვერსიულ ზმნებში რეალური ობიექტის მრავლობითობას აღნიშნავს: 1. -ან — აწმყოსა და I შედეგობითში. უსრული საგნის მრ. რ. არ აღინიშნება; 2. -ეს || -ენ — ნამყო უსრულისა და პირობით-ხოლმეობითში, II შედეგობითში; 3. -ნ — სამსავე კავშირებითში. მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა აღინიშნება ყველა კილოკავში, გარდა გლოლურისა. გამოყენებულია -ყე და -ით ფორმანტები (-ყე გლოლურში საერთოდ არ არის). -ყე ფორმანტით აღინიშნება გრამატიკ. ობიექტების (პირდ. და ირ.) და რეალური სუბიექტის მრავლობითობა, -თ ფორმანტით — I—II სუბიექტ. პირთა მრავლობითობა. ბოლო ხანებში შეინიშნება -თ ფორმანტის ფუნქციის გაფართოება -ყე ფორმანტის დაკარგვის ფონზე.

რ-ის ოთხსავე კილოკავში მკვიდრად წარმოდგენილი III კავშირებითის ფორმები. ხშირია (განსაკუთრებით გლოლურში) ვითარებითბრუნვანი მასდარული კონსტრუქციები: წავიდა ნადირობად (|| სანადიროს), დაუდეს სმად...

რ-ში გავრცელებულია ქვე II ქე და ჭი (<ჭირიმე) ნაწილაკები. ასევე ფართოდ გავრცელებული სახელთა კნინობით-საალერსო ფორმათა წარმოება. ძირითადი მაწარმოებელია -ა, -იკ, -უკა, -ინა, -უჩა, -იკ-უნა, -იკელა...

ლექსიკაში გამოიყოფა არქაული ფენა (განსაკუთრებით რიგინსთაურსა და გლოლურში: რხმალი, ოვს...), ოსურიდან ნასესხები ფუძეები (ნახშობა — ლაპარაკი). ყურადღებას იქცევს სემანტიკური გადახრები — ტან-ფეხი „ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი“, პატარა გლეხი „ხელმოკლე გლეხი“. საინტერესოა უძველესი დღესასწაულებით ამახანველი ლექსიკა — ბოსლობა, სამალულო, ჩიტიფაფაობა და სხვ.

ლიტ.: თოფური ვ., მთარაჭულის დანახსიათებისათვის. — „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“, II, თბ., 1961; ძიძიგური შ., რატული დიალექტი. — იხ. მისი: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

რ. ლანდია.

რედუპლიკაცია (გვიანდ. ლათ. reduplicatio — გაორკეცება), სიტყვის, ფუძის, ძირის ერთი ან რამდენიმე ელემენტის განმეორება.

ფუძე შეიძლება იყოს გაორკეცებული მთლიანად და უცვლელად (ქაფქაფ-ი), ნაწილობრივ და ცვლილებებით: 1) ხმოვნის შენაცვლებით (ბალახ-ბულახი); 2)

თავიკიდური თანხმონის ცვლილებებით (გიჟმაჟი); 3) ბოლოკიდური თანხმონის დისიმილაციით (გორგოლ-ა) და ა. შ. ნაწილობრივი ან ცვლილებებით (მიანლობითი) გაორკეცება ხშირად ფონეტ. ცვლილების შედეგია (გოგორ-ა < გორგორ-აკი). ზოგჯერ ფუძის ნაწილობრივი რ. პირველადია: ჩვეულებრივ გვაქვს უშუალოდ მარცვლის ან ოდენ თანხმონის რ.: (ლოლო „ზაქი“...).

რ. გვხვდება სახელებში, ზმნებში, ზმნისართებში. მეტ-ნაკლებად გავრცელებულია სხვადასხვა წყობის ინებში (იბერიულ-კავკასიურში, ინდოევროპულში, თურქულში...). ცნობილია რ-ის განსხვავებული სახეები: უკავშირო, ასინდეტური (ბუტბუტი); კავშირია-ნი, კოპულატური: (ფეხ-და-ფეხ); მაერთხმონიანი: (ტყაპ-ტყუპი); ბრუნვისფორმიანი (ერთმანეთი-ი). რ. დასტურდება რამდენიმე ფუნქციით: 1) თხზვის (იხ. კომპოზიცია) ერთ-ერთი სახეობა (პირის-პირ, ბუტბუტი). უფრო ხშირად თავს იჩენს ხმაბადებითა (იხ. ონომატოპეა) და ბგერწერით (იხ. ბგერწერა) სიტყვებში; 2) სტილისტიკური საშუალება — აძლიერებს მნიშვნელობას: ბევრი, ბევრი ხალხი; პატარა, პატარა ლიფსიტა; 3) მორფოლ. ფუნქციით გამოსატყვის ა) მრ. რ-ს სახელებში (შუმერ. ქურ — „ქვეყანა“, ქურქურ — „ქვეყნები“); მსაზღვრელის გაორკეცებით გამოხატულია მრ. რ. ისეთ სახელთან, რ-თაც მრ. რ-ის ფორმები საერთოდ არ გააჩნიათ (ჩქარ-ჩქარი ელვა); ბ) განაწილებითობას რიცხვით სახელებში: ხუთ-ხუთი; გ) ხარისხს (აღმატებითს, ოდნაობითს) ზედსართავ სახელებში: ცხელ-ცხელი (= უცხელესი), შავ-შავი (= მოშავო); დ) მრავალგზისობას, განგრძობითობას ზმნებში: ხტუნვა-ხტუნვით მიდიოდა; ე) პერფექტს (მაგ., ბერძნულში).

ლ. სანიკიძე.

რედუქცია (< ლათ. *reductio* — შემცირება, შეკუმშვა), 1. ბგერის არტიკულაციურ-აკუსტიკურ მახასიათებელთა შეცვლა, გამოწვეული მისი წარმოების სისრულის შემცირებით (ნაწილობრივი რ.) ან ბგერის (ბგერების) მთლიანად ამოვარდნა (სრული რ.).

რ-ს განიცდიან როგორც ხმოვნები, ისე თანხმონები. ხმოვანთა რ-ს უმთავრესად განაპირობებს ძლიერდინამიკური სიტყვათმახვილი, რ-იც უმახვილო მარცვლებში იწვევს მათში შემავალ ხმოვანთა

წარმოებისათვის საჭირო არტიკულაციურ და ფონაციურ მოძრაობათა შესუსტებას და ხმოვანთა მკაფიოობის დაკლებას.

უმახვილო მარცვლებში ძლიერდინამიკური მახვილის გავლენით გამოწვეული რ. ორი სახისაა: რა-ოდენობრივი და თვისებრივი. პირველ შემთხვევაში რ-ის შედეგად იცვლება ტემბრის ესა თუ ის თვისება. მაგ., რუს. სიტყვაში **Л** უმახვილო ხმოვნები კარგავენ ლაბიალიზაციას და უფრო ვიწროვდება, რის შედეგადაც რ-ის პირველ საფეხურზე () გვაქვს უმახვილო -ს ტიპის ვიწრო ხმოვანი, მეორე საფეხურზე () კი — უფრო წინა წარმოების ხმოვანი (■). რ-ის შედეგად ხშირია აგრეთვე ხმოვანთა ამოვარდნა — (ხმოვანთადაკარგვითი რ.). უბირატესად ამ სახისაა ხმოვანთა რ. ქართულში, როგორცაა, მაგ., ფუძეთა შეკუმშვა სახელთა სამ ბრუნვაში — ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში: ნამგალი — ნამგლ-ის, ნამგლ-ით, ნამგლ-ად. მაგრამ რ. ქართულში არ არის მოქმედი პროცესი. ამჟამად იგი მხოლოდ ტრადიცი. ნორმად, შემონახული იმ დროიდან, როდესაც ენას უნდა ჰქონოდა ძლიერდინამიკური სიტყვათმახვილი (გ. ახვლედიანი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია). თანამედროვე ქართულში (ასევე ძვ. ქართულშიც) მოქმედი სუსტიდინამიკური მახვილი ხმოვანთა დაკარგვას ვერ გამოიწვევს. ხმოვანთა დასუსტებითი რ-ის ნიმუშად ქართულში მიიჩნევენ **ოვ** მონაცვლეობას ნიგოზი — ნიგვზის, მაწონი — მაწვნის ტიპის სიტყვებში (ა. შანიძე). სხვა თვალსაზრისით, ამ შემთხვევებში ვ არ შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც რ-ის შედეგად დასუსტებული ო, აქ საქმე უნდა გვექნოდეს ხმოვნისა და თანხმონის მონაცვლეობასთან (გ. ახვლედიანი).

ბგერათრედექციის გამომწვევად ზოგჯერ შეიძლება მოგვევლინოს მეტყველების სწრაფი ტემპიც.

თანხმონებში რ., სრული ან ნაწილობრივი, მოსდის ყველა ტიპის კონსონანტს. რ. ნაპრალოვნებში ხდება ამონადენი პაერნაკადის შესუსტებით ან ნაპრალის გაფართოებით: დიალექტური $s > ʃ > —$ ამისთანა > ამიჰთანა > ამითანა; მჟღერი თანხმონები სუსტდებიან და გადადიან ყრუში, შესაძლოა თანხმონის დაკარგვაც: კარგად > კარგათ > კარგა. სრული რ. ხშირია სწორებშიც: სახლი > სახში, კლდე > კდე (> კტე)... თანხმონთანა რ-ს

განეკუთვნება დეზაფრიკატიზაცი-აც (აფრიკატის გადაქცევა მარტივ თანხმონად): სწავლა > სტავლა, ოცდაერთი > ოძდაერთი > ოზდაერთი... რ-ს განეკუთვნება აგრეთვე თანხმონთა მიმდევრობების გამარტივება ან მთლიანად ამოვარდნა, განსაკუთრებით ბავშვთა მეტყველებაში.

2. (სინტაქსში) გაშლილი ტექსტის დაყვანა ნაკლებად გაშლილ ტექსტზე; წინადადების დაყვანა ძირითად (პირთვულ) სტრუქტურამდე; რედუცირებული წინადადება — წინადადება, რ-შიც გამოტოვებულია სუბიექტი, კოპულა ან რომელიმე დამხმარე წევრი (იხ. ელიფსისი).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში. — «მამ», 1942, ტ. 3, №2, 3; თოფურია ვ., რედუქციისათვის ქართველურ ენებში. — «იკე», I, თბ., 1946; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; „...“, 2, 1979; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975 (2 ed. 1982).

ნ. იმნაძე.

რეიფილდი (Rayfield) დონალდ (პატრიკ) (დ. 12. II. 1942), ინგლისელი ქართველოლოგი. ლონდონის უნ-ტის (დედოფალ მერის და უესტფილდის კოლეჯი) პროფესორი. ძირითად სპეციალობასთან ერთად (რუს. და ქართ. ლიტ-რა) მნიშვნელოვანი გამოკვლევები აქვს ენათმეცნიერებაშიც: შეკრებილი და შესწავლილი აქვს დენდრონიმთა ქართველურ-კავკ. სახელწოდებები; ანალოგიური გამოკვლევა ეკუთვნის ორნითოლოგიაში; შესწავლა მეცხვარეობის ქართველურ-კავკ. ტერმინოლოგია, ხალხური მედიცინისა და სამკურნალო მცენარეთა სახელწოდებები; დაბეჭდა სტატიები ქართ. ლიტ-რის მხატვრული თარგმანის პრობლემების, ქართ. პოეტური ფოლკლორის შესახებ (რუსულ ფოლკლორთან მიმართებით) და სხვ. (ყველა ეს ნაშრომი გამოქვეყნებულია).

უკანასკნელ წლებში რ. ეწევა ინტენს. ლექსიკოგრაფიულ მუშაობას. იგი მთავარი რედაქტორია ორტომიანი ქართულ-ინგლისური ლექსიკონისა (2006).

კვლევით მუშაობასთან ერთად, რ. ნაყოფიერად თარგმნის ქართ. ლიტ-რას. თარგმნილი და გამოქვეყნებული აქვს ვაჟა-ფშაველას სამი პოემა („ალუდა ქეთელაური“, „სტუმარ-მასპინძელი“, „გველის მჭამელი“), ი. ჭავჭავაძის „მეფე დიმიტრი თავდადებული“ და გ. ტა-

დ. რეიფილდი.

ერთი თაობით უფროს უახლოეს ნათესავს; 4. ყველა ეს სახელი კუთვნილებით ნაცვალსახელთან შეხამებაში ქმნის კომპოზიციას (დედაჩემი, მამაშენი...).

აღნიშნული სახელები გამოირჩევა ფუნქციონირების თვალსაზრისითაც: ამ სიტყვებით გამოხატული პირები არიან არა მარტო მიმართვის ადრესატები (უმცროსი თაობის სათანადო წარმომადგენელთაგან), არამედ, არცთუ იშვიათად, ადრესანტებიც. ამ შემთხვევაში უფროსი თაობის ესა თუ ის წარმომადგენელი მიმართავს უმცროსი თაობის ნათესავს იმ სახელით, რთაც უმცროსმა უნდა მიმართოს უფროსს. მიმართების ამ ტიპს შესაფერისია ეწოდოს „სარკისებრი“, ანუ „რეფლექსური მიმართებები“. ამგვარ მიმართებებში ადრესანტის გამომხატველი სიტყვა ირთავს ასაკით უმცროსი ადრესატისათვის შესაფერის მოფერებით-კნინობით სუფიქსებს (მაგ., **მოდო**, **დედიკო**, ჩემთან!). თუ ადრესატი ერთზე მეტია, რ. მ-მ შეიძლება მრ. რ-ის სუფიქსიც დაერთოს (მაგ.: „როგორა ხართ, ჩემო ბიბიკოებო?“).

მიმართვის ეს ხერხი ბავშვისათვის ლაპარაკის დაწყების გასაადვილებელი ერთ-ერთი საშუალებაა და ფართოდ გამოიყენება ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქვეყნებში (მაგ., იტალიაში), ახლო აღმოსავლეთში (მაგ., ლიბანის არაბეთში) და ა.შ. ქართ. ენაში მიმართვის ეს სახე ძირითადად დასავლურქართ. კილოების მეტყველებისათვის არის დამახასიათებელი, რაც შეიძლება აღნიშნულ ქვეყნებში გავრცელებული სამეტყველო პრაქტიკის გავლენით ახსნილიყო. მაგრამ უფრო სავარაუდოებელია ამ მოვლენის ტიპოლოგიური ხასიათი, თუ გავითვალისწინებთ ამგვარი გავლენებისაგან შედარებით დაცული და იზოლირებული მთიანი კუთხეების (ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი, ხევი...) მეტყველებას [მაგ., ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონიდან“ (მოხუცი სანათა — კვირიას): „იმავე დღეს შვილო, დედილამ, ჭრელს ჩავიცოდი კაბასა...“].

რ. მ-ების ენობრივი მექანიზმი ეფუძნება სათანადო სინტაგმების ზმნური კომპონენტის ელიფსისს, ანუ გამოტოვებას. კერძოდ, იგულისხმება, რომ კონსტრუქცია „მოდო, დედა (|| დედიკო), ჩემთან!“ მიღებულია უფრო ვრცელი კონსტრუქციიდან: **მოდო, დედა (|| დედიკო) გენაცვალოს!**

ლიტ.: აფრიდონიძე შ., აპელატიური მიმართვის ფორმების გამოყენების

სათვის ქართულში. — «იკე», XXIX, თბ., 1990.

შ. აფრიდონიძე.

რამეული, ძველი ხელნაწერი წიგნის შემადგენელი ნაწილი, რვა-ფურცლადი (ნაწარმოებია „რვა“ ძირისაგან). ძველად ტყავის საწერი მასალა (პერგამენტი) ოთხ ფურცლად, ანუ ტეტრადიანად იკეცებოდა და ორი ასეთი ოთხფურცლადი ქმნიდა რვა ფურცელს, ანუ რ-ს. ხელნაწერი წიგნის დაგვირგვინდება (პაგინაცია) ჩვეულებრივ გვერდობრივი კი არ იყო, არამედ — რვეულებრივი. თითოეული რ-ის I გვერდის აშიაზე (ზოგჯერ ბოლო, მე-16 გვერდზეც) აღნიშნებოდა რიცხვითი (ასობით გამოხატული) სათვალავი. ტერმ. რ. დადასტურებულია X ს. და მის აქეთა ხელნაწერებში. ასევე ფუძისაგან „რვა“ არის ნაწარმოები ალორძინების ხანის თექვსმეტი- და ოცმარცვლიანი ქართ. ლექსის ერთ-ერთი სახეობა — „რვეული“, რ-ის 8 ტაეპი ერთიან რითმანზეა აგებული.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949; მიქაძე გ., ნარკვევები ქართული პოეტიკის ისტორიიდან, თბ., 1974; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

კ. დანელია.

რთული თანაფოხილი წინადადება, რთული წინადადება, რიც შედგენილია თანწყობით შეერთებული ორი ან მეტი მარტივი თუ შერწყმული წინადადებისაგან. რ. მ. წ. ორგანოა: კ ა ვ შ ი რ ი ა ნ ი და უკავშირო. რ. მ. წ-ის კომპონენტების (პრედიკატული ერთეულები) შესაერთებლად გამოყენებულია მავრთებელი კავშირები (მაჯგუფებელი, მაპირისპირებელი, მაცალკეებელი), რ-ებიც შესაბამის ინტონაციასთან ერთად გამოხატავენ კომპონენტთა ნაირგვარ მიმართებას („ღვთისო თან შეჰყვა ბატკანს, მაგრამ აღიდებულმა მდინარემ ორივე არაგვში მიიტანა“, ვაჟა-ფშაველ.). უკავშირო რ. მ. წ-ის კომპონენტების შეკავშირების ძირითადი საშუალება ინტონაციაა („დაიტვირთნენ ვაზები, დაიშაქრნენ მტევნები, აღაჟღერდნენ ვაშლები, გადაყვითლდნენ ტევრები“, ლ. ასათ.). რ. მ. წ-ის კომპონენტები ზოგჯერ გამიჯნულია ერთმანეთისაგან („ზამთარი მოვიდა და ბაღ-ვენახებში მუშაობა შეწყდა“, მ. ჯავახ.). ზოგჯერ კი მათ აქვთ საზიარო სიტყვები, რ-ებიც რთული წინადადების კომპონენტებში ერთსა და იმავე ან სხვადასხვა სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებენ. რ. მ. წ-ის პირველი კომპონენტი, ჩვეულებ-

რივ, დამოუკიდებლად გაფორმებული პრედიკატული ერთეულია, ხოლო მომდევნო კომპონენტში ჩნდება ხოლმე ისეთი სიტყვები, რთა მნიშვნელობაც მხოლოდ პირველ კომპონენტთან მიმართებაშია გასაგები („საქმე და მოსაქმე ერთმანეთს გაჰყოლოდა და ეს მართლმა გულმა იუცხოვა, არ შეიფერა“, ი. ჭავჭავ.). არც თუ იშვიათად რ. მ. წ-ის კომპონენტებში სათანადო ლექსიკური საშუალებებით კომპონენტთა დაქვემდებარება გამოხატული („არაფერი პასუხი არ ისმოდა მიცვალებულისაგან და ამიტომ ხმალი სახლში დარჩა“, ვაჟა-ფშაველ.). თუ რ. მ. წ-ის კომპონენტებში საზიარო სიტყვები ზმნათა სუბიექტ-ობიექტ. პირების ფარდი სახელებია (ქვემდებარე და პირმომართი დამატებანი), ასეთი პრედიკატული ერთეულები სემანტიკურად ისე შერწყმულ-დაახლოებული არიან ერთმანეთთან, რომ ზოგჯერ მათი დაყოფაც კი ძნელდება („ჯერ ახვალ მუხიანში, მერე და მერე ღვი-აც გამოერევა, წაგიცდება ხელი, მოგლეჯს ჩხვლეტანა წიწვებიან ტოტს, გასრეს იმ წიწვებს და მთელ დღეს აღარ მოგშორდება ღვიის საამური სუნი“, რ. ინან.). რ. მ. წ-ის კომპონენტები ჩვეულებრივ თანამიმდევრობით არიან განლაგებული, მაგრამ ზოგჯერ შესაძლებელია ერთ კომპონენტში მეორის ჩართვა. თუ პირველი კომპონენტი თანწყობილშემასმენლებიანი წინადადებაა, ერთ-ერთ შემასმენელთან შეიძლება ჩაერთოს მარტივი წინადადება („პირველ რიგში შემკრთალი ყაზახები გარბოდნენ და მათია თავისუფლად ხანჯლავდა მათ, მაგრამ მალე გონს მოვიდნენ, შემოეხვივნენ, ჩაიგდეს შუაში და ხმლები დაუშინეს“, ა. ყაზბ.). ასეთ შემთხვევაში კომპონენტთა შორის დაპირისპირება ან მიზეზ-შედეგობრივი მიმართებაა, ამიტომაც კომპონენტთა რიგის შეცვლა ვერ ხერხდება. ორზე მეტი კომპონენტის შემცველ რ. მ. წ-ში, ჩვეულებრივ, კავშირიანი შეერთებაც არის და უკავშიროც („საზანდარმა ღამე აცაცხა, ავთანდილის მშვადი ცეცხლზე შხიოდა, ცა — ატმებით მსხმოიარე, ჩახჩახა და გაზაფხულს რძის სუნი ასდიოდა“, გ. ლეონ.).

ლიტ.: კიზირია ა., რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1969; ძიძიგური შ., კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969; ჭიკაძე რ., წინადადების პარატაქსული კონსტრუქცია ქართულში, თბ., 1995; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

რთული ქვეყნობილი წინადადება, რთული წინადადება, რიც შედგება ქვეყნობის საშუალებით შეერთებული ორი ან მეტი მარტივი თუ შერწყმული წინადადებისაგან. ქვეყნობილ წინადადებაში ერთი წინადადება მთავარია, მეორე — მასზე დაქვემდებარებული, ანუ დამოკიდებული (იხ. დამოკიდებული წინადადება). მთავარი წინადადება სტრუქტურულად რამდენადმე დამოუკიდებელია, დამოკიდებული კი შეიცავს დაქვემდებარების სტრუქტურულ ელემენტებს — მაქვემდებარებელ კავშირს ან მაქვემდებარებელი კავშირის ფუნქციის მქონე მიმართებით სიტყვას, მაგ., „რასაც დასთეს, იმას მოიძი“ (ანდ.); „სადაც შენი დაიკვეხო, იქ ჩემიცა თქვი“ (ანდ.). დასახელებულ მაგალითებში პირველი კომპონენტები დამოკიდებული წინადადებებია. ისინი უერთდებიან მთავარ წინადადებებს მიმართებითი სიტყვებით („რასაც“, „სადაც“) და აზუსტებენ მთავარ წინადადებაში ნაცვალსახელობითა და ზმნისართით გადმოცემულ წევრების („იმას“, „იქ“) ზოგად მნიშვნელობას. მთავარ წინადადებაში ნაცვალსახელობითა და ზმნისართით გადმოცემულ სიტყვებს, რთაც ხსნის და აზუსტებს დამოკიდებული წინადადება, მისათითებელი ან საკორელაციო სიტყვები (კორელატივი) ეწოდება (იხ. მისათითებელი სიტყვა). „იმას“, „იქ“ კორელატივია. კორელატი გვავარაუდებინებს დამოკიდებულ წინადადებას, როგორც ამხსნელს. ამდენად, კორელატივს შემცველი მთავარი წინადადება სტრუქტურულად და აზრობრივად ისე დამოუკიდებელი არ არის, როგორც კორელატის გარეშე წარმოდგენილი („რაც მტრობას დაუზრგვია, სიყვარულს უშენებია“, გ. შატ.). შატ. „რაც სიძულვილმა გაანადგურა, მას სიყვარული აღადგენს ისევ“, გ. ტაბ.). ასე რომ, რ. ქ. წ-ში მთავარი წინადადება ასახსნელ-დასაზუსტებელია, დამოკიდებული კი — ამხსნელი, შემავსებელი. დამოკიდებული წინადადება ხსნის ან მთლიანად მთავარ წინადადებას („თუ კაცსა ცოდნა არა აქვს, გასტანჯავს წუთისოფელი“, დ. გურ.), ან მის რომელსამე წევრს („მას ნულარ ვსტირით, რაც დაკარგულა“, ი. ჭავჭავ.). ამხსნელ-ასახსნელ კომპონენტებს შორის შინაგანი (აზრობრივი) დაქვემდებარების გამოსავლენად ტრად. გრამატიკაში გამოყენებულია კითხვის დასმის ხერხი (სადაც კი მოსახერხებელია). კითხვაში შედის მთავარი წინადა-

დება და უპასუხებს დამოკიდებული („რას ნულარ ვსტირით?“ — „რაც დაკარგულა“).

დამოკიდებული წინადადება მთავარს უერთდება კავშირით (კავშირიანი ქვეყნობა) ან უკავშიროდ (უკავშირო ქვეყნობა). კავშირიანი ქვეყნობილ წინადადებაში დამოკიდებული წინადადების მთავარ წინადადებასთან შესაერთებლად გამოიყენება: 1. მაქვემდებარებელი კავშირები (რომ, რადგან, სანამ, რათა, რაკი...), 2. მიმართებითი სიტყვები: მიმართებითი ნაცვალსახელები (ვინც, რაც, რომელიც, რამდენიც, როგორიც...), მიმართებითი ზმნისართები (როდესაც, სადაც, როგორც...). მაქვემდებარებელი კავშირი მხოლოდ შეერთების საშუალებაა („მხოლოდ იმიტომ, რომ მაღალია, მარად და მარად ტყდება ჩინარი“, გ. ტაბ.), მიმართებითი სიტყვა კი ამავე დროს დამოკიდებული წინადადების წევრიცაა. იმიტომ მიმართებითი სიტყვებს, კავშირებისაგან განსასხვავებლად, წევრ-კავშირებს ან საკავშირებელ სიტყვებს უწოდებენ მაგ., „ვინც აკაკუნებს, იმას უღებენ“ (ანდ.). „სადაც თაფლია, ფუტკარიც იქ ბზუის“ (ანდ.). დასახელებულ მაგალითებში მიმართებითი სიტყვა „ვინც“ ქვემდებარეა, „სადაც“ — ადგილის გარემოებას. მთავარ წინადადებაში მისათითებელი სიტყვებია „იმას“, „იქ“. მაშასადამე, მაქვემდებარებელი კავშირები და საკავშირებელი სიტყვები დამოკიდებულ წინადადებაში და საკორელაციო სიტყვები მთავარში (თუ არის) ქვეყნობილი წინადადების სტრუქტურული ელემენტებია, რებითაც იგი ფორმალურად განსხვავდება თანწყობილი წინადადებისაგან („როცა მთიდან დაეშვა ღამე, დაიბინდა მდელი“, შატ. „მთიდან დაეშვა ღამე და დაიბინდა მდელი“, გ. ტაბ.). რ. ქ. წ-ის ორგანიზებაში არსებითი მნიშვნელობა აქვს რთული წინადადების კომპონენტებში (მთავარსა და დამოკიდებულში) წარმოდგენილი ზმნების დრო-კილობით ფორმების შესაბამისობას, რაც გარკვეულ კანონზომიერებას ავლენს (იხ. თანამდევრობა: „ქალი მიდის, რომ სხვანაირი გაიკეთოს ბუდე“, ი. ჭავჭავ.; შატ. „ქალი წავიდა, რომ სხვანაირი გაეკეთებინა ბუდე“). უკავშირო ქვეყნობილ წინადადებაში, ინტონაციასთან ერთად, ზმნების დრო-კილობით შესაბამისობა არსებითი მნიშვნელობისაა („უთხარი ცამდე ამართულ მუხას, მუდამ იხვიოს ნისლი გრძნეული“, გ. ტაბ.). უკავშიროდ არ ჩა-

ითვლება ისეთი ქვეყნობილი წინადადება, რ-შიც დამოკიდებულს არა აქვს კავშირი ან საკავშირებელი სიტყვა, მაგრამ მთავარში ჩანს მისათითებელი სიტყვა, რიც დამოკიდებული წინადადების სინტაქსურ ფუნქციაზე მიგვანიშნებს („ისეთ სადღეგრძელოს ვიტყვი, ბუღბუღს დავსვამ ჭიქაზე“, გ. შატ.). „შენი სახელი ისე სწერია, ვერც დრომ, ვერც წარღვნამ ვერ გადარეცხოს“, გ. ლეონ.). მოდლური ზმნების შემცველი მთავარი წინადადება გარკვეულ შემთხვევაში ისე მტკიცედ უერთდება უკავშირო დამოკიდებულს, რომ გვაძლევს ნაპიპოტაქსარ გამარტივებულ კონსტრუქციას, ე. წ. ბიგერბალურ კონსტრუქციას (მინდა ვიყო ბავშვი). ტრადიციულად გრამატიკაში დამოკიდებული წინადადების ფუნქცია გათანაბრებულია წინადადების წევრის ფუნქციასთან. გამოყოფილია იმდენი სახის დამოკიდებული წინადადება, რამდენი წინადადების წევრიცაა (ქვემდებარული, დამატებითი, განსაზღვრებითი, შემასმენლური, გარემოებითი). თუ დამოკიდებული წინადადება მთავარი წინადადების შემასმენლთან ქვემდებარის ფუნქციას ასრულებს, იგი ქვემდებარული დამოკიდებულია; თუ — დამატებისას, დამატებითია და ა. შ. ამათ გარდა, გამოყოფილია ისეთი დამოკიდებული წინადადებებიც, როგორიცაა პირობითი, შედეგობითი, დათმობითი... წინადადების წევრის ფუნქციის მქონე დამოკიდებული წინადადებები შეეფარდება საკორელაციო სიტყვას (თუ კორელატი არის მთავარ წინადადებაში). რა წევრიცაა საკორელაციო სიტყვა, იმავე სინტაქსური ფუნქციისაა დამოკიდებული წინადადება — „ვინ დამბადა, შეძლება ცა მანვე მომცა ძღვედა მტერთა“, შოთა რუსთ. „მანვე“ ქვემდებარეა მთავარ წინადადებაში, მისი ამხსნელი წინადადებაც ქვემდებარული დამოკიდებულია). ჩვეულებრივ, თუ საკავშირებელი სიტყვა ნაცვალსახელობის, მისათითებელი სიტყვაც შესაბამისი მნიშვნელობის ნაცვალსახელობა, საკავშირებელ ზმნისართს კი კორელატადაც ზმნისართი შეეფარდება (ის ... ვინც, ისეთი ... როგორიც, იმდენი ... რამდენიც; იქ... სადაც, მაშინ ... როდესაც, ისე ... როგორც, ...). იშვიათ შემთხვევებში ეს შეფარდება დარღვეულია: კორელატი ნაცვალსახელობა, საკავშირებელი სიტყვა — ზმნისართი („სასტუმროს ის ოთახი, სადაც აკაკის ჯდომა უყ-

ვარდა, გადასცემოდა რიონს“, რ. გვეტ.). ეს დარღვევა ახსნილია დამოკიდებული წინადადების ტენდენციით — შეარჩიოს ისეთი კავშირი, რაც ამავე დროს მას გამომადგება წინადადების წევრად, ე. ი. მის შინაარსს შეეგუება. ტრადიციულად დამოკიდებული წინადადების დახასიათება სამი ნიშნის მიხედვით ხდება. ეს ნიშნებია: 1. შეერთების საშუალება (კავშირიანი ან უკავშირო), 2. სინტაქსური ფუნქცია, 3. პოზიცია. ზოგადად დამოკიდებული წინადადება შეიძლება იყოს მთავარი წინადადების წინ, შემდეგ ან მთავარში (იხ. დამოკიდებული წინადადება).

ლიტ.: დონდუა კ., მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში. — «ენიქის მოამბე», 1940, ტ. 5-6; მისივე, დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან ძველ ქართულში. — «თსუ შრომები», 1949, ტ. 37; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკა, II, თბ., 1948; აბესაძე ნ., ჰიპოტაქსის წევრ-კავშირები და კავშირები სვანურში. — «თსუ შრომები», 1960, ტ. 93; მისივე, ჰიპოტაქსის წევრ-კავშირები და კავშირები მგერულში. — იქვე, 1965, ტ. 114; კიზირია ა., როელი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1969; ძიძიგუ-რი შ., კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969; გეგუჩაძე ლ., დროთა თანმედევრობა ერთი ტიპის კონსტრუქციაში. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», 1972, №3; მისივე, დროთა თანმედევრობის საკითხისათვის მიზეზის გაერმოებით დამოკიდებულ წინადადებების ზოგი კავშირის შესახებ. — «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», V, თბ., 1981; მისივე, არქაული ტიპის ჰიპოტაქსის გადმონათევი ქართველურ ენებში. — «იკე», XXVI, თბ., 1987; მისივე, ზანური წი კავშირ-წაწილას კვალი ჭანურ დიალექტში. — «იკე», XXVII, თბ., 1988; კოტინო-ვი ნ., კილოს კატეგორია და სინტაქსის ზოგიერთი საკითხი ქართულში, თბ., 1986; კვანტალიანი ლ., როელი წინადადების შესწავლის ისტორიიდან. — «იკე», XXIX, თბ., 1990; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

რთული წინადადება, სინტაქსური კონსტრუქცია, რიც შედგენილია ორი ან მეტი მარტივი თუ შერწყმული წინადადების შეერთებით და აზრობრივად და ინტონაციურად ერთი მთლიანი დასრულებული ერთეულია. რ. წ-ის შემადგენელი წინადადებების (პრედიკატული ერთეულები) შეკავშირება ხდება თანწყობის (პარატაქსი) და ქვეწყობის (ჰიპოტაქსი) წესით. თანწყობა გულისხმობს ერთმანეთის მიმართ გრამატიკულად თან-

ნასწორი წინადადებების შეერთებას (მთიდან დაეშვა ღამე და დაიბინდა მდელი, გ. ტაბ.), ქვეწყობა კი — გრამატიკულად არათანასწორი (მთავარი და დამოკიდებული) წინადადებების შეერთებას (როცა მთიდან დაეშვა ღამე, დაიბინდა მდელი). რ. წ-ის შემადგენელი წინადადებები ერთმანეთს უერთდება კავშირებით ან უკავშიროდ (მხოლოდ ინტონაციით), ე. ი. რ. წ. არის კავშირიანი („სანამ არ გადახმარან ბალში ვარდთა ბარდები, მიწა, ნუ გეცოდები, ცაო, ნუ გედარდები, გ. ტაბ.“) და უკავშირო („შუქი გაიშალა, წყალი დაიფერა, სიო დაიბერა, ჩალა გაიწალა“, გ. ტაბ.). როელ თანწყობილ წინადადებაში გამოყენებულია მათრებელი (მაჯგუფებელი, მაპირისპირებელი, მაცალკევებელი) კავშირები, როელ ქვეწყობილ წინადადებაში კი — მაქვემდებარებელი კავშირები. გარდა ამისა, რ. წ-ის შესაქმნელად გამოყენებულია სხვა საშუალებებიც: ინტონაცია, ზმნის დრო-კილოთა შესაბამისი ფორმები, მისათითებელი ნაცვალსახელები, ზმნისათრები, ნაწილაკები. რ. წ-ის სახეებს თუმცა ფორმალური საშუალებების თავიანთი სისტემა აქვთ, მაგრამ თანწყობასა და ქვეწყობას შორის გარდაუვალი ზღვარი მაინც არ არის, განსაკუთრებით სემანტიკური თვალსაზრისით. კომპონენტების ერთნაირი მიმართება შეიძლება გამოიხატოს თანწყობილი წინადადებითაც და ქვეწყობილითაც („ამ წუთისოფელში ვისა აქვს მეტი ლუკმა, რომ შენც გაძლიოს?“, ი. ჭავჭავაძე: „მდრ.: ამ წუთისოფელში მეტი ლუკმა არავისა აქვს და შენ რა გაძლიოს?!“).

არის ისეთი როელი კონსტრუქციები, რებიც თანწყობასა და ქვეწყობას შორის შუალედურ ადგილს იჭერს. ასეთი წინადადებები წარმოდგენილია ერთდროულად თანწყობისა და ქვეწყობის კავშირებით (თუმცა — მაგრამ; ოღონდ — და, თუ არა — და).

ლიტ. იხ. სტატიასთან როელი ქვეწყობილი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

რიტორიკა (ბერძ. rhetorikē), ორატორული ხელოვნება, მოძღვრება მჭევრმეტყველების, საორატორო ხელოვნების წესებისა და კანონების შესახებ. როგორც მჭევრმეტყველების თეორია, წარმოიშვა ძვ. საბერძნეთში ანტ. კულტურის დაცემამდე, ძვ. წ. V ს-ში. ამ პერიოდშია შექმნილი რ-ის პირველი სახელმძღვანელო, რ-საც ჩვენამდე არ მოუღწევია. მის ავტორებად სირაკუსელი ბერძნები კორაქსი და

ტესია ითვლებიან. ძვ. რიტორიკული სკოლის უდიდესი წარმომადგენლები იყვნენ გორგია, პლატონი, არისტოტელე, ციცერონი, კვინტილიანე და სხვ.

რ-ის საგანი, მეთოდები, მიზანი ერთნაირი არ ყოფილა ყველა ეპოქაში, მაგრამ იგი, როგორც მეცნიერება, არსებითად ყოველთვის მჭევრმეტყველების თეორიას წარმოადგენდა.

XIX ს. დასაწყისიდან რ. განიცდის კრიზისს და დამოუკიდებელი მეცნიერებიდან ფაქტობრივად პოეტიკის სფეროში ექცევა. XX ს-მ თანმოიტანა ახ. ხელოვნება, ახ. ფილოსოფია, ახ. ლინგვისტური იდეები, რ-ებმაც შექმნეს წინაპირობა რ-ის ალთრმინებისათვის.

თანამედროვე რ. არის პრინციპულად ახ. დისციპლინა, ანუ, უფრო ზუსტად, სამეცნ. ძიების მიმართულება, რიც აერთიანებს ჰუმანიტარულ დისციპლინათა მთელ ჯგუფს. იგი წარმოიშვა სტრუქტურალიზმის, სემიოლოგიისა და ახ. კრიტიკის საზღვარზე (ჟ. დიუბუა). მაგრამ ახ. ტიპის რ-ის ჩამოყალიბება პირველ რიგში მაინც შეპირობებული იყო ლინგვისტური ფაქტორებით. მართალია, ფ. დე სოსიური უშუალოდ არ შეხება რ-ის საკითხებს, მაგრამ მისმა იდეებმა არსებითად გააღვიძა ინტერესი რ-ის მიმართ. კვლევის გადანაცვლება მეტყველების ლინგვისტიკაზე არის გადასვლა პრედიკაციის „წმინდა“ ანალიზიდან რეფერენციული ფუნქციის განხილვაზე, დისკურსის ანალიზზე. წინა პლანზე გადმოდის კონტექსტი, გამონათქვამის სიტუაცია (რ. ბარტი). იმ წანამძღვრებს შორის, რ-ებმაც ნიადაგი მოუზადეს ახ. რიტორიკას, გამოიყოფა ტრანსფორმაციული ლინგვისტიკა (ზ. ჰარისი), ლ. იელმსლევის კონოტაციის თეორია, რ. იაკობსონის შრომები და ბრიუსელის რიტორიკული სკოლა (პერელმანი, ტერმ. „ნეორიტორიკის“ შემომტანი).

1970 ბელგიაში, ლიეჟის უნ-ტში, ჩამოყალიბდა ნეორიტორიკის სკოლა (ჟ. დიუბუა, ფ. ედელინი, კ. ლინკენბერგი და სხვ.), რიც კონცეპტუალურად დაკავშირებული იყო პარიზის სემიოტიკის სკოლასთან. ახ. ტიპის რ. ჩაერთო სემიოტიკურ მეცნიერებათა ჯაჭვსა და კულტუროლოგიურ პრობლემათა სფეროში.

მეტყველების ფუნქტურობის მიზნით რ-მ უნდა გაითვალისწინოს ენობრივი კომუნიკაციის თანამედროვე რიტორიკული მოდელები, ისეთი კატეგორიები, როგორიცაა

გაგება, თანამშრომლობა და ორ-მხრივი კომუნიკაცია. ამ მიმართუ-ლებით მუშაობს რ-ის ერთ-ერთი მიმართულება — ლინგვოპრაგ-მატიკა. „სიმბოლოს თეორიის“ ზოგადი ორიგინ. ასპექტების და-მუშავების პარალელურად ამ მი-მართულებამ გამოიმუშავა საკმაოდ მძლავრი ანალიზური მეთოდები კულტ.-ანთროპოლოგიურ კონტექ-სტებთან „ტექსტის“ დამოკიდებუ-ლების შესასწავლად.

როგორც კულტურის ერთ-ერთმა უმნიშვნელოვანესმა ინსტრუმენტ-მა, რ-ამ იტვირთა „ფუნქციური ერის“ შექმნის ამოცანა: იგი აწეს-რიგებს მის ენობრივ და კომუნიკა-ციურ სისტემებს.

ქართ. რიტორიკულ ხელოვნებას ხანგრძლივი და მდიდარი ტრადი-ციები აქვს. ქართ. მჭევრმეტყველე-ბის შესახებ ისტ. მასალები უხვა-დაა შემონახული როგორც ქართ., ისე უცხ. ენებზე. ქართ. კლასიკური მჭევრმეტყველების უძველეს ცენ-ტრად აღიარებულია კოლხეთის აკადემიის (III—VI სს.) რიტორი-კული სკოლა. საქართველოში არ-სებულ სამონასტრო ცენტრებსა და უმაღლეს სკოლებს შორის მჭერ-მეტყველების განვითარებისთვის უდიდესი მნიშვნელობისა იყო გე-ლათის აკადემია (XII ს.), სადაც სასწავლო საგნებში რ-ც ითვლებო-და. მჭევრმეტყველების ისტორიის თვალსაზრისით გამოირჩევა იოა-ნე პეტრიწის ორიგინ. ნაშრომი — განმარტება პროკლე დიადოხოსის „ღმრთისმეტყველების საფუძვლე-ბისა“.

ქართ. კლასიკური მჭევრმეტყვე-ლების მრავალ საინტერესო სა-კითხს ეხება ისტ.-კულტ. ხასიათის ნაშრომები, რ-თა შორის აღსა-ნიშნავია ანტონ I-ის „წყობილსი-ტყვაობა“, იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“. ღირსშესანიშნავია აგრეთვე ს. დოდაშვილის „რიტო-რიკა“. XVIII ს. II ნახ-ში მჭევრმე-ტყველების საქმეს დიდად შეუწყვეს ხელი ბილა. და თელავის სემინა-რიები, სადაც ერთ-ერთ წამყვან საგნად, ფილოსოფიასთან ერთად, რ-ც ითვლებოდა. 1761 ანტონ I-ის დავალებით სას. პირებს — დ. ჩერ-ქეზიშვილსა და ფ. ყაითმაზაშვილს თბილ. სემინარიისათვის ქართ. ენა-ზე გადმოუღიათ მხითარ სევასტი-ლის „რიტორიკა“, რ-იც ანტონ I-ს გადაუმუშავებია და ქართ. სკოლებ-ში გამოსაღვე სახელმძღვანელოდ უქცევია.

ქართ. კლასიკურ მჭევრმეტყვე-ლებაში გამოყოფილია შემდეგი

დარგები: სამქადაგებლო, სადარ-ბაზო, სამხედრო, სამოსამართლო, სადღესასწაულო, სამგლოვიარო, საელჩო (ნ. კანდელაკი). და თუმცა მჭევრმეტყველების ყველა დარგი მეტ-ნაკლებად ვითარდებოდა, ყვე-ლაზე დიდ წარმატებას მაინც სა-მქადაგებლო მჭევრმეტყველებამ მიაღწია, ამ უძველესმა და უმდიდ-რესმა დარგმა, თუმცა საყოველთაო კრიზისმა საბოლოოდ ეს დარგიც მოიცვა.

XX ს. დასასრულისთვის საქარ-თველოში სრულიად განსხვავებუ-ლი სიტუაცია შეიქმნა, რამაც ნია-დაგი მოუშვა რ-ის ალორმინება-სა და განვითარებას.

ლიტ.: იოანე ბატონიშვილი, კალმა-სობა, ტ. 1—2, თბ., 1936—48; კანდელა-კი ნ., ქართული კლასიკური მჭევრმე-ტყველება, თბ., 1961; იოანე პეტრი-წი, განმარტება პროკლე დიადოხოსის „ღმრთისმეტყველების საფუძვლებისა“ (თანამედროვე ქართ. ენაზე გადმოიღო, გამოკვლევა, ლექსიკონი და შენიშვნე-ბი დაურთო დამანა მელიქიშვილმა), თბ., 1999; ჯავახიშვილი თ., ქარ-თული ორატორული ხელოვნება, თბ., 2000; ბარბაქაძე ც., ქართული მჭევ-რმეტყველების პრაგმატიკა, თბ., 2003; რუსეიშვილი გ., რიტორიკის საფუძ-ვლები, თბ., 2003; Дюбуа Ж., Эделин Ф., ... Общая риторика, М., 1986; Безме-нова Н.А., Очерки по теории и истории риторики, М., 1991; Мейзерский В. М., Философия и неориторика, Киев, 1991; Михальская А. К., Лекции по сравни-тельно-исторической риторике, М., 1996; Берков В. Ф., Яскевич Я. С., Логика и риторика, Минск, 1997; Тодоров Ц., Те-ории символа, М., 1999; Хазагеров Т. Г., Ширин Л. С., Общая риторика, Ростов-на-Дону, 1999.

ც. ბარბაქაძე.

რიტორიკული კითხვა (< ბერძნ. rh tor — რიტორი, ორატორი), ორა-ტორული ხელოვნების ხერხი, რი-ტორიკული ფიგურების სახე, რ-იც წარმოადგენს შეკითხვის ფორმით გამოხატულ მტკიცებას, — რო-გორც წესი, უარყოფითს. მაგ., „ვინ დასთვალს ზღვაში ქვიშა და ან ცაზე ვარსკვლავები?“ (ა. წერ.). წი-ნადადების რეალური შინაარსია: ვერავინ დათვლის ქვიშასა და ვარ-სკვლავებს.

რ. პ. ექსპრესიული ფუნქციით ინ-ტენსიურად გამოიყენებოდა ჯერ კიდევ ანტ. ხანაში, როდესაც მეტ-ყველების სტილის ღირსება მისი დამაჯერებლობით, დარწმუნების ძალით განისაზღვრებოდა. ამ ფი-გურის გამოყენება დაკავშირებუ-ლია ისეთ ანტ. მიმდინარეობებ-თან, როგორიცაა პითაგორელობა, სოფისტიკა და მისთ.

რ. პ. თავისი სტრუქტურით გა-რეგნულად არ განსხვავდება ჩვე-ულებრივი კითხვისაგან: შეიცავს

კითხვით სიტყვა-წევრებს (ვინ, რა, სად, როდის და ა. შ.) ან კითხვით ნაწილაკებს (განა, ნუთუ და სხვ.); შეიძლება შეგვხვდეს კითხვითი სიტყვების გარეშეც, მაგრამ ჩვეუ-ლებრივი კითხვისაგან იმით განსხ-ვავდება, რომ პასუხს არ მოითხოვს. ამიტომ მრავალი ჩართული სიტ-ყვა-თქმა წარმოშობით რ. კ-ებია (რა თქმა უნდა, რასაკვირველია, მეტი რა გზაა, რა შუაშია, რა ვიცო, როგორ გეკადრება...).

რ. პ-ის ძირითადი გრამატ. მექა-ნიზმი არის I პირთან (ე. ი. მოსა-უბრისათვის ყველაზე ნაცნობ პირ-თან) სიახლოვის მიმთითებელი სიტყვების ხმარება (ეს, აქ, აქეთ...), რ-ებიც შეიცავენ I პირთან სიახ-ლოვის მიმანიშნებელ დეიქტურ ბ. ე ნაწილაკებს. ამითვე აიხსნება რ. კ-ში მონაწილე ზმნებზე სააქეთო ორიენტაციის მო- ზმნისწინის და-რთვა (სად მოდის?).

რ. პ-ის კითხვითი სტრუქტურა დაცლილია თავისი ძირითადი ფუნქციისაგან — ნეიტრალური, ცნობისწადილისმიერი კითხვის გამოხატვის ფუნქციისაგან, რის გა-მოც ამგვარ „კითხვას“ ადრესატი არ მოეპოვება. თუკი ფორმალურად ადრესატის აღმნიშვნელი, წოდე-ბითში დასმული არსებითი სახელი წინადადებაში არის, მისი სემანტი-კა ირეალური ან აბსტრაქტულია და ამიტომ იგი ნამდვილი მიმარ-თვის ადრესატად ვერ გამოდგება. მაგ., „ვა, სოფელო, რაშიგან ხარ, რას გვაბრუნებ, რა ზნე გკირსა?“ (შოთა რუსთ.). ასეთი სახელებია: ღმერთი, სამშობლო, წუთისოფე-ლი, მამული და მისთ.

რ. პ-ის სემანტიკური თავისებუ-რებებიდან აღსანიშნავია მოსაუბ-რის სუბიექტ., როგორც წესი, ნე-გატიური დამოკიდებულების აღმ-ნიშვნელი ეპითეტები (უბედური, საწყალი, ოხერი...), ასევე წვევლის ფორმულები. ყველა ეს კომპონენტი ორნამენტულ ხასიათს სძენს რ. პ-ს და მას ექსპრესიული მეტყველების სფეროს მიაკუთვნებს.

ლიტ.: აფრიდონიძე შ., რიტორიკუ-ლი კითხვა: სტრუქტურა და გამოყენება. — „ქართული სიტყვის კულტურის სა-კითხები“, წგ. 11, თბ., 1998.

შ. აფრიდონიძე.

რიცხვი, ლოგიკურ-გრამატიკუ-ლი კატეგორია. ლოგიკური თვა-ლსაზრისით, რ. გულისხმობს სე-მანტიკურ ოპოზიციას: ერთი — ერთზე მეტი. ეს უკანასკნელი შე-იძლება იყოს ორი, სამი, ოთხი და ა. შ. გარდა ამისა, არსებობს ჯგუ-ფი ე. წ. უთვლადი საგნებისა, რ-

თა რ-ის გაგება განსხვავებულია თვალადი საგნების რ-ის გაგებისაგან. გრამატიკა. თვალსაზრისით, რ-ის კატეგორია ემყარება სემანტიკურ ოპოზიციას: მხოლოდობითი — მრავლობითი, რაც ენათა უმრავლესობისთვისაა დამახასიათებელი. ზოგ ენაში გვხვდება ორობითი, სამობითი და ა. შ. რ-იც.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, სპეც. ლიტ-რაში რ-ის წარმოების ორი სისტემა გამოყოფილი: ლოგიკური და გრამატიკ., რ-თა თანხედრა არსებით სახელებში ხდება. სხვაგვარად, რ. არის ენობრივი აზროვნების ობიექტითა (საგანთა) რაოდენობრივი მახასიათებელი, რ-იც მხოლოდ არსებით სახელებსა და პირის (ჩვენებით) ნაცვალ-სახელებს შეიძლება ჰქონდეს. დანარჩენ მეტყველების ნაწილებს რ. სინტაქსურად ეწარმოება. კერძოდ, სახელის ან ნაცვალსახელის რ-ის ფორმას ეთანხმება ზმნის ფორმა. ასევე, ზედსართავი სახელის ფორმაც გამოხატავს მიმართებას არსებით სახელის რ-ის ფორმისადმი. ორსავე შემთხვევაში გვაქვს რ-ში შეთანხმება, რ-იც სინტაქსური კატეგორიაა და არა ლოგიკური.

სახელის მრ. რ. გულისხმობს სიმრავლის (რაოდენობრიობის) ცნებას, რ-იც ყველა ენაში ერთნაირად აღიქმება, ამავე დროს ლოგიკურად და გრამატიკულადც ერთი და იგივე ოდენობაა. სახელის მხ. რ. ერთის გაგებას ემყარება, თუმცა ისიც პირობითია და დამოკიდებულია ამა თუ იმ ენის მსოფლხედვაზე.

ზმნის რ-ის ფორმა გვიჩვენებს, მოქმედებს ერთი, თუ ერთზე მეტი პირი. ამდენად, მრავლობითობის გაგება საკუთრივ ზმნაში კი არ დევს, არამედ ქვემდებარე-სუბიექტში, ანუ: „ისინი მოდიან“ გამოხატავს არა იმდენად „სიარულს“, რამდენადაც „მოსიარულეებს“. ესაა გრამატიკ. მოვლენა, რ-ის საფუძველზეც გამოიყოფა რ-ის მორფო-სინტაქსური კატეგორია.

ამრიგად, რ-ის კატეგორია მოიცავს ენის მორფოლო., სინტაქსურ და სემანტიკურ დონეებს. შესაბამისად, ერთი მხრივ, რ. გრამატიკ. კატეგორიაა, მეორე მხრივ, ის ლექსიკურ კატეგორიათა სფეროსაც განეკუთვნება. აქ იგულისხმება რიცხვითი სახელები, რაოდენობის აღმნიშვნელი სახელები, როგორიცაა „ბევრი“, „მრავალი“ და ა. შ.

ქართულში გრამატიკ. რ-ის წარმოება აფიქსთა საშუალებით ხდება. არსებობს მრავლობითის აღმნიშვნელ მორფემათა სხვადასხვაგვარი

კვალიფიკაცია: რ. წარმოქმნის კატეგორიად არის მიჩნეული, ამიტომაც სახელის მრავლობითის მაწარმოებელი -ებ სუფიქსი წარმოსაქმნელ აფიქსთა რიგში დგას (ა. შ. ანძიძე). ფლექსიურ და დერივაციულ აფიქსთა გვერდით გამოყოფილია ე. წ. გარდამავალი ტიპის აფიქსები — -ებ მორფემა სახელებში და -თ — ზმნაში (არნ. ჩიქობავა). მესამე თვალსაზრისით, სახელთა მრავლობითობის -ნ და -ებ სუფიქსები, მსგავსად პირთა მრავლობითის -თ, -ენ სუფიქსებისა ზმნაში, ლექსიკურ მნიშვნელობას ვერ ცვლიან ფორმებში, ისინი მხოლოდ ფლექსიური ელემენტებია (თ. უთურგაიძე). რამდენადაც ზმნას რ. სინტაქსურად ეწარმოება, ზმნაში გამოყენებული რ-ის ფორმანტიები ოდენ ფლექსიური ელემენტები შეიძლება იყოს. სახელებში განსხვავებულად დგას საკითხი, რადგან ამოსავალია რ-ის ლოგიკურ-სემანტიკური გაგება, ერთისა და მრავლის სემანტიკური ოპოზიცია.

ქართ. ენაში სახელის მრავლობითის წარმოება ხდება -ებ, -ნ და -თ სუფიქსებით. ამათგან -ებ ძვ. ქართულში ნაკლებად იხმარებოდა, ძირითადად უსულ საგნების ან „სოციალურად პასიურ არსებობა“ აღმნიშვნელ სახელებთან (კ. დონდუა). შესაბამისად, -ებ მორფემას არ ჰქონდა სინტაქსური ძალა. ამ ფუნქციით აღჭურვილი იყო ნ/თ-იანი მრავლობითი. მაგრამ იმთავითვე არსებობდა სხვაობა: -ებ მორფემით რ-ის წარმოების აგლუტინაციური პრინციპი გატარებული — ყველა ბრუნვაში წარმოდგენილია -ებ სუფიქსი, როგორც რ-ის ფორმანტი და მას ერთვის ბრუნვის ნიშანი. ამას ვერ ვიტყვით -თ-სუფიქსზე, რ-იც ერთდროულად რიცხვისა და ბრუნვის ნიშნის ფუნქციებს ითავსებს. -ნ მორფემა ოდენ რ-ის აღმნიშვნელია, მაგრამ მხოლოდ ორ ბრუნვაში — სახელობითსა და წოდებითში. სახელისა და ზმნის ზიარი რ-ის ფორმანტებია სწორედ -ნ და -თ ელემენტები, რ-ებსაც ოდენ ფლექსიური ფუნქცია თუ შეიძლება ჰქონდეს. ამ თვალსაზრისით ცალკე დგას -ებ მორფემა. მისი თავდაპირველი ფუნქცია, როგორც ჩანს, სემანტიკური ოპოზიციის (ერთი — ერთზე მეტი) იმ წვერის მარკირება იყო, რ-იც სიმრავლეს აღნიშნავდა. -ებ კრებითობის სუფიქსმა მოგვიანებით შეიძინა სინტაქსური ძალა, რ-იც ქართ. ენის დიალექტებში დღესაც მერყეობს. იმავე დიალექტებში შეინიშნება ტენდენცია

-ებ მორფემის სიტყვაწარმოებითი ფუნქციით ხმარებისა.

არსებით სახელთა მრ. რ-ის გამოხატვა ხშირად სახელური ძირის სემანტიკაზეა დამოკიდებული. ისეთი სახელები, როგორიცაა აბსტრაქტული, გეოგრაფიული, საკუთარი, ნივთიერების, აგრეთვე რიცხვითი სახელები, მასდარები (საწყისი) მხ. რ-ის ფორმით იხმარება. მრავლობითობის ნიშნით მათი მარკირება მხოლოდ გარკვეულ კონტექსტშია შესაძლებელი. როგორც წესი, ასეთ შემთხვევაში ხდება აღსანიშნის გააზრება თვალად საგნად. მაგ. (1) ქვევრში ღვინო ასხია; (2) მარნის თაროზე ღვინოები აწყვია. (1) პირველ წინადადებაში ღვინო ვერ გადმოიცემა მრ-ის ფორმით, რადგან კონტექსტით ნაგულისხმევია სიტყვის პირველადი მნიშვნელობა „სითხე“. (2) მეორე წინადადებაში მრავლობითის ფორმა — ღვინოები — დასაშვებია, რადგან კონტექსტით ხდება მნიშვნელობის სხვაგვარად გააზრება. იგულისხმება ჭურჭელი (მაგ., ბოთლი), რ-შიც სითხე (ღვინო) ასხია. მოქმედებს ეკონომიის წესი, როცა სუბსტანტივი ჩავარდება და მსაზღვრელი ითავსებს მის მნიშვნელობას. წინადადება: „მარნის თაროზე ღვინოები აწყვია“ იგივეა, რაც: „მარნის თაროზე ღვინის ბოთლები აწყვია“ (იხ. მეტონიმია).

ადამიანის საკუთარი სახელიც შეიძლება მრავლობითის ფორმით გადმოიცეს, როდესაც ისინი იძენენ საზოგადო სახელის ფუნქციას: „ღმერთმა გაზარდოს დავითები, თამარები“... დასაშვებია რიცხვითი სახელის მრავლობითის წარმოებაც, თუ იგი შეფასების სემანტიკით დაიტვირთება და სუბსტანტივად გაიგება: „ბავშვმა ხუთები მიიღო“ და ა. შ. ასევე მასდარიც, რ-იც, ჩვეულებრივ, მრ. რ-ს არ იწარმოებს, გარკვეულ კონტექსტში შესაძლებელია ამ ფორმით წარმოგვიდგეს: „ჩატარდა საკონტროლო წერები“.

თავისებურია ნაცვალსახელთა მრ. რ-ის წარმოებაც. ზოგს მხოლოდ ნ-არიანი ფორმები გააჩნია: რა-ნ-ი, ყოველ-ნ-ი, იგი-ნ-ი... ზოგს — ორივე: ნარ-იანიც და ებ-იანიც: ჩემ-ნ-ი / ჩემ-ებ-ი; სხვა-ნ-ი / სხვ-ებ-ი... ზოგიერთს კი საერთოდ არ ეწარმოება: რამდენი, არავითარი, რომელიმე... თუმცა სასაუბრო ენაში კი გვხვდება ასეთი ფორმებიც: ვისები, ვინმეები, რამეები. როგორც ჩანს, ნაცვალსახელთა რ-ის გრამატიკული გამოხატვის პროცესი გვიანდელია. სავარაუდოა, რომ თავდაპირველად

ერთისა და მრავლის გარჩევა ლექსიკური სუბლექტივიზმით ხდებოდა: მე ~ ჩვენ, შენ ~ თქვენ.

ქართულიისთვის უცხო არ არის მრავლობითის ფორმათა ლექსიკალიზაციის პროცესიც. მაგ., დავით-ნი, ლოცვა-ნი ტიპის სახელებს მრ. რ-ის გაგება არ ახლავს. ამგვარი ფორმები ხშირია გეოგრ. სახელებში, როგორიცაა რკონ-ი, კოშკ-ბი, მოწამე-თ-ა... აღსანიშნავია, რომ მთელ რიგ ტოპონიმებში შემონახულია -ევ, -ეთ რიცხვის სუფიქსები (ა. შანიძე).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; დონდუკა, რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1967; შანიძე ა., თხზულებანი, III, თბ., 1973; უთურგაძე თ., ქართული ენის სახელის მორფოლოგიური ანალიზი, თბ., 1986; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

ლ. ეზუგბაია.
რიცხვითი სახელი, მეტყველების ნაწილი, დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა. განსაზღვრავს სახელს რაოდენობის ან რიგის მიხედვით, ან გამოხატავს საგნის ნაწილს მთელთან მიმართებით. ამის მიხედვით გვაქვს: რაოდენობითი რ. ს-ები, რაოდენობითი რ. ს. აღნიშნავს საგნის რაოდენობას, მაგ., ერთი, შვიდი, ათი, ათასი, მილიონი. აგებულიების მიხედვით რაოდენობითი რ. ს. შეიძლება იყოს მარტივი (ერთი, ოცი, ასი) და რთული (/ათ-ერთ-მეტი, ოც-და-ათი, ათასი). რიგობითი რ. ს. აღნიშნავს საგნის რიგს: პირველი, მეშვიდე, ორმოცდამეხუთე, მეათასე. რიგობითი რ. ს. იწარმოება რაოდენობითზე მე-ე ცირკუმფიქსის დართვით. გამონაკლისია მხოლოდ **პირველი**, რ-იც „მეერთეს“ ენაცვლება. წილობითია რ. ს., რ-იც გამოხატავს მთელის ნაწილს რიცხობრივი შეფარდებით, მაგ., მესამედი, მეექვსედი, ოცდამეერთედი. მეორედის ნაცვლად იხმარება **ნახევარი**.

წინადადებაში რ. ს., ჩვეულებრივ, არსებით სახელთან ერთადაა, როგორც მსაზღვრელი, ზოგჯერ დამოუკიდებლადაც გვხვდება. არსებითთან ბრუნებისას რ. ს. იბრუნვის სათანადო ფუძის ზედსართავი სახელების მსგავსად, ხოლო დამოუკიდებლად იბრუნვის ისევე, როგორც სათანადო ფუძის მქონე არსებითი სახელები. სახელდობრ, რაოდენობითი რ. ს-თაგან ხმოვანფუძიანია მხოლოდ რვა და ცხრა, დანარჩენი სახელები თანხმოვანფუძიანია; რიგობითი რ. ს-ები ხმოვანფუძიანია (ფუძე მთავრდება **ე** ხმოვანზე), გამონაკლისია პირვე-

ლი; ყველა წილობითი რ. ს. თანხმოვანფუძიანია.

გარკვეული რიცხვის აღმნიშვნელი სახელების გარდა, არსებობს გაურკვეველი რიცხვის აღმნიშვნელი სახელები, მაგ., ბევრი, ცოტა, მრავალი, რამდენიმე.

ევრ. გრამატ. ტრადიციით, რ. ს. თავდაპირველად არ გამოიყოფოდა როგორც დამოუკიდებელი მეტყველების ნაწილი. მის გამოყოფაში არსებითი როლი ითამაშა იმან, რომ რ. ს-თა ლექსიკური სემანტიკა მკაფიო და ერთგვაროვანია. სწორედ ამის გამო, რ. ს-ები აღმოჩნდა იმ სიტყვათა შორის, რ-თა შედარებაზე საფუძველი ჩაუყარა შედარებით-ისტ. ენათმეცნიერებას.

ენათა უმეტესობაში თვლის სისტემა ათობითია მაგ., რუსულში: пятьдесят (50), шестьдесят (60), семьдесят (70), восемьдесят (80), двадцать (20) <двадцать, тридцать (30) <тридцать. არსებობს ოცობითი, ხუთობითი, თორმეტობითი და სხვა სისტემებიც. ქართ. თვლის სისტემა შერეული ტიპისაა: ნაწილობრივ ათობითია, ნაწილობრივ — ოცობითი: ოცი, ორმოცი, სამოცი, ოთხმოცი, მაგრამ — ოცდაათი, ორმოცდაათი, სამოცდაათი, ოთხმოცდაათი.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1973.

ნ. ლოლაძე.
როზაშა გიორგი ბესარიონის ძე [20. II (5.III). 1905, სოფ. ყულიშკარი, ზუგდიდის რ-ნი, — 1987, თბილისი], ქართველურ და აფხაზურ-ადილურ ენათა სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1953), პროფესორი (1958). საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1963) და ყაბ.-ბალყ. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1975). 1923 დაამთავრა თბილისის მეორე ჰუმანიტარული ტექნიკუმი, 1927 კი — თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის საენათმეცნ. განყ-ბა. 1928—33 მუშაობდა ზუგდიდში ქართ. ენისა და ლიტ-რის მასწავლებლად, 1933—58 — ქუთ. პედ. ინ-ტში, 1942—58 იყო ამავე ინ-ტის ქართ. ენის კათედრის გამგე. 1938—58 მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტის უფრ. მეცნ. თანამშრომლად, 1946—90 იყო ჯერ თსუ დოცენტი, შემდეგ კი — პროფესორი. 1960—87 მუშაობდა თსუ კავკ. ენათა კათედრის გამგედ.

რ. იკვლევდა ქართველურ და აფხ.-ადილ. (განსაკუთრებით ადილ.-ჩერქეზულ) ენათა სტრუქტურასა და ისტორიას, ამ ენათა ურთიერთმიმართების კერძო და ზოგადენათმეცნ. პრობლემებს, ქართველურ ენათა ისტ. ფონეტი-

კას. ადილ. ენის ფუნდამენტურ გრამატიკასთან ერთად (თანაავტორი პროფ. ზ. კერაშევა, 1966) გამოქვეყნებული აქვს სამი მონოგრაფია და 150-ზე მეტი წერილი ქართველური და აფხ.-ადილ. ენათმეცნ. აქტუალურ საკითხებზე (გამოუქვეყნებელი დარჩა მონოგრაფია „აფხაზურ-ადილურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკა“). მის სახელს უკავშირდება ადილ. (ჩერქეზულ) ენათა ისტ. და სინქრონიული ფონეტიკის სისტემატიზაცია. მანვე აღზარდა ადილუ და ყაბარდოელ ენათმეცნიერთა რამდენიმე თაობა, პირველმა შექმნა ადილ. ენის, ყაბარდ. ენისა და აფხ.-ადილ. ენათა შედარებითი გრამატიკის საუნივერსიტეტო კურსები.

რ-ს მრავალრიცხოვან წერილებსა და 2 მონოგრაფიაში განხილულია ქართველურ ენათა ფონეტიკა-ფონოლოგიისა და გრამატ. სტრუქტურის საკითხები. განსაკუთრებით ფასეულია მისი გამოკვლევები ქართველურ ენათა შორის კანონზომიერ ბგერათმესატყვისობათა გამოსავლენად, ქართველურ და ადილ. (ჩერქეზულ) ენებში მსგავსი ფონეტ. მოვლენების, ქართველურ ენათა დიფერენციაციის, მეზობელ ენებთან ურთიერთობის, ფუძეთა მთელი ჯგუფების აგებულებისა და ეტიმოლოგიის, ადილ. და ქართველურ ენებში გრამატ. კლასის ოდინდელი არსებობის კვალის დადგენის, ქართველურ ენათა სახელისა და ზმნის გრამატ. თავისებურებათა და ქართველურ ენათა სინტაქსის საკვანძო საკითხების შესახებ.

თხზ.: ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I. ხმოვანთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში, თბ., 1962; II. ყრუ ხმულ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამჟღერება, თბ., 1984; ორგანული და ნივთიერი კუთვნილების კატეგორია ადილურ ენაში, თბ., 1980.

თ. გვანცელაძე.
როზანას ქართველთა მონასტერი, მოციქულთა სახელობის ქართველთა მონასტერი კონსტანტინოპოლის მახლობლად (სოსთენის მთავარანგელოზის ეკლესიის მიდამოებში, ბოსფორის სრუტის ევრ. სანაპიროზე). მონასტერი დაარსდა ილარიონ ქართველის მოწაფეებისათვის, მოძღვრის პატივისცემის ნიშნად, ბიზანტ. იმპერატორის ბასილ I მაკედონელის თაოსნობით IX ს. ბოლო მეოთხედში (საფიქრებელია 876-მდე, ილარიონის გარდაცვალებიდან ერთი წლის შემდეგ). ძალე თესალონიკიდან აქ გადმოასვენეს ილარიონის ნეშტი.

რომანას მონასტერზე ქართველების იურისდიქცია ვრცელდებოდა 980-მდე. ბასილ II ბულგართმმუსვრელის (963—1025) აქ დაკარგული 979—980 ქრიზოპოლის მიხედვით (შინაარსი გადმოცემულია ლეონ მსაჯულის აქტში, 1059, 1074), იოანე ათონელის თხოვნის თანახმად, ქართველებს ტრაპეზუნტიის წმ. ფოკას მონასტრისა და კონსტანტინოპოლის ივერიის მონასტრის (რ.მ.მ.) სანაცვლოდ მიეცათ სამი მონასტერი — იოანე კოლოფის იერიოში, ლეონტიას — თესლონიკში და კლიმენტისა — ათონზე. მაგრამ ქართველები 980-ის შემდეგაც რ.მ.მ-ში განაგრძობდნენ სრულფასოვან სამონასტრო ცხოვრებას, ეწეოდნენ სამწიგნობრო საქმიანობას და თანამშრომლობდნენ ბერძნებთან. რომანა იხსენიება „ქართლის ცხოვრების“ იმ ეკლესია-მონასტერთა ჩამონათვალშიც, რეზიცი იღებდნენ თამარ მეფის შეწირულობას. უკანასკნელი ინფორმაცია მონასტრის არსებობის შესახებ ეკუთვნის ანტონ ნოვგოროდელს, რასაც იგი 1200-ში მოუნახულებია.

რ.მ.მ-ში გადაწერილი ხელნაწერებიდან მხოლოდ ორია შემორჩენილი. ერთი ხელნაწერი (A-134) ფოთიშვი მთაწმიდელის მიერ თარგმნილ თხზულებათა (იოანე სინელის კლემაქსი, ბაგრატ ტავრომენიელის ცხოვრება, ნიკოლოზ მირონლუკიელის ცხოვრება) შემცველი კრებულია. კრებულს ახლავს მთარგმნელის — ფოთიშვი ათონელისა და მომგებლის — გელასი წინამძღვრის ანდერძები. ამ უკანასკნელის ანდერძიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერი გადაწერილია 1066. აქვეა გადაწერილი თამარ მეფის კუთვნილი ვანის სახარება (A-133ა, XII—XIII სს.).

ლიტ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ.2, თბ., 1959; „ცხოვრება და მოქალაქეობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა წუენისა ილარიონ ქართველისა“. — წგ.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., II, თბ., 1967; III, თბ., 1971; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კრები, II, თბ., 1980; Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония архиепископа Новгородского в 1200 году. - «Православный палестинский сборник», т. XVII, вып. 3, СПб., 1899; Pargoire P., Anaple et Sosthe. — «Известия Русского археологического института в Константинополе», III, София, 1898; «Actes d'Iviron», II, Paris, 1990.

მ. დოლაძეძე.

რუდენკო ბორის ტიმოთეს ძე (1896, თბილისი, — 1942, ლენინგრადი), რუსი ენათმეცნიერი. და-

ამთავრა თბილ. ვაჟთა გიმნაზია (1914), თბილ. პოლიტექნიკური ინტის ეკონ. ფაკ-ტი (1924) და სადიპლომოდ წარმოდგენილი ნაშრომის („История и деятельность Кахетинского союза кредитных и ссудосберегательных товариществ“) საფუძველზე მიენიჭა ეკონ. მეცნ. კანდ. სამეცნ. ხარისხი. 1933 ჩაირიცხა სსრკ მეცნ. აკად. ასპირანტურაში ლენინგრადში, ენათმეცნიერების (კერძოდ, ქართ. ენის) განხრით, რ-იც დაამთავრა 1935 და დაიცვა დისერტაცია ფილოლ. მეცნ. კანდ. სამეცნ. ხარისხის მოსაპოვებლად («...»). იმავე წლიდან მუშაობდა ლენინგრ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინტის კავკ. კაბინეტის უფრ. მეცნ. თანამშრომლად.

1940 ლენინგრადში გამოიცა რ-ს «Грамматика грузинского языка» (დაიბეჭდა სსრკ მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინტის შრომების XXXII ტომში). გრამატიკა ქართ. ენის შემსწავლელი რუსი მკითხველისათვისაა გათვალისწინებული. წიგნი (275გვ.) შედგება ოთხი ძირითადი ნაწილისაგან და საკითხების მიხედვით დაყოფილია 127 პარაგრაფად. ნაშრომს წინ უძღვის წინასიტყვაობა წიგნის დანიშნულების შესახებ. შესავალ ნაწილში ზოგადად დახასიათებულია ქართველური ენები, ძვ. და ახ. ქართ. ენა და დიალექტები და მიმოხილულია მათი შესწავლის ისტორია. ნაშრომში ყველაზე ვრცლად წარმოდგენილია მორფოლოგია, რ-შიც განხილულია არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ნაცვალსახელი, რიცხვითი სახელი. განხილულია ბრუნვათა ფუნქციები და მათი გამოყენება. ზმნასთან დაკავშირებით განხილულია მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ზმნათა უღლება, საშუალო გვარის ზმნები, უღლების ობიექტ. წყობა, იძულებითი გვარი (კაუზატივი), ნასახელარი ზმნები; შემდეგ — ზმნიზედა, თანდებულები, კავშირები, შორისდებულები, ძახილები და სიტყვაწარმოება. სინტაქსის საკითხები აქა-იქ არის განხილული მორფოლოგიასთან დაკავშირებით.

აგებულებისა და შედგენილობის მიხედვით გრამატიკა ძირითადად აღწერილობით და კომპილაციური ხასიათისაა. ავტორს გარკვეული წყაროებით უსარგებლია, თუმცა არც ერთი გრამატიკა ზუსტად არ გაუმეორებია. იმ შრომებიდან, რ-ებითაც რ-ს უსარგებლია, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ნ. მარისა და მ. ბრიერის მიერ 1931

პარიზში ფრანგ. ენაზე გამოცემული „ქართული ენა“. საერთოდ, რ. ნ. მარის სწავლების დიდ გავლენას განიცდიდა და ეს გავლენა წიგნშიც იჩენს თავს. ამის შედეგია, მაგ., ის, რომ გრამატიკაში მარისტულად არის გადაწყვეტილი ქართველური ენების წარმოშობის საკითხი, მისი სემიტურ ენებთან დაკავშირება, ქართ. ენის პერიოდიზაცია და სხვ.

რ., როგორც ჩანს, ითვალისწინებდა ი. ყიფშიძის მეგრული ენის გრამატიკასაც. ხელმძღვანელობდა აგრეთვე აკ. შანიძის შრომებით და, უპირველესად, მისი 1930 გამოცემული ქართ. ენის გრამატიკით. იგი იცნობდა ი. სიხარულიძის, არნ. ჩიქობავას, ს. იორდანიშვილისა და სხვა თანამედროვე ენათმეცნიერთა შრომებს. წიგნში დამოუწმებულია 1936 გამოქვეყნებული ქართ. სალიტ. ენის ნორმებიც.

რ-ს გრამატიკა დამოუკიდებლად აგებული და შედგენილი სახელმძღვანელოა, რაც განსაკუთრებით იგრძნობა მასალის შერჩევა-დალაგებასა და ზოგი ტერმინის დადგენაში. იგი კარგად იცნობს გასაანალიზებელ მასალას და ცდილობს, რომ რუს მკითხველს შეუქმნას გარკვეული წარმოდგენა ქართ. ენის რთული აგებულების შესახებ.

მსჯელობისას ავტორი არ არის ყოველთვის თანამიმდევრული. წიგნში შეინიშნება ცალკეული შეცდომები და უზუსტობანი. ზოგი საკითხის ახსნა სადავოა, ზოგს სისრულე აკლია. ხშირად იგი ურევს ლიტ. და დიალექტურ ფორმებს, სანიშნო მასალა ყოველთვის სათანადოდ ვერაა შერჩეული, ზოგჯერ კი მაგალითების თარგმნისას დაშვებულია შეცდომებიც.

მიუხედავად ამისა, წიგნმა იმ დროისათვის გარკვეული დადებითი როლი შეასრულა და რუს მკითხველს მიაწოდა არაერთი საჭირო ცნობა ქართ. ენის აგებულების შესახებ, დაეხმარა მას ქართ. ენის ბუნებისა და მისი გრამატიკ. სტრუქტურის გაგებაში.

თხზ. (გარდა სტატიაში მოხსენიებულისა): Дифференцирующая роль древне-литературных форм в семасиологии современного грузинского языка. — «Язык и мышление», т. IX, М.-Л., 1940.

ლიტ.: მეგრელიძე ი., რუდენკო და მისი „ქართული ენის გრამატიკა“. — «სტალინის სახელმწ. პედ. ინტის შრომები», II, 1955; Дондуа К., Новая грузинская грамматика в русском изложении — «Известия АН СССР. ОЛЯ», 1941. №3.

თ. ზურაბიშვილი.

რუისი, ძვ. ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, შუა საუკუნეების საკათედრო ტა-

ძარი ქართლში, ქარელის რ-ნის სოფ. რუისში. იქაურ მწიგნობართაგან ცნობილია ანტონ მროველი (IX—X სს.), ლეონტი მროველი (XI ს.), რ-საც მიეწერება მეფეთა ცხოვრება, ნინოს ცხოვრება და არჩილის წამება, აგრეთვე თარგმანი აპოკრიფული ძეგლისა („თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფრემისი, თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ამისათვის, ვითარ მისცულდეს გუამი მისი და დამარხეს გოლგოთას“), გიორგი მროველი (XII—XIII სს.), რ-ის დავალებით შატბერდს გადაუწერიათ გამოკრებილი საკითხავები (შ №4939), დიონისე ლარაძე (XVI ს.), გერმანე მროველი (XVIII ს.), რ-ის სახელთანაა დაკავშირებული მოზრდილი კრებული (A №903), სპარსთა ტყვეობიდან ხელნაწერთა დამხსნელი დომენტი ავალიშვილი (XVII ს.), პოეტი, ლიტურგისტი და კალიგრაფი ნიკოლოზ ორბელიანი (1672—1732), მოგზაური მემუარისტი იონა გედევანიშვილი (1737—1821) და სხვ. ხელნაწერთაგან გამოირჩევა XI ს. ე. წ. რ-ის სახარება (A №845).

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კვრები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

რუსული ენა, განეკუთვნება აღმოსავლეთსლავურ ენათა ჯგუფს (უკრაინულ და ბელორუსულ ენებთან ერთად), რ-იც დიფერენციაციის შედეგად VI—VII სს. დიალექტის დონეზე გამოეყო ძველ სლავურს. რუსულის, როგორც ცალკე ენის, დამახასიათებელი ნიშნების ჩამოყალიბება (ფონეტიკა, ლექსიკა, მორფოლოგია) დაიწყო XIV ს-იდან. რ. მ-ზე მოლაპარაკეთა საერთო რიცხვი მსოფლიოში 250 მილიონია, საკუთრივ რუსეთში — 180 მლნ (1979-ის აღწერით).

რუს. დამწერლობას საფუძვლად დაედო ერთ-ერთი სლავური ანბანი, კირილიცა, რ-იც რუსეთში შემოვიდა X—XI სს-ში ქრისტიანიზაციასთან დაკავშირებით.

რ. მ-ში 5 ხმოვანი და 34 თანხმოვანი ფონემაა. მახვილი ფონო-

ლოგიურია. გრამ. სქესი მხ. რ-ში სამია (მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო); მრ. რ-ში ეს განსხვავება ნეიტრალიზებულია (შდრ. — / / , მრ. —). რიცხვი ორია (მხოლოდ ბითი და მრავლობითი). აქვს 3 ბრუნება და 6 ბრუნვა, ორი ტიპის უღლება, 3 გრამატ. დრო. ზმნის კატეგორიებია: გარდამავლობა, გვარი, ასპექტი, უკუქცევითობა, კილო, დრო, პირი, რიცხვი, სქესი (ნაყოფი დროში); ზმნის უცვლელი ფორმებია ინფინიტივი და აბსოლუტივი; მეტყველების ნაწილი ტრადიციულად ათია (ამ საკითხზე არსებობს განსხვ. თვალსაზრისები).

რუსულში კილოური დიფერენციაცია შედარებით სუსტია XIX ს-იდან ადგილობრივი კილოკავების გაერთიანებით ყალიბდება ორი დიალექტი — ჩრდილოველიკორუსული და სამხრეთველიკორუსული. მათი შერწყმით მიღებულია საშუალოველიკორუსული დიალექტი, რ-ისგანაც XVI—XVII სს. იქმნებოდა მოსკოვის მეტყველებაზე დამყარებული თავისებური კოინე. ეს უკანასკნელი საფუძვლად ედება რუს. სალიტერატურო ენას. რუს. ორთოგრაფია საშუალო სირთულია და კარგად არის მოწესრიგებული. ანბანში შემორჩენილია ორი ე. წ. უბგერო ასო, რ-ებსაც მათმიერალ-ნიშნული ბგერების დაკარგვის გამო მხოლოდ ორთოგრაფიული ფუნქციები შერჩათ.

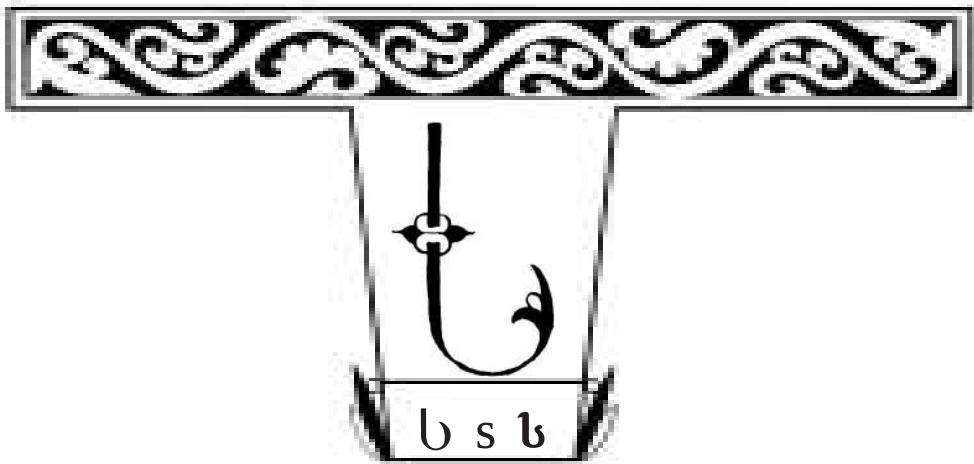
ისტორიულად რუსეთს ხანგრძლივი კონტაქტები ჰქონდა როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ კულტურებთან და ენებთან. ეს აისახა რ. მ-ის მდიდარ ლექსიკაშიც, რ-შიც დიდი რაოდენობით არის ნასესხობები ბერძნ., ლათ., გერმ., ფრანგ., პოლონური, მონღოლური, თურქ. და სხვა ენებიდან. რუსულიდანაც მრავალი სიტყვა შევიდა მასთან ურთიერთობის მქონე ენებში. სადღეისოდ რუს. სალიტ. ენა კარგად ნორმირებული ენაა, მდიდარი, მრავალფეროვანი და დახვეწილი გამომხატველობითი საშუალებებით. მასზე შექმნილია უმდიდრესი სამეცნ., ისტ. და მხატვრული ლიტ-რა.

რუსეთ-საქართველოს შორის კულტ. კონტაქტების ადრეულ დაფიქსირებულ ფაქტებად უნდა ჩაითვალოს IX—X სს. ბულგარელი ისტორიკოსის ბრი ხრატის მიერ ნახსენები „ივერთა დამწერლობა“ და რუს. მატიანის ცნობა, რომ კიევის ლავრის მოხატვაში (შემკობაში) ივერიელი ხატმწერებიც მონაწილეობდნენ.

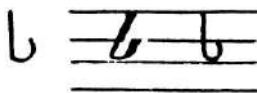
XVII—XVIII სს-იდან საქართველოში განვითარებულ ისტ.-პოლიტ. მოვლენებთან დაკავშირებით იწყება რუს.-ქართ. კონტაქტების გააქტიურება, რამაც XIX ს-იდან, საქართველოს რუსეთის იმპერიაში შესვლის შემდეგ, ბუნებრივია, ინტენსიური ხასიათი მიიღო. საქართველოში რ. მ-ის ცოდნის აუცილებლობამ დღის წესრიგში დააყენა მთარგმნელობითი საქმიანობა, ორენოვანი ლექსიკონებისა და გრამატიკების შედგენის საჭიროება. რ. მ-ს გავლენა საგრძნობი გახდა ქართული ენის ლექსიკაზე, ნასესხობმა სალიტ. ენაშიც შემოაღწია. განსაკუთრებით გაიზარდა რუსულის გავლენა საბჭოთა პერიოდში (1921-იდან), როდესაც ენობრივმა კონტაქტებმა ბილინგვური ხასიათი მიიღო (იხ. ბილინგვიზმი). რუსული ლექსიკა ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში (განსაკუთრებით, პოლიტიკურსა და პროფესიულ სფეროებში) შემოიჭრა. მაგრამ, როგორც მოსალოდნელი იყო მდიდარი სამწერლობო ტრადიციების მქონე ენისათვის, ქართულში ეს გავლენა სიტყვათა სესხებისა და კალკირების ზღვარს არ გასცილებია.

ლიტ.: Шахматов А. А., Очерк современного русского литературного языка, 4 изд., М., 1941; Винокур Г. О. Русский язык, М., 1945; Пешковский А. яМ., Русский синтаксис в научном освещении, 7-е издание, М., 1956; Щербя Л. В., избранные работы по русскому языку, М., 1957; Аванесов Р. И., Русское литературное произношение, М., 1972; Русский язык. Энциклопедия, М., 1979; Русская грамматика, т. 1-2, М., 1980; Филин Ф. Т., Истоки и судьбы русского литературного языка, М., 1981; Иванов В. В., Историческая грамматика русского языка, 2 изд., М., 1983.

გ. წიბახაშვილი.

ს, ქართული ანბანის მეთვრამეტე (ძვ. ქართ. ანბანის მეოცე) ასო. მისი სახელია „სანი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი სისინა ნაპრალოვანი ფშვინვიერი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ს**. მისი მონახულობა ხაზისა და რკალის კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ნუსხური **ს** მარჯვნივაა გადახრილი, მხედრულისა — მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხური **ს** და მხედრულის **ს** ოთხხაზოვანი სისტემის ზედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ორასს (200).

საარტიკულაციო გაზისი, ამა თუ იმ ენაში შემუშავებული და ტრადიციით დამკვიდრებული საწარმოთქმო ჩვევები. ყოველ კონკრეტულ ენას ახასიათებს მასში გამოყენებულ ბგერათა თავისებური წარმოთქმა. თითოეული ბგერის წარმოთქმისათვის ამოსავალია საწარმოთქმო ორგანოთა ინდიფერენტული მდგომარეობა, რ-იც აქტიურდება უშუალოდ წარმოთქმის წინ. ენები (ზოგჯერ ერთი ენის დიალექტებიც კი) ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან როგორც **ს**. ბ-ით, ისე ინდიფერენტული მდგომარეობითაც.

ს. ბ. სოც. მოვლენა და არა ანატომიური: სხვადასხვა ენის წარმომადგენლებს აქვთ ერთნაირი საწარმოთქმო ორგანოები, მაგრამ განსხვავებული **ს**. ბ-ები. სწორედ განსხვავება **ს**. ბ-ის მიხედვით განაპირობებს უცხო ენაზე მოლაპარაკის აქცენტს. უცხო ენის სწორი გამოთქმის დაუფლება მდგომარეობს ამ ენის **ს**. ბ-ის ათვისებაში.

ს. ბ. ადამიანს ჩვეულებრივ უყალიბდება გარკვეულ სოც. გარემოში: სხვა ეროვნულ (resp. ენობრივ) გარემოში გაზრდილი ბავშვი მეტყველებს არა თავისი მშობლიური ენისათვის დამახასიათებელი საარტიკულაციო ჩვევებით, არამედ იმ ენობრივი გარემოს ჩვევებით, რ-შიც იგი იზრდება. ბოლოდროინდელი გამოკვლევები საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ საწარმოთქმო ჩვევათა ზოგი ნიშანი შეიძლება ბავშვს დაბადებამდეც (პრენატალურ პერიოდში) განუვითარდეს, რასაც ადასტურებს ახალშობილთა **ს**. ბ-ზე დაკვირვება (ბავშვთა ტირილის შესწავლა). ფაქტის ახსნა მოითხოვს დამატებით კვლევას.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1948; ჯაფარიძე ზ., პერცეფციული ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1975; Джапаридзе З. Н., Стрельников Ю. А., Некоторые наблюдения над плачем новорожденных разной национальности. — «მეტყველების ანალიზი», VI, თბ., 1989.

ზ. ჯაფარიძე.

საპაწმინდის ლაზრა, ქართველთა მწიგნობრული საქმიანობის უძველესი და უმნიშვნელოვანესი კერა უცხოეთში. დაარსებულია პალესტინაში V ს. 20-იან წლებში წმ. საბა განწყმედლის მიერ. ლავრა იყო მართლმადიდებლური ქრისტიანობის ცნობილი ცენტრი აღმოსავლეთში და სას. მწერლობისა — პალესტინაში. აქ მწიგნობრულ საქმიანობას ეწეოდნენ ბერძნები და ასევე სხვა ქრისტ. ხალხების წარმომადგენლებიც. საყურადღებოა არაბულენოვანი მწიგნობრის შეფასება **ს**. ლ-ისა, რ-საც ვხვდებით წმ. ეკატერინეს მონასტერში ახალაღმოჩენილ ერთ-ერთ არაბ. ხელნაწერში (№66): „გარსკვლავი და სინათლე უდაბნოსი; სიამაყე,

სიხარული, ძალა და წყალობა ორთოდოქსისა; ხსნის დასაწყისი იერუსალიმის უდაბნოში“.

ქართველები **ს**. ლ-ში ადრევე დამკვიდრებულან. 532-ში მათ აქ საკუთარი ეკლესია ჰქონდათ, სადაც წირვა-ლოცვას ქართულად ალავლენდნენ. ქართველების სამწიგნობრო-ლიტ. მოღვაწეობა ლავრაში განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა VIII—IX სს-ში. შემუშავდა ბიბლ. წიგნების ე. წ. საბაწმიდური რედაქცია (დაახლ. IX ს.); განვითარდა ორიგინ. ჰიმნოგრაფია (ბასილი საბაწმიდელი, იოანე-ზოსიმე), ბერძნულიდან ითარგმნებოდა ლიტ-რა (სეითი და სხვ.). ძირითადად ლავრის ადრეულ, IX—X სს., ქართ. ხელნაწერებშია წარმოდგენილი ბიზანტ. ჰიმნოგრაფიის განვითარების უწყვეტი ხაზი — ადრეული ბიზანტ. ხანიდან (VI—VIII სს.) საბაწმიდური სკოლის ჩათვლით (VIII—IX სს.), ანუ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში პროზაული ჰიმნების გამოყენებისა და შემდგომ რიტმული გალობით მათი შეცვლის პერიოდი, მაშინ როდესაც ამის ამსახველი თვით ბერძნ. მასალა ძალიან მცირე რაოდენობითაა მოღწეული.

ს. ლ-ში ლიტ. საქმიანობასთან ერთად ხდებოდა ხელნაწერების გადაწერა, წიგნებად მომზადება და გამრავლება (მაკარი ლეთეთელი, გიორგი თბილელი, იოანე-ზოსიმე). ადრეული ქართ. თარიღიანი და უთარიღო ხელნაწერების უმრავლესობა სწორედ აქ არის გადაწერილი, მაგ., ჭილ-ეტრატის იადგარი (IX ს.), პირველი ქართ. თარიღიანი ხელნაწერი — 864-ის ე. წ. სინური მრავალთავი, რ-იც გადაწერის შემდეგ სინას მთას გადაეცა და სხვ.

წმ. საბას მონასტერი. VI—VII სს.

ს. ლ-ის ლიტ. საქმიანობა განსაკუთრებით საყურადღებოა, რადგან მნიშვნელოვანწილად აქ განვითარდა არაბ.-ქართ. ლიტ. ურთიერთობები. როგორც ცნობილია, VIII ს-ში პალესტინისა და სინას მთის მელქიტურ, ანუ მართლმადიდებლურ თემებში აღმოცენდა ქრისტ. არაბ. მწერლობა (შემდეგ იგი გავრცელდა სხვა არაბ. ქვეყნებშიც). მის შექმნაში მონაწილეობდნენ სირიელები, კობტები, საკუთრივ არაბები. არაბულენოვანი ქრისტიანების ძირითადი სამწიგნობრო კერები პალესტინაში და მასთან მჭიდროდ დაკავშირებულ სინას მთაზე იყო საბას ლავრა, კალავრა და წმ. ეკატერინეს მონასტერი, რ-ებიც იმავედროულად ქართვ. მწიგნობართა სამოღვაწეო ცენტრებსაც წარმოადგენდნენ. ამ მონასტრებში ქართვ. და არაბულენოვანი მონაზვნები ერთად იღვწოდნენ და თანამშრომლობდნენ ხელნაწერების ტექნიკურად გაფორმებისას. ამას მოწმობს ქართ. პაგინაცია არაბულ ხელნაწერებზე და არაბ. პაგინაცია და მინაწერები იმავე წარმომავლობის ქართ. საბაწმიდურ თუ სინურ ხელნაწერებზე; 1020-ის ქართ. სინურ ხელნაწერებში (სინ ცოტგ. 78) ჩაწერილია არაბული ანბანი, რომლის ყოველ ასოს სახელწოდება ქართულად აქვს მიწერილი. არაბულენოვან გარემოცვას, არაბულენოვან მწიგნობრებთან მჭიდრო თანამშრომლობას, საერთო ინტერესების ფონზე, ბუნებრივია, უნდა გამოეწვია ქართვ. მწიგნობართა დაინტერესება ქრისტ. არაბ. მწერლობის ძეგლებით. ამ ძეგლების თარგმნა დაიწყო VIII—X სს., რითაც საფუძველი ჩაეყარა პალესტინურ-სინურ რეგიონში არაბ.-ქართ. ლიტ. ურთიერთობების განვითარებას. ქართვ. და უცხოელ

მეცნიერთა მიერ გამოვლენილია არაბულიდან ქართულად თარგმნილი ძეგლების საკმაო რაოდენობა, სახელდობრ: წარტყუენვაჲ იერუსალიმისაჲ (ნ. მარი), რომანოზ ახალი მოწამის მარტილობა და ანტონ რავახის ავტობიოგრაფია (პ. პეტერსი), დიონისე არეოპაგელის ავტობიოგრაფია (პ. პეტერსი), ოცი საბაწმიდელი ბერის წამება (რ. ბლევიკი), კვირიაკეს წამება (ჟ. გარიტი), მამათა სწავლანი — ასკეტიკური კრებული, ეფრემ ასურის ცხოვრება, სტეფანეს და ნიკონის ცხოვრება, მარტვირი საჰლონას უცნობი თხზულება (ბ. უტიე), ნისიმეს წამება (ნ. წაქაძე), ლიმონარი (რ. გვარამია, ჟ. გარიტი), სინა-რაითის წმ. მამათა მოსრვა, პანტელეიმონის წამება, ბასილი კაბადოციელის მეორე ეპისტოლე გაგზავნილი გრიგოლ ნაზიანზელისადმი, სვიმეონ სალოსის ცხოვრება (რ. გვარამია) და სხვ.

ქართველებისათვის არაბულიდან თარგმნის ძირითადი ცენტრი უნდა ყოფილიყო ს. ლ. ამაზე მიგვანიშნებს ლავრის მაშინდელი შემოქმედებითი ატმოსფერო და მისი ადგილი პალესტინის საეკლ. ცხოვრებაში. ამ მხრივ საგულისხმოა არაბულიდან ქართულად თარგმნილი ძეგლების და მათი შემცველი არაბ. და ქართ. ხელნაწერების ჩვენებები, თუნდაც არაპირდაპირი ხასიათისა. ნაწილი ამ ძეგლებისა თემატურად ან ავტორის სამოღვაწეო ადგილის მიხედვით უკავშირდება სწორედ ს. ლ-ს — ზოგიერთ მათგანს ახლავს ცნობა არაბ. თხზულების თუ მისი ქართ. ვერსიის საბას ლავრაში შექმნის შესახებ. ყოველივე ეს არ შეიძლება იყოს შემთხვევითი.

ს. ლ-ში შექმნილ ლიტ. პროდუქციას ქართვ. მწიგნობრები და პილიგრიმები ავრცელებდნენ პალესტინურ-სინური რეგიონის ფარგლებს გარეთაც — ტაო-კლარჯეთში, ათონზე. საბაწმიდურმა ლიტ. ტრადიციებმა საგრძნობი გავლენა იქონია ქართ. მწერლობის განვითარებაზე.

მომთაბარე არაბი ტომების მრავალგზისი დამარბეველი თავდასხმების შედეგად ს. ლ-მ X ს. დასასრ. თითქმის შეწყვიტა არსებობა (XI ს-ში აქ მხოლოდ რამდენიმე ქართვ. მონაზონიღა შემორჩა). ამ პერიოდისაა წყდება არაბ.-ქართ. ლიტ. ურთიერთობებიც. მართალია, ქართვ. მწიგნობრებმა უმთავრესად სინას მთას შეაფარეს თავი და ხელნაწერებიც იქ გადაიტანეს, რაც,

ძირითადად, განაპირობა ათონზე ქართველთა მძლავრი სამონასტრო-სამწიგნობრო ცენტრის — იგირონის მონასტრის დაარსებამ, მაგრამ ეს ურთიერთობა იქაც არ გაგრძელებულა.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1980; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. 2, თბ., 1980; გვარამია რ., საბას ლავრის როლი ქართულ-არაბულ ლიტერატურული ურთიერთობების განვითარებაში. — «ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი», თბ., 1997; მისივე, ძველი ქართული და ქრისტიანული არაბული ლიტერატურული ურთიერთობების ისტორიიდან. — «მრავალთავი», XX, თბ., 2003.

რ. გვარამია.
საერთო-ქართველური მწიგნობრული სისტემა, ლექსითმცოდნეობაში ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებით საერთო-ქართველურ დონეზე აღდგენილი სალექსო სისტემა. ქართველურ ენებში ფოლკლორული ვერსიფიკაციული მოდელების კომპარატივისტული კვლევის შედეგად საერთო-ქართველური ეპოქისათვის შეიძლება აღდგენილ იქნას ორი ვერსიფიკაციული სისტემა: 1. ლირიკული (ლაპიდარული) ლექსი და 2. ეპიკური (ნარტიული) ლექსი. ამასთანავე, თითოეული სათვის ხერხდება როგორც ლექსის რიტმული, ისე მისი კომპოზიციური ორგანიზაციის რეკონსტრუქცია.

1. საერთო-ქართველურ დონეზე აღდგება ლირ. ლექსის რიტმული ორგანიზაციის $A < B$ ტიპი, თავისი ვარიანტული მოდელებით — იზომეტრული (იზოსილაბური) ვარიანტით $A = B$ („ფერი ფერსა/ მაღლი ღმერთსა“) და ჰეტერომეტრული (ჰეტეროსილაბური) ვარიანტით $A < B$ („სიბერე / ჭირთა სიბერე“). არათანაბარმარცვლიან (ჰეტერომეტრულ, ჰეტეროსილაბურ) ორსტრიქონედს ლექსად აქცევს იდენტური სარიტმო კლავ-ზულა.

სისტემის ანალიზიდან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ საერთო-ქართველური ლირ. ლექსისათვის $A < B$ ფორმულა იყო რელევანტური, $A = B$ კი — ჭარბი, მაგრამ რეალიზებული. რიტმული ორგანიზაციის $A < B$ ფორმულის რეალიზაციაა ორზემეტსტრიქონიანი ვარიანტები.

საერთო-ქართველური ლირ. ლექსი იმთავითვე წარმოგვიდგება როგორც რითმიანი ლექსი. ლექსის რითმა შეიძლება ასე ჩაიწეროს: $r_1 (>k_1)$, $r_2 (>k_2)$, ..., $r_n (>k_n) \in R_L$, სადაც რითმა (R) არის სტრუქტურა, შედგენილი r სარიტმო ერთეულე-

ბისაგან, რ-ებიც მიმართებაში არიან სართიმო კლაუზულასთან (K): $r = K$ ან $r > K$, ხოლო $K_1 \equiv K_2 \equiv K_3$. საერთო-ქართველური ლირ. ლექსის რითმისათვის $r > K$ მარკერი რელევანტურია და ამით ის უპირისპირდება ეპიკურ ლექსში სტრიქონის ბოლოს წარმოქმნილ რითმას. საერთო-ქართველური ლირ. ლექსი მონორითმზეა აგებული, რ-ის რაოდენობაც განსაზღვრავს სტროფიკას.

ქართველურ ენათა პოეტური ფოლკლორის შედარებითი ანალიზი საფუძველს იძლევა საერთო-ქართველური დონის რამდენიმე ჟანრობრივი მოდელის რეკონსტრუქციისათვისაც. ლირ. ლექსისთვის ერთ-ერთი ასეთი მოდელი არის კაფია (ექსპრომტული ხასიათის მონორითმიანი დიალოგური ლექსი).

2. საერთო-ქართველური ეპიკური ლექსი უპირისპირდება ლირიკულს, როგორც ალიტერაციული ლექსი – რითმიანს. ალიტერაციას ეპიკურ ლექსში თავიდანვე უნდა ჰქონოდა ორი ფუნქცია: მათრგანიზებული (რელევანტური) და ესთეტიკური (ჭარბი). სწორედ რითმის მათრგანიზებული ფუნქციის გამო (იზომორფულობის ან იზოსილაბურობის არასავალდებულობის პირობებში) იქცა იგი მარკერად – ლექსთწყობის გარკვეული, ე. წ. აქცენტური (ტონური) სისტემის ერთი ტიპის სტრუქტურის განმსაზღვრელ ელემენტად. ფონეტ. (ალიტერაციულ) პარალელიზმზე თან ერთად, ეპიკური ლექსის ერთ-ერთ მათრგანიზებულ სტრუქტურულ ელემენტად გვევლინება ე. წ. რიტმულ-სინტაქსური პარალელიზმებიც (ვ. ჟირმუნსკი).

ეპიკური ლექსის სტრუქტურის ორგანიზებაში (ლექსის ალიტერაციული ბუნების გამო) რელევანტურ-სტრუქტურული ელემენტია მახვილი, რ-იც, რეალური სიძლიერის მიუხედავად, აწესრიგებდა ალიტერაციას და განსაზღვრავდა კლაუზულას.

საერთო-ქართველურ დონეზე შეიძლება რამდენიმე მეტრული სისტემის რეკონსტრუქცია. ერთ-ერთი მათგანია VV/VV სტრუქტურა ორი სავალდებულო მახვილით: ერთი – პირველ მარცვალზე, მეორე – ბოლოდან მესამეზე, ე. ი. ლექსს აქვს სამმარცვლიანი დაქტილური კლაუზულა, რ-ის დარღვევა აკრძალულია. ამგვარად, საერთო-ქართველურ ეპიკურ ლექსს, გარდა ფონეტ. და რიტმულ-სინტაქსური პარალელიზმებისა, აქვს მესამე რელევანტური ნიშანიც: ორი ან სამმარცვლიანი კლაუზულები, რ-თა თანაარსებობა ერთი ლექსის ფარგლებში აკრძალულია. ქართველურ ენათა ეპიკურ ლექსში რითმის ჩამოყალიბება დაწყებულია საერთო-ქართველური ენობრივი ერთიანობის დაშლის შემდეგ და სხვადასხვა ქართველურ ენაში სხვადასხვაგვარი ინტენსივობით, მაგრამ ერთნაირი გზით მიმდინარეობს.

ლირ. ლექსის მსგავსად, ეპიკური ლექსისთვისაც შესაძლებელი ხდება ჟანრობრივი მოდელების რეკონსტრუქცია. ასეთად შეიძლება ჩაითვალოს მაგ., ყველა ქართველური ენის ფოლკლორში დადასტურებული ერთი ჟანრი, რ-საც პირობითად შეიძლება ეწოდოს „მაგლია“, რადგან მასში სწორედ ჟანრული თვალსაზრისით ხაზგასმულია ერთ-ერთი პირობითი ნი-

შანი – მთქმელის გადაადგილება გარკვეული მიმართულებით (ერთი რეგიონის ორ უკიდურეს წერტილს შორის).

მ. ჟურდიანი.

საზედლო ასოები, ინიციალები, ნუსხურ დამწერლობაში აბზაცის დასაწყისად გამოყენებული მთავრული (იგივე ასომთავრული, მრგვლოვანი) ასო-ნიშნები. ს. ა. შეიძლება იყოს მოხატული ან მოუხატავი, მხოლოდ გრაფ. წესით შესრულებული. წიგნის ხელოვნების განვითარების ადრეულ ეტაპზე ($V-VI$ სს-ით დათარიღებულ პალიმფსესტურ ხელნაწერებში, VII ს. ხანმეტ ლექციონარში, სინაზე დაცულ ადრეული ხანის ძეგლებში...), როდესაც ხელნაწერი ჯერ კიდევ მოუხატავი იყო, ტექსტის მელნით თუ სინგურით შესრულებული მთავრული ს. ა. ამშვენებდნენ ტექსტის კომპოზიციურ განაწილებას ფურცელზე, გამოყოფდნენ შინაარსის მნიშვნელოვან ადგილებს აბზაცების სახით, ერთგვარ ორიენტირს ქმნიდნენ მკითხველისათვის. ქართ. ხელნაწერი წიგნის შემკულობის განვითარებასთან ერთად (კერძოდ, X ს-იდან), ს. ა.-მა მორთულობის საერთო ანსამბლში (ორნამენტული შემკულობისა და მინიატურული მხატვრობის გვერდით) მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა. მიქაელ მოდრეკილის საგალობელთა კრებულში (X ს.) მოხატული ს. ა. შესრულების მანერით, ორნამენტული მოტივებით, კოლორიტული თავისებურებებით სამხრ. საქართველოში არსებული მხატვრული სკოლის შემოქმედებით ტრადიციებზე მიგვანიშნებს. ხშირად გადამწერის მიერ შესრულებული ინიციალები

საზედლო ასოები.

ლამაზად გადაწერილ ტექსტთან ერთად ეპოქის სტილს განსაზღვრავს. ინიციალები, გრაფ. წერის მანერის შესაბამისად, გეომეტრიული, მცენარეული დეტალებით, ეტრატის ფერის ჩათვლით, ღია ფერადოვანი შეხამებით გამოირჩევა. მოგვიანო, ბიზანტ. მიმართულების ხელნაწერებში, რ-ებიც შესრულებულია მრავალშრიანი, ემალის მსგავსი საფერწერო ტექნიკით, ს. ა-ის მხატვრობა გამდიდრებულია ფრინველთა და ცხოველთა გამოსახულებებით.

გადამწერის მიერ ინიციალების მოხატვის შემთხვევებს ვხვდებით უმთავრესად ე. წ. „ხალხური“ (ბიზანტ. სკოლისგან განსხვავებული) მიმართულების ხელნაწერებში (მაგ., ურბნისის, იენაშის ოთხთხე-ში და სხვ.), რაც კარგად ჩანს ტექსტთან ინიციალთა მჭიდრო კომპოზიციურ კავშირსა და ხელნაწერის მორთულობის შესრულების საერთო მხატვრულ სტილში.

ე. მაჭავარიანი.

სალექსიკონო ერთეული, მეთაური სიტყვა ან სიტყვათშეხამება, რ-ის მნიშვნელობის განმარტებასაც ემსახურება სალექსიკონო სტატია. ს. პ. ლექსიკონში მოცემულია ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილისათვის მიღებული ამოსავალი (საწყისი) ფორმით და დანარჩენი სალექსიკონო სტატიისაგან გამოყოფილია რაიმე ტექნიკური ნიშნით (მთავრული ასოებით, შავი ან რაიმე განსხვავებული შრიფტით).

ა. არაბული.

სალექსიკონო სტატია, ლაპიდარული მეცნიერული სტატია, რ-შიც მოცემულია სალექსიკონო ერთეულის ზუსტი განმარტება ან ძირითადი ინფორმაცია მის შესახებ. მაგ., განმარტებითი ლექსიკონის სტატია მოიცავს სიტყვის განმარტებას, გრამატიკ. დეფინიციას, ტექსტობრივ ილუსტრაციას და, ზოგჯერ, მითითებას შესაბამისი ფუძის სიტყვებზე.

ა. არაბული.

სალიტერატურო მნა, სამწერლობო ენა. ს. პ. არის საერთო-სახალხო და ერთიანი, ზედიალექტური, მეტნაკლებად დამუშავებული, სანიშნო და ნორმალისებრული ენა, რ-საც აქვს ჩამოყალიბებული ფონემატური, გრამატიკ. და ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური სისტემა. გავრცელებულია სათანადო ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე და ხასიათდება შედარებითი მდგრადობით, რეგლამენტაციისადმი მიდრეკილებით. ამიტომ იგი რამდენადმე ხელოვნურია, რაც დიალექტური, კუთ-

ხური მეტყველებისათვის არ არის დამახასიათებელი. ამასთანავე, ს. პ. პოლივალენტოვანი (მრავალფუნქციანია), მდიდარი და დახვეწილი, სტილისტიკური მრავალფეროვნებით გამორჩეული ენაა. თავისი საზ.-კულტ. სტატუსით ს. პ., როგორც ენის არსებობის უმაღლესი ფორმა, უპირისპირდება ტერიტ. დიალექტებს (იხ. დიალექტი) და კოინეს სხვადასხვა ტიპებს.

პოლიტ. თვალსაზრისით, ს. პ. ებს, რ-ებიც ისტორიულად სახელმწ. ენის ფუნქციას ასრულებდნენ, თანამედროვე მსოფლიო მოწყობის პირობებში, განსაკუთრებით, ახალშექმნილი დამოუკიდებლობის მქონე ქვეყნებში, სახელმწ. ენის სტატუსი ოფიციალურადაც აქვთ მინიჭებული. ქართ. ენას (იხ. ევგ. როგორც აზერბაიჯანულსა და სომხურს) სახელმწ. ენის სტატუსი მოპოვებული აქვს დღემდე არსებული ყველა კონსტიტუციით.

ყოველ კულტ. ერს თავისი ს. პ. აქვს. რამდენადაც ძველი და ერთიანი, მდიდარი, სადა და დახვეწილია იგი, იმდენად კულტურულია მისი შემქმნელი და მატარებელი ხალხიც. ზოგიერთი ს. პ. უძველესია, ახ. წ.-მდე რამდენიმე საუკუნით ადრეა შექმნილი (ეგვიპტური, ხეთური, ფინიკიური, ძვ. ინდური...), ზოგის წარმოშობა კი ახ. წ.-ს განეკუთვნება (ქართ., სომხ., რუს., გერმან.). იბერიულ-კავკ. ენათაგან ქართული უძველესი ს. პ.ა (იხ. აგრეთვე ალბანური ენა), ახალგაზრდა ს. პ. კი თერთმეტი: აფხაზური, აბაზური, ადიღური (ჩერქეზული), ყაბარდოული, ჩაჩური, ინგუშური, ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ლეზგიური, თაბასარანული (ხოლო 20-მდე ენა დამწერლობის უქონელი ენაა).

ს. პ.-ს აქვს რამდენიმე თვისება, რ-იც განასხვავებს მას სხვა ენობრივ-დიალექტური ერთეულებისაგან:

1. ს. პ., ჩვეულებრივ, ერთია, დიალექტი კი — რამდენიმე ან ბევრი. კერძოდ, სალიტ. ქართ. ისტორიულადაც ერთი იყო და ამჟამადაც ერთია, დიალექტები კი ოცამდეა: ქართლური, კახური, ფშაური, ხევსურული, თუშური, მოხეური, იმერული, გურული, რაჭული, აჭარული, მესხური, ჯავახური, ინგილოური და სხვ. ს. პ.-ის სიძლიერე მის ერთიანობასა და მონოლითურობაშია. იგი, როგორც საერთო-სახალხო ენა, სხვადასხვა კუთხის მოსახლეობის მეტყველებისა და თვით ქვეყნის მთელი მოსახლეო-

ბის გამაერთიანებლად გამოდის, მაშინ როცა დიალექტი ამა თუ იმ კუთხის, მცირე კოლექტივის კუთვნილებაა.

2. ს. პ. სამწერლობო ენაა, რ-ზედაც იქმნება მხატვრული, სამეცნ., ტექნ., პოლიტ. და პუბლიკ. ლიტრა. იგი მასობრივი ინფორმაციის საშუალებათა (პრესა, რადიო, ტელევიზია), თეატრისა თუ კინოს ენაა და ისწავლება ყველა სახის სასწავლებელში. ს. პ.-გან განსხვავებით, დიალექტი ვიწრო წრეში (ოჯახში, სოფლად, შინაურობაში) სახმარო სამეტყველო ერთეულია, რ-საც მხოლოდ ბუნებრივად ითვისებენ და საგანგებოდ არ შეისწავლება (წერილობითი ფიქსაციის არსებობას ყველა მკვლევარი არ მიიჩნევს ს. პ.-ის უნივერსალურ ნიშნად, რამდენადაც ლიტრა შეიძლება მის წერილობით ფიქსაციამდე არსებობდეს. იხ. ალოგლოტოგრაფია).

3. ს. პ.-ს უპირატესად ერთი — პოლიტიკურად, ეკონომიკურად და კულტურულად დაწინაურებული კუთხის ან მხარის ტერიტ. დიალექტი ედება საფუძვლად. ქართ. ს. პ.-თვის ასეთი იყო ქართლური, გავრცელებული საქართველოს ცენტრ. ნაწილში, სადაც მდებარეობდა ქვეყნის ძვ. და ახ. დედაქალაქები (მცხეთა, თბილისი). დედაქალაქური მეტყველება გადამწყვეტი ფაქტორი იყო და არის ერისა და ენის კონსოლიდაციისათვის როგორც პოლიტ.-ეკონ., ისე საზ.-კულტ. თვალსაზრისით (რუს. სალიტ. ენისათვის ეს როლი შეასრულა მოსკოვ-კურსკის კილომ, ფრანგულისათვის — პარიზულმა, იტალიურისათვის — ფლორენციულმა). ს. პ. განუწყვეტლივ მდიდრდება და ივსება სხვადასხვა დიალექტიდან შემოსული დარგობრივი ლექსიკით, მაგრამ კუთხურ გრამატიკ. ფორმებს ს. პ. ებრძვის, რათა ამგვარი ფორმების შემოტანამ მონოლითურობა არ დაუკარგოს მას.

4. ს. პ.-ის განვითარება-გამდიდრების ძლიერი წყაროა სხვა კულტ. ენებთან ურთიერთობა და მათი ურთიერთგავლენა. განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ენიჭება თარგმნას ერთი ენიდან მეორეზე, რის შედეგადაც ენა მდიდრდება ახ. სიტყვებითა და ტერმინებით; თარგმნის პროცესში ენა მუშავდება სიტყვაწარმოების თვალსაზრისითაც, ასევე ყალიბდება ახ. გამოთქმები, რაც ამდიდრებს ფრაზეოლოგიას და ა. შ. (იხ. ელინოფილიზმი).

5. ენა, მათ შორის ს. მ.-ც, საერთოდ იცვლება, მაგრამ მისი ცვალებების ტემპი გაცილებით ნელია, ვიდრე ზეპირი ენისა და, მით უმეტეს, დიალექტებისა. ს. მ. შედარებით კონსერვატიულია, რაც აიხსნება მისი ერთიანობა-მონოლითურობითა და ფიქსირებულობით. იგი იცვლება მხოლოდ მაშინ, როცა აუცილებელი ხდება დაიძლიოს წინააღმდეგობა ზეპირსა და წერილობით მეტყველებას შორის.

ს. მ. ისტ. კატეგორიაა. მისი ფუნქციური დატვირთვა სხვადასხვაა. პირობებში სხვადასხვაგვარია. განმსაზღვრელ როლს ასრულებს ხალხის საზ. განვითარებისა და ზოგადი კულტურის დონე, აგრეთვე ფორმირების პირობები (მაგ., კლასიკ. არაბული ჩამოყალიბდა VII—VIII სს-ში, როგორც მუსლიმური რელიგიის, პოეზიის, მეცნიერებისა და სწავლა-განათლების ენა არაბ. კულტ. განვითარების მაღალი დონის პირობებში. დას. ევროპის ს.მ-თა სათავეებთან უპირატესი ადგილი ეკავა მხატვრული ლიტ-რის პოეტურ თუ პროზაულ ჟანრებს და ხალხ. ეპოსს, ნაწილობრივ — სას. მწერლობას. ამ ს.მ-ებმა შედარებით გვიან დაიწყეს მეცნიერებისა და განათლების მომსახურება, ვინაიდან დასახელებულ სფეროებში მანამდე ბატონობდა ლათ. ენა. თანამედროვე მსოფლიოში საერთაშ. ენებად მხოლოდ რამდენიმე იხმარება: უპირატესად — ინგლ., ესპ., ნაკლებ — გერმ. და ფრანგ.).

ს. მ-ის სოც. საფუძველს განსაზღვრავს ის, თუ რა ენობრივ პრაქტიკას ეყრდნობა და რომელ ნიმუშებს ირჩევს იგი შექმნა-განვითარების დროს. შუა საუკ. ს. მ-ებისათვის ტიპობრივი იყო ვიწრო სოც. ბაზა, ვინაიდან ისინი ემსახურებოდნენ ფეოდალ. საზ-ბის უმაღლეს ფენათა კულტურას, რაც განაპირობებდა იმ ეპოქის ს. მ-ის სტილისტიკურ სისტემას, მის გამიჯვნას სასაუბრო ენისაგან როგორც სოფლის, ისე ქალაქის მოსახლეობაში. ეროვნ. ს. მ-ის ჩამოყალიბება-განვითარების პროცესი ხასიათდება დემოკრატიზაციის ტენდენციის გაძლიერებით, სოც. ბაზის გაფართოებით, წიგნურ წერილობით და სასაუბრო-ხალხ. სტილთა ურთიერთდაახლოებით. ამ დროს ს. მ. იქცევა კომუნიკაციის საერთო-სახალხო საშუალებად მის ზეპირ სტილთა ინტენსიური დემოკრატიზაციისა და მათ წიგნურ-წერილობით სტილზე გავლენის გზით.

ს. მ-ის თანმხლები პროცესია ბრძოლა ენის სიწმინდის დასაცავად, რაც გულისხმობს ს. მ-ის ნორმების დაცვას. მისთვის დამახასიათებელია ორთოგრაფიულად მართებული სიტყვებისა და გარკვეული გრამატიკ. წესების მიხედვით გამართული კონსტრუქციების ხმარება, ხოლო ინტონაციურად — ბუნებრივი წარმოთქმის გამოყენება. ენის სიწმინდის დაცვა მეტყველების კულტურის გარკვეული დონის მიმანისწეხელია, თუმცა ერთიანი კოდიფიცირებული ნორმების არსებობა ს. მ-თვის ყოველთვის არ არის აუცილებელი. ითვლება, რომ ნორმების ჩამოყალიბება ს. მ-ის ისტორიაში შედარებით გვიანდელია (ემთხვევა ეროვნ. ენებად ჩამოყალიბების პერიოდს).

ცნებები „ს. მ.“ და „ლიტერატურული ენა“ იგივეობრივი არ არის. ს. მ. მოიცავს არა მარტო მხატვრული ლიტ-რის, არამედ პუბლიცისტიკის, მეცნიერების, სახელმწ. მმართველობის, აგრეთვე ზეპირი გამოსვლების ენასა და სასაუბრო მეტყველების გარკვეულ ტიპს (ს. მ-ის ზეპირი ფორმა). ლიტერატურული ენა, ერთი მხრივ, უფრო ვიწრო ცნებაა, ვინაიდან მხოლოდ მხატვრული ნაწარმოებების ენას გულისხმობს, მაგრამ, მეორე მხრივ, იგი უფრო ფართო ცნებადაც შეიძლება გავიგოთ, რამდენადაც, გარდა ლიტ. ენობრივი ფორმებისა, შეიძლება მოიცავს ტერიტ. დიალექტებისა თუ კილოკავების ელემენტები და ჟარგონიზმებიც.

ს. მ-ების ისტორიაში დიდ როლს თამაშობს გამოჩენილი მწერლების შემოქმედება (მაგ., შექსპირისა ინგლ. ს.მ-ის ფორმირებაში, რუსთაველისა — ქართ. ენის, პუშკინისა — რუს. ენის და ა. შ.).

ლიტ.: თოფური ვ., ქართული ენა და მართლწერის ზოგი საკითხი, თბ., 1965; ჩიქობავა არნ., ქართული ენა, როგორც პოლივალენტოვანი სალიტერატურო ენა. — «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», წგ. I, თბ., 1972; Гухман М. М., Литературный язык. — Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка, М., 1970; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

შ. აფრიდონიძე.
საზოგადოებრივი თეორია. მოძღვრება ენის სამ განსხვავებულ (მაღალ, საშუალო და დაბალ) სტილად დაყოფის შესახებ, რ-იც ცნობილია ანტიკური პერიოდიდან; ფართოდ იყო გავრცელებული აღმ. და დას.-ის ბევრ ქვეყანაში, მ. შ. საქართველოსთან ისე მჭიდროდ დაკავშირებულ ქვეყნებში, როგორიც იყო რუსეთი

და სომხეთი. საქართველოში ს. ს. ო. შემოიტანა XVIII ს. მოღვაწემ, კათალიკოსმა ანტონ I-მა. თუმცა საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ პრაქტიკულად ნაირსტილოვანი სალიტ. ენის გამოყენების შემთხვევები ანტონის წინაპრებიდან მწერლობაშიც იყო გავრცელებული. მაგალითისათვის იოანე პეტრიწისა და ს.-ს. ორბელიანის დასახელებაც საკმარისია. პეტრიწმა ფილოს. ნაშრომებისათვის გამოიყენა „მდაბრითნათაგან მესხური“, ე. ი. მდაბიურისაგან განსხვავებული ენა, ხოლო საბა, რ-ის ენაც, ჩვეულებრივ, ცოცხალ სასაუბრო მეტყველებაზე დამყარებული ახ. სალიტ. ენის ნიმუშად მოჰყავთ, თავის ნაწარმოებებში ხშირად ძვ. ქართ. სას. მწერლობის სტილს მიმართავდა. ორი განსხვავებული სტილის გამოყენება შესაძლებელი გახდა მას შემდეგ, რაც XII და, განსაკუთრებით, მომდევნო საუკუნეებში სალიტ. ენის მკაცრი ნორმები დაირღვა და ცხადი გახდა განსხვავება ძვ. სალიტ. ენასა და ახ. ცოცხალ სასაუბრო ენასთან დაახლოებულ სალიტ. ენას შორის. ძვ. სალიტ. ენა შემორჩა საეკლ. ნაწარმოებებს, ამის გვერდით კი საერთო მწერლობაში ცოცხალ სასაუბრო მეტყველებაზე დამყარებული სალიტ. ენა მკვიდრდებოდა.

რაც შეეხება სალიტ. ენაში სამი სტილის გამოყენების თეორიულ დასაბუთებას, ანტონმა იგი თავისი „ქართული ღრამატიკის“ მხოლოდ I რედაქციაში (1753) წარმოადგინა.

ანტონი მწერლობის ნიმუშებს სამ სახედ ყოფს: პირველი სახის ნაწერები ნაკლებად შეიცავს „რჩეულსიტყვაობას“, მაგრამ ყველა სათვის ადგილი გასაგებია. ასეთია სვინაქსართა და მოთხრობათა ენა. თუ ნაწარმოები ხალხისათვის არის განკუთვნილი, იგი პირველი სახის ენით უნდა იწერებოდეს. მეორე სახის ნაწერებში რჩეულსიტყვაობა მეტია, მაგრამ, სამაგიეროდ, ნაკლებ გასაგებიც არის. ასეთია საღვთო წერილის ენა. თუ ნაწარმოები სწავლას ან მოძღვრებას ეხება ან წმინდანთა წერილებს განმარტავს, საჭიროა მეორე სახის ენა, რათა სიტყვათა კეთილშობილება წინადადებათა კეთილშობილების მსგავსი იყოს და ღრმა უბიძგოს მეცნიერთა გონებას მეტი სიღრმისაკენ. რაც შეეხება მესამე სახის ნაწერებს, მათ სრულად მოეპოვებათ რჩეულსიტყვაობაც და ტკბილმეტყველებაც, მაგრამ ისინი მხოლოდ მეცნიერთათვისაა

ხელმისაწვდომი. იქვე ანტონი ჩამოთვლის ავტორებს, რ-ებიც მესამე სტილით წერდნენ. თუ ნაწარმოები ბრძენთა და განსწავლულთათვისაა გამიზნული, მაშინ ის უნდა იწერებოდეს მესამე სახის ენით, რადგანაც სიტყვათა ბრწყინვალეობა და ფრაზების მჭვრეტელობა მკითხველის გონებას გადააჩვევს სიზარმაცეს, აღაფრთოვანებს და, ამგვარად, უფრო დაინტერესებს მას ასეთი თხზულებებით.

ანტონის ინტერპრეტაციით, ნაირსტილოვანი სალიტ. ენის თეორია არ იძლეოდა სტილებრივი სხვაობის არაავითარ წესებს და, ამდენად, არ არსებობდა სხვადასხვა სტილის ერთმანეთისაგან გამოჯვანის ობიექტური კრიტერიუმი. თვით ანტონისთვის, როგორც ჩანს, ეს თეორია მისაღები იყო იმდენად, რამდენადც შესაძლებლობას აძლევდა, ეწერა მაღალი, ხელოვნური სტილით. საფიქრებელია, რომ ამიტომაც არ შეიტანა მან თავისი გრამატიკის II რედაქციაში მსჯელობა ს. ს. ო-ის შესახებ.

ცხადია, ამ თეორიამ ანტონის ავტორიტეტისა და მისი ლიტ. სკოლის წყალობით გავლენა იქონია შემდეგდროინდელ გრამატიკოსებზე და, რა თქმა უნდა, მწერლებზეც. თუმცა მხედველობაში მისაღებია, რომ ორ განსხვავებულ სტილზე წერის ტრადიცია, ანტონის თეორიის გავლენის გარდა, წინამორბედთა ტრადიციის გათვალისწინებითაც შეიძლება აიხსნას. ს. ს. ო. თეორიად დარჩა, არსებითად მხოლოდ მაღალი და დაბალი სტილით წერის საკითხი იდგა.

ერთი მხრივ, გაუგებარი, მძიმე და, მეორე მხრივ, სადა, მარტივი ენით წერის შესანიშნავ საილუსტრაციო მაგალითებს გვაწვდის ჟურნ. „ცისკარი“, XIX ს. შუა წლების ერთადერთი ბეჭდვითი ორგანო. იმ მწერლებიდან, რ-ებიც „ცისკართან“ თანამშრომლობდნენ, განსაკუთრებით მძიმე ენით გამოირჩეოდნენ ი. ლორთქიფანიძე, დ. ბაგრატიოვა, ლ. ისარლოვი, დ. ციციშვილი, ზ. მამაცოვი, ს. ალექსიევ-მესხიევი, ბ. ჯორჯაძე, ა. სვანელი...; სადა, მარტივი ენით წერდნენ დ. ყიფიანი, გ. ერისთავი, ი. კერესელიძე, ლ. არდაზიანი, დ. ჭონქაძე, ა. ორბელიანი...

თუმცა ანტონის მიმდევრების უმეტესი ნაწილი თეორიულ წერილებში, რ-ებიც ქართ. ენის „სიწმინდეს“ შეეხებოდა, სალიტ. ენაში სამ განსხვავებულ სტილს გამოყოფდა (ა. ორბელიანი, დ. ბაქრაძე), მაგრამ

ზოგჯერ ფაქტობრივი ვითარება და, როგორც ჩანს, ის გარემოებაც, რომ წინადროინდელ მწერლობაში სას. და საერო თხზულებები სხვადასხვა სტილით იწერებოდა, აიძულებდა ზოგ მათგანს ელიარებიანა, რომ არსებითად მხოლოდ ორი სტილი („ენა“) არსებობდა (ა. ორბელიანი, ლ. არდაზიანი).

ბოლოს და ბოლოს, ნაირსტილოვანი ენის ნორმებით ხელმძღვანელობის შეუძლებლობა თვით ამ თეორიის მომხრეებმაც იგრძნეს და სხვადასხვანაირი სტილით წერის საჭიროებაში ეჭვი შეიტანეს. ამ მხრივ ცნობილია ა. ორბელიანის, დ. ბაქრაძისა და ლ. არდაზიანის წერილები, რ-ებშიც სალიტ. მოსაზრებები საკმაოდ მკვეთრად გამოითქვა, მაგრამ არც შედეგი ჩანდა და არც მათი საქმის განმახორციელებელი, სანამ სალიტ. ენის დიდი რეფორმის ძნელი და პასუხსაგები საქმე არ იტვირთა ი. ჭავჭავაძემ. იგი თამამად გამოვიდა ანტონის ორთოგრაფიული წესების წინააღმდეგ, ერთბაშად უკუაგდო მანამდე ქართ. ენაში გაბატონებული ხელოვნური კონსტრუქციები, არ მოერიდა მაღალი სტილისათვის უჩვეულო სიტყვებისა და გამოთქმების ხმარებას და ქართვ. საზ-ბას გასაგები, ჭეშმარიტად ხალხ. ენის ნიშში მისცა.

ლიტ.: ორბელიანი ალ., ქართულის ენისათვის, ტფ., 1856; მისივე, ქართული უბნობა ანუ წერა. — «ცისკარი», 1860, №6; არდაზიანი ლ., Беглый обзор 12 книжек „Заря“ с января по декабрь 1858; ნ. ბერძენოვისა. — «ცისკარი», 1859, №9; ბაქრაძე დ., წიგნი მოწერილი თ. ალექსანდრე ჯამბაურ ორბელიანისადმი შესახებ მისის „ქართულის უბნობისა ანუ წერისა“. — «ცისკარი», 1860, №8; გოგიბერიძე მ., იოანე პეტრიწი და მისი მსოფლმხედველობა. — იოანე პეტრიწი, შრომები, ტ. 1, თბ., 1940; ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; გიგინეიშვილი ი., ილია ჭავჭავაძე და ახალი ქართული სალიტერატურო ენა. — «თსუ შრომები», 1958, ტ. 69; მისივე, სულხან-საბა ორბელიანის ენისათვის. — წგ.: სულხან-საბა ორბელიანი. საიუბილეო კრებული, თბ., 1959; ბაბუნაშვილი ე., სამი სტილის თეორია ქართულ მწერლობაში. — «თსუ შრომები», 1963, ტ. 96; მისივე, ანტონ პირველი და ქართული გრამატიკის საკითხები, თბ., 1970.

ე. ბაბუნაშვილი.

საორგანიზაციო კომისია, სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი კომისია. შეიქმნა 1920 განსახკომთან არსებული სასწ. კომიტეტის მიერ ს. ხუნდაძის განცხადების საფუძველზე, რ-შიც იგი კატეგორიულად მოითხოვდა მთავრობის მონაწილეობას სალიტ. ენის მართვული ფორმების შემუშავებასა

და დაკანონებაში. შემადგენლობა: ა. შანიძე (თავ-რე), გ. ახვლედიანი, კ. კეკელიძე, ს. გორგაძე (მდივანი), ვ. ბერიძე (სხდომებს ესწრებოდა დ. უზნაძე).

კომისიამ უპირველესად გამოაქვეყნა მოსაგვარებელ საკითხთა სია და მათ გადასაწყვეტად იმუშავა 1920 წ. 4. IV-იდან 1921 წ. 16. IV-მდე. 1921 განსახკომმა გამოსცა წიგნაკი — „სალიტერატურო ქართულისათვის — „პროექტი ქართული ორთოგრაფიის სადაო საკითხების მოსაწესრიგებლად, შემუშავებული საორგანიზაციო კომისიისა და მიღებული სასწავლო კომიტეტის მიერ (მასალები კონფერენციისათვის)“, ტფილისი, 1921 (54 გვ.). მასში წარმოდგენილი იყო:

1. კომისიის სახელმძღვანელო პრინციპები: ფორმათა ერთსახეობა, გავრცელებულობა, სიცოცხლისუნარიანობა („ცოცხალ“ ფორმათა უპირატესობა „მკვდარ“ ფორმათა წინაშე), ტრადიციულობა (ისტორიულად სწორ ფორმასთან ახლომყოფი ვარიანტის უპირატესობა);

2. ფონეტ.-მორფოლ., სინტაქსურ-სტილისტიკურ სადავო საკითხთა (აგრეთვე უცხოენოვანი ლექსიკის გადმოცემის) მოწესრიგების რეკომენდაციები.

ნორმის დადგენა რამდენიმე ეტაპს გულისხმობდა: ს. პ-ში შემუშავებული პროექტები მოხსენდებოდა ენის მცოდნეთა კონფერენციას (ჩატარება ივარაუდებოდა 1920 წ. 24. V), რ-ის გადაწყვეტილებებს განიხილავდა სასწ. კომიტეტი, მისცემდა საბოლოო სანქციას, გამოაქვეყნებდა და საყოველთაო-სავალდებულო კანონად გამოაცხადებდა. მაგრამ კონფერენციის მოწვევა ვერ მოხერხდა. ს. პ-ის პრინციპებიც ყველამ არ განიხილა. ამის მიუხედავად, კომისიის მიერ რეკომენდებული ბევრი ფორმა სალიტ. ენაში დამკვიდრდა.

ს. პ-ის დაარსება და მოღვაწეობაც ძალზე მნიშვნელოვანი იყო. თანამედროვე სალიტ. ენის ნორმალიზაციის ისტორიაში ეს იყო პირველი კომისია შექმნილი სახელმწ. დონეზე და ერთგვარი წინამორბედი თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი კომისიისა.

ლ. ლეჟავა.

სარჯველაძე ზურაბ ალექსანდრეს ძე (12. III. 1939, სოფ. ჯუნეწერი, ლანჩხუთის რ-ნი, — 17. XII. 2002, თბილისი), ენათმეცნიერი. საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ.

ზ. სარჯველაძე.

(2001), ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1973), პროფესორი (1976), ს.-ს. ორბელიანის სახ. თბილ. სახელმწ. პედ. უნ-ტის სამეცნ. დარგის პრორექტორი, ოსუ ძვ. ქართ. ენის კათედრის ხელმძღვანელი. დაამთავრა ოსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1962). იკვლევდა ძვ. ქართ. ენის, ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკისა და ბევრ სხვა ლინგვისტურ საკითხს. მონოგრაფიებში „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები“ (1975) და „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი“ (1984) პირველად არის ფართოდ გაანალიზებული ქართ. სალიტ. ენის ისტორიის კარდინალური საკითხები. ნაშრომში „ძველი ქართული ენა“ (1997, მეორე გამოც. 2004) ძვ. ქართ. ენის ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსისა და ლექსიკის ძირითადი საკითხებია განხილული. მონოგრაფიაში „ქართული პალეოგრაფია“ (თანაავტორი კ. დანელია) მრავალფეროვან საილუსტრაციო მასალასთან ერთად მოცემულია პალეოგრაფიის თითქმის ყველა ძირითადი საკითხის დაწვრილებითი ანალიზი. ს. დიდ ადგილს უთმობდა ძვ. ქართ. და ქართველური ენების ლექსიკის კვლევას. ამ საკითხებს ეძღვნება მისი ნაშრომები: „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“ (1995) და „ძველი ქართული ენის სიტყვის კონა“ (2001), აგრეთვე გერმ. ენაზე გამოქვეყნებული შრომა „ძველ-ქართულ-გერმანული ლექსიკონი“ (Hamburg: Buske, 1999, თანაავტორი ჰ. ფენრიხი). ს.-ის „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ (თანაავტორი ჰ. ფენრიხი) გამოქვეყნდა არა მხოლოდ ქართულად (ჯერ 1990, შემდეგ 2000), არამედ — გერმანულად (Leiden, New York, K. In: Brill, 1999). ეს არის ქართულ (აგრეთვე გერმანულ) ენაზე გამოქვეყნებული პირველი ნაშრომი, რომელშიც სათანადო მეცნ. ინტერპრეტაციითა და მაქსიმალური სისრულით არის წარმოდგენილი როგორც მანამდე არსებული, ისე ავტორთა მიერ მოპოვებული სალექსიკონო მასალა. ს.-ის, როგორც ერთ-ერთი შემდგენლის, მონაწილეობით და რედაქტორობით მომზადდა „ქართლის ცხოვრების სიმფონია-ლექსიკონი“ ტ. 1, 2 (თბ., 1986); მისი რედაქტორობით (თანარედაქტორები — მ. შანიძე, ნ. გოგუაძე) გამოვიდა აგრეთვე „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი“, თბ., 1994.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ს.-ის, როგორც ტექსტოლოგის მოღვაწეობა. მისი მონაწილეობით მომზადდა და გამოიცა ძვ. ქართ. მწერლობის არაერთი ძეგლი. 1993 ს.-ის რედაქტორობით (თანარედაქტორი მ. შანიძე) გამოიცა ძვ. ქართ. სას. მწერლობის მნიშვნელოვანი ძეგლი წმ. იოანე ოქროპირი, „განმარტება იოანეს სახარებისა“, თარგმანი «წმ. ეფთვიმე მთაწმიდელისა», ნაწ. I—II, რ.-ის ტექსტის მომზადებაში თვითონაც მონაწილეობდა. ს.-ის მიერ დაარსებული (1998) სერიის — „ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკის“ X ტომი — „ადიშის ოთხთავი“ გამოიცა (2003) ს.-ის საერთო რედაქციით. 2004 გამოვიდა „მათეს სახარება“ და „მარკოზის სახარება“ (გიორგი მთაწმიდელის რედაქცია), რთა ტექსტები და განმარტებები მომზადებულია ს.-ის მიერ (ე. გიუნაშვილთან ერთად).

ს. ზრუნავდა აგრეთვე ქართ. ძეგლების გამოცემაზე უცხოეთში, 1998—2001 სერიაში „ძველი ქართული ძეგლები“ გამოიცა მის მიერ გერმანულად თარგმნილი (ჰ. ფენრიხთან ერთად) „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, მოსე ხონელის „ამირანდარეჯანიანი“, გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“.

ს.-ის ნაშრომებისა და გამოცემების სრული ბიბლიოგრაფიისათვის იხ. ოსუ-ის «ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 2004, ტ. 31. ს.-ს მიღებული აქვს საქართვე. უმაღლესი განათლების სამინისტროს (1987), ა. შანიძის სახ. (1992), ა. ჰუმბოლდტის სახ. (1994), თბილისის სახელმწ. უნ-ტის (2000), გეორგ როზენის სახ. (2001) პრემიები, ღირსების ორდენი (1998).

ა. ონიანი.

საფარა, ძველი ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, ხუროთმოძღვრების ძეგლი სამხრ. საქართველოში (ახალციხის რ-ნი). წყაროებში ს. IX ს-იდან იხსენიება. შემორჩენილი ნაგებობათა შორის უძველესია მიძინების ეკლესია (X ს.), წმ. საბას მთავარი ეკლესია XIII ს-ში აუგია ხუროთმოძღვარ ფარეზასძეს.

ს.-ის ლიტ. კერის მთავარი წარმომადგენელია კათალიკოსი არსენ დიდი (საფარელი) (IX ს.), ავტორი ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატისა „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“.

X—XI სს. მოღვაწეთაგან ცნობილი არიან იოანე და გაბრიელ

საფარელები. ისინი პალესტინაში მოღვაწეობდნენ და ამრავლებდნენ ხელნაწერებს. XII ს. მოღვაწეა იოანე მტბეზარ-საფარელი, რ-მაც 1195 დაამზადებინა წყაროსთავის სახარება (Q-№907). XVI ს-ში აქ მოღვაწეობდა ცნობილი კალიგრაფი სვიმეონ კარგარეთელი, რ-საც იოანე კიძე მაწვერელის დაკვეთით გადაუწერია პოლემიკურ-დოგმატიკური და სამეცნ. კრებული (S-№312), მონაწილეობა მიუღია აბუსერისძე ტბელის შრომების შემცველი უძველესი ხელნაწერის (A-№85) შევსება-რესტავრაციაში, გადაუწერია გულანების (A-№197, K-№16).

ხელნაწერთა გამრავლება საფარაში გვიან ხანამდე გრძელდებოდა. 1778 მიტროფანე საფარელმა იქ გადაწერა დოგმატიკურ-პოლემიკური კრებული (K-№101), 1844 ქრისტესია სამადაშვილმა გადაწერა „გრდემლი“ (A-№1591).

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

საქართველოს ენის სახელმწიფო პალატა (სმსპ), სახელმწიფო ენის ფუნქციონირებისა და ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დაცვის მაკონტროლებელი უმაღლესი აღმასრულებელი ორგანო. შეიქმნა 1997 წ. 24 იანვარს (თავრე ლ. ღვინჯილია). პალატა თავის საქმიანობისას ხელმძღვანელობდა საქართვე. კონსტიტუციით, კანონებით, პარლამენტის დადგენილებით, პრეზიდენტის ბრძანებულებებითა და განკარგულებებით, საქართვე. სახელმწ. ენის მუდმივი სახელმწ. კომისიის გადაწყვეტილებებით, საქართვე. პრეზიდენტის მიერ დამტკიცებული დებულებითა და სხვა სამართლებრივი აქტებით.

საფარის მონასტერი. წმ. საბას ტაძარი. XIII ს. დასასრული.

სმსპ ანგარიშგაღებული იყო საქართვე. პრეზიდენტის წინაშე; ჰქონდა დამოუკიდებელი ბალანსი და შესაბამისი ანგარიშები ბანკში, სახელმწ. გერბიანი ბეჭედი. პალატის დაფინანსება ხდებოდა სახელმწ. ბიუჯეტიდან.

სმსპ-ს ეკისრებოდა საქართველოს ტერიტორიაზე მოქმედი ყველა სახელმწ. ორგანოს, უწყების, ქვეყნის ფარგლებს გარეთ არსებული საქართვე. სახელმწ. დაწესებულებებისა და ორგანიზაციების, აგრეთვე საქართვე. იურისდიქციაში მყოფი არასახელმწ. დაწესებულებების (მიუხედავად მათი ორგანიზაციულ-სამართლებრივი ფორმისა) საქმიანობაში ქართ. ენის კონსტიტუციური სტატუსისა და სალიტ. ენის ნორმათა დაცვის უზრუნველყოფა, სახელმწ. ენობრივი პოლიტ. განხორციელება, არაქართულენოვანი მოსახლეობის ენობრივი ინტერესების დაცვა მოქმედი კანონმდებლობის ფარგლებში და სხვ.

სმსპ უფლებამოსილი იყო, თავის კომპეტენციაში შემავალ საკითხებზე მიეღო გადაწყვეტილება, რთა შესრულება სავალდებულო იყო აღმასრულებელი ხელისუფლების ყველა ორგანოსათვის, აგრეთვე საქართვე. ტერიტორიაზე განლაგებული ყველა არასახელმწიფო საწარმოს, დაწესებულებისა და ორგანიზაციისათვის.

სმსპ-თან შექმნილი იყო გეოგრ. ობიექტების სახელწოდებათა დადგენის, ნორმალიზების, გამოყენების, აღრიცხვისა და დაცვის სამთავრობო კომისია, შემადგენლობასა და სტრუქტურას ამტკიცებდა და თავ-რეს ნიშნავდა საქართვე. პრეზიდენტი. აღნიშნულ კომისიას ხელმძღვანელობდა პალატის თავ-რე.

სმსპ-ს ჰქონდა სტრუქტურული ქვედანაყოფები საქართვე. ყველა ქალაქსა და რაიონში შესაბამისი სამმართველოებისა და განყოფილებების სახით. ადგილობრივი საქმიანობის უკეთ ორგანიზებისა და კოორდინირების მიზნით შექმნილი იყო ათი სამხარეო დეპარტამენტი, რეგშიც ერთიანდებოდა რაიონული და საქალაქო სამსახურები.

სმსპ-ის ლიკვიდაცია მოხდა საქართვე. მთავრობის 2004 წ. 23 ოქტომბრის №86 დადგენილებით. მისი სამართალმემკვიდრეა სახელმწიფო ენის სამმართველო.

ლ. ღვინჯილია.

საქართველოში გაგრძელებული ენები, ქართულ ენას თავისი არსებობის მანძილზე მრავალგზისი შეხება ჰქონია (და აქვს) სხვადასხვა წარმომავლობისა და სტრუქტურის ენებთან. კონტაქტების ხან-

გრძლივობა და ინტენსივობა განპირობებულია ისტ.-პოლიტ., გეოგრ. და სხვ. ფაქტორებით. ამგვარი კონტაქტები განსაკუთრებით ინტენსიურია ერთ ტერიტორიაზე თანაარსებობის პირობებში და ენათა შორის ურთიერთგავლენის საფუძველი ხდება (იხ. ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია). მათი შესწავლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ და არა იმდენად კონტაქტში მყოფი ენების თავისებურებათა თვალსაზრისით, არამედ ზოგადენათმეცნ. თვალსაზრისით, ენათა კონვერგენციის კანონზომიერებათა მისი შესაძლო ზღვრების დასადგენად (იხ. ენათა კავშირი). რამდენადაც ენობრივი კონტაქტები მნიშვნელოვანწილად დამოკიდებულია მათ მატარებელ ხალხთა უშუალო კონტაქტებზე, ინტერესს მოკლებული არ იქნება გათვალისწინებულ იქნას თვით ქართ. ტომებისა და საქართველოში მცხოვრები უცხოენოვანი ჯგუფების განსახლების დინამიკაც.

საქართველო მდებარეობს სამხრეთ კავკასიაში. დასავლეთიდან მას აკრავს შავი ზღვა, საქართველოს სანაპირო ხაზის სიგრძეა 330 კმ. საქართველოს გეოგრაფ. მდებარეობამ განაპირობა მისი ბუნების ნაირგვარობა, ჰავის მრავალფეროვნება, მადნეულის, წყლის რესურსების, მცენარეული საფარისა და ცხოველთა სამყაროს სიმდიდრე.

გეოგრაფიულმა მდებარეობამ უდიდესი გავლენა იქონია აგრეთვე ქვეყნის პოლიტ. ბედზეც. ქართველი ერის ჩამოყალიბების პროცესი, ქართ. ენის განვითარების გზა უშუალოდ იყო დაკავშირებული მეზობელ ტომებსა თუ სახელმწიფოებთან, პოლიტ. -კულტ. კონტაქტებზე (ომები, მიგრაციები, სავაჭრო ურთიერთობები, კულტურული გავლენები, განათლება, რელიგიური ორიენტაცია).

ძვ. წ. VII—VI სს-ში უკვე იწყება ქართ. სახელმწიფოების შექმნა. პოლიტ. კონსოლიდაცია აჩქარებს ტომების დაჯგუფებისა და ქართ. ხალხის ჩამოყალიბებების პროცესს. ერთიანი მატერ. და სულიერი კულტურის შექმნის მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ახ. წ. IV ს-ში ქრისტიანობის სახელმწ. რელიგიად გამოცხადება და ქართული დამწერლობის გავრცელება. შემდგომში კი (X ს.) ყველა ქართ. სამეფო-სამთავროს გაერთიანების გზით ერთიანი ფეოდ. სახელმწიფოს შექმნა.

ცენტრალიზებული სახელმწიფოს წარმოქმნამ დადებითი გავლენა იქონია მოსახლეობის რაოდენობრივ

ზრდაზე. სპეციალისტების გამოთვლით, ფეოდალური საქართველოს ყველაზე განვითარებულ ეპოქაში (XII—XIII სს.) მოსახლეობა დაახლ. 5 მლნ. კაცს შეადგენდა.

შუა საუკ. შექმნილმა რთულმა ისტ. პირობებმა და შემდგომმა გარემოგარემომ პოტენციალმა განაპირობა საქართველოს მოსახლეობის ეროვნული სიჭრელე. საქართვე. სახელმწიფოს დასუსტებისთანავე მეზობელი ტომები სასაზღვრო ზოლიდან საქართვე. ტერიტორიაზე სახლდებოდნენ. ზოგჯერ ისინი ასიმილირდებოდნენ, ზოგჯერ კი მეტ-ნაკლებად კომპაქტურ დასახლებებს ქმნიდნენ და მშობლიურ ენას ინარჩუნებდნენ.

მდიდარი ისტ. მასალა საშუალებას იძლევა თვალის გაკვლით მოსახლეობის რაოდენობრივსა და თვისებრივ ცვლას საქართველოს ტერიტორიაზე და განვსაზღვროთ თანამედროვე საქართველოს მცხოვრებთა შედგენილობისა და თავისებურების დემოგრაფიული ბუნება. ისტ. ვითარების გათვალისწინებით, უმეტეს შემთხვევაში, აიხსნება თანამედროვე ენობრივი სიტუაცია საქართველოში.

ტერიტორია, რაც უძველესი ხანიდან ეკავა საქართველოს (თანამედროვე და ისტ. საქართველოს ჩათვლით), დაკავშირებული იყო კაცობრიობის განვითარების უმნიშვნელოვანეს რეგიონთან — ახლო აღმოსავლეთთან. სწორედ აქ ძვ. წ. III—II ათასწლეულებში ქართ. ტომებს მჭიდრო კონტაქტები უნდა ჰქონოდათ ინდოევროპელებთან, სემიტებთან და სხვა ცნობილ ეთნოსებთან, რასაც ადასტურებს მათგან ნასესხები ლექსიკა, ისევე როგორც მსგავსება ძველადმოსავლურ და ქართველურ ენათა სტრუქტურულ ნიშნებში (იხ. ქასქური ენა, შუმერული ენა, ხათური ენა, ხეთური ენა).

ქართ. ტომების კულტურულ-ეთნიკური კონტაქტები სხვა ეთნოსებთან გრძელდებოდა შემდეგაც, სხვა დროს და სხვა ისტ. პირობებში. ენათა კონტაქტების თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ჩანს ინტენსიური მიგრაციული პროცესები თვით საქართველოს ტერიტორიაზე, რამაც უცხო ეთნოსების ჩამოსახლება-თან ერთად სხვადასხვა დროს გამოიწვია მათი ენების გავრცელებაც აღნიშნულ ტერიტორიაზე.

ინდოევროპული ენები. უძველესი დროიდან კავკასიასა, და, კერძოდ, საქართველოს, ალბ-მიცმა ჰქონდა

ეგეოსის ზღვის ხალხებთან. ამ გაკვალულ გზებს შემდეგ ბერძნებიც მოჰყვნენ. ძვ. წ. VII ს-ში ვაჭრობა ისე გაფართოვდა, რომ ბერძნები შავი ზღვის სანაპიროზე, კერძოდ, სანავსადგურო ქალაქებში (ფასიდი ანუ ფაზისი, დიოსკურია, პიტინტი) ბერძნული ახალშენების შექმნას იწყებენ. აქედან ვრცელდება ბერძნული ენა საქართველოს ტერიტორიაზე (იხ. ბერძნული ენა).

ახლანდელი ბერძნ. მოსახლეობა საქართველოში ანატოლიიდანაა გადმოსახლებული (XVIII—XIX სს.). ბერძენი იმიგრანტების ბოლო ნაკადი ლოზანის კონფერენციის (1922—23) შემდეგ შემოვიდა. ამჟამად საქართველოში ბერძნები ცხოვრობენ უმთავრესად აჭარაში, აფხაზეთში, წალკისა და დმანისის რაიონებში. ენობრივად საქართველოს ბერძნები ორ ჯგუფად იყოფიან: ბერძნულენოვანი ელინოფონები (საკ. სახელი — „რომეოს“, უფრო იშვიათად — „გრეკოს“, „ელინოს“) და თურქულენოვანი ურუმები. ვარაუდობენ, რომ თრიალეთის ურუმთა, განსაკუთრებით ძვ. ქართ. პროვინციებიდან მოსული გუმიშხანელეებისა და პასენების, ეთნოგენეზში გარკვეული როლი შეასრულეს ლაზეზმა, მათ ყოფაში შემონახულია ძვ. ქართული ტრადიციებიც. ელინოფონები ცხოვრობენ ძირითადად აფხაზეთსა და აჭარაში (მცირე ჯგუფი — სამხრ. საქართველოს სოფლებში), ურუმები კი — უმთავრესად წალკისა და დმანისის რაიონებში. მეურნეობა, ყოფა და კულტურა განსახლების რაიონების მიხედვით გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ბერძნების რაოდენობა საქართველოში 1959 წლის აღწერის მონაცემებით 72 938 კაცს უდრიდა, 1970 წლის აღწერით — 89246-ს, 1979 — 95105, 1989 კი — 100 324-ს. ბოლო ათწლეულებში მძიმე სოც.-ეკონ. პირობებისა და საბჭოთა კავშირის დაშლის შედეგად სამშობლოში დაბრუნების შესაძლებლობის გაჩენის მიზეზით ბერძნებიც (სხვათა მსგავსად) დიდი რაოდენობით გავიდნენ საქართველოდან, მაგრამ ამ პერიოდში აღწერა აღარ ჩატარებულა.

ქართულის მჭიდრო კონტაქტი სპარსულთან იწყება IV—V სს-იდან, როდესაც სპარსეთი ფეხს იკიდებდა ამიერკავკასიაში. აქ სხვადასხვა დროს მისი ინტერესები იკვეთებოდა რომის, ბიზანტიის, ოსმალეთისა და, ბოლოს, რუსეთის პოლიტ. ინტერესებთან, რასაც თან სდევდა გამუდმებული ომები გავლენის სფეროთა გადანაწილებისათვის. ამ რთულ

პოლიტ. ვითარებაში უზღებოდა არსებობა საქართველოსაც. სპარსეთთან ურთიერთობა განსაკუთრებით გამწვავდა XVII ს. დასაწყისიდან, როდესაც ქართლ-კახეთზე გახშირებულ თავდასხმებს (შაჰ-აბას I-ის დროს) მოჰყვა კახეთის მოხრება. დაცარიელებულ ველებში დაიწყო თურქმანების ჩამოსახლება, რასაც სპარსეთი მთელი XVII ს-ის მანძილზე ცდილობდა. სპარსეთის დამპყრობლური ომები მეტ-ნაკლები ინტენსივობით XVII ს-შიც გრძელდებოდა, სანამ საბოლოოდ ამიერკავკასიაში რუსეთის ინტერესებმა არ გაიმარჯვა. მიუხედავად ასეთი რთული პოლიტ. ურთიერთობებისა, მთელი ამ საუკუნეების მანძილზე საქართველოსა და სპარსეთს შორის არსებობდა მჭიდრო კულტ.-ლიტ. ურთიერთობები, რამაც ასახვა ენაშიც პოვა (იხ. ირანული ენები).

ოსების (საკ. სახელი ირანი) წინაპრები — ირანული მოდემის სკვითურ-სარმატულ-ალანური ტომები — ჩრდ. კავკასიაში ძვ. წ. VIII—VII სს-ში გამოჩნდნენ. ისინი თანდათან შეერივნენ კავკ. აბორიგენულ მოსახლეობას და ახ. წ. X—XIII სს-ში ძლიერი ფეოდალ. სამეფო შექმნეს. საქართველოში მათი ჩამოსახლება დაწყებულია გვიან შუა საუკუნეებში (მასიურად — XVII—XVIII სს-ში). ჩამოსახლებულები ემორჩილებოდნენ ქართლის სამეფო ხელისუფლებას და ცალკეულ სათავადო სახლებს. 1922 წლის 20 აპრილს საქართველოს სსრ-ის შემადგენლობაში შეიქმნა სამხრ. ოსეთის ავტონ. ოლქი.

საქართველოში ოსების რაოდენობა 1959 წლის აღწერის მონაცემებით 141178 კაცს უდრიდა, 1970 — 150185, 1979-ში — 160497, ხოლო 1989 წლის აღწერის თანახმად კი — 164055. ამავე აღწერის მიხედვით ოსურს მშობლიურ ენად მიიჩნევდა და სრულყოფილად ფლობდა 164 055 ოსიდან 125 872, ქართულს — 33 694, რუსულს — 4246, სხვა ენებს — 243.

მოცემული ეროვნების საერთო რიცხოვნობიდან თავისუფლად ფლობდა მეორე ენად თავისი ეროვნების ენას 7 331, ქართულს — 53 518, რუსულს — 60 004, სხვა ენას — 433, არ ფლობს მეორე ენას — 42769.

საქართველოს მჭიდრო ისტ. კონტაქტებმა ოსებთან, განსაკუთრებით მათი ნაწილის საქართვ. ტერიტორიაზე ჩამოსახლების შემდეგ, ბუნებრივია, განსაზღვრა მჭიდრო ენობრივი კონტაქტების არსებობაც. აღსანიშნავია, რომ პირველი ოსური

ხელნაწერი (1802) შესრულებულია ქართული გრაფიკით (იხ. იალღუზ-იძე ი., ოსური ენა).

საქართ. ტერიტორიაზე გავრცელებულია კიდევ ერთი ირანული ჯგუფის ენა — ქურთული (იხ. ქურთული ენა). ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხი ქურთები (საკუთარი სახელწოდება — ქურდი, კურმანჯი) წინა აზიის ერთ-ერთი უძველესი ხალხია. ქურთების ჩამოყალიბებაში მონაწილეობდნენ ძვ. მიდღელი და ირანული ტომები. 1514 ქურთისტანი გაინაწილეს თურქეთმა და ირანმა, ხოლო I მსოფლიო ომის (1914—18) შემდეგ გაიყო ოთხ სახელმწიფოს შორის (თურქეთი, ირანი, ერაყი და სირია). XIX საუკუნეში ქურთების ნაწილმა რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო. საქართველოში, კერძოდ მესხეთში, ცალკეული ქურთული მომთაბარე ტომები XVI ს-ში გამოჩნდნენ, ქურთების ძირითადი მასა კი საქართველოში დასახლდა 1918—20, მას შემდეგ, რაც თურქებმა დაიწყეს მათი რელიგიურ-პოლიტ. შევიწროება. ქურთები ცხოვრობენ თბილისში, ბათუმსა და რუსთავში, მცირე ნაწილი — კახეთში.

საქართველოში ქურთების საერთო რაოდენობა 1959 წლის აღწერით იყო 16212 კაცი, 1970 — 20690, 1979 — 25688, 1989 წლის აღწერის მიხედვით — 33331. მათგან ქურთულ ენას მშობლიურად მიიჩნევდა და სრულყოფილად ფლობდა 24905 კაცი, ქართულს მშობლიურად თვლიდა 3834, ხოლო რუსულს — 4105, სხვა ენას — 487. მეორე ენად თავისუფლად ფლობდა ქართულს 14492, რუსულს — 8720, სხვა ენებს 8720, არ ფლობდა მეორე ენას 9279 ადამიანი.

სომხეთის სახელმწიფო საქართველოს ისტორიული მეზობელია და ამ ორ ქვეყანას ინტენსიური პოლიტ.-ეკონ. და კულტ. კონტაქტები უძველესი დროიდან ჰქონდა. ამ დროიდან იწყება ქართ.-სომხ. ენობრივი კონტაქტებიც (იხ. სომხური ენა).

საქართველოში სომხები კომპაქტურად სახლობენ სამხრ.-აღმ. ნაწილში (ისტ. ქართული მხარე — სამცხე-ჯავახეთი). დღეს ჯავახეთი (ამჟამად სომხებით კომპაქტურად დასახლებული არეალი) მოიცავს ახლანდელი ასპინძის, ახალქალაქისა და ნინოწმინდის რაიონების ტერიტორიას, საქართველოში მცხოვრები სომხების რაოდენობა 1959 წლის აღწერის მონაცემებით 442916 კაცი იყო, 1970 — 452309, 1979 წლის აღ-

წერით — 448000, ხოლო 1989 წლის აღწერით კი — 437211.

ჯერ კიდევ XVIII ს-ში ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-მ, რსაც ერთხანს სომხ. კაპიტალის იმედი ჰქონდა, 1780 ერევნიდან, ხოლო 1787 ყარაბაღიდან ჩამოსახლა 70000-ზე მეტი სომეხი, რთა ერთი ნაწილი მოგვიანებით განჯაში გადასახლდა. საქართველოში დამკვიდრებისთანავე რუსეთი ინტენსიურად აწარმოებდა სომხების ჩამოსახლებას სხვადასხვა რეგიონში: 1804 ერევნის სახანოდან თბილისში ჩამოსახლეს 2000; 1807—08 — 1906; მთავარმართებელ ტორმასოვის დროს — 1809—11 — ყარაბაღიდან ბოლნისში — 2140 სომეხი და ა. შ. ყველაზე დიდი რაოდენობით ჩამოსახლება ხდებოდა მესხეთში, მაშინ როდესაც რუსეთის საქართველოში დამკვიდრების მომენტიდან მოყოლებული ახალციხიდან განიდევნა 10—12 ათასამდე ქართ. ოჯახი, ანუ დაახლოებით 60—65000 ქართველი. სომხური გრიგორიანული ეკლესიის მესვეურები აღრიდებდნენ ცდილობდნენ ქართველებისათვის სარწმუნოება შეეცვალათ. დააკანონეს სომხური ტიპიკონი, გახსნეს სომხური სასულიერო სასწავლებლები. იქაური ქართველი კათოლიკეები ცარიზმმა ქართულ ენაზე მოლაპარაკე სომხებად გამოაცხადა. 1886 წლის 27 თებერვალს აიკრძალა ქართველ კათოლიკეთა ეკლესიაში მშობლიურ ენაზე წირვა-ლოცვა და ძალდატანებით სომხურად შეიცვალა. 1830-იდან ქრისტე, სომხები შემოჰყავთ არზრუმიდან. პასკევიჩმა 1828 ლიხთ-იმერეთის ქართველებს ნება არ მისცა დასახლებულიყვნენ მესხეთში, ხოლო ოსმალეთიდან გადმოსახლებულ სომეხთაგან იქ 30000 მცხოვრები დაამკვიდრა. 1897—1902 საქართველოში საცხოვრებლად ჩამოსახლდა 55000 სომეხი. მართლ თბილისში ამ დროისათვის 68 ათასი სომეხი იყო ახალჩამოსახლებული, ძირითადად თურქეთიდან. 1921-იდან ეკვასიის სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მხრიდან საქართველოში შემოვიდა 200000-მდე ლტოლვილი სომეხი, აქედან 40—45 ათასი თურქეთის ქვეშევრდომი იყო. 1923 წლის მაისში აფხაზეთში ჩასახლდა 642 სომეხი ლტოლვილი. ბოლშევიკებმა თურქეთს, აზერბაიჯანსა და სომხეთს დაუთმეს საქართველო. ტერიტორიის 19491 კვ. კილომეტრი.

საქართველოს სომხური მოსახლეობის ენობრივი მდგომარეობა 1989 წლის აღწერის მონაცემებით

ასეთია: 437211 სომხიდან სომხურს მშობლიურად აღიარებდა და სრულყოფილად ფლობდა 371642 კაცი, ქართულს — 24947, რუსულს — 40312, სხვა ენებს — 310. მოცემული ეროვნების საერთო რიცხოვნობიდან თავისუფლად ფლობდა მეორე ენად თავისი ეროვნების ენას — 9958 სომეხი, ქართულს — 88699, რუსულს — 187666, სხვა ენებს — 1421.

უცხო ენის განსაკუთრებით ძლიერი ზეწოლა ქართ. ენაზე დაკავშირებულია რუსეთის ასიმილაციურ პოლიტიკასთან ამიერკავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოში. რუსიფიკაციის პოლიტიკა, სხვა ეროვნ. ფაქტორების დასუსტებასთან ერთად, მიმართული აღმოჩნდა ქართული ენის წინააღმდეგ და შესაბამისად რუს. ენის სახელმწიფოებრივი როლის გაძლიერებისაკენ (იხ. ენობრივი პოლიტიკა, რუსული ენა).

რუსული მოსახლეობა, როგორც ცნობილია, 1830-მდე ამიერკავკასიაში არ ცხოვრობდა — 1839 გამოვიდა განკარგულება სექტანტების გადმოსახლების შესახებ. რუსეთის მთავრობამ ტავრიის გუბერნიიდან გადმოსახლა დუხობორები, რეზიცი დასახლდნენ ჯავახეთის აღმ. ნაწილის ქართ. ნასოფლარებში. ამ სოფლებს მათ ტავრიის გუბერნიაში მიტოვებულნი ძველი სოფლების სახელები დაარქვეს. სულ შეიქმნა რვა რუსული სოფელი: ბოგდანოვკა, ტამბოვკა, ორლოვკა, გორელოვკა, სპასოვკა, ტროიციკო, ევრემოვკა, როდიონოვკა, რეზიცი ცხოვრობდა 737 კომლი (6323 სული).

რუსეთის ასიმილაციური პოლიტიკა განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა საბჭოთა კავშირის არსებობის პერიოდში, როდესაც საკავშირო ეროვნული ენების შეზღუდვის ხარჯზე მთავრობა მოკავშირე რესპუბლიკებში ზრდიდა რუსული ენის უფლებებს და ხელოვნური მიგრაციული პროცესებით ქმნიდა რუსულენოვანი მოსახლეობის კოლონიებს.

საქართველოში რუსების რაოდენობა 1959 წლის აღწერის მონაცემებით 407886 კაცს უდრიდა, 1970 — 396694, 1979—371608, 1989 — 341172. 1989 წლის აღწერით საქართველოში მცხოვრები რუსების საერთო რაოდენობიდან რუსულს მშობლიურ ენად აღიარებდა და სრულყოფილად ფლობდა 336718 კაცი, ქართულს — 4000, სხვა ენას — 454.

1989-იდან იწყება რუსების გასვლა რესპუბლიკიდან. მაგ., დუ-

ხობორთა 1150 კომლიდან დარჩა 415-მდე კომლი. რუსების მასობრივი წასვლის მიზეზები პოსტსაბჭოთა სივრცეში განვითარებული მოვლენების საერთო სურათში თავსდება.

სემიტური ენები. ძვ. წ. I ათასწლეულიდან დაიწყო და ადრეულ შუა საუკ. (უფრო გვიანაც) გრძელდებოდა სემიტების ახალი ნაკადების შემოსვლა საქართველოში. არ შემწყდარა კულტ. კონტაქტები სემიტურ სამყაროსთან, კერძოდ, არამეულ კულტურასთან. არამელებმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს ახლო აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიაში. დაახლ. ძვ. წ. VII ს-იდან არამეული ენა ფართოდ ვრცელდება ახლო აღმოსავლეთში და მრავალი სახელმწიფოს ოფიციალური ენა ხდება. შესაბამისად, ვრცელდება არამეული დამწერლობაც, როგორც სემიტური, ისე არასემიტური ენებისათვის. არამეული ენა და დამწერლობა ვრცელდება საქართველოშიც (იხ. არამეული დამწერლობა; ალოგოტოგრაფია).

ძვ. წ. VI ს-იდან ივრათუდება ებრაელთა პირველი ემიგრაცია საქართველოში (მეორე — ჩვ. წ. I—II ს-ში ჩანს დაწყებული), რასაც მოჰყვა მათი კომპაქტური დასახლება საქართველოს თითქმის მთელ ტერიტორიაზე (იხ. ებრაული ენა). ისრაელის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნასთან დაკავშირებით დაიწყო მათი დაბრუნება ისტ. სამშობლოში, თუმცა დღეისთვისაც ძლიერ დასაბორად რჩებიან.

არაბები საქართველოში VII ს-ში გამოჩნდნენ და მეტ-ნაკლები სიძლიერითა და მოცულობით VII ს. შუა წლებიდან XI ს. შუა წლებამდე დარჩნენ. თუმცა არაბთა სახალიფოს მყარი ბატონობა ქართლში მხოლოდ VIII ს. 30-იანი წლებიდან IX ს. 80-იან წლებამდე გაგრძელდა. არაბთა ბატონობას მოჰყვა მაჰმადიანური მოსახლეობის გაჩენა საქართველოში (იოანე საბანისძის თხზულებაში ჩანს ქართველთა და არაბ მუსლიმანთა ურთიერთწოდებულობაც და ქართველთა და გაქრისტიანებულ არაბთა ენობრივ-კულტ. სიახლოვეც). თანამედროვე საქართველოში არაბები არ სახლობენ, მაგრამ ისტ. ძნელბედობების დროს ჩასახული ენობრივი კონტაქტების კვალი თანამედროვე ქართულშიც მოიძიება (იხ. არაბული ენა).

საქართველოში მცხოვრები სემიტების — ასურელების ენა (იხ. ასურული ენა) ახალსირიული ენაა. იგი თავისი სტრუქტურით საკ-

მაოდ დაშორდა სემიტურ ტიპს, რ-საც წარმოშობით განეკუთვნება. ასურელთა სახელწოდება — აისორები გავრცელებული იყო მეფის რუსეთში და დამამცირებლად ითვლებოდა.

ასურელები ცხოვრობენ ძირითადად ირანში, ერაყში, სირიაში, თურქეთში, სომხეთში. საერთო რაოდენობა დაახლოებით 1 მლნ. კაცია. საქართველოში ასურელები ცხოვრობენ თბილისში, მცხეთისა და გარდაბნის რაიონებში. 1989 წლის აღწერის მონაცემებით ასურულს მშობლიურ ენად მიიჩნევს — 3335 კაცი, ქართულს — 1520, რუსულს — 1261, სხვა ენებს — 90.

საქართველოში ასურელთა რაოდენობა 1970 წლის მონაცემებით 5617 კაცს შეადგენდა (მთელი მოსახლეობის 0,1%), 1979 წლის აღწერის თანახმად — 5286-ს (მთელი მოსახლეობის 0,1%), 1989 — 6206 (0,1%).

თურქული ენები. ქართ. ენას მჭიდროდ და ხანგრძლივი შეხება აქვს თურქულ ენებთან (იხ. თურქული ენები, აზერბაიჯანული ენა).

თანამედროვე თურქების წინაპრები, მომთაბარე ტომები — ოღუზები X ს. მეორე ნახევარში ქმნიან დიდ ეთნიკურ გაერთიანებას, რ-საც სათავეში უდგება (1010) სელჩუკი (აქედან სახელწ. — სელჩუკები). XI ს-ში სელჩუკებმა დაიპყრეს ირანი, ბიზანტია, ამიერკავკასია. თურქ-სელჩუკთა შემოსევები საქართველოში X ს. ბოლოს (1080-იდან) დაიწყო. სელჩუკები მთელ საქართველოს მოედნენ და მათი ჩამოსახლება ყოველწლიურად მატულობდა. „დიდი თურქობა“ თითქმის საუკუნე გაგრძელდა. ამ დროს საქართველოს ტახტზე ადის დავით IV აღმაშენებელი (1086), რ-მაც საქართველოს გააერთიანა, თურქებისაგან გაწმინდა ქვეყნის ტერიტორია, გაათავისუფლა თბილისი, გაატარა პოლიტ., სოც. და კულტ. რეფორმები, შემოიერთა ჩოლხეთი, თავის გავლენას დაუქმორწილა თითქმის მთელი კავკასია. დიდი კავკასიური სახელმწიფო და საქართველოს ერთიანობა შენარჩუნებული იქნა გიორგი III-ისა და თამარ მეფის დროს XII ს-ში და XIII ს-ის დასაწყისში. ამ პერიოდში საქართველოზე დამოკიდებულება მთელი ჩრდ. კავკასია, აღმ. ამიერკავკასია, სამხრეთის ანუ ირანის ადარბადაგანი, მთელი სომხეთი და შავი ზღვის სამხრ. სანაპიროები.

მაგრამ ქართველებისა და თურქების დაპირისპირება შემდეგ საუ-

კუნეებშიც გრძელდებოდა. თურქ-სელჩუკებმა ანატოლიაში მოიკიდეს ფეხი (XI ს.) და შექმნეს დამოუკიდებელი სამთავრო, რ-იც დაპყრობითი ომების შედეგად თანდათანობით იზრდებოდა და ძლიერდებოდა. XIII-ის ბოლოს (ოსმან I-ის დროს) ჩამოყალიბდა ოსმანთა ძლიერი ფეოდალური სახელმწიფო. საქართველო ოსმალეთის მუდმივი ინტერესების სფეროში აღმოჩნდა. ოსმალეთი და რუსეთი კავკასიაში უკვე XVI ს. შუა წლებში დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. განსაკუთრებით XVI ს-ის 80-იანი წლების შემდეგ, როცა ოსმალებმა ამიერკავკასიაში გაბატონებასთან ერთად ჩრდ. კავკასიის დაუფლებაც სცადეს. XVI ს-ში, 1590, ირან-ოსმალეთის ზავის მიხედვით სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთს დარჩა. 1587—94 სულთნის ბრძანებით ქვეყანა აღწერეს. თავად-აზნაურებს საკითხი მწვავედ დაუსვეს — გამაჰმადიანება ან მიწების დაკარგვა. ამ დროიდან დაიწყო სამხრ. საქართველოს „გათათრება“, თუმცა ეს პროცესი XIX ს. დასაწყისშიც არ იყო დასრულებული. სამცხე-საათაბაგოს გარეშე, საქართველო თავისი ტერიტორიის 1/3-ს შეადგენდა.

აზერბაიჯანის სახელმწიფო ჩნდება კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიაზე. ძვ. წ. IV ს. ბოლოს, სამხრ. აზერბაიჯანში შეიქმნა სახელმწიფო ატროპატენა. ამ სახელწოდებიდან წარმოიშვა სპარს. „ადარბადაგანი“, აქედან — აზერბაიჯანი. ალბანელები იბერიულ-კავკ. მოდგმისაღი იყვნენ (იხ. ალბანური ენა), ატროპატელები — ირანულისა. აზერბაიჯანის ეთნოგენეზში მონაწილეობდა კავკასიის ალბანეთისა და ატროპატენის ძველი მკვიდრი მოსახლეობა, რ-საც შეერია (ძვ. წ. I ათასწლ. და ახ. წ. I ათასწლ.) აზერბაიჯანში შემოჭრილი ირანული და თურქულენოვანი ტომები (კიმერიელები, სკვითები, ჰუნები, ბულგარელები, ხაზარები, ოღუზები, პაჭანიკები და სხვ.). აზერბ. ხალხის ჩამოყალიბება რამდენიმე საუკუნეს გაგრძელდა და ძირითადად XI—XIII სს-ში დასრულდა აზერბაიჯანში თურქულენოვან ტომთა ახალი ტალღის, განსაკუთრებით სელჩუკების, შემოჭრის შემდეგ.

XVIII ს-ში, როდესაც ლეკი ფეოდალების გამუდმებული თავდასხმების გამო ქვემო ქართლი მკვიდრი მოსახლეობისაგან თანდათან დაიცალა, აქ გაჩნდნენ ქართველი, თურქულენოვანი, სომეხი და სხვ.

მოახალშენენი. ამ მოსახლეობას პერიოდულად ემატებოდნენ საქართველოს მეზობლად არსებული აზერბაიჯანის მკვიდრნიც. საქართველოში 1959 წლის აღწერის მონაცემებით ცხოვრობდა 1536000 აზერბაიჯანელი, 1970 — 217758, 1979 — 255673, 1989 წლის მონაცემებით — 307556. 1989 პუნებრივი მატება 1000 ქართველზე შეადგენდა 7,6-ს, 1000 აზერბაიჯანელზე ეს პროცენტი შეადგენდა 22,8-ს.

1989 წლის მონაცემებით აზერბაიჯანულს მშობლიურ ენად თვლიდა და სრულყოფილად ფლობდა საქართველოში მოსახლე აზერბაიჯანელთა 97,7% (3 ათ.), ქართულს — 0,9 (2,9 ათ.), რუსულს 1,3% (4 ათ.), ქართულს მეორე ენად ფლობდა აზერბაიჯანელთა 9,3% (28,6 ათასი), რუსულს — 34,1 (105 ათასი). გარდა ამისა, თურქეთიდან ჩამოსახლებული დაახლოებით 27 ათასი ბერძენი (ურუმები) დედანად თვლის აზერბაიჯანულს.

ითვლება, რომ ბოლო ხანებში საქართველო მუდმივად ან დროებით დატოვა ასი ათასზე მეტმა აზერბაიჯანელმა და ამჟამად მათი რიცხვი ქვეყანაში 180—190 ათასს არ უნდა აღემატებოდეს.

იბერიულ-კავკასიური ენები. ქართული ენა საუკუნეთა განმავლობაში ინარჩუნებდა სისტემატურ და უმჭიდროვეს კონტაქტებს მთის იბერიულ-კავკასიურ ტომებთან და ენებთან (იხ. ქართული კულტურის წრის ძეგლები ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებში, იბერიულ-კავკასიური ენები).

ქართლის სამეფოს მეზობლად მდებარე ჩრდ. კავკასიის მთიანეთში მცხოვრებ ტომებს (დღევანდელ დაღესტნურ და ბაცბურ-ქისტურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხთა წინაპრები) ქართველები უმთავრესად „ლეკების“, „ძურძუკთა“ და „დიდოელთა“ სახელით იცნობდნენ. მათ დას-ით აფხ.-ადიდ. ტომები ცხოვრობდნენ. ქართლის მმართველებს იმიერკავკ. ტომები ზოგჯერ მართლ დროებით კი არ გადმოჰყავდათ ამა თუ იმ მტერთან საბრძოლველად, არამედ გადმოჰყავდათ სამუდამოდ და თავისი სამეფოს მიწა-წყალზე ასახლებდნენ. ქართლის მმართველებმა თავისი გავლენის სფეროში მოაქციეს მეზობელი ალბანეთის (თანამედროვე აზერბაიჯანი) მოსახლეობის ერთი ნაწილი, რ-იც თანდათან გაითქვამდა ქართლის დანარჩენ მოსახლეობაში. 1959 წ. აღწერის მონაცემებით, საქართველოში აფხაზთა რაოდენ-

ნობა უდრიდა 62878, 1970 — 79449, 1979 — 85285; 1989 კი — 95853. დაახლ. 100 ათ. აფხაზი თურქეთსა და ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოსახლეობდა. XX ს. უკანასკნელ ათწლეულში განვითარებული ქართ.-აფხ. სამხედრო კონფლიქტი, რ-იც საქართვე. ტერიტ. მთლიანობის დარღვევის მოსკოვური გეგმის შესაბამისად განხორციელდა, ცხადყოფს, რომ საბჭოთა ეპოქაში ჩატარებული მოსახლეობის აღწერები ნდობას ნაკლებად იმსახურებს, მეტადრე აფხაზეთში (და საერთოდ საკონფლიქტოდ „ჩაფიქრებულ“ ზონებში), მაგრამ გარკვეული კანონზომიერების დანახვა ამ მონაცემებითაც შეიძლება. 1989 წ. აღწერის მიხედვით მშობლიურ ენად აფხაზურს მიიჩნევდა და ფლობდა კიდეც 95853 აფხაზიდან 92369, ქართულს — 1233, რუსულს — 2212, სხვა ენებს კი — 39 კაცი. აფხაზთა საერთო რიცხოვნობიდან თავისუფლად ფლობდა მეორე ენად თავისი ეროვნების ენას — 363 კაცი, ქართულს — 2283, რუსულს — 77193, სხვა ენებს კი — 93, არ ფლობდა მეორე ენას 15921 კაცი.

ბაცბური ენა — წოვათუშური ენა, იბერიულ-კავკ. ენათა ნახური ჯგუფის უმწერლობო ენა. მასზე ლაპარაკობენ ახმეტის რაიონის სოფ. ზემო ალვანის მცხოვრები წოვათუშები, დაახლოებით 3 ათ. კაცი.

ქისტური ენა — ჩრდ. კავკასიაში გავრცელებული ჩაჩურ-ინგუშური ენების დიალექტი. ქისტების საქართველოში (კახეთში) გადმოსახლება დაიწყო XVII ს-იდან და XIX ს. 60-იან წლებამდე გაგრძელდა. ეროვნული ნიშნები — ენა, სარწმუნოება (ისლამი), მატერიალური კულტ. ელემენტები ძირითადად შენარჩუნებული აქვთ კომპაქტურ დასახლებებში — პანკისის ხეობის სოფლებში. ქისტები მშობლიურ ენასთან ერთად ფლობენ ქართ. ენას. განათლებას ქართ. ენაზე იღებენ. ზოგ ოჯახში ლაპარაკობენ ქისტური დიალექტისა და ქართულის შერევილი მიღებულ ჟარგონზე.

ამჟამად პანკისის ხეობაში ქისტების 6 დასახლებული პუნქტია: დუისი, ძიბახევი, ჯოფოლო, შუა ხალაწენი, ომალო, ბირკიანი (ეს უკანასკნელი თუშების ყოფილი სოფელი). ჯოფოლოსა და ბირკიანის მოსახლეობა II მსოფლიო ომამდე ქრისტიანი იყო. ბირკიანის მოსახლეობა დღემდე ნაწილობრივ ქრისტიანია, ჯოფოლოში კი ისლამზე მოქცევა 70-იან წლებშიც გრძელდებოდა. საქართველოში

მოსახლე ქისტების საერთო რაოდენობა, ოფიციალური მონაცემებით 12 ათასს უტოლდება. არაოფიციალური წყაროებით კი 9 ათასს არ უნდა აღემატებოდეს. აქედან 6000 ქისტი პანკისის ხეობაშია.

ქისტების ერთი ნაწილი პანკისის ხეობაში XIX ს. 30-იანი წლებიდან ჩანს. აღნიშნულ ხეობაში მათი კომპაქტური დასახლება ამავე საუკუნის 40-იანი წლებიდან დაიწყო და დამთავრდა 60-იან წლებში. პანკისში მათი გადმოსახლების მიზეზები იყო: 1) ეკონომიკური (მიწების ნაკლებობა), 2) სისხლის აღება; 3) ისლამის პროზიციების გამყარებისაკენ სწრაფვა. რუსეთ-ჩაჩნეთის უკანასკნელი კონფლიქტის ვითარებაში საქართველოს დროებით შეაფარა თავი ჩაჩნეთის გარკვეულმა რაოდენობამ.

ადგილობრივი სკოლებში სწავლა ქართულად მიდის. მრავალი ქისტი-სათვის ქართული მშობლიური ენაა.

უდიური ენა — ისტ. ალბანური (ჰერული) მოდგმის ოდესლაც მრავალრიცხოვანი, დამწერლობის მქონე ტომის გადმონაშთი ენა; ამჟამად უმწერლობაა. განეკუთვნება დაღესტნურ ენათა ლეზგიურ ქვეჯგუფს. უდიები (საკუთარ სახელწოდება — უდი, უტი), რაოდენობა დაახლოებით 6,9 ათ. კაცი (1978 მონაცემებით), ცხოვრობენ აზერბაიჯანსა და საქართველოში (ყვარლის რ-ნი). ლიტ-რის ენად იყენებენ აზერბაიჯანულს, რუსულს, ქართულს, სომხურს. მორწმუნენი — ქართულს, სომხურს. მორწმუნენი მატერიალური და სულიერი კულტურით ახლოს არიან აზერბაიჯანელებთან (საქართველოში — ქართველებთან). საქართველოში უდიები სახლობენ ყვარლის რაიონის სოფ. ოქტიონურში. უდი ხალხი ორენოვანია. სწავლა და ოფიც. საქმის წარმოება საქართველოში ქართულად აქვთ, აზერბაიჯანში — აზერბაიჯანულად.

ხუნძური ენა — დაღესტნური ჯგუფის, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ქვეჯგუფების ენა. მუსლიმი ხუნძები ძირითადად ცხოვრობენ ყვარლის რ-ის სოფლებში: თივში, ჩანთლისყურეში, სარუსოსა და თხილისწყაროში. პირველ სამ სოფელში მცხოვრებთა რაოდენობა ათასის ფარგლებში მერყეობს. თხილისწყარო კი შედარებით პატარა სოფელია.

ხუნძთა ნაწილი სოფ. თივაში ჩამოსახლდა XIX საუკუნის II ნახევარში, ნაწილი კი — 1957. ხუნძებს მჭიდრო კავშირი აქვთ დაღესტანთან, ბელაქნისა და ზაქათალის

ხუნძებთან. სკოლებში სწავლა ბოლო დრომდე ძირითადად რუსულად მიმდინარეობდა. ყვარლის რაიონში მცხოვრები ხუნძები ძირითადად შაფიიტური მიმდინარეობის სუნიტები არიან. ქართული წერა-კითხვა პრაქტიკულად არ იციათ.

ლიტ.: ფრონელი ა., ამბოხება კახეთისა, ტფ., 1907; თეიმურაზ პირველი, თხზ. სრული კრებული, ლეილ-მეჯნუნიანი, 4, თბ., 1934; ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. წიგნი პირველი: საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიული-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950; ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, 1964; ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; შენგელია ნ., სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968; გორდეზიანი რ., „ილიადა“ და ეგეოსური მისახლეობის ისტორიისა და ეთნოგენეზის პრობლემები, თბ., 1970; ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, I—II, თბ., 1075 — 1987; საქართველოს ისტორია, საკითხავი წიგნი, თბ., 1980; ძიძიგური შ., სიტყვის ცხოვრება, თბ., 1988; ნოზაძე ვ., საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, თბ., 1989; თოთაძე ა., საქართველოს დემოგრაფიული პორტრეტი, თბ., 1993; ლორთქიფანიძე ვ., ისტორიული მესხეთი, დემოგრაფიული განვითარების პრობლემები, თბ., 1993; მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ნაკვეთი მეოთხე, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1993; თამარაშვილი მ., ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, თბ., 1995; სვანიძე ბ., ქართველები თურქეთში, თბ., 1996; თეთვაძე შ., თეთვაძე ო., სომხები საქართველოში, თბ., 1998; სუდაძე ნ., ქალთა განათლების საკითხი სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1998; კონფლიქტური სიტუაციები პოლიეთნიკურ საზოგადოებაში, თბ., 1998; სანიკიძე ვ., ისლამი და მუსლიმები თანამედროვე საქართველოში, თბ., 1999; გიორგაძე ვ., უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა, თბ., 2002; Дьяконов И. М., Языковые контакты на Кавказе и Ближнем Востоке, წგ.: Кавказ и цивилизации древнего Востока. Орджоникидзе, 1989; Церетели Г. В., Армазская билингва. Двухязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Микета-Армази, Тб., 1941; Andrews P. A., Ethnic groups in the Republic of Turkey, 1989; The Earliest Stage of Language Planning, Edited by Joshua A. Tishman, Mouton de Gruyter, Berlin. New-York.

მ. ტაბიძე.

საზუპალი ქართული ენა, XII—XVIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში დაცული ენა. მეტ-ნაკლებად ასახავს ქართ. ენის განვითარების ძველიდან ახალში გარდამავალ შუალედურ საფეხურს. მისთვის ნიშანდობლივია ძვ. და ახ. გრამატ. ფორმების თანაარსებობა.

ქართ. სალიტ. ენის განვითარების ისტორიაში ს. ქ. მ-ის ცალკე პერიოდად გამოყოფას ემხრობიან

ა. შანიძე, გ. დევეტერსი, კ. კეკელიძე, ი. ქავთარაძე, ზ. ჭუმბურიძე, ზ. სარჯველაძე და სხვ. არსებობს სხვა მოსაზრებაც: არნ. ჩიქობავა არ თვლიდა მართებულად საშუალო ქართულის ცალკე საფეხურად გამოყოფას და ქართ. ენის განვითარების ისტორიაში გამოყოფდა ორ პერიოდს: ძველსა (V—XI სს.) და ახალს (XII ს-იდან დღემდე).

საშუალო სალიტ. ქართულის განვითარება, ენის მუდმივად ცვლის ზოგადი შინაგანი კანონის მოქმედებასთან ერთად, საქართველოს პოლიტ.-ეკონ. და კულტ. ცხოვრებაში მომხდარმა დიდმა ისტ. ცვლილებებმა განაპირობა.

XI ს. დასასრულიდან ბატონდება საერო ლიტ-რა, იწერება „ფეხის-ტყალსანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „შავთელისა და ჩახრუხადის ოდები, ითარგმნება „ვისრამიანი“, იქმნება ისტ. და სამართლებრივი ძეგლები, ასტროლოგიური თხზულებანი, სამკურნალო კარბადინები, დგება სიგელ-გუჯრები (წყალობა-ბოძების, ყიდვა-გაყიდვის, ადგილ-მამულის გაცვლის, შემოსავალ-გასავლისა და სხვ.). ჟანრობრივად და თემატურად მრავალფეროვნებამ სამწერლობო ქართულის ასპარეზი გააფართოვა, რასაც ბუნებრივად მოჰყვა მასში სამეტყველო ნორმების, ფონეტიკურად ცვლილი ფორმების, გრამატ. და ლექსიკური ნეოლოგიზმების შემოტანა. ნეოლოგიზმები საგრძნობია უკვე XI ს. II ნახ. მოღვაწეთა (გიორგი მთაწმიდელის, ეფრემ მცირის, გიორგი მცირის...) თხზულებებში და მასშტაბური ხდება XII ს-იდან. სამწერლობო ენა იცვება სასაუბრო და უცხო (უპიტარესად, სპარსული) ლექსიკით, იცვლება ფონეტიკ. და გრამატ. სტრუქტურა: მარტივდება დიფთონგები, რაც გავლენას ახდენს ბრუნებაზე — ხმოვანფუძიანი სახელები თანდათან კარგავენ სახ. ბრუნვის ნიშანს, ფუძეუკვეცელო კი ნათ. და მოქმ. ბრუნვებში **-ისა, -ათა** დაბოლოება ეცვლება **-სა, -თა → -სი, -თი** (წყარო: **ისა — წყაროსა — წყაროსი**); უნიფიცირდება პირისა და საზოგადო სახელთა ბრუნება; დუნდება პრეპოზიციური მსაზღვრელის ბრუნების უნარი; მარტივდება ორმარცვლიანი თანდებულები და ენკლიტიკურად უერთდება სახელს (მიწასა ზედა → მიწაზედ → მიწაზე); გრცელდება ზედსართავი სახელის უფრობითი ხარისხის „უსუფიქსო“ ფორმები (უდიდე, უმაღლე); ხმარებიდან გადის აწმყოსა და უწყვეტლის

ხოლმეობითის მწკრივები, ასევე I და II ბრძანებითი III პირის ფორმები; უნიფიცირდება -დ და -ოდ სავრცობიან მწკრივთა უღლება; ზმნა კარგავს ნარიანი პირდ. ობიექტის გამოხატვის უნარს, მაგრამ უნდება მიც. ბრუნვაში დასმული ობიექტისა და სუბიექტის მრავლობითობის თან-ით გამოხატვის შესაძლებლობა; ვით. ბრუნვაში დასმული საწყისი ვერ იწყობს პირდ. დამატებას სახელობითსა და მიცემითში; -მცა კარგავს კავშირებითობის ფუნქციას და ნატვრითი ნაწილაკი ხდება (თან მარტივდება); შემოდის ახ. კავშირები და კორელატები: როცა/როს, მაგრა, რომე/რომ, ვით, მით რომელ („მიტომ“), ამით რომე („ამიტომ“), ხან—ხან, ან—ან და სხვ.

XII—XVIII სს-ში საშუალო ქართ. სალიტ. ენა არ არის ერთგვაროვანი: სხვადასხვაა, ერთი მხრივ, დავით აღმაშენებლის სიგელებისა და ანდერძების, აბუსერის ძე ტბელისა და ბასილი ეზოსმოდერის თხზულებათა ან „ქართლის ცხოვრებაში“ შემავალი ძეგლების ენა და, მეორე მხრივ, ს.-ს. ორბელიანის, პ. ორბელიანის, ს. ჩხეიძის ისტ. თხზულებებისა და, განსაკუთრებით, დ. გურამიშვილის პოეზიის ენა. ასე რომ, ეს გაერთიანება ერთ პერიოდად (XII—XVIII სს.— „საშუალო ქართული“) რამდენადმე მაინც პირობითია, ისევე, როგორც პირობითია ქართ. სალიტ. ენის სამ საფეხურად დაყოფა, რადგან ზედმიწევნითი საზღვრის დადება ძველსა, საშუალოსა და ახ. ქართულს შორის არ შეიძლება.

ლიტ.: შანიძე ა., გიორგი მთაწმიდელის ენა. — წვ.: გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმესი, გამოცემად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილმა, თბ., 1946; ქავთარაძე ი., ქართული ენის ისტორიისათვის, I, თბ., 1964; სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984; ჭუმბურიძე ზ. ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის. — წვ.: ქართული ენა, თბ., 1984.

კ. დანელია.

საზარმოთმყოფ ორგანოები, ორგანოები, რ-ებიც მონაწილეობენ ბგერათა წარმოქმნაში. ს. ო-ს ეკუთვნის ბაგეები, კბილები, ენა, სასა (მაგარი და რბილი), ნაქი, ცხვირის ღრუ, ქვედა ყბა, ხორხი, ხახა, ბრონქები, ტრაქეა, ფილტვები, დიაფრაგმა. არც ერთი ჩამოთვლილი ორგანოსათვის სამეტყველო ფუნქცია არ არის პირველადი. მათ აქვთ ბიოლოგიური, სასიცოცხლო დანიშნულება, სამეტყველო ფუნქცია კი მეორეულია. სამეტყველო ბგერის ქმნის ჰაერნა-

კადი, რ-იც ამოედინება ფილტვებიდან, გაივლის ბრონქებს, ტრაქეას, ხორხის გზით ხახის გავლით გამოდის გარეთ პირის ან ცხვირის ღრუდან. მთელი სამეტყველო აპარატი ბგერის წარმოების თვალსაზრისით შეიძლება სამ ნაწილად დაიყოს: 1) ხორხის ქვედა ნაწილი; 2) ხორხი; 3) ზესადგამი მილი. ხორხის ქვედა ნაწილი შედგება ფილტვების, ბრონქებისა და ტრაქეისაგან. ამ ნაწილში ბგერა არ იწარმოება. ხორხი ანუ ლარინგსი შედგება ბეჭდისებრი, ფარისებრი, ციციხისებრი ნრტილებისა და ხორხსარქველი-საგან. ხორხში მბგერი იოგები ანუ სახმო სიმები მოთავსებული. აქ იწარმოება ლარინგალური **ჰ** ბგერა. ზესადგამი მილი იწყება ხახის ღრუთი (ფარინგსი), რ-საც აგრძელებს ორი ღრუ — პირისა და ცხვირის. პირისა და ცხვირის ღრუს ერთმანეთისაგან ყოფს სასა. სასის წინა ნაწილი (პალატუმი) მაგარი, ხოლო უკანა (ველუმი) — რბილი. რბილი სასა მთავრდება ნაქით. პირის ღრუშია მოთავსებული ყველაზე მნიშვნელოვანი სამეტყველო ორგანო — ენა. პირის ღრუს კელავენ ბაგეები. პირის ღრუში წარმოიქმნის სამეტყველო ბგერათა დიდი უმრავლესობა, რ-ებიც ცნობილია ორალური ბგერების სახელწოდებით. ქართულში ცხვირის ღრუში იწარმოება ნაზალური თანხმოვნები (იხ. ნაზალური ბგერები). ბგერის წარმოქმნაში მონაწილეობის თვალსაზრისით ს. ო. იყოფა აქტიური და პასიური ორგანოებად. აქტიური ორგანოებია ბაგეები, ენა, რბილი სასა ნაქითურთ, ქვედა ყბა, სახმო სიმები. პასიურია კბილები, ნუნები, მაგარი სასა.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960; Ladefoged P., A Course in Phonetics, N. Y., Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975 (2 ed. N.Y., 1982).

ზ. ჯავარიძე.

სახელდებითი წინადადება, სახელი ან სახელური ჯგუფი, რ-იც უშემასმენლოდ იძლევა გარკვეულ ინფორმაციას და წინადადების ფუნქციურ-ინტონაციური ეკვივალენტია („მოკაშკაშე მთვარე. მდინარე ტირიფებით დაბურული. მასზე გადებული ხიდი. წისქვილი ისლის სახურავით“, ნ. ლორთქ.). ს. წ. მხოლოდ პირობითი ჩათვლება წინადადებად, რამდენადაც წინადადების ძირითადი წევრი ზმნა-შემასმენელი მასში არ არის. ს. წ-ში სახელი უპირატესად სახ. ბრუნვაშია, ამიტომ ამგვარ წინადადებას ნო მ ი ნ ა ტ ი უ რ წინა-

დადებასაც უწოდებენ („პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმრთისაგან დიდად ცხოველი, მშობლური, ტკბილი, მოწყალე, ცა, წყალობისა მთოველი“, შოთა რუსთ.). ს. ფ-ებს ტექსტში, ჩვეულებრივ, ახლავს პრედიკატიანი წინადადებებიც („შედგებული ჰაერი. ყოვრალი გარემო. თითქოს ნისლია ირგვლივ“, შ. დად.). ს. ფ. ზოგჯერ რთული წინადადების ნაწილია („აჰა, იმ დროთაგან ერთი სახე ამოღებული, რომელიც ერთად გვინატრია უცხოეთში ჩვენ“, ი. ჭავჭავაძე). ს. ფ-ებშია გაერთიანებული ქუჩის, ადგილის, წარმოება-დაწესებულებებისა, წიგნებისა და გაზეთების სახელწოდებები; მხატვრული თუ სხვა ხასიათის ნაწარმოებთა სათაურები და ა. შ.

ლიტ. იხ. სატიკასთან დეფექტური წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

სახელწმინდა, გრამატიკული ფორმა, რასაც მოუპოვება როგორც სახელის, ისე ზმნის ნიშნები. ტერმინი შემოღებულია ანტონ I-ის მიერ „ქმნისა“ და „ვენების“ გამომხატველ სიტყვათა აღსანიშნავად, რათა სახელის ნიშნებიც აქვს და ზმნისაც (კერვად, კეთებად...); აღნიშნავდა იმას, რასაც ღღეს „საწყისს“ ან „მასდარს“ უწოდებენ (ნაზმნარი არსებითი სახელისათვის პირველად ანტონის „ნაკლ-ზმნა“ უხმარია, შემდეგ კი გადაუკეთებია „ს-ად“, რამდენადაც იგი უკეთ გამოხატავს ფორმათა არსს). ანტონის აზრით, ს. ძირია ზმნისა, მისგან იწარმოება ზმნა „მადლდებელ, მაპიროვნე და მამრავლე“ ნიშანთა დართვით. განსხვავებულ კვალიფიკაციას აძლევდა ანტონი „კეთებად“ ტიპის ფორმებს და ისინი „უჩინო სქესად“, „განუსაზღვრებელ კილოდ“ მიაჩნდა სხვა ენათა ინფინიტივის შესაბამისად. საინტერესოა, რომ მას თავიდანვე შეუნიშნავს ამ ფორმათა (კეთებად — კეთებად) და მათ კონსტრუქციათა შორის არსებული სხვაობანი. ცხადია, ანტონი სხვა ენათა გრამატიკ. სქემების გაგულენას განიცდიდა, როდესაც ქართულში ეძებდა ნაზმნარი არსებითი სახელისა და ინფინიტივის შესაბამის ფორმებს, მაგრამ საკუთრივ ქართ. მასალის თავისებურებებს სწორად და სრულად აღწერდა (იხ. მასდარი, მასდარული კონსტრუქცია).

შემდგომი გრამატიკოსები მიჰყვებიან ანტონის სქემას, აზუსტებენ მის დებულებებს, ზოგჯერ აესებენ ახალი დაკვირვებებით. დ. ჩუბინაშვილიდან მოყოლებული, „განუსაზღვრელი სქესი“ („წერად“ ტიპის ფორმები) გრამატიკოსთა ყურადღების გარეშე დარჩა, ვინაი-

დან მათი შესწავლის ობიექტი იყო ახ. ქართ. ენა, სადაც ეს ფორმები ძვ. ფუნქციით უკვე ცოცხალი აღარ იყო.

რაც შეეხება ს-ს, გრამატიკოსთა ერთი ნაწილი მას არსებით სახელებში ათავსებს, ხოლო მეორე კი ზმნის სისტემას მიაკუთვნებს. მაგ., ს. დოდაშვილის აზრით, „სახელ-ზმნანი შეადგენენ სახელთა არსებითთა“. თ. ჟორდანიამ მას ადგილი მიუჩინა არსებითი სახელის ერთ-ერთ შინაარსობრივ ჯგუფში — განყენებით სახელებში. დ. ყიფიანის მიხედვით კი, ნაზმნარ სახელთა (ს-ის, მიმღებობის) ადგილი ზმნის სისტემაშია, ისინი „აუცილებელი დასასრულია ზმნის უღვლილებისა“.

ორი განსხვავებული თვალსაზრისი არსებობს დღესაც. ა. შანიძემ გააფართოვა ტერმინ „ს-ის“ ფარგლები და იგი მიმღებობზეც გაავრცელა, ნაზმნარი სუბსტანტივებისთვის კი შემოიღო ტერმინი ს ა წ ყ ი ს ი. ა. შანიძის აზრით, ს-ები (საწყისი, მიმღებობა) ზმნის უპირო, უუღლებელი ფორმებია (Verbum In-finitum) და უპირისპირდება ზმნის პირიან, უღლებელ ფორმებს (Verbum finitum). ორივე ერთად კი არის ზმნა ფართო გაგებით. სხვაგან ავტორს სახელზმნა შუალედურ, გარდამავალ საფეხურად მიაჩნია სახელსა და ზმნას შორის.

სხვა თვალსაზრისით, მასდარი არსებითი სახელია, ფორმაცვალება და სინტაქსური ფუნქციები სახელისა აქვს, თუმცა სხვა სახელებისაგან განსხვავდება როგორც წარმოებით (ზმნისგანაა ნაწარმოები), ისე შინაარსით (ზმნაში აღნიშნული მოქმედების ან ვითარება-მდგომარეობის სახელია (არნ. ჩიქობავა)).

საბოლოოდ შეიძლება ითქვას, რომ მასდარი და მიმღებობა გარკვეული სპეციფ. თავისებურებების გამო ქართ. ენის მორფოლ. სისტემაში ქმნიან ცალკე კლასს, რაც განსხვავდება ფორმაცვალებადი სიტყვების ორი ძირითადი ტიპისაგან — სახელისა და ზმნისაგან.

ლიტ.: ანტონ I, ქართული ღრამატიკა, თბ., 1885; ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი ენათმეცნიერული დახასიათება. — ქველ. — ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბ., 1953; ჩხუბიანი შვილი დ., ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1972.

დ. ჩხუბიანიშვილი.

სახელმწიფო ენის საზღვარი-მელო, საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს სახელმწიფო ენის სამმართველო, რიც მონაწილეობს, ერთიანი სახელმწიფო პოლიტიკის ფარგლებში,

ენობრივი პოლიტიკის შემუშავებაში და უზრუნველყოფს ამ პოლიტიკის განხორციელებას საგანმან. და სამეცნ. სფეროში; ხელს უწყობს ქართულის, როგორც სახელმწიფო ენის ინსტიტუციონალიზაციის პროცესს; მონაწილეობს საქართველოში გავრცელებული ენობრივი უმცირესობის ენათა დაცვაში; საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს წარმოადგენს საერთაშ. ორგანიზაციაში, საერთაშ. კონფერენციებისა და სხვა ღონისძიებებზე დადგენილი წესით და თავისი კომპეტენციის ფარგლებში. შესაბამისად, შეისწავლის და ითვალისწინებს საერთაშორისო რეკომენდაციებს.

სამმართველო განახორციელებს სხვადასხვა ღონისძიებებს ქვეყნის მასშტაბით სახელმწიფო ენის ცოდნის უზრუნველსაყოფად; ხელს უწყობს საქართველოს სხვადასხვა ეროვნების მოქალაქეთათვის სახელმწიფო ენის სწავლების სისტემის ფორმირებას, თანამედროვე მოთხოვნების შესაბამისად.

საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა საექსპერტო კომისიასთან ერთად შეიმუშავებს სახელმწიფო ენის ნორმებს, შესაბამისად სამთავრობო და არასამთავრობო, კვლევით, სასწავლო სტრუქტურებთან თანამშრომლობით; ხელს უწყობს ქართ. სალიტ. ენის სიწმინდის დაცვასა და სალიტ. ენის ნორმათა დამკვიდრებას.

თ. ბოლქვაძე.

სახელმწიფო ენის ბრუნვა, ნო მინატივი, ბრუნვის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა, რიც უპირისპირდება ბრუნების პარადიგმაში შემავალ სხვა ბრუნვებს. ინდოევრ. ენათა ნომინატივისგან განსხვავებით, ქართ. ს. ბ. მხოლოდ ქვემდებარის ბრუნვა არ არის: იგი გამოხატავს გარდამავალი ზმნის პირდ. ობიექტს II სერიაში დასმულ გარდამავალ ზმნა-შემასმენელთან („კაცმა სახლი ააშენა“), გარდამავალი ზმნის ქვემდებარეს I სერიაში („კაცი სახლს აშენებს“), აგრეთვე გარდაუვალი ზმნის ქვემდებარეს — სამსავე სერიაში („კაცი დაიძალა“, „კაცი დამალულა“).

ს. ბ-ში დასმული სახელი სალექსიკონო ერთეულია: სწორედ ამ ბრუნვის ფუნქციას სახელდებითობა, თუმცა, მისი პირდაპირ ბრუნვად მიჩნევა ქართ. ენისათვის გაუშართლებელია (ვინაიდან „ირიბ“ მიმართებებსაც ასახავს).

ს. ბ-ის ნიშანი თანამედროვე სალიტ. ქართულში -ი და 0 ალო-მორფებითაა წარმოდგენილი: თან-ხმოვანფუძიანებთან — „შვილი მოიყვანა“, „სახლი შენდება“, „მე-ზოზელი მოსულა“... გვხვდება -ი, ხოლო ხმოვანფუძიან სახელებში -ი იკვეცება: „დედა იცინის“, „ძროხა მოწველეს“, „სარკე გატეხილია“...

მრ. რ-ში ს. ბ-ის ნიშანი ყველგან -ი ბოლოსართია: ბიჭ-ები, კატ-ები, წყარო-ები, ციხე-ები, ძმან-ი, შვიდ-ნი-ი...

ქართ. ენაში ს. ბ-ის -ი ნიშნის გენეზისის თაობაზე განსხვავებული მოსაზრებები გამოითქვა. მ. მარი ვარაუდობდა, რომ ძვ. ქართ. სალიტ. ენის ს. ბ-ში შერწყმულია ორი მორფოლოგიურად განსხვავებული წარმონაქმნი: 1. თავდაპირველი -ი, რ-იც მიღებული იყო გაუფორმე-ბი ბრუნვაზე მე-3 პირის -ი (<*ჰი <*ჰუ) ნაცვალსახელის დართვით (მწიგნობრულ ბრუნებაში) და 2. ხალხური ენიდან მომდინარე -ი₂ < უ <*უნ. ა. შანიძის აზრით, სახელობითის -ი სუფიქსი „იგი“ ნაწევრისგან მომდინარეობს: კაც იგი > კაც იი > კაც-ი. ავტორის აზრით, ეს გადასვლა შესაძლოა, ძალიან ადრე მომხდარიყო და განეკუთვნებოდეს ქართ.-მეგრ.-სვან. ურთიერთობის ხანას. აღნიშნულ ვარაუდს საფუძვლიანი ეგუება არნ. ჩიქობავას თვალსაზრისი, რომ ს. ბ-ში და-დასტურებული -ი განსაზღვრებითი (ემფატიკური) ნაწილაკია („იგი“ ნაწევრის ნაშთი), რ-იც თავიდან არ ყოფილა ბრუნვის ნიშანი. ს. ბ-ის ნიშნის წარმომავლობას განსა-ზღვრებითი ელემენტისაგან მხარს უჭერენ აგრეთვე ი. იმნაიშვილი, თ. უთურგაიძე და სხვ. არსებობს გან-სხვავებული მოსაზრებაც: ქართ. -ის წარმოშობით ბრუნვის ნიშ-ნად მიიჩნევენ და არ უკავშირებს განსაზღვრულობის გამოხატვას ჰ. ფოგტი. ამ მოსაზრებას (საერთო ქართველური დონისათვის) არსე-ბითად მხარს უჭერს ა. ონიანი.

ლიტ.: შანიძე ა., უმაღლესი სვა-ნურში. — «არილი» (პროფ. ი. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული), ტფ., 1925 (=თხზულებანი, I, თბ., 1957); მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძ-ვლები, I, თბ., 1953; ჩიქობავა არნ., მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში. — «თსუ შრომები», 1939, ტ. 10; მისივე, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის. — კრ.: სახელის ბრუნვების ისტორიისათ-ვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, თბ., 1956; იმნაიშვილი ი., ნაწევარი ძველ ქართულში. — «თსუ შრომები», 1956, ტ. 61; ფოგტი ჰ., ბრუნვათა სისტემა ძველ ქართულში. — «მიმოხილველი», IV-V, თბ., 1967; უთურგაიძე თ.,

ქართული ენის სახელის მორფოლო-გიური ანალიზი, თბ., 1986; ონიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრა-მატიკის საკითხები (სახელთა მორფო-ლოგია), თბ., 1989; Марр Н., Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.

კ. გაბუნია. **სახოკია** თედო ტიმოთეს ძე (15. III. 1868, სოფ. ხეთა, ზუგდიდის რ-ნი, — 17. II. 1956, თბილისი). მწერ-ალი, მთარგმნელი, ლექსიკოგრაფი, ეთნოლოგი, პუბლიცისტი, საზო-გადო მოღვაწე. უმაღლესი განათ-ლება მიიღო ჟენევისა და სორბონის უნ-ტებში, პარიზში დაამთავრა უმაღლესი ანთროპოლოგიური სკო-ლაც. იყო რეიმსის (საფრანგეთი) აკადემიის წ.-კორ..

ს-ს პირველი ლექსიკოგრაფიუ-ლი ცდა იყო პატარა რუსულ-ქა-რთული ლექსიკონი (1897). 1910-იან წლებში ქართ. პერიოდიკაში («სახალხო გაზეთი», 1911, №39-48; 1912, №55—56) ბეჭდავდა წერ-ილებს ქართ. ენის ორთოგრაფიისა და სწორმეტყველების შესახებ ციკ-ლიდან „ქართული ენა (თანამედ-როვეთა ლაპარაკი და წერა)“, აგრეთვე სტატიებს ლექსიკოგრა-ფიული მუშაობის, ცალკეული სი-ტყვეებისა თუ დარგობრივი (მაგ., მათემატიკური) ტერმინების, „ვეფ-ხისტყაოსანში“ დადასტურებული ფიგურალური სიტყვა-გამოთქმების შესახებ და სხვ.

1940-იანი წლების დამლევს ს. თანამშრომლობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მთავარ რედაქციასთან, როგორც ლექსიკონის სიტყვანის რეცენ-ზენტი. იმავე წლებში გაზ. «ლიტე-რატურა და ხელოვნება» დაიწყო ბეჭდვა ს-ს მიერ შეგროვებული და განმარტებული ხატოვანი სიტყვა-თქმებისა, რის შემდეგაც, 1950-იდან, დაიწყო მისი გამოცემა ცალკე წიგნად „ქართული ხატო-ვანი სიტყვა-თქმანის“ სამტომეუ-ლის სახით (III ტ. გამოიცა 1955; II შეესებული გამოცემა ერთ ტო-მად — 1979). ეს იყო ქართ. ლექსი-კოგრაფიულ პრაქტიკაში პირველი ამ სახის ლექსიკონი, რ-საც ქართ. ენაზე ანალიზი ჯერჯერობით არ მოეპოვება. ს-მ შეადგინა ასევე „ქართული ანდაზები“ (1968), რ-საც დაერთო გავრცელებული სი-ტყვეების სია შეხვედრის სიხშირის ჩვენებით. მანვე მოამზადა აგრეთვე საკმაოდ მოზრდილი „ქართული ლექსიკონი“ (განმარტებითი სახი-სა, ე. წ. „ქართულ-ქართული“). მასში შევიდა ს.-ს. ორბელიანისა და დ. და ნ. ჩუბინაშვილების ლე-

ქსიკონებში დაუდასტურებელი ან განსხვავებული მნიშვნელობის სი-ტყვეები.

გარდა წმინდა ლინგვისტური ხასიათის ნაშრომებისა, ს-ს ეკუთვ-ნის გამოკვლევები ქართ. სკოლის, საერთოდ, საქართველოში განათ-ლების მდგომარეობისა და პერს-პექტივის, მათთან დაკავშირებული სოც. საკითხების შესახებ.

ლიტ.: კრებ. „თედო სახოკია“, თბ., 1968.

შ. აფრიდონიძე.

სემანტიკა (< ბერძნ. s mantik s — აღმნიშვნელი), 1. მნიშვნელობა, ინფორმაცია, რ-იც გადმოიცემა ენობრივი ფორმებით — სიტყვით, ფრაზით თუ წინადადებით. 2. ენა-თმეცნიერების დარგი, რ-იც შეის-წავლის ენობრივ მნიშვნელობას, ანუ შინაარსს. 3. სემიოტიკური სისტემების შესწავლის ერთ-ერთი ასპექტი სინტაგმატურ და პრაგ-მატულ ასპექტებთან ერთად.

ენობრივი მნიშვნელობის შესწავ-ლა გულისხმობს ენის გარეთ მყოფი მონაცემებისა და ფაქტორების გათ-ვალისწინებას. თუნდაც ყველაზე მარტივი ავტონ. სემანტიკური ერ-თეულის — სიტყვის მნიშვნელობის — შესწავლა უკვე ემყარება მის განხილვას გარე სამყაროს მოვლე-ნებთან და ობიექტებთან კავშირში. უფრო რთული ლინგვისტური ერ-თეულების შესწავლა კი აუცილებ-ელს ხდის ისეთი მრავალმხრივი ფაქტორების გათვალისწინებას, როგორცაა ზოგადი კულტ. გარე-მო, სუბიექტ. ფაქტორების გავლენა კომუნიკაციაზე, ადამიანის აზრო-ნების ლოგიკურ-სემანტიკური თა-ვისებურებები, ვერბალური და არა-ვერბალური კონტექსტები და სხვ.

ს-ში ძირითადად შეისწავლება შემდეგი საკითხები: 1. რეფერენ-ციის პრობლემა, ანუ ენობრივი ფორმის, როგორც აღმნიშვნელის, კავშირი ენის გარეთ მყოფ ობიექ-ტებთან; 2. ლექსიკური და გრამატ. მნიშვნელობები; 3. ენობრივ მნი-შვნელობათა სინტაგმატური და პარადიგმატული დახასიათება, ანუ, ერთი მხრივ, მნიშვნელობათა თანახმარება გამონათქვამში, ხო-ლო მეორე მხრივ — მნიშვნელო-ბათა ურთიერთმიმართება ენობ-რივ სემანტიკურ სისტემაში. ამ მი-მართებათა კვლევა ხდება როგორც ზოგადი თეორ. ტიპების შესწავ-ლით, ისე კონკრ. ენის სემანტიკური სისტემის სტრუქტურის ანალიზის დროს.

რეფერენციის პრობლემის თვა-ლსაზრისით, ენის ს-ის ძირითადი ერთეული არის სიტყვა — ნიშა-

ნი, რ-იც იქმნება ფორმისა და შინაარსის ერთობლიობით (იხ. ენობრივი ნიშანი). ანტ. ფილოსოფიიდან მოყოლებული (სოკრატე, პლატონი), ითვლება, რომ მიმართება სიტყვებსა და მათი საშუალებით აღნიშნულ ობიექტებს შორის არის დასახელების (სახელდების) მიმართება; მიმდინარეობდა კამათი იმის თაობაზე, თუ როგორი სახისაა ეს მიმართება — ბუნებრივი თუ პირობითი. ამჟამად ეს პრობლემა, ზოგადად, გადაჭრილად ითვლება ნიშნის პირობითი ბუნების სასარგებლოდ.

მოყოლებული პლატონის დიალოგიდან „კრათილოსი“, სიტყვა განისაზღვრება როგორც აღმნიშვნელი, ხოლო აღნიშნული არის გარე სამყაროს ობიექტი — საგანი, მოვლენა, ემოცია, ვითარება, მიმართება და ა. შ., რ-საც აღნიშნავს, ასახელებს და რაზეც მიუთითებს სიტყვა. გარე სამყაროს ობიექტების აღსანიშნავი თანამედროვე ტერმინია რეფერენტი (დენოტატი), ხოლო მიმართება სიტყვასა და რეფერენტს შორის არის რეფერენციის მიმართება.

ე. წ. კონცეპტუალური თეორია ერთმანეთისაგან განასხვავებს სიტყვის მნიშვნელობას (ცნებას, კონცეპტს) და კონკრეტულ საგანს, რაზეც უშუალოდ მიაწინებს სიტყვა: ენობრივი ფორმა ცნების გავლით აღნიშნავს ობიექტებს, ე. ი. ცნება სიტყვის ფორმას უკავშირდება მოლაპარაკის ცნობიერებაში.

ბუნებრივ ენაში კავშირი ენობრივი ერთეულის გამოხატულებასა და მის მნიშვნელობას შორის არ არის ცალსახა: ორი ან მეტი ფორმა შეიძლება უკავშირდებოდეს ერთსა და იმავე მნიშვნელობას; მეორე მხრივ, ერთსა და იმავე ფორმას შეიძლება უკავშირდებოდეს ერთზე მეტი განსხვავებული მნიშვნელობა (იხ. სინონიმია, ომონიმია).

ენობრივი მნიშვნელობა შეიძლება იყოს ლექსიკური (იხ. ლექსიკური მნიშვნელობა) და გრამატიკული (სტრუქტურული, ფორმალური) (იხ. გრამატიკული მნიშვნელობა); ენობრივი გამონათქვამის მნიშვნელობა იქმნება ლექსიკურ და გრამატიკულ მნიშვნელობათა ერთიანობით. მეტყველების ნაწილები დახასიათდება ლექსიკონში მოცემული ლექსიკური მნიშვნელობებითა და გრამატიკის პარადიგმატული მახასიათებლებით.

გრამატიკ. მნიშვნელობები ქმნიან შედარებით უფრო დახურულ, ხოლო ლექსიკური ერთეულები — ღია

სიმრავლეებს. ენის განვითარების ყოველ ეტაპზე გრამატიკ. მნიშვნელობათა დახურული სიმრავლე სასრულია და შედარებით მცირერიცხოვანი, ხოლო ლექსიკურ მნიშვნელობათა ღია სიმრავლე შეუზღუდავია და განუსაზღვრელად დიდი. სრულმნიშვნელობიან სიტყვას აქვს როგორც ლექსიკური, ისე გრამატიკ. მნიშვნელობები.

მეტყველების დროს გადმოცემული შინაარსი (მნიშვნელობა) შეიძლება იყოს კოგნიტიური და ემოციური. კოგნიტიური მნიშვნელობა არის ცნებითი, კონცეპტუალური მნიშვნელობა, რ-იც აუცილებლად გამოხატულია ყველა გამონათქვამში. მაგრამ მეტყველების გადაცემის დროს მოლაპარაკის მიერ ერთი და იმავე კოგნიტიური მნიშვნელობის მქონე სიტყვების სიმრავლიდან (მაგ., მოვიდა, მობრძანდა, მოეთრია) რომელიმე ერთის ამორჩევა ასახავს მოლაპარაკის ემოციურ დამოკიდებულებას ფაქტთან, რაც მეტყველები ღირებულებისა კომუნიკაციის პროცესში. სწორედ ასეთი ამორჩევა ქმნის გამონათქვამის ამა თუ იმ ემოციურ მნიშვნელობას: განსხვავება კოგნიტიურსა და ემოციურ მნიშვნელობებს შორის უკავშირდება ადამიანის ფსიქოლოგიის ორ მახასიათებელს — ინტელექტსა და ემოციას. ყოველდღიური გამოყენებისას სიტყვების პირველად, წმინდა კოგნიტიურ მნიშვნელობას ემატება დამატებითი, ემოციური მნიშვნელობა.

მნიშვნელობებს შორის მიმართება შეიძლება იყოს სინტაგმატური და პარადიგმატური. ორ ენობრივ ერთეულს შორის სემანტიკური სინტაგმატური მიმართება გულისხმობს გარკვეული მნიშვნელობის გადაცემის დროს სემანტიკურ ერთეულთა თანახმარებას (ან თანახმარების აკრძალვას). მაგ., საკვები პროდუქტის გაფუჭების დროს ვამბობთ: რძე აიჭრა, კარაქი ამძაღდა, წვენი ამჟავდა; ასევე: კაბა, ფანქარი, ყვავილი — წითელია, თმა — წითური და ა. შ. სემანტიკური პარადიგმატური მიმართებები არის მნიშვნელობათა მიმართებები სისტემაში. ლექსიკურ ერთეულთა პარადიგმატური მიმართებები ქმნიან მოცემული ენის ლექსიკური სისტემის სემანტიკურ სტრუქტურას (იხ. ენობრივი მსოფლხედვა).

ამგვარი, და სხვა უფრო რთული განსხვავებები საფუძველს ქმნიან განსხვავებული ენების თავისებუ-

რი სემანტიკური სისტემის შექმნისათვის. თუ არსებობს ისეთი ორი ენა, რ-თა შორისაც ცალსახა დამოკიდებულებაა მნიშვნელობების დანაწევრების თვალსაზრისით, მაშინ ეს ენები სემანტიკურად იზომორფულია. ენათა სემანტიკური იზომორფიზმის ხარისხი განისაზღვრება ენობრივი საზების გეოგრაფიკულ, და სხვ. მახასიათებლებით.

ლექსიკურ ერთეულებს შორის პარადიგმატული მიმართებების ერთ-ერთ ძირითად სახეს წარმოადგენს ჰიპონიმია. პარადიგმატული სემანტიკური მიმართებებია, აგრეთვე სინონიმია, ანტონიმია და მეტაფორა.

XX ს. მეორე ნახ-იდან ს. თანდათან მოექცა ლინგვ. კვლევის ცენტრში. მისი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიმდინარეობა უკავშირდება ენაში ე. წ. ბუნებრივი ლოგიკის განვითარებას, რამაც შედეგად გამოიღო ზედაპირული და სიღრმისეული (ლოგიკური, სემანტიკური) დონეების ერთმანეთისაგან გამოყოფა გამონათქვამის მნიშვნელობის ანალიზის დროს. წინადადების ზედაპირული დონე წარმოადგენს ამ წინადადების ფუნქციურ-გრამატიკ. დახასიათებას, ანუ მის ანალიზს წინადადების წევრების მიხედვით. წინადადების სიღრმისეული დონეების ანალიზი კი ნიშნავს წინადადების წევრების სემანტიკურ-ლოგიკური როლების დახასიათებას (როგორიცაა აგენსი, პაციენსი, ბენეფილიანტი და სხვ.). სიღრმისეულ დონეზე შეისწავლება, აგრეთვე, ის ლოგიკური ნიშნები, რ-ებიც შეიძლება დამახასიათებელი იყოს სახელისა და ზმნისათვის (მდგომარეობა, პროცესი, მოქმედება, ამბიენტურობა, თვალაღობა, სულიერობა და ა. შ.). ლოგიკურ-სემანტიკური დახასიათებას უნივერსალობის პრეტენზია აქვს. სიღრმისეული ს-ის ასახვა ამა თუ იმ ენის ზედაპირულ სტრუქტურებში ხდება მოცემული ენის გრამატიკ. მახასიათებლების საშუალებით და, ამდენად, ზედაპირული სტრუქტურა ენობრივ სპეციფიკას წარმოადგენს.

მნიშვნელობის კომპონენტური ანალიზი არის სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობის გადმოცემის ცდა, მისი სემანტიკური შემადგენლებით, რ-თა რიცხვი შეზღუდულია და მეტ-ნაკლებად ზოგადი. ლექსიკურ ერთეულებში სემანტიკურ კომპონენტთა კომბინაცია განსხვავებულია სხვადასხვა ენაში. ასეთი კომპონენტებია, მაგ.,

სულიერი — უსულო, ადამიანი — არაადამიანი, მამრობითი — მდედრობითი და ა. შ. კომპონენტურ ანალიზსა და მნიშვნელობის სიღრმისეულ ანალიზს დაეფუძნა ისეთი სემანტიკური თეორია, როგორიცაა „აზრი<—>ტექსტი“.

მნიშვნელობის შესწავლა მეტყველებაში გულისხმობს იმ კანონზომიერებათა აღწერას, რეზიცი წარმოადგენენ კომუნიკაციის წარმატებული მიმდინარეობის წინაპირობას, რაც უთქმელად ცნობილი და გასაგებია ყოველი მოლაპარაკისათვის. ეს არის ე. წ. იმპლიციტური მნიშვნელობები (პრესუპოზიცია). შესწავლება, აგრეთვე, ცალკეული ლექსიკური ერთეულის ნიშნების ს. მეტყველების დროს სხვადასხვა კონტექსტში.

დღეს საკმაოდ გავრცელებული მიმართულებაა ე. წ. ფორმალური ს., რიც ბუნებრივი ენის გამონათქვამების მნიშვნელობის აღსაწერად იყენებს ფორმალური ლოგიკის გარკვეულ ერთმნიშვნელოვან და ექსპლიციტურ ხელოვნურ ენას. ასეთი ფორმალური სისტემები ერთობ შეზღუდულია და ვერ ფარავს ბუნებრივი ენის მოქმედების არეს, მაგრამ ლოგიკოსები თვლიან, რომ „თუ → მაშინ“ მიმართებით აგებულმა წესებმა შეიძლება მნიშვნელოვანი როლი ითამაშოს ენის ს-ის სრულყოფილ აღწერაში.

უახლესი მიმართულება ს-ში არის ე. წ. სემანტიკურ პრიმიტივთა თეორია (ა. ვეჟბიკა). ამ თეორიის ძირითადი მიზანია უმარტივეს სემანტიკურ მნიშვნელობათა სიმრავლის დადგენა და დახასიათება. სემანტიკური პრიმიტივები ისეთი საწყისი, პირველადი ცნებებია, რეზიცი აბსოლუტურად გასაგებია და არ საჭიროებს განსაზღვრას. სიტყვებისა და მნიშვნელობების ათვისების დროს ბავშვი უპირველესად სწორედ ამ პრიმიტიულ მნიშვნელობებს ითვისებს, რადგან, ამ თეორიის მიხედვით, ფუნდამენტურ მარტივ ცნებათა ცოდნა იმთავითვე მოცემულია ადამიანში და სემანტიკურ პრიმიტივთა ათვისების უნარიც ადამიანის თანდაყოლილი თვისებაა. პრიმიტივები უნივერსალური ბუნებისა, ისინი ნებისმიერი ენის სემანტიკურ სისტემაში დგინდება სიღრმისეული სემანტიკური ანალიზის შედეგად. ყველა ენაში ხდება ასეთი უნივერსალური პრიმიტივების მანიფესტაცია თავისებური ფორმით. ენების შესწავლის შედეგად გამოიყოფა ლექსიკურ და სინტაქ-

სურ პრიმიტივთა საერთო ჰიპოთეტური ბირთვი, რიც კონკრეტული ენისაგან დამოუკიდებელი მეტაენაა. ამჟამად გამოყოფილია 100-მდე ლექსიკური პრიმიტივი, მაგ., ცნებები: მე, შენ, ვიღაც, რაღაც, ადამიანი; ეს, იგივე, სხვა; ფიქრი, ცოდნა, გრძნობა, სურვილი; ცუდი, კარგი; დიდი, პატარა; როდის, მანამდე, შემდეგ; სად, ქვეშ, ზედა; ფონა, მოძრაობა, არსებობა; შორს, ახლოს; დიდხანს, ცოტახანს და ა. შ.

ლიტ.: Апресян Ю. Д. (гл. редактор) - Словарь синонимов русского языка. Л., 1970; Мельчук И. Опыт теории лингвистических моделей „Смысл<—>Текст“. М., 1974; Падучева Е. В., О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка; М., 1974; Бенвенист Э., Общая лингвистика. пер. с франц., М., 1974; Богуславский И. М., Сфера действия лексических единиц. М., 1997; Чейф У. П., Значение и структура языка, пер. с англ., М., 1975; Арутюнова Н. О., Предложение и его смысл, М., 1976; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику. пер. с англ., М., 1978; Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, пер. с франц., М., 1974 Searle I. R., Speech Acts, Cambr., 1961; Fillmore C. H. I., The Case for Case.— In: Universals of Linguistic Theory. Bach E. and Harms R. (eds).— L. N. Y., 1968, მიხედვით, Types of Lexical Information.— In: Studies in Syntax and Semantics.— Kiefer F. (ed), L., 1970; Bierwisch M., Semantics.— In: New Horizons in Linguistics, I. Lyons (ed), Cambr., 1970; Lyons I., Semantics (2 Vols); Cambr. (Mass.) Lakoff G., Johnson M., Metaphors we live by, Chicago, 1980; Palmer F. R., Semantics, 1981; Wierzbicka A., Semantics. Primes and Universals, Oxford, N.Y., 1996.

ნ. შენგელაია.

სემასიოლოგია (ბერძნ. *semasia* — მნიშვნელობა, აზრი და *logos* — სიტყვა, სწავლება), გასული საუკუნის 50-იან წლებამდე ს. გამოიყენებოდა (გერმანულ, რუსულ ენათმეცნიერებაში) ტერმ. სემანტიკის პარალელურად. თანამედროვე საენათმეცნიერო ლიტ-რაში ეს ტერმინი შეიძლება შეგვხვდეს ვიწრო მნიშვნელობით, კერძოდ, ს. განიხილება როგორც დარგი, რიც ცალკეული საგნებისა და მოვლენების აღმნიშვნელი სიტყვებისა და შესიტყვებების მნიშვნელობას შეისწავლის. ამ მნიშვნელობით ს. უპირისპირდება ონომასიოლოგიას და მასთან ერთად მოიაზრება სემანტიკის ერთ-ერთ ნაწილად.

ლიტ.: ფონზუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია; თბ., 1974; თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბ., 2003; Звегинцев В. А., Семасиология, М., 1957; Georges Mounin, Dictionnaire de la linguistique, 2^e d., Paris, 1995.

ნ. ლოლაძე.

სმრია, გრამატიკულ პრინციპზე დამყარებულ მწკრივთა დაჯგუფება. როგორც ძვ., ისე ახ. სალიტ. ქართულში მწკრივებს აჯგუფებენ სამ სერიად. ეს პრინციპი სამეცნ. გრამატიკაში ნ. მარმა დანერგა. იყო მწკრივების ორ წყებად (სერიად) დაჯგუფების მცდელობა, რაც მერე თავად ავტორმა უარყო (არნ. ჩიქობავა).

ახ. სალიტ. ქართულში II სერიაში ორი მწკრივია გაერთიანებული (წყვეტილი, II კავშირებითი). ძვ. ქართულში მათ ემატებოდა II ხოლმეობითი და, ზოგ ავტორთან, III ბრძანებითი და შერეული კავშირებითი; III სერიაში — სამი (I თურმეობითი, II თურმეობითი, III კავშირებითი; ძველ ქართულში იყო მეოთხე ფორმაც — III ხოლმეობითი).

I სერიაში თავისებური ვითარებაა ძვ. ქართულში: ოთხი ძირითადი მწკრივია — აწმყო, უწყვეტელი, I ხოლმეობითი (უწყვეტლის ბრძანებითი) და I კავშირებითი. ზოგ ავტორთან ემატება აწმყოს ხოლმეობითი და I ბრძანებითი. ახ. ქართულში I სერიაში ორი წრე გამოიყო — აწმყოსა და მყოფადისა, რ-ებშიც ექვსი მწკრივი გადანაწილდა: აწმყოს წრეში — აწმყო, უწყვეტელი, აწმყოს კავშირებითი; მყოფადის წრეში — მყოფადი, ხოლმეობითი (ხოლმეობით-შედევრებითი), მყოფადის კავშირებითი. მორფოლ. თვალსაზრისით, განსხვავებას ამ ორ წრეს შორის ზმნისწინის დართვა-დაუთრელობა ქმნის. ამ პრინციპზე მწკრივთა გამოყოფა, და შესაბამისად, ორი წრის გამოჯვნა, გარკვეულ შენიშვნებს იწვევს (გ. გოგოლაშვილი, ა. ონიანი...).

ქართ. ენის დასავლურ დიალექტებში გამოიყოფა მეოთხე სერია (III თურმეობითი — ნაყვარება, IV თურმეობითი — ნაყვარებიყო, IV კავშირებითი — ნაყვარებიყოს). ეს მოვლენა ზანურის გავლენით აიხსნება (გ. როგავა).

სერიებად დაყოფა ემყარება შემდეგს: ა) ორთემიან ზმნებში I სერიის თემა განსხვავდება II სერიის თემისაგან; ბ) ბრუნვაცვალეზადსუბიექტიან ზმნებში სუბიექტი I სერიის ფორმებთან სახ. ბრუნვაშია, II სერიის ფორმებთან — მოთხრობითში, III სერიის ფორმებთან — მიცემითში; გ) პირდ. ობიექტი I სერიის ფორმებთან მიც. ბრუნვაშია, II და III სერიის ფორმებთან — სახელობითში; დ) ბრუნვაცვალეზადსუბიექტიანი

ზმნების III სერია ინვერსიულია; ე) ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნები III სერიის ფორმებს სამივე მწკრივში მემშველი ზმნით იწარმოებს (გავმთბარ-ვარ, გავმთბარ-იყავი, გამთბარ-იყო); ვ) ორპირიანი გარდაუვალი ზმნები I თურმეობით მემშველი ზმნით იწარმოებს, II თურმეობითა და III კავშირებით — ოდ სავრცობით. მემშველზმნიან ფორმათა საყრდენი მიმღებობური ფორმებია.

ძვ. ქართულში I სერიის ყველა ფორმა უსრული ასპექტისა იყო, II სერიის ფორმები — სრული ასპექტისა.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი ენათმეცნიერული დახასიათება. — ქველ, ტ. I, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; მისივე, ძველი ქართული ენა, თბ., 1976; როგავა გ., დრო-კილოთა IV ჯგუფის ნაკვეთი ქართველურ ენებში. — «იკვ», V, თბ., 1953; გოგოლაშვილი გ., ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა, თბ., 1988.

გ. გოგოლაშვილი.
სვანური ენა, ქართველურ ენათა ოჯახის ერთ-ერთი წევრი (ქართულთან და მებრურულ-ლაზურთან ერთად). გამოიყოფა ხუთი დიალექტი: ბალსზემოური, ბალსქვემოური (ზემოსვანური დიალექტები ენგურის ხეობაში), ლენტეხური, ლაშხური და ჩოლურული (ქვემოსვანური დიალექტები ცხენისწყლის ხეობაში).

სვანურის ყველა დიალექტისათვის საერთოა 6 ხმოვანი: ა, ე, ი, ო, უ, გ. სხვადასხვა დიალექტში კი ხმოვან ფონემათა რაოდენობა მერყეობს 9-იდან 18-ამდე. ამ სიმრავლეს წარმოქმნის ყველა სხვა ნიშნით ერთნაირი ხმოვნების განსხვავება, ერთი მხრივ — სიგრძე-სიმოკლის, ხოლო, მეორე მხრივ — პალატალურობა-არაპალატალურობის (ე. ი. უმლაუტიანობა-უმლაუტობის) მიხედვით. ბალსქვემოურსა და ლენტეხურში არ არის მოკლე ხმოვნების საპირისპირო გრძელი ხმოვნები, ლაშხურში — არაპალატალურ ა, ო, უ ხმოვანთა საპირისპირო გრძელი ხმოვნები; — არაპალატალურ ა, ო, უ ხმოვანთა საპირისპირო პალატალური პ, რ, ჟ ხმოვნები. ორივე ეს დაპირისპირება (გრძელი — მოკლე და პალატალური — არაპალატალური) დამახასიათებელია მხოლოდ ბალსზემოურისა და ჩოლურულისათვის. ამრიგად, ხმოვან ფონემათა შედგენილობის მიხედვით სხვადასხვა დიალექტებში ასეთი სურათი გვაქვს: ბალსქვემოური და ლენტეხური: ა, ე, ი, ო, უ, გ, ა, ო, უ; ლაშხური: ა, ე, ი, ო, უ, გ, ა,

ე, ი, ო, უ, გ; ბალსზემოური და ჩოლურული: ა, ე, ი, ო, უ, გ, ა, ე, ი, ო, უ, გ; ა, ო, უ, პ, რ, ჟ. ეს ხმოვნები ერთმანეთს უპირისპირდებიან რიგის (წინა-უკანა), ენის აწეულობის (მაღლი — დაბალი), ბაგისმიერობა-არაბაგისმიერობისა და სიგრძე-სიმოკლის მიხედვით.

თანხმოვანთა სისტემით სვანური დიალექტები ერთმანეთს ემთხვევა. გამოიყოფა ორი ჯგუფი: სონორები და ჩქამიერები; სონორებია: რ, ლ, მ, ნ, ჟ, ჯ. ყველა სხვა თანხმოვანი ჩქამიერია, ისინი ერთმანეთს უპირისპირდებიან რიგის, სერიისა და რაგვარობის მიხედვით. რიგი: ბაგისმიერი (ბ, ფ, პ), კბილისმიერი (დ, თ, ტ), ნუნისმიერი (ძ, ც, წ, ზ, ს), მაგარსასისმიერი (ჯ, ჩ, ჭ, ჟ, შ), რბილსასისმიერი (გ, ქ, კ, ღ, ხ), ხახისმიერი (კ, ყ), ხორხისმიერი (ჰ). რიგის შიგნით ფონემები ერთმანეთს უპირისპირდებიან სერიის მიხედვით. სერია სამია: მჟღერთა, ფშვინვიერთა და მკვეთრთა სერია. მჟღერები: ბ, დ, ძ, ზ, ჯ, ჟ, გ, ღ; ფშვინვიერები: ფ, თ, ც, ს, ჩ, წ, ქ, ხ, ჭ, ჰ; მკვეთრები: პ, ტ, წ, ჭ, კ, ყ; ნშულები: ბ, ფ, პ, დ, თ, ტ, ძ, ც, წ, ჯ, ჩ, ჭ, გ, ქ, კ; ნაპრალოვნები: ზ, ს, ჟ, შ, ღ, ხ, ჰ.

ხმოვანთა რედუქციის მიხედვით სვანურის დიალექტები (გარდა ლენტეხურისა), არსებითად, ერთმანეთს ემთხვევა. რედუქციის წესებს მხოლოდ მოკლე ხმოვანი ემორჩილება. ხმოვნის რედუქციისათვის აუცილებელია სიტყვაში არანაკლებ სამი ხმოვნისა და ორი ხმოვანიანი მორფოლ. ერთეულის (ძირისა და აფიქსის) არსებობა. იმის მიხედვით, თუ როგორია სარედუქციო ხმოვნის თანხმოვნური გარემოცვა, არაბაგისმიერი ხმოვანი გვაძლევს ნულს ან გ-ს (ქათალ „ქათამი“ — ქათლარ „ქათმები, ლარტამ „ბოსტანი“ — ლელგარტამ „ბოსტნეული“, ბაგისმიერი ხმოვანი კი გვაძლევს ჟ-ს ან რჩება უცვლელი (კუმშ „საქონელი“ — ლაქუმშ „საქონლის სადგომი“, მურყამ „კოშკი“ — ლემურყამ „კოშკიანი“).

სვანურში გამოიყოფა სახელთა ბრუნების ორი ტიპი: I და II. ეს ტიპები გამოიყოფა მხოლოდ ზემოსვანურ დიალექტებში და ისიც მხოლოდ საზოგადო სახელთა ერთი ნაწილის მხ. რ-ის ფორმაში. II ტიპის ბრუნებას განეკუთვნება სახელთა ბრუნების პარადიგმა, რ-შიც მოთხრ. და ნათ. ბრუნების ფორმები ერთმანეთს ემთხვევა. ასეთ შემთხვევაში ორივე მათგანი მუდამ

—ემ სუფიქსით არის გამოხატული. ამგვარ პარადიგმაში სახელის ფუძე ყოველთვის ორგარტიანიანია, რთაგან ერთი მუდამ სახ. ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი, ხოლო მეორე — ყველა დანარჩენი ბრუნვის ფორმებით. ფუძის ვარიანტებს შორის განსხვავება ან მხოლოდ ხმოვანთონაცვლეობით წარმოიქმნება (მაგ., ჭემ — ჭამ „თივა“), ან მასთან ერთად ბოლოკიდური -ჟ ელემენტის ქონება-უქონლობითაც (ყელ — ჟალჟ „ძალი“). II ტიპის მიხედვით მხოლოდ ერთმარცვლიანი ფუძის მქონე სახელები იბრუნვის და მათ, როგორც წესი, მოეპოვებათ პარალელური ფორმები I ტიპის ბრუნების სახით, სადაც ფუძე მუდამ ერთვარიანტიანია. ერთზემეტმარცვლიანი ფუძის მქონე ყოველი სახელი I ტიპის მიხედვით იბრუნვის. ქვემოსვანურ დიალექტებში II ტიპის ბრუნება არ არსებობს, ყოველი სახელი I ტიპის შესაბამისად იბრუნვის და, ამდენად, ბრუნების ტიპები აქ არც გამოიყოფა.

სახელთა მრ. რ-ის გამომხატველი ძირითადი სუფიქსია -პრ (დისიმილაციით -ჟლ): ჭპრ „ხარი“ — ჭანპრ „ხარები“, ყრრ „კარი“ — ყრპრ-ჟლ „კარები“. სახელთა სხვადასხვა ჯგუფთან დასტურდება აგრეთვე -ა, -უ, ლა-ა ალომორფები: მჟლ-ა „მწყემსები“, ლჟდგარ-უ „მკვდრები“, ლა-ჯგლი-ა „ძმები (დისთვის)“... მხ. რ-ის ფორმები მრავლობითის ნიშნის უქონლობით უპირისპირდება.

სვანურში, სხვა ქართველურ ენათა მსგავსად, არსებობს ზმნის პირის ორი ნაირსახეობა — სუბიექტური და ობიექტური. ობიექტ. პირის შიგნით კი გამოიყოფა პირდაპირი და ირიბი. უზმნისწინო ფორმებში I სუბიექტ. პირის მორფემის ალომორფებია: ხჟ- (არაბაგისმიერი ხმოვნების წინ): ხჟ-ჰსყი „გაკეთებ“, ხ- (ბაგისმიერი ხმოვნების წინ): ხ-ოსყი „ფუკეთებ“, -ჟ- და 0 (ნული) (თანხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთან): დ-ჟ-იგე „ვაქრობ“, სგურ „ვზივარ“. II სუბიექტ. პირის ნიშანი უზმნისწინო ფორმებში არის ხ- (ხმოვნების წინ): ხ-ჰსყი „აკეთებ“ და 0: დიგე „აქრობ“. III სუბიექტ. პირის მორფემა შემდეგი ალომორფებისაგან შედგება: ლ- (მხოლოდ 5 ზმნაში), მაგ., ლ-ი „არის“, ნ- და დ- (ლა- ზმნისწინიან ფორმათა ერთ ნაწილში): ლა-ნ-ტიხ „დააბრუნა“, ლა-დ-ჭემე „მოთიბა“, -ს (კავშირებითის ფორმებში): ამარჟდ-ს „ამზადებდეს“ და 0 (ყველა სხვა შემთხვევაში): ჰსყი „აკე-

თებს, სგურ „ზის“. I ობიექტ. პირი (პირდაპირიცა და ირიბიც) მ-თი გამოხატება: მ-ახტაჟი „მხატავს“, მ-იხტაჟი „მიხატავს“, II ობიექტ. პირი კი — ჯ-თი: „ჯ-ახტაჟი „გხატავს“, ჯ-იხტაჟი „გიხატავს“, III პირდ. ობიექტ. პირს კი გამო-მხატველი აფიქსი არ მოეპოვება: ახტაჟი „ხატავს“.

თანამედროვე სვანურში ზმნისწინისა და პირის ნიშნის თანხმობანთა ერთად თავმოყრა არ შეიძლება, ერთ-ერთი მათგანი ამიტომ ყოველთვის დაკარგულია; შდრ., ერთი მხრივ, ა-ხ სე (<*ან-ხ სე) „გააკეთე“, ე-ჯ-ყა (<*ეს-ჯ-ყა) „მიგყავს“, ა-ტეხ (<*ად-ხ-ტეხ) და, მეორე მხრივ, ათ-აბ (<*ად-ხ-აბ) „მიაბი“, ეს-გ ეშ (<*ეს-ხ-გ ეშ) „დაასხი“...

I და II სუბიექტ. პირის მრ. რ. დ სუფიქსით გამოხატება: ხ - სეიდ „ვაკეთებთ“, ხ - სეიდ „აკეთებთ“, III სუბიექტ. პირის მრავლობითობა ყოველთვის -ხ სუფიქსით გამო-ხატება: სეი-ხ „აკეთებენ“.

I პირის მრ. რ-ის ფორმა ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის გამოსატყობად ხასიათდება (ქვემოთსვანურ დიალექტებში მხოლოდ სუბიექტ. პირის ფორმებში, ზემოსვანურში — ობიექტური-საშიც). ექსკლუზივის ფორმა I და III პირს აერთიანებს (II პირი გამოირიცხება), ინკლუზივისა კი — I და II პირს (III პირი კი შეიძლება ერთიანდებოდეს, შეიძლება — არა). სუბიექტის ექსკლუზივი: ხუ-ჰსეიდ „ვაკეთებთ“, დ-ი-იგედ „ვაქრობთ“, ინკლუზივი: ლ-ჰსეიდ „ვაკეთებთ“, ლ-დ-დგედ „ვაქრობთ“, ობიექტის ექსკლუზივი: ნ-ისეი „გვიკეთებს“, ნ-ტეხ „გვაბრუნებს“, ინკლუზივი: გუ-ასეი „გვიკეთებს“, გუ-ტეხ „გვაბრუნებს“.

ასპექტი (სრული-უსრული) ზმნისწინთა ქონება-უქონლობით გამო-იხატება. არსებობს ზმნისწინთა ორი რიგი: 1. გეზისა და მოქმედების მიმართულების გამომხატველი (ჟი, ჩუ, სგა, ქა), 2. ასპექტისა და ორიენტაციის გამომხატველი (ლა-, ან-, ად-, ეს-).

გვარის მიხედვით ობიექტისა აქვს სამი წევრი: მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალი. მოქმედებითი გვარის გამომხატველი ნიშნებია: ა-, ნ და ხმოვანთა აბლაუტური მონაცვლეობის ერთ-ერთი საფეხური: ა-ხტაჟი „ხატავს“, ნ-შუჟე „ანთებს“, ტიხე „აბრუნებს“, ვნებითი გვარისა: ი-, ნ (ერთპირიანობის შემთხვევაში): ი-ხტაჟი „იხატება“, ნ-შუჟე „ინთება“, ე-, ე (ორპირიან-

ობის შემთხვევაში): ხ-ე-ხტაჟი „ეხატება“, ხ-ე-შუჟე „ენთება“ და აბლაუტური მონაცვლეობის ერთ-ერთი საფეხური: ტეხ-ნ-ი „ბრუნდება“, საშუალი გვარი ნიშნის უქონლობით ხასიათდება: გიჭ „ძლებს“.

ქცევის მიხედვით ობიექტის წევრთა გამომხატველი აფიქსებია: საარვისო: ა-, ნ და 0 (ნული) — ა-სეი „აკეთებს“, ნ-შუჟე „ანთებს“, ტიხე „აბრუნებს“, სათავისოსი — ი-, ნ-ი-სეი „იკეთებს“, ნ-შუჟე „ინთებს“, სათავისოსი: ი-, ნ- (როცა ირ. ობიექტი I ან II პირია: მი-სეი „მიკეთებს“, ჯ-ი-სეი „გიკეთებს“, მ-ნ-შუჟე „მინთებს“, ჯ-ნ-შუჟე „გინთებს“ და ო-, რ (როცა ირ. ობიექტი III პირია): ხ-ო-სეი „უკეთებს“, ხ-ო-შუჟე „უნთებს“.

შუალობით კონტაქტს (კაუ-ზატივს) — უნ, ჟნ, -ნ სუფიქსები გამოხატავს: ხასე-უნ-ე „აკეთებინებს“, ხამპრ-ჟნ-ე „ამზადებინებს“, ხაგემ-ხ-ე „ამეზადებინებს“, უშუალო კონტაქტს (არაკაუ-ზატივს) — აღ-ნიშნულ სუფიქსთა უქონლობა: ჰსეი „აკეთებს“, აპრე „ამზადებს“, აგემ „ამეზადებს“.

გეზი (მიმართული) ჟი, ჩუ, სგა, ქა ზმნისწინებით გამოიხატება, მიუმართავი კი — მათი უქონლობით: ჟი ატპხ „აბრუნდა“, ჩუ ატპხ „ჩაბრუნდა“, სგა ატპხ შებრუნდა, ქა ატპხ „გაბრუნდა“ შდრ. ატპხ (მიუმართავი). სააქეთო ორიენტაციას ან- ზმნისწინი გამოხატავს: ან-დრი „მოდის“ — საიქეთოს კი — ად-, ეს- ზმნისწინები: ეს-დრი „მიდის“, ად-დუ „წაიღო“.

თანამედროვე სვანურში გამოიყოფა ზმნის მწკრივთა 4 სერია: I სერია — აწმყო, უწყვეტელი, I კავშირებითი, მყოფადსრული, პირობითსრული; II სერია — წყვეტილი, II კავშირებითი; III სერია — I თურმეობითი, II თურმეობითი, III კავშირებითი; IV სერია — III თურმეობითი, IV თურმეობითი.

სვანურში, ქართულის მსგავსად, ქვემდებარის ბრუნვებია: სახ., მოთხრ., მიც. (გარდამავალი ზმნით გამოსატყულ შემასმენელთან) და სახ. (გარდაუვალ ზმნით გამოსატყულ შემასმენელთან); პირდ. დამატების ბრუნვებია სახ. და მიც., ხოლო ირიბისა — მხოლოდ მიცემითი.

ლიტ.: ჟღენტი ს., სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1949; მაჭავარიანი გ., ხმოვანთა სისტემის დახასიათებისათვის სვანურში. — «თსუ შრომები», 1963, ტ. 96; ღონდუა კ., ადრეული ტიპის მოთხ-

რობითი ბრუნვა სვანურში. — იხ. მისი: რჩეული შრომები, I, თბ., 1967; თოფური ა. ვ., სვანური ენა, I. ზმნა. — იხ. მისი: შრომები, I, თბ., 1967; თოფური ა. ვ., სვანური ენა. — შრომები, II, თბ., 2002; მისივე, სვანური დიალექტები და მათი თავისებურებანი. — იქვე: მისივე, სვანური სიტყვაწარმოება. — იქვე: მისივე, სვანური სინტაქსი. — იქვე: ქალდანი მ., სვანური ენის ფონეტიკა, თბ., 1969; შანიძე ა., უმლაუტი სვანურში. — თხზულებანი, II, თბ., 1981; ნიკოლაიშვილი მ., ხმოვანთა რელექტის სტრუქტურული ანალიზი, თბ., 1984; შარაძენიძე თ., სვანური ენა. — «იკვ», XII, თბ., 1985; ონიანი ა., სვანური ენა, თბ., 1998; ჭუმბურიძე ზ., მყოფადი ქართველურ ენებში, 1986; Климов Г. А. Склонение в каргвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962.

ა. ონიანი.

სვინაქსარი (ბერძნ. synaxarion — შეკრება), თავდაპირველად კალენდარი, რ-შიც წელიწადის თვეთა დღეების მიხედვით შეტანილი იყო ქრისტიან წმინდანთა ხსენებები და დღესასწაულები. დროთა განმავლობაში წმინდანთა ხსენებები შეივსო მათი ბიოგრაფიის, ცნობების შემცველი, მეტ-ნაკლები მოცულობის ტექსტებით, დაემატა აგრეთვე ლიტურგიკული მითითებები ამ დღეს ღვთისმსახურების ჩასატარებლად აუცილებელი ელემენტების (ბიბლი-

მცირე სვინაქსარი. 1930.

თავისი დიაპაზონით. სიმღერაში რხევათა სიხშირე აღწევს ≈ 1000 ჰც-ს (მეორე ოქტავის სი), ხოლო მეტყველებაში – მხოლოდ 320-ს (პირველი ოქტავის მი).

სამეტყველო და სასიმღერო ს-გან განსხვავებულია რეზონატორული ანუ სატემბრო ს. სამეტყველო ს. გამოყენებულია ენის პროსოდიულ მახასიათებლებში (იხ. ტონი), ხოლო რეზონატორული ს. ეხება ცალკეულ ფონემას, რ-ის ს. უცვლელი სიდიდეა. ხმოვანი „ა“ შეგვიძლია ვიმღეროთ სხვადასხვა სიმაღლეზე, მაგრამ ის რჩება ისევ „ა“-დ, სანამ მისი რეზონატორული ს. უცვლელია.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; Ladefoged P., A Course In Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975.

ი. თევდორაძე.

სიმფონია, ლექსიკონი, რ-შიც სრულად აღინუსხება ამა თუ იმ მწერლის, ან რომელიმე ცალკეული თხზულების ლექსიკა. ამგვარ ლექსიკონს სი მფონიურ ლექსიკონს უწოდებენ. გამოიყენება აგრეთვე ტერმინი ს-ლექსიკონი, რ-იც იმით განსხვავდება სიმფონიისგან, რომ ამ უკანასკნელში სახელწოდების სიტყვაფორმათა სტატისტიკასთან ერთად, სიტყვის განმარტებაც არის წარმოდგენილი (ა. შანიძე). ს. გულისხმობს მოცემულ სალექსიკონო ერთეულთან შესაბამისი ფუძის სიტყვაფორმათა სრულ თავმოყრას. ამ თვალსაზრისით ს. სიხშირულ მონაცემებსაც შეიცავს. ს-ის თითოეულ სიტყვაფორმას შეიძლება ახლდეს მოკლე ილუსტრაცია.

საქართველოში ს-ების შედგენის ტრადიცია არსებობს. ნიშანდობლივია, რომ პირველად სიმფონიური აღწერა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტს შეეხო. ასეთი ლექსიკონი კ. ჭიჭინაძემ დაურთო მის მიერ 1934 გამოცემულ პოემის ტექსტს. მასში სალექსიკონო ერთეულებად აღებულია ანბანთრიგზე გაწყობილი სიტყვაფორმები.

ს-ების აგებას სათანადო მეცნ. საფუძველი შეუქმნა ა. შანიძის მიერ შედგენილმა ლექსიკონებმა. მან ამგვარი ლექსიკონი ჯერ „ხანმეტი ლექციონარის“ გამოცემას (1944) დაურთო, შემდეგ კი „ვეფხისტყაოსნის“ ს-ც გამოსცა (1956). 1949 ი. იმნაიშვილმა შეადგინა ქართ. ოთხთავის ს-ლექსიკონი, რ-ის რედაქტორი იყო ა. შანიძე. ა. შანიძის პრინციპებით შედგენილ ლექსიკონებში სალექსიკონო ერთეულად გამოტანილია მასდარის ფორმა, ხოლო თუ ზმნას ასეთი ფორმა არ მოეპოვება, ამოსავლად აღებულია

მისი ფუძე ან ძირი. თუკი მასდარი და პირიანი ფორმა ერთმანეთს სცილდება (მოვიდა — მოსვლა), აღებულია პირიანი ფორმის ფუძე. ამავე დროს, გარკვეულ ზმნურ კატეგორიათა (ქცევა, ვნებითი გვარი) აფიქსური წარმოების საჩვენებლად შემოღებულია ე. წ. ინდექსი (ი, ა, ი, ი/უ, ე, დ/ნ). დანარჩენი ფორმები შედის ბუდეში. არსებითად ამავე წესით არის აგებული გ. გოგატიშვილის მიერ შედგენილი „ნ. ბარათაშვილის თხზულებათა სიმფონია“ (1973).

სხვაგვარი პრინციპია გატარებული ენათმეცნ. ინ-ტის ლექსიკოლოგიის განეპის მიერ მომზადებულ ლექსიკონში: „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია. ფუძეთა და სიტყვაფორმათა ინდექსი (1973). ამ ლექსიკონში მეთაურ ერთეულად გამოტანილია ე. წ. მარტივი ფუძე ზმნისა: კვეთ-, ზიდ-ავ-, კვეთ-ბ... სახელი აქაც სახ. ბრუნვის ფორმით არის წარმოდგენილი.

1996 თსუ გამომცემლობამ გამოსცა ა. ჭავჭავაძისა და ნ. ბარათაშვილის თხზულებანი ს-ლექსიკონითურთ (შეადგინეს ა. არაბული, თ. გვანცელაძე და ა. ლომთაძე). მასში გარკვეულად განვითარებული და დაზუსტებულია „ვეფხისტყაოსნის“ ს-ის პრინციპები. ს. თვით ტექსტებს ახლავს და, ამდენად, საილუსტრაციო კონტექსტები ლექსიკონში აღარ არის შეტანილი. ამ ს-ებს საფუძვლად უდევს მაქსიმალური ეკონომიურობის პრინციპი.

ა. არაბული.

სინას მთა, „სინაწმიდა“, ძველი ქართული მწიგნობრობის კერა საზღვარგარეთ. მდებარეობს არაბეთის ნახ.-კ-ის დას-ით, სინას ნახ.-კ-ის სამხრ. ნაწილში, სუეცისა და უაბის ყურეებს შორის, 1528 მ სიმაღლეზე. სამონასტრო ცხოვრება სინაზე ადრე დაიწყო. IV ს. დასაწყისში

ბიზანტიის დედოფალმა ელენემ აქ ააშენა მცირე ეკლესია ღვთისმშობლის სახელზე, ხოლო 527 იმპ. იუსტინიანეს ბრძანებით ააგეს ეკლესია, რ-იც დღესაც მონასტრის მთავარ ტაძარს წარმოადგენს. მისივე ბრძანებით მონასტერს შემოავლეს მაღალი ზღუდე. მოგვიანებით მონასტერს შეერქვა წმ. ეკატერინეს, იმპ. მაქსიმიანეს მიერ 307 წამებული ალექსანდრიელი ქალწულის, სახელი, რ-ის გვამი, გადმოცემით, ნახევარკუნძულის ყველაზე მაღალ მთაზე აღმოაჩინეს.

ზღუდის შიგნით მოთავსებული სამონასტრო კომპლექსი არქიტექტურული თვალსაზრისით ძალზე ჭრელია. უძველესი შენობათა ნაშთებთან ერთად არის საშ. საუკუნეების ნაგებობები, ზოგიერთი აგებულია XX ს-შიც.

სინაზე მოღვაწეობდნენ ბერძნები, სირიელები, ქრისტ. არაბები და სხვ. მონასტერი უძველესი დროიდან ქართ. მწიგნობრობის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი კერა იყო. ქართ. ხელნაწერები, რ-ებიც დღეს ინახება მონასტრის ბიბლიოთეკაში სხვა (ბერძნ., სირ., არაბ.) ხელნაწერებთან ერთად, მხოლოდ მცირე ნაწილია სინაზე გადაწერილი ან მონასტრისათვის შეწირული სხვაგან შექმნილი სამწერლობო ძეგლებისა. ამას ადასტურებს სინურ ხელნაწერთა ანდერძებში ჩამოთვლილი ან ნახსენები წიგნები, რ-ებიც ამჟამად უკვალოდ არის გამქრალი. ზოგიერთი ცნობის მიხედვით, ქართველთა ყოფნა ს.მ-ზე სავარაუდებელია ჯერ კიდევ VI ს-ში, მაგრამ წმ. ეკატერინეს მონასტერში ქართველების მოღვაწეობა განსაკუთრებული აქტივობით გამოირჩევა IX—XI სს-ში, როდესაც არაბობით შეწუხებულმა ქართველებმა პალესტინის მონასტრებიდან სინას მიაშურეს. IX ს-ში წმ.

ეკატერინეს მონასტერი.

სინას მთის მწვერვალზე ასავლელი კიბე.

ეკატერინეს მონასტერში შეიქმნა მძლავრი სათვისტომო. ქართველებს ეკუთვნოდათ ეკლესია-სამწირველოები როგორც თვით მონასტერში, ისე მის გარეთ. სხვადასხვა დროს აქ მოღვაწეობდნენ მთარგმნელები, მწიგნობარ-კალიგრაფები, წიგნთა შემკაზმავ-მმოსველები, მ. შ. იოანე მინჩხი, იოანე-ზოსიმე, კვირიკე კუმურდოელი და სხვ. ს.მ-ის ქართ. ხელნაწერები იმით არის განსაკუთრებით საინტერესო, რომ სწორედ მათშია შენახული უძველესი პალესტინური ტრადიციების მიმდევარი წიგნები, რეზიკ შეიცავს უნიკალურ მასალას არა მხოლოდ ქართული, არამედ მთლიანად მახლობელი აღმოსავლეთის ქრისტ. კულტ. შესასწავლად. ამ მასალას ხშირად ანალოგი არ ეძებნება ბერძნ. წყაროებში. საქართველოში სინას მონასტერს კარგად იცნობდნენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა მონასტერში ეკლესია ააშენებინა და მას მდიდარი შესაწირავი შესწირა; მონასტერს XIX ს-მდე შერჩა საქართველოში მისი კუთვნილი ქონება და მიწები. ზოგიერთი ისტ. ცნობით, XIX ს-ში თბილისში არსებობდა სინას მეტოქე ეკლესიაც.

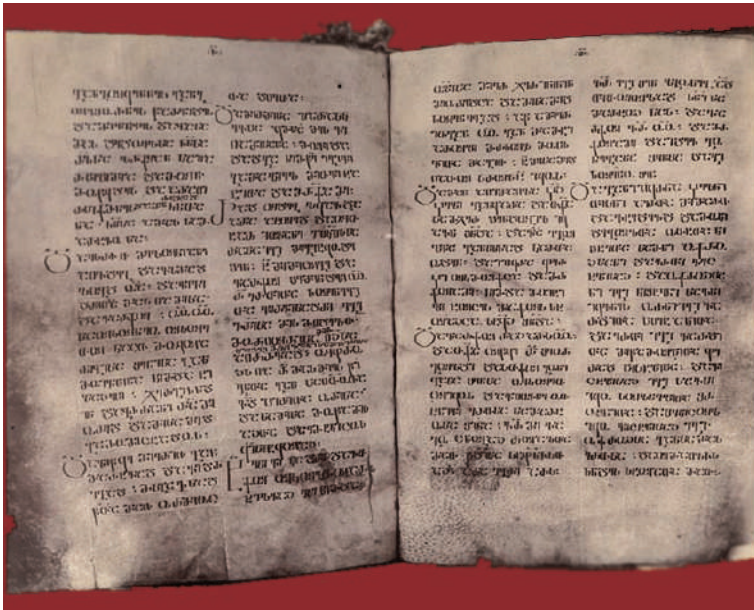
ს.მ-ის ქართ. სიძველეთა შესწავლა XIX ს-იდან იწყება. არქიმანდრიტმა უსპენსკიმ, რ-მაც XIX ს. შუა წლებში ორჯერ იმოგზაურა სინაზე, პირველმა მიაქცია ყურადღება ამ სიძველეებს და წამოიღო კიდეც იქიდან ე. წ. „პაპირუსის ფსალმუნის“ ფურცლები. 1883 სინაზე იმყოფებოდა პეტერბ. უნ-ტის

პროფ. ა. ცაგარელი; მან შეადგინა ხელნაწერთა მოკლე, მაგრამ დღეისათვისაც მნიშვნელოვანი კატალოგი, რ-შიც 93 ერთეულია აღნუსხული. 1902 მონასტერში სამუშაოდ ჩავიდნენ ნ. მარი და ი. ჯავახიშვილი; მათ ა. ცაგარელის კატალოგში დასახელებულ ხელნაწერთაგან ყველა აღარ დახვედრიათ ადგილზე. ზოგიერთი დაკარგული ხელნაწერის ბედი მოგვიანებით გაირკვა. მონასტრიდან გატანილ ხელნაწერთა ერთი ნაწილი 1896 აღმოჩნდა ავსტრიაში, ქ. გრაცში, სადაც ისინი პ. შუხარდტმა შეიძინა და შემდგომ გრაცის უნ-ტის ბ-კას უანდერბა. ერთ-ერთი სინური ხელნაწერი (იოანე-ზოსიმეს მიერ 986 გადაწერილი, ცაგარელის კატალოგის №93), 1922 ამერიკელი კოლექციონერის მიერ ევროპაში შეძენილი, ამჟამად პრინსტონის უნ-ტის ბ-კაშია. ამ ხელნაწერში მოთავსებული თხზულების ბოლო ნაწილი, ა. ცაგარელის მიერ ცალკე ხელნაწერად (№92) მიჩნეული, 1998 მიკვლეული იყო გერმანიაში, ქ. გეტინგენში (მ. შანიძის მიერ). ცალკეული ფურცლები სინური კოლექციიდან ამჟამად გაბნეულია პეტერბურგში, პრაღაში, პარიზში, ბირმინგემში; ზოგიერთის ადგილსამყოფელი დღესაც უცნობია. 1950 ამერიკის კონგრესის ბ-კამ ჩაატარა ექსპედიცია მახლობელ აღმოსავლეთში კულტ. სიძველეთა გადასაღებად. ს. მ-ის ქართ. მასალის დამუშავებას ხელმძღვანელობდა ბელგიელი ქართველოლოგი, პროფ. ჟ. გარიტი, რ-მაც 1955 გამოსცა სინურ ხელნაწერთა ერთი ნაწილის ახ. ვრცელი კატალოგი. საქართვე. მეცნ. აკადემიამ 1956 კონგრესის ბ-კიდან მიიღო სინურ ხელნაწერთა მიკროფირები, რ-ის მიხედვით 1959 ა. შანიძემ გამოაქვეყნა სრული ტექსტი უძველესი ქართ. თარიღიანი ხელნაწერისა. ეს არის 864 „სინური მრავალთავი“, რ-იც გადაიწერა იერუსალიმში, საბას ლავრაში; იგი გადაწერისთანავე შესწირეს სინაშიდს. მიკროფირების საშუალებით ხელნაწ. ინ-ტის თანამშრომლებმა შეადგინეს ვრცელი სამტომეული კატალოგი სინური ხელნაწერების იმ ნაწილისა, რ-იც ჟ. გარიტის კატალოგში არ იყო შეტანილი. გარდა ამისა, გამოქვეყნებულ იქნა მრავალი უძველესი ტექსტი ამავე კოლექციიდან.

1975 მონასტერში ძველ ნაგებობათა გასაწმენდ-სარესტავრაციო სამუშაოთა დროს მონასტრის გალავანში შემთხვევით აღმოჩნდა მივიწყებული სენაკი, რ-ის იატაკ-

ზე უწყესრიგოდ დაფარილ ხელნაწერებს შორის აღმოჩნდა ქართულიც. ახ. კოლექციის შესწავლა დაიწყო 1990. დღემდე ჩატარებულია 4 ექსპედიცია, გამოვლენილია 140-მდე ხელნაწერი (მთლიანი ან ფრაგმენტული), სულ 4000 ფურცელზე მეტი (არის კიდევ 2000-მდე მცირე ფრაგმენტი). ახ. კოლექციის შესწავლამ აჩვენა, რომ იგი ძველის ნაწილია. აქ არის ზოგიერთი ფურცელი „სინური მრავალთავის“ დაკლებული ფურცლებიდან, ერთ-ერთი მოზრდილი ხელნაწერი (159 ფურცელი) თითქმის მთლიანად ავსებს ცნობილი შატბერდული და ჭელიშური რედაქციებისაგან განსხვავებულ ტექსტს, თუმცა შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ყველა ვერსია საერთო წყაროდან მომდინარეობს. ამავე ხელნაწერში აღმოჩნდა იოანე ზედაზნელისა და აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრებათა ტექსტის ნაწილები. უდიდესი მნიშვნელობისაა ორი პალიმფსესტური ხელნაწერი, რ-ის ქვედა ტექსტი კავკ. ალბანური აღმოჩნდა (იხ. ალბანური დამწერლობა).

სინურ ხელნაწერთა მნიშვნელობას პირველ რიგში მათი სიძველე განსაზღვრავს. სინადან არის წამოღებული ხანმეტი ლექციონარი, VII ს. დაწერილი ტექსტი, რ-იც — ერთადერთი ხანმეტი ძველთა შორის — პალიმფსესტი არ არის; იგი საკმაოდ დიდი მოცულობისაა და მნიშვნელოვან მასალას იძლევა როგორც ხანმეტობის ეპოქის ქართ. ენის შესასწავლად, ისე ერთ-ერთი უძველესი ლიტურგიკული კრებულის შედგენილობის კვლევისათვის (ინახება გრაცში). სინური მრავალთავი, რ-იც გადაწერილია 864, შეტანილია ზოგიერთი ბევრად უფრო ადრე თარგმნილი თხზულება. ამას ამტკიცებს ხანმეტი მრავალთავში (VII ს.) შესული ფრაგმენტები, რ-ებიც ტექსტურალორად ემთხვევა სინური მრავალთავის შესაბამის მონაკვეთებს. სინური მრავალთავის მორფოლ. ფორმებში მრავალი არქაიზმია გამოვლენილი. მეტად საყურადღებოა ლექსიკაც. სინური ხელნაწერებისათვის დამახასიათებელი ძვ. ტრადიციები ჩანს მრავალ ლიტურგიკულ ხელნაწერში; აღსანიშნავია ისიც, რომ ისეთი მნიშვნელოვანი ნაწილი ძველი აღ-

სინური მრავალთავი.

თქმისა, როგორც არის ფსალმუნი, ძირითადად სწორედ სინურ ხელნაწერებშია წარმოდგენილი გიორგი მთაწმიდელისეულ ტექსტზე უფრო ადრინდელი რედაქციით. ამავე დროს, სინელი მწიგნობრები მოგვიტანეს არ წვეტიდნენ კავშირის სხვა ქართ. კულტ. სამწიგნობრო ცენტრებთან და თვალყურს ადევნებდნენ სამწერლობო ძეგლებში შეტანილ ცვლილებებს. თითბავის ერთ-ერთი სინური ხელნაწერის, რ-იც 1074 არის გადაწერილი, ანდერძში ნათქვამია: „ახალ თარგმანისაგან დაგვიწერია და დედად დიად მართალი არს ამით ძუელთა სახარებათა ზოგზოგი სიტყვაჲ არა ეწამების“. გარდა ხელნაწერებისა, სინას მონასტერში არის სხვა ქართ. სიძველეებიც — ხატები. ერთ-ერთ ძველ ხატზე დავით აღმაშენებლის გამოსახულება უნდა იყოს. დავითის ავტოგრაფად არის მიჩნეული აგრეთვე მინაწერი XI ს. ერთ-ერთ ხელნაწერზე „მე დავით, უნარჩევსმან მონამან ყოველთა მონათა ქრისტესთამან, განვზავნე წიგნი ესე მთასწმიდას სინას...“ ეს ადასტურებს დავითის ისტორიკოსის ტნობას მეფის მიერ სინაზე განმეულობისა და წიგნების წარგზავნის შესახებ.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ხელნაწერები გრაფში. — «ტფილისის უნტის მოამბე», 1929, ტ. 9; მისივე, ხანმეტი ლექციონარი, თბ., 1944 (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 1); ჯაგანიშვილი ი., სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1948; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური კოლექცია... ნაკვ. I—III თბ., 1978—87; მენაბ-

დე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1980; შანიძე მ., ერთი სინური ხელნაწერის კვლადკვალი. — «მწიგნობარი», თბ., 1999; ალექსიძე ზ., ალბანური მწერლობის ძეგლი სინას მთაზე და მისი მნიშვნელობა კავკასიოლოგიისათვის, თბ., 1998; Mapp H. Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.-Л., 1940; Цагарели А., Каталог грузинских рукописей Синайского монастыря. Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. II, СПб., 1889; Garitte G., Catalogue des manuscrits g orgiens litt raires du Mont Sina. — «CSCO», Vol. 165. Subsilia, t. 9, Louvain, 1956.

მ. შანიძე.

სინეკდოქე (ბერძნ. synekdoch — გადატანა, შეფარდება), მნიშვნელობის გადატანა, ტროპის სახე (მეტონიმის ნაირსახეობა), როდესაც ერთი საგნის, მთელის აღმნიშვნელი იცვლება მეორე საგნის, მისი შემადგენელი ნაწილის აღმნიშვნელი სიტყვით, ან პირიქით, მთელის სახელწოდება გამოიყენება ნაწილისათვის.

ნაწილი, როგორც მთელის შემადგენელი, არჩეულია რაიმე ნიშნით, რ-იც მოც. სიტუაციაში იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მას ეკისრება მთელის აღნიშვნა. ასეთია: კერძობობითი მნიშვნელობის სიტყვა ზოგადისათვის (სიტყვა **კალამი** აღნიშნავს ყოველგვარ საწერ იარაღს და არა მხოლოდ გარკვეული მცენარის ღეროსაგან დამზადებულ კალამს); ნაწილის აღმნიშვნელი სიტყვა მთელისათვის (**ცხვარი** ფარის მნიშვნელობით: „მემცხვარემ **ცხვარი** გაშალა...“, ხალხ.; **ძროხა** ნახირის მნი-

შვნელობით: „მემრე მე ძროხა ვის ჩავაბარო / სადღა ვიშოვი კარგ მემძროხესა“, ი. ჭავჭავ.); მასალის აღმნიშვნელი სიტყვა თვით ობიექტის აღსანიშნავად (**ტყავი** ნაცვლად ტყავისაგან შეკერილი ჩასაცმელი-სა: „დედამ... ტყავი გამიპოხა და ისე ჩამაცვა, ვაჟა-ფშავე); მხ. რ-ის ფორმის გამოყენება მრ. რ-ის ფორმის ნაცვლად („**ოსმალო** თიფლისის შევიდა, კარები დახვდა ღია-რა“, დ. გურ.); მთელის აღმნიშვნელი სიტყვა ნაწილის მნიშვნელობით (მაგ., მანქანა ავტომობილის მნიშვნელობით; შდრ., საკერავი მანქანა, დინამო-მანქანა...).

დროთა განმავლობაში ს-მ შესაძლებელია დაკარგოს ტროპული ხასიათი და მყარი ენობრივი მნიშვნელობით გადავიდეს ლექსიკაში: კერიის გაცეცხება.

ც. ბარბაქაძე.

სინკოპე (ბერძნ. syncop — შეკუმშვა, მუსრვა), ბგერის, მარცვლის, ასოს ამოვარდნა სიტყვის შიგნით. განსაკუთრებით ხშირია თანხმოვანთა შორის უმახვილო ხმოვნის ამოვარდნა. მაგ., მსხლის < მსხალის, უნივერსტეტი < უნივერსიტეტი. უპირისპირდება აფერეზის და აპოკოპეს. ტერმ. ს. კომპარატივის-ტიკაში გამოიყენებოდა უმახვილო ხმოვანთა დაკარგვის აღსანიშნავად. თანამედროვე ფონოლოგიაში იგი თანხმოვანთა ამოვარდნასაც გულისხმობს (ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით ხშირად იყენებენ ტერმინს — ეკტლიფისი).

ნ. კიზირია.

სინონიმები (< ბერძნ. synonimos — თანამოსახლე), სიტყვები, რ-ებიც განეკუთვნებიან ერთსა და იმავე მეტყველების ნაწილებს (ასევე ფრაზოლოგიზმებს ფართო გაგებით, მორფემებს, სინტაქსურ კონსტრუქციებს) და აქვთ სრულად ან ნაწილობრივ თანხმდომი მნიშვნელობები. სინონიმურებად მიიჩნევიან მხოლოდ ისეთი სიტყვები, რ-ებიც სალიტ. (სამწერლობო და სასაუბრო) ენის კუთვნილებას წარმოადგენენ. შესაბამისად, ასეთებად ვერ ჩაითვლებიან სიტყვათა წყვილები, როგორიცაა: არქ. აღ-ქატი — ღარიბი; დიად. (აჭარ.) მისკმა — მირტყმა; (ინგილ.) ნაბუთა — ნაბოლარა; ჟარგ. დიმილი — ქურდი, ქეში — მწვეელი; სპეც. მიოპია — ახლომხედველობა, აბსცესი — ჩირქტროვა და მისთ.

ლექსიკური ს-ის აზრობრივი დაპირისპირების ერთეულად ითვლება არა მთლიანად სიტყვა, არამედ მისი ელემენტარული მნიშვნელობა —

ლექსიკურ-სემანტიკური ვარიანტი. ამიტომაც პოლისემიურ სიტყვას თავისი სხვადასხვა მნიშვნელობით შეუძლია შევიდეს სხვადასხვა სინონიმურ მწკრივში: 1. აშკარა — ცხადი, ნათელი, მკაფიო...; 2. აშკარა — ნამდვილი, ჭეშმარიტი, მართალი; 3. აშკარა — ღია, ლეგალური; 4. აშკარა — მტკნარი, პირწმინდა.

თითოეულ სინონიმურ მწკრივს (იხ. სინონიმთა ლექსიკონი) აქვს თავისი დომინანტა, რ-იც, როგორც წესი, წარმოადგენს სიტყვის სემანტიკურად უფრო მარტივ, სტილისტურად ნეიტრალურ და სინტაქსურად ნაკლებად მიმავალ ბუღ ვარიანტს. მაგ., დინჯი (აღამიანი) — ფეხდადგმული (საუბ.); დინჯი (საქციელი) — ეპიკური (წიგნ.). თითოეული სინონიმური მწკრივის წევრები დომინანტის (წიგნ.) მიმართ იდენტიფიცირდებიან სემანტიკურად და სტილისტიკურად.

იგივეობრივი ან მსგავსი მნიშვნელობის იმ სიტყვათა სინონიმურობის ხარისხი, რ-თაც შეუძლიათ ერთმანეთთან ჩანაცვლება, საპირისპირო სემანტიკური ნიშნების ნეიტრალიზება ტექსტში შეიძლება ძალიან განსხვავებული იყოს: მნიშვნელობის სრული ადეკვატურობიდან მისი ნიუანსების ფართო გრადაციამდე. ამის შესაბამისად, ს. იყოფა სრულ (აბსოლუტურ) (ლინგვისტი — ენათმეცნიერი, დოლი — ჯირითი) და ნაწილობრივ (ფარდობით) (ცხვირი — დინგი — დრუნი, აღდგენილი — განახლებული) ს-ად.

ს-ის უმნიშვნელოვანესი სემანტიკური ფუნქციებია დაზუსტება და ჩანაცვლება. დაზუსტება მდგომარეობს ცნების ამა თუ იმ მნიშვნელობის აქცენტირებაში. ეს ფუნქცია რეალიზდება ჩვეულებრივ ერთი წინადადების ფარგლებში, როდესაც ერთმანეთის დამაზუსტებელი ნაწილობრივ ეკვივალენტური სიტყვები კონტექსტში ახლოს არიან განლაგებული. დაზუსტების აუცილებლობა გამოწვეულია იმით, რომ აღსანიშნავი, თავისი მრავალმხრივობიდან გამომდინარე, ვერ „გადაიფარება“ ერთი სიტყვით. ამიტომაც ჩნდება რამდენიმე სინონიმის ერთდროულად ხმარების აუცილებლობა. ამ ს-ის არათანმხვდლო სემები აღსანიშნავი საგანში ახ. მხარეებს წარმოაჩენენ. ჩანაცვლება ყველაზე ხშირად შეინიშნება ერთმანეთის მომდევნო წინადადებებში და მისი მიზანია სემანტიკურად ადეკვატური ერ-

თულების ურთიერთჩანაცვლებით ტავტოლოგიის თავიდან აცილება.

ს-ის უმნიშვნელოვანესი სტილისტიკური ფუნქცია, შეფასება და შეფასების ემოციური გამოხატვა ეფუძნება ს-ის სხვადასხვა სტილურ მიმავლებას (ნეიტრალურის ზემოთ ან ქვემოთ), რაც აღსანიშნავი ობიექტის დადებითი ან უარყოფითი კლასიფიკაციის საფუძველია. ტექსტის საერთო სემანტიკიდან და სტილიდან გამომდინარე, ასეთი ს. ასრულებენ მისი სტილისტიკური ორგანიზაციის ფუნქციას.

ზემოთ აღნიშნული ფუნქციების შესაბამისად ს-ში შემდეგი ჯგუფებია გამოყოფილი: სემანტიკური (იდეოგრაფიული) — აღსანიშნავი ობიექტის სხვადასხვაგვარი ნიუანსის გამოხატველი (სადილი — ტრაპეზი — წვეულება; დაუდევარი — უპასუხისმგებლო — უყურადღებო — გაუფრთხილებელი); სტილისტიკური (შეძლებული — საუბ. ჩაქცეული; ტრუსი — საუბ. ნიფხავი) და სემანტიკურ-სტილისტური — ორივე ამ ფუნქციის შემთავსებელი (მიდის — მიიზღაზნება).

სტრუქტურის მიხედვით გამოყოფილია ს-ის შემდეგი ჯგუფები: სხვადასხვა ძირიდან წარმოებული (ჩადებული — ჩაწოვილი — ჩალაგებული. გამოწვეპილი — გამოწვეპილი); ერთი ძირიდან, მაგრამ ერთმანეთისაგან პრეფიქსებით განსხვავებული (შექმნილი — წარმოქმნილი, დაგროვებული — მოგროვებული — შეგროვებული); სუფიქსებით განსხვავებული (მოხუცი — მოხუცებული, ფერადი — ფერადოვანი); ერთდროულად პრეფიქს-სუფიქსებით წარმოქმნილი (საკვირველი — განსაკვირ — განსაკვირველი). ერთი ძირის ს-ს ქმნიან აგრეთვე სატყვავაორ-კეცებული კომპოზიტები (ჭრელი — ჭრელა-ჭრულა, არეული — არეულ-დარეული, ფერადი — ფერად-ფერადი), სიტყვა — რთული სიტყვა (ნათელი — თვალნათელი, ამაყი — გულამაყი, დაბალი — ტანდაბალი). დაბოლოს, ს. შეიძლება იყოს სიტყვა და შესიტყვება (აშკარა — ცხადზე უცხადესი, სადილი — პურის ჭამა).

ლიტ.: ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; მისივე, ქართული სინონიმის ლექსიკოგრაფიული საკითხები. — «იკვ», XXII, 1980; Балли III., Французская стилистика, пер. с франц., М., 1961; Чикобава А. С., Реальность синонимов и возможность синонимических словарей. — В сб. „Лексическая синонимия“. М., 1967; Евгеньева А. П., Введение — Словарь синонимов русского языка, т. 1, Л., 1970; Ульманн С., Семантические универсалии. — «Новое в лингвистике», вып. 5, М., 1970; Синонимы русского языка

них особенности, Л., 1972; Шмелев Д. Н., Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973; Апресян Ю. Д., Лексическая семантика. Синонимические средства языка, М., 1974; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978; Новиков Л. А., Семантика русского языка, М., 1982; Александрова З. Е., Словарь синонимов русского языка, М., 1989; Новый объяснительный словарь синонимов, М., 1995; Thomson U. F., Some remarks on synonymy. — «Analyses», 1952, Vol. 12, №3; Filipce U., esk synonymahedekiska stylistiky a lexicologie, Praha, 1961; Puchacek O., Diferent types de synonymes. — «Orbis», 1964, t. 13, №1.

მ. აბლაკი.

სინონიმთა ლექსიკონი, სპეციალური ლექსიკონი, რ-შიც სინონიმური სიტყვები თუ ფრაზეოლოგიზმებია თავმოყრილი, განმარტებული და ილუსტრირებული. ს. ლ-ის სალექსიკონო სტატია წარმოადგენს სინონიმურ მწკრივს (სერიას), რ-შიც ლექსიკური ერთეულები სემანტიკური სიახლოვის მიხედვით არის დალაგებული. ამგვარი მწკრივი შედგენილობის თვალსაზრისით არასოდეს არის ჩაკეტილი, დასრულებული. იგი დამოკიდებულია იმ მასალაზე, რ-ის საფუძველზე იგება ს. ლ. დიალექტური მასალის გამოყენება ბევრად ზრდის სინონიმურ მწკრივებს. ამავდროს, სიტყვათა პოლისემიურობის გამო, ერთი და იგივე ლექსიკური ერთეული შეიძლება აღმოჩნდეს ორ და მეტ სინონიმურ მწკრივში. სიტყვის სინონიმურ მნიშვნელობას, მის სემანტიკურ „ადგილს“ სინონიმურ მწკრივში წარმოაჩენს სათანადო საილუსტრაციო მასალა.

ქართ. ფილოლოგიაში ცნობილია ალ. ნეიშანის „ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი“ (I გამოც. — 1951, II — 1961, III — 1983). ამ ლექსიკონში ყოველი ლექსიკური ერთეული ანბანთრიგზეა გამოტანილი და გაგზავნილია ძირითად სინონიმურ ბუდეზე. ბუდის მეთაურ ერთეულად შერჩეულია მნიშვნელობით დომინანტი სიტყვა. ზოგიერთ სალექსიკონო ერთეულს ახლავს სათანადო საილუსტრაციო ნიმუშები.

არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტში მ. ჭაბაშვილის ხელმძღვანელობით დაიწყო და ახლაც გრძელდება ქართ. ენის ს. ლ-ის დამუშავება ქეგლ-ის რეატიმეულის საფუძველზე.

ა. არაბული.

სინონიმია (< ბერძნ. *synonimia* — თანამოსახელობა), ლექსიკური ერთეულების სემანტიკურ ურთიერთობათა სახე, რ-იც ამ ერთეულთა სრულ ან ნაწილობრივ

დამთხვევაში მდგომარეობს. ეს მოვლენა გვხვდება ყველა ტიპის ენაში და უნივერსალურად წარმოდგენს. იგი ახასიათებს ენის ლექსიკურ, ფრაზეოლოგიურ, გრამატიკულ, სიტყვაწარმოებით სისტემებს.

ს. ასახავს ობიექტური სამყაროს თვისებებს. მისი ლინგვისტური ბუნება განისაზღვრება ენობრივ ერთეულთა სიახლოვის სხვადასხვა ხარისხით და აიხსნება ნიშნისა და მნიშვნელობის ასიმეტრიით. ენობრივი სტრუქტურის ასიმეტრია, რაც ვლინდება აღსანიშნავად აღმნიშვნელს შორის ცალსახა მიმართების დარღვევაში, პარადიგმატულ სიბრტყეზე წარმოქმნის ს-სა და პოლისემიას. ამიტომ ეს ორი, თავისი არსით დაპირისპირებული მოვლენა, მჭიდროდ უკავშირდება ერთმანეთს. ნიშანსა და მნიშვნელობას შორის არამდგრადი წონასწორობის გამო ერთი და იგივე შინაარსი შეიძლება რამდენიმე ნიშნით იყოს გამოხატული (ს.) და, პირიქით, ერთსა და იმავე ნიშანს აქვს უნარი, გადმოგვცეს არა მხოლოდ მასზე მიმავრებული ერთი რომელიმე მნიშვნელობა, არამედ ახლომდგომი ან მსგავსი მნიშვნელობებიც (პოლისემია).

არსებობს ს-ის ვიწრო და ფართო გაგება. პირველ შემთხვევაში იგულისხმება მნიშვნელობის თვალსაზრისით ენობრივ ერთეულთა სრული დამთხვევა. ასეთი მიდგომა ფასეულია გამონათქვამთა ადეკვატური პარაფრაზირების დროს, მაგრამ განხილული კატეგორიის გარეთ რჩება აზრებისა და გრძნობების ნიუანსების გამოხატვის შესაძლებლობა. მეორე მიდგომის შემთხვევაში სინონიმებად გაგებულია ის ერთეულები, რეები მნიშვნელობით ნაწილობრივ ემთხვევიან ერთმანეთს.

განსაკუთრებული მრავალრიცხოვნებითა და ფუნქციური მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ლექსიკური ს., რ-ის მეშვეობითაც გადმოიცემა სიტყვაში გამოხატული ექსპრესიული-ემოციური ნიუანსები და შეფასებები, განსხვავებული ჟანრები და სტილები.

აქედან გამომდინარე, გარჩეულია ს-ის ორი ძირითადი სახე: სემანტიკური (იდეოგრაფიული) და სტილისტიკური. სემანტიკური ს. დაკავშირებულია ერთი და იმავე მნიშვნელობის დიფერენციალსთან (არაჩვეულებრივი — საკვირველი, მოძრავი — ცელქი, ამაყი — მედიდური); სტილისტიკური ს. გამოიხატება ერთნაირი საგნობრივი

მნიშვნელობის, მაგრამ განსხვავებული სტილისტიკური შეფერილობის მქონე სიტყვებით (არაქათი — საუბრ. სიქა, მოხუცი — უპატივცემლადი, გამოკვლეული — წიგნ. შეცნობილი).

ფუნქციურად ს. არის ენობრივ ერთეულთა უნარი, ჩაენაცვლონ ერთმანეთს გარკვეულ კონტექსტებში. ეს შესრულებულია სიტყვათა იგივეობის ან მსგავსების საფუძველზე: „ის გახდა ლინგვისტი“ — „ის გახდა ენათმეცნიერი“, „მაგიდაზე ეყარა წვრილმანი ნივთები“ — „მაგიდაზე ეყარა უმნიშვნელო ნივთები“. სიტყვათა სინონიმურობის ხარისხი მით უფრო მაღალია, რაც მაღალია მათი ურთიერთჩანაცვლების სიხშირე, რაც უფრო მეტია პოზიციები, რეებიც სიტყვათა მნიშვნელობის განსხვავებულ სემებს შეუძლიათ ნეიტრალიზაცია.

ლექსიკურ ს-სთან ერთად გამოიყოფა მისი შემდეგი სახესხვაობები: ფრაზეოლოგიური („ვი-სიმე დღე დათვლილია“ — სიკვდილის პირასაა, „ტენის ამოაცდის“ — თავს მოაბეზრებს, „გულს გაუწყალებს“ — საქმეს გაუჭირვებს); სიტყვაწარმოებითი (მორფემათა სემანტიკური ეკვივალენტობა: არა- — უ- (არნახული — უნახავი); არ- — ეგ- (ნაქალაქარი — ნაქალაქევი); შე- — მო- (შექუჩებული — მოქუჩებული); გრამატიკული, როდესაც სახეზეა ფუნქციურად იგივეობრივი გრამატიკ. ფორმების შინაარსობრივი ეკვივალენტობა (ულამაზესი — ყველაზე ლამაზი, ატირდა — დაიწყო ტირილი) ან საერთო მნიშვნელობის მქონე წინადადებათა სინტაქსური გარდაქმნები („ეს წიგნი მან წაიკითხა“ — „ეს წიგნი მის მიერ არის წაკითხული“, „ის ხშირად დადის ლექციებზე“ — „ის იწვიათად აცდენს ლექციებს“).

ლიტ. იხ. სტატიასთან სინონიმები.

ა. აბლაკი.

სინტაგმა (ბერძნ. *syntaxma* — ერთად აგებული, შეერთებული), 1. შესიტყვება, ორი ან მეტი ენობრივი ერთეულის შეხამება მეტყველების ნაკადში (ამ გაგებით ტერმ. ს-ის ხმარება ფ. დე სოსიურის სახელთან არის დაკავშირებული); რამდენადაც მეტყველება სმენით აღიქმება, იგი დროში განფენილობით ხასიათდება, ამიტომ მეტყველების ნაკადში ერთმანეთს შეხამება ერთმანეთის მომდევნო ერთეულები. ჩვეულებრივ ს-ებს ქმნიან სიტყვათა შეხამებები (შესიტყვებები): „სახლის+წინ“, „ქვითკირის+სახლი“, „მაღალი+სახლი“, „სახლში+შევიდა“, „სახლი

+დაინგრა“... მათ გარეგან ს-ს უწოდებენ; მაგრამ შეიძლება ს-ს ქმნიდნენ ისეთი ენობრივი ერთეულები, რეებიც სიტყვაზე მოკლეა: „გადა+სახლება“, „სახლ-ეული“, „სახლ-კარი“, „სახლ+ მმართველობა“... ამ შემთხვევაში შინაგან ს-ზე ლაპარაკობენ. ს. შეიძლება შედგებოდეს სიტყვაზე უფრო გრძელი ერთეულებისაგანაც: „მაღლობზე დგას+ორსართულიანი ქვითკირის სახლი“.

2. მელოდიკურ-შინაარსობრივი მთლიანობა, რაც მოცემულ კონტექსტში გამოხატავს ერთ ცნებას და შეიძლება შედგებოდეს ერთი სიტყვისა, სიტყვათა ჯგუფის ან წინადადებისაგან. ხშირ შემთხვევაში ს-ებად გვევლინება სინტაქსური წყვილები (მაზღვრელ-საზღვრული, ჩართული სიტყვები და ა. შ.). მაგრამ სინტაქსური და სინტაგმატური დაყოფის თანხვედრა აუცილებელი არ არის. პირუკუ, ერთი წინადადების სხვადასხვაგვარი სინტაგმური დაყოფა საშუალებას იძლევა გამოიხატოს ამა თუ იმ გამონათქვამის მნიშვნელოვანი ნიუანსები და მოდალობა.

სხვადასხვაგვარი სინტაგმური დაყოფა ერთი და იმავე წინადადებისა ხშირ შემთხვევაში განსხვავებულ აზრს გამოხატავს (იხ. მელოდიკა).

ს., როგორც მინიმალური ერთეული, სტრუქტურულად დაიყოფა რიტმიკულ ჯგუფებად, რეებიც გაერთიანებულია სიტყვათმხვილით. სინტაგმებად დაყოფის ძირითადი საშუალებაა — პაუზა, რაც თან ახლავს ტონის, ტემპის და ინტენსივობის ცვალებადობას. ს-ის უკანასკნელი სიტყვა ატარებს სინტაგმატურ მახვილს. შესაძლოა, ს-ის რომელიმე სიტყვა იყოს საგანგებოდ გამოყოფილი (ე. წ. ლოგიკური მახვილით). ს-ის ინტონაციურ-მელოდიკურ ცენტრს ქმნის მთავარი მახვილის მატარებელი სიტყვა. ს-ს ახასიათებს თავისი მელოდიკური ქარგა (კონტური).

ლიტ.: Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики, пер. с франц., М., 1933; Щерба Л. В.. Фонетика французского языка. М., 1963; Виноградов В. В., Понятия синтагмы в синтаксисе русского языка. — იხ. მისი: Избранные труды. Исследования по русской грамматике, М. 1975.

ბ. ფოჩხუა.

ი. თევდორაძე.

სინტაგმატიკა, ენის ელემენტის მიმართება ამავე დონის სხვა ელემენტებთან, რთან ერთად ისინი გვხვდებიან გაბმულ სამეტყველო ჯაჭვში და ქმნიან მის კონტექსტს. სინტაგმატური მიმართება გვხვდ-

ბა ენის ყველა დონეზე: ფონოლოგიურზე (მაგ., კაც-ფორმაში ა კ-თან და ც-თან); მორფოლოგიურზე (ერთი სიტყვის ფარგლებში თანაარსებულის მორფემები. იხ. აგრეთვე რანგი); განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სინტაგმატიკური მიმართებები სინტაქსში, სადაც წინადადების ყოველი წევრი მიმართებაშია ამავე წინადადების სხვა წევრებთან („ბავშვები თამაშობენ“; „მოსწავლე წერს დავალებას“...).

სინტაგმატიკური მიმართებების შემოტანა ერთმეცნიერებაში უკავშირდება ფ. დე სოსიურის სახელს. განსაკუთრებით დიდი ადგილი აქვს დათმობილი აღნიშნული მიმართებების შესწავლას გლოსემატიკაში.

ფ. სოსიურის მიხედვით, სინტაგმატიკური მიმართებები არის თანაარსებულ ელემენტთა მიმართება და დამყარებულია მეტყველების ხაზობრივ ხასიათზე. სოსიურისეული „ენისა“ და „მეტყველების“ განსხვავების კონტექსტში სინტაგმატიკური ფაქტები განიხილება „მეტყველებაში“, თუმცა შესაბამისი წესები „ენის“ კუთვნილებაა.

სინტაგმატიკური წესები ენათა მიხედვით განსხვავებულია. ამიტომ მათ თითოეული ენისათვის ცალკევე შემოუშავებენ მაგ., აქცესიური კომპლექსები ქართულისათვის ითვლება „უზერულ“ მიმდევრობად და ჩვეულებრივ მეტყველებაში ექვემდებარება სუბეარციას. მაგრამ სხვა ენებში, მაგ., რუსულში აქცესიური თანმიმდევრობა სრულიად ბუნებრივია. სპეციფ. კანონზომიერებების არსებობა არ გამორიცხავს ყველა ენისათვის საერთო, ზოგადი სინტაგმატიკური კანონზომიერებების არსებობას. მაგ., პრივატულ ოპოზიციაში მყოფი ფონემების არსებობის აკრძალვა ერთმანეთის გვერდით.

ლიტ.: ჟღენტო ს., ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, 1, თბ., 1960; ფოტეტი პ., ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თარგმ. ფრანგ., თბ., 1961; ქობალავა ი., CVC ტიპის ძირითადი ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში, II. — «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», III, თბ., 1972; Ельмелев Л., Прологомены к теории языка. пер. с англ. - «Новое в лингвистике», вып. I, М., 1960; Шеворошкин В. В., Звуковые цепи в языках мира. М., 1969; Бенвенист Э., Общая лингвистика. пер. с франц., М., 1974; Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику. пер. с англ. М., 1978; Fischer-Iorgensen E., On the definition of phoneme categories on a distributional basis. — «Acta Linguistica», Vol. 7, fasc.2, Copenhagen, 1952.

ი. ქობალავა.

სინტაქსი (< ბერძ. *syntaxis* — შედგენა, წყობა), 1. გრამატიკის და-

რგი, რ-იც შეისწავლის სიტყვათა შეკავშირებასა და წინადადებათა ტიპებს; 2. ენის სინტაქსური წყობა, კონკრეტული ენებისათვის დამახასიათებელი საშუალებები და წესები მეტყველების ერთეულთა წარმოსაქმნელად.

ტრად. გაგებით, ს., როგორც გრამატიკის დარგი, არკვევს, რა და რა ტიპის სიტყვები შეეწყობა ერთმანეთს და როგორ, რა დანიშნულება აქვს წინადადებაში შემავალ სიტყვებს; განიხილავს წინადადების აღნაგობას, მის ტიპებსა და თითოეულისათვის დამახასიათებელ გრამატ. თავისებურებებს და აგრეთვე იმ საშუალებებს, რ-თა მეშვეობით სიტყვები ერთმანეთს შეთანხმება წინადადებასა და სიტყვათა შეკავშირებაში.

იმ ენებში, სადაც სიტყვები მდიდარია მიმოსახრელი, ანუ ფორმაცვალების აფიქსებით, მორფოლოგია და ს. გრამატიკის თანასწორუფლებიანი დარგებია. სინტაქსური კატეგორიები მჭიდროდ არის დაკავშირებული მორფოლ. კატეგორიებთან. მაგ., ბრუნვისა და რიცხვის მორფოლ. კატეგორიები არსებითაა ს-ში სიტყვათა შეწყობისათვის — შეთანხმებისა და მართვისათვის.

ს-ის საგნის შესახებ ენათმეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. რამდენადაც „სიტყვა“ ყველა ენაში არ არის თანაბრად დამოუკიდებელი ერთეული, შემოთავაზებულია ს-ის უფრო ზოგადი („სიტყვის“ ცნების ავლით) დეფინიცია, რ-ის თანახმად, ს. სწავლობს წინადადების წევრებს შორის ურთიერთმიმართებებს და იმ წესებს, რ-თა საფუძველზეც ხდება წინადადებათა განლაგება ფართო მიმდევრობებში. ამ დეფინიციის მიხედვით შეიძლება ლაპარაკი „სიტყვათა სინტაქსზე“. ტრანსფორმაციულ გრამატიკაში სინტაქსური კომპონენტი გაგებულია როგორც გრამატიკის სამი ძირითადი კომპონენტიდან ერთ-ერთი (ფონოლოგიურ და სემანტიკურ კომპონენტებთან ერთად), რ-იც შეიცავს წესებს სინტაქსურ სტრუქტურათა წარმოსაქმნელად. ერთი თვალსაზრისით, ს-ის საგნად სიტყვათა შეხამება-შეკავშირებაა მიჩნეული, სხვა თვალსაზრისით — წინადადება, წინადადების წევრები. ქართ. ენის ს-ის მკვლევრები აანალიზებენ წინადადებას როგორც სიტყვათა შეხამება-შეკავშირების, ასევე წინადადების წევრთა სტატუსის დადგენის თვალსაზრისით.

ცალკეულ ერთეულთა სინტაქსური ფუნქცია წინადადებაში სხვა-

დასხვავვარი შეიძლება იყოს იმისდა მიხედვით, თუ რა ლოგიკურ, გრამატ., სტილისტიკურ, საკომუნიკაციო დატვირთვას შეიძენენ ისინი. არსებობს რამდენიმე ფაქტორი, რ-იც გავლენას ახდენს სინტაქსური ელემენტების ფუნქციაზე: შეხამებულ ერთეულთა გრამატ. ფორმა; მათი განლაგების რიგი; მათი შემადგენელი დამხმარე სიტყვები; ინტონაცია, რიტმო-მელოდიკა და სხვ.

გასული საუკუნის მეორე ნახევრიდან გამოიკვეთა ტენდენცია ს-ის სფეროს გაფართოებისა პრაგმატიკისა და კომუნიკაციის თეორიის მიმართულებით. თანდათანობით სინტაქსურ კვლევაში შემოდის ისეთი პრობლემები, როგორცაა წინადადების მიმართება მასში აღწერილ სიტუაციებთან, ზეფრაზული ერთეულების ანალიზი, სუბიექტური ინტერპრეტაციები და მისთ.

კვლევის სფეროს გაფართოების შესაბამისად, სინტაქსური ანალიზისათვის ნაირგვარი მეთოდებია გამოყენებული. მათგან უმთავრესია, ერთი მხრივ, წინადადების „ტრადიციული“ ანალიზი წევრთა მიხედვით, ხოლო მეორე მხრივ, სტრუქტურალისტური ანალიზი, კერძოდ — სინტაგმატური ანალიზის მეთოდი, წინადადების ანალიზი უშუალო შემადგენელთა მიხედვით, ამ უკანასკნელისაგანაა განვითარებული ტრანსფორმაციული და რელაციური მეთოდები, დისტრიბუციული ანალიზი. არის ცდები ფსიქოლინგვისტური, სტილისტიკური, სემანტიკური თუ სხვ. მეთოდების დანერგვისა სინტაქსური ანალიზის სფეროში.

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977; ენუქიძე ლ., ძირითადი სინტაქსური თეორიები, თბ., 1988; Тенер Л., Основы структурного синтаксиса, пер. с франц., М., 1988; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

კ. გაბუნია.

სინტაქსური კონსტრუქცია, წინადადების ჩარჩო (ყალიბი), რ-იც შექმნილია ზმნა-შემასმენლისა და მის მიერ რელატიზებულ პირთა კოორდინაციით.

რამდენადაც წინადადება აზრის გამოხატვის ფორმაა, მის სტრუქტურაში გამოიყოფა ორი რიგის ერთეულები, რ-თაგან ზოგს მნიშვნელობა აქვს აზრის სისრულისათვის, ხოლო ზოგს — აზრის დაზუსტებისათვის. ამ ერთეულთა შორის სინტაქსური კავშირიც სხვადასხვაგვარია: ერთი მხრივ — კოორდინაცია, ხოლო მეორე მხრივ — სუბორდინაცია (იხ. დაქვემდებარება). კოორ-

დინაციული სტრუქტურა წინადადების ს. პ. ს. ქმნის.

კონსტრუქციის შესახებ მსჯელობისას უნდა განვასხვავოთ ორი საფეხური: 1) წინადადების კონსტრუქციული მოდელი და 2) მოდელის ინტერპრეტაცია (რეალიზებული მოდელი). პირველი ზოგადფორმობრივი ხასიათისაა, მეორე – კონკრეტული.

პირველი მოტივირებული რიგი ლოგიკური (პრედიკაციისა) და გრამატიკური (კოორდინაციული) ურთიერთობის საფუძველზე ქმნის წინადადების ს. პ. ს.

ქართ. ენაში კონსტრუქციისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს კოორდინატთა გრამატიკა. ფორმას. სხვა საშუალებანი მხოლოდ დამხმარე როლს ასრულებენ წინადადების რეალიზებულ ვარიანტებში.

კონსტრუქციის ანალიზი გულისხმობს მასში შემავალ გრამატიკურ ფორმებს შორის დამოკიდებულების დადგენას იმ დონეზე, რაც ქმნის სინტაქსურ კავშირს და ყოველი ამ ფორმის შეხამებულობას, რის შედეგადაც ურთიერთდაპირისპირებულ მოვლენათა შეფარდება იქმნება.

ლიტ.: ჩიქოვაძე არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბ., 1968; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977.

კ. გაბუნია.

სინქრონია (< ბერძნ. synchronos — ერთდროული; syn—თან, chronos—დრო), 1. ენის მდგომარეობა მისი ისტორიის კონკრეტული მომენტისათვის, იქნება ეს ახლანდელი თუ წარსულის რომელიმე მონაკვეთი (მაგ., თანამედროვე ქართული ან XIX ს. ქართული). ამით ს. განსხვავდება როგორც დიაქრონიისაგან, რაც გულისხმობს ენის ცვალებადობას დროში (იხ. დიაქრონია), ისე პანქრონიისაგან, რაც აღიარებს ენის ზედროულ, უცვლელ ხასიათს. 2. ენის შესწავლა ს-ში, როგორც მოცემული მომენტისათვის არსებული მდგომარეობისა.

ს-ის (იხევე, როგორც დიაქრონიის) ცნება ენათმეცნიერებაში შემოტანილია ფ. დე სოსიურის მიერ. მასვე უკავშირდება შესაბამისად სინქრონული და დიაქრონული ლინგვისტიკების გარჩევის აუცილებლობის აღიარება.

სინქრონული ლინგვისტიკა, ფ. სოსიურის მიხედვით, ენობრივ მდგომარეობას განიხილავს როგორც ურთიერთდაკავშირებულ და ურთიერთგანპირობებულ ერთეულთა სისტემას, ღირებულებათა სისტემას. სინქრონული

ლინგვისტიკა ადგენს იმ წესების (საერთოდ იმ ფაქტორების) ერთობლიობას, რ-ებიც დროის ნებისმიერ მონაკვეთში უზრუნველყოფენ ენის ფუნქციონირებას, ე. ი. მოლაპარაკე სუბიექტთა მიერ ენის პირდაპირი დანიშნულებით გამოყენების შესაძლებლობას.

ენის, როგორც ღირებულებათა სისტემის, გაგება გულისხმობს ს-ისა და დიაქრონიის გამოყენების აუცილებლობას: ენობრივი ღირებულება იქმნება მხოლოდ სინქრონული მიმართებების საფუძველზე. ამიტომ ენის მდგომარეობა, რაც აღებულია დროის ამა თუ იმ მომენტისათვის, არ განიხილება წინა მდგომარეობასთან (საერთოდ ენის ცვალებადობასთან) კავშირში. მაგ., თანამედროვე ქართულზე მოლაპარაკეს არ ჭირდება იმის ცოდნა, თუ საიდან მომდინარეობს მოთხრ. ბრ-ის ნიშანი -მა. კომუნიკაციისათვის საკმარისია მან იცოდეს -მა და -მ ალმომოფების განაწილება.

მაგრამ ს-ისა და დიაქრონიის გამოყენება არ ნიშნავს მათ შორის ურთიერთკავშირის უარყოფას. სინქრონული სისტემა არ არის უძრავი და აბსოლუტურად მყარი. პირველ ყოვლისა, მასში შემოდის რა (მეტყველების გზით) დიაქრონული ფაქტი, იგი იწვევს მიმართებების გადანაწილებას, რასაც თან ახლავს ღირებულებათა სისტემის, ე. ი. ენის მდგომარეობის შეცვლა. ენის ისტორია წარმოგვიდგება როგორც სინქრონულ მდგომარეობათა მონაცვლეობა. თავის მხრივ, სინქრონული მდგომარეობების ცოდნა აუცილებელია დიაქრონული ცვლილებების დასადგენად. ლოგიკურად სინქრონული კვლევა წინ უნდა უსწრებდეს დიაქრონიულს; სინქრონული ლინგვისტიკა ქმნის საფუძველს დიაქრონული ლინგვისტიკისათვის. ამასთანავე, სინქრონულ სისტემაში მაინც აისახება ენაში მუდმივად არსებული მოვლენები, როგორიცაა ენის ყოველი მომენტისათვის არქაიზმებისა და ნეოლოგიზმების, დიალექტიზმების, ასევე თაობათა შორის განსხვავებული ენობრივი უზუსტების არსებობა და მისთ., რ-ებიც (ძირითადად განსხვავებული სტილური სტატუსით) თავისუფლად თავსდება მოქმედ ენობრივ სისტემაში.

ლიტ.: შარაძენიძე თ., აღწერითი (სინქრონული) და ისტორიული (დიაქრონული) ენათმეცნიერების ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი თანამედროვე ენათმეცნიერებაში. —

«იკე», XI, თბ., 1959; Сосеюр Ф. де, Курс общей лингвистики, пер. с франц., М., 1933 (ქართ. თარგმ., თბ., 2002); Коссе-риу Э. Синхрония, диахрония и история. - «Новое в лингвистике», вып. 3, М., 1963; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973; Кудрякова Е. С., Синхрония. - Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

ი. ქობლავა.

სიტყვა, ენის ძირითადი სტრუქტურულ-სემანტიკური ერთეული, რაც აღნიშნავს საგნებს, მოვლენებს, პროცესებსა და მათ თვისებებს. იგი ერთდროულად ხასიათდება ფონეტიკურ-ფონოლოგიური, გრამატიკურ-სემანტიკური (აგრეთვე გრაფიკური) ნიშნებით და მათი შესაბამისი სტრუქტურებით, რ-თაც შეისწავლის ენათმეცნ. სხვადასხვა დარგი: ფონეტიკა და ფონოლოგია, მორფოლოგია და სინტაქსი, ლექსიკოლოგია და სემასიოლოგია. ენობრივ ერთეულთა იერარქიაში ს-ზე მცირე ერთეულია მორფემა: ს. შედგება ერთი ან მეტი მორფემისაგან და, თავის მხრივ, შედის მასზე მსხვილი ერთეულის — წინადადების შემადგენლობაში.

მაგრამ არც ერთი ჩამოთვლილი ნიშანი აბსოლუტური არ არის. ყველა ენაში მოიძებნება გამონაკლისები, რ-ებიც არ თავსდება ს-ის ამა თუ იმ სტრუქტურის ფარგლებში. რეალურად სიტყვითა დელიმიტაციისა და იდენტიფიკაციის პროცესები საკმაოდ რთულია. მაგ., სხვადასხვა თვალსაზრისით დადგენილი ს-ის სტრუქტურები ზოგჯერ ერთმანეთს არ ემთხვევა, როგორც ეს ხდება ფონეტიკურ და მორფოლოგიურ (ლიეზონის, ენკლიტიკისა და პროკლიტიკის შემთხვევებში და მისთ.). ამ და სხვა (სინტაქსური, სემანტიკური ...) ფაქტორების მოქმედება საკმაოდ აძნელებს ყველა ენისათვის საერთო, ზოგადი დეფინიციის მიღებას, ერთიანი კრიტერიუმის დადგენას. სადავოაა მიჩნეული თვით ს-ის არსებობაც კი ზოგ ენაში (მაგ., ამერიკის ინდიელთა ინკოპორირებული ტიპის ენებში, რ-შიც ს. წინადადების რთული კომპლექსია წარმოადგენილი). ს-ის არაენოვარობა ბუნებიდან გამომდინარე, ენათმეცნიერებაში არსებობს სხვადასხვა (ფუნქციური, ფორმალური...) პრინციპზე აგებული მრავალი დეფინიცია. ზოგ მიმდინარეობაში (მაგ., დესკრიფციულ ენათმეცნიერებაში) იყო ცდები ანალიზის პროცედურაში ს. შეეცვალათ მნიშვნელობის მქონე უმცირესი ერთეულით — მორფემებით. ს-ის უარყოფის ყველა ცდა უშედეგო აღმოჩნდა. აღნიშნული სირთულეების მიუხედავად,

არსებობს რამდენიმე კრიტერიუმი, რ-იც სიტყვათა იდენტიფიკაციის საშუალებას იძლევა. ესენია: ს-ის შემადგენელ კომპონენტთა სტაბილურობა (შდრ. წინადადების შემადგენელთა პოზიციური გადა-ნაცვლების შესაძლებლობა); წარ-მოთქმის უწყვეტობა ანუ კოჰე-ზიურობა (შდრ. სუსტი პაუზების არსებობა სიტყვათა შორის); ფონე-მური შედგენილობა (შდრ. ს-ის თავკიდურისა და ბოლოკიდური-სათვის დამახასიათებელი სპეცი-ფიკური ფონემათმომდევრობები, სასაზღვრო სიგნალები და მისთ.), მახვილი (განსაკუთრებით — ფიქ-სირებული) და სხვ. არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ს. მოლაპარაკეთათვის არსებული რე-ალობაა.

გრამატ. და სემანტიკური ნიშ-ნებით ს. მიეკუთვნება ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილს. მაგრამ გან-სხვავებული ფონოლოგიური, გრამ-ატ., სემანტიკური თავისებურებების მიხედვით შესაძლებელია გამოიყოს სიტყვათა სპეციფ. კლასები, რ-ებიც ავლენენ მეტ. სიზუსტეს და თავისუფ-ალი არიან ტრად. ცნებითი დეფინი-ციის ზოგიერთი ბუნდოვანებისაგან. ლიტ.: შარაძე ნიკოლოზი, თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები, თბ., 1972; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; სტურუა ნ., სიტყვა როგორც ენობრივი ერთეული, თბ., 1976; Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963; Лингвистический энциклопедический словарь М., 1990.; Rocerie A., The Lin-guistic concept of word. Analytic Bibliography, The Hague — P., 1972; Crystal D., Dictionary of Linguistics and Phonetics, Third ed., Cam-bridge, Massachusetts, 1991.

ნ. სტურუა.

„ს.“ ქართულში პოლისემიურია: 1. ძვ. სიტყვა — საწყისი (მასდარი „იტყვის“ ზმნისა) — თქმა, მეტყ-ველება; 2. ახ. — ბგერათშეერთება, რ-საც ლექსიკური (საგნობრივი) მნიშვნელობა აქვს, სიტყვა („ქარ-თული სიტყვა“, „უცხო სიტყვა“); 3. მეტყველება, ენა („სიტყვა ჩვენი მძიმეა“); 4. ლაპარაკი, საუბარი („სიტყვას არ გავაგრძელებთ“); 5. ნათქვამი („სიტყვა საქმედ უნდა იქცეს“); 6. სათქმელი („სიტყვა ათქმევინეს“, „სიტყვის თავისუფ-ლება“); 7. საჯარო გამოსვლა, მო-ხსენება („შესავალი სიტყვა“, „მისა-სალმებელი სიტყვა“); 8. პირობა („სიტყვის მიცემა“, „სიტყვის გატე-ხა“); 9. ბრძანება, გადაწყვეტილება („მეფის სიტყვას ვერავინ გადავა“); 10. ფილოს. ლოგოსი — განკაც-ბული ღმერთი, „პირველი გონება“, ქრისტე („პირველთაგან იყო სი-ტყუა, და სიტყუა იგი იყო ღმერთი-

სათანა და ღმერთი იყო სიტყუა იგი“).

დ. მელიქიშვილი.

სიტყვაში, 1. ენციკლოპედიურ გამოცემებში სტატიათა სახელ-წოდებების (ტერმინების) სრული ნუსხა, რ-შიც, როგორც წესი, მო-ცემულია მოკლე ანოტაციები და აღნიშნულია სტატიათა მოცუ-ლობები (სასტამბო ნიშანთა რაო-დენობა); ზოგ შემთხვევაში მინიშ-ნებულია აგრეთვე სტატიის ბიბ-ლიოგრაფია, საილუსტრაციო და კარტოგრაფიული მასალით აღ-ჭურვის საჭიროება და, თუ ეს პერ-სონალიასა და ისტ. მოვლენებს ეხება, თარიღებიც.

ენციკლოპედიის ს. (უნივერსა-ლურისაა იგი თუ დარგობრივის) მთელი გამოცემის თავისებური პროსპექტია. იგი განსაზღვრავს მის სტრუქტურასა და პროფილს, გამოხატავს მის იდეურ-პოლიტ. ში-ნაარსს, ასახავს მეცნ. დონეს.

ენციკლოპედიის მზადების პი-რველ საფეხურზე მეცნიერების უახლესი კლასიფიკაციის გათვა-ლისწინებით დგება თემატური ს. ცოდნის ცალკეული დარგებისა და სამეცნ. დისციპლინებისათვის. ამ დროს ხდება ტერმინთა შერ-ჩევა სათანადო კრიტერიუმებით, მათი განლაგება ტერმინოლოგი-ური ურთიერთდაქვემდებარების პრინციპით (ზოგადი ცნებიდან კერძოსაკენ), მასალის მიწოდების ერთიანი სისტემის გამოუმუშავება, ცოდნის დარგების, სამეცნ. დის-ციპლინათა და ცალკეულ სტა-ტიათა შორის მოცულობითი თანა-ფარდობის დადგენა და სხვადასხვა დარგის ტოლფასოვან ტერმინთა ნორმატიული უნიფიცირება, სტა-ტიათა ციკლების (თემატურად მონათესავე სტატიათა ჯგუფების) გამოყოფა. ამ ეტაპზე ტარდება ს-ის ე. წ. მომიჯნავე კითხვა დაინ-ტერესებულ დარგებს შორის, ში-ნაარსობრივად ურთიერთშემა-ვსებელ ტერმინთა დაკავშირება ე. წ. მითითებათა სისტემის მეშ-ვეობით. თემატური ს-ის მომზა-დებაში, როგორც მისი შედგენის, ისე საზ. განხილვის პროცესში მო-ნაწილეობენ მოცემული დარგის წამყვანი სპეციალისტები.

თემატური ს-ების ბაზაზე, მათი შერწყმის შედეგად იქმნება საერ-თო ანბანური ს., რ-შიც ყველა ტერმინი ლაგდება ანბანური რი-გის მიხედვით. ამ სპეციფიკის გამო ანბანურ ს-ში ხშირად თავს იყრის სხვადასხვა დარგის ერთი სახელწოდების ტერმინები, რის

შედეგადაც, იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი დარგი მონაწილეობს სტატიის მომზადებაში (თუ ტერ-მინები მონათესავეა) და როგორია მათი ხვედრითი წილი, ჩნდება ე. წ. კომპლ., ზიარი და მომიჯნავე კითხვის ტერმინები, სადაც, ჩვეუ-ლებრივ, მითითებულია წამყვანი დარგი, ან იქმნება ტერმინთა ბუ-დეები, სადაც სხვადასხვა დარგის ერთი და იგივე ტერმინი წარმოდ-გენილია სალექსიკონო განმარ-ტების დონეზე. საერთო ანბანური ს. გამოსაცემი ტომების საზღვრე-ბის დადგენისა და სტატიათა და-კომპლექტების საფუძველია, მას სარეგლამენტაციო მნიშვნელობა აქვს.

2. ლინგვისტურ ლექსიკონებში — ანბანური ნუსხა (რეესტრი) სა-ლექსიკონო ერთეულებისა (სი-ტყვის, ფრაზეოლოგიისა და ა. შ.), რ-ებიც მოითხოვენ განმარტებას ან თარგმნას.

ი. ყიფიანი.

სიტყვაფორმა, სიტყვის (ლექსე-მის) ესა თუ ის გრამატიკული ფორ-მა. მაგ., არსებითი სახელისათვის — ბრუნვისა ან რიცხვის, ზმნისათვის — პირის ფორმა და მისთ. სიტყვის სხვადასხვა ს-თა ერთობლიობა ქმნის ამ სიტყვის პარადიგმას, რო-გორცაა ბრუნვის ფორმათა პარა-დიგმა, პირის ფორმათა პარადიგმა და ა. შ.

ნ. სტურუა.

სიტყვაფარგოვებითი ლექსიკო-ნი, ლექსიკონი, რ-იც ასახავს სი-ტყვათა მორფემულ შედგენილობას და დერივაციულ სტრუქტურას. მიზნებისა და შედგენილობის მი-ხედვით ს. ლ. შეიძლება იყოს სხვა-დასხვა სახის. არსებობს შედარებით მარტივი ს. ლ-ები, რ-ებშიც სიტყვა-თა შორის დერივაციული მიმართე-ბები არ არის აღნიშნული. ასეთი შეიძლება იყოს:

ძირების ლექსიკონები, რ-ებ-შიც საერთო ძირის მქონე ყველა სი-ტყვა (ან სიტყვათა ჯგუფები) დალა-გებულია ანბანზე, მ. შ. სიტყვაწარ-მოებობით მიმართებების აღნიშვნის გარეშე. ქართული ლექსიკონიდან ამ ტიპისაა, მაგ., „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია. ფუძეთა და სიტყვა-ფორ-მათა ინდექსი» (რედ. მ. ჭაბაშვილი, აღ. ჭინჭარაული, თბ., 1973). ლექ-სიკონში ბუნდებულად არის შეტანილი ვეფხისტყაოსნის ყველა სიტყვაფორ-მა, დაჯგუფებული მარტივი ფუძე-ბის (ძირების) მიხედვით;

სიტყვათა მორფემული შედგენი-ლობის ლექსიკონი, რ-შიც წარმო-დგენილია მორფემებად დაშლილი

სიტყვები ანბანურ რიგზე (ვთქვათ, სა-წერ, სამ-ოსან...) ან ბუდეებად (მაგ., ძმა, ძმ-ურ, სა-ძმ-ო...) და ა. შ.

დერივაციული სტრუქტურის ამ სახეულ ს. ლ-ებში სიტყვები (ფუძეები) სიტყვაწარმოებითი მოტივაციის მიხედვით შეიძლება დალაგებული იყოს ბუდეებად, ან გაწყობილი იყოს ანბანზე სიტყვათა ჯგუფების (მეტყველების ნაწილების) სიტყვაწარმოებითი თავისებურების გათვალისწინებით. მაგ., ასეთებია სახელური ან ზმნური ფუძეების ლექსიკონები (იხ. ფუძეების ლექსიკონი).

ს. ლ-ებს განეკუთვნება აგრეთვე აფიქსური მორფემების ლექსიკონი (იხ. მორფემების ლექსიკონი). ც. კვანტალიანი.

„სიტყვის კონა“, ლექსიკონის სინონიმური ტერმინი. პირველად ჩანს ს.ს. ორბელიანის „ქართული ლექსიკონის“ სახელად, შემდეგ კი ეს ტერმინი სხვა ლექსიკოგრაფებმაც გამოიყენეს: ილ. ჭყონია, „სიტყვის კონა“; ვუკ. ბერიძე, „სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“; ა. ლლონტი, „ქართულ კილოთქმათა სიტყვის კონა“.

ტერმინი „ს. კ.“ წარმოშობით უკავშირდება სიტყვა „ლექსიკონის“ მცდარ ეტიმოლოგიას: ძველ გრამატიკოსებთან „ლექსი“ იშვარებოდა სიტყვის მნიშვნელობით, ლექსიკონი კი ქართულის ნიადაგზე გაგებულ იქნა როგორც ლექსი + კონი, ანუ „სიტყვის-კონა“. სულხან-საბა თავისი ლექსიკონის ანდერძანაგში წერს: „... რამეთუ ქართულთა ენათა ლექსიკონი აღარ იბოებოდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებითა უჩინო ქმნილ იყო, რომელსა მესხეთე ვახტანგ მეფემან ქართულად «სიტყვის კონა» უწოდა“. ამ ტერმინს საბა მეორეგანაც იმეორებს: „ამა «სიტყვის კონასა» რა ხელი მივყავ, (წინამძღვარი იობ) მგმობდა და მეციცხოდა. ოდეს გავასრულე, მნახა, მოეწონა...“. ამის შემდეგ ცალკეულ ნაწარმოებებსა თუ ლექსიკონების მინაწერებში ხშირად მეორდება ტერმინი „ს. კ.“, სადაც ხაზი გაესმის ტერმ. „ლექსიკონის“ „კონი“ სევმენტის „კონად“ გაგებას. შდრ. ერთ-ერთი გადამწერის მინაწერი: „შეკქმნა ნეტარმან საძირკულად ლექსიკონა ესე დამყარად... შეკურბა ახლად ლექსები, განზნეულნი მთად და ბარად“.

ა. არაბული.

სიტყვის მასალა, ლაკონური, ქარაგმული ხატოვანი გამონათქვამი, რ-იც უშუალოდ საუბრის

ობიექტს მიემართება, მასზე ითქმის. წარმოქმნილია უპირატესად ანდაზის, იგავის, ლექსის... შემოკლება-შეკუმშვით. თვითონ არ შეიცავს დასრულებულ მსჯელობას ან დასკვნას, მაგრამ ანდაზასთან, იგავთან ... ქვეშეცნეულად შენარჩუნებული კავშირის მეშვეობით მსმენელს მისივე მიანიშნებს თავისი პირველწყაროს გადატანით აზრზე. ანდაზასთან დაკავშირებულია ს. მ.: ახალი ცოცხია ← ახალი ცოცხი კარგად გვის, ძველი მოატანს ქვიშასა; გადაადგეს ზღვაში თევზი ← ლოქო დასაჯეს და ზღვაში გადაადგესო; ერთხელ კოჭლიც წინაო ← ფარა მობრუნდა და კოჭლიც ცხვარი წინ მოექცაო; რიყეზე ქვა დაეკარგებაო ← რიყე ისე ამოვიარე, კენჭიც არ დამინახავსო; ძაღლი ხსენებაზედაო ← ძაღლი ახსენე, ჯოხი ხელში დაიჭირეო; ავჭალაში ქორწილიაო ← ავჭალაში ქორწილია, მცხეთაში დოღს უკრავენო; ხავსს ეჭიდება ← წყალწაღებული ხავსს ეჭიდებაო; ავი ძაღლია ← ავი ძაღლი არც თვითონ ჭამს, არც სხვას აჭმევსო; დაბალი ღობეა ← დაბალ ღობეს ყველა ადვილად გადაქელავსო... მიუხედავად ასეთი მჭიდრო გენეზისური და აზრობრივი კავშირისა, ს. მ. ანდაზასგან სტრუქტურულად განსხვავებულია: საანდაზო წინადადება იყოფა მტკიცედ შეკრულ სინტაქსურ-ინტონაციურ ერთეულებად (წყალწაღებული / ხავსს ეჭიდებოდაო; ორი კურდღლის მღევარი / ვერცერთს ვერ დაიჭერსო...), ს. მ. კი ასეთი დაყოფის შესაძლებლობას მოკლებულია.

ს. მ. — ან ვირი, ან ვირის პატრონი — იგავიდან მომდინარეობს: მოლამ ერთი კაცისაგან ვირი აიბარა, ოცი წლის განმავლობაში წერაკითხვას ვასწავლიო. სასყიდლად წინასწარ გამოართვა ათი თუმანი. ცოლს გაუკვირდა, ვირს ანაბანა როგორ უნდა ასწავლოო. მოლამ უთხრა: ოც წელიწადს ან ვირი მოკვდება, ან ვირის პატრონიო!

ს. მ. — დაიცა, გნახავ ლიახვო! — ხალხ. ლექსიდანაა: „დაიცა, გნახავ, ლიახვო, დაგხვეოდნენ კოლოები, ბიჭ-ბუჭნი გაჭყამპალებდნენ და გწკუმპლავდნენ გოგოები!“.

ცნობილი ზღაპრიდან წარმოშობილია ს. მ. მურმანის ეკალი!

შესაძლოა ზოგჯერ ს. მ-ის წარმომავლობის დადგენა ჭირდეს, ან დამოუკიდებელ, პირვანდელ გამოთქვამთან გვეკონდეს საქმე. მაგ.: ავადმყოფს ჰკითხავენ.

ს. მ. „სიტყვას მოაქვს“, საუბარში ორგანულადაა ჩართული, აცო-

ცხლებს, გამომსახველობას ჰმატებს მას.

ლიტ.: ერთელიშვილი ფ., ანდაზის ცნების საკითხისათვის. — «მნათობი», 1957, №3; ზანდუკელი ფ., ანდაზისა და სიტყვის მასალის ურთიერთობისათვის. — «ქართული ფოლკლორი» (მასალები და გამოკვლევები), I—II, თბ., 1964; ლეჟავა ლ., ხალხური სიბრძნე, V, თბ., 1965; ქსე, ტ. 9, თბ., 1985; Потення А., Из лекций теории словесности, Харьков, 1930; Ушаков Д. Н., Толковый словарь русского языка, т. 3, М., 1939; БСЭ, т. 33, М., 1955; Дале В. И., Пословицы русского народа, М., 1957.

ლ. ლეჟავა.

სიტყვის ფორმა, 1. მორფოლოგიური საშუალებით გამოხატული გრამატიკული მნიშვნელობის მქონე ვარიანტი გარკვეული სიტყვისა. ამ მნიშვნელობით ს. ფ. და **სიტყვაფორმა** პარალელური ტერმინებია.

2. მორფოლოგიური საშუალებით გამოხატული ვარიანტი — მოდელი სიტყვათა მთელი კლასისათვის, მაგ., ერგატიული ბრუნვის ფორმა სახელთათვის.

ნ. სტურუა.

„სიტყუად ართრონთაძის“, ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, დაწერილი XI—XII სს. ფერემ მცირის ლიტერატურული სკოლის წარმომადგენლის (შესაძლოა, თვით ფერემის ან არსენ იყალთოელის) მიერ. 1982-მდე ცნობილი იყო მხოლოდ 1541 გადაწერილი ნუსხის მიხედვით. მას შემდეგ, რაც ათონის ივერთა მონასტრის ხელნაწერები ხელმისაწვდომი გახდა (მიკროფილმების საშუალებით), თხზულების ტექსტი აღმოჩნდა XII—XIII სს. გადაწერილ ნუსხაში (ათონ. №6).

ხელნაწერი ჰომილიათა კრებულია, რ-შიც შემორჩენილია მხოლოდ 17 (17–33) ჰომილია. ყველა მათგანი მიეწერება იოანე ოქროპირს. გრამატ. ტრაქტატი, რ-საც ცალკე სათაური არა აქვს, ჩართულია მეცხრამეტე ჰომილიაში და დაწერილია როგორც მისი ვრცელი კომენტარი („შეისწავე“). ბერძნ. დედნის ავტორი (დღემდე უცნობი) ცდილობს გააბათილოს მწვალებელთა მსჯელობა მამა-ღმერთისა და ძე-ქრისტეს უთანასწორობის შესახებ, რის ერთ-ერთ არგუმენტად მწვალებლებს დასახელებული აქვთ ბერძნ. „ართრონის“ (არტიკლის, ნაწევარის) სხვადასხვაგვარი ხმარება საღმრთო სახელებთან. როგორც ქართვ. ავტორი გრამატიკის კომენტარის შესავალშივე გვამცნობს, თხზულება დაწერილია იმ მიზნით, რომ ქართვ. მკითხველისათვის გასაგები გახდეს თარგმანი, ვინაიდან ართრონთა უქონ-

ლობა ქართულში გაუგებარს ხდის ბერძნ. ტექსტს. შემდგომ ავტორი განაგრძობს, რომ ყოველგვარ ლონეს იხმარს იმის საჩვენებლად, „თუ რაა არს ართრონი და ვითარ ვერ ეგების ენასა ზედა ქართულსა თარგმნაჲ მისი და ვითარ იჯუმევენ ამას ართრონსა ბერძენნი“. ამ შესავლის შემდეგ თხზულების ტექსტი თითქმის მთლიანად წმინდა გრამატიკის საკითხებს ეხება. ავტორი განმარტავს ბერძნ. ართრონის რაობას. აღნიშნავს, რომ ბერძნულში სახელები სამი სქესის („ნათესავის“) არის – „მამალი“, „დედალი“ და „შუა“. თითოეული სახელი ერთი რომელიმე სქესისაა და მისი ბრუნებაჲ („დრეკა“) თავისი წესების შესაბამისად ხდება. ბერძნულსათვის დასახელებულია სამი რიცხვი – „ერთობითი“, „ორობითი“ და „განმრავლებითი“. ორობითზე მსჯელობისას ავტორი მკითხველის ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ მსგავსი რიცხვი ქართულში არ არსებობს და ამიტომ ძნელი გასაგებია: „ორობითათვის ვითარა ცხად-ვეოთ, რამეთუ არცა იგინი არიან ენასა ზედა ქართულსა?“ ბრუნვათა რიცხვი ბერძნულში (და შესაბამისად ქართულშიც) ხუთ-ხუთია მხოლოდობითა და მრავლობითი; ორობითისათვის აგრეთვე დასახელებულია ხუთი, მაგრამ აღნიშნულია, რომ აქ ხდება ფორმათა დამთხვევა, რის გამოც ორობითში ბრუნვები „სამად შეიქმნებიან“. ბრუნვები ჩამოთვლილია დიონისე თრაკიელის გრამატიკ. მოძღვრების შესაბამისად, ბრუნვათა სახელწოდებანიც ბერძნულის კვალობაზეა შექმნილი: „ადვილობითი“ (= სახელობითი), „შობილობითი“ ანუ „ნათესაობითი“, „მიცემითი“, „მიზეზობითი“ (= აკუზატივი) და წოდებითი. ცალ-ცალკეა ჩამოთვლილი (ქართ. ტრანსლიტერაციით) ართრონები თითოეული სქესის სახელისათვის, სულ 13: ხუთ-ხუთი მხოლოდობითისა და მრავლობითისათვის, 3 – ორობითისათვის. მოცემულია ბერძნ. სიტყვების – „თეოს“ (ღმერთი), „ტრიას“ (სამება) და „ჰნეჲმა“ (სული) – ბრუნების ნიმუშები ართრონიანად და უართრონოდ. იგივე სიტყვებია საბრუნებლად აღებული ქართულშიც. მაგრამ ავტორი შენიშნავს, რომ ქართულში ართრონთა უქონლობის გამო მათი ბრუნება ართრონიანად მხოლოდ ბერძნ. ართრონებით შეიძლება, რაც მას დაუშვებლად მიაჩნია, გარდა წოდებითისა (შე ღმერთო). ავტორი ცდილობს

დაასაბუთოს შეუსაბამობა, რაც ბერძნ. მიცემითისა და აკუზატივის ფორმათა თარგმნისას ჩნდება ქართულში: მის მიერ დასახელებულ მაგალითებში: „მისცემ... ღმერთსა“ (ბერძნულში მიცემითია) და „ეძიებ... ღმერთსა“ (ბერძნულში – მიზეზობითი აკუზატივი), ქართულში კი ბერძნულისაგან განსხვავებით ერთი ფორმა იხმარება. ამ შეპირისპირებიდან ჩანს, რომ ავტორს ქართ. მიც. ბრუნვის ორი „ძალი“ კარგად ესმის. იგი იცნობს დიონისიოს თრაკიელისა და მისი კომენტატორების თხზულებებს. სახელობითი ალმინშენელი ტერმინი „ადვილობითი“ ერთ-ერთი კომენტატორის განმარტებიდან უნდა მომდინარეობდეს. თხზულებაში დასახელებულია აგრეთვე „ართრონი დამორჩილებითი“, ე. ი. მიმართებითი ნაცვალსახელები, რაც აგრეთვე დიონისიოს თრაკიელის გრამატიკ. მოძღვრების გავლენას უნდა მიეწეროს. თხზულებაში არაფერია ნათქვამი ქართულში სქესისა და ნაწევართა საშუალებით სახელის განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის შესახებ. ეს გასაგებია, რადგან ავტორის მიზანია მხოლოდ „სახელთა წინა დასასხმელ“ ართრონთა ქართულში არარსებობის დამტკიცება.

თხზულება მეტად მნიშვნელოვანია ქართ. გრამატიკ. აზროვნების ისტორიისათვის. იგი არის უტყუარი საბუთი იმისა, რომ XI–XII სს-ში ქართულად მართლაც არსებულია გრამატიკ. ლიტ-რა. ამ თხზულებაში ჩანს არა მარტო ბერძნ. გრამატიკის ცოდნა, არამედ მცდელობა ქართ. ენის ზოგიერთ ფორმათა გაანალიზებისა ამ ცოდნის საფუძველზე. საყურადღებოა გრამატიკ. ტერმინებიც, რთაგან ზოგიერთი დღესაც იხმარება. „ართრონი“ სიტყვის განმარტება ს.ს. ორბელიანის ლექსიკონში (იხ. ორბელიანი სულხან-საბა) მოწმობს, რომ იგი იცნობდა ამ თხზულებას.

ლიტ.: შანიძე მ., სიტყვაჲ ართრონთათვის, ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, თბ., 1990; Shanidze M., An old Georgian Grammatical Treatise in a Collection of Homilies attributed to John Chrysostom. – «Bede Kartlisa. Revue de Kartvologie», Vol. 42, Paris, 1984.

მ. შანიძე.

სიხშირული ლექსიკონი, სტატისტიკური ტიპის ლექსიკონი, რშიც სიტყვები დალაგებულია ენაში მათი გამოყენების სიხშირის მიხედვით. ს. ლ. შეიძლება დამუშავდეს მთელი სალიტერატურო ენი-

სათვის, ენის განვითარების ერთი რომელიმე პერიოდისათვის, ანდა ერთი რომელიმე მწერლის ენის მიხედვით. ს. ლ-თვის შესაფერის მონაცემებს იძლევა სიმფონიკალექსიკონები; მით უფრო, თუ სიმფონია ერთი მწერლის, ან ერთი რომელიმე თხზულების მიხედვით არის მომზადებული, უკვე შეიძლება ლაპარაკი შესაბამისი სიხშირითი სტატისტიკის შესახებ. დიდი ს. ლ-ის პრაქტიკულ-ლექსიკოგრაფიული და პედ. მნიშვნელობა: მის საფუძველზე შეიძლება ძირითადი ფონდის სიტყვები, შედგება შესაბამისი განმარტებითი თუ თარგმნითი ლექსიკონები. თანამედროვე განვითარებულ ენებში მოიპოვება არაერთი ს. ლ. მაგ., რუსულში: Частотный словарь русского языка, М., 1977; Частотный словарь языка М. Ю. Лермонтова. — Лермонтовская энциклопедия, М., 1981, და სხვ. არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტში ბ. ფონჩუას ხელმძღვანელობით მიმდინარეობდა მუშაობა ქართ. ენის სიხშირულ ლექსიკონზე.

ა. არაბული.

სომხური ენა, სომხეთის სახელმწიფო ენა, განეკუთვნება ინდოევროპულ ენათა ოჯახს. ს. მ-ზე ლაპარაკობს (1979-ის აღწერით) 6 მლნ. კაცი, აქედან ყოფილი სსრკ-ის რესპუბლიკებში — 3,7 მლნ. (თვით სომხეთში — 2 მლნ-მდე). გამოიყოფა ს. მ-ის განვითარების 3 საფეხური: ძველი (V—XI სს.), საშუალო (XI—XVII სს.), ახალი (XVII-იდან). ძვ. ს. მ. (გრებარი) უპირატესად ფლექსიური ენაა, რ-საც აქვს განვითარებული გრამატიკ. წყობა, სიტყვა-წარმოება და მდიდარი ლექსიკა. საშ. ს. მ., რ-იც ძირითადად კლიტიკის სომხ. დიალექტის ბაზაზე შემუშავდა, წარმოადგენს გარდამავალ საფეხურს ფლექსიურიდან აგლუტინაციისაკენ. ახ. სალიტ. ს. მ. (აშხარაბარი) ორი განშტოებითაა წარმოდგენილი: აღმოსავლურითა (მთ. ჯგუფის დიალექტების ბაზაზე) და დასავლურით (N ჯგუფის დიალექტების ბაზაზე). აღმოსავლურ სალიტ. ს. მ-ს საფუძვლად არარატის სომხ. დიალექტი უდევს. ბრუნების სისტემაში შეინიშნება უნიფიკაციის ტენდენცია. უღლები სისტემა წარმოდგენილია 15 მწკრივით და მდიდარია ზმნური კატეგორიებით. ჭარბობს ანალიტიკური წარმოება, სინტაქსისათვის დამახასიათებელია წინადადების წევრთა თავისუფალი წყობა, საზღვრულის პოსტპოზიცია, დამხ-

მარე ზმნის მოძრაობა ბუნება ზმნის ფორმებში. დასავლური სალიტ. ს. მ. გავრცელებულია უცხოეთში მცხოვრებ სომეხთა შორის, აღმოსავლური ს. მ-ისგან განსხვავდება ზოგიერთი არსებითი ნიშნით, რთაგან უმთავრესია აწმყოსა და უწყვეტლის Ψ ნაწილაკით წარმოება. მდიდარია დიალექტებით. აღმოსავლური ს. მ-გან განსხვავებით, აქვს გამოყენების შეზღუდული სფერო.

სომხ. დამწერლობა ფონეტიკ. ხასიათისაა და მასზე ბერძნ. ანბანის გავლენა ჩანს. მისი შექმნა (V ს. დასაწყისი) მიეწერება მესრობ მაშტოცს. ამ პერიოდთან იქმნება მდიდარი სომხ. მრავალყვანიანი ორიგინ. და მთარგმნელობითი მწერლობაც.

მრავალსაუკუნოვანი მეზობლური კავშირები ასახულია როგორც ლიტერატურულ (იხ. ი. აბულაძე), ისე ენობრივ ურთიერთობათა მრავალ სფეროში.

ქართ.-სომხ. ენობრივი ურთიერთობები ენათმეცნიერებისათვის ის უბანია, რაც განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. ნ. მარის. ე-ის საფუძველში ორმაგ ბირთვს მოიაზრებდა, რ-ის ერთი ნაწილი ქართ. ენასთან გენეტიკურად მონათესავედაც კი მიაჩნდა. ამ ორ ენას შორის მსგავსება ვლინდება:

ფონეტიკაში შეინიშნება ბგერების დიდი სიახლოვე. სომხურს, ისევე როგორც ქართულს, ახასიათებს ძ, ლ, წ, ჳ ბგერები, თანხმოვანთა ერთნაირი წყვილულებრივი და სამულებრივი სისტემები. სომხურს აქვს თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსები (ქართულისგან განსხვავებული).

მორფოლოგიაში საყურადღებოა ათეულების რიგის რთული რიცხვითების სისტემის შეცვლა და ქართულთან დაახლოება (ძვ. სომხურში იყო 1+10, ახალ სომხურში ეს რიგი შეიცვალა 10+1); ჩვენებითი ნაცვალსახელებისთვის დამახასიათებელია ერთნაირად სამი პირის მიმართება: ეს, ეგ, ის (რაც იშვიათია სხვა ენებისთვის); ზმნის სისტემისთვის დამახასიათებელია უნახაობის აქტის კატეგორია, რაც მას აახლოებს ქართ. ზმნის თურმეობითის ფორმებთან; ზმნიზების ჯგუფებში, ისევე როგორც ქართულში, გამოიყოფა ფუძეგაორმაგებული ზმნიზებები, რომელთაგან ზოგიერთი ფორმითა და შინაარსითაც ახლოს დგანან. კნისობით-სააღმოსავლურ ნაწილაკთაგან აღსანიშნავია **იკ, აკ** —

უკ-ის იგივეობა. ასეთივე სიახლოვე შეინიშნება ზოგიერთ შორისდებულში.

სინტაქსში აღსანიშნავია მსაზღვრელის პრეპოზიცია და საზღვრულთან შეუთანხმებლობა რიცხვსა და ბრუნვაში, რაც ამ მოვლენას ახ. ქართ. ენის მოდელთან აახლოებს (ისტორიულად მსაზღვრელი ორივე ენაში ადგილს იცვლის — პოსტპოზიცია იცვლება პრეპოზიციით). საზოგადოდ, ორივე ენის წინადადების სიტყვათწყობა დიდ სიახლოვეს გვიჩვენებს.

ლექსიკა ორივე ენისა რელიეფურად წარმოაჩენს საერთო სიტყვების დიდ რაოდენობას, რაც შედეგია ხანგრძლივი ისტ. კავშირებისა ამ ენათა განვითარების ყველა ეტაპზე. ეს სიტყვები არაერთგვაროვანია: გარდა წმინდა ქართ.-სომხ. ერთეულებისა, ბევრია საერთო ხმარების უცხოური წარმომავლობის სიტყვები (სირ., ბერძნ., ირან., არაბ., თურქ. და სხვ.), რ-ებიც, გარდა ურთიერთზეგავლენისა, დამოუკიდებლადაც არიან შეთვისებული ორივე ენის მიერ.

ლიტ.: შილაკაძე ი., ახალი სომხური ენის გრამატიკა, თბ., 1971; მისივე, ძველი სომხური ენის გრამატიკა, თბ., 1975; Шанидзе А. Г., Два чаномингрельских суффикса в грузинском и армянском языках. — იხ. მისი: ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, თბ., 1957, *იხვ.*, ტ. 1); Капанцян Г. А., История армянского языка. Ер., 1961 (სომხ. ენაზე); Туманян Э. г. Древнеармянский язык, М., 1971; Джаукян Г. Б., Общее и армянское языкознание, Ер., 1978; Yensen H., *Altarmenische Grammatik*, HdIb, 1959.

მ. რობაქიძე.

სონანტაზი, მარცვლოვანი ბგერები, რ-ებიც გარკვეულ პოზიციებში ფუნქციურად ხმოვნებს უტოლდებიან, ზოგში კი — თანხმოვნებს. ს. უპირისპირდებიან როგორც ხმოვანს, რ-იც ყოველთვის წარმოქმნის მარცვალს, ისე თანხმოვანს, რ-იც მარცვალს არ წარმოქმნის.

ს-ის არსებობა ივარაუდება საერთო-ქართველურ ფონოლოგიურ სისტემაში. თანამედროვე ქართველურ ენებში დადასტურებული რეფლექსების საფუძველზე შეიძლება აღდგენილ იქნას (*უ *ჟ *რ *ლ *მ *ნ) ფონემები, რ-ებიც პოზიციისდა მიხედვით წარმოდგენილი იყვნენ მარცვლიანი ან უმარცვლო ალოფონებით. სიტყვის თავში ხმოვნის წინ, ორ ხმოვანს შორის, ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის და სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ხმოვნის შემდეგ ს. ფუნქციონირებდნენ როგორც უმარცვლო ელემენტები; სიტყვის თავში თანხმოვნის წინ,

ორ თანხმოვანს შორის და სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში თანხმოვნის შემდეგ კი ისინი მარცვალს ქმნიდნენ. ამჟამად ს-ის საერთოქართველური სისტემა ქართველურ ენებში მოშლილია. მოხდა (*უ) და (*ჟ) სონანტთა მარცვლოვანი და უმარცვლო ალოფონების ფონემატიზაცია და მარცვლოვანი (*რ *ლ *მ *ნ) ალოფონების ვოკალიზაცია (მეგრულ-ჭანურსა და ნაწილობრივ სვანურში), ხოლო უმახვილო პოზიციაში — გაუმარცვლოება, რის შედეგადაც რ ღ მ ნ ყველა ქართველურ ენაში ამჟამად თანხმოვანია. ს-ების ვოკალიზაციის კვალი ქართულშიც შეიმჩნევა. სონანტი მარცვლოვნობას ინარჩუნებს მახვილიან პოზიციაში, რასაც ვოკალური ელემენტების წარმოქმნა ადასტურებს. შდრ.: $C' \text{ } \text{ } C > C' \text{ } \text{ } C$ მახვილიან და $C' \text{ } \text{ } C > C' \text{ } \text{ } C$ უმახვილო პოზიციაში: *ბ'ჩ'კ-ილ > ბ'ორკ-ილ, ბ'ჩ'კ-ოლ > ბრკ-ოლ; ჰ-კ'ტ-ნ-ის > ჰ'კ-კორტ-ნ-ის, *ჰ-კ'ტ-ნ-ის > ჰ'კ-კრტ-ნ-ის ... მარცვლოვან ელემენტთა კვალი დასტურდება ქართულის ზოგ დიალექტშიც. შდრ. სალიტ. ქართ. კლდე — ხევს. კილდე, აჭარ. კილდე (ტოპონიმებში: ძალაკილდე, კილდიბირი, კილდიბათი); სალიტ. ქართ. ჩრდილი — გარე კახ. ჩირდილი-ო; ძვ. ქართ. გრკო „გრკო“ — ხევს. გირკო, თუშ. ფმაჯ, კახ. კურკო და სხვ.

ლიტ.: გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.

რ. ქურდაძე.

სონორაზი, თანხმოვნები, რ-ებიც ხმოვანთა მსგავსად ყალიბდებიან მხოლოდ სახმო სიმეზში წარმოქმნილი ბგერის გარდაქმნით ხორხის, ხახის, პირისა და ცხვირის რეზონატორებში, რის გამო მათ რეზონანტებსაც უწოდებენ. ჩქამიერი თანხმოვნებისაგან განსხვავებით, რეზონატორებში ჰაერის ხახუნის ხმაურს (ჩქამს) მათთვის მნიშვნელობა არა აქვს და ისინი არც მჟღერობა-სიყრუიტი განირჩევიან. ამიტომ მათი დისტრიბუცია არასონორ თანხმოვნებთან შედარებით თავისუფალია — სონორთა კომბინაციები არასონორებთან თითქმის შეუზღუდველია. ქართულში ს-ია: რ ღ მ ნ; ფუნქციურად მათ რიგში დგება აგრეთვე ვ.

ზ. ჯავახიშვილი.

სონორობა, ბგეროვნობა, ბგერათსახეობა, ბგერის მეტ-ნაკლებ მანძილზე გასაგონობა. ს. სხვადასხვა არტიკულაციურ ნიშანს ემყარება: ლიაობას, ლაბიალიზება-არა-ლაბიალიზებასა და წარმოთქმის

ადგილს. გარდა ამისა, თანაბარ პირობებში ყოველ თანხმომცემისათვის მნიშვნელობა აქვს დამახასიათებელი ჩქარობის სიძლიერეს (ო. იესპერსენი, გ. ახვლედიანი).

მჟღერ ბგერებში ყველაზე მეტი ს-ით ხასიათდებიან ხმოვნები, როგორც უფრო ღია ბგერები. ს-ის ზრდადობის მიხედვით ქართულის ხმოვნები ასე ლაგდებიან: უ-ო-ე-ა. თანხმომცემებში მეტი ხმეირებით გამოირჩევიან მ-ნ-ლ-რ, რ-თაც სონორულ თანხმომცემებს უწოდებენ (იხ. სონორები). ამ ნიშნით სონორ თანხმომცემთა რიგში შეაქვთ მჟღერი ვ, რ-იც ზოგიერთ კომპლექსში უფრო სონორია, ვიდრე თვით სონორული თანხმომცემები (გ. ახვლედიანი). ვ სონორთა რიგში იკავებს ადგილს გრძლივობით და ტექსტში გამოვლენის სიხშირითაც. ო. იესპერსენის ს-ის სქემაზე დაყრდნობით, გ. ახვლედიანი მზარდი ს-ის მიხედვით ქართულის თანხმომცემებში გამოყოფს 13 ჯგუფს:

1. პ-ტ-წ, 2. ფ-თ-ც, 3. კ-ქ-ყ(კ), 4. ს, 5. ჯ-ჩ, 6. ხ-შ 7. ბ-დ-ძ, 8. ვ. 9. გ, 10. ზ. 11. ჯ, 12. ლ-წ, 13. მ-ნ-ლ-რ.

სხვა თვალსაზრისით, ო. იესპერსენის ფარდობითი ს-ის პრინციპზე დამყარებით გამოყოფილია სამი სონორული კლასი (გ. ნებერიძე): სონორები, ფრიკატივები და ხშულები, რაც ღიაობის კლებას შეესაბამება. ეს კლასები, სერიები და რიგები ემთხვევა დისტინქციური კრიტერიუმების მიხედვით გამოყოფილ სერიებს, რიგებს და კლასებს. ითვლება, რომ ს-ის მიხედვით მოცემულ კლასიფიკაციაში ძირითადია არტიკულაციის ადგილი, ხოლო მისი თანხმობა არტიკულაციის რავარობა. პირველი ნიშნის მიხედვით, რაც უფრო უკანა წარმოებისაა ბგერა, მით უფრო სონორია იგი, ხოლო მეორე ნიშნის მიხედვით, ერთი და იმავე რიგის ბგერებიდან მჟღერი უფრო სონორია, ვიდრე სათანადო ყრუ, რადგანაც სახმო სიმების მონაწილეობა ზრდის ს-ის ხარისხს. ხშულთა კლასში მოცემულ ორ ნიშანს ემატება მესამე — გლოტალიზაცია: ერთი რიგის ფარგლებში ყრუ ასპირირებული უფრო სონორია, ვიდრე ყრუ გლოტალიზებული და ორივეზე უფრო სონორია მათი ჰომორგანული მჟღერი ხშული. ამგვარად, გვაქვს: 1. ვ-მ-ნ-ლ-რ; 2. ს-ზ-შ-ჟ-ხ-დ; 3. პ-ფ-ბ ტ-თ-დ წ-ც-ძ ჭ-ჩ-ჯ კ-ქ-ყ. თანხმომცემებში ს-ის ზრდას მზარდ ნაპრალოვნობასაც უკავშირებენ (ო. უთურგაიძე). ამ ნიშნის საფუძველზე გამოყოფილია თანხმომცემთა შემდეგი ჯგუფები:

1. ხშული თანხმომცემები, 2. ზ-ს-ჟ-შ, 3. ლ-ზ-ყ, 4. ვ-მ, 5. რ-ლ-ნ.

ყველა განხილული თვალსაზრისისათვის ბგერის ს. განიზომება მეტ-ნაკლებ მანძილზე მისი გასაგონობით და თანაბარ პირობებში განისაზღვრება ბგერათა არტიკულაციურ-აკუსტიკური მახასიათებლებით (წარმოთქმის სიძლიერე, ამინდი, ბგერითი გარემოცვა). ნებისმიერი სონორი ბგერა უფრო ბგეროვანია, გასაგონია ნებისმიერ ჩქამიერ თანხმომცემზე. მაგრამ ექსპერიმენტის შედეგად ირკვევა, რომ სონორი ბგერა შეიძლება გასაგონი იყოს მანძილზე, მაგრამ ვერ გაირჩევა, ვერ ხერხდება მოსმენილის იდენტიფიკაცია რომელიმე სამეტყველო ბგერასთან. ეს კი არის ბგერითი ენერგიის გამჭოლობა, შეღწევალობა მანძილზე და არა გასაგონობა-გარჩევალობა. გასაგონობა-გარჩევალობა გულისხმობს მოსმენილი ბგერის სწორად აღქმის ხარისხს. ეს მახასიათებელიც არის სამეტყველო ბგერის სმენითი მახასიათებელი და მსგავსად ს-ისა, განისაზღვრება ბგერის არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებებით. ს-სა და გასაგონობას ანუ გარჩევალობას შორის ცალსახა კავშირი არ არსებობს. ირკვევა, რომ ს. არის უბრალოდ ბგერის ფიზიკური თვისებების მიხედვით გამოვყანადი სმენითი მახასიათებელი, ხოლო გასაგონობა-გარჩევალობა არის ფონემატური სმენის მიხედვით გამოვყანადი მახასიათებელი. ს. არის მეტყველების ნაკადის ფონემატა მიმდევრობად დანაწევრების საშუალება. სხვაგვარად, ს. არის სამეტყველო ბგერათა სმენითი მახასიათებელი, რ-იც ბგერებს ახასიათებს მათ იზოლირებულად წარმოთქმაზე დახარჯული ენერგიის მიხედვით. გასაგონობა-გარჩევალობა კი არის ის სმენითი მახასიათებელი, რ-იც მეტყველების პროცესში პოზიციითა მიხედვით სამეტყველო ბგერებზე ფონემატური სმენის რეაქციას ითვალისწინებს.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძველები, თბ., 1949; ლორთქიფანიძე ლ., სონორ თანხმომცემთა საშუალო გრძლივობა სალიტერატურო ქართულში. — «მეტყველების ანალიზის, სინთეზისა და სტატისტიკის საკითხები», თბ., 1967; სიმონიშვილი ე., სონორ ფონემატა დისტრიბუციული ანალიზი. — იქვე; თბ., 1967; მისივე, სამეტყველო ბგერათა გარჩევალობა და სონორობა. — «მაგნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1988, №1; ნებერიძე გ., სალიტერატურო ქართული ენის გენერატორულ-ფონოლოგიური მოდელი და მისი აგების პრინციპი,

თბ., 1973; უთურგაიძე თ., ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბ., 1976; Jespersen O., Lehrbuch der Phonetik, Leipzig und Berlin. 1932.

ე. სიმონიშვილი.

სოციალური დიალექტი, გარკვეული სოციალური ჯგუფის ენა, საზოგადოების სოციალური მომსახურების ენა, სოცოლოგიკ. ტერმ., რეგიონალური დიალექტებისაგან განსხვავებით, რ-თა დიალექტური თავისებურებები ენის ყველა დონეზე ვლინდება, ს. დ-ებს საერთო სახალხო ენისაგან ძირითადად ლექსიკა განასხვავებს. ს. დ-ებად მიიჩნევა სხვადასხვა პროფესიის ადამიანთა (ექიმების, მასწავლებლების, მევენახეების, მძღოლების...) მეტყველება (იხ. სპეციალური ლექსიკა), მოწაფეების, სტუდენტების, ქურდების და ა. შ. ჟარგონი (იხ. ჟარგონი), საიდუმლო ენები, განსხვავებული სოც. ფენების, რელიგიური ჯგუფების და ა. შ. ენები. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა ქალაქური მეტყველების შესწავლამ. გარდა რეგიონალური და ქალაქური დიალექტებისა, განასხვავებენ აგრეთვე ეროვნულ და საერთაშ. დიალექტურ სახეობებს (მაგ., შოტ. და ამერ.). სოც. ფასეულობების ცვალებადობასთან დაკავშირებით ხშირია დიალექტიდან დიალექტზე გადართვა. ფუნქციურად დიალექტს აქვს რეგისტრი, რ-იც იცვლება მომხმარებლის შესაბამისად, და რეგისტრი, რ-ის ცვლაც მომხმარებელზეა დამოკიდებული (მ. პოლიდეი).

ენათა სოც. დიფერენციაციის საკითხებს სწავლობს ენათმეცნიერების დარგი — სოცოლინგვისტიკა.

სტანდარტული გზა, რ-საც მიმართავს სოციოლინგვისტიკა ენის სოციალური მომხმარებლის სახეობათა შესასწავლად, არის მოსახლეობის შემთხვევითი შერჩევის გზა. ამ ხერხით მრავალი ლინგვისტური ცვლადია შერჩეული. მოსახლეობის ის სექციები, რ-ებიც მოპასუხედ შეირჩევა, მოწმდება სპეციფ. ვარიანტების სიხშირის დასადგენად (მაგ., ინგლისურში „რ“-ს წარმოთქმის თავისებურება სხვადასხვა სოც. ჯგუფში). შედეგების შეფასება ხდება იმ სოც. ინდექსების შესაბამისად, რ-თაც განეკუთვნება ინფორმაციური (იგულისხმება საქმიანობის სფეროები). ამგვარი მონაცემების საფუძველზე ხდება თავისებურებათა (ცვლილებათა) გავრცელებულობის დიაგრამების შედგენა. ასე რომ, ცდის დროს

მხედველობაშია მისაღები არა მხოლოდ სტილური (ე. წ. ფუნქციური სტილები), არამედ სოც. ფაქტორებიც. ამ ბოლო დროს შესწავლის სოც. ობიექტის — ამა თუ იმ სოც. ჯგუფის — მეტყველების შემსწავლელნი დიდ ყურადღებას აქცევენ ენობრივი კოლექტივის მაქს. დიფერენცირებასა და უსასრულო რაოდენობის ქვეჯგუფთა გამოყოფას, რაც უდავოდ საინტერესოა, მაგრამ ენის მთლიანობად აღქმის საქმეს ართულებს. მაგ., სპციალურად არის შესწავლილი ქუჩის მუსიკოსებისა თუ მილიონერების, მაწანწალა ბავშვებისა და „კარგად ჩატყეული“ მოქალაქეების, სქესობრივ უმცირესობათა თუ პოლიციელთა, გამყიდველ გოგონათა, სოფლიდან ახალჩამოსულთა, ავადმყოფთა, მრავალსართულიანი სახლების მცხოვრებთა და სხვათა მეტყველება. ამ კვლევებში საყურადღებოა, რა არის სამეტყველო ბაზისი, რის კონტროლირებას ახერხებს მოლაპარაკე და რა სამეტყველო მოვლენათა იგნორირება ხდება მოლაპარაკის მიერ. ძირითადად იგნორირებულია ის, რისი შეგრძნებაც დაბალია.

ენობრივ ვარიაციათა იმ სახეს, რ-საც მოლაპარაკე აცნობიერებს (აკონტროლებს), მარკერებს უწოდებენ, მეორეს კი (რომელსაც ვერ ამჩნევს), ინდიკატორი ჰქვია. ზოგჯერ ესა თუ ის სამეტყველო ფაქტი თავდაპირველად ინდიკატორია (მაგ., იმ სოც. ჯგუფში, სადაც ეს ენობრივი ფაქტი ჩაისახა), შემდეგ კი იგი მარკერად შეიძლება იქცეს (მაგ., ინგლისური *h*-ს დაწევა-გაქრობა სოც. სტრატეგიაში). მარკერები საბოლოოდ ქმნიან თავისებურებას, რ-იც შესაძლოა იმდენად იყოს განსხვავებული სხვა ჯგუფებისაგან, რომ სტერეოტიპადაც გადაიქცეს. ასეთი ცვლილებები ძირითადად ქვეცნობიერია (მაგრამ არა ყოველთვის). როგორც კი თავისებურება გააზრებული ხდება, ანუ ცნობიერებაში გამოვლინდება, მით უფრო, თუ იგი სტერეოტიპად გადაიქცევა, შესაძლებელი ხდება მისი შესწავლა და სხვა სამეტყველო ვარიანტებთან შედარება. შედარებისას ერთ-ერთი ასპექტი სოციოლინგვისტთა პრესტიჟულობის მიხედვით დალაგებაა, კვლევისას გამოიყენება სოც. ჯგუფების საკუთარი დინამიკა, რაც გაცილებით ძლიერად ზემოქმედებს მეტყველებაზე, ვიდრე კლასის უფრო მარტივი კატეგორიები (აქ თავს იყრის ერთი მხრივ ენის, ხოლო მეორე

მხრივ სქესის, რასის, იდეოლოგიის, საქმიანობისა და სხვ. მიმართების ზრდის საკითხები). ეს მოვლენები ექსტენსიურად (რაც დაკავშირებულია რაოდენობრივ და არა ხარისხობრივ ზრდასთან), შეისწავლებოდა და მათი წყალობით კიდევ ერთხელ დადასტურდა, რომ ენა სოც. სინამდვილის სარკეა.

ს. დ-ების შესწავლა სხვადასხვა ასპექტით მიმდინარეობს საქართველოშიც.

ლიტ.: Trudgill P., The dialects of England, Oxford, 1990; მისივე, Dialects, London, 1994; William G., Sociolinguistics, London, 1992; Allenil, The City in Slang. New-York Life and Popular Speech, New York, Oxford, 1993; Finch G., Linguistic Terms and Concepts, New York, 2000.

მ. ტაბიძე.

სოჭელი ქართველების მეტყველება, იმ ქართველთა მეტყველება, რ-ებიც 1863—64 რუსეთის მთავრობის მიერ მკვიდრი მოსახლეობის თურქეთში მასიურად გადასახლების შემდეგ შავი ზღვისპირეთის დაცარიელებული ტერიტორიების ასათვისებლად სოჭის მიდამოებში ჩაასახლეს.

1875-ის ბოლოსათვის სოჭში ქართველთა გადასახლების პროცესი უკვე დაწყებული იყო (გაზ. „დროება“, 1875 წლის დეკ.). მთავრობა ამ პროცესის წახალისებას ცდილობდა: შავი ზღვის სანაპიროზე ჩასახლებულები 10–15 წლით თავისუფლებოდნენ გადასახლებისაგან. ქართველებმა დიდი როლი შეასრულეს სოჭის და მისი შემოგარენის ათვისება-აღორძინების საქმეში.

სოჭის რეგიონში საცხოვრებლად გადადიოდნენ დას. საქართველოს — ლეჩხუმის, იმერეთის, რაჭის, სამეგრელოს — მკვიდრნი. მიზეზი ქვეყნის ამ ნაწილში არსებული უკიდურესი მცირემიწიანობა იყო. ლეჩხუმელთა ძირითადი ნაწილი გადასახლეს სოფლებიდან: ალპანა, აჭარა (სოფ. ლეჩხუმში), ორხევი, დერჩი, ორბელი, ნასპერი, ლაჯანა, ზოგში (ალავიძე, ბურჯალიანი, თუთისანი, კვანტალიანი, ლეფსვერიძე, ლეშაშელი, მამარდაშვილი, სვანიძე, სილაგაძე, უჩაძე, ფრუიძე, შკუბულიანი, ცხვედიანი, ჩაკვეტაძე, ჩხეტიანი, ჭოხონელიძე); რაჭველები — ლეხიდან, ზნაკვიდან, ქედის უბნიდან (არჩაძე, გაგაშელიძე, გოცირიძე, გურგენიძე, კენჭაძე, კობახიძე, ლობჟანიძე, მაისურაძე, მეტრეველი, მიქაუტაძე, რეზიაშვილი, შტაბაძე, ცუცქირიძე, ჭელიძე, ჭიჭინაძე ...); იმერლები — ოკრიბიდან (ტყეპულის რ-ნი), სარიმიდან (გვანცელაძე, გოგოლაძე,

ზვიადაძე, ინწკირველი, კეთილაძე, კუბლაშვილი, კუტალაძე, ლორთქიფანიძე, მიქაძე, ქასრაშვილი, ცირეკიძე, ძიძიგური, ჭიბაძე, ჯიბლაძე ...); მეგრელები — ზუგდიდის მაზრიდან, სენაკიდან (ბარკალაია, ბახია, ბჟალავა, გაბელაია, გვათუა, გვასალია, გუგუშვილი, დარჯანია, დიხამინჯია, დონდუა, თოფურია, კინტრაია, ქორქია, შანგუა, შუშანია, ჩიტაია, ცხაკაია, ძიგუა, ჭელია, ჯანაშია, ჯელია...).

1897 მხოლოდ პლასტუნკაში ცხოვრობდა 97 ქართ. ოჯახი, რ-თაც ეჭირათ 3000 დესეტინა მიწა. 1887 სოჭელ ქართველებს თავიანთი ხარჯით ხის ეკლესიაც აუგიათ და უკურთხებიათ კიდეც, 1897-თვის კი წმინდა ნინოს სახელზე აგებულ ამ ეკლესიას ქართვ. მღვდელიც ჰყავდა. 1921 სოჭელ ქართველთა ინიციატივით იქ გაიხსნა ქართ. სკოლა. არსებობს ცნობა, რომ პლასტუნკაში დაწყებითი სკოლა ჯერ კიდევ მეფის ხელისუფლების დროს გაუხსნია მიქაუტაძეს. სოჭის ახალშექმნილ ქართ. სკოლას სათავეში ჩაუდგა ამ მხარეში ცნობილი მოღვაწე ქალი, წარმოშობით სენაკელი (სოფ. ბერთემიდან) ო. წითლიძე. 1927 დაწვ. სკოლა საშუალოდ გადაკეთდა. იგი იმთავითვე ქართ. კულტ. კერად იქცა. მასთან მოეწყო კლუბი, სასაბჭოო და ინტერნატი ჩამოსული მოსწავლეებისათვის. 1941 სკოლა შეიდგენილად გადააკეთეს და პლასტუნკაში გადაიტანეს. 1969 იგი გადაკეთდა რუს. სკოლად, სადაც ქართვ. ბავშვები, სურვილის მიხედვით, სწავლობენ ქართ. ენას, როგორც საგანს.

ქართ. სკოლის თანდათანობითი კვდომა გარკვეულმა გარემოებებმა განაპირობა. ჯერ ერთი, არასრულ საშუალო სკოლად გადაკეთებამ მის კურსდამთავრებულებს გზა გადაუკეტა უმაღლესი განათლებისაკენ. პლასტუნკაში გადატანამ იგი მოსწყვიტა რეგიონის ქართ. მოსახლეობის დიდ ნაწილს. მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა აგრეთვე კონკურენციამ ქალაქის რუს. სკოლების მხრივაც, რ-თაც პლასტუნკის ქართ. შეიღწილიან სკოლასთან შედარებით უკეთესი პირობები ჰქონდათ. საქართველომ ვერ შეძლო აქაური სკოლის გადარჩენა, რ-მაც საშუალო დაწესებულებების სტატუსით სულ 14 წელი იარსება და არაერთი სახელოვანი ქართველი აღზარდა.

1990 სოჭში შეიქმნა ქართ. კულტურის ცენტრი „ივერია“; გამოვიდა გაზ. „სოჭის ივერია“ დევიზით: „ენა, მამული, სარწმუნო-

ბა“. წარმატებით ფუნქციონირებს ქართ. ენისა და წერა-კითხვის შემსწავლელი კურსები. ამჟამად სოჭის რეგიონში (ე. წ. დიდი სოჭი) ცხოვრობს 6000 ქართველი.

120 წელია სოჭის რაიონში ერთმანეთის გვერდით ცხოვრობენ ლეჩხუმიდან (უპირატესად), იმერეთიდან და რაჭიდან ჩამოსულთა შთამომავლები. ოჯახების აბსოლუტური უმრავლესობა შერეულია: თითქმის არ არსებობს „წმინდა“ ლეჩხუმური, იმერული ან რაჭული ოჯახები.

დასავლურ ქართ. მოვლენათა კონსერვაცია და სოჭელ ქართველთა მეტყველების კონსოლიდაცია მნიშვნელოვანწილად იმანაც განაპირობა, რომ ეს მეტყველება არ იყო ცოცხალ ქართ. მეტყველებასთან უშუალო კონტაქტში და საუკუნეზე მეტი ხნის მანძილზე ვითარდებოდა რუს. გარემოცვაში. ამავე დროს, რიგი დიალექტური თავისებურება ჯერაც არ ქცეულა სოჭელ ქართველთა ერთიანი მეტყველების კუთვნილებად და ძირითადად წარმოშობით ლეჩხუმელთა, იმერელთა თუ რაჭველთა მეტყველებაში გვხვდება. ზოგი მოვლენა თანაბრად ახასიათებს ლეჩხუმელთა და იმერელთა მეტყველებას და რამდენადმე განასხვავებს მათ რაჭველთა მეტყველებისაგან. მათი ასეთი სიახლოვე ეხმაურება მეცნ. ლიტ-რაში გამოთქმულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ლეჩხუმური უფრო იმერულის კილოვანია, ვიდრე დამოუკიდებელი დიალექტი ქართ. ენისა. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ლეხელ რაჭველთა მეტყველება. აქ სულ 4 ლეხელი ცხოვრობდა. ისინი ძმები იყვნენ (გავაშელიძეები). მათი მეტყველების შესწავლის მომენტისათვის ისინი 80 წელს იყვნენ გადაცილებული. თავიანთი ცხოვრების შეგნებული ნაწილი (17–18 წლიდან) მათ სოჭის გარეთ გაატარეს. ამიტომაც მათ მეტყველებას თითქმის არ განუცდია იმ ფაქტორების ზემოქმედება, რეზმაც განაპირობებს ერთიანი დასავლურქართ. მეტყველების ფორმირება სოჭის რაიონში. მათი „ლეხური“ ძირითადად ისეთადვე დარჩა, როგორც მშობლებისაგან შეითვისეს სოჭში ქართ. ენის დიალექტთა შერევის პროცესის დაწყებამდე. ეს ფაქტი იმისი დასტურია, რომ ამ რეგიონის ქართ. მეტყველების დღევანდელი სახე სწორედ დიალექტთა შერევათა განპირობებული.

ს.ძ.მ-ში მისი განვითარების თანამედროვე ეტაპზე თანდათან იკვე-

თება ინოვაციური ხასიათის ფაქტების წარმოქმნის ტენდენცია (დასა-მარება, ჩახომბელება, ჩვენეთი ...).

ს. ძ. მ-ის დღევანდელი სახის ფორმირებაში მნიშვნელოვანი წილი უდევს რუს. ენასთან მისი კონტაქტების შედეგებსაც: ხშირია რუს. სიტყვების (ზოგჯერ ფრაზებისა და მთელი წინადადებების) სესხების შემთხვევები. რუსულიდან შემოსული სიტყვები სესხებისას იცვლება დასავლურქართ. დიალექტებისათვის დამახასიათებელ ფონეტიკანონზომიერებათა შესაბამისად. რუსულიდან ნასესხები ბევრი სიტყვა მორფოლოგიურად გათანაბრებულია ანალოგიური ფორმის მქონე ქართ. სიტყვებთან და ამ უკანასკნელთა მსგავსად განიცდის მორფოლ. ცვლილებებს, მონაწილეობს ქართ. სიტყვაწარმოებაში.

ს.ძ.მ-ში დასტურდება რუს. ენის გრამატიკ. კანონზომიერებათა გამოვლენის ფაქტებიც.

ლიტ.: მიქიაშვილი ო., სოჭელი ქართველები და მათი მეტყველება, თბ., 1994.

ო. მიქიაშვილი.

სპარვენფელდი (Sparvenfeld) იუჰან-გაბრიელი (1655—1727), შვედი ენათმეცნიერი-სლავისტი, აღმოსავლეთმცოდნე და საზოგადო მოღვაწე. მონაწილე იყო შვედეთის ელჩობისა რუსეთში (1684). კარლოს XI-მ დააკმაყოფილა ს-ის თხოვნა და იგი დატოვა მოსკოვში სლავ. ენების, განსაკუთრებით რუსულის, შესასწავლად. ამისთვის მას საგანგებო სტიპენდია დაენიშნა. ს-ის მოსკოვში ყოფნა დაემთხვა 1685-ის მიწურულს არჩილ II-ის იქ ჩასვლას.

არჩილ II-ის ამაღლაში მყოფმა ფრანგმა ოფიცერმა და აღმოსავლეთმცოდნემ ბალთაზარ დელოსიერმა მოსკოვის ე. წ. „ნემეცკაია სლობოდაში“ მცხოვრებ უცხოელებთან იმთავითვე კეთილგანწყობილი ურთიერთობა დაამყარა. განსაკუთრებით მჭიდრო იყო კონტაქტები ს-თან და ჰოლანდიის რეზიდენტ ი. ვ. კელერთან, რეზმაც სწავლულ ქართზე. მეფეს ქმედითი დახმარება აღმოუჩინეს ქართ. შრიფტის შექმნაში (მოსკოვის სტამბის ხელოსნებმა ვერ შეძლეს მაშინ მათთვის უჩვეულო ქართ. გრაფემების ლითონში ჩამოსხმა). ს-მა და კელერმა ამსტერდამის ბურგომისტრის ნ. ვიტსენის მიმართეს თხოვნით, რ-მაც სათანადო სპეციალისტების რჩევით არჩილ მეფის რთული შეკვეთის შესრულება ამსტერდამელ ასოთმომქმანდაკებელს, წარმოშობით უნგრელ მ. კიშს დაავალა. შუამავლის როლი შემკვეთსა

და ამსტერდამელ ხელოსანს შორის იკისრა ს-მა, რ-იც მოსკოვიდან სამშობლოში გამგზავრებამდე (1687) ძალიან დაუახლოვდა არჩილსა და მის ოჯახს. ს-ის რუსეთში მოგზაურობის დღიურიდან, ასევე სხვა ფაქტობრივი მონაცემებიდან, ირკვევა, რომ მას აღმოსავლეთმცოდნეობისადმი ინტერესი სწორედ ქართზე. მეფემ გაუღვივა. ჩვენამდე მოაღწია მ. კიშის ორმა წერილმა ს-დმი, რ-თა შინაარსი ნათელს ფენს იმ სიძნელეებს, რაც ამსტერდამში ქართ. შრიფტის შექმნას თან სდევდა. შესრულებული ქართ. შრიფტის პუანსონ-მატრიცები 1689 ჩაიბარა ს-მა. სტოკჰოლმიდან მოსკოვს მათ გადაგზავნას ჯერ 1688–99 არჩილის საქართველოში ყოფნამ შეუშალა ხელი, ხოლო შემდეგ — ჩრდილოეთის ომის დაწყებამ.

ამ ომში მონაწილეობდა ბატონიშვილი ალექსანდრე არჩილის ძე, რ-იც გენერალ-ფელდციხ-მაისტერის რანგით რუსეთის არტილერიას მეთაურობდა. ნარვასთან წარუმატებელი ბრძოლის შემდეგ (1700) მან 10 წელი შვედების ტყვეობაში გაატარა. ამ ხნის განმავლობაში ქართზე. ბატონიშვილს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ს., რ-საც მაშინ კარლოს XII-ის კარის ცერემონმაისტერი იყო. სტოკჰოლმში ცხოვრების პირველ წლებში ს-ის დახმარებით ალექსანდრეს შედარებით პრივილეგიური პირობები ჰქონდა შექმნილი, რამაც შესაძლებლობა მისცა, ტყვეობაში შემოქმედებითი საქმიანობა გაეგრძელებინა. 1703 ს-ის უშუალო მონაწილეობით ალექსანდრემ შეძლო ქართ. შრიფტის პუანსონ-მატრიცების საფუძველზე ჰენრიკ კეისერ III-ის სტამბაში არა მხოლოდ მრგოლოვანი და ნუსხური ანბანები ჩამოესხა, არამედ რამდენიმე ქართ. სას. ტექსტის ნიმუშიც დაებეჭდა („მამაო ჩვენი“, „სიტყვა დღესა ტაძრად მიყვანებისასა...“). ალექსანდრემ მაშინვე იშუამდგომლა შვედეთის სენატის წინაშე, რათა მისთვის უფლება მიეცათ, ჩამოსხმული ქართ. შრიფტი სტოკჰოლმიდან მოსკოვს გაეგზავნა არჩილისათვის, რ-საც უკვე მზად ჰქონდა გამოსაცემად ბიბლიის ქართ. თარგმანის ცალკეული ტექსტები. ს-ის დახმარებით ქართ. უფლისწულის შუამდგომლობა დააკმაყოფილეს, ქართ. შრიფტმა მოსკოვს ჩააღწია. იქ არჩილ მეფის უშუალო ხელმძღვანელობით და-ისტამბა რუსეთში პირველი ქართ. ნაბეჭდი წიგნი „დავითნი“ (1705).

შვედეთის არქივებში დაცული ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე დასაშვებია ვივარაუდოთ სისა და ალექსანდრე ბატონიშვილის შემოქმედებითი თანამშრომლობა შვედურ-ქართ. ლექსიკონის შესადგენად, რაც, სამწუხაროდ, განუხორციელებელი დარჩა.

ლიტ.: Ватейшвили Дж., Александр Багратион - друг и сподвижник Петра Великого (Очерк жизни и творчества), М., 1998.

გ. ვათეიშვილი.
სამეცნიერო ანბანები, სპეციალური დანიშნულების — უსინათლოეებისა და ყრუ-მუნჯთათვის გამოსაყენებელი — ანბანები.

უსინათლოეებისათვის პირველი რელიეფური ანბანი ლათ. შრიფტის საფუძველზე შემოღებულ იქნა პარიზში ვ. გაუსის მიერ (1786). შემდეგში გამარტივება-გაუმჯობესების გზით შეიქმნა ანბანის წერტილოვანი სისტემები, რთა შორის ყველაზე გავრცელებულია ბრაილის სისტემა. იგი პირველად დაინერგა პარიზის უსინათლოთა ინ-ტში (1825). ამ სისტემის საფუძველზე შეიქმნა უსინათლოთა ანბანები მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის საქართველოში (ავტორი თ. აბაშიძე).

ბრაილის სისტემაში გამოყენებულია სპეც. ლითონის დაფა, რ-ზეც დამაგრებულია ხის ჩარჩო და ქაღალდი, აგრეთვე ლითონის ტრაფარეტი, რ-იც შედგება 2 რიგად ჩაწყობილი უჯრებისაგან (თითოეულში 26). ტრაფარეტი საჭიროებისამებრ მოძრაობს ზევიდან ქვევით. ასოები იწერება (იჩხვლიტება) ამ უჯრებში მარჯვნიდან მარცხნივ პატარა ლითონის ფანქრით. ამობურცული ასოები შეხებით იკითხება მეორე მხრიდან, უკვე მარცხნიდან მარჯვნივ.

ბრაილის სისტემაში თითოეული ასოსათვის გამოყენებულია 6 წერტილის კომბინაცია. სიადგილისათვის ყოველ წერტილს აქვს თავისი ნომერი: 1 2 3/4 5 6. მსხვილი წერტილებით აღნიშნულია ასოები და წვრილით — დანარჩენი წერტილების ადგილები.

ასოები დაყოფილია 4 ჯგუფად: პირველი ათი ასო შედგენილია ზედა და შუა (2—5) წერტილებისაგან:

მეორე ათეულისათვის გამოყენებულია იგივე პირველი ათი ასო + მესამე წერტილი.

მესამე ათეულისათვის გამოყენებულია იგივე პირველი ათი ასო + მესამე და მეექვსე წერტილი.

მეოთხე ათეულის ასოებისათვის გამოყენებულია იგივე პირველი

••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••

I ჯგუფი

ა ბ ც დ - თ გ ხ ც ჟ

••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••

II ჯგუფი

კ ლ მ ნ ო პ რ ს ტ

••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••

III ჯგუფი

უ ფ ჯ ძ ზ კ - - -

••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••
••	••	••	••	••	••	••	••	••	••

IV ჯგუფი

წ - - - - - ლ ქ ჯ ე ე

ათი ასო + მეექვსე წერტილი.

ქართული ანბანი ბრაილის სისტემით შემდგენიარად არის დალაგებული:

ამ წესრიგის გარეშეა ქართ. ყ:

••

••

••

ამ სისტემითაა შექმნილი ციფრებიცა და სასვენი ნიშნებიც. ქართ. ანბანის თავისებურებათა გათვალისწინებით აგრეთვე შექმნილია სპეც. სისტემა, რ-ითაც უსინათლოეები წერენ თვალხილულთა ანბანითაც (თუმცა თვითონ ვერ კითხულობენ).

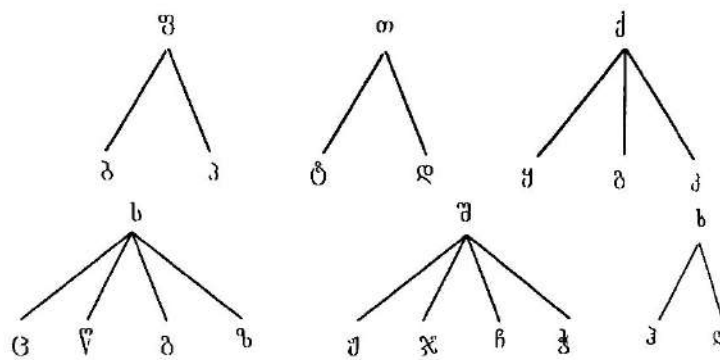
სპეც. ანბანი ყრუ-მუნჯებისათვის არის საერთო-სახალხო ენის (ბგერითი ენის) ანბანის მანუალური, დაქტილური ვარიანტი. საქართველოში ასეთი ანბანი და მის საფუძველზე შედგენილი საკითხავი სახელმძღვანელო პირველად გამოქვეყნდა 1941: ვ. ჭანიშვილი, ვ. ნორაკიძე „ანბანი და პირვე-

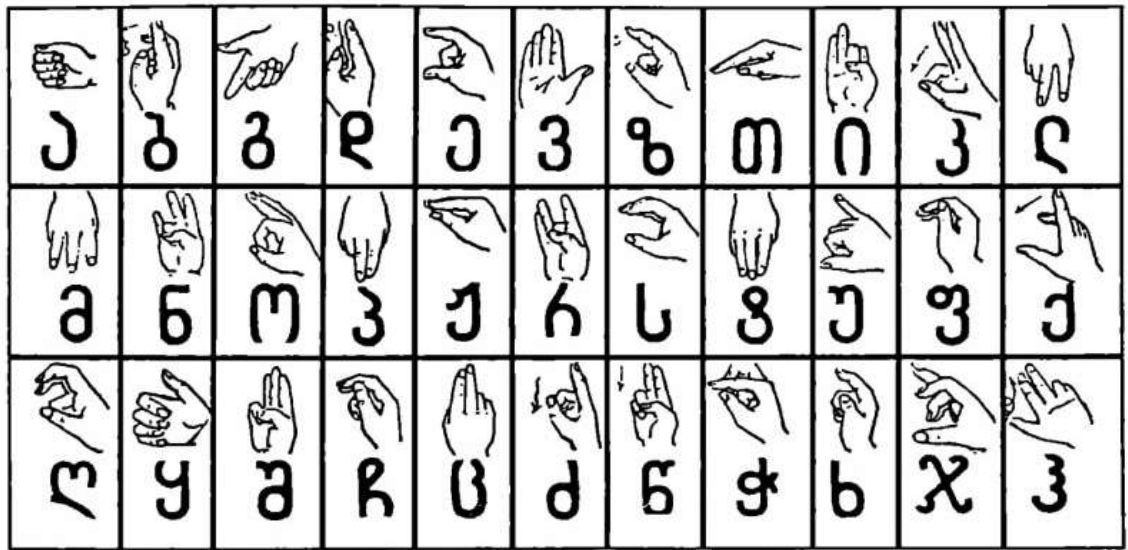
ლი საკითხავი წიგნი ყრუ-მუნჯთა სკოლისათვის“. სახელმძღვანელო შედგება ორი ნაწილისაგან:

I — „დიდაქტიკური მასალა“ (შეიცავს სურათებიან ლოტოებს; ამ ლოტოებისა და წიგნში ჩართული ლოტოებისათვის საჭირო წარწერებს; ტუჩებიდან ამოსაკითხავ სიტყვებსა და ფრაზებს; მოძრავ ანბანსა და მარცვლებს) და II — „ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი; I და II წლის კურსი“.

სახელმძღვანელოს შინაარსი მოიაზრება ისე, როგორც ჩვეულებრივ სკოლებში: ა) წინასაანბანო პერიოდი, რაც ყრუ-მუნჯთა სკოლებისათვის „დიდაქტიკური მასალის“ ადეკვატურია და ბ) ანბანი, ანუ წერა-კითხვის შესწავლა. ეს პერიოდი გრძელდება 1 — 1/2 — 2 წლამდე.

რამდენადაც უაზრო მარცვლების კითხვა დაუშვებელია მხედველობის მქონე ბავშვთა „ანბანში“, იმდენად ის აუცილებელია ყრუ-მუნჯთა ვარჯიშისათვის. სწორი გამოთქმის მისაღწევად მათთან

ქართული დაქტილური ანბანი.

გაძლიერებულია მხედველობითი ანალიზი და ხელებით „საუბარი“ — დაქტილური ფორმა.

1986 დაიბეჭდა ანბანი მოსამზადებელი კლასისათვის (ავტორები — მ. მერაბიშვილი და ლ. ხუციშვილი). მასში ყურადღება გამახვილებულია ფონემატურ თავისებურებებზე; იგი შედგენილია დაქტილური ანბანის გამოყენებით; გათვალსაზრისებულია თითოეული ასო-ბგერა საგნის ამსახველი სურათით, გრაფ. გამოსახულებითა და „ხელების ენით“. სწავლება მიმდინარეობს კონცენტრირებული მეთოდით. სწავლების არსი გამოსახულია ქვედა სურათზე.

გამოთქმის საწყისი სწავლება, რიც სრულდება ანბანის ყველა ბგერის ათვისებით, შედგება ორი კონცენტრისაგან: პირველი კონცენტრი ემთხვევა მოსამზადებელ კლასს, მეორე კი — პირველსა და მეორე კლასებს. წერა იწყება I მეოთხედიდან:

I მეოთხედი — ა, ფ, მ, პ, თ, დ, ტ, ბ, ო, ე, ი, ვ;

II მეოთხედი — უ, ქ, კ, გ, ყ, ს, ზ, ძ, ც, ლ, წ;

III მეოთხედი — შ, ე, ჩ, რ, ნ, ხ, ჯ, ჭ, ლ, პ.

სიმწელე-სიადვილის გათვალისწინებით მოსამზადებელ კლასში შეისწავლება მხოლოდ 17 „ძირითადი ბგერის“ გამოთქმა. ესენია: ა, ი, უ, ე, ო, ფ, მ, თ, ვ, ქ, ს, ლ, შ, ნ, რ, ხ, პ (სამი სასწავლო მეოთხედის განმავლობაში).

სწავლების პირველ საფეხურზე ე.წ. „ძირითადი ბგერებით“ შეიცვლება დროებით (მათ დაუფლებ-

ბამდე) არაძირითადი ბგერები.

ამ საფეხურზე მოსწავლე შეიძლება წარმოთქვამდეს „პაპას“ მაგივრად „ფაფას“, მაგრამ ის უნდა ერკვეოდეს ორივე სიტყვის მნიშვნელობაში.

მოსწავლეები მეტყველებას აღიქვამენ მასწავლებლის სახიდან ამოკითხვით, რასაც თან ახლავს დაქტილირება. ასეთივე გზით აღიქვამენ ისინი სურათებს და მათ ამსახველ დაქტილური ანბანით მიწერილ სიტყვებსა და ფრაზებს. მასწავლებლის მიზანმიმართულ დაქტილირებასთან ერთად, მოსწავლეები სწავლობენ სიტყვების წარმოთქმას.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე 1997 გამოიცა დედაენა სმენადაქვეითებულ ბავშვთა სკოლის პირველი კლასისათვის (ავტორები — ე. ხუფაცარია და სხვ.).

ლიტ.: პაპაშვილი თ., ქართული ანბანი უსინათლოებისათვის, თბ., 1930; ჭანიშვილი პ., ნორაკიძე ვ., ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი ყრუ-მუნჯთა სკოლისათვის, თბ., 1941; მერაბიშვილი მ., ხუციშვილი ლ., ანბანი ყრუ ბავშვთა სკოლის მოსამზადებელი კლასისათვის, თბ., 1986; ხუფაცარია ე., მენთეშაშვილი ა., მიქელაძე ქ., სამანიშვილი ლ., დედაენა სმენადაქვეითებულ ბავშვთა სკოლის პირველი კლასისათვის, თბ., 1997.

მ. მეძველია. **საპეციალური ლექსიკა**, ცალკეული პროფესიისა თუ დარგისათვის ნიშანდობლივი სიტყვები და გამოთქმები. მათი ძირითადი ნაწილი, ჩვეულებისამებრ, საერთო-სახალხო და სალიტ. ენაშიც იმკვიდრებს ადგილს. ქართ. ფილოლოგიაში ამ გაგებით უფრო ხშირად დარგობრივი ლექსიკის

ცნება გამოიყენება.

ს. ლ. ცალკეულ პროფესიულ სფეროებს მოიცავს და ასახავს. რაც უფრო მეტად განვითარებული და დიფერენცირებულია ერის საზ.-სამეურნ. ყოფა, მით უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ს. ლ. ქართ. ეთნოგრ. სინამდვილე და შესაბამისი მრავალმხრივი დარგები ამ თვალსაზრისით უზე ლექსიკურ მასალას იძლევა. მდიდარი დარგობრივი ლექსიკით ცნობილია მესაქონლეობის, მევენახეობა-მეღვინეობის, ხვნა-თესვის, რთვა-ქსოვის და ხალხური რეწვის სხვა სფეროები. ქართ. დარგობრივი ლექსიკა განსაკუთრებით ფართოდ არის წარმოდგენილი ი. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით საქართველოს ყველა კუთხეში შეკრებილ შინამრეწველობის მასალების კორპუსში, რ-ის პირველი ტომი გამოიცა 1976.

ს. ლ-ის მასივებს, ცხადია, მხოლოდ ტრად. სამეურნეო დარგები არ ქმნიან. თანამედროვე სამეცნ.-ტექნ. დარგების არსებობა ასევე დაკავშირებულია შესაბამის ს. ლ-თან (მაგ.: სამედიცინო ტერმინოლოგია, ქიმიის ლექსიკა და სხვ.). ს. ლ-ის მასივს ქმნიან ტერმინები და ე. წ. პროფესიონალიზმები.

ს. ლ-ის დიდი ნაწილი საზ. ენობრივ ურთიერთობებში არ გამოიყენება და ამიტომაც უცნობია ფართო საზ.-ბისათვის, მაგ.: ასლი, დიკა, ცხავი, ცხრილი, ხელვარცლი, სამთითი... — პურეულის ლექსიკიდან; ენცეფალიტი, თრომბოფლებიტი, კომპატოზური, პათოგენეზი... — სამედიცინო ლექსიკიდან. ტრადი-

ციული სამეურნეო დარგების მოშლა ბუნებრივად იწვევს შესაბამისი ლექსიკის პასიურ ფონდში გადასაცვლებას, ანდა ენიდან საერთოდ გაქრობასაც კი.

ს. ლ-ის შესწავლა საერთო-სახალხო ენასთან მისი კავშირის კვლევასაც მოითხოვს. ფართოდ მონმარებისას ეს ლექსიკა სალიტ. ენის ორგანული ნაწილი ხდება. ამის მაგალითია სამედიცინო და ზოგი სხვა დარგის ს. ლ. (მაგ., აცრ-ა, ანგინა, გრიპი, რენტგენი... ატლ-მი, ელექტრონი, აზოტი...).

ქართ. ენის ს. ლ-ის ჯგუფები ნაყოფიერად არის გამოკვლეული ალწერთი და ისტ. შედარებითი მეთოდების გამოყენებით.

ა. არაბული.

სამეცნიერო ლექსიკონი, ლექსიკონი, რიც გარკვეული სპეციალობისათვის, დარგისათვის ნიშანდობლივ ლექსიკას აღწერს და განმარტავს. ამგვარ ლექსიკონს, თვალსაჩინოების მიზნით, განმარტებებთან ერთად ხშირად გრაფ. ილუსტრაციებსაც თუ სურათებსაც ურთივს. მასალის სიმდიდრითა და ლექსიკოგრაფიული ღირსებებით ცნობილია ლ. ლეონიძის „მესაქონლეობის ლექსიკონი“ (1925), ა. მაყაშვილის „ბოტანიკური ლექსიკონი“ (1961) და სხვ. (იხ. სტ. სპეციალური ლექსიკა).

საპირანტიზმი, ფრიკატივები, ნაპრალოვნები, ჩქამიერი თანხმოვნები, რთა დამახასიათებელი ხმაური (ჩქამი, ფრიკაცია) წარმოიქმნება ჰაერნაკადისათვის სამეცხველ ორგანოებით შექმნილ ვიწრო გასასვლელში – ნაპრალში. ხშული ჩქამიერებისაგან განსხვავებით, ს. უწყვეტი ბგერებია – მათი წარმოქმნისას ჰაერნაკადი არ წყდება.

სალიტ. ქართულში გაირჩევა შემდეგი ს: წინანისმიერი სისინა – ზ, ს; წინანისმიერი შიშინა – ჟ, შ; უკანანისმიერი – ღ, ხ, ყ; სახმო-სიმებისეული (ლარინგალური) – ჰ. აღნიშნულ წყვილებში პირველი ბგერები (ზ, შ, ჟ) დ. მჟღერი, მეორენი (ს, შ, ხ) კი – ყრუ ფშვინვიერი თანხმოვნებია. გამონაკლისია უკანანისმიერთა მესამე წვერი – ყ, რიც აბრუპტივია (იხ. ველარული ბგერები). ფშვინვიერია (უფრო ზუსტად, ოდენ ფშვინვია, ოდენ სახმო-სიმებისეული ჩქამია) სპირანტი ჰც.

ზ. ჯგაფარიძე.

სრული წინადადება, წინადადება, რშიც დამთავრებული აზრის გადმოსაცემად აუცილებელი ყველა წინადადების წვერია წარმოდგენი-

ლი („პოეტის გული არ იფერფლებს“, „სიხარულმა ფრთა გაშალა“. „მდინარის გაღმა ნაპირზე რამდენიმე კაცი მიათრეულა მოსასმელ ბადეს“). სხვა თვალსაზრისით, სრულია წინადადება, თუ მას არ აკლია არც ერთი მთავარი წვერი (ა. კიზირია, ა. დავითიანი). ს. წ-ს უპირისპირდება უსრული წინადადება.

ლიტ.: კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; მისივე, მარტივი წინადადების ტიპები წვერთა შედგენილობის მიხედვით და კომუნიკაციები, თბ., 1987; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა-ბი, ტიპობრივი სიტყვები. ამგვარი სიტყვები წარმოდგენენ ყოველი ენის ლექსიკონის ძირითად ნაწილს. აქვთ დამოუკიდებელი ლექსიკური მნიშვნელობა და სინტაქსური ფუნქცია. ქართულში ს. ს-ის კლასებია: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ნაცვალსახელი, რიცხვითი სახელი, ზმნა და ზმნიზედა. ეს უკანასკნელი ფორმაცვლელი სიტყვების კლასია, დანარჩენები კი – ფორმაცვალუბადისა: სახელთათვის დამახასიათებელია ბრუნება, ზმნათათვის – უღვლილება.

ნ. სტურუა.

სრულმნიშვნელობის თეორია, ქართველოლოგიაში დამკვიდრებული მეცნიერული თეორია ქართველური არქეტიპული ფუძის პირვანდელი სტრუქტურის შესახებ. ს. თ. ეკუთვნის არნ. ჩიქობავას; მას აქტიურად უჭერდა მხარს ვ. თოფური. თავის დროზე ეს თვალსაზრისი გაზიარებულ იქნა გ. ახვლედიანისა და სხვათა მიერ.

ს. თ-ის თანახმად, იგარაუდება ამოსავალი ფუძის (ძირისა და ფუძის გამავრთებელი აფიქსების) სრული განმოვანება ქართველური ფუძენის დონეზე. კერძოდ, საერთოქართველურ ტიპობრივ ფუძეთა რეკონსტრუქცია ძირისა და ფუძის ამგები აფიქსების ამგვარ სტრუქტურულ მიმართებას წარმოაჩენს: *თაფ-ალ- (ქართ. თაფ-ლ-: ზან. თოფ-ურ-), *ძალ-ალ- (ქართ. ძალ-ლ-: ზან. ჯოლ-ორ-), *იფექ-ალ- (ქართ. იფექ-ლ-: სვან. ფექ)... ამ მიმართებების მიხედვით მიჩნეულია, რომ ზანური ფუძის ვოკალიზმი, თავისი სრულმნიშვნელობით, უფრო ახლოს უნდა იყოს ქართველური ფუძის არქეტიპულ მდგომარეობასთან, რამდენადაც ამ ენაში შენარჩუნებულია პირვანდელი

სუსტი მახვილი. თავის მხრივ, ქართულსა და, განსაკუთრებით, სვანურში ქართველურ ენათა დიფერენციაციის შემდგომ იგარაუდება ძლიერი, მოძრავი დინამიკური მახვილის ამოქმედება, რსაც უნდა განეპირობებინა ხმოვანთრედუქციის იმ წესის ამოქმედება, რის საფუძველზეც ჩამოყალიბდა, ერთი მხრივ, ქართულის, ხოლო, მეორე მხრივ, სვანურის ფუძეთა დამოუკიდებელი სტრუქტურები და ახალი (მოქმედი) მორფონოლოგიური კანონზომიერებანი. ამ ენათა განვითარების ბოლო ეტაპზე კი იგარაუდება მახვილის ფიქსირების ტენდენცია, როგორც შედეგი ფუძის საბოლოო ფორმირებისა.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში. — «მამ», 1942, ტ. 3, №2, 3; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942; თოფურია ვ., რედუქციისათვის ქართველურ ენებში. — «იკე», I, თბ., 1946; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ა. არაბული.

სტატუსი, მდგომარეობა, ზმნის ფორმა, რიც ზმნის მიერ აღნიშნულ მოქმედებას წარმოგვიდგენს დინამიკურად ან სტატიკურად. ამის მიხედვით გვაქვს ორი ს.: დინამიკური და სტატიკური. დინამიკური ფორმა აღნიშნავს მოქმედებას, პროცესს, სტატიკური — მდგომარეობას. ტერმინი ს. დაამკვიდრა ა. შანიძემ. მისი აზრით, ს. ვნებითი გვარის კატეგორიაა (დინამიკური ვნებითი — ეფინება, სტატიკური ვნებითი — აფენია).

ს-ის კატეგორიას უფრო ფართოდაც განიხილავენ. იგი, გარდამავლობა-გარდაუვალობასთან ერთად, ქართ. ზმნის ერთ-ერთ ძირითად საკლასიფიკაციო ერთეულად არის მიჩნეული (არნ. ჩიქობავა). ამ თვალსაზრისის მიხედვით, ქართ. ზმნები ორ ძირითად ჯგუფად იყოფა — დინამიკურად და სტატიკურად. დინამიკური ზმნა შეიძლება იყოს გარდამავალიცა და გარდაუვალიც. სტატიკური ზმნა გარდაუვალა. გვარის თვალსაზრისით, სტატიკური ზმნები უგვარო ზმნებია და ამით უპირისპირდება დინამიკურ (მოქმედებითი და ვნებითი გვარის) ზმნებს.

დინამიკური და სტატიკური ზმნები გრამატ. კატეგორიების წარმოების უნარის მიხედვით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. კერძოდ, დინამიკური ზმნა გრამატ. შესაძლებლობათა სიმდიდრით გამოირჩევა, სტატიკური ზმნის ფუძის გრამატ. შესაძლებლობანი კი

შეზღუდულია, რაც სტატიკურობის ფორმალურ ნიშნადაა მიჩნეული (მ. სუხიშვილი). სტატიკურობის ნიშნად გამოყოფენ -ან სუფიქსს (მ. სუხიშვილი, შდრ. ი. ქავთარაძე, ლ. კიკნაძე), აგრეთვე ვარ მეშველ ზმნას (ქ. ლომთათიძე, მ. მაჭავარიანი). განსხვავებული თვალსაზრისის მიხედვით, სტატიკური ზმნის თავისებურებანი მისი სემანტიკითაა შეპირობებული და მას მორფოლ. ნიშანი არ გააჩნია (ვ. თოფურია, ლ. ნოზაძე, ბ. გიგინეიშვილი, ბ. ჯორბენაძე). ამდენად, ს. თანამედროვე ქართულში სემანტიკურ კატეგორიად უნდა შეფასდეს. დინამიკურობა და სტატიკურობა რთული სტრუქტურის ზოგადი გრამატიკური მნიშვნელობებია, რთა ენობრივი ტრანსფორმაცია საგულისხმო თავისებურებებს გვიჩვენებს გამოხატვის თვალსაზრისით. საკუთრივ სტატიკურობის შემადგენელ ელემენტებად შეიძლება გამოიყოს: პასიურობა, მიუმართავობა, განგრძობითობა, უნებლობა, აგრეთვე, ნაწილობრივ, კუთვნილება და შედეგობა.

ფუნქცია უნდა ყოფილიყო სტატიკურად და დინამიკურად ზმნათა დაყოფის საფუძველი ძვ. ქართულშიც (ბ. ჯორბენაძე).

ლიტ.: ჩიქობავა ან., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ნოზაძე ლ., მედიოაქტივ ზმნათა წარმოების ზოგი საკითხი ქართულში. — «იკე», XIX, თბ., 1974; ჯორბენაძე ბ., ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხები, თბ., 1975; სუხიშვილი მ., სტატიკური ზმნები ქართულში, თბ., 1976; მაჭავარიანი მ., მოქმედების, პროცესის და მდგომარეობის ცნებების განსაზღვრისათვის. — «თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები», VI, თბ., 1981; გიგინეიშვილი ბ., ძველი ქართული ენის გრამატიკიდან. — «მრავალთავი», XIV, თბ., 1987.

ნ. ლოლაძე.

სტეფანო (distefano) ჯაკომო დი (14. III. 1585, ნეაპოლი, — 16. XII. 1633, მესინა), თეატინელი მისიონერი. მამა დონ ჯაკომო დი სტეფანო საქართველოში ჩამოვიდა 1628 წლის 14 დეკემბერს მისიონის პრეფექტ დონ პიეტრო ავითაბილესთან ერთად და აქ მოღვაწეობდა გარდაცვალებამდე. ისინი იყვნენ პირველი თეატინელი მისიონერები საქართველოში. გორში ჩამოსვლისთანავე თეატინელი მამები დაუყოვნებლივ შეუდგნენ ქართ. ენის შესწავლას, რადგან სხვაგვარად მისიონერულ საქმიანობაში წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ. ოთხ თვეში უკვე ესმოდათ ენა და

შეეძლოთ ექადაგათ ქართულად კათოლ. სარწმუნოების დოგმატები. სხვა მისიონერებთან შედარებით (დონ პიეტრო ავითაბილე, დონ არქანჯელო ლამბერტი, დონ ჯოზეფო ჯუდინი) ს-მ ქართ. ენა სწრაფად შეისწავლა, თეატინელი მისიონერების მიერ გორში დაარსებულ სას. სასწავლებელში იგი მოწაფეებს ასწავლიდა ქართ., ლათ. და იტალ. ენებზე. ავტორიტეტული თეატინელი მისიონერის დონ ჯუსტო პრატოს მოწმობით, ს-ს შეუდგენია იტალ.-ქართ. ლექსიკონი და ქართ. ენის გრამატიკა. იგი განკუთვნილი ყოფილა მისიონერებისათვის, რათა მათ გაადვილებოდათ ქართ. ენის შესწავლა. ლექსიკონსა და გრამატიკას ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამ მხრივ ს. ფრანჩესკო მარია მაჯოს წინამორბედი. იგი შეიძლება ჩაითვალოს პირველ უცხოელად, რ-მაც ქართ. ენის გრამატიკა შეადგინა.

ლიტ.: ტაბაღუა ი., საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, III, თბ., 1987; Licini Patricia A., Libera Universit degli Studi di Bergamo. Nuove fonti Teatine d'Archivio per la storia della Georgia feudale. — «Regnum Dei». Collectanea Teatina, Roma; 1990, Tabagua I., Rapporti fra la Georgia cristiana e la Santa Sede, vol. I, Tbilisi, 1996.

მ. პაპაშვილი.

სტილი (ბერძნ. stylos, ლათ. stylus — მეტალის წკირი, რ-ის წვერით წერდნენ გასანთლულ ფიცარზე, ხოლო ბლაგვი ბოლოთი შლიდნენ გასასწორებელს ძველ საბერძნეთსა და რომში), ენის ერთეულთა შერჩევისა და სისტემურ-სამეტყველო ორგანიზაციის თავისებურებათა ერთობლიობა, დამახასიათებელი ენის გამოყენებისათვის საზ. ცხოვრების ამა თუ იმ სფეროში; მეტყველების თვისებრიობა, რ-ის მეშვეობითაც ამოიცნობა ესა თუ ის ენობრივი სახესხვაობა (ტიპი, ვარიანტი, ფორმა).

ენის ერთეულთა შერჩევა ერთდროულად ამ ერთეულთა ვარიაციულობასაც გულისხმობს და ფუნქციურობასაც, რამდენადაც შერჩევა მოტივირებულია კომუნიკაციური მიზანშეწონილობით. ამიტომ ს-ის შექმნის საფუძველია, ერთი მხრივ, ენაში რეალურად არსებული სინონიმია (ლექსიკური, სიტყვაწარმოებითი, მორფოლოგიური, სინტაქსური) და, მეორე მხრივ, სინონიმურ ენობრივ საშუალებათაგან შეგნებული და მიზანმიმართული ამორჩევა, რაც სამეტყველო ურთიერთობის წარმატებას ემსახურება. ს-ის ლინგვისტიკური არსი სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ იგი განკუთვნილია მეტყველების აღმქმელი სათვის, ე. ი. მიმართულია პრაგმა-

ტულად და იმის გათვალისწინებით, რომ გამოხატავს საშუალებათა მეშვეობით მიღწეულ იქნას ურთიერთობის ეფექტურობა — რაც შეიძლება უკეთ განხორციელდეს კომუნიკაცია.

ბერძნ. რიტორიკაზე დამყარებული ტრად. სტილისტიკა, რ-იც იყო მოძღვრება სიტყვის ხელოვნების შესახებ, ს-ს განიხილავდა როგორც ერთხელ და სამუდამოდ მოცემულ სტილისტიკურ საშუალებათა (სტილურად შეფერილი ელემენტები, მხატვრულ-რიტორიკული ხერხები) ნაკრებს და არ ითვალისწინებდა ობიექტის ისეთ კომპონენტებს, როგორცაა ენის ფუნქციონირების კომუნიკაციურად შეპირობებული კანონზომიერებანი და სამეტყველო ორგანიზაცია; უგულებელყოფდა იმას, რომ „მზა“ სტილისტიკურ ელემენტებსა და ხერხებს შეიძლება სრულიად განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონდეს განსხვავებული კომუნიკაციური ამოცანების შესაბამისად, რადგან ისინი იქმნება და გამოიყენება მეტყველებაში (ტექსტში) ფუნქციონირებისას.

ის, რომ ენობრივი ურთიერთობის პროცესი ს-ის ქმნადობის პროცესიცაა, არ ამცირებს ამა თუ იმ ენის ისტორიულად ჩამოყალიბებულ იმ სტილისტიკური რესურსების მნიშვნელობას, რ-ებიც, ჩვეულებრივ, ნეიტრალურ ენობრივ საშუალებათა ფონზე გამოიყოფა და რ-თაც ტრადიციით დამკვიდრებული სტილისტიკური შეფერილობა აქვთ. მაგ., სტილურად ნეიტრალურია „მოხუცი“, „ხნაიერი“ სინონიმთა რიგში: დრომოჭმული, ბებერი, ბებრუკა, ბებრუცუნა, ბებრუხანა, გადაყრუებული, გადარძეული, მიხრწილი... მხცოვანი. ჩამოთვლილი სინონიმები მუთითი თებენ არა მარტო მეტყველების საგანზე, არამედ მეტყველის სუბიექტურ მიმართებაზე ამ საგნისადმი. თითოეულ მათგანს აქვს ემოციურ-ექსპრესიული და შემფასებლური ელფერი, რაც მათი განსხვავებული გამოყენების საშუალებას იძლევა. სტილისტიკურად დიფერენცირებულია ზოგჯერ სიტყვაწარმოებითი ელემენტებიც. კინიზოთი-ორონიული შეფასების სემანტიკურ კომპონენტებს შეიცავენ კაცუნა, ქალუკა, ვაჭრუკანა; პატივისცემის შემფასებლური ელფერი აქვს მიღებული ქონების სახელთა მაწარმოებელ -ოსან სუფიქსს სიტყვაში „მანდილოსანი“, მაშინ როდესაც იმავე ჯგუფის სახელთა -იან მაწარმოებელი იმავე

სიტყვასთან მხოლოდ მქონებლობას გამოხატავს — „მანდილიანი“. ნეიტრალური ნომინაციისაა „გაქცევა“, მაგრამ მისი სინონიმები — „გაგარდნა“, „გაქუსვლა“ — ნომინაციისა და ექსპრესიის შერწყმის შედეგია. ექსპრესიას შეიძლება არ ახლდეს ემოცია და შეფასება (მაგ., კნასვა, კუკნა „მცირე ჭამა“), მაგრამ აღნიშნული დამატებითი სემანტიკური კომპონენტები უფრო ხშირად ერთად გვხვდება (მაგ., „თქვლევს“, რაც ჩქარ-ჩქარა, დაუღწავად, ხარბად და ხმაურით ჭამას ნიშნავს, უარყოფითი შეფასების შეძცველია ისევე, როგორც დადებითისა „მხცოვანი“ — ადამიანი, რმაც საზოგადოებაში პატივისცემა და სიყვარული დაიმსახურა). დამატებითი მნიშვნელობა (კონოტაცია), რაც ექსპრესიული, ემოციური თუ შემფასებლური ელფერით იქმნება, შეიძლება იყოს არა მარტო უზუსტური, არამედ ოკაზიურიც, ანუ კონკრეტულ კონტექსტზე დამოკიდებული: რეალურად დასაშვებია კონტექსტი, სადაც „მხცოვანს“ ირონიული მნიშვნელობა ექნება, ან „წაბრძანდა“ უფრო „წაეთრია“ იქნება, ვიდრე პატივისცემით ნათქვამი „წავიდა“. ნეიტრალური ენობრივი ერთეულიც, თუ ის უჩვეულო მნიშვნელობით იხმარება ან უჩვეულო გარემოში ხვდება, სამეტყველო-სტილისტიკურ შეფერილობას იღებს. ინტონაცია, წარმოთქმაც შეიძლება იყოს სტილისტიკურად განსხვავებული და რელევანტური.

საკუთრივ სტილისტიკური შეფერილობა უპირატესად გამოიყენება საზ. ურთიერთობის ამა თუ იმ სფეროში, იქნება ეს ყოფა, საზ.-პოლიტი. მოღვაწეობა, სამეცნ. სფერო თუ სხვ. აღნიშნული სფეროებიდან საერთო-ენობრივ ფონდში დაბრუნებული, ან პირველად შესული ენობრივი ერთეულები, რ-თაც შესაბამისი შეფერილობა შემოჰყვებათ, ნეიტრალური ლექსიკის ფონზე სტილისტიკურად მარკირებული ხდება. ამგვარი ლექსიკური ფენები ქველ-ში კვალიფიცირებულია როგორც საკანცელარიო, სასაუბრო, მეცნ., ტექნ., პოეტური და სხვ.

ამა თუ იმ ს-ის სპეციფ. მახასიათებელია სტილური ნიშანი, რ-ის მიხედვითაც ს-ის ამოცნობა შეიძლება. ს-თა აღწერისას ხშირად მიმართავენ სტილურ ნიშანთა ისეთ დაპირისპირებას, როგორიცაა ხატოვანება-არახატოვანება, ემოციურობა-არაემოციურობა, სიზუსტე-უზუსტობა, ლოგიკურობა-ალოგიკურობა, სტანდარტიზაცია

-უნიკალურობა... ამათთან ერთად, ს-ის სხვა ნიშან-თვისებებიც (სიცხადე და გასაგებობა, სიწმინდე, ესთეტიკურობა, შესაფერისობა) შეიძლება ახასიათებდეს რამდენიმე ფუნქციურ ს-ს, მაგრამ ყოველ მათგანში — სპეციფიკურად. მაგ., სიზუსტე ყველა ფუნქციური ს-თვისაა დამახასიათებელი, გარდა სასაუბრო მეტყველებისა, მაგრამ განსხვავებულია ოფიციალურ საქმიანი საბუთის, მათემატ. გადმოცემისა და მხატვრული გამოხატვის სიზუსტე. თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენისათვის ნიშანდობლივია აღნიშნულ კრიტერიუმთა და ფუნქციურ-სტილისტიკურ ნორმათა მჭიდრო ურთიერთკავშირი, რის გამოც ყოველი სტილური ნიშანი ძირითად ს-ებსა და მათ სახეობებში თავისებურად ვლინდება არა მარტო თავისებრივ, არამედ რაოდენობრივ თვალსაზრისითაც.

ფუნქციურ-სტილისტიკური ნორმა საერთოენობრივ და ენობრივ-სტილისტიკურ ნორმათა გვერდით არსებობს. ენობრივი ნორმის ვარიანტული სახესხვაობანი ხშირად შეპირობებულია ვარიანტულ ფორმათა სტილისტიკური დიფერენციაციით, მაგ., ქართ. სალიტ. ენის მოქმედ ნორმას არ შეესაბამება მასდართა, აბსტრაქტულ და ნივთიერებათა სახელების მრ. რ-ის ფორმები, გავრცელებული სამეცნ. მეტყველებაში; მხატვრული და სასაუბრო ენისათვის უცხოა გენიტივიან მსაზღვრელთა გრძელი რიგები, აგრეთვე, ვენბითურ კონსტრუქციათა გამოყენების არის გაფართოება, რაც ნორმატიულად ითვლება სამეცნ. და ოფიციალურ-საქმიან ს-ებში. არ არსებობს ენაში ისეთი აფიქსი ან გრამატ. ფორმა, რ-იც მხოლოდ ერთ ფუნქციურ ს-ს ეკუთვნოდეს, მაგრამ არსებობს სხვადასხვა ს-ში მათი გამოყენების განსხვავებული სიხშირე, რაც ფუნქციურ-სტილისტიკურ ნორმას სტატისტიკურ ხასიათს ანიჭებს. მაგ.: ქართ. სამეცნ. ს-ის ერთ-ერთი თავისებურებაა **ად.** **იგ.** **ით.** **ედ** მაწარმოებულების გააქტიურება (კრისტალებადი, მონელებადი, უღვლილებადი... შეგუებებითი, მგრძნობელობითი, რაგვარობითი... განივი, ციფრობრივი, ხარისხობრივი... გრძედი, წრედი, მრავალკუთხედი...) და კნინობითობის ზოგიერთი სუფიქსის გაცოცხლება (ბალთაკი, ბუშტუკი, კავულა, კბილანა...). ფუნქციურ-სტილისტიკური ნორმა ყველაზე მკვეთრად და კატეგორიულად ყველა დონის ენობრივ ერთეულ-

თა სტილისტიკურ შეფერილობაში ვლინდება, რ-ისთვისებრიობას ამ ერთეულთა ურთიერთკავშირი და რაოდენობრიობაც ქმნის. აღნიშნული ნორმატიულობა განაპირობებს ენის გამოყენების გარკვეულ ტრადიციას ამა თუ იმ საზ. სფეროში. აქ ენობრივ ერთეულთა ფუნქციონირების კანონზომიერება ობიექტური ხასიათისაა. ყოველივე ეს ქმნის ამა თუ იმ სტილისათვის სპეციფ. სისტემურ-სამეტყველო ორგანიზაციას, რომელსაც ექსტრალინგვისტური საფუძველი აქვს: კონკრეტული კომუნიკაციური ამოცანის შესრულება კონკრეტულ საზ. სფეროში.

ქართ. ენას ფუნქციურ ს-თა მდიდარი სისტემა აქვს. მათგან მეტნაკლებად სრულადაა შესწავლილი სამეცნ., საგანთო-პუბლიცისტური, ოფიციალურ-საქმიანი, სასაუბრო და მხატვრული ს-ები, თავიანთი ქვესტილებითა და ჟანრებით.

ენობრივ ს-თა ყველაზე ტევადი სახეობებია: ნეიტრალური (საშუალო), მაღალი (წიგნური) და დაბალი (ფამილიარულ-სასაუბრო). ასევე, იერარქიულობის პარამეტრით შეიძლება გამოვყოთ წარმოთქმის ს-ებიც: ჩვეულებრივი, ზედმიწევნით სრული და დაუდეგარი. მათ განსხვავებულობას, ისევე როგორც ენობრივ სტილთა დიფერენციაციას, განაპირობებს ენობრივი ურთიერთობის სიტუაციის თავისებურებანი, ურთიერთობის მონაწილეთა სტატუსი, მათი მიზნები და სხვ. (იხ. აგრეთვე იდიოსტილი).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; მისივე, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, თბ., 1983; კიკნაძე გრ., მეტყველების სტილის საკითხები, თბ., 1957; მისივე, თხზულებანი, ტ. 3 თბ., 1999; კვარაცხელია გ., ოფიციალურ-საქმიანი სტილის ზოგადი ნიშნები. — «თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები», VI, თბ., 1981; მისივე, ქართული ენის ფუნქციური სტილისტიკა, თბ., 1990; გიგინეიშვილი ი., ვასილ ბარნოვის სტილის თავისებურებათა საკითხისათვის. — «ქსკს», წგ. 8, თბ., 1988; მისივე, ზოგიერთი დაკვირვება ვალაკტიონ ტაბიძის ენაზე. — «ქსკს», წგ. 10, თბ., 1993; მისივე, არქაიზმის საკითხისათვის. — «ქსკს», წგ. 11, თბ., 1998; Пражский лингвистический кружок, М., 1967; «Новое в зарубежной лингвистике», вып. 9. Лингвистилистика, М., 1979; Аверинцев С. С., Проблема индивидуального стиля в античной и византийской риторической теории. Литература и искусство в системе культуры, М., 1988; Enkvist N., On defining Style. — In: Linguistics and Style, L., 1964.

გ. კვარაცხელია.

სტილიზაცია, ამა თუ იმ სტილის შეგნებული მიზანმიმართული გამოყენების სრული ან ნაწილობრივი გამოყენება. განსაზღვრული წყაროს ანუ „პროტოტიპური სტილის“ აშკარა, ხაზგასმული იმიტაციით ს. გამოირჩევა, ერთი მხრივ, ეპიგონობისაგან, როგორც არაშემოქმედებითი მიზანმიმართული, ხოლო მეორე მხრივ, პლაგიატისაგან, როგორც სხვისი ტექსტის მისაკუთრებისაგან. ამათგან განსხვავებით, ს-ს ესთეტიკური ფუნქცია აქვს.

ს., ზოგადად, ავტორის სტილისაგან გამიჯვნას გულისხმობს, რის შედეგადაც გამოხატვის ობიექტად იქცევა თვით მიმსგავსებული სტილი, რის „აღდგენა“, გადმოტანა ხდება გარკვეული სოც. ფენის, ისტ. ეპოქის, ლიტ. მიმდინარეობის, ჟანრისა თუ ცალკეული მწერლის სტილისტიკურ მახასიათებელთა მიზანმიმართული შეიძლება განხორციელდეს სინტაქსურ კონსტრუქციითა კომპონენტით, გრამატიკითა და ლექსიკურ ერთეულთა შერჩევა-სესხებითა და სხვ. ნიმუშად აღებული სტილის ფარგლებში ნეიტრალური ენობრივი ელემენტები ახალი ნაწარმოების სტილურ ნიშანთა ფონზე მარკირებული ხდება, რასაც მხატვრული ეფექტი აქვს. ასეთ ს-ს მიმართავენ პერსონაჟის ენობრივი პორტრეტის შესაქმნელად, როცა მწერალი ხატავს განსაზღვრული სოც. ჯგუფის ან ეროვნების წარმომადგენელთა სახეებს (გ. ერისთავისა და ზ. ანტონოვის კომედიების მოქმედ პირთა ქართული, ლელთ ლუწიას, გლახა ჭრიაშვილისა და სხვათა მეტყველება); ყარაჩოხულ ფოლკლორზეა ორიენტირებული ს. გრ. ორბელიანის მუხამბაზურ ლექსებში („მუხამბაზი“, „მირზაჯანას ეპიტაფია“, „სალომეს ბეჟანა მკვრალის მაგიერ“, „დიმიტრი ონიკაშვილის დარღები“); მისტიფიკაციისათვის იყენებს ს-ს და მოჩვენებით წყაროზე მიუთითებს პ. იაშვილი „ელენე დარიანის ლექსებში“, სადაც გადმოცემულია ქალის — პოეტის ინდივიდუალურ-ფსიქოლ. თავისებურებები. ჟანრობრივი ს-ის ნიმუშებია მოცემული ჭ. ამირეჯიბის „დათა თუთაშნიაში“ (დაკითხვის ოქმი, საარქივო მასალა, შვანგორაძის პატაკი, ანდრიევსკის დღიური, სეგედის ჩანაწერები...), სადაც მწერალი შესაბამისი ჟანრებისათვის დამახასიათებელ ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიურ კლიშეებს, კომპოზიციურ-სამეტყველო ორგანიზაციის თავისებურებათა და სინ-

ტაქსურ კონსტრუქციითა აქტუალიზებას ახდენს. ს-ის უფრო დახვეწილი ხერხები გამოყენებით ლიტ. ტექსტების გამყალბებლად, ნაყალბევი სტროფების ამოცნობა, მაგ., „ვეფხისტყაოსანში“, სპეციალისტებს დღემდე სირთულეს უქმნის.

ს-ის ობიექტი უფრო ხშირად არის დროსა და სივრცეში დაშორებული სტილური სისტემა, ამასთანავე, არა იმდენად ინდივიდუალური, რამდენადაც ლიტ. მიმდინარეობის, ეპოქის, ეროვნ. კულტურისათვის ზოგადად დამახასიათებელი. ს. ისტ. რომანების მუდმივი ატრიბუტია. გარდასულ ეპოქათა კოლორიტის შესაქმნელად სიძველის სტილიზებულ ელემენტებს, ლექსიკის არქაიზაციას მიმართავდნენ ვ. ბარონოვი, კ. გამსახურდია, ნ. ლორთქიფანიძე. აღნიშნულ ფუნქციასთან ერთად, გაუცხოებისა და ირონიის დამატებით ფუნქციას ასრულებს „ასი წლისწინანდელ მდაბიურ ქალაქურ ენას მიმსგავსებული“ ავტორისეული თხრობა ა. მორჩილაძის რომანში „გადაფრენა მადათოვზე და უკან“.

სტილური შეფერილობის მიხედვით ს. შეიძლება იყოს კომიკური და არაკომიკური. კომიკური სტილიზაციის ნიმუშებია პაროდია და პაროდული ნაწარმოებები: გადამღერება, ბურლესკი. ამ უკანასკნელის მაგალითია ილიას მიერ სახუმარო კილოზე გადაკეთებული ალ. ჭავჭავაძის „ვაჰ, დრონი, დრონი“, დაწერილი „ცისკრის“ გასამახსოვრებლად, აგრეთვე „ვეფხისტყაოსნის“ მიზანმიმართული ილიასავე ლექსი ნ. ნიკოლაძის შესახებ. აქ პოეტი სხვისი სტილის იმიტაციით ცდილობს საკუთარი კომიკური თუ სატირული მიზნების განხორციელებას. პაროდიაში შეიძლება სასაცილოდ იგდებდნენ ლიტ. წყაროსაც, რომლის იდეურ-თემატურ თუ სტილისტიკურ თავისებურებებს პიპერტროფირებულად წარმოაჩენენ (მაგ., ნ. ნიკოლაძის „გრიგოლ ორბელიანი პლატონ იოსელიანს“).

არაკომიკურ სტილიზაციათა ერთი ჯგუფი ცალკე ჟანრს ქმნის, რომელსაც ვარიაცია ეწოდება. ვარიაციამში, ისევე როგორც პაროდიაში, ავტორი იყენებს რასხვის მასალას, საგანგებოდ მიუთითებს წყაროზე, რ-ის იდეურ-თემატურ სფეროს აღუზიებთ აფართოებს ან აზუსტებს, ზოგჯერ საკუთარი ინტერპრეტაციებს განაგრძობს (მაგ., ილიას „მეცა მქონია კარგი მამული

— მიბამვა ჰეინესი“). ქართ. მწერლობაში ნაწარმოების სათაურთან გამოყენებული სიტყვები: „მიბამვა“, „მოტივზე“, „ხმაზე“, „კილოზე“, „ხალხური“ ხშირად ს-ის ამ სახეობაზე მიუთითებს.

ს-თვის აუცილებელი არ არის შესაბამისი მარკირების ყველა ენობრივი ერთეულის გადმოტანა, საკმარისია მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის ინკრუსტირება ტექსტში. ს. მხატვრულ ლიტ-რაში სწორედ ამას ემყარება.

ლიტ.: Бахтин М. Н., Проблемы поэтики Достоевского, М., 1963; Broiwer R. A. Mirror on mirror: Translation, imitation, parody, Cambridge (Mass.), 1974.

გ. კვარაცხელია.

სტილისტიკა (ფრანგ. stylistique < style — სტილი), სტილის შემსწავლელი ფილოლოგიური დისციპლინა, რ-იც ენათმეცნიერებას ეფუძნება, მაგრამ მისგან განსხვავებული ასპექტით იკვლევს ენას, როგორც გამოყენებას, შეისწავლის მას „მოქმედებაში“; იხიარება „სტილის“ სინონიმადაც ამა თუ იმ ლექსის, მოთხრობის, რომანისა და ა. შ. მხატვრული გაფორმების თავისებურ ნიშანთა ხაზგასასმელად (მაგ., „გ. დონანაშვილის პროზის სტილისტიკა“; „ამ მოთხრობის უჩვეულო სტილისტიკა“).

ს-ის ძირითადი ცნებებია: სტილი (ენობრივი, ფუნქციური, ინდივიდუალური), ენის სტილისტიკური სტრუქტურა, ენობრივ საშუალებათა სტილისტიკური ორგანიზაცია, სტილისტიკური შეფერილობა, სტილური ნიშანი, ენობრივ ერთეულთა სინონიმია, შესაბამისობა და ვარიაციულობა, სტილისტიკური ნორმა და მისი ფუნქციურ-სტილური სახესხვაობანი (იხ. სტილი). რამდენადაც ენის ეკოლოგია, ანუ მისი არსებობის გარემო, მრავალფეროვანი და ისტორიულად ცვალებადია, სტილიც ისტ. მოვლენაა და, ამდენად, ცვლილებას განიცდის მისი შემსწავლელი დისციპლინის ცნებებისა და კატეგორიების შინაარსიც. ამის გამო ს. შეისწავლის არა მარტო სტილს (ამ ტერმინის ყველა ენათმეცნ. მნიშვნელობით), არამედ სტილთა ევოლუციასაც სალიტ. ენის ისტორიასთან მიმართებით, ისტორიულად შეისწავლის აგრეთვე მეტყველების ფიგურებსა და ტროპებსაც (იხ. ტროპი).

უკვე ანტ. პოეტიკასა და რიტორიკაში მოცემული იყო ს-ის ელემენტები (პოეტური და სასაუბრო მეტყველების განსხვავება, მეტყველების ღირსებათა დახასიათება და

შეფასება, ფიგურათა შერჩევა, სამი სტილის აღიარება): ს-ის პრობლემებს უფრო ვრცლად ეხებათ სან-სკრისტის გრამატიკოსები (V—II სს. ძვ. წ.) და, განსაკუთრებით, ძვ. ინდოეთის პოეტიკური ტრაქტატები (IV—VII სს.). ანტ. ტრადიციები მოქმედებდა შუა საუკუნეების ფილოლოგიაშიც, ამასთანავე, კვლევებს კვლავ პრაქტ.-ნორმატიული ხასიათი ჰქონდა: ადგენდნენ, თუ რა ლექსიკა-ფრაზეოლოგია, ტროპები და ფიგურები „შეშენის“ სიტყვიერების სხვადასხვა სახეს (ანტ. მოძღვრებას სამი სტილის შესახებ კლასიციზმამდე მნიშვნელობა არ დაუკარგავს).

საკუთრივ ენათმეცნ. ს-ს სათავე დაუდო შ. ბალიმ („ტრაქტატი ფრანგული ენის სტილისტიკის შესახებ“, 1909). მისი მოძღვრების ბევრ დებულებას ემყარება და ავითარებს თანამედროვე ლინგვისტიკა, მ. შ. უმნიშვნელოვანესია „ნეიტრალური ფონის“ საკითხი, ენობრივ ერთეულთა ფუნქციური შერჩევა, ექსპრესიულ ფაქტთა კლასიფიკაცია, რასაც უკავშირდება მოგვიანებით დასმული „დამატებითი ინფორმაციის“ პრობლემა; ასევე საყურადღებოა დიქტუმისა და მოდუსის ცნებები, რ-თა მიხედვით გამოიანთხადებოდა ორ ნაწილად იყოფა. დიქტუმში გარკვეული ექსტრალინგვისტური სიტუაციის ამსახველ პროპოზიციას მოიცავს, ხოლო მოდუსი ამ სიტუაციის მიმართ სუბიექტის დამოკიდებულებას გამოხატავს (შდრ. „სუბიექტური დანართი“ — არნ. ჩიქობავა). ე. ბენვენისტის კონცეფციიდან მომდინარეობს ენის შესწავლა „მოქმედებაში“, სადაც მეტყველ სუბიექტს ცენტრ. ადგილი უკავია, ამდენად, მის სახელთანაა დაკავშირებული ს-ის თანამედროვე გააზრება, როცა იგი გაგებულია როგორც სხვადასხვა სიტუაციაში მოლაპარაკის მიერ ენის გამოყენების შესახებ ზოგადი მოძღვრება. საბოლოოდ, როგორც დამოუკიდებელი დარგი, ს. პრადის ლინგვ. წრეში ჩამოყალიბდა, ჩეხ ენათმეცნიერთა ზოგადლინგვ. მოძღვრების შექმნაში დიდი წვლილი შეიტანა პეტროგრადის ფილოლოგთორეტიკოსთა და მოსკოვის ლინგვისტთა გაერთიანებამ — „პოეტური ენის თეორიის შემსწავლელმა საზოგადოებამ“ (Общество изучения теории поэтического языка — Опояз), რ-იც ნომინალურად 1919 გაფორმდა. პირველად აქ იქნა შემუშავებული თანამედროვე ს-თვის

პროდუქტიული იდეები, რ-ებიც უკავშირდება ფუნქციონალიზმსა და ტელეოლოგიზმს, ფუნქციური სტილის ცნებას, ანტითეზას — პოეტური მეტყველება და პრაქტ. მეტყველება, „გაუცნაურების“ მეტოდს, რამაც პარალელებთან ენობრივი ფაქტურის ავტომატიზაცია-აქტუალიზაციის სახე მიიღო (შდრ. გრ. კიკნაძესთან „ფიქსირებული ფორმის გამეორება და ფიქსირებული ფორმის დარღვევა“), ასევე შეხედულებას ენობრივი ნიშნის ავტონომიური ღირებულების შესახებ მხატვრულ მეტყველებაში, ინდივიდუალურ გამოხატულებათა განხილვას ნორმათა არსებულ კომპლექსთან მიმართებით, მხატვრული მეტყველების ს-ის ორიენტაციას ენათმეცნიერებაზე და სხვ.

თანამედროვე ს-ს მრავალი მიმართულება აქვს, რ-ებიც განსხვავდებიან შესწავლის მასალით, პრობლემატიკით, საგნობრივი სფეროებით, ასპექტებითა და კვლევის ხერხებით. ტრადიციულია მიმართულება, რ-იც ენის სტილისტიკურ საშუალებებს სწავლობს, ანუ რესურსების ს. მისი დანაყოფებია: ფონეტიკური ს., ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური ს., მორფოლოგიური ს., სინტაქსური ს. და სიტყვაწარმოებითი ს. რესურსების ს. აღწერითი ხასიათისაა და ენაში სინონიმის არსებობას ემყარება (ჰ. ჰოკეტი: „ერთი და იმავე ენის ორი შეტყობინება, რ-იც დაახლოებით ერთნაირ ინფორმაციას შეიცავს, მაგრამ რ-თაც განსხვავებული ენობრივი სტრუქტურები აქვთ, შეიძლება განიმარტოს როგორც სტილისტიკურად განსხვავებული“). საპირისპიროა ზრის თანახმად, ინფორმაციათა იდენტურობა საეჭვოა იქ, სადაც ამ ინფორმაციათა შემცველი გამოხატულებები სტილისტიკურად ერთმანეთს უპირისპირდება (ნ. ენკვისტი).

სამეტყველო აქტის მონაწილეთა როლებს მიხედვით გამოყოფენ მეტყველებელის გამგზავნის ს. და მეტყველებლის მიმღების ს-ს. პირველს, ჩვეულებრივ, კოდირების, ხოლო მეორეს დეკოდირების ს-ს უწოდებენ. მათი ობიექტი უფრო ხშირად მხატვრული მეტყველებაა, სადაც სამეტყველო აქტის სამწვეროვანი დაყოფა იცვლება მისი ანალოგიური სისტემით „ავტორი — ნაწარმოები — მკითხველი“. კოდირების ს-ს ანტიერესებს მწერლის შემოქმედებითი პროცესის მამოძრავებელი ძალები,

დეკოდირების ს-ს კი — თვით ტექსტი, რ-საც მკითხველი აღიქვამს. ამიტომ ამ დისციპლინებს, შესაბამისად, ავტორის ს. და აღქმის ს. უწოდებენ. მხატვრული ნაწარმოების, როგორც ცოცხალი პროცესის, არსს სწორედ აღქმის ს. ავლენს, რომელიც ავტორისა და ნაწარმოების უცვლელობის პირობებში მკითხველის სხვადასხვაობას ითვალისწინებს. გარკვეულ დროსა და სივრცეში შექმნილი, ფიზიკურად უცვლელი ნაწარმოები ცვალებადი მკითხველის გამო ყოველ ჯერზე სხვადასხვაგვარად იკითხება. აქ დგება ინტერპრეტაციისა და მკითხველის თვისებრიობის საკითხები, „ავტორის სახისა“ და სხვა პრობლემები, რ-თა არსი ისევ ენობრივი მასალითაა მატერიალიზებული. ამიტომ ორივე აღნიშნული ს. პრინციპულად არაენათმეცნ. ვერ იქნება.

განასხვავებენ შიდაენობრივ (stylistique interne) და გარეენობრივ (stylistique externe) ს-ს. პირველი შეისწავლის ამა თუ იმ ენის სტილისტიკურ სტრუქტურას, მის შინაგან, ინტელექტუალურსა და აფექტურ ელემენტებს, განსაზღვრავს მათ ურთიერთშემოქმედებას. გარეენობრივი, ანუ შედარებითი, ს-ის (stylistique comparée) შექმნის იდეა შ. ბალის ნაშრომებში ჩაისახა და ახლა შეპირისპირებით ს-ს უწოდებენ. მისი კვლევის საგანია ორი ან მეტი ენის სტილისტიკურ საშუალებათა და სტილისტიკურ სტრუქტურათა შედარებითი შესწავლა, მათ შორის მსგავსება-განსხვავების დადგენა. კონტრასტული ანალიზი საშუალებას იძლევა უკეთ გამოვლინდეს თითოეული შეპირისპირებული ენის სტილისტიკური თავისებურებანი, რ-ებიც შეიძლება ყურადღების მიღმა დარჩეს შიდასტილისტიკური შესწავლისას. შ. ბალიმ, მაგ., ფრანგ. ენის ს-ის უკეთ დახასიათებისათვის გერმ. ენის სტილისტიკური თავისებურებანი მოიშველია. შესაძარბელ ენათა სტილისტიკური სტრუქტურების შეპირისპირება თვალსაჩინოს ხდის ენის სტილისტიკური აგებულების როგორც საერთო, ინვარიანტულ, ისე სპეციფიკურად ეროვნ. თავისებურებებს. მაგ., ადიღურ ენაში ძირითადი ფუნქციური სტილებია: ზეპირ-პოეტური, ლიტ.-მხატვრული და სამეცნ.-პუბლიც. (ზ. და მ. კუმანოვები), მაშინ როდესაც, ქართულში კარგადაა გამოხატული სამეცნ. და პუბლიც. ფუნქციური სისტემები; ასევე, ფუნ-

ქციური სტილის გამოკვეთილი სტატუსი აქვს ოფიციალურ-საქმიან სტილს (იხ. ფუნქციური სტილის სტიკა). შეპირისპირებითი ს-ის მონაცემები მნიშვნელოვანია როგორც ზოგადთეორიული, ისე პრაქტ. თვალსაზრისით. ისინი ფართოდ გამოიყენება ლინგვოპედაგოგიკასა და თარგმნის სფეროში.

გამოყენებითი, ნორმატიული დისციპლინა პრაქტიკული ს., რ-იც, ენობრივ-სტილისტიკური ნორმების შესაბამისად იძლევა მეცნიერულად დასაბუთებულ რეკომენდაციებს ენის გამოყენების შესახებ სხვადასხვა გარემოსა და სფეროში.

აღწერითი ს-გან განსხვავებით, ისტორიული ს. ენის გამოყენების ისტორიას შეისწავლის. იგი აღგენს როგორც სტილისტიკურ ნორმათა ცვლას, ისე სალიტ. ენის სტილისტიკური სტრუქტურის ჩამოყალიბებასა და განვითარებას.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; მისივე, ილია ჭავჭავაძე და სალიტერატურო ქართული ენის ერთიანობის საკითხი — წგ.: „ილიას სამრეკლო“, თბ., 1987; ძიძიგური შ., მწერლის ენის პრინციპული საკითხები, თბ., 1956; ჭუმბუ-რიძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენისა და სტილის საკითხები, თბ., 1956; კიკნაძე ვრ., მეტყველების სტილის საკითხები, თბ., 1957; შალამბერიძე გ., ილია ჭავჭავაძის ენა, თბ., 1966; მისივე, მეტყველების კულტურის საკითხები, თბ., 1998; კვარაცხელია გ., მხატვრული ენის შესწავლის საკითხები „ოპოიაზ“-სა და პრაღის სკოლაში. — «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», 111, თბ., 1972; მისივე, ქართული ენის ფუნქციური სტილისტიკა, თბ., 1990; მისივე, მხატვრული ენის შესწავლის ლინგვისტური ასპექტები, თბ., 1995; გვერცაძე ალ., ზოგადი სტილისტიკის საფუძვლები (1971), თბ., 1974; გიგინეიშვილი ი., გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენის და ტექსტის კრიტიკის საკითხების შესახებ, თბ., 1975; გაწერელია აკ., პოეტური გამოთქმების ისტორიული მოდიფიკაციის საკითხისათვის. — წგ.: „პოეზია და სტილისტიკა“, «ლიტერატურის თეორიისა და ესთეტიკის საკითხები», X, თბ., 1977; ლემონჯავა ნ., მწერლის ენის საკითხები, თბ., 1993; Античные теории языка и стиля, пер. с франц. М.-Л., 1961; Балли Ш., Французская стилистика, пер. с франц. М., 1961; «Новое в зарубежной лингвистике», вып. 9. Лингвостилистика, М., 1979; Кожина М. Н., Стилистика русского языка, 1983; Guiraud P., La stylistique, 8 d., P., 1975. იხ. აგრეთვე სტატიასთან სტილომეტრიკა.

გ. კვარაცხელია.

სტილომეტრიკა, სტატისტიკური სტილისტიკა, სტილისტიკის ნაწილი. მათემატიკური სტატისტიკისა და მასთან მჭიდროდ დაკავშირებულ ალბათობათა თეო-

რიის მეთოდებით იკვლევს სტილისტიკურ მონაცემებს. აღნიშნულ მეთოდებს იყენებენ შეპირისპირებითა და ფუნქციურ სტილისტიკაში, უფრო ხშირად — მხატვრული ტექსტის ანალიზისას. ს. ძირითადად ეხება სტილისტიკური ანალიზის კრიტერიუმების დადგენისა და ინდივიდ. სტილის (ინდივიდუალური) პრობლემატიკას, რასაც პრაქტ. მიზანიც შეიძლება ჰქონდეს, კერძოდ, ანონიმური და ფსევდონიმური ნაწარმოებების ავტორობის დადგენა (ატრიბუცია), ტექსტების დათარიღება, ფუნქციურ სტილთა დიფერენციაციის დასაბუთება და სხვ.

ლიტ.: აბულაძე ლ., ვაჟა-ფშაველას მხატვრული პროზის ლექსიკის სტატისტიკური ანალიზი. — «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», I, თბ., 1966; კვარაცხელია გ., სტატისტიკური მეთოდებით ლექსიკის სტილისტიკურ შედარებითი კვლევა. — იქვე, II თბ., 1967; მისივე, ქართული ენის ფუნქციური სტილისტიკა, თბ., 1990; მისივე, მხატვრული ენის შესწავლის ლინგვისტური ასპექტები, თბ., 1995; Мартиненко Г. Я., Основы стилистики, Л., 1988; Guiraud P., Problèmes et méthodes de la statistique linguistique, Paris, 1960.

გ. კვარაცხელია.

სუბიექტი, ლოგიკაში — მსჯელობის საგანი, გრამატიკაში — ზმნის პირი, რ-იც ზმნურ ფორმაში მოქმედების ჩამდენად არის წარმოდგენილი: „მე ვა-შენებ“, „ის მირბის-ს“.

განსხვავებენ: გრამატიკულ ს-ს, რ-იც ტრადიციულად ემთხვევა ქვემდებარეს; სემანტიკურ ს-ს, რ-იც გვევლინება როგორც აგენსი (მაგ., მოთხრ. ბრუნვა ერგატიული წყობის ენებში ან სახ. ბრუნვა ნომინატიური წყობის ენებში); კომუნიკაციურ ს-ს, როგორიცაა რემა.

ცნება „ს“-ის გამოყენება ლინგვისტური ანალიზის დროს გარკვეულ სირთულეებს აწყდება, მაგ., წინადადების გრამატიკ. და ლოგიკური ს-ების განსხვავებისას. ასე, წინადადებაში „ირემი მოკლულ იქნა მონადირის მიერ“ გრამატიკ. ს-ია **ირემი**, ხოლო ლოგიკური — მონადირე.

ს-ის ცნება სირთულე ასახულია მის განსხვავებულ დეფინიციებში, რ-თაც გვთავაზობენ სხვადასხვა მიმდინარეობები (რელაციური გრამატიკა, ტრანსფორმაციული გრამატიკა ფუნქციონალური სინტაქსი...).

ქართ. ზმნაში სუბიექტი ვ-ის რიგის ნიშნებით აისახება:

მე ვ-ხატავ შენ (ჰ)-ხატავ ის ხატავ-ს.

სუბიექტური პირის ნიშნებია: მხ. რ. მრ. რ.

1. ვ –	1. ვ – თ
2. ჰ, -ხ, -ს, -ო-	2. ჰ, -ს, -ო – თ.
3. – ს, -ა, -	3. – -ნ, -ენ, -ან, -ნენ, -ეს.

მაგრამ მოქმედების რეალურად ჩამდენი ყოველთვის არ ემთხვევა გრამატიკ. სუბიექტს: წინადადებაში – „კაცმა მეზობელს სახლები ააშენებინა“ – სუბიექტია „კაცმა“, თუმცა მოქმედების რეალური ჩამდენი მიც. ბრუნვაში დასმული სახელია „მეზობელი“; წინადადებაში „ქვა გორდება“ სუბიექტია „ქვა“, მაგრამ მოქმედების გამომწვევი რეალური მიზეზი და ავტორი ზმნურ ფორმაში არ აისახება.

ლიტ.: Панфилов В. З., Взаимотношение языка и мышления, М., 1971; Арутюнова Н. Д., Семантическая структура и функции субъекта. - «Известия АН СССР». ОЛЯ. 1979. т. 38. №4; Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982; Теньер Л., Основы структурного синтаксиса. пер. с франц., М., 1988.

კ. გაბუნია.

სუბსტანტივაცია (<ლათ. substantivum — არსებითი სახელი), ტრანსპოზიციის კერძო სახე — ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის არსებით სახელად გადაქცევა, გაარსებითება რაიმე წარმოსაქმნელი ელემენტის დარღვის გარეშე. შეიძლება გასუსტანტივდეს ყოველი მეტყველების ნაწილი, როცა იგი საგნობრიობის აღმნიშვნელი ხდება და გრამატიკ. ნიშნების მიხედვითაც არსებით სახელს უთანაბრდება. ყველაზე გავრცელებულია ზედსართავი სახელის ს. („**კარგი** ჩვენც მოგვეწონება, **ცუდი** — არც თავის დედასა,“ ვაჟა-ფშავე. არსებითად შეიძლება იქცეს პირის ნაცვალსახელი („ეს უკანასკნელი პასუხს აძლევდა პირველ „მე“-ს, ვაჟა-ფშავე.), რიცხვითი სახელი (ყველა საგანში ხუთები აქვს); ზმნისა („ხვალემ იკითხოს ხვალისა“); ზმნის პირიანი ფორმა („არმინდამ ცხრა ხინკალი შეჭამაო“, ანდ.); ნაწილაკი („არც ჰოს ამბობდა და არც არას“).

ს. შეიძლება იყოს სრული, როცა ზედსართავი ან სხვა რომელიმე მეტყველების ნაწილი გაარსებითდება და თავის პირვანდელი ფუნქციით აღარ გამოიყენება (სამკუთხედი, ცხენოსანი, სათვალე, საყურე, ნაყინი, საცივი...); არასრული, როცა ზედსართავი (ან სხვა მეტყველების ნაწილი) ზოგ შემთხვევაში გაარსებითებულია, სხვა შემთხვევაში კი ისევ ზედსართავია (მორიგე, სასადილო, სამხედრო...); ოკაზიონალური, როცა ზედსართავი არსებითის ფუნქციით მხოლოდ მოცემულ

კონტექსტში გამოიყენება — ძუნწი და ალალმართალი.

ნ. ჭუმბურიძე.

სუბსტიტუცია (ლათ. substitutio — ჩანაცვლება), ბგერათა ჩანაცვლება ცალკეულ სიტყვაში ან მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში ფონეტიკ. განპირობებულობის გარეშე. ს. არის არა კანონზომიერი ფონეტიკ. განვითარების შედეგი, არამედ ბგერის ერთბაში, სპორადული ცვლილება სიტყვაში. ერთადერთი „კანონზომიერება“ — ის არის, რომ ერთმანეთის შეცვლა შეუძლიათ მხოლოდ აკუსტიკურად მსგავს ბგერებს.

ბგერათსუბსტიტუცია მიაჩნიათ ბგერათა არაადეკვატური აღქმის საფუძველზე აღმოცენებულ აკუსტიკურ მოვლენად (გ. ახვლედიანი). განასხვავებენ ორი სახის ს-ს: 1. ბგერათა ჩანაცვლებას უცხოური ენიდან ნასესხებ სიტყვებში (ციფრი < რუს. цифра, კათედრა < გერმან. Kathedra და ა. შ.); 2. ჩანაცვლებას მშობლიური ენის სიტყვებში (რამდენი > რამტენი, საბუხელი > საბძელი და ა. შ.).

ს-ის პირველი შემთხვევა არ იწვევს მსესხებელი ენის არც ბგერათისსტემის და არც მისი ფონეტიკის შეცვლას. თვით ჩანაცვლების პროცესი კი კანონზომიერად, უგამონაკლისოდ მიმდინარეობს.

ს-ის მეორე სახე ფართოდ არის გავრცელებული ყველა ენაში, მაგრამ მას არ ახასიათებს ისეთი კანონზომიერება, რაც აქვს პირველი ტიპის ბგერათჩანაცვლებას.

ს., განსაკუთრებით პირველი ტიპის, მოქმედებს როგორც ხმოვნებში, ისე თანხმოვნებში, ხოლო მეორე სახისა — მხოლოდ თანხმოვნებში. ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ნ. იმნაძე.

სუბსტრატი (< ლათ. substratum; sub — ქვე, stratum — შრე), ენა, რაც გავლენას ახდენს ამავე ტერიტორიაზე უფრო გვიან (ომების, მშვიდობიანი მიგრაციების შედეგად) გავრცელებულ სხვა ენაზე. გარკვეულ ტერიტორიაზე ორი (შესაძლოა მონათესავე) ეთნოსის, და შესაბამისად ორი ენის, მჭიდრო თანაარსებობის პირობებში ერთი ეთნოსი (პოლიტიკ. ან ეკონ. ფაქტორების გავლენით) მოსალოდნელია გაბატონდეს მეორეზე, რასაც თან ახლავს გამარჯვებული ეთნოსის ენის გაბატონება და მეორის დაკარგვა. მაგრამ „დამარცხებული“ ენა შესაძლებელია უკვალოდ არ გაქრეს და მისი გარკვეული ნიშნების კვალი მეტ-ნაკლებად შემორჩეს გამარჯ-

ვებულ ენას. ენას, რაც წყვეტს არსებობას, მაგრამ რაიმე ფორმით აისახება დარჩენილ, „გამარჯვებულ“ ენაში (აგრეთვე იმ ნიშნებსაც, რეზიკ მიიწვევიან გამქრალი ენიდან მომდინარედ), უწოდებენ ს-ს. ს. ენაა, მაგ., ადგილობრივი კელტური ენა ინგლისურისათვის. ასევე ს-ის როლში გამოდის მცირე აზიაში გავრცელებული ხათური (პროტოხეთური) ენა ინდოევრო. ხეთური (ნესიტური) ენისათვის, რ-შიც აშკარად იკვეთება ხათურის კვალი. „დაკარგული“ იბერიული ენის ნიშნები ვლინდება გვიანდელ რომაულ დიალექტებში და ა. შ.

სოციოლინგვისტიკაში ტერმინით „ს.“ აღნიშნავენ იმ კოლექტივის პირველად ენას, რ-ის წევრები იძენენ მეორე ენას, მაგრამ პირველადი ენა გავლენას ახდენს მასზე. ასე მოხდა დას. აფრიკული პიჯინ და კრეოლური ენების (იხ. ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია) შემთხვევაში, რ-თა ს. ენა იყო ადგილობრივი დასავლურ-აფრ. ენები (იგბო, ფორუბა და სხვა). შემდეგ ტერმინი გაფართოვდა და აღნიშნავს პირველად ენას საერთოდ იმ მოლაპარაკეთათვის, რ-ებიც ეუფლებიან მეორე ენას, მაგრამ მასში შეაქვთ პირველადი ენის ფორმები.

ს., როგორც ძლიერი ინტერფერენციის (ბილინგვიზმის) შედეგი, შეიძლება გამოვლინდეს ენის მთელ სისტემაში — ფონეტიკ. ფონოლოგიურ, გრამატიკ., ლექსიკურ, სემანტიკურ დონეებზე. მაგრამ მათგან ყველაზე საეჭვოდ მიიჩნევენ ლექსიკურ მონაცემებს, რადგან ამ სფეროში ს-ის შემთხვევები ძნელი გასარჩევია სესხების შემთხვევებისაგან.

ლიტ.: ჯორ ბენაძე ბ., ქართველურ ენათა დიალექტები, თბ., 1995; გამყრელიძე თ., კიკნაძე ზ., შალური ი., შენგელაია ნ., თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბ., 2003; Пизани В., Общее и индоевропейское языкознание — კრ.: Общее и индоевропейское языкознание, пер. с нем., М., 1956; Гамкрелидзе Т. Хеттские языки“ и вопрос о переселении в Малую Азию индоевропейских племен. — „ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები“, 1957, №2.

ი. ქობალავა.

სუპერატი (ლათ. superatio — დაძლევა, გადალახვა), ფონეტიკური პროცესი, რაც გულისხმობს ენობრივი თვალსაზრისით „მოუხერხებელი“, წარმოთქმისათვის ძნელი ბგერათმიმდევრობის აცილებას. ს. უმეტესად თავს იჩენს აქცესიურ კომპლექსებში, რადგანაც აქცესიური თანამიმდევრობა (გდ, ქთ, კტ) ფიზიოლოგიურად ნაკლებ „ბუნებრივია“. ამიტომ

ხშირად ენებში შემჩნევა აღნიშნული კომპლექსების მიდრეკილება ს-კენ. ეს პროცესი შეიძლება ჩაითვალოს საყოველთაო ფონეტიკ. მოვლენად მისი ფიზიოლოგიური განპირობებულობის გამო, მაგრამ ს. არაერთნაირად ხორციელდება სხვადასხვა ენაში.

დადგენილია აქცესიური კომპლექსების დაძლევის განსხვავებული გზები: გადასმა (მეტათეზისი), გასპირანტება ან გახმოვანება, მარცვალთგასაყარის შექმნა, ასიმილაცია, კომპლექსში პირველი თანხმოვნის დაკარგვა, მკაფიო წარმოთქმა (გ. ახვლედიანი).

ამათგან ქართულში აქცესიური კომპლექსების ს-თვის გამოყენებულია რამდენიმე გზა: 1) მკაფიო წარმოთქმა; 2) მარცვალთგასაყარის შექმნა (მაგ-და, აქ-ტი); 3) აქცესიური კომპლექსის პირველი (უკანანისმიერი) თანხმოვნის დისიმილაციური დაკარგვა (გრგოლი > რგოლი, გრკალი > რკალი). ქართულისათვის, საზოგადოდ, დამახასიათებელია პროგრესული დისიმილაცია (გორური > გორული), ამიტომ გრგოლი > რგოლის შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო მომდევნო „გ“-ს დაკარგვა, მაგრამ იკარგვის თავიკიდური „გ“, რაც იმით აიხსნება, რომ „გრ“ აქცესიურ კომპლექსში უკანანისმიერი „გ“-ს გამძლეობა უფრო სუსტია, ვიდრე მომდევნოს. თავიკიდური „გ“ არ იკარგება, თუ მას ფუნქციური დატვირთვა აქვს (გრგებს); 4) აქცესიურ კომპლექსებში ხდება პროგრესული ასიმილაცია (გატყდა > გატყტა, გახდა > გახთა, გათბა > გათფა), მაშინ როდესაც დეცესიურ კომპლექსებში ჩვეულებრივ გვაქვს რეგრესული ასიმილაცია (მათგან > მადგან, ქვითკირი > ქვითკირი); 5) ხშირად აქცესიური კომპლექსის ს-თვის ქართული მიმართავს მეტათეზისს (ათრვამეფი > თვრამეფი, გასაპნვა > გასაპვნა).

აქცესიური მიმდევრობის ს-ის კიდევ ერთი შესაძლებლობა დადასტურებულია მეგრულში, რაც ვლინდება მეგრ. რ-სა და ქართული გ-ს მრავალრიცხოვან შესატყვისობებში (როგორც ფუძეში, ასევე აფიქსებში): ქართ. — გწერს, მეგრ. — რჭარუნს (გ. როგავა). ეს არის ს-ის ე. წ. როტაციზმისებრი ფორმა.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; როგავა გ., ქართველურ ენათა ბგერათ-შესატყვისობიდან: მეგრ. რ, ქართ. გ. — «სმამ» 1949, ტ.10, №8.

ი. თევდორაძე.

სუპერსტრატ (< ლათ. super –ზე + stratum – შრე), ინტერფერენციის პირობებში მყოფი ენებიდან ის ენა, რ-იც განიცდის მოცემულ ტერიტორიაზე ადრე გავრცელებული, ან რაიმე თვალსაზრისით ნაკლებპრესტიჟული ენის გავლენას. სუპერსტრატული გავლენები ძირითადად ლექსიკური ნასესხობებით ვლინდება, მაგ., სკანდინავიურ ენათაგან შესული ლექსიკა ინგლისურში. მაგრამ გამორიცხული არ არის გავლენების კვალი გრამატიკაშიც აღმოჩნდეს. მაგ., იმავე სკანდინავიურ ენათა გავლენას ხედავენ ინგლ. ბრუნების სისტემის მოშლაში.

ლიტ. იხ. სტატიასთან სუბსტრატი.

ი. ქობლავა.

სუფიქსი (ლათ. suffixus — მიმაგრებული), ბოლო სართი, აფიქსი, რომელიც ერთვის სიტყვის ფუძეს: ხატ-აგ-ს, კაც-ი, გრძ-ელ-ი, კაც-ურ-ი, კეთ-ებ-ა... გამოიყოფა: ფუძის მაწარმოებელი (იხ. დეტერმინანტი), ფორმამაწარმოებელი (იხ. ფლექსია) და სიტყვამაწარმოებელი (იხ. დერივაცია) ს-ები.

მ. ბერიძე.

სძმსი, გრამატიკული კატეგორია, რომლის მიხედვით ხდება სიტყვათა პირობითი კლასიფიკაცია ფორმის (გრამატ. საშუალებების) ან სინტაქსური მახასიათებლის საფუძველზე. გარდა გრამატ. ს-ისა, ენებში არსებობს აგრეთვე სემანტიკური (ლექსიკური) ს., რ-იც გამოხატავს სულიერთა კლასში დაპირისპირებას რეალური სქესის (მამრ. და მდედრ.) მიხედვით (დედა / მამა, და / ძმა, ქალი / ვაჟი, ფური / ხარი, ძუ / ხვადი...).

გრამატ. ს. ენებში სხვადასხვავარად არის გამოხატული. ზოგ ენაში გვაქვს ორწევრიანი (მამრ., მდედრ.) დაპირისპირება (მაგ., ფრანგულში, არაბულში...); ზოგ ენას ახასიათებს სამწევრიანი (მამრ. / მდედრ. / საშუალო) ოპოზიციური მოდელი (მაგ., ბერძნულში, გერმანულში, რუსულში...); ზოგ ენაში ს-ის ოპოზიცია სახელებში მოშლილია და შენარჩუნებულია მხოლოდ ნაცვალსახელო სისტემაში (მაგ., ინგლისურში...). არსებობს ენები, რ-თაც გრამატ. ს. საერთოდ არ გააჩნიათ. ასეთია, მაგ., ქართული.

თარგმანის ბერძნ. დედანთან ფორმალური ეკვივალენტურობის მისაღწევად ელინოფილურმა მიმართულებამ (იხ. ელინოფილიზმი) ქართულში სცადა გრამატ. ს-ის შემოღება. ხელნაწ. სქოლიო-კომენტარებში ზოგჯერ აღნიშნულია, რომ ქართულს, ბერძნულსაგან განსხვავებით, არ შეუძლია

სახელთა დაჯგუფება სამ კლასად: დედალ, მამალ და არარომელად. ქართულის ამ „ნაკლის“ გამო-მასწორებლად ცნობილმა მწიგნობრებმა გამოიყენეს მდედრობითი სქესის გამოსარჩევი -ა და -იდ დაბოლოება: მეფეა, ყრმაა, ებრაელა, უფალა, წინაწარმატყულა, იგა / იგია, ჭაბუკიდი, თითო-ეულიდი, ყმიდი. ასეთი ფორმები, მაგ., გვხვდება გელათის ბიბლიის ხელნაწერში. ხელოვნური „მდედრი“ ფორმები შესულია საბას „ქართულ ლექსიკონშიც“. ანტონ I-ის ქართულ გრამატიკაში გამოყოფილია ს-ის ოთხი ფორმა: მ დ ე დ რ ო - ბ ი თ ი, მამრობითი, უშუალობითი (საშუალო) და ზოგებითი (ნეიტრალური, ვთქვათ, შვილი, ლეკვი, ჩიტი).

XVIII-XIX სს-შიც იყო ცდა რუსულის გავლენით შემოღოთ ა და ინა დაბოლოებანი „მდედრი“ ფორმები (მაგ., ქართველა, ხელმწიფა, ბრძენა, მთავრინა, თავადინა და სხვ.). XX ს-ის 20-იანი წლებიდან კი ასეთი ხელოვნური ფორმები საერთოდ აღიკვეთა.

ლიტ.: დანელია კ., გრამატიკული სქესის გამოხატვის ცდა ქართულში. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1986, №4; Дондуа К., Феминизирующий глагольный в грузинском. — იხ. მისი: რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1967.

კ. დანელია.

სხვათა სიტყვა, ნათქვამი, რ-იც სხვას ეკუთვნის და მოსაუბრეს ან მწერალს ჩართული აქვს თავის ნათქვამსა თუ ნაწერში. მაგ., «ნათელმა მოვარემა ბრძანა: „ბევრით მე ვსჯობივარ მზესა“. ს.ს-დ ითვლება აგრეთვე ავტორის მიერვე წინათ ნათქვამი თუ განაზრახი, რ-საც ის ჩაურთავს თავის ნათქვამში, მაგ., „სად წახველ, ჩემო მადლო-მეთქი, — ვდუღუნებდი“ (ვაჟა-ფშაველ.). ს. ს. ძირითადად ორგვარია: პირდაპირი ნათქვამი და ირიბი ნათქვამი. სხვისი ნათქვამი ან განაზრახი, მოსაუბრის ან მწერლის მიერ სიტყვასიტყვით, ფორმისა და შინაარსის შეუცვლელად განმეორებული, არის პირდ. ნათქვამი. მაგ., „ბრძენმა მოახსენა მეფეს: (1) ერთი სათქმელი მაქვს, ის მომისმინეთ (2) და მერე შემრისხეთო“ (ა. წერ.). I წინადადება (ბრძენმა მოახსენა მეფეს) ავტორისეულია, მეორე — პირდ. ნათქვამია. ავტორისეული წინადადება დამოუკიდებელი სინტაქსური ერთეულია და ინტონაციითაც გამოყოფილია პირდ. ნათქვამისაგან. სხვათა ნათქვამი, გადმოცემული ავტორის მიერ ფორმისა და შინაარსის სათანადო ცვლილებებით, არის ირ. ნათქვამი. ირ. ნათქვამი პირდ. ნათქ-

ვამის შეცვლა-გადაკეთებით მიიღება. ირ. ნათქვამი მეორეულია. მაგ., ბრძენმა მოახსენა მეფეს, (1) რომ მას ერთი სათქმელი აქვს, ის მოუსმინონ და მერე შემრისხონ. (2) თუ პირდ. და ირ. ნათქვამს შევადარებთ, აშკარად დავინახავთ განსხვავებას. პირდ. ნათქვამი არის თავისთავადი, დამოუკიდებელი ერთეული, შინაარსით — ბრძანებითი (თხოვნითი), ზმნები მასში იმ ფორმითაა, როგორითაც მოსაუბრეს უნდა გამოეყენებინა (მაქვს, მომისმინეთ, შემრისხეთ). ირ. ნათქვამი დამოუკიდებელი ერთეული არ არის, იგი ქვეწყობილი წინადადების ნაწილია, დამოკიდებული წინადადებაა, რ-იც „რომ“ კავშირით უერთდება ავტორისეულ მთავარ წინადადებას. შეცვლილია შინაარსითაც: იგი ბრძანებითი წინადადება კი არ არის, არამედ თხოვნითია, რადგან ამგვარსავე მთავარ წინადადებასთან არის დაკავშირებული. შეცვლილია ზმნის ფორმებიც, გადატანილია III პირში (აქვს, მოუსმინონ, შემრისხონ). საერთოდ, ს.ს-ის მრავალფეროვანი შინაარსის გადმოსაცემად პირდ. ნათქვამს უხვი ლექსიკურ-გრამატ. საშუალებები და მოქნილი ენობრივი ფორმები აქვს. რაც მთავარია, ზმნის სუბიექტ. თუ ობიექტ. წყობის ყველა პირობისა და რიცხვის ფორმა გვხვდება პირდ. ნათქვამში, ამდენად, პირდ. ნათქვამს აზრის ზუსტად და ექსპრესიულად გამოხატვა შეუძლია. ირ. ნათქვამი ამ თვალსაზრისით შეზღუდულია, მშრალია, ემოციური მუხტი თითქმის არ გააჩნია. ამავე მიზეზით ირ. ნათქვამის მოხმარების სფერო გაცილებით ვიწროა, ვიდრე პირდ. ნათქვამისა. პირდ. ნათქვამის გადაკეთება ირ. ნათქვამად ყოველთვის არც მოსახერხებელია და არც სასურველი. მიზანშეწონილია მათი თანაზომიერი მონაცვლეობა, რაც სტილის მოთხოვნილებით უნდა იყოს შეპირობებული. ავტორისეული წინადადება შეიძლება უსწრებდეს პირდ. ნათქვამს („ვარდსა ჰკითხეს: „ეგ ზომ ტურფა რამან შეგქმნა ტანად, პირად“, შოთა რუსთ. მოსდევდეს მას („შემა არა გაქვს?“ — ჰკითხა სტუმარმა, ი. ჭავჭავაძე), ან ჩართული იყოს პირდ. ნათქვამში („ხალხი და ჯამათონ! — დაიწყო არსენამ — მამაჩემს ცალთვალა დევი ჰქვიან“, მ. ჯავახიშვილი). დიალოგებში, ზოგჯერ, და დრამატულ ნაწარმოებებში პირდ. ნათქვამს არც ახლავს ხოლმე ავტორისეული წინადადება.

პირდ. ნათქვამს დაერთვის სიტყვასიტყვითი ნაწილაკები (მეთქი, თქო, ო), „მეთქი“ იხმარება I პირის

(მოსაუბრის) წინათ ნათქვამის ან განაზრახის განმეორებით გადმო-საცემად („მომავლენა ჩემი ვაცი და ვიფიქრე: ვინ იცის, მგელმა შეჭამა-მეთქი“, ვაჟა-ფშავე.). „თქო“ ნაწილაკი იხმარება II პირის მი-მართ, როდესაც I პირი (მოსაუბრე) თავის ნათქვამს მას აბარებს III პირისათვის გადასაცემად („უთ-ხარი, რომ როცა პეპია კვდებო-და-თქო, შენა გლოცავდა-თქო“ ი. ჭავჭავ.). იგივე ნაწილაკი გამოყენე-ბული მაშინაც, როცა I პირი მეორე პირს ავალეს, რაიმე უთხრას მასვე, მოსაუბრეს („რალას მაწვალე, შე დალოცვილო, აგრე მეტყოდი, რომ შენი არ არის-თქო“, ი. ჭავჭავ.). **ო** ნაწილაკით გადმოიცემა: 1. III პი-რის ნათქვამი („დათვმან უთხრა: ძმაო, შენის ცულით დაკოდილი თავი გამიმთელდა და შენის ცო-ლის ენით დაკოდილი გული კი არაო“ ს. ს. ორბ.). 2. **ო** იხმარება იმ შემთხვევაშიც, როცა II პირის მიერ III ან I პირისათვის წინათ ნათქვამის ან II პირის განაზრახის განმეორება ხდება („თქვენ კი მიბ-რძანეთ: გლეხთან სიტყვა ფრთხი-ლად იხმარეო“ ი. ჭავჭავ.); „შენ ერთ-ხელ მეტყვი „მითხარო“, მე ასჯერ გეტყვი „ვერასა“, შოთა რუსთ.). 3. **ო** იხმარება მაშინაც, როცა პირი, მრ. რიცხვის ფორმით წარმოადგე-ნილი, იმეორებს მის მიერ წინათ ნათქვამს ან განაზრახს („საზრდო არ დავაკლოთ, ვეცადოთო, ერთმა-

ნეთს ამ სიტყვებით ვამხნეველდით“ ვაჟა-ფშავე.). სიტყვასიტყვითი (ს. ს.-ის) ნაწილაკები წინადადების ყველა წევრს დაერთვის, მაგრამ უფრო ხშირად ზმნა-შემასმენელზეა დართული. ნაწილაკიანი წევრი, ჩვეულებრივ წინადადების ბოლო-საა. სხვა ადგილას შეიძლება დაის-ვას მხოლოდ ზმნა („პკითხა მელმან ოფოფსა: სამეფო თომარ-ჯილა ვინ მოგცაო?“ (ს.-ს. ორბ.). დასაშვებია ასეც: ვინ მოგცაო სამეფო თომარ-ჯილა? **ო** ნაწილაკი წინადადების წევრთან ერთად იწერება, „მეთქი“ და „თქო“ კი დეფისით გამოიყოფა. პირდ. ნათქვამს თუ სიტყვასიტყვი-თი ნაწილაკები დაერთვის, მაშინ იგი ბრჭყალებში არ ჩაისმის, გარ-და განსაკუთრებული ხაზგასმის საჭიროებისა.

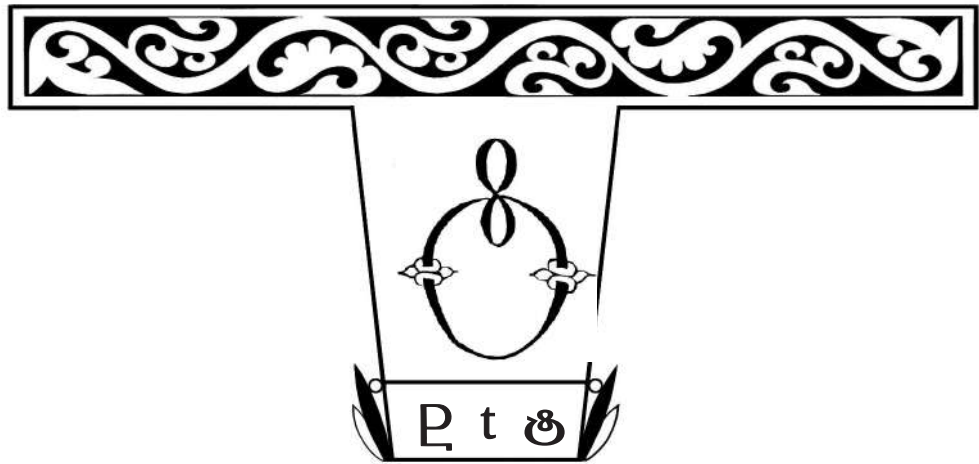
მარტივი წინადადების სახით წარმოდგენილ პირდ. ნათქვამში ს. ს.-ის ნაწილაკი არის ერთი („ოფოფ-მან დაუძახა: მელო, მოწმე ვერ გი-შოვნეო“ ს.-ს. ორბ.), რთულსა და ერთგვარწევრებიან წინადადებებ-ში — რამდენიმე, სტილისტიკური საჭიროების მიხედვით („ერთმან გლახაკმან თქვა: მეფეთა ვვობვარო ამაღ, რომ მე რაც მაქვს, მეყოფის და კიდევ ვჯერვარო და მათ ხმელეთი იშოვონ, არ იმყოფინებენ და არც გაძლებიანო!“ ს.-ს. ორბ.).

ქართულში ს. ს.-ის გადმოცემის სხვადასხვა საშუალება არსებობს. ერთ-ერთი მათგანია ციტირება.

ციტატა არის ვისიმე თხზულები-დან სიტყვასიტყვითი ამონაწერი, რ-საც ავტორი იყენებს თავისი აზრის დასამოწმებლად. ციტატა ყოველთვის ჩაისმის ბრჭყალებ-ში. ფართოდ არის გამოყენებული აგრეთვე პირდ. და ირ. ნათქვამის კონტამინაციით მიღებული ს. ს.-ის შუალედური ფორმაც, ე. წ. არა-საკუთრივ პირდაპირი ნათქვამიც, იგი პირდ. ნათქვამს იმით ჰგავს, რომ მას აუცილებლად ერთვის სიტყვასიტყვითი ნაწილაკი (მეთქი, თ), ზმნის ფორმებიც არ არის შეც-ვლილი, გადატანილი III პირში (როგორც ეს ირ. ნათქვამშია). ირ. ნათქვამთან მას აახლოებს მჭიდრო სინტაქსური კავშირი ავტორისეულ მთავარ წინადადებასთან, რ-თანაც დამატებითი ან მიზნის გარემოები-თი დამოკიდებული წინადადების ფუნქციას ასრულებს: „რად მიმეცო ამა ჭირსა“, ბედსა ამას უზრახვი-და“ (შოთა რუსთ). „მე ჩემთვისაც არ ვლოცულობ, ღმერთი არ შე-ვაწუხო-მეთქი და თქვენთვის სად ვილოცებდი!“ (ი. ჭავჭავ.); „შედეგა გიორგი, ანიშნა მოპირდაპირეს: არ გერჩიო ნაბიჯმოცარულს“, (კ. გამს.)

ლიტ.: თანამედროვე ქართული სალი-ტერატურო ენის ნორმები, I, თბ., 1986; კვანტალიანი ლ., ქართული ზეპირი მეტყველების სინტაქსის საკითხები, თბ., 1990. კვანტალიანი ლ., თანამედროვე ქართუ-ლი ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

ტ, ქართული ანბანის მეცხრამეტე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეერთე) ასო. მისი სახელია „ტარი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი ხშულ-მსკდომი აბრუბტივისა. ასომთავრულში იწერებოდა **Ⴒ**. მისი მოხაზულობა ხაზებისა და წრის კომბინაციაა, რიც კვადრატის ნახევარს იკავებს. **t** ნუსხურში კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრულში **ტ** მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხურსა და მხედრულში იგი ოთხხაზოვანი სისტემის ქვედა სამ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა სამასს (300).

ტაბუ (პოლინეზ. *tapu* > *tabu* — მთლიანად გამოყოფილი), ენაში არსებულ გარკვეულ სიტყვათა ხმარების აკრძალვა. **ტ.** ეთნოგრ. ცნებაა, რიც აღნიშნავს განვითარების ადრეულ საფეხურებზე მდგომ ხალხებში საზ. ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში რელიგ., სოც. ან სხვა რაიმე მიზეზით გამოწვეულ აკრძალვებს. აკრძალვა ვრცელდება ენაზედაც და დაკავშირებულია რწმენასთან, რომ შესაძლებელია საგნებზე, მოვლენებზე... უშუალო ზემოქმედება ენის მაგიური ძალის მეშვეობით. აკრძალვა ეხება სიტყვებს, რეზიკ ენაში არსებობს, მაგრამ ზემოქმედებითი ან სხვა მიზეზით მათი ხმარება დაუშვებლად არის მიჩნეული. ზოგჯერ აღკვეთილია ამგვარ სიტყვებთან მიმსგავსებული სიტყვების გამოყენებაც კი. მაგ., ტაბუირებულია სიკვდილის, მძიმე ავადმყოფობის აღმნიშვნელი სიტყვები; ღმერთებისა და სულების,

მეფეებისა და ბელადების სახელები, ცხოველებისა, რეზიკ ნადირობენ, ან რეზიკ შეუძლიათ რაიმე ზიანი მიაყენონ ადამიანებს და მისთ. აკრძალული სიტყვების ნაცვლად გამოყენებულია მეტაფორები, ეფემიზმები ან სხვა არაპირდაპირი გამოთქმები.

„ტ.“ გვიან გავრცელებული ტერმინია (ევროპაში იგი მხოლოდ XVIII ს-იდან იხმარება), მაგრამ თვით მოვლენა უძველესია და მის კვალს თითქმის ყველა ენაში ვპოულობთ. მაგ., რუსულში სიტყვა „მოკვდას“ (умереть) ნაცვლად გავრცელებულია ეფემისტური ფორმები — „преставился“, „приказал долго жить“, „скончался“ და სხვ. ამავე რიგისაა ქართულში „მოკვდა“ — „სული განუტევა“, „გარდაიცვალა“ და მისთ., „მკვდარი“ — „მიცვალებული“, „განსვენებული“ და სხვ. ინგლისურში სიტყვა „die“ — „სიკვდილი“ იხმარება სულიერ, მ. შ. პირთა აღმნიშვნელ სახელებთან, მაგრამ არსებობს საყოველთაოდ მიღებული **ტ.**, რიც კრძალავს მის გამოყენებას ოჯახის უახლოეს წევრების მიმართ. მაგ., არ არის მიღებული ასეთი გამოთქმები: **ჩემი მამა, ჩემი დედა...** მოკვდა, მაგრამ გამოთქმები — მისი მამა, მისი დედა... მოკვდა — სავსებით მისაღებია.

ტ-სთან არის დაკავშირებული იუდაიზმში უფლის აღმნიშვნელი ორი სახელი — **იაჰვე** და **ადონაი**. სოც. **ტ.** უდევს საფუძვლად ქმრის სახელის წარმოქმნის აკრძალვას საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (იხ. გენდერი).

მთელ რიგ ენებში სიტყვა „გველი“ შეცვლილია სხვა, ნაკლებად „საშიში“ სიტყვებით: ქართ. — „უსახელო“, „მცურავი“, რუს. —

змея, змий („მიწიერი“). ეფემისტურია ზოგი დაავადების სახელწოდების ნაცვლად გამოყენებული სიტყვები: „ყვავილები“, „ბატონები“...

თანამედროვე ცივილიზებულ საზოგადოებებში სიტყვათა ტაბუირება შეიძლება მოტივირებული იყოს პოლიტ.-დიპლ. ან სტრატეგიული მოსაზრებებით (მაგ., სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ობიექტის აღნიშვნა გამოთქმით „საფოსტო ყუთი“), საზოგადოებაში მიღებული ეტიკეტით (მაგ., ე. წ. სკაბრეზული ლექსიკის გამოყენება) და ა. შ.

ლიტ.: Реформатский А. А., Введение в языкознание, М., 1960; Лайонс Дж., Введение в теоретическую лингвистику, пер. с англ., М., 1978; Леонтьев А. А., Табу. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ი. ქობალავა.

ტავტოლოგია (ბერძნ. *tautologia* < *tautós* — ერთი და იგივე და *logos* — სიტყვა), ერთი და იმავე ცნების ან აზრის გამეორება სხვა სიტყვებით; გამონათქვამის აზრობრივი სიჭარბე, რიც ვლინდება მთელის ან მისი ნაწილის აზრობრივ დუბლირებაში. კერძოდ, სიტყვათშესაბამის ერთ-ერთი, უფრო ვიწრო მნიშვნელობის მქონე, კომპონენტის, უპირატესად მსაზღვრელის, სემანტიკა აუცილებლობით ნაგულისხმებია მეორე, უფრო ფართო მნიშვნელობის მქონე, კომპონენტის სემანტიკაში, რის გამოც მსაზღვრელის დართვა ზედმეტი ხდება. **ტ**-ის მიზეზია ამა თუ იმ სიტყვის (ჩვეულებრივ, არსებითი სახელი) არაადეკვატური გაგება ან რეინტერპრეტაცია ამ სიტყვის მნიშვნელობის დავიწროების მიმართულებით, რის შედეგადაც მოსაუბრე საჭიროდ მიიჩნევს საზღვრულში თავისთავად ნაგულისხმები მსაზ-

ღვრელის დამატებას. **ტ.** ჩნდება მაშინ, როდესაც საზღვრულად გამოყენებული უცხოური სიტყვის ზუსტი მნიშვნელობა მოსაუბრისათვის მთლად ნათელი არ არის. ამგვარი მსაზღვრელ-საზღვრულის შემცველი ტავტოლოგიური გამოთქმების ნიმუშებია: **პირველი** ვერნი-საჟი („ვერნისაჟი“ თავად ნიშნავს პირველ გამოფენას), **პირველი** პიონერი, **ადგილობრივი** / **მკვიდრი** აბორიგენი, **ჩემი** ავტობოტრეტი დავნატე და სხვ., თუმცა **ტ.** ზოგჯერ მშობლიურ ნიშნულზეც წარმოიქმნება. მაგ., გამოთქმების — **პირველი** პირმშოს, **ერთადერთი** პირმშოს — ხმარება ადასტურებს იმას, რომ სიტყვა „პირმშოს“ მნიშვნელობა ამ გამოთქმების გამოყენებისათვის „შვილის“ სინონიმურია (და არა „პირველი შვილისა“).

ტ. ზოგჯერ თვით სინონიმთა გაუმართლებელი ხმარების გზით მიიღება (მაგ., მწამს და მჯერა!). თავისი არსით ტავტოლოგიურია ზედმიწევნით, მიჯრით განლაგებული სინონიმებისგან შედგენილი ლექსიკური ერთეულები — კომპოზიტები და სიტყვათშეხამებები: სვე-ბედი, ბედ-ილბალი, გზა-კვალი, უკუზოკვლოდ, ტყუილურალოდ, მორჩა და გათავდა (ან პირუკუ რიგით), კოხტად და ლამაზად და ა. შ.

ტ.-ს ქმნის აგრეთვე ერთი და იმავე აზრის გამოხატვა წართქმითი და უკუთქმითი მსჯელობებით, რაც დამახასიათებელია შუა საუკუნის ტავტოლოგიური ლიტერატურისათვის, განსაკუთრებით, სარაინდო და სახობტო პოეზიისათვის. მაგ., „არ-ახალია, ძველია“; [ვატმანი] „პირმსუქანი, არ-პირხმელი“.

სამეცნ. და ოფიციალური სტილისათვის ტავტოლოგიური მსჯელობები მიუღებელია და, თუ იგი სტილისტიკურ ხერხად არ არის გამოყენებული, მოსაუბრის არასაკმარის წიგნიერებაზე მეტყველებს.

გარდა წმინდა ლექსიკური **ტ.**-ისა, არსებობს გრამატ. და სიტყვა-წარმოებითი **ტ.-ც.** განსაკუთრებით აშკარად ვლინდება იგი ზედსართავთა ხარისხების წარმოებისას, როცა ერთმანეთს ერწყმის ორგანული (აფიქსური) და აღწერითი წარმოება. მაგ., „ყველაზე უდიდესი“ ჭარბი წარმოებაა (უნდა იყოს: მხოლოდ „უდიდესი“ ან „ყველაზე დიდი“); „უფრო ნაკლები“ (უნდა იყოს: „უფრო ცოტა“ ან მხოლოდ „ნაკლები“).

ტ. მეტყველების ფაქტია და ენობრივ უზუსტ უფრო განეკუთვნება, ვიდრე ენობრივ სისტემასა და ნორმას.

ტ. არ უნდა აირიოს ფსევდოტავტოლოგიაში, რაც სიტყვის ან სიტყვათშეხამების პირდაპირ, მექანიკურ გამოხატვას გულისხმობს და მხატვრულ ლიტერატურაში პოეტური გამოხატვის სახით იხმარება ექსპრესიის გასაძლიერებლად. მაგ., „გათენდა! შეერთდით, შეერთდით, შეერთდით! დროშები, დროშები, დროშები ჩქარა!“ (გ. ტაბ.).

ლოგიკაში **ტ.** სუბიექტისა და პრედიკატის აზრობრივ იგივეობაში ვლინდება.

ლიტ.: აფრიდონიძე შ., სიტყვა და კონტექსტი (მასალები ლექსიკონისათვის). — «ქსკს», წგ. 7, თბ., 1985; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

შ. აფრიდონიძე.

ტაბატი, კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, მძლავრი კათედრალი, რელიგიური ცენტრი შუა საუკუნეების საქართველოში, ისტ. შავშეთში (ახლანდ. თურქეთის ტერიტორია). ტაბატი ააგო ერისთავთ-ერისთავმა აშოტ კუხმა X ს. დასაწყისში.

ტ.-ის ლიტ. კერის პირველი წარმომადგენელია კათედრალის პირველივე მღვდელმთავარი სტეფანე მტბევარი (IX—X სს.). 914—918 მან დაწერა ჰიმნოგრაფიული თხზულება „წამება წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელიც განიყვანეს ყუელის ციხით“. მასში აღწერილია აბულ კასიმის სასტიკი ლაშქრობა სომხეთსა და საქართველოში (914).

X ს-ში **ტ.-ში** მოღვაწეობდა ჰიმნოგრაფი იოანე მტბევარი. მისი ჰიმნები გვხვდება მიქაელ მოდრეკილის კრებულში. იგი ზრუნავდა ხელნაწერთა გამრავლებაზე და ცემის სახელთანაა დაკავშირებული ტბეთის სახარების (995) დამზადება, სვანური მრავალთავის შედგენა და სხვ. X ს. II ნახ. მოღვაწეა დავით ტბელი ან მტბევარი, რ-მაც ბერძნულიდან თარგმნა „მართლ-ცხოვრება“, „ბარლამის ცხოვრება“, „გრიგოლ ეპისკოპოსის ცხოვრება“ და სხვ.

მომდევნო ხანის ცნობილი მწიგნობრები არიან: აკვილა მტბევარი, რ-მაც 1002 გადაწერა „წმინდანთა ცხოვრება“, პავლე მტბევარი (XII ს.), რ-მაც იოანე ფუკარალისძეს გადააწერინა ოთხთავი; იოანე მტბევარ-საფარელი (XII ს.), რ-მაც დაამზადებინა წყაროსთავის ოთხთავი და სხვ. ზოგი მკვლევარი **ტ.-ს** უკავშირებს ცნობილი მწიგნობრის აბუსერიძე ტბელის საქმიანობას.

მოღწეულია „ტბეთის სულთა მატეანის“ ტექსტი (XII—XVI სს.), რ-შიც უხვადია ცნობები აჭარა-შავშეთის ისტ.-გეოგრაფიაზე.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ტიმბრი (< ფრანგ. timbre), ბგერის ელფერი, ბგერის თვისება, რ-ითაც ერთმანეთისაგან განსხვავდება სხვადასხვა მუსიკალური საკრავის (მაგ., ვიოლინოსი კონტრაბასისაგან) ან სხვადასხვა ადამიანის ხმა სხვა თვისებათა (სიმაღლე, სიძლიერე) ერთნაირობის პირობებში. სამეტყველო ბგერებს შორის აკუსტიკურ განსხვავებას ფაქტობრივად ქმნის მათი სხვადასხვა **ტი.** (განსაკუთრებით ნათელია ეს ხმოვნებში). ყოველ ბგერას აქვს თავისი, სხვა ბგერისაგან განსხვავებული **ტი.**, ისევე როგორც საკუთარი **ტი.** აქვს საკრავსა და თითოეულ ადამიანს.

ტიმბრული განსხვავება იქმნება ბგერის გამომცემი სხეულების ან საგნების რეზონატორებში, ე. ი. იმ სივრცეში, რ-შიც წარმოიქმნება თანარხევა და თანაბგერობა. ადამიანის მიერ წარმოთქმული ბგერათული ბგერაა, რაც შედგება ძირითადი ტონისა და ობერტონებისაგან, ანუ პარციალური ტონებისაგან. მათი ძირითად ტონთან შეფარდება, სიძლიერე და სიმაღლე განსხვავებულია სხვადასხვა მბგერ სხეულში, რამდენადაც რეზონატორები, თავისი სიხშირის მიხედვით, სხვადასხვაგვარად აძლიერებენ ამ თუ იმ ტონს. სწორედ ეს განსხვავება ქმნის **ტი.-ს**.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975.

ი. თევდორაძე.

ტიმპი (ლათ. tempus — დრო), მეტყველების ელემენტების წარმოთქმის სისწრაფე. **ტი.** მეტყველების ერთ-ერთი მელოდიკური მახასიათებელია. ქართულში ხშირად მეტყველების **ტი.** მნიშვნელოვან როლს ასრულებს გამონათქვამის სინტაგმებად დაყოფაში (იხ. სინტაგმა 1). თუ **ტი.** აჩქარებულია, სინტაგმათა რაოდენობა ნაკლებია და პირუკუ — შენელებული **ტი.-ის** დროს სინტაგმათა რიცხვი იზრდება. **ტი.-ის** აჩქარებით შესაძლებელია რთული წინადადება (თანწყობილი ან ქვეწყობილი) ერთ სინტაგმად წარმოთქვას. მეტყველების **ტი.** კავშირშია სინტაგმის ლოგიკურ მაჩვენებელთან, რაც ნაკლებმნიშვნელოვანია, წარმოთქმის აჩქარებული **ტი.-ით**, ხოლო ის, რაზედაც მოქმედი ყურადღებას ამახვილებს — შენელებული **ტი.-ით**. ზოგიერთ პოზიციაში (მაგ., წინადადების აბსოლუტურ ბოლო-

ში) სიტყვის ლოგიკური გამოყოფის დომინანტი ხერხია ტ-ის შენელება, რასაც თან სდევს ხმოვანთა დაგრძელება (იხ. მელოდია).

ქართ. მელოდიაში სინტაგმის ლოგიკური მახვილი ტ-ის შენელებაზეა დამყარებული.

ი. თევდორაძე.

ტერმინი (< ლათ. terminus — საზღვარი, მიჯნა), განსაკუთრებული ენობრივი ნიშანი, სიტყვა ან შესიტყვება, რასაც იყენებენ მეცნიერების, ტექნიკის, ხელოვნების... ამა თუ იმ დარგის გარკვეული ცნების აღსანიშნავად.

ტ-ის ძირითადი ფორმაა არსებითი სახელი. სტრუქტურის მიხედვით, ტ-თა სამი ჯგუფი გამოიყოფა: 1. ერთსიტყვიანი ტ-ები, 2. შესიტყვებები და 3. სიმბოლოებით გამოხატული ტ-ები. ერთმანეთთან ლოგიკურად დაკავშირებულ ტ-თა ერთობლიობას, ანუ ტ-თა სისტემას ტერმინოლოგია ეწოდება. ტ-თა სისტემა საერთო ენობრივ სისტემაში შემავალი ქვესისტემაა.

ტ-ის ძირითადი მახასიათებლებია: 1. ნომინაციურობა (ტერმინსა და სიტყვას შორის სხვაობა ექსტრალინგვისტურ სფეროშია — იცნობს თუ არა ამ ობიექტს სპეციალისტების გარდა სხვაც); 2. დეფინიციურობა; 3. კონვენციურობა (ტ. კონვენციურია ორგვარად: როგორც სიტყვა და როგორც ტ. კონვენციურობის გამო ტ-ს აქვს ზუსტი დეფინიცია — წინასწარ შეთანხმებული მკაცრი განსაზღვრა); 4. სისტემურობა; 5. მონოსემიურობა (ერთმნიშვნელობიანობის ტენდენციის გამოვლენა ერთი ტერმინოლოგიური ველის ფარგლებში, მაგ., რომელიმე სამეცნ. დისციპლინისა თუ სამეცნ. სკოლის ტერმინოლოგიაში. ამიტომ იმგვარ ტ-ებს, როგორიცაა, მაგ., „ასიმლიაცია“ ბიოლოგიაში, ეთნოგრაფიასა და ლინგვისტიკაში, „ფუნქცია“ მათემატიკაში, ფიზიოლოგიასა და ლინგვისტიკაში და სხვ., დარგთაშორის ომონიმებსან ინტერდისციპლინურ ტერმინოლოგიას უწოდებენ); 6. სტილისტიკური ნეიტრალურობა (ტ. თავისუფალია ემოციურ-ექსპრესიული დანაშრევებისაგან).

ტერმინოლოგიური სისტემა იყენებს სალიტ. (resp. საერთო-სახალხო) ენის ნიშნებს და ფუნქციონირებს ბუნებრივი ენის კანონების მიხედვით. ამიტომ ყველა ტენდენცია ენობრივი ნიშნისა (პირველ რიგში, ლექსიკურ-სემანტიკური პროცესები, როგორიცაა,

მაგ., პოლისემია, ომონიმია, სინონიმია და სხვ.) პოტენციურად შენახულია ტ-ში და მაშინვე იჩენს თავს, როგორც კი ამისათვის ხელსაყრელი პირობები შეიქმნება. ტერმინოლოგიური სისტემა, როგორც საერთო ენის ქვესისტემა, ღია დინამიკური სისტემაა და ხასიათდება ტერმინოლოგიური და არატერმინოლოგიური ლექსიკის ურთიერთშედევითი ისეთი პროცესებით, როგორიცაა: ა) დეტერმინოლოგიზაცია (ტ. გადადის საერთო გამოყენების ლექსიკაში, მაგ., „ჯაჭვური რეაქცია“, როგორც ხატოვანი გამოთქმა); ბ) ტერმინოლოგიზაცია (ტ. საერთო გამოყენების სიტყვა ხდება და ახ. სისტემაში გადადის, მაგ., „ბრუნვა“, „დაბოლოება“); გ) რეტერმინოლოგიზაცია (მზა ტ-ის გადატანა ერთი სამეცნ. დისციპლინიდან მეორეში სრული ან ნაწილობრივი გადაზრებით. შდრ., მაგ., „დიფერენციალი“ მათემატიკასა და ლინგვისტიკაში, „ვალენტობა“ ქიმიასა და ლინგვისტიკაში).

ტ., როგორც ენობრივი ერთეული, მთლიანად ექვემდებარება მოცემული ენის ფონეტ. და გრამატ. კანონებს. ტ-ის სტრუქტურულ-სემანტიკური თავისებურებები ვლინდება სიტყვაწარმოების სფეროში, სადაც ხდება ცალკეულ ფორმანტთა ერთგვარი „სპეციალიზაცია“ ამა თუ იმ ტერმინოლოგიური მოდელისათვის (შდრ., მაგ.: -ოზა ქიმიაში, -ომა მედიცინაში, -ემა ლინგვისტიკაში). ტ. შეიძლება შეიქმნას მოცემული ენის მორფემული ინვენტარით ან ინტერნაციონალური ელემენტებით (შდრ., მაგ., „წყვილბავისმიერი“ და „ბილაბიალური“). ხშირია ტ-თა სესხება სხვა ენებიდან (უშუალოდ თუ კალკირებული ფორმით, მაგ., ქართ. გრამატ. ტ-ებიდან „სუბიექტი“ ნასესხებია, „ქვემდებარე“ — კალკირებული).

ქართ. ტერმინოლოგიის ლექსიკური ბაზა და ძირითადი წყაროებია თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენა და ქართ. ენის დიალექტები, ასევე, ძვ. ქართ. ენის ლექსიკა და უცხო ენებიდან ნასესხები ტ-ები. სამეცნ. ტერმინოლოგიაში განსაკუთრებით დიდია ხვედრითი წილი ბერძნ.-ლათ. ტერმინ-ელემენტებით შექმნილი ტ-ებისა. მეცნიერების ზოგადი მდგომარეობის (საერთოდ, კულტ.-ეკონ. პარადიგმის) ცვლილება გავლენას ახდენს როგორც ცალკეულ ტ-ებზე, ასევე ტ-თა სისტემაზე მთლიანად. მიუხე-

დავად ამისა, ტერმინოლოგიური სისტემის სიცოცხლისუნარიანობა და ვარგისიანობა განისაზღვრება, პირველ რიგში, მისი მოწესრიგებულობით, სტანდარტიზაციისა და უნიფიკაციის ხარისხით. სტანდარტიზაციის ხარისხი მთლიანად დამოკიდებულია იმაზე, თუ რამდენად სწორადაა მოწესრიგებული ტერმინოლოგია. ტერმინოლოგიური ლექსიკა (ტერმინები, ნომენკლატურული სახელწოდებები, პროფესიონალიზმები) ლექსიკოგრაფიული აღნუსხვა-აღწერის შედეგად თავმოყრილია სხვადასხვა ტიპის ტერმინოლოგიურ ლექსიკონებში. სამეცნ.-ტექ. ტერმინოლოგიის სახელმწ. სტანდარტიზაციის აუცილებელი და სავალდებულო პირობაა ყველა დარგის ტერმინოლოგიური ლექსიკონების დამუშავებაში ერთმეცნიერთა მონაწილეობა. არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტში ხდება ორ- და მეტენოვანი ტერმინოლოგიური ლექსიკონების უნიფიკაციის, მათი განხილვა-სანქციონირების კოორდინირება. მხოლოდ ასეთი წესით დამუშავებულ ტერმინოლოგიურ ლექსიკონს ენიჭება უფლება, იყოს ნორმატიული, ე. ი. ყველასათვის სავალდებულო გამოსაყენებელი.

ლიტ.: ფონსუა ზ., სპეციალური ლექსიკა საერთო ენაში. — «იკე», XVII, თბ., 1970; გელენიძე ლ., ტერმინოლოგიისა და საერთო-სახალხო ენის მიმართებისათვის სამეცნიერო-ტექნიკურ პროგრესთან დაკავშირებით. — «ქსკს», წგ. 4, თბ., 1981; დამბაშიძე რ., ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგია და მისი შედგენის ძირითადი პრინციპები, თბ., 1986; ჭირაქაძე მ., ტერმინის ზოგადლინგვისტური თეორია და არქეოლოგიური სისტემატიკა, თბ., 1995.

მ. ჩაჩანიძე.

ტერმინოლოგია (ტერმინი და ბერძნ. logos — მოძღვრება, სიტყვა), 1. მეცნიერების, ტექნიკის, ხელოვნების... გარკვეულ დარგში ხმარებულ ტერმინთა ერთობლიობა. სიტყვა „ტ.“ ტერმინოლოგიური ლექსიკონის სინონიმადაც იხმარება: გრამატ. ტ., საერთაშორისო ტ., ტექნიკური ტ.

ქართ. ტ-ის ისტორია სათავეს იღებს ქართ. მწიგნობრობის დასაწყისიდანვე. X—XII სს. ქართ. ტერმინთქმნადობის აღმავლობის ხანა. საეტაპო მნიშვნელობა ჰქონდა ქართ. ტ-ის ისტორიაში თბილ. სახელმწ. უნ-ტის დაარსებას (1918). ამ დროიდან იწყება მკაცრ მეცნ. პრინციპებზე დამყარებული ფართომასშტაბიანი ტერმინოლოგიური მუშაობა საქართველოში (იხ.

ტერმინოლოგიური ლექსიკონი). 1921-იდან ტერმინოლოგიური საკითხების შესწავლას ხელმძღვანელობდა განსახკომთან არსებული „სახელმწიფო სამეცნიერო საბჭო“, 1926-იდან — „ცენტრალური სამეცნიერო ტერმინოლოგიური კომიტეტი“, რ-იც 1936-იდან სპეც. სამეცნ. ტერმინოლოგიის განყებად გადაკეთდა. 1941-იდან დღემდე ეს განყება არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტის შემადგენლობაშია; 2. იგივეა, რაც ტერმინოლოგიის დისციპლინა, რ-იც ტერმინებს შეისწავლის.

ლიტ.: ბერიძე ვ., ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგიისათვის. I. — «მეცნიერება და ტექნიკა», 1952, №9; ღამბაშიძე რ., ტერმინოლოგიური მუშაობა საქართველოში. — «ქსკს», წგ. 1, თბ., 1972; მისივე, ქართული ტერმინოლოგიური ლექსიკონგრაფია. ნორმისა და უზუსტის საკითხები. — იქვე, წგ. 8, თბ., 1988; ჩხუბანიძე ვილი დ., ქართული ტერმინოლოგიის შესწავლის ისტორიიდან. — «აკკ», XXII, თბ., 1980. იხ. აგრეთვე სტატიასთან ტერმინი.

მ. ჩაჩანიძე.

ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, ენციკლოპედიური ლექსიკონის სახეობა, რ-იც ამა თუ იმ დარგის ტერმინებს განმარტავს. ტ. ლ. შეიძლება იყოს როგორც ერთენოვანი, ისე ორ-, სამ- და მეტენოვანი. არსებობს ნორმირებული და არანორმირებული, კრებსითი და ვიწროდარგობრივი, ინვერსიული და რევერსიული, განმარტებითი და ორთოგრაფიული დარგობრივი ტ. ლ-ები, თესაურესები და ა. შ.

ნებისმიერი დარგის ტ. ლ-თვის დგება სპეციალური სიტყვანი არსებული ნორმების საფუძველზე, რთა დაცვაც სავალდებულოა ყველა შემდგენლისათვის. სიტყვანს უნდა ადგენდეს იმ დარგის სპეციალისტი, რ-ის ტერმინოლოგიაც მუშავდება.

საქართველოში ტ. ლ-ების გამოცემა 1923-იდან იწყება. დღემდე გამოცემულია განსხვავებული ტიპის 70-მდე ლექსიკონი მეცნიერების სხვადასხვა დარგში. მაგ., მათემატიკის ტერმინთა ლექსიკონი (რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული, 1925, 244 გვ.), საამშენებლო ტერმინოლოგიური ლექსიკონი (ქართულ-რუსული და რუსულ-ქართული, 1926, 112 გვ.), პროფესიათა ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული, 1926, 66 გვ.), ტექნიკური ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული, 1935, 567 გვ.), სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია, I, მემცენარეობა (რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული, 1938,

378 გვ.), სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია, II, ენტომოლოგია (რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული, 1938, 314 გვ.), სამედიცინო ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართულ-ლათინური, 1947, 457 გვ.), სოფლის მეურნეობის ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართულ-ლათინური და ქართულ-რუსულ-ლათინური, 1959, 623 გვ.), ფიზიკის ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული, 1960, 140 გვ.), იურიდიული ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული, 1963, 331 გვ.), გეოგრაფიის ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული, 1967, 206 გვ.), ტექნიკური ტერმინოლოგია (ქართულ-რუსული, 1977, 521 გვ.), ტექნიკური ტერმინოლოგია (ქართულ-რუსული, 1982, 568 გვ.), საზღვაო ტერმინოლოგია (ქართულ-რუსული და რუსულ-ქართული, 1985, 221 გვ.), ნიადაგმცოდნეობის ტერმინოლოგია (რუსულ-ქართული, ქართულ-რუსული, 1998, 224 გვ.).

ლიტ.: ღამბაშიძე რ., ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგია და მისი შედგენის ძირითადი პრინციპები, თბ., 1986.

ი. ჯიბუტი.

ტექსტი (<ლათ. textus — ქსოვილი, ხლართვა, შეერთება), ენობრივი წარმონაქმნი, ზეპირი ან წერილობითი ენის მონაკვეთი, რ-იც ხასიათდება რიგი ნიშნებით. ტ. შეიძლება იყოს სხვადასხვა სიგრძის — სიტყვით, როგორც კომუნიკაციური რეპლიკით („დაამთავრეთ!“), დაწყებული და შინაარსით გაერთიანებული ვერბალური ნიშნების ნებისმიერი თანმიმდევრობით (აბზაცი, პარაგრაფი, თავი, ნოველა, პიესა, ინტერვუ...) დამთავრებული. წინადადებაზე დიდ ეროვნულ ალსანიშნავად უპირატესად გამოიყენება ტერმ. „დისკურსი“.

ნებისმიერი ტ. შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც სტრუქტურის, ისე ფუნქციონირების, შინაარსის თავისებურებათა თვალსაზრისით. ტ-ის ასაგებად გამოიყენება სხვადასხვა სახის შემაკავშირებელი საშუალებები: ლექსიკური — არასრული სიტყვები (ნაწილაკები, კავშირები...), ჩანართები, თემა-რეჟიმი მითითებები (იხ. ჩანართი, თემა, რეჟიმი) — სინონიმური ჩანაცვლებები, ინტონაციური საშუალებები, ტ-ში ენობრივ ერთეულთა რიგის შეცვლა; გრაფ. საშუალებები — განსხვავებული შრიფტი, სახვენი ნიშნები... (წერილობითი ენისათვის) და სხვ. გარდა შემაკავშირებელი საშუალებებისა, რ-ებიც უზრუნველყოფენ ტ-ის მთლიანობას, არსებობს აგრეთვე

შინაარსის გამთლიანების სპეციფ. საშუალებები, როგორცაა: ემფაზა — გამონათქვამის ამა თუ იმ ელემენტის გამოყოფა გამოთქმის, სინტაქსური პოზიციის შეცვლის და მისთ. მიხედვით; ნარატიულობა — თხრობის დინამიკის გამოხატვა ენობრივი საშუალებებით.

ტ-ის სწორი აღქმისათვის აუცილებელია გათვალისწინებულ იქნეს ლინგვისტური და არალინგვისტური კონტექსტები, რ-ებშიც იქმნება ტ., ე. ი. ტ-ის აღქმა დამოკიდებულია პრესუპოზიციებზე, ანუ კომუნიკაციის წევრებისათვის საერთო ფონისეულ ცოდნაზე.

ტ-ის იდენტიფიკაციის საკითხებს იკვლევს ფილოლოგიის სპეც. დარგი — ტექსტოლოგია. ტ. (ზეპირი, წერილობითი), როგორც სემანტიკური მთლიანობა, წარმოადგენს ლინგვისტიკის დარგის — ტ-ის ლინგვისტიკის კვლევის საგანს. ზეპირ და წერილობით დისკურსს იკვლევს დისკურსის ანალიზი. ზოგი მკვლევარი აღნიშნულ ტერმინს იყენებს ზეპირ ტ-ის კვლევისათვის, ხოლო „ტ-ის ლინგვისტიკას“ ტოვებს წერილობითი ტ-ებისათვის.

ლიტ.: შენგელაია ნ., ტექსტის ლინგვისტიკის პრობლემები, თბ., 1987; მისივე, არასრული სიტყვები და ტექსტის სემანტიკური მთლიანობა, თბ., 2000; Проблемы цельности и связности текста, М., 1982; Текст. семантика и структура, М., 1983; Текст: Высказывание. Слово, М., 1983; Николаева Т. М., Текст. - Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990..

ლ. ენუქიძე.

ი. ქობალავა.

ტექსტოლოგია (ტექსტი და logos — სიტყვა, მოძღვრება), ტექსტის კრიტიკა, ფილოლოგიის დარგი, რ-იც კრიტიკულად, მეცნიერულად შეისწავლის წერილობით მტკვლებს. ტერმ. „ტ.“ შედარებით ახალია (შემოღებულია 1930 ბ. ტომასევესკის მიერ), მაგრამ კვლევა, რ-საც ეს ტერმინი გულისხმობს, უძველესი დროიდან არის ცნობილი. ამ მნიშვნელობით ტექსტოლოგიურ კვლევას საფუძველი ჩაეყარა ძვ. ინდოეთსა და ანტ. საბერძნეთში, როდესაც საჭირო გახდა იმ დროისათვის უკვე ენობრივად მოძველებული (თუ სხვა რომელიმე თვალსაზრისით გაუგებარი) ტექსტების კომენტირება და კრიტ. ანალიზი.

ტ., როგორც მეცნიერება, იწყება XVIII ს-იდან. ტ-ის ობიექტი არის ფოლკლორი, ძვ. და ახ. ლიტ. ძეგლები, ისტ. დოკუმენტები. თითოეულ ამ სფეროს თავისი სპეციფიკა აქვს, მაგრამ ტ. უნდა არსებობდეს

როგორც ერთიანი მეცნიერება, სპეციფ. მიდგომებითა და მეთოდებით. ტ-ის უპირველესი მიზანი არის ტექსტის დადგენა. შესაბამისად, ტ-ის კონკრეტული ამოცანები ასე ჩამოყალიბდება: ტექსტის მთლიანობის დადგენა (ნაწილების გადანაცვლება, რედაქციების, ჩანართებისა და მისთ. გათვალისწინებით); ტექსტის წარმომავლობის დადგენა (ორიგინალურია თუ ნათარგმნი, თარგმანის წყარო); ავტორობის საკითხი; დაწერის დრო. ტექსტოლოგიურ კვლევაში სპეციფ. მიდგომებთან ერთად ფართოდ გამოიყენება სტილისტიკური და სტატისტიკური მეთოდებიც.

ქართ. ტ-ს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. იგი ქართ. მწერლობას მისი ჩასახვის დროიდან ფეხდაფეხ მოჰყვებოდა. ამაზე მიაწინებს ჩვენამდე მოღწეული ძვ. ქართ. მწერლობის ძეგლების სხვადასხვა ვარიანტებისა და რედაქციების არსებობა. მათი გადამწერ-რედაქტირების (იგივე ტექსტოლოგიის) სახელებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. შემდეგ, მიქაელ მოდრეკილიდან (X ს.) მოკიდებული, თავისი დროის აღიარებული ტექსტოლოგები იყვნენ ეფთჳიმე მთაწმიდელი და გიორგი მთაწმიდელი (X—XI ს.), ეფრემ მცირე (XI ს.), არსენ იყალთოელი (XII ს.), იოანე პეტრიწი (XI—XII სს.), მოგვიანებით კი — ს.ს. ორბელიანი (XVII—XVIII სს.) და ვახტანგ VI (XVIII ს.), არჩილ II და ვახუშტი ბატონიშვილი (XVII—XVIII სს.).

XIX—XX სს.-ში ქართ. ტ-ში ახ. ხანა იწყება, მუშავდება ტექსტოლოგიური კვლევის მეცნ. მეთოდები. მეცნ. ტ-ის ფუძემდებლად ჩვენში ნ. მარი ითვლება. მას მოჰყვებიან ძვ. ქართ. მწერლობის ისეთი მკვლევარ-ტექსტოლოგები, როგორებიც არიან ი. ჯავახიშვილი, ა. შანიძე, კ. კეკელიძე, ი. აბულაძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ე. მეტრეველი და მათი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მოწაფეები.

აღსანიშნავია, რომ ნ. მარმა ძვ. ქართ. მწერლობის ძეგლების კვლევაში პირველმა დანერგა ტექსტის ენობრივი (გრამატიკ. და ლექსიკური) მონაცემების გამოყენების მეთოდი. ამ სკოლის მომდევნო თაობის წარმომადგენლები, რთაც ქართ. მწერლობის მრავალი პირველხარისხოვანი ძეგლი აქვთ შესწავლილი და გამოქვეყნებული, ტექსტთან დაკავშირებულ ყველა მნიშვნელოვან საკითხს მისი ენობრივი მონაცემების გათვალისწინებით იკვლევდნენ.

ნ. მარმა ტექსტების სათანადოდ გამოსაცემად დააარსა გარკვეული სერიები: «Тексты и разыскания по армянно-грузинской филологии» და «Monumenta hagiographica georgica». მათში გამოქვეყნდა ძვ. ქართ. მწერლობის ისეთი ძეგლები, როგორებიცაა: გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, „იერუსალიმის წარტყუნვა“ და სხვა. ა. შანიძის მიერ დაარსებულ სერიებში „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“ და „ძველი ქართული ენის ძეგლები“ გამოქვეყნებულია თვითონ ა. შანიძისა და ძვ. ქართ. ენის კათედრის თანამშრომლების მიერ მომზადებული ძვ. ქართ. მწერლობის მნიშვნელოვანი ძეგლები. „ძველი ქართული ენის ძეგლების“ სერიით გამოქვეყნდა „ბალავარიანის“ ი. აბულაძისეული ქართ. თარგმანი.

ი. აბულაძის სახელთანაა დაკავშირებული სერიის — „ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიების“ — დაარსება (ამ სერიით ქართ.-სომხ. პარალელური ტექსტები ქვეყნდებოდა) და ორიგინ. პაგიოგრაფიული ძეგლების კორპუსის შექმნა (კორპუსი ორიგინ. ძეგლების 6 ტომს მოიცავს).

ე. მეტრეველის დიდი მოწადინებით გასული საუკუნის 60-იან წლებში კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში დაარსდა სერია — „ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები“, რ-შიც არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი გამოქვეყნდა: შატბერდის კრებული, უძველესი იადგარი, ძველი ალექსის პირველი რვა წიგნი სამ ნაკვეთად და სხვ.

ისტ. ძეგლების შესწავლა და გამოქვეყნება ძირითადად დაკავშირებულია ი. ჯავახიშვილის (ე. წ. ანასეული ქართლის ცხოვრება), ე. თაყაიშვილის (მარიათისეული ქართლის ცხოვრება) და ს. ყაუხჩიშვილის (ქართლის ცხოვრება 4 ტომად) სახელებთან. ცნობილია აგრეთვე ს. ყაუხჩიშვილის მიერ დაარსებული სერია „გეორგიკა“, რ-შიც გამოქვეყნებულია ისტ. წყაროები.

ტექსტოლოგიური კვლევის მაღალ ხარისხს, ასევე ტექსტების კრიტიკ. გამოცემების დიდ რაოდენობას განსაზღვრავს სიუხვე ქართ. მწერლობის (ორიგინ. თუ თარგმნილი) ძეგლებისა, რ-ებიც თავმოყრილია ხელნაწერთა სახით კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტის ფონდებსა და საქართვ. თუ საზღვარგარეთის სხვადასხვა საცავებში. დღეისათვის ქართ. მწერლობის

ძეგლების ტექსტოლოგიური შესწავლა ძირითადად ორ სამეცნ. ინ-ტში მიმდინარეობს: კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტსა და შოთა რუსთაველის სახ. ლიტ-რის ინ-ტში. პირველში ძირითადად ძვ. ქართ. მწერლობის ძეგლებს იკვლევენ, მეორეში კი — ახ. და უახლესი ქართ. მწერლობისა. 1962-იდან მუშაობს „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისია და მთავარი სარედაქციო კოლეგია.

ქართ. ტექსტოლოგიის დიდი მიღწევაა სინას მთაზე აღმოჩენილი ერთ-ერთი ალბანური პალიმფსესტის ტექსტის გაშიფრვა და მისი შესწავლა (იხ. ალბანური დამწერლობა).

ლიტ.: აბულაძე ლ., ვაჟა-ფშაველას მხატვრული პროზის ლექსიკის სტატისტიკური ანალიზი. — «თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», I, თბ., 1966; კვარაცხელია გ., ლექსიკის სტატისტიკურ-შედარებითი კვლევა მათემატიკური მეთოდებით. — იქვე, II, თბ., 1967; ბეროზაშვილი თ., ტექსტისა და მისი ავტორის დადგენის ენობრივი საშუალებანი, თბ., 1987; Лихачев П. С., Текстология, М. - Л., 1964; Марусенко М. А., Атрибуция анонимных и псевдонимных литературных произведений методами теории распознавания образов, Л., 1990.

ც. ქურციკიძე.
ტირე (—) (< ფრანგ. *tirer* < *tirer* — „გაწევა“), სასვენი ნიშანი. ჰორიზონტალური სწორი ხაზი, რ-იც დეფისს წააგავს, ოღონდ სიგრძით მას ორჯერ აღემატება. ტ-ს ძირითადი ფუნქციებია:

1. გააფორმოს დიალოგიური მეტყველება, კერძოდ, გამოყოს მოსაუბრეთა ნათქვამი ერთმანეთისა თუ ავტორისეული სიტყვებისაგან. მაგ.,

„— ტარხუნა ხომ არის? — გახლავს.

— კიტრი? — კიტრიც გახლავს“ (ი. ჭავჭავაძე).

„— არა, — წარმოთქვა მან, — წავიდე, გავშორდე აქაურობას. მე ვუთხარი: — რატომ თავიდან არ მაწყვებინებ?“ (ვაჟა-ფშაველე).

2. ამ ფუნქციით XIX ს-ის მწერლობაში ტ-ს არცთუ იშვიათად ენაცვლება **ბრტყალები**. მაგ., „რა-ში უნდა მოიხმარონ ან კი საჩუქრები?“ წარმოთქვა მამა იროდიონმა“ (ვაჟა-ფშაველე).

3. ტ. იხმარება შერწყმულ წინადადებაში ამა თუ იმ გამოთქვებულ წევრის საკომპენსაციოდ. მაგ., „ცალ ხელში წიგნი მიჭირავს, მეორეში — ყვავილები“ (გამოთქვებული თანდებულიანი სახელი „ხელში“ და ზმნა „მიჭირავს“);

„ხან მიწისა ვარ, ხან — ცისა“ (ა. წერ.) — გამოტოვებულია „ვარ“ ზმნის).

4. ზოგჯერ **ტ-ს** საშუალებით გამოიყოფა ჩართული სიტყვები (იხ. ჩართული), დანართი და განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები (იხ. განკერძოება). მაგ., „ — ამაღამ, — **დიდი საქმეა**, — თუ გაატანა“ (ი. ჭავჭავაძე).

5. **ტ.** ხშირად იხმარება რისამე ჩამოთვლისას — განმაზოგადებელი სიტყვისა და მასში შემავალი ჩამოსათვლელი საგნებისა თუ მოვლენების აღმნიშვნელ სიტყვებს შორის. მაგ., „ერთს ადგილში ხუთი ირემი მოეკლა — სამი ხარი, ორი კურო, ერთილა გაპქცეოდა“ (ვაჟა-ფშაველ). **ტ.** იხმარება აგრეთვე განმაზოგადებელი და ჩამოსათვლელი საგნების აღმნიშვნელი სიტყვების უკუმიმდევრობის დროსაც. მაგ., „... პატყვემული ღიბი, კოტიტა... ხელები, დამორილი მსხვილი ფეხები — ესე ყოველი ერთად და თითოეული ცალკე გახლდათ თავად ლუარსაბის „ცით მონაბერის სულის“ ღირსეული სამკაული“ (ი. ჭავჭავაძე).

ტმისი (<ბერძნ. tmēsis — გაკვეთა), ნაწარმოები ან რთული სტრუქტურის სიტყვის (მჭიდრო სინტაგმის) კომპონენტთა გაკვეთა-დაშორება, კავშირის სხვა ენობრივი ელემენტის ჩართვით. **ტ.** შეიძლება იყოს მორფოლოგიური და სინტაქსური. მორფოლოგიურია **ტ.**, როცა ზმნისწინი და ზმნის დანარჩენი ნაწილი გათიშულია ნაცვალსახელის, კავშირის ან ნაწილაკის ჩართვით: მო-ვინმე-უკდა მას (მ. 19, 16), აღრა-დგა (ი. 21, 14), მო-ნუ-იქცეს (იერ. 3, 1), გან-ვე-ხედ (იერ. 2, 37). გაკვეთა შეიძლება ორი ან სამი სიტყვითაც: მო-თუ ვინმე-კუდეს (მ. 22, 24C), შე-ხოლო თუ-იწიროს (იერ. 36, 7), გან-ხოლო თუ ვითარი-კურნოს (იერ. 51, 8). **ტ.** შეიძლება უპირო ფორმებისაც (საწყისისა, მიმლეობისა): შე-რე-დვინებად (ლვ. 5, 3), და-ღათუ-ვრდომილ ვართ (II კორ. 4,9), შე-თუმცა-საძლებელ იყო (გალ. 4115).

მორფოლოგიური **ტ.** მიჩნეულია გარდამავალ საფეხურად, რაც ზმნისწინის გაუვლია სრული დამოუკიდებლობიდან სრულ დაქვემდებარებად და მორფულად ქცევაამდე. სინტაქსური **ტ-ის** შემთხვევაში შეიძლება გაითიშოს მტკიცე სინტაქსური წყვილის კომპონენტები, მაგ., 1. მსაზღვრელი და საზღვრული: „კვამი ბაგეთაგან ისმა ტირილისა და ვედრებისა“ (იერ. 3, 21);

2. კითხვითი სიტყვა ან უარყოფითი ნაწილაკი და ზმნა: „რად საყუარელმან შენმან შარის სახლსა ქმნა საძაგელი“ (იერ. 11, 15); „ნუ შრომასა შეამთხუევთ მას“ (მრ. 14, 6); 3. ნაცვალსახელი და დანართი: „და თქუნ, ისმინეთ სიტყუაჲ უფლისაჲ, ყოველთა წარტყუენელთა“ (იერ. 29, 20). **ტ-ს** ხშირად მიმართავს რუსთველი პოეტური სტრუქტურის საჭიროებამდებრ: „დანადაიცა, მო-ცა-კვდა“ (582, 4); „წავიდოდეს, წა-ცა-ვკვდები“ (1223, 4). სინტაქსური **ტ.** მოქმედია პოეზიაში: „ჭრელი ჩავიცომდი კაბასა“ (ვაჟა-ფშაველ).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; მისივე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976; ცქიტიშვილი თ., ტმესი ძველ ქართულში. — «მაცნე», 1966, № 5.

კ. დანელია.
ტონი (<ბერძნ. tōnos — დაჭიმული თოკი, დაჭიმვა, დაძაბვა), ბგერის ფიზიკური თვისება, რაც განისაზღვრება სახმო სიძვრის რიტმული რხევით. **ტ-ს** შევივარდნობთ მაშინ, როდესაც მზგერი სხეული ირხევა პერიოდულად და სათანადო სიჩქარით (16000 — 20000 რხევა წამში). **ტ.** წარმოიქმნება ამოსუნთქული ჰაერნაკადის გავლით სახმო სიძვრეში, ხახაში, პირისა და ცხვირის ღრუებში. დაჭიმული სახმო სიძვრის რხევა წარმოქმნის რთულ **ტ-ს** (ძირითადად და ობერტონებს). რაც მეტია რხევის სიხშირე, მით მაღალია **ტ.** და პირუკუ. ხახა, პირისა და ცხვირის ღრუ ქმნიან რეზონატორებს, რეზონატორებში ამა თუ იმ ობერტონს. ობერტონები აძლევს ძირითად **ტ-ს** გარკვეულ ელფერს, ანუ ტემბრს, ტემბრი კი განასხვავებს ბგერებს. ძირითადი **ტ-ის** ცვალებადობით, ანუ ინტონაციით გარჩეულია წინადადება (თხრობითი, კითხვითი, ...), აზრის დასრულება ან დაუსრულებლობა და მისთ. ე. წ. ტონურ ენებში (ჩინური, ტაილანდური, ვიეტნამური, ...) **ტ.** გამოყენებულია სიტყვათმასხვილის ფუნქციით.

მამაკაცის ხმის **ტ.** უფრო დაბალია, ვიდრე ქალისა, რადგანაც მისი სახმო სიძვრე უფრო გრძელია და მსხვილია. ეს განსხვავება არ არის ლინგვისტურად ღირებული, ენაში მნიშვნელობა აქვს არა **ტ-ის** აბსოლუტური სიმაღლეს, არამედ შეფარდებითს.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

ი. თევდორაძე.

ტოპონიმი (<ბერძნ. topos — ადგილი, nyma — სახელი), გეოგრაფიული ობიექტების (მთები, მდინარეები, ტბები, ქალაქები, დაბა-სოფლები,

სახანავ-სათესი საგარეულები, ხეობები...) სახელწოდება. ბერძნ. ტერმინი topos სამეცნ. მიმოქცევაში პირველად ფრანგმა უტოპისტ-სოციალისტებმა შემოიტანეს, როცა თავიანთ წარმოსახვით კუნძულ-ქვეყანას **უტოპია** უწოდეს (ბერძნ. უქონლობის აღმნიშვნელი უ- პრეფიქსისა და topos სიტყვის შეერთებით). ამა თუ იმ ენაში გავრცელებულ გეოგრ. სახელწოდებათა ერთიანობა ქმნის ტოპონიმიას, მაგ., სამგორი, კლდეკარი, ქვახვრელი, შავი მთა, ორწყალი, წყალწითელა, ზუგდიდი, ჩხოროწყუ, სხულონა, ახალდაბა, დაბაძველი, მთაწმინდა, ხერთვისი, რუსთავი, შუახევი, თავკვეთილი, ორთაჭალა, ნავთლული, თეთნულდი...

ჩამოთვლილ სახელწოდებათაგან ერთი ნაწილი მარტივი შედგენილობისაა (ტირიფონა, ხერთვისი, ბეჩო...), უმეტესობა კი — რთული აგებულებისა. **ტ-ები** ენობრივი თვალსაზრისითაც საინტერესო ვითარებას გვიჩვენებენ. ერთნი უძველეს ხანას განეკუთვნებიან (კლდეკარი, შავი მთა, ხერთვისი, დაბაძველი, მთაწმინდა...), ზოგი კი სიძველით არ გამოირჩევა (დანახვისი, სხულონა, ნავთლული, ნაკივარი, მტირალა...).

ნიშანდობლივია ისიც, რომ ქართ.-ქართველური წარმოშობის **ტ-ების** გვერდით თანაარსებობენ არაქართ. (თურქ.-აზერბ., ალანური) წარმოშობის ძვ. და ახ. **ტ-ები** (ნავთლული, ორთაჭალა, დარიალი || დარიალანი). ეს ბუნებრივია, რამდენადაც ნებისმიერი ხალხის ტოპონიმიაში, ჩვეულებრივ, მოიპოვება უცხოენოვანი დანაშრეგებიც. შეიძლება a priori ვამტკიცოთ, რომ არ არსებობს მეტ-ნაკლებად განვითარებული ქვეყანა, რის გეოგრ. სახელწოდებებიც მხოლოდ აბორიგენი მოსახლეობის ენობრივი მასალით იყოს ნაშენები. უცხოენოვან ხალხთან მრავალსაუკუნოვანი კონტაქტები ამდიდრებს და მრავალფეროვანს ხდის ნებისმიერი კულტ. ერის ტოპონიმიურ სტრუქტურას, აქცევს მას სანდო საისტორიო წყაროდ. სწორედ ამიტომ ტოპონიმიკა, როგორც სამეცნ. დარგი, მნიშვნელოვანია მომიჯნავე მეცნიერებების (ისტორია, ეთნოგრაფია, ისტ. გეოგრაფია, არქეოლოგია...) შესასწავლად. **ტ-ებში** ხშირად არის დაფიქსირებული საზ-ბის ყოფა-ცხოვრების ზოგიერთი ისეთი უძველესი ფაქტი, რაც წერილობით ძეგლებში არ არის შემორჩენილი.

გეოგრ. სახელწოდებებს სპეციალისტები ძირითადად მაკრო- და მიკროტოპონიმებად ყოფენ. ამოსავლად მიიჩნევა ამა თუ იმ ტ-ის მასშტაბურობა სიდიდის, აგრეთვე, საყოველთაო მნიშვნელობის გათვალისწინებით, თუმცა ეს კრიტერიუმი არ შეიძლება აბსოლუტური იყოს, რადგან ხშირად ის, რაც ვრცელი და მნიშვნელოვანია ერთი რომელიმე ქვეყნისათვის, შეიძლება სრულიად უმნიშვნელო იყოს სხვა დიდი ქვეყნის განზომილებების თვალსაზრისით. მაკროტოპონიმებად უნდა მივიჩნიოთ მატერიკების, ქვეყნების, მხარეების, ქალაქების, დაბა-სოფლების, დიდი მდინარეების, ზღვების, ტბებისა და მისთ. საკუთარი სახელები, რამდენადაც ისინი თავის თავში სხვა უამრავი ობიექტის (სრუტე, უბე, ყურე, კუნძული, შესართავი; ქუჩა, მოედანი, ნასოფლარი, მწვერვალები, მთები, ზეგნები...) სახელებს შეიცავენ. მიკროტოპონიმი ის ერთეულია, რაც თავის თავში სხვა ობიექტს არ შეიცავს — ერთი კონკრეტული გეოგრ. ობიექტის საკუთარ სახელად გვევლინება. ასეთებია ნაკადულების, წყაროების, გზა-ბილიკების, სათბესადოვრების, ახლების, ბოსტნების, კარისბირა მამულებისა და მისთ. სახელები, რთაც ადგილობრივი მოსახლეობა იყენებს, ხოლო სხვა ხალხისათვის უცნობია.

ზოგჯერ ისეც ხდება, რომ ჩვეულებრივი ტ., იძენს რა საყოველთაო (მსოფლიო) მნიშვნელობას თავისი ეკონ. და სტრატეგიული მაჩვენებლების ხარჯზე, გადადის მაკროტოპონიმთა განზომილებაში, თუმცა ამ ფაქტს ენობრივი თვალსაზრისით რაიმე განსაკუთრებული არ ახლავს. გეოგრ. ობიექტების საკუთარი სახელები ნებისმიერ შემთხვევაში უნდა განიხილებოდეს როგორც მყარი ენობრივი წარმონაქმნი, სპეციფ. წარმოების ლექსემა, რ-საც ენის სტრუქტურის განვითარების ისტ. პროცესში პირველხარისხოვანი როლი აქვს დაკისრებული.

ლიტ.: სიხარულიძე ი., სამხრეთდასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, I—II, ბათ., 1958—59; ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგ. 8, თბ., 1975; ჭუმბურიძე ზ., დედაენა ქართული, თბ., 1987; Мурзаев Э. М., Очерки топонимики. М., 1974; Суперанская А. В., Что такое топонимика, М., 1985.

გ. ბედოშვილი.

ტოპონიმიკა, ონომასტიკის დარგი, რ-იც შეისწავლის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სტრუქტურას, განსაზღვრავს მათ წარმოშობასა და ენობრივ კუთვნილებას, აგრეთვე,

მათ სემანტიკასა და ეტიმოლოგიას. ტოპონიმების (იხ. ტოპონიმი) მეცნ. შესწავლა გულისხმობს გეოგრ. ნომენკლატურის მყარი ენობრივი სისტემის შიგნით ისტ. და გვიანდელი ხანის წარმონაქმნ ერთეულთა გამოვლენას, მათი გავრცელების არეალის დადგენას. ტოპონიმებში, როგორც ენის განვითარების ამსახველ ერთეულებში, შემონახულია არქაული, აგრეთვე, დიალექტური ლექსიკა, კილოთა სუბსტრატის კვალი. ტოპონიმთა ენათმეცნ. ანალიზის გზით სპეციალისტებს შეუძლიათ ზუსტად გაარკვიონ ამა თუ იმ ეთნოსის თავდაპირველი საცხოვრისი ან მისი შიდა თუ გარე მიგრაციების მიმართულება და ახ. სამოსახლოზე დაფუძნება. ამ მხრივ ტოპონიმიკური კვლევა-ძიება ფასდაუდებელ სამსახურს უწევს მომდევნო სამეცნ. დისციპლინებს: ისტ. გეოგრაფიას, ეთნოგრაფიას, მხარეთმცოდნეობას, არქეოლოგიას...

საქართველოში ტ. მეცნიერების დარგად საკმაოდ გვიან, XX ს. II ნახ. ჩამოყალიბდა. მართალია, ჯერ კიდევ XVIII ს-ში არსებობდა ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობითი ხასიათის ნაშრომი „საქართველოს გეოგრაფიული აღწერა“, მაგრამ მას მაინც ვერ მივიჩნევთ ტ-ის საფუძვლად, თუმცა უდავოა, რომ ვახუშტის „აღწერამ“ ბიძგი მისცა ჩვენში გეოგრ. სახელწოდებათა კვლევა-ძიების აღმავლობას და შემდგომ მის სამეცნ. დისციპლინად ჩამოყალიბებას.

ტ. ნებისმიერი ქვეყნის პოლიტ. და სოც.-ეკონ. ყოფა-ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ფოსტა-ტელეგრაფი, სამისამართო ბიუროები, საექსკურსიო-ტურისტული მარშრუტები და სათანადო გზამკვლევები, ავიაიმოსახურება, სარკინიგზო და სხვა სატრანსპორტო-საკომუნიკაციო სამსახურები...

წარმოუდგენელია მათი გამართული ფუნქციონირება ტოპონიმიკურ ერთეულთა ზედმიწევნით ზუსტი გამოყენების გარეშე. ძალზე მნიშვნელოვანია ტ-ის სპეციალისტთა მიერ ტოპონიმთა ბუნებრივი და ხელოვნური ცვლილებების (ქალაქის ქუჩებისა თუ დაბა-სოფლებისათვის სახელების გადარქმევა, ტოპონიმთა ნორმატიულ-ორთოგრაფიული სახის დადგენა; უცხოური სახელების გადმოღება, ტრანსლიტერაციის წესების დადგენა და მისთ.) ზუსტი რეგულირება. ამის გათვალისწინებით ტ. გეოგრ. სახელებს აღნუსხავს და შეისწავლის როგორც თეორიული, ისე პრაქტ.-გამოყენებითი თვალსაზრისითაც.

სადღესოდ ტოპონიმიკური კვლევა-ძიება ჩვენში ფართოდ არის გაშლილი როგორც თბილისში (თსუ ტოპონიმიკური ცენტრი, არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტი, ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინ-ტი...), ისე საქართვე. სხვადასხვა სასწავლო-სამეცნ. დაწესებულებაში (ქუთაისი, ბათუმი, ზუგდიდი, გორი, ცხინვალი, თელავი...). რეგიონული ტოპონიმიის საკითხებზე ქვეყნდება სპეც. მონოგრაფიები, ლექსიკონები; მომზადდა და წარმატებით იქნა დაცული სადოქტორო და საკანდიდატო დისერტაციები.

ლიტ.: ტოპონიმიკა, ტ. 1—2, თბ., 1976—80; Никонов В. А., Введение в топонимику, М., 1965; იხ. აგრეთვე სტატიასთან ტოპონიმი.

გ. ბედოშვილი.

ტოპონიმიკური ლექსიკონი, სპეციალური ლექსიკონი, რ-შიც თავმოყრილია (და ზოგჯერ გამოკვლეულიც) ტოპონიმები. ამ ტიპის ლექსიკონების მომზადებასა და გამოცემას საქართველოში, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისაგან განსხვავებით, არც თუ ისე დიდი ხნის ისტორია აქვს. ამგვარ კვლევა-ძიებას ბიძგი მისცა XVIII—XIX სს. სწავლულ-განმანათლებლების — ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს სამეფოს აღწერამ“ და იოანე ბატონიშვილის „ქართლ-კახეთის აღწერამ“, რ-ებშიც შუა და გვიანველი. ხანის საქართველოს გეოგრ. ნომენკლატურის სრული ნუსხაა წარმოდგენილი. აღნიშნულ ნაშრომებში ტოპონიმიკური მასალა რეგიონალური პრინციპით (მთავარი ხეობებისა და მხარეების შესაბამისად) არის მოწოდებული. საგულისხმოა, რომ ვახუშტი და იოანე ბატონიშვილების ზემოხსენებულ ნაშრომებს თავიანთი შემეცნებითი ღირებულება დღემდე არ დაუკარგავთ.

XX ს. დასაწყისშივე თბილისში მოღვაწე რუსმა მხარეთმცოდნემ კ. თ. ჰანმა შეადგინა და იმ პერიოდის რუსულენოვან კრებულში („Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, 40, 1909) გამოაქვეყნა ვრცელი ტ. ლ., სათაურით — „Опыт объяснения кавказских географических названий“, რ-შიც საქართველოს ქალაქებისა და მდინარეების სახელწოდებათა ეტიმოლოგიური ახსნა-განმარტების ცდაც არის მოცემული. კ. ჰანის „ლექსიკონი“ ძირითადად ემყარება ქართვ. მემატიანეების (ლეონტი მროველი, ჯუანშერი...), აგრეთვე, ვახუშტი ბატონიშვილისა და შემდგომი ხანის ქართვ. სწავლულ-

ბის (თეიმურაზ ბაგრატიონი, ა. ხახანაშვილი, ი. როსტომიშვილი, ნ. ჩუბინაშვილი, მ. ჯანაშვილი, რ. ერისთავი, პ. იოსელიანი...) ცალკეული ქართ. ტოპონიმის საგარეოდო ახსნა-განმარტებებს. „ლექსიკონი“, არაერთი უზუსტობის მიუხედავად, წარმოდგენას ქმნის იმდროინდელი სამეცნ. დონის შესახებ. XX ს-ის 40—50-იანი წლებიდან მოკიდებული, ერთი მეორის მიყოლებით გამოიცა ცალკეული რეგიონის მასალაზე აგებული ტ. ლ-ები, რ-თაგან აღსანიშნავია მ. ჩიქოვანის „ტოპონიმური ლექსიკონი“ (1939), მ. ისიკვე „ტოპონიმური სახელთა წარმოება ლენხუბური მასალების მიხედვით“ (1949); მ. ალავედის „ლენხუბური ტოპონიმური სახელწოდებანი“ (ქუთაისი, 1958). 1965 გამოქვეყნდა გეოგრაფიკი სპეციალისტების (გ. და ნ. გვებტმანები, გ. ზარდალიშვილი და ე. მესხი) ერთობლივი სიტყვარ-ცნობარი „გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ახსნა-განმარტება“, რ-შიც მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნის უმთავრესი ქალაქების, მდინარეების, ტბების, ზღვების... სახელწოდებებთან ერთად წარმოდგენილია ქართ. წარმოშობის გეოგრაფ. სახელები ეტიმოლოგიითურთ.

1958—59 გამოიცა ი. სიხარულიძის მონოგრაფიული გამოკვლევა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია“ (ორ ტომად). ტოპონიმთა სიას ერთვის ვრცელი ახსნა-განმარტებითი მიმოხილვა. აღსანიშნავია ცნობილი რუსი ონომატოლოგის ვ. ნიკონოვის მიერ შედგენილი ნაშრომი „ („... 1961), რ-შიც ორ ათეულამდე ქართული ტოპონიმიც არის განხილული. ქართ. მასალის ინტერპრტირება ძირითადად ქართ. სამეცნ. ლიტ-რაში გამოთქმულ ვარაუდებს ემყარება. ტ. ლ-ების მომზადებასა და გამოცემაში მნიშვნელოვან შედეგებს მიაღწია თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრასთან 1969 დაარსებულ პირველ ტოპონიმის ლაბორატორიამ პროფ. ფ. ერთელიშვილის ხელმძღვანელობით. 2001-თვის ონომასტიკის სამეცნ.-კვლევითი ლაბორატორიის თანამშრომლების მიერ გამოცემული იყო რამდენიმე ტოპონიმური ლექსიკონი, რ-თაგან აღსანიშნავია:

საქართველოს სსრ ტოპონიმია, I, ზემო იმერეთი, აკად. შ. ძიძიგურის საერთო რედაქციით. შემდგენლები: ი. ბაქრაძე, შ. აფრიდონიძე, ვ. ჯოჯუა, თბ., 1987; საქართველოს ტოპონიმია, II, თბ., 1999 (ინვერ-

სიული ლექსიკონითურთ). შემდგენლები: ს. მელიქიძე, ვ. ჯოჯუა, მ. კეშულარია, პ. ცხადაია. მასში წარმოდგენილია ქართლის, ქვემო იმერეთისა და მთიანი სამეგრელოს ჰიდრონიმია. ამავე ლაბორატორიის მეცნ. თანამშრომლებმა შ. აფრიდონიძემ და ფ. მაკალათიამ გამოაქვეყნეს ქართული ოიკონიმების ინვერსიული ლექსიკონი, ვრცელი თეორ. მიმოხილვითა და კომენტარებით („ტოპონიმია“, II, თბ., 1980); საქართველოს ტოპონიმის III ტ., 2003. შემდგენლები: შ. აფრიდონიძე, ვ. ჯოჯუა, მ. კეშულარია. შეიცავს ქვემო იმერეთის ტოპონიმის ანბანურ და ინვერსიულ ლექსიკონებს.

რეგიონული ტ. ლ-ები გამოაქვეყნეს ფ. მაკალათიამ (ფშავის ტოპონიმია, „ტოპონიმია“, I, თბ., 1976), გ. ხორნაულმა (მთიულეთ-გუდამაყრის ტოპონიმია, წგ.: მთები და სახელები, თბ., 1983). პ. ცხადაიამ ერწო-თიანეთის ტოპონიმური ნომენკლატურა ლექსიკონად გამოაქვეყნა გ. ბედოშვილის გამოკვლევაში — „ერწო-თიანეთის ტოპონიმია“, თბ., 1980. ხევის (ყაზბეგის რ-ნი) ტოპონიმია წარმოდგენილია ვ. ითონიშვილის წიგნში — „ხევის ტოპონიმია“, თბ., 1971. აბაშისა და გვეგჭკორის რ-ნების, აგრეთვე სენაკის რ-ნის ტოპონიმია ლექსიკონის სახით 1977 და 1979 გამოსცა გ. ელიავამ. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია პროფ. ა. ლლონტის შემკრებლობითი და საგამოცემლო საქმიანობა: „კოლხეთის (სამეგრელოს) ტოპონიმია“ წგ. „ტოპონიმური ძიებანი“, I (1971); „მცხეთის ტოპონიმია“ (1975); „ქიზიყის ტოპონიმია“ (1982); „სუფსა-ნატანების ტოპონიმია“ (1993) და სხვ.

ქართ. საისტ. წყაროებში (სიგელ-გუჯრები, სოც. და იურიდ. დოკუმენტები, არხები...) გამოვლენილი მასალა დაედო საფუძვლად მნიშვნელოვან ნაშრომს — „მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის“, I, შემდგენლები: ზ. ალექსიძე და შ. ბურჯანაძე, თბ., 1964. ასევე ისტ. დოკუმენტებში დადასტურებული ტოპონიმის მიხედვით გამოიცა გრ. ზარდალიშვილის წიგნი „თბილისისა და მისი მდამოების ტოპონიმია“ (1978). ფართო აღიარება ხვდა წილად ზ. ჭუმბურიძის წიგნს „დედაენა ქართული“ (თბ., 1987), რ-ებშიც დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ქართ. ტოპონიმთა ეტიმოლოგიებს.

მნიშვნელოვანი ნაშრომები შექმნეს აჭარაში მომუშავე ტოპონომიკის სპეციალისტებმა. მათ შორის აღსანიშნავია მ. ქამადაძის ტოპონომიკური ნაშრომი (ლექსიკონითურთ) — „ზემო აჭარის ტოპონიმია“ (1993).

გ. ბედოშვილი.
ტრანსკრიფცია (ლათ. transcrip-
tio — გადაწერა), 1. ერთი ენის ფონემათა სხვა ენის გრაფემებით მაქსიმალური სიზუსტით, ცალსახად გადმოცემის ლინგვისტური ხერხი (ვიწრო გაგებით); ზეპირი მეტყველების გარკვეული მონაკვეთის (ბგერის, მარცვლის, სიტყვის, ფრაზის, წინადადების, ვრცელი ტექსტის) გრაფ. ჩაწერა (ფართო გაგებით); 2. ტ. ზოგჯერ უმართებულოდ იხმარება ტრანსლიტერაციის მნიშვნელობითაც.

ზეპირი მეტყველების ჩასაწერი ობიექტის — ბგერისა თუ ინტონაციის — მიხედვით განარჩევენ საკუთრივ ბგერობრივ (ე. წ. სეგმენტურ) და ინტონაციურ (სუპერსეგმენტურ, ანუ ზესეგმენტურ) ტ-ებს. ბგერობრივ ნიშან-თვისებათა გათვალისწინებით გამოყოფენ ფონემატურ ტ-ს — სიტყვის ან მორფემის ფონემური შედგენილობის მიხედვით (ირიბ // ან კუთხოვან «) ფრჩხილებში) და ფონეტიკურ ტ-ს — ბგერათა ფონეტიკ. თავისებურებათა მიხედვით [კვადრატულ ფრჩხილებში]. ბგერით ერთეულთა დახასიათების ხერხის თვალსაზრისით განარჩევენ ანალოზურ და სინთეზურ ტ-ებს. მათგან პრაქტ. გავრცელების მხრივ უფრო პერსპექტიულია სინთეზური ტ., რ-იც ბგერას განიხილავს ერთ მთლიან ერთეულად, თუმცა ანალიტიზმის ელემენტებსაც შეიცავს, რამდენადაც არაგრაფიკული პირობითი (ე. წ. დიაკრიტიკული) ნიშნების გამოყენებას არ გამორიცხავს.

ბგერობრივი (სეგმენტური) ტ-ის ძირითადი პრინციპია გამოყენებული ნიშნის ცალსახა შესაბამისობა ტრანსკრიბირებულ (ტ-ს დაქვემდებარებულ) ბგერასთან. ცალსახობა აქ გულისხმობს ბგერისა და ასოს და, პირუკუ — ასოსა და ბგერის შეუქცევად (თითო თითოსთან) შესაბამისობას. ბგერების ნაირგვარ ფონეტიკ. თავისებურებათა ზუსტი ტრანსკრიბირებისათვის გამოიყენება არაგრაფიკული ნიშნების სისტემა. მაგ., ხმოვანთა სიგრძის ნიშანია ჰორიზონტალური ხაზი ასოს თავზე, უმლაუტისა — ჰორიზონტალური ორწერტილი იმავე ადგილას (მაგ., ორივე ეს

ნიშანი ცალკე და ერთად საჭიროა სვანური ხმოვნების გადმოსაცემად შდრ.: *ā, ä, æ; i, ī, ñ, ò; ū, ü, ũ*). თანხმოვანთა შიშინობის გადმოსაცემად იხმარება ნიშანი ასოს თავზე (ჩ *č*, შ *š*, ჯ *j*, ჟ *ž*) სიმკვეთრისა — წერტილი ასოს ქვემოთ (კ *k*, პ *p*, ტ *t*, ყ *q*, წ *č*; ზოგჯერ ორივე ეს ნიშანი ერთად საჭირო: ჭ *č*), ლაბიალიზაციისა — პატარა წრე ლაბიალიზებული ასოს ზედა მარჯვენა კუთხეში (გ^o, კ^o, ქ^o, ღ^o, ყ^o, ხ^o) და ა. შ.

ფონეტიკა. თავისი არსით მეცნიერულია და მისი ეს უპირატესობა ეკონ. თვალსაზრისითაც აშკარაა: იგი ფაქტობრივ მონოგრაფიულულობის პრინციპს ეფუძნება, რაც მას განარჩევს ტრანსლიტერაციისაგან.

წმინდა პრაქტიკული (უპირატესად არასამეცნ.) მიზნებით იყენებენ ე. წ. პრაქტიკულ ტ-ს, რ-იც ფაქტობრივ იგივეა, რაც ტრანსლიტერაცია. განსხვავება ამ ტერმინებს შორის ისაა, რომ ტ. უცხო ენის ბგერათა წარმოთქმის საკუთარ ენაზე რეპროდუქციას ემსახურება და მონოგრაფიულობის (ერთასოიანი გამოსახულების) პრინციპს ემყარება, ხოლო ტრანსლიტერაცია უცხოენოვანი დაწერილობის მშობლიურ ენაზე ასო-ასო გადატანას ისახავს მიზნად და სამისოდ 2 (ზოგჯერ 3) გრაფემის გამოყენებასაც არ გაუბრუნებს. ორსავე შემთხვევაში ძირითად საბაზო ენად საერთაშ. პრაქტიკაში გამოიყენება ლათინური (აქედან ტერმინები: ლათინიზაცია, რომანიზაცია).

შ. აფრიდონიძე.

ტრანსლიტერაცია (< ლათ. transliteratio < trans გადა- + littera — ასო), ერთი გრაფიკული სისტემის გამოყენებით ჩაწერილი ტექსტის გადმოცემა სხვა გრაფიკული სისტემის მეშვეობით. სხვადასხვა ენის მიერ ერთი და იმავე შრიფტის გამოყენებისას (როგორიცაა, მაგ., ლათ. შრიფტი ევროპ. ენებისათვის) ტ. განსხვავებული შეიძლება იყოს სათანადო ენის წერილობითი ტრადიციების მიხედვით. მაგ., ქართ. შ გრაფემა ინგლისურად **sh** კომპლექსით გადმოიცემა, ფრანგულად — **ch**, იტალიურად — **sc(i)**, ხოლო გერმანულად **sch** კომპლექსით (მაგ., ქართ. ტოპონიმის **შინდისი** ტ. ამ ენებში ასეთი იქნება: ინგლ. **Shindisi**, ფრანგ. **Chindisi**, იტალ. **Scindissi**, გერმ. **Schindissi**).

ტ-ის გამოყენება პირველად საბიბლიოთეკო საჭიროებამ წარმოშვა (XIX ს. დამლევს) და იგი, პირველ ყოვლისა, სხვადასხვა გრაფ. სისტემით შესრულებული

ნაშრომების ერთიან კატალოგში შეტანას ისახავდა მიზნად. სათანადო ამოცანის სრულყოფილად და მაქსიმალური სიზუსტით განსახორციელებლად მუშავდება სპეც. ინსტრუქციები, რ-ებშიც დაშვებულია სხვადასხვა პირობითი გრაფ. (დიაკრიტიკული) ნიშნების ხმარებაც ამა თუ იმ ენის სპეციფ. ბგერების გადმოსაცემად. მაგ., ლათ. დამწერლობით მოსარგებლე ევრ. ენებში ნიშანი (აპოსტროფი) გამოიყენება როგორც ქართ. აბრუპტივების (მკვეთრი თანხმოვნების: კ, პ, ტ...), ისე რუს. რბილი ნიშნის (ბ) გადმოსაცემად. ეს ინსტრუქციები მოგვიანებით (XX ს.) საფუძვლად დაედო დამწერლობის არა-ლათ. სისტემების ლათინიზაციის სტანდარტს. შესაბამის რეკომენდაციებს შეიმუშავებს სტანდარტების საერთაშორისო ორგანიზაცია **ISO** — (International Standard Organization). 1997—98 ენათმეცნ. ინ-ტში დამუშავდა ქართ. ანბანის ინგლ. ტ-ის სისტემა, რ-საც საქართველო—აშშ II საბიბლიოთეკო კონფერენციაზე ოფიც. რეკომენდაცია მიეცა — **ISO**-სათვის წარსადგენად. ეს სისტემა აპრობირებულია ინგლისურენოვან ქართველოლოგ-კავკასიოლოგთა მიერ. პრაქტიკულად ამ სისტემით სარგებლობენ ამჟამად უცხოელნი სპეციალისტები ქართ. ანბანის ტრანსლიტერირებისას ქართ. ტექსტების გამოცემაში. ქვემოთ წარმოდგენილია თანამედროვე ქართ. ანბანის (თქა), საერთაშორისო ფონეტიკ. (მეცნ.) ტრანსკრიფციისა (ფტ) და ინგლ. ენის ბაზაზე ენათმეცნ. ინ-ტში შემუშავებული ტრანსლიტერაციის (იტ) სისტემები:

თქა	ტვ	იტ	თქა	ტვ	იტ	თქა	ტვ	იტ
ა	a	a	მ	m	m	ღ	γ	gh
ბ	b	b	ნ	n	n	ყ	q	q
გ	g	g	ო	o	o	შ	š	sh
დ	d	d	პ	p	p'	ჩ	č	ch
ე	e	e	ჟ	ž	zh	ც	c	ts'
ვ	v	v	რ	r	r	ძ	đ	dz
ზ	z	z	ს	s	s	წ	č	ts'
თ	t	t	ტ	t'	t'	ჭ	č	ch'
ი	i	i	უ	u	u	ხ	x	kh
კ	k	k'	ფ	p	p	ჯ	ž	j
ლ	l	l	ქ	k	k	ჰ	h	h

ლიტ.: აფრიდონიძე შ., ჩხაიძე ლ., ქართულიდან და ქართულად: საკუთარ სახელთა ტრანსლიტერაციის საკითხები ქართულ-ინგლისურში. — „საქართველო — აშშ. II საბიბლიოთეკო კონფერენცია“, თბ., 1997; Реформатский А. А., Транслитерация русских текстов латинскими буквами. — «Вопросы языкознания», 1960, №5; Супранская

А. В., Теоретические основы практической транскрипции, М., 1978.

შ. აფრიდონიძე.

ტრანსპოზიცი (ლათ. transpositio — გადანაცვლება, გადასმა), ერთი ენობრივი ფორმის გამოყენება სხვა ფორმის ფუნქციით. ფართო გაგებით ტ. არის ნებისმიერი ენობრივი ფორმის გადატანით ხმარება, მაგ., დროის ტ. — ზმნის ახლანდელი ან მომავალი დროის ფორმის გამოყენება წარსული დროის გაგებით, მაგ.: „ერთხელ მეც გადავდივარ ამ მესერზე და ჩამეჭვდა შიგ ფეხსაცმელი“ (რ. ინან.); წინადადების ტიპის ტ. — კითხვითი წინადადების გამოყენება თხრობითი ან ბრძანებითი წინადადების მნიშვნელობით, მაგ., „ვინ დათვალს ზღვაში ქვიშა და ან ცაზე ვარსკვლავები?“ (ა. წერ.). ტერმინი ტ. ასევე გამოიყენება მეტაფორის ან სხვა გადატანით ნახშირი სიტყვის გამოსახატავად. ვიწრო გაგებით ტ. არის სიტყვის გადასვლა ერთი მეტყველების ნაწილიდან მეორეში — სრული, ანუ მორფოლოგიური ტ. ან სიტყვის გამოყენება სხვა მეტყველების ნაწილის ფუნქციით — უსრული, ანუ სინტაქსური ტ. იმის მიხედვით, თუ რომელი მეტყველების ნაწილს ფუნქციით გვევლინება ესა თუ ის სიტყვა, გამოიყოფა ადვერბიალიზაცია, ადიექტივაცია, ვერბალიზაცია, პრონომინალიზაცია, სუბსტანტივაცია.

ტ. ამდიდრებს ენის გამომსახველობით შესაძლებლობებს, აფართოებს სიტყვათმეხამების ფარგლებს, წარმოქმნის სინონიმებს.

ლიტ.: Бали И. Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, пер. с франц., М., 1955; Есперсен О., Философия грамматики, пер. с англ., М., 1958; Теньер Л., Основы структурного синтаксиса, пер. с франц., М., 1988.

ნ. ჭუმბურიძე.

თქა	ტვ	იტ	თქა	ტვ	იტ	თქა	ტვ	იტ
ა	a	a	მ	m	m	ღ	γ	gh
ბ	b	b	ნ	n	n	ყ	q	q
გ	g	g	ო	o	o	შ	š	sh
დ	d	d	პ	p	p'	ჩ	č	ch
ე	e	e	ჟ	ž	zh	ც	c	ts'
ვ	v	v	რ	r	r	ძ	đ	dz
ზ	z	z	ს	s	s	წ	č	ts'
თ	t	t	ტ	t'	t'	ჭ	č	ch'
ი	i	i	უ	u	u	ხ	x	kh
კ	k	k'	ფ	p	p	ჯ	ž	j
ლ	l	l	ქ	k	k	ჰ	h	h

ტროპი (ბერძნ. tr pos — შექცევა, სიტყვის საქცევი), მოცემულ სამეტყველო სიტუაციაში საგნის, მოვლენის... სახელწოდების გადატანა სხვა, აზრობრივად რაიმე სახით დაკავშირებულ, საგანზე, მოვლენაზე...

არაპირდაპირი, გადატანითი მნიშვნელობით ნახმარი სიტყვა (სიტყვათა შეხამება, წინადადება). ტ-ში ეს ორი მნიშვნელობა — პირდაპირი (ენობრივი) და გადატანითი (სიტუაციური) — ერთიანდება, რაც ქმნის საგნის, მოვლენის... ხატოვანი, ემოციური სახის შექმნის საფუძველს. მაგ., კბილების ნაცვლად ბროლის გამოყენება („ვარდი გააპის, გამოჩნდის მუნ ბროლი გამომჭვირვალად“, შოთა რუსთაშვილი). ხაზს უსვამს ბროლთან მათ მსგავსებას, ე. ი. განსაკუთრებულ სითვრეს.

რიგ შემთხვევაში სიტყვის ტროპული გამოყენება იწვევს სემანტიკურ ცვლილებებს. მაგ., ქართულში სიტყვა „კაპუეტი“ აღნიშნავდა ზამთარგამოვლილ მიმინოს. გადატანით გამოყენებულ იქნა „კაპასი დედაბრის“ აღსანიშნავად, რის გამოც სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა.

ტ-ის გაგება ანტ. სამყაროდან მომდინარეობს. კვინტილიანე განმარტავდა ტ-ს, როგორც სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობის იმგვარ ცვლილებას, რ-ის შედეგადაც მიიღებოდა სიტყვის გამდიდრებული მნიშვნელობა.

ისტორიის გარკვეულ მონაკვეთში ტ-ს ლიტერატურათმცოდნეები და ლინგვისტები განიხილავდნენ როგორც რალაც ფორმალურ ელემენტს, გარედან შემოტანილს მეტყველების „მორთვის“ მიზნით. ტ-ის თეორიასთან ამგვარმა დამოკიდებულებამ, კვლევებში მისი შემოქმედებითი ასპექტის გაუთვალისწინებლობამ აქცია იგი XX ს. შუა წლებისთვის პოეტიკისა და სტილისტიკის ფორმალურ ნაწილად.

ტ-ის თეორიით დაინტერესება ახალ დროში დაკავშირებულია სემიოტიკის აღმავლობასთან. გაჩნდა ტ-ის ახლებური განმარტებები. პ. შოფერი და დ. რაისი (1977) ტ-ს განმარტავენ როგორც სემანტიკურ ტრანსპოზიციას არსებული ნიშნიდან (in praesentia) უნიშნობისკენ (in absentia).

თანამედროვე ენათმეცნიერებაში ყველაზე უფრო დამახასიათებლად შეიძლება ჩაითვალოს ტ-ის გაგება სისტემად, რ-ის ელემენტებიც — ცალკეული ტ-ები — იერარქიულად ორგანიზებულია.

ენათმეცნიერებაში ტ-ის თეორია ამგვარადაა მოტივირებული: ტ. არის ენობრივი მოვლენა და,

ამასთან, იმგვარი მოვლენა, რ-იც ყველაზე ღრმად არის შეპირობებული ენობრივი ფაქტებით. შესაბამისად, ტ-ის თეორია ჩართულია ენათმეცნიერებაში, როგორც მისი ახალი ნაწილი.

„ტროპულობის“ ძირები შეიძლება ვეძიოთ თვით ენის, როგორც ნიშანთა სისტემის, სტრუქტურის ორპლანუანობაში და შინაარსის პლანისა და გამოხატვის პლანის ასიმეტრიულობაში (ნ. არუთი-ნოვა).

იმის მიხედვით, თუ რა ნიშნების საფუძველზე და როგორ ხდება საგნის, მოვლენის... სახელწოდების (მნიშვნელობის) გადატანა, გარჩეულია (ფართო გაგებით) ტ-ის სახეები (ძირითადი ტ-ები და მათი სახესხვაობები): ალევორია, გაპიროვნება, ირონია, ლიტოტესი, მეიოზისი, მეტაფორა, მეტონიმია, პარაფრაზი, სინეკდოქე, ჰიპერბოლა. შესაძლებელია მათი თანაარსებობა ერთი და იმავე ენობრივი ერთეულის ფარგლებშიც.

მნიშვნელობის ტროპული გადაწევა ხდება არა მხოლოდ ლექსის, არამედ გრამატიკის, მნიშვნელობების სფეროშიც. მაგ., გრამატიკის — ა ლ ე ო ტ ე ტ ი ს — ერთ-ერთ ნიშნულად შეიძლება დასახელებულ იქნეს რიტორიკული კითხვა. რიტორიკული მიმართვის დროს გადაწევა შეიძლება მოხდეს კითხვით და უარყოფით მნიშვნელობებს შორის: ის, რაც რეალურად წარმოადგენს უარყოფით მტკიცებას, წარმოდგენილია კითხვის სახით. ასე, კითხვითი ფორმა შემდეგი წინადადებისა: „ვინა სთქვა, თითქოს პატარა იყოს/ ჩემი სამშობლო, დიდების ღირსი/, ქართლში ვინ ჰპოვა პატარა ციხე/, ვინ მოიგონა სიმცირე მისი“ (ს. ჩიქ.) რეალურად უარყოფითია და ნიშნავს, რომ ვერავინ იტყვის..., ვერავინ ჰპოვებს... გრამატიკ. ენათმეცნიერების კვლევის საგანია.

ლიტ.: ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974; Виноградов В. В., Основные типы лексических значений слова. - «Вопросы языкознания», 1953, № 5; Хазачеров Т. Г., Ширина Л. С., Общая риторика, Ростов-на-Дону, 1999.

ც. ბარბაქაძე.

ტუიტი კევინ (Tuite) (დ. 3. IV. 1954, საუთ-ბენდი, აშშ), ამერიკელი ქართველოლოგი, ენათმეცნიერი და ეთნოლოგი. პროფესორი, ქართ. ენას სწავლობდა ჯერ ჩიკა-

გოს უნ-ტში პროფ. ჰ. ი. არონსონთან, შემდეგ — ოსუ-ში (1985—86); დოქტორის სამეცნ. ხარისხი მიენიჭა 1988. ამჟამად მუშაობს მონრეალის უნ-ტში (კანადა), ანთროპოლოგიის განც-ბაში.

გამოქვეყნებული აქვს მონოგრაფია: „Kartvelian Morphosyntax. Number Agreement and Morphosyntactic Orientation in the South Caucasian Languages“ (ქართველური მორფოსინტაქსი. შეთანხმება რიცხვში და მორფოსინტაქსური ორიენტაცია სამხრეთკავკასიურ ენებში), LINCOM Europa. München, 1998.

1980-იანი წლებიდან ინტენსიურად აქვეყნებს სტატიებს ქართველურ ენათა გრამატიკის საკითხებზე, მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: „ირიბი გარდამავალი ზმნები ქართულში“, 1987; „ქართული -ყვ-ს გეოგრაფია“, 1989; „პრეფიქსი **ხ** ძველ (ადრინდელ) ქართულში“ 1990; „რიცხვის კატეგორია საერთო-ქართველურში“, 1992; „სვანური ატელიკური ზმნების აორისტი და ფსევდო-აორისტი“, 1994; „პარადიგმების აღდგენა ქართულში“, 1996; „სვანური ენა“, 1997; „შენიშვნა სვანურ ზმნაზე“, 1998; „დეპონენსური ზმნები ქართულში“, 2002; „ქართველური სერიების ნიშნები“, 2003.

ტ. ავტორია საენციკლოპედიო სტატიის: „Early Georgian“ (ძველი ადრეული ქართული), წიგნში: The Cambridge Encyclopaedia of the World's Ancient Languages (ed. by Roger D. Woodward, CUP (Cambridge University Press), გვ. 967—987.

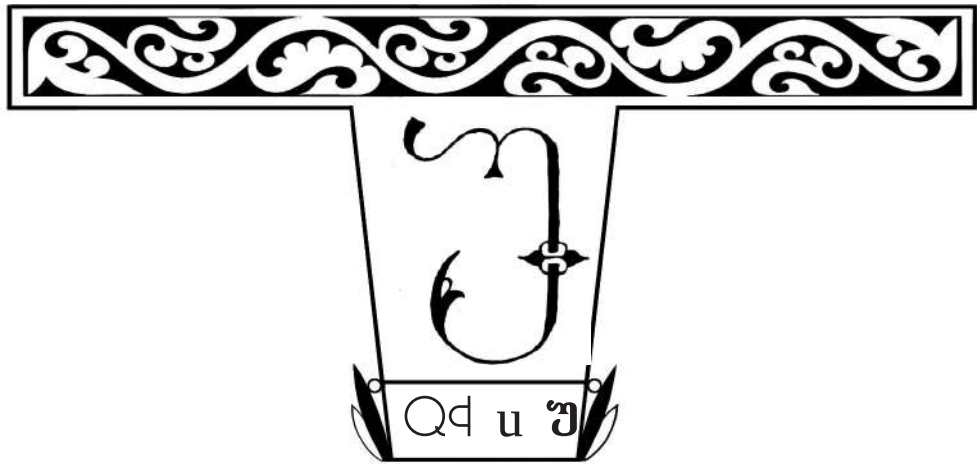
ამასთანავე, ტ. ნაყოფიერ მუშაობას ეწევა ქართ. ხალხური პოეზიის პოპულარიზაციაში: მან თარგმნა და გამოსცა ანთოლოგია, რ-შიც შესულია 70-მდე ნიმუში ქართ. ტექსტის ინგლისური ტრანსლიტერაციითურთ — „An Anthology of Georgian Folk Poetry“ (ქართული ხალხური პოეზიის ანთოლოგია). (I გამოც. 1994, II — 2005).

რედაქტორია (დო ენ ჰოლისკისთან ერთად) კრებული: „Current Trends in Caucasian, East European and Inner Asian Linguistics“. Papers in Honor of Howard I. Aronson (Edited by Dee Ann Holisky, Kevin Tuite). John Benjamins Publishing Company. Amsterdam—Philadelphia (2003). კრებული ეძღვნება პროფ. ჰოუარდ ი. არონსონს.

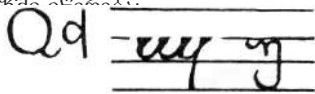
შ. აფრიდონიძე.

კ. ტუიტი.

შ, ქართული ანბანის მეოცე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამესამე) ასო. მისი სახელია „უნი“; გრაფ. სიმბოლო უკანა რიგის მაღალი აწეულობის ლაბიალიზებული ხმოვნისა. **შ** ასომთავრულში ორი გრაფ. ნიშნის — ო-სა და უ-ს შეერთებითაა მიღებული. ნუსხურში მათი გამოსახულებანი რკალურ ფორმებზე გადასვლის შედეგად შერწყმულია. **შ** ნუსხურში მარჯვნივაა გადახრილი. მხედრულში **შ** მომრგვალებულია. ნუსხურსა და მხედრულში ქვედა სამ

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოთხასს (400).

უარყოფა, გრამატიკული თუ სემანტიკური პროცესი ან კონსტრუქცია, რიც გამოხატავს გამონათქვამის (წინადადების, ფრაზის...) შინაარსის სრულ ან ნაწილობრივ ნეგაციას; ბაზისური ფრაზის (მტკიცებითი, კითხვითი, ბრძანებითი) ერთ-ერთი სტატუსი, რიც მდგომარეობს ფრაზის პრედიკატის უარყოფაში. **უ**. უნივერსალური მოვლენაა, რიც მსჭვალავს მთელ ენობრივ სისტემას. იგი წარმოადგენს ამოსავალ, დაუნაწევრებელ სემანტიკურ კატეგორიას, რის ახსნა შესაძლებელია უფრო მარტივი სემანტიკური ელემენტების საშუალებით.

უ. შეიძლება გამოიხატოს: უარყოფის სიტყვებით, როგორებიცაა უარყოფითი ნაწილაკები, აგრეთვე სიტყვები, რ-ებშიც უარყოფა მნიშვნელობის ერთ-ერთ კომპონენტს წარმოადგენს, მაგ., უარყოფითი ნაცვალსახელები, ზმნიშვნელები, მიმღებები, კავშირების წყვილი (არც — არც); უარყოფითი აფიქსებით;

სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობით (მაგ., ქართ. „უარი“); მთელი წინადადებით — „შენ რა გეცმის!“ და ა.შ.

წინადადებას, რიც შეიცავს უარყოფის სიტყვას ან ზმნის უარყოფით ფორმას, უარყოფით წინადადებას უწოდებენ. არსებობს აბსოლუტური, სრული **უ**, როდესაც უარყოფილია მთელი წინადადება („არა, მე არაფერი დამიშავებია!“) ან ნაწილობრივი (არასრული), როდესაც უარყოფილია წინადადების მხოლოდ ერთი კომპონენტი: „მე **არ მწყენია** მისი წასვლა“.

უარყოფითს, ნეგატიურს ენაში უპირისპირდება პოზიტიური, მტკიცებითი. მათი ერთიანობა ქმნის პოლარულს. შესაბამისად, განსხვავებულია უარყოფითი და დადებითი პოლარულობის მქონე ერთეულები. ერთეული (სიტყვა, ფრაზა) უარყოფითი პოლარულობისაა, თუ მისი მნიშვნელობა იგუებს მხოლოდ წინადადების უარყოფით შინაარსს, ხოლო ერთეული დადებითი პოლარობისაა, თუ იგი მხოლოდ დადებითი, მტკიცებითი (ან კითხვითი) შინაარსის წინადადებაში გვხვდება. მაგ., „არაფერი“ („არაფერი (არა) გაქვს?“, „არაფერი (არა) მაქვს“) უარყოფითი პოლარულობისაა, მაშინ როდესაც „რამე“ მხოლოდ დადებითი წინადადებისთვისაა ჩვეულებრივი („რამე ხომ არა გაქვს?“, „თუ რამე მაქვს...“).

თანამედროვე ენათმეცნიერებაში დიდ ინტერესს იწვევს ე. წ. ნეგატიური **უ** — უარყოფითი ნაწილაკების (ან სხვა საშუალებების) — ტრანსპორტაციის (გადაადგილების) საკითხი წინადადებაში. ერთი თვალსაზრისით, შესაძლებლად არის მიჩნეული **უ**-ის ტრანსპორტაცია მთავარი წინადა-

დებიდან დამოკიდებულში, ან პირიქით (ე. წ. ნეგატიური აღმავლობა), დამოკიდებულებიდან — მთავარში (შდრ. „არ ვფიქრობ, რომ ის სიმართლეს იტყვის“ > „ვფიქრობ, რომ ის სიმართლეს არ იტყვის“; „ვფიქრობ, რომ ამჯერად ეს ჭორი არ გამართლდება“ < „არ ვფიქრობ, რომ ეს ჭორი ამჯერად გამართლდება“). სხვა თვალსაზრისით, ასეთი გადანაცვლება გავლენას ახდენს როგორც წინადადებათა ლოგიკურ სტრუქტურაზე, ისე სემანტიკაზე და ამდენად ეჭვის ქვეშ აყენებს მათ იგივეობას.

საკუთრივ ენობრივი **უ**-გან განსხვავებენ **უ**-ს, რიც ენაში რეალიზდება მიმიკითა და ექსტრემით და განეკუთვნება სემიოტიკის სფეროს.

ქართულში უარყოფით წინადადებას სამი ნაწილაკი გამოხატავს: **არ**, **ვერ**, **ნუ**. **არ** კატეგორიული და მკაფიოდ გამოხატული **უ**-ა; **ვერ** შესაძლებლობების ფარგლებით არის შეზღუდული; ხოლო **ნუ** აკრძალვითი ბრძანებების სპეციალური უარყოფითი ნაწილაკია.

მრავალი ენისათვის დამახასიათებელია ორმაგი **უ**, როდესაც ერთი გამონათქვამის ფარგლებში **უ**. მეორდება ორ წევართან (მაგ. რუსულში: „я ничего не знаю“). განსხვავებით ორმაგი **უ**-გან, ლოგიკურ-მათემატიკური აზრით, რიც დადებით შედეგს იძლევა, ენობრივი **უ**. არ შლის **უ**-ის შინაარსს და წინადადებას არ ანიჭებს პოზიტიურ მტკიცებით სტატუსს. ზოგჯერ ენებში დაშვებულია აგრეთვე მრავალჯერადი, კუმულაციური **უ**. ასეთი შემთხვევები გვაქვს, მაგ., ე. წ. შეთანხმებული **უ**-ის დროს, როდესაც ზმნის პრედიკატულ ფორმაში **უ**-ის არსებობის

შემთხვევაში წინადადების სხვა წევრებიც უარყოფითი ფორმით გვევლინებიან (მაგ., რუსულში: „...; მსგავსი კონსტრუქციები ემფაზის პირობებში ისეთ ენაშიც არის შესაძლებელი, რ-საც, ჩვეულებრივ, მრავალჯერადი უ. არ ახასიათებს (მაგ., ქართ. „მე არასოდეს არავის არაფერს არ ვთხოვ“).

ძვ. ქართულში მუდამ ერთმაგი უარყოფა იხმარებოდა. თანამედროვე ქართულშიც ასეთი უ-ა გაბატონებული (არაფერი ვიცი, არასად მივდივარ, არასოდეს გამიკეთებია), მაგრამ გვხვდება ორმაგი უ-ც „არაფერი არ ვიცი“, რასაც სხვა ენის (კერძოდ, რუსულის) გავლენით ხსნიან, თუმცა ეს პროცესი ცოცხალ მეტყველებაში გაცილებით ადრე უნდა განვითარებულიყო. ვ. თოფურიას აზრით, ორმაგი უ-ს უცხო ენათა გავლენის გარეშე, თავისთავად არის აღმოცენებული. ამას ადასტურებს ის, რომ იგი საკმაოდ გავრცელებულია ქართ. ენის დიალექტებში და, X—XI სს-იდან მოყოლებული, სისტემატურად გვხვდება წერილობით ძეგლებში. ორმაგი უ-ის წარმოშობას განაპირობებს სინტაქსური კონსტრუქცია, ასოციატია, ზოგიერთი სხვა ენობრივი მოვლენა და, რაც მთავარია, ემფაზის (კომუნიკაციური გამოყოფის) საჭიროება. თანამედროვე ქართულში აშკარად შეიმჩნევა ე. წ. ორმაგი უ-ის არეალის გაფართოების ტენდენცია. უახლესი სარეკომენდაციო ლიტ-რის მიხედვით, ზოგიერთ შემთხვევაში ისწორედ ამგვარ კონსტრუქციებს ენიჭება უპირატესობა.

ლიტ.: თოფურია ვ., ორმაგი უარყოფა ქართულში. — «ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადი», I—II ტფ., 1923—24; ჯორბენაძე ნ., უარყოფის გამომხატველ ფორმათა ნაირსახეობისათვის ქართულში. — «ქსკს», წგ. 6, თბ., 1984; პაპიძე ა., ერთი ტიპის კონსტრუქციის ევოლუციისათვის ქართულში. — «ქსკს», წგ. 10, თბ., 1993; ჟურნალისტის სტილისტიკური ცნობარი, თბ., 2002; არაბული ა., ქართული მეტყველების კულტურა, თბ., 2004; Есперсен О., Философия грамматики, пер. с англ., М., 1958.

ნ. ლოლაძე.

უბისის წარწერა 1141, ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი ქვის ოთხკუთხა ფილაზე (99x65 სმ), რ-იც ჩასმულია უბისის სამონასტრო კომპლექსის (ხარაგაულის რ-ნი) ერთ-ერთი ნაგებობის — „სვეტის“ სამხრ. კედელში, პირველი სართულის ზედა მარცხენა კუთხეში; შესრულებულია კიდურწერტილოვანი, ადგილ-ადგილ კიდურწაისრული დამწერლობით; ასოებს გადასმული

ჰქონია ამჟამად გამკრთალებული წითელი საღებავი (სინგური). წარწერის ტექსტი ასეთია:

„...ქ მე, საწყალობელსა სულითა, სუმეონ ჭყონდიდელსა მომემაღლა ღმრთისაგან აღშენებად მონასტერი ესე და სუჭტიცა ესე, მეფობასა, ღმრთისა მიერ გვრგვონისა დიმიტრი მეფეთა მეფისა, მისა დიდისა მეფისა დავითისა. ქრონიკონი იყო **ტაა**, ზედა წელი სარკინოზთა-**ფლე**“. წარწერას ახლავს თარიღი: ქართული ქრონიკონი ტაა (361), ანუ 1141; სარკინოზთა — ფლე, ანუ ჰიჯრის 535, ე. ი. 17. VIII. 1140 — 5. VIII. 1141; ზედა წელი უდრის 1. I — 5. VIII. 1141. წარწერაში მოხსენიებული არიან ისტ. პირები: მეფე დავით IV აღმაშენებელი (1089—1125), მისი ძე მეფეთა მეფე დიმიტრი (1125—1155) და სუმეონ ჭყონდიდელი — მაშენებელი მონასტრისა და „სუჭტისა“ და ავტორი წარწერისა. ეს უკანასკნელი იყო დავით აღმაშენებლის თანამედროვე გიორგი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის (ქ 1118) დისწული, 1124-თვის თვითონაც მწიგნობართუხუცესი და ბედიელ-ალავერდელი მთავარეპისკოპოსი, რ-იც უ. წ-ის მიხედვით, 1141 ჭყონდიდლად მოიხსენიება. წარწერა საყურადღებოა: ა. ორთოგრაფიული თვალსაზრისით — უ ბრჯგვს მომღვწოდ მასში დასტურდება („სუჭტიცა“), რ-იც ასე დამახასიათებელია XII ს. II ნახ. წერილობითი ძეგლისათვის — ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმის მონასტრისადმი (1124): აჩუშნეს, შუშნიერად, ძუშლი და ძუშლის ძუშლი, ძუშლთაგან, ძუშლთა, წუშლაჲ, ფუშუშმი, სეფისკუშრი, წარტყუშნილი, ჰშუ-

შნის, აჩუშნებდეს, შერუშნებთა და სხვ.; ბ. პალეოგრაფიულად შესრულებულია როგორც კიდურწაისრული, ისე კიდურწერტილოვანი დამწერლობით, ამასთანავე, ასოთა კვეთის ღარები ამოწითლებულია; გ. წარწერაში დასტურდება ტერმ. „ზედა წელის“ ყველაზე გვიანდელი გამოყენება.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 2, ვსილოგავას გამოც., თბ., 1980, გვ. 140—141, 216, 163.

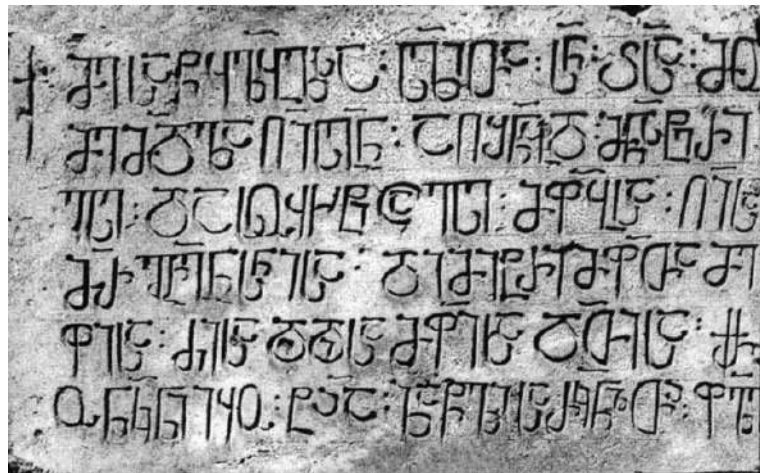
ვ. სილოგავა.

უბრალო დამატება, პირმიუ-მართავი დამატება, წინადადების მეორეხარისხოვანი წევრი, რ-იც ახლავს შემასმენელს ან ზმნური წარმოშობის წევრს (აგრეთვე, ზოგ ზედსართავ სახელსა და ზმნისართს) და იმართვის მათგან ბრუნვაში. უ. დ. არ არის შეწყობილი ზმნის ობიექტ. პირთან. იგი ძირითადად ოთხ ბრუნვაში დასმული სახელით გამოიხატება: მიც., ნათ., მოქმ., დავით. ბრუნვებში, თანდებულით ან უთანდებულოდ.

მიც. ბრუნვასთან გამოიყენება თანდებულები: -ზე, -ში, -თან (აგრეთვე — შორის, -შუა): „ელიზბარზე ამბობდა“, „ხუმრობაში გაატარეს“, „დედასთან გაგზავნეს“; „ჩვენ ორს შორის...“).

ნათ. ბრუნვასთან გვხვდება -გან, -მიერ, -თვის, შესახებ, მიმართ და სხვა თანდებულები. იმის მიხედვით, თუ საიდან მიიღება პირმიუ-მართავი დამატება, გამოყოფენ სუბიექტისებრ, პირდაპირისებრ და ირიბისებრ დამატებებს (ა. შანიძე).

ნათესაობითში დასმული უთანდებულო სახელის ნაზმნარ სახელთან ურთიერთობა მკვევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ამგვარ სახელს სინტაქსურად

სვიმეონ ჭყონდიდელის საამშენებლო წარწერა უბისის კოშკზე.

პირმოუმართავ დამატებად განიხილავენ (ა. შანიძე, ლ. კვაჭაძე). სხვა მოსაზრებით, ნათესაობითში დასმული სახელი განსაზღვრებაა (შდრ. „ქვის გათლა“, „ქვის მთელი“ და: „ქვის სახლი“) (ვ. თოფურია).

მოქმ. ბრუნვაში დასმული სახელი პირმოუმართავი დამატების ფუნქციით ან უთანდებულოდ გვხვდება, ანდა დაირთავს ურთ თანდებულს („ავურთი აშენებენ“, „ვილუპები მეძვიდრითურთ“...).

ვით. ბრუნვა პირმოუმართავი დამატების ფუნქციით ყოველთვის უთანდებულო და გარდაქცევად გარდაქმნას ან თანაობას გამოხატავს („მოჯამაგირედ დადგა, „სტუმრები ანად გამოჩნდა“...).

ხშირად ხდება გარემოებისა და უბრალო დამატების ურთიერთდრეგვა: არა გვაქვს სანდო სინტაქსური კრიტერიუმი ამ ორი სინტაქსური კატეგორიის (წინადადების წევრის) გასამიჯნავად (შდრ. „კარადაზე დევს“ — „სად?“ თუ „რაზე?“).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. 2, თბ., 1948; თოფურია ვ., ქართული ენის გრამატიკის საკითხები, თბ., 1967; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977.

კ. გაბუნია.

უდიური ენა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნური ჯგუფის ლეზგიური ქვეჯგუფის ენა.

პირველი ცნობები უდიების წინაპართა შესახებ გვხვდება ძვ. ავტორების: ჰეროდოტეს (ძვ. წ. V ს.), სტრაბონის (ახ. წ. I ს.), პტოლემეოსის (ახ. წ. II ს.) და სხვ. ნაშრომებში. კავკასიური ალბანეთის აღწერისას სტრაბონი აღნიშნავს, რომ სახელმწიფოში გაერთიანებული იყო 26 ტომი და მათ შორის უდიებიც; ინფორმაცია ამ ხალხის შესახებ წარმოდგენილია გვიანდელ ბერძნ.-ბიზანტ., სომხ., ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ოდესღაც მრავალრიცხოვანი ეთნოსი დღეს დაახლოებით 9 ათას კაცს ითვლის. ყველა დაღესტნური წარმოშობის ტომიდან მხოლოდ უდიებმა შეინარჩუნეს ქრისტიანობა.

უ. მ-ის წარმოშობის სხვადასხვა თეორიებიდან ყველაზე პოპულარულია მისი ნათესაობის ჰიპოთეზა დაღესტნის და, კერძოდ, წახურ-მუხადურ და ე. წ. „შაჰდალის ჯგუფის“ ბუდუხურ, კორწულ და ხინალულურ ენებთან, რეზიკ, როგორც ვარაუდობენ, კავკასიის ძვ. ალბანეთის ნაშთებს უნდა წარმოადგენდნენ, თუმცა ბოლო ხანებში ძველ ალბანურს უკავშირებენ თანამედროვე უდიურს (იხ.

ალბანური დამწერლობა), რ-იც ამჟამად წარმოდგენილია აზერბაიჯანის შექის (სოფ. ვართაშენი) და კუტკაშენის (სოფ. ნიჯი) რაიონებში. აკად. ა. შიფნერის მონაცემებით, ჯერ კიდევ XIX ს. II ნახ. უდიურად ლაპარაკობდნენ სოფლებში: სულტან ნუხა, დაბა ვართაშენი (საკუთრივ ვართაშენის გარდა), იანგი-ქენდი, მირზაბეილი, ჯოურლი, კირზანი, ვარდანლი. ეს თავისთავად მიგვანიშნებს დიალექტების ისტ. სიმრავლეზე, რაც არ გამოირიცხავს ლიტ. სტანდარტის ოდინდელ არსებობას. ივარაუდება, რომ ძვ. ალბანური ენა ფარავდა დაახლოებით თანამედროვე აზერბაიჯანის მთელ ტერიტორიას.

ამჟამად განარჩევენ უდიურის ორ დიალექტს — ვართაშენულსა და ნიჯურს, 1920–1922 მიგრაციული პროცესების შედეგად უდიების ნაწილი დასახლდა საქართველოში — ყვარლის რაიონის სოფ. ოქტომბერში (თავიდან ზინობიანი) და ამდენად გამოყოფენ ვართაშენულ-ოქტომბრულ მეტყველებასაც.

უ. მ-ის მეტყვერული შესწავლა იწყება XIX ს. II ნახ-იდან და დღემდე გრძელდება (ა. შიფნერი, ა. დირი, ე. ჯეირანიშვილი, გ. ფანჩიძე, ვ. გუკასიანი, ვ. შულცე, ტ. სიხარულიძე...). გარდა ამისა, უდიურის მასალა კავკ. ენებთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოცულობით სხვადასხვა დროს განხილული აქვთ ფრ. მიულერს, რ. ერკერტს, პ. მუხარტს, ყ. დიუმეზილს, ნ. ტრუბეცკოის, ი. მეშჩანიოვს, კ. ბოუდას, რ. ლაფონს, ი. ჯავახიშვილს, ა. შანიძეს, ა. ჩიქობავას, ა. პაიზატის და სხვ.

უ. მ-ის ბგერითი შედგენილობა არ არის რთული. ხმოვანთა სისტემაში გამოიყოფა 13 ხმოვანი და 28 თანხმოვანი. მახვილი დინამიკურია, ზოგჯერ ინტენსიური და, როგორც წესი, მოუდის ბოლო მარცვალს.

უდიური აგლუტინაციური ენაა. მორფოლ. კატეგორიათა გამოსახატავად გამოიყენება აფიქსები: პრეფიქსები და, უპირატესად, სუფიქსები. ამჟამინდელ უდიურში მოშლილია გრამატ. კლასის კატეგორია.

არსებითი სახელისათვის დამახასიათებელია რიცხვისა და ბრუნვის კატეგორია. გამოიყოფა 2 რიცხვი (მხოლოდობითი და მრავლობითი) და 10 ბრუნვა — 4 ძირითადი და 6 თანდებულები. ძირითადი ბრუნვებია: სახელობითი, ერგატიული

(მოთხრობითი), ნათესაობითი, მიცემითი; თანდებულები — აბლატივ-ინსტრუმენტალისი („გან“ — ბრუნვა), კომიტატივი („თან“ I ბრუნვა), ინესივ-ადესივი („თან“ II ბრუნვა), ალატივი („კენ“ ბრუნვა), სუპერესივი („ზე“ ბრუნვა), კაუზატივი, ენ-კენა > ენ-კ.

ზედსართავი სახელი, როგორც მსაზღვრელი სახელი, უფორმოა. ამგვარი სახელები იბრუნვიან და დაირთავენ რიცხვის ნიშანს მხოლოდ გასუსტანტივების შემთხვევაში. შედარებითი ხარისხის გამოსახატავად არ არსებობს საგანგებო მორფოლ. ელემენტები და ამიტომ შესადარებელი საგნები თუ პირები აბლატივში დაისმიან.

რაოდენობითი რიცხვითი სახელი არის როგორც მარტივი, ისე რთული აგებულებისა. თვლის სისტემა ოცობითია. გამოიყოფა ასევე რიცხობითი, წილადი, დაშლით-დანაწილებითი, კითხვითი, განუსაზღვრელი და კრებისითი რიცხვითი სახელები.

ნაცვალსახელებში გამოიყოფა პირისა: ზუ (მე), უნ (შენ), იან (ჩვენ), ვან (თქვენ); III პირის ნაცვალსახელი მხ. და მრ. რიცხვში ემთხვევა ჩვენებით ნაცვალსახელებს. ჩვენებითი ნაცვალსახელი სამწევროვანია: მე (ეს), ქა (ეგ), ტე (ის). კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფუნქციას კისრულობენ პირის, უკუქცევითი და სხვა ნაცვალსახელები ნათ. ბრუნვის ფორმაში.

ზმნისათვის ნიშანდობლივია მხოლოდ პირისა და დრო-კოლოთა ფორმების არსებობა. ზმნა მონოპერსონალურია — აღინიშნება მხოლოდ რეალური სუბიექტის პირი. ხასიათდება პირის გამოხატვის ოთხი (resp. სამი) სისტემით. ზმნაში მრ. რიცხვი სპეც. აფიქსით არ აღინიშნება. რიცხვისა და პირის კატეგორიას გამოხატავს პირის მაწარმოებლად გამოყენებული ნაცვალსახელი.

უ. მ-ს ინფინიტივ-მასდარის ორი ფორმა აქვს: მასდარი I — იწარმოება -ეს სუფიქსით, და მასდარი II, რ-იც იწარმოება -უნ სუფიქსით მასდარ I-ის ფორმაზე დართვით.

უდიურში დასტურდება მიმღობის ორი ფორმა. აღინიშნება აბსოლუტივის ოთხი ფორმის არსებობა.

ადგერბილური სიტყვები (ზმნისართები) სხვადასხვა სტრუქტურისაა (მარტივი, ნაწარმოები) და იყოფა რამდენიმე განსხვავებული მნიშვნელობის სემანტიკურ ჯგუფად. თანდებულები წარმოდგე-

ნილია ან დამოუკიდებელი ადგერ-ბაილური სიტყვებით, ან შერწყმული (სუფიქსური მნიშვნელობის) თანდებულებით, რ-ებიც დაერთვიან სახელს. საკუთრივ უდიურთი კავშირები ცოტაა, ძირითადად ეს მეტყველების ნაწილი ნასესხებია თურქ. და არაბ. ენებიდან.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937 (თხზ., ტ. 10, თბ., 1992); ჩიქობავა არნ., იბეროულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; ჯეორანიშვილი ე., უდიური ენა, თბ., 1971; ფანჩიძე ვ., უდიური ენის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1974; მოვსეს კალანკატუაძე, აღვანთა ქვეყნის ისტორია (ძვ. სომხურიდან თარგმნა ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა), თბ., 1985; სიხარულიძე ტ., არსებით სახელთა ბრუნება უდიურში, თბ., 2005; Дирр А., Грамматика удинского языка, «смонпк», вып. 33, Тфл., 1904, Меликсет-Бекон П., К истории удин.. — «თსუ შრომები», 1942, ტ. 23; Тревер К., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959; Панчвидзе В., Джейранишвили Е., Удинский язык. — «Языки народов СССР», т. 4, М., 1967; Мамедов Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, 1986; Ярадиев Я., Алупанская (Кавказско-албанская) письменность и лезгинский язык, Махачкала, 1995; Умаров А., Алфавит и надписи кавказских албан, Махачкала, 2003; Сихарулидзе Т., Об одном виде кавказского билингвизма. — «Caucasica», vol. VI, 2003; Schiefner A., Versuch ber die Sprache der Uden. — «Memoire de Acad mie imperial de la Science de St.-Petersburg», VII-e s rie, 1863. VI. 8.

ტ. სიხარულიძე.
უკავშირო შვირთება, ერთგვარ წევრთა ან რთული წინადადების შემადგენელი ნაწილების შეერთების სახე.

უ. შ-ის დროს, ერთგვარ წევრთა (წინადადებათა) შესაერთებლად არ არის გამოყენებული საგანგებო სიტყვა — კავშირი. ამ შემთხვევაში შეერთების მთავარ საშუალებას წარმოადგენს ინტონაცია.

შერწყმულ წინადადებაში უ. შ. ქმნის ღია, დაუხშავ კონსტრუქციას.

უკავშიროდ ერთდება, ჩვეულებრივ, სინთინური მნიშვნელობის სიტყვები, თუმცა ზოგჯერ — ანტონიმების კავშირიანი წველილეულებიც: „მზე და ჩრდილი, ნათელი და ბნელი, ტკივილი და ამება ერთმანეთში გაება და ჩაეწნა“...

უ. შ. რთულ თანწყობილ წინადადებაში, ჩვეულებრივ, ერთდროული მოვლენების ჩამოთვლისას, ანდა მოვლენათა თანამიმდევრობის გადმოსაცემად გამოიყენება. მეტად იშვიათია უ. შ. რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში. უ. შ-ის დროს, ჩვეუ-

ლებრივ, მძიმე გამოიყენება.

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977.

კ. გაბუნია.

უკანგორის წარწერები, V—VI სს. ასომთავრული რელიეფური ორი წარწერა, მოთავსებული ჯვრების ორ სხვადასხვა კვარცხლბეკზე. მიაკვლია ლ. მუსხელიშვილმა 1936—37 დაზვერვითი არქეოლ. ექსკურსიების დროს სოფ. უკანგორის (დმანისის რ-ნი, დამბულუსწყლის ხეობა) ეკლესიის სასაფლაოზე. პირველი ჯვრის კვარცხლბეკი ამჟამად ინახება საქართველოს სახელმწ. მუზეუმში. იგი დიდი ზომის (70x40x35 სმ) ქვის ოთხკუთხა კუბია. კვარცხლბეკის თავზე ამოკვეთილია მრგვალი ფორმის ბუდე ჯვრის ან ჯვრის სადგარის ჩასადგმელად, ხოლო ერთი გვერდი, სავარაუდოდ, წინა მხარე, მთლიანად დაფარულია ექვსტრიქონიანი წარწერით. ქვის ზედაპირის ნაწილობრივ გამოფიტვისა და რელიეფური ასოების ადგილ-ადგილ გადარეცხვის გამო, ტექსტი დაზიანებულია და ძნელად იკითხება. პირველი ოთხი სტრიქონი, რ-შიც დასტურდება ზმნის ხანმეტი ფორმა („აღუზმართე“), გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა (1941), ხოლო მომდევნო ორი სტრიქონი, კიდევ ერთი ხანმეტი ფორმით („თავყანისცემე“), წაკითხულ იქნა და გამოქვეყნდა 1972. წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებით (ასოთა რელიეფურობა, ჰ და ბ ასოების თავშეკვრით წერა, განკვეთილობის ნიშნების გამოყენებლობა, ტანდაბალი და განიერი ასოები...) უძველეს ქართ. წერილობით ძეგლებს განეკუთვნება. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისის სიონის წარწერების დათარიღებისათვის მაშინ მიღებული ანალოგიით, უკანგორის წარწერას VI ს. დამდევით ათარიღებდა. ამჟამად წარწერის თარიღი V—VI სს. განისაზღვრება. მისი ტექსტი

ასეთია:

„ქ პეტრეს ხუცსობას[ა], მე, თათვარაზ აღუზმართე ესე ჯუარი სახ[ელით]ა ღმრთისაჲ[თა], შეწენითა ესე ქრისტესითა. რომელმან თავყანისცემთ, ლოცვასა [მომი] ცხენეთ“.

მეორე ჯვრის კვარცხლბეკის (ზომა: 39x35,5x31 სმ) წარწერა შედისტრიქონიანია. პირველი სტრიქონი და დანარჩენების მარჯვენა ნაწილი (ბოლო სტრიქონის გამოკლებით) დაკარგულია ქვის ზედაპირის ჩამოტეხის გამო. წარწერის ტექსტი სრული სახით აღადგინა ლ. მუსხელიშვილმა:

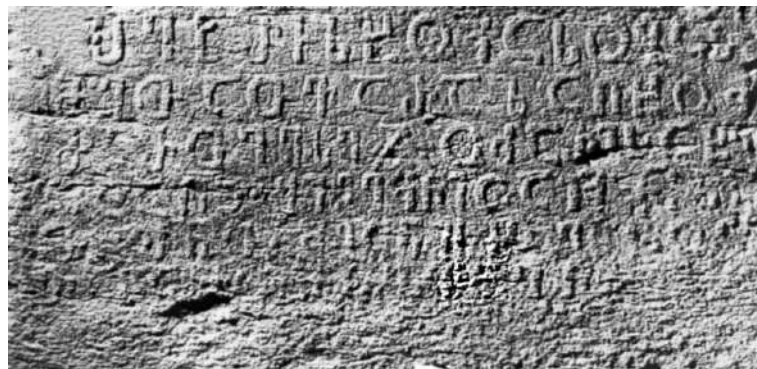
„[სახელითა ღმრთისაჲთა. მე], თა[თვარაზ] და მ[არიამ] აღუ[მართეთ] ესე ჯუ[არი სა]ლოცვე[ლად] ჩ[უენ]და“.

პალეოგრაფიული იდენტურობა და მეორე წარწერაშიც თათვარაზის მოხსენიება მასაც V—VI სს. ათარიღებს.

ლიტ.: მუსხელიშვილი ლ., არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, თბ., 1941; სილოგავა ვ., ქართული სამართლის ძეგლები. — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1972, №4, ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980, 26, 27.

ვ. სილოგავა.

უკუთმითი წინადადება, წინადადება, რ-შიც აზრი უარყოფითად არის გადმოცემული. უ. შ. უპირისპირდება წართქმით წინადადებას (დედამ ვერ მიატოვა შვილი — შდრ. დედამ მიატოვა შვილი). უარყოფითი მნიშვნელობა გამოიხატება უარყოფითი ნაწილაკებით: არ(ა), ვერ, ნუ, რ-ებიც, ჩვეულებრივ, ზმნას ახლავს („არ მიღალატო, ოცნებავ“, ვაჟა-ფშავე; „მოფარით ნაფენს არემარე ვერ იცილებს ვერცხლის საბანს“, გ. ტაბ.); უარყოფითი ნაცვალსახელებით: არსად, ვერსად, არასოდეს... („არავინ იძლევა პასუხს“, გ. ტაბ.; „ნუვინ ჩივის თავის უთვისტომობას“, ნ. ბარ.; „მშობელი შობილს არას მეტყოდა“, ი. ჭავჭავაძე; „გაგზავ-

უკანგორის წარწერა. V—VI სს.

ნილები არსად ჩანდნენ“). უარყოფის გასაძლიერებლად ხშირად უ. ფ.ში უარყოფითი სიტყვაც არის და უარყოფითი ნაწილაკიც, ე. ი. არის ორმაგი უარყოფა („არავინ არ შეიბრალა“, ვაჟა-ფშავე, „ოჰ, არასდროს არ შობილა ასე ნაზი მთვარე!“ გ. ტაბ.) (იხ. უარყოფა). რიტორიკულ კითხვით წინადადებაში უარყოფითი სიტყვა გამოხატავს არა უარყოფას, არამედ აძლიერებს წინადადების ექსპრესიულ ფუნქციას („ვინ მიჯნური არ ყოფილა, ვის სახმელი არა სწევასა?!“, შოთა რუსთ.; „აუხდენელ ფიქრს ვინ არ იგონებს, ძველ ოცნებებზე რომელი არ წუხს?!“, გ. ტაბ.) (იხ. ტროპი).

ლიტ.: თოფურია ვ., ორმაგი უარყოფა ქართულში. — «ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადი», I—II, ტფ., 1923—24; კიზიოია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; ბასილაია ნ., წინადადების ტიპები მტკიცებისა და შინაარს-ინტონაციის ანუ მოდალობის მიხედვით, თბ., 1973; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1983; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

უღუმბოს (ოლიმბოს) მონასტერი, ძველი ქართული სასულიერო და მწიგნობრული კერა მცირე აზიაში (ბოთინიაში, ამჟამად თურქეთის ტერიტორია). საფუძრებელია, რომ ქართველი მოღვაწენი უღუმბოს მონასტერში დასახლდნენ IX ს. შუა წლებში, მკვიდრი საფუძველი კი ქართულ კოლონიას ილარიონ ქართველმა ჩაუყარა 864—869. აქ ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ მწერლები და კალიგრაფები მიქაელ-ზეკეპე ბერთელი, გიორგი მოძღვარი, იოანე კახი, გრიგოლ მოძღვარი, საბა კუტი, ისაკი (XI ს.) და სხვ. ერთხანს იქ ყოფილა იოანე მთაწმიდელიც თავისი ვაჟით — ეფთვიმით. ხსენებული მწიგნობრებისა და კალიგრაფების ლიტ. საქმიანობის, უღუმბოზე ქართველთა მოღვაწეობის დამადასტურებელია ის ხელნაწერები, რეზმაც ჩვენამდე მოაღწია:

მიქაელ-ზეკეპე ბერთელის მიერ მოგებული სამოციქულო, რიც ამჟამად ათონის მთაზეა დაცული (Ath 42); „გამოცხადებაა წმიდისა მახარებლისა და ღმრთისმეტყველისა იოვანესი, რომელი გამოუცხადა მას ღმერთმან“ და ანდრია კესარია-კაბადოკიელის „თარგმანებაა“ (H 1346) — ნუსხურით შესრულებულ თარიღიან ხელნაწერთა შორის ერთ-ერთი უძველესი ნუსხა, რიც გრიგოლ მოძღვრისა და იოანეს ინიციატივით გადაუწერია ოლიმპზე საბა კუტს 978, ხოლო შემოსავს იოანეს; ეფთვიმე ათონე-

ლის თარგმანების შემცველი ხელნაწერი (Ath 21).

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

უზლაუტი (გერმ. Umlaut — გადახმოვანება), მეტაფონია (ბერმ. metaphoneo), ხმოვანთა რეგრესული ნაწილობრივი ასიმილაცია.

ფონეტიკურად უ. არის წინამდგომ (ძირეულ) მარცვალში ხმოვნის გაფართოება-დავიწროება მომდევნო მარცვლის ხმოვნის გავლენით. ყველაზე გავრცელებულია პალატალური გადაბერება, როდესაც წინა რიგის დახურული ხმოვანი (განსაკუთრებით ი და ე) იწვევს ენის წინ გადაწევას, რის შედეგადაც ხდება რეზონანტორული შევიწროება, ე. ი. $a, o, u \rightarrow (e, i, u)$. უ-ის სახეობა აგრეთვე ძირეული ხმოვნების ველარიზაცია და ლაბიალიზაცია სუფიქსის შესაბამისი ხმოვნის გავლენით. მაუღლაუტირებელი სუფიქსი ხშირად იკარგება და შეცვლილი ძირი იძენს გრამატიკ. ფუნქციას (შინაგანი ფლექსია). გამაფართოებელ უ-ს (Brechung) უწოდებენ ველარულ ასიმილაციას, რადგან გაფართოებას თან ახლავს ხმოვნის უკან გადაწევა. დამავიწროებელ უ-ს უწოდებენ საკუთრივ უ-ს, ანუ პალატალურს, რადგანაც ხმოვნის არტიკულაცია შუა ენისკენ გადაიწვეს. უ. შეიძლება იყოს როგორც ცოცხალი ფონეტიკ. პროცესი, ისე ისტ. გრამატიკალიზებული. ეს უკანასკნელი, ჩვეულებრივ, პალატალური უ-ა.

ქართ. სალიტ. ენაში უ. არა გვაქვს, გავრცელებულია დიალექტებში. პალატალური უ. გვხვდება, მაგ., იმერულში (წავიდა > წევიდა). ქართველურ ენათაგან პალატალური უ. ფართოდ არის წარმოდგენილი სვანურში. სვანური უ-ის კვლევას საფუძველი ჩაუყარა ა. შანიძემ. შემდეგ ამ პრობლემაზე მუშაობდნენ როგორც ქართველი, ისე უცხოელი სპეციალისტები: ვ. თოფურია, გ. დეგერსი, ს. ჟღენტა, თ. შარაძენიძე, მ. ქალდანი, გ. მაჭავარიანი, თ. გამყრელიძე, გ. კლიმოვი, კ. ჰ. შმიდტი, ა. ონიანი, ზ. ჭუმბურიძე, ი. ჩანტლაძე...

სვანური უ-ის კვლევის დროს არაერთი თეორიული საკითხი დაისვა და გადაიჭრა, რიც მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ სვანურისა (და საერთოდ ქართველოლოგიის), არამედ უ-თან დაკავშირებული ზოგადი პრობლემატიკის თვალსაზრისით. შესწავლილ იქნა სვანური უ-ის (დიალექტებისა და

კილოკავების მიხედვით) გამომწვევი მიზეზები და შედეგები, მათი მოქმედების რელატიური ქრონოლოგიის საკითხები და მრავალი სხვა.

სწორედ უ-ის კანონზომიერებათა გათვალისწინებით მოეფინა ნათელი აბლაუტად მიჩნეულ ბევრ აუხსნელ ხმოვანთონაცვლოებას. დიდძალ საილუსტრაციო მასალაზე წლების განმავლობაში დაკვირვებამ აშკარად ცხადყო (მ. ქალდანი), რომ სვანურ ენაში ხმოვანთა ასიმილაციას განაპირობებს არა მხოლოდ წინა მიმართულების უ. (**ა, ო, უ, ა, ო, ო** + **ა** > **აე** > **ა, ო, უ, ა, ო, ო**), არამედ უკანა მიმართულებისაც [**ე** + **ა** > **ა** (ბზ., უშგ.) > **ა** (ბქ., ლნტ.), **ო** + **ა** > **ე** (ბქ.) > **ა** (ბზ., უშგ.), **ე** + **უ** > **ა** (ბზ., უშგ.) > **ა** (ბქ., ლნტ.), **ე** + **ო/უ** > **ა** (უშგ.) — შედარებით იშვიათად, **ი** + **უ** > **ე** (ბქ.) > **ა** (ბზ., უშგ.)]. ამ უკანასკნელში მეუღლაუტე ფონემებია უკანა რიგის **ა** ხმოვანი და **უ** სონანტი, ხოლო საუმალაუტო — **ე** და **ი** (წინამავალი). შედეგების მიხედვით უკანა მიმართულების უ. გაცილებით რთულია, ვიდრე პალატალური უ., რ-საც მ. ქალდანის მონოგრაფიის გამოქვეყნებამდე სპეციალისტთა უმრავლესობა უ-ის ერთადერთ სახედ მიიჩნევდა სვანურში. ქართველოლოგიური ლინგვისტიკის ამჟამინდელი დონის შესაბამისად ირკვევა, რომ წინა მიმართულების უ. გაცილებით ადრე გაჩნდა, ვიდრე უკანა მიმართულებისა. მიღებულია ძალზე მნიშვნელოვანი შედეგები სვანურ ლექსემათა ისტ. სახის აღსადგენად:

1. თუ ბოლოკიდურ დახურულ ან ლია მარცვალში ამოსავალი ე გვაძლევს უმალაუტიან ა-ს, ეს იმას ნიშნავს, რომ ოდესღაც ფუძე ბოლოვდებოდა ა ხმოვანზე ან უ სონანტზე;

2. XIII ს. სვანური ენის ენგურის ხეობის დიალექტებში უკვე გვქონდა ორივე (ურთიერთსაპირისპირო) მიმართულების უ.

3. სვანურში უ-ის სისტემის ჩამოყალიბება-განვითარების თვალსაზრისით ორი პერიოდი შეიწინება: პირველი (**ა** > **ე**, **ო** > **ე**, **უ** > **ი**) მთელი სვანურისთვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი, ხოლო მეორე (**ა**, **ო**, **უ**) — მხოლოდ ზემოსვანურისა და ლენტეხურისთვის (ეს უკანასკნელი ლაშქურმა დიალექტმა არ იცის).

უ-ს უკავშირდება არაერთი ცვლილება სვანური ენის გრამატიკ.

სტრუქტურაში. კერძოდ, სახელისა და ზმნის შინაგანი ფლექსიის მოვლენები (აბლაუტური ხმოვანთმონაცვლეობა) ან პარადიგმატულ თუ დერივაციულ ერთეულთა ახალ-ახალი მოდელები მხოლოდ უ-ის (როგორც ფონეტიკური პროცესის) ფონოლოგიზაციის შედეგია.

უ-ის ფონოლოგიზაციის პროცესი განაპირობა ფუძისეულ თუ სუფიქსისეულ ხმოვანთა რედუქციამ. ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ეს ორი მოვლენა სხვადასხვა ეპოქის კუთვნილებას — პალატალური უ-ის ჩასახვა-განვითარება წინ უსწრებს ხმოვანთა რედუქციას, როგორც ფონეტიკური. თავის მხრივ, ამ უკანასკნელმა სვანურ უ-ს ფართო გზა გაუხსნა შინაგანი ფლექსიის განვითარებისაკენ. მართალია, უ-ის ფონოლოგიზაციამ ტიპოლოგიური ხასიათის ცვლილებებიც განაპირობა ენაში, მაგრამ ეს ფაქტი ავლუტინაციური ტიპიდან ფლექსიურ ტიპზე ნაწილობრივი გადასვლის ფარგლებს არ გასცილებია.

ლიტ.: შანიძე ა., უმლაუტი სვანურში. — «არაილი» (პროფ. ი. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი კრებული), ტფ., 1925; თოფურია ვ., სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1927, ტ. 7; მისივე, კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში. — იქვე, 1928, ტ. 8; მისივე, სვანური ენა, I. ზმნა, თბ., 1931; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჭუმბურიძე ზ., უმლაუტი ლენტეხურ კილოში. — «თსუ შრომები», 1960, ტ. 93; შარაძენიძე თ., ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნვაში. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», II, თბ., 1961; მაჭავარიანი გ., ხმოვანთა სისტემის დახასიათებისათვის სვანურში (ბალსურთა რეკონსტრუქციის მიხედვით). — «თსუ შრომები», 1963, ტ. 96; შმიდტი კ., ქართველური ფუძე-ენის ბგერათსისტემის რეკონსტრუქციისათვის. — «თსუ სამეცნიერო-პიბლოგრაფიული კრებული», II—III, თბ., 1964; ქალდანი მ., სვანური ენის ფონეტიკა, I. უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბ., 1969; ონიანი ა., სვანური ვოკალიზმის ზოგადი საკითხი. — «ივე», XXV, თბ., 1986.

ი. ჩანტლაძე.

ურბნისის წარწერაში, ქართული ასომთავრული და მხედრული წარწერები, შესრულებული ამოკვეთით ან რელიეფური ასოებით ქვის ფილებზე, რეზიკ ჩასმულია ურბნისის (ქარელის რ-ნი) სიონის (V—VI სს., გ. ჩუბინაშვილი) აღმ., სამხრ. და ჩრდ. კედლებში. მათგან ასომთავრული — რელიეფური და ამოკვეთილი წარწერები თარიღდება X ს-ით, ხოლო მხედრული წარწერა მარიამ დედოფლისა 1668-ით. ურბნისის სხვა მხედრული წარწერებია:

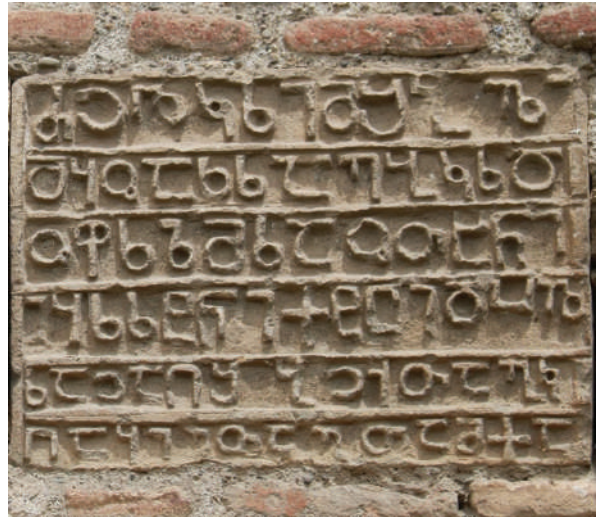
სამრეკლოზე — 1705, კანკელზე — 1706 (ორივე ეკუთვნის ვახტანგ VI-ს), გალავანზე — 1739 (ამჟამად დაკარგულია. ეკუთვნოდა ურბნელ ეპისკოპოსს ნიკოლოზ ხერხეულიძეს. იმავე ფილაზე ამოკვეთილი იყო ორსტროფიანი თექვსმეტმარცვლოვანი ლექსი) და სხვ.

უმველესია ურბნისის ის წარწერები, რეზიკ X ს-ში სიონის დაძველებული კათედრალური ტაძრის აღმდგენელ-განმახლებელთა სახელები შემოგვინახა. ტაძარი შემდეგშიც არაერთხელ განუახლებიათ და ამის გამო X ს. წარწერებიანი ფილებისათვის ადგილი შეუცვლიათ — ერთი საერთოდ თავდაღმაა კედელში ჩასმული, ხოლო მეორე — ჩრდ-თის კედელში ცოკოლის ქვების წყობაშია მოქცეული და ტაძრის გარშემო ჩატარებული არქეოლ. გათხრების შემდეგ გამოჩნდა (იხ. ქვემოთ მოსახსენებელი მიქაელ კოსტანტის ძისა). შინაარსის მიხედვით ეს წარწერები შემდეგი თანამიმდევრობით ლაგდება:

1. საამშენებლო წარწერა თეოდორე ეპისკოპოსისა, ლუკას ძისა: „უფალო ღმერთო, შემიწყალე თეოდორე ეპისკოპოსი, ძეა ლუკასის, მაშწნებელი ამის სიონისაა. ოდეს ღმერთმან ღირს-მყო ამის სიონისა ეპისკოპოსად, იყო ესე სიონი დაძულებულ უფროსა ზომისა — ოთხნი კუთხენი და კონქი განპებულ იყუნეს, სუეტნი ქართლისანი დამაჲლ იყუნეს. და მომადლა ღმერთმან ამის ყოვლისაა აღშწენაჲ, ყოვლისა გაკეთებაჲ ძალითა სიონისა. მეოხებისათჳს (წინაშე) ღმრთისა, ყოველი გათავებითა მიქნა“.

წარწერის პირველ სტრიქონში დაქარაგმებითა გადმოცემული „შ ე“, რიც, როგორც წესი, უნდა გაიხსნას II პირში — „შეიწყალე“, აქ იხსნება I პირში — „შემიწყალე“, რადგან თხრობა ტექსტისა I პირშია. წარწერაში დასტურდება არქიტ. ტერმინები: კუთხე, კონქი, სუეტი, ქართოცი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ეს უკანასკნელი, რიც „სხვენს“ აღნიშნავს და წერილობითი ძეგლებიდან პირველად აქ გვხვდება.

2. სიონის განმახლებელთა მოსახსენებლები. თეოდორე ეპისკოპოსთან ერთად, ტაძრის აღდგენა-განახლებაში მონაწილეობა მიუღიათ სხვა პირებსაც, რთა მოსახსენებელი წარწერები ასევე შემოუნახავს სიონის კედლებს. ორი წარწერა ეკუთვნის მამაშვილს — კოსტანტის და მის ძეს

ურბნისი. საამშენებლო წარწერა.

მიქაელს. პირველში დასახელებულია მხოლოდ მიქაელი, ტაძრის მთავარგანმახლებელ თეოდორე ეპისკოპოსთან ერთად, ხოლო მეორეში — მამა-შვილი ერთად; ერთი ეკუთვნის ქავთარს და შუშანს, როგორც ჩანს, ცოლ-ქმარს, და ერთიც — აბიათარ დეკანოზს. ერთ-ერთი მოსახსენებლის მიხედვით, აბიათარ დეკანოზი ამ წარწერების შემსრულებელიც ყოფილა (არ არის გამორიცხული, ტექსტების შემდგენიც).

ა. მოსახსენებელი თეოდორე ეპისკოპოსისა და მიქაელ კოსტანტის ძისა:

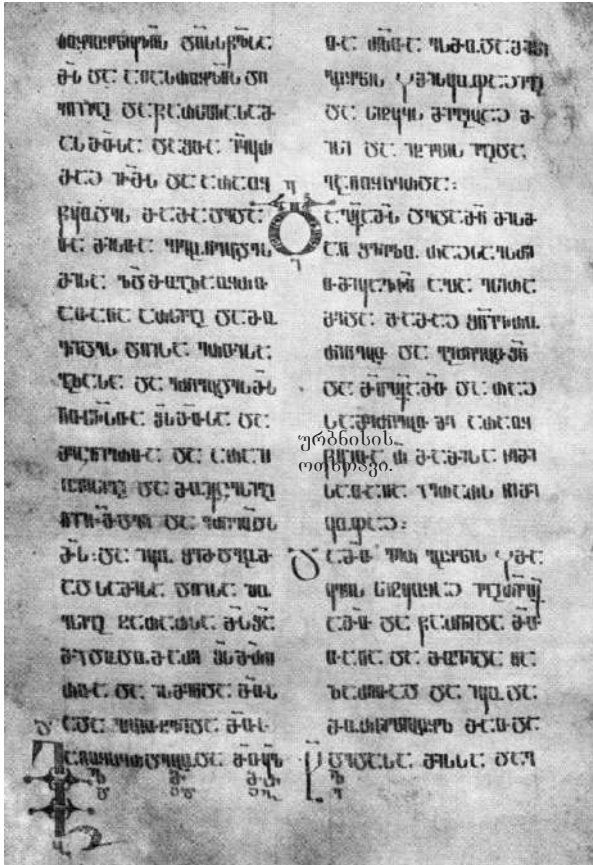
„დიდებაჲ შენდა ქრისტე, რამეთუ მომადლე თეოდორე ეპისკოპოსსა ამის სიონისა აღშენებაჲ, თანაშეწევნითა მიქაელ ძისა კოსტანტისითა, ქრისტემან შეიწყალენ. ესე მე აბიათარ დავეწერე“.

ბ. მოსახსენებელი კოსტანტისა და მისი ძის მიქაელისა:

„უფალო იესუ ქრისტე, კოსტანტი

ურბნისი. განმახლებელთა მოსახსენებელი (რელიეფური).

ურბნისის ოთხთავი.

მამაჲ (და) მიქაელ შეიწყალენ, ამის სიონისა მაშენებელნი“.

ამ წარწერას ნ. შოშიაშვილი V ს. I ნახ-ით ათარიღებდა და მიიჩნევდა, რომ იგი „ყველაზე ძველია დღემდე ცნობილ ქართული დამწერლობის ძეგლებს შორის“. ამის საფუძველს მას თითქმის წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები აძლევდა. მაგრამ, სწორედ პალეოგრაფიული და ორთოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, ის აბსოლუტურად მსგავსია ურბნისის სიონის სხვა, X ს-ის წარწერებისა, რთაც ნ. შოშიაშვილიც X ს. ათარიღებს. ის, რომ ამ წარწერის გრაფემები ბ, ჰ, ს, ყ, შ, რ კალშეკრულია, ჯერ კიდევ არ არის საფუძველი მისი მაინცდამაინც V ს-ით დათარიღებისათვის, რადგანაც ასევე რკალშეკრულია ეს გრაფემები ურბნისის სხვა, X ს-ით დათარიღებულ წარწერებშიც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ურბნისის ყველა წარწერაში ს-ს რკალის შეკვრა, რ-იც სხვაგან არსად გვხვდება და დამახასიათებელია მათი შემსრულებლის ინდივიდუალური ხელწერისათვის. გარდა ამისა, ამ წარწერების X ს-თვის მიკუთვნებას

უეჭველყოფს მათში ერთისა და იმავე პირების — კოსტანტისა და მისი ძის მიქაელის, ტაძრის განახლებაში თეოდორე ებისკოპოსის დამხმარეთა, მოხსენიება.

წარწერის ტექსტში, პირველად ამ გამოცემაში, ვამატებთ „და“ კავშირს „კოსტანტი მამაჲსა“ და „მიქაელს“ შორის, რადგან ამ შესწორებით ტექსტი გამართულია. როგორც ჩანს, იგი წარწერის შემსრულებელს გამორჩა, ისევე როგორც მას გამოტოვებული აქვს სიტყვა „წინაშე“ საამშენებლო წარწერის ბოლოს, რომლის გარეშეც ტექსტი გაუმართავია.

გ. მოსახსენებელი ქავთარის და შუშანისა:

„სამებაო წმიდაო, შეიწყალე მონაჲ შენი ქავთარ, შუშან და ნაშობნი მათნი, შემწენი ამის სიონისანი; ქრისტეჲმან შეიწყალენ, ამენ“.

წარწერაში დასახელებული ქავთარ და შუშან, როგორც ჩანს, ცოლ-ქმარი (მათ შემდეგ დასახელებულია „ნაშობნი მათნი“), სხვა წყაროებში არ გვხვდება. აღსანიშნავია ანთროპონიმ „ქავთარის“ ასე ადრეული (X ს.) დაფიქსირება შიდა ქართლში; ცნობილია, რომ იგი ქართლის ერთ-ერთ ძლიერ ფეოდალთა — ტბელთა საგვარეულო სახელი იყო და, როგორც ჩანს, ქავთარისძეთა გვარის ეპონიმი გახდა.

დ. მოსახსენებელი აბიათარ დეკანოზისა:

ტაძრის აღმ. ფასადზე მოთავსებული ეს წარწერა ურბნისის სიონის X ს. წარწერებს შორის ერთადერთია, რ-იც ქვაზეა ამოკვეთილი და არარელიეფური ასოებით გამოყვანილი. ეს აბიათარი ერთხელ უკვე დასახელებულია თეოდორე ებისკოპოსისა და მიქაელ კოსტანტის ძის მოსახსენებლის ბოლოს, როგორც წარწერის შემსრულებელი. არაა გამორიცხული, რომ აბიათარ დეკანოზის ეს კიდურწერტილოვანი წარწერა მისი გარდაცვალების შემდეგ ამოკვეთეს ტაძრის წინაშე დამსახურებათა გამო, როგორც მისი მოსახსენებელი. ყურადღებას იქცევს დეკანოზის სახელი „აბიათარ“ (იგი ურბნისის ორ წარწერაში გვხვდება) — ბიბლ. ქართული ონომასტიკონისთვის იშვიათი, თუმცა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ (IX ს.) ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის სახელია (ნიშანდობლივია, რომ ბიბლიაში ეს სახელი, ისევე როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“; მღვდელს ჰქვია).

შ. ფ-ს ჰ. ზაქარაია IX—X სს-ით ათარიღებდა.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წგ. 1, ტფ., 1907; შოშიაშვილი ნ., ურბნისის ძველი ქართული წარწერები. — «პალეოგრაფიული ძიებანი», ტ.1, თბ., 1965; ზაქარაია ჰ., ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965; სილოგავა ვ., ეპიგრაფიკული ეტიუდები, II. ურბნისის სიონის წარწერების დათარიღებისათვის. — «თსუ სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული», X, თბ., 1970; ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980.

ვ. სილოგავა.

უსლარი პეტრე კარლის ძე [20. VIII (1. IX). 1816, სოფ. კუროვო, ტვერის გუბ., — 8(20). VI. 1875, იქვე], რუსი მწიგნობარი, კავკასიური ენების ლენინგრადი კვლევის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1868), რუსეთის ჯარის გენერალი. შეიდი მონოგრაფიის (აფხაზური ენა, ჩაჩნური ენა, ხუნძური ენა, ლაკური ენა, დარგუული („ხიურკილიური“) ენა, ლეზგიური („კიურული“) ენა, თაბასარანული ენა) ავტორი. გარდა კონკრეტული ენების აღწერა-ანალიზისა, შ-მა დატოვა სოციოლინგვისტური ხასიათის წერილები («О распространении грамотности между горцами», «Предположение об устройстве горских школ», «О составлении азбуки кавказских языков»...), რ-ებშიც კარგადაა წარმოჩენილი იმ პერიოდის ენობრივი სიტუაცია და მისი შეცვლისათვის საჭირო ღონისძიებანი, ენათა ფუნქციური დატვირთვა, მათი სტატუსი, ამა თუ იმ ენის „მდგომარეობა“. ხაზგასმითაა მონიშნული ენის უაღრესად დიდი სოც. მნიშვნელობა და დასახული ენობრივი პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებანი. შ. თვლიდა, რომ რუსეთის მიერ კავკასიის იარაღით დაპყრობას უნდა მოჰყოლოდა რეგიონის ენობრივი „დაპყრობა“, რადგან კავკასიაში რუსეთის იურისდიქცია გავრცელებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ რეგიონში რუს. ენა გაიმარჯვებდა: „ახლა არაბული და რუსული ენები დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. რომელი მათგანი დაეპატრონება დაღესტანს — ორივე მოსულის, ორივე დამპყრობლის ენაა“. მას მიაჩნდა, რომ არაბ. ენის პოზიციების შესუსტება შესაძლებელი იყო ადგილობრივი კავკ. ხალხებისათვის ალტერნატიული ანბანების შექმნით (შემდგომში რუსულ ანბანზე იოლად გადაყვანის მიზნით). საბაზო ანბანის შერჩევის ძირითადი კრიტერიუმი მისი მაქსიმალური სიახლოვე კავკ. ენებში წარმოდგენილ ბგერებთან,

პ. უსლარი.

ანბანის ეკონომიურობა და სხვ. სამისოდ უმა განიხილა არსებული ანბანები და დაასკვნა: „თუ შეაფასებთ ქართულს თვით ქართული ენის მიმართ, უნდა ვაღიაროთ, რომ ის უპასუხებს ყველა პირობას: ყველა არსებული ანბანიდან ის ყველაზე სრულყოფილია, ყოველი ბგერა გამოიხატება განსაკუთრებული ნიშნით და ყველა ნიშანი მუდმივად გამოხატავს ერთსა და იმავე ბგერას. ყველა ევროპულ ენაში არის ლოდი დაბრკოლებისა — ესაა ორთოგრაფია; ქართველები სათვის ანბანის სრულყოფილების წყალობით ეს სირთულე თითქმის არ არსებობს“.

ამ შეფასების შემდეგ დასახული ამოცანის შესასრულებლად ლოგიკური იქნებოდა ქართ. ანბანის გამოყენება, მაგრამ სახელმწიფოებრივმა პრაგმატიზმმა განაპირობა სხვა გადაწყვეტილება. ავტორი არ მალავს, რომ ქართ. ანბანის დანერგვა ხელს არ აძლევდა რუსეთს, რადგან ძალაუფლებრივად შეიქმნებოდა სიძნელებები, რეზიკ განსაკუთრებით საგრძნობი გაზღებოდა კავკასიაში განათლების გავრცელებასთან ერთად. შესაბამისად, საკითხი რუს. ანბანის სასარგებლოდ გადაწყდა, რამაც განაპირობა რუს. გრაფიკებისათვის დამატებითი ნიშნების შემოღება „ქართულ-კავკასიური“ სპეციფიკაციის გადმოსაცემად. უ. გაურბოდა ანბანის ზედმეტი ნიშნებით გადატვირთვას, რაც მის ნაკლად მაჩნდა. ამიტომ ზოგი ქართული ასო (ძ, ჳ, წ) უცვლელად შეიტანა, ზოგიც უმნიშვნელოდ შეცვალა და ახალი ასოები შექმნა. დაბეჭდვისას არც ერთი აღნიშნული გრაფიკა ანბანში არ აღმოჩნდა კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მაშინდელი მზრუნველის კ. იანოვსკისა და მისი თანაშემწის ზავადსკის წყალობით.

ბუნებრივია, ჩრდილოკავკასიელებისათვის ანბანების შექმნა განპირობებული იყო არა კულტურტივებრივი, არამედ მეტროპოლიტის ინტერესებით. უ. აღნიშნავდა, რომ ვოლგისპირეთის თათრების გეოგ. მდგომარეობა გაცილებით უკეთესი იყო, ვიდრე დაღესტნელებისა: „ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობა რუსებთან შედარებულად ცხოვრობს. უმეტესი ნაწილი რუსი აზნაურობისა ყაზანისა და სიმბირსკის გუბერნიისაში თათრული წარმოშობისაა, როგორც მაგალითად, დერჟავინები, კარამზინები, ერმოლოვები. ეს ამტკიცებს, რომ რა რიგ სუსტი

უნდა ყოფილიყო რუსული ქრისტიანული ცივილიზაციის ელემენტი, მოკლე დროში ჭკუით, სიმდიდრით ან წარმოშობით მოწინავე ადამიანთა ყურადღება მაინც მიიპყრო. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ხალხი დარჩა სამშობლოში, ისინი სულ გარუსდნენ და მოწყდნენ თავის თანამემამულეებს“.

ამ ზრახვების მიუხედავად, უ-ის მოღვაწეობის ცალსახა შეფასება არ იქნება სწორი. მას დიდი ღვაწლი აქვს შეტანილი კავკ. ენების შესწავლაში, მის მიერ დაწერილი გრამატიკები სერიოზული გამოკვლევებია, რ-თა ღირებულება კიდევ უფრო იზრდება მათში წარმოდგენილი ფაქტობრივი მასალის გამო: გაბმული ტექსტები, ხალხური მეტყველების ნიმუშები, ზღაპრები, იგავ-არაკები, ლექსიკონები; მის მიერ შექმნილი ანბანები ძირითადად სწორად ასახავენ აღწერილი ენების ფონემურ შედგენილობას.

უ-ის მეცნ. ღვაწლი ზუსტად განსაზღვრა ივ. ჯავახიშვილი: „...ამ გატაცებამ და აღფრთოვანებულმა მუშაობამ უსლარის ის შეაძლებინა, რაც ერთ ადამიანს კავკასიის შესასწავლად არც მანამდე და არც მას შემდგომ, მის გარდა, არავის გაუკეთებია“.

თხზ.: Этнография Кавказа. Языкознание, т. 1 — Абхазский язык, С.-Петербург, 1837..
ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937 (თხზულებანი, ტ. 10, თბ., 1992); ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; მისივე, П. Услар и вопросы научного изучения горских иберийско-кавказских языков.. — «იკვ», VII, თბ., 1955; სიხარულიძე ტ., პეტრე უსლარის სოციოლინგვისტური შეხედულებანი. — «ბურჯი ეროვნებისა», 2002, №9; Магомедов А. А., П. К. Услар — исследователь дагестанских языков, Махачкала 1979; Климов Г. А., Услар Петр Карлович. — БСЭ. т. 26. М., 1977.

ტ. სიხარულიძე.

უსრული წინადადება, წინადადება, რომელშიც არ არის წარმოდგენილი დამთავრებული აზრის გადმოსაცემად აუცილებელი ერთი ან ერთზე მეტი წევრი, მაგრამ კონტექსტისა და სიტუაციის მიხედვით შეიძლება მათი აღდგენა. უ. ფ-ები უმეტესწილად დიალოგებში გვხვდება („სთქვი, რა მოგცე?“ — „რაც შენინება“, ი. ჭავჭავაძე), თუმცა წინადადების წევრთა გამოთვლებს სხვა შემთხვევაშიც ხდება (იხ. ელიფსისი). ზოგი ავტორის აზრით, უსრულია წინადადება, რ-საც აკლია რომელიმე მთავარი წევრი (ა. კიზირია, ა. დავითიანი). სხვა თვალსაზრისით,

უსრულად მიჩნევისათვის საჭიროა ანგარიში გაწეოს არამთავარ წევრთა დაკლებასაც (ლ. კვაჭაძე).

ლიტ. იხ. სტატიასთან სრული წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.
უტიე (Ottier) ბერნარ (დ. 4. VII. 1941, პარიზი), ფრანგი ქართველოლოგი. აღმ. ქრისტ. ლიტ-რის სპეციალისტი; საპატიო დოქტორი (1984-იდან), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო უცხოელი წევრი, ჟურნ. „ბედი ქართლისას“ სამეცნ. საბჭოს წევრი (1974-იდან) და მდივანი (1978-იდან). პარიზის სააზიო საზ-ბის წევრი. იკვლევს ძვ. ქართ. ფილოლ. საკითხებს, ბიზანტ., ქართ., ქართ.-სომხ., ქართ.-არაბ, ქართ.-სირიულ ლიტ. ურთიერთობათა პრობლემებს. პარიზის მუზეუმში უ-მ მიაკვლია და გამოსცა VII ს. ხანმეტი ლექციონარის ფრაგმენტი. მანვე გამოაქვეყნა არაერთი ძვ. ქართ. ტექსტი, აგრეთვე მნიშვნელოვანი გამოკვლევები და რეცენზიები საქართველოში გამოცემული წიგნების შესახებ.

თხზ.: Fragments anciens du Lictionnaire g orgien. — «Bedi Kartlisa. Revue de Kartv logie», vol. XXXIII, Paris, 1975; La plus ancienne traduction g orgienne des apophthegmes: sa tendue et sa origine. — კრ.: «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძიებანი), VII, თბ., 1980; ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში. — «მატენი» (ენისა და ლიტ. სერია), 1973, 1.

ზ. სარჯველიძე.
უღვლილება, უღლება, ზმნის ფორმის ცვლილება პირის, რიცხვის, დროის, კილოსა და ასპექტის გრამატიკული კატეგორიების მიხედვით. ცვლილ ფორმათა ერთობლიობა ქმნის უღვლილების პარადიგმას. ერთისა და იმავე დროისა და კილოს გამოხატველ ფორმას (რ-იც აერთიანებს მხ. და მრ. რიცხვის სამივე პირის ფორმებს) ეწოდება ნაკვეთი („მწკრივია“): ვ-წერ, ს-წერ, წერ-ს, ვ-წერ-თ, ს-წერ-თ (თხრობითი კილოს აწმყოს ნაკვეთის ფორმები).

სხვადასხვა ენაში ნაკვეთთა („მწკრივია“) სხვადასხვა რაოდენობაა, განსხვავებულია უღვლილების პრინციპებიც. პირების მიხედვით ზმნის ფორმათა ცვლა გულისხმობს მოსაუბრის (I პირის), საუბრის ადრესატისა (II პირის) და საუბრის ობიექტის (III პირის) გამოხატვას ზმნის ფორმაში შესაბამისი ნიშნებით (პირის ნიშნებით). ზმნაში შეიძლება აღინიშნოს და, ამდენად, იცვალის სუბიექტ. და ობიექტ. პირები. ამის მიხედვით გვაქვს სუბიექტური და ობიექტური უღვლილება. პირთან უშუალოდა დაკავშირებული რიცხვის

კატეგორიაც. ერთპირიან ზმნაში მხოლოდ სუბიექტ. პირი აღინიშნება, ორპირიანსა და სამპირიანში — ობიექტ. პირებიც (იხ. პირი).

პიროვანი უღვლილების გარდა, არსებობს კლასოვანი უღვლილება, როცა ზმნა გრამატიკ. კლასების მიხედვით იცვლება (იხ. გრამატიკული კლასი).

უღვლილებისას დროის (აწმყოს, მყოფადის, ნამყოს) გამოხატვა სხვადასხვა ენაში გარკვეული გრამატიკ. ნაირსახეობებით ხასიათდება, რასაც ქმნის დროისა და ასპექტის (სრული, უსრული, განგრძობითი, წერტილობრივი ანუ მომენტობრივი...) რთული ურთიერთობები.

კილოს ფორმათაგან სპეც. მაწარმოებელი ქართულში მხოლოდ კავშირებითს აქვს. თხრობითი უნიშნოდა წარმოდგენილი, ბრძანებითი იყენებს თხრობითი და კავშირებითი კილოს ნაკვთებს (ნუ წერ! არ დაწერო! წერე!..).

თანამედროვე ქართ. ენაში გამოიყოფა 11 ნაკვთი, რ-ებიც განაწილებულია სამ ჯგუფად, ანუ — სერიად. I სერიაში გამოიყოფა აწმყოსა და მყოფადის წრეები. I და II სერიის გამოყოფას საფუძვლად უდევს მორფოლ. ფაქტორი — ფუძეთა წარმოება: I სერიას ამოსავლად აწმყოს ფუძე აქვს, II სერიას — ნამყო ძირითადისა. გარდამავალი ზმნების III სერიის ფორმები გაერთიანებულია სინტაქსური პრინციპით (ყველა გარდამავალი ზმნა III

სერიაში ინვერსიულია), გარდაუვალი ერთპირიანი ზმნები III სერიაში აღწერთად არის ნაწარმოები.

ქართულში უღვლილების პარადიგმის ეს შედგენილობა იმთავითვე ამ სახით მოცემული და მყარი არ ყოფილა და არც ახლავს. ძვ. ქართული თვალსაჩინო სხვაობას იძლეოდა: ნაკვთთა რაოდენობით (ფუნქციონირებდა ხოლმეობითისა და ბრძანებითის ნაკვთები: წერდ-ი-ს, წერ-ი-ს; წერდი-ნ, წერე-ნ). თხრობითი კილოს მყოფადის გამოსახატავად გამოიყენებოდა კავშირებითის ფორმები, ამჟამად - სპეციალური ნაკვთი, აწმყოსგან განსხვავებული ან ზმნისწინის მქონელობით (წერს — დაწერს), ან ფუძითა და ძირით (წუხს — იწუხებს; ამბობს — იტყვის...), ასპექტის გამოხატვის პრინციპით და სხვ. თანამედროვე სალიტ. ენისგან სხვაობას იძლევიან დიალექტებიც. სხვაობა ორი სახისაა: დაცულია არქაული ვითარება გარკვეული ნაირსახეობებით (მაგ., ხოლმეობითი ხევსურულში, თუშურსა და ფშაურში), ან გვაქვს დიალექტური ინოვაცია — ჩამოყალიბდა IV სერია: მინავალა. მინავალიყოს (გურულში, ქვემოიმერულში).

I და II სერიის ფუძეები ერთმანეთს უპირისპირდებიან: ა. თემის ნიშნის ქონა-არქონით: მალ-ავ-ს — მალ-ა; ბ. გახმოვანების ცვლით: დრეკ-ს — დრიკ-ა; გ. ერთდროულად თემის ნიშნის მქონელობით-

თაც და გახმოვანების ცვლითაც: თლ-ი-ს — თალ-ა. ზოგი უძველესი ზმნა ერთსა და იმავე ფუძეს გვიმოწმებს ორსავე სერიაში: წერ-ს — წერ-ა, ჩეხ-ს — ჩეხ-ა...

ქართულში უღვლილების სამი ძირითადი ტიპი გამოიყოფა: დინამიკური — მოქმედებითი, ვნებითი გვარისა და სტატიკური (ე.წ. საშუალო გვარის) ზმნებისა.

მოქმედებითი გვარის ზმნებს მოეპოვება ყველა ნაკვთი და, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (ანგარიშობ-ს — იანგარიშებს, ამბობს — იტყვის — თქვა), უღვლილებისას ფუძეს ან ძირს არ იცვლიან. III სერიაში მათთვის დამახასიათებელია ინვერსია — სუბიექტ. და ობიექტ. პირის ნიშნების ფუნქციების ურთიერთშენაცვლება.

ვნებითი გვარის ზმნების უღვლილებისას გამოიყოფა ორი ქვეჯგუფი იმის მიხედვით, ერთპირიანია თუ ორპირიანი ვნებითის ფორმა. სხვაობა მათ შორის მხოლოდ III სერიაში იჩენს თავს: ერთპირიანი ზმნა მიმდებარის ფუძეს იყენებს, წარმოება აღწერთია, მეშველზმნიანი, ორპირიანი — მასდარის ფუძეს, წარმოება ორგანულია.

სტატიკური ზმნების აბსოლუტური უმეტესობა დეფექტური უღვლილებით ხასიათდება. ამ ზმნებს საკუთარი ფუძე მოეპოვებათ ან მხოლოდ აწმყოს ნაკვთი, ანდა აწმყოს წრის ნაკვთები. სხვა ნაკვთები ან საერთოდ არ ეწარმოებათ, ანდა

	მოქმედებითი:	ენებითი:		სტატიკური:
აწმყო:	აწუხებს	წუხდება	უწუხდება	წუხს
ნამყო უსრული:	აწუხებდა	წუხდებოდა	უწუხდებოდა	წუხდა
აწმყოს კავშირ.:	აწუხებდეს	წუხდებოდეს	უწუხდებოდეს	წუხდეს
მყოფადი:	შეაწუხებს	შეწუხდება	შეუწუხდება	იწუხებს
ხოლმ.-პირთ.:	შეაწუხებდა	შეწუხდებოდა	შეუწუხდებოდა	იწუხებდა
მყოფადის კავშ.:	შეაწუხებდეს	შეწუხდებოდეს	შეუწუხდებოდეს	იწუხებდეს
ნამყო ძირით.:	შეაწუხა	შეწუხდა	შეუწუხდა	იწუხა
II კავშირებით:	შეაწუხოს	შეწუხდეს	შეეწუხდეს	იწუხოს
I შედეგობითი:	შეუწუხებია	შეწუხებულა	შესწუხებია	უწუხია
II შედეგობითი:	შეეწუხებინა	შეწუხებულიყო	შესწუხებოდა	ეწუხა
III კავშირ.:	შეეწუხებინოს	შეწუხებულიყოს	შესწუხებოდეს	ეწუხოს.

უღვლილების ნიმუში.

ივსებენ შესაბამისი ძირის მოქმედებით და ვნებით გვარის ფორმებით.

ნაკვთებს თავიანთი მაწარმოებლები აქვთ. აწმყოში მოქმედებითი გვარის ზმნას სპეც. ნიშანი არა აქვს. ვნებითში გამოიყოფა — ი სუფიქსი I და II პირში: (ვმაღავ — ვიმაღლები, ვათობ — ვთებები), ნამყო უსრულში შესაბამისად გვაქვს -დ და -ოდ: (ვმაღავ-დი — ვიმაღლებოდი), აწმყოს კავშირებითში დამოწმებულია -ე: (ვმაღავდ-ე — ვიმაღლებოდ-ე). მყოფადის წრეში მეორდება აწმყოს წრის ჩვენება: ნამყო ძირითადში გვაქვს -ე (დავმაღ-ე, დავიმაღ-ე), -ი (ვთქვ-ი, გავთვ-ი) და ნული, ზოგჯერ ე. წ. უფუნქციო -ი ხმოვანდართული (მოვკალ — მოვკალ-ი, ავდექ — ავდექ-ი). II კავშირებითის მაწარმოებლებია: -ო (დავმაღ-ო, დავიმაღ-ო), -ე (გავთვ-ე, ავდეგ-ე) და -ა (მოვკალ-ა, ვთქვ-ა). I შედეგობითში (თურმეობითში) გარდამავალ (გარდა -ავ და -ამ თემისნიშნაინებისა) და ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს -ი-ა დაბოლოება აქვთ (და-უწერი-ი-ა, შდრ.: დაუმაღ-ავ-ს; და-ს-წერი-ი-ა). II შედეგობითისა და III კავშირებითში სპეციფ. წარმოება მხოლოდ -ებ თემისნიშნაინი მარცვლოვანი ფუძის მქონე ზმნებს მოეპოვებათ (გაეკეთებინა, გაეკეთებინოს), სხვა შემთხვევაში მეორდება ნამყო ძირითადისა და II კავშირებითის ჩვენება. ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს II შედეგობითში აქვთ -ოდ მაწარმოებელი (დასწერი-ოდ-ა), III კავშირებითში -ე (დასწეროდე-ს).

ლიტ.: ჩუბინოვი (ჩუბინაშვილი) დ., ქართული ღრამატიკა. — იხ. მისი: „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“ პეტერბურდი, 1887; ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; მისივე, ქართული ზმნის ნაკვეთელთა დაჯგუფების პრინციპისათვის. — «იკე», XIII, თბ., 1962; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I თბ., 1953; მისივე, — ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976; როგავა გ., დროილობა მეთხვე ჯგუფის ნაკვეთები ქართველურ ენებში. — «იკე», V, თბ., 1953; Марр Н. Я., Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими, СПб., 1908; Шанидзе А. Г., Категория ряда в глаголе. Общие вопросы формообразований глаголов на примерах грузинского языка.

— «Известия Института языка истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра», т. 10, Тб., 1941; Чикобава А. С., Грузинский язык — წგ.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967.

ბ. ჯორბენაძე.

უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, სპეციალური ლექსიკონი, რომელიც აღნუსხავს სალიტერატურო ენაში დამკვიდრებულ უცხო წარმოშობის სიტყვებს. ამგვარი ლექსიკა ქართ. ენაში ფხვს იკიდებდა არაერთ უცხო ენასთან (ბერძნ., სპარს., არაბ...), ხანგრძლივი ისტ. კონტაქტების შედეგად (იხ. ენობრივი კონტაქტები). უცხოური ლექსიკის შეთვისება განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა XIX—XX სს-ში, როდესაც მოწინავე ევრ. ქვეყნების სწრაფმა სამეცნ.-ტექნიკურმა განვითარებამ განაპირობა არაერთი დარგის შესაბამისი ტერმინოლოგიის გავრცელება მსოფლიო მასშტაბით, მ. შ. საქართველოშიც.

შ. ს. ლ-ის ძირითადი წყაროა როგორც საზ.-კულტ. სფეროში ფართოდ გამოყენებული საერთაშორისო ლექსიკა, ისე სპეც. დარგობრივი ტერმინოლოგია, რ-ის აღნუსხვაც, თავის მხრივ, ხდება ცალკეულ ტერმინოლოგიურ ლექსიკონებში. შ. ს. ლ., ცხადია, ვერ ასახავს ნებისმიერი დარგის ყველა სპეციფ. ტერმინოლოგიურ ერთეულს. ამ ლექსიკონში მეცნიერებათა სხვადასხვა სფეროდან შეირჩევა ის ძირითადი ცნებები და ტერმინოლოგიური ერთეულები, რ-ებიც მეტ-ნაკლებად საყოველთაო მოხმარებისაა.

შ. ს. ლ. თავისი ძირითადი ფორმით არის განმარტებითი ლექსიკონი. ამავე დროს, იგი უჩვენებს თითოეული უცხო სიტყვის წარმოშობას, მის პირვანდელ დაწერილობას (ტრანსკრიფციას) და მნიშვნელობას. შ. ს. ლ-ის კიდევ ერთი ნიშანდობლივი მხარეა მისი ნორმატიულობა, რამდენადაც ამგვარი ლექსიკონი აუცილებლად გულისხმობს ტრანსლიტერაციის, სხვადასხვა ენიდან შეთვისებული მასალის ფონეტიკ. ადაპტაციის წესების გათვალისწინებას (მაგ., უცხო ენებიდან ci, eu დიფთონგების, h, th, k და სხვა ბგერების შეთვისება).

ქართულში შ. ს. ლ-ის შედგენის დიდი ტრადიცია არსებობს. პირვე-

ლი ასეთი ლექსიკონია ი. იმედაშვილის „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“ (1904). 1928 „სახელგამმა“ გამოსცა სპეც. სატერმინოლოგიო კომისიის „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“. 1933 გამოვიდა გ. ახვლედიანის „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“.

შ. ს. ლ-ის შესადგენად უფრო მკვიდრი საფუძველი შეიქმნა მას შემდეგ, რაც დამუშავდა ცალკეული დარგების ტერმინოლოგია, გაღრმავდა სამეცნ. კვლევა და დაიხვეწა სალექსიკონო და ენციკლოპედიური სამუშაოები. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის 8-ტომეულის სარედაქციო სამუშაოებს. ამის საფუძველზე მომზადდა მ. ჭაბაშვილის „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“ (I გამოც. — 1964, II — 1973, III — 1989).

ა. არაბული.

უწყვეთელი, ნამყო უსრული, საუღლებელი ერთეული; I სერიის სავრცობიანი მწკრივი. მწკრივის ნიშნად გაიზრება -ი, წარმოშობით თანხმოვანთგამყარ; გვაქვს სუბიექტ. I და II პირის ფორმებთან. შ-ს აწმყოს ფუძისაგან სავრცობი განასხვავებს. სავრცობია -დ (წერ-დ-ა...) და -ოდ (ტირ-ოდ-ა). სავრცობად გაიზრება -იდ ფორმანტიც ჭრ-იდ-ა ტიპის ფორმებში (ვ. თოფურია, გ. გოგოლაშვილი). იგივე -იდ დამოუკიდებელ, -ოდ და -დ ფორმანტთა ტოლფასად გამოიყოფა დიალექტებშიც.

შ. შეიძლება იყოს ზმნისწინიანიც და უზმნისწინოც (წერ-და..., მო-დი-ოდ-ა...). ზმნისწინი აღნიშნავს მიმართულებას (გეზსა და ორიენტაციას) და ზმნას უცვლის მნიშვნელობას (შდრ. აღ-ნიშნავს და ნიშნავს...).

შ. დროის მიხედვით წარსულია, კილოს მიხედვით — თხრობითი, ასპექტის მიხედვით — უსრული; ჯგერობა — ერთგზისი ან მრავალგზისი.

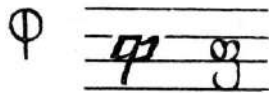
III სუბიექტ. პირს მხოლოდობითში გადმოსცემს -ა, მრავლობითში -ნენ.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1980.

გ. გოგოლაშვილი.

ფ, ქართული ანბანის ოცდამეერთე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეოთხე) ასო. მისი სახელია „ფარი“; გრაფ. სიმბოლო ლაბიალური ფშვინ. ხშული თანხმოვნისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴔ**. მისი მოხაზულობა ხაზისა და წრის კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ნუსხური **ⴓ** კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრული **Ⴔ** ერთიანი, მომრგვალებული კონტურის მქონეა. ნუსხურსა და მხედრულში ქვედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ხუთასს (500).

ფანჩიძე ვლადიმერ ნიკოლოზის ძე (9.VII.1906, ხაშური, — 10.XII.1984, თბილისი), მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მკვლევარი, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1949), პროფესორი, საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე. 1924 დაამთავრა ხაშურის ჰუმანიტარული ტექნიკუმი, 1930 — თსუ. 1932 ჩაირიცხა სსრკ მეცნ. აკადემიის კავკასიისმცოდნეობის ინ-ტში ასპირანტად (თბილისში). 1935 გადაყვანილ იქნა ლენინგრადში სსრკ მეცნ. აკად. ენისა და აზროვნების ინ-ტში, სადაც 1936 დაამთავრა ასპირანტურა კავკ. ენათა განხრით. 1938 დაიცვა საკანდიდატო, 1949 — სადოქტორო დისერტაცია.

ფ. ეწეოდა ნაყოფიერ პედ. მოღვაწეობას: კითხულობდა ლექციების კურსს თსუ-ში, უცხო ენათა ინ-ტსა და გორის პედ. ინ-ტში. სხვადასხვა დროს იყო თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის დეკანი, უცხო ენათა პედ. ინ-ტის რექტორი, მეცნ.

აკად. ენათმეცნ. ინ-ტის დირექტორი. წლების განმავლობაში რედაქტორობდა ენათმეცნ. ინ-ტის ორგანოს — «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება».

ფ. იკვლევდა იბერიულ-კავკ. ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხებს, იყო ლეზგიური ჯგუფის ენების თვალსაჩინო სპეციალისტი. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მისი დამსახურება უდიდური ენის შესწავლაში, კერძოდ, უდიდური ენის ფონეტ. სისტემის აღწერა-დადგენაში, სახელისა და ზმნის ფორმაცვალებისა და გრამატ. კატეგორიების კვლევაში, უდიდურისა და ქართ.-ქართველურ ენათა მორფოლ. მონაცემების შეჯგურებაში. მეცნიერის კვლევის შედეგები აისახა მონოგრაფიაში „უდიდურის გრამატიკული ანალიზი“ (1974).

ფ. ავტორია საფურადღებო ნაშრომებისა ქართ. დიალექტოლოგიაში — იკვლევდა იმერულ კილოს, ჩატარებული აქვს საინტერესო ანალიზი ზემოიმერულსა და ქვემოიმერულს შორის არსებული გარდამავალი ზოლის, ე. წ. შუაი-მერულის (ოკრიბა-ტყიბულის, თერჯოლისა და ბაღდათის რეგიონების) ენობრივ თავისებურებათა შესახებ.

მ. სუხიშვილი

ფარინგალური თანხმოვნები (< ბერძნ. pharynx — ყელი, ხახა), ხ ა ხ ი ს მ ი ე რ ი, ენისძირისმიერი თანხმოვნები, რ-თა წარმოთქმისათვის საჭირო ხშვა ან ნაპრალი წარმოიქმნება ენის ძირის მიბჯენა-მიახლოებით ხახის უკანა კედელთან. თანამედროვე ქართულში ასეთად მიჩნეული იყო **ფ**. დასტურდება ამ ბგერის ორგანიზაციის წარმოთქმა — აფრიკატული და სპირანტიდული. პირველ შემთხვევაში ბგერა იწყება

ხშვით, რასაც მოსდევს მისი მოშლა და წარმოქმნილ ნაპრალში ჰაერის ხახუნის ჩქამი. მეორე შემთხვევაში ხშვა არასრულია: ბგერა იმთავითვე იწყება ხახუნის ჩქამით, რ-იც შეიძლება პულსირებდეს და დროდადრო წყდებოდეს კიდეც. ორსავე შემთხვევაში **ფ** შეიძლება დახასიათდეს როგორც გრძლივი თანხმოვანი (იხ. ველარული თანხმოვნები).

ძვ. ქართულსა და თანამედროვე ქართ. დიალექტებში (თუშურში, ფშაურში, ხევსურულში...) წარმოდგენილია აბრუპტივი (ყელხშული) **ფ**-ს საპირისპირო — ფშვინიერი **ჭ**.

აბრუპტივი **ფ**-ს და ფშვინიერი **ჭ**-ს გვერდით ს. ჟღერტი ვარაუდობდა (სვანურის მონაცემებზე დაყრდნობით) მათი მჟღერი ფარინგალური ვარიანტის — (ღ) -ს არსებობასაც. ტიპოლ. მონაცემების გათვალისწინებით, მჟღერი ფარინგალურის არსებობა ეჭვის ქვეშ დგება. საეჭვოდ არის მიჩნეული ფშვინიერი **ჭ**-ს და აბრუპტივი **ფ**-ს „ფარინგალურობის“ საკითხიც.

თანამედროვე სალიტ. ქართულში **ჭ** გამქრალია — წარმოების ადგილის წინ გადაწევის შედეგად დაემთხვა უკანაენისმიერ ხ-ს. შეინიშნება **ჭ**-ს წარმოების ადგილის წინ გადაწევა.

ზ. ჯაფარიძე

ფანრიხი (Fähnrich) ჰაინც (დ. 10. I. 1941, სოფ. ჰამერი, ბრიუქსის რ-ნი), გერმანელი ენათმეცნიერი, ქართველოლოგი, კავკასიოლოგი, ენის უნ-ტის კავკასიოლოგიის სექტორის ხელმძღვანელი, პროფესორი. 1971 თსუ-ში დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია. არჩეულია საქართვე. მეცნ. აკად. უცხოელ წევრად. ფ-მა დააარსა ჟურნ. «გეორგიკა» («Georgica») და არის მისი რედაქტორი.

ვ. ფანჩიძე.

ზ. იკვლევს ქართველური და კავკას. ენების სტრუქტურისა და ისტორიის, ამ ენათა სხვა ენებთან მიმართების საკითხებს. მას ეკუთვნის ნაშრომები ქართ. ლიტ.-რის, საქართვ. ისტ., მითოლოგიის შესახებ. თარგმნა ქართ. მწერლობის მრავალი ნიმუში. *ზ.-ის თხზ.*:

„ენათა გენეტური ნათესაობის კრიტერიუმები და ადრინდელი საერთო-ქართველური ფუძეების ძირეულ მორფემათა სტრუქტურის ზოგადი საკითხი, თბ., 1995; „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ (ზ. სარჯველაძესთან ერთად), თბ., 1990, მე-2 გამოც. 2000 (Leiden–New York–K ln, 1995); *Kurze Grammatik der georgischen Sprache*, Leipzig, 1986; *Grammatik der altgeorgischen Sprache*, Hamburg, 1975; *Gedanken zur kartwelischen Rekonstruktion*, Jena, 1998; *Georgische Toponymie*, Jena, 1998; *Altgeorgisch-deutsches Wörterbuch* (ზ. სარჯველაძესთან ერთად), Hamburg, 1999 და სხვ. *ზ.* არის ა. შანიძისა და მ. ბროსეს პრემიების ლაურეატი.

ზ. სარჯველაძე.

ფერაძე გრიგოლ რომანოზის ძე (13. IX. 1899, სოფ. ბაკურციხე, გურჯაანის რ-ნი, — 6. XII. 1942, ოსვენციმი, პოლონეთი), ქართველი მეცნიერი, თეოლოგი, პალეოგრაფი, არქეოგრაფი და ტექსტოლოგი. დაამთავრა თბილ. სას. სასწავლებელი (1913), შემდეგ — სემინარია (1918). ცოტა ხანს მუშაობდა მასწავლებლად ზემო ხანდაკში (გორის რ-ნი). 1919 გაიწვიეს ჯარში. 1921 მონაწილეობდა ბრძოლებში საქართველოს დამოუკიდებლობის დასაცავად. 1922 *ზ.* სწავლის გასაგრძელებლად გაემგზავრა ევროპაში პროფ. კ. კეკელიძის, კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსის (ხელაიას) და გერმ. საზოგადო მოღვაწის ა. ლაისტის რეკომენდაციით. სწავლობდა ბერლინისა და ბონის უნ-ტებში ცნობილი გერმ. მეცნიერების ი. ლეფსიუსისა და პ. გუსენის ხელმძღვანელობით. ნაშრომისათვის „ქართული ბერმონაზვნობის ისტორია მისი დასაწყისიდან 1064 წლამდე“ მიენიჭა ფილოს. მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხი (1927). 1927–1930 იყო ბონის უნ-ტის ლექტორი და პრივატ-დოცენტი. დროდადრო მუშაობდა ბრიუსელის, ლუვენის, ლონდონისა და ოქსფორდის უნ-ტების ბ-კებსა და არქივებში დაცულ ქართ. ხელნაწერებზე. კითხულობდა მოხსენებებს და აქტიურად მონაწილეობდა თეოლოგთა და

ორიენტალისტთა საერთაშორისო კონფერენციებსა და შეკრებებში ბონში, ვენაში, ოქსფორდსა და ლოზანაში, განუწყვეტილად ზრუნავდა ქართ. კულტურის პოპულარიზაციისათვის ევროპაში.

1931 *ზ.* ბერად აღიკვეცა, შემდეგ მღვდლად ეკურთხა და შეუდგა მღვდელმსახურებას პარიზში ახალგაზნადი წმინდა ნინოს ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიაში. აქვე დააარსა სამეცნ.-თეოლოგიური ჟურნ. „ჯვარი ვაზისა“, რის რედაქტორიც თვითონვე იყო. 1933 გადავიდა პოლონეთში ვარშავის უნ-ტის მართლმადიდებლური თეოლოგიის ფაკ-ტზე პროფესორად და კათედრის გამგედ. 1934 *ზ.* ლონდონის წმინდა სოფიოს საკათედრო ტაძარში არქიმანდრიტად აკურთხეს.

1935 იმოგზაურა რუმინეთში, ბულგარეთსა და საბერძნეთში, მოინახულა პეტრიწონის მონასტერი. სოფიის სახ. ბ-კაში აღმოაჩინა ამ მონასტრის ტიპიკონის უცნობი ხელნაწერი. 1936 იმოგზაურა იერუსალიმსა და სირიაში, სადაც განსაკუთრებით დაინტერესდა პილიგრიმთა ჩანაწერებით, აღმოაჩინა არაერთი ქართ. წარწერა. გამოაქვეყნა ნაშრომი „უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ“. 1937 გაემგზავრა ავსტრიაში და აღწერა იქ დაცული ქართ. ხელნაწერები.

1942 *ზ.* გესტაპომ დაპატიმრა ვარშავაში პოლონელ იატაკქვეშელებთან თანამშრომლობის ბრალდებით. მოთავსებული იყო პავიაკის ციხეში, შემდეგ გადაიყვანეს მაუთჰაუზენის საკონცენტრაციო ბანაკში, იქიდან კი — ოსვენციმის ბანაკში, სადაც ტრაგიკულად დაიღუპა.

ზ.-ის სამეცნ. მუშაობა ძირითადად მიმართული იყო უცხოეთში დაცული ქართ. წერილობითი ძეგლების მოძიებისა და შესწავლისაკენ. მისი პირველი დაკავშირებულია ბევრი პირველხარისხიანი წერილობითი ძეგლის აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია. იგი იკვლევდა საქართველოს ეკლესიისა და სას. მწერლობის ისტორიის საკითხებს, სწავლობდა ბიბლიის ქართ. თარგმანებს. მეცნ. კვლევებიდან ერთად ეწეოდა თვალსაჩინო სას. და საზ. საქმიანობას.

საქართველოსა და პოლონეთის მართლმადიდებელი ეკლესიების მიერ *ზ.* წმინდანადაა შერაცხული. მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის

შესახებ დღეისათვის უკვე ბევრი ნაშრომი გამოქვეყნებული, გადაღებულია დოკუმენტური ფილმები, ჩამოყალიბებულია „წმინდა მღვდელმთავრის გრიგოლ ფერაძის საზოგადოება“. ვარშავაში ყოველწლიურად 6 დეკემბერს, *ზ.-ის* ხსენების დღეს, იმართება ქართველოლოგიური სესია.

თხზ.: უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. სერია: „ქართული ეკლესიის ისტორია, მასალები და გამოკვლევები“, თბ., 1995 (ერთვს *ზ.-ის* ნაშრომთა ბიბლიოგრა.); ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, თ. ჭუმბურიძის გამოკვლევითა და რედ., თბ., 2006.

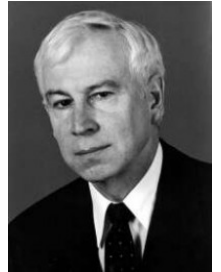
ლიტ.: მეგრელი ძე ი., გრიგოლ ფერაძე. — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10, თბ., 1986; საითიძე გ., წმ. მღვდელმთავრე არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე. — «არტანუჯი», 2003, №11; ფერაძე ი., წმინდა მღვდელმთავრე, მოქალაქე, მეცნიერი, რედ. თ. ტყეშელაძე, თბ., 2005; Kaufhold H., Gregor Peradze. Im Dienste der georgischen Kultur (1926–1940). „O«Orient Christianus», 1939, Bd. 83; Paprocki H., L'archimandrite Grigol Peradze (1899–1942). — «Revue des études orientales et caucasiennes», 4, 1988, p. 198–230.

თ. ჭუმბურიძე.

ფერაძე გრიგოლ, ქართული ენის დიალექტი, ფერეიდანში — ირანის ისლამური რესპუბლიკის ერთ-ერთ პროვინციაში მცხოვრებ ქართველთა მეტყველება. ისტ. წყაროების მიხედვით, XVII ს. დასაწყისში შაჰ-აბასმა ააოხრა აღმ. საქართველოს ბარის მოსახლეობა; 1713–1716 ჯერ ერწო-თიანეთიდან, შემდეგ კი კახეთ-ქიზიყისა და დღევანდელი საინგილოს ტერიტორიიდან აყარა და ირანში გადაასახლა 130000-ზე მეტი ქართველი. მათი ნაწილი ტყვეებად გაყიდეს, დიდი ნაწილი კი დაასახლეს ირანის სხვადასხვა კუთხეში (ხორასნის, მაზანდარანის რ-ნები, ქურდისტანი, ლურისტანი, ისპაჰანის მიმდებარე და სხვ. ტერიტორიები). ძლიერი ზეწოლისა და მძიმე პირობების გამო მათ შეიცვალეს სარწმუნოება; დიდი ნაწილი გაითქვიფა ადგილობრივ მოსახლეობაში. ადრინდელ ქართულ დასახლებებზე მიაჩნდებოდა აქა-იქ შემორჩენილი ადგილის, სოფლის, ქუჩის სახელები, გვარები.

დღეს ირანში ქართველებით კომპაქტურად დასახლებული ერთადერთი რაიონია ფერეიდანი, სადაც მოსახლეობამ შეინარჩუნა დედანა და ეროვნული თვითშეგნება. ფერეიდანი ჩამოსახლებული ქართველები მცირე რაოდენობით ცხოვრობენ აგრეთვე თეირანში, ისპაჰანსა და სხვ. ქალაქებში.

ფერეიდანი მდებარეობს ირანის ცენტრ. მთიანეთში, ზახთიარის

ზ. ფერაძე.

გ. ფერაძე.

მთებში, 2500 მ სიმაღლეზე ზ. დ., ფერეიდნის მაღალმთიან რ-ში, ვიწრო ხეობებში მეომარ და მეურნე ქართველთა ჩასახლებით ირანის ხელისუფალნი მიზნად ისახავდნენ თავი დაეცვათ მომთაბარე ტომების თავდასხმებისაგან, სურდათ, ეკონომიკურადაც გაემდიერებინათ ეს ძნელად მისადგომი მხარე. ბუნებრივმა პირობებმა, ერთგვარმა იზოლაციამ გარე სამყაროსაგან ხელი შეუწყო ამ რეგიონში ქართ. ენის და ცნობიერების შენარჩუნებას.

პირველი წერილობითი ცნობები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ ეკუთვნის ინგლისელ პ. ლეიარდს, რ-იც 1840 გავლით იყო ფერეიდანში. იგი ამ ქრისტიანებით დასახლებულ პროვინციას ახასიათებს, როგორც აყვავებულს, ხეხილის ბაღებით გარშემორტყმულს, ხოლო მცხოვრებთ ადგილობრივი მოსახლეობისაგან სახის ნაკვთებითა და სილამაზით გამორჩეულთ.

პირველი ქართვ. მოღვაწე, რ-მაც 1894-1896 იმოგზაურა ფერეიდანში და ფერეიდნელ ქართველებს გაეცნო, ლ. აღნიაშვილი იყო. მასვე ეკუთვნის პირველი დაკვირვებანი იქაურ ყოფასა და ფერეიდნულ ქართულ მეტყველებაზე.

დღეს ფერეიდანში ქართველებით დასახლებული თორმეტი სოფელია, რ-ებიც ორ რაიონულ ცენტრში ქერეფდუნშაპრსა (ზემო მარტყოფი) და დარანში იყრის თავს. ზემო მარტყოფში შემავალი სოფლებია: სიბაქი (ვაშლოვანი), ჩუღურთი (ჩუყურეთი), ჯაყჯაყი, შაპრაქი, ხუნგი. ქვემოთ, ისპაჰანის მიმართულებით მდებარეობს ხოიგანი, დაშქესანა, ბოინი, თოლელი || თორელი, აფუსი (რუისპირი) და ახნა. საქართველოდან გადასახლებულ მოსახლეობას ახალი საცხოვრისისთვის

მშობლიური ქალაქისა თუ სოფლის სახელები დაურქმევია (მარტყოფი, ვაშლოვანი, რუისპირი, ნინოწმინდა...). მათგან ზოგი დღეს აღარ ჩანს, ზოგისთვის სახელი შეუცვლიათ, მაგრამ თავდაპირველი დასახლება კარგად ახსოვთ. დღესაც ქართულია მიკრო ტოპონიმიკის დიდი ნაწილი: მამულები — ნაქერალი, პირიქითი, ვარდისყელი, გადრეცილი, მიღმავევი..., წყაროები — კაკბის წყარო, თანდილას წყარო, ცივწყარო..., მთები — სანამქრო, ტინთუკანი, დიდწვერი და სხვ.

ადგილობრივ მკვიდრთა ცნობით, დღეს ფერეიდანში 50000-მდე ქართულად მოლაპარაკე ადამიანი სახლობს, ამათგან 10000-მდე — ზემო მარტყოფში. ოფიციალური ენა სპარსულია, მაგრამ ქართული ჯერ კიდევ შემორჩენილია როგორც ოჯახში, ფერეიდნელ ქართველთა შორის საურთიერთო ენა. აქ (თვით ქართ. სოფლებშიც) ქართველების გვერდით ცხოვრობენ თურქები და ირანული მოდგმის მომთაბარე ტომები — ბახთიარები, ლურები, ქურთები.

ფერეიდნული ქართული განსაკუთრებულ პირობებში მოექცა. თითქმის ოთხი საუკუნის განმავლობაში სრულმა იზოლაციამ ქართული სამწერლობო ენისა და დიალექტებისაგან, ამასთან, სტრუქტურულად განსხვავებულ ენობრივ გარემოში მოხვედრამ განაპირობა მასში მოქმედი სხვადასხვა ხასიათის ტენდენციები. ერთი მხრივ, შეინიშნება ნასესხობათა დიდი რაოდენობა, ინტერფერენციული მოვლენები. მეორე მხრივ, ფერეიდნულში შემონახულია აღმ. საქართვ. მთის კილოებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი (-ჩი თანდებული, ხლმეობითის არქული წარმოება: წაიდის, დათესის...); ამავე დროს, გამოვლინდა ენის შინაგანი განვითარების წარმონაქმნები, რ-ებიც პარალელს პოულობენ ქართული ენის სხვა კილოებში მიმდინარე პროცესებთან, მაგ., ნ. სრულში გარდამავალ ზმნებთან -ენ სუფიქსი -ეს -ის ნაცვლად: მოკლენ, გააკეთენ.

ფერეიდნული მეტყველება არ არის ერთგვაროვანი მისი გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე. თორმეტი ქართულენოვანი სოფლის ენობრივ თავისებურებათა გათვალისწინების საფუძველზე გამოიყო ზემო და ქვემო ფ., რაც ემთხვევა ამ რეგიონის გეოგრაფიულ და ადმინისტრაციულ დაყოფას. ენობრივ სხვაობათა საფუძველი შეიძლება

იყოს როგორც აქ დასახლებულ ხალხთა ადრინდელი ენობრივი სამყაროდან წამოყოლილი მოვლენები (მაგ., ქვ. ფ-ში მივეყვით, ჭამეცით ფორმები, დღეს გარეკახურში დადასტურებული ფორმების ანალოგიური, შდრ. ზ. ფ-ში მივეყვი, ჭემევი...), ისე ახლად შეძენილი, ენობრივი კონტაქტების შედეგად შეთვისებული მოვლენები (მაგ., ქვ. ქი კავშირები ქვ. ფ-ში, შდრ. ზ. ფ-ის რო კავშირი).

ფონეტიკა: დასტურდება გ ფონემა ძვ. სალიტ. ქართულისა და დღევანდელი მთის კილოებისთვის დამახასიათებელ პოზიციებში: **ჭმა, გბო...**; გვხვდება **ჟ** ი-სუფიქსის პოზიციაში ხმოვნის მომდევნოდ (მოჟყანა, გამაჟდის...); **ჰ**-ს ზმნური პრეფიქსების ადგილას (**ჟ**ოვლენ, დაჟძახის...), აგრეთვე ენკლიტიკის შემთხვევებში ხმოვანზე დაბოლოებული სიტყვის შემდეგ (სადაჟჯოფს...);

ძ იხმარება სპარსულიდან ნასესხებ სიტყვებში (ქერეფდუნშაპრი, ქარსი); თავს იჩენს ხმოვანთა მკვეთრი შემართვის შემთხვევები ('ემათ, 'ეგრე...); გვხვდება გემინირებული თანხმოვნები როგორც ნასესხებ, ისე საკუთრივ ქართულ სიტყვებშიც (ქალლა, ხუთთი...); **ვ** ხმოვანთა რედუქცია შესუსტებულია სპარსულენოვანი გარემოს გავლენით (კდარები, ნაჭერები...). რედუქცია შედარებით ინტენსიური ჩანს ქვ. ფ-ში: ცხრები|ცხორები, ყრები|ყორები, **გრები...** ჩნდება თანხმოვანთა მყარი ხმოვანი ხან სრული (იშვიათად), ხან რედუცირებული: ძემა|ძუმა, დგლე, მგზე...);

ხშირია ბგერის დაკარგვის შემთხვევები: **ვ** იკარგვის ქართული ენის ბუნებრივ კომპლექსებში (იყნეს, წიმა...); **მ** იკარგვის სიტყვის თავკიდურ პოზიციაში: თა < მთა, თორე < მთვარე...), რაც ენის ფონეტიკური სტრუქტურის მოთხოვნითაა გამოწვეული და სხვა კილოებშიც გვხვდება;

სუბსტიტუცია: **ვ : მ** (ვინ > მინ...); **ნ : მ** (ემან > ემამ); **პ : ბ** (პატარა > პაჟტა > პაჟტა...); **ბ : გ** (მეტობა > მეტოვა...) და სხვ. მეტათეზის: ბლენა, ძრიალ კუნტურში...);

ასიმილაცია: სალომო < სალამო, ოზო < ეზო, ჭაჭუი < ჯაჭუი, ტრეტი < ტრედი...; მჟღერ **ძ** აფრიკატის ზოგჯერ ცვლის შესაბამისი სპირანტი: **ძ > ზ**; კერძი > კერზი, რძალი > ზალი...; **გ** ბგერასთან დაკავშირებული სხვადასხვა სახის ცვლილებანი ფართოდაა გავ-

ფერეიდანი. სოფ. მარტყოფი.

რცელდება: **ვა** კომპლექსი გვად-
ლევს **ო**-ს (ცხორი, თოლი), **ვე** > **ო**
(გოგონა < გვეგონა); **ვი** > **უ** (გუნდა
< გვინდა)...

ფ-ში ხმოვანთა კომპლექსის და-
ძლევა სხვადასხვა საშუალებით
ხდება: დიფთონგიზაციით (**აუ**
> **ოუ** > **ოჲ**: გოჲტეხია; **ეუ** > **ეჲ**:
წართმეჲლი:). ასევე, **აი** > **აჲ**: გაჲ-
გებენ და სხვ. ელიზია ხდება ენკ-
ლიტიკა—პროკლიტიკის შემთხ-
ვეები: დლეჲრი < დლე არი, დ'ემ
< და ემ... ამავე მიზეზით ხდება
ილენტურ ხმოვანთა შეხვედრისას
ხმოვნის დაგრძელება და ერთ ხმო-
ვანზე დაყვანა (**ვე** > **ე**: ესეები > ეს-
ები > ესები)...

ზმნისწინები პოზიციის შესაბა-
მისად სხვადასხვა გახმოვანებით
შეიძლება შეგვხვდეს. ხშირ შემთ-
ხვევაში ეს არის რეგრესული ასი-
მილაციის შედეგი მომდევნო ზმნე-
რი პრეფიქსების გავლენით (გვეგო
< გაეგო, მუგუკლეს < მოგუკლეს <
მოგვიკლეს...).

მოთხოვნა: ა-სა და ე-ზე და-
ბოლოებული სახელები ხშირ შემთ-
ხვევაში უკვეცელია ნათ. და მოქმ.
ბრუნებაში: შუშას ლამფა, ჭას
პირი...; კუმშვადი ფუძის გვერდით
გვხვდება უკუმშველი ფუძეებიც:
ორ წელისა, მაღრწყვენ წყალითა...;
მოთხრ. ბრუნვაში -მ (-), -მა-სთან
ერთად გვხვდება: **მამ** (ბიჭ-მამ,
დედაც-მამ ქვ. ფერ-ში); რაც ზემო
და ქვემო ფერეიდნულის ერთ-ერთი
განმასხვავებელი ნიშანია.

მიც. ბრუნვის ალომორფობა
-ს და -ღ, იშვიათად -ჰ: აფურებს ||
ფურებს დოფური...). უთანდებულო
მიც. ადგილის გარემოების გამო-
სახატავად იხმარება, უფრო გეოგ-
რაფიულ სახელებთან: წაველით
ჩუღრუთს... (შდრ. აველით სერზე,
წაველ ბაღი).

ატრიალური მსაზღვრელი ბრუ-
ნებისას ხან ნულოვანი ალომორ-
ფითაა წარმოდგენილი, ხან — სახ.
ბრუნვის ფორმით: ორ ყმაწილი,
ქრივ დედაკაცმა... ხუთი თეს, ჩემი
ძმებმა... მიც. და ნათ. ბრუნვების
უთანდებულო ფორმა გამოხატავს
დროის გარემოებას: დილობას ||
დილობის; იმ ზამთრის... უთან-
დებულო მოქმ. გამოსვლითობის
ფუნქციით იხმარება: საით ჩამოვი-
დეს? („საიდან ჩამოვიდეს“), იქით
(„იქიდან“...)

ფ-ში ქართული ენის სხვა ქვე-
სისტემებისგან განსხვავებით, ზედ-
სართავი სახელის შედარებითი
ხარისხის ორგანული წარმოების
ფორმები არ დასტურდება. გვხვდე-
ბა მხოლოდ აღწერითი წარმოება.

მაღალი — იფო მაღალი — ძრიალ
მაღალი, წითელი — იფო წითელი
— ჩაფუჩებული წითელი... ოდნაო-
ბითი ხარისხის ფორმები კი ჩვეუ-
ლებრივია: მომაღლო, მობერო, მო-
სხილო.

პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსა-
ხელები ზოგ თავისებურებას გვი-
ჩვენებენ: I პირში გვხვდება მე ||
მენ || მენამ (იშვიათად); III პირში
ის || ისი, ეს || ესე; მრ-ში — ესეები
|| ესები || ესენი... არ გვხვდება მან
ნაცვალსახელი, ჩვეულებრივია
ემამ „ემან“, ემას, ემის, ემანთ,
ემებს... იმამ, იმას და ა. შ. I პირის
მრ. რიცხვში ჩონ ფორმა, II პირში
— ქენ || თქენ; კითხვითი „ვინ“ მხო-
ლოდ მი ნ-ის სახით იხმარება; ასევე
მინმე, ვერმინ...

ანსი „ის“, ანსები „ისები“ მხო-
ლოდ ფერეიდნულისთვის დამახა-
სიათებული ნაცვალსახელია. ვა-
რაულობენ, რომ იგი მიღებულია
სპ. **an** „ის“ და ქართ. ისი ნაცვ-
ლის კონტამინაციის შედეგად. ნაცვალ-
სახელებსა და ადგილის ზმნისარ-
თებში გამოიყოფა დიქტური ხმო-
ვნები (ა, ე, ი), რეზიცი მოლაპარაკე
პირთან სიახლოვე-სიშორეს გა-
მოხატავენ, მათგან ფუნქციურად
განსხვავებულია ა, რიც მოლა-
პარაკე პირისაგან შორს მყოფ სა-
განსა თუ ადგილზე მიუთითებს:
ექ „აქ“, ანქ „იქ“; ამამ „ის“, აქით
„იქიდან“... რაც აგრეთვე სპ. ენის
გავლენით იხსნება: შდრ. სპ. **an**
„ის“ და **in** „ეს“.

განსაზღვრებითი ნაცვალსახე-
ლები — ყველა, ყველანი, ყველა-
ფერი — ფ-ში წარმოდგენილია სუ-ს
(< სუყველა) სახით, მრ-ში სუნი
(სახ. ბრ-ში), სუთ (დანარჩენ ბრ-
ებში), სუნივენი, სუნივენი... ძალზე
იშვიათია სუყველა.

სახელთა მრ. რიცხვის წარმოება
საერთო ქართულ წესს მისდევს:
იხმარება მრ-ის წარმოების ორივე
პარადიგმატული ტიპი; -ებ-სუფიქ-
სიანი წარმოება ძირითადია: გვხ-
ვდება ნივთიერების და კრებით
სახელებთანაც: ზეები მაღტანეო
„რძეები მოიტანეო“, ბრინჯებზე
ძეო „ბრინჯებზე ძეგსო“, ხალხები
შემეფქუჩნეს „ხალხი შეგროვდა“,
აგრეთვე: ბეჭურები იყნეს... ნართა-
ნიანი ფორმები არ არის იშვიათი,
გვხვდება როგორც სახ., ისე სხვა
ბრუნვებში, ხშირად — რიცხვით
სახელებთან: ორნი იყნეს, ემ სამთა
მოვდეს; აძუსელნი, ბოინელნი,
თელაველნი ჩონ მოგნატრიან;
ბოინელთ და ახჩაველთ შეცლილი
გოქ სიტყვები...

ნ/თ ერთვის **ან**, **იან** სუფიქსიან
კრებით სახელებს, რ-ებიც ანთ-

როპონიმებისაგან ან საზოგადო
სახელებისაგან არიან ნაწარმოები
და ოჯახის, შტო-გვარის ფორმებს
ქმნიან: სეფიან(ნი) (სეფიან-
ლების ოჯახი), ზუციანთ გომი,
თურქიანთ სეფიოლა; ლოკაციის
ფუნქციით: პაპანთას წასულა, ბი-
ჭიანთას მაფყვანენ და სხვ.

ყე ელემენტი ხშირად ისმის ფე-
რეიდნელთა მეტყველებაში. იგი
სხვადასხვა წარმომავლობის ომო-
ნიმური სუფიქსია, რიც ხან ზმ-
ნის თანმხლები ელემენტია (აქ-
ტანტების სიმრავლის, ხოლმეო-
ბითობის გამოძახებელი), ხან
სახელისა — თანდებულის ფუნქ-
ციისა. **ყე**, როგორც თანდებულის
სხვადასხვა ვარიანტის სახით
გვხვდება ქართ. ენის კილოებში
(კახურ-ქიზიურში, ინგილოურში,
მთიულურში, რაჭულ-იმერულ-
ში...): -კენ || -კე || -კ; -ყენ || -ყე || -ყ;
მათი ფუნქციაა, გამოსატონ მიმარ-
თულება გარკვეული პუნქტისაკენ.
ფ-ში -ყე თანდებულის მოქმედების
არე საგრძნობლად გაფართოვდა:
იგი გამოხატავს აქეთა და იქითა
მიმართულებას სივრცესა და დრო-
ში (იშვიათად), გამოსვლითობასა
და მიწვევითობას: ჩავიდეს ქო-
მითყე „ქვემოთკენ“, შდრ.: ამოი-
ლო ჯიბესაყე ფული „ჯიბიდან“. ამავე
დროს **ყე** შეიძლება შეგვ-
ხვდეს -ზე, -ში, -თვის, -გან, შესახებ
თანდებულთა პოზიციებში და მათ
პარალელურად: ცხრასაყე მეტი
„ცხრაზე მეტი“, ჩონყე ნამაჲ ხარო
„ჩვენთვის კარგი ხარო“, პაპებსაყე
გუგუგია „პაპებისაგანა“... ამ მო-
ვლენამ ფ-ში იზოლირების შემდეგ
იჩინა თავი და ამით იგი ქართ. ენის
ბუნებრივ ტენდენციებს დაშორდა.
ყე, აღნიშნავს ირიბი და პირდა-
პირი ობიექტების, სუბიექტის
მრავლობითობას „მეწირქილემ
უთხრაყე მარტყოფელთ; ის კაცე-
ბი მოკლაყე ქერიმხანმა; ზოგჯერ
იგი პატივისცემის მრავლობითსაც
გამოხატავს: ქენ გინდაყე ძანხოთ...

თანდებულთაგან გავრცელებუ-
ლია **ჩი** || **ჩიგ**(ა), რიც **ში** თან-
დებულის ნაცვალთა: თებჩიგ,
მინდორჩი...; **ზე** გვხვდება **-ზე** ||
-ზედ || **-ზეგ** ვარიანტების სახით.
-თვის თანდებულის ნაცვალად
გვხვდება **-თი** || **-თ**, რიც დაერთვის
მიც. და ნათ. ბრუნვების ფორმებს:
წყალსათი — „წყლისათვის“; მიც.
ბრუნვის ფორმაზე დართული **-თი**
მიმართულებასაც გამოხატავს: მა-
რტყოფსათი — „მარტყოფში“,
„მარტყოფისკენ“.

ფართოდ არის გავრცელებული
-ობა სუფიქსით ნაწარმოები კრე-

ბითი და აბსტრაქტული სახელები: შიარობა „შიმშილი“, კმელიანობა „გვალვა“...

-იერ (-იელ) სუფიქსი ცვლის **-იარ** (**-იალ**): ქონიარი „მქონებელი“, გემ-რიალი...

შ. არ განარჩევს სულიერ და უსუ-ლო საგანთა წარმომავლობის ფორ-მანტებს: **-ურ (-ულ)** გვხვდება ვინ ჯგუფის სახელებთანაც: ერთ ქურ-თულ ხანი ჰყავთყე, ეს თორელური დედაკაცია...

შ-სთვის დამახასიათებელია ზედსართავი სახელის თავისებური ფორმები, მიღებული ნაცვალ-სახელებისა და „სიდიდე“ სახელის შერწყმის შედეგად: ემსიდე < „ემსი-დიდე“; რაგდიდე „რამსიდიდე“, ცო-ტას აღნიშნავს ერთცოტა || ერთცოტა; ბეურსხანია (დაშქ.) || ბეურსხანია (მარტ.) „დიდხანია“.

S₂ და **O₂** პირის პრეფიქსებად გვხ-ვდება **ჰ-** და **ჲ-** (იშვიათად). **S₂** პირი ჩვეულებრივ აღნიშნება (უნდაა შაჰკერო, გაჲლესო, ნუ სწევხარ...). ზმნაში შეიძლება იყოს წარმოდ-გენილი როგორც ირ., ისე პირდ. ობიექტის აღმნიშვნელი მორფემა: ერთი მხრივ, ჰყუანდა, ჰქონდა || **ჲ** ქონდა..., მეორე მხრივ: ჰყრიდა დოსა, ცხენი მაჰკლა, გაჲლესვენ კალოსა. ზოგჯერ ს- პრეფიქსის პოზიციებში **ჰ-** გვხვდება: თავი ჰტკიოდა, თავს მაჰჭრის (შდრ. კახ-ში მსგავსი ფორმები). არის შემთხვევები -ს სუფიქსის დაკარგ-ვისა: გოქ „გვაქვს“, ენა არ დოკარ-გავყე...

სუბიექტის **III პ.** მრ. რიცხვში ძვ. ქართული-სთვის დამახასიათებელი -ეს სუფიქსი დასტურდება **ზ.** ფ-ში ყველა ტიპის ზმნებთან ნ. უსრულ-შიცა და ნ. სრულშიც, ისევე როგორც მთის კილოებში: წავიდეს „წავიდ-ნენ“, ჭამდეს „ჭამდნენ“, ქვ. ფ-ში კი -ეს-ის ნაცვლად დასავლური კი-ლოებისათვის დამახასიათებელია **-ენ** სუფიქსი: ამებმა მოკლენ გელი, ჩაი დალივენ, დათხარენ ჭა..., რაც მოულოდნელი ჩანს აღმ. საქ-დან გადასახლებულთა მეტყველებაში (შდრ. გურულ-იმერული), საფიქრე-ბელია, რომ ქვ. ფ-ში ანალოგიური პროცესი დამოუკიდებლად უნდა განვითარებულიყო.

ძველქართულისებურია: ა) ვნ. გვარის ზმნათა აწმყოს მხ. რიცხვ-ში **III** პირის ფორმები: იხარშების, მაგონდების, კეთდების; ბ) ხოლ-მეობითის წარმოება: ცომი მოვზი-ლით, პური დავაკრით, ამის გვერ-დით გვხვდება -ყე ფორმანტით ნაწარმოები ხოლმეობითიც: გავ-რეცხავყე, გამოვლესავყე, ავანთე-

ფყე; ზოგჯერ ხოლმეობითის კონ-ტამინირებული ფორმაც იხმარება: დევეკითხისყე, დამბანისყე...

გვხვდება ზმნის მარტივი ფუძის თემის ნიშნით გართულების შემ-თხვევები, რაც ქართ. ენის დიალექ-ტთა უმრავლესობაში შეინიშნება: დაწერავს, შაშჰამავს... ეს პროცესი ფერეიდნულში შორს არის წასუ-ლი. ზოგჯერ **-ავ** მორფემა ერთვის მოქ. გვარის ზმნათა აწმყო-მყო-ფადის ფორმებს და ისეთ მოქმე-დებს გადმოსცემს, რაც ჩვეუ-ლებრივ ხდება: ზეს ჩავადედავთ || ჩავადედავთ, წელი მალონეს || მალონებავს... (შდრ. ხევსურული, სადაც **-ავ** დართული ფორმები მო-რფოლოგიური ფუნქციით დაიტ-ვირთა: **I** თურმ. გაუკეთებავ „გაუ-კეთებია“). -ავ შეიძლება დაერთოს ზმნათა **II** სერის ფორმებსაც: შა-ამოწმავს, გომოვოფოლიავს „გა-მოვავოფოლ...“; შეინიშნება თემის ნიშანთა მონაცვლეობა: მაჰტაცავს „მოსტაცებს“, გაჰფიქრავს „გაიფი-ქრებს“. ფორმათა უნიფიკაციის პროცესი განსაკუთრებით დამახა-სიათებელია ქვ. შ-ისთვის, კერძოდ, სოფ. დაშქესანას მეტყველებისა-თვის: დაიძინავენ, ათორიალავს, დაალავავენ, იგონავდა.

-ავ და **-ამ** სუფიქსები ნ. უსრულ-სა და მისგან ნაწარმოებ ფორმე-ბში **-ევ** და **-ემ**-ის სახით არის წარ-მოდგენილი: აბემდა, ჰკლევდა... ევ-იანი ზმნები დრო-კილოთა **II** სერის ფორმებშიც ინარჩუნებს ვ-ს (**-ევ > -ივ**): წყალი და ღ ი ვ ა, ჰელი მოიქნია. ნ. სრულში უნიშნო წარ-მოებაა: წაველ, დავდექ იქა, მარტო ვიყავ, უთხარ და გაშუელ. **ი-** და **ე-** პრეფიქსიანი ვნებითები ნ. ძირი-თადის მრ. რიცხვის ფორმებში **-ენ > -ნ** ფორმანტს დაირთავენ: გავიპა-რენით, შაიყარნეს...

გარდამ. ზმნათა **I** თურმ-ში შე-ნახულია **-ავ** და **-ამ** სუფიქსები (ენა არ დოკარგავყე, კარტოფილი მო-გუჲნავ...), სხვა შემთხვევებში **-ი-**ა დაბოლოებიანი წარმოებაა (ბიჭი დამიქორწილებია, მაიმიყანია...). **I** თურმ-ის **-ავ** სუფიქსიანი წარმოება გვხვდება სხვა ტიპის ზმნებთანაც: ჩემ თავი გოლიდავ, გონჯი გოო-კეთავ (შდრ. ხევს. გაუდიდებავ, გოოკეთებავ). **II** თურმ-ში აღმოსავ-ლური კილოებისთვის დამახასია-თებელი **-იყავ, -იყო** მეშველზმნი-ანი წარმოებაა: დამავარდნიყო, წაჰყოლიყო... თურმეობითებში არ არის იშვიათი **-ებ** თემისნიშნის ზმ-ნათა მარტივი უსუფიქსო ფორმები, განსაკუთრებით ქვ. შ-ში. „სეჲქო-ლა 112 წლის წინ დაბადულა“.

ვალ ზმნა ნამყო უსრულს აწარ-მოებს აწმყოს ფუძისაგან: მივალ. მივალდი (დაშქ.) შდრ. მივდიოდი (მარტყ.). ასევეა ინგილოურში. ტეხს ზმნის ვნ. გვარის ნ. უსრულში ფუძე არ იკუმშება (გამიტენდა). **II** კავშირებითის საწარმოებლად -ა ფორმანტიც გვხვდება (ერთმანეთი გავიცნათ...). ზოგი სტატიკური ზმნა -ავ სუფიქსით იწარმოება (ქუას გაჰკიდავ...). კმარა ზმ-ნას უკეთდება საობიექტო ქცევის ფორმები: მიკმარა, გიკმარა, უკმა-რა. მაშაქ ზმნა **III** პირში მაჲქ-ის სახეს იღებს: წყალი მაჲქ. ფარ-თოდ არის გავრცელებული: უბნო-ბა, იბნვა „ლაპარაკობს“, „ამბობს“ ზმნის სხვადასხვა ფორმა: უმბოფს, ვიბნა, ვიბენით, იბნა, იბნე-ბენ და სხვ. ნამყო დრ. საობიექტო მიმდებარის წარმოებისას ერთმა-ნეთს ენაცვლება -ილ და -ულ ფორ-მანტები: გატეხილი, გატეხული, დათხრილი, დათხრული... -ობა სუ-ფიქსიანი მასდარის ფორმები მიზ-ნის გარემოების ხედვითი გამოს-ატავს: წადდეს ხორბლობ, შიქლობ „სანადიროდ“...

საინტერესოა ადგილის ზმნიზე-დების ზოგი სახის წარმოება: მრავლობითობის -ებ მორფემას დერივაციული ფუნქცია აქვს, დაე-რთვის პირველად ზმნიებს: **აქ, იქ, ახლო, დაბლა, შინ...** და **-ში** || **-ჩი** თანდებულების დართვით აწარ-მოებს ფორმებს: აქებჩი, იქებჩი, ახლებჩი, ემანდეფჩი, სადეფჩი და სხვ. (შდრ. აჭარ. აქზე, იქზე...). ხუალე იხმარება ძველქართუ-ლისებური მნიშვნელობით: „ხვალ, „მეორე დღეს: ხუალე რო შაიქნა...; თაიხუალ „თავის ხუალ“ აგრეთვე „მეორე დღეს“ აღნიშნავს; დღეთა აღმნიშვნელ სახელებს შორის ზოგი ადგილობრივი წარმოე-ბისაა: ხუალ-ხუალზეთ — იმსხო-ზეთ, გუშინ — გუშისწინ — იმს-ხოწინ.; მეგრის || მეგრის — იმსხო მეგრის; წინააღწინ, წინწინ ნიშნავს „უწინ“, „ძველად“; შარშა — „შარ-შანი, იმაში || იმიდო“, „მაშინ“; უკან ზმნიზედა „შემდეგ“, „უკან“ ზმი-რად ერთვის სახელის თანაირ მრავ-ლობითს: სადილოუკან, ნავრუზ-თუკან, კართუკან... დ ი ა ღ დ ი ა ნიშნავს: „ძალიან“, „ბევრი“, „კარ-გი“: დიად გაკეთდა, დიად ყურზენი ასხია...

შ. ისევე როგორც ზეპირი მეტყ-ველება საერთოდ, ხასიათდება ნაწილაკთა, დამხმარე სიტყვათა ხშირი გამოყენებით. გვხვდება რო-გორც საკუთრივ ქართული (-ყე, -ლა, -ა), ისე ნასესხები (-ელ/ელა,

-ილ: მასლან...) ნაწილაკები. -ა ხან კითხვითი ნაწილაკია (წყალი ააფხეა?, ამას ამბოფსა), ხან კი — ნართაული ნაწილაკი, რ-იც განსაზღვრავს სიტყვას ან გამონათქვამს (მერმისაც მუალა, დახატულად იცისა).

ფ-ში სინტაქსურ მიმართულებათა ძირითადი სახეები დაცულია, ჩვეულებრივია აზრობრივი შეთანხმება სახელა და ზმნას შორის. რიცხვი: ხალხი ადგეს, უთხრეს...; შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი მრ. რიცხვში ეთანხმება ქვემდებარეს, ისევე როგორც სხვა დიალექტებში: ბევრები ყოფილან მიწისკრები, ცხენები შივრები იყნეს.

ფ-ში დიდი გასაქანი მიეცა ერ-გატივის ფუნქციის გაფართოებას აქტიური სემანტიკის საშუალო და ვენბოთი ვეპრის გარდაუვალ ზმ-ნებთან: ემ ბიგმა გემეგეგება, ემ ძაღლმა გაძღა და სხვ. როგორც ჩანს, იზოლაციამ ხელი შეუწყო ან პროცესის ინტენსიურობას. იქ, სადაც ასეთი გავლენა საგულეებ-ლია, ცალკეული პირის მეტყველე-ბაში ჩნდება მან ნაცვალსახელი იმა ნაცვ-ის მაგივრად, რომელიც უცხოა საერთოდ ფ-სთვის: მან გარ-დაიცვალა...

უცხოენოვანი გარემოს გავლენის შედეგია პირდაპირი ობიექტის ბრუნვათა აღრევა: გარდამ. ზმნათა I სერიის ფორმებთან ობიექტის სახ. ბრუნვაშია: დიდი ხაზი შამაჰ-ხაზვენ, კოჭი ცხორის ფეკსაყე გამაღებენ... ინვერსიული ზმნათა რეალური სუბიექტი მიც. ბრუნვის ნაცვლად სახ. ბრუნვაშია: თავის დედაკაცი ერთ ოთაღნი ეძინა. იცი ზმნასთან სუბიექტი ზოგჯერ სახ. ბრუნვაშია: ზოგი იცის, ზოგი არ იცის (დაშქ.).

ამავე დროს, შ-ში ძლიერია თავისთავადობის, საკუთარი ენობრივი მიფლენების დაცვის, შენახვის ტენდენცია. საკუთრივ ფერეიდნე რე ლექსიკაში ძლიერია ის ფენა, რაც ქართ. ენის ყოველი დიალექტის ძირითად ნაწილს წარმოადგენს და ეხმიანება, ერთი მხრივ, არქაულ მასალას (ასეთია — ნიჭი „საჩუქარი“, „ძღვენი“; სასთოუღი „ბალიში“, ზანზალაკი „ეფენი“, ტინი „კლდე...“), მეორე მხრივ, სხვა დიალექტებში (უფრო ადრინდელურ, მთის დიალექტებში დადასტურებულ ლექსებებს (დაჭყუნვა „დაჭყლეტა“, დამძღვა „დანგრევა“ და სხვ.). ბევრია ისეთი სიტყვა, რაც შ-ის წიაღშია საყრდნობი ქართ. დერეფნაკიული მოდე-

ლებით: საწერი „წერილი“, სა-
თლელი (ზ. ფ.) | დათლული (ქვ. ფ.).
„ფული“, პირთანსავე „ფეხმძიმე“,
ენათხელა „ჭოროკანა“... ზოგ სი-
ტყვას სახე უცვლია და მხოლოდ შ-
ისთვის დამატასათებელი ფორმა
მოუღია: ნამა || ნამაზი < ლამაზი,
ყორი „ქალიშვილი“ (< საყორ-
ელი); გატყილთა „გატყდა“; „და-
ნახვის“, „ყურების“ მნიშვნელო-
ბით ჭვრეტა იხმარება (უჭრეტს,
გასჭრეტს); ყურება კი „მოსმენას“,
„გაგონებას“, „მოვლას“ აღნიშ-
ნავს: დოოყურე „უსმინე“, უყურავ
მუზიკს „უუსმენ მუსიკას“; ლექსემა
ტარება გამოიყენება „სიარულის“,
„სეირნობის“ გადმოსაცემად: წაიდ-
ეთ ვეპაროთ, ყმაწილევს უყორსყე
ტარება...

სინონიმურ წყვილთაგან ერთი ზ. ფ.-შია გავრცელებული, მეორე – ქვ. ფ.-ში: ყრალი „ცუდი“ (ყრალ საქმე, ყრალ კაცი...), ციცისკიბე „ცისარტყელა“ – ზ. ფ.-ში. დაშქესანაში: გონჯი, წელა „წველა“, „მაწონი“, ყორინანა...; დაშქესანაში ჩანს მიდრეკილება არს. სახელის ბოლოს -ის დართვისა: ღლო, ცბალო, აბონო, შუო... შდრ. ღელე, ცბავი, შუა, აბონე... (მარტყ.);

ე. წ. როული ზმნების გავლენითაა შექმნილი (ჰასაბი ქენ „დათვალე“, ჯადუ მქნა — „მომაჯადოვა“, ზენდეგის იქმენ „ცხოვრობენ“...).

ინტერფერენციის შედეგად მნიშვნელობის გაფართოების მაგალითია ზმნა კითხვა, კითხულობს, იკითხავს, რომელმაც სპ. სათანადო ზმნის გავლენით განივითარა ქართულისთვის უჩვეულო მნიშვნელობები „მერის“, „სწავლობს“; ასევე მილოცვა ფ-ში იძენს სრულიად საპირისპირო მნიშვნელობას — „სამიმომრის გამოცხადება“ შესაბამისი სპ. ზმნის გავლენით, რომელიც ორივე ამ მნიშვნელობას ითავსებს.

სხვა შემთხვევაში მნიშვნელობის დაეწერება მომხდარა: ზ. ფ-ში ყოვილი საზოგადოდ „ყვავილს“ აღნიშნავს და სპ. გოლის („ვარდი“, „ყვავილი“) გვერდით იხმარება. ქვ. ფ-ში კი ყოვილს მხოლოდ იონჯისა და სამეურსა ყვავილზე იტყვიან, სხვა შემთხვევებში ნასესხებ გოლს ხმარობენ.

ლიტ.: დნიაშვილი ლ., სპარსეთი და იქაურ ქართველები, 1896; ჩიქობავა არნ., ვანის რეზოლუციები ფერეიდნულში. — «ჟენი მეგნიერეა», 2-3, ტფ., 1923; მისივე, ყნაწილთა ფერეიდნულში და მისი პრეზენტაცია ვანაბატია-ლოგიკის თვალსაზრისით. «წელიწადული», I—II, ტფ., 1923—24; თოდუა მ., ქართულ-სპარსული ეტიკულები, II, თბ., 1975 (ტექსტები, ლექსიკონი); შარაშენიძე ზ., ფერეიდნული „გურჯები“, თბ., 1979; მაჭავარიანი მ., ფერეიდნული ზოგი თავისებურება. — «იკუ», XXIII, თბ., 1984; ჯორაშენიძე ზ., ქართული დიალექტოლოგია. ფერეიდნული, თბ., 1989; უთრუბაიძე თ., ჩხუბიანიშვილი და, გიუნაშვილი ჯ., ფერეიდნული მეტყველების შესწავლისათვის (შესავალი, ტექსტები, დიქსიკონი). — «იკუ», XXI, 1979; დიალექტის ცვლილებისათვის ისტორიულ ასპექტები. — ქართულ ენათა სტრუქტურის საკითხები, V, თბ., 1981; მათივე, სიტყვათა სემანტიკური ცვლილება ფერეიდნულში სპარსული ენის გავლენით. — «იკუ», XXVIII, თბ., 1989; ფერეიდნული ტექსტები: «იკუ», XXIII, თბ., 1984; «იკუ», XXXIV, თბ., 2002.

დ. ჩხუბიანიშვილი.
ფირალიშვილი (ფირალოვი)
გოდერძი პავლეს ძე (1768—1823),
მწიგნობარი, პოეტი, მთარგმნელი.
მიღვეწყოფდა ერეკლე II-ის კარზე.
1801-იდან მსახურობდა პეტერბ.
საგარეო საქმეთა კოლეგიაში რო-
გორც მთარგმნელი და კალიგრაფი.
ფ. არის ავტორი რუს. ენის თვით-
მასწავლებლისა ქართოველათვის,
ხოლო საქართველოში მცხოვრები
რუსებისათვის — ქართ. ენის თვით-
მასწავლებლისა. წიგნის სრული
სახელწოდება: „თვითმასწავლებე-
ლი, რომელი იბეჭდობს თავის შორის
ღრამატეკასა, ზნეობის სწავლასა,
საუბრასა და ლექსიკონსა რუსულსა

ლ. ფლური.

და ქართულსა ენასა ზედა“, პეტერ-ბურგი, 1820 (როგორც ცენზორის მინაწერი მოწმობს, იგი 1817-მდეა დაწერილი, რადგან ცენზურა 1817 წლის 19 აპრ. გაუვლია). წიგნის მიზნებიდან გამომდინარე, ნაშრომის ტექსტი პარალელურია — ქართული და რუსული. ექვსი ნაწილიდან პირველ სამში განიხილება ფონეტიკისა და გრამატიკის საკითხები. გრამატიკ. ცნებები და კატეგორიები რუსული-სა და ავტორი ცდილობს ამ ცნებებს შეუფარდოს ქართ. მასალა, რასაც ძნელად ახერხებს. წიგნის მე-4 ნაწილია ზნეთსწავლება, რ-იც შეიცავს ქრისტ. მორალის ქადაგებას, ნაწილ-ქრესტებს ახალი აღთქმის წიგნებიდან. მე-5 ნაწილში წარმოდგენილია ყოველდღიური სასაუბრო მასალა, მე-6-ში — რუსულ-ქართული ლექსიკონი. ბოლოს ერთვის ადამიანის საკუთარი სახელები მათი ეტიმოლოგიური მნიშვნელობებისა და სადაურობის ჩვენებით. **ფ-ის** კალამს ეკუთვნის აგრეთვე ნაშრომი „საზოგადო მდივნობა“ (პეტერბურგი, 1821), რ-შიც თავმოყრილია ოფიციალური კერძო მიმოწერის ნიმუშები; „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტზე შექმნილი ტრაგედია (არ გამოქვეყნებულა).

ლიტ.: რუხაძე ტ., ძველი ქართული თეატრი და დრამატურგია, თბ., 1949; კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 5, თბ., 1981; მახათაძე ნ., გ. ფირალიშვილის დრამა „ინდოეთის მემკვიდრე ანუ სამშობლოსადმი სიყვარული“, — „ლიტერატურული ძიებანი“, თბ., 1983.

გ. ცოცანიძე.

ფიტონიმი (ბერძნ. Phytón, „მცენარე“), მცენარეთა სახელწოდებები. **ფ-ები** ხშირადაა წარმოდგენილი გეოგრაფიულ სახელწოდებებსა და გვარსახელებში.

მცენარეული საფარიდან ყველაზე ხშირად ხეთა სახელები გვხვდება ტოპონიმებად. ეს გამოწვეული უნდა იყოს უმთავრესად იმით, რომ ცალკეული ხე, ხეთა ჯგუფი თუ ერთგვაროვანი ჯიშის ტყე მკვეთრი საორიენტაციო ნიშანია მიწის ზედაპირზე.

ტოპონიმებში გამოყენებულია მცენარეთა საფარის კულტურული და ველური ჯიშის მეტ-ნაკლებად გავრცელებული ყველა წარმომადგენელი: მუხა, წიფელი, ვერხვი, ცაცხვი, ვაშლი, მსხალი, შინდი, მაცყალი, კიტრი, ბოლოკი...

უნდა აღინიშნოს, რომ **ფ-თაგან** სახელდებულ ობიექტთა შორის აბსოლუტურ უმრავლესობას წარმოადგენს ოიკონიმები (სოფლის სახელწოდებები): ცხინვალი (←რცხილოვანი) — ქ. ვერხვი, მუხრანი (მუხნარი), ცხუმარი (სვან.

ცხუმ „რცხილა“ — (აქედანვეა მიღებული სოხუმის ძველი სახელწოდება ცხუმი), ბულვანი (მეგრ. ბული „ბალი“), ჟახუნდერი (სვან. ჟახვ „არყის ხე“), გრაკალი, გვიმარონი (მეგრ. გვიმარი „გვიმრა“), გენწიში (სვან. გენწიშ „ანწილი“) მოძვი, წიშატიანი, პრასიანი..., მდ. ლელვანა... მდ. და უდ. ზესხო (სვან. ზანსჷ „ცაცხვი“)...

ზუსტად ისეთსავე ქვეჯგუფებში ნაწილდება **ფ-საგან** ნაწარმოები გვარები: ხორბალაძე, ფეტვაძე, მახაძე (მახა პურეულის უძველესი ჯიშში), ბოლოკაძე, ბარდაძე, ეკალაძე, კეჟერაშვილი, დანდურაშვილი, ნიორაძე, კინტარაია (მეგრ. კინტირი „კიტრი“), კიტრაძე, ჭარბალაშვილი, ქინძაძე, ქონდარიძე... ბალიაშვილი, თხილაძე, მსხალია, ტყემალაშვილი... ლეფონავა (მეგრ. „ლაფანი“), ცხუმიანი, ცხვიმიანი (ამავე ძირიდანაა ჩხუმიანი და ჩხვიმიანი. სვან. „რცხილა“), წიფურიძე, წიფურია (მეგრ. „წიფელი“), მუხაძე, ჭყონია, ჭყონიძე (მეგრ. ჭყონი „მუხა“), ვერხვიაშვილი, ჭუბაბრია (მეგრ. ჭუბურ „წაბლი“)... ასკილესკირი, იასამნიძე, გრაკლიშვილი, გვიმრაძე, ენელაძე, ზამბახიძე, ნაროგზაშვილი, ქარცხია... სამყურაშვილი, ჭილაია, ჭინჭარაძე... არის შემთხვევები, როდესაც ქართული სართებით მეგრული სახელებია გაფორმებული, რაც გვიანდელი პროცესი ჩანს და, პირიქით, ქართული სახელები მეგრული აფიქსებით ფორმდება. ეს შეიძლება იმის მიმანიშნებელი იყო, რომ მსგავსი სიტყვები საერთოქართველური ენის კუთვნილებაა.

ქართველურში ტოპონიმთა და გვარსახელთა საწარმოებლად ერთი და იგივე მოდელები, საშუალებები, ხერხები და მასალა გამოიყენება (თუმცა, ქართული მაწარმოებლები გაბატონებულია). აშკარაა ტოპონიმთა და გვარსახელთა ურთიერთკავშირი.

ლიტ.: ჩიქოვანი მ., ტოპონიმური ლექსიკონი. — «თსუ შრომები», IX, თბ., 1939; ჭუმბურიძე ზ., რა გქვია შენ? თბ., 1982; კეზულარია მ., მცენარეთა სახელები ქვემო ქართლის ტოპონიმებში. — «თსუ შრომები», ტ. 262, თბ., 1985; მაყაშვილი კ., ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ., 1991; ცხადაია პ., გვარები და გვართა დასახელებანი სამეგრელოში, თბ., 2000; მისივე, ონომასტიკის შესავალი, თბ., 2005; ძნელაძე რ., ბოტანიკური ლექსიკა გურიის ტოპონიმთაში, ქართველური ონომასტიკა, №2, 2000; ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2002; მაღრაძე ვ., ქართველური ტოპონიმებისა და გვარების წარმოება და ურთიერთმიმართება, თბ., 2006.

გ. მაღრაძე.

ფლექსია (ლათ. flexio გაღუნვა, დრეკა), 1. ფუძისეული ხმოვნის (ანუ ფუძის გახმოვანების) ცვლა გრამატიკული ან ლექსიკური მნიშვნელობის განსახვავებლად: გერმ. der Bruder — ძმა, die Br der — ძმები; ინგლ. tooth — კბილი, teeth — კბილები; არაბული: ქათაბა — დაწერა, ქუთიბა — დაიწერა. ფუძის ფ. ღ. დამოწმებულია ქართულშიც. იგი ზოგ შემთხვევაში განასხვავებს მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმებს: დავ-ძარ — გავინ-ძერ; ზმნისა და სახელის ფუძეს: ხეხ-ს — ხახ-უნი; აწმყოსა და ნამყო ძირითადის ნაკვეთებს: დრეკ-ს — დრეკა. თანამედროვე ქართული სათავის ფუძის ფ. არ არის ძირითადი, განმსაზღვრელი მოვლენა. ფუძის ფ-ის დროს გახმოვანების ცვლას მორფოლ. აფიქსის დანიშნულება აკისრია.

2. მიმართების აღმნიშვნელი აფიქსები: ბრუნვისა და პირის ნიშნები. იგივეა, რაც და ბოლოება. ტერმინი ძირითადად გამოიყენება ინდოევრ. ენების მიმართ.

ბ. ჯორბენაძე.

ფლური (Flury) ლეა (დ. 9. IX. 1916, სოფ. მატენ-ინტერლაკენი, შვეიცარია), შვეიცარიელი ქართველოლოგი. პროფ. კ. ჩხენკელის მოწაფე და ერთ-ერთი თანამშრომელი. **ფ-მ** საგანგებოდ შეისწავლა პოლიგრ. საქმე და ააწყო რამდენიმე ქართველოლოგიური ნაშრომი. განსაკუთრებით უნდა გამოიყოს „ქართული ენის შესავალი“ ორ ტომად და „ქართულ-გერმანული ლექსიკონი“ სამ ტომად. 1974 ციურხის კანტონის ხელმძღვანელობამ საგანგებოდ აღნიშნა „ქართულ-გერმანულ ლექსიკონზე“ მომუშავე კოლექტივის ღვაწლი და ლექსიკონის გამოსაცემად გაწეული მრავალწლიანი მუშაობისათვის **ფ.**, ი. მარშევი და რ. ნიოკომი დააჯილდოვა.

ამჟამად **ფ.** განაგებს კ. ჩხენკელის მიერ ციურხის დაარსებულ გამომცემლობა „ამირანს“, მთავრობს ქართველოლოგიური ლიტერის ბეჭდვისა და პოპულარიზაციის საქმეს.

გ. იმნაიშვილი.

ფოგტი (Vogt) პანს (1. I. 1903, ფრედრიქსტადი, — 1986), ნორვეგიელი ენათმეცნიერი, ქართველოლოგი და კავკასიოლოგი. ზოგადი ენათმეცნ. და ინდოევრ. ენათა სპეციალისტი. ოსლოს უნ-ტის პროფესორი, ფილოლ. ფაკ-ტის დეკანი (1958—63). მრავალი საენათმეცნ. საზ-ბისა და საბჭოს წევრი, თსუ საპატიო დოქტორი.

ქართულს, სვანურსა და მეგრულს **ზ.** სწავლობდა საქართველოში (1932–34), უბიხურს — თურქეთში (1958, 1961). რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში მრავალი გამოკვლევა უძღვნა ქართ. ენის ფონოლოგიის, მორფოლ. და სინტაქსის საკითხებს. მიღებული შედეგები შეაჯამა მონოგრაფიებში: „ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა“ (ფრ. ენაზე, ოსლო, 1958, ქართ. თარგმ. 1961), „ქართული ენის გრამატიკა“ (ოსლო, 1971). იკვლევდა ქართ. და ქართველურ ენათა ლექსიკის ისტორიასა და ფტიმოლოგიის საკითხებს. მოგვცა ქართ. ენის გრამატიკა. წყობის მთელ რიგ საკითხთა ორიგინალური გადაწყვეტა. ქართველურ ენათა ისტ.-შეღებებითი ანალიზის საფუძველზე აქვს ფუძემდის რეკონსტრუქციისა და ქართველურ ენათა დიფერენციაციის დათარიღების ცდები. **ზ.**-ის აზრით, ქართველურ ენათა ამოსავალი ვითარება ყველაზე კარგად დაცულია ქართულში. მუშაობდა ქართველურ ენათა კავკ. ენებთან გენეზისური დამოკიდებულების პრობლემაზე. ამ საკითხთან დაკავშირებით **ზ.**-ის შეხედულებებმა ცვლილებები განიცადა: თუკადრულ შრომებში იზიარებდა სამხრ. და ჩრდ. კავკასიის ენათა ნათესაობის თვალსაზრისს, შემდეგ უკვე ეჭვობდა, რომ მოხერხდებოდა ამ ნათესაობის დამტკიცება.

ქართველურ ენათა სხვა ენებთან კონტაქტების ძიებისას **ზ.** ყურადღებას ამახვილებდა არა მხოლოდ ენათა დიფერენციაციის პროცესსა და მისი შესწავლის მეთოდოლოგიაზე, არამედ კონვერგენციის მიმართაც დიდ ინტერესს იჩენდა როგორც ზოგადენათმეცნ., ისე კონკრეტულ ენათა ისტორიის თვალსაზრისით. იგი იკვლევდა ქართველური ენების ურთიერთობას ძვ. სომხურთან და ამ ენათა სუბსტრატის საკითხებს სომხურში.

ზ. ენებოლა აგრეთვე პრეისტორიულ ხანაში ქართველურ ენათა კონტაქტების საკითხს ინდოევრ. და მცირე აზიის მკვლარ ენებთან.

თბზ.: *Esquisse d'une grammaire du géorgien moderne*, Oslo, 1936; *Arm nien et caucasique du sud*, «Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap», 1938, bd. 9; *Le basque et les langues caucasiennes*. — «Bulletin de la Société de linguistique de Paris», 1955, №51, f. 1; *Dictionnaire de la langue oubikh*, Oslo, 1963.

ლიტ.: ჩართოლანი ნ., ჰ. ფოგტი — ქართველოლოგი. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», V, თბ., 1981.

ნ. ჩართოლანი.

ფონემა (< ბერძნ. *phōnē* — ბგერა, ხმა), ერთეული, რ-იც სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე ჟღერადობებს განასხვავებს და სამეტყველო ბგერის სახით აღიქმება. ყოველ **ფ**-ს, ჩვეულებრივ, ერთი (ზოგჯერ ორი ან რამდენიმე) სამეტყველო ბგერა შეესაბამება. სხვადასხვა სამეტყველო ბგერა სხვადასხვა **ფ**-ის წარმომადგენლად მხოლოდ მაშინ მიიჩნევა, თუ აზრიან სიტყვაში მათი ურთიერთჩანაცვლების დროს თუნდაც ერთხელ აღინიშნება მნიშვნელობის შეცვლა (ე. ი. შედეგად მივიღებთ სხვა მნიშვნელობის მქონე ჟღერადობას ან მნიშვნელობის არმქონე, უაზრო ჟღერადობას). ამიტომ, სხვადასხვა **ფ**-ის წარმომადგენლებია ქართულში **ლ** და **დ** (მდრ. ლილა — დილა), მაგრამ ერთ **ფ**-ში ერთიანდება ე.წ. რბილი და მაგარი **ლ** (მათი ურთიერთჩანაცვლებისას აზრი არასდროს არ იცვლება). თანამედროვე სალიტ. ქართულში გვაქვს 33 სხვადასხვა **ფ**, რ-ებიც შეესაბამება 33 სხვადასხვა ასოთი აღნიშნულ სამეტყველო ბგერებს.

პოზიციისა და მეზობელი ბგერის გავლენით **ფ** სხვადასხვა ვარიანტის სახით წარმოითქმის. მათ **ფ**-ის პოზიციური ვარიანტები ან **ფ**-ის კომბინატორული ვარიანტები ეწოდება. ასეთებია, მაგ., ბავთა წინ წამოწევიან და წამოწეულად წარმოთქმული სიტყვაში „სული“ და „სალი“. პოზიციისა და ბგერათა მეზობლობისაგან დამოუკიდებელ, ურთიერთმონაცვლე ვარიანტებს **ფ**-ის თავისუფლად მონაცვლე ვარიანტებს ან **ფ**-ის თავისუფალ ვარიანტებს უწოდებენ. ასეთებია, მაგ., ერთსა და იმავე სიტყვაში ენის წვერის ერთი ან ორი-სამი მოქნევით წარმოთქმული რ **ფ**-ის ვარიანტები.

აღამიანის ფონემატური სმენა, რ-იც მას ამა თუ იმ ენის ფონეტიკის, **ფ**-თა სისტემის შესაბამისად უყალიბდება, არჩევს ამ ენის ყველა **ფ**-ს, მაგრამ, ჩვეულებრივ, **ფ**-ის ვარიანტები, ანუ ალოფონები ერთ სამეტყველო ბგერად აღიქმება (როგორც **ს** **ფ**-ის ზემოხსენებული ორი ალოფონი), ზოგჯერ კი — სხვადასხვად (მაგ., **ი** **ფ**-ის **ი** და **ჲ** ალოფონები). ამრიგად, ენაში ალოფონების რაოდენობა მეტია, ვიდრე სამეტყველო ბგერებისა, სამეტყველო ბგერების რაოდენობა კი უდრის ან აღემატება **ფ**-ების რაოდენობას.

აღნაგობის თვალსაზრისით **ფ** განიხილება როგორც იმ ნიშანთა (მჟღერობისა თუ არამჟღერობის,

ხშულობისა თუ არახშულობის და ა. შ.) ერთობლიობა, კონა, რ-ებიც აუცილებელი და საკმარისია მის განსასხვავებლად სხვა **ფ**-ებისაგან. ამ ნიშნებს **ფ**-ის განმასხვავებელი (ან დიფერენციალური, დისტინქციური, რელევანტური, კონსტიტუციური) ნიშნები ეწოდება.

გამონათქვამის შინაარსის ცვლა შეიძლება უკავშირდებოდეს ცვლილებებს არა მხოლოდ ფონემურ მონაკვეთებში, სეგმენტებში, რ-თა მიმდევრობა ქმნის ე. წ. გამონათქვამის სეგმენტურ რიგს, არამედ გამონათქვამის ზესეგმენტური მახასიათებლების (მახვილის, ტონის, გრძლივობის...) შეცვლასაც. ამიტომ ასეთ მახასიათებლებს ზოგჯერ ზესეგმენტურ (ან სუპერ-სეგმენტურ, სუპრასეგმენტურ, მეორეულ) ფებს უწოდებენ.

ლიტ. იხ. სტატიასთან ფონოლოგია.

ზ. ჯავარიძე

ფონეტიკა (< ბერძნ. *phōnētikós* — ბგერითი), 1. ენათმეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის ენის ბგერით მხარეს — სამეტყველო ერთეულების საწარმოთქმო მოქმედებებს (იხ. არტიკულაცია), მათ შედეგად წარმოქმნილი ბგერადობის აკუსტიკურ მახასიათებლებს (იხ. აკუსტიკა), ფონეტიკური (სეგმენტური, ზესეგმენტური) ერთეულების აღქმას (იხ. პერცეფცია) და მათ შორის ურთიერთმიმართებებს.

კვლევის მიზნის შესაბამისად, **ფ.** ვითარდებოდა სხვადასხვა ასპექტით. ზოგადი **ფ.** განსხვავებულ ენათა მასალაზე დაყრდნობით იკვლევს ადამიანის სამეტყველო მოქმედების შესაძლებლობებს საერთოდ და აანალიზებს ბგერით ერთეულთა ფიზიკ. და აკუსტიკურ თავისებურებებს, აღქმის ზოგად კანონზომიერებებს, ბგერათმეცნიერების წესებს და ა. შ. კერძო **ფ**-ის საგანია კონკრეტული ენის ბგერითი მხარის შესწავლა აღნიშნული პრობლემატიკის თვალსაზრისით. აღწერითი **ფ.** იკვლევს ცალკეულ ენათა ბგერით მოვლენებს სინქრონიულ კრილში, დროის განკვეთულ მონაკვეთზე. ისტორიული **ფ.** შეისწავლის ბგერითი მხარის ცვალებადობას დროში, ცვლილებათა მიზეზებსა და მათ მიმართულებას.

სამეტყველო ბგერებსა და საწარმოთქმო ორგანოებზე დაკვირვებებს დიდი ხნის ისტორია აქვს. განსაკუთრებით მაღალ დონეს მიაღწია ფონეტიკ. კვლევამ ძვ. ინდოეთში, სადაც სპეც. ფონეტიკ. ტრაქტატები იქმნებოდა ჯერ კიდევ ძვ. წ. IX ს.

იდან. ფ-ის საკითხები საკმაოდ დაწვრილებით განიხილებოდა ანტ. მეცნიერებაშიც. შ., როგორც ენათმეცნ. დამოუკიდებელი დარგი, წარმოადგენდა XIX ს-ის II ნახევრიდან. ისტ. ენათმეცნიერების განვითარებასთან დაკავშირებით. ზუსტი ბგერათშესატყვისობების დადგენა, ბგერათცვლილებების მიზეზებისა და ხასიათის გარკვევა და ა. შ. მოითხოვდა ბგერათწარმოების ურთულეს მექანიზმში ჩაწვდომას, ბგერათა ფიზიკური (ფართო გაგებით) ბუნების ცოდნას, რისთვისაც ენათმეცნიერებამ ძირითადად გამოიყენა მის გარეთ, საბუნებისმეტყველო დარგებში (ფიზიკასა და ფიზიოლოგიაში) მიღწეული შედეგები. ამან განაპირობა კლასიკური ფ-ის საბუნებისმეტყველო ორიენტაცია. ფაქტობრივად, ფ. ჩამოყალიბდა როგორც არტიკულაციური ფ. და აკუსტიკური ფ., თუმცა, თუ მკაცრად ვიმსჯელებთ, ფონეტიკა კვლევას არასოდეს ყოფილა წმინდა საბუნებისმეტყველო კვლევა, რამდენადაც იგი ყოველთვის სწავლობდა სწორედ სამეტყველო ბგერებს, ე. ი. კონკრეტული ენობრივი აღქმისათვის მისაწვდომ და, ამდენად, მოცემული ენობრივი სისტემისათვის დამახასიათებელ ბგერებს. მაგრამ სწავლობდა მათ, არსებითად, ფიზიოლ.-აკუსტიკურ თავისებურებათა თვალსაზრისით, რაც ლინგვისტიკისათვის საკმარისი არ აღმოჩნდა: ფ-მ ვერ შექმნა ის თეორ. პაზა, რ-საც შეიძლებოდა დაფუძნებოდა ისტ. ენათმეცნიერების აშკარად არასაბუნებისმეტყველო პრაქტიკა. სწორედ ამ გარემოებამ განსაზღვრა მოგვიანებით ფ-ის გვერდით ბგერითი მხარის შემსწავლელი წმინდა ლინგვისტური დარგის — ფონოლოგიის შექმნის აუცილებლობა. ფაქტობრივად, ენათმეცნ. კვლევაში ფონოლოგიას უნდა დაეკავებინა ადგილი არა ფ-ის გვერდით, არამედ მის ნაცვლად, როგორც ფ-ის განვითარების უფრო მაღალ საფეხურს. მაგრამ ფონეტ. კვლევის ტრადიციები იმდენად ძლიერი იყო, რომ იმ დროს უფრო ადვილი აღმოჩნდა ახალი დარგის დაფუძნება, ვიდრე ძველის გარდაქმნა ახალი მეთოდოლოგიური მოთხოვნების საფუძველზე. ფონოლოგია მოითხოვს ბგერების შესწავლას მათი ფუნქციონირების თვალსაზრისით. ამიტომ ზოგ ფონოლოგიურ მიმდინარეობაში (მაგ., პრადის სკოლის ფონოლოგიაში) კვლევის სფეროში შემოდიოდა ძირითადად

ბგერის განმასხვავებელი (რელევანტური) ნიშნები, ხოლო ბგერის სხვა, არაგანმასხვავებელი ნიშნები ხასიათდებოდა როგორც „ჭარბი“ (არარელევანტური) და ფ-ის კომპეტენციაში რჩებოდა. შესაბამისად, ფონოლოგია დაუპირისპირდა ფ-ს, როგორც ლინგვისტური მეცნიერება არალინგვისტურს, საბუნებისმეტყველოს. ასეთი დაპირისპირება როგორც თეორ., ისე პრაქტ. თვალსაზრისით გაუმართლებელი ჩანს. რამდენადაც ფ. სწავლობს სამეტყველო ბგერებს, როგორც ენობრივი ფუნქციონირების რეალურ ელემენტებს, იგი არ გაიზრება ფუნქციური თვალსაზრისის გარეშე. თავის მხრივ, ფონოლოგია არ შეიძლება აიგოს ბგერათა ფონეტ. თავისებურებების გათვალისწინების გარეშე. უფრო მეტიც, რომელიმე ნიშანი შეიძლება იყოს არარელევანტური მოცემული ფონოლოგიური აღწერისას, მაგრამ არა საერთოდ ენობრივი ფუნქციონირების თვალსაზრისით. ასე მაგ., ფონოლოგიურად არარელევანტური, „ჭარბი“ ნიშანი შეიძლება იყოს რელევანტური ფონემატური აღქმისათვის. არარელევანტურ ბგერით ნიშნათა შესწავლას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება დიაქრონიულ კვლევაში, რადგანაც ბგერათა (და მათი გზით — ფონემურ სისტემათა) ცვლილებები ხშირად შეიძლება წარმართოს სწორედ არარელევანტური ნიშნების გზით. ფონეტ. და ფონოლოგიური კვლევა ერთიანია ბგერითი სისტემის ანალიზის ყველა დონეზე. და შესაბამისად, უფრო მიზანშეწონილია ფ. და ფონოლოგია განიხილებოდეს როგორც ერთი საენათმეცნიერო დარგის ორი ასპექტი და არა განსხვავებული ორი ენტაქციის მქონე ორი დამოუკიდებელი დისციპლინა.

ლიტ.: ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; ჯაფარიძე ზ., პერცეფციული ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1975; ქობალავა ი., ფონემის ცნება ენათმეცნიერებაში, თბ., 1976; Зиндер Л., Общая фонетика, М.-Л., 1979; Hjelmslev L., ber die Beziehungen der Phonetik zur Sprachwissenschaft. — «Archiv für vergleichende Phonetik», 1938, II H. 3-4; Malmberg B., The linguistic basis of phonetics. — «Manual of Phonetics», ed. by B. Malmberg, Amst., 1968; მისივე, Les domaines de la phonétique, Paris, 1971; Ladefoged P., A Course in Phonetics, New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1975.

ი. ქობალავა.

ფონი (< ბერძნ. phōnē — ხმა, ბგერა), გაბმული ბგერითი ნაკადის უმცირესი დისკრეტული ერთეული,

რ-იც მისაწვდომია აღქმისათვის და კვალიფიცირდება როგორც ფონემის მხოლოდ კონკრეტული, ინდივიდუალური ფიზიკური რეალიზაცია მეტყველებაში. მაგ., ქართ. სიტყვაში — ლილა გვაქვს **ლ** ფონემის ორი კონკრეტული — **ლ₁** (რბილი) და **ლ₂** (მაგარი) რეალიზაცია, ანუ ორი ფ. ამით ფ-ები განსხვავდებიან ალოფონებისაგან, რ-ებიც განიხილებიან როგორც ერთი და იმავე ფონემის განსხვავებული ვარიანტები (მაგ., **ლ₁** და **ლ₂** როგორც **ლ** ფონემის ვარიანტები). ი. ქობალავა.

ფონოლოგია (< ბერძნ. phōnē — ბგერა და lōgos — სიტყვა, მოძღვრება), ენათმეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის ბგერით მხარეს ენობრივი ფუნქციონირების თვალსაზრისით. ამ მნიშვნელობით ტერმ. „ფ-ის“ ხმარების ტრადიცია მოდის პრადის ფონოლოგიური სკოლიდან. ფონეტიკასთან შედარებით, ფ. ახალი დარგია. მის განვითარებას, ჩვეულებრივ, სტრუქტურული ლინგვისტიკის განვითარებას უკავშირებენ. მაგრამ ფ-ის, ისევე როგორც საერთოდ სტრუქტურული ლინგვისტიკის, ჩამოყალიბებას წინ უძღოდა ლინგვისტური და ფონეტ. კვლევის ხანგრძლივი პრაქტიკა.

ფ. არ ჩამოყალიბებულა როგორც ერთიანი მოძღვრება. იგი არსებობს განსხვავებული მიმდინარეობების, თეორიების სახით, რ-თაც ფონემისა და ფონოლოგიური საკითხების სხვადასხვაგვარ გაგება უდევთ საფუძვლად. მაგრამ მათ აერთიანებთ ბგერითი ფაქტებისადმი საერთო მიდგომა და ამდენად, შეიძლება საუბარი ფონოლოგიური ეტაპის შესახებ ლინგვისტური კვლევის თეორიასა და პრაქტიკაში. ფ-ს აინტერესებს ბგერა არა როგორც მხოლოდ ფიზიკურ-ფიზიოლოგიური მოვლენა, არამედ, პირველ რიგში, როგორც იმ რთული ფუნქციონალური მექანიზმის ელემენტი, როგორადაც გვევლინება ენა. თუ რას ემყარებოდა ეს ახალი დისციპლინა, როგორია მისი მეთოდოლოგიური წინამძღვრები და ა. შ. ენათმეცნიერებამ ფაქტობრივად ამაზე პასუხი გასცა ფონემის ცნების შემოტანით.

ფონემის ცნებამ ფართო გავრცელება პოვა ენათმეცნიერებაში, მაგრამ პასუხი კითხვაზე — რა არის ფონემა, ერთგვაროვანი არ არის. მიუხედავად ამისა, განსხვავებულ ფონოლოგიურ მიმდინარეობებს მაინც აქვთ საერთო, რ-ის

საფუძველზედაც შესაძლებელი ხდება ვილაპარაკოთ ფონოლოგიურ ეტაპზე ლინგვისტური კვლევის თეორიასა და პრაქტიკაში. სახელდობრ, ფონემის ყველა ძირითადი კონცეფცია ემყარება დებულებას, რომ ფონემა არ არის ბგერა. ფონემები ბგერებისა და ბგერითი მიმართულებების ლინგვისტური თვალსაზრისით განხილვის შედეგად დადგენილი ერთეულებია. იმის მიხედვით, თუ რა მიზანს ისახავს სათანადო კვლევა, როგორია ის ზოგადი წინამძღვრები, რთა შესაბამისადაც ხდება ამ ამოცანის დასმა. მათი გადაწყვეტა და ა. შ., განსხვავებულია ფონემის გაგებაც სხვადასხვა თეორიაშიც. ეს თეორიებია: მენტალისტური (ფსიქოლოგიური) — ფონემა გაგებულია როგორც ბგერის შესაბამისი რაიმე სახის ფსიქიკური რეალობა; ფიზიკური — ფონემა გაგებულია როგორც ბგერითი ტიპი, ბგერითი ნორმა ან ბგერათა ჯგუფი; მორფმატული — ფონემა გაგებულია როგორც ერთი და იმავე მორფემის შემადგენელი მინიმალური განმასხვავებელი ერთეული; ფუნქციონალური — ფონემა გაგებულია როგორც დისტინქციური ოპოზიციის წევრი, დიფერენციულ ნიშანთა ერთობლიობა; ფიქციის (მიკრო- და მაკროფონემების) — ფონემა გაგებულია როგორც ევრისტიკული, ანუ პრაგმატული ფიქცია, შემოტანილი ენაში არსებული ფონოლოგიური მიმართებების აღსაწერად; გლოსემატური — ფონემა გაგებულია როგორც აბსტრაქტულ მიმართებათა სისტემის ელემენტის ფონეტიკური რეალიზაცია.

ლინგვისტური (ფუნქციონალური) პროცედურები, რეზიკ გამოყენებულია ფონოლოგიურ კვლევაში, არის გაბმული სამეტყველო ნაკადის სეგმენტაცია და ბგერათა ფონემური იდენტიფიკაცია. მაგრამ კვლევის პრაქტიკამ ცხადყო, რომ ამ მეთოდების გამოყენება ფაქტობრივად ემყარება ენის მატარებელთა (ან მკვლევართა) ფონემურ ინტუიციას (იხ. ფონემა). აღნიშნული ფაქტი ენათმეცნიერებაში საყოველთაოდ აღიარებულია, მაგრამ განსხვავებულია აღმოჩნდა მის მიმართ დამოკიდებულება. საკითხი ეხება იმას, დარჩეს ეს ფაქტი პრეფონემური ანალიზის დონეზე, თუ ექსპლიციტურადაც აისახოს ფონოლ. კვლევის თეორიასა და პრაქტიკაში. პასუხი ენათმეცნიერების განვითარების

თანამედროვე დონეზე მარტივი ჩანს. რამდენადაც ენის შესწავლა ნიშნავს მისი, როგორც მოქმედი ფუნქციური სისტემის შესწავლას, ამ თვალსაზრისით ენათმეცნიერებისათვის მნიშვნელოვანია ყველაფერი, რაც ამ ფუნქციონირებას ემსახურება. საჭიროა, რომ ენათმეცნიერული მეთოდებიც ადეკვატურად ასახავდეს საკვლევ ობიექტს.

ფონოლოგიურმა კვლევამ უდიდესი როლი შეასრულა ენათმეცნიერებაში სტრუქტურული თვალსაზრისის დამკვიდრებაში, მაგრამ, თუ ერთი მხრივ, ვითარდებოდა ზოგადლინგვისტურ თეორიებთან მიმართებით, მეორე მხრივ, იგი მჭიდროდ არის დაკავშირებული ფონეტიკასთან. ეს ორი დარგი არა მხოლოდ ამდიდრებდა ერთმანეთს პრობლემატიკით, არამედ განსაზღვრავდა ერთმანეთის განვითარებას. სწორედ ამან შეაზადა ნიადაგი ფონეტიკისა და ფონოლოგიის გაერთიანებისათვის ბგერითი მხარის შესასწავლად ერთ ლინგვისტურ, ფუნქციურ მეცნიერებად (იხ. ფონეტიკა).

ლიტ.: ანვლედიაიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; შარაძენიძე თ., ენის ფონოლოგიური სისტემის აღწერა ზ. პარისის მიხედვით. — «თანამედროვე და ზოგადი მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები», I, თბ., 1966; Сепир Э., Язык. Введение в изучение речи, М.-Л., 1934; Щерб Л. В., Русские гласные в качественном и количественном отношении «Избранные работы по языкознанию и фонетике», т. 1, Л., 1958; მისივე, Субъективный и объективный методы в фонетике, იქვე; მისივე, Фонетика французского языка, изд. 4-е, М., 1958; Бодуэн де Куртэн И. А., Избранные труды по общему языкознанию, т. 1, И., 1963; Тезисы Пражского лингвистического кружка. — В. А. Звегинцев, История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1, М., 1965; Леонтьев А. А., О «префонологических тождествах». — «Исследования по фонологии», М., 1966; Климов Г. А., Фонема и морфема, М., 1967; Блумфилд Л., Язык. пер. с англ., М., 1968; Зиндер Л. Р., Фонология и фонетика — Теоретические проблемы советского языкознания, М., 1968; მისივე, К проблеме фонемы и фонологии. — «Изв. АН СССР. ОЛЯ», т. XI, вып. 5, 1952; Реформатский А. А., Проблема фонемы в американской лингвистике. — «Из истории отечественной фонологии», М., 1970; Hjelmslev L., ber die Beziehungen der Phonetik zur Sprachwissenschaft. — «Archiv für vergleichende Phonetik» II, H. 3, 4, 1938; მისივე, La stratification du langage. — «Word», v. 10, №2-3, 1954; Martinet A., Un ou deux phonemes, v. 1, №2, 1939; Bloch B. A., A set of postulates for phonemic analysis, v. 24, №1, L., 1948; Fisher-Jorgensen E., Remarques sur les principes d'analyse phonique. — TCLC, v. 5, 1949; მისივე, On the definition of phoneme categories on a distributional basis. — «Acta

Linguistica», v. 7, fasc. 1-2, 1952; Harris Z. S., Methods in structural linguistics, Chicago, 1951; Jones D., The phoneme: its nature and use, Cambridge, 1956; Hoijer H., Native Reaction as a criterion in linguistics, Oslo, 1957; Jacobson R., On the identification of phonemic entities. — «Selected writings, I, 's-Gravenhage, 1962; Halle M., On the bases of phonology. — «The structure of language. Readings in the philosophy of language» ed. by J. A. Fodor, J. J. Katz, New Jersey, 1965; Malmberg B., The linguistic basis of phonetics. — «Manual of phonetics», ed. by B. Malmberg, Amsterdam, 1968; Hockett Ch. F., A system of descriptive phonology. — «Readings in linguistics». The development of descriptive linguistics in America since 1925. Ed. by Martin Joos, New York, 1958; Sapir E., Sound patterns in language, იქვე; Twardell W. F., On defining the phoneme, იქვე.

ი. ქობლავა.

ფორმანტი (ლათ. formans, ნათ. ბრ. formantis — წარმოქმნელი), 1. იგივეა, რაც აფიქსი, სიტყვის შემადგენელი ელემენტი, რაც დაერთვის (აფორმებს) ფუძის და ცვლის სიტყვის გრამატიკ. ან ლექსიკურ მნიშვნელობას, რის მიხედვითაც გამოიყოფა ფუძის მაწარმოებელი (დერივაცია) და სამიმართებო, სინტაქსური დამოკიდებულების აღმნიშვნელი (იხ. ფლექსია) ფეხი. 2. რთული სუფიქსი, რაც მიღებულია დერივაციული და სამიმართებო (ფლექსიური) აფიქსების შერწყმით.

ბ. ჯორბენაძე.

ფორხუა ბიძინა არსენის ძე (28. IX. 1916, ქუთაისი, — 10. II. 1981, თბილისი), ენათმეცნიერი, ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ქართველურ ენათა სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი, პროფესორი (1975). 1939 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი. 1942-იდან თსუ-ში კითხულობდა ჯერ ზოგადი ენათმეცნიერების, შემდეგ კი ქართ. ენის ლექსიკოლოგიის კურსს. 1942-იდან მუშაობა დაიწყო საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტში; იკვლევდა ენათმეცნ. თეორიის, ქართ. და ქართველურ ენათა ფონეტიკ-გრამატიკ. სტრუქტურისა და ლექსიკოლოგიის საკითხებს.

ფ. მონაწილეობდა ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის მომზადებაში (VIII ტომის ერთ-ერთი რედაქტორი), რისთვისაც, სხვა რედაქტორებთან ერთად, მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია (1971). მისი თაოსნობით შედგენილ იქნა ქართ. ენის ინვერსიული ლექსიკონი (1967). ფ. ხელმძღვანელობდა ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებთა სიმფონიის შედგენას თსუ ვაჟა-ფშაველას კაბინეტში. 1970-იდან მუშაობდა ქართ. ენის იდეოგრაფიული ლექსიკონის შესადგენად. შეიმუშავა იდეოგრაფიული ლექსი-

ბ. ფორხუა.

კონის საკუთარი სქემა და ამ სქემის მიხედვით დაამუშავა ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის მთელი მასალა. გარდა ამისა, მან მოასწრო გაემდიდრებინა სამი დიდი დარგის (არაცოცხალი ბუნება, მცენარეები, ცხოველები) ლექსიკა იმ მასალით, რიც არ იყო შესული განმარტებით ლექსიკონში. ეს მასალა გამოქვეყნდა ავტორის გარდაცვალების შემდეგ (1987). მასვე ეკუთვნის მონოგრაფია ქართული და ზოგადი ლექსიკოლოგიის საკითხებზე: ქართული ენის ლექსიკოლოგია“ (1974).

თ. შარაძენიძე.

ლ. აბულაძე.

ფრაზა (< ბერძნ. phrasis – გამოთქმა, გამოთქმის ხერხი), 1. მეტყველების ძირითადი ერთეული, რიც გამოხატავს დასრულებულ (დამთავრებულ) აზრს. ფ-ის მთლიანობას ქმნის მელოდიკურ-ინტონაციური მახასიათებლები და გარკვეული სინტაქსური სტრუქტურა (ფ. შეიძლება დაემთხვეს წინადადებას, მაგრამ მელოდიკურმა მახასიათებლებმა შესაძლოა ფ-დ აქციონ სიტყვათა ისეთი თანამიმდევრობაც, რიც არ არის გაფორმებული სინტაქსურად როგორც წინადადება). ამ აზრით, ფ. შედგება ერთი ან რამდენიმე სინტაგმისაგან (იხ. სინტაგმა). ერთი სინტაგმიან ფ-ში სინტაგმისა და ფ-ის მელოდიკური ცენტრი და მახვილი თანხვედბა; მრავალსინტაგმიან ფ-ში კი — ფ-ის მახვილის ფუნქციას ასრულებს ერთ-ერთი, შინაარსობრივად ყველაზე მნიშვნელოვანი სინტაგმის მახვილი (იხ. მელოდიკა).

2. სტრუქტურის ელემენტი, სტრუქტურული იერარქიის ნაწილი, რიც მოკლებულია წინადადების სუბიექტურ-პრედიკატულ სტრუქტურას და თავსდება სიტყვასა და წინადადებას შორის. ამ მნიშვნელობით განსხვავებულია: ადვერბიული (გარემოებითი) ფ. („ძალიან ნელა“), ადიექტიური (ხედსართაული) ფ. („მარტივი და გამოსაყენებელი“), პრეპოზიციური (ქართ. თანდებულიანი) ფ. („ხესთან“, „მაგიდაზე“) და ა. შ.

3. გამონათქვამი, რ-ის ელემენტებიც დაკავშირებული არიან ერთ ან მრავალ კოორდინირებულ პრედიკატთან (ა. მარტინე). იყო ცდები „გამონათქვამი“ და „ფ.“ სინონიმურად ეხმარათ. მაგრამ არის განსხვავებული მიდგომა — ფ., როგორც ენის ერთეული, დაუპირისპირონ გამონათქვამს, როგორც მეტყველების ერთეულს.

4. ნებისმიერი მელოდიკურ-შინაარსობრივი მთლიანობა ორ პაუზას

შორის. ამ შემთხვევაში ფ-ის ცნება ემთხვევა სინტაგმის ცნებას.

5. ფ-ს ხმარობენ წინადადების მნიშვნელობითაც.

ტრანსფორმაციულ გრამატიკაში ფ. გამოყენებულია უფრო ფართო მნიშვნელობით — როგორც ზოგადი დახასიათების ნაწილი ანალიზის ადრეულ სტადიაზე.

ლიტ.: Пешковский А. М., Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956; Щерба Л. В., Фонетика французского языка, М., 1963.

ი. თევდორაძე.

ფრაზეოლოგიზმი, იდიომი, გაუფორმელი ლექსიკური ერთეული, რიც ფორმით ჩვეულებრივ შესიტყვებას ემთხვევა, მნიშვნელობით კი — სიტყვას. ფ-ის ცალკეულ კომპონენტებს, რეზიც ფორმით სიტყვებს ემთხვევიან, დამოუკიდებლად არა აქვთ მნიშვნელობა, მნიშვნელობის მატარებელია მთელი გამოთქმა ერთად აღებული, მაგ., გული მოუვიდა — „გაბრაზდა“, თვალს წყალი დააღვინა — „გაერთო“, კუდიტ ქვა ასროლინა — „დაამარცხა“, კოვზი ნაცარში ჩაუვარდა — „მარცხი განიცადა“, პილატეს ცრემლები — „არაფი“, ჯოჯოხეთის მაშხალა — „უშნო, მახინჯი“, კალმით ნახატი — „ლამაზი, მშვენიერი“ და სხვა. ამიტომ პრინციპულად მისაღებია ასეთი განსაზღვრაც: ფ. (იდიომი) არის შესიტყვების ფორმის მქონე დაუშლელი ლექსიკური ერთეული, რ-ის მნიშვნელობა არ გამომდინარეობს კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამიდან. სამაგიეროდ, ლიტ-რაში (განსაკუთრებით ლექსიკონებში) ფართოდ გავრცელებული განსაზღვრა — იდიომი (ფ.) არის ისეთი გამოთქმა, რიც სხვა ენაზე სიტყვასიტყვით არ ითარგმნება — მიუღებელია, რადგანაც ზოგი იდიომი ერთი ენიდან მეორეზე სიტყვასიტყვით ითარგმნება. ამავე დროს, გამოთქმა, რიც არ ითარგმნება ერთ რომელიმე ენაზე, ხშირად ითარგმნება მეორეზე და ა. შ.

ა. ონიანი.

ფრაზეოლოგიზმი ლექსიკონი, ლექსიკონი, რ-შიც ანბანურ რიგზეა დალაგებული და განმარტებული ამა თუ იმ ენის ფრაზეოლოგიზმები (იდიომები). ფ. ლ., მსგავსად სიტყვათა ლექსიკონებისა, შეიძლება იყოს განმარტებითი ან თარგმნითი. განმარტებითი ლექსიკონი, რ-შიც მოცემული ენის ფრაზეოლოგიზმები განმარტებულია იმავე ენის სიტყვებით. ასეთია, მაგ., თ. სახოკიას „ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი“ (1950—55; 1979), ა. ონიანის „ქართული იდიომები“

(1966) და სხვა. თარგმნითი ლექსიკონი, რ-შიც ერთი ენის ფრაზეოლოგიზმები თარგმნილია მეორე ენაზე (იხევე ფრაზეოლოგიზმებით ან ჩვეულებრივი სიტყვებით). ასეთია, მაგ., ნ. გამრეკელისა და ე. მაგლობლიშვილის „რუსულ-ქართული იდიომატიკა“ (1956), ლ. ბინოვიჩისა და ნ. გრიშინის „გერმანულ-რუსული ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი“ (მოსკოვი, 1975) და სხვა.

ა. ონიანი.

ფრაზილუმი, ვერტიკალური, მიმართულებით ერთმანეთის შემხვედრი წყვილი ნიშანი. ფ. არის მრგვალი () და კვადრატული [].

1. მრგვალ ფ-ში ჩაისმება: ა) სიტყვა, ფრაზა ან მთელი წინადადება, რიც განმარტავს ან აზუსტებს სათანადო წინამავალი სიტყვის, ფრაზისა თუ წინადადების მნიშვნელობას. ძირითადად დამახასიათებელია პუბლიც. და სამეცნ. სტილისათვის. მაგ.: „... გვერდით საინით (გობი) მწვადად გამოჭრილი... ხორცი ედგა“ (ვაჟა-ფშავე.); უცებ მიგიზიდვდათ ჭკვიანური თვალებით (მის თვალებს დღესაც აქვთ იმის უნარი). (რ. ინანი.);

ბ) ფ-ში ჩაისმის აგრეთვე კომენტარის ტოლფასი უცხოური (ძირითადად ლათ.) შემოკლება: (resp.), (sic!). ეს უკანასკნელი იხმარება ძახილის ნიშნით — ყურადღების გასამახვილებლად;

გ) ამა თუ იმ ლიტ. წყაროდან ციტირებისას, ილუსტრაციის მოყვანისას ფ-ში ჩაისმის ავტორის გვარი, ნაწარმოების სათაური, გამოცემის დრო და ადგილი, გვერდი, სტრიქონი;

დ) ცალი, მარჯვნივ გაზნეილი ფრაზილი ახლავს ჩამონათვალის პუნქტების აღმნიშვნელ ციფრებს ან ასოებს: 1), 2), ... ა), ბ) ... ეს წესი განასხვავებს თანამედროვე ქართულს დასავლეთის ქვეყნებში (განსაკუთრებით აშშ-ში) მიღებული წესისაგან, რიც გულისხმობს განსახილველი საკითხების ან ილუსტრაციების ნუმერაციას ორ-ხმრივი ფ-ის მეშვეობით: (1), (2), ...

2. კვადრატულ ფ-ში ჩაისმის: ა) ლიტ. წყაროდან დამოწმებულ ილუსტრაციაში მაციტირებლის მიერ აზრის სიტყვადის ან დაზუსტების მიზნით აღდგენილი სიტყვა ან მისი ნაწილი თუ მთელი გამოთქმა. ეს წესი განსაკუთრებით დამახასიათებელია ლექსიკოგრაფიული პრაქტიკისათვის. მაგ.: „[სამხედველო] ნერვი რომ გადაიჭრას, კაცი მაშინ ვეღარაფერს დაინახავს“ (ი. გოგებაშვილი);

ბ) კვადრატულ ფ-ში შეიძლება ჩაისვას აგრეთვე განმარტებული სიტყვის წარმომავლობა და ეტიმოლოგია. მაგ., ვექსილი [გერმ. Wechsel რუს. ენის მეშვეობით];

გ) ქართ. ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში კვადრატულ ფ-შია მოქცეული შემდეგნაირად კვალი-ფიკაციები ამა თუ იმ ვარიანტის აკრძალვის მისანიშნებლად. მაგ., [ჭადი კი არა] მჭადი.

შ. აფრიდონიძე.

ფსალმუნო (ბერძნ. psalmos), დავითი, დავითნი, ძველი აღთქმის ერთ-ერთი წიგნი. ქართულად ფ. ეწოდება ამ წიგნში შეტანილ ცალკეულ საგალობლებსაც. ებრაული ფ-ის ავტორობა, ებრ. და ქრისტ. ტრადიციით, ისრაელის მეფე დავითს (ძვ. წ. XI ს.) ან მასთან დაკავშირებულ პირებს მიეწერება. სინამდვილეში ფ. სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა გარემოებათა გამო შექმნილ ნაწარმოებთა კრებულება, რ-ის უძველესი ნაწილი ძვ. წ. X ს. განეკუთვნება და ხშირად კიდევ უფრო ძველ, პოლითეისტურ ქანაანურ რელიგიურ კონცეფციასთან კვალს შეიცავს. გვიანდელი ნაწილები ბაბილონში ტყვეობის (ძვ. წ. VI ს.) შემდეგდროინდელია. კუმრანის (მკვდარი ზღვის) ტექსტების აღმოჩენის შემდეგ გაირკვა, რომ ძვ. ებრ. ფ. შინაარსითა და მოცულობით განსხვავდება იმ კრებულისაგან, რ-იც საბოლოო რედაქტირების შემდეგ შეიტანეს ებრ. ძველ აღთქმაში. ებრ. ფ-ში 150 საგალობელია, ბერძნულსა და ზოგიერთ სხვაში, მ. შ. ქართულშიც, — 151. ფსალმუნების ნუმერაციაც თარგმანებში განსხვავებულია. ებრ. ფ-ში ტექსტი დაყოფილია 5 წიგნად. ფორმითა და შინაარსით ის ძვ. აღმოსავლეთის, განსაკუთრებით კი — ქანაანური პოეზიის, ტრადიციებით შეპირებულ კანონებს მისდევს, რაც კარგად გამოჩნდა უგარიტული ტექსტების აღმოჩენის შემდეგ (XX ს. 30-იანი წლები). თარგმანები ტექსტუალურად ხშირად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რაც აიხსნება არა მარტო ებრ. დედნის განსხვავებული რედაქციების არსებობით, არამედ ებრ. არქაული პოეტური ენის სირთულთაგან. ებრ. ფ-ს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ებრ. ლიტერატურისათვის. აღრიდელ ქრისტ. ეპოქაშიც ლიტურგია უმთავრესად ფსალმუნთა გალობისაგან შედგებოდა. ამიტომ ფ. ერთ-ერთი ყველაზე ადრე ნათარგმნი წიგნია ყველაგან, სადაც კი ქრისტიანობა შედიოდა. საქართველოში ფ. თარგმნილი უნდა იყოს არა უგვიან-

ნეს IV—V სს. [მასზე მითითება გვხვდება „მუშანიკის წამებაში“, „ხანმეტ ლექციონარში“ (VI—VII სს.), 964 გადაწერილ „სინურ მრავალთავში“, 978 გადაწერილ ომ-კის ბიბლიაში]. ფ-ის შემორჩენილი უხვი ხელნაწერები IX—XI სს.-აა. ბოლო ხანებამდე ცნობილი იყო 5 ასეთი ხელნაწერი. ამჟამად მათ ემატება სინას წმ. ეკატერინეს მონასტერში 1975 აღმოჩენილ ხელნაწერთა ახალი კოლექციის 3 ხელნაწერი. მათ შორის არსებული ტექსტუალური სხვაობები მიაწინებენ განსხვავებული რედაქციული ფენების არსებობას, რ-თა შესახებაც ისტ. ცნობები არ მოგვეპოვება. XI ს. შემდეგ ქართ. საეკლესიო პრაქტიკაში ძვ. ტექსტი შეცვალა გიორგი მთაწმიდლის ხელიდან გამოსულმა. გიორგისეული ფ-ის ნუსხები მრავლადაა, მაგრამ ადრეულები, XI—XII სს.-ისა, იშვიათია. გიორგის ნამუშავეს ადრევე დაუმსახურებია საყოველთაო აღიარება და საეკლესიო პრაქტიკაში მიღებულ ვულგატად ქცეულა. გიორგისეული ფ. შედის მრავალრიცხოვან საეკლესიო (ხელნაწერ თუ დასტამბულ) გამოცემებში. პირველი მეცნ. გამოცემა (ძვ. რედაქციებთან ერთად) 1960 დაიბეჭდა.

ფ. ქართ. წყაროებში ხშირად მოიხსენება როგორც დავითნი ან დავითი („მუშანიკის წამებაში“, გიორგი მთაწმიდლის „ანდერძში“ და სხვ.), ტრადიცია, რ-ის მიხედვითაც ეს სახელი გულისხმობს დავითის ავტორობას, კარგად არის ცნობილი ძვ. ქართ. სას. მწერლობაში. საერთო რაოდენობა ფსალმუნებისა ძვ. რედაქციებში არის 150 ან 151; პირველი რიცხვი უფრო ძველი ტრადიციის ამსახველია; გიორგი მთაწმიდლის ნარედაქციევ ტექსტში ყოველთვის 151 არის. ფსალმუნთა სათვალავი უკლებლივ ყველაგან ქართულში მისდევს ბერძნულს; ქართულ ფ-ში, როგორც ბერძნულში, ნაჩვენებია არ არის ფსალმუნთა დაყოფა 5 წიგნად; მათი სათაურები („ზედა-წარწერილები“) ძვ. ნუსხებში ერთმანეთისაგან განსხვავებულია, ხშირად გვხვდება ქრისტოლოგიური ინტერპრეტაციები, რ-ებიც ებრაულ დედანში არ არის. ისინი, ჩვეულებრივ, ქრისტ. ეგზეგეტიკური ლიტ-რიდან არის შემოტანილი. მუხლობრივი დაყოფა განსხვავებულია ძვ. რედაქციებსა და გიორგისეულ ტექსტში. ძვ. რედაქციებში 2900 მუხლია; გიორგისეული ტექსტის დამუხლვა თანხდება ბერძნ.

დამუხლვის გვიანდელ ტიპს, რ-იც ცნობილია ე. წ. „კონსტანტინოპოლური დაყოფის“ სახელით. მისი ერთ-ერთი პირველი ნიმუშია „უსპენსკის ფ-ის“ სახელით ცნობილი ბერძნული ხელნაწერი (862). გიორგისეულ ტექსტში, ისევე როგორც „უსპენსკის ფ-ში“, 4782 მუხლია. განსხვავება ძვ. რედაქციებსა და გიორგისეულ ფ-ს შორის კანონებად დანაწილებაშიც ჩანს. კანონთა რაოდენობა ერთგვარია: ყველაგან არის 20 კანონი, ანუ ერთ ჯგერზე წასაკითხავი მონაკვეთი ფ-ის ტექსტისა; მაგრამ ფსალმუნთა დანაწილება კანონებში განსხვავებულია: 20 კანონიდან ერთნაირია მხოლოდ 7. პირველ დაყოფას ძვ. წყაროები, ჩვეულებრივ, „ქართულს“ უწოდებენ, თუმცა წარმოშობით იგი ქართული არ ჩანს. კანონებად დაყოფის მიხედვით ქართ. ფ-ის ყველა რედაქცია განსხვავდება სომხურისაგან, რ-შიც ძველთაგანვე ტექსტი დაყოფილია 8 კანონად. ქართ. ფ-ის ხელნაწერებს, ჩვეულებრივ, ერთვის „გალობები“ — ამონაკრები სხვადასხვა ბიბლ. წიგნიდან. ყველა ქართ. რედაქციაში წარმოდგენილია ე. წ. „ახალი რიგი“, რ-შიც 9 გალობა შედის. ძვ. ტიპი გალობებისა, — 14 გალობა — ქართ. წყაროებში არ ჩანს.

ქართ. ფ-ის ძვ. ვერსიების თარგმნის ისტორიის შესწავლა მეტად რთული პრობლემაა. ძვ. ვერსიების ტექსტში გარკვევით მოჩანს ორი სხვადასხვა მთარგმნელობითი ტრადიცია — ბერძნ. და სომხ.-სირიული. იყო ცდაც, ძველი ქართ. თარგმანი უშუალოდ ებრაულიდან მომდინარედ ყოფილიყო მიჩნეული, მაგრამ თანამედროვე კვლევის დონეზე ეს ჰიპოთეზა არ დასტურდება. ტექსტში ყველაზე მკვეთრად ჩანს ბერძნულის გავლენა, მაგრამ ყოველთვის არ ხერხდება გარკვევა, უშუალოა იგი თუ სხვა თარგმანის მიერ გაშუალებული, რამდენადაც ბერძნულის გავლენა გარკვევით შეიგრძნობა სომხ. ფ-შიც. ბოლო ხანებში საკმაოდ დამაჯერებლად იყო წამოყენებული ჰიპოთეზა ქართ. ბიბლ. წიგნებისათვის თავდაპირველ წყაროდ საზოგადოდ ბერძნ. დედნების გამოყენება (კ. დანელია). აშკარად გამოხატული არმენიზმები, რ-ებიც შესაძლებლად ხდოდა ფ-ის ძვ. ვერსიების პირველწყაროდ სავარაუდოდ დასახელებულიყო ფ-ის ძვ. სომხური, აწ დაკარგული თარგმანი (მ. შანიძე, 1979), კვლევის დღევანდელ სტადიაზე შეიძლება

პირვანდელი, ბერძნულიდან შესრულებული პროტოგულგატის მეორეული რედაქტირების შედეგად მივიჩნიოთ. ამრიგად, ძვ. თარგმანები წარმოგვიჩენს შერეულ ტექსტს, რ-შიც გამოიყოფა სხვადასხვა რედაქციული ფენა. სტიქომეტრიისა (მუხლობრივი დაყოფისა) და სხვა მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ X ს. ხელნაწერების ჩვენამდე მოღწეულმა ტექსტმა საბოლოო სახე VIII ს-ში მიიღო. ამასვე აჩვენებს მათში შემორჩენილი ჰაემეტი ფორმები. გიორგი მთაწმიდლის ტექსტს, რასაც თავის „ანდერძში“ იგი თარგმანს უწოდებს, საფუძვლად ძვ. ქართ. თარგმანი უდევს. მრავალი ბერძნ. ხელნაწერისა და კომენტარის შეჯერების საფუძველზე გიორგიმ საფუძვლიანი რედაქცია გაუკეთა ტექსტს. ევროპ მცირის ცნობის მიხედვით, გიორგის შ. ორჯერ უთარგმნია, რადგან პირველი ვარიანტი ჯერ კიდევ ახლოს ყოფილა ძველ ვერსიებთან. გიორგისეული ტექსტის შემცველი ხელნაწერების თითქმის აბსოლუტური იდენტურობა მოწმობს, რომ ჩვენამდე მოღწეულია მისი მეორე, საბოლოო ვარიანტი. გიორგის ტექსტში თითქმის მთლიანად ამოღებულია ძვ. ვერსიების ის იკითხვისები, რეგიც სომხ.-სირიულ ტრადიციას მიჰყვება. გიორგისეულ რედაქციას საფუძვლად უდევს გარკვეული ტიპის ბერძნ. ტექსტი, რ-იც შედარებით გვიანდელ ხელნაწერებშია დაცული; ზოგიერთ შემთხვევაში ქართ. თარგმანში ტექსტი ლუკიანესეული რეცენზიისათვის დამახასიათებელ იკითხვისებს აჩვენებს. გიორგისეული ტექსტი არ არის სრულიად ახალი თარგმანი; იგი წარმოადგენს ძვ. „ქართული დაკითხვის“ საფუძვლიანი, დაწვრილებითი რედაქციის შედეგს.

არსებობს თანამედროვე ქართ. თარგმანი შ-ისა, შესრულებული იცხაკ მამისთვალის მიერ. იგივე თარგმანი უდევს საფუძვლად შ-ის ტექსტს ახალ ქართულად დაბეჭდილ ბიბლიაში (1989). იგი თარგმნილია ებრ. დედნიდან და მრავალ შინაარსობრივ სხვაობას აჩვენებს ძვ. ქართ. თარგმანებთან შედარებით.

ლიტ.: ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზექალა შანიძემ, I. ტექსტი, თბ., 1960; შანიძე მ., შესავალი ევროპ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა. — «თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 11 („საიუბლეო“), თბ., 1968; მისივე, ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული

თარგმანები, თბ., 1979; დანელია კ., რამდენიმე საკითხი ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის ისტორიიდან. — იხ. მისი: ნარკვევები ქართული სამწერლობო ენის ისტორიიდან, I, თბ., 1998.

მ. შანიძე.

ფუნქციური სტილისტიკა, სტილისტიკის დარგი, რ-იც ავლენს და იკვლევს საერთო ენის სტილისტიკურ სტრუქტურას (ფუნქციურ სტილებს). იგი არ უგულებელყოფს სტილისტიკურ რესურსებს, მაგრამ ენობრივ ერთეულებს განიხილავს არა როგორც ენაში მუდმივად შეფერილ ელემენტებს (მორფემებს, სიტყვებს, სიტყვათა შეხამებებს), არამედ როგორც ფუნქციური დანიშნულების მქონე დინამიკურ ენობრივ საშუალებებს, რ-თა გამოყენებაც შეპირობებულია გამონათქვამის შინაარსით, კომუნიკაციის მიზნებით, ტიპებით, სიტუაციებითა და სხვ., ანუ შეპირობებულია ექსტრალინგვისტური ფაქტორებით, მ. შ. მეტყველის მიმართებით მსმენელთან. ამ მიმართებას გამოხატავს, ინტერაქციის ფუნქცია, რ-იც ითვალისწინებს ადრესატის პიროვნებას, კოლექტ. ადრესატის ხასიათს, რამდენადაც ადრესატი, გარდა იმისა, რომ ინფორმაციის მიწოდების ობიექტია, დარწმუნების, გაფრთხილების, მართვის, ინსტრუქტირებისა და, საერთოდ, ზემოქმედების ობიექტაც არის. განსხვავებულია, მაგ., სამეცნ. და საგაზეთო-პუბლიც. სტილთა ადრესატები. ეს განსხვავება რაოდენობრივია და თვისებრივია. მაგ., სამეცნ. ურთიერთობა იმ პირთა შორის მიმდინარეობს, რ-თაც საერთო შეხედულებები და ცოდნის საერთო სფერო აქვთ. ადრესანტიცა და ადრესატიც — ორივე მეცნიერია. ამ ურთიერთობის ეფექტურობა დამოკიდებულია საერთო დენოტაციურ ცოდნასა და შესაბამისი სამეტყველო სტილის ფლობის ხარისხზე, მაშინ როდესაც, მასობრივი კომუნიკაციის ადრესატი (აქ — გაზეთის მკითხველი) მასობრივია არის და დისპერსიულიც: იგი მრავალრიცხოვანი, სხვადასხვა რანგის რთული სოც. შედგენილობისაა და ერთგვაროვან მცირე ჯგუფზე, ანუ, პირობითად, ერთ ადრესატზე მისი დაყვანა შეუძლებელია. განსხვავებულ (პერსონალურ თუ მასობრივ) ადრესატზე ორიენტაცია მეტყველების განსხვავებულ ფუნქციურ-სტილურ თავისებურებებს წარმოქმნის.

ქართ. სალიტ. ენას ხუთი მთავარი სტილი აქვს — 4 წიგნური: ოფიც.-საქმიანი, სამეცნიერო, პუბლიცისტური, მხატვრული და მათ-

თან შედარებით მკვეთრად დაპირისპირებული — სასაუბრო-ყოფითი. წიგნური და სასაუბრო სტილებისათვის დამახასიათებელია განხორციელების ორივე ფორმა — წერილობითიცა და ზეპირიც. ზეპირი სფერო წარმოდგენილია სასაუბრო და საჯარო მეტყველებით. ეს უკანასკნელი სალიტ. ენის ზეპირი ფორმაა, სასაუბრო მეტყველება კი შეიძლება იყოს როგორც კოდიფიცირებული (სალიტ.-სასაუბრო), ისე არაკოდიფიცირებული (ხალხური მეტყველება, ტერიტ. და სოც. დიალექტი). ზეპირ კოდიფიცირებულ ფორმებს — საჯაროსა და სასაუბროს — აქვთ მსგავსი და განსხვავებული მახასიათებლები. მსგავსება ვლინდება იმით, რომ ორივე უპირისპირდება ენის წერილობით ფორმებს, მაგრამ ორივეს ახასიათებს სალიტ. ენის ძირითადი ნიშნები: ზედიალექტურობა, მდგრადობა, ნორმატიულობა და პოლიფუნქციურობა. განსხვავებას მათ შორის ქმნის საკომუნიკაციო ფუნქცია, ურთიერთობის თემა, სამეტყველო სიტუაცია და სხვ. ზეპირ საჯარო მეტყველებას (მოხსენება, ლექცია, გამოსვლა, კონსულტაცია...) მიმართავენ მაშინ, როცა თემა ინტელექტუალური და საზოგადოებრივად მნიშვნელოვანია, მიზანი — შეტყობინება და ზემოქმედებაა, ხოლო ადრესატი — აუდიტორია.

ზეპირი მეტყველების არაკოდიფიცირებული ფორმაც შეიძლება იყოს წერილობით ასახული (ყოფითი, არაოფიციალური მიმოწერა, პერსონალური საუბარი). სალიტ.-სასაუბროსგან განსხვავებით, იგი შეზღუდულია როგორც საუბრის თემატიკით, ისე სამეტყველო სიტუაციით — გამოიყენება მხოლოდ ყოფაში და ხასიათდება ფაბრილობით, თავისუფლებითა და წარმოქმნის დაუდევრობით.

ფუნქციურ სტილებს, გარდა წერილობითი და ზეპირი ფორმებისა, ჟანრობრივი მრავალფეროვნებაც ახასიათებთ. მაგ., სამეცნ. პროზის პირველადი ჟანრებია: მონოგრაფია, სტატია, რეცენზია, სახელმძღვანელო, ლექცია, მოხსენება, საინფორმაციო ცნობა, დისერტაცია, სამეცნ. მუშაობის ანგარიში. მეორეულ ჟანრებს განეკუთვნება ტექსტები, რ-ებიც უკვე არსებული თხზულებების მიხედვითაა შედგენილი: რეფერატი, ავტორეფერატი, კონსპექტი, თეზისები, ანოტაცია. ზემოჩამოთვლილ სამეცნ. ნაშრომთა მეტყველებით-ტექსტობრივი

სტრუქტურები შესაბამისი ჟანრების კანონებს ემორჩილება და, ამდენად, სამეცნ. ფუნქციური სტილი (ისევე როგორც ოფიციალური-საქმიანი და პუბლიცისტური) რთულ კომპოზიციურ სისტემას წარმოადგენს, სადაც ქვესტილების, ჟანრებისა და ქვეჟანრების გაერთიანების საფუძველია სამეცნ. ურთიერთობისათვის დამახასიათებელი ცნებით-ლოგიკური აზროვნება, გადმოცემის სიზუსტე, სიცხადე, სტანდარტიზაცია, თბილესობა, განზოგადებისა და განყენებულობისაკენ მისწრაფება. საერთო ერთი ფუნქციური სტილის ფარგლებში ქმნის სტილურ ხასიათს, ხოლო განსხვავებული ამავე ფარგლებში დანაწევრების საფუძველს იძლევა.

არსებობს განსხვავებული შეხედულება მხატვრული ლიტ-რის ენის ადგილის შესახებ სალიტ. ენის სტილისტიკურ სტრუქტურაში. საკითხი ასე დგება: განეკუთვნება თუ არა მხატვრული ენა ფუნქციურ სტილთა კატეგორიას? მკვლევართა ერთი რიგი ამ კითხვას უარყოფითად უპასუხებს, რასაც იმით ასაბუთებს, რომ ესთეტიკური ფუნქცია, რაც მხატვრული ლიტ-რის ენას აქვს, მას პრინციპულად განასხვავებს დანარჩენ სტილთაგან, რთა ფუნქციებიც მხოლოდ საკომუნიკაციო ფუნქციის მოდელირება (ამიტომ ფუნქციურ სტილებს ზოგჯერ საკომუნიკაციო სტილებსაც უწოდებენ). ენა მხატვრულ ლიტ-რაში არა მარტო აზრის ფორმაა, არამედ მხატვრული სახის ელემენტიც. ენობრივი ფაქტების შერჩევასა და დაჯგუფებას აქ განაპირობებს ესთეტიკური მიდგომა, რის გამოც ეს ფაქტები ხელოვნების ფაქტებად იქცევა და ისინი მხატვრულობის კრიტერიუმებს ექვემდებარება. მხატვრული ლიტ. ნაწარმოები თვითკმარი ესთეტიკური ღირებულების მქონე მთლიანი და შედარებით ავტონომიური ობიექტია, რის ანალიზიც შეუძლებელია მხოლოდ ენობრივი სისტემის ფარგლებში, ლინგვისტიკისტიკის ცნებები და კატეგორიები საკმარისი არ არის ენობრივი მასალის მხატვრული ფუნქციების გამოსავლენად. გარდა ამისა, აღნიშნავენ, რომ მხატვრული ლიტ-რის ენა „მრავალსტილბრივი“ა, მასში ყველა სტილის ელემენტები მონაწილეობენ; იგი იმეორებს საერთო ენის სტილისტიკურ სტრუქტურას, რიც აქ მხატვრულად ტრანსფორმირებული და განზოგადებულია. სწორედ ამით

უპირისპირდება იგი ენობრივი მოქმედების ყველა სხვა სახეობას. ამიტომ მხატვრული მეტყველების ენა განხილული უნდა იყოს არა როგორც „სტილი“, არამედ როგორც მხატვრული ლიტ-რის ენა, რ-საც განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს სალიტ. ენის შემადგენლობაში. საპირისპირო თვალსაზრისი მას მაინც მიიჩნევს სტილად, მიუხედავად იმისა, რომ მისი გათანაბრება არც ერთ „არამხატვრულ“ სტილთან არ შეიძლება. იგი სტილია, თუმცა არა ჩვეულებრივი და რიგითი, არამედ უფრო მაღალი: ესთეტიკურ-კომუნიკაციური მხატვრულობა არის მისი სტილური ნიშანი, რ-ის მიხედვითაც შეიძლება ყველა ლიტ. ტექსტის იდენტიფიცირება და ამოცნობა.

ზემოთქმულის გამო, სტილისტიკაში არსებობს სფერო, რიც მხატვრული ლიტ-რის მეტყველებას სწავლობს. ლინგვისტიკისტიკისაგან განსხვავებით, მას ლიტერატურათმცოდნეობით სტილისტიკას უწოდებენ. ამ ორი სტილისტიკის ურთიერთმიმართების საკითხი თითქმის საუკუნეა, ფილოლოგიის ერთ-ერთ კარდინალურ საკითხს წარმოადგენს ისევე, როგორც მხატვრული მეტყველების სალიტერატურო ენისათვის მიკუთვნების საკითხი. პოეტური მეტყველებისადმი ენათმეცნიერთა ინტერესს განსაზღვრავს ის ვითარება, რომ მხატვრულ მეტყველებაში მაქსიმალურად ვლინდება ენის ყველა შესაძლებლობა (მ. ბახტინი: „პოეზია თითქმის ყველაფერს წურავს ენიდან და ენა აქ საკუთარ თავს აღემატება“). ლინგვისტიკისათვის ამა თუ იმ მწერლის ოსტილიდის შესწავლა არის არა ხელოვნების თავისებურ ფორმათა შესწავლა, არამედ მეტყველების თავისებურ ფორმათა შესწავლა. ნაწილობრივ ამიტაც შეიძლება აიხსნას ის, რომ ქართ. ენათმეცნიერებაში მწერლის ენისა და სტილისადმი მიძღვნილი ნაშრომები რაოდენობით ბევრად აღემატება ყველა სხვა ხასიათისა და მიზანდასახულების სტილისტიკურ გამოკვლევებს. ამგვარად, ენათმეცნიერისათვის მხატვრული ნაწარმოები არის „ენობრივი მოვლენა“, რიც საინტერესო მასალას იძლევა ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის, სემანტიკის საკითხების შესწავლისათვის. ლიტერატურათმცოდნეობით სტილისტიკას კვლევის უფრო ფართო წრე აქვს. იგი სწავლობს არა მარტო სიტყვის,

სიტყვა-ფორმის, პრედიკატული სტრუქტურისა და ა. შ. ესთეტიკურად შეპირობებულ გამოყენებას, არამედ მხატვრული თხრობის ორგანიზაციის ხერხებსაც, სადაც გამოხატულებას პოულობს „ავტორის სახე“; ამავე დროს, იგი დაინტერესებულია სიტყვა-კაზმული მწერლობის ისტორიითა და მემკვიდრეობით, სწავლობს მხატვრული ნაწარმოების, ავტორის, გარკვეული ლიტ. მიმდინარეობის ან მთელი ეპოქისათვის დამახასიათებელ მხატვრულ-გამომსახველობით საშუალებებსა და სხვ. მაგრამ, ამასთანავე, იგი ეყრდნობა ლინგვისტიკისტიკური ანალიზის შედეგებს. ამიტომ მხატვრული მეტყველების სტილისტიკა ორი სტილისტიკის ურთიერთგადაკვეთისა და ინტერესის სფეროა.

ლიტ. იხ. სტატისტიკა სტილისტიკა.

გ. კვარაცხელია.
ფუძე, სიტყვის (სიტყვა-ფორმის) ნაწილი, რიც რჩება დაბოლოების ჩამოშორების შემდეგ და რ-თანაც დაკავშირებულია სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა (მაგ., სიტყვაში სახლი ფ. იქნება სახლ, სიტყვაში ხატავს კი — ხატავ). აგებულების თვალსაზრისით ფ. შეიძლება იყოს მარტივი (შემდგომ დაუშლელი), წარმოდგენილი ძირის სახით, და ნაწარმოები (წარმოქმნილი ან რთული). წარმოების მიხედვით ფ. შეიძლება იყოს პირველადი (როდესაც ფ. ერთხელ არის ნაწარმოები, მაგ., კაც-ობა) და მეორეული (როდესაც ხდება ნაწარმოები ფ-ის ხელახლა წარმოება: კაცობ-ობობა). მნიშვნელობის თვალსაზრისით არჩევენ მოტივირებულ და არამოტივირებულ ფ-ებს. ფ. მოტივირებულია, თუ მისი მნიშვნელობა გასაგები ხდება მასში შემავალი ნაწილების მნიშვნელობით (მაგ., ფ. სიტყვისა — სა-კაც-ე მოტივირებულია, რადგანაც მისი მნიშვნელობა აიხსნება კაც-ფ-ისა და სა — ე ნაწარმოებლის მნიშვნელობით: ის, რაც განკუთვნილია კაცისათვის). თუ ფ-ის ასეთი მოტივირება შეუძლებელია, მაშინ ის იქნება არამოტივირებული (მაგ., სარკმელი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974.

ნ. სტურუა.

ფუძეების ლექსიკონი, სიტყვა-წარმოებითი ლექსიკონი, რ-შიც ასახულია ფუძეების მორფემული შედგენილობა და დერევატიული სტრუქტურა. ქართ. ენის ფუძეებისათვის შედგენილია ამ ტიპის შემდეგი ლექსიკონები:

ნათ.

1	2	3	4	5
I ნათ ებ.	ნათ ლებ 0 გა სუფ ა ი. უ.0.უ	ა, გადა, მო შე, ჩა, ჩამო - 0, უ - ამო და სუფ. ა/0	გადმო, შემო - N - გამო სუფ. ^ უ/0	მი, პრეფ. ა. უ/0 2.1 ნათ.-ობ. ნათ.-ებ 0 0;ი 2.2 ნათ.-ი. და 0:—

1. „ქართული ენის ზმნური ფუძეების ლექსიკონი“ (ავტორები გ. გოგოლაშვილი, ც. კვანტალიანი, დ. შენგელია, თბ., 1989), შედგენილი „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ (იხ. განმარტებითი ლექსიკონი) ბაზაზე. იგი წარმოაჩენს ქართ. ზმნის ფორმათწარმოების შესაძლებლობებს. ლექსიკონის პრინციპები შეიმუშავა გ. გოგოლაშვილმა. ლექსიკონში წარმოდგენილ თითოეულ ზმნურ ფუძეს ახლავს სქემა, რ-ითაც შესაძლებელი გახდა ბუდობრივ წარმოდგენილიყო ამა თუ იმ ზმნური ფუძისაგან ნაწარმოები ყველა ფორმა, რაც განაპირობებს თითოეული ქართ. ზმნის სრულ გრამატ. დახასიათებას. ლექსიკონში 5744 ზმნური ფუძეა შეტანილი. სალექსიკონო ერთეულად

ხუთი ვერტიკალური გრაფაა: I გრაფაში წარმოდგენილია სალექსიკონო ერთეული თავისი შესაძლო ფონეტიკური ფორმებით; II გრაფაში — ზმნის აწმყო-მყოფადის ფუძე (სალექსიკონო ერთეულის თემის ნიშანი) — ცალკეა გამოყოფილი გარდამავალ და გარდაუვალ ფორმათა ფუძეები, ცალკე ჰორიზონტალურ რიგშია წარმოდგენილი სტატიკური ზმნების ფუძეები (აწმყოსა და მყოფადის ფუძეები); III გრაფაში — ზმნისწინები; IV გრაფაში — ვნებითის წარმოების ტიპი (პრეფიქსიანი, სუფიქსიანი თუ უნიშნო); V გრაფაში — ხმოვანი პრეფიქსები, რ-ებიც, ერთი მხრივ, გვხვდება დინამიკურ გარდამავალ თუ გარდაუვალ ზმნებთან და, მეორე მხრივ, სტატიკურ ზმნებთან (ქცევის ნიშ-

შესაძლებელი გახდა ბუდობრივ წარმოდგენილიყო ამა თუ იმ ზმნის ფუძისაგან ნაწარმოები ყველა სახელზმნური ფორმა, რაც იძლევა თითოეული ქართ. სახელზმნის სრულ გრამატ. დახასიათებას. ნაშრომი ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის რვატომეულის საფუძველზეა შედგენილი. ცალკეულ შემთხვევებში გათვალისწინებულია ახალგამოვლენილი მასალაც. ლექსიკონში 5815 ფუძეა შეტანილი. სალექსიკონო ერთეულად წარმოდგენილია: ზმნის მარტივი ფუძე: კეთ, შენ, ხატ.

სახელზმნის ფორმაწარმოებითი შესაძლებლობების უკეთ წარმოსაჩენად შემუშავდა სქემა, რ-ზედაც ხუთი ვერტიკალური გრაფაა. I გრაფაში წარმოდგენილია სალექსიკონო ერთეული. აქვე ნაჩვენებია ფუძის ის ვარიანტი, რ-იც ზმნური თუ სახელური ფორმაწარმოებისას შეენაცვლება მას: მაგ., დრეკ / დრიკ / დრკ; კალ / კლ. ნაჩვენებია აგრეთვე პარალელური ფონეტიკ. ვარიანტებიც: მაგ., ბრძან || ბძან, ჩხვ || ხეჩ. სალექსიკონო ერთეულის შემდეგ არაბული ციფრებით აღნიშნულია სახელზმნური ფორმებისათვის საყრდენი ფუძე: 1. I სერიის ნაკვეთათვის საერთო ფუძე. ეს გულისხმობს, რომ სახელზმნური ფორმები იწარმოება I სერიის ზმნური ფუძისაგან. 1. კეთ-ებ; 2. II სერიის ნაკვეთათვის საერთო ფუძე. ეს გულისხმობს, რომ სახელზმნური ფორმები იწარმოება II სერიის ფუძისაგან. 2. ხატ; 3. „ფარული ფუძე“, ე. ი. სახელზმნებისათვის საყრდენი ისეთი ფუძე, რ-იც ზმნურ ფორმებში არ გვხვდება. მაგ.: დგ-ომ (დგ-ომ-ა, სა-დგ-ომ-ი, მ-დგ-ომ-არე...). II გრაფაში წარმოდგენილია ზმნისწინები, რ-ებიც გვხვდება შესაბამისი მარტივი ფუძისაგან წარმოებული სახელზმნურ ფორმებში. III გრაფაში მასდარის მაწარმოებლობა. ვარსკვლავიანი ნულით — 0* — პირველადი მასდარია აღნიშნული. IV გრაფაში კი საობიექტო მიმდებარების მაწარმოებლობა:

შედგენილია „სახელური ფუძეების ლექსიკონი“ (ავტორები ბ. ჯორბენაძე, ნ. ლოლაძე, მ. კიკონიშვილი). ლექსიკონის პრინციპები შეიმუშავა ბ. ჯორბენაძემ.

ც. კვანტალიანი.
ფუძეენა, წინარეენა, პროტონა, რ-ის უშუალო დიფერენციაციის გზით მიიღებთან მონათესავე ენები (იხ. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია). ფ-ისაგან ახ. ენების წარმოშობა მიმდინარეობს არა ცოცხ.

ნათ.

1	2	3	4	5
1 ნათ ებ.	0, მო, შე, შემო, ჩამო, ამო, გამო, გი, ჩა	-ა,		მი, პრეფ. ა. უ/0
2 ნათ	გა და 0	-ა, -ა,	მ—ელ სა—ელ ვ.	-ელ -ელ ნნა-სა-

ზმნის მარტივი ფუძეა წარმოდგენილი: წერ, შენ, ხატ, ...; ერთი და იმავე მარტივი ზმნური ფუძისაგან წარმოებული ყველა ზმნისწინიანი ვარიანტი, ქცევისა თუ გვარის ფორმა ერთ სალექსიკონო სტატიაშია თავმოყრილი. ლექსიკონს დაემატა ისეთი ფორმები, რ-ებიც არ იყო შესული ქველ-ში (დამატებული ფორმები განსახელებულად მრგვალ ფრჩხილებში იქნა ჩასმული). ზმნის ფორმათწარმოებით შესაძლებლობათა უკეთ წარმოსაჩენად შემუშავდა გარკვეული სქემა, რ-ზედაც

ნები):

2. „ქართული ენის სახელზმნური ფუძეების ლექსიკონი“ (ავტორები: გ. გოგოლაშვილი, ც. კვანტალიანი, დ. შენგელია, თბ., 1991), მორფოლოგიური ლექსიკონი, რ-იც ავსებს ზმნურ ფუძეთა ლექსიკონს და მთლიანობაში წარმოგვიდგენს ზმნურ ფორმათა წარმოების შესაძლებლობებს. ლექსიკონის შედგენის პრინციპები შეიმუშავა გ. გოგოლაშვილმა.

ლექსიკონში ყოველ სახელზმნურ ფუძეს ახლავს სქემა, რ-ითაც

ორგანიზმებში ახალი ფორმების წარმოშობის მსგავსად, არამედ როგორც გარკვე. ტრანსფორმაციის პროცესი, რ-ის შედეგად ამოსავალი ენა გარდაიქმნება ახ. ენად (ენებად). ამდენად, ფ-ზე ლაპარაკი შეიძლება მხოლოდ როგორც დაუმოწმებელ ენაზე. იგი წარმოგვიდგება არსებითად როგორც ენობრივი კონსტრუქტი, ენობრივი მდგომარეობა (იხ. რეკონსტრუქცია). თუმცა, იშვიათად არსებობს გამონაკლისებიც, როდესაც დიფერენციაციის შემთხვევაში ფ. უკვე ფიქსირებულია წერილობით. ასეთია, მაგ., ლათინური, რ-იც გვევლინება ფ-დ თანამედროვე რომანული ენებისათვის (ფრანგული, იტალიური, ესპანური...).

პრაენობრივი სისტემის რეკონსტრუქცია მიმდინარეობს ისტორიულად დამოწმებული მონათესავე ენობრივი სისტემების შეპირისპირებითა და ტიპოლოგიური მონაცემების გამოყენებით. ასეთი რეტროსპექტული მსვლელობა ერთი მდგომარეობიდან მეორისაკენ უნდა გაგრძელდეს მანამ, სანამ არ მიიღწევა ისეთი ენობრივი მდგომარეობა, რ-ისგანაც შესაძლებელია ისტორიულად დამოწმებული ყველა მონათესავე ენობრივი სისტემის გამოყვანა.

ქართველურ ენათა მასალის ანალიზი დიაქრონიული მეთოდების თანმიმდევრული გამოყენებით საშუალებას იძლევა, აღვადგინოთ საერთო-ქართველური ენის უძველესი მოდელი.

საერთო-ქართველური ენობრივი სისტემა, რ-იც არ მიეკუთვნება ისტორიულად დამოწმებული ენების რიცხვს, წარმოადგენს ერთგვარ თეორიულ-კონსტრუქტს, რაც ფაქტობრივად იძლევა მეტნაკლებად განსხვავებული ინტერპრეტაციების შესაძლებლობას (არნ. ჩიქობავა, თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, ი. მელიქიშვილი, კ. ჰ. შმიდტი...). სანიმუშოდ შეიძლება განვიხილოთ თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის მიერ შემოთავაზებული მოდელი, რ-ის მიხედვით:

საერთო-ქართველური ენის ფონემური სისტემა განარჩევს განსაზღვრულ ფონემურ კლასებს. ფონემურ ერთეულთა კლასიფიკაციის საფუძვლად მარცვალწარმოქმნის ნიშნის მიერ შესთხვევაში საერთო ქართველური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში შეიძლება გამოიყოს ფონემათა სამი ძირითადი კლასი: 1) კლასი ფონემებისა, რ-ებიც სინტაგმატურად ფუნქციონირებენ მხოლოდ როგორც მარც-

ლოვანი ელემენტები (საკუთრივ ხმოვნები); 2) კლასი ფონემებისა, რ-ებიც სინტაგმატურად ფუნქციონირებენ მხოლოდ როგორც უმარცვლო ელემენტები (საკუთრივ თანხმოვნები); 3) რ-ებიც სინტაგმატურად ფუნქციონირებენ როგორც მარცვლოვანი ან უმარცვლო ელემენტები მათი ფონეტიკური მოცულობისა და — პოზიციითა ერთ განსაზღვრულ ნაწილში ფონემათა ამ კლასში გაერთიანებული ელემენტები ფუნქციონირებენ როგორც მარცვალწარმოქმნელი, ხოლო მეორეში — როგორც არამარცვალწარმოქმნელი (სონანტები).

ფონემათა ქვემოთმოყვანილი ცხრილი ასახავს საერთო-ქართველური ენის ფონოლოგიურ სისტემას უშუალოდ მისი დიფერენციაციის წინ:

თანხმოვნები:	ბ	ფ	დ	თ	ძ	ც	ძ'	ც'	ჯ	ჩ	გ	ქ	(გ)	კ
							წ	წ'		ჭ		კ		ყ
							ზ	ს	ზ'	ს'	(ჟ)	შ	დ	ხ
ხმოვნები:	ე	ე	ა	ა	ო	ო								
სონანტები	ა	უ	რ	ლ	მ	ჩ								

სონანტურ ფონემათა მარცვლოვანი და უმარცვლო ალოფონების მონაცვლეობა საერთო-ქართველურ ენობრივ სისტემაში მჭიდროდ უკავშირდებოდა ხმოვანთა ისეთი მორფოლოგიური მონაცვლეობის მექანიზმს, რ-იც შეიძლება დახასიათდეს როგორც აბლაუტი. მორფემებში სონანტთა ალოფონური მონაცვლეობები მოტივირებული იყო ხმოვანთა რაოდენობრივი მონაცვლეობებით, რ-ებიც განსაზღვრავდნენ საერთო-ქართველური ენის მთელ სინტაგმატურ სტრუქტურას. ხმოვანთა აბლაუტური მონაცვლეობები საერთო-ქართველურში აფიქსაციასთან ერთად წარმოადგენდნენ სხვადასხვა გრამატიკ. თუ ლექსიკური ერთეულების ჩამოყალიბების საშუალებას, მორფემათა შეერთებები რთულ მორფემულ მიმდევრობებად ექვემდებარებოდნენ ხმოვანთა მონაცვლეობების განსაზღვრულ წესებს.

ქართველური ძირეული მორფემის ძირითადი კანონიკური ფორმა გამოისახება CVC- ფორმულით, რ-შიც საკუთრივ თანხმოვნის აღმნიშვნელი C სიმბოლო შეიძლება შეიცვალოს S სიმბოლოთი, რ-იც აღნიშნავს სონანტს უმარცვლო ფუნქციით. მაშასადამე, გვაქვს ფონე-

მათა შემდეგნაირი შესაძლებელი შეერთებები: CVC-, CVS-, SVC-, SVS- C და S ელემენტებს შორის მოქცეული მოკლე V ხმოვნით (რ-იც იღებს ერთ-ერთს შესაძლებელი მნიშვნელობიდან: ე, ა, ო):

$$R: \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \text{V} \end{array} \right\} \vee \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \text{S} \end{array} \right\}$$

ქართველური ძირეული მორფემის სპეციფიკ. ტიპს შეადგენენ ისეთი ძირები, რ-ებიც ცალი თანხმოვნის ან სონანტის ნაცვლად ე. წ. დეცესიურ ჰარმონიულ კომპლექსებს შეიცავენ. ძირის სტრუქტურის თვალსაზრისით თანხმოვანთა აღნიშნული კომპლექსები წარმოადგენენ ჰომოგენურ ერთეულებს, რ-ებიც ძირის სტრუქტურაში ფუნქციურად ცალ თანხმოვნებს უტოლდებიან.

სუფიქსური მორფემის სტრუქტურა განისაზღვრება -VC და -VS, აგრეთვე -V კანონიკური ფორმით:

$$\text{Suff} \rightarrow V \left\{ \begin{array}{c} \text{C} \\ \text{S} \end{array} \right\}$$

ლიტ.: გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965; მაჭავარიანი გ., საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965; მელიქიშვილი ი., საერთო-ქართველური სიბილანტთა სისტემა ფუნქციონალური ტიპოლოგიის თვალსაზრისით. — «თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები», V, თბ., 1980; მისივე, სიბილანტურ შესატყვისობათა შესაძრე რიგი და I და II პირის ნაცვალსახელთა სისტემა ქართველურ ენებში. — «ენათმეცნიერების საკითხები», III, 2001; გამყრელიძე თ., თანამედროვე დიაქრონიული ლინგვისტიკა და ქართველური ენები. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 1, 2000; Бенвенист Ж., Классификация языков, «Новое в лингвистике», III, М., 1963; Haas M., R., The Prehistory of Languages, Hague-Paris, 1969; Schmidt K. H., On the Reconstruction of Proto-Kartvelian. — «Review Kartvelology» XXXVI, 1978; მისივე, rekonstruktion und Trasformation des Protokartvelischen. — «Georgica», XVIII, Konstanz, 1995.

ი. ქობალავა.

ფშაჟური, ქართული ენის დიალექტი. ქართველთა ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფის — ფშავლების — მეტყველება. ყველა დონის ენობრივი ნიშნების მიხედვით ერთი-

ანდება აღმ. საქართველოს მთის დიალექტების (ხევსურული, მოხეური, მთიულური, თუშური) ჯგუფში. **ფ**-ის, როგორც ტერიტ. დიალექტის, ფორმირება მოხდა საკუთრივ ფშავში, ანუ, როგორც ხშირად უწოდებენ, უკანა ფშავში, ფშავის არაგვის ხეობაში, სადაც დღემდე შემორჩენილია ტრადიცია ფშავის ხეობის 12 თემის შესახებ და არსებობას განაგრძობს 12 სათემო საკულტო სალოცავის სახით. ფშავის მოსახლეობის ბარისაკენ ჩამოწევა მოხდა გვიან შუა საუკუნეებში ფშავ-ხევსურეთის არაგვის ხეობაში ჟინვალამდე და უკანაფშავთან ერთად შეიქმნა არაგვის ხეობის ფშავი. უფრო გვიან, XVII—XVIII სს-ში ფშაურმა მოსახლეობამ დაიკავა XVII ს. პირველ ნახევარში სპარსელთა რამდენიმე გზის გამანადგურებელი შემოსევის შედეგად მოსახლეობისაგან დაცლილი კახეთის სამეფოს კუთვნილი ადგილები ივრის ხეობაში, სადაც გაჩნდა ფშავლებით დასახლებული ტერიტორია „ივრის ფშავის“ სახით, XX ს. მიგრაციების შედეგად კი გაჩნდა **ფ**. დიალექტური კუნძულები კახეთის სხვადასხვა ადგილას — ახმეტის, თელავისა და დედოფლისწყაროს რ-ნებში.

მთის დიალექტთაგან ბარის დიალექტებთან და, აქედან გამომდინარე, სალიტ. ქართულთან ყველაზე მეტ სიახლოვეს **ფ**. ამჟღავნებს.

ფ-ის ფონოლოგიური თავისებუ-

რებებიდან აღსანიშნავია **ჭ** ფონემის ქონა ხშულ თანხმოვანთა ფარინგალურ რიგში: **ჭელი, ფეჭი, ჭმალი...** მორფოლოგიური ნიშნებიდან კი — არაფონოლოგიური ღირებულების **[ფ]**, **[ფს]** და **[ფჰ]**, როგორც ზმნის პირის ს და ჰ ექსპონენტების პოზიციურად შეპირობებული ვარიანტები (დაფძრავს, დაფბარავს, გაფმასობს, დაფჰპატიჯებს). მორფოლოგიის სფეროსათვის ნიშანდობლივია სახ. ბრუნვის 0 მორფემიანი ფორმები (კაც მოიდა) და მოთხრ. ბრუნვის ნიშნის უხმოვლო ვარიანტი (კაცმ დაიძახა) თანხმოვანფუძიან სახელებთან; ოდ-იანი ხოლმეობითები (ვაკეთებდოდი, გავაკეთოდი) ზმნის ნაკვეთულთა სისტემაში, რომლის II პირის ფორმებს თხოვნითი ბრძანებითის მნიშვნელობაც აქვთ (დამიტხოროდი, უთხროდი). **ფ**. თავისებურ დამოკიდებულებას ავლენს სახელთა მრავლობითის ე. წ. „ნარ-თანთან“ და „ებთან“ წარმოებასთან. პირველს ხშირ შემთხვევაში დაკარგული აქვს მორფოლოგიური და შერჩენილი აქვს სინტაქსური ძალა (წყალნი მწყურან, მიწანიმც დაილოცებიან), მეორეს კი მორფოლოგიური ძალა აქვს, სინტაქსური — არა (ქალებ მოიდა).

სამეურნეო და კულტ. ყოფის თავისებურებები შეაპირობებს **ფ**-ის ლექსიკურ თავისებურებებს, უმდიდრესი და სახიერი ფრაზეოლოგია კი თავს იჩენს მაღალმხატ-

ვრულ ზეპირსიტყვიერებასა და ამ კუთხიდან გამოსულ მწერალთა შემოქმედებაში.

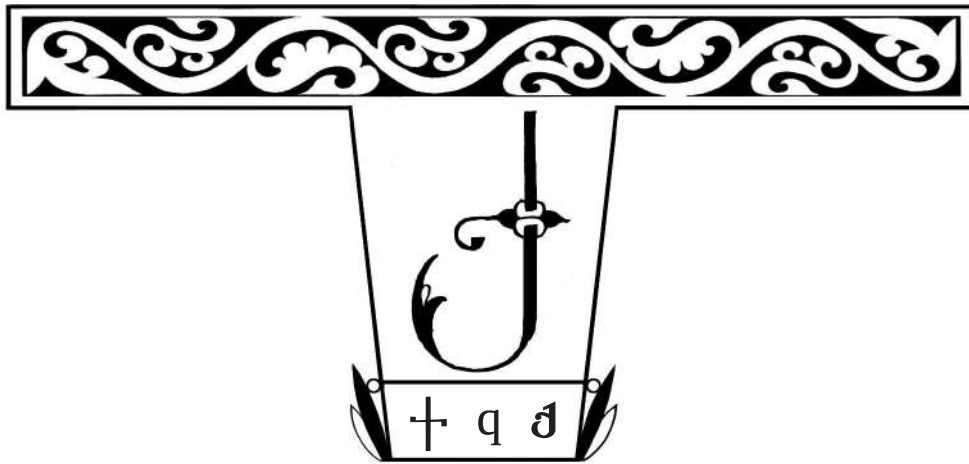
ლიტ.: შანიძე ა., ქართული კილოები მთაში. — ჟურნ. «კრებული», ტფ., 1915; გიგინეიშვილი ივ., თოფურიკა, ქავთარამე ივ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; ცოცანიძე გ., ფშაური დიალექტი, თბ., 1978; ქეშიკაშვილი ივ., ღმერთები, მითები, რიტუალები, თბ., 1990.

გ. ცოცანიძე.

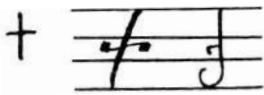
ფშვიფშიერი თანხმოვნები, ასპირატები (< ლათ. aspiratio — ქროლა, ნიავე), თანხმოვნები, რებიც ხასიათდებიან თავისებური სახმოსიმებისეული ჩქამით — ფშვინვით, ანუ ასპირაციით. ეს ჩქამი წარმოიქმნება ჰაერნაკადის ხახუნით მოღუნებულ და ერთმანეთს მიახლოებულ სახმო სიმებზე. სალიტ. ქართ. ბგერებიდან ფშვინვიერებია: ხშულთაგან — **ფ, თ, ქ, ც, ჩ**, ხოლო ნაპრალოვანთაგან — **ს, შ, ხ, ჰ**.

ხშულთა ფშვინვა სმენისათვის შედარებით ადვილად გამოსარჩევია — იგი შენარჩუნებულია სუფთა სახით ბგერის წარმოთქმის ბოლო ფაზაში, როცა მომთავრებულია ამ ბგერის ბავისმიერი თუ ენისმიერი განხშვის ხმაური. რაც შეეხება ნაპრალოვნებს, მათი ფშვინვა პირის ღრუში წარმოქმნილ ჩქამთან (ფრიკაციასთან) ერთადაა მოცემული და მისგან ძნელი გამოსარჩევია. ამითაც აიხსნება ის, რომ ზოგჯერ **ფ**. **თ**-ად მხოლოდ ხშულ ასპირატებს მიიჩნევენ.

ზ. ჯავარიძე.

ქ, ქართული ანბანის ოცდამეორე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეხუთე) ასო. მისი სახელია „ქანი“; გრაფ. სიმბოლო უკანაენისმიერი ხშულ-მსკდომი ფშვინიერი ფონემისა. ასომთავრულში იწერებოდა ჟ. მისი მოხაზულობა ურთიერთპერპენდიკულარული ხაზების კომბინაციაა, რ-საც კვადრატის ნახევარი უკავია. ნუსხური კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი, მხედრული ქ-ს ასწვრივი ხაზი ქვემოთ მომრგვალებულია. ნუსხური **ქ** და მხედრული **ქ** ოთხხაზოვან სისტემაში ოთხ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ექვსასს (600).

ქამთარაძე ივანე იოსების ძე (8. V. 1920, სოფ. ცხრაწყარო, ზესტაფონის რ-ნი, — 7. VII. 1984, თბილისი), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1965), პროფესორი (1967), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1941); 1945-იდან იყო ენათმეცნ. ინ-ტის მეცნ. თანამშრომელი, 1976-იდან — ამავდ ინ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბის გამგე; 1984 აირჩიეს თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრის გამგედ. წლების განმავლობაში რედაქტორობდა ჟურნ. «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», თსუ სამეცნ. შრომების კრებ. «ენათმეცნიერების» სერიას.

ქ. ფართო დიაპაზონის მეცნიერი იყო. ძვ. და ახ. ქართულის გრამატ. აგებულება, ქართ. დიალექტოლოგია, ქართ. ენის შესწავლის ისტორია, მწერლის ენა... — ამ

პრობლემებს მან 60-მდე ნაშრომი მიუძღვნა. მათგან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მონოგრაფიები: „ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში“, (თბ., 1954) და „ქართული ენის ისტორიისათვის XII—XVIII სს. „I“ (თბ., 1964); ორსავე ნაშრომში პირველად იყო მონოგრაფიულად გაანალიზებული ქართ. ენის საკითხები ისტ. ჭრილში.

უაღრესად მნიშვნელოვანია **ქ**-ის ნაშრომები ქართ. დიალექტოლოგიაში. ის იყო თანაავტორი (გ. თოფურიასა და ი. გიგინეიშვილთან ერთად) ფუნდამენტური ნაშრომისა „ქართული დიალექტოლოგია“. მასვე ეკუთვნის აგრეთვე მონოგრაფია ქართ. ენის მოხუცი დიალექტის შესახებ.

ქ. დიდი ინტერესით ეკიდებოდა ქართვ. კლასიკოსების ენობრივი მემკვიდრეობის შესწავლასა და ქართ. ენის განვითარების პერიოდიზაციის დაზუსტებას („იაკობ გოგებაშვილი და ქართული ენა“, „ილიას ქართული“, „აღლ. ჭავჭავაძის ენა“, „ქართული ენის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის“). არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა მან ქართ. ენის მორფოლ. და სინტაქსის საკითხებს, რ-თაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია სტატიები ქართ. ზმნის ზოგი მწკრივისა და სხვადასხვა ზმნური კატეგორიის თავისებურებათა შესახებ („დროკილოთა III სერიის წარმოების ერთი თავისებურება ახალ ქართულში“, „ხოლმეობითის კატეგორიის ისტორიიდან ქართულში“, „უნახაობის კატეგორიის ისტორიისათვის ქართულში“).

თხზ.: ქართული ენის ისტორიისათვის (XII—XVIII სს.), I, თბ., 1964; ქართული ენის მოხუცი დიალექტი

(გამოკლევა, ტექსტები, ლექსიკონი), თბ., 1982.

*ე. ბაბუნაშვილი.
თ. უთურგაძე.*

ქალღანი მაქსიმე მურზას ძე (1913, სოფ. თავრალი, მესტიის რ-ნი, — 8. XI. 1981, თბილისი), ქართველოლოგი. საქართველო-თის ეთნოგრაფიული ყოფის, ფოლკლორის მკვლევარი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1969).

თბილ. პედ. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ 1932 მასწავლებლობდა სოფ. ბაგურცხის დაწყებით სკოლაში. 1934 ჩაირიცხა ფილოლ. ფაკ-ტზე, რ-იც დაამთავრა 1939. 1939—48 მუშაობდა ზემო სვანეთის სკოლებში. 1948-იდან გარდაცვალებამდე იყო ენათმეცნიერების ინ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი.

ქ. ავტორია ათეულობით პირველხარისხოვანი გამოკვლევისა ქართველურ ენათა საკვანძო საკითხების შესახებ. წარმატებით იკვლევდა სვანურ ენას, მისი ფონეტიკის, გრამატიკის, დიალექტოლოგიისა და ონომასტიკის საკითხებს როგორც აღწერით, ისე ისტ.-შედარებით პლანში. **ქ**-ს ეკუთვნის სვანურის ცალკეული კილოკილოკავებისა და თქმების ფონეტიკ-გრამატ. სტრუქტურებისა და ლექსიკის დაწვრილებითი მეცნ. აღწერა-ანალიზი. მისი კვლევის შედეგები მნიშვნელოვანია არა მარტო სვანური და, საერთოდ, ქართველური, არამედ ზოგადი ენათმეცნ. თვალსაზრისითაც (დიალექტთა შერევა, სუბსტრატი, ენათა ტიპოლოგია...). ფუნდამენტურ გამოკვლევაში „სვანური ენის ფონეტიკა, I, უმლაუტის საკითხი სვანურში“ (თბ., 1969) **ქ**-მა

ი. ქეთარაძე

მ. ქალღანი

სვანური უმლაუტის შესახებ არსებული შრომების (ა. შანიძე, ვ. თოფურია) კვალდაკვალ სრულიად ახალი კანონზომიერება აღმოაჩინა: სვანურში, ისევე როგორც გერმანიკულ ენებში, არსებობდა არა მარტო ადრევე შენიშნული წინა, ანუ პალატალური უმლაუტი, რ-საც **ა, ო, უ** ხმოვნებში მომდევნო მარცვლისეული **ე** და **ი** იწვევდა, არამედ საპირისპირო ხასიათის — უკანა მიმართულების, ანუ ველარული უმლაუტიც, რ-საც წინა მარცვლისეულ **ე** და **ი** პალატალურ ხმოვნებში **ა** (იშვიათად **ო, უ**) ხმოვანი და **ჰ** სონანტი იწვევდა; მანვე დაადგინა რელატიური ქრონოლოგია ამ ორი სახის უმლაუტს შორის (იხ. უმლაუტი).

ქართველურ ენებში III სუბიექტ. პირის ნიშნის საკითხისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ქ-ის გამოკვლევას „მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის საკითხისათვის სვანურში“ («საენათმეცნიერო კრებული», მიძღვნილი გ. მაჭავარიანის დაბადების 50 წლისთავისადმი, თბ., 1979). მდიდარი დიალექტოლოგიური მასალის ანალიზის საფუძველზე ავტორი ასკვნის, რომ III სუბიექტ. პირის პრეფიქსი **ლ**, რ-იც მხოლოდ რამდენიმე ზმნაში ითვლებოდა დადასტურებულად (ა. შანიძე, ვ. თოფურია, არნ. ჩიქობავა), დღემდე შემონახულია მთელ სვანურში როგორც **ლ-ს**, ისე მისი ფონეტ. ვარიანტების — **ჲ-სა** და **ნ-ს** სახით.

საინტერესოა ქ-ის მოსაზრებები ქართველურ გვარსახელებში **ელ/-ავ** სუფიქსის შესახებ («იკე», XXII, 1980), რ-იც სპეც. ლიტ-რაში იშთავითვე აზრთა სხვადასხვაობას იწვევდა (ნ. მარი, ს. ჯანაშია, გ. როგავა...).

ქ-მა აქტიური მონაწილეობა მიიღო ა. შანიძისა და ვ. თოფურიას მიერ დაარსებული სერიის — სვანური ტექსტების შეკრებასა და გამოცემაში. 1967—79 გამოიცა ამ სერიის სამი ტომი (ბალსქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური კილოების მასალები) ქ-ის მონაწილეობით; 1978 «ძველი ქართული ენის კათედრის შრომების» 21-ე ტომში ა. შანიძისა და ქ-ის რედაქციით გამოიცა დამხმარე სახელმძღვანელო სვანურ ენაში უმაღლესი სასწავლებლებისთვის — „სვანური ენის ქრესტომათია“. სახელმძღვანელო შეიცავს სვანური ენის ოთხივე ძირითადი დიალექტის მასალებს (ტექსტები შეკრებილია ა. შანიძის, მ. ქალდანისა და ზ. ჭუმბურიძის მიერ).

საყურადღებოა ქ-ის ლექსიკო-

რაფიული მუშაობა. იგი ვ. თოფურიასთან ერთად ავტორია სვანური ლექსიკონისა (გამოიცა 2000).

მ. სუხიშვილი.

ქარაგმა (ბერძნ. charagma — შუბლის ნაოჭი, ნაკვალევი, კალმის მონასმი), პირობითი გრაფიკული ნიშანი, რ-იც ძველ ხელნაწერებში ან წარწერებში ზევით დაესმის შემოკლებით (არასრულად) დაწერილ სიტყვებს. შემოკლების მიზანი იყო საწერი მასალის, დროისა და, საერთოდ, შრომის ეკონომია. გრაფიკულად ქ. არის სწორი ჰორიზონტალური ხაზი (უფრო ეპიგრაფიკულ ძეგლებში), ტალღისებრი კლაკნილი ჰორიზონტალური ხაზი (უფრო ხელნაწერებში), ან კიდევ დახრილი სწორი ხაზი, რ-ის კიდურები წერტილებითაა შესქელებული. ტერმ. ქ. პირველად გვხვდება მიქაელ მოდრეკილის (X ს.) ჰიმნოგრაფიულ კრებულში „იადგარი“ (S-425). ეს ტერმინი ძვ. საქართველოში გავრცელებული არ ყოფილა. ს.-ს. ორბელიანამდე სხვა ხელნაწერებში იგი არ ჩანს (ც. ჭანკიევი).

დაქარაგმების წესებს საგანგებოდ შეეხო ანტონ I, რ-მაც თავისი „ქართული ღრამმატიკის“ I რედაქციაში (1753) გამოყო ოთხგვარი ქარაგმა:

1. საუფლო — დაესმის შემოკლებულად დაწერილ ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა: **ლ** — ღმერთი, **უ** — უფალი, **ი** — იესო, **ქ** — ქრისტე, **წ** — წმიდაა ...; 2. სამთავრული — დაესმის მხოლოდ ერთი დასაწყისი ასოთი დაწერილ სიტყვებს, როგორიცაა: **ხ** (ხოლო), **რ** (რამეთუ); 3. საყოვლადო (ანუ საზოგადო) — დაესმის საზოგადო შინაარსის შემოკლებულად დაწერილ სიტყვებს: კავშირებს (**ა** — არამედ, **ვ** — ვითარმედ, **ვ** — ვიდრე), ნაცვალსახელებს (**ყ** — ყოველი, **რ** — რომელი, ...), ზმნიზედებს (**კ** — კუალად...), თანდებულებს (**შ** — შორის ...) და ზმნებს (**შ** — შეიწყალენ); 4. საკმოვანო (**ჩ** — ჩემი, **შ** — შენი...). „ქართული ღრამმატიკის“ II რედაქციაში (1760) ანტონმა ქარაგმათა კლასიფიკაცია შეცვალა და გამოყო ორგვარი ქ.: 1. საყოვლადო (იგივეა, რაც მის მიერ ადრე გამოყენებული „საყოვლადო“ + „სამთავრული“ და „საქმოვანო“) და 2. უადრესობითი (იგივეა, რაც „საყოვლადო“ + „სამთავრული“), რ-იც 3 შინაარსობრივ სახეობად იყოფა: ა) **ლატრია** (ბერძნ. latreia — მსახურება; „თაყვანისცემა“), რ-შიც გააერთიანა საღმრთო სახე-

ლები: **ლ** — ღმერთი, **უ** — უფალი, **ი** — იესო, **ქ** — ქრისტე; ბ) **ტულია** (ბერძნ. tylos „კობი“, „ნიშანი, კოპივით ამობურცული“), რ-შიც გააერთიანა ღვთის შემდეგ ყველაზე წმიდა სახელები: **ჯ** — ჯუარი, **საზრა** — სახარება, **ღ** — ღმერთი — ღვთისმშობელი, **საკხლი** — საკურთხეველი...; გ) **იპერტულია** („საუკეთესო“, „უმადლესი“), რ-შიც გააერთიანა ფრიად საპატიო სახელები: **ანგს** — ანგელოსი, **წა** — წმიდა, **იზრლიმ** — იერუსალიმი, **მღღლი** — მღვდელი, **წწყლი** — წინასწარმეტყველი, **მოც ქლი** — მოციქული, **კსი** — კათოლიკოსი...

ძვ. ქართულში არსებობდა სიტყვათა დაქარაგმების წესები: შუაშეკვეცილობა — სიტყვის დასაწყისი და ბოლო (ყველაზე გავრცელებული); ბოლოშეკვეცილობა — სიტყვის დასაწყისი (იშვიათი); მხოლასოიანი — მხოლოდ დასაწყისი ასო (ძალზე იშვიათი, რადგან წასაკითხად ძნელი იყო). სისტემებ, ორი კავშირი მოკლდებოდა ამ წესით: **რ** — რამეთუ, **ხ** — ხოლო; უხმოვნი დაწერილობა: **ჩ** — ჩუენ, **შ** — შენ...

შემოკლებულად დაწერილ სიტყვას, ჩვეულებრივ, ერთი ქ. უკეთდებოდა, მაგრამ ზოგჯერ გრძელ სიტყვებს შეიძლებოდა ორი ქ-ის ნიშანი ჰქონოდა. ზოგჯერ ერთი ქ-ით მოკლდებოდა ორი დამოუკიდებელი ან ერთი რთული სიტყვა (ქმრთ — ქრისტეს მიმართ, დლზრ — დიდებულ ხარ) ან ერთი ქ-ს ქვეშ შემოკლებით წარმოდგენილი იყო მთელი წინადადება (მხგყჩნ — მეოხ გუეყავ ჩუენ).

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949; აბულაძე ი., ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი, II შეგებული გამოცემა, თბ., 1973; ჭანკიევი ც., დაქარაგმების წესები ძველ ქართულ ხელნაწერებში. — «პალეოგრაფიული ძიებანი», I, თბ., 1965; მისივე, დაქარაგმება V—X სს. ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. — იქვე, II, თბ., 1969; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

კ. დანელია.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, კულტურულ-საგანმანათლებლო ნებაყოფლობითი ორგანიზაცია; დააარსეს მოწინავე ქართველ მოღვაწეებმა 1897 თბილისში. საზ-ბის შექმნის იდეა ჩაისახა ვიწრო წრეში (ი. მამაცაშვილი, დ. ბაქრაძე, ი. გოგებაშვილი, ვ. თულაშვილი, ა. ფურცელაძე, ნ. ცხევაძე, გ. მაღალაშვილი და სხვ.).

აღნიშნულმა წრემ დ. ყიფიანს, ნ. ცხვედაძეს, ი. გოგებაშვილსა და ვ. თულაშვილს დაავალა წესდების შედგენა და მის დამტკიცებაზე ზრუნვა. 1878 წ. 30 იანვ. გ. ორბელიანის თავმჯდომარეობით გამართულ სხდომაზე წაიკითხეს წესდების პროექტი, რ-ის წარდგენაც კავკ. მეფის-ნაცვლის კანცელარიაში დაევალით დ. ყიფიანს, ი. ჭავჭავაძესა და ბ. ლოლბერიძეს. 1879 წ. 31 მარტის წესდებით საზ-ბა 1907 მარტამდე მოქმედებდა.

საზ-ბის პირველი (დამფუძნებელი) სხდომა გაიმართა 1879 წლის 15 მაისს. საზ-ბისა და გამგეობის პირველ თავ-რედ აირჩიეს დ. ყიფიანი, მის მოადგილედ — ი. ჭავჭავაძე, წევრებად — ნ. ცხვედაძე, ი. გოგებაშვილი, ი. მაჩაბელი, ა. სარაჯიშვილი და რ. ერისთავი. 1882—85 თავ-რედ იყო ი. მუხრანსკი. 1885-იდან საზ-ბას უცვლელად თავმჯდომარეობდა ი. ჭავჭავაძე, ახალარჩეული გამგეობის წევრები იყვნენ: ა. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი, გ. ქართველიშვილი, გ. იოსელიანი, ა. მირიანაშვილი, ნ. ცხვედაძე, ვ. ყიფიანი, ე. გაბაშვილი, ა. ჩოლოყაშვილი, ა. ფურცელაძე და ა. ჭყონია. საზ-ბის მდივნებად ამ პერიოდში მუშაობდნენ ი. მეუნარგია, გ. ყიფშიძე, ა. სარაჯიშვილი, დ. კარიჭაშვილი.

საზ-ბის სასარგებლოდ თბილისში, სხვა ქალაქებსა და დაბა-სოფლებში იმართებოდა სხვადასხვა სასიათის საღამოები, წარმოდგენები, ლატარიები და სხვ. ბევრი ქართველი მწერალი თავის თხზულებათა გამოცემას სწირავდა საზ-ბას. ძმებმა ზუბალაშვილებმა და დ. სარაჯიშვილმა დიდძალი თანხა შეიტანეს საზ-ბის საღაროში. თბილ. საადგილმამულო ბანკმა (თავ-რედ ი. ჭავჭავაძე) 11 ათასი მან. ჩარიცხა საზ-ბის ფონდში; ასეთივე თანხა გაიღო ქუთ. ბანკმა, რ-იდანაც 8 ათასი მან. გადაინახეს ქუთაისში ქართ. სკოლის გასამართავად.

მოღვაწეობის დასაწყისშივე საზ-ბამ შეისწავლა სკოლების მდგომარეობა საქართვე. სხვადასხვა კუთხეში და აღრიცხა სასკოლო ასაკის ბავშვების რაოდენობა, შეკრიბა ცნობები, რამდენად იყვნენ ჩაბმული მოზარდები სასწავლო პროცესში. ამასთან, იმთავითვე დაიწყო ზრუნვა თბილისში, საქართვე. ტერიტორიაზე და მის გარეთაც (სადაც ქართვე. მოსახლეობა კომპაქტურად ცხოვრობდა, მაგ.: ვლადიკავკაზში, ალაგირში, მოზდოკში, ნალჩიკში, ბაქოში და

სხვ.) სახალხო სკოლების დაარსებაზე. დიდი შრომა გასწია საზ-ბამ ბათუმის სკოლის ორგანიზაციისათვის, რადგან იგი უნდა ყოფილიყო ქართ. ენის საყრდენი და გამავრცელებელი ახალშემოერთებული აჭარის გამაჰმადიანებულ ქართ. მოსახლეობაში. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სკოლების გახსნას ბორჩალოში (ახლანდ. მარნეული), საინგილოში, მესხეთ-ჯავახეთში. საზ-ბამ მრავალი ქართ. ხელნაწერი შეაგროვა ეკლესია-მონასტრებისაგან, ბევრი იყო კერძო შეწირულებაც; შედგა ძვირფასი მანუსკრიპტების მდიდარი ფონდი (რ-იც ახლა შეადგენს ხელნაწ. ინ-ტის ე. წ. S ფონდს). ა. ჭავჭავაძის შვილიშვილმა ნ. დადიანმა საზ-ბას შესწირა სამეგრელოს მთავართა ბ-კა.

საზ-ბის მუშაობაში დიდი ადგილი დაეთმო ქართ. სასკოლო სახელმძღვანელოების შექმნასა და დაბეჭდვას. იბეჭდებოდა ი. გოგებაშვილის „დედა ენა“, „ბუნების კარი“, „რუსსკოე სლოვო“, აგრეთვე სხვა ავტორების გეოგრ., ბუნების-მეტყველების, ართიმეტიკის, საქართვე. ისტორიის და სხვ. სახელმძღვანელოები, ქართ. კლასიკური მწერლობის ნიმუშები, მაშინდელ ქართვე. მწერალთა თხზულებები, თარგმნილი ლიტ-რა.

ი. გოგებაშვილმა და პ. უმიკაშვილმა შეადგინეს ინსტრუქცია ქართ. ხალხ. ზეპირსიტყვიერების შესაკრებად. ფოლკლორული მასალის შეკრებაში მონაწილეობა მიიღო ა. წერეთელმა. საზ-ბის წიგნსაცავში დაგროვდა საქართვე. სხვადასხვა კუთხეში ჩაწერილი მასალების ძვირფასი ფონდები. საზ-ბა აწყობდა ექსპედიციებს ქართ. მუსიკისა და გალობის ნიმუშების შესაგროვებლად.

საზ-ის ინიციატივით დაარსდა ქართვე. მოღვაწეთა დიდუბის პანთეონი, დაიდგა რამდენიმე ძეგლი ქართვე. საზ. მოღვაწეთა ხსოვნის უკვდავსაყოფად (დ. ბაქრაძის, ა. როინაშვილისა და სხვ.). 1893 განჯიდან თბილისში გადმოასვენეს ნ. ბარათაშვილის ნეშტი; 1895 მოეწყო საქართველოში პირველი ოუბილე რ. ერისთავის სამწერლო მოღვაწეობის 50-ე წლისთავზე, აღინიშნა ა. პუშკინის დაბადების 100 წლისთავი (1899), მ. ბროსის დაბადების 100 წლისთავი და სხვ.

ქ. შ. შ-პ. ზ. ს-მ ცარიზმის სასტიკი რეჟიმის პერიოდში იღვწა ქართ. ენის, საქართვე. ისტ., მწერლობისა და, საერთოდ, კულტ. ტრადიციათა

არა მხოლოდ დასაცავად, არამედ განსავითარებლადაც.

1922-იდან ქ. შ. შ-პ. ზ. ს-ს „წიგნის გამომცემელი და გამავრცელებელი საზოგადოება“ უწოდეს, ხოლო 1926 — „მწიგნობარი“ (წიგნების გამომცემელი კოოპ. ამხანაგობა). 1927 წლის 24 აპრილს საზ-ბამ არსებობა შეწყვიტა.

ლიტ.: ხუნდაძე ტ., ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება. 1879—1927, თბ., 1960; ხუციშვილი ს., მანათობელი, თბ., 1980; გიულმაშვილი მ., ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და აზერბაიჯანის ქართველობა, თბ., 1985.

ს. ხუციშვილი.

ქართველიშვილი იოანე ოთარის ძე (1772, სოფ. ფხვენისი, — 1816), საზოგადო მოღვაწე და ქართველთა მოამბე. ეწეოდა პედ.-ლიტ. მოღვაწეობას, მთარგმნელობით მუშაობას. განსაკუთრებით ფასეულია ქ-ის მეშუარები, რ-იც მნიშვნელოვანი ისტ. ძეგლია და საყურადღებო ცნობებს შეიცავს XVIII ს. საქართველოს საზ. ცხოვრების შესახებ.

1784 ქ. სასწავლებლად მიაბარეს კალოუბნის ეკლესიაში. 1788 სიონის ტაძარში მთავარ-დიაკვნად აკურთხეს, 1792 კი მღვდლად ეკურთხა. 90-იან წლებში ფიზიკისა და ფილოსოფიის შესწავლა დაიწყო. გრამატიკას ასწავლიდა ვარლამ ერისთავი. მალე ქ., როგორც ფრიად განსწავლული პიროვნება, იულონ ბატონიშვილმა თავის ძეთა აღმზრდელად მიიწვია.

1804-იდან ქ-მა თბილ. კეთილშობილთა სასწავლებელში დაიწყო პედ. მოღვაწეობა. სასწავლებელში მუშაობის დროს (1809) მან შეადგინა ქართ. ენის გრამატიკა — „ქართული ღრამატიკა შეთხზული ტფილისის საკეთილშობილო სასწავლებლის მოძღვრის პროტოპოპის იოანე ქართველიშვილისაგან სახმარად მისვე სასწავლებელსა. 1809 წ. ტფილისი“. სახელმძღვანელოს შექმნის საბაზად ავტორი ასახელებს ანტონ I-ის გრამატიკის სირთულეს, რადგან „სიწვრცისა გამო მისისა არა ადვილ ძალუცსთ ჰსწავლებად იგი მცირეწლოვანთა ყრმათა, ამისათვის და გულისმოდ-გინებითა ძლითცა თანამდებობისა ჩემისადმი ეგრეთვე სასარგებლოთცა ყრმათა თანამეგობართა ჩემთათა დავშვერ შეთხზვასა ხელმყოფმან აღწერად ამისა“. ქ-ის ხელნაწერი გრამატიკა, როგორც სახელმძღვანელო, მასობრივად უნდა ყოფილიყო გავრცელებული სხენებულ სკოლაში (ა. იოსელიანი).

1815 თბილისში დაიბეჭდა მ-ის ხელნაწერი გრამატიკისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავებული „ქართული ღრამატიკა“, რ-ის მეორე გამოცემა (მოსკოვი, 1825) არსებითად არ განსხვავდება პირველისაგან.

1815 გამოცემული გრამატიკა შეიცავს 16 თავს (77 პარაგრაფს). იწყება ნორმატიული გრამატიკის ტრადიცი. განსაზღვრით: „ღრამატიკა არს ჰსწავლა კელმძლუნელი კანონიერისა უბნობისა და მართლწერისადმი“. იგი იყოფა სამ ნაწილად: ეტიმოლოგია-ლექსთწარმოება (მორფოლოგია), ლექსთთხზულება (სინტაქსი) და ორთოგრაფია (მართლწერა). II გამოცემაში წარმოდგენილია მხოლოდ პირველი ნაწილი.

პირველი თავი ეხება ასოებს, მარცვლებსა და ლექსებს (სიტყვებს). ასოები დაჯგუფებულია — ხმოვნად, ორხმოვნად და უხმოდ. ხმოვანი — „სხვათა ასოთა შეუწყევნად აწარმოებენ ხმებს“ (ა, ე, ი, ო, უ). ორხმოვანი — „ბრჯგუდ აწარმოებენ ორ ხმას“ (გ, ჯ, მ, პ). დანარჩენები უხმო ასოებია.

სიტყვის (მეტყველების) ნაწილთა შესახებ მსჯელობისას გამოყოფილია მეტყველების 8 ნაწილი: სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, მიმღეობა, თანდებული, ზმნისზედა, კავშირი, შორისდებული. პირველი ოთხი — შეცუალებითია (ფორმაცვალბადი), დანარჩენები — შეუცვალბებითი (ფორმალუცვლენი). მეტყველების ნაწილებს ახასიათებს სახე და ნაკვთი. სახის მიხედვით სახელები იყოფა ორ ჯგუფად: პირველსახედ (მზე, დღე...) და წარმოებულად (მზიური, დღიური...). ნაკვთი ფუძის აგებულებას გულისხმობს. ფუძეები იყოფა ორ ჯგუფად: მარტივად (პატივი, კეთილი...) და რთულად (კეთილის-მყოფელი...).

სახელები დაყოფილია სამ ჯგუფად: არსებით სახელებად (კითხვა — ვინ? რა?), ზედშესრულად (კითხვა — ვითარი?) და რიცხვითად (კითხვა — რამდენი?). წარმოდგენილია 9 ბრუნვა: წრფელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენლობითი, დაწყებითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი. ბრუნვათა დახასიათებისას მითითებულია, თუ რას გამოხატავს ბრუნვა და რა კითხვას უპასუხებს იგი. ბრუნვის ნიშნები გამოყოფილი არ არის. სახელთა დაბოლოების მიხედვით განსხვავებულია კანკლდობის (ბრუნების) ოთხი ჯგუფი. შენიშნულია ფონეტიკური

ლექსები, რ-ებიც ბრუნებისას ხდება — ფუძეთა კვეცა და კუმშვა.

საკმაოდ დაწვრილებით არის განხილული და სისტემაში მოყვანილი სიტყვაწარმოებითი ელემენტები. ცალკეა განხილული ნაცვალსახელები. გამოყოფილია მათი 6 ჯგუფი. ავტორი მსჯელობს ნაცვალსახელთა პირსა და რიცხვზე, იძლევა ბრუნების ნიმუშებს.

წიგნის დიდი ნაწილი ეთმობა ზმნას. განხილულია მდევარი ზმნათა (ზმნის კატეგორიები): ნაკვეთი, სახე, რიცხვი, პირი, სქესი (მოდალბა), უღვლილება; ზმნის დაბოლოებები დროთა მიხედვით, ზმნათა მაპიროვნებლები და მამრავლებელი (პირისა და რიცხვის ნიშნები). გარჩეულია კანონიერი და უკანონო ზმნები. მნიშვნელობის მიხედვით განსხვავებულია: არსებითი (არის, მყოფობს...), შემოქმედებითი (მოქმ. გვარის ზმნები — განაგებობს, დასაჯა...), ვნებითი (განაგებობს, დასაჯა...), უმეშველობითი (საშ. გვარის გაგებით — მრწამს, მაქვს...). საშუალო ზმნები იყოფიან ხატშემოქმედებითებად (განაგებობს, უცხოვრებს...) და ხატოვნებითებად (ვკსწევბი, ჰკნონდა...).

ზმნის უღვლილებაში გარჩეულია ორი ტიპი: 1. როდესაც აწმყო დროის მხ. რიცხვში I პირის მაპიროვნებელია **გ**, II პირი იწყება ხმოვნებით, III პირის დაბოლოებაა **-ს** (სუბიექტ. წყობის ზმნები) და 2. როდესაც აწმყო დროის მხ. რიცხვში I პირის მაპიროვნებელია **მ**, II პირისა — **გ**, III კი — ამ ნიშანთა შემდგომი ასოები (ობიექტ. წყობის ზმნები). წარმოდგენილია უღვლილების პარადიგმები.

ბოლო თავებში განხილულია მიმღეობა, თანდებული, ზმნისზედა და შორისდებული.

იმის მიუხედავად, რომ მ. თავის გრამატიკაში ძირითადად ემყარება ანტონ I-ისა და გაიოზ რექტორის გრამატიკებს, მან მაინც მოახერხა საკუთარი სიტყვის თქმა. ამასთანავე, XVIII—XIX სს. ქართ. გრამატიკებს შორის მ-ის გრამატიკა გამოირჩევა თავისი სიმარტივითა და დახვეწილობით, მასალის სისტემატიზაციით, სხარტი და გასაგები განმარტებებით.

ლიტ.: თავნიშვილი გ., სახალხო განათლებისა და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში, თბ., 1948; იოსელიანი ა., იოანე ქართველიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა. — იხ.: ქართველიშვილი იოანე, მეზუარები, თბ., 1952; ფოცხიშვილი ა., ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995.

გ. ცოცანიძე.

ქართველოლოგია, ქართველებისა და საქართველოს შემსწავლელი ჰუმანიტარული დარგებიდან ერთ-ერთი. იკვლევს ქართველური ენების და მათი დიალექტების ფონეტიკურ, გრამატიკურ და სემანტიკურ სტრუქტურებსა და ისტორიას, ქართულის, როგორც სალიტ. ენის ფუნქციონირებისა და ნორმალიზაციის საკითხებს.

ჩვენამდე მოღწეული მასალების მიხედვით, ქართ. ენის ლექსიკოლოგიურ-ლექსიკოგრაფიული და გრამატიკური დიქციონარი უკვე X—XIII სს-ში იწყება (იხ. ძველი ქართული გრამატიკული მოძღვრება). შემდეგ პერიოდში საქართველოში შექმნილი ურთულესი პოლიტიკური პირობების გამო ენათმეცნიერული აზრის განვითარება შეფერხდა. XVII ს-იდან ქართ. გრამატიკების შექმნამ, ლექსიკოგრაფიული საქმიანობის დაწყებამ, რიც უკავშირდებოდა იტალ. მისიონერების მოღვაწეობას (იხ. პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები), გარკვეული პიძგი მისცა ქართ. საენათმეცნიერო კვლევის აღორძინებას. ამ პერიოდში (1685—1715) შეიქმნა ს.ს. ორბელიანის ქართ. ენის პირველი ვრცელი განმარტებითი ლექსიკონი, რიც აგრძელებდა საქართველოში ადრევე ჩამოყალიბებულ ტრადიციებს.

ქართ. ენის იმდროინდელი გრამატიკები ბერძნულ-ლათინური ფილოლოგიური გრამატიკის პრინციპებს ემყარებოდა. მათგან უძველესია ზ. შანშოვანის „მოკლე ღრამატიკა ქართული ენისა“ (1737).

XVIII ს-ში ანტონ I-ის მიერ შექმნილი ორი გრამატიკული ნაშრომი (1753; 1767) საფუძვლად დაედო გრამატიკის სხვა სახელმძღვანელოებს XVIII ს. II ნახევარსა და XIX ს. I ნახევარში. განსაკუთრებით ეს ითქმის გაიოზ რექტორის (1796—1800), დავით ბატონიშვილისა (1890) და ეპისკოპოს ვარლამის მიერ შედგენილ (1802) გრამატიკულ სახელმძღვანელოებზე. ანტონ I-ის გრამატიკას ემყარება აგრეთვე ი. ქართველიშვილის (1809—16), გ. ფირალიშვილის (1820), იოანე ბატონიშვილის (1829), ს. დოდაშვილის (1830), პ. იოსელიანის (1840), დ. ჩუბინაშვილის (1855) გრამატიკული ნაშრომები. სასკოლო გრამატიკებიდან ყველაზე გავრცელებული იყო ა. ქუთათელაძისა და ს. ხუნდაძის გრამატიკები.

XIX ს-ში გრძელდებოდა ლექსიკოგრაფიული მუშაობაც. 1812—25 წ. ჩუბინაშვილმა შეადგინა „ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ“ (გამოცა თბ., 1961,

რედ. ა. ლლონტი) და „რუსულ-ქართ. ლექსიკონი“ (გამოცა თბ., 1971—73, რედ. ა. ლლონტი). 1840 გამოვიდა დ. ჩუბინაშვილის „ქართულ-რუსული“ ლექსიკონი, რის პირველი გამოცემა მ. ბროსემ შეავსო ფრანგული შესატყვისებით. დ. ჩუბინაშვილმა გამოაქვეყნა აგრეთვე „რუსულ-ქართული“ ლექსიკონი (1846). საყურადღებოა რ. ერისთავის „მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი: მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებიდან“ (1884) (იხ. ლექსიკოლოგია, ლექსიკოგრაფია).

XIX ს. 70-იან წლებში პეტერბურგში საფუძველი ჩაეყარა ქართ. ენის მეცნ. შესწავლას. ა. ცაგარელმა ხელი მოჰკიდა ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებით კვლევას და გამოაქვეყნა რამდენიმე ნაშრომი (რუს. ენაზე). ქართ. და ქართველური ენების მეცნ. კვლევას პეტერბურგში განახლდა XX ს. დასაწყისში, როდესაც გამოქვეყნდა ნ. მარის „ძველი ქართული ენის გრამატიკის ძირითადი ტაბულები“ (1908), მისივე „ჭანური გრამატიკა“ (1910) და „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“ (1925); აგრეთვე ი. ყიფშიძის „მეგრულის გრამატიკა“ (1914) და სხვ. შრომები. საქართველოში საენათმეცნიერო მუშაობა გაიშალა თსუ-ის დაარსების (1918) შემდეგ (ი. ჯავახიშვილი, ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი...) და გაგრძელდა საქართვე. მეცნ. აკადემიის ენათმეცნ. ინ-ტსა და სხვა სამეცნ. ცენტრებში.

გასული საუკუნეების 20-იანი წლების დასაწყისიდან ენათმეცნ. განვითარებას სათავეში ჩაუდგნენ თსუ-ის დამაარსებლები: ი. ჯავახიშვილი, ი. ყიფშიძე, ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, ხოლო რამდენიმე წლის შემდეგ მათთან ერთად იღვწოდნენ თსუ პირველი გამოშვების კურსდამთავრებულნი — არნ. ჩიქობავა, ს. ჯანაშია, ვ. თოფური.

ქართ. ენის ფონეტიკის საკითხები მეცნ. კვლევის ერთ-ერთი პირველი ნიშნულია ი. ყიფშიძის „ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში“ (1920). ამას მოჰყვა გ. ახვლედიანის „მკვეთრი ხშული ქართულში“ (1923), ა. შანიძის „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“ (1924), არნ. ჩიქობავას „ვიზის რეფლექსები ფერეიდნულში“ (1923), „გრძელი ხმოვნები მთიულურში“ (1924), ვ. თოფურისა და წერილები „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“

(1926—41). დამოუკიდებელი ქართ. ფონეტიკური სკოლის ჩამოყალიბება უკავშირდება გ. ახვლედიანის სახელს. ქართ. ენისა და ზოგადი ფონეტიკის ძირითადი პრობლემები განხილულია მის მონოგრაფიაში „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“ (1938), „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“ (1949). ფონეტიკა-ფონოლოგიის პრობლემები ძირითადად მუშავდებოდა თსუ ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრასთან არსებულ ფონეტიკის კაბინეტში (1930-იდან), ფონეტიკის სამეცნ.-კვლევით ლაბორატორიასა (1961-იდან გამგებნი: გ. ახვლედიანი, ს. ჟღენტ, შ. გაფრინდაშვილი, ი. ლეჟავა) და საქართვე. მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინ-ტის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში (გამგებნი: შ. გაფრინდაშვილი, ზ. ჯაფარიძე, ნ. არდოტელი). ამ ლაბორატორიაში დამუშავდა ქართ. (ქართველური) და მთის იბერ.-კავკ. ენათა ფონეტიკა-ფონოლოგიის არაერთი კარდინალური საკითხი. ამ დარგის ნაშრომებია: „ქართული ენის ფონეტიკა“ და „ქართული ენის რიტმიკულ-მელოდიკური სტრუქტურა“ (ს. ჟღენტი, 1956; 1963); „სალიტერატურო ქართული ენის გენერატორულ-ფონოლოგიური მოდელი“ (გ. ნებეირიძე, 1974), „ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა“ (თ. უთურგაიძე, 1976), „სალიტერატურო ქართულის ინტონაციის საკითხები“ (ნ. კიზირია, 1987) და მრ. სხვა.

ა. შანიძის მრავალრიცხოვანი გამოკვლევები მორფოლოგიის საკითხებზე შეჯამებულია მის „ქართულ გრამატიკასა“ (1930) და „ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლებში“ (1953, მე-2 გამოც. — 1973, მე-3 გამოც. — 1980). მორფოლოგიის საკვანძო საკითხებს ეძღვნება არნ. ჩიქობავას „ქართული ენის დახასიათება“ (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1950, ცალკე გამოცემა 1998), აგრეთვე წერილების სერია: „რა თავისებურებანი ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას?“ (1929—30). მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ზმნათა სუფიქსაციის, დროისა და გვარის მაწარმოებელთა საკითხების შესახებ ეკუთვნის ვ. თოფურიას. ბოლო წლებში გამოქვეყნდა მონოგრაფიები ქართ. ენის მორფოლოგიის პრობლემებზე: ბ. ჯორბენაძის „ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხები“ (1975) და

მისივე „ქართული ზმნის ფორმო-რივი და ფუნქციური ანალიზის პრინციპები“ (1980), მ. დამენიას „ქართული ზმნური მორფემების სტრუქტურული მოდელები“ (1982), მ. სუნიშვილის „სტატიკური ზმნები ქართულში“ (1976) და „გარდამავალი ზმნები ქართულში (სისტემისა და ისტორიის ზოგი საკითხი)“ (1986), თ. უთურგაიძის „სახელის მორფოლოგიური ანალიზი ქართულში“ (1986), „გრამატიკული კატეგორიებისა და მათი ურთიერთმიმართებისათვის ქართულ ზმნაში“ (2002), დ. ფხაკაძის „1 თურმეობითი ფუნქციები ქართულში“ (1984), გ. გოგოლაშვილის „ქართული ზმნის უღვლილების სისტემა“ (1988), თ. ღვინაძის „ქართული ზმნის გნებითი გვარის ფორმათა სტილისტიკა“ (1989), დ. მელიქიშვილის „ქართული ზმნის უღვლების სისტემა“ (2001), მ. ტუსკიას „სახელთა აფიქსური წარმოება ახალ სალიტერატურო ქართულსა და დიალექტებში“ (2004), რ. ქურდამის „ხმოვანმონაცვლე ზმნები თანამედროვე ქართულში“ (2005) და მრ. სხვ.

სინტაქსის საკითხები წარმოდგენილია ლ. კვაჭაძის „თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსში“ (1966, მე-2 გამოც. — 1977, მე-3 გამოც. — 1988, მე-4 გამოც. — 1996), ა. დავითიანის „ქართული ენის სინტაქსში“ (1973), გამოქვეყნდა აგრეთვე ლ. კვანტალიანის „მისამართი სიტყვისა და მიმართებითი ნაცვალსახელის შეთანხმება ქართულში“ (1983) და „ქართული ზეპირი მეტყველების სინტაქსის საკითხები“ (1990), შ. აფრიდონიძის „სიტყვათგანლაგება ახალ ქართულში“ (1986), ა. კიზირიას „მარტივი წინადადებების წევრთა შემადგენლობის მიხედვით და კომუნიკატივები“ (1987), რ. ჭიკაძის „წინადადების პარატაქსული კონსტრუქცია ქართულში“ (1995) და სხვ.

დასახელებული ავტორების გარდა, ქართ. ენის მორფოლოგიისათუ სინტაქსის საკითხებზე მნიშვნელოვანი წერილები აქვთ გამოქვეყნებული გ. როგავას, გ. მაჭავარიანს, ლ. ნოზაძეს, ნ. აბესაძეს, დ. გეჭაძეს, გ. კაჭარავას, გ. ბაბუნაშვილს, გ. ბურჭულაძეს, ლ. გეგუჩაძეს, მ. მაჭავარიანს, ა. ფოცხიშვილს და სხვ.

ძვ. ქართულის გრამატიკულ წყობას მიეძღვნა ა. შანიძის „ძველი ქართული ენის გრამატიკა“

(1976, ქართ. ენაზე; 1982, გერმ. ენაზე), არნ. ჩიქობავას „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში. I. ქვემდებარე-დამატების საკითხი ძველ ქართულში“ (I გამოც. — 1928; მე-2 გამოც. — 1968), მისივე „ერგატული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I. ნომინატიური და ერგატული კონსტრუქციის ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით“ (1948). ძვ. ქართ. ენის სტრუქტურისა და ქართ. ენის ისტ. საკითხებზე განხილული აგრეთვე მონოგრაფიები: „ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში“ (ი. ქავთარაძე, 1954), „ქართული ენის ისტორიისათვის“ (მისივე, 1964), „სახელთა ბრუნება და ბრუნვითა ფუნქციები ძველ ქართულში“ (ი. იმნაიშვილი, 1964), „ზმნა ძველ ქართულში“ (ი. და ვ. იმნაიშვილები, ორ ნაწილად, 1996), „რთული წინადადებების პრობლემა ქართულ ენაში“ (შ. ძიძიგური, 1989), „ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში“ (მ. ძიძიგური, 1960), „რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში“ (ფ. ერთელიშვილი, 1963), „ზმნური ფუძეების ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში“ (მისივე, 1970), „მარტივი წინადადებების შედგენილობა ძველ ქართულში“ (ა. კიზირია, 1963), „რთული წინადადებების შედგენილობა ძველ ქართულში“ (მისივე, 1969), „ინფინიტივის საკითხისათვის ძველ ქართულში“ (დ. ჩხუბანიშვილი, 1972), „იოანე პეტრიწის ენა და სტილი“ (დ. მელიქიშვილი, 1975), „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები“ (მისივე, 1984), „ძველი ქართული ენა“ (მისივე, 1997), „ზმნისწინი ძველ ქართულში“ (ი. ვეშაპიძე, 1967), „ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები“ (კ. დანელია, 1983), „მესამე სერიის ნაკვეთულთა წარმოება და მნიშვნელობა ძველ ქართულში“ (ა. არაბული, 1984), „მასდარის წარმოება ძველ ქართულში“ (ბ. ცხადაძე, 1984), „ზმნის აღწერითი წარმოება ძველ ქართულში“ (თ. ვაშაკიძე, 1993), „კორელაციურ ფუძეთა ისტორია ქართულ ენაში“ (ნ. ჭოხონელიძე, 2000), „სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა განაწილებისათვის ძველ

ქართულში“ (ლ. ბარამიძე, 2003) და მრ. სხვ. რიგი მნიშვნელოვანი საკითხია გამოკვლეული ი. აბულაძის, კ. დონდუას, გ. როგავას, ლ. კიკნაძის, ქ. ლომთათიძის, ა. მარტიროსოვის, თ. უთურგაძის, ც. ქურციკიძის, თ. ცქიტიშვილის, მ. შანიძის, ზ. ჭუმბურიძის, ლ. ბარამიძისა და სხვათა წერილებში. ქართული ენის ფუნქციონირების ფართო და სპეციფიკური სფეროა სიტყვაკაზმული მწერლობა (იხ. ქართული ენა). რუსთაველის ენას მიეძღვნა ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, ი. აბულაძის, ვ. ბერიძის, გ. წერეთლის, შ. ძიძიგურის, ქ. ლომთათიძის, ა. ჭინჭარაულის, ი. მეგრელიძისა და სხვ. წერილები, ი. გიგინეიშვილის გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის კრიტიკის საკითხების შესახებ (1975), ა. ჭინჭარაულის «„ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის საკითხები“, წიგნი I (1982) და გ. კარტოზიას «„ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის საკითხები» (1975). საზღვრ გამოიცა „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია (1933, კ. ჭიჭინაძე, 1956 თსუ-ში ა. შანიძის ხელმძღვანელობით, 1973 — ენათმეცნ. ინ-ტში მ. ჭაბაშვილისა და ა. ჭინჭარაულის რედაქტორობით).

მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ი. ჭავჭავაძის (გ. შალამბერიძე, 1966), რ. ერისთავის (ო. ურიდია, 1966), ვ. ბარნოვის (ე. კოშორიძე, 1966), ე. გაბაშვილისა (ი. კიკნაძე, 1982, 2005), კ. გამსახურდიას (ნ. ლემონჯავა, 1983) ენისა და სტილის საკითხები; ცალკეულ მწერალთა ლექსიკონები შეადგინეს ა. ჭინჭარაულმა („ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი“, 1969), ა. ჭავჭავაძის, ნ. ბარათაშვილის სიმფონია-ლექსიკონები (ა. არაბული, თ. გვანცელაძე, ა. ლომთაძე, 1996), ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, გ. ტაბიძის პოეზიის სინშირული ლექსიკონები (თ. სანიკიძე) და სხვ. მთელი რიგი სტატიები აქვთ გამოქვეყნებული აგრეთვე ა. შანიძეს, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას, შ. ძიძიგურს, ი. გიგინეიშვილს, ბ. ჯორბენაძეს, გ. კვარაცხელიას, თ. კვაჭანტირაძე, ო. ურიდიას, ზ. სარჯველაძეს და სხვ. ქართ. ენის ლექსიკის თანამედროვე ვითარებას ასახავს საქართველო. აკადემიის მიერ გამოცემული „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“, ტტ. 1—8 (იხ. განმარტებითი ლექსიკონი); „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ (ერთტომეული, 1986;

მე-2 გამოც. 1990, 2 ნაკვეთად); რეატომეულის ბაზაზე შექმნილი „ინვერსიული ლექსიკონი“ (შედგენილი ბ. ფოჩხუას ხელმძღვანელობით, 1967). რამდენჯერმე გამოიცა ი. იმედაშვილის (1904, 1928), გ. ახვლედიანის (1933), მ. ჭაბაშვილის (1964, 1973, 1989) „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“. გამოქვეყნდა „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ პ. ქავთარაძის რედაქციით (1937), აგრეთვე ენათმეცნ. ინ-ტის თანამშრომლების მიერ შედგენილი „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ (ტ. 1—3, 1956—59), „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“ (ერთტომეული, 1983); თანამედროვე ქართული ენის ლექსიკა მიმოხილულია ნაშრომებში: „ქართული ენის ლექსიკოლოგია“ (ბ. ფოჩხუა, 1974), „ქართული ლექსიკოგრაფიის საფუძვლები“, „ქართული ლექსიკოგრაფიის საკითხები“ (ა. ლლონტი, 1964, 1983); „თანამედროვე ქართული ენის ლექსიკა“ (რ. შამელაშვილი, წგ. 1—3, 1972—79), „ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკონი სინონიმის საკითხები“ (ჯ. სილაგაძე, 1981), „ფერთა აღმნიშვნელი ლექსიკა ქართულსა და რუსულ ენებში“ (ნ. მირიანაშვილი, 1986), „თანამედროვე ქართული ენის იდეოგრაფიული ლექსიკონი, I“ (ბ. ფოჩხუა, 1987). ქართული ფრაზეოლოგია და იდიომატიკა შესწავლილი აქვს ა. თაყაიშვილს — „ქართული ფრაზეოლოგიის საკითხები“ (1961), ა. ონიანს — „ქართული იდიომები“ (1960).

ძვ. ქართული ენის ლექსიკას შესწავლიან თსუ-ში, ენათმეცნ. ინ-ტსა და ხელნაწ. ინ-ტში. გამოქვეყნდა ილ. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“ (მასალები, 1973), ამავე ლექსიკონის ინვერსიული საძიებელი (1979); ზ. სარჯველაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები“, 1995), „ძველი ქართული ენის სიტყვის კონა“ (მისივე, 2001), ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი შეადგინა ი. იმნაიშვილმა (1948—49), გამოიცა „ქართლის ცხოვრების სიმფონია-ლექსიკონი“ (წგ. 1—2, 1986), „ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების სიმფონია-ლექსიკონი“ (I, 2005). მონოგრაფიულად შესწავლულია სხვადასხვა დარგის ლექსიკა: „ადამიანის ანატომია — ფიზიოლოგიასთან დაკავშირებული ლექსიკა ძველ ქართულში“ (ლ. გელენიძე, 1974), „ცხოველების აღმნიშვნელი ლექ-

სიკა ძველ ქართულში“ (ი. ქერქაძე, 1974).

ახ. ქართ. სალიტ. ენის ნორმირებისა და სადავო საკითხების მოსაგვარებლად მუშაობა არსებითად XIX ს. 60-იანი წლებიდან დაიწყო, როცა ი. ჭავჭავაძის თაოსნობით გატარდა მნიშვნელოვანი ორთოგრაფიული რეფორმა (ძვ. ასოების ხმაურებიდან ამოღება). ეს მუშაობა კიდევ უფრო გაცხოველდა თსუ-ის დაარსების შემდეგ. განსაკომთან შეიქმნა სახელმწიფო სამეცნიერო საბჭო აკად. ი. ჯავახიშვილის თავმჯდომარეობით (1921), შემდეგ — 1925-იდან — ცენტრალური სატერმინოლოგიო კომიტეტი. სხვადასხვა დროს განსახკომთან, ქართ. ლიტ-რის ინ-ტთან, საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან მუშაობდა ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი კომისია. 1954-იდან საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებობდა თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისია. 1995-იდან მას ეწოდება საქართველოს პრეზიდენტთან არსებული სახელმწიფო ენის მუდმივი სახელმწიფო კომისია. კომისიის სამუშაო ბაზა შეიქმნა საქართველოს მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტში ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა განყოფილების სახით (1953), რ-იც 1966 გარდაიქმნა ქართ. მეტყველების კულტურის განყოფილებად (ხელმძღვ. ი. გიგინეიშვილი, შ. აფრიდონიძე, თ. ვაშაქიძე). გამოსულია „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების“ I კრებული (1970, რედ. ი. გიგინეიშვილი; ფოტოტიპური გამოცემა 1986); 1985-იდან დამტკიცებული ნორმები გამოდის ბიულეტენების სახით. 1972-იდან გამოდის კრებ. „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“, გამოქვეყნებულია 12 წიგნი (1—5 რედ. ი. გიგინეიშვილი, 6—12 რედ. შ. აფრიდონიძე). სალიტ. ქართულის ნორმირება-დანეწევის ემსახურება „ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (ვ. თოფურიას, ი. გიგინეიშვილი, 1968, II გამოც., 1998). ენათმეცნ. ინ-ტმა და ქართ. ენციკლოპედიის მთავარმა სამეცნიერო რედაქციამ ერთობლივად გამოსცეს კ. გიგინეიშვილის „ბერძნული და რომაული საკუთარი სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1985) და „საბჭოთა კავშირის გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1987). პირთა და გეოგრა-

ფიულ სახელთა მართლწერასთან დაკავშირებით ცალკე წიგნებისა და ბროშურების სახით გამოქვეყნებულია ა. შანიძის, ვ. თოფურიას, შ. ძიძიგურის, ზ. ჭუმბურიძის, გ. შალამბერიძის, ნ. ბასილაიას, ა. გვენცაძის, შ. აფრიდონიძის, ა. არაბულისა და სხვათა ნაშრომები. ქართ. სალიტ. ენის სამეცნიერო და პუბლიცისტური სტილი შესწავლილია გ. კვარაცხელიას მონოგრაფიაში „ქართული ენის ფუნქციური სტილისტიკა“ (1990). ენის ნორმალიზაციის თეორიულსა და პრაქტიკულ საკითხებს ეძღვნება ლ. ლეჟავას მონოგრაფია „ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის ისტორია და პრინციპები“ (2004).

ნორმალიზაციის უმნიშვნელოვანეს უბანს წარმოადგენს ტერმინოლოგია (სამეცნ.-ტექნიკური, საზ.-პოლიტ. და სხვ.). ენათმეცნ. ინ-ტი ხელმძღვანელობს ტერმინთა უნიფიკაციის, ტერმინოლოგიური ლექსიკოგრაფიისა და სტანდარტიზაციის საკითხებს. სათანადო დარგების სპეციალისტებთან თანამშრომლობით ინსტიტუტში დამუშავდა და გამოიცა მრავალი დარგობრივი ტერმინოლოგიური ლექსიკონი (ხელმძღვ. ვუკ. ბერიძე, შემდეგ — რ. ღამბაშიძე, თ. ჯიბუჭი). მუშავდება თითქმის ყველა დარგის ტერმინოლოგია; განსაკუთრებით აღსანიშნავია კრებისთი ტერმინოლოგია ტექნიკასა და სოფლის მეურნეობაში. ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიის ძირითად პრობლემებს ეძღვნება სპეც. მონოგრაფია „ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგია და მისი შედგენის ძირითადი პრინციპები“ (რ. ღამბაშიძე, 1986).

ქართ. დიალექტოლოგიის დარგში თსუ-ის დაარსებამდე გამოქვეყნდა მ. ჯანაშვილის შრომა საინგილოს შესახებ (1911—13), ნ. მარის მიერ ჩაწერილი იმერხეული ტექსტები და ლექსიკონი (1911) და ა. შანიძის შრომა „ქართული კილოები მთაში“ (1915). თსუ-ში დამუშავდა არნ. ჩიქობავას შრომები გარეკახური, მთიულური, ფერეიდნული დიალექტების შესახებ, ვ. თოფურიას წერილები ქართულური დიალექტის შესახებ. 20-იანი წლებიდან დაიწყო ქართული კილოების გეგმაზომიერი შესწავლა. აღწერილია თითქმის ყველა დიალექტი. გამოიცა დიალექტოლოგიური ტექსტები და გამოკვლევები (ა. შანიძე, შ. ძიძიგური, ი. გიგინეიშვილი, ს. ჟღენტა, ი. ქავთარაძე,

ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, რ. ღამბაშიძე, ვ. ფანჩიიძე, ლ. კაიშაური, ი. მეგრელიძე, გ. დოლიძე, ა. ლლონტი, თ. ქაჯაია, შ. ნიჟარაძე, ჯ. ნოლაიძე, ნ. ნოლაიძელი, ქ. ძოწენიძე, ა. ჭინჭარაული, თ. უთურგაძე, ვ. სომხიშვილი, თ. კახაძე, მ. ალავიძე, კ. კუბლაშვილი, პ. გაჩეჩილაძე, კ. გუგუშვილი, ი. ქეშიკაშვილი, ნ. როსტიაშვილი, თ. სალარიძე, გ. ცოცანიძე, პ. ჯაფანიძე, დ. ჩხუბია-ნიშვილი, თ. მიქიაშვილი, შ. ფუტკარაძე და სხვ.). თავისი კვლევის შედეგები გამოაქვეყნა შ. ძიძიგურმა წიგნში „ძიგბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან“ (1954, II გამოც. 1970). ვ. თოფურიას რედაქციით, ი. გიგინეიშვილისა და ი. ქავთარაძის მონაწილეობით გამოიცა „ქართული დიალექტოლოგია“ (1961); დაიბეჭდა ბ. ჯორბენაძის „ქართული დიალექტოლოგია I“ (1989), მისივე „ქართველურ ენათა დიალექტები“ (1995). ენათმეცნ. ინ-ტის „დიალექტოლოგიური კრებული“ (1987, 1988, 1991), ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნ.-კვლევითი ინ-ტის გამოცემა „აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა“ (1—8, 1976—92). გამოქვეყნდა რამდენიმე დიალექტოლოგიური ლექსიკონი: აჭარულისა (შ. ნიჟარაძე, 1971), გურულისა (გ. შარაშიძე, 1938), ზემოიმერული-სა (ბ. წერეთელი, 1938, ქ. ძოწენიძე, 1974, პ. გაჩეჩილაძე, 1976), ლეჩხუმურისა (მ. ალავიძე, 1938); ქიზიყურისა (ს. მენთეშაშვილი, 1943), თუშურისა (პ. ხუბუტია, 1969; გ. ცოცანიძე, 2002), ინგილოურისა (ნ. როსტიაშვილი, 1978), ხევსურულისა (ა. შანიძე, 1931; ა. ჭინჭარაული, 1960—2005), მთიულურისა (ლ. კაიშაური, 1967), ქართლურისა (თ. ბეროშაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, 1981), მოხეურისა (ი. ქავთარაძე, 1985), ფშაურისა (გ. ხორნაული, 2002) და სხვ., ცალკე დარგები მიმოხილულია დიალექტური ლექსიკონის თვალსაზრისით („ვაზის კულტურასთან დაკავშირებული ლექსიკა ქართულში“, ლ. ასათიანი, 1977; „პურეულის ლექსიკა ქართულში“, თ. კახაძე, 1987). ენათმეცნ. ინ-ტში მუშაობა მიმდინარეობს ქართულ დიალექტოლოგიურ ატლასზე (იხ. აგრეთვე დიალექტოლოგია).

იმთავითვე დიდი ყურადღება ეთმობოდა ქართულ-ქართველური ტოპონიმიკის შესწავლას. ფუძემდებლური ნაშრომია ვახუშტი

ბატონიშვილის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (საქართველოს გეოგრაფია). ნაშრომი 4-ჯერ გამოცემა: I გამოცემა ეკუთვნის მ. ბროსეს (1882). მნიშვნელოვანი ტოპონიმიკური მასალა წარმოდგენილია იოანე ბატონიშვილის „კალმასობასა“ (დაწერილია 1813—28 წლებში; გამოცემა ტ. 1—2, 1936—48) და „ქართლ-კახეთის აღწერილობაში“ (შედგენილია 1794—99 წლებში, ცალკე წიგნად გამოცემა 1986). ქართ. ტოპონიმიკის შესწავლის ისტორიაში ახ. ეტაპს ქმნის ნ. მარის, პ. იოსელიანის, ა. ცაგარელის, ი. ყიფშიძის, ი. ჯავახიშვილის, ა. შანიძის, მ. ჯანაშვილის, კ. კეკელიძის, ლ. მელქისეო-ბეგის და სხვ. ტოპონიმიკური ძიებანი. ამ დარგის კვლევას თანამედროვე ეტაპზე სისტემური ხასიათი მიეცა მას შემდეგ, რაც თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრასთან შეიქმნა ტოპონიმიკის ლაბორატორია (1969). ინტენსიური ტოპონიმიკური კვლევა-ძიება მიმდინარეობს აგრეთვე მთელ რიგ სამეცნ.-კვლევით ინ-ტებში (არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმცნიერების, ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა, ვახუშტი ბატონიშვილის სახ. გეოგრაფიის). ტოპონიმიკისა და ანთროპონიმიკის საკითხებზე გამოქვეყნებულია მონოგრაფიები, კრებულები, სტატიები (არნ. ჩიქობავა, ს. ჯანაშვილი, ვ. თოფურიას, ნ. ბერძენიშვილი, ქ. ლომთათიძე, გ. როგავა, მ. ქალაძე, ა. ლლონტი, ზ. ჭუმბურიძე, ბ. ჯორბენაძე, ა. ჭინჭარაული, ი. სიხარულიძე, ი. მაისურაძე, თ. ზურაბაშვილი, შ. აფრიდონიძე, ფ. მაკალათია, გ. ბედოშვილი, თ. უთურგაძე, გ. თოფურიას, მ. ალაფიძე, პ. ცხადაია და სხვ.). დაარსდა გამოცემათა სერია „ტოპონიმიკა“ (გამოვიდა 2 ტ. — 1976, 1980 და მე-3 ონომასტიკა I, 1987 შ. ძიძიგურის საერთო რედაქციით).

ქართველური ენების (კერძოდ, სვანურისა და ზანურის) შესწავლა, რაც ჯერ კიდევ პეტერბურგში დაიწყო ა. ცაგარელმა, ნ. მარმა, ი. ყიფშიძემ, გრძელდება თსუ-სა და ენათმეცნ. ინ-ტში. სვანური ენის ფონეტიკა და მორფოლოგია საკვანძო საკითხები გაშუქებულია ა. შანიძის გამოკვლევაში „უძელაუტი სვანურში“ (1925) და ვ. თოფურიას წერილებში. საკანგებოდ აღსანიშნავია ვ. თოფურიას „სვანური ენა, I. ზმნა“ (1931, II გამოც. 1967). სვანური ენის სტრუქტურის საკითხებს

არკვევს ს. ჟღენტის „სვანური ენის ფონეტიკა“ (1949), თ. გამყრელიძის „დეზაფრიკატიზაცია სვანურში. „გადაწერის წესები“ დიაქრონიულ ფონოლოგიაში“ (1968), მ. ქალაძის „სვანური ენის ფონეტიკა. I“ (1969), კ. გაგუას „დრონაკ-ლი ზმნები სვანურში“ (1976), ი. ჩანტლაძის „ქართველოლოგიური ძიებანი“ (I, 1998), ა. ონიანის „სვანური ენა“, თბ., 1998, ს. ჯანაშვიას, კ. დონდუას, თ. შარაძენიძის, გ. მაჭავარიანის, თ. გამყრელიძის, ზ. ჭუმბურიძის, ა. ონიანის, ე. ოსიძის, ნ. აბესაძის, ი. ჩანტლაძის და სხვ. ნაშრომები. სვანური ენის შესწავლის თვალსაზრისით დიდად მნიშვნელოვანია სვანურის ოთხივე დიალექტის გამოცემული ტექსტები (ტ. 1 — 1939, ტ. 2 — 1957, ტ. 3 — 1967 წ., ტ. 4 — 1979); ნ. ჩართოლანის „სვანური ტექსტები და ლექსიკა“ (2003). არნ. ჩიქობავას ნაშრომში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“ (1936) ჭანურის ფონეტიკ., მორფოლოგ. და სინტაქსური მოვლენები განხილულია მეგრულთან და ქართულთან ისტ.-შედარებითი თვალსაზრისით. ზანურის (მეგრულ-ჭანურის) ბგერით სისტემას შეეხება ს. ჟღენტის „ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა“, (1953), ნ. იმნაძის „ზანური ენის მეგრული დიალექტის ბგერითი შედგენილობა“ (1981), ნ. კიზირიას „ჭანურის ბგერითი შედგენილობა“ (1981), ნ. ქუთელიას „ლაზურის ფონემატური სტრუქტურა“ (2005), გ. კარტოზიას „ლაზური ენა და მისი ადგილი ქართველურ ენათა სისტემაში“, (2005); ზანურის სტრუქტურის საკითხებია გამოკვლეული ვ. თოფურიას, გ. როგავას, ტ. გუდავას, გ. კარტოზიას, ი. ასათიანის, ნ. ქუთელიას და სხვ. შრომებში; ა. ლომთაძის მონოგრაფიაში „ბრუნების თავისებურებათა ისტორიისათვის მეგრულში“ (1987), კ. დანელიას ნაშრომში „კოლხური (მეგრულ-ლაზური) ენა“ (2006). ჭანური ტექსტები გამოსცეს არნ. ჩიქობავამ, ს. ჟღენტმა, გ. კარტოზიამ, ი. ასათიანმა, მეგრული ტექსტები — მ. ხუბუამ, ტ. გუდავამ, კ. დანელიამ. გამოქვეყნდა ი. ყიფშიძის მიერ თურქეთის ტერიტორიაზე 1916 ჩაწერილი ჭანური ტექსტები (1939, არნ. ჩიქობავას წინასიტყვაობითა და შესავალი წერილით) და მისივე „ჩვეული თხზულებანი“, რ-შიც შესულია „მეგრული (ივერიული) ენის გრამატიკა ქრესტომათითა და ლექსიკონით“, „დამატებითი

ცნობები ჭანური ენის შესახებ“ და სხვ. (1994, კ. დანელიას წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით). გამოცემულია ვ. თოფურიასა და მ. ქალაძის „სვანური ლექსიკონი“ (2000), ო. ქაჯაიას „მეგრული ქართული ლექსიკონი“ (ტ. 1—3, 2001—2002).

ქართველურ ენათა ისტ.-შედარებით შესწავლას მიეძღვნა არნ. ჩიქობავას „ჭანურ-მეგრულ-ქართ. შედარებითი ლექსიკონი“ (1938), „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“ (1942), ვ. თოფურიას წერილების სერიები „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“ (1926—41) და „ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან“ (1927—38, ეს წერილები ზოგ სხვა გამოკვლევებთან ერთად თავმოყრილია ავტორისავე „შრომებში“, III, 1979); „ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები“ (გ. როგავა, I—1962, II—1984), „სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი“ (თ. გამყრელიძე, 1959), „საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა“ (გ. მაჭავარიანი, 1965), „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“ (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, 1965), „ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I. მარცვლის აგებულების პრობლემა“ (ს. ჟღენტი, 1960), „ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში“ (ა. მარტიროსოვი, 1964), „ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები“ (ა. ონიანი, 1978), „ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები“ (მისივე, 1989), „მარტივი წინადადებების შედგენილობა ქართველურ ენებში“ (ა. კიზირია, 1982), „კომპლექსითაგან მომდინარე ბილაბიალური ხშულები ქართველურ ენებში“ (ქ. ლომთათიძე, 1984), „ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემები ქართულში სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით“ (ნ. ჩართოლანი, 1985), „მყოფადი ქართველურ ენებში“ (ზ. ჭუმბურიძე, 1986), „ზმნისართის წარმოება და ფუნქციები ქართველურ ენებში“ (კ. გაბუნია, 1993), „ზმნური და სახელური ფუძეკმნადობის პრობლემა ქართველურ ენებში“ (ა. არაბული, 2001), „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ (პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, 1990, II გამოც. 2000), „ქართველური ენა-კილოთა შედარებითი ლექსი-

კონი“ (მ. ჩუხუა, 2003). გარდა ამისა, გამოქვეყნდა არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას, გ. როგავას, ქ. ლომთათიძის, გ. მაჭავარიანის, თ. შარაძენიძის, ი. მელიქიშვილის, ნ. აბესაძის, ე. ოსიძისა და სხვათა საყურადღებო წერილები.

ქართველურ ენებს ისტ. ხანაშიც ძლიერი შეხება ჰქონდა სხვა ენებთან. ეს აისახა ამ ენათა ლექსიკაში. ქ-ის მნიშვნელოვანი სფეროა სხვა ენებთან ლექსიკური ურთიერთობის კვლევა. ქართ.-ბერძნ. ლექსიკური შეხვედრები გამოვლენილია ს. ყაუხჩიშვილის, ა. ურუშაძის, გ. როგავას, თ. გამყრელიძის, რ. გორდეზიანის შრომებში, ქართ.-სომხ. — ნ. მარის, ი. აბულაძის, ზ. ალექსიძის, ი. შილაკაძის, ე. დოჩანაშვილის, ა. მარტიროსოვის, ლ. სანიკიძის, ც. ქურციკიძის, მ. რაფაგას და სხვათა შრომებში; ქართ.-ირან. კონტაქტები გამოკვლეულია გ. ახვლედიანის, იუსტ. აბულაძის, მ. ანდრონიკაშვილის (გამოიცა მისი მონოგრაფია: „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან“ — ტ. I, 1966, ტ. II 1997), დ. კობიძის, თ. თედევას, ა. გვახარიას, მ. თოდუას, ჯ. გიუნაშვილისა და სხვათა ნაშრომებში, ქართ.-სემიტური ლექსიკური ურთიერთობა — ნ. მარის, გ. წერეთლის, მ. შანიძის, კ. წერეთლის და სხვათა ნაშრომებში, ქართ.-თურქ. — ს. ჯიქიას, ე. გუდიაშვილის, ვ. ჯანგიძის, ნ. ბაღათურიას, შ. გაბესკირიას ნაშრომებში.

ქართ. ენათა სტრუქტურა და მდიდარი ისტორია, ენათა მჭიდრო კონტაქტები, ენის სისტემის აღწერისა და მრავალი სხვა საკითხი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით. გაღრმავებული მუშაობა ენის თეორიის საკითხებზე კი ხელს უწყობს კონკრეტულ ენათა ნაყოფიერ კვლევას. ამან განაპირობა ზოგადენათმეცნიერულ კვლევის მაღალი დონე საქართველოში.

სათანადო თეორ. პრინციპები ზოგადად ჩამოყალიბებული იყო ჯერ კიდევ 1924 „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების“ წელიწდეულში“ (არნ. ჩიქობავა). ენის სისტემის აღწერის ძირითადი პრინციპული საკითხები გაანალიზებულია მონოგრაფიაში „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“ (არნ. ჩიქობავა, 1928; II გამოც. 1968), ხოლო ენის ისტორიის (და აღწერითი ენათ-

მეცნიერების) მთავარი საკითხები განხილულია არნ. ჩიქობავასივე მონოგრაფიებში: „ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები“ (1945, II გამოც. 1983), „ენის როგორც ენათმეცნიერების საგნის პრობლემა“ (1959, რუს. ენაზე). „ახალი მოძღვრების“ დებულებათა კრიტიკული ანალიზი ჯერ მოცემული იყო არნ. ჩიქობავას გამოკვლევაში „პრობლემა ენისა, როგორც ენათმეცნიერების საგნისა, საბჭოთა ენათმეცნიერების ძირითადი ამოცანების ასპექტში“ (ენიმიკი, X, 1942, რუს. ენაზე); ხოლო შემდეგ წერილში, რითაც დაიწყო საენათმეცნიერო დისკუსია გაზ. „პრავდის“ ფურცლებზე (1950, 9 მაისი).

ქართველოლოგიის კონკრეტულ საკითხებთან დაკავშირებით, ქართველ მეცნიერთა გარდა, ნაშრომები აქვთ უცხოელ ენათმეცნიერებს — საფრანგეთში (ჟ. დიუმეზილი, რ. ლაფონი, ბ. უტიე) გერმანიაში (გ. დეტერსი, კ. პ. შმიდტი, პ. ფენრიხი), ინგლისში (დ. ლენგი, ჯ. პიუიტი), ჩეხეთში (ი. იედლიჩკა), შვედეთში (კ. ვალმინგი), შვეიცარიაში (ი. მარშევი), რუსეთში (გ. კლიმოვი), აშშ-ში (პ. არონსონი, ა. ჰარისი, დ. ჰოლისკი) და სხვ.

50-იანი წლების II ნახევარში დაიწყო ქართ. ენის კვლევაში მათემატიკური მეთოდების გამოყენება. ენათმეც. ინ-ტში ამ სპეციალობით დაცულია რამდენიმე დისერტაცია (ლ. აბულაძე, ლ. ენუქიძე, ლ. თამარაშვილი, გ. კვარაცხელია, კ. ლერნერი, ლ. მარგველანი, ვ. მდივანი); მანქანური თარგმნის საკითხებზე მუშაობდა მართვის სისტემების ინ-ტის თანამშრომელთა ჯგუფი (გ. ჩიქოძე, ლ. თამარაშვილი, ლ. მარგველანი და სხვ.), იმავე ინ-ტში მუშავდებოდა ქართ. მეტყველების კომპილაციური სინთეზის პრობლემა (გ. რამიშვილი, ზ. ჯაფარიძე...); ნ. მუსხელიშვილის სახ. გამოთვლით ცენტრში 60-იანი წლებიდან მუშაობენ ქართ. წინადადების სინთეზისა და მანქანური თარგმნის საკითხებზე (ე. დეკანოიძე, მ. ჩხაიძე, გ. მახარობლიძე, დ. გრიქუროვა და სხვ.); კომპიუტერული ლინგვისტიკის განვითარებაში მონაწილეობენ მეცნიერთა ჯგუფები როგორც თსუ-ში, ისე ენათმეც. ინ-ტში, სადაც მუშაობენ ქართ. ენის კომპიუტერული მოდელის აგებაზე, მანქანურ და მუშაგებაზე, კომპიუტერული ტექნოლოგიების,

მონაცემთა ბაზებისა და ქართ. ენის მანქანური ფონდის შექმნაზე (თ. უთურგაძე, ლ. ჩხაიძე, ნ. ლოლაძე, ქ. დათუკიშვილი, ა. არაბული, ლ. ვაშაკიძე და სხვ.).

კვლევა საქართველოში, გარდა თსუ-სა და ენათმეც. ინ-ტისა, მიმდინარეობს თბილ. ი. ჭავჭავაძის სახელმწ. უნ-ტში, ქუთაისისა და ბათუმის უნ-ტებში, ცხინვალის, თელავის პედ. ინ-ტებში, ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეც.-კვლ. ინ-ტში, სოხუმის უნ-ტში.

ქართველოლოგიური თემატიკის წერილები სისტემატურად იბეჭდებოდა, გარდა დასახელებულია, სპეც. გამოცემებში: „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“ I—X (1920—30), „თბილისის უნივერსიტეტის შრომები (ენათმეცნიერება, 1936-იდან), „ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე“, I—XIV (1937—44), „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“ (1941-იდან), „მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია“, 1971-იდან), ცალკე პედ. ინ-ტების შრომებში (ამჟამად შეერთებული კრებულის სახით). ენათმეც. ინ-ტმა გამოსცა თემატური კრებულები: „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“ (6 ტ., 1959—86), „მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები“ (6 ტ., 1969—82), „ეტიმოლოგიური ძიებანი“ (6 ტ., 1987—97).

ქართველოლოგიური კვლევები ინტენსიურად მიმდინარეობს უცხოურ ლინგვისტიკურ ცენტრებშიც (ი. ასფალგი, რ. ბლაიშტაინერი, რ. ბლეიკი, ვ. ბოდერი, ი. ბრაუნი, მ. ბროსე, გ. კლიმოვი, რ. ლაფონი, ი. მარშევი, რ. ნოიკომი, ე. პოლივანოვი, კ. ტუიტი, ბ. უტიე, პ. ფენრიხი, პ. ფოლტი, კ. პ. შმიდტი, პ. შუხარდტი, ა. ჰარისი, დ. ე. ჰოლისკი და სხვ.).

გ. ბურჭულაძე.

გ. კვარაცხელია.

ვ. შენგელია.

ქართველოლოგიური კვლევის ცენტრები, სამეცნიერო-კვლევითი და სასწავლო დაწესებულებები, სადაც მიმდინარეობს ქართული ენისა და სხვა ქართველური ენების, მათი დიალექტების მეცნიერული შესწავლა. ამ მიზანს ემსახურება როგორც სპეციალური ინსტიტუტები — არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დიალექტოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი, ისე — სასწავლო და

სამეცნ. დაწესებულებათა კათედრები, ლაბორატორიები, განყოფილებები.

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. უნ-ტის ქართული ენის კათედრა — შეიქმნა 1991 ქართ. ენისა და ქართ. ლიტ-რის ისტორიის კათედრების ბაზაზე. კათედრის გამგეები: ნ. მიქელაძე, მ. ფალავა. მემკვიდრეა ბათუმის სამასწავლებლო ინ-ტის ქართ. ენის კათედრისა (1937—55), რ-საც ხელმძღვანელობდნენ შ. ძიძიგური, კ. გიგინეიშვილი. კათედრაზე მუშაობდნენ აკად. გ. ახვლედიანი, აკად. გ. წერეთელი, პროფ. ა. ლლონტი, ლ. ჯანგველაძე, ი. მაისურაძე, ე. აბრამიშვილი, ჯ. ნოლაიძე, ნ. საბაშვილი, შ. ნიჟარაძე და სხვ.

ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნ.-კვლევითი ინ-ტის ფოლკლორისა და დიალექტოლოგიის განყ-ბა — ჩამოყალიბდა 1976. ძირითადი მიმართულებაა აჭარული დარგობრივი ლექსიკის კვლევა, აგრეთვე აჭარული ონომასტიკისა და ლაზური დარგობრივი ლექსიკის შესწავლა. დიალექტოლოგიურ კვლევას 1993-იდან ხელმძღვანელობს მ. ქაშადაძე. კვლევის შედეგები ძირითადად წარმოდგენილია კრებულში «აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა».

თბილისის ი. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. უნ-ტის ახალი ქართული ენის კათედრა. შეიქმნა 1945. კათედრას სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდნენ: ვ. თოფურია, ა. შანიძე, შ. ძიძიგური; ი. ქავთარაძე ე. ბაბუნაშვილი, ა. არაბული. კათედრის კვლევის ობიექტია ახალი ქართ. ენის ფონეტიკ., მორფოლოგიკა და სტილისტური თავისებურებანი, აგრეთვე, ქართ. დიალექტოლოგიის და ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები.

თბილისის ი. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. უნ-ტის ახალი ქართული ენის კათედრასთან არსებული ფ. ერთელიშვილის სახ. ონომასტიკის სამეცნ.-კვლევითი ლაბორატორია — დაარსდა 1969, თავდაპირველად როგორც ტოპონიმიკის ლაბორატორია, ხოლო 1993, ონომასტიკის სხვა დარგებში მუშაობის გაშლასთან დაკავშირებით, ეწოდა ონომასტიკის სამეცნ.-კვლევითი ცენტრი და მიეკუთვნა პროფ. ფ. ერთელიშვილის სახელი. ლაბორატორიის გამგეები იყვნენ: ბ. ჯორბენაძე, შ. აფრიდონიძე, პ. ცხადაია.

თბილისის ი. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. უნ-ტის ძველი ქართული

ენის კათედრა — შეიქმნა 1945. კათედრას ხელმძღვანელობდნენ: ა. შანიძე, კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, გ. გოგოლაშვილი. კათედრის კვლევის ობიექტია ძვ. და საშუალო ქართ. ენის სტრუქტურის, ისტ. საკითხები, ტექსტოლოგია, ქართ. სალიტ. ენის ისტორია, ქართველური ენებისა და მათი დიალექტების გრამატიკა. სისტემა, ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები. კათედრას აქვს საკუთარი პერიოდული გამოცემა — „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“.

„ორიონი“ — თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. უნ-ტის ძველი ქართული ენის კათედრასთან არსებული ათონის ქართ. ხელნაწერებისა და ძვ. ქართ. ენის სხვა ძეგლების შემსწავლელი სამეცნ.-კვლევითი ლაბორატორია, დაარსდა 1982. კვლევის ობიექტია ძვ. ქართ. ენის ძეგლები, მიზანი — ამ ძეგლების შესწავლა ლინგვისტურ-ფილოლ. თვალსაზრისით. ლაბორატორიის მენ.-ხელმძღვანელია პროფ. მ. შანიძე.

თბილისის ი. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. უნ-ტის სოხუმის ფილიალის ქართული ენის კათედრა. დაარსდა 1969, სოხუმის პედ. ინ-ტის ქართული ენისა და ლიტ-რის კათედრის ბაზაზე; 1979-იდან არსებობა განაგრძო როგორც აფხაზეთის უნ-ტის ქართ. ენის კათედრამ; 1989-იდან ეწოდებოდა თბილისის ი. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. უნ-ტის სოხუმის ფილიალის ქართ. ენის კათედრა. კათედრას ხელმძღვანელობდნენ: ნ. ბასილაია; ვ. ჯიფელაძე; ჯ. სილაგაძე თ. მიქიაშვილი. კათედრის კვლევის ძირითადი მიმართულებებია: ქართ. ენა და მისი დიალექტები, აგრეთვე ზანური ენა.

თბილისის ა. პუშკინის სახ. სახელმწ. პედ. უნ-ტის (ახლანდ. თბილისის ი. ჭავჭავაძის სახელმწ. უნ-ტი) ქართული ენის კათედრა — შეიქმნა 1957 ქართ. ენისა და ლიტ-რის ისტორიის კათედრის ბაზაზე. კათედრას ხელმძღვანელობდნენ: ა. შანიძე, ვ. თოფურია, კ. დონდუა, მ. ჩიქოვანი, ი. მეგრელიძე, ი. იმნაიშვილი, ა. ჯიშიაშვილი, შ. გაფრინდაშვილი, ვ. ფანჩიძე, შ. ძიძიგური, გ. დლოძიძე, ჭ. თევზაძე, რ. ლამბაშიძე, ალ. ლლონტი, გ. კვარაცხელია, ზ. სარჯველაძე, ა. ონიანი, გ. გოგატიშვილი. კათედრის კვლევის ძირითადი მიმართულებებია: თანამედროვე ქართ. ენა, ძვ. ქართ. ენა, სალიტ. ენის ისტორია,

ქართ. ენის სტილისტიკა, დიალექტოლოგია, ქართ. ლექსიკოლოგია, ტექსტის ლინგვისტური ანალიზი, ენათმეცნიერების შესავალი, ზოგადი ენათმეცნიერება.

თბილისის ს.-ს. ორბელიანის სახ. სახელმწ. პედ. უნ-ტის (ახლანდ. თბილისის ი. ჭავჭავაძის სახელმწ. უნ-ტი) ქართველურ ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის აქტუალურ პრობლემათა შემსწავლელი ლაბორატორია — დაარსდა 1993. ლაბორატორიას ხელმძღვანელობდნენ: ბ. გიგინეიშვილი, ა. ონიანი, გ. კარტოზია კათედრის კვლევის ძირითადი მიმართულებები იყო ახ. ქართ. ენის, ძვ. ქართ. ენის, ქართველური ენების როგორც სინქრონიული, ისე დიაქრონიული კვლევა.

თელავის ი. გოგებაშვილის სახ. სახელმწ. პედ. უნ-ტის ქართული ენის კათედრა. მემკვიდრეა თელავის პედ. სასწავლებლის ქართ. ენის კათედრისა, რ-იც დაარსდა 1939. კათედრას ხელმძღვანელობდნენ: ა. გაჩეჩილაძე, გ. გაბედავა, ნ. კოტინოვი, ი. ჩიკვაძე, ა. გვენცაძე, ი. ქეშეკაშვილი, რ. ჭიკაძე. კათედრის კვლევის ძირითადი მიმართულებებია: ქართ. ენის ისტორია და სტრუქტურა, მიმართება იბერიულ-კავკ. ენებთან; დიალექტური ლექსიკა და დიალექტთა ენობრივი თავისებურებანი, ონომასტიკური კვლევა, მწერლის ენის შესწავლა.

ქუთაისის ა. წერეთლის სახ. სახელმწ. უნ-ტის ქართული ენის კათედრა. დაარსდა 1933. კათედრას ხელმძღვანელობდნენ: არნ. ჩიქოვაძე, ვ. თოფურია, ს. ჟღენტა, გ. როგავა, ქ. ძოწენიძე, პ. ჯავახიძე, ო. ბეისაძე, მ. ალავიძე, მ. ქაცარავა. კვლევის ობიექტია დას. საქართვ. დიალექტები, ლექსიკოლოგიის საკითხები. აგრეთვე, ქართველურ ენათა ელექტრონული ბაზის შექმნის საფუძვლების დამუშავება.

ნ. ლოლაძე.

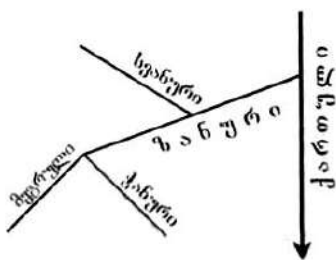
«ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», არნ. ჩიქოვაძის სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანო. გამოდის 1959-იდან. გამოცემულია 9 ტომი (2006). კრებულში იბეჭდება როგორც სინქრონიული, ისე დიაქრონიული ხასიათის ნაშრომები ქართ.-ქართველურ ენათა და დიალექტთა შესახებ, რ-ებშიც განხილულია ფონეტიკ-ფონოლოგიური, გრამატიკ-ტერმინოლოგიის, სტილისტიკის, ტოპონიმიკა-ანთროპონიმიკისა და

სხვ. პრაქტ. და თეორ. საკითხები, ინფორმაციები, ქართველური ტექსტები.

მ. კერესელიძე.

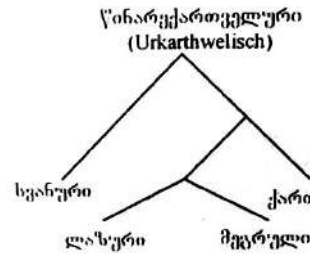
ქართველური ენები, სამხრულ-კავკასიური ენები, იბერიული (იგერიული) ენები, რ-თა შემადგენლობაში შედიან ქართული, სვანური, მეგრული და ლაზური (ჭანური) ენები. ტერმ. „ქ. ე.“ შემოტანილია გერმ. ენათმეცნიერის ჰ. შუხარდტის მიერ. სპეციალისტთა ერთი ნაწილი ენათა ამ ჯგუფს, მთის კავკასიურ ენებთან ერთად, აერთიანებს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახში (იხ. იბერიულ-კავკასიური ენები). არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რის თანახმად, ქ. ე. ქმნიან ენათა დამოუკიდებელ ოჯახს (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, ზ. სარჯველაძე, კ. ჰ. შმიდტი, ჰ. ფერნისი, ...). ყველა ქ. ე-თვის საერთო-ეროვნული და სამწერლობო ენა ისტორიულად და ამჟამადც არის ქართული.

ქ. ე-ის წარმოშობის შესახებ არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. არნ. ჩიქობავას ვარაუდით, ამ ენებს ქ. ე-ის ძველ შემადგენლობაში განსხვავებული ადგილები უკავიათ. ძვ. ქართ. „სისინა“ სალიტ. ენას გამოეყო „შიშინა“ ზანური, რ-იც წარმოადგენს ძვ. ქართ. საწყისის ერთ-ერთი დიალექტის ტრანსფორმაციას. რაც შეეხება სვანურს, იგი ქ. ე-ის ძველ მოდელში დამოუკიდებელი წევრი არ ყოფილა: სვანური მომდინარეობს ქართულიდან ზანურის გავლით და შემდეგში გაზანოზებული სვანების მეტყველების აფხ. ადიღურ ენებთან შეფარების რთული ისტ. პროცესის შედეგად. გვიან მოხდა ზანურის დაშლა ჭანურ და მეგრულ დიალექტებად. ეს პროცესი შეიძლება წარმოდგენილ იქნას შემდეგი სქემით:

განსხვავებული თვალსაზრისია გატარებული გერმ. ქართველოლოგის გ. დეიტერსის მიერ შემოთავაზებულ სქემაში, რომლის მიხედვით, ქ. ე. წარმოიქმნენ საერთო ფუძეების დიფერენციაციის შედეგად. თავდაპირველ ფუძეებს

გამოეყო სვანური, შემდეგში — ქართულ-ზანური ერთიანობის დაშლით მივიღეთ ქართული და ზანური. უფრო გვიან ზანური დაიშალა ლაზურ და მეგრულ ენებად. მოც. სქემა უფრო ადეკვატურად ხსნის მეტი საერთო ნიშნების არსებობას ზანურსა და ქართულს შორის, ვიდრე ამ ენებისა სვანურთან:

დღეისთვისაც საკამათოდ რჩება ქ. ე-ის რაოდენობის საკითხი. ჩვეულებრივ, ქ. ე-ში აერთიანებენ სამ ენას: ქართულს, სვანურსა და ზანურს (მეგრულსა და ლაზურს). მაგრამ არ არსებობს ერთიანობა მეგრულისა და ლაზურის სტატუსის დადგენაში. ამ საკითხზე (გერმ. მეცნიერის გ. როზენის შემდეგ) სპეციალურად მსჯელობს ნ. მარი. მან საკმაოდ სერიოზული ლინგვისტური არგუმენტების საფუძველზე მეგრული და ლაზური დამოუკიდებელ ენებად მიიჩნია (იხ. ზანური ენა). არნ. ჩიქობავას თვალსაზრისით, მეგრული და ჭანური, ფონეტიკური სისტემის აგებულების, მორფოლოგიური და სინტაქსური სტრუქტურის მიხედვით, ერთიანი ენის — ზანურის — კილოებია, (ჭანურსა და მეგრულს ერთი და იგივე ფონეტიკური შესატყვისობა გააჩნია ქართულის მიმართ). აღნიშნული თვალსაზრისის დამცველების აზრით, საერთო ქართველური ენის დაშლის შედეგად მიღებული ზანური ენის კილოების ურთიერთგანმასხვავებელი ნიშანი, ძირითადად, ლექსიკური სხვაობაა, რაც, ერთი მხრივ, ქართულიდან (მეგრულში) და, მეორე მხრივ, ბერძნულიდან და თურქულიდან (ლაზურში) შესული სიტყვების სიუხვით აიხსნება, რამაც უამრავი ზანური სიტყვაფორმა შეიწირა. სხვა ფონეტიკურ-ფონოლოგიური და გრამატიკული ცვლილებები, მათი აზრით, ჩვეულებრივ დიალექტურ სხვაობათა ფარგლებს არ სცილდება. ლაზურისა და მეგრულის სხვადასხვა ენებად მიჩნევას, მათი სიტყვით, „არა აქვს საკუთრივ ლინგვისტური არგუმენტები (სოციოლინგვისტურს

კი ამ შემთხვევაში მტკიცებულებითი ძალა არ გააჩნია, არა და სწორედ სოციოლინგვისტური ანუ მეცნიერების სხვა დარგის არგუმენტებით აპელირება ყველა მკვლევარი, ვინც დღემდე ლაზურისა და მეგრულის დამოუკიდებელ ენებად მიჩნევას უჭერდა მხარს“ (მ. ქურდიანი).

შეუძლებელია იმის მტკიცება, რომ მხოლოდ სოციოლინგვისტური არგუმენტები იყო წამოყენებული ნ. მარის მიერ, როცა წერდა, რომ ჭანური მეგრულისაგან განსხვავებულია. ამას თუ დავუმატებთ სხვა მკვლევართა (ი. ყიფშიძის, არნ. ჩიქობავას, კ. დანელიას...) მიერ დამატებით მოხმობილ ფაქტებს [არაინვერსიული თურმეობითების წარმოებას, ახალ მწკრივთა რთულ სისტემას, სახელივით ნაბრუნები ზმნური ფორმის (თანდებულდართულისა თუ უთანდებულოს) გამოყენებას მასდარის (სინტაქსურად — გარემოების) ფუნქციით, მეგრულის IV სერიის მწკრივთა უქონლობას, ა ფონემის ჩამოყალიბებას...)], მეგრულისა და ლაზურის დამოუკიდებელ ენებად ჩათვლას მეტი საფუძველი აქვს.

ბოლო პერიოდში მკვლევართა ერთმა ჯგუფმა წამოაყენა დებულება, რის მიხედვით არათუ მეგრულისა და ლაზურის დამოუკიდებელ ენებად ჩათვლა არის უმართებულოდ მიჩნეული, არამედ, საერთოდ, ცალკეული ქ. ე-ის არსებობაა უარყოფილი. მათი სიტყვით, „მსოფლიოს ენათა აბსოლუტური უმრავლესობა უკვე კვალიფიცირებულია ექსტრალინგვისტური კრიტერიუმებით და არც არავინ აპირებს გადასინჯოს მათი სტატუსი“ (თ. გვანცელაძე). ამისდა კვალად, მეგრული, ლაზური და სვანური ქართული ენის კილოებად არის კვალიფიცირებული. ამ ჯგუფის თვალსაზრისით, „ქართველები ლაპარაკობენ ერთადერთ ქართველურ-ზოგადქართულ ენასა და ათეულობით დიალექტზე; ზანური (მეგრული, ლაზური) და სვანური (ბალსზემოური, ბალსქვემოური, ლაშური, ლენტეხური და ჩოლურული) კილოები ამ საერთოეროვნული ენის ისეთივე ტერიტორიული მიკროვარიანტებია, როგორიც არიან: ქართლური, კახური, იმერული, აჭარული, ხევსურული, თუშური, ფერეიდნული, ტაოური, მაჭახლური და სხვანი“ (თ. გვანცელაძე).

აღნიშნული დებულება ვერ არღვევს იმ შეხედულებას, რომ სვა-

ნური და მეგრული მხოლოდ ფუნქციონალურად უტოლდებიან ქართ. ენის დიალექტებს, მაშინ როდესაც ლინგვისტ. თვალსაზრისით ჩვეულებრივ ენებად რჩებიან (ა. ონიანი).

ძ. მ-ის წარმოშობის საერთო სურათი ასე შეიძლება იყოს წარმოდგენილი: საერთო-ქართველური ენის ერთიანობის დონეზე მასში „შიშინა“ დასავლური (რ-ისთვისაც აქ გამოყენებულია ტერმ. კოლხური) და „სისინა“ აღმოსავლური (ქართული) დიალექტური არეალები გამოიყოფოდა; კოლხური დიალექტის სვანური კილოკავის ზანური კილოკავისაგან დაშორებისა და დამოუკიდებელ ენად ჩამოყალიბების შემდეგ საერთო-ქართველური ერთიანი ენა ორ მონათესავე ენად გარდაიქმნა: ქართულ-ზანურად (საერთო-ქართველური ენის აღმოსავლური დიალექტისა და დასავლური, ანუ კოლხური დიალექტის ზანური კილოკავის ერთიანობად) და სვანურად. შემდგომში ზანური ხმოვანთგადაწვევის შედეგად ზანური ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ ენად ორი დიალექტური არეალით — მეგრულითა და ლაზურით; ქართველურ ტომთან მიგრაციების შედეგად მეგრულს გარკვეული ნაწილი (დღევანდელი ლაზურის ხოფირ-ჩხალური კილო) დაშორდა და ლაზურს მიეკუთვნა; საბოლოოდ მეგრული და ლაზური დამოუკიდებელ, სხვა ძ. მ-თან შედარებით უფრო ახლომდგომ ენებად ჩამოყალიბდნენ, რ-ებიც ძ. მ-ის სისტემაში ზანური ენების ჯგუფს ქმნიან.

საერთო-ქართველურ ენაში ორი განსხვავებული ფონოლოგიური სისტემის მქონე დიალექტის თანაარსებობა ზოგ მკვლევარს არარეალურად მიაჩნია. სიბილანტთა სამი რიგის ორგვარი (დასავლური, ანუ სვანურ-ზანური და აღმოსავლური, ანუ ქართული) ტრანსფორმირება მათთვის ამ ენის (ე. ი. საერთო-ქართველურის) სიკვდილს და ახალი ენების ჩამოყალიბებას ნიშნავს.

აღმოსავალი ფონოლოგიური სისტემის გარდაქმნა ორ ვარიანტად ყოველთვის არ ნიშნავს ორი დამოუკიდებელი ენის წარმოქმნასა და ტრანსფორმირებული ენის სიკვდილს. ერთი ენის (არათუ ენის, არამედ მისი დიალექტის) შიგნით ორი ფონოლოგიური სისტემის არსებობის შესაძლებლობას ადასტურებს ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ტოხური და ჭადაქოლოური კილოკავების ურთიერთ-

მიმართება, რ-თა სიბილანტური თანხმოვნები ისეთსავე შესატყვისობას გვიჩვენებენ, როგორსაც ქართული და ზანურ-სვანური. მორფოლ. და ლექსიკური ერთიანობის პირობებში ფონეტიკურ სხვაობებს (თვით რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა არსებობასაც კი) გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს მონათესავე ენათა და დიალექტთა კლასიფიკაციისას (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი).

საერთო-ქართველურმა ენამ ორ დიალექტურ არეალად გაყოფის შემდეგ არსებობა განაგრძო როგორც ორი დიალექტური არეალის მქონე ენამ, რამდენადაც, ფონოლოგიური სისტემის განსხვავებულობის გარდა, ამ ორ დიალექტს მორფოლოგიური და ლექსიკური ხასიათის ისეთი სხვაობა არა აქვთ, რაც ხელს შეუშლიდა მათს ენობრივ ერთობას.

შემდგომში, როცა თავი იჩინა ღრმა მორფოლოგიურ-ლექსიკურმა სხვაობებმა, ერთი მხრივ, დასავლურ-ქართველური დიალექტის სვანურ კილოკავსა და, მეორე მხრივ, აღმოსავლურ-ქართველურ (ქართულ) დიალექტთან ერთად დარჩენილ დასავლური დიალექტის ზანურ კილოკავს შორის, მოხდა სვანური კილოკავის დამოუკიდებელ ენად ჩამოყალიბება, დასავლურ-ქართველური ზანური და აღმოსავლურ-ქართველური ქართული განაგრძობდნენ არსებობას როგორც ერთი ენის დიალექტები, რადგან მათი ფონოლოგიური სისტემების სხვაობა მორფოლოგიურ-ლექსიკური მსგავსების (ერთობის) პირობებში ხელს არ უშლიდა მათს ენობრივ მთლიანობას. უფრო მოგვიანებით კი, როცა უკვე საერთო ქართულ-ზანური ენის ზანურ და ქართულ დიალექტებს შორის იჩინა თავი მორფოლოგიურ-ლექსიკურმა სხვაობებმა, ქართულ-ზანური ენა ორ ენად გაიხლიჩა. კიდევ უფრო გვიან, როცა დამოუკიდებელ ზანურ ენაში ორი დიალექტი მორფოლოგიურ-ლექსიკურად დაუპირისპირდა ერთმანეთს, დამოუკიდებელი მეგრული და ლაზური ენები ჩამოყალიბდა.

დამოუკიდებელი განვითარების პირობებში ძ. მ-მა, მიუხედავად ყველა სფეროში მომხდარი ცვლილებებისა, შეინარჩუნეს მრავალი საერთო ნიშან-თვისება (უშუალოდ ფუძეენიდან მომდინარე ან საერთო ტენდენციებით გამოწვეული).

ფონემათა სისტემა ძ. მ-ში ზოგადად ხასიათდება ხმოვანთა სიმ-

ცირით თანხმოვანთა რაოდენობასთან შედარებით. ფონემათა სისტემაში შედის 5—7 ხმოვანი და 28—30 თანხმოვანი. განსხვავებული სურათია სვანურში, სადაც ფონემური სივრცისა და უმლაუტის გავლენით ხმოვანთა რაოდენობა გაზრდილია (ლაზურში — 12, ბალსზემოურში — 18). შედარებით ერთგვაროვანია თანხმოვანთა სისტემა (ლაზურში 4 ფონემა გვიანდელი ნასესხებია). თანხმოვანთა სისტემა ემყარება ხშულებისა და აფრიკატების სამეულებად, ხოლო სპირანტებისა — წყვილეულებად განაწილებას (იხ. თანხმოვანთა კლასიფიკაცია). ძ. მ-თვის დამახასიათებელია თანხმოვანთა კომპლექსების სიმრავლე. ყველა ქართველურ ენაში დასტურდება ჰარმონიული კომპლექსები (თუმცა მეტ-ნაკლები შეზღუდვებით. იხ. ლაზური ენა, სვანური ენა). ფონეტიკური პროცესებიდან დამახასიათებელია რეგრესული ასიმილაცია და პროგრესული დისიმილაცია (ი. ყიფშიძე). ძ. მ-ის მორფოლოგიაში აშკარად გამოხატული ავლუტინაციურობის (იხ. ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია) გვერდით ყურადღებას იქცევს საკმაოდ განვითარებული სინთეზურობის ელემენტი. შესუსტებულია აბლაუტის მოქმედება (განსაკუთრებით სახელებში). მიუხედავად განსხვავებისა ბრუნვითა რაოდენობასა (წოდ. ქართულში, ლოკატ. ბრუნვები სხვა ძ. მ-ში) და მათ ფუნქციებს შორის (შდრ. მოთხრ., სახ., მიც.), შენარჩუნებულია 6 ძირითადი ბრუნვა: სახ., მოთხრ., მიც., ნათ., მოქმ., ვით.; მატერიალური სიახლოვე ვლინდება ბრუნვის ნიშნებშიც (მეგრულისა და ლაზურის მოთხრ. ბრ. ნიშანი ქ. განკერძოებით დგას სხვა ძ. მ-ის შესაბამისი ბრუნვის ნიშნებისაგან; სინქრონიულ დონეზე სვანურსა და ლაზურში სახ. ბრუნვა მორფოლოგიურად არ არის გამოხატული, იგი სხვა ბრუნვის ფორმებს უნიშნობით უპირისპირდება). რიცხვი ორით, მხოლოდობითი და მრავლობითი. მრ. რიცხვის ნიშანი ქართულსა და მეგრულ-ლაზურში საერთოა: ქართ. -ებ, მეგრული -ეფ, ლაზ. -ფე (-ფეფ). განსხვავებულია სვ. არ (არ), ალ (ალ).

საერთო ნიშნები ავლენს ძ. მ-ის ძირის სტრუქტურა: კანონიკური ფორმა არის CVC, წარმოდგენილი ვარიანტების ფართო სპექტრით. ასეთივე მსგავსებაა აფიქსურ სტრუქტურებშიც, რ-თა შესაძლებელი მოდელია:

პრფ. CV, C, V; სუფ. VC, V, C.

თვლის სისტემა ქ. მ-ში ოცობითია, სვანური ენის ორ კილოში (ბალსწემოურსა და ლაშურში) დასტურდება ათობითი თვლა.

ქართველურ ენებში საერთოა ზმნური კატეგორიები: პირი, რიცხვი, დრო, კილო, გვარი, ასპექტი, კონტაქტი, ქცევა, აქტი, გეზი, ორიენტაცია (თუმცა ენათა მიხედვით განსხვავებულია ამ კატეგორიათა კონკრეტული რეალიზაციის სახეები, როგორც ფორმით, ისე მნიშვნელობით).

გარჩეულია დინამიკური და სტატიკური, გარდამავალი და გარდაუვალი ფორმები; პირთა რაოდენობის მიხედვით განსხვავებულია მონოპერსონალური და პოლიპერსონალური ზმნები. უღვლელება პიროვნება (სუბიექტური) და სუბიექტურ-ობიექტური). გარდამავალი ზმნის შემცველი სინტაგმა წარმოდგენილია განსხვავებულ წყობათა ფორმებით. გვაქვს: ნომინატიური, ერგატიული და დატიური კონსტრუქციები (იხ. ქართული ენა, სვანური ენა, ლაზური ენა, მეგრული ენა).

ქ. მ-ების სინტაქსი მთელი რიგი ნიშან-თვისებებით საერთო სტრუქტურას გვიჩვენებს: სინტაქსური კავშირები (შეთანხმება, მართვა, მითითა); მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგი, წინადადებათა სახეები და ა. შ.

განვითარებულია სიტყვაწარმოება (პრეფიქსული, სუფიქსური, პრეფიქს-სუფიქსური) (იხ. დერევატა) კომპოზიციის მიუხედავად მრავალრიცხოვანი ნასესხობებისა, ქ. მ-ში მაინც მნიშვნელოვან ფუნქციას იკავებს ქართულური ლექსიკა რჩება.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებით, თბ., 1936; მისივე, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938; ჟღენტი ს., სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1949; მისივე, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953; მისივე, ქართულურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I. მარცვლის აგებულების საკითხები, თბ., 1960; ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949; შარაძენიძე თ., ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია. — «იკე», III, თბ., 1952; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953; გამყრელიძე თ., სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959; გამყრელიძე თ., მაჭავარიანი გ., სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში; საერთო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია, თბ., 1965; როგავა გ., ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები,

I-II, თბ., 1962—84; მაჭავარიანი გ., საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965; გუდავა ტ., გამყრელიძე თ., თანხმოვანთკომპლექსები მეგრულში. — «თბილისის უნივერსიტეტი აკ. შანიძეს», თბ., 1981; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982; ლომთაიძე ქ., კომპლექსთაგან მომდინარე ბილაბიალური ხშულები ქართველურ ენებში, თბ., 1984; ონიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები, თბ., 1989; მისივე, სვანური ენა, თბ., 1998; ფენრიხი პ., სარჯველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2000; კარტოზია გ., ლაზური ენა და მისი ადგილი ქართველურ ენათა სისტემაში, თბ., 2005; ფუტკარაძე თ., ქართველები, ნაწილი I, თბ., 2005; დანელია კ., კოლხური ენის გრამატიკული ანალიზი: ამირეჯიბი-მალენი რ., დანელია ნ., დონდუა ი. (შემდგენლები), კოლხური (მეგრულ-ლაზური) ენა, თბ., 2006; გვანცელაძე თ., ენისა და დიალექტის საკითხი ქართველოლოგიაში, თბ., 2006; Марр Н. Я., Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем, СПб, 1910; Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, СПб, 1914; Чикобава А. С., Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический блик. — «იკე», II, 1948; Климов Г. А., Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962; Deeters G., Das kharthwelische Verbum, Lpz., 1930; Schmidt K. H., Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der s dkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962.

გ. კარტოზია.

ქართლური, ქართული ენის ფუძე-დიალექტი. მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქართ. სამწერლობო ენის ისტორიისა და ისტ. დიალექტოლოგიის საკითხების კვლევისათვის. ქ. საფუძვლად უდევს ქართ. სალიტ. ენას დასაბამიდან დღემდე. ქ. დიალექტის თავისებურებანი ფართოდ არის წარმოდგენილი წარმოშობით ქართლელ მწერალთა — დ. ჭონქაძის, ი. გოგებაშვილის, ა. ფურცელაძის, ნ. ლომოურის, ს. მგალობლიშვილის, შ. არაგვისპირელის, ე. გაბაშვილის, ა. ერისთავ-ხომტარის, მ. ჯავახიშვილის, გ. შატერაშვილის, თ. ჩხეიძის და სხვ. თხზულებებში.

ქართლს საქართველოს ტერიტორიის დიდი ნაწილი უკავია. ის მოიცავს (მთლიანად ან ნაწილობრივ) დუშეთის, მცხეთის, გარდაბნის, მარნეულის, თეთრი წყაროს, ბოლნისის, დმანისის, წალკის, კასპის, ახალგორის, გორის, ცხინვალის, ოქოზის, ქარელის, ხაშურის, ბორჯომის რ-ნებს. გარდა ამისა, ისტორიულად ქართლის სამეფოში შედიოდა აგრეთვე ჩრდ-ით — ხევი და მთიულეთი, სამხრ-ით — მესხეთ-ჯავახეთი (სამცხე-ჯავახეთი), დას-ით — ზემო იმერეთი.

ქართლის სხვადასხვა კუთხეში ცხოვრობენ სხვადასხვა დროს გადმოსახლებული მოხვედები, მთიულეები, ხევსურები, კახელები, იმერლები, გურულები, რაჭველები და სხვ., ასევე ებრაელები, სომხები, რ-ებიც მხოლოდ ქართულად მეტყველებენ, ოსები, რუსები, თათრები, თურქულენოვანი ბერძნები. უცხო ენობრივ გარემოსთან კავშირის მიუხედავად, ქ-ის გრამატიკ. წყობას არ განუცდია არც ერთი ენის განსაკუთრებული გავლენა.

ქ. შეიძლება დაიყოს ოთხ კილოებად: ცენტრალური ქ. (შუა-ქართლური ანუ შიდაქართლური), დასავლური ქ. (ბორჯომის, ხაშურისა და სურამის მიდამოების ქ.), ჩრდილოური ქ. (არაგვისა და ქსნის ხეობათა ქ.), სამხრული ქ. (ქვემოქართლური). ასეთი დაყოფის საფუძვლად ქ-ის გავრცელების ფართო ფარგლები და მოსახლეობის ნაირგვარობა გვევლინება.

სალიტ. ქართლისაგან განსხვავებით, ქ-ის ბევრით სისტემაში სპორადულად იჩენს თავს კ — ჩრდილოურ ქ-ის არაგვისა და ქსნის ხეობათა მეტყველებაში (მთიულურის გავლენით). ქ-ში **ჰ** და **ს** ფონემების პოზიციური ნაირსახეობა (დასტურდება ჩრდილოურ და ცენტრალურ ქ-ში, გვხვდება ქვემოქართლურშიც). **ჟ**-ს გვაძლევს: ა) II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირების **ჰ||ს** ნიშანი ხმოვნის მომდევნოდ — გა-**ჟ**-ჭრი, ან ხმოვანზე დაბოლოებულ ფორმასთან ზმნის ენკლიტიკის შემთხვევაში — ბუდე **ჟქიან**. ხშირია **ჟჰ||ჟს** შერწყმის შემთხვევები — და-**ჟჰ**-ბარამს, და-**ჟს**-თესამს. გვხვდება **ჟჰს-ც** — შა-**ჟჰს**-წვდა; ბ) მიც. ბრუნვის ნიშანი ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელთან — „ნათელა-**ჟ** დაუძახე“; გ) ნათ. ბრუნვის -ს ნიშანი ხმოვანფუძიან უკვეცელ სახელებთან — „ოქრო-**ჟ** ბურთი“; დ) III სუბიექტ. პირის -**ს** ნიშანი ხმოვნისა და სუფიქსის მომდევნოდ — დაბარუნ-**ჟ** და „აბარუნოს“, ე) **ჟ** გვხვდება ხმოვანგამყარად ჩრდილოური ქ-ის ზემოქსნურ მეტყველებაში — გა-**ჟა**-თხოვა „გაათხოვა“; ვ) ქვემოქსნურში ხმოვანზე დასრულებულ ფორმასთან გვხვდება ინტონაციურად შეპირობებული **ჟ** — ხვალა**ჟ** „ხვალ“; ზ) **ჟ**-ს იძლევა ფუძისეული -**ს-ც** — სტუმარი → **ჟ**სტუმარი; თ) **ჟ** მიიღება ზოგჯერ **ც, ზ, შ** ბგერებისაგან — მუ**ჟ**ფტი „მუშტი“. ქვემოქართლურში თურქულენო-

ვანი გარემოს გავლენით ნასესხებ სიტყვებში დასტურდება ა: ქალაქი, გვხვდება რ (← ვე) და უ (← ვი): კვერცხი → კორცხი, ძვირი → ძური.

მეტყველების დინჯი ტემპი გარკვეულ პოზიციაში შეაპირობებს ხმოვნის დაგრძელებას — ერთმარცვლიან ზმნებში გრძელდება ხუთივე ხმოვანი: წვეს, ძრვს, ღუმს, ზნს, ვნრ. კითხვით წინადადებაში ტონური მახვილი მოუდის ბოლოდან მეორე ხმოვანს, რაც მის დაგრძელებას იწვევს: ამაიტანდი? ზემოქნისა და არაგვის ხეობათა მეტყველებაში ტონური მახვილის გამო ბოლოდან მეორე ხმოვანი გრძელდება თხრობით და ძახილის წინადადებაშიც: იქნითა ზის; ეთერ, პური მარტანე?

ხშირია ასიმილაციის ზოგიერთი სახეობა: მაგ.: აქოე კომპლექსი ყველა პოზიციაში სრული რეგრესული (როგორც კონტაქტური, ასევე დისტანციური) ასიმილაციის საფუძველზე გვაძლევს ეე-ს: წაყევანა → წაყევანა, წამოყევანა → წამეყევანა || წამეყევანა. ასევეა ბოლოკიდურ პოზიციაში: ჭალაები → ჭალები. ქვემო ქართლურში პროცესი უფრო შორს მიდის — ეე დისიმილაციის საფუძველზე გვაძლევს იე-ს: ჭალები → ჭალიები.

გვხვდება ლაბიალიზებულ კომპლექსთა ცვლილებანი: ვა → ო, ვე → ო, ვი → უ || უ: მარცვალი → მარცოლი, სადღეებელი → სადღობელი, ყიფილი → ყიული (უ გვხვდება ქვემოქართლურში).

აღსანიშნავია რეგრესული დისიმილაციის შემთხვევები ოა → უა, ოე → უე სიტყვის თავკიდურ და ბოლოკიდურ პოზიციებში: მოაქვს → მუაქ; მოეტანა → მუეტანა..., საღამოა → საღამუა, აბანოე → აბანეუბი. ქვემო ქ-ში ოე → უე პროცესი უფრო შორს მიდის: უ იშლება ვი კომპლექსად, შეიძლება შემდეგ ვ დაიკარგოს — აძოვებს → აძოებს → აძუებს → აძვიებს.

ხშირია სპირანტების დასუსტება-დაკარგვის შემთხვევები. ჩვეულებრივი მოვლენაა სპირანტთა მეტათეზისიც: ხსნის → ხნის, ხშირი → შხირი, დაკუზვა → დაზუკვა. ინტერგოკალურ პოზიციაში, ჩვეულებრივ, იკარგება ვ სონორი. ამავდროს ვ ჩნდება კიდევ — რაჭა → რაჭვა და ა.შ. ბგერათა დაკარგვის შემთხვევათაგან აღსანიშნავია -ევის კაუზაციის სუფიქსისეული ვ და ნ ბგერების დაკარგვა. ამ ბგერათა გაუჩინარება კილოკაურ სხვაობას იძლევა —

და-ა-ჭრ-ევი-ა → და-ა-ჭრ-ევი-ა (დასავლურ ქ-ში), ხოლო და-ა-ჭრ-ევი-ა (ქ-ის სხვა კალთაგებში). დასავლურ ქ-ში იკარგვის -ინ კაუზაციისეული ნ-ც, რ-იც ქ-ის სხვა კილოკაგებში უპირატესად შენარჩუნებულია.

ხშირია მ, ნ, რ ბგერების ჩართვა: ბალი → მბალი, იგლოვა → ინგლოვა, ღვიძლი → ღვირძლი და სხვ. ფართოდაა გავრცელებული სონორთა სუბსტიტუციის შემთხვევები: მ:ნ — ზამთარი → ზანთარი, ნ : მ — სანთელი → სამთელი, გ : მ — ვიწრო → მიწრო, თესავს → თესამს, აბნევეს → აბნემს, ბ : მ — ამხანაგებს → ამხანაგემს, აკეთებ → აკეთემ, ჯეჯილობს → ჯეჯილომს, ბ : მ : გ — ტრაბახობს → ტრაბახომს → ტრაბახოვს, გ : მ : ნ — მალავს → მალამს → მალანს (ეს უკანასკნელი დასავლურ ქ-ში).

სახ. ბრუნვის -ი ნიშანი დაერთვის ხმოვანფუძიან სახელებსაც: მიწაი, ოქროი, მზეი და სხვ. ქ-ში ეს -ი არასოდეს გადადის ა-ში. მოთხრ. ბრუნვაში -მა გვხვდება ხმოვანფუძიან სახელებთანაც: დამა, დედამა. ეს ხდება უპირატესად მაშინ, როცა ასეთი სახელი მავრცობი ხმოვნის დართვის პოზიციაში აღმოჩნდება.

სავრცობი -ა მოუდის: მიც., ნათ., მოქმ. და ვით. ბრუნვის ნიშნებს. აღსანიშნავია, რომ -ა არ გვხვდება, თუ მის მომდევნოდ ზმნას აქვს ზმნისწინი ან ხმოვანი პრეფიქსი: „თიხას დაიზელამენ“, „თიხას იზელამენ“. ამ შემთხვევაში სავრცობი -ა შეიძლება გვექნოდეს მაშინ, თუ მის შემდეგ პაუზაა, დაყოვნებაა მეტყველებისას: „საკრამიტე თიხას-ა-დააზელამენ კარგა“. მიც. და ნათ. ბრუნვების -ს და -ის ფორმანტები, ჩვეულებრივ, დაცულია სავრცობის წინა პოზიციაში, სხვა შემთხვევებში კი ფონეტ. ცვლილებებს განიცდიან (ა-ში გადადიან. იხ. ზემოთ).

ლოკატივის ფუნქციით დასტურდება უთანდებულო მიცემით: ქალაქ-ს ვიყა, ამავე მნიშვნელობით გვხვდება -ა სუფიქსიანი ფორმაც: ქალაქ-ა ვიყა.

წოდებითში თანხმოვანფუძიან სახელებთან -ის ნაცვლად გვაქვს ოუ: კაცოუ. -ა ხმოვანზე დაბოლოებული ორზე მეტმარცვლიანი საკუთარი სახელები წოდებითში შეკვეცილადაა წარმოდგენილი: მაყვალ! მანან! ...

გამოსვლითობის გამოსახატავად გვხვდება -ით-გან → -იდ-გან (|| -იდ-ან) დაბოლოებები: რაჭ-იდ-

გან, იქ-იდ-გან. ცენტრ. და ჩრდილოურ ქ-ში დასტურდება -ი-დამ დაბოლოება: ქალაქ-ი-დამ, დილი-დამ ... ნათესაობითზე დართული-გან ზოგჯერ რთულდება -ით ფორმანტით: იმ-ის-გან-ით → იმ-იზ-გან-ით. შესაძლებელია ამას კვლავ დაერთოს გან: იმ-იზ-გან-ით-გან → იმ-იზ-გან-იდ-ან.

სახელთა მრავლობითობას ძირითადად ებ აწარმოებს. გვხვდება აგრეთვე -ნ || -თ (ა). -ნ || -თ(ა) სუფიქსებით ხშირია ოჯახის (გვარის) სახელების გაფორმება: ტუხა → ტუხა-ან-ნი და მისთ.

მრავლობითობის სუფიქსთა წარმოებაში შეინიშნება მერყეობა — ამ სუფიქსებით გაფორმებულმა სახელებმა შეიძლება კვლავ დაერთონ იგივე სუფიქსები: ცხრა-ნი-ვე-ნი, ორ-თა-ვე-ნი, ან ორ-თა-ვე-ნი || ორ-თა-ვე-ნი-ბი, თავაან-თ-ბი.

მთელ ქ-ში აღინიშნება ზმნის თემისნიშნაან წარმოებაზე გადასვლის ტენდენცია: წერ-ს → წერ-ავ-ს, გრეხ-ს → გრეხ-ავ-ს || გრის-ავ-ს; გრძნობა-აქმის გამომნატველ -ი სუფიქსიანი ინვერსიულ ზმნებში -ან პირის ნიშნის ხმარება: ს-წყურ-ი-ან, ე-შინ-ი-ან და სხვ.

მო- და შე- ზმნისწინებთან ერთად პარალელურად გვხვდება მა-, შა-, რ-თა განაწილება კანონზომიერია: მოვითანე || მოითანე, მაითანე, მაითანა... მაშითანა, მაგრამ გვხვდება მოვითანაც.

ქ-ში გვაქვს ხოლმეობითის ფორმები: გამა-არე-დ-ის (I ხოლმ.), და-ვ-ი-ლოც-ი (II ხოლმ.). ჩრდილოურ ქ-შივე მყოფადის კავშირებითის ფორმები თხონით — წაქეზებითი ბრძანებითის ფუნქციით დასტურდება: და-არე-გ-ბ-დ-ე. წყვეტილის I და II პირის ფორმები რთულდება -ევი-ი → -ე-ი დაბოლოებით: ვ-ნახ-ევი || ვ-ნახ-ე-ი, ნახ-ევი || ნახ-ე-ი. -ევი-იანი ზმნები წყვეტილში, ჩვეულებრივ, ინარჩუნებენ გ-ს ხმოვანთა შორის: ავარჩიე, აარჩიე, აარჩივა.

ი- და ე- პრეფიქსიანი ვნებითის მრ. რ-ის ფორმებში წყვეტილში -ენ (→ -ნ) სუფიქსი გვაქვს: და-ფი-ზარდ-ენ-ი-თ, და-ი-ზარდ-ენ-ი-თ, და-ი-ზარდ-ენ-ი-თ... შე-ვ-ე-ხვეწ-ენ-ი-თ, შე-ე-ხვეწ-ენ-ი-თ, შე-ე-ხვეწ-ენ-ი-თ.

გარდამავალ ზმნათა I და II თურმეობითის ფორმებში ჩნდება -ნ სუფიქსი: უჭამნია, ეჭამნა. II თურმეობითში ერთ-და ორვალენტაან ზმნათა ფორმები მეშველზმნა-ნია: დამდგარიყო — დამდგომიყო „დასდგომილა“, ჩამოკიდებულიყო

— ჩამოჰკიდებულიყო „ჩამოჰკიდებულია“.

შეინიშნება ვენებიტის ორმაგი წარმოება: დე-ე-ძინ-დ-ე-ბ-ა, შე-ე-ნან-დ-ე-ბ-ა და სხვ. ხშირია ვენებიტის კაუზატიური ფორმებიც: დე-ე-ჭერ-ინ-ე-ბ-ა, გე-ე-ლახ-ვ-ინ-ე-ბ-ა და სხვ.

სიტყვაწარმოებითი თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ძ-ში ნამყო დროის მიმღობაში -ილ სუფიქსის ნაცვლად დასტურდება -ულ: მო-ტან-ულ-ი „მოტანილი“, მო-ყვან-ულ-ი „მოყვანილი“. ხშირია მასუბსტანტივებული ა-ს გამოყენება: ტიტველა, ცარიელა, ჩარე-ქა და სხვ.

ცენტრ. და ჩრდ. ძ-ში „სადმე“, „არსად“, „ვერსად“ გამოიყენება დროის ზმნიზებების დანიშნულებით: „ოლონდ მოიყვანე სადმე (—ოდესმე) ჩვენსა მეთქი“, „ჯავაში არსად (—არასდროს) ყოფილხარ? „თბილისში (—თბილისში) ვერ ჩავედი ვერსადა (—ვერასოდეს)“.

საინტერესო და მრავალფეროვანია ქართული დიალექტური ლექსიკა. ამ ლექსიკის ნაწილი წარმოდგენილია ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში, გ. შატბერაშვილის „ჭაშნიკში“. 1981 გამოვიდა „ქართული დიალექტის ლექსიკონი“, შედგენილი თ. ბერაშვილის, მ. მესხიშვილის, ლ. ნოზაძის მიერ. ქართული დიალექტის ლექსიკა წარმოდგენილია აგრეთვე ცალკეულ მკვლევართა წერილებში, რ-ებიც ქართლის სხვადასხვა კუთხის მეტყველებას ეხება.

ლიტ.: თოფურია ვ., ქართული. — «არილი», ტფ., 1925; გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961; სომ-ნიშვილი ვ., ქსნის ხეობის მეტყველება, ცხინვალი, 1968; იმნაიშვილი გ., ქართული დიალექტი, I, თბ., 1974; იალა-მიდი გ., ატენის ხეობის ქართული. — «მეგზური», 1977, №4, სალარიძე თ., ალგეთის ხეობის ქართული, თბ., 1978; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

რ. ქურდაძე.

ქართული (იპარიული) დამწერლობა ძირისტიანულ ისტორიოგრაფიაში, ანტიკურობასა და შუა საუკ. ქრისტ. ისტორიოგრაფიაში ჩამოყალიბებულია ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ტოპოსი დამწერლობის მქონე ან მცოდნე 15 ხალხის შესახებ. იგი შემონახულია ხალხთა და ენათა ბიბლიური განყოფის ნუსხეებში (დია მერიზმეზში) და თითქმის უცვლელად მეორდება III—XVIII სს. ბერძნ., ლათ., სომხ., არაბ. წყაროებში, როგორც

საყოველთაოდ აღიარებული აქსიომა. ამ ტოპოსის იცნობენ და იმოწმებენ იუდაისტურ ისტორიოგრაფიაშიც, რისი დასტურიც არის ქრონოლოგიურად ერთმანეთთან საკმაოდ დაშორებულ თალმულურ-მიდრაშულ წყაროებში მისი არაერთგზის მოხსენიება. დია მერიზმეზის სრული ტექსტი ძვ. ქართ. წყაროებში არ ჩანს, შემონახულია მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტები. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ ქართ. ტრადიცია ემყარებოდა არასრულ სირიულ ტექსტებს, რ-ებიც აღნიშნულ ტოპოსთან დაკავშირებულ ნაწილებს არ შეიცავდნენ. საკითხი არ განხილულია არც XX ს. ისტორიოგრაფიაში.

ტოპოსში ნოეს სამი ძის — იაფეტის, ქამისა და სემის — ჩამომავალთა (ანუ მოსეს „ხალხთა დაფების“) შესახებ ცნობებს შორის მოცემულია იმ ხალხთა ჩამონათვალი, რ-თაც საკუთარი ანბანური დამწერლობა აქვთ (დამწერლობას იყენებენ). ესენია: იაფეტის ჩამომავლები — იბერები, ლათინები (რომაელები), ესპანელები, ბერძნები, მიდიელები, სომხები; ქამის ჩამომავლები — ფინიკიელები, ეგვიპტელები, პამფილიელები, ფრიგიელები; სემის ჩამომავლები — ებრაელები (იუდეველები), სპარსელები, ქალდეველები, ინდოელები, სირიელები.

XX ს. დასაწყისში ტოპოსში მოხსენიებული იბერიელების ენისა და დამწერლობის იდენტიფიკაციის საკითხი ფართო დისკუსიის საგანი გახდა (გ. მიულენ-ჰოფი, ა. გუთშმიდი, ს. პოზნანსკი, ს. კრაუსი, ზ. ბერგერი, ვ. ბახერი. მ. შტაინშნაიდერი). სპეციალისტების ნაწილი თვლიდა, რომ დია მერიზმეზში მოხსენიებული იბერების იდენტიფიკაცია კავკასიაში მცხოვრებ იბერებთან შეუძლებელია. რადგან ეჭვს იწვევს ის ფაქტი, რომ ისეთი ძველი კულტურის ხალხთა გვერდით, როგორიცაა ებრაელები, ბერძნები, რომაელები, სირიელები და სხვ., „როგორ ხვდებიან დამწერლობის მქონე ხალხთა სიაში მესამე ს-ის წყაროების მიხედვით ისეთი ნახევრად ბარბაროსული ხალხები, როგორებიც არიან იბერები, ფრიგიელები და სხვები, რომელთა იდენტიფიკაცია იმ პერიოდის კულტურულ სამყაროში ძალზე ჭირს“. თუმცა ამ მოსაზრების ავტორები იმასაც აღნიშნავენ, რომ ამ წყაროების „Iβηρες, Iβρι (Iβρι) არც ესპანეთის იბერებს გუ-

ლისხმობს.

ძველი ალექსის ცნობილი მკვლევრის ს. კრაუსის მიხედვით, იბერიელებისა და მათი დამწერლობის მოხსენიება ასე ადრეულ ტექსტებში სრულიად კანონზომიერი ჩანს: „დია მერიზმეზის ანბანურ დამწერლობათა კატალოგებში იბერიული დამწერლობა არსად არ აკლია და საყურადღებოა ისიც, რომ ბიბლიურ 70 თუ 72 რესპექტულ ენათა 15 დამწერლობას შორის იბერიული ყოველთვის პირველ ადგილასაა ნახსენები... ჩვენს მიერ მიმოხილული წყაროები იმდენად სანდოა, რომ გაუმართლებელი ხდება ყოველგვარი ეჭვი იბერიელთა დამწერლობის ირგვლივ“. ს. კრაუსის სახელს უკავშირდება აგრეთვე იმის მოკვლევა, რომ კავკასიისა და პირინეს იბერების ადრევა მოხდა იოსებ ფლავიოსის ისტორიაში მოხსენიებული Tubal, aequo Iberi-ს მცდარი გაგებით. ჯერ კიდევ პიერონიმე ფლავიოსის განმარტება არასწორად დააზუსტა — Tubal, a quo Iberi, qui vocatur Hispani, რაც შემდეგდროინდელი მკვლევრების შეცდომის წყარო გახდა. ამ კონტექსტში მნიშვნელოვანია იმის აღნიშვნა, რომ VI ს. ბერძნ. რედაქციაში დასახელებული Iβηρες οὗ καὶ Τυρανοὶ (იბერიელები ანუ იგივე ტირანელები) კავკასიის იბერებს გულისხმობს (ასე მოიხსენიებოდნენ ისინი იპოლიტე რომაელის ქრონიკონში), მაშინ როდესაც პირინეს იბერები იწოდებიან კელტიბერებად, გალებად, ანუ იბერებად (ა. გუთშმიდი).

იბერიული დამწერლობის საკითხთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს შემდეგიც: დამწერლობის მქონე ხალხების აღსანიშნავად ხსენებულ წყაროებში გამოყენებული გამოთქმები შეიძლება ნიშნავდეს ხალხს, რ-საც საკუთარი ანბანური დამწერლობა აქვს, ან კიდევ ხალხს, რ-იც თავის მშობლიურ ენაზე ავითარებს სამწერლობო ტრადიციებს, რ-თა ჩაწერა მაინცდამაინც ორიგინალური დამწერლობის მეშვეობით არ ხდება (იხ. ალოგოლოტოგრაფია). უფრო ზუსტად იმის დადგენა, თუ რომელი ჯგუფის წევრად მიიჩნევს ძვ. კულტ. სამყარო იბერიელებს — საკუთარი ანბანური დამწერლობის თუ ზოგადად სამწერლობო ტრადიციების მქონედ, ჯერჯერობით ერთმნიშვნელოვნად ვერ ხერხდება.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული გან-

რიგების საკითხები ძველ ქართულ მწერლობაში. — იხ. მისი «ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან», ტ. I, თბ., 1956; აბულაძე ი., იპოლიტე რომელის ქრონიკონის ძველი ქართული ვერსია. — «ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე», III, თბ., 1961; დობორჯგინიძე ნ., ქრისტიანული ისტორიოგრაფია და თხუთმეტი სამწერლო წინის ტოპოსი. — აღმანახი «ლიტერატურა და სხვა», თბ., 2005; Mommsen Th., *Chronicamina*, saec. IV, V, VI, VII. — *Monumenta Germaniae Historiae. Auctorum Antiquissimorum*, tomus IX, Berolini, 1892; Gutchmid A., *Untersuchungen ber den Διαιρησις της γης und undere Bearbeitungen der Mosaichen V lker* Tafel. — იხ. მისი: Kline Schriften, V, Leipzig, 1894; Krauß S., *Die Zahl der biblischen V lkerschaften*. — «Zeitschrift f r die alttestamentliche Wissenschaft», №19, Gießen, 1899; Nestle E., *Die schreibkundigen V lker von Genesis 10*. — იქვე, №25, 1905.

ნ. დობორჯგინიძე.

ქართული ენა, ერთ-ერთი ქართველ ენა (იხ. ქართველური ენები). საქართველოს ფარგლებს გარეთ ქ. მ. გავრცელებულია აზერბაიჯანში, ირანში, თურქეთში. ყოფილ სსრ კავშირის ტერიტორიაზე ქართულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხი 3,5 მლნ-ს აღემატებოდა (1979 აღწერა). ქ. მ. საქართველოს სახელმწიფო ენაა. იგი იყო და რჩება ყველა ქართველ ტომის მწიგნობრობისა და ღვთის მსახურების ენად. ქართ. დამწერლობა დოკუმენტურად დადასტურებულია ახ. წ. V ს-იდან (იხ. ასომთავრული), თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ იგი უფრო ადრინდელი წარმოშობისა იყოს [იხ. ქართული (იბერიული) დამწერლობა ქრისტიანულ ისტორიოგრაფიაში)].

ქ. მ. იმყოფებოდა და ვითარდებოდა რთულ ისტ. გარემოში, სხვა ხალხებთან და ენებთან მუდმივი კონტაქტების პირობებში (იხ. საქართველოში გავრცელებული ენები), რასაც არ შეიძლება თავისი კვალი არ დაეჩნია მასზე. მაგრამ ეს გავლენა ძირითადად ასახულია ლექსიკის სფეროში და, როგორც ქართველურ ენათა ისტ.-შედარებითი ანალიზი ცხადყოფს, გრამატიკულ სტრუქტურაში არსებითი ცვლილებები არ შეუტანია. ქ. მ. მდიდარია დიალექტებით (იხ. დიალექტი), რომლებიც მიუხედავად მეტ-ნაკლები განსხვავებებისა, ხასიათდებიან გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის ერთობით.

ქ. მ-ის ხმოვანთა სისტემა მარტივია, შედგება **ა ე ი ო უ** ხმოვნებისაგან (იხ. ხმოვნები); დიფთონგები დასტურდება მხოლოდ ცოცხალ მეტყველებაში (იხ. დიფ-

თონგი). თანხმოვანთა რაოდენობა გაცილებით მეტია. თანამედროვე ქ. მ-ში 28 თანხმოვანია (იხ. თანხმოვნები), რ-ებიც განსაკუთრებით მრავალფეროვან კომპლექსებთან (იხ. თანხმოვანთა ჯგუფები) ერთად მარცვლის, ძირის, სიტყვის სტრუქტურაში ქმნიან რთულ თანხმოვნურ კომპონენტებს. მარცვალი შეიძლება იყოს ღია ან დახურული. მახვილი სუსტი დინამიკურია, რ-იც ვერ იწვევს უმახვილო ხმოვანთა რედუქციას. მისი ადგილი ფიქსირებულია, მოდის სიტყვის პირველ მარცვალზე.

მორფოლოგიურად ქ. მ. აგლუტინაციური ენაა, სინთეზურობისაგან მკაფიოდ გამოხატული ტენდენციით (იხ. ენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია). მეტყველების ნაწილი ათია, რ-ებიც იყოფიან ორ ჯგუფად: ფორმაცვალეზად და ფორმალეზად. ფორმაცვალეზადია სახელი და ზმნა. სახელებისთვის დამახასიათებელია ბრუნებისა და რიცხვის კატეგორიები, არ გააჩნიათ გრამატიკული სქესი (იხ. სქესი). ბრუნება ერთია, ბრუნვა — 7 (სახ., მოთხრ., მიც., ნათ., მოქმ., ვით., წოდ.), გარკვეული თავისებურებები ნაცვალსახელთა ბრუნებაში (იხ. ნაცვალსახელი). რიცხვი ორია: მხოლოდობითი და მრავლობითი. ეს უკანასკნელი ორი სახითაა წარმოდგენილი (**ე**-იანი და **ნ/თ**-იანი).

ქ. მ-ში სახელთა შედარებით მარტივი სისტემის გვერდით ყურადღებას იქცევს რთული ზმნური სისტემა. სირთულეს განაპირობებს ზმნურ კატეგორიათა სიმრავლე (იხ. ზმნა). გარჩეულია, ერთი მხრივ, სტატიკური და დინამიკური ზმნები (იხ. სტატუსი), გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები (იხ. გარდამავლობა). ქართ. ზმნა პოლიერსონალურია: ზმნა იცვლება როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური პირების მიხედვით, რაც ასახულია უღლების სისტემაში (იხ. უღლება). ქართულში არ არის ინფინიტივის ფორმა, რ-ის ფუნქციით გვევლინება ნაზმნარი სახელი (იხ. საწყისი, მასდარი).

ქ. მ-ის სინტაქსური კავშირებია: შეთანხმება, მართვა და მირთვა. ამ კავშირთა გამოყენების თავისუფლებებს ქმნის: ერთი მხრივ, ქვემდებარისა და დამატებების შეთანხმება შემასმენელთან პარში, ხოლო, მეორე მხრივ, შემასმენლის მიერ ქვემდებარისა და დამატებების მართვა ბრუნვაში. შესაბამი-

სად, განსხვავებული აქვთ სამი წყობა: ნომინატიური, ერგატიული და დატიური. გარჩეულია წინდადებათა სახეები: აგებულების მიხედვით (მარტივი, შერწყმული, რთული), მოდალობის მიხედვით (თხრობითი, კითხვითი, ბრძანებითი, ძახილისა და კითხვით-ძახილის). თავისებურებებს ავლენს მსაზღვრულის პოზიცია და, აქედან გამომდინარე, მათი ბრუნება (იხ. განსაზღვრება). ქ. მ-ის სიტყვაწარმოება გამოირჩევა მოდელთა მრავალფეროვნებით (იხ. დერივაცია, კომპოზიცია). აღსანიშნავია ქ. მ-ის ლექსიკის სიმდიდრე, რასაც განაპირობებს, ერთი მხრივ, ხანგრძლივი და მრავალდარგობრივი მწიგნობრული ტრადიციები, ხოლო მეორე მხრივ, ცოცხალი კონტაქტები როგორც საკუთრივ ქართ. დიალექტებთან, ისე სხვა ქართველ ენებთან. ქართულ ლექსიკაში მრავლად არის აგრეთვე უცხოური ნასესხობები.

ქ. მ. ინტენსიური კვლევის საგანია როგორც საქართველოში, ისე უცხოეთშიც (იხ. ქართველოლოგია, ქართველოლოგიური კვლევის ცენტრები).

ქ. მ-ს ხანგრძლივი და მდიდარი დოკუმენტირებული ისტორია აქვს (იხ. ქართული წერილობითი ძეგლები). უკვე X—XII სს-თვის იგი იმდენად განვითარებული იყო, რომ კულტურულ ცენტრებში შექმნილი თეოლოგიურ-ფილოს. და გრამატიკულ-სახელთა პართულად თარგმნა-ინტერპრეტაცია, უცხოენოვანი ტექსტების ყველა ელფერის გადმოცემა სრულყოფილად ხორციელდებოდა სპეც. ტერმინებისათვის ქართ. შესატყვისების დამუშავება და ახ. ტერმინების წარმოების მეშვეობით, ხოლო ქ. მ-ის მხატვრული გამომსახველობა უმაღლესი ოსტატობას აღწევდა (საისტორიო მწერლობა, „ვეფხისტყაოსანი“, მეხობტეთა პოეზია).

ქ. მ-ის შემდგომი განვითარება ფეხდაფეხ მიჰყვებოდა ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ ცხოვრებას, რ-იც დროთა შესაბამისად, სულ უფრო მრავალმხრივი ხდებოდა. ქ. მ-ზე სწავლებამ დაწყებით, საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში, ცოდნის ყველა დარგისათვის ნაშრომთა ქართულად შექმნამ, ქართულად საქმის წარმოებამ და კანონშემოქმედებამ ქართული მასმედიის (ჟურნალ-გაზეთების, რადიო-ტელევიზიის) როლის გაზრდამ მნიშვნელოვნად გააფართოვა ქ. მ-ის ფუნქციონირების დიაპა-

ზონი. ამან ახალი ასპარეზი მისცა მის განვითარებასა და მისი დიდი შესაძლებლობების გამოვლენა-ამოქმედებას. გამოყენების მრავალმხრივმა სფეროებმა ქართულის პოლივალენტურობა განსაზღვრა, რაც აისახა ქართულ ფუნქციურ სტილთა (სამეცნიერო, საგაზეთო-პუბლიკ., ოფიციალურ-საქმიანი, საკანონმდებლო...) სისტემების ჩამოყალიბებაში.

ქართულს, როგორც სალიტ. ენას, ახასიათებს: 1) ადამიანის მოღვაწეობის რაგინდარა სფეროში კაცობრიობის მიერ დაგროვილი ყოველგვარი ცოდნის გამოხატვის უნარი; 2) ნორმატიულობა; 3) მუდმივი კავშირი ცოცხალ მეტყველებასთან და ამასთან დაკავშირებით ენის დემოკრატიზაცია; 4) გამომსახველობით სტილისტიკურ საშუალებათა სიმდიდრე, დამყარებული ლექსიკურსა და სინტაქსურ სინონიმიაზე, ენის ერთეულთა ვარიანტულობაზე; 5) ქართული გრამატიკის სისტემის ცვლის ნელი ტემპი და ნორმალიზაციის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციით განპირობებული მეტ-ნაკლები სტაბილურობა. სტაბილურობის „მეტ-ნაკლებობა“ გულისხმობს იმ ვითარებას, რომ სალიტ. ენის ადრინდელი იდეალი უფრო მეტ სტაბილურობას ვარაუდობდა, რაც მდგომარეობდა ნორმის ისტ. მდგრადობაში, ნორმის ტრადიციულობასა და გადახრათა შეუწყნარებლობაში. თანამედროვე ნორმალიზატორები დასაშვებდ თვლიან ნორმის ვარიანტულობას. „ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“, სათანადო ადგილას მოცილეს ფორმებს მინიშნებები აქვთ, თუ რომელი ვარიანტია „უპირატესი“, ძ. მ-ის „თანაბარი“, „დაშვებული“, აგრეთვე „მოძველებული“ და „იშვიათი“. ამგვარი მიდგომით, რ-იც ნორმის მოქნილობასა და ცვალებადობას ითვალისწინებს, სალიტ. ენა განიხილება არა როგორც კონსერვაციაზე ორიენტირებული, გაქვავებული სისტემა, არამედ როგორც ცოცხალი და დინამიკური.

ძ. მ-ის ზეპირი სფერო წარმოდგენილია სასაუბრო და საჯარო მეტყველებით. ეს უკანასკნელი სალიტ. ენის ზეპირი ფორმაა, მისი ჟანრებია: მოხსენება, ლექცია, გამოსვლა, პაექრობა, კონსულტაცია, საუბარი ინტელექტუალური ზეპულ თემაზე და სხვ. მიუხედავად იმისა, რომ საჯარო მეტყველება უფრო მეტად უახლოვდება წერილობით ენას, ვიდრე სასაუბროს,

ზეპირობის ფაქტორი მნიშვნელოვნად განსაზღვრავს მის ენობრივ თავისებურებებს (იხ. რიტორიკა).

სასაუბრო მეტყველება გვაქვს როგორც კოდიფიცირებული (სალიტერატურო-სასაუბრო), ისე — არაკოდიფიცირებული (ხალხური მეტყველება): „მდაბიური ენა“, ტერიტ. დიალექტი, ჟარგონი... ქართული ხალხური ენა ეროვნ. ურთიერთობის საშუალებად, სავარაუდოდ, ეროვნების ფორმირებისას ჩამოყალიბდა, ეროვნებად დელ პერიოდში კომუნიკაციისა და ზემოქმედების ფუნქციებს, ალბათ, ასრულებდნენ დიალექტები, ქალაქური კოინე და სხვ. მართალია, ხალხური ენა (არაკოდიფიცირებული სასაუბრო ენა) ქრონოლოგიურად ბევრად უსწრებს სალიტ.-სასაუბროს, მაგრამ დღემდე განაგრძობს მასთან თანაარსებობას. იგი გამოიყენება მხოლოდ ყოფით. არაფორმალურ ვითარებაში და გამოირჩევა ფაშობილობით, მეტი თავისუფლებითა და დაუდევრობით. რიგი საერთო ნიშან-თვისების გამო ჭირს საზღვრის გავლება ხალხურ მეტყველებასა და ჟარგონს შორის. ეს სირთულე ასახულია „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რვა ტომეულში, სადაც სალექსიკონო ერთეულებთან მოცემულია კვალიფიკაციები: „ხალხური“, „ვეულგარული“, „საუბრისა“, „დამცირებითი“, „უპატივცემულობისა“, „სალანძლავი“, „ჟარგონი“ — ამგვარი სიტყვების მახასიათებლებია, რ-ებსაც საერთო სტილური თავისებურება — დაწეულობის, „დამიწების“ მკვეთრი ექსპრესიული ნიშანი აქვთ და ამის გამო გვხვდებიან როგორც სასაუბრო-ხალხურ მეტყველებაში, ისე ჟარგონში. ზეპირი სასაუბრო ელემენტების ხშირი გამოყენება შეიმჩნევა პოსტსაბჭოური მასმედიის ენაში. ფართო და „ჭრელ“ მკითხველზე გაზეთის ორიენტაცია ისეთი ენობრივი ერთეულების შერჩევას იწვევს, რ-ებიც ყველასათვის გასაგებია, გამოირჩევა უშუალობით, ფაშობილობით, გამიზნულია მკითხველთან კონტაქტის ადვილად დამყარებისათვის (შდრ. საგაზეთო სათაურები: „რუსეთთან საპაერო მიმოსვლა, ჰა და ჰა, აღდგება“, „რას იტყვება პეესპე?...“).

ძ. მ-ის, ისევე როგორც ნებისმიერი ბუნებრივი ენის, ობიექტური პროცესია მზა სამეტყველო ფორმულების წარმოშობა, რაც დაკავშირებულია სემანტიკურ და სტრუქტურულ კომუნიკაციურ

დაძაბულობასთან. მართალია, ცოცხალი ენის სტანდარტიზაცია შეზღუდულია თვით ენის ბუნებით, მისი ლექსიკური და გრამატიკ. პოლივალენტურობით, სინონიმითა და სხვ., მაგრამ ენა ხშირად გვაძლევს, ჩვენი აზრები მის მიერ წინასწარ გამზადებულ ყალიბებში ჩამოვასხათ. ადამიანთა უმრავლესობა ლაპარაკობს და წერს მზა ფორმულებით — ისინი აადვილებენ კომუნიკაციის პროცესს, გვარიდებენ ახალი გამოთქმების შექმნის აუცილებლობას; ენობრივი სტანდარტების მეშვეობით ხერხდება ინფორმაციის ტევადობისა და კონდენსაციის უზრუნველყოფა. სტანდარტიზაციის ტენდენცია მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ვლინდება ძ. მ-ის ფუნქციონირების სხვადასხვა სფეროში (სამეცნიერო ენა, ოფიციალურ-საქმიანი და საკანონმდებლო დოკუმენტები...), სადაც გამოხატვის ფორმათა მრავალფეროვნების არც საჭიროებაა და არც მოთხოვნილება. ამ სფეროებში ინფორმაციის სიმშრალე ნორმად ითვლება, ხოლო ემოციური და მხატვრული გამომსახველობა — ნორმის დარღვევად. ამ მხრივ სპეციფიკური ვითარებაა გაზეთში. გაზეთის ენით წერა — უბრალოდ, საქმიანად და ეკონომიურად — სამეტყველო სტანდარტებისა და კლიშეს გამოყენებით წერას ნიშნავს. ამიტომ სტანდარტები და კლიშე აქ „კანონიერია“ და წარმოშობისა და კონსტრუქციის თვალსაზრისით განსაკუთრებით მრავალფეროვანი. გაზეთში არათუ მარტო გამოიყენება სტერეოტიპები, არამედ იქმნება კიდევ. ამას ბევრი არაენობრივი მიზეზი აქვს, მ. შ. უცხოენოვანი პრესის ფურცლებიდან, ინტერნეტიდან მასალის ოპერატიული გადმოთრგმნა — გადმოქართულება, რაც, კალკირებულ სტანდარტებთან ერთად, თარგმნის შტამპებსაც ამრავლებს. ფუნქციურად მოტივირებული და ტრადიციულია ფრაზათა და მართ შიდა სტრუქტურების სტანდარტულობა ქრონიკისა და ოფიციალურ საინფორმაციო ჟანრებში, სადაც ბევრი კლიშეა დამკვიდრებული, მათი შემადგენელი ნაწილების შაბლონური გაფორმება მრავალი წლის მანძილზე უცვლელი რჩება (მაგ., „როგორც... იუწყება“, „როგორც ცნობილი გახდა“, „ვიზიტით იმყოფება“), საკუთარი სტანდარტების (ე. წ. გაზეთიზმების) გარდა, საკმაოდ ბევრი გვხვდება იმ საზოგადოებრივ სფეროებში დამკვიდრებული

სტანდარტებიც, რეზიკ პერიოდულად შექმდება პრესაში.

ენაში სტანდარტიზაციის კანონზომიერი ტენდენციის გვერდით მოქმედებს და მასთან მუდმივ ჭიდილშია ავტომატიზაციის დარღვევისა და მოხსნის, ენის მზა ფორმულათა განახლების ტენდენცია, რასაც მოწმობს ქართ. სალიტ. ენის, მისი ფუნქციური სტილებისა და, განსაკუთრებით, მხატვრული მეტყველების ისტორია.

სალიტ. ენისაგან რამდენადმე განსხვავებულია მხატვრული ლიტ-რის ენა. თუ საერთო-სალიტ. ენა შეუზღუდავად ემსახურება საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს, მხატვრული მეტყველების მოხმარების არე უფრო ვიწროა, ამავე დროს, უფრო თავისუფალიც — არცთუ იშვიათად ირღვევა სალიტ. ნორმები: შემოდის საუბრის არაკოდიფიცირებული ფორმები, დიალექტიზმები, ჟარგონიზმები — პერსონაჟთა მეტყველების დამახასიათებლად, მომღვებელი გამოთქმები, არქაიზმები — ისტ. ეპოქათა გასაცოცხლებლად და სხვ.; მიზანდასახულად, მხატვრული ენის მისაღწევად იცვლება სიტყვათა და მნიშვნელობათა ჩვეული შეხამებები; თუ საერთო ენას ანონიმური და კოლექტიური შემოქმედი ჰყავს, რის გამოც იგი ობიექტური და მიუკერძოებელია, მხატვრულ ენას ქმნიან მწერლები თავიანთი სახელებით, იდიოსტილებით, ინდივიდუალური ახალწარმოებითა და სუბიექტური გემოვნებით. მართალია, მხატვრული ენა საერთო ენის საუნჯეს ეწაფება, მაგრამ, თავის მხრივ ისიც ამდიდრებს მას, როცა აღმოაჩენს და აღბეჭდავს რაიმე ახალს. სიტყვათქმნადობა, მეტაფორიზაცია, რაც იმთავითვე დამახასიათებელია ენისთვის, მხატვრულ მეტყველებაში გაცხოველებული და გაძლიერებულია: მწერლის ენა ინტენსიური ენობრივი ზემოქმედების ფართო ასპარეზია. ამ მხრივ, განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს პოეზიის ენას, რ-შიც უფრო გაღრმავებულია ენობრივი ნიშნის ასიმეტრიული დუალიზმი.

ეგოლუციის გზაზე, ჰიმნოგრაფიიდან მოყოლებული დღემდე, პოეტიკის განვითარების შესაბამისად, პოეტური ენა ცვლილებას განიცდიდა ინტონაციის, ლექსიკისა და სახოვანების თვალსაზრისით. იგი თავისუფლდებოდა დრომოჭმული პოეტიზმებისა და ძველი ყაიდის მაღალფარდოვნებისაგან,

იმ სპეციალური მეტაფორული მეტყველებისაგან, რ-იც კლასიკური პოეზიისთვის იყო დამახასიათებელი, თანდათან უახლოვდებოდა საერთო ენას, რომლისგანაც ადრე განსხვავებას ცდილობდა. ამით მეტად ახლოს მიდიოდა ადამიანთან, ვისი შინაგანი სამყაროც უნდა გამოეხატა. „თანამედროვე ქართველი ადამიანის სულიერი ცხოვრება წარმოადგენს იმ ახალ მოვლენას, რომელიც გამოსახატავად ახალ საღებავეებსა და ახალ საშუალებებს მოითხოვს“ (გ. ასათიანი). ცოცხალი და ცვალებადი ქართული პოეტური ენა, ახლებურად გაგებული „მხატვრულობის“ შესაბამისად, აღარ ეყრდნობა მხოლოდ ტროპებსა და ფიგურებს, ისინი მნიშვნელოვანია, მაგრამ ბოლომდე ვერ ამოწურავენ ესთეტიკურ ფუნქციას. საყრდენი ხდება სიტყვათა, ფორმათა და კონსტრუქციათა მრავალფეროვანი კონოტაციები, მხატვრული საშუალებები, რ-თა ხორცშესხმის საფუძველი ქვეტექსტებშია, როცა არაექსპლიციტურად, არამედ ქვეტექსტში გაკვრით ხორციელდება ესთეტიკური ფუნქცია.

მხატვრული ენა, ზეპირი მეტყველების ფორმები, სალიტ. ქართული, მისი ვარიანტები თუ სხვ. ფუნქციური ტიპები, ერთი ენის, ქ. მ-ის, მოქმედების ლინგვოკულტურულ სივრცეს ქმნის. ამ სივრცეში მნიშვნელობათა თვალსაზრისით, ბევრი ეროვნულ-ქართული სპეციფიკის მქონე სხვადასხვა სიტყვა, გამოთქმა, ანდაზა, აფორიზმი, ენობრივი სტერეოტიპი თუ კულტურის ენობრივი კოდი, სიმბოლო თუ სახე, კულტურული თუ ეთიკური კონცეპტი იყრის თავს, რაც ქ. მ-ის სხვა ენათაგან განსხვავებულ უნიკალურ ენობრივ შინაარსს ქმნის.

ქ. მ. ყოველთვის იყო ზრუნვისა და სიყვარულის საგანი. 1978, როცა საქართველოს სსრ კონსტიტუციის ახალი პროექტი გამოქვეყნდა, რ-შიც გაუქმებული იყო ქართული ენის სახელმწიფოებრივი სტატუსი, თბილისში დაიწყო ფართომასშტაბიანი აქცია მშობლიური ენის დასაცავად, რის შედეგადაც ქ. მ-ს სახელმწიფოებრივი ფუნქცია შეუნარჩუნდა. 1983 თბილისში აღიმართა დედაენის ძეგლი, რ-იც ფაქტობრივად ქ. მ-ის ძეგლია.

ლიტ.: ჩიქობავა არხ., ქართული ენა, როგორც პოლიგლენტოვანი სახელმწიფო ენა. — «ქსკს», 1, თბ., 1972; Кавтарадзе И., Грузинский язык. — Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (იხ. აგრ. სათანადო სტატიებთან).

გ. კვარაცხელია.

ქართული კვირეულის დღეთა სახელწოდებაში, მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხში სხვადასხვა დროს კვირეული დღეთა განსხვავებული რაოდენობისაგან შედგებოდა. მაგ., კელტებს ჰქონდათ სამდღიანი, რომაელებსა და ეტრუსკებს — რვა-, ინდოელებს — ცხრა-, ეგვიპტელებსა და ბერძნებს — ათდღიანი დროის ერთეულები, ცენტრ. ამერიკასა და მექსიკაში შემოღებული იყო 3-, 4-, 5-, 6-, 8-, 10-დღიანი კვირეულები. ამჟამად ფართოდ გავრცელებული შეიძლება იყოს ებრაულიდან გადავიდა მრავალ სხვა, ქრისტ. თუ არაქრისტ. ერთა ენებში და მთლიანად (ან ნაწილობრივ) შეცვალა ადრინდელი, პლანეტარული სისტემის, სახელწოდებები. იგი შემერულ-ბაბილონური წარმოშობისად ითვლება.

ასურბანიფალის ბიბლიოთეკაში აღმოჩენილ (1904) ლურსმულ წარწერაში წარმოდგენილია თვის დღეთა სახელწოდებები, რ-ებიც რაოდენობითი რიცხვითი სახელებითაა გადმოცემული. ჩამოთვლილ დღეთა შორის მხოლოდ მეთხუთმეტე დღეს აქვს სპეციალური სახელი შაფათუ, apattu (შაბათუ, abattu), რ-იც ამავე დროს „საესე მთვარესაც“ ნიშნავს. ითვლება, რომ ეს სახელი იხმარება აგრეთვე ნახევარმთვარისა და მთვარის ყოველი ფაზის ან პერიოდულად განმეორებადი მეშვიდე დღის აღსანიშნავადაც, რამდენადაც ბაბილონურ ჰემეროლოგიაში ამ დღეს განსაკუთრებული, სადღესასწაულო მნიშვნელობა ჰქონდა (ჰ. ციმერნი). ამდენად, ლურსმული წარწერების apattu გაგებულად როგორც დასვენების დღე (ე. შრა-დერი). სხვა მოსაზრებით, ეს არის დამთავრების, აღსრულების დღე, ხოლო „დასვენება“ შემდეგ განვითარებული მნიშვნელობაა (ე. მარლერი). ივარაუდება, რომ იუდეველებმა apattu-ს ინსტიტუტიცა და მისი აღმნიშვნელი ტერმინიც სამხრ. ბაბილონში ყოფნისას გადმოიღეს და მათი ძირითადი სარწმუნოებრივი კანონით ნიშნავს „შრომის შეწყვეტას“, „დასვენებას“.

როგორც სარწმუნოებრივად მთავარმა დღემ, „შაბათმა“ შემდეგ კვირეულის მნიშვნელობაც შეიძინა. ეს მნიშვნელობაც ისესხეს არა მარტო სემიტურმა, არამედ ბიბლიის გავლენით სხვა ენებმაც. ასეთი ვითარება დამოწმებულია ძვ. ქართულშიც, სადაც მთელ კვირას შაბათი ეწოდებოდა (ლევით. 20, 26; ლუკა 18).

შვიდეულისა და შვიდეულის დღეთა აღსანიშნავად შაბათის სისტემის სახელთა გამოყენება ქართულშიც ქრისტიანობას უკავშირდება და IV—V სს-ში ეს სახელები გაბატონებული ჩანს (ი. ჯავახიშვილი). „შაბათი“, როგორც კვირეულის აღმნიშვნელი ერთეული, ასახულია კვირის დღეებშიც: „ორშაბათი“, „სამშაბათი“, „ოთხშაბათი“, „ხუთშაბათი“. ებრაულის მოდელის მსგავსად შაბათის შემდგომი დღე, ანუ პირველი დღე „კვირა“, რაც შესაბამისად (სხვა ენათა მსგავსად) აისახა ქართულშიც („ხოლო მწუხრი შაბათისა, რომელიც განთენდებოდა ერთშაბათად, მოვიდა მარიამ მაგდანელი“, მ. 281). სახელწოდება „კვირა“ ქართულში (ისევე, როგორც მრავალ სხვა ენაშიც), ბერძნულის გავლენითაა შემოტანილი და მთელი კვირეულის აღმნიშვნელი „შაბათის“ მსგავსად kuriake-ც („ღვთის დღე“) მსგავსის აღმნიშვნელადაც იქცა. რაც შეეხება „პარასკევს“, რიც აგრეთვე ბერძნულიდანაა ნასესხები, სპეციალური ტერმინია და ისევე იუდეველთა გავლენითაა განპირობებული: ნიშნავს „მომზადებას“, „სამზადისს“ ებრაული წმინდა შაბათისათვის.

ქართ. კვირეულის სახელთა აღნიშვნაში, გარდა ებრაულისა და ბერძნულისა, აშკარად გამოიყოფა აგრეთვე მესამე შრეც — სირიული, რაც სირიელებისა და ქართველების ინტენსიური კულტ.-ისტორიული კონტაქტების ფონზე მოულოდნელი არ არის. ამიტომ არ უნდა იყოს გამორიცხული, რომ შაბათის სისტემის დღეთა აღმნიშვნელი ქართ. ტერმინები წარმოადგენდეს სირ. ტერმინების კალკიერების შედეგს. საქმე ისაა, რომ ებრ. და ბერძნ. ტერმინოლოგიურ შესატყვისებში რიგობითი რიცხვითი სახელები იხმარება (მდრ. აგრეთვე რუს. Вторник, „მეორე“), მაშინ როდესაც ქართულში (და მთხზურშიც) სირიულის მსგავსად გამოყენებულია რაოდენობითი რიცხვითი სახელები.

სირიულმა, ისევე რა შაბათის სისტემის ებრაული მოდელი, თავის მიკროსისტემაში შეიტანა გარკვეული ცვლილებები — რიგობითი რიცხვითი სახელების ნაცვლად გამოიყენა რაოდენობითი რიცხვითი სახელები. ამიტომ შემთხვევითი არ უნდა იყოს სირ. და ქართ. ტერმინებში ტიპოლოგიური ადეკვატურობის არსებობა: სირ.

„ერთი კვირაში“, „ორი კვირაში“, „სამი კვირაში“, „ოთხი კვირაში“, „ხუთი კვირაში“ — ქართ. „ორშაბათი“, „სამშაბათი“, „ოთხშაბათი“, „ხუთშაბათი“ (რ-ებზე შაბათი სიტყვის ნათ. ბრუნვის შეკვეცილ ფორმებს უნდა წარმოადგენდეს: „ორშაბათისა“, „სამშაბათისა“...).

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართველი ხალხის ისტორია, I, თბ., 1951; წერეთელი კ., არამეული ენა საქართველოში — «მნათობი», 1976, №6; Marler E., Der abbat. Seine Etymologie und chronologisch-historische Bedeutung. — ZDMG, 62, 1908; Schrader E., Die Keilinschriften und das alte Testament, III Aufl., 1878; Zimmermann H., abbat. — ZDMG 58, 1904; მისივე, Akkadische Fremdwörter als Beweis für den babylonischen Kultureinfluß. Leipzig, 1917.

მ. ნედოსპასოვა.

ქართული კულტურის მიმართული საზოგადოება, მეცნიერულ-პოპულარული ხასიათის ნებაყოფლობითი ორგანიზაცია, რიც შეიქმნა 1912 „ქართული კულტურის მოყვარულთა წრის“ ბაზაზე გიორგი ჟორდანის ინიციატივით. მასვე ეკუთვნის წესდების პროექტი, რიც 29 ოქტ. დაამტკიცა თბილ. საგუბერნიო საკრებულომ. დამფუძნებელი წევრები: გ. ჟორდანია, მ. მაჩაბელი, მ. კაცხაძე, ლ. გაბაშვილი, ს. გაბუნია, ქ. ჯავახიშვილი, ვ. კარბელაშვილი. პირველ კრებაზე (20 ოქტ.) ხუთი წლის ვადით აირჩიეს საბჭო (1916-იდან ეწოდა გამგეობა): გ. ჟორდანია (თავრე), ს. გაბუნია (თავრის ამხანაგი), დ. კასრაძე (მდივანი), დ. წითლანაძე, ლ. გაბაშვილი, ვ. კარბელაშვილი (წიგნთმცველი და ხაზინადარი). საზ-ბაში გაერთიანდა მოწინავე ქართვე. ინტელიგენცია: თავდაპირველად 12 წევრი, 1917 — 318, 1927 — 609. გარდა ნამდვილი წევრებისა (ვ. აბაშიძე, ვ. გუნია, პ. მირიანაშვილი, ე. ჩერქეზიშვილი, ა. წუწუნავა, შ. დადიანი, ა. ახმეტელი, ი. გომართელი, კ. ცინცაძე, ექიმი მ. ზანდუკელი, თ. სახოკია, ზ. ფალიაშვილი, ლ. ბოცვაძე, ი. ზურაბიშვილი, ი. გრიშაშვილი, ვ. ბარნოვი, ა. ჯანდიერი, ა. კლდიაშვილი, მ. კელენჯერიძე, მ. ჯანაშვილი, შ. მირიანაშვილი...), საზ-ბის მუშაობაში მონაწილეობდნენ დამხმარე წევრები (პ. ინგოროფა, ი. მჭედლიშვილი, ი. გოგოლაშვილი, მ. ხერხეულიძე...) და საპატიო წევრები (ა. წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, ვ. თაყაიშვილი, ა. ხახანაშვილი, თ. ჟორდანია, მ. ჯანაშვილი, ეპისკოპოსი კირიონი, მარჯორი უორდროპი, კ. ბალმონტი, ა. სუმბათაშვილი-იუჟინი, ვ. აქსიონოვი, ა. იაბლოჩკინი, ე. გოგოლევა, მ. გორკი...).

საზ-ბის მიზანი იყო „საქართველოს ძველი და ახალი კულტურის შესწავლა და მისი პოპულარიზაცია ქართველთა მასაში და მოსწავლე ახალგაზრდობაში, ქონებრივი და იდეური ხელმძღვანელობა ქართული კულტურის შესწავლის მსურველთათვის“. თავის არსებობის მანძილზე (1912—28) საზ-ბამ ბევრი მნიშვნელოვანი ეროვნულ-განმანათ. საქმის გაკეთება შეძლო: კრებებზე იკითხებოდა მეცნ.-პოპულარული მოხსენებები საქართველოს წარსულიდან, ქართ. კულტურის ისტორიიდან, ქართველთა ადამიკეების, ადამიკური სა-მართლის, ქართ. ლიტ-რის, ხალხ. ზეპირმეტყველების, მუსიკის, თეატრის... შესახებ, იმართებოდა ქართ. კულტურის თვალსაჩინო მოღვაწეთა იუბილეები, სსოვნის საღამოები, შეხვედრები თვალსაჩინო რუს მეცნიერებსა და კულტ. მოღვაწეებთან. ეწყოებოდა ქართ. მატერიალური კულტურის ნიმუშთა გამოფენები (თბილისში, მოსკოვსა და პეტერბურგში), ზრუნავდნენ ისტ. ძეგლების დაცვაზე, ხელს უწყობდნენ ქართ. ხალხ. გალობის გუნდების ჩამოყალიბებას, საოპერო კულტურის განვითარებას (პ. მირიანაშვილიმა პირველად აქ წაიკითხა „აბესალომ და ეთერის“ ლიბრეტო, ზ. ფალიაშვილიმა კი შეასრულა ნაწყვეტები ოპერიდან); მეურვეობდნენ ქართ. დასს და ზრუნავდნენ თეატრის აშენებაზე, კრებდნენ ქართ. სიმღერებს, სალექსიკონო მასალას, გამოსცემდნენ ბროშურებსა და წიგნებს, დახმარებას უწევდნენ ხელმოკლე მწერლებსა და მოღვაწეებს. ნ. ლომოურის პატივსაცემად დააწესეს პრემია (100 მან.) საუკეთესო ახალი ნაშრომისათვის ქართ. კულტურის ამა თუ იმ დარგში; სადეპუტატო საკრებულოს მიერ ნიჭიერი ახალგაზრდების დასახმარებლად გამოყოფილ სტიპენდიასზე წარადგინეს ს. ფაშალიშვილი და მ. ჭიაურელი; ააგეს მწერალთა დასასვენებელი სახლი-თავშესაფარი წალკერში; ომის დროს წიგნებსა და გაზეთებს აწვდიდნენ ჯარისკაცებს; საზ-ბის მატერიალურად გაძლიერების მიზნით მართავდნენ საღამოებს, სახალხო სეირნობებს, სალიტ.-სამუსიკო ხასიათის კრებებს.

საზ-ბა იღვწოდა ქართ. ენის როლისა და ავტორიტეტის ასამაღლებლად, მისი ფუნქციების განსამტკიცებლად და მონოლითურობის შესანარჩუნებლად. გარდა წმინდა სამეცნ. საქმიანობისა, საზ-ბას თავის დანიშნულებად მიაჩნდა ისიც,

რომ ქართვ. საზ-ბა პრაქტიკულად შესწავლოდა ქართულად ლაპარაკსა და აზროვნებას. საზ-ბის ყოველგვარი კრებები, კრების ოქმები, მიწერ-მოწერა მხოლოდ ქართ. ენაზე წარმოებდა; აუცილებლად მიაჩნდათ, რომ ქართ. პრესის სათავეში ყოფილიყვნენ „ქართული ენის კარგი მცოდნენი, ქართულად ნაკითხნი და ქართულ მწერლობაზე გაზრდილნი“, რომ ჟურნალ-გაზეთების რედაქციებს ჰყოლოდათ სტილისტები და მათ პერიოდულად ჩაეტარებინათ თათბირი რედაქტორებთან პრესაში გამოსაქვეყნებელ ტერმინთა დასადგენად; განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ სკოლაში ქართ. ენის დაცვას. 1915–16 საზ-ბის საჯარო კრებებზე აქტიურად განიხილებოდა ქართ. მართლწერის სადავო საკითხები.

კონკრეტულ საკითხებზე მსჯელობისას ბევრი პრინციპული თუ ორგანიზაციული საკითხი იყო წამოჭრილი: უფლებამოსილია თუ არა საზ-ბის კრება საბოლოოდ გადაჭრას სადავო საკითხები, თუ ეს უნდა მიენდოს სპეციალისტთა ყრილობას? შესაძლებელია თუ არა გრამატიკ. საკითხების დადგენად დიდ ყრილობაზე, თუ ეს საკაბინეტო საქმეა? ენაში ანარქიის აღსაკვეთად აუცილებელია თუ არა კანონების შემუშავება, ნორმის დადგენა, თუ ერთი რომელიმე ფორმის დაკანონება შემოქმედისა და ცოცხალი მეტყველების შეზღუდვა იქნება? რა უნდა იყოს საყრდენი ნორმის დასადგენად — ცოცხალი მეტყველება, ფონეტიკა, ძვ. ქართ., თუ ყველაფერი ერთად? სჭირდება თუ არა ქართულს ორთოგრაფია?... წამოიჭრაჲ საგრამატიკო ტერმინოლოგიის შემუშავებისა (მ. კელენჯერიძე) და მართლწერის ლექსიკონის შედგენის (ი. იმედაშვილი) საკითხი. გადაწყდა, რომ დაუყოვნებლივ დაეწყოთ კრებაზე მართლწერის საკითხებზე მსჯელობა, წარმოდგენილი ყოფილიყო მეცნიერულად დასაბუთებული მოხსენებები, წინასწარ განხილული სპეციალურ კომისიაში, საბოლოო გადაწყვეტილების მისაღებად კი მოეწვიათ ქართ. ენის სპეციალისტთა ყრილობა. ამ საკითხებისათვის შეიქმნა ორი კომისია: „საგრამატიკო“ (პ. მირიანაშვილი, ს. გორგაძე, კ. კეკელიძე, თ. ჟორდანი, ი. მაჭავარიანი, გ. ყიფშიძე, დ. კარიჭაშვილი, ვ. ბარნოვი, კ. ყიფიანი, ი. რატიშვილი) და „სალექსიკონო“ (კ. ყიფიანი, იუსტ. აბულაძე, მ. ჯანაშვილი, პ. ინგოროყვა,

ი. რატიშვილი). შემდეგ კრებაზე პ. მირიანაშვილმა წარმოადგინა გეგმა ლექსიკონის შესადგენად და სანიმუშო კითხვითი ფურცელი მასალის შესაგროვებლად. საჭიროდ იქნა მიჩნეული აგრეთვე ქართვ. მწერალთა ნაწარმოებებიდან და ხალხ. სიტყვიერების ნიმუშებიდან ჯერ კიდევ ნეოლოგიზმებად დარჩენილი სიტყვებისა და ფრაზების ამოკრება. სალექსიკონო კომისიამ 1914 გამოსცა პ. მირიანაშვილის წიგნაკი — „გახსოვდეს წერა-ლაპარაკის დროს (ქართული გრამატიკის წესები)“. საგრამატიკო კომისიამ პირველ კრებაზე (1915, 17. აპრ.) დაადგინა: „ეთხოვოს ბნ. თ. დ. ჟორდანიას იკისროს საგრამატიკო საკითხების მოწესრიგების საქმის გაძღვლა და ამისათვის შეძლებისდაგვარად თბილისში დასახლება“.

ორი წლის მანძილზე (1915-16) საზ-ბამ სალიტ. ენის ნორმალიზაციის საკითხებზე მოისმინა და განიხილა შემდეგი მოხსენებები: 1. რა გზით შეიძლება ქართული მართლწერის მოწესრიგება (ს. გორგაძე), 2. ქართული მართლწერა ჩვენს მწერლობაში (მ. კელენჯერიძე), 3. ქართული გრამატიკის სახელმძღვანელოები (მ. კელენჯერიძე), 4. ქართული მართლმეტყველება და წერა (მ. ხერხეულიძე), 5. ქართული მართლწერის საკითხები (პ. მირიანაშვილი), 6. ილია და აკაკი მართლა მდაბიურის ენის შემოქმედნი იყვნენ? (პ. მირიანაშვილი), 7. სოფელი და სოფელები ს. მგალობლიშვილის მოთხრობებში (იპ. ვართაგავა.), 8. ქართული ზმნის მართლწერის საკითხები: **პ** და **ს** პრეფიქსები (ს. გორგაძე), 9. სალექსიკონო მასალის შეკრება-დამუშავების შესახებ (პ. მირიანაშვილი), 10. თავსართი **სა** და ბოლოსართი **-ურ** (პ. მირიანაშვილი). ყოველი მოხსენების შემდეგ იმართებოდა ფართო მსჯელობა.

1917 ყრილობის მოწვევა ვერ მოხერხდა, 1918-იდან კი ქართ. კულტურის მეცნ. შესწავლა ახალდაარსებულ უნივერსიტეტს დაეკისრა. საზ-ბამ არსებობა შეწყვიტა 1928.

ლიტ.: გოდერძიძე ლ., „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ მოღვაწეობის ისტორიიდან. — «მნათობი», 1970, № 1; მისივე, მასალები „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ ისტორიისათვის. — «საისტორიო მოამბე», 1973, №27–28; თარხნიშვილი ნ., საზოგადოებრივი საქმიანობის უანგარო სიყვარულით. — «საპარტიო სამმართველოს სამეცნიერო-საინფორმაციო ბიულეტენი», 1985, №47–48; ლეჟავა ლ., ახალი ქართული

სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის ისტორიიდან («ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება»). — «ქსკს», წგ. 8, თბ., 1988.

ლ. ლეჟავა.

ქართული კულტურის წრის მიმღებები ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებში, არქეოლოგიურ, ლინგვისტურ და ანთროპოლოგიურ მონაცემთა გათვალისწინებით ცხადი ხდება ზედა პალეოლითში კავკასიის ეთნოკულტურ. ერთობის არსებობა, რაც მეზოლითსა და ნეოლითში წარმოშობილი დიფერენციაციით ძვ. წ. V–IV ათასწლეულებში დაშლით დამთავრდა, III ათასწლეულში კი — კავკ. მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფების ჩამოყალიბებით (ო. ჯაფარიძე).

უახლეს კავკასიოლოგიურ გამოკვლევათა ფონზე ყურადღებას იპყრობს XI ს. საეკლ. მოღვაწისა და მემატიანის — ლეონტის მროველის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის ძვ. ისტორიის შესახებ, მ. შ. კავკასიის ხალხთა საერთო წარმომავლობის კონცეფცია, რითაც ისინი ბიბლიური ნოეს შვილთაშვილის — თარგამოსის შთამომავლებად ცხადდებიან, ხოლო წილხვდომილი ქვეყნის საზღვრებად სახელდება: „აღმოსავლით ზღუა გურგენისა, დასავლით ზღუა პონტოსა, და სამხრით ზღუა ორეისისა, და ჩრდილოთ მთა კავკასია“. კავკასიელთა საერთო წარმომავლობის მროველისეული კონცეფცია მნიშვნელოვანია იმიტომ, რომ, სავარაუდოდ, უძველეს ტრადიციასაც ასახავდა და, ამავე დროს, თავისი ეპოქის მსოფლმხედველობა-სულისკვეთებასაც გამოხატავდა. ნიშანდობლივია, რომ იგი გაცხადდა სამეფო დინასტიის — ბაგრატიონთა გვარის იზოთეისტურ (ღვთაებრივი წარმოშობის) თეორიასთან (როც სათავეს IX–X სს., XI ს-ში იკ კანონიზებულ სახეს იღებს) ერთად შავსა და კასპიის ზღვებს შორის საერთო-კავკ. სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების ისტ. ეპოქაში (გ. ლომთათიძე).

ადრე შუასაუკუნეთა მიწურულს კავკ. ხალხთა პოლიტიკური, სოც.ეკონ. და კულტურის სფეროებში მიმდინარე იმანენტური პროცესებისა (ფეოდალ-ფორმაციული ძვრები, ძლიერი სახელმწიფოებისაგან თავდაცვა, ტრანსკავკასიური გზების ფლობა, მთისა და ბარის ეკონ. კავშირები, ძირძველი ეთნოკულტ. ურთიერთობანი, ეთნოფ-

სიქიკური წყობა და სხვ.) და საქართველოს სახელმწიფოს კავკ. პოლიტიკის შედეგად წარმოქმნილი კავკ. სახელმწიფოებრიობის რელიგიურ-კულტ. საფუძვლად ქრისტ. რელიგია და კულტურა გვევლინება. ეს უფრო აახლოებდა საქართველოსა და იმერკავკ. ხალხებს და აძლევდა საშუალებას, გადაეწყვიტათ მათ წინაშე არსებული ისტ. პრობლემები (ი. ჯავახიშვილი).

ჩრდ. კავკასიის ქვეყნებში ქრისტ. რელიგიისა და კულტ. ისტორიის შესწავლა კავკასიოლოგიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სამეცნ. პრობლემაა, რომლის მთავარ მეთოდოლოგიას ისტორიის, ქრისტიანული არქეოლოგიის, კულტურის ისტორიის, წყაროთმცოდნეობის, ენათმეცნიერების, პალეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის, ფოლკლორისტიკის, ანთროპოლოგიის კუთხით საგნის კომპლექსურად კვლევა წარმოადგენს.

XVIII ს. მიწურულიდან იმერკავკ. სივრცეში მკვლევართა მიერ გამოვლენილია ქრისტ. რელიგიისა და კულტურის მრავალი მიწისქვეშა და მიწისზედა ძეგლი: ნაეკლესიარ-ნატაძრალეები — გუმბათიანი — ისტ. ალანეთში (მათ ბიზანტ. თუ ქართ. წარმომავლობაზე აზრთა სხვადასხვაობაა); ქართ. ქრისტ. ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ე.წ. „სამეკლესიოანი ბაზილიკები“ ისტ. ალანეთსა და ინგუშეთში; უმეტესად გვხვდება დიდი და მცირე ზომის, ადგილობრივთაგანაც აგებული, ე.წ. „დარბაზული“ (მ. შ. უაფსიდოც) ეკლესიები, რ-ნიც ზოგჯერ არ გამოირჩევიან არქიტ. მხატვრული თვალსაზრისით, მაგრამ მოწმობენ მოსახლეობაში ქრისტ. რელიგიის საფუძვლიან გავრცელებას;

ქვის, ხისა და ლითონის მონუმენტური და მცირე პლასტიკის ძეგლები — ნაირგვარი ზომისა და ფორმის ჯვრები, მათი კვარცხლბეკები, ჯვრების გამოსახულებანი სამლოცველოებზე, ეკლესიის სახურავის კრამიტებზე, ქვის კვადრებზე, კოშკებზე, აკლდამებზე; გულსაკიდი და საეკლესიო დროშების ჯვრები, ეკლესიის კანკელების, ლავგარდანებისა და ხის კარების რელიეფები, ეკლესიის ექსტერიერის შემამკობელი რელიეფები, ბარელიეფები, ქვის ემბაზი და ა.შ. (სიუჟეტურ-კომპოზ. იკონოგრაფიული თვალსაზრისით, ორნამენტული მოტივებითა და შესრულების ტექნიკით ისინი ანა-

ლოგიებს პოულობენ შუა საუკ. საქართველოს არქიტექტურულ, კანკელების, საეკლესიო კედლის მხატვრობის, ჭედურ, ქვასა და ხეზე კვეთილობის ძეგლებში, რაც მათთან გენეტიკური კავშირით აიხსნება და, ამავე დროს, გააჩნიათ ლოკალური დამახასიათებელი ნიშნებიც);

საეკლესიო კედლის მხატვრობის ნიმუშები — მთლიანად შემორჩენილი და, უმთავრესად, ფრაგმენტულად როგორც ინტერიერში, ისე ექსტერიერში — ეკლესიის კარის ტიმპანში; საგანგებოდაა აღსანიშნავი ადგილობრივ ქტიტორთა გამოსახულებანი;

ადგილობრივ მცხოვრებთა სამარ-სამაროვნები (აკლდამები — კლდეა და მიწაში ნაკვეთი, ქვებით ამოშენებული და ქვის ფიქლებით გადახურული და სხვ.). ქრისტ. დასაფლავების წესის დადასტურებასთან ერთად (სამარხების ეკლესია-ტაძრებთან არსებობა, სასაფლაოებზე ქვის ჯვრებისა თუ მათი გამოსახულებიანი ქვის სტელების აღმართვა, სამარხთა და მიცვალებულთა დამხრობა, პოზა, ძირითადად უინვენტარობა — მხოლოდ სამარხისა და ტანსაცმლისეული აქსესუარის არსებობა, გულსაკიდი ჯვრები და სხვ.) არქეოლოგიურ დადასტურებასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა აქვს ანთროპოლოგიურ მონაცემებსაც — „ოჯახურ“ სამარხებში ქალებისა და ბავშვების ჩონჩხების აღმოჩენა ასევე მიუთითებს მოსახლეობაში ქრისტიანობის ფართო გავრცელებაზე;

სამლოცველო, საამშენებლო, ლიტურგიკული შინაარსისა და ადგილობრივი სახელწოდებების აღმნიშვნელი (კრებსითად X—XVI სს, უმთავრესად X—XI და XII—XIV სს.), ძველქართული წერილობითი ძეგლები — წარწერები საამშენებლო ქვებზე, ქვის ჯვრებსა და ჯვართა გამოსახულებიან ქვის კვადრებზე; ეკლესიის კედლის მხატვრობაში ჩართული, საამშენებლო და საყოფაცხოვრებო კერამიკაზე, სეფისკერის ქვის საბეჭდავზე; ხელნაწერები ეტრატსა და ქალაღზე — ზოგი ჩრდ. კავკ. ქვეყნებში ქართველოდან „მოხუშული“, უმრავლესობა კი ადგილობრივ ხელოსან-კალიგრაფთა ხელით შესრულებული, რაც მათ მიერ ძვ. ქართ. დამწერლობათა — ასომთავრულისა და ნუსხურის კარგ ცოდნასა და ქართ. დამწერლობის ტენდენციებში გათვით-ცნობიერებაზე მიუთითებს (ორ-

ალბი-გერდას ეკლესია. XII—XIII სს. ინგუშეთი.

და ოთხსტრიქონიანი წერის სისტემები, ასო-ნიშანთა და ქარაგმათა მოხაზულობა-შემკულობანი, სიტყვათა დაშორიშორება, განკვეთის ნიშნები, დაქარაგმება, ასოთა შეწიალება, ასომთავრულისა და ნუსხურის ურთიერთგავლენა, მათი ურთიერთშერევა და ა.შ.);

ჩრდ. კავკასიის ქვეყნებში ქრისტ. რელიგიის ქართ. კულტურის წრის ძეგლები, საისტორიო, ენობრივ (ქრისტ. ლექსიკის, ონომასტიკის, ტოპონიმიკის არსებობა), ფოლკლ. და ეთნოგრ. მასალებთან ერთად, ნათელყოფენ ამ ქვეყნებში ქრისტიანიზაციის დონეს, ქრონოლოგიურ დიაპაზონსა და, რაც მთავარია, მოქმედ ეკლესია-ტაძრებში ქართ. ღვთისმსახურების, მოსახლეობაში ქართ. ენისა და დამწერლობის ფართოდ გავრცელებას. ეს საფუძველს ქმნის შუასაუკუნეების გარკვეულ პერიოდში რეგიონში ქართ. დამწერლობისა და ენის — ლინგვა ფრანკა — კოინე ენის სოციოლინგვისტური ფაქტის არსებობაზე ვილაპარაკოთ; ასევე, ეს ძეგლები ძვირფას ცნობებს გვა-

ტსკოლბა-გერდას ტაძარი (ინგუშეთი). X ს. II ნახ.

ტყობა-ფერდას ტაძარი (ინგუშეთი). X ს. II ნახ. დასავლეთის ფასადის ბარელიეფი.

წვდიან ისტ. გეოგრაფიის (სახელმწ. ადმინისტრაციულსა და საეკლესიო), ონომასტიკა-ტოპონიმიკის და ა.შ. შესახებ.

მნიშვნელოვანი კავკასიოლოგიური პრობლემის შესწავლის დღევანდელი დონის გათვალისწინებით, მეთოდოლოგიურად გაუმართლებელია ჩრდ. კავკასიის ქვეყნების შუა საუკუნეების მატერ. კულტურებში არსებული ჯვრებისა („ბერძნული“, „ლათინური“, „გოლგოთიანი“, „მედალიონებით“ დაბოლოებული და დიდრონი ჯვარ-მონუმენტები ...) და მათი გამოხატულებების სემასიოლოგიური ანალიზისას მკვლევართა ერთი ნაწილის მიერ მხოლოდ წარმართობის კონფესიური მონიშნის პოზიციით ხელმძღვანელობა. ამ ქვეყნებში ქრისტიანობის დამკვიდრების დროიდან ჯვრების გამოხატულებათა სემანტიკა, ბუნებრივია, ქრისტიანულია, ნაწილობრივ კი — დუალისტურ-სინკრეტულიც: ჯვარი — სოლარული ნიშანი + ჯვარი — ქრისტ. რელიგიის სიმბოლო. საკითხი, თუ რომელი საფუძველი მძლავრობს, საჭიროა გაშუქდეს როგორც დროში (ეპოქა), ასევე სივრცეში (რეგიონი — ცენტრი თუ პერიფერია). ამასთანავე, ორივე განზომილებაში საგნის განხილვისას, გასათვალისწინებელია ქრისტ. რელიგიისა და კულტურის გავრცელების ხარისხი. რაც შეეხება ჯვრების გამოსახულებებს, უდავოდ გვიანი პერიოდის სამშენებლო ქვებზე — ნადირობის სცენებში, მხედართა,

ცხოველთა, „ბაბილონთა“, ორნამენტის, ასტრალური ნიშნების ანტურაჟში, ასევე, უტილიტარული დანიშნულების (ხე, ლითონი, ქსოვილი) საგნებზე მათი ნაწილი ქრისტ. რელიგიის სიმბოლოს ორნამენტულ რემინისცენციად უნდა მივიჩნიოთ.

ჩრდ. კავკასიაში ქრისტ. რელიგიისა და კულტურის კვლევის ინტენსიფიკაციასთან ერთად, ბოლო ათწლეულებში მრავალი ახალიც გამოიშუქდა. მაგ., დალისტან-საქართველოს გაერთიანებული არქეოლ. ექსპედიციის ერთ-ერთი ბოლო აღმოჩენაა მთიან დალისტანში, ავართში (ქართ. წყაროებით „ლუნძეთში“), მისი დედაქალაქის — ხუნძახს დამყურე აქაროს მთაზე X—XIV სს. წმიდა თორმეტი მოციქულის ტაძარი ძველქართულდამწერლობაში ქვის ჯვრებითა და საინტერესო არქეოლოგიური მასალით. თუმცა, ჯერ კიდევ ბევრი რამ უცნობია. დაიწყო ზოგიერთი ძველად აღმოჩენილის თანამედროვე მეცნ. დონეზე ხელახალი შესწავლა (რიგ შემთხვევაში არ იყო და დღესაც არაა სწორად განსაზღვრული, თუ რა ენაზე „ლაპარაკობდნენ“ ისინი, არ არის გარკვეული მათი „გრამატიკული ძირები და დიალექტური სახეცვლილებანი“, რაც არასწორ დათარიღებებსა და ინტერპრეტაციებს იწვევს; ხაზგასმითაა აღსანიშნავი — ჩრდ. კავკასიის ქვეყნების ქრისტ. პერიოდის კულტურებში ადგილობრივ ლოკალურ ნიშანთა და თვითმყოფლობის გამოვლენის ტენდენცია არის სწორი ისტორიო-გრაფიული პოზიცია, რაც განსაზღვრავს მის პერსპექტიულობას). მოხდა საკითხთა კონკრეტიზაცია და საგნის მთლიანობაში გააზრებაც, გამოიკვეთა პრობლემის სიღრმისეული მოვლენები და მისი ახალი წახნაგები, უარყოფილია ძველი და მიღებულია ახალი ქრონოლ. ჩარჩოები. უკუგდებულია მტკიცება, თითქმის ჩრდ. კავკასიის ხალხებისათვის ქრისტ. რელიგია და კულტურა „ზედაპირული“, „უცხო“, „თავსმოხვეული“ მოვლენა ყოფილიყოს და ღრმად არ შეხებოდეს იმიერკავკასიელთა მსოფლმხედველობას, რითაც ფაქტობრივად არქაიზდებოდა იმ ქვეყნების საზ. პოლიტ. და კულტ. განვითარების დონეცა და კავკ. ხალხთა კონსოლიდაციის ხარისხიც.

ქართ. არქეოლ. კავკასიოლოგიის მიერ 1970—80 შემუშავებული ახ-

ალი მტკიცებულებებით საქართველოდან იმიერკავკასიაში ქრისტ. რელიგიისა და კულტურის ფართოდ გავრცელება-დამკვიდრება იწყება არა XII—XIII სს-ში, საქართვე. სახელმწიფოებრიობის ძლიერების ეპოქაში — დავით IV აღმაშენებლისა (1089—1125) და თამარის (1184—1213) მეფობის დროს, როდესაც საქართველო-ჩრდ. კავკასიის ქვეყნების კავშირი კიდევ უფრო განმტკიცდა, არამედ X ს-იდან, რაც სათანადოდ აისახა კიდევ ამ ქვეყნების მატერ. კულტურებში. აქვეა აღსანიშნავი, მოციქულთა დროიდან მოკიდებული, საუკუნეთა განმავლობაში ჩრდ. კავკასიაში ქრისტ. რელიგიის გავრცელების ადრინდელი ისტ. ფაქტებიც.

საქართველოს გაერთიანებამდე (ბაგრატი III ეპოქა — X ს. 60-იანი წლების დასაწყისი — 1014), ჩრდ.-დას. იმიერკავკასიაში ქრისტიანობის გამავრცელებელ ბიზანტიასთან ერთად (ისტ. ალანეთის ტერიტორიაზე კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებული ალანეთის სამთავარეპისკოპოსოს, შემდგომში კი — სამიტროპოლიტოს არსებობა) დას.-ქართ. სამეფო აფხაზეთი [აფხაზთა მეფის, გიორგი II-ის (922-957) გამორჩეული მოღვაწეობა ქრისტიანობის გავრცელების მხრივ], ცენტრალურსა და აღმ. იმიერკავკასიაში — ქართლი და კახეთი, ხოლო გაერთიანების შემდეგ — საქართვე. ცენტრ. ხელისუფლება. ამ ისტ. პროცესში განსაკუთრებით აღსანიშნავია საქართვე. სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის როლი. ვფიქრობთ, სას. და საერო ხელისუფალთა საერთო ქმედება გამოხატული ინგუშეთში არსებულ ტყობა-ფერდას წმიდა თომას, კვირაცხოვლობის ტაძრის (X ს. II ნახ. „სამეკლესიანი ბაზილიკა“, XIII—XIV სს-ში აღდგენილ-გადაკეთებული) დას. კედლის ბარელიეფურ ქტიტორულ კომპოზიციაში, რ-ზედაც გამოსახულია, როგორ მიაღწევენ ქრისტეს ეკლესიის მოძღვრ. სას. და საერო ხელისუფალნი. ცნობილია ადრე-ველი. ხანის მიწურულს საქართვე. ეკლესიის ღვაწლი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ გაერთიანებამშენებლობაში. ანალოგიური როლი შეასრულა მან საქართვე. და ჩრდ. კავკ. ხალხთა დაახლოებაში. X ს. ლეთისმეტყველისა და მწერლის — გიორგი მერჩულისეული

ქართულენოვანი წარწერა ქვის ჯვარზე XII-XIII სს. ხუნძახის რაიონი.

ქართ. ეროვნული მთლიანობის დეფინიციის შემცველი ფორმულა — „ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვად ყოველი აღესრულებოს“ — უკვე X ს. ბოლოსა და XI ს. დასაწყისში შეიძლება გავრცელდეს იმიერკავკასიაზეც. საქართველოს საკათალიკოსო-საპატრიარქოს სტატუს — კვო და იუსსიდიქცია, საფიქრებელია, გაცხადდა საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკ I-ის (1012—1030, 1039—1045) „აღმოსავლეთის პატრიარქად“ სახელდებით იმავე ტყობა-ფერდას ტაძრის ლაპიდარულ წარწერაში. ეს კი შესაძლოა განსაზღვრული იყოს გაერთიანებული ქართ. სახელმწიფოსა და გაერთიანებული ქართ. ეკლესიის (დას. და აღმ. საქართველოში ორი საკათალიკოსოს, აგრეთვე ჩრდ. და აღმ. კავკასიისა და სომხეთის ქართ. მართლმადიდებელი ეკლესიების ბაზაზე შექმნილი ერთიანი საპატრიარქო, რ-ის მამამთავარი იყო საქართვე. ეკლესიის ისტორიაში პირველი პატრიარქი — მელქისედეკ I) ავტორიტეტისა და ბიზანტიის იმპერიასთან, კონსტანტინოპოლისა და ანტიოქიის საპატრიარქოებთან როგორც ზოგად კონფესიურ-პოლიტ. ურთიერთობათა კონტექსტში, ასევე ჩრდილოკავკასიურ სივრცეში ინტერესთა შეჯახების გამოშხატველი.

არსებული მასალები საფუძველს ქმნის, შუაფეოდალურ ხანაში საქართველოს სახელმწიფოებრივსა და საეკლ. იურისდიქციაში შემაჯავლი მიერკავკ. სივრცე სამიტროპოლიტოებად და ეპარქიებად გაერთიანებულ სამწყსოდ წარმოვიდგინოთ: IV მსოფლიო საეკლესიო კრების დაკანონებით, საეკლ. საზღვარი სახელმწიფო საზღვარს ემთხვეოდა, საერო-ადმ. დაყოფა საეკლესიოში აისახებოდა. ასე, XIV ს-ში გიორგი V ბრწყინვალისა (1314-46) და საქართველოს კათალიკოსის ექვთიმე III-ის (1310-25) ეპოქაში, მთიანი დაღისტნის ტერიტორიაზე სახელდება 3 საეპისკოპოსო (ხუნძახის, ანწუხისა და წახორის), XV ს-ში კი ხუნძელი კათალიკოსი — ოქროპირი (კ. კეკელიძე). თუ შევადარებთ ამ პერიოდის ვითარებას სპარსელი არაბულენოვანი სწაველულის ბიზანტიის (IX ს. II ნახ. — X ს. I ნახ.) მიერ X ს. დასაწყისში აღწერილს, რ-იც სარიონს (ავგ-

რეთის) მეფის ციხე-სიმაგრის მცხოვრებთ ქრისტიანებად, ხოლო ქვეყნის დანარჩენ მოსახლეობას კი წარმართად მოიხსენიებს, ნათლად ჩანს მთიანი დაღისტინის ქრისტიანიზაციის პროცესი, მისი ინტენსიფიკაცია; აღსანიშნავია X ს. ინგუშეთში (ქართული წყაროებით „დურძუკეთი“) გიორგი ეპისკოპოსის მოღვაწეობაც, რის შესახებაც ვგაუწყებს იმავე ტყობაჲ-ჲეროდას ქრისტე. ტაძრის ლაპიდარული წარწერეთს ისტ. „ლუნძეთთან“, „დურძუკეთსა“ და „ლლილვეთთან“ (ჩაჩნეთი) მიმართებით აღნიშნულ საკითხთა გარკვევისათვის მნიშვნელოვანია კახეთის მეფის კვირიკე III დიდის (1010-29) მიერ კახეთ-ჰერეთში ჩატარებული ადმ. რეფორმის (რ-იც ადრინდელი ვითარების გამომხატველი იყო — მ. ლორთქიფანიძე) მონაცემების გათვალისწინება. XVIII ს. ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი ვახუშტი ბაგრატიონი ვგაუწყებს, რომ ამ რეფორმით, „დურძუკეთი“ და „ლლილვეთი“ კახეთის მეორე, კვეტერის საერისთაოში, „ლუნძეთი“ კი — ჰერეთის მესამე, მაჭის საერისთაოში შემავალი ქვეყნებია; საყურადღებოა აგრეთვე მისი მონაცემები ნიქოზის საეპისკოპოსოს ოსეთ-დვალეთთან დაკავშირებით.

არსებობს საფუძველი, რომ ჩრდ. კავკასიის ქვეყნებში ქრისტ. რელიგიის არსებობა ოფიციალურ-კლერიკალურ ხარისხშიც მიიჩნეოდა, რაც ახლოს იყო კანონიკურ ნორმებთან და რაც შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ საზღვის განვითარების მაღალ დონეზე, თუ მას ამჟღავნებს ეკლესია და მხარს უჭერს სახელმწ. ხელისუფლება.

კავკასიის ინტეგრაციის ისტ.-ევოლუციური პროცესი შეწყდა თათარ-მონღოლთა და, განსა-

არსენი მამამთავრის (955—980) წარწერა ტყობა-დერდას
ტაძრის კრამიტზე.

კუთრებით, თემურ-ლენგის შემოსე-
ვათა შემდეგ. დაიწყო სახელმწი-
ფოებრივი, ეკონ.-სოც. და კულტ.
რეგრესი. განვითარდა ცენტრი-
დანული ძალები, რ-თაც დაშალეს
არა მარტო მთლიანად კავკასიის,
არამედ მისი ცალკეული მხარეე-
ბის ერთობაც. ბუნებრივია, დაი-
შალა კონფესიონალურ-კულტ.
ერთიანობაც და დაირღვა ქრისტ.
რელიგიისა და კულტურის საფუძ-
ვლებიც (შემდგომში, ჩრდ. კავ.

ქვის ემბაზი. ტყობა-დერდას ტაძარი. X ს. II ნახ. ინგუშეთი.

ევქარისტული პურის (სეფისკვერის)
ქართულწარწერიანი საბეჭდავი. X—XI
სს. ხუნძახი (ავარეთი). დალისტანი.

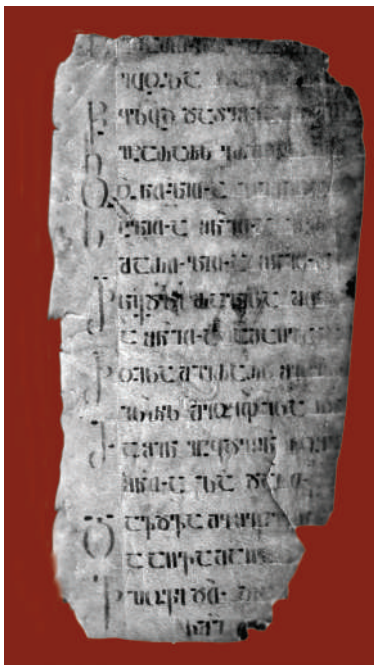
წმიდა ღვთისმშობელი. XIII ს. ნუზალის სამლოცველო. ისტორიული დვალებითი. ჩრდილოეთი ოსეთი.

წმიდა იოანე. XIII ს. ნუზალის სამლოცველო. ისტორიული დვალებითი. ჩრდილოეთი ოსეთი.

კასიაში ქრისტიანობის აღდგენის ცალკეული ისტ. პარადიგმები აღარ იყო მოვლენის ევოლუციური განვითარების შედეგი, რადგანაც ისტ. საფუძველი მას აღარ გააჩნდა). ჩრდ.-აღმ. იმპერკავ-

კასიაში (დაღისტანი) გავრცელდა და დამკვიდრდა ისლამი, რ-მაც ახალი პოლიტიკ.-სოც. და რელიგ.-კულტ. ტენდენციები წარმოშვა; ცენტრ. და დას. იმპერკავკასიაში კი მის გავრცელებამდე ნაწილობრივი რესტავრაცია განიცადეს წარმართულმა კულტებმა, რ-ებიც ქრისტიანობასთან სინკრეტულად არსებობდნენ. ამ გარდამავალმა პერიოდმა გვიან შუა საუკუნეებში წარმოშვა არაკანონიკური არქიტექტურა, რ-საც სამეც. ლიტ-რაში „ნახევრადქრისტიანულ-ნახევრად-წარმართულ“ სამლოცველოებად მოიხსენიებენ და, რ-თაც, კანონზომიერია, ვერ ვხვდებით დაღისტნის მთებში. მეთოდოლოგიურად მცდარად უნდა ჩაითვალოს, როდესაც, ჩრდ. კავკასიის ქვეყნებში, გვიან შუასაუკუნეების ვითარებიდან გამომდინარე, ახდენდნენ X—XIV სს-ის რელიგ.-კონფესიონალური რეალობის რეკონსტრუქციას. ამით უგულებელყოფდნენ ჩრდ. კავკასიის ქვეყნებისა და ხალხების ისტ. (საზ.-პოლიტიკ.-კულტ.) განვითარებისა და კავკასიის ხალხთა კონსოლიდაციის მაღალხარისხიან ხასიათს. ისიც აღსანიშნავია, რომ XIX—XX სს. ემპირიული მონაცემები ნათლად მიუთითებენ ჩრდ. კავკასიის ქვეყნებში ადგილობრივ მცხოვრებთა მოწი-

ფსალმუნი (X ს., 2 რედაქცია). მაღი-იერას ეკლესიიდან. ინგუშეთი.

ვებასა და რიღს თავისი ისტორიის ქრისტ. პერიოდისა და მისი კულტ. ძეგლების მიმართ, რაც, ეთნოკულტურული ტრადიციის, სულებრი მემკვიდრეობითობისა და კულტურის ევოლოგიის მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტია.

ლიტ.: ჩიქობავა ა., ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დაღისტნიდან. — «სმამ», 1940, ტ. I, №4; კეკელიძე კ., ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონღოლთა ბატონობის ხანაში. — იხ. მისი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., II, 1945; გუდავატ., ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტნიდან. — «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», ნაკვ. 30, თბ., 1954; დოლიძე ვ., ხოზიტა-მარამი — საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა კულტურული ურთიერთობის საბუთი. — «სმამ», 1954, ტ. XV, №2; მისივე, ქართლის სურთიმოდურული ძეგლი — საქართველოსა და დვალეთის კულტურული ურთიერთობის ახალი საბუთი. — «სმამ», 1958, ტ. XXI, №6; ვოლკაია ა., კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები „ხოზიტა-მარამის“ ქართულ ტაძარში. — «სმამ», 1954, XV, №6; ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. — ქართლის ცხოვრება, ს. გაუჩიშვილის გამოც., ტ. I, თბ., 1955; გამრეკელი ვ., ისტორიული მასალები დვალეთიდან. — «ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», 1963, ტ. XXIV-B; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. — ქართლის ცხოვრება, ს. გაუჩიშვილის გამოც., ტ. IV, თბ., 1973; ჯაფარიძე ო., ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, თბ., 1976; ღამბაშიძე გ., ქართული კულტურის ძეგლები დვალეთში. — «საბჭოთა ხელოვნება», 1976, №3; მისივე, XI ს. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკ I ლაპიდარული წარწერა „ტყობა-ფერდს“ (ინგუშეთი) ქრისტიანული ტაძრიდან. — სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), თბ., 1993; შანიძე მ., ფსალმუნის ორი უძველესი ქართული ხელნაწერის შესახებ. — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. მიგანი), VI, თბ., 1978; ჯაფახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1982; მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1998; ღამბაშიძე გ., საქართველოს სამოციქულო ეკლესია და ქრისტიანული რელიგიისა და ქართული კულტურის წრის ძეგლები ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებში. — კრ.: «ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში», თბ., 2004; Миллер В., Терская область Археологические экскурсии 1 Археологические наблюдения в области албанцев. — «Материалы по археологии Кавказа», I, М., 1888, Атаев Д. М., Христианские древности Аварии. — «Ученые записки», т. IV, Махачкала, 1958; Каменные кресты из окрестностей Хунзах. — «Материалы по археологии Дагестана», т. I, Махачкала, 1959; Ахведиани Г. С., По поводу обнаружения Заромагской псалтырей. — Сборник

избранных работ по осетинскому языку, кн. 1, Тб. 1960; Ломтатидзе Г. А., Выступление на заключительном заседании сессии 14 мая 1959 г. - «Материалы по археологии Дагестана». т. 1, Махачкала, 1961, Шмерлинг Р. О., Церкви в с. Датун в Дагестане». - «მაცნე», 1968, 2; Крупнов С. И., Средневековая Ингушетия, М. 1971; Кузнецов В. А., Зодчество феодальной Алан Орджоникидзе. 1977; Гамбашидзе Г. К. вопросу о культурно-исторических связях средневековой Грузии с народами Северного Кавказа. - II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977; Вопросы христианской культуры и исторической географии Аварии в свете результатов Дагестано-грузинской объединенной археологической экспедиции АН ГССР и СССР — IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983; მისივე, Древнегрузинские церковные книги из Ингушетии. — «V Крупновские чтения по археологии Кавказа», Махачкала. 1975; მისივე, Грузинские лапидарные надписи из христианского храма на горе 'Акаро над Хунзахом (Дагестан). — Материалы международной научной конференции — «Кавказ и степной мир в древности и средние века», Махачкала, 1999; მისივე, Памятники древнегрузинской письменности в странах Северного Кавказа. — «Археология и этнология Кавказа» Краткие содержания докладов международной научной конференции. Баку, 2000; Чубинашвили Г. И., Ткоба-Ерда (к вопросу о культурных связях Ингушетии и Грузии) Вопросы истории искусства Исследования и заметки, т. II, Тб. 2002; Мухелишвили Д. Л., Взгляд сквозь плоть веков. - Литературная Грузия». 2003, №4-6; Гамбашидзе Г., Несколько ингушских фольклорных и этнографических парадигм, касающихся храма Ткоба-Ерда (Ингушетия). — «Археология, этнология и фольклористика Кавказа». Материалы международной конференции, Ереван, 2003; მისივე, Три лапидарные надписи епископа Георгия (X в.) из христианского храма Ткоба-Ерда (Ингушетия). — «კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოლოგია და ფოლკლორისტიკა». საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენიებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 2004.

გ. ღამბაშიძე.

ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოება, ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოება, შეიქმნა 1923 წლის 18. თებ. გ. ახვლედიანის თაოსნობით. საზ-ბის საბჭოს წევრებად აირჩიეს გ. ახვლედიანი (თავ-რე), ა. შანიძე (თავ-რის ამხანაგი), არნ. ჩიქოვავა (მდივანი), დ. მგელაძე (მოლარე), ვ. თოფურია; სარევიზიო კომისიის წევრებად — ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ს. გორგაძე, ვ. ბერიძე.

საზ-ბა მიზნად ისახავდა ქართ. და ქართველური ენების, აგრეთვე მათის კავკ. ენების შესწავლას, რაც მნიშვნელოვნად იყო მიჩნეული როგორც თავისთავად, თვით ამ ენათა ბუნებისა და მათი ურთიერთობის გარკვევისათვის, ისე ზოგადენათმეცნ. თვალსაზრისით.

საზ-ბა იწვევდა საჯარო სხდომებს, რეგულარულ კითხულობდნენ

მეცნ. მოხსენებებს; აწყობდა საზაფხულო ექსპედიცია-მივლინებებს საქართვე. სხვადასხვა კუთხეში ცოცხალ ენა-კილოებზე სამუშაოდ, ზრუნავდა საენათმეცნ. წიგნთსაცავის შექმნაზე. საზ-ბამ დააარსა ჟურნ. «წელიწადული», გამოქვეყნდა I—II ტ. (1923—24), რეგულარულად იღივდა საზ-ის სხდომათა ოქმებიც.

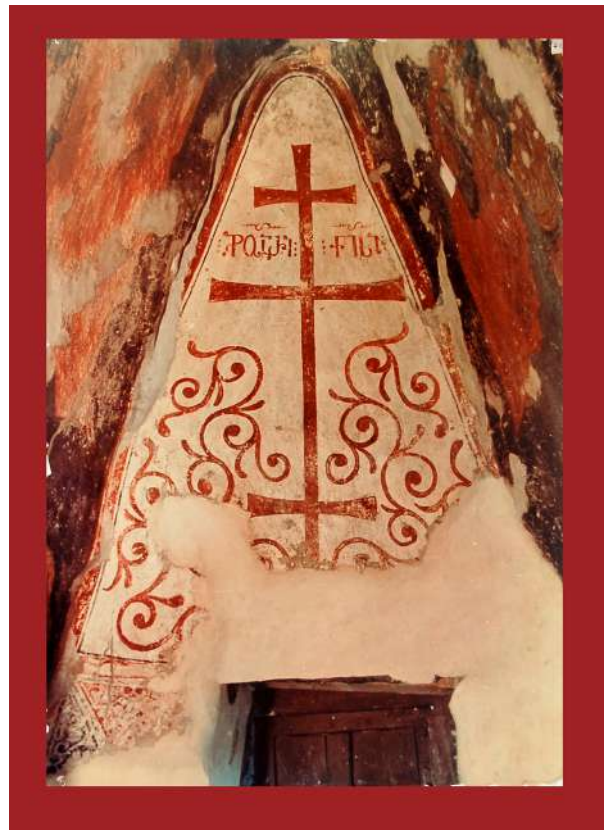
ენათმეცნიერთა გარდა, საზ-ბის მუშაობაში აქტ. მონაწილეობას იღებდნენ მომიჯნავე მეცნიერებათა წარმომადგენლები: ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, დ. უზნაძე, კ. კეკელიძე, გ. ჩიტაია, გ. ჩუბინაშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი და სხვ. საზ-ბამ იარსება 1928-მდე.

თ. შარაძენიძე.

გ. ახვლედიანის სახელობის ენათმეცნიერების ისტორიის საზოგადოება, დაარსდა 1992 წლის 21 თებ. დამფუძნებელთა კრებამ აირჩია პრეზიდიუმი 5 კაცის შემადგენლობით (პრეზიდენტი — პროფ. ა. ფოცხიშვილი). იმავე წლის 30 დეკ. საზ-ბა გატარდა ოუსტიციის სამინისტროს რეგისტრაციაში. 1992 წლის 15 სექტ-იდან არის პენრი სვითის სახ. ლინგვისტიკის ისტორიის მსოფლიო ასოციაციაციის წევრი. საზ-ბა ყოველი წლის 13 აპრ. (გ. ახვლედიანის დაბადების დღეს) მართავს სამეცნ. სესიას (იბეჭდება თეზისები). დროდადრო აწყობს გამორჩენილ ენათმეცნიერთა საიუბილეო საღამოებს. საზ-ბამ ჩაატარა ანტონ I ბაგრატიონის დაბადებიდან 275 წლისთავის იუბილე; დააწესა ანტონ I ბაგრატიონის სახ. ოქროს მედალი, რ-ის პირველი ლაურეატები გახდნენ პროფ-ები: ს. ავალიანი და პ. ი. არონსონი (აშშ.); ქ. ბაგრატიონ-ორსინი (იტალია), მხატვარი გ. ბულაძე, აკად-ები: თ. გამყრელიძე და ა. თავხელიძე; უწმიდესი და უნეტარესი სრულიად საქართველოს-კათალიკოს პატრიარქი ილია II, პ. ფენრიხი (გერმანია), პროფ. ა. ფოცხიშვილი ე. შვედარდნაძე.

ა. ფოცხიშვილი.

ბ. ჯორბენაძის სახელობის საზოგადოება, დაარსდა 1994 ენათმეცნიერ ბ. ჯორბენაძის კოლეგების, მოწაფეებისა და თანამოაზრეების ინიციატივით. საზ-ბა (თავ-რე გ. გოგოლაშვილი) მიზნად ისახავს, გააგრძელოს ბ. ჯორბენაძის მიერ დაწყებული საქმიანობა; იზრუნოს მისი სამეცნ. მემკვიდრეობის შესწავლის, დამუშავებისა და გამოცემისათვის; ქართ. და ქართველური ენების ამავდარ მკვლევართა სა-

ჯვრის გამოსახულება. ნუხალის სამლოცველო. ისტორიული დეკლეთი. ჩრდილოეთ ოსეთი.

მეცნ. მემკვიდრეობის შესწავლისა და პოპულარიზაციისათვის, ქართ. სალიტ. ენის სიწმინდის დაცვისათვის.

1995 ივლ-იდან საზოგადოება გამოსცემს ყოველთვიურ გაზ. „ბურჯი ეროვნებისა“ (29-ე ნომერი გამოვიდა 1997 დეკ.); 1998 იანვ. გაზეთი გადაკეთდა ყოველთვიურ ჟურნალად. 1994-იდან საზ-ბა ატარებს ყოველწლიურ სამეცნ. კონფერენციებს, გამოსცემს ყოველწლიურ კრებ. „საენათმეცნიერო მიგბანი“. საზ-ბამ გამოსაცემად მოამზადა და გამოსცა ბ. ჯორბენაძის ხელნაწერი წიგნები: „ქართული ენის მორფოლოგია“ (1995) „ქართველური ენების დიალექტები“ (1995), „ენა და კულტურა“ (1997), „ქართული დიალექტოლოგია“, ტ. II (1998); ი. ჯავახიშვილის „საქართველოს საზღვრები“ (II გამოც.). საზ-ბა აქტიურად თანამშრომლობს ზოგადსაგანმან. სკოლებთან. 1997-იდან დააარსა სერია „აბიტურიენტის ბიბლიოთეკა“.

გ. გოგოლაშვილი.

ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია და პერიოდიზაცია, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია სწავლობს როდის

და რა პირობებში შეიქმნა ქართ. სალიტ. ენა, რა გახდა საფუძველი სამწერლობო ენისათვის და როგორ შეიცვალა მისი საყრდენი მეტყველება დროთა ვითარებაში; იკვლევს მიმართებას სალიტ. ენის ნორმებსა და ცოცხალ მეტყველებას შორის, გვიჩვენებს, რა ცვლილებები მოხდა ქართ. ენის სისტემაში ისტორიის ჩვენთვის ცნობილ მონაკვეთში და ადგენს ამ ცვლილებათა ქრონოლოგიას.

ქართ. სალიტ. ენის ისტორიის შესასწავლად უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება წერილობითი წყაროების — წარწერების, ხელნაწერებისა და საისტორიო-ოურიდ. ხასიათის დოკუმენტების გამოწვლილვით შესწავლას. სწორედ ენის ისტორიის დეტალური შესწავლის შემდეგ შეიძლება გადაწყდეს პერიოდიზაციის პრობლემა.

დიდი წერილობითი ტრადიციის მქონე ქართ. სალიტ. ენის განვითარების პერიოდებზე ქართ. ენათმეცნიერებაში განსხვავებული შეხედულებებია გამოთქმული. ქართ. სალიტ. ენის განვითარების ისტორიაში, ჩვეულებრივ, სამ პერიოდს გამოყოფენ: ძველს (V—XI სს.), საშუალოს (XII—XVIII სს.) და ახალს (XIX—XX სს.). სხვადასხვა ენობრივი ნიშნების გათვალისწინებით, ამ მოსაზრებას ემხრობიან მეცნიერები: ა. შანიძე, გ. დეიტერსი, კ. კეკელიძე, ნ. მარი, ი. ქავთარაძე, ზ. ჭუმბურიძე, ზ. სარჯველაძე და სხვ. ეს პერიოდები გარკვეული ცვლილებებითაა გამოკვეთილი და ერთმანეთს უპირისპირდებიან როგორც ერთი ენის განვითარების საფეხურები. მაგ., გრამატიკ. ნიშნებს შორის ასპექტის ჩვენება აღმოჩნდა ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ქართულის პერიოდიზაციის დასადგენად: „ასპექტის კატეგორიამ აღნიშნა, ასე ვთქვათ, დიდი მოხვეული ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში და ამით გარკვეული მიჯნა დაიდო ძველ ქართულსა და ახალ ქართულს. ამ მიჯნაზე ძველ საშუალო ქართული, რაც ასახავს ამ ორი სისტემის პარალელურ არსებობას და ენის ცდას, უფრო და უფრო მეტი გასაქანი მოუპოვოს ახალ სისტემას და მივიწყებას მისცეს ძველი“ (ა. შანიძე).

არსებობს სხვა მოსაზრებაც (არნ. ჩიქობავა), რის მიხედვითაც ქართ. ენის განვითარებაში გვაქვს მხოლოდ ორი პერიოდი: ძველი (V ს-დან XI ს-ის დამლევამდე) და ახალი (XII ს-იდან დღემდე). ამ თვალსაზრისით, ახ. სალიტ. ენა ჩაისახა XII

ს. საერო პოეზიაში და უკვე სახელთა ბრუნებაში, ზმნის უღვლილებაში ახ. ქართულის დამახასიათებელი მოვლენები გვაქვს, სიტყვათა წყობაც არსებითად ახ. ქართულისაა; განმასხვავებელი ნიშნები, რითაც ე. წ. საშუალო ქართული გამოიყოფა ძველი ქართულისგან, ახალი ქართულის ელემენტებია.

ქართ. სალიტ. ენა ხუთ ეტაპადაც არის დაყოფილი: საწყისი ეტაპია ძვ. ქართ. სალიტ. ენა V ს-იდან XI—XII სს-მდე, რისთვისაც ნიშანდობლივია მკვეთრად გამოხატული კანონზომიერებანი, ორიენტირება საეკლესიო თხზულებების ენაზე; II ეტაპია XI—XII სს-იდან XVII—XVIII სს-მდე, როცა საერო ლიტერატურის დამკვიდრებას არსებითი ცვლილებები მოჰყვა ენობრივი თვალსაზრისით; III ეტაპს საფუძველად ედება სამი სტილის თეორია, რაც საუკუნის განმავლობაში ბატონობდა — XVIII ს-ის 50-იანი წლებიდან XIX ს-ის II ნახევრამდე; IV ეტაპი იწყება XIX ს. 60-იანი წლებიდან თერგდალეულთა მოღვაწეობით სალიტ. ენის განვითარებისათვის; V ეტაპია — XX ს. 10-20-იანი წლებიდან დღემდე. მას პირობითად თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენა შეიძლება ეწოდოს (ბ. ჯორბენაძე).

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ლიტერატურისმცოდნეთა ნაწილი საერთოდ სკეპტიკურად უყურებს სალიტ. ქართულში განვითარების პერიოდების გამოყოფას, ერთგვარი ქრონოლოგიური მიჯნების დადებას და თხუთმეტსაუკუნოვან ქართ. სალიტ. ენას ერთ გაუდიფერენცირებელ ნაკადად მიიჩნევს (რ. თვარაძე).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დანახათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; კეკელიძე კ., ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, თბ., 1951 (1980); შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები 1, თბ., 1953; ქავთარაძე ი., ქართული ენის ისტორიისათვის (XII—XVIII სს.), I, თბ., 1964; თვარაძე რ., თხუთმეტსაუკუნოვანი მთლიანობა. — «ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში», 1978; № 3; ჭუმბურიძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის. — წგ.: ქართული ენა, თბ., 1984; სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984; ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989.

კ. დანელია.
ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა სამეცნიერო კომისია, საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა საექსპერტო კომისია, რის

მიზანია ქართ. ენის განვითარების ცოცხალი პროცესისა და ყველა ენობრივი ტენდენციისათვის თვალის მიდევნება, რათა ქართ. სალიტ. ენა აგრძელებდეს და ავრცობდეს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის პროცესში შექმნილ მემკვიდრეობას, იყოს მონოლითური, დემოკრატიული, რომ ქართ. სალიტ. ენამ, როგორც საქართველოს სახელმწიფო, შეძლოს მრავალფეროვანი ფუნქციების შესრულება.

კომისია ვალდებულია განიხილოს ქართ. სალიტ. ენის ნორმირებასთან დაკავშირებული საკითხები და ყოველ (ცალკეულ) საკითხზე შეიმუშაოს ენობრივი ნორმა; სისტემატურად თვალყური ადევნოს ქართ. სალიტ. ენაზე შექმნილ სახელმძღვანელოებს, მხატვრულ და სამეცნ. ლიტ-რას, მასმედიის ენას, რომ გამოვლინდეს ძირითადი ენობრივი ტენდენციები და მოსაწესრიგებელი საკითხები მართლწერაში, გრამატიკასა და ლექსიკოლოგიაში; განსახილველად მიიღოს შეკითხვები და წინადადებები ნებისმიერი ორგანიზაციისა და ცალკეული მოქალაქეებისგან, გაერკვეს საკითხში და სათანადო დასაბუთებით შეიმუშაოს ენობრივი ნორმა; ქართ. სალიტ. ენის დადგენილი ნორმები გამოსცეს ბიულეტენებად, რეზიუმეებში და ელექტრონული სახით გაავრცელებს საქართველოში. სამეცნ. სასწავლო, სამთავრობო და არასამთავრობო დაწესებულებებსა და ორგანიზაციებში, მასმედიის საშუალებებში, გამომცემლობებსა და შემოქმედებით კავშირებში.

თ. ბოლქვაძე.
«ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები», საენათმეცნიერო კრებული, ქართული მეტყველების კულტურის განყოფილების ბეჭდვითი ორგანო. გამოიცემა არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეც. ინ-ტის მიერ. კრებული გამოდის 1972-იდან. 2004-ის ჩათვლით გამოცემულია თორმეტი წიგნი (რედ. I—V ი. გიგინეიშვილი, VI—XII შ. აფრიდონიძე). კრებულში ეძღვნება ქართ. სალიტ. ენის აქტუალურ (მორფოლოგია-სინტაქსის, ორთოგრაფია-ორთოეპიის, ლექსიკოლოგია-სემასიოლოგიის, ტერმინოლოგიის, ონომასტიკისა და სხვ.). საკითხებს. გამოცემა გრძელდება.

მ. კერესელიძე.
ქართული ზმნის სინტაქსი, ქართულ ენაზე შემორჩენილი წერილობითი ძეგლები. ისინი სამი სახისაა: ა) ეპიგრაფიკული, ბ) ხელნაწერი წიგნები და გ) ისტორიული დოკუმენტები.

ეპიგრაფიული ძეგლები. ეპიგრაფიკული წერილობითი ძეგლების რაოდენობა საქართველოში ზუსტად აღრიცხული არ არის, თუმცა მათი სიუხვე ყველასათვის ცნობილია. ყოველი კუთხე მდიდარია ეპიგრაფიკული ძეგლებით. ყველა წარწერაში დროის შესაბამისად ჩანს ქართ. ენის განვითარების დამახასიათებელი თავისებურებანი (ხანმეტობა, ჰაემეტობა), ასოთა პალეოგრაფიული სახეცვლის საფეხურები და, რაც მთავარია, რეგიონის სოც. პოლიტ. ყოფის ამსახველი რეალიები (იხ. ეპიგრაფიკა).

უძველესი ქართ. ეპიგრაფიკული წარწერა შემორჩენილია ბოლნისის სიონის ტაძარს (იხ. ბოლნისის სიონის წარწერები). ბოლნისის სიონზე შემორჩენილ წარწერათა რაოდენობა ორ ათეულზე მეტია, ყველაზე ადრეული 493-ით, ხოლო ყველაზე გვიანდელი XVIII ს-ით თარიღდება. პირველი თარიღიანი ეპიგრაფიკული ძეგლია წყისის წარწერა — 617-619.

ქართ. ეპიგრაფიკული ძეგლების შეგროვება, მეცნ. შესწავლა და პუბლიკაცია XIX ს. I ნახევარში დაიწყო და უკავშირდება მ. ბროსეს, დიუბუაღე მონპერეს, დ. ბაქრაძის, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილისა და სხვ. სახელებს. დღეს ქართ. ეპიგრაფიკული წერილობითი ძეგლების შესწავლა გეგმაზომიერად მიმდინარეობს. გამოქვეყნდა: ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთი და სამხრეთ საქართველო (V—XII) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა თბ., 1980; წიგნი II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX—XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980; ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ, თბ., 1989; ვ. სილოგავა, ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1994; მისივე, წარწერები გარეჯის მრავალწიქაროდან (IX—XIII სს.), თბ., 1999; მისივე, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, 2000; კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა თ. ბარნაველმა, თბ., 1961.

ხელნაწერი წიგნები. საქართველოში შემორჩენილი ხელნაწერი წიგნების რაოდენობა დაახლოებით 15000-მდეა. ხელნაწერები ძირითადად დაცულია კ. კეკელიძის

სახ. ხელნაწ. ინ-ტში, საქართველოში. სახელმწ. საისტორიო არქივში, გ. ლეონიძის სახ. ლიტ-რის მუზეუმში, ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სახელმწ. მუზეუმში, გორის, მესტიის, ახალციხის, ზუგდიდის და სხვ. მხარეთმცოდნეობით მუზეუმებში. ქართ. ხელნაწერები დაცულია საზღვარგარეთის საცავებშიც: სინას მთაზე, ათონის ივირონის მონასტერში, იერუსალიმში, პარიზში, რომში, ლონდონში, პეტერბურგში და სხვ. შემორჩენილი ხელნაწერები თარიღდება V—XIX სს-ით. საწერ მასალად XI ს-მდე გამოყენებული იყო ეტრატე, ანუ პერგამენტი. XI ს-იდან ძირითად საწერ მასალად იქცა ქაღალდი (თუმცა ეტრატეს მოგვიანებითაც იყენებდნენ, განსაკუთრებით XII—XIII სს.). არის იშვიათი შემთხვევებიც, როდესაც ქართ. ხელნაწერი შესრულებულია პაპირუსზე (ჭილზე). ერთი ასეთი ფრაგმენტი ფსალმუნის ტექსტისა (X ს.) დაცულია პეტერბურგის ეროვნული ბ-კის (ყოფ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბ-კა) საცავში. იგი 1850 პ. უსპენსკის წამოუღია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრიდან. მეორე ხელნაწერი, ე. წ. ჭილ-ეტრატის იადგარი, ასევე X ს., დაცულია ხელნაწ. ინ-ტში.

V—VIII სს. ქართ. ხელნაწერთა ფრაგმენტები შემორჩენილია პალიმფსესტების სახით. ცნობილია ასეულობით პალიმფსესტური ფურცელი (A-89, A-737, A-844, H-1329, S-3902...), განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ე. წ. ხანმეტური ტექსტების აღმოჩენა. ხანმეტ პალიმფსესტებში შემონახულია ძველი და ახალი აღთქმის წიგნების, იერუსალიმური განჩინების, პავიოგრაფიული ტექსტების ფრაგმენტები.

შუა საუკუნეების ქართ. მწერლობა ორი კულტურის მიჯნაზე წარმოიშვა და ვითარდებოდა: ორი განსხვავებული კულტურა — დასავლეთიდან ქრისტიანული (ბიზანტი.) და აღმოსავლეთიდან მაჰმადიანური ერთიანი ძალით უტყვედნენ ქართ. მწერლობას. სწორედ მათთან კონკურენციამ შეუწყო ხელი ორიგინ. პავიოგრაფიული მწერლობის შექმნას. ქართ. პავიოგრაფია V ს-იდან იწყება, როდესაც შეიქმნა მისი პირველი ძეგლი — „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი“. იგი XVIII ს. მიწურულამდე ემსახურებოდა ეროვნული სულისკვეთების გაღვივებასა და შენარჩუნებას. ქართ. პავიოგრაფიული მწერლობის ძეგლები გამოჩენილია თავისი მრწამსით, მაღალმხატვრობით,

იდეური მიზანდასახულობით, თხრობის მანერით.

ქართველებმა მდიდარი ქრისტ. მწერლობა შექმნეს. ქართ. მწერლობა ბიბლიის წიგნების თარგმნით დაიწყო. უკვე V ს-ში სახარების, პავლე მოციქულის ეპისტოლეთა და დავითნის ქართ. თარგმანების არსებობა ეჭვს არ იწვევს. ბიბლ. წიგნების ქართულად თარგმნის ისტორია არ არის მხოლოდ კონკრეტული წიგნის გადმოღების თავგადასავალი, თავისთავად საინტერესო და მნიშვნელოვანი. ეს არის მთელი ქართ. აზროვნებისა და სულიერი ცხოვრების წარმოჩენა.

ბიბლიის წიგნების უძველესი კრებული შედგენილია 978 ოშკის მონასტერში. შემდეგ იგი ათონის ივირონის ქართველთა მონასტრის საკუთრება გახდა. ამ კრებულს დღეს უწოდებენ ათონის ბიბლიას (დაცულობის ადგილის მიხედვით) ან ოშკის ბიბლიას (გადაწერის ადგილის მიხედვით).

ქართულად ბიბლიის წიგნები ითარგმნებოდა საუკუნეების მანძილზე, ითარგმნებოდა იმ ენიდან, რ-თანაც ქართველებს კულტ. კავშირი ჰქონდათ. უპირველეს ყოვლისა, ეს იყო ბერძნ. ენა (რიგ შემთხვევაში იყენებდნენ სომხ. სირ. არაბ. თარგმანსაც), მოგვიანებით არჩილ მეფემ XVIII ს. დასაწყისში რამდენიმე წიგნი თარგმნა სლავურიდან. ბიბლიის წიგნები (განსაკუთრებით ახალი აღთქმისა) დაცულია შემდეგ ხელნაწერებში: დავითნი — 904 [A-38, შატბერდის კრებული („თარგმანებაჲ დავითის ფსალმუნებისაჲ“)], 973-976 (S-1141); ხანმეტი ოთხთავი — V—V სს. (A-89, 844); ადიშის ოთხთავი — 897; ოპიზის ოთხთავი — 913, ურბნისის — 906, ჯრუჭის — 936, ბიბლია XII-XIII სს. (A-1108); საწინასწარმეტყველო X ს. ქსნის — X ს. (A-509) და სხვ. მრ.

X ს-მდე ითარგმნა და ქართული მწერლობის განუყოფელი ნაწილი გახდა: 1. მრავალთავები [კლარჯული (A-144), უდაბნოს, ათონური, პარხლის (A-95), სინას მთის — 864, სვანური (A-19)]; 2. ჰიმნოგრაფიული კრებულები (ჭილ-ეტრატის იადგარი, მიქაელ მოდრეკილის იადგარი, სინური კოლექციის იადგარები); 3. სვინაქსარები [ეფთვიმე ათონელის მცირე სვინაქსარი (A-648), გიორგი მთაწმიდელის დიდი სვინაქსარი (A-97)]; კიმნური და მეტაფრასული პავიოგრაფიული კრებულები; 4. საგალობელთა კრებულები — თვენი, I რედაქცია (გარდამავალი საფეხური იადგარებიდან

გიორგი მთაწმიდელის თვენამდე Iez. 72) და გიორგი მთაწმიდელი); 5. დოგმატიკური კრებულები (დოგმატიკონი, გრდემლი, მზამეტყველება, მარწუხი და სხვ.); 6. ლიტურგიკული კრებულები (კურთხევანი, მარხვანი, პარაკლიტონი, ძლისპირნი და ღმრთისშობლისანი და სხვ. მრავალი). ორიგინალური ქართ. პაგიოგრაფიის, ჰომილეტიკის, ჰიმნოგრაფიის გვერდით ამ წიგნებმა კუთვნილი ადგილი დაიმკვიდრეს ქართ. მწერლობის ისტორიაში. ქართ. მწერლობის, ქართ. ენის ისტორიის განვითარების წარმოდგენა მათ გარეშე შეუძლებელია.

ქართ. წერილობით ძეგლებში განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის საისტორიო ქრონიკებსა და მათიანეებს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შატბერდულ-ჭელიშური რედაქცია (S-1141, H-600), სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ადრეული ისტორიოგრაფიის შესანიშნავი ძეგლებია. XI ს. 70-იანი წლებიდან ლეონტი მროველმა შეადგინა „ქართლის ცხოვრების“ კრებული, რომელიც მოცემულია ცდა, მთლიანობაში იქნეს გააზრებული საქართველო. ლეონტის დაწვებული საქმე გაგრძელდა და თანდათან ივსებოდა. დემატა: ცხოვრება მეფეთმეფისა დავითის, ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარის, ლაშა გიორგის მეფობის ისტორია; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ჟამთააღმწერელი — ასწლოვანი ისტორია: XVII—XVIII სს. დაიწერა „ახალი ქართლის ცხოვრება“ და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი — ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს ისტორია და გეოგრაფია“.

ქართ. წერილობითი ძეგლების რეესტრში ძალზე გამორჩეულია ორიგინ. და ნათარგმნი სამართლის ძეგლები: მცირე სჯულის კანონი (ნახევრად ორიგინ. თხზულება), დიდი სჯულის კანონი, ბექა და ალბუღას სამართლის წიგნები, ვახტანგ VI-ის სამართალი და სხვ. დასახელებული თხზულებანი საუკუნეების მანძილზე არეგულირებდნენ ქართ. იურისპრუდენციის ნორმებს.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია საერო ლიტერატურის ძეგლები. ქართველმა ხალხმა XI—XII სს.-ში, მეზობელ ქრისტ. ხალხთაგან განსხვავებით, შექმნა საერო ლიტერატურის შედევრები: „ამირანდარეჯანისანი“, „თამარიანი“, „ვეფხისტყაოსანი“, თარგმანები „ვისრამიანისა“ და „შაჰნამესი“; თეიმურაზ I-ის, არჩილ მეფის, ს.ს., ორბელიანის ვახტანგ VI-ის, დ. გურამიშვილისა და სხვათა შემოქ-

მედების ნიმუშები ქართ. მწერლობის, ქართ. ხალხის ნიჭიერების უტყუარი დასტურია.

ისტორიული დოკუმენტები. ჩვენამდე მდლწეული ქართ. ისტ. საბუთების რაოდენობა 65000-ზე მეტია, აქედან IX—XV სს. 4000-მდეა, XVIII ს. — 1500-მდე, ხოლო დანარჩენი XIX—XX სს. მიეკუთვნება. დღემდე გამოცემულია ძვ. ისტ. საბუთების მცირე ნაწილი (დაახლ. 10%). საბუთები ნაწერია ნუსხურად და მხედრულად. საწერ მასალად გამოყენებულია ეტრატიცა და ქალღლიც, იშვიათად იწერებოდა ხეზე (სვანური საბუთები).

ეტრატზე შესრულებული უძველესი საბუთი თარიღდება IX ს. II ნახ.-ით, რიც შემოგვინახა XIII ს. II ნახ. ნუსხად „დაწერილი ფავენლისა მღვდისადმი“, რიც გრიგოლ სურამელის 1247—50 დაწერილის (A d-1) უკანა მხარეზეა მოთავსებული. ამაზე ადრეული საბუთი ჯერჯერობით გამოვლენილი არ არის.

XV ს.-მდე საბუთებს ეწოდებოდა „დაწერილი“, „სიგელი“; სიგელის პარალელურად სხვა ტერმინებიც იხმარება (ბრძანება, ნიშანი, წიგნი და სხვ.), რებსაც ამავე პერიოდიდან ერთვის რაობის მიმანიშნებელი სახელიც (წყალობის სიგელი, ნასყიდობის წიგნი, პირობის წიგნი და სხვ.).

ისტორიულად ჩამოყალიბდა დოკუმენტის გარკვეული კომპოზიციური მოდელი, ერთგვარი საბუთებისათვის შემუშავდა სტერეოტიპული ფორმულები, რთა კომპოზიციური გაფორმება და სტერეოტიპული შაბლონი იცვლებოდა ისტ. ეპოქათა მონაცვლეობის შესაბამისად. სიგელთმცოდნეობა, როგორც მეცნიერება, ჩვენში შექმნა ი. ჯავახიშვილმა. 1926 მან გამოაქვეყნა მონოგრაფია „ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“. ამ დროიდან დაიწყო ისტ. დოკუმენტთა თეორიული შესწავლა, თუმცა საბუთების პუბლიკაცია XIX ს. შუა წლებიდან ხდებოდა.

ისტ. დოკუმენტებში ფეოდალ. საქართველოს საზ.-ბის სხვადასხვა ასპექტია წარმოდგენილი. მათიანეებისაგან განსხვავებით, დოკუმენტები, როგორც კერძო იურიდ. საბუთები, წარმოაჩენენ სხვადასხვა სოც. მდგომარეობის პირთა (მეფეთა, ფეოდალთა, საეკლ. მოღვაწეთა და სხვ.) კონკრეტულ ქმედებას. საბუთებში აღწერილია ჩანს ქვეყნის ისტ. ცხოვრების მონაწილე პირების მთელი საქმიანობა.

ისტ. საბუთები პირველხარისხოვან ინფორმაციას იძლევიან საერო და სს. ცხოვრების, ცალ-

კუული რეგიონის ფეოდალთა მოქმედების, დაბალი სოციალური წრის ყოველდღიური საქმიანობის შესახებ. დოკუმენტებიდან აშკარად ჩანს ჩვენში მაღალი სამართლებრივი აზროვნებისა და კულტურის არსებობა.

საბუთების დამწერი განსხვავებული ცენზისა და მდგომარეობის პირები იყვნენ. ასეთ პირს მოგვიანებით ეწოდებოდა მდივან-მწიგნობარი. ნაღდი ისტ. დოკუმენტების პარალელურად ითხზებოდა ყალბი დოკუმენტებიც, რეზიც იწოდებოდა ნაყალბევი ან ნატყუარ დოკუმენტებად.

გამოცემები: ჟორდანია თ., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წგ. I, ტფ., 1892, წგ. II, 1897, წგ. III, თბ., 1967; ბერძენიშვილი ნ., დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. 1—2, თბ., 1940—53; დოლიძე ი., ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 1—8, თბ., 1963—85; ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. 1. შეადგინეს: თ. ენუქიძე, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984; სვანეთის წერილობითი ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, ტ. 1—2, თბ., 1986—88; დოკუმენტები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, წგ. III, თბ., 1955; დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI—XIX სს.), ტ. I, შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1962; საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტორებით, ტ. 1—3, ტფ., 1899—1910; (ტ. III დამატება — 1926).

მ. ქავთარია.

ძარტა (ლათ. charta < ბერძნ. chartes — პაპირუსის ფურცელი), თავდაპირველად პაპირუსისაგან დამზადებული საწერი მასალა, შემდეგ კი ყოველგვარი საწერი ფურცელი. სწორედ ამ მნიშვნელობით გვხვდება ეს სიტყვა როგორც ძველი აღთქმის წიგნების უძველეს ქართ. თარგმანებში, ისე ორიგინალურ თხზულებებში. მოგვიანებით ძმ ბერძენულშივე მიიღო „საბუთის“ მნიშვნელობა. ქართულში იგი ამ მნიშვნელობითაც გვხვდება.

ლიტ.: დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

კ. დანელია.

ძასქური მნა, ხეთურ და ასურულ ლურსმულ ტექსტებში მრავალჯერ მოხსენიებული ტომების — ქასქების ენა. მართალია, იგი ამ წყაროებში დადასტურებული არ არის, მაგრამ მისი არსებობა ეჭვს არ იწვევს ხეთურ ტექსტებში შემორჩენილი ქასქური ტოპონიმის, პირთა საკუთარი სახელების, ცალკეული ქასქური სიტყვების მიხედვით.

ქასქების ტომები ბინადრობდნენ ანატოლიის (მცირე აზიის, თანამედროვე თურქეთის) ჩრდ. და

ჩრდ.-აღმ. რაიონებში (ძვ. წ. XVI—XII სს. დროინდელი ტექსტების მიხედვით), მოგვიანო ხანაში პონტოსა და მის აღმ. ოლქებში, რეგიც დასახლებული იყო ქართველური წარმოშობის ტომებით. თავიანთი გამუდმებული თავდასხმებით ისინი ხშირად საფრთხეს უქმნიდნენ ტექსტების „ქასქა (kasku), ქასქა (kaskaja)“ სახელწოდებას, რსაც ზოგჯერ უკავშირებენ ხათურ (პროტოხეთურ) სიტყვას — kasku — „მოვარე“, მკვლევრები დიდი ხანია განიხილავენ როგორც შუა საუკუნეების (VIII—XII სს.) დროინდელ წყაროებში (ბიზანტიელ ავტორებთან, არაბ., რუს., ქართულ და სხვ.) მოხსენიებულ „ქაშაგ“ („ქასათა“, „ქაშაქა“, „კასოვი“ და ა. შ.) სახელწოდებას, რიც ჩრდ.-დას. კავკასიაში მცხოვრები ჩერქეზი (ადიღე) ხალხის აღმნიშვნელი იყო. აქედან გამომდინარე, ძ. მ. განსახილველი იქნება როგორც აფხ.-ადიღ. წარმოშობის ენა. მაგრამ საეჭვოა, რამდენად მართებულია აღნიშნულ ტომთა (და ენათა) იგივეობის გამოცხადება „ქასქა / ქაშქა“ და „ქაშაგ“ ტერმინთა სავარაუდო იდენტურობაზე დაყრდნობით, მით უმეტეს, თუ ეს იდენტურობა შემთხვევითია („ქასქა / ქაშქა“ ტერმინის იდენტურობა ან მსგავსი სახელწოდებები გვხვდება მსოფლიოს სულ სხვადასხვა მხარეში — აფრიკაში, ევროპაში, აზიაში). ქასქებისა და მათი ენის გენეტიკური კავშირები აფხ.-ადიღ. ტომებთან (შესაბამისად, ენებთან) არადაზავრებელია, რადგან ქასქები განსახილველი არიან როგორც მცირე აზიის ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ. რაიონების ავტოქთონური მოსახლეობა (რომელიმე რეგიონიდან ამ ტომთა გადმოსახლება ან მათი სხვაგან გადასახლება არ დასტურდება არც წერილობითი წყაროებისა და არც არქეოლ. მასალის მიხედვით). უფრო სავარაუდოა ქასქების ტომთა (ენის) სიახლოვე სხვა წარმოშობის ტომებთან (ენებთან). ამ მხრივ პერსპექტიულია კავშირების ძებნა ძვ. კოლხურ, განსაკუთრებით, სამხრ. კოლხურ (ე. ი. დას.-ქართველურ, ზანურ) ტომებთან, რეგიც ანტ. ხანაში ცხოვრობდნენ პონტოს აღმ. რაიონებში ან პონტოს მეზობლად აღმ.-ით. ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ხეთურ წყაროებში დადასტურებული. ქასქური ტოპონიმი, პირთა საკუთარი სახელები, ცალკეული ქასქური სიტყვები და ა. შ. მაგ., ინტერესს იწვევს

გეოგრ. სახელები, რეგიც მთავრდება -ია (-ija) სუფიქსზე: ასხარფა-ია (Asarpaja), ელურია (ილურია: Ellurija), გახარია (Gaharija), ქათხარია (Kaharija), ქასქაია (Kaskaija), ფათალია (Patallija), სარია (Sarija), სუხურია (Suhurija), თახანთარია (Tahantarija), თალიფაცია (Tallipazija), თაქასთურია (Takasturija), თალმალა (Talmalija), თიმია (Timija), თიფია (Tipija), ვასხაია (Washaja), ციხარია (Ziharija), ციხარია (Zitaharija), ციხარცია (Ziharzija).

ასევე საინტერესოა -სქა, -სგა (-ska, -sga) სუფიქსიანი ტოპონიმები: ქასქა (Kaska, Kasga), ხუმინტესქა (Huminteska), ქარიქურისქა (Karikuriska), მუნისქა (Muniska), თათისქა (Tatiska), დუდუსქა / თუთუსქა (Dudduska), ციანთისქა (Ziantiska). შდრ. ასურული ლურსმული წყაროების მუსქა (მუშქა), მუსქაია (მუშქაია), ე. ი. მუშქების, მოგვიანო ხანის მესხების აღმნიშვნელი ტერმინი. (-სქა, -სგა ქასქურ სუფიქსთან დაკავშირებით შდრ. -სქ -სგა კომპლექსიანი ფორმები ზანურსა და სვანურში).

ქასქურ პირთა სახელებია: ასხაფალა (Ashapala), ხათეფა (Hatepa), ხაზინა (Hazina), იციცი (Izizi), ქაციფირი (Kazipiri), ფაათა (Paata), ფათალია (patalija), ფაცანა (Pazana), ფიხუნია (Pihunija), ფია (Pija), ფაციცი (pazizi), დადა, თათა, დათა, (Dada, Tata, Data), დადილუ (Dadilu), თემეთი (Temeti), თითა (Tita), თუთუ (Tuttu) და ა. შ. ქასქური პირთა სახელებია აგრეთვე -ილ-ილი (-il-ili) სუფიქსიანი სახელები (-ილ სუფიქსი აღნიშნავს ამა თუ იმ პირთა წარმომავლობას): ხიმუილი [Himuili — „ხიმუელი“, კაცი ხიმუადან. ხიმუა იგივე ხიმუა (ტოპონიმი)], ქასქაილი [Kaskaili — „ქასქელი“], გურიილი, გურიილი („გურიელი“), ფიაფილი (Pijapili), დადილი (Dadili), დადილუ (Dadilu) და სხვ. ყურადღებას იქცევს ქასქური ტოპონიმები და პირთა საკუთარი სახელები უფა, -ვა დაბოლოებული.

ქასქური ლექსიკიდან მომდინარეობს ცალკეული სიტყვები: ფიგაფილუ (pigapilu), ფიქურიალი (Pikurijalli), ფიფალალა (pippalala), ფიტაურია (Pittaurija) და სხვ.

შემოაღნიშნული იმსახურებს ყურადღებას ბევრითი შედგენილობით. ჩამოთვლილ სახელწოდებებში ბევრია ზანური (დასავლურ-ქართველური) სტრუქტურის ტოპონიმები და საკუთარი სახელები. მთელი მასალა მიუთითებს უფრო

მეტად ქასქების (resp. ქასქური ენის) კოლხურ წარმოშობაზე, ვიდრე მათ აფხ.-ადიღ. წარმომავლობაზე.

ლიტ.: გიორგაძე გ., ხეთებსა და ქასქებს შორის დადებული ხელშეკრულებები. — «ქართული დიპლომატია». წელიწადური, I, თბ., 1994; მისივე, ხეთური ლურსმული ტექსტები ქასქების (ქაშქების) ტომთა ეთნიკური წარმომავლობისათვის. — «არტანუჯი», IX, თბ., 1998; Гиоргадзе Г. Г., К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий. — «Переднеазиатский сборник», I, М., 1961; Schuler E. von, Die Kaskaer, Berlin, 1965.

გ. გიორგაძე.
„ქება და დიდება ქართული-სა ენისა“, ქართული სასოტო პოეზიის ძეგლი, რ-შიც განდიდებულია ქართული ენა. ტექსტის ისტ.-ფილოლ. და მსოფლმხედველობრივი ასპექტების მიმართ ინტერესი გასცდა პროფესიონალთა წრეს და ფართო განსჯის საგნად იქცა.

ძეგლი (ვარიანტები: „ქება და ქართულისა ენისა“ „ქართულისა ენისათჳს“) შემონახულია ოთხი ნუსხით, რეგიც სინას მთის ქართ. კოლექციის სხვადასხვა კრებულშია ჩართული (ერთი კრებული ამჟამად პეტერბურგში ინახება) და რ-თა გადამწერად დღემდე იოანე-ზოსიმე ითვლებოდა. ბოლო დროს გაირკვა (ლ. ხევსურიათი), რომ მისი ხელით მხოლოდ სამი ნუსხაა გადამწერილი, მეოთხის გადამწერი უცნობია. ტექსტი აღმოაჩინა (1883) და პირველად გამოაქვეყნა (1888) ალ. ცაგარელმა. მომდევნო გამოცემები ეკუთვნის ნ. მარს (1902), პ. ინგოროფას (1924), სინური მრავალთავის ვარიანტისა — ა. შანიძეს (1959). შემდეგ „ქება“ ბევრჯერ გამოქვეყნდა, უკანასკნელად, კრიტ. ტექსტი — ლ. ხევსურიანის მიერ.

ხელნაწერთა მონაცემებით, გაურკვეველია, თუ ვინ არის ხოტბის ავტორი. მკვლევართა ნაწილი (კ. კეკელიძე, ზ. გამსახურდია და სხვ.) ავტორად X ს. ცნობილ საეკლესიო მოღვაწეს იოანე-ზოსიმეს ასახელებს. პ. ინგოროფას მტკიცებით, ნაწარმოები შექმნილია გიორგი მერჩულეს (X ს.) ან მისი სკოლის წარმომადგენლის მიერ, რსაც გამოუყენებია „მერჩულელი“ ფორმა თავიდალიტერაციისა. მკვლევართა უმრავლესობას ქება უფრო ადრინდელ, ზოგს IV ს. ძეგლად აკი მიაჩნია.

„ქება“... რვა მუხლისაგან შედგება. მათგან ზოგიერთის ინტერპრეტაცია გარკვეულ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. გასათვა-

ლისწინებელია ავტორის აზროვნების სტილი, რაც ეფუძნება ბიბლიას და მისტიკა-ალეგორიებით გამოირჩევა.

ავტორისათვის, საღვთო წერილიდან გამომდინარე, **ენა** და **ერი** ერთი და იგივეა. ხოტბის სიტყვები: „დამარხულ არს ენაჲ ქართული დღემდე მეორედ მოსვლისასა...“ უნდა გულისხმობდეს შემდეგს: ბიბლიის თანახმად, ადამიანის პირველსავე ცოდვის გამო გადავარდა, მაგრამ მისი სხეული კი არ მოისპო, არამედ დაიმარხა, „მიწად დაფელა“, რათა კვლავ აღდგეს. ცოდვამდელი სხეულით შემკობა ყოველი მორწმუნის იდეალია. ვინც თავის თავში სულით და ხორციით შეინახავს ამ სხეულს, ის მარხულია და აღდგება „მერმისსა მას საუკუნესა“. ქართული ენაც „დამარხულია“. მეორედ მოსვლისას, როდესაც აღდგება პირველქმნილი ადამი და ყველა მკვდარი, ქართული ენაც აღდგება. თანაც, აღდგება იმისათვის, რომ „ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა“, ე. ი. მეორედ მოსვლის ჟამს ღმერთი ყოველ ხალხს („ყოველსა ენასა“) ამ ენით განსჯის და გაასამართლებს.

მეხოტბის აზრით, „დამარხული“ ქართული ენის პროტოტიპი არის ქრისტეს მეგობარი ლაზარე. ლაზარე მოკვდა და სამი დღე-ღამე სამარეში ესვენა, მეოთხე დღეს კი მაცხოვარმა აღადგინა (იოანე 11, 1-44). ავტორს სწამს, რომ ლაზარეს მსგავსად „ოთხისა დღისა მკუდარი“ ქართულიც აღდგება. იქვე განმარტებულია ოთხი დღის საიდუმლო აზრი ხანგრძლივობის თვალსაზრისით: „რამეთუ წელი ათასი, ვითარცა ერთი დღე“ (შდრ. ფს. 89, 4). მეხოტბეს შემთხვევითობად არ მიაჩნია ის ფაქტი, რომ მხოლოდ ქართულ ენაზე ამეტყველებული მათეს სახარება იწყება „წილ“ ასონიშნით („წიგნი შობისა...“). წილის რიცხვითი მნიშვნელობა ოთხი ათასია, რაც მეოთხე დღეს ლაზარეს მკვდრებით აღდგომასთან ასოცირდება. ძეგლში აღნიშნულია: ლაზარეს ჰყავდა დები — მარიამი და მართა, რათა შუამდგომლობით ქრისტემ სამარიდან გამოიხმო ლაზარე. ქართულ ენას „ახალი ნინო და ჰელენე დედოფალი“ ჭირისუფლობენ. ლაპარაკია საქართველოს განმანათლებელ წმ. ნინოსა და რომის პირველი ქრისტე. იმპერატორის დედაზე ელენეზე. ეს პარალელი ქართული ენის საიმედო მომავალზე მიგვანიშნებს.

ქართული ენა, განაგრძობს ავტო-

რი, „შემკული და კურთხეული სახელითა უფლისაჲთა, მდაბალი და დაწუნებული, მოელის დღესა მას მეორედ მოსვლისა უფლისასა“. აუცილებელი არაა, აქ ერისა თუ ენის კონკრ.-ისტ. მდგომარეობა ვიგულისხმოთ. ქრისტე. თვალსაზრისით, ვინც ან რაც შემკულია „სახელითა უფლისაჲთა“, ის „ნათლისღებით დაფლულია“, მარხულია (დამარხულია), საფლავს მდებარე ლაზარეა ისტორიის დასასრულამდე. ყველა, ვინც ღვთისგანაა, წუთისოფლის თვალში მდაბალი, დაწუნებული და მოძულებულია (შდრ. იოანე 15, 18-25). ქართული ენაც დაფლულია „სიკუდილითა ნათლისღებითა მისისაჲთა“ (შდრ. რომ. 6, 3-4). ამიტომაც მოელის იგი „დღესა მას მეორედ მოსვლისა უფლისასა“. ხოტბის ავტორი აქ რომ პოლიტიკლიმატსა და ენის სოც. დამცრობას გულისხმობდეს, მაშინ სხვა ენების გვერდით მოიხსენიებდა ქართულს და აღნიშნავდა მის უფლებობას, როგორც ამას, მაგალითად, იოანე საბანისძე (VIII ს.) აკეთებს. შესაძლოა, ეროვნ. კრიზისმა მისცა იმპულსი მამულიშვილს, დაფიქრებულიყო მშობელი ერისა და ენის ბედზე, მათ ადგილზე სხვა ერებსა და ენებს შორის და განეცხადებინა: რაკი ქართ. ენა ნათელდებულია, იგი წუთისოფელში მძინარეა და, მამასადამე, გაღვიძებისა და აღდგომის მოლოდინშია.

ხოტბის ავტორი ქართულ ენას ღირსებად უთვლის იმას, რომ ის, სხვა ენებთან შედარებით, 94 წლით ადრეა შექმნილი და, ასევე, ანბანის ასო-ნიშან „წილს“. პირველი არგუმენტი ჯერჯერობით გაურკვეველია; ვერც ერთი მკვლევარი მას დამაჯერებელ ახსნას ვერ უძებნის. რაც შეეხება მეორეს, უკვე ითქვა, რომ მისი არსი ტექსტშივეა გაცხადებული.

ქართული ენის ღვთიურობა მეხოტბის რწმენაა, ქართველთა ქრისტიანობის საფუძველზე შეთვისებული. უნდა ვიფიქროთ, რომ ავტორი ქართულ ენაში გულისხმობს ამ ენის ქრისტიანიზებულ შრეს, ანუ მარაგს, რითაც აღესრულება ღვთისმსახურება. ეს შრე თუმცა გამოხატვით ქართულია, მაგრამ არსობრივად განუყოფელია საღვთო და სამღვდლო ენისაგან, რაც რეალურად არც ქართულია და არც ბერძნული. ამ ენაში ქართულ ენასაც უდევს წილი. როდესაც მაცხოვარი სოფელს გაასამართლებს, მის „სიტყვაში“ ყველა ნათელდებული ენის შინაგანი, სულიერი (და არა

ვერბალური) შრე თანაბრად გასაჩინოვდება.

მამასადამე, „ქებაჲს“ ტექსტს თავისებური წაკითხვა სჭირდება და, ასე ვთქვათ, -ც ნაწილაკის აღდგენა.

რწმენა, რომ ქართველები არავისზე ნაკლები არ არიან და, ქრისტეს მოძღვრებიდან გამომდინარე, არც შეიძლება იყვნენ, საქართველოს ეკლესიის ნაციონალიზაციისა და სრული ავტოკეფალიისათვის ბრძოლის საფუძველთაგანი იყო. ეს ბრძოლა ერის თვითშემეცნებისა და კულტ. გამოღვიძების, საქართვ. გაერთიანების პარალელურად მიმდინარეობდა. ტაო-კლარჯეთში საფუძველჩაყრილი ამ თაოსნობის მძლავრი იმპულსი სწორედ ღვთისმსახურების ქართულ ენაზე აღსრულება გახდა. ამ პათოსითაა შთაგონებული გიორგი მერჩულეს ცნობილი სიტყვები: „ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის...“. მშობლიურ ენაზე წირვა-ლოცვა ამა თუ იმ ეკლესიის ავტოკეფალიის, ანუ თავისთავადობის ერთ-ერთი ნიშანი იყო. სულისკვეთება და რწმენა, რომ ქართველ ერსა და ქართულ ენაშიც ღვთიური მადლია და რომ ეს ენა ნებისმიერი „ქრისტიანი ენის“ — თანასწორი და თანაარსი, VIII—IX სს-ში გამაფრდა და ხოტბაც ამ ეპოქაში უნდა შექმნილიყო.

გამოტ.: ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ (ქებაჲ ქართველთაჲ და ქართველთა ენისაჲ), თბ., 2000.

ნ. პაპუაშვილი.

ქვემდებარე, წინადადების მთავარი წევრი, რაც ზმნის სუბიექტური პირის ფარდი სახელით არის გადმოცემული.

ქ. რეალურად მოქმედი პირია: „არწივმა ფრთა ფრთას შემოჰკრა“; რეალურად უმოქმედოა: „ტყევი მუხა დგას“; რეალურად სამოქმედო ობიექტია: „ეს სიტყვა თეიმურაზისგან იქმნა წარმოთქმული“; მოქმედების გამომწვევი მიზეზია, ზმნით გამოხატულ მოქმედებას კი რეალურად სხვა ასრულებს: „ენათობ, რომ შესახებაჲ შემასმენელი გადმოგვცემს, თუ რა არის, როგორია ან რა მდგომარეობაშია ის: „კარგია გაღვიძებული ადამიანი“.

ქ., ჩვეულებრივ, სახელითა და სახელზმნით გადმოიცემა. სახელთაგან — მეტწილად არსებითი და ნაცვალსახელებია (პირისა, კითხვითი, განსაზღვრებითი, უარყო-

ფითი) გამოყენებული, სახელწმინდა-თაგან — მასდარები და მოქმედებითი ვეგარის მიმღებები. მაგრამ ქ. შეიძლება გადმოიტყოს ყოველგვარი სიტყვით, რ-იც არსებითი სახელის მნიშვნელობით არის გამოყენებული.

ქ. შემასმენელთან რთულ სინტაქსურ ურთიერთობას ამყარებს: ამ უკანასკნელისაგან იგი იმართვის ბრუნვაში, თავად კი მართავს მას პირში და ითანხმებს რიცხვში. ქ. გარდაუვალ ზმნა-შემასმენელთან დრო-კილობითა სამსავე სერიაში სახ. ბრუნვაში ფორმდება; გარდა-მაგალ ზმნა-შემასმენელთან დინამიკური მართვის შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. ქვემდებარის ბრუნვა იცვლება ზმნა-შემასმენლის დრო-კილობითა სერიების მიხედვით: I სერიაში სახელობითშია, მეორეში — მოთხრობითში, მესამეში კი — მიცემითში. ქ-ის ცნება ქართულში სულ სხვა სიბრტყეზეა განსახილველი, ვიდრე ინდოევრ. ენებში: ქართველური ენების ქ. სინტაქსური ძალისა და ზმნა-შემასმენელთან სინტაქსური ურთიერთობის სახის თვალსაზრისით, დამატება-ობიექტებს უტოლდება, მათთან არის გათანაბრებული; მეტიც — პირდ. დამატება ძვ. ქართ. ენაში გაცილებით მეტი სინტაქსური ძალის მქონეა, ვიდრე ქ.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მართივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1928; II გამოც. 1968; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; 1977; Ахманова Б. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1966..

კ. გაბუნია.
ქოზარის ეპიტაფია-ლექსი, XIII ს. 60-იანი წლების ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი 10 სტრიქონად ქობერის მონასტრის (სომხეთი, ივერვანის რ-ნი, სომხ. გამოთქმით ქობაძრ) ერთ-ერთი საფლავის ქვაზე. იგი დაგებულია მონასტრის მთავარი ტაძრის ჩრდ. მინაშენის (მხარგრძელთა ფეოდალთა სახლის წარმომადგენელთა სამარხავის) იატაკზე. წარწერის ტექსტი ასეთია: „გამოვედით სოფლისაგან ცუდ-ქმნილნი და გამოკრთაღნი, გულსა ცეცხლი მომდებია, ამომდიან პირით აღნი; დიდთა ჩემთა შუებათაგან დამრჩეს ჩოგის ნაფერთაღნი. და კურთხეულ ხარ, ქრისტე ღმერთო, შენ და შენი სამართაღნი. [სულსა შ]აჰანშეს და ხუაშასა, შეუნდვენ ღმერთან“.

ტექსტის ბოლოს დასახელებული შაჰანშე და ხუაშა, როგორც ჩანს, ცოლ-ქმარი, რ-თა საფლავის ეპიტაფიაც არის ეს ლექსი, XIII

ს. II ნახ. ისტ. პირებია. XIII ს. სომეხი ისტორიკოსის კირაკოს განმარტების ცნობით, საქართველოს ერთ-ერთი დიდმოხელის — შანშე (შაჰანშე) მანდატურთუხუცესის ცოლს ქობერის (ქობა რის) მონასტერი უყიდა სომეხებისაგან. მისივე ცნობით, 1261 ოქტომბერს გარდაცვლილი შაჰანშე ქობერის მონასტერში დაკრძალეს. ამრიგად, საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ ეს წარწერა შაჰანშე მანდატურთუხუცესისა და მისი მეუღლის ეპიტაფიაა და შეიძლება, XIII ს. 60-იანი წლებით დათარიღდეს. მეტიც, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ შანშეს ცოლი და, შესაძლოა, თვით შანშეც არიან გამოსახულნი ქობერის მონასტრის მთავარი ტაძრისათვის მიშენებული სამლოცველოს XIII ს. დაზიანებულ მონატულობაში.

ქ. მ.-ლ. შედგენილია მაღალი შაირით, თექვსმეტმარცვლიანი საზომით და თარიღით ახლოს დგას რუსთველის ეპოქასთან. იგი ლირ. პოეზიის შესანიშნავი ნიმუშია. შინაარსით, თითქმის, მონაზვნად აღკვეცილი პირის აღსარებაა, რ-საც დაუტოვებია ეს სოფელი, ყოფილ „დიდთა შუებათაგან“, ე. ი. მორჩმული ცხოვრების სანაცვლოდ დარჩენია „ჩოგის“, ანუ სამონაზვნო სამოსლის „ნაფერთაღნი“ და, ყოველივე ამის გამო „გულსა ცეცხლი მოსდებია, ხოლო პირით ამოსდის აღნი“. ლექსი შესანიშნავად გადმოსცემს მონღოლთა ბატონობის დროინდელი საზ-ბის შეჭირვებულ მდგომარეობას.

ლიტ.: მურადიანი პ., სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკა, ერევანი, 1977 (სომხურ ენაზე); კრ. „ვით მარგალიტი ობოლი“, ქუთაისი, 1978; სილოგავა ვ., სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1980, №2; მისივე, ეპიგრაფიკული ეტიუდები და შენიშვნები. — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1990, №4.

კ. სილოგავა.
ქუთათელაძე არისტო (1850, ხონი, — 1912), პედაგოგი, გრამატიკოსი. დაამთავრა ქუთ. გიმნაზია და პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტი. ასწავლიდა ქართ. ენასა და ლიტ-რას გორის საოსტატო (1882—83), ხონის სამასწავლებლო სემინარიებში (1885—1906), თბილ. ქართ. გიმნაზიასა და სამასწავლებლო ინ-ტში.

ქ-ს ეკუთვნის ენათმეცნ. ნაშრომები: „პირველ-დაწყებითი ქართული გრამატიკა“ (1888) და „ქართული ზმნების კლასიფიკაცია“ (1897). „პირველ-დაწყებითი ქართული

გრამატიკა“ ოთხჯერ გამოიცა — 1888, 1889, 1894 და 1907. ესაა სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა, განკუთვნილი სას. სასწავლებლებისათვის, თბილ. სას. სემინარიისა და საერო სასწავლებელთათვის. მასში ასახულია ადრინდელი გრამატიკების მონაცემები. შედგება ორი ნაწილისაგან: პირველში სინტაქსის საკითხებია განხილული, მეორეში (ეტიმოლოგია) მორფოლოგიის ელემენტებია წარმოდგენილი რამდენიმე ფონეტიკური გათვალისწინებით. ქ-მ ყურადღება მიაქცია მრავალგზისობის წარმოებას და გამოყო ნამყო განმეორებული და ნამყო გაგრძელებული; დრო-კილობით სისტემიდან ამორიცხა I თურმეობითი, რადგან, მისი აზრით, „ნამყო უსრულესში“ (I თურმეობითში) „ზმნა არის პერიფრაზი და შემდგარი მიმღებობისაგან და არსებითი ზმნისაგან“.

ნაშრომში „ქართული ზმნების კლასიფიკაცია“ ავტორი თავისი დროისათვის ვრცლად მიმოიხილავს ზმნის თავისებურებებს და, ადრინდელ გაგებასთან შედარებით, შეაქვს შესწორებებიც. მას შენიშნული აქვს, რომ მწკრივს შეუძლია განმეორებული მოქმედების აღნიშვნა. ზმნისწინები, ქ-ის აზრით, ზმნის „სრულმყოფელი“ პრეფიქსებია. შენიშნული აქვს ის ფაქტიც, რომ ზმნისწინი სრულ სახეს გამოხატავს. საბოლოოდ წარმოდგენილია ზმნათა კლასიფიკაცია და გამოყოფილია 15 კლასი, მაგრამ ნათლად არ ჩანს, თუ რა არის ამ კლასიფიკაციის საფუძველი. ავტორის ვარაუდით, „საზღვრებით დახრაში“ (თხრობითი კილო) შედის: აწმყო, ნამყო უსრული, ნამყო განმეორებული, ნამყო გაგრძელებული, ნამყო სრული, მყოფადი; კავშირებითში („სათუო დახრა“) — აწმყო, მყოფადი; „ნატვრითში“ — „მყოზადი“ I, მყოზადი II. „გარდა ამისა, გვაქვს ბრძანებითი“, „განუსაზღვრელი დახრა“ (მასდარი) და მიმღებობა.

ლიტ.: კიზირია ა., ნარკვევები ქართული ენის შესწავლის ისტორიიდან, თბ., 1997.

ანტ. კიზირია,

ე. ნიკოლაიშვილი.

ქართული ენა, განკუთვნილია ირანულ ენათა დას. ჯგუფს. ქურთები ცხოვრობენ ირანში, თურქეთში, ერაყში, ავღანეთში და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში. მოსახლეობის საერთო რაოდენობა შეადგენს 10254 ათ. აქედან საქართველოში 26 ათ. (1978 წ. აღწერა).

მომთაბარე ქურთული ტომები საქართველოში გამოჩნდნენ XVI ს-ში, ძირითადი მასა კი ჩამოსახლდა თურქეთიდან 1918—20, თურქების მხრიდან შევიწროვების გამო. ქურთული მოსახლეობა ცხოვრობს ძირითადად თბილისში, ბათუმსა და რუსთავეში, მცირე ნაწილი კახეთში.

ქ. მ-ის დიალექტებია: დასავლური — კურმანჯი და აღმოსავლური — სორანი. ქურთ. ლიტ-რა ვითარდებოდა ორივე დიალექტზე. ქ. მ-ს აქვს 9 ხმოვანი და 30 თანხმოვანი. ახასიათებს ძლიერი მახვილი, ჩვეულებრივ სიტყვის უკანასკნელ მარცვალზე. სახელებს აქვთ შემდეგი კატეგორიები: სქესის (მდედრ. და მამრ.), ბრუნვის (გარჩეულია 3 ბრუნვა), რიცხვის (მხ. და მრ.). სახ. ბრუნვის ფორმებში არ არის გარჩეული სქესი და რიცხვი. ქ. მ. განასხვავებს განსაზღვრულ და განუსაზღვრულ არტიკლს. ზმნას აქვს ორი ტიპის უღლება: სუბიექტური და ობიექტური, დროის ფორ-

მა (ექვსია). აწმყო დროში პირი არ გაირჩევა.

საქართველოში მცხოვრები ქურთების ლიტ-რის ჩამოყალიბება იწყება XX ს. 50-იანი წლებიდან. გამოსულია ქურთ პოეტთა ლექსების კრებულები ქართულ ენაზე.

შ. კოტეტიშვილი.

ქცევა, ვერსია, ზმნის კატეგორია, რ-იც გამოხატავს კუთვნილებით ურთიერთობას სუბიექტსა და ობიექტს, ან ობიექტებს შორის. მოქმედებითი გვარის ზმნებში დაპირისპირებულია ნეიტრალური, სასხვისო და სათავისო სახეობები, პასივებში კი — ნეიტრალური და სასხვისო. საშუალო გვარის ზმნებში ქცევა პასივთა წესზე გალიბდება.

ნეიტრალური ფორმებია ამოსავალი სასხვისო ქცევისთვის: წერს ~უ-წერს; თეთრდება ~უ-თეთრდება. სათავისო ქცევის ფორმებში ინიციატორი აქტანტი ითავსებს სუბიექტისა და ადრესატის როლებს.

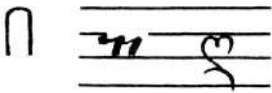
პასივთა ფორმების მიხედვით ჩანს, რომ ნეიტრალური ფორმები მონაწილეობენ კატეგორიის შიდა დაპირისპირებაში: შრება ~უ-შრება, თეთრდება ~უ-თეთრდება. ამ დაპირისპირებაში ნეიტრალურ ფორმათა გამორიცხვით პასივები უქცევო გამოვა — ირღვევა კატეგორიის პრინციპი.

III სერიაში გვხვდება ქცევის აღწერითი ფორმებიც: ამიშენებია (ნეიტრ.) ~ ამიშენებია შენთვის (სასხვ.) ~ ამიშენებია ჩემთვის (სათ.). თუ სასხვისო ქცევის აქტივთა ფორმებში მონაწილეობენ I და II პირების პირდ. და ირ. ობიექტები, ფორმები მაშინაც აღწერითია: „მან დამიქირავა **მე შენი თავი**“, „მან დაგიქირავა **შენ ჩემი თავი**“ და სხვ. ამათი კონვერსიული სათავისო ქცევის ფორმები სინთეზურია, შესაბამისად რიგისა, იქნება — დაგიქირავე (მე შენ) და დამიქირავე (შენ მე).

თ. უთურგაიძე.

დ, ქართული ანბანის ოცდამესამე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეექვსე) ასო. მისი სახელია „ლანი“; გრაფ. სიმბოლო უკანაენისმიერი მჟღერი სპირანტისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴀ. მისი მოხაზულობა რკალით დაკავშირებული ხაზების კომბინაციაა, რ-საც კვადრატის ნახევარი უკავია. ნუსხური R მარჯვნივ გადახრილი და შუა ორ ხაზშია მოთავსებული, მხედრული ლ მომრგვალებული კონტურის მქონეა. მას საყრდენი ფეხი აქვს და ქვედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართულ სათვალავში აღნიშნავდა შვიდასს (700).

ღამბაშიძე როგენდა ბიძინას ასული (14.I.1922, ზესტაფონი, — 27.VI.1993, თბილისი), ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1988). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1946). 1946—53 მუშაობდა თბილ. ა.ს. პუშკინის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტში ჯერ უფრ. მასწავლებლად, შემდეგ — კათედრის გამგედ. 1955-იდან გარდაცვალებამდე ხელმძღვანელობდა არნ. ჩიქო-ბავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტის სამეცნ. ტერმინოლოგიის განყ-ბას.

ღ-ის სამეცნ. მოღვაწეობა ძირითადად ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიისა და დიალექტოლოგიური საკითხების კვლევას ეხება.

ტერმინოლოგიის სფეროში მუშაობა ღ-მ სამი მიმართულებით წარმართა: 1. ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიის ჩამოყალიბების ისტორიის კვლევა და განვითარების გზების განსაზღვრა; 2. სამეცნ. ტერმინოლოგიის თეორ. საკით-

ხებზე მუშაობა, ტერმინოლოგიის დამუშავების ძირითადი ლინგვისტურ-მეთოდოლოგიური პრინციპების დადგენა და 3. ტერმინოლოგიის პრაქტ. საკითხებზე მუშაობა.

ღ-ის მიერ გაწეული სატერმინოლოგიო მუშაობა, პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ტერმინოლოგიური ლექსიკონების შესადგენი მეთოდოლოგიის შემუშავების თვალსაზრისით. ეს გრცელი და რთული სამუშაო ძირითადად ორ საფეხურად იყოფოდა: პირველი გულისხმობდა სამეცნ. დისციპლინებში გამოყენებული ცნებების გამოვლენას, მათ ზუსტ დეფინიციასა და მათი გამოხატველი ტერმინების ფიქსირებას ამა თუ იმ დარგის ფარგლებში; მეორე საფეხური წმინდა ლინგვისტურ ასპექტებს მოიცავდა და ენათმეცნიერის ფუნქციებს განსაზღვრავდა.

ღ-თვის იმთავითვე ნათელი იყო, რომ ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიის ლექსიკური ბაზისა და ძირითადი წყაროების, — თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის, ძვ. ქართულისა და ქართ. ენის დიალექტების, — როლი ტერმინოლოგიზაციის პროცესებში, ტერმინთა მიგრაციასთან დაკავშირებული ენობრივი მოვლენები, უცხო ენებიდან ტერმინთა შესვლების გზები და ტრადიციები — ის საკითხები იყო, რ-თა გადაჭრასაც ტერმინოლოგიური მუშაობის სპეციფიკა განსაზღვრავდა. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ღ-ის ლექსიკოლოგიური შრომები, რ-ებშიც ახსნილია ტერმინოლოგიური ლექსიკონის სპეციფიკა სხვა ტიპის ლექსიკონებთან შედარებით; იქვე მითითებულია არასაზღვრელი სიჭრელის დამძღვრის ცდები ერთი ტერმინოლოგიური სისტემის

ფარგლებში და დასახულია პერსპექტივა ქართ. სალიტ. ენის განვითარების შინაგანი ტენდენციების გათვალისწინებით.

ღ-ის მონოგრაფია „ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგია და მისი შედგენის ძირითადი პრინციპები“ (1986) — პრობლემატიკის მოცულობითა და მრავალფეროვნებით, კონკრეტული საკითხების ფართო ასპექტითა და ღრმა ანალიზით — გადაუჭარბებლად შეიძლება ჩაითვალოს საეტაპო ნაშრომად. ესაა პირველი მონოგრაფიული გამოკვლევა, რ-იც ეძღვნება ქართ. სამეცნ. ტერმინოლოგიის თეორიისა და პრაქტიკის ძირითად საკითხებს. მასში ვრცლად არის დამუშავებული ტერმინოლოგიური სიტყვაწარმოების საკითხები, ინვენტარიზებულია ტერმინოლოგიის ძირითადი ენობრივი საშუალებანი და ხერხები. ნაშრომში არსებითია ის, რომ სალიტ. ენის ბაზაზე აღმოცენებული და მასთან საერთო არჩებით დაკავშირებული ტერმინოლოგია სცილდება ამ ენის განვითარების ტრად. გზებს და დამოუკიდებელ ადგილს იკავებს სალიტ. ენის სტრუქტურულ სისტემაში.

მნიშვნელოვანია ღ-ის საკუთრივ ლექსიკოგრაფიული პრაქტიკა. დღემდე გამოცემული 70-მდე ტერმინოლოგიური ლექსიკონის უმრავლესობა მისი რედაქციითაა მომზადებული.

სრულიად განსაკუთრებულია ღ-ის ღვაწლი ქართ. დიალექტოლოგიაში. მან რამდენიმე ნაშრომი უძღვნა ინგილოურის თავისებურებათა ანალიზს. მისი წიგნი „ქართული ენის ინგილოური კილო. გრამატიკული მიმოხილვა და ლექსიკონი“ (1949) მნიშვნელოვანი

რ. ღამბაშიძე.

ნაშრომია იმ თვალსაზრისითაც, რომ მასში ასახულია ენობრივი მოვლენები, რეზიკ დამოუკიდებლად იჩენს თავს სხვა ქართ. დიალექტებშიც.

ლ. იყო გ. ნიკოლაძისა და არნ. ჩიქობავას სახ. პრემიების ლაურეატი. ი. ჯიბუტი.

დღონდი ალექსანდრე ანდრიას ძე (5. VI. 1912, სოფ. დვამბუ, ოზურგეთის რ-ნი, — 10.IV.1999, თბილისი), ენათმეცნიერი, ფოლკლორისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1958), პროფესორი (1960), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967), საქართვე. ლიტერატურათმცოდნეობისა და ეროვნ. აკადემიის ნამდვ. წევრი (1996), დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1932), 1933—36 აკად. ნ. მარის, აკად. ი. მეშჩანინოვისა და პროფ. კ. დონდუას ხელმძღვანელობით გაიარა ასპირანტურის კურსი რუს. მეცნ. აკად. ენისა და აზროვნების ინ-ტში.

ლ-მა 1935-იდან დაიწყო სამეცნ.-კვლევითი და პედ. მოღვაწეობა უმაღლეს სასწავლებლებში. 1938—89 განაგებდა ქართ. ენის კათედრებს თბილისის, გორისა და ცხინვალის

სახელმწ. პედ. ინ-ტებში. 1935—89 ხელმძღვანელობდა დიალექტოლოგიურ და ფოლკლორულ ექსპედიციებს ქართლში, გურიაში, კახეთში, ხევსურეთში, ფშავში, თუშეთში, იმერეთში, სვანეთსა და სამეგრელოში. ლ. ავტორია 880-ზე მეტი შრომისა და სტატიისა, რეზიკ შეიწავლილია ქართ. ენის ლექსიკის, სტრუქტურის, დიალექტოლოგიის, ლექსიკოლოგიის, ონომასტიკის, ფოლკლორისტიკის ძირეული საკითხები. მისი ნაშრომებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია: „ქართული შაირები“ (1941); „ქართული ხალხური ნოველა“ 3 ტომად (1956; 1963; 1966), „ქართული ლექსიკოლოგია“ (1964). უმაღლესი სკოლის სახელმძღვანელოები: „ქართული ლექსიკოლოგიის საფუძვლები“ (1971; II გამოც. 1988), „ქართული წინადადება“ (1966; 1978; 1996).

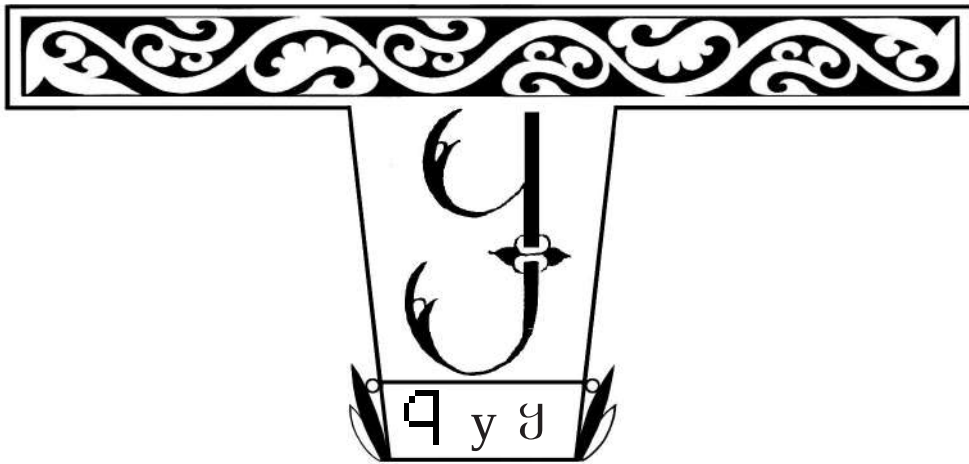
აღსანიშნავია ლ-ის დამსახურება ლექსიკონების შედგენაში (იხ. ლექსიკონი). მან აღმოაჩინა და გამოცა ნ. ჩუბინაშვილის დაკარგულად მიჩნეული ხელნაწერი შრომისა „ქართული ლექსიკონი რუსული

თარგმანით“ და „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“. დააარსა სპეც. სერია „ტოპონიმიკური ძიებანი“ (1971—98), რ-ის 11 წიგნში შესულია მნიშვნელოვანი ტოპონომიური და ჰიდრონიმიური მასალა. 1995 ლ-ს მიენიჭა ვაჟა-ფშაველას პრემია, ხოლო 1996 ლექსიკოლოგიისა და ლექსიკოგრაფიის საკითხებზე გამოქვეყნებულ შრომათა ციკლისათვის — საქართვე. სახელმწ. პრემია.

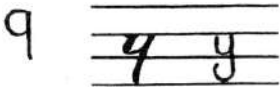
ლ. დაჯილდოებულია ღირსების ორდენით (1997).

თხზ. (გარდა სტატიაში აღნიშნულისა): გურული ფოლკლორი, ნაწ. 1, თბ., 1937; ხარკვევები, წგ. 1—2, თბ., 1955; ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, ტ. 1—2, თბ., 1974—75 (II გამოც. 1984); ხალხური პროზის ენისა და სტილის საკითხები, თბ., 1975; ფილოლოგიის ნაწარმოები, თბ., 1980; ქართული ლექსიკოგრაფიის საკითხები, თბ., 1983; ქართველური საკუთარი სახელები. ანთროპონიმა ლექსიკონი, თბ., 1986; ქართული ხალხური ნოველის საკითხები, თბ., 1989; მრავალკარი, თბ., 1991. ლიტ.: ფენრიხი პ., ავტორი ქართული დიალექტური ლექსიკონისა. — «Georgica», Yena-Tb., 1978; Климов Г. А., Грузинский языковед. — «Вопросы языкознания», 1986, №2.

თ. კვაჭაძე.

ყ, ქართული ანბანის ოცდამეოთხე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეშვიდე) ასო. მისი სახელია „ყარი“; გრაფ. სიმბოლო უკანაენისმიერი გრძელი აბრუპტიული თანხმოვნისა, რ-იც ნაპრალოვნადაც შეიძლება წარმოითქვას და აფრიკატადაც. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴔ**. მისი მონაზუნლობა ხაზისა და წრის კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. VIII ს-ში იგი თავგახსნილია. ნუსხური **ⴓ** კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მხედრულში მომრგვალებული კონტურისაა. ნუსხურსა და მხედრულში **ყ** ქვედა სამ ხაზში იწერება.

ძვ. ქართულ სათვალავში აღნიშნავდა რვაასს (800).

ყაუხჩიშვილი თინათინ სიმონის ასული (დ. 10. V. 1919, თბილისი), ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1953), პროფესორი (1968), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1993; წ.-კორ. 1979). საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1975). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის განყ-ბა (1941). სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინ-ტის წყაროთმცოდნეობის განყ-ბაში (1995—2006) და თსუ კლასიკური ფილოლ. კათედრაზე (1945—52, 1968-იდან). არის წყაროთმცოდნე, ბერძნ. და რომაული წერილობითი წყაროების, საქართვე. ბერძნ. ეპიგრაფიკული ძეგლების გამომგლეწი და შემსწავლელი, ქართ. ენაზე მთარგმნელი და გამომცემელი, ქართ.-ანტ. სამყაროს, ქართ.-ბერძნ. კულტურისა და პოლიტიკური ურთიერთობების მკვლევარი. **ყ**. ავტორია 100-ზე მეტი სამეცნ. ნაშრომისა, მ. შ. 16 მონოგრაფიაა. ქართ. ენა მისი კვლევის მნიშვნელოვანი სფეროა.

ბერძნ.-რომაული და ქართ. წყაროების კვლევისას მან მრავალი საყურადღებო მოსაზრება გამოთქვა ქართ. ტოპონიმიკის, ონომასტიკისა და ტერმინოლოგიის შესახებ, დააზუსტა არაერთი სახელისა და ლექსიკური ერთეულის ეტიმოლოგია. საკუთრივ ქართ. ენისა და ქართ. წერილობითი წყაროების კვლევას მიუძღვნა ნაშრომები: „მასალები ზე ისტორიისათვის VI—X სს. ძეგლების მიხედვით“ (საკანდ. დისერტაცია, 1946, ხელნაწერი); „ზოგიერთი კავშირისა და ნაწილაკის მნიშვნელობისათვის ძველ ქართულში“ („იკე“, I, თბ., 1946); „კომპოზიციები ძველ ქართულში“ („თსუ შრომები“, ტ. 47, თბ., 1952); ქართ. ენის ზოგიერთი თავისებურებისა და ქართ.-ბერძნ. ურთიერთობის თვალსაზრისით განსაკუთრებით გამოირჩევა „საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი (I—III, თბ., 1999—2000) და გამოკვლევები: „ახალი ბერძნული წარწერები არმაზციხე-ბაგინეთიდან“ („მცხეთა“, XI, თბ., 1996); „ახალი ბერძნული წარწერა არმაზციხე-ბაგინეთიდან“ (II. — „ნარკვევები“ IV. საიუბილეო კრებული, თბ., 1998).

ყ. არის ვინკელმანის საზ-ბის პრეზიდენტის წევრი (1971), რუსეთ-საბერძნეთის საზ-ბის პრეზიდენტის წევრი (1981), საქართვე. ისტ. წყაროების კომისიის უცხოური წყაროების კომისიის თავ-რე (1982).

ყ. დაჯილდოებულია ღირსების ორდენით (1999).

თხზ. (გარდა სტატიაში აღნიშნულისა): ზოგი ქართული ხელნაწერის ბერძნული მინაწერები. — «მიმომხილველი», II, თბ., 1951; სტრაბონის ტერმინოლოგიისათვის. — «ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინ-ტის შრომები», II, თბ., 1956; ანტიკური სამყარო რუსთაველის ეპოქის ისტორიოგრაფიაში. — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1973, №4, 1974, №3;

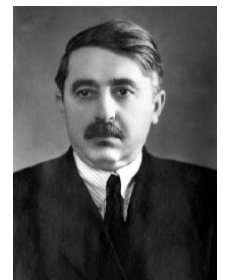
საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976; მასალები კავკასიის ტომთა ეთნოგენეზისათვის, I. — «მაცნე» (ისტორიის... სერია), 1981, №3; მასალები კავკასიის ტომთა ეთნოგენეზისათვის, II. პენიონები. — იქვე, 1981, №4; ბერძნული ეპიგრაფიკა, თბ., 2002. **ყ**-ის სრული ბიბლიოგრაფია იხ. «ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი», თბ., 1999.

გ. ალასანია.

ყაუხჩიშვილი სიმონ გიორგის ძე [1 (13). X. 1895, ქუთაისი, — 11. V. 1981, თბილისი], ფილოლოგი და ისტორიკოსი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1927), პროფესორი (1930), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1969). საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1917 დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი, პარალელურად სწავლობდა აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტზე ქართ.-სომხ. ფილოლოგიის განხრით. 1918 ი. ჯავახიშვილის წარდგენით დატოვეს უნ-ტში პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1920 — 23 სამეცნ. მივლინებით იმყოფებოდა საბერძნეთსა და გერმანიაში. 1923—26 თსუ-ში კითხულობდა ლექციებს (ლათ.-ბერძნ. ფილოლოგიაში, შემდეგ — ბიზანტიკის კურსს). 1927—38 აქვე განაგრძა ბიზანტინოლოგიის კათედრას. 1940—54 თსუ-ში ხელმძღვანელობდა კლასიკური ფილოლ. კათედრას, 1960-იდან გარდაცვალებამდე კი — აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის ბიზანტინოლოგიის განყ-ბას. **ყ**., ბიზანტინოლოგიის ქართ. სკოლის დამაარსებელი, გრ. წერეთლის გარდაცვალების შემდეგ კლასიკური ფილოლ. სკოლას მეთაურობდა. იგი მრავალმხრივი მეცნიერი იყო. 1920 გამოაქვეყნა პირველი ნაშრომი — „ხრონოგრაფი გიორგი მონოზნისა“ (გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფის“ ქართ. თარგმ.). მანვე გამოსცა იო-

თ. ყაუხჩიშვილი.

ს. ყაუხჩიშვილი.

დ. გოგიანი.

ანე პეტრიწის „შრომების“ 2 ტომი (1937 — 40), პეტრიწონის მონასტრის „ტიპიკონის“ ბერძნ. ვერსია ქართ. თარგმანით (1963), მიქაელ ფსელოსის ტრაქტატები (1966) და სხვ. დიდია მისი დამსახურება ბერძნ. ლიტერატურის შესწავლაში. მას ეკუთვნის სამტომიანი „ბერძნული ლიტერატურის ისტორია“ [ტ. I — 1946, 1950; II — 1949; III — 1963, 1973 (ქვესათაური — „ბიზანტიური პერიოდის ლიტერატურა“)]. მასში ავტორმა დაასაბუთა, რომ ბიზანტ. ლიტერატურა არის ბერძნ. ლიტერატურის განვითარებული ეტაპი, შემუშავებული ბიზანტიზმის პირობებში, და პირველმა განსაზღვრა ბიზანტიზმი, როგორც 4 საუკუნის — ელინორობის, რომაულუბის, აღმოსავლურისა და ქრისტიანობის სინთეზი; გამოავლინა ბიზანტ. კულტურის ჩამოყალიბებაში აღმ. ხალხების, მ. შ. ქართველების, სომხებისა და სლავების როლი. 1932 მ-მა დააარსა სერია „გეოგრაფიკა“, ანუ „ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“ (ტ. 1—8, 1934—70); შეადგინა ლათინურ-ქართული ლექსიკონი (1920, 1926, 1961). მისი დამსახურებაა ბერძნ. წერილობით ძეგლებში საქართველოს შესახებ დაცული ცნობების თავმოყრა და მათი მეცნ. ანალიზი, რითაც მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა ანტ. და ბიზანტ. სამყაროსთან საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის შესწავლას. მასვე ეკუთვნის არაერთი გამოკვლევა საკუთრივ ბიზანტიის ისტორიიდან, მ. შ. პირველი მეცნ. კურსი ქართ. ენაზე ბიზანტ. ისტორიის შესახებ („ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან“, წგ. 1, 1948). მ-ს ასევე დიდი წვლილი მიუძღვის საქართველოს ისტორიული მეცნიერების განვითარებაში, აქვს მრავალი გამოკვლევა ამ დარგის კონკრ. საკითხებზე. მისი შემწეობით განხორციელდა „ქართლის ცხოვრების“ აკად. გამოცემა. 1942 მ-ის რედაქციით დაიბეჭდა „ანასტასი ქართლის ცხოვრება“, შემდეგ — მთლიანად „ქართლის ცხოვრება“ ყველა არსებული ხელნაწერის გათვალისწინებით (ტ. I—II, 1955—59; IV ტ., ი. ჯავახიშვილის პრემია, 1973). თითოეულ ტომს ახლავს ვრცელი გამოკვლევა ძეგლის გენეზისის, სტრუქტურის, შედგენილობის სადავო საკითხების შესახებ. მ-ის კვლევის ობიექტი იყო აგრეთვე ქართ. ლიტერატურის პრობლემები და ქართ.-ბიზანტ. ლიტ. ურთიერთობების საკითხები. დიდია

მისი ღვაწლი „არეოპაგტიკის“ და „ბალავარიანის“ გლობალური პრობლემების კვლევაში. მ. ეწეოდა მთარგმნელობით მუშაობასაც.

ლიტ.: ურუშაძე პ., სიმონ ფაუნჩიშვილი (დაბადების 70 წლისთავის გამო), თბ., 1965; მისივე, სიმონ ფაუნჩიშვილი, თბ., 1967; მჭედლიძე გ., ქართლის ცხოვრების მოჭირნახულება, თბ., 1975.

ბიბლ.: სიმონ ფაუნჩიშვილი (1895—1981). ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ. მ. ბარკაძე, თბ., 1989.

ა. ურუშაძე.

ნ. ლომოური.

ყიზლარ-მოზდოკური, იმ ქართველთა მეტყველება, რებიც სახლობდნენ ჩრდ. კავკ. ქალაქებში — ყიზლარში და მოზდოკში, აგრეთვე ყოფ. ყიზლარის ოლქის სოფლებში — სასოფლოსა და სარაფანში (მოგვიანებით სასოფლო — ალექსანდრონესკაია, სარაფანი — შელკოვსკაია). 1949 მონაცემებით, სასოფლოში ცხოვრობდა 67 ქართულენოვანი კომლი, ხოლო სარაფანში — 45. ამ პერიოდისათვის ქართ. ოჯახები ჩრდ. კავკ. დასახლებებში სხვადასხვა იყო, ოღონდ ისინი გაფანტული იყვნენ და მათი რაოდენობის დადგენა არ ხერხდებოდა.

პირველი ახალშენი ყიზლარში დააარსა 1724 რუსეთის მიმავალი ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის ამალის ერთმა ნაწილმა. მოსახლეობის რაოდენობა აქ შემდეგ იზრდებოდა, რასაც ხელს უწყობდა საქართველოსა და ჩრდ. კავკ. ქალაქებს შორის ვაჭრობის განვითარება და საქართველოსა და რუსეთს შორის მიმოსვლა ყიზლარ-ასტარხანის გზით. აქ სახლებდნენ ქართლის სამეფო ოჯახის წევრები და გლეხობა საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან (ქართლი, კახეთი, სვები, რაჭა და იმერეთი).

ჩრდ. კავკ. ქართველი მოსახლეობა სადღეისოდ მთლიანად გარუსებულია. ასე რომ, მ. შ., როგორც დიალექტური ერთეული, აღარ არსებობს. როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, იგი დამოუკიდებელ დიალექტურ ერთეულს არც ადრე წარმოადგენდა, ენობრივი ნიშნებით ქართლურს მისდევდა, ოღონდ განიცდიდა რუსულის ძლიერ გავლენას, განსაკუთრებით ლექსიკასა და, ნაწილობრივ, გრამატიკაშიც.

ლიტ.: ჩხენკელი სტ., ყიზლარ-მოზდოკური ქართული (მიმოხილვა, ტექსტები). — «თსუ შრომები», 1936, ტ. 5: გიგინეიშვილი ი., თოფურიკა ვ. ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961.

გ. ცოცანიძე.

ყიზიაზი დიმიტრი ივანეს ძე [14 (26). IV. 1811, სოფ. მერეთი, გორის მაზრა, — 24. X (5. XI). 1887, სტავროპოლი, დაკრძალულია თბილისში, მთაწმინდის პანთეონში],

მწერალი, პუბლიცისტი, მკვლევარი, თეატრალური და საზოგადო მოღვაწე, XIX ს. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი მეთაური.

მ. აქტიური წევრი იყო 1832 შეთქმულებისა. იგი მხარს უჭერდა შეიარაღებული აჯანყების გზით ეროვნ.-სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას, ამასთანავე, მონაწილეობდა იმ კულტ.-საგანმ. პროცესში, რიც მიზნად ისახავდა, ერთი მხრივ, ქართ. კულტ. აღორძინებას, მის ევროპეიზაციას, ხოლო, მეორე მხრივ, შეიარაღებული აჯანყებისთვის იდეოლოგიური ნიადაგის მომზადებას. გადასახლებიდან (ქ. ვოლოგდა, 1834—37) დაბრუნების შემდეგ, იმდროინდელი პოლიტ. რეალობების გათვალისწინებით, ჩამოაყალიბა თავადაზნაურული ბერალური განმანათლებლობის პრინციპებზე დაფუძნებული ახალი საზ.-კულტ. მოქმედების პროგრამა და 1840—50 თვითონვე ხელმძღვანელობდა მის პრაქტ. განხორციელებას. მ-ის პროგრამა ემსახურებოდა არსებული პოლიტ. რეჟიმის პირობებშივე ნაციონალური, სოც. და კულტ. კონსოლიდაციის გზით ქართვ. ხალხის ეროვნული თვითარსებობის გაძლიერება-განვითარებას. მ-მა დააარსა „ტიფლისის კერძო ბიბლიოთეკა“ (1842—1848). ამ მწიგნობრულ-საგანმ. კერაში თავი მოუყარა იმდროინდელი საქართველოს კულტ.-ინტელექტუალურ ავანგარდის (ალ. ჭავჭავაძე, გრ. და ვ. ორბელიანები, ნ. ბარათაშვილი და სხვ.), რითაც საფუძველი ჩაუყარა საზ. ინიციატივაზე დაფუძნებულ საგანმ. ორგანიზაციად წესებულებათა ჩამოყალიბების ტრადიციას; იყო გ. ერისთავის პროფესიული თეატრისა (1850) და ჟურნ. „ცისკრის“ (1852) ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი, თბილისის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის დაარსების ინიციატორი (1864; ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით ოფიციალურად დაარსდა 1874), „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ერთ-ერთი დამაარსებელი და პირველი თავ-რე (1879—82), „ქართული დრამატიული საზოგადოების“ დამფუძნებელთაგანი (1881); ხელმძღვანელობდა თეატრალურ წრეებს, თარგმნიდა უცხოელ ავტორთა დრამატულ თხზულებებს, რეჟისორობდა, თვითონაც გამოდიოდა სცენაზე და სხვ.

მ-ს სხვადასხვა წლებში ეკავა მნიშვნელოვანი სახელმწ. თუ საზ. თანამდებობები: 1840—50 იყო კავკ. სასწავლო ოლქის სამზრუნველო

საბჭოს წევრი და „სახელმძღვანელობის შემდგენელი კომიტეტის“ ქართ. ენის განცხადების თავ-რე, თბილისის გამგეობის საპატიო მწრუნევი (1851—64), კავკასიის მეფისნაცვლის საბჭოს წევრი (1857—62), თბილისისა (1864—70) და ქუთაისის (1885—86) გუბერნიების თავადაზნაურობის წინამძღოლი („მარშალი“), თბილისის ქალაქის თავი (1875—79); ეწეოდა ნაყოფიერ ლიტ. საქმიანობას — ქართ. და რუს. პრესაში აქვეყნებდა მხატვრულ და პუბლიც. თხზულებებს, სამეცნ. და სამეცნ.-პოპულარული ხასიათის ნარკვევებს ქართ. ენის, ლიტ.-რის, საქართვ. ისტორიის საკითხებზე, თარგმანებს (უ. შექსპირი, მოლიერი, პ. ბომარშე, ვ. პოუგო და სხვ. იგი შექსპირის პირველი, ხოლო მოლიერის ერთ-ერთი პირველი მთარგმნელია ქართ. ენაზე).

1880-იან წლებში, როცა სეპარატიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის საბაბით საქართველოს რუსიფიკაციის პროცესმა უკიდურესად აგრესიული და დაუფარავი სახე მიიღო, მ. რა-ბრეკალურად დაუპირისპირდა (განსაკუთრებით, სასკოლო-საგანმ. სფეროში) მთავარმართებელ ა. დონდუკოვ-გორსაკოვს, ევზარქოს პავლესა და განათლების მზრუნველს — კ. იანოვსკის; ამასთანავე, — ერთადერთმა მაშინდელ საქართველოში — ბრძოლის ასპარეზი პრესის ფურცლებიდან მაღალ ადმინისტრაციულ სფეროებში გადაიტანა. ამის გამო იგი გადაასახლეს ქ. სტაფროპოლში, სადაც ერთი წლის შემდეგ (1887 24—25 ოქტ. ღამეს) დაქირავებულ მკვლევებს მოაკლვენიეს. მ-ის ცხედრის ჩამოსვენება სამშობლოში და მისი დაკრძალვა თბილისში ქართვ. მოღვაწეებმა (მათ შორის, ი. ჭავჭავაძემ და ა. წერეთელმა) ხელისუფლების რუსიფიკატორულ-ასიმილაციური პოლიტიკის წინააღმდეგ მიმართულ მძლავრ საპროტესტო დემონსტრაციად გადააქციეს.

2007 საქ. მართლმადიდებელი ეკლესიის წმ. სინოდის განჩინებით შეირაცხა წმინდანად და ეწოდა „წმ. დიმიტრი ყიფიანი — სამშობლოსათვის წამებული“.

მ-ის სამეცნ.-პუბლიც. მემკვიდრეობაში ზოგადად მშობლიური ენა ნაციონალური ცნობიერების განმსაზღვრელ ფაქტორად და ეროვნ. კულტურის საძირკვლად, ხოლო საკუთრივ ქართ. ენა ქართველი ხალხის ეროვნ. თვითმყოფლობის შენარჩუნებისა და კულტ.-იდულოგიური აღორძინების უმთავრეს საშუალებად და მიჩნეული. იგი საგანგებოდ იკვლევდა ქართ. ენის ბუნებასა და თავისებურებებს,

დამწერლობის გენეზისს, ინტენსიურად მუშაობდა გრამატიკაზე, პრობლემატიკაზე, 1850-იანი წლებიდან ასაბუთებდა სალიტ. ენის დემოკრატიზაციის, ხალხის მეტყველებასთან მისი დაახლოების აუცილებლობას და თავისი თხზულებებით (ორიგინ. ნაწარმოებები, თარგმანები) პრაქტიკულად ამკვიდრებდა კიდევაც ახ. სალიტ. ქართულს, იბრძოდა მშობლიური ენის ხელყოფის წინააღმდეგ და სხვ.

XIX ს. ქართ. გრამატიკ. აზროვნების საინტერესო ფურცელია 1850-იან წლებში გამართული პოლემიკა მ-სა და დ. ჩუბინაშვილს შორის. კერძოდ, მ-ის დაბეჯითებული მოთხოვნით დ. ჩუბინაშვილმა თავის „მოკლე ქართულ გრამატიკაში“ (ს.-პბ., 1855) შეიტანა ზოგი არსებითი ხასიათის ცვლილება, მათ შორის, ბრუნვათა რიგში მოათავსა მოთხრობითი, რ-საც თვითონ სახ. ბრუნვად მიიჩნევდა. გრამატიკის სფეროში მ-ის დამაგვირგვინებელი ნაშრომია „ახალი ქართული გრამატიკა“ (სანქტ.-პეტერბურგი, 1882), რ-ის შემწვან პრაქტიკული საჭიროებით იყო ნაკარნახევი (იგი სახელმძღვანელოა), თუმცა მასში არაერთი მეცნ. სიახლეცაა (განსაკუთრებით, ქართ. ზმნის თავისებურებებთან დაკავშირებით).

მ-ის გრამატიკა შეიცავს 199 გვერდს, რ-ის 58 გვერდი ლექსიკონს უკავია. წიგნში წარმოდგენილია მხოლოდ „ეტიმოლოგია“, რ-იც არსებითად ლექსიკონია. ავტორს გამოყოფილი აქვს 7 მეტყველების ნაწილი: სახელი (აქვეა შეტანილი რიცხვითი და ზედსართავი სახელები), ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა, თანდებული, კავშირი, შორისდებული. გამოყოფილია 4 ბრუნვა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოთხრობითი. გარჩეულია ბრუნების („მერყეობის“) 4 ტიპი, თუმცა აღნიშნულია, რომ ფაქტობრივად ბრუნება ერთია. წიგნში შემდგომის-დაგვარად ვრცელად არის განხილული სიტყვაწარმოება („ტრიალი“). ზმნის კატეგორიებიდან განხილულია პირი, რიცხვი, დრო, კილო („დახრა“), გვარი („ხმა“), ასპექტი („სახე“), კაუზატივი („სახე“). სპეციალურადაა განხილული ზმნაში სუბიექტ.-ობიექტ. პირთა ურთიერთობა („სახე ურთიერთობითი“). წარმოდგენილია უძღვების პარადიგმები.

მიუხედავად წმინდა პრაქტ. მიზნებისა, მ-ის გრამატიკა, ფაქტობრივად, მეცნ. გრამატიკებს უახ-

ლოვდება. იგი გამოირჩევა ენობრივი მასალის ღრმა წვდომით, მეცნ. სიახლით.

მ-ის „ახალი ქართული გრამატიკა“ ისტ.-მედარებითი მეთოდის წყალობით... წინანდელ გრამატიკებზე უფრო მაღლა დგას“ (ა. შანიძე) და „ყველაზე მნიშვნელოვანია, რაც კი დაწერილა ამ დარგში მეცხრამეტე საუკუნის განმავლობაში“ (არნ. ჩიქობავა).

თხზ.: ახალი ქართული გრამატიკა. სხარტულად დაწერილი მამისაგან შვილებისათვის, ს.-პბ., 1882; ქართული მწერლობა (ოცდაათ ტომად), ტ. 20 (ტომის შემდგ.: ა. ბაქრაძე, თ. ჯოლოგუა), თბ., 2003; Нескільки мыслей о материалах для истории Грузии. - «Кавказ», 1854., #30 33, 35, 37, 39.

ლიტ.: ხუნდაძე ს., დიმიტრი ყიფიანი, ტფ., 1936; ლეჟავა ლ., დიმიტრი ყიფიანის „ახალი ქართული გრამატიკა“. — იქვე, XXV, თბ., 1986; ჯორჯაძე ა., წერილები, თბ., 1989; უთურაშვილი ი., დიმიტრი ყიფიანი, თბ., 1989; შანიძე ა., დიმიტრი ყიფიანი როგორც გრამატიკოსი. — კრ.: «ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები», VII, თბ., 1998; ჩიქობავა არნ., დიმიტრი ყიფიანი და ქართული ენის თავისებურებათა საკითხი. — იქვე; ჯოლოგუა თ., დიმიტრი ყიფიანი, თბ., 2002.

თ. ჯოლოგუა.
ყიფიანი მიხეილ (მიშო) ქაიხოსროს ძე (1846, ქვიშხეთი, — 1916, იქვე), საქართველოში ხალხოსნური მოძრაობის ერთ-ერთი ინიციატორი და აქტიური მონაწილე, ქართ. ენისა და ლიტ.-რის მასწავლებელი. დიმიტრი ყიფიანის ძმისწული. მოღვაწეობდა ქუთაისში, თბილისსა და ძირითადად გორის საოსტატო სემინარიაში. მისი აღზრდილები იყვნენ: ვაჟა-ფშაველა, ბაჩანა, ა. ერისთავი-ხოშტარია, თ. ხუსკივაძე, ა. ნათაძე, ნ. ლეონიძე და სხვ. საზ. მოღვაწეობის გამო ორჯერ იყო გადასახლებული — ორენბურგსა და უსტკამენოგორსკში.

მ. იკვლევდა ქართ. ენის ბუნებასა და ეტიმოლოგიას — აგებულების პრინციპებსა და მის შემდგომ განვითარებას. აქვს გრამატიკ. ნაშრომები: ჟურნ. «განათლებაში» 1911—12 დაბეჭდილი ხუთი წერილი და 1914 რუსულად გამოქვეყნებული ცალკე შრომა — „Основы грузинской грамматики“. «განათლებაში» დაიბეჭდა ა. ხახანაშვილის რეცენზიაც მ-ის წერილების შესახებ, რომელშიც ის ავტორის გრამატიკ. ნააზრევს საყურადღებოდ მიიჩნევს.

ამ ნაშრომებში განხილულია მთელი რიგი გრამატიკ. საკითხებისა, როგორებიცაა: მეტყველება, დამწერლობა, ფონეტიკა, ზოგადად გრამატიკა და ავტორის თანამედროვე გრამატიკოსთა ნააზრევი, ქართ. სალიტ. ენის პრობლემები, სიტყვის ძირები. გარდა ამისა, გა-

მოიყოფა ორი მთავარი თემა:

1. ქართ. ენის იმ ძირითადი ელემენტების აღმოჩენა-განსაზღვრა, რეზიკ მონაწილეობენ ქართ. სიტყვების წარმოებაში, მათ ბრუნებასა და უღვლილებებაში. ასეთებად მ., უპირველეს ყოვლისა, ასახელებს ა, ი, ე-ს — „მანძილად მარტივებს“, შემდეგ მ, ვ, გ, უ-ს, — „პიროვან მარტივებს“, მარტივ „სახიფათო“ ელემენტს სას და ქართ. ენის ბუნებისათვის მის მიერ აუცილებელ „დიდ“ მარტივად მიჩნეულ ჰაეს.

2. ქართული ზმნების „ძირითადების“ გამოკვლევა და მათი კანკლელობრივი ჩამოშვლობა. მ. კვლევის შედეგად მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ქართ. ზმნების უღვლილება დამყარებულია ბრუნვითა „ზედკეცობის“ კანონზე, რაც, მისი აზრით, არის ქართ. ენის ბუნებრივი კანონი.

თხზ. ქართული ზმნის ძირითადები და იმათი კანკლელობრივი ჩამოშვლობა. — «განათლება», 1911, №5; ეტიმოლოგიური შენობა და წარმოება ქართული სიტყვიერებისა. — იქვე, 1912, №3; ბუნება ქართული ენის ეტიმოლოგიური შენობისა. — იქვე, 1912, №7, 9, 10; პასუხი ოსტ. აბულაძეს. — იქვე, 1912, №8; აკაკი გარდაიცვალა. — ჟურნ. «თეატრი და ცხოვრება», 1915, №5.

ლიტ. დავითაშვილი შ., ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში, ტფ., 1933; ყუბანეიშვილი ს., ვაჟა-ფშაველა. დოკუმენტები და მასალები, თბ., 1937; მაგლობლიშვილი ს., მოგონებანი, თბ., 1938; კეკელიძე მ., მიხეილ ქაიხოსროს ძე ყიფიანი. — კრ.: სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები, თბ., 1953; ბოცვაძე ნ., მიწო ყიფიანი, — იხ. მისი: ნორჩ მეგობრებთან ერთად, თბ., 1976.

რ. მურულაია.

ყიფიანი იოსებ ალექსის ძე (25. VIII. 1882, სოფ. რგანი, — 21. II. 1919, თბილისი), ენათმეცნიერი, ფილოლოგი. თსუ-ის ერთ-ერთი დამაარსებელი და მისი გამგეობის სწავლული მდივანი; ქართ. ენის პირველი პროფესორი, ძვ. ქართ. ენის კათედრის გამგე (1918–19). დაამთავრა ქუთ. სას. სასწავლებელი (1898) და სწავლა განაგრძო ქუთ. სას. სემინარიაში, მაგრამ არ დაუმთავრებია. 1916 ჩაირიცხა პეტერბ. უნ-ტში ფიზ.-მათ. ფაკ-ტის საგეოგრაფიო დარგზე. 1907-იდან ნ. მარის დახმარებით გადავიდა აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტის სომხ.-ქართ. განყ-ბაზე, რ-ის დამთავრებისთანავე (1911) მიწვეულ იქნა ქართ. ენის მასწავლებლად პეტერბ. აღმოსავლეთმცოდნეობის საზ-ბასთან არსებულ კავკ. ენების პრაქტ. შესწავლის კურსებზე. 1911 რუს. ენაზე ლითოგრაფიული წესით გამოცა „ქართული ენის გრამატიკა“. 1915-იდან მ. იყო პეტერბ. უნ-ტის პრივატ-დოცენტი და აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტზე

კითხულობდა ძვ. სალიტ. ქართულისა და მეგრულის კურსებს. 1917 იგი საქართველოში დაბრუნდა და პეტეორად ჩაება ჯერ ქართ. უნ-ტის შექმნის, შემდეგ კი მის საორგანიზაციო და სამეცნ. საქმიანობაში, აგრეთვე საქართველოში და საეთნოგრაფიო საზ-ბის მუშაობაში. როგორც ამიერკავკასიის სეიმის მრჩეველმა, მონაწილეობა მიიღო (1918) ოსმალეთთან საზავო მოლაპარაკებაში.

მ-ის საენათმეცნ. ნაშრომები იმთავითვე ეძღვნებოდა ქართველურ ენებს. მისი პირველივე ნაშრომი — „ქართული ენის გრამატიკა“ სასწავლო-პრაქტ. დანიშნულების აღწერითი გრამატიკაა (სახელმძღვანელო სასამართლო მოხელეებისათვის), მაგრამ თავისი პოზიტიური შედეგებით უდავოდ იმსახურებს გარკვეულ ყურადღებას ქართ. გრამატიკ. აზრის განვითარების ისტორიაში. 1914 სანქტ-პეტერბურგში გამოიცა „მეგრული (ივერიული) ენის გრამატიკა ქრესტომათიითა და ლექსიკონით“ (რუს. ენაზე), რ-იც უსაჩინოესი შრომათაგანია არა მხოლოდ მ-ის მეცნ. მემკვიდრეობაში, არამედ ქართველოლოგიაში საერთოდ. იგი დღემდე სამაგიდო წიგნად რჩება სპეციალისტებისათვის. ჭანურს ეხება მისი ნაშრომები: „დამატებითი ცნობები ჭანურის შესახებ“ (1911, რუს. ენაზე), რ-შიც პირველად იყო მოცემული არქაბული ცილოკავის ჩხალური თქმის ვრცელი დახასიათება, წარმოდგენილი იყო აგრეთვე არქაბული ცილოკავის ტექსტები; „ჭანური ტექსტები“ (1917; გამოქვეყნდა 1939); „საანგარიშო მოხსენება ჭანეთში საენათმეცნიერო მივლინებისა 1917 წ. ზაფხულს. ჭანეთში მოგზაურობა (დღიური)“. — «ენიკის მოამბე», ტ. 1, ტფ., 1937. მოხსენება და დღიური საყურადღებოა არა მარტო ლინგვისტური თვალსაზრისით, არამედ ლაზების ისტორიის შესასწავლად. ქართველოლოგიური საკითხებია განხილული აგრეთვე მ-ის მრავალ პუბლიკ. და კრიტ. სტატიაში.

თხზ. (გარდა სტატიაში დასახელებულისა): რჩეული თხზულებანი, კ. დანელიას გამოც., თბ., 1994; ასიმინაციისა და დისინინაციის წესი ქართულსა და მეგრულში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1919, ტ. 1; მეგრულიზმები ქართულ წარწერებში სამეგრელოდან. — «Христианский Восток», т. 4, вып. 3, Петроград 1916; ისევ მეგრულიზმების შესახებ ქართულ წარწერებში სამეგრელოდან. — იქვე, т. II, Петроград, 1917.

ლიტ. გორგაძე ს., პროფესორი იოსებ ყიფიძე. — «მომომხილველი», წგ. 1, ტფ., 1926; ჩიქობავა არნ., პროფესორი იოსებ ყიფიძე და ჭანურის მეცნიერული შესწავლა. წინასიტყვაობა. — იხ.: ყიფიძე ი., ჭანური ტექსტები,

ტფ., 1939; ჯორგენაძე ს., თბილისის უნივერსიტეტის დაარსება და განვითარება. — კრ.: თბილისის უნივერსიტეტი, თბ., 1968; ჭუმბურიძე ზ., იოსებ ყიფიძე. — ქართული წიგნის მოამბე, თბ., 1981; დანელია კ., იოსებ ყიფიძე. ცხოვრება და მეცნიერული მემკვიდრეობა, თბ., 1985; უთუგაძე თ., იოსებ ყიფიძის დაკვირვება ქართველურ ენათა ფონეტიკურ თვისებებზე. — «ქართველოლოგიური კრებული», I, თბ., 2002.

კ. დანელია.

ყრუ ზგმრეზი, ბგერები, რ-ებიც არავოკალიზებულია, ე. ი. დამატებული სახმო სიმების ჟღერის გარეშე წარმოითქმიან. სალიტ. ქართულში ასეთი შეიძლება იყოს:

1. ყრუ ფშვინიერი ბგერა (ფ-თ-ქ; ც-ჩ; ს, შ, ხ, ჰ), რ-ის წარმოთქმისას ჰაერნაკადი მოღუნებულ სახმო სიმებს შორის გაედინება (იხ. ფშვინიერი თანხმოვნები);

2. ყრუ ყელნშული ბგერა (პ-ტ-კ; წ-ჭ და ყ), რ-ის წარმოთქმისას დანშული სახმო სიმები გზას უღობავენ ჰაერნაკადის გამოდინებას, თვით ბგერა კი ორ ხშვას შორის პირის ღრუში არსებული ჰაერის მარაგით წარმოითქმის (იხ. აბრუბტივი);

3. ყრუ ბგერათა მეზობლობაში ჟღერადკარგული სონორი ბგერა, მაგ., რ სიტყვაში „რკინა“ ან ვ სიტყვაში „ნავით“ (ნაჟითი). ჩვენი სმენა ვერ განასხვავებს ამგვარ არამჟღერად წარმოთქმულ სონორებს ნორმალური, ჟღერით წარმოთქმული სონორებისაგან;

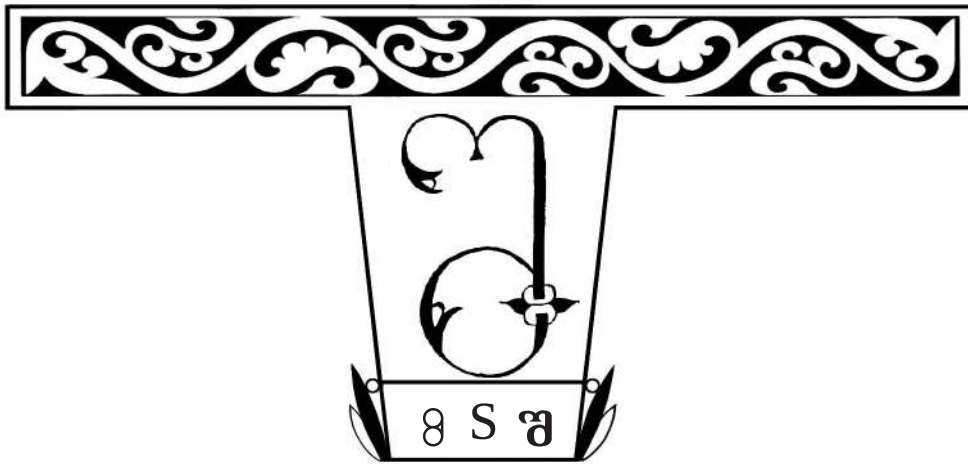
4. ჩურჩულით მეტყველებისას წარმოთქმული ყოველი ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ) თუ სონორი (ც, ლ, რ, მ, ნ). არამჟღერი წარმოთქმის მოუხდავად, ჩვენი სმენა ხმოვნებისა და სონორების ასეთ ვარიანტებს მუდრად წარმოთქმულისაგან არ განარჩევს (სხვა ბგერებზე არ მოიხსენივს);

5. ე. წ. „ყრუ mediae“, ანუ ბგერა, რ-საც მჟღერობა დაკარგული აქვს (არავოკალიზებულადაა წარმოთქმული), მაგრამ ფშვინიერობისა ან ყელნშულობის საწარმოთქმო და ფიზიკური ნიშნები არ შეუძენია. ასეთია, მაგ., ბოლოკიდური დ სიტყვაში „კარგად“ ან ბ სიტყვაში „ვაკეთებ“. ამგვარი ბგერები მხოლოდ საწარმოთქმო ნიშნებისა და მათი შესაბამისი ფიზიკური ნიშნებით შეიძლება გავარჩიოთ ნორმალური მჟღერი და ყრუ ბგერებისაგან. რაც შეეხება აქვს, ჩვენი ისინი რაიმე განსხვავებული ბგერების სახით არ გვესმის — ან მჟღერს ალვიქვამთ, ან ყრუს (ჩვეულებრივ — ფშვინიერს): გვესმის „კარგად“ ან „კარგათ“, „ვაკეთებ“ ან „ვაკეთებ“.

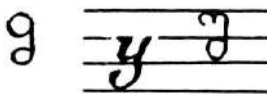
ზ. ჯავარიძე.

ი. ყიფიძე.

შ, ქართული ანბანის ოცდამეხუთე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამერვე) ასო. მისი სახელია „შინი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი ფშვინვიერი შიშინა ნაპრალოვანი თანხმოვნისა. ასომთავრულში იწერებოდა . მისი მონაზულობა ხაზისა და წრეების კომბინაციაა, რ-საც კვადრატის ნახევარი უკავია. VI ს-ში რკალური ფორმები აქვს. ნუსხური ყ გვერდზე გადახრილია და ქვედა სამ ხაზშია მოთავსებული. მხედრულში ზედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ცხრაასს (900).

შაში მთა, საკვირველი მთა, ქრისტიანული რელიგიისა და კულტურის მძლავრი კერა ისტორიულ სირიაში, ანტიოქიის ჩრდ-აღმ-ით, განთქმული მთელ ქრისტ. აღმოსავლეთში. შ. მ., როგორც ქართ. მწიგნობრული და თეოლოგიური სკოლა, ათონის (იგირონის) ქართ. სკოლის უშუალო გამგრძელებელია (იხ. ათონის ივერთა მონასტერი), ხოლო მისი მოღვაწეები ძირითადად სამხრ. საქართველოდან (ტაო-კლარჯეთიდან) არიან. ქართველები შ. მ-ზე სვიმეონ საკვირველმოქმედის სავანეში სვიმეონ მესვეტის დროიდან, VI ს-იდან, ჩანან. მათი მოღვაწეობა რომ ეპიზოდური ხასიათისა არ უნდა ყოფილიყო, ამას ადასტურებს VI ს-ში სირიელი მამების ჩამოსვლა საქართველოში და სირიული მწერლობის აშკარა გავლენის კვალი ადრეულ ქართ. სას. მწერლობაზე (ე. მეტრეველი). მაგრამ ქართველთა ინტენსიური სამონასტრო ცხოვრება და შემოქმედებითი საქმიანობა შ. მ-ზე XI

ს. 30-იანი წლებიდან გაცხოველდა, რასაც ხელს უწყობდა 969—1085 სირიის მაჰმადიანთა მპყრობელობისაგან გათავისუფლება და ბიზანტიის პოლიტ.-კულტ. მფლობელობაში გადასვლა. ქართველთა მწიგნობრული მოღვაწეობა აქ არ შეწყვეტილა თურქ-სელჯუკთა და ჯვაროსანთა ლაშქრობის შემდეგაც XI ს. მიწურულს. XIII—XIV სს-იდან, თურქების მიერ სირიის დაპყრობის შემდეგ, ანტიოქიის მონასტრები დაინგრა და ქართველებმაც დატოვეს იქაურთა.

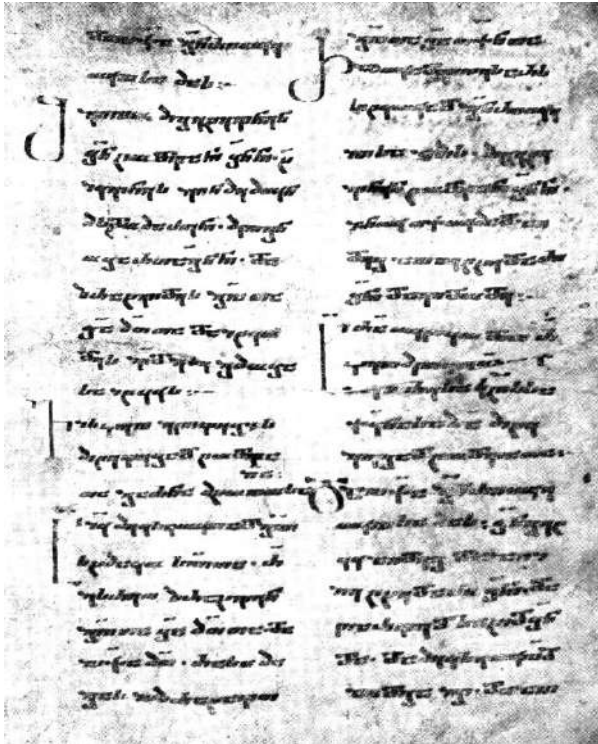
ქართველები შ. მ-ზე მოღვაწეობდნენ როგორც ბერძნ., ისე მათ მიერ აშენებულ ქართ. მონასტრებში: სვიმეონწმიდაში, თორნეში, ბარლაამწმიდაში, ეზრას და ალექსანდრიის მონასტრებში, ლერწმისხევის უდაბნოში, რომანწმიდაში, კალიპოსში, თუალის მონასტერში, კასტანას მონასტერში 1091 ეფრემ მცირის წინამძღვრობის დროს და სხვ. წერილობით წყაროებთან ერთად, ამ მოღვაწეობის დასტურია გათხრების შედეგად ნაპოვნი ქართ. წარწერებიც.

XI ს-ის I ნახევრისათვის შ. მ-ზე სამოცამდე ქართ. მოღვაწე ყოფილა. მათ შორის არიან: დიდი მამა გიორგი შეყენებული, რ-იც წლების განმავლობაში წარმართავდა იქ მოღვაწე ბერ-მონაზონთა ლიტ. საქმიანობას, განსაკუთრებით გიორგი მთაწმიდელისას, თავად გიორგი მთაწმიდელი, გიორგი მცირე (გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების ავტორი), ეფრემ დიდი ოშკელი, არსენ კალიპოსელი, ბასილი კალიპოსელი, დავით და იოანე ჯიბისმენი, ანტონ ტბელი, გაბრიელ მღვდელი, თეოფილე — ტარსუს მიტროპოლიტი, საბა სულაისძე თუხარელი, სტეფანე ჭულეველი, იოანე ფარაკ-

ნელი, იოანე რატეული, იოანე მთავარაისძე, იოანე კვირიკესი, იოანე ბარლაამწმიდელი, ილარიონ თუალელი, კვირიკე ალექსანდრიელი, ეფრემ მცირე — კასტანას მონასტრის წინამძღვარი და უდიდესი მოღვაწე და სხვ. ზოგიერთი კოლოფონის მიხედვით შ. მ-ზე ივარაუდება არსენ იყალთოელის მოღვაწეობა ეფრემ მცირის ხელმძღვანელობით (ზოგი მკვლევარი მას არსენ კალიპოსელთან აიგივებს). სწორედ ამ პერიოდის შ. მ-ის ქართ. მწიგნობართა მოღვაწეობამ შეუწყო ხელი იქ ეფრემ მცირის ძლიერი ფილოლ. და ფილოს. სკოლის ჩამოყალიბებას.

წყაროების მიხედვით, ქართველები სარგებლობდნენ სვიმეონწმიდის წიგნსაცავით, რ-ისთვისაც ანტიოქიის პატრიარქს, თეოდორე III ლასკარისს, XI ს. 40-იანი წლები-სათვის 420 წიგნი შეუწირავს. მათ შორის იყო როგორც საეკლესიო, ისე „გარეშე“, ანუ საერო, ანტ. წიგნები. ქართველები აქ ეცნობოდნენ ბიზანტიური წიგნის ხელოვნებას, მის მთელ ატრიბუტიკას: მარგინალურ ნიშნებს, სქოლიოებს, პროსოდის, სტიქომეტრიას, კომენტარების ტექნიკას, ბერძნ. წყაროებზე მეცნ. მუშაობას და სხვ. ისინი ასევე სარგებლობდნენ თუალის მონასტრის წიგნსაცავით. მდიდარი წიგნსაცავი უნდა ყოფილიყო კალიპოს ქართ. სავანეშიც, რადგან შ. მ-ზე არსებულ ხელნაწერთა უმრავლესობა იქ იყო გადანუსხული.

ქართ. მწიგნობრებს ცხოველი ურთიერთობა ჰქონიათ შ. მ-ის ბერძენ, სირიელ და არაბ მწიგნობრებთან. მაგ., ეფრემ მცირეს — ცნობილ კანონისტ ნიკონ შავმთელთან, იოანე დამასკელის ცხოვრების არაბული ვერსიის ავტორ მიქაელ ბერ-

შავი მთის ოთხთავი. XI ს. II ნახ.

თან და ამ ცხოვრების ბერძნ. ენაზე მთარგმნელ სამუელ ადანელთან. იგი ასახელებს აგრეთვე ბერძნ ფილოლოგებს: ბასილი გრამატიკოსს, ფილოსოფოსად წოდებულ ანტიოქიის პატრიარქ იოანე V ოქსიტესს, ფილოსოფოსად და გრამატიკოსად წოდებულ ქართველ იოანეს და სხვებს.

ქართ. მწიგნობრული კერებიდან შ. მ-ს განსაკუთრებით ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდა პალესტინისა და ათონის ქართ. კერებთან. გიორგი შეყენებულმა აქედან ათონზე სამოღვაწეოდ გაგზავნა გიორგი მთაწმიდელი, რ-იც შემდეგ რამდენჯერმე ეწვია შ. მ-ს. იგირონსა და შ. მ-ს შორის მიმდინარეობდა წიგნების გაცვლა, აქაური მოღვაწეები უხვად სწირავდნენ წიგნებს ჯვრის მონასტერს იერუსალიმში და საქართველოს მონასტრებს. მაგ., კალიპოს ქართ. მონასტერში გადაწერილი და ჯვრის მონასტრისათვის შეწირული გრიგოლ ღვთისმეტყველისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანების შემცველი კრებული P3, s. XI პეტერბ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტში ინახება; ხოლო კალიპოსშივე გადაწერილი ე. წ. ალავერდის ოთხთავი A 484, a. 1054 — თბილისში, ხელნაწ. ინ-ტში; სვიმეონწმიდამი გადაწერილი და მთაწმიდისათვის

შეწირული დავით ტბელის მიერ თარგმნილი წმინდანების ცხოვრებათა შემცველი კრებული Ath. 55, a. 1042-44 და ა. შ.

ანტიოქიის, როგორც ბერძნ. განათლების პერიფერიული ცენტრისა და მისი მწიგნობრული გარემოს შესახებ ცნობები დაცულია ეფრემ მცირის კოლოფონებში, რ-ებიც მოწმობენ როგორც ბერძნებთან ქართველების კულტ. ურთიერთობებს, ისე შ. მ-ის ბერძნ. და ქართ. მწიგნობრობის მეტად მაღალ დონეს. აქ უნდა ყოფილიყო მძლავრი ბერძნ. ფილოლ. სკოლა მდიდარი ბიბლიოთეკებით, საღვთო და საერო ფილოსოფიაში განსწავლული სას. პირებით, სერიოზული ფილოლ.-ტექსტოლოგიური სამუშაოებით. ცნობილი უნდა ყოფილიყო კონსტანტინოპოლში მიმდინარე სააზროვნო პროცესები, აუცილებლობა საერო და საეკლ. განათლების ერთიანობისა (საგარაუდოა, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო სკოლების ანალოგიით), განათლების სისტემაში „გარეშე“ სიბრძნის აქტ. ჩართვისა, რაც წარმმართველი აღმოჩნდა ქართველთა ელინოფილური კულტ. ორიენტაციისათვის შ. მ-ზე.

შ. მ-ზე აქტიური იყო ქართ. ეკლესიის ავტოკეფალიის პრობლემა. ბერძენთა ეჭვებს ამ მხრივ ანტიოქიაში დამაჯერებლად უპასუხებდნენ და უშუალოდ ბერძნულ წყაროებზე დაყრდნობით ავტოკეფალიის უტყუარობასა და ქართ. აღმსარებლობის ბერძნულთან იდენტურობას ადასტურებდნენ გიორგი ათონელი ანტიოქიის პატრიარქის — თეოდოსი III-ის წინაშე 1057 წარმოთქმულ სიტყვაში და ეფრემ მცირე შრომაში ქართველთა მოქცევის შესახებ.

შ. მ-ზე ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული ლიტ.-გრამატ. სკოლა და აქვე განვითარდა ე. წ. ელინოფილური მიმართულება ქართ. მწერლობაში (იხ. ელინოფილიზმი), რაც განაპირობა: 1. ანტიოქიის ბერძნ. სას. პირთა მოთხოვნამ, რომ სხვა მართლმადიდებელ ხალხებსაც ჰქონოდათ ბერძნულის ადეკვატური ლიტურგიკული ლიტრა; 2. XI—XII სს. ბიზანტიაში მიმდინარე სააზროვნო პროცესებმა და მწიგნობრობის მაღალმა დონემ; 3. თავად ქართ. მწერლობის განვითარებამ, მკითხველთა გაზრდილმა ლიტ. მოთხოვნებმა. ამ სკოლის მიღწევები სრულყოფილად გამოვლინდა ეფრემ მცირის შემოქმედებაში, რ-იც სათავეს დამდებია ელინოფილური მიმართულებისა,

ხოლო მისი იდეოლოგიები არიან ეფრემის მასწავლებლები ბერძნ.-ქართ. მწიგნობრობაში ეფრემ ორკელი და საბა თუხარელი, რომელთაში — იოანე ფარაკელი, ბერძნ. წყაროების ერთგულებაში — კვირიკე ალექსანდრიელი და სხვ. ამ მიმართულებას საფუძველი ჯერ კიდევ ათონის სკოლაში ჩაეყარა. გიორგი ათონელისა და დავით ტბელის, ხოლო შემდეგ თავად ეფრემ მცირის მთარგმნელობითი მოღვაწეობა გარდამავალი ეტაპია ათონის მწიგნობრული ტრადიციებიდან შ. მ-ის ელინოფილურ ტრადიციებამდე.

შ. მ-ის ელინოფილური მიმართულების საქართველოში გადმოტანა არსენ იყალთოელია, რის შემოქმედებაზედაც უშუალოდ არის დაფუძნებული გელათის საღვთისმეტყველო-ფილოს. სკოლა (იხ. გელათის აკადემია). შ. მ-ზე ჩამოყალიბებულმა იდეოლოგიამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა როგორც ნათარგმნ., ისე ორიგინ. ქართ. მწერლობაზე.

ლიტ.: ეფრემ მცირე, უწყებაჲ მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენიების, თ. ბრეგაძის გამოც., თბ., 1959; მეტრეველი ე., შავი მთის მწიგნობრული კერის ისტორიისათვის XI საუკუნის I ნახევარში. — «საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», 1959, ტ. 20B; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წგ. 2, ი. აბულაძის გამოცემა, თბ., 1967; კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1980; ოთხმეზური თ., ეფრემ მცირის ავტოგრაფული ნუსხის ერთი მთარგმნელისეული სქოლიოს შესახებ. — «ისტორიულ-ფილოლოგიური კრებული», თბ., 1997; მისივე, ანტიკურ ავტობიოგრაფიულ ბიზანტიურ ეპოქაში: ეფრემ მცირე და „გარეშეთა“ წიგნები. — «Ανάθεσις. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, აკად. თ. ყაუხჩიშვილის საიუბილეო», თბ., 1999; თვალთვალი დ., შავ მთაზე მოღვაწე იოანეთა ვინაობისათვის, თბ., 2004 (თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 31); ბეზარაშვილი ქ., რიტორიკისა და თარგმანის თეორია და პრაქტიკა (გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა ქართული თარგმანების მიხედვით), თბ., 2004; Бенешевич В., Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае, I. С.-Петербург, 1911; Peeters P., Histoires monastiques georgiennes. — «Analecta Bollandiana», t. 36-37, Brux., 1922; Tarnishvili M., Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur. — «Studi e Testi», 158, Vatican, 1955; Van den Ven, La Vie de s. Symon Stylite de Jeune, I. — «Subsidia Hagiographica», 32, Brux., 1962; Garitte M. G., Version georgienne de la Vie de sainte Marthe. — «Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium», vol. 285, Louvain, 1968; Djobadze W., Materials for the Study of Georgian Monasteries in the Western Environs of Antioch on-the-Orontes. — «Corpus Scriptorum Christianorum Ori-

entalium», Louvain, 1976; მისივე, *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch on-the-Orontes*, Stuttgart, 1986.

ქ. ბეზარაშვილი. რაფიელ მიხეილის ძე (15. VIII. 1922, სოფ. ბანძა, მარტვილის რ-ნი, — 9. VI. 1994, ქუთაისი), ფილოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1973), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე.

დამთავრა სოფ. ბანძის საშ. სკოლა (1938), ქუთ. აღ. წულუკიძის სახ. სახელმწ. პედინსტიტუტი (1950), ასპირანტურის კურსი გაიარა საქ. სსრ განათლ. სამინისტროს პედ. სამეცნ.-კვლევით ინ-ტში (1955—58). იყო ქართ. ენისა და ლიტ-რის მასწავლებელი ახალციხის რ-ნსა და ქუთაისში (1950—55), სასკოლო ინსპექტორი ქუთაისის ოლქის განათლების განვ-ბა-ში, ცხინვალის პედ. ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის კათედრის მასწავლებელი (1959—63), დოცენტი (1963—72), ქუთ. აღ. წულუკიძის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენის კათედრის პროფესორი (1973—94). იკვლევდა ქართ. ენის სტრუქტურის, ლექსიკოლოგიის, მწერლის ენის, ქართ. ენის ტოპონიმის, ონომასტიკის, ტერმინოლოგიის, მეტყველების კულტურის, ქართ. ენის სწავლების მეთოდის საკითხებს. ჟურნალ-გაზეთებში გამოქვეყნებული აქვს 1500-ზე მეტი სტატია, რეცენზია; ავტორია 19 მონოგრაფიისა.

თხზ. განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდიკა, თბ., 1958; აკაკი წერეთლის ენის შესწავლა სკოლაში, ცხინვალში, 1962; თანამედროვე ქართული ენის ლექსიკა, თბ., ნაკვ. I — 1972, II — 1974, III — 1978, IV — 1988; ენათმეცნიერულ ტერმინთა მოკლე ლექსიკონი, თბ., 1975; მეტყველების კულტურის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1980; მეთოდური მითითებანი ქართულ ენაში (სახელმწიფო გამოცდებისათვის), თბ., 1984; მეტყველების განვითარების საკითხები რვაწლიან სკოლაში, თბ., 1986.

ლ. კვანტალიანი. **შანიძე** აკაკი გაბრიელის ძე [14 (26). II. 1887, სოფ. ნოლა, სამტრედიის რ-ნი, — 28. III. 1987, თბილისი], ენათმეცნიერი. ქართ. საენათმეცნიერო სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, თბილ. უნ-ტის ერთ-ერთი დამაარსებელი. საქართვე. მეცნ. აკად. დამფუძნებელი წევრი. სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1939), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1943), სომხ. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967). პრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის წ.-კორ. (1937), ფ. ში-

ლერის სახ. ენის უნ-ტის საპატიო დოქტორი (1966). ინგლ. „ფილოლოგთა საზოგადოების“ საპატიო წევრი (1979); იყო საქართვე. მეცნ. აკად. საზ. მეცნიერებათა განვ-ბის თავ-რე (1946) და ვიცე-პრეზიდენტი (1948—50). დაწყებითი განათლება მიიღო სოფლის სამრევლო სკოლაში. 1909 დაამთავრა ქუთ. კლასიკური გიმნაზია, 1913 — პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტი. ნ. მარის წარდგინებით იქვე დატოვეს საპროფესოროდ მოსამზადებლად სომხ.-ქართ. ფილოლ. კათედრაზე. სხვადასხვა დროს იყო თსუ სომხ. ენის კათედრის გამგე (1918—30), ქართ. ენის კათედრის გამგე (1919—45), ძვ. ქართ. ენის კათედრის გამგე (1945—87).

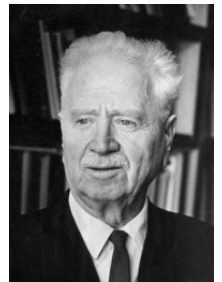
შ. ჯერ კიდევ სტუდენტობისა და ასპირანტობის წლებში დაინტერესდა ქართ. დიალექტოლოგიის საკითხებით, კერძოდ — მთის კილოებით, რ-თა მოკლე მიმოხილვა წარმოდგენილია ნაშრომში „ქართული კილოები მთაში“ (1915). მთის დიალექტებზე უშუალო დაკვირვებას შედეგად მოჰყვა მეტად მნიშვნელოვანი აღმოჩენა — ზმნურ პირის პრეფიქსთა ფუნქციების დადგენა, რასაც მიემდგნა მონოგრაფიული ნაშრომი „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნაში“, რისთვისაც მიენიჭა ფილოლ. მეცნ. დოქტორის ხარისხი (1920). ეს იყო პირველი სადისერტაციო ნაშრომი, დაცული თბილ. უნ-ტში. ნაშრომში ქართ. ზმნის სტრუქტურა პირველად არის განხილული როგორც სისტემა, რის გამოც **შ.** მიჩნეულია ენათმეცნიერებაში სტრუქტურულ-ფუნქციონალური მიმდინარეობის წინამორბედად.

კვლევის ორიგინალურობით გამოირჩევა **შ.**-ის სამეცნ. მოღვაწეობის პირველსავე ათწლეულში დაწერილი ნაშრომები: „ნასახელარი ზმნები ქართულში“ (1919), „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“ (1924), „უმლაუტი სვანურში“ (1925), „ქართული ზმნის საქცევი“ (1926) და სხვ. ქართ. ენის მორფოლ. სისტემის კვლევისას მიღებული პირველი შედეგები აისახა საეტაპო მნიშვნელობის ნაშრომში „ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია“ (1930), რ-იც აღიარებულია ახ. ქართ. ენის პირველ მეცნ. გრამატიკად. ინტენსიურ მუშაობას განაგრძობდა მკვლევარი მომდევნო წლებშიც, რის შედეგადაც გამოვლინდა ახ. გრამატიკ. კატეგორიები, ახლ-

ბურად გაშუქდა და არსებითად შეიცვალა წარმოდგენა ადრევე ცნობილი კატეგორიების შესახებ. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ნაშრომები: „მწკრივის კატეგორია ზმნაში“ (1941, რუს. ენაზე), „ასპექტის ზმნური კატეგორიის გამოხატვის სისტემის შეცვლა ქართულში და მისი შედეგები“ (1942), „აქტივი და პასივი ერთურობის მიმართ მრავალპირიანი ზმნის ჩვენებით“ (1943), „აქტისა და კონტაქტის გრამატიკული კატეგორიები ქართული ზმნის მიხედვით“ (1946, რუს. ენაზე) და სხვ. ამ შრომების შედეგები თავმოყრილი და განზოგადებულია „ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“, რ-იც ჯერ ორ ნაკვეთად დაიბეჭდა (1942, 1943) საბოლოო სახე კი მიეცა 1953 წელს (II გამოც. — 1973; იხ. აგრეთვე: ა. შანიძე, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. III, 1980).

ახ. ქართულთან ერთად **შ.** განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა ძვ. ქართულისადმი, რ-საც მან მიუძღვნა არაერთი პირველხარისხოვანი ნაშრომი. აქ უნდა დავასახელოთ ის ენობრივი მიმოხილვანი, რ-ებიც ახლავს მის მიერ გამოცემულ წერილობით ძეგლებს. ძვ. ქართულისთვის მიძღვნილი სპეც. გამოკვლევებიდან აღსანიშნავია: „მცა“ ნაწილაკი ძველ ქართულში“ (1918), „ჰაემეტობა ადიშის სახარებაში“ (1923), „ჰაემეტო ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის“ (1923), „ხანმეტობის გადმოწამებები IX—X—XI საუკუნეთა ქართულ ხელნაწერებში“ (1940, რუს. ენაზე) „სამი მწკრივის წარმოების თავისებურებანი ძველ ქართულში“ (1945), „ძველი ქართულის — ოდ სავრცობიან ზმნათა წარმოების ისტორიისათვის“ (1953) და სხვ. ძვ. ქართ. ენის მორფოლ. და სინტაქსური მოვლენების მთლიანი მიმოხილვა წარმოდგენილია „ძველი ქართული ენის გრამატიკაში“ (1976). წიგნი ითარგმნა და გამოიცა გერმ. და სომხ. ენებზე.

მკვლევარს სალიტ. ქართულის შუა საფეხურიც არ დაუტოვებია უყურადღებოდ. ამა თუ იმ ენობრივი მოვლენის ისტორიის შესწავლისას მის ნაშრომებში საშ. ქართულის მონაცემები ყოველთვის სათანადოდ არის გათვალისწინებული, საგანგებოდ ამ პერიოდს კი ეხება რამდენიმე ნარკვევი სალიტ. ქართულის ისტორიიდან: „ვნები-თი გვარის ზმნათა უღლების ერთი თავისებურება საშუალ ქართულ-

ა. შანიძე.

მ. შანიძე.

ში“ (1947), „ანტონი I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე და ძველი ქართული ენის ძეგლების ვითარება ახალი აღთქმის წიგნების გამოცემებში“ (1964), აგრეთვე წერილების სერია — „ვეფხისტყაოსნის ენის საკითხები“. საერთოდ, „ვეფხისტყაოსნის“ გამორჩეული ადგილი უკავია შ-ის სამეცნ. ინტერესების საგანთა შორის. რუსთველოლოგიის საკითხებს მიუძღვნა მან 60-მდე ნაშრომი (თხზ., ტ. V, 1986). შ-ის წვლილი რუსთველოლოგიაში თვალსაჩინოა „ვეფხისტყაოსნის“ რედაქციების შესწავლის, ტექსტის დადგენისა და გამოცემის მხრივაც. მისი აქტიური მონაწილეობით გამოვიდა პოემის რამდენიმე გამოცემა, მ. შ. საიუბილო (1966, თანარედაქტორი ალ. ბარამიძე), რ-ის ტექსტიც დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერისა და ბეჭდური გამოცემის გათვალისწინებით. შ-მ აღადგინა პოემის პირველი (1712, ე. წ. ვახტანგისეული) ბეჭდური გამოცემა (1937, 1975), გამოსცა „ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია გამოკვლევითურთ (1956) და სხვ. რუსთველოლოგიაში შეტანილი მნიშვნელოვანი წვლილისთვის 1989 შ-ს მიენიჭა შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. პრემია.

განსაკუთრებით დიდია შ-ის დამსახურება ძვ. ქართ. ენის ძეგლების, მათ შორის ხანმეტი და ჰამეტი ტექსტების აღმოჩენაში, შესწავლა-სა და გამოცემაში. მისი ინიციატივით დაარსდა ორი სერია ძვ. ქართ. ტექსტების გამოცემებისა: „ძველი ქართული ენის ძეგლები“ (1944, მეცნ. აკად.) და „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“ (1955 თბილ. სახელმწ. უნ-ტი). ამათგან პირველ სერიაში შ-ის რედაქციითა და გამოკვლევით 1945 დაიბეჭდა ქართ. ოთხთავის ორი ძვ. რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით. სხვა ტექსტების შანიძისეული გამოცემებიდან აღსანიშნავია ოშკის, ანუ ათონის ბიბლიის (978) რამდენიმე წიგნი ორ ნაკვეთად (1947—48), პირველი ქართ. თარიღიანი (864) ხელნაწერი — სინური მრავალთავი (1959), უდაბნოს მრავალთავი (თანარედ. ზ. ჭუმბურიძე, 1994). გიორგი მთაწმიდლის „ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესი“ (ტექსტი მომზადებული ი. ჯავახიშვილის მიერ, შ-ის რედაქციით, გამოკვლევითა და ლექსიკონით, 1946), „ეტლთა და შვიდთა მნათობთათვის“ (XII ს. ასტროლოგიური ტრაქტატი, 1975), პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი (1975),

ჭილ-ეტრატის იადგარი (ა. მარტიროსოვთან და ალ. ჯიშიაშვილთან ერთად, 1977) და სხვ. ცალკე აღსანიშნავია შ-ის მიერ გამოცემული „ქართული ხალხური პოეზია. I. ხევსურული“ (1931), რ-იც სრულიად ახალი სიტყვა იყო ქართ. ფოლკლ. ტექსტების პუბლიკაციის საქმეში.

შ-ის მუდმივი ზრუნვის საგანი იყო ქართ. სალიტ. ენის ნორმების მოწესრიგება და მათი დანერგვა. 1920—21 ის იყო თავ-ვე ქართ. ენის ნორმების დამდგენი საორგანიზაციო კომისიისა, რ-მაც შეიმუშავა პირველი ოფიციალური სახელმწ. პროექტი ქართ. ორთოგრაფიის სადავო საკითხების მოსაგვარებლად (გამოიცა ცალკე წიგნად 1921). შ. იყო აქტიური წევრი სალიტ. ქართულის ნორმათა დამდგენი კომისიებისა, რ-ებიც არსებობდა ჯერ საქართ. განათლების სახალხო კომისარიატთან, შემდეგ — მეცნ. აკადემიასთან და ბოლოს — მინისტრთა საბჭოსთან. შ-ის მიერ შემუშავებული პროექტებით დაინერგა არაერთი ნორმა. მისი მრავალრიცხოვანი წერილები, მიძღვნილი ქართ. სალიტ. ენის პრაქტ. საკითხებისადმი, გამოცემულია ცალკე წიგნად („სალიტერატურო ქართულის საჭირობოლო საკითხები“, 1979). შ-მ შემოიღო და თანამედროვე ქართ. საენათმეცნიერო ლიტერაში დანერგა მრავალი გრამატიკური ტერმინი.

შ. ავტორია საყურადღებო ნაშრომებისა ქართველურ ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხებზე: „ორი ჭანურ-მეგრული სუფიქსი ქართულსა და სომხურ ენებში“ (1916, რუს. ენაზე), „ნაპრეფიქსის მნიშვნელობისათვის სამეგრელოს გეოგრაფიულ სახელებში“ (1972), „ზ. ბაგრის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში“ (1960) და სხვ. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა კლასიკური გამოკვლევა „უმლაუტი სვანურში“ (1925). მასში ახსნილია სვანური უმლაუტის ბუნება, მისი გამომწვევი მიზეზები. ამასთანავე, გარკვეულია არაერთი მორფოლ. კატეგორიის რაობა, კერძოდ, პირველად არის ნახსენები ქცევის კატეგორია ზმნაში, დადგენილია სვანური ზმნის უღლებების ტიპები, გარკვეულია სახ. ბურუნის ნიშნის წარმომავლობა ქართველურ ენებში და მისი ევოლუცია სვანურში, დადგენილია ზედსართავ სახელთა ხარისხები და მათი მაწარმოებლები, განსაზღვრულია სვანური ენის

დიალექტების დამახასიათებელი ნიშნები.

შ-ს ეკუთვნის რამდენიმე ასეული სიტყვის ეტიმოლოგია; მის სახელს უკავშირდება კავკ. ალბანელთა დამწერლობის შესწავლა და ახ. სამეცნ. დისციპლინის — ალბანოლოგიის დაფუძნება. შ-ს თვალსაჩინო წვლილი აქვს შეტანილი აგრეთვე ქართ. ლიტ-რის ისტორიის, საქართ. ისტორიის, ეპიგრაფიკის, ფოლკლორისტიკის საკითხების შესწავლის საქმეში.

თხზ.: თხზულებანი, ტ. 1—3, თბ., 1957—73; თხზულებანი 12 ტომად: ტ. I, თბ., 1984; ტ. II, 1981; ტ. III, 1980; ტ. V, 1986; ტ. IX, 1986.

ლიტ.: «ორიონი», საიუბილო კრებული, მიძღვნილი ა. შანიძის დაბადების 80 წლისთავისადმი, თბ., 1967; ძიძი-გური შ., აკაკი შანიძე (ცხოვრება და შემოქმედება), თბ., 1967 (რუს. ენაზე — 1977); აკაკი შანიძის საიუბილო კრებული, თბ., 1981; აკაკი შანიძე — 100. საიუბილო კრებული, თბ., 1987; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., აკაკი შანიძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 1987.

ბიბლ.: აკაკი შანიძე. ბოთბოლიოგრაფია, შემდგ.: ვ. გოგილაშვილი, ნ. ჩხიკვიშვილი, თბ., 1977.

ზ. ჭუმბურიძე.

შანიძე მზექალა აკაკის ასული (დ. 16. I. 1926, ქ. თბილისი), ფილოლოგი. საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (2002). დამთავრა თსუ აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტი (1948). ასპირანტურაში სწავლის დროს (1948—51) მივლინებული იყო (1948—49) ქ. ლენინგრადში, სადაც სწავლობდა აკად. ე. კრაჩკოვსკის ხელმძღვანელობით. 1951 დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია „ფარინგალური ბეგრები ძველ ებრაულ ენაში“, 1974 — სადოქტორო დისერტაცია „ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები“. 1953—2006 სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა თსუ-ში სემიოლოგიისა და ძვ. ქართ. ენის კათედრებზე, კითხულობდა ძვ. ებრ. ენის, სემიტურ ენათა შედარებითი გრამატიკის, ძვ. ქართ. ენის ისტორიის კურსებს; 1996—98 პეტერბურგის უნ-ტში წაიკითხა ქართ. ენის, ძვ. ქართ. ენის კურსები. სხვადასხვა დროს იყო საქ. მუზეუმის ხელნაწერთა განც-ბის მეცნ. თანამშრომელი (1953—61), აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელი (1961—68), ხელნაწ. ინ-ტის ძვ. ქართ. ფილოლოგიის განც-ბის ხელმძღვანელი, ხელნაწ. ინ-ტის კონსულტანტი (2002—06). მონაწილეა სამეცნ. ექსპედიციებისა, მ. შ. სინას მთაზე, წმ. ეკატერინეს მონასტერში (1994, 2002) ქართულ ხელნაწერთა შესასწავლად; სამეცნიერო კონფერენ-

ციებისა: 1996 — საერთაშორისო ლინგვისტური სემინარი, ბერგენი, ნორვეგია; 1999 — ლინგვისტიკის ისტორიის საერთაშორისო კონგრესი, პარიზი. ავტორია 120-ზე მეტი სამეცნ. ნაშრომისა; ცალკეული შრომები დაბეჭდილია გერმანიაში, საფრანგეთში, ბელგიაში, რუსეთსა და საბერძნეთში.

შ. 120-ზე მეტი სამეცნ. ნაშრომის ავტორია. მისი კვლევის სფეროა: სემიოლოგია, ბიბლიური ტექსტები, ქართული ენა — ლექსიკოლოგია და ძვ. ქართ. ტექსტების პუბლიკაცია, „ქართლის ცხოვრების ტექსტის შესწავლა და ცდადგენა, ხელნაწერთა შესწავლა“.

შ. არის გელათის მეცნ. აკად. წევრი 1995. მიღებული აქვს ღირსების ორდენი (1976).

თხზ.: ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII სს. ხელნაწერთა მიხედვით, თბ. 1960; ხმოვანფუძიანი ანთროპომორფული ბრუნების ისტორიისათვის ქართულში, თბ., 1969; ზოგიერთი ვგაროვანი სახელი ტბეთის მატარებელი, თბ., 1981; სიტყუა ანთროპომორფული ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, თბ., 1990; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ტექსტი და გამოკვლევა, თბ., 1992; რუის-ურბნისის კრების დადგენილებათა ერთი დეტალი. — «გელათის მეცნ. აკად. ჟურნალი», 2007, №3; Remarques au sujet de la Bible g. orgien. — Bedi Kartlisa, XLI, Paris, 1983; An Old Georgian Grammatical Treatise in a Collection of Homilies attributed to John Chrysostom. — Bedi Kartlisa, XLII, Paris., 1984; Catalogue of Georgian Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catharin s Monastery on Mt. Sinai (თანაავტ.: ლ. ხევსურიათი, მ. ქავთარია, ზ. ალექსიძე), Athens, 2005; ცალკეული შრომები დაბეჭდილია გერმანიაში, საფრანგეთში, ბელგიაში, რუსეთში, საბერძნეთში.

მ. ქავთარია.

შანშოშანი ზურაბ, XVIII ს. I ნახევრის გრამატიკოსი; ქართულად დაწერილი ქართული ენის პირველი გრამატიკის ავტორი. შ-ის „მოკლე ღრმამატეა ქართულისა ენისა, ქმნული ზურაბ შანშოშანისაგან 1737 წელსა“ ა. ცაგარელმა გამოსცა 1881. ავტორის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები არ მოიპოვება. ცნობილია მხოლოდ, რომ ის თბილისელი სომეხი იყო და ვახტანგ VI-ის ამალასთან ერთად ემიგრაციაში იმყოფებოდა რუსეთში. გრამატიკა მას ვახტანგის დავალებით დაუწერია. იმის გამო, რომ შ. არ ყოფილა „ფრიად მცოდნე ქართველთა ენისა“, მას დახმარებას უწევდა ვახუშტი ბატონიშვილი. გრამატიკა დაუმთავრებელია (აკლია სინტაქსი), მაგრამ ბატონიშვილს მაინც საჭიროდ მიუჩნევია მისი გამოქვეყნება, რადგან „ამ წიგნს წერილ არს გზა ღრამატიკის უსრული“. გრამატიკა

აღმოჩნდა შ-ის თარგმანების კრებულში, რ-იც ამჟამად დაკარგულად ითვლება.

შ-ის გრამატიკა არ არის დამოუკიდებელი ნაშრომი. იგი ძირითადად თარგმანია სიმეონ ჯუღელის გრამატიკისა, რ-იც, თავის მხრივ, დიონისე თრაკიელის გრამატიკის სომხ. თარგმანსა და მის კომენტარებზეა დამყარებული. მაგრამ შ. ზოგჯერ მაინც ცდილობს ქართულის თავისებურებათა გათვალისწინებას.

შ-ის გრამატიკა ფილოლ. ხასიათისაა: განმარტებულია როგორც „ველოვნება რამდენ ცნობისათვის წერილთა მეტყველებისათვის“. გრამატიკა იყოფა: „სამოქმედო და საქმედ“. განხილულია: წიგნი (-ასო), მარცვალი, ლექსი (-სიტყვა), სიტყვა (-წინადადება). სიტყვის (მეტყველების) ნაწილებია: სახელი, ზმნა, შეწყნარება (მიმღება), სახელდართული (ნაცვალსახელი), იოტი (ნაწევარი), ართონი (თანდებული), ზმართული (ზმნისართი), შემკურელი (კავშირი). მსჯელობა ძირითადად იმეორებს სომხ. გრამატიკას.

არნ. ჩიქობავა.

გ. ბურჭულაძე.

შარაპენიძე თინათინ სიმონის ასული (25. V. 1919, ქუთაისი, — 1. VI. 1983, თბილისი), ენათმეცნიერი. საქართვე. მეცნ. აკად. წევრი. (1974), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1968). დამამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის კავკ. და აღმოსავლური ენების განყ-ბა (1939). სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა თსუ-სა და ენათმეცნ. ინ-ტში, სადაც ხელმძღვანელობდა ზოგადი ენათმეცნ. განყ-ბას (1957-იდან). იყო სსრკ მეცნ. აკად. „საბჭოთა ენათმეცნიერების თეორიის საბჭოს“ წევრი. მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ (I—VIII, 1950—64) მომზადებაში, იყო VI ტომის თანარედაქტორი, რისთვისაც, ლექსიკონის სხვა რედაქტორებთან ერთად, მიენიჭა საქართვე. სახელმწ. პრემია (1971). შ. იკვლევდა ქართველური ენების სტრუქტურისა და თეორ. ენათმეცნ. პრობლემებს. მისი შრომები ეხება ენის ისტ. და მეთოდოლოგიურ საკითხებს, აშუქებს უახლეს ტენდენციებს ენათმეცნიერებაში. ზოგადი თეორ. საკითხების გადაწყვეტისას მოხმობილია იბერიულ-კავკ. ენათა მასალა. მონოგრაფია „ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები“ (1958) ფუნდამენტური გამოკვლევაა ზოგად ენათმეცნიერებაში. თანამედროვე ზოგადი

ენათმეცნ. აქტუალური პრობლემების კვლევის ძირითადი შედეგები შეჯამებულია მონოგრაფიაში „თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები“ (1972). შ-ის რედაქციით გამოვიდა ენათმეცნ. ინ-ტის ზოგადი ენათმეცნიერების განყ-ბის კრებ. „თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“ (1966-იდან, ტ. 1—4, 1980-იდან — „თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები“, ტ. 5—6). შ-ის ნაშრომთა ნაწილი გამოქვეყნდა უცხოეთის ლინგვისტურ ჟურნალებსა და კრებულებში. მიღებული აქვს სახელმწ. ჯილდოები.

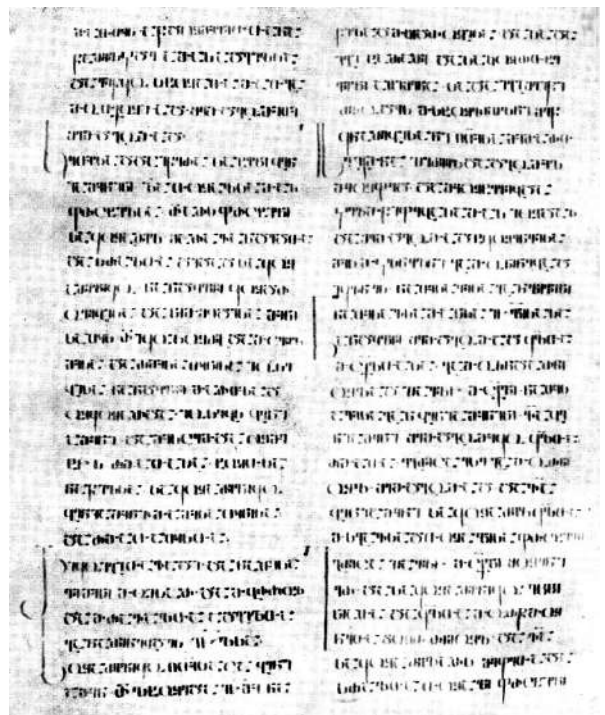
თხზ.: ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში. — «ივე», VII, თბ., 1955; ენისა და მეტყველების ურთიერთობის პრობლემა, თბ., 1974; ი. ა. ბოლდუნი ლე კურტენეს ლინგვისტური თეორია და მისი ადგილი XIX—XX საუკუნეთა ენათმეცნიერებაში, თბ., 1978; Типология языков в синхроническом и диахроническом п. Тб., 1982; On the two trends in modern linguistics and the two sources of these trends. — კრ.: History of linguistic thought and contemporary linguistics, B. — N. Y., 1976.

ლ. ენუქიძე.

შატაბერდი, ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანესი კერა (ე. წ. საქართველოს სინაჲ). რელიგიური ცენტრი — მონასტერი ისტ. სამხრ.

თ. შარაპენიძე.

შატაბერდის მრავალთავი. 973—976.

დას. საქართველოში, კლარჯეთში (ახლანდ. თურქ. ტერიტი.). შ-ის მონასტერი დააარსა გრიგოლ ხანძთელმა (IX ს. II ნახ.).

IX—X სს-იდან ცნობილია რამდენიმე შატბერდელი მოღვაწე: სოფრონ შატბერდელი (IX—X სს.), რ-ის თაოსნობითაცაა დამზადებული 897 სახარება — ქართ. თარიღიდან ოთხთავთა შორის უძველესი და უძვირფასესი ნუსხა (იგი დიდხანს ინახებოდა სვანეთში, სოფ. ადიშში, ამიტომ ადიშის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი. ამჟამად დაცულია მესტიის მუზეუმში); სახარების მეორე, შატბერდული ხელნაწერი 936 დაამზადა გაბრიელ შატბერდელმა, ხოლო 949 მოხატა „კამარაჲ მწერალმა“ თევდორემ; ცნობილმა კალიგრაფმა იოანე ბერამ 937 გადაწერა და პარხალს შესწირა ოთხთავი, ხოლო 973—976 შეადგინა კრებული, რ-იც შატბერდის კრებულის სახელითაა ცნობილი. XI ს-ში შ-ში მოღვაწეობდნენ გიორგი ათონელი, დავით ჯიბისძე, გრიგოლ ვაჩემორელი, სტეფანე შატბერდელი და სხვ. გრიგოლ ვაჩემორელმა აქ გადაწერა ბასილ დიდისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა თარგმანების შემცველი ნუსხა.

შ-იდან უნდა იყოს ზოგიერთი სხვა ხელნაწერიც: სახარება — ქსნის ოთხთავის სახელით ცნობილი (IX—X სს.); ვრცელი ჰომილეტიკური კრებული — უდაბნოს მრავალთავი (X ს.), საწელიწადო საწინასწარმეტყველო — 1085 მოსე ხანძთელის მიერ შატბერდს გადაწერილი; XII—XIII სს-ში გიორგი მროველის ბრძანებით გადაწერილი კრებული და ა. შ.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

შეგრეპი (Siogiren) ანდრიას იოჰან (26. IV. 1793, ნიულანდის გუბ., ფინეთი, — 6. I. 1855, პეტერბურგი), ფილოლოგი და ეთნოგრაფი. წარმოშობით შვედი, 1844-იდან რუსეთის მეცნ. აკად. აკადემიკოსი ფინური და კავკ. ფილოლ. და ეთნოგრ. დარგში. დაამთავრა აბოს (ახლანდ. ტურკუს) უნ-ტი, სადაც სწავლობდა ძვ. და ახ. კლასიკურ ენებს. რასმუს რასკის რჩევით მან ხელი მოჰკიდა ჩუდური (ფინური მოდგმის) ენების შესწავლას, 1818 წელს გადასახლდა პეტერბურგში. შ-მა 1835—38 კავკასიაში იმოგზაურა; ორჯერ იყო თბილისში.

ჩუდური ენების შესწავლამ მეცნიერი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ ამ ენებს სიახლოვე აქვთ თურქ. ჯგუფის ენებთან, რ-ებთან შეხების სამხრ. საზღვარი კავკასიაზე გა-

დიოდა. ალბათ, ამან განაპირობა მეცნიერის დაინტერესება ქართულით. კერძოდ როდის დაიწყო მან ქართულის შესწავლა, უცნობია, მაგრამ პეტერბურგიდან კავკასიაში გამომგზავრების წინ ელემენტარულ კურსს დაუფლებული უნდა ყოფილიყო. მოგზაურობის დროინდელი ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ საქართვე. მოსაზღვრედ მცხოვრებდნენ და რ-თა ენაც იმ დროს ჯერ კიდევ არ იცოდა, შ. ქართულად აგებინებდა.

შ. თბილისში პირველად 1835-ის ბოლოს უნდა ჩამოსულიყო. აქ დიდხანს არ დარჩენილა, გიმნაზიის მასწავლებლის ზ. ყორღანოვის დახმარებით ქართულში მეცადინეობდა. მეორედ შ-მა ფეხით გადმოლაზა მამისონის გადმოსასვლელი და რაჭის გზით ქუთაისის ჩავიდა, რათა გელათის ქართ. ხელნაწერებს გასცნობოდა. ქუთაისიდან გორზე გამოვლით (გზადაგზა კვლავ ქართ. ხელნაწერებს ეძიებდა) ისევ ჩამოვიდა თბილისში და ამჯერად მთელი თვე დაყო. სწორედ ამ დროს გაიცნო მან პ. იოსელიანი, რ-საც ურჩია, დაეწყო საქართველოს ისტ., ეთნოგრ., ნუმისმატიკისა და სხვ. შესწავლა. შ-ისა და პ. იოსელიანის ურთიერთობა და მიმოწერა შ-ის სიცოცხლის ბოლომდე გაგრძელდა.

შ-მა მ. ბროსესგან დამოუკიდებლად დაადგინა, რომ ი. კლაპროთის ცნობები ქართ. ენის შესახებ ნაკლებ სანდო იყო, ფრანგ-ქართ. და ქართ.-ფრანგ. ლექსიკონები კი — შეცდომებით სავსე.

კავკასიიდან დაბრუნების შემდეგ, 1838 შ. აქვეყნებს „ლიტერატურულ ცნობებს“ პეტერბურგის გერმანულენოვან გაზეთში (№97). წერილი ძირითადად მ. ბროსეს ქართ. გრამატიკებს ეხებოდა, მაგრამ შესავალ ნაწილში მოცემული იყო მთელი ქართ. საგრამატიკო ლიტ-რის მიმოხილვა: ავტორი იცნობს ანტონის, დავით და იოანე ბაგრატიონების, გაიოზის, იოანე ქართველიშვილის (მასთან ეს გრამატიკა იესე ჩუბინაშვილს მიეწერება) და ს. დოდაშვილის გრამატიკებს, რ-თაც მოკლედ, მაგრამ საქმის ცოდნით აანალიზებს. ამდენად, შ-ის ეს წერილი ქართ. გრამატიკ. აზრის შესწავლის ისტორიის დასაწყისად უნდა ჩაითვალოს. ა. ფოცხიშვილი.

შეღარება, მეტყვევების ფიგურა, რ-იც ემყარება ორი სავანის შეფარდება-შეღარებას გრამატიკულად

შეპირობებული მაკავშირებელი საშუალებების გამოყენებით. ამ ხერხით თვალნათლივ ხდება ორი სხვადასხვა სავანის თუ მოვლენის წარმოდგენიდან ერთი საერთო, მკვეთრი და, ამავე დროს, მუდმივი მახასიათებელი ნიშნის წინ წამოწევა და ხაზგასმისა.

შ-ს განიხილავენ როგორც ლოგიკურ მოდელს, რ-საც გამოკვეთილი და თავისთავადი ენობრივი რეალიზაციის სქემები აქვს. მსგავსებითი ლოგიკური მოდელი უნივერს. კატეგორიაა, რ-იც თითოეულ ენაში მხოლოდ ამ ენისათვის დამახასიათებელი გრამატიკ. სტრუქტურებით ვლინდება.

მსგავსებითი შ-ის გამოსახატავად ქართ. ენას მდიდარი გრამატიკ. საშუალებები მოეპოვება: მსგავსებითი შ-ის ფუნქციის თანდებულები, გათანდებულებული ლექსემები, კავშირები, სადერიგაციო აფიქსები, ფლექსია, პაუზა. მსგავსებითი შ-ის სისტემებში გამოიყოფა რამდენიმე ჯგუფი: ა) ატრიბუტული, რ-იც წინადადების კონსტრუქციის ნაწილია. მსგავსებითი ფუნქციის გამოხატვა ეკისრება ელემენტებს, რ-ებიც ლოგიკურ მოდელში შემავალი წევრისაგან განსაზღვრულ ფორმას მოითხოვენ. ეს ელემენტებია: ვით, ებრ, მებრ, ებრი, ებური, თანა, ნაირი, ხელა, ზოლა, ოდენი, დენი, ოდენა, გვარი, მაგვარი, ხნის, მსგავსი, დარი, მაგ., „ამ კლდესაც ხვედრივით მწვანე ხავსი გადაჰვრია“ (ვაჟა-ფშავე.); ბ) პრედიკატული, რ-იც მთლიან კონსტრუქციას წარმოადგენს და მასში სქემის წევრთა თანმიმდევრობაც უფრო თავისუფალია. გამოყენებულია იგივე ელემენტები, რაც ატრიბუტულ ჯგუფთან: ვით, ებრ; ატრიბუტული ჯგუფის ელემენტები სახეცვლილია მორფოლოგიურად: ებურად, ნაირად, გვარად, მსგავსად; კავშირები: როგორც, ვითა, ვითარცა: „იღო თოვლი, როგორც მატყლი, თითისტარზე დახვეული“ (გ. ლეონ.); გ) კომპლექსური, როდესაც ცალკეული ერთეულები რაიმე ნიშნით კი არ ემსგავსებიან ერთმანეთს, არამედ ორ წევრს შორის პრედიკატული ნიშნით გამოხატული ურთიერთ-დამოკიდებულება ემსგავსება სხვა წევრების ამავე ნიშნით გადმოცემულ ურთიერთდამოკიდებულებას: „წუთისოფელი ისე გაგთელავს, როგორც დიდოფლი ლეკი ნაბადსა“ (ი. ჭავჭავაძე).

თვისების სიაშკარავის, ანუ მახასიათებლის მუდმივობის გამო

შესაძლოა შ-ის მოდელიდან ეს მახასიათებელი ამოღებული, ელიფსირებული იყოს; ანდა, ამა თუ იმ საგნის ერთი თვისება აქცენტირებული, გამორჩეული იყოს ეროვნული ცნობიერებისათვის (მაგ.: ლომისთვის სიძლიერე, თოვლისთვის სითეთრე — ლომივით კაცი, თოვლივით ზეწარი). მაგრამ თუ საგანი ამგვარ მახასიათებელთა სიმრავლით გამოირჩევა, მაშინ აქცენტირებული თვისება ან პირდაპირ, ან კონტექსტური გამოკვეთით აისახება შედარებაში (მაგ., ძაღლივით ავი, ერთგული...).

მსგავსებითი შ. უხვად გვხვდება ფოლკლორსა და სასაუბრო მეტყველებაში. ხალხში გავრცელებული შ-ები არა მარტო გამოხატავს ბოლო თვალსაზრისითაა საინტერესო, არამედ იმითაც, რომ იგი გამოხატავს ეროვნულ ცნობიერებას, ასახავს ადამიანისა და მისი გარესამყაროს ურთიერთობას, პიროვნების მსოფლალქმას. შ. სასაუბრო მეტყველების ელემენტია, ყოფის თანმხლები, და არა მხოლოდ მჭიდროდ უკავშირდება ამა თუ იმ კონკრეტულ მოვლენას, არამედ გარკვეულად, შეპირობებულია მოქმედების განწყობითა და მისი შესაძლებლობებით. მიუხედავად ამისა, შ. არაა ერთფეროვანი გამოყენებისა და იმდენად დაკავშირებული კონკრეტულ მოვლენასთან, რომ მისი სხვა შემთხვევაში გამოყენება არ ხდებოდეს. შ. გავრცელებული, ხშირად განმეორებული და დამკვიდრებული მას შემდეგ შეიქმნება, რაც მისი გამოყენების არე გასცდება ერთი ადამიანის მეტყველების ფარგლებს და სხვათათვის მისაღები გახდება. ამ მხრივ ხალხში გავრცელებული მსგავსებითი შ. განსხვავდება მხატვრული შ-ისაგან, რაც მწერლის მიერაა შექმნილი და მისი ეფექტიც სწორედ მოულოდნელობაშია: „შენი ტანი — ტყის ლატანი, თვალი — წყარო საკალმახე“ (ს. ჩიქ.). დანარჩენ შემთხვევაში, შეიძლება ითქვას, რომ შემოქმედმა იმავე ეროვნულ ცნობიერებითა და მსოფლალქმით მოქმედებს, როგორც თავად ხალხი.

ხალხში გავრცელებული მსგავსებითი შ-თა შორის შეიძლება გამოიყოს მყარ გამოთქმებად ქცეული შ-ები (ციბურთივით, შამფურივით ტრიბალი, მაყვალისა თვის...), მაგრამ ისინი იდიომებად მაინც ვერ ჩაითვლება, რადგან ამას არა აქვს არც ფორმოპირი და არც სემანტიკური საფუძველი.

მეტყველებაში გავრცელებულ შ-თა შორის რამდენიმე ჯგუფი

შეიძლება გამოიკვეთოს: 1. ლიტ. ნაწარმოების ან გმირის გახალხურების შედეგია შესადარებელი ობიექტად მათი გამოტანა: გლახა ჭრიაშვილივით ლაპარაკის გაგრძელება, 2. შესადარებელი ობიექტად გამოყვანილია რომელიმე ისტ. ან ფოლკლორული გმირი, ან მისი ყოფისათვის დამახასიათებელი ელემენტი: დადიანივით ცხოვრობს, ბაგრატიონ-მუხრანელივით დადის, ბულარასავით დამჯდარა — ამაყად, ქედმაღლურად (ბულარა მამალაძე — გურული ფოლკლორის ცნობილი პირი)... 3. შ. ასახავს ხალხის რწმენა-წარმოდგენებს: მეამინე ანგელოზივით დაჰყვება — ემოწმება ყველაფერს... 4. შ. შეიძლება შეიცავდეს ამ ეტაპზე ლექსიკურ მნიშვნელობადაკარგულ სიტყვას: ბასილისავით თბილი, ლაზივით შავი, ქანქალისავით თეთრი, ყინულთრასავით ცივი (საბა — ყინულთრა „წყაროს ყინული“).

ლიტ.: შარაშენიძე თ., ვით თანდებული ქართულში. — «ივე», I, თბ., 1946; დიმიტრი შ., კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969; ქავთარაძე ი., შედარების გამოხატულება ძირითადი გრამატიკული საშუალებები და ვითარებითი ბრუნვის ერთი მნიშვნელობისათვის ქართულში. — «თსუ შრომები», 1972, ნ 5 (148); კვანტარაძე თ., მსგავსებითი შედარება ქართულში, თბ., 1978; შარაშენიძე ნ., ქვემოთმხრობის განური თქმის შედარებებში დაცული ზოგიერთი ლექსიკური ერთეულის შესახებ. — «თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 1998, ტ. 30; Вержницкая А., Сравнение - Градации - Метафора. — კრ.: Теория метафоры, М., 1990.

ნ. შარაშენიძე.
შედარებითი ლექსიკონი, ლექსიკონი, რ-შიც წარმოდგენილია როგორც სხვადასხვა ენის (განურჩევლად ნათესაობისა), ისე მხოლოდ მონათესავე ენათა მასალა. პირველი ტიპის შ. ლ-ები იქმნებოდა (ძირითადად XVIII—XIX სს.) ცნობილ ენათა მონაცემების საფუძველზე. მაგ., პ. ს. პალასის მიერ გამოცემული ლექსიკონი („Сравнительные словари всех языков и наречий...“) შეიცავდა ევროპისა და აზიის 200 ენის მასალას, ხოლო მისი მეორე გამოცემა (1792) უკვე — 272 ენისას, მ. შ. აფრიკისა და ამერიკის ენებისას. ესპანელი იეზუიტის ლორენცო ერვას-ი-პანდოროს ლექსიკონის მეორე გამოცემაში (6 ტომად, 1800—04, მადრიდი) განხილული იყო 300-მდე ენის მასალა. ი. კ. ადელუნგის „მითრიდატეში“ (Mithridates oder allgemeine Sprachkunde mit dem „Vater Unser“ als Sprachprobe in beinahe f nfhundert Sprachen und Mundarten“, B., 1806—17, დამთავრებულია ი. ს.

ფატერის მიერ) მოცემულია „მამაო ჩვენო“ ტექსტი 500-მდე ენასა და დიალექტში.

ამ ტიპის ლექსიკონები, მათში დაშვებული ფონეტიკური უზუსტობების გამო, პრაქტ. გამოუყენებელია. ამჟამად მათ მხოლოდ ისტ. მნიშვნელობაა შემორჩათ.

განუზომლად დიდია მონათესავე ენათა მასალის ამსახველი შ. ლ-ების მნიშვნელობა. ამ ტიპის ლექსიკონებში მონათესავე ენათა საერთო წარმომავლობის მასალა წარმოდგენილია პარალელურად, მათი შედარების მიზნით. შ. ლ-ში პირველ რიგში აისახება მონათესავე ენათა ისტორიულად დიფერენცირებული ლექსიკური მასალა, ანუ ისეთი ფუძეები, რ-ებიც ისტორიულად წარმოშობილია კანონზომიერი ბგერათვლილებების საფუძველზე. შესაძლებელია შ. ლ-ში საერთო არადიფერენცირებული მასალაც წარმოჩნდეს. ამგვარ ლექსიკონში შესადარებელი მასალა, ჩვეულებისამებრ, წარმოდგენილია ძირ-ფუძეთა სახით, შეიძლება ეს მასალა დოკუმენტირებულიც იყოს.

ლექსიკონის ამგვარ შედარებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს სიტყვის წარმოშობისა და მისი ჩამოყალიბების ისტორიის, მონათესავე ენათა ურთიერთმიმართების, ისტ. დიფერენციაციის, ენათა განვითარებაში სხვადასხვა ფაქტორების გავლენის კვლევისათვის. შესადარებელი მასალა შესაძლებლობას იძლევა, რეკონსტრუირებულ იქნეს საერთო ამოსავალი ფუძეები. ამგვარი რეკონსტრუირებული ფუძეები (არქეტაიპები) ხშირად აისახება შ. ლ-ში, თუმცა არქეტაიპთა აღდგენა თვითმიზანი არ არის და აღდგენილი ფუძეები შეიძლება ცალკე არც აისახოს. შ. ლ-ის მასალა საფუძველია კანონზომიერ ბგერათვლილებებისა და დიდებისა.

შ. ლ-ში მასალა ლაგდება ან ანბანურ რიგზე ფუძეების (ძირების) მიხედვით, ანდა — თემატურ ჯგუფებად.

საქათველოში ამ რიგის ერთ-ერთი პირველი ლექსიკონია არნ. ჩიქობავას „ჭანურ-მეგრულ-ქართული ლექსიკონი“ (1938). მასში წარმოდგენილია სამივე ქართველი ენის შესადარებელი მასალა, ფუძეები დოკუმენტირებულია, განსაკუთრებით ზანურისათვის. მასალა დალაგებულია თემატური პრინციპით (ნათესაური ურთიერთობების აღმნიშვნელი სახელები, ადამიანის სხეულის ნაწილთა სახელები... მცენარეულობა... ზმნები

და სხვ. — სულ 11 ჯგუფი); ლექსი-კონს ერთვის შედარებულ ფუძეთა საძიებელი ენების მიხედვით.

ა. არაბული.

ფედგენილი ფამასენილი, შე-მასმენელი, რ-იც ორი ნაწილისაგან შედგება: ბრუნებადი სიტყვისა და ზმნის პირიანი ფორმებისგან („ისი-ნი ჩვენი მეგობრები არიან“).

შ. შ-ის ლექსიკურ მნიშვნელობას ბრუნებადი სიტყვა გამოხატავს, მასში შემავალ ზმნას კი დაკარგული აქვს დამოუკიდებლობა და დამხმარე, ანუ მეშველი სიტყვის როლს ასრულებს: ამყარებს კავშირს ქვემდებარესა და შ. შ-ში შემავალ სახელს შორის და გამოხატავს ზმნურ კატეგორიებს: მწკრივს, პირს, რიცხვს, დროს, კი-ლოს. რადგანაც შ. შ-ის ბრუნებადი ნაწილი ჩვეულებრივ სახელია ან მორფოლოგიურად მასთან გათანაბრებული სახელზმნა, ამიტომ მას შ. შ-ის სახელადი ნაწილი ჰქვია, დამხმარე, ანუ მეშველ ზმნას კი — ზმნური ნაწილი.

შ. შ-ის ზმნურ ნაწილად დასტურდება „ვარ“ (ხარ, არის, ვართ, ხართ, არიან) და მისი მონაცვლე ფორმები: მყოფადის წრეში — „იქნები“ (ვიქნებოდი, ვიქნებოდე, იქნებოდი, იქნებოდე...), II და III სერიის მწკრივებში კი „ყოფა“ ზმნის ფორმები („სტუდენტები ვართ“, „შენ ჯოჯოტი გოგო ხარ“, „ისინი დაბრუნებული იქნებიან“, „მზე გადასული უნდა იყოს“, „გიორგი ცოცხალი ყოფილა“...).

შ. შ-ში წარმოდგენილი III პირის ფორმა ხშირად იკვეცება და რჩება მხოლოდ თავკიდური ა-, რ-იც შეერთებულია ზმნის სახელად ნაწილთან ან რომელიმე სხვა სიტყვასთან („ნინი ჭკვიანი გოგოა“, „გიორგი დიდ საქმეებშია ჩართული“).

„არის“ ერთპირიან ზმნას შ. შ-ის ზმნურ ნაწილში, თუ საჭიროა, ენაცვლება ორპირიანი ზმნები — „მაქვს“ ან „მყავს“: პირველი მაშინ, როდესაც შ. შ-თან სახ. ბრუნვაში შეწყობილი სახელი უსულო საგანს აღნიშნავს („წერილი გაგზავნილი მაქვს“). ამ ზმნებს II სერიის მწკრივები აკლიათ, ხოლო მყოფადის მწკრივებში იმავე ძირისაგან ნაწარმოები ე-ნიანი ვნებითის ფორმები ენაცვლება: „მექნება“, „მყოფდება“. III სერიაში, ჩვეულებრივ, ვგაქვს: მქონია, მყოფია, მქონდა...

შ. შ-ში „არის“ ზმნას I და III სუბიექტ. პირში თავაზიანი საუბრის დროს ენაცვლება „გახლავს“ (ერთპირიანი ზნის მნიშვნელო-

ბით), II პირში კი — „ბრძანდება“. ზმნურ ნაწილად გამოიყენება აგრეთვე „გახდა“ („დათა სტუდენტი გახდა“), „დარჩა“ („ყველა კმაყოფილი დარჩა“), „ჰგონია“ („ავ კაცს ყოველი კაცი თავისი მსგავსი ჰგონია“), „გამოდგა“ („ნინო კარგი გოგო გამოდგა“), „გამოვა“ („ის მართლა მხატვარი გამოვა“), „ჩანს“ („გიორგი უენო ბიჭი ჩანს“).

შ. შ-ში დასტურდება აღწერითი ვნებითის ფორმებიც. აქ სახელადი კომპონენტი ვნებითი გვარის მიმღებობაა. ასეთი შ. შ. აწმყოს წრეშიც იხმარება, აღწერითი ვნებითისაგან განსხვავებით, ხოლო II სერიაში „იყო“ და არა „იქნა“ (შდრ. „წერილი დაწერილი იყო“ — „წერილი დაწერილ იქნა“). ამ შემთხვევაში შ. შ-ს რელატიური ფორმებიც უკეთდება („თანმობა მიცემული მაქვს“, „ბავშვი გაგზავნილი მყავს“).

ზოგჯერ შემასმენლის გამოხატვა მთლიანად სახელს აქვს დაკისრებული, მეშველი ზმნა კი ჩავარდნილია, გამოტოვებულია: „შენ — მამა, მე — შვილი, მითხრა“.

ლიტ.: შანიძე ს., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982; Чикобава А. С. О некоторых процессах трансформации аналитических образований в синтетические (по данным иберийско-кавказских языков). — კრ.: Аналитические конструкции в языках различных типов, М. - Л., 1965.

თ. ვაშაკიძე.

ზეთანხმება, სიტყვათა ისეთი დაქვემდებარება, როცა დამოკიდებული სიტყვა იმ ფორმას იღებს, რ-იც წამყვან სიტყვას აქვს. შ-ისათვის აუცილებელია, სინტაქსურად შეკავშირებულ სიტყვებს საზიარო გრამატიკ. კატეგორია ჰქონდეთ. წამყვან სიტყვას, რ-იც ითანხმებს, მათთანხმე ელი ჰქვია, დამოკიდებულს, რ-იც უთანხმდება — შეთანხმებული. ქართულში შ. არის სახელსა და სახელს შორის და სახელსა და ზმნას შორის. სახელი ითანხმებს სახელს ბრუნვაში (ერთგული მეგობარი, ერთგულმა მეგობარმა...). მათანხმებელი, ჩვეულებრივ, არსებითი სახელია (საზღვრული), შეთანხმებული კი — ზედსართავი სახელი ან ზედსართავის მნიშვნელობით (მსაზღვრელად) გამოყენებული ნებისმიერი სახელი (ლამაზი ქალი, ორი ბავშვი, ჩემი ქვეყანა, კოდი პური, წველა ყველი, დაფიქრებული მოხუცი). ნართანიან მრავლობითში დასმული არსებითი სახელი (საზღვრული) ითანხმებს

მასთან სინტაქსურად შეხამებულ სახელს (მსაზღვრელს) ბრუნვაშიც და რიცხვშიც (შორნი მნათობნი, შორთა მნათობთა, შორნი მნათობნო). სახელთან შეთანხმებული სახელი სინტაქსური ფუნქციით ატრიბუტული **განსაზღვრება**.

სახელი ითანხმებს ზმნას რიცხვში (გარკვეულ შემთხვევებში). რიცხვი ზმნისა და სახელის საზიარო კატეგორიაა. მათანხმებელი სახელია (გლეხები მკიან, ჩიტები ჭიკჭიკებენ, ვარსკვლავები ციმციმებენ...). შეთანხმება მრ. რ-ის ნიშნებითაა გამოხატული, ე. ი. ფორმობრივია. გარკვეული თვალსაზრისით, სახელი ზმნას ითანხმებს როგორც რიცხვის, ასევე პირის მიხედვითაც (მე ვაქებ, შენ აქებ, ის აქებ-ს...), რადგან I პირის ნაცვალსახელს ზმნა I პირის ფორმით ეწყობა, II პირის ნაცვალსახელს — II პირის ფორმით, III პირის სახელი კი ზმნასაც III პირის ფორმით მოითხოვს. პირის ნაცვალსახელი პირს აღნიშნავს ლექსიკურად, ზმნაში კი — პირი გამოხატულია გრამატიკულად. შეთანხმება ლექსიკურ-ფორმობრივია (ლ. კვაჭაძე, ა. დავითიანი). ოდენ ფორმალური ანალიზით, სახელი, რ-საც პირის გრამატიკ. კატეგორია საერთოდ არ გააჩნია, ზმნისაგან მოითხოვს პირის ფორმას, ე. ი. პირში მართავს მას (არნ. ჩიქობავა). (იხ. მართვა).

ლიტ. სტატიასთან მართვა.

ლ. კვანტალიანი.

ზეავეცილი ჰიპოთაქსი, ქვეწყობა, რ-შიც პრედიკატულ ერთეულთაგან ერთ-ერთი (მთავარი ან დამოკიდებული) ან საერთოდ არ არის წარმოდგენილი, ან უპრედიკატოა („უშენოდ ხომ არაფერი გაკეთდება“, დ. კლდ.; „ნატვრა თუ ასრულდეს, — მაგეთი“, ი. ჭავჭავ.); „საიქიოს იმასვე მოქმედებენ, რასაც სააქაოს“, ვაჟა-ფშაველ.). კვეცა ხდება: ა) მყარი, სტერეოტიპული კომპონენტების გამოტოვებით („რა ვქნა, საჭმელი რომ ვერ მოგისწართი“, რ. იხანა; „თქვენს ადგილას რომ ვიყო, ხმას არ ამოვიღებდი“, „საჭმელი რომ ვერ მოგისწართი!“, „თქვენს ადგილას ხმას არ ამოვიღებდი“, ნ. დუმბ.); ბ) კონტექსტით ადვილად საგულისხმებელი ზმნების გაუჩინარებით („მე ვივითად, რომ ასაკოვანი კაცი ამ ნაწარმოებებს მიუბრუნდეს ხელახლა“, რ. თვარ.; „მე რომ არა, ნიკას ვინ ოხერი მისცემდა ქალს“, დ. კლდ.); გ) განმეორებულ პრედიკატო რაოდენობის შემცირებით („შენ თუ გასაძლებ, — შენვინ სიტყვის იმე-

წვერთა მიხედვით იყოს შერწყმული. წინადადება არ არის შერწყმული, თუ ერთი სინტაქსური ფუნქციის მქონე წვერები (მაგ., განსაზღვრებები) სხვადასხვა სიტყვებს მიემართებიან: „მკრთალი ნათელი სავსე მთვარისა მშობელ ქვეყანას ზედ მოჰფენოდა“ (ი. ჭავჭავაძე). შერწყმული არ არის წინადადება იმ შემთხვევაშიც, თუ წინადადების წვერები სხვადასხვა ნიშან-თვისებას გამოხატავენ: „დიდი რუხი მგელი ყმულადა“...

შ. მ-ში ერთგვარი წვერები ერთმანეთს უკავშიროდ ან მაერთებელი კავშირების საშუალებით უერთდებიან.

ლიტ.: დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982; ბურჭულაძე თ., შერწყმული წინადადება ქართულში, თბ., 2005.

კ. ვაბუნიანი.

ზუსტიტყვება, სინტაქსური კონსტრუქცია, რიც შედგება სინტაქსურად დაკავშირებული ორი, ან მეტი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვისაგან. შ-ში შემავალი სულ მცირე ორი სიტყვიდან ერთი მთავარია, მეორე დამოკიდებული, ანუ მათ შორის დაქვემდებარებითი დამოკიდებულებაა (შეთანხმება, მართვა, მიერთვა). დაკავშირებული შეიძლება

იყოს: სახელი სახელთან — „მწვანე ველი“ — მსაზღვრელ-საზღვრული, ანუ ატრიბუტული კომპლექსი; ზმნა (შემასმენელი) სახელსა თუ სახელებთან (ქვემდებარე, დამატება...) — „აფეხვებული მდელი“, „დღემ დაიხურა პირბადე“ — პრედიკატული კომპლექსი და ა. შ. პრედიკატული კომპლექსი ქმნის წინადადებას, ატრიბუტული — წინადადების ნაწილს (ქვემდებარესა თუ დამატებას ამხსნელ სიტყვებთან ერთად). სიტყვის სტრუქტურას მორფოლოგია შეისწავლის, შ-ისას — სინტაქსი. სინტაქსის ისტორია, ძირითადად შ-ის ისტორიაა.

შ-ის სტრუქტურის ანალიზი და გაგება სხვადასხვაგვარია სხვადასხვა საენათმეცნ. მიმდინარეობაში. ამ თვალსაზრისით გამოიკვეთა რემდენიმე მიმართულება: 1. სინტაქსი შეისწავლის შ-თა სისტემას და მათ შორის წინადადებას, როგორც ერთ-ერთი სახის შ-ს; 2. სინტაქსი შეისწავლის წინადადებას და მის შემადგენელ შ-ებს, ე.ი. შ. წინადადების ნაწილია; 3. სინტაქსში ცალ-ცალკე განიხილება შ. და წინადადება, როგორც არაკომუნიკაციური ღონისა და კომუნიკაციური ღონის ერთეულები. განსხვავების ძირითადი საფუძველია ის, რომ შ-ს არა აქვს წინადადების დამახასიათებელი სინტაქსური კატეგორიები (დრო, მოდალობა, ინტონაცია...).

შ-ის თეორია ფართოდ იყო და არის გამოყენებული რუსულ ლინგვისტიკაში. საზღვარგარეთული ენათმეცნიერება ტერმ. შ-ს იშვიათად ხმარობს და მას უფარდებს უფრო ფართო მნიშვნელობის სხვა ტერმინებს (სინტაგმა, ფრაზა).

ლიტ.: ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952; ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბ., 1968; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982; ენუქიძე ლ., ძირითადი სინტაქსური თეორიები თანამედროვე საზღვარგარეთულ ენათმეცნიერებაში, თბ., 1987; Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.

ლ. კვანტალიანი.

ზიოზღვიმის მონასტერი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, სამონასტრო კომპლექსი, ფეოდალური ხანის საქართველოს რელიგიურ-კულტურული ცენტრი. მდებარეობს მცხეთის რ-ში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. დააარსა ერთ-ერთმა ასურელმა მამამ — შიომ VI ს-ის შუა წლებში. შიომღვიმე მნიშვნელოვანი კულტ.-მწიგნობრული კერა იყო. პირველი მოღვაწე თვითონ შიომ

ყოფილა. მას მიეწერება „ასსამოცი თავი სწავლისაჲ ყოვლად შუენიერი და ტკბილი, რომლითა განისწავლებოდეს ყოველნი იგი კრებულნი მარადის“ და ღრმა ლირიზმით აღსავსე ჰიმნები.

შ. მ-ში XI ს-ში მოღვაწეობდა კათალიკოსი ბასილ კარიჭისძე. მას თავი მოუყრია გადმოცემებისათვის შიომღვიმელის სასწაულომქმედებაზე და ლიტერატურულად დაუმუშავებია ისინი. მასვე უნდა ეკუთვნოდეს შიომღვიმელის დასდებელიც. ცხოვრების უკანასკნელი წლები შიომღვიმეში გაატარა და იქ დაასრულა დოგმატიკურ-პოლემიკური კრებული „დოგმატიკონი“ არსენ იყალთოელმა (XI—XII სს.). აქვე მოღვაწეობდა კალიგრაფი გიორგი ხუცესმონაზონი (XIII ს.). მისი დამზადებულია ტიპიკონის მოზრდილი ხელნაწერი, რ-შიც ტიპიკონის ტექსტს უძღვის შიომღვიმელის სვინაქსარული „ცხოვრება“, ნინოს საგალობლები და სხვ. მასვე გადაუწერია სახარება, რ-იც სამეცნ. ლიტ-რაში შიომღვიმის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი. XVIII ს-ში შიომღვიმეში მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები: იოსებ სამეხელი (ქობულაშვილი), გაგალიელ გამრეკელი, გერონტი სოლოლაშვილი და იონა ხელაშვილი.

შიომღვიმეში მდიდარი წიგნსაცავი ყოფილა. ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერთაგან აღსანიშნავია ოლიმპის ქართ. მონასტერში 978 გადაწერილი კრებული (H. №1346), პროკლე დიადოქოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითის“ ქართ. თარგმანის უძველესი ნუსხა (XIII ს.) (H. №1337), შიომღვიმის ოთხთავი (H. №1344) და სხვ.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ზიოზღვიმის მონასტერი (Schmidt) კარლ ჰორსტ (დ. 31. V. 1929, დასაუ-ანპალტი, გერმანია), გერმანელი ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1954). პროფესორი (1964). ბონის უნ-ტის საენათმეცნიერო ინ-ტის დირექტორი, შედარებით-ინდოევრო. ენათმეცნ. კათედრის გამგე (1974), მიუნსტერისა (1964—66) და ბონის (1966—74) უნ-ტების პროფესორი. სწავლობდა ქართველურ ენათმეცნიერებას ბონის უნ-ტში გ. დეეტერსის ხელმძღვანელობით. შ-ის უმნიშვნელოვანესი ნაშრომები კავკ. ენებსა და კულტოლოგიის პრობლემებს ეხება. ქართველოლოგიურ ნაშრომთაგან აღსანიშნავია ქართველურ ენათა ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი მონოგრაფია

შიომღვიმის ოთხთავი. 1304.

„ქართველური ფუძეების ბგერათ-სისტემის რეკონსტრუქციისათვის“ (ვისბადენი, 1962; ქართ. თარგმ. — 1964). ეს წიგნი ერთი პირველთა-განია იმ შრომათა შორის, რეზიკ ქართველურ ენათა შედარებით-ისტორიული შესწავლის დარგში მოასწავებენ ახ. მიმართულების დაწყებას საერთო ქართველური ფუძეების რეკონსტრუქციის პრობ-ლემათა გათვალისწინებით. შ-ის შრომებში სპეც. განხილვის საგანია აგრეთვე ქართველურ და ინდოევრ. ენათა ტიპოლოგიური შედარების პრობლემა.

თხზ.: Die Komposition in gallischen Personennamen, T. bingen, 1957; Der Beitrag der Keltiberischen Inschrift von Botorrita zur Rekonstruktion der protokeltischen Syntax. — «Words», 1977, vol. 28; Sibilanten- und Affrikatenkorrespondenzen in den Kartvelischen Sprachen. — «Bedi Kartlisa. Revue de Kartv. lologie», vol. XI–XII, Paris, 1961; Zu den Aspekten im Georgischen und in indogermanischen Sprachen. — იქვე, 1963, vol. XV—XVI; Indogermanisches Medium und Sataviso im Georgischen. — იქვე, 1965, vol. XIX—XX; On the reconstruction of Proto-Kartvelian. — იქვე, 1978, vol. XXXVI; Проблемы генетической и типологической реконструкции кавказских языков. — «Вопросы языкознания», 1972, №4.

თ. გამყრელიძე.

ფორისდგაული, ფორმაუცვლე-ლი მეტყველების ნაწილი, რ-იც არ შედის არც დამხმარე, არც დამოუ-კიდებელ სიტყვათა კლასებში და გამოხატავს ადამიანის გრძნობას, ნება-სურვილს, მოწოდებას, ექსპრე-სიულ შეფასებას, ფიცილს, ალერსს... მეტყველების სხვა ნაწილებისაგან განსხვავებით, შ. არ აღნიშნავს რაიმე მოვლენას, საგანს ან ნიშან-თვისე-ბას, დანიშნულებით კი უტოლდება სიტყვას და ზოგჯერ თვით წინადა-დებას. შ. შეიძლება წარმოდგენი-ლი იყოს ერთი ბგერით, ბგერათა ჯგუფით ან სიტყვით, იშვიათად — სიტყვათა შეხამებით. შ. განკერ-ძობით დგას წინადადების თავში, შუაში ან ბოლოში და გამოიყოფა მძიმით ან ძახილის ნიშნით: ოჰ, რა კარგია!... ბიჭოს! ეს რა ამბავია!... ინ-ტონაციური მრავალფეროვნება შ-ის გამოყენებისას ზეპირმეტყველებაში შეიმჩნევა, წერაში არ აისახება. იშ-ვიათად შ. სახელის მნიშვნელობით არის ნახმარი და წინადადების ერთ-ერთი წევრის ფუნქციას ასრულებს. ასეთ შემთხვევაში მას სასვენი ნი-შანი არ დაესმის: უი ჩემს თავს, ეს რა მესმის!...

შინაარსის მიხედვით შ-ებს სამ ძირითად ჯგუფად ყოფენ: გრძნო-ბის, მოუბრის ნება-სურვილი-სა და ფიცილ-ალერსის გამო-მხატველ შ-ებად. ქართულში გან-საკუთრებული მრავალფეროვნე-

ბით პირველი ჯგუფი გამოირჩევა. მასში ერთიანდება სიხარულის, მოუხარების, მოწონების, გაკვირვე-ბის, ნატვრის, დანაშაულის, გაბრაზე-ბის, ზიზღის, შეცოდებისა და მისთ. გრძნობების გადმოცემა შ-ები: ოჰ, ეხ, ერიპა, გლახ, აფსუს, იფ...; მო-უბრის ნება-სურვილის გამოხატ-ველი შ-ები უმეტესად მოწოდების, წაქეზების, ბრძანების შინაარსსაც ითავსებს: არიქა, სუ, აგე, ჰაი... ამი-ტომ ამ ჯგუფშივე შემოდის ცხო-ველთა და ფრინველთა დასაძახე-ბელი ბგერათკომპლექსებიც: აცე, ქშა, აცხა, ჰაუ... ფიცილის შ-ები ფიცილის ფორმულაშია დამკვიდ-რებული: ღმერთმანი, დედაშვი-ლობამ, ძმობამ, ჩემმა მზემ... ასევე ფორმულადაა გაქცავებული საა-ლერსო ხასიათის შ-ები: შენი ჭირი-მე, შენი კენესამე, გეთაყვა და მისთ.

შ-ის მნიშვნელობა შეიძინა მი-სალმების, გამომშვიდობების, ბო-დიშისა და მადლობის გამოხატ-ველმა გამოთქმებამაც: გამარჯობა! მშვიდობით! ნახვამდი! უკაცრავ-ვად! გმადლობთ! და მისთ.

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრა-მატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973.

ც. კალაძე.

ფუმერული ენა, ფუმერების, სამ-ხრეთ შუამდინარეთის (თანამედრ. ერაყის) ძველი მოსახლეობის, ენა. შ. მ. შემონახულია ძვ. წ. III ათასწლ. (XXIX—XXVIII და XXIII—XXI სს.) ლურსმული დამწერლობის ძე-გლებში. ტექსტების ენის მიხედვით ძეგლები იყოფა ძვ. ფუმერულად (XXV ს-მდე), კლასიკურ ფუმერულად (XXIV—XXII სს.), ახალფუმერულად (XXI ს.) და გვიანფუმერულად (II ათასწლ. დასაწყისი).

შ. მ-ში გარჩეულია 15 თანხმო-ვანი: ბ, ფ, დ, თ, გ, ქ, ზ, ს, შ, ხ, რ, ლ, მ, ნ, და 4 ხმოვანი: ა, ე, ი, უ. გრძელი ხმოვნები კომბინაციური ხასიათისაა. ძირითა დიდი ნაწილი ერთმარცვლიანია. ორმარცვლიან ფუძეში მხოლოდ ერთი და იგივე ხმოვანი გვხვდება.

შ. მ. მიეკუთვნება აგლუტინა-ციურ ენათა ტიპს და ხასიათდება აფიქსების (პრეფიქსებისა და სუ-ფიქსების) სიმრავლით. სახელებში გარჩეულია 8 ბრუნვა; ზმნაში გა-მოხატულია პირის, რიცხვის, ჯერო-ბის, კილოს კატეგორიები. არ არის დროის კატეგორია. მოქმედების გამომხატველ ზმნებში გარჩეულია სრული და უსრული სახის ფორმები (ამ უკანასკნელებს სპეც. მაწარ-მოებელი აქვთ). შ. მ. ერგატიული კონსტრუქციის ენაა. მოქმედების სუბიექტი გამოხატულია სპეც. ბრუნ-ვით, მდგომარეობისა კი — უნიშნო

ბრუნვით (ნულოვანი მაჩვენებლით).

სხვა ენებთან შ. მ-ის ნათესაო-ბის საკითხი ჯერჯერობით ზუს-ტად გარკვეული არ არის. XX ს. დასაწყისში მეცნიერებმა ყურად-ღება მიაქციეს ქართველურ ენებ-ში არსებულ უცხო სიტყვების ერთ ჯგუფს, რ-იც განეკუთვნება ერთ-ერთი უძველესი დამწერლობი-ანი ენის — ფუმერულის ლექსიკურ ფონდს. პირველად ამ გარემოებაზე მიუთითა ჩეხმა მეცნიერმა კ. კრა-მაჟმა. ქართველური და ფუმერუ-ლი ენობრივი მასალის შედარების საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვის მ. წერეთელს. ფასეულია ამ დარგში რ. გორდეზიანისა და ჰ. ფენრიხის მიერ ჩატარებული მუშაობის შე-დეგებიც. ფუმერულ-ქართველური ენების საზიარო სიტყვების გამოვ-ლენაზე სხვა მეცნიერებიც ამახვი-ლებდნენ ყურადღებას. ყოველივე ამის შედეგად დღეისათვის დად-გენილია, რომ შ. მ-ის ორასზე მე-ტი ერთეული სტრუქტურულად და სემანტიკურად უეჭველ მსგავსებას ავლენს ქართველური ენების შესა-ბამის ერთეულებთან.

მეტად მნიშვნელოვანია ის გა-რემოება, რომ ქართველურ ენებში შემონახულია შ. მ-ის კუთვნილი არა მარტო კულტ. ტერმინები, რ-ე-ბიც შედარებით ადვილად გადადი-ან ერთი ენიდან მეორეში, არამედ საზიარო ლექსებითა გარკვეული რაოდენობა, რ-იც ასახავს სამეურ-ნეო და საოჯახო ყოფისათვის და-მახასიათებელი საქმიანობის შინა-არსს. საილუსტრაციოდ მოვყავს ზოგიერთი მათგანი: შუმ. ენიმ, ინიმ „ენა“; „სიტყვა“, „ბრძანება“, ქართ. „ენა“; შუმ. ერიმ/ნ „ჯარი“, „ხალხი“, ქართ. „ერი“; შუმ. განა „მინდორი“ „მიწა“, ქართ. „ყანა“, ძვ. ქართ. „მიწა“; შუმ. ხარ „ხარი“, ქართ. „ხარი“; შუმ. გა „ბორცვი, „გორა“, მეგრ. გა „გორა“; შუმ. გორ „საწყაო ერთეული“, ქართ. (ლენხ.) „გორო“ „საწყაო ერთეული“; შუმ. „სილა“ „საწყაო ერთეული“, ქართ. (ქიზიყ.) სილა „ჭურჭელი ნივთი-ერების გარკვეული მდგომარეო-ბის აღმნიშვნელი ტერმინი“; შუმ. ნიგა „საწყაო ჭურჭელი“, ქართ. (ლენხ.) ნიგა, (ქვ. იმერ.) ნუგე „ხის ამოგულული, ცილინდრული ფორ-მის ჭურჭელი, ხის სათლი (გამოი-ყენებოდა საწყაოდაც)“; შუმ. ხარა „კოდი, „დიდი ჭურჭელი „ორმო“, ქართ. „ხარო“ და სხვ. მრავალი.

ფუმერულ და ქართველურ ენებში საზიარო ლექსიკური ერთეულების არსებობა შეიძლება აიხსნას ორი გარემოებით: 1. ფუმერულ და ქარ-

კ. კ. შმიდტი.

თველურ ენებს შორის მოსალოდნე-
ლი შორეული გენეტიკური კავში-
რებით (მ. წერეთელი, პ. ფენრიხი)
და 2. შუმერულსა და ქართველურ
(წინარექართველურ) ენებს შორის
გარკვეული დონის კონტაქტებით
რომელიმე შუალედური ენის ან ენე-
ბის მეოხებით, ანდა შუმერულთან
ქართველურენოვანი სამყაროს პირ-
დაპირი ურთიერთობისა და შეხე-
ბის შედეგად.

ამ მოსაზრებებთან დაკავშირე-
ბული კვლევის შედეგების გათვა-
ლისწინებით შეიძლება ითქვას,
რომ ზემოთ მოყვანილი საზიარო
სიტყვების არსებობა არ უნდა იყოს
შეპირობებული ქართველური და
შუმერული ენების გენეტიკური
ერთობით, რადგანაც მათი ლექსი-
კური მასალის შეპირისპირება არ
ავლენს ამგვარი ურთიერთობისათ-
ვის დამახასიათებელ კანონზომიერ
და სისტემატურ ფონემურ შესატყ-
ვისობებს. არც იმის დაბეჯითებით
მტკიცება შეიძლება, რომ ქართ-
ველურ ენებს შუმერული სიტყვე-
ბი მიღებული ჰქონდეთ რომელიმე
შუალედური ენიდან; ძვ. სემიტურ
ენაში — აქადურში (ასურულ-ბა-
ბილონური დიალექტებით), ანდა
ხურიტულში, რეზსაც, შესაძლოა,
შეესრულებინათ შუალედური, ლექ-
სიკის გადამცემი ენების როლი, არ
დასტურდება ქართველურ ენებში
შემონახული არც ერთი შუმერული
სიტყვა. საფიქრებელია, რომ შუ-
მერული ლექსემები ქართველურ
ენობრივ სამყაროს მიღებული უნ-
და ჰქონდეს მხოლოდ უშუალო კონ-
ტაქტების გზით.

ქართველური ენების მონაცემთა
გათვალისწინებით, დასახელებულ
ორ ენობრივ გარემოს შორის უშუ-
ალო კონტაქტების არსებობა სავა-
რაუდებელია წინარექართველურის
დაშლის დაწყებამდე, ანუ III ათას-
წლ. ბოლო ხანებამდე. ისტ. რეალი-
ებზე დაყრდნობით კი შეიძლება ამ-
გვარი ურთიერთობის კონკრეტულ
პერიოდად მივიჩნიოთ დრო ძვ. წ.
IV ათასწლ. II ნახ-იდან, ვიდრე III
ათასწლ. შუა ხანებამდე.

შესაძლებელია, მიახლოებითი
სიზუსტით განისაზღვროს ნაგუ-
ლისხმევი კონტაქტების განხორცი-
ელების გეოგრაფიკული, თითქმის
უძველეს ფაქტადაა აღიარებული,
რომ შუმერები სამხრ. შუამდინა-
რეთში ძვ. წ. IV ათასწლ. შუა ხანებში
მოვიდნენ სამხრეთიდან, კერძოდ,
სპარსეთის ყურის რაიონიდან. ჩრდ.
მიმართულებით მათი შედარებით
სწრაფი გავრცელება შეჩერდა 33-ე
პარალელის განედზე, რ-იც დღევან-
დელი ბაღდადის ოდნავ სამხრეთით

გადის. ამის იქეთ შუმერები წინ არ
წაწეულან. თუ ჩვენ საერთოდ და-
ვუშვებთ შუმერულ სამყაროსთან
წინარექართველურენოვანი მასის
უშუალო კონტაქტების შესაძლებ-
ლობას (ამის გამორიცხვისათვის კი
ჯერჯერობით არავითარი საფუძ-
ველი არ არსებობს), მაშინ უნდა
დავუშვათ ისიც, რომ ეს უშუალო
ურთიერთობა სწორედ 33-ე პარა-
ლელის ახლო რეგიონში უნდა გან-
ხორციელებულიყო.

ლიტ.: წერეთელი მ., სუმერული
და ქართული. — კრ.: «გვირგვინი»,
ტფ., 1912; გორდეზიანი რ., წინარე-
ბერძნული და ქართველური, თბ., 1985;
შარაშენიძე ჯ., შუმერები და ქარ-
თველური სამყარო. — «საქართველო,
ევროპა, ამერიკა», 1997, №2; Kramar
K., O sumero-gruzinsk jednot jazykove. —
«V stnik Kr lovsk esk Spola nosti n uk»,
IV, 1905; Tseretheli M., Sumerian and
Georgian: A Study in Comparative Philology.
— «The Journal of the Royal Asiatic Society
of Great Britain and Ireland», 1913, 1914,
1915, 1916; მისივე, Das Sumerische und
das Georgische, I. — «Beti Kartlisa. Revue
de Kartv lologie», vol. VI—VII, Paris, 1959;
F h n r i c h H., Das Sumerische und die Kar-
twelischen. — «Georgica», Jena—Tb., 1981,
H. 4; Кикнадзе З. Г., Шумеро-картвелские
языковые параллели. — კრ.: ძველი ისტორი-
ის საკითხები (კავკასიურ-აღმოსავლური
კრებული, IV), თბ., 1973.

ჯ. შარაშენიძე.

შუხარდტი (Schuchardt) ჰუგო (4.
II. 1842, გოთა, — 21. IV. 1927,
გრატი), ავსტრიელი ენათმეცნიე-
რი. პალესა (1873-იდან) და გრატი-
ს (1876—1900) უნ-ტების პროფესო-
რი. მუშაობდა ზოგადი ენათმეცნ.
და რომანული ფილოლ. პრობლე-
მებზე. იკვლევდა აგრეთვე ბასკურ,
კავკასიურ, სემიტურ-ქამიტურ და
სხვ. ენებს. ქართ. ენას ეხება მისი
ორი ნაშრომი: „ქართული ენის შე-
სახე“ („ber das Georgische“, Wien,
1895) და „გარდამავალი ზმნის პა-
სიური ხასიათის შესახებ კავკასიურ
ენებში“ („ber den passiven Charakter
des Transitsivs in den kaukasischen Sprac-
hen“). — «Kais. Akademie der Wissen-
schaften in Wien. Philos. - Hist. Kl.», Bd.
133, 1895.

ქართ. ენის საკითხებზე მსჯელო-
ბისას შ. საკმაო სისრულით ითვა-
ლისწინებს არსებულ სპეც. ლიტ-
რას, მაგრამ, ამასთანავე, დიდ სიფ-
რთხილეს იჩენს მათ მიმართ. იგი
იძლევა ქართ. ენის თავისებურე-
ბათა ღრმა ანალიზს და მიდის მე-
ტად საყურადღებო (თუმცა რიგ შე-
მთხვევებში მცდარ) დასკვნებამდე.

ფონეტიკაზე მსჯელობისას გა-
რჩეულია ყრუ ხშულთა ორი წყება
— „მტკიცე“ (ყვლხშულები) — **ჭ ტ**
კ და „რბილი“ (ფშვინვიერები) —
ფ თ ქ. ყელის ხშვა „მტკიცე“ აფ-
რიკატებთან უფრო თვალსაჩინოა,

ვიდრე „მტკიცე“ ხშულებთან. სხვა
ბგერებიდან განხილულია **გ** და **რ**.
აღნიშნულია, რომ **ქ** ქართულში არ
არის წყვილბაგისმიერი; **რ** ვერ ქმ-
ნის მარცვალს. შ. საკმაოდ დაწვრი-
ლებით ჩერდება მახვილის საკი-
თებზე. აღნიშნავს, რომ ქართულ-
ში არის სუსტი, ადგილმონაცვლე
მახვილი, რ-იც ბოლოდან მეორე
მარცვალზეა (ბედნიერი), რთულ
სიტყვებში კი ორი მახვილი შეი-
ნიშნება (ყვლა-ფერი), თუმცა აფ-
ტორი იქვე დასძენს, რომ მისი და-
კვირვება შეიძლება არ იყოს ზუს-
ტი და საჭიროა შემდგომი კვლევა.

ბრუნებთან დაკავშირებით
შ. სწორად შენიშნავს, რომ ან-
ტონ I-ის გრამატიკაში აკუზატი-
ვის („შემახმენლობითის“) ნიშნად
გამოყოფილი **-ი** (გზა-გზად, მარი-
ამ-მარიამი...) აკუზატივს სახელო-
ბითისაგან არ განასხვავებს. იმან,
ვინ ნაცვალსახელებში გამოყოფს **-ნ**
ბრუნვის ნიშანს, რ-იც თავდაპირვე-
ლად აქტიური (მოთხრ.) ბრუნვისა
უნდა ყოფილიყო, შემდეგ კი სახე-
ლობითის ფუნქციით იქნა გამო-
ყენებული. მანვე გამოყო უცნობი,
ძალიან ძველი ბრუნვა, რ-საც აქვს
მოქმედებითის ან ზმნისართული
მიცემითის მნიშვნელობა: ძლი-
ვს, სხვაფრ-ივ, მხრ-ივ (მხრ-ით) და
ამ ბრუნვის ნიშნის **ვ** დაუკავშირა
სვან. მიცემითის **ვ**-ს (მაგ., ლერ-
ბათ-ვ „ღმერთს“), რ-იც მოქმედები-
თის **შე** ნიშანშიც გვხვდება.

შ. განსაკუთრებულ მნიშვნე-
ლობას ანიჭებდა ზმნას, როგორც
„ენის სულს“. მისი აზრით, სახე-
ლის ფლექსიაც კი გაუგებარია ზმ-
ნის გარეშე: ბრუნვათა სიმრავლე,
მათი თავდაპირველი მნიშვნელო-
ბების დიფერენციაცია, მათი გა-
მიჯვნა და ერთმანეთში არევა...
ასახავს იმ ურთიერთობას, რაც ზმ-
ნის შიგნით არის მოცემული. მან
ყურადღება გაამახვილა ზმნასთან
დაკავშირებულ მთელ რიგ საკი-
თებზე, რ-ებიც მოითხოვენ სპეც.
კვლევას (განსაკუთრებით ქართვე-
ლების მიერ, რ-თაც ამის გაკეთებას
ენის ალლო დაკუადილებს). შ-ს სა-
გულისხმო დაკვირვებები აქვს წი-
ნადადების კონსტრუქციებზე და
ა. შ.

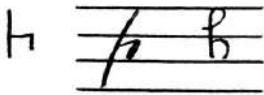
შ. განსაკუთრებით უსვამს ხაზს
ქართულის, როგორც „მთავარი“
ენის, შესწავლის მნიშვნელობას.
ერთი მხრივ, ქართველურ ენათა
კვლევის, მეორე მხრივ კი — ჩრდ.
კავკ. ენებსა და ბასკურთან ნათე-
საობის დადგენის თვალსაზრისით.

თბზ.: Избранные статьи по языкозна-
нию, М., 1950.

არნ. ჩიქობავა.
გ. ბურჭულაძე.

ჩ, ქართული ანბანის ოცდამეექვსე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეცხრე) ასო. მისი სახელია „ჩინი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი ფშვინ-ვიერი შიშინა აფრიკატისა. ასომ-თავრულში იწერებოდა **ჩ**. მისი მონაზულობა ურთიერთპერპენდიკულარული ხაზების კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ნუსხური ÷ კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ იხრება, ოთხ ხაზში იწერება, მხედრულში **ჩ**-ს მომრგვალებული ფორმები აქვს და ზედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ათასს (1000).

ჩართული, წინადადების წევრებთან გრამატიკულად დაუკავშირებელი სიტყვა ან სიტყვათა შეკავშირება, რ-იც გადმოვცემს, როგორ უყურებს მოქმელი წინადადებაში გამოხატულ აზრს, თვით გამოთქმის ფორმას, ან კიდევ მიუთითებს მოწოდებული აზრის ინფორმაციის წყაროს და სხვ. (ლ. კვაჭაძე).

ჩ-ის გავრცელებულ განმარტებებში ერთმანეთს კვეთს **ჩ**-დმი ორგვარი მიდგომა — გრამატიკ. და სემანტიკურ-სტილისტიკური.

გრამატიკულად ჩ, ძირითადად ხასიათდება როგორც განსაკუთრებული „გრამატიკული კლასი“. მორფოლოგიურად (და ლექსიკურად) იგი მრავალფეროვანია, ვინაიდან მოიცავს სხვადასხვა მეტყველების ნაწილს; მის შემადგენლობაშია სიტყვები, გამოთქმები და წინადადებები; სინტაქსური კავშირი წინადადების დანარჩენ

ნაწილთან **ჩ**-ს არა აქვს (თუმცა ზოგი ავტორი **ჩ**-ის ურთიერთობაში წინადადების დანარჩენ ნაწილთან სპეციფ. სინტაქსურ კავშირს ხედავს). **ჩ**-ის სინტაქსურ ფუნქციას (სხვა დამხმარე სიტყვებთან ერთად) ასე განსაზღვრავენ: ეს სიტყვები (**ჩ**., ნაწილაკი, კავშირი) გამოყოფენ სიტყვათა მოწესრიგებული რიგის ერთ-ერთ წევრს, როგორც მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანს, შემოჰყავთ ახალი წევრი და ხმავენ სიტყვათა რიგს; ანდა გამოყოფენ ერთ-ერთ წევრს მოდალური შეფასების საფუძველზე. **ჩ**-ის ფუნქციად ასახელებენ აგრეთვე წინადადების აქტუალიზაციის გაძლიერებას.

უფრო მნიშვნელოვანია და მრავალგვარი **ჩ**-ის სემანტიკურ-სტილისტიკური ფუნქციები: ინფორმაციული (მოუბარი აზოგადებს ან აკონკრეტებს ამბავს; მიუთითებს ნაამბობის თანამიმდევრობას ან მოწოდებული აზრის წყაროს), შემფასებლური და ემოციურ-შემფასებლური, რამდენადაც **ჩ**. წინადადებას სუბიექტურ-მოდალურ შინაარსს სძენს, მას მოდალურ სიტყვასაც უწოდებენ.

სტილისტიკურ-სემანტიკური ფუნქციების მიხედვით სხვადასხვა სახის **ჩ**-ს ერთმანეთისაგან განასხვავებს მხოლოდ გამოყენების სიხშირე სალიტ. ენის სხვადასხვა ფუნქციურ სტილში. გრამატიკ. ფუნქციის მიხედვით მათ შორის მეტი სხვაობაა.

ჩ. სიტყვები. ასეთებად უმეტესად გვხვდება ზმნისართები: განსაკუთრებით, უმეტესად, უპირატესად, მეტ-ნაკლებად, ჩვეულებრივად, ზოგადად, კერძოდ, მაგალითად, სახელდობრ, ამგვარად, ამრიგად; სასიკეთოდ, საბედნიეროდ, სამწუ-

ხაროდ და სხვ., ე.ი. ძირითადად ის ზმნისართები, რ-ებიც წინადადების შემადგენლობაში, შემასმენლის წინა, კონტაქტურ პოზიციაში ვითარების გარემოების სინტაქსურ როლს ასრულებენ. როგორც კი ვითარების გარემოება პოზიციურად დაშორდება შემასმენელს (ან მის მომდევნოდ გადაინაცვლებს), დაშორდება მას ინტონაციურად და სემანტიკურადაც, განკერძოვდება და სემანტიკურ კავშირს ამყარებს მთელ წინადადებასთან, რ-საც გამოეყოფა პუნქტუაციურადაც და **ჩ**-ად ყალიბდება. შდრ.: „მე შვილთანაც ჩვეულებრივ ვსაუბრობ ოჯახის პრობლემებზე“ (ვსაუბრობ ისევე, როგორც სხვებთან, დაუფარავად) და: „მე, ჩვეულებრივ, (როგორც წესი) შვილთანაც ვსაუბრობ ოჯახის პრობლემებზე“, ან „მე შვილთანაც ვსაუბრობ, ჩვეულებრივ, ოჯახის პრობლემებზე...“

ჩ-ის ადგილი წინადადებაში თავისუფალია: იგი შეიძლება შეგვხედეს წინადადების თავშიც, შუაშიცა და ბოლოშიც (თუმცა ბოლო პოზიცია შედარებით იშვიათია).

პოზიციის შესაბამისად, ფუნქციის ცვლის თვალსაზრისით საინტერესოა ზოგიერთი ზმნური ფორმა, რომელიც ხშირად გვხვდება **ჩ**-ის ფუნქციით. **ჩ**-ად რეალიზებული ზმნური ფორმების ამოსავლად პიპოტაქსური კონსტრუქცია ივარაუდება. მათი ერთი ნაწილი (**მგონი, ჩანს, ეტყობა, შესაძლოა...**) იმდენად „გაცვდა“ სემანტიკურადაც და ფორმობრივადაც, რომ მოდალური სიტყვების (ნაწილაკების) რიგში ჩადგა. მათ მორფე მოიღებოდაც უწოდებენ. მსგავს ტენდენციას ავლენენ ზმნები: **ვთქვით, ვნახოთ, დავუშვით...** იგივე ბედი ეწია უცხო-

ური (არაბული) წარმომავლობის — **ალბათ** ზმნისართს — და თითქოს მრავალფუნქციურ სიტყვას — **აგრეთვე**, რებიც დღეს უმეტესად ნაწილაკის როლს ასრულებენ.

ზმნის პირიანი ფორმების ნაწილი (**მასხოვს, ვფიქრობ, ვიცი, მწამს...**), განსაკუთრებით — წინადადების შუაში, დღესაც მთავარ წინადადებად განიხილება. ამგვარი ფორმების „ჩ-ად ქცევის“ პროცესი, რასაც ხელს უწყობს მათი ხშირი, თითქმის ავტომატური ხმარება და მოდალურობის მაღალი ხარისხი, შეიძლება ითქვას, ჩვენ თვალწინ მიმდინარეობს...

ამა თუ იმ პირიანი ფორმის ფუნქციას წინადადებაში ძირითადად ისევ სიტყვათგანლაგება და ინტონაცია განსაზღვრავს; ასე, ზმნა-შემასმენელთან კონტაქტურ პოზიციაში ზმნის პირიანი ფორმები ინტონაციურად გამთლიანებულ, დაუნაწევრებელ შესიტყვებას ქმნიან და მოდალური ნაწილაკის (თუ დამხმარე ზმნის) როლს ასრულებენ. ასეთებია, მაგ.: **მგონი** დაიჯერა, **ეტყობა** უმძიმს, **შესაძლოა** დამარცხდეს, **ვიცი** მენდობი და სხვა.

ზმნა-შემასმენელთან დისტანციურ პოზიციაში იგივე ფორმები ჩ-ის როლს ასრულებენ. მაგ., „...მუცელში დამკერებულმა ძალამ, **ეტყობა**, მთელი ტანით შემოაბრუნა“ (თ. ჭილაძე).

აღნიშნულ ზმნურ ფორმებს პირის გაგება თითქმის დაკარგული აქვთ და, ამასთან, ზოგადი აწმყოს მნიშვნელობისა არიან. მაგრამ, თუ მათ რომელიმე საუღლებელი ნაკვთის ფორმა ექნებათ და დაიტვირთებიან პირის გაგებით, პიოტაქსურ კონსტრუქციას დაუახლოვდებიან არა მარტო აგებულებით, არამედ სემანტიკურადაც. ასეთ შემთხვევაში ისინი რთული წინადადების მთავარი ნაწილის ფუნქციას შეიძენენ. შდრ., მაგ.: „დათმობას, **ეტყობა**, ნამდვილად არ აპირებდა“ და „დათმობას, **ეტყობოდა** (მას), ნამდვილად არ აპირებდა“. წინადადების დანარჩენ ნაწილთან პიოტაქსურის მსგავს კონსტრუქციას ქმნიან აგრეთვე შედგენილი შემასმენლის ფორმის მქონე სიტყვები — **რასაკვირველია, ცხადია, ბუნებრივია** და მისთ. შედგენილი შემასმენლის ფორმის მქონე სიტყვებმა, ისევე როგორც ზმნის ზოგიერთმა პირიანმა ფორმამ, შეიძლება მყარი გამოთქმები შეადგინონ **როგორც** კავშირთან ერთადაც. მაგალითად, პარალელურად ჩ-ის ფუნქციით შეიძლება ინმარბოდეს **ცნობილია**

და **როგორც ცნობილია; ჩანს** და **როგორც ჩანს...**

ამგვარად, ჩ-ად ცნობილ სიტყვათა უმეტესი ნაწილი ფაქტობრივად ჩ. კი არ არის წინადადებაში, არამედ **განკერძოებულია** მისგან. განკერძოების ძირითადი ხელშემწყობი პირობებია სიტყვათგანლაგება და ინტონაცია, ზმნური ფორმებისათვის (დამატებით) — მათი აგებულებაც, ფორმა.

რაკი ჩართული სიტყვებისათვის დამახასიათებელია ფუნქციათა მონაცვლეობა სინტაქსური პირობების შესაბამისად, მათ ფუნქციურ-სინტაქსურ ომონიმებსაც უწოდებენ.

ჩ. გამოთქმები მიიღება რთული წინადადების შეკვეცით, რედუცირებით. მათ შორისაა: 1. ინფორმაციის შევსების, ნათქვამის დაზუსტების (უკეთ თქმის) ან „მართლად თქმის“ ფუნქციის მქონე **ჩ-ები: უფრო სწორად, უფრო ზუსტად, სიმართლე გითხრა(თ);** 2. თანამედროვე ქართ. ენაში დამკვიდრებული ე. წ. „ფიცილის ფორმულები“: **ღმერთმანი, დედაშვილობამ (დედაშვილობას), დაძმობამ, მიწის მადლმა** და მისთ.

ჩ. წინადადებები. ფართო გაგებით, „ჩ-ა“ ინტერპოზიციაში, ანუ შუა პოზიციაში მყოფი რთული წინადადების ნაწილი — დამოკიდებული ან მთავარი წინადადება და იგი შემდეგ სტილისტიკურ-სემანტიკურ ფუნქციებს ასრულებს: ა) აზუსტებს ან ავსებს ინფორმაციას დამატებითი ცნობებით. მათ შორისაა სხვადასხვა ხასიათის ავტორისეული რემარკები; ბ) გამოხატავს ავტორის სუბიექტურ დამოკიდებულებას ნათქვამისადმი, შეიცავს რაიმე ქვეტექსტს.

ჩ. წინადადებებისა და გამოთქმების ხშირი ხმარება დამახასიათებელია უფრო თანამედროვე სალიტ. ენისათვის.

ლიტ.: ჩინჩალაძე მ., ქართული ზმნის ფორმის სწავლება სკოლაში, თბ., 1955; შამელაშვილი რ., განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდიკა, თბ., 1958; ფოჩხუა ბ., სიტყვათგანლაგებისათვის ქართულში. — «იკვ», XIII, თბ., 1962; კვამაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; კიზირია ა., ჩართული სიტყვა და წინადადება ძველ ქართულში. — «იკვ», XV, თბ., 1966; პასილაია ნ., პუნქტუაცია, თბ., 1973; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; შალაშვილი გ., გაბეჩავა რ., ქართული ენის პრაქტიკული სტილისტიკა, თბ., 1974; პაპიძე ა., II კავშირებითის ნაკვთის ფუნქციები და გამოყენება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. — «ქსკს», წგ. 4, თბ., 1981; აფრიდონიძე შ.,

სიტყვათგანლაგება ახალ ქართულში, თბ., 1986; ცქიტიშვილი ნ., ჩართული. — «ქსკს», წგ. 8, თბ., 1988; ჯორბენაძე ბ., კობაძე მ., ბერიძე მ., ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი, თბ., 1988; კვანტალიანი ლ., ქართული ზეპირი მეტყველების სინტაქსის საკითხები, თბ., 1990; ანგლედიანი დ., ჩართული სიტყვები, როგორც სინტაქსური ომონიმები. — «თსუ სტუდენტთა და ახალგაზრდა მეცნიერთა შრომები», II, თბ., 1999; მისივე, ჩართული სიტყვების ფუნქციური მონაცვლეობა. — «თსუ შრომების კრებული», III, 1999; Руднев Г., Синтаксис осложненного предложения, М., 1959; Ахманова О. С., Микаэлян Г. Б., Современные синтаксические теории, М., 1963; Виноградов В. В., О категории модальности и модальных словес в русском языке, М., 1975; Панакин В. М., Омонимия лексическая и синтаксическая. — «Русская речь, 1975, №1.

ნ. ცქიტიშვილი.

ჩერქეზიზმი ეკატერინე ესტატეს ასული (ეკა ჩერქეზი) (1898, თბილისი, — 1946), ინგლისური ქართველოლოგიის განვითარების ერთ-ერთი მონაწილე. დაიბადა და აღიზარდა თბილისში. დაამთავრა კეთილშობილ ქალთა ინ-ტი, სადაც დაეუფლა უცხო ენებს. 1919-იდან მუშაობდა თბილ. სახელმწ. უნ-ტის ბიბლიოთეკაში, ძირითადად უცხოური ლიტ-რის დამუშავებაზე. 1922 გაემგზავრა ინგლისში საბიბლიოთეკო საქმის შესასწავლად. ლონდონში ცხოვრობდა ვ. ჩერქეზიშვილთან („ვაზიანი“), რ-იც იყო მ. და ო. უორდროპების ქართ. ენის მასწავლებელი. მისი წარდგინებით ო. უორდროპმა ოქსფორდის ბოტლის ბ-კაში დაცული უორდროპთა წიგნებისა და ხელნაწერების კოლექციის აღწერა და კატალოგის შედგენა ჩ-ს მიანდო. მის მიერ შედგენილი, მანქანაზე გადაბეჭდილი 550-გვერდიანი კატალოგის ორი ტომი სამ ევროპულად ყოფილა წარმოდგენილი. ეს კატალოგი უორდროპთა ვრცელი ფონდის ერთ-ერთ ვზამკვლევი იყო დიდხანს, ხოლო ზოგიერთი პირველხარისხოვანი ცნობის გამო დღესაც ინარჩუნებს მნიშვნელობას.

ჩ-მა ქართ. გამოცემებით შეაგსო უორდროპთა ფონდი, რაც კარგად ჩანს ს. იორდანიშვილისთვის 1925—31 მიწერილი მისი წერილებიდან (დაცულია ს. იორდანიშვილის არქივში). წერილები ნათელს პფენს ჩ-ის ბიოგრაფიას, მის მოღვაწეობას საქართველოსა და ქართ. საქმის საკუთილდოდ. იგი ქართვ. მეცნიერებს სთხოვდა, გაეგზავნათ თავიანთი უახლესი გამოკვლევები და ნაშრომები, რთა გადათარგმნასა და გამოქვეყნებას რომელიმე სამეცნ. ჟურნალში თვითონ უზრუნველყოფდა. თბი-

ე. ჩერქეზიშვილი.

ლისიდან მიღებულ კატალოგებს, ბიულეტენებს აცნობდა ო. უორდროპს და შესაძენი წიგნების სიას გზავნიდნენ თბილისში. ინგლისიდან საქართველოს ბანკში გაიხსნა კრედიტი.

ჩ-ს კავშირი ჰქონდა ლონდონში მცხოვრებ საქართველოში დაინტერესებულ პირებთან, ეხმარებოდა მათ ქართ. წიგნების შეძენაში.

1928 ჩ-მა დაიწყო ქართულ-ინგლისური ლექსიკონის შედგენა, რ-იც ეყრდნობოდა ძველი და ახალი აღთქმის ქართ. და ინგლ. ტექსტებს, „ვეფხისტყაოსნის“ მ. უორდროპისეულ თარგმანს, დ. ჩუბინაშვილის რუს.-ქართ. ლექსიკონს (1886). საცნობაროდ გამოყენებული ყოფილა მ. ბროსესა და ნ. მარის შრომები; ავტორს უსარგებლია ი. ჯავახიშვილის ისტ. ხასიათის ნაშრომებითა და თბილ. უნ-ტის სხვა მეცნიერთა გამოკვლევებით. 1937 ლექსიკონი განიხილეს ზ. ავალიშვილმა და რ. გაბაშვილმა, მისი საბოლოო რედაქცია ო. უორდროპს ეკუთვნის.

სხენებული ლექსიკონი ჩ-ს დაუსრულებია 1939, მაგრამ მის გამოცემას ხელი შეუშალა მეორე მსოფლიო ომმა. ლექსიკონი დაიბეჭდა 1950; ეძღვნება ო. უორდროპის ხსოვნას და გამოცემულია ოქსფორდის უნ-ტის მ. უორდროპის სახ. ფულადი ფონდის ხელშეწყობით.

ლექსიკონი შეიცავს 15 ათას სიტყვას. ავტორის მიზანი იყო ხელმისაწვდომი გაეხადა ქართ. ენა და ლიტ-რა ინგლისელ მკვლევართათვის. რამდენადაც ეს იყო პირველი ცდა ამგვარი ლექსიკონის შედგენისა, ბუნებრივია, იგი სრულყოფილი არ არის, მაგრამ ის, რაც გაკეთებულია, ყურადღების ღირსია.

ჩ-ის ცხოვრება ტრაგიკულად დასრულდა — გემი, რ-თაც იგი საბერძნეთში მიემგზავრებოდა, ჩაიძირა.

თხზ.: Cherkesi E., Georgian-English Dictionary, Hertford, 1950.

ლიტ.: უთურგაიძე თ., ე. ჩერქესი — ქართულ-ინგლისური ლექსიკონი. — «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება», XXII, თბ., 1980; შარაძე გ., ბედნიერებისა და სათნოების საუნჯე, თბ., 1984.

ლ. იორდანიშვილი.

ჩიქობავა არნოლდ სტეფანეს ძე [14 (26). III. 1898, სოფ. საჩიქობავო, სენაკის მაზრა, — 5. XI. 1985, თბილისი], ენათმეცნიერი. იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერების, როგორც დამოუკიდებელი სამეცნ. დისციპლინის, ფუძემდებელი. ჩ-მ დაამთავრა თსუ სიბერძნისმეტყველების ფაკ-ტი საენათმეცნიერო განხრით (1922) და დატოვებულ იქნა საპროფესოროდ

მოსამზადებლად. მან, პირველმა თსუ-ის კურსდამთავრებულთაგან, 1929 დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“, I (1928). ჩ. თსუ-ის აღზრდილთაგან პირველი პროფესორია (1933); 1941 აირჩიეს საქართვე. მეცნ. აკად. პირველ შემადგენლობაში; იყო მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმის წევრი (1950—63); საქართვე. (1946), დაღ. (1968), ყაზბ.-პალე. (1968), აფხ. (1978), ჩაჩხ.-ინგ. (1981) მეცნ. დამს. მოღვაწე, ჰუმბოლდტის სახ. ბერლინის უნ-ტის საპატიო დოქტორი (1960), დიდი ბრიტანეთის ფილოლოგთა საზ-ბის საპატიო წევრი (1968).

ჩ. სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა თსუ-სა (1926—85) და ენათმეცნ. ინ-ტში (1933—85). 1933 თსუ-ში დააარსა კავკ. ენათა კათედრა, რ-საც განაგებდა 1960-მდე. 1960-იდან იყო მისი პროფესორი. 1936-იდან გარდაცვალებამდე ხელმძღვანელობდა მისივე თაოსნობით შექმნილ მთის იბერიულ-კავკ. ენათა განყ-ბას ჯერ ენიმიკიში, შემდეგ კი — ენათმეცნ. ინ-ტში (1950—52 ამავე ინ-ტის დირექტორი); ქართ. ენის კათედრის გამგე ქუთ. პედ. ინ-ტში (1933—37). ჩ. იყო ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის კომისიის თავ-რე და მთავარი რედაქტორი (1950—63), „იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერების წელიწადულის“ დამაარსებელი და მთავარი რედაქტორი (1974—85); იბერიულ-კავკ. ენათა სისტემისა და ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილ რეგიონალურ სამეცნ. სესიათა მუდმივი საორგანიზაციო კომიტეტის თავ-რე (1965-იდან).

ჩ. იკვლევდა ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკ. ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის, დიალექტოლოგიისა და ლექსიკოლოგიის, ქართ. ენის სწავლების საკითხებს, მის პირველ მეცნ. შრომას „ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში“ (1923) მოჰყვა 500-მდე ნაშრომი, 20-მდე მონოგრაფია ქართ. და უცხ. ენებზე.

ჩ. ჩვენში ერთი პირველთაგანია, ვინც მთის იბერიულ-კავკ. ენებს სწავლობდა ადგილზე, სავსე პირობებში (1929—41). ასე შეიქმნა არაერთი პირველხარისხოვანი შრომა ხუნძურის ფონეტიკა-მორფოლ. და სინტაქსის საკითხებზე (1962 გამოქვეყნდა „ხუნძური ენა“ ილ. ცერცვაძის თანაავტორობით). ჩ-მ არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა იბერიულ-კავკ. ენათა გენეზისური ურთიერთობის პრობლემას; გამოაქვეყნა შემაჯამებელი ხასიათის მონოგრაფია „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ (1979).

ჩ-მ ძვ. და ახ. ქართ. ენის შესწავლის სხვადასხვა საკითხს მიუძღვნა

შრომები: „რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში“ (1928), „მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში“ (2 წერილად; 1942), „მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში“ (2 წერილად; 1941) და სხვ. ქართ. ენასა და მისი სწავლების საკითხებს ეხება შრომათა ციკლი „რა თავისებურება-ნი ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას“ (1929—30) და „სახელისა და ზმნის ანალიზის პრინციპები ქართულში“ (1933—38) — ორივე ცალკე წიგნად გამოვიდა (1998). ჩ-ს მიერ შემუშავებულია ქართ. სალიტ. ენის ნორმების დადგენის პრინციპები; მის მიერვე დადგენილი 8 ენობრივი ნორმა შესულია „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებში. I“ (1970). ჩ-ს ეკუთვნის დაკვირვებანი მწერლის ენაზე (შოთა რუსთაველი, ი. ჭავჭავაძე), მისი დიალექტოლოგიური ხასიათის შრომები ეხება ფერეიდნულს, მთიულურსა და გარეკახურს, დიალექტიზმებს „ვეფხისტყაოსანში“, ისტ. დიალექტოლოგიის საკითხებს და სხვ. ქართველურ ენათა კვლევის სფეროში განმაზოგადებელი ხასიათისაა ნაშრომი „ქართველური ენები, მათი ისტორიული შედგენილობა და ძველი ლინგვისტური სახე“ (1948; რუსულ ენაზე); მონოგრაფიაში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ“ (1936) ავტორი ამტკიცებს, რომ მეგრული და ჭანური ერთი ენის — ზანურის — ორი დამოუკიდებელი დიალექტია და არა ორი ენა; „ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“ (1938) ფაქტობრივად ქართველურ ენათა პირველი ისტ.-შედარებითი ლექსიკონია. ჩ-მ მონოგრაფიაში „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“ (1942), ერთი მხრივ, განავითარა ი. ჯავახიშვილის მიერ დაწყებული ძიება გრამატ. კლას-ნიშნებისა ქართველურ ენათა სახელებში და, მეორე მხრივ, მოგვცა პირველი მეცნ. თეორია სახელის ფუძის შედგენილობის შესახებ ამ ენებში. თანამედროვე ეტიმოლოგიური ძიების შემცველია ჩ-ს არაერთი სპეც. („ეტიმოლოგია ძველი ქართული ტერმინებისა „ბლუარი“, „სამხარი“, 1953) თუ არაეტიმოლოგიური ხასიათის ნაშრომი.

ჩ. ენათმეცნიერების ცნობილი თეორეტიკოსია; მის მიერ 1940 ზოგადი ენათმეცნ. საკვანძო საკითხებზე ლენინგრადში წაკითხული მოხსენების — „პრობლემა ენისა, როგორც ლინგვისტიკის საგნისა, საბჭოთა ენათმეცნიერების ძირითადი ამოცანების შუქზე“ (დაიბეჭდა 1941) ფაქტობრივ გაგრძელებას წარმო-

არნ. ჩიქობავა.

ადგენდა 1950 წლის 9 მაისს გაზ. „პრავდაში“ მისივე წერილით გახსნილი საენათმეცნ. დისკუსია, რის შემდეგაც აღიკვეთა ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მონოპოლია. ჩ-ს ეკუთვნის ფუძემდებლური შრომები ზოგადი ენათმეცნიერების სფეროში: „ზოგადი ენათმეცნიერება“, [ტ.] I — პრობლემური ნაწილი (1935; გამოც. მე-3, თბ., 1946), [ტ.] 2 — ძირითადი პრობლემები (1945; გამოც. მე-2, თბ., 1983); „ენის, როგორც ენათმეცნიერების საგნის, პრობლემა“ (1959, რუს. ენაზე) და სხვ.

ჩ-ს მიენიჭა მოსკოვის უნ-ტის მ. ლომონოსოვის სახ. პრემია (1951), საქართვე. სახელმწ. პრემია „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ სხვა რედაქტორებთან ერთად (1971), ი. ჯავახიშვილის პრემია (1980). მიღებული აქვს სახელმწ. ჯილდოები.

თბზ. (გარდა დასახელებულის): ერ. გატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I—II, თბ., 1948—61; ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — წგ.: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1, თბ., 1950; იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; Языки народов СССР, т. 4, Иберийско-кавказские языки, М., 1967; Грузинский язык. — «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წიგნიწიგნი», XI, თბ., 1984.

ლიტ.: შარაძენიძე თ., არნოლდ ჩიქობავა, მე-2 შვეს. გამოც., თბ., 1978 (ერთი ჩ-ს შრომათა ბიბლიოგრაფ.); არნოლდ ჩიქობავა ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ. მ. ბარკვა, ქ. ჯეგრდწიფილი, თბ., 1979.

გ. ბურჭულაძე.

ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ (ნიკიფორე ირბაქი) (დაახლ. 1585—1658), პოლიტიკური მოღვაწე და დიპლომატი, პირველი ქართ. ნაბეჭდი წიგნის ერთ-ერთი გამომცემელი. 9 წლისა სწავლა-განათლების მისაღებად გაგზავნეს იტალიაში, სადაც ბერძნ. სკოლაში მიეგარა სასწავლებლად. იქვე აღიკვეცა ბერად, დაახლ. 1608 საქართველოში დაბრუნდა და კახეთის მეფის — თეიმურაზ I-ის კარის მოძღვარი გახდა. 1614, შაჰ-აბას I-ის საქართველოში ლაშქრობის დროს, იერუსალიმში წავიდა. 1625 ანტისპარს. ბრძოლის პერიოდში თეიმურაზ I-ის დავალებით დიპლ. მისიით გაემგზავრა ევროპაში. რომში ყოფნისას ჩ-მა აქტ. მონაწილეობა მიიღო ქართ. ბეჭდვითი წიგნის გამოცემაში. 1629 მისი დახმარებით ჩამოისხა ქართ. ანბანი, შემუშავდა და გამოიცა ქართულ-იტალიური ლექსიკონი — პირველი ქართ. ნაბეჭდი წიგნი, შემდეგ — „ლოცვანი“ ქართ. ენაზე. 1629 ჩ. საქართველოში დაბრუნდა, მეტეხის ეკლესიის წინამძღვარი გახდა. 1632,

ნიკიფორე ირბაქი — თეიმურაზ I ელჩი დას. ევროპის ზოგიერთ სახელმწიფოში (ქრ. კასტელის ალბომიდან).

როდესაც თეიმურაზ I იძულებული შეიქნა იმერეთის სამეფოსათვის შეეფარებინა თავი, ჩ. სამეგრელოს მთავრის — ლევან II დადიანის უახლოესი თანამშრომელი და მისი ფართო პოლიტ. გეგმების სულისჩამდგმელი გახდა. 1643—49 ჩ. კვლავ იერუსალიმშია ქართველთა ჯვრის მონასტრის წინამძღვრად. 1650 საქართველოში დაბრუნდა. ჯერ იმერეთის სამეფოს კარზე იმყოფებოდა, შემდეგ — კვლავ ლევან II დადიანთან, რის ხელშეწყობითაც დას. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი გახდა. 1657, ლევან II დადიანის გარდაცვალების შემდეგ, ახალმა მთავარმა ვამეყ III-მ სხვა თავის მოწინააღმდეგეთა შორის ჩ-ც შეიპყრო და იგი საპყრობილეში გარდაიცვალა. ჩ-ის მრავალმხრივი საქმიანობა მიმართული იყო საქართვე. პოლიტ. და კულტ. აღორძინებისაკენ. თანამედროვენი მას უწოდებდნენ ბრძენსა და ფილოსოფოსს, რიტორს, „ღირსსა ყოვლისა სიკეთისა“.

იხ. აგრ. პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები.

ლიტ.: თაშარაშვილი მ., ისტორია კათალიკოსისა ქართველთა შორის..., ტფ., 1902; კეკელიძე კ., ნიკიფორე ირბაქი — ინიციატორი ქართული სტამბის დაარსებისა რომში. — კრ.: ლიტერატურული მემკვიდრეობა, წგ. 1, თბ., 1935; აკოფაშვილი გ., ქართველი დიპლომატი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი — ნიკიფორე ირბაქი, თბ., 1977.

გ. აკოფაშვილი.

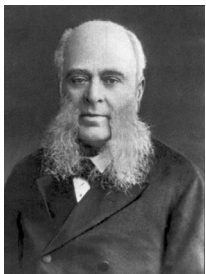
ჩუბინაშვილი დავით იესეს ძე (26. IX. 1814/5, თბილისი, — 5. VI.

1891, პეტერბურგი), ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, ლიტერატურათმცოდნე. პეტერბ. უნ-ტის პირველი ქართვ. პროფესორი, რუსეთის გეოგ. (1860-იდან) და საიმპერატორო არქეოლ. საზ-ბების (1869-იდან) წევრი, ფილოლოგ. საზ-ბის საპატიო წევრი, „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ წევრი. დაამთავრა პეტერბურგის ერთ-ერთი გიმნაზია (1835) და სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნ-ტში, სიბერძნისმეტყველების ფაკ-ტის აღმოსავლეთმცოდნეობის განყოფილებაზე. უნ-ტის დამთავრების (1839) შემდეგ დაინიშნა (1840) საგარეო საქმეთა სამინისტროს მთარგმნელად. 1844 მიიწვიეს პეტერბ. უნ-ტში ქართ. ენის მასწავლებლად. 1855—71 იყო ახალდაარსებული ქართ. ენისა და სიტყვიერების კათედრის გამგე და პროფესორი.

ჩ-ის სამეცნ. მოღვაწეობა 1840-იდან დაიწყო. ამ წელს გამოსცა „ქართულ-რუსულ-ფრანგული ლექსიკონი“ (35000 სიტყვა) მ. ბროსეს შესავალი წერილით, რ-შიც აღნიშნულია, რომ ჩ. ამ ლექსიკონის შედგენისას სარგებლობდა ბიძის, ნ. ჩუბინაშვილის ნაშრომით. 1846 გამოსცა „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, 1887—91 კი — „ქართულ-რუსული ლექსიკონი“. ქართ. გრამატიკის საკითხებს მიუძღვნა შემდეგი ნაშრომები: 1840 გამოცემული ლექსიკონის წინასიტყვაობად დაბეჭდილი მიმოხილვა ქართული ენის გრამატიკისა; 1855 პეტერბურგში გამოცემული „Краткая грузинская грамматика“; 1877 „ივერიაში“ (№14—17) გამოქვეყნებული წერილი „ეტიმოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაპადოკიის ან ჭანეთის მკვიდრთა მოსახლეობა“; 1887 გამოსულ „ქართულ-რუსული ლექსიკონის“ წამძღვარებული „ქართული ღრამმატიკა“.

ჩ-ის ეს შრომები ყურადღებას იქცევს გრამატიკული მასალის თავისებური დალაგებით, ენობრივი ფაქტების საინტერესო ახსნით. იგი კარგად იცნობდა თანამედროვე სათანადო ლიტ-რას, შემოქმედებითად ითვისებდა მას. მისი უახლოესი წინამორბედები არიან მამა — იესე და ბიძა — ნიკო ჩუბინაშვილები, აკად. მ. ბროსე.

ყველა სიახლე, რაც არის ი. ჩუბინაშვილის გრამატიკაში და ნ. ჩუბინაშვილის გრამატიკაში, მიმოხილვაში, შესულია ჩ-ის ნაშრომებშიც: იმ დროისათვის შესაფერის მეცნ. დო-

დ. ჩუბინაშვილი.

ნეზე მსჯელობა ბგერათა დასახს-
სიათებლად და ბგერათა ფონეტი-
კური ცვალებადობის შესახებ, და-
საბუთებული მსჯელობა ზედმეტი
ასოების თაობაზე, ქართ. სიტყვა-
წარმოების დაწვრილებითი ანალი-
ზი, ქვეყნის ფორმებისა და ვნებითი
გვარის ნიუანსების გამოყოფა, მა-
თი გამოყენების საკითხებზე ყუ-
რადღების გამახვილება, „საქცევი
განმარების“ „ი“-ს (=ხოლმეო-
ბითის) გამოყოფა, ახ. ქართულისა
და ზოგჯერ დიალექტური მონა-
ცემების გამოყენება მასალად და
სხვ. ჩ-ს დიდი ცოდნისა და განზო-
გადების უნარის წყალობით უზვად
აქვს თავმოყრილი მაშინ არსებუ-
ლი გრამატიკ. ცოდნის მარაგი. გან-
საკუთრებით ფასეულია მისი მსჯე-
ლობა ზმნის დრო-კილობითა ფორ-
მების წარმოების შესახებ, თუმცა
გამოყოფილი 10-10 ფორმიდან 2
ბრძანებითი კილოსია, მყოფადის
წრის ფორმები კი არა ჩანს. ასეთი
დაყოფა დღევანდელი ენათმეცნი-
ერებისთვისაც არ არის ინტერესს
მოკლებული. ჩ. გამოყოფს „აზრის
უფალს“ (=ქვემდებარეს), „ძიებას“
(=დამატებას), „თხრობილს“ (=შე-
მასმენელს). ძიება და აზრის
უფალი გათანაბრებულია არსე-
ბით სახელთან. წინადადების სხვა
წევრებისათვის მორფოლ. სახელ-
წოდებები მოშველიებული.

გარჩეულია აგებულებით მარ-
ტივი („რომელთა აქვსთ ერთი
უფალი პაპისა და ერთი თხრობი-
ლი“) და რთული („რომელშიაც
არაიან ორნი, სამნი ან მეტნაკლებნი
უფალნი პაპისა ან თხრობილი“)
წინადადებები. შერწყმული წინა-
დადება, როგორც მაგალითებიდან
ჩანს, რთულთანაა განხილული,
თუმცა მარტივი წინადადების მა-
გალითადაა დასახელებული ასე-
თებიც: ქათამი წყალს დაღვეს და
ღმერთს შეხედავს.

წარმოდგენილია შეთანხმების,
მართვის, ბრუნვებისა და მათთან
თანდებულების გამოყენების საკი-
თები.

მართალია, ჩ-ის გრამატიკ. მოძღ-
რება ი. და ნ. ჩუბინაშვილების დიდ
გავლენას განიცდიდა, მაგრამ ი. ჩუ-
ბინაშვილის გრამატიკა უკვე ბიბ-
ლიოგრაფიულ იშვიათობად იყო
ქცეული, ნ. ჩუბინაშვილის მიმო-
ხილვა კი არ იყო დაბეჭდილი და,
ამდენად, ამ საკითხების წინ წამო-
წევა ჩ-ის გრამატიკას დაუკავშირ-
და. ეს იყო გრამატიკის ახლებური
აგების ცდა (ფონეტიკა, მორფოლო-
გია, სიტყვაწარმოება, სინტაქსი),
რამაც ხელი შეუწყო ქართ. გრამატი-
კის განვითარებას.

დიდია ჩ-ის დამსახურება ძვ.
ქართ. მწერლობის ძეგლთა შესწავ-
ლა-გამოცემაში.

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., იბერულ-
კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია,
თბ., 1965; ფოცხიშვილი ა., ქარ-
თული ენათმეცნიერების ისტორია, I,
თბ., 1995; Цагарели А. А., Сведения о
памятниках грузинской письменности, т. 1,
вып. 3. СПб., 1894.

თ. ლვინაძე.

ჩუბინაშვილი იესე დავითის ძე
(14. X. 1780 — 20. VIII. 1821), გრა-
მატიკოსი, მთარგმნელი, აგროვებ-
და სალექსიკონო მასალებს და ძვ.
ქართ. ხელნაწერების კოლექციებს.
1818—19 თბილ. სას. სემინარიაში
ასწავლიდა ქართ. ენას. შეადგინა
ქართული ენის გრამატიკა, რ-იც
პირველად დაიბეჭდა 1817—18, მე-
ორედ — 1826. გრამატიკა შედგება
ეტიმოლოგიის (მორფოლოგია),
სინტაქსისა და ორთოგრაფიისაგან.

ლიტ.: აბესაძე ნ., მასალები ერთი
ნაბეჭდი ქართული გრამატიკის ავტო-
რის საკითხისათვის. — «მაცნე», 1967,
№1; Цагарели А. А., О грамматической
литературе грузинского языка (Критиче-
ский очерк). СПб., 1873; მისივე, Сведе-
ния о памятниках грузинской письменно-
сти, т. 1, вып. 3. СПб., 1894.

ი. კეთარაძე.

ჩუბინაშვილი ნიკოლოზ (ნიკო)
დავითის ძე (15. IV. 1788 — 1845),
ლექსიკოგრაფი, არქეოლოგი, მთარ-
გმნელი, 1842—45 თბილისში დაიწ-
ყო არქეოლ. მუშაობა. 1845 გაემგ-
ზავრა პალესტინაში, აღწერა ჯვრის
მონასტრის სიძველეები, შეადგინა
იქ დაცული 16 ქართ. ხელნაწერის, მ.
შ. პირველად „გრიგოლ ხანძთელის
ცხოვრების“, მოკლე აღწერილო-
ბა, ჯვრის მონასტრის ფრესკიდან
გადმოიღო შოთა რუსთაველის პორ-
ტრეტი, შეადგინა „ქართული ლექ-
სიკონი რუსული თარგმანითურთ“
(1812—25), რ-საც წაუშდგარა
მოკლე ქართული გრამატიკა, და
„რუსულ-ქართული ლექსიკონი“. ეს
ლექსიკონები დღესაც ინარჩუნებენ
ისტ.-ლექსიკოლოგიურ ინტერესს.
ჩ. კარგად იცნობდა ქართ. გრამა-
ტიკულ ლიტ-რას, იმდროინდელი
რუსული ენათმეცნ. და ლექსიკოლო-
გიის მიღწევებს. მან რუსულიდან
თარგმნა ფიზ., მათ., ვეტ., გეოგრ.
სახელმძღვანელოები, 1818 შეად-
გინა რუს.-ქართ. სასაუბროები, და-
ტოვა გრამატიკ. დაკვირვებები ქართ.
ენის შესახებ.

თხზ.: ქართული ლექსიკონი რუსული
თარგმანითურთ, აღ. დლონტის რედ. და
გამოკვლევით, თბ., 1961; რუსულ-ქართუ-
ლი ლექსიკონი, აღ. დლონტის რედ. და
წინასიტყვ., I—II, თბ., 1971—73.

ლიტ.: კელენჯერიძე მ., რუსულ-
ქართული ხელნაწერი ლექსიკონები
XVIII—XIX საუკუნეებისა, თბ., 1961;
ფოცხიშვილი ა., ქართული ენათ-
მეცნიერების ისტორია, I, თბ., 1995;

Цагарели А. А., Сведения о памятниках
грузинской письменности, т. 1, вып. 3.
СПб., 1894.

ი. კეთარაძე.

ჩხაში, არაპერიოდული რხევით
წარმოქმნილი ბგერა, რ-საც გამო-
სცემს ერთმანეთთან მიახლოებულ
სამეტყველო ორგანოებს შორის
ჰაერნაკადის ხაზუნი ან ხშვის მო-
მდევნო სკლომა. **ტონისაგან** განსხვავ-
ებით, ჩ-ის სიმაღლე არ იზომება,
რადგანაც იგი შედგება არაპერიოდ-
ული რხევისა. ჩ ქ ა მ ი ე რ ი ა ყველა
ყრუ თანხმოვანი (პ, ტ, კ, გ, ფ, თ, ქ, ს,
შ, ხ, ჰ). მეტწილად თანხმოვნებში (პ, დ, გ,
ზ, ჟ, ღ, ძ, ჯ) ტონიც მონაწილეობს,
მაგრამ ჩ. ჭარბობს, სონორუბში (ვ,
ლ, მ, ნ, რ) ტონი მეტია, მაგრამ ჩ-იც
შეიმჩნევა; ხმოვნებში (ა, ე, ი, ო, უ) კი
ტონი ბევრად ჭარბობს. ჩურობით
წარმოქმნილი ყველა ბგერა (ხმო-
ვანიც კი) ჩქამიერია. სამეტყველო
ბგერებში ჩ-ის მეტ-ნაკლები არსე-
ბობა განპირობებულია სამეტყველო
აპარატის აგებულების თავისებურე-
ბებით. ჩქამწერეველი ტონი ვგაქვს
მხოლოდ მუსიკალურ ბგერაში.

ნ. კიზირია.

ჩხენკელი კიტა (პეტრე) ივანეს
ძე (8. XI. 1895, ქუთაისი, — 22. X.
1963, ციურიხი), ენათმეცნიერი,
ლექსიკოგრაფი. 1912 ქუთაისში
დაამთავრა საშ. სასწავლებელი.
1913—17 მოსკ. უნ-ტში სწავლობდა
სამართალსა და მსოფლიო ლიტ-
რას. 1918 დაბრუნდა საქართველო-
ში. 1920 სწავლის გასაგრძელებლად
გერმანიაში გააგზავნეს. ჰალესა და
ჰამბურგის უნ-ტებში სწავლობდა
ფილოსოფიასა და სოფლის მეურნე-
ობას. 1936 მიენიჭა სამეცნ. ხარისხი.
ამავე წლიდან ჰამბურგის უნ-ტში,
ხოლო 1946-იდან ციურიხში ასწავ-
ლიდა ქართ. და რუს. ენებს. 1957
გამოსცა (რ. ნოიკომთან ერთად)
„ვისრამიანის“ გერმ. გადაბეჭდუ-
ბული თარგმანი. 1958 გამოვიდა
მისი ორტომეული „ქართული ენის
შესავალი“ (გერმ. ენაზე). I ტომში
წარმოდგენილია თეორიული ნაწი-
ლი, II-ში — სავარჯიშოები და ქრეს-
ტომათია. 1960-იდან ჩ-მა დაიწყო
ვრცელი ქართ.-გერმ. ლექსიკონის
შედგენა და გამოცემა ნაკვეთებად.
მის სიცოცხლეში გამოვიდა 6 ნა-
კვეთი. ლექსიკონს მე-7 ნაკვეთიდან
ხელმძღვანელობდა ჩ-ის მოწაფე ი.
მარშევი. სულ გამოვიდა 26 ნაკვეთი.
გამოცემა დამთავრდა 1974.

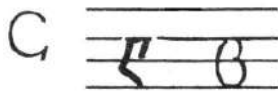
თხზ.: Einführung in die georgische Sprac-
he, Bd. 1—2, Z., 1958; Georgisch-Deut-
sches Wörterbuch, Fasz. 1—26 (Bd. 1—3),
Z., 1960—74.

ლიტ.: მეგრელიძე ი., კიტა ჩხენკე-
ლის ბოლოთქმა. — გაზ. «სამშობლო»,
1972, 9 ივნ., 11.

ბ. საბაშვილი.

ც, ქართული ანბანის ოცდამეშვიდე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეათე) ასო. მისი სახელია „ცანი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი ფშვინვიერი სინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴌ**. მისი მოხაზულობა მარჯვნივ გადახსნილი წრეა, რ-იც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური **ⴓ** კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი, მხედრულში მომრგვალებული ფორმები აქვს. ნუსხურსა და მხედრულში **ც** ქვედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ორათასს (2000).

ცაგარელი ალექსანდრე ანტონის ძე [27. XI (9. XII). 1844, კასპი, — 12. XI. 1929, თბილისი], ფილოლოგი, ისტორიკოსი, ენათმეცნიერი. თავდაპირველად სწავლობდა სას. სასწავლებელში. 1859 სწავლა გააგრძელა თბილისის სასულიერო სემინარიაში, რ-იც 1865 დაამთავრა. 1867-იდან სწავლობდა პეტერბ. სამედ.-ქირურგ. აკადემიაში, მალე გადავიდა პეტერბ. უნ-ტში ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტზე. 1868 სწავლობდა გერმანიაში (ლექციებს ისმენდა მიუნხენის, ტიუბინგენის უნ-ტებში), შემდეგ — ავსტრიაში, ვენაში. 1871 დაბრუნდა პეტერბურგში. იყო პრივატდოცენტი, დოცენტი (1874), ორდინარული პროფესორი (1886-იდან). დამსახ. პროფესორი (1897-იდან), 1922-იდან — თსუ პროფესორი. დაკრძალულია მთაწმინდის პანთეონში.

ც-ის მეცნ. პროდუქტია ორი რიგისაა. გამოკვლევათა ერთი ნაწილი ქართ. ლიტ-რისა და საქართვ. პოლიტ. ისტორიის საკითხებს ეხე-

ბა, ხოლო მეორე — საენათმეცნიეროს.

1881-იდან **ც**. იწყებს აქტიურ ფილოლ. მუშაობას. იგი საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში გაეცნო რუს.-საქართვ. პოლიტ.-კულტ. ურთიერთობის ამსახველ მასალებს; გამოავლინა და გამოაქვეყნა XVIII ს. II ნახ. ისტორიისათვის მეტად საყურადღებო დოკუმენტები. ამავე პერიოდიდან დაიწყო ქართ. წერილობითი ძეგლების შესწავლა. პირველ რიგში საგანგებოდ შემოიარა მთელი საქართველო, ხოლო 1883 საზღვარგარეთ გაემგზავრა იქაურ საგანებში ქართ. სიძველეთა გასაცნობად და შესასწავლად; მოვლო პალესტინა, სინას და ათონის მთები. ქართ. სიძველეებს ეძღვნება მისი ნაშრომები: *Сведения о памятниках грузинской письменности* (вып. 1-3, 1886-94) „და Памятники грузинской старины в св. Земле на Синае“ (1888, დაიბეჭდა კრ-ში «Православный Палестинский сборник», т. 4). მათში გამოქვეყნებულია როგორც იმ დროისათვის ცნობილი, ისე თვით **ც**-ის მიერ გამოვლენილი და აღნუსხული ქართ. ხელნაწ. კოლექციების აღწერა. ამ წიგნებით გაეცნო მკითხველი X ს. მწერლის იოანე-ზონიმეს თხზულებას „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“. პირველად აქ აღიწერა უძველესი ქართ. თარიღიანი ხელნაწერი (864), ე. წ. სინური მრავალთავი. თვით **ც**. ასე აფასებდა თავისი მოგზაურობის შედეგებს: „ათონისა და სინას მთაზე და პალესტინაში მე ვპოვე და ავწერე 332 ხელნაწერი, რომელთაგანაც აქამომდე არავინ არა იცოდა-რა... ეს ახალი ნაპოვნი ნაშთები ავსებენ და აფართოვებენ ჩვენს ცოდნას შესახებ ქართველთა ისტორიისა, ლიტერატურისა, ხე-

ლოვნებისა... («ივერია», 1889, 21).

დიდია **ც**-ის მეცნ. მოღვაწეობის მნიშვნელობა ქართველური ენათმეცნიერებისათვის. 1872 სანქტ-პეტერბურგში გამოიცა მისი საეტაპო ნაშრომები: „Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков“ (2 изд., Тб., 1957) და „О предполагаемом родстве грузинского языка с индо-европейскими и туранскими языками“ («Журнал Министерства Народного Просвещения, сентябрь, 1872)., ხოლო 1873 — „О грамматической литературе грузинского языка (Критический очерк). მათში კრიტიკულად არის განხილული და ერთგვარად შეჯამებული წინა პერიოდის კვლევის შედეგები. ავტორი საგანგებოდ ჩერდება ქართველურ (მისი ტერმინოლოგიით — იბერიულ) ენათა — ქართულის, ზანურის (მეგრულისა და ჭანურის) და სვანურის ურთიერთნათესაობისა და სხვა ენებთან მათი გენეზისური მიმართების პრობლემაზე. **ც**. იმთავითვე ემიჯნება სამეცნ. ლიტ-რაში გამოთქმულ მოსაზრებებს ქართულის (ქართველურ ენათა) ნათესაობის შესახებ ინდოევრ. თუ ურალურ-ალთაურ ენებთან და იზიარებს ფ. მიულერის თვალსაზრისს, რომ იგი „არის ნარჩენი ოდესღაც მეტად მრავალრიცხოვანი ენების ჯგუფისა, რომელიც გავრცელებული იყო კავკასიის ყელზე ჯერ კიდევ მანამ, სანამ მოვიდოდნენ სემიტური, არიული და ურალურ-ალთაური ტომები კავკასიაში და მის სამხრეთით“. **ც**-ის აზრით, შეხედულებათა სხვადასხვაობა ამ საკითხზე გამოწვეული იყო კვლევის არაღამაყმოფილებელი დონით. სახელდობრ, სათანადოდ არ იყო გარკვეული თვით ქართ. ენის „ტიპი ყველა დამახასიათებელი თვისებით“, რაც

ა. ცაგარელი.

საფუძველს შექმნიდა სხვა ენებთან შედარებისათვის. პროგრამით, რიც ც-მა დასახა ქართ. ენის ტიპის „რაც შეიძლება სრული და მთლიანი სახით“ აღდგენისათვის, სათავე დაედო ქართველურ ენათა შედარებით კვლევას. ც. თვლიდა, და სავსებით სამართლიანად, რომ ენის ტიპის გასარკვევად საკმარისი არ არის თვით უძველესი სამწერლობო ძეგლების შესწავლა, რადგან ისინი მთელი სისრულით ვერ ასახავენ ენის სიმდიდრესა და ფორმათა მრავალფეროვნებას, ენის ფუნქციებს. საჭიროა კვლევის არე გაფართოვდეს და ყურადღება მიექცეს ურთიერთობის ზეპირი საშუალებას — უმწერლობო ენებს (მეგრულს, ლაზურს, სვანურს) და კილოკავებს (მაგ., გურულს, ფშაურს...), რ-ებშიც „ზმირად გხვდებით ენის უძველეს ფორმებსა და თავისებურებებს, რაც ქართულს დაკარგული აქვს.

სწორედ კომპარტივისტიკის ამ პრინციპს ემყარება მისი „შედარებითი მიმოხილვა“. ნაშრომში ბევრი საინტერესო მიგნებაა ქართველურ ენათა მორფოლოგიიდან, მაგრამ არის მრავალი უზუსტობაც, რაც გამოწვეული იყო ქართველურ ენათა შესწავლის იმდროინდელი დონით. წყაროები, რ-თაც ეყრდნობოდა ც., არ იძლეოდა ზუსტ წარმოდგენას ქართველურ ენების თავისებურებათა შესახებ (მაგ., გ. როზენზე დაყრდნობით, ც. უშვებდა აკუზატივის არსებობას ლაზურში და მისთ.). ამიტომაც, იმეორებდა რა თავის ადრინდელ შეხედულებებს ენათა შედარებითი შესწავლის თაობაზე, 1880 გამოცემულ ნაშრომში („Мингрельские этюды“, СПб, I, II) უფრო კატეგორიულად წერდა, რომ ნათელი წარმოდგენა მონათესავე (იბერიული) ენებისა და მათი ფუძეების შესახებ „შეიძლება მხოლოდ მაშინ შევიძუშაოთ, როცა შედგენილი იქნება ამ ენათა საერთო შედარებითი ლექსიკონი და შედარებითი გრამატიკა, რასაც ბუნებრივად წინ უნდა უსწრებდეს ყოველი იმ ენათაგანის გამოკვლევა ცალ-ცალკე“.

ც-მა თავად მოჰკიდა ხელი ამ პროგრამის შესრულებას. გარდა მეგრულისა, რ-საც ის იკვლევდა 1876-იდან და „ეტიუდების“ ორი ტომიც მიუძღვნა, იგი სწავლობდა აგრეთვე ჭანურსა და სვანურს, მაგრამ ამ ენათა კვლევა ბოლომდე არ მიუყვანია.

ლიტ.: შანიძე ა., პროფესორი ალ. ცაგარელი (1844—1929). — «თსუ მოამბე», 1930, ტ. 10; მისივე, От редактора. — წგ.: Цагарели А. А., Сравнительный

обзор морфологии иберийской группы кавказских языков. 2-ое изд., Тб., 1957; ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965.

მ. ქავთარია.

კ. დანელია.

ცალმხრივი დაქვემდებარება, სინტაქსური კავშირი ერთმანეთის მიმართ გრამატიკულად არათანასწორო ორი სიტყვისა, რ-თაგან ერთი წამყვანია, გაბატონებული (დომინანტი), მეორე კი — მასზე დაქვემდებარებული (დეპენდენტი). ცალმხრივ დაქვემდებარებას სუბორდინაციას უწოდებენ. სუბორდინაცია უპირისპირდება საუბრითიერო დაქვემდებარებას, კოორდინაციას. ც. ღ-ით უერთდება მთავარ წევრებს წინადადების არამთავარი (მეორეხარისხოვანი) წევრები (უბრალო დამატება, გარემოება და განსაზღვრება). ქართულში არის ცალმხრივი მართვაც, შეთანხმებაც და მიერთვაც.

ლიტ. იხ. სტატიასთან კოორდინაცია.

ლ. კვანტალიანი.

ცირკუმფიქსი (ლათ. circumfixus — ირგვლივ მიმაგრებული < ლათ. circum — გარშემო, ირგვლივ და fixus — მიმაგრებული), აფიქსის სახე, რიც პრეფიქსისა და სუფიქსის კომბინაციაა. ისინი ერთდროულად დაერთვიან ფუძეს და ერთ ფუნქციას გამოხატავენ.

ქართულში ც. განსაკუთრებით პროდუქტიულია სიტყვაწარმოებაში. მე-ქუდ-ე, სა-ქუდ-ე, უ-ქუდ-ო, მე-ათ-ე და ა. შ. ვარაუდობენ, რომ პრეფიქსსა და სუფიქსს ამ ფორმებში დამოუკიდებელი ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ და მხოლოდ მოგვიანებით ჩამოყალიბდნენ ც-ებად.

მ. ბერიძე.

ციხისუბნის წარწერა-ლექსი 1103, ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი ცხრა სტრიქონად დიდი ზომის ქვის ფილაზე (116X68X45 სმ), აღმოაჩინეს 1983 ჩასმული ციხისუბნის (ადიგენის რ-ნი) ერთ-ერთი საცხოვრებელი სახლის კედელში. ინახება სამცხე-ჯავახეთის ისტ. მუზეუმში (ახალციხე). ტექსტი ასეთია: „ქრონიკონი იყო ტპპ. ქრისტე, შეიწყალე ასვათ, ძმანი მისნი.

აგაგე ესე კოშკები, დავდგი ლაგამად მტერთათუს, ყოველგან დასახედავად, ყოველთა-მრავალფერთათუს;

შუებად, შაჰვად და საწუთროდ ლხინად ადამის ერთათუს და გოლიათად [ნაგები მიუვალთა მტერთათუს]“.

წარწერის დასაწყისში აღნიშნულია თარიღი — 1103. პირველ სტრიქონში დასახელებული არიან ასვათ და მისი ძმები. ტექსტის მომდევნო ნაწილი შინაარსით საამშენებლოა — კოშკების აგების ამბავს გადმოგვცემს, ფორმით კი — შაირია, ანუ თექვსმეტმარცვლიანი ლექსი, რ-საც „რუსთველურიც“ ეწოდება. ქვის ქვედა კიდე ჩამოტეხილია და ნაწილობრივ ატეხილიც. ამიტომ ლექსის მეოთხე სტრიქონის მარჯვენა ნაწილი (ნახევარზე ცოტა მეტი) განადგურებულია. აქ შეჭველად მხოლოდ საერთო მარცვლების აღდგენაა შესაძლებელი, ხოლო ნაკლები ადგილის აღდგენის ერთ-ერთი ვარიანტი ზემოთაა წარმოდგენილი. ც. ფ. ლ. მნიშვნელოვანია იმით, რომ მასში „ვეფხისტყაოსნის“ დაწერამდე ერთი საუკუნით ადრე დასტურდება შაირი, როგორც ლექსის საზომი.

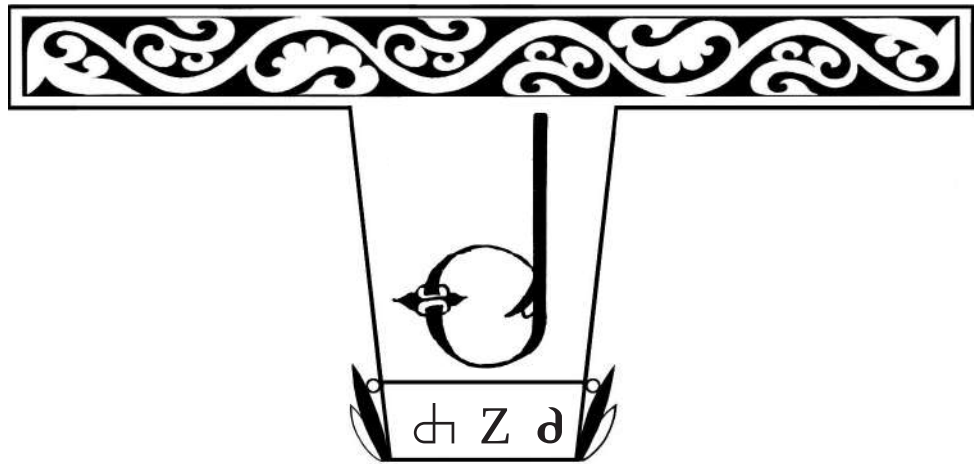
წარწერაში დასახელებული ასვათი და მისი ძმები, ამჯერად უკვე მათი სახელებიც (საურმაგ, ბერძენი, ქობულ, პაზარიელ, გაბრიელ, ასვათ), მოხსენიებული არიან ციხისუბნიდან 3—4 კმ დაშორებით, სოფ. კეზოვნის მიდამოებში, ეკლესიის მახლობლად აღმართული მაღალი ოთხკუთხა სვეტის — 1 მ-ზე მაღალი ჯვრის სადგარის — რელიეფურ ასომთავრულ წარწერაში (ინახება ახალციხეში, სამცხე-ჯავახეთის ისტ. მუზეუმში).

ლიტ.: სილოგავა ვ., რუსთაველის ეპოქის ერთი ეპიგრაფიკული ლექსი. — გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1984, 16 ნომბ., 47 (2332), 10—11; მისივე, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, კატალოგი-გზამკვლევი, ახალციხე, 2000, 4.

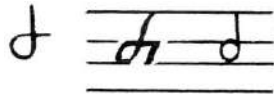
ვ. სილოგავა.

ციხისუბნის წარწერა-ლექსი. 1103 წ.

ძ, ქართული ანბანის ოცდამეორე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთერთმეტე) ასო. მისი სახელია „ძილი“; გრაფ. სიმბოლო წინანებისმიერი მჟღერი სისინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა ძ. მისი მოხაზულობა ხაზისა და წრის კომბინაციაა, რაც მარჯვენა ჰორიზონტალის მეშვეობით კვადრატულ არეს იკავებს. ნუსხური **Z** მარჯვნივაა გადახრილი, მხედრულში **ძ** მომრგვალებული ფორმისაა. ნუსხურსა და მხედრულში **ძ** ზედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა სამ ათასს (3000).

აახილის ნიშანი (!), სასვენი ნიშანი, რაც დაისმის ძახილის ან ბრძანებითი წინადადების ბოლოს — სხვადასხვა გრძნობისა და ბრძანების ექსპრესიულად გამოსახატავად. მაგ., „რა კარგი ხარ, რა კარგი!.. / როცა მოვედ, გენაცვა, / ძეგლად გადამეფარე!“ (ი. გრიშ.).

ძ. ნ. გამოიყენება ლოცვებში: უფალო, შემეწყალე! ამინ! დაისმის აგრეთვე ენობრივ ფორმულებში: მისალმება-გამომშვიდობებისას: გამარჯობა! სალამი! აქა მშვიდობა! მშვიდობით! გზა მშვიდობისა! მიპატიჟებისას: მობრძანდით! დაბრძანდით! მიერთვით! სამეცნ. ლიტ.-რასა და პრესაში უსიტყვო (უარყოფითი) კომენტარის აღსანიშნავად და მკითხველის ყურადღების გასამახვილებლად **ძ. ნ.** ახლავს ფრჩხილებში ჩასმულ ლათინურ შემოკლებას (sic!).

ძ. ნ. ინტენსიურად გამოიყენება ფიცილის — ლოცვა-წვევლის ფორმულ

ებში: ღმერთმა დაგლოცოს! ეშმაკმა დალახვროს! დასწვევლა ღმერთმა! ჯანდაბას შენი თავი და ტანი!

გამაფრთხილებელ განცხადებებში: ფრთხილად! ჩუმა! მათ შორის, საერთაშორისო ფორმულებშიც (მაგ., SOS!).

სამხედრო და სპორტულ ბრძანება-განკარგულებებში: ცეცხლი! ხელები მაღლა! მარჯვნივაკენ! ზურგისაკენ! ნაბიჯით იარ! სდექ! სწორდი! სმენა! თავისუფლად!

საზ.-პოლიტ. ლოზუნგებში: „ყველანი — არჩევნებზე!“ „პოეზია — უპირველეს ყოვლისა!“ ყველა ამ სახის გამოთქმაში ზმნა, ჩვეულებრივ, გამოტოვებულია და დარჩენილი ნაწილის (ერთი ან ორი სიტყვის) ექსპრესიის გასაძლიერებლად გამოტოვებული ზმნის საკომპენსაციოდ **ძ. ნ.** იხმარება.

ძ. ნ. დაისმის წინადადების თავში ცალკე მდგომი შორისდებულების, ან უარყოფითი **არა** ნაწილაკის შემდეგ: „არა! მხოლოდ დღეს შენ დაიბადე“ (გ. ტაბ.).

როგორც წესი, **ძ. ნ.** ახლავს წინადადების თავში ცალკე მდგომ წოდებითში დასმულ სახელს (მიმართვის ფორმას): „მეგობრებო! წინ, წინ გასწით!“ (ი. ევდ.).

თუკი შორისდებულს სახელის მიმართვის ფორმა მოსდევს, მაშინ შორისდებულთან მძიმე დაისმის, **ძ. ნ.** კი მიმართვის ფორმის შემდეგ გადაინაცვლებს:

„ვაშა, რაფიელ! უმრავლოს / მამულს შენებრი შვილი!“ (სოსელი); „ოხ, ღმერთო ჩემო! სულ ძილი, ძილი...“ (ი. ჭავჭავ.).

მიმართვის ფორმის გამეორების დროსაც **ძ. ნ.** უკანასკნელი გამეო

რებული ფორმის შემდეგ დაისმის, წინამავალს კი მძიმე მოსდევს:

„ღმერთო, ღმერთო! ეს ხმა ტკბილი / გამაგონე ჩემს მამულში!“ (ი. ჭავჭავ.).

შ. აფრიდონიძე.

აახილის წინადადება, წინადადება, რაც გამოხატავს მოქმედის ძლიერ ემოციას. ემოციური ან გრძნობითი ელფერი აქვს მეტ-ნაკლებად სხვა მოდალობის წინადადებებსაც (კითხვითს, ბრძანებითს...), მაგრამ **ძ. წ.**-ისთვის არსებით ნიშნად მიიჩნევენ ძლიერ ემოციას, რაც ზეპირ მეტყველებაში სპეციფ. ინტონაციით ვლინდება. **ძ. წ.**-ის ინტონაცია, ჩვეულებრივ, დამავალია. მახვილი დაისმის წინადადების შიგნით და ბოლოს. **ძ. წ.**-ით შეიძლება გადმოიცეს სხვადასხვა ემოცია: სიხარული, აღტაცება („რა კარგი დროა, რა კარგი ხანა!“ ვაჟა-ფშავე.; „ო, ბუნებაო, რა ჯადო არის შენს სიმღერაში დამკვიდრებული!“ გ. ტაბ.); სურვილი, ნატვრა („ნეტავი ერთხელ მეყვარე არწივი კიდევ მაჩვენა!“ ვაჟა-ფშავე.), სინანული („ეჰ, დროვ, დროვ, ჩქარი ნაბიჯით იარე შენი!“ ჭ. ლომი.), ზიზღი, სიძულვილი („ჰოი, ბნელო ღამე, მეფავრები შენ მე!“ ი. ჭავჭავ.), მწუხარება („დაჭკნობა ყვავილებისა, ღმერთო, რა დიდი ბრაღია!“ ვაჟა-ფშავე.) და ა. შ. ინტონაციასთან ერთად გრძნობითი ელფერის გადმოსაცემად გამოყენებულია სათანადო ლექსიკური მასალა, კითხვითი სიტყვები შეცვლილი მნიშვნელობით, სპეციფ. ნაწილაკები (ნეტავი, მცა, აკი...) და, რაც მთავარია, შორისდებულები, რ-ებიც, ჩვეულებრივ, ახლავს **ძ. წ.**-ს („ვიმ, რა კარგია ეს საღამური!“ ა. წერ., „ბიჭოს! თქვენც ვაჟაკები ყოფილ-

ხართ!“ მ. ჯავახი.) ემოციას აძლიერებს სიტყვათა განმეორებაც („მონა ვარ, მონა ბუნების, ღონე არა მაქვს დავისა!“ ვაჟა-ფშავე, „კარგია, კარგია მაღალი ალბები, რომ ნისლი ეხვევა ან ქარის აფრები!“ გ. ტაბ.). დ. ჟ-ის ემოციური იერის დასაზუსტებლად ზოგჯერ აუცილებელია სიტუაციისა და კონტექსტის გათვალისწინება.

დ. ჟ-ს ემოციურ წინადადებასაც უწოდებენ.

ლიტ. იხ. სტატიასთან თხრობითი წინადადება.

ლ. კვანტალიანი.

ძველი ქართული ზრამატიკული აზრის სათავეებთან, ძველი ქართული ენის მკაცრად ნორმირებული ხასიათის საფუძველზე ადრევე იყო გამოთქმული ვარაუდი, რომ საქართველოში X—XII სს-ში არსებობდა სრული გრამატიკის ან, ყოველ შემთხვევაში, სალიტ. ენის ძირითად ნორმათა კრებული (ანტონ I, ა. ცაგარელი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი, ...). ძვ. ქართ. (V—XII სს.) წერილობითი ძეგლების შემდგომმა კვლევამ გამოავლინა მრავალი მნიშვნელოვანი ფაქტი ამ ვარაუდის განსამტკიცებლად. ამჟამად უკვე დოკუმენტურად დადასტურებულია შუა საუკუნეების საქართველოში მეტნაკლებად მწყობრივ, გარკვეულ პრინციპებზე აგებული გრამატიკ. მოძღვრების არსებობა (იხ. „სიტყუაა ათრონთათუჲს“, ძველი ქართული ლინგვისტური აზროვნების პერმენეტიკული საფუძვლები). ჩვენი წარმოდგენები ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელი გრამატიკ. ინტერესების შესახებ მნიშვნელოვნად ფართოვდება ძვ. ქართ. წერილობით ძეგლებზე პრაქტიკული მიზნებით დართული, ზოგჯერ თვით ტექსტებში მოთავსებული, მრავალრიცხოვანი, ენის სხვადასხვა სფეროს მომცველი შენიშვნებით, მინაწერებით, სქოლიოებითა და მისთ. გარდა საკუთრივ გრამატიკ. ცნობებისა, ისინი განსაკუთრებით საინტერესო მასალას შეიცავენ ლექსიკოლოგიური მუშაობის, სალიტ. ენის ნორმირებისა, დიალექტიზმების... შესახებ.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რიც იდგა ქართველი მწერლების, მთარგმნელების, გადამწერების წინაშე, ეხება უცხო სიტყვათა სესხებას, რაც ბუნებრივად თანსდევდა სხვადასხვა ენიდან ტექსტების თარგმნას, განსაკუთრებით ელინოფილური ტენდენციის (იხ. ელინოფილიზმი) ფონზე. უცხო სიტყვათა სესხების აუცილებლობა

ძირითადად განპირობებული იყო იმით, რომ ქართ. სალიტ. ენაში რიც უცხო (განსაკუთრებით რელიგიურ-ფილოს. შინაარსის) სიტყვების ზუსტი (თუნდაც მიახლოებული) ეკვივალენტები არ მოიპოვებოდა. თარგმანის სიზუსტის მისაღწევად ქართველ მთარგმნელებს უხდებოდათ სერიოზული ლექსიკოლოგიური სამუშაოს ჩატარება (ეფთვიმე მთაწმიდელი, გიორგი მთაწმიდელი, ეფრემ მცირე, არსენ იყალთოელი...): სიტყვების მოძიება, ახალი სიტყვებისა და ტერმინების შექმნა (ქართ. ენის ნორმების გათვალისწინებით), უკუღმურეს შემთხვევაში — სესხება. მაგ., გამოჩენილი სწავლულ-ენციკლოპედისტი და მწერალი ეფრემ მცირე (XI ს.) თვლის, რომ ლექსიკური სესხება გამართლებულია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მშობლიურ ენაში უცხო სიტყვის ზუსტი შესატყვისობა არ არსებობს: „ესე კელთსაქმართა სახელები ზოგი ბერძულადვე დავწერე, რაჟამს მრავალთაგან გამოვიძიე და ზედამიწევნით ვერვინ მითხრა, რამეთუ ადგილსა და ადგილსა სხუად კელთსაქმარი აქუს, და ზოგი აწ არღარა იბოების. ამისთჳს დავდებასა ანუ ტყუილით დაწერასა ბერძულადვე დაწერა ვირჩიე, რამეთუ თუთ ბერძენიცა ამასვე ჰყოფენ, რომელი სხუა ქუეყანისა ნაყოფსა, რომელი საბერძნეთსა არა დგას, მისვე ენისა სახელითა დასწერენ: მაქარსა სახარად, ყულყას(ს)ა კულკასად და ზაფარანსა ზაფარად, რომელნი ესე არაბულითა ენითა არიან და მათსა ქუეყანასა იქმნებიან“ (A-1115). ალბათ ეს თვალსაზრისი ჰქონდა მხედველობაში „დიდი ნომოკანონის“ გადამწერს გრიგოლ ჩახრეხაისძეს (XIII ს.), როცა აღნიშნავდა: „[ამ ხელნაწერში] მრავალნი უცხონი სიტყუანი არიან, გარნა დედასა ეგრე ვპოვე“.

სესხება არ ყოფილა უბრალოდ უცხო სიტყვების გადმოტანა. ხშირ შემთხვევაში ცალკეულ სიტყვებს ახსნაც ახლავს, რიც დედანში არ დასტურდება. თარგმნის დროს გათვალისწინებულია ზოგი უცხო სიტყვის პოლისემიურობის საკითხიც. ქართ. ენის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ძვ. ქართ. მწერალ-მთარგმნელთა ის დაკვირვებები, რეზიც ეხება საკუთრივ ქართ. სიტყვებს. ეს გასაგებია, რადგან ზოგი სიტყვა XI—XII სს-ში ითვლებოდა უკვე არქაიზმად ან ნეოლოგიზმად და საჭიროებდა სპეციალურ განმარტებას. მაღ., ეფრემ მცირის მი-

ხედვით: „მრჩობლ ეწოდების ორკეცსა, ხოლო მყის ანაზდაითსა“. გელათის ბიბლიის მთარგმნელი მკითხველთა ყურადღებას მიაპყრობს სიტყვისკენ „განვბიწენ“, რ-საც იგი ნეოლოგიზმად მიიჩნევს. კომენტარებში ხშირად განმარტებულია აგრეთვე სიტყვები, რეზიც პროფესიული ლექსიკის სფეროს განეკუთვნებიან. მაგ., გელათის ბიბლიაში სიტყვა „ბლდაწის“ შესახებ ნათქვამია, რომ „ქსელისა ქსოილსა სამოსელსა ბლდაწად სახელ-სდებს“.

განსაკუთრებით საინტერესოა დიალექტოლოგიური ხასიათის შენიშვნები. მაგ., XI ს-ის ხელნაწერში (Ier-15) შემორჩენილია ეფრემ მცირის სქოლიო, სადაც ლიტერატურული ფორმა „ქურთი“ (მჯილი) განსხვავებულია დიალექტური ფორმისაგან „ქურჯი“, ამავე ხელნაწერში ვკითხულობთ: „რომელთამე ადგილსა მედგარ მზაკურად გული-სკმა-იყოფების, უფროსლა ლიტონსა საუბარსა შინა“. ეფრემ მცირისა და სხვა მწერლების კონკრეტული შენიშვნები დიალექტური („სოფლური“) ფორმების შესახებ შეიძლება ჩაითვალოს თითქმის ერთადერთ წყაროდ ქართ. ისტ. დიალექტოლოგიის შესასწავლად.

სამწუხაროდ, არაფერია ცნობილი ზოგი ძვ. ქართველი მწერლისათუ გადამწერის წარმომავლობაზე. ეს ერთ-ერთი მიზეზია იმისა, რომ თითქმის შეუძლებელია ამა თუ იმ დიალექტიზმის წყაროს ზუსტად დადგენა. ამ პირობებში ფასდაუდებელია ყოველი პირდაპირი ან არაპირდაპირი მინიშნება დიალექტური ფორმის წარმოშობაზე. მაგ., XI—XII სს-ის ხელნაწერში (H-1345) დაცული თარგმანის ანდერძში ნათქვამია: „ღმერთმან უწყის, რაჟამ ჩემისა უმეცრებისაგან ეგებოდა, კარგად ქმნასა და სიმართლესა დია მოვიჭირე, მაგრა დედაჲ ოდიშს დაწერილი იყო და სიტყუასა სცვალედა“. ამ თვალსაზრისით დამახასიათებელი ჩანს გადამწერი, ბასილი საითურის ანდერძი, სადაც ვკითხულობთ: „ვგონებ, რომელ მართლად დამიწერი არს, გარნა ესეცა უწყებულ იყავნ, რომელ დედასა შინა მუნქუესვე დიად ეწერა და მისად ნაცვალად მეყსეულად დამიწერია და ამარზაკისა ნაცვლად მყის და ამისთჳს მესხთაცა შემინდევით, ენასა ქართველთასა ესე უკეთე მოვეუარების (Ier.-33).

ამ ბრძოლაში თანდათანობით იმარჯვებდა ახალი და ლიტერა-

ტურული ენაც უახლოვდებოდა სასაუბროს. ამ გამარჯვებაში გადა-მწვევები როლი ითამაშა იმან, რომ საშ. სს-ების საუკეთესო მწერლები — ეფთვიძე და გიორგი მთაწმიდე-ლები, თვით ეფრემ მცირეც და სხვ. კარგად აცნობიერებდნენ სალიტ. ენის განახლების აუცილებლობას და თავიანთი თხზულებებით ხელს უწყობდნენ ამ შეუქცევად პროცესს. სალიტ. ენის დემოკრატიზაცი-ის პროცესი კი დაასრულეს საერო ლიტ-რის წარმომადგენლებმა, პირ-ველყოფისა შოთა რუსთაველმა.

ლიტ.: ანტონი I, ქართული ღრამ-მატიკა, თბ., 1885; შანიძე ა., ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976; სარჯველაძე ზ., ქართული სალი-ტერატურული ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975; მისივე, ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიული დიალექ-ტოლოგიისათვის. — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძიებანი), VIII, თბ., 1980; ფოცხიშვილი ა., ქართული გრამატიკული აზრის ისტორიიდან, თბ., 1979; Цагарели А., О грамматической литературе грузинского языка, СПб., 1873; Мэрр Н. Я., Грамматика древне-литературного грузинского языка, Л., 1925; Сарджвеладзе З. А., У истоков грузинской лингвистической мысли. — «Вопросы языкознания», 1983, №1.

ზ. სარჯველაძე.

ძველი ქართული ენა, ენა, რ-იც წარმოდგენილია უძველეს (IV—XI სს.) წერილობით ძეგლებში.

ჩვენამდე მოღწეულია IV—XI სს. დათარიღებული მრავალი წარწე-რა, ხელნაწერი, საისტორიო თუ იურიდ. ხასიათის დოკუმენტი. მ. შ. ბოლნისის სიონის, ურბნისის, უკან-გორის, ნეკრესის, მცხეთის, პალეს-ტინის (ბეთლემი), წყისის წარწერე-ბი; ბიბლიის ხანმეტი ფრაგმენტე-ბი, ხანმეტი ლექციონარი, იაკობის წინარესახარების ხანმეტი ტექსტი, ჰაემეტი ლექციონარი, სინური მრ-ვალთავი, ადიშის ოთხთავი...

ძვ. ქართ. წერილობითი ძეგლები სამ ჯგუფად იყოფა: ხანმეტი, ჰაემე-ტი და სანარევი. ხანმეტია ისეთი ძეგლი, სადაც სუბიექტ. II და ობი-ექტ. III პირების ნიშნად ხ- იხმარე-ბა (ხიყავ, ხწერ...); ჰაემეტი ძეგლებ-ში ამ ფუნქციით ჰ- გვაქვს (ჰიყავ, ჰწერ...); სანარევი ტექსტებში კი — ს-; ჰ-; 0- (სწერ, ჰკუთ, იყავ...).

ხანმეტი წერილობითი ძეგლები IV—VIII სს-ს განეკუთვნება, ჰაე-მეტი — VII—VIII სს-ს სანარევი ძეგლები IX ს-იდან გვაქვს, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ წერილო-ბითი ძეგლები ყველა შემთხვევაში ასახავენ იმ დროის მეტყველებას, როცა ისინი გადაწერეს. როგორც ჩანს, ხანმეტობა, როგორც ენობ-რივი მოვლენა, იმ მეტყველებაში,

რ-იც ქართ. სალიტ. ენას დაედო სა-ფუძვლად, VII ს-იდან აღარ გვაქვს. ჰაემეტი ლექციონარი, მართალია, VIII ს-ით თარიღდება, მაგრამ იგი არ ასახავს, VII ს-ის ცოცხალ ჰაემე-ტობას. ხანმეტი და ჰაემეტი ხელ-ნაწერების მიხედვით ირკვევა, რომ ს- პრეფიქსი VII საუკუნიდან დას-ტურდება.

ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების ურთიერთმიმართების ასახსნე-ლად ორი ძირითადი თეორია არ-სებობს: ა) ენაში თავდაპირველად ხ- პრეფიქსი გვქონდა, რომელიც ფონეტიკურად ჰ-ში გადავიდა (ი. ჯავახიშვილი, ა. ონიანი); ბ) ხანმე-ტობა და ჰაემეტობა თანადროული, დიალექტურად განსხვავებული მო-ვლენების ასახვას წარმოადგენს (ა. შანიძე).

სავარაუდოა, რომ ძვ. ქართ. სა-ლიტ. ენას საფუძვლად დაედო დე-დაქალაქის — მცხეთის — მეტყვე-ლება, რ-იც საუკუნეთა მანძილზე სხვადასხვა ქართველური ტომის წარმომადგენელთა ურთიერთობის საფუძველზე ჩამოყალიბდა ზედია-ლექტურ ენობრივ მოვლენად.

ძვ. ქართ. სალიტ. ენა ნორმათა მტკიცე სისტემას ემყარება, რ-იც თანდათანობით დაშორდა ცოცხალ მეტყველებას. ეს კარგად ჩანს ნორ-მათა იმ დარღვევების მიხედვით, რ-ებიც წერილობით ძეგლებში გვხვდება, სადაც ზოგ შემთხვევაში თავს იჩენს მკვეთრად გამოხატუ-ლი დიალექტიზმებიც. მწერალ-თა და გადამწერთა ერთი ნაწილი შეგნებულად ცდილობდა, სალიტ. ენა მეტისმეტად არ დაშორებოდა ცოცხალ მეტყველებას. სწორედ ამის შედეგად ინარჩუნებდა ძ. ქ. მ. ნორმატიულ ხასიათს, მაგრამ, ამასთანავე, ასახავდა ცოცხალ მე-ტყველებაში უკვე მომხდარ თუ მიმდინარე მოვლენებსაც. ეს ტენ-დენცია განსაკუთრებით იჩენს თავს ეფთვიძე და გიორგი მთაწმიდე-ლის, გიორგი მცირის, თეოფილე ხუცეს-მონაზვნისა და სხვათა ნაწე-რებში. მათ ფაქტობრივად მოახდი-ნეს ქართ. სალიტ. ენის რეფორმა, დაუახლოვეს იგი ცოცხალ მეტყვე-ლებას, რითაც საფუძველი მოუზა-დეს საშუალო ქართული ენის ჩამო-ყალიბებას. ამ რეფორმის შედეგად ძვ. ქართულის ნორმათა მთლიანო-ბა არ დარღვეულა. XI ს-ში თავი იჩინა საპირისპირო მიმართულება-მაც, რასაც შედეგად სალიტ. ენისა და ცოცხალი მეტყველების უკიდუ-რესი დაპირისპირება მოჰყვა. ჩამო-ყალიბდა ე. წ. ელინოფილური მი-მდინარეობა (ეფრემ მცირე, იოანე

პეტრიწი, არსენ იყალთოელი...). მათ ნაწერებს ახასიათებს ბერძნუ-ლი ენის გრამატიკა და ფრაზეოლო-გიური კონსტრუქციების, სიტყვა-წარმოების მოდელების კალკირე-ბა, რამაც ერთგვარად დაამძიმა ქართ. სალიტ. ენა. მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სწორედ ამ მიმართულების მწერლებმა შექ-მნეს ქართ. მეცნ. ტერმინოლოგიის მნიშვნელოვანი ნაწილი (იხ. ელი-ნოფილიზმი).

ძვ. ქართულში იყო ხუთი ხმოვანი — ა, ე, ი, ო, უ და ოცდაათი თანხმო-ვანი — ბ ფ ზ, დ თ ტ, გ ქ კ, ყ გ, ძ ც წ, ჯ ჩ ჭ, ჴ, ვ, ზ ს, ჟ შ, ლ ხ, ღ მ ნ რ. ძვ. ქართ. დამწერლობას არსე-ბითად ფონოლოგიური პრინციპი უდევს საფუძვლად, მაგრამ ბერ-ძნულის ზეგავლენის შედეგად რამდენიმე დარღვევა შეინიშნება: ა) ცალ-ცალკე გრაფემებით არის გადმოცემული ერთი ფონემის პო-ზიციური ვარიანტები [ი] და [ე]; ბ) ორ შემთხვევაში ერთი გრაფემა გამოხატავს ორ ბგერას: ჳ (=გ + დ) და ჴ (=ჴ + ი); გ) /ჴ/ გადმოიცემა ორი გრაფემით: **ოჴ**. ამასთან ეს ნი-შანი იხმარება როგორც მარცვლო-ვანი **ჴ**-ს, ისე უმარცვლო **ჴ**-ს გამო-სახატავად; ე) **ჴ**, ძვ. ქართ. დამწერ-ლობის ბოლო ნიშანი, ზედმეტია.

ძვ. ქართ. სალიტ. ენაში ბრუნე-ბა ერთია. გვაქვს შვიდი ბრუნვა: სახელობითი (ნიშნად ი ან უნიშ-ნო, რ-საც ზოგიერთი სპეციალის-ტი ცალკე ბრუნვად გამოყოფს და წრფელობით ბრუნვას უწოდებს), მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაო-ბითი, მოქმედებითი, ვითარებითი და წოდებითი. გვაქვს მეორეული (ნათესაობითის ფორმისაგან ნა-წარმოები) ბრუნვებიც: მიმარ-თულებითი და დანიშნულე-ბითი. ა- მაგრცობი ხმოვანი ვლინ-დება მიც-, ნათ. და მოქმ. ბრუნვებ-ში. სახელის მრავლობითი რიცხვი იწარმოება -ნ/-თ და -ებ სუფიქსე-ბით. ადამიანის საკუთარი სახელე-ბი, ნორმის მიხედვით, სახელობით-ში, მოთხრობითისა და წოდებითში არ დაირთავენ ბრუნვის ნიშანს, არ დაირთავენ-ა მაგრცობს არ მოუდის და არ ეწარმოებათ მრ. რ-ის ფორ-მები.

ზედსართავ სახელს ხარისხის სა-მი ფორმა აქვს: დადებითი, ოდნა-ობითი და უფროობითი რიცხვითი სახელი იყოფა ჯგუფებად: რაოდე-ნობითი, რიგობითი და წილობი-თი. შინაარსის მიხედვით ნაცვა-ლსახელი შეიძლება იყოს: პირის, ჩვენებითი, კუთვნილებითი, კი-თხვითი, კითხვით-კუთვნილებითი,

მიმართებით, განსაზღვრებით, განუსაზღვრელობით, ურთიერთობით, უარყოფითი. ზოგი სპეციალისტის ვარაუდით, ძვ. ქართულში გვაქვს ნაწევარი (ართრონი, არტიკლი). კლასიკური ართრონი ძვ. ქართ. წერილობით ტექსტებში არ დასტურდება.

ძვ. ქართ. ზმნის უღლების კატეგორიებია: პირი, რიცხვი, დრო, კილო, ასპექტი, აქტი, ჯგერობა, თანამიმდევრობა, მწკრივი. წარმოქმნის კატეგორიებს განეკუთვნება: გვარი, ქცევა, კაუზატივი, კონტაქტი, თემა.

განიიყოფა სამი სერია. პირველ სერიაში ექვსი მწკრივია: აწმყო, აწმყოს ხოლმეობითი, უწყვეტელი, I ბრძანებითი, უწყვეტლის ხოლმეობითი და I კავშირებითი; მეორე სერიაში — წყვეტილი, II ბრძანებითი, II ხოლმეობითი, II კავშირებითი; მესამეში — I თურმეობითი, II თურმეობითი, III ხოლმეობითი, III კავშირებითი. სპეციალური მწკრივებით გადმოიცემა I და II ბრძანებითების ფორმები.

განიიწვევა ასპექტის ორი სახეობა: უსრული და სრული. პირველი სერიის ფორმები (ზმნისწინიანი, თუ უზმნისწინო) უსრულ ასპექტს გამოხატავს, მეორე სერიისა — სრულისას.

მკვეთრად არის გამოხატული ჯგერობის კატეგორია. მრავალგზის ჯგერობას გადმოსცემს I ხოლმეობითი, უწყვეტლის ხოლმეობითი, II ხოლმეობითი და III ხოლმეობითი. უნახავი აქტის ფორმების გამოხატვა შედარებით იშვიათია. I და II თურმეობითები ძირითადად გადმოსცემენ პერფექტულ მოქმედებას (რასაც ინდოევრ. ენათა პერფექტი და პლუსკვამპერფექტი შეესაბამება). III კავშირებითი ზმირად I და II თურმეობითების ფუნქციით იხმარება. ზმნისწინი ძვ. ქართულში გამოხატავს მიმართულებას, გეზს, ორიენტაციას; აწარმოებს ახალ ლექსიკურ ერთეულს, უკვე ძვ. ქართულშივე გამოვლინდება ზმნისწინის მეშვეობით მომავალი დროის (სრული ასპექტის) წარმოების ამსახველი ნიშნუშები. საწყისის ძირითადი მაწარმოებელია -ა. გვხვდება -ილ სუფიქსით ნაწარმოები ფორმები, ნაკლებპროდუქტულია ს- —ა, სა- —ა, სი- —ა, სი- —ილ, სი- —ულ კონფიქსებით, აგრეთვე -ილ სუფიქსით წარმოქმნილი საწყისი. გვხვდება მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნათა მიმღებები. ვნებითი გვარის

მიმღებობა განარჩევს მომავალი და წარსული დროის ფორმებს.

ძვ. ქართულში დასტურდება სიტყვაწარმოების (წარმოქმნა, თხზვა) საკმაოდ განვითარებული სისტემა.

ფორმაუცვლელი სიტყვებია: ზმნიზედა (ადგილისა, დროისა, ვითარებისა, კითხვითი, მიმართებითი, მიზეზისა, მიზნისა), კავშირი (მაერთებელი და მაკავშირებელი), ნაწილაკი (კითხვითი, დადასტურებითი, უარყოფითი, მიმართებითი, განუსაზღვრელობითი, სხვათა სიტყვისა), შორისდებული.

ძვ. ქართულ ორიგინ. წერილობით ძეგლებში ზედსართავი და რიცხვითი სახელებით, ნაცვალსახელით (გარდა ჩვენებითისა და კუთვნილებითისა) გადმოცემული მსაზღვრელი უპირატესად საზღვრულს უსწრებს. ბიბლ. წიგნთა თარგმანებში მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს (რაც ბერძნულის გზით გაშუალებული სემიტურის გავლენას ასახავს). ბერძნულიდან ნათარგმნ აგიოგრაფიულ, პომილეტიკურ, ეგზეგეტიკურ თხზულებებში ამ ტიპის მსაზღვრელი უპირატესად პრეპოზიციურად იხმარება. ძვ. ქართ. წერილობით ძეგლებში გაბატონებულია ნანათესაობითარი მსაზღვრელის პოსტპოზიცია. სახელით გადმოცემული წინადადების წევრი ზმნას უსწრებს. ორპირიანი გარდამავალი ზმნის შემცველი წინადადების ძირითადი წყობაა: ქვემდებარე — შემასმენელი — პირდაპირი დამატება; ორპირიანი გარდაუვალობა: ქვემდებარე — შემასმენელი — ირიბი დამატება.

ქართული ენის სხვა ენებთან კონტაქტების შედეგად მრავალი ლექსიკური ერთეული შემოვიდა ირანული ენებიდან, ბერძნულიდან, არაბულიდან. შედარებით იშვიათია ებრაული, სირიული და სომხური ენებიდან ნასესხები სიტყვები. ამ სიტყვათა ერთი ნაწილი შემოსულია ლიტ. კონტაქტების შედეგად.

ბერძნ. სალიტ. ენამ დიდი გავლენა მოახდინა ძ. ძ. მ-ის ლექსიკაზე, სინტაქსსა და ფრაზეოლოგიაზე. ამ გავლენის ინტენსივობას მოწმობს ქართულისათვის არაბუნებრივი ინფინიტიური, უშემასმენლო, მიმღებობური, პასიური, თანდებულიანი, წინდებულიანი კონსტრუქციები, და კავშირის სპეციფ. ხმარება; ბერძნულის მეშვეობით შემოვიდა სემიტურ ენათათვის დამახასიათებელი პარონომაზია, მიფლი რიგი ფრაზეოლოგიური გამოთქმებისა.

აღსანიშნავია, რომ საშუალო ქართ. ენა ამ ტიპის მოვლენებისაგან გათავისუფლდა.

ლიტ.: შანიძე ა., სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, ტფ., 1920 (თხზულებანი, II, თბ., 1981); მისივე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976; ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949; იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნება და ბრუნებათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; მიძიშვილი მ., ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960; ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1968; დანელია კ., ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983; სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984; მისივე, ძველი ქართული ენა, თბ., 1997; გამყრელიძე თ., წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1990; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997; იმნაიშვილი ი., იმნაიშვილი ვ., ზმნა ძველ ქართულში, I—II, მაინის ფრანკფურტი; 1996; М а р р Н. Я. Грамматика древнелитературного — грузинского языка, JL, 1925; F a h n r i c h H., Grammatik der altgeorgischen Sprache, Hamburg, 1994.

ლექსიკონები: აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973; იმნაიშვილი ი., ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, თბ., 1986; სარჯველაძე ზ., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1995; მისივე, ძველი ქართული ენის სიტყვის კონა, თბ., 2001; S a r d s c h w e l a d z e S., F h n r i c h H., Altgeorgisch-deutsches W r t e r b u c h, Hamburg, 1999.

ზ. სარჯველაძე.

ძველი ქართული ლინგვისტური აზროვნების პერმენეტიკული საფუძვლები, ჰერმენეტიკულმა გრამატიკამ, როგორც ანტიკ. ხანისა და შუა საუკუნეების ლინგვისტური აზროვნების პრაქტიკულ-ტექსტოლოგიურმა მიმართულებამ, ჩამოყალიბებული სახე მიიღო დიონისე თრაკიელის *τεχνη γραμματικη*-ში; იგი საკუთრივ ენათმეცნ. პრობლემებით დაინტერესებული გრამატიკისაგან (*τα γραμματα*) დამოუკიდებლად ვითარდებოდა და თითქმის XIX ს-მდე ამ დისციპლინის კანონიკურ სახელმძღვანელოდ ითვლებოდა.

ჰერმენეტიკული გრამატიკების პრაქტ. მიზნებიდან გამომდინარე, სრულიად ბუნებრივია, რომ შუა საუკ. როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ ქრისტ. ტრადიციაში ეს დარგი ძირითადად ეგზეგეტიკური მწერლობის წიაღში განვითარდა. თავისი გამორჩეულად ფილოლ. ფუნქციის გამო (ბიბლიის, როგორც ძნელად გასაგები, წინასწარმეტყველური, დაფარული შინაარსის მქონე ტექსტის განმარ-

ტება) ეგზეგეტიკურმა მწერლობამ შეიმუშავა ტექსტის ინტერპრეტაციის სპეც. ფილოლ. მეთოდები და საამისოდ მოხერხებულად გამოიყენა პერგამონისა და ალექსანდრიის ფილოლოგიური სკოლების უდიდესი გამოცდილება ანტ. ხანის ბერძნ. ტექსტების სამეცნ. გამოცემების მომზადებისა და მათი კომენტარების საქმეში, უპირველეს ყოვლისა კი — დიონისე თრაკიელის *ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ*-სი.

მასალის ანალიზი ცხადყოფს, რომ ძვ. ქართ. სამყაროში სწორედ ჰერმენევტიკულ-ტექსტოლოგიური ხასიათის გრამატიკა (*ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ*) იყო პოპულარული და არა საკუთრივ ენათმეცნ. პრობლემებით დაინტერესებული „ასოთა ხელოვნება“ (*ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΑ*). „...ქართული გრამატიკული აზროვნების აღმოცენება და გაღრმავება V საუკუნიდან ჩვენში ფართოდ გაშლილ რედაქტორულ და მთარგმნელობით საქმიანობას უკავშირდება“ (ა. შანიძე).

ქართ. ეგზეგეტიკური მწერლობის განმარტებათა მეთოდების, ისტ.-გრამატ. ხასიათის კომენტარებისა და სქოლიო-შეისწავვით ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელია აღვადგინოთ ძვ. ქართ. ტექსტოლოგიურ-ჰერმენევტიკული გრამატიკის სავარაუდო სახე. იგი წარმოადგენს ტექსტის (ძირითადად ნათარგმნი თეოლოგიური ლიტ-რის) ახსნა-განმარტებისა და კომენტარების ჩამოყალიბებულ სისტემას, რ-ის ხასიათიც განსაზღვრა ორმა უმთავრესმა პრობლემამ:

1. ბიბლიური თხზულებებისა და სხვა ნათარგმნი თეოლოგიური ლიტერატურის ახსნა-განმარტების საჭიროება. I მ;

2. სათარგმნი ტექსტის ენის (ძირითადად ბერძნულის, ასევე ებრაულისა) თავისებურებათა კომენტარების საჭიროება I მ;

ძნელი სათქმელია, გვეჩინდა თუ არა *ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ*-ს მსგავსი პრაქტ.-ტექსტოლოგიური ხასიათის რაიმე სახელმძღვანელო, რ-შიც სისტემატიზებული იქნებოდა ამა თუ იმ სალიტ. სკოლის ტექსტოლოგიური, მთარგმნელობითი და განმარტებითი პრინციპები, თუმცა სრულყოფილად თვით *ΤΕΧΝΗ*-შიც არ განხორციელებულა ამ დისციპლინისათვის წაყენებული ყველა მოთხოვნა. ასეთი რამ შეუძლებელიც იყო. საკლასიფიკაციო პრინციპის არაერთგვაროვნებამ განაპირობა მისი ხასიათი: იგი ენის მეცნ. აღწერა კი არ არის, ანუ გრამატი-

კა თანამედროვე გაგებით, არამედ ტექსტოლოგიური, ჰერმენევტიკული ინტერპრეტაციისათვის აუცილებელი სახელმძღვანელო, რ-საც გაცილებით მეტი აქვს საერთო სხვა ჰუმანიტარულ მეცნიერებებთან, ვიდრე ლინგვისტიკასთან.

გრამატიკის სწორედ ამგვარ გაგებას ეყრდნობა ძვ. ქართ. ეგზეგეტიკური ტრადიცია და მას არა ენის მეცნიერული აღწერის, არამედ ტექსტის უკეთ გაგებისა და თარგმანთან დაკავშირებული პრობლემების გადაჭრის მიზნით შემოაქვს თავის კომენტარებში ლინგვისტური საკითხები. ეს ტენდენცია სრულიად აშკარად ეტყობა ლინგვისტური ხასიათის თითქმის ყველა სქოლიო-შეისწავვასა და დღეისათვის ცნობილ ერთადერთ გრამატ. თხზულებას „სიტყუაჲ ართონთათჳს“. მისი დაწერის საბაზიც თარგმნისას წამოჭრილი კონკრეტული ლინგვისტური საკითხი და არა საკუთრივ ენათმეცნ. ინტერესი ბერძნ. ართონის მიმართ. ქართველი ეგზეგეტიკოსები საკომენტაროდ ირჩევენ არა იმგვარ ლინგვისტურ პრობლემებს, რ-ებიც მთარგმნელ ენასა (ქართული) და სათარგმნ ენებში (ბერძნ.-ებრ.) მსგავს კანონზომიერებებს აჩვენებენ, არამედ სწორედ ისეთებს, რ-ებიც ბერძნ.-ებრაულს ახასიათებს ქართულისგან განსხვავებით და რ-თა უცოდინარობამ შეიძლება შეცდომაში შეიყვანოს მთარგმნელი. ეს კი თეოლოგიური ლიტ-რის განმარტებისა თუ თარგმნისას უმთავრესი პრობლემაა: წმინდა წერილი მისტიკურად საიდუმლოს გადმოცემს, დედნის უმცირესი ნიუანსის არასწორად გაგება ან მისი შეცვლა თუნდაც მთარგმნელი ენის ბუნების გათვალისწინებით, ერესის საფრთხეა. ბიბლ. წიგნების თარგმანი „...მასვე და ერთსა (უნდა) ჰმეტყუელებდეს და აქუნდეს მოსწავებაჲ პირსა თითოეულისა სიტყვასასა და განვრცომაჲ არა თავს-იდვას“ (ეს და ქვემოთ დმოწმებული სხვა მაგალითები მოყვანილია ძვ. ქართ. ეგზეგეტიკური კრებულიდან: „სიტყუანი ფსალმუნანი, შემოკლებით თარგმანთაგან გამოკრებული მრავალთა წიგნთაგან“).

ამ მოტივითაა ქართ. კომენტარებში განმარტებული ბერძნ. ენის მრავალი საინტერესო საკითხი: საკუთარ სახელთა წარმოების თავისებურებანი, გრამატ. სქესი, არტიკლი, *Pluralia tantum*-ი, *dualis*-ი და მისი თავისებურებანი, მახვილის, ასპირაციისა და პროსოდის

წესები. ამ ტიპის ლინგვისტური კომენტარები, ცხადია, ქართ. ენის მეცნ. აღწერად (გრამატიკა თანამედროვე გაგებით) ვერ ჩაითვლება, იგი წარმოადგენს ტექსტის ინტერპრეტაციისათვის საჭირო პრაქტ. ჰერმენევტიკული გრამატიკის ჩონჩხს (შდრ. ა. ცაგარელი: „ძველ ქართულ სამყაროში უნდა არსებულიყო... გრამატიკის ჩონჩხი“) და სრულყოფილად უპასუხებს ამ დარგის კანონიკური სახელმძღვანელოს, დიონისე თრაკიელის *ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ*-ს ექვსივე შემადგენელ ნაწილს. სანიმუშოდ დავასახელოთ ერთ-ერთი კომენტარი, რ-იც ბერძნულში კოთილ-ხმოვანების *v-ს* (*v-ευναιστικον*) ხმარების თავისებურებებს ეხება: მოსეს გალობა (2): „და განვლეს ველი იგი“... გულისკმა-ყავ, რამეთუ თითო-სახედ იპოვების ნაწერი სიტყვსა ამის წიგნთა შინა ბერძენთასა, რომელი აქა ველად ითქუამის, რამეთუ სხუათა შინა ესრეთ წერილ არს, ვითარმედ: ისვენდან, რომელი სწავლასა გულისკმა-ყვყოფს, ოდეს ნარი მიჰუდეს ბოლოსა... ხოლო სხუათა შინა წერილ არს თვნიერ ნარისა, ვითარმედ: ისვენდა, რომელითა ველი წარმოიანინების“... ამ, ერთი შეხედვით, უმნიშვნელო ნიუანსის გაუთვალისწინებლობამ — ეს ნარი ბოლოში კეთილხმოვანებისა თუ „საქცეველი“ — შესაძლებელია, თარგმნაში ღვთის სიტყვის დამახინჯება გამოიწვიოს, რ-ის თავიდან აცილება სწორედ ეგზეგეტიკოსთა ჰერმენევტიკული ლინგვისტიკის მთავარი მიზანია.

იგივე ჰერმენევტიკული მიზანი ამოძრავებთ ქართვ. მთარგმნელ-რედაქტორებს, როცა ისინი საკუთრივ ქართულისთვის დამახასიათებელ ენათმეცნ. საკითხებზე მსჯელობენ: ა) „მრავალკეცობაჲ“ (ხოლმობითი). ეს ტერმინი, ქართვ. ეგზეგეტიკოსის თქმით, აღნიშნავს „თუსობას“ (*οὐκεία*), მრავალკეც განმეორებად, საგნისთვის დამახასიათებელ მოვლენას. ასეთი „თუსობათაგანი“ ადამიანის შიშში უფლის მიმართ: „და ეშინოდის მას უფლისა“... არა თქუა თუ: ეშინოდა, არამედ ეშინოდის და მრავალკეცობითა თუსობაჲ წარმოაჩინა და საკუთრებაჲ“; ჟს. 67, 2; ბ) ბრძანებითი კილო. ამ გრამატ. კატეგორიის „სახე და ძალიც“ ეგზეგეტიკოსს წმინდა პრაქტიკული, ჰერმენევტიკული თვალსაზრისით აინტერესებს. მას ერთგვარად ეხამუშება, რომ ადამიანის თხოვნად ღმერთის მიმართ ბრძა-

ნების ფორმითაა გამოხატული და შეგვახსენებს ამ კატეგორიის დამატებით მნიშვნელობას: მას ზოგჯერ „ვედრებითი ძალი აქუს“: „აღდეგინ ღმერთი და განიბნინედ ყოველნი მტერნი მისნი“... დაღათუ ბრძანების სახედ გამოსახულ არს სიტყვა თუ: აღდეგინ და განიბნინედ, არამედ ვედრებითი ძალი აქუს, ვითარმედ სხუაგანცა გ თქუამს ამათ პირთათ ს: თუ აღდეგინ და განიბნინედ და მოაკლდენ და ივლტოდენ... დაღათუ პირი ბრძანებისა აქუს, ძალსა ვედრებით განით სებს“ ფს. 67,1.

ჰერმენევტიკული მიზანი განსაკუთრებით კარგად ჩანს ქართ. სიტყვათა ლექსიკოლოგიური და ეტიმოლოგიური ანალიზისას. ეს ძიებანი სიტყვის მიმართ ეგზეგეტიკოსთა ერთმეცნ. ინტერესის შედეგი კი არ არის, არამედ ერთგვარი სიახლოვის ხილია ნათქვამ სიტყვასა და მასში „ეუმევიტ“, „სახისმოღებოთ“, „აღყვანებით“ მიწინებულ უზეშთაეს აზრს შორის. ქართველ ეგზეგეტიკოსთა ზუსტი ლინგვისტური ალღოსა და ფილოლო. განსწავლულობის წყალობით მათი ეტიმოლოგიური ძიებანი ხშირ შემთხვევაში სწორია. მიუხედავად ამისა, ისინი მაინც არაერთმეცნიერული, არამედ ე. წ. ხალხური, ეტიმოლოგიური ეტიმოლოგიები, რების მიზანი ენის სიტყვაში ღვთის სიტყვის პოვნა და განმარტებაა; იგი ბევრათა კანონზომიერი მონაცვლეობის პრინციპებს კი არ ემყარება, არამედ ცდილობს, ჰერმენევტიკული ინტერპრეტაციის წესებით სიტყვის თავდაპირველ სახესა და მნიშვნელობაში ღვთის დაფარული საიდუმლო დიანახოს: „მთაჲ ღმრთისაჲ, ...მთაჲ პოხილი, მთაჲ შეყოფილი... და რაჲსათჳს შეყოფილ და განყველებულ? ამისთჳს, რამეთუ ყველი შეყოფილი არს, შედგენილი და განმაგრებული“ ფს. 67,15.

ენათმეცნ. თვალსაზრისით, ამგვარი ზუსტი ეტიმოლოგიების გვერდით არცთუ იშვიათად ჩხვდება ისეთ შემთხვევებს, როცა განმარტების მეთოდი მთლიანად შებრუნებულია — სიტყვის ეტიმოლოგიაზე დაყრდნობით კი არ იხსნება მისი ალფობრია, — პირიქით, გარკვეულ კონტექსტში შეძენილი ალფობრიული მნიშვნელობით იხსნება სიტყვის ეტიმოლოგია (შდრ. ქართ. ეგზეგეტიკურ კრებულებში არაერთგზის განმარტებულია სახელის — „ევას“ ეტიმოლოგია: იგი ნიშნავს გველს, რის მეშვეობითაც

ცოდვა შემოვიდა ადამიანის ცხოვრებაში, ხოლო „ევას“ ებრ. ენაში მდებარეობითი სქესის გველსაც აღნიშნავს).

როგორც პირველი, ასევე მეორე ტიპის ეტიმოლოგიური ანალიზი თოლოგიურ-ჰერმენევტიკული ინტერპრეტაციაა და არა საკუთრივ ლინგვისტური ინტერესებით ჩატარებული კვლევა-ძიება.

ამგვარმა ჰერმენევტიკულმა მიზნებმა შუა საუკ. ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა თითქმის ყველა დარგი „თოლოგიის მომსახურედ“ (ჰ. ნოიშეფერი, რ. შლიბენი) აქცია. როგორც ირკვევა, ძვ. ქართ. ტრადიცია ტერმინში „გრამატიკოსი“ სწორედ ამგვარ განმმარტებელს, ტექსტის ინტერპრეტატორს, ზოგადად ტექსტოლოგსა და ფილოლოგს მოიაზრებს და არა მაინცდამაინც ლინგვისტური თხზულების ან გრამატიკის ავტორს. ამგვარი გაგება კი მთლიანად ხსნის იმ მოჩვენებით წინააღმდეგობას, რაც ანტონ პირველის ცნობაშია, როცა იგი, ერთი მხრივ, ასახელებს „პირველთა ჩუენთა ღრამატიკოსთა“, როგორც ზოგიერთი გრამატიკ. „კანონისა“ და, საერთოდ, ლინგვისტური ტერმინოლოგიის შემქმნელებს; მეორე მხრივ კი ამბობს, ჩვენს წინაპრებს გრამატიკა არ ჰქონიათ (შდრ.: „...გარნა ღრამატიკაჲ არასადა ვისმინეთ... არცა ნაშთთა წიგნთა შემდგომად აოხრებისა და არცა პირველ, რაცა იფოსმცა ჩვენსა ზედა ენასა“). ა. ცაგარელი შემდეგნაირად ხსნის ამ ფაქტს: „ანტონის გარკვევით არ გამოუთქვამს თავისი მოსაზრება, რას გულისხმობდა იგი ტერმინში გრამატიკოსი... გრამატიკოსი, მისი გაგებით შეიძლება იყოს საერთოდ მწერალი, რიტორი, სტილისტი, სწავლული. გრამატიკოსებს ეძახის ის საღვთო წერილის მთარგმნელ-კომენტატორებს, ეფრემ მცირეს, არსენ იყალთოელს, იოვანე პეტრიწს... სწორედ ასეთი ზოგადი და დაბნეული გაგება გრამატიკოსისა უნდა იყოს მიზეზი იმ შეუსაბამობისა, რაც ანტონის ცნობაშია“. როგორც ჰერმენევტიკული ლინგვისტიკის ძვ. ქართ. ტრადიცია გვიჩვენებს, გრამატიკოსის ანტონისეული გაგება ზოგადი და დაბნეული კი არაა, იგი ზუსტად ასახავს ძვ. ქართ. ლინგვისტური აზროვნების პრაქტიკულ-ჰერმენევტიკულ ხასიათს და არავითარ წინააღმდეგობას არ შეიცავს.

ეგზეგეტიკურ მწერლობას, როგორც ძვ. ქართ. ლინგვისტური აზროვნების მნიშვნელოვან ეტაპს,

ჩანს, არ ითვალისწინებდა არც ი. აბულაძე, როცა ქართ. გრამატიკ. აზროვნებას მხოლოდ XVIII ს-იდან მიაწერდა ამგვარ პრაქტიკულ მიზანდასახულებას: „გრამატიკის შემქმნის ცდები (XVIII ს.) შემთხვევითი არ ყოფილა. გრამატიკას იმ დროს პრაქტიკული მიზანდასახულება გაუჩნდა... მას დაეკისრა როლი მომსახურისა, პირველ ყოვლისა ხედვით, ანუ სააზატო მეცნიერებისათვის... ჩვენში ძველთაგანვე ფეხმოკიდებული დარგების, რიტორიკისა და ფილოსოფიის აღორძინება, უპირველეს ყოვლისა, ძველი შემოქმედების დაჩრეკასა და შესწავლაში გამოიხატა. ამ შესწავლას, ცხადია, სიძნელეებიც ახლდა თან ტექსტის დაძლევის მხრით. ამას საგნის თავისებურებასთან ერთად ენაც ქმნიდა. ძველი ტექსტების წესიერი აღქმისა და მართებული გაგებისათვის ნორმების გამოუმუშავება დაიწყო, ხოლო ამის სისრულეში მოყვანა გრამატიკას დაეკისრა“.

ასეთი რამ (იგულისხმება ძველი ტექსტების დაძლევის სიძნელეები და ახსნა-განმარტებათა სისტემის შემუშავება) ჩვენში XVIII ს-ში კი არ დაწყებულა, გაცილებით ადრე, V ს-იდან იკიდებს ფეხს (ა. შანიძე) და ჰერმენევტიკული გრამატიკის ბერძნ. სისტემას ეყრდნობა. ამიტომაც XVIII ს. „პრაქტიკული მიზანდასახულების“ ქართ. ტრადიცია თავისი მეთოდოლოგიით სომხური გრამატიკული ლიტ-რისაგან კი არ იყო დავალებული, არამედ საკუთრივ ქართულისგან. ეს „აღორძინება“, პირველ ყოვლისა, ძვ. ქართ. ტრადიციების განახლება იყო, და არა სომხურ ლიტ-რაზე გეზის ალება, როგორც ეს ი. აბულაძეს მიაჩნდა. მისი თქმით, „სომხეთში ანალოგიურ ვითარებათა გამო ამ მიმართულებით მუშაობა ადრე გაჩაღდა, ასე რომ, ზოგიერთ სფეროში სომხური წყაროები ბაძი შეიქმნა ქართულისათვის“.

ამრიგად, გრამატიკის ძვ. ქართ. გაგება ტექსტოლოგიურ-ჰერმენევტიკული ლინგვისტიკის ბერძნ. ტრადიციას ემყარება და გულისხმობს არა იმდენად ენის მეცნ. აღწერას (τε γραμματικα), არამედ ტექსტის კომენტირებისა და ინტერპრეტაციის სისტემას (τεχνη γραμματικη), ხოლო გრამატიკოსი, უპირველეს ყოვლისა, ტექსტის განმმარტებელს, ტექსტოლოგს, ზოგადად ფილოლოგს ნიშნავს და არა მხოლოდ გრამატიკ. თხზულებასა თუ გრამატიკის ავტორს.

ლიტ.: ქართული ღრამატიკა, შედგენილი ანტონის მიერ, ტფ., 1885; აბულაძე ი., სულხან-საბა ორბელიანის

ლექსიკონის სომხური წყაროები. — იხ. მისი: შრომები, ტ. 2, თბ., 1976; შანიძე მ., „სიტყვაჲ ართრონათჳს“, ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატი, თბ., 1990 (აკ. შანიძის შესავალი სიტყვა, გვ. 3—5); სიტყვანი ფსალმუნაინი, შემოკლებით თარგმანთაგან გამოკრებული მრავალთა წიგნთაგან, ტ. 1, 2. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ნ. დობორჯგინიძემ, თბ., 1996; Цагарели А. А., О грамматической литературе грузинского языка, СПб., 1873; Neuschfer H., Origines als Philologie, Bd. 1, 2, Basel, 1987; Schlieben R., Christliche Theologie und Philologie in der Späntike, Berlin—New York, 1994.

ნ. დობორჯგინიძე.

ძირი, მორფოლოგიური თვალსაზრისით სიტყვის (ფუძის) დაუშლელი ნაწილი, რათანაც დაკავშირებულია სიტყვის ძირითადი ლექსიკური მნიშვნელობა. სიტყვათა ცვალების დროს ძ. სემანტიკურად უცვლელი რჩება, მაგრამ სხვადასხვა ფონეტიკურ ფაქტორების მოქმედების შედეგად შეიძლება იცვალოს მისი სტრუქტურა (მაგ., კედელი — კედლის, ხე — ხის...). მრავალ ენაში ძ-ის სტრუქტურა ხასიათდება სპეციფიკური ფონემური შედგენილობით და ფონეტიკურ კანონზომიერებებით, რაც მყარ საფუძველს ქმნის დიაქრონიული და ტიპოლოგიური კვლევისათვის. ამ თვალსაზრისით კარგად არის შესწავლილი ქართ. და ქართვ. ენათა ძირის სტრუქტურა (არნ. ჩიქობავა, ი. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, ი. მელიქიშვილი, ი. ქობალავა და სხვ.). ძ. შეიძლება იყოს თავისუფალი, აფიქსების გარეშე (ნულგანი მორფემითაც: ხე, დედა...), ან მხოლოდ აფიქსებთან ერთად (აკეთ-ებს, კეთებ-ა...). ზოგჯერ სიტყვაში (ფუძეში) ძ-ის გამოყოფა ჭირს, რადგან დიაქრონიული პროცესების შედეგად მოტივაცია დაარღვილია და საჭირო ხდება ისტ.-ეტიმოლოგიური კვლევა მის დასადგენად.

ნ. სტურუა.

ძიძიგური შოთა ვარლამის ძე (15. VIII. 1911, სოფ. მათხოჯი, — 10. X. 1995, თბილისი), ენათმეცნიერი, ქართ. ენისა და დიალექტების მკვლევარი, ბასკოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფ. (1963), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1974), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1971). 1930 დაამთავრა თსუ საენათმეცნიერო დარგი. ასპირანტურის კურსი გაიარა ლენინგრადში აკადემების ნ. მარის, ი.

მეშანინოვის, ლ. ჩხერბას და პროფ. კ. დონდუას ხელმძღვანელობით. იქვე დაიცვა (1935) დისერტაცია თემაზე „ქართული ენის კილოების კლასიფიკაციის ცდა“. 1936 დაიწყო სამეცნ. და პედაგ. საქმიანობა. სხვადასხვა დროს კითხულობდა ლექციებს თბილ., ქუთ., თელავის პედაგ. ინ-ტებში. იყო თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრის გამგე (1967—84), 1974-იდან საქართვე. მეცნ. აკად. ენისა და ლიტ.-რის განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი და აკად. პრეზიდიუმის წევრი, საქართვე. ისტ. წყაროების კომისიის თავ-რე, ბასკური ენისა და კულტურის საზ-ბის თავ-რე, ქსე-ის ენათმეცნ. საბჭოს თავ-რე, ჟურნალ „გეოგრაფიკის“ რედაქტორი, ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწ. კომისიის, „ფეხისტყალის“ აკად. ტექსტის დამდგენი კომისიის წევრი და სხვ.

ძ. ავტორია მრავალი ნაშრომისა, რ-ებშიც გაშუქებულია ქართ. ენის გრამატიკის, მისი ისტორიის, დიალექტოლოგიის, ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიის, ონომასტიკის, აგრეთვე ზოგადი ენათმეცნ., ფოლკლორისტიკის, ლიტერატურათმცოდნეობის საკითხები. ძ. განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ქართ. სალიტ. ენის ნორმა-ლიზაციის, მწერლის ენისა და სტილის საკითხებს. თვალსაჩინოა მისი წვლილი ქართ. ენის დიალექტების შესწავლაში. დიალექტები მან დააჯგუფა ფონეტიკურ-პროცესების საფუძველზე, შეკრიბა დიდძალი მასალა, რ-იც წარმოდგენილია „ქართული დიალექტების ქრესტომათიაში“ (1956) და „ქართული დიალექტოლოგიის მასალებში“ (1974). ქართ. ენის ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაშრომებს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია მონოგრაფია „კავშირები ქართულ ენაში“ (1969). ძ-მა პირველმა აღმოაჩინა ნართული ეპოსის კვალი ქართ. ფოლკლორში.

ძ. იყო ქართ. ენათმეცნიერების მონაპოვართა პოპულარიზატორი; ეკუთვნის მეცნ.-პოპულარული ნაშრომები: „საენათმეცნიერო საუბრები“ (1960), „ქართული ენის თავგადასავალი“ (1969), აგრეთვე მონოგრაფიები გამოჩენილ ენათმეცნიერებზე — ნ. მარზე, ა. შანიძეზე, გ. ახვლედიანზე. განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუს., ინგლ., ფრანგ.

ენებზე გამოცემული ნაშრომი „ქართული ენა“, რ-შიც მოცემულია არსებითი ცნობები ქართ. ენის შესახებ. ძ. ავტორია აგრეთვე ბასკებისა და ბასკური ენის შესახებ ნაშრომებისა, რ-ათგან აღსანიშნავია „ბასკები და ქართველები“ (1979; ესპ. ენაზე, ვიტორია, 1982). ძ-ს მიღებული ჰქონდა ს. ვავილოვისა და ი. ჯავახიშვილის სახ. მედლები, მთავრობის ჯილდოები.

თხზ.: ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, გამოც. მე-2, თბ., 1970; ქართულ კლასიკოსთა ენობრივი მემკვიდრეობა, თბ., 1971; ლიტერატურულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, თბ., 1974; ბასკურ-კავკასიური პრობლემა, თბ., 1981; მწერლის ენა, თბ., 1985; Грузинские варианты нартового эпоса, Исследование, тексты, Тб., 1971.

ლიტ.: Undiano E., Los Vascos y los Georgianos, Madrid, 1982.

ზ. ჭუმბურიძე.

ძოფინიძე ქეთევან სამსონის ასული (23. XII. 1916, ქუთაისი, — 4. IX. 1969, იქვე), ქართველოლოგი. დაამთავრა ქუთ. პედაგ. ინ-ტის ქართული ენისა და ლიტ.-რის ფაკულტეტი (1937), თსუ ასპირანტურა ძვ. ქართ. ენის სპეციალობით (1940), დაიცვა დისერტაცია ფილოლ. მეცნ. კანდიდატის სამეცნ. ხარისხის მოსაპოვებლად (1950). 30 წლის მანძილზე ეწეოდა სამეცნ.-პედაგ. მოღვაწეობას ქუთ. პედაგოგიურ ინ-ტში. მუშაობდა ქართ. ენის კათედრაზე, 1958-იდან გარდაცვალებამდე იყო ამავე კათედრის გამგე.

იკვლევდა ძველი და ახალი სალიტ. ქართულის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხებს, ქართ. ენის დიალექტებს, მწერალთა ენასა და სტილს. მისი შრომებიდან აღსანიშნავია მონოგრაფიული გამოკვლევა — „სახელთა ბრუნება ძველ ქართულში პავლეს ეპისტოლეთა მიხედვით“ (დაბეჭდილია ავტორეფერატი, 1950) და ფუნდამენტური ნაშრომი ზემოთხსენებულის შესახებ, რ-იც გამოიცა ორ წიგნად — „ზემოთხსენებული კილოკავი“ (ენობრივი მიმოხილვა და ტექსტები, 1973) და „ზემოთხსენებული ლექსიკონი“ (1974). კ. დანელიასთან ერთად გამოსაცემად მოამზადა „პავლენი“ (გამოიცა 1974).

ძ. სამეცნ.-პედაგ. მუშაობასთან ერთად ნაყოფიერ საზ. საქმიანობასაც ეწეოდა. მიღებული ჰქონდა მთავრობის ჯილდოები.

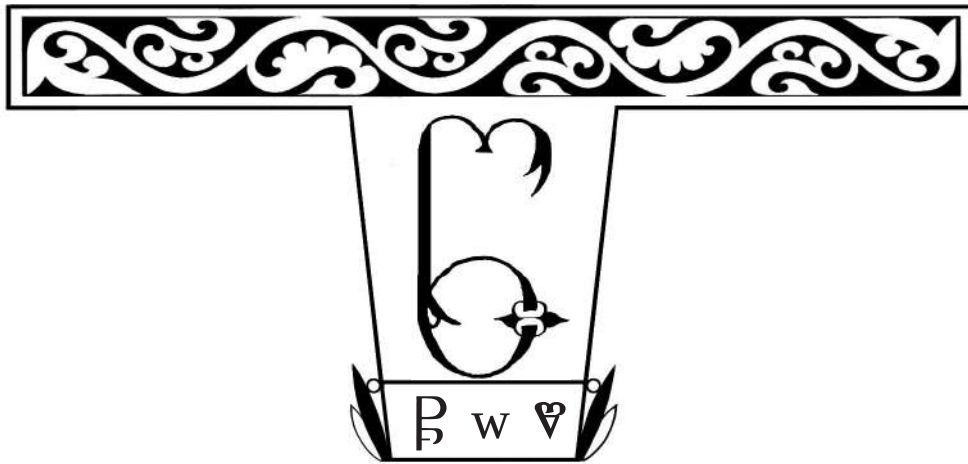
კრ. იმნაიშვილი

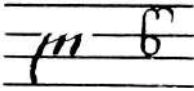

მ. დიდიური.

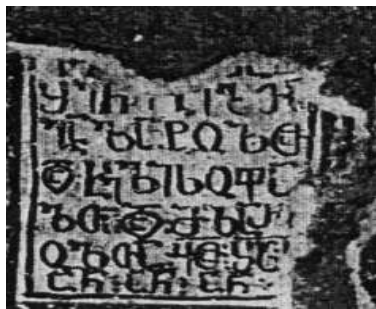
ქ. ძიფინიძე.

ფ, ქართული ანბანის ოცდამეცხრე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთორმეტე) ასო. მისი სახელია „წილი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი აბრუპტივი სისინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა **Ⴀ**. მისი მონაზულობა ხაზისა და წრეების კომბინაციაა, რაც კვადრატის ნახევარს იკავებს. VIII ს-ში რკალურ ფორმას იძენს. ნუსხური **Ⴀ** მარჯვნივაა გადახრილი და ქვედა სამ ხაზშია მოთავსებული. მხედრული ფ მოკლე ჰორიზონტალურ ხაზსა და ზედა **Ⴀ**

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოთხ ათასს (4000).

წალენჯიხის წარწერები 1384–96, შავი საღებავით შესრულებული სამი ასომთავრული წარწერა ტაძრის ორ გუმბათქვეშა სვეტზე. პირველი წარწერა, 17-სტრიქონიანი, მოთავსებულია ჩრდ.-დას. წახნაგზე, შესრულებული შავ-თეთრ ფონზე, ჩასმულია შავ ოთხკუთხა ჩარჩოში. წარწერის მე-8–9 სტრიქონების მარჯვენა ნაწილი, შელესილობის ჩამოშლის გამო, ნაკლულია; მისი აღდგენა ბერძნული წარწერის ტექსტის მონაცემებით ხერხდება. წარწერის ტექსტი ასეთია:

წალენჯიხის წარწერის დეტალი.

„+ წარვეგზავნეთ, მაცხოვრისა შეწვენითა, კოსტანტიოვლეს და მოვიყვანეთ მხატვარი ესე კირმანოელი ჩვენ, მ[ონაზ]ონ[თა] ქრისტესთა მახარებელმან ქვაბალია და ანდრონიკე გაბისულავა; და ვევედრებით მაცხოვარსა, რაითა გვიხსნას ჩვენცა დიდსა დღესა მას განკითხვისასა; ამენ, ამენ, ამენ“.

იმავე სვეტზე, ამ წარწერის ქვემოთ, ცალკე ოთხკუთხა ჩარჩოში მოთავსებულია 9-სტრიქონიანი, თეთრ ფონზე შავი საღებავით შესრულებული ასომთავრული წარწერა. მისი სამი პირველი სტრიქონი, შელესილობის ჩამოშლის გამო, ნაკლულია. მოღწეული ტექსტი ასეთია:

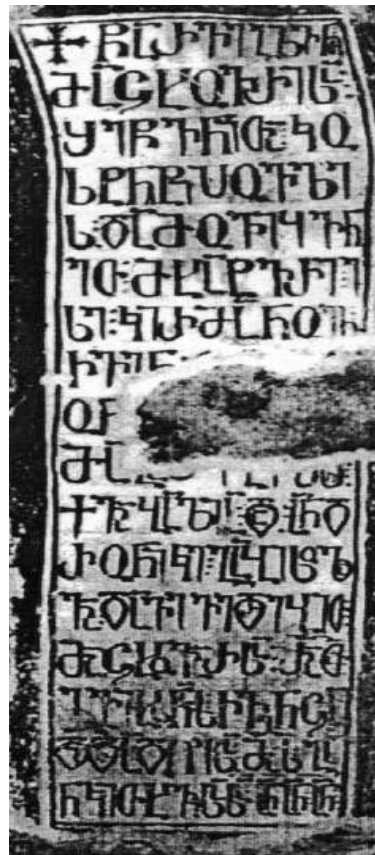
[...მა]შენებელთა, გალატოზთა და ხელისუფალთა და მზარეულთა ყოველთა შეუნდოს ღმერთმან: ამენ, ამენ, ამენ“.

მესამე წარწერა, 17-სტრიქონიანი, შესრულებული შავი საღებავით თეთრ ფონზე, მოთავსებულია სამხრ.-დას. გუმბათქვეშა სვეტის ჩრდ.-დას. წახნაგზე. მე-12–16 სტრიქონების მარცხენა ნაწილები, შელესილობის ჩამოშლის გამო, ასევე მე-5–7 სტრიქონების დასასრული, საღებავის აცვენის გამო, ნაკლულია, მაგრამ ტექსტის აღდგენა შინაარსის მიხედვით ადვილია. წარწერის ტექსტი ასეთია:

„+ პატრონისა, ერისთავთა ერისთავისა და მანდატურთუხუცესისა დადიანისა ვამეყის ბრძანებითა მოვ[ელი] კოსტანტიპოვლით (sic!) მხატვარი კირმანოელი ეგვნიკოს და დავხატე ესე [ეკლესია შეწვენითა] ღმრთ[ისა]. ვინცა შენ[დობა ბრ]ძანოთ, [თქვენ]ცა შეგინდოს [ღმერთმან]; ამენ, ამენ, ამენ“.

მესამე წარწერის გვერდით, იმავე სამხრ.-დას. გუმბათქვეშა სვეტზე,

მოთავსებულია ბერძნ. ასომთავრული წარწერა, შესრულებული 15 სტრიქონად შავი საღებავით თეთრ= ფონზე. სტრიქონების დასასრული, შელესილობის ჩამოშლის გამო, ნაკლულია. გადარჩენილი ტექსტი გვაუწყებს, რომ მხატვარი მანუელ ეგვნიკოსი (Μανουήλ εγγενικός) ჩამოსულია კონსტანტინოპოლიდან, რისთვისაც ერისთავთა ერისთავს ვამეყს გაუგზავნია

წალენჯიხის წარწერა. 1384–1396.

მონაზვნები, ქობალია მახარებელი (Κοπαλία ο Μαχαρεβελ) და ანდრონიკე გაბისულავა (Ανδρονικος ο Καπισαλ).¹

წალენჯიხის ტაძრის ეს წარწერები თანადროულია. ქართ. წარწერები პალეოგრაფიული ნიშნებით XIV ს. განეკუთვნება. მათში დასახელებული ისტ. პირებიდან ცნობილია მხოლოდ ვამეყ დადიანი, რ-იც, მ. ბროსეს მიხედვით, მოღვაწეობდა დაახ. 1384—96. წარწერებიც ამ წლებით თარიღდება. ეს წარწერები იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ მათში დოკუმენტურად დასტოვდება XIV ს-თვის ქართ. გვარსახელების დასავლურ-ქართული გაფორმება.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წგ. 2, ტფ., 1914; ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951; Лордкипанидзе И., Роспись в Цаленджиха, Тб., 1992

გ. სილოგავა.

შართყმითი წინადადება, წინადადება, რ-შიც აზრი დადებითად არის გამოხატული („გათენებისას ჭიუხში შურთხმა დარეკა ზარიო“, ვაჟა-ფშაველ.). **შ. შ.** უპირისპირდება უკუთქმით წინადადებას (გულმა შეგვა იგრძნო — შდრ. გულმა შეგვა ვერ იგრძნო). **შ. შ.** შ-ში შემასმენელი, ჩვეულებრივ, ზმნის დადებითი ფორმითაა გადმოცემული („თოვლის ფიფქი წამოვიდა და დამაძნა ტუჩის ქიმზე“, ი. გრიშ.), თუმცა ე. წ. რიტორიკულ კითხვით წინადადებაში წართქმითი მნიშვნელობა აქვს უკუთქმითი ფორმით მოცემულ ზმნასაც.

ლიტ. იხ. სტატიასთან: უკუთქმითი წინადადება. ლ. კვანტალიანი.

წამბელდის წარწერები, ქართული ასომთავრული წარწერები, ამოკვეთილი წებელდის ეკლესიის (გულრიფშის რ-ნი) კანკელის ერთ-ერთ ფილაზე (XI ს.) და ქვის სხვა ფილაზე ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით (XIV ს.). კანკელის ფილა მოღწეულია ფრაგმენტულად, ცნობილია 1894-იდან, როდესაც გრაფინია პრ. უვაროვამ პირველად გამოაქვეყნა მისი ფოტო; ამჟამად დაცულია საქართველოში. მუზეუმში (ხმმ-443). ფილის ცენტრში გამოსახულ ვარდულებს (როზეტებს) შორის ამოკვეთილია ერთსტრიქონიანი კიდურწაისრული წარწერა: „წმიდაო თეოდორე, შეიწყალე მიქაელ“. წარწერა კანკელის ფილის თანადროულია და ორივე XI ს-ით თარიღდება. 1938 წებელდის ტაძრის ნანგრევებში აღმოუჩენიათ ოთხკუთხა ფორმის ქვის მოზრდილი ფილა. მისი ადგილსამყოფე-

ლი უცნობია. ცნობილია მხოლოდ ფილის ფოტო, გამოქვეყნებული ხ. ბლაჟუას მიერ (1967). ფილის ცენტრში წარმოდგენილია ჯვრის რელიეფური გამოსახულება, რ-ის ქვედა მკლავი ზომით სხვა მკლავებს აღემატება. ჯვრის მკლავების ბოლოები ოდნავ გაფართოებულია და წაწვეტილებული. მას ზემოდან „ახურავს“ ორფერდა საფარი ნახევარომბებისაგან შედგენილი ორნამენტის გამოსახულებით. ფილას გარშემო დაუყვება რომბებისაგან შედგენილი ორნამენტული ჩარჩო. ჯვრის ცენტრში, მკლავის გადაკვეთის ადგილას, არის როზეტისა თუ პატარა ზომის ტოლმკლავიანი ჯვრის გამოსახულება. ამავე მკლავების ორივე მხარეს ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერის თითო სიტყვა: „წმიდაო გიორგი“. ჯვრის ბუდეებში, ქვედა მკლავის ორივე მხარეს, 6-6 სტრიქონად, ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა: „ამის ჯუარისა მაშენებელსა, ლუკას მარტინევას, შეუნდოს ღმერთმან, ამენ“. წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XIV ს-ით თარიღდება. მასში დასტურდება მეორე შემთხვევა XIV ს-თვის გვარსახელის დასავლურ-ქართული გაფორმებისა (შდრ. წალენჯიხის წარწერები 1384—96).

ლიტ.: Бражва Х. С., Из истории письменности в Абхазии, Тб., 1967.

გ. სილოგავა.

წვერნაპლი წინადადება, წინადადება, რ-საც აკლია ერთი ან მეტი მთავარი წევრი (ქვემდებარე, პირმომართი დამატება). უსრული წინადადებისაგან განსხვავებით, **წ. წ.** შ-ში ნაკლები წევრის აღდგენა შეუძლებელია, რამდენადაც წევრის დაკლება შეპირობებულია ზმნა-შემასმენლის დეფექტაციით და წინადადების სემანტიკური ორგანიზაციით. **წ. წ.** შ-ები შეიძლება დაიყოს ორ ჯგუფად: უსუბიექტო და უობიექტო წინადადებებად. უსუბიექტო წინადადებები, თავის მხრივ, სამი სახისაა: უქვემდებარე (უპირო), განუსაზღვრელპირიანი (ქვემდებარეგაუჩინარებული) და განზოგადებულიპირიანი.

უქვემდებარეა ისეთი წინადადება, რ-შიც ქვემდებარე არც არის და არც იგულისხმება (წვიმს. თოვს. დაბნელდა...). ჩვეულებრივ, უქვემდებაროდ იხმარება: 1. ბუნების მოვლენების აღმნიშვნელი პირნაკლი ზმნები (ქუხს. ელავს.); 2. ადამიანის ჯანმრთელობის მდგომარეობის გამოხატველი ზმნები (მაციებს, მაჟრჟოლებს, მტეხს, მამ-

თქნარებს...); 3. შესაძლებლობისა და გუნების ვნებითი ზოგიერთი ფორმა („ახლა იქ არ წაისვლება“, „ახლა არ ემღერება“...). უქვემდებარე წინადადება შეიძლება იყოს გაუვრცობელი („ირიჟრაჟა“) და გავრცობილი („ტანში მზარავს“); მთავარ წევრთა შედგენილობის მიხედვით — ერთშემადგენლიანი („ერთბაშად ჩამოცხა“), ორშემადგენლიანი („ჩვენს მხარეში ზაფხულობით კოკისპირული წვიმები იცის“), სამშემადგენლიანი („მაღე წვიმას თოვლსაც მოაყოლებს“).

განუსაზღვრელპირიანია წინადადება, რ-შიც ქვემდებარე არ არის, გაუჩინარებულია, მაგრამ მოქმედად მაინც იგულისხმება ვილაც, გაურკვეველი პირი (პირები). ამგვარ წინადადებაში შემასმენელი გადმოცემულია ზმნის III სუბიექტ. პირის მრ. რ-ის ფორმით („ამ მინდიაზედ ამბობენ დაუჯერებელს ამბებსა“, ვაჟა-ფშაველ.).

განზოგადებულ პირიანია წინადადება, რ-შიც შემასმენლით გადმოცემული მოქმედება ეხება ყველას და არა მხოლოდ ზმნით გამოხატულ პირს. განზოგადებული მოქმედება გადმოცემა უპირატესად ზმნის II სუბიექტ. პირის ფორმებით („ასჯერ გაზომე და ერთხელ გასჭერ“, „ნუ დაკარგავ ძველსა გზასა, ნუცა ძველსა მეგობარსა“), ზმნის III სუბიექტ. პირის მრ. რ-ის ფორმითაც აწმყოში (იშვიათად მყოფადში), რ-საც მრავალგზისობის გაგება აქვს („ზამთრის სარჩოს ზაფხულში იმარაგებენ“; „როცა ფიცით აცილებენ მიცვალებულს სამარემდის, ფიცს არ სტყენ“, გ. ტაბ.), განზოგადებული მოქმედება იშვიათად შეიძლება გადმოიცეს ზმნის I სუბიექტ. პირის ფორმითაც აწმყოში („გულით ვგრძნობთ, გონებით ვსჯით“).

უობიექტო წინადადებებს, ჩვეულებრივ, ქმნიან ე. წ. მედიოაქტიური ზმნები და ზოგი სხვა ზმნაც. მედიოაქტიურს პირდაპირობიექტ. პირის დაკლების გამო პირდ. დამატება აღარ შეეწყობა, თუმცა გარდამავალი ზმნის ზოგი სინტაქსური ნიშანი შენარჩუნებული აქვთ („ყმაწვილებმა გაიხუმრეს“, „გოგონებმა გადაიკისკისეს“, „მიცვალებულს სოფელმა უპატრონა“). უობიექტო წინადადებაში უფრო ხშირად არ არის პირდ. დამატება („ნიაშმა წყნარად წაისისინა“), ზოგ ზმნასთან — ორიბი დამატება („ქიმერებმა დაჰკრეს ტაში“, გ. ტაბ.), ან აკლია ორივე დამატება („აუჩქარა ცხენმა გზაში“).

ლიტ.: უზნაძე დ., Impersonalia. — «ჩვენი მეცნიერება», 1923, 1; ქავთარაძე ი., ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბ., 1954; პასილაია ნ., ერთშემადგენლიანი წინადადების საკითხისათვის. — «სოხუმის პედ. ინ-ტის შრომები», 1958; ტ. 10—11; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შემადგენლობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; მისივე, მარტივი წინადადების ტიპები წვერთა შემადგენლობის მიხედვით და კომუნიკატივები, თბ., 1987; დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; სუხიშვილი მ., გარდამავალი ზმნები ქართულში, თბ., 1986; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1996.

ლ. კვანტალიანი.

ფარეიმელი აკაკი როსტომის ძე [9(21). VI. 1840, სოფ. სხვიტორი, საჩხერის რ-ნი, — 26. I (8. II). 1915, იქვე, დაკრძალულია მთაწმინდის პანთეონში], პოეტი, საზოგადო მოღვაწე. დაიბადა იმერეთის შემდგომი თავადის — როსტომ წერეთლის ოჯახში. დედა — ეკატერინე აბაშიძე — იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის შთამომავალი იყო. წ-მა ბავშვობა სოფ. საგანეში, გლეხის (სადუნაშვილის) ოჯახში, ძიძასთან გაატარა. წერა-კითხვა დედამ ასწავლა. 1852-იდან ქუთ. გიმნაზიაში სწავლობდა, 1859-იდან — პეტერბ. უნ-ტში აღმოსავლური ენების ფაკ-ტზე, რ-იც 1863 დაამთავრა. იგი არასოდეს შესულა სახელმწ. სამსახურში. ი. ჭავჭავაძესთან ერთად იღვწოდა ქართვ. ხალხის სულიერი აღორძინებისა და მისი ეროვნ. თვითშეგნების ასამაღლებლად.

წ-ის შემოქმედების ერთი უმნიშვნელოვანესი სფერო იყო ახალი ქართ. სალიტ. ენის დამკვიდრება და მისი მოვლა-პატრონობა. ენა აკაკის უპირველეს ეროვნულ ფენომენად მიაჩნდა: „ჩვენ ჩვენი წინაპრების ანდერძის გამტეხი არა ვართ... გვწამს მათი ანდერძი და დღესაც მოველით იმას, რასაც ისინი თხოულობდნენ: ენას, რჯულს და ეროვნული საქმის მოწყობას“.

წ. თვლიდა, რომ ენის ერთობა ერის ერთობის საწინდარი იყო („საქართველოს ერთობის დროც ენაც ერთი გვექნა...“); სალიტ. ენის საფუძველი უნდა გამხდარიყო საერთო სახალხო ენა („იმ ენით უნდა ვსწეროთ, რა ენაზედაც ლაპარაკობს დღეს ხალხი...“); ენაში დაუწყვეტელია ერის ისტორია („გინდა შეისწავლო ისტორიულად რომელიმე ხალხი? გამოიკვლიე მისი ენა“). აკაკი ცდილობდა, საკუთარ შემოქმედებაში გაეტარებინა ეს პრინციპები. 1860 „ცისკარში“ გამოქვეყნებული ლექსის „საიდუმლო ბარათის“ ენა მსჯელობის სა-

განი გახდა. თავადი კ. ლორთქიფანიძე, ანნისხატის დეკანოზი ეფრემი, რ-თაც აკაკის გავლენის ემინოდან, სთხოვდნენ, ნუღარ დაწერდა ასეთი მშვენიერ ლექსებს მდაბიო ენით, მათ დარბაისლური ქართული დაამშვენებდა. მაგრამ წ-ის გადაწყვეტილება, „სახალხო ენით და არა დარბაისლურად ვწერო“, მტკიცე იყო.

წ-ის ინიციატივით გაზ. „კვალში“ შემოიღეს განცხადება „სასწორმეტყველო“. იმართებოდა ცხარე პოლემიკა ენის საკითხებზე ი. გოგებაშვილთან, ი. მაჩაბელთან, ვაჟა-ფშაველასა და სხვებთან. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია აკაკის ზრუნვა სასცენო სწორმეტყველების შესახებ, რადგან სწორად აფასებდა თეატრის ენის გავლენას საზოგადოებაზე.

წ. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა სკოლებში დედაენაზე სწავლების საკითხს. მისი აზრით, ბავშვმა „უნდა იწყოს სწავლა იმ ენაზე, რომელზედაც იმას პირველად ხმა ამოულია“. მხოლოდ ასეთი სწავლება იქნებოდა სასარგებლო და ადვილად გასაგები. აკაკი არა მარტო მხარში ედგა ამ საქმეში ი. გოგებაშვილს, არამედ მასთან ერთად ებრძოდა ეროვნული სკოლის ყველა მოწინააღმდეგეს. ი. გოგებაშვილიც დიდად აფასებდა წ-ის ამ მხარდაჭერას. აკაკის ასევე უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზ-ბის დაარსებასა და მის საქმიანობაში.

ცნობილია აკაკის დამსახურება დიალექტური ლექსიკის, ზოგადად ხალხური ზეპირსიტყვიერების შეგროვებაში. მისი წერილი (ინსტრუქცია) „როგორ უნდა შევკრიბოთ ზეპირგადმოცემები“ საყოველთაო მსჯელობის საგნად იქცა. აკაკი მოითხოვდა შემკრებთაგან, რომ ჩაეწერათ ყოველი სიტყვა, ნაცნობიცა და უცნობიც, თან აუცილებლად ზუსტი მნიშვნელობით. ამავე მიზნით შეიქმნა „ზეპირსიტყვიერების ფონდი“. წ-მა თავადაც არაერთი სიტყვა შემოიტანა და დაამკვიდრა სალიტ. ენაში (გაიძვერა, ბობოლა, შენმატკბილება...); საგანგებოდ მიანიშნებდა მეგრული ლექსიკის შეგროვების აუცილებლობაზე.

ლიტ.: თოფურია გ., აკაკი და ქართული სალიტერატურო ენა. — ლიტერატურული ძიებანი, II, თბ., 1944—45; ძოწენიძე ქ., აკაკი წერეთლის ენა. — იხ. მისი: ზემოთქმული კოლოკავი, თბ., 1973; სანაიკიძე თ., აკაკი წერეთელი და ქართული ლექსიკის განვითარების საკითხები, თბ., 1989; ჯორბენაძე

ბ., აკაკი წერეთელი — დედაენის მოამბე. — აკაკი წერეთელი-150. საიუბილეო კრებული, თბ., 1993.

გ. გოგოლაშვილი.

ფარეიმელი გიორგი ექვთიმეს ძე [14 (26). V. 1842, სოფ. გორისა, საჩხერის რაიონი, — 12 (24). I. 1900, თბილისი], მწერალი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე. დაამთავრა ქუთ. გიმნაზია (1860); სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნ-ტში ფიზ.-მათ. ფაკ-ტზე. 1863 დაბრუნდა საქართველოში და აქტიურად ჩაება „თერგ-დალეულთა“ ლიტ.-საზ. და პოლიტ. საქმიანობაში. თანამშრომლობდა ჟურნ. «ცისკარში», შემდეგ — ი. ჭავჭავაძის მიერ დაარსებულ ჟურნ. «საქართველოს მოამბეში». 1866—69 იყო გაზ. «დროების» პირველი რედაქტორი.

1868 წ-მა დაიწყო «სასოფლო გაზეთის» გამოცემა; 1873—77 იმყოფებოდა შვეიცარიასა და გერმანიაში. 1877—78 რუს.-თურქ. ომის დროს ფრონტზე იყო პეტერბურგის გაზ. „გოლოსის“ სამხ. კორესპონდენტი; 1878—82 გაზ. «ტიფლის-სკი ვესტნიკის» თანამშრომელი; 1893—1900 კი — გაზ. «კვალის» რედაქტორი. ეწეოდა სამეცნ.-ლიტ. და საზ. საქმიანობას. წ-მა დიდი ამაგი დასდო ქართულ თეატრს, „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“ და სხვ. როგორც მწერალი და მოაზროვნე. იგი კრიტ. რეალიზმის წარმომადგენელია.

წ. დიდ ყურადღებას უთმობდა ქართ. ენის უფლებების დაცვას, სალიტ. ენისა და დიალექტების ურთიერთობას, ქართ. ენის გენეზისსა და მიმართებას სხვა ენებთან, ეტიმოლოგიურ ძიებებს, პალეოგრაფია-ეპიგრაფიკის, ორთოგრაფიული ნორმების მოწესრიგების საკითხებს და სხვ. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მისი ღვაწლი ერთიანი სალიტ. ენის ჩამოყალიბებისა და დამკვიდრებისათვის გამართულ ე. წ. „მამათა“ და „შვილთა“ პაექრობაში. წ. ერთ-ერთი პირველი ამოუდგა მხარში ი. ჭავჭავაძეს და „შვილებს“ მიემხრო. ენის საკითხში ის არც მაშინ დაშორებია ამ პოზიციას, როცა „თერგდალეულთა“ ბანაკი ორად გაიყო და იგი „მეორე დასს“ ჩაუდგა სათავეში. მისი პროგრესული, დემოკრატიული შეხედულებები ნათლად არის გამოხატული ჟურნ. «საქართველოს მოამბეში» (1863, 5) დაბეჭდილ წერილში — „ცისკარს რა აკაკანებდა?“ — ავტორი მკაცრად აკრიტიკებდა «ცისკარს», რ-იც თავისი შინაარსითაც და ფორმითაც „მამების“ აზ-

ა. წერეთელი.

რებსა და შეხედულებებს ასახავდა. გაზ. «დროებაშიც» მან იმთავითვე კატეგორიული მოთხოვნა წამოაყენა: გაზეთში დაბეჭდილი წერილები დაწერილი უნდა ყოფილიყო ხალხისათვის „ადვილგასაგონი“ ენით.

წ. მოითხოვდა, რომ ხალხის ცოცხალი მეტყველება გამხდარიყო სწორედ ახ. სალიტ. ენის საფუძველი («კვალი», 1894, №50). იგი იმასაც კარგად ხედავდა, რომ სალიტ. ენა აჭრელბული იყო სხვადასხვა კილოდან შემოსული ფორმებით და საჭიროდ მიიჩნევდა ორთოგრაფიული წეს-კანონების მოწესრიგებას («დროება», 1868, 1), თუმცა თვითონ უფრო დასავლურ კილოებს იყენებდა, რითაც ზოგჯერ უპირისპირდებოდა სალიტ. ენის ტრადიციებს და მისი „იმერიზმები“ არაერთხელ გამხდარა კრიტიკისა და დავის საგანი. წ-მა კარგად იცოდა, რა მნიშვნელობა ჰქონდა ენას ერის თვითმყოფლობის შენარჩუნებისათვის, მკაცრად გმობდა რეაქციონერ-კლერიკალებს, რომლებსაც სურდათ სამეგრელოს სკოლებში ქართულის სწავლების გაუქმება.

განსაკუთრებით საყურადღებოა წ-ის საენათმეცნ.-საგარამატიკო შეხედულებები. ამ მხრივ საინტერესოა სპეც. ზოგადენათმეცნ. ხასიათის ნაშრომი „ფილოლოგიური განხილვა ქართული ენისა“, დაბეჭდილი 1872 წურნალ «ერებულში» გ. გორისელის ფსევდონიმით. სტატიის პირველ ნაწილში წ. ენება ენის წარმოშობის საკითხს, მის ფუნქციებს, სალიტ. ენებისა და დიალექტების ურთიერთობას, ენათა გენეალოგიურ და ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციას და სხვ. მეორე ნაწილი შეეხება ანბანის ისტორიასა და ბგერათა კლასიფიკაციას; მესამე — საწარმოთქმო ორგანოებს, ბგერათწარმოებას.

სტატიაში არაერთი საინტერესო მოსაზრებაა წარმოდგენილი დიალექტების, ანუ „ენაცულების“ როლისა და მნიშვნელობაზე, მოცემულია „-ში“ თანდებულის საკმაოდ სწორი გენეზისი, საყურადღებო მსჯელობაა დიფთონგების („ორხმოვნების“) და სონორების („ცალხმა ასოების“) შესახებ; ქართველურ და უცხო ენათა ლექსიკური ერთეულების ურთიერთშეჯერებით მოცემულია ცდა ქართ. ენის ინდოევროპულობის დასაბუთებისა, სწორადაა შენიშნული, რომ 3 (ხ, ღ) II პიკის ნიშანია; ფონეტიკ. წესების („ფილოლოგიურ დაწესებათა“) შესახებ მსჯელობისას ყურადღებას იქცევს

ავტორის მიერ მითითებული ბგერათშესატყვისობანი. ეს ერთ-ერთი პირველი ნიმუშებია ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის დადგენისა.

ქართ. ენასთან დაკავშირებულ სხვა თეორ. და პრაქტ. მნიშვნელობის საკითხებს წ. არაერთხელ დაბრუნებია თავის ნაწერებში. ქართულის ინდოევროპულ წარმომავლობას ეხება რამდენიმე წერილი „ლამასა“ და „ქორიკოს-ქორეპისკოპოსის“ ეტიმოლოგიის შესახებ და კამათი ამ საკითხზე მ. ჯანაშვილთან («კვალი» 1893, 27; ისტ.-ფილოლ. გამოკვლევა, 38—40; კითხვების პასუხი, 42); ქართ. ზმნის კაუზატიურ ფორმებსა და მათი ხმარების თავისებურებებზე მსჯელობს წ. «დროებაში» გამოქვეყნებულ „უცხო ქვეყნის ამბებში“ (1868, 9). რუსულსა და „სხვა დასავლეთის ენებთან“ შედარებით ნაჩვენებია ქართ. ენის გრამატიკ. სტრუქტურის სიმდიდრე, ზმნის ფორმათა მრავალფეროვნება და მოქნილობა. შემდეგ ქართ. ენის ამ თავისებურებას ყურადღება მიაქცია და დიდ ღირსებად მიიჩნია ი. ჭავჭავაძემ.

საყურადღებოა წ-ის მოსაზრებანი ორთოგრაფიის სადავო საკითხებზე. მას არასწორად მიაჩნდა ორმაგი მრავლობითის ფორმათა ხმარება, საკმაოდ ზუსტად აქვს განსაზღვრული მახვილის ადგილი ქართულში.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი წ-ის ღვაწლი ქართ. ეპიგრაფიკისა და პალეოგრაფიის კვლევაში. ცნობილია მისი მონოგრაფიული ნაშრომი გელათის წარწერებისა და ხელნაწერთა მინაწერების შესახებ: „Полное собрание надписей на стенах и камнях и приписок к рукописям Гелатского монастыря“. — «Древности восточныя», вып. I, II, 1891. ფართო განათლებისა და ძვ. ქართ. დამწერლობის საუკეთესო ცოდნის წყალობით მასში არაერთი საკითხია დაზუსტებული და ახლებურად გაშუქებული არამარტო ისტ., არამედ პალეოგრაფიული თვალსაზრისითაც; დათარიღებულია არაერთი ძეგლი, საინტერესოა ცნობილი ტერმინის „ხანმეტის“ განხილვა, რ-საც იგი „დრომეტად“ განმარტავს (ასევე განმარტავდა მას შემდეგ კ. კეკელიძეც), საყურადღებოა მსჯელობა ბერტის სახარებისა და თავად ტაძრის შესახებ.

გელათის ხელნაწერთა გარდა, წ-ს შეუსწავლია კაცხისა და მღვიმის მონასტრები, სავანის ბაზილიკა და სხვა ტაძრები, ალუწე-

რია და გაუშიფრავს წარწერები (Археологическая прогулка по Квирильскому ущелью. — «Материалы по археологии Кавказа». вып. III, М., 1893); მოცემული აქვს სწორი და დამაჯერებელი წაკითხვები „შატბერდის“ კრებულისა («კვალი», 1894, 40—41). წ. განსაკუთრებულ ყურადღებასა და მზრუნველობას იჩენდა ქართ. ენის ლექსიკური ფონდის გამდიდრების, კერძოდ, ტერმინოლოგიის შემუშავებისა და დამკვიდრებისათვის («დროება», 1867, 3). ამ მიზნითაა შედგენილი ტერმინთა ის ლექსიკონი, რ-იც ახლავს მის წიგნაკს — „საუკეთესო ცოდნა“, 1888.

„ქართული ენის ფილოლოგიურ განხილვაში“ წარმოდგენილ გრამატიკ. ტერმინებთან ერთად, ამ ლექსიკონის სიტყვები და ტერმინები გასათვალისწინებელია ცალკეული სიტყვებისა და მორფემების წარმოშობისა და ისტორიის შესწავლისას.

თხზ.: რჩეული ნაწერები, ტ. 1—2, თბ., 1947—48.

ლიტ.: ავალიანი ს., გიორგი წერეთლის მსოფლმხედველობა, თბ., 1954; ჭილაია ა., გიორგი წერეთელი, თბ., 1964.

გ. ნიკოლაიშვილი.
შარეთილი გიორგი ვასილის ძე [8 (21). X. 1904, დაბა თიანეთი, — 9. IX. 1973, თბილისი], ენათმეცნიერი, აღმოსავლეთმცოდნე; ქართული აღმოსავლეთმცოდნეობის სკოლის ფუძემდებელი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1942), პროფესორი (1942), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1946), სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1968), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961), პოლ. ორიენტალისტთა საზ-ბის საპატიო წევრი (1966), დიდი ბრიტ. და ირლ. სამეფო სააზიო საზ-ბის საპატიო წევრი (1964). დამთავრა თსუ სიბერძნის-მეტყველების ფაკ-ტის ლინგვისტიკური განყ-ბა (1927); 1928 ჩარიცხეს სსრკ მეცნ. აკად. ასპირანტად ლენინგრადში, სადაც დასპეციალდა ორიენტალისტიკის სხვადასხვა დარგში. ლენინგრ. ცოცხალ აღმოსავლურ ენათა ინ-ტში მიიწვიეს არაბ. ენის დოცენტად (1932). 1933 დაბრუნდა თბილისში და სათავეში ჩაუდგა სამეცნ. კადრების მომზადებას სემიტოლოგიის სხვადასხვა სფეროში; ხელმძღვანელობდა ახლ. აღმოსავლეთის ენათა განყ-ბას ენის, ისტ. და მატერ. კულტ. ინ-ტში (ენიმკი, 1963).

წ-ის ინიციატივით დაარსდა თსუ აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტი, სემიტოლოგიის კათედრა (1945) და საქართვე. მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმ-

გ. ვ. წერეთელი.

ცოდნეობის ინ-ტი (1960). 1957—67 ხელმძღვანელობდა საქართვე. მეცნ. აკად. საზ. მეცნიერებათა განყ-ბას. 1967—70 იყო ამავდ მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი და სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე აკად. პრეზიდენტის წევრი.

წ-ის სამეცნ. კვლევის სფერო იყო არაბ. ენათმეცნიერება და ფოლკლორი, ებრაისტიკა და არამეისტიკა, ახლო აღმოსავლეთის ძეგლები და დამწერლობათა ისტორია, ქართველური ენათმეცნიერება, ქართ. და შედარებითი ლექსოფონის საკითხები, თეორ. ლინგვისტიკის პრობლემები.

წ-ის შტუდიებმა არაბისტიკის დარგში ახალი პერსპექტივები გადუშალა ამ მეცნიერებას. აღსანიშნავია მისი გამოკვლევები შუა აზიის მანამდე უცნობი დიალექტების შესახებ (შუა აზიის არაბული დიალექტები. I. ბუხარული დიალექტი, თბ., 1956, რუს. ენაზე). მსოფლიო სემიტოლოგიაში უმნიშვნელოვანეს მოვლენად ითვლება წ-ის მიერ წამოყვებული სამუშაო არმაზში აღმოჩენილი წარწერების ამოკითხვისა და კვლევის საქმეში. ამ დარგს მიუძღვნა მან გამოკვლევები „არმაზის ბილინგვა“ (თბ., 1941) და „არმაზული წარწერა მითრიდატე იბერიელის ხანისა“ (მ., 1962). ეს გამოკვლევები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სემიტური დამწერლობის ისტორიისათვის; დადგინდა არამეული დამწერლობის ახ. სახეობა, რ-იც მეცნიერებაში „არმაზის არამეულის“ სახელწოდებით დამკვიდრდა. წ-ის მიერ შესწავლილ არმაზის არამეულ წარწერებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ როგორც აღმოსავლურ-არამეული დამწერლობისა და მის განშტოებათა ისტ. შესწავლის, ისე იბერიის კულტ.-ისტ. პრობლემათა და ქართ. ანბანის წარმოშობის კვლევისათვის. ქართ. კულტ. ისტორიისათვის ფასეულია წ-ის მონოგრაფია „უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან“ (თბ., 1960), აგრეთვე გამოკვლევა „მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანის ხანისა“ (თბ., 1958).

წ-ს წვლილი მიუძღვის ძეგ. აღმოსავლური ენების შესწავლაში („საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები“, თბ., 1939). თეორ. ლინგვისტიკის დარგში აღსანიშნავია მისი გამოკვლევა „ენობრივი ნათესაობისა და ენობრივ კავშირთა შესახებ“ («Вопросы языкознания», 1968, №3), რ-შიც განვითარებულია თვალსაზრისი ენათა „შენათესა-

ვების“ თაობაზე, რასაც მან ენათა „ალოგენეტური ურთიერთობა“ უწოდა (იხ. ალოგენეტური თეორია).

დიდა წ-ის ღვაწლი „ვეფხისტყაოსნის“ კრიტ. ტექსტის დადგენაში. ამ დარგში გამოქვეყნებულ შრომათაგან აღსანიშნავია მონოგრაფია „მეტრი და რითმა ვეფხისტყაოსანში“ (1973). წ-ს მიღებული ჰქონდა სახელმწ. ჯილდოები.

თხზ. (გარდა სტატიამი მოხსენიებულისა): სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის. — თსუ სამეცნიერო სესია (2—4. III. 46). მოხსენებათა კრებული, თბ., 1947; არაბულ-ქართული ლექსიკონი თბ., 1951; ვეფხისტყაოსნის ტექსტის მეცნიერული გამოცემისათვის. — «მნათობი», 1962, 2; Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита, 1-1. — «Эпиграфика Востока». II - III, М.-Л. 1945-39.

ლიტ.: «აღმოსავლური ფილოლოგია», IV (ედგენება აკადემიკოს გიორგი წერეთლის ხსოვნას), თბ., 1976; ჯიბლაძე გ., კრიტიკული ეტიუდები, VI, თბ., 1981; გამყრელიძე თ., აკადემიკოსი გიორგი წერეთელი, თბ., 1984; Крачковский И. Ю. Семитология в университетах СССР. - «Вопросы языкознания», 1955. № 4; Гвелесиани С. И., Востоковед Георгий Церетели. Тб., 1976.

ბიბლ.: გიორგი წერეთელი (1904—1973). ბიოგრაფიკოგრაფია, შემდგ. მ. ბარკაძე, ნ. ბალაური, თბ., 1986.

თ. გამყრელიძე. **წერეთელი** კონსტანტინე გრიგოლის ძე (4. II. 1921, თბილისი, — 27. II. 2004, იქვე), ენათმეცნიერი, სემიტოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1957), პროფესორი (1959), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1974), საქართვე. მეცნ. აკად. წ-კორ. (1974), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1988), საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდენტის წევრი (1993). დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1941). ეწეოდა სამეცნ.-პედ. მუშაობას თსუ-ში (1944-იდან); იყო სემიტოლოგიის კათედრის გამგე (1977—83); 1991-იდან — ებრაულ-არამეული ფილოლ. კათედრის გამგე. 1960-იდან მუშაობდა გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის სემიტოლოგიის განყ-ბის გამგედ. 1996 მიენიჭა ს.-ს. ორბელიანის სახ. პედ. უნ-ტის საპატიო პროფესორის წოდება.

წ. იყო ხმელთაშუა ზღვის ცივილიზაციათა შემსწავლელი საერთაშორისო ასოციაციის წევრი (1976), ამერ. ბიოგრაფიული ინ-ტის მრჩეველთა საბჭოს წევრი, აღმოსავლეთმცოდნეოთა საკავშირო ასოციაციის პრეზიდენტის წევრი (1980), ამერ. აღმოსავლეთმცოდნეობის საზ-ბის საპატიო წევრი, საქართვე. განათლების სამინისტროსთან არსებულ აღმოსავლურ ენათა სწავლების კოორდინაციის

ცენტრის ხელმძღვანელი (1994).

წ-ის კვლევის სფერო იყო არამეისტიკა, ებრაისტიკა და შედარებითი სემიტური ენათმეცნიერება. მისმა გამოკვლევებმა თანამედროვე ასურული ენისა და არამეული დიალექტების სტრუქტურის შესახებ საფუძველი ჩაუყარა ამ დარგის პრობლემათა კვლევას ყოფ. სსრკ-ში. წ-ის მონოგრაფია „სირიული ენა“ (რუს. ენაზე, 1979) პირველი გამოკვლევაა ჩვენს ენათმეცნიერებაში, რ-შიც სრულყოფილად აღწერილი კლასიკური სირიული ენის სტრუქტურა, ხოლო „არამეული ენა“ (1982) ავტორის მიერ ამ დარგში ჩატარებული მუშაობის ერთგვარ შეჯამებას წარმოადგენს. მან საფუძველი ჩაუყარა ქართ. ასირიოლოგიას. უმაღლესი სასწავლებლებისათვის შეადგინა სახელმძღვანელო „თანამედროვე არამეული ენის ქრესტომათია ლექსიკონით“ (I გამოცემა — 1958, II — 1980); შრომები მიუძღვნა სემიტური წარმოშობის ხალხთა აღმნიშვნელ ეთნიკურ ტერმინებს ქართულში („ებრაელი“, „არაბი“, „სირიელი“...), სემიტური ენებიდან ნათარგმნი ტექსტების ენის თავისებურებებს და სხვ. წ-ის ინიციატივით თბილისის ზოგიერთ საშ. სკოლაში შემოღებულ იქნა აღმ. ენების (არაბ., სპარს., თურქ.) სწავლება.

წ-ს მინიჭებული აქვს ივ. ჯავახიშვილის პრემია, თბ. სახელმწ. უნ-ტის I ხარისხის პრემიები (1951, 1959, 1970), აღმოსავლეთმცოდნეობის დარგში გამოქვეყნებულ ნაშრომთა ციკლისათვის — აკად. გ. წერეთლის სახ. პრემია (1989; ამ პრემიის პირველი ლაურეატი) და სახელმწ. პრემია ნაშრომთა ციკლისათვის „საქართველოს არამეული წარწერები“ (1998). დაჯილდოებული იყო ისრაელის მეცნ. აკად. მედლით — „ალბერტ აინშტაინის მედალი“ (1999), ღირსების ორდენით (1996), იყო ქ. თბილისის საპატიო მოქალაქე (1998).

თხზ. ნარკვევი თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკისა, თბ., 1958; თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა, თბ., 1968 (გერმანულად — 1978, ინგლისურად — 1978); შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე, თბ., 1992; მცხეთის არამეული ანულები. — კრ.: «მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები», ტ. 11, თბ., 1996 (ინგლისურად — 1998); სემიტი ხალხების აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში, თბ., 2000; Материалы проарамейской диалектологии, т. 1, вып. 1 — Урмийский диалект, Тб., 1965; Сирийский язык, М., 1979; Новая надпись из Мичхета-Самтавро, выполненная арамейским письмом Материалы проарамейской диалектологии, т. 1, вып. 1 — Урмийский

კ. წერეთელი.

диалект, Тб., 1965: Сирийский язык, М., 1979; Новая надпись из Мххета-Самтавро, выполненная арамейским письмом (A New Inscription in aramaic Script from Mtskheta-Samtavro), Тб., 1990; Neuarameisch von Nag Hamuadi bis Zypen, herausgegeben von P. Nagel, Berlin, 1971; Zur Frage der semitisch-georgischen Sprachbeziehungen. — «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», 1980, Suppl. 4; On the suprasegmental phoneme in modern Semitic. — «Journal of the American Oriental Society», 1982, 102/2; Grammatik der syrischen Sprache, Lpz., 1986; Grammatica generale dell'aramaico, Torino, 1995; Les inscriptions arameennes de Gorgie. — «Semitica», 48, Paris, 1999 (об. მისივე: სემიტოლოგიური და ქართველოლოგიური შტუდიები, თბ., 2001).

ლიტ. (ბიბლიოგრაფია): Список основных научных трудов чл.-корр. АН СССР К. Г. Церетели. — «Народы Азии и Африки», 1981, №1; Franz Altheim, Geschichte der Hunnen, Bd 3, Berlin, 1961; ასია ფირა სარმასი, „კონსტანტინე წერეთელი“. — ასურული ლიტერატურის ისტორია, ნაწ. 3, თბილისი, 1970 (ასურული ენაზე); Semitica serata philologica Constantino Tsereteli dicata. — სემიტოლოგიური ძიებანი კონსტანტინე წერეთლის პატივსაცემად, ტურინი, 1993; Riccardo Contini, Fabrizio A. Pennacchetti, Mauro Tosco, Constantino Tsereteli (Biography) — კონსტანტინე წერეთლისადმი მიძღვნილი კრებული «Semitica», Torino, 1993.

გ. ახვლედიანი.
გ. ჩიქოვანი.

წარმოშობა მისიელ (მისაკო) გიორგის ძე (ფსევდონიმები — Baton, მ. სანგალა) (1878, სოფ. ცხრუკვეთი, ჭაბათურის რ-ნი, — 2. III. 1965, მიუნხენი), მეცნიერი, ფილოლოგი, პუბლიცისტი. თბილ. და ბერლინის უნიტების პროფესორი. ქუთ. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ სწავლობდა კიევის უნიტში, საიდანაც 1899 გაარიცხეს, როგორც პოლიტიკურად არასაიმედო. 1901 პარიზიდან გაასახლეს ანარქისტულ დემონსტრაციაში მონაწილეობისათვის. 1907 კვლავ საქართველოში იყო. აღსანიშნავია მისი სიტყვა ი. ჭავჭავაძის დაკრძალვაზე. შემდეგ ცხოვრობდა საზღვარგარეთ. ჰაიდელბერგის უნიტში ასირიოლოგიაში დასპეციალდა. 1918—23 მუშაობდა ბრიუსელსა და ბერლინის უნიტებში. 1912 გამოაქვეყნა გამოკვლევა „სუმერული და ქართული“ (კრებ. „გვირგვინი“, თბილისი), 1923 — „გილგამეშის ანის“ ქართ. თარგმანი განმარტებითურთ (კონსტანტინოპოლი), 1933 — ს.ს. ორბელიანის იგავ-არაკების კრებ. „სიბრძნე-სიცრუისას“ გერამ. თარგმანი (ბერლინი); 1957 — 58 გამოსცა დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ცხოვრების ამსახველი ტექსტები (პარიზი, ჟურნ. „ბედი ქართლისა“) გერმ. თარგმანითურთ. ფრანგ., გერმ., ინგლ., იტალ. ენებზე აქვეყნებდა გამოკვლევებსა და წერილებს ქართველებისა და ქართ. ენის წარმოშობის საკითხებზე, ურარტუს

ისტორიასა და ურარტულ ენაზე. 1961 პარიზში გამოქვეყნდა „ვეფხისტყაოსნის“ მის მიერ დადგენილი ტექსტი (გერმ. თარგმანი — 1975).

გ. იმედაშვილი.

წარმოშობა (.), სასვენი ნიშანი, რ-იც დაისმის:

1. თხრობითი წინადადების ბოლოს, რ-იც შეიცავს დეფინიციას, ფაქტის კონსტატაციას და წარმოადგენს სტილისტიკური შეფერილობის მიხედვით ნეიტრალურ მტკიცებას. სალიტ. ენაში, როგორც წესი, მ-ით ფორმდება წინადადებაზე საშემც. ხასიათის ნარკვევების, ოფიციალური დოკუმენტებისა და საინფორმაციო საშუალებების (მედიის) ენაში. მაგ.: ენათმეცნიერება არის მეცნიერება ენის შესახებ. გუშინ საქართველოს პრეზიდენტმა მიიღო დიდი ბრიტანეთის საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი საქართველოში.

2. მ. იხმარება სიტყვების შესამოკლებლად: ა) ენაში არსებული ზოგი მზა ფორმულის შემოკლებისას: ე. ი. (ესე იგი); ე. წ. (ეგრეთ-წოდებული), და ა. შ. (და ასე შემდეგ), იხ. (იხილე), შდრ. (შეადარე), ჩვ. წ. (ჩვენი წელთაღრიცხვით), მაგ. (მაგალითად)...

ბ) აღმანიის სახელის ან სახელგვარის ინიციალების (საწყისი ასოების) შემდეგ. მაგ.: ი. ჭ. (ილია ჭავჭავაძე).

გ) დასახელებული პუნქტების ან ზოგი სხვა გეოგრ. სახელის წინამავალი ნომენკლატურული ტერმინის შესამოკლებლად: ქ. თბილისი, მდ. მტკვარი, სოფ. მარტყოფი...

3. რისამე პუნქტობრივ ჩამოთვლისას რომელი ან არაბული რიცხვებისა თუ საკლასიფიკაციო ასოების შემდეგ. მაგ.:

1. ა.

2. ბ.

3. გ.

და ა. შ.

4. მ. იხმარება აგრეთვე თარიღის მონაცემთა (რიცხვი, თვე, წელი) გასამიჯნავად: 6. VII. 2000.

აღრე (უპირატესად — ოქტომბრის რევოლუციამდე) მ. იწერებოდა წიგნის, საგაზეთო თუ სამეცნიერო სტატიისა და ა. შ. სათაურის ან ცალკეული თავების სათაურების შემდეგ, მაგრამ თანამედროვე ქართულში ყველა ამგვარ შემთხვევაში მ. აღარ იხმარება: გამოსაყოფი ერთეულები სხვადასხვა ვიზუალური ხერხით (შრიფტი, განლაგება...) იმიჯნება დანარჩენი ტექსტისაგან.

შ. აფრიდონიძე.

წარმოშობა (.), წარმოადგენს ორი სასვენი ნიშნის შეხამებას (რ-შიც მძიმეს თავზე აზის წერტილი), იხმარება თხრობითი წინადადების მიმდევრული მოქმედებების ამსახველი მთელი სერიის ერთი შემადგენელი ნაწილია. მაგ.: „ფუტკრები ათათასობით ერთად ცხოვრობენ; ყოველივე საქმეს ისინი შეერთებული ძალ-ღონით აკეთებენ; ჯერ ფიჭებს აკეთებენ; ფიჭის უჯრედებში დედა-ფუტკარი კვერცხებს დებს“ (ი. გოგებაშვილი).

მ.-მ. თავისი ფუნქციით წერტილზე ნაკლებია და მძიმე მეტი.

საკანონმდებლო დოკუმენტებში (მაგ., კოდექსში) მ.-მ. დაისმის ყოველი ქვეპუნქტის ბოლოს, რ-ის შემდეგაც აზნაყით იწყება ახალი ქვეპუნქტი.

შ. აფრიდონიძე.

წიგნი, 1. ნებისმიერი ტექსტის შემცველი ფურცლები, ერთად აკინძული; 2. დიდი მოცულობის ლიტერატურული ან სამეცნიერო თხზულება (ცალკე დასტამბული); 3. თხზულებათა კრებული; 4. წერილი, ბარათი, ეპისტოლე, იურიდიული საბუთი (მე. ქართულში). სიტყვა მ. ქართულში შემოსულია ლათინურიდან პერძნულის გზით (scriptum — ნიშანი). თავდაპირველად ამ სიტყვით აღინიშნებოდა სიმბოლური მნიშვნელობის მქონე ყოველგვარი გრაფიკ. გამოსახულება, მ. შ. ასოც. თანდათანობით მ-მა შეიძინა სხვადასხვა შინაარსისა და დანიშნულების წერილობითი ტექსტის მნიშვნელობა. ქართ. მ-ის ისტორია დაკავშირებულია ქრისტ. ღვთისმსახურების შემოღებასთან. საეკლ. ღვთისმსახურების ქართ. ენაზე ჩატარების აუცილებლობამ ბიძგი მისცა ნათარგმნი და ორიგინ. მ-ების გაჩენა-გამრავლებას. ქართ. მ-ის უძველესი ნიმუშები შემორჩენილია V—VII სს. პალეოგრაფიული ფრაგმენტების სახით. ჩვენამდე სრული სახით მოღწეული თარიღიანი მ-ებიდან უძველესია 864 სინური მრავალთავი, 897 ადიშის ოთხთავი. X ს-იდან მოყოლებული, ხელნაწერი მ-ების რიცხვი გაიზარდა. უძველესი ქართ. ხელნაწერი მ. მზადდებოდა ტყავის საწერი მასალისაგან (იხ. ეტრახტი) და მას თანამედროვე წიგნის (კოდექსი) ფორმა ჰქონდა. XII—XIII სს-იდან ეტრახტს მეტოქსობას უწევდა ქალაქი, რ-იც შემოჰქონდათ აღმ. ქვეყნებიდანაც და ევროპიდანაც (იტალიიდან). გვიანდელი შუა საუკ. ეტრახტისაგან მხოლოდ განსაკუთრებული, საზეიმო ცერემონიალებისათვის განკუთ-

ვნილი ხელნაწერები მზადდებოდა.

საქართველოში სასტამბო საქმის გამართვამდე (XVIII ს.) წ. ხელით მზადდებოდა. ხელნაწერი წიგნის შექმნა, დამზადება და გავრცელება ქართ. მწერლობის განვითარების ადრეულ საფეხურზე საეკლ. წოდებას, კერძოდ, მისი შავი ფრთის — ბერ-მონაზონთა მოღვაწეობას უკავშირდებოდა. ყოველ დიდ მონასტერთან იყო დაარსებული ხელნაწერთა დამამზადებელი სახელოსნოები — სკრიპტორიუმები, სადაც საქმიანობდნენ „მწერალი“ ბერები. მწერლობა ძველ საქართველოში ხელოსნობის დარგი იყო; მისი დაუფლება მოითხოვდა, ერთი მხრივ, წ-ის დამზადების ტექნოლოგიური ციკლის სრულ ათვისებას და, მეორე მხრივ, გადასაწერი ტექსტის ღრმა ცოდნას, მის დანიშნულებასა და ავტორგვანობაში გარკვევას. საერო მხატვრული და საისტორიო მწერლობის განვითარებასთან ერთად, წ-ის დამზადების საქმე თანდათანობით გამოვიდა მონასტრის კედლებიდან და საერო ხელობათა რიგში ჩადგა. საერო მწერლები ასრულებდნენ კერძო დაკვეთებს საოჯახო ბუკებისათვის.

ქართ. წ-ის შესწავლა გვარშეუწყებს, რომ ქართ. წიგნის ოსტატები კარგად იცნობდნენ ბიზანტ. და ახლო აღმ. ქვეყნებში სამწიგნობრო ხელოვნებაში შემუშავებულ ტექნიკურ წესებს. ქართ. წ-ის სახეზე დიდ გავლენას ახდენდა ამა თუ იმ ადგილობრივ სამწიგნობრო კერაში დამკვიდრებული ტრადიციებიც.

წ-ის დამზადება ხანგრძლივი და დანაწევრებული პროცესი იყო. იგი გულისხმობდა საწერი მასალის დამუშავებასა და მის მომზადებას საწერად: რვეულებად შეკვრას, საწერი ფურცლების დახაზვას საგანგებო იარაღით სტრიქონების ერთმანეთისაგან თანაბრად დასაცილებლად; შემდეგ — ტექსტის გადაწერას, რვეულების ერთ წიგნად შეკვრას და ყდამი ჩასმას. ამ საქმიანობის თითოეული ეტაპი სპეციფ. პროფესიულ განსწავლულობას საჭიროებდა. ყველაზე დიდი მოცულობის სამუშაო იყო ტექსტის გადაწერა. ხშირად ტექსტს რამდენიმე გამამწერი ერთდროულად წერდა წინასწარ შემუშავებული საერთო წესის მიხედვით.

საგანგებო ყურადღებას უთმობდნენ გამამწერები ტექსტის ორგანიზაციისათვის შემუშავებულ წესებს. ძირითადი ტექსტი იწერებოდა ერთ ან ორ სვეტად ფურცლის ორსავე მხარეს, მისთვის განკუთვ-

ნილ ადგილს ეწოდებოდა „მკვიდრი“. მის ირგვლივ დატოვებულ თავისუფალ არეებს გადამწერები იყენებდნენ საავტორო შენიშვნებისა თუ განმარტებისათვის, აგრეთვე მემორიალური მინაწერებისათვის. ძირითად ტექსტში, ჩვეულებრივ, გამოიყენებოდა ორი ფერის მელანი — მუქის რომელიმე ნაირსახეობა (შავი, რუხი, ყავისფერი) და წითელი. ამ უკანასკნელი ფერით აღინიშნებოდა თხზულებათა სათაურები და დასაწყისები, მუხლობრივად დაყოფილ ტექსტებში — მუხლთა დასაწყისი ანბანური ციფრები. ძირითად ტექსტს ერთი და აპარატი სხვადასხვა ტიპის საძიებლებისა და სარჩევის სახით. ტექსტის ყოველი სტრუქტურული კომპონენტი აღინიშნებოდა საკუთარი ტერმინით. ხელნაწერი წიგნის დასაწყისს ან მასში შემავალი დამოუკიდებელი თხზულების დასაწყისს ეწოდებოდა თავი, წ-ის შედგენილობას თავების მიხედვით — თავდგმულობა. ამავე მნიშვნელობით გამოიყენებოდა ტერმ. ზანდუკი (ბერძნ. σινδύς — წითელი).

მ. სურგულაძე.

წ., ძვ. საქართველოში მიღებული ერთ-ერთი მნიშვნელობით, ისტ. საბუთის, იურიდ. აქტის აღმნიშვნელი ტერმინია. ამ მნიშვნელობით გავრცელებას იწყებს XV ს-იდან. მიღებული ჩანს ბერძნ.-ბიზანტ. συρνοვ-იდან, სადაც ის ასევე საბუთების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო XI ს-იდან. მართალია, საბუთის არა, მაგრამ მაინც იურიდ. მნიშვნელობის წერილობითი ძეგლის — კონსტანტინოპოლის პანაგიის (ყოვლამშობის) მონასტრის განგების (ტიპიკონის) — აღსანიშნავად იყენებს ტერმ. „წ“-ს გრიგოლ ბაკურიანისძე 1083 შედგენილ პეტრიწონის ტიპიკონში. იგი წერს: „აწ უკუე წესი ესე განგებისა სამონაზუნოჲსა მის წიგნისაჲ, რაჲ რომელი ესე გამოვარჩიეთ და გარდავთარგმნეთ ზემო კსენებულისა პატიოსნისა მონასტრისა პანაგიისა განგებისაგან“; ხოლო ერთგან ტიპიკონი, რ-იც მან შეადგინა, მოხხენიებულია როგორც „წიგნი განსაგებლისა“. მეტიც, პეტრიწონის მონასტრისათვის გადაცემული საბუთების ერთ ნაწილს, რ-ებიც წმ. სოფიის ტაძრის სალაროში უნდა შენახულიყო, იგი პირდაპირ უწოდებს „სასამართლოჲ წიგნებს“ და ასახელებს ბიზანტ. კეისრების მიერ გაცემულ ოქრობეჭდებთან ერთად. ასე რომ, წ-ის გამოყენება საბუთის მნიშვნელობით, მისი,

როგორც საბუთის აღმნიშვნელი ტერმინის არსებობა ჩვენშიც შეიძლება ვივარაუდოთ XI ს-იდან. მაგრამ საყოველთაო გავრცელებას საქართველოში წ. მაინც XV ს-იდან პოულობს. ჯერჯერობით ასეთი უძველესი საბუთი ჩანს 1425 ალექსანდრე მეფის მიერ ავთანდილ ზერ-დგინიძისადმი გაცემული „ბრძანება და სიგელი“, რ-იც სამეფო კარის ცნობილ მწიგნობარს კლიმი კაკლახანსძეს შეუდგენია. კერძოდ, ამ საბუთში ერთგან აღნიშნულია: „თუ ვის რა ამა ჩუენგან ბოძებულია წიგნი და ნიშანი აქუს, ყუელა ამ სიგლითა გავციცულებთა და მტკიცე ესე ოდენ არის“. იმავდროულად, „წ“-თან ერთად გამოიყენება მსაზღვრელი სიტყვები, რ-ებიც საბუთის რაობას განსაზღვრავენ: „აზადობის წ.“, „განახლების წ.“, „გარიგების წ.“, „გაყრის წ.“, „გირაოს წ.“, „თავდახსნილობის წ.“, „მამულის წყალობის წ.“, „პირობის წ.“, „საპატრონყმოს წ.“, „სითარხნის წ.“, „ფიცის წ.“, „შეწყალების წ.“, „შეყრილობის წ.“, „წყალობის წ.“ და სხვ. წ., როგორც საბუთის აღმნიშვნელი ტერმინი, საქართველოში XIX ს. დასაწყისამდე გამოიყენებოდა. ერთ-ერთი ასეთი უკანასკნელი საბუთია 1801 წლის 19 მარტის „წყალობის სიგელი“, რ-იც უბოძა „მემკვიდრეჲმან ყოვლისა საქართველოჲსა ქართლისა, კახეთისა და სხუათამან, რსიისა ლენერალ-ლეიტენანტმან და კავალერმან დავით“ იოანე ციციქისძე-ის. კერძოდ, მასში აღნიშნულია, რომ „ამას გარდა ჩვენგან სხვაჲ წყალობის წიგნიცა გაქვსთ ბოძებული“.

ლიტ.: ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. 1, IX—XIII სს. საბუთები, შეადგინეს და გამოსცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984; ჯავახიშვილი ი., ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. — თბზ., ტ. 9, თბ., 1996.

ვ. სილოგავა.

წინადადება, სინტაქსის ერთ-ერთი ძირითადი კატეგორია, რ-იც შედგება ამა თუ იმ ენის გრამატიკის წესების შესაბამისად გაფორმებული ერთი ან რამდენიმე სიტყვისაგან და დასრულებულ აზრობრივ-ინტონაციურ ერთეულს წარმოადგენს.

წ. მრავალასპექტიანი ერთეულია და ხასიათდება სტრუქტურულ-სემანტიკური ნიშნების ერთობლიობით. იგი, ერთი მხრივ, განიხილება როგორც სტრუქტურა (ენაში) და, მეორე მხრივ, როგორც გამონათქვამი (მეტყველებაში). მი-

სი ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანია პრედიკატულობა. ყოველ წ-ს აქვს გარკვეული ინტონაცია, რაც მასში შემავალ სიტყვებს ერთ მთლიან ერთეულად აერთიანებს.

მოდალობის მიხედვით წ. შეიძლება იყოს **თხრობითი**, **კითხვითი** და **ბრძანებითი**. თითოეულს შეიძლება ახლდეს ესა თუ ის ემოციური იერი, ან გამოხატავდეს ძლიერ გრძნობას. ამის მიხედვით, დამატებით გამოიყოფა **ძახილისა** და **კითხვით-ძახილის** წ-ები. მოდალობის გამოხატვის საშუალებებია: ინტონაცია, ზმნის კილოს ფორმები, კითხვითი ნაწილაკები, შორისდებულიები.

აგებულიების მიხედვით განირჩევა **მარტივი**, **შერწყმული** და **რთული** წ. წ-ის წევრები ერთმანეთს ენაში შემუშავებული წესების მიხედვით უკავშირდება. ამ კავშირისა და მიმართების გამოხატვის ძირითადი საშუალებებია: **სიტყვის ფორმა**, **დამხმარე სიტყვები**, **სიტყვათა განლაგება**, **ინტონაცია**. წ-ის წევრები ქმნიან გარკვეულ სინტაქსურ წყვილებს. მიმოსახრელი აფიქსებით მდიდარ ენებში წ-ის წევრთა ურთიერთობა **შეთანხმებით**, **მართვით** და **მირთვით** ხორციელდება.

პრედიკატი (შემასმენელი) წ-ის ძირითადი მათრგანიზებული ნაწილია. იგი განსაზღვრავს მთავარ წევრთა რაოდენობას წ-ში. იმ ენებში, სადაც ზმნა მხოლოდ ერთპირიანია, გვაქვს ორკომპონენტური სტრუქტურული ყალიბები. თუ ზმნა უსუბიექტო გახდა, წ. ერთშემადგენლიანია. ქართ. ზმნის მრავალპირიანობის გამო წ. შეიძლება იყოს არა მარტო ერთ- (ჩამოხსენიდა) და ორშემადგენლიანი (ქარი ჩადგა), არამედ სამ- (ნოდარმა თვალე დახუჭა; მთვარე ღრუბელს ამოეფარა) და ოთხშემადგენლიანიც (ხეებმა თელას თვალიერება დაუწყეს). შემასმენელი და პირმომართი წევრები ერთმანეთთან დაკავშირებულნი არიან **საურთიერთო დაქვემდებარებით**, ხოლო არამთავარი წევრები — **ცალმხრივი დაქვემდებარებით**.

გამოიყოფა აგრეთვე სახელდებითი წ. იგი ყოველთვის ერთშემადგენლიანია და საგანს ან მოვლენას აღნიშნავს მტკიცების გარეშე. გადმოიცემა არსებითი სახელის სახ. ბრუნვის ფორმით, რის გამოც მას ნომინატიური წ. ეწოდება (უდაბნო; მკრთალი სინათლე).

ლინგვისტურ ლიტ-რაში წ. განხილულია სამი ძირითადი თვალსაზრისით: ლოგიკისტურით, ფსიქოლოგისტურითა და ენობრივ-

გრამატიკულთ. ლოგიკისტური განსაზღვრისათვის დასაყრდენია აზრი, მსჯელობა (კ. ბეკერი, ნ. გრეჩი, ფ. ბუსლაველი...), ხოლო ფსიქოლოგისტური თვალსაზრისით წ. განიხილება როგორც ფსიქიკურ პროცესთა ენობრივი გამოხატულება (კ. პაული, ფ. ფოსტუნატოვი, ა. შახმატოვი...). წ-ის ენობრივ-გრამატიკ. შესწავლისათვის გათვალისწინებულია მისი ორი ასპექტი — საკომუნიკაციო და ფორმალურ-გრამატიკ. ამ კუთხით იკვლევს წ-ს ტრანსფორმაციული წარმომშობი გრამატიკა, ფუნქციონალური სინტაქსი (ვ. მათეზიუსი, ნ. ხომსკი, ლ. ტენიერი, ლ. ბლუმფილდი, ზ. ჰარისი).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1928 (1968); კვავჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966 (1996); დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I, თბ., 1973; ენუქიძე ლ., ძირითადი სინტაქსური თეორიები თანამედროვე საზღვარგარეთულ ენათმეცნიერებაში, თბ., 1987; ნებეირიძე გ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1991; Адмони В. Г., Введение в синтаксис современного немецкого языка, М., 1955; Смирницкий А. И., Синтаксис английского языка, М., 1957; Сизова И. А., Что такое синтаксис, М., 1966; Ваников Ю. В., Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи, М., 1979; Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю., Современный русский язык, III, М., 1981.

ლ. კვავჭაძე.
წინადადების მოდალობა, განისაზღვრება მოქმელის დამოკიდებულებით გამონათქვამებისადმი, ანუ წინადადებაში ვლინდება ნათქვამის მიმართება სინამდვილესთან (იხ. მოდალობა). წ. მ-ის გამოხატვის ენობრივი საშუალებებია: ზმნის კილოს ფორმა, ინტონაცია, მოდალური სიტყვები და ნაწილაკები, წინადადების კონსტრუქცია. ტრადიციულად, მოდალობის მიხედვით განასხვავებენ წინადადებათა სამ ტიპს — თხრობითს, კითხვითსა და ბრძანებითს. რამდენადაც ნათქვამი ასახავს მოქმელის ემოციას, დამატებით გამოიყოფა ძახილისა და კითხვა-ძახილის წინადადებები.

წ. მ. გულისხმობს ნათქვამის მიმართებას სინამდვილესთან, რაც წინადადებაში სხვადასხვა საშუალებით გადმოიცემა. ამ მხრივ გამოიყოფა სხვადასხვა ტიპის წინადადება. გამონათქვამით შეიძლება გამოხატული იყოს უეჭველობა, უტყუარობა, რისიმე დადასტურება, მოქმელის ვარაუდი, შესაძლებლობა, არარეალურობა, სასურველობა (ალბათ, წავა, ეს ამბავი, იქნება, არც კი გაუგია), მოქმელის ნება-სურვილი (ბრძანებით წინადადებაში შეიძლება გამოიხატოს არა მარტო

ბრძანება, არამედ თხოვნა, რჩევა, გაფრთხილება, მოწოდება, წაქეზება-გამხმნეება, ხვეწნა-მუდარა, დალოცვა, წყევლა-კრულვა, მიწვევა-მიპატიჟება, მისალმება...); ძახილის წინადადებას მოქმელის დიდი გრძნობა ახლავს. იგი შეიძლება გამოხატავდეს კმაყოფილებას, სიხარულს, ალტაცებას, მოწონებას („ვიმ, რა კარგია, რა ლამაზია პატარა ია!“), ნატვრას, სურვილს (ახ, ნეტავ მალე გათენდეს!), გაკვირვებას, გაოცებას, დანაწევებას, სიბრალულს, დაცინვას, ნიშნის მოგებას, აღშფოთებას, ზიზღს, მწუხარებას, გულისტკივლს, შიშს... თუ წინადადება კითხვასაც გამოხატავს, იგი კითხვა-ძახილის წინადადებაა. წინადადების ბოლოს ორი ნიშანი დაისმის (!?) და მისი ინტონაცია რთულია — კითხვით-ძახილისა (ლ. კვავჭაძე).

წ. მ. შეიძლება გამოიხატოს არა მარტო მარტივი წინადადებით, არამედ ჰიპოტაქსითაც.

ცნობილია, რომ ჰიპოტაქსურ კონსტრუქციაში დამოკიდებული წინადადება ამა თუ იმ წევრის გავარითებული სახეა და მის სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებს. დამოკიდებულ წინადადებათა სახელწოდებას მეტწილად წინადადების წევრთა სახელებისგან არის ნაწარმოები (ლ. კვავჭაძე). ამათგან ცალკე სახედ გამოიყოფენ შედეგობით, პირობით, დათმობით და მთავრის მიმართ დამოკიდებულ წინადადებებს და მათ „სხვა სახის დამოკიდებულ წინადადებებს“ უწოდებენ. ამ რიგის წინადადებები მოჰყვება ქვემდებარულ, დამატებით, განსაზღვრებით და გარემოებით წინადადებათა განხილვას. მაგრამ მათ შორის არსებითი სხვაობაა როგორც ფუნქციურად, ისე სტრუქტურულად. ამ სახის წინადადებებს შესაბამისი წევრი არ გააჩნიათ მთავარ წინადადებაში, სამაგიეროდ, მათი შემწვობით მკვეთრად გამოიხატება მოდალობა, ანუ მოქმელის დამოკიდებულება გამონათქვამისადმი.

ჰიპოტაქსური კონსტრუქციით შეიძლება გადმოიცეს მოქმელის სხვადასხვა დამოკიდებულება რეალობის მიმართ. ეს დამოკიდებულება განაწილებულია რთული წინადადების შემადგენელ ნაწილებში:

პირობითი დამოკიდებული წინადადება გადმოიცემს პირობას, რზედაც არის დამოკიდებული იმის შესრულება, რაც მთავარ წინადადებაშია ნათქვამი; დამოკიდებულ

წინადადებაში პირობა დასახელებული, მთავარში კი — შედეგი. ამგვარ წინადადებას პირობით-შედეგობითსაც უწოდებენ („კოლოც კი წააქცევს ცხენს, თუ დიდი მგელი მიეშველება“, ანდ.).

შედეგობითი წინადადების დამოკიდებულ წინადადებაში ნაჩვენებია შედეგი იმისა, რაც მთავარ წინადადებაშია ნათქვამი, განსაზღვრულია ადგილი — პირველ ადგილზე ყოველთვის მთავარი წინადადებაა, მეორეზე — დამოკიდებული. აქვს საკუთარი მაკავშირებელი საშუალებები: ასე რომ, რის გამოც.

დამოკიდებული წინადადებაში გამოჩენილად ჩანს მთქმელის პოზიცია: მასში გადმოცემულია ისეთი ამბავი, რომელიც არაა მოსალოდნელი, მაგრამ მაინც ხდება. ამ კონსტრუქციის ნიშანდობლივ თავისებურებად მიჩნეულია გამორიცხულობა, რაც ამ ტიპის წინადადების სემანტიკურ ბუნებას ავლენს. ამ რიგის წინადადებებს გამორიცხვითიც ეწოდება (შ. ძიძიგური) და ჩათვლილია პარატაქსულ-ჰიპოტაქსურ კონსტრუქციისად (თუმცა ავად ვარ, მაინც მივიღივარ სანადიროდ).

ჰიპოტაქსით გამოხატულ მოდალურ წინადადებათა რიგში დგება ქვემოთმეორულ დიალექტში გამოვლენილი თავისებური სახის წინადადება, რსაც სპეც. საკავშირებელი საშუალება აქვს — ესაა კავშირი **წვევ**. მთავარი წინადადებით გამოხატულია რაიმე გრძნობა-განცდა, ხოლო დამოკიდებული წინადადება „**წვევ**“ კავშირით იწყება და მით ახსნილია პირველ ნაწილში გადმოცემული დამოკიდებულება. წინადადების ნაწილებს შორის აზრობრივად ახსნა-განმარტებითი მიმართებაა და იქმნება ახსნითი წინადადების სახე. ამგვარი კონსტრუქცია არ არის დამახასიათებელი სალიტ. ქართულისათვის. „**წვევ**“ კავშირიანი წინადადების მახასიათებელია ისიც, რომ დამოკიდებულ წინადადებაში შეიძლება გამოყენებული იყოს უარყოფითობის (**არ**) ან დადასტურებითობის (**კი / ჭე**) ნაწილაკი, მაგრამ წინადადება ორივე შემთხვევაში საპირისპირო შინაარსს გულისხმობს (არ ნაწილაკიანი კონსტრუქცია წარმოქმნის აზრს გულისხმობს, **კი / ჭე** ნაწილაკიანი კი — უკუთქმით აზრს: „კი არ დეიჯერებს რამეს, წვევ ქვა ჭკუიანი“ (ე. ი. არაა ჭკვიანი); „კიდო გაცივდება ახლა ე ბალანე, წვევ ავად არ იყოს“ (ე. ი. ავადა)).

ამ კონსტრუქციის წინადადებით შეიძლება გამოიხატოს სხვადასხ-

ვა მოდალობა: დანაება („ტყუილა დამათლოვია ვაშლი, წვევ ქე შეჭამს“), შემოთება („რაცხა არ მოუვიდეს ი ბალანს იქინე, წვევ ქე ყავს მის პატრონს მეტი“), ვარაუდი („ტყუილა ქპირდებოდა, წვევ ქე გააკეთებდა რამეს“), წუხილი („უნდა გადავაციო ახლა ე წყალი, წვევ ქეა წყალი“), შიში („გამოი ბიჭო, აქით, გამომიტყვავ მა კრანს, წვევ ქე იშონება რამე“), ბრძანება („დეიქინე, გო, დეიქინე, წვევ აკეთებდე რამეს!“).

ლიტ.: ძიძიგური შ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966; შარაშენიძე ნ., წვევ კავშირიანი ერთი თავისებური სახის წინადადებისათვის ქვემოთმეორულში. — «საენათმეცნიერო ძიებანი», IV, თბ., 1995.

ნ. შარაშენიძე.

წინადადების წვერი, წინადადების უმარტივესი დაუნაწევრებელი სტრუქტურული ელემენტი, რიც გარკვეულ სინტაქსურ ფუნქციას გამოხატავს.

წ. წ. სრულმნიშვნელოვანი სიტყვით ან სიტყვათა შენაერთით გადმოიცემა. მაგ.: „დაბურულ ტყეში დიდი მუხა იდგა“. ამ წინადადებაში ხუთი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაა. ხუთივე სიტყვა წ. წ-ია, ე. ი. აქ იმდენი წვერია, რამდენიც — სიტყვა. ზოგჯერ წინადადებაში ყველა სიტყვა არ არის წ. წ. იგი შეიძლება გადმოიცეს მთელი წინადადებითაც, მაგ.: „სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა სიკვდილი სახელოვანი — აფორიზმი“. აქ სულ ორი წვერია: შემასმენელი („აფორიზმი“) და ქვემდებარე (თავად აფორიზმი), რ-იც, თავისთავად, ხუთწვერიანი წინადადებაა. წ. წ-ებს შორის გამოიყოფა წინადადების მათრგანიზებელი წვერები (იხ. წინადადება), რ-ებიც წარმოადგენენ წინადადების მთავარ წვერებს. სხვა წვერები, რ-ებიც განავრცობენ წინადადებას, წინადადების მეორეხარისხოვანი წვერებია. წინადადებაში გვხვდება აგრეთვე დამხმარე სიტყვები, რ-ებიც არ არიან წ. წ-ები. მათ დამოუკიდებელი სინტაქსური ფუნქცია არა აქვთ და გამოხატავენ მხოლოდ წ. წ-ებს შორის მიმართებებს.

წ. წ. ამა თუ იმ კითხვაზე მოგვიგებს. წინადადების არაწვერს კითხვა არ დაესმის.

ლიტ.: დავითიანი ა., ქართული ენის სინტაქსი, I თბ., 1973; კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982.

კ. გაბუნია.

წოდებითი ბრუნვა, გამოიყენება მიმართვის ფორმებში. ქართველურ ენათაგან მხოლოდ ქართ. ენაში გამოიყოფა წოდებითი, როგორც ბრუნვა, ვინაიდან მხოლოდ ქართულში დაერთვის სპეციალური ნიშანი. ბრუნვის ნიშანია (-ო) — ალომორფებით — -ო, -ვ, -ღ.

ამ ალომორფთა დისტრიბუციას სახელის ფუძის დაბოლოება განსაზღვრავს, თუმცა მოქმედებს სემანტიკური აკრძალვაც: საკუთარი სახელები (მიუხედავად იმისა, ფუძე ხმოვანზე ბოლოდება თუ თანხმოვანზე) არ დაერთავენ წოდებითი ბრუნვის ნიშანს: დათო! პეტრო! ნანა! ლალი! ვახტანგ! დავით!...

-ო ალომორფი დასტურდება თანხმოვანფუძიან საზოგადო სახელებთან, აგრეთვე ყველა სახელის მრავლობით რიცხვში (-ნ და -ებ დაბოლოებით):

-ო ბოლოსართი ხმოვანფუძიან ერთმარცვლიან ფუძეებთანაც გვხვდება, თუმცა არაობლივატორულად: მას -ვ სუფიქსი შეიძლება შეენაცვლოს: „აი, ძმაო, ეს წიგნი არის ქართველების გულის საუნჯე!“. „ტყეო, დედამიწის გვირგვინო“ შდრ. „ტყეო დაბურულო, ჩემო სიცოცხლე...“

ორ- ან ორზე მეტმარცვლიან ფუძეებს -ვ სუფიქსი დაერთვის:

„რა მშვენიერი რამა ხარ, დილის ცვრით პირდაბანილო ქვეყანავ“, „ნუ გეშინიან, პატარავ, არ დაშრები, არ დაიკარგებიო“...

საზოგადო სახელთა ანალოგიით (უნიფიკაციის ზოგადი ტენდენციის მოქმედებით) დიალექტებში და ხშირად სალიტ. ენაშიც (მწერალთა შემოქმედებაში) საკუთარ სახელებსაც დაერთვის წოდებითის -ო (-ვ): „ჰა, პეტრე“; „დაასხი, ერეკლე“; „ჰე, ასმათო, მოგვივიდა მოწყალე ღმრთისა ზენით“...

II პირის ნაცვალსახელები მიმართვის ფორმებში ბოლოკიდურ -ნ სუფიქსს იკვეცენ, რითაც ოპოზიციას ქმნიან „უბრუნველ“ **შენ. თქვენ** ფუძეებთან: „ჰი, შე უმაღურო, შენა;“, „ჰაი, თქვე ლაჩრებო, თქვენა!“

-ო სუფიქსის ქართ. ენაში დამკვიდრების ისტორიის თვალსაზრისით, ძვ. ქართ. სალიტ. ენა სხვა სურათს გვიჩვენებს: ადრეულ ძეგლებში მ (ან ოი) შორისდებული სახელობითანაც გვხვდებოდა (მიმართვის ფორმებში): უფრო ადრე იგი წრფელობითის ფორმებთანაც უნდა ყოფილიყო ძვ. ქართულში, რაც, ვ. თოფურიას აზრით, გარდამავალი საფეხურის მაჩვენებელია. ბოლოკიდური -ო ხმოვანი, მისივე

ვარაუდით, ბერძნ. ნაწილაკისგან მომდინარეობს, ე. ი. წარმომავლობით შორისდებულია.

მოხუცდავად იმისა, რომ წოდებითისეული -ო სუფიქსი შორისდებულის ნაშთია წარმოშობით, დღესდღეობით იგი ბრუნვის ნიშანია, თუმცა არსებობს განსხვავებული თვალსაზრისიც, რომლის მიხედვითაც -ო/-ვ ბოლოსართიანი ფორმები მიმართვის ფორმებად მიიჩნევა (არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, თ. უთურგაძე).

ლიტ.: ჩიქობავა არნ., ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; შანიძე ა., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; მისივე, წოდებითის ფორმის დაბოლოება. — კრ.: სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წგ. 1, თბ., 1956; თოფურია ვ., წოდებითი ბრუნვისათვის. — იქვე: უთურგაძე თ., ქართული ენის სახელის მორფოლოგიური ანალიზი, თბ., 1986; ონიანი ა., ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის საკითხები (სახელთა მორფოლოგია), თბ., 1989; ჯორბენაძე ზ., ქართული ენის მორფოლოგია, თბ., 1995; აფრიდონიძე შ., წოდებითი ბრუნვა თუ მიმართვის ფორმა? — არნ. ჩიქობავას საკითხავები, XII, თბ., 2001.

კ. გაბუნია.

წოვათუშური ენა, წოვათუშები ამჟამად ცხოვრობენ ახმეტის რაიონის სოფ. ზემო ალვანში. აქ ისინი ჩამოსახლდნენ თუშეთიდან XIX საუკუნის 20-იან წლებში.

მათ ენას მკვლევრები სხვადასხვა სახელწოდებით იხსენიებენ: თუშური ენა (გიულდენშტედტი, კლაპროთი, პ. უსლარი, ა. შიფერი, ნ. მარი ...); ბაცბური ენა (არნ. ჩიქობავა, ი. დეშერიევი, რ. გაგუა...); ამჟამად ქართ. საენათმეცნიერო

ლიტერატურაში დამკვიდრდა „წოვათუშური ენა“.

წ. მ. იბერიულ-კავკ. ენების ნახურ ენათა ოჯახს განეკუთვნება. ამ ენაზე ლაპარაკობს სამი ათასამდე ადამიანი. საოჯახო ენის ფუნქციას ასრულებს. დამწერლობა არა აქვს. ქართ. ენა არის წოვათუშებისათვის კულტურის, განათლების, საზ.-სახ. ელმწ. მოღვაწეობის სფეროში ერთადერთი საკომუნიკაციო საშუალება. აქედან გამომდინარე, ქართ. ენა არის მათთვის მშობლიური ენა და ეროვნებითაც ქართველად იწერებიან.

წ. მ-ში ხმოვანთა რაოდენობა 15-მდეა: ა — ა, ე — ე, ი — ი, ო — ო, უ — უ. ნახალიზებული ხმოვნები: ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ.

სახელს აქვს 10 მარტივი ბრუნვა: სახელობითი, ერგატივი, მოქმედებითი, მიცემითი, ნათესაობითი, ვითარებით-გარდაქცევითი, გამსჭვალვითი, მიმართულებითი I, მიმართულებითი II, თანაობითი.

გარდა აღნიშნული მარტივი ბრუნვებისა, წ. მ-ს აქვს 14 ლოკატივური ბრუნვა, რ-ბიც სახელის მოქმედებას ან მდგომარეობას აკონკრეტებენ სივრცეში.

ზედსართავ სახელს აქვს სამი მორფოლ. კატეგორია: ბრუნვის, რიცხვისა და კომპარატივისა. არსებით სახელთან ერთად ბრუნვისას იგი ბრუნვის ნიშნებს არ დაირთავს, ოღონდ ფუძეს ერთვის -ჩო ელემენტი, რ-ის ფუნქციაც უცნობია; ცალკე კი ისევე იბრუნვის, როგორც არსებითი სახელი.

წ. მ-ს აქვს შემდეგი ტიპის ნაცვალსახელები: 1. პირის, 2. ჩვენ-

ბითი, 3. კითხვითი, 4. კუთვნილებითი, 5. კითხვით-კუთვნილებითი, 6. მიმართებითი, 7. ინკლუზივ-ექსკლუზივი.

სახელთა რიცხვის კატეგორია ხასიათდება შესაბამის აფიქსთა სიმრავლით: -ი, -იშ; -არჩ, -აარჩ, -რშ...

წ. მ-ში ზმნა მდიდარია მორფოლ. კატეგორიებით. ესენია: უღვლილება, კლასკატეგორია, პირის, კაუზატივის, კილოს, გვარისა და ასპექტის კატეგორიები.

ზმნის უღვლილების სისტემა ემყარება სამ საყრდენ ფუძეს — აწმყოს, მყოფადისას და ნამყოსას.

ზმნის რიგი გრამატ. კატეგორია გამოიხატება როგორც სინთეზური, ასევე ანალიზური ფორმებით, ანუ მეშველი ზმნით.

წ. მ-ში გამოიყოფა უღვლილების ოთხი ტიპი: 1. ნეიტრალური, 2. ოდენპიროვანი, 3. კლასოვანი, 4. კლასოვან-პიროვანი.

მეოთხე ტიპის პარადიგმის ერთეულები თავისი მორფოლ. სტრუქტურით პოლტერსონალური ზმნის მოდელს ქმნიან, რაც მნიშვნელოვანი მოვლენაა თეორ. ენათმეცნიერების თვალსაზრისით.

წ. მ-ს აქვს გვარის ჩამოყალიბებული მორფოლ. კატეგორია. მისი მაწარმოებელია -ლა (თევ-ლა „კეთდება“, ხეტ-ლა „იკითხება“ და სხვ.). პირის ნიშნებით გამოიხატება როგორც სუბიექტი, ასევე ობიექტი. მათი დიფერენციაცია ემყარება მახვილის ადგილს ზმნის ფუძეში. ეს არის ახალი მოვლენა.

კაუზატივს აწარმოებს -ით სუფიქსი, რიც გაჰყვება ზმნის უღვლილების მთელ სისტემას.

ლექსიკაში უხვად მოიპოვება ქართული ან ქართულის გზით შემოსული სხვა ენათა სიტყვები.

წოვათუშები იდეალური ბილინგვები არიან. ამდენად, ამ ენაში არაიშვიათად დასტურდება ინტერფერენციული მოვლენები.

სიტყვათა რიგი წინადადებაში არსებითად თავისუფლია.

ენაში დასტურდება როგორც თანწყობილი, ასევე ქვეწყობილი წინადადებები.

ლიტ.: ჭრელაშვილი კ., ნახური ენების თანხმობანთა სისტემა, თბ., 1975; მისივე, წოვა-თუშური ენა, თბ., 2002; ქადაგიძე დ., ქადაგიძე ნ., წოვათუშურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი, თბ., 1984; Дешериев Ю. Д., Бадбийский язык, М., 1953; მისივე, Основные особенности эргативной конструкции предложения нахских языках. Вопросы грамматики, М.-Л., 1960; Гагуа Р. Р., Основные вопросы фонетики и морфологии бадбийского языка. — «იკვპ», X, თბ., 1983.

კ. ჭრელაშვილი.

თანხმობანთა სისტემა შეიცავს 41 ფონემურ ერთეულს:

რიგები		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
მჟღერები		ბ	ვ	დ		კ	ფ	ჟ	ბ	ლ	შ	ყ
ყრუნი	არაინტენსიური	ფ		თ	ლ	ც	ხ	ჩ	შ	ტ	ხ	კ
	ინტენსიური			თჲ			სჲ			ხჲ	კჲ	
აბრუბტები	არაინტენსიური	პ		ტ				ჭ	კ	მ		
	ინტენსიური			ტჲ						ს		
სონორები	არაინტენსიური	მ		ნ	ლ		რ					
	ინტენსიური				ლჲ							

1. ბაგისმიერები, 2. კბილბაგისმიერები, 3. კბილისმიერები, 4. ლატერალურები, 5. წინაენისმიერები, 6. ვიბრანტები, 7. უკანასიბილანტები, 8. წინაველარულები, 9. უკანაველარულები, 10. ფარინგალურები, 11. ლარინგალურები.

ფორბისის წარმართა 960, ქართული ასომთავრული რელიეფური წარწერა, შესრულებული ხუთ სტრიქონად ტუფის გათლილ ქვის ფილაზე, რ-იც 1980 აღმოჩნდა სოფ. წორბისიდან (ყორნისის რ-ნი) ჩრდილოთ 8 კილომეტრზე, მდ. ფრონის მარცხენა ნაპირზე, დიდი სამონასტრო კომპლექსის ეკლესიის ნანგრევებში. წარწერას მიაკვლია და მისი ტექსტი პირველად გამოსცა ი. მეგრელიძემ, მაგრამ წარწერაში დასმული თარიღი — „ქრონიკონსა რპ“ (ე. ი. 960), მან წაიკითხა როგორც „ქრონიკონსა რს“, ე. ი. 880. ამ თარიღმა მაშინვე გავრცელება პოვა სპეც. ლიტ-რაში (ა. ლონტი, ლ. შანიძე, კ. ხარაძე, გ. ოთხმეზური...). სწორი წაკითხვა პირველად წარმოადგინა ო. ტყეშელაშვილმა, რაც აისახა სამეცნ. ლიტ-რაშიც (ჯ. გვასალია). ფ. ფ-ის ტექსტი ასეთია:

„სახელითა ღმრთისადათა. ესე კონქი შექმნა ივანე ერისთავმან, სალოცველად მათდა, ქრონიკონსა რპ“, საბაის მამასახლისობასა“.

ფილის მარცხენა კიდეზე 8 სტრიქონად, შევუღალ, რელიეფური ასომთავრული ასოებით ჩამოწერილია: „**იქმნა გელითა გარგლისათა**“ (ი. მეგრელიძე კითხულობდა — „ბარველისათა“). წარწერაში დასახელებული გარგლა კონქის შექმნის ხელოსანი უნდა იყოს. კონქი ს.ს. ორბელიანის განმარტებით, იგივე კამარაა; ი. ჯავახიშვილის მიხედვით, ეკლესიის „საკურთხეველს ყოველთვის მოხრილი, ნახევარწრის მოყვანილობა აქვს, ზემოდგანაც ჭერი ნახევარსფეროს სახით აქვს გადმოხრილი. შენობის ამგვარ გადაბურვას კონქი ეწოდება“ (იხ. ი. ჯავახიშვილი, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1945 გვ. 118).

ლიტ.: მეგრელიძე ი., „ყორნის ზეით, წორბისის...“ — გაზ. «კომუნისტი», 1981, 14 ივნ.; დლოტი ა., ფრონის ხეობების ტოპონიმია — ტოპონიმური ძიებანი, VII, თბ., 1988; გვასალია ჯ., ფრონის ხეობათა ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. — «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», VII, თბ., 1989; ტყეშელაშვილი ო., წარწერები ფრონის ხეობიდან. — გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1990, 14 დეკ.; ხარაძე კ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია. შიდა ქართლი, თბ., 1992.

გ. სილოგავა.

ფრფელობითი ბრუნვა, ძველ ქართულში, ახალი ქართულისაგან განსხვავებით, გამოიყოფა ბრუნვა, რომელსაც წრფელობითი ეწოდება (წრფელობითი — „სწორი“, „პირდაპირი“). ფ. ბ. უნიშნა, იგი სახელის ფუძეს წარმოადგენდა,

ყველაზე მეტად გამოიყენებოდა შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად, დროისა და ვითარების გარემოებად. განსაზღვრულ შემთხვევებში ასრულებდა მისგან გვიან ჩამოყალიბებული სახელობითი ბრუნვის ფუნქციებსაც. აღნიშნავდა ქვემდებარესა და პირდ. დამატებას; იხმარებოდა მხოლოდ ებ-იან მრავლობითში. მაგ., წრფელ ყვენიო ალაგნი მისნი, ლ. 3, 4; მრავალ ჟამ სამოსელი არა შეემოსა, იქვე, 8, 27; მაშინ ჰეროდე იდუმალ მოუწოდა მოგუთა მათ. მ. 2, 7; და იყო კაც ერთ მივლინებულ ღმრთისა მიერ, ი. 1, 6C; მრავალ სხუაცა სასწაულ ყო, იქვე, 20, 30.

სახელწოდება „წრფელობითი“ („საწრფელო“) პირველად გამოყენებული აქვს ზ. შანშოვანს (1737) ბრუნვის ნიშნის გარეშე, მხოლოდ ფუძის ფორმით წარმოდგენილი ბრუნვის აღსანიშნავად. მაგრამ ასეთებად, გარდა ხმოვანფუძიანი სახელებისა, ის მიიჩნევდა აგრეთვე თანხმოვანფუძიანი სახელების სახ. ბრუნვის ფორმასაც (საწრფელო — წერო, კაცი; სანათესაო — წერო-სი, კაცი-სა). დავრილებითი მსჯელობაა წრფელობითი (იგივე სახელობითი) ბრუნვის შესახებ ანტონ I-ის „ქართულ გრამატიკაში“ (I რედ. 1753).

ანტონის მიხედვით, წრფელობითი არის „დასაბამ ბრუნვათა“, რ-საც ორი ფუნქცია აქვს: 1. „დაჰნიშნავს რომლისამე მყოფისა არსებასა მარტოვად“; 2. „ჰნიშნავს მდგომარეობასა თჳსსა უცუალებლად“. იგი „თვთმდგომარეა“.

ამგვარად, პირველი ფუნქციით სიტყვა წარმოვიდგება უცვლელად, თავისი პირვანდელი მნიშვნელობითა და აგებულებით. იგი მხოლოდ არსის გადმოცემია, ე. ი. ის არის, რასაც არისტოტელე უწოდებდა κληῖς („წოდება“, „სახელდება“), ხოლო შემდეგ სტოელებმა იტ-ის სახელწოდებით ბრუნვათა სისტემაში შეიტანეს. წრფელობითი რომ „თვთმდგომარე“ ბრუნვა, ეს ნიშნავს შემდეგს: თავისი უცვლელობით და დამოუკიდებლობით იგი განსხვავდება სხვა (არა-წრფელობითი, პირდაპირი) ბრუნვისაგან, რ-ებიც „ქუემდებარენი“, ანუ დაქვემდებარებულნი არიან, ანუ ბრუნების დროს იცვებიან, ე. ი. წარმოადგენენ πωγ-ს.

ფ. ბ-ის ფუნქციური განსხვავებულობა იყო საფუძველი იმისა, რომ ანტონმა პირდ. დამატების გამომხატველი წრფელობითის ფორმა, რ-საც „იგივეობაჲ აქვს

ბრუნვთა“, მაგრამ „სხუაობაჲ აქვს ძალითა“ (ე. ი. სხვა ფუნქციას ასრულებს), ბრუნვათა სისტემაში დატოვა არა როგორც „თმდგომარე“, არამედ უკვე როგორც „ქუე-მდებარე“ ბრუნვა — შემა სმენელობითი (შევიფარე იაკობი, მოვიძულე ესავია). ამ ტერმინთან დაკავშირებით საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ანტონის იგი გამოყენებული აქვს არა ლათ. accusativus-ის („ბრალდება“, „შესმენა“) მნიშვნელობით, რ-იც, სპეციალისტების აზრით, სათანადო ბერძნ. ტერმინის არასწორი თარგმანია, არამედ უშუალოდ ბერძნ. κατηγορισμενον-ის მნიშვნელობით (თხრობა, შეგონება, გაგებინება). შესაძლოა, ანტონმა ტერმ. „შემასმენელობითი“ თავად შექმნა ძვ. ქართულ თარგმანებში უკვე არსებული ტერმ. „შესმენილის“ ანალოგიით. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ მეტყველებს ქართ. გრამატ. ტერმინოლოგიის უშუალოდ ბერძნ. პირველწყაროდან მიმდინარეობაზე (იხ. აგრეთვე „სიტყუაჲ ართრონთათჳს“, — ძველი ქართული გრამატიკული აზრის სათავეებთან).

ანტონის შემდეგდროინდელი გრამატიკოსები წრფელობითით ისევ სახ. ბრუნვას გულისხმობდნენ (1840-მდე). როგორც სახელობითისაგან დამოუკიდებელი ბრუნვა, იგი ნ. მარმა გამოყო და გაუფორმებელი ბრუნვა უწოდა.

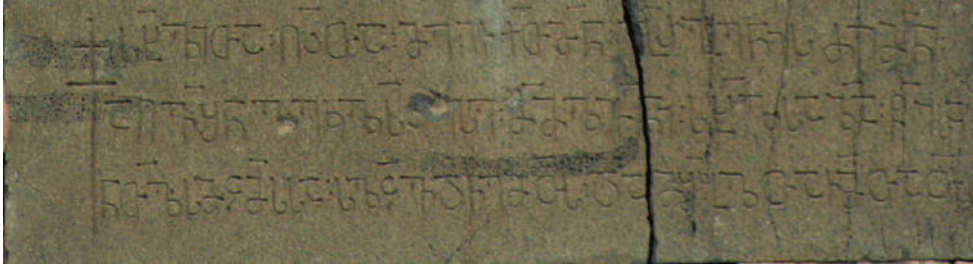
თანდათანობით ფ. ბ-ის (იგივე სახელობითის) განმარტება შეიცვალა. ამ ბრუნვამ ბერძნ. გრამატ. ლიტ-რიდან მომდინარე ფუნქციებიც დაკარგა, რამაც შემასმენელობითი ბრუნვის არსებობაც უაზრო გახადა ქართ. გრამატიკაში და ქართვ. გრამატიკოსებმა ის ამოიღეს კიდევ ბრუნვათა რიგიდან.

ლიტ.: შანიძე ა., ძველი ქართული ენა (მოკლე მიმოხილვა), თბ., 1954 (1975); იმნაიშვილი ი., სახელთა ბრუნვა და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957; თოფურია ვ., წრფელობითი ბრუნვისათვის ძველ ქართულში. — «სმამ» (საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე), 1965, ტ. 38, №2; Март Н. Я., Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.

ა. მარტიროსოვი.

ლ. ქაროსანიძე.

წუნდისა და ზანის ქვაბთა წარწერები ირმით ბურჯინის ძისა, ქვაზე ამოკვეთილი სამი ქართული ასომთავრული წარწერა, რ-თაგან ერთი ჩასმულია წუნდის ეკლესიის (ასპინძის რ-ნი) დას. კედელში, ძველადვე ამოშენებული შესასვ-

წუნდის წარწერა იჩქით გურგენისძისა.

ლელის არქიტრაზე, ხოლო ორი აღმოჩნდა ვანის ქვაბების არქეოლ. გათხრებისას 1965 (გ. გაფრინდაშვილი).

წუნდის წარწერა ადრევე იყო ცნობილი — პირველად იგი მ. ბროსემ გამოსცა (1850), მაგრამ ქრონოლოგიურად შინაარსის მიხედვით მას წინ უსწრებს ვანის ქვაბებში აღმოჩენილი წარწერები. პირველი წარწერის ტექსტი ასეთია: „ესე არს სამკვიდრებელი ჩუენ-გურგენათი. მე, იჩქითმან აღვაშენე; შეგვინდვნეს ღმერთმან“. ტექსტიდან ჩანს, რომ ვანის ქვაბთა მონასტრის ის ეკლესია, რ-საც ეს წარწერა ეკუთვნოდა, გურგენათ, ანუ გურგენისძეთა სამარხავი („სამკვიდრებელი“) ყოფილა და იგი ვინმე იჩქითს აუშენებია. სხვა ორ წარწერაში იჩქითი თავის თავს უკვე გურგენისძედ მოიხსენიებს. ამასთანავე, იქვე აღმოჩენილი მეორე, შედარებით ვრცელი, წარწერა ზუსტ ქრონოლ. მონაცემსაც შეიცავს:

„ქ იესუ ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა სუფევათა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ, რომლისა ზე მე, იჩქითმან გურგენისძემან აღვაშენე კედელი ესე და დავუასუენენ ხატნი: მაცხოვრისაჲ, ღმრთის მშობლისაჲ, ნათლისმცემლისაჲ და ჯუარი წმი-

დისა სჰმეონისი; ვინცა ილოცვიდეთ, მეცა მომიცხენეთ“.

მესამე წარწერის ტექსტი, რ-იც წუნდის ეკლესიაზეა მოთავსებული, ასეთია:

„ქ სახელითა ღმრთისაჲთა. მე, იჩქითმან გურგენისძემან აღვაშენე ეკლესიაჲ ესე, მამული ჩუენი, სახელსა ზედა წმიდისა ნათლისმცემლისასა, სალოცველად ჩემთჳს და მშობელთა ჩემთათჳს“.

მაშასადამე, წარწერების მიხედვით, იჩქით გურგენისძე თამარ მეფის დროინდელი, ე. ი. XII ს. მიწურულისა და XIII ს. დამდეგის მოღვაწეა. ვანის ქვაბები მისი მიდამოებით იჩქით გურგენისძის სამამულო სამფლობელო და სამკვიდრებელი ყოფილა. არ არის გამორიცხული, რომ იგი ვანის ქვაბების მოპირდაპირედ მტკვრის მეორე ნაპირზე მდებარე თმოგვის ციხე-ქალაქსაც ფლობდა იმ დროს, თუმცა, ვანის ქვაბები და თავისი სამფლობელო მას მალევე დაუკარგავს. ვანის ქვაბებში აღმოჩნდა 1204 კიდე ერთი წარწერა, რ-ის მიხედვითაც, იჩქით გურგენისძის მსგავსად, ვანის ქვაბთა მონასტრის კედელს უკვე მეფის მოხელე ვაზირი ანტონ ჭყონდიდელი უშენებს.

„ქ ქრისტე, (ადიდე ორ)თავე შინა სუ(ფევ)ათა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ. წელსა მეფობისა მათისაჲსა კ ანტონ ჭყონდიდელისა მიერ აღეშენა ზღუდე ესე; შეუნდვენ ღმერთმან“. რადგან ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებლის დროიდან სამეფო მონასტრები მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის სამეურვეო იყო, ცხადია, რომ ვანის ქვაბები 1204-თვის სამეფო საკუთრებაში გადასულა.

იჩქით გურგენისძეს იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრისათვისაც გაუწევია სამსახური — გაუცია შეწირულება. მონასტრის სააღაპე წიგნში, 24 ნომბრისათვის, მისი მოსახსენებელია ჩაწერილი.

იჩქით გურგენისძის სამი წარწერა ნიშნუია XII—XIII სს. ქართვ. ფ-

ოდართა მემორიალური და საამშენებლო წარწერებისა.

ლიტ.: მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVIII სს.), თბ., 1962; გაფრინდაშვილი გ., ვანის ქვაბის განძი. — «მეგლის მეგობარი», 1966, №6; სილოგავა ვ., სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიული ძეგლები, ახალციხე, 2000.

ვ. სილოგავა.

ფყვიტილი, საულელებელი ერთეული, იგივე ნაძო მდინარე, ნამყო სრული, აორისტი; დრო-კილოთა II სერიის მწკრივი. დროის მიხედვით — წარსული ან მომავალი, კილოს მიხედვით — თხრობითი ან ბრძანებითი, ასპექტის მიხედვით — სრული ან უსრული, გზისობა — ერთგზის, აქტი — ნახული.

ფ. საწარმოებელი ფუძის მიხედვით ფველაზე მარტივია. მწკრივის ნიშნებია -ე (ავილ-ე, დავწერ-ე...), -ი (გავთბ-ი, დავებერ-ი...) და -ი (მოვკალ-მოვკალ-ი...).

ფ-ში III სუბიექტ. პირს მხ. რიცხვში გამოხატავს -ა (დაწერ-ა...) და -ო (გაიგო-ო...) სუფიქსები; მათ განაწილებას ფონოლოგიური საფუძველი აქვს: -ო გვაქვს იმ შემთხვევაში, თუ ფუძე არის უმარცვლო და -ის ნიშანი — ე. III სუბიექტ. პირს მრავლობითში მოთხრობითსუბიექტიან ზმნებში -ეს სუფიქსი გამოხატავს, სახელობითსუბიექტიან ზმნებში — ნენ.

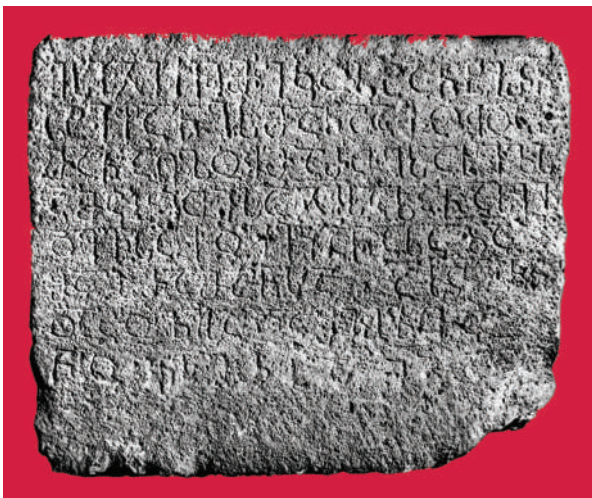
ზმნისწინი ასპექტიან ზმნებში სრული და უსრული ასპექტის დაპირისპირებას ახდენს; სხვა შემთხვევაში აღნიშნავს მიმართულებას ან უცვლის ზმნას მნიშვნელობას.

ფ-ის II სუბიექტ. პირის ფორმები გამოიყენება ბრძანებითი კილოს გამოსახატად (გააკეთე! გააკეთეთ!...)

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1980; გოგოლაშვილი ვ., დრო-კილოთა II სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბ., 1984.

ვ. გოგოლაშვილი.

ფყვის წარწერა 616—619, ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი ჯვრის კვარცხლბეკის ერთ მხარეს. კვარცხლბეკს მიაკვლია გ. ბოჭორიძემ 1925 წყისის ციხის (ადიგენის რ-ნი) ნანგრევებში. მანვე ჩამოიტანა თბილისში. ამჟამად ინახება საქართვ. მუზეუმის ქვის ძეგლების ფონდში — ლაპიდარიუმში. პირველად გამოსცა ა. შანიძემ (1935) და მანვე დაათარიღა 616—619-ით ტექსტში დასახელებული ირანული („შაჰრამანსა ა“) და რომაული („ნოენბერსა 08“) თევების რიცხვების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე. კვარცხლბეკი წარმოადგენს რუხი ფერის მაგარი ჯიშის ქვის დიდ კუბს (ზომა: 64×67×80 სმ), რ-ის შუ-

წყვის წარწერა. 616—619.

აში ამოკვეთილია ოთხკუთხა ბუდე ჯვრის ან ჯვრის დასადგმელი სვეტის მოსათავსებლად. მიუხედავად იმისა, რომ წარწერა არ არის ღრმა კვეთით შესრულებული და ქვის ზედაპირიც რამდენადმე ფოროვანია, ტექსტი გარკვევით იკითხება და არც ერთი ადგილის წაკითხვა ეჭვს არ იწვევს. იგი 8-სტრიქონიანია; მისი ტექსტი ასეთია:

„ესე ჯუარი ქრისტჳსი, მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდასმან, აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჯუარისასა ნასყიდევსა ქუეყანასა ზედა, შაჰრამანსა ა, სალოცველად ჩუენდა, ცოლისა და შვილთა, ნოენბერსა იზ, ამჴნ“.

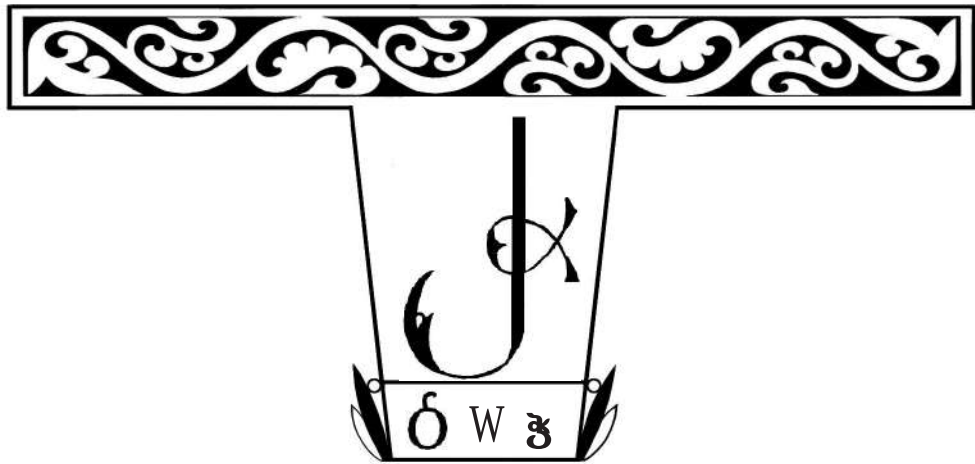
წარწერა წარმოადგენს ეპიგრაფიკულ საბუთს, იურიდიულ აქტს (ამ

თვალსაზრისით იგი საგანგებოდ განიხილეს აკად. ს. ჯანაშიამ და აკად. ნ. ბერძენიშვილმა). უცნობი (სხვა წყაროებში არ გვხვდება), მაგრამ, როგორც ჩანს, ადგილობრივი (სამცხელი) წარჩინებული ფეოდალი, ვინმე კოსტანტი, მე სტეფანესი და გუდასი, მის მიერ შეძენილ მიწაზე („ნასყიდევსა ქუეყანასა ზედა“) ჯვარს აღმართავს მცხეთის ჯვრის სახელზე, ე. ი. მკვლევართა ერთი ნაწილის აზრით, ამ მიწას სწირავს მცხეთის ჯვარს. კულტ.-ისტ. თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია წარწერაში თვეების ირანული და რომაული სახელების ერთდროული დადასტურება. ენობრივი თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ზმნის **ჰაემეტი** ფორმა პირველ პირში („აღ-

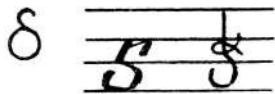
ჰუმართე“); უფრო ადრეულ წარწერებში იგი წარმოდგენილია **ხანმეტი** ფორმით. ეს საშუალებას აძლევს ზოგიერთ მკვლევარს, გამოთქვას თვალსაზრისი, რომ ჰაემეტობა წარმოადგენდა სამხრ.-დას. საქართველოში გავრცელებულ სალიტ. ნორმას და მან შეცვალა ხანმეტობა. **შ. შ.** დღეისათვის ცნობილი ერთადერთი ეპიგრაფიკული ძეგლია, რომელშიც ჰაემეტობაა დაფიქსირებული.

ლიტ.: შანიძე ა., ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1, ტფ., 1935; სილოგავა ვ., ქართული სამართლის ძეგლები. — «მაცნე» (ისტორიის სერია), 1972, №4; ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 1, ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980, 32; ბოჭორიძე გ., მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, თბ., 1992.

ვ. სილოგავა.

ჭ, ქართული ანბანის ოცდამეათე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეცამეტე) ასო. მისი სახელია „ჭარი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი აბრუპტივი შიშინა აფრიკატიკა. ასომთავრულში იწერებოდა **Ճ**. მისი მოხაზულობა წრისა და რკალის კომბინაციაა, რ-საც კვადრატის ნახევარი უკავია. ნუსხური **ⴖ** მარჯვნივაა გადახრილი და ქვედა სამ ხაზშია მოთავსებული, მხედრული **ⴗ** მომრგვალებული ფორმისაა და ოთხ ხაზს შორის იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ხუთ ათასს (5000).

ჭაბაშვილი მიხეილ ნიკოლოზის ძე (14. X. 1916, თბილისი, — 26. III. 1996, იქვე), ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, დაამთავრა თსუ კავკ. და აღმოსავლური ენების ფაკულტეტი, 1944—47 სწავლობდა ისტ. ინ-ტის ასპირანტურაში. 1950 დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია. იყო საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული ქართ. ენის გამართებითი ლექსიკონის კომისიის სწავლული მდივანი (1958—65); არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტის ლექსიკოლოგიის განყ. ბის გამგე (1965-იდან); საქართვე. მინისტრთა საბჭოსთან არსებული თანამედროვე ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწ. კომისიის წევრი (1982-იდან); ქართ. ენციკლოპედიის უფროსი სამეცნ. რედაქტორი (1971-იდან) და სატრანსკრიფციო ჯგუფის ხელმძღვანელი (1982-იდან); იკვლევდა ქართულ სიტყვას, საზოგადოდ, ლექსიკას, მუშაობდა ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიაში. **ჭ**-მა

შეადგინა და 1964 გამოსცა „უცხო სიტყვათა ლექსიკონი“, რ-იც დღემდე სამჯერ გამოიცა, 1999 გამიცა „უცხო სიტყვათა სასკოლო ლექსიკონი“. მონაწილეობდა ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის რვა ტომეულის ლექსიკური მასალის დამუშავებაში, არნ. ჩიქობავასთან ერთად იყო რედაქტორი IV ტ-ისა (სხვებთან ერთად საქართვე. სახელმწ. პრემია, 1971) და რვატომეულის საფუძველზე შექმნილი ერთტომეულისა (გამოიცა 1986 და 1990). ასევე **ჭ**-ის რედაქტორობითაა გამოცემული „ბერძნული და რომაული საკუთარი სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1985), „საზღვარგარეთის ქვეყნების გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1989), „უცხოურ პირთა სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1990). **ჭ**. გარდაცვალებამდე ხელმძღვანელობდა ქართულ სინონიმთა ლექსიკონის მომზადებას. მისივე ხელმძღვანელობით მუდმივად მიმდინარეობდა ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის ფონდის შეგება.

ა. არაბული.

ჭაშჭაშაძე ილია გრიგოლის ძე [27. X (8. XI). 1837, ყვარელი, — 30. VIII. (12. IX). 1907, წიწამური, დაკრძალულია თბილისში, მთაწმინდის პანთეონში], მწერალი და საზოგადო მოღვაწე, ჟურნალისტი, პუბლიცისტი, სოციოლოგი, XIX ს. II ნახ. საქართვე. ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის მეთაური, ქართ. სალიტ. ენის რეფორმატორი.

რვა წლის **ჭ**-ს წერა-კითხვა ყვარელმა მთავარდიაკონმა ასწავლა, 1848 კი თბილისში, ჰაკეს კერძო პანსიონში მიაბარეს. ამ სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ (1851) ჩაირიცხა თბილ. სათავადაზნაურო გიმნაზიის მე-4 კლასში. გიმნაზიის

დამთავრების შემდეგ სწავლობდა პეტერბ. უნ-ტის იურიდ. ფაკულტეტზე (1857—1861).

სტუდენტობის წლებში **ჭ**-მ საფუძვლიანად შეისწავლა ქართ. ლიტ-რა, საქართვე. ისტორია, ასევე — რუს. და ევროპ. ლიტ-რა და საზოგადო. ისტორია. ამავე ხანებში ის გაეცნო რუს რადიკალურ დემოკრატიულ ნააზრევს, ფრანგ განმან. იდეებს, გერმ. ფილოსოფიას და ყოველივე ამის საფუძველზე გამოიმუშავა საკუთარი მსოფლმხედველობა, რ-ის ღერძსაც წარმოადგენდა ქართვ. ხალხის ეროვნ. დამოუკიდებლობისა და სოც. თავისუფლების იდეა. ამ იდეისათვის ბრძოლაში ილიას გარშემო დაირაზმა იმდროინდელი ქართვე. სტუდენტობა და ინტელიგენციის ახალგაზრდა თაობა, რ-იც საქართველოს ისტორიაში შევიდა „პირველი დასის“, ანუ „თერგდალეულების“ სახელწოდებით. **ჭ**-ს მხარში ედგნენ სხვა გამოჩენილი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი: ა. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და სხვ.

ჭ-ისა და მის თანამოაზრეთა ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი იყო ზრუნვა ქართ. ენის უფლებების დაცვისათვის, მისი ფუნქციების გაფართოების, შემდგომი განვითარებისა და სრულყოფისათვის. „სამი ღვთაებრივი საუნჯე დავგრჩა ჩვენ მამა-პაპათაგან: მამული, ენა და სარწმუნოება. თუ ამათაც არ ვუპატირონეთ, რა კაცები ვიქნებით, რა პასუხს გავცემთ შთამომავლობას?“ — წერდა ილია თავის პირველსავე კრიტ. წერილში — „ორიოდე სიტყვა თავად რევანშ შალვას მის ერისთავის მიერ კაზლოვიდამ“ („ცისკარი“, №4, აპრილი, 1861). ამ წერილმა სათავე

ი. ჭავჭავაძე.

დაუდო პოლემიკას „მამებსა“ და „შვილებს“ შორის (იხ. „მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლა). პოლემიკა როგორც მხატვრული ლიტერატურის, ისე სალიტ. ენის მრავალ საჭირობო საკითხს მოიცავდა, რთა შესახებაც ილიას თავიდანვე მკაფიოდ გამოკვეთილი, მართებული თვალსაზრისი ჰქონდა ჩამოყალიბებული. რაც მთავარია, მწერალი თავის შეხედულებებს განამტკიცებდა და პრაქტიკულად განახორციელებდა მთელი თავისი შემოქმედებით.

„თერგდალეულთა“ მიერ გატარებული ენობრივი რეფორმის არსს შეადგენდა სალიტ. ენის დემოკრატიზაცია — მისი დაახლოება სასაუბრო ენასთან. პირველი გაბედული ნაბიჯი, რიც ზ-მ გადადგა ამ მიმართულებით, იყო ორთოგრაფიის გამარტივება და ხელის აღება ფონეტიკ. საფუძველს მოკლებული რამდენიმე ასოზე (ჭ, ჟ, ჯ, ჰ, ჭ, შ). „მამების“ დიდი წინააღმდეგობის მიუხედავად, ილიას თვალსაზრისმა გაიმარჯვა და მის მიერ შემოთავაზებული რეფორმა სულ მალე ბოლომდე გატარდა სალიტ. ენაში.

„მამათა“ თაობის შეხედულებებს სალიტ. ენაზე საფუძვლად ედო ე. წ. სამი სტილის თეორია, რის მიხედვითაც მეტყველების ფორმა უნდა შეეფერებოდეს მსჯელობის ობიექტს. ზ-მ მკაცრად გაილაშქრა ამგვარი დაყოფის წინააღმდეგ: „არა, ბუნებაში ღმერთს არ შეუქმნია მალალი და მდაბალი საგანი. ყოველი საგანი მალალია თვის კვალობაზე და ერთნაირად მოგვითხრობს იმ დიდ სულზედ, რომელიც აცხოვრებს მთელს ქვეყანასა. მაშასადამე, ყოველი საგანი ერთნაირად გამოითქმის. ეგ სამგვარად განყოფა ენისა ძველი უსაფუძვლობაა, და გოხოვთ ნუღარ გააღვიძებთ კანონს, რომელიც დიდი ხანია რაც დაიმარხა და რომელიც, ვიდრე იყო თავის მოქმედებაში, რკინის სალტესავით ავიწროებდა კაცის მეტყველებასა და აზრსა“.

სამი სტილის თეორიის უკუგდება თავისთავად ნიშნავდა მალაღმარებელ სტილის უარყოფას და სალიტ. ენის გადახალისება-გახალხურებას.

ერთ-ერთი კონკრეტული საკითხი, რიც დაისვა «დისკარში» გამართული პოლემიკის დროს, იყო უცხო სიტყვების სესხება. ზ-მ მკაცრად ილაშქრებდა უცხო სიტყვებით ქართ. ენის დანაგვიანების წინააღმდეგ, მაგრამ ამავე დროს ზრუნავდა და ყოველმხრივ ხელს უწყობდა

უცხოური წარმომავლობის ისეთი სიტყვების შემოტანას, რეზიკ ყველა ცივილიზებული ხალხის ენაში გვხვდება. მრავალი ასეთი სიტყვის დამკვიდრება ქართ. ენაში უშუალოდ ილიას სახელს უკავშირდება.

ზ-მ გააცოცხლა ბევრი ძველი სიტყვა, დააზუსტა და საყოველთაო ტერმინებად აქცია, ბევრიც ხალხურ მეტყველებაში მოიძია და გზა გაუკაფა სალიტ. ენაში, თვითონაც შექმნა ქართულისათვის დამახასიათებელი ყალიბის მიხედვით. საყოველთაოდ ცნობილი სიტყვა „მამული“ XIX ს. 60-იან წლებამდე თითქმის მივიწყებული იყო და მხოლოდ მაშა-წყლის, ადგილ-მამულის მნიშვნელობით იხმარებოდა. ილიამ და მისმა თაობამ დაუბრუნა ამ სიტყვას ძველი მნიშვნელობა, რის შესახებაც თვითონ ილია წერდა: „სამოციან წლებში ყველაზე უწინარეს გამობრწყინდა დავიწყებული სიტყვა „მამული“ მთელის თავის გულთ-მიმზიდველი და დიდებულ მნიშვნელობით. ვისაც კი რაიმე ნიშანწყალი ჰქონდა ღმრთის მიერ მინიჭებული მადლისა და კალამი ხელთ ეპყრა, თითქმის ყველანი იმ გზას დაადგნენ, რომ ქართველს გულში ჩაუსახონ მამული, რომელიც ჟამთა ვითარებამ უძრავ ქონების სახელამდელა დააქვეითა და დაამდაბლა. აგრე გაუპატიურებულმა სიტყვამ სამოციან წლების მოღვაწეთა მეოხებით და ღვაწლით კვლავ დაიჭირა ჩვენში კუთვნილი ადგილი, ვითარცა მზემ, და თავისი სხივოსანი შუქი მოჰგინა მთელს სივრცეს ჩვენის ცხოვრებისას“. ამ სიტყვის გამოცოცხლებას და გააქტიურებას მოჰყვა მისგან ახალი სიტყვების წარმოქმნა, როგორიცაა: მამულიშვილი, მამულიშვილობა, მამულიშვილური, სამამულო, სამამულიშვილო და სხვ. ამგვარი მაგალითები მრავალია.

ზ-მ იყო ქართ. სალიტ. ენის განმაახლებელი და ნორმათა კანონმდებელი, განმსაზღვრელი მისი განვითარების ძირითადი გეზისა XIX ს. 60-იანი წლების დასაწყისიდან ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში.

ზ-მ იყო მოთავე მრავალი ეროვნ.-კულტ. წამოწყებისა, როგორიცაა ქართული თეატრის განახლება, „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ დაარსება, საადგილმამულო ბანკის გახსნა და სხვ.

ლიტ.: შანიძე ა., ილია ჭავჭავაძე როგორც მეგრული ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებლისათვის. — ილია ჭავჭავაძე. საიუბილეო კრებული (1837—1937), თბ., 1939; ჩიქობავა არნ.,

ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ, თბ., 1938; გიგინეიშვილი ივ., ილია ჭავჭავაძე და ახალი ქართული სალიტერატურო ენა. — «თსუ შრომები», 1958, ტ. 69; შალაშვილი გ., ილია ჭავჭავაძის ენა, თბ., 1966; ჭუმბურიძე ზ., ილია ჭავჭავაძის ენა და ტექსტის დადგენის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1994.

ბიბლ.: ნაკაშიძე თ., კორძაია ნ., ილია ჭავჭავაძე. ბიობიბლიოგრაფია (1857—1907), თბ., 1966.

ზ. ჭუმბურიძე.
ჭარბია პეტრე გიორგის ძე (ფსევდონიმი პ. გ. ი. ო. გ. ი. ძე) (12. VI. 1861, სოფ. ეშქეთი, ოჩამჩირის რ-ნი, — 2. XII. 1919, იქვე), საზოგადო მოღვაწე, ენათმეცნიერი, ეთნოგრაფი, პედაგოგი და პუბლიცისტი. ზ-მ დაამთავრა მარტვილის სას. სასწავლებელი (1877). სწავლა გააგრძელა თბილ. სას. სემინარიაში, მაგრამ მშობლების გარდაცვალების შემდეგ უკიდურეს გაჭირვებაში ჩავარდნილმა მიატოვა სემინარია (1882) და პედ. საქმიანობას შეუდგა. 1883-იდან გარდაცვალებამდე ის ქართ. ენისა და ლიტერატურის მასწავლებლად მუშაობდა სამურზაყანოს სკოლებში (ოჩამჩირისა და გალის რ-ნი). ამ დროიდან იწყება მისი დანიტერესება ენათმეცნიერებით, ისტორიით, ეთნოგრაფიით. XIX ს. 90-იანი წლებიდან მისი ნაშრომები ქვეყნდება პერიოდულ პრესაში («მოამბე», «ივერია», «კვალთ», «ცნობის ფურცელი», «სახალხო გაზეთი», «განათლება»).

ზ-ს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართველურ ენათა შესწავლაში. აღსანიშნავია მისი ნაშრომები: „მეგრული დიალექტის ნათესაობრივი დამოკიდებულება ქართულთან“ («მოამბე», 1896, № 10—12; 1896, № 1, 2), ნ. მარის რედაქტორობით გამოცემული „Об отношении ахазского языка к яфетическим“ (1912), „ქართული სალიტერატურო ენა და ქართული მართლწერა“ («მოამბე», 1895, №9) და „ქართულ-მეგრული და მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“, რ-ის გამოქვეყნებას ავტორმა ვერ მოახერხა და სიკვდილის წინ ხელნაწერი „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზ-ბას“ შესწირა. ამჟამად ეს ნაშრომი დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტში (A-1716). გამოცემულია მისი ერთი ნაწილი: ავტორის წინასიტყვაობა (რ-შიც არაერთი საყურადღებო მოსაზრებაა გამოთქმული) და მეგრულ-ქართული ლექსიკონი (1997).

1911 ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზ-ბამ ზ-ს გ. დადიანის პრემია მიანიჭა.

თავის საენათმეცნ. გამოკვლევებში ზ-მ ეხება ქართულისა და მეგრულ-

ლის ნათესაობის საკითხებს, აყალიბებს ბეგრათშესატყვისობების („ბეგრათა თანაბრობის“) ფორმულებს (მაგ., ხმოვანთა, სიბილანტთა და სხვ. შესატყვისობებს) და დიდძალი მასალა მოჰყავს მათ საილუსტრაციოდ. იგი სპეციალურად ჩერდება იდენტურ („ძირეულ მონათესავე“) მასალაზე (ცა, და, ზღვა, ხუთი და მისთ.) და თვლის, რომ „ბევრი ერთგვარი სიტყვები ერთი ენის მიერ მეორისაგან გადმოღებული კი არ არის, არამედ ამ ენათა პირვანდელ საერთო სალაროშია შექმნილ-შემუშავებული“.

ჟ-ს მოსაზრებათა ერთი ნაწილი ქართულისა და მეგრულის ბეგრათშესატყვისობათა შესახებ თანამედროვე ქართ. ენათმეცნ. თვალსაზრისით მიუღებელია, მაგრამ არსებითია, რომ მან შეძლო ზოგი კორექტივი შეეტანა მანამდე არსებულ ფორმულაში და პირველმა შეაპირისპირა საკმაოდ დიდი რაოდენობა ქართ. და მეგრ. ძირებისა. ჟ. იზიარებს ნ. მარის აზრს ქართველური ენებისა და აფხაზურის ურთიერთმიმართების შესახებ, ამასთანავე, გვთავაზობს არაერთ საყურადღებო დაკავშირებასა და ეტიმოლოგიურ დაკვირვებას. დღესაც ანგარიშგასაწევია ჟ-ს მოსაზრება სალიტ. ენისა და ცოცხალი მეტყველების ურთიერთობის, სალიტ. ენის გამდიდრებაში დიალექტების როლის, ენის სიწმინდისა და მისთ. პრობლემების შესახებ.

ჟ-ს, როგორც ენათმეცნიერის, მოღვაწეობას სათანადოდ აფასებდნენ ნ. მარი, მ. ჯანაშვილი, ივ. ჯავახიშვილი.

ჟ-მ გერმანულიდან თარგმნა რამდენიმე საენათმეცნიერო ხასიათის ნაშრომიც: ა. შლაიხერის „დარვინის თეორია და ენათმეცნიერება“ (1889); გ. ზეემანის „ენის წარმოდგომაზე“ (1896). მასვე ეკუთვნის რამდენიმე ლიტ. ნარკვევი, კრიტიკ.-პუბლიც. სტატია (ფსევდონიმით პ. გიორგიძე) და ეთნოგრ. გამოკვლევაც („აფხაზეთი და აფხაზნი“, 1888).

თხზ.: მეგრულ-ქართული ლექსიკონი (მასალები იაფეტური ენების მკვლევართათვის). კრებული შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა დ. თვალთვაძემ, რედაქტორი ზ. სარჯველაძე, თბ., 1997; ქართული სალიტერატურო ენა და ქართული მართლწერა. — იქვე; მეგრული დიალექტის ნათესაობრივი დამოკიდებულება ქართულთან. — იქვე; Об отношении абхазского языка к яфетическому, СПб. 1912 («Материалы по яфетическому языкознанию»).

ლიტ.: ცაიშვილი ს., პეტრე ჭარაია, სოხუმი, 1953; სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები, I, თბ., 1953; მარი ნ., პ.

გ. ჭარაიას შედარებითი ლექსიკონი. — «მნათობი», 1964, №2; სარჯველაძე ზ., რედაქტორის წინასიტყვაობა. — წგ.: ჭარაია პ., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1997.

დ. თვალთვაძე.

ჭიბინაშვილი, წყლის ნიშანი, ფილიგრანი, გამოსახულება (ემბლემა, დამლა), რ-იც კეთდება წარმოების პროცესში ქალაქში და ჩანს მხოლოდ სინათლეზე გახედვა-გაჭვირვისას (ეტიმოლოგიურად ნიშნავს გამჭოლი მხერით დასანახ ნიშანს: ჭვირობა ძვ. ქართულში მინაში გატარებულ მზერას ნიშნავდა. **ჭვირ** ძირს ეს მნიშვნელობა დღესაც შენარჩუნებული აქვს მიმღებობაში **გა-მ-ჭვირ-ვ-ალე**). ჟ-ების ფორმებს, გავრცელებულობას, ქრონოლოგიას, და საერთოდ მათ ისტორიას, სწავლობს პალეოგრაფიის სპეციალური დარგი ფილიგრანოლოგია. პირველად ჟ. იტალ. წარმოების ქალაქში გაჩნდა (XIII ს.), საქართველოში დასტურდება XIV ს-იდან ვენეციური წარმოების ქალაქში. ჟ-ს, როგორც წარმოების საფირმო ემბლემას, თავიდან სასაქონლო-სავაჭრო მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგრამ შემდგომში, და დღესაც, მისი საშუალებით ადგენდნენ ქალაქის სადაურობას, უთარილო ხელნაწერის რეალურ ქრონოლოგიას, ფასიანი ქალაქების ნამდვილობას. საქართველოში XV—XVI ს-თა მიჯნიდან ძირითადად იტალ. ქალაქი ბატონობდა (სპარსული ქალაქის შემოსვლა უფრო XVII ს-იდან გახშირდა და ისე როგორც საერთოდ აღმ. ქალაქის, ჟ. არ ახასიათებს). XVIII ს. II ნახ-იდან რუსეთსა და დას. ევროპაში დამზადებული ქალაქები შემოჰქონდათ. ერთ-ერთ უძველეს ჟ-ად ბუკის, საყვირის გამოსახულება ითვლება, რ-იც პირველად იტალ. ქალაქშია გამოყენებული. XIV ს. დასაწყისიდან XVIII ს. ბოლომდე გვხვდება არა მარტო იტალ., არამედ ფრანგ., გერმ., პოლ. წარმოების ქალაქებში. ასევე ადრეულ ჟ-ებში დომინირებს „ნახევარმთვარე“ სხვადასხვა ნაირსახეობებით, აღბეჭდილია ჟ-თა სხვადასხვა ტიპის გამოსახულებანი: ასო-ნიშნებისა (ლათ. r ან p ასო), საგან-ნივთებისა (ლუზა, ზარი, მაკრატელი), სულიერ არსებათა (თხა, თევზი, ხარის თავი). რუს. ქალაქის ჟ-ები ძირითადად აბრევიატურულია და მეწარმის ვინაობას აღნიშნავს. XIX ს-ის II ნახ-იდან ჟ-ის გამოყენება ქალაქის წარმოებაში საგრძნობლად იკლებს და XX ს. დასაწყისში არსებითად ქრება. ჟ. ი. ჯავახიშვილმა შემო-

ილო ფილიგრანის, წყლის ნიშნის მნიშვნელობით; ქართ. ხელნაწერში დაცული ჟ-ები პირველად ე. თაყაიშვილმა გახადა დაკვირვების ობიექტად, ხოლო ჟ-ების სისტემა მონოგრაფიულად შეისწავლა რ. პატარიძემ.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949 (თხზ., ტ. 9, თბ., 1996); პატარიძე რ., XIV—XV სს. ქართულ ხელნაწერთა ჭვირნიშნები. — «პალეოგრაფიული ძიებანი», ტ. I, თბ., 1965; მისივე; ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშანი „გვირგვინი“, XV—XVIII სს. — კრ.: «მრავალთავი» (ფილოლ. — ისტ. ძიებანი), II, თბ., 1973; მისივე, „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა ჭვირნიშნები. — იქვე, V, თბ., 1975; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

კ. დანელია.

ჭილაძე ვასილ მათეს ძე (1776, მოზდოკი, — 1828, თბილისი), მთარგმნელი, საეკლესიო მოღვაწე. იმერეთიდან მოზდოკში გადასახლებული ჭილაძეების წარმომადგენელი. 1795—1800 მუშაობდა მოზდოკის ზემო სასაზღვრო სასამართლოში. 1801 რუსეთში გასახლებულ ქართველ ბატონიშვილებს გააყოლეს „პრისტავად“ და თარჯიმნად. იმავე წელს პეტერბურგში მუშაობა დაიწყო საგარეო საქმეთა კოლეგიაში მთარგმნელად, 1806 დაინიშნა საქართველოს უმაღლესი მთავრობის მრჩეველად სასამართლოსა და განჩინების აქსპედიციაში. 1809—11 იყო ექსპედიციის უფროსი. 1811 გაათავისუფლეს სპარსეთში აღექსნადრე ბატონიშვილთან გაქცეული თავად ი. მაჩაბლის დანაშაულის ღმობიერად განხილვისა და მსუბუქი განაჩენის გამოტანის გამო. 1812—14 პეტერბურგში ცხოვრობდა. 1814 დეკ-ში დაინიშნა სინოდის საქართველო-იმერეთის ახალგახსნილ კანტორაში პროკურორად და საქართველოში დაბრუნდა. ამ პოსტზე მუშაობდა გარდაცვალებამდე და იღვწოდა საქართველოს ავტოკეფალიადაკარგული ეკლესიის ცხოვრებაში რეფორმების გასატარებლად. 1822 დაინიშნეს ვახტანგ VI-ის კანონების რუსულად თარგმნის კომისიის წევრად.

ჟ., ქართ. და რუს. ენების ჩინებული მცოდნე, სინოდის კანტორაში მუშაობის დაწყებამდე ეწეოდა აქტიურ მთარგმნელობით მოღვაწეობას როგორც რუსულიდან ქართულ, ისე ქართულიდან რუს. ენაზე. მისი თარგმანებიდან აღსანიშნავია: „პეტრე პირველის საზოგადო რეგლამენტი ანუ წესდება“ (1803), „სჯულებანი რუ-

სეთის საიმპერიოსანი“ (1804), ს. პუფენდორფის „რა არნ თანამდებობანი კაცისა და მოქალაქისანი“, დ. პრესლერის „მხაზველობითი ხელოვნების კანონი“, ვახტანგ VI-ის კანონების რუს. თარგმანი, რსაც „გულმოდგინე და ხანგრძლივი შრომა დასჭირვებია“ (დღეისათვის დაკარგულად ითვლება).

1812–14 იოანე ბატონიშვილის დავალებით ჟ-მ თარგმნა უნიკალური ნაშრომი — რუსეთის აკადემიის ლექსიკონის 6-ტომეული, რითაც ქართ. მწერლობას შესძინა 2 გამოჩენილი ლექსიკონი: რუსულ-ქართული (≈ 40 000 სიტყვა) და საბუნებისმეტყველო განმარტებითი (2 500-მდე ტერმინი). ეს ლექსიკონები თითქმის ორი საუკუნის განმავლობაში მიეწერებოდა იოანე ბატონიშვილს და მხოლოდ 1984 სანქტ-პეტერბურგის ცენტრ. სახელმწ. საისტორიო არქივში მიკვლეულმა მასალებმა ცხადყო, რომ მისი შემოქმედია ჟ. და არა იოანე ბატონიშვილი (რაც გაზიარებულია სამეცნ. წიგნებში). ლექსიკონები (განსაკუთრებით, საბუნებისმეტყველო) გამოირჩევა განმარტებების სიზუსტითა და სინონიმების სიუხვით. ენა განმარტებებისა ძვ. და ახ. ქართულის თავისებური ნაზავია, ახასიათებს სწორი გრამატიკა. ფორმები, მარტივი სინტაქსი და მრავალფეროვანი ლექსიკა. იშვიათია უსწორო, დიალექტური და სასაუბრო მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმების გამოყენება. ჟ-ის სხვა თარგმანები ძირითადად „მაღალ ფარაზაზეა“ გამართული, ახასიათებთ არქაიზებული ენა ხელოვნურად გართულებული სინტაქსით. მოუხედავად იმისა, რომ ჟ. კარგად ფლობს ქართ. ენის გრამატიკას, აქა-იქ თავს იჩენს ფსევდოარქაული და ხელოვნური სიტყვაწარმოების ფორმებიც, რაც ანტონის სკოლის გავლენას უნდა მიეწეროს. განსაკუთრებული ხელოვნურობითა და აღწევებული სტილით გამოირჩევა იოანე ბატონიშვილია.

ლიტ.: კიკნაძე ლ., ახალი მასალები იოანე ბატონიშვილის სახელით ცნობილი რუსულ-ქართული ლექსიკონის შესახებ — «მაცნე», (ენისა და ლიტ. სერია), 1984, №4; მისივე, ვასილ მათეს ძე ჭილაძე — რუსეთის აკადემიის ლექსიკონის მთარგმნელი. — კრ.: «მრავალთავი», (ფილოლ.-ისტ. ძეგლები), XVII თბ., 1992; მისივე, ვასილ ჭილაძე (ბიოგრაფიული ნარკვევი). — იქვე, XVIII, თბ., 1999.

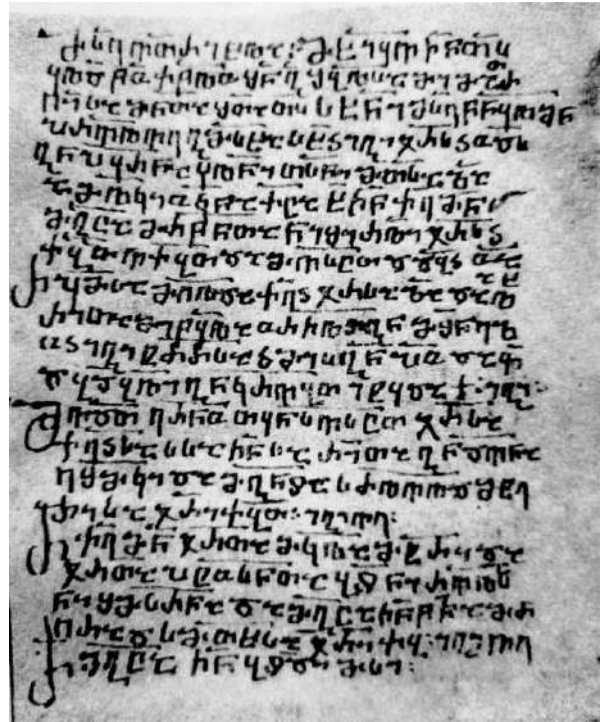
ლ. კიკნაძე.

ჰილ-ეტირატიის იადგარი, საეკლესიო საგალობელთა უძველესი ქართული კრებულის-იადგარის

ერთ-ერთი ნუსხა. იგი შედგენილია ბერძნულიდან თარგმნილი ადრეული საგალობლებით, რებიც ძირითადად IV—VII სს. თარიღდება. ქართ. კრებულის ჩამოყალიბება VII—VIII სს. მიჯნაზე ან VIII ს. პირველ ნახევარში ივარაუდება და ქართ. ლვთისმსახურებაში დამკვიდრებული იყო X ს. დამდგამდე.

ჟ.-მ. ი. პალესტინური წარმომავლობისაა. იგი XIX ს. 50-იან წლებში საბაწმიდის მონასტრიდან წამოიღო პ. უსპენსკიმ როგორც ეთიოპური ხელნაწერი. 1883 ა. ცაგარელმა გაარკვია (და შემდეგ აღწერა კიდეც), რომ ხელნაწერი ქართულია. 80-იან წლებშივე ჟ.-მ. ი. შეიძინა პეტერბურგის საჯარო ბ-კამ, სადაც იგი დაცული იყო ქართ. ხელნაწერთა კოლექციაში. 1923 ხელნაწერი გადმოეცა საქართველოს. ამჟამად დაცულია ხელნაწერთა ინ-ტის H კოლექციაში (ყოფილი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდი) № 2123-ით.

ა. ცაგარელის შემდეგ კ. კიკნაძემ შეადგინა ჟ.-მ. ი-ის ვრცელი აღწერილობა, რ-შიც წარმოჩენილია ძეგლის სტრუქტურა და შედგენილობა. არსებობს ი. აბულაძისა და ლ. მეფარიშვილის მოკლე აღწერილობებიც. ხელნაწერის დათარიღების შესახებ მეცნიერებს განსხვავებული მოსაზრებები აქვთ. უფრო დასაბუთებულად მიიჩნევა IX—X სს. მიჯნა, ან X ს. დასაწყისი. ჟ.-მ. ი-ის ერთი ნაწილი დაწერილია ჭილზე (პაპირუსზე), მეორე კი — ეტირატზე (პერგამენტზე). ხელნაწერი პირველად გამოიცა 1977 ა. შანიძის რედაქციით (გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა). გამოკვლევაში ფართოდანა შესწავლილი ხელნაწერის კოდიკოლოგიური და პალეოგრაფიული თავისებურებები (გადაწერის ხელი, დაქარაგმება, განკვეთილობის ნიშნები და სხვ.). ხელნაწერის გამოცემა ძირითადად საენათმეცნიერო მიზნებს ისახავდა, ამდენად, დეტალურად არის გამოკვლეული ძვ. ქართ. ენის ამ ადრეული ძეგლის ენობრივი თავისებურებები ორთოგრაფიის, ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის თვალსაზრისით. ჟ.-მ. ი. მეორედ 1980 გამოიცა. ეს გამოცემა, გარდა ჭილ-ეტირატის ნუსხისა, რ-იც ნაკლებია და საკმაოდ დაზიანებული, დაემყარა სინური ქართული კოლექციის ახალგამოვლენილ ნუსხებსაც (Sin 18, Sin 40,

ჭილ-ეტირატის იადგარი.

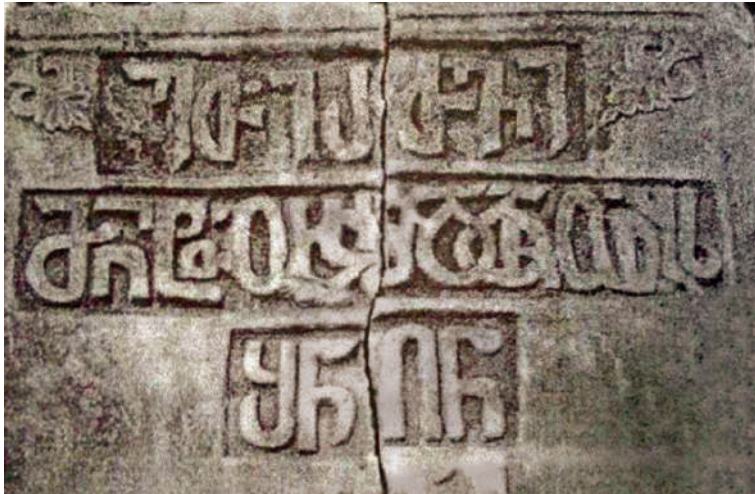
Sin 41). ამ გამოცემაზე დართული გამოკვლევაში ჟ.-მ. ი. შესწავლილია როგორც ლიტურგიკული ძეგლი, ქართ. და ბიზანტ. ჰიმნოგრაფიის განვითარების უძველესი ეტაპის ამსახველი კრებული.

გამოც.: ჭილ-ეტირატის იადგარი, ა. შანიძის რედ., თბ., 1977 (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 15); უძველესი იადგარი. გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა და ლ. ხეცსურთანმა, თბ., 1980 (ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები, II).

ლიტ.: ხელნაწერთა აღწერილობა (H კოლექციისა), ტ. V, შედგენილი და დასაბუთდად მომზადებული ლუბა მეფარიშვილის მიერ, თბ., 1949. ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი ორი ძველი რედაქციის X—XI სს. ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ელენე მეტრეველმა, თბ., 1971; აბულაძე ი., ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი. მე-2 გამოცემა, თბ., 1973; Цагарели А.А., Памятники грузинской старины в (Святой земле и на Синае. — «Православный Палестинский сборник», т. IV, вып. 1, СПб, 1888; Кекелидзе К., Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тфл., 1908.

ლ. ხეცსურანი.

ჰილი, საწერი მასალა (papyrus), რსაც ამზადებდნენ ძველ სამყაროში ჭილისებრთა გვარის მცენარისაგან. ჟ-ის დამზადების ტექნოლოგია აღწერილი აქვს პლინიუს უმცროსს (I ს. ახ. წ.): მცენარის ღეროს წყალში ალბობდნენ, მწვანე კანს აცლიდნენ, შუაგულს თხელ ზოლებად სიგრძეზე

ჭლოუს წარწერა. 1445–52.

ჭრიდნენ და სველ ფიცარზე ერთმანეთის გვერდით აწყობდნენ. შემდეგ ზოლებს ერთმანეთს მიაწებებდნენ და ზემოდან ასეთივე წესით განივად დალაგებულ და მიწებებულ ჭ-ის ზოლებს დაადებდნენ. ამგვარად დაწყობილ ზოლებს ტკეპნიდნენ, ასწორებდნენ და აშრობდნენ. ჭ-ზე წერდნენ შავი ან წითელი მელნით, მცენარის ღეროსაგან დამზადებული კალმით. ძველ ეგვიპტესა და პერსულანეუმში ჭ-ს დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ და გაჰქონდათ სხვა ქვეყნებში. ჩვენს დრომდე მოღწეულია ჭ-ზე შესრულებული არამეული, ბერძნ., ლათ., კოპტური, არაბ., სირიული ტექსტები, რ-თაც შეისწავლის პაპიროლოგია. ჭ-ის ფურცლები იხვეოდა გრაგნილისებურად. ასეთ ფურცლებს ბერძნები -ს (ქართ. ქართა) უწოდებდნენ. დიდი მოცულობის ტექსტებს, რ-თაც ჭ-ის მრავალი ფურცელი (გრაგნილი) ესაჭიროებოდა, ბერძნულად ეწოდება Biblios (ბიბლია). საწერ მასალად ტყავის გავრცელებამ თანდათან ხმარებიდან გამოდევნა ჭ. და მასთან ერთად წიგნის გრაგნილისებური ფორმა. ჭ-ის ფურცლებს იყენებდნენ XI ს-მდე ბიზანტიის იმპერატორებისა და რომის პაპების კანცელარიებში

ბრძანებულებების, იურიდ. აქტებისა და სხვა საქმიანი ქაღალდების საწერად. ამის გამო სიტყვა „ქართამ“ შეიძინა საბუთის მნიშვნელობაც. ქართ. ხელნაწერთაგან მხოლოდ ორში — ე. წ. ჭილ-ეტრატის იადგარსა (IX—X სს.) და ფსალმუნში (IX ს.) არის დადასტურებული ჭ-ის გამოყენების ფაქტი. ორივე ხელნაწერი პალესტინაშია შექმნილი და ინახებოდა სინას მთის წმ. ეკატერინეს სახ. მონასტერში. ისინი სინას მთიდან რუსეთში ჩაიტანა პ. უსპენსკიმ. ჭილეტრატის იადგარში გამოყენებულია ორივე მასალა: ჭილიცა და ეტრატიც. ამჟამად იგი ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H-2123), ფსალმუნის ფურცელი კი — პეტერბ. საჯარო ბ.-ის ხელნაწერთა განყ-ბაში. ხელნაწერთა ინ-ტში დაცულია აგრეთვე ქართ. პაპიროლოგის გრ. წერეთლის ბერძნული პაპირუსების კოლექცია.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949 (თხზ., ტ. 9, თბ., 1996); სურგულაძე მ., ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.

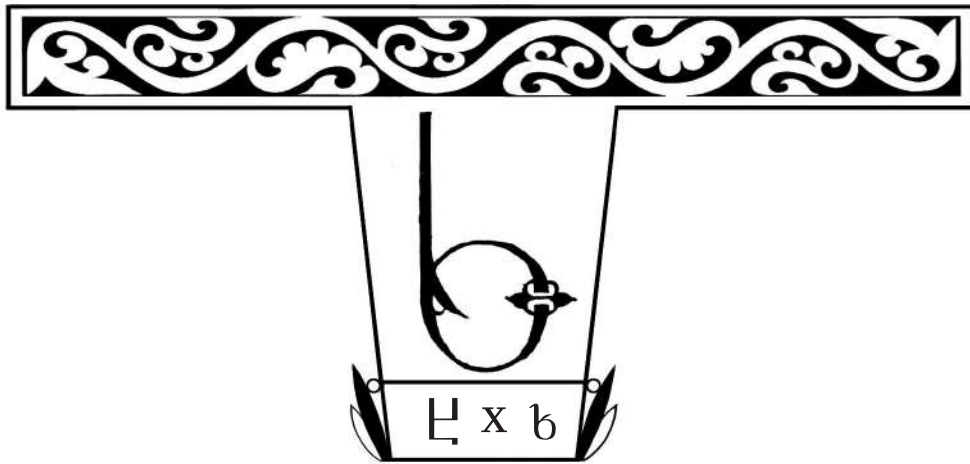
მ. სურგულაძე.

ჭლოუს წარწერა 1445–52, ქართული ასომთავრული რელიეფური წარწერა, მოთავსებული დიდი ზო-

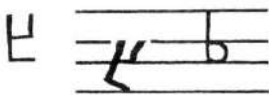
მის (100×78×8 სმ) ქვის ფილაზე, რ-იც აღმოჩნდა 1955 სოფ. ჭლოუს (ოჩამჩირის რ-ნი) ეკლესიის ნანგრევების გაწმენდისას. ინახებოდა დ. გულიას სახ. აფხ. სახელმწ. მუზეუმში (სოხუმი). ფილას გვერდებიდან და ზემოდან შემოყვება რელიეფური ჩარჩო, ხოლო მის ორსავე ზედა კუთხეში თითო რელიეფური პალმეტა გამოყვანილი. როგორც ფილის ქვემოთ ღია, შეუკრავე ჩარჩოდან ჩანს, მას ქვემოდან სხვა ფილა ჰქონია მიდგმული და, შესაძლოა, ორივე ერთად საფლავის ქვა იყო. ჩვენამდე მოღწეული ზედა ნახევარი გაპოზილია ორ, თითქმის თანაბარ ნაწილად, ჩამოტვრეულია მისი ქვედა მარჯვენა კუთხე. წარწერა შესრულებულია დიდი ზომის ასოებით (სიმაღლე — 13–14,5 სმ), მეორე სტრიქონის შუაში — ხვეული დამწერლობით. მისი ტექსტი ასეთია: „ერისთავთა ერისთავი, მანდატურთუხუცესი დადიან ოზბეგს, შეუწდვენ ღმერთმან“. წარწერაში დასახელებული ოზბეგ დადიანი ერთი სვანური ისტ. საბუთის მიხედვით, ალექსანდრე I დიდის ძის დემეტრე მეფის თანამედროვეა. მისი მეფობა 1445–52 განისაზღვრება და ჭ. წ-ც ამ დროით უნდა დათარიღდეს. წარწერის მიხედვით, XV ს. შუა ხანებში აფხაზეთი ეკუთვნის დადიანს, ერთიანი საქართველოს მეფის ერთ-ერთ დიდმოხელეს (ერისთავთა ერისთავს და მანდატურთუხუცესს), ხოლო სოფ. ჭლოუს ეკლესია მისი სამარხიცაა. ენობრივად წარწერა გაუმართავია — მოხსენიებული პირის სახელი და მისი თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინები სხვადასხვა ბრუნვაშია წარმოდგენილი, რაც დას.-ქართ. წერილობითი ძეგლების გარკვეულ ნაწილში „მეგრელიზმების“ შემოჭრის ერთ-ერთ ადრინდელ დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ლიტ.: სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ვ. სილოგავას გამოც., თბ., 1986; Бгажба Х. С., Из истории письменности в Абхазии, Тб., 1967..

ვ. სილოგავა.

ხ, ქართული ანბანის ოცდამეოთხეტი (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთოთხმეტე) ასო. მისი სახელია „ხანი“; გრაფ. სიმბოლო უკანანისმიერი ფშვინიერი ნაპრალოვანი თანხმოვნისა. ასომთავრულში იწერებოდა **ⴕ**. მისი მოხაზულობა ურთიერთპერპენდიკულარული ხაზების კომბინაციაა, რ-იც კვადრატის ნახევარს იკავებს. ნუსხური **ⴕ** მარჯვნივაა გადახრილი და ქვედა სამ ხაზშია მოთავსებული. **ხ**-ს მხედრულში მომრგვალებული ფორმები აქვს და ზედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ექვსი ათასს (6000).

ხათური ენა, პ რ ო ტ ხ ე თური ენა, ძვ. წ. III ათასწლ. შუა ხანებსა და II ათასწლ. დასაწყისში მცირე აზიაში (ანატოლიაში — ახლანდ. თურქეთი), განსაკუთრებით მის ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ. რაიონებში მცხოვრები მოსახლეობის — ხათების, იმავე პროტოხეთების (ხეთებამდელი ტომების) ენა. სახელწოდება წარმომდგარია „ხათი“-საგან (Hatti), რ-იც ქვეყნის აღმნიშვნელი იყო. **ხ**. მ. შეერწყა ხეთურ და ფალაურ ენებს და ძვ. წ. XVIII—XVII სს-იდან შეწყვიტა არსებობა.

ხათებს საკუთარი დამწერლობა არ ჰქონიათ. **ხ**. მ. შემორჩენილია ინდოევროპელი ხეთების დედაქალაქის — ხათუსის (ახლანდ. სოფ. ბოლაზქოსი) ლურსმულ არქივში აღმოჩენილ ერთენოვან (ხათურ) და ორენოვან (ხეთურ-ხათურ) ტექსტებში, რ-ებიც დაწერილია მარ-

ცვლოვანი ლურსმულით იდეოგრაფების გარეშე, რაც ამნელებს ტექსტების შინაარსის გაგებას. **ხ**. მ. არ მიეკუთვნება არც ინდოევ., არც სემიტურ და არც სხვა რომელიმე ენათა ოჯახს. მკვლევართა ნაწილი ვარაუდობს, რომ იგი ახლოს დგას ჩრდ.-დას. კავკასიის ენებთან — აფხ.-ადიღურთან (ი. ღუნავესკაია, ი. დიაკონოვი, ვ. ივანოვი), რასაც დასავლელი მეცნიერები არ იზიარებენ (ა. კამენჰუბერი, ა. შულერი და სხვ.). ზოგიერთი მკვლევარი არ გამორიცხავს მის სიახლოვეს ქართველურ ენებთან (ქრ. გირბალი).

მოსაზრებას **ხ**. მ-ის აფხ.-ადიღ. ენებთან ნათესაობის შესახებ მხარს უჭერს ზმნათა სტრუქტურის მსგავსება, მაგრამ **ხ**. მ-ის ფონოლოგიური ფორმანტების გაურკვევლობა, მათი მნიშვნელობის შესახებ ცნობების მიახლოებითი ხასიათი და თითქმის ოთხი ათასი წლის ინტერვალი შესაძარებელ ენებს შორის ამ შედარებას რამდენადმე დაუჯერებელს ხდის.

ხათური აგლუტინაციური ენაა. ხათურ სახელს 20-მდე პრეფიქსი და ამდენივე სუფიქსი დაერთვის, რ-თა მნიშვნელობა საბოლოოდ არ არის დადგენილი. სახელისა და ზმნის დიფერენცირება საკმაოდ რთულია ფორმალური კრიტერიუმების უქონლობის გამო: სახელისა და ზმნის მაჩვენებლები ხშირად ემთხვევა ერთმანეთს (ა. კამენჰუბერი, პ. შუსტერი).

არ შეინიშნება სახელის დიფერენციაცია არსებით და ზედსართავ სახელებად. ძირს (ფუძეს) წინ უსწრებს ლოკატიური ელემენტები წინსართებისა და პრევერბების სახით. ზმნის გრამატიკ. ურთიერთობანი გამოხატულია იმ პრეფიქსთა

ჯაჭვით, რ-ებიც განლაგებულია უცვლელი თანმიმდევრობით. ჩვეულებრივ, გამოყენებულია 10-იდან 3-4 პოზიცია. პრეფიქსები გამოხატავენ აკრძალვას, სურვილს, ლოკატივს მოქმედების სუბიექტის დროს, რეფლექსივს, სუბიექტს, მრ. და მხ. რიცხვში, ლოკატივს მდგომარეობის სუბიექტის დროს. ვარაუდი ზმნაში დროისა და პირის მაჩვენებლების არსებობის შესახებ სხვადასხვაგვარია. სახელის გრამატიკ. კატეგორიები (ბრუნვა, რიცხვი...) გადმოცემულია პრეფიქსებითა და სუფიქსებით. ზმნის ორსუბიექტური უღლება და მოქმედებისა და მდგომარეობის ზმნათა დიფერენციაცია საშუალებას იძლევა **ხ**. მ. მიჩნეულ იქნას ერგატიულად (იხ. ერგატიული წყობა).

შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ხათური ზმნის სტრუქტურა გარკვეულია. ი. ღუნავესკაიას ვარაუდით, ხათურ ზმნას გააჩნია პრეფიქსთა ჯაჭვი ექვსი პოზიციით. ამ ჯაჭვსა და ფუძეს (ძირს) შორის თავსდება ლოკატიური პრევერბები, ხოლო ძირის შემდეგ მოცემულია სუფიქსთა ჯაჭვი ორი (ან მეტი) პოზიციით.

დღეისათვის დამაჯერებლად დადგენილია 100-მდე ხათური სიტყვის მნიშვნელობა.

ხათური და ქართველური ენების ურთიერთშედარება ი. ღუნავესკაიასა და ი. დიაკონოვს აძლევს შესაძლებლობას დაასკვნან, რომ სტრუქტურული სიახლოვის ხარისხი ხათურსა და ქართველურ ენებს შორის უფრო დაბალია, ვიდრე ხათურსა და აფხ.-ადიღურ ენებს შორის. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ენები ზმნის ფორმებში იყენებენ პრეფიქსაციის რთულ სისტემას, ისინი პრინციპულად განსხვავებული სისტემებია. სუბიექტურ-ობიექტური

მაჩვენებლები გამოიხატება უმეტესად პრეფიქსებით, მაგრამ III პირი (სუბიექტის მაჩვენებელი) და მხ. რიცხვის I და II პირის მაჩვენებელი სუფიქსებითაა გამოხატული. მათივე აზრით, ქართველური ენების ბრუნვის სისტემას არა აქვს რაიმე შეხების წერტილები ხათურთან. მაგრამ, როგორც ი. დუნაევსკაია თვლის, ზოგიერთი ხათური მორფემა ანალოგიას ავლენს სწორედ ქართველურ ენებთან. ასე, ხათურის III პირის მაჩვენებელი არის -h-, -, -h-, -s-, ისევე როგორც ქართველურ ენებში; ამ ენებში გავრცელებულია ხათურში კარგად ცნობილი სიტყვა-წარმოების სუფიქსი კუთვნილებისა და წარმომავლობისა -el. სვანურში არსებული განყენებული სახელების პრეფიქსი li- და მრ. რიცხვის პრეფიქსი la-, რეპიც შეიძლება დაკავშირებული იყვნენ ხათურ le-სთან; შდრ. აგრეთვე, ქართული „ის“ და ხათური es.

როგორც გერმანელი ხეთოლოგი ქრ. გირბალი ვარაუდობს, ხათური გენეტიკურად განსახილველია ქართველურ ენათა ჯგუფთან კავშირში. ეყრდნობა რა ძირითადად ლექსიკურ მონაცემებს, იგი იხილავს ისეთ ლექსიკურ პარალელებს, როგორიცაა: ხათური tete „დიდი“ და ქართ. „დიდი“; ხათური სიტყვიდან Tuhhukuru „ხედავ“ გამოყოფილი kuru-ს და ქართ. „ფურებას“; ხათური sama „მოსმენა“ და ქართ. „სმ“ სიტყვაში „მოსმენა“, ხათური tum il „წვიმა“ და ქართ. „წვიმა“ (-il სუფიქსის გამოკლებით) და ა. შ.

ხათურ და ქართველურ ენათა სავარაუდო ლექსიკური პარალელებიდან მკვლევრები აღნიშნავენ შემდეგსაც: ხათური awat „ვაშლი“ და ქართ. „ვაშლი“; ხათური karam „ჭურჭელი“ და ქართ. „ქვევრი“; ხათური win „ღვინო“ (სიტყვაში „Windukaram“ „მელვინეთუხუცესი“) და ქართ. „ღვინო“; ხათური ure „მჭედელი“ და ქართ. „ურო“; ხათური (Na-)zar „ცხვარი“ და ქართ. „ცხვარი“.

ლიტ.: გიორგაძე გ., ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბ., 1988; Дунаевская И. М. Принципы структуры хатского (протохетского) глагола. — «Переднеазиатский сборник». 1, М., 1961; მისივე, Протохетский именный суффикс косвенного дополнения, «Вестник древней истории», 1964. №1; Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии М. 1967; Дунаевская И. М., Дьяконов И. М., Хатский (протохетский) язык «Языки Азии и Африки», III, М., 1979; Иванов Вяч. Вс. Об отношении хатского языка к северо-западнокавказским. — Древняя Анатолия, М., 1985; Kammenhuber A., Das Hattische. — «Handbuch der Orientalistik», Abt. 1, Bd. 2, Lfg. 2, Leiden-K ln, 1969; Schuster H. S., Die hattisch-hethitischen Bilinguen, Bd. 1, Tl. 1, Leiden, 1974; Giral Ch., Beitr ge zur Grammatik des Hattischen, Frankfurt am Mein, 1986.

გ. გიორგაძე.

ხანმეტიზა, V—VII ს-ების ქართული სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელი მოვლენის გვიანდელი შეფასებით ტერმინი, როცა „ხანის“ ხმარება გაიგებოდა როგორც ზედმეტი, არა საჭირო: II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირების ნიშნად (ხ-იხილო, ხ-ერქუა და მისთ.), უფრობითი ხარისხის სახელებში (ხ-უმჯობეს და მისთ., რ-ებიც ისტორიულად ზმნური ფორმებია) და ინიან ვნებითეში (ხ-იყო...). ტერმინი ხ ა ნ მ ე ტ ი პირველად ნახმარია გიორგი მთაწმიდლის სახარება-ოთხთავის რედაქციაზე დაბრუნებულ ანდერძში (XI ს.), სადაც მოხსენიებულია ოთხთავის ტექსტები — „ხანმეტი“ და „საბაწმიდური“. ამ ანდერძის მიხედვით ტერმინის მნიშვნელობა დაადგინა ა. შანიძემ. რამდენადაც ხან-ის ადგილს VIII ს. და მის შემდგომ ხანის ტექსტებში ჰე იკავებს, XI ს. სალიტ. ნორმების მიხედვით, ხანი ზედმეტი იყო და ამიტომაც, გასაგებია, რომ გიორგი მთაწმიდელს მისთვის „ხანმეტი“ ეწოდებინა.

ხანი დღეს შემორჩენილი აქვს ორ ზმნას (ხ-არ, მო-ხ-ვალ / მო-ხ-ვედი) და შეხორცებულად — ორ სახელს (ხუცესი, ხერთვისი), სადაც ხ ისტორიულად III ობიექტ. პირის ნიშანია.

ხანმეტია უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები: ბოლნისის სიონის სამი წარწერა V ს. დასასრულისა, უკანგორის ორი წარწერა VI ს. დასაწყისისა, მცხეთის ჯვრის წარწერა (დემეტრე ჯაბატოსისა) VI ს. დასასრულისა.

1922 ა. შანიძემ ეპიგრაფიკული მასალისა და ცოცხალ ენაში შე-

მორჩენილი ზოგიერთი არქაული ფორმის ანალიზის საფუძველზე გამოთქვა ვარაუდი, რომ ხ ძველად პირის ნიშანი უნდა ყოფილიყო. იმავე წელს ი. ჯავახიშვილმა გამოავლინა და ამოიკითხა უძველესი ქართ.-ებრ. პალიმფსესტი, რიც იერემიას წინასწარმეტყველების ნაწვევებს შეიცავდა და პალეოგრაფიულ-ენობრივი ნიშნების მიხედვით VI—VII ს-ებით დაათარილა. ამ აღმოჩენამ დაადასტურა ა. შანიძის ჰაბოთეზა და შეაძლებინა მას აეხსნა ტერმ. „ხანმეტი“.

ხანმეტი ტექსტები ჩვენამდე მოღწეულია პალიმფსესტების სახით. 1927 ა. შანიძემ გამოაქვეყნა ხანმეტი მრავალთავის ტექსტი (VIII ს. I ნახ.), რიც შეიცავს ბიზანტიელი მწერლების — იოანე ოქროპირის, ივლიანე ეპისკოპოსის, ევსუქი ხუცესისა და სხვათა თხზულებების ფრაგმენტებს; 1929 მანვე გამოაქვეყნა ხანმეტი ლექციონარი (VII ს. II ნახ. შეიცავს ახალი აღთქმის საკითხავებს; 1944 ხელმეორე გამოცემა), 1937 კი — იერემიას წინასწარმეტყველების კემბრიჯული ხანმეტური ხელნაწერის ფრაგმენტები. 1970 ინგლისელმა პროფ. ჯ. ბერდზოლმა გამოსცა ხანმეტი ტექსტი — იაკობის პროტოევანგელეს ფრაგმენტები (VII ს.; ხელმეორე გამოცემა ა. შანიძისა 1977). მანვე გამოსცა ხანმეტი ოთხთავისა და ეზრა პირველის ხანმეტი ფრაგმენტები (VII ს.). 1984 ლ. ქაჯაიამ გამოსცა „ხანმეტი ტექსტები“, რშიც შევიდა ფრაგმენტები ხანმეტი ოთხთავის ტექსტიდან. მან გამოავლინა არაერთი სრულიად უცნობი ხანმეტი ძეგლი: „ესაიას წინას-

ხანმეტი ლექციონარი. VII ს.

წარმეტყველება“, „კპრიანეს წამება“ და სხვ. ხანმეტი ტექსტების შესწავლა და პუბლიკაცია დღესაც გრძელდება როგორც საქართველოში, ისე საზღვარგარეთ.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად უსწრებენ ჰაემეტს, ამიტომ თავდაპირველად II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირების პრეფიქსად უნდა გვექონოდნენ **ხ**, რაც ფონეტიკურად უნდა შედეგად **ჰ**-დ იქცა. ა. შანიძის აზრით, **ხ** და ჰაემეტობა ასახავს ორ სხვადასხვა დიალექტს: შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხანმეტი კილო საქართველოს სამხრ.-აღმ. კუთხეში იყო, ხოლო ჰაემეტი — სამხრ.-დას.-ით.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922—23, ტ. 2; შანიძე ა., ხანმეტი მრავალთავი, იქვე, ტ. 7, ტფ., 1927; მისივე, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები. — «ენიქის მოამბე», 1937, ტ. 2, ნაკვ. 1; მისივე, უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო, ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში. — იმ. მისი: *თხზ.*, ტ. 1, თბ., 1957; მისივე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში. — იქვე; მისივე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში. — იქვე; მისივე, იაკობის პირველ-სახარების ხანმეტი ნაწყვეტები. — «თსუ ძველი ქართ. ენის კათედრის შრომები», თბ., 1977; სარჯველაძე ზ., ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971; უტიე ბ., ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში. — «მაცნე» (ენისა და ლიტ. სერია), 1973, №1; ქაჯაია ლ., ხანმეტი პავლიკიანის კრებული. — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. ძიებანი), IX, თბ., 1981; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997; Кокшвцов П. К., Ещё один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда («Записки Вост. Отделения Русск. археол. об-ва»), т. XI, СПб, 1899; Birdsall J. N., A Second Georgian Recension of the Rotevangelium Jakobi. — «Le Mus on», 83, Louvain, 1970; მისივე, Palimpsest Fragments of a Khanmet, Georgian Version of I Esdras. — *iqve*, т. 85, No. 1-2, Louvain, 1972.

კ. დანელია.

ხანძმა, შუა საუკუნეების მონასტერი, ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი კერა ისტორიულ სამხრ.-დას. საქართველოში, კლარჯეთში (ახლანდ. თურქეთის ტერიტ.). დააარსა გამოჩენილმა სას. მოღვაწემ გრიგოლ ხანძთელმა.

ხანძმის ლიტ. ტრადიციებზე აღიზარდნენ არსენ I (არსენ დიდი, არსენ საფარელი), ეგრემ მაწყვერელი (IX ს.), მაკარი ლეთელი. აქ მოღვაწეობდნენ მწერლები და კა-

ლიგრაფები: გიორგი მერჩულე — ავტორი თხზულებისა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, მოსე ხანძთელი (XI ს.) — მას გადაუწერია 1085 „საწელიწადო საწინასწარმეტყველო“, გიორგი ხანძთელმა ტყვეობიდან დაიხსნა ძვირფასი ხელნაწერი XI ს. — სახარება (A — 484) და შესწირა ხანძმას. XII—XIII სს-ში ხანძმაში მოღვაწეობდა სტეფანე, რ-საც გადაუწერია დეკემბრის თვენი.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ხარისხი, გრამატიკული კატეგორია, რ-იც გამოხატავს საგნის თვისების ხარისხს და დამყარებულია ამ თვისების აღმნიშვნელი ძირეული და წარმოქმნილი ფორმების შედარებაზე. **ხ**. ძირითადად ახასიათებს ვითარებით ზედსართავ სახელებსა და ზედსართავად ქცეულ მიმღებებს. ზოგ შემთხვევაში **ხ**. დასტურდება ზმნისართებთანაც.

თანამედროვე ქართულში, შედარების დროს ამოსავლად აღებული ე. წ. დადებითი **ხ**-ის გარდა, გამოყოფენ უფრობით და ოდნობით **ხ**-ებს. უფრობითი **ხ**. საგნის ნიშანს დადებითთან შედარებით მეტი ოდნობით გამოხატავს (შავი — უშავესი), ხოლო ოდნობითი — ნაკლები ოდნობით (შავი — მოშავო).

ხ-ის გადმოსაცემად ენას აქვს ორი მთავარი საშუალება — წარმოქმნითი და აღწერითი. **ხ**-ის სახელთა წარმოება აფიქსთა მეშვეობით ხორციელდება. უფრობითი **ხ**-ის საწარმოებლად ძვ. ქართულში გამოყენებული იყო **უ-მს** || **უ-ეს**, იშვიათად — **უ-ოჲს** || **უ-ოს** ცირკუმფიქსები, თუმცა არც თუ იშვიათად დასტურდება **უ-ე**, **უ-ო** მაწარმოებლებიც (უძველეს, ე. წ. ხანმეტურსა და ჰაემეტურ ძეგლებში — **ხ(ჰ)** — **მს** || **ხ(ჰ)** — **ეს** და **ხ(ჰ)** — **ოჲს** მაწარმოებლები). ახ. ქართულში უფრობითი **ხ**-ს, ჩვეულებრივ, აწარმოებს **უ-ეს**, იშვიათად — **უ-ოს** (უმაღლესი, უმცროსი). ოდნობითი **ხ**-ის მაწარმოებელია: — **მო-ო**, უფრო იშვიათად — **წა-ო** (მოწყავო, წათეთრო).

უფრობითი **ხ**-ის პრეფიქსებთან უძველეს ქართულში დადასტურებული **ხ- / ჰ-** წარმოშობით III ობიექტ. პირის ნიშნად არის მიჩნეული, ხოლო **უ-ს** სასხვისო ქცევის ნიშანს უკავშირებენ.

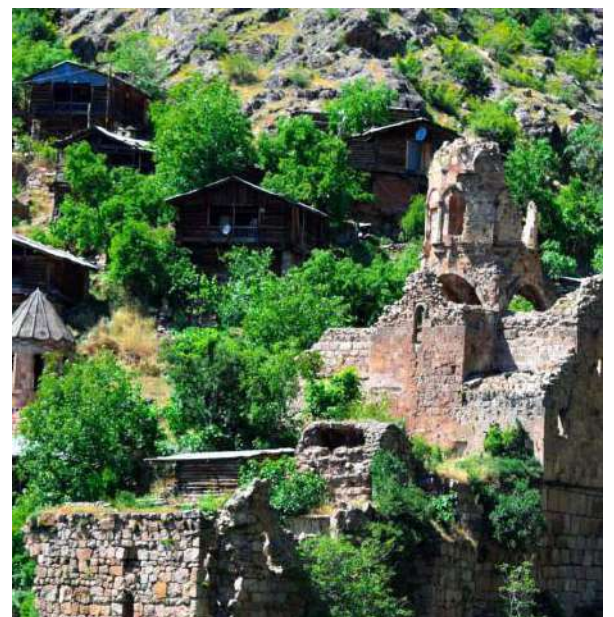
უფრობითის ფორმათა სუფიქსები იშლება **ე + ის** / **ო + ის** აფიქსებად, რ-ებშიც **ე / ო** საკუთრივ **ხ**-ის მაწარმოებლებია, **-ის** კი —

ნათ. ბრუნვის ნიშანი, რ-იც შესაძარბეული სახელიდანაა გადმოსული (**უმაგრეს ქვისა**). სხვა ვარაუდით, უანაობითის ფორმები სიტყვაწარმოების ნიმუშებს წარმოადგენს (თ. ზურაბიშვილი).

ხ-ის აფიქსთა გენეზისის საფუძველზე გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ისტორიულად უფრობითი **ხ**. ქართულში (ქართველურ ენებში) ზმნური წარმოშობისა უნდა იყოს.

ოდნობითი **ხ**-ის პრეფიქსებს სათანადო ზმნისწინებს უკავშირებენ (ა. შანიძე), თუმცა არსებობს ვარაუდი, რომ ისინი წარმოშობით ნასახელარ ზმნათაგან ნაწარმოები მიმღებებია, რ-თაც დროთა განმავლობაში იცვალეს ფორმა და შინაარსი და ე. წ. ოდნობითი **ხ**-ის სახელებად იქცნენ.

ძვ. ქართულში უფრობითი **ხ**-ის ფორმებთან უმეტეს შემთხვევაში წარმოდგენილია შესაძარბეული სახელიც, რ-საც **ხ**-ის ფორმა მართავს ნათ. ან მიც. ბრუნვაში (უფროდს ოქროდსა, უსუბუქეს სენსა). ახ. ქართულში უფრობითი **ხ**-ის ფორმას, ძირითადად, შესაძარბეული სახელი არ ახლავს და იგი თავისი შინაარსით სხვა ენათა აღმატებითი **ხ**-ის ფორმებს ემსგავსება (ულამაზესი ქალი — красивейшая женщина), ხოლო მაშინ, როდესაც **ხ**-ის ფორმასთან შესაძარბეული სახელიც არის, ეს უკანასკნელი უმეტესად **-ზე** თანდებულიან მიცემითშია (ლამეზე უშავესი), უფრო იშვიათად — ნათესაობითში (ელვის უსწრაფესად).

ხანძმა. X ს.

ხ-ის აღწერითი წარმოების შემთხვევაში ნიშნისა თუ თვისების გამოხატველ სახელთან, ჩვეულებრივ, გამოყენებულია ზმნისარსები: ფრიად, ყოვლად, ძალიან, მეტად, ნაკლებად და სხვ. (მეტად დიდი, ძალიან ლამაზი). არსებობს სხვა სტილისტიკური ხერხებიც, როგორიცაა: საგნის ნიშნის აღმნიშვნელი სახელის გამოყენება (გრძელი, გრძელი წვერი...), ფუძის გაორკეცება (ცხელ-ცხელი ამბები...) და სხვ.

აღწერითი წარმოება ძვ. ქართულიდან ნაკლებ დამახასიათებელია, ახ. ქართულში კი ამ წესით წარმოებული ფორმები უფრო მეტია, ვიდრე წარმოქმნილი, რ-თაც ძირითადად, წიგნური ხასიათი მიიღეს. ეს მოვლენა საერთო ქართველურია.

ლიტ.: შანიძე ა., პირის ნიშანი ბრუნვის სიტყვასთან ქართველურ ენებში. — «ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები», 1936, ტ. 1; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953; ჩიქობავა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942; მისივე, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. — ქველ, ტ. 1, თბ., 1950; მაჭავარიანი გ., შედარებითი ხარისხის წარმოებისათვის ქართველურ ენებში, «უნ-ტის სამეცნიერო სესია», შუაშობის გვერდი და თეზისები, თბ., 1954; თ. ზურაბიშვილი, ოდობითი ფორმების წარმოებისათვის.

თ. ზურაბიშვილი.

ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, ენაში არსებული სიტყვა-თქმანი, რ-თაც დროთა განმავლობაში გადატანილი მნიშვნელობა მიუღიათ და მეტაფორული სახეცვალების გზით დამოუკიდებელ ლექსიკურ ერთეულებად დამკვიდრებულან. ეს სიტყვები და სიტყვათშეხამებები პირდაპირი მნიშვნელობით ფაქტობრივ აღარ იხმარება, რამდენადაც მათი პირვანდელი სემანტიკა მეტაფორული მნიშვნელობის გავლენით მივიწყებული ან შესუსტებულია. მაგ., ადამიანის გარკვეული სულიერი მდგომარეობის ამსახველი სიტყვები **გახედა** და **გაშეშდა** დღეს აღარ აღიქმება „ხედ“ ან „შეშდა“ ქცეული ადამიანის მდგომარეობის აღმნიშვნელად. ასევე, კომპოზიციური **თავქუდმოფლევითი** და **თავლაფ-დასხმული** არ ახასიათებს ადამიანს, რ-მაც 1) „თავიდან მოიგლიჯა ქუდი“ ან „იგი სხვამ (მათ შორის — ქარმა) მოჰგლიჯა“, ანდა 2) „თავზე ლავი (ტალახი) დაისხა“, ან „იგი სხვებმა დაასხეს“. არც გამოთქმები **„პირკატა ეცა“** ან **„ყურებზე ხახვი არ დამატრა“** ესმის ქართველს (და, საერთოდ, ქართ. ენის ბუნებრივ მომხმარებელს) პირდაპირი მნიშვნელობით. ერთზე მეტი სიტყვის შემცველ ამგვარ გამოთქმებს, რ-თა

მნიშვნელობა არ უდრის შემადგენელი კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამს, უწოდებენ იდიომებს.

ქართ. ლექსიკოგრაფიულ პრაქტიკაში სპეციალურად ხ. ს-მ-თვის მიძღვნილი პირველი ლექსიკონი არის თედო სახოკიას დიდტანია-ნი ლექსიკონი „ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი“ (I გამოცემა — სამტომეული, 1950—55; II (შეესებული) გამოცემა — ერთტომეული, 1979). ნაშრომში წარმოდგენილი განმარტებანი, გარდა საკუთრივ ლინგვისტური მნიშვნელობისა, ლექსიკონის სძენს ეთნოგრ.-კულტუროლოგიურ ღირებულებას.

ხ. ს-მ. ყველაზე სრულად წარმოდგენილია „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რვატომეულში (1950—1964). მხოლოდ იდიომური მასალა წარმოდგენილია ალ. ონიანის „იდიომა ლექსიკონში“ (1964).

ლიტ.: თაყაიშვილი ა., ქართული ფრაზეოლოგიის საკითხები, თბ., 1961; აფრიდონიძე შ., იდიომა და იდიომურობა. — «საენათმეცნიერო მიგზანი», თბ., 1983.

შ. აფრიდონიძე.

ხანანაშვილი ალექსანდრე სოლომონის ძე (3. I. 1864, გორი, — 7. VIII. 1912, სამარის მახლობლად აგარაკ-ზე, დაკრძალულია თბილისში), ფილოლოგი, ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე. დაწყებითი განათლება გორის საქალაქო სასწავლებელში მიიღო, 1884 დაამთავრა თბილ. კლასიკური გიმნაზია, 1888 — მოსკ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. იქვე დატოვეს პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1889-იდან კითხულობდა ლექციებს ქართ. ენასა და ლიტ-რაში ლაზარევის აღმოსავლური ენების ინ-ტში, 1900-იდან — მოსკოვის უნ-ტში. ხ. იყო რამდენიმე სამეცნ. საზ-ბის წევრი, ავტორი მრავალი მეცნ. შრომის ქართ., რუს., ფრანგ. და გერმ. ენებზე. 1902 მივლინებული იყო ათონის მთაზე ივერთა მონასტრის წიგნსაცავში სამუშაოდ. აღმოაჩინა 14 ხელნაწერი, რ-იც ალ. ცაგარლის მიერ შედგენილ კატალოგში არ ყოფილა შეტანილი. ხ. გულმოდგინედ სწავლობდა და აქვეყნებდა საქართველოს, რუსეთისა და საზღვარგარეთის სიძველეთსაცავებში დაცულ ძვ. ქართ. ხელნაწერებს. საყურადღებოა მისი განმარტებები: „საერო პოეზია“, „ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები“, „პარიზის ნაცონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები“, „ქართული აპოკრიფები“, „ძველად აღბეჭდილნი წიგნნი მოსკოვის სინოდალურს

სტამბაში“, „ქართული სიტყვი-ერების ისტორია“ და სხვ. თავის შრომებში იგი ეხებოდა ქართ. ენის სხვა ენებთან ნათესაობის საკითხსაც; იზიარებდა ფრ. მიულერის აზრს ქართველური ენების ცალკე გამოყოფის თაობაზე და ასკვნიდა, რომ „ქართული ენა არის ძმა მეგრული და სვანური ენებისა“. ხ. ეხებოდა აგრეთვე ქართ. ენის სხვა იბერიულ-კავკ. ენებთან ნათესაობის საკითხსაც და სათანადო ფაქტების ანალიზის საფუძველზე ცდილობდა დაემტკიცებინა ამ ენების ნათესაობა, რამდენადაც, მისი აზრით, მათ საერთო ანკთ ეტიმოლოგია (მორფოლოგია), სინტაქსი და რიგი სიტყვები. ყურადღებას ამახვილებდა ბევრით შესატყვისობებზე. ხ-ის ინტერესის მიღმა არ დარჩენილა ქართ. დამწერლობის საკითხიც. ის იზიარებდა ფრ. მიულერის აზრს, რომ „ქართული ანბანი წარმოსდგა ქრისტეს დაბადებამდე და დამყარებულია არამეულის ალფაბედზე“. ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ ქართ. ენა ვითარდება, იცვლება ლექსიკურადაც და გრამატიკულადაც; ცვლილება შეინიშნება ფორმასა და ფუნქციაშიც, ძვ. და ახ. გრამატიკ. ფორმები ხშირად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ძვ. ქართულის ხ- პრეფიქსთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ტოპონიმ ხერთვისის ახსნა. ხ-მა ხერთვისი დაუკავშირა ზმნა „ჰერთვის (შეერთვის)“, სადაც თავსართი ჰ გამაგრებულია ხ-დ (შდრ. შენ ხ-არ)“. ხ. საყურადღებო დავკრევებებს გვაწვდის ქართ. ენის ისეთი დიალექტების შესახებ, როგორიცაა თუშური, ფშაური, ხევსურული, მთიულური, ინგილოური, მესხური და სხვ., სწორად შენიშნავს მათ ძირითად თავისებურებებს, შემონახულ არქაიზმებსა და სხვ.

თხზ.: ქართული აპოკრიფები. — «მწეფსი», 1893, №19; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. — «მოამბე», 1898, I, განყ. II; ქართული სიტყვიერების ისტორია (უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის გასულამდე). ტ. 1—2, ტფ., 1904.

ლიტ.: ყიფშიძე გრ., სამაგალითო ადამიანი (ალ. ხანანაშვილის ხსოვნას). — ჟურნ. «განათლება», 1912, №7; აბესაძე ნ., გრამატიკის საკითხები XIX საუკუნის ქართულ პერიოდულ გამოცემებში, თბ., 1960; ბადრიძე შ., ქართველთმცოდნეობის გამოჩენილი მოჭირნაშულე ალექსანდრე ხანანაშვილი, თბ., 1967; გოზალიშვილი შ., ალექსანდრე სოლომონის ძე ხანანაშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა). — ახალი ქართული ლიტერატურის საკითხები, I, თბ., 1969.

გ. იმნაიშვილი.

ხანული, შუა საუკუნეების ქართული რელიგიური და კულტუ-

რულ-საგანმანათლებლო ცენტრი ისტ. სამხ. საქართველოში, ტაოში (ახლანდ. თურქეთის ტერიტორია). დააარსა დავით III კურაპალატმა (X ს. II ნახ.).

X—XI ს-ში ხ-ში მძლავრი ლიტ. კერა შეიქმნა. აქ მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები და კალიგრაფები: იოანე ხახულელი (X—XI სს.), რ-ის სახელთანაა დაკავშირებული ორი ხელნაწერი: ა) თებერვლის თვენი (ა. ცაგარლით №35) და ბ) კირილ-ალექსანდრიელის სწავლანი და სხვ. თხზულებანი (ა. ცაგარლით №123, რ. ბლეიკით №151); ბასილ ბაგრატიის ძე (XI ს.), დავით თბილელი (XI ს.), რ-საც გადაუწერია იოანე ოქროპირის თარგმანება იოანეს თავისა; გრიგოლ ხახულელი (X—XI სს.), რ-ის სახელიც ათონური თვენის ხელნაწერებს შემოუნახავს (რ. ბლეიკით №54).

ხ-ის მდიდარ ლიტ. ტრადიციებზე აღიზარდა გიორგი მთაწმიდელი, რ-იც იქ ცხოვრობდა 1019—22, 1034—36. ხ-ის მონასტრის ბიბლიოთეკიდან მოღწეულ წიგნებს შეემატა გ. პატარაიას მიერ დიარბეჟირიდან (თურქეთი) ჩამოტანილი სვინაქსარი, 1210 გადაწერილი ზაქარია ფანასკერტელის შეკვეთით.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ხევისურული, ქართული ენის დიალექტი, რ-ზედაც მეტყველებს საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხის — ხევსურეთის მოსახლეობა.

ხევსურეთს კავკასიონის ქედი ორად ყოფს: პირაქეთა („ბუდე ხევსურეთი“) და კავკასიონის გადაღმა მდებარე პირიქითა ხევსურეთად, რ-იც, თავის მხრივ, მაღალი მთებით გამიჯნულ ორ ხეობად იყოფა: აღმ-ით მდ. არღუნის სათავეებში განსახლებულ შატილისა და მილმახევის თემებს ჩრდ-იდან ესაზღვრებიან მთიელი ჩაჩნები, ანუ ქისტები, დას-ით კი მდ. ასას სათავეებში მცხოვრებ არხოტის თემის ხევსურებს ჩრდ-იდან ესაზღვრებიან მთიელი ინგუშები, ანუ ლილველები (დლიდები). მთლიანად ხევსურეთს აღმ-ით ესაზღვრებიან თუშები, სამხრ.-აღმ-ით — ფშაველები, ხოლო დას-ით — მოხევეები და მთიულ-გუდამაყრელები. ხევსურები ახლა ცხოვრობენ ღუშეთის, ყაზბეგის, თიანეთის, ახმეტის, თელავის, დედოფლისწყაროს, საკარეჯოსა და გარდაბნის რ-ნებშიც.

ენობრივად ხ. ყველაზე უფრო ახლოა თუშურ, მოხეურ და ფშაურ დიალექტებთან და მათ-

თან ერთად ქმნის ქართ. ენის დიალექტთა ე. წ. ფხოურ ჯგუფს (ა. შანიძე). სხვა ქართ. დიალექტებისაგან გამოირჩევა არქაიზმების სიმრავლით, რაც მისი გარემოზღუდულობით უნდა აიხსნას. ხ-ში ა. შანიძე გამოყოფს არხოტულ და შატილურ-მილმახეურ კილოკავებს, რაც ამ კილოკავებში ზოგ ფონეტ. პროცესს, ინტონაციისა და მეტყველების ტემპრის განსხვავებულობას ემყარება.

პირაქეთულ-არხოტულში შატილურ-მილმახეური ვარ || ვარი-ის ნაცვლად იხმარება ორ; შემასმენელი ენკლიტიკად მიერთვის სახელს: კაც-ორ, დღეი-ას ... შატილურ-მილმახეურში ეს პროცესები გამოირიცხულია, თუმცა მეშველი ზმნის სრულიად დაკარგვა და მის სანაცვლოდ სახელის ი-ზე მეშველი ზმნის საკომპენსაციოდ მახვილის დასმა ყველა კილოკავში ერთნაირად ხდება (III პირის ორსავე რიცხვში): **კაცი || კაცნი**, **დღეი || დღენი**.

ხევსურულისათვის თავისებურად მიჩნეულია:

ფონოლოგიაში: ფონემა **ჭ**-ს არსებობა; ფონეტიკაში: ფართოდ გავრცელებული ბოლომოკვეცილი ფორმები, კერძოდ, ზმნებში: **მაგი** („მოვიდა“), **მი** („მინდა“) ... აუსლაუტში დარჩენილ ხმოვანზე ხმის აწევა, რაც დაკარგული ბგერისა თუ მარცვლის კომპენსაციაა; ხმოვნის მომდევნოდ სხვათა სიტყვის **ო**-ს დავიწროება: დაიჭირე, სახლივ ...; და კავშირის ენკლიტიკად მართვა წინა სიტყვასთან და ა ხმოვნის დაკარგვა: **კაცი-დ**; ხშირად თანხმოვანი **დ**-ც იკარგება და მეტყველებისას ერთგვარი დაფონება ხდება; დამახასიათებელია სონორიან თანხმოვანთკომპლექსში **ი** ხმოვნის გაჩენა: თითოლი („თითოლა“), კირკილი (ძვ. „კრკილი“ ხმელთხორცთ მჭამელი ჭუა“ (საბა) და მისთ.; ხშირია (როგორც სიტყვის თავში, ისე ბოლოში) ხმოვანთარეგრესული ასიმილაცია: **ვა> -ო**: სცავ> სცოვ („აცვია“) ... **ვე> -ო**: ქვეოდ — ქოოდ („მთლად“); **-ო> -ვა** (არხოტულ კილოკავში): არხოტი — არხვატი; **ფე** და **მე** ნაწილაკებს ეკვეცებათ **-ე** ხმოვანი: ჩვენავე — ჩვენავე; ვინამე — ვინამ ...; აუსლაუტში აორისტის **ე** ვიწროვდება (**ი-დ** იქცევა) ან ზოგჯერ იკარგება: მივეგებე — მივეგები — მივეგებ.

მორფოლოგიაში: სახ. ბრუნვის ნიშანი ხმოვანფუძიან სახელებსაც ერთვის: მამა-**ი**, სხვა-**ი...**; ხშირად თანხმოვანფუძიან სახელებთან ეს ნიშანი ვიწროვდება და იკარგე-

ხახული. რელიეფი. X ს.

ბა: დები ხეავე — დებ ხეავე. რაიმე ელემენტის დართვისას **ი** აღდგება: დებ-ი-ც ხეავე. ასევე იკარგება მოთხრობითის **-მა** ფორმანტის **-ა**: ამხანაგებ-მ, რ-იც ბოლო პოზიციის დაკარგვისას აღდგება: ამხანაგებ-მა-ც; მიცემითში დასმული თანხმოვანფუძიანი სიტყვა ადგილისა და დროის გარემოების ფუნქციით, როგორც წესი, მიცემითის ნიშანს არ ირთავს: ქალაქ მივა... თანხმოვანფუძიანი სახელი მიცემითის ნიშანს დაირთავს, როცა იგი მსაზღვრელია, მაგრამ საზღვრული აკლია: ჩვენ-ს წავიდათ (ჩვენს სახლში წავიდე). ადგილისა და დროის გარემოება ნანათესაობითარი მიცემითითაც აღინიშნება: მთისა-ს, დედულ-თ-ა-ს; მიც. ბრუნვა ვითარების გარემოებასაც გამოხატავს: მზას იყვენით. **-თვის** თანდებულიანი ფორმის ნაცვლად იხმარება ნათესაობით-ვითარებითი...; მოქმედებითი გამოიყენება გამოსვლითის ფუნქციითაც: მთ-ით (მთ-იდან); ამავე ფუნქციით იხმარება ნანათესაობითარი მოქმედებითიც: ქარქაშ-ით. ვითარებითის **-ად** ფორმანტის **-დ** ძალიან ხშირად იკარგება და რჩება მხოლოდ **-ა** ან **-დ**: შენ-დ („შენთვის“). ვითარებითი ცვლის **-ში** თანდებულიან ადგილის გარემოებას: ბარ-ად („ბარში“). რაოდენობის და რიცხვის შინაარსის მქონე ადგილის გარემოებებში **-გან** თანდებულს ცვლის **-კან**: სხვა-კან. **-გან** თანდებულის ვარიანტები **-გეს** || **-გე** დროის მნიშვნელობის მქონე სიტყვებს ერთვის და დროის გარემოებებს ქმნის: აწ-იდ-გე (ს) (ამის შემდეგ). თანდებულთან ფორმები რთულდება ბრუნვის ნიშნით

და სხვა თანდებულებითაც: მთა-ჩიგ-ურ ქერი (მთაში მოყვანილი ქერი)...

მრავლობითის **-ნ, -თ(ა)** სუფიქსები უსულო საგნების ერთი ეგზემპლარის გასაფორმებლად იხმარება: ქვა-**ნ**-ი: („ქვა“)... ეს სუფიქსები ცალკეული ოჯახის, ხოლო ზოგჯერ ნათესავ ოჯახთა შტო-გვარის აღსანიშნავად გამოიყენება.

ზმნაში დასტურდება II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირის ნიშანთა შემდეგი ფონეტიკური ვარიანტები: **ტ, დ, თ, წ, ძ, ც, ჭ, ჯ, ჩ** თანხმოვნების წინ არის **ს**, რ-იც **დ, ძ** თანხმოვანთა წინ იქცევა **ზ**-ად, **ჯ**-ს წინ — **ჟ**-ად, **ჭ**-ს წინ — **შ**-ად. ყრუ პ, ფ, კ, ყ, თანხმოვანთა წინ არის **ჰ** >: **ხ**; ბ, ვ, მ, გ, ნ, ლ, რ მჟღერების წინ — **ჰ**-ად.

ხ-ში დაცულია უძველესი **მა-** და **შა-** ზმნისწინები, რ-თა ადგილსაც ნელ-ნელა იკავებს ახალი **მო-** და **შე-**რიგ შემთხვევაში იკარგება ქცევის სათავისო (**ი**) და სასხვისო (**უ**) ნიშნები: ხ-კვირს; მხ. რიცხვის III სუბიექტ. პირის ნიშანი (**ს**) არ იკარგება მრავლობითის **თ-ს** წინ: გაძღვეს-თ, გაშინებს-თ...

ძველის გადმონაშთია უთემის-ნიშნო ზმნები: ლოკს-ს, ნაყს-ს... აგრეთვე: **-ავ, -ამ** თემისნიშანთა ხმოვანმონაცვლეობა პირაქეთულ კილოკავში: ხნ-ავ-ს — ხნ-ფგ-და, იცვ-ამ-ს — იცვ-ემ-და.

ძველქართულისებრია სუბიექტ. პირის ნიშანი III პირის მრავლობითში: ადგ-ეს წავიდ-ეს... ზოგი ზმნის წარმოება: წასწით-ო-ის („წითელ ფერს იცემს“). ძველია აგრეთვე წარმოება ზმნისა: დგებ-ის, კვდებ-ის...

კავშირებითის წარმოება გაერთოფროვნებულია — ყოველგვარ ზმნას **-ა** ფორმანტი ერთვის: ჩეჩ-ას, ჩეჩ-და-ს. თხრობითი კილოს აწმყოსა და წყვეტილის გასარჩევად კი იხმარება კავშირი **რომ || რთ**. მრავლობითის **თ-ს** წინ **-ა** ისევ აღდგება: ვ-ჩეჩ-ათ, ვ-ჩეჩ-და-თ... III კავშირებითი იშვიათად გვხვდება.

ძველქართულისებურია ხოლმეობითის წარმოება, ოღონდ I ხოლმეობითში I და II პირის ფორმების **ი** ნიშანი გართულებულია **-დ** ფორმანტით: ვაკეთ-ი-დ-ჩ, აკეთ-ი-დ-ჩ, აკეთ-ი-ს; ვაკეთებ-დ-ი-დ-ჩ.

III პირის მხ. რიცხვში დასტურდება, ძველ ქართულშიც იშვიათად ხმარებული III ხოლმეობითი: ეთქვ-ის, ეკვხინ-ის..., რ-საც უნახაობა თურმეობითისა აქვს, მრავალგზისობა — ხოლმეობითის.

II სერიის ზმნათა წარმოებაც უნიფიცირებულია: მაწარმოებელია

-ავ სუფიქსი < **ავ-ი-ს**: აულ-ავ(-ი-ს), უწოვ-ავ(-ი-ს) („აულია“, „უწოვია“). შატილურ-მიღმახეურში -ამ თემისნიშნთან ზმნებსაც ერთვის **-ავ(-ი-ს)** სუფიქსი, რის შედეგადაც **-ამ** ფორმანტის **-ა** იკუმშება: აუსხ-მ-ავ(-ი-ს) („აუსხია“). ასევე იწარმოება სტატიკური ვნებითები. სხვა ტიპის სტატიკური ზმნების წარმოება ძვ. ქართულისა მისდევს: სწყურ-ის, უხარ-ის...

ზმნათა ერთი წყების თურმეობითის III პირის ფორმებს ერთვის „არის“ მეშველი ზმნის ნაშთი **-ას**, რ-საც ჯერ **-ს** სცილდება, შედეგ კი **-აც**: ამდგარ-ას > ამდგარ-ა > ამდგარ; შატილურ-მიღმახეურში აქა-იქ ამოსავალი ფორმაც დასტურდება: წასულ-არის.

ორგალენტია გარდაუვალი ზმნების I თურმეობითი და სტატიკური ვნებითები **-ივ** სუფიქსს დაერთავენ, რ-იც პირაქეთულ-არხოტულში იმავე **-ას** ფორმანტით არის გართულებული: მასწვენებ-ივ-ას („მოსწვენებია“). II თურმეობითიც მეშველი ზმნით იწარმოება: სძინებ-ივ(ა) („სძინებოდა“).

უნიფიცირებულია აგრეთვე კაუზატივის წარმოება — იწარმოება **-ევ > -ივ** ფორმანტით და ამით აგრძელებს ძვ. ქართულის ტრადიციას: ახვ-ევ-ს („ახვევინებს“); ხმოვნის წინ **-გ** ხშირად იკარგება, თუმცა თანხმოვნის წინ კვლავ აღდგება: ა-შლევ-ი-ა, მაგრამ: ა-შლ-ევ-ი-ა. ძველქართულისეულია კითხვითი ნაწილაკი **-ა**: ხარ-ა? („ხარ?“), მაგიდეს-ა? („მოვიდნენ?“).

გვაქვს ნაწილაკი **„ქვე“**, რ-ის სემანტიკაც რაჭული **„ქვე“-ს** და იმერული **„ქე“-ს** სემანტიკას ჰგავს. სხვათა სიტყვის **ო-ს** დაეწროებული ვარიანტი **-გ** სათანადო კონტექსტში წინადადების წევრთა დიდ ნაწილს ერთვის: „წინ-წინა-ავ — თქვისავ ხოვასი მინდიმა-ვ — მაგლიესე-ვ აისეთაივ“.

თავისებურია მიმთითებელი შერწყმული ნაწილაკები: **აის** (< აი, ის), **აიმა** (< აი, იმა), **ემა**, **აემა** (< აი, ამა), **ააქ** (< აი, აქ), **აიქ** (< აი, იქ), **აისრ** (< აი, ისრე)...

თვლა ასის შემდეგაც ოცობითია: ექვსოცი, შვიდოცი... ათასის შემდეგ ასობითი: თერთმეტასი, თორმეტასი.

მასდარი დონიანი ვნებითიდან იწარმოება: ასძრა-დ-ა („დაეღაპრა“) — აძრა-დ-ომ-ა, გაფრინ-დ-ა — გაფრინდ-ომ-ა („გაფრენა“).

ხშირად გამოიყენება ცირკუმფიქსები: **მ-ე**: მ-ღე („ღია“); **მა-ე**: მა-ცნ-ე; **მა-ურ**: მა-ნატ-ურ-ი („მნატ-

რებელი“); **მ-თ > მა-თ**: გა-მ-ღ-ლ („გამღლოლი“); **მა-არ**: მა-სმინ-არ-ი („მსმენელი“); **მე-ე**: მე-კვლ-ე; მ-ი-არ-ე: მ-წუხ-ი-არ-ე („მძიმე ავადმყოფი“); **მე-ი**: მე-სხ-6-ი („მთვარეს შემოჯარული შავი ღრუბლები“); **სა-ურ**: სა-ხნა-ურ-ი („სახნავი მიწა“); **სა-ი-ელ**: სა-ხვნ-ი-ელ-ი („გუთანი“); **სა-ო**: გა-სა-თა-ო („გასათავებელი“); **ნა-ელ**: ნა-მუშა-ელ-ი („ნამუშევარი“); **ნა-არ**: ნა-ცოდინ-არ-ი („ნაცოდინი“); **სა-ოლ**: სა-გდ-ოლ-ა („კარსუკან გაყრილი კეტი“); **უ-ო**: გა-უ-გონ-ო („არგამგონე, ჯიუტი“); დაუ-ჯერ-ო („ვინც არ უჯერებს, არ ემორჩილება“).

მიმღებობიდან **სა-ო** ცირკუმფიქსით იწარმოება ახალი მიმღებობა: მ-წყალობ-ელ-ი — სა-მწყალობ-ლ-ო („წყალობის მიმცემი“); ამ ცირკუმფიქსით გაფორმებული სახელი ვით. ბრუნვაში აღნიშნავს მიმართულებას: სა-თაქვ-ა-ოდ („თაქვა, ქვევითკენ წასასვლელად“).

ხ-ში გავრცელებული **-იონ** სუფიქსი წარმოშობას, რაიმე ხელობას ან დანიშნულებას აღნიშნავს: შატილი — შატილ-იონ-ი („შატილელი“), დროშა — დროშ-იონ-ი („მედროშენი“).

სუფიქსი **-იონ-ა** ფერის ოდნაობას გამოხატავს: ლურჯ-იონ-ა („მოლურჯო“). კინობითის მთავარი გამოხატველი არის **-ა**, რ-საც წინ სხვადასხვა სუფიქსები უძღვის: ცოტ-ინ-იკ-ა („პატარა“), ძალ-იკ-ა, დათ-უნ-ა და მისთ.

სინტაქსური თავისებურებებიდან აღსანიშნავია: მართული ნართანიანი მსაზღვრელ-საზღვრული რიცხვში შეთანხმებულია მხოლოდ პოსტპოზიციის შემთხვევაში: ჩარდახ-ნი ქვიტკირისა-ნი. თუ მსაზღვრელი რიცხვითი სახელია, რიცხვში შეთანხმება ხდება პრეპოზიციური წყობისა: სამ-ნი მძა-ნი. ატრიბუტული მსაზღვრელ-საზღვრული რიცხვში ორსავე პოზიციაში შეთანხმებულია: მაღალ-ნი ციხე-ნი და ციხე-ნი მაღალ-ნი; თავისებურია მიცემითსა და სახელობითში დასმულ ობიექტითა შეთანხმება რიცხვში: როგორც ნართანიანი, ისე **-ებიანი** მრავლობითის მიცემითში დასმული ფორმები მხოლოდ I-II პირში ეთანხმებიან ზმნას: გვ-ი-ხარ-ის, გ-ი-ხარ-ის-თ. ასეთივე ვითარებაა III სერიის ფორმებში. სახელობითში დასმული ობიექტი კი ზმნას ყველა სერიასა და მწკრივში ითანხმებს, როგორც ეს ძვ. ქართულში ხდებოდა. შეუთანხმებლობის შემთხვევები **-ებ**-იან მრავლობითში გვხვდება.

-მც(ა) ნაწილაკი თხრობითი კი-
ლოს ფორმასთან შეწყობილ სა-
ხელს ერთვის და ზმნას კავშირე-
ბითის მნიშვნელობას აძლევს:
ღმერთი-მც ავაშენებთ! („ავაშენოთ
ღმერთმა“!).

გრამატიკ. თავისებურებებით გა-
მოირჩევა **ხ.** პოეზია; გამოირჩეულია
ხ. მდიდარი და მრავალფეროვანი
ლექსიკითაც. ფრაზეოლოგიზმე-
ბის, შედარება-ეპითეტებისა და
სხვა პოეტური ფორმულების სიუხ-
ვეს განაპირობებს მაღალი რანგის
მრავალფეროვანი პოეზია, მითო-
ლოგიური გადმოცემები, ანდრეზე-
ბი (ისტ. ამბები და შეგონებები) და
სხვ.

ლიტ.: გაბუური ბ., ხევსურული
მასალები. — «ქართული საენათმეც-
ნიერო საზოგადოების წელიწადი»,
I—II, ტფ., 1925; შანიძე ა., ქართული
ხალხური პოეზია, I. ხევსურული, თბ.,
1931; ჭინჭარაული ალ., ხევსურულის
თავისებურებანი, თბ., 1960; გიგინე-
იშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე
ი., ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ.,
1961; დოლიძე გ., ხევსურული ტექსტე-
ბი (ლექსიკონითურთ), თბ., 1975; ჯო-
რბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია,
I, თბ., 1989.

ალ. ჭინჭარაული.

ხეთური ენა, წინარე ანატოლიური
ინდოევროპული ენის დაშლის შედე-
გად გამოყოფილი ენა (ლუვიური და
ფალაური ენებთან ერთად) ინდოევ-
როპული ხეთებისა, რ-ებმაც ძვ. წ.
XVII ს-ში ცენტრალურ მცირე აზია-
ში (ანატოლიაში, თანამ. თურქეთის
ტერიტორიაზე) შექმნეს ხეთების
სამეფო (იარსება ძვ. წ. II ათასწლ.
ბოლომდე). ხეთურ ლურსმულ ტექ-
სტებში ამ ენას ეწოდება „ნესური“
(ნესიტური) ან „ქანესური“, რაც
წარმომდგარია ცენტრ. მცირე აზიის
ქალაქის სახელწოდებისაგან: „ნე-
სა“, იგივე „ქანესი“ (ადგილმდებარე-
ობა უცნობია).

ტექსტები **ხ.** მ-ზე შედგენილია
ლურსმული დამწერლობის იმ სახე-
ობით, რ-იც მომდინარეობს ძველი
აქადური ლურსმული დამწერლო-
ბის ჩრდ.-მესოპოტამიური ან ჩრდ.-
სირიული სახეობიდან. დამწერ-
ლობა მარცხლოვანია; მარცვალი
შეიძლება იყოს ღია ან დახურული.
გამოყენებულია იდეოგრაფები (იხ.
დამწერლობა) და დეტერმინა-
ტივები. იდეოგრაფებს საჭიროების
შემთხვევაში ახლავთ ფონეტიკ. კომ-
პლემენტებიც.

ხ. მ-ის ვოკალიზმი შეიცავს **ა, ე, ი**
და **უ** ხმოვნებს. კონსონანტიზმი მო-
იცავს ხშულთა ქვესისტემას, რ-იც
შედგება 6 თანხმოვნისაგან (**pp / p,**
tt / t, kk / k). სპირანტთა სისტემა
მოიცავს **s** სიბილანტსა და უკანონის-
მიერ **h**-ს, აფრიკატ **z (tz)**-ს. ხეთურში

შენარჩუნებულია ლარინგალი, რ-იც
დაკარგულია ძვ. ინდოევრ. ენებში.

სახელს (არსებით, ზედსართავ,
რიცხვითს) აქვს სქესის (საერთო,
საშუალო), რიცხვისა (მხ. და მრ.)
და ბრუნვის კატეგორიები. ბრუნვის
სისტემა შედგება შემდეგი ბრუნვე-
ბისაგან: სახელობითი (საერთო,
ბრუნვის ნიშანი - **s**), ბრალდებითი
(საერთო, -**n**), ვოკატივი (საერთო,
ბრუნვის ნიშანი -**e**), სახელობით-
ბრალდებითი (საშუალო: -**n** ბრუნ-
ვის ნიშნით), ნათესაობითი (ბრუნ-
ვის მაჩვენებელი -**a**), მიცემითი
(ბრუნვის ნიშანი -**i**), ადგილობითი
(ლოკატივი, -**i** ბრუნვის ნიშნით),
გამოსვლითი (აბლატივი, ბრუნვის
მაჩვენებელი -**az**), მოქმედებითი
(ინსტრუმენტალისი, ბრუნვის ნი-
შანი -**it**). სახელი იბრუნვის ვოკა-
ლური და კონსონანტური ძირების
მიხედვით.

ხ. მ-ში დადასტურებულია პირის,
კუთვნილებითი, ჩვენებითი, კითხვი-
თი, შედარებითი, განუსაზღვრელი
ნაცვალსახელები.

ხეთურ ზმნას აქვს რიცხვის, პი-
რის, კილოს (თხრობითი, ბრძანე-
ბითი), გვარის (მოქმედებითი, ვნე-
ბითი) და დროის (აწმყო, ნამყო) კა-
ტეგორიები. მოუპოვება ინფინიტი-
ვი, სუბინუმი, მიმღეობა. განირჩევა
ორი უღლება, რ-თაც აწმყო დროის
I პირის დაბოლოების მიხედვით
ეწოდებათ **mi-** და **hi-** უღლება.

სახელის სიტყვაწარმოება აგე-
ბულია სუფიქსური მოდელების მი-
ხედვით. ზმნის სიტყვაწარმოების
დროს სუფიქსთა გვერდით იხმარე-
ბა პრეფიქსებიც, რ-ებიც გამოიყენე-
ბა აგრეთვე დამოუკიდებლად პრე-
ვერბების სახით.

სინტაქსს ახასიათებს მთელი
რიგი არქაული ნიშნები, მაგ., წი-
ნადადების დასაწყისში ენკლიტი-
კური კომპლექსების გამოყენება
(ციტირებული სიტყვის ნაწილაკი,
უკუქცევითი ნაწილაკი, ობიექტუ-
რი ნაცვალსახელები და სხვ.), რ-ე-
ბიც განლაგებულია ჩართული კავ-
შირების შემდეგ, როგორიცაა „და“,
„ოდესაც“; ზმნისარტები სამ ფუნ-
ქციაში — პრევერბებისა, საკუთრივ
ზმნისარტებისა, წინდებულებისა
ანდა თანდებულებისა. ზმნას წინა-
დადებაში ბოლო ადგილი უკავია.

ხ. მ-ის ლექსიკური ფონდი ინარ-
ჩუნებს ინდოევრ. ძირების მნიშვნე-
ლოვან რაოდენობას. ნათესაობის
ალმნიშვნელი სიტყვათა დიდი
ნაწილის მნიშვნელობები, იდე-
ოგრაფებში დაფარული, უცნობი
რჩება. სიტყვათა ნაწილი ხათურს,
ხურიტულს ან სხვა რომელიმე უც-

ნობ ენას განეკუთვნება. ლექსიკური
იზოგლოსები სოც. და საკრალური
ლექსიკის სფეროში უკავშირდება
თოხარულ, კელტურ-იტალიკურ და
ბერძნ. ენებს.

ხ. მ-ზე შექმნილია მსოფლიოს
ერთ-ერთი უძველესი და უმდიდრე-
სი წერილობითი ძეგლები სხვადას-
ხვა ჟანრისა, ისტ. თხზულებები,
მოთხრობები და ზღაპრები, რე-
ლიგიური ლიტ-რა (ლოცვანი, სა-
გალობლები, რიტუალები), საკმაოდ
მდიდარია ხეთური მითოლოგიური
ლიტ-რა და ა. შ.

ხეთურ და ქართველურ ენებს შო-
რის მსგავსების ცალკეულ ნიშნებს
ყურადღება მიაქცია ჯერ კიდევ მ.
წერეთელმა (1924). ახლა უკვე ცნო-
ბილია, რომ ამ ენებში ვლინდება
მსგავსება ან სრული იდენტურობა
ზოგიერთი ბრუნვის ნიშნისა თით-
ქმის ყველა (არსებითი, ზედსართა-
ვი, რიცხვითი) სახელისათვის. მაგ.,
ნათ. ბრუნვის ნიშანი მხ. და მრ.
რიცხვში -**a** (წარმოითქმოდა -**as**)
მსგავსია ყველა ქართველური ენის
იმავე ბრუნვის ფორმანტისა: -ის, -ს
(ქართ.), -იშ, -შ (მეგრ.); -შ (ჭან.);
-(ი)შ, -ეშ (სვან.). მრ. რიცხვის მიც-
ბრუნვის მაჩვენებელი ხეთურში -**a**
წააგავს ყველა ქართველური ენის
იმავე ბრუნვის ნიშანს -ს ფორმით.
სრულ იდენტურობას ავლენენ მხ.
და მრ. რიცხვის მოქმ. ბრუნვის მაჩ-
ვენებლები ხეთურსა და ქართველურ
ენებში: -ით.

ზოგიერთი ხეთური ზმნის პირის
დაბოლოებათა შედარება ქართვე-
ლურ ენათა ცალკეული პირის ნაც-
ვალსახელებთან შემდეგ სურათს
იძლევა: მოქმედებითი გვარის თხ-
რობითი კილოს აწმყო დროის მხ.
რიცხვის I და II პირის მაჩვენებლე-
ბი ხეთურში (-**mi**-ზე დაბოლოებუ-
ლი ზმნის უღლება) -**mi** და -**i** ბგე-
რითი შემადგენლობით მსგავსია
პირის ნაცვალსახელებისა I და II
პირისათვის ქართველურ ენებში:
-მე(ნ)-, მენა- (ქართ.); მა- (მეგრ.);
მა(ნ)- (ჭან.); მი- (სვან.). მე“ და შენ-
(ქართ.); სი- (მეგრ.); სი(ნ)- (ჭან.);
სი (სვან.). „შენ“. შდრ. ხეთ. **ii-a-mi**
და ქართ. ვაკეთებ მე“; ხეთ. **ii-a-i** და
ქართ. „აკეთებ შენ“.

მოქმედებითი გვარის თხრობითი
კილოს აწმყო დროის I და II პირის
მაჩვენებლები -**weni** და -**teni** ხეთურ-
ში მსგავსებას ამჟღავნებს პირის
ნაცვალსახელთა ფორმებთან ქარ-
თულში: ჩვენ და თქვენ.

საინტერესოა შემდეგი ლექსიკუ-
რი პარალელები (როგორც სამეცნ.
ლიტ-რაშია აღნიშნული, ზოგიერ-
თი მათგანი დასაკავშირებელია სა-
ერთო ინდოევრ. ძირებთან):

ხეთ. e iar (isiar) „სისხლი“ და ქართ. სისხლ; ხეთ. hahhar - „სიცილი, ხარზარი“ და ქართ. ხარზარ იმავე მნიშვნელობით; ხეთ. i tamana- (i tamina-) „ჟურო“; i tama - „მოსმენა“ და საერთო ქართველური *მ-ინ „სმენა“; ხეთ. Kakkapa- (kaqqaba) „კაკაბი“ და საერთო ქართველური *კაკაბ იმავე მნიშვნელობით; ხეთ. katkatia „კანკალი“, katkattima — „კანკალი“ და ქართ. კაწკაწი; ხეთ. klaplap- და ქართ. ლაპლაპი; ხეთ. hashas - „გაპრიალება“ და ქართ. ხასხასი; ხეთ. gimmant- „ზამთარი“, gimmand(t)aria „გამოზამთრება“ და ქართ. ზამთარი; ხეთ. suppi „წმინდა (რიტუალურად წმინდა)“ და ქართ. „სუფთა“; ხეთ. ta- „და (კავშირი)“ და ქართ. „და“; ხეთ. tekan „მიწა“ და ქართ. თიხა, ხეთ. wellu „ველი“ — ქართ. ველ- იმავე მნიშვნელობით; ხეთ. duddumili „ჩუმად, ფარულად“ — ქართ. დუმილი; ხეთ. aku „ქვე“ — ქართ. ქუა, ქვა იმავე მნიშვნელობით და სხვა მრ.

როგორც ჩანს, ამ მსგავსებათა და პარალელთა ნაწილი საერთო ქართველურში განსახილველია როგორც უძველესი ინდოევრ. ნასესხობანი, რ-ებიც არ განეკუთვნებიან ანატოლიურ ინდოევრ. ენათა ხანას (საგვებით დასაშვებია, რომ ისინი ეკუთვნიან საერთო ქართველურ, საერთო ინდოევრ. და საერთო სემ. ურთიერთობათა პერიოდს). მათი გარკვეული ნაწილი კი სწორედ ისეთი მსგავსებები და ლექსიკური პარალელებია, რ-ებიც წარმოიშვა ძრავალსაუკუნოვანი კონტაქტების შედეგად ან ხეთურსა და ქართველურ (საერთო ქართველურ) ენებს შორის არა უადრეს ძვ. წ. II ათასწლ., ანდა საერთო ანატოლიურსა და საერთო ქართველურ ენობრივ ერთეულებს შორის ძვ. წ. III ათასწლ. მანძილზე. ქართველურ ტომთა განსახლების ძირითადი უძველესი კერები სამხრ.-დას-ით ემეზობლებოდნენ სწორედ ანატოლიურ ინდოევრ. ენობრივ თუ კულტ. სამყაროს.

ლიტ.: წერეთელი მ., ხეთის ქვეყანა, მისი ხალხები, ენები, ისტორია და კულტურა, კონსტანტინოპოლი, 1924; Иванов В. С., Хеттский язык, М., 1963; Климов Г. А., Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964; Хетто-лувийские языки. - «Языки Азии и Африки», т. I, М., 1976; Гиоргадзе Г. Г., О характере некоторых индоевропейско-грузинских (картвельских) языковых параллелей (поданным хеттского языка). - «საენათმეცნიერო კრებული», თბ., 1979; Гамкрелидзе Т. В., Вопросы консонантизма клинописного хеттского языка. - «Переднеазиатский сборник», Ш. М., 1979; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. С., Индоевропейский язык и

индоевропейцы, I-II, Тб., 1984.; Sommer F., Hethiter und Hethitisch, Stuttg., 1947; Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, 2. Aufl., Bd. 1-2, Heidelberg, 1960-67; Benveniste E., Hittite et indo-européen, P., 1962; Kammanhuber A., Hethitisches Wörterbuch, 2. Aufl., Heidelberg, 1975-94; Grotzbeck H. G., Hoffner H. A., The Hittite Dictionary, Chicago, 1989-95.

გ. გიორგაძე.

ხელნაწერთა ინსტიტუტი

ქ. კეკელიძის სახელობისა, სამეცნიერო კვლევითი დაწესებულება, დაარსდა თბილისში საქართვე. მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმის 1958 წლის 30 ივნისის დადგენილებით აკად. ჯ. ჯანაშიას სახ. საქართვე. სახელმწ. მუზეუმის ხელნაწერთა განკ. -ის ბაზაზე. ი. -ის შექმნის ინიციატორი და პირველი დირექტორი იყო საქართვე. მეცნ. აკად. წ. -კორ. პ. როფ. ი. აბულაძე. ინ -ტის უპირველესი მიზანი იყო ხელნაწერი ფონდებისათვის მაქსიმალურად კარგი პირობების უზრუნველყოფა და ხელნაწერი მემკვიდრეობის მეცნ. შესწავლა და პუბლიკაცია. ი. -ის საცავებში დაცულია ქართ. ხელნაწერი წიგნებისა და ისტ. დოკუმენტების უაღრესად მნიშვნელოვანი ფონდი. V—XIX სს. ქართ. ხელნაწერები 10000 ერთეული, მ. შ. ილუსტრირებული 200-მდე (X—XVIII სს.); 4000 პალეოგრაფიკური ფურცელი (V—VIII სს.); დაახლ. 4000 ხელნაწერი სომხ., არაბ. სპარს., თურქ., ბერძნ., რუს., სირიულ, ძვ. ებრ. ენებზე; 40 000 ისტ. დოკუმენტი (X—XIX სს.) ქართ. ენაზე, ხოლო უცხო ენებზე — 5000 ერთეული. ქართ. ხელნაწერთა და ისტ. დოკუმენტთა ოთხი ფონდი: ა) ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (ლიტერი A) და ისტორიული დოკუმენტების (ლიტერი Ad), ბ) ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერები (ლიტერი S) და საბუთები (ლიტერი Sd); გ) საქართვ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხელნაწერები (ლიტერი H) და საბუთები (ლიტერი Hd); დ) 1929 საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში შექმნილი ხელნაწერთა და ისტორიულ საბუთთა ახალი ფონდი, რ -შიც გაერთიანდა მუზეუმის მიერ ახალშექმნილი თუ შეწირულობების წყალობით შემოსული ხელნაწერები. აქვე გაერთიანდა ე. თაყაიშვილისა და სხვა-თაგან მარტვილის, შემოქმედის, ჩხარის, ქუთაისის, გურიანთას, ცაგერის და სხვ. რაიონებში აღრე მოძიებული მასალა. ლიტერად შემოღებული იქნა Q (ხელნაწერები) და Qd (საბუთები). 1930-იდან ოთხივე ფონდის სახელად დამკვი-

დრდა „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კოლექციები“. ეს ლიტერები დღესაც მოქმედებენ. ინტში ასევე დაცულია ქართველ და არაქართველ მწერალთა და საზ. მოღვაწეთა პირადი საარქივო ფონდები — სულ 100-ზე მეტი; პაპირუსების კოლექცია (გ. წერეთლის პირადი საარქივო ფონდი); ასევე მსოფლიოს სხვადასხვა წიგნსაცავებიდან ჩამოტანილი მრავალი დოკუმენტის, უცხოეთიანი ხელნაწერისა თუ წიგნის ასლები, რ-ებიც თავმოყრილია მიკრო- და ფოტოთექაში.

ნ. 0-ს აქვს უმდიდრესი სამეცნ. ბ-კა; არსებობს გამოჩენილ ქართვ. მეცნიერთა მემორიალური კაბინეტი (ი. ჯავახიშვილის, კ. კეკელიძის, ი. აბოლაძის, ნ. ბერძენიშვილის, შ. ამბრანაშვილის, ე. მეტრეველის და კ. და ნ. სალიებისა); მუშაობს ერთი სამეცნ. განყ-ბა, რ-იც ამუშავებს კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის, ძვ. ქართ. დილოლოგიის, აღმოსავლური, საისტორიო წერილობითი ძეგლების, საარქივო ექსპოზიციის, ჰიგიენისა და რესტავრაციის საკითხებს; მოქმედებს ხელაწერთა რესტავრაციის კარგად აღჭურვილი სპეციალური ლაბორატორია.

ინ-ტის საქმიანობის მთავარი მიმართულებაა ხელნაწერების მეცნ. აღწერილობის, ისტ. დოკუმენტებისა და პირადი არქივების კატალოგების შედგენა, ბიბლიოთეკაფილი და საცნობარო ლიტერის მომზადება. თანამშრომლები იკვლევნ ქართული მწერლობის, ისტორიის, პალეოგრაფიის, ფილიკანოლოგიის, კრიპტოგრაფიის, ეპიგრაფიკის პრობლემათიკას. გამოქვეყნებულმა გამოკვლევებმა ჩვენშიც და საზღვარგარეთაც, საერთო აღიარება მოიპოვა. გამოცემულია (ორჯერ) ძველი ქართული მღაწერლობის აღბომი, ქართული ხელნაწერების მინიატურების აღბომი, ხელნაწერთა აღწერილობის 22 ტომი, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების“ კორპუსი 6 წიგნად, ყველა ხელნაწერის მიხედვით ბიბლიის „ხუთწიგნეული“ (გამოსაცემად მომზადებულია დანარჩენი წიგნებიც), ს. ს. ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ (ორი ტომი), ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“ და სხვ.; მომზადებულია გამოსაცემად ისტ. დოკუმენტების მიხედვით „პირთა ანოტირებული ლექსიკონი“. პუბლიკაციები გამოთიჩევა მაღალი მეცნიერული და აკადემიური დონით.

ხ. ი-ის საქმიანობაში დიდი ადგილი ეთმობოდა ლიტ.-რის პრობლემების დამუშავებას: გამოქვეყნდა „ამირანდარეჯანის“ მეცნ. გამართული ტექსტი, «თეიმურაზ I» „ლეილმადჟუნის“ სპარსული წყაროები, იოანე ბატონიშვილის „კალმასობის“ ორი წიგნი და სხვ.; ასევე საზღვარგარეთის ქართ. სამწერლო კერების შემოქმედებითი მემკვიდრეობის შესწავლას: გამოქვეყნდა სინას მთის ქართ. ხელნაწერთა აღწერილობა სამ წიგნად, ათონის მონასტრის ქართ. ხელნაწერთა აღწერილობა, სინას მთაზე ახალგაძმოვლილი ქართ. ხელნაწერების კატალოგი (ქართ., ინგლ. და ბერძნ. ენებზე). საგანგებო კვლევის საგანი იყო მეზობელ ხალხებთან ლიტ. ურთიერთობები: ქართ.-სომხ., ქართ.-ბერძნ., ქართ.-არაბ., ქართ.-თურქ., ქართ.-სპარს., ქართ.-რუს (სლავურ) ლიტ. კავშირები. სისტემატურად ეწეობა თემატური გამოფენები საცავებში დაცული ხელნაწერების ჩვენებით. ქართ. მწერლობის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველს შესაძლებლობა აქვთ იმუშაოს ინ-ტში დაცულ მასალებზე.

ხ. ი-ს აქტ. შემოქმედებითი კონტაქტები აქვს მსოფლიოს ყველა მეტნაკლებად ცნობილ სამეცნ. ცენტრთან, რ-ებიც სწავლობენ ბიზანტი., არმენოლოგიურ და სხვ. საკითხებს.

ინ-ტს აქვს პერიოდული სამეცნ. ორგანო «ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე» (1959–63), რ-იც 1972-იდან გამოდის «მრავალთავის» სახელწოდებით.

2007-იდან ხ. ი. გადაკეთდა ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრად. მ. ქავთარია.

ხელოვნური ენები, სხვადასხვა მიზნებისათვის ხელოვნურად შექმნილი ნიშანთა სისტემები. ასეთებია: 1. საერთაშორისო ენები (ესპერანტო, ვოლაპუკი და სხვ.), რ-ებიც ბუნებრივი ენების მსგავსად იქმნებიან სამეტყველო ბეგრათა საშუალებით, აქვთ გრამატიკა, წყობა და ლექსიკური ფონდი; გამოიყენებიან კომუნიკაციის საშუალებად სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ადამიანთა ფართო საზოგადოებაში; 2. სხვადასხვა საშუალებით გამოხატული, კონკრეტული პროფ. მიზნებისათვის გამოყენებული ნიშანთა სისტემები, მაგ., მეზღვაურთა სიგნალების ტიპის სისტემები. ხელოვნურ ენებად განიხილება სხვადასხვა მეცნიერებათა სიმბოლური ენები მაგ., მათემატიკის, ფიზიკის, ლოგი-

კის ფორმალური ენები; 3. ალგორითმული, ანუ პროგრამების ენები, რ-ებიც ელექტრონულ-გამომთვლელ მანქანებში გამოიყენება სხვადასხვა მიზნით. ბუნებრივ ენათა მსგავსად, ალგორითმული ენა შეიცავს საწყის სიმბოლოთა ერთობლიობას — ანბანს, ამ სიმბოლოებისაგან კონსტრუქციების შედგენის წესთა სისტემას — გრამატიკას (სინტაქსს) და კონსტრუქციათა ახსნის სისტემას — სემანტიკას. კონსტრუქცია შეიძლება იყოს ცხრილები, ცხრილთა სისტემები, სიტყვები, სიტყვათა თანმიმდევრობები. ამჟამად ცნობილია ალგორითმულ ენათა ასობით ნაირსახეობა: კობოლი, ფორტრანი, ოლი და სხვა. ალგორითმული ენა გამოიყენება კომპიუტერებში სხვადასხვა პროგრამების შესატანად. ის უნდა აკმაყოფილებდეს შემდეგ პირობებს: 1. იყოს იოლად შესასწავლი, გასაგები და გამოსაყენებელი. ამ პირობის უზრუნველსაყოფად ალგორითმულ ენებში იყენებენ მათემატიკ. ფორმულებს ან ბუნებრივი ენის სიტყვებს; 2. კომპაქტურად აღწეროს პროცესები; 3. შესაძლებელი იყოს მისი გამოყენება პუბლიკაციაში; 4. იყოს უნივერსალური. ყველა ამ პირობის დაკმაყოფილება ერთდროულად შეუძლებელია, ამიტომ ხშირად მუშავდება შედარებით ვიწრო სფეროში გამოსაყენებელი ალგორითმები. აღნიშნ. ტიპის ხ. მ-სგან პრინციპულად განსხვავებულია პიჯინ ენები (იხ. ენობრივი კონტაქტების ტიპოლოგია) და ე. წ. მეორე რიგის ენები — მეტაენები, რ-ებიც იქმნებიან როგორც მეცნ. აღწერის საშუალებები, მაგრამ ემყარებიან რეალურ ენობრ. სისტემებს.

ლ. ენუქიძე.

ხმარებიდან გამოსული ასოები, ქართულ მხედრულ წერაში ხუცური ანბანის გავლენით ნახმარი ხუთი გრაფემა (ა, ჰ, მ, წ, ე), რ-ებიც მე-19 ს. 60-იანი წლებიდან იქნა ამოღებული ი. ჭავჭავაძის ინიციატივით. ამ გრაფემათაგან მხოლოდ ჰ გამოხატავდა დამოუკიდებელ ფონემას — ფარინგალურ თანხმოვანს (ჰელი, ჯსოვნა...), ხოლო ა (იოტა) გადმოსცემდა ი-ს პოზიციურ უმარცვლო ვარიანტს, ალოფონს, რ-იც რეალიზდებოდა ხმოვნის მომდევნოდ (ძმაა, წყაროა, წყაროა...)

მრგლოვანი ანბანის სამი გრაფემა (ა, ჰ, მ, წ), რ-ის ფარდია მხედრული ანბანის მ, ჰ, მ ასოები, შექმნილი იყო ბერძნ. ანბანის გავლენით, როგორც ე, ხ, თ -ს სატრანსკრიფციო ნიშნები. შემდგომ მათ

სხვა მნიშვნელობაც დაეკისრათ: მ ბერძნულ (ეტა)-სთან ერთად გადმოსცემდა ეა დიფთონგს ნებისმიერ პოზიციაში: იერუსალმში, ისრაელ; პავლეს, პავლეს; უმჯობეს, უდიდეს; ესრეთ, ევრეთ; კლდმ, დლმ; და სხვ.

ჰ გადმოსცემდა როგორც ბერძნ. -ს (ვიფსილონს) — ჰპატოსი, მარტური, კურიაკე...), ასევე აღმავალში დიფთონგს ნებისმიერ პოზიციაში: ნამჰ, თაგჰ, ნამჰსა, ნამჰთა; გჰჰენა, გჰთხრობდა... იტყვს, თქვს ...

მ გადმოსცემდა როგორც ბერძნ. -ს (ომეგას) შდრ. მსანა. ან კიდე: მე ვარ ანი და მ, იტყვს უფალი, გამოცხ. 118), ასევე ომ შორისდებულს წოდებითში დასმული სახელის წინ (მ დედაკაცო), მოგვიანებით კი გაიგებოდა, როგორც მ (მოე = ჰოე) ან ჰო (მ = ჰოე).

მოგვიანებით (XVI—XVIII სს.) შემოღებულ იქნა (ბერძნულის გავლენით) კბილბაგისმიერი თანხმოვნის აღმნიშვნელი & ნიშანი (ანტონ I-მა ამ ასოს ევროპული -ს სახე მისცა): / ილოსო ოსი, იზიკა. ანტონმა (სომხური ანბანის მიბადებით) შემოიღო 2 ნიშანიც: ულტრამოკლე თანხმოვანთგასაყარი ხმოვნის აღსანიშნავად (განვა-ლეს, ვი-ქმე ...), მანვე უმარცვლო უ-ს მარცვლიანი-საგან გასარჩევად დაუმატა უხმოვნობის (სიბრჯულის) დიაკრიტიკული ნიშანი: უ (უბრჯუე).

ლიტ.: ძიძიშვილი მ., ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960; შანიძე ა., ძველი ქართული ენის გრამატიკა, I, თბ., 1976; misiv, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე. — «თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები», 1964, ტ. 9; ქავთარაძე ი., ქართული ენის ისტორიისათვის (XII—XVIII სს.), თბ., 1964; მახარაძე ნ., ბიზანტიური ბერძნულის წარმოთქმის საკითხები, I თბ., 1978; დანელია კ., სარწველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

კ. დანელია.

ხმოვნები, ერთ-ერთი ძირითადი კატეგორია სამეტყველო ბეგრებისა, რ-თა ფიზიკური (აკუსტიკური) მახასიათებელია ტონი უმნიშვნელო ჩქარობით. ფიზიოლოგიურად ხმოვნები ხასიათდებიან სახმო სიმების ჰარმონიული რხევით და სამეტყველო აპარატში ჰაერნაკადის თავისუფალი დინებით დაბრკოლების გარეშე. ამ არტიკულაციურ მახასიათებელს ემყარება ხ-ისა და თანხმოვნების გამოჯენა. ხმოვანი არის მჟღერობისა და აქცენტურ-ტონალური ფუნქციების ძირითადი მატარებელი. ხ-ს სხვა ბეგრებთან მეზობლობაში უპირატესობა აქვთ მაცვალობა წარმოქმნის თვალსაზრისით. შემოთავაზებულია ტერმინები ხმოვანთა ფიზიოლოგ.

და ფუნქციური ასპექტების განსახსრავებლად: ვოკოიდი — ხმოვანი, როგორც წარმოთქმის ელემენტი, ფიზიოლოგიურად, განსაზღვრული და ვოკალი — ხმოვანი, როგორც მარცვლის ცენტრალური ელემენტი (ლ. იელმსლევეი)

ხ., თანხმოვნისაგან განსხვავებით იწარმოებიან სამეტყველო ორგანოთა შესაბამის მდგომარეობაში შეჩერებისას. იმის მიხედვით, თუ ენის რომელი ნაწილია აწეული სასის ამა თუ იმ უბნისკენ და პირის რეზონატორის რომელი ნაწილის მოცულობა მცირდება ამის შედეგად, გამოიყოფა ხმოვანთა სამი ძირითადი რიგი — წინა, შუა და უკანა.

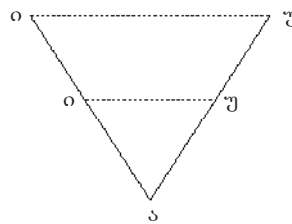
სალიტ. ქართ. ენის ხმოვნებიდან **ი** და **ე** წინა რიგისანი არიან. მათი წარმოთქმისას წინაენა სასის წინა ნაწილისკენ (მაგარი სასისკენ) არის აწეული (**ი**-ს წარმოთქმისას — მეტად, **ე**-ს წარმოთქმისას — ნაკლებად). შუა რიგის ხმოვნად მიიჩნევა **ა**, რ-იც უმეტესად ენის შუა ნაწილის სუსტი აწევით წარმოითქმის. **უ** და **ო** უკანა რიგის ხმოვნებია. მათი წარმოთქმისას ენა სასის უკანა ნაწილისკენ (რბილი სასისკენ) იწევს (**უ**-სთვის — მეტად, **ო**-სთვის — ნაკლებად). აღწერილი ნიშნებით ხმოვანთა რიგების განსაზღვრას დიდი ტრადიცია აქვს. ბოლოდროინდელ ნაშრომებში ყურადღება გამახვილებულია სხვა ნიშანზედაც, კერძოდ კი ენის ზურგის დაშორებაზე ხახის უკანა კედლიდან, არსებითად — ხახის რეზონატორის სიდიდეზე. წინა რიგის ხმოვნების წარმოთქმისას ენის წინა ნაწილის მაგარი სასისკენ აწევას თან სდევს მთლიანად ენის წინ გადაწევა და ხახის უკანა კედლიდან დაშორება შეიძლება ისევე მცირე იყოს, როგორც ეს **ო**-სა და **უ**-ს ტიპის ხმოვნებისას შეინიშნება. ასე წარმოთქმული **ა** უკანა რიგის ხმოვნად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ა-ს უკანა რიგის ხმოვნებთან სიახლოვეზე ისიც მიუთითებს, რომ მისი „უკან დაწეული“ ვარიანტის გაგრძელებისას იგი ბავთა წინ წაწევითა და მომრგვალებით (ენის მდგომარეობის შეუცვლელად) შეიძლება **ო**-დ ვაქციოთ და პირუკუ, **ო** — **ა**-დ.

ჰაერნაკადის გასასვლელი სიდიდის მიხედვით განსხვავებულია ფართო, საშუალო და ვიწრო

ლიაობის ხ-ები. რაც უფრო დაბლაა დაშვებული ენა და ქვედა ყბა, მით უფრო დიდია გასასვლელი და მით უფრო ღიაა ხმოვანი. ამ ნიშნით ქართულში ხ-ები ასე ნაწილდებიან: ფართო ღიაობის — **ა**, საშუალო ღიაობის — **ე**, **ო**, ვიწრო ღიაობის — **ი**, **უ**. წარმოების რიგისა და ჰაერის გასასვლელის სიდიდის (ღიაობის) მიხედვით ხმოვანთა ურთიერთმიმართების სქემატური ხატვა შესაძლებელია ხმოვანთა სამკუთხედით.

სალიტ. ქართულისათვის ხმოვანთა სამკუთხედი ამგვარია:

სამკუთხედის წვერში მოქცეულია შუა რიგის ღია (ფართო, დაბალი აწეულობის) ხმოვანი **ა**. სამკუთხედის მარცხენა ფერდზე მოთავსებულია წინა რიგის ხმოვნები: საშუალო ღიაობის (აწეულობის) **ე** და დახურული (ვიწრო, მაღალი აწეულობის) **ი**. სამკუთხედის მარჯვენა ფერდზე მოცემულია უკანა რიგის ხმოვნები, რ-თაგან **ო** საშუალო ღიაობისაა (აწეულობისაა), ხოლო **უ** — დახურულია (მაღალი აწეულობის).

სამკუთხედი ასახავს ქართ. ხმოვანთა სისტემის ერთ არსებით მხარესაც: ერთ ფერდზეა მოქცეული ქართულის ორივე ბაგისმიერი ხმოვანი (**ო** და **უ**), რ-ებიც მხოლოდ უკანა რიგში მოგვეპოვება.

ხანგრძლივობა, ხმოვანთა წარმოთქმა ხასიათდება რიგი თავისებურებებით, რ-თაც ცნებაში შეიძლება ჰქონდეთ ან არ ჰქონდეთ ფონოლოგიური ღირებულება. მაგ., ასეთია ხ-ების ხანგრძლივობა. ეს არის ხმოვანთა გრძლივობის რაოდენობრივი მახასიათებელი, რ-იც ტრადიციულ ფონეტიკაში წარმოდგინება ნორმალური გრძლივობიდან გადახვევის ხუთი საფეხურით. ამ საფეხურების შესაბამისად გამოიყოფილია უმოკლესი (სხვაგვარად — ირაციონალური), მოკლე, მახევრადგრძელი, გრძელი და ზეგრძელი ხმოვნები. ამ ხმოვანთა საშუალო ხანგრძლივობა მიიჩნეოდ: უმოკლესისა — დაახლოებით 50 მილისეკუნდი, მოკლესი — 80, ნახევრადგრძელისა

— 120, გრძელისა — 200. მეტი გრძლივობის მქონე ხმოვნებს ზეგრძელებს უწოდებენ.

ხმოვანთა ხანგრძლივობა, ძირითადად, მეტყველების ტემპზე დამოკიდებული მახასიათებელია. მისი ცვლა არ აქცევს სხვა ხმოვნად და არც სიტყვის მნიშვნელობის შეცვლას გამოიწვევს. ამით ის პრინციპულად უპირისპირდება ფორმატანმასხვავებული (და ამით — შინაარსი განმარტებული, აზრის განმასხვავებული) ფუნქციის მქონე სიგრძე-სიმოკლის დაპირისპირებას.

ხმოვნების სიგრძე-სიმოკლე, ერთ-ერთი განმასხვავებელი (დისერენციული) ნიშანია, რ-ითაც შეიძლება ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ ხმოვნები და მათი მეშვეობით სიტყვათა ფორმები. (მღრ., მაგ., სვანური გრძელი და მოკლე ხმოვნებიანი მარე „კაცი“ და მარე „მაგრამ“. ბალსემიურ დიალექტში ცხრა ასეთი წყვილია: ა-ა, ე-ე, ი-ი, ო-ო, უ-უ, გ-გ, აწ-აწ, ოწ-ოწ, უწ-უწ. სიგრძე-სიმოკლით დაპირისპირება შესაძლებელია როგორც ხმოვნებში, ისე თანხმოვნებში. ქართულისათვის არც ერთი დამახასიათებელი, და არც მეორე: არც ერთი ხმოვნის (ან თანხმოვნის) დაგრძელება-შემოკლებით სხვა ფონემა არ მიიღება.

განსხვავებულია მახვილიანი და უმახვილო ხმოვნები. ამ უკანასკნელს უკავშირდება რედუცირებული ხმოვნების წარმოქმნა, ე. ი. ხმოვნებისა, რ-ებიც წარმოთქმულია მათ მახასიათებელთა (სიგრძის, ინტენსივობის, მკაფიოობის...) ჩვეულებრივზე ნაკლები გამოხატვით. ხმოვანთა რედუცირებული, შესუსტებული სახით წარმოთქმა უმეტეს შემთხვევაში უკავშირდება მათ უმახვილობას. რედუცირებული ხმოვანი შეიძლება ისე ძლიერ შეიცვალოს, რომ სხვა ბგერად გადაიქცეს. ასეთი თვისებრივი ცვლილება ახასიათებს სალიტ. რუსული ენის უმახვილო ხმოვნებს (შეადარეთ., მაგ., მახვილიანი და უმახვილო ხმოვნები სიტყვაში „სადაც პირველი და მეორე ხმოვანი ბაგისმიერი -ს სახე კარგავს და ჩვეულებრივ ა-ს უახლოვდება).

ქართულში რედუცირებული ხმოვანი არარედუცირებულზე მოკლე და სუსტია, მაგრამ თვისებრივად მისგან არ განსხვავდება — სხვა ხმოვნად არ იქცევა.

შემართვა-დამართვის ხასიათის მიხედვით განსხვავებულია: მაგარ-შემართვიანი, ძლიერშემართვიანი,

მკვეთრშემართვიანი, მაგარდამართ-
ვიანი, ძლიერ დამართვიანი, მკვე-
თრ დამართვიანი ხმოვნები.

ზ. ჯაფარიძე.

ხობის წარწერა 1384—96, ქართუ-
ლი ასომთავრული წარწერა, ამო-
კვეთილი ცხრა სტრიქონად დიდი
ზომის (105×66×12 სმ) მარმარილოს
ფილაზე. ფილა ჩასმულია ხობის
მონასტრის (ხობის რ-ნი) მთავარი
ტაძრის სამხრ.-აღმ. მინაშენის —
დადიანთა ეგვტერის შესასვლელის
თავზე და წარმოადგენს ამ შესას-
ვლელის არქიტრაფს. წარწერის
დასაწყისი სტრიქონები დიდი ზო-
მის (სიმაღლე 8—10 სმ) ასოები-
თაა ამოკვეთილი, განსაკუთრებით
სიტყვა „ვამეყ“ მეორე სტრიქონის
შუაში (სიმაღლე: 10 სმ), ხოლო შე-
მდეგ ასოების სიმაღლე თანდათან
კლებულობს (2—2,5 სმ); შესრუ-
ლებულია კიდურწერტილოვანი,
ადგილ-ადგილ ხვეული დამწერლო-
ბით; მოღწეულია დაუზიანებელი,
თითქმის თავდაპირველი სახით.
წარწერის ტექსტი ასეთია:

„ქ სახელითა ღმრთისაჲთა.
ერისთავთა ერისთავმან და მანდა-
ტურთუხუცესმან, დადიანმან ვამეყ,
მამისა მათისა, პატრონისა, ერის-
თავთა ერისთავისა, დადიანისა გი-
ორგის შემდგომად მიუკდა ჯიქეთს,
ურწმუნოებისა და ორგულობისა-
თუის, რაითამცა მოემსახურა, და
სძლო. და შეურაცხ და უკმარ იქმნა
მათი სიმაგრენი; გაგარი და უღალ-
ნი ყოველივე ძალითა მოირჭუნა;
მრავალთა ჯიქეთისა პატრონთა-
გან მიუვალნი მოარბიენა; რაოდენი
მოეწყო, მათი მძევალნი წამოასხნა
და სხუანი აოტნა. და მაშინ მოიღო
სვეტნი და ფიქალნი ესენი მარმა-
რილოსანი. და მამა-დედათა ღარ-
ნაკი და მისი და მარეს გააერთა;

საუკუნოდ-მცა არს ჳსენება მათი“.

წარწერა მოგვითხრობს ოდიშის
ცნობილი მთავრის ვამეყ II და-
დიანის (1384—96) ჩრდ.-დას. კავ-
კასიაში — ჯიქეთში ლაშქრობის
შესახებ. მას ჯიქეთი დაულაშქრავს
„ურწმუნოებისა და ორგულობისა-
თუის“, ე. ი. იქაურები ადრევე ოდი-
შის სამთავროს მორჩილნი ყოფი-
ლან და ვამეყის დროს ორგულობა
გამოუჩენიათ, გადგომილან. ვამე-
ყამდე ლაშქრობა მის მამას, გიორ-
გი დადიანსაც მოუწევია — „მამისა
მათისა შემდგომად მიუკდა ჯი-
ქეთსო“. — აღნიშნულია წარწერის
დასაწყისში. ვამეყს ჯიქეთიდან
მრავალი ნადავლი წამოუღია, მ. შ.
„სვეტნი და ფიქალნი მარმარილო-
სანი“, რ-ებითაც მას ხობის ტაძრის
გარშემოსასვლელის სამხრ.-აღმ.
ნაწილი, იმ დროს ღია გალერეა,
ამოუშენებია და აქ საგვარეულო
სამარხავი, ეგვტერი მოუწყვია თა-
ვისი დედ-მამისა და დისთვის — მა-
რესისათვის. მარმარილოს სვეტები
და ფიქლები ადრებოზანტ. ხელოვ-
ნების ძეგლებია, თარიღდება VI ს.
შუა ხანებით და ჩრდ.-დას. კავკასი-
აში, ადღერის მახლობლად, ისტ.
ჯიქეთის რომელიღაც ბერმნ.-ბი-
ზანტ. ტაძრის ამბიონის ნაწილია
(ლ. ხრუშოვა).

წარწერიდან აშკარად ჩანს, რომ
ვამეყ დადიანის დროს და უფრო
ადრეც, აფხაზეთი ოდიშის სამთავ-
როს შემადგენელი ნაწილი იყო —
ვამეყი აფხაზეთის გადაღმა ჯი-
ქეთში ისე ლაშქრობს, რომ აფხა-
ზეთს, როგორც მის მიერ გავლილ
და დალაშქრულ მხარეს, არც ახ-
სენებს — იგი მას ისედაც თავის
მუდმივ სამფლობელოდ ეგულება.
ვამეყ დადიანი XIV ს. საქართვე-
ლოს ერთ-ერთი თავნება და დამო-

უკიდებელი (იმერეთის მეფისაგან)
მთავარი იყო; ცნობილია მის მიერ
მოჭრილი ფული მისივე სახელის
ზედწერილით; ასევე ცნობილია
მისი კულტ.-სააღმშენებლო მოღვა-
წეობაც. მაგ., მან კონსტანტინოპო-
ლიდან წალენჯიხის ეკლესიის
მოსახატავად საგანგებოდ ჩამოაყ-
ვანინა მხატვარი (იხ. წალენჯიხის
წარწერები 1384—96). ასე შეიქმნა
პალეოლოგიური მხატვრობის ერთ-
ერთი უბრწყინვალესი ნიმუში სა-
ქართველოში. ვამეყის დროსვე მო-
ხატული ხობის ტაძრის ეგვტერი.

ხ. შ. ყურადღებას იპყრობს ლექ-
სიკისა და ერთგან გრამატ. ფორმის
თვალსაზრისით. კერძოდ, ლექსი-
კიდან აღსანიშნავია: გაგარი, უღალ-
ნი, მორჭუნა და სხვ. გაუმართავია
ტექსტის მეორე წინადადება —
„ერისთავთა ერისთავმან... მიუკდა
ჯიქეთს“. ეს შეიძლება „მეგრე-
ლიზმის“ ისეთივე გამოვლინებად
მივიჩნიოთ, როგორც დასტურდება
ჭლოუს წარწერაში.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., არხეოლო-
გიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი,
წგ. 2, ტფ., 1914; ბერიძე თ., „გაგარი“
და „უღალი“. — «მაცნე», (ისტ. ...სერია),
1973, №1; ბერიძე ვ., ხობის ტაძრის
ისტორიისათვის. — იქვე, 1973, №2.

ვ. სილოგავა.

სოლგეოზიტი, საუღლებელი ერ-
თეული, იგივე I სოლგეოზიტი,
პირობითი, ყოფადისეული ნამყო
უსრული. ხ. ფორმოზიტი თვალსა-
ზრისით იდენტურია უწყვეტლის
ფორმებისა. ზმნათა ერთი ნაწილი
უწყვეტლისაგან მხოლოდ ზმნისწი-
ნით განსხვავდება, თუმცა ზმნის-
წინიან და უზმნისწინო ფორმათა
დაპირისპირებას არ აქვს სისტემუ-
რი ხასიათი. ამის გამო ხ., ისევე,
როგორც ე. წ. ყოფადის წრის სხვა
მწკრივები, დამოუკიდებელ საუღ-
ლებელ ერთეულად არ გაიაზრება
მკვლევართა ერთი ჯგუფის მიერ
(გ. გოგოლაშვილი, ა. ონიანი...).

ტერმ. „ხ.“ დაამკვიდრა ა. შანი-
ძემ. მანვე გამოიყენა ტერმ. „პერ-
მანსივი“ ხ-ს აღსანიშნად თავისი
ნაშრომის რუსულ ვარიანტში. ეს
ტერმინი ძირითადად გვხვდება
უცხოელი ქართველოლოგების
შრომებში (გ. დეეტერსი) და ქა-
რთული ნაშრომების თარგმანებ-
ში. პერმანსივი აგრეთვე გამოი-
ყენება უძველესი ფორმაციის გან-
გრძობითი ასპექტის გადმოსაცე-
მად (იხ. აორისტი).

ლიტ.: შანიძე ა., ქართული ენის
გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953;
გოგოლაშვილი გ., ქართული ზმნის
უღლების სისტემა, თბ., 1988.

გ. გოგოლაშვილი.

ხუნდაძე სილოვან თომას ძე
[3(15). IV. 1860, სოფ. კალაგონი,

ხობის წარწერა. 1384—96 წწ.

დღევანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 12. V. 1928, ქუთაისი], მწერალი, ფილოლოგი, პუბლიცისტი, პედაგოგი. 1871—80 სწავლობდა ქუთ. კლასიკურ გიმნაზიაში, 1880—84 — პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტზე. 1884-იდან დაიწყო პედ. მოღვაწეობა — ქართ. ენისა და ლიტ-რის მასწავლებლად ჯერ სენაკში, შემდეგ კი — ქუთაისში. ამავე დროს ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში («დროება», «კვალი», «ცნობის ფურცელი», «განათლება» და სხვ.) სისტემატურად ბეჭდვდა ლექსებს, კრიტ. წერილებს, პუბლიცისტურ სტატიებს.

ხ. დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დადგენის საკითხებს. იგი ავტორია ქართ. სასკოლო გრამატიკისა.

ხ-ის „ქართული გრამატიკა“ (ქუთაისი, 1904) შედგება ოთხი კურსისაგან: მოსამზადებელი კლასის, პირველი კლასის, მეორე კლასისა და მესამე კლასის კურსები. გრამატ. მასალა კურსებში განაწილებულია სირთულის მიხედვით.

მოსამზადებელი კლასის კურსში (გვ. 3—33) მოკლედ არის მიმოხილული ქართ. ენის გრამატიკა, განმარტებულია მორფოლ. და სინტაქსის ძირითადი ცნებები; მოცემულია ბგერების („ხმების“) შესახებ უზოგადესი ცნობები.

პირველი კლასის კურსში (გვ. 34—89) შედარებით დაწვრილებით არის მიმოხილული სიტყვათა დამარცვლის წესები; გამოყოფილია 9 მეტყველების ნაწილი: ხუთი ფორმაცვალებადი („საცვალელებელი“) — არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა — და ოთხი ფორმაუცვლელი („უცვალელებელი“) — თანდებული, ზმნისართი, კავშირი, შორისდებული; ვრცლად არის განხილული ფუძის დაბოლოებები და ბრუნვის ნიშნები (ფონეტ. ცვლილებათა გათვალისწინებით). წარმოდგენილია მსჯელობა ზედსართავზე, ნაცვალსახელებსა და რიცხვით სახელებზე. განხილულია ზმნის კატეგორიები: გვარი, კაუზატივის ფორმები („გადასვლითი“), სახე, კილო, მოცემულია მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლების ნიმუშები. სინტაქსის სფეროდან განხილულია წინადადების სახეები — მთავარი, დამოკიდებული (დამატებითი დამოკიდებული); გარჩეულია წინადადების „პიროვანი“, „უპირო“, „ჩართული“, „მემოტანილი“ სახეები.

მეორე კლასის კურსში (გვ. 90—141) მოცემულია ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნათა უღლება: „უკანონო ზმნები“, პირნაკლი და ქცევითი („მიჩემებითი“) ფორმები. განხილულია დამოკიდებული გარემოებითი წინადადებები; სიტყვათა წარმოება, სიტყვის ფუძე, ძირი; დროთა წარმოება.

მესამე კლასის კურსი (გვ. 142—198) შედარებით ვრცლად ეხება რთულ წინადადებას. განხილულია ფონეტ. და სინტაქსური კანონები, სინონიმები, ლექსთწყობის საკითხები (შაირი, ჩახრუხაული, მუსტაზადი, თეჯნისი, ბაიათი), სასვენი ნიშნები. კურსის დასასრულს მოკლედ მოწოდებულია „ძველებური ქართულის ფორმები“.

გ. ცოცანიძე.

ხშულები, თანხმოვნები, რთა წარმოთქმისას ჰაერნაკადს ელობება სამეტყველო ორგანოებით შექმნილი სპეციფიკური ხმაურით (ჩქამით) დასაძლევია ხშვა. იმის მიხედვით, თუ როგორ დაიძლევდა ხშვა, განარჩევენ ე. წ. მარტივ და რთულ ხშულებს. მარტივი ხშულების წარმოთქმისას ხშვა სწრაფი სკდომით იხსნება და სკდომის ჩქამიც მცირე მთავრდება. ასე წარმოითქმის, მაგ., ქართული ბაგისმიერი ხშულები ბ-ფ-ჰ, წინაენისმიერი ხშულები დ-თ-ტ, უკანაენისმიერი ხშულები გ-ქ-კ. რთული ხშულების წარმოთქმისას ხშვის მოშლის შემდეგ ყალიბდება ვიწრო ნაპრალო, რ-შიც გამდინარე ჰაერნაკადი წარმოთქმის ხახუნის ხმაურს. ასე წარმოითქმის, მაგ., ქართული აფრიკატები — წინაენისმიერი სისინა ხშულები ძ-ც-წ და წინაენისმიერი შიშინა ხშულები ჯ-ჩ-ჭ.

ყოველი აფრიკატი წარმოიღებება მარტივი ხშულისა და მის ზონაში წარმოებული ნაპრალოვანი ბგერის შეერთებად. ივარაუდება, რომ მჟღერ ხშულს უერთდება ნაპრალოვანი და ყრუ — ყრუ: დ+ზ→ძ, თ+ს→ც; დ+ჟ→ჯ; თ+შ→ჩ.

რამდენადაც აფრიკატების ხშვა არასრულია და ჰაერი პირიდან ნაწილობრივ ხშვის დროსვე გამოედინება, აფრიკატებს ნახევარ-ხშულებსაც უწოდებენ, რაც შეეხება სკდომას, იგი უფრო კარგად აქვთ გამოხატული მარტივ ხშულებს და ამიტომ ხშირად ტერმინებს „მსკდომი“, „ხშულ-მსკდომი“, მხოლოდ მარტივი ხშულების აღსანიშნავად ხმარობენ. ამის გათვალისწინებით, ხშულ ჩქამიერებში გამოიყოფა

ორი ძირითადი სახეობა: მსკდომები (ხშულ-მსკდომები, მარტივი ხშულები) და აფრიკატები (ნახევრად ხშულები, რთული ხშულები). ზ. ჯაფარიძე.

ჰელი, ეპიგრაფიკული საბუთების, ქვაზე შესრულებული იურიდიული აქტების აღმნიშვნელი ძველი ქართული დიპლომატიკური ტერმინი. გ-ის, როგორც სხვადასხვა დანიშნულების სიმბოლოს მნიშვნელობა მომდინარეობს უძველესი დროიდან, ხოლო როგორც იურიდ. ტერმინისა — ლათ. სიტყვიდან manus. გ-ის მნიშვნელობა გაარკვია და საგანგებოდ შეისწავლა აკად. ნ. ბერძენიშვილმა. გ-ის, როგორც დიპლომატიკური ტერმინის გამოყენების ორი ეტაპი გამოიყოფა — X—XI და XII—XIII სს. X—XI სს-ში ეს არის წარწერის ტექსტი, რ-იც საბუთს, რაიმე დადგენილებას წარმოადგენს, ხოლო XII—XIII სს-ში — სამეფო მიწათმფლობელობის გამომხატველი მატერ. ნიშანი — ქვის სტელა, რ-ზედაც შეიძლება წარწერაც იყოს ამოკვეთილი გარკვეულ სიმბოლოებთან (ხელის, ჯვრის, საგვარეულო ნიშნის გამოსახულებანი) ერთად, ან მხოლოდ სიმბოლოები, მაგრამ მათ შორის აუცილებლად — ხელის გამოსახულება. პირველი ეტაპის გ-ებიდან ცნობილია 9 საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან, მეორე ეტაპის გ-ებიდან კი — 16 (აქედან 7 — წარწერიანი, 9 — უწარწერო) — ყველა ქვემო ქართლიდან და ჯავახეთიდან, ანუ იმ ტერიტორიიდან, რ-იც ტრადიციულად სამეფო დომენს, სახასო ქვეყანას წარმოადგენდა. პირველი ეტაპის, ანუ XI ს. გ-ები: 1. კელი ბერისა და გიორგისა (შიდა ქართლი, მეჯუდის ხეობა. ზოგიერთი მკვლევარი მას XI ს. ან X—XI სს. ათარილებს); 2. გ. მუშალა გოგლეურისა (ფშავი, ს. გომეწარი. ზოგიერთი მკვლევარი მას ათარილებს X—XI სს.); 3. გ. სოფ. კრისისა (რაჭა, ამბროლაურის რ-ნი); 4. და სიმტიკე სტეფანესი (შიდა ქართლი, გორის რ-ნი, სოფ. ვარანთი); 5. კელი კალელთა (ზემო ჯანაღა, მესტიის რ-ნი, ფხოტრერი); 6. გ. მეფოველთა (იქვე, სოფ. ნაკიფარი); 7. გ-ის ფრაგმენტი (იქვე, სოფ. მაცხვარიში); 8. გ-ის დასაწყისი (იქვე, სოფ. ჩვაბიანი). მეორე ეტაპის, ანუ XII—XIII ს. გ-ები: 1. მეფე თამარის კელი (ჩხიკვეთის წარწერა); 2. მეფე თამარისა და ლაშას გ. (პრტენის წარწერა); 3. ლაშა-გიორგის გ. (გუ-ნია-ყალის წარწერა); 4. ლაშა-გიორგის გ. (ზრესკის წარწერა); 5. მეფე რუსუდანის გ. (არხოტის წარწერა);

6. მეფე რუსუდანის ჯ. (დიდი თონეთის წარწერა); 7. მეფეთა მეფის დავითის ჯ. (სალამოს წარწერა). ამათ გარდა, ცნობილია ხელის გამოსახულებიანი ცხრა სტელა — სამი სოფ. ჩხიკვათიდან (ორზე შერჩენილია წარწერის რამდენიმე ასო, ხოლო ერთი უწარწეროა — ხელის, ჯვრისა და ბაგრატიონთა საგვარეულო ნიშნის გამოსახულებით), ხუთი — წალკის რ-ნის სხვადასხვა სოფლებიდან და ერთი — სოფ. ჩუჩხიდან (ახალქალაქის რ-ნი).

I ეტაპის, X—XI ს. ჯ-ების ნიმუშები: 1. კელი ბერისა და გიორგისა: „სახელითა ღმრთისაჲთა. ესე კელი ჩუენ — რამინ და გიორგი დავწერეთ, ოდეს კოსტანტი ქართლისა გამგებელი იყო, ჩუენ ცხრა-ზმისკვეს კევისუფლად ვიყვენით. მას ჟამსა ავაგეთ წისქვილნი და ზემოთ სახლი ერთი. სამსახური ჰკიდევს ღ კაცი. ქრისტე, ადიდე ცისკარ, ამენ. ესე კელი მე, გიორგი დავწერე. ქრისტე, განმგებელი ორთავე ცხორებათაო...“; 2. კელი სოფელ კრიხისა: „ქ სახელითა ღმრთისაჲთა. ესე კელი დავწერეთ ჩუენ — კრიხმან სოფელმან: ვინცა ნაწირავი დაჰუთოს, საბერო და წილი საღმრთო და სააღაპო არა მისცეთ. კრულია ღმრთისა პირითა ვინცა მისცეს“; 3. კელი მიქაელ გორელდიანისა: „ქ. ესე კელი მე,

მიქაელ გორელდიანმან დავწერე. დიდება წმიდასა გიორგის, მეფოველთა პარვა დააგდეს“.

II ეტაპის, XII—XIII ს-ის ჯ-ების ნიმუშები: 1. ლაშა გიორგის კელი: „სახელითა ღმრთისაჲთა. ბრძანებითა ღმრთისა სწორთა თამარისა და გიორგისითა, ჭყონდიდლის, ზაქარია, შალვა, ოსიყმა, ვაჩესითა. ჯალაბაჲს მოჭირვებითა, სანობაჲს ძისა ინაჲსა კელითა დაჲსუა კელი ესე ღმრთისა სწორთა — მეფეთა მეფისა გიორგისი“; 2. მეფე რუსუდანის კელი (არხოტის წარწერა): „წმიდაჲ გიორგი კავთისაჲ. ქ. ესე ბრძანებჲ ჩემი არს — რუსუდან. ნებითა ღმრთისაჲთა აზადად და შეუვალი არს მამული მათი, ნასყიდით და შეწირულითა, საწესო. ნუ ვინ შლით ბრძანებასა“; 3. მეფეთა-მეფის დავითის კელი (სალამოს წარწერა): „ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვთმპყრობელი მეფეთა მეფე დავით“.

XIV ს-დან ჯ., როგორც დიპლომატიკური ტერმინი — გარკვეული კატეგორიის საბუთების აღმნიშვნელი, აღარ გვხვდება.

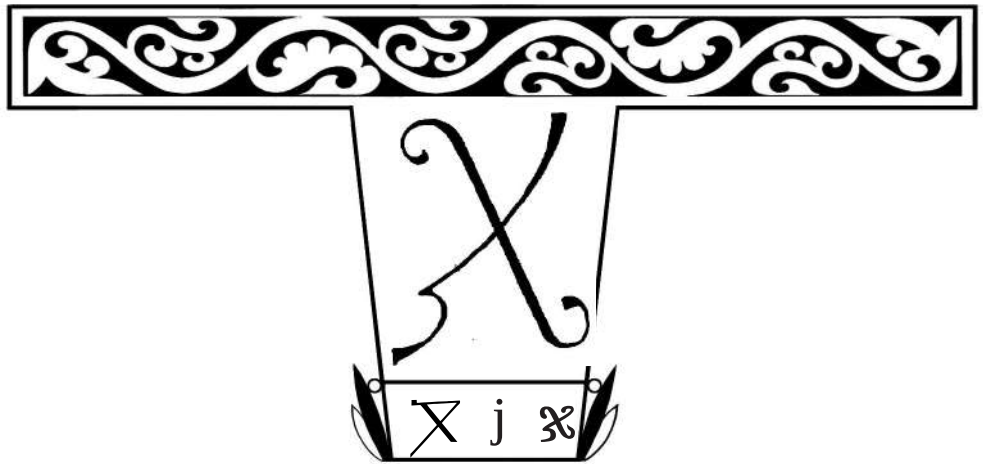
ლიტ.: ციხკარიშვილი ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959; ბერძენიშვილი ნ., მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, იხ. მისი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. III, თბ. 1966; ოთხმეზური გ., XII—XIII

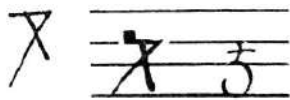
მეფე რუსუდანის კელი. არხოტის წარწერა.

საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981.

ვ. სილოგავა.

ჰ, ქართული ანბანის ოცდამეთორმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთექვსმეტე) ასო. მისი სახელია „ჰანი“; გრაფ. სიმბოლო წინაენის მიერი მჟღერი შიშინა აფრიკატისა. ასომთავრულში მას ჯვარედინი ფორმა აქვს — **ⴏ**. იგი ერთადერთი გამოწკლისია სხვა მთავრულ ასოებს შორის. ნუსხურში **ⴏ** მარჯვნივ არის გადახრილი, მხედრულში მომრგვალებული ფორმები აქვს. ნუსხურსა და მხედრულში **ჰ**. ქვედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა რვა ათასს (8000).

ჟავახიშვილი ივანე ალექსანდრეს ძე [11 (23). IV. 1876, თბილისი, — 18. XI. 1940, იქვე], ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939). 1895 დაამთავრა თბილ. გიმნაზია, 1899 პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტის სომხ.-ქართ.-ირან. განყ-ბა და იმავე წელს დატოვეს უნ-ტში საპროფესოროდ მოსამზადებლად. 1903 იანვრიდან პეტერბ. უნ-ტის პრივატ-დოცენტი იყო სომხ.-ქართ. ფილოლოგიის კათედრაზე. 1907 წ. 13 მაისს დაიცვა სამაგისტრო დისერტაცია თემაზე „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება“. 1907 ჰ-მა ჩამოაყალიბა პეტერბურგის (პეტროგრადის) უნ-ტის ქართ. სამეცნიერო წრე. ჰ-ის ხელმძღვანელობითა და ქართვ. მეცნიერთა ჯგუფის ინიციატივით 1918 თბილისში დაარსდა ქართული უნივერსიტეტი. 1918—19 იგი იყო ქართ. უნ-ტის

სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტის დეკანი, 1919—26 უნ-ტის რექტორი; 1921—30 — საქართვე. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზ-ბის თავ-რე, 1931-იდან — საქართვე. სახელმწ. მუზეუმის მეცნიერ-კონსულტანტი, 1936-იდან — ამავე მუზეუმის ისტ. განყ-ბის გამგე და კავკასიისმცოდნეობის სამეცნ.-კვლევითი ინ-ტის მეცნიერ-კონსულტანტი, 1937-იდან — რუსთაველის სახ. მუზეუმის დირექტორი.

ჰ-ის მეცნ. ინტერესები მოიცავდა არა მარტო ისტორიის კონკრეტულ საკითხებს, არამედ ქართველი ხალხის წარსულის თითქმის ყველა სფეროს.

ჰ-მა დიდი ამაგი დასდო მეცნ. ქართველოლოგიას. მან დატოვა ფუძემდებლური შრომები ისტ.-ფილოლ. მეცნიერების ყველა დარგში. აღსანიშნავია მისი ღვაწლი ქართ. ხელნაწერების შესწავლა-აღწერაში. ამ მიზნით ნ. მართან ერთად იმოგზაურა სინას მთაზე (1902) და გამოავლინა არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი.

ჰ. დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა ქართ. ენისა და დამწერლობის ისტორიას. ქართული პალეოგრაფია მან პირველმა დააყენა მკვიდრ მეცნ. ნიადაგზე. 1922 ქართ. პალეოგრაფიის ქვედა ფენაში უძველესი ქართ. ხელნაწერები გამოავლინა. მან საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ დაცული ხელნაწერების ერთი ნაწილი, ტრადიციული დათარიღების საპირისპიროდ, რამდენიმე საუკუნით ადრე შესრულებულად ცნო.

მან შეისწავლა სამართლის, საფას-საზომთა, მუსიკის, დამწერლობათმცოდნეობის, მევენახეობა-მეღვინეობის, ხელსაქმის, მშენებლობისა და სხვ. დარგების ძირი-

თადი ლექსიკა და მათი ანალიზის საფუძველზე საყურადღებო დასკვნები გამოიტანა აღნიშნულ დარგთა ისტორიის შესახებ. ქართვ. ხალხის მატერ. და სულ. კულტურის შესწავლისას ჰ. დიდ ყურადღებას უთმობდა ხალხში ჯერ კიდევ შემორჩენილი სათანადო რეალიებისა და შესაბამისი ლექსიკის გამოვლენა-თავმოყრას. ამ მიზნით მან 1935 მოაწყო ექსპედიციები (26 კაცის შემადგენლობით) საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და შეაგროვა ქვეყნის შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის დიდძალი მასალა, შეუდგა მის დამუშავებას ცალკეულ დარგთა მიხედვით. „მასალები შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის“ 1976—91 გამოიცა ხუთ ტომად (სულ 9 წიგნი). ამ მასალის საფუძველზე ჰ. ვარაუდობდა ენციკლოპედიური ტიპის შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ლექსიკონის მომზადება-გამოცემას. ჰ-მა საფუძველი შეუქმნა ქართ. ენის ისტ. ლექსიკონის შედგენას. დოკუმენტურ მასალაზე დაყრდნობით ადგენდა, თუ როდიდან იხმარებოდა ესა თუ ის სიტყვა ან ტერმინი ქართ. ენაში. სესხების ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში მიუთითებდა, საიდან იყო შემოსული სიტყვა და განიხილავდა მისი ფორმისა და მნიშვნელობის ცვალებადობას. ქართვ. ხალხის ისტორიის კვლევისას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ყველაზე სანდო და, გარკვეული თვალსაზრისით, ყველაზე ძვ. წყაროს — ენას. ამიტომაც იგი შეუდგა ქართ.-ქართველურ ენათა უძველესი აღნაგობისა და უძველესი ლექსიკური ფონდის შესწავლას. ამ მხრივ მიმართული დაკვირვებების საფუძველზე მიიჩნია მან აუცილებლად მთის იბე-

ი. ჯავახიშვილი.

რიულ-კავკ. ენათა მონაცემების გათვალისწინება. საყურადღებოა ის მეთოდოლოგიური პრინციპებიც, რეზესაც ზ. ყვრდნობოდა ქართულისა და მთის იბერიულ-კავკ. ენათა ნათესაობის დადგენისას. მან შეგნებულად აუქცია გვერდი ბგერათა შესატყვისობებს და ქართ.-კავკ. ენათა ნათესაობის მტკიცებისათვის ამ ეტაპზე ძირითადად მიიჩნია ხსენებულ ენათა გრამატიკულულებისა და ძირითა იგივეობის დადგენა.

ზ.-მა ქართულისა (ქართველური-სა) და მთის იბერიულ-კავკ. ენების ნათესაობის საკითხი ამ ენათა ძირითადი სტრუქტურული ნიშნებისა და მასალის ერთიანობის მიხედვით არსებითად დადებითად გადაწყვიტა. მისმა ენათმეცნ. გამოკვლევებმა ნათელყო, რომ ქართ. ენის სიღრმისეული შესწავლა შეუძლებელია მთის იბერიულ-კავკ. ენების მონაცემთა გათვალისწინების გარეშე და პირუკუ.

ზ. არჩეული იყო საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრად (1938). მიღებული ჰქონდა სახელმწ. ჯილდოები.

თხზ.: ახლად აღმოჩენილი უძველესი ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922, ტ. 2; პამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. — იქვე, 1923, ტ. 3; ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937 (თხზ. 12 ტომად, ტ. 10, თბ., 1992).

ლიტ.: ლომთათიძე ქ., ი. ჯავახიშვილი და ქართულისა და მთის იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ-გენეტიკური ურთიერთობის პრობლემა. — «ივე», XVI, თბ., 1968; როგავა გ., ივ. ჯავახიშვილის მიერ ხანმეტი ძეგლების აღმოჩენა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. — იქვე; ლომთათიძე ქ., ივ. ჯავახიშვილი და ქართული ენათმეცნიერების საკითხები. — «ივე», II, თბ., 1975; მეტრეველი რ., კვალი განათლებული, თბ., 1975; ივანე ჯავახიშვილი. ბიობიბლიოგრაფია, თბ., 1976; ივანე ჯავახიშვილი. ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბ., 2002; Ломтатидзе К. В., И. А. Джавахишвили В., Вопросы истории лексики грузинского языка, Тб., 1976.

ქ. ლომთათიძე.
რ. მეტრეველი.

ჯანაშვილი მოსე გიორგის ძე [19 (31). III. 1855, სოფ. კახი, საინგილო, — 19. IV. 1934, თბილისი], ისტორიკოსი, ენათმეცნიერი, პუბლიცისტი, პედაგოგი, საზოგადო მოღვაწე. 1865-იდან სწავლობდა კახის სამრევლო სკოლაში, 1868–72 — ზაქათალის სამაზრო სასწავლებელში, შემდეგ — თბილისის სას. სემინარიაში. 1878 გამოცდები ჩააბარა ქუთ. გიმნაზიაში

და მიიღო მასწავლებლის მოწმობა. 1875–1920 პედაგოგობას ეწეოდა ქუთაისსა და თბილისში. 1920-იდან მოღვაწეობდა თსუ-ში. იყო თსუ სიძველეთმცოდნეობის დამს. პროფესორი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო და ქართ. საენათმეცნ. საზ.-ბების საპატიო წევრი (1930). მრავალმხრივი იყო ზ.-ის მოღვაწეობის სფერო. მან დაგვიტოვა მნიშვნელოვანი ნაშრომები მეცნ. სხვადასხვა დარგში (ისტორია, ეთნოგრაფიკა, ლიტერატურა, სოფლის მეურნეობა, ბიბლიოლოგია, ლინგვისტიკა და სხვ.).

პრობლემეტიკის სიუჟეტი გამოიჩინა ზ.-ის ენათმეცნ. ნაშრომები. ქართ. დამწერლობის შექმნა, გრამატიკა, დიალექტოლოგია, ქართველურ ენათა შედარებითი შესწავლა, ქართველურ ენათა გენეალოგიური ურთიერთობა მსოფლიოს ენებთან, ქართველური და ჩრდილო-კავკ. ენების ნათესაობა, ეტიმოლოგიები, ლექსიკოლოგია — ის ძირითადი საკითხებია, რთაც იკვლევდა ზ.

ზ.-ის „ქართული გრამატიკა“ (1906) უდიდესი მნიშვნელობისაა ქართ. ენათმეცნ. აზრის განვითარების ისტორიისთვის. იგი უფრო მეცნიერული ხასიათისაა, ვიდრე სასწავლო. ძირითადი ნაწილებია ეტიმოლოგია (მორფოლოგია) და სინტაქსი. წიგნს ერთვის მეთაური სიტყვა და დამატება. სხვა გრამატიკოსებისაგან განსხვავებით, ზ. უფრო ვრცლად განიხილავს სიტყვაწარმოებას, უღლების ტიპებს, რთული წინადადების სინტაქსს. ქართ. ენის გრამატიკის საკითხები განხილულია მეგრულ-სვანურ ფორმებთან შეპირისპირებით, თუმცა ამ ნაშრომს მაინც ვერ მივჩინებთ ქართველურ ენათა შედარებით გრამატიკად: მოხმობილი მაგალითები ხშირად მარტივი შეპირისპირებაა და არა შედარებითი ისტ. კვლევის მაჩვენებელი.

ზ. ქართული დიალექტოლოგიური კვლევის ფუძემდებელია. 1896 გამოქვეყნდა მისი წიგნი „ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი“, რ-შიც დამატების სახით წარმოდგენილია 700-მდე ინგილოური სიტყვის განმარტება და გაანალიზებულია ამ დიალექტის ზოგიერთი თავისებურება. უფრო ვრცელი ნაშრომი მან საინგილოსა და ინგილოური დიალექტის შესახებ ცალკე წიგნად გამოსცა 1913 სახელწოდებით „საინგილო“.

მეგრულ-ლაზურსა და სვანურ ენებს, მთიელთა მეტყველებასთან ერთად, მკვლევარი ქართული ენის

დიალექტებად მიიჩნევდა. დიალექტებად დიფერენციაციის ქრონოლოგიური სქემა („ხე ქართლოსიანთა ენისა“) ზ.-ის მიერ ასეა წარმოდგენილი: ძველ (წინარე) ქართველურ ენას (ეს იგივე ქართული ენაა) პირველად გამოეყო სვანური (сванское нарѣчье), შემდეგ — მეგრულ-ლაზური (мингрельско-лазское нарѣчье), ხოლო გვიან, უკვე ახალ ქართველურ ენას — მთის დიალექტები (говоря горцев). სვანურისა და მეგრულ-ლაზურის დიალექტებად კვალიფიკაციისათვის ავტორი ემყარება ისტ.-კულტ. ვითარებას — ქართული ენა რელიგიის, პოლიტიკისა და ლიტერატურის ენა იყო ძველთაგანვე, თუმცა მისთვის ძნელი არ უნდა ყოფილიყო ზღვრის დადება ენასა და დიალექტს შორის. სქემიდან ჩანს, რომ სვანური, მეგრულ-ლაზური და მთიელთა მეტყველებები ერთი ტერმინით არ არის აღნიშნული, რადგან მკვლევრისათვის მათ შორის არსებული განსხვავება ხელშეშლებია. სვანური და მეგრულ-ლაზური უფრო მსხვილი ერთეულებია და მათ ავტორი „нарѣчье“-ს უწოდებს, მთიელთა მეტყველებას კი „говоря горцев“ დაარქვა. სვანურისა და მეგრულ-ლაზურის ქართული ენის დიალექტებად წარმოდგენა ზ.-ის პოზიცია უნდა იყოს რუსეთის პოლიტიკის პირობებში, რიც არღვევდა დაპყრობილ ხალხთა ეროვნულ ცნობიერებას.

ზ. თვლიდა, რომ „ქართველური ენა“ მონათესავე იყო ჩრდილო-კავკ. და ინდოევრ. ენებსა. აკად. ნ. მარის მოსაზრებას ქართულის სემიტურ ენებთან ნათესაობის შესახებ ზ. არ იზიარებდა. იგი პირველი იყო, ვინც გაააკრიტიკა ქართ.-სემიტური თეორია.

ზ.-ის ნაშრომებში ბევრია ეტიმოლოგიური ძიებები. ამისთვის მას გამოყენებული აქვს ძვ. ქართულის, დიალექტების, მეგრულ-ლაზურისა და სვანური ენების მასალა. ეტიმოლოგიები უმეტესად ხალხ. სასიათისაა, ბევრი მისაღება ან სადავო.

მეცნიერი უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართ. ლექსიკოგრაფიის განვითარებას. ხელნაწ. ინ-ტში დაცულია ზ.-ის მიერ შედგენილი სხვადასხვა სახის სალექსიკონო მასალა (ქართულ-მეგრულ-სვანური, რუსულ-ქართული, „ვეფხისტყაოსნის“ განმარტებითი ლექსიკონი, პეტრიწის ლექსიკონი, სუმერული ლექსიკონი...). აქვე ინახება ქართ. ენის განმარტებითი

მ. ჯანაშვილი.

ს. ჯანაშია.

ლექსიკონი, რ-შიც შეტანილია 105 ათასამდე ლექსი. ეს ვრცელი ნაშრომი ჯ-მა სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში დაასრულა.

ქ. გენებაშვილი.

ჯანაშია სიმონ ნიკოლოზის ძე [13 (26). VII. 1900, სოფ. მაკვანეთი, ოზურგეთის რ-ნი, — 15. I. 1947, თბილისი, დაკრძალულია მთაწმინდაზე], ისტორიკოსი, ენათმეცნიერი — ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტი. საქართვე. მეცნ. აკადემიის პირველი შემადგენლობის აკადემიკოსი (1941), აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი (1941—47), სსრკ მეცნ. აკადემიის ნამდვ. წევრი (1943), ისტ. მეცნ. დოქტორი (1938), პროფესორი (1935), საქართვე. მეცნ. დამს. მოღვაწე (1946). 1922 დაამთავრა თსუ სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტი ორი განხრით: ისტორიულითა და ენათმეცნიერულით; ი. ჯავახიშვილის წარდგინებით დატოვებულ იქნა საპროფესოროდ მოსამზადებლად. ჯ. სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა თსუ-ში (1926—47); იყო საქართვე. ისტ. კათედრის გამგე (1935—46), ენიმკის (1936—41), ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინ-ტის (1941—47), ენათმეცნ. ინ-ტის დირექტორი (1941—43). სამეცნიერო მომზადება გაიარა ი. ყიფშიძის, ა. შანიძის, გ. ახვლედიანისა და სხვ. ხელმძღვანელობით. 1923-იდან აქტიურად მონაწილეობდა საენათმეცნ. საზ-ბის დაარსებასა და მუშაობაში; 1926-იდან მუშაობდა ტერმინოლოგიურ კომისიაში. ჯ-ს დაინტერესება ქართ. სალიტ. ენის განვითარებისა და ნორმალურიზაციის საკითხებით გამოიკვეთა ჯერ კიდევ მის სადიპლომო ენათმეცნ. ნაშრომში («შეთანხმებისა და მართვის წესები „ქართლის მოქცევაში“»). მის მიერ სხვადასხვა დროს (1932—36) შემუშავებულ ენობრივ ნორმათაგან სამი შესულია „თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებში. I“ (1970). 1946—47 ჯ. იყო საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი კომისიის თავ-რე; ეკუთვნის „თანამედროვე ქართული ენის სალიტერატურო ერთიანი სავალდებულო ნორმების დადგენის პრინციპები“ (1946); იყო „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ კომისიის წევრი.

ქართ.-ქართველურ ენათა გარდა, ჯ. იკვლევდა მთის იბერიულ-კავკ. ენათა ისტ. და სტრუქტურის საკითხებს. მის ერთ-ერთ პირველ გამოკვლევას „კიდევ ერთი ნაშთი ხანმე-

ტობისა თანამედროვე ქართულში“ (1923) მოჰყვა 180-ზე მეტი შრომა და მისივე რედაქციით გამოცემული 50-მდე ნაშრომი (მ. შ. ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, გ. წერეთლის, პ. ინგოროყვას, მ. ხუბუას საენათმეცნ. ნაშრომები). ჯ-ს რედაქციით გამოვიდა (1941) შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ დ. გულიასელი აფხაზური თარგმანი. მასვე ეკუთვნის (დ. გულიასთან თანაავტორობით) „ქართული ენა აფხაზური სკოლებისათვის“ (3 გამოც. — 1938, 1939, 1944).

ჯ-ს ქართ. და ქართველურ ენებისადმი მიძღვნილ ნაშრომთაგან აღსანიშნავია „მრავლობითი რიცხვის-თა, -თ სუფიქსის ეტიმოლოგიისათვის“; შრომაში „სვანურ-ადილეური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხედრები“ (1942) ქართველურ და ადილურ ენათა სხვადასხვა პარალელებია დაძებნილი; ნაშრომში „ჩერქეზული (ადილეური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიკაში“ (1940) გარკვეულია ზოგი ქართ. ტოპონიმის ისტორია და სხვ. ჯ-მ მნიშვნელოვანი შრომები უძღვნა ქართ. ისტ.-კულტ. ტერმინების, გვარსახელთა, გეოგრ. თუ სატომო სახელთა გავრცელებას, წარმომავლობასა და ეტიმოლოგიებს. ამ მხრივ გამოსარჩევია: „თაბალ-თუბალი-ტიბარენი, იბერი“ (1937), „ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის“ (1939), „ეგნატე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის“ (1935) და სხვ. მან კრიტიკულად შეისწავლა და გამოსცა (1925) ძვ. ქართ. ტექსტი „ცხოვრებაჲ საბა ასურისაჲ“. ჯ-სვე ეკუთვნის გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“, გ. შარვაშიძის, ს. გორგაძის, მ. ჯანაშვილისა და სხვ. შესახებ.

ჯ. ჩვენში პირველთაგანია, ვინც მთის იბერიულ-კავკ. ენებს სწავლობდა ადგილზე, სავსე პირობებში; ჯერ კიდევ სტუდენტობიდან, 1921-იდან, მან დაიწყო აფხაზური ხალხ. სიტყვიერების ნიმუშების შეგროვება, 1929-იდან კი — აფხაზურ — ადილური, ნახური და დაღესტნური ენებისა. ჯ. ითვლება აფხ.-ადილურ ენათა მეცნ. შესწავლის ფუძემდებლად. მის ნაშრომებში განხილულია ქართველურ და აფხ.-ადილურ ენათა ფონეტიკა-მოროლო., სინტაქსისა და ლექსიკის საკითხები, ენათა ნარევობის პრობლემა, ქართველურ ენათა ისტ.-გენეტიკური ურთიერთობა სხვა იბერიულ-კავკ. ენებთან, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, ამ ენათა ურთიერთობა ძვ. აღმოსავლეთის მკვიდ-

რთა — ხეთა-სუბარების, ხალდების ენებთან. ენობრივ სინამდვილეს ჯ. იკვლევდა როგორც ისტორიისათვის დამხმარე აუცილებელ მასალას და, აგრეთვე, როგორც დამოუკიდებელ ლინგვისტურ ობიექტს.

ჯ. იყო ორგზის სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1943, 1947); მიღებული ჰქონდა სახელმწ. ჯილდოები.

თხზ.: შრომები, ტ. III—VI, თბ., 1959—88.

ლიტ.: თოფურია ვ., ს. ჯანაშია როგორც ენათმეცნიერი. — აკად. ს. ჯანაშია, თბ., 1949; მესხია შ., საქართველოს ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი, თბ., 1960; სიმონ ჯანაშია (1900—1947): ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ.: მ. ბარკაძე, ე. დოლიძე, თბ., 1976; ლომთათიძე ქ., ს. ჯანაშია — ენათმეცნიერი. — «იკვ», XXIV, თბ., 1985; ლორთქიფანიძე მ., ჯანაშია სიმონ ნიკოლოზის ძე. — ქსე, ტ. 11, თბ., 1987.

გ. ბურჭულაძე.

ჯაფარიძე ზურაბ ნიკოლოზის ძე (19. II. 1930, თბილისი, — 16. VIII. 2000, იქვე), ენათმეცნიერი, ზოგადი ენათმეცნიერების, ზოგადი და ექსპერიმენტული ფონეტიკის სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1947), გელათის აკად. აკადემიკოსი, პროფესორი. 1968—2000 ხელმძღვანელობდა არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნ. ინ-ტის ექსპერ. ფონეტიკის ლაბორატორიას. იყო მრავალი სამეცნ. საბჭოსა და საზ-ბის წევრი, საერთაშორისო სამეცნ. კონგრესებისა და სიმპოზიუმების მონაწილე, სადოქტორო და საკანდიდატო დისერტაციების კონსულტანტი და ხელმძღვანელი, კითხულობდა ზოგადი და ექსპერ. ფონეტიკის კურსს თსუ-ში.

ჯ-მ 1954 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი კავკასიური ენების სპეციალობით. 1954—57 იყო სსრკ მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტის ასპირანტი. 1954 დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია ზუნძური ენის დიალექტოლოგიის საკითხებზე, 1974 — სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „პერცეფციული ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“.

ჯ. იკვლევდა ზოგადი და ექსპერ. ფონეტიკის, ზოგადი ენათმეცნ., ქართული ენის ფონეტიკის, სისტემის, ბავშვთა მეტყველების, ადამიანისა და მანქანის დიალოგის, მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის, ზუნძური ენის ფონეტიკის, გრამატიკისა და ლექსიკის აქტუალურ საკითხებს.

განსაკუთრებულია ჯ-ის როლი ახალი დარგის — პერცეფციული ფონეტიკის შექმნაში. მან ჩამოაყალიბა აღნიშნული დარგის ცნებათა სისტემა და შესაბამისი ტერმინოლოგია, პერცეფციული ფონეტიკის

ზ. ჯაფარიძე.

საკითხებზე დაწერა პირველი მონოგრაფიული გამოკვლევა, სადაც გამოვლენილია მრავალი ახ. ფაქტი და კანონზომიერება, ლინგვისტიკის კვლევის სფეროში შემოტანილია ახ. უბანი — ბგერათა აღქმა და მასთან დაკავშირებული ქვეცნობიერი პროცესები; მიღებული შედეგები თანამედროვე ფონოლოგიურ მოძღვრებათა რიგ ფუნდამენტურ დებულებას ეჭვქვეშ აყენებს.

ჰ.-მ გზა გაუკვალა მეცნიერულად სრულიად შეუსწავლელ სფეროს, რაც ადამიანის ამეტყველების უნარის პირველი ნიშნების გამოვლენას უკავშირდება. ექსპერიმენტის არაორდინარული შედეგებითა და თამამი ინტერპრეტაციით, მან სხვადასხვა ეროვნების ახალშობილთა ტირილის ფიზიკურ მახასიათებლებში სხვაობა მშობლიური ენის ფონეტიკასთან კავშირით ახსნა, რაც დედანაზე ბავშვის ამეტყველების აუცილებლობას მეტ ბუნებრიობას სძენს.

ჰ. წარმატებით მუშაობდა ქართ. ენის კომპლაცური სინთეზის საკითხებზე. აქაც ბევრი საინტერესო იდეისა და მიგნების ავტორი იყო.

ჰ.-ს ეკუთვნის აგრეთვე წერილების საინტერესო სერია, რ-იც ქართ. ენის სიწმინდის დაცვის საკითხებს ეხება. ამ გონებამახვილურ სტატიებში იგრძნობა მშობლიური ენის ღრმა ცოდნა, დიდი სიყვარული, მწვერლოლი ალღო და ნიჭი.

თხზ.: პერცეფციული ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1975; Перцептивная фонетика (основные вопросы), Тб., 1985; Некоторые наблюдения над плачем новорожденных разнй национальностей. — «მეტყველების ანალიზის საკითხები», VI, თბ., 1982 (=On Spectral Differences in the Cry of Newborns of different nationalities).

გ. კვარაცხელია.

ჰაჰჰანიძე პოლიკარპე პარმენის ძე (28. VIII. 1910, სოფ. ინაშაური, ვანის რ-ნი, — გარდ. წელი უცნობია), ენათმეცნიერი. 1930 წარჩინებით დაამთავრა ქუთ. სამრეწველო ეკონ. ტექნიკუმი. 1932—33 მუშაობდა სოფ. გეგუთის ახალგაზრდობის სკოლაში ქართ. ენისა და ლიტ-რის მასწავლებლად. 1937 წარჩინებით დაამთავრა ქუთ. სახელმწ. პედ. ინ-ტის ქართ. ენისა და ლიტ-რის ფაკ-ტი, 1940 ასპირანტურის სრული კურსი. ქართულ ენაში კითხულობდა ლექციებს ჯერ სოხუმის სახელმწ. პედ. ინ-ტში, ხლო 1946-იდან — ქუთ. სახელმწ. პედ. ინ-ტში. 1969-იდან იყო ქართ. ენის კათედრის გამგე.

ჰ. ავტორია 60-მდე სამეცნ. შრომისა; იკვლევდა ძვ. ქართ. ენას. საყურადღებოა მისი მონოგრაფია „ზმნათა პირველი სერიის ფორმათა წარმოება ახალი აღთქმის წიგნების ერთი ძველი ხელნაწერის მიხედვით“, «გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტრის „სწავლანის“ ანუ „ოქროს წყაროს“ ახალი ნუსხის აღმოჩენის გამო» და სხვა.

გამოსაქვეყნებლად მოამზადა პირველი ქართ. თარიღიანი ხელნაწერის „სინური მრავალთავის“ (864) სიტყვათა და გრამატ. ფორმათა საძიებელი (სიმფონია-ლექსიკონი). ჰ. დანტერესებული იყო დიალექტოლოგიის საკითხებით. საყურადღებო გამოკვლევები მიუძღვნა გურული და აჭარული დიალექტების თავისებურებებს, რთა საფუძველზედაც მოამზადა ვრცელი მონოგრაფია „გურული დიალექტი აჭარულთან მიმართებით“ (ქუთ., 1970).

ჰ.-მ ცალკე წიგნად გამოსცა „გურული დიალექტი“, რ-ის I ნაწილში წარმოდგენილია ტექსტები, ლექსიკონის მასალები.

ლ. კვანტალიანი.

ჰვარტ **მნა**, შეზღუდული რაოდენობის სიტყვები, რ-თაც ხევსურთა ხუცეს-ქადაგ-მკითხავნი ღვთისმსახურებისას ხმარობდნენ. ჰ. მ. შეიქმნა რიტუალის გაზეზუნებრივების მიზნით. ამ „ენისათვის“ ნიშანდობლივია არქაიზაცია, სიტყვათა გადატანითი მნიშვნელობით ხმაება და კომპოზიცია. სიტყვათა დიდი ნაწილი სახელებია: დედემზდელი („დედა“), მამა-მეგებარი || მამა-მზდელი („მამა“), ბოიონი („ქალიშვილი“), ვერცხლის ბურთვი || ვერცხლის ღილი („ვაჟიშვილი“), მონაგონი („შვილები“), მუჭანი („ხელები“), საგაგავნი („ფეხები“), სახედავნი („თვალები“), მალიკა („ენა“), ფერცხებულნი („ბარელი ქალი“), ქორიანნი („რუსები“), სულწმიდა („მიცვალებული“), ცივი („ცხედარი“), ჭიშმარიტი || მეჭიშმარიტი („ხუცესი“), მეენე („ქადაგი“), საოცარი („სიზმარი“), მანანანი („ცრემლი; ნამი“), ბუბუნა || ჭარმანიში („ხარი“), კიკინძალაღი („თხა“), რქამალაღი („ვაცო“), რქაჯანგიანი („ვერძი“), ჭლიკმირგვალი („ცხენი“), რემა („კვიცი“), მწკავანი („კატა“), მუცლით მქანავი („გველი“); ალვანი || შტომალაღნი („ჯვარის ტყე“), ფერუგლელნი („ფიჭვები“); მზექალი („მზე“), ცვარ-ნამი („წვიმა“), ფიფქნი („თოვლი“), მაშხარა („ცეცხლი“), ბორაყი („დროშა“), თეთრეული („ვერცხლუღი“), საქუხარი („თოფი“).

არის ზმნებიც: გააუსუსურებს („მოკლავს“), დაზემს („იტყვის“), გააბუკრეულებს („გაანადგურებს“), მალიაობს („ლაპარაკობს“).

ჰ. მ-ის სიტყვებიდან ზოგი ჩვეულებრივ მეტყველებაშიც (უბრატესად — პოეზიასა და ხმითნატირლებში) იხმარება როგორც ერთგვარი მხატვრულ-სტილისტიკური სამკაული.

ლიტ.: ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954.

ალ. ჭინჭარაული.

ჰვრის მონასტერი, შუა საუკუნეების ქართული რელიგიური და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრი პალესტინაში. აშენდა XI ს. — 1030—50-იან წლებში იერუსალიმის მახლობლად (ამჟამად ქალაქის ფარგლებშია მოქცეული). ახ. სამონასტრო ცენტრის შექმნას (იხ. პალესტინის ქართული მონასტრები) გარკვეულმა ფაქტორებმა შეუწყო ხელი. სახელდობრ, XI ს-ის I ნახ-ში პალესტინაში მდგომარეობა შეიცვალა. შეიქმნა ინტენსიური სამონასტრო ცხოვრების პირობები. აქ მოღვაწე ქართველთა შორის გაჩნდა აზრი, დაეარსებინათ ახ., მძლავრი კერა, რ-იც წარმართავდა მათ ცხოვრებასა და საქმიანობას პალესტინაში და აღადგენდა დაკარგულ პოზიციებს. ამ იდეის ალორმინების მნიშვნელოვანი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე იმდროინდელი საქართველოს პოლიტ. აღმავლობა და ის ახ. ორიენტაცია, რ-იც ქართ. ეკლესიამ აირჩია, კერძოდ, მისი გადასვლა ე. წ. კონსტანტინოპოლურ წესზე, ანუ ბიზანტიის საეკლესიო-სარწმუნოებრივ ტრადიციაზე, რაც საქართველოს ბიზანტ. კულტურის ათვისებას უქადდა. ახალი კერა თავიდანვე შეუდგა ამ ორიენტაციის დამკვიდრებასა და განმტკიცებას.

იერუსალიმის ჰ. მ-ის მშენებლობა დაკავშირებულია ადრე საბას ლავრაში მოღვაწე შავშელი ბერის — გიორგი-პროხოროს სახელთან, რ-იც ხელმძღვანელობდა მონასტრის მშენებლობას და წარმართავდა მის საქმიანობას XI ს. 60-იანი წლების დამდეგამდე. საფიქრებელია, გიორგი-პროხოროს შემწეობით და მითითებითაც კი ჯვარელ მოღვაწეს გაბრიელ ტფილელს (შემდეგში — შეპანელს) აეშენებინა მეორე ქართ. სკრიპტორიუმი — შეპანის უდაბნო (ტრანსიორდანი), რ-თანაც ჰ. მ-ს მჭიდრო თანამშრომლობა ჰქონია (ე. მეტრეველი).

დაარსებისთანავე ჰ. მ. გახდა ქართველთა ძირითადი კულტ.-საგანმ. და მწიგნობრული კერა პალესტინაში.

ესტინაში. იგი მესვეურობდა ქართ. კოლონიის ცხოვრებას, იცავდა ქართველთა უფლებებს და საქართველოს პოლიტიკ. პრესტიჟს. ამიტომ ზ. მ-ის ეკონომ. და უფლებრივ მდგომარეობაზე ზრუნვა ქართ. სახელმწიფოს პოლიტიკ. და კულტ. პროგრამის ნაწილი გახდა, რითაც აიხსნება ის დიდი მატერ. და მორალური მხარდაჭერა, რ-იც მონასტერს ჰქონდა საქართველოდან. მაგრამ, მიუხედავად სახელმწ. ზრუნვისა, მას მრავალგზის დასდგომია მძიმე პერიოდები. მონასტრის ისტორია არის ჯაჭვი დაკარგული უფლებებისა და პოზიციების აღდგენისათვის წარმატებული თუ წარუმატებელი ბრძოლისა, რ-იც XVIII ს-ში მონასტრის ბერძენთა ხელში გადასვლით დასრულდა.

გიორგი-პროხორემ ჯერ კიდევ მონასტრის მშენებლობის პროცესში ჩაუყარა საფუძველი წიგნსაცავს, რ-ისთვისაც მისი დაკვეთითა და მზრუნველობით პალესტინისა და სხვა რეგიონების სავანეებში მზადდებოდა ხელნაწერები. ეს პროცესი შემდეგ გაგრძელდა თვით ზ. მ-ში; ინიციატორი და ხელშემწყობი თავად გიორგი-პროხორე იყო. ზ. მ-ში მოღვაწეობდნენ ცნობილი მწიგნობრები, კალიგრაფები და შემოსვლები, რ-თა ხელით არის გადაწერილი და დამზადებული სას. მწერლობის არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი. აქ გადაიწერა გრიგოლ ღვთისმეტყველის, ბასილი დიდისა და სხვ. თხზულებანი, დეკემბერ-თებერვლის „თვენი“ და ა. შ. გიორგი-პროხორეს თაოსნობით შეიქმნა „პალესტინის პატერიკის“ ქართული ნუსხა, რ-იც მრავალი ძეგლის თარგმანს შეიცავს. გიორგი-პროხორეს სიცოცხლეში დამზადებულ ხელნაწერთაგან ცნობილია აგრეთვე პარაკლიტონი (1061) და სახარება (1062). მწიგნობრული საქმიანობა მონასტერში შემდეგაც გრძელდებოდა. XI ს. II ნახ-ში დამზადდა სვინაქსარი, რ-შიც შეტანილია როგორც ალაპები, ისე ქართველ მოღვაწეთა სვინაქსარული „წამება-ცხოვრების“ ტექსტები. 1141—56 აქ გადაიწერა „სტოლიერი“, 1155 — გიორგი მთაწმიდელის დიდი სვინაქსარი. მონასტერში იქმნებოდა ორიგინალური თხზულებებიც: „პროხორეს ცხოვრება“ (XI ს.), „ლუკას წამება“ (XIV ს.), „ნიკოლოზ დვალის წამება“ (XIV ს.) და სხვ. მრავალი. სამონასტრო ბიბ-კის შევსება, მიუხედავად მონასტრის მრავალგზის დარბევისა

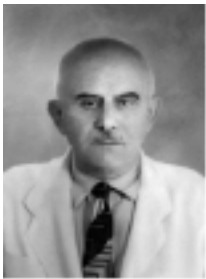
და სამონასტრო ცხოვრების შეფერხებისა, გრძელდებოდა XVIII ს-მდეც კი. მონასტრის ხელნაწერთა კოლექციაში იშვიათი მრავალფეროვნებითა და სისრულით აისახა ქართ. სას. მწერლობის განვითარების უმნიშვნელოვანესი ეტაპები, ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდლების, ეფრემ მცირისა და სხვ. მოღვაწეთა შემოქმედება. სწორედ ამ კოლექციის წყალობით შემორჩა ქართ. მწერლობასა და ისტორიას მრავალი ლიტ. თუ ისტ. ძეგლი. საკმარისია დავასახელოთ გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, იოანე მინჩხის შემოქმედება, მრავალტომიანი საგალობლების კრებულის — „თვენის“ პირველი რედაქცია, მთელი რიგი აგიოგრაფიული თხზულებები და სხვ. იერუსალიმური კოლექციის უნიკალურობას მოწმობს ხელნაწერებზე შემორჩენილი, მდიდარი ინფორმაციის შემცველი ანდერძ-მინაწერები, ასევე სხვადასხვა დროის მრავალრიცხოვანი ისტ. ხასიათის მინაწერი და მოსახსენებლები. ეს მასალა უმნიშვნელოვანესი წყაროა ისტ.-ლიტ. საკითხების კვლევისათვის. მონასტრის კოლექციის ძირითადი ნაწილი ამჟამად იერუსალიმის საპატრიარქო ბ-კაშია დაცული. ბევრი ხელნაწერი, რ-ებიც ოდესღაც ზ. მ-ის წიგნსაცავის (ან სხვა სავანეთა) კუთვნილება იყო, დროთა ვითარებაში დაიკარგა. XVIII ს. შემდეგ ერთი ნაწილი გაიტანეს იერუსალიმიდან და ამჟამად სხვადასხვა (თბილისის, ქუთაისის, პეტერბურგის, ვენის, პარიზის, ლონდონის, ოქსფორდის, ვაშინგტონის, კრაკოვის) წიგნსაცავებშია მოხვედრილი. სხვადასხვა დროს საქართველოში ჩამოიტანეს აგრეთვე იერუსალიმის კოლექციის მრავალი ხელნაწერის მიკროფირი, რამაც მნიშვნელოვნად განსაზღვრა წარმატებული კვლევა ქართველოლოგიის დარგებისა.

ზ. მ. საკმაოდ სრულად არის შესწავლილი (ჩ. გაბაშვილი, გ. ავალიშვილი, ნ. რუბინაშვილი, პ. უსპენსკი, რ. ჟანენი, კ. კეკელიძე, მ. თარხნიშვილი და სხვ.). იერუსალიმის ქართ. კოლექცია მეტ-ნაკლები სისრულით აღწერეს ნ. რუბინაშვილმა (1845), ა. ცაგარელმა (1883), ნ. მარმა (1902). ბოლო აღწერის (1924—26) მიხედვით, რ-იც რ. ბულიკს ეკუთვნის, კოლექცია 158 ქართ. ხელნაწერს ითვლის. ამჟამად ხელნაწ. ინ-ტში გამოსაცემად მზადდება იერუსალიმის კოლექციის ვრცელი მეცნ. აღწერილობა.

ლიტ.: მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962; მისივე, შეჰანის უდაბნო — XI საუკუნის უცნობი ქართული სკრიპტორიუმი პალესტინაში. — «მრავალთავი» (ფილოლ.-ისტ. მიგბანი), V, თბ., 1975; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1980.

ლ. ხეცურიანი.

ჯიქია სერგი სიმონის ძე [20. X (1. XI) 1898, სოფ. ონოლია, მარტვილის რ-ნი, — 6. XII. 1993, თბილისი], აღმოსავლეთმცოდნე, თურქოლოგი. ფილოლ. მეცნიერებათა დოქტორი (1956), პროფესორი (1958), საქართვე. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1969), მეცნ. დამსახურებული მოღვაწე (1961). 1923 დაამთავრა თსუ სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტი ენათმეცნიერების განხრით. სტუდენტობის წლებშივე (1923) აირჩიეს „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების“ წევრად. 1926 ა. შანიძის წინადადებით დატოვეს თსუ-ში თურქ. ფილოლოგიაში პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1927—29 სტამბოლის უნ-ტის მსმენელი იყო. 1929—32 — ნ. მარის სახ. ენისა და აზროვნების ინ-ტის ასპირანტი. პარალელურად, 1930—36, დოცენტის სტატუსით, კითხულობდა თურქ. ენას ლენინგრ. უნ-ტსა და აღმოსავლურ ენათა სახელმწ. ინ-ტში. 1934—36 იყო ენისა და აზროვნების ინ-ტის პირველი თანრიგის მეცნ. თანამშრომელი. 1936 დაბრუნდა თბილისში და დაინიშნა თსუ-ის აღმოსავლურ ენათა, 1945-იდან კი თურქოლოგიის კათედრის გამგედ, რ-საც განაგებდა 1973-მდე. იყო აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტის პირველი დეკანი (1945—53) და ყველა თურქოლოგიური დისციპლინის პირველი ლექტორი. პარალელურად მუშაობდა ენათმეცნ. ინ-ტის მახლობელი აღმოსავლეთის ენების განყ-ბის უფროს მეცნ. თანამშრომლად. 1960-იდან გარდაცვალებამდე აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტში ხელმძღვანელობდა თურქოლოგიის განყ-ბას. იყო საქართვე. ისტორიის უცხოური წყაროების კომისიის თურქ. სერიის რედაქტორი, სსრკ მეცნ. აკადემიასთან არსებულ თურქოლოგთა საბჭოს კომიტეტის, ქსე-ის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი, მონაწილეობდა სხვადასხვა სამეცნ. საბჭოების მუშაობაში. ზ-ს გამოქვეყნებული აქვს 150-ზე მეტი ნაშრომი. მრავალმხრივი იყო მისი სამეცნ. მოღვაწეობა: ქართ.-თურქ. და ქართ.-აზერბ. ენობრივი და კულტ.-ისტ. ურთიერთობანი,

ს. ჯიქია.

აღმ. ანატოლიისა და აზერბ. დიალექტები, ოსმ. ენის ისტ. საკითხები, ლაზური ტექსტების ჩაწერა და თურქ.-ლაზური თუ თურქ.-სომხ. ენობრივი კონტაქტების დადგენა, საქართვე. ისტ. გეოგრაფია და ონომასტიკონი, ქართ.-თურქ. და თურქ.-ქართ. ლექსიკონების, თურქ. ქრესტომათიებისა და აზერბ. სკოლები-სათვის სახელმძღვანელოების შედგენა, საქართველოსა და, საერთოდ, კავკასიის შესახებ ისტ. ცნობების შემცველი ოსმ. დოკუმენტების, ნარატიული წყაროებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების პუბლიკაცია-კომენტირება, ოსმ. დიპლომატიისა და პალეოგრაფიის საკითხების კვლევა. 1926—27 და 1931—36 შესწავლა მესხეთის თურქულენოვანი მოსახლეობის ენობრივი თავისებურებები. ზ.-ს მიერ ჩაწერილ ტექსტებსა (ან მეტყველების ნიმუშებს) და სტატიებს — „Об одном морфологическом явлении в ахалцхском наречии анатолийского турецкого языка“, „ბრძანებითი კილოს წარმოებისათვის აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქულ დიალექტებში“, „მესხეთის ქართული მოსახლეობის თურქული მეტყველების ზოგიერთი თავისებურება“ — გადამწვევით მნიშვნელობა აქვს ე. წ. „თურქი მესხების“ რეპატრაციის სწორად წარმართვისათვის. სტატიებით — „კოლექტიური შრომის ერთი ქართული ტერმინისათვის თურქულ ენებში“, „ლაზური სიტყვის წარმოშობისათვის“, „შენიშვნები „სიმინდ — სემიდალის“ შესახებ“, „აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან“, „აღმოსავლური წარმოშობის ზოგიერთი სიტყვის განმარტება“, „ერთი ფონეტიკური კანონზომიერებისათვის ქართულში“, „О грузино-азербайджанских языках // взаимоотношениях“ — გაიკვია, რომ ქართულიდან თურქულსა და აზერბაიჯანულში შესულა ძირითადად სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული ტერმინები, ქართულში კი ამ ენებიდან შემოსულია მეცხოველეობასა, მეთევზეობასა და კულინარიასთან დაკავშირებული ლექსემები. ზ.-ს ვარაუდით, ტერმინი „არგონავტი“ მომდინარეობს ტოპონიმიდან ეგრისი // აგრისი // აგრონი. მრავალმხრივ საყურადღებოა ლინგვისტური გამოკვლევები: „ეგლია ჩელები (XVIII ს.) ლაზურისა და ლაზების შესახებ“ (1954), „თურქული ლექსიკური კალკები ლაზურში“ (1964), „თურქული სინტაქსური კალკები ლაზურში“ (1967), „თურქული ბგერათვადმოცემისათვის ლაზურში“ (1974), „თურქული ლექსიკური ელემენტებისათვის ლაზურში“ (1975). თურქ. ენის ისტ. ფონეტიკის, მორფოლ. და ლექსიკის, ისტ. დიალექტოლოგიის შესასწავლად უაღრესად საინტერესო აღმოჩნდა ქართული ანბანის ნიშნებით დაწერილი „XVIII ს-ში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი“. ზ.-მ გამოავლინა თურქ. წარმომავლობის სომხური გვარები, ორჯერ გამოსცა ქართ.-თურქ. და თურქ.-ქართ. ლექსიკონები, თურქ. ქრესტომათიები. სტატიებში „XVIII საუკუნის თურქული წარწერა ქუთაისიდან“, სხვა მნიშვნელოვან ისტ. ფაქტებთან ერთად, დაადგინა, რომ გრაფიკული სოველები იყვნენ კივიანები — ქართვე. აზნაურები ქუთაისიდან.

საერთაშორისო მასშტაბით „უმადლესი რეპუტაციის თურქოლოგის“ სახელი მეცნიერს მოუტანა სიაკათის კრიპტოგრაფული ხელით დაწერილი ფისკალური წიგნის „გურჯისტანის ვილაფეთის დიდი დავთრის“ პუბლიკაციამ: წიგნი I. ოსმალური ტექსტი (1947), წიგნი II. ქართული თარგმანი (1941), წიგნი III. გამოკვლევა — ხელნაწერის აღწერილობა, შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის (1958). IV წიგნი — „ქართული საკუთარი სახელების გადმოცემა თურქულ ტრანსკრიფციაში“ — დღემდე გამოუქვეყნებელი რჩება. დიდი რეზონანსი ჰქონდა ნაშრომს „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ“ (1964). ზ.-მ ამოიკითხა და პირველად გამოაქვეყნა მრავალი ოსმ. დოკუმენტის — ფირმანების, ჰუკუმების, ბერათების, ჰუჯათების და სხვ. ქართ.-თურქ. ისტ. ურთიერთობის ამსახველი დოკუმენტის მეცნ. ტექსტი. გამოსაცემად მომზადებას საჭიროებს ს. ჯიქიას უკანასკნელი ფუნდამენტური ნაშრომი „თბილისის (ქართლის) ვილაფეთის დიდი დავთარი“.

ლიტ.: წერეთელი გ., სერგი ჯიქიას ცხოვრება და მოღვაწეობა. — «აღმოსავლური ფილოლოგია», III, თბ., 1973; სერგი ჯიქია. ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ. ი. დუღუაშვილი, თბ., 1984; აბულაძე ც., აკადემიკოსი სერგი ჯიქია. — «ენათმეცნიერების საკითხები», 1999, №1; Кононов А. Н., Гамкрелидзе Т. В., Сергей Симонович Джикиа. — «Советская тюркология». Баку, 1978.

ც. აბულაძე.

ჯორბენაძე ბესარიონ არკადის ძე [31. VIII. 1942, თბილისი, — 10. V. 1993, იქვე], ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1979),

პროფესორი (1981), საქართვე. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1988). 1964 დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი. 1962—64 პარალელურად სწავლობდა ლიტერატურის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. 1969-იდან იყო თსუ ახ. ქართ. ენის კათედრასთან არსებული ტოპონიმიკის ლაბორატორიის გამგე, ენათმეცნ. ინ-ტის ქართველურ ენათა განყ-ბის გამგე (1982—85), თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის დეკანი (1985—87); 1987-იდან გარდაცვალებამდე — ენათმეცნ. ინ-ტის დირექტორი.

ზ. იყო ენათმეცნ. ინ-ტის სამეცნ. საბჭოს თავ-რე, ინსტიტუტთან არსებული სამეცნ.-საატესტაციო საბჭოს თავ-რის მოადგილე, ჟურნ. „იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერების“ მთ. რედაქტორი, ჟურნ. „მაცნეს“ (ენისა და ლიტერატურის სერია) რედაქტორის მოადგილე; საქართვე. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული იბერიულ-კავკ. ენათა სამეცნიერო საბჭოს თავ-რე, ქართული ენის მეცნიერული შესწავლის საბჭოს თავ-რე, საქართველოს მინისტრთა საბჭოსთან არსებული ქართული სალიტერატურო ენის სახელმწიფო კომისიის თავ-რის მოადგილე.

1988—89 ხელმძღვანელობდა კომისიას, რ-მაც შეიმუშავა „ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამა“ (დამტკიცდა 1989 აგვისტოში).

ზ. იყო დამაარსებელი და ხელმძღვანელი თსუ ფილოლ. ფაკ-ტისა და ენათმეცნ. ინ-ტის მუდმივმოქმედი სემინარისა — „საენათმეცნიერო საუბრები“. მისი რედაქტორობით გამოიცა ამ სემინარის 3 კრებული (1978, 1980, 1983).

ზ. 130-ზე მეტი სამეცნ. შრომის (მათ შორის 14 მონოგრაფიის) ავტორია. მისი სამეცნ. მუშაობა მრავალმხრივი იყო: იკვლევდა ქართ. ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკვანძო საკითხებს, ზმნისა და სახელის ფორმობრივი და ფუნქციური ანალიზის არსებით მომენტებს, ქართ. დიალექტოლოგიის ზოგად პრობლემებსა და თავად დიალექტებს, ქართველურ ენათა ფონემატურ, გრამატ. და ლექსიკურ თავისებურებებს, ზოგადი და ქართ. ონომასტიკის აქტუალურ საკითხებს, მხატვრული ტექსტის მეცნ. ანალიზის პრინციპებს.

1996 მონოგრაფიისათვის „ქართული დიალექტოლოგია“ (ტ. I), მიენიჭა ა. შანიძის სახელობის პრემია.

თხზ.: ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხები ქართულში, თბ., 1975; ქართული ზმნის ფორმობრივი და ფუნქციური ანალიზის პრინციპები, თბ., 1980; ზმნის ხმოვანბრუნვის უფლები

წარმოება ქართულში, თბ., 1983; ქართული ენის ფაკულტატიური გრამატიკის საკითხები, თბ., 1985; პალავარი მწერლობისა, თბ., 1987; ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი, თბ., 1988 (თანაავტ.: მ. კობაიძე, მ. ბერიძე); ქართული დიალექტოლოგია, ტ. I, თბ., 1989, ტ. II, თბ., 1997; ონომასტიკური გულანი, თბ., 1993; ქართული ენის მორფოლოგია, თბ., 1995; ქართველურ ენათა დიალექტები, თბ., 1995; ენა და კულტურა, თბ., 1997; Грузинский глагол, Тб., 1986; The Kartvelian Languages and Dialects (General Review), Tbilisi, 1991.

გ. გოგოლაშვილი.

ჯრუჭი, XI ს. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, სამონასტრო კომპლექსი საჩხერის რ-ნში. მონასტრის კედლებზე ლაპიდარული წარწერებია.

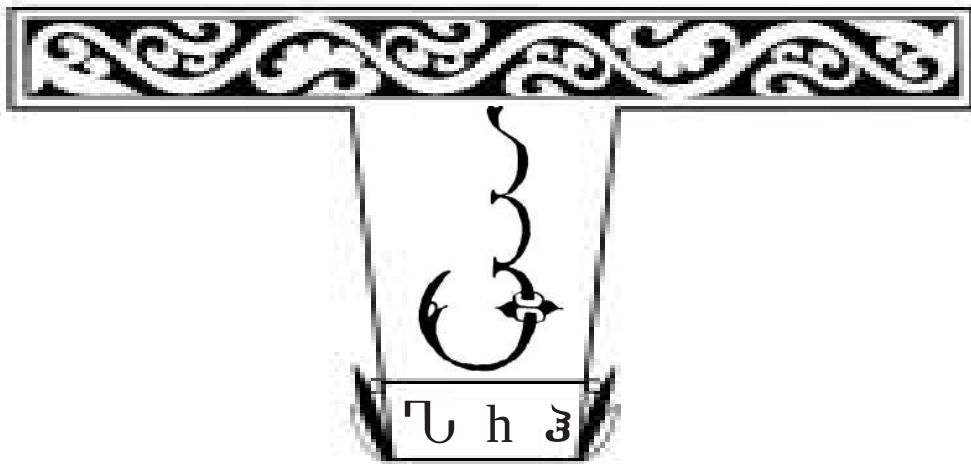
ჯ-ის მონასტერი კულტ.-საგანმ. საქმიანობის კერა იყო. აქ მოღვაწეობდნენ დიაკონ-მონაზონი მაქსიმე, რ-მაც გადაწერა იოანე ოქროპირის სწავლანი 1785 (K №47); იოანე ზაქარიას ძე გაბაშვილი, რ-მაც გადაწერა სათნოებათა ყვავილი (K №61) და მამათა სწავლანი (K №64) 1788, იოანე სინელის კლემაქსი (K №55) და ა. შ; ბიბლიოფილი მიტროპოლიტი დავით ზურაბის ძე წერეთელი (H №№1516, 1670, 1671, 1683).

ჯ-ის მონასტერში არსებობდა წიგნსაცავი, რ-იც მდიდრდებოდა შეწირულებით. მაგ., კათალიკოსმა

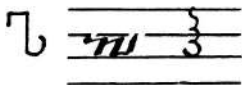
იოსებმა 1765 შესწირა პალავარიში გადაწერილი (1040) ძვირფასი ხელნაწერი (H №1662), მიტროპოლიტმა ექვთიმე გელათელმა — იოანე სინელის კლემაქსი (H №1669) და სხვ. ჯ-ის მონასტრიდან მოღწეულია მრავალი ხელნაწერი, რ-თაგან საყურადღებოა შატბერდის სახარება 936 (H 1660), პალავრის კრებული 1040 (H №1662), გოლგოთის სვინაქსარი 1156 (H — 1661), ოთხთავი XII—XIII სს. (H №1667) და სხვ.

ლიტ.: მენაბდე ლ., ძველი ქართული კულტურის კერები, თბ., 1992.

ლ. მენაბდე.

ჰ, ქართული ანბანის ოცდამეცამეტე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეჩვიდმეტე) ასო. მისი სახელია „ჰაე“; გრაფ. სიმბოლო ლარინგალური ფშვინ-ვიერი ნაპრალოვანი თანხმოვნისა. **ჰ**-ს მოხაზულობა ასომთავრულში ხაზებისა და რკალის კომბინაციაა, რაც კვადრატულ არეს იკავებს. ნუს-ხური **ჰ** კუთხოვანი ფორმისაა და მარჯვნივ გადახრილი. მას ორი შუა ხაზი უკავია. მხედრულ **ჰ**-ს მომრგვალებული ფორმები აქვს და ზედა სამ ხაზში იწერება:

ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ცხრა ათასს (9000).

ჰაემეტიზმი, VII–VIII სს. ქართული სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელი მოვლენის გვიანდელი შეფასებითი ტერმინი, როცა **ს**-ის მსგავსად, **ჰ**-პრეფიქსის ხმარებაც II სუბიექტ. და III ობიექტ. პირების ნიშნად (ჰ-უთხრათ, ჰ-ეშინოდა), ზედსართავი სახელის უფროლობითი ხარისხის ფორმებში (**ჰ**-უმჯობეს-ს) და ინიან ენებითებში (**ჰ**-იყო, **ჰ**-იქმნა) გაიგება ზედმეტად, არასაჭიროდ.

ტერმინი „ჰაემეტი“ „ხანმეტის“ ანალოგიით შექმნა ა. შანიძემ (იხ. ხანმეტობა), როცა ამოიკითხა პალიმფსესტური ხელნაწერის (H-1329) ქვედა ფენაში დაცული VIII ს. ოთხთავის საკითხავების ტექსტი „იერუსალიმის განჩინებისა“. ჰაემეტი ფორმები გვხვდება 616–619 წეისის წარწერაში (აღჭუმართე), ასევე 897 ადიშის ოთხთავში (ჰემტერა, ჰეჟავ, ჰევედრებოდეს). ცალკეული ჰაემეტი ფორმები საკმაოდ გვხვდება ძვ. ქართ. ენის სხვადასხ-

ვა ძეგლებში (7 ფორმაა დადასტურებული „ხანმეტ ლექციონარში“, 3 — ხანმეტ „იერემიას წინასწარმეტყველების“ კემბრიჯულ ფრაგმენტში).

VIII–IX სს. მიჯნიდან **ჰ**-ასიმილაციით **ს**-დ იქცევა დ თ ტ ძ ც წ, ან **შ**-დ ჯ ჩ ჭ თანხმოვნების წინ, ანდა საერთოდ იკარგება ხმოვნების წინ. ამ პერიოდის ძეგლებში ხშირია **ჰ**-ს ან მისი შემცვლელი **ს** ბგერის ადგილას კონტამინაციური მრჩობლი **ჰს** დაწერილობაც (ჰსტირი).

ა. შანიძის მიერ ამოკითხული პალიმფსესტური ტექსტის მიჩნევა ცოცხალი **ჰ**-ს ამსახველად შეუძლებელია. მისი აზრით, ამ ტექსტებს ჰაემეტი პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ, ფაქტობრივ, ისინი **სან**-ნარეგ ტექსტთა უძველესი ნიმუშებია.

IX–X სს. ხელნაწერებში გამოვლენილია ჰაემეტობის გადმონაშთები, რეზიკ მიგვანიშნებენ, რომ ჰაემეტი ძეგლების კორპუსი მდიდარი და მრავალფეროვანი იყო. ირკვევა, რომ ქართ. ენისა და ლიტერის მრავალი საყურადღებო ძეგლი გადაწერილია ჰაემეტი დედნიდან.

ლიტ.: შანიძე ა., ჰაემეტობა ადიშის ოთხთავში. — თხზ., ტ. 2, თბ., 1981; მისივე, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. — «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1923, ტ. 3; შანიძე მ., ჰაემეტობის გადმონაშთები X საუკუნის ერთ სინურ ხელნაწერში. — «კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე», თბ., 1959, ტ. 1; სარჯველაძე ზ., ჰაემეტობის გადმონაშთები X საუკუნის სინურ ხელნაწერებში. — «სმამ», 1968, ტ. 52, №1; დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.

ჰაპლოლოგია (ბერძნ. haploos — მარტივი და logos — მოძღვრება), კომბინატორული ბგერათცვლილების, კერძოდ, დისიმილაციის, ერთ-ერთი სახე; ორი, უშუალო მე-

ზობლობაში მყოფი, ერთნაირი არტიკულაციიდან ერთის ამოვარდნა ზეპირ მეტყველებაში, მაგ., ფეხშველა < ფეხშიშველა; ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება სალიტ. ენაშიც ე. წ. პაპლოგრაფიის დროს, როდესაც სიტყვის ორი ერთნაირი მონაკვეთიდან ერთი ამოვარდება. ასეა, მაგ., სიტყვებში: მინერალოგია — ნაცვლად მინერალოლოგიისა, მორფონოლოგია — ნაცვლად მორფოფონოლოგიისა.

ჰ-ისა და პაპლოგრაფიის საპირისპირო პროცესებია ასიმილაციის სახე — დიტოლოგია (ზეპირ მეტყველებაში) და დიტოგრაფია (წერით მეტყველებაში), როდესაც სიტყვაში ხდება ერთი ან რამდენიმე ელემენტის გამეორება, მაგ., მეთოდოლოგია < მეთოდოლოგია.

ასიმილაციისა და დისიმილაციის აღნიშნული სახეები, ჩვეულებრივ, გვხვდება მორფმათა გასაყარზე.

ნ. იმნაძე.

ჰარისი (Harris) ალის კარმაიკლ (დ. 23. XI. 1947), ამერიკელი ენათმეცნიერი, ქართველოლოგ-კავკასიოლოგი, პროფესორი. დამთავრა ჰარვარდის უნ-ტი. მუშაობდა ჯერ ვანდერბილტის (ტენესი), შემდეგ — ნიუ-იორკის (ამჟამად იქ მუშაობს) უნ-ტებში. იკვლევს ქართველურ (ქართულ, მეგრულ, სვანურ) და მთის კავკ. (უდიურ) ენებს. ავტორია მონოგრაფიებისა: „ქართული სინტაქსი: რელაციური გრამატიკის თვალსაზრისით“, Cambridge, 1981; „დიაქრონიული სინტაქსი. ქართველური ბრუნვა“. — «სინტაქსი და სემანტიკა», 18. New York, 1985; „ისტორიული სინტაქსი ენათა გადაკვეთის პერსპექტივაში“ (ლილ კამპბელთან ერთად), Cambridge, 1995.

ქართველურ-კავკ. ენათა შესახებ გამოქვეყნებულ სტატიებს შორის

ა. კ. ჰარისი.

ალსანიშნავია: „რიცხვში შეთანხმება თანამედროვე ქართულში“, 1978; „ერგატივიდან აქტივისაკენ ქართულში“, 1982; „კითხვითობა. ქართული ენა“, 1984; „სერიის ნიშნების წარმომავლობისათვის ქართველურ ენებში“, 1984; „არტიკლისაგან ნაწარმოები ბრუნვები ქართველურ ენებში და ენობრივი უნივერსალიები“, 1988; „ქართველურ ენათა ისტორიის მიმოხილვა“, 1991; „მეგრული“, 1991 (ყველა ინგლისურად) და სხვ.

3. რედაქტორია წიგნისა: *The Indigenous Languages of the Caucasus* (კავკასიის მკვიდრთა ენები), vol. I: *The Kartvelian Languages* (კავკასიის ადგილობრივი ენები. 1. ქართველური ენები), Delmar, N.Y., 1991.

შ. აფრიდონიძე.

ჰეტეროგენურობა (ბერძნ. heterogenes — სხვადასხვაგვარი), ბგერათა სხვაობა რაგვარობის მიხედვით. პეტეროგენურია, მაგ., ბ და ზ თანხმოვნები, რადგანაც ბ ხშულია, ხოლო ზ — ნაპრალთვანი; ასევეა დ და ჟ, რ-თაგან დ ხშულია, ჟ კი — ნაპრალთვანი და ა. შ.

ნ. კიზირია.

ჰეტეროგანულობა (< ბერძნ. heteros — სხვა, სხვანაირი და ორგანო), ბგერათა სხვაობა საწარმოთქმო ადგილისა და ბგერის წარმოქმნაში მონაწილე ორგანოების მიხედვით. პეტეროგანულობა, მაგ., ბ და დ, ფ და თ, პ და ტ..., რადგანაც ბ ფ პ ბგერების არტიკულაციისათვის დამახასიათებელია ბაგეების ხშვა, დ თ ტ ბგერებისათვის კი — ხშვა წინა ენის ზურგსა და წინა ზედა საჭრელ კბილებს შორის.

ნ. კიზირია.

ჰიატუსი (ლათ. hiatus — ნაპრალი, პირის გაღება), ღი ა ო ბ ა, ორი ან მეტი ხმოვნის უშუალო მეზობლობა, როდესაც მოლაპარაკე იძულებულია ამ ხმოვანთა არტიკულაციებს შორის შეინარჩუნოს ჰაერის თავისუფალი გასასვლელი. განასხვავებენ ორი სახის ჰიატუსს — შინაგანსა და გარეგანს. შინაგანი ჰიატუსი სიტყვის შიგნითაა, მაგ., თეატრი, დაუხატა და ა. შ. გარეგანი ჰიატუსი სიტყვის საზღვარზე გვხვდება, როცა წინა სიტყვა მთავრდება ხმოვანზე და მომდევნო სიტყვა იწყება ხმოვნით, მაგ., ჩიორა აჭიკჭიკდა, წიგნი უყიდა. ზოგ ენაში დასტურდება ჰიატუსის თავიდან აცილების სხვადასხვა გზა.

ნ. კიზირია.

ჰიდრონიმი (ბერძნ. hydōr — წყალი და onyma — სახელი), ბუნებაში არსებული, აგრეთვე ადამიანის მიერ ხელმოწერად შექმნილი ისე-

თი გამდინარე ან გაუმდინარე ჰიდრობიექტების სახელწოდებები, როგორიცაა: ოკეანე, ზღვა, ტბა, მდინარე, ღელე, ფშანი, წყარო, წყალვარდნილები; დიდი და მცირე წყალსატევები, სანავიგაციო და სამეურნეო დანიშნულების არხები, ჰიდროტექნიკური ნაგებობანი...

წარმოქმნის თვალსაზრისით ჰიდრონიმი ტოპონიმებისაგან არსებითად არ განსხვავდება; ენა მათი გაფორმებისას იყენებს იმავე მორფოლოგიკურ სადერივაციო ელემენტებს, რ-ებიც ტოპონიმთა წარმოების პროცესში გვხვდება. ამიტომაც ითვლება ჰიდრონიმი ტოპონიმის შემადგენელ ნაწილად, მის განუყოფელ დარგად. ჰიდრონიმი მსგავსად, სამ სტრუქტურულ ჯგუფს ქმნიან:

ა) მარტივუნიანი სახელები: აბაშა, არაგვი, თერგი, ილორი, ლიხვი, მტკვარი, რიონი, სულორი, ქსანი, ჭოროხი, ხრამი...

ბ) წარმოქმნილი (კონფიქსიანი) სახელები: ალგ-ეთი, გუბაზ-ეულ-ი, ზი-ეთი, ნარდ-ევან-ი, ო-ქაჯ-ე, ო-ხოჯ-ა, რიც-ეულ-ა, სა-მარჭი-ხოლო, სა-ქუხ-ე-ბი, სა-წერბილ-ე-წა-წურბლ-ია, ტაბ-ნარ-ა, ტან-ა, ქერშავ-ეთი, ქც-ია, ღელიკ-ეთი, ყვირილ-ა, ჩალ-იან-ი, წურ-ოვან-ი.

გ) თხზული (ორ- და მეტფუძიანი) სახელები: აჭარისწყალი, ბაზალეთის ტბა, გუფთის წყარო, დიდი ლიხვი, თეთრი არაგვი, ინჯისწყალი, ლელვთახევი, ლოჭინის ხევი, მარნისხევი, მესტიანტალა, მლაშე ტბები, ორწყალი, პალიასტომის ტბა, სამწყარო, სიონის წყალსაცავი, უჩაღალი, ქართისწყალი, ღალიძგა, ღებისწყალი, შავწყალა, შავწყაროს წყალი, შაორის წყალსაცავი, ცხენისწყალი, წვერუკის ღელე...

ჰიატუსი შორის ხშირად გვხვდება რთული შედგენილობის -ურა (რანარე ფუძეებთან დისიმილირებული -ულა) სუფიქსი, რიც მხოლოდ პატარ-პატარა მდინარე-ხეების სახელწოდებებში იჩენს თავს. დიდი წყალუხვი მდინარეების სახელებში -ურა (// -ულა) სუფიქსი, ჩვეულებრივ, არ გვხვდება. ამ ტიპის ჰიდრონიმები ნაწარმოებია იმ გეოგრ. ობიექტების (სოფელი, მთა, ხეობა...) სახელებისგან, რ-თა სიახლოვესაც ისინი მოედინებიან: არტანი — არტნ-ულა, დვირი — დვირ-ულა, ზვარე — ზვარ-ულა, (მ)ლაშე — ლაშ-ურა, ნეძვი — ნეძ-ურა, რიკოთი — რიკოთ-ულა, საირხე — საირხ-ულა, საკრავე — საკრა-ულა, ქვედი — ქვედ-რ-ულა, შარახევი — შარახ-ულა, ჩარგალი — ჩარგლ-

ურა, ჩიხა — ჩიხ-ურა, ცხრამმა — ცხრამ-ულა, ხეკორძი — ხეკ-ორძ-ულა, ხოტევი — ხოტე-ურა...

-ურა // -ულა დერივაციული სუფიქსის ასეთი გავრცელებულობის გამო სპეციალისტთა ერთ ნაწილს (ფ. მაკალათია, შ. აფრიდონიძე, პ. ცხადაია...) იგი საკუთრივ ჰიდროფორმანტად მიაჩნია, თუმცა ეგვე სუფიქსი ტოპონიმშიც დასტურდება, ძირითადად სოფლების სახელწოდებებში: ველ-ურა (სოფელია ახალგორის რაიონში), დამხრე-ულა (სოფელია ხაშურის რაიონში), ზარაგ-ულა, მახ-ურა (სოფლებია ცაგერის რაიონში), მელ-ურა (სოფელია მესტიის რაიონში)... ამ ენობრივი ფაქტის გათვალისწინებით შეიძლება -ურა (// -ულა) სუფიქსი ზოგადად ობიექტის კუთვნილება წარმომავლობის აღმნიშვნელ დერივატად მიგვეჩინა.

ზოგიერთი სპეციალისტი ჰიდრონიმად თვლის სინთეზ-სისველის, ტენიანობის შემცველ ობიექტთა საკუთარ სახელებსაც: ზუგუყა წყარო, საფლობი, ზანზარა კოდა, დათვის საწუმპე, საფლობის სვანი, ჭუჭყიანი, ლელიანხევი, ჭყანტობი (// ჭყანტიანი) და მისთ. ამ ტიპის სახელები მიკროტოპონიმთა შორის უნდა განიხილებოდეს.

ჰიდრონიმული ტერმინები: აბა-ნო, ვეძა, მდინარე, რუ, ტბა, წყალი, ხევი... ტოპონიმებთან შეერთებისას, წესისამებრ, კარგავენ ჰიდრონიმულ მნიშვნელობას და ჩვეულებრივ ტოპონიმთა რკალში ექცევიან. საფიქრებელია, რომ დიდრუვი, დედოფლის წყარო, თეთრი წყარო, კოდისწყარო, მელისწყარო, ორწყალი, რუსთავი, ღრმაღელე, შარახევი, წყალთაშუა, წყალწმინდა, წყალტუბო, წყარაფორეთი და მისთ. სახელწოდებები ტოპონიმები და არა ჰიდრონიმები.

ჰიდრონიმთა ეტიმოლოგიურ ანალიზს ძირითადად ექვემდებარება მიკროჰიდრონიმები, რამდენადაც მათი უმეტესობა გამჭვირვალა და ხშირ შემთხვევაში გვიანდელი ხანის წარმონაქმნია. რაც შეეხება დიდი, წყალუხვი მდინარეების სახელებს (მტკვარი, რიონი, ჭოროხი, არაგვი, თერგი, ილორი, სულორი, ქსანი...), ისინი ეტიმოლოგიურ ანალიზს ნაკლებად ან საერთოდ არ ექვემდებარებიან. ეს ფაქტი მაკროჰიდრონიმთა სიძველეზე მეტყველებს.

ლიტ.: ბ ე დო შვილი გ., ერწო-თიანეთის ჰიდრონიმი. — წგ.: ერწო-თიანეთის ტოპონიმია, თბ., 1980; კეშელარია მ., ქვემო იმერეთის ჰიდრონიმი. — კრ.:

„საქართველოს ტოპონიმია“, II, თბ., 1999; მელიქიძე ს., ქართლის ჰიდრონიმია. — იქვე; ცხადაია პ., ზემო სამეგრელოს ჰიდრონიმია. — იქვე; Топоров В. Н., Трубачев О. Н., Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962; Улукханов И. С., Происхождение названия Волга. — კრ.: Изучение географических названий, М., 1966.

გ. ბედოშვილი.
ჰიპერბოლა (ბერძნ. *hyperbolē*) — გაზვიადება, გადაჭარბება, ტროპის სახე, რ-იც საგნის, მოვლენის ხასიათის ან თვისების რომელიმე მხარეს განგებ გაზვიადებულად გამოხატავს.

ჰ. ძალზე გავრცელებულია როგორც ჩვეულებრივ სასაუბრო მეტყველებაში („თვალის დახამხამებაში“, „მილიონჯერ მითქვამს...“), ისე მხატვრულ ლიტ-რ-ში, სადაც მას დიდი გამომსახველობითი ძალა ენიჭება:

„კაცი კაცსა შემოვსტყორცი, / ცხენ-კაცისა დადგი გორი; / კაცი, ჩემგან განატყორცი / ბრუნავს, ვითა ტანაჯორი.....“

(შოთა რუსთ.).

ჰ. არ უნდა აირიოს ემფაზისში, რ-იც აღნიშნავს მხოლოდ დისპროპორციას, ერთი მხრივ, რეფერენტებს, სიტუაციას, კონტექსტსა და, მეორე მხრივ, მათ გამოხატვას შორის.

ჰ-ის საპირისპირო პროცესია ლიტოტესი.

ც. ბარბაქაძე.

ჰიპონიმი (< ბერძნ. *hypo* — ქვეშ და *onyma* — სახელი), სემანტიკური ველის ელემენტებს შორის გვარსახეობით მიმართებებზე დამყარებული იერარქიული დამოკიდებულება. ტერმ. „ჰ.“ შედარებით ახალია (შექმნილია სინონიმისა და ანტონიმის ანალოგიით), მაგრამ ცნება ტრადიციულია. როგორც ლექსიკის ერთ-ერთი მაკლასიფიცირებელი პრინციპი, იგი ცნობილია ჩართვის სახელწოდებით. იგულისხმება, რომ სემანტიკურად ერთგვაროვანი მნიშვნელობები, როგორც „სახეობები“ ჩართული არიან უფრო ზოგადი მნიშვნელობის კლასში, გვარში. მაგ., მნიშვნელობები სიტყვებისა ტიტა, ვარდი, ია და მისთ. ჩართულია უფრო ზოგადი მნიშვნელობის კლასში „ყვავილი“; სიტყვები ძროხა, ცხვარი, ძაღლი, ვეფხე, ვეშაპი,... ჩაირთვებიან „ძუძუმწოვართა“ კლასში და ა. შ.

ტერმ. „ჰ“-ის შემოტანა „ჩართვის“ ნაცვლად განპირობებული იყო ამ უკანასკნელის არაადეკვატურობით ენობრივი მოვლენების

აღსაწერად. სახელდობრ, „ჩართვა“ რეფერენტის პრინციპს ემყარება (იხ. ენობრივი ნიშანი) და მისი ფორმალუბა შეიძლება მხოლოდ კლასთა ლოგიკის ჩარჩოებში. ამიტომ იგი ვერ გამოდგება არარეფერენტული სიტყვებისათვის. ამასთანავე, „ჩართვაზე“ უარის თქმა დაკავშირებულია თვით ამ ტერმინის ორაზროვნებასთან: ერთი მხრივ, გამოდის, რომ უფრო ზოგადი სიტყვა, სპეციფ. სიტყვასთან შედარებით, უფრო შემცველიცაა. მაგ., სიტყვა „ყვავილი“ სემანტიკურად უფრო ფართოა, ვიდრე სიტყვა „ია“, რადგან აერთიანებს მრავალი სპეციფ. მნიშვნელობის მქონე სიტყვას (ია, ვარდი, ტიტა...). მეორე მხრივ, სპეციფ. სიტყვა „ია“ უფრო შემცველია, ვიდრე ზოგადი „ყვავილი“, რადგან ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, იგი შეიცავს აგრეთვე სპეციფიკურ, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელ ნიშნებსაც. ასეთი მიდგომა შეესაბამება ტრადიციულ ლოგიკაში მიღებულ განსხვავებას ექსტენსიონალსა და ინტენსიონალს შორის. ნეიტრალური ტერმ. „ჰ.“ ხსნის ამგვარი აღრევის საშიშროებას.

ამ მიდგომის საფუძველზე სიტყვას, რ-შიც ზოგადი მნიშვნელობაა მოცემული, უწოდებენ ჰიპერონიმს, ხოლო მასში შემავალ სპეციფ. მნიშვნელობის მქონე სიტყვებს — თანაჰიპონიმებს. მაგ., ია, ვარდი, ტიტა და მისთ. დახასიათდებიან როგორც თანაჰიპონიმები სიტყვისა „ყვავილი“; სიტყვები ალისფერი, ჟოლოსფერი, ბროწეულის ყვავილისფერი... თანაჰიპონიმებია, რ-თა ჰიპერონიმია სიტყვა „წითელი“.

ჰ-ის ცნება იკვეთება სინონიმის ცნებასთან. ეს ხდება იმ სიტუაციურ კონტექსტებში, როდესაც ჰიპერონიმი შეიძლება მოგვევლინოს მისი ერთ-ერთი ჰიპონიმის მნიშვნელობით. მაგ., ნაცვლად გამოთქმისა „ვარდს სჭირდება მოვლა“ გარკვე. კონტექსტში შეიძლება ითქვას: „ყვავილებს სჭირდება მოვლა“. ამ შემთხვევაში „ყვავილი“ და „ვარდი“ სინონიმებია. „ყვავილი“ გამოდის „ვარდის“ მნიშვნელობით, მაგრამ „ვარდის“ გამოყენება „ყვავილის“ მნიშვნელობით არ შეიძლება, ე. ი. სახეზეა ცალმხრივი იმპლიკაცია. სინონიმების შემთხვევაში კი იმპლიკაცია ორმხრივია, ამდენად სინონიმია შეიძლება განიხილავს როგორც სიმეტრიული ჰიპონიმია.

ჰ-ები, როგორც ერთმანეთთან სემანტიკურად დაკავშირებული ლექსიკური ერთეულების დადგენისა და დაჯგუფების პრინციპი, ფართოდ გამოიყენება ლექსიკოლოგიაში. იგი ასახვას პოულობს როგორც განმარტებით, ისე იდეოგრაფიულ ლექსიკონებში (იხ. განმარტებითი ლექსიკონი, იდეოგრაფიული ლექსიკონი).

ლიტ.: Лайонз Дж.. Введение в теоретическую лингвистику. пер. с англ., М., 1978.

ბ. ლოლაძე.

ჰიპოტაქსი, ქვეწყობა, სინტაქსური კავშირი ერთმანეთის მიმართ არათანასწორო წინადადებათა (პრედიკატულ ერთეულთა), რ-თაგან ერთი მთავარია, დანარჩენი კი — დამოკიდებული. ქვეწყობით, ანუ პრედიკატულ ერთეულთა დაქვემდებარებით (იხ. დაქვემდებარება), შექმნილია რთული ქვეწყობილი წინადადება.

ლიტ. იხ. სტატიასთან პარატაქსი.

ლ. კვანტალიანი.

ჰიუიტი (Hewitt) ბრაიან ჯორჯ (დ. 1949), ინგლისელი ენათმეცნიერი. დაამთავრა კემბრიჯის უნივერსიტეტი (ინგლისი). ლონდონის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობისა და აფრიკათმცოდნეობის სკოლის (SOAS) პროფესორი (1998-იდან). ჰ. ავტორია მონოგრაფიების, სახელმძღვანელოებისა და სტატიებისა. გამოქვეყნებულია ცალკე წიგნები: „აფხაზური ენა“, ზ. ხიბასთან ერთად — **LDS** (Linguistic Descriptive Studies), vol. 2, 1979; „დაქვემდებარების ტიპოლოგია ქართულსა და აფხაზურში“, Berlin, „ქართული ენა: სტრუქტურულ მიმართებათა გრამატიკა“, Amsterdam/Philadelphia/London; „ქართული ენა: გრამატიკა შემსწავლელისთვის“, London and New York, 1996; „ქართული საკითხავი. ტექსტებით, თარგმანითა და ლექსიკონით“, London, 1996. რეცენზიებიდან მნიშვნელოვანია რეცენზია ა. ჰარისის წიგნზე: *Diachronic syntax: the Kartvelian case*, 1987.

1980-იან წლებში აქვეყნებდა აგრეთვე ქართ. მხატვრული პროზის (ვაჟა-ფშაველას მოთხრობები) ინგლისურ თარგმანებს.

შ. აფრიდონიძე.

ჰოლანდიურ-ქართული ლექსიკონი, შედგენილი 1697—99 ნიკოლას ვიტსენისა და ალექსანდრე ბატონიშვილის (ბაგრატიონის) მიერ. „ქართულ ანუ იბერიულ სიტყვათა ნუსხა“ — ამ სათაურით ლექსიკონი ნ. ვიტსენის ცნობილი ნაშრომის — „ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ თათრეთის“ — მეორე გამოცემაში (1705) გამოქვეყნდა (გვ. 506—516).

იმის მიუხედავად, რომ ლექსიკონში არაერთი ხარვეზია, იგი ღირსშესანიშნავია არა მხოლოდ ქრონოლ. თვალსაზრისით, არამედ თავისი შინაარსითა და მნიშვნელობითაც: პოლანდიური და ქართ. განმანათლებლობის ორი ბრწყინვალე წარმომადგენლის — ნ. ვიტსენისა და ალ. ბაგრატიონის ერთობლივმა ნაშრომმა, რიც ერთ-ერთი პირველი უცხოენოვან-ქართული ლექსიკონი იყო, ნიკიფორე ირბაქისა და სტეფანო პაოლინის „ქართულიტალიურ ლექსიკონთან“ და ზოგიერთ სხვა, უფრო ადრეულ, გამოცემასთან ერთად, სათავე დაუდო როგორც ქართ. ლექსიკოგრაფიასა და ლექსიკოლოგიას, ისე ევრ. მეცნ. ქართველოლოგიასაც.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ პ. ჯ. ლ. შედგენილია ყოველგვარი მეთოდოლოგიური მიდგომის გარეშე (ი. დავითაშვილი). ამ მოსაზრების გაზიარება ძნელია. ერთი შეხედვით ქაოსურ სიტყვანში მაინც შეინიშნება ერთგვარი მეთოდოლოგიური მიდგომა. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ სიტყვანში ჭარბობს ყოველდღიური, ყოფითი ლექსიკა, რაც მიანიშნებს მის შერჩევაში გარკვეულ სისტემაურობასა და მიზანდასახულობაზე. ეს არის ცოცხალი სალაპარაკო და არა სალონური, არისტოკრატიული ენის ლექსიკონი. მეორე მხრივ, ნ. ვიტსენს აუცილებლად უნდა ესარგებლა რაიმე სიტყვანით (საფიქრებელია, რუსულით). ნ. ვიტსენის ლინგვისტურ მეთოდოლოგიაზე მსჯელობისას ინტერესს მოკლებული არ იქნება გერმანელი ისტორიკოსის კ. მიულერის ცდა, პარალელი გაეგვლო პოლანდიელი მეცნიერისა და გ. ვ. ლაიბნიცის ლინგვისტურ ძიებებს შორის: ვიტსენი უფრო პრაქტიკოსია, ხოლო ლაიბნიცი — თეორეტიკოსი.

პ. ჯ. ლ-ში 904 სიტყვა და გამოთქმაა. მასალა დალაგებულია ორ სვეტად: მარცხნივ პოლანდიური სიტყვებია, მარჯვნივ — მათი ქართული შესატყვისები. სალექსიკონო მასალისათვის გამოყენებულია ლათინური ტრანსკრიფცია:

Een Mensch Katzi („კაცი“)
Deliefde Sigvaruli („სიყვარული“)
Heilige Tzminta („წმინდა“)

და ა. შ.

ლექსიკონის ძირითად ნაკლად შეიძლება ჩაითვალოს ის, რომ მასა-

ლის მოწოდებისას არ არის დაცული ანბანური რიგი და ტრანსლიტერაციის ელემენტარული წესები. სწორედ ეს ქმნის ქაოსურობის შთაბეჭდილებას. ჩანს, რომ ავტორებს წინასწარ არ უზრუნიათ ტრანსლიტერაციის წესებზე. ამის გამო ხშირად ერთი და იგივე ლათ. ასო გამოყენებულია ქართულის რამდენიმე ასოს გადმოსაცემად და, პირიქით, ერთი და იმავე ქართ. ასოთი გადმოცემულია რამდენიმე ლათ. ასო თუმცა აღსანიშნავია, რომ სიტყვათა და გამოთქმათა თანმიმდევრობაში შეინიშნება გარკვეული სემანტიკური კავშირი. მაგ.:

Satzori	„სასწორი“
Antzon	„აწონე“
Tzchorepa	„ცხოვრება“
Tzoschali	„ცოცხალი“
Vertzchali	„ვერცხლი“
Tetri	„ვერცხლის ფული“

და ა. შ.

შემდგენლები რომ ლექსიკონზე მუშაობას მეცნიერულად უდგებოდნენ (თუმცა არა ბოლომდე თანმიმდევრულად), მეტყველებს ის ფაქტი, რომ მასში წარმოდგენილია თითქმის ყველა მეტყველების ნაწილი:

არსებითი სახელი — Marili („მარილი“), Tzma („ძმა“), Ta („და“); ზედსართავი — Tzuti („ცუდი“), Ukmro („უქმრო“); ნაცვალსახელი — Me („მე“), Tzeme („ჩემი“), Isa („ისა“), Iseni („ისენი“); ზმნიშედა — Asre („ასრე“), Ica („იქა“), Casin („კაშინ“), Umetesa („უმეტესად“); ზმნა წარმოდგენილია საწყისითა და პირიანი ფორმებით — Tzema („ცემა“), Setzucheba („შეწუხება“), Minta („მინდა“), Movigale („დავიღალე“), Vigiti („ვიყიდი“), Mekekepi („მეგებები“), Setzote („შეცოდე“), Taivartchep („დაივარცხნი“), Unta („უნდა“), K spara („გაიპარა“), Tzamova („წამოვა“); ასევე ბრძანებითის ფორმები — Acurtche („აკურთხე“), Tatzere („დაწერე“), Taasche („დაასხი“).

ლექსიკონის ბოლოს ცალკეულ ჯგუფებად წარმოდგენილია რიცხვითი სახელები ერთიდან ათასამდე (1-იდან 20-მდე ყველა სახელი, შემდეგ კი მხოლოდ ათეულებისა და ასეულების აღმნიშვნელი სახელები. აკლია მხოლოდ 600-ის დასახელება). ლექსიკონი მთავრდება

თვეების სახელწოდებათა ჩამოთვლით.

ლიტ.: Müller K., Gottfried Wilhelm Leibniz und Nicolaas Witsen, Berlin, 1955.

ჯ. ვათიშვილი.

ჰოლისკი (Holisky) დი ენ (დ. 12. XII. 1948), ამერიკელი ენათმეცნიერი. დაამთავრა ჩიკაგოს უნ-ტი (აშშ). იკვლევს ქართველურ (ქართულ, ჭანურ) ენებსა და მთის კავკ. (ბაცბურ) ენებს. ამჟამად მუშაობს ვაშინგტონის ჯორჯ მეისონის უნ-ტში.

ავტორია მონოგრაფიისა „Aspect and Georgian medial verbs“, New York. (ქართული თარგმანი დაიბეჭდა 2000).

გამოკვლევებიდან, რეზიკ ქართველურ-კავკ. ენებს ეხება, აღსანიშნავია: „სტატისტიკური ზმნები ქართულსა და სხვაგან“, 1978; „ასპექტის თეორია და ქართული ასპექტი“, 1981; „გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ბრუნვა წოვათუშურში (ბაცბურში)“, 1987; „ლაზური“ (სერია: კავკასიის მკვიდრთა ენები), 1991 (ყველა ინგლისურად); გამოცემული აქვს (ე. ქადაგიძესთან ერთად) წოვათუშური ტექსტები.

რედაქტორია (კევინ ტუიტთან ერთად) კრებულისა, რიც ეძღვნება პროფ. ჰოუარდ ი. არონსონს: Current Trends in Caucasian, East European and Inner Asian Linguistics. Papers in honor of Howard I. Aronson (Edited by Dee Ann Holisky, Kevin Tuite). Amsterdam – Philadelphia, 2003.

შ. აფრიდონიძე.

ჰომოგენურობა (ბერძნ. homogen — ერთგვაროვანი), ბგერათა მსგავსება რაგვარობის მიხედვით. ჰომოგენური ბგერებია, მაგ., **ბ გ ჰ; დ თ ტ**, რადგან ყველა მათგანი ხშულია; აგრეთვე — **ზ ს; ყ შ; ღ ხ ჰ**, რადგან ყველა ნაპრალოვანია.

ნ. კიზირია.

ჰომორგანულობა (<ბერძნ. homos — ერთნაირი, საერთო + ორგანო), ბგერათა მსგავსება საწარმოთქმო ადგილისა და ბგერის წარმოქმნაში მონაწილე ორგანოების მიხედვით. ჰომორგანულობა, მაგ., **ბ გ ჰ**, რეზიკ იწარმოებიან ერთსა და იმავე საარტიკულაციო ადგილას და ერთი და იმავე ორგანოს მონაწილეობით — ბაგეების ხშვით; ჰომორგანულობა აგრეთვე **დ თ ტ**, რ-თა წარმოებისათვის დამახასიათებელია ხშვა წინა ზედა საჭრელ კბილებსა და წინა ენას შორის.

ნ. კიზირია.

აბსტრ.	–	აბსტრაქტული	გგ. –	გვარი
აგგ.	–	აგვისტო	გვიანდ.	– გვიანდელი
ადგილ.	–	ადგილობრივი	გრამატ.	– გრამატიკული
ადილ.	–	ადილური	გრაფ.	– გრაფიკული
ადმ.	–	ადმინისტრაციული,	დ. –	დაიბადა (თარიღთან)
		ადმინისტრაცია	დაახლ.	– დაახლოებით
ავტომ.	–	ავტომატური	დაბ.	– დაბადება
ავტ.	–	ავტონომია	დამს.	– დამსახურებული
აზერბ.	–	აზერბაიჯანელი,	დას.	– დასავლეთი (მსაზღვრელად)
		აზერბაიჯანისა	დას-ით.	– დასავლეთით
		აზერბაიჯანული	დასასრ.	– დასასრული
ათასწლ.	–	ათასწლეული	დასაწყ.	– დასაწყისი
აკად.	–	აკადემია	დაწყ.	– დაწყებითი
აკად.	–	აკადემიკოსი	დეკ.	– დეკემბერი
		(მხოლოდ გვართან)	დემოკრ.	– დემოკრატიული
ამერ.	–	ამერიკელი,	დიდაქტ.	– დიდაქტიკური
		ამერიკული	დი პლ.	– დიპლომატიური
ამიერკავკ.	–	ამიერკავკასია,	ებრ.	– ებრაული
		ამიერკავკასიისა	ეგზ.	– ეგზეპლარი
ანდ.	–	ანდაზა	ევრ.	– ევროპა, ევროპული
ანტ.	–	ანტიკური	ეთნოგრ.	– ეთნოგრაფია, ეთნოგრაფიული
აპრ.	–	აპრილი	ე. ი.	– ესე იგი
არაბ.	–	არაბული	ეკონ.	– ეკონომიკური
არამ.	–	არამეული	ენათმეცნ.	– ენათმეცნიერება,
არაორგ.	–	არაორგანული		ენათმეცნიერებისა,
არქეოლ.	–	არქეოლოგიური		ენათმეცნიერული
არქიტ.	–	არქიტექტურული	ეროვნ.	– ეროვნული
აფრ.	–	აფრიკული	ესპ.	– ესპანური
აფხ.	–	აფხაზი, აფხაზეთისა, აფხაზური	ექსპერ.	– ექსპერიმენტული
აქტ.	–	აქტიური	ე. წ.	– ეგრეთ წოდებული
აღმ.	–	აღმოსავლეთი (მსაზღვრელად)	ვით.	– ვითრებითი (ბრუნვა)
აღმ-ით	–	აღმოსავლეთით	ზოოლ.	– ზოოლოგია, ზოოლოგიური
ა. შ.	–	ასე შემდეგ	თავ-რე	– თავმჯდომარე
ა. წ.	–	ახალი წელთაღრიცხვით	თბილ.	– თბილისისა
ახ. –		ახალი	თეატრ.	– თეატრალური
ახლნად.	–	ახლანდელი	თებ.	– თებერვალი
ბალყ.	–	ბალყარეთი	თემატ.	– თემატური
ბერძნ.	–	ბერძნული	თეოლ.	– თეოლოგიური
ბზ –		ბალსხემოური	თეორ.	– თეორიული
ბიზანტ.	–	ბიზანტიური	თურქ.	– თურქული
ბიოგრ.	–	ბიოგრაფიული	იბერ.	– იბერიული
ბიბლ.	–	ბიბლიური	იერ.	– იერემია
ბრ. –		ბრუნვა (დასახელებასთან)	ივრ.	– ივრისი
ბქ –		ბალსქვემოური	ივლ.	– ივლისი
გაზ.	–	გაზეთი	ინგლ.	– ინგლისური
გამომც.	–	გამომცემლობა	ინდ.	– ინდური
გამოც.	–	გამოცემა	ინდივიდ.	– ინდივიდუალური
გამოცხ.	–	გამოცხადება	ინდოევრ.	– ინდოევროპული
განყ-ბა	–	განყოფილება	ინტენს.	– ინტენსიური
განმან.	–	განმანათლებელი,	ინ-ტი	– ინსტიტუტი
		განმანათლებლური	ირ. –	ირიბი (ობიექტთან)
გეოგრ.	–	გეოგრაფიული	ირან.	– ირანული
გეომ.	–	გეომეტრიული	ისტ.	– ისტორიისა, ისტორიული
გენ.-ლეიტენანტი	–	გენერალ-ლეიტენანტი	ისტ. მუზეუმი	– საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
გენეტი.	–	გენეტიკური	ს. ჯანაშიას სახ. ისტორიის მუზეუმი	
გერმ.	–	გერმანელი, გერმანული	იტალ.	– იტალიური

იურიდ.	– იურიდიული	რ-ნი	– რაიონი
იხ. –	იხილე	რედ.	– რედაქტორი (გვართან)
კ. –	კუნძული (სახელწოდებასთან)	რელიგ.	– რელიგიური
კავკ.	– კავკასიელი, კავკასიისა, კავკასიური	რესპ.	– რესპუბლიკა, რესპუბლიკისა, რესპუბლიკური
კაპიტ.	– კაპიტალური	რ-იც	– რომელიც (ყველა ბრუნვაში)
კერამ.	– კერამიკული	რ-ებიც	– რომლებიც (ყველა ბრუნვაში)
კვლ.	– კვლევითი	რეზინ.	– რეზინული
კომპოზ.	– კომპოზიციური	რუს.	– რუსული
კონკრ.	– კონკრეტული	საარტ.	– საარტილერიო
კრ. –	კრებული (სახელწოდებასთან)	საბერძნ.	– საბერძნეთისა
კრიტ.	– კრიტიკული	საგანმან.	– საგანმანათლებლო
კულტ.	– კულტურისა, კულტურული	საეკლ.	– საეკლესიო
ლაზ.	– ლაზური	საენათმეცნ.	– საენათმეცნიერო
ლათ.	– ლათინური	საერთაშ.	– საერთაშორისო
ლენინგრ.	– ლენინგრადისა	საზ.	– საზოგადო, საზოგადოებრივი
ლინგვ.	– ლინგვისტიკა, ლინგვისტიკური	საზ-ბა	– საზოგადოება
ლიტ-რა	– ლიტერატურა	სალიტ.	– სალიტერატურო
ლიტ.	– ლიტერატურული (ტექსტში)	სამედ.	– სამედიცინო
ლნტ.	– ლენტესური	სამ.	– სამეურნეო
ლოგ.	– ლოგიკური	სამეცნ.	– სამეცნიერო
მაგ.	– მაგალითად	სამხრ.	– სამხრეთი
მარჯვ.	– მარჯვენა	სამხრ-ით	– სამხრეთით
მატერ.	– მატერიალური	სახ.	– სასულიერო
მაქს.	– მაქსიმალური	სასწ.	– სასწავლო
მდ. –	მდინარე (სახელწოდებასთან)	საუბრ.	– საუბრული
მეგრ.	– მეგრული	საქართვ.	– საქართველოსი
მეცნ.	– მეცნიერებისა, მეცნიერული, მეცნიერებათა	საშ.	– საშუალო
მთ. –	მთავარი (თანამდებობასთან)	საცხოვრ.	– საცხოვრებელი
მისთ.	– მისთანანი	სახ.	– სახელობითი (ბრუნვა)
მიც.	– მიცემითი (ბრუნვა)	სახ.	– სახელობისა
მლნ.	– მილიონი	სახელმწ.	– სახელმწიფო (საზღვრულთან)
მოთხრ.	– მოთხრობითი (ბრუნვა)	სემანტ.	– სემანტიკური
მონღ.	– მონღოლური	სექტ.	– სექტემბერი
მორფოლ.	– მორფოლოგიური	სვან.	– სვანური
მოქმ.	– მოქმედებითი (ბრუნვა)	სირ.	– სირიული
მოსკ.	– მოსკოვი, მოსკოვისა	სლავ.	– სლავური
მრ. –	მრავლობითი (გრამატ. რიცხვი)	სომხ.	– სომხური
მუს.	– მუსიკალური	სოფ.	– სოფელი (სახელწოდებასთან)
ნახ.	– ნახევარი (I ნახ., II ნახ.)	სოც.	– სოციალური
ნ-კ.	– ნახევარკუნძული	სპარს.	– სპარსული
ნოემბრ.	– ნოემბერი	სპეც.	– სპეციალური
ობიექტ.	– ობიექტური (გრამატ. პირი)	სპეციფ.	– სპეციფიკური
ორიგინ.	– ორიგინალური	სტატ.	– სტატისტიკური
ოსმ.	– ოსმალეთი, ოსმალური	სტატისტ.	– სტატისტიკური
ოფიც.	– ოფიციალური	სუბიექტ.	– სუბიექტური (გრამატ. პირი)
ოქტ.	– ოქტომბერი	ტერიტ.	– ტერიტორია
პატრ.	– პატრიოტული	ტერმ.	– ტერმინი
პედ.	– პედაგოგიური	ტექნ.	– ტექნიკური
პეტროგრ.	– პეტროგრადი	ტრად.	– ტრადიციული
პირდ.	– პირდაპირი (ობიექტთან)	უმცრ.	– უმცროსი
პოლიტ.	– პოლიტიკური	უნ-ტი	– უნივერსიტეტი
პრაქტ.	– პრაქტიკული	უფრ.	– უფროსი
პროგრ.	– პროგრესული	უშგ.	– უშგულური
პროფ.	– პროფესიული	უცხ.	– უცხოური
პროფ.	– პროფესორი (გვართან)	ფაკტი	– ფაქტობრივი
პუბლიც.	– პუბლიცისტიკური		
ჟურნ.	– ჟურნალი (დასახელებასთან)		

ფეოდ.	–	ფეოდალური
ფიზ.	–	ფიზიკური
ფილოლ.	–	ფილოლოგიისა, ფილოლოგიური
ფილოს.	–	ფილოსოფიისა, ფილოსოფიური
ფონეტ.	–	ფონეტიკური
ფონოლ.	–	ფონოლოგიისა, ფონოლოგიური
ფრანგ.	–	ფრანგული
ქ.	–	ქალაქი (სახელწოდებასთან)
ქართ.	–	ქართული
ქართვე.	–	ქართველი
ქირურგ.	–	ქირურგიული
ქრისტ.	–	ქრისტიანული
ქუთ.	–	ქუთაისი
ყაბ.	–	ყაბარდოული
ყოფ.	–	ყოფილი
შდრ.	–	შეადარე
შუა საუკ.	–	შუა საუკუნეები
შოტ.	–	შოტლანდიური
ჩაჩნ.-ინგ.	–	ჩაჩნეთ-ინგუშეთისა

ჩინ.	–	ჩინური
ჩრდ.	–	ჩრდილოეთი, ჩრდილო
ჩრდ.-ით	–	ჩრდილოეთით
ცენტრ.	–	ცენტრალური
ძვ. –	ძველი	
ძვ. წ.	–	ძველი წელთაღრიცხვა
წ.-კორ.	–	წევრ-კორესპონდენტი
წოდ.	–	წოდებითი (ბრუნვა)
ხალხ.	–	ხალხური
ხელმძღვ.	–	ხელმძღვანელი
ხელნაწ.	–	ხელნაწერთა (ინსტიტუტი)
ხელოვნ.	–	ხელოვნებისა
ხელოვნ. მუზეუმი	–	საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმი
ხვ. წ.	–	ხვედრითი წილი
ხუნძ.	–	ხუნძური
ჰორიზ.	–	ჰორიზონტალური

ავტორეფ.	— ავტორეფერატი	автореф.	— автореферат
ბათ.	— ბათუმი, ბათუმის	АН	— Академия наук
ბიბლიოგრ.	— ბიბლიოგრაფია, ბიბლიოგრაფიული	англ.	— английский
გეორგიკა...	— გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ	археол.	— археология, археологический
დასახ.	— დასახელებული	библ.	— библиография, библиографический
დის.	— დისერტაცია	БСЭ	— Большая Советская Энциклопедия
ელზი	— ენის ლიტერატურისა და ხელოვნების ინსტიტუტი ნიკო მარის სახელობისა	в. — век; вв. — века	
ენიმკი	— ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი	«ВДИ»	— «Вестник древней истории»
ენციკლ.	— ენციკლოპედია, ენციკლოპედიური	вост.	— восточный
თანაავტ.	— თანაავტორი	вст. ст.	— вступительная статья
თარგმ.	— თარგმანი	вып.	— выпуск
თბ.	— თბილისი (ბიბლიოგრაფიაში)	г. — год	гг. — года
თბილ.	— თბილისის	гл.	— глава
თსუ	— თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი	дис.	— диссертация
თხზ.	— თხზულება, თხზულებათა	докум.	— документы
«იკე»	— «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება»	доп.	— дополнение, дополнительный
«იკეწ»	— «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადული»	Ер.	— Ереван
კრებ.	— კრებული	«ИАН»	— «Известия Академии Наук»
ლიტ.	— ლიტერატურა, ლიტერატურისა	избр.	— избранный
მ.	— მოსკოვი	изд.	— издание, издатель
«მსკი»	— «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის»	имп.	— императорский
ნაკვ.	— ნაკვეთი	ин-т	— институт
ნაწ.	— ნაწილი	исп.	— испанский
ჟორდანია თ., ქრონიკები...	— ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, თ. ჟორდანიას გამოც.	кавк.	— кавказский
რჩ.	— რჩეული	канд.	— кандидат, кандидатский
ს.	— საუკუნე, სს. — საუკუნეები	кн.	— книга
საბ.	— საბუთი	коммент.	— комментарии
სადოქტ.	— სადოქტორო	корр.	— корреспондент
საკანდ.	— საკანდიდატო	Л.	— Ленинград
სამხ.	— სამხედრო	лат.	— латинский
სახ.	— სახალხო, სახელობის	Ли Я	— Литература и Языкознание
სახელწ.	— სახელწოდება	М.	— Москва
«სმამ»	— «საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე»	«МАК»	— «Материалы по археологии Кавказа»
სოხ.	— სოხუმი, სოხუმის	МГУ	— Московский государственный университет
სპბ., ს-პბ.	— სანქტ-პეტერბურგი	М.-Л.	— Москва-Ленинград
სტ.	— სტატია	моск.	— московский
ტ.	— ტომი	нем.	— немецкий
ტაბ.	— ტაბულა	об-во	— общество
ტფ.	— ტფილისი	Од.	— Одесса
ქე	— ქართული ენციკლოპედია	ОЛЯ	— Отдел Литературы и Языкознания
ქეგლ	— ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი	отв.	— ответственный
ქეი	— ქართველი ერის ისტორია	П.	— Петроград (Петербург)
ქრონიკები...	— იხ. ჟორდანია თ.	Пт.	— Петроград
«ქსკს»	— «ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები»	пер.	— перевод
შევს.	— შევსებული	полн. собр.	— полное собрание
შემდგ.	— შემდგენელი	произв.	— произведение
შემოკლ.	— შემოკლებული	ред.	— редактор, редакция
ძვ.	— ძველი	рус., русск.	— русский
წ. — წელი, წწ. — წლები		с., стр.	— страница
წგ.	— წიგნი, წიგნში	сб.	— сборник
წ-კორ.	— წვერ-კორესპონდენტი	«СВ»	— «Советское Востоковедение»
ხელნაწ.	— ხელნაწერი, ხელნაწერთა	сер.	— серия
		«СМОМПК»	— «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»
		собр. соч.	— собрание сочинений
		сокр.	— сокращенный
		сост.	— составитель, составленный

соч.	— сочинение	d	— dition, diteur
СПб.	— Санкт-Петербург	f.	— folium
ст.	— статья	fasc., Fasz.	— fasciculus, Faszikel
степ.	— степень	H.	— Heft
т.—том; тт.	— тома	Hdlb.	— Heidelberg
Тб.	— Тбилиси	hrsg.	— herausgegeben
тетр.	— тетрадь	ibid.	— ibidem
полн. собр.	— полное собрание	Jh., Jahr.	— Jahrhundert
произв.	— произведение	«IJAL»	— «International Journal of American linguistics»
ред.	— редактор, редакция	Kais.	— Kaiserliche
рус., русск.	— русский	Kap.	— Kapitel
тр.	— труды	Kl.	— Klasse
Тфл.	— Тифлис	L.	— London
ун-т	— университет	Lfg.	— Lieferung
уч.	— ученый, ученые	livr.	— livraison
филол.	— филологический	Lpz.	— Leipzig
фр.. франц.	— французский	Mass.	— Massachusetts
ч.	— часть	n., no.	— number
чеш.	— чешский	N. Y.	— New York
чл.	— член	Oxf.	— Oxford
яз.	— язык	P.	— Paris
Abt.	— Abteilung	p.	— page, pagina
«AL»	— «Acta Linguistica»	Phil.	— Philadelphia
Amst.	— Amsterdam	pt.	— part, parte
Aufl.	— Auflage	rev.	— revised
B.	— Berlin	S.— Seite; SS.	— Seiten
B. Aires	— Buenos Aires	St.-Pb.	— Sankt-Petersburg
Balt.	— Baltimore	Stuttg.	— Stuttgart
Bd.	— Band	subs.	— subsidia
Bdpst.	— Budapest	supl.	— supplement
Berk.	— Berkeley	t.	— tomus, tome
Brux.	— Bruxelles	Tb.	— Tbilisi
Calif.	— California	«TCLC»	— «Travaux du Cercle linguistique de Copenhague»
Cambr.	— Cambridge	«TCLP»	— «Travaux du Cercle linguistique de Prague»
ch.	— chapter, chapitre	tl.	— Teil
col.	— colonne	univ.	— universal
«CSCO»	— «Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium»	v., vol.	— volume
dir.	— direction	W.	— Wien
ed.	— editio, edition, edizione; editor	Wash.	— Washington
		Z.	— Zürich
		«ZDMG»	— «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft»